



สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย

ฉบับบาลี - ไทย

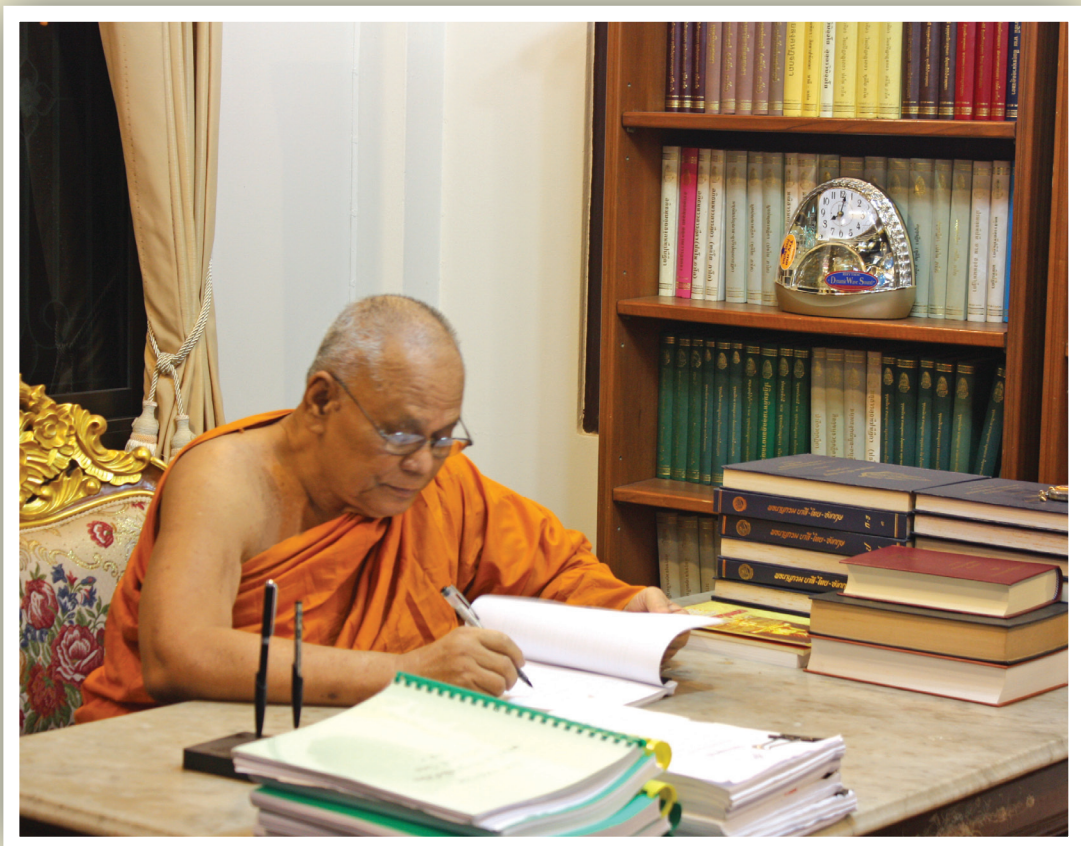
เล่ม ๒

(อภูกกพนธ - อฎุหาส)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ

๕ ธันวาคม ๒๕๕๔



สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร)

ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ (สาขาภาษาบาลี)
กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, ประธานกรรมการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพมหานคร
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาลีศึกษาศาสตร์ นครปฐม

ประธานคณะกรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ
โครงการจัดทำสัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ฯ



สมเด็จพระธีรญาณมุนี
(สมชาย วรชาโย)

กรรมการมหาเถรสมาคม
เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)
เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

อุปถัมภ์จัดทำต้นฉบับ

ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน)

อุปกรณ์จัดพิมพ์ลัทธิทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เล่ม ๒

วัดพิชัยญาติการาม



สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย

ฉบับบาลี - ไทย

เล่ม ๒

(อภฺกพฺพธ - อฏฺหาส)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ

๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย

ฉบับบาลี - ไทย เล่ม ๒

(อรรถกถา - อฎฐาสน)



พิมพ์ครั้งแรก : พฤษภาคม ๒๕๕๗

จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

ISBN : 978-616-7682-06-8

ดำเนินการจัดพิมพ์ :

โครงการจัดทำสัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ

๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

เจ้าภาพทำต้นฉบับและจัดพิมพ์ :

๑. สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สมชาย วรชาโย)

กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

๒. ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน)

พิมพ์ที่ : หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

๔๔/๑๓๒ ซอยก้านน้มน้ำ ๓๖ ถนนก้านน้มน้ำ

แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพฯ ๑๐๑๕๐

โทร.๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ แฟกซ์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐

คำปรารภ

พระพุทธพจน์ เป็นนิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สัททคมกิริ) ความหมาย (อตุตถคมกิริ) ศัพท์และความหมาย (สัททตถกมกิริ) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยที่วิจิตรพิสดาร (นानานยวิจิตรปาฬิ) ตรัสไว้ทั้งโดยตรง (นีตฺตถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตถนย) ยากยิ่งที่จะเข้าใจได้ตามสภาวะ (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต) สมจริงดังพุทธดำรัสว่า

อริคโต โข มุยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรฺนุโพโส สฺนโต ปณฺโฑ
อดทฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺทิตเวทนีโย. (วิ.มหา. ๔/๗/๗)

ธรรม (อริยสัจ ๔) ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตาม
ได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นนิสัยแห่งตรรกะ ละเอียดย ผู้มีปัญญา
(ที่ปฏิบัติโดยชอบเท่านั้น) จึงจะรู้ได้.

พระพุทธพจน์ ซึ่งคันถรจนาคารย ได้จัดจารึกลงเป็นลายลักษณ์ เริ่มต้นที่ประเทศ
ลังกา โดยยึดถือเอาแบบฉบับที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ในครั้งปฐมสังคายนาเป็นหลัก
รวมเรียกว่า "พระไตรปิฎก" นั้นเป็นภาษาบาลี เนื่องจากเหตุนี้ คัมภีร์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายหลัง
อันเป็นชั้นเป็นตอน ตั้งต้นแต่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์สหทวิเสส เป็นลำดับ
ลงมา ล้วนมีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายความในพระไตรปิฎกให้กระจ่างแจ้งให้กว้างขวาง หรือ
ให้เห็นความลุ่มลึกยิ่งขึ้น ทั้งในทางหลักภาษาสภาวะธรรมและในทางวรรณคดี ต้องนับว่า
คัมภีร์ดังกล่าวมีประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้ใดการศึกษาภาษาบาลี เพราะผู้ที่เรียนรู้
ภาษาบาลีเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจบทพยานุชนะในพระไตรปิฎกได้ถูกต้อง อันจะนำมาซึ่ง
ความเข้าใจอรรถของบทพยานุชนะเหล่านั้นได้ถูกต้องตรงตามหลักการใช้ภาษา จัดได้ว่า
เป็นผู้ธำรงรักษาสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ต้องการศึกษาพระไตรปิฎก จึงควรเรียนรู้ภาษาบาลี (ไวยากรณ์
บาลี) ให้แตกฉานก่อน เพราะเป็นระเบียบภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความในพระไตรปิฎกได้
ชัดเจน มิฉะนั้นแล้ว ย่อมเกิดความสงสัยในข้อความต่างๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไป
ในป่า ดังข้อความที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานปัญจิกากฎีกา หน้า ๑๖ ว่า

โย นิสฺสํโส น ลิกฺขเขยฺย ลิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
 ปเท ปเท วิกฺขเขยฺย วเน อนฺธคฺโข ยถา.
 บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์
 (ภาษาบาลี) เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอด
 เทียวไปในป่า (ไพรสณฑ์) ฉะนั้น.

บูรพาจารย์ทั้งหลายได้เห็นคุณูปการของภาษาบาลีเช่นนี้ จึงตั้งใจสืบทอดการศึกษาภาษาบาลี และมีการตรวจชำระบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา สืบทอดกันมาเป็นช่วงๆ โดยไม่ขาดสาย และมีการแต่งตำราไวยากรณ์ภาษาบาลี เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาบาลีพุทธพจน์หลายคัมภีร์ หลายยุค นับตั้งแต่ยุคพุทธกาล เช่น พระมหากัจจายนะ มหาสาวก แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อมหานิสฺสํโสและนิสฺสํโสปิฎก พระอาจารย์กัจจายนะ แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อกัจจายนะ พระอาจารย์โมคคัลลานะแต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ พระอาจารย์อัคควังสะแต่งคัมภีร์สัททพินิติเป็นต้น กลุ่มคัมภีร์สัทททวิเสสที่มีอิทธิพลและมีประโยชน์เกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเหล่านี้ เรียกว่า **ปิฎกตฺตยํ** (ปิฎกตฺตย + องค์) คัมภีร์ที่เป็นเสมือนอวัยวะส่วนต่างๆ ของพระไตรปิฎก

ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เช่น ประเทศไทย พม่า ลังกา คณะสงฆ์ต่างส่งเสริมพระภิกษุและสามเณรให้ศึกษาภาษาบาลีอย่างจริงจัง เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ความแตกฉานในภาษาบาลีก่อน จากนั้นจะได้ศึกษาพระพุทธรวจนะอันเป็นตัวพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้อง เมื่อศึกษาพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดสุปฏิปัตติ อชฺฐปฏิปัตติ ญายปฏิปัตติ สามิจิปฏิปัตติ อันเป็นตัวปฏิบัติศาสนา ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับผลคือปฏิเวธศาสนาตามมา จัดเข้าในหลักที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เย สนฺธินามาทีปเกททกฺขา
 หุตฺวา วิสิฏฺเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
 กุพฺพนฺติ โยคํ ปริมาณุภาว
 วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสาร์. (นิตฺติ.สฺส.๑)

ชนเหล่าใดแตกฉาน[ภาษาบาลี] ในประเภทแห่งสนธิ
 และนาม เป็นต้นแล้ว ทำความเพียรในพระไตรปิฎก อัน

ประเสริฐ ด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้น ย่อม
ได้รับบรรณอันเป็นแก่นสารต่างๆ.

สุตตุนเต รกฺขิตะ สนฺเต ปฏิปตฺติ โหติ รกฺขิตา
ปฏิปตฺติยํ จิตฺโต ธีโร โยคกฺเขมา น ธีสฺสตี.

(นิตฺติ.สุตฺต.นิคฺคมนคาถา)

เมื่อพระสูตรและพระอภิธรรม (ปริยัติ) ที่ได้รับการรักษา
ไว้อย่างมีอยู่ การปฏิบัติก็เป็นอันได้รับการรักษาไว้ด้วย
บัณฑิตผู้ดำรงมั่นในการปฏิบัติแล้ว ย่อมไม่คลาดจาก
ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ (พระนิพพาน).

เนื่องจากพระพุทธพจน์ (พระไตรปิฎก) มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์ และความหมาย
ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงมีความปรารถนาอยู่เสมอว่า "เมื่อไรหนอ
จึงจะมีคัมภีร์ที่เป็นสื่อศึกษาวิเคราะห์วิจัยหลักพระพุทธวจนะตามหลักศัพทศาสตร์
และอรรถศาสตร์ที่บูรพาจารย์ได้รจนาไว้เป็นแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎกในรูปของ
ภาษาไทยอย่างกระจ่างแจ้ง ให้สมกับคำสวดสรรเสริญกันอยู่ทุกเมื่อเชื่อกันว่า **สาธุถ
สพฺพญฺชน เภวลปฺริปฺณณํ ปฺริสฺสุทฺธํ พุทฺทมจฺริยํ ะเปฯ** "พระพุทธองค์ทรงประกาศ พรหมจรรย์
(คำสอน) บริสุทธิ (ไม่มีมลทิน) บริบูรณ์ (ครบถ้วนไม่ยิ่งหย่อน) สิ้นเชิง (เป็นโลกุตตรธรรม
ไม่เจือปนด้วยโลกียธรรม) พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ" ซึ่งจะก่อให้เกิดศรัทธาและความ
เคารพเทิดทูนบูชาว่า พระพุทธดำรัสที่ตรัสเป็นภาษาบาลีนั้น ช่างบริสุทธิบริบูรณ์ทั้งอรรถ
และพยัญชนะสมเป็นภาษาพระสัพพัญญุตญาณ" อย่างแท้จริง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ข้าพเจ้า^๑ ได้มีโอกาสจัดทำโครงการปทานุกรมพระไตร
ปิฎกฉบับ บาลี - ไทย เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งได้รับการพิจารณา
เห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐
กันยายน ๒๕๓๒ ในการจัดทำครั้งนั้นได้อาศัย ติปิฎกะ - ปาฬี - เมียนมาภิธานฉบับตีพิมพ์

^๑ ขณะดำรงสมณศักดิ์พระราชอาคันตุกะชั้นราช ที่ พระราชปริยัติโมลี ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม

ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ เป็นหลัก โดยคงรูปแบบตามต้นฉบับเดิม แต่ดำเนินการเพียง ๓ เล่ม ก็ได้ยุติลงด้วยข้อจำกัดบางประการ

ในปี ๒๕๕๔ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบปีนักษัตร ๘๔ พระชันษา จึงเห็นสมควรทบทวนโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทยขึ้นใหม่ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา โดยมีพระพรหมโมลี^๑ ร่วมกับศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ และได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคมในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ ๓/๒๕๕๓ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๕๕๓ โดยเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น "โครงการจัดทำสัทพทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔"^๒

ในการจัดทำครั้งนี้ ทางคณะผู้จัดทำได้เล็งเห็นว่า เนื่องจากพระพุทธรูปนั้น มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์และอรรถดั่งที่กล่าวแล้วข้างต้น หากจะดำเนินการเพียงคำนิยามสั้นๆ พร้อมตัวอย่างพอเป็นแนวทางในการสืบค้นดังที่ได้จัดทำมาแล้วนั้น ก็จะไม่สำเร็จผลประโยชน์อย่างแท้จริง ดังนั้น ทางคณะผู้จัดทำจึงได้เพิ่มการวิจัยในแต่ละบทที่เห็นว่ามี ความจำเป็นทั้งในเชิงศัพทศาสตร์และอรรถศาสตร์ เพื่อเป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายความพระพุทธรูปบทนั้นๆ โดยวางหลักขั้นตอนดำเนินการ ดังนี้

๑. นำศัพท์บาลีจากพระไตรปิฎกอันไม่ซ้ำกันมาตั้งเป็นประธาน
๒. บอกประเภท หรือชนิดของศัพท์ เช่น ลิงค์ อพยยศัพท์ กิริยา เป็นต้น

^๑ ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ที่ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พฺรม) ภาวนาธุระ เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

^๒ ดูเหตุผลการเปลี่ยนชื่อจากปทานุกรมฯ เป็นสัทพทานุกรมฯ คำชี้แจง (๑) หน้า ๗๐

๓. วิเคราะห์ศัพท์นัย (ธาตุปัจจัยวิภาค) ตามหลักไวยากรณ์ชั้นสูง
๔. รวบรวมความหมายของศัพท์นั้นๆ (อรรถทศาระ) มาไว้ในที่เดียวกัน
๕. รวบรวมอุทาหรณ์ของศัพท์นั้นๆ มาครอบคลุมความทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ
๖. อ้างประโยคบาลีที่มาจากศัพท์นั้นๆ จากบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่อธิบายความบาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธาน
๗. แปลอุทาหรณ์บาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธานให้มีความหมายสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา
๘. แสดงการสังเคราะห์เชิงวิจัยบทที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ ตามนัยคัมภีร์สหทวิเสส (คัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูง คัมภีร์ฉันท คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์อภิธานปิปปิกา คัมภีร์เนตติ เป็นต้น) อุปจาระ นยะ เป็นต้น
๙. ตรวจชำระคำศัพท์บาลีและสำนวนคำแปลภาษาไทย ที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์

โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ ดังนี้

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปในรูปของภาษาบาลี
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตถ์) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพญณฺชน)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา
๕. เพื่อเป็นคู่มือศึกษาค้นคว้าบาลีพระไตรปิฎกของนิสิตนักศึกษา และบัณฑิตชนทั่วไป โดยสะดวกและรวดเร็ว

คัมภีร์ "สหทวิเสสพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ" ชุดนี้ หากจัดทำสำเร็จ จะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังจะเป็นศักดิ์ศรีและวิทยากรอันล้ำค่าใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับพระศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับท่านเจ้าอาวาส เจ้าคณะพระสังฆาธิการ และพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรมฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ส่วนวัดวาอารามใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับบาลี และหรือมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยอยู่แล้ว สมควร

อย่างยิ่งที่จะต้องมียกมัมภีร์ "สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจย" นี้ไว้เคียงคู่ เช่นเดียวกับ พจนานุกรมไทยเคียงคู่กับภาษาไทย ฉะนั้น

คัมภีร์ "สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจย" นี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่า หากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือถึง ๖๙ เล่ม ฉะนั้น การแปลและจัดพิมพ์ให้แล้วเสร็จคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่ง เพราะต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์เป็นจำนวนมาก ดังนั้น เมื่อแปลเสร็จแต่ละเล่ม จะจัดพิมพ์เป็นคราวๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของหนังสือ

ในปี ๒๕๕๖ ทางคณะผู้จัดทำโครงการฯ ได้พิจารณาเห็นว่า ต้นฉบับเล่ม ๑ มีความสมบูรณ์ได้ผ่านการตรวจแก้ไขจากคณะกรรมการตรวจสำนวนแปลแล้ว พร้อมทั้งจะดำเนินการจัดพิมพ์เป็นฉบับปฐมฤกษ์ได้ โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

- เพื่อเป็นแนวทางในการประมวลสาระ ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคัมภีร์ของคณะกรรมการที่จะจัดทำต้นฉบับเล่มต่อไป
- เพื่อเผยแพร่สาระสัทธานุกรมพระไตรปิฎกสู่วงการนักศึกษาภาษาบาลีตลอดถึงพุทธศาสนิกชนผู้สนใจใคร่ต่อการศึกษาบทพญัญชนะในบาลีพระไตรปิฎก
- เพื่อนำข้อเสนอแนะจากท่านผู้รู้มาดำเนินการปรับปรุงแก้ไขให้มีความถูกต้องสมบูรณ์ในการจัดทำเล่มต่อไป

ดังนั้น ทางโครงการฯ จึงได้จัดพิมพ์เป็นจำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อมอบให้วัด สถาบันการศึกษา และองค์กรทางพระพุทธศาสนาทั่วประเทศ

คัมภีร์ "สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจย" นี้ เป็นหนังสือใหญ่คัมภีร์หนึ่งดังกล่าวแล้ว ซึ่งยังไม่เคยมีมาในประเทศไทยในรัชกาลใดๆ ในอดีต ไม่มีผู้ใดเคยคาดฝันมาก่อนว่า ในประเทศไทยของเรานี้ จะมีคัมภีร์ดังกล่าวเกิดขึ้น และแล้วก็ไม่มีผู้ใดคาดฝันอีกเหมือนกันว่า จะมีสิ่งดลบันดาลให้คัมภีร์สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจย เกิดมีขึ้นในประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๙ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดังนั้น จึงควรกล่าวได้อย่างเต็มภาคภูมิว่า สิ่งที่ดีดลบันดาลดังกล่าวนั้น คือ พระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม ของสมเด็จพระบวรพระพุทธเจ้า รัชกาลที่ ๙ องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ดลบันดาลให้ เกิดมีคัมภีร์สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจย ขึ้นในประเทศไทย เพื่อเป็นอาภรณ์ประดับ

ประเทศชาติ และพระศาสนา เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติของประเทศไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไป สิ่งนี้จัดเข้าในภาวการณ์ที่เป็นส่วนเอกมหัจฉริยภาพได้อยู่ คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม ขอถวายเป็นส่วนเสริมพระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม และขอถวายเป็นส่วนเฉลิมพระเกียรติแห่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สัททธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ในประเทศไทยนั้น นอกจากจะมีสิ่งดลบันดาลดังกล่าวมาแล้ว ยังมีภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิรูปการกิจอันเป็นหน้าที่ของกองการจัดแปลฯ ทั้งของฝ่ายผู้อำนวยการ ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดแปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระภิกษุสงฆ์ เจ้าอาวาส เจ้าคณะทุกระดับ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ตลอดจนไปถึงพุทธศาสนิกชน ขออนุโมทนาสาธุการคณะผู้ดำเนินงานดังกล่าวทุกท่าน

หวังว่า คัมภีร์สัททธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ นี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงบูชาท่านบูรพาจารย์ผู้รักษาพระพุทธศาสนาสืบๆ กันมา เพื่อความวัฒนาสถาพรแห่งพระบวรพุทธศาสนา ชั่วกาลนิรันดร์

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม
ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ
เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม

สจฺจํ สตฺโต ปฏฺิสนฺธิ ปจฺจยาการเมว จ
ทุทฺทสา จตุโร ฐมา เทเสตุํ จ สฺทุกฺกรา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๗๒)

ธรรม ๔ ประการ คือ อริยสัจ เหล่าสัตว์ ปฏฺิสนฺธิ และ
ปจฺจยาการ (ปฏฺิจจสมุปบาท) เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก
ทั้งยากที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจ.

บทนำ

ความหมายและความสำคัญของภาษาบาลี

ศาสนาทั้งหลายในโลกนี้ ต่างมีภาษาสำหรับจารึกศาสนธรรมคำสอนของพระศาสดาผู้ก่อตั้งศาสนานั้นๆ ภาษาสันสกฤตผู้นับถือศาสนาพราหมณ์นับถือว่าเป็นภาษาอันศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกคำสอนของพระเวทฉันทิ แต่ภาษาบาลีก็เป็นเช่นเดียวกัน ชาวพุทธทั้งหลายฝ่ายเถรวาทก็นับถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกพระธรรมอันเป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่อนุพุทธยุคหลังได้เรียนรู้ ได้ศึกษาพระพุทธรธรรมได้โดยง่าย พระมหาเถระทั้งหลายผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา และฎีกา เป็นต้นต่างใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์เหล่านั้น

ฉะนั้น การที่จะมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธรศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยถูกต้องและสมบูรณ์แบบที่สุดนั้น ขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ความแตกฉานภาษาบาลีเป็นสำคัญ เพราะพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และคัมภีร์อธิบายความพระธรรมทั้งหลาย ล้วนอยู่ในรูปของภาษาบาลีทั้งสิ้น

ชื่อต่าง ๆ ของภาษาบาลี

ชื่อของภาษาบาลี (หรือภาษามคร) ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ยุคต้นๆ นั้น ได้พบหลักฐานแสดงไว้ต่างๆ กัน ดังนี้ :-

ในบทภาษนียแห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์ ท่านแสดงไว้ว่า ภิกษุบอกลาสิกขาในสำนักของชนชาวมีลักขะด้วยอริยภาษา หากชนชาวมีลักขะไม่เข้าใจ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกลา^๑ คำว่า **อริยภาษา** ในบทภาษนียแห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์นั้น ไม่ใช่ภาษาอื่นที่ไหน พระอรรถกถาจารย์กล่าวรับรองว่า เป็นภาษามครที่ชาวอริยะทั้งหลายใช้กันอยู่ในแคว้นมคธนั่นเอง^๒ เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลีที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนี้ คือ

^๑ อริยเกณ มัลลกุสสุส สนติเก สิกขํ ปจฺจกฺขาติ.

โส จ น ปฏิวีสานาติ. อปฺจกฺขาตา โหติ สิกฺขา. (วิ. ๑/๓๓)

^๒ อริยกํ นาม อริยกโวหาโร มาครภาษา. (วิ.อญ. ๑/๒๒๐)

อริยภาษา = ภาษาของชนชาวอริยะ หรือชนผู้ประเสริฐ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค สัมโมหวิโนทนีอรรถกถาและมูลฎีกานั้นได้พบการเรียกภาษาบาลีว่า **ธัมมนิรุตติ**บ้าง **สภานิรุตติ**บ้าง^๑ ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่นๆ กลับได้พบการเรียกชื่อภาษาบาลีต่างๆ เช่น **มคธภาษา**บ้าง **ตันติภาษา**บ้าง แต่ที่พบใช้มากที่สุดคือ **มคธภาษา**

ในอรรถกถาธรรมบทได้พบว่าท่านใช้ชื่อบาลีเป็นตันติภาษา, ที่ใช้ชื่อว่า มูลภาษา พบในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ที่ใช้ชื่อว่า **ปกติภาษา** พบในอิฐปฐกฏีกา^๒ ฉะนั้นเมื่อรวมชื่อที่ได้พบทั้งหมดแล้ว จะปรากฏตามหลักฐานดังนี้ ในบาลี อรรถกถา และฎีกา พบการใช้ภาษาบาลีโดยชื่อว่า อริยภาษา ธัมมนิรุตติ สภานิรุตติ มคธภาษา ตันติภาษา มูลภาษา และปกติภาษาเท่านั้น ส่วนที่ชื่อว่า บาลี ไม่พบที่ใช้^๓

^๑ ตตฺถ ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ฌาณ (อภิ.วิ. ๓๐๗) นฺติ ตสฺมี อตฺเต จ ธมฺเม จ สภานิรุตฺติ. ตสฺสา อทิลาเป ตํ สภานิรุตฺตํ สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนตสฺส ตสฺมี สภานิรุตฺตาทิลาเป ปเภทตํ ฌาณํ นิรุตฺติปฏิสฺมฺภิตา. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๐-๑) สภานิรุตฺตํติ มคธภาษา อธิปฺเปตา. (มูลฎ. ๑/๕)

^๒ อารอฺปิยฺวาน ตฺนฺติภาสํ มโนรม. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒)

เอวํ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสณฺณิตาย สภานิรุตฺติยา มคธิกาย สพฺพสตุตฺตานํ มูลภาษา ย ปเภทตํ ฌาณํ นิรุตฺติปฏิสฺมฺภิตา. (ปฏิส.อฏ. ๑/๕)

ในมหาวิงฺสคาถา ๓๗/๒๔๔ เรียกภาษาบาลีว่า ปกติภาษา เช่นกัน.

อฏฺฐกถานิสฺสิตฺติ อฏฺฐกถานิสฺสิตฺตวเสน จิตฺเต.

ปฺพุเพ ปกติภาษา ย วุตฺตํ อฏฺฐกถํ สนฺธาย. (วชิร. ๒๙๑, สารตฺถ. ๓/๖)

^๓ แม้พระโมคคัลลานเถระผู้แต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ ก็ไม่เรียกคัมภีร์ที่ท่านแต่งว่า "ปาฬิเวยยากรณ" แต่กลับตั้งชื่อว่า "มคธสทฺททลฺกฺขณ (สูตรไวยากรณ์ภาษามคธ) ในสิลขันธวรรคฎีกาเก่า (๑๖), มูลปณณาสฎีกา (๑๑๗) ได้พบข้อที่ท่านพรรณนาอรรถแห่งบทว่า "ตฺนฺติยานุจฺฉวิกํ" ว่า "ปาฬิตฺติยา อนุโลมิกํ, ปาฬิภาษา นฺนิวฺชายนินฺติ อตฺโต". แต่ในสิลขันธวรรคฎีกาเก่าที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ, สังยุตฎีกา (๑/๑๗) และอังคุตตรฎีกา (๑/๑๙) พบปาฐะว่า ปาฬิจฺฉา นฺนิวฺชายนินฺติ อตฺโต เท่านั้น ปาฐะดังกล่าวเป็นปาฐะโบราณ เพราะในสิลขันธวรรคฎีกาใหม่ (๑/๓๐) หากอ้างถึงบทพรรณานี้ว่า "ตสฺสา (ตฺนฺติยา) นยฺสงฺฆาตฺตย คติยา จวี ฉายํ อนุคฺคตาติ ตฺนฺติยานุจฺฉวิก. คำว่า ฉายา ใน ปาฬิจฺฉา นั้น เป็นบทพรรณนาของคำว่า จวี ในบทว่า อนุจฺฉวิก.

รากฐานเดิมของ ปาฬิ (ปาฬิ)

คำว่า **ปาฬิ** มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า **ปาฬิ** (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่า **ภาษาบาลี** คือ ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ดังนี้

พุทธวจน ปาเลตติ ปาฬิ (ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ปาฬิ) ปา ธาตุ = รักษา + พิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า ปาโต พิ (ลง พิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ), อตถ ปาเลตติ ปาฬิ, ลสฺส พตฺตํ (พระพุทธพจน์ที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า ปาฬิ แปลง ล เป็น พ) ปา ธาตุ = รักษา + ลิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สังคหะนิติปกรณ์ (ชาตุมาลา หน้า ๔๕๒) แม้คำว่า **ปาฬิ** จะมีรูปเป็น **พ** ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้น แต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า **เป็นภาษา** แต่คัมภีร์สังคหะนิติปกรณ์กล่าวว่า **เป็นพระพุทธพจน์**

อนึ่ง ในสังคหะนิติปกรณ์ (ชาตุมาลา หน้า ๔๕๓) กล่าวว่า คำว่า **ปาฬิ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิธมฺม) เช่น ปาฬิยา อตฺถมฺมปปริกฺขณฺติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี) ขอบสระ, เชื่อน (ตพากปาฬิ) เช่น มหโต ตพากสฺส ปาฬิ (ขอบของสระน้ำใหญ่) ลำดับ, แถว, แนว (ปนฺติ) เช่น ปาฬิยา นิสฺสีสุ (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ) แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๙๙๖) ก็กล่าวถึง **ปาฬิ** ศัพท์ว่า เสตฺตุมฺหิ ตนฺติปนฺตีสฺสุ นาริยํ ปาฬิ กถฺยเต. (ปาฬิ ศัพท์กล่าวไว้ในอิตถิลิงค์ ในความหมายว่า เชื่อน, พระพุทธพจน์ และลำดับ)

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สังคหะนิติปกรณ์ และอภิธานปิปปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า **ปาฬิ** ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์ หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น **พ** อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า **ปาลิ** และ **ปาลี** ในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๙๘) ว่า **อลฺลยาทโย** (อลฺลิ ศัพท์เป็นต้นยอมสำเร็จ[ด้วย ลิ ปัจจัย]) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกฺขตฺติ ปาลิ, จิมฺหิ ปาลิ, ปนฺติ (สิ่งที่รักษาไว้ ชื่อว่า ปาลิ) เมื่อลง จิ ปัจจัย [อี อิตถิปัจจย] ได้รูปว่า **ปาลี** หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า **ปาฬิ** ที่แปลว่า พระบาลี, พระพุทธพจน์ ยังมีความหมายอีก ๒ ประการตามที่กล่าวไว้ในสังคหะนิติปกรณ์ (ชาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

สิ่งที่เหมือนขอบสระ = ปาฬิ วียาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต),
ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด = ปกฏจान์ วจนปฺปนฺนํ อาฬิตติ ปาฬิ (ฉฺฉฐิตฺตปฺริส
สมาส ปกฏจ ศัพท + อาฬิ ศัพท แปลง ปกฏจ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า “ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด” กล่าวไว้ตามข้อความในฎีกา
ของมูลปณณาสกและอังคุตตรนิกายว่า

ปกฏจान์ อุกฏจान์ สีลาทิตฺถานํ โพรณโต สภาวนิรุตฺติวเสน พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา
จ ปกฏจान์ วจนปฺปนฺนํ อาฬิตติ ปาฬิ, ปริยตฺติธมฺโม. (ม.ฎี. ๒/๒๓๒)

ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยิ่งยวดคือ
ยอดเยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสไว้ด้วยความเป็นสภวานิรุตติ (ภาษาที่กล่าว
ตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกับเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยัติธรรม.

ปกฏจान์ หิ วจนปฺปนฺนํ อาฬิเยว ปาฬิตติ วุจฺจติ. (อ. ฎี. ๒/๓๓)

โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวดนั้นแหละ ชื่อว่า ปาฬิ.

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า **ปาฬิ** แต่อักษร พ และ ล อาจใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น
ปาลีหรือ**ภาษาบาลี**นั่นเอง อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาจากข้อความในโมคคัลลาน
ไวยากรณ์ และอภิธานปิฎกที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖
และคัมภีร์สหพันธินิพนธ์ที่แต่งในสมัยพุทธกาลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่า
โบราณจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูปว่า **ปาฬ** ปรากฏะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า **ปาลี**
โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีรากศัพท์ ๓ อย่าง คือ

- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปาฬฺลิ** = ปาลี (ลป ฎ อักษร)
หมายถึง ภาษาของชาวปาฬฺลิสบุตร
- มาจากศัพท์สันสกฤตว่า **ปฺกฺติ** = ปกฺติ = ปกิ = ปณฺณิ = ปฺลิ = ปาลี หรือ ปฺกฺติ =
ปตฺติ = ปณฺณิ = ปฺลฺลิ = ปาลี
หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์
- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปริยาย** = ปฺลียาย = ปาลียาย = ปาลี [ตัดอักษรของ -ยาย]
หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่าคำว่า **ปาลี** มาจาก **ธมฺมปริยาย** ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า **ธัมปติยาย** อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมฺุทธชอักษรมากกว่าทนต์ชอักษรเป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทนต์ชอักษรก็ตาม เช่น คำว่า **โจฬ** (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมฺุทธชอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทนต์ชอักษรว่า **โจล** ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า **ปริกฺขารโจฬ** (ผ้าบริขาร) ไม่พบเป็นรูปว่า **ปริกฺขารโจล** ดังนั้น คำว่า **ปาฬิ** จึงควรมีรูปเป็น **พ** มฺุทธชอักษร ตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น

ขอเปรียบเทียบตัวอย่างอื่นดังต่อไปนี้

บาลี	สันสกฤต
อชฺฌ	อรุท
วชฺฌ	วฤท
วุชฺฌ	วฤท
วชฺฌิ	วฤทธิ
ปฏฺธิปตฺติ	ปรฺติปตฺติ
ปจฺม	ปรฺถม
อฏฺฐกถา	อรุถกถา
สขฺชตฺถ	สํสฺฤตตารุถ
อุฏฺฐาน	อุตุถาน
วุฏฺฐาน	อุตุถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺฐาปน
คณฺฐ	คุรฺนถ
คณฺฐิ	คุรฺนถิ
นิคณฺฐ	นิคุรฺนถ
มาณว	มานว

ภาษามคร

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสาด้วยภาษามคร เพราะเหตุที่พระองค์ทรงตรัสรู้ปริยสัจ ๔ ณ แคว้นมคธ และพระองค์ทรงเสด็จเที่ยวจาริกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ในแคว้นต่างๆ นั้น ส่วนมากจะเสด็จจาริกอยู่ในสองแคว้น คือ โกศล และ มคธ ในสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองแคว้นมคธ ก็มีพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ทั้งชาวมครต้องมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจภาษามครเป็นอย่างดีด้วย จึงสามารถเข้าใจภาษามครที่พระองค์ทรงแสดงธรรม อันเป็นภาษาที่เข้าใจและใช้กันอยู่ ฉะนั้น ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา และปฏิสัมภิทาวีรยัมภักตังคังได้บัญญัติไว้ว่า "แม้พระพุทธองค์ เมื่อทรงตรัสพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกตามระเบียบแห่งพระบาลี พระองค์ก็ทรงแสดงด้วยภาษามคร"^๑

ภาษามครเป็นภาษาที่ไม่เสื่อม

ภาษามครนับว่าเป็นภาษาที่สูงกว่าภาษาทั้งหลาย เพราะสมบูรณ์ด้วยคุณวิเศษ และสภวานิรุตติ คำว่า สภวานิรุตตินั้น หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงความหมายและอธิบายไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ มีอำนาจในการแสดงอรรถและอธิบายได้แน่นอน เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงใช้อยู่^๒ กล่าวอีกนัยหนึ่ง สภวานิรุตติ หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เสื่อม ตั้งอยู่โดยปกติ

ส่วนภาษาอื่นๆ เมื่อถึงกาลหนึ่ง ย่อมเปลี่ยนแปลง และเสื่อมได้ สำหรับภาษามครแล้ว จะไม่มีการเปลี่ยนแปลง และเสื่อมเลย ไม่ว่าจะเป็นที่ไหนๆ ในกาลไหนๆ หากจะมีการเปลี่ยนแปลง หรือเสื่อมสลายก็เป็นเพราะผู้ศึกษา ผู้แสดง ผู้สอน เรียนผิด แสดงผิด

^๑ สมมาสมพุทโธปิ เตปิฎกัม พุทฺธวจนฺ ตนตฺตี อาโรเปเนโต มาครภาสายเอา อาโรเปติ. (อภิ.อฎ. ๒/๓๗๑)

^๒ ฐมมนิรุตตาทิลลาเปติ เอตถ ฐมมสทฺโท สภาวาจโกติ กตฺวา อาห "ยา สภวานิรุตตํ อวิปริตนิรุตตํ อตฺโถ.(มูลฎ. ๒/๑๙๑). อวิปริตนิรุตตํ พุทฺธาภิ อาจิณฺณา ตสฺส อตฺถสฺส วาจกาวเ นิรุพฺพา ยาทานิรุตติ (อนฎ. ๒/๑๙๒)

และสอนผิด แม้ถึงกระนั้น ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดกาล^๑ เพราะท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี (หน้า ๓๗๑) ว่า สถานที่พูดภาษามคธมากที่สุดคือ นคร ติรัจฉาน เปเรต โลกมนุษย์ สวรรค์ และพรหมโลก กล่าวอธิบายว่า เมื่อโลกแตกสลายด้วยไฟ น้ำ หรือลม บรรลัยกัลป์ พรหมโลกมิได้ เข้าข่ายการแตกสลายด้วย ฉะนั้น ภาษามคธนี้ก็จะไม่เสื่อมไป แต่จะยังคงอยู่ในพรหมโลก ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย อคคัณฐสูตร

ภาษามคธเป็นมูลภาษา

ภาษามคธจัดเป็นภาษาของมนุษย์ในยุคแรกของโลก เพราะเมื่อโลกถึงการแตกสลาย พรหมโลกมิได้ถึงการแตกสลายไปด้วย ฉะนั้น พรหมโลกจึงตั้งอยู่ในสภาพเดิม โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีอธิบายเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยว่า มนุษย์ในยุคแรกของโลกนั้น เป็นผู้จุติมาจากพรหมโลกด้วยอุปปาตปฏิสนธิ มนุษย์ดังกล่าวนั้นพูดภาษามคธซึ่งเป็นภาษาที่ใช้กันในพรหมโลก ฉะนั้น นักไวยากรณ์จึงมีความเชื่อว่า ภาษามคธ เป็นมูลภาษา^๒ คือเป็นภาษาที่มนุษย์ในยุคแรกใช้สื่อสาร (พูด) กัน ดังที่คัมภีร์ปทูปสัทธิ ได้กล่าวว่า

สา มาคธี มูลภาษา นร่ายาติกปิปกา
 พรหมมาโน จสุตตาลาปา สมพุทธา จาปี ภาสเร.^๓
 ภาษามาคธี เป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้พูดกัน โดยมนุษย์
 ต้นกัปป์ พวกพรหม พระพุทธเจ้า และบุคคลผู้ที่ยัง
 ไม่เคยได้ยินคำพูดจากบุคคลอื่น.

^๑ เสสา...อฏฐารส ภาสา ปริวตฺตุนฺติ. อยเมเวกา ยถาภุจฺจพรหมโฆหารอริยโฆหารสงฺฆาตา มาคธภาสา น ปริวตฺตุนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑-๒) เสสา ปริวตฺตุนฺติ เอกนฺเตน กาลนฺตเร อณฺเณนา โหนฺติ วินสฺสนฺติ จ. มาคธา ปน กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตุนฺตีปี น สพุทฺถถ สพุทฺธา จ ปริวตฺตติ. กปฺปวินาเสปี ติฏฺฐติเยว (มุลฺก. ๒/๑๙๒) มนุสฺसानํ ทุรคฺคหณฺนาทินา กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตุนฺตีปี พุรฺหมโลกาทิสฺส ยถาสภาเวเนว อวฏฺฐานโต น สพุทฺถถ สพุทฺธา จ ปริวตฺตติ. (อนุ. ๒/๑๙๔)

^๒ ปริวตฺเตสิ สพุทฺธาปี สีหพฏฺฐกถา ตถา, สพุเพสํ มูลภาษาเย, มคธาย นิรุตฺติยา. (มหาวิส. ๓๗/๒๔๔)

^๓ ตอนต้นของคัมภีร์ปทูปสัทธิว่าด้วยนาม.

ภาษามครเป็นสภานิรุตติ

ท่านแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีวว่า ภาษามครเป็นสภานิรุตติ หมายความว่า เป็นภาษาธรรมชาติ อธิบายว่า แม้ผู้ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังภาษาอื่นมาก่อน หากมีความสามารถในการคิดและพูดได้เอง เขาคงจักพูดภาษามครอันเป็นภาษาที่เขาสนใจเท่านั้น^๑ หมายความว่า ในหนทางอันยืดยาวแห่งสังสารวัฏอันกำหนดนับไม่ได้นั้น มีการกำหนดเมล็ดพืชของภาษามครอยู่ ผู้ที่เดินทางไกลในสังสารวัฏ ล้วนเคยพูด เคยท่องบ่นภาษามครมาแล้ว โดยนับไม่ถ้วน ฉะนั้น เมื่อถึงเวลาพูดจริง แม้จะไม่เคยพูดภาษามครมาก่อน ก็สามารถพูดภาษามครได้เอง ทั้งนี้ปรากฏขึ้นเพราะพืชพันธุ์แห่งสภานิรุตตินั้นเอง แต่ท่านอาจารย์อภยารามกล่าวว่า ถึงจะพูดได้จริง แต่ยังไม่ใช้ภาษามครที่สมบูรณ์ มีความผิดเพี้ยนไปบ้าง เพราะผู้ที่เรียนภาษามครจนแตกฉาน หาได้ยากยิ่งอยู่แล้ว ไฉนเลยจะสามารถรู้ได้เอง^๒.

ภาษามครเป็นปัจจัยแก่นิรุตติปฏิสัมพันธ์

ภาษามครหรือที่เรียกกันว่าภาษาบาลีนั้น นอกจากจะได้ชื่อว่าสภานิรุตติแล้วยังชื่อว่าเป็นเหตุแห่งนิรุตติปฏิสัมพันธ์อีกด้วย ผู้ที่ได้บรรลุนิรุตติปฏิสัมพันธ์แล้วจะสามารถรู้ภาษามครได้เอง^๓ เช่นเดียวกัน ความแตกฉานในภาษามครก็เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งแห่งการได้บรรลุนิรุตติปฏิสัมพันธ์^๔

^๑ โยปี อคัมภะ มหารณฺเณ นิพฺพตฺติ ตตฺถ อณฺโณ กณฺเฑโต นาม นตฺถิ. โสปี อตฺตโน รมฺมตาย วจัน สมฺมจฺจาเปนฺโต มาครภาสเมว ภาสิสฺสตี. (อภิ.อฎ. ๒/๓๗๑)

^๒ คำนำหน้า ฉ ของโมคคัลลานนิสสัยะ

^๓ ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ เทสภาสา จ อาคโม ฆเปฯ ปฏิสมฺภิตปฺปจฺจยา ฆเปฯ เทสภาสา นาม เอกสฺต-
ไวหารกฺขสฺสตา วิเสสน ปน มาคริกเก โกสลฺลํ. (ปฏิส.อฎ. ๑/๗) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์ ปฏิสัมพันธ์
อสิกขนฺโตปิ มาครภาสํ ชานาติ. อณฺณํ ภาสํ สิกขนฺโต ว ชานาติ นาสิกขนฺโต. (เภทจินตปุราณฎีกา
๕) ดู อภิ.อฎ. ๒/๓๗๑

^๔ สาสนสฺสอุปการตฺตา มาครโรวีร คยฺหเต

โส หานฺสาวนํ ปฏิ- สมฺภิตาย จ ปจฺจโย. (เภทจินต คาทา ๕)

โส หิ มาครโ สทฺโท กมฺมวาจานฺสาวนญจ โหติ ปฏิสมฺภิตาย ปจฺจโย จ. (เภทจินตที่ปณี)

ภาษามครเป็นภาษารักษาพระศาสนา

ภาษามครมิใช่จะสมบูรณ์ด้วยคุณดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น ยังได้ชื่อว่าเป็นภาษารักษาพระพุทธานุศาสน์อีกด้วย "การดำรงไว้ซึ่งวินัยกรรมที่รู้จักกันว่าเป็นอายุของพระศาสนา" นั้นจัดเป็นคำพูดที่ถูกที่เดี๋ยวนเพราะในการทำสังฆกรรมมีอุโบสถ ปวารณา อุปสมบท และสมมติสมาเป็นต้น จะสำเร็จได้ด้วยดีและถูกต้องตามแบบแผนพุทธบัญญัติ ถ้าไม่มีวินัยกรรมเกี่ยวเนื่องด้วยการสวดกรรมวาจาแล้ว ถือว่ากรรมไม่สำเร็จ แต่สังฆกรรมนั้นๆ จะสำเร็จได้ด้วยดี ก็ด้วยผู้สวดกรรมวาจา สามารถสวดกรรมวาจา ออกเสียงสลิกล ธนิต วิมุตติ และนิคคหิตให้ถูกต้องชัดเจน และผู้ที่สวดได้ถูกต้องชัดเจน จะต้องมีความรู้แตกฉานในพญฺชนะพุทธิ ๑๐ ประการ คือ สลิกล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ นิคคหิต สัมพันธ์ วัตถิตะ วิมุตตะ ซึ่งแสดงถึงวิธีสวดภาษามคร หรือภาษาบาลี เมื่อมีความรู้แตกฉานในพญฺชนะพุทธิ ๑๐ ประการแล้ว จึงจะสวดกรรมวาจาได้ถูกต้องชัดเจน และสังฆกรรมย่อมสำเร็จสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ หากไม่เรียนรู้ภาษามคร ก็ไม่สามารถสวดกรรมวาจาให้สำเร็จได้เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า ภาษามครเป็นภาษาที่มีความสำคัญอันสูงสุดต่อความดำรงมั่นสืบกาลนานแห่งพระพุทธศาสนา

ภาษามครเป็นภาษาอินไทย^๑

กล่าวกันว่า พระพุทธรองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคร เมื่อเป็นเช่นนั้นน่าจะมีปัญหาว่า ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาทั้งหลาย หากไม่รู้ภาษามครแล้ว จะเข้าใจพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงได้อย่างไร ? ตอบได้ว่า ข้อที่กล่าวว่า พระองค์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามครนั้นเป็นความจริงที่เดียว ถึงแม้ว่าปฎิภาคนบุคคลผู้รับฟังธรรมทั้งหลาย จะรู้เฉพาะภาษาของตนอย่างเดียวก็น่าจะจริง ขอยกตัวอย่างเช่น ชนชาวทมิฬก็นึกว่า (พระพุทธรองค์) แสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาทมิฬ ชนชาวอินเดียทั้งหลาย

^๑ เอโก เอว ภควโต ธรรมเทศนาโมโส เอกสมึ ขณ ปวตตมาโน นานาภาษาณ สุตตานํ อตฺตโน ภาสวเสน อปฺพุฬฺ อจฺริมฺ คหณฺูปโค หุตฺวา อตฺถาธิคฺมาย โหติ. อจินฺตฺยโย หิ พุทฺธานํ พุทฺธานุภาโวติ สพุทฺสฺตฺตานํ สกสฺสกาสาณฺรูปโต โสตปถมาจฺจตฺติติ เวทิตฺพุฬฺ.

(อิตฺตฺ.อญฺ. ๑๙/๒๐ ดู ที่.อญฺ. ๑/๒๘, ม.อญฺ. ๑/๕, ส.อญฺ. ๑/๔, อ.อญฺ. ๑/๔)

ก็นึกว่า (พระพุทธรองค์) ทรงแสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาอันทะกะเช่นเดียวกัน การที่ผู้ฟังทั้งหลายนึกเช่นนั้น เป็นเพราะอานุภาพแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่า วาจาอินฺทริย อันมีอยู่ในอินฺทริยสี่ประการนั่นเอง

ภาษามคธกับภาษามาคธี

ในสมัยพุทธกาลยังมีอีกภาษาหนึ่งที่คล้ายคลึงกับภาษามคธ ชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีไวยากรณ์กำกับ ไม่มีแบบแผนอย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่า คำสอนของศาสดา ๖ คนในสมัยพุทธกาล คือ ปุรณกัสสปะ มัคชลิโคศล อชิตเกสกะมัลล ปุทฺธกัจจายณะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเพลล์ฐบุตร เป็นภาษามาคธีที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า **ทฺวาสฺมจฺจิ ปฏฺวิปทา** (ปฏิปทา ๖๒) ถูกใช้เป็น **ทฺวสฺมจฺจิ ปฏฺวิปทา** หรือคำว่า **สฺขํ ทฺวสฺมจฺจิ** ถูกใช้เป็นสัดตมวิวัคคิตฺวา **สฺสฺวสฺมจฺจิ** เป็นต้น

ต่อมาภายหลังพุทธปรินิพพาน ภาษามาคธีเป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายมากกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่พบทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ได้ใช้ภาษามาคธีเป็นหลัก

ภาษามาคธีนี้ นับอยู่ในภาษาปรากฤต ซึ่งบาลีใช้เป็น **ปากต** มีรูปวิเคราะหว่า ปกตฺยา ภวํ ปากตํ (ภาษาที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ชื่อว่า ปากตะ) คือ เป็นภาษาที่วิวัฒนขึ้นตามธรรมชาติโดยเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวบ้าน แยกประเภทออกไปตามท้องถิ่นนั้นๆ มีอยู่ด้วยกันหลายชนิด แต่ที่สำคัญมี ๔ อย่าง คือ

๑. **มาคธี** (Magadhi prakrit)

เป็นภาษาปรากฏத் தந்தின் கவண்மகற் ทางตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป

๒. อรรธมาคธี (Ardha Magadhi prakrit)

เป็นภาษาปรากฏต้องถิ่นเหมือนมาศรี ใช้บันทึกคำสอนของศาสนาเซนซึ่งเป็น
ศาสนาร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนา

๓. เศราसेนีย์ (Sauraseni prakrit)

เป็นปรากฏการณ์ท้องถิ่นแคว้นสุรเสนะหรือแคว้นมฤดา ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ของชมพูทวีป

๔. มหาราษฏรี (Maharashatri prakrit)

เป็นปรากฏตท้องถิ่นแคว้นมหาราษฏรี ก่อนไปทางทิศตะวันตกของชมพูทวีป

ภาษาปรากฏหลายรูปแบบเหล่านี้ อุบัติขึ้นจากภาษาพระเวทในเวลาอันใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤต ที่จริงแล้วภาษาปรากฏก็คือภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (VEDIC SANSKRIT หรือ OLD INDO-ARYAN) ที่ได้วิวัฒนาการพัฒนาเป็นภาษาใหม่ มีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ภาษาปรากฏ ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น พราหมณาจารย์ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์รักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทจึงเล็งเห็นว่า จะเกิดการสับสนและปะปนกันขึ้นระหว่างภาษาสันสกฤตแบบพระเวทและภาษาสันสกฤตที่ได้แปรรูปไปเป็นภาษาปรากฏ จึงได้จัดการวางรูปแบบของภาษาสันสกฤตเดิมให้รัดกุมและเป็นแบบฉบับยิ่งขึ้น ผลที่ได้รับก็คือได้เกิดภาษาสันสกฤตแบบฉบับ (CLASSICAL SANSKRIT) ขึ้น ซึ่งมีอายุสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ภาษาปรากฏนี้ตรงข้ามกับคำ สันสกฤต ซึ่งแปลว่า ภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว งดงาม มีหลักมีเกณฑ์ บาลีใช้เป็น สกฤต หรือ สงฺขต แบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ ภาษาปรากฏล้วนๆ เศารเสนี มาคธี อรรธมาคธี ไปศาจี จูลิกาไปศาจี และอัปรังสะ. คัมภีร์สรัสวดี กถาญาณะ กล่าวยกย่องภาษาสันสกฤตและดูหมิ่นภาษาอื่นๆ

เทวาทิ สกฤต ปาหุ

ปากตัม กิณฺหฺรทโย

เปสาจาทิ ปิสาจาทิ

มาคธํ หินฺชาตโย.

(สารสุตีกถาญาณ. ปริจเฉทที่ ๒ คาทา ๙)

เทวดาเป็นต้นพูดภาษาสันสกฤต กิณฺหฺรเป็นต้น พูดภาษาปรากฏ ปิสาจเป็นต้นพูดภาษาไปศาจี ส่วนชนชั้นต่ำพูดภาษามคร”.

ในยุคที่กวีเฟื่องฟูในประเทศอินเดีย ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีมี ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฏต อัปรังสะ ไปศาจี มาคธี และเศารเสนี บุคคลผู้สามารถแต่งกวีด้วยภาษาทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้เรียกว่า กวีราชะ (จอมกวี), จัปภาสาปรมิสสระ (ผู้เชี่ยวชาญ ๖ ภาษามีสันสกฤตเป็นต้น) หรือวาจิสสระ (ผู้ยิ่งใหญ่ในถ้อยคำ)

ส่วนอัปรังสะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป เกิดขึ้นในคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ภาษานี้มีหลายรูปแบบตามถิ่นที่ใช้ และเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุกู ละมะละยาลัม)

ทรงห้ามแสดงธรรมเป็นภาษาพระเวท

ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนศาสนาพุทธ มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือ คัมภีร์พระเวท หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรเพท ซึ่งประกอบด้วยฤคเวท (เรียกในภาษาบาลีว่า อิริเวท) ยชุรเวท, และสามเวท. สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาษา" (สันสกฤตโบราณ) คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมีอัญญกะพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น^๑

ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถเข้าใจ จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน

สมัยพุทธกาล ภิกษุชื่อยเมพะ และภิกษุชื่อกะกุพะ ทูลขออนุญาตพระพุทธองค์ เพื่อจะใช้ภาษาพระเวทในการแสดงธรรมหรือประกาศคำสอน แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาต มีหน้าซ้ำยังทรงคาดโทษไว้สำหรับลงโทษพระภิกษุผู้กระทำการดังกล่าว

^๑ ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมีอัญญกะพราหมณ์ วามกพราหมณ์ และอังคีรสปราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญา ได้บรรลุทิพยักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชาัญเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่าอาถัพพะณะ ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟ แล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น ฤษีท่านนั้น ชื่อว่า อถัพพะคัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่าอาถรรพณ์เวท อาถรรพณ์เวท มีรูปภาษาบาลีว่า อาถัพพณ สันสกฤตใช้เป็น อถรวเวท เขียนเป็นไทยตามสันสกฤตว่า อาถรรพเวท จัดเป็นคัมภีร์สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวดอันวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท. ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวท และสามเวท บรรจุไว้ซึ่งศโลกจากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพิธีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้น ถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และคาถาอาคมขลังต่างๆ]

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้า ทรงยอมรับเฉพาะภาษาบาลีเท่านั้น เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา ข้อนี้เป็นเหตุให้นักปราชญ์ยุคหลัง เช่น พระพุทธโฆสเถระ, พระมหานามเถระ และพระอานันทเถระ พยายามยกย่องภาษาบาลีในฐานะที่เป็นปัจจัยให้ได้คุณวิเศษต่างๆ เช่น ปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ในพระพุทธศาสนานั้น มีอาจที่จะเรียนพระพุทธพจน์โดยไม่มีภาษาบาลี ไม่ว่าจะแปลไปเป็นภาษาอื่นใดแล้วก็ตาม ก็ไม่อาจที่จะแปลพระพุทธพจน์ได้ร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะเป็นธรรมชาติของธรรมชาติในแต่ละภาษาที่ไม่อาจจะนำไปแปลเป็นภาษาอื่นให้ได้เนื้อหาที่สมบูรณ์แบบเหมือนกับภาษาต้นฉบับได้ ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกันมีโวหารธรรมะที่ลึกซึ้งจำนวนมากที่ไม่อาจใช้ภาษาอื่นแปลให้ได้ความหมายตามพุทธประสงค์ทุกประการ ได้ไม่ว่าจะเป็นภาษาไทย ภาษาพม่า ภาษาอังกฤษ หรือภาษาอื่นใดในโลกก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ผู้ปรารถนาที่จะเข้าใจพุทธธรรมอย่างถูกต้องตามพุทธประสงค์ จำเป็นต้องศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างถ่องแท้

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ **ภาษามคธหรือภาษาบาลี** จึงนับได้ว่า เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา เป็นภาษาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นภาษาที่จะทำให้เข้าใจคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นภาษาที่มีคุณูปการต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแท้จริง

วรรณคดีบาลี

ปัจจุบันพุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธา ต้องการศึกษานวัคส์ตฤสสาสน์ให้เข้าใจแจ่มแจ้งกว้างขวางและลึกซึ้งจำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ต่างๆ ที่พระเถระผู้ประเสริฐ ได้รวบรวมปกิณณกเทศนาบ้าง ปาจริยวาทะบ้าง อาจริยวาทะบ้าง ตลอดจนเกจิวัฑฐะที่ควรรู้ ควรทราบ แล้วจนาเป็นคัมภีร์อธิบายสุดเทศนาไว้เป็นจำนวนมากมาย คัมภีร์เหล่านั้น นักปราชญ์ท่านจัดลำดับชั้นไว้ต่างๆ กัน ตามความสำคัญของแต่ละคัมภีร์ คือ

๑. พระไตรปิฎก หมายถึง พระไตรปิฎกฉบับบาลี
๒. อรรถกถา หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก
๓. มุลฎีกา, ฎีกา หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา
๔. อหุฎีกา หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายมุลฎีกา
๕. คันทันตระ หมายถึง คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา มุลฎีกา ฎีกา และอหุฎีกา

๖. **คัมภีร์** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายข้อความที่ยากๆ ที่พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์มิได้อธิบายไว้
๗. **โยชนา** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงความหมายของคำศัพท์และบอกวิธีการสัมพันธ์คำศัพท์ไว้
๘. **สัททาวีเสส** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงถึงความเป็นมาของคำศัพท์ไว้ตามแนวแห่งนิรุกติศาสตร์
๙. **คัมภีร์แปล** หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกแปลเป็นต้น

บรรดาคัมภีร์ที่อธิบายสัตตสุตตรนั้น มีอยู่ด้วยกันหลายชั้น คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันทันตระอีกเป็นจำนวนมาก

คัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า **กถามรรค** ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมपालเถระแห่งอินเดียได้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ว่า

ปจฺมสํคีติยํ ยา อฏฺฐกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมาน-
กาเลปิ อฏฺฐกถา สํวิชฺชติ. (อนุฎี. ๑/๑๓)
อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ อรรถกถาที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาค ทรงพระชนม์อยู่.

อรรถกถานั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภท

๑. พุทธสังวัณณิตอรรถกถา

คือ อรรถกถาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลัง พระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถามรรค คือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมาในรูปของการสังคายนาเป็นต้น (ที.ฎี.๑/๑๘)

๒. อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือ สาวกสังวัณณิตอรรถกถา

คือ อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตาม จนได้นามว่า “อนุพุทธะ” อธิบายไว้ (ที.อฎ. ๑/๑)

**อรรถกถาทั้ง ๒ ประเภทนั้น จำแนกตามยุคและภาษา ได้ดังนี้
แบ่งตามยุคได้ ๒ ประเภท คือ**

๑. ไปราณอรรถกถา อรรถกถาเก่า
๒. อภินวอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา อรรถกถาใหม่

๑.๑ ไปราณอรรถกถา

ก. หมายถึง พุทธสังวัณณิตอรรถกถา กับอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ที่พระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนาถึง ๓ ครั้ง ซึ่งต่อมาพระมหามหิณฑะผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้นำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแพร่ที่เกาะสิงหล หรือประเทศศรีลังกา ภายหลังพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลอรรถกถานั้นเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น (สารตฎ. ๑/๒๔)

ข. หมายถึง มหาอรรถกถาหรือมูลอรรถกถา หรือที่นิยมเรียกกันว่า สิงหลอรรถกถา ซึ่งได้รับการแปลไว้เป็นภาษาสิงหลในภายหลัง

๒.๑ อภินวอรรถกถา

หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทโธสเถระแต่งไว้ และที่แปลจากมหาอรรถกถา และมูลอรรถกถา ซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล

แบ่งตามภาษาได้ ดังนี้

๑. มคธอรรถกถา คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ ได้แก่

๑.๑ อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหามหิณฑะ นำมาสู่ประเทศศรีลังกา ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓

(วิชร.๓๗/๔, สารตฎ ๓/๗)

๒.๑ อรรถกถาที่พระพุทโธสเถระ, พระพุทโธตตะ, พระธรรมปาละ, พระอุปเสนะ, พระมหานามะเป็นต้น แปลจากภาษาสิงหลสู่ภาษามคธอีกครั้งหนึ่ง

(มหาวิส. ปริจุเจต ๓๗ คาถา ๒๔๔)

๒. สืหลอรรกถา (วิ.อฎ. ๑/๓, ที.อฎ. ๑/๑, วชร. ๒๓, สารตถ ๑/๒๕)

คือ อรรกถาภาษาสิงหล ได้แก่

๒.๑ มุลอรรกถา ซึ่งนำมาจากชมพูทวีป โดยพระมหามหันทเถระ แล้วพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น และเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชนชาวสิงหล (ที.อฎ. ๑/๑)

๒.๒ มหาอรรกถา หมายถึง อรรกถาเก่า ที่พระพุทธโฆสเถระ ถือเป็นต้นแบบในการแต่งอภินวอรรกถา

๒.๓ มหาปัจจรีอรรกถา คือ อรรกถาที่รจนานบนแพ

๒.๔ กุรุนทีอรรกถา อรรกถาที่รจนากที่กุรุนทีวัลลิวหาร

๒.๕ อันธกอรรกถา อรรกถาที่รจนาด้วยอันธกภาษา

๒.๖ สังเขปอรรกถา อรรกถาที่สังเขปมหาปัจจรีอรรกถา

๒.๗ จูพปัจจรีอรรกถา คือสังเขปอรรกถานั้นเอง

๒.๘ อริยอรรกถา อรรกถาที่รจนาด้วยภาษาอริยะ

๒.๙ ปันนวาระ(อรรกถา) อรรกถาที่ประมวลข้อวินิจจัยจากมหาอรรกถา

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงข้อความสังเขป ที่พระโบราณจารย์ท่านได้แสดงไว้ ตามคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งพอที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการค้นหาข้อมูลได้บ้างตามสมควร

ลำดับต่อแต่นี้ไปจะขอกล่าวถึงเฉพาะความเป็นมาของอรรกถา ที่มีปรากฏอยู่ในยุคปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่ก็ขอกล่าว เพื่อเป็นข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบต่อไป

ความเป็นมาของอภินวอรรกถา

ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕ - ๔๖) กล่าวว่า ประมาณปี พ.ศ. ๙๐๐ เศษ ณ ตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย มีพราหมณ์หนุ่มผู้หนึ่ง ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนเข้าใจแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวได้วาทะไปในชมพูทวีป

ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปทัชชโลยอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้น พระเรวตะผู้พำนักอยู่ใน

วัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า พราหมณ์ผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนา

พระเวตะได้แกลังถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่า รู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาเกี่ยวกับลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มนั้นอีกด้วย ต่อมาพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทธรมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนพุทธรมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเถระกล่าวว่า เธอต้องบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทธรมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจว่า พุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธรูปเจ้า จึงตั้งฉานยานามว่า **พุทธโฆสะ** เพราะว่าท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธรูปเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้น ได้รจนาคัมภีร์ไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. ญาโณทยะ (ญาโณทัย) คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง*

* ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับคัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย)** ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเจทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธรโฆสะจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุทธิารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลสาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทยะ (ญาโณทัย) แปลตามศัพท์ว่า คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น ท่านอ้างคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหฉบับสังหลซึ่งพระอานันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกาเป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของท่านพระพุทธรโฆสะจารย์ ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหากฎีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสังหล) ที่แต่งโดยพระสังหลชื่อติปิฎกจูฬายะ ซึ่งกล่าวว่า พระพุทธรโฆสะจารย์เป็นผู้จารึกถ้อยคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา

๒. อัญฐสาลินีอรรถกถา อรรถาธิบายอภิธรรมปิฎกธรรมสังคณี^๑

๓. ปริตตอรรถกถา (ปริตตัญฐกถา) ^๒

พระเรวตะทราบเรื่องนั้นแล้ว จึงชักชวนว่า "ในชมพูทวีปนี้ มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ชำระไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน แต่ในคราวสังคายนาครั้งที่สาม พระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล เธอจงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทั้งปวง"

๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า อิม่า ปญจ คาถา เกณ กตาทิ โจทนา. ภทตพุทฺธโฆสัจจริเยณ กตาทิ ปริหาโร. น เกวลํ ปญจ คาถาว, เถรราชจเนปิ อยณฺณํ ปุพฺพปรวจนมปิ เตน วุตฺตํ (ถามว่า ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้. ตอบว่า ท่านพระพุทฺธโฆสัจจารย์แต่งไว้. ไม่เพียง คาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่น ในคำของพระเถระ และพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้" (อัญฐสาลินี แปล พระคันธธรรมาภิวรค์ หน้า [๑๙])

^๑ ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับคัมภีร์อัญฐสาลินีในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์อัญฐสาลินี**ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัญฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัญฐสาลินีที่พบในปัจจุบัน เป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัญฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว (อัญฐสาลินี แปล หน้า [๒๐])

^๒ ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับคัมภีร์ปริตตอรรถกถา (ปริตตัญฐกถา) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัญฐกถา) ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อยของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั้นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุทธารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่า พระอานันทเมตเตยยะได้เคย กล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่ประเทศ

ครั้นเมื่อพระเรวตะกล่าวดังนี้ ท่านมีใจเลื่อมใสแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีป มาสู่เกาะลังกา^๑ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะ^๒ (พ.ศ. ๙๕๓ - ๙๕) และได้ศึกษาอรรถกถาตลอดถึงอาจริยวาทะต่างๆ จนหมดสิ้น หลังจากนั้น จึงได้รับงานอรรถกถาใหม่ (อภินวอรรถกถา) เริ่มต้นที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น โดยยืดอกอรรถกถาเก่า (โบราณอรรถกถา) เป็นต้นแบบ แล้วตั้งชื่อขึ้นใหม่ว่า “อภินวอรรถกถา” ส่วนอรรถกถาที่มีข้อความพิสดารยืดยาวมาก ท่านก็จะรจนาในเชิงเรียบเรียงตามของเดิม แต่ตัดข้อความอธิบายที่ซ้ำๆ กันออก เหลือไว้เพียงคำอธิบายและข้อวินิจฉัยที่เห็นว่า มีประโยชน์จริงๆ โดยให้ชื่ออรรถกถาประเภทนี้ว่า “สังคหอรรถกถา”

แม้อรรถกถาทั้งหลายที่ท่านอาจารย์รูปอื่น เช่น พระธรรมपालเถระพระอุปเสนเถระ เป็นต้น รจนาไว้ ก็จัดว่าเป็น “อภินวอรรถกถา” เช่นกัน

ประวัติที่กล่าวว่า พระพุทธโฆสจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุกทศยานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา กล่าวว่า

ท่านเป็นชาวอินเดียได้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไขนกกุง (โมรันทะ) เวลาต่อมา ได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟัง

ลังกาว่า คัมภีร์ปริตตอรรถกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ซึ่งความเห็นนี้น่าจะ ไม่ถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี (อัฐสาสนี แปล หน้า [๒๐])

^๑ พระราชประวัติของพระเจ้ามหานามะปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเจทที่ ๓๗ คถา ๒๐๙ - ๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสนหานในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัวทางฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมามีครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชษฐาเป็นมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓ - ๙๕ โดยนับลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหล ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่า พระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑ - ๖๕

พระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุ มีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดีย ตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์ อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่า ท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พระพุทธโฆสะ**

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยूरทูตะ (ปัจจุบัน คือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจพะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคณซีเวอร์รัม หรือโคญจีเวอร์รัม อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันระกแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล จึงได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้น ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามahanama ผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุในกายอภยคีรี

หากกล่าวตามวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้น ก็แสดงว่า พระพุทธโฆสจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไชนกยุงทางอินเดียใต้ (ดูอัฐสาลีนี้ แปล พระคันธสารากวีวงศ์ หน้า [๑๖])

การอธิบายของอรรถกถา

การอธิบายของอรรถกถา แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ
๒. อธิบายพระบาลีโดยย่อ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ คือ อธิบายพระบาลีที่พระธรรมสังคหการจารย์สังคายนาไว้ตามลำดับปาฐะ เช่น อธิบายปาฐะในพระวินัยตามลำดับกัณฑ์ตามลำดับวรรค ตามลำดับสิกขาบท ตั้งแต่ต้นจนจบ (อา. ปา. ม. จุ. ป.) อธิบายปาฐะในพระสูตรตามลำดับสูตร ตามลำดับนิกาย ตั้งแต่ต้นจนจบ (ที.ม.ส.อ.ข.) อธิบายปาฐะในพระอภิธรรม ก็อธิบายตามลำดับบทมาติกา ตามลำดับบทนิทเทศ (ส.วิ.ชา.ป.ก.ย.ป.) ตั้งแต่ต้นจนจบ อธิบายอย่างกว้างขวางพิสดาร

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (อธิบายพระวินัย) คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (อธิบายที่มณิกาย) ฯลฯ คัมภีร์ปัญจปกรณ์ (อธิบายพระอภิธรรม ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปฏิจจาน)

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อ นั้น เป็นอรรถกถาคัมภีร์เล่มน้อย อธิบายพระบาลีโดยย่อเฉพาะที่สำคัญ รวบรวมไว้ในคัมภีร์เดียวกัน อธิบายประมวลข้อความที่เป็นเนื้อหาสาระทั้ง ๓ ปิฎกบ้าง เฉพาะเรื่องบ้าง

ที่อธิบายประมวลทั้ง ๓ ปิฎก เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งย่อส่วนอรรถกถาของปิฎกทั้ง ๓ ไว้ในคัมภีร์เดียวกัน โดยอาศัยโบราณอรรถกถามารจนาไว้ในวิสุทธิมรรค แม้บทขยาย บทวินิจฉัย หรือสาธกหลักฐานต่างๆ ล้วนนำมาจากโบราณอรรถกถาที่บันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล และท่านผู้รจนาก็ยืนยันว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพระไตรปิฎก ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำนิคมแห่งอรรถกถาแต่ละนิกายว่า

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นอรรถกถาที่ข้าพเจ้าเรียบเรียง เพื่ออธิบายพระบาลีในนิกายทั้ง ๔ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร ดังนั้น เมื่อจะรวมภาณวารของอรรถกถา... จะต้องรวมภาณวารของวิสุทธิมรรคเข้าด้วย

(ที.อ.ญ. ๓/๒๖๗, ม.อ.ญ. ๔/๒๕๙, ส.อ.ญ. ๓/๓๙๓, อ.อ.ญ. ๓/๓๙๗)

สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนี้ ที่อธิบายเฉพาะเรื่อง เช่น คัมภีร์กัณฑ์ชาตวรรณอรรถกถา อธิบายพระวินัยเฉพาะศีลของภิกษุและภิกษุณี ดูรายละเอียดการอธิบายในคำแนะนำคัมภีร์วินัยสังคหอรรถกถา

สังเขปอรรถกถานี้ แบ่งเป็น ๓ สาย ดังนี้

๑. สังเขปอรรถกถาสายพระวินัย คือ

- กัณฑ์ชาตวรรณอรรถกถา อธิบายพระปาติโมกข์โดยย่อ
- วินัยสังคหอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ
- ขุททสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง (คาถา)
- มุลสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

- วินยวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง
- อุตตรวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง

๒. สังเขปอรรถกถาสายพระสูตร คือ

- วิสุทธีมรรค อธิบายปฏิภาททั้ง ๓

๓. สังเขปอรรถกถาสายพระอภิธรรม คือ

- อภิธัมมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปฏิภาทเป็นร้อยกรอง
- อภิธัมมัตถสังคหะ อธิบายพระอภิธรรมปฏิภาททั้ง ๗ ปกรณ์โดยย่อ

สำหรับรายชื่อคัมภีร์อภินวอรรถกถาทั้งที่ท่านพุทธโฆสเถระ และพระธรรมपालเถระ พระพุทธัตตเถระ เป็นต้น ได้รจนาไว้นั้น มีดังนี้:-

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระรจนา

๑. วิสุทธีมรรค อธิบายพระไตรปิฎกโดยย่อ
๒. สมันตปาสาทิกา แก่พระวินัยปิฎก
๓. กังขาวิตรณอรรถกถา แก่พระปาติโมกข์
๔. สุมังคลวิลาสินี แก่พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๕. ปปัญจสุทนี แก่พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๖. สารัตถปกาสินี แก่พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๗. มโนรธปุรณี แก่พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๘. ขุททกปาฐอรรถกถา แก่พระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ
๙. รัมมบพอรรถกถา แก่พระสุตตันตปิฎก ธรรมบท
๑๐. สุตตนิบาตอรรถกถา แก่พระสุตตันตปิฎก สุตตนิบาต
๑๑. ชาดกอรรถกถา แก่พระสุตตันตปิฎก ชาดก
๑๒. อปทานอรรถกถา แก่พระสุตตันตปิฎก อปทาน
๑๓. อัญญาสาสินี แก่อภิธรรมปิฎก รัมมสังคณี
๑๔. สัมโมหวิโนทนี แก่พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๑๕. ปัญจปกรณ์ แก่พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

๑๖. ญาโณทยะ คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง

๑๗. ปรีตตอรรคกถา อธิบายพระไตรปิฎกฉบับกะทัตต์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธทศตเถระรจนา

๑. วินยวินิจจย ประมวลข้อวินิจจยจากอุกโกฏวิภังค์และชั้นธกะ

๒. อุตตรวินิจจย ประมวลข้อวินิจจยเกี่ยวกับพระวินัยจากปรีวารอรรคกถา

๓. อภิธัมมมาตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ

๔. พุทธวังสอรรคกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก พุทธวงศ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระธรรมपालเถระรจนา

๑. อุทานอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก อุทาน

๒. อิติวุตตกอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก อิติวุตตกะ

๓. วิมานวัตถุอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก วิมานวัตถุ

๔. เปตวัตถุอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก เปตวัตถุ

๕. เถรคาถาอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก เถรคาถา

๖. เถรีคาถาอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก เถรีคาถา

๗. จรียาปิฎกอรรถกถา แก์พระสูตรตันตปิฎก จรียาปิฎก

๘. เนตติอรรถกถา แก์เนตติปกรณ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระเถระรูปอื่น ๆ รจนา

๑. ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา

แก์พระสูตรตันตปิฎก ปฏิสัมภิตามรรค รจนาโดยพระมหานามเถระ

๒. มหานิทเทสอรรถกถา

แก์พระสูตรตันตปิฎก มหานิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๓. จุฬนิทเทสอรรถกถา

แก์พระสูตรตันตปิฎก จุฬนิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๔. วินยสังคหอรรถกถา

อธิบายพระวินัยปิฎกโดยประมวล รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ชาวลังกา

๕. มูลสิกขาอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ

๖. ขุททสิกขาอรรถกถา

อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระสัทธัมมสิริเถระ ชาวลังกา

๗. อภิธัมมัตถสังคหะ

อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระอนุรุทธเถระ ชาวลังกา

คัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์ฎีกา คือ คัมภีร์ที่อธิบายขยายข้อความในอรรถกถาและข้อความบางแห่งในพระไตรปิฎกที่ยังไม่กระจ่างและเข้าใจได้ยาก ทำให้กระจ่างชัดเจน โบราณจารย์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ฎีกียติ ชานียติ สำนวนนาย อตุโถ เอตายาติ ฎีกา (ชื่อว่า ฎีกา เพราะเป็นข้อความที่ใช้อธิบายเพื่อทำความเข้าใจเนื้อความอรรถกถา) (นีติ ชาติุมาลา)

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าใจได้ตลอด จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถา และการที่จะสามารถเข้าใจอรรถธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ดีนั้น จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา เป็นเครื่องมืออธิบายขยายข้อความ

การศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา จึงต้องอิงอาศัยกลุ่มคัมภีร์หลัก ๓ กลุ่ม คือ

๑. พระไตรปิฎก (Pali Texts)

๒. อรรถกถา(Commentaries)

๓. ฎีกา (Subcommentaries)

ตัวอย่างการอธิบายศัพท์ของคัมภีร์ฎีกา

๑. อธิบายข้อความจากพระไตรปิฎก

เอกทฺธานมคฺคฺนฺติ เอกํ อทฺธานสงฺขาตํ มคฺคํ, เอกโต วา อทฺธานมคฺคํ. หิยฺโยติ

สุเว. ปเรติ ตติยทิวเส. (สารตฺถ. ๓/๑๘๑)

คำว่า เอกทฺธานมคฺคฺนฺติ หมายถึง เส้นทางไกลสายหนึ่ง หรือ ร่วมเดินทางไกลด้วยกัน

คำว่า หิยฺโย (ซึ่งโดยปกติแปลว่า เมื่อวาน) หมายถึง วันพຸนี้

คำว่า ปเร (วันอื่น) หมายถึง วันที่ ๓ (วันมะรืน)

นี่เป็นข้อความที่สารัตถที่ปฎิฎีกา นำเอาปาฐะจากพระบาลีวินัยปิฎกสังวิทหนสิกขาบท ข้อ ๑๘๓ มาอธิบาย ทั้งนี้เพราะพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายไว้

๒. อธิบายข้อความจากอรรถกถา

ในอรรถกถาัมมสังคณี ได้กล่าวโทษที่บุคคลปฏิเสธพระอภิธรรมไว้ว่า **อภิธมฺม ปฏิพาเหโต อิมสฺมि ชินจุกเก ปหาริ เทติ** (ผู้ที่ปฏิเสธพระอภิธรรม ถือว่าโจมตีชินจักร) ในประโยคนี้มีคำว่า **“ชินจุก”** ที่มีความหมายไม่ชัดเจน ซึ่งอาจทำให้สงสัยได้ว่า จักรของพระพุทธเจ้านั้นหมายถึงอะไร (จักรมีหลายประเภท เช่น จักรที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า เป็นต้น) ดังนั้น พระอานันทเถระผู้รจนาคัมภีร์ัมมสังคณีมูลฎีกา จึงอธิบายว่า **ชินจุกเกติ ชินสาสเน** (ชินจักร หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าหรือศาสนจักร)

ตามตัวอย่างที่ยกมานี้ จะเห็นว่า คัมภีร์ฎีกา มีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจ คัมภีร์ชั้นพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างมาก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาแห่งพระบาลีวินัยไปตามลำดับบทพญฺญชนะ มี ๖ คัมภีร์

๑. วชิรพุทธิ

รจนาโดยพระวชิรพุทธิเถระ (บางแห่งว่า พระวิมลพุทธิเถระ) พระเถระชาวลังกา ไม่ปรากฏยุคกาลที่แต่ง เป็นคัมภีร์ฎีกาเล่มแรกของวินัยปิฎก

๒. สारัตถทีปนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎกที่มีความเก่าแก่รองจากวชิรพุทธิ มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระมหาเถระชาวลังกานามว่าสารีบุตรแห่งเชตวันมหาวิหาร ปุลัตตินคร ประเทศ ศรีลังกา ในรัชสมัยพระเจ้ามหาปรักกมพาหุ พุทธศักราช ๑๖๙๖

๓. วิมตฺติวโนทนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎก มี ๒ ภาค

รจนาโดยพระกัศสปเถระที่รัฐโจพะภาคใต้ของอินเดีย เป็นคัมภีร์ที่รจนาภายหลังสารัตถทีปนี

ฎีกาทั้ง ๓ นี้ บางแห่งเรียกว่า **วินยมหาฎีกา**

๔. กังขาวิตรณี (กังขาวิตรณีกฎเก่า)

อธิบายกังขาวิตรณีอรรถกถาสิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์ (ทเวมาติกา)
รจนาโดยพระเถระชาวศรีลังการูปหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนาม

๕. วินยัตถมัญจสา (กังขาวิตรณีกฎใหม่)

รจนาโดยพระพุทธานุเถระศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถที่ปนี

๖. กังขาโยชนามหาฎีกา

อธิบายกังขาวิตรณีในรูปแบบของอรรถโยชนา

รจนาโดย เตตติชน สยาดอ วัดมหา เขมิการาม เมืองมณฑลเส สหภาพพม่า

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอisphere (หมายถึง อรรถกถาที่ไม่ได้อธิบายพระบาลี
ตามลำดับบทพญัญชนะ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา) มีดังนี้

๑. วินยสังคหฎีกา (ฎีกาเก่า)

อธิบายวินยสังคหอรรถกถา

คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถที่ปนี

๒. วินยาลังการะ (วินยสังคหฎีกาใหม่)

อธิบายวินยสังคหอรรถกถา รจนาโดยพระติเปฎกาลังการเถระ

๓. ขุททสิกขาฎีกา (ฎีกาใหม่)

อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา

คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

ส่วนในคัมภีร์สาสนวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระมหาสเถระ

๔. สุมังคลปสาทนีย (ขุททสิกขาฎีกาใหม่)

อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา

รจนาโดยพระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ ศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถที่ปนี

๕. มุลสิกขาฎีกา

อธิบายคัมภีร์มุลสิกขา

คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รัตนโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในปิฎกัตตอะไม
ระบุว่า รัตนโดยพระวิมลสารเถระแห่งเมืองอนุราชปุระ

๖. วินยัตถสารสันทีปนี

อธิบายคัมภีร์วินยวินิจจยะของพระพุทททัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รัตนโดยพระวาจิสสรเถระ
ในหนังสือปิฎกัตตอะไม ระบุว่า รัตนโดยพระมหาอุปติสสเถระ
แต่ในคันถารัมภะคัมภีร์วินยัตถสารสันทีปนี ระบุว่า รัตนโดยพระเถระรูปหนึ่ง
ซึ่งเป็นศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๗. สีนัตถปภาสินี

อธิบายคัมภีร์อุตตรวินิจจยะของพระพุทททัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รัตนโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนปิฎกัตตอะไมระบุว่า รัตนโดยพระมหาอุปติสสเถระ

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก แบ่งตามนิกาย ได้ดังนี้

๑. ทีฆนิกาย

หมายถึงฎีกาที่อธิบายอรรถกถาทีฆนิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี มีชื่อเรียกว่า
สินัตถปภาสินี (ฎีกาของ ๔ นิกาย ที่รจนาโดยพระธัมมपालเถระ ทั้งหมดเรียกว
ว่า สินัตถปภาสินี) มีอยู่ ๓ ภาค คือ สิลักขัณฐวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา
ปาถิกวรรคฎีกา รจนาโดยพระธัมมपालเถระ ชาวชมพูทวีป (ราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖)

นอกจากนี้ ยังมีฎีกาที่แต่งขึ้นในยุคหลังอีกหนึ่งฉบับ คือ สิลักขัณฐวรรคอภิ
นวฎีกา หรือที่เรียกชื่อว่า สารุวิลาสินี รจนาโดยพระญาณากิวิงสรธัมมเสนาบดี
แห่งเมืองอมรปุระ ประเทศสหภาพพม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) มี ๒ ภาค

๒. มัชฌิมนิกายฎีกา

อธิบายอรรถกถามัชฌิมนิกาย (ปปัญจสูทนี) มีชื่อว่า สินัตถปภาสินี มีอยู่ ๓ ภาค
คือมูลปัณณาสฎีกา มัชฌิมปัณณาสฎีกา อุपरปัณณาสฎีกา
รจนาโดยพระธัมมपालเถระ

๓. สังยุตตนิกายฎีกา

อธิบายอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถัตถ์ปกาสินี) มีชื่อเรียกว่า ลีฬัตถ์ปกาสินี มีอยู่ ๒ ภาค รัตนโดยพระธัมมपालเถระ

๔. อังคุตตรนิกายฎีกา

อธิบายอรรถกถาอังคุตตรนิกาย (มโนรหปุรณี) มีทั้งฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ ในคัมภีร์คันถวงศ์และปิฎกัตตอตะไมระบุว่า อังคุตตรนิกายฎีกาเก่า มีชื่อเรียกว่า ลีฬัตถ์ปกาสินี รัตนโดยพระธัมมपालเถระ

อนึ่ง ฎีกาเก่าที่ว่านี้ยังไม่มีผู้ใดจัดพิมพ์มาก่อน ในหนังสือปิฎกัตตอตะไม ระบุว่า เฉพาะที่มีอยู่ในใบลานอักษรพม่า นั้น มีเพียงส่วนที่อธิบายอรรถกถาเอกกนิบาต ทุกนิบาตและติกนิบาตเท่านั้น ส่วนนิบาตที่เหลืออีก ๘ นิบาต น่าจะยังมาไม่ถึงประเทศ พม่า” (สำหรับในประเทศไทย ยังไม่เคยมีใครสำรวจหรือระบุว่า มีอยู่ในฉบับใบลาน ณ ที่ใด)

สำหรับอังคุตตรนิกายฎีกา ที่มีพิมพ์ให้เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ เป็นฎีกาใหม่ มีชื่อเรียกว่า สารัตถมัญญูสา รัตนโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รัตนสารัตถทีปนีฎีกานี้ มีทั้งหมด ๓ ภาค

๕. วิสุทธีมรรคฎีกา

อธิบายวิสุทธีมรรคอรรถกถา (ซึ่งเป็นอรรถกถารวมของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย) มี ๒ ส่วน

ส่วนแรกเป็นส่วนพิสดาร เรียกว่า มหาฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า ปริมัตถมัญญูสา มี ๒ ภาค รัตนโดยพระธัมมपालเถระ

ส่วนส่วนที่ ๒ เป็นส่วนสังเขป เรียกว่า จุฬฎีกา หรือ สังเขปฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนี เชื่อกันว่า รัตนโดยพระเถระชาวสิงหล ผู้ที่รัตนคัมภีร์มหาภูปวงค์

๖. ขุททกนิกายฎีกา มี ๑๙ เล่ม คือ

(๑) ปริมัตถสุทนี

อธิบายอรรถกถาขุททกปาฐะ (ปริมัตถโชติกา) มีชื่อเรียกว่า ปริมัตถสุทนี

รจนาโดยพระอาทิจจวังสเถระ สมัยพระเจ้าบะจี้ดอที่ ๔ ครองรัตนปุระ พม่า แต่คัมภีร์ยังอยู่ในใบลานอักษรพม่า ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๒) รัชมปัทมกทีปนี

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

หนังสือปฎักตต่อตะไมระบู่ รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๓) สีนัถัปปกาสินี

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

รจนาโดยพระวรมัทธิโพธิเถระ จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๙) มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระวิสุทธิราชาธิบดี อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ

(๔) สีนัถัปปกาสินี

อธิบายชาดกอรรถกถา

ในคัมภีร์คันถวงศ์และในหนังสือปฎักตต่อตะไมระบู่ คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธัมมपालเถระ

แต่ท่านอาจารย์แลดีแห่งสหภาพพม่าได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือปารมีทีปนี ว่าไม่น่าจะเป็นงานเขียนของพระธัมมपालะ เพราะสำนวนไม่คมคายเหมือนกับคัมภีร์ฎีกาอื่นๆ ที่พระธัมมपालเถระรจนาไว้

(๕) ชาดกฎีกา (ฎีกาใหม่)

รจนาโดยพระปัญญาสามิเถระ (มองทองสยาตอ) สมัยมณฑลเส สหภาพพม่า

(๖) เนตติฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

คัมภีร์นี้ยังไม่มีเป็นที่ทราบชัดว่าผู้ใดรจนา

แต่ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปฎักตต่อตะไม ระบู่ว่า พระธัมมपालเถระเป็นผู้รจนา

(๗) เนตติวิภาวินี

อธิบายพระบาลีเนตติอรรถกถาเนตติและฎีกาเนตติ

รจนาโดยพระสัทธัมมपालสิริมหารัชมราชครู สหภาพพม่า จุลศักราช ๙๒๖ (พ.ศ. ๒๑๐๗)

(๘) ฎีกาลังการะ (เนตติมหาฎีกา)

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

รจนารับขึ้นหลังสุดของบรรดาเนตติฎีกาที่มีอยู่ โดยพระญาณากวีรังสรรค์ม
เสนาบดี พระสังฆราชพม่า จุลศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) ซึ่งเป็นองค์
เดียวกันกับที่รจนาสลักขึ้นวัดคอกนิวฎีกา

อนึ่ง ยังมีฎีกาสายซุททกนิยายอีกหลายคัมภีร์ที่ในหนังสือปิฎกัตต่อตะไมระบุงว่า
มีอยู่ในศรีลังกา (แต่มาไม่ถึงเมืองไทยและสหภาพพม่า) เช่น

(๙) อุทานฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอุทาน

(๑๐) อิติวุตตกฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอิติวุตตกะ

(๑๑) สุตตนิบาตฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีสุตตนิบาต

(๑๒) วิมานวัตฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีวิมานวัตฎ

(๑๓) เปตวัตฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเปตวัตฎ

(๑๔) เถรคาถาฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรคาถา

(๑๕) เถรีคาถาฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรีคาถา

(๑๖) เถรปาทานฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรปาทาน

(๑๗) พุทธวัชฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีพุทธวงศ์

(๑๘) จริยาปิฎกฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีจริยาปิฎก

(๑๙) มหานิทเทศฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระบาลีมหานิทเทศ

คัมภีร์ฎีกาสายพระอภิธรรมปิฎก

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก แบ่งตามกลุ่มได้ ๒ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระบาลีอภิธรรม ตามลำดับบทพญัญชนะ มีดังนี้

๑. มุลฎีกา

อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีมุลฎีกา (อธิบายอัญญาสาลินี) วิภังคมุลฎีกา (อธิบายสัมโมหวิโนทนี)

ปัญจปกรณมุลฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ)

รจนาโดยพระอานันทเถระ สาเหตุที่เรียกว่า มุลฎีกา เพราะเป็นฎีกาฉบับแรกของบรรดาฎีกาทั้งปวง

๒. อนุฎีกา

อธิบายมุลฎีกา รจนาโดยพระธัมมपालเถระ มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีอนุฎีกา (อธิบายธัมมสังคณีมุลฎีกา) วิภังคอนุฎีกา (อธิบายวิภังค

มุลฎีกา) ปัญจปกรณอนุฎีกา (อธิบายปัญจปกรณมุลฎีกา)

๓. มณิทีปะ

อธิบายมุลฎีกา (ธัมมสังคณีมุลฎีกา ตั้งแต่ต้นจนจบทวารกถา)

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (อริยวังสธัมมเสนาบดี) แห่งเมืองวิชัยบุรี ศรีปีนยะ ประเทศพม่า พ.ศ. ๑๙๘๕ ในรัชสมัยพระเจ้านเรศวร ยังไม่ได้จัดพิมพ์

๔. มธุสารถททีปนี

อธิบายมุลฎีกา

รจนาโดยพระมหานันทเถระ พระเถระชาวมอญ สมัยพระเจ้า บุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ครองกรุงหงสาวดี ระหว่างจุลศักราช ๙๒๔-๙๓๒(พ.ศ. ๒๑๐๕-๒๑๑๓) โดยทั่วไปนิยมเรียกคัมภีร์นี้ว่า มธุฎีกา

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (อรรถกถาอิสระ ซึ่งไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพัญชนะ) มีดังนี้

๑. อภิธัมมาวตารฎีกา (ปุราณฎีกา) อธิบายอภิธัมมาวตาร

รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ สมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ พุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. อภิธัมมัตถวิภาสนี (อภิทวฎีกา) อธิบายอภิธัมมาวตาร

รจนาโดยพระสุมังคลมหาสามีเถระ ที่ปลัดถิ่นคร ประเทศ ศรีลังกา มี ๒ ภาค

๓. โมหวิจเฉทนีฎีกา

อธิบายคัมภีร์โมหวิจเฉทนี รจนาโดยพระกัสสปเถระชาวชมพูทวีป

๔. ปรมัตถวินิจจญฎีกา

อธิบายคัมภีร์ปรมัตถวินิจจยะ มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกาและอภิทวฎีกา

เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระเถระชื่อว่า มหาโพธิ

๕. นามรูปปริจเฉทฎีกา

อธิบายคัมภีร์นามรูปปริจเฉท มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา และอภิทวฎีกา

เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

๖. สัจจสังเขปฎีกา

อธิบายคัมภีร์สัจจสังเขป มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

และอภิทวฎีกา รจนาโดยพระสุมังคลสามีเถระ

๗. ฎีกาอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ

กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ มีมากมายหลายคัมภีร์ เรียงตามลำดับความเก่าก่อนหลังดังนี้

(๑) อภิธัมมัตถสังคหฎีกา(ฎีกาเก่า)

รจนาโดยพระนววิมลเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๒) อภิธัมมัตถวิภาวินี

รจนาโดยพระสุมังคลสามีเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๓) สังเขปวิณณนา

รจนาโดยพระสัทธัมมโชติपालเถระ สมัยพุกาม รูปเดียวกันกับที่รจนาคัมภีร์
ไวยาकरणสูตรนันทเทส (พ.ศ.๑๙๙๐)

(๔) อภิธัมมัตถสังคหทีปนี

รจนาโดยพระสีลาจารเถระ ที่เมืองสะเลง ประเทศพม่า

(๕) ปริมัตถทีปนี (สังคหมหาฎีกา)

รจนาโดยพระญาณธรรเถระ (อาจารย์แลตตี) พ.ศ. ๒๔๓๐

คัมภีร์นี้นอกจากจะอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะแล้ว ยังได้วิจารณ์ข้อความของ
อภิธัมมัตถวิภาวินีไว้ถึง ๒๔๕ แห่ง

(๘) ฎีกาอธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี (อนุฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ)

กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี หรืออนุฎีกาของอภิธัมมัตถสังคหะ มีหลาย
คัมภีร์ โดยเรียงลำดับตามความเก่าก่อน - หลัง ดังนี้

(๑) มณีสารมัญจสา

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (มหาอริยวังสธัมมเสนาบดี) (พุทธศักราช ๑๙๘๕)
รูปเดียวกับที่รจนามณิทีปะ มี ๒ ภาค

(๒) ปัญจิกา

เป็นคัมภีร์อัตถโยชนาอภิธัมมัตถวิภาวินี มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระญาณกิตติพระเถระชาวเชียงใหม่ (ในคำนำตีพิมพ์กะปาฬิเมียนมา
อภิธานวิจารณ์ไว้ว่า พระญาณกิตติเป็นชาวพม่าในสมัยพระเจ้าสิริสุระ ครอง
นครปีนยะ พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๑๙๐๒)

(๓) อเผคคสูตรทีปนี (จุฬฎีกา)

รจนาโดยพระติปิฎกธรรเถระ สมัยพระเจ้าบุเรงนองแห่งหงสาวดี

(๔) ปริมัตถวิโสธนี

รจนาโดยพระทีปมาลาเถระ แห่งวัดธัมมาราม เมืองชองอู สหภาพพม่า
พ.ศ. ๒๔๔๙

(๕) อังกฤษะ (สังคหมหาฎีกา)

รจนาโดยพระวิมลวังสาลังการเถระ เมืองปะขันจี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๖) อภิธัมมัตถอนุวิภาวนี

รจนาโดยพระสาคราภิรัชเถระ แห่งวัดบุพพาราม เมืองคยัณ พม่า พ.ศ. ๒๔๕๐

(๗) มหาอตุล

รจนาโดยพระนาคินทาสมิเถระ เวชยันตาราม เมืองโมญู พม่า พ.ศ. ๒๔๕๔

(๘) วิภาวนีอัตถโยชนา

รจนาโดยพระญาณินทาสกะ (หมั่นจงสยาตอ แห่งวัดจองต้อหย่าเซวเจงใต้ เมืองย่างกุ้ง)

คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา แต่เป็นคัมภีร์ที่อาศัยข้อความจากพระไตรปิฎกบ้าง อรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง แล้วรจนาขึ้นเป็นเอกเทศ คัมภีร์คันทันตระประเภทนี้ มีอยู่ไม่น้อย และถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เช่น

๑. คัมภีร์ที่แสดงถึงพุทธจริยาของพระพุทธเจ้า

คัมภีร์ประเภทนี้มีอยู่ไม่น้อย เช่น

๑.๑ คัมภีร์ชินาลังการ ชินาลังการฎีกา

๑.๒ คัมภีร์ชินจรีต

๑.๓ คัมภีร์ชินมหานิทาน

๑.๔ คัมภีร์พุทธจรีต

๑.๕ คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา

๒. คัมภีร์ที่แสดงถึงนิยตโพธิสัตว์ เช่น

๒.๑ อนาคตวงศ์

๒.๒ อนาคตวงศ์อฏฐกถา

๒.๓ โสตตุดกีนิทาน

๓. คัมภีร์ที่แสดงถึงการบังเกิดขึ้นของจักรวาล ทวีป มนุษย์ เป็นต้น เช่น

๓.๑ โลกปณฺณตฺติ

๓.๒ จกฺกวาพทีปนี

๓.๓ โลกทีปนี

คัมภีร์

ได้แก่ คัมภีร์ที่รจนาขึ้นเพื่ออธิบายบทที่เข้าใจยากทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ ให้เข้าใจง่ายขึ้น คัมภีร์คัมภีร์นี้มีผู้รจนาไว้ทั้งในภาษาสิงห์และภาษาบาลี ดังมีปรากฏข้อความเกี่ยวกับคัมภีร์คัมภีร์อยู่ในสารัตถทีปนีเนื่องๆ เช่น ท่านกล่าวไว้ว่า ในเวลาใดที่อ้างถึงคัมภีร์มหาคัมภีร์ มัชฌิมคัมภีร์ และจุฬคัมภีร์แล้ว นั้นหมายถึงคัมภีร์คัมภีร์ที่รจนาไว้ในภาษาสิงห์ แต่ถ้าคราวใดอ้างว่า **คณฺหิ** เพียงอย่างเดียว นั้นหมายถึงคัมภีร์คัมภีร์ที่รจนาไว้ในภาษาบาลี คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีประโยชน์ต่อศาสนทายาทในการศึกษา พระพุทธพจน์เป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์คัมภีร์รุ่นใหม่ ๆ ซึ่งรจนาขึ้น เพื่ออธิบาย คัมภีร์คัมภีร์อันตระเป็นเอกเทศอีกด้วย

โยชนา

คัมภีร์โยชนานับเป็นคัมภีร์คัมภีร์อันตระอีกชนิดหนึ่ง คัมภีร์ประเภทนี้บางกลุ่ม มุ่งแสดงความรู้ทางศัพทศาสตร์ โดยบอกกำหนดกฎเกณฑ์บ้าง โดยการวิเคราะห์ห้วงคำศัพท์ และเนื้อความของคัมภีร์ที่เป็นสังวณณัตพะของตน บอกแนวการเชื่อมความกันของบทต่างๆ ในวากยะหนึ่งๆ บ้าง บอกความหมายของคำศัพท์ต่างๆ บ้าง บอกถึงวัฒนธรรมของยุคสมัยบ้าง ซึ่งเป็นความรู้ที่ขาดหายไปจากคัมภีร์วรรณนาระดับฎีกา และ ในเวลาเดียวกัน คัมภีร์นี้ก็สร้างเสริมความเข้าใจปาฐะต่างๆ ในอรรถกถาและฎีกายิ่งขึ้น จึงนับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีประโยชน์มากในระดับหนึ่ง

สัททาวีเสส - นิรุกติศาสตร์

คัมภีร์คัมภีร์ อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า สัททาวีเสส หรือที่เรียกว่า นิรุกติศาสตร์ คัมภีร์ประเภทนี้มีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรม หรือต่อการเลือนหายไปแห่งพระสัทธรรม เพราะพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ระดับรองๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ถูกบันทึกด้วยภาษาบาลีหรือภาษามคธ ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังเพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์ห้วงได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ "สัททาวีเสส" คือ

๑. กลุ่มคัมภีร์สหศาสตร์ (กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์)

คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลัก ไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ เป็นต้น

๒. กลุ่มคัมภีร์นิคัณธุศาสตร์

คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานปิปปิกา เป็นต้น

๓. กลุ่มคัมภีร์ฉันทศาสตร์

คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท์/คาถา เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น

๔. กลุ่มคัมภีร์เกฏฐศาสตร์

คือ คัมภีร์แสดงกลวิธีตกแต่งเสียงและความหมาย (แต่งคำและประโยค) ให้ภาษา มีความไพเราะเพราะพริ้ง โดยแสดงโทษและวิธีการใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษ ประกอบพร้อมด้วยอรรถรสของภาษา เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการะ เป็นต้น

คัมภีร์สหทวิเสสทั้ง ๔ กลุ่มเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความเชี่ยวชาญแตกฉาน พระไตรปิฎก จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎก มาแต่งเป็นหลักภาษาหรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

อนึ่ง คัมภีร์ทั้ง ๔ กลุ่มนี้ เปรียบเสมือนกุญแจดอกสำคัญสำหรับไขเข้าไปสู่ห้องแห่ง พระไตรปิฎก ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ขั้นพื้นฐานที่กุลบุตรผู้มีความต้องการเข้าใจในพระสัทธรรม อย่างถ่องแท้ ต้องศึกษาเป็นเบื้องต้นก่อน ดังคำปริภาสาว่า

อนึ่ง คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีคัมภีร์วรรณามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควร แก่คัมภีร์ และคัมภีร์วรรณเหล่านั้น ท่านเรียกว่า ฎีกา บ้าง คณฐี บ้าง จะอย่างไรก็ตาม คัมภีร์เหล่านี้ล้วนรจนาขึ้นด้วยกำลังแห่งความวิริยะ อุตสาหะของพุทธบุตรผู้มีปัญญาอย่างประเสริฐ และรจนาขึ้นเพื่อเป็น ประโยชน์แก่อุภยกุลแก่นุชนผู้ปรารถนาจะเข้าถึงพระพุทธรวจนะอย่าง ถ่องแท้ และเพื่อความดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรมโดยแท้

เมื่อกุลบุตรผู้ใคร่การศึกษา ได้ศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษา ภาษาบาลีพระไตรปิฎก จะไม่มีความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี จะมีแต่ความปลอดโปร่ง โล่งใจ เกิดความเพลิดเพลินดื่มด่ำใจในรสของพระสัทธรรม เหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยาน

ที่ดาราตาศด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สหทวิเสส เป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์ก็จายนะว่า **ชินวณ-
ยุตฺตํ หิ** (สูตรที่จะแสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมาร ๕ เท่านั้น)
และในคำลงท้ายของคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๓) ก็กล่าวว่า

โย สหุตตถุสโส นิฆนฺทุ-
ณฺโทลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โส'ยํ กวิตตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคฺยห วินฺทติ หิ กิตฺตมฺมณฺทรูป.

ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในคัมภีร์นิฆนฺทุ-
ศาสตร์ จันทศาสตร์ และอลังการศาสตร์ กระทำคามเพียร
เป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องความเป็นกวี ก็ยังลงสู่ความ
นับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาไม่.

พจนานุกรมบาลีและสันสกฤตในอดีต

ในยุคก่อนปฐมโพธิกาล มีภาษาที่เก่าแก่และคล้ายคลึงกันที่สุด ๖ ภาษา คือ
สันสกฤต ปรากฤต อปฺปภังสะ ปิสาจิกี มาคธี และโสรัสเสนี แต่ภาษาที่ใช้กันอย่างแพร่หลาย
มีเพียง ๓ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต และมาคธี หรือบาลี

บรรดาภาษาทั้ง ๓ นั้น ภาษาสันสกฤตมีใช้แพร่หลายมากที่สุด เป็นภาษาที่มากไป
ด้วยสำนวนโวหารและปริยาย นักปราชญ์จึงเลือกจารึกศาสตร์ ๑๘ ศาสตร์ (อฏฺฐาส วิชฺชา)
และศาสตร์ย่อยอีก ๖๔ แขนง (จตุสฺสฎฺธิ กฺลา) นอกจากนั้นยังเป็นภาษาที่ใช้จารึกหลัก
คำสอนในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธฝ่ายเหนือ คือ มหาสังฆิกนิกายที่แยกตัวออกจาก
เถรวาทเมื่อครั้งการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๒

ในอดีต มีคัมภีร์อภิธานที่รวบรวมคำศัพท์ที่จารึกอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท และคัมภีร์
เวทวงศ์เป็นภาษาสันสกฤต เช่น คัมภีร์นิฆนฺตฺว คัมภีร์อมรโกสะ ต่อมามีการรจนาคัมภีร์
อภิธานเป็นภาษาบาลีขึ้น คือ คัมภีร์อภิธานปทีปิกา รวบรวมคำศัพท์ในพระไตรปิฎก
อรรถกถาและฎีกาไว้อย่างสมบูรณ์ และมีคัมภีร์อธิบายอีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์
อภิธานปทีปิกาฎีกา คัมภีร์อภิธานสุจิ และคัมภีร์อภิธานนิสสยะ เป็นต้น

คัมภีร์นิพนธ์

คัมภีร์นิพนธ์ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตฉบับย่อที่มีใช้อยู่ในสมัยแรก ได้รวบรวมคำศัพท์ต่างๆ ที่มีอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท ได้แก่ คัมภีร์อิรุเวทหรือฤคเวท คัมภีร์ยชุเวทหรือยชุรเวท และคัมภีร์สามเวท คัมภีร์นิพนธ์นี้มีเนื้อหาน้อย รวมได้ประมาณ ๑๘ หน้ากระดาษพิมพ์เท่านั้น แบ่งเป็น ๕ อธิบายะ (๕ปริจเฉท)

อธิบายะแรก ว่าด้วยศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของแผ่นดิน ๑๒ ศัพท์ ศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของทองคำ ๑๕ ศัพท์ ศัพท์ที่มีความหมายว่าท้องฟ้า ๑๖ ศัพท์ เป็นต้น อธิบายะที่เหลือก็แสดงไวยากรณ์ของศัพท์คล้ายกันนี้ และยังได้รวบรวมกริยาอาขยาตที่มีความหมายเหมือนกันมาไว้ด้วยกัน เช่น กริยาอาขยาตที่มีความหมายว่า “สว่างไสว” (ชลติ) คือ ภูราชเต ภูราศเต ภูราศยติ ที่ทยติ โสจติ มนุหเต ฆนุหเต โรจเต โชยตเต โทยตเต ทุยมตติ อิติ เอกาทศ ชวรติ กรมาณะ (นิพนธ์ ๑/๑๖)

ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสคุณสมบัติของพราหมณ์ผู้เป็นปราชญ์ มีความรู้ถึงฝั่งไตรเพทว่า

นिरुติยา จ กุสโล
ปทโก เกฏฐาวิทุ

นิพนฺณมฺหิ วิสารโท
ฉนฺโทวิจิตฺตโกวิทฺโ

(ขุ. อุปทาน. ๓๓/๒๐๑/๒๔๖)

เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ รอบรู้ในคัมภีร์อภิธาน
ชำนาญในการจำแนกบท ชำชองในคัมภีร์อสังการะ
และเก่งกาจในคัมภีร์ฉันท กาศยกลอน.

คำว่า “นิพนธ์” ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสนั้น หมายถึง คัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตของคัมภีร์ไตรเพทนั่นเอง ไม่ได้หมายถึงคัมภีร์ราชนิพนธ์เป็นต้นที่เป็นคัมภีร์สาขาของคัมภีร์อายุรเวท แสดงให้เห็นว่าพระไตรปิฎกแสดงคัมภีร์นิพนธ์ไว้ในฐานะคัมภีร์บริวารของคัมภีร์ไตรเพท แม้จะมีเนื้อหาความเกี่ยวเนื่องต่อผู้ศึกษาไตรเพทเป็นอย่างมากก็ตาม แต่เมื่อภาษาสันสกฤตแพร่หลายออกไป และเป็นภาษาที่ยอมรับให้ใช้จารึกวรรณคดีต่างๆ เช่น อิติहाสะ (ประวัติศาสตร์) กาวยะ (กาพย์) นาฏกะ (นาฏศิลป์) เป็นต้น คำศัพท์ที่มีอยู่ในคัมภีร์นิพนธ์ไม่เพียงพอต่อการนำไปใช้ นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์อภิธานสันสกฤตขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อมรโกสะเป็นต้น ซึ่งมีคำ

ศัพท์มาก ครอบคลุมวรรณคดีต่างๆ อย่างทั่วถึง ในการรจนาคัมภีร์อภิธานต่างๆ เหล่านั้น โบราณจารย์ได้ใช้คัมภีร์นิชัณฐ์นี้เองเป็นต้นแบบ

คัมภีร์อมรโกสะ

คัมภีร์อมรโกสะ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตที่มีชื่อเสียงในยุคต่อมา เป็นที่ยอมรับในหมู่นักปราชญ์มากที่สุด รวบรวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต มีคัมภีร์ปาณินิเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วน รจนาโดยพระอมรสีหเถระ ในการรจนานั้น ท่านใช้คำศัพท์ที่รัดกุมครอบคลุมเนื้อความได้มาก แสดงนามและลิงค์ไว้อย่างเป็นระเบียบ จึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย

ศัพท์สำนวนโวหารที่มีอยู่ในคัมภีร์นิชัณฐ์และอมรโกสะนั้น เนื้อความบางส่วน มีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎก แต่บางส่วนไม่สอดคล้อง โบราณจารย์ฝ่ายภาษาบาลีสมัยนั้น จึงอาศัยคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎก

อภิธานปทีปิกา (พจนานุกรมเล่มแรก)

ต่อมา ราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาปรกัสมพาทูที่ ๑ ผู้ทรงกอปรด้วย ทานคุณและศีลคุณเป็นต้น ทรงประสานพระสงฆ์ ๓ วัดใหญ่ที่แตกแยกกัน คือ พระสงฆ์ ในวัดมหาวิหาร วัดอภัยคิริ และวัดมหาเชตวัน ให้สมัคธรรมาสามัคคีกันดีแล้ว พระองค์ ใส่งัษะทัษะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ทรงรับศาสนากิจในวัดทั้ง ๓ แห่งไว้ใน พระบรมราชูปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ ตลอดพระชนมายุของพระองค์

พระโมคคัลลานเถระ ราชบัณฑิต ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติดีงาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม เป็นพระคันธธรรมาจารย์ผู้ทรงความรู้ความสามารถ จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เขตเมืองปัลลัตถิ ปัจจุบันเรียกว่าเมืองโปโลนนรุต อยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกา เมื่อได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้ามหาปรกัสมพาทูที่ ๑ เป็นอย่างดี จึงได้รจนาคัมภีร์ขึ้น หลายคัมภีร์ ในบรรดาคัมภีร์ที่ท่านรจนานั้นที่ได้รับความนิยมมากที่สุด คือ คัมภีร์ อภิธานปทีปิกา ในการรจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกานั้น พระโมคคัลลานเถระ ได้อาศัย คัมภีร์อภิธานอมรโกสะภาษาสันสกฤตเป็นแบบอย่าง แต่ได้อาศัยนัยต่างๆ ที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเป็นหลักสำคัญ ดังจะเห็นวิธีการรจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกา ที่ถือนัยคล้อยตามพระไตรปิฎก เช่น

พระอภิธรรมธัมมสังคณีได้ขยายอรรถของบทว่า “ผลโส” ไว้อย่างครบถ้วนว่า “ผลโส
 ผุสนา สัมผสนา สัมผัสิตตตํ” อธิบายอรรถของบทว่า “จิตตํ” ไว้ว่า “จิตตํ มโน มานสํ ทหย์
 ปณฺหริ มโน มนายตฺถ มนินฺหุริยํ วิญญาณํ วิญญาณกฺขนฺโธ ตชฺชามโนวิญญาณธาคู” (อภิ.ธ.
 ๓๔/๖/๒๒) อธิบายอรรถของบทว่า “วิตกโก” ไว้ว่า “ตกโก วิตกโก สงกปโป อปฺปนา พยุปฺปนา
 เจตโส อภินิโรปนา สมฺมาสงกปโป” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒)

และอธิบายอรรถของบทว่า “ปญญา” ไว้ว่า “ปญญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย
 ฌมฺมวิจโย สลฺลกฺขณา อุลฺลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา ปณฺทิจจํ โกสฺสํ เนปฺยุณํ เวทฺทปฺยา จินฺตา
 อฺุปปริกฺขา ภูริ เมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชฺฌณํ ปโตโท ปญญา ปญฺณินฺหุริยํ ปญญาพลํ
 ปญญาสตฺถํ ปญญาปาสาโท ปญญาอาโลโก ปญญาโอภาโส ปญญาปชฺโชโต ปญญาตณฺหา
 อโมโห ฌมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ. (อภิ.ธ. ๓๔/๑๖/๒๔)

จึงเห็นได้ว่า แม้ในพระบาลีก็มีการแสดงบทไวพจน์ไว้ตามสมควร ในบาลีเนตติก็ได้
 แสดงบทเกี่ยวกับไวพจน์ไว้ในมหาวิภังค์ มหานิทเทส และจุฬนิทเทส โดยเฉพาะบทที่ลง
 กิตปัจจัย และบทกริยาอาชยาตเป็นต้น เช่น

กามยมานสฺสาติ กามยมานสฺส อิจฺจมานสฺส สาทียมานสฺส ปตฺถยมานสฺส
 ปิทยมานสฺส อภิขปฺปมานสฺส. (ขุ.มहा.๒๙/๑/๒)

สมฺมิชฺฌตฺติติ อิจฺจติ สมฺมิชฺฌติ ลภติ ปฏฺฐิลภติ อธิคฺจติ วินฺทติ. (ขุ.มहा.๒๙/๑/๒)

แม้ในอรรถกถาและฎีกาก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ทำให้ทราบได้ว่า อาจารย์ผู้รจนา
 คัมภีร์อภิธานปิปปิกานี้ได้อาศัยถ้อยคำจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่าง
 แน่นนอน เพราะคัมภีร์อภิธานปิปปิกาท่านรจนาโดยอาศัยคัมภีร์อมรโกสะ จึงมีเนื้อความ
 บางส่วนใกล้เคียงกัน เช่น

คัมภีร์อมรโกสะกล่าวปริภาสาว่า

ปฺรายโต รูปภะเทน	สาหจฺรยาจฺจ กุตุรจิตฺ
สตุรฺปิณฺปุสํ ฌเณยฺยํ	ตทฺวิเสสฺวิธะ กฺวจิตฺ.

ปริวรรตเป็นบาลีว่า

ปายส รูปภะเทน	สาหจริยา จ กุตุรจิต
ถิปฺณฺปุสํ ฌเณยฺยํ	ตพฺพิเสสฺวิธ กฺวจิต.

คัมภีร์อภิธานปิปปีกากล่าวปริภาสาที่มีเนื้อความเหมือนกันว่า

ภิกฺขุโย รุปนุตฺราสาห-
กฺวจาหจฺจวิธานน

จรีเยน จ กตฺถจึ
ณฺเอยยํ ถึปนุณฺนุสํกั.

(อภิธาน.คธา (จ))

นักศึกษาพึงทราบความเป็นไปของอิตถิลิงค์ ปุลงลิงค์ และ
นฺปนุสกลิงค์ของแต่ละนามศัพท์ โดยนัย ๓ อย่าง คือ
รูปันตรนัย ซึ่งมีใช้มากที่สุด สาหจรียนัย และอาหิจจ
วิธานนัย ซึ่งมีใช้บ้างไม่มากนัก

คัมภีร์อมรโกสะ กล่าวว่า

สรีรสาธนาเปกฺขํ
นียโม ตฺถ สยํ กมฺมา-

นิจฺจํ ยํ กมฺมํ ตํ ยโม
นิจฺจมาคณฺตุสาธนั.

(อมรโกส.๒/๗/๔๙)

คัมภีร์อภิธานปิปปีกา กล่าวว่า

ยํ เทหสาธนาเปกฺขํ
อาคณฺตุสาธนํ กมฺมํ

นิจฺจํ กมฺมมยํ ยโม
อนิจฺจํ นียโม ภเว.

(อภิธาน. ๒/๔/๔๔๔)

กรรม คือ การเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอันมองหา ซึ่ง
การสำเร็จด้วยกายเป็นนิตยมีอยู่ กรรมนี้ ชื่อว่า ยมศีล (ศีล
๕) กรรมมีการรับอุโบสถศีลเป็นต้นอันท่านให้สำเร็จ โดย
ชั่วขณะ บางครั้งบางครั้ง ชื่อว่า เป็นนียมศีล (อุโบสถศีล)

จะเห็นได้ว่า พระโมคคัลลานเถระจนาคัมภีร์อภิธานปิปปีกาขึ้น ได้รวบรวมศัพท์
ที่มีเนื้อความคล้อยตามพระพุทธพจน์ จากคัมภีร์อมรโกสะมาเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อภิธานปิ
ปปีกานี้ด้วย ท่านจึงกล่าวไว้ในปริภาสาว่า

ภิกฺขุโย ปโยคมาคมฺม
นิฆณฺฑุยฺยตุตฺตญฺจาเนีย

โสคเต อาคเม กฺวจิ
นามลึงค์ กถียติ.

(อภิธาน. คธา (ฌ))

นามและลึงค์ที่ข้าพเจ้านำอุทธารณ์มา มีอยู่ในพระไตร
ปิฎก อันเป็นพระดำรัสของพระสุคตเป็นส่วนมาก
ในบางที่ก็นำอุทธารณ์อันสมควรจากคัมภีร์นิพนธ์
มากล่าวไว้ด้วย

คัมภีร์อมรโกสะแบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ คือ ปฐมกัณฑ์ ทุตยกัณฑ์ และตติยกัณฑ์
คัมภีร์อภิธานปทีปิกา ก็แบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์เช่นกันเดียวกัน คือ

สัคคกัณฑ์ที่ ๑ แสดงคำศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธรเจ้า นิพพาน พระอรหันต์
สววรรค์ เทวดา และอสูรเป็นต้น โดยจัดคำศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกันไว้ด้วยกัน และได้
รวบรวมคำศัพท์ที่มีใช้เฉพาะในพระพุทธศาสนาไว้ด้วย คือคำศัพท์ที่มีเนื้อความว่า กุศล
อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก และวีริยะเป็นต้น

ภูกัณฑ์ที่ ๒ แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ ภูมिवรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับ
แผ่นดิน ปฐววรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ นรวรรค แสดงศัพท์
โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ จดฺพุพพณวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับบรรณะ ๔ อรัญญ-
วรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ เสลวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขา
ปาตาลวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ ๓ แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ วิเสสยาธินวรรค แสดงศัพท์
โวหารที่เป็นบทวิเสสนอันเกี่ยวข้องกับลึงค์ทั้ง ๓ สังกัณณวรรค แสดงศัพท์โวหาร
เบ็ดเตล็ดทั่วไป อนกัตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีเนื้อความหลายอย่าง อัปยวรรค แสดง
อรรถของศัพท์อุปสัคและศัพท์นิบาต

การจัดแบ่งเป็นกัณฑ์ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกานี้ หากจะสงเคราะห์ศัพท์ที่มี
ลักษณะเหมือนกันเข้าด้วยกัน ก็จะแบ่งได้เพียง ๒ กัณฑ์ คือ **กัณฑ์ที่ ๑** สงเคราะห์
กลุ่มศัพท์ที่แสดงโวหารเหมือนกันเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วยสัคคกัณฑ์ ภูกัณฑ์ และ
สามัญญกัณฑ์บางส่วน **กัณฑ์ที่ ๒** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่าง
ไว้ด้วยกัน ประกอบด้วยอนกัตถวรรคและอัปยวรรคในสามัญญกัณฑ์ที่เหลือ

พระคณกรณาจารย์ผู้มีชื่อว่า “โมคคัลลานะ” มีด้วยกันหลายรูป จึงทำให้นักปราชญ์
สายบาฬีมีความสงสัยว่า พระโมคคัลลานะระผู้จนาคัมภีร์ต่างๆ นั้นเป็นรูปเดียวกัน หรือ

คนละรูป เพราะว่าพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ ก็มีชื่อว่าโมคคัลลานะ เช่นกัน นักปราชญ์บางท่าน จึงสำคัญผิดคิดว่าพระโมคคัลลานะผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กับพระโมคคัลลานะคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะเป็นพระเถระรูปเดียวกัน แต่ให้เห็นตรงกันว่าเป็นคนละรูปกับพระโมคคัลลานมหาสามี ผู้รจนาคัมภีร์สัททลักขณะ อันเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีน้อย

แต่โบราณจารย์ส่วนมากลงความเห็นว่าเป็นคนละรูปกัน เพราะสถานที่อยู่ และมติ ในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ รูปนั้นแตกต่างกัน ดังนี้

พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา พำนักอยู่วัดมหาเชตวัน เมืองปลัตติ สังเกตสรคคามนิกาย ส่วนพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ พำนักอยู่วัดอุปาราม เมืองอนุราชปุระ สังเกตอุตตรมุลนิกาย ซึ่งทั้ง ๒ วัด ก็ตั้งอยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกาเหมือนกัน

มติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ ท่าน ก็มีความแตกต่างกัน คือ พระเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จะถือนัยคล้อยตามพระกัจจายนเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์กัจจายนะ ส่วนพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ จะถือนัยต่างออกไป ซึ่งมีข้อวินิจฉัยให้เห็นดังนี้

คัมภีร์กัจจายะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท โดยมี นิ นี อว แต่ไม่มี โอ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท คือมี นิ นี อว ไม่มี โอ ตามนัยของคัมภีร์กัจจายนะ ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บทเหมือนกัน มี นิ อว โอ แต่ไม่มี นี

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงสามารถวินิจฉัยได้ว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากับพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ เป็นคนละรูปกันอย่างแน่นอน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา

ในรัชสมัยของพระเจ้าสีหตู (พระยาสิขังเผือก) มีเมืองปินยะ(วิชัยปุระ) เป็นราชธานี แห่งประเทศพม่า ราว พ.ศ. ๑๘๕๙ มหาอำมาตย์ชื่อว่าสิริมหาจตุรงค์พละ เป็นผู้เชี่ยวชาญ ในคัมภีร์ไวยากรณ์ฝ่ายภาษาบาลีและสันสกฤต ได้อาศัยคัมภีร์ต่างๆ ทั้งฝ่ายภาษาบาลี

และสันสกฤต รัตนาคัมภีร์ถูกสร้างขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา โดยแสดงการวิเคราะห์หรือรรถของศัพท์ แยกธาตุปัจจัย และแสดงวิธีสำเร็จรูปของบทตามนิรุตตินัย ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า “อภิธานปทีปิกาฎีกา” ซึ่งได้รับความนิยมใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ภาษาบาลีมาจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์อภิธานปทีปิกาสุจิ

เนื่องจากคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกาได้อธิบายขยายความ แสดงรูปวิเคราะห์ และแยกธาตุปัจจัยไปตามลำดับบทที่มีอยู่ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา จึงยากต่อการค้นหาศัพท์ตามลำดับอักษร ครั้นในราว พ.ศ. ๒๔๒๖ พระสุภูติเถระชาวสีหฬได้เรียบเรียงคัมภีร์ขึ้นใหม่ ใช้ชื่อว่า “อภิธานปทีปิกาสุจิ” โดยเรียงบทไปตามลำดับอักษร เพื่อให้สะดวกต่อการค้นหาศัพท์ แต่ยังมีวิธีการแสดงรูปวิเคราะห์ การแยกธาตุ ปัจจัย ตามคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา และได้เพิ่มเติมข้อความที่นำมาจากคัมภีร์สัททนีติและคัมภีร์สันสกฤตที่ควรรู้ควรเข้าใจไว้ด้วย จึงถือว่าเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมศัพท์อภิธานไว้อย่างสมบูรณ์อีกคัมภีร์หนึ่ง

คัมภีร์อภิธานนิสสยะ

มีการค้นพบศิลาจารึกที่แสดงหลักฐานการจารึกเมื่อ จ.ศ. ๘๐๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๘๖ ที่วัดแด็กหน่วย แวกจีเอง เมืองพุกาม ประเทศสหภาพพม่า กล่าวถึงคัมภีร์อภิธานปทีปิกานิสสยะ รวมไว้ในบัญชีรายชื่อพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ที่สร้างถวายไว้พร้อมกับวัด จึงทราบได้ว่ามีคัมภีร์นิสสยะของคัมภีร์อภิธานปทีปิกาเกิดขึ้นก่อนแล้ว แต่ไม่สามารถระบุได้ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยใด แต่เชื่อกันว่าเกิดขึ้นในสมัยเมืองพินยะ เป็นราชธานีนั่นเอง เพราะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน

ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๖๙ พระอัครธัมมาภิวังสเถระ วัดอภยาราม เมืองมณฑล ประเทศสหภาพพม่า ได้รจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่ ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า “อภิธานนิสสยะ” และในพ.ศ. ๒๕๒๓ พระเกลาสเถระ วัดมหาวิสูตราราม เมืองปชุกกุ ประเทศสหภาพพม่าเช่นกัน ได้รจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่ง ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า “ปชุกกูอภิธานนิสสยะ” เนื่องจากคัมภีร์อภิธานนิสสยะทั้ง ๒ ฉบับนั้น เป็นคัมภีร์อภิธานที่ท่านแปลสู่ภาษาพม่า จึงเป็นประโยชน์แก่กุลต่อผู้รู้ภาษาพม่าท่านนั้น.

พระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ เป็นคำสอนอันเป็นนิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ประกอบด้วยองค์คุณ คือ สาทถะ (เพียบพร้อมด้วยอรรถ) และสัพัญชนะ (เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ) มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารตรัสไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความที่เห็นต่างกัน ดังนั้น โบราณจารย์ จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธรพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธานุธิบายได้อย่างถูกต้อง

ด้วยเหตุดังกล่าว อนุชนรุ่นหลังจึงควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น อีกทั้งควรอาศัยไวยากรณ์ใหญ่ที่เรียกว่า สัททวิเสส เป็นแนวทางในการวินิจฉัย เพื่อให้การตีความเป็นไปในทิศทางเดียวกัน แม้ในการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ก็ได้อิงอาศัยคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น เป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายเช่นกัน

คณะกรรมการฝ่ายวิชาการโครงการฯ

๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

ชื่อคัมภีร์อ้างอิง

วิ.	วินยปิฎกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕)
ที.	ทีฆนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๖, ๗, ๘)
ม.	มชฺฌมนิคายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๙, ๑๐, ๑๑)
สั.	สัยฺยุตตนิคายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อ.	องฺคุตฺตนิคายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.	ขุทฺทกปาจรปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
ธมฺม.	ธมฺมปทปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อุทฺท.	อุทฺทปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
สุตฺตนิ.	สุตฺตนิปาตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
วิมาน.	วิมานวตฺตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เปต.	เปตวตฺตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถร.	เถรคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถรี.	เถรีคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
ชา.	ชาตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๖, ๓๗)
มหานิ.	มหานิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๔)
จูฬนิ.	จูฬนิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๕)
ปฏิสั.	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๘)
อป.	อปทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๒, ๓๓)
พทุธว.	พทุธวสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
จริยา.	จริยาปิฎกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
อภิ.ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณิปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๘)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๙)
ธาคูกถา	อภิธมฺมปิฎก ธาคูกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคผลปณฺณตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)

ยมก.	ยมกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๒, ๒๓, ๒๔)
ปฏจान.	อภิธมมปิฎก ปฏจानปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๕ - ๒๙)
เนตติ.	เนตติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๙)
วิ.อญ.	วินยอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑, ๒, ๓, ๔)
ที.อญ.	ทีฆนิกายอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕, ๖, ๗)
ม.อญ.	มชฺฌิมนิกายอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๘, ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.อญ.	สํยุตตนิกายอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.อญ.	องคฺคตฺตรนิกายอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุททก.อญ.	ขุททกปาฐอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๑)
ธมม.อญ.	ธมมปทอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๒, ๒๓)
อุทาน.อญ.	อุทานอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๔)
อิติวุตฺ.อญ.	อิติวุตฺตกอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๕)
สุตฺตนิ.อญ.	สุตฺตนิปาตอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๖, ๒๗)
วิมาน.อญ.	วิมานวตฺถอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๘)
เปต.อญ.	เปตวตฺถอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
เถร.อญ.	เถรคาถาอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๐, ๓๑)
เถรี.อญ.	เถรีคาถาอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๒)
ชา.อญ.	ชาตกอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๗ - ๔๓)
มหานิ.อญ.	มหานิทฺเทสอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๔)
จุพฺพนิ.อญ.	จุพฺพนิทฺเทสอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
ปฏิสํ.อญ.	ปฏิสมฺภิทามคคอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๖)
อป.อญ.	อปทานอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๓, ๓๔)
พุทฺธว.อญ.	พุทฺธวสอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
จริยา.อญ.	จริยาปิฎกอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๖)
อภิ.อญ.	อภิธมมปิฎก อญฺจสาลินีอญจกถาปาฬิ, สมฺโมหวิโนทนีอญจกถาปาฬิ, ปณฺจกปรณอญจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๘, ๑๙, ๒๐)
สงฺคห.	อภิธมมตฺถสงฺคหปาฬิ
อภิ.วตฺตาร.	อภิธมมวตฺตารปาฬิ

กงขา.	กงขาวิตรณโฏจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๑)
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคคโฏจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๘, ๔๙)
เนตฺติ.อฏฺ.	เนตฺติโฏจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
วิ.สงคห.	วินยสงคหโฏจกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๐)
อุตฺตร.	อุตฺตรวินิจฺฉยปาฬิ
มิลินฺท.อฏฺ.	มิลินฺทปณฺหโฏจกถาปาฬิ
วชิร.	วชิรพุทฺธิฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑)
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒, ๓, ๔)
วิมตฺติ.	วิมตฺติวินทนีฎฺฐิกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๕, ๖)
ที.ฎฺฐิ.	ทีฆนิกายฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๗, ๘, ๙)
สี.นวฎฺฐิ.	สีลขนฺธมคคอกินวฎฺฐิกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๐, ๑๑)
ม.ฎฺฐิ.	มชฺฌนิมิกายฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
สํ.ฎฺฐิ.	สํยุตฺตนิกายฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๕, ๑๖)
อํ.ฎฺฐิ.	องฺคฺยุตฺตนิกายฎฺฐิกาปาฬิ (ค. ๑๗, ๑๘, ๑๙)
มุลฎฺฐิ.	อภิธมฺมปิฎก ฃมฺมสงคณิมูลฎฺฐิกาปาฬิ, วิภังคมูลฎฺฐิกาปาฬิ, ปญจปกรณ- มูลฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
อนฎฺฐิ.	อภิธมฺมปิฎก ฃมฺมสงคณิอนฎฺฐิกาปาฬิ, วิภังคอนฎฺฐิกาปาฬิ, ปญจปกรณ- อนฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถสงคหวิภาวินีฎฺฐิกา
กงขา.ฎฺฐิ.	กงขาวิตรณิปฺปราณฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
กงขา.นวฎฺฐิ.	กงขาวิตรณิอกินวฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
วิสุทฺธิ.ฎฺฐิ.	วิสุทฺธิมคคมหาฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๓, ๒๔)
เนตฺติ.ฎฺฐิ.	เนตฺติฎฺฐิกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๖)
อุตฺตร.ฎฺฐิ.	อุตฺตรวินิจฺฉยฎฺฐิกาปาฬิ
ทีปว.	บาลีทีปวังสะ (ปริจเฉท คากา)
มหาว.	บาลีมหาวังสะ ปริจเฉท คากา
ปฏฺจานสงฺเขป.	บาลีปฏฺจานย่อ

ยมกสงเขป.	ยมกย่อ
มหาวิ.ฎี.	บาลีฎีกามหาวิงสะ ปริจเฉท คาทา
มณิสมณฑ.	มณิสารมัญญสาฎีกา
อฏฺฐสา.โย.	บาลีอฏฺฐสาลินีโยชนา
กงฺขา.โย.	กังขาวิตรณียोชนามหาฎีกา
ปาจิต.โย.	บาลีปาจิตยาทีโยชนา เล่มที่ ๑, ๒
กงฺขา.มหาฎี.	กังขาวิตรณียोชนามหาฎีกา
อฏฺฐสา.นิสฺสย.	บาลีอฏฺฐสาลินี นิสฺสยะ สำนักสุธรรมวดี
อมร.นิสฺสย.	อมรโกส สักกตอภิธานนิสฺสยะ สำนักอภยาราม
ชา.นิสฺสย.	บาลีชาดก นิสฺสยะ เล่มที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕
ปารา.คณฺจ.ใหม่.	อฏฺฐกถาปราชิกคณฺจใหม่
อมร.	อมรโกส สักกตอภิธาน (จ. ๑๓) กัณฑ์ วรรค คาทา
โถม.	สัททโถม มหานิธิสักกตอภิธาน
ปา.	ปาณินิ สักกตพญากรุณ ปาท, อชยาน, สุตต
วาจฺจปฺปติ.	วาจฺจปฺปติ สักกตอภิธาน
สุจิ.	อภิธานปฺปทีปิกาสุจิ
ธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
ธาน.นิสฺสย.	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา นิสฺสยะ
ธาน.ฎี.	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา
ธาน.ฎี.นิสฺสย.	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา นิสฺสยะ เล่มที่ ๑, ๒,
นิตฺติ.ปท.	สัททนิตฺติ ปทมาลา
นิตฺติ.ธาตุ.	สัททนิตฺติ ธาตุมาลา
นิตฺติ.สุตฺต.	สัททนิตฺติ สุตตมาลา
กจ.	คัมภีร์กัจจายนสูตร
โมค.	คัมภีร์โมคคัลลานะ กัณฑ์ สูตร
รูปสัทฺธิ.	คัมภีร์ปทฺฐปสัทฺธิ
รูปสัทฺธิ.ฎี.	คัมภีร์ปทฺฐปสัทฺธิฎีกา



หนังสืออ้างอิงประเภท ก. (พระไตรปิฎก)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	บาลีพระวินัยปิฎก		
๑.	วินัยปิฎก มหาวิภังคปาฬิ	พุทธวจนะ	วิ.๑
๒.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังคปาฬิ	"	วิ.๒
๓.	วินัยปิฎก มหาวคคปาฬิ	"	วิ.๓
๔.	วินัยปิฎก จุฬวรรคปาฬิ	"	วิ.๔
๕.	วินัยปิฎก ปรีวารวรรคปาฬิ	"	วิ.๕
	บาลีทีฆนิกาย		
๖.	ทีฆนิกาย สีสกฺขนุทฺธคคปาฬิ	พุทธวจนะ	ที.๑
๗.	ทีฆนิกาย มหาวคคปาฬิ	"	ที.๒
๘.	ทีฆนิกาย ปาถิกวรรคคคปาฬิ	"	ที.๓
	บาลีมัชฌิมนิกาย		
๙.	มชฺฌิมนิกาย มุลปณฺณาสปาฬิ	พุทธวจนะ	ม.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๓
	บาลีสันยุตตนิกาย		
๑๒.	สันยุตตนิกาย สคาถวรรค - นินทานวรรคคคปาฬิ	พุทธวจนะ	สัน.๑
๑๓.	สันยุตตนิกาย ขนฺธวรรค - สฬายตนวรรคคคปาฬิ	"	สัน.๒
๑๔.	สันยุตตนิกาย มหาวคคปาฬิ	"	สัน.๓
	บาลีอังคุตตรนิกาย		
๑๕.	อังคุตตรนิกาย เอกก - จตุกกนิปาตคคปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
๑๖.	องคุตตรนิกาย ปณจก - สุตตกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.๒
๑๗.	องคุตตรนิกาย อญจก - เอกาทสนิปาตปาฬิ	"	อ.๓
บาลีอภิธรรมปิฎก			
๑๘.	อภิธัมมปิฎก ธรรมสังคณีปาฬิ	พุทธวจนะ	อภิ.ธ.
๑๙.	อภิธัมมปิฎก วิภังคปาฬิ	"	อภิ.วิ.
๒๐.	(ก) อภิธัมมปิฎก ธาตุกถาปาฬิ	"	ธาตุกถา
	(ข) อภิธัมมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติปาฬิ	"	อภิ.ปุ.
๒๑.	อภิธัมมปิฎก กถาวตฺตปาฬิ	"	อภิ.ก.
๒๒.	อภิธัมมปิฎก ยมกปาฬิ (ปฐม)	"	ยมก.๑
๒๓.	อภิธัมมปิฎก ยมกปาฬิ (ทุติย)	"	ยมก.๒
๒๔.	อภิธัมมปิฎก ยมกปาฬิ (ตติย)	"	ยมก.๓
๒๕.	อภิธัมมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปฐม)	"	ปฏฺฐาน.๑
๒๖.	อภิธัมมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ทุติย)	"	ปฏฺฐาน.๒
๒๗.	อภิธัมมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ตติย)	"	ปฏฺฐาน.๓
๒๘.	อภิธัมมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (จตุตถ)	"	ปฏฺฐาน.๔
๒๙.	อภิธัมมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปณฺจม)	"	ปฏฺฐาน.๕
บาลีขุททกนิกาย			
๓๐.	(ก) ขุททกนิกาย ขุทฺทกปาจรปาฬิ	พุทธวจนะ	ขุทฺทก.
	(ข) ขุททกนิกาย ธรรมปทปาฬิ	"	ธรรม.
	(ค) ขุททกนิกาย อุทานปาฬิ	"	อุทาน.
	(ง) ขุททกนิกาย อิติวุตฺตกปาฬิ	"	อิติวุตฺ.
	(จ) ขุททกนิกาย สุตตนิปาตปาฬิ	"	สุตฺตนิ.
๓๑.	(ก) ขุททกนิกาย วิมานวตฺตปาฬิ	"	วิมาน.
	(ข) ขุททกนิกาย เปตวตฺตปาฬิ	"	เปต.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	(ค) ขุททกนิกาย เถรคาถาปาฬิ	พุทธวจนะ	เถร.
	(ฌ) ขุททกนิกาย เถรีคาถาปาฬิ	"	เถรี.
๓๒.	ขุททกนิกาย อปทานปาฬิ (ปจม)	"	อป.๑
๓๓.	(ก) ขุททกนิกาย อปทานปาฬิ (ทุติย)	"	อป.๒
	(ข) ขุททกนิกาย พุทธร่วมปาฬิ	"	พุทธร่วม.
	(ค) ขุททกนิกาย จริยาปิฎกปาฬิ	"	จริยา.
๓๔.	ขุททกนิกาย มหานิเทศปาฬิ	พระสารีบุตร	มหานิ.
๓๕.	ขุททกนิกาย จุฬนิเทศปาฬิ	"	จุฬนิ.
๓๖.	ขุททกนิกาย ชาตกปาฬิ (ปจม)	พุทธวจนะ	ชา.๑
๓๗.	ขุททกนิกาย ชาตกปาฬิ (ทุติย)	"	ชา.๒
๓๘.	ขุททกนิกาย ปฏิสมุททิยามคคปาฬิ	พระสารีบุตร	ปฏิสมุ.
๓๙.	(ก) เนตติปาฬิ	พระมหากัจจายน	เนตติ.
	(ข) เปฏโกปเทสปาฬิ	พระมหากัจจายน	เปฏโก.
๔๐.	ขุททกนิกาย มลีนทปญหาปาฬิ	พระนาคเสน	มลีนท.



หนังสืออ้างอิงประเภท ข. (อรรถกถา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนุตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏฺ.๑
๒.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนุตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏฺ.๒
๓.	วินยปิฎก ปาจิตฺตยาที อฏฺฐกถา สมนุตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏฺ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคาคี อฏฺฐกถา สมนุตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏฺ.๔
๕.	ทีฆนิกาย สีลขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สุมฺงฺคฺลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏฺ.๑
๖.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค อฏฺฐกถา สุมฺงฺคฺลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏฺ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺค อฏฺฐกถา สุมฺงฺคฺลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏฺ.๓
๘.	มชฺฌิมนิกาย มूलปณฺณาส อฏฺฐกถา ปປญฺจสุทนี (มฺลปฺรียาย สีหนาทวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏฺ.๑
๙.	มชฺฌิมนิกาย มूलปณฺณาส อฏฺฐกถา ปປญฺจสุทนี (มหายก, จูฬยมกวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏฺ.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมนปณฺณาส อฏฺฐกถา ปປญฺจสุทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏฺ.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส อฏฺฐกถา ปປญฺจสุทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏฺ.๓

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑๒.	สยัตตนิคาย สคาถาคค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสิณี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๑
๑๓.	สยัตตนิคาย นิทาน-ขนฺธวคค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสิณี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๒
๑๔.	สยัตตนิคาย สฬายตน-มหาวคค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสิณี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๓
๑๕.	องฺคฺตฺตนิคาย เอกกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรธปฺปฺรณี	พุทธโฆสะ	อํ.อฏฺ.๑
๑๖.	องฺคฺตฺตนิคาย ทุก-ติก-จตุกกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรธปฺปฺรณี	พุทธโฆสะ	อํ.อฏฺ.๒
๑๗.	องฺคฺตฺตนิคาย ปณฺจก-เอกาทสกกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรธปฺปฺรณี	พุทธโฆสะ	อํ.อฏฺ.๓
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๑
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก สมโมหวิโนทนี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๒
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ปณฺจปกรณ อฏฺฐกถา (อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์ คือ ธาตุกถา, ปจฺจุคฺคปณฺณตฺตติ, กถาวตฺถุ, ยมก, ปฏฺฐาน)	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๓
๒๑.	ขุทฺทกนิคาย ขุทฺทกปาจ อฏฺฐกถา ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	ขุทฺทก.อฏฺ.
๒๒.	ขุทฺทกนิคาย ฌมฺมปท อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	ฌมฺม.อฏฺ.๑
๒๓.	ขุทฺทกนิคาย ฌมฺมปท อฏฺฐกถา (ท)	พุทธโฆสะ	ฌมฺม.อฏฺ.๒
๒๔.	ขุทฺทกนิคาย อุทาน อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อุทาน.อฏฺ.
๒๕.	ขุทฺทกนิคาย อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อิติวุตฺต.อฏฺ.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๖.	ขุทฺทกนิกาย สุตตนิปาต อฏฺฐกถา (ป) ปรมุตถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏฺ.๑
๒๗.	ขุทฺทกนิกาย สุตตนิปาต อฏฺฐกถา (ท) ปรมุตถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏฺ.๒
๒๘.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมุตถทีปนี	ธรรมปาละ	วิมาน.อฏฺ.๒
๒๙.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมุตถทีปนี	ธรรมปาละ	เปต.อฏฺ.
๓๐.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ป) ปรมุตถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏฺ.๑
๓๑.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ท) ปรมุตถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏฺ.๒
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา อฏฺฐกถา ปรมุตถทีปนี	ธรรมปาละ	เถรี.อฏฺ.
๓๓.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ป) วิสุทฺทชนวิลาสินี (พทุฐาปทาน ๕เปฯ)	เชมเถระ	อป.อฏฺ.๑
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ท) วิสุทฺทชนวิลาสินี (เถร-เถรีอปทาน)	เชมเถระ	อป.อฏฺ.๒
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวีส อฏฺฐกถา มรุตตถวิลาสินี	พุทธัตตเถระ	พุทฺธว.อฏฺ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก อฏฺฐกถา ปรมุตถทีปนี	ธรรมปาละ	จริยา.อฏฺ.
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ป) ชาตกปาฬิ (เอกกนิปาต)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏฺ.๑
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ท) ชาตกปาฬิ (ทุก-ติก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏฺ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๓๙.	ขุททกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ต) ชาตกปาฬิ (จตุกก-นวก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๓
๔๐.	ชาตฏฺฐกถา (จ) ชาตกปาฬิ (ปญจก-วีสติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๔
๔๑.	ขุททกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ปญจ) ชาตกปาฬิ (ตีส-อสีติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๕
๔๒.	ขุททกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ฉ) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, มุคปฺกข, สุวณฺณสาม, นิมิ, อุมงฺคชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๖
๔๓.	ขุททกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ส) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, ฐรিতตฺต, จนฺตกุมาร, มหานารท, วิฐุร, เวสฺสณฺตรชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๗
๔๔.	ขุททกนิกาย มหานิเทศ อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	มหานิ.อฏ.
๔๕.	ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	จุฬนิ.อฏ.
๔๖.	เนตฺติ อฏฺฐกถา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.อฏ.
๔๖.	ขุททกนิกาย ปฏิสมฺภิตามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี	มหานามะ	ปฏิสฺ.อฏ.๑
๔๗.	ปฏิสมฺภิตามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ฌาณกถา, ๑ - ๖๗)		
๔๗.	ขุททกนิกาย ปฏิสมฺภิตามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี	มหานามะ	ปฏิสฺ.อฏ.๒
	ปฏิสมฺภิตามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ฌาณกถา, ๖๘- ๗๓, ทิฎฺฐิจิ, อาณาปานสติ, อินฺทริย, วิโมกฺขกถา, ยฺยคณฺท, ปญฺญาวคฺค)		

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๔๘.	วิสุทธิมคฺค อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	วิสุทธิ.๑
๔๙.	วิสุทธิมคฺค อฏฺฐกถา (ท)	พุทธโฆสะ	วิสุทธิ.๒
๕๐.	วินยสงคฺห อฏฺฐกถา	สารีบุตร	วิ.สงคห.
๕๑.	กษฯวิตฺตฺรณี (ปาติโมกฺข) อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	กษฯ.อฏ.



หนังสืออ้างอิงประเภท ค. (ฎีกา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วชิรพุทธิฎีกา	วชิรพุทธิเถระ	วชิร.
๒.	สารตถทีปนีฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	สารตถ.๑
๓.	สารตถทีปนีฎีกา (ท)	สารีบุตรเถระ	สารตถ.๒
๔.	สารตถทีปนีฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	สารตถ.๓
๕.	วิมตติโนทนีฎีกา (ป)	โจฬยักสสปะ	วิมตติ.๑
๖.	วิมตติโนทนีฎีกา (ท)	โจฬยักสสปะ	วิมตติ.๒
๗.	ทีฆนิกาย สีนตถุปปกาสนา สีสกขนุทธคฤฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ที.ฎีก.๑
๘.	ทีฆนิกาย สีนตถุปปกาสนา มหาวคคฤฎีกา (ท)	ธรรมปาละ	ที.ฎีก.๒
๙.	ทีฆนิกาย สีนตถุปปกาสนา ปาถิกวคคฤฎีกา (ต)	ธรรมปาละ	ที.ฎีก.๓
๑๐.	ทีฆนิกาย สารุชนวิลาสินา สีสกขนุทธคอกินวฎีกา (ป)	ญาณากิวังสะ	สินวฎีก.๑
๑๑.	ทีฆนิกาย สารุชนวิลาสินา สีสกขนุทธคอกินวฎีกา (ท)	ญาณากิวังสะ	สินวฎีก.๒
๑๒.	มชฺฌิมนิกาย สีนตถุปปกาสนา มุลปณณาสฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ม.ฎีก.๑
๑๓.	มชฺฌิมนิกาย สีนตถุปปกาสนา มุลปณณาสฎีกา (ท)	ธรรมปาละ	ม.ฎีก.๒
๑๔.	มชฺฌิมนิกาย สีนตถุปปกาสนา มชฺฌิม-อุปริปณณาส- ฎีกา	ธรรมปาละ	ม.ฎีก.๓
๑๕.	สัญฺญตตนิกาย สีนตถุปปกาสนา สัญฺญตตฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	สั.ฎีก.๑
๑๖.	สัญฺญตตนิกาย สีนตถุปปกาสนา สัญฺญตตฎีกา (ท)	ธรรมปาละ	สั.ฎีก.๒
๑๗.	องฺคฺตฺตนิกาย สารตถมณฺชฺสา องฺคฺตฺตฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	อ้ง.ฎีก.๑
๑๘.	องฺคฺตฺตนิกาย สารตถมณฺชฺสา องฺคฺตฺตฎีกา (ท)	สารีบุตรเถระ	อ้ง.ฎีก.๒
๑๙.	องฺคฺตฺตนิกาย สารตถมณฺชฺสา องฺคฺตฺตฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	อ้ง.ฎีก.๓
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ฐมฺมสงฺคณีมูลฎีกา (ป)	อานันทเถระ	มูลฎีก.๑
	อภิธมฺมปิฎก ฐมฺมสงฺคณีอนุฎีกา	ธัมมปาละ	อนฎีก.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๑.	อภิธรรมปิฎก วิภังคมูลฎีกา (ท)	อานันท์เถระ	มูลฎี.๒
	อภิธรรมปิฎก วิภังคอนุฎีกา	ธัมมปาละ	อนุฎี.๒
๒๒.	อภิธรรมปิฎก ปญจปกรณมูลฎีกา (ต)	อานันท์เถระ	มูลฎี.๓
	อภิธรรมปิฎก ปญจปกรณอนุฎีกา	ธรรมปาละ	อนุฎี.๓
๒๓.	ปรมตถกมณฺฑชฺชา วิสสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	วิสสุทฺธิ.ฎี.๑
๒๔.	ปรมตถกมณฺฑชฺชา วิสสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา (ท)	ธรรมปาละ	วิสสุทฺธิ.ฎี.๒
๒๕.	(ก) กงฺขาวิตรณีปฺปราณฎีกา	เชมเถระ	กงฺขา.ฎี.
	(ข) วินยตถกมณฺฑชฺซากงฺขาวิตรณีอภินิวฎีกา	พุทธนาคเถระ	กงฺขานวฎี.
๒๖.	(ก) สีนตฺถวณฺณนา เนตฺติฎีกา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.ฎี.
	(ข) เนตฺติวิภาวินี	ธรรมปาละ	เนตฺติวิภา.



คำชี้แจง (๑)

เหตุผลที่เปลี่ยนชื่อโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎก
เป็น
โครงการจัดทำสัทธานุกรมพระไตรปิฎก

โดยทั่วไป คำพูดทุกถ้อยคำในภาษาบาลี (หรือทุกภาษา) ล้วนได้ชื่อว่าเป็น "สัทท" ในฐานะที่เป็น "เสียง" ดังจะเห็นได้ว่า สัททยตีติ วา สัททียติ อัจจายตีติ สัทโท (เสียง คือ สิ่งที่ถูกเปล่งออกมา) แต่สำหรับในคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤตนั้น ท่านใช้เรียกเฉพาะคำที่มีความหมายเท่านั้น หมายความว่า คำใดสามารถสื่อสารได้ คำนั้นท่านเรียกว่า "สัทท" ดังนั้น ถ้อยคำทั้งหลายที่เกิดจากการรวมตัวกันแห่งอักษร เช่น ปุริส, ปุริโส ปุริส เป็นต้น จึงล้วนแต่ได้ชื่อว่า "สัทท" ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะประกอบวิภัติ (ลงวิภัติ) แล้วหรือยังไม่ประกอบวิภัติ (ยังไม่ลงวิภัติ) ก็ตาม

[คำทั้ง ๔ คือ ลิงค = นาม = ปาฏิปทิก = สัทท มีความหมายเหมือนกัน]

อนึ่ง สัทท (สัททะ) ที่สามารถสื่อความหมายได้อย่างสมบูรณ์ในประโยค สัทท (สัททะ) นั้น เช่น ปุริโส ปุสฺสติ (บุรุษย่อมเห็น), ปุริสฺ ปุสฺสติ (ย่อมเห็นบุรุษ) ท่านก็เรียกว่า "ปท (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ) เช่นกัน ดังจะเห็นได้ว่า (รูปวิเคราะห์) ว่า ปชฺชเต ฌายเต อตุโธ เอเตนาติ ปทฺ (ศัพท์ (สัททรูป) ไค แสดงให้รู้เนื้อความ[คือสามารถสื่อความหมายได้] ศัพท์ (สัททรูป) นั้น เรียกว่า ปท (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ)

จากมุมมองข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า สัทท (สัททะ) กับ ปท (ปทะ) นั้นเป็นคำไวพจน์กัน ดังที่คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา (คาถา ๘๑๙) กล่าวว่า

ปทฺ จาเน ปริตฺตาเน

นิพฺพานณฺหิ จ การเณ

สทฺเท วตฺถุณฺหิ โภจฺจาเส

ปาเท ตลฺลณฺณเน มตฺ.

ปท ศัพท์มีอรรถ ๙ อย่าง คือ ฐานะ (ที่ตั้ง) ปริตตามะ
(การค้ำครอง) นิพพานะ (นิพพาน) การณะ (เหตุ) สัททะ
(เสียง, ศัพท์) วัตถุ (พัสดุ) โภจนาฐานะ (ส่วน) ปาทะ (เท้า)
ตัลลัญจนะ (รอยเท้า)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ นักไวยากรณ์บาลีหลายสำนัก ก็ได้อธิบายคำว่า "ปท (ปท)" ในความหมายว่า "ถ้อยคำหรือหน่วยย่อยของประโยคที่เกิดจากการรวมตัวกัน หรือการประชุมกันของอักษรหลาย ๆ ตัว เป็นหน่วยย่อยที่สามารถสื่อความหมายได้ [อักษรสมุททาโย ปท = ประชุมแห่งอักษร เรียกว่า ปท (ปท)] ซึ่งก็มีได้ระบุว่าจะต้องลงวิภัติแต่อย่างใด

แต่ก็ยังมีนักไวยากรณ์ เช่น พระพุทธบริษัทปิยเถระ ผู้รจนาคัมภีร์ปทรูปสัทธา เป็นต้น ได้ให้คำจำกัดความของ "ปท (ปท)" ไว้อย่างชัดเจนว่า **วิภตฺยหนฺตํ ปทํ** (ศัพท์ที่มีวิภัติอยู่ท้าย (ถ้อยคำที่ประกอบวิภัติแล้ว) ชื่อว่า ปท (ปท))

ส่วนในคัมภีร์สัททมนิติ (สุตตมาลา สูตร ๒๘) ก็ได้ให้ความหมายไว้เช่นกันว่า **วิภตฺยหนฺตํ วา อวิภตฺยหนฺตํ วา อตฺถโชตํ ปทํ** (ศัพท์หรือถ้อยคำไม่ว่าจะประกอบวิภัติ หรือไม่ประกอบวิภัติ หากสามารถสื่อความหมายได้ ก็ชื่อว่า ปท (ปท)) ทั้งสิ้น

มีข้อสังเกตว่า ในกรณีของคัมภีร์สัททมนิตินั้น คำว่า **อวิภตฺยหนฺตํ** (ไม่ประกอบวิภัติ) หมายถึงถ้อยคำที่ถูกนำมาใช้ในประโยคคำพูดในรูปแบบของ "อวิภตฺติกนิทุเทส" (คำที่ไม่แสดงวิภัติแต่มีอรรถพิเศษของวิภัติประกอบอยู่) ซึ่งความจริงแล้ว ก็ถือว่าได้ผ่านกระบวนการประกอบวิภัติแล้ว (ถือว่าลงวิภัติแล้ว) เพียงแต่ว่าเมื่อท่านลงแล้วได้ลบวิภัตินั้นทิ้งไป เช่น **กกุสนฺธ โจนาคมน โจ กกุสโป** (กกุสนฺธ = กกุสนฺโธ)

สรุปแล้ว **สทฺท** (สัททะ) มีขอบเขตการใช้กว้างกว่า **ปท** (ปทะ) เพราะครอบคลุมได้ทั้งถ้อยคำที่ประกอบวิภัติแล้ว และถ้อยคำที่ยังไม่ประกอบวิภัติ ไม่ว่าจะเป็นประกอบใช้ในประโยคคำพูด หรือเป็นคำเดี่ยวๆ ก็ตาม ด้วยเหตุดังกล่าว ทางคณะผู้จัดทำโครงการ **ปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** มีความเห็นว่า เนื่องจากคำที่จะนำมาใช้ในโครงการฯ มีทั้งที่ประกอบวิภัติ เช่น บทอาขยาต (อกุโอสติ จฉนฺติ) เป็นต้น และคำที่ไม่ประกอบวิภัติ เช่น คำนามที่ตัดวิภัติออก เช่น อกาล, อกาลปุณฺณ เป็นต้น ดังนั้น คณะผู้จัดทำโครงการฯ จึงเห็นว่า **"สทฺท"** มีความเหมาะสมกว่า **"ปท"** จึงเปลี่ยนชื่อจาก **ปทานุกรม** เป็น **สทฺทปทานุกรม** ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา

คำว่า **ปทานุกรม** มาจาก **ปท + อณุกรม** (ลำดับบท) ส่วนคำว่า **สัทธานุกรม** มาจาก **สัทท + อณุกรม** คำว่า สัทท มาจากคำบาลีว่า สทฺท ส่วน อณุกรม มาจากคำสันสกฤตว่า อณุกรม การใช้คำที่ยืมมาจากบาลี สันสกฤต มาผสมกันเอง หรือผสมกับคำภาษาไทยนั้น ถือว่าใช้ได้ เพราะเมื่อยืมคำเหล่านั้นมาแล้ว ก็ถือว่าเป็นคำภาษาไทย สามารถนำมาผสมเข้าด้วยกันอย่างคำสมาสได้ เช่น ราชรถ (บาลี + บาลี) ราชวัง (บาลี + ไทย เพราะ วังเป็นคำไทยแท้) ราชดำเนิน (บาลี + เขมร เพราะดำเนินมาจากภาษาเขมร) เป็นต้น.



คำชี้แจง (๒)

๑. การเรียงบทปทานุกรมพระไตรปิฎก เจริญชัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา ได้รับรวมคำศัพท์และบท โดยใช้ติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรรมการศาสนา, ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทย โรงพิมพ์การศาสนา เล่ม ๑, เป็นแนวทาง และได้เพิ่มเติมบางคำศัพท์และบท เพื่อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒. การแยกบท กระจายรากศัพท์ ตั้งรูปวิเคราะห์ (สัททนต์, อัฒทนต์) ได้อาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์ มีคัมภีร์กัจจายณะ, โมคคัลลานะ และสัททนต์เป็นต้น โดยตรวจสอบให้สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ส่วนการบอกอรรถของธาตุใช้คัมภีร์ธาตุวัตตสังคหปาฐนีสสยะ (พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ) ซึ่งปริวรรตและแปลโดย พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) วัดชนะสงคราม

๓. ประโยคพระบาลีที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒. อุทาหรณ์อรรถกถาบาลี ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๒. อุทาหรณ์ฎีกาบาลี ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๒. สำหรับขั้นตอนดำเนินการจัดทำแต่ละอุทาหรณ์นั้น ได้อาศัยติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรรมการศาสนาเป็นแนวทาง บางบทได้เพิ่มเติมอุทาหรณ์เข้ามา บางบทได้ตัดอุทาหรณ์ที่มีความซ้ำซ้อนออกไป ทั้งนี้เพื่อให้อุทาหรณ์นั้นมีความสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน

๔. คำแปลอุทาหรณ์พระบาลี ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙ เป็นหลัก โดยได้มีการปรับเปลี่ยนคำแปล และสำนวนบ้าง เพื่อให้สอดคล้องกับคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

คำแปลอุทาหรณ์อรรถกถา ใช้อรรถกถาแปลโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๑

คำแปลอุทาหรณ์ฎีกา (แปลเพิ่มเข้ามาใหม่)

คำแปลอุทาหรณ์มิลินทปัญหา ใช้สำนวนการแปลมิลินทปัญหา เล่ม ๑, ๒ ๓ มูลนิธิปริยัติ
สำเร็จราชย์ โรงพิมพ์ ชวนพิมพ์ ๒๕๔๕

๕. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำแปลบาลี อรรถกถา ฎีกาดั้งเดิม ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรม และเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

๖. ข้อความภายในวงเล็บกลม () เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๗. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษา และหลักธรรมในเชิงสัตตศาสตร์ และอรรถศาสตร์ ได้อธิบายบทตั้งโดยตรงบ้าง บทในอุทาหรณ์บ้าง ความรวมของแต่ละอุทาหรณ์บ้าง ซึ่งในการอธิบายแต่ละบทนั้น อาจจะอธิบายในแง่มุมทางไวยากรณ์ อุปจาระ นยะ อลังการะ ฉันท์ อภิธาน เนตติ หรือสภาวะธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแนวทางที่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ได้แนะแนวไว้ (ปทสังวรรณนา อรรถสังวรรณนา ปทตถสังวรรณนา) โดยคำอธิบายนั้น จะอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม [...]

๘. อักษรย่อที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎก เจริญชัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ขอให้เข้าใจตามนี้

อ.	=	พระไตรปิฎกฉบับยุโรป
ส.	=	พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ
สี.	=	พระไตรปิฎกฉบับสีหล
ก.	=	พระไตรปิฎกฉบับบาลีอักษรพม่าบางฉบับ
สั.	=	สังสกฤต
ป.	=	ปุงลิงค์
ถ.	=	อิตถิลิงค์
น.	=	นปุงสกลิงค์
ติ.	=	ไตรลิงค์ (ปุงลิงค์, อิตถิลิงค์, นปุงสกลิงค์)
ภ.	=	ภวาทิคณิกชาตุ (หมวด ภ ฐาตุ)
ท.	=	ทิวาทิคณิกชาตุ (หมวด ทิว ฐาตุ)
จุ.	=	จุราทิคณิกชาตุ (หมวด จุร ฐาตุ)
กฐิ/อา.	=	บทกิริยาอาขยาต
กา/กฐิ.	=	บทกิริยาอาขยาตที่เป็นกิริยาคะ (เหตุกัตตุวาจก)
กฐิ/วิ.	=	บทกิริยาวิเสส (พวก ตฺวา ตํ ปัจจัย)
พยุ	=	อพยยศัพท์

๑๑. ที่มาในคัมภีร์ต่างๆ ที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎกเจริญชัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ใช้ตามติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗

โรงพิมพ์กรรมการศาสนา (ใช้ฉบับจัดฐธสงคายนา) ด้วยพิจารณาเห็นว่า มีความสมบูรณ์ไม่ลักลั่น และเทียบเคียงได้ตลอดสายทั้งบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สหาวาเสส

ขอให้เข้าใจตามนี้ เช่น

วิ. ๔/๒๙๔	=	วินัยปิฎก เล่มที่ ๔ หน้า ๒๙๕
ม. ๑/๙๒	=	มัชฌิมนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๙๒
ส. ๑/๑๘๒	=	สังยุตตนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๑๘๒
วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๓	=	วิสุทฺธิมรรค เล่มที่ ๑ หน้า ๒๐๓
วิ.อฎ. ๑/๕๙	=	วินัยอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๕๙
ม.อฎ. ๑/๗๔	=	มัชฌิมนิกายอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๗๔
ม.ฎี. ๒/๑๖๗	=	มัชฌิมนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๖๗
สารตฎ. ๒/๑๔	=	สารัตถทีปนีฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๔
ส.ฎี. ๒/๘๐	=	สังยุตตนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๘๐
กจ. ๖๒๗	=	คัมภีร์กัจจายนะ สูตร ๖๒๗
นิตติ.สุตต. ๕๓๓	=	สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๕๓๓
โมค. ๑/๕๖	=	โมคคัลลานสูตรปริจเฉทที่ ๑ สูตรที่ ๕๖



เทวเม ภิกขเว ฐมา สทุมมสฺส จิตฺยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย
สํวตฺตุนฺติ. กตเม เทว. สุนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนํ อตฺถโก จ สุนิโต.
สุนิกฺขิตฺตสฺส ภิกขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺถโกปิ สุนโย โหติ. อิมเ โข
ภิกขเว เทว ฐมา สทุมมสฺส จิตฺยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย
สํวตฺตุนฺติ. (อ.ทุก. ๒๐/๒๐/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความ
ดำรงมั่นไม่พัวพันเพื่อนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่าง
คืออะไร คือ บทพญัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อ
ความจากบทพญัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น
ไม่พัวพันเพื่อน เลือนหายแห่งพระสัทธรรม.

สัทธานุกรม

พระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี – ไทย

(เล่ม ๒)

อจกุกพนธ (ป)

[น + จกุก + พนธ]

ไม่ถูกใส่ไว้ในเครื่องจักร, ไม่ได้ติดเครื่องจักร.

ภริตล วิย จกุกุชาตุ สททสฺส วิย วิญญาณสฺส
นิสฺสยภาวโต. อาทาสตลาทีสุปี เอสฺว นโย.
ยฺนตํ นาม อจฺจนฺตํ. จกุกยภูจิติ ติลมนฺตํ
อาห. โส หิ อจกุกพนธโรปี ตสฺสทิสตาย จกุก-
ยภูจิตฺตเวว วุจฺจติ, จกุกพนธเมว วา สนฺธาย
ตถา วุตฺตํ. อิมานิ จ อุปมาหิ นิชฺชีวานํ. ภริ-
ตลทณฺหาทีนํ สมายเค, นิชฺชีวานํ สททาทีนํ
วิย นิชฺชีวานํ จกุกุรูปาทินํ สมายเค นิชฺชีวานํ
จกุกุวิญญาณาทินํ ปวตฺตติ. การณผลานํ
ธาตุมตฺตตํ, การกเวทกวิรหจ ทสฺเสติ.

(วิสุทธิ.ฎี. ๒/๑๔๑)

จักขุธาตุเปรียบเหมือนพื้นกลอง เพราะเป็น
ที่อาศัยแห่งวิญญาณซึ่งเปรียบเหมือนเสียง
กลอง. แม้ในคันฉ่อง (กระจกเงา) เป็นต้นก็มี
นัยนี้แหละ. เครื่องหีบอ้อย ชื่อว่า ยันตะ. ด้วย
คำว่า จักกยัญญู ท่านกล่าวหมายถึงไม้บดงา.

จริงอยู่ ไม้บดงานั้น แม้จะไม่ถูกใส่ไว้ใน
เครื่องจักร (ไม่ได้ติดเครื่องจักร) ท่านก็เรียก
ว่าจักกยัญญู เพราะเป็นเหมือนกับเครื่องจักร
นั้น. อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนั้นหมายเอา
ไม้บดงานั้นนั่นแหละ. ก็ด้วยอุปมาเหล่านี้
ท่านอาจารย์ แสดงความที่ผลเกิดจากเหตุว่า
เป็นสักว่าธาตุ และเว้นจากผู้สร้างและผู้สลาย
เพราะเมื่อจักขุและรูปเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะ
กระทบกัน ก็เกิดจักขุวิญญาณเป็นต้นซึ่ง
ไม่มีชีวะได้ เหมือนกับเมื่อพื้นกลองกับไม้ตี
กลองเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะกระทบกันก็เกิด
เสียงเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะได้.

[จักขุธาตุเปรียบเหมือนพื้นกลอง, คันฉ่อง,
ท่อน (อ้อย) เมล็ดงา, ไม้สีไฟอันล่าง.

รูปธาตุเปรียบเหมือนไม้ตีกลอง, ใบหน้า,
เครื่องหีบอ้อย ไม้บดงา, ไม้สีไฟอันบน.

จักขุวิญญาณธาตุ เปรียบเหมือนเสียงกลอง,
เงาหน้า, น้ำอ้อย น้ำมันงา, ไฟ]

[จกุก ศัพท์มีอรรถ ๑๔ ดู ฐาน.คาถา ๗๘๑]

อจกขุก (ติ)

[น + จกขุ + ก]

การคหณน พหุพพีหาทิมหิ สมาสนเต กวจิ กปฺปจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่กระทำของ สมาสนีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์ ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กวจิ สมาสนตคตตาม- การนโต. ลง ก ปัจจัยในศัพท์ภาวะ (เนื้อความ ของบทหน้าที่ประกอบรวมนั้น) การใช้ศัพท์ ศัพท์ภาวะนี้ มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำนั้นๆ สละสลวย เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา หรือเพื่อเปลี่ยนลิ้งค์ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบท ตามสมควร.

(ก) จักขุกเกิดไม่ได้, ไม่มีจักขุ, ไม่มีจักขุสภาพ.

ยสฺส จกฺขายตฺนํ อุปฺปชฺชติ ตสฺส ฆานายตฺนํ อุปฺปชฺชติตี? สจกฺขุกานํ อฆานกานํ อุ- ปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตฺนํ อุปฺปชฺชติ โน จ เตสํ ฆานายตฺนํ อุปฺปชฺชติ, สจกฺขุกานํ สฆานกานํ อุปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตฺนญจ อุปฺปชฺชติ ฆานายตฺนญจ อุปฺปชฺชติ. ยสฺส วา ปน ฆานายตฺนํ อุปฺปชฺชติ ตสฺสจกฺขายตฺนํ อุปฺปชฺชติตี? สฆานกานํ อจกฺขุกานํ อุ- ปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ ฆานายตฺนํ อุปฺปชฺชติ โน จ เตสํ จกฺขายตฺนํ อุปฺปชฺชติ, สฆานกานํ สจกฺขุกานํ อุปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ ฆานายตฺนญจ อุปฺปชฺชติ จกฺขายตฺนญจ อุปฺปชฺชติ.

(ยมก. ๑/๘๒)

(อนุโลมปุจฉา) จักขายตนะของบุคคลใด กำลังเกิด ฆานายตนะของบุคคลนั้นก็กำลัง เกิด ใช่ไหม?

(วิสัยชนา) บุคคลผู้มีจักขุ ไม่มีฆานะกำลัง อุบัติ จักขายตนะของบุคคลเหล่านั้น กำลัง เกิด แต่ฆานายตนะไม่ใช่กำลังเกิด บุคคลผู้ มีจักขุและมีฆานะกำลังอุบัติ จักขายตนะของ บุคคลเหล่านั้นกำลังเกิด และฆานายตนะ ก็ กำลังเกิด.

(ปฏิโลมปุจฉา) ฆานายตนะของบุคคลใด กำลังเกิด จักขายตนะของบุคคลนั้น ก็กำลัง เกิดใช่ไหม?

(วิสัยชนา) บุคคลผู้มีฆานะ ไม่มีจักขุกำลัง อุบัติ ฆานายตนะของบุคคลเหล่านั้น กำลัง เกิด แต่จักขายตนะไม่ใช่กำลังเกิด บุคคลผู้ มีฆานะและมีจักขุกำลังอุบัติ ฆานายตนะ ของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิด และจักขายตนะ ก็กำลังเกิด.

[พระบาลีว่า สจกฺขุกานํ อฆานกานํ หมายถึง พรหมปาริสัชชา

พระบาลีว่า สจกฺขุกานํ สฆานกานํ หมายถึง โอปปาติกสัตว์ผู้หวนวกโดยกำเนิด และมี อายตนะบริบูรณ์

พระบาลีว่า สฆานกานํ อจกฺขุกานํ หมายถึง โอปปาติกสัตว์ผู้บอด และหวนวกมาแต่กำเนิด พระบาลีว่า สฆานกานํ สจกฺขุกานํ หมายถึง โอปปาติกสัตว์ผู้มีอายตนะบริบูรณ์

จกฺขายตฺนํ พระไตรปิฎกฉบับไทยบางฉบับ มีรูปว่า จกฺขวฺยตฺนํ (จกฺขุ + อายตฺนํ แปลงสระ อุ ที่ ขุ เป็น ว) ส่วนฉบับฉันทะรังคีติมีรูปว่า จกฺขายตฺนํ (ลบสระ อุ ที่ ขุ)

รูปว่า จกขายตน ควรเป็นปาฐะเดิมในภาษาบาลี เพราะปทรูปสัททวิภังค์ที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ กล่าวถึงการลบสระ อุ ที่ ขุ ไว้ในสูตรที่ ๑๕ ว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังจากสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกัน ย่อมถึงการลบตามอุททาทรณ)

คัมภีร์ยมก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยวิธีการยมกคือทรงแสดงเป็นคู่ๆ หมายความว่า ทรงแสดงแบบอนุโลม (ตามลำดับ, คล้อยตาม) และแบบปฏิโลม (ทวนลำดับ, ย้อนกลับ) สลับกันเป็นคู่ๆ แต่ละคู่ประกอบด้วย (๑) อนุโลมปุจฉา (คำถามอนุโลม) และ วิสัชนา (คำตอบ) (๒) ปฏิโลมปุจฉา (คำถามปฏิโลม) และ วิสัชนา (คำตอบ)]

(ข) ไม่มีจักขุ, เว้นปัญญจักขุ, ไม่มีปัญญา คือญาณจักขุ.

สพเพว โข เอเต โปฏฐปาท ปริพพาชกา อนธา อจกขุกา, ตวเวย เนสเ อโก จกขุมา. เอกังสิกปิ หิ โข โปฏฐปาท มยา ธมฺมา เทสิตา ปญฺญตฺตา, อนนังสิกปิ หิ โข โปฏฐปาท มยา ธมฺมา เทสิตา ปญฺญตฺตา. (ที. ๑/๑๗๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนโปฏฐปาทะ ปริพพาชกทั้งหมดเหล่านี้เป็นคนบอด ไม่มีจักขุ ในชุมชนนั้นแม้แต่ท่านเหล่านั้นที่มีจักขุ ดูก่อนโปฏฐปาทะ ธรรมที่เป็นเอกังสิกธรรม เราได้แสดงและบัญญัติไว้แล้ว โปฏฐปาทะ ธรรมที่เป็นอเนกังสิกธรรม เราก็ได้แสดง และ บัญญัติไว้แล้ว.

อจกขุกาติ ปญฺญาจกขุริทา. (อ.อญ. ๒/๓๑๕)

บทว่า อจกขุกา คือ เว้นปัญญจักขุ.

[ในพระดำรัสว่า อจกขุกา (ไม่มีจักขุ) คือ เว้นปัญญจักขุ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า อจกขุกาติ ปญฺญาจกขุริทา อ ศัพท์ใน อจกขุกา มีอรรถ วิรहित (เว้น)

ตามหลักภาษา คำว่า จกขุ (จักขุ) ใน อจกขุกา เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สทิสฺสฺจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับร้องอยู่) คำว่า สีโห (นายสีหะ) เป็นชื่อเรียกคนที่มีความแกล้งล้อเหมือนราชสีห์ ซึ่งในที่นี้เป็นการเปรียบปัญญาที่ไม่รู้เห็น อริยสัจ ๔ ว่า เหมือนจักขุที่ไม่สามารถเห็น ประจักษ์สิ่งต่างๆ

เอกังสิกธรรม คือ ธรรมที่เป็นได้อย่างเดียว ได้แก่ ธรรมที่มีความชัดเจนแน่นอน สามารถบอกได้ว่าเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น เช่น เหตุของทุกข์คือตัณหาเท่านั้น (ที.อญ. ๔๒๓/๓๑๔) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า โปฏฐปาทะ เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่า เป็นเอกังสิกธรรมคือธรรมที่ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์-สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี่ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เราแสดง และ บัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นเอกังสิกธรรม เพราะ ธรรมเหล่านี้มีประโยชน์ มีสาระ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย

เพื่อคล้ายกำหนดยินดี เพื่อดับ เพื่อสงบ
ระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

อนกัณโณ คือ ธรรมที่เป็นได้หลาย
อย่าง ได้แก่ สิ่งที่ไม่อาจตอบได้ว่า ใช่หรือ
ไม่ใช่เพียงอย่างเดียว เช่น ไม่อาจตอบว่า
โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง (ที.อฎ. ๔๒๓/๓๑๔)
ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า โปฏฐาปะทา เรา แสดง
และบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็น อนกัณโณ
คือธรรมที่ว่าโลกเที่ยง หรือโลกไม่
เที่ยง โลกมีที่ สุด หรือโลกไม่มีที่ สุดชีวะกับ
สรีระเป็นอย่างเดียวกัน หรือชีวะกับสรีระ
เป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคค
เกิดอีก หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคคไม่เกิด
อีก หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคคจะว่าเกิด
อีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ เราแสดงและ
บัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอนกัณโณธรรม
เพราะธรรมเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ ไม่มีสาระ
ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไป
เพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายความ
กำหนดยินดี ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อ
ความสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไป
เพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน]

อจกขุกตต (น)

[อจกขุก + ตต]

ความที่จิตไม่มีจักขุ, ความไม่มีจักขุประสาท.

อินทริเยสุ อคฺคตตทวารตานิทฺเตส จกฺขุณา
รูปํ ทิสฺวาติ การณวเสน จกฺขุติ ลทฺธวโหาเรน
รูปทสฺสนสมตฺถเณน จกฺขุวิญญาเณน รูปํ ทิสฺวา.

โบราณาปนาหุ “จกฺขุ รูปํ ปสฺสตี, อจิตฺตกตฺตา,
จิตฺตํ น ปสฺสตี อจกฺขุกตฺตา, ทวารารมมณ-
สงฺฆมฺมูเนน ปน ปสาทวตฺถุเกณ จิตฺเตน ปสฺสตี.
อีทิสฺส ปเนสา ‘ธนฺนา วิชฺชตีติอาทิสฺส วิย สสม-
ภารกถา นาม โหตี. ตสฺมา จกฺขุวิญญาเณน
รูปํ ทิสฺวาติ อยเมเวตฺถ อตฺถโถตี.

(มหาน.อฎ. ๓๔๓)

ในนิตะของ อินทริเยสุ อคฺคตตทวารตา
(ความเป็นผู้มีทวารไม่คุ้มครองในอินทริย)
คำว่า จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุ)
หมายความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ อัน
สามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่า จักขุ โดย
เนื่องด้วยเหตุ. ส่วนโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า
จักขุยอมไม่เห็นรูป เพราะจักขุไม่ใช่จิต จิตก็
เห็นรูปไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่บุคคล
ยอมเห็นได้ด้วยจิตที่มีจักขุประสาท เป็นที่ตั้ง
เพราะการกระทบกันแห่งทวาร(คือจักขุ) และ
อารมณ์(คือรูป]

อนึ่ง ถ้อยคำเช่นนี้ ชื่อว่าสสัมภารกถา ดังคำ
ว่า ธนฺนา วิชฺชตี (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) ดังนั้น
จึงมีคำอธิบายในปาฐะข้างต้นนั้นว่า เห็นรูป
ด้วยจักขุวิญญาณ.

[สสัมภารกถา = คำที่ประกอบด้วยเหตุ

ในประโยคว่า จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูป
ด้วยจักขุ) ตามรูปศัพท์บาลี คำว่า จกฺขุณา
แปลว่า จักขุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วย
จักขุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยค
นี้ ก็คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิด
ขึ้นโดยอาศัยจักขุ การใช้คำในลักษณะนี้

จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึง
ผล (เหตุ = ดวงตา, ผล = จักขุวิญญาณ)
อีกอย่างหนึ่งจัดเป็นฐานูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่
กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักขุ แต่มุ่งให้หมายถึง
ถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ในคัมภีร์ฎีกา
มักยกอุทาหรณ์มาประกอบว่า มนุจา โมสนฺติ
(เตียงโหรงอยู่) หรือ มนุจา อุกกุฏจี กโรนฺติ
(เตียงทำเสียงโหรงอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่
อยู่บนเตียงโหรงหรือทำเสียงโหรงอยู่

คำอธิบายเกี่ยวกับการอุปจาระและฐานูปจาระ
ทั้งสองนี้ พบในวิสุทธิ.ฎี. (๑/๕๖) ว่า

การณวเสนาติ อสธารณการณสฺส วเสน.
อสธารณการณวเสน हि ผลํ อปทิสฺยติ, ยถา
ยวงฺกุโร เภริสสุทโทติ. นิสฺสยโวหาเรน वा એતં
નિસ્સિત્વજ્ઞં, યથા મનુજા ઊકુઘ્ઘજી ક્રોનતિતિ.

คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายถึง
ความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป
โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมแสดงถึงผล โดย
เนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป เหมือนคำว่า
ยวงฺกุโร (หน่อข้าวมาเลย์) เภริสสุทโท (เสียง
กลอง) อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย
โดยระบุถึงที่อาศัย ดังคำว่า มนุจา อุกกุฏจี
กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโหรงอยู่)

คำว่า สสมุการกถา (คำที่ประกอบด้วยเหตุ)
หมายความว่า คำที่กล่าวถึงเหตุเป็นหลัก
แต่มุ่งให้หมายถึงผล ดังคำว่า ธนฺนา วิชฺฌติ
(ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอัน
เป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศร
อันเป็นผล คำว่า สสมุการ แปลว่า เหตุ มีรูป

วิเคราะห์ว่า สสมุการยเต ผลํ એતેનાતિ સમુકારો
(เหตุที่ส่งผล) คำว่า สสมุการกถา พบรูป
วิเคราะห์ในวิสุทธิ.ฎี. (๑/๕๖) ว่า สสมุการเณ
สส ยા વડત્તતિતિ સમુકારા, સમુકારા ગદા
સમુકારગદા (คำที่เป็นไปกับด้วยเหตุ).

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า สสมุการเณ สส યં
વડત્તતિતિ સમુકારં તસુસં, સમુકારસુસ ગદા
સમુકારગદા (คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับ
ด้วยเหตุ)]

อรรถกถา (ติ)

[น + จกฺขฺกรณ]

ไม่ทำให้มีจักขุ, ไม่ทำให้มีปัญญจักขุ.

ถินมิทฐนัรวณํ ភិក្ខុវេ ឲ្យនត្រកណ្ណ ឲ្យក្រុម
ឲ្យណាណកណ្ណ ឲ្យណានិរិក្ខំ វិជាធាបក្ខិកំ
ឲ្យនិព្វានស្វត្តនិកំ. (มหานិ. ๓๖๑)

ดูก่อนนิกฺขุทั้งหลาย ถินมิทฐะเป็นนัรวณํ ทำ
ให้มีดี ไม่ทำให้มีจักขุ ไม่ทำให้มีญาณ ดับ
ปัญญา ตกอยู่ในฝักฝ่ายสังสารทุกข์ ไม่เป็น
ไปเพื่อนิพพาน.

อรรถกถาณฺติ ปญฺณาจกฺขฺโน อกรณํ.

(มหานิ.อฎ. ๓๘๙)

บทว่า อรรถกถาณฺติ คือ ไม่ทำให้มีปัญญ-
จักขุ (ไม่ก่อให้เกิดปัญญจักขุ).

กึ ปน ตุมฺเห อาวุโส ราชเ อาทีนํ ทิสฺวา ราชสฺส
ปหานํ ปญฺญาเปถ, กึ โทเส อาทีนํ ทิสฺวา
โทสสฺส ปหานํ ปญฺญาเปถ, กึ โมหเ อาทีนํ
ทิสฺวา โมหสฺส ปหานํ ปญฺญาเปถาติ? ฯเปฯ

รตโต โข อวสุ ราเคน อภิภูโต ปรียาทินน-
จิตโต อตตตถมปิ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ,
ปรตถมปิ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, อุภยตถมปิ
ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ราเค ปหีนเ อตตตถมปิ
ยถาภูตํ ปชานาติ, ปรตถมปิ ยถาภูตํ ปชานาติ,
อุภยตถมปิ ยถาภูตํ ปชานาติ.

ราโค ไช อวฺุโส อนุชกรโณ อจกขุกรโณ
อณฺณณกรโณ ปณฺณานิโรธิโก วิชาตปทฺธิโก
อนิพพานสํวตตนิโก ฯ

อิทํ โข มยํ อวฺวโส ราเค อาทิํวํ ทิสฺวา รากสฺส
 ปหานํ ปญฺญาเปม. อิทํ โทเส อาทิํวํ ทิสฺวา
 โทสสฺส ปหานํ ปญฺญาเปม. อิทํ โมเห อาทิํวํ
 ทิสฺวา โมหสฺส ปหานํ ปญฺญาเปม.

(ဥံ. ၈/၂၁၈၇)

ฉันนับปริพาชกเรียนถามว่า ดูก่อนผู้มีอายุ ก็
พวกท่านเห็นโทษในราคะอย่างไร จึงบัญญัติ
การละราคะ เห็นโทษในโทสะอย่างไร จึง
บัญญัติการละโทสะ และเห็นโทษในโมหะ
อย่างไรจึงบัญญัติการละโมหะ...

พระอานนท์ตอบว่า ผู้มีอายุ บุคคลผู้ถูกราชะ
 ย่อมใจ ถูกราชะครอบงำ มีจิตถูกราชะกลุ้มรุม
 ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงถึงประโยชน์
 ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย
 บ้าง เมื่อละราชะได้แล้ว เขาย่อมรู้ชัดตาม
 ความเป็นจริงถึงประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น
 และประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย

ผู้มีอายุ ราคานั้นเองทำให้มืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ทำให้ไม่มีจักขุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) ทำให้ไม่มีญาณ (ทำ

ให้ไม่รู้อะไร) ดับปัญญา (มีปัญญามีตบอด)
ตกอยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝักฝ่าย
ความคับแค้น) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน...

ผู้มีอายุ พวกเราเห็นโทษในราคะเช่นนี้แล จึง
บัญญัติการละราคะ เห็นโทษในโทสะเช่นนี้
จึงบัญญัติการละโทสะ และเห็นโทษในโมหะ
เช่นนี้ จึงบัญญัติการละโมหะ.

ปณญาจกัฏฐံ น กโรตีติ อจกัฏฐกรโณ.

(ជំ.ជ. ២/២០១)

ชื่อว่า อัจฉกษณะเพราะอรธว่า ไม่ทำให้
มีปัญญาจักขุ (ไม่ก่อให้เกิดปัญญาจักขุ).

คำว่า จกฺขุ (จักขุ) ใน อจกฺขุภา เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สติสุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้เป็น การเปรียบเทียบที่ 'ไม่รู้เห็น' จะ ๔ ว่าเหมือนจักขุที่ไม่สามารถเห็นประจักษ์สิ่งต่างๆ

ອຈກຸທສຸສ (ທີ)

[น + จกฺข + สฺส]

จากข่าวที่โต สส (โมค. ๔/๗๑). จฉฐิยพเตติ
จากข่าวที่หิ หิต สส โหติ.

ลงสู่ปัจจัยหลัง จกฯ ศัพท์เป็นต้นแทนเนื้อ
ความเอื้อกุล (หรือเป็นประโยชน์แก่สิ่งนั้น).

(๑) นัยน์ตาฝ้าฟาง, ไม่เป็นประโยชน์แก่นัยน์ตา, อันให้เกิดความเสื่อมแห่งนัยน์ตา.

เตน โข ปน สมเยน ภิกขุ ทนตกฏจํ น
ชาทนติ. มุขํ ทุกคณฺธํ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺสุ. “ปญฺจิเม ภิกขเว อาทีนฺวา ทนต-
กฏจสฺส อชาทเน. **อจกขุสฺสํ**, มุขํ ทุกคณฺธํ
โหติ, รสหรณฺโณ น วิสฺสุขณฺนติ, ปิตตํ เสมฺหํ
ภตฺตํ ปริโยนทุรติ, ภตฺตมสฺส นจฺจาทติ
อิเม โข ภิกขเว ปญฺจ อาทีนฺวา ทนตกฏจสฺส
อชาทเน. (วิ. ๔/๒๘๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายไม่เคี้ยวไม่
ชำระฟัน ปากจึงมีกลิ่นเหม็น ภิกษุทั้งหลาย
จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้
ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
การไม่เคี้ยวไม่ชำระฟันมีโทษ ๕ ประการ คือ
นัยน์ตาฝ้าฟาง ปากมีกลิ่นเหม็น ประสาทลิ้น
รับรสได้ไม่ดี น้ำดีและเสมหะหุ้มห่ออาหาร
เปื้อนอาหาร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การไม่เคี้ยว
ไม่ชำระฟันมีโทษ ๕ ประการนี้แล.

อจกขุสฺสนฺติ จกฺขุณฺ หิตํ น โหติ. ปริหานี ชนฺนติ.
(วิ.อฏ. ๔/๕๖)

บทว่า **อจกขุสฺสํ** (นัยน์ตาฝ้าฟาง) ความว่า
ไม่เป็นประโยชน์แก่นัยน์ตา คือ ก่อให้เกิด
ความเสื่อมแห่งนัยน์ตา.

อจกขุสฺสนฺติ น จกฺขุณฺ หิตํ วิสฺสุทฺธิํ น กโรติ.
(อ.อฏ. ๓/๗๘๘)

บทว่า **อจกขุสฺสํ** (นัยน์ตาฝ้าฟาง) ความว่า
ไม่เป็นประโยชน์แก่นัยน์ตา คือ ไม่ทำนัยน์ตา
ให้แจ่มใส.

(๒) **ทำให้เสียสายตา, ทำให้ตาเสีย, ตามืด,
มองไม่เห็น.**

เตน โข ปน สมเยน วิหารา อวตปานกา
โหนติ **อจกขุสฺสา** ทุกคณฺธา. ภควโต เอต-
มตฺถํ อาโรเจสฺสุ. “อนฺุชานามิ ภิกขเว ตีณิ
วตปานานิ เวทิกาวตปานํ, ชาลวตปานํ,
สลากวตปานนฺติ. (วิ. ๔/๔๒๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล วิหารทั้งหลายยังไม่มี
หน้าต่าง **ทำให้เสียสายตา** มีกลิ่นอับ ภิกษุ
ทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มี
พระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่ง
ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตหน้าต่าง
๓ ชนิด คือ หน้าต่างมีลวดลายทำเป็นกะบัง
หน้าต่างมีตาข่าย หน้าต่างมีลูกกรง.

อจกมฺนต (ติ)

[น + จกมฺนต]

ไม่เดินจงกรมอยู่, ไม่ก้าวไปอยู่, ไม่เดิน.

จกมฺนต = กมฺ (ปทวิกฺเขเป=ย่างเท้า) + อ +
อนฺต ในเพราะ อ ปัจจัย ช้อนธาตุด้วยสูตร
(กจ. ๕๔๘) ว่า กฺวจากิถณฺณนเมกสฺสธฺรณํ
เทวภาโว (=กม) ให้พยางค์หน้าที่ย้อนเข้ามา
ชื่อว่า อัฟภาส ด้วยสูตร (กจ. ๔๕๙) ว่า
ปฺพุโพพฺภาโส ลงนิคคหิตอาคมท้ายอัฟภาส
ด้วยสูตร (กจ. ๔๖๖) ว่า นิคคหิตมฺจ (=กม)
แปลง ก วรรณเป็น จ วรรณด้วยสูตร (กจ. ๖๔๒)
ว่า กวคฺคสฺส จวคฺโค (=จกม) แปลงนิคคหิต
เป็นพยัญชนะที่สูตรวรรคด้วยสูตร (กจ. ๓๑)
ว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค (=จกมฺนต).

จตุริยาปถวิริหิตํ เถรสฺส อรหตฺตํ.

เตน อิมสฺมี สาสเน อนินฺโน อนิสฺนโน อญฺจโถ
อจฺกมฺหนฺโต โก ภิกฺขุ อรหตฺตํ ปตฺโตติ วุตฺเต
อานนฺตเถโรติ วตฺตํ วญฺญติ.

(วิ.อญ. ๑/๑๐, ที.อญ. ๑/๑๑)

พระอรหันต์ของพระอานนทเถระ เว้นจาก
อิริยาบถ ๔ ฉะนั้น เมื่อมีการกล่าวถามกัน
ขึ้นว่า ในศาสนานี้ ภิกษุรูปไหนไม่นอน ไม่นั่ง
ไม่ยืน ไม่เดินจงกรม แต่ได้บรรลุพระอรหันต์
ควรตอบว่า พระอานนทเถระ.

[ในภาษาบาลี การทำเทวภาวะ (ซ้อนคำ) มี ๓
คือ พยัญชนเทวภาวะ (การซ้อนพยัญชนะ)
เช่น อธิ ปมาโท = อธิปฺปมาโท, ปทเทวภาวะ
(การซ้อนบท) เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ (ต้นไม้ทุก ๆ
ต้น), อตฺตโน อตฺตโน (ของตน ๆ) พบในคำซ้ำ
ที่เรียกว่า วิจฺญา, ชาติเทวภาวะ (การซ้อนธาตุ)
เช่น จงฺกมฺติ พบในกรณีที่ต้องการย้ำความ
เช่น จงฺกมฺติ เดินกลับไปมา, เดินจงกรม]

คำว่า จงฺกมฺหนฺต มีความหมายต่างจาก กมฺหนฺต
กล่าวคือ จงฺกมฺหนฺต (จงกรมอยู่) หมายถึง
การเดินกลับไปกลับมาในสถานที่แห่งเดียว
เพราะ จงฺกมฺหนฺต มีการซ้อนพยัญชนะหน้า
ธาตุ จึงทำให้มีความหมายยิ่งกว่าความหมาย
ปกติ (อรรถาธิสยัตถะ)

การเดินจงกรม เป็นอิริยาบถหนึ่งในอิริยาบถ
ปัพพะในกายนุสฺสสนาสติปัฏฐาน เป็นการ
เดินแบบมีสติกำหนดรู้อาการยก - ย่าง -
เหยียบเป็นต้น ไม่ใช่เดินกลับไป กลับมา
เฉย ๆ

ส่วน กมฺหนฺต (ก้าวไปอยู่) หมายถึง การก้าวเดิน
ตามปกติ เหมือนคำว่า อคฺคิ ชุโหติ (ยอม
บูชาไฟ) หมายถึง การบูชาไฟตั้งแต่เกิด จน
ถึงตาย ฟังทราบนัยนี้ในบทอาขยาตที่มีการ
ซ้อนพยัญชนะหน้าธาตุ]

อจฺชนฺต (ติ)

[น + จชนฺต] จช (จาเค) + อ + อนฺต.

(ก) ไม่สละ, ไม่แบ่งปัน.

สุจฺจชํ วต นจฺจชิ

วาจาย อททํ คิริ

กิ หิ ตสฺส'จชนฺตสฺส

วาจาย อทท ปพฺพตํ. (ชา. ๑/๑๐๓)

[อททํ = อททมาโน]

(พระราชเทวีตรัสกับอำมาตย์ว่า)

พระราชามีเมื่อไม่พระราชทานภูเขาด้วยเพียง
พระวาจ ชื่อว่าไม่ทรงสละสิ่งสมควรสละได้
ง่ายหนอ ก็เมื่อพระองค์[แม้เราทูลขอแล้ว]
ไม่ทรงสละสิ่งนั้น[ชื่อว่าได้ทรงสละอะไร
บ้าง] พระองค์ไม่พระราชทานภูเขา[แม้]ด้วย
พระวจา.

[(พระราชাত্রัสว่า)

งานใดควรทำ ฟังพูดถึงแต่งานนั้นเกิด งานใด
ไม่ควรทำ ก็อย่าพูดถึงงานนั้นเลย คนไม่ทำ เอา
แต่พูด บัณฑิตย่อมรู้ทัน]

กิ หิ ตสฺส'จชนฺตสฺสชาติ ตสฺส นามตสฺส มยา
ยาจิตสฺส น จชนฺตสฺส กิ หิ จเชยฺย.

(ชา.อญ. ๓/๖๓)

บาทคาถาว่า **กี หิ ตสฺส'จขนฺตสฺส** ความว่า เมื่อพระราชานั้นผู้อันเราทูลขอแล้ว ไม่ทรงสละภูเขานั้น ชื่อว่าได้ทรงสละอะไรบ้าง.

[บาทคาถา เป็นความหมายของ ปท ศัพท์ พบในฎีกามัชฌิมนิกาย (๑/๒๕) ว่า ปทโตติ เอตถ อฏฺฐกุขโร คาถาปาโท ปทนฺติ อธิปเปโต (บาทคาถาที่มี ๘ พยางค์ ฟังทราบว่าเป็น ปท ในคำว่า ปทโต (โดยบาทคาถา) นี้]

(ข) ไม่ละ, มิได้ละ.

พทุเรน ธมฺโม วินโย จ วุตฺโต

โย ตสฺส ปุตุเตหิ ตเถว ฌาโต

โส เยหิ เตสํ มติมจฺจขนฺตา

ยสฺมา ปุเร อฏฺฐกถา อภิสุ. (วิ.อฏ. ๑/๓)

พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล **มิได้ละ**มติ (คำอธิบาย) ของท่านพุทธบุตรทั้งหลาย ผู้รู้ธรรมวินัย เหมือนอย่างทีพระพุทเจ้าตรัสไว้ ได้แต่งอรรถกถาในปางก่อน.

มติมจจขนฺตาติ เตสํ พุทฺธปุตุตานํ อธิปฺปายํ อปริจฺจขนฺตา. (สารตถ. ๑/๑๒)

ปาฐะว่า **มติมจจขนฺตา** (มิได้ละมติ) ความว่า [พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล]ไม่ละคำอธิบายของพุทธบุตร[มีพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเป็นต้น]เหล่านั้น.

โย ธมฺมวินโย ยถา พทุเรน วุตฺโต, โส ตเถว พุทฺธปุตุเตหิ สวาทเกหิ ฌาโต อวพุทฺโธ เยหิ เตสํ พุทฺธปุตุตานํ มตี อธิปฺปายํ อจฺจขนฺตา นิรวเสสํ คณฺหนฺตา. (วชร. ๑๙)

พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล มิได้ละ ได้แก้ถ้อยคำไม่ให้เหลือซึ่งมติคือคำอธิบายของท่านเหล่าพุทธบุตรผู้รู้คือหยั่งรู้ธรรมวินัย เหมือนอย่างทีพระพุทเจ้าตรัสไว้ [ได้แต่งอรรถกถาในปางก่อน].

[คำว่า **ธมฺโม** (ธรรม) ในพระคาถานี้ หมายเอาพระสูตรและพระอภิธรรม

ที่จริงแล้ว ศัพท์แต่ละศัพท์สามารถแสดงเพียงความหมายเดียวเท่านั้น ไม่อาจแสดงความหมายหลายอย่างได้ในขณะเดียวกัน เพราะผู้ฟังได้ยินเสียงเพียงครั้งเดียว แต่บางศัพท์ก็อาจแสดงความหมายหลายอย่างได้โดยสามัญญนิตะนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หรือเป็นต้นตินัย (นัยที่เหมือนเส้นด้าย) คือ มีความหมายหลายอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์เดียว เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่าเอกเสสนัย (นัยที่ลบศัพท์หนึ่ง) โดยตั้งรูปวิเคราะห์เป็นวันทสมาสว่า ธมฺโม จ ธมฺโม จ ธมฺโม. ธมฺม ศัพท์หน้า หมายถึงพระสูตร ส่วน ธมฺม ศัพท์หลังหมายถึงพระอภิธรรม ลบ ธมฺโม ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) ในคัมภีร์ศีลขันธวรรคภาสาสฎฺฐิกา (๑/๑๒๘) มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยํ ปทํ สุตฺติสามญญํ

อเนกอตฺถทีปํ

ตํ สามญญนินฺทุเทโสติ

เอกเสสนโยติ วา.

บทใดมีเสียงเหมือนกัน (และ) แสดงข้อความ
หลายอย่าง บทนั้น ชื่อว่า สามัญญนิเทศนัย
หรือเอกเสสนัย]

อรรถกถา (ติ)

[น + จณฺท + อิ + กต]

ทำให้เป็นผู้ไม่ดูร้าย - ไม่ดูตัน.

สงฺฆเณ อนุมเตน ปุคฺคเณ อนุวิชฺชเณ อนุ-
วิชฺชิตฺตกาเมเน สงฺฆมคฺคเณ ภวิตพฺพ โน
ปุคฺคคฺคเณ, สทฺธมมคฺคเณ ภวิตพฺพ โน
อามิสคฺคเณ, อุตฺตวสฺสเณ ภวิตพฺพ โน
ปริสกกปฺปิเณ, กาลเณ อนุวิชฺชิตพฺพ โน
อากาเลเน, ภูเตเน อนุวิชฺชิตพฺพ โน อภูเตเน,
สญฺเฆเน อนุวิชฺชิตพฺพ โน ผรุสเณ, อุตฺตสฺสเณ
อนุวิชฺชิตพฺพ โน อนุตฺตสฺสเณ, เมตฺตวจิตฺเตเน
อนุวิชฺชิตพฺพ โน โทสนฺตเรเน ฯเปฯ **อรรถก-**
กเตเน ภวิตพฺพ วจนฺกฺขเมเน...น ฉนฺทาคตฺติ
คณฺตพฺพ, น โทสาคตฺติ คณฺตพฺพ, น โมหาคตฺติ
คณฺตพฺพ, น ภยาคตฺติ คณฺตพฺพ, มชฺฌมตฺเตเน
ภวิตพฺพ ฐมฺเมสุ จ ปุคฺคเลสุ จ. เอวเมว ปน
อนุวิชฺชโก อนุวิชฺชมาโน สุตฺตฺเต จ สาสนโกโร
โหติ, วิญญูเนว สพฺรหมจารีนํ ปิโย จ โหติ
มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ. (วิ. ๕/๒๘๘)

อันภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ที่สงฆ์อนุมัติแล้ว
มีประสงค์จะวินิจฉัยอธิกรณ์ ฟังเป็นผู้หนักใน
สงฆ์ไม่ฟังเป็นผู้หนักในบุคคล ฟังเป็นผู้หนัก
ในพระสัทธรรม ไม่ฟังเป็นผู้หนักในอามิส
ฟังเป็นผู้ไปตามอำนาจแห่งคติ ไม่ฟังเป็นผู้
เห็นแก่บริษัท ฟังวินิจฉัยโดยกาลอันควร

ไม่ฟังวินิจฉัยโดยกาลไม่ควร ฟังวินิจฉัยด้วย
คำจริง ไม่ฟังวินิจฉัยด้วยคำไม่จริง ฟังวินิจฉัย
ด้วยคำสุภาพ ไม่ฟังวินิจฉัยด้วยคำหยาบ
ฟังวินิจฉัยด้วยคำประกอบด้วยประโยชน์เป็น
ประโยชน์ ไม่ฟังวินิจฉัยด้วยคำไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์ ฟังเป็นผู้มีเมตตาจิตวินิจฉัย
ไม่ฟังเป็นผู้มุ่งร้ายวินิจฉัย...**ไม่ดูตัน** เป็นผู้
อดทนได้ต่อถ้อยคำ...ไม่ฟังลำเอียงเพราะ
ชอบ ไม่ฟังลำเอียงเพราะชัง ไม่ฟังลำเอียง
เพราะหลง ไม่ฟังลำเอียงเพราะกลัว ฟังวาง
ตนเป็นกลาง ทั้งในธรรม ทั้งในบุคคล. ก็แล
ภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ เมื่อวินิจฉัยอธิกรณ์
ด้วยอาการอย่างนี้ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสอน
ของพระศาสดา เป็นที่รัก ที่ชอบใจ ที่เคารพ
ที่สรรเสริญแห่งสพฺรหมจารีทั้งหลาย ผู้เป็น
วิญญูชน.

มีข้อสังเกตว่า บทกิริยาว่า **ภวิตพฺพ** นี้ จะ
กระจายรูปศัพท์ ด้วยการลงวิภัตินามต่าง ๆ
ไม่ได้ ทำนอนุญาติให้ลงปฐมวิภัติ เอกพจน์
เท่านั้น บทนี้มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ และประกอบ
ใช้ร่วมกับอนภิตกัตตาคีโอนามศัพท์ที่ลง
ตติยวิภัติ หรือร่วมกับ เอว, สทา ศัพท์เป็นต้น
ดังสัททนีติปริกฤษ (ปทมาลา ๔๒๓) กล่าวว่า

ภวิตพฺพปทํ นิจฺจํ สพฺพญญูวรสาสเน
ปจฺเมกวจ ภาว- วาจกณฺจ นปฺสฺกํ.
ตติยนฺตปเทเหว สทฺทาทิทิ จ ธีมฺตา
โยเชตพฺพว สมฺโภติ อิติ วิทฺวา วิภาวเย.
ผู้มีปัญญาฟังแสดงว่าบทว่า ภวิตพฺพ ประกอบ
ด้วยปฐมวิภัติ เอกพจน์ และเป็นนปฺงสกล-

ลึงค์ภาวจากแน่นอนในศาสนาอันประเสริฐ
ของพระสัพพัญญู บัณฑิตพึงประกอบกับบท
[อนนภิหิตกัตตา] ที่มีตติยาวิภัติอยู่ท้าย และ
ศัพท์ว่า เอว เป็นต้น]

อจณฺทิกุก (น)

[น + จณฺทิกุก] ความไม่ดูร้าย.

อจณฺทิกุก = อจณฺทิก + กณฺ. อจณฺทิกสุส
ภาโว อจณฺทิกุกิ (ภาวะแห่งความไม่ดูร้าย
ชื่อว่า อจณฺทิกกะ (ความไม่ดูร้าย)

กตมา ขนฺติ? ยา ขนฺติ ขมนตา อธิวสนตา
อจณฺทิกุกิ อนสุโรโป อุตตมนตา จิตฺตสฺส อโย
วุจฺจติ ขนฺติ. (อภิ.ธ. ๒๖๐)

ขนฺติ เป็นไฉน? ความอดทน กิริยาที่อดทน
ความอดกลั้น ความไม่ดูร้าย ความไม่เกรี้ยว
กราด ความมีใจเป็นของตน นี้เรียกว่า ขนฺติ.

[อธิวสนตา คำนี้แปลตามศัพท์ว่า สภาวะ
ทำให้อยู่เหนือตน โดย อธิ อุปสรรคใช้ใน
ความหมายว่า อุปริ (เหนือตน) คือ อดกลั้น
ให้กายกรรมหรือวจีกรรมที่หยาบช้าของ
ผู้อื่นอยู่เหนือตน โดยไม่คัดค้าน หรือทำ
อากัปกิริยาที่ต่อต้าน

อนสุโรโป แปลตามศัพท์ว่า คำที่ยกขึ้นพูด
ไม่ดีหาไม่ได้ (วาจาที่เปล่งออกมาดี) แม้คำนี้
จะเป็นชื่อของวาจาโดยตรงก็เป็นส่วนทาง
ภาษาที่เรียกว่า ผลุปจาระ คือ ส่วนที่กล่าว
ถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็น
การกล่าวถึงวาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมาย
ถึงความอดทนอันเป็นเหตุ

อุตฺตมนตา จิตฺตสฺส แปลตามศัพท์ว่า ความ
มีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม โดยถือว่า
อุตฺตมน เป็นพหูพหิสมาส ดังอุทาหรณ์ว่า
อุตฺตมนา ปณฺจวคฺคิยา ภิกฺขุ ภควโต ภาสิโต
อภินนฺทํ (ภิกษุปัญจวัคคีย์ปลาบปลื้มยินดี
ภษิตของพระผู้มีพระภาค), สา เทวตา อุตฺต-
มนนา โมคคฺคฺลลนเนน ปุจฺจิตฺตา (เทวดานั้นอันท่าน
พระโมคคัลลนจะถามได้ปลาบปลื้มใจแล้ว)
และลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์พหูพหิสมาส
แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกากฎีกา (คำอธิบาย
คาถา ๘๗) ก็อธิบายคำนี้ว่า

อุตฺตา มโน ยสฺส อุตฺตมโน. ทฺวฺจฺจสฺส หิ มโน
อุตฺตา นาม น โหติ, ตสฺส ภาโว อุตฺตมนตา,
ปาโมชฺชํ.

คำว่า อุตฺตมนะ คือ ผู้มีใจเป็นของตน เพราะ
ใจของผู้ไกรธแล้วไม่ชื่อว่า เป็นของตน คำว่า
อุตฺตมนตา คือ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน
หมายถึง ความปลาบปลื้ม.

คำแปลข้างต้นว่า "ความมีใจเป็นของตน
ความมีใจปลาบปลื้ม" เป็นคำแปลที่เข้าใจง่าย
ตามภาษาไทย และสอดคล้องกับหลักฐาน
ข้างต้น แต่ในอรรถุสสาณิ (หน้า ๑๙๔) แสดงรูป
วิเคราะห์ของ อุตฺตมน เป็นสองนัย ตามนัย
แรกท่านเชื่อม มน ศัพท์เข้ากับ ตา ปัจจัยที่
ลงในภาวตฺทิต แล้วจึงวิเคราะห์เป็นดับ
ปฺริสสมาสต่อมาว่า มนสฺส ภาโว มนตา,
อุตฺตโน มนตา อุตฺตมนตา ส่วนนัยที่สอง ท่าน
เชื่อมสมาส อุตฺต และ มน เป็นดับปฺริสสมาส
ก่อน แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาวตฺทิต

ต่อมาว่า อตฺตโน มโน อตฺตมโน, อตฺตมนสฺส
ภาโว อตฺตมนตา ตามมตินี้ต้องแปล อตฺต-
มนตา จิตฺตสฺส ว่า "ความเป็นใจของตนแห่ง
จิต" รูปวิเคราะห์ทั้งสองอย่างตามมติคัมภีร์นี้
มีสำนวนคำแปลในภาษาไทยเหมือนกัน แต่มี
รูปวิเคราะห์ที่ได้อธิบายอย่างตามหลักภาษา]

อรรถกถาพุทธทศปิณฑ (ติ)

[อรรถกถา + ภาษิต]

มีสภาพไม่ดูร้าย,

มีความไม่ดูร้ายเป็นลักษณะ.

อโทโส อรรถกถาพุทธทศปิณฑ, อวิโรธภาษิต
วา อนุลลิตโต วีย. อาฆาตวินยโร ปริพาห-
วินยโร วา จนนทวีย. โสมมภาวปจฺจุฏฺฐาโน
ปฺปณฺณจฺจโน วีย. (อภิ.อฎ. ๑/๑๗๑)

อโทสะมีสภาพไม่ดูร้าย หรือมีสภาพไม่ขัด
แย้ง เหมือนมิตรผู้เกื้อกูล มีหน้าที่กำจัดความ
อาฆาต หรือมีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อน
เหมือนไม้จันทน์ มีความสงบเย็นเป็นเครื่อง
ปรากฏเหมือนจันทร์เพ็ญ.

อรรถกถา (ติ)

[น + จตฺต]

ไม่สละแล้ว, ยังมีได้สละแล้ว.

จตฺต = จช (จาเค) + ต. ลพพยัญชนะที่สุค
ธาตุและชอน ต ด้วยสูตร (กจ.๕๗๘) ว่า
ภาษาที่มนุโต โน ทฺวิ จ (พยัญชนะที่สุคแห่ง
ภาษ ธาตุเป็นต้น ไม่มี[คือลบไป]และเอา ต ต้น
ปัจจัยเป็นสองตัว[ตฺต])

อรรถกถา (ติ)

[น + จตฺตตณฺหา. อจตฺต + ตณฺหา]

มีตัณหา ยังมีได้สละแล้ว, ไม่สละตัณหา.

อวิตตณฺหา เสติ อวิตตณฺหา อวิตตตณฺหา
อจตฺตตณฺหา อวณฺตตณฺหา. อมุตตตณฺหา
อปฺปหีนตณฺหา อปฺปญฺญินิสสฏฺฐตณฺหาติ อวิต-
ตณฺหา เส ภวภเวสุ. เตนาห ภควา

ปสฺสามิ โลเก ปริพนฺทมานํ

ปชฺช อิมํ ตณฺหคตํ ภเวสุ

หีนํ นรา มจฺจุเม ลปนฺติ

อวิตตณฺหา เส ภวภเวสุติ. (มหาน. ๓๗)

บทว่า อวิตตณฺหา เส ความว่า ผู้ยังไม่ปราศ
จากตัณหา คือ ยังไม่หมดตัณหา ไม่สละ
ตัณหา ไม่คายตัณหา ไม่เปลื้องตัณหา ไม่
ละตัณหา ไม่สลัดทิ้งตัณหา รวมความว่า
ผู้ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อยภพใหญ่
ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เราเห็นหมู่มสัตว์นี้ ผู้ตกไปในอำนาจตัณหา
ในภพทั้งหลาย กำลังดิ้นรนอยู่ในโลก นรชน
ผู้แล้ว ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อย ภพ
ใหญ่ ย่อมพัวพันเพื่ออยู่ใกล้ปากมัจจุราช.

อจตฺตตณฺหาติ ตทฺทกฺคปหานาภาเวน อปริจ-
จตฺตตณฺหา. (มหาน.อฎ. ๑๓๗)

บทว่า อจตฺตตณฺหา (ไม่สละตัณหา) คือ
ซึ่งว่ายังสละตัณหาไม่ได้ เพราะไม่มี[แม้]
ตทฺทกฺคปหานะ (ละชั่วขณะ, ละชั่วคราว).

[ปหาน (การละ) มี ๕ คือ ตทฺทกฺคปหานะ (ละชั่ว
ขณะ) วิกขมฺภนปหานะ (ละโดยข่มไว้) สมุจ-

เจตปหานะ (ละด้วยการตัดขาด) ปฏิบัติสัทธา
ปหานะ (ละด้วยความสงบ) นิสสรณปหานะ
(ละด้วยการออกไป) ใช้คู่กับวิมุตติ ๕ คือ
ตัทธวิมุตติ (พ้นชั่วขณะ[พ้นจากกิเลส ด้วย
เหตุอื่นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน คือ ทาน ศีล และ
วิปัสสนา]) วิกัมภณวิมุตติ (พ้นโดยข่มไว้[พ้น
โดยข่มนิรณไวด้วยกำลังของอุปจารสมาธิ
และอัปปนาสมาธิ]) สมุจเจตวิมุตติ (พ้นด้วย
การตัดขาด[พ้นโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตร-
มรรค]) ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ (พ้นด้วยความสงบ
[พ้นโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล]) นิสสรณ-
วิมุตติ (พ้นด้วยการออกไป[พ้นโดยสลัดออก
จากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน])

อจปล (ติ)

[น + จปล]

ไม่กลับกลอก, ไม่ตลบตะแลง.

จปล = จป ชาติ (กฏการณ, สนฺตนา) + อล.
จปตติ จปโล. (อีกนัยหนึ่ง) จุปิ + อล. จุปติ
เอกตถ น ติจฺจตติ จปโล=อนวฏฺจโต. จุปิสฺส
อุสฺส อตฺตํ (แปลง อุ เป็น อ).

กตโม จ ปุคฺคโล ทุปฺปเมยฺโย?

อิเธกฺโข จ ปุคฺคโล อนฺนุทฺโต โหติ อนฺนุโนโฬ
อจปโล อมฺขโร อวิกิตฺตวาโจ อูปฏฺธิตฺตสฺสตี
สมฺปชาโน สฺมาหิตो เอกคฺคจิตฺโต สํวตฺตนิทฺริโย
อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล “ตุปฺปเมยฺยติ.

(อภิ.ป. ๑๓๙)

บุคคลผู้ประมาณได้ยากเป็นไฉน? บุคคล
บางคนในโลกนี้เป็นคนไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว

ไม่ตลบตะแลง ไม่เป็นคนปากกล้า ไม่พูด
พร่ำเพรื่อ มีสติมั่นคง มีสัมปชัญญะ มีจิต
ตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่ สรรวมอินทรีย์ บุคคลนี้
เรียกว่าผู้ประมาณได้ยาก.

(ก) ไม่คลอนแคลน, ไม่เหลาะแหละ.

อกฺกสํ อคฺคพิตํ มุหํ มุหํ

อุชฺฐํ อนฺนุทฺตํ อจปลมสฺส ภาสิตํ

รฺมํ มนฺํ กรวิกฺขุสฺสฺส

หทยงฺคมํ รุชฺชเตว เม มโน. (ชา. ๒/๓๖)

(อิสฺสิงคตบสกล่าว่า)

คำพูดของเธอไม่หยาบคาย ไม่คลาดเคลื่อน
นุ่มนวล อ่อนหวาน ชัดตรง ไม่ทำให้ฟังซ่าน
ไม่คลอนแคลน เมื่อเปล่งออกมา น้ำเสียง
ของเธอทำให้ฟังใจ ไพเราะจับใจ ดุจเสียงนก
การเวก ทำให้ใจของลูกกำหนดยิ่งนัก.

ปติฏฺฐิตตาย อจปลํ. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

ชื่อว่า อจปละ เพราะเป็นคำพูดที่หนักแน่น
(มั่นคง, ไม่หวั่นไหว)

[กรวิก (นกการเวก) (ส.กรวิก, กลวิก). ชื่อ
นกในเรื่องปรัมปรา เชื่อกันว่า มีอยู่ในป่า
หิมพานต์ บินสูงเหนือเมฆ มีเสียงไพเราะ
เสนาะโสต เหล่าสัตว์ได้ยินก็หยุดชะงักไป.
พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.
๒๕๕๒]

(ข) ไม่โลเล, ไม่ชักช้า.

อนฺนุทฺโต อจปโล

นิปโก สํวตฺตนิทฺริโย

มโนปณิธิสมปโน

ส ราชวสตี วเส. (ชา. ๒/๒๙๑)

(วิชรุบัณฑิตนั้น มีความดำริในใจที่ไม่หตุหู่ ได้กล่าวกับบุตรธิดา อำมาตย์ ญาติ และเพื่อนสนิทว่า)

ราชเสวกไม่พึงเป็นคนฟุ้งซ่าน ไม่พึงเป็นคนโลเล (ชักช้า) พึงมีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน สำรวมอินทรีย์ ถึงพร้อมด้วยความเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น ราชเสวกนั้นพึงอยู่ในราชสำนักได้ (อย่างแน่นนอน).

อจบโลติ อมณฺทนสีโล. (ชา.อญ. ๗/๑๙๗)

บพว่า อจบโล (ไม่พึงเป็นคนโลเล) ได้แก่ ไม่เป็นผู้ตบแต่งประดับเป็นปกติ.

[ส ราชวสตี นติ โส เอวรูปโป เสวโก ราชกุลเลวสํ วเสยฺย ราชานํ ปริจเรยฺย เอวํ ปริจรรนุโตปน ยสํ ลเภยฺยาติ อตุโฏ]

อจรี (กฺริ/อา)

[อ อาคม + จร ชาติ (คตฺยาจารภกฺเข = ไป - ถึง - บรรลุ, ประพฤติ, กิน) + อี]

ได้เที่ยวไปแล้ว, ได้ประพฤติแล้ว.

ดู จรติ

อจรีสุ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + จร ชาติ (คตฺยาจารภกฺเข) + อํ อชฺชตฺนีวิภตฺติ] ลง อํ อชฺชตฺนีวิภตฺติด้วยสูตร (กจ.๔๑๙) ว่า สมมีเปชฺชตฺนี (ลงอชฺชตฺนีวิภตฺติในอดีตกาลอันไกล คือ อดีตกิริยาที่ผ่านมามาตั้งแต่วันนี้ไปทั้งที่ประจักษ์และมีได้

ประจักษ์) แปลง อํ เป็น อีสุ ด้วยสูตร (กจ.๕๐๔) ว่า สพฺพโต อํ อีสุ.

สมมีเปชฺชตฺนี = สมมีเป + อชฺชตฺนี

คำว่า อชฺชตฺนี ไวยากรณ์บางเล่ม ใช้เป็นรูปว่า อชฺชตฺตฺนี รูปนี้ไม่พบในคัมภีร์สหทวิเสสที่แต่งเป็นภาษาบาลี ความจริงควรมีรูปว่า อชฺชตฺนี จึงจะถูกต้อง กล่าวคือ ตน บ้างจย ไม่มีอิทธิพลให้ช้อนพยัญชนะ ๓ เป็น ๓๓ ได้เหมือน สี บ้างจย เช่น ตปสฺสี แม้นสสกฤตก็มีรูปที่ไม่ช้อนพยัญชนะว่า อหฺยตฺนี.

ในพระไตรปิฎกพบการใช้ชฺชตฺนีวิภตฺติมากที่สุด และพบโปรกขาวิภตฺติในกรณีที่ได้ยินสืบทอดกันมา ดังนั้น โมคคัลลานปัญจิก (๖.๔) จึงกล่าวถึงการลงวิภตฺติอาชฺชตฺนีได้ตามความปรารถนาของผู้กล่าวว่า วิวิจฺจานิพนฺธนาหิ อาชฺชยติ กปฺปจฺยานํ ปวตฺติ (ความเป็นไปแห่งวิภตฺติอาชฺชตฺนีมีความปรารถนาของผู้กล่าวเป็นเหตุ)

ข้อนี้หมายความว่า ผู้กล่าวสามารถประกอบใช้วิภตฺติอาชฺชตฺนีฝ่ายอดีตกล่าว คือ บโรกขาหิยัตตฺนีและอชฺชตฺนีวิภตฺติ ตามความต้องการของตน โดยคล้อยตามบริบทและโอกาสนั้นๆ ไม่จำเป็นต้องใช้ตามกฎไวยากรณ์ที่ระบุวิธีใช้ไว้ต่างกัน.

อจรีสูตร (น)

[อจรี + สูตร]

อจรีสูตร บาลีนิทานวรรคสังยุต สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๔ สูตรที่ ๓. ส. ๑/๓๐๘ - ๓๘๑.

[จตุตถวรรค แปลว่า หมวดที่ ๔ ชื่อวรรค ตั้งตามลำดับอันเป็นสาระสำคัญของพระสูตรทุกสูตรในวรรคนี้ซึ่งกล่าวถึงธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร คือ จตุธาตุสูตร ปุพเพสัมโพธิสูตร อจริสูตร โนเจตังคสูตร เอกันตทุกขสูตร อภินันทสูตร อุปปาทสูตร สมณพราหมณสูตร ทุติยสมณพราหมณสูตร ตติยสมณพราหมณสูตร

อจริสูตร สูตรว่าด้วยการเที่ยวแสวงหาคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ คือ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงว่า ก่อนตรัสรู้พระองค์ทรงเที่ยวแสวงหาคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ประการนั้น และทรงทราบคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ เมื่อทรงทราบแล้วจึงกล้ายืนยันการตรัสรู้ของพระองค์]

อจริสูตรวณณนา (ถี)

[อจริสูตร + วณณนา]

พรรณนาความในอจริสูตร, อรรถกถาแห่งอจริสูตร. อจริสูตรวณณนา.

ส.อฎ. ๒/๑๔๓

อจริ (กริ/อา)

[อ + จร (คตฺย) + อี] รัสสะ อี เป็น อี.

ได้เที่ยวไปแล้ว, ได้ประพฤติแล้ว.

โก นุ วุฑฺฒิตภตฺโตว

ปุรหตฺโตว พุราหุมน

กหนฺนุ ภิกฺขุ อจริ

กั สทฺธํ อุปสงฺกมิ. (ชา. ๑/๖๗)

(พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษีเมื่อจะล้อเล่นกับลิงทุศีล จึงกล่าวว่า)

ใครหนอ เดินมาเหมือนคนถือภัตตาหารมาเต็มถาด เหมือนพราหมณ์ได้ลาภเต็มมือ เจ้าได้เที่ยวไปภิกษาจารที่ไหนหนอ (ไปร่ายภิกษามาแต่ที่ไหนหนอ) ไปหาผู้มีศรัทธาคนใดมาหรือ?.

[คาถานี้จัดเป็นหัสสรส (รสขบขัน) เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤๅษีบำเพ็ญอุเบกขาบารมีที่ป่าหิมพานต์ มีลิงตัวหนึ่งอยู่ใกล้ๆ อาศรมมักมาล้อเลียนพระโพธิสัตว์เสมอๆ วันหนึ่งลิงตัวนั้นเอาจอกชาติไปแห่ใส่ปากเต่าที่นอนฝังแดดอยู่ เต่าก็กัดจอกชาติของลิงไว้ไม่ยอมปล่อย ฝ่ายลิงดึงออกไม่ได้เลยอึดเฝ้ามาหาฤๅษีเหมือนอึดเฝ้าภิกษณะอาหารมา แล้วขอร้องให้ช่วยดึงออก ฤๅษี พอเห็นลิง จึงกล่าวคาถานี้ล้อเลียนลิงสัปดนนั้นซึ่งจำแนกตามรสอสังการ (อลังการมีอรรถ-รส) ดังนี้

๑. **หาสฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่ขบขัน) คือ ความขบขันของพระโพธิสัตว์ที่เห็นลิงถูกเต่ากัดจอกชาติไว้ไม่ปล่อย กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด
๒. **อาร์มมณวิภาวะ** (อารมณ์ของความขบขัน) คือ ลิง กล่าวไว้ด้วยคำว่า โก (ใครหนอ)

๓. อุทฺทปฺปนิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่เต่ากักตองคชาติของลิงไว้ไม่ยอมปล่อย อนุমানรู้โดยอ้อม
๔. พยภิจาริภาวะ (อาการที่ปรากฏนั้นๆ ในบางขณะ) คือ ความเห็นดีเห็นชอบ (สม) ความเกียจคร้าน (อาสฺสย) และความพอใจ (สนฺโทส) เป็นต้น ที่เกิดแก่พระโพธิสัตว์ในขณะหัวเราะอย่างขบขัน อนุমানรู้โดยอ้อม
๕. สาทติภิกฺภาวะ (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา) คือ น้ำตา (อสุสฺส) และความสั่นระรัว (เวปฺถุ) ที่เกิดในเมื่อพระโพธิสัตว์เห็นลิง แล้วหัวเราะจนงอหาย อนุমানรู้โดยอ้อม
๖. อนุภาวะ (ผลของความขบขัน) คือ การกล่าวคาถานี้ล้อเลียนลิง กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด
๗. หัสสรส (รสน้ำ) คือ ความขบขันที่เกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า หัสสรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรสนขบขัน]

อจริตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + จริตฺวา] ไม่ประพฤติแล้ว.

จริตฺวา = จร (อาจาเร) + อิ + ตฺวา.

อจริตฺวา พุรฺหมจฺริยํ

อลฺลทฺธา โยพฺพเน ธนํ

ชิตฺถนํโกญฺจาว ฌายนฺติ

ชีณฺมจฺเจว ปรลฺลเส. (ธมฺม. ๓๖)

เมื่ออยู่ในวัยหนุ่มสาว ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ และหาทรัพย์ไว้ พอถึงวัยแก่เฒ่า พวกเขาย่อมนั่งชบเซา เหมือนนกกระเรียนแก่ จับเจ้าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา ฉะนั้น.

อจริตฺวาติ พุรฺหมจฺริยวาสํ อวสิตฺวา.

(ธมฺม.อฏฺ. ๒/๘๓)

บทว่า อจริตฺวา ได้แก่ ไม่ประพฤติตามข้อประพฤติอันประเสริฐ (คือไม่ประพฤติตามคำสอน).

[พุรฺหมจฺริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ ข้อประพฤติอันประเสริฐ(คือคำสอน ที่นับเข้าในไตรสิกขา) มีวิเคราะห์ พุรฺหม จฺริยํ พุรฺหมจฺริยํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข้อประพฤติดของท่านผู้ประเสริฐ [คือพระอริยเจ้าทั้งหลาย]= พุรฺหมานํ จฺริยํ พุรฺหมจฺริยํ (ฉฺฉฐิตฺตปฺปริสฺสมาส)

คำว่า พุรฺหมจฺริย ในบางแห่งหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า บางแห่งหมายถึงมรรค ที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด ดังคำว่า กตํ พุรฺหมจฺริยํ (ได้ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว)

ในที่นี้หมายถึงข้อประพฤติอันประเสริฐ. ในสัททนีติธาคูมาลา (หน้า ๑๙๗) แสดงอรรถของ พุรฺหมจฺริย ไว้ดังนี้ คือ การให้, การชวนชวย, สิกขาบท, พรหมวิหาร, การแสดงธรรม, เมถุน-วิริติ, ความยินดีภรรยาของตน, อุโบสถ, อริยมรรค อธิยาศัย และคำสอน

คาถานี้จัดเป็นกรณารส (รสโศก) ซึ่งจำแนกตามรสสื่อถึงการ (อลังการมีอรรถรส) ดังนี้

๑. โสภฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ โสภเศร้า)
คือ ความโศกที่เกิดขึ้น แก่ผู้ไม่ประพฤติดี
และหาทรัพย์ไว้ ย่อมนั่งชบเซาเมื่อแก่
เฒ่าเข้าวัยชรา กล่าวไว้ด้วยคำว่า ชินฺณ-
โกญฺจาวฌายนฺติ ชินฺมจฺเฌว ปลฺลเล (พอ
ถึงวัยแก่เฒ่าชรา พวกเขาย่อมนั่งชบเซา
เหมือนนกกระเรียนแก่ จับเจ้าอยู่ที่โคลนตม
อันไร้ปลา)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ความเศร้าโศก)
คือ กรรมชั่วทางกาย วาจา และใจที่เป็น
กายทุจริต วิทุจริต และมโนทุจริต อันได้
แก่การดื่มสุราเมรัยและเที่ยวดูการละเล่น
เป็นต้น กล่าวไว้โดยปริยายด้วยคำว่า
ชินฺณโกญฺจาวฌายนฺติ ชินฺมจฺเฌว ปลฺลเล
(พอถึงวัยแก่เฒ่า พวกเขาย่อมนั่งชบเซา
เหมือนนกกระเรียนแก่จับเจ้าอยู่ที่โคลนตม
อันไร้ปลา)

๓. อุทฺธิปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การ
ไม่ประพฤติดีและหาทรัพย์ไว้ กล่าวไว้
ด้วยคำว่า อจริตวา พุรหมฺจิริยํ อลฺลทฺธา
โยพฺพเน ธนํ (เมื่อยังอยู่ในวัยหนุ่มสาว
ไม่ประพฤติดีและหาทรัพย์ไว้)

๔. อนฺุภาวะ (ผลอาการทางใจที่เศร้าโศก)
คือ การร้องไห้ (รูกิตะ) และตัวแข็ง (ถัมภะ)
เป็นต้นของผู้นั่งชบเซาอยู่ กล่าวไว้โดย
ปริยายด้วยคำว่า ชินฺณโกญฺจาวฌายนฺติ
ชินฺมจฺเฌว ปลฺลเล (พอถึงวัยแก่เฒ่า
พวกเขา่อมนั่งชบเซา เหมือนนกกระเรียน
แก่จับเจ้าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา)

๕. พยภิจาริภาวะ (อาการทางใจที่เกิดขึ้น
ในบางขณะ) คือ ความลำบากใจ (วิสาท),
ความเกียจคร้าน (อาลสย) และความ
วิตกกังวล (จินตา) เป็นต้น กล่าวไว้ โดย
ปริยายด้วยคำว่า ชินฺณโกญฺจาวฌายนฺติ
ชินฺมจฺเฌว ปลฺลเล (พอถึงวัยแก่เฒ่า
พวกเขา นั่งชบเซาเหมือนนกกระเรียนแก่
จับเจ้าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา)

๖. กรุณารส (รสโศก) คือ ความเศร้าโศกที่
บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบท
ประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ได้ชื่อว่า
กรุณารส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรสความ
สงสาร]

อจริม (ติ)

[น + จริม]

ไม่หลัง, ไม่ใช่บ่อยสุด, ไม่ใช่สิ่งสุดท้าย.

จริม = จร (คณ) + อิม. จรติ หีนตฺตํ ยาตีติ
จริม, ปจฺฉิมํ (ฉวาท. ๑๓๓). จรติสฺมา อิม. จริม,
จรสทฺทา วา อิม. (ชาน.ฎี. คาทา ๗๑๕)

สมมุขา เมตํ อวฺุโส ภควโต สุตํ สมมุขา
ปฏิกคฺหิตํ “อฏฺฐจณเมตํ อนวกาโส ยํ เอกิสฺสา
โลกธาดุยา เทว อรหนฺโต สมมาสมพุทฺธา
อปฺพุพฺ อจริมํ อฺุปปชฺเฌยฺ, เนตํ จานํ วิชฺชตีติ.

(ที. ๓/๙๕)

(พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า)

ดูก่อนผู้มีอายุ ข้าพเจ้าได้สดับรับมา
เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ข้อที่
พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระสัมมาสัม-

พุทธเจ้าผู้ควรแก่การบูชา) ๒ พระองค์ จะเสด็จ
อุบัติขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกัน (พร้อมกัน) ใน
โลกธาตุเดียวกันนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่โอกาส
ที่จะมีได้.

อปุพฺพ อจริมานนฺติ อปุเร อปจฺจน.

(ที.อฏ. ๓/๘๑)

สองบทว่า **อปุพฺพ อจริมานฺ** คือ ไม่ก่อน ไม่หลัง.

[บทว่า ยํ ในตัวอย่างนี้ เป็นกริยาปรามาส คือ
ศัพท์ระบุกริยา โดยแปลเข้ากับกริยาคุมพากย์
กล่าวคือ บทสรพนามส่วนใหญ่มักใช้เป็น
วิเศษณะ (คำขยาย) ของคำนาม เช่น โย ปุริโส
(บุรุษใด), ยา อิตฺถิ (สตรีใด), ยํ กุลํ (ตระกูลใด)
คำว่า โย, ยา และ ยํ ใช้ขยาย ปุริโส, อิตฺถิ และ
กุลํ เพื่อแสดงความไม่แน่นอน แต่ในบางแห่ง
บทสรพนามนปฺงสกลิ้งค์ว่า ยํ ก็แปลเข้ากับ
กริยาคุมพากย์ได้ บทว่า ยํ ในลักษณะนี้ชื่อว่า
กริยาปรามาส (กริยาปรามาส) หรือกริยา-
ปรามสนะ (กริยาปรามสน) บทนิยามของ ยํ
เช่นนี้ มักใช้เป็น อิม, ต หรือ เอต ศัพท์
โดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามที่เป็น
วิเศษณะของสรพนามข้างต้น ในที่นี้คือ
เอต...อุปฺปชฺชนํ ดังนั้น ประโยคว่า อฏฺฐานมตฺตํ
อนวกาโส, เนตฺ จานํ วิชฺชติ จึงแปลว่า การ
อุบัติของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒
พระองค์พร้อมกันในโลกธาตุเดียวกันนี้ มีใช้
เหตุ (ฐานะ) มีใช้โอกาส ที่จะ มีได้

ในโลกธาตุเดียวกันพระพุทธเจ้าจะไม่เกิด
พร้อมกันสองพระองค์ ด้วยเหตุ ๓ ประการ

คือ ประการแรก เพราะเป็นบุคคลผู้นำอัครรรย
ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ ก็จะไม่ใช้บุคคล
นำอัครรรยแต่อย่างใด ประการที่สอง เพราะ
พระสัทธรรมของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์
จะต้องเหมือนกัน เป็นไปในแนวทางเดียวกัน
ฉะนั้น เมื่อพระองค์มาเกิดพร้อมกัน และมี
พระธรรมเทศนาเหมือน ๆ กัน ชาวโลกก็
จะไม่เห็นความวิเศษแห่งพระธรรมเทศนา
นั้น ประการที่สาม เพราะพุทธบริษัทของแต่
ละฝ่ายจะวิวาททู่เถียงกันว่า พระพุทธเจ้า
ของเราน่าเลื่อมใสกว่า มีพระสุรเสียงไพเราะ
กว่าพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งเป็นต้น]

ตตฺถ เเอกกํ อารมฺมณํ ทฺวิสุ ทฺวิสุ ทฺวาเรสุ
อาปาถมาคจฺจติ. ฐปารมฺมณญฺหิ จกฺขุปสาทํ
ฆมฺภูฏฺตฺวา ตงฺขณญฺเวย มโนทฺวาเร อาปาถ-
มาคจฺจติ; ภาวํคจฺจนสฺส ปจฺจโย โหติติ
อตฺถ. สทฺทคนฺธรสโผฏฺจพฺพารมฺมณฺสฺปิ
เอเสว นโย. ยถา หิ สกฺโข อากาเสนาคนฺตฺวา
รูกฺขชฺเค นิลียมาโน รูกฺขสาขญฺจ ฆมฺภูฏฺติ
ฉายา จสฺส ปถวิยํ ปฏฺิพฺพญฺติ สาขาฆมฺภูฏฺ-
ฉายาผรณานิ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขณฺเวย
ภวนฺติ เอวํ ปจฺจุปฺปนฺนรูปาทึนํ จกฺขุปสาทา-
ทิกฺขมฺภูฏฺณญฺ ภาวํคจฺจนสมตฺตตฺตยา มโนทฺวาเร
อาปาถคมนญฺจ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขณฺเวย
โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๑๙)

ในการมาปรากฏของอารมณ์นั้น อารมณ์แต่
ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้ง ๒ ดังจะ
เห็นได้ว่า ฐปารมณฺกระทบจักขุประสาทแล้ว
มาปรากฏทางมโนทวารในขณะนั้นทันที

ความหมายคือ เป็นปัจจัยให้วงศ์ไหว (ภวังค-
จลนะ) [คือภวังคจิตย่อมไหวเพราะรูปารมณ
มาปรากฏในภวังคคือมโนทวาร] แม้สัททารมณ
คันธารมณ รสารมณ และโณฏฐัพพารมณ
ก็มีนัยเดียวกันนี้

อุปมาเหมือนนกบินมาทางอากาศ จับที่ยอด
ไม้ ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงาของมัน ก็
กระทบแผ่นดิน การกระทบกิ่งไม้และการ
แผ่ไปแห่งเงาย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน
ไม่ก่อนไม่หลัง ฉนใด การที่รูปซึ่งเป็นปัจจุบัน
เป็นต้น กระทบจักขุประสาทเป็นต้น และ
การมาปรากฏทางมโนทวาร เพราะสามารถ
ทำให้ภวังคไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน
ไม่ก่อนไม่หลัง ฉนนัน.

อจรู (กริ/อา)

[อ + จร ชาติ (คตยาจารภกฺเข = ไป - ถึง -
บรรล, ประพฤติ, กิน) + อ]

ได้เที่ยวไปแล้ว, ได้ประพฤติแล้ว.

ดู จรติ

อจล (ติ)

[น + จล]

จล = จล (กมฺปน) + อ. จลตฺติ จล.

(๑) ไม่หวั่นไหว.

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต อจลา สุปฺปติฏฺฐิตา
สีลญฺจ ยสฺส กลฺยาณํ อริยกนฺตํ ปสฺสิตํ
สงฺฆे ปสาโท ยสฺส ตฺถิ
อุชฺฐฏฺถญฺจ ทสฺสนํ

อทฺธิทฺโถติ ตํ อาหุ

อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ. (อ. ๑/๓๖๘)

ผู้ใดมีศรัทธาในตถาคต ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว
มีศีลงาม เป็นศีลที่พระอริยะชอบใจ (และ)
สรรเสริญ มีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และม
ีความเห็นตรง บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมเรียก
ผู้นั้นว่า เป็นคนไม่ขัดสน ชีวิตของเขา ก็ไม่
สูญเปล่า.

[โดยทั่วไปคำว่า อาหุ สำเร็จรูปมาจาก พฺร ชาติ
(วิยตฺติย วาจา = กล่าวให้ชัดเจน) + อ ปรโรท
วิภตฺติ แต่ในคานานี้เป็นปัจจุบันกาล (อาหุ =
วทนต์) สำเร็จรูปมาจาก พฺร ชาติ + อ ปัจจัย +
อนติ วิภตฺติ แปลง อนติ เป็น อุ ด้วยสูตรใน
กัจจายนไวยากรณ์ (กจ. ๕๑๗) ว่า กวจิ ชาติ-
วิภตฺติปจฺจยานํ ที่ฉวีปริตาทสโลปาคมา จ
(การที่หะ, การทำวิปริต, การอาเทศ, การลบ
และการลงอาคมย่อมมีแก่ชาติ, วิภตฺติ, ปัจจัย
และอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังปทฺรปฐิทธิปกรณ
(อธิบายสูตร ๔๘๘) กล่าวว่า

ตถา พฺรโต ตินนฺตํ

ออุ วาห จ ชาติยา

นอกจากนั้น แปลง ติ และ อนติ วิภตฺติท้าย
พฺร ชาติเป็น อ หรือ อุ, แปลง [พฺร] ชาติเป็น
อาห ได้บ้าง]

สมาธิชนฺติ ปจฺมชฺฌานสมาธิโต สมฺปยุตฺต-
สมาธิโต วา ชานนฺติ อตฺโถ. ตตฺถ กิณฺจาปี
ปจฺมมฺปิ สมฺปยุตฺตสมาธิโต ชาตํ อถ โข
อยเมว สมาธิ 'สมาธิติ วตฺตพฺพตํ อรหฺติ

วิตกวิจารกโชภวิเรน อติวิย อจลตดา
 สุปสนนตดา จ. ตสฺมา อิมสฺสวณฺณณนตถิ
 อิทเมว สมาริชนฺติ วุตฺตํ. (อภิ.อญ. ๑/๒๒๓)
 บทว่า **สมาธิชฺ** (เกิดจากสมาธิ) ความว่า
 เกิดจากสมาธิในปฐมฌาน หรือเกิดจากสมาธิ
 ที่ประกอบพร้อมกัน ในคำว่า สมาธิชฺ นั้น แม้
 ปฐมฌานจะเกิดจากสมาธิ ที่ประกอบพร้อมกัน
 แต่สมาธินี้เท่านั้นควรเรียกว่าเป็นสมาธิ เพราะ
ไม่หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจาก
 ปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจารณ์
 ดังนั้น จึงตรัสคำว่า สมาธิชฺ (เกิดจากสมาธิ)
 นั้น เพื่อยกย่องหุติยฌานนี้

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย กิณฺญาปิ (แม้ก็จริง)
 มักตามมาด้วยประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ
 โห (ถึงอย่างนั้น) ถ้าประโยคหน้าแสดงการ
 ดำหนิ ประโยคหลังก็แสดงการยกย่อง หรือ
 ถ้าประโยคหน้าแสดงการยกย่อง ประโยค
 หลัง ก็แสดงการดำหนิ ดังตัวอย่างในเรื่องนี้
 จะเห็นได้ว่า ประโยคหน้าแสดงการดำหนิ
 ปฐมฌานว่าเกิดจากสมาธิ ที่ประกอบพร้อมกัน
 แต่ไม่ได้คุณบทว่า สมาธิชฺ เหมือนหุติยฌาน
 ประโยคหลังแสดงการยกย่องว่า สมาธิในหุติย-
 ฌาน จึงควรเรียกว่าสมาธิที่แท้จริง เพราะไม่
 หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศ
 จากการกระเพื่อมของวิตกและวิจารณ์]

(๒) ไม่หวั่นไหว (ภูเข).

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล
 อจโล สุปฺปติฏฺฐิโต

เอวํ โมหกฺขยา ภิกฺขุ

ปพฺพโตว น เวชฺติ. (อุทาน. ๑๐๘)

ภูเขาศิลาล้วน ตั้งมั่น **ไม่หวั่นไหว** จันใด ภิกษุ
 ก็จันนั้น เพราะสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหว
 ดุจภูเข.

อจโล อกมฺปนฺนิโย. (อุทาน.อญ. ๑๗๐)

อจละ คือ ไม่หวั่นไหว.

(๓) ไม่หวั่นไหว (นิพพาน).

อสงฺขตํ คเวสนฺโต

นิพฺพานํ อจลํ ปทํ

วิจินํ ติตฺถิเย สพฺเพ

เอสาหํ สํสรี ภาเว. (อป. ๑/๒๖)

ข้าพเจ้านั้น เมื่อเที่ยวแสวงหานิพพาน ที่**ไม่**
หวั่นไหว อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ มันคง เลือก
 เฟ้นเจ้าลัทธิทั้งปวง จึงเร่รอนไปในภพ.

ตํ อสงฺขตํ นิพฺพานํ กิเลสกาลุสสียาภาเวน
 อจลํ กตสมฺภารานํ ปติฏฺฐาญฺเณ ปทํ คเวสนฺโต
 ปริเยสนฺโต สพฺเพ ติตฺถิเย สกเล ติตฺถกฺเร
 ทิฏฺฐูปปาทเก ปุคฺคเล วิจินํ อุปปริกฺขนฺโต
 เอสาหํ เอโส อหํ ภาเว กามภาวาภิเก ภาเว สํสรี
 ปริพฺภมฺินฺติ สมฺพนฺโธ. (อป.อญ. ๑/๒๕๕)

เชื่อมความว่า เรานั้น เมื่อแสวงหานิพพานที่
 ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้มัน ชื่อว่า**ไม่หวั่นไหว**
 เพราะความไม่มีกิเลสฟุ้งขึ้น ชื่อว่าบท (มันคง)
 เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งบุญสมภารที่ทำ
 ไว้แล้ว จึงค้นหา คือ เข้าไปพิจารณาพวก
 เดียรถียทั้งปวงคือเจ้าลัทธิทั้งสิ้น ได้แก่บุคคล

ผู้ก่อให้เกิดทิวภู จึงท่องเที่ยว คือ วนเวียน
ไปในภพมีกามภพเป็นต้น.

[พระดำรัสเหล่านี้ คือ **อสงขต อจล ปท**
เป็นคำไวพจน์ของพระนิพพานโดยองค์
ธรรม ตรัสไว้เพื่อแสดงคำพ้องที่ผู้ฟังเข้าใจ
ได้ง่ายตามภาษาท้องถิ่นของตน. ในพระ
พุทธพจน์ นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมาย
เหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่น
สามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน เช่น ในบางแห่ง
ใช้คำว่า ตณหา (ความอยาก) บ้าง อาสา (ความ
ต้องการ) บ้าง ปิหา (ความยินดี) บ้าง คำเหล่านี้
แม้เหมือนกันโดยองค์ธรรมคือตัณหา แต่
มีความหมายตามรากศัพท์ต่างกัน จึงมีคำ
แปลที่ต่างกันออกไป จะอย่างไรก็ตาม คำ
เหล่านี้ มุ่งให้หมายถึงสภาวะธรรมอย่างเดียวกัน
ผู้ที่เข้าใจการใช้คำไวพจน์ตามหลักของ
เวทจนหาร (แนวทางในการแสดงคำไวพจน์)
ย่อมถือเอาองค์ธรรมอย่างเดียวกัน ไม่แยก
องค์ธรรมต่างกันในแต่ละศัพท์. การใช้คำ
ไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ตามนัยอรรถาธิบาย
เรียกว่า อาวตตอลังการ คือ การกล่าวซ้ำ จัด
เป็นความไพเราะทางภาษาอย่างหนึ่ง]

อจลเจติยภูจน (น)

[อจล + เจติยภูจน]

อจลเจติยสถาน,

สถานที่เป็นที่ประดิษฐานอจลเจติย, คือ
สถานที่ใกล้ประตูเมืองสังกัสสนคร.

จตุตถาริ หิ อจลเจติยภูจนานานิ นาม

มหาโพธิปลงกภูจน อสิปัตเน ฐมมจกุกป-
ปวตตตณภูจน สงกสสนครทวาร เทโวโรหน-
กาล โสปานสส ปติฏฐภูจน มณฺจปาทภู-
จानนฺติ. (ม.อฏ. ๒/๗๒)

แท้จริง ชื่อว่า **อจลเจติยสถาน** (เจติยสถาน
ที่ติดแน่นสนิท) มี ๔ แห่ง คือ

สถานที่ตั้งมหาโพธิบัลลังก์ สถานที่ประกาศ
พระธรรมจักร ณ ป่าอสิปัตนะ สถานที่ประดิษฐาน
บันได สมัยเสด็จลงจากเทวโลก ณ ประตู
เมืองสังกัสสนคร สถานที่ประดิษฐานเท้า
พระแท่นบรรทม (สมัยปรินิพพาน)

[เจติย (เจติย) ใช้ในความหมายว่า สิ่งที่ควร
กระทำให้วิจิตรคือควรเคารพบูชา และเป็น
ชื่อของเทวสถานที่ควรแก่การบูชา ดังคำ
อธิบายในกัณฺหาภิวนฎีกา (หน้า ๒๕๗) ว่า
จิตตีกตภูเจเน เจติย, ปุชารหานิ เทวภู-
จานานเมต อธิวณฺ (ชื่อว่า เจติย โดยความ
หมายว่า กระทำให้วิจิตร คำนี้เป็นชื่อของเทว-
สถานที่ควรแก่การบูชา)]

อจลภูจ (ป)

[อจล + อตฺถ] สภาวะไม่หวั่นไหว.

กถ อปฺปมาโณ อิติ เม โหตีติ โพชฌงฺโก ?
ปมาณวนตาภิเลสา สพุเพว ปริยภูจานา เยา
สงฺขารา โปโนพุกฺวิกา, อปฺปมาโณ นิโรธ
อจลภูเจเน อสงฺขตภูเจเน ยาวตา นิโรธภู-
จาทิ, ตาวตา อปฺปมาโณ อิติ เจ เม โหตีติ
โพชฌงฺโก. (ปฏิส. ๓๑๑)

โพชนงค์ในข้อว่า สติสัมโพชนงค์ของผม ก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้ มีอยู่อย่างไร คือ กิเลสทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวง เทียบ สังขารที่เกิดขึ้นในภพใหม่มีประมาณ นิโรธชื่อว่าหาประมาณมิได้ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหว เพราะมีสภาวะเป็นอสังขตธรรม นิโรธปรากฏเพียงใด โพชนงค์ในข้อว่า สติสัมโพชนงค์ของผมก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้ ดังนี้ ก็มีอยู่เพียงนั้น.

[คำว่า **อจลฎฐ** มาจาก อจล + อตฺถเน เมื่อเชื่อมคำเป็นรูปว่า อจลตฺถเน แล้ว แปลง ตฺถ เป็น ฎฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานํ ฎฐยฺกํ (แปลง ตฺถ เป็น ฎฐ คู่หนึ่ง) เหมือนคำว่า อฏฺฐกถา = อตฺถกถา, ปิพฺพญโจ=ปิพฺพตฺถโจ, สงฺขตญโจ=สงฺขตตฺถโจ หนึ่ง อตฺถ ตัฟท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า สภาวะ (สภาวะ, สภาพ, ความเป็น) ดังมีข้อความที่พระภิกษุจารย์ได้อธิบายบทว่า เกณฎฐเน ไว้ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายว่า

เกณฎฐเนนาติ เกณ สภาเวน. สภาโว หิ ฌาเณน ยถาทโต อธณียโต ฌาตพฺพโต อตฺถโต จุจฺจติ. โส เอว ตฺถ-การสฺส ฎฐ-การํ กตฺวา อฏฺฐจิตฺติ วุตฺโต. (ที.ฎี. ๒/๑๔๕)

คำว่า เกณฎฐเน แปลว่า เพราะเป็นสภาพอะไร โดยแท้จริงแล้ว สภาพเรียกว่า อตฺถ เพราะเป็นสิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญา ตามความเป็นจริง อตฺถ ตัฟท์นั้นนั่นแหละกล่าวว่า อฏฺฐโจ โดยแปลง ตฺถ อักษรเป็น ฎฐ อักษร]

อจลฎฐาน (น)

[อจล + ฐาน]

(๑) การดำรงอยู่โดยไม่หวั่นไหว, การยืนอย่างไมไหวติง, ยืนอย่างมั่นคง.

อิสินิสโกติ ควสตเชฎฺฐโก อุตฺสโก ควสทสฺส-เชฎฺฐโก วสโก วสสทเชฎฺฐโก วา อุตฺสโก วส-สทสฺสเชฎฺฐโก วสโก สพฺพควสเมฏฺฐโจ สพฺพ-ปริสฺสยสโห เสโต ปาสาทิกโก มหาการวโห อสนิสตสทฺเทหิปี อสมฺปกมฺปิโย นิสโก.

โส อตฺตโน นิสภฺพลน สมฺนาคโต จตุหิ ปาเทหิ ปถวี อุปฺปิเพตฺวา เกณฺจิ ปริสฺสเยน อกมฺปิโย **อจลฎฐาเนน** ติฏฺฐติ เอวํ ภควา ทสฺหิ ตถาคตฺพลน สมฺนาคโต จตุหิ เวสารทฺฐปาเทหิ อฏฺฐปริสฺปถวี อุปฺปิเพตฺวา สเทวเก โลเก เกณฺจิ ปจฺจตฺถิกเกน ปจฺจามิตฺเตน อกมฺปิโย **อจลฎฐาเนน** ติฏฺฐติ ตสฺมา นิสโก วิทยาติ นิสโก. (วิมาน.อฏ. ๗๕)

บทว่า **อิสินิสโก** ได้แก่ จำฝูงโค ๑๐๐ ตัว ชื่อว่า อุตฺสกะ. จำฝูงโค ๑,๐๐๐ ตัว ชื่อว่า วสกะ. อีกนัยหนึ่ง จำฝูงโค ๑๐๐ คอก ชื่อว่า อุตฺสกะ จำฝูงโค ๑,๐๐๐ คอก ชื่อว่า วสกะ โคที่ ประเสริฐสุดกว่าโคทุกตัว ทนต่ออันตราย ทุกอย่าง สีขาว น่ารักเลื่อมใสบรรพทุกภระหนัก ได้มาก แม้เสี่ยงฟ้าผ่า ๑๐๐ ครั้งก็ไม่ทำให้ หวั่นไหว ชื่อว่า นิสกะ. โคนิสกะนั้น ประกอบ ด้วยกำลังโคนิสกะของตน ๔ เท่าเหยียบ แผ่นดิน อันตรายใดๆ ก็ทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ยืนมั่นด้วยการยืนไม่ไหวติง ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงประกอบด้วย
กำลังของพระตถาคต ทรงใช้พระบาท คือ
เวสารัชชญาณทั้ง ๔ เหยียบแผ่นดินคือ
บริษัท ๘ อันปัจจามิตร ผู้เป็นข้าศึกใดๆ ใน
โลกพร้อมทั้งเทวโลก ทำให้ทรงหวั่นไหว ไม่ได้
ทรงยืนหยัดด้วยการยืนอย่างไม่ว้าวิง.
เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่านิสสะ เพราะ
ทรงเป็นเหมือนโคนิสสะ.

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป คำทุกคำอาจเพิ่ม
เอว ศัพท์ได้ตามหลักฐานในคัมภีร์ไวยากรณ์
(ปทรูปสิทธิภาษาฎีกา. ๑/๑๒) ว่า สัพพวาญญ์
สวธรรณ (ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วย
อวธรรณะ) ในเรื่องนี้ถ้าเพิ่ม เอว ศัพท์ท้าย
ภควา เป็น ภควา เอว (พระผู้มีพระภาคเท่านั้น)
ก็สื่อความหมายได้ชัดเจนว่า พระผู้มีพระ
ภาคพระองค์เดียวทรงทำเช่นนั้นได้ บุคคล
อื่นๆ มีพระสาวกเป็นต้นไม่สามารถทำได้

บริษัท ๘ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ
เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์
มาร และพรหม ดังคัมภีร์อภิธานปปีที่ปิกา
(คาถา ๔๑๖) กล่าวว่า

ดาวดีสทวิชกุขตต-

มารคหปติสสุ จ

สมณานัน วสา จาตุ-

มหาราชิกพรมุหน.

บริษัท ๘ ย่อมมีโดยประเภทแห่งเทวดา
ชั้นดาวดึงส์ พราหมณ์ กษัตริย์ มาร คหบดี
สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช และพรหม.

ข้อความข้างต้นกล่าวตามพระพุทธดำรัสใน
อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาตว่า

อฏฐิมา ภิกขเว ปริสา. กตมา อฏฐ. ขตติย-
ปริสา พราหมณปริสา คหปติปริสา สมณปริสา
จาตุมหาราชิกปริสา ดาวดีสปริสา มารปริสา
พรมุณปริสา. (อ.อฏ. ๒๓/๖๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บริษัทมี ๘ อย่างเหล่านี้
บริษัท ๘ อย่างคืออะไร คือ บริษัทกษัตริย์
บริษัทพราหมณ์ บริษัทคหบดี บริษัทสมณะ
บริษัทเทวดาชั้นจาตุมหาราช บริษัทเทวดา
ชั้นดาวดึงส์ บริษัทมาร และบริษัทพรหม.

(๒) ฐานะอันไม่หวั่นไหว = นิพพาน.

เย จ เต ที่มมทธานัน

ธมมํ อสสสุ โคตม

ปตตะ เต อจลภูฐานัน

ยตถ คนตุวา น โสจเร. (วิมาน. ๗๓)

(มันฑุกเทพบุตรกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า เหล่าชน
ผู้ได้ฟังธรรมของพระองค์ ตลอดกาลยาวนาน
ย่อมบรรลुฐานะที่ไม่หวั่นไหว ซึ่งเป็นฐานะ
ที่เหล่าสัตว์ถึงแล้วไม่เศร้าโศก.

อจลภูฐานนฺติ นิพพาน. (วิมาน.อฏ. ๒๐๓)

บทว่า อจลภูฐานัน ได้แก่ พระนิพพาน.

อจลปลุลงก (ป)

[อจล + ปลุลงก]

บัลลังก์อันไม่หวั่นไหว.

ปลงก = ปริ + อภิ (ลกขณ) + ณ ปริสมนุดโต
อกติ เอตถาติ ปลงโก. แปลง ร เป็น ล, ชอน
ล, ลงนิกคหิตอาคม, แปลงนิกคหิตเป็น ง,
ลบ ณ, ลบ อิ.

สีหนาทกาล วิย ตถาคตสส อฏฐารสโยชน-
มคคฺค คนตฺวา ปญจวคฺคิเย สมฺญาเปตฺวา **อจล-
ปลงก** นิสินฺนสฺส ทสฺหิ จกฺกฺวาพสฺสสฺสเสหิ
สนฺนิปติเตน เทวคณฺเณน ปริวุตฺตสฺส เทวเม ภิกฺขเว
อนฺตา ปพฺพชิตฺเตน น เสวิตพฺพาติอาทินา
นเยน ฆมฺมจกฺกปฺปวตฺตทนกาลเ วเวทิตพฺโพ.

(ส.อฎ. ๒/๒๖๔)

เวลาที่พระตถาคตเจ้าเสด็จพุทธดำเนินไป
เป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์แล้ว ประทับนั่งบน
บัลลังก์อันไม่หวั่นไหว เกลี้ยกล่อมพระ
ปัญจวัคคีย์ อันหมู่เทวดาที่ (มา) ประชุมกัน
จากหมื่นจักรวาลห้อมล้อม ทรงหมั่นลัทธิธรรม
โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย การปฏิบัติ
ที่สุตโอง ๒ อย่างนี้ บรรพชิต ไม่ควรเสพ
(ไม่ควรเกี่ยวข้อง) ฟังทราบบว่า เหมือนเวลา
ที่ราชสีห์บันลือสีหนาท ฉะนั้น.

[คำว่า **อนฺตา** ในคัมภีร์อรรถกถา (ส.อฎ. ๓/
๓๗๙) แสดงคำแปลว่า โกฎจาส (ส่วน) ดังมี
ข้อความว่า เทวเม ภิกฺขเว อนฺตาติ เทว อิเม
ภิกฺขเว โกฎจาสา ปาฐะวํ เทวเม ภิกฺขเว
อนฺตา แปลว่า ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนทั้ง
๒ อย่างนี้) แต่เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า มัชฌิมา
ปฏิปทา (ทางสายกลาง) ก็ควรแปลว่า "ที่สุด
โอง) จะชัดเจนมากกว่า มิฉะนั้น คำว่า "ส่วน"

ก็ควรหมายถึง ส่วนที่อยู่ปลายสุดทั้งสองข้าง
ไม่ใช่ส่วนทั่วไป ก็ชัดเจนเหมือนกัน]

อจลภูจิติ (ถิ)

[อจล + จิติ] ดำรงมั่นไม่หวั่นไหว.

อจลภูจิติถิร (ติ)

[อจลภูจิติ + ถิร]

มั่นคงเพราะดำรงมั่นไม่หวั่นไหว.

นนฺโท ราชูลภทฺโท จ

วีสกกา นิราสวา

จิตาจลภูจิติถิรา

ฆมฺมตมฺมฺจินฺตยฺ. (อป. ๒/๒๑๑)

(พระมหาปชาบดีโคตมีกล่าววว่า)

พระนันทเถระ และพระภัททราหุล เป็นผู้ปราศ
จากความเศร้าโศก หมัดอาสวะ ตั้งมั่น **มั่นคง**
เพราะดำรงมั่นไม่หวั่นไหว (มีปัญญา มีความ
เพียร) ได้ดำรงตามธรรมดา.

อจลปุตต (ติ)

[อจล + ปุตต]

ผู้ถึงความไม่หวั่นไหว - ไม่คลอนแคลน.

กตโม จ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อาสํโส? อธิ ภิกฺขเว
รณฺโณ ขตฺติยสฺส มุทฺธาวสิตฺตสฺส เซฏฺโง
ปุตฺโต โหติ อาภิสสโก อนภิสิตฺโต **อจลป-
ปุตฺโต** (มจลปุตฺโต). โส สฺสฺมาติ 'อิตฺถนฺนาโม
กิริ ขตฺติโย ขตฺติเยหิ ขตฺติยาภิสเสน อภิ-
สิตฺโตติ. ตสฺส เอวํ โหติ 'กฺุทาสฺสุ นาม มมุปี

ขตุติยา ขตุติยาภิเสเคน อภิสิณฺณจิสฺสนฺตฺติติ อยฺ
วฺจุจติ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อาสํโส. (อ. ๑/๑๐๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ยังมีความหวัง
เป็นอย่างไรวะ? คือ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่
ของพระราชามหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษก
แล้วในโลกนี้ ผู้ยังไม่ได้รับการแต่งตั้งโดยการ
อภิเษก (ผู้สมควรได้รับการอภิเษก (แต่) ยัง
มิได้รับการอภิเษก) ถึงความไม่หวั่นไหว
พระองค์สถับว่า กษัตริย์ผู้มีพระนามอย่างนี้ อัน
กษัตริย์ทั้งหลายอภิเษกแล้ว โดยความอภิเษก
ให้เป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงดำริอย่างนี้ว่า
เมื่อไรหนอ พวกกษัตริย์จักอภิเษกเราโดย
การอภิเษกให้เป็นกษัตริย์บ้าง. ภิกษุทั้งหลาย
นี้เรียกว่า บุคคลที่ยังมีความหวัง.

ดู อ.อญ. ๒/๗๗, ๓๒๓

อจลปสทา (ป)

[อจล + ปสทา]

ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว.

ปสทา = ป + สท (นิมฺมเล) + ณ. ลง ณ ปัจจัย
ท้าย สท ชาติในอรรถภาวะด้วยสูตร (กจ.
๕๒๙) ว่า ภาวะ จ, ลป ณ ด้วยสูตร (กจ. ๕๒๓)
ว่า การิตานํ โณ โลป, ในเพราะการิตปัจจัย
พทุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ. ๔๘๓) ว่า
อัสโยคนตสฺส วุฑฺธิ การิตะ. ป อุปสรรค ใช้ใน
ความหมายว่า อนาวิละ (ไม่ขุ่นมัว).

อเวจฺจปฺปสนฺนาติ อจลปฺปสทาเทน สมฺปนฺนา.

(อ.อญ. ๓/๓๑๗)

บทว่า อเวจฺจปฺปสนฺนา (เลื่อมใสอันไม่หวั่น
ไหว) คือ ผู้ถึงพร้อมอยู่ด้วยความเลื่อมใส
อันไม่หวั่นไหว.

[อเวจฺจ (ไม่หวั่นไหว, แน่วแน) = อว บทหน้า
อิ ชาติ (ปาปฺณเน=ถึง) + ตฺวา ปัจจัย แปลง
ตฺวา เป็น รฺจ. อีกนัยหนึ่ง คำนี้อาจแปลว่า
"รู้จริง" โดย อว อุปสรรคมีความหมายว่า
ยถาวโต (ตามที่มีจริง) ส่วน อิ ชาติมีความ
หมายว่า ฌตฺวา (รู้) ดังคำอธิบายในฎีกาว่า
อเวจฺจ รตนตฺตยคฺคฺเคน ยถาวโต ฌตฺวา ปสทาโท
อเวจฺจปฺปสทาโท. (ม.ฎี. ๑/๗๔)

การรู้คุณของพระรัตนตรัยตามที่มีจริง ชื่อว่า
อเวจฺจปสทาเท]

สมฺปนฺนา = สํ บทหน้า + ปท ชาติ + ต ปัจจัย
บทว่า สมฺปนฺน โดยทั่วไปจะพบในอรรถ
อดีตกาล แต่ในที่นี้มีอรรถปัจจุบันกาลลง ต
ปัจจัยในอรรถปัจจุบันกาล ด้วยสูตรในกัจจายน
ไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุทฺธมาทิตฺเต กตฺตริ
(เมื่ออรรถของ พุทฺธ ชาติและ คมฺ ชาติเป็นต้น
ปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจัยในกัตตฺตฺสาธนะ)
เหมือน อุปฺปนฺน ศัพท์ในคำนี้ว่า อุปฺปนฺนา
ธมฺมา (อภิ.ธ. ๓๔/๑๗) (สภาวะธรรมทั้งหลาย
ที่เกิดขึ้นอยู่ [คือกำลังถึงขณะทั้ง ๓]) คัมภีร์อภิ-
ธานิปฺปทีปิกา (คาถา ๘๔๕) กล่าวว่า สมฺปนฺน
มีอรรถ ๓ อย่าง คือ บริบูรณ์, หวาน และถึง
พร้อม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า สมฺปนฺโน
ตีสฺส สมฺปฺนฺณมฺม มธฺรฺจ สมฺมุคฺคิ (สมฺปนฺน ศัพท์
ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า
บริบูรณ์, หวานและถึงพร้อม)]

อจลพทุธิ (ติ)

[อจล + พทุธิ]

ผู้มีปัญญาอันไม่หวั่นไหว, ผู้มีความรู้อันไม่หวั่นไหว.

พทุธิ = พุช (อวคฺมเน) + ติ. แปลง ตฺ ของ ติ ปัจจัยท้าย พุช ฐาตุเป็น ฐ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๖) ว่า ฐมฺภเหหิ ฐมา จ, ในเพราะ ฐ แปลง ฐ เป็น พุ ด้วยสูตร (กจ.๖๑๑) ว่า หจตุตฺถาน-มนฺตานํ โท ฐ.

ภนฺเต นาคเสน มิทฺฐสฺส ติวิธา อตฺถิติ. อาม มหาราช มิทฺฐสฺส ติวิธา อตฺถิ อาทิ อตฺถิ มชฺฌมฺ อตฺถิ ปริโยสา อตฺถิติ. กตมํ อาทิ กตมํ มชฺฌมํ กตมํ ปริโยสานนฺติ. โย มหาราช กายสฺส อุนาโห ปริโยนาโห ทพฺพลมนฺทตา อกมฺมณฺณตา กายสฺส อิหํ มิทฺฐสฺส อาทิ. โย กปินิททาปเรโต วิกณฺณกํ ชคฺคตฺติ อิหํ มิทฺฐสฺส มชฺฌมํ. ภวํชคฺคตฺติ ปริโยสานํ. มชฺฌมฺปคโต มหาราช กปินิททา-ปเรโต สุปินกํ ปสฺสตี. ยถา มหาราช โย โกจิ สตฺโต ปาริตฺตสมาหิตฺโต (ยตจารี) จิตฺตมโม อจลพทุธิ ปหีนโกตฺถลสทํ สฺสณฺณํ ปวีวิตฺตํ วณฺมชฺฌคฺคาหตี สฺสุมํ อตฺถํ จินฺตยิตฺถํ เนว โส นิทํ โอกมฺมตฺติ โส ตตฺถ สสมาหิตฺโต เอกคฺคจิตฺโต สฺสุมํ ฐมํ ปฏฺวิพฺพชฺฌตฺติ เอวํ มิทฺฐํ วิวชฺเชตฺวา มชฺฌมฺตตฺถกฺกโต สฺสุมํ อตฺถํ ปฏฺวิพฺพชฺฌตฺติ เอวเมว โข มหาราช อชาคโร น มิทฺฐสฺสมปาปนโน มชฺฌมฺปคโต กปินิททาปเรโต สุปินกํ ปสฺสตี.

(มิลินฺท. ๒๘๙)

พระคุณเจ้านาคเสน มิทฺฐะ (ความโง่งว้าง) มี ๓ ใชใหม่ ? ขอถวายพระพร ใช มิทฺฐะมี ๓

คือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด. พระคุณเจ้านาคเสน อะไรเป็นเบื้องต้น อะไรเป็นท่ามกลาง อะไรเป็นที่สุดของมิทฺฐะ

ขอถวายพระพร ความสยบ ชบเซาแห่งกาย ภาวะที่กายทรมากำลัง อ่อนแอ ไม่ควรแก่การทำงาน จัดว่าเป็นเบื้องต้นแห่งมิทฺฐะ ภาวะที่หลับๆ ตื่นๆ ปะปนกัน เหมือนอย่างลิงนอนหลับจัดว่าเป็นท่ามกลางแห่งมิทฺฐะ การถึงภวังค์จัดว่าเป็นที่สุด ขอถวายพระพร คนที่เข้าถึงท่ามกลางแห่งมิทฺฐะ นอนหลับ เหมือนอย่างลิงนอนหลับ ย่อมฝันได้

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนผู้ประพடுத்தสำรวม มีจิตตั้งมั่น ตั้งอยู่ในธรรม มีความรู้ไม่หวั่นไหว (มีความรู้ไม่วอกแวก) อยู่กลางป่า อันละเอียดซึ่งเสียงโกลาหลแล้ว เจียบสังัดก็ย่อมคิดถึงอรรถที่สุดุมได้ และ ณ ที่นั้น เขาย่อมไม่ก้าวลงสู่ความโง่งว้าง ณ ที่นั้น เขาผู้มีจิตตั้งมั่นโดยชอบ ถึงความเป็นหนึ่ง ย่อมรู้ทะลุปรุโปร่งอรรถที่สุดุมได้ ฉะนั้น

ขอถวายพระพร บุคคลผู้ตื่นอยู่ก็มีใช้ ถึงมิทฺฐะก็มีใช้ ถึงครึ่งๆ กลางๆ นอนหลับเหมือนอย่างลิงนอนหลับย่อมฝันได้ ฉะนั้น.

อจลสภาวะ (ติ)

[อจล + สภาวะ]

มีความไม่หวั่นไหวเป็นสภาวะ, มีสภาวะไม่หวั่นไหว.

สภาวะ=ส + ภา + อ. ภาวํ ภาโว, สสฺส อตฺถโน, สนฺโต วา สวิชฺชมาโน ภาโว สภาโว.

นียโตติ ยสาทินี นิสสาย อจลสภาโว.

(ชา.อฏฺ. ๗/๒๐๐)

บทว่า นียโต ได้แก่ ผู้มีสภาวะไม่หวั่นไหว เพราะอาศัยยศเป็นต้น.

อจลิต (ติ)

[น + จลิต]

จลิต = จล (กมุปเน) + เณ + อิ + ต.

ไม่หวั่นไหวแล้ว, อัน...ให้หวั่นไหวไม่ได้.

สพพทุกขสมติกกมํ สิวํ

อจจนตมจลิตํ อสงฺขตํ

นิพพุเตหิ สุจิหี น ทูลลภํ

เย จรฺนติ ปมทาหนตฺติกา. (ชา. ๒/๑๓๑)

(ครั้งนั้น พญานกกุณาละรู้แจ้งชัดซึ่งคาถาทั้งเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของนารทเทวพรหมณ์ จึงได้กล่าวคาถานี้ในเวลานั้นว่า)

พระนิพพานอันปลอดโปร่ง พ้นทุกข์ทั้งปวง ล่วงส่วน ไม่หวั่นไหว ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง อันชายผู้ไม่มีความต้องการหญิง ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ ตบกิเลสได้แล้ว เป็นผู้สะอาด หาได้ไม่ยากเลย.

อจลิตนฺติ กิเลสฺหิ อกมฺปิตํ. (ชา.อฏฺ. ๕/๔๙๔)

บทว่า อจลิตํ (ไม่หวั่นไหว) คือ อันกิเลสทั้งหลายให้หวั่นไหวไม่ได้.

ดู จุฬนิ. ๓๗, มหานิ. ๒๗๔, มหานิ.อฏฺ. ๓๓๐.

[หญิง มี ๑๕ ศัพท์ คือ อิตถิ, สีมินตินิ, นารี, ถิ, วฐุ, วณิตา, องคณา, ปมทา, สุนทรา (สุนทรี),

กนตา, รมณิ, ทยิตา, อพลา, มาตุคาม, มหิลา (มเหสี) ฐาน.คาถา ๒๓๐-๑]

อจวน (น)

[น + จวน]

การไม่เคลื่อน - ไม่จุติ - ไม่ตาย.

จวน = จ (คตฺย) + ยุ. พกฺทฺธึ อู ของ จ เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๕) ว่า อญฺเญสุ จ แปลง โอ ที่พกฺทฺธึมานัน] เป็น อว ด้วยสูตร (กจ.๕๑๓) ว่า โอ อว สร แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺณ.

ดู อจวนกิจจ

อจวนกิจจ (ติ)

[อจวน + กิจจ]

มีการไม่เคลื่อนเป็นกิจ, มีการไม่จุติเป็นกิจ.

กิจจ = กร (กรณ) + ริจฺจ. กตฺตพฺพํ กิจฺจํ. ลง ริจฺจ ปัจจัยท้าย กร ชาติในกรรมวาจกด้วยสูตร (กจ.๕๔๒) ว่า กรรมหา ริจฺจ ในเพราะ ริจฺจ ปัจจัย ลบ ร พยัญชนะที่สุดธาตุกับ ร (ของ ริจฺจ) ด้วยสูตร (กจ.๕๓๙) ว่า รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.

ดู อจฺจุติรส

อจวนธมฺม (ติ)

[อจวน + ธมฺม]

มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาวะ, มีการไม่จุติเป็นสภาวะ.

เตน โข ปน ภิกฺขเว สมเยน พกฺสฺส พุรฺหมโน
เอวรูป ปาปกํ ภิฏฺฐิตํ อุปฺปนฺนํ โหติ 'อิทํ นิจฺจํ,
อิทํ ฐวํ, อิทํ สสฺสํ, อิทํ เกวลํ, อิทํ อจวนธมฺมํ,
อิทญฺหิ น ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น
อุปฺปชฺชติ, อิโต จ ปนญญํ อุตฺตริ นิสฺสรณํ
นตฺถิติ. (ม. ๑/๔๐๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นแล พวกพรหม
มีความเห็นผิดชั่วช้าเช่นนี้เกิดขึ้นว่า พรหม-
สถานนี้ เทียง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง มีความ
ไม่เคลื่อนเป็นสภาวะ พรหมสถานนี้ ไม่เกิด
ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ ก็แล เหตุเครื่อง
สลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่ง นอกจาก พรหม-
สถานนี้ไม่มี.

อจวนธมฺมนฺติ อจวนสภาวะ. (ม.อฏ. ๒/๓๐๒)
บทว่า อจวนธมฺมํ (มีความ ไม่เคลื่อนไปเป็น
ธรรมดา) คือ มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาพ.

อจวนธมฺมุตต (น)

[อจวนธมฺม + ตต]

ภาวะที่ไม่มีการจุติเป็นธรรมดา, ภาวะที่ไม่มี
การเคลื่อนไปเป็นธรรมดา (นิพพาน).

อจฺจุตํ ปทฺหนฺติ นิพฺพานํ.

ตถฺหิ สยํ อจวนธมฺมุตตา อริคฺคานํ อจฺจุติ-
เหตุภาวโต จ นตฺถิ เอตฺถ จุตฺติ อจฺจุตํ. สงฺขต-
ธมฺเมหิ อสฺมมิสฺสภาวตฺยา ตทตฺถิกฺเกหิ ปฏฺิ-
ปชฺชิตพฺพตฺยา จ ปทฺหนฺติ จ วุจฺจติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๘)

สองบทว่า อจฺจุตํ ปทํ ได้แก่ พระนิพพาน
อธิบายว่า ก็พระนิพพานนั้นแล ท่านเรียกว่า

อจฺจุตะ เพราะเป็นที่ๆ ไม่มีการจุติ เพราะพระ
นิพพานนั้นมิภาวะที่ไม่มีการจุติเองเป็น
ธรรมดา (มีการไม่ต้องจุติเองเป็นธรรมดา)
และเพราะผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว ไม่มีเหตุ
อันทำให้ต้องจุติ และเรียกว่า ปทะ เพราะความ
ที่พระนิพพานนั้นไม่เจือด้วยสังขตธรรม
และเพราะเป็นแดน อันผู้มุ่งพระนิพพานนั้น
พึงดำเนินไป.

อจวนสภาวะ (ติ)

[อจวน + สภาวะ]

มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาพ.

ดู อจวนธมฺม

อาจารย์ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อี]

ดู จรติ

อาจารย์ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อฺ]

ดู จรติ

อาจารย์ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อี + สฺ]

เพื่อรักษาภคคาถา. ลป สฺ ของ สฺ.

ดู จรติ

อาจารย์ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อฺ]

แปลง อฺ เป็น อีสฺ เพื่อรักษาคณะฉันทํ ในบาท
ที่ ๔ (ช คณะ ๑ ๒ ๑) จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิต

ที่รี ไปไว้ที่ สุ (=อาจารย์) ดังที่คัมภีร์สหัตถนิติ
สูตรมาลา (สูตร ๑๖๘) กล่าวว่า จานนุตรคติ
นิคคหิตสูส (ในที่รักษาภฏบังคัของคาถา การ
เปลี่ยนตำแหน่งนิกคหิตย้อมมี) ตัวอย่างอื่นๆ
เช่น ยถาภูต วิปสสุสู (ได้เห็น แฉงตามความ
เป็นจริง) เต ตํ อสเส อยาจิสู (พราหมณ์
เหล่านั้นได้ทูลขอมา้กะพระเวสสันดรนั้น)

ดู จรติ

อจาลนีย (ติ)

[น + จาลนีย]

อันใครๆ ให้ห้วนไหวนิได้, ให้สั่นคลอนมิได้.

จาลนีย = จล (กมฺปน) + ณ + อนีย. บทว่า
จาลนีย เป็นการตันโตคหต คือ เป็นบทที่มี
การิตปัจจัยอยู่ภายใน.

อวภูจิตาเปมาติ ทพฺพหตฺติ รตนตฺตเย นิ-
จลปสาทสิเนหา. กสฺมา? ยสฺมา ทสฺสเน
อวิกมฺปิเน, สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา, สุวากฺขาโต
ธมฺโม, สุปฺปฏิปนฺโน สงฺฆोติ เอตสฺมี สมฺมา-
ทสฺสเน อจลา เกนจิ อจาลนียา. เกน ปเนตํ
อวิกมฺปนฺนํ อห มฺลชาตาย สทฺธาตติ.

(วิมาน.อฎ. ๑๙๙)

สองบทว่า อวภูจิตาเปมา คือ มีความภักดี
มั่นคง ได้แก่ มีความเยื่อใยด้วยความเลื่อมใส
ไม่ห้วนไหวนในพระรัตนตรัย. เพราะเหตุไร?
เพราะนาง (เทพธิดา) เป็นผู้มีใจไม่ห้วนไหวน
ในการเห็น คือ ไม่คลอนแคลน ได้แก่ อัน
ใครๆ ให้ห้วนไหวนมิได้ในความเห็นชอบนี้ว่า
พระผู้มีพระภาคเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

[ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง] พระธรรม[มรรค
๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ และปริยัติธรรม] อัน
พระองค์ตรัสดีแล้ว พระสงฆ์ปฏิบัติดี[ตาม
พระพุทฺพจน์]แล้วดังนี้. เพื่อจะหลีกเลี่ยง
คำถามว่า ก็ทำไมห้วนไหวนั้นมิได้ เพราะ
อะไร นางจึงกล่าวว่า ด้วยศรัทธาที่ยังรากล
งแล้ว.

อจาเลตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + จาเลตฺวา] ไม่ให้ไหวแล้ว.

จาเลตฺวา = จล ชาติ (กมฺปน) + ณ การิต-
ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย. พทฺธิ อ เป็น อา.

กายํ อจาเลตฺวา วาจาเย เทเสณตฺสฺส วาจาเย
วฺภูจติ. วฺจิสมฺปยุตฺตํ กายกิริยํ กตฺวา
เทเสณตฺสฺส กาเยน วาจาเย วฺภูจติ นาม.

(วิ.อฎ. ๔/๑๖๕)

เมื่อภิกษุยังกายไม่ให้ไหวแล้ว (ไม่ให้กาย
ไหว) แสดงด้วยวาจา อาบัติชื่อว่าออกด้วย
วาจา. เมื่อทำกิริยาทางกายประกอบกับวาจา
แสดงอาบัติชื่อว่าออกด้วยกายด้วยวาจา.

อจาวยิ (กฺริ/อา)

[อ + จ (คตฺย) ภู. + ณฺย + อี]

ลง ณฺย ปัจจัย และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย
ด้วยสูตร (กจ.๔๓๘) ว่า ชาติฺหิ เณณยณฺนาเป-
ณฺยาปยา การิตานิ เหตุวตฺเต, ลป ณฺ อนุพันธ
ด้วยสูตร (กจ.๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ โลป,
ในเพราะการิตปัจจัย พทฺธิ อ เป็น โอ ด้วย
สูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสฺโยคณตฺสฺส วุทฺธิ การิต,

ในเพราะการิตปัจจัย แปลง โอ เป็น อว ด้วย
สูตร (ภจ.๕๑๕) ว่า เต อวาวา การิตะ.

ให้เคลื่อนแล้ว.

สมนตา ธชชี ทิสวา

ยุตุต มารี สวาหน

ยุทฺธาย ปจจุจจามิ

มา ม จานา อจารย์. (สุตตนิ. ๔๔๕)

(พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบมารว่า)

เราเห็นพญามารและกองทัพรอบด้านพร้อม
ทั้งพาหนะ ยกพลออกมาแล้ว จึงมุ่งหน้าไป
(เผชิญหน้า) เพื่อรบ มารอย่าได้ยังเราให้
เคลื่อนจากที่.

สวาหนนุติ คิริเมฆลนาคราชสหิต.

(สุตตนิ.อญ. ๒/๒๑๓)

บทว่า สวาหน (พร้อมทั้งพาหนะ) คือ พร้อม
ทั้งพญาช้างคิริเมฆละ.

[ในคาถานี้ การกล่าวว่าเราเห็นพญามาร และ
กองทัพรอบด้าน พร้อมทั้งพาหนะ ยกพล
ออกมาแล้ว เป็นความเหมาะสมทั้งรูปศัพท์
และความหมาย เพราะ คำว่า ธชชี (กองทัพ)
กล่าวถึงกองทัพของพญามาร ดังนั้น การกล่าว
ว่า พญามารมีพาหนะ ด้วยคำว่า สวาหน (ส
พร้อม, วาหน = พาหนะ) จึงเหมาะสมในที่นี้
(สัตตยุตติ) เพราะมีคำว่า ธชชี (กองทัพ)
ประกอบรวมอยู่ด้วย

การกล่าวว่า "เผชิญหน้าเพื่อรบ" เป็นความ
เหมาะสมโดยแท้ (อัตถยุตติ) เพราะพระองค์

ใกล้จะชนะศัตรูภายในคือกิเลสที่ติดตามมา
จากสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น

การกล่าวว่า มารอย่าได้ยังเราให้เคลื่อนจาก
ที่ เป็นความเหมาะสมโดยแท้ เพราะเป็นการ
แสดงให้เห็นว่า พระองค์ใกล้จะประสบชัย
ชนะแล้ว และต่อมาก็ทรงประสบชัยชนะ
กองทัพมารในยามอาทิตย์อัสดงคตก่อน เมื่อ
อาทิตย์อุทัยขึ้นในวันต่อมา จึงชนะกิเลสमार
ณ คงไม่โพธิพฤษ

สรุปว่า พระคาถานี้ มีความเหมาะสมทั้งโดย
ศัพท์และความหมาย จึงไม่เป็นโอจิตยหีน-
โทษ (โทษที่ไม่เหมาะสม) เพราะเป็นการแสดง
ความสามารถของพุทธองค์อย่างองอาจ จัด
เป็นรูปหาลังการที่แสดงความอหังการ และ
เป็นวีรรส (รสล้ำหาญ) ตามรสอหังการ คือ
อลังการมีอรรณ

อนึ่ง พระคาถานี้จัดเป็นสมาสัตถโอชคุณ
คือ โอชคุณโดยอรรถย่อความ เพราะเป็น
การกล่าวย่อความ เริ่มตั้งแต่พระพุทธองค์
เข้าเผชิญกับกองทัพมาร และประสบชัยชนะ
ในยามอาทิตย์อัสดงคตก่อน เมื่ออาทิตย์อุทัย
ขึ้นในวันต่อมา จึงทรงชนะกิเลสमार ทรงบรรลุ
โลกุตตรมรรค ๔ ตามลำดับ (อาสวัชยญาณ)
และตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในยาม
สุดท้ายของคืนวันเพ็ญเดือน ๖ นั้นเอง]

อจิตตก (ติ)

[น + จิตต + ก]

นตฺถิ จิตฺตํ เอตสฺสาติ อจิตฺตกํ.

การคุกเข่น พหุพพิหาทิมิ สมาสนุเต กุวจิ
กปฺปจฺจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่กระทำของ
สมาสมีพหุพพิหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์
ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กุวจิ สมาสนุตคตนา-
มการนุโต.

ลง ก ปัจจัยในศัพท์ภาวะ (เนื้อความของบทหน้า
ที่ประกอบรวมนั้น) การใช้ศัพท์ศัพท์ภาวะนี้
มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อให้
ครบพยางค์ในบาทคาถา หรือเพื่อเปลี่ยนลิ้งค์
ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามสมควร.

**(ก) ไม่มีจิต (ปราศจากความคิด หรือความ
ตั้งใจ), ไม่มีความจริงใจ (ไม่มีเจตนา).**

ตทา ราชา โพธิสฺส เต ปสฺสีติวรา ฐนุ ญฺชเตวรา
อิมํ อจิตฺตํ กलिํครกณฺทมปิ ตาว ตว คุณฺ
ชานาติ อหํ สจิตฺตโก มนุสฺสญฺโตปิ ตว คุณฺ น
ชานามิ มิคฺราช มยฺหํ ขม อภยํ เต ทมฺมิตี
อาห. (ชา.อฏ. ๓/๒๓๕)

ครั้งนั้น พระราชาทรงเลื่อมใสพระโพธิสัตว์
ทรงทั้งฐานแล้วตรัสว่า แม้ก่อนไม่ก่อนนี้ **ไม่มี**
จิต ก็ยังรู้คุณธรรม[แม้]ของท่านก่อน ฝ่าย
ข้าพเจ้าเป็นมนุษย์มีจิตใจหาไม่รู้ไม่ข้าแต่พญานี้
ของงให้ภัยฉัน (ส่วน) ฉันให้ภัยเจ้า.

ดู อภิ.วิ. ๔๓๔

**(ข) มีจิตกระด้าง, มีจิตร้าย, มีปากกับใจไม่
ตรงกัน.**

อเจตฺสาติ อจิตฺตเกณ. วจนเมว हि नेस्स म्भुजं
จิตฺตํ ปน ญฺหํ ฝรุสฺ. (ชา.อฏ. ๔/๕๘)

บทว่า อเจตสา แปลว่า **มีจิตกระด้าง**. จริ่งอยู่
คำพูดของบุคคลเหล่านั้นเท่านั้น กลมกล่อม
(ไพเราะ) ส่วนจิตกระด้างหยาบคาย.

(ค) ไม่มีความจริงใจ (ไม่มีเจตนา), ไม่ตั้งใจ.

อจิตฺตโก อาปชฺชตีติอาทิสฺส สหเสยยาทิ-
ปณฺณตฺติวชฺชํ อสญฺจิจฺจ อาปชฺชนฺโต อจิตฺตโก
อาปชฺชติ, เทเสนฺโต สจิตฺตโก วุฏฺฐาติ.

(วิ.อฏ. ๔/๒๒๕)

วินิจฉัยในคำว่า **อจิตตโก อาปชชติ** เป็นอาทิ
พึงทราบดังนี้:-

ภิกษุผู้ไม่แกล้ง แต่ต้องโทษตามพระบัญญัติ
มีสฬไสย (การนอนร่วม) เป็นต้น ชื่อว่า **ไม่มี**
ความจริงใจต้อง, เมื่อแสดงเสีย ชื่อว่า มีความ
จริงใจออก[จากอาบัติ].

[คำว่า อสญจิจ (น + สญจิจ) สญจิจ
ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บพหน้า + จิต ชาติ
(สญเจตเน = ตั้งใจ, จงใจ) + ตวา ปัจจัย แปลง
ตวา เป็น รจจ ลบ จ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ ร
อนุพันธ์ในเพราะ ริจจ ปัจจัย แปลงนิคคหิต
เป็น ณ. อุปสรรคคือ ส ใช้ในความหมายว่า
สทุธิ (พร้อม) คือ **ไม่มีความจริงใจพร้อม**กับ
ความสำคัญ]

**(ฅ) อจิตตกะ, ไม่มีเจตนา, หมายถึงสิกขาบท
อันเป็นอจิตตกะ อันภิกษุล่วงละเมิด
โดยไม่เจตนา, หมายถึงสิกขาบทที่ล่วง
ละเมิด บางที่มีจิตเป็นสมุฏฐานบ้าง
ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานบ้าง.**

ปุณ อตฺถิ สจฺจิตฺตํ, อตฺถิ **อจิตฺตกํ**. ยํ สหฺเว จิตฺเตน อาปชฺชติ, ตํ สจฺจิตฺตํ, ยํ วินาปิ จิตฺเตน อาปชฺชติ, ตํ **อจิตฺตกํ** ตํ สพฺพมปิ โลกวชฺชํ ปณฺณตฺติวชฺชนฺติ ทฺวิธํ. (วิ.อฎ. ๑/๒๓๕)

สิกขาบทที่เป็นสจิตตกะ (มีเจตนา) ก็มี ที่เป็น **อจิตตกะ** (ไม่มีเจตนา) ก็มี. สิกขาบทใด ต้องพร้อมกับจิตเท่านั้น สิกขาบทนั้นเป็น สจิตตกะ. สิกขาบทใด แม้เว้นจากจิตก็ต้อง, สิกขาบท นั้นเป็น**อจิตตกะ**. สิกขาบทนั้น แม้ทั้งหมด มี ๒ อย่างคือ โลกวัชชะและ ปณฺณตฺติวชฺชะ.

ปุณ สพฺพสิกฺขาปทานิ จิตฺตวเสน ทฺวิธา ทสฺเสนโต “ปุณ อตฺถิ สจฺจิตฺตกนฺติอาทิมาน. ยํ สหฺเว จิตฺเตน อาปชฺชติ, โน อจิตฺตเกน. วินาปิ ติ อปิ สทฺเทน สหาปิ จิตฺเตน อาปชฺชติ, ทสฺเสติ. ยณฺหิ กทาจิ **อจิตฺตเกน**, กทาจิ สจฺจิตฺตเกน สมฺมจฺจาเนน สมฺมจฺจาติ, ตํ **อจิตฺตกนฺติ** วุจฺจติ. เอตฺถ จ สณฺญาทูกํ อนาปตฺติมุขเณ, สจฺจิตฺตกทุกํ อาปตฺติมุขเณ วุตฺตนฺติ อิทฺเมเตสํ นานากรรมนฺติ เวทิตพฺพ. (สารตถ. ๒/๙๗)

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงสิกขาบททั้งปวง เป็น สองอย่างเกี่ยวกับจิตต่อไป จึงกล่าวคำมีอาทิ ว่า อตฺถิ อจิตฺตกํ (สิกขาบทที่เป็นอจิตตกะ ก็มี). คำว่า ยํ สหฺเว จิตฺเตน อาปชฺชติ (สิกขาบทใด ต้องพร้อมกับจิตเท่านั้น) หมายความว่า สิกขาบทใดต้องด้วยสมุฏฐานที่มีจิตเท่านั้น หาต้องด้วยสมุฏฐานที่ไม่มีจิตไม่. ด้วย อปิ ศัพท์ว่า วินาปิ ท่านอาจารย์แสดงว่า แม้เว้น

จากจิตก็ต้อง. จริงอยู่ สิกขาบทใด ย่อมตั้งขึ้น ด้วยสมุฏฐานที่**ไม่มีเจตนา** ในกาลบางครั้ง ด้วยสมุฏฐานที่มีจิตในกาลบางครั้ง สิกขาบทนั้น เรียกว่า **อจิตตกะ** (ไม่มีเจตนา). ก็ ในอธิการนี้ ฟังทราบว่ สิกขาบทเหล่านี้มีข้อ กระทำที่แตกต่างกัน ดังนี้ คือ สัญญาทุกะ (หมวดสองที่กำหนดด้วยสัญญา) ท่านกล่าว แสดงด้วยหัวข้อคืออนาปัตติ (สำหรับ) สจิตตก ทุกะ (หมวดสองที่กำหนดด้วยสจิตตกะ) ท่านกล่าวแสดงด้วยหัวข้อคืออาปัตติ.

ดู สารตถ. ๓/๑๒๘, วชร. ๓๘๘

[**สจิตตกะ** อาบัติที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วย สมุฏฐานที่มีจิต[ต้องการล่วงละเมิด]เท่านั้น **อจิตตกะ** อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มี จิตบ้าง ด้วยสมุฏฐาน[คือกายหรือวาจา]ที่ ระคนกับสมุฏฐานที่มีจิตบ้าง

สจิตตก มีวิเคราะห์ว่า สห จิตฺเตน ยา วตฺตติ สจฺจิตฺตกา (อาบัติที่เป็นไปกับด้วยจิต ชื่อว่า สจิตตกะ) จิตในที่นี้เป็นจิตที่ประกอบด้วย จันทะและวิริยะที่ต้องการล่วงละเมิดสิกขาบท ที่เรียกว่า วตฺตติทุกมจิตต

อจิตตก มีวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตํ ยสฺสาติ อจิตฺตกา (อาบัติที่ไม่มีจิต ชื่อว่า อจิตตกะ)

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีจิต เช่น เมื่อภิกษุหลับสนิทอยู่ มีมาตุคามมานอนในที่ มุงบังเดียวกับภิกษุโดยที่ภิกษุไม่รู้สึกรู้ส ทำให้ ต้องอาบัติสหเสยยะ เป็นต้น อาบัติที่ต้องใน ลักษณะนี้แม้ไม่มีจิตที่ต้องการล่วงละเมิด

ก็ยังต้องอาบัติ ถ้ามีจิตดังกล่าว ต้องเป็น
อาบัติอย่างแน่นอน]

อจิตตกกาล (ป)

[อจิตตก + กาล]

เวลาของผู้ไม่มีจิต,

กาลแห่งการเข้านิโรธสมาบัติ.

วุฏฺฐิโตติ ปเทณ ผลสมาปตติกาโล. ตถา ปุริเมหิ
ทุวิหิ ปเทหิ อจิตตกกาลो กถิโต, ปจฺฉิเมณ
สจิตตกกาลो. (ม.อฎ. ๒/๒๖๔, ส.อฎ. ๓/๑๓๔)

ท่านกล่าวเวลาแห่งผลสมาบัติ ด้วยบทว่า
วุฏฺฐิโต (ออกแล้ว) กล่าวเวลาของผู้ไม่มีจิต
ด้วยบททั้ง ๒ ที่มีมาก่อนเหมือนกันนั้น กล่าว
เวลาของผู้มีจิตไว้ด้วยบทที่มีภายหลัง.

อจิตตกจตุกก (น)

[อจิตตก + จตุกก]

วาระที่สี่ที่กล่าวด้วยการยกอจิตตกะเป็นมูล,
หมวดสี่แห่งสิกขาบทที่เป็นอจิตตกะ.

อจิตตกจตุกกํ. (วิ. ๕/๒๒๕)

หมวดสี่แห่งสิกขาบทที่เป็นอจิตตกะ.

อจิตตกจตุกกสทิส (ติ)

[อจิตตกจตุกก + สทิส]

เหมือนกับหมวดสี่แห่งอจิตตกสิกขาบท.

อชานนฺตจตุกกํ อจิตตกจตุกกสทิสํ.

(วิ.อฎ. ๔/๑๖๘)

อชานนฺตจตุกกะ เหมือนกับหมวดสี่แห่ง
อจิตตกสิกขาบท.

อจิตตกตฺต (น)

[อจิตตก + ตฺต]

ความที่[จักขุ]ไม่มีจิต, จักขุไม่มีจิต.

ความไม่มีจิต.

อินฺทฺริเยสุ อคฺคตฺตทวารตานิทฺเทเส จกฺขุณา
รูปํ ทิสฺวาติ การณฺวเสน จกฺขุติ สทฺธวโหาเรน
รูปทสฺสนสมฺตเถณ จกฺขุวิญญาเณน รูปํ ทิสฺวา.

ไปราณา ปนาหุ:-

จกฺขุรูปํ นปฺสฺสติ อจิตตกตฺตา จิตฺตํ น ปฺสฺสติ
อจกฺขุกตฺตา, ทวารารมฺมณสงฺฆมฺมูเณน ปน
ปสาทวตฺถูเกณ จิตฺเตน ปฺสฺสติ.

อีทิสฺ ปเนสา ธนฺนา วิชฺชตีติอาทิสฺ วิย สสม-
การกถา นาม โหติ. ตสฺมา จกฺขุวิญญาเณน
รูปํ ทิสฺวาติ อยเมเวตฺถ อตฺถเกติ.

(มหานิ.อฎ. ๓๔๓)

ในนิเทศของ อินฺทฺริเยสุ อคฺคตฺตทวารตา
คำว่า จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุ)
ความว่าเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณอันสามารถ
เห็นรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่าจักขุ โดยเนื่อง
ด้วยเหตุ.

ส่วนพระไปราณาจารย์กล่าวไว้ว่า:-

จักขุ ย่อมไม่เห็นรูป เพราะจักขุไม่มีจิต จิต
ก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่บุคคล
ย่อมเห็นได้ด้วยจิต ที่มีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง
เพราะการกระทบกันแห่งทวาร[คือจักขุ] และ
อารมณ์[คือรูป]

อนึ่ง ถ้อยคำเช่นนี้ชื่อว่า สัมการกถา (คำที่
ประกอบด้วยเหตุ) ดังคำว่า ธนฺนา วิชฺชติ (ยัง

[เป้าด้วยธนู) ดังนั้น จึงมีคำอธิบายในปาฐะข้างต้นนั้นว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ.

ดูคำอธิบาย อจกขุทต [...]

อจิตตกปฏข (ป)

[อจิตตก + ปฏข]

ฝึกฝ่ายแห่งอจิตตกสิกขาบท, ฝึกฝ่ายแห่งสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ.

อจิตตกปฏชิก (ติ)

[อจิตตกปฏข + อิก]

อันมีในฝึกฝ่ายแห่งอจิตตกสิกขาบท, อันมีในฝึกฝ่ายแห่งสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ.

อจิตตกปฏชิกปฏข (ป)

[อจิตตกปฏชิก + ปฏข]

ฝึกฝ่ายอันมีในฝ่ายแห่งอจิตตกสิกขาบท, ฝึกฝ่ายอันมีในฝ่ายแห่งสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ.

อจิตตกสมุฏจान (น)

[อจิตตก + สมุฏจान]

ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (เหตุ), เหตุเกิดอันปราศจากจิตที่รู้วัตถุ.

สมุฏจान = ส + อุ + จา + ยุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุฏจาทิ เอเตนาติ สมุฏจान (อาบัตีย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ เหตุนี้ จึงชื่อว่า สมุฏจาน.

โดยทั่วไปคำว่า จาน แปลว่า ที่ตั้ง แต่ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ดังกัฏฐาภิวันฎีกา (หน้า

๑๘๘) อธิบายว่า ติฏฐติ เหตุ ผล ตทายตต-วุตติตทายาติ จาน, การณ (ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้ โดยดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จาน หมายถึง เหตุ)

ฉสมุฏจาน. ปณฺณตฺติ วา อลฺวณฺเญภาวํ วา อชานนฺตสฺส กายวิกาเรน สาสนํ คเหตฺวา ตเถว วีมสฺสิตฺวา ตเถว ปจฺจาหฺรณฺตสฺส กายโต สมุฏจาทิ ะเปฯ อิมานิ ตีณิ อจิตตกสมุฏจานานิ. (กฐา. ๑๖๑)

[สิกขาบทนี้ (การชักส่อ)] มีสมุฏฐาน ๖ คือ ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๓ เหล่านี้คือ ... เมื่อภิกษุไม่รู้ข้อบัญญัติ หรือความเป็นผู้ควรชักส่อ รับข่าวสาสน์มาด้วยลักษณะพิเศษทางกาย[มีการผกศักระเป็นต้น] สอบถามเหมือนอย่างนั้น แล้วกลับมาบอกเหมือนอย่างนั้นเช่นกัน อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางกาย.

อจิตตกสรณคณ (น)

[อจิตตก + สรณคณ]

การถึงสรณะโดยไม่ตั้งใจ, สรณคณอันปราศจากเจตนา.

โย เม อยํ ภาเน กุจฺฉิตโตติ ก็ ปเนวฺ สรณํ คหิตํ โหติติ. น โหติ. อจิตตกสรณคณํ นาม นตฺถิ, อารกฺโข ปนสฺส ปจฺจุปฺภุจฺโิตว โหติ. อถ นํ ยทา มหฺลลกกาเล มาตาปิโตโร ตาต กุจฺฉิตเมว ตํ สรณํ คณฺหาปยิมฺหาติ สาเรณฺติ, โส จ สลฺลภฺเขตฺวา อหํ สรณํ คโต อุปาสโกติ สตี อุปฺปาเทติ, ตทา สรณํ คหิตํ นาม โหติ. (ม.อฎ. ๓/๒๒๖)

ในปาฐะว่า โย เม อโย ภนเต กุจจิกโต (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ลูกคนที่อยู่ในครรภ์ของหม่อมฉันนี้) ความว่า ถ้ามว่า ก็สละเป็นอันบุคคลถือเอาแล้วด้วยอาการอย่างนี้หรือตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะธรรมดากการถึงสละโดยไม่ตั้งใจ ย่อมไม่มี ส่วนการรักษาปรากฏชัดแล้วภายหลัง. ต่อมาในกาลใดมารดาบิดาเตือนให้กุมารนั้นระลึกในเวลาเขาเป็นผู้ใหญ่ว่า ลูกเอ๋ย ขณะที่ลูกอยู่ในครรภ์ แม่และพ่อให้ยึดถือสละนั้นแล้วและกุมารนั้นกำหนดได้ให้สติเกิดขึ้นว่า เราเป็นอุปาสกถึงสละแล้ว ในกาลนั้น สละชื่อว่าป็นอันบุคคลถือแล้ว.

อจิตตสิกขาปท (น)

[อจิตต + สิกขาปท]

สิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ, อจิตตสิกขาปท.

สจิตตกปกฺเขตติ อิทํ ภิกฺขเว อจิตตสิกขา-
ปทํ สนฺธาเยว วตฺตํ ยุตฺตํ. (กฺข.โย. ๑/๓๕๖)

คำว่า สจิตตกปกฺเขตติ นี้ ควรเพื่อกล่าวหมายถึงอจิตตสิกขาปท (สิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ) แน่นนอน.

[สิกขาปท คือ ส่วนที่ควรศึกษา หมายความว่า ส่วนหนึ่งที่ควรศึกษา อีกนัยหนึ่ง สิกขาปทคือเหตุแห่งสิกขา หมายถึงเหตุให้บรรลุอริสสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญสิกขา โดยองค์ธรรมคือวิริตติเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกับกามาวจรกุศลจิตและสัมปยุตตธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับวิริตติเจตสิกนั้น

คำว่า สิกขาปท มีความหมาย ๒ ประการ คือ ส่วนที่ควรศึกษา = สิกขิตพฺพานิ สิกขา, สิกขา-ภูตานิ ปทานิ สิกขาปทานิ (วิเสสนมฺรพพทกรรมธารยสมาส) เหตุแห่งสิกขา = สิกขายปทานิ สิกขาปทานิ (จฺณูจิตฺตปฺปฺริสสมาส)]

อจิตตกาปตติ (ถ)

[อจิตต + อาปตติ]

อาบัติที่เป็นอจิตตกะ, อาบัติที่ไม่มีเจตนา.

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีเจตนา มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตํ ยสฺสาติ อจิตตกา (อาบัติใดไม่มีเจตนา อาบัตินั้น ชื่อว่า อจิตตกะ)

อจิตตกาปตฺติ อจิตตโก อาปชฺชติ นาม.
ปจฺจา เทสฺเสโต สจิตฺตโก วุฏฺฐาติ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๖๘)

ภิกษุผู้ไม่มีความตั้งใจ (ไม่มีเจตนา) ชื่อว่า ย่อมต้องอาบัติที่เป็นอจิตตกะ. เมื่อแสดงเสียในภายหลัง (ภายหลังปลงอาบัติ) ชื่อว่า มีความตั้งใจออก.

อจิตตกาย (ปฺ,ติ)

[อจิตต + กาย]

รูปไม่มีใจครอง,

รูปอันไม่มีจิต, หมู่ธรรมอันไม่มีเจตนา.

อสมณกายนฺติ อนินฺทฺริยพทฺธํ อจิตตกายญจ
สมานํ เอตํ อเจตนํ ปชานํ ปจนาทิกมฺมกํ
เวสฺसानรํ อคฺคิ ปฺริจริตฺวา ปาปานิ กมฺมานิ
กโรนฺโต โลโก กถํ สุกตํ คมิสฺสติ.

(ชา.อฏ. ๗/๕๕.)

[อนินทริยพหุสมณกาย, เวสสสารี กมมกร์
ปชาณ. ชา. ๒/๒๓๕]

บทว่า อสมณกาย ความว่า ชาวโลกบ่าเรอ
ไฟอันได้ชื่อว่าเวสสสารี ซึ่งไม่เนื่องด้วย
ชีวิตินทรีย์ (อนินทริยพัทธรูป) เป็นรูปไม่มี
ใจครอง (ไม่มีจิตจะรู้สึกได้) ไม่มีความจงใจ
กระทำการกรรมมีการหุงต้มเป็นต้นแก่ประชาชน
แล้วกระทำการกรรมชั่ว จักไปสุคติได้อย่างไร.

[กาย=ร่างกาย หรือ หมู, กอง หมายถึงหมู หรือ
กองแห่งรูปธรรม หรือนามธรรมแล้วแต่กรณี
คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คถา ๑๐๘๔) กล่าว
ว่า กาย ศัพท์มีความหมาย ๒ นัยที่กล่าว
มานี้ ส่วนพจนานุกรมพระไตรปิฎกบาลีพม่า
(เล่ม ๕ หน้า ๕๖๗) กล่าวว่า กาย ศัพท์มีความ
หมาย ๑๖ นัย. ดู กาย.

คำว่า อจิตตกาย (รูปไม่มีใจครอง) เป็น
สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยูปการ
กล่าวถึงหมูแต่หมายเอาส่วน ตามปกติ กาย
(รูป) หมายถึงรูปทั้งหมด คือ อินทริยพัทธ-
รูป (รูปของสัตว์ที่มีใจครองอันเนื่องด้วย
ชีวิตินทรีย์) และอนินทริยพัทธรูป (รูปของ
สิ่งที่ไม่ใจครอง เช่น ภูเขา ต้นไม้ ดิน น้ำ
อันไม่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์) แต่ในที่นี้ หมายถึง
อนินทริยพัทธรูปเท่านั้น]

อจิตตवासिक (ติ)

[น + จิตตवासิก]

จิตตวส ศัพท์ + อิก ปัจจัย.

ไม่เป็นไปในอำนาจแห่งจิต, ผู้สรวมจิต.

อายุสมา สาริปุโต ปณณปารมิยา มตถก
ปโต, ปณณวาเยว จ จิตตํ อตตโน วเส
วตเตตุ สกโกติ, น ทุปปณโณ. ทุปปณโณ หิ
อุปปนุสส จิตตสส วเส วตเตตวา อโต จิต
จ วิปณฺหิตวาปิ กติปาเหเนว คิทิภาวํ ปตฺวา
อนยพฺยสนํ ปาปฺณาคิ. ตสฺมา เถรสฺส เอว
โหติ อโห วต สพฺรหฺมจารี อจิตตवासิกํ หุตฺวา
จิตตํ อตตโน วเส วตเตตฺวา สพฺพานสฺส
วิเสวติวิปณฺหิตานิ ภณฺชิตฺวา อีสกมฺปิ พหิ
นิภฺยมิตุํ อเทนตา วิปสฺสนํ วทฺเทตฺวา โลกุตฺตร-
ธมฺมํ สจฺฉิกเรยฺยฺนฺติ. (ม.อ. ๒/๑๕๘)

ท่านพระสารีบุตรถึงที่สุดแห่งปัญญาบารมี
ผู้มีปัญญาเท่านั้น สามารถให้จิตเป็นไปใน
อำนาจของตนได้ ผู้มีปัญญาทรมไม่สามารถ
ให้จิตเป็นไปในอำนาจของตนได้ จริ่งแท้ผู้มี
ปัญญาทรม เป็นไปในอำนาจแห่งจิตที่เกิดขึ้น
ดิ้นรนไปทุกด้าน เพียง ๒-๓ วัน ก็จะถึงความ
เป็นคฤหัสถ์ ประสบความฉิบหาย เพราะฉะนั้น
พระเถระ จึงมีอริยาตยอย่างนี้ว่า โฉนหนอ
เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายของเรา จะไม่เป็น
ไปในอำนาจแห่งจิต ยังจิตให้เป็นไปใน
อำนาจของตน ปราบความเสพคุ่น (ข้าศึก)
และความดิ้นรนทั้งหมดของจิตนั้น ไม่ให้(จิต)
ออกไปภายนอกแม้เล็กน้อย เจริญวิปัสสนา
ทำให้แจ้งโลกุตตรธรรม.

อจิตตวิกุชิตตก (ติ)

[น + จิตตวิกุชิตตก]

วิริชา ชิตตํ วิกุชิตตํ วิกุชิตตเมว วิกุชิตตก.

ไม่มีจิตฟุ้งซ่าน.

อจฺจนฺตํ ภาณเต นาคเสน อพฺภุตํ ภาณเต นาคเสน
 สฺทสฺสํ การณํ สฺทสฺสํ โอปมํ อกาลมรณสฺส
 ปริทีปนาย, ‘อตฺถิ อกาลมรณนฺติ อุตฺตานํ กตํ
 ปากฺกํ กตํ วิภูตํ, **อจิตฺตวิภิตฺโกปี**, ภาณเต
 นาคเสน มนุสฺสํ เอกเมเกนปี ตาว โอปมเมน
 นิภูจฺจ คจฺเจยฺย ‘อตฺถิ อกาลมรณนฺติ ก็ ปน
 มนุสฺสํ สเจตโน? ปจฺจโมปมเมเนวาทิ ภาณเต
 สญฺญตโต ‘อตฺถิ อกาลมรณนฺติ, อปี จ อปฺราปรํ
 นิพฺพาหนํ โสตุกาโม น สมฺปญฺจิณฺติ.

(มิลินท. ๒๙๗)

(พระเจ้ามิลินท์)

นำอัสจรรยจฺริง นำแปลกจฺริง พระคุณเจ้า
 นาคเสน ในการแสดงถึงความตายในเวลาที่ไม่สมควร
 ท่านแสดงเหตุผลได้ดี แสดง
 อุปมาได้ดี เป็นอันว่า ท่านทำให้เข้าใจง่ายแล้ว
 ทำให้ปรากฏแล้ว ทำให้ชัดเจนแล้วว่า ความ
 ตายในเวลาที่ไม่สมควรก็มีอยู่ พระคุณเจ้า
 นาคเสน คนผู้แม้เพียง**ไม่มีจิตฟุ้งซ่าน** ก็ถึง
 ความยอมรับว่า ความตายในเวลาที่ไม่สมควร
 ก็มีอยู่ เพราะอุปมาแต่ละอุปมานั้นเที่ยว จะ
 กล่าวไปใยถึงคนผู้จงใจจะรู้เล่า พระคุณเจ้า
 ด้วยอุปมาแรกเท่านั้น ข้าพเจ้าก็เข้าใจแล้วว่า
 ความตายในเวลาที่ไม่สมควรก็มีอยู่ แต่ว่า
 ข้าพเจ้าต้องการจะฟังคำแก้อย่างอื่น ๆ อีก จึง
 ยังไม่ยอมรับ.

อจิตตสมุฏฐาน (ติ)

[น + จิตตสมุฏฐาน]

สมุฏฐาน = ส + อุ + จา + ยุ มีรูปวิเคราะหฺว่า
 สมุฏจาติ เอเตนาติ สมุฏฐาน.

ไม่ใช่จิตตชรูป, ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, มีเหตุ
 เกิดเพราะไม่มีเจตนา, รูปอันมิใช่จิตตช, รูป
 อันเกิดเพราะกรรม อุตฺต อาหาร.

อติลหุปรวิตตณฺจ จิตฺตณฺติ เยน สหุปรปฺชชติ
 ตํ จิตฺตทฺขณํ รูปํ อุปรปฺชชมานเมวาทิ สกฺกา
 วตฺตํ. เตเนว หิ ตํ ปฏิสนฺธิโต อุกฺทํ **อจิตฺต-**
สมุฏฐานานํ อุตฺตนา สห อุปรปฺชชมานานํ น
 เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ ตทฺทนฺตรณฺจ ตํ
 จิตฺติปฺตตณฺติ ตทฺทนฺตรํ จิตฺตํ ตสฺส ปจฺจนาชาต-
 ปจฺจโย โหติ น สหชาติปจฺจโยติ.

(มูลฎี. ๒/๒๔)

อนึ่งจิตมีความเป็นไปเร็วยิ่งนัก จึงอาจกล่าวได้
 ว่า รูปย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับจิตได้ รูปจัดว่า
 เกิดขึ้นอยู่ในขณะจิต[ที่เป็นอุปาทาขณะ และ
 ภวังคขณะ]นั้น. ด้วยเหตุนี้ จิตนั้นจึงไม่เป็น
 อุปการะด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแก่รูป
 [สามอย่าง]**ที่ไม่ใช่จิตตชรูป** อันเกิดร่วมกับตน
 ในภายหลังจากปฏิสนธิกาล. นอกจากนี้รูปนั้น
 ได้ถึงฐิตีขณะในเวลาถัดจากปฏิสนธิจิตแล้ว
 ดังนั้น ภวังคจิตตวงแรกถัดจากปฏิสนธิจิต
 จึงเป็นปัจฉาชาติปัจจัยแก่รูปที่ถึงฐิตีขณะ
 ไม่เป็นสหชาติปัจจัย.

อจิตตีกต (ติ)

[น + จิตตีกต]

จิตฺตํ อจิตฺตํ กตณฺติ **อจิตฺตีกตํ**.

อจิตตีกต = อจิตต + อี + กต ลง อี ปัจจัย ในที่
 ประกอบด้วย กร ธาตุในอรรถกถาตีพิมพ์ภาวะ
 คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคย

มีมาก่อน ด้วยสูตรว่า ปจฺจยาพหฺนิจา นิปาตนา สิขณฺหิตฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จ ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนาสูตร) คัมภีร์โมคคัลลาน ไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) กล่าวว่า ให้ลง จี ปัจจัย (จี ปัจจัยที่มี จ เป็นอนุพันธ์) ในที่ประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุในอรรถ อนุตตัพภาวะด้วยสูตรว่า อนุตตตพฺภาวเ การาส- ภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ ด้วย ระยะเวลาสั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อ มี กร, อส และภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัย ท้ายศัพท์ ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง)

การลง อี ปัจจัยในอรรถอนุตตัพภาวะนั้น เป็น ได้ทั้งอาขยาตและกิตก์ เช่น ธวลิกลโรติ (ย่อม ทำให้เป็นสีขาว) ธวลิสียา (พึงเป็นสีขาว) ธวลิ- ภวติ (ย่อมเป็นสีขาว) ธวลิกาโร (การทำให้เป็น สีขาว) ธวลิภูโต (เป็นสีขาวแล้ว), พหุลิกลโรติ (ย่อมทำให้มาก) พหุลิสียา (พึงเป็นของมาก) พหุลิภวติ (ย่อมเป็นของมาก) พหุลิกลโต (การ ทำให้มาก) พหุลิภูโต (เป็นของมากแล้ว)

อนุตตัพภาวะ (อนุตตตพฺภาว) (ความมีอยู่ด้วย ระยะเวลาสั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน) มีรูป วิเคราะห์ตามคัมภีร์พาลาวตารคณฐิปทตถ วินิจจนฺตสํ (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) ว่า ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ), เตน อวตถนฺตเรณ ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตปฺปริส- สมมาส), อนุตตสฺส ตพฺภาโว อนุตตตพฺภาโว (ฉฺฉฐีตปฺปริสสมมาส). อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปล ว่า ความมีอยู่ด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคย มีมาก่อน มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์มุกทโพ-

ฏีกา (คำอธิบายสูตร ๔๙๕) ว่า ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) เตน รูปเณ ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตปฺปริสสมมาส) อนุตตสฺส ตพฺภาโว อนุตตตพฺภาโว (ฉฺฉฐีตปฺปริสสมมาส) ตันณบฺบสันสกฤตตฺถมีข้อความว่า อนุตตสฺย อชาตสฺย ตพฺภูเพณ ภาว อุตฺตปฺตติรฺอนุตตตพ- ภาวะ ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า อนุตตสฺ อชาตสฺส ตฺรูปเณ ภาโว อุตฺตปฺตติ อนุตตตพฺภาโว (ความมี อยู่ คือ ความเกิดขึ้นด้วยสภาพนั้นของสิ่ง ที่ไม่เคยมีมาก่อน คือ ที่ยังมีได้เกิดขึ้น). อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า ความมีอยู่ของสิ่ง ที่ไม่เคยมีมาก่อนนั้น ด้วยสภาพที่ไม่เคยมี มาก่อน มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์โมคคัลลาน นิสสัย (คำอธิบายสูตร ๑๑๙) ซึ่งอธิบายตาม ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสหิธานฐิปปนีวํ ภวนํ ภาโว (ภู + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) อนุตตสฺส ภาโว ตพฺภาโว (ฉฺฉฐีตปฺปริสสมมาส) อนุเตน ตพฺภาโว อนุตตตพฺภาโว (ตติยาตปฺปริสสมมาส)]

(๑) ไม่นับถือ, ไม่เคารพ, ไม่ยำเกรง.

นามํ นาม เทว นามานิ หีนญจ นามํ อุกกฏญจ นามํ. หีนํ นาม นามํ อวกณฺณกํ, ชวกณฺณกํ, ธนิกฺกจกํ สวิกฺกจกํ กุลลพฺพกํ เตสฺ เตสฺ วา ปน ชนปฺเทสฺ โอนฺณมาตํ อวณฺณมาตํ หีพิตํ ปริภุตํ อจิตฺติกถํ เอตํ หีนํ นาม นามํ. อุกกฏจํ นาม นามํ พุทฺธปฺปปฏิสฺสยฺตตํ ธมฺมปฺปปฏิสฺสยฺตตํ สงฺฆปฺปปฏิสฺสยฺตตํ เตสฺ เตสฺ วา ปน ชนปฺเทสฺ อโนณฺณมาตํ อนวณฺณมาตํ อหีพิตํ อปริภุตํ จิตฺติ- กถํ เอตํ อุกกฏจํ นาม นามํ. (วิ. ๒/๘)

ที่ชื่อว่า ชื่อ ได้แก่ ชื่อ ๒ อย่าง คือ ชื่อเลว ชื่อดี. ที่ชื่อว่า ชื่อเลว ได้แก่ ชื่ออวกัณณะ ชื่อชวกัณณะ ชื่อธัญญะ ชื่อสัพพัญญะ ชื่อกุลวัณณะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อที่เขาเหยยหยันเหยียดหยาม เกลียดชัง ดูหมิ่น **ไม่นับถือกัน** ในท้องถิ่นนั้นๆ นี่จัดเป็นชื่อเลว. ที่ชื่อว่า ชื่อดี ได้แก่ ชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธ ที่เกี่ยวข้องกับพระธรรม ที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อที่เขาไม่เหยยหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่น **นับถือกัน** ในท้องถิ่นนั้นๆ นี่จัดเป็นชื่อดี.

อจิตรีกตุนติ น ครุกติ. (วิ.อฎ. ๓/๕)

บทว่า อจิตรีกต (ไม่นับถือ) ได้แก่ ไม่ทำความเคารพ.

(๒) ไม่ทำความเคารพ, ไม่ทำความยำเกรง, ไม่นอบน้อม-ไม่อ่อนน้อม.

อล โข ปายาสี ราชญโณ อสกุจจํ ทานํ ทตฺวา อสทตฺตา ทานํ ทตฺวา อจิตรีกตํ ทานํ ทตฺวา อปวิทุํ ทานํ ทตฺวา กายสฺส เกทา ปรี มรณา จาตุมาหาราชิกานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปฺปชฺชิสฺสญฺญํ เสรีสํ วิมานํ. (ที. ๒/๒๘๒)

ต่อมา เพราะเหตุที่พระเจ้าปายาสีทรงให้ทานโดยไม่เคารพ ไม่ทรงให้ทานด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ ทรงให้ทาน**ไม่ทำความยำเกรง** แต่ทรงให้ทานอย่างโยนทิ้ง หลังจากถึงชีพตักษัยแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราช คือ ได้วิมานว่างเปล่าชื่อเสรีสวิมาน.

อจิตรีกตุนติ จิตฺตการวิริตํ, น จิตฺตการมฺปิ ปจฺจุปฺปญาเปตฺวา น ปณฺีตจิตฺตํ กตฺวา อทาสี.

(ที.อฎ. ๒/๔๐๒)

บทว่า อจิตรีกต (ไม่ทำความยำเกรง) คือ เว้นการทำความยำเกรงให้ทาน. ไม่เข้าไปตั้งแม้การทำความยำเกรง ไม่กระทำจิตให้ประณีตให้ทาน.

อจิตรีกตวา (กริ/วิ)

[น + จิตฺตีกตวา]

ไม่ทำความอ่อนน้อม, ไม่ทำความเคารพแล้ว, ไม่ยำเกรงแล้ว.

ปณฺิจิมาณี ภิกฺขเว อสฺสปฺริสทานานิ. กตฺมานิ ปณฺจ? อสกุจจํ เทติ อจิตรีกตฺวา เทติ อสทตฺตา เทติ อปวิทุํ เทติ อนาคมนทิกฺขุจิโก เทติ. (อ. ๒/๑๕๑, ๓/๑๙๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสฺสปฺริสทาน (ทานของอัสตบุรุษ) ๕ ประการนี้ ๕ ประการอะไรบ้าง คือให้โดยไม่เคารพ ให้โดยไม่**ทำความอ่อนน้อม** ไม่ให้ด้วยมือตนเอง ให้ของที่เป็นเดน ไม่เห็นผลทานที่จะพึงมาถึงก็ให้

อจิตรีกตวา เทตฺติ อจิตรีกาเรน อคารวเสน เทติ. (อ.อฎ. ๓/๕๓)

สองบทว่า อจิตรีกตวา เทติ (ให้โดยไม่ทำความอ่อนน้อม) ได้แก่ ให้โดยไม่ทำความยำเกรง คือ โดยอำนาจความไม่เคารพ.

อจิตรีกตวา เทตฺติ อจิตรีกาเรน ทกฺขิณฺเญเย อคารเวน เทติ. (อ.อฎ. ๓/๒๕๗)

สองบทว่า อจิตฺตการกตวา เทติ (ให้โดยไม่ทำ ความอ่อนน้อม) คือ ให้โดยไม่ทำความยำเกรง คือ โดยไม่เคารพทักษิณบุคคล.

[ทักษิณเณย=ทักษิณา + เณยลง เณยย ปัจจัย ในความหมาย ควรแก่งั้น เป็นตัน ด้วย จ ศัพท์[ในสูตรว่า ณ ราคา เตนรตตํ ตสเสท- มณตเถสุ จ] ทักษิณมรหิตติ ทักษิณเณโย (ผู้ควรแก้ทักษิณา ชื่อว่า ทักษิณเณยะ ได้แก่ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก)]

อจิตฺตการ (ป)

[น + จิตฺตการ]

ความไม่ยำเกรง, ไม่ทำความเคารพยำเกรง, ความไม่นอบน้อม - ไม่อ่อนน้อม.

กตม อนาทริย?

ย อนาทริย อนาทรตา อคารวตา อปฺปติส- สวตา อนทฺทา อนทฺทายนา อนทฺทายิตตตํ อสึลฺลย อจิตฺตการโร อิห วุจฺจติ อนาทริย.

(อภิ.วิ. ๓๘๕)

อนาทริยะ เป็นไหน ความไม่เอื้อเฟื้อ กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ความไม่เชื่อถือ กิริยาที่ไม่เชื่อถือ ภาวะที่ไม่เชื่อถือ ความไม่มีศีล ความไม่ยำเกรง นี้ เรียกว่า อนาทริยะ.

อจิตฺตการโรติ ครุจิตฺตการสฺส อกรณ.

(อภิ.อฎ. ๒/๔๘๑)

บทว่า อจิตฺตการโร (ความไม่ยำเกรง) ได้แก่ การไม่ทำความเคารพยำเกรง.

[โอวาท อนาทียนวเสน อนาทรสฺส ภาโว อนาทริย (คำว่า อนาทริยะ (ความไม่เคารพ) คือ ภาวะของบุคคลผู้ไม่เคารพ โดยเนื่อง ด้วยการไม่รับเอาโอวาท]

อจิตฺตการกต (ติ)

[น + จิตฺตการกต]

ไม่ทำความยำเกรง, ไม่ทำความเคารพ, ไม่ทำความอ่อนน้อม - ไม่ทำความนอบน้อม, ปราศจากการนับถือ.

กถํ สงฺฆคโต กายิกํ ปาคพฺภิกํ ทสฺเสติ? อิเธกฺขจฺจ สงฺฆคโต อจิตฺตการกโต เถเร ภิกฺขุ ฆมฺมญฺญนโตปิ ติฏฺฐจฺติ ฆมฺมญฺญนโตปิ นิสิตฺติ ปฺรโตปิ ติฏฺฐจฺติ ปฺรโตปิ นิสิตฺติ อฺจุเจปิ อาสเน นิสิตฺติ สสึสํ ปารุปีตฺวาปิ นิสิตฺติ จิตโกปิ ภณฺติ พหาวิกุเชปโกปิ ภณฺติ. เอวํ สงฺฆคโต กายิกํ ปาคพฺภิกํ ทสฺเสติ.

(มหานิ. ๑๗๕)

ภิกษุอยู่ในหมู่สงฆ์ แสดงความคะนองทางกาย เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ อยู่ในหมู่สงฆ์ ไม่ทำความยำเกรง ยืนเบียดเสียดภิกษุ เถาะบ้าง นั่งเบียดเสียดบ้าง ยืนบังหน้าบ้าง นั่งบังหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะ บ้าง ยืนพุดบ้าง แกว่งแขนพุดบ้าง ภิกษุอยู่ในหมู่สงฆ์ แสดงความคะนองทางกาย เป็นอย่างนี้.

อจิตฺตการกโตติ พหุমানกิริยรหิตो.

(มหานิ.อฎ. ๒๙๔)

บทว่า อจิตติการกโต (ไม่ทำความยำเกรง)
คือ เว้นจากการทำความนับถือมาก.

อจินตก (ติ)

[น + จินตก]

ผู้ไม่คิด, ผู้ไม่มีหวัง.

ดู สุตตนิ.อฏ. ๑/๗๓ (สี. ต่างกัน)

อจินตนิย (ติ)

[น + จินตนิย]

จินต ชาติ (จินตเน) + อนิย.

อันใครๆ ไม่ควรคิด, อันใครๆ ไม่พึงคิด, คาค
ไม่ถึง, อจินไตย.

โส โอพาริเก สุขุโมชาปกุชิปนโต เทวาน น
ปริณมติ. เทวา हि สุขุมสรีรา เตส โอพาริโก
มนุสสาหาโร น สมมา ปริณมติ. มนุสสานมปิ
น ปริณมติ. มนุสสา हि โอพาริกสรีรา เตส สุขุม
ทิพฺโพชา น สมมา ปริณมติ. ตถาคตสฺส ปน
ปกตอคคินาว ปริณมติ สมมา ชีรติ. กายพล-
ญาณพลปฺปภาเวนาคิ เอเก ตถาคตสาวกสฺส
ชีณาสวสฺเสตํ สมามิพลน มตฺตตมฺมุตาย จ
ปริณมติ อิตเรสํ อิหิมินฺดานมปิ น ปริณมติ.
อจินตนิยฺ วา เอตถ การณํ พุทฺธวิสัย เอโสติ

(สุตตนิ.อฏ.๑/๑๓๘)

ข้าวยาสนั้น ย่อมไม่ย่อยสำหรับพวกเทวดา
เพราะใส่อชะอันละเอียดในของที่ยาบ
เพราะเหล่าเทวดามีร่างกายสุขุม อาหารของ
มนุษย์ที่ยาบ ย่อมไม่ย่อยโดยชอบแก่
เทวดาเหล่านั้น. ย่อมไม่ย่อยแม้แก่มนุษย์

ทั้งหลาย เพราะเหล่านมนุษย์มีร่างกายหยาบ
ทิพฺโพชะอันละเอียด ย่อมไม่ย่อยโดยชอบ
แก่มนุษย์เหล่านั้น. แต่สำหรับพระตถาคต
ย่อมย่อยตามไฟธาตุปกติ ย่อมย่อยโดยชอบ.
อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ตามอำนาจแห่ง กำลัง
กายและกำลังญาณ และย่อมย่อยสำหรับพระ
ชีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ด้วยกำลัง
สมาธิและด้วยความเป็นผู้รู้จักประมาณ ย่อม
ไม่ย่อยสำหรับบุคคลนอกนี้แม้จะมีฤทธิ์
อีกนัยหนึ่ง เหตุในเรื่องนี้เป็นอจินไตย (สิ่งที่
ไม่ควรคิด) นั้นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า.

อจินตยนุต (ติ)

[น + จินตยนุต]

จินตยนุต = จินต (จินตเน) + ญ + อนุต.

ไม่คิดอยู่, เมื่อไม่คิด.

นาจินตยนุตฺโต ปริโส

วิเสสมชิตฺจจฺฉติ

จินติตสฺส ผลํ ปสฺส

มุตฺโตสฺมิ วรพฺพนฺธนา. (ชา. ๑/๒๗)

(นกกระจาบโพธิสัตว์บอกอุบายที่รอดชีวิต
มาได้ว่า)

คนเมื่อไม่คิด ก็ไม่ได้บรรลุคุณธรรมวิเศษ
ท่านจงดูผลกรรมที่เราคิดแล้ว เราพ้นแล้วจาก
การถูกฆ่าและการจองจำ[ด้วยอุบายนั้น].

อจินตยฺ (กฺริ/อา)

[อ + จินต ชาติ (จินตย) + ญ + อฺ]

ได้คิดแล้ว. ดู จินตติ

ลง อ อาคมด้วยสูตร (ภจ.๕๑๙) ว่า อการากโม
หิยุตฺตนีอชฺชตฺตีกาลาติปฺตตีสุ (ลง อ อักษร
เป็นอาคมหน้าธาตุ ในเพราะหิยุตฺตนีวิภตฺติ
อชฺชตฺตนีวิภตฺติ หรือกาลาติปฺตตีวิภตฺติ ในบาง
แห่ง), ลง ญญ วิภตฺตปัจจยํทํยาธาตุและให้
ชื่อว่า การิตะ ด้วยสูตร (ภจ.๕๕๒) ว่า จุราทิต
เณณฺยา, ลง ญ อนุพันธด้วยสูตร (ภจ.๕๒๓)
ว่า การิตานํ โณ โลป.

ความจริงการลง อ อาคมด้วยสูตรนี้ควรจะลง
ทํยาธาตุ ไม่ใช่ลงหน้าธาตุเนื่องด้วยสูตรนี้
มีนิมิตตะคือวิภตฺติ จึงควรลง อ อาคมทํยาธาตุ
ที่อยู่ติดกับนิมิตตะ (วิภตฺติ) แต่ในที่นี้ลงหน้า
ธาตุห่างจากวิภตฺติซึ่งเป็นนิมิตตะ ทั้งนี้เพราะถือ
ตามตัวอย่างที่ปรากฏในพระบาลีเป็นหลัก และ
ที่สุดธาตุนี้ก็มีสระอยู่แล้ว (สระของวิภตฺต
ปัจจย) หากลงไปก็จะถูกลบซึ่งไม่มีประโยชน์
แต่อย่างใด ดังที่โบราณจารย์กล่าวไว้ว่า

สตีสุเรปํ ธาตฺวนฺเต

ปฺนาการากมสฺสึช

นिरตฺถตฺตา ปโยคานุ-

โรธา ธาตฺวาทิต อยํ.

เมื่อมีสระที่สุดธาตุอยู่ การลง อ อาคมนี้ ย่อม
ลงข้างหน้าธาตุโดยคล้อยตามตัวอย่าง[ใน
พระบาลี] เพราะการลง อ อาคมอีกในที่สุด
แห่งธาตุนี้ไม่มีประโยชน์[แต่อย่างใด]

อจินฺติต (ติ)

[น + จินฺติต]

อันใครๆ ไม่คิดแล้ว, ไม่ได้คิดแล้ว.

อจินฺติตมฺปิ ภวติ

จินฺติตมฺปิ วินสฺสตี

น หิ จินฺตามยา โภคา

อิตฺถียา ปุริสสฺส วา. (ชา. ๒/๑๖๐)

(ต่อมาพระโพธิสัตว์ ได้ครองราชสมบัติใน
เมืองมิถิลาแล้ว ทรงระลึกถึงผลแห่งความ
เพียรชอบของพระองค์ทรงเปล่งอุทานด้วย
กำลังปีติว่า)

แม้สิ่งอันเราไม่คิดไว้ (สิ่งที่ไม่ได้คิด) กลับ
เป็นไปได้ แม้สิ่งอันเราคิดแล้ว (สิ่งที่คิดแล้ว)
กลับพินาศไป ทรัพย์สมบัติทั้งหลายของ
หญิงหรือชาย หาได้สำเร็จด้วยความคิดไม่.

อจินฺติตปุพฺพ (ติ)

[อจินฺติต + ปุพฺพ]

ไม่เคยคิดแล้ว.

จินฺติตปุพฺพ = จินฺติตํ ปุพฺพนฺติ จินฺติตปุพฺพํ
(อันตนคิดแล้วในกาลก่อน ชื่อว่า จินตปุพพะ).

น จินฺตปุพฺพ = อจินฺตปุพฺพ.

อพฺภกฺขานนฺติ อทฺธิจฺจอสฺสอจินฺติตปุพฺพํ
อิทํ สนฺธิจฺเจทาทิกมฺมํ, อิทํ วา ราชูปราธิต-
กมฺมํ ตยา กตฺตุนฺติ เอวรูปํ ทารุณํ อพฺภกฺขานํ
วา. (ธมฺม.อฏฺ. ๒/๔๕)

บทว่า อพฺภกฺขานํ (กล่าวคู่) ความว่า การถูก
กล่าวคู่อย่างร้ายแรงเห็นปานนี้ว่า กรรมมีการ
ตัดที่ต่อเป็นต้นนี้ก็ดี กรรมคือการประพฤดิ
ผิดในพระราชานี้ก็ดี อันเจ้าทำแล้ว ซึ่งตน
ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน และไม่เคยคิดแล้ว.

[คำว่า **เอวรูป** (เห็นปานนี้) แปลโดยศัพท์ได้ ๒ นัย คือ อันมีอย่างนี้เป็นรูป และอันมีสภาพอย่างนี้, อันมีอย่างนี้เป็นสภาพ (การถูกกล่าวต่ออย่างร้ายแรงอันมีสภาพอย่างนี้) แท้จริงแล้ว รูป ศัพท์มีอรรถ ๑๐ อย่าง ตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา คาทา ๘๒๕) ว่า

ขนฺธ ภาเว นิमितฺตมฺหิ

รูป วณฺณ จ ปจฺจย

สภาวะสทฺทสณฺจาน-

รูปชฺฌานวปฺปสุ จ.

รูป ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ชั้น (รูป-ชั้น), ภพ (รูปภพ), เครื่องหมาย, สี, เหตุ, สภาพ (สภาวะ), รูปศัพท์, รูปร่าง, รูปฉาน, และร่างกาย]

อจินติตุ (ป)

[น + จินติตุ] ไม่คิด.

จินติตุ = จินต (จินตาย) + อิ + ตฺ. ลง ตฺ ปัจจัย
ท้ายจินต ชาติด้วยสูตร (กจ.๕๒๗) ว่า สพฺพโต
ณฺฐตฺวา วี วา.

อวิตกฺกิตาติ อวิตกฺกิตาโร อจินติตาโร.

(ชา.อฎ. ๖/๕๓)

บทว่า อวิตกฺกิตา ได้แก่ ไม่ตรึก คือ ไม่คิด.

อจินตีย (ติ)

[น + จินตีย]

อัน...ไม่พึงคิด - ไม่สามารถคิด - ไม่ควรคิด,
ที่พ้นความคิด, คาคคเนไม่ไ้ได้, อจินตีย.

จินตีย = จินต ชาติ (จินตาย) + อิ อาคม +
ณฺย ปัจจัย. จินฺเตตฺตพฺพนฺติ จินฺตียํ. ลง ณฺย
ปัจจัยท้าย จินต ชาติในกรรมวาจกด้วยสูตร
(กจ.๕๔๑) ว่า ณฺโย จ, ลป ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร
(กจ.๕๒๓) ว่า การิตาน โณ โลป, ลง อิ อาคม
ด้วยสูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมมิกาโร.

เอวํ อจินฺตียา พุทฺธา

พุทฺธมฺมา อจินฺตียา

อจินฺตียะ ปสนฺนํ

วิปาโก โหติ อจินฺตียะ. (อป. ๑/๗)

ตามที่กล่าวมานี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็น
อจินตีย ธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็
เป็นอจินตีย สำหรับผู้ที่เลื่อมใสในอจินตีย
ย่อมมีวิบากเป็นอจินตีย.

อจินฺตียา จินฺเตตฺตํ อสภฺกุกฺเณยฺยา.

(อป.อฎ. ๑/๑๒๗)

อจินตีย คือ อันใครๆ ไม่สามารถคิด.

[คัมภีร์กัจจายนะแสดงกิจปัจจัยไว้ ๕ คือ
ตพฺพ, อนฺนีย, ณฺย, เตยฺย, ริจฺจ. ตพฺพ, อนฺนีย
ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานิยา,
ณฺย ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า ณฺโย จ, เตยฺย
ปัจจัยลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ณฺโย จ, ริจฺจ
ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า กรมฺหา ริจฺจ. เตยฺย
ปัจจัย เช่น ภาเตยฺย (สิ่งที่บุคคลพึงรู้) ริจฺจ
ปัจจัย เช่น ภจฺจ (สิ่งที่บุคคลพึงเลี้ยงดู)

บทว่า อจินฺตียา (อจินตีย) ในอรรถกถา
ได้อธิบายว่า อสภฺกุกฺเณยฺยา (ไม่สามารถ)
เพื่อแสดงว่า ณฺย ปัจจัยในบทนี้มีอรรถวิธี

(สามารถ) มิใช่มีอรรถอระหะ (สมควร) เป็นต้น
เกี่ยวกับเรื่องนี้มีข้อสังเกตว่า กิจปัจจุบัน
นอกจากจะใช้ลงในอรรถกรรมวาทก และ
ภาววาทแล้ว ยังมีความหมายพิเศษอีก คือ
มีอรรถสมควร (อระหะ) แปลว่า ฟัง หรือ ควร,
สามารถ (สักกะ) แปลว่า ได้, บอกให้ทำ (เปสะ)
แปลว่า จง, อนุญาต (อติสัคคะ) แปลว่า ได้,
บอกเวลาที่มาถึง (ปัตตกาละ) แปลว่า จำต้อง,
แน่นอน (อวัสสกะ) แปลว่า ต้อง, นี่สินค้ำ
ชำระ (อธมิตะ) แปลว่า ต้อง.

ความหมายพิเศษนี้ มิใช่สาธนะโดยตรง แต่
เป็นความหมายเพิ่มเติมซึ่งปรากฏในสาธนะ
เหล่านั้น ข้อความข้างต้นกล่าวตามไวยากรณ์
สันสกฤตตั้งข้อความว่า

เย เอเต ภาวกมฺเมสุ

วิหิตา ตพฺพาโท

เต อหวิธึสุ จ วุตตพฺพา.

ปัจจัยเหล่านี้มี ตพฺพ เป็นต้นลงในภาววาท
และกรรมวาท ปัจจัยเหล่านั้นฟังกล่าวไว้ใน
อรรถว่า สมควร และสามารถ เป็นต้น]

(ก) อจินฺตีย, ฐานะอันพ้นวิสัยแห่งการคิด, ฐานะอันพ้นวิสัยแห่งการคาดคะเน.

พุทฺธานํ วา สภาวา อจินฺตียา จินฺเตตุ
อสกุญฺเณยา, อจินฺตียะ จินฺตาวิสยาติกฺกนฺเต
ปสนฺนํ เทวมนุสฺसानํ วิปาโก เทวมนุสฺส-
สมฺปตฺตินิพฺพานสมฺปตฺติสงฺขาโต จินฺเตตุ
อสกุญฺเณโย สงฺขยาติกฺกนฺโต โหติ ภาวติ.

(อป. ๑/๑๒๘)

อีกนัยหนึ่ง สภาวะแห่งพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย
เป็นอจินฺตีย คือใคร ๆ ไม่สามารถเพื่่อจะคิด
วิพากษ์กล่าวคือเทวสมบัติ มนุษย์สมบัติ และ
นิพพานสมบัติของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เป็นอจินฺตีย คือในฐานะ
อันพ้นวิสัยแห่งการคิด เป็นสิ่งที่อันใคร ๆ ไม่
สามารถคิด คือล่วงพ้นจากการที่จะนับได้.

ดู อจินฺตียะ

(ข) อจินฺตีย, ฐานะอันพ้นวิสัยที่จะนับได้.

อจินฺตียะ จินฺตาวิสยาติกฺกนฺเต ปสนฺนํ
เทวมนุสฺसानํ วิปาโก เทวมนุสฺสสมฺปตฺติ-
นิพฺพานสมฺปตฺติสงฺขาโต จินฺเตตุ อสกุญฺเณโย
สงฺขยาติกฺกนฺโต โหติ ภาวติ. (อป. ๑/๑๒๘)

วิพากษ์กล่าวคือเทวสมบัติ มนุษย์สมบัติ และ
นิพพานสมบัติของเหล่าเทวดาและมนุษย์
ผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เป็นอจินฺตีย คือ ในฐานะ
อันพ้นวิสัยแห่งการคิด ย่อมเป็นอันใคร ๆ ไม่
สามารถคิด คือ ล่วงพ้นจากการที่จะนับได้ (ไม่
สามารถคำนวณนับได้).

ดู อจินฺตียะ

(ค) อันใคร ๆ ไม่พึงคิด - ไม่พึงคาดคะเน, ฐานะที่พ้นความคิด - ประมาณไม่ได้.

ปชาปตี ตสฺส สุนิมฺมิตสฺส

อจินฺตียะ กมฺมิปาโก ตสฺสา

ยเมตํ ปุจฺฉสิ กุหิ อูปฺปนฺนา สาทิ

ตํ เต วียากาสี อนณฺณภา อหํ. (วิมาน. ๖๒)

(เทพธิดานั้นตอบว่า)

(นางวิสาขามหาอุบาสิกา) เป็นปชาบดีของ
ท้าวสุนิมิตเทวราชนั้น วิบากแห่งกรรม (ผล
กรรม) ของนาง **อันใคร ๆ ไม่พึงคิด** ดิฉันได้
ชี้แจงคำถามที่พระคุณเจ้าถามถึงสถานที่
ที่นางเกิดแต่พระคุณเจ้าแล้ว ตามความ
เป็นจริง.

อจินฺตีย **กมฺมวิปาก** **ตสฺสา** **ติ** **วิภตฺติ** **โล**
ก **ต** **วา** **นิ** **ท** **เท** **โส**, **ต** **ส** **สา** **ม** **ม** **ส** **ข** **ิ** **ยา** **นิ** **ม** **มา** **น** **ร** **ติ** **สุ**
นิ **พ** **พ** **ต** **ต** **าย** **ก** **ม** **ม** **วิ** **ป** **า** **โก** **ป** **ุ** **ญ** **ญ** **ก** **ม** **ม** **ส** **ส** **วิ** **ป** **า** **ก** **-**
ภ **ู** **ต** **า** **ท** **ิ** **พ** **ุ** **พ** **ส** **ม** **ป** **ต** **ติ** **อ** **จินฺต** **ิ** **ยา** **อ** **ป** **ป** **เม** **ย** **ยา** **ติ**
อ **ตฺ** **โ** **เถ**. (วิมาน.อฏฺ. ๑๗ - ๕๖)

บาทคาถาว่า **อจินฺตีย** **กมฺมวิปาก** **ตสฺสา**
เป็นนิทเทสชี้แจงถึงการลบลวิภตฺติ. ความว่า
วิบากแห่งกรรม (ผลกรรม) ของเพื่อนหญิง
ของดิฉันผู้เกิดในสวรรค์ชั้นนิมมานรตินั้น
เป็นวิบากแห่งบุญกรรม (ผลกรรม) คือ เป็น
ทิพยสมบัติ **อันใคร ๆ ไม่พึงคิด** คือ ไม่พึง
ประมาณ (ประมาณไม่ได้).

[**กมฺมวิปาก** (ผลกรรม) เป็นสำนวนทางภาษา
ที่เรียกว่า การอุปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ
แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = กรรม, ผล = จิต
อุตุ หรืออาหารซึ่งมีกรรมเป็นเหตุ)

กมฺมวิปาก = (**กมฺม** **วิ** **ป** **า** **ก**) **ล** **บ** **น** **ิ** **ค** **ค** **ห** **ิ** **ต** เพื่อรักษา
ฉันทลักษณ์ กล่าวคือ บาทคาถาที่ ๒ นี้เป็น
อุเพนทวิเชียรคาถา ที่มี ช ต ช คณะและครุ
๒ พยางค์ (๑๒๑, ๒๒๑, ๑๒๑, ๒ ๒) ดังนั้น
จึงลบลนิคคหิตที่ ก (๒) เป็น ก (๑) ดังที่คัมภีร์
กัจจายนะ (กจ.๓๙) ว่า พุณฺณเ จ (นิคคหิต
ย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะ

เบื้องหลังในบางแห่ง). ในคัมภีร์สัททนีติ สุตต
มาลา (สูตร ๑๔๗) กล่าวว่า โลป (เมื่อมีสระ
หรือพยัญชนะอยู่หลัง ลบลนิคคหิตได้บ้าง) ใน
วุตติ (คำอธิบายสูตร ๕๔) ของรูปสัททนิท
ได้แสดงถึงเหตุแห่งการลบลนิคคหิตไว้อย่าง
ชัดเจนว่า นิคคหิต โข พุณฺณเ จ ปเร โลป
ปปโปติ กวจิ ฉนฺทานุรฺกขณาทิมฺหิ (นิคคหิต
แล ย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะ
เบื้องหลังในบางแห่งคือในที่รักษฉันทลักษณ์
เป็นต้น) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น อริยสจฺจาน
ทสฺสนํ (การเห็นอริยสัจจ์) ลบลนิคคหิต เพื่อ
เป็น ช คณะ (๑๒๑), สนฺตา วาจา จ กมฺม จ
ลบลนิคคหิต เพื่อเป็น ช คณะ (๑๒๑)

อาทิ ศัพท์ใน ฉนฺทานุรฺกขณาทิมฺหิ (ในที่รักษ
ฉันทลักษณ์เป็นต้น) หมายถึง ตำแหน่งที่
ออกเสียงง่ายในร้อยแก้ว (วาจาสิทธิฎฐะ)

วียากาสี (ชี้แจง=ตอบ) = **ว** **ิ** **อา** **กา** **สี** **แ** **ล** **ง** **อ**
ที่ **วิ** เป็น **ย** = **พ** **ย** **แ** **ล** **ง** **พ** **ย** เป็น **ว** **ิ** **ย** ด้วยหลัก
นิรุตตินัย ที่เรียกว่า ปสารถนัย (การยัดคำ
หมายถึงการเพิ่มพยางค์ในบท) ส่วนในคัมภีร์
นิรุตติที่ปนี (สูตร ๓๙) กล่าวว่า ให้แปลง **อ** ที่ **วิ**
เป็น **อ** **ิ** **ย** = **ว** **ิ** **ย** + **อา** **กา** **สี** = **ว** **ิ** **ย** **า** **กา** **สี**.

การยัดคำ (ปสารถนัย) คือการเพิ่มพยางค์
ในบาทคาถา เพื่อต้องตามฉันทลักษณ์ เพราะ
ในบาทคาถาที่ ๔ นี้เป็นอินทรวงศ์คาถา ๑๒
พยางค์ ประกอบด้วย ต ต ช ร คณะ (๒๒๑,
๒๒๑, ๑๒๑, ๒๑๒) ดังนั้น บทว่า **ว** **ิ** **อา** **กา** **สี**
จึงต้องแปลง **อ** ที่ **วิ** เป็น **ย** เพื่อเพิ่มพยางค์
ให้เป็น ต คณะ (๒๒๑) ส่วนในคาถา รูปว่า
ว **ิ** **ย** **า** **กา** **สี** คำว่า **สี** (๒) ให้ถือว่าเป็นลหุ (๑)

อจินฺตโยติ อจินฺเตยฺยานภาโว.

(วิมาน.อฏฺ. ๓๑๙)

บทว่า อจินฺเตยฺโย (มีอานุภาพอันใครๆ ไม่ควรคิด) คือ มีอานุภาพสุดที่จะคาดคิด.

[สระบัว ๒ ศัพท์ คือ ภิสินี, อมฺพฺขินี, สระบัว ยังมีอีกหลายศัพท์ เช่น นพินี, ปงฺกขินี, วิสินี, สโรชนี, ปทฺมินี เป็นต้น. ธา.๖๘๙]

อจินเตตฺวา (กริวิ)

[น + จินเตตฺวา] ไม่คิดแล้ว.

จินฺต (จินฺตเน) + เณ + อิ + ตฺวา.

สุมุโข จ อจินเตตฺวา

วิสขฺชิ ผนฺรํ คิริ

ภาวโทสมนญฺญา

อสมฺมากายํ วิหฺงคโม. (ชา. ๒/๙๘)

(พระราชาตรัสตอบว่า)

ส่วนหงส์สุมุขะนี้ ไม่คิดแล้ว (ไม่ทันคิด) ไม่ทราบความประทุษร้ายแห่งจิตต่อข้าพระองค์ จึงได้เปล่งวาจาอันหยาบคายออกมา.

อจินเตยฺย (ติ) (ส - อจินฺตย)

[น + จินเตยฺย]

อจินฺตย, สิ่งที่ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด, พ้นความคิด, คาดคะเนไม่ได้.

จินเตยฺย = จินฺต (จินฺตเน) + ญฺย. ลง ญฺย ปัจจัย
ท่าย จินฺต ชาติในกรรมวาทด้วยสูตร (กจ. ๕๔๑) ว่า ญโย จ, ลง ญ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ. ๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ โลปํ, ลง อิ อาคม ด้วย

สูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมมิกาโร, พฤทธิ อี เป็นเอ (อิการสฺเสกาโร วุทธิ), ชอนฺย (ยการสฺส ทฺวิตตํ).

จตุตาริมา นี ภิกฺขเว อจินฺเตยฺยานิ น จินฺเตตฺตพฺพานิ ยานิ จินฺเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺส. (อ. ๑/๓๙๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อจินฺตย (เรื่องไม่ควรคิด) ๔ ประการนี้ อันใครๆ ไม่ควรคิด (หาก) ใครคิด พึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้า (จะเกิด) ความเดือดร้อน.

อจินฺเตยฺยานีติ จินฺเตตฺตํ อပ္ฺพตฺตานี.

(อ.อฏฺ. ๒/๓๑๙)

บทว่า อจินฺเตยฺยานิ คือ ไม่ควรคิด.

ชานามิ อาวุโสติ มตสฺสรี อนุจฺหิตฺวา กเถตฺตํ สมตฺถํ นาม นตฺถิ, อิํ กถํ กเถสฺสิตฺติ. พุทฺธานุภาเวเน. ภควา กิร โกรกฺขตฺตยํ อสุรโยนฺโต อาเนตฺวา สรีเร อธิโมเจตฺวา กถาเปสฺสิ. ตเมว วา สรีรํ กถาเปสฺสิ, อจินฺเตยฺโย हि พุทฺธวิสโย.

(ที.อฏฺ. ๓/๗)

ถามว่า:ขึ้นชื่อว่าซากศพที่สามารถถูกรื้อขึ้นมาพูดว่า "ผู้มีอายุ เรา" หามีไม่ แต่ซากศพนี้พูดได้อย่างไร ตอบว่า:ซากศพพูดได้ด้วยพุทธานุภาพ ดังสติบมาว่า พระผู้มีพระภาคนำโกรชัตติยะมาจากกำเนิดอสุรกาย แล้วให้สิงในสรีระ จึงให้พูดได้ หรือทรงยังสรีระนั้นนั้นแหละให้พูดได้ เพราะพุทฺธวิสยเป็นสิ่งที่บุคคลไม่พึงคิด (คาดคะเนไม่ได้).

[ในอังคุตตรนิกาย อจินไตยสูตร พระพุทธองค์ ได้ตรัสสิ่งที่บุคคลไม่พึงคิดไว้ ๔ ประเภท คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย ผลกรรม (กรรมวิบาก) และความคิดเรื่องโลก (โลกจินดา) สิ่งเหล่านี้ นอกเหนือจากความเข้าใจของบุคคลทั่วไป เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น ทั้งนี้เพราะ ความคิดของคนเป็นเพียงจิตที่ประกอบด้วย วิตก บางขณะก็มีปัญญาประกอบร่วมด้วย บางขณะก็ไม่มี ทั้งจิตของเราที่เศร้าหมองด้วย อนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดาน เหมือนมีความมืดปกคลุมอยู่ การจะรู้สิ่งที่ ละเอียดสุขุมทั้ง ๔ อย่างนี้ ย่อมเป็นไปได้ ในบรรดาอจินไตยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทรง มีพระญาณไม่มีที่สิ้นสุด (อนันตะ) ในการรับรู้และมี อานุภาพพิเศษอื่นๆ เช่น การสำแดงฤทธิ์ เป็นต้น ผลเหล่านี้เกิดจากบารมีที่พระองค์ทรง บำเพ็ญมาในอดีตชาตินับไม่ถ้วน แต่ภาวะนี้อยู่ เหนือวิสัยที่ปุถุชนผู้มีกิเลสหนา ปัญญาหยาบ จะคาดคิดได้ ส่วนฌานทำให้จิตผุดผ่อง และ มีอำนาจ ในการแสดงอิทธิฤทธิ์ได้เมื่อบรรลु อภิญญา เพราะจิตที่ฝึกฝนดีแล้ว ย่อมมี อานุภาพเหนือธรรมดา ปัจจุบันนักวิทยาศาสตร์ ก็พิสูจน์อำนาจจิตที่มีพลังได้แต่คนทั่วไป มัก ไม่เชื่อเรื่องนี้ โดยคิดว่าเป็นเรื่องมมาย แม้ ผลกรรม (กรรมวิบาก) ที่ทำมาในภพก่อนๆ หรือความคิดเรื่องโลก (โลกจินดา) ว่าใครเป็น คนเนรมิตและเนรมิตตอนไหนก็เป็นภาวะ ล่วงพ้นวิสัยของคนธรรมดา ด้วยเหตุดังกล่าว พระพุทธองค์ จึงตรัสว่าสิ่งที่ เป็นอจินไตย (ไม่ ควรคิด) มี ๔ ประเภท]

อจินไตยญาณ (น)

[อจินไตย + ญาณ]

ฐานะอันใครๆ ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด. ฐานะที่ พ้นความคิด - คาดคะเนไม่ได้.

อจินไตยญาณตา (ถ)

[อจินไตยญาณ + ตา]

ความเป็นฐานะอันใครๆ ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด. ความเป็นฐานะที่พ้นความคิด.

มหาภูตสามฌนโตติ เอตานิ หิ ยถา มายา-
กาโร อมณเฑียว อุทกं มถิ กตฺวา ทสฺเสติ
อสุวณฺณเฑียว เลหุทุ สฺวณฺณโกตฺวา ทสฺเสติ ยถา
จ สยํ เนว ยกุโข น ปกุชี สมานो ยกุขภาวมปิ
ปกุขิภาวมปิ ทสฺเสติ เอวเมว สยํ อนินฺดาเนว
หุตฺวา นิลํ อุปาหารูปํ ทสฺเสนฺติ อปีตานิ...
อโลหิตานิ...อนโหตาตานิ หุตฺวา โอนโหตา
อุปาหารูปํ ทสฺเสนฺตํติ มายากาโรมหาภูต-
สามฌนโต มหาภูตานิ. ยถา จ ยกุขาทีนิ
มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ เนว เตสํ ตสฺส อนฺโต
น พหิจานํ อุปลพฺภนฺติ น จ ตํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ
เอวเมว เอตานิปิ เนว อณฺวมณฺณสฺส อนฺโต
น พหิจิตานิ หุตฺวา อุปลพฺภนฺติ น จ อณฺว-
มณฺณํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺตํติ. **อจินไตยญาณ-
จาย** ยกุขาทีนิมหาภูตสามฌนโตปิ
มหาภูตานิ. (อภิ.อญ. ๑/๓๓๘)

คำว่า **มหาภูตสามฌนโต** (เพราะเหมือนนัก เล่นกลและยักษ์เป็นต้น) ความว่า มหาภูตรูป เหล่านี้เปรียบเหมือนนักเล่นกล ย่อมทำน้ำ อัน มิใช่แก้วมณีให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดงก้อน

ดินอันมิใช่ทองคำให้เป็นทองคำได้ ฉันทได
 หนึ่ง ตัวเอง(คือนักแสดงกล)มิใช่เป็นยักษ์ มิใช่
 เป็นนก ย่อมแสดงความเป็นยักษ์บ้าง เป็น
 นกบ้าง ฉันทได้ รูปเหล่านี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน
 คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเขียว ก็
 แสดงอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด
 ขึ้น) ให้เป็นสีเขียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลือง
 ก็แสดงอุปาทายรูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่เป็น
 สีแดงหรือสีขาวก็แสดงอุปาทายรูป ให้เป็น
 สีแดงหรือสีขาวได้

ดังนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะ
 เป็น เหมือนมหาภูตคือนักแสดงกล

หนึ่ง มหาภูตคือยักษ์เป็นต้น ย่อมสังบุคคลใด
 ก็หาไม่ไม่ได้ในภายในหรือภายนอกของผู้ที่
 ถูกสังนั้น และมันจะไม่อาศัยบุคคลนั้นอยู่ ก็
 หาไม่ ข้อนี้ฉันทได้ แม้มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ฉันทนั้น
 จะค้นหาภายในหรือภายนอก ของกันและกัน
 ก็หาไม่ได้ และจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ ก็
 หาไม่ ดังนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อมหาภูต เพราะ
 เหมือนมหาภูตคือยักษ์เป็นต้น โดยความเป็น
 ฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงคิด.

[มหาภูต หมายถึง นักเล่นกล มีรูปวิเคราะห์
 ว่า มหนโต ภูโต มหายุโต (บุคคลผู้ยิ่งใหญ่)
 โดย ภูต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สดุด, (สัตว์,
 บุคคล) หรือหมายถึง ภูตมียักษ์เป็นต้น โดย
 ภูต ศัพท์สามารถแปลทับศัพท์ว่า ภูต มีรูป
 วิเคราะห์ว่า มหนตา ภูตา มหายุตา (ภูตผู้
 ยิ่งใหญ่) หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็น
 อุปมาตัตถิตว่า มหาภูตา วิทยาติ มหาภูตา

(รูปที่เหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น)
 โดยลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัตถิต.

มหาภูตที่หมายถึงนักเล่นกลและยักษ์ เป็นต้น
 ทำนประกอบใช้เป็นบุลงลิ่งค์ในคัมภีร์มูลฎีกา
 แต่ในกรณีที่เหมาะสมถึงนางยักษ์ณี อรรถกถา
 ประกอบใช้เป็นบุลงลิ่งค์ว่า มหาภูตานิ
 คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) จึงอนุญาต
 ลิ่งค์ทั้งสองไว้ว่า ภูตสททสส อุภยลิ่งคตดา
 นบุลงลิ่งคตดา (ท่านทำความเป็นนบุลงลิ่งค์
 เพราะ ภูต ศัพท์มีลิ่งค์ทั้งสองได้)]

อจินเตยยตุต (น)

[อจินเตยย + ตต]

ความเป็นฐานะที่ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด.

น จินเตตพุพานิติ อจินเตยยตุตตาเยว น
 จินเตตพุพานิ. (อ.อฎ. ๒/๓๑๙)

สองบทว่า น จินเตตพุพานิ คืออันบุคคล ไม่
 ควรคิด เพราะเป็นฐานะที่ไม่พึงคิด.

อจินเตยยานุภาว (บุ)

[อจินเตยย + อาณภาว]

อาณภาพที่ใคร ๆ ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด.

(ติ) ผู้มีอาณภาพที่ใคร ๆ ไม่พึงคิด.

ดู อจินตีย อรรถ (ง)

อจิร (พย)

[น + จิร]

ไม่นาน, ไม่ช้า, ไม่ยั่งยืน, ชั่วครู่.

อจิรี วต'ย กาโย

ปถวี อธิเสสฺสติ

ฉุทฺโธ อเปตวิญญาโน

นिरตถิว กलिฺงฺคร. (ธมม. ๑๙)

อีกไม่นานหนอ ร่างกายนี้ พอปราศจาก
วิญญาณ ก็จักถูกทอดทิ้งนอนทับถมแผ่นดิน
เหมือนท่อนไม้อันหาประโยชน์มิได้.

อจิรี วตาดิ ภิกขุ น จิรสฺเสว อยิ กาโย ปถวี
อธิเสสฺสติ, อิมิสฺสา ปกติสฺยเนน สยิตาย
ปถวียา อุปริ สยิสฺสติ. (ธมม.อญ. ๑/๒๐๓)

บทว่า อจิรีวต เป็นต้น ความว่า ภิกษุ ต่อกาล
ไม่นานเลย กายนี้จักนอนถมแผ่นดิน คือ จัก
นอนเบื่องบนแห่งแผ่นดิน ที่สัตว์นอนแล้ว
ด้วยการนอนปกตินี้.

[คำว่า ปถวี ลงทุติยาริภาตติในอรรถสัตตมี
ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงอธิบายว่า กติ-
ปาเหเนว ปถวียิ เสสฺสติ (จักนอนบนแผ่นดิน
โดยวันเล็กน้อย) ดังที่กัจจายนไวยากรณ์
กล่าวว่า ตติยาสตฺตมีนญจ (ลงทุติยาริภาตติ
ในอรรถแห่งตติยาริภาตติและสัตตมีวิภาตติ)
ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ มีความเห็นว่า
ควรลงทุติยาริภาตติในอรรถกรรม ตามมตินี้
คำว่า ปถวี อธิเสสฺสติ แปลตามศัพท์ว่า “จัก
นอนถมซึ่งแผ่นดิน” มติดังกล่าวนี้คล้ายตาม
ความเห็นในคัมภีร์ปาณินิ (อธิยาเย ๑ ปาทะ
๔ सूत्र ๔๖)

คำว่า ฉุทฺโธ มีพบในฉบับลังกา, โรมัน, พม่า
คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ฉุทฺ ชาติ (นิจุฉุทฺเน =

ถ่ม, บ้วนทิ้ง (ภู) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า
ฉุทฺพิตฺถาติ ฉุทฺโธ (ถูกทอดทิ้งแล้ว) ส่วนฉบับ
ไทยบางฉบับมีรูปว่า ฉุทฺโธ สำเร็จรูปมาจาก
ฉุทฺท ชาติ ฉุทฺทฺเน=ละ - ทิ้ง (จุ) + อ ปัจจัย
แปลง อ ที่ ฉ เป็น อุ ตามกฎไวยากรณ์ คำว่า
ฉุทฺโธ เหมาะสมกว่าคำว่า ฉุทฺโธ ทั้งนี้เพราะ
ไม่มีคัมภีร์ไวยากรณ์ใดอนุญาตการแปลง อ
เป็น อุ ในรูปว่า ฉุทฺโธ แม้ อ ปัจจัยที่ลงใน
กรรมสภาระ และอดีตกาลดังเช่นในรูปนี้ก็มี
พบน้อย นอกจากนี้ อรรถกถาธรรมบทก็ได้
อธิบายว่า คำนี้ประกอบด้วย ต ปัจจัย โดยไข
ด้วยคำว่า อปวิทฺโธ ที่มาจาก อป บทหน้า
วิธ ชาติ (ภาเค=แบ่ง) + ต ปัจจัย ดังนั้น คำว่า
ฉุทฺธ จึงสมควรกว่า ฉุทฺท]

อจิรีคต (ติ)

[อจิรี + คต] ไปไม่นาน.

อจิรีคต เป็นพหุริตถพหุพีหิสมาส (พหุพ-
พีหิสมาสที่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเศษณะของ
อัญญบท) มีรูปวิเคราะห์ว่า อจิรี คตสฺส ยสฺส
โสยิ อจิรีคโต (กาลอันไม่นาน มีอยู่ แก่ผู้ใด
ผู้ไปแล้ว เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อจิรีคตตะ (ผู้ไป
แล้วไม่นาน).

อจิรีคเต ปุคฺคเณ

ถมฺภิ อทาสหิ ตทา

หฺนฺนุจิ หฺนฺนุเจน จิตฺเตน

ปจฺมํ อุสฺสเปสฺหิ. (อป. ๑/๖๑)

(พระเอกถัมภิกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)

เมื่อคณะอุปาสกไปไม่นาน ครั้นนั้น ข้าพเจ้า
จึงได้ถวายเสา มีจิตราเรง เบิกบาน ได้ยก
เสานั้น เป็นต้นที่หนึ่ง.

อจิรคตมตฺต (ติ)

[อจิรคต + มตฺต]

สักว่าไปแล้วไม่นาน, พอไปได้ไม่นาน.

อจิรคตมตฺต ม

มิกราชา อโปถยิ

สีเหเน โปถิโต สนฺโต

ตตฺถ กาลงฺกโต อหิ. (อป. ๑/๓๓๓)

(พระติณมฏฺฐิทายกเถระเมื่อจะประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ราชสีห์ได้เบียดเบียนข้าพเจ้า ผู้สักว่าไป
แล้วไม่นาน (พอไปได้ไม่นาน) ข้าพเจ้าถูก
ราชสีห์ทำให้ล้มลงได้สิ้นชีวิตลงในที่นั้น.

[คำว่า สนฺโต มักแปลว่า สัตบุรุษ เป็นนามศัพท์
ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมฺ ชาติ (อุปสมะ =
สงบ + ต ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า ผู้สงบแล้ว
แต่ในที่นี้แปลว่า มีอยู่ เป็นกริยาศัพท์ มาจาก
อส ชาติ (ภวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + อนฺต
ปัจจัย]

อจิร (ติ)

[น + จิร]

ไม่นานนัก, ไม่ยั่งยืน, ใหม่.

นิชฺฌตฺตา สีวโย สพฺเพ

ปีตา นํ ทฏฺฐมิจฺฉติ

มาตา จ ทพฺพลา ตสฺส

อจิรา จกฺขุณี ชีเยเร. (ชา. ๒/๓๓๘)

(ชูชกโกหกว่า)

ชาวกรุงสีฬีทุกคน ตกลงยินยอมแล้ว พระบิดา
ก็ทรงพระประสงค์จะพบพระราชบุตรนั้น และ
พระมารดาของพระราชบุตรนั้น ก็ทรงทพฺพ-
ภาพ ไม่นานนัก พระเนตรทั้ง ๒ ของพระองค์
ก็จักษุนมัว.

[ชีเยเร = ชร (วโยหานิมฺหิ) + อ + อนฺติ แปลง
ชร เป็น ชียฺย ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า ชรมฺวานํ
ชีรชียฺยมียฺยา วา, ลบ ย อักษรตัวหนึ่ง และ
แปลง อนฺติ วิภตฺติเป็น เร ด้วยมหาสูตร
(กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ชาติวิภตฺติปจฺยยานํ ที่ม-
วิปริตาเทสโลปามา จ]

อจิรอรหตฺตปฺปตฺต (ติ)

[อจิร + อรหตฺต + ปตฺต]

ผู้บรรลอรหตฺตผลแล้วไม่นาน.

เอกํ สมยํ อายสฺมา วฺกฺคิโส สวตฺถิยํ วิหฺรติ
เชตวนเ อนาถปิณฺฑิกสฺส อารามเ. เตน โข
ปน สมเยน อายสฺมา วฺกฺคิโส อจิรอรหตฺตป-
ปตฺโต หุตฺวา วิมุตฺติสฺสํ ปฏฺฐิเวทิตายํ เวลายํ
อิมา คาคาโย อภาสิ. (ส. ๑/๑๙๗)

สมัยหนึ่ง ท่านพระวังคีสะอยู่ ณ พระเชตวัน
อารามของอนาถปิณฺฑิกเศรษฐีเขตกรุงสาวัตถี
ก็โดยสมัยนั้นแล ท่านพระวังคีสะ เป็นผู้บรรล
อรหตฺตผลแล้วไม่นาน เสวยวิมุตติสุขอยู่
ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ในเวลานั้น.

อจิรการิต (ติ)

[อจิร + การิต]

การิต = กร (กรณ) + ณ + อิ + ต.

ให้ทำแล้วโดยกาลไม่นาน, ให้สร้างเสร็จได้ไม่นาน.

เอก์ สมย์ ภควา สกุเกสุ วิหริติ กปิลวตฺตสุมี
นิคุโรธารามะ. เตน โข ปน สมเยน กापิล-
วตฺตวานํ สกุยานํ นวํ สนฺถาคารํ อจิรการิตํ
โหติ อนชฺฉวาวุฏฺฐํ สมณเณ วา พุราหมณเณ
วา เกนจิ วา มนุสฺสสุเทเน. (ม. ๒/๑๖)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ
ก็โดยสมัยนั้นแล ท้องพระโรงหลังใหม่ที่
พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ทรงให้
สร้างเสร็จได้ไม่นาน ยังไม่มีสมณะพราหมณ์
หรือใครๆ ที่เป็นมนุษย์ เข้าพักอาศัย.

อจิรการิตํ โหตีติ กุฏฺฐกมมสฺสลาภมฺมจิตฺต-
กมฺมาทิวเสน สฺสชฺชิตํ เทววิมานํ วีย อรุณา
นิฏฺฐาปีตํ. (ม.อญ. ๓/๑๒)

สองบพว่า อจิรการิตํ โหติ (ให้สร้างเสร็จได้
ไม่นาน) ความว่า ที่จัดแจงดีแล้วด้วยอำนาจ
งานไม้ งานหินและงานจิตรกรรมเป็นต้น
ให้สำเร็จได้ไม่นาน ดุจเทพวิมาน.

[คำว่า เอก์ สมย์ แปลตามศัพท์ว่า "ตลอดสมัย
หนึ่ง" โดยลงทุติยาวิภัติโนอัจันตสังโยค
คือ การประกอบต่อเนื่อง ตามที่กล่าวไว้ใน
คัมภีร์อรรถกถา แต่อาจแปลตามศัพท์ว่า "ใน
สมัยหนึ่ง" ก็ได้ โดยลงทุติยาวิภัติโนอรรถ

ัตตตมีวิภัติตามมติของพระโบราณจารย์
ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา อย่างไรก็ตาม ในที่นี้
แปลว่า "สมัยหนึ่ง" เพื่อย่อคำ]

อจิรกาล (ป)

[อจิร + กาล]

เวลาไม่นาน, ชั่วครู่.

กถณฺหิ นาม อญฺโย อุทายี ตํขณิกนฺติ เอตถ
ตํขณฺติ อจิรกาลो วุจฺจติ. ตงฺขณิกนฺติ อจิร-
กาลาธิการิกํ. (วิ.อญ. ๒/๑๔๐)

เวลาไม่นานเรียกว่า ดังขณะ (ขณะนั้น) ในคำ
ว่า กถ์ หิ นาม อญฺโย อุทายี ตํขณิกํ นี้.

บพว่า ตงฺขณิกํ ได้แก่ การชักส้อมีการทำ
หน้าที่ชั่วเวลาไม่นาน.

ดู อจิรกาลาธิการิก

อจิรกาลาจาริก (ติ)

[อจิรกาล + อจาร + อิก]

มีการประพุดติลวงละเมิดโดยกาลไม่นาน -
ชั่วครู่หนึ่ง.

ดู อจิรกาลาธิการิก

อจิรกาลาธิการิก (ติ)

[อจิรกาล + อธิการ + อิก]

มีการทำหน้าที่ชั่วเวลาไม่นาน.

ตํขณิกนฺติ อจิรกาลาธิการิกํ. (วิ.อญ. ๒/๑๔๐)

บพว่า ตํขณิกํ ได้แก่ การชักส้อมีการทำ
หน้าที่ชั่วเวลาไม่นาน.

อจิรกาลเอ อธิกาโร เอตสฺส อตฺถิติ อจิรกาลา-
ธิการิกํ, สมฺมจริตฺตํ. “อจิรกาลาจาริกนฺติ วา
ปาโจ, อจิรกาลเอ อาจาโร อชฺฌมาจาโร เอตสฺสชาติ
อจิรกาลาจาริกํ. (สารตฺถ. ๒/๓๒๖)

การทำหน้าที่ในกาลไม่นาน มีอยู่แก่การชักสื่อนี้
เหตุ นั้น การชักสื่อนี้ ชื่อว่า อจิรกาลา-
การิกะ (มีการทำหน้าที่ชั่วคราวไม่นาน).

อีกนัยหนึ่ง ปาฐะว่า อจิรกาลาจาริกํ ดังนี้ ก็มี
มีรูปวิเคราะห์ว่า ความประพฤติ คือ การล่ง
ละเมิดในกาลไม่นาน มีอยู่แก่การชักสื่อนี้
เหตุ นั้น การชักสื่อนี้ ชื่อว่า อจิรกาลาจาริกะ
(มีการล่งละเมิดชั่วคราวไม่นาน)

ดู วิมติ. ๑/๒๖๘

[อธิการ กล่าวความเป็นเจ้าของ ดู โถม.]

อจิรปุกนุด (ติ)

[อจิร + ปุกนุด]

หลีกไปไม่นาน, เพิ่งจะจากไป,

หลีกไปโดยกาลไม่นาน.

อปุกมิตฺติ ปุกนฺโต, ปุริโส, อจิรํ ปุกนฺตสฺส
ยสฺส โสยํ อจิรปุกนฺโต (บุรุษใดหลีกไปแล้ว
เหตุ นั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า ปุกนุด, กาลอันไม่นาน
มีอยู่แก่บุรุษใดผู้หลีกไปแล้ว บุรุษนั้น ชื่อว่า
อจิรปุกนุด (หลีกไปไม่นาน, กัตตุสาธนะ)

อถว “อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ, นาคานมิว ปพฺพเตติ
เอตฺถ ปน “ปทกฺกมนํ ปทกฺกนฺตนฺติ ภาวตฺถ
ปวตฺตปทกฺกนฺตปทํ วิย “ปทกฺกมนํ ปุกนฺตนฺติ
ภาวตฺถ หทฺเย กตฺวา อจิรํ ปุกนฺตํ ยสฺส โสยํ

อจิรปุกนฺโตติปิ สมาส กาทพฺโพ. เอวํ
อจิรปุกนฺตสทฺโท พาทิรตฺถสมาสปิ โหติ
อพาทิรตฺถสมาสปิ.

อีกอย่างหนึ่ง หากคิดว่า บทว่า ปุกนุด เป็น
ภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า ปุกมณํ ปุกนุด
(การหลีกออก ชื่อว่า ปุกนุด) เหมือนบทว่า
ปทกฺกนฺต ที่ เป็นไปในอรรถภาวสาธนะว่า
ปทกฺกมนํ ปทกฺกนฺต (การก้าวเท้า ชื่อว่า ปทก-
กนฺต) เช่น อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ, นาคานมิว
ปพฺพเต (สถานที่นี้เป็นที่ย่างพระบาทของ
กัณหาและชาลีเหล่านั้น ดุจที่ย่ำเท้าของช้าง
ทั้งหลายบนภูเขา) พึงทำเป็นบทสมาส โดย
วิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งว่า อจิรํ ปุกนฺตํ ยสฺส
โสยํ อจิรปุกนฺโต (การหลีกออกสั้นกาลไม่
นาน มีอยู่แก่บุรุษใด บุรุษนั้น ชื่อว่า อจิร-
ปุกนุด (ผู้มีการหลีกออกไม่นาน)

เมื่อเป็นเช่นนี้ ศัพท์ว่า อจิรปุกนุด จึงเป็นได้
ทั้งพาทิรตฺถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาส
ที่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท)
และอพาทิรตฺถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิ-
สมาส ที่ไม่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของ
อัญญบท)

พหุพพีหิสมาสทั้งหมด ชื่อว่าพาทิรตฺถสมาส
เพราะเป็นสมาสที่มีอรรถของอัญญบทเป็น
ประธาน, ทวันทสมาสเป็นต้น ชื่อว่าพาทิรตฺถ-
สมาส เพราะไม่ได้อรรถของอัญญบท.

ตตร โข อายสฺมา สาริปฺพุโต อจิรปุกนฺตสฺส
ภควโต ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “อาวุโส ภิกฺขเวติ.

(ม. ๑/๑๗)

เมื่อพระผู้มีพระภาค เสด็จหลีกไปไม่นาน
ท่านพระสารีบุตร ได้เรียกภิกษุทั้งหลาย ใน
วิหารนั้นมากล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย.

อจิรปุกกนุตสสาติ ปุกกนุตสส สโต น จิเรน.

(ม.อญ. ๑/๑๐๓)

บทว่า อจิรปุกกนุตสส (เสด็จหลีกไปไม่
นาน) ได้แก่ เสด็จหลีกไปโดยกาลไม่นาน.

ดู อ. ๑/๑๔๘, ๓/๓๙๔ อ.อญ. ๒/๑๗๓, ๓/๓๒๗

อจิรปฏิจันน (ติ)

[อจิร + ปฏิจันน]

(อาบัติ) ที่ปิดไว้ไม่นาน.

ปฏิจันน = ปฏิ + จิต (จากเน) + ต. แปลง ต
ปัจจัยท้าย จิต ชาติเป็น อนน และลพพยัญชนะ
ที่สุดชาติด้วยสูตร (ภจ.๕๘๒) ว่า ภาทาทิโต
อินนอนนอีณา วา.

อจิรปฏิจันน จิรปฏิจันนาคิ กโรนุตสสาปิ
วฏฺฐาติ. จิรปฏิจันน อจิรปฏิจันนาคิ
กโรนุตสส น วฏฺฐาติ. (วิ.อญ. ๔/๒๖)

ภิกษุใดทำวินัยกรรมว่า ปิดไว้นาน สำหรับ
อาบัติที่ปิดไว้ไม่นาน อาบัติของภิกษุเมื่อนั้น
ย่อมออก. ภิกษุใดทำวินัยกรรมว่า ปิดไว้ไม่
นาน สำหรับอาบัติที่ปิดไว้นาน อาบัติของ
ภิกษุเมื่อนั้น ย่อมไม่ออก.

อจิรปพพชิต (ติ)

[อจิร + ปพพชิต = ป + วช + อิ + ต]

บวชได้ไม่นาน, เพิ่งบวช.

อจิร ปพพชิตสส ยสฺส โสย อจิรปพพชิตโต
กาลอันไม่นานมีอยู่แก่ผู้ใดผู้บวชแล้ว เหตุนั้น
ชื่อว่าอจิรปพพชิตะ (ผู้บวชแล้วไม่นาน).

อถา ยถา “จิตวาติ เอตฺถ จานํ “จิตฺตํ วุจฺจติ,
ตถา อิทาปิ ปพฺพชฺชํ “ปพฺพชิตนฺติ วุจฺจติ.
ตสฺมา อจิรํ ปพฺพชิตํ ยสฺส โสย อจิรปพพชิตโตติ
วิคฺคเหตฺตพฺพ.

อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า จิตวา นี้ “การย่น” เรียก
ว่า จิต ได้ฉันใด แม้ในคำว่า อจิรปพพชิตโต นี้
“การบรรพชา” ก็เรียกว่า ปพพชิต ได้ฉันนั้น.
เหตุนี้ บทว่า อจิรปพพชิตโต นี้ จึงสามารถ
วิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งว่า อจิร ปพพชิต ยสฺส
โสย อจิรปพพชิต (การบรรพชา สิ้นกาลไม่นาน
มีอยู่แก่ภิกษุใด เหตุนี้ ภิกษุนั้น ชื่อว่า อจิร-
ปพพชิต[ผู้มีการบรรพชาสิ้นกาลไม่นาน])

ก็ว่าที่ ปนายสมโต สตุถา กิมกฺขายีติ? “อหํ
โฆ อาวุโส นว อจิรปพพชิตโต อธฺนาโต อิมํ
ธมฺมวินยํ ตาหํ สกฺโกมิ วิตฺถาเรน ธมฺมํ เทเสตุ
อปิจ เต สฺขิตฺเตน อตฺถํ วกฺขามิตี ๕เปยฺย อถ
โฆ สาริปฺตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส อิมํ ธมฺม-
ปริยาเย สุตฺวา วิรชํ วิตมลํ ธมฺมจฺกฺขุ อุกฺพาที
“ยํ กิณฺณิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมนฺติ.

(วิ. ๓/๕๒)

(สารีบุตรปริพาชกถามว่า) ก็พระศาสดาของ
ท่านตรัสอย่างไร สอนอย่างไร

(พระอัสสชิตอบว่า) ท่าน เราเป็นผู้ใหม่ บวช
ได้ไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้ ไม่สามารถ
แสดงธรรมโดยพิสดารแก่ท่านได้ แต่จัก
กล่าวแต่ใจความโดยย่อแก่ท่าน... เพราะได้

พังธรรมปริยายนี้ ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีและมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่สารีบุตรปริพาชกกว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”

[คัมภีร์สารัตถทีปนี (๑/๖๐) กล่าวว่า บทว่า นิโรธ เป็นเอกเทศสรูปกเสสนัย (นัยแสดงการลบศัพท์ที่เหมือนกันบางส่วน) เพื่อแสดงว่า ความดับทุกข์และเหตุแห่งความดับทุกข์ชื่อว่า นิโรธ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิโรธ จ นิโรธูปาโย จ นิโรธ ลบ นิโรธูปาย ศัพท์]

อจิรปรินิพพุต (ติ)

[อจิร + ปรินิพพุต]

ปรินิพพานแล้วไม่นาน.

อจิรปรินิพพุต เป็นพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท) = อจิร ปรินิพพุตสยสย สยอ อจิรปรินิพพุโต (กาลอันไม่นาน มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ผู้ทรงปรินิพพานแล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า อจิรปรินิพพุต (ผู้ทรงปรินิพพานแล้วไม่นาน).

เอกัม สมัย อายสมา อานนุโท สวตถึย วิหริติ เขตวเน อนาถปิณฑิกสส อารามे อจิรปรินิพพุเต ภควติ. (ที. ๑/๑๘๘)

สมัยหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วไม่นาน ท่านพระอานนท์พำนักอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี.

อจิรปรินิพพุเต ภควติ อจิร ปรินิพพุเต ภควติ, ปรินิพพานโต อุทฺธ มาสมตฺเต กาลे.

(ที.อฏ. ๑/๔๔๔)

สองบทว่า อจิรปรินิพพุเต ภควติ (เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้วไม่นาน) อธิบายว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วไม่นาน คือประมาณ ๑ เดือน ถัดจากวันปรินิพพาน.

อจิรปภา (ถิ)

[อจิร + ปภา. อจิร ปภา ยสฺส. ธาน.ฎิ. คำอธิบาย คาทา ๔๘ (ส. อจิรปภา)]

สว่างไม่นาน, สายฟ้า, ไฟแลบ, อสนีบาต.

สเตรตาทุขณา วิชฺช

วิชฺชตา จาจิรปภา. (ธาน. คาทา ๔๘)

สายฟ้า, ไฟแลบ ๕ ศัพท์คือ สเตรตา, อุทฺธตา, วิชฺช, วิชฺชตา, อจิรปภา.

อจิรวต (ป)

[อจิร + วต]

สามเณรชื่อ อจิรวตะ.

เอกัม สมัย ภควา ราชคเห วิหริติ เวพฺพเน กลนฺทกนิวาเป. เตน โข ปน สมเยน อจิรวโต สมณฺฑเทโส อรณฺณกุกฺกิกาย วิหริติ.

(ม. ๓/๑๖๙)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น สมณฺฑเทโส (สามเณร) ชื่ออจิรวตะ อยู่ในกระท่อมใกล้ป่า.

[คำว่า ราชคเห (กรุงราชคฤห์) เป็นสมัญญาจะ
สำนวนกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ เพราะพระเวฬุวัน
มิได้อยู่ในกรุงราชคฤห์ แต่อยู่บริเวณรอบนอก
ใกล้ๆ]กรุงราชคฤห์ เหมือนคำว่า คงคา ย สสส์
(ข้าวกล้าที่แม่น้ำคงคา) หมายถึง ข้าวกล้าที่อยู่
ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา ไม่ใช่อยู่ในแม่น้ำคงคา]

อจิรวดี (ถ)

[อจิร + วนฺตฺ + อี. อจิรํ สีมฺคณํ เอติสฺสมตฺติ.
ธาน.ฎี. คำอธิบายคาถา ๖๕๒]
แม่น้ำอจิรวดีในประเทศอินเดีย,
แม่น้ำไหลเร็ว เป็นแม่น้ำสายหนึ่งในจำนวน
ปัญจมหานที ซึ่งไหลมาจากเทือกเขาหิมาลัย
ไปทางทิศตะวันออก ผ่านแคว้นโกศล และผ่าน
กรุงสวตถิที่อุทุมพรวัน.

เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา อุพฺมุเป พนฺธิตฺวา
อจิรวติยา นทียา โอสารนฺติ. พนฺธเน ฉินฺเน,
กฏฺจานิ วิปฺปกิณฺณานิ อคมฺสฺ. ภิกฺขุ ปสฺสุณฺ-
สณฺณิโน อุตฺตาราเรสุ. สามิกา เต ภิกฺขุ โจเทสุ
“อสุสมณฺหาตฺถ ตุมฺहेติ. เตสํ กุกฺกุจฺจํ อโหสิ
ฯเปฯ “อนาปตฺติ ภิกฺขเว ปสฺสุณฺสณฺณิสฺสาติ.

(วิ. ๑/๗๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกชาวบ้านผูกแพ แล้วเข็น
ลงแม่น้ำอจิรวดี เมื่อเชือกขาด ไม้ทั้งหลาย
ได้กระจายไป พวกภิกษุสำคัญว่า เป็นของ
บังสุกุล จึงช่วยกันขนไม้ขึ้นฝั่ง พวกเจ้าของ
กล่าวหาภิกษุเหล่านั้นว่า “พวกท่านไม่เป็นพระ”
พวกภิกษุเกิดความกังวลใจว่า พวกเราต้อง
อาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงได้นำเรื่องนี้ไป

กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมี
รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญว่า
เป็นของบังสุกุล ไม่ต้องอาบัติ”.

อจิรวดีติตฺถ (น)

[อจิรวดี + ติตฺถ]

ท่าแม่น้ำอจิรวดี.

อเถโก ชานปโท ภิกฺขุ พุทฺธปฺปญฺจานํ กริสฺสามิติ
อาคจฺจนฺโต สายํ อจิรวดีติตฺถํ ปตฺวา ตํ เอว-
มาห อุปาสก ปรตีรํ คมิสฺสามิ นาวํ เม เทหิติ.

(ชา.อฎ. ๓/๒๑๔)

ภายหลังภิกษุชาวชนบทรูปหนึ่ง มาด้วยความ
ตั้งใจว่าเราจะทำการอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า ถึง
ท่าแม่น้ำอจิรวดี ได้พบ (กับนายตติถวานิก)
อย่างนี้ว่า ดูก่อนอุปาสก อาตมาจักข้ามฟาก
ขอโยม จงให้เรืออาตมาภาพเถิด.

อจิรวดีนที (ถ) (อจิรวดีนที)

[อจิรวดี + นที]

แม่น้ำอจิรวดี.

เอกทิวสํ สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา วนฺทิตฺวา โถกํ
นีสิตฺวา คตา อจิรวดีนทียา ตีเร จตฺวา ชีตฺรํ
อารพฺภ ปรีเทวติ. ตํ ทิสฺวา สตฺถา คนฺธกฺกมฺปิ
ยถานิสฺสนโน อตฺตานํ ทสฺเสตฺวา “กสฺมา วิป-
ปลปสีติ ปุจฺฉิ. “มม ชีตฺรํ อารพฺภ วิปฺปลปามิ
ภควาติ. “อิมสฺมึ สฺสุสาเน ฉापิตา ตว ชีตโร
จตุราสีติสสฺสมตฺตา ตาสํ กตฺรํ สนฺธาย วิป-
ปลปสีติ. (เถร.อฎ. ๕๖)

วันหนึ่ง นาง (อุพพิริ) ไปเฝ้าพระศาสดาถวายบังคม แล้วนั่งอยู่หน่อยหนึ่ง ก็ไปยืนที่ฝั่งแม่น้ำอจิรวดีคร่ำครวญถึงลูก พระศาสดาทรงเห็นดังนั้น ประทับนั่งในพระคันธกุฎีอย่างเดิมนั่นเอง แสดงพระองค์ตรัสถามว่า เธอบ่นเพื่อเพราะเหตุไร. นางกราบทูลว่า บ่นเพื่อถึงลูกสาวของข้าพระองค์พระเจ้าข้า พระศาสดาตรัสว่า ที่ป่าช้านี้เขาเผาลูกสาวของเธอประมาณ ๘๔,๐๐๐ คน บรรดาลูกสาวเหล่านั้น เธอบ่นเพื่อถึงคนไหน.

อจิรวาทก (น)

[อจิรวดี + อุทก]

น้ำในแม่น้ำอจิรวดี, แม่น้ำอจิรวดี.

พหู โวหารรูปชีวินปิสุส หตถโต ปณฺเณ อาโรเปตฺวา อฏฺฐารสโกฏฺฐิสงฺขยํ ธนํ อิณํ คณฺหิสุ. เต มหาเสฏฺฐิโน ออาหาราเปติ. อณฺเฎา ปนฺนสฺส กุลสนฺตกา อฏฺฐารส โกฏฺฐิโย นทิตฺเร นทิตฺตฺวา จปิตา อจิรวาทกเกน นทิกฺกุเล ภินฺเน มหาสมุทฺทํ ปวิจฺจฺจา, ตา ยถาปิหิตลณฺณิตฺวา โลหจฺฉาโย อณฺฑวากุจฺฉิยํ ปวฏฺฐนฺตาวิจฺจนฺติ. (ชา.อฏ. ๑/๒๔๓)

ฝ่ายคนผู้อาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพเป็นอันมาก ทำหนังสือ (สัญญา) ให้ไว้กับมือของท่าน มหาเศรษฐี กู้เอาทรัพย์ไปนับได้ ๑๘ โกฏิ. ท่านมหาเศรษฐี มิได้ทวงให้คนเหล่านั้นนำทรัพย์เหล่านั้นคืนมา. อนึ่ง ทรัพย์ ๑๘ โกฏิ จำนวนอื่นซึ่งเป็นของประจำตระกูลของท่าน มหาเศรษฐีนั้นฝังเก็บไว้ที่ฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝัง

แม่น้ำ ถูกน้ำในแม่น้ำอจิรวดีเซาะพังทลาย ก็จมลงสู่มหาสมุทร. ต่อมโลหะ (ที่บรรจุทรัพย์) ตามที่ปิดตราไว้นั้นก็กลิ้งไปในท้องทะเล.

อจิรวิพฺภนฺต (ติ)

[อจิร + วิพฺภนฺต]

สีกไม่นาน, เพิ่งสีก, ลาสีกาไปไม่นาน.

เตน โข ปน สมเยน สุนฺทรีนฺนทา ภิกฺขุณี สาพฺเพเน มิคารนตฺตฺนา คพฺภินี โหติ ยาว คพฺภโก ตรุโณ อโหสิ ตาว จาเทสิ. ปรีปกฺเก คพฺภเภา วิพฺภมิตฺวา วิชายิ. ภิกฺขุณีโย ถุลลนฺนทํ ภิกฺขุณี เอตทโวจํ “สุนฺทรีนฺนทา โข อเยเย อจิรวิพฺภนฺตา วิชาตา. กจฺจิ โน สา ภิกฺขุณีเยว สมานา คพฺภินีติ. (วิ. ๒/๒๗๙)

ครั้งนั้น ภิกษุณีสุนทรินันทา มีครรภ์กับนายสาพพะหลานชายของนางวิสาขามิคารมาตา แต่ปกปิดเรื่องไว้ในขณะที่ครรภ์ยังอ่อนๆ เมื่อครรภ์แก่จึงสีกไปคลอดบุตร ภิกษุณีทั้งหลายได้กล่าวกับภิกษุณีถุลลนันทาตั้งนี้ว่า แม่เจ้าสุนทรินันทาสีกไม่นานก็คลอดบุตร เธอคงจะมีครรภ์ขณะเป็นภิกษุณีกระมัง.

อจิรวุจฺติ (ติ)

[อจิร + วุจฺติ, อจิร + อุจฺติ]

ลง วุ อาคมด้วยมหาสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุฑฺธิ โลปามคฺวิการ เป็นต้น. การลง ว อาคมเป็นวิธีที่ไม่แน่นอน จึงมีรูปได้ ๒ รูปว่า วุจฺติ, อุจฺติ. คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า ให้ลง ว อาคมด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น เพราะ

มิได้อยู่ท้าย ตี อักษรเป็นต้นดังอุทาหรณ์ว่า
ติวงศ์ ในสูตร (กจ.๓๕) ว่า ยวมทนตรลา
จากมา.

(๑) ลูกไปไม่นาน, เพิ่งจะลูกไป.

อถ โข สุทินโน กลนทปุตโต อจิรวรรณตาย
ปริสยา เยน ภควา เตนุปลงกมิ, อุปสงกมิตวา
ภควนุต อภิวาเทตวา เอกมนุต นิสิติ.

(วิ. ๑/๑๓)

ครั้งนั้นแล (ลำดับนั้น) เมื่อบริษัท ลูกไปไม่นาน
สุทินกลนทบุตร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค
ถึงที่ประทับ ถวายบังคมนั่งลง ณ ที่สมควร.

(๒) หายได้ไม่นาน, เพิ่งหาย.

อถ โข ภควา ตํ อาพาธํ วิริเยน ปฏิปณฺเฑตวา
ชีวิตสงฺขารํ อธิฏฺฐาย วิหาสี. อถ โข ภควโต
โส อาพาธํ ปฏิปสฺสมภี. อถ โข ภควา คิลานา
วฺรฺจุโต อจิรวรรณโต เคลณฺเฑา วิหารา นิขมฺม
วิหารปจฺฉายายํ ปณฺณตฺเต อาสเน นิสิติ.

(ที. ๒/๑๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงใช้ความเพียร
ขับไล่อาการพระประชวรนั้น ทรงดำรงชีวิต
สังขารอยู่ลำดับนั้น อาการพระประชวรของพระ
ผู้มีพระภาคจึงสงบแล้ว เมื่อพระผู้มีพระภาค
ทรงหายจากพระอาการประชวร หายจาก
พระอาการประชวรได้ไม่นาน (เพิ่งหาย
จากพระอาการประชวรได้ไม่นาน) ได้เสด็จ
ออกจากพระวิหารไปประทับนั่งบนพุทธ-
อาสน์ที่ปูลาดไว้แล้วในร่มเงาพระวิหาร.

อจิรวรรณ (ติ)

[อจิ + อาคต]

มาแล้วไม่นาน, เพิ่งมาถึง.

อหฺมปิ หิมนฺตมฺหิ

วสามิ อสฺสเม ตทา

อจิรวรรณ มหาวิริ

อุเปสึ โลกนายกํ. (อป. ๑/๖๓)

(พระจุพนกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ครั้งนั้น แม้ข้าพเจ้า ก็อยู่ในอาศรมใกล้ภูเข
หิมพานต์ ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ผู้มี
ความเพียรมาก ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ซึ่ง
เสด็จมาแล้วไม่นาน.

อจิรวรรณ อจิร อาคตํ. (อป.อญ. ๒/๑๑)

อจิรวรรณ คือ เสด็จมาแล้วไม่นาน.

อจิรวรรณ (ติ)

[อจิ + อุปสมฺปนฺน]

อุปสมฺปนฺนมาแล้วไม่นาน, เพิ่งอุปสมฺปนฺน.

อุปสมฺปนฺน = อุป + ส + ปท (คตฺย) + ต แปลง
ต ปัจจัยเป็น อนฺน ลปพยัญชนะที่สุทธาตุ
ด้วยสูตร (กจ. ๕๕๒) ว่า ภาทิโต อินฺนอนฺน-
อึณา วา. แปลงนิกคหิตเป็น ม.

(อถโ) อลตถ โข สุทินโน กลนทปุตโต ภควโต
สนฺติเก ปพฺพชฺชํ, อลตถ อุปสมฺปนฺนํ. อจิรวรรณ-
สมฺปนฺนโน จ ปณายสฺมา สุทินโน เอวฺรุเป
ชฺชตฺถุณฺเฑ สมหาเย วตฺตติ, อารณฺณโก โหติ

ปิณฑปาติโก ปัสกุลิกโก สปทานจาริกโก,
อณฺเฏตรํ วชฺชิตามํ อุปนิสฺสาย วิหฺรติ.

(วิ. ๑/๑๗)

(ครั้งนั้น) สุนิกลันทบุตร ได้รับการบรรพชา
อุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค เมื่อ
อุปสมบทแล้วไม่นาน ท่านพระสุนิได้ถือ
ธุดงค์วัตรดังนี้ คือ อยู่ป่าเป็นวัตร เทียบ
บิดาเป็นวัตร ใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เทียบ
บิดาเป็นวัตร ไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร พัก
อาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้านชาววัชชีตำบลหนึ่ง.

อจิรูปสมปนฺโนติ อจิรํ อุปสมปนฺโน หุตฺวา,
อุปสมปทโต นจิรกาเลเยวาทิ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อญ. ๑/๑๗๒)

บทว่า อจิรูปสมปนฺโน คือ ท่านสุนิคนั้น
เป็นผู้อุปสมบทแล้วไม่นาน มีคำอธิบายว่า
กาลไม่นานนักแต่อุปสมบทมานั่นเอง.

[อุปสมปนฺน = อุป + ส + ปท + ต (อุปสมบท
แล้ว) อุปสรรคคือ อุป ใช้ในความหมายว่า
อุปรี (สูงส่ง) เพราะประพจน์สมาทานสังวร
วินัยหลายพันข้อซึ่งพระอรรถกถาจารย์
แสดงประเภทไว้ในวิสุทธิมรรค (๑/๔๘) และ
อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค (๑/๒๑๘) ว่า

นว โกฏิสหัสสานิ อสีติ สตโกฏิโย
ปญฺเณส สตสหัสสานิ ฉตฺตีส จ ปุณาปเร.
เอเต สํวรินยา
สมพุทฺธเรน ปกาสิตา
เปยฺยาลมฺเขน นิทฺทิกฺขจา
สิทฺธา วินยสํวร.

สังวรวินัยมีสิกขาบท[ทั้งหมด]แก้พันหนึ่ง
ร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน และสามหมื่นหกพัน
ข้อ พระสัมพุทธเจ้าทรงประกาศ[อธิศีล] สิกขา
คือ สังวรวินัยเหล่านี้ไว้โดยพิสดาร [ในสิกขา
บทนั้นๆ][พระสังคี่ติกาจารย์] แสดงไว้โดยย่อ
ด้วยเปยยาลมในพระวินัยปิฎก]

อจิรวรก (ติ)

[น + จีวร + ก]

ผู้ปราศจากจีวร, ผู้ไม่มีจีวร.

การคัดหะเนน พหุพพิหาทิมฺหิ สมาสนฺเต
กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ

ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพิหิ-
สมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพทในสูตร (กจ.๓๓๗)
ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานุการนฺโต. ลง ก ปัจจัย
ในศัพท์ภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุ อจิรวรํ อุปสม-
ปาเทนฺติ นคฺคา ปิณฑาย จรฺนฺติ. มนุสฺสา
อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ เสยฺยถาปิ
ติตฺถียาติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสุ. น
ภิกฺขเว อจิรวรโก อุปสมปาเทตฺพุพฺ. โย
อุปสมปาเทยฺย อาปตฺติ ทฺวักกุสฺสาติ.

(วิ. ๓/๑๒๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุให้กุลบุตร ผู้ไม่มี
จีวรอุปสมบท พวกเธออุปสมบทแล้วก็เปลือย
กาย เทียบบิดาบิดา พวกมนุษย์พากันตำหนิ
ประณาม โพนทะนาว่า เทียบบิดาบิดาเหมือน
พวกเดียรัจฉาน.

ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลเรื่องนี้ ให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้ไม่มีจีวร ไม่พึงให้อุปสมบท รูปใดให้อุปสมบท ต้องอาบัติทุกกฏ”.

อเจจ (กริ/วิ)

[น + เจจ]

ไม่เข้าใจ, ไม่จงใจ, ไม่พยายาม.

เจจ = จิต (อุสสาเห) จ. + เณ + ตวา.

แปลง ตวา ปัจจัย เป็น รจุ ด้วยการแบ่งสูตร (จณนเตหิ รจุจ. (กจ.๕๙๘) ให้เหลือว่า รจุจ ลบ จ พยัญชนะที่สุตธาตากับ ร อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ.๕๓๙) ว่า รมหิ รนโต ราทิ โน, ลบ ณ อนุพันธ์.

อาปตตาทิกรณ อกุศล อพยากต์?

อาปตตาทิกรณ สียา อกุศล สียา อพยากต์, นตฺถิ อาปตตาทิกรณ กุศล.

ตตฺถ กตมํ อาปตตาทิกรณ อกุศล ? ยํ ขานนโต สณฺขานนโต เจจจ อภิวิตฺติตฺวา วิติทุกโม, อิหํ วุจฺจติ อาปตตาทิกรณ อกุศล.

ตตฺถ กตมํ อาปตตาทิกรณ อพยากต์ ? ยํ อขานนโต สณฺขานนโต อเจจจ อนภิวิตฺติตฺวา วิติทุกโม, อิหํ วุจฺจติ อาปตตาทิกรณ อพยากต์.

(วิ. ๔/๒๑๗)

(ณ.ม.กุศล, อกุศล)

อาปตตาทิกรณเป็นอกุศล หรือเป็นอพยากฤต อาปตตาทิกรณเป็นอกุศลก็มี เป็นอพยากฤตก็มี อาปตตาทิกรณเป็นกุศลไม่มี

บรรดาอาปตตาทิกรณนั้น อาปตตาทิกรณที่เป็นอกุศล เป็นโณ ภิกษุรู้อยู่ เข้าใจอยู่ จงใจฝ่าฝืน ล่วงละเมิดอาบัติใด นี้เรียกว่า อาปตตาทิกรณ เป็นอกุศล

บรรดาอาปตตาทิกรณนั้น อาปตตาทิกรณที่เป็นอพยากฤต เป็นโณ ภิกษุไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่จงใจ ไม่ฝ่าฝืน ล่วงละเมิดอาบัติใด นี้เรียกว่า อาปตตาทิกรณ เป็นอพยากฤต.

ข้อความว่า อาปตตาทิกรณ สียา อกุศล สียา อพยากต์ (อาปตตาทิกรณเป็นอกุศลก็มี เป็นอพยากฤตก็มี) หมายถึง อาบัติที่เป็นปณณตติวัชชะ มิใช่อาบัติที่เป็นโลกวัชชะ ถ้าเป็นอาบัติประเภทโลกวัชชะ ก็ต้องเป็นอกุศลแน่นอน ไม่ต้องประกอบ สียา (ก็มี) เพื่อแสดงความไม่แน่นอน

คำว่า อธิกรณ มีความหมายในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๑๒) ว่า เหตุ, โทษ, คดี, เรื่องราว ในที่นี้หมายถึงความหมายว่า คดี คือ คดีความของเหล่าภิกษุ. อาปตตาทิกรณ คดีคือการโจทอาบัติ ๕ กอง หรือ ๗ กองอย่างใดอย่างหนึ่ง]

อเจต = อเจตส (ติ)

[น + เจต. น + เจตส]

นตฺถิ เจโต ยสฺสาติ อเจโต (ไม่ลง ส อาคม) คัมภีร์สังฆนที ปทมาลา (หน้า ๔๐๓) ได้แสดงตัวอย่างว่า พุยาสตโต มโน ยสฺส โสย พุยาสตตมโน (ผู้มีใจขัดซ้ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ) และกล่าวว่า รูปศัพท์นี้มีแบบแจก ตาม ปุริส ศัพท์

ทุกวิภัตติ และไม่มีการลง ส อาคมทุกวิภัตติ
นตฺถิ เจโต ยสฺสาติ อเจตโส (ลง ส อาคม) ด้วย
สูตร (กจ.๑๘๔) ว่า สเร วา คโม, คัมภีร์สัทท-
นินฺติ ปทมาลา (หน้า ๔๐๓) กล่าวว่า สำหรับบท
ที่ลง ส อาคม ในกรณีที่เป็นพหุพหิสมาส และ
ทำหน้าที่ขยายคำอื่น (คุณศัพท์) ให้แจกบท
(ปทมาลา) ตามแบบ ปุริส และแจกตามแบบ
มน ศัพท์ซึ่งเป็นมนโนคณะได้ตามสมควร.

ส่วนในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๑๘๒) ได้แสดง
ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

จกฺคฺหณฺณ อพฺยคฺคฺมนโส นโรตฺยาทีสุ มน-
สฺสทฺทโต สิวจฺนสฺสการาเทโส โหติ. เอวํ ยสฺมี
ยสฺมี กเต ยํ ยํ สิชฺชฺฉติ, ตํ ตํ อธิ จกฺคฺหณฺณ
กตฺตพฺพํ.

การแปลง ส วิภัตติเป็น โอ ห้าย มน ศัพท์ ย่อม
มีด้วย จ ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า อพฺยคฺคฺมนโส
นโร โดยประการดังนี้ เมื่อกระทำวิธีการใดๆ
แล้ว รูปใดๆ ย่อมสำเร็จ ฟังกระทำวิธีนั้นๆ
ด้วย จ ศัพท์ในกัจจายนไวยากรณ์นี้.

จิต ใจ ๖ ศัพท์ คือ จิตฺต, เจต, มน, วิญญาณ,
หทย, มานส. ฐาน. คาถา ๑๕๒)

เจต (ใจ) เป็นศัพท์มนโนคณะ ดังที่คัมภีร์ปท-
รูปสัทธา (อธิบายสูตร ๙๗) ได้ประพันธ์ไว้เป็น
คาถาท่องจำว่า

เอวํ วโจ วโย เตโช

ตโป เจโต มโน ยโส

อโย ปโย สโร ฌนุโท

สโร อุโร รโห อโห.

ศัพท์เป็นต้นว่า วโย (ถ้อยคำ), วโย (วัย), เตโช
(ไฟ), ตโป (ตบะ), เจโต (จิต), ตโม (ความมืด),
ยโส (ชื่อเสียง, บริวาร), อโย (เหล็ก), ปโย
(น้ำมัน), สโร (ศิระ), ฌนุโท (ฉันท, พระเวท),
สโร (สระน้ำ), อุโร (อก), รโห (ที่ลับ), อโห (วัน)
ชื่อวามโนคณะ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้.

(๑) ผู้ไม่มีจิตเป็นเหตุรู้ (ไม่รู้เหตุผล).

คิริทุคฺคจโร เณโต

อปปปญฺญํ อเจตสํ

อกาเล โอวทํ ภิกฺขุ

มนโทว ปฏฺิภาติ มํ. (ส. ๑/๒๐๐)

(เทวดาได้กล่าวกับท่านพระกัสสปโคตรว่า)
ภิกษุผู้กล่าวสอนนายพรานเนื้อ ซึ่งเที่ยวไป
ตามซอกเขา ผู้มีปัญญาน้อย ไม่มีจิตเป็น
เหตุรู้ (ไม่รู้เหตุผล) ในเวลาไม่ควร ย่อมปรากฏ
แก่เราประดุจคนเขลา.

อเจตสนฺติ การณฺชานนสมตฺถเณน จิตฺเตน
รหิตํ. (ส.อฎ. ๑/๓๒๐)

บทว่า อเจตสํ (ไม่มีจิตเป็นเหตุรู้) คือ ปราศ
จากจิตที่สามารถรู้เหตุ (ผล).

[เจตุนฺติ มิคานํ ชีวิตํ เณโต เตนาห “เจตุนฺติ
เอกํ มิคลฺลทฺทกํ]

[ปฏฺิภาติ มํ บทว่า มํ ลงทุตฺติยาวิภัตติในอรรถ
สัมปทานในที่ประกอบด้วย ปฏฺิ บทหน้า ภา
ชาตุ. คำว่า ปฏฺิภาติ มาจาก ปติ บทหน้า + ภา
ชาตุ + ติ วิภัตติ ตัวอย่างอื่นๆ เช่น ปฏฺิภานฺตุ
ตํ จุนฺท โพชฺฌนฺคา (ดูกรจุนทะ โพชฌนค์จง

พระโอรสของพระราชาเป็นไป และเป็นน่อย
เปลี้ย เหมือนไม่มีจิต พระราชาตรัสสั่ง
ข้าพเจ้าว่า ควรฝังลูกเราไว้ในป่าช้า.

อเจตโสติ อจิตตโก วย ชาโต. โสพล วสุธานี
อกิตตตดา เอวมาห. (ชา.อญ. ๖/๑๔)

บทว่า อเจตโส (เหมือนไม่มีจิต) ความว่า
เหมือนไม่มีจิตใจ (ไม่มีชีวิตจิตใจ) นายสารถิ
กล่าวแล้วอย่างนี้ เพราะเตมียกุมารไม่พูด
ถึง ๑๖ ปี.

[อเจตโส (เหมือนไม่มีจิต) มีรูปวิเคราะหว่า
นตติเจโต ยสสชาติ อเจตโส (ผู้ไม่มีจิต) อเจเตโส
วียาติ อเจตโส (ชื่อว่า อเจตสะ เพราะเป็น
เหมือนไม่มีจิต) อเจต ศัพท์ + อปัจจัยในอุปมา
ตัทธิต. ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร (กจ. ๓๙๑) ว่า
ยทูปปหาน นิปาตนา สิทฺธินฺติ ดังนั้น พระอรรถ
กถาจารย์ จึงอธิบายว่า อเจตโสติ อจิตตโก
วีย ชาโต บทว่า อเจตโส ความว่า เหมือนไม่
มีจิตใจ (ไม่มีชีวิตจิตใจ)

บทว่า อเจตโส ในคานานี้ตามหลักอสังการะ
เรียกว่า ปัจจัยสัททคัมมา คือ อุปมาที่รู้ด้วย
ศัพท์จำพวกปัจจัย. สำหรับปัจจัยที่เป็นเครื่อง
หมายของอุปมามี ๒ ประเภท คือ

๑. ตัทธิตปัจจัยมี ๓ ตัว คือ อ, อายิตตต,
และ ก ปัจจัย
๒. อาขยตปัจจัยมี ๒ ตัว คือ อาย และอีย
ปัจจัย ปัจจัยเหล่านี้มีค่าเท่ากับ อิว
อาจารย์ (ประพตติตั้ง)

อเจตนา (ติ)

[น + เจตนา]

ไม่มีเจตนา, ไม่มีจิต, ไม่ได้ตั้งใจ.

ตถา หิ วิสาขปุณณมยํ อภิสมโพธตฺถํ โพธิ-
รูกฺขมฺมูเล นิสินฺนสฺส โลกนาถสฺส อนฺตราย-
กณตฺถํ อูปฺภิจิตฺตํ มารพลํ วิธมิตฺตํ

อเจตนายํ ปถวี

อวิญญาย สุขํ ทฺวํ

สาปิ ทานพลา มยฺหํ

สตุตฺตกฺขตฺตํ ปกมฺปภาติ

วจนสมนฺนตฺรํ มหาปถวี ภิชฺชิตฺวา สปิริสฺส
มารํ ปริวตฺเตสิ. (จريا. ๑๒๔)

แท้จริงแล้ว มหาปฐพีแยกออกแล้วม้วนกลับ
(ท่อมทับ) พระยามารพร้อมทั้งบริษัท เพื่อ
การาบกองทัพมารที่เข้ามาใกล้เพื่อทำอันตราย
แก่พระโลกนาถ ผู้ประทับนั่ง ณ ฌวณไมโพธิ์เพื่อ
การบรรลุธรรมในวันเพ็ญเดือน ๖ ในลำดับ
ถัดจากพระดำรัสของพระโพธิสัตว์ว่า

ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ แม้ปฐพีนั้น
ได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้งด้วยทหานานุภาพของ
เรา (ด้วยอานุภาพแห่งทานบารมีของเรา)

[ความหมายของคานานี้ เป็นคำปรารภในเชิง
ปฏิเสธรว่าพระชินเจ้าพระองค์เดียว ไม่น่าจะ
ปราบมารที่มีกองทัพมากได้เลย ต่อมาเมื่อขอ
ความที่แสดงความพิเศษว่า ด้วยอานุภาพ
แห่งทานบารมี (ทหานานุภาพ) คือ มีอานุภาพ
อันใหญ่หลวง สามารถปราบมารพร้อมทั้ง
กองทัพได้ คานานี้จึงเรียกว่า อักเขปาลังการ

(กล่าวในเชิงปฏิเสธแต่มีความหมายสัจดี) ประเภทอดีตักเขปะ (ปฏิเสธอดีต) คือ ปฏิเสธเรื่องที่ผ่านมาแล้วโดยประสงค์จะแสดงความพิเศษ คืออานุภาพแห่งพระบารมีของพระโพธิสัตว์ในส่วนของท่านบารมี

อนึ่ง พระคานานี้เป็นอนุฎฐากาฉันท์ประเภทปฐมภการวิปูลาคาถามี ภ ช ย ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในแต่ละบาท คือ คำว่า ยปถ (๒๑๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า สุกุ (๑๒๑) เป็น ช คณะ, คำว่า พลามย (๑๒๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ปกมป (๑๒๑) เป็น ช คณะ ดังนั้น เพื่อตรงต้องตามคณะฉันท์ กล่าวคือ ช คณะในบาทที่ ๒ (๑๒๑) จึงลบบพยัญชนะสังโยค คือ กุ ที่ทุกข ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จ) ดังอุทาหรณ์ว่า ปุตตานญหิ วโร หุโข (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้), มาติโฆ ลภเต หุขิ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์), อปฺปสุสาทา กามา หุขา (กามมีความเพลิดเพลินน้อยเป็นทุกข์), นตฺถิ กามปรํ หุขํ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่ากามไม่มี)

อเจตนว โกฎฺเณนเต

ดิณฺเหน ผรสุนา มม

กาสิราเช น กุปฺปามี

เอสา เม ขนฺติปารมี. (อภิ.อญ. ๑/๗๙)

[ขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้อดกลั้นทุกข์อันใหญ่หลวงเหมือนดังไม่มีจิตใจ ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในขันติวาทีชาดกอย่างนี้ว่า]

เราไม่โกรธพระเจ้ากาสิราชผู้ชั่ววานอันคมพินเราเหมือนพินท่อนไม้ที่ไม่มีจิต ความไม่โกรธนี้เป็นขันติบารมีของเรา.

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป เมื่อประกอบใช้ธาตุที่มีความหมายว่าโกรธ บุคคลที่ถูกทำให้โกรธต้องลงจุดติดวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๒๗๗) ว่า สิลาม เป็นต้น ดังตัวอย่างเช่น ตสฺส กุซฺสม มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธพระราชานั้นเถิด), ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺย (ถ้าเราโกรธพระราชานั้น), หุหยติ ทิสานํ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายทิศทั้งหลาย), โย มิตฺตานํ น หุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร), ติตฺติยา อิสฺสนฺติสมณานํ (เดียรธยัธิษายาสมณะ)

อย่างไรก็ตาม บทว่า กาสิราเช ในคานานี้ลงสัตตมวิภัตติ เพราะ ว่า ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่น ทำให้หน้าที่ของสูตรไม่แน่นอน จึงลงสัตตมวิภัตติแทนจุดติดวิภัตติได้]

โส เวสาลิยํ ปริสฺติ เอวํ วาจํ ภาสติ “นาหํ ตํ ปสฺสามิ สมณํ วา พุราหมณํ วา สงฺฆิํ คณิํ คณาจริยํ อปิ อรหนตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ปฏฺิ-
ชานมานํ โย มยา วาเทน วาทำ สมารุทฺโธ น สงฺกมฺเปยฺย น สมฺปกมฺเปยฺย น สมฺปเวเชยฺย,
ยสฺส น กจฺเจहि เสทา มุจฺเจยฺย. ภูณํ เจปาหํ
อเจตนํ วาเทน วาทำ สมารุเกยฺย, สาปิ มยา
วาเทน วาทำ สมารุทฺธาตสงฺกมฺเปยฺย สมฺป-
กมฺเปยฺย สมฺปเวเชยฺย. โก ปน วาโท มนุสฺส-
ภูตสฺสาติ. (ม. ๑/๒๔๙)

สัจจะนิครนถบุตรนั้น กล่าวปราศรัยในบริษัทในกรุงเวสาลีอย่างนี้ว่า สมณะ หรือพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ ผู้บัญญัติตนว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อได้ตอบวาทะกับเรา แล้วจะไม่พึงประหม่า ไม่สะทกสะท้าน ไม่หวั่นไหว ไม่มีเหงื่อไหลจากรักแร้ เราไม่เห็นเลยแม้แต่คนเดียว หากเราโต้ตอบวาทะกับต้นเสาที่**ไม่มีจิต** แม้ต้นเสานั้นได้ตอบวาทะกับเรา ก็ต้องประหม่า สะทกสะท้าน หวั่นไหว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงมนุษย์เลย.

[ปริสติ (ในบริษัท) เป็นรูปสัจตมยวิภัตติ เอกพจน์ คล้ายคลึงกับสันสกฤตว่า ปริสทิ แปลว่า "ในบริษัท" มาจาก สภา ศัพท์ เป็นอาการันต์ อิตถิลิงค์ เมื่อลงสัจตมยวิภัตติก็ควร มีรูปว่า ปริสาย ปริสาย แต่สันสกฤตมีรูปว่า ปริษทุ เมื่อลงสัจตมยวิภัตติ คือ จิ ท้าย ปริษทุ พึงมีรูปว่า ปริษติ และเมื่อเปลี่ยน ษ เป็น ส ให้คล้ายตามบาลี พร้อมทั้งแปลง ทุ เป็น ต ก็ มีรูปเป็น ปริสติ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๒ สูตร ๑๐๔) กล่าวว่าให้แปลง สมี วิภัตติเป็น ตี สำเร็จเป็นรูปว่า ปริสตี ตามมติของคัมภีร์นี้ควร มีรูปว่า ปริสตี แม้พระไตรปิฎกฉบับลังกาก็มีรูปว่า ปริสตี ตามไวยากรณ์ แต่พระไตรปิฎกฉบับพม่าพบเห็นรูปว่า ปริสติ มากกว่า อย่างไรก็ตาม รูปว่า ปริสตี พบในฉบับพม่าบ้างคือในโคตมีเถรอปทาน (ขุ. อป. ๓๓/๒๐๐) มีรูปว่า มหาปริสตี (ในบริษัทใหญ่) ปาฐะนี้สอดคล้องกับมติของโมคคัลลานไวยากรณ์]

พาลา เต พุปฺปณฺณา

อเจตนา ทุกฺขสมฺมุทโยรฺรทฺธา

เทเสนฺเต อชานฺนฺตา

น พุชฺฌเร อริยสจฺจาณี. (เถรี. ๔๒๓)

(ปฐยาอริยาคาถา)

(พระสุเมธาเถรีได้กล่าวภาษิตนี้ว่า)

พวกคนขลาดเหล่านั้น มีปัญญาทรมาน **ไม่มีจิต** ยินดีแล้วในทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้สัจธรรม ๔ ที่พระอริยเจ้าแสดงอยู่ จึงรู้ อริยสัจไม่ได้.

อเจตนาติ อตฺตหิตเจตนาเย อภาเวเน
อเจตนา. (เถรี. อญ. ๒๙๗)

บทว่า อเจตนา ได้แก่ ชื่อว่า ไม่มีจิต เพราะไม่มีความคิด อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน.

[คาถาในตัวอย่างนี้ ตรงต้องตามปฐยาอริยาคาถา เพราะครั้งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุท้ายคณะที่ ๖ คือ ขสมฺมุ (๑๑๑๑) เป็น น คณะ (หรือสัพพหลหุคณะ) ส่วนครึ่งหลังก็มี ๗ คณะและมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ ย เป็นลหุ ทั้งนี้โดยถือว่า คำว่า ขา ในบาทที่ ๓ ให้ถือว่าเป็นลหุ ส่วนคำว่า นิ ท้ายบาทถือว่าเป็น ปาทันตครุ (๒ มาตรา) ก็จะตรงต้องตามลักษณะของปฐยาอริยาคาถา

การอนุญาตให้รวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ เป็นครุ หรือลหุพยางค์เดียว หรือการอนุญาตครุให้เป็นลหุหรือลหุให้เป็นครุนี้ ถือว่าเป็นข้ออนุญาตพิเศษ ถ้าไม่นับเช่นนั้น พระคาถาจำนวนมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ก็

จะเป็นคาถาสามัญ ที่ไม่มีชื่อเฉพาะ เพราะบางคาถามีลักษณะต่างจากกฎทั่วไป กล่าวคือมีพยางค์เกินมาจากที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ทำให้มีพยางค์หรือมาตราเพิ่มขึ้น คาถาชนิดนี้ต้องรวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ให้เป็น ๑ พยางค์ จึงจะตรวจคาถาตามฉันทลักษณ์ได้ เรื่องนี้มีกล่าวไว้ในฉันทสันสกฤตและปรากฏว่าถ้าออกเสียงเร็ว ที่มสระก็จัดว่าเป็นลหุได้ หรือพยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ ก็ถือว่าเป็นพยางค์เดียวได้ คัมภีร์ฉันทโฆมัญชรีฎีกาภาษาสันสกฤต (อธิบายปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๙) ได้นำสาธกมาจากปิงคฉันทภาษาปรากฏมาแสดงไว้ ซึ่งปริวรรตเป็นภาษาบาลีได้ว่า

เตน วุตตํ ปากตปิงคเล.

ยทิ ที่มมิ ลหุ ชิวหาย ปจติ, โสปี ลหุ. วณฺณอาปี ตริตปจิตา เทว ตโย วา เอกํ ชานาหิอิติ.

สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในปิงคฉันทปรากฏว่า

ถ้าออกเสียงที่มสระด้วยลันเร็ว ที่มสระนั้นก็จะเป็นลหุได้ แม้พยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ ฟังทราบว่าเป็นพยางค์หนึ่งได้

อนึ่ง วฤตตริตนากรฎีกาชื่อภักฏนารายณภักฏฎิยะก็กล่าวว่า

ตถา ปากตาทีสุ ที่มสสาปี ตริตปาเจ ลหุตา. ตถา ทุวินฺนํ ตินฺณํ วา วณฺณนํ ตริตปาเจ เอกวณฺณตา ภาวติ. เตน วุตตํ "ที่มกฺขรมปิ ชิวหาย รสฺสํ เจ ปจติ, ตทปิ ภาวติ ลหุ. เทว วา ตโย วา วณฺณ เอกํ ชานาหิ สิมฺปนโต จ"

นอกจากนั้น ในฉันทปรากฏเป็นต้นความเป็นลหุแม่แห่งที่มสระย่อมมี เพราะการออกเสียงเร็ว. อนึ่งการรวมสองหรือสามพยางค์เป็นพยางค์หนึ่ง ย่อมมีได้เพราะการออกเสียงเร็ว สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า "ถ้าออกเสียงที่มสระด้วยลันเร็ว ที่มสระนั้น ก็เป็นลหุ และฟังทราบการรวมสองหรือสามพยางค์ว่าเป็นพยางค์หนึ่งเพราะการออกเสียงเร็ว"

เทเสนเต = ทิส ธาตุ + ย ปจจัย + มาน ปัจจัย เมื่อลบ ย ปัจจัยแล้ว แปลง มาน เป็น อนุต ดังที่คัมภีร์ปทูปสธิติกกล่าวว่า ตสฺส จ อุตตโนปทานิ ปรสฺสพทตฺตุนฺติ กฺวจิ อนฺตปฺปจฺยาเทโส จ (แปลง มาน ปัจจัยเป็น อนุต ปัจจัยในบางแห่งด้วยสูตร (ภจ. ๕๑๙) ว่า อุตตโนปทานิ ปรสฺสพทตฺตํ (อัตโนบทย่อมถึงความ เป็นปรัสสพทในบางแห่ง) ในบางแห่งที่เป็นกรรมวาจก อาจแปลง มาน เป็น อนุต ได้บ้าง เหมือนแปลงอัตตโนบทเป็นปรัสสพท ดังนั้นในอรรถกถา พระอรรถาจารย์ จึงอธิบายว่า เทเสนเตติ จตุสจฺจรมฺเม เทสิยมาเน

พฺพชฺชเร = พุช + ย + อนฺติ แปลง อนฺติ เป็น เร เพื่อให้ตรงตามปฏยาอริยาคาถา ซึ่งกำหนดไว้ว่า บาทที่ ๔ ของปฏยาอริยาคาถามี ๑๕ มาตรา ดังนั้น พฺพชฺช (๔ มาตรา), เรอิ (๔ มาตรา) ย (๑ มาตรา), สจฺจา (๔ มาตรา) นิ (๒ มาตรา=ปาหฺนตฺตรุ)

การแปลงเป็น เร นี้ มีจำกัดเฉพาะ นฺติ และ นฺเต ของ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ, สฺสนฺเต รวม

๔ วิภัตติเท่านั้น ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๖ สูตร ๗๔) กล่าวว่า คุรุพุพพารสฺสา เร นฺเต-นตฺถิ (แปลง นฺเต และ นฺติ ทำยรัสสะ ที่มีครุอยู่หน้าเป็น เร. คัมภีร์ฉันทน์นิสสัยใหม่ (อธิบายคาถา ๑๖) ประพันธ์ เป็นคาถา สำหรับท่องจำว่า

อนฺตฺนฺเต-สฺสนฺติ-สฺสนฺเตติ
จตฺสฺสนํ ตฺนฺเต-นฺติโย
ยฺนฺติ เรการตฺมฺหากํ
อิจฺเจว มติ จินฺตติ.

นฺเต และ นฺติ ของวิภัตติ ๔ ตัว คือ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ และ สฺสนฺเต ย่อมถึงความเป็น เร อักษร ข้าพเจ้ามีมติเช่นนั้น บัณฑิตพึงใคร่ครวญเถิด]

อเจตนา (ติ)

[น + เจตนา + ก]

การคุหเณน พหุพพีหาทิมฺหิ สมาสฺนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่กระทำยของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การศัพท์ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสฺนฺเต-คตฺตานมฺการนฺโต. รสฺสะ อา เป็น อ, ลง ก ปัจจัยในศัพท์ภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์.

(ก) ไม่มีจิต, ไม่มีเจตนา.

อสมฺมยสฺตฺตานํ เทวานํ อุปฺปตฺติกฺขเณ กติ ขนฺธา ปาตุภฺวานฺติ ๕ เปฯ กติ จิตฺตานิ ปาตุภฺวานฺติ ? อสมฺมยสฺตฺตานํ เทวานํ อุปฺปตฺติกฺ-ขเณ เอโก ขนฺโธ ปาตุภฺวาติ, รูปฺกฺขนฺโธ. เทวายตฺตานํ ปาตุภฺวานฺติ, รูปฺายตฺนํ ฐมฺมายตฺนํ.

เทว ชาติโย ปาตุภฺวานฺติ, รูปฺชาติ ฐมฺมายตฺนํ. เอกํ สจฺจํ ปาตุภฺวาติ, กุขสจฺจํ. เอกินฺทริยํ ปาตุภฺวาติ: รูปฺชีวิตินฺทริยํ. อสมฺมยสฺตฺตา เทวอาเหตฺกานาหารา อผสฺสกา อเวทฺนกา อสมฺมยกา อเจตฺนกา อจิตฺตกา ปาตุภฺวานฺติ.

(อภิ.วิ. ๔๓๔)

ในขณะที่เกิด ชนฺธเทวํไรปรากฺฏ...จิตฺเทวํไรปรากฺฏแก่อสมฺมยสฺตฺตพฺรหฺม

ในขณะที่เกิด ชนฺธ ๑ คือ รูปฺชนฺธํ อายตฺนะ ๒ คือ รูปฺายตฺนะ และธมฺมายตฺนะ ชาติ ๒ คือ รูปฺชาติ และธมฺมายตฺนํ สจฺจ ๑ คือ กุขสจฺจ อินฺทริย ๑ คือรูปฺชีวิตินฺทริยํ ปรากฺฏแก่อสมฺมยสฺตฺตพฺรหฺม อสมฺมยสฺตฺตพฺรหฺม ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีเจตนา ไม่มีจิตปรากฺฏ.

(ข) ไม่มีเจตนา (ที่ให้ผู้อื่นลำบาก).

อถ นํ ทูตา ตุมฺหากํ เทว เอเต กิลฺมณฺตฺติ จิตฺตํ นตฺถิ, อเจตฺนํ กมฺมํ น โหติ, เอตฺตฺเกนปิ กุกฺกจฺจํ กโรหฺตฺตานํ กถํ ตุมฺหากํ วิตฺติกฺกโม ภวิสฺสตีติ วตฺวา ตสฺสปี สนฺติเก สิลฺลํ คเหตฺวา สุวณฺณปฏฺฏํ ลิขีสุ. (ชา.อฎ. ๒/๓๓๗)

ลำดับนั้น ทูตทั้งหลายจึงทูลพระมหาอุปราชนั้นว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์มิได้มีความคิดว่า ชนเหล่านี้จึงลำบาก, กรรมที่ทำโดยไม่มีเจตนา ไม่จัดว่าเป็นกรรม เมื่อพระองค์ทรงทำ ความรังเกียจแม้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้น ความล่วงละเมิดจักมิได้อย่างไร ดังนี้ แล้วรับเอาศีลในสำนักของพระมหาอุปราชนั้น จดจารึกลงในแผ่นสุพรรณบัฏ.

อเจตนา (ถี)

[อเจตนา + ตา]

ความไม่มีเจตนา - ไม่มีจิต.

เหตุกาห:-

ขณ ขณ นิรุชฌนสภาเวสุ สงฺขารesu, โก
หนตา, โก วา หนตฺติ?

ยถิ จิตฺตเจตสิกสฺสตาโน, โส อรูปิตาย น
เจตนภทฺทนาทิวเสน วิโกปนสมตฺโต, นาปิ
วิโกปนีโย, อถ รูปสฺสตาโน, โส อเจตนา
กฏจกฺลิ่งคุปโมติ น ตตฺถ เจตนาทินา ปาณา-
ติปาโต ลพฺภติ. (อิติวุตฺ.อฏฺ. ๒๑๘)

ในข้อนี้มีผู้กล่าวกันว่า

ในเมื่อสังขารทั้งหลายมีการดับอยู่ทุกๆ ขณะ
เป็นสภาพ ใครเล่าเป็นผู้ฆ่า หรือใครถูกฆ่า
ถ้าความสืบต่อแห่งจิตและเจตสิกมีอยู่ ความ
สืบต่อแห่งจิตและเจตสิกนั้น เป็นสิ่งที่ไม่
สามารถจะหวั่นไหวได้ ทั้งใครๆ ก็ให้หวั่นไหว
ไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งการสับและการทุบ
เป็นต้นเพราะไม่มีรูปร่างไซ้ เมื่อเป็นเช่นนั้น
การสืบต่อแห่งรูปอันใดมีอยู่ การสืบต่อแห่ง
รูปนั้น อุปมาได้เหมือนดินฝุ่นและท่อนไม้
เพราะ**ความไม่มีเจตนา** (เพราะหาเจตนา
มิได้) เพราะฉะนั้น จะหาปาณาติบาตไม่ได้
ในการสืบต่อแห่งรูปนั้นด้วยการสับเป็นต้น.

[**ขณ ขณ** (ทุกๆ ขณะ) ตามหลักภาษาเรียก
ว่า วิจฺจา คือ คำซ้ำ ที่มีความหมายเท่ากับ
แต่ละอย่างๆ มีศัพท์เดิมมาจาก ขณ ช้อน
ขณ อีกศัพท์หนึ่งเป็น ขณ ขณ ซึ่งเรียกว่า
ปทวิทตะ คือ การช้อนบด ฟังทำการช้อน

ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทฺนุปนฺนา นิปาตนา
สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อม
สำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทฺนุปนฺนา
นี้]) ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า
๑๐๖) ว่า

ยทาทีนา วิจฺจายํ รุกฺขมิจฺจสฺส สวิภตฺติสฺส
ทฺวิตฺตํ. เอวํ สพฺพตฺถ วิจฺจายํ ทฺวิตฺตํ
ช้อนบดว่า รุกข์ พร้อมทั้งวิภัตตินั้นในวิจฺจา
ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น โดยประการดังนี้
การช้อนในวิจฺจาย่อมมีในบททั้งหมด]

อเจตนาภาว (ปฺ)

[อเจตนา + ภาว]

ความไม่มีจิต, ความไม่มีเจตนา, ไม่มีจิตใจ.

อเจตนํ โกฏฺฏเณเต

ติณฺเฬน ผรสุณา มม

กาสิราเช น กุปฺปามิ

เอสา เม ขนฺติปารมิตี.

อเจตนาภาเวน วิย มหาทฺกฺขํ อธิวาเสนตฺสฺส
ขนฺติปารมิตา ปรมตฺถปารมิตี นาม ชาตา.

(ชา.อฏฺ. ๑/๕๔, อภิ.อฏฺ. ๑/๗๔)

ขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้อดกลั้นทุกข์
อันใหญ่หลวงเหมือนเป็นผู้**ไม่มีจิตใจ** ชื่อว่า
ปรมัตถบารมี ดังข้อความ[ในขันติวาทีชาตก
อย่างนี้ว่า]

เราไม่โกรธพระเจ้ากาสิราชผู้ใช้ขวานอันคม
ฟันเราเหมือนฟันท่อนไม้ที่**ไม่มีจิต** ความไม่
โกรธนี้เป็นขันติบารมีของเรา.

อเจตยหนุต (ติ)

[น + เจตยหนุต]

ไม่คิดอยู่, ไม่จงใจอยู่.

(ไม่เข้าอาภิกขุญญาตณมานอีก)

ยถา โข ไปฏฐปาท ภิกขุ อธิ สกสณณิ โหติ, โส
ตโต อมุตฺร ตโต อมุตฺร อนุปฺพุเพน สณฺณคฺคํ
มุสฺสี, ตสฺส สณฺณคฺเค จิตฺตสฺส เอวํ โหติ

เจตยมานสฺส เม ปาปิโย, อเจตยมานสฺส เม
เสยโย. อหฺมฺเจว โข ปน เจตยยํ, อภิสงฺขเรยยํ,
อิมาจ เม สณฺณมา นิรุชฺฌเมยฺยํ, อณฺณมา จ โอพาริกา
สณฺณมา อุปฺปชฺชเมยฺยํ, ยนฺนุหนาทํ น เจว เจตยยํ,
น จ อภิสงฺขเรยยหนฺติ. โส น เจว เจตติ, น จ
อภิสงฺขโรติ. ตสฺส อเจตยโต อนภิสงฺขโรโต
ตา เจว สณฺณมา นิรุชฺฌนฺติ, อณฺณมา จ โอพาริกา
สณฺณมา น อุปฺปชฺชนฺติ. โส นิโรธํ มุสฺสี.

เอวํ โข ไปฏฐปาท, อนุปฺพุพฺพาสณฺณมานิโรธ-
สมฺปชฺชานสมฺปาตติ โหติ. (ที. ๑/๑๗๒)

ดูก่อนไปฏฐปาทะ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ที่ยัง
มีสกสัญญา เธอออกจากปฐมฌานเข้าทุติย-
ฌาน ออกจากทุติยฌานเข้าตติยฌาน จนถึง
อาภิกขุญญาตณมาน อันเป็นที่สุดแห่ง
สัญญาโดยลำดับ เมื่อเธออยู่ในอาภิกขุญญา-
ตณมานอันเป็นที่สุดแห่งสัญญา เกิดความ
คิดขึ้นมาอย่างนี้ว่า

เมื่อเรายังคิดอยู่ไม่ดีเลย ไม่คิดเสียจะดีกว่า
หากเรายังคิดยังคำนึง สัญญาเหล่านี้ (ที่เรา
ได้มาแล้ว) จะพึงดับ สัญญาอื่นที่หยาบจะ
เกิดขึ้นแทน ทางที่ที่เราไม่ควรคิดและไม่ควร
คำนึง, เธอจึงไม่คิด ไม่คำนึง เมื่อเธอไม่คิด

ไม่คำนึง สัญญานั้นจึงดับไป สัญญาอื่นที่
หยาบก็ไม่เกิดขึ้น เธอจึงบรรลุนิโรธ จันใด
ดูก่อนไปฏฐปาทะ การเข้าถึงความดับสัญญา
ของภิกษุผู้มีความรู้ตัวโดยลำดับ ย่อมมีได้
จันนั้น.

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ไปฏฐปาท
ปริพาชก ณ มัลลการาม (ซึ่งเป็นที่พักของ
นักบวชรูปนี้กับคณะประมาณ ๓,๐๐๐ รูป)
เขตกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล ขณะที่พระผู้มี
พระภาคเสด็จเข้าไปนั้น ไปฏฐปาทปริพาชก
และคณะกำลังสนทนากันอย่างอึกทัก พอ
เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา ไปฏฐปาท
ปริพาชกจึงสั่งให้คณะหยุดสนทนา เมื่อได้
ทักทายต้อนรับพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้ทูล
ถามปัญหาที่ตนและคณะสงสัยมานาน คือ
ปัญหาเรื่องอภิสัญญานิโรธ

ไปฏฐปาทปริพาชก ทูลถามว่า สมณพราหมณ์
ทั้งหลาย ได้เคยโต้เถียงเรื่องอภิสัญญานิโรธ
กันอย่างกว้างขวาง แต่หาข้อยุติมิได้ ข้อโต้
เถียงนั้นอาจแบ่งออกเป็น ๔ ประเด็น คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเห็นว่า สัญญา
(ความจำได้หมายรู้) ของคน เกิดและดับ
ไปเอง โดยไม่มีเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้น คน
ก็มีสัญญา เมื่อดับไปคนก็ไม่มีสัญญา
๒. สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า สัญญา
เป็นอัตตาของคน เข้าๆ ออกๆ ในคน เมื่อ
เข้ามา คนก็มีสัญญา เมื่อออกไป คนก็ไม่มี
สัญญา

๓. สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า สัญญาของคนเข้ามาและออกไป เพราะสมณพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก บันดาลให้เป็นไป...

๔. สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า สัญญาของคนเข้ามาและออกไป เพราะเทวดาผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก บันดาลให้เป็นไป...

ไปภูรูบาทปริพาชกทูลต่อไปว่า ขณะฟังเขาโต้เถียงกัน ตนนึกถึงพระผู้มีพระภาค แล้วทูลขอให้ทรงอธิบาย

พุทธองค์ ทรงอธิบายว่า สมณพราหมณ์ พวกที่ ๑ เห็นผิด ที่ถูกคือสัญญาเกิด-ดับ เพราะการศึกษา เช่น ภิกษุในศาสนาของพระองค์ ศึกษาเรื่องศีลจนมีศีลสมบูรณ์ แล้วเจริญสมาธิ จนได้ปฐมฌาน กามสัญญา(ความจำได้ หมายรู้ในเรื่องกาม) ของภิกษุนั้นดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่มีปิติและสุข อันเกิดจากวิเวกจะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้ทุติยฌาน สัจสัญญาที่มีปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกนั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่มีปิติและสุข อันเกิดจากสมาธิจะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้ตติยฌาน สัจสัญญาที่มีปิติและสุข อันเกิดจากสมาธินั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่มีแต่สุขอันเกิด จากอุเบกขาจะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้จตุตถฌาน สัจสัญญาที่มีแต่สุขอันเกิดจากอุเบกขานั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่ไม่มีทั้งสุขและทุกข์ จะเกิดขึ้นมาแทนที่

เมื่อเธอได้รูปฌานที่ ๑ สัจสัญญาที่ไม่มีทั้งสุขและทุกข์นั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียด ในอากาสนัญญายตนะ (กำหนดรู้อากาศอันหาประมาณไม่ได้) จะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้รูปฌานที่ ๒ สัจสัญญาในอากาสนัญญายตนะนั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียด ในวิญญูณัญญายตนะ (กำหนดรู้วิญญูณอันหาประมาณไม่ได้) จะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้รูปฌานที่ ๓ สัจสัญญาในวิญญูณัญญายตนะนั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียด ในอากิญจัญญายตนะ (กำหนดรู้ว่าไม่มีอะไรเลย) จะเกิดขึ้นมาแทนที่ และเมื่อเธอได้รูปฌานที่ ๔ สัจสัญญาในอากิญจัญญายตนะก็ดับไป สัญญาใหม่ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะเธอไม่คิดอะไร จึงไม่เกิดการปรุงแต่ง สัญญาต่างๆ จึงดับไป นี่คือนิขันธ์สัญญาโรธ (การดับสัญญาที่ยิ่งใหญ่)

อเจตยมาน (ติ)

[น + เจตยมาน]

ไม่คิดอยู่, ไม่จงใจอยู่.

จิต (สญเจตเน) จุ. + ญย + มาน.

ดู อเจตยนต

อเจตยิ (กริ/อา)

อเจตยิ = อ อากม + จิตติ ธาตุ (สญเจตเน) + ญย ปัจจัย + อี อัชชัตินิวัจติ]

ดู เจเตติ

อเจตสิก (ติ)

[น + เจตสิก]

(ธรรม) อันไม่ประกอบกับจิต, อันมิใช่เจตสิก, ที่ไม่เป็นเจตสิก.

เจตสิกฯ ฐมฺมา.

อเจตสิกฯ ฐมฺมา. (อภิ.ธ. ๙)

กตเม ฐมฺมา อเจตสิกฯ?

จิตฺตณฺจ สพฺพณฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตุ; อิมะ ฐมฺมา อเจตสิกฯ. (อภิ.ธ. ๒๓๘)

กตเม ฐมฺมา อเจตสิกฯ?

จิตฺตณฺจ รูปณฺจ นิพฺพานณฺจ; อิมะ ฐมฺมา อเจตสิกฯ (อภิ.ธ. ๒๔๗)

สภาวะธรรมที่เป็นเจตสิก สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเจตสิก

สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเจตสิก เป็นไฉน?

จิต รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ไม่เป็นเจตสิก**

สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเจตสิก เป็นไฉน?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ไม่เป็นเจตสิก**

สีลํ อเจตสิกฺกนฺติ? อามนฺตา. รูปํ ๔เปฺยํ นิพฺพานํ ๔เปฺยํ จกฺขายตฺนํ ๔เปฺยํ กายายตฺนํ ๔เปฺยํ รูปายตฺนํ ๔เปฺยํ โผฏฺฐพฺพายตฺนนฺติ? น เหวํ วตฺตพฺเพ ๔เปฺยํ (อภิ.ก. ๓๑๗)

สก. สีล**ไม่**เป็นเจตสิก**ใช่**ไหม?

ปร. **ใช่**

สก. สีลเป็นรูป... เป็นนิพพาน...

เป็นจักขายตนะ...เป็นกายายตนะ...

เป็นรูปายตนะ...เป็นโผฏฐัพพายตนะ
ใช่ไหม?

ปร. **ไม่**ควรกล่าวอย่างนั้น...

[ปร. หมายถึงภิกษุในนิคายมหาสังฆิกะ]

(อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๕๙๐/๒๕๓)

[เพราะมีความเห็นว่า สีลไม่เกิดดับ ตามกระแสจิต ซึ่งต่างกับความเห็นของสกวาทิที่เห็นว่า สีลเป็นวิริติเจตสิกมีการเกิดดับตามกระแสจิต (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๕๙๐/๒๕๓)]

อิทานิ สีลํ อเจตสิกฺกนฺติ กถา นาม โหติ. ตตฺถ ยสฺมา สีเล อปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธปิ สમાทาน-เหตุโก สีโลปจโย นาม อตฺถิ เยน โส สีลวา-เยว นาม โหติ ตสฺมา “สีลํ อเจตสิกฺกนฺติ เยสํ ลทฺธิ เสยฺยถาปิ มหาสังฆิกานํ เต สนฺธาย ปุจฺฉา สกวาทิสฺส ปฏฺิณฺญา อิตฺรสฺส.

(อภิ.อฏ. ๓/๒๒๓)

บัดนี้ ชื่อว่าการกล่าวสีลไม่เป็นเจตสิกย่อมมี. ในเรื่องนั้น ชนเหล่าใดมีความเห็นคุณลัทธิของนิกายมหาสังฆิกะทั้งหลายว่า เมื่อสีลเกิดขึ้น แม้ดับไปแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า มีการสั่งสมสีลอันมีสมาทานเป็นเหตุ เขาชื่อว่าเป็นผู้มีสีล เหตุใด เพราะเหตุนั้น สีลจึง**มิใช่เจตสิก** ดังนี้ คำถามของสกวาทิหมายถึงชนเหล่านั้น คำตอบรับรองเป็นของปรวาทิ.

อนิฏฺฐผลนฺติอาทิ อเจตสิกฺกสฺส ฐมฺมสฺส ทาน-ภาวาทิปนฺตถํ วุตฺตํ. น หิ อเจตสิโก อนฺนทานิ-

ธมโม อายุดีวิปาก์ เทติ, อิกฺขผลภาวนิยมนตถ์
ปเนตฺ วุตตุนติ เวทิตพฺพ. (อภิ.อฏ. ๓/๑๙๗)
บพว่ **อนิฏฺฐผล** (ทานมีผลไม่น่าปรารถนา)
เป็นต้น ท่านกล่าวแล้ว เพื่อแสดงซึ่งความ
ที่ธรรมอันมิใช่เจตสิกเป็นทานมีอยู่. จจริงอยู่
อเจตสิกทาน คือ การให้ข้าวน้ำเป็นต้น ย่อม
ไม่ให้วิบากอันน่าปรารถนาต่อไป แต่คำนี้
บัณฑิตพึงทราบว่ ท่านกล่าวแล้ว เพื่อนิยาม
ในความเป็นอิกฺขผล (ผลอันน่าปรารถนา).

อเจล (ป)

[น + เจล]

ไม่หุงผ้า (ไม่สวมใส่ผ้า), ไม่มีผ้า, ชีเปลือย,
ชีเปลือย, นักบวชไม่หุงผ้า (เป็นศัพท์เฉพาะ
พวกโยคีเปลือยกาย ซึ่งเป็นนักบวชพวกนอก
พุทธศาสนา). นักบวชในศาสนาเช่น?

ชื่อชีเปลือยคนหนึ่ง กล่าวไว้ในทีฆนิกาย
เขาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อุชฺฌัญญา ไกล
กัณณกัตถมิตทายวัน และทูลถามปัญหาว่า
เป็นความจริงหรือไม่ที่พระพุทธองค์ทรง
ดำหนิการทรมานตนเอง (อัตตกิลมณานุโยค)
และทรงรุกรานนักพรตอื่นๆ พุทธองค์ตรัสว่า
มิได้ว่อย่างนั้น เพราะทรงเห็นอยู่ว่บุคคล
ผู้ประพฤติดิบะ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกาย
แตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกกัมี
ที่ถึงสุคติโลกสวรรค์ก็มี ทรงตรัสธรรมของ
พระองค์เป็นลำดับเทียบกับลัทธิอื่น ในที่สุด
ท่านได้อุปสมบทในพระธรรมวินัย และสำเร็จ
เป็นพระอรหันต์ในเวลาไม่ช้า (ดูความพิสดาร
เกี่ยวกับเรื่องนี้ในกัสนปมหาสิหนาทสูตร)

ชื่อชีเปลือยคนหนึ่งกล่าวไว้ในอเจลสูตร
สังยุตตนิกาย สันนิษฐานว่ น่าจะเป็นคน
เดียวกับอเจลกัสนปะ ตามนัยที่หนึ่ง.

เรื่องชีเปลือยคนหนึ่ง ในสังยุตตนิกาย เป็น
สหายเก่าแก่ของจิตตคหบดีสมัย์ที่ท่านยังเป็น
คฤหัสถ์ ท่านคฤหบดี พอทราบว่ ท่าน
(อเจลกัสนปะ) มาถึงราวปามัจฉิกาสณห์ ก็
เข้าไปหาและได้สนทนากันถึงเรื่องอริยมุสส
ธรรม ท่าน (อเจลกัสนปะ) มีความเลื่อมใส ขอ
บวช เมื่อบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระ
อรหันต์.

อถ โข **อเจโล** กสฺสโป เยน ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ,
อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธิ สมฺโมทิ.

(ที. ๑/๑๕๓)

ครั้งนั้น **นักบวชไม่หุงผ้า** ชื่อว่ กัสนปะ (อเจล
กัสนปะ) เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค สนทนา
กับพระองค์พอคุ่นเคยแล้ว (เบิกบานใจ).

อเจโลติ นคฺคปริพฺพพาชโก. (ที.อฏ. ๑/๒๘๗)

บพว่ **อเจโล** ได้แก่ นักบวชชีเปลือย.

อถ โข ภควา ปุพฺพพนฺธุสมมยํ นิวาเสตฺวา ปตฺต-
จีวรมาทาย ราชคหํ ปิณฺฑทาย ปาวีสี. อทฺทสา
โฆ **อเจโล** กสฺสโป ภควนตํ ทูโรโตว อาคจฺจนตํ.
ทิสฺวาน เยน ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา
ภควตา สทฺธิ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ ถถ สาราณียํ
วีสิตาเรตฺวา เอกมฺหนตํ อฏฺฐจาสิ.

(ส. ๑/๒๕๙)

ครั้งนั้นแล เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครอง
อันตรวาสกถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไป

บิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ **นักบวชไม่ห่มผ้า** ชื่อว่า กัสสปะ (อเจลกัสสปะ) ได้เห็นพระผู้มีพระภาค กำลังเสด็จมาแต่ไกล ครั้นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ให้ระลึกถึงกัน แล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร.

อเจล กัสสโปติ ลิงเคน อเจล นิจเจล, นามเน กัสสโป. (ส.อญ. ๒/๓๓)

สองบทว่า **อเจล กัสสโป** (นักบวชไม่ห่มผ้า ชื่อว่ากัสสปะ) ได้แก่ นักบวชอเจลคือไม่ห่มผ้า โดยเพศ ชื่อกัสสปะโดยชื่อ.

อเจลก (ป)

[น + เจล + ก]

อเจลก, ไม่ห่มผ้า, นักบวชไม่ห่มผ้า, (ชีเปลือย) คือ นักบวชนิกายหนึ่งของศาสนาเซน (นิกายที่ข่มพร?).

นตฺถิ เจลฺ วตฺถเมตฺตสฺสาติ **อเจลโก**.

แปลง น เป็น อ. ลง ก ปัจจัย ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า กวจิ สมาสนตคตตานมการนโต (กจ. ๓๓๗) การคุณเณน พหุพพิหาทิมฺหิ สมาสเนต กวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ปทฺรฺอุปสฺสทฺธิธฺมมปิยสูตร ๓๕๐) ลง ก ปัจจัยที่สละท้ายของสมาสมีพหุพพิหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์) ลง ก ปัจจัยในศัพท์ภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์.

อเจลโก เจปิ กัสสโป โหติ, มุตฺตจาโร, หตฺถาวเลขนโน...อิติ เอวฺรูป อทฺธมาสิกํปิ ปริยาเยกตฺตโกชานานุโยคมนุญฺจโต วิหฺรติ. ตสฺส จายํ สีลสมฺปทา จิตฺตสมฺปทา ปญฺญาสมฺปทา

อภาวิตา โหติ อสจฺจิกตา. อถ โข โส อารกาวสามณฺวา อารกาว พุรฺหมณฺวา. ยโต โข กัสสโป ภิกฺขุ อเวรํ อพฺยาปชฺฌํ เมตฺตจิตฺตํ ภาเวติ, อาสวานนฺจ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺติํ ปญฺญาวิมุตฺติํ ภิฏฺเฐว ฐมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺจิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. อयํ วุจฺจติ กัสสโป ภิกฺขุ สมฺโม อิติปิ พุรฺหมณฺ อิติปิ. (ที. ๑/๑๔๘)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนกัสสปะ แม้ถ้าสมณพราหมณ์เป็นอเจลกะ ไม่มีมารยาท เลียมมือ...ถือการบริโภคอาหาร ๑๕ วันต่อ ๑ มื้อเช่นนี้ สีลสัมปทา จิตตสัมปทา หรือปัญญาสัมปทา ก็ยังไม่เป็นอันสมณพราหมณ์นั้น อบรมทำให้แจ้ง โดยที่แท้ เขายังห่างไกลจากสามัญคุณ และพรหมัญคุณ ต่อเมื่อภิกษุเจริญเมตตาจิต อันไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้ เราเรียกว่าสมณะบ้าง ว่าพราหมณ์บ้าง.

อเจลโกติ นิจเจล, นคฺโคติ อตฺโก.

(ที.อญ. ๑/๒๙๑)

บทว่า **อเจลโก** (ไม่ห่มผ้า) ได้แก่ นักบวชไม่ห่มผ้า คือ นักบวชเปลือย.

อเจลกตุต (น)

[อเจลก + ตฺต]

ความเป็นนักบวชไม่ห่มผ้า - ชีเปลือย.

ดู สุตตฺธิ.อญ. ๑/๓๐๗

อเจลกपालิ (ถ)

[อเจลก + ปาลิ]

ลัทธิของนักบวชไม่หุงผ้า - เปลือย.

อณฺณตรํ วา ปน ตโปคฺคณฺโณ อเจลกपालิ
สนฺธายาห, สุราปานวิรตีติ อตุโถ.

(ม.อฎ. ๓/๑๘๙)

ปาฐะว่า อณฺณตรํ วา ปน ตโปคฺคณฺ (คุณคือตบะ
อย่างใดอย่างหนึ่ง) ความว่า พระผู้มีพระภาค
ตรัสหมายถึงลัทธิของนักบวชไม่หุงผ้า
อธิบายว่า การเว้นจากการดื่มสุรา.

[อณฺณตรํ วา ปน ตโปคฺคณฺโณ อเจลกกลฺหิ
สนฺธายาห สุราปานวิรตีติ อตุโถ. (ม.อฎ. ๓/
๑๘๙, สี. สฺยา ต่างกัน)]

ดู ที่.อฎ. ๓/๒๕

อเจลกมตุต (น)

[อเจลก + มตุต]

คุณเพียงการเปลือยกาย - การไม่หุงผ้า.

นาหิ ภิกฺขเว อเจลกสฺส อเจลกมตุเตน
สามณฺณํ วทามิ. (ม. ๑/๓๔๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่าบุคคลผู้
ถือเพศเปลือยกายมีความเป็นสมณะ ด้วย
คุณเพียงการเปลือยกาย.

อเจลกกลฺหิ (ถ)

[อเจลก + ลหฺหิ]

ลัทธิของนักบวชไม่หุงผ้า - เปลือย.

ลหฺหิ = ลภ (ลาภ) + หิ. ลภิตพฺพาติ ลหฺหิ,
มิจุณาหิภฺหิ. ต เป็น ธ แปลง ภ เป็น ท.

อณฺณตรํ วา ปน ตโปคฺคณฺโณ อเจลกกลฺหิ
สนฺธายาห, สุราปานวิรตีติ อตุโถ.

(ม.อฎ. ๓/๑๘๙)

ปาฐะว่า อณฺณตรํ วา ปน ตโปคฺคณฺ (คุณคือตบะ
อย่างใดอย่างหนึ่ง) ความว่า พระผู้มีพระภาค
ตรัสหมายถึงลัทธิของนักบวชไม่หุงผ้า
อธิบายว่า การเว้นจากการดื่มสุรา.

อเจลกวรรค (ป)

[อเจลก + วรรค]

ก. สิกขาบทที่จัดเป็นวรรคมือเจลกสิกขาบท
เป็นต้น คือ วรรคที่ ๕ ของปาจิตติยกัณฑ์
ในวินัยปิฎก. (วิ. ๒/๑๒๒ - ๑๔๔).

ที่ชื่อว่า “อเจลกวรรค” เพราะตั้งตามความ
แห่งสิกขาบทที่ ๑ ในวรรคนี้ คำว่า อเจลก
แปลว่า ผู้เปลือย ในที่นี้หมายถึงนักบวช
เปลือยที่อยู่ในพวกปริพาชก ปริพาชกา
พวกอาชีวก พวกอัญญเดียรธีย์

ข. พระสูตรที่กล่าวเกี่ยวกับลัทธิของนักบวช
ไม่หุงผ้า. บาลีอังคุตตรนิกาย นิบาตที่ ๓
ปณณาสกะที่ ๓ วรรคที่ ๖ อ. ๑/๓๐๐ - ๓๑๒.

อเจลกวรรค มี ๗ สูตร คือ สติปัฏฐานสูตร
สัมมัปปธานสูตร อิทธิปาทสูตร อินทริย-
สูตร พลสูตร สัมโพชฌังคสูตร มัคคสูตร
อเจลกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอเจลก
(ประพฤติเปลือยกาย) หมายถึงนักบวช

นอกพระพุทธศาสนา ในหมวดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิปทา ๓ ประการ คือ (๑) อากาพปฏิปทา (๒) นิชฌามปฏิปทา (๓) มัชฌิมาปฏิปทา

ปฏิปทา ๒ ประการแรก เป็นปฏิปทาของพวกอเจลกะส่วนปฏิปทาที่ ๓ เป็นปฏิปทาในพระพุทธศาสนา

มีข้อน่าสังเกตว่า หมวดนี้มีลักษณะเหมือนเปื่อยละลาย กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงหมวดธรรม ๗ หมวด แต่ละหมวดทรงเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เปรียบเทียบกับปฏิปทานอกพุทธศาสนา ๒ ประการ แต่ทรงแสดงข้อความเต็มในสูตรแรกเท่านั้น ในสูตรต่อไป ทรงละข้อความที่ซ้ำกันเสีย คงไว้แต่ข้อความที่ต่างกัน คือ ทรงแสดงความหมายของมัชฌิมาปฏิปทาแต่ละข้อ ดังนี้ มัชฌิมาปฏิปทา คือ สติปัฏฐาน ๔, มัชฌิมาปฏิปทา คือ สัมมปธาน ๔, มัชฌิมาปฏิปทา คือ อิทธิบาท ๔, มัชฌิมาปฏิปทา คือ อินทรีย์ ๕, มัชฌิมาปฏิปทา คือ พละ ๕, มัชฌิมาปฏิปทา คือ โพชฌงค์ ๗, มัชฌิมาปฏิปทา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘]

อเจลกาวา (ปุ)

[อเจลก + วา]

วาหะของนักบวชไม่มุ่งผ้า, วาหะนักบวชเปลือยกาย, อเจลกาวาหะ.

อเถเก สสฺสตวาทา อาคมิสฺส เต เตสฺสฺวณํ สุตฺวา เถรสฺส วาท์ วิสฺสชฺเชตฺวา สสฺสตวาท์ คเหตฺวา

เตสฺมเวย สกุกาโร กริสฺส ตโต อฺจุเจทฺวาทา อาคมิสฺส เต สสฺสตวาท์ วิสฺสชฺเชตฺวา อฺจุเจทฺวาทาเมว คณฺหิสฺส อถญฺเวย อเจลกา อาคมิสฺส เต อฺจุเจทฺวาท์ วิสฺสชฺเชตฺวา อเจลกาวาท์ คณฺหิสฺส. (ชา.อฎ. ๓/๒๓๒)

ครั้งนั้น ภิกษุอื่นซึ่งเป็นพวกสัสตวาหะได้มา ณ ที่นั้น. คนเหล่านั้นได้ฟังคำของภิกษุเหล่านั้นแล้ว พากันสละเถรวาหะทิ้ง เชื้อถือสัสตวาหะ ถวายสักการะท่านเหล่านั้นเท่านั้น. ต่อมา พวกอจุเจทวาหะมา. พวกเขาก็พากันสละสัสตวาหะทิ้งเชื้อถืออจุเจทวาหะ. ต่อมา พวกอื่นที่เป็นอเจลกาวาหะมา. พวกเขาก็พากันสละอจุเจทวาหะ ถือเอาอเจลกาวาหะ.

อเจลกสาวก (ปุ)

[อเจลก + สาวก]

สาวกของนักบวชไม่มุ่งผ้า-เปลือยกาย, สาวกของอเจลกะ.

เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหริติ คิซฺฌญฺเฏ ปพฺพเต. อถ โข อายสฺมา อานนฺโท เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิ-วาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสิติ.

เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ “ปุรณฺเณ ฆนฺเต กสฺสเปเน ฉปภิชาติโย ปญฺญตฺตา กณฺหาภิชาติ ปญฺญตฺตา นีลาภิชาติ ปญฺญตฺตา โลหิตาภิชาติ ปญฺญตฺตา หลิทฺทาภิชาติ ปญฺญตฺตา สุกกาภิชาติ ปญฺญตฺตา ปรมฺสูกาภิชาติ ปญฺญตฺตา...”ตตฺริทํ ฆนฺเต ปุรณฺเณ กสฺสเปเน

หลิททาภิชาติ ปณฺณตฺตา คีหี โธทาตวสนา
อเจลกสาวกา. (อ. ๒/๓๓๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขา
คิชฌกูฏ เขตกรุง ราชคฤห์ ครั้งนั้นแล ท่าน
พระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่
ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั้น ณ ที่สมควร ได้
กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปุณฺณ กัสสปะ บัณฺณุตติ
อภิชาติ ๖ จำพวก คือ บัณฺณุตติกัณหาภิชาติ
(ชาติดำ) บัณฺณุตตินีลาภิชาติ (ชาติเขียว)
บัณฺณุตติโลหิตาภิชาติ (ชาติแดง) บัณฺณุตติ
หลิททาภิชาติ (ชาติเหลือง) บัณฺณุตติสุกกาภิ-
ชาติ (ชาติขาว) บัณฺณุตติปรมสุกกาภิชาติ
(ชาติขาวยิ่ง)...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปุณฺณ
กัสสปะบัณฺณุตติคฤหัสถ์ผู้แต่งผ้าขาว หรือ
สาวกของอเจลกจะเป็นหลิททาภิชาติ
เช่นนี้แล...

[นพิกษัตริย์สูตรว่าด้วยอภิชาติ ๖ จำพวก
คำว่า อภิชาติ หมายถึงการกำหนดหมาย หรือ
การจัดแบ่งบุคคลออกเป็นพวก ๆ ตามลักษณะ
และพฤติกรรมนั้น ๆ คือ ท่านพระอานนท์
กราบทูลว่า ปุณฺณกัสสปะบัณฺณุตติอภิชาติ ๖
จำพวก คือ

๑. กัณหาภิชาติ (ชาติดำ) หมายถึง คนผู้ฆ่า
สัตว์ต่าง ๆ
๒. นีลาภิชาติ (ชาติเขียว) หมายถึงภิกษุ
ผู้โน้มเอียงไปในฝ่ายดำ หรือพวกกัมม-
วาตะ กิริยวาตะ

๓. โลหิตาภิชาติ (ชาติแดง) หมายถึงนิครนถ์
ผู้ใช้ผ้าผืนเดียว

[นิครนถ์ หมายถึง ปริพาชกผู้แต่งผ้าปกปิด
เฉพาะอวัยวะส่วนหน้า]

๔. หลิททาภิชาติ (ชาติเหลือง) หมายถึง
คฤหัสถ์ผู้แต่งผ้าขาว หรือสาวกของอเจลก

๕. สุกกาภิชาติ (ชาติขาว)หมายถึงอาชีวก
หรืออาชีวกา

๖. ปรมสุกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง) หมายถึง
เจ้าลัทธิชื่อนันทวัจนโคตร เจ้าลัทธิชื่อ
กิสสังกัจจโคตรเจ้าลัทธิชื่อนักขลิโคศล

พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิปุณฺณกัสสปะว่า
ไม่ฉลาดในการบัณฺณุตติ บัณฺณุตติแบบบังคับ
คนส่วนมากไม่ยอมรับ ทรงแสดงอภิชาติ ๖
ประการเช่นกันโดยทรงนำคำว่า กัณหาภิชาติ
และสุกกาภิชาติมาขยายด้วยการประพฤติ
ธรรม คำละ ๓ ประการ คือ ประพฤติธรรมดำ
ประพฤติธรรมขาว และบรรลุนิพพาน ดังนี้
คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ
ประพฤติธรรมดำ, บุคคลบางคนในโลกนี้
เป็นกัณหาภิชาติ ประพฤติธรรมขาว, บุคคล
บางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ บรรลุนิพพาน
ที่ไม่ดำไม่ขาว, บุคคลบางคนในโลกนี้เป็น
สุกกาภิชาติประพฤติธรรมดำ, บุคคลบางคน
ในโลกนี้เป็นสุกกาภิชาติ ประพฤติธรรมขาว
บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกาภิชาติ บรรลุนิพพาน
ที่ไม่ดำไม่ขาว

อภิชาติ ในที่นี้หมายถึงการกำหนดหมาย
ชนเป็นชั้น เป็นกลุ่ม เช่นหมู่คนที่ประพฤติ
อย่างนี้ ๆ กำหนดเรียกอย่างนี้ ๆ

(ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๖๘/๑๔๗) หรือหมายถึง
ชาติกำเนิด (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๗/๑๓๙,
อง.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๗/๑๕๐) และดู ที.สี.
(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕)

สาวกของอเจลก คือ สาวกของอาชีวก (นัก
บวชเปลื้อง) ซึ่งถือตัวว่าตนมีจิตขาวสะอาด
บริสุทธิ์กว่าพวกนิครนถ์ และยกย่องผู้ที่ให้
ปัจจัยแก่ตนว่าประเสริฐกว่าพวกนิครนถ์
เช่นกัน (อง.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๗/๑๕๐)]

อเจลกสิกขาบท (น)

[อเจลก + สิกขาบท]

อเจลกสิกขาบท. บาลีปาจิตติยักัณท์ วรรคที่
๕ สิกขาบทที่ ๑. วิ. ๒/๑๒๒-๑๒๔.

อเจลก (ผู้เปลื้อง) ในที่นี้หมายถึงนักบวช
เปลื้องที่อยู่ในพวกปริพาชก ปริพาชกา พวก
อาชีวก พวกอัญญเดียรถีย์ การให้ของเคี้ยว
ของฉันแก่อเจลก ปริพาชก หรือปริพาชกา
ที่นับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติ ตามความแห่ง
สิกขาบทที่ ๑ นั้น มุ่งเอาการให้ของเคี้ยวของ
ฉันด้วย (มือของ) ตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการให้
ด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือด้วย
การโยนให้ ถ้าบอกให้คนอื่นให้ ผ่าคนอื่นไป
ให้หรือวางไว้ให้ ณ ที่ใดที่หนึ่ง ไม่นับว่าล่วง
ละเมิดบทบัญญัติ (วิ.อ. ๒/๒๗๓/๓๙๘)]

อเจลกสุสป (ป)

[อเจลก + กสุสป]

ปริพาชกซื้ออเจลกสุสปะ.

เอก สมัย อายสุม ปากุโล ราชคเ วิหริ
เวพฺวเน กลนทกนิวาเป.

อถ โข อเจลกสุสโป อายสุมโต ปากุลสุส
ปุราณคิหิสหาโย เยนายสุม ปากุโล เตนุ-
สงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา อายสุมตา ปากุเลน สทฺธิ
สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วิตฺติสาเรตฺวา
เอกมนฺตํ นิสิตฺติ. (ม. ๓/๑๖๕-๖)

สมัยหนึ่ง ท่านปากุลพักอยู่ ณ พระเวพฺวัน
สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์.

ครั้งนั้นแล ปริพาชกซื้ออเจลกสุสปะ ผู้เป็น
สหายเก่าของท่านพระปากุลละเมื่อครั้งยัง
เป็นคฤหัสถ์ เข้าไปหาท่านพระปากุลละถึง
ที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ
พอเป็นที่ระลึกถึงกัน แล้วนั่ง ณ ที่สมควร.

[เรื่องมีอยู่ว่า ปริพาชกซื้ออเจลกสุสปะ ได้
เข้าไปหาท่านพระปากุลละ ถามว่า ท่านบวช
มานานเท่าไรแล้ว พระปากุลละตอบว่า ๘๐
พรรษา ปริพาชกถามต่อว่า ตลอด ๘๐
พรรษานั้น ได้เสพเมถุนกี่ครั้ง ท่านตอบว่า
ตั้งแต่บวชมา ไม่รู้สึกว่าการเมถุนเกิด
ขึ้นเลย ปริพาชกกล่าวว่า นี่เป็นธรรมน่า
อัศจรรย์ประการหนึ่ง จากนั้น พระเถระได้
แสดงธรรมที่น่าอัศจรรย์อื่นๆ อีก ๓๒
ประการ ปริพาชกเกิดความเลื่อมใส ได้ขอ
อุปสมบทในพระธรรมวินัย และได้บรรลु
พระอรหันต์ในที่สุด]

อเจลกสุสปาตุฏ (น)

[อเจลกสุสป + ตตุฏ]

เรื่องปริพพาชกชื่อกัสสปะผู้ไม่นั่งผ้า.

อเจลกัสสปวัตถุ.

ที่. ๑/๑๕๓-๑๖๖ มหาสีหนาทสูตร (พระสูตรว่าด้วยการบันลือสีหนาท)

การบันลือสีหนาท คือการกล่าวอย่างองอาจ กล่าวถึงตักขณราชสีห์คำราม

เนื้อความในพระสูตรนี้ เป็นพระพุทธานุญาตที่ประกาศท้าทายให้ผู้รู้สอบสวนดูได้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อเจลกัสสปะ (นักบวชเปลือย) ขณะประทับอยู่ ณ กัณณกถลมฤคทายวัน เขตเมืองอุชฺฌณฺญา แคว้นโกศล ที่ตรัสพระสูตรนี้ เพราะอเจลกัสสปะทูลถามว่าจริงหรือไม่ ที่มีผู้กล่าวว่า พระสมณโคตมทรงดำหนิตบะทุกชนิด ทรงคัดค้านและชี้โทษของผู้บ่่าเพิญตบะทุกคนว่า เป็นผู้มัวอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วนเดียว.

อเจลกัสสปสูตร (น)

[อเจลกัสสป + สูตร]

อเจลกัสสปสูตร.

พระสูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ว่าด้วยปัญหาที่ปริพพาชกชื่ออเจลกัสสปะ ได้ทูลถามพระพุทธเจ้า.

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ว่าด้วยอเจลกัสสปะ ได้เปลี่ยนใจมานับถือพระพุทธศาสนา.

นิทานวรรคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๗. ส. ๑/๒๕๙.

สพายตนสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๗ สูตรที่ ๙. ส. ๒/๔๘๙ - ๔๙๐.

อเจลวิหาร (ป)

[อเจล + วิหาร]

วัดของนักบวชอเจลกะ, อเจลวิหาร.

โสณคิริปาเท กิร อเจลวิหารเ รโสณตเถโร นาม เอโก ฐมมกถิโก. ตสฺส ปิตา สุนหาชิโก นาม ลุฑทโก อโหสิ. เถโร ตํ ปฏิพาหนโตปิ สัวเร จเปตุ อสฺสโกนฺโต ‘มา นสฺสิ วราโกติ มหุลลกกาเล อากามกํ ปพฺพาเชสิ. ตสฺส คิลานเสยฺยาเย นิพฺพนสฺส นิรโย อุปฏฺฐาสิ. โสณคิริปาทโต มหฺนฺตา มหฺนฺตา สุนหา อาคณฺตฺวา ขาทิกฺขมา วิย สมฺปริวารสฺสุ. โส มหาภยภีโต “วาเรหิ ตาต โสณ, วาเรหิ ตาต โสณาดิ อาห. (อภิ.อญ. ๒/๔๒๐)

(ปิปฺพลีวิหาร. สี, ส. ก.)

ได้ยินว่า ที่เชิงเขาโสณะ มีพระธรรมกถึกองค์หนึ่ง ชื่อว่า โสณะเถระอยู่ที่อเจลวิหาร บิดาของท่านเป็นนายพราน ชื่อว่า สุนัขหาชิกะ พระเถระ แม้ห้ามบิดาอยู่อย่างไรร่ ก็ไม่อาจเพื่อให้ตั้งอยู่ในความสงวร จึงคิดว่า บิดา ผู้นำสงสาร จงอย่าฉิบหายเสียเลย ดังนี้ จึงให้บิดาผู้ไม่ประสงค์จะบวช ได้บวชแล้ว ในเวลาเป็นคณแก่ เมื่อบิดานอนในที่นอนของคนป่วย (หมายถึงกำลังป่วย) นรกได้ปรากฏแล้ว คือ มีพวกสุนัขใหญ่ๆ มาแต่เชิงเขาโสณะแล้วรุมล้อม รวากะต้องการจะเคี้ยวกิน บิดาของพระเถระกลัวต่อภัยอันใหญ่ จึงเรียกพระเถระมากล่าวว่า พ่อโสณะ จงห้าม พ่อโสณะจึงห้าม ดังนี้.

ในคัมภีร์อรรถกถา (วิสุทฺธิ.๒/๑๔๙) กล่าวว่า คนชั่วที่ทำบาปไว้มาก เวลาใกล้สิ้นชีวิต จะเห็นภาพกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ในอดีต (กรรม อารมณ) หรือนิมิตของกรรมชั่ว (กรรมนิมิต) หรือนิมิตของอบายภูมิที่จะไปอุบัติขึ้นในชาติหน้า (คตินิมิต) การพบเห็นดังกล่าวนี้นำให้เกิดความทุกข์แก่ผู้ที่ใกล้ตายมาก]

อโงกขชาตัก (ติ)

[น + โงกขชาตัก]

ผู้มีชาติไม่บริสุทธิ์, ผู้มีชาติต่ำ.

หุ่ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ สพฺพ อโงกขชาตักํ
ปสฺสิตฺวา ชิคฺคุจนฺโต หุ่ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ.

(สารตุณ. ๓/๑๔๗)

ปาฐะว่า หุ่ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ (เกี่ยวพูดว่า
เฮ้ยๆ) หมายความว่า เขาพบทุกคนที่มีชาติ
ต่ำแล้ว รังเกียจอยู่เกี่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ.

[คำว่า อโงกขชาตัก ที่พบในคัมภีร์นี้แปลว่า
คนที่มีชาติไม่บริสุทธิ์, คนที่มีชาติต่ำ เพราะ
โงกข ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก จุส ชาติ
(เต็ม) + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น กข และลบ ส
โดยสันสกฤตมีรูปว่า โงกษ (บริสุทธิ์, น่ารัก)
เป็นบทปุงลึงค์ พบในคัมภีร์วาจสัปตยะ (เล่ม
๔/๒๖๘) แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิม
นิกาย (๑/๑๙๐) ก็อธิบาย โงกขภาวํ ศัพท์ว่า
วิสุทฺธิภาวํ (ความบริสุทธิ์)]

อโงทยิ (กริ/อา)

ท้วงติง, โงท, กล่าวหา.

อโงทยิ = อ อาคม + จุท ชาติ (โงทเน = ท้วง
ติง) จุ. + ญย + อี. พฤทธิ อู เป็น โอ.

รูปศัพท์นี้เหมือนกับคำว่า โงทก (ผู้ท้วงติง,
ผู้โงท), ซึ่งประกอบรูปศัพท์มาจาก จุท + ญ
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีวิเคราะห์ว่า โงเทติติ
โงทโก (ผู้ท้วงติง ชื่อว่า โงทกะ)

ดู โงเทติ

อโงทยิตฺวา (กริ/วิ)

[น + โงทยิตฺวา] ไม่โงท.

โงทยิตฺวา = จุท ชาติ (โงทเน) จุ. + ญย + อี
อาคม + ตฺวา. พฤทธิ อู เป็น โอ.

อโงทยิตฺวา อสฺสารยิตฺวา

อสมมุขีภุตสฺส กรเญย กมฺม

กตมฺจ กมฺมํ สุกตํ ภเวญฺญ

การโก จ สงฺโฆ อนาปตฺติโก สฺยา

ปญฺหา เมสฺสา กุสเลหิ จินฺติตา.

(วิ. ๕/๓๗๖)

ภิกษุไม่โงท ไม่สอบสวน แล้วทำกรรมแก่
บุคคลผู้อยู่ลับหลัง และกรรมที่ทำแล้ว เป็นอัน
ทำชอบแล้ว ทั้งการกสงฆ์ก็ไม่ต้องอาบัติ
ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว

คาถานี้จัดเป็นเอกัจฉินนาปเหฬิ คือ ปเหฬิ
ปกปิดฝ่ายเดียว หมายความว่า ปกปิดที่
ตั้งไว้โดยกล่าวถึงวัตถุอาศัยอย่างเดียว คำ
เฉลยของคาถานี้ คือ ทุเตนุปสัมปทา (การ
อุปสมบทด้วยทูต) ดังที่พระอรรถกถาจารย์
และพระฎีกาจารย์กล่าวว่า

อโงกทิตวาทิต คาทา ทูเตนุปลสมปท สนธาย
วุตตะ (วิ.อฏ. ๔/๔๘๐)

คาทาว่า อโงกทิตวาทิตเป็นต้น พระผู้มีพระภาค
ตรัสสมายถึงการอุปสมบทด้วยทูต.

ทูเตน อุปสมปทา ปน สมมุขาทาตุ สกุกา
กมมวาทานนตตสมภวโต. (สารตถ. ๓/๔๘๓)
อนึ่ง การอุปสมบทด้วยทูต จะทำเฉพาะหน้า
ไม่ได้ เพราะเป็นกรรมพิเศษที่แตกต่างจาก
กรรมวาจาทั่วไป.

คาทานี้เรียกว่า เสทโฆจนคาทา คือ คาทาที่
ทำให้เหื่อไหล จัดเป็นคำถามที่ทำให้คนตอบ
ต้องคิดจนเหื่อไหล มีรูปวิเคราะหฺว่า เสท
โฆจนเตตติ เสทโฆจน (เสท บทหน้า + มุจ
โฆจน=ปล่อย + เณ การิตปัจจย + ยุ ปัจจย
ในกัตตสาธนะ) เสทโฆจนจ ตา คาทา จาติ
เสทโฆจนคาทา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารย-
สมาส)]

อโงกทิต (ติ)

[น + โงกทิต]

ไม่ถูกโงทห้วงแล้ว, ไม่ถูกโงทแล้ว, ไม่ถูกกล่าว
หาแล้ว, ไม่ถูกไต่สวนแล้ว.

โงกทิต = จุท ธาตุ (โงทเน) จุ. + เณ + อี +
ต. พฤทธิ อู เป็น โอ.

รูปศัพท์นี้เหมือนคำว่า จุทิตก (ผู้ถูกท้วงติง,
ถูกโงท) มาจาก จุทิต + ก ปัจจยในอรรถ
สกัตถ์ โงทียเตติ จุทิต (ผู้ถูกท้วงติง ชื่อว่า
จุทิตะ), จุทิตเวย จุทิตโก (ผู้ถูกท้วงติงนั้น
แหละ ชื่อว่า จุทิตกะ)

กถณจันนท ปฏินญาตกรณ โหติ ? อิทันนท
ภิกขุ โงกทิต วา อโงกทิต วา อาปตตี สรติ,
วีสรติ อุตตานิกรโติ. เตน อานนท ภิกขุณา
วุฑฒตร ภิกขุ อุปสงกมิตวา เอกัส จีวร กตวา
ปาเท วนทิตวา อุกกุฏิกิ นิสิติตวา อยชลิ
ปคคเหตุวา เอวมสสุ วจนีโย ‘อหิ ภนเต
อิตถนนาม อาปตตี อาปนโน, ตป ปฏิตเสมีติ.
โส เอวมาห ‘ปสสสีติ? ‘อาม ปสสสามีติ. ‘อายตี
สัวเรยยาสีติ. (ม. ๓/๓๖)

ดูก่อนอานนท ปฏินญาตกรณะ เป็นอย่างไร
คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ถูกกล่าวหาที่ตาม ไม่
ถูกกล่าวหาที่ตาม ย่อมระลึก เปิดเผย ทำ
อาบัตินั้นให้ชัดเจนได้ ภิกษุนั้นจึงเข้าไปหา
ภิกษุผู้แกว่า ห่มจีวรเจวียงป่า กราบทำ
นึ่งกระโหียง ประคองอัญชลีแล้ว กล่าวอย่าง
นี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าต้องอาบัติ
ชื่อนี้แล้ว ขอแสดงคืนอาบัตินั้น ภิกษุผู้
แกว่านั้นกล่าวว่า ท่านเห็นหรือ เธอกล่าวว่า
ขอรับ ข้าพเจ้าเห็น, ภิกษุผู้แกว่านั้นจึง
กล่าวว่า ท่านพึงสำรวมต่อไป เธอกล่าวว่า
ข้าพเจ้าจักสำรวม[ต่อไป].

[ปฏินญาตกรณะ คือ การทำโดยปฏินญา
หมายถึง วิธระงับอธิกรณโดยปรับอาบัติตาม
คำรับสารภาพของภิกษุผู้ต้องอาบัติ]

อโย ปน อาโรจิตกขณเวยว อาปตตี อาปชชติ.
อาปตตี ปน ยสมมา ปเรน โงกทิต วา อโงกทิต
วา ปฏิจานาติ. ตสมมา สมมคคาหิยาโมโน วา
อสมมคคาหิยาโมโน วาติ วุตต.

(วิ.อฏ.๑/๕๐)

ก็ภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะอวดแล้วที่เดียว ก็ ภิกษุต้องอาบัติแล้ว ถูกผู้อื่นโงทก็ตาม **ไม่ถูกผู้อื่นโงทก็ตาม** ยังปฏินญาอยู่ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สมณคคาหิยมาโน (ถูกผู้อื่นถือเอาก็ตาม) อสมณคคาหิยมาโน (ไม่ถูกผู้อื่นถือเอาก็ตาม)

[สมณคคาหิยมาโน วา อสมณคคาหิยมาโน วา ในอรรถกถาท่านพรรณนาว่า โงทโตะ วา อโงทโตะ วา ตามนัยอรรถกถาควรแปลว่า สมณคคาหิยมาโน วา (ถูกผู้อื่นโงทก็ตาม) อสมณคคาหิยมาโน (ไม่ถูกผู้อื่นโงทก็ตาม)]

อโงทัยมาน (ติ)

[น + โงทัยมาน]

เมื่อไม่ได้ทวง, ไม่ทวงอยู่, ไม่โงทอยู่.

โงทัยมาน = จุท ธาตุ (โงทาเน) จุ. + อี อาคม + ย ปัจจัย มาน ปัจจัย. พฤทธิ อุ เป็น โอ.

อนาปตติ ติกขตตุ โงทนาย, ฌกขตตุ จาเนน, อุณกติกขตตุ โงทนาย, อุณกฌกขตตุ จาเนน, **อโงทัยมาโน** เทติ, สามิกา โงเทตวา เทนติ, อุมมตตกสส, อาทิกมมิกสสาติ. (วิ.๑/๓๒๘)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ

ภิกษุทวง ๓ ครั้ง ยืน ๖ ครั้ง ภิกษุทวงหย่อนกว่า ๓ ครั้ง ยืนหย่อนกว่า ๖ ครั้ง เมื่อภิกษุ **ไม่ได้ทวง** ไวยาวัจจรจัดถวายเอง ภิกษุรับจีวรที่เจ้าของทวงมาถวาย ภิกษุวิกลจริต (และ) ภิกษุตันบัญญัติ.

[คำว่า **อโงทัยมาโน** (เมื่อไม่ได้ทวง) ลง มาน ปัจจัยในอรรถลักษณะ กล่าวคือ โดยทั่วไป

อนุต ปัจจัยมักเป็นไปในกัตตุสาธนะ (กัตตุ-วาก) ส่วน มาน ปัจจัยเป็นไปในกัตตุสาธนะ (กัตตุวาก) กรรมสาธนะ (กรรมวาก) และ ภาวสาธนะ (ภาววาก) แต่ในที่บางแห่งยังแสดงอรรถลักษณะ คือ เครื่องหมายรู้กริยาอื่น (แปลว่า เมื่อ) และเหตุ (แปลว่า เพราะ) ซึ่งจัดเป็นโชตกัตตะ คือ อรรถที่แสดงโดยอ้อม เหมือนอรรถอระ (สมควร) และสักกะ (สามารถ) ของกิจปัจจัย ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตตะ (สูตร ๔๒๙) ว่า

อนุต กตติ มาโน ตู

ภาเว กมฺมํ กตติ

ปัจจุปปนเน ลกฺขणे จ

เหตุวตฺเต จ ภวนฺติ เต.

อนุต ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ ปัจจัยเหล่านั้น ย่อมมีในปัจจุบันกาล อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ]

อโงเทตวา (กริ/วิ)

[น + โงเทตวา]

ไม่ได้ทวงแล้ว, ไม่โงทแล้ว.

โงเทตวา = จุท ธาตุ (โงทาเน) จุ. + เณ + ตวา. พฤทธิ อุ เป็น โอ.

อปเรหิปี ภิกฺขเว ตีหฺงฺเคหิ สมฺนฺนาคตํ ตชฺชนีย-กมฺมํ อธมฺมกมฺมญฺจ โหติ, อวินยกมฺมญฺจ ทฺวูปสนฺตญฺจ. **อโงเทตวา** กตํ โหติ, อสาเรตวา กตํ โหติ, อาปตฺติ อนาโรเปตวา กตํ โหติ อิเมหิ โข ภิกฺขเว ตีหฺงฺเคหิ สมฺนฺนาคตํ ตชฺชนียกมฺมํ

อธมมกมมณฺจ โหติ อวินยกมมณฺจ ทฺวูป-
สนฺตณฺจ. (วิ. ๓/๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรม ประกอบ
ด้วยองค์ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง จัดว่าเป็นกรรมไม่
ชอบด้วยธรรม เป็นกรรมไม่ชอบด้วยวินัย
และระงับให้สงบได้ยาก คือ **ไม่ใจทีก่อนแล้ว**
จึงลงโทษ **ไม่ให้จำเลย**ให้การก่อนแล้วจึงลง
โทษ **ไม่ปรับอาบัติก่อนแล้วจึงลงโทษ** ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรมที่ประกอบด้วย
องค์ ๓ เหล่านี้แล จัดว่าเป็นกรรมไม่ชอบด้วย
ธรรม เป็นกรรมไม่ชอบด้วยวินัย และระงับ
ให้สงบได้ยาก.

[ตัชชนียกรรม คือ กรรมที่บังคับคุกคามผู้ก่อ
ความบาดหมางเป็นต้น หมายความว่า กรรม
อันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้ควรชู้ สงฆ์ลงตัชชนีย
กรรมแก่ภิกษุผู้ก่อความบาดหมาง ก่อความ
ทะเลาะ - วิวาท ก่อเรื่องอื้อฉาว ก่ออิริยณใน
สงฆ์ เป็นผู้มัวปัดมาก และคลุกคลีกับคฤหัสถ์
ในทางที่ไม่สมควร มีรูปวิเคราะหว่า ตชฺชียติ
เอเตนาติ ตชฺชณียํ, (ตชฺช ฐาตุ ภสฺสเน=
คุกคาม + อนีย ปัจจัย) ตชฺชณียเมว กมฺมํ
ตชฺชณียกมฺมํ (อวธารณนฺรพทกรรมธารย-
สมาส)]

อโจร (ปุ)

[น + โจร. ถี. อโจรี]

ไม่ใช่โจร, ไม่ใช่ชโมย, ชื่อสัตย์.

โจร = จุร (เถยเย) + ณ. โจเรตฺติ โจโร. ลบ ณ
พฤทธิ อู เป็น โอ.

โส ตํ อาทาย รณฺโณ ทสฺเสตฺวา อิํ เต เทว
ปิพฺพณฺ, เต ปณฺจปิ **อโจรา**, อิํ ปน อุตฺตยาน
มกฺกภูมฺยา อาภตฺตติ อาห. (ชา.อฏฺ. ๑/๑๔๐)
พระโพธิสัตว์นั้น นำเครื่องทรงนั้นไปถวายแก่
พระราชา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติ
เทพ นี่เครื่องทรงของพระองค์ คนแม้ทั้ง ๕
นั้น **ไม่ใช่โจร** แต่เครื่องทรงนี้ได้มาจากนาง
ลิงในอุทยาน พระเจ้าข้า.

อโจรภาว (ปุ)

[อโจร + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่ใช่โจร - ไม่ใช่ชโมย.

ความเป็นผู้ซื่อสัตย์.

โพธิสฺสโต ปโยชิตมนุสฺसानํ สฺนติกา ตํ กถํ
สุตฺวา เตสํ ตถโต **อโจรภาวํ** ญตฺวา มกฺกภูมฺยา
คหิตปิพฺพณํ อุปาเยเนว ปาเตสฺสามีติ เคนฺตุ-
มยานิ พฺหุณี ปิพฺพณานิ กาเรตฺวา อุตฺตยาน
มกฺกภูมฺโย คาหาเปตฺวา หตฺถปาทคฺวีวสุ เคนฺตุ-
ปิพฺพณานิ ปิพฺพธาเปตฺวา วิสฺสชฺเชสิ.

(ชา.อฏฺ. ๑/๔๐๙)

พระโพธิสัตว์ฟังถ้อยคำนั้น จากสำนักของคน
ที่จัดไว้ ทราบความที่พวกนั้น**ไม่ใช่โจร** โดย
แน่นอน คิดว่า เราจักออกอุบายทำเครื่อง
ประดับที่นางลิงถือเอาไปให้ตกลง จึงสั่งให้
ทำเครื่องประดับจำนวนมาก สำเร็จด้วยยาง
ไม้ให้จับเหล่านางลิงในอุทยาน แล้วให้แต่ง
เครื่องประดับยางไม้ ที่มีมือที่เท้าและที่คอ แล้ว
ปล่อยไป.

อโจราหรณ (ติ)

[น + โจร + อาหรณ]

โจรนำไปไม่ได้, โจรลักไปไม่ได้.

อสาธารณณณณณ

อโจราหรณ นิธิ

กยิราถ ธีโร ปุณณานิ

โย นิธิ อนุคามโก. (ขุททก. ๑๐)

ขุมทรัพย์นี้ไม่ทั่วไปแก่คนเหล่านี้นั้น โจร
ก็ลักไปไม่ได้ ผู้มีปัญญาควรทำแต่บุญที่จะ
เป็นขุมทรัพย์ติดตามตนไปได้.

น โจเรหิ ออาหรณ อโจราหรณ, โจเรหิ อา-
ทาตพโพ น โหติติ อตโธ. (ขุททก.อฏ. ๑๙๑)

นิธิ (ขุมทรัพย์) อันโจรทั้งหลายลักไปไม่ได้
ชื่อว่า อโจราหรณ. อธิบายว่า ย่อมเป็นนิธิ
(ขุมทรัพย์) อันเหล่าโจรพึงถือเอาไปไม่ได้.

[ขุมทรัพย์ในที่นี้หมายถึงขุมทรัพย์ชนิดอนุ-
คามิกะ คือ ขุมทรัพย์ติดตามตัวทางคุณธรรม
ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญ
ภาวนา เป็นต้น]

อโจริก (ติ)

[น + โจริก]

ความไม่ใช่โจร, เว้นจากความเป็นโจร, เว้น
จากการลักทรัพย์, เว้นจากการถือเอาของ
ที่เขาไม่ให้, ไม่ลักทรัพย์.

อโจริกา=น โจริกา, โจริกา=โจร ศัพท์ + กณ
ปัจจัย ลง กณ ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วยสูตร

ว่า รมณียาทีโต กณ (กจ. ๓๖๒) มีวิเคราะห์
ว่า โจรสสุ ภาโว โจริกา, โจรํ ลบ ณ (โจร +
ก + อาอิตถิลิงค์) แปลงสระ อ ที่ ร เป็น อ
(=โจริกา) ดังปทรูปสัทธิฎีกา กล่าวว่า มชฺเฌ
อิการาเทโส (แปลงเป็น อ อักษรในท่ามกลาง)
แม้พยางค์ของสิงหลก็ยังกล่าวว่า โจริกาติ
เอตถ มหาวุตตินา อิการาเทโส (ในอุทาหรณ์ว่า
โจริกา นี้แปลงเป็น อ อักษรด้วยมหาสูตร)
อย่างไรก็ตาม ฉบับจันฎฐสังคีติมีรูปว่า มชฺเฌ
อิการาคโม (ลง อ อักษรเป็นอาคมในท่าม
กลาง) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะควร
แปลง สระ อ เป็น อ ในเพราะ ก ปัจจัย (กณ
ปัจจัยเมื่อลบ ณ คงเหลือ ก จึงเรียกว่า ก
ปัจจัย) แต่ปทรูปสัทธิฎีกานิสสัยใหม่กล่าวว่า
ควรมีรูปว่า อิการาคโม เพราะในคำอธิบายสูตร
ว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้นของรูปสัทธิฎีกา ท่านได้
กล่าวถึงการลงอาคมในท่ามกลาง ดังคำว่า
อิสสุริย, อาลสิย เป็นต้น ในเรื่องนี้ผู้แปลคิดว่า
ข้อความที่พบในฉบับสิงหลสมควรกว่า เพราะ
การแปลง อ เป็น อ ในเพราะ ก ปัจจัย หรือ ก
อาคมที่มี อา อิตถิปัจจัยอยู่ท้ายนั้นเป็น
ธรรมเนียมของไวยากรณ์บาลีและสันสกต

เช่น พาลิกา (เด็กสาว) = พาลา ศัพท์ + ก
ปัจจัย + อาอิตถิปัจจัย. กุมภการิกา (หญิง
ผู้ทำหม้อ) = กุมภ ภาวตัทธิต กุมภการิกา = กุมภ
บทหน้า กร ธาตุ (กระทำ) + ณฺว ปัจจัย +
อาอิตถิปัจจัย

คำว่า พาลิกา ลง ก ปัจจัยในสัทธิตัทธิตคำว่า
กุมภการิกา ลง ณก ปัจจัย (ตามมติคัมภีร์
กัจจายนไวยากรณ์ ลง ณฺว ปัจจัย แปลง ณฺว

เป็นนอก) เมื่อสำเร็จรูปว่า พาลก, กุมภการกา
แล้ว ให้แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก เป็น อิ.

ปาณาติปาตา วิรตา อโจริกา

สัฏฺฐกกายา สุจิพฺรหฺมจารินี

อมชฺชปา โน จ มุสา อภาณี

สิกขาปเทสุ ปริปฺปรการินี. (วิมาน. ๓๗)

(เทพธิดาตอบว่า)

ดิฉัน ได้บำเพ็ญสิกขาบทย่างครบถ้วน คือ
เว้นจากการฆ่าสัตว์ไม่ลักทรัพย์ มีการงาน
ทางกายบริสุทธิ์ ประพฤติพรหมจรรย์ได้
บริสุทธิ์ ไม่ดื่มของมึนเมา และไม่พูดเท็จ.

อโจริกาติ โจริยหิตา, อทินฺนาทานา ปฏีวิรตาติ
อตฺโต. วิรตา จ โจริยาติปิ ปาโจ, เถยฺยโต จ
วิรตาติ อตฺโต. (วิมาน.อญ. ๑๑๘)

บทว่า อโจริกา (ไม่ลักทรัพย์) คือ เว้นจาก
การลักทรัพย์. อธิบายว่า เว้นจากการถือเอา
ของที่เขาไม่ให้. ปาฐะว่า วิรตา จ โจริยา ดังนี้
บ้าง อธิบายว่า เว้นจากความเป็นขโมย.

อโจริสณฺณ (ติ)

[อโจริ + สณฺณ]

มีความสำคัญว่าไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร.

โจรียา โจริสณฺณมา อณฺณตฺร กปฺปา วุฏฺฐาเปติ,
อาปตฺติ สงฺฆาติเสสฺสส.

โจรียา เวมตฺติกา อณฺณตฺร กปฺปา วุฏฺฐาเปติ,
อาปตฺติ ทุกฺกสฺส. โจริยา อโจริสณฺณมา อณฺณตฺร
กปฺปา วุฏฺฐาเปติ, อนาปตฺติ. อโจริยา โจริสณฺณมา,

อาปตฺติ ทุกฺกสฺส. อโจริยา เวมตฺติกา, อาปตฺติ
ทุกฺกสฺส. อโจริยา อโจริสณฺณมา, อนาปตฺติ.

(วิ. ๒/๒๙๓)

สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีสำคัญว่าเป็นสตรีผู้เป็น
โจร บวชให้ ต้องอาบัติสังฆาติเสส เว้นไว้แต่
สตรีที่สมควร

สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีไม่แน่ใจ บวชให้ ต้อง
อาบัติทุกกฏ เว้นไว้แต่สตรีที่สมควร

สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีสำคัญว่าไม่ใช่สตรีผู้
เป็นโจร บวชให้ ไม่ต้องอาบัติ เว้นไว้แต่สตรี
ที่สมควร

ไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีสำคัญว่าเป็นสตรี
ผู้เป็นโจร บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ

ไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีไม่แน่ใจ บวชให้
ต้องอาบัติทุกกฏ

ไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีสำคัญว่าไม่ใช่
สตรีผู้เป็นโจร บวชให้ ไม่ต้องอาบัติ.

อจฺจ (พฺย) (กฺริ/วิ)

นอกจาก, อีกส่วน, เลยไป, พ้นไป.

อจฺจ = อปิจ (อปิ + จ) ลบ อิ แปลง ป เป็น จ
ด้วยนิติตฺตมาลา (๑๖๖) ว่า อปิจสฺสิลโลโป
ปสฺส จตฺตํ. วุตฺติรทฺททฺทจฺจเน อปิจสทฺทสฺส
อิการสฺส โลโป โหติ, ปการสฺส จ จการตฺตํ.

[อีกนัยหนึ่ง]

อจฺจ = อติ + อิ + ตฺวา. แปลง ตฺวา เป็น จจ
ด้วยโมคคัลลานสูตร (๕/๑๖๗) ว่า อิโตจฺโจ
(หลัง อิ ฐาตุแปลง ตฺวา เป็น จจ) = อติจจ.
ลบ ติ ด้วยนิติตฺตมาลา (๑๖๗) ว่า อติจจสฺส วา

คม ชาติ นอกจากมีอรรถว่า ไป แล้ว ยังมี
อรรถว่า รู้, เป็นไป และถึง - บรรลุ ได้อีกด้วย
ดังที่ศัพท์นิตยสาร (ชาตุมาลา หน้า ๑) กล่าว
ว่า เยส ชาติโน คติอตุโก, พุทธิปี เตส อตุโก
ปวตติปาปุนานิปี (ความหมายว่า ไป มีอยู่
แก่ชาติเหล่าใด แม้ความรู้, ความเป็นไป และ
การถึง - บรรลุ ก็เป็นความหมายของชาติ
เหล่านั้น)

คม ชาตินี้ ถ้ามี อา เป็นบทหน้า และเป็น
จตุรทศนะ ใช้ในความหมายว่า อธิวาสน =
ความอดกลั้น, ถ้ามี อา เป็นบทหน้าและเป็น
ภูวาทิศนะ ใช้ในความหมายว่า คตฺยํ = ไป.

ดู อติคจจติ

อจจุคฺ (กฺริ/อา)

[อติ + อ อาคม + คม (คติมฺหิ) + อุ]

ดู อติคจจติ

อจจุจ (กฺริ/อา)

[อติ + อ อาคม + คม (คติมฺหิ) + อุ]

ดู อติคจจติ

อจจุจกุส (ติ)

[อติ + องกุส]

ล่วงพ้นปกติ, ไม่เป็นไปในอำนาจปกติ, บังคับ
ไม่ได้, ชนขอ, เหลือขอ (ตาขอหรือปกติ
สับไม่ถึง), ดื้อขอ.

อจจุจกุสว นาโคว

ชิตฺ เม ตุตฺตโตมรํ

การณ นปฺปชานามิ

สมมตฺโต ลกฺขณฺรฺยา. (ที. ๒/๒๑๓)

(ปัญจสิขคันธรรพเทพบุตรกล่าวว่า)

ฉันมีนงเพราะ (เห็น) ช่วงขาที่งามสมส่วน
ไม่รู้รู้เหตุการณ์ (อะไรๆ) เหมือนช้างเหลือ
ขอ เพราะถือว่าเราชนะขอและหอกได้แล้ว.

โย จ นาโค ปภินฺนตฺโต อจจุจกุส โหติ,
องกุส อติโต องกุเสน วิชฺฌิมมาโนปี วสํ น
คจฺจติ, โส ชิตฺ มยา ตุตฺตโตมรํ, โย อหํ
องกุสสฺสปี วสํ น คจฺจามิติ มทปฺเปน กิณฺจ
การณ น พุชฺฌติ. (ที.อฏ. ๒/๒๙๔)

ก็ช้างที่ตกมันเต็มที่ เป็นช้างที่เหลือขอ
ดื้อขอ ต่อให้เอาขอสับก็เอาไว้ไม่อยู่ และมัน
เข้าใจว่า ข้าเอาชนะขอและหอกได้แล้ว เพราะ
แม้แต่ขอก็ยังเอาเข้าไว้ไม่อยู่ มันไม่ยอม
รับรู้เหตุการณ์อะไรๆ เพราะแรงเมามัน.

อจจขนฺต (ติ)

[น + จขนฺต] ไม่สละอยู่.

จขนฺต = จข (จาเค) + อ + อนฺต.

ดู อจจขนฺต

อจจตริ (กฺริ/อา)

[อติ + บทหน้า + ตร (ตรณ) + อี]

ข้ามแล้ว, ข้ามพ้นแล้ว.

โย อิมํ สมฺมทํ สคหํ สรฺกฺขสํ

สญฺมึ สวณฺณํ สภยํ ทุตฺตรํ อจจตริ

ส เวทนฺตฺตฺว วุสิตฺพฺรหฺมจฺริโย

โลกนตฺถุ ปารคโตติ วุจฺจติ.

อยํ อเสกฺโข. อิหํ สํกิเลสภากิยญฺจ อเสกฺข-
ภากิยญฺจ สุตฺตํ. (เนตฺติ. ๑๐๘)

บุคคลใดข้ามสมุทรนี้ ซึ่งมีทั้งคลื่น มีทั้ง
น้ำวน มีทั้งสัตว์ร้าย มีทั้งผีเสื้อน้ำ อันน่ากลัว
ซึ่งข้ามได้แสนยากแล้ว เราเรียกบุคคลนั้นว่า
ผู้จบเวท อยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก
ข้ามถึงฝั่งแล้ว.

พระดำรัสนี้เป็นอเสกขะ.

สูตรนี้ชื่อว่าสังกิเลสภากิยสูตร (สูตรฝ่าย
ความเศร้าหมอง[แสดงธรรมอันเศร้าหมอง
มีต้นเหตุเป็นต้น]) และอเสกขภากิยสูตร (สูตร
ฝ่ายอเสกขธรรม[แสดงกองศีลเป็นต้นของ
พระอเสกขะ])

อจุจตาริ (กฺริ/อา)

[อติ + ตร ธาตุ (ตรเณ) + อี]

ดู อติตรติ

อจุจนา (ถิ)

[อจฺจ (ปุจฉาย) + ยุ. (ส. อรจนา)] ยุ. แปลง ยุ
เป็น อน (อนกา ยุณฺณ).

การแสวงหา — บุปฺชา - นัปปถิอ.

การเช่นสรวง — บุปฺชา - นัปปถิอ.

อุปจิตฺตยจุจนา ปฺุช-

ปหาโร พลี มานนา. (ธาน. คากา ๔๒๕)

การบูชา, เช่นสรวง ๖ ศัพท์ อุปจิตฺติ, อจุจนา,
ปฺุชชา, อุปหาร, พลี, มานนา.

อจุจนารห (ติ)

[อจุจนา + อรห]

ควรแก่การสั่งสม - แสวงหา.

อจุเจยโยติปิ ปาโห ตสฺส อจุจิตฺตโป อจุจนา-
รโห หิตฺตฺตฺตฺติเกน อุปจิตฺตโปติ อตุโธ.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

มีปาฐะว่า อจุเจยโย ได้บ้าง. หมายความว่า
เป็นสิ่งที่ผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล ควร
สั่งสม คือ **ควรแก่การสั่งสม** ได้แก่ ควรทำ
ให้เพิ่มพูน (ยิ่งขึ้น).

ดู อจุเจยย

อจุจหิย (ติ)

[อา + จิ (จเย) + อนิย]

สิ่งที่ควรสั่งสม.

[ซ้อน จ หน้าที่ด้วยสูตร (กจ.๒๗) ว่า ปร
เทวภาโว จาเน, รสฺสํ อา อักขรเป็น อ ใน
เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตร
(กจ.๓๖) ว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึง
ความเป็นรสฺสํ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง
ในบางแห่ง)

อา อุปสรรคในบทนี้ใช้ในความหมายว่า
คหณ (การถือเอา)

สรา โข พุณฺณเน ปเร กุวจิ รสฺสํ ปปโปนฺตีติ
จนฺทานุรฺกฺขเณ อาคเม สโยเค จ รสฺสตฺตํ.

(ปทฺฐปสฺส.อิธิบายสูตร ๓๘)

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรสฺสํ ในเพราะ
พยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรสฺสํ

ย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณะ ในที่ลงอาคม และในที่มีพยานชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้]

เอตสมฺมิชฺช ปาเจ เอโส นิธิ อจฺเจยโยติ สมฺ-
พฺพนิทฺวา ปุณฺ "กสฺมาติ อนุโยคํ ทสฺเสตฺวา
"ยสฺมา สุนิหิตो อนุคามิโกติ สมฺพฺพนิทฺตพฺพ.
อิตรธฺวา หิ สุนิหิตสฺส อจฺเจยยตฺตํ วุตฺตํ
ภเวยฺย น จ สุนิหิตอ อจฺจนฺนิโย. อจฺจิตฺ เอว
หิ โส. (ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

อนึ่ง ในปาฐะนี้ พึงสัมพันธ์[บทที่ถูกค้นไว้]ว่า
เอโส นิธิ อจฺเจยโย (ขุมทรัพย์นี้ควรสังสมไว้)
แล้วสัมพันธ์อีกว่า เพราะเป็นทรัพย์ติดตาม
ตัวที่ฝังไว้ดีแล้ว โดยหมายถึงคำถามว่า เพราะ
เหตุไร[ขุมทรัพย์นี้ควรสังสมไว้]

มีฉะนั้นแล้ว ก็ควรจะกล่าวว่า ขุมทรัพย์ที่ฝัง
ไว้ดีแล้วเป็นสิ่งที่ควรสังสม และขุมทรัพย์ที่
ฝังดีแล้วก็ไม่ใช่ว่าสิ่งที่ควรสังสม เพราะขุมทรัพย์
ดังกล่าวเป็นสิ่งที่บุคคลสังสมไว้แล้ว.

อจจนุต (ติ)

[อติ + อนุต]

อจจนุต = อติ + อนุต. อนุตฺ อติกฺกนฺตํ อจจนุตํ
(ล่วงแล้วซึ่งที่สุด ชื่อว่า อัจฉินตะ). แปลง
ติ เป็น จ ด้วยสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพุโพ จ ติ
(อจ+อนุตฺ) ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (กจ. ๒๙)
ว่า ปฺร เทวภาโว จาเน (อจจ + อนุตฺ)

ความจริง คำว่า **อจจนุต** ประกอบรูปศัพท์
มาจาก อติ กับ อนุต แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์
ได้ตั้งวิเคราะห์โดยวาง อนุต ไว้เป็นบทหน้า
และวาง อติ อุปสรรคเป็นบทหลัง บทสำเร็จ

เป็น อจจนุต นี้จึงเท่ากับมีการสลับที่กัน (บาง
แห่งเรียกว่าปทวิปัลลัส=ปทวิปัลลัส) การ
ที่ในคัมภีร์ไวยากรณ์ตั้งรูปวิเคราะห์อย่างนี้
เพื่อเลี้ยงว่าศัพท์นี้มีใช้อย่างยืยาวสมาส
แต่เป็นตปฺปริสสมาส (อมาทิปรตปฺปริสสมาส
คือ ตปฺปริสสมาสที่มีบทหน้าลง อํ วิภตติ
เป็นต้น) เพราะมีบทหลังเป็นประธาน

นอกจากนั้น ท่านใช้ อติกฺกนฺต ศัพท์แทน อติ
อุปสรรคเพื่อแสดงว่าศัพท์นี้ เป็นนิจจสมาส
ที่ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทอื่นแน่นอน]

(๑) โดยส่วนเดียว, แท้จริง, อย่างแท้จริง,
สิ้นเชิง, ล่วงส่วน, สูงสุด, ยิ่งนัก, โดยแท้.

มฺหุตฺตํ ตณฺหาสมนํ

ชีรี ตฺวํ ปายิตฺ มยา

ตยาหํ สนฺต'มจจนุตํ

ธมฺมชีรี'มฺหิ ปายิตา. (อป. ๒/๑๓๒)

(พระนางโคตมีเถระกล่าวว่า)

หม่อมฉัน ให้พระองค์ดื่มน้ำนมอันระงับ
ความกระหายได้เพียงชั่วคราว แต่พระองค์ให้
หม่อมฉันดื่มน้ำนม คือพระธรรมอันสงบระงับ
ได้อย่างแท้จริง.

[คาถานี้ ยกเอาสภาพแห่งของเหลวคือน้ำนม
มาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่ของเหลวคือธรรมอัน
สงบยิ่ง จึงประดับด้วยทวิวิภตติสมาธิคุณ
(การยกเอาสภาพของสิ่งที่เหลวมาใส่ไว้ใน
สิ่งที่ไม่ใช่ของเหลว)

สมาธิคุณ คือ การยกเอาสภาพปกติของสิ่งที่
มีจริงไปใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีจริง แต่การยกเอา

ไปนั้น เป็นไปโดยชอบ คือ ไม่ผิดไปจากที่
ชาวโลกเข้าใจกัน ความหมายก็คือพูดถึงสิ่ง
ที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต เช่น พูดถึงสิ่งที่
ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือพูดถึงสิ่งที่
ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป ในคัมภีร์สุโขธาลังการะ
(คาถา ๑๕๐) จำแนกไว้ ๖ ประเภท คือ

๑. ปาณัธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มี
ชีวิตขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ กล่าวถึง
สิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต
๒. รูปัธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีรูป
ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป คือ กล่าวถึงสิ่ง
ที่ปราศจากรูปให้เหมือนมีรูป
๓. รสัธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีรส
ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรส คือ กล่าวถึงสิ่ง
ที่ปราศจากรสให้เหมือนมีรส
๔. ทวารัธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มี
ความเหลวขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว คือ กล่าว
ถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เป็นเหมือนของเหลว
๕. กัตตุธัมมสมาธิ การยกสภาพของกัตตาที่
ทำกิจได้ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตา คือ
กล่าวถึง สิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เป็นเหมือน
กัตตา
๖. กฐินัธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่ง
ที่แข็งซึ่งเนื่องด้วยกิจการทำลาย เป็นต้น
ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระ คือ กล่าวถึงสิ่งที่
ไม่มีสรีระให้เหมือนสิ่งที่แข็ง

มีข้อสังเกตว่า แม้คัมภีร์สุโขธาลังการะ จะ
กล่าวถึงสมาธิคุณ ๖ อย่างนี้ แต่ในพระบาลีมี
พบสมาธิคุณอีกประการหนึ่ง คือ คันธัธัมม-

สมาธิคุณ หมายถึง การยกสภาพของสิ่งที่มี
กลิ่น เช่น ความหอม เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่
ไม่มีกลิ่นมีศีลเป็นต้น]

อปารเนยยมจฺจนฺตํ

โย วิทิตฺวาน เทวเต

น รกฺเข อตฺตโน ปาณํ

ชฌณฺา โส ยถิ หาบเย. (ชา. ๒/๑๕๙)

(พระโพธิสัตว์ตอบว่า)

ดูก่อนเทพธิดา ผู้ได้รู้ว่างานสุดวิสัยยิ่งนัก
(เกินตัว) แล้วไม่รักษาชีวิตของตน ถ้าผู้นั้น
คลายความเพียรเสีย ก็จะไม่รู้ผลของงาน
นั้น].

อจฺจนฺตนฺติ โย อิทํ กมฺมํ วิริยํ กตฺวา นิปฺพาเทตุํ
น สกฺกา, อจฺจนฺตเมว อปารเนยยนฺติ วิทิตฺวา
จณฺตฺหตฺถิอาทโย อปฺริหรนฺโต อตฺตโน ปาณํ
น รกฺขติ. (ชา.อญ. ๖/๔๖)

บทว่า อจฺจนฺตํ (ยิ่งนัก) ความว่า ผู้ได้รู้แจ้ง
การงานนี้ว่า ถึงทำความเพียรก็ไม่อาจให้
สำเร็จได้ ไม่ลุล่วงไปได้จริง ๆ ที่เดียว ดังนี้
ไม่นำช้างดุร้ายเป็นต้นออกไปเสีย ชื่อว่า ไม่
รักษาชีวิตของตน.

ดู อจฺจนฺตนิยต อจฺจนฺตปาปกมฺมนฺต

[ชฌณฺา = วิ บทหน้า ภา ชาติ (อาโพธเน=รู้) +
นา ปัจจัย + เอยฺย วิภตฺติ. แปลง เอยฺย วิภตฺติ
เป็น ภา ด้วยสูตร (กจ.๕๐๘) ว่า เอยฺยสฺส ภาโต
อียาภา, ในเพราะ ภา อาเทศ แปลง ภา ชาติ
เป็น ชฺ ด้วยสูตร (กจ.๔๗๐) ว่า ภาสฺส ชาชนฺา,

ในเพราะ ภาลป นา ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๕๐๙) ว่า นาสุส โลโป ยการตุต, แปลงนิคคหิต เป็น พยัญชนะที่สุตวรรคด้วยสูตร (กจ. ๓๑) ว่า วคฺชนฺตํ ว่า วคฺเค]

จิตตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจาติ เอตฺถ อารมฺมเณ อธิมฺจฺจนฺนุเจเน ปจฺจนิกฺขมเมหิ จ สฺสฺสจฺมุตฺตญฺเจเน อญฺจ สฺมาปตฺติโย จิตฺตสฺส อธิมุตฺติ นาม. อิตฺรํ ปน ‘นตฺถิ เอตฺถ ตณฺหาสงฺขาตํ วา’ นิคฺคตํ ว่า ตสฺมา วา นาคิ นิพฺพานํ. ตตฺถ อญฺจ สฺมาปตฺติโย สยํ วิกฺขมฺภิตฺติเกเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตํ วิมุตฺตํ นิพฺพานํ ปน สพฺพกิเลเสหิ อจฺจนฺตํ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตํ.

(อภิ.อญ. ๑/๔๖๕)

ในคำว่า จิตตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจ นี้ สฺมาปตฺติ ๘ ชื่อว่า ความ[หยังลงและ]หลุดพ้นแห่งจิต เพราะเป็นสภาพหยังลงในอารมณ์ [คือความเป็นไปในอารมณ์อย่างผ่องคลาย เพราะไม่ต้องกดทับไว้ เหมือนการปลดปล่อย อวัยวะน้อยใหญ่ นอนบนดักของบิดา] และ เพราะเป็นสภาพหลุดพ้นด้วยดีจากกรรมฝ่ายตรงข้าม[มีนิวรณ์เป็นต้น]

ส่วนนิพพานนอกนี้ได้ชื่อว่านิพพาน เพราะเป็นสภาพที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด กล่าวคือตัณหา หรือเป็นแดนพ้นไปจากตัณหา

บรรดาสมาบัติและนิพพานเหล่านั้น สฺมาปตฺติ ๘ ได้ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง ส่วนนิพพานได้ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสรรพกิเลสโดยสิ้นเชิง.

[อธิมุตฺติ มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ หยังลง (คือสภาวะหยังลงในอารมณ์) และหลุดพ้น (คือสภาวะหลุดพ้นจากปฏิกิริยา) ดังนั้น ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายเป็น ๒ นัย คือ อารมฺมเณ อธิมฺจฺจนฺนุเจเน และ ปจฺจนิกฺขมเมหิ สฺสฺสจฺมุตฺตญฺเจเน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า อธิมุตฺติ จะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่าง ช้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทาบซ้อนกันไว้ ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

(๒) ถาวร, มั่นคง, นาน, กาลทุกเมื่อ, ไม่เสีย, เสมอ, สม่ำเสมอ.

นาจจฺจนฺตํ นิกฺคิปปญฺโญ

นิกฺคตฺยา สุขเมรฺตติ

อาราเชติ นิกฺคิปปญฺโญ

พโก กกุฏกฺกามิว. (ชา. ๑/๙)

(รุกขเทวดาโพธิสัตว์สถิตอยู่ที่ต้นกุ่ม ได้เห็นเหตุอัศจรรย์ที่นกยางถูกปูหนิบคอย จมน้ำตาย เมื่อจะให้สาธุการ จึงกล่าวว่า)

ผู้ใช้เล่ห์เหลี่ยมหลอกลวงผู้อื่น จะพบความสุขอยู่ได้ไม่นาน ผู้ใช้เล่ห์เหลี่ยมหลอกลวงผู้อื่นนั้น ต้องประสบบาปกรรมที่ตนทำไว้ เหมือนนกยางที่ถูกปูหนิบตาย ฉะนั้น.

นาจฺจนฺตํ นิกติปปญฺโญ, นิกตฺยา สุขเมธิตฺติ
นิกติ วุจฺจติ วณฺณา, นิกติปปญฺโญ วณฺณ-
ปญฺโญ ปุคฺคโล ตาย นิกตฺยา นิกตฺยา วณฺณาย
น อจฺจนฺตํ สุขเมธิตฺติ, นิจฺจกาเล สุขสมฺมึเยว
ปตฺติฏฺจาตุํ น สกฺโกติ, เอกํเสน ปน วินาสํ
ปาปฺพนาติเยวติ อตฺตโย. (ชา.อญ. ๑/๒๔๐)

กึ่งคากาว่า นาจฺจนฺตํ นิกติปปญฺโญ นิกตฺยา
สุขเมธิตฺติ ความว่า การหลอกลวง เรียกว่า
นิกติ บุคคลผู้มีปัญญาชื่อว่านิกติ คือ ผู้มี
ปัญญาหลอกลวง จะไม่พบความสุขโดยส่วน
เดียว คือ ไม่อาจดำรงอยู่ในความสุขนั้นแล
ตลอดกาลเป็นนิตย์ เพราะการลวง คือ การ
หลอกลวงนั้น แต่ย่อมถึงความพินาศโดย
ส่วนเดียวเท่านั้น.

ดู อจฺจนฺตสํโยค, อจฺจนฺตสุขุมาล, อจฺจนฺตนิฏฺฐ.

(๓) ยั้งยืน, นිරันฺตร (ไม่ชะงักลง, ติดต่อกัน).

น ปาปชนสํเสว

อจฺจนฺตํ สุขเมธิตฺติ

โคธากุสํ กกณฺฏาว

กลี ปาเปติ อตฺตนิ. (ชา. ๑/๑๕๖)

(พญาเหี้ยโพธิสัตว์ เมื่อจะหนีไปทางปล่องลม
จึงกล่าวว่า)

บุคคลคบหาคนชั่ว จะไม่พบความสุขยังยืน
เหมือนตระกูลเหี้ยทำตนเอง ให้ประสบความ
วอดวาย เพราะกึ่งก่า ฉะนั้น.

อจฺจนฺตํ สุขเมธิตฺติ น จิริํ สุขํ ลภติ.

(ชา.อญ. ๓/๓๐๔)

บาทคากาว่า อจฺจนฺตํ สุขเมธิตฺติ (จะไม่พบ
ความสุขยังยืน) ความว่า จะไม่ได้รับความสุข
ตลอดกาลนาน (ชั่วนิรันดร์).

[เรื่องมีอยู่ว่า ครั้งพระเจ้าพรหมทัต เสวยราช
สมบัติอยู่ในพระนครพาราณสี พระโพธิ-
สัตว์ ถือนิพพานในก่าเนตฺเตเหี้ย ครั้นเติบโตใหญ่
แล้วมีเหี้ยหลายร้อยเป็นบริวาร บุตรของ
พระโพธิสัตว์นั้นชื่อว่าโคธปิลลิกะ ได้เป็น
เพื่อนเกลอกันกับกึ่งก่า (ป้อมช่าง) ตัวหนึ่ง
เวลานึกอยากทอดกัขึ้นทับ ผูกเหี้ยได้บอก
ความสนิทสนม ระหว่างโคธปิลลิกะกับกึ่งก่า
นั้น ให้พญาเหี้ยทราบ พญาเหี้ยจึงเรียกบุตร
มาหากล่าวตักเตือนว่า ลูกเอ๋ย เจ้าทำความ
สนิทสนมกันในที่ที่ไม่บังควรเลย ธรรมดา
กึ่งก่าทั้งหลายมีก่าเนตฺตา ไม่ควรทำความ
สนิทสนมกับมัน ถ้าเจ้าขึ้นทำความสนิท
สนมกับมัน สกฺกุลเหี้ยจักต้องพินาศ เพราะ
อาศัยมันแน่นอน แม้ถึงพระโพธิสัตว์จะพูด
อยู่บ่อยๆ โคธปิลลิกะก็คงยังทำอยู่เช่นนั้น
พญาเหี้ย จึงดำริว่า อาศัยกึ่งก่าตัวหนึ่ง ภัย
ต้องบังเกิดแก่พวกเราเป็นแน่ จึงให้ทำปล่อง
ลมไว้ข้างหนึ่ง ฝ่ายบุตรของพญาเหี้ยนั้น
ก็มีร่างกายใหญ่โตขึ้นโดยลำดับ ส่วนกึ่งก่า
คงตัวเท่าเดิม ยามที่โคธปิลลิกะนึกอยาก
สวมกอดก็กระโดดขึ้นทับ เจ้ากึ่งก่าคิดว่า ถ้า
เหี้ยตัวนี้ทอดเราอย่างนี้สักสองสามวัน
ติดต่อกัน เราตายแน่ จึงคิดหาวิธีที่จะทำลาย
ล้างตระกูลเหี้ย.

ต่อมาวันหนึ่ง ได้พบกับพราณเหี้ยผู้หนึ่ง
จึงได้เข้าไปทำความคุ้นเคย และได้บอก

โพรงที่อยู่ของเหี้ย พร้อมกับแนะนำวิธีจุดไฟทำให้เป็นควัน และวิธีดักกูเหี้ยเป็นที่เรียบร้อย ส่วนตนเองก็ไปนอนผงกหัว รอดูผลงาน ฝ่ายนายพรานก็จัดการสูมไฟฟางควันเข้าไปในโพรง ผุงเหี้ยพากันสลักควันถูกมรณภัยคุกคาม ต่างพากันวิ่งหนีรณรานออกมาทางรู พรานก็จ้องตีตัวที่ออกมาๆ ให้ตาย ที่รอดพ้นมือพรานไปได้ก็ถูกผุงหมากัด ความพินาศอย่างใหญ่หลวงเกิดแก่ผุงเหี้ย พระโศภิตัสต์รู้ว่า เพราะอาศัยกิ่งก่าภัยจึงบังเกิดขึ้นแล้วกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่าการคลุกคลีกับคนชั่วไม่พึงกระทำ ขึ้นชื่อว่าประโยชน์ ย่อมไม่มีเพราะอาศัยคนชั่ว ด้วยอำนาจของกิ่งก่าชั่วตัวเดียว ความพินาศจึงเกิดแก่ผุงเหี้ยมีประมาณเท่านี้ เมื่อจะหนีไปทางปล่องลม จึงได้กล่าวคาถาข้างต้น]

(๔) มากมาย, ใหญ่โต.

ดู อจฺจนฺตคามนุคต, อจฺจนฺตเปมานุคต, อจฺจนฺตวณฺณ.

(๕) ล่วงละเมิด. ดู อจฺจนฺตสีล.

(๖) สุดท้าย, ที่สุด, สมบูรณ์.

อจฺจนฺตํ มตฺตปฺตตามฺหิ

ปฺริสา เอตฺทนฺติกา

น โสจามิ น โรทามิ

น ตํ ภายามิ อาวุโส. (ส. ๑/๑๓๑)

(กิสาคโคตมีภิกษุณีกล่าวกับมารว่า)

ผู้มีอายุ บุตรเรามีการตายเป็นที่สุด (ตายมานานแล้ว) บุรุษทั้งหลายก็มีความตายนี้เป็น

ที่สุดเหมือนกัน เราไม่เศร้าโศก ไม่ร้องไห้ ไม่กลัวความตายนั้นหรอก.

[บทกิริยาว่า น โสจามิ (ไม่เศร้าโศก) น โรทามิ (ไม่ร้องไห้) มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ตามนัยอลังการ เรียกว่า อตฺถาวุตฺติ (กล่าวซ้ำความ) ซึ่งเป็นการใช้รูปศัพท์โดยปริยายอื่น หรือเป็นการใช้คำไวพจน์เพื่อกล่าวถึงข้อความอีกลักษณะหนึ่ง จัดว่าเป็นความสละสลวยความไพเราะในเชิงภาษา]

อจฺจนฺตํ มตฺตปฺตตามฺหิ ติ เอตฺถ อนฺตํ อตีตํ อจฺจนฺตํ, ภาวนปฺปสฺสเกตํ. อิหํ วุตฺตํ โหติ ยถา ปุตฺตมรณํ อนฺตํ อตีตํ โหติ, เอวํ มตฺตปฺตตา อหํ อิทานิ มม ปฺนุ ปุตฺตมรณํ นาม นตฺติ.

(ส.อฎ. ๑/๑๗๕)

ในบาทคาถาว่า อจฺจนฺตํ มตฺตปฺตตามฺหิ นี้ (บทว่า อจฺจนฺตํ) มีวิเคราะห์ว่า ล่วงแล้วซึ่งที่สุดชื่อว่า อจฺจนฺตเต. บทว่า อจฺจนฺตํ นั้นเป็นภาวนปฺปสฺสกลิงค์. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า การตายของบุตรนั้นเป็นสิ่งที่ล่วงที่สุดแล้ว ฉะนั้นบุตรที่ตายแล้วก็ฉนั้น บัดนี้เราไม่มีลูกที่จะตายอีก.

[ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกบทกิริยาวิเศษณ์ (กิริยาวิเศษณ์) ว่า ภาวนปฺปสฺสกะ (บทนปฺปสฺสกลิงค์ที่ใช้ขยายกิริยา) ดังที่คัมภีร์สัททตฺตเภทจินดา (คาถา ๓๑๒) กล่าวว่า กิริยาวิเศษณ์ สตุเถ

วุตฺตํ ธาตุวิเศษณ์

ภาวนปฺปสฺสกะนฺเตยว

สาสเน สมุทฺติรํ.

บทกิริยาวิเศษณ์ได้ชื่อว่า ชาติวิเสสนะ (บทขยายธาตุ) ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] ในพระศาสนาเรียกว่า ภาวนปฺลงสะ]

(๗) ธรรมอันล่องส่วน - ไม่พินาศ, ธรรมที่เที่ยง (นิพพาน).

สพฺพทฺขุขสมตฺติกมํ สิวํ

อจฺจนฺตมจฺจิตํ อสงฺขตํ

นิพฺพเตหิ สฺสจฺหิ น ทฺลลภํ

เย จรฺนติ ปมทาหนตฺติกา. (ชา. ๒/๑๓๑)

(ครั้งนั้น พญานกकुณาละรู้แจ้งชัดซึ่งคาถาทั้งเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดของนารทเทวพราหมณ์ จึงได้กล่าวคาถานี้ว่า)

นิพพานอันปลอดโปร่งพ้นทุกข์ทั้งปวง ล่องส่วน ไม่หวนไหว (อย่างแท้จริง) ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง อันชายผู้ไม่มีความต้องการหญิง ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ มีกิเลสอันตนดับได้แล้ว เป็นผู้สะอาด หาได้ไม่ยากเลย.

อจฺจนฺตนฺติ อนฺตาตฺตํ อวินาสธมฺมํ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๙๕)

บทว่า อจฺจนฺตํ (ล่องส่วน) ได้แก่ ล่องพ้นส่วน [แรก=ความเกิด และส่วนหลัง=ความดับ] คือเป็นธรรมที่ไม่ถึงความพินาศ (นิพพาน).

[อจฺจนฺต = ที่สุดแห่งสงสาร เป็นชื่อหนึ่งในบรรดาชื่อของพระนิพพาน.

หญิง มี ๑๕ ศัพท์ คือ อิตถิ, สีมฺนติเน, นารี, ถิ, วฐฺ, วณิตา, องคณา, ปมทา, สุนฺทรา (สุนทรี), กนฺดา, รณฺณี, ทยิตา, อพลา, มาตุคาม, มหิลา (มเหสา) ชาน. คาถา ๒๓๐-๑]

อจฺจนฺตอณฺุปาทาวิโมกฺข (ปฺ)

[อจฺจนฺต + อณฺุปาทาวิโมกฺข]

วิโมกฺข = วิ บทหน้า + โมกฺข, มฺจ (โมจเน) + ณ ปัจจัย (รากโทสโมเห) วิโมกฺขติ วิมฺจฺจติ วิโมกฺโข (ชื่อว่า วิโมกฺขะ เพราะหลุดพ้นจากราคะโทสะและโมหะ=นิพพาน)

ความหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นโดยส่วนเดียว [อย่างแท้จริง=นิพพาน]

วิมฺตฺโตติ มฺตฺโต วิมฺตฺโต ปริมฺตฺโต สฺวิมฺตฺโต
อจฺจนฺตอณฺุปาทาวิโมกฺเณ.

(มหานิ. ๒๑๙, จุฬนิ. ๑๐๙)

บทว่า วิมฺตฺโต (หลุดพ้น) ได้แก่ หลุดไปแล้ว พ้นไปแล้ว หลุดพ้นไปแล้ว หลุดพ้นไปด้วยดีแล้ว โดยความหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นโดยส่วนเดียว [อย่างแท้จริง=นิพพาน].

[วิโมกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาพหลุดพ้นจากกรรมฝ่ายตรงกันข้าม = ปจฺจเนก-ธมฺเมหิ วิมฺจฺจติ วิโมกฺโข. (มฺจ ชาติมีความหมายว่าหลุดพ้น) สภาพหยั่งลงในอารมณ์ = อารมฺมเณ วิมฺจฺจติ วิโมกฺโข. (มฺจ ชาติมีความหมายว่าหยั่งลง) อณฺุปาทา วิโมกฺโข อณฺุปาทาวิโมกฺโข (ความหลุดพ้น[จากกิเลส] เพราะไม่ยึดมั่น]

อจฺจนฺตอปฺปวตฺติ (ถิ)

[อจฺจนฺต + อปฺปวตฺติ]

ความไม่เป็นไปโดยส่วนเดียว (แท้จริง).

อรรถนุตอบปาวติภาว (ป)

[อรรถนุตอบปาวติ + ภาว]

ความเป็นแห่งความไม่เป็นไปโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง), ภาวะคือความไม่เป็นไปโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง), ภาวะคือการไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง (ไม่ให้เป็นไปได้อีกตลอดไป).

ยัม จตุนัน อริยมคคานัน ภาวิตตุดา ตัมมคควโต อตตโน อตตโน สนตานิ ทิฏฐิกคตานิ ปหานายาติอาทินา นนเนน วุตตสส สมุททยปฏิกขยสส กิเลสคณสส **อรรถนุตอบปาวติภาว** ปหาน, อิทธิ สมุจเฉทปหานัน นาม. (จูฬนิ.อฎ. ๗๒)

การละหมุกิเลสอันเป็นฝ่ายสมุททยโดย ภาวะคือการไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง ดังที่ตรัสไว้ตามนัยว่าเพื่อละทิฏฐิในกระแสนิจของตนๆ ของผู้บรรลุมรรคนั้นๆ เพราะเป็นผู้บรมมรรคญาณ ๔ อันประเสริฐแล้ว นี่ชื่อว่าสมุจเฉทปหาน.

[บรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปัจเจกญาณเป็นต้น การละธรรม[คือสัkkายทิฏฐิเป็นต้น] ด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ ย่อมมีได้เพราะเป็นปฏิปักษ์กัน เหมือนการจัดความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีป ซึ่งมีลำดับการละ(ปหานะ) ดังนี้

ตทังคปหาน (การละด้วยเหตุคือวิปัสสนาญาณนั้นๆ มีนามรูปปัจเจกญาณเป็นต้น)

วิกขัมภนปหาน คือ การละธรรมมีนิวรณเป็นต้นนั้นๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่งธรรมมีนิวรณเป็นต้นนั้น ด้วยสมาธิที่จำแนกเป็น

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เหมือนการที่สหายบนผิวน้ำกระจายออก ด้วยการกระทบของหม้อ

สมุจเฉทปหาน คือ การละหมุกิเลสอันเป็นฝ่ายสมุททยโดยไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง

ปฏิปัสสัทธิปหาน คือ ภาวะที่กิเลสทั้งหลายสงบลงอีกในขณะแห่งผล

นิสสรณปหาน คือ พระนิพพานที่ละสังขตธรรมทั้งปวงได้แล้ว เพราะเป็นธรรมพ้นไปจากสังขตธรรมทั้งปวง]

อรรถนุตอบสม (ป)

[อรรถนุ + อุปสม]

ความสงบลงส่วน, ความเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

อุปสม = อุป + สมุ (อุปสม=เข้าไปสงบ) + อ. อุปสมมติ เอตถ ทุกขนติ อุปสโม, นิพพาน. อรรถนุตเมว เอตถ อุปสมมติ วฏฏตตยนติ อรรถนุอุปสโม นิพพานเมว.

ชื่อว่า อุปสมะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไปสงบแห่งทุกข์ได้แก่ พระนิพพาน. ชื่อว่า อัจฉินตอุปสมะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไปสงบวิภูฏะ ๓ อย่างแท้จริง ได้แก่ พระนิพพานเช่นกัน.

อรรถนุตอบสมเหตุ (ป)

[อรรถนุตอบสม + เหตุ]

เหตุแห่งความสงบลงส่วน, เหตุแห่งความเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

อรรถนตอุปสมเหตุฎ (ติ)

[อรรถนตอุปสมเหตุ + ฎ]

ที่เป็นเหตุแห่งความสงบสงวนส่วน, ที่เป็นเหตุแห่งความเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

วิราคูปสมเมติ วิราเค อุปสมเม จ, สพฺพสฺส รากสฺส สพฺพสฺส กิเลสํ อจฺจนตฺวิราคะเหตุฎเต อจฺจนตอุปสมเหตุฎเต จาติ อตฺโถ.

(อิตฺวุตฺ.อฎ. ๒๗๕)

บทว่า วิราคูปสมเม ความว่า ที่ปราศจากความกำหนดและที่สงบ (จากกิเลส). อธิบายว่าเป็นเหตุปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิงแห่งระคะทั้งมวล และที่เป็นเหตุเข้าไปสงบอย่างแท้จริงแห่งกิเลสทั้งมวล.

อรรถนตกามานุกต (ติ)

[อจฺจนต + กาม + อนุกต]

หมกมุ่นในกามจนเกินไป, เป็นไปตามกามโดยส่วนเดียว (หลงไหลติดอยู่ในกาม).

พกสฺส จ พาวริกสฺส รณโย

อจฺจนตกามานุกตสฺส ภาวียา

อวาวจรี ปฏฺจวสานุกสฺส

กํ วาปี อิตฺถิ นาทิจเร ตทณฺณิ.

(ชา. ๒/๑๒๓)

(นกฺกณฺณาละกล่าวว)

พระมหะสีของพระเจ้าพกะและพาวริกะผู้ทรงหมกมุ่นในกามจนเกินไป ได้ทรงประพติดอนาจารกับคนใช้ใกล้ชิด ผู้ตกอยู่

ในอำนาจแห่งความปรารถนา ชายคนอื่นนั้นใครหรือหญิงจะไม่พึงประพติดนอกใจด้วย.

อจฺจนตกามานุกตสฺสชาติ อจฺจนตํ กามํ อนุกตสฺส. (ชา.อฎ. ๕/๔๗๙)

บาทคาถาว่า อจฺจนตกามานุกตสฺส (หมกมุ่นในกามจนเกินไป) คือ เป็นไปตาม[หลงไหลติดอยู่ใน]กามโดยส่วนเดียว.

อรรถนตกาฬก (ติ)

[อจฺจนต + กาฬก]

ผู้มีกรรมฝ่ายดำอย่างแท้จริง.

น ครหิตพฺพํ นปฺปฏิโกสิตพฺพํ อมณฺเณสิสุติ เอตถ ยเตตํ อตีตํ นาม, นยิทํ อตีตํ, อิทมสฺส อนาคตํ วา ปจฺจุปปนฺหนํ วาติ วทฺหนโต ครหิตนาม. ตตถ โทสํ ทสเสตวาก็อิมินา ครหิตเณนาติ? วทฺหนโต ปฏฺฏิโกสิต นาม.

อิมะ ปน นิจฺจติปปเถ เตปิ อจฺจนตกาฬกา ทิฏฺฐจิตฺติกา น ครหิตพฺเพ น ปฏฺฏิโกสิตพฺเพ มณฺเณสิสุ. อตีตํ ปน อตีตเมว, อนาคตํ อนาคตเมว, ปจฺจุปปนฺหนํ ปจฺจุปปนฺหนเมว กถยิสฺส.

(สํ.อฎ. ๒/๒๕๘)

ในปาฐะว่า น ครหิตพฺพํ นปฺปฏิโกสิตพฺพํ อมณฺเณสิสุ นี้ มีวินิจจันย ดังต่อไปนี้

เมื่อบุคคลกล่าวว่า สิ่งที่ชื่อว่าอดีตก็คงเป็นอดีต สิ่งที่เป็อดีตนี้เป็นอนาคตก็ได้ เป็นปัจจุบันก็ได้ ชื่อว่าย่อมติเตียน. ครั้นเห็นโทษในทิวณินั้นแล้ว เมื่อจะกล่าวว่า ประโยชน์อะไรด้วยสิ่งที่เราติเตียนนี้ ชื่อว่าย่อมคัดค้าน.

ก็พวกยึดถือทฎฐิผู้ถูกเรียกว่าเป็น **ผู้มีธรรม** ฝ่ายตัวอย่างแท้จริงแม่เหล่านั้ สำคัญทาง ภาษาเหล่านั้ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน คงกล่าวสิ่งที่เป็นอดีตว่า คงเป็นอดีต สิ่งที่เป็นอนาคตว่าคงเป็นอนาคต สิ่งที่เป็นปัจจุบันว่า คงเป็นปัจจุบันอยู่นั่นเอง.

อจจนตกุลสล (น)

[อจจนต + กุลสล]

กุลสลโดยส่วนเดียว, กุลสลอย่างแท้จริง.

ปฎุชชนสส สีสล ปณจหิ การณหิ ภิชชติ ปาราชิกาปชชนเนน สิษาปจกษาเนน ติตถีย- ปกษนุทเนน อรหุตเตน มรณนาติ.

ตตถ ปริมา ตโย ภาวนาปรีหานาย สัตตตุนติ จตตุโถ วฑุฒิยา ปณจโม เนว หานาย น วฑุฒิยา. กถึ ปเนตํ อรหุตเตน สีสล ภิชชติตี? ปฎุชชนสส หิ สีสล **อจจนตกุลสล**เมว โหติ อรหุตตมคโค จ กุลสลากุลสลกมมกษยาย สัตตตติตี เอว เตเน ตํ ภิชชติ.

(อ.อฎฐ. ๓/๓๒๓)

ศีลของปฎุชชนย่อมขาดด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ ต้องอาบัติปาราชิก ลาสิกขา เข้ารีต เตียรถียั เป็นพระอรหันต์ และตาย.

บรรดาเหตุ ๕ ประการนั้น เหตุ ๓ ประการแรก ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมจากภาวนา เหตุ ประการที่ ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญ เหตุประการที่ ๕ ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อม ไม่เป็นไปเพื่อความเจริญ.

ถามว่า ก็ศีลนี้ขาด เพราะเป็นพระอรหันต์ ได้อย่างไร?

ตอบว่า เพราะศีลของปฎุชชน **เป็นกุศลโดย** ส่วนเดียวเท่านั้น แต่อรหัตตมรรค ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกุศลกรรมและอกุศลกรรม เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงขาดเพราะเป็นพระอรหันต์อย่างนี้.

[ประโยคว่า กถึ ปเนตํ อรหุตเตน สีสล ภิชชติตี? เป็นประโยคปุจฉา เรียกว่า กถेतุกัมยตา คือ ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง ในคำถาม ๕ ประเภทที่พบในคัมภีร์อฎฐสาลินี (หน้า ๑๐๒-๓) คือ อทฎฐุโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้) ทฎฐุสังสันทนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว) วิมติจเจทนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย) อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง) กถेतุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)]

อจจนตโกธน (ติ)

[อจจนต + โกธน]

ผู้มีปกติโกรธโดยส่วนเดียว, ผู้มีความโกรธ เป็นนิสัยโดยส่วนเดียว, โกรธจริง ๆ, โกรธมาก, โกรธจัด, ดุร้าย, โหดเหี้ยม, มีโทสะมาก (รุนแรง). (ส. อตฺยนโกปน)

อจจนตํ อติเรกํ กุชฺฌติ สีสเลนาติ วา กุชฺฌิตุํ สีสมสฺสาติ วา กุชฺฌณสฺสีโลติ วา อจจนตโกธโน (อจจนต + กุช (โกเป) + ยุ) แปลง ยุ เป็น อน (อนกา ยุณฺวณํ. กจ.๖๒๒) พฤธี อุ เป็น โอ.

จณโท ตวอจจนตโกธโน. (ชาน. คาถา ๗/๓๒)

ดูร้าย, โหดเหี้ยม, มีโทษมาก ๒ ศัพท์ คือ
จณฺท, อจฺจนฺตโกธน (อจฺจนฺตโกปน).

อจฺจนฺตกฺขย (ป)

[อจฺจนฺต + ขย]

ความสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง, ธรรมเป็นที่สิ้นไป
โดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง) (นิพพาน).

ชานโต อหํ ภิกฺขเว ปสฺสโต อาสวานํ ขยํ วทามิติ
เอตฺถ อาสวปฺปหานํ อาสวานํ **อจฺจนฺตกฺขย**
อสมฺมปฺปาโท ชีณนาคาโร นตฺถิกาโว อาสว-
กฺขยโยติ วุตฺโต. (อ.อ. ๒/๘๓)

การละอาสวะ **ความสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง** แห่ง
อาสวะ การไม่เกิดขึ้นแห่งอาสวะ อาการที่
อาสวะสิ้นไป ความที่อาสวะไม่มี พระผู้มีพระ
ภาคตรัสเรียกว่า อาสวักขยะ ดังในประโยค
นี้ว่า ชานโต อหํ ภิกฺขเว ปสฺสโต อาสวานํ ขยํ
วทามิ (ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต กล่าวความ
สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายไว้สำหรับภิกษุผู้
รู้อยู่ เห็นอยู่).

[พระนิพพาน เป็นเหตุให้เกิดผลคือความ
สิ้นไปแห่งอาสวะ เนื่องจากพระอริยบุคคลผู้
ยังเห็น พระนิพพานอยู่ ย่อมขจัดกิเลสใน
ขณะนั้น ดังนั้น คำว่า อาสวปฺปหานํ เป็นต้น
จึงเป็นสำนวนภาษาที่กล่าวโดยอ้อม ด้วย
การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล
ดังคำว่า ติปฺสุ ชโร (ไขทับทิม), คุโฬ เสมโห
(เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึงไขที่เกิดจากการ
กินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่ม น้ำอ้อย
การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลุปจาระ คือ
การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล]

อจฺจนฺตชาเร (ติ)

[อจฺจนฺต + ชาร] เค็มจัด (น้ำต่าง ?).

มาตาปิณฺฑนํ ธมฺมิกสมณพฺรหฺมณฺณญจ อฺปฺริ
อปรารฺธํ อณฺณญจ ทิวเส ทิวเส ปาณวธา-
ทิสาลสิกกมฺมํ กตฺวา อฺปฺปชฺชนติ ตมฺพปณฺณิ-
ทีเป อภยโจรนาคโจราทโยวีย. เตสํ อตฺตภาโว
ติคาวุติโก โหติ วคฺคฺสินํ วีย ทิฆนชา โหนฺติ.
เต รุกฺเข วคฺคฺลีย วีย เนหิ จกฺกวาพปพฺพเต
ลคฺคนฺติ. ยทา สํสฺสฺปนฺตา อณฺณมณฺณสฺส
หตฺถปาสํ คตา โหนฺติ อถ “ภกฺโข โน ลฺหฺโรติ
มณฺณมานา ตตฺถ อวฏฺฐา วิปริวตฺติตฺวา
โลกสนฺธารกอุทเก ปตฺนฺติ วาเต ปหรนฺเตปิ
มรฺกผลานิ วีย จิขฺชิตฺวา อุทเก ปตฺนฺติ ปติต-
มตฺตาว **อจฺจนฺตชาเร** อุทเก ปิณฺณจปิณฺธิ วีย
วิลียนฺติ. (ที.อ. ๒/๒๖)

สัตว์เหล่านั้น กระทำความผิดต่อมารดาบิดา
และสมณพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมและ
กรรมร้ายกาจมีงาสัตว์เป็นต้นทุกวันๆ อื่นย่อม
เกิดในโลกกันตรนรานั้น ดูอภยโจรและนาค-
โจรเป็นต้นในตามปณฺณิทีป ร่างกายของ
สัตว์เหล่านั้นสูง ๓ คาวุต มีเล็บยาวเหมือน
เล็บค่างคาว สัตว์เหล่านั้น เกาะอยู่บนจักร-
วาลบรรพตด้วยเล็บ เหมือนค่างคาวเกาะ
อยู่บนต้นไม้ฉะนั้น เมื่อใดสัตว์เหล่านั้น คลาน
ไปถูกฝ่ามือของกันและกันเข้า เมื่อนั้นก็
สำคัญว่า เราพบอาหารแล้ว จึงวิ่งหมุนไปรอบๆ
แล้วก็ตกไปบนน้ำหนุ่นโลก เมื่อลมปะทะ ก็
ขาดตกลงไปในน้ำเหมือนผลมะทราง พอตก
ลงไปแล้วก็ละลาย เหมือนก้อนแป้ง ตกกลงไป
ในน้ำที่เค็มจัด.

อจฺจนฺตชาเรตา (ถ)

[อจฺจนฺตชาเร + ตา]

ความเป็นของเค็มจัด. ดู อจฺจนฺตชาเร

อจฺจนฺตตฺถ (ป)

[อจฺจนฺต + ตตฺถ]

อรรถอจฺจนฺต (ล่งส่วน, ไม่มีที่สิ้นสุด).

อถ วา ปอติ ปการอ อติ อจฺจนฺตตฺถ นิปาโต
ตสฺมา ปการอ อจฺจนฺต โมกฺขเจตฺติ ปาติโมกฺข.
อิทฺถนํ สีสํ สยํ ตทฺถวเสน สมาริสฺสํ
ปญฺญาสทิตฺตจ วิกฺขมฺภวเสน สมฺมจฺเณวเสน
จ อจฺจนฺต โมกฺขเจตฺติ โมเจตฺติ ปาติโมกฺข.

(อุทฺท.อ. ๒๐๓)

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า ป ใช้ในอรรถว่า ปการ
ศัพท์ว่า อติ เป็นนิบาตใช้ในอรรถอจฺจนฺต.
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะพัน
ล่งส่วน โดยทุกประการ. จริงอยู่ ศีลนี้ ชื่อว่า
ปาฏิโมกข์ เพราะตัวศีลทำให้หลุดพ้นได้จริง
ด้วยตทฺถวิมุตติที่ประกอบด้วยสมาธิ และ
ปัญญา ทำให้หลุดพ้นได้จริงด้วยอำนาจ
วิกฺขมฺภวิมุตติ และสมฺมจฺเณวิมุตติ.

อจฺจนฺตตฺถกมฺ (ป)

[อจฺจนฺต + ตตฺถกม]

ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้โดยส่วนเดียว, ถึงความ
ดับสนิท, ถึงความดับสูญ (นิพพาน).

อตฺถกโมปิ อจฺจนฺตตฺถกโม เกทตฺถ-
กโมติ ทฺวิโร. อจฺจนฺตตฺถกมฺ ปสฺสนโตปิ

เกทตฺถกมฺ ปสฺสตี, เกทตฺถกมฺ ปสฺสนโตปิ
อจฺจนฺตตฺถกมฺ ปสฺสตี. (ส.อ. ๒/๖๙)

แม้ความดับ (ในบพว่า อจฺจนฺตโม) มี ๒ อย่าง
คือความดับสนิท และความดับคือการแตก
สลาย. ภิกษุแม้เห็นความดับสนิท ก็ชื่อว่า
เห็นความดับคือการแตกสลาย ถึงเห็นความ
ดับคือการแตกสลาย ก็ชื่อว่าเห็นความดับ
สนิท[เช่นกัน].

[อจฺจนฺตตฺถกโมติ อปฺปวตฺติ นิโรธํ นิพ-
พานนฺตี. (ส.ฎ. ๑/๒๑๒)]

อจฺจนฺตทาลิทฺทีย (น)

[อจฺจนฺต + ทาลิทฺทีย]

ความยากจนอย่างที่สุด - โดยส่วนเดียว,
ความจนจริงๆ, ความขัดสนจริงๆ.

ทาลิทฺทีย = ทลิตฺท + ญ = ทลิตฺทสฺส ภาโว
ทาลิทฺทีย.ลป ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร (กจ.
๓๙๖)ว่า เตสํ โณ โลป ลป อ ทลิตฺท ศัพท์
ด้วยสูตร (กจ.๒๖๑) ว่า อวณฺโณ เป โลปญจ,
ในเพราะ ญ อนุพันธ์ที่ลบแล้ว พทฺธิ อ เป็น
อา ด้วยสูตร (กจ.๔๐๐) ว่า วุทฺธาทิสฺส
วสโยคนฺตสฺส สณฺจ. ลง อิ อาคมในเพราะ
ย ปัจจัยด้วยมหาสูตรว่า เตสํ วุทฺธิ ๕เปฯ

ตเมวาทิ ตณฺเวย ชิมฺมจฺนาปิ ปาสาสงฺฆาตํ ภยํ
เอตํ พาลํ นิพฺพตฺตนิพฺพตฺตญฺจาเน อิธ โลเก
ปรโลเก จ มุสฺสตี ปิเพติ อจฺจนฺตทาลิทฺทีย
ปาปณาติ. (ชา.อ. ๔/๖๕)

บพว่าตเมวเป็นต้นความว่า ความกลัว กลัว
คือ ความอยากข้าวอยากน้ำนั้นแหละ จะ

กลับมาถูกต้อง คือ เบียดเบียนคนพาลนั้น
ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ในที่ที่เขาเกิดแล้วๆ
เขาจะถึงความยากจนอย่างที่สุด.

อจฺจนฺตทิกฺขุจ (ติ)

[อจฺจนฺต + ทิกฺขุจ]

อันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน.

อตุถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก กณฺหํ
ธมฺมํ อภิชายติ, อตุถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหา-
ภิชาติโก สุกกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตุถิ ปุคฺคโล
กณฺโห กณฺหาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกกํ อกณฺห-
อสุกฺกวิปากํ อจฺจนฺตทิกฺขุจํ นิพฺพานํ อาราธติ,
อตุถิ ปุคฺคโล สุกโก สุกกาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ
อภิชายติ, อตุถิ ปุคฺคโล สุกโก สุกกาภิชาติโก
สุกกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตุถิ ปุคฺคโล สุกโก สุกกา-
ภิชาติโก อกณฺหํ อสุกกํ อกณฺหํ อสุกฺกวิปากํ
อจฺจนฺตทิกฺขุจํ นิพฺพานํ อาราธติ.

(เนตฺติ. ๑๑๐)

บุคฺคลดํมีชาติดํ [สกฺุลดํ] ประพตฺติธรรม
ดํ [อกุสฺลกรรมบถ ๑๐]มีอยู่ บุคฺคลดํ มี
ชาติดํ ประพตฺติธรรมขาว [กุสฺลกรรมบถ ๑๐]
มีอยู่ บุคฺคลดํมีชาติดํ ย่อมให้สำเร็จรหัตต-
ผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่
ขาว ไม่มีผลดำและขาวมีอยู่ บุคฺคลขาวมี
ชาติขาว[สกฺุลสูง] ประพตฺติธรรมดํ มีอยู่
บุคฺคลขาวมีชาติขาว ประพตฺติธรรมขาวมีอยู่
บุคฺคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จรหัตต-
ผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ
ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาวมีอยู่

[สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคียสูตร (สูตรฝ่าย
ความเศร้าหมอง) วาสนาภาคียสูตร (สูตรฝ่าย
การบำเพ็ญบุญ) และนิพเพชภาคียสูตร (สูตร
ฝ่ายการทำลายกิเลส)]

[คำว่า นิพฺพานํ (นิพพาน) ตามปกติหมายถึง
สภาวะดับรูปนามทั้งหมดอันเป็นอารมณ์ของ
มรรคจิตและผลจิต แต่คำว่า นิพพาน ในที่นี้
หมายถึงอรรถัตตผลจิต เพราะเป็นสภาวะที่
เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการดับกิเลส การใช้คำใน
ลักษณะนี้เรียกว่า สทิสฺฐาจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่
กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ด้วยเหตุอย่างใด
อย่างหนึ่ง ดังคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับ
ร้องอยู่) คำว่า สีโห (นายสีหะ) เป็นชื่อเรียก
คนที่มีความแกล้วกล้าเหมือนราชสีห์

บรรดาบุคคล ๖ เหล่านั้น:-

บุคฺคล ๒ นี้ คือ บุคฺคลดํมีชาติดํ ประพตฺติ
ธรรมดํ และบุคฺคลขาวมีชาติขาว ประพตฺติ
ธรรมดํ อยู่ในฝ่ายสังกิเลส (สังกิเลสภาคีย)
บุคฺคล ๒ นี้ คือ บุคฺคลดํมีชาติดํ ประพตฺติ
ธรรมขาว และบุคฺคลขาวมีชาติขาว ประพตฺติ
ธรรมขาว อยู่ในฝ่ายการบำเพ็ญบุญ (วาสนา-
ภาคีย)

บุคฺคล ๒ นี้ คือ บุคฺคลดํมีชาติดํ ย่อมให้
สำเร็จรหัตตผล อันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน
ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว บุคฺคลขาว
มีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จรหัตตผลอันตน
เห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มี
ผลดำและขาว อยู่ในฝ่ายทำลายกิเลส (นิพ-
เพชภาคีย)]

อจนฺตทุกฺข (ติ)

[อจนฺต + ทุกฺข]

ทุกข์มาก, ทุกข์จริง ๆ, ทุกข์อย่างแท้จริง.

เหตุติ อติทุกฺกรานิ ตีสปารมิตาสงฺขาทานิ
ปฏญฺมกมฺมานิ. ตานิ हि อจนฺตทุกฺขเณ กสิเรน
วจนฺปถาตีตานุกาเวน มหตา อสุสาเห
กรียนฺตีติ อติทุกฺกรานิ นาม. (วชิร. ๕)

การบำเพ็ญบุญกล่าวคือบารมี ๓๐ ทศ อันทำ
ได้ยากยิ่ง ชื่อว่า เหตุ. ความจริง การบำเพ็ญ
บุญเหล่านั้น ชื่อว่ากระทำได้ยากยิ่ง เพราะ
อรรถว่า ต้องกระทำด้วยความพยายามอย่าง
ใหญ่หลวง อันเป็นความทุกข์อย่างแท้จริง คือ
เป็นความลำบาก ได้แก่อานาฬาลงฺกอล
แห่งคำพูด (ไม่สามารถพรรณนาเป็นคำพูดได้)

อจนฺตทุสฺสีลฺย (น)

[อจนฺต + ทุสฺสีลฺย]

ความเป็นผู้ศีลล่วงส่วน - อย่างยิ่ง - แท้จริง
โดยส่วนเดียว, ผู้ต้องครุภาบัติเสมอ. ผู้ล่วง
ละเมิดอกุศลเสมอ.

ทุสฺสีลฺยํ = ทุสฺสีล + ญฺย. ทุสฺสีลสฺส ภาโว
ทุสฺสีลฺยํ. ลป ญ ด้วยสูตร (กจ. ๓๙๖) ว่า เตสํ
โณ โลป, ลป อ ท้าย ทุสฺสีล ศัพท์ ด้วยสูตร
(กจ. ๒๖๑) ว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

ยสฺส อจนฺตทุสฺสีลฺยํ

มาลฺลว สาลมฺโหิตฺตํ

กโรติ โส ตถตฺตานํ

ยถา นํ อิจฺฉตี ทิโส. (ธมฺม. ๓๗)

ความเป็นผู้ศีลล่วงส่วน รัตติง (อัตภาพ)
ของบุคคลใด ดูเถายานทราย รัตติงตันสาละ
(รัง), บุคคลนั้น ย่อมทำตนอย่างเดียวกันกับ
ที่โจรหัวโจก ปรารถนาทำให้ตนฉนั้น.

อจนฺตทุสฺสีลฺยนฺติ เอกนฺตทุสฺสีลภาโว.

(ธมฺม.อฏฺ. ๒/๙๗)

ความเป็นผู้ศีลโดยส่วนเดียว (แท้จริง) ชื่อว่า
อจนฺตทุสฺสีลฺย (ในพระคานานั้น).

อจนฺตนมฺสฺสเนยฺย (ติ)

[อจนฺต + นมฺสฺสเนยฺย]

อันควรนมัสการโดยส่วนเดียว - อย่างแท้จริง
(อันควรนอบน้อมยิ่งนัก).

นมสฺสเนยฺย = นมสฺสยเต นมสฺสนํ (นมสฺส
ธาตุ = วนฺทนานตฺยํ น้อมไหว้ + ย) แปลง ย
เป็น อน. นมสฺสนํ อรหตีติ นมสฺสเนยฺย (นมสฺสน
+ เณยฺย อรหตีติ) ลง เณยฺย ปัจจัยด้วย จ
ศัพท์ในสูตรว่า ณ ราคา เตนฺรตฺตํ ตสฺเสท-
มณฺณตฺเตสุ จ (กจ. ๓๕๒)]

นโม สียา นเต รเว

นมสฺโส วนฺทนานตฺยํ (ชาตฺวตฺตสฺกค.คาถา ๒๑๐)

นม ธาตุใช้ในอรรถว่า นตรเว (นอบน้อม) นมสฺส
ธาตุ ใช้ในอรรถว่า วนฺทนานตฺยํ (น้อมไหว้
กราบด้วยความนอบน้อม).

คัมภีร์โมคคัลลน (๕.๑๑) กล่าวว่า ลง อสฺส
ปัจจัย ในความหมายว่า ย่อมทำ ดังข้อความ
ในสูตรนั้นว่า นโมตฺวสฺโส (ลง อสฺส ปัจจัย
ท้ายศัพท์ว่า นโม ในความหมายว่า ย่อมทำ)

เช่น นมสุสติ ตถาคต (ย่อมนมัสการพระ
ตถาคต) (อสฺส ปัจจยฺ เรียกว่า ชาติปุปฺปจย =
ปัจจยที่แสดงในความหมายของชาติ)

อิจฺเจวมจฺจนฺตมฺมสฺสเนยฺยํ

นมสฺสมานโน รตนตฺตยํ ยํ

ปฏฺญาภิสนฺทํ วิปฺลํ อลตฺถํ

ตสฺสํนํภาเวน หตฺนํตราโย. (วิ.อฏฺฐ. ๑/๑)

ข้าพเจ้า ขอนมัสการพระรัตนตรัยอันควร
นมัสการโดยส่วนเดียว (ควรนอบน้อมยิ่ง
นัก) ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ได้แล้วซึ่งกุศล
ผลบุญอันใหญ่หลวง หลังไหลไม่ขาดสาย
อันใด ขอให้ข้าพเจ้าจงกำจัดอุปสรรคได้ ด้วย
บุญญาานุภาพ[อานุภาพแห่งบุญอันเกิดจาก
การนมัสการพระรัตนตรัยนั้น.

ចិន្តា:

ยถาภูตตนเยน อจันตํ เอกันเทน นมสฺสเนยฺยํ
 นมสฺสิตพฺพํ รตนตฺตยํ นมสฺสมานํ กายวาจา-
 จิตฺเตหิ วรฺุทฺมาโน อหํ วิปุลํ ยํ ปญฺญาภิสฺสนํ
 อลตถนติ สมพฺนโร. (สารทถ. ๑/๑๔)

เชื่อมความว่า ข้าพเจ้ามีสการ[นอบน้อม]อยู่
คือนบไหว้พระรัตนตรัยอันควรนมัสการ คือ
ควรนอบน้อมอย่างแท้จริง ด้วยกายวาจาใจ
ตามนัยดังกล่าวมาจะนี้ได้ๆ แล้วซึ่งห้วงแห่ง
บุญอันใหญ่หลวง.

[คาถานี้กล่าวเปรียบเทียบกับโลกุตตรธรรม ๙
คือ มรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑ เหมือนรัตนตะ
ตามนัยอลังการะเรียกว่า สมานรูปาปเหพี
(ปเหพีมีรูปเหมือนกัน)]

ปาฐะว่า นมสฺสสมาโน รตนตฺตย (นมัสการพระรัตนตรัย) เป็นปริวัตตนหาระ คือ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม ในปาฐะนี้ โดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตตูปบาท มีเหตุใกล้คือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เมื่อมหากุศลจิตตูปบาท และเหตุใกล้เหล่านั้นบังเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้มอบน้อมพระรัตนตรัย อกุศลธรรมที่ตรงกันข้ามกันคือ ความไม่ศรัทธา ความประมาท ความเกียจคร้าน ความริษยา และความตระหนี่ เป็นต้น พร้อมทั้งเหตุของอกุศลดังกล่าวคือโยนิโสมนสิการเป็นต้น และผลของอกุศลเหล่านั้นกล่าวคือภัยในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมอันตรธานไป ส่วนผลของกุศลที่นำสุขมาให้ในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมเจริญเพิ่มพูนไปบุลล์ตามลำดับ ดังนั้น การมอบน้อมพระรัตนตรัย จึงเป็นกระแสแห่งบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ เป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏีครั้ง กระแสบุญนั้น เป็นบุญไพศาล มีอานุภาพมาก มีผลมาก มีอันสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คาทานี้แสดงเรื่องอาสือลังการ คือ การแสดง
 ความปรารถนา อลังการประเพณีนิยมใช้ใ
 การเริ่มคัมภีร์ ที่ผู้แต่งปรารถนาจัดอุปสรรค
 อันตรายที่อาจเกิดขึ้น โดยน้อมนำอำนาจ
 ของพระรัตนตรัยมาคุ้มครองตน. สำหรับ
 คาทานี้จัดเป็นปณามพุพพกคันถารัมภะ
 (คำเริ่มต้นคัมภีร์อันมีการนอบน้อมพระรัตน
 ตรัย เป็นเบื้องต้น)

อจนฺตนิฏฐ (ติ)

[อจนฺต + นิฏฐ]

ผู้มีความสำเร็จสูงสุด, มีความสำเร็จล่วงส่วน – อย่างยิ่ง (บรรลุนิพพาน), มีนิพพานล่วงพ้นความเสื่อมเสีย (พ้นความพินาศคือกิเลส), มีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว, ถึงที่สุดโดยส่วนเดียว (ล่วงพ้นความสิ้นไปและความเสื่อมไปไม่ใช้ที่เกิดแห่งสังขาร), มีนิพพานเป็นที่สุด, มีนิพพานอันประเสริฐ, ทำให้แจ้งนิพพาน, การสรุปขั้นสุดท้าย.

(๑) มีความสำเร็จสูงสุด, มีความสำเร็จล่วงส่วน – อย่างยิ่ง (บรรลุนิพพาน)

เอกํ สมยํ ภควา สาวตถิยํ วิหริติ ปุพฺพพาราเมมิกการมาตุปาสาเท. อถ โข สกโก เทวานมินฺโทเยน ภควา เตนุสสงฺกมึ, อุสสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิเวตฺวา เอกมณฺตํ อฏฺฐาสิ. เอกมณฺตํ จิโต โข สกโก เทวานมินฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ “กิตฺตาวตทา นุ โข ภนฺเต ภิกฺขุ สํชิตฺเตน ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺโต โหติ **อจนฺตนิฏฺฐโ** **อจนฺตโยคกฺขเม** **อจนฺตพฺรหฺมจารี** **อจนฺตปริโยสํโน** **สญฺญโ** **เทวมนุสฺसानนฺติ**.

อิธ เทวานมินฺท ภิกฺขุโน สุตํ โหติ “สพฺเพ ฐมา นาลํ อภินิเวสยาติ, เอวเมว เต เทวานมินฺท ภิกฺขุโน สุตํ โหติ “สพฺเพ ฐมา นาลํ อภินิเวสยาติ. โส สพฺพํ ฐมํ อภิชานาติ, สพฺพํ ฐมํ อภิญญา ยสพฺพํ ฐมํ ปริชานาติ, สพฺพํ ฐมํ ปริญญา ยงฺกิญฺจิ เวทณํ เวเทติ สฺสุว ทุภฺชํ วา อทุภฺชมฺสฺสุว. โส ตาสฺส เวทนาสุ อนิจฺจานุสฺสี วิหริติ, วิราคานุสฺสี วิหริติ,

นิโรธานุสฺสี วิหริติ, ปฏินิสฺสคฺคานุสฺสี วิหริติ. โส ตาสฺส เวทนาสุ อนิจฺจานุสฺสี วิหริโต วิราคานุสฺสี วิหริโต นิโรธานุสฺสี วิหริโต ปฏินิสฺสคฺคานุสฺสี วิหริโต น กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ, อนุปาทิยํ น ปริตฺตสฺสติ, อปริตฺตสฺสํ ปจฺจตฺตณฺเณว ปรินิพฺพายติ, “ชฺเฌนา ชาติ, วุสฺสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตยาตติ ปชานาติ. เอตฺตาวตทา โข เทวานมินฺท ภิกฺขุ สํชิตฺเตน ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺโต โหติ **อจนฺตนิฏฺฐโ** **อจนฺตโยคกฺขเม** **อจนฺตพฺรหฺมจารี** **อจนฺตปริโยสํโน** **สญฺญโ** **เทวมนุสฺसानนฺติ**.

(ม. ๑/๓๑๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของมิกการมาตา ณ พุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายนิพาทแล้ว ได้ประทับยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กล่าวโดยย่อ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงไร ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา **เป็นผู้มีความสำเร็จสูงสุด** (มีความสำเร็จอย่างยิ่ง) **เป็นผู้มีความเกษมจากโยคะสูงสุด** (มีความเกษมจากเครื่องร้อยรัดได้ดี) **เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด** (มีพรหมจรรย์ถึงที่สุด) **เป็นผู้ที่สุตอันสูงสุด** (มีที่สุตบริบูรณ์) **เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพ และมนุษย์ทั้งหลาย**

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนจอมเทพ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับว่า ธรรมทั้งปวง ไม่ควรที่จะยึดมั่นด้วยตัณหาที่ปฏิฐิว่าเที่ยง เป็นสุข

เป็นอรรถา] ดูก่อนจอมเทพ ถ้าข้อนี้ภิกษุได้
 สดับอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรที่จะยึดมั่น
 [ด้วยตณฺหาทิกฺขุว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอรรถา]
 ภิกษุนั้น ย่อมรู้เฉพาะสภาวะธรรมทั้งปวง เมื่อ
 รู้เฉพาะสภาวะธรรมทั้งปวงแล้ว ย่อมรู้แจ้งสภาวะ
 ธรรมทั้งปวง ครั้นกำหนดรู้แจ้งสภาวะธรรม
 ทั้งปวงแล้ว เธอได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุข
 ก็ตาม เธอพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พิจารณา
 เห็นความปราศจากความกำหนด พิจารณา
 เห็นความดับ และพิจารณาเห็นความสลัด
 ทิ้งในเวทนาทั้งหลายนั้นอยู่ เมื่อพิจารณาเห็น
 ความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นความปราศจาก
 ความกำหนด พิจารณาเห็นความดับ และ
 พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลาย
 เหล่านั้นอยู่ ย่อมไม่ยึดมั่นอะไรๆ ในโลก เมื่อ
 ไม่ยึดมั่น ย่อมไม่สะดุ้งหวาดหวั่น เมื่อไม่
 สะดุ้งหวาดหวั่น ย่อมดับกิเลสได้เฉพาะตน
 และรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์
 แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อ
 ความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป”

ดูก่อนจอมเทพ กล่าวโดยย่อ ด้วยข้อปฏิบัติ
 เพียงเท่านี้ ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว
 เพราะความสิ้นไปแห่งตณฺหา เป็นผู้มีความ
 สำเร็จสูงสุด (มีความสำเร็จอย่างยิ่ง) เป็นผู้มีความ
 เกษมจากโยคะสูงสุด (มีความเกษมจาก
 เครื่องร้อยรัดได้ดี) เป็นผู้ประพัตติพรหม-
 จรรย์ถึงที่สุด (มีพรหมจรรย์ถึงที่สุด) เป็นผู้ที่มี
 ที่สุดอันสูงสุด (มีที่สดุบริบูรณ์) เป็นผู้ประเสริฐ
 กว่าเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

อภินิหารจิตติ ขยายสงฆาตํ อนฺตํ อติตาดิ
 อภินิหาร. อภินิหาร นิฏฐา อสฺสาติ อภินิหาร-
 นิฏฐา, เอกนฺตนิฏฐา สตตนิฏฐาติ อตฺโถ.

(ม.อ. ๒/๑๙๘)

บทว่า อภินิหารจิตติ (มีความสำเร็จสูงสุด)
 ความว่า ชื่อว่าสูงสุด เพราะอรรถว่าเป็นไปล่วง
 ที่สุดกล่าวคือความสิ้นไป และความเสื่อมไป
 ชื่อว่า ผู้มีความสำเร็จสูงสุดเพราะอรรถว่า
 มีความสำเร็จล่วงส่วนอธิบายว่า มีความสำเร็จ
 โดยส่วนเดียว คือ มีความสำเร็จแน่นอน.

[มีความสำเร็จสูงสุด หมายถึงผ่านที่สุด
 กล่าวคือความสิ้นไปและเสื่อมไป เพราะไม่มี
 ธรรมเครื่องกำเริบอีก ได้แก่ ถึงพระนิพพาน
 (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๐๕, อ.อ.ก.ก.อ.
 (บาลี) ๓/๑๐/๓๙๓, ม.ม.ก.ก. (บาลี) ๒/๓๙๐/
 ๒๖๖)

มีความเกษมจากโยคะสูงสุด หมายถึง
 บรรลุธรรมที่สูงที่สุดอันปราศจากโยคะ (เครื่อง
 ร้อยรัด) ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา หมายถึง
 ถึงบรรลุพระนิพพาน ชื่อว่าผู้มีความปลอด
 ไปร้งจากกิเลสเครื่องร้อยรัด (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/
 ๓๑๒/๒๙๒, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๐/๑๗, อ.จ.
 ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘-๒๘๙)

ประพัตติพรหมจรรย์ถึงที่สุด หมายถึง
 อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีสภาวะที่ไม่เสื่อมอีก
 (นิพพาน) (ม.ม.อ. (บาลี) ๒ /๓๙๐/๒๐๕, ม.ม.
 ก.ก. (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๖๖)

มีที่สดุอันสูงสุด หมายถึงมีที่สดุแห่งพรหม-
 จรรย์ที่อยู่จบแล้ว (นิพพาน) (ม.ม.อ. (บาลี)

๒/๓๙๐/๒๐๕, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๖๖) และดู อ.เอกาทศก. (ไทย) ๒๔/๑๐/๔๑๕

ธรรมทั้งปวง หมายถึงชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ เป็นธรรมที่ไม่ควรยึดมั่น ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ เพราะเป็นภาวะไม่ดำรงอยู่ โดยอาการที่บุคคลจะยึดถือได้ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๐๕-๒๐๖)

พระดำรัสว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรที่จะยึดมั่น** เป็นคำสอนที่แนะนำให้เข้าใจว่าสังขารทุกอย่างไม่ใช่สิ่งที่ควรที่จะยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา เมื่อเข้าใจความเป็นไตรลักษณ์ของสภาวะธรรมแล้ว ก็จะพากเพียรปฏิบัติเพื่อความรู้อย่างแจ่มชัดตลอด แต่ถ้ายังเห็นผิดคิดว่ามีอัตตาตัวตนที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ก็จะไม่พากเพียรปฏิบัติธรรม เพราะเห็นว่าหาประโยชน์มิได้ แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคก็กล่าวว่า ความเข้าใจว่าสังขารที่เกิดขึ้นทุกอย่างมีสภาพดับไป เป็นแนวทางประการแรกในการอบรมอินทรีย์

จากพระพุทธานุญาตนี้ แสดงให้เห็นว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนั้น มีความลึกซึ้งยิ่งนัก เพราะควรยกขึ้นแสดงสภาวะธรรมคือ สังขาร ปัจจุสมุปบาท ชั้น ๕ อายุตนะ ธาตุอินทรีย์ และสติปัญญา เป็นต้น และควรแก่การพิจารณาด้วยหระ ๑๖ นัย ๕ และสาสน-ปฏิฐาน ๑๖ หรือ ๑๘ โดยสภาวะ เป็นเหมือนฝักร้างที่หยั่งลงไม่ได้ เป็นวิสัยแห่งญาณอันประณีตสุขุมโดยแท้ สมดังพระพุทธดำรัสว่า

ปญฺญานุตฺตสฺยา ยมโม

นาย รมโม ทุปฺปญฺญสฺส.

ธรรมนี้เป็นของผู้มีปัญญา มิใช่เป็นของผู้มีปัญญาพรหม.

สรุปว่า คำสอนของพระผู้มีพระภาคมิใช่วิสัยแม้โดยความฝันของคนไร้ปัญญา เพราะเป็นสิ่งที่พึงหยั่งลง ด้วยแนวทางมีสัญญาตวิโมกข์ เป็นต้น โดยการปฏิบัติที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ตามลำดับวิปัสสนาญาณ]

อภิปุชฺฌมตฺยา ขยฺยสงฺขาตํ อนตํ อตีตํ อจฺจนฺตา, โสเอว อปริหานสฺสภวตฺตา อจฺจนฺตา นิฏฺฐาเอตสฺสชาติ อจฺจนฺตนิฏฺฐโ. เตนาหฺ เอกนฺตนิฏฺฐโ สดตนิฏฺฐโ จติ อตฺถเกติ. น หิ ปฏิวิทฺธสฺส โลกุตฺตรธมฺมสฺส ทสฺสนํ กุปฺปนํ นาม อตฺถิ.

(ม.ฎีก. ๒/๒๒๓)

ชื่อว่าสูงสุด เพราะอรรถว่า เป็นไปล่วงที่สุด กล่าวคือความสิ้นไปและความเสื่อมไป เพราะไม่มีธรรมเครื่องกำเริบอีก (ถึงพระนิพพาน). ก็บุคคลนั้นแล ชื่อว่า**ผู้มีความสำเร็จสูงสุด** เพราะอรรถว่า ความสำเร็จล่วงส่วนเนื่องจากมีความไม่เสื่อมไปเป็นสภาพ เหตุฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ความสำเร็จโดยส่วนเดียว คือ ความสำเร็จอย่างแน่นอน (มีความสำเร็จอย่างแท้จริง). จริยอยู่ สภาวะเห็นโลกุตตรธรรมของผู้ได้บรรลุแล้ว ชื่อว่าไม่มีการหวนกลับมากำเริบอีก (อย่างแน่นอน).

[อภิปุชฺฌ แปลตามศัพท์ว่า สภาวะไม่กำเริบ, สภาวะไม่วิบัติ คือ อรหัตตผล]

(๒) **ผู้มีความสำเร็จสูงสุด** (ล่วงพ้นความเสื่อมเสีย - ความพินาศคือกิเลส = นิพพาน)

สพฺพเว น โข มาริส สมณพราหมณา อภินิหาร-
 นิฏฺฐา อภินิหารโยคกฺขเมมี อภินิหารพหุมาจริ
 อภินิหารปริโยสานาติ? น โข เทวานมินฺท สพฺเพ
 สมณพราหมณา อภินิหารนิฏฺฐา อภินิหารโยคก-
 ขเมมี อภินิหารพหุมาจริ อภินิหารปริโยสานาติ.
 กสมฺมา ปน มาริส น สพฺเพ สมณพราหมณา
 อภินิหารนิฏฺฐา อภินิหารโยคกฺขเมมี อภินิหาร-
 พหุมาจริ อภินิหารปริโยสานาติ? “เย โข
 เทวานมินฺท ภิกฺขุ ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺตา เต
 อภินิหารนิฏฺฐา อภินิหารโยคกฺขเมมี อภินิหาร-
 พหุมาจริ อภินิหารปริโยสานา. ตสมฺมา น สพฺเพ
 สมณพราหมณา อภินิหารนิฏฺฐา อภินิหารโยคก-
 ขเมมี อภินิหารพหุมาจริ อภินิหารปริโยสานาติ.

(ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญทุกข สมณพราหมณ์
 ทั้งหมด มีความสำเร็จสูงสุด (พ้นความพินาศ
 คือกิเลสแล้ว) มีความเกษมจากโยคะสูงสุด
 ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด
 หรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่
 มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะ
 สูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มี
 ที่สุดอันสูงสุด

ท้าวเธอทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญทุกข เพราะเหตุไรเล่า
 สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จ
 สูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่

ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอัน
 สูงสุด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ ภิกษุทั้งหลายผู้หลุดพ้นด้วย
 ธรรมเป็นที่สันติเท่านั้น จึงจะมีความ
 สำเร็จสูงสุด (พ้นความพินาศคือกิเลส) มี
 ความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหม
 จรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด เพราะเหตุนั้น
 สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จ
 สูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่
 ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอัน
 สูงสุด.

อภินิหารนิฏฺฐาติ อนโต วุจฺจติ วินาสो, อนตํ
 อตีตา นิฏฺฐา เอเตสฺสุติ อภินิหารนิฏฺฐา. ยา
 เอเตสํ นิฏฺฐา, โย ปรมสฺสาโส นิพฺพานํ, ตํ
 สพฺเพสํ วินาสาติกฺกนฺตํ นิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

(ที.อภ. ๒/๓๓๐)

ความพินาศ เรียกว่า อันตะ ในบทว่า อภินิหาร-
 นิฏฺฐา ชื่อว่า อภินิหารนิฏฺฐา เพราะอรรถว่า
 ความสำเร็จของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ล่วง
 เลย (ความพินาศคือกิเลส). ความสำเร็จ (ความ
 ดับ) ของสมณพราหมณ์เหล่านั้นใด ความหวัง
 อย่างยิ่งคือพระนิพพานใด สมภาวะนั้น ท่านเรียก
 ว่า เทียงแท้ ล่วงเลยความพินาศ (กิเลส) ของ
 สมณพราหมณ์ทั้งหมด.

[คำว่า มีความสำเร็จสูงสุดในที่นี้ หมายถึง
 พ้นความพินาศคือกิเลส = นิพพาน
 คำว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุดในที่นี้
 หมายถึงพระนิพพาน

คำว่า ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด หมายถึง
อริยมรรค

คำว่า ที่สุดอันสูงสุด หมายถึงพระนิพพาน]

**(๓) มีความสำเร็จสูงสุด (โดยก้าวล่วงที่สุด
แห่งทุกข์ - ไม่มีธรรมเครื่องกำเริบ)**

ตีฬิ ภิกขเว ฌมเมหิ สมณนาคโต ภิกขุ
อจนฺตนิฏฐโหติ อจนฺตโยคกฺขเมหิ
อจนฺตพฺรหฺมจารี อจนฺตปริโยสานโณ เสฏฺโห
เทวมนุสฺसानํ. กตเมหิ ตีฬิ? อเสกฺเขน สีสกฺ-
ขณฺเชน อเสกฺเขน สมาริกฺขณฺเชน อเสกฺเขน
ปญฺญากฺขณฺเชน. อิมะหิ โข ภิกขเว ตีฬิ
ฌมเมหิ สมณนาคโต ภิกขุ อจนฺตนิฏฐโห
ติ อจนฺตโยคกฺขเมหิ อจนฺตพฺรหฺมจารี
อจนฺตปริโยสานโณ เสฏฺโห เทวมนุสฺसानนฺติ.

(อ. ๑/๒๙๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม
๓ ประการ ย่อม**มีความสำเร็จสูงสุด** (ก้าว
ล่วงที่สุดทุกข์) มีความเกษมสูงสุด ประพฤติ
พรหมจรรย์ลุถึงที่สุด และถึงที่สุดแห่ง
ที่สุด ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ธรรม ๓ ประการ คือ ภิกษุประกอบด้วยกอง
ศีลอันเป็นอเสขะ กองสมาธิอันเป็นอเสขะ
กองปัญญาอันเป็นอเสขะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้
แล ย่อม**มีความสำเร็จสูงสุด** (ก้าวล่วงที่สุด
ทุกข์) มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหม-
จรรย์ลุถึงที่สุด และถึงที่สุดแห่งที่สุด
ประเสริฐกว่าเหล่าเทวดาและมนุษย์.

อจนฺตนิฏฐโหติ อนตํ อติกฺกนฺตนิฏฐโห,
อกุปฺปนิฏฐโห, ฐาณิฏฐโหติ อตฺถโธ.

(อ.อญ. ๒/๒๔๓)

บทว่า อจนฺตนิฏฐโห (มีความสำเร็จอันสูง
สุด) ความว่า มีความสำเร็จโดยก้าวล่วงที่สุด
(แห่งทุกข์) อธิบายว่า มีความสำเร็จโดยไม่มี
ธรรมเครื่องกำเริบ ได้แก่ มีความสำเร็จอย่าง
แท้จริง = นิพพาน.

**(๔) มีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว, ถึงที่สุด
โดยส่วนเดียว, ล่วงพ้นความสิ้นไปและ
ความเสื่อมไป, ไม่ใช่ที่เกิดแห่งสังขาร
ทั้งปวง = นิพพาน.**

วุตตํ เหตุํ ภควตา เอวเมว โข พฺราหฺมณ
ติฏฺฐเตว นิพฺพานํ, ติฏฺฐติ นิพฺพานคามิมคฺโค,
ติฏฺฐามหํ สมากเปตฺวา. อถ จ ปน มม สวากา
มยา เอวํ โอวทียมานา เอวํ อนุสาสิยมานา
อปฺเปกฺจเจ อจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเชนฺติ,
เอกฺจเจ นาราเชนฺติ. เอตถ ญายหํ พฺราหฺมณ
กโรมิ? มคฺคกฺขายี พฺราหฺมณ ตถาคโต. มคฺคํ
พทุโธ อาจิกฺขติ อตฺตนา ปฏิปชฺชมานา
มญฺเญยฺยุนฺติ. (มหานิ. ๒๕)

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ฉะนั้น
เหมือนกันแหละพราหมณ์ นิพพานมีอยู่ ทาง
ไปนิพพานมีอยู่ เรา (ตถาคต) ผู้ชักชวน
ก็มีอยู่. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ สาวกที่เราสั่งสอนอยู่
อย่างนี้ พร่ำสอนอยู่อย่างนี้ บางพวกสำเร็จ
นิพพานอันมีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว
(ถึงที่สุดโดยส่วนเดียว) บางพวกก็ไม่สำเร็จ
ในเรื่องนี้เราจะทำอย่างไรได้เล่าพราหมณ์

ตถาคคเป็นแต่เพียงผู้บอกทาง พระพุทธเจ้า
ย่อมบอกทางให้ (แต่) ผู้ที่(ลงมือ)ปฏิบัติด้วย
ตนเองเท่านั้น จึงจะพึงหลุดพ้นได้.

อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราธเนหฺมตีติ ขยาย-
สงฺขาตํ อนตฺตํ อตฺตนิฏฺฐํ อจฺจนฺตํ, อจฺจนฺตมฺจ ตํ
สพฺพสงฺขารานํ อปฺปวตฺตนิฏฺฐานํ ตตฺตา นิฏฺฐจฺจาติ
อจฺจนฺตนิฏฺฐํ เอกนฺตนิฏฺฐํ สตตนิฏฺฐจฺนติ อตฺโถ.
ตํ อจฺจนฺตนิพฺพานํ อาราธเนหฺมตีติ สมฺปาเทหฺมตีติ.

(มหานิ.อญ. ๙๒)

ปฺาฐะว่า **อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราธเนหฺมตี**
(สำเร็จนิพพานอันมีส่วนสุดล่วงแล้ว จบสิ้น
แล้ว) ความว่า ชื่อว่า อัจฉินตะ เพราะอรรถว่า
ส่วนสุดกล่าวคือ ความสิ้นไปและความเสื่อม
ไปล่วงแล้ว, ส่วนสุดล่วงแล้วนั้นด้วย จบสิ้นแล้ว
เพราะไม่ใช่ที่เกิดแห่งสังขารทั้งปวงด้วย
เหตุหนึ่ง ชื่อว่า มีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว
หมายความว่า จบสิ้นแล้วโดยส่วนเดียว คือ
จบสิ้นแล้วแน่นอน (จบสิ้นแล้วอย่างแท้จริง).
บางพวกสำเร็จ คือ บรรลุนิพพานอันมีส่วนสุด
ล่วงแล้ว จบสิ้นแล้ว.

ดู อจฺจนฺต, นิฏฺฐนิฏฺฐา

[พระพุทธดำรัสที่ว่า มคฺคกฺขายี พุราหฺมณ
ตถาคโค. มคฺคํ พุทฺโธ อาจิกฺขติ อตฺตนา ปฏิ-
ปชฺชมานา มุญฺเจยฺยํ (ตถาคคเป็นแต่เพียง
ผู้บอกทาง พระพุทธเจ้าย่อมบอกทางให้(แต่)
ผู้ที่(ลงมือ)ปฏิบัติด้วยตนเองเท่านั้น จึงจะ
พึงหลุดพ้นได้) จัดเป็นอรรถาลังการนัย (รส
ความ) กล่าวคือสภาวะวุตติ (ตรัสโดยตรง)
คือ ตรัสตรงๆ ตามสภาวะของอรรถอันได้แก่

ชาติ (กลุ่มเดียวกัน), คุณฺเ (สภาพ), กิริยา
และทัพพะ (รูปธรรม) ในที่นี้จัดเป็นทัพพะ-
สภาวะวุตติ (กล่าวรูปธรรมโดยตรง) หมาย
ความว่า กล่าวถึงหนทางคืออริยมรรคมีองค์
๘ มีสัมมาทิฏฺฐิเป็นต้น โดยระดับคำไว้
อย่างไรเพราะว่า เมื่อเดินตามทางสายนี้ พวก
เธอจักหมดทุกข์ ทางสายนี้ เราชี้บอกไว้
เพื่อรู้วิธีถอนลูกศรคือกิเลส]

อจฺจนฺตนิยต (ติ)

[อจฺจนฺต + นียต]

เที่ยงแท้โดยส่วนเดียว, เที่ยงแท้แน่นอน.

อตฺถิ ปุณฺณชนฺสฺส อจฺจนฺตนิยามตาทิ?

อามนฺตา. มาตฺตฺมาตโก อจฺจนฺตนิยโต, ปิตฺ-
ตฺมาตโก ๒เปฯ อรหฺนตฺมาตโก ๒เปฯ รุหฺรูป-
ปาตโก ๒เปฯ สงฺฆมฺเภตโก อจฺจนฺตนิยโตติ?
น เหวํ วตฺตพฺเพ. (อภิ.ก. ๔๓๓)

สก. ความเป็นสภาวะธรรมที่เที่ยงแท้ของ
ปุณฺณชนมีอยู่ใช่ไหม.

ปร. ใช่.

สก.บุคคลผู้มามารดาเป็นผู้เที่ยงแท้แน่
นอน ผู้มาบิดา...ผู้มาพระอรหันต์... ผู้
ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อ
ผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน เป็นผู้เที่ยง
แท้แน่นอน ใช่ไหม.

ปร.ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

[คำว่า สก. หมายถึง สกาวาที ซึ่งในคัมภีร์นี้
หมายถึงภิกษุฝ่ายวิภิกขวาทหรือเถรวาท

ส่วน คำว่า ปร. หมายถึง ปรวาทิ ซึ่งในปุคคล-
กถา ได้แก่ ภิภษุในนิกายวัชชีปุตตะ นิกาย
สมิตยะเป็นฝ่ายอาจารย์วาท และพวกเดียรถีย์
ผู้นับถือลัทธิสัสสวาทะบางพวก]

อจนฺตนิยามกถา (ถ)

[อจนฺตนิยาม + กถา]

กถาที่แสดงสภาวะธรรมที่เที่ยงแท้.

กถาวัตถุบาลี วรรคที่ ๑๙ (๑๙๒) กถาที่ ๗,
อภิ.ก. ๔๒๓-๔๒๕.

[วรรคที่ ๑๙ มี ๘ กถา คือ (๑) กิเลสขหน-
กถา (๒) สุธมฺมตถกถา (๓) สามัญญผลกถา
(๔) ปัตติกถา (๕) ตถตถกถา (๖) กุสลกถา
(๗) อัจฉินฺตนิยามกถา (๘) อินทริยกถา]

อจนฺตนิยามตา (ถ)

[อจนฺตนิยาม + ตา]

ความเป็นสภาวะธรรมที่เที่ยงแท้.

อตฺถิ ปุณฺณชนฺสฺส อจนฺตนิยามตาติ?

อามนฺตา. (อภิ.ก. ๔๒๓)

สก. ความเป็นสภาวะธรรมที่เที่ยงแท้ของ
ปุณฺณชน มีอยู่ใช่ไหม.

ปร. ใช่.

อจนฺตนิโรธ (ป)

[อจนฺต + นิโรธ]

ความดับโดยสิ้นเชิง - ดับสนิท, ธรรมเป็นที่
ดับโดยส่วนเดียว (นิพพาน).

นิโรธ = นิ + รุ + ณ. ความดับ = นิรุชฌนํ
นิโรธ (ภาวสัทธนะ)

ตามหลักภาษาทั่วไป บทที่กล่าวถึงปรมัตถ-
ธรรม นอกจากจะตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาว-
สัทธนะแล้ว อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตสัทธนะ
อิทธิกรณสัทธนะ กรณสัทธนะ หรืออปาทาน-
สัทธนะได้อีกด้วย ดังนั้น บทว่า นิโรธ จึง
สามารถตั้งรูปวิเคราะห์ได้ดังนี้ ธรรมเป็นที่
ดับทุกข์ = นิรุชฌนํ เอตสฺมินฺติ นิโรธ, นิรุชฌนํ
กิเลสวฏฏเมตฺถาติ นิโรธ (อิทธิกรณสัทธนะ)
เหตุดับทุกข์ = นิรุชฌนํ เอเตนาติ นิโรธ (กรณ-
สัทธนะ) แตนดับทุกข์ = นิรุชฌนํ เอตสฺมาติ
นิโรธ (อปาทานสัทธนะ)

ความจริง นิโรธ เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่
อาจเป็นสถานที่ดับทุกข์ หรือเป็นเครื่องมือ
ในการดับทุกข์ได้ ความหมายที่เป็นอิทธิกรณ-
สัทธนะ กรณสัทธนะ อปาทานสัทธนะ จึงเป็น
คำกล่าวโดยอ้อม ตามหลักภาษาเรียกว่า
อเบญฺจปจฺจเร คือ ส่วนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่
ต่างกันให้ต่างกัน กล่าวคือ นิโรธ เป็นสถานที่
ดับทุกข์ และเป็นเครื่องมือในการดับทุกข์
ของผู้ได้บรรลุ

สรุปว่า คำว่า นิโรธ ในพระบาลีนั้น หมายถึง
การดับไปของทุกข์เท่านั้น มิใช่หมายถึง
สถานที่ แม้ในคัมภีร์อรรถกถา และฎีกาจะ
กล่าวถึง นิโรธว่าเป็นเหตุดับทุกข์หรือที่ดับ
ทุกข์ แต่ความจริงนิโรธหรือนิพพานเป็น
สภาวะดับไปของรูปนามที่เป็นเหตุเป็นผลกัน
ซึ่งก่อให้เกิดทุกข์เท่านั้น คำอธิบายของคัมภีร์

อรรถกถานั้น เป็นเพียงสำนวนทางภาษาเท่านั้น เพราะสภาวะธรรมทุกอย่างต้องหมายถึงปรมัตถ์โดยตรง]

นิโรธานุสสติหิปี เอสว นโย นิโรธปี หิ ขย-
นิโรธ จ อจฺจนฺตนิโรธ จาติ ทฺวิโรเยว.

(ม.อฎ. ๒/๑๙๙)

แม้ในคำว่า นิโรธานุสสติ (ผู้เจริญปัญญา
เห็นความดับ)[หรือนิโรธานุสสนา ปัญญา
รู้เห็นความดับ]ก็มีนัยเดียวกันนั้นแหละ.
แท้จริงแม้นิโรธ (ความดับ) ก็มี ๒ เท่านั้น
คือ ความดับเพราะสิ้นไป และความดับโดย
สิ้นเชิง (นิพพาน).

นิโรธานุสสนายาติ สงฺขารานํ นิโรธสฺส
อนุปุสฺสนาย. ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว,
อายตฺติ ปฺนพฺภวเสณ น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ วา
อนุปุสฺสนา นิโรธานุสฺสนา. มุญฺจิตฺกมฺยตา หิ
อยํ พลปฺปตฺตา. (วิสุทฺธิ. ฎี. ๑/๔๑๐)

บทว่า นิโรธานุสสนาย (ปัญญารู้เห็นความ
ดับไป) คือ ปัญญารู้เห็นความดับไปของ
สังขารทั้งหลาย (ขยนิโรธ)

อีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญารู้เห็นโดยลักษณะที่
สังขารดับไปไม่เกิดขึ้นอีก โดยความเป็นภพ
ใหม่ (อจฺจนฺตนิโรธ) แท้จริง อนุปุสฺสนานี้ก็คือ
มุญฺจิตฺกมฺยตาญาณที่บรรลุความ แก่กล้า.

ยํ อาคมฺม สพฺพโส สงฺขารเห วิรุชฺชนา โหติ
ตํ นิพฺพานํ อจฺจนฺตวิราโค. นิโรธานุสสติหิปีติ
นิโรธานุสสติเปปี. “เอสว นโยติ อติทิสิตฺวา

ตํ เอกเทเสน วิวรฺนโต “นิโรธปี หิ ขย-
ทฺวิโรเยวาติ อาห. (ม.ฎี. ๒/๒๒๔)

ความปราศจากความกำหนดจากสังขาร โดย
ประการทั้งปวง เพราะอาศัยพระนิพพานใด
พระนิพพานนั้น ชื่อว่า อจฺจนฺตวิราคะ (ความ
ปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง).

บทว่า นิโรธานุสสติหิปี คือ แม้ในบทว่า
นิโรธานุสสติ ด้วยคำว่า เอสว นโย พระอรรถ
กถาจารย์ ต้องการจะชี้แจงแล้วอธิบายบทว่า
นิโรธานุสสติ ด้วยการเปลี่ยนบทเพียงบาง
ส่วน จึงกล่าวว่า นิโรธปี หิ ขย- ทฺวิโรเยว
เป็นต้น.

[ประโยคว่า นิโรธานุสสติหิปี เอสว นโย...
(แม้ในคำว่า นิโรธานุสสติ ก็มีนัยเดียวกัน
นั้นแหละ)ชื่อว่าอติเทศสังวณฺณนา คือ ประโยค
ชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว
ประโยคอติเทศสังวณฺณนานี้ นับเข้าในประโยค
วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า
เพื่อจัดความสงสัยว่า นิโรธานุสสติ มีสภาวะ
ธรรมอย่างเดียวกับวิราคานุสสติหรือไม่
ท่านจะชี้แจงข้อความนี้ว่า แม้ผู้เจริญปัญญา
รู้เห็นความดับ กับผู้เจริญปัญญาเห็นความ
ปราศจากความกำหนดมีลักษณะสภาวะธรรม
เหมือนกัน จึงกล่าวว่า นิโรธานุสสติหิปี
เอสว นโย...(แม้ในคำว่า นิโรธานุสสติก็มี
นัยเดียวกันนั้นแล). โบราณจารย์อ้างคำว่า
อติทิสิตฺวา (ชี้แจง) ในคัมภีร์ฎีกาดังกล่าว
ข้างต้น จึงกล่าวว่า ประโยคที่ประกอบด้วย
เอสว นโย ชื่อว่า ประโยคอติเทศสังวณฺณนา.

คำว่า **เอกเทเสน** (ด้วยการเปลี่ยนแปลงบทเพียงบางส่วน) ในวรรณกรรมบาลี การเปลี่ยนแปลงบทเพียงบางส่วนเช่นนี้ ตามหลักภาษา ไม่นับว่าเป็นคนละบทกัน แต่ถือว่าเป็นบทเดียวกัน เพราะบทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ไม่ถือว่าเป็นบทอื่น มีปริภาสา (กฎทั่วไป) ในคัมภีร์ปริภาเสนุสฺสขระ (ข้อ ๓๗) ว่า เอกเทสวิกตฺอนญญว. (เอกเทสวิกฤตฺมนนญวตฺ) (บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น) หมายความว่า ตามลำดับแล้ว วิราคานุปัสสีมิมาก่อนนิโรธานุปัสสี ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า บทใดๆ ที่มีลักษณะคล้ายกัน ก็จะไม่กล่าวถึง จะกล่าวเฉพาะที่ต่างกัน เท่านั้นแต่ได้ใช้สำนวนทางภาษาว่า **เอกเทเสน** (ด้วยการเปลี่ยนแปลงเพียงบางส่วน). ประโยคเช่นนี้มีลักษณะเหมือนประโยคว่า

อุทฺทฺฏจฺ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ทฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ตฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตฺถนฺทึ. เอวเมตฺ ธารายามิติ.

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอกถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้ปรีสุทฺธแล้วหรือ ข้าพเจ้าขอกถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้ปรีสุทฺธแล้วหรือ ข้าพเจ้าขอกถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้ปรีสุทฺธแล้วหรือ ท่านทั้งหลาย เป็นผู้ปรีสุทฺธแล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้น จึงนี้ ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้ปรีสุทฺธนั้นไว้อย่างนี้[คือด้วยการนี้]

คำว่า เอตฺ ใน เอวเมตฺ เพิ่มคำว่า ปริสฺสุทฺธภาวํ โดยให้บทว่า ปริสฺสุทฺธา ใน ปริสฺสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต ติดตามมาจากประโยคหน้า อีกทั้งเพิ่ม ภาวตฺตฺพท์เข้ามาประกอบรวมด้วย]

อจนฺตนิโรธสงฆาต (ติ)

[อจนฺตนิโรธ + สงฆาต]

กล่าวคือความดับโดยสิ้นเชิง, กล่าวคือธรรมเป็นที่ดับโดยส่วนเดียว - อย่างแท้จริง.

สมุทฺทยปฺปญฺเหาติ มหาสตีปฺปญฺจาเน สมุทฺทย-สจฺจนิโรธปฺปญฺเहे. นนฺุ สพฺพโส กิเลสปริพาห-วิคเม สตีภาโว นาม เวทนานิโรธมตฺเตน อธิปฺเปโต. เตเน อิท เวทยิตานิ วุตฺตานิ, น กิเลสชาติ เวทยิตาน อจนฺตนิโรธสงฆาโต สตีภาโวปิ กิเลสสมุจฺเจเทเนวาติ อาห เวทยิตานิปีติอาทิ. (ม.ฎี. ๓/๔๐๕)

บทว่า **สมุทฺทยปฺปญฺเहे** ความว่า ด้วยการถามความดับของสมุทฺทยสังขโมมหาสตีปฺปญฺฐานสูตร. ถามว่า ชื่อว่าความสงบเย็นสิ้นเชิง (นิพพาน) ในเพราะปราศจากความเร่าร้อนคือกิเลส ท่านประสงค์ด้วยการดับเวทนาเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น ในบทนี้ ท่านจึงกล่าวเวทนา มิได้กล่าวถึงกิเลส ฉะนั้น แม้ความสงบเย็น **กล่าวคือความดับอย่างแท้จริงแห่งเวทนา** ย่อมมีด้วยการตัดกิเลสได้เด็ดขาดเท่านั้น ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เวทยิตานิปิ เป็นต้น.

[เวทยิต = วิท (อนุภาวน) + ญ + อิ + ต. การเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, เวทนา]

อจนฺตปริโยสาน (ติ)

[อจนฺต + ปริโยสาน]

ปริโยสาน = ปริ + โยสาน ลง ย อาคม.
รูปนี้ต้องลง ย อาคมแน่นอน.

มีที่สูตอันสูงสุด - ปริบูรณ์, มีที่สูตล่วงส่วน
(นิพพาน). ธรรมมีนิพพานเป็นที่สูต, มีนิพพาน
เป็นที่สูตรอบ, มีนิพพานเป็นที่จบสิ้น, ทำให้
แจ้งนิพพานโดยส่วนเดียว.

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพราหมณา อจนฺต-
นิฏฺฐา อจนฺตโยคกฺเขมี อจนฺตพหุมาจริ
อจนฺตปริโยสานาติ? “น โข เทวานมิหนุ
สพฺเพ สมณพราหมณา อจนฺตนิฏฺฐา อจนฺต-
โยคกฺเขมี อจนฺตพหุมาจริ อจนฺต-
ปริโยสานาติ. กสฺมา ปน มาริส น สพฺเพ
สมณพราหมณา อจนฺตนิฏฺฐา อจนฺตโยคก-
เขมี อจนฺตพหุมาจริ อจนฺตปริโยสานาติ?
เย โข เทวานมิหนุ ภิกฺขุ ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺตา
เต อจนฺตนิฏฺฐา อจนฺตโยคกฺเขมี อจนฺต-
พหุมาจริ อจนฺตปริโยสานา. ตสฺมา น สพฺเพ
สมณพราหมณา อจนฺตนิฏฺฐา อจนฺตโยคก-
เขมี อจนฺตพหุมาจริ อจนฺตปริโยสานาติ.

(ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพ ทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมณพราหมณ์ทั้งหมด
มีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด **มีที่สูต**
อันสูงสุด (มีที่สูตอันบริบูรณ์) หรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มี
ความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มี
ที่สูตอันสูงสุด

ท้าวเธอทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะเหตุไรเล่า
สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จ
สูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่
ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สูตอัน
สูงสุด”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ ภิกษุทั้งหลายผู้หลุดพ้นด้วย
ธรรมเป็นที่สันติหนาแน่น จึงจะมีความ
สำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด
ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สูตอันสูงสุด
เพราะเหตุนี้ สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่
มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มี
ที่สูตอันสูงสุด

ปริโยสานนติปิ นิพฺพานสฺส นามิ. อจนฺต
ปริโยสานิ เอเตสนฺติ **อจนฺตปริโยสานา.**

(ที.อฏ. ๒/๓๓๐)

แม้คำว่า ปริโยสาน (ที่สูต) ก็เป็นชื่อของพระ
นิพพาน. ชื่อว่า **ผู้มีที่สูตอันสูงสุด** เพราะ
อรรถว่า มีที่สูตถึงที่สุด (นิพพาน).

อจนฺต ปริโยสานมสฺสาติ ปริมนเยเนว
อจนฺตปริโยสาโน. (ม.อฏ. ๒/๑๔๘)

ชื่อว่า มีที่สูตอันสูงสุด โดยนัยก่อนนั่นเอง
เพราะอรรถว่า มีที่สูตถึงที่สุด (นิพพาน).

ปฺริโยสํหนฺติ พุรหฺมจฺริยสฺส ปฺริโยสํหนฺ.

(ม.ฎี. ๒/๒๒๓)

บทว่า ปฺริโยสํหนฺ (ที่สุด) ได้แก่ ที่สุดแห่ง
พรหมจรรย์ (นิพพาน).

[คำว่า มีความสำเร็จสูงสุดในที่นี้ หมายถึง
พ้นความพินาศคือกิเลส.

คำว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุดในที่นี้
หมายถึงพระนิพพาน.

คำว่า ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ในที่นี้
หมายถึงอริยมรรค.

คำว่า ที่สุดอันสูงสุด หมายถึงพระนิพพาน]

อจนฺตปริสฺสุทฺธ (ติ)

[อจนฺต + ปฺริสฺสุทฺธ]

ปฺริสฺสุทฺธโดยสิ้นเชิง, ปฺริสฺสุทฺธอย่างแท้จริง,
ปฺริสฺสุทฺธเป็นพิเศษ, ปฺริสฺสุทฺธที่สุด, ปฺริสฺสุทฺธโดย
ส่วนเดียว, หมดจจอย่างแท้จริง (นิพพาน).

ปฺริสฺสุทฺธ=ปฺริ + สฺสุ (สฺสุทฺธ = หมดจจ) + ต.
แปลง ต เป็น ฐ แปลง ฐ ที่สุดธาตุเป็น ท.

ตตฺถ:-

วิสฺสุทฺธิติ สพฺพมลวิริทํ อจนฺตปฺริสฺสุทฺธํ
นิพฺพาน เวทิตพฺพ. ตสฺสา วิสฺสุทฺธิยา มคฺโคติ
วิสฺสุทฺธิมคฺโค. มคฺโคติ อธิคฺมุปาโย วุจฺจติ. ตํ
วิสฺสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํมีติ อตฺถโก. (วิสฺสุทฺธิ. ๑/๒)

นิพพานที่ปฺริสฺสุทฺธโดยสิ้นเชิง ปราศจาก
มลทินทั้งปวงพึงทราบว่าเป็นว่า วิสฺสุทฺธิในคำว่า วิสฺสุทฺธิ-
มคฺคํ นั้น ทางแห่งวิสฺสุทฺธิ (ความหมดจจ=
นิพพาน) นั้น เหตุุนั้น จึงชื่อว่า วิสฺสุทฺธิมรรค

อุบายเป็นเหตุให้บรรลุ (ทางให้ถึง) ท่านเรียก
ว่า มรรค อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักกล่าววิสฺสุทฺธิ-
มรรค (ทางแห่งความหมดจจ) นั้น.

สพฺพมลวิริทนต์ สพฺเพหิ ราคาทิมเลหิ,
สพฺเพหิ สํกิลสมเลหิ จ วิริทํ วิวิตตํ. ตโต
เอว อจนฺตปฺริสฺสุทฺธํ, สพฺพทา สพฺพธา จ
วิสฺสุทฺธนต์ อตฺถโก. ยถาวุตฺตํ วิสฺสุทฺธิ มคฺคติ
คเวสติ อธิคฺจจติ เอเตนาติ วิสฺสุทฺธิมคฺโค.
เตนาห “มคฺโคติ อธิคฺมุปาโย วุจฺจติ.

วิสฺสุทฺธิมคฺโคติ จ นิปฺปริยาเยน โลกุตฺตรมคฺโค
เวทิตพฺพ, ตทฺอุปายตฺตา ปน ปุพฺพภาคมคฺโค,
ตฺถนิสฺสโย กถาปพฺโพ จ ตถา วุจฺจติ.

(วิสฺสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๐)

บทว่า สพฺพมลวิริทํ (ปราศจากมลทิน
ทั้งปวง) ความว่า เว้น คือ สัตจากมลทินมีราคา
เป็นต้น ทั้งปวงและเว้นจากมลทินคือสังกิเลส
ทั้งปวง. เพราะเว้นจากมลทินทั้งปวงนั้นแล
จึงปฺริสฺสุทฺธโดยสิ้นเชิง (ปฺริสฺสุทฺธอย่างแท้จริง)
คือ ปฺริสฺสุทฺธทุกเมื่อทุกประการ. ชื่อว่า วิสฺสุทฺธิมรรค
เพราะอรรถว่า เป็นเหตุแสวงหา คือ ค้นหา
ได้แก่บรรลุวิสฺสุทฺธิตามที่กล่าวแล้ว เหตุุนั้น
ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุบายเป็นเหตุให้
บรรลุ เรียกว่า มรรค.

อนึ่ง โดยตรง โลกุตฺตรมรรค พึงทราบว่าเป็นว่า
วิสฺสุทฺธิมรรค. ส่วนมรรคอันเป็นบุพภาค (ข้อ
ปฏิบัติส่วนเบื้องต้น) เพราะเป็นอุบายให้บรรลุ
โลกุตฺตรมรรคนั้น และกถาประพันธ์อันมี
โลกุตฺตรมรรคนั้นเป็นที่ยอาศัย ท่านก็เรียกว่า
วิสฺสุทฺธิมรรคเหมือนกัน.

คำศัพท์บางศัพท์ในภาษาบาลี มีเนื้อความหลายอย่าง บางแห่งแม้มีเนื้อความอย่างเดียวกันแต่มีองค์กรธรรมต่างกัน เหมือนคำว่า มคฺคในที่นี้ซึ่งแปลว่า มรรค, ทาง แต่หมายถึงเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนา (กรณสาธนะ) คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มักแสดงเนื้อความที่ต่างกันของศัพท์ หรือแสดงองค์กรธรรมต่างหากก่อน แล้วจึงระบุถึงเนื้อความ หรือองค์กรธรรมที่ทรงหมายถึงในเรื่องนั้นๆ ตามสมควรแก่ฐานะ

อริคฺคฺมุปาโย = อริคฺค + อุปาโย (อุปาโยเป็นเหตุให้บรรลุ) หมายถึงวิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความดับทุกข์, ปฏิบัติเบื้องต้น อันเป็นปทัฏฐานแก่อริยมรรคอันได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา เพราะปฏิบัติเบื้องต้นนั้น เป็นเหตุให้บรรลุปฏิบัติขั้นสูง และเป็นเหตุให้บรรลุมรรคและพระนิพพานต่อมา พร้อมทั้งหมายถึงปฏิบัติที่เป็นเหตุให้บรรลุจุดมุ่งหมายตามที่ได้กล่าวมาแล้ว]

ชีณาสวภาเวปิ น เอเต สุกฺขวิปัสสกา, อถ โข เอวรูปะหิปี อานุกาเวหิ สมณฺหาคตาติทสฺเสนโต อาห “วิสุทฺธิวิชฺชาปฏิสมฺภิกะหิตฺติ. วิสุทฺธา **อจจนตปริสสุทธา** วิชฺชา จตสฺโส จ ปฏิสมฺภิกา เยสฺ เต วิสุทฺธิวิชฺชาปฏิสมฺภิกา, เตหิ. (สารตถ. ๑/๑๗)

ท่านอาจารย์ (พระพุทธโฆสะ) เมื่อจะแสดงว่า แม้ในความเป็นพระชีณาสพ ท่านอาจารย์เหล่านั้น (มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น) ก็หาใช่เป็นพระสุกฺขวิปัสสกาไม่ (พระผู้เจริญ

วิปัสสนาล้วนสำเร็จพระอรหันต์ มิได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่นอีก เช่นไม่ได้มานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญาเป็นต้น) โดยที่แท้เป็นผู้ประกอบด้วยอานุกาพแม้เห็นปานนี้ จึงกล่าวว่า ผู้มีวิชาและปฏิสัมภิกาทันบริสุทฺธิ. วิชา (มีวิชา ๓ เป็นต้น) และปฏิสัมภิกา ๔ ของบูรพาจารย์เหล่าใดบริสุทฺธิแล้ว คือ **หมดจดอย่างแท้จริง** บูรพาจารย์เหล่านั้น ชื่อว่า มีวิชาและปฏิสัมภิกาทันบริสุทฺธิ. อันบูรพาจารย์ผู้มีวิชาและปฏิสัมภิกาทันบริสุทฺธิเหล่านั้น.

อจจนตปวิวิตต (ติ)

[อจจนต + ปวิวิตต]

ปวิวิตต = ป + วิ บทหน้า + วิจ ชาติ + ต ปัจจัย
ลบที่สุตธาตฺ ช้อน ต.

สังตโดยส่วนเดียว, สังตอย่างแท้จริง.

สตถุ ปวิวิตตสฺสาติ สตถุโน ตีหิ วิเวเกหิ **อจจนตปวิวิตตสฺส.** (ม.อญ. ๑/๑๐๕)

สองบทว่า สตถุ ปวิวิตตสฺส (เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างมีวิเวก) คือ เมื่อพระศาสดา (ประทับอยู่) **สังตอย่างแท้จริง** ด้วยวิเวก ๓

[กายวิเวกทรงได้รับเพราะไม่คลุกคลีกับผู้อื่น ส่วนวิเวกที่เหลือ [จิตตวิเวกและอุปวิเวก] มีอยู่ทุกเมื่อแก่พระผู้มีพระภาค]

อจจนตปาปกมฺมหนุต (ติ)

[อจจนต + ปาป + กมฺมหนุต]

มีกรรมชั่วแท้จริง, มีกรรมชั่วจริง ๆ.

กมฺมหนฺต = กมฺม + อนฺต. กมฺมฺ เอว กมฺมหนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั้นแหละ) ลง อนฺต ปัจจัยในอรรถศัพท์ภาวะ (เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น) อรรถศัพท์ภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะหโดยประกอบ เอว ศัพท์ เพื่อแสดงอรรถศัพท์ภาวะนี้ ดังศัพท์นิติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิทธิฎฺจตฺถิ อนฺต-คตาทีนิ ปตฺนฺติ ปทฺนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์ เป็นต้น ย่อมตกไปท้ายบท เพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ)

ตตฺถ สตฺตฺตา มหาอุทฺทา

มหากิพฺพิสการิโน

อจนฺตปาปกมฺมหนฺตา

ปจฺจนฺติ น จ มียฺเยเร. (มหานิ. ๓๑๘, จุฬนิ. ๒๓๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เหล่าสัตว์ที่หยาบช้ำมาก ทำกรรมร้ายแรงมากเสมอ เป็นผู้ที่มีกรรมชั่วแท้จริง มอดไหม้อยู่ในอเวจีมหานรกนั้น แต่ก็ยังไม่ตาย.

อจนฺตปาปกมฺมหนฺตาติ เอกํเสน ปาปกมฺมิโน.

(มหานิ.อฎ. ๓๗๖)

บาทคาถาว่า อจนฺตปาปกมฺมหนฺตา (เป็นผู้มีกรรมชั่วแท้จริง) คือ เป็นผู้ที่มีบาปกรรม โดยส่วนเดียว.

[มียฺเยเร = มร ชาติ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ แปลง มร เป็น มียฺเย ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า ชรมรานํ ชีรชียฺเยมียฺยา วา (แปลง ชร และ มร ชาติเป็น ชีร หรือ ชียฺเย และ มียฺเยตาม

ลำดับ]ได้บ้าง) แปลง อนฺติ เป็น เร ดังที่คัมภีร์ ปทฺฐปสฺสทฺธิอธิบายสูตร (๔๘๒) กล่าวว่า กฺวจิ ชาติติอาทินา ครุพฺพพรสฺสโต พรสฺส ปจฺม-ปฺริสพฺพฺพจฺนสฺส กฺวจิ เร โหติ (แปลงวิภตฺติ ปจฺมบุรุษ พหฺวจะซึ่งอยู่ท้ายรัสสสระที่มีครุอยู่ข้างหน้าเป็น เร ในบางแห่งด้วยสูตร เป็นต้นว่า กฺวจิ ชาติ (กจ.๕๑๗)]

อจนฺตปาริสฺสุทฺธิ (ถึ)

[อจนฺต + ปาริสฺสุทฺธิ]

ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง, ความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง, ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว.

ปาริสฺสุทฺธิ = ปริ บทหน้า + สฺฐ ชาติ (สฺฐชยฺ = หมดจต) + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ. ปริสฺสุทฺธํ ปาริสฺสุทฺธิ (ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปาริสฺสุทฺธิ) ทำที่มะสระ อ ที่ ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจฺนํ ปาวจฺนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจฺนํ) แปลง ต ที่ ติ เป็น ฐ แปลง ฐ (สฺฐ) เป็น ท.

โส เนวาจฺนติ, นาปจฺนติ อปจฺนิตฺวา จิโต เนว ปชฺหติ, น อฺปาทียติ ปชฺหิตฺวา จิโต... เมตฺตตาย ปาริสฺสุทฺธิยา จิโต, กรุณฺยา ปาริสฺสุทฺธิยา จิโต, มุทิตาย ปาริสฺสุทฺธิยา จิโต, อฺเปกฺขาย ปาริสฺสุทฺธิยา จิโต, อจนฺตปาริสฺสุทฺธิยา จิโต...อนฺติมกเว จิโต, อนฺติมสมฺมุสฺสเย จิโต, อนฺติมเททฺสโร รหา. (มหานิ. ๑๗)

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น มิได้ทรงก่อผลกรรม มิได้ทรงกำจัด ทรงกำจัดได้แล้วดำรงอยู่ มิได้ทรงละกิเลส มิได้ทรงถือมั่น ทรงละได้แล้วดำรงอยู่... ทรงดำรงอยู่ด้วยเมตตา

อันบริสุทฺธิ์ ภุณฺณอันบริสุทฺธิ์ มุกิตาอันบริสุทฺธิ์
อุเบกขาอันบริสุทฺธิ์ ทรงดำรงอยู่ด้วย**ความ**
บริสุทฺธิ์อย่างย้ง...ทรงดำรงอยู่ในภพสุดท้าย
ทรงดำรงอยู่ในประชุมแห่งชั้นสุดท้าย ทรง
ไว้ซึ่งร่างกายชั้นสุดท้าย ทรงเป็นผู้ไกลจาก
ข้าศึก.

อจนฺตปาริสฺสุทฺธิยาติ อติภุณฺณตปฺริสุทฺฐภาเวน
ปฺริสุทฺธิยา อนฺตํ ปาปฺปณฺติว จาโต.

(มหาน.อญ. ๗๗)

บทว่า **อจนฺตปาริสฺสุทฺธิยา** ได้แก่ ถึงที่สุด
แห่งความบริสุทฺธิ์ดำรงอยู่ โดยความเป็น
ผู้บริสุทฺธิ์ล้วนส่วน (อย่างย้ง).

อจนฺตปิยวาที (ติ)

[อจนฺต + ปิยวาที. ถี. อจนฺตปิยวาทีนี]

ผู้มีปกติกล่าวคำพูดอันไพเราะโดยส่วน
เดียว, ผู้ปกติกล่าวคำพูดอันนำความรักมาให้
โดยส่วนเดียว, เจรจาไพเราะจริงๆ, มีพระ
เสาวนีย์น่ารัก.

อิตฺติคฺคฺมพฺสฺส ปวรา

อจนฺตปิยวาทีนี

อนฺนคฺคฺตา สีลวดี

ฉายาว อนฺปายินี. (ชา. ๑/๓๘๕)

[สุยา. อจนฺตํ ปิยภาณินี, สุยา อนฺนพฺพตา] ม.
อนฺนพฺพตา]

(เกร์ปริพาชกากล่าวว่า)

พระนางนันทาเทวีผู้ประเสริฐกว่าหมู่สนม
นารี มีปกติกล่าวคำพูดอันไพเราะโดย

ส่วนเดียว (มีพระเสาวนีย์น่ารัก) ทรงอนุวัตร
ตามมหาบพิตร เป็นผู้ทรงศีล มิได้ทรงเห็น
ห่างมหาบพิตร เหมือนเงาติดตาม (ตน).

[การแสดงการเปรียบเทียบว่า เหมือนเงาติดตาม
ตามเรียกว่า **ฉายาว อนฺปายินี** เพราะดำเนิน
ไปเนื่องด้วยเหตุ และไม่ย้ายจากกระแสนั้น.
อนึ่งการที่แสดงการเปรียบเทียบว่า พระนาง
นันทาเทวี...ทรงอนุวัตรตามมหาบพิตร มิได้
ทรงเห็นห่างมหาบพิตร เหมือนเงาติดตาม
จัดว่าข้อความในคาถานี้มีความเหมาะสม
อย่างย้ง (ยุตติหาระ)

คำว่า **อนฺปายินี** สำเร็จรูปมาจาก อปฺ บทหน้า
อิ ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินฺ อิตถิปัจจัย มีรูป
วิเคราะห์ว่า อปฺยณฺ อปฺโย (อปฺยะคือการ
หลีกไป), อปฺโย เอติสฺสา อตฺถิตฺติ อปฺยินี
(อปฺยินีคือเงาที่มีการหลีกไป), น อปฺยินี
อนฺปายินี (อนฺปายินี คือ เงาที่ไม่มีการหลีก
ไป)

บางฉบับมีรูปว่า **อนฺปายินี** โดยสำคัญว่า
คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อนฺฺ บทหน้า + ปฺ บทหน้า
อิ ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินฺ อิตถิปัจจัย (ปัจจัย
แสดงความเป็นอิตถิลิงค์) มีรูปวิเคราะห์ว่า
อนฺฺยณฺ อนฺฺปโย (อนฺฺปายะ คือ การติดตาม),
อนฺฺปโย เอติสฺสา อตฺถิตฺติ อนฺฺปายินี (อนฺฺปายินี
คือ เงาที่มีการติดตาม)

รูปปฺลงลิ่งค์ของ อนฺปายินี คือ อนฺปายี ส่วนรูป
ปฺลงลิ่งค์ของ อนฺปายินี คือ อนฺปายี รูปเหล่านี้
ลง ณี ปัจจัย มีรูปปฺลงลิ่งค์อีกนัยหนึ่งที่ลง ณ
ปัจจัยนั้นคือ อนฺปาย และ อนฺปาย

คำว่า อนฺปาย, อนฺปาย พบในมัชฌิมนิกาย
อุปริปัณณาสก์ (๑๔/๙๔/๑๗๗) ว่า
โส เตสุ เตสุ ฐมฺเมสุ อนฺปาโย อนฺปาโย
อนิสฺสิตโต...วิมฺริยาทิกฺเคเตน เจตสา วิหฺรติ.

พระสารีบุตรนั้นย่อมไม่เข้าใกล้ [ด้วยราคะ]
ไม่หลีกออก[ด้วยโทสะ] ไม่อาศัย... อยู่ด้วย
จิตอันปราศจากขอบเขต.

ปาฐะว่า อนฺปาย ในที่นี้ ตัดบทเป็น น + อฺปาย
(อุป บทหน้า + อี ธาตุ + ณ ปัจจัย) จึงมีความ
หมายตามศัพท์ว่า “ไม่เข้าใกล้” คำนี้หาใช้มา
จาก อนฺ บทหน้า + ป บทหน้า + อี ธาตุ + ณ
ปัจจัย ส่วนรูปว่า อนฺปาย = น + อฺปาย สำเร็จ
รูปมาจาก อุป บทหน้า + อี ธาตุ + ณ ปัจจัย
สมจริงดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อนฺปาโยติ ราคฺวเสน อนฺปกมฺโน หุตฺวา. อน-
ปาโยติ ปฏฺวิฆวเสน อนฺปกโต. (ม.อ.๔/๖๐)

บทว่า อนฺปาย มีความหมายว่า ไม่เข้าใกล้
ด้วยอำนาจของราคะ.

บทว่า อนฺปาย มีความหมายว่า ไม่สละออก
ด้วยอำนาจของโทสะ.

ด้วยเหตุนี้ ปาฐะว่า อนฺปายินิ จึงสอดคล้อง
กับอุทาหรณ์ในพระบาลีมากกว่า

อจนฺตปีฬิต (ติ)

[อจนฺต + ปีฬิต]

อันถูกเบียดเบียนโดยส่วนเดียว, ถูกบีบคั้น
อย่างแท้จริง.

ปีฬิต = ปีฬ ธาตุ (โลภเน) + อี + ต.

โลกหิตายาติ อนมตฺตเค สํสาเร วฏฺฏทุกฺเขน
อจนฺตปีฬิตํ สตฺตโลกํ ตมฺหา ทุกฺขโต
โมเจตฺวา นิพฺพานสุขภาคิยํ กริสฺสามิตี เอวํ
สตฺตโลกสฺส หิตกรณตฺถายาติ อตฺถเ.

(สารตฺถ. ๑/๗)

บทว่า โลกหิตาย(เพื่อเอื้อกุลแก่โลก)ความว่า
เพื่อประโยชน์ แก่การทำความเอื้อกุลแก่
โลกคือหมู่สัตว์อย่างนี้ว่า เราจักเปลื้องโลก
คือหมู่สัตว์ ซึ่งถูกวฏฏทุกขนี้บีบคั้นแล้ว
อย่างแท้จริง ในสงสารอันมีเบื้องต้นที่ไม่มี
ใครรู้ได้ (หรือมีเบื้องต้นที่ไม่มีใครตามรู้ได้)
ให้พ้นจากทุกขนั้น แล้วกระทำให้มีส่วนแห่ง
ความสุขคือพระนิพพาน.

อจนฺตเปมานุคต (ติ)

[อจนฺต + เปม + อนฺคต]

ผู้ไปตามความรักโดยส่วนเดียว, ผู้มีความรัก
อย่างแน่นแฟ้น, มีความรักอันฝังแน่น.

น วิสฺสเส รามกราสฺ นาริสฺ

อจนฺตสึลลสฺ อสณฺณตาสฺ

อจนฺตเปมานุคตสฺส ภริยา

น วิสฺสเส ติตฺถสฺมา หิ นาริโย. (ชา. ๒/๑๒๖)

(พญานกแร้งชื่ออานนท์ กล่าวว่า)

(บุคคล) ไม่พึงวางใจในนารีทั้งหลาย ผู้สร้าง
ความร้นรมย์ยินดีให้ ผู้ลวงละเมิดศีล ไม่มี
ความสำรวม ถึงภรรยาจะพึงมีความรักอย่าง
แน่นแฟ้น ก็ไม่พึงวางใจ เพราะว่าเหล่านั้นาริ
เสมอเหมือนกับท่อน้ำ.

อจนฺตเปมาหุคตสฺสชาติ สเจปิ อจนฺตํ อหุ-
คตเปมา อสฺส ตถาปิ ตํ น วิสฺสเส.

(ชา.อฎ. ๕/๔๘๖)

บทว่า อจนฺตเปมาหุคตสฺส (มีความรัก
อย่างแน่นแฟ้น) อธิบายว่า ถึงแม้ว่า หญิงจะมี
ความรักฝังแน่น แม้เป็นเช่นนั้น บุคคลก็ไม่
พึงวางใจหญิงนั้น.

อจนฺตปฺปหาน (น)

[อจนฺต + ปฺปหาน]

การละได้อย่างเด็ดขาด - แท้จริง.

อาสวปฺปหานํ อาสวานํ อจนฺตปฺปหานํ. โส
ปนฺ เนสํ ออนุปฺปาโท สพฺเพนสพฺพํ ขีณตา
อภาโว เอวาติ อาห “อาสวานํ อจนฺตขย-
มสมุปฺปาท์ ขีณการํ นตฺถิกาวนฺติ.

(ม.ฎี. ๑/๑๔๗)

การละอาสวะทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด
ชื่อว่า อาสวปฺปหานะ. ก็อาสวะทั้งหลายเหล่านั้น
ไม่เกิดขึ้น คือ หมตฺสึนํ ได้แก่ ไม่มีโดยสิ้นเชิง
เหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อาสวานํ
อจนฺตขยมสมุปฺปาท์ ขีณการํ นตฺถิกาว
(อาสวะทั้งหลายสิ้นไป ไม่เกิดขึ้น สูญสิ้นไป
ถึงความไม่มีอย่างแท้จริง).

[คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต ๕ พยางค์
ใช้ในความหมายว่า โดยประการทั้งปวง, โดย
สิ้นเชิง เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สพฺพปฺปการณ
ดํกัณฺทํภีรํณิสารมัญญุสา (๑/๓๖๑) กล่าวว่า
สพฺเพนสพฺพนฺติ นิปาทสมุทฺทาโย, สพฺพป-
ปการณนํ อตฺถิ (คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็น

กลุ่มนิบาต มีความหมายว่า โดยประการ
ทั้งปวง)]

อจนฺตพฺรหฺมจารี (ติ)

[อจนฺต + พฺรหฺมจารี. ถี. อจนฺตพฺรหฺมจารีนี]
พฺรหฺมจารี = พฺรหฺม จรติ สีเลนาติ พฺรหฺมจารี
= พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ + ธิ ปัจจัย ใน
กัตตุสาธนะอรรถตัสสึละ.

พฺรหฺม ศัพท์ ปุณฺณลิงค์ มีความหมายว่า พรหม,
พระชินเจ้า, ประเสริฐ, พรหมณ์ และบิดา.
พฺรหฺม ศัพท์ นปฺปงฺสกลิงค์ มีความหมายว่า
พระเวทและตะบะ.

(๑) มีปกติประพฤติพรหมจรรย์อันสูงสุด - อัน
ประเสริฐ[เพื่อนิพพาน], มีพรหมจรรย์ถึง
ที่สุด, มีปกติประพฤติอริยมรรค[เพื่อ
พระนิพพาน].

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพฺรหฺมณฺหา อจนฺต-
นิญฺจา อจนฺตโยคกฺเขมี อจนฺตพฺรหฺมจารี
อจนฺตปริโยสานาติ? “น โข เทวานมินฺท
สพฺเพ สมณพฺรหฺมณฺหา อจนฺตนิญฺจา อจนฺต-
โยคกฺเขมี อจนฺตพฺรหฺมจารี อจนฺต-
ปริโยสานาติ ฯ เปฯ (ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพ ทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พุทธสมณพราหมณ์ทั้งหมด
มีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุด
อันสูงสุดหรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มี
ความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่
มีที่สถอน์ สูงสุด...

เสฏฐจฺจน พุรฺหมํ อริยมคฺคํ จรฺนตีติ พุรฺหม-
จารี. อจฺจนตฺตถาย พุรฺหมจารี อจฺจนตฺตพฺรหม-
จารี. (ที.อฎ. ๒/๓๓๐)

ชื่อว่า อัจฉนตพรมจารี (ผู้มีปกติประพฤติ
พรหมจรรย์อันสูงสุด) เพราะประพฤติ[มรรค
ปฏิบัติ] อันประเสริฐสูงสุดกล่าวคืออริยมรรค
เพื่อพระนิพพาน.

[คำว่า ความสำเร็จสูงสุดในที่นี้ หมายถึง
พ้นความพินาศคือกิเลส (นิพพาน), คำว่า มี
ความเกษมจากโยคะสูงสุด ในที่นี้หมายถึง
นิพพาน, คำว่า ประพฤติพรหมจรรย์อันสูง
สุด หมายถึง อริยมรรค, คำว่า ที่สถอน์สูงสุด
หมายถึง นิพพาน]

(๒)ผู้มีปกติประพฤติอริยมรรคถึงที่สุด, ผู้มีปกติประพฤติอริยมรรคอันเที่ยง.

อจฺจนตฺ พุรฺหมจารีติ อจฺจนตฺพฺรหมจารี, นิจฺจ-
พฺรหมจารีติ อตฺถโก. (ม.อฎ. ๒/๑๙๘)

ชื่อว่า อัจฉนตพรมจารี เพราะอรรถว่ามีปกติ
ประพฤติอริยมรรคถึงที่สุด อธิบายว่า มีปกติ
ประพฤติอริยมรรคอันเที่ยง.

มคฺคพฺรหมจริยสฺส วุสิตตฺตทา ตสฺส จ อปริ-
หานสมาวตฺตา อจฺจนตฺ พุรฺหมจารีติ อจฺจนต-
พฺรหมจารี. เตนนาห นิจฺจพฺรหมจารีติ อตฺถโกติ.

(ม.ฎี. ๒/๒๒๓)

ชื่อว่า อัจฉนตพรมจารี เพราะประพฤติ
พรหมจรรย์ (อริยมรรค) ถึงที่สุด เนื่องจาก
อยู่จบมรรคพรหมจรรย์แล้ว [ประพฤติถึงที่
สุดแห่งมรรคพรหมจรรย์แล้ว] และมรรคพรม-
จรรย์[พรหมจรรย์คือมรรค๔]นั้น มีสภาวะ
ไม่เสื่อมสิ้นไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวว่า นิจฺจพฺรหมจารี (มีปกติประพฤติ
อริยมรรคอันเที่ยง[มั่นคงตลอดกาล]).

[พรหมจรรย์ มีความหมาย ๑๑ ประการ คือ
การให้, การชวนชวาย, ลิกขาบท, พรหมวิหาร,
การแสดงธรรม, เมถุนวิริติ, ความยินดีการยา
ของตน (สทาธัมมโณ), อุโบสถ, อริยมรรค
อธยาศัย และคำสอน]

อจฺจนตฺภคฺค (ติ)

[อจฺจนต + ภคฺค]

ดับแล้วอย่างแท้จริง, ดับสนิท.

ภคฺค = ภาณฺช (อวมทฺทเน) + ต แปลง ต ปัจจัย
กับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น คฺค ด้วยสูตร (กจ.
๕๗๗) ว่า ภาณฺชโต คฺโค จ. แปลง ญ เป็นนคฺคหิต
ด้วยสูตร (กจ.๖๐๗) ว่า นคฺคหิต สโยคาคิ โน.
ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตร
(กจ.๓๙) ว่า พฺยณฺชเน จ.

น วตฺตพฺพ “เทว นิโรธาคิ? อามนฺตา. นนุ
อปฺปฏิสงฺขานิรฺุทฺธาปิ สงฺขารา อจฺจนตฺภคฺคา,
ปฏิสงฺขานิรฺุทฺธาปิ สงฺขารา อจฺจนตฺภคฺคาติ?
อามนฺตา. หนฺจ อปฺปฏิสงฺขานิรฺุทฺธาปิ สงฺขารา
อจฺจนตฺภคฺคา, ปฏิสงฺขานิรฺุทฺธาปิ สงฺขารา
อจฺจนตฺภคฺคา, เตน วต เร วตฺตพฺพ “เทว
นิโรธาคิ. (อภิ.ก. ๑๗๔)

ปร. ท่านไม่ยอมรับว่า นิโรธ (ความดับ) มี ๒
อย่างใช่ไหม. สก. ใช่

ปร. สังขารที่ดับโดยไม่ต้องพิจารณาก็ดี ที่
ดับโดยพิจารณาก็ดี ต่างก็ดับสนิทแล้ว
มิใช่หรือ. สก. ใช่

ปร. หากสังขารที่ดับโดยไม่ต้องพิจารณา
ก็ดี ที่ดับโดยพิจารณาก็ดี ต่างก็ดับสนิท
ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “นิโรธมี ๒”

[ปร.= ภิกษุในนิคายมหิสาสกะและนิกาย
อันธกะ (อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๕๓/๑๘๘)]

อจฺจนฺตโยคกฺขเม (ป)

[อจฺจนฺต + โยคกฺขเม]

ความเกษมจากโยคะสูงสุด (ปลอดจากธรรม
ที่รังรัดลวงส่วน), (ธรรม) อันปราศจากโยคะ
๔ โดยส่วนเดียว (นิพพาน),

[อรหัตตผลและนิพพานได้ชื่อว่า โยคกฺขเม
(แดนเกษมจากโยคะ) เพราะไม่ถูกโยคะทั้ง
๔ เบียดเบียน]

(ติ) ผู้มีธรรมอันเกษมจากโยคะ ๔, ผู้ทำให้
แจ้งพระนิพพาน.

ดู อจฺจนฺตโยคกฺขเม

อจฺจนฺตโยคกฺขเม (ติ)

[อจฺจนฺต + โยคกฺขเม + อี. อจฺจนฺตโยคกฺขเม
+ อี ปัจจัย]

มีความเกษมจากโยคะสูงสุด (มีความเกษม
จาก เครื่องร้อยรัดได้ดี), มีความเกษมจาก
โยคะถึงที่สุด=นิพพาน, มีนิพพานอันปราศ

จากโยคะ ๔ อย่างสิ้นเชิง, มีนิพพานอันเกษม
จากโยคะ ๔ อันพ้นจากความเสื่อมเสีย.

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพราหมณา อจฺจนฺต-
นิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺขเม อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี
อจฺจนฺตปริโยสานาติ? “น โข เทวานมิหน
สพฺเพ สมณพราหมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺต-
โยคกฺขเม อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริ-
โยสานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพ ทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมณพราหมณ์ทั้งหมด
มีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุด
อันสูงสุดหรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มี
ความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะ
สูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มี
ที่สุดอันสูงสุด...

โยคกฺขเมโติ นิพพานสฺเสว นามิ, อจฺจนฺโต
โยคกฺขเม เอเตสนฺติ อจฺจนฺตโยคกฺขเม.

(ที.อญ. ๒/๓๓๐)

คำว่า โยคกฺขเม (มีความเกษมจากโยคะ)
เป็นชื่อของนิพพาน. ชื่อว่า มีความเกษมจาก
โยคะสูงสุด เพราะอรหัตวามีความเกษมจาก
โยคะอย่างสิ้นเชิง (มีความเกษมจากโยคะ
ถึงที่สุด=นิพพาน)

อจฺจนฺตโยคกฺขเมติ อจฺจนฺตโยคกฺขเม, นิจฺจ-
โยคกฺขเมติ อตฺถโก. (ม.อญ. ๒/๑๙๘)

ชื่อว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด เพราะมีความเกษมจากโยคะอย่างสิ้นเชิง อธิบายว่า มีความเกษมจากโยคะถึงที่สุด (มีความเกษมจากโยคะอันเที่ยง=นิพพาน).

อจฺจนฺตเมว จตฺตฺหิ โยเคหิ เขโม เอตสฺส อตฺถิตีติ
อจฺจนฺตโยคกฺเขมี. (ม.ฎี. ๒/๒๒๓)

ชื่อว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด เพราะมีความเกษมจากโยคะ ๔ อย่างแท้จริง.

[โยคะ ๔ คือ กามโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ประกอบในโลภมูลจิต ๘, ภวโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดใจในอัตภาพแห่งตนและในรูปภพ, อรูปภพ หรือรูปฌาน, อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกที่ประกอบในทวิภูตจิตวิปปยุตจิต ๔, ทวิภูตโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทวิภูตเจตสิกที่มีในทวิภูตจิตสัมปยุตตจิต ๔, อวิชชาโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความโง่ ความหลง ไม่รู้ธรรมตามเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิกที่มีในอกุศลจิต ๑๒ (รวมโยคะมี ๔ แต่องค์ธรรมมีเพียง ๓ คือ โลกเจตสิก, ทวิภูตเจตสิก, โมหเจตสิก)]

สำหรับธรรมที่ละโยคะ ๔ ได้แก่ ปัญญาในโสดาปัตติมัคคจิต ละทวิภูตโยคะ, ปัญญาในอนาคามีมัคคจิต ละกามโยคะ, ปัญญาในอรหัตตมัคคจิต ละภวโยคะหรืออวิชชาโยคะ]

อจฺจนฺตราคูปัตติ (ถึ)

[อจฺจนฺต + ราค + อุปัตติ]

การเกิดขึ้นแห่งราคะโดยส่วนเดียว - แท้จริง.

สพฺพปาปสฺส อกรรมฺมณฺติอาทินยปฺปวตฺตํ
ภควโต สาสณํ อจฺจนฺตราคูปัตติยา นจฺจากิ-
ทสฺสนํ น อนฺุโลเมตฺติติ อาห สาสณสฺส อนนฺุ-
โลมตฺตาทิ.

อตุตฺตนา ปโยชียมานํ ปเรหิ ปโยชาปิยมานญฺจ
นจฺจํ นจฺจภาวสามญฺเณน ปาปิยํ เอเกเนว
นจฺจสทฺเทน คหิตํ ตถา คีตวาทิตสทฺเทน จาติ
อาห “นจฺจนนจฺจาปนาทิวเสนาติ.

(ม.ฎี. ๒/๑๖๑)

การชมดูการพ้อนรำเป็นต้น เพื่อการเกิดขึ้น
แห่งราคะโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง)
ไม่คล้อยตามคำสั่งสอน ของพระผู้มีพระภาค
ที่เป็นไปโดยนัยว่า สพฺพปาปสฺส อกรรม เป็นต้น
(ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด) เพราะเหตุนั้น
พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า เพราะไม่คล้อย
ตามคำสั่งสอน. การพ้อนรำในพระบาลี คือ
การพ้อนรำเองหรือใช้ให้ผู้อื่นพ้อนรำ โดยใช้
ศัพท์เดี่ยวว่า นจฺจ เพราะ[การพ้อนรำเอง
หรือใช้ให้พ้อนรำ]ก็นับเป็นการพ้อนรำ
เช่นกัน. ศัพท์ว่า คีต, วาทิต [ก็คือการขับร้อง
เองและใช้ให้ผู้อื่นขับร้อง รวมทั้งการประโคม
ดนตรีเอง และใช้ให้ผู้อื่นประโคมดนตรี]
เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าว
ว่า[จดจำ]ด้วยสามารถมี[การพ้อนรำเอง หรือ
ใช้ให้ผู้อื่นพ้อนรำเป็นต้น[การขับร้องเอง และ
ใช้ให้ผู้อื่นขับร้อง การประโคมดนตรีเองและ
ใช้ให้ผู้อื่นประโคม]

[คำว่า **ทสฺสน** นอกจากจะเป็นการชมดูแล้วยังหมายรวมถึงการฟังอีกด้วย ดังนั้น คำว่า ทสฺสน จึงเป็นวิรูปเกสสนัย คือ นัยลบศัพท์ ซึ่งมีรูปต่างกัน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสฺสนณฺจ สวณณฺจ ทสฺสนํ (ทสฺสนะ คือ การชมดูและการฟัง) ลบ สวณ ศัพท์เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) วิรูปเกสสนัยในสมาส มี ๒ ประเภท คือ ปุพพวิรูปเกสสน คือ วิรูปเกสสนของศัพท์หน้า เช่น มาตา จ ปิตา จ = มาตโร (มาตุ คือ มารดาและบิดา) ประวิรูปเกสสน คือ วิรูปเกสสนของศัพท์หลัง เช่น มาตา จ ปิตา จ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา)

อีกนัยหนึ่ง กิริยาการฟังก็นับเนื่องในกิริยาการดู เพราะทวิปัญจวิญญาณจิต ๕ มีสภาพดูอารมณ์ตามหน้าที่ของตน สมจริงดังพระพุทธดำรัส (อภ. วิ. ๓๕.๑๔.๒๗/๘) ว่า ปญฺจหิ วิญญาเณหิ น กญฺจิ รมมํ ปฏิวิชานาติ อญฺญตร อภินิปาตมตฺตา (บุคคลไม่รับรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เป็นกุศล หรืออกุศล]ด้วยทวิปัญจวิญญาณ ๕ ยกเว้นอารมณ์มาปรากฏเท่านั้น) หมายความว่า วิญญาณจิต ๕ ทำหน้าที่เพียงแต่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัสเท่านั้น ไม่อาจรับรู้กุศลหรืออกุศลได้ เพราะการรับรู้ดังกล่าว เป็นหน้าที่ของชวนจิต ดังนั้น จึงรวมกิริยาการดูเข้าในการฟังได้]

อจจนฺตวณฺณ (ติ)

[อจจนฺต + วณฺณ]

มีวรรณงาม, มีรูปงาม.

วณฺณ ศัพท์มีอัตรา ๑๐ คือ สัณฐานะ (รูปร่าง สัณฐาน), รูปะ (รูปร่าง ผิวพรรณ), ชาติ (ตระกูล), จวิ (สีสรร), การณะ (เหตุ), ปมาณะ (ขนาด), ปัสสา (สรรเสริญ), อักขระ (อักษร), ยสะ (ปริวาร, ชื่อเสียง), คุณะ (คุณธรรมมีศีล เป็นต้น) (ฐาน. คาถา๗/๗๙)

น'จจนฺตวณฺณา น พหูนํ กนฺตา

น ทกฺขิณา ปมทา เสวิตพฺพา

น ประสฺส ภริยา น ธนสฺส เหตุ

เอตติถิโย ปญฺจ น เสวิตพฺพา. (ชา. ๑/๒๔๒)

(พระโพธิสัตว์ได้กล่าวว่า)

หญิงที่มีรูปงาม หญิงที่ชายจำนวนมากพอใจ หญิงผู้ชำนาญในการพ้อนรำขับร้อง หญิงผู้เป็นภรรยาของชายอื่น หญิงที่เห็นแก่ทรัพย์ หญิงทั้ง ๕ จำพวกเหล่านี้ ชายไม่ควรคบหาเลย.

น'จจนฺตวณฺณาติ อภิรูปวตี. (ชา.อญ. ๕/๔๘๓)

บทว่า น'จจนฺตวณฺณา คือ มีรูปงาม.

อจจนฺตวิคม (ป)

[อจจนฺต + วิคม]

ไปปราศจากอย่างเด็ดขาด (ปราศจากความหลับ คือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาได้อย่างเด็ดขาด)

วิคม=วิ บทหน้า + คม ธาตุ (คติย) + อ ปัจจัย.

วิอุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิคต (ปราศจาก)

ดังที่คัมภีร์ปทฐปัสสธิ ได้แสดงอรรถของ วิอุปสรรคไว้ว่า วิธิต วิเสสวิวิธวิวิทวิคต-

วิโยควิรูปตาทีสุ (อุปสรรคกว่า วิ ย่อมเป็นไป
ในอรรถเป็นต้นว่า วิเศษ (พิเศษ) วิวิธ (ต่าง ๆ)
วิรุทธ (ขัดแย้ง) วิคต (ปราศจาก) วิโยค (ไม่
ประกอบ) วิรูปตา (ไม่งาม).

อถวา สวาสนาย อญฺญาณนิตุทาย อจฺจนฺต-
วิคฺมโต, พุทฺธิยา วา วิกลิตภาวโต พุทฺธวาทิ
พุทฺโธ, ชาครณวิกสนตฺถวเสน. (ที.ฎี. ๑/๑๐)

อีกนัยหนึ่ง[เพราะ พุทธ ชาติใช้ในอรรถว่า] ตื่น
และเบิกบาน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรง
พระนามว่า พุทฺธะ (ผู้ตื่นแล้วโดยชอบและ
ด้วยพระองค์เอง) เพราะทรงไปปราศจาก
ความหลับใหล คือความลุ่มหลงพร้อมทั้ง
วาสนาได้อย่างเด็ดขาด, ทรงพระนามว่า
พุทฺธะ (ผู้เบิกบานแล้ว) เพราะทรงเบิกบานแล้ว
[ตามลำดับโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง]
ด้วยการตรัสรู้ [กล่าวคือการบรรลุพระสัพพัญญู-
ตญาณ อันประดับด้วยคุณอันประมาณ
มิได้ซึ่งมาพร้อมกับอรหัตตมรรคญาณ
เหมือนดอกปทุมที่เบ่งบานดีแล้ว ด้วยการถึง
ความเป็นเลิศแห่งความงาม ด้วยรัศมีอันงดงาม
อย่างยิ่งซึ่งมาพร้อมกับลำแสงทินกร (รัศมี
พระอาทิตย์)]

อจฺจนฺตวิธรรตา (ถึ)

[อจฺจนฺต + วิธรรตา]

ความที่...ตรงกันข้ามโดยแท้.

รูปารูปรมฺมานํ อจฺจนฺตวิธรรตาย เอกซฺมํ
อสมฺมสิตฺตพฺพตฺตา ตถา สมฺมสนฺตฺส จ อธิ

อนธิปฺเปตฺตตฺตา กาเลน รูปํ สมฺมสิตฺตพฺพํ.
กาเลน อรูปนฺติ วุตฺตํ. (วิสุทธ.ฎี. ๒/๔๔๑)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ควรหยังเห็นรูปใน
บางคราว ควรหยังเห็นนามในบางคราว เพราะ
ไม่อาจหยังเห็นพร้อมกัน เนื่องจากรูปธรรม
ตรงกันข้ามกับนามธรรมโดยแท้ และไม่
ประสงค์การหยังเห็นในเรื่องที่ต่างกัน.

[ผู้ปฏิบัติธรรม ไม่อาจตามรู้รูปธรรม และนาม
ธรรมพร้อมกันได้ เพราะทั้งสองมีลักษณะ
ต่างกัน กล่าวคือรูปมีลักษณะไม่รับรู้อารมณ์
ส่วนนามมีลักษณะรับรู้อารมณ์ และจิตก็รับ
อารมณ์อย่างเดียวในแต่ละขณะ ไม่อาจรับรู้
อารมณ์สองอารมณ์ในขณะเดียวกันได้]

อจฺจนฺตวิปฺปาวส (ปฺ)

[อจฺจนฺต + วิปฺปาวส]

การพลัดพรากอย่างแท้จริง - จากไปจริง ๆ,

ปฺปาวสฺสนฺติ ปุณฺ อนาคตมนาย อจฺจนฺตวิปฺปาวสํ
คจฺฉามิ. (ชา.อญ. ๗/๙๖)

บทว่า ปฺปาวสํความว่า เรา (จันทกุมาร) ถึง การ
พลัดพรากอย่างแท้จริง โดยมีได้หวน
กลับมาอีก.

(สฺยา. อจฺจนฺตํ วิปฺปาวสํ)

อจฺจนฺตวิมุตฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + วิมุตฺต]

หลุดพ้นแล้วอย่างยิ่ง - อย่างเด็ดขาด, หลุด
พ้นโดยสิ้นเชิง. (มรรค ๔ ผล ๔)

วิมุตติ = วิ + มุจ (โมจเน) + ต ลปพยัญชนะ
ที่สุทธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร (กจ.๕๗๘)
ว่า ภูษาทีนมนโต โน ทวี จ.

ดู อสามายิก (ม.อฎ. ๔/๑๑๓)

อจจนตวิมุตติ (ถ)

[อจจนต + วิมุตติ]

ความหลุดพ้นอย่างยิ่ง - สิ้นเชิง, ความหลุดพ้น
อย่างเด็ดขาด (นิพพาน).

วิมุตติ = วิ บทหน้า + มุจ ธาตุ (โมจเน) + ต
ปัจจัย. วิมุจัน วิมุจติ เอตยาติ ว่า วิมุตติ
ความหลุดพ้น หรือว่าบุคคลย่อมหลุดพ้น
ด้วยผลปัญญานี้ เหตุนี้ ผลปัญญานี้ชื่อว่า
วิมุตติ (พระนิพพานปัญญาในอรหัตตผล) ลง
ติ ปัจจัยในภาวสาธนะและกรณสาธนะ
อีกนัยหนึ่ง:-

ปฏิปทกฺขโต วิมุจตีติ วิมุตติ (สภาวะหลุด
พ้นจากปฏิปทกฺขธรรม) ลง ต ปัจจัยในกัตต-
สาธนะ ปัจจุบันกาล

ปฏิปทกฺขโต วิมุตโตติ วิมุตติ (สภาวะหลุดพ้น
แล้วจากปฏิปทกฺขธรรม) ลง ต ปัจจัยในกัตต-
สาธนะ อดีตกาล

ลปพยัญชนะที่สุทธาตุและซ้อน [ต] ในเพราะ
ติ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๕๗๘) ว่า ภูษาทีน-
มนโต โน ทวี จ.

อจจนตวิมุตติสมุปาทน (น)

[อจจนตวิมุตติ + สมุปาทน]

การให้สำเร็จการพ้นไปอย่างยิ่ง - สิ้นเชิง,
การให้สำเร็จความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด.

วิมุตติรสสุติ อรหัตตผลสุตาที่, วิมุตติ-
สมุปตฺติกั ว่า อคฺคผลนิปฺผาปนโต, วิมุตติกิจจ
ว่า กิเลसान์ อจจนตวิมุตติสมุปาทนโต.

(วิมตติ. ๑/๑๗)

บทว่า วิมุตติรส (วิมุตติรส) ความว่า มีอรหัตต
ผลเป็นที่น่ายินดี หรือมีวิมุตติ (อรหัตตผล)
เป็นสมบัติ เพราะให้สำเร็จผลอันเลิศ หรือมี
วิมุตติ (อรหัตตผล) เป็นหน้าที่ เพราะให้สำเร็จ
ความพ้นไปจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง.

[วิมุตติ (ความหลุดพ้น) หมายถึง อรหัตตผล
ส่วน รส ศัพท์ใน วิมุตติรส มีความหมาย ๓
ประการ คือ สิ่งที่น่ายินดี (อสุสาทน), สมบัติ
(สมุปตฺติ) และหน้าที่ (กิจจ) ดังนั้น คำว่า วิมุตติ-
รส จึงมีความหมาย ๓ ประการ คือ มีอรหัตต-
ผลเป็นสิ่งที่น่ายินดี (รส=สิ่งที่น่ายินดี),
มีอรหัตตผลเป็นสมบัติ (รส=สมบัติ), มี
อรหัตตผลเป็นหน้าที่ (รส=หน้าที่)]

อจจนตวิยุตต (ติ)

[อจจนต + วิยุตต]

แยกกันแล้วอย่างแท้จริง (หย่าร้างกันแล้ว).

อจจนตวิยุตตต (น)

[อจจนตวิยุตต + ตต]

ความเป็นผู้แยกกันอย่างแท้จริง.

ความเป็นผู้หย่าร้างกันแล้วอย่างแท้จริง.

[ปณฺณตฺตี อชานนฺตสฺส ปน ชีณาสวสฺสาปิ กายวาจโต สมฺมูจาทิ. กถํ? สเจ หิสฺส มาตา-
 ปิตโร กุชฺฌิตฺวา **อล้งจเนีย** โหนฺติ ตมฺจ ภิกขุ
 ฆริ อูปคตํ เถรปิตา วทติ “มาตา เต ตาต มํ
 มหุลลํ จชฺเชตฺวา ฌาติกุลํ คตา คจฺจน ตํ มํ
 อูปจฺจาทุ เปเสหิติ. โส เจ คนฺดฺวา ตํ วตฺวา
 ปุณฺ ปิตุโน ตสฺสา อาคมณํ วา อนาคมณํ วา
 อาโรเจติ สงฺฆาติเสโส.

แต่อาบัติย่อมเกิดโดยทางกายและวาจา แม้
 แก่พระชีณาสพผู้ไม่รู้พระบัญญัติเป็นอย่าง
 ไร? ก็ถ้าว่า มารดากับบิดาของภิกษุ นั้น ไกรธ
 กัน เป็นผู้ควรเพื่อการกล่าว[โดยเนื่องด้วยการชก
 ชักสือ]. ก็บิดาของพระเถระนั้น พุดกะภิกษุ
 นั้นผู้มายังเรือนว่า แนะลูก โยมมารดาของ
 ท่าน ทั้งโยมบิดาผู้แก่เฒ่าไปสู่ตระกูลญาติเสีย
 แล้ว, ขอท่านไปส่งข่าวให้โยมมารดานั้น
 (กลับมา) เพื่อปรนนิบัติโยมเถิด. ถ้าภิกษุ นั้น
 ไปพุดกะโยมมารดานั้น แล้วกลับมาบอกข่าว
 การมาหรือไม่มาแห่งโยมมารดานั้นแก่โยม
 บิดา เป็นสังฆาติเสส]

อล้งจเนีย โหนฺตตี อิตฺถิ วา ปุริโส วา อุโปปี
 วา ซายาภาเว สามิกภาเว จ นิกฺขิตฺตจนฺตตาย
อจนฺตวิยุตตตตตา ปุณฺ อณฺณมณฺณ สฺมา-
 คมตฺถํ มา เอวํ อกริตฺถาติอาทินา วจฺนียตาย
 วตฺตพฺพตาย อลํ อรหาติ อล้งจเนีย.

(วิมติ. ๑/๒๗๑)

สองบทว่า **อล้งจเนีย โหนฺติ** (เป็นผู้ควร
 เพื่อการกล่าว[โดยเนื่องด้วยการชกสือ] ความ
 ว่า สตรี บุรุษ หรือทั้งสองฝ่าย เป็นผู้สมควร

เพื่อการกล่าว เพราะเป็นผู้ที่ควรกล่าวโดย
 นัยว่า "พวกท่านอย่าทำอย่างนี้" เป็นต้น เพื่อ
 ให้ปรองดองกันอีก เพราะเป็นผู้แยกกัน
อย่างแท้จริง (หย่าร้างกันแล้วอย่างแท้จริง)
 เนื่องจากปล่อยวางฉันทะในความเป็นสามี
 และภรรยาไปแล้ว.

[อล้งจเนีย = วจฺนียาย อลํ อล้งจเนีย (อมาทิ
 ปรตฺตปฺปฺริสสมาส). วจฺนีย ปรกอบรูปศัพท์
 มาจาก วจ ฐาตุ (วียตฺติยํ วาจา ย = พุดให้
 ปรากฏ) + อนีย ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า "หญิง" ในที่นี้หมายถึงภรรยาที่หย่าร้าง
 กับสามีโดยถูกต้องตามกฎหมายแล้ว เมื่อ
 ภิกษุไปบอกให้คืนดีกัน เป็นอาบัติสังฆาติเสส
 แต่ถ้าเป็นหญิงที่ยังคงสภาพของภรรยาไว้
 โดยยังไม่ได้แยกจากกันอย่างถูกกฎหมาย
 เพียงแต่อยู่แยกกับสามีเท่านั้น หญิงดังกล่าว
 แม้ภิกษุไปบอกให้คืนดีกับสามี ก็ไม่ถือว่าเป็นการชกสือ เพราะภรรยาเป็นสมบัติของ
 สามีตามกฎหมาย จึงไม่ต้องอาบัติสังฆาติ-
 เสสแต่อย่างใด ดังคำอธิบายในกัณฺหาณวฏฺฐิกา
 (หน้า ๒๕๐) กล่าวว่า

อณฺณตฺร นาล้งจเนียติ เทสจาริตฺตวเสน ปณฺณ-
 ทานาทินา อปริจฺจตฺตํ จเปตฺวา.

ปาฐะว่า อณฺณตฺร นาล้งจเนีย (ยกเว้นหญิง
 ผู้ไม่ควรเพื่อการกล่าว[โดยเนื่องด้วยการชก
 สือ/หญิงที่ไม่ควรถูกชกสือ]) ความว่า ยกเว้น
 หญิงที่ยังไม่ได้ถูกสละไปด้วยการให้ใบหย่า
 เป็นต้นตามธรรมเนียมของสถานที่.

พระอรหันต์ เป็นผู้ที่มีจิตหมดจดจากกิเลส โดยสิ้นเชิงแล้ว แต่อาจไม่รู้ข้อบัญญัติบางประการ ทำให้ต้องอาบัติบางข้อได้ เช่นการชักสือให้มารดาบิดา ที่แยกกันทางกฎหมายแล้ว มาคืนดีกัน หรืออาจต้องอาบัติโดยไม่มีเจตนา ล่วงละเมิดได้ในบางครั้ง เช่นเมื่อทำนจำวัดแล้ว มีมาตุคามมานอนในกุฏิ ที่มีเครื่องมุ้งบังอย่างเดียวกัน ก็ต้องอาบัติปาจิตติย เป็นต้น

ดู ที่.อฎ.๓/๑๘๗, ที่.ฎ.๓/๒๔๖]

อรรถนิตติวิภาค (ป)

[อรรถนิตติ + วิภาค]

ความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง, ธรรมเป็นที่สํารอการจะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง, ธรรมเป็นเหตุปราศจากการจะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง (นิพพาน), อัจฉนิตติวิภาค.

วิภาค = วิ + รนฺช ธาตุ(ราเค) + ณ. ลบสระที่สุต ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๒๑) ว่า ธาตุสนฺโต โลโปเนกสสรสส [รนฺช], แปลง [นฺช ของ] รนฺช เป็น ช ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๐) ว่า ณฺมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรณฺส, แปลง ช เป็น ค ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๓) ว่า กคา จฺชานํ [รคฺ อ] พฤทฺธี อ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสฺโยคนฺตสฺส วุฑฺธิ การิเต.

วิราคานุปสฺสํติ เอตถ เทว วิราคฯ ขยวิราโค จ อจฺจนฺตวิราโค จ. ตตฺถ สงฺขารานํ ขยวโยโต อนุปสฺสนาปิ อจฺจนฺตวิราโค นิพฺพานํ วิราโคโต ทสฺสนมคฺคณฺณมฺปิ วิราคานุปสฺสนา.

ตทฺภยสมฺมจฺฉิบุคคลํ วิราคานุปสฺสํ นาม ตํ สฺนํชย วุตฺตํ “วิราคานุปสฺสํติ วิราโคโต อนุปสฺสนํโตติ อตฺถโก. (ม.อฎ. ๒/๑๘๗)

ในคํานี้ว่า ผู้เจริญปัญญาเห็นความปราศจากความกำหนด มีคำอธิบายว่า วิราคะมี ๒ อย่าง คือ ขยวิราคะ (ความปราศจากความกำหนดเพราะสิ้นไป, อัจฉนิตติวิภาค (ความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง)

บรรดาวิราคะ ๒ นั้น แม้ปัญญาพิจารณาเห็น โดยความสิ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลายก็ดี แม้มรรคญาณเป็นเครื่องเห็น ความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือนิพพาน โดยความปราศจากความกำหนด ก็ดี ชื่อว่าวิราคานุปัสสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นความปราศจากความกำหนด)

บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยวิภาคธรรมทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่าวิราคานุปัสสี ท่านหมายถึงบุคคลนั้น จึงกล่าวว่า ผู้เจริญปัญญาพิจารณาเห็นความปราศจากความกำหนด อธิบายว่า ผู้ตามพิจารณาเห็น โดยความปราศจากความกำหนด.

ขยวิราโคติ สงฺขารานํ ขณฺณจฺโค. อจฺจนฺต-
วิราโคติ นิพฺพานํ. วิราคานุปสฺสนาติ ตทฺภย-
ทสฺสนนฺวเสน ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มคฺโค จ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖)

บทว่า ขยวิราโค (ความปราศจากความกำหนดเพราะสิ้นไป) อธิบายว่า ความดับไป ในทุกขณะของสังขารทั้งหลาย.

บทว่า อจจนฺตวิราโค (ความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง) คือ พระนิพพาน.

บทว่า วิราคะนุปัสสนา คือ วิปัสสนาและมรรคที่เป็นไปด้วยการเห็นวิราคะทั้งสองนั้น.

ย อากุมม สพุพโส สงฺขารเหติ วิรุชฺชนา โหติ ตํ นิพฺพานํ อจจนฺตวิราโค. (ม.ฎี. ๒/๒๒๔)

ความปราศจากความกำหนดจากสังขาร โดยประการทั้งปวงเพราะอาศัยนิพพานใด นิพพานนั้น ชื่อว่าอจจนฺตวิราคะ (ความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง).

[ข้อความข้างต้นหมายความว่า ความเสื่อมสิ้นไปของกองสังขารที่กำหนดรู้ ชื่อว่าขย-วิราคะ, วิปัสสนาที่กำหนดรู้ชื่อว่ารับเอาความเสื่อมสิ้นไปเป็นอารมณ์ ส่วนนิพพานที่ดับสังขารทั้งหมดชื่อว่า อจจนฺตวิราคะ (ความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง)]

อจจนฺตวิราคะเหตุ (ป)

[อจจนฺตวิราคะ + เหตุ]

เหตุแห่งความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง, เหตุแห่งธรรมอันปราศจากราคะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง.

อจจนฺตวิราคะเหตุภูต (ติ)

[อจจนฺตวิราคะเหตุ + ภูต]

ที่เป็นเหตุแห่งความปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง, ที่เป็นเหตุแห่งธรรมอันปราศจากราคะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง.

วิราคะนุปัสเมติ วิราคะ อุปสมเม จ, สพุพโส รากสฺส สพุเพสํ กิเลสํ อจจนฺตวิราคะเหตุภูเต อจจนฺตอุปสมเหตุภูเต จาติ อตฺโถ.

(อติวุตฺ.อฎ. ๒๗๕)

บทว่า วิราคะนุปสม ความว่า ที่ปราศจากความกำหนดและที่สงบ (จากกิเลส). อธิบายว่า **ที่เป็นเหตุปราศจากความกำหนดอย่างสิ้นเชิง**แห่งราคะทั้งมวล และ**ที่เป็นเหตุเข้าไปสงบอย่างแท้จริง**แห่งกิเลสทั้งมวล.

อจจนฺตวิรุฑ (ติ)

[อจจนฺต + วิรุฑ]

อันขัดแย้งกันโดยส่วนเดียว (ขัดแย้งกันจริง ๆ) , ผิดพลาดจริง ๆ.

วิรุฑ = วิ + รุฑ ชาติ (อาวเร) + ต. แปลง ต เป็น ฐ แปลง ฐ ที่สุดชาติเป็น ท.

เอตตวาทา เจตถ อมฺเหติ สารตฺโถ ปกาสิโต. ยํ ปเนตถ เกนจิ ปปฺยจิติ อมฺเหติ จ อิท น ทสฺสิตํ น ตํ สารโต ปจฺเจตพฺพ. อิตฺ ปเรสุปิ-
เอวเมว ทฎฺฐพฺพ. ตสฺมา อิตฺ ปฏฺฐาย เอตตกมฺปิ
อวตฺวา สารตฺถเมว ทสฺสยิสฺสาม. ยตถ ปน
เกนจิ อจจนฺตวิรุฑํ ลีขิตํ ตมฺปิ กตฺถจิ
ทสฺสยิสฺสาม. (สารตฺถ. ๑/๑๒)

ก็โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้ประกาศเนื้อความ อันเป็นสาระไว้ในอธิการนี้แล้ว ส่วนคำใดที่อาจารย์บางท่านพรรณนาไว้ในอธิการนี้ แต่ข้าพเจ้ามิได้แสดงไว้ในที่นี้ คำนั้นบัณฑิตไม่พึงเชื่อถือโดยเป็นสาระ แม้ในคำอื่นจากนี้ไป ก็พึงเห็นอย่างนี้เหมือนกัน

เพราะฉะนั้น ตั้งแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่กล่าวคำ
แม้เพียงเท่านี้ จักแสดงเนื้อความที่เป็นสาระ
เท่านั้น แต่ในคำใดอาจารย์บางท่านได้เขียน
ไว้ผิดพลาดจริง ๆ แม้คำนั้น ข้าพเจ้าก็จัก
แสดงในที่บางแห่ง.

อจนฺตวิสุทธิ (ถ)

[อจนฺต + วิสุทธิ]

ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง, หมดจดอย่างแท้จริง.

เอส มคฺโค วิสุทธิยาติ ยา วุตตลกฺขณา
นิพพิทานุสสนา สพฺพกิเลสวิซฺชณฺโถ
วิสุทธิสงฺฆาตสฺส อริยมคฺคสฺส อจนฺต-
วิสุทธิยา วา อมตธาตฺยา มคฺโค อุปาโย. อโย
อุปาโยติ ยทฺธิ อนตฺตานุสสนามุเขน สพฺพสฺมิ
วฏฺฐสฺมิ นิพพิทฺทนํ วุตฺตํ ตํ วิสุทธิยา อริคม-
เหตุภาวโถ อุปาโย. (เนตฺติ. ๕)

บาทคาถาว่า เอส มคฺโค วิสุทธิยา (ความ
เปื้อหน่าย ในทุกขนี้เปื้อหน่ายทางแห่งความหมด
จด) ความว่า ปัญญาหยังเห็นความเปื้อหน่าย
มีลักษณะกล่าวไว้แล้ว เปื้อหน่าย คือ เปื้อหน่าย
แห่งมรรคญาณอันประเสริฐที่เรียกว่าวิสุทธิ
(ความหมดจด) เพราะหมดจดจากกิเลส
ทั้งปวง หรือเปื้อหน่ายทางแห่งอมตธาตฺ[อันเป็น]
ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง

สองบทว่า อโย อุปาโย (อุบายะ คือ ข้อความนี้)
ความว่า ความเปื้อหน่ายในวิภูฏะทั้งปวงที่
กล่าวไว้โดยมุ่งถึงอนัตตานุสสนา (ปัญญา
พิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ชื่อว่าเป็นอุบาย
เพราะเป็นเหตุให้บรรลู่ความหมดจด).

อจนฺตวุสิต (ติ)

[อจนฺต + วุสิต]

มีพรหมจรรย์ (มรรคพรหมจรรย์) อยู่จบแล้ว
อย่างแท้จริง (อยู่จบพรหมจรรย์คือมรรค ๔
แล้วอย่างแท้จริง).

วุสิต = วส (นิวาเส = อยู่อาศัย) อิ + ต. ลง ต
ปัจจัยท้าย วส ชาติในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ.
๕๕๕) ว่า อตีเต ตตฺตวณฺตฺตาวิ, ในเพราะ ต
ปัจจัย แปลง ว เป็น อุ และลง ว อาคม ด้วย
สูตร (กจ.๕๗๕) ว่า วสฺส วา วฺ ลบสระ อ ด้วย
สูตร (กจ. ๑๓) ว่า วา ปโร อสุรปา, ลง อิ อาคม
ด้วยสูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมฺมิกาโร.

[คำว่า อยู่จบแล้ว ความหมายก็คือ ทำแล้ว
ประพฤติแล้ว, ให้สำเร็จแล้ว]

อจนฺตวุสิตพราหมณ (ป)

[อจนฺตวุสิต + พราหมณ]

พราหมณผู้มีพรหมจรรย์ (มรรคพรหมจรรย์)
อยู่จบแล้วอย่างแท้จริง, พราหมณผู้อยู่จบ
พรหมจรรย์คือมรรค ๔ แล้วอย่างแท้จริง.

อจนฺตวุสิตพราหมณภาว (ป)

[อจนฺตวุสิต + พราหมณ + ภาว]

ความเป็นพราหมณผู้มีพรหมจรรย์ (มรรค-
พรหมจรรย์) อยู่จบแล้วอย่างแท้จริง, ความ
เป็นพราหมณผู้อยู่จบพรหมจรรย์คือมรรค ๔
แล้วอย่างแท้จริง.

อนฺติมเทหโรติ พุรหฺมจริยวเสน พุราหฺมณ-
กรณานํ ฐมมานํ ปาริบริยา ปจฺฉิมตฺตภาวธารี.
อวฺสิตวโต หิ วสฺสกรณานํ ฐมมานํ อปฺปหาเนน
วสฺสลาหิสมณฺเฒา คติ อายตี คพฺภเสยฺยา ลียา.
เตเน ภควา อุตฺตโน อจนฺตวฺสิตพุราหฺมณ-
ภาวํ ทสฺเสติ. (อิตฺวุตฺ. ๓๐๕)

บทว่า อนฺติมเทหโร ความว่า (พระผู้มีพระ
ภาค) ชื่อว่าทรงไว้ซึ่งอรรถภาพสุดท้าย เพราะ
ธรรมที่ทำให้เป็นพราหมณ์บริบูรณ์ ด้วย
อำนาจการประพฤติพรหมจรรย์. อธิบายว่า
สำหรับบุคคลผู้ยังมีได้อยู่จบพรหมจรรย์
ยังจะพึงมีคติที่มีสมัญญาว่าต่ำต้อยเป็นต้น
เพราะละธรรมที่ทำให้เป็นคนต่ำต้อย ยังไม่
ได้ คือ ยังจะพึงมีการนอนในครรภ์ต่อไป.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงว่า
พระองค์ทรงเป็นพราหมณ์ผู้อยู่จบพรหม
จรรย์[มรรคพรหมจรรย์]อย่างแท้จริง.

[คำว่า พุราหฺมณกรณานํ ฐมมานํ (ธรรมที่ทำให้
เป็นพราหมณ์ (พราหฺมณการกา) หมายถึง
ศีล ๕ ศีล ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐ (ที.สี.อ.
๕๔๔-๕๔๕/๓๓๕)]

อจนฺตวูปสมน (น)

[อจนฺต + วูปสมน]

ความเข้าไปสงบได้สิ้นเชิง - เด็ดขาด.

วูปสมน=วิ + อุปสมน. ลบสระหน้า (อิ ที่ วิ)
ด้วยสูตร (กจ.๑๒) สรา เสเร โลป. ที่ฆะ อุ
เป็น อุ ด้วยสูตร (กจ.๑๕) ว่า ที่ฆิ.

เจโตสมถสามีจิณฺติ จิตฺตสํกิลฺลสํ อจนฺต-
วูปสมนโต เจโตสมถสงฺฆาตสฺส อริยมคฺคสฺส
อจนฺตวิกปฺปิปํ ฌาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ.

(อิตฺวุตฺ.อฏฺ. ๓๔๕)

บทว่า เจโตสมถสามีจิ ได้แก่ ฌาณทัสสน-
วิสฺสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็น)
อันเป็นปฏิปทาสมควรแก่อริยมรรค กล่าวคือ
เจโตสมถะ (สมถะที่สงบจิต, ความสงบใจ)
เพราะ เข้าไปสงบความเศร้าหมองแห่งจิต
ได้อย่างสิ้นเชิง.

[ฌาณทัสสนวิสฺสุทฺธิ คือ ความหมดจดแห่ง
ปัญญารู้เห็นพระนิพพาน เป็นปัญญาในอริย-
มรรคอันหมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือ
กิเลสต้นหาทั้งมวล ด้วยวิปัสสนาญาณแก่
กล้าขึ้น อาศัยกำลังที่ได้รับจากปฏิปทาญาณ-
ทัสสนวิสฺสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งการรู้เห็น
ปฏิปทาอันเป็นทางบรรลุลอริยมรรค) เป็นปัจจัย
ให้เกิดมรรควิถีสืบ ทำหน้าที่ประหานกิเลส
และรู้เห็นพระนิพพาน อันเป็นความรู้เห็นที่
บริสุทธิ์หมดจด]

อจนฺตโวทาน (น)

[อจนฺต + โวทาน]

ความแผ้วแผ่วโดยส่วนเดียว - สิ้นเชิง.

สุจิณฺติ กิลฺลสมฺมจฺเฌทกรณโต อจนฺต-
โวทานํ. (ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๕๑)

บทว่า สุจิ (สะอาด) ได้แก่ แผ้วแผ่วโดยสิ้น
เชิง เพราะทำการตัดมลทินคือกิเลสได้
อย่างเด็ดขาด (สิ้นเชิง).

อจจนุตโวจานปุตต (ติ)

[อจจนุตโวจาน + ปุตต]

อันถึงความผ่องแผ้วยิ่งนัก - สิ้นเชิง.

น ลิมปตี ทิฏฐสฺส เตสฺส ธีโรติ โส เอวรูป ธิติ-
สมปนโน ธีโร ทิฏฐสฺส จ สุตสฺส จ ฐมเมสฺ
ทุวิหนฺ เลปานํ เอเกนาปี เลเปน น ลิมปตี,
อากาศมิว นิรูปลิตโต อจจนุตโวจานป-
ุตโต โหติ. (มหาน.อฎ. ๑๔๑)

ปาฐะว่า น ลิมปตี ทิฏฐสฺส เตสฺส ธีโร ความว่า
ธีรชนผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาเห็นปานนี้นั้น
ย่อมไม่แปดเปื้อนด้วยความแปดเปื้อนแม้สัก
อย่างหนึ่งแห่งการแปดเปื้อนทั้งสองในธรรม
ทั้งหลายทั้งที่เห็นแล้วและฟังแล้ว คือ ไม่
แปดเปื้อนอะไรๆ เหมือนอากาศ ย่อมเป็นผู้
ถึงความผ่องแผ้วยิ่งนัก.

อจจนุตสํมิก (ติ)

[อจจนุต + สํมิก]

เป็นของสงฆ์โดยส่วนเดียว - แน่นอน,

เป็นของเฉพาะสงฆ์, .

สํมิก = สัม + นิ + ปัจจัย.

สํมสฺส สนฺตโก สํมิโก, วิหาโร.

อถ นํ เถโร “อิมสฺมี วิหาเร นฺหานอุทกํ ทูลลภํ,
มํ คเหตฺวา จิตฺตลปพฺพตํ คจฺฉาหิตี อาห. โส
ตถา อกาสิ. ตตฺถ นํ เถโร อาห “อโย วิหาโร
อจจนุตสํมิโก, เอกํ ปุคฺคลิกกฺกฺกฺจํ กโรหิตี.

(ม.อฎ. ๑/๓๙๕)

ลำดับนั้น พระเถระกล่าวกับสามเณรว่า ใน
วิหารนี้ หาน้ำสรงได้ยาก เธอจงพาเราไปยัง
วิหารจิตตลดาบรรพตเถิด สามเณรได้ทำ
อย่างนั้น ในที่นั้น พระเถระได้กล่าวกับ
สามเณรว่า วิหารนี้เป็นของเฉพาะสงฆ์
เธอจงทำวิหารหลังหนึ่ง ให้เป็นที่อาศัย
เฉพาะบุคคลเถิด.

อจจนุตสโยค (ปุ)

[อจจนุต + สโยค]

อจจนุตสโยค,

การประกอบอย่างต่อเนื่อง - ไม่ขาดช่วง.

จาตุทฺทสี ปญฺจทสิณฺติ ปกฺขสฺสชาติ สมฺพนฺโร,
อจจนุตสโยเค เจตํ อุปโยคฺวณฺ.

(ม.อฎ. ๑/๑๕๖)

สองบทว่า จาตุทฺทสี ปญฺจทสิณฺติ สัมพันธ์กับ
คำว่า ปกฺขสฺส แปลว่า ตลอดจาตุทฺทสีแห่ง
ปักษ์ ปญฺจทสิณฺติแห่งปักษ์.

บทนี้ลงทุติยาวิภัติใช้ให้อจจนุตสโยค
(การประกอบอย่างต่อเนื่อง)

ดู วิ.อฎ. ๑/๑๔๕, เปต.อฎ. ๑๒๖

สตฺต อหานิ สตฺตาหํ.

อจจนุตสโยเค เจตํ อุปโยคฺวณฺ. ยสฺมา
ภควา ตํ สตฺตาหํ นิรฺนฺตรตาย อจจนุตเมว
ผลสมาปตฺติสฺส เชน วิหาสิ ตสฺมา สตฺตาหฺนฺติ
อจจนุตสโยคฺวเสน อุปโยคฺวณฺ วุตฺตํ.

(สารตฎ. ๓/๒๕๖)

เจ็ดวัน เรียกว่า สัตตาหะ.

อนึ่ง บทนี้เป็นบทที่ลงทุติยวิภัติ ใช้ใน
อจฺจนฺตสํโยค พระสังคีติกาจารย์กล่าว
บทที่ลงทุติยวิภัติ โดยความเป็นอจฺจนฺต-
สํโยคว่า สตฺตาหํ (ตลอดเจ็ดวัน) เพราะพระ
ผู้มีพระภาคได้ประทับอยู่ ด้วยสุขอันเกิดจาก
ผลสมาบัติอย่างยิ่ง โดยต่อเนื่องตลอด ๗
วันนั้น.

[โดยทั่วไปคัมภรณนาจารย์ มักอธิบายอรรถ
ของวิภัติก่อนแสดงรูปวิเคราะห์ เพราะ
อรรถของวิภัติเป็นอรรถภายนอก (พาหิยตฺถ)
ส่วนอรรถของรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ หรือ
กิตก์เป็นอรรถภายใน (อนุตตฺถ) ท่านระบุว่า
ลงทุติยวิภัติในอจฺจนฺตสํโยค เพราะ
ทุติยวิภัติใน สตฺตาหํ ในประโยคข้างต้น
อาจลงในอรรถสัมปาปฺณิยกรรมเป็นต้น ก็ได้
จึงระบุอรรถอจฺจนฺตสํโยคโดยตรง

คำว่า อุปโยควจฺน ในที่บางแห่งแปลว่า ทุติยา-
วิภัติ แต่ในที่นี้แปลว่า บทที่ลงทุติยวิภัติ
เพราะหมายถึงบท ไม่ใช่วิภัติ คำนี้มีความ
หมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือบทที่มีทุติยา
วิภัติ = อุปโยควจฺน อสฺส อตฺถิติ อุปโยควจฺน
(อุปโยควจฺน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสตั-
ตฺธิธ), บทที่ประกอบด้วยทุติยวิภัติ =
อุปโยควจฺเนน ยุตฺตํ อุปโยควจฺน (อุปโยค-
วจฺน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ยุตตตฺธิธ)

อจฺจนฺตํ นิรฺนฺตรํ สํโยโค อจฺจนฺตสํโยโค.

การทำอย่างต่อเนื่อง คือไม่ขาดระยะ ชื่อว่า
อจฺจนฺตสํโยค.

บทว่า สตฺตาหํ (ตลอด ๗ วัน) จัดเป็นกาล-
ทัพพอจฺจนฺตสํโยค ในบรรดากาลอจฺจน-
ตสํโยค ๓ ประเภท คือ กาลทัพพอจฺจน-
ตสํโยค, กาลคุณอจฺจนฺตสํโยค, กาลกิริยา-
อจฺจนฺตสํโยค]

อจฺจนฺตสํโยคตฺถ (ป)

[อจฺจนฺตสํโยค + ตฺถ]

อรรถแห่งอจฺจนฺตสํโยค,

ความหมายว่าอจฺจนฺตสํโยค, อรรถแห่งการ
ประกอบอย่างต่อเนื่อง - ไม่ขาดช่วง.

สุตฺตฺนเต ตาว อจฺจนฺตสํโยคตฺถ สมฺภาวติ.
ยญฺหิ สมฺย ภควา พุรฺหมชาลาทีนํ สุตฺตฺนตานิ
เทเสสิ อจฺจนฺตเมว ตํ สมฺย กรุณฺวาหิเรณ วิหาสิ
ตสฺมา ตตฺถตฺถโชตนตฺถํ ตตฺถ อุปโยคณิทฺเทโส
กโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๙)

อรรถแห่งอจฺจนฺตสํโยค ย่อมสำเร็จในพระ
สูตรก่อน. จริที่เดียว พระผู้มีพระภาค ทรง
แสดงสูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ตลอด
สมัยใด พระองค์ทรงประทับอยู่ด้วยธรรมเป็น
เครื่องอยู่คือพระกรุณาโดยส่วนเดียว ตลอด
สมัยนั้น. เพราะฉะนั้น เพื่อส่งอรรถนั้นให้
กระจ่าง ท่านจึงทำนเทศด้วยทุติยวิภัติ
ในพระสูตรนั้น

ดู ที.อฏฺ. ๑/๓๔, ม.อฏฺ. ๑/๑๑

[คำว่า กรุณา มีองค์ธรรมโดยตรง ได้แก่ พระ
มหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้าที่ตรัสพระ
สูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ความสัมพันธ์

ระหว่างพระสูตรนั้นกับการประทับอยู่ หรือความประพฤติประโยชน์แก่บุคคลอื่น (ปรหิตปฏิบัติ) โดยความเป็นเหตุและผล เป็นเนื้อความที่ได้รับโดยฐานปุจฉา, สมาสบททั้งหมด มีองค์ธรรมได้แก่การอยู่อันเป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งพระมหากรุณาธิคุณ หรือความประพฤติประโยชน์แก่บุคคลอื่น ด้วยอำนาจแห่งพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสพรหมชาลสูตรเป็นต้น อันท่านกำหนดด้วยมุขยะ และฐานูปจารัตตะเหล่านั้น

คำว่า **กรณวิหาร** เป็นการอุปจาระ คือ กล่าวถึงเหตุ อันได้แก่การอยู่ด้วยพระมหากรุณา แต่หมายถึงผลคือปรหิตปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) บทนี้เป็นนันทริกนัย เพราะหมายเอาปรหิตปฏิบัติอันเป็นผล โดยกล่าวถึงเหตุคือการอยู่ด้วยกรุณา]

อจจนุตสยุมต (ติ)

[อจจนุต + สยุมต]

สำรวมแล้วอย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

อจจนุตสยุมตปุตต (ติ)

[อจจนุตสยุมต + ปุตต]

ผู้ถึงความเป็นผู้สำรวมแล้วอย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

เตเนว हि **อจจนุตสยุมตปุตตา** พุทธาปิสาวกาปิ ฐมมกติกานํ ฐมมตาทุสสนตฺตเมว จิตฺตพีขนี คณฺหฺนฺติ. (วิมตฺติ. ๑/๑๖)

เพราะเหตุที่นั่นนั้นเกี่ยว พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ดี พระสาวกทั้งหลายก็ดี **ผู้ถึงความเป็นผู้สำรวมแล้วอย่างแท้จริง** ย่อมจับมัดอันวิจิตร เพื่อแสดงความเป็นธรรมดา[ปกติ]ของเหล่าพระธรรมกถึกนั้นเกี่ยว.

อจจนุตสนฺต (ติ)

[อจจนุต + สนฺต]

สงบโดยส่วนเดียว, สงบอย่างหาที่สุดมิได้, สงบอย่างแท้จริง.

สนฺต = สมฺ ฐาตุ (อุปสม = สงบ) + ต ปัจจย. แปลง ต ท้าย สมฺ ฐาตุเป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุตธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๔) ว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.

อจจนุตสนฺตา ปน ยา

อยํ นิพฺพานสมฺปทา

มโน สมฺปนฺนสฺลลสฺส

ตเมว อนฺธาวตฺติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๕๕)

อนึ่ง นิพพานสมบัติอันสงบอย่างหาที่สุดมิได้นี้ใด ใจของผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ย่อมแล่นตรงแน่วไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั้นเกี่ยว.

อนฺตมตฺติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ, อจฺจนฺตํ สนฺตา อจฺจนุตสนฺตา กิเลสปริพาหสงฺขาตทรณํ อภาเวน สพฺพทา สนฺตา. (วิสุทฺธิ. ๑/๘๗)

ล่งเลยที่สุด ชื่อว่าอจจันตะ สงบล่งเลยที่สุด ชื่อว่าอจจันตสันตะ (สงบอย่างหาที่สุดมิได้, สงบอย่างแท้จริง) คือ นิพพานสมบัติ สงบ

ในกาลทั้งปวง เพราะไม่มีความกระวนกระวาย
กล่าวคือความร่ำร้อนเพราะกิเลส.

อจฺจนฺตสนฺตภาว (ป)

[อจฺจนฺตสนฺต + ภาว]

ความสงบได้อย่างสิ้นเชิง, ความที่อริยธรรม
เป็นธรรมสงบโดยส่วนเดียว.

สมาปตฺติยา วิขมฺภเนน หิ อุปฺสนฺตกิเลสฺตฺตา
อุปฺสนฺตจิตฺตํ น สพฺพธา อุปฺสนฺตสนฺตํ น จุจฺจติ
ตสฺส อุปฺสมสฺส อนจฺจนฺตฺติกาภาวโต, น ตถา อคฺค-
มกฺเคน. เตน ปน อจฺจนฺตเมว กิเลสํ สมฺจุ-
จินฺนตฺตา อรหโต จิตฺตํ ปน กิเลสํ อนุป-
สมเมตฺตพฺพตฺยา สมถวิปฺสฺสนาเหฏฺฐิมมกฺเคหิ
อุปฺสนฺตกิเลสํ หุตฺวา อจฺจนฺตสนฺตภาวโต
อุปฺสนฺตสนฺตํ จุจฺจติ.

(อุทาน.อฏฺ. ๒๔๖-๗)

จริงอยู่ จิตชื่อว่าเข้าไปสงบ เพราะกิเลสเข้าไป
ไปสงบ โดยข่มไว้ด้วยสมาบัติ ท่านจึงไม่
กล่าวว่า อุปฺสนฺตสนฺตํ (เข้าไปสงบระงับ) โดย
ประการทั้งปวง เพราะความสงบนั้น ยังสงบไม่
สิ้นเชิง, ไม่เหมือนจิตที่เข้าไปสงบด้วย
อรหัตตมรรค. ส่วนจิตของท่านผู้ได้ชื่อว่าพระ
อรหันต์ เพราะตัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาด
ด้วยอรหัตตมรรคนั้น (และ) เป็นจิตมีกิเลส
ที่สงบด้วยมรรคเบื้องต้นอันสัมปยุตด้วย
สมถะและวิปัสสนาโดยภาวะไม่จำต้องทำให้
กิเลสสงบอีก ท่านจึงเรียกว่า ชื่อว่าเข้าไป
สงบระงับ (สงบแสนสงบ) เพราะเป็นความ
สงบได้อย่างสิ้นเชิง.

อจฺจนฺตสนฺติ (ติ)

[อจฺจนฺต + สนฺติ]

อจฺจนฺตสันติ, ความสงบอย่างแท้จริง, ความ
สงบโดยส่วนเดียว, ความสงบอันพ้นจาก
ความเสื่อม (นิพพาน).

สนฺติ = สมฺ ชาติ (อุปฺสม = สงบ) + ติ. แปลง ติ
ปัจจัยท้าย สมฺ ชาติ เป็น นฺติ และลบพยัญชนะ
ที่สุดธาตุด้วย จ ศัพท์ในสูตร (ภจ.๕๘๔) ว่า
ปฏกมาทีหิ นฺโต จ (แปลง ต ปัจจัยท้าย กมฺ
ธาตุที่มี ป อยู่หน้าเป็นต้น เป็น นฺต และแปลง
ติ เป็น นฺติ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ).

กตมา อจฺจนฺตสนฺติ อจฺจนฺตสนฺติ จุจฺจติ อมตํ
นิพฺพานํ. โย โส สพฺพสงฺขารสมฺโถ สพฺพุปฺป-
ปฺภินิสฺสคฺโค ตถนฺทกฺขโย วิราโค นิโรธो นิพฺพานํ.
อโย อจฺจนฺตสนฺติ. (มหานิ. ๕๗)

อจฺจนฺตสันติเป็นอย่างไร คือ อมตนิพพาน
เรียกว่าอจฺจนฺตสันติ (ความสงบอย่างแท้จริง)
คือ ธรรมเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง เป็น
ที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่
ปราศจากความกำหนัด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่
เย็นสนิท นี่ชื่อว่า อจฺจนฺตสันติ.

อจฺจนฺตสนฺตํ อติอนฺตนิสฺสรณสนฺติ.

(มหานิ.อฏฺ. ๑๗๖)

บทว่า อจฺจนฺตสนฺติ (ความสงบอย่างแท้
จริง) ได้แก่ ความสงบคือการสลัดออกไป
ได้อย่างเด็ดขาด (นิพพาน).

[คำว่า อุปฺธิ แปลตามศัพท์ว่า ที่ตั้ง หมายถึง
ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม

คือกามคุณ ๕ ชั้น ๕ กิเลส ๑๐ โลกียกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ กามุปริ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุข และโสมนัส, ขันธุปริ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธเป็นเหตุ, กิเลสุปริ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย, อภิสังขารุปริ กรรมที่เป็นโลกียกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นที่ยึดแห่งทุกข์ในภพ

ในพระนิพพาน อุปริทั้ง ๔ อย่างได้ดับหมดสิ้น ไม่มีเหลือ กล่าวคือเมื่อยังเห็นพระนิพพานด้วยอรหัตตมรรคแล้ว กิเลสทั้งหมดย่อมถูกขจัดไป เมื่อไม่มีกิเลส กรรมก็ให้ผลไม่ได้ เมื่อไม่มีกรรมให้ผล ขันธ์ ๕ ก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีขันธ ๕ กามคุณ ๕ ก็เกิดขึ้นไม่ได้

พระดำรัสว่า สพฺพสงฺขารสมฺโถ สพฺพูปริปฏิ-นิสฺสคฺโค ตณฺหุขโย วิราโค นิโรโห เป็นคำไวพจน์ของพระนิพพานโดยองค์ธรรม พระพุทธองค์ตรัสไว้เพื่อแสดงคำพ้องที่ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายตามภาษาท้องถิ่นของตน. ในพระพุทธรพจน์นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่น สามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน

การใช้คำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ ตามนัยอลังการะ เรียกว่าอาวตฺตอลังการ คือ การกล่าวซ้ำ จัดเป็นความไพเราะทางภาษาอย่างหนึ่ง มี ๓ ประเภท คือ อตฺตาวตฺตติ (กล่าวซ้ำความ) ปทาวตฺตติ (กล่าวซ้ำบท) อุกฺยาวตฺตติ (กล่าวซ้ำความและบททั้งสอง) สำหรับในพระดำรัสดังกล่าวข้างต้นนี้ จัดเป็นอตฺตาวตฺตติ (กล่าวซ้ำความ)]

อจจนตสนฺติลักษณ (ติ)

[อจจนตสนฺติ + ลกฺขณ]

อจจันตสันติลักษณะ, มีความสงบโดยสิ้นเชิงเป็นลักษณะ, มีความสงบโดยส่วนเดียวเป็นลักษณะ, มีลักษณะสงบโดยสิ้นเชิง (อมตมหานิพพานธาตุ).

สา สพฺเพสฺมปิ อุปาทานกฺขนฺธานํ อตฺตงฺคโม สพฺพสงฺขารานํ สมฺโถ, สพฺพูปริณํ ปฏินิสฺสคฺโค, สพฺพทกฺขณํ วูปสฺโม, สพฺพพาลยานํ สมฺมุคฺฉาโต, สพฺพวฏฺฏฏานํ อฺปฺจเฑโท, **อจจนตสนฺติ-ลกฺขณ**าติ ยถาวตฺตตสฺสาวสฺส กทาจิปิ อวิสฺ-วาทนโต ตถา อวิตถา อนณฺณถา.

(อิติวุตฺ. อฏฺ. ๑๓๐)

การดับอุปาทานขันธ์ทั้งหลายทั้งปวง การสงบสังขารทั้งปวง การสะกิสเลสทั้งปวง การสงบทุกข์ทั้งปวง การถอนอาลัยทั้งปวง การตัดขาดวิภวภูตทั้งปวง, อมตมหานิพพานธาตุ นั้น **มีลักษณะสงบโดยสิ้นเชิง** เหตุนี้จึงชื่อว่า จริงแท้แน่นอน ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ไม่ว่าในกาลไหนๆ เพราะไม่ผิด (คลาดเคลื่อน) จากสภาวะตามที่กล่าวมาแล้ว.

อจจนตสมฺมุจเฑ (ป)

[อจจนต + สมฺมุจเฑ]

สมฺมุจเฑ = สมฺ + เฉโท. ส + อฺ บพหน้า + ฉิทฺธาตุ (เทวธากรณ) + ณ. ช้อน จ.

ธาตุคือ ฉิทฺ และ ฉทฺ สันสกฤตก็เป็น ฉิทฺ และ ฉทฺ เช่นเดียวกัน ท่านแสดงถึงการช้อนอักษรในธาตุเหล่านั้น เพราะเป็นฐานะที่ควร

ข้อบัญญัติตามอุทาหรณ์ในพระบาลี คือ เป็นบัญญัติที่ ๒ ในวรรคและอยู่หลังรัสสสระหรือสระ อา ข้อนี้เป็นกรณีเฉพาะของบาลีซึ่งแตกต่างจาก กม ชาติเป็นต้นที่ข้อนี้ให้มีรูปสังโยคเหมือนสันสกฤต.

(ก) การตัดขาดอย่างสิ้นเชิง.

สมุจเฉทวิเวกเสนาติ เอตถ อปายคมนียานํ
อจนฺตสมุจเฉโท อิตเรสญจ วิชฺชโตภาเสน
วีย ตมสฺส สมุจเฉโท ทฏฺฐพฺโพ.

(มูลฎี. ๑/๑๑๑)

ในคำว่า สมุจเฉทวิเวกเสน (ด้วยสามารถแห่งความสงบด้วยการตัดขาด) นี้ การตัดขาดอย่างสิ้นเชิง แห่งกิเลสทั้งหลายที่เป็นเหตุนำไปสู่อบาย พึงเห็นเหมือนการกำจัดความมืดด้วยแสงสว่างของสายฟ้า (แสงฟ้าแลบ) ของบุคคลนอกนี้.

[สมุจเฉทวิเวก (สงบด้วยการตัดขาด) คือ ความสงบจากกิเลสโดยเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค]

(ข) นิพพานกล่าวคือการตัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง - ได้อย่างเด็ดขาด.

กิเลสํนิพฺพานนาติ กิเลสํ อจนฺต-
สมุจเฉทสงฺขาเตน นิพฺพานนํ นิพฺพุตํ สมฺม-
เทว วูปสนฺตสพฺพกิเลสทฺรณปริพาหํ.

(ส.ฎี. ๑/๔๙)

บทว่า กิเลสํนิพฺพานนํ (ด้วยการดับกิเลส) ความว่า ดับแล้วด้วยการดับกล่าวคือการตัดกิเลสทั้งหลายได้อย่างสิ้นเชิง คือ เข้าไป

สงบระงับความกระวนกระวาย และความเร่าร้อน แห่งสรรพกิเลส โดยชอบนั้นเทียว.

อจนฺตสมุจเฉทปปหान (น)

[อจนฺต + สมุจเฉท + ปหาน]

การละด้วยการตัดขาดอย่างสิ้นเชิง.

- อย่างเด็ดขาด.

อจนฺตสมุจเฉทปปหานาภาว (ป)

[อจนฺต + สมุจเฉทปปหาน + อภาว]

ความไม่มีการละด้วยการตัดขาดอย่างสิ้นเชิง

- อย่างเด็ดขาด.

ดู อมุตฺตตตฺถ (มหานิ.อฎ. ๑๓๗)

อจนฺตสมุคฺฆาต (ป)

[อจนฺต + สมุคฺฆาต]

การเพิกถอนได้อย่างเด็ดขาด, การเพิกถอนได้อย่างสิ้นเชิง.

สมุคฺฆาต = สมุคฺฆาตํ สมุคฺฆาโต. สํ + อุ +
หน ชาติ = ขจัด + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ แปลง
หน ชาติ เป็น ฆาต ด้วยสูตร (ภจ.๕๙๑) ว่า
หนสฺส ฆาโต (แปลง หน ชาติเป็น ฆาต
ในเพราะ ณ อนุพันธ์).

อจนฺตเมว สงฺขารเห วิวชฺชติ เอเตนาคิ วิราโค
อริยมคฺโคติ อาห วิราคสงฺขาเตน มคฺเคนาคิ.
อเสสํ นิโรธา อเสสนิโรธา อเสเสตฺวา นิสฺเสเสตฺวา
นิโรธา สมุจฺฉินฺทนา อนุสฺยปปหานวเสน อคฺค-
มคฺเคน อวิชฺชาย อจนฺตสมุคฺฆาตโตติ
อตฺถโก. (สารตถ. ๓/๑๑๒)

(ธรรม) ชื่อว่า วิราคะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องปราศจากความกำหนัดจากสังขารโดยแท้ ได้แก่มรรคญาณอันประเสริฐ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิราคสงฺขาเตน มคฺเคน (ด้วยมรรคคือวิราคะ) ชื่อว่าอเสสนิโรธะ เพราะดับไม่เหลือ อธิบายว่า เพราะดับ คือ ขจัด ได้แก่ เพิกถอนอวิชชาได้อย่างสิ้นเชิง ด้วยอรรถดตมรรค ด้วยอำนาจการกำจัดอนุสัยกิเลส อย่างสิ้นเชิง คือ ไม่มีเหลือ.

อจฺจนฺตสพฺพภย (ติ)

[อจฺจนฺต + สพฺพภย]

ผู้ล่วงภัยทุกอย่าง – โดยส่วนเดียว.

อปิจ อกฺยโท วีย วิรฺบุโรโส พุทฺโธ, อกฺยมิว ธมฺโม, สมฺปตฺตาภโย วีย ชโน อจฺจนฺตสพฺพภโย สงฺโฆ. (ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๒)

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้เป็นวีรบุรุษ เปรียบเหมือนผู้ประทานความไม่มีภัย พระธรรมเปรียบเหมือนความไม่มีภัย พระสงฆ์ผู้ล่วงภัยทุกอย่าง เปรียบเหมือนชนผู้ถึงความไม่มีภัย.

(จ. อจฺจนฺตสมฺปตฺตาภย=ผู้ถึงความไม่มีภัยอย่างแท้จริง, หมดภัย, บรรลุนิพพาน)

อจฺจนฺตสีล (ติ)

[อจฺจนฺต + สีล]

มีความเย็นโดยส่วนเดียว, มีความเย็นอย่างที่สุด, เย็นดีแท้, เย็นจัด, เย็นสนิท.

สมยฺนุติธ สตุตฺตานํ

ปริพาหํ สุรฺกฺขิตํ

ยํ สเมติ อิทํ อริยํ

สีลํ อจฺจนฺตสีลํ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๐)

ศีลที่รักษาดีแล้ว เป็นศีลห่างไกลจากกิเลส (บริสุทธิ์) มีความเย็นอย่างที่สุดนี้ ย่อมบันดาลความร้อนรุ่มของเหล่าสัตว์ให้สงบลงได้.

[อริย = ไกลจากกิเลส = อารกา กิเลสเหติ อริยํ แปลง อารกา เป็น อริย ด้วยนิรุตตินัย (คือนัยที่สำเร็จรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับแต่อย่างใด)]

อจฺจนฺตสีล (ติ)

[อจฺจนฺต + สีล]

ผู้ล่วงละเมิดศีล, ผู้มีศีลล่วงที่สุดแล้ว.

น วิสฺสเส รามกราสฺсу นาริสฺสุ

อจฺจนฺตสีลาสุ อสณฺณตาสฺสุ

อจฺจนฺตเปมานุคตสฺสุ ภริยา

น วิสฺสเส ติตฺถสฺมา หิ นาริโย. (ชา. ๑/๑๒๖)

(พญานกแร้งชื่ออานนทก์กล่าวว่า)

(บุรุษ) ไม่พึงวางใจในเหล่านารี ผู้สร้างความรุกรมย์ยินดีให้ ผู้ล่วงละเมิดศีล ไม่มีความสำรวม ถึงชายจะพึงมีความรักอย่างแน่นแฟ้นก็ไม่พึงวางใจหญิงผู้เป็นภรรยา เพราะวานารีทั้งหลายเสมอเหมือนกับทำน้า.

อจฺจนฺตสีลาสุติ อติกุณฺตสีลาสุ.

(ชา.อฏฺ. ๕/๔๘๖)

บพว อจฺจนฺตสีลาสุ (ผู้ล่วงละเมิดศีล) คือผู้มีศีลอันก้าวล่วง (ล่วงละเมิด) แล้ว.

อจฺจนฺตสุข (น)

[อจฺจนฺต + สุข]

ความสุขอันยั่งยืน, ความสุขอย่างแท้จริง, ความสุขชั่วนิรันดร์.

น ปาปชนสฺเสวี

อจฺจนฺตสุขเมธติ

โคธากุลํ กกณฺฏาว

กลี ปาเปติ อตฺตณฺ. (ชา. ๑/๓๓)

(พญาเหี้ยโพธิสัตว์กล่าวว่า)

บุคคลคบหาคนชั่ว ย่อมไม่บรรลุความสุขอันยั่งยืน เหมือนตระกูลเหี้ยทำตนเองให้ประสบความวอดวายเพราะกิ้งก่า.

ปาปชนสฺเสวี ปุคฺคโล อจฺจนฺตสุโข เอกนฺตสุขนิรฺนตรสุโข นาม น เอธติ น วิทุทติ น ปฏิลภติ.

(ชา.อญ. ๑/๕๑๔)

บุคคลผู้คบหา (สร้างเสพ) กับคนชั่ว ย่อมไม่บรรลุ คือ ไม่ประสบ ไม่ได้มีความสุขที่ยั่งยืน คือ ความสุขแท้จริง ได้แก่ ความสุขที่ชื่อว่าสุขชั่วนิรันดร์.

ดู อจฺจนฺต (๓)

อจฺจนฺตสุขปฏิลาภ (ป)

[อจฺจนฺตสุข + ปฏิลาภ]

การได้รับความสุขอย่างแท้จริง, ให้ได้รับความสุขอย่างแท้จริง (ผลตอบสนองอันเป็นความสุขอย่างแท้จริง).

อจฺจนฺตสุขปฏิลาภสํวตฺตนิย (ติ)

[อจฺจนฺตสุข + ปฏิลาภ + สํวตฺตนิย]

ธรรมอันเป็นไปเพื่อให้ได้รับความสุขอย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

อิทานิ อภิธมฺมสํวณฺณนาย อตฺถํ สํวณฺณตฺตกาโม ฯเปฯ อจฺจนฺตสุขปฏิลาภสํวตฺตนิย-สทฺธารตฺตานุปาทนตฺตตปิ ลียาติ ทสฺเสตฺตุ “ธมฺมสํวณฺณนายนฺตฺติอาทิมาน. (อนฺ. ๑/๑)

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะอธิบายความในการสังวรธรรมาพระอภิธรรม... จึงกล่าวคำว่า ธมฺมสํวณฺณนาย เป็นต้น เพื่อแสดงว่าแม้ความเป็นประโยชน์ด้วยการยังศรัทธาให้เกิดขึ้นในพระรัตนตรัยอันเป็นไปเพื่อให้ได้รับความสุขอย่างแท้จริง ฟังมี...

[ประโยคว่า อิทานิ...อาห นี้ในทางเชิงสัมพันธ์ประโยค ชื่อว่าประโยคอนุสนธิ (ประโยคเชื่อมความ) หมายถึงการเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน โดยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

ปพฺพานุสนธิ (การเชื่อมความประโยคหน้า เช่น คำว่า เอวํ ฯเปฯ ทสฺเสตฺวา หรือ วตฺวา, ปกาเสตฺวา เป็นต้น โดยมี เอวํ อยู่หน้า และ ปพฺพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยค)

ปรานุสนธิ (การเชื่อมความประโยคหลัง คือ คำว่า อิทานิ ฯเปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยค หรือมีกรรมและกระณอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ฯเปฯ อาทิ หรือ อาห ฯเปฯ อาทินา)

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้ นิยมใช้ในคัมภีร์
อรรถกถาและฎีกา แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะ
ปรานุสนธิ เพราะท่านผู้แต่งเข้าใจว่าผู้อ่าน
เข้าใจพจนานุกรมได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้
โดยตรง ความเข้าใจเรื่องการเชื่อมความตาม
ลักษณะของประโยคอนุสนธิ จะทำให้ผู้อ่าน
เข้าใจข้อความในประโยคได้ชัดเจนขึ้น]

อรรถนุสฺสขภาคี (ติ)

[อรรถนุสฺสข + ภาค + ธิ]

ผู้มีส่วนแห่งความสุขอย่างแท้จริง.

อุปาสิกาทสมาสจเจเนน ปุตุตฺตํ วิชยิตฺวา สาธุ-
ติสฺส นามํ อภาสิ. ตสฺมี อนุกฺกเมน วฑฺฒเนเต
สตุตฺตวสฺสิกิเยว นํ ภิกฺขุโน สนฺตึเก ปพฺพาเชสิ,
เอวมยํ อนนฺตราย วฑฺฒิตฺวา **อรรถนุสฺสขภาคี**
ภวิสฺสตีติ. (เถร.อฎ. ๑/๑๔๒)

พอครบ ๑๐ เดือน อุปาสิกาก็คลอดบุตร ตั้ง
ชื่อเขาว่า สาธุ. เมื่อสาธุกุมารเติบโตขึ้นโดย
ลำดับ อุปาสิกาก็จัดให้สาธุกุมารผู้มีอายุได้ ๗
ขวบเท่านั้น บรรพชาในสำนักของพวกภิกษุ
ด้วยคิดว่า สาธุกุมารนี้จักเป็นผู้ไม่มีอันตราย
เจริญเติบโต จักเป็นผู้มีส่วนแห่งความสุข
อย่างแท้จริง (มีความสุขโดยส่วนเดียว)
ด้วยอุบายอย่างนี้.

อรรถนุสฺสขมภาว (น)

[อรรถนุสฺส + สฺสขมภาว]

ความละเอียดยิ่งนัก. อนุสฺสขมภาวที่ ๔ คือ
สังขารที่ถึงความละเอียดยิ่งนัก.

สงฺขาราวเสสสมาปตฺติ นติ **อรรถนุสฺสขม-**
ภาวปฺปตฺตสงฺขารํ จตฺตถการูปสฺมาปตฺติ.

(อภิ.อฎ. ๑/๑๒๔)

บทว่า **สงฺขาราวเสสสมาปตฺติ** (สมาบัติที่มี
สังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ)
หมายถึงอนุสฺสขมภาวที่ ๔ มีสังขารที่ถึง
ความละเอียดยิ่งนัก.

[ภาวนาที่เจริญให้ก้าวหน้ายิ่งๆ ขึ้นไปตั้งแต่
ปฐมฌานเป็นต้นไปเหมือนการเดินทาง
ภาวนานั้น เมื่อบรรลุถึงอนุสฺสขมภาวที่ ๔ ย่อม
ชื่อว่าทำให้สังขารถึงที่สุด ถ้าเจริญภาวนา
ขึ้นไปกว่านั้นก็มีเพียงนิโรธสมาบัติที่ดับ
สังขารทุกอย่าง ไม่มีความเกิดขึ้นของสังขาร
ใดๆ ดังนั้น อนุสฺสขมภาวที่ ๔ นั้น จึงเรียกว่า
สมาบัติที่มีสังขารละเอียดยิ่ง ซึ่งเหลืออยู่
โดยความเป็นสังขารสุดท้ายจากสังขาร
หยาบก่อนๆ]

อรรถนุสฺสขสंहิต (ติ)

[อรรถนุสฺสข + สंहิต]

อันประกอบด้วยความสุขอย่างแท้จริง, อัน
ประกอบด้วยความสุขอย่างเลอเลิศ.

วิมานํ อุปปन्नโนสิ

ทิพฺพํ ปุณฺณเยหิ อตฺตโน

อสมฺพารํ สิวั รรมํ

อรรถนุสฺสขสंहิต. (ชา. ๒/๒๒๓)

(พราหมณ์เนสาทพรรณนาสมบัติของพระ
โพธิสัตว์ว่า)

พระองค์เป็นผู้เข้าถึงทิพยวิมาน อันกว้างขวาง
เกษมสำราญรื่นรมย์ ประกอบไปด้วยความ
สุขอย่างแท้จริง (เลอเลิศ) ด้วยบุญของตน.

อจนฺตสุขาวหน (ติ)

[อจนฺตสุข + อวหน]

อันนำมาซึ่งความสุขอย่างแท้จริง, อันนำความ
สุขมาให้อย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

นรกาทีสุ (อปาเยสุ) อปตมานํ ธารติ สุกตียํ
อุปปาทเนนาติ ฐมโม ๒ เปฯ โส ปน กาม-
รูปารูปเภทโต ติวโร อจนฺตสุขาวหนโต,
ตโตปิ อุตตมตตฺตา ฐมฺวาโร. (วชิร. ๑๑)

ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ทรงเหล่าสัตว์ไม่ให้
ตกไปใน (อบาย) มีนรกเป็นต้น โดยให้บังเกิด
ในสุคติ. ก็ธรรมนั้นจำแนกเป็น ๓ คือ
กามธรรม รูปธรรม และอรุธรรม เพราะนำ
ความสุขมาให้[ทั้งในภพนี้และภพหน้า]
อย่างแท้จริง. (โลกุตตรธรรม) ชื่อว่า ฐมฺวระ
เพราะสูงสุดกว่าธรรม ๓ ประเภทนั่นเอง.

[คำว่า โส (ฐมโม)...อจนฺตสุขาวหนโต (ก็
ธรรมนั้น... เพราะนำความสุขมาให้[ทั้งใน
ภพปัจจุบันและภพหน้า]อย่างแท้จริง) เป็น
ผลพิจารณา คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำ
แสดงผล โดยกล่าวถึงผลแต่มุ่งให้หมายถึง
เหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสุขที่เป็นผล
แต่เจตนาหมายถึงธรรมที่เป็นเหตุ เพราะ
เป็นสภาวะปรากฏชัดแก่บุคคลผู้มีกายและ
จิตระงับความเร่าร้อนได้ เมื่อมีสุขปรากฏ
ขึ้นอย่างชัดเจน]

อจนฺตสุขุมาล (ติ)

[อจนฺต + สุขุมาล]

ผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่งยวด (ผู้ละเอียดอ่อน
อย่างยิ่งยวด), ผู้มีความสุขเสมอ, ผู้ไม่มีทุกข์
ตลอดกาล.

สุขุมาล = สุขุมาร (สุข + กุมาร) ลบ ข แปลง
ร เป็น ล สำเร็จเป็น สุขุมาล แปลง ก เป็น ข
(สุขุมาล) ดังนั้นรูปว่า สุขุมาร, สุขุมาล, สุขุมาล
จึงเป็นคำไวพจน์กัน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์
ตามที่กล่าวไว้ในอภิธานปฎิปปิกากฎีกา (คำ
อธิบายคาถา ๒๕๓) ว่า สุขฺโข กุมารโ สุขุมารโ
(ผู้ละเอียดอ่อนเป็นสุข ชื่อว่า สุขุมาระ) แม้คำ
ว่า สุขุมาลโ, สุขุมาลโ ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า สุขฺโข
กุมารโ สุขุมาลโ หรือ สุขฺโข กุมารโ สุขุมาลโ
เช่นเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ตาม
ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปฎิปปิกากฎีกา (คำ
อธิบาย คาถา ๗๑๖) ว่า โสภณํ กุมารํ กนฺติ
ยสฺสาติ สุขุมารโ (สุขุมาลโ, สุขุมาลโ) (ผู้มี
ความรุ่งโรจน์งดงาม) ตามนัยนี้เป็นฉัฎฐี-
พหุพพีหิสมาสที่มาจาก สุข + กุมาร ศัพท์.

สุขุมาลโ อหํ ภิกฺขเว ปรมสุขุมาลโ อจนฺต-
สุขุมาลโ. มม สุขํ ภิกฺขเว ปีตุ นิเวสเน
โปกฺขรณฺโณ การิตา โหนฺติ. เอกตฺถ สุขํ
ภิกฺขเว อุปลํ วปฺปติ เอกตฺถ ปทุมํ เอกตฺถ
ปฺนฺทุรํ ยาวเทว มมตฺถาย. (อ. ๑/๑๔๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นผู้สุขุมาลชาติ
เป็นผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่ง เป็นผู้สุขุมาล
ชาติอย่างยิ่งยวดได้ทราบว่า พระราชบิดา
รับสั่งให้ชุดสระโบกขรณีไว้เพื่อเราในพระ

ราชินิเวศน์ ได้ทราบว่ พระราชบิดานั้นรับสั่งให้ปลูกอุบล (บัวสาย) ไว้ในสระหนึ่ง ปลูกปทุม (บัวหลวง) ไว้ในสระหนึ่ง ปลูกปณฺทริก (บัวขาว) ไว้ในสระหนึ่ง เพียงเพื่อประโยชน์แก่เรา.

อจฺจนฺตสุขุมาลอติ สตตนิทฺทุกฺโข.

(อ.อ.ฎ. ๒/๑๒๔)

บทว่า **อจฺจนฺตสุขุมาลอ** (ผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่งยวด) คือ ไม่มีความทุกข์ตลอดกาล.

อนฺตมตีตํ อจฺจนฺตํ. สพุพพา สุขุมาลอติ อาห สตตนิทฺทุกฺโขติ. (อ.ฎ. ๒/๑๑๘)

ล่งเลยที่สุด ชื่อว่า อัจฉินตะ (ยิ่งยวด) เป็นผู้สุขุมาลชาติในกาลทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ไม่มีความทุกข์ตลอดกาล[คือมีแต่ความสุขอย่างเดียว].

อจฺจนฺตสุญฺญต (ติ)

[อจฺจนฺต + สุญฺญต]

สุญฺญต = สุญฺญ + ตา, สุญฺญ (สุน คติยํ + ย) = ตฺวจฺฉภาวํ สุนฺติ กจฺฉตีติ สุญฺญํ (ลบ อ ที่ น แปลง ญย เป็น ญ ช้อน ญ), สุญฺญสฺส ภาโว สุญฺญตา.

อันมีสุญญตะเป็นที่สุด, วางโดยส่วนเดียว, วางจากอิตฺตาที่เที่ยง, อัจฉินตสุญญตา.

(ก) อันมีสุญญตะเป็นที่สุด (วิปัสสนาอันเป็นปทฺฐฐานแห่งอรหัตตผล).

ฉฺชาตุโร อยฺหนฺติ ภควา กุลปฺตฺตสฺส ปุพฺพภาค-ปฏิบัติ อกฺเกตฺวา อาทิตฺว อรหตฺตสฺส ปทฺฐ-

จฺนาญฺตํ **อจฺจนฺตสุญฺญตํ** วิปัสสนาลกฺขณเมว อาจิฺกฺขิตุํ อารทฺโร. ยสฺส หิ ปุพฺพภาคปฏิบัติ อปริสฺสุทฺธา โหติ ตสฺส ปจฺมเมว สีสํวรํ อินฺทริเยสฺส คฺคตฺตทฺวารตํ โภชเน มตฺตตฺถญฺจ ชาติริยานุโยคํ สตฺต สทฺธมฺเม จตฺตาริ ฌานานีติ อิมํ ปุพฺพภาคปฏิบัติ อาจิฺกฺขติ. ยสฺส ปเนสฺวา ปริสฺสุทฺธา ตสฺส ตํ อกฺเกตฺวา อรหตฺตสฺส ปทฺฐจฺนาญฺตํ วิปัสสนเมว อาจิฺกฺขติ. กุลปฺตฺตสฺส จ ปุพฺพภาคปฏิบัติ ปริสฺสุทฺธา. ตถา หิ อนเนน สาสนํ วาเจตฺวา ปาสาทรรคเตนฺว อานาปฺนา-จตฺตตฺถฌานํ นิพฺพตฺติตํ ยทสฺส ทฺวานวฺติ-โยชนสฺสํ อจฺจนฺตสฺส ยานกิจํ สาเชสิ สามเณรสีสํปิสฺส ปริภุณฺเ. ตสฺมา ปุพฺพภาค-ปฏิบัติ อกฺเกตฺวา อรหตฺตสฺส ปทฺฐจฺนาญฺตํ **อจฺจนฺตสุญฺญตํ** วิปัสสนาลกฺขณเมวสฺส อาจิฺกฺขิตุํ อารทฺโร. (ม.อ.ฎ. ๔/๒๐๗)

ปาฐะว่า **ฉฺชาตุโร อยํ** (บุรุษนี้มีธาตุ ๒) ความว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแก่กุลบุตร ทรงเริ่มตรัสลักษณะแห่งวิปัสสนาอันมีสุญญตะเป็นที่สุดซึ่งเป็นปทฺฐฐานแห่งพระอรหัตตญาณนั้น ตั้งแต่ต้นทีเดียว เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นของผู้ใดไม่บริสุทธิ์ พระองค์จะตรัสบอกข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นนี้ คือศีล-สังวร ความคุ้มครองทวารในอินทริย์ ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ การประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ สัทธรรม ๗ ฌาน ๔ แก่ผู้นั้นก่อนทีเดียว แต่ข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นของผู้ใดบริสุทธิ์ พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสข้อ

ปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นแก่ผู้นั้น (แต่) ตรีสวีสถานอันเป็นปทัฏฐานแห่งพระอรหันต์นั้น และปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นของ กุลบุตรก็บริสุทธิแล้ว จริงอย่างนั้น กุลบุตรนั้น ครั้นอ่านข่าวสาส์นแล้วก็ขึ้นสู่ปราสาทอัน ประเสริฐทันที ทำจตุตถฌานที่มีอานาปานสติ เป็นอารมณ์ให้บังเกิดแล้ว เมื่อใดจตุตถฌาน ยังกิจคือยานให้สำเร็จแก่เขา ผู้เดินทางมาสิ้น ๑๙๒ โยชน์ เมื่อนั้น แม่สีลของสามเณรก็ บริบูรณ์แก่เขา เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึง มิได้ตรัสขอปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น ทรง เริ่มตรัสลักษณะแห่งวิปัสสนา **อันมีสุญญตะ เป็นที่สุด** ซึ่งเป็นปทัฏฐานแห่งอรหัตตผล เท่านั้นแก่กุลบุตรนั้น.

(ข) อัจฉินฺตสุญฺญตา (อรหัตตผล).

อมนสิกริตฺวา มนุสฺสสญฺญนฺติ อิทฺ คามสญฺญํ น คณฺหาติ. กสฺมา? เอวํ กิรฺสฺส อโหสิ
“มนุสฺสสญฺญา ย คามสญฺญํ นีวตฺเตตฺวา
อรญฺญสญฺญา ย มนุสฺสสญฺญํ ปถวีสญฺญา ย
อรญฺญสญฺญํ อากาसानญฺญา ยตฺนสญฺญา ย
ปถวีสญฺญํ อเปยฺ เวนสญฺญานาสญฺญา ยตฺน-
สญฺญา ย อากิณฺณญฺญา ยตฺนสญฺญํ วิปสฺสนา ย
เวนสญฺญานาสญฺญา ยตฺนสญฺญํ มคฺเคน
วิปสฺสนํ นีวตฺเตตฺวา อนุปฺพุเพน **อจฺจนฺต-
สุญฺญตํ** นาม ทสฺเสสฺสามิตี. ตสฺมา เอวํ เทสํ
อารภี. (ม.อฏฺ. ๔/๑๐๙)

คำว่า อมนสิกริตฺวา มนุสฺสสญฺญํ (ไม่ใส่ใจ ความสำคัญว่ามนุษย์) ได้แก่ ไม่ยึดถือความ สำคัญว่าบ้านในที่นี้ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะทราบว่ ภิกษุนี้จะได้มีความ คิดอย่างนี้ว่า

เราจะเปลี่ยนความสำคัญว่าบ้าน ด้วยความ สำคัญว่ามนุษย์ จะเปลี่ยนความสำคัญว่า มนุษย์ ด้วยความสำคัญว่าป่า จะเปลี่ยนความ สำคัญว่าป่า ด้วยความสำคัญว่าแผ่นดิน จะ เปลี่ยนความสำคัญว่าแผ่นดิน ด้วยความ สำคัญว่าอากาศาณญายตนะ...จะเปลี่ยน ความสำคัญว่าอากาศาณญายตนะ ด้วยความ สำคัญว่าเนวสญฺญานาสญฺญา ยตนะ จะเปลี่ยน ความสำคัญว่าเนวสญฺญานาสญฺญา ยตนะ ด้วยวิปัสสนา จะเปลี่ยนวิปัสสนา ด้วยมรรค แล้วแสดง**อจฺฉินฺตสุญฺญตา** (อรหัตตผล) โดยลำดับ (แห่งมรรค) เพราะเหตุนี้ ท่านจึง เริ่มเทศนาอย่างนี้.

อจฺจนฺตสุญฺญตฺนฺติ “ปรมาณุตฺตรนฺติ วุฑฺฒิ อรหตฺตํ เทเสสฺสามิตี. (ม.ฎี. ๓/๓๒๔)

บทว่า **อจฺจนฺตสุญฺญตํ** (อจฺฉินฺตสุญฺญตะ) คือ เราจักแสดงอรหัตต ผลที่กล่าวว่าเป็นธรรม อันยอดเยี่ยมสูงสุด.

อิมเมว กายนฺติ อิมํ อูปาทิสฺสทรททสฺสนตฺถํ วุฑฺฒิ. อิติ มนุสฺสสญฺญา ย คามสญฺญํ นีวตฺเตตฺวา อเปยฺ มคฺเคน วิปสฺสนํ นีวตฺเตตฺวา อนุปฺพุเพน **อจฺจนฺตสุญฺญตา** นาม ทสฺสีตา โหติ.

(ม.อฏฺ. ๔/๑๑๐)

คำว่า อิมเมว กาย (กายนี้เท่านั้น) นี้ พระพุท ธองค์ ตรัสเพื่อทรงแสดงความกระวนกระวาย แห่งขันธที่ยังเหลืออยู่ ดังนั้น พระพุทธรองค์

จึงทรงเปลี่ยนความสำคัญว่าบ้าน ด้วยความสำคัญว่ามนุษย์...ทรงเปลี่ยนวิปัสสนา ด้วยมรรค แล้วทรงแสดงชื่ออจฺจนฺตสุญฺญาต (อรหัตตผล) โดยลำดับ (แห่งมรรค).

อนุปฺพุเพนาติ มคคปฺปฏิปาฏิยา.

นิจฺจสารถาทีนํ สพุทฺโธ อวตฺตตุตยา อจฺจนฺตเมวสุญฺญาตฺตา อจฺจนฺตสุญฺญาตฺตา. (ม.ฎี. ๓/๓๒๕)

บทว่า **อนุปฺพุเพน** คือ โดยลำดับแห่งมรรค. ชื่อว่า อจฺจนฺตสุญฺญาต เพราะว่างโดยส่วนเดียว เนื่องจากไม่เป็นเหตุแห่งสภาพธรรม มีสาระว่าเที่ยงเป็นต้นโดยประการทั้งปวง.

[คำว่า "เป็นต้น" หมายถึง สาระว่ายั่งยืน (ฐวสฺสละ), สาระว่าเป็นสุข (สุขสฺสละ), สาระว่าเป็นอิตฺตา (อิตฺตสฺสละ) โดยความเที่ยง, ยั่งยืน, คงทน, ไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา]

คำว่า **สุญฺญาต** หมายถึง ความว่าง หรือความว่างเปล่า มีความหมายหลายนัย เช่น

๑. หมายถึง สภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือกล่าวสั้นๆ ว่า สภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา
๒. หมายถึง สภาวะที่ว่างจากกิเลสมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุญฺญาต ได้แก่ นิพพาน
๓. หมายถึง โลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือเพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขั้น ๕ ว่าเป็นอิตฺตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์

๔. หมายถึง ความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมาย หรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญว่าป่า (อรณฺณ-สญฺญา) เป็นอารมณ์ไม่สำคัญถึงบ้าน หรือมนุษย์ก็ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คาม-สญฺญา) และความสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺส-สญฺญา) ในที่นี้หมายถึงสุญฺญาตที่ ๔ และหมายถึงสุญฺญาตวิหารธรรมคือธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยความว่างเปล่าของพระชินาสพทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุญฺญาตผลสมบัติ

ข้อความในอรรถกถาฎีกาดังกล่าวซึ่งเกี่ยวกับอจฺจนฺตสุญฺญาตนี้ มาในสุญฺญาตวรรค (หมวดว่าด้วยสุญฺญาต) จุฬสุญฺญาตสูตร (พระสูตรว่าด้วยสุญฺญาตสูตรเล็ก) ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระอานนท์ว่า ถ้าภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าบ้าน ความสำคัญว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่าอยู่ จิตของภิกษุนั้นก็แล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และโน้มไปในความสำคัญว่าป่าอย่างเดียวนั้นจากนั้นทรงแสดงสุญฺญาตวิหารธรรมที่สูงๆ ขึ้นไปตามลำดับอีก ๗ ขั้น เพื่อระบับความกระวนกระวายที่มีอยู่ในแต่ละความสำคัญ (สํญฺญา) ดังนี้

ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าแผ่นดิน แทนความสำคัญว่าป่า, ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่า ฯลฯ เนวสํญฺญานาสํญฺญายตนะ แทนความสำคัญว่าอาภิกฺขุจฺญายตนะ, ให้ใส่ใจแต่เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित แทนความสำคัญว่าเนวสํญฺญานาสํญฺญายตนะ, ให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ จนจิตหลุดพ้นจาก

กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ก็จะหลุดพ้นจากความกระวนกระวาย ที่มีอยู่ในเจโต-สมาธิ คงมีแต่ความกระวนกระวายที่เนื่องด้วยอายตนะ ๖ ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยกาย เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย ชั่วชีวิตนี้เท่านั้น

ทรงสรุปว่า การที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะ เป็น การก้าวเข้าสู่ความว่าง (สฺสญฺญตา) อย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ยอดเยี่ยมยิ่งนัก ทรงประกาศไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า

ในอดีต ปัจจุบัน และแม้ในอนาคต สมณะหรือ พราหมณ์เหล่าใด เข้าสฺสญฺญตา(สฺสญฺญตผล-สมาบัติ) อันบริสุทธิ์ยอดเยี่ยม สมณะหรือ พราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเข้าสฺสญฺญตาอัน บริสุทธิ์ ยอดเยี่ยมนี้เท่านั้น]

(ค) มีสฺสญฺญตะเป็นที่สุด (อันแสดงถึงอรรถ-ผลเป็นที่สุด).

ภควา อตฺตโน พุทฺธวิสเย จตฺวา เทสํนาย อรหตฺตนิภฺภูมํ คณฺหิ. กุลปฺปโต ปน อตฺตโน ยถูปนิสฺสเยน ติณิ สามณฺณผลานิ ปฏฺวิชฺฌิ ๔เปยฺ อิตฺโต ปุพฺเพ ปนสฺส ขนฺธา ธาตุโย อายตนาณีติ เอวรูปิ อจฺจนฺตสฺสญฺญตํ ติลกฺขณาหตํ ภณฺ กเถนตสฺส เนว กงฺขา น วิมตฺติ ๔เปยฺ (ม.อ.ญ. ๔/๒๑๒)

พระผู้มีพระภาค ทรงดำรงอยู่ในพุทธวิสัยของพระองค์ ทรงถือเอาธรรมชั้นยอดคือพระ อรหัตตด้วยเทศนา ส่วนกุลบุตรแห่งตลอด สามัญญผลทั้ง ๓ ตามอุปนิสัยของตน... ก็ในกาลก่อนแต่นี้ กุลบุตรนั้นเมื่อกล่าวกถา อันประกอบด้วยไตรลักษณ์มีสฺสญฺญตะเป็น

ที่สุดเห็นปานนี้ว่า ชันธ ชาติ อายตนะ จึง ไม่มีความเคลือบแคลง ไม่มีความสงสัย...

อจฺจนฺตสฺสญฺญต (ถ)

[อจฺจนฺต + สฺสญฺญต]

ความบริสุทธิ์โดยส่วนตัว, ความบริสุทธิ์ ล่วงส่วน, ความบริสุทธิ์อันประเสริฐ.

น กปฺปยณฺติ น ปุเรกฺขโรณฺติ

อจฺจนฺตสฺสญฺญตฺติ น เต วทณฺติ

อาทานคณฺถํ คถิตํ วิสฺซช

อาสํ น กุพฺพนฺติ กุหิณฺจิจิ โลเก. (สุตฺตนิ. ๔๐๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

สัตบุรุษทั้งหลายย่อมไม่กำหนด ไม่เชิดชู สัตบุรุษเหล่านั้น ย่อมไม่กล่าวว่าเป็นความ บริสุทธิ์โดยส่วนตัว สลัดกิเลสเครื่อง ร้อยรัดอันเป็นเหตุยึดมั่น ที่ร้อยรัดไว้แล้ว ไม่ก่อความหวังในที่ใดๆในโลก.

อจฺจนฺตสฺสญฺญตฺติ น เต วทณฺติ อจฺจนฺตสฺสญฺญตฺติ

สํสารสฺสญฺญตฺติ อภิริยทิกฺกจฺจ สสฺสทวาทํ น วทณฺติ

น กเถณฺติ น ภณฺนฺติ น ทปฺยณฺติ น โวหรณฺตฺติ

อจฺจนฺตสฺสญฺญตฺติ น เต วทณฺติ. (มหานิ. ๗๕)

บาทคาถาว่า อจฺจนฺตสฺสญฺญตฺติ น เต วทณฺติ

(สัตบุรุษเหล่านั้นไม่กล่าวว่าเป็นความบริสุทธิ์ โดยส่วนตัว) อธิบายว่า สัตบุรุษทั้งหลาย ไม่กล่าว คือ ไม่พูด ไม่บอก ไม่แสดง ไม่ใช่แจ้ง ความบริสุทธิ์โดยส่วนตัว (ความหมดจด สดุดี) คือ ความบริสุทธิ์ในสังสารวัฏ ความ เห็นว่าการทำไม่มีผล ความเห็นว่าเที่ยง รวม

ความว่าสัตบุรุษเหล่านั้น ไม่กล่าวว่าเป็นความ
บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว (แท้จริง).

อจนฺตสุทฺธินฺติ อจนฺตํ ปรมตฺถํ สุทฺธิ.

(มหาน.อฏ.๒๐๓)

บทว่า อจนฺตสุทฺธิ (ความบริสุทธิ์โดยส่วน
เดียว) คือ ความบริสุทธิ์ส่วน ได้แก่ มี
สภาวะอย่างยิ่ง (สภาวะอันประเสริฐ).

[การกำหนดมี ๒ คือ กำหนดด้วยอำนาจ
ตัณหา และกำหนดด้วยอำนาจทิวฏฐิ สัตบุรุษ
เหล่านั้น ละการกำหนดด้วยอำนาจตัณหา
ได้แล้ว สลัดทิ้งการกำหนดด้วยอำนาจทิวฏฐิ
ได้แล้ว จึงไม่กำหนดด้วยอำนาจตัณหา หรือ
ด้วยอำนาจทิวฏฐิ

การเช็ดชู มี ๒ คือ เช็ดชูด้วยอำนาจตัณหา
และเช็ดชูด้วยอำนาจทิวฏฐิ สัตบุรุษเหล่านั้น
ละการเช็ดชูด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัด
ทิ้งการเช็ดชูด้วยอำนาจทิวฏฐิได้แล้ว จึงไม่
เพียวเช็ดชูตัณหาหรือทิวฏฐิไว้ คือ ไม่มีตัณหา
เป็นธงชัย ไม่มีตัณหาเป็นยอดธง ไม่มีตัณหา
เป็นใหญ่ ไม่มีทิวฏฐิเป็นธงชัย ไม่มีทิวฏฐิเป็น
ยอดธง ไม่มีทิวฏฐิเป็นใหญ่ สรุปว่า ไม่ได้ถูก
ตัณหาหรือทิวฏฐิครอบงำเพียวไปอยู่

กิเลสเครื่องร้อยรัด ได้แก่ กิเลสเครื่องร้อยรัด
๔ อย่างอันได้แก่กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือ
อภิชฌา กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือพยาบาท
กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือสัสสัพทปราคาส
และกิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือความถือมั่น
ว่านี่เท่านั้นจริง]

อจนฺตสุทฺธิก (ติ)

[อจนฺตสุทฺธิ + อิก]

ผู้ถือความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว - ล้วงส่วน -
ไม่เปลี่ยนแปลง - แท้จริง - ประเสริฐ.

อุทฺธสฺสา สุทฺธิมนฺตญฺจนนฺตํ สมนฺเตก สมณ-
พราหมณา อุทฺธสฺสาวาหา.

กตเม เต สมณพราหมณา อุทฺธสฺสาวาหา?
เย เต สมณพราหมณา อจนฺตสุทฺธิกา,
สํสาร์สุทฺธิกา, อภิรียทิวฏฐิกา, สสฺสตวาหา อิเม
เต สมณพราหมณา อุทฺธสฺสาวาหา. เต สํสาร์
สุทฺธิ วิสุทฺธิ ปริสุทฺธิ, มุตฺตํ วิมุตฺตํ ปริมุตฺตํ
ญฺจนนฺติ วทนฺติ กถณนฺติ ภณนฺติ ทิปยนฺติ
โวหรนฺตํติ อุทฺธสฺสา สุทฺธิมนฺตญฺจนนฺติ.

(มหาน. ๒๔๔)

บาทคาถาว่า อุทฺธสฺสา สุทฺธิมนฺตญฺจนนฺติ
(กล่าวความบริสุทธิ์ในสังสารข้างหน้า จึงยัง
พราหมณ์บางพวก เป็นผู้กล่าวความบริสุทธิ์
(ความหมดจด) ในสังสารข้างหน้า มีอยู่ สมณ
พราหมณ์พวกไหน เป็นผู้กล่าวความบริสุทธิ์
ในสังสารข้างหน้า

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้ถือ
ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว คือ ถือความ
บริสุทธิ์ในสังสารวัฏ (การเวียนว่ายตายเกิด)
มีความเห็นว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำ มีวาตะ
ว่าเที่ยง สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็น
ผู้กล่าวความบริสุทธิ์ (ความหมดจด) ใน
สังสารวัฏข้างหน้า สมณพราหมณ์เหล่านั้น
พราหมณ์ คือ กล่าว บอก แสดง ชี้แจงความ

บริสุทธิ์คือ ความสะอาด ความหมดจด ความหลุดพ้น ความพ้นไป ความหลุดพ้นไป ในสังสาร เพราะเหตุนี้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวความบริสุทธิ์ในสังสารข้างหน้า จึงยังพัวพันถึงความบริสุทธิ์อยู่.

อจนฺตสุวทิต (ติ)

[อจนฺต + สุวทิต]

อันถูกรู้โดยส่วนเดียว, ปรากฏดีแล้วโดยส่วนเดียว - แท้จริง.

อจนฺตสุวทิตญ (ติ)

[อจนฺตสุวทิต + อตฺถ]

มีสภาพอันถูกรู้โดยส่วนเดียว, มีสภาพปรากฏดีแล้วโดยส่วนเดียว - แท้จริง.

วิทิตฺตฺเจน จ อวิทิตฺตฺเจน จาติ เอตฺถ ปุณฺณชน-
เสกขานํ สุวทิตฺตฺโจปี วีตฺราคสฺส อจนฺต-
สุวทิตฺตฺโจปี วิทิตฺตฺโจว โหติ ทุวินฺนํปิ น
สุวทิตฺตฺโจ อวิทิตฺตฺโจว. (ปฐีส.อญ. ๑/๒๕๑)

ในบทนี้ว่า วิทิตฺตฺเจน จ อวิทิตฺตฺเจน จ (โดยสภาพที่ปรากฏและโดยสภาพที่ไม่ปรากฏ) นี้ความว่า พระเสกขะที่เป็นปุณฺณชนมีสภาพปรากฏดีแล้วก็ดี พระเสกขะปราศจากราคะมีสภาพปรากฏดีโดยส่วนเดียวก็ดี ชื่อว่าเป็นผู้ปรากฏแล้วเทียว, แม้ทั้งสองมีสภาพปรากฏไม่ดี ก็ชื่อว่ามีสภาพปรากฏไม่ดี.

อจนฺตหิตสุขาวห (ติ)

[อจนฺต + หิต + สุข + อา + วห + อ]

อันนำมาซึ่งประโยชน์สุขอย่างแท้จริง, อันนำประโยชน์สุขมาให้โดยส่วนเดียว.

ยเทว ยสฺมา นิปฺปฺริยาयरฺมโมปิ ปฺริยาयर-
มฺโมปิ นิปฺปฺริยายามิสฺมปิ ปฺริยายามิสฺมปิ
ภควโตเยว สนฺตํ, ตสฺมา ตตฺถ อตฺตโน สามิ-
ภาวํ ทสฺเสนโต ตตฺถ จ ยํ เสฏฺฐจฺตรํ อจนฺต-
หิตสุขาวํ ตตฺถเวย เน นิโยเชนโต เอวมาห
ตสฺส เม ตุมฺहे ปุตุตา โอธสา ๒เปฯ โน อามิส-
ทายาทาติ. (อิตฺตฺ.อญ. ๓๐๗)

เพราะเหตุที่ทั้งนิปฺปฺริยาयरฺม (ธรรมที่ตรัสไว้โดยตรง) ทั้งปฺริยาयरฺม (ธรรมที่ตรัสไว้โดยอ้อม) ทั้งนิปฺปฺริยายามิส (อามิสที่ตรัสไว้โดยตรง) ทั้งปฺริยายามิส (อามิสที่ตรัสไว้โดยอ้อม) เป็นของพระผู้มีพระภาคทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงว่า พระองค์ทรงเป็นเจ้าของในธรรมนั้น และในธรรมและอามิสนั้น เมื่อจะทรงประกอบ (ชักชวน) สวากเหล่านั้นไว้เฉพาะในธรรมและอามิสที่ประเสริฐกว่า อันนำประโยชน์สุขมาให้โดยส่วนเดียว จึงตรัสอย่างนี้ว่า ขอเธอทั้งหลายจงเป็นบุตรเป็นโอรสของเราเถิดถาดอย่างนั้นเถิด... อย่าเป็นอามิสทายาทเลย.

อจนฺตหินภาว (ปฺ)

[อจนฺตหิน + ภาว]

ความเป็นธรรมอันเลว - ดำช้าโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง).

นิพฺพินฺทถาติ ตสฺมี ปาปมฺเม อจนฺตหิน-
ภาวโต ลามกฺกฺเจน ปาป ๒เปฯ อปริมาณมฺปิ

กาลํ อนาคตเต ชาตฺชราวมรณนิพฺพตฺตนโต
 อายตี ชาตฺชราวมรณิํ สพฺพหิตสฺสวาทฺสสน-
 สมตฺถนฺตฺอิทฺธา นเณน นานาวิเช อาทินเว
 ตสฺสจ ปฺหาเน อนนฺตฺเส สมมปฺญายา ปสฺสนฺตา
 นิพฺพินฺทถ นิพฺพเพทฺ อปฺชชถ. นิพฺพินฺทฺตา
 จ วิปสฺสนํ วทฺเมตฺวา อริยมคฺคาธิกเมเนน ปาปโต
 วิรชชถ เจว วิมฺจุจถ จ. มคฺเคน วา สมฺจุเจท-
 วิราควเสน วิรชชถ ตโต ผลเนน ปฏฺิปปสฺสทฺริ-
 วิมุตฺติวเสน วิมฺจุจถ. (อิตฺวุตฺ.อญฺ. ๑๔๖)

บทว่า **นิพฺพินฺทถ** ความว่า พวกเธอเห็นโทษ
 มีอย่างต่าง ๆ กัน โดยนัยมีอาทิว่า บาปชื่อว่า
 เป็นบาป เพราะเป็นของดำช้า โดย**ความเป็น**
ธรรมอันเลวส่วนเดียว...ชื่อว่าเหตุให้
 มีชาติ ชรา และมรณะต่อไป เพราะทำให้มี
 ชาติ ชรา และมรณะในอนาคตตลอดกาลนาน
 ไม่มีกำหนด ชื่อว่าสามารถกำจัดประโยชน์
 สุขทั้งหมดได้ และเห็นอนานิสงส์ในการละ
 บาปนั้นด้วยปัญญาชอบ จะเบื่อหน่าย คือ
 ถึงความเบื่อหน่ายในธรรมอันลามกนั้น.

เมื่อเบื่อหน่าย จึงเจริญวิปัสสนา ย่อมหมด
 กำหนดและพ้นไปจากบาป ด้วยการบรรลุ
 อริยมรรค หรือหมดกำหนดด้วยสามารถแห่ง
 ความปราศจากความกำหนดโดยการตัดขาด
 ด้วยมรรค (สมฺจุเจทวิมุตติ) แต่่นั้น ย่อมหลุด
 พ้นด้วยปฏิปัสสทฺริวิมุตติ (พ้นด้วยความ
 สงบ) ด้วยผล (ผลวิมุตติ).

อจฺจนฺตภาว (ป)

[อจฺจนฺต + อภาว]

ความไม่มีโดยส่วนเดียว - อย่างแท้จริง.

สพฺพกมฺมกฺขยํ ปตฺโตติ สพฺเพสํ กมฺมานํ ขยํ
 ปรีโยสานํ **อจฺจนฺตภาวํ** ปตฺโต.

(อิตฺวุตฺ.อญฺ. ๓๕๒)

สองบทว่า **สพฺพกมฺมกฺขยํ ปตฺโต** (ถึงความ
 ล้นกรรมทั้งปวง) ความว่า ถึงความสิ้นไป คือ
 ความสิ้นสุด ได้แก่ **ความไม่มีโดยส่วนเดียว**
 (สิ้นเชิง) แห่งกรรมทั้งมวล.

อจฺจนฺติกตา (ถ)

[อจฺจนฺติก + ตา]

ความเป็นธรรมอันเที่ยงที่สุด - อันมีที่สุด.

ดู สุมุตฺติก (เถร.อญฺ. ๑/๑๔๐)

อจฺจนฺตฺ (นฺตฺ) ปการิตา (ถ)

[อจฺจนฺต + อุปการิตา]

ความเป็นผู้มีอุปการะโดยส่วนเดียว – มาก,
 ความเป็นผู้มีอุปการะอย่างแท้จริง.

นาโถติ โลกปฏฺิสสรฺणे โลกสามี โลกนายโกติ
 วุตฺตํ โหติ. ตถา หิ สพฺพพานตฺถปฺริหาร-
 ปุพฺพพญฺคมา ย นีรวเสสฺสหิตสฺสวาทฺสสน-
 นีรติสยาย ปโยคสมฺปตฺติยา สเทวมนุสฺสสย
 ปชาย **อจฺจนฺตฺปการิตาย** อปริมิตนิรฺุปมป-
 ปภาวคฺคณวิเสสสมฺภวตฺตยา จ สพฺพสตฺตฺตฺตโม
 ภควา อปริมาณาสฺส โลกธาตฺตฺส อปริมาณานํ
 สตฺตานํ เอกปฏฺิสสรฺणे ปตฺติฏฺจา.

(สารตฺถ. ๑/๘)

บทว่า **นาโถ** (พระผู้เป็นนาถะ) คือ พระผู้
 เป็นที่พึ่งของโลก มีคำอธิบายว่า พระผู้
 เป็นเจ้าแห่งโลก คือ ผู้นำแห่งโลก.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคชื่อว่าผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง เพราะ**ความที่พระองค์ทรงมีอุปการะอย่างแท้จริงแก่หมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ด้วย**ปโยคสมบัติอันล้ำเลิศ ซึ่งมีการทรงเลี้ยงเสียซึ่งความฉิบหายทั้งปวง เป็นเบื้องต้น มีการอำนวยประโยชน์สุข มิได้มีส่วนเหลือเป็นเบื้องปลาย และเพราะความที่พระองค์ทรงมีความพร้อมด้วยพระคุณวิเศษอันมีอานุภาพ จะนับประมาณมิได้ อันหาสิ่งเปรียบเทียบมิได้ ทรงเป็นที่พึ่งอันเอก คือเป็นที่ตั้งอาศัยของหมู่สัตว์อันหาประมาณมิได้ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้.

อจนฺตปุรต (ติ)

[อจนฺต + อุปฺรต]

เข้าไปยินดีแล้วโดยส่วนเดียว, ผู้งดเว้นโดยเด็ดขาด (พระอรหันต์).

อุปฺรต = อุป บทหน้า + รมุ ธาตุ (กียาย) + ต ปัจจัย. ลบ ม ที่สุดธาตุ.

อภฺยปรโตติ อภโย หุตฺวา อุปฺรโต, **อจนฺตปุรโต** สดฺตฺปุรโตติ อตฺโต. (ม.อ. ๒/๒๓๘)

บทว่า **อภฺยปรโต** (ไม่มีภัย) ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีภัย เข้าไปยินดีแล้ว อธิบายว่า เข้าไปยินดีแล้วโดยส่วนเดียว คือ เข้าไปยินดีแล้วอย่างมั่นคง[ต่อเนื่อง] (พระอรหันต์).

อจนฺตปุสฺม (ป)

[อจนฺต + อุปฺสฺม]

ความสงบโดยส่วนเดียว, การเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

อุปฺสนฺตฺนฺติ วา อุปฺสโม วุจฺจติ, ตสฺมา อุปฺสนฺตฺสนฺตฺจิตฺตฺสฺสาติ **อจนฺตปุสฺเมน** สนฺตฺจิตฺตฺสฺสาติ อตฺโต. (อุทาน.อ. ๒๔๗)

อีกอย่างหนึ่ง อุปฺสเม ท่านเรียกว่า อุปฺสันทะ เพราะฉะนั้น บทว่า อุปฺสนฺตฺสนฺตฺจิตฺตฺสฺส (ผู้มีจิตเข้าไปสงบระงับ) จึงหมายถึง ผู้มีจิตสงบ ด้วยการเข้าไปสงบอย่างแท้จริง.

อจฺจกมฺ (ติ)

[อติ + กม]

แปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วย สฟฺโพ จ ติ วินาธิการโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจ.๑๙) ว่า สฟฺโพ จ ติ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลป ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน.

เล็กคิ้ว, มีคิ้วสูง (มีคิ้วสูงผิดธรรมดา).

ปริสายมฺปิ เม อฺยเย

อุมฺมิลิตฺวา อุทฺทฺกฺขติ

ตสฺมา **อจฺจกมฺ** ลุทฺทำ

ททฺชาหํ ทกรฺกฺขิโน. (ชา. ๑/๓๘๖)

(พระราชชาตรัสโทษของปุโรหิตพราหมณ์ว่า) ดูกรพระแม่เจ้า แม้ท่ามกลางบริษัท ปุโรหิตพราหมณ์ ก็ลืมตาจ้องมองโยม เหตุฉะนั้น โยมจะให้ปุโรหิตผู้หยาบช้า คล้ายกับ**เล็กคิ้ว** มองดูโยมแก่ผิเสื่อน้ำเสีย.

อฺยเย เอส มํ ปริสฺมชฺเฌ โอลฺเกนฺโตปิ อฺกฺขิโน อุมฺมิลิตฺวา กุทฺโร วีย อุทฺทฺกฺขติ, ตสฺมา เอว

อติภุมมิตวา จิตภมฺ อมณาเปณ อุกุขิตตภมฺกํ
วีย ลุทฺทํ ภยานกํ ตํ อหํ ทกรกขสสฺส ทสฺสามิ.

(ชา.อฏฺ. ๖/๓๒๙)

พระแม่เจ้า ปุโรหิตเกวณฺนี้ เมื่อแลดูข้าพเจ้า
ในท่ามกลางบริษัท ก็ลืมนตาแลดูเหมือนคน
โกรธ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงให้นายพราน
คือนักล่าสัตว์ผู้ทำเป็นเล็กคิ้ว คือยกคิ้วขึ้น
ด้วยความไม่พอใจนั้น แก่ผิเสื้อน้ำ.

อจุจฉณณณณณ (กฺริ/อา)

[อติ + มน (ถมฺเภ, คพฺเพ) จ. + ณฺย + อุ]

ดูหมิ่น - ดูถูก - ดูแคลน,
เหยียดหยาม.

ลบ ณฺ ด้วยสูตร (กจ.๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ
โลปํ (ณฺย=ย) แผลง ย กับพยัญชนะที่สุตธาต
[นฺย]เป็น ณ ด้วยสูตร (กจ.๔๔๔) ว่า ตถา กตฺตริ
จ, ชฺชอน ณฺ (=ณฺย) ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า
ปร เทวภาโว จาเน, แผลง ตี เป็น จ ในเพราะ
พยัญชนะเบื้องหลัง ด้วย สพฺโพ จํ ตี วินาธิ-
การโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์
ที่ตามมาในสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพฺโพ จํ ตี โดย
เว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจาก
สูตร สรา สเร โลปํ ชฺชอน จ เป็น จจ ด้วยสูตร
(กจ.๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน. แผลง อุ เป็น
อีสุ ด้วยสูตร (กจ.๕๐๔) ว่า สพฺพโต อุ อีสุ.
สำเร็จรูปเป็น อจุจฉณณณณณ เพื่อรักษาภ
ของคาถา ช คณะ (๑๒๑) จึงย้ายตำแหน่ง
นิคคหิตไปไว้ที่ สุ เป็นรูปว่า อจุจฉณณณณณ.

การยนฺตา นครานิ

อคาเร จ ทิสฺมปติ

วิวิธเ จาปิ ปาสาเท น มํ เต อจุจฉณณณณณ.

ยเถว มํ เต ปุเชสฺสุ ตเถว ตฺวปี ปุชฺย.

(ชา.๑/๒๔๓)

(ภัททสาละจอมเทพตรัสว่า)

ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ พระราชา
พระองค์ก่อนๆ เมื่อจะทรงสร้างพระนครก็ดี
อาคารและปราสาทชนิดต่างๆ ก็ดี ก็มีได้
ทรงดูหมิ่นข้าพระองค์เลย พระราชาเหล่านั้น
บูชาข้าพระองค์แล้วฉันทิด แม่พระองค์ก็จง
บูชาข้าพระองค์ฉันทิดนั้นเกิด.

[คาถานี้เป็นวิปุลาวัตตคาถา ประเภทปฐม-
สการปัญจมการวิปูลา คือ วิปูลาคาถาที่มี
ส คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ม
คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๕, บาทที่ ๓ เป็น
ย คณะ ส่วนบาทที่ ๒, ๔, ๖ เป็น ช คณะ
กล่าวคือนายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ส,
ช, ย, ช, ม, ช ด้วยเหตุดังกล่าว เพื่อรักษา
คณะฉันท์ ในบาทที่ ๔ (ช คณะ ๑ ๒ ๑)
จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิตที่ ฌี ไปไว้ที่ สุ
(=อจุจฉณณณณณ) ดังที่สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร
๑๖๘) กล่าวว่า จานนฺตรคฺติ นิคฺคหิตสฺส
(ในกรณีต้องการจะรักษาภวบังคับของคาถา
ให้ย้ายตำแหน่งของนิคคหิตได้ คือ ย้าย
ตำแหน่งนิคคหิตจากฐานเดิม ไปอยู่ตำแหน่ง
อื่น) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น เต ตํ อสฺเส อยาจิสฺสุ
(พวกพราหมณ์เหล่านั้นได้ทูลขอม้ากะพระ
เวสสันดรนั้น) ยถาภูตํ วิปสฺสิสฺสุ (ได้เห็นแจ้ง
ตามความเป็นจริง)]

อจฺจย (ป)

[อติ + อี + อ (ส.อติยย)]

อจฺจย = อติ + อี (คติมิหิ) + อ = อติ + อโย
แปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตรว่า สพุโพ จ ตี (กจ.๑๙)
ซ็อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร
เทวภาโว จาเน, พฤทธิ อี ธาตุเป็น เอ ด้วย
สูตร (กจ.๔๘๕) ว่า อยมฺเณสุ จ, แปลง [เอ ที่
พฤทธิมานัน]เป็น อย.

(๑) ล่องไป, ผ่านพ้นไป, ดำเนินไป.

(ก) ล่องไป (เกี่ยวกับเวลา) ล่วงเวลา.

เตน โข ปน สมเยน ภควา สุตตาหิ เอก-
ปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โหติ วิมุตติสุขปฏิสเวทึ.
อถ โข ภควา ตสฺส สุตตาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหา
สมาธิมา วุฏฺฐหิตวา รตฺติยา ปจฺม ยามํ ปฏิจ-
สมฺบุปาทำ อณุโลมํ สาธุกํ มนฺสากาสึ. รตฺติยา
มชฺฌิมํ ยามํ ปฏิจสมฺบุปาทำ ปฏิโลมํ สาธุกํ
มนฺสากาสึ. รตฺติยา ปจฺจิมํ ยามํ ปฏิจสมฺบุ-
ปาทำ อณุโลมปฏิโลมํ สาธุกํ มนฺสากาสึ.

(วิ. ๓/๓, อุทาน. ๗๘)

ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ประทับโดย
บัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขตลอด ๗ วัน
ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้น
โดยกาลล่วงไปแห่งสัตตาหะ (๗ วัน) นั้น
ทรงพิจารณาปฏิจสมฺบุปาทำ โดยอนุโลมนัย
ตลอดปฐมยามแห่งราตรี โดยปฏิโลมนัย
ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี โดยอนุโลมนัย
และปฏิโลมนัยตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี.

ตสฺส สุตตาหสฺส อจฺจเยนาติ ปลฺลงฺก-
สุตตาหสฺส อปคฺคเมน. (สารตถ. ๓/๑๔๓)

ปาฐะว่า ตสฺส สุตตาหสฺส อจฺจเยน (โดยกาล
ล่วงไปแห่งสัตตาหะนั้น) ความว่า โดยกาลสิ้น
สุดแห่งสัตตาหะ (๗ วัน) คือ การประทับนั่ง
โดยบัลลังก์.

[บทว่า สุตตาหิ (ตลอด ๗ วัน) เป็นบทที่ลง
หุติยาวิภัติในอจฺจยัตถะ (การประกอบ
อย่างต่อเนื่อง) เพราะพระผู้มีพระภาค ได้
ประทับอยู่ด้วยสุขอันเกิดจากผลสมบัติ
อย่างต่อเนื่อง (ติดต่อกัน) ตลอด ๗ วัน

ปาฐะว่า เอกปลฺลงฺเกน (ด้วยบัลลังก์เดียว)
คือพระผู้มีพระภาคประทับนั่งด้วยบัลลังก์
เดียวตามที่คู่ไว้ (นั่งขัดสมาธิ) ไม่เสด็จลุกขึ้น
แม้ครั้งเดียว ตั้งแต่ประทับนั่ง ณ วชิรอาสน์
(อาสนะที่มั่นคงตั้งเพชร) ก่อนตรัสรู้

เอกปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โดยมากนิยมแปล
ว่า "นั่งคู่บัลลังก์" ซึ่งหมายถึงการนั่งพับขา
เข้าหากันทั้ง ๒ ข้าง เรียกว่าท่านั่งแบบคู่บัลลังก์
หรือนั่งขัดสมาธิ (full lotus position) คือ
วิธีนั่งคู่เข้าทั้งสองข้างให้แนบลงที่พื้น แล้ว
เอวขาไขว้กันทับฝ่าเท้า ท่านั่งแบบนี้นิยมมาก
ในอินเดีย แต่คนในท้องถิ่นอื่นมักนั่งท่านี้นี้ได้
ไม่นาน เพราะสภาวะปวดส่งผลให้เมื่อยทรมาน
กล้า (คำว่า นั่งขัดสมาธิ อ่านว่า นั่งขัดสะหมาด
ตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.
๒๕๕๒ หน้า ๕๗๐ ไม่อ่านว่า นั่งขัดสมา-หิ
ซึ่งหมายถึงนั่งเพื่อให้เกิดสมาธิ)

ในปาฐะว่า **วิมุตติสุขปฏิสัเวท** (เสวยวิมุตติสุข) นี้ หมายถึงผลวิมุตติกล่าวคือปฏิบัติสัทธิวิมุตติของพระผู้มีพระภาคในวิมุตติ ๕ คือ ตทังคิวิมุตติ (พ้นชั่วขณะ) วิกัมภณวิมุตติ (พ้นโดยข่มนิวรณ์ไว้) สมุจเฉทวิมุตติ (พ้นด้วยการตัดขาดด้วยโลกุตตรมรรค) ปฏิบัติสัทธิวิมุตติ (พ้นด้วยความสงบด้วยโลกุตตรผล) นิสสรณวิมุตติ (พ้นด้วยการสลัดออกจากสังขารหมายถึงพระนิพพาน)

วิมุตติสุข มีความหมาย ๒ ประการ คือสุขที่เกิดจากความหลุดพ้น = วิมุตติยา ชาตํ สุขํ วิมุตติสุขํ (มัชฌิมาเลปิปัญจมีตปปริสสมาส ลบชาติ ศัพท์กลางสมาส), สุขที่ประกอบกับจิตที่หลุดพ้นแล้ว=วิมุตติยา สมปยุตตํ สุขํ วิมุตติสุขํ (มัชฌิมาเลปิตติยาตปปริสสมาส ลบสมปยุตต ศัพท์กลางสมาส)

คำว่า **รตติยา** ตามหลักภาษาสัมพันธ์เป็นอวयวสัมพันธ์ คือ เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วนหนึ่ง เพราะราตรีหนึ่งมี ๓ ยาม

ปฐมยามคือเวลาตั้งแต่ ๑๘.๐๐-๒๒.๐๐ น.,
มัชฌิมยามคือเวลาตั้งแต่ ๒๒.๐๐-๒.๐๐ น.,
ปัจฉิมยามคือเวลาตั้งแต่ ๒.๐๐-๖.๐๐ น]

โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย ยํ กทาจิ กรหจิ
ทิมสฺส อทฺธโน อจฺยเณน อยํ โลกํ สํวฏฺฐติ,
สํวฏฺฐมาเน โลเก, เยภฺยเณน สตุตา อาภสฺสร-
สํวตฺตนิกา โหนติ, เต ตตฺถ โหนติ มโนมยา
ปีติภฺษา สยฺภา อนตฺถลิภฺจรา สุภฺจายโน,
จิรํ ทิมมทฺธานํ ติฏฺฐนฺติ. (ที. ๑/๑๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่งเมื่อกาลเวลาล่วงไป (ล่วงไปนานๆ) โลก (โอกาสโลก) นี้พินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศ เหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดที่อาภัสสรพรหมโลก (เกิดเป็นพรหมชั้น อาภัสสรภูมิ[ภูมิหนึ่งในชั้นหุตติยฉานภูมิ]) สัตว์ (พรหม) เหล่านั้นในอาภัสสรภูมินั้น นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา (เพราะเป็นผู้เกิดด้วยอำนาจแห่งหุตติยฉานจิต) มีปิตีเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากร่างกาย (มีแสงสว่างออกจากร่างกาย) เทียวสัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน.

อจฺยเณนาติ อติภฺกเมเน. (ที.อฏฺ. ๑/๑๐๑)

บทว่า **อจฺยเณน** คือ ล่วงไป (ผ่านพ้นไป).

ทิมสฺส กาลสฺส อติภฺกเมนาติ วิวฏฺฐ-
วิวฏฺฐจฺจายโน อปคเมเน. (ที.ฎิ. ๑/๑๕๔)

ปาฐะว่า **ทิมสฺส กาลสฺส อติภฺกเมเน** (โดยกาลเวลาอันยาวไกลผ่านไป) คือ โดยกาลล่วงไป (สิ้นสุด) แห่งวิวฏฺฐกัป (กาลเวลาที่โลกกำลังก่อตัวขึ้น) และวิวฏฺฐจฺจายกัป (กาลเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว).

[สีลขันธวรรคอกนิณวฏฺฐิกา (๑/๕๐๖) อธิบายว่า สัตว์ในที่นี้มีความหมายว่า ชน โดยหมายเอาบุคคลในสุคติภูมิเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับสัตว์ในอบายภูมิ

เยภฺยเณน เป็นเยภฺยยนัย (นัยที่กล่าวถึงส่วนมาก) เพราะแสดงให้เห็นทราบว่า โดยส่วนมากจะเกิดในชั้นอาภัสสรภูมิ แต่ก็ยังมีบ้างที่เกิด

ในชั้นรูปาวจรภูมิ ที่สูงกว่าอาภัสสรภูมินั้น หรือในรูปาวจรภูมิตั้งเป็นโลกธาตุอื่นจาก อาภัสสรภูมินั้น ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายว่า เยภุญเยนาคิ เย อุปริพฺรหฺมโลเกสุ วา อรูปโส วา นิพฺพตฺตุนฺติ ตทวเสเส สนฺธาย วุตฺตํ. การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เหมือนกับ คำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) คำนี้มักใช้เรียกพรานที่อยู่ในป่าเสมอ.

จิรํ ติมฺ (นานแสนนาน) หมายถึง การดำรงชีวิตอยู่ตลอด ๘ มหากัปเป็นอย่างสูง

[๑ มหากัป = ๔ อสงไขย] คำว่า เป็นอย่างสูง คือในชั้นอาภัสสรภูมิตั้งนั้นที่สามารถดำรงอยู่ตลอด ๘ มหากัป ส่วนชั้นปริตตภาภูมิ ดำรงอยู่ได้ ๒ มหากัป, อัปฺปมาณาภูมิดำรงอยู่ได้ ๔ มหากัป (พระไตรปิฎกนิสสยะ ๑/๙๗)

(ข) ล่วงลับไป (เกี่ยวกับความตาย).

ยถา โข ปนํนํนํ เอตฺรหิ ภิกฺขุ อญฺญมณฺณํ อาวุโสวาทนํ สมุทาจฺรณฺติ, น โข มมจฺเจยน เหวํ สมุทาจฺรณฺตพฺพํ. เถรตฺเรน อาณนฺท ภิกฺขุ นานวทโร ภิกฺขุ นามนํ วา โคตฺเตน วา อาวุโสวาทนํ วา สมุทาจฺรณฺตพฺพํ. นวทฺเรณ ภิกฺขุ นานวทโร ภิกฺขุ ภาณเตติ วา อายสฺมาติ วา สมุทาจฺรณฺตพฺพํ. (ที. ๒/๒๑๖)

ดูก่อนอานนท เมื่อเราล่วงลับไป พวกภิกษุไม่ควรเรียกกันเหมือนที่ยังเรียกกันและกัน ด้วยคำว่า อาวุโส ในบัดนี้ ดูก่อนอานนท ภิกษุผู้แก่กว่า พึงเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่า โดยชื่อหรือโคตร หรือโดยคำว่า อาวุโส ภิกษุผู้

อ่อนกว่าพึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า ภาณเต (ท่านผู้เจริญ) หรือ อายสฺมา (ผู้มีอายุ).

[ภาษาบาลีเป็นภาษาเก่าที่มีไวยากรณ์กำกับ และมีแบบแผนตามกฎไวยากรณ์เหมือน สันสกฤต คำบาลีโดยทั่วไปจึงมีความหมาย และวิธีใช้คำ (usage) คงเดิมเป็นส่วนใหญ่ แต่มีข้อยกเว้นในบางที่ เช่นคำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ, สหาย) เป็นคำที่ทักทายทั่วไปของผู้ที่แก่กว่าและอ่อนกว่าใช้ทักทายกันและกัน เพื่อแสดงความเป็นกันเอง ในก่อนสมัยพุทธกาล แต่เมื่อถึงสมัยพุทธกาล พุทธองค์ได้ตรัสห้ามบัญญัติห้ามไม่ให้ทักทายพระองค์อย่าง ผู้เสมอกันด้วยคำนี้ ต่อมาก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงบัญญัติห้ามภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่าทักทายภิกษุผู้แก่กว่า ด้วยคำนี้ ภายหลังพุทธกาลเป็นต้นมา คำนี้จึงเปลี่ยนเป็นคำทักทายของภิกษุผู้แก่กว่าใช้ทักทายภิกษุผู้อ่อนกว่า.

อนึ่ง คำว่า อายสฺมา (ผู้มีอายุ) จัดว่าเป็นคำสุภาพที่ภิกษุใช้สื่อสารกัน ในบางแห่งภิกษุก็ใช้ อายสฺมา ในเวลาพูดกับฆราวาสได้เช่นเดียวกัน แต่ฆราวาสมักเรียกภิกษุว่า ออญย (พระคุณเจ้า) ไม่ใช่เป็น อายสฺมา]

โย โว อาณนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปณฺณตฺโต, โส โว มมจฺเจยน สตฺถา.

(ที. ๒/๑๒๗)

ดูก่อนอานนท ธรรมและวินัยใดที่เรา (ตถาคต) แสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัยนั้น เมื่อเราล่วงลับไป จะเป็นศาสดาของ

พวกเธอ[ธรรมและวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอเมื่อเราล่วงลับไป)

[พระพุทธดำรัสนี้ แสดงความสำคัญแห่งคำสอนของพุทธองค์ไว้เทียบเท่าพระองค์เอง จึงทำให้ชาวพุทธตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงปัจจุบันเคารพนับถือพระไตรปิฎก ไม่กล้ากล่าวจ้วงจาบพระไตรปิฎกด้วยประการใดใด ถ้าสงสัยข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในพระไตรปิฎก ก็ไม่ด่วนสรุปความเห็นของตนเป็นหลัก เพราะความเห็นส่วนตัวอาจผิดพลาดได้ แต่มักค้นคว้าหาคำตอบ ได้ตามผู้รู้จนเข้าใจกระจ่าง หรือพากเพียรปฏิบัติธรรมจนเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง ข้อนี้จัดเป็นศรัทธาที่เกิดร่วมกับปัญญา ไม่ใช่ความเชื่ออย่างงมงาย]

(๒) การล่วงละเมิดพระบัญญัติ (การออกนอกแบบอย่าง), ความผิด (โทษ).

(ก) ความผิด (โทษ).

อด โข สา อิตถิ “อจฺจริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ พฺหุ เม มนุสฺสา สเตนปิ สหสฺเสนปิ ปหิณฺหนติ. อยํ ปน สมโณ มยา สามํ ยาจิยมาโน น อจฺจติ มณฺเจว ปฏฺิจฺฉิตฺตุํ สพฺพญฺจ สาปเตยฺยนฺติ สาธุกํ นินฺวาเสตวา อายุสฺมโต อนฺรุทฺทสฺส ปาเทสุ สิริสา นิปตติวา อายุสฺมนฺโต อนฺรุทฺธํ เอตทโวจ “อจฺจโย มํ (โน) ภนฺเต อจฺจมา ยถาพาลํ ยถามุพฺพํ ยถากุสฺลํ ยาหํ เอวมากาสี. ตสฺสา เม ภนฺเต อโยโย อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏฺิจฺคณฺหาตุ อายุสฺสํ สํวรายาติ. (วิ. ๒/๓๐, ที. ๑/๘๐)

ลำดับนั้นแล หมึงนั้นคิดว่า น่าอัศจรรย์หนอไม่เคยมี คนเป็นมาก สงฆ์ภิกษุมาให้เรา ๑๐๐

กหาปณะบ้าง ๑,๐๐๐ กหาปณะบ้าง แต่พระสมณะรูปนี้เราอ่อนน้อมเอง ก็ยังไม่ปรารถนาที่จะรับตัวเรา และสมบัติทั้งปวง จึงนุ่งผ้า แล้วน้อมศีรษะลง แทบเท้าท่านพระอนรุทระ ขอบมาว่า ท่านผู้เจริญ ดิฉันได้ทำความผิด (โทษ) เพราะความโง่เขลาเบาปัญญาที่ได้ทำอย่างนี้ขอพระคุณเจ้าจงรับความผิด โดยความเป็นความผิด (จงให้อภัยโทษ) แก่ดิฉัน เพื่อความสำรวมต่อไปเถิด.

อจฺจโยติ อปฺราโธ. (วิ.อญ. ๓/๑๖, ที.อญ. ๑/๒๑๑)

บทว่า อจฺจโย คือ ความผิด (โทษ).

[อจฺจโย แปลตามรูปศัพท์ว่า การล่วงละเมิด หรือการล่วงเกิน ซึ่งมีความหมายกว้าง แต่ในที่นี้พระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำจำกัดความว่า อปฺราโธ ซึ่งหมายถึงการล่วงละเมิดวัฒนธรรมที่สัตบุรุษบัญญัติไว้ หรือธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความล่วงละเมิด ดังที่คัมภีร์ฎีกาได้อธิบายว่า

อจฺจยนํ สารุมฺมริยาทํ มหฺมุติวาทา วิติกุมฺมนํ อจฺจโยติ อาห อปฺราโธติ. อจฺเจติ อติกุมฺมตี เอเตนาตี วา อจฺจโย, วิติกุมฺมสฺส ปวตฺตทนโก อกุสฺสธมฺโม. (ที.ฎี. ๑/๒๘๔)

การล่วงละเมิด คือ ย่ำยีล่วงเกินวัฒนธรรมของคนดี เรียกว่า อจฺจยะ เพราะเหตุฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อปฺราโธ, อีกนัยหนึ่ง ธรรมเป็นเหตุให้เกิดการล่วงละเมิด เรียกว่า อจฺจยะ (หมายถึงโทษหรือความผิด โดยองค์ธรรมได้แก่) อกุสฺสธรรมที่ก่อให้เกิดการล่วงละเมิด)]

ปสาทสุสามาติ อายาจิสุสาม. เอตทโวจาติ
อปปติรูป มยา กตํ, ภควา ปน มหนตปิ อकुณเ
อจินฺเตตฺวา มยหํ อจฺจยํ ปฏิคุณฺหิสฺสตีติ
มณฺณมาโน เอตํ อจฺจโย มํ ภนฺเตติอาทิวจโน
อโวจ. ตตฺถ ฌายปฺปฏิปตฺตี อติจฺจเอติ ปวตฺตตีติ
อจฺจโย, อปฺราโร. (สารตฺถ. ๓/๓๘๙)

บทว่า ปสาทสุสาม แปลว่า จักทูลขอ.
ปาฐะว่า เอตทโวจ (ได้กราบทูลคำนี้) ความ
ว่า เจ้าวัชระลิจจวีดำริว่า เราทำกรรมอันไม่
เหมาะสม ถึงพระผู้มีพระภาคไม่ทรงคำนึง
โทษแม้จะใหญ่หลวง จักทรงรับโทษของเรา
จึงได้กราบทูลว่า อจฺจโย มํ ภนฺเต (พระพุทธ
เจ้าข้า ความผิด ได้ครอบงำหม่อมฉันแล้ว)
เป็นต้นนี้.

ในพระบาลีนั้น ชื่อว่า อจฺจย เพราะอรรถว่า
ล่วงข้อประพฤติเพื่อบรรลुพระนิพพาน คือ
ความผิด (โทษ) (แสดงรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุ-
สาธนะ).

(ข) ความผิด, ความละเมิด, โทษ (อาบัติ).

ถุลลจฺจนฺติ ยํ วุตฺตํ ตํ สุโณหิ ยถาตถํ
เอกสฺส มฺเญ โย เทเสติ โย จ ตํ ปฏิคุณฺหติ
อจฺจโย เตน สโม นตฺถิ เตนตํ อิติ วุจฺจติ.
(วิ. ๕/๒๖๑)

เธอจงฟังอาบัติที่เราเรียกว่าถุลลัจจัย ตาม
ลำดับ ภิกษุใดแสดงในที่ใกล้ภิกษุรูปเดียว
และภิกษุรูปใดรับโทษนั้น โทษ (ความละ
เมิด) เสมอด้วยโทษถุลลัจจัยนั้นไม่มี เหตุนั้น
เราจึงเรียกความละเมิดนั้นว่าถุลลัจจัย.

[พระคานานี้อยู่ในปาราชิกาภิอาบัติ (ว่า
ด้วยอาบัติปาราชิกเป็นต้น) แสดงเรื่องที่
พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายคำว่าปาราชิก
สังฆาทิเสส อนียต ถุลลัจจัย นิสสัคคีย์
ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต เสวียะ
อาบัติและอนาบัติให้ท่านพระอุบาลีฟัง

มูล ศัพทมีอรรถ ๕ อย่าง คือ ภา (ดาวมุละ)
สันติกะ (ที่ใกล้), มุลมุละ (โคนต้นไม้เป็นต้น),
เหตุ (เหตุมีโลภะเป็นต้น), ปาภตะ (ทรัพย์
ต้นทุน) ฐาน.๘๕๑]

(๓) กรรมคือการล่วงเกิน = โทษ, การทำโดย ผลุนผลันมิได้พิจารณา.

อจฺจโย เจ น วิชฺเชถ

โน จิธาปคตํ ลียา

เวราณี น จ สมฺเมยฺยุ

เกนีธ กุสโล ลียา. (ส. ๑/๒๓)

(เทวดากล่าวในสำนักพระผู้มีพระภาคว่า)
หากในโลกนี้ โทษไม่พึงมี ความผิดไม่พึงมี
และเวรทั้งหลายไม่พึงสงบ บุคคลในโลกนี้จะ
พึงเป็นผู้ฉลาดได้อย่างไร.

อจฺจโย เจ น วิชฺเชถาติ สเจ อจฺจายิกกมฺมํ
น ภเวยฺย. (ส.อ.ญ. ๑/๖๓)

บาทคานาว่า อจฺจโย เจ น วิชฺเชถ (หากโทษ
ไม่พึงมี) ความว่า ถ้ากรรมคือการล่วงเกิน
(ล่วงละเมิด) ไม่พึงมีไซ้.

อจฺจายิกกมฺมณฺติ สหสา อนุปฺปาเรตฺวา กิริยา.
(ส.ญ. ๑/๑๐๘)

บทว่า อจฺยายิกกมฺมํ (กรรมคือการล่วงเกิน) ได้แก่ การกระทำโดยผลุนผลันมิได้พิจารณา (ให้รอบคอบ).

[บทกิริยาว่า สียา ในคาถานี้ เป็นบทอาขยาต ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัติติ ลบ อ ของ อส ธาตุ และแปลง เอยฺย เป็น อียา ไม่ใช่บท นิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อตฺถิ (มีอยู่) ดังนั้น อรรถกถาจึงอธิบายว่า น ภเวยฺย (ไม่พึงมี)]

อจฺยทาน (น)

[อจฺย + ทาน]

การให้โดยกาลที่ล่วงไป (แห่งตน), การให้ที่ ผู้ตายสั่งไว้ (มอบมรดก), อจฺยทาน.

ภิกฺขุณี เจ ภิกฺขเว กาลํ กโรตฺติอาทิสฺส อํ ปาพิ-
มุตฺตกวินิจฺฉโย สเจ หิ ปญฺจสุ สหฺมมิกฺเกสุ โย
โกจิ กาลํ กโรนฺโต มมจฺเยน มยฺหํ ปริกฺขารो
อุปฺชฌายสฺส โหตุ, อาจริยสฺส โหตุ, สทฺธิ-
วิหาริกสฺส โหตุ, อนฺเตवासิกสฺส โหตุ, มาตุ
โหตุ, ปิตุ โหตุ, อญฺญสฺส วา ยสฺส กสฺสจิ โหตุติ
วทติ เตสํ น โหติ, สงฺฆสฺสเวว โหติ. น หิ
ปญฺจนํ สหฺมมิกานํ อจฺยทานํ รุหติ, คีหิ น
ปน รุหติ. ภิกฺขุ หิ ภิกฺขุณีวิหारे กาลํ กโรติ,
ตสฺส ปริกฺขารो ภิกฺขุณฺเวยว โหติ. ภิกฺขุณี ภิกฺขุ-
วิหारे กาลํ กโรติ, ตสฺสา ปริกฺขารो ภิกฺขุณฺเวย-
ว โหติ. (วิ.อฎ. ๔/๑๓๐)

ในปาฐะว่า ภิกฺขุณี เจ ภิกฺขเว กาลํ กโรนฺติ
เป็นอาทิ มีวินิจฉยนอกพระบาลี ดังนี้:-

ก็ถ้าในสหธรรมิก ๕ ผู้ใดผู้หนึ่ง เมื่อจะตาย
สั่งว่า โดยสมัยที่ข้าพเจ้าตายไป บริหารของ
ข้าพเจ้าจงเป็นของพระอุปัชฌาย์กัฏฐิ จงเป็น
ของพระอาจารย์กัฏฐิ จงเป็นของสัทธวิหาริก
กัฏฐิ จงเป็นของอันเตवासิกกัฏฐิ จงเป็นของ
โยมมารดา กัฏฐิ จงเป็นของโยมบิดา กัฏฐิ จง
เป็นของใครๆ อื่นกัฏฐิ บริหารนั้นไม่เป็นของ
ชนเหล่านั้น คงเป็นของสงฆ์เท่านั้น เพราะ
การให้โดยกาลที่ล่วงไป (แห่งตน) ของ
สหธรรมิกทั้ง ๕ ย่อมใช้อ้างไม่ได้ แต่ของ
พวกคฤหัสถ์ใช้อ้างได้. ก็ภิกษุมรณภาพใน
สำนักของภิกษุณี บริหารของเธอย่อมเป็น
ของภิกษุทั้งหลายเท่านั้น. ภิกษุณีมรณภาพ
ในสำนักของภิกษุ บริหารของเธอ ย่อมเป็น
ของภิกษุทั้งหลายเท่านั้น.

[สหธรรมิก ในที่นี้ หมายถึง สหธรรมิก ๕ คือ
ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร สามเณรี และสิกขมานา
มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ธรรมํ จรณฺติตฺติ สหธรรมิกา
(ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน ชื่อว่า สหธรรมิก) ลง
อีก ปัจจัยท้าย สหธรรม ในอรรถว่า ประพฤติ
สหธรรมิก ๕ เหล่านี้จัดเป็นนักบวชในพระ
พุทธศาสนา ส่วนอุบาสกและอุบาสิกา จัดเป็น
คฤหัสถ์คือผู้ครองเรือน เป็นผู้บริโศกคาม
โดยปกติ ไม่ใช่ผู้มุ่งประพฤติธรรมเพื่อความ
พ้นทุกข์เป็นหลัก

บางแห่ง สหธรรมิก หมายถึงสิกขาบท ดังปาฐะ
ว่า ปญฺหิ สหฺมมิกเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา, เตสํ วา
สนฺตกตฺตา สหฺมมิกนฺติ ลทฺธนาเมน พุทฺธ-
ปณฺณตฺเตน สิกฺขาปเทน วุจฺจมาโนติ อตฺถโก

(ความหมายคือ เมื่อถูกตักเตือนด้วยสิกขาบทอันพระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติไว้ ซึ่งได้ชื่อว่า สหธรรมิก เพราะเป็นสิ่งที่สหธรรมิก ๕ พึงประพฤติ หรือเพราะเป็นของสหธรรมิก ๕ เหล่านั้น])

คำว่า กาลํ โกรนฺโต, กาลํ กรฺโต, กาล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "ความตาย" คำนี้ จึงแปลตามศัพท์ว่า "เมื่อจะตาย, มรณภาพ" คัมภีร์อภิธานปิทีปิกา (คถา ๔๐๔) ได้แสดงคำไวพจน์ของความตายไว้ดังนี้ว่า

มรณํ กาลกิริยา

ปลโย มจฺจุ อจฺโย

นิรฺโนนฺตฺติยํ นาโส

กาโลนฺโต จวณํ ภเว.

ความตาย ๑๐ ศัพท์ = มรณ, กาลกิริยา, ปลย, มจฺจุ, อจฺย, นิรฺน เป็นไปในลิงค์ที่มีไชยิตถิลิงค์ [บุลงลิงค์และนบุลงสกลิงค์] นาส, กาล, อนฺต, จวณ]

อจฺยณฺติ (กริ/อา)

[อติ + อี (คติมฺหิ) + อ + อนฺติ]

ย่อมผ่านพ้นไป - ล่วงเลยไป.

แปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตร (ภจ. ๑๙) ว่า สฟฺโพอจํ ตี, ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (ภจ. ๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน, พฤทธิ อี ธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (ภจ. ๔๔๕) ว่า อยเมสุ จ. พฤทธิ เอ เป็น อย ด้วยสูตร (ภจ. ๕๑๔) ว่า เอ อย.

อจฺยณฺติ อโหฺรตฺตา

ชีวิตํ อฺปรชฺชติ

อายุ ชียติ มจฺจานํ

กุนฺนทีนํว โอทกํ. (เถร. ๒๕๐)

(พระเรขัญญิกานิเถระเมื่อจะเตือนน้องชายได้กล่าวว่า)

วันคืนย่อมผ่านพ้นไป ชีวิตย่อมดับไป อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยสิ้นไป ฉะนั้น.

อจฺยณฺตฺติ อติกุภมฺนฺติ, ลหุํ ลหุํ อปคจฺณตฺติ อตฺโต. (เถร. อญ. ๑/๓๓๘)

บทว่า อจฺยณฺติ (ผ่านพ้นไป) คือ ก้าวล่วงไปอธิบายว่า ผ่านไปอย่างรวดเร็ว.

[อโหฺรตฺตา = อหฺมจฺ รตฺติ จ อโหฺรตฺตํ, อโหฺรตฺตาว่า (กลางวันและกลางคืน มีรูปว่า อโหฺรตฺตํ หรือ อโหฺรตฺตา) อห ศัพท์จัดเข้าในมโนคณะ จึงแปลง อ ของ ห เป็น โอ ด้วยสูตร (ภจ. ๑๘๓) ว่า เอเตสโม โลเป, แปลง อี ของ รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตร (ภจ. ๓๓๗) ว่า ภาวจิ สมาสนตคตฺตานมการนโต. หรือลง อ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๕) ว่า ทีฆาโหฺสเสกเทเสหิ จ รตฺยา]

อจฺยปฏิกุคฺคณ (น)

[อจฺย + ปฏิกุคฺคณ]

การรับขมาโทษ, การรับอภัยโทษ.

อจฺยโยติกุภเม โทเส. (ขาน. คถา ๑๑๑๗)

อจฺย ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ อติกกมะ (การละเมิด) โทสะ (โทษ)

อาจารย์โยติ ตูว์ อมเหหิ พุยตุตตโร ตสฺมา โน อาจารย์โย โหติ อปิจ ทสฺนํ ราชรมฺมานํ กถิตตฺตา สุมฺขสฺส โทสํ ทสฺเสตฺวา **อจฺยปฏิกุคฺคทณฺสฺส** กตตฺตาปิ ตูว์ อมฺหากํ อาจารย์โยว ตสฺมา อิทานิปิ โน อาจารย์สิทฺธาปเนน อาจารย์โย ภวติ อาห.

(ชา.อฎ. ๕/๔๐๕)

บทว่า **อาจารย์** ความว่า พระองค์เป็นผู้ฉลาดกว่าข้าพระองค์ทั้งสอง ฉะนั้น ขอพระองค์ จงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสองเถิด.

อีกนัยหนึ่ง พระมหาสัตว์ทูลว่า อนึ่งพระองค์ ขอจงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสองเถิด เพราะพระองค์ตรัสราชธรรม ๑๐ ประการ และเพราะพระองค์ทรงแสดงโทษแก่สมุข- หงส์แล้ว ทรงทำการรับขมาโทษ (งดโทษ) เพราะฉะนั้น ขอพระองค์ จงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสอง ด้วยเหตุที่ให้ศึกษาความประพฤติ (ฝึกหัดมารยาททั่วไป) แม้ในวันนี้.

อจฺยาสี (กฺริ/อา)

[อติ + อี (คติมุหิ) + ส + อี]

แปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพุโพ จํ ตี, ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน, พุทฺธี อี ชาติปุณเ เอ ด้วยสูตร (กจ. ๔๔๕) ว่า อณฺเณสุ จ. พุทฺธี เอ เป็น อย ด้วยสูตร (กจ. ๕๑๔) ว่า เอ อย, ลง ส อาคมด้วยภาวนีเทศว่า กาสตุตํ ในสูตร (กจ.

๔๙๑) ว่า กรสฺส กาสตุตมฺมชฺชตนิมฺหิ, หรือด้วยการแบ่งสูตรว่า สตุตมฺมชฺชตนิมฺหิ ในสูตรว่า กรสฺส กาสตุตมฺมชฺชตนิมฺหิ, ลง อา อาคมทําย ย พยัญชนะด้วยมหาสูตร (กจ. ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ชาติ ปุณฺตํ, รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ชาติ ปุณฺตํ.

มีข้อสังเกตว่า:- การลง ส อาคม ย่อมมีท้ายสระธาตุที่เป็นที่ชนะเท่านั้นโดยมาก เพราะมีปริภาสาว่า โยคฺวิภาคโต อิกฺกฺจปฺปสิทฺธิ (การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้ทำได้ด้วยการแบ่งสูตร) ปริภาสานี้น่ามาจากคัมภีร์ปริภาเสนฺทุเศฺขระ (ข้อ ๑๒๓) มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า โยคฺวิภาคาคาภิษฺฏสิทฺธิ (การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้ทำได้ด้วยการแบ่งสูตร)

อจฺเจยฺย (กฺริ/อา)

[อติ + อี (คติมุหิ) + อ + เอยฺย]

พึงก้าวล่วง.

สกณฺหิ ทิกฺกฺจํ กถมจฺเจยฺย

ฉนฺทานฺนีโต รุจิยา นิวิญฺโจ

สยํ สมตฺตานิ ปกฺกฺพมาโน

ยถา หิ ชาเนยฺย ตถา วเทยฺย. (สุตตนิ. ๔๐๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนทว่า)

ความจริงผู้ไปตามความพอใจ ตั้งอยู่ในความชอบใจ จะพึงก้าวล่วงทักฺขิณฺของตนได้อย่างไรเล่า แต่เมื่อทำตนให้เพียบพร้อม (เสมอต้นเสมอปลาย) ร้อย่างไรก็พึงพูดอย่างนั้น.

อจุจจุจิ (กฺริ/อา)

[อติ + รุจ (ทิตฺติยํ, รุจฺยํ) ฏ. + อี]

รุ่งเรืองยิ่ง - ล่วงเลย, รุ่งโรจน์ล่วง (พ้น).

แปลง ตี เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องต้นหลังด้วย สฟุโพ จํ ตี วินาธิการโยควิภาคะ คือการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สฟุโพ จํ ตี โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลปํ ช้อน จ เป็น จจุ, รัสสะ อี เป็น อี.

[รุจ ธาตุในบทนี้มีอรรถ ทิตฺติ, รุจ (รุ่งเรือง, ชอบใจ) เป็นภูวาทิกณะ ส่วน รุจ ธาตุที่มีอรรถ รุจิ (ชอบใจ) อย่างเดียว เป็นได้ทั้งทิวาทิกณะ (รุจฺจติ) และจุราทิกณะ (โรเจติ) หากมีอา อุปสรรคเป็นบทหน้ามีอรรถว่า อาจิกฺขณ (การบอก) เช่น อาโรเจติ (ย่อมบอก)]

ส เว อจุจจุจิ นาโค

หิมวาวญญะ สิลุจฺจเย

สพฺเพสํ นาคนามานํ

สจฺจนานโม อนุตฺตโร. (เถร.๓๑๘)

(พระอุทายีเถระเมื่อจะชมเชยพระศาสดาได้กล่าวภาษิตว่า)

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นแล เป็นดุจช้างตัวประเสริฐ ทรงรุ่งเรืองล่วงเลย[โลกพร้อมทั้งเทวโลก] ดุจภูเขาคิมวันต์สูงกว่าภูเขาศีลาเหล่าอื่น ทรงมีพระนามว่านาคแท้จริง ทรงยอดเยี่ยมกว่าผู้ที่มีนามว่านาคทั้งหมด.

อจุจจุจิติ อุตฺตโน กายรุจฺจยา ฅาณรุจฺจยา จ สเทวกํ โลกํ อติทุกมิตฺวา รุจิ โสภิ.

(เถร.อฏ.๒/๒๖๑)

บทว่า อจุจจุจิ ความว่า พระองค์รุ่งเรือง คือองคงามล่วงเลย (พ้น) โลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก ด้วยความรุ่งเรืองแห่งพระกาย (ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒) และพระญาณของพระองค์ (พุทธญาณ ๑๔, ทสพฺลญาณ ๑๐, เวสารัชชญาณ ๔ และอสาธาณญาณ ๖ เป็นต้น).

[นาโค ในคำว่า นาโค ศัพท์แรกมีความหมายเดียวว่า “ผู้ไม่มีความชั่ว” มาจาก น (ไม่) + อาคุ (ความชั่ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ เอตฺสสาติ นาโค (นาคะ = ผู้ไม่มีความชั่ว) ดังนั้นในอรรถกถาจึงอธิบายว่า ส เว อจุจจุจิ นาโคติ โส เอกํสโต อาคํ น กโรติ ปฺนพฺภวํ น คจฺจติ, นาโค วีย พลวาทิ “นาโคติ ลทฺธนาโม สมฺมาสมฺพุทฺโธ (ปฺราฐวํ ส เว อจุจจุจิ นาโค ความว่า พระองค์ไม่กระทำความบาปโดยส่วนเดียว ไม่ไปสู่ภพใหม่เป็นผู้มีกำลังเหมือนช้าง ฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้พระนามว่านาค)

ส่วน นาค ศัพท์หลังในบทว่า นาคนามานํ เป็นสิลเสาลังการ (อลังการซ้อนความ) หรือตันตณฺย (นัยเหมือนเส้นด้าย) เพราะ นาค ศัพท์นี้มีความหมาย ๒ นัย คือ หมายถึงนาคที่เป็นสัตว์มีนาคคืออยู่เป็นต้น และหมายถึงเอาเสขนาค (ผู้ไม่มีความชั่ว) เป็นต้น ดังนั้นอรรถกถาจึงอธิบายว่า สพฺเพสํ นาคนามานนฺติ อหิ นาคหตฺถิ นาคบุริส นาคานํ เสขาเสขปจฺเจก-พุทฺธนา คานํ วา (บทว่า สพฺเพสํ นาคนามานํ

ได้แก่ อหิณาค นาคคืองู, หัตถินาค นาคคือ
ช้าง, บุริสนาค นาคคือคน. อีกนัยหนึ่ง ได้แก่
เสชนาค นาคคือพระเสขะ, อเสชนาค นาคคือ
พระอเสขะ, ปัจเจกพุทธานาค นาคคือพระ
ปัจเจกพุทฺธ, พุทธานาค นาคคือพระพุทฺธเจ้า)

อติ อุปสรรคในบทว่า อจฺจุรฺจิ มีอรรถ
อติกกมมะ ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย
อติ อุปสรรคว่า อติกกมิตฺวา (อติกกมิตฺวา รฺจิ)
คัมภีร์ปทฺฐปฐิติ (หน้า ๑๕๘) ได้กล่าวถึง
อรรถของ อติ อุปสรรคไว้ดังนี้ว่า

อติอิตฺติ อติกกมนาคติกกนฺตาสยภุสฺสตุถาที่สุ
อุปสรรคว่า อติ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า
อติกกมน (ล่วง) อติกกนฺต (ล่วงเลย) อติสย
(ยั้งนัก, ดียิ่ง) ภุสฺสตุถ (อรรถว่ายิ่ง, จัด)]

อจฺจุรฺจิ (ติ)

[อติจฺจ + รฺจิ]

ผู้มีความรุ่งเรืองล่วงเลย (สรรพสัตว์), ผู้มีความ
งดงามเกิน (สรรพสัตว์), ผู้มีธรรมอันน่าขอบ
ใจหมายถึงพระอริยบุคคล ๘, พระปัจเจก
พุทฺธเจ้า, พระพุทฺธเจ้า.

อจฺจ=อติ + อิ + ตฺวา. แปลง ตฺวา เป็น จฺจ ด้วย
โมคคัลลานสูตร (๕/๑๖๗) ว่า อิโตจฺจ ฺจ ฺจ
ธาตุแปลง ตฺวา เป็น จฺจ) = อติจฺจ, ลบ ติ อักษร
ด้วยสัททนีติสูตร (๑๖๗) ว่า อติจฺจสฺส วา
ติโลโป.

ในวุตติ (คำอธิบายสูตร) ของสัททนีติกกล่าวว่า
อถวา วุตฺติรฺกขณญฺจาเน อติจฺจสทฺทสฺส ติ-
การโลโป โหติ (อีกนัยหนึ่ง ในกรณีที่ต้อง

การจะรักษาภวํบังคับคาถา ให้ลบ ติ อักษร
ของ อติจฺจ ได้)

สพฺเพ อจฺจุรฺจิ นาโค

หิมวาวญฺเญ สิลฺลฺลฺลฺลฺล

สพฺเพสํ นาคนามานํ

สจฺจนาโม อนฺตฺตโร. (อ. ๒/๓๐๔)

(ท่านพระอุทายีได้กราบทูลต่อไปว่า)

พระองค์ผู้ไม่มีความชั่ว ผู้มีความรุ่งเรือง
ล่วงเลยสรรพสัตว์ดุจภูเขาหิมวันต์สูงกว่า
ภูเขาศิลาเหล่าอื่น ทรงมีพระนามว่านาคอย่าง
แท้จริง ทรงยอดเยี่ยมกว่าผู้ที่มีนามว่านาค
ทั้งหมด.

[พระคาถานี้เป็นอนุญจนาจันท์ ๘ พยางค์
ประเภทปฏฺยาวัตตรคาถามี ย ช ย ช คณะ
ดังนั้น เพื่อให้ต้องตามคณะจันท์ บทว่า
อติจฺจุรฺจิ จึงลบ ติ อักษรเป็น อจฺจุรฺจิ ก็จะ
เหลือ ๘ พยางค์ตามที่คัมภีร์จันท์กำหนดไว้
ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๗)
กล่าวว่า อติจฺจสฺส วา ติโลโป (อีกนัยหนึ่ง
ในที่รักษาภวํบังคับของคาถา ลบ ติ อักษร
ของ อติจฺจ ได้)

จะอย่างไรก็ตาม คำที่ว่า ๘ พยางค์หมายเอา
เฉพาะส่วนมาก แม้จันท์ลักษณะสันสกฤต ก็
อนุญาตให้มีพยางค์เกินหรือน้อยกว่าพยางค์
ที่จันท์ลักษณะกำหนดได้]

สพฺเพ อจฺจุรฺจิติ สพฺพสฺสตุเต อติกกมิตฺวา
ปวตฺตรฺจิ. อกฺกมกมฺหิ อติกกมิตฺวา ปวตฺต-
รฺจิตาย โสตาปนโน อจฺจุรฺจิ นาม, โสตาปนโน

อติทุกมิตฺวา ปวตฺตรุจฺจิตาย สกทาคามิ ๗เปฯ
ขีณาสวํ อติทุกมิตฺวา ปวตฺตรุจฺจิตาย ปจฺเจก-
สมพุทฺโธ, ปจฺเจกสมพุทฺธํ อติทุกมิตฺวา ปวตฺตรุ-
จฺจิตาย สมฺมาสมพุทฺโธ อจฺจจุจฺจิ นาม.

(อ.อญ. ๓/๑๑๒)

สองบทว่า **สพฺเพ อจฺจจุจฺจิ** (รุ่งเรืองล่วงเลยสรรพ
สัตว์) ได้แก่ ผู้มีความมั่งคั่งเป็นไปล่วงเลย
สรรพสัตว์ อธิบายว่า แท้จริง พระโสดาบันชื่อว่า
มีความมั่งคั่งเหลือเกิน เพราะมีความมั่งคั่ง
เป็นไปล่วงเลยผู้เกิดในภพที่ ๘ [เพราะ
พระโสดาบันจะท่องเที่ยวเกิดอยู่อย่างนาน
ไม่เกิน ๗ชาติ] พระสกทาคามิชื่อว่ามีความ
มั่งคั่งเหลือเกิน เพราะมีความมั่งคั่งเป็นไป
ล่วงเลยพระโสดาบัน ... พระปัจเจกพุทธเจ้า
ชื่อว่ามีความมั่งคั่งเหลือเกิน เพราะมีความ
มั่งคั่งเป็นไปล่วงเลยพระขีณาสพ พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่ามีความมั่งคั่งเหลือ
เกิน เพราะทรงมีความมั่งคั่งเป็นไปล่วงเลย
พระปัจเจกพุทธเจ้า.

[บทว่า **สกทาคามิ** ตัตถเป็น สก + อาคามิ
นิบาตคือ สก มีอรรถเหมือน สก ที่แปลว่า
ครั้งเดียว เมื่อลง ท อาคมและแปลง อี ที่ กิ
เป็น อ ก็มีรูปว่า สกทาคามิ บางอาจารย์ถือว่า
มาจาก สก + อาคามิ เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น
ท ก็ควรมีรูปว่า สกทาคามิ ทำให้ใช้กันเป็น
สองรูปว่า สกทาคามิ และ สกิทาคามิ]

อจฺจวตฺตถ (กฺริ/อา)

[อติ + วตฺ (วตฺตเน = เป็นไป) + ตถ]
บินเลยไป, เป็นไปล่วง.

วตฺ ชาติสันสกฤตใช้เป็น วตฺ ชาติ บาลีจึง
ซ้อน ตฺ เป็นรูปว่า วตฺต.

แปลง ตฺ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง
ด้วย สพฺโพ จ ตฺ วินาธิการโยควิภาคะ คือการ
แบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจ.๑๙)
ว่า สพฺโพ จ ตฺ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะ
สระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลปฺ ซ้อน
จ เป็น จจ แปลง ตถ วิภคิตเป็น ถ ด้วยมหาสูตร
(กจ.๕๑๗) ว่า กุจฺจิ ชาติ เป็นต้น.

ตัวอย่างการแปลง ตถ เป็น ถ เช่น อิมา คาถา
อภาสถ = อภาสิตถ, เมทนี สมฺปกมฺปถ =
สมฺปกมฺปิตถ]

ตถจฺ โส สมตฺติทุกมม

ปรเมวอจฺจวตฺตถ

ตถจฺ วาตสิขา ติกฺขา

อจฺจหาสิ พลี ทิขฺ. (ชา.๑/๑๘๗)

นกแร้งสุปัตตะนั้น (ไม่เชื่อฟังคำของบิดา)
ได้บินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป สายลม
อันแรงกล้า ได้พัดกระหน่ำนกแร้งตัวแข็ง
แรงนั้น (ให้พบความพินาศแล้ว).

[เรื่องนี้มาในนวนิบาต คิฉฆชาดก พระผู้มี
พระภาคได้ตรัสสอนเรื่องบุคคลผู้ไม่ทำตาม
คำสอนของผู้ใหญ่ได้ถึงความพินาศโดยทรง
ตรัสเล่าเรื่องของลูกนกแร้งสุปัตตะ เป็น
ตัวอย่างว่า

มีนกแร้งชื่อสุปัตตะ แข็งแรง กล้าหาญ บิน
ได้ไกล เลี้ยงพ่อแม่ผู้แก่เฒ่าอยู่ที่คิฉฆบรรพต
ชื่อปริสํกุปตะ ทุกวันจะนำเอามันชนของงู
เหลื้อมมาให้พ่อแม่ แต่พ่อของนกแร้งรู้อยู่ว่า

ลูกมักชอบบินสูงเกินไป จึงคอยสอนอยู่เป็นประจำว่า ลูกเอ๋ย เมื่อใดเจ้ารู้ว่า แผ่นดินที่ทะเลล้อมรอบ กลมเหมือนวงล้อลอยอยู่ในน้ำ จงกลับแค่นั้น อย่าบินไปเกินกว่านั้น.

อยู่มาวันหนึ่ง ลูกนกแร้งนั้นได้บินออกไปหาอาหารตามปกติ และได้เห็นแผ่นดินที่มีทะเลล้อมรอบ กลมเหมือนวงล้อ ดังที่ได้ฟังมาจากพ่อ แต่ก็ไม่สนใจบินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป ทันใดนั้นสายลมแวมภาอันแรงกล้าได้พัดกระหน่ำ ให้ลูกนกแร้งถึงความพินาศ และไม่อาจบินกลับได้อีกเลย ส่วนลูกเมี่ยงและนกแร้งเหล่าอื่นที่อาศัยมันเลี้ยงชีวิต ทั้งหมดพลอยถึงความพินาศไปด้วย พระพุทธองค์ได้สรุปพระธรรมเทศนาว่า ผู้ใดไม่เชื่อฟังคำของผู้ใหญ่ ประพฤติเกินขอบเขตย่อมเดือดร้อน เหมือนนกแร้งที่ละเมิดคำสอน ผู้นั้นแลย่อมถึงความพินาศ เพราะไม่ทำตามคำสอนของผู้ใหญ่

อติ อุปสรรคในบทว่า อจจวตตถ มีอรรถอติกนฺต (ล่วงเลย) ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบายบทนี้ว่า ประเมวจจวตตถาติ ปิตรา อุกขาตญฺจณโต ปริ อติวตฺโตว (บาทคาถาว่า ประเมวจจวตตถ ความว่า บินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป)]

อจจสร๑ (ถ)

[อติ + สร ชาติ (คตฺย) ญ. + อ + อา]

แล่นเกินไป, การล่วงไป, เกินไป, เกินวิสัย.
(เลยเถิด, เกินขอบเขต[ของความประพฤติ

ที่ถูกต้อง], ยกตน, ยะโสโอหัง, หยิ่งผยอง, เกินขอบเขตของความเข้าใจ, สุกวิสัยที่จะจับความได้ หรือเข้าใจ[ปัญหา])

แปลง ตี เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วย สฟุโพ จ ตี วินาธิการโยควิภาคะ. ซ้อน จ เป็น จจ ลง อา ปัจจัยในอิตติลึงค์ด้วยสูตร (กจ.๒๓๗) ว่า อิตฺติยมโต อาปจฺโย (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตติลึงค์)

อติ อุปสรรคในบทว่า อจจวตตถ มีอรรถอติกนฺต (ล่วงเลย, ล่วงเกินขอบเขต)

สร ชาติ เป็นธาตุที่นิยมใช้ในบาลี หากเป็นภูวาทิคณะ (หมวดภูวธาตุ) ใช้ในความหมายว่า สติอุกฺกณฺหีสาสทฺเทสุ (ระลึกได้, เกียจคร้าน, กระสัน-ฟุ้งซ่าน, เบียดเบียน, ออกเสียง) หากเป็นจฺรฐาทิคณะ (หมวดจฺรฐธาตุ) ใช้ในความหมายว่า อุกฺเขปวิทฺถาเร (ขัดไป – ละทิ้ง, ขยาย – พิสดาร) หากเป็นทั้งภูวาทิคณะและจฺรฐาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า คตฺย (ไป – ถึง – บรรลุ – เป็นไป)

เมื่อมีอุปสรรคเป็นบทหน้า ก็มีความหมายแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามความเหมาะสม ด้วยเหตุดังกล่าว อรรถของธาตุที่คัมภีร์ธาตุกล่าวไว้นั้น มุ่งแสดงว่า ธาตุเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาเป็นหลัก แต่ยังมีอรรถของธาตุอีกมากที่ท่านมิได้แสดงไว้ อรรถดังกล่าว ฟังทราบตามอุทาหรณ์ในพระบาลีดังข้อความในสัททนิติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๕๑๗-๑๘) กล่าวว่า

กริยาวาจิตตมาขยาตุ-
เมเกกตฺโต นิทสฺสีโต
ปโยคโตณฺเณ วิณฺเณยยา
อนกตฺตา หิ ชาตโว.

เนื้อความของชาตุนั้นๆ แสดงไว้ เพื่อกล่าว
ว่าชาตุนั้นเป็นศัพท์แสดงกริยา บัณฑิตพึงทราบ
เนื้อความอื่นตามอุทาหรณ์ เพราะชาตุนั้นมีอรรถ
มากเป็นอนันต์

เยเนกตฺถรรา จรฺนติ วิวิธา

นาถสฺส ปาเจ วร

เตเนกตฺถรราว โหนติ

สหิตา นานุปสฺสเคหิ เว

ชาตุนํ ปน เตสมตฺถปรมํ ชีณาสเว ปณฺฑิเต
วชฺเชตฺวา ปฏิสมภิทามตฺติยเต โก สพฺพโส
ภาสติ.

ชาตุนั้นๆ เหล่าใดทรงเนื้อความอันมาก ย่อม
ปรากฏในพระบาลีอันประเสริฐของพระนาถะ
ชาตุนั้นๆ เมื่อประกอบด้วยอุปสรรคต่างๆ
ย่อมทรงเนื้อความอันมากโดยแท้

ยกเว้นบัณฑิตผู้ก่อปรด้วยปฏิสัมภิทาญาณ
สิ้นอาสวะแล้ว ใครเล่าจะกล่าวเนื้อความอัน
ยิ่งของชาตุนั้นๆ ได้]

ดู อจจสรา

อจจสรา^๒ (กริ/อา)

[อติ + อ + สร (คตฺย) + อา]

ลง อ อาคมหน้าชาตุนั้นด้วยสูตร (กจ.๕๑๙) ว่า
อการากโม หิยฺยตฺตุนีชฺชตฺตนิกาลาติปตฺตีสฺส,

แปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพฺโพ
จํ ติ, ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า
ปร เทวภาโว จาเน. ลง อา อักษรนี้วิภัติด้วย
สูตร (กจ.๔๑๙) ว่า สมฺปิเชชฺชตฺตนิ.

อติ อุปสรรค มีอรรถ อติทุกนุต (การล่วงเลย)
คือ การล่วงขอบเขต.

เล่นเกินไป, ล่วงเกินแล้ว, ล่วงไปแล้ว,
เกินวิสัย. เกินขอบเขตของความเข้าใจ,
สุทธวิสัยที่จะจับความได้หรือเข้าใจ.

สาวตฺถิยํ ๕เปฯ อารามเ. เตน โข ปน สมเยน
เทว ภิกฺขุ สมปิเชชฺส.

ตตฺเรโก ภิกฺขุ อจจสรา. อถ โข โส ภิกฺขุ
ตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก อจฺจยํ อจฺจยโต เทเสติ
โส ภิกฺขุ นปฺปฏิคฺคณฺหาติ. อถ โข สมพฺพลา
ภิกฺขุ เยเน ภควา เตนุสสงฺกมฺมํสุ อุปสงฺกมิตฺวา
ภควนฺตํ อภิเวทฺเตวา เอกมฺนตํ นิสฺสีทฺส. เอกมฺนตํ
นินฺสนา โข เต ภิกฺขุ ภควนฺตํ เอตทโวจํ “อิธ
ภนฺเต เทว ภิกฺขุ สมปิเชชฺส ตตฺเรโก ภิกฺขุ
อจจสรา อถ โข โส ภนฺเต ภิกฺขุ ตสฺส ภิกฺขุโน
สนฺติเก อจฺจยํ อจฺจยโต เทเสติ โส ภิกฺขุ
นปฺปฏิคฺคณฺหาติติ. (ส.๑/๒๔๑)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
พระเชตวัน อารามของ อนาถปิณฑิกเศรษฐี
เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ภิกษุ ๒ รูปได้โต้
เถียงกัน

ในการโต้เถียงกันนั้น ภิกษุรูปหนึ่งพูดล่วง
เกินแล้ว ครั้งนั้น ภิกษุผู้พูดล่วงเกินนั้น
ขอโทษในที่อยู่ของภิกษุนั้น แต่ภิกษุนั้นไม่ยก
โทษให้ ลำดับนั้น ภิกษุจำนวนมาก พากันเข้า

ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวาย
อภิเษก แล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควร ได้กราบทูล
พระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ขอประทานวโรกาส ภิกษุ ๒ รูปโต้เถียงกัน
ในการโต้เถียงกันนั้น ภิกษุรูปหนึ่งพูดล่วง
เกินแล้ว ลำดับนั้น ภิกษุผู้พูดล่วงเกินขอโทษ
ในที่อยู่ของภิกษุนั้น แต่ภิกษุนั้นไม่ยกโทษให้
พระพุทธเจ้าข้า.

อจจสราติ อติกุณมิ, เอโก ภิกขุ เอกํ ภิกขุ
อติกุณมม วณฺณํ อโวจาติ อตุโถ.

(ส.อญ.๑/๓๒๔)

บทว่า อจจสรา ได้แก่ ล่วงเกิน.

อธิบายว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ได้กล่าวคำล่วงเกิน
ภิกษุรูปหนึ่ง.

อุปาสโก ฌมมทินนาเถรียา ฌาณสฺส สฺฐรภาวํ
ฌตฺวา อตฺตโน อธิคตฺตฺวาเน ปฏฺฐิปาฏิยา ติสฺส
มคฺเคสฺส สพฺพากาเรน ปณฺเห ปุจฺฉิตฺวา อคฺคห-
วเสน อรหตฺตมคฺเคปิ ปุจฺฉิ. ฌมมทินนาเถรียิ
อุปาสกสฺส ยาว อนาคามิผลาว วิสยภาวํ
ฌตฺวา “อิทานิ อตฺตโน วิสยํ อติกุณมิตฺวา
ธาวตฺติ ตํ นินฺตเตนฺตี” อจจสรา อาวุโส วิสาข
ปณฺเห นาสกฺขิ ปณฺหานํ ปริยนฺตํ คเหตุํ
นิพฺพนาโนครณฺหิ อาวุโส วิสาข พุรฺหมจฺริยํ
นิพฺพนานปรายณฺํ นิพฺพนานปริโยสานํ.
อาภงฺขมาโน จ ตฺวํ อาวุโส วิสาข ภควนฺตํ
อุปสงฺกมิตฺวา เอตมตฺถํ ปุจฺเจยฺยาสิ. ยถา จ
เต ภควา พฺยาภโรติ ตถา น ฐาเรยฺยาสีติ
อาห. (อ.อญ.๑/๒๗๙)

วิสาขอุปาสกทราบบว่า พระธรรมทินนาเถรีมี
ญาณแก่กล้า จึงถามปัญหาโดยอาการทุก
อย่างในมรรค ๓ ตามลำดับ ในฐานะที่ตน
บรรลุลแล้ว ทั้งยังถามปัญหาแม่ในอรหัตต-
มรรค ด้วยอำนาจการเล่าเรียน แม้พระธรรม
ทินนาเถรีก็รู้ว่า อุบาสกมีวิสัยเพียงอนาคามิ-
ผลเท่านั้น คิดว่า บัดนี้ อุบาสกจะแสนเกิน
วิสัยของตนไป เมื่อจะทำให้อุบาสกนั้นกลับ
จึงกล่าวว่า “ท่านวิสาขะ ท่านแสนเกิน
ปัญหาไปแล้ว ท่านไม่อาจกำหนดที่สุดแห่ง
ปัญหาได้ เพราะพรหมจรรย์มีนิพพานเป็นที่
หยั่งลง มีนิพพานเป็นจุดหมาย มีนิพพาน
เป็นที่สุด ถ้าท่านยังหวังอยู่ก็ควรเข้าไปเฝ้า
พระผู้มีพระภาค ทูลถามเนื้อความนี้เถิด
พระผู้มีพระภาคทรงตอบแก่ท่านอย่างไร
ท่านควรทรงจำคำตอบไว้อย่างนั้นเถิด”¹

อจจสราติ อปุจฺฉิตพฺพํ ปุจฺฉนฺโต ปณฺหํ
อติกุณมิตา อโหสิตี อตุโถ. (อ.ฐ. ๑/๑๙๖)

บทว่า อจจสรา ความว่า ท่านถามปัญหาที่
ไม่ควรถาม ได้เป็นผู้แสนเกิน[ขอบเขต]
ปัญหาไปแล้ว.

[บทว่า อจจสรา ลงอรรถัตตนีวิภัตติ อตฺตโนบท
ปฐมบุรุษ เอกพจน์ ด้วยเหตุผลดังนี้

๑. เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น (วันนี้)
๒. พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายด้วย อี วิภัตติ
(อติกุณมิ) และบทว่า อโวจ (อ + วจ + อา)
การที่จะแปลง อของ วจ ฐาตุ เป็น โอ ได้นั้น
จะต้องอาศัยนิमितตะ เป็นอรรถัตตนีวิภัตติ
ตามข้อกำหนดทางไวยากรณ์ จากนั้น
รัสสะ อา วิภัตติเป็น อ

๓. พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายด้วยบทที่
ลง อี วิภัตติ และ ส อาคม (อติกุกมิตา
อโหสิ[อ + หุ + ส + อี])

อหนึ่ง ตัวอย่างที่ ๒ ตามหลักภาษาแล้ว ควรขึ้น
ภว (ท่าน) มาเป็นประธานแต่ก็จะไม่สอดคล้อง
กับประโยคข้อความต่อมาว่า อาจงุขมาโน
จ ตฺว...ปฺจุเจยยาสิ...ธาเรยยาสิ ดังนั้น บทนี้
จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นวิภัตติวิปลาส

อีกนัยหนึ่ง ตัวอย่างที่ ๒ นั้น อาจกล่าวได้ว่า
บทว่า อจุจสรา เป็นการลง โอ วิภัตติฝ่าย
ปรัสสบท มัชฌมบุรุษ เอกพจน์ก็ได้ จากนั้น
แปลง โอ เป็น อา ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ
เป็นต้น เหมือนการแปลง โอ เป็น อี, แปลง
อา เป็น ตถ และแปลง อ เป็น อัม เป็นต้น]

อจุจสรี (กฺริ/อา)

[อติ + อ + สร ธาตุ (คตฺย) + อี]

เล่นเลยไป, ล่วงเลย, ไปเกินขอบเขต,
เกินธง.

อติ อุปสรรค มีอรรถ อติกุกนฺต (การล่วงเลย)
คือ การล่วงเลยขอบเขต, เขตแดน

ลง อ อาคมหน้าธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๑๙) ว่า
อการากโม หิยตฺตตฺนือชฺชตฺนีกาลาติปตฺตีสฺส,
แปลง ตี เป็น จ ช้อน จ ลง อี อัชชตฺนีกาลาติ
ด้วยสูตร (กจ.๕๑๙) ว่า สมีเปชฺชตฺนึ, รัสสะ
อี เป็น อี.

เอโก จร โคเควโส

มฺพฺโห อจุจสรี วเน

อรรถเณ อิริเณ วิวเน

นนานากุญฺชรเสวิต. (ชา.๑/๓๘๑)

(ต่อแต่นั้นไป พรหมณ์จึงกล่าวว่า)

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าผู้เดียวเที่ยวแสวงหาโค
ได้หลงล่วงเลยเข้าไปในป่าเปลี่ยวที่แห้งแล้ง
กันดาร เจียบสงัด ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยแห่งช้าง
นานาชนิด.

อจุจสรีนฺติ มนุสฺสสฺสปลํ อติกุกมิตฺวา หิมวณฺตํ
ปาวีสี. (ชา.อฏ. ๕/๗๕)

บทว่า อจุจสรี ความว่า หลงทางล่วงเลยเขต
แดนมนุษย์เข้าไปสู่ป่าหิมพานต์.

อจุจสรี (กฺริ/อา)

[อติ + อ + สร ธาตุ (คตฺย) + อี]

เล่นเลยไป, ก้าวหน้า - ล้ำหน้าเกินไป.

ลง อ อาคมหน้าธาตุ แปลง ตี เป็น จ ช้อน จ
ลง อี อัชชตฺนีกาลาติด้วยสูตร (กจ. ๕๑๙) ว่า
สมิเปชฺชตฺนึ. ทีฆะ อ ที่ ส เป็น อา เพื่อให้
ออกเสียงสะดวก (สุขุจฺจารณ). อติ อุปสรรค
มีอรรถ อติกุกนฺต (การล่วงเลย) คือ การล่วง
เลยขอบเขต - เขตแดน.

โย นาจุจสรี น ปจุจสรี

สพฺพํ อจุจมา อิมํ ปปญฺจํ

โส ภิกฺขุ ชหาติ โอรปาริ

อุรโค ชินฺณณมิตฺตจํ ปฺรฏาณํ. (สุตตนิ.๒๘๐-๑)

ภิกษุใดไม่เล่นเลยไป (ไม่ทำความเพียรให้
ถึงเกินไป) ไม่ให้หย่อนเกินไป ล่วงพันปัญจ-

ธรรมได้ทั้งหมด ภิกษุนี้ชื่อว่าละฝั่งในได้ จุล
งุลอกกราบทั้งไป ฉะนั้น.

โย นาจจุสารีติ เอตถ โย นาจจุสารีติ โย
นาติธวิ. น ปจจุสารีติ น โอหิย. ก็ วุตต์ โหติ?
อจจุสารีวิริเยน हि อุทฺธเจ ปตนโต อจจุสารี
อติสสิเถเลน โกสฺซเช ปตนโต ปจจุสารีติ.

(สุตตนิ.อญ.๑/๑๙)

บัดนี้บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคานานี้ว่า โย
นาจจุสารี เป็นต้นดังต่อไปนี้:-

สองบทว่า โย นาจจุสารี ได้แก่ ภิกษุใด ไม่
เล่นเลยไป. บทว่า น ปจจุสารี คือ ไม่ล้าอยู่.
มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ก็ภิกษุใดตกไปอยู่
ในอุทฺธจะ ด้วยปรารถนาความเพียรเกินไป
ชื่อว่าเล่นเลยไป เมื่อตกไปในโกสฺซชะ ด้วย
ความเพียรที่หย่อนเกินไป ชื่อว่าล้าอยู่...

[ตัวอย่างในคานานี้ชื่อว่า เวตลียคาคา จัดเข้า
อยู่ในคากามาตรพฤติ (คากาที่นับมาตรา)
ประเภทโอปัจฉันทสกคากา คือ คากาที่มี ๖
มาตราอยู่หน้าวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร ย
คณะ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัด
จากนั้นก็ มี ร ย คณะ จะเห็นได้ว่า ในคานานี้
บาทแรกมี ร ย คณะ คือ คำว่า รี น ปจ (๑
๒ ๑), จสารี (๑ ๒ ๒) ท้าย ๖ มาตรา คือ โย
นาจจุสา (๒ ๒ ๑ ๑) โดยคำว่า สา ให้ถือว่าเป็น
เป็นลหุ (๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า
หาติ โอ (๑ ๒ ๑), รปารี (๑ ๒ ๒) อยู่ท้าย ๖
มาตรา คือ โส ภิกฺขุ ช (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาท
ที่ ๒ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า มา อิมิ (๒ ๑ ๒),

ปปญจ (๑ ๒ ๒) ท้าย ๘ มาตรา คือ สพฺพ
อจจุค (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร ย คณะ
คือ คำว่า วตฺตจ (๒ ๑ ๒), ปฺราณ (๑ ๒ ๒)
ท้าย ๘ มาตรา คือ อูโรโค ชินฺณมิ (๑ ๑ ๒ ๒
๑ ๑) ดังนั้น คานานี้จึงเป็นโอปัจฉันทสกะ.

ในคานานี้ บาทแรกได้ทีฆะ อ ที่ ส เป็น อา
นาจจุสารี เพื่อให้ออกเสียงได้สะดวก แต่ให้
ถือว่าเป็นลหุ (๑ มาตรา) เพื่อให้ต้องคณะ
ฉันท์ และเพื่อให้สอดคล้องกับคำว่า ปจจุสารี
ตามนัยอลงการะ.

เวตลียะ คือ คากาที่คล้ายกับต้นตาลพิเศษ
กล่าวคือ ต้นตาลเป็นต้นไม้พิเศษกว่าต้นไม้
ทั่วไปเพราะไม่มีแก่น ดังนั้น จึงจัดเข้าในพวก
ต้นหญ้า (ติณชาติ) เวตลียคากานี้เป็นคากา
มาตราพิเศษ คือมีลักษณะผสมกับคณะใน
คากาวรรณพฤติอันได้แก่ ร คณะ (๒ ๑ ๒)
ที่เกิน ๔ มาตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสโส ตาโล
วิตาโล (ต้นตาลพิเศษ ชื่อว่า วิตาละ) วิตาโล
วียาติ วิตาล คากาที่เหมือนต้นตาลพิเศษ ชื่อ
ว่า วิตาละ) วิตาล เอว เวตลีย (คากาที่เหมือน
ต้นตาลนั้นแหละ ชื่อว่า เวตลียะ) สำเร็จรูป
มาจาก วิตาล ศัพท์ + ญย ปัจจัย ลง ญย
ปัจจัยในอรรถสกัตต์ ลง อี อาคม

โอปัจฉันทสกะ คือ คากาที่ใกล้เคียงเวตลียะ
คากา มีวิเคราะห์ว่า ฌนฺทโส ภว โอปจฺฉนฺทส
(คากาอันมีในที่ใกล้เคียงเวตลียะ) คากา ชื่อว่า
โอปัจฉันทส) โอปจฺฉนฺทสเมว โอปจฺฉนฺทส
(โอปัจฉันทสกคากานั้นแหละ ชื่อว่า โอปัจ
ฉันทสกะ) ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตต์]

อจุจหาสิ (กฺริ/อา)

[อติ + อ + หร (หฺรณ) + ส + อี]

นำไปยั้งแล้ว, พัดกระหน่ำ.

ลง อ อาคมหน้าธาตุ แปลง ตี เป็น จ ช้อน จ แปลง ร ที่สุดธาตุเป็น อา ด้วยโมคคัลลานสูตร (๖/๒๘) ว่า อาที่อาที่สุ หรสุสา (แปลงพยัญชนะ ที่สุดธาตุของ หร เป็น อา ในเพราะ อา และ อี วิภัติเป็นต้น) ตามมติคัมภีร์ก็จ่ายนะและ ปทรูปสิทธิให้แปลง ร ที่สุดธาตุเป็น อา ด้วย มหาสูตร. ลง ส อาคมด้วยการแบ่งสูตรว่า สดตมชชตนิมฺหิ ในสูตร (กจ.๔๙๑) ว่า กรสส กาสตมชชตนิมฺหิ. รัสสะ อี เป็น อี.

ตณฺจ โส สมตฺกมฺม

ปรเมวจฺจวตฺตต

ตณฺจ วาตสิขา ติกฺขา

อจุจหาสิ พลี ทิฆฺ. (ชา.๑/๑๘๗)

นกแร้งสุปิตตะนั้น (ไม่เชื่อฟังคำของบิดา) ได้บินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป สายลม อันแรงกล้า ได้พัดกระหน่ำนกแร้งตัวแข็งแรงนั้น (ให้พบความพินาศแล้ว).

อจุจาทรรติ (กฺริ/อา)

[อติ + อา + จรติ]

ย่อมประพตีสว่างละเมิด, ยั่ววน.

จรติ=จร ชาติ (อาจาเร) + อ + ตี. แปลง ตี เป็น จ, ช้อน จ. จร ชาติมี อา เป็น บทหน้ามีอรรถ อาจาเร (ประพตีสว่าง)

จตุตาลีสาย ขลุ สมม ปุณณมุข จาเนหิ อิตฺถิ ปฺริสํ อจุจาทรรติ วิชฺฌมฺติ,วินมฺติ, วิลสฺติ, วิลชฺชติ, นเชน นขิ ฌมฺมฺเถติ, ปาเทน ปาทำ อกฺกมฺติ, กมฺมฺเจน ปจฺวี วิเลชติ, ๒เปฯ สิริสํ มุญฺจติ, สิริสํ พนฺชติ. อิมฺหิ ขลุ สมม ปุณณมุข จตุตาลีสาย จาเนหิ อิตฺถิ ปฺริสํ อจุจาทรรติ.

(ชา. ๒/๑๒๑)

(นกกุลณาละกล่าวว่า)

ปุณณมุขะเพื่อนเอ๋ย นัยว่า หญิงยอมยั่ววนชาย ด้วยเหตุ ๔๐ คือ บิดกาย ก้มลง เยื้องกราย ทำละอาย เอาเล็บถูกัน เอาเท้าเหยียบกัน เอาไม้ขีดแผ่นดิน ...สยายผม เก้าผม ปุณณมุขะเพื่อนเอ๋ย นัยว่า หญิงยอมยั่ววนชาย ด้วยเหตุ ๔๐ เหล่านี้

อจุจาทรรติติ อติกฺกมฺม จรติ สามิกสฺส สนฺติเก ตาว อณฺณสฺส นิมิตฺตํ ทสฺเสตฺติติ อตฺถโก.

(ชา.อฏ. ๕/๔๗๐)

บทว่า อจุจาทรรติ (ยั่ววน) คือ ประพตีสว่าง ละเมิด (สามิ) อธิบายว่า หญิงถึงอยู่ในสำนัก ของสามีกียังแสดงนิมิตแก่ชายอื่น.

อจุจาทรร (ป)

[อติ + อาทรร]

ความเคารพยั้ง, ความเอื้อเฟื้ออย่างยั้ง, ความให้เกียรติอย่างสูง.

สจฺจนฺติ ภควโต พุรฺหมสมตฺตํ อารพฺภ อจุจาทรรเน สปถํ กโรติ. กถํ อุปปชฺชติติ อจุจาทรรเนว ปุณฺปิ ปุจฺจติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๔๓)

บทว่า **สจฺจํ** ได้แก่ พรหมณ์ปรารภความที่
พระผู้มีพระภาคเป็นผู้เสมอด้วยพรหม จึง
ตั้งคำถาม ด้วย**ความเคารพยิ่ง**.

สองบทว่า **กถํ อุปปชฺชติ** (บุคคลเข้าถึง
พรหมได้อย่างไร) พรหมณ์ถามซ้ำอีกด้วย
ความเคารพยิ่ง.

อจุจาทาน (น)

[อติ + อา + ทา (อาทาน) + ยุ]
การยึดถืออย่างยิ่ง, การนั้น - ตัด.
แปลง ตี เป็น จ ช้อน จ แปลง ยุ เป็น อน ด้วย
สูตร (กจ.๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺณ.
ดู อจุจาทาน

อจุจาทานญฺจาน (น)

[อจุจาทาน + จาน]
ที่ยึดถืออย่างยิ่ง,
ที่รองรับการนั้น - ตัด = เชียง.
[สตฺติสุลฺปมา กามา ขนฺธานํ อธิกฺกฺกฺกฺก
ยํ ตวํ กามรตี พุรุสํ อรตี ทานิ สา มม.
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
กามทั้งหลายเปรียบด้วยหอกและหลาว
เป็นเชิงรongsับขันธ์ทั้งหลาย บัดนี้เรา ไม่มี
ความยินดีในกามที่ทํานพุดถึง]
อธิกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก
จานนฺติ อตฺถโก. ยโต ขนฺธอ อจุจาทาย สตฺตา
กาเมหิ เจชฺชเภชฺชํ ปาปฺพนฺติ.
(เถรี.อญ. ๖๗)

บทว่า **อธิกฺกฺกฺกฺกฺก** (เป็นเชิงรongsับ) ได้แก่
เป็นที่ตั้งมั่นเพื่อการตัด ความว่า **เป็นที่ยึดถือ**
ถืออย่างยิ่ง เพราะสัตว์ทั้งหลายยึดถืออย่างยิ่ง
ซึ่งขันธ์ทั้งหลายแล้ว ย่อมถึงการถูกประหาร
ถูกทำลายด้วยกามทั้งหลาย.

อจุจาทาย (กฺริ/วิ)

[อติ + อา + ทา (อาทาน) + ตฺวา]
ยึดถืออย่างยิ่ง, นั้น - ตัดแล้ว.
แปลง ตี เป็น จ ช้อน จ แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น
ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สฬฺเพหิ ตฺวนาทีนํ
โย (แปลง ตฺน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุทั้งปวง
เป็น ย ได้บ้าง)

อธิกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก
จानนฺติ อตฺถโก. ยโต ขนฺธอ อจุจาทาย สตฺตา
กาเมหิ เจชฺชเภชฺชํ ปาปฺพนฺติ.

(เถรี.อญ. ๖๗)

บทว่า **อธิกฺกฺกฺกฺก** (เป็นเชิงรongsับ) ได้แก่
เป็นที่ตั้งมั่นเพื่อการตัด ความว่า **เป็นที่ยึดถือ**
อย่างยิ่ง เพราะสัตว์ทั้งหลายยึดถืออย่างยิ่ง
ซึ่งขันธ์ทั้งหลายแล้ว ย่อมถึงการถูกประหาร
ถูกทำลายด้วยกามทั้งหลาย.

อจุจาทาน (น)

[อติ + อาทาน] เชียง.
อาทาน = อติ + อา + ฐา + ยุ.
อาพาตนาภณฺทิกา อธิกฺกฺกฺกฺกนภิงฺครํ, ยํ
อจุจาทานนฺติ วิจฺจติ. (ที.ฎี. ๒/๗๓)

คำว่า อาฆาตณภฏทิกา เป็นท่อนไม้สำหรับ
ตัด ซึ่งเรียกว่า อัจจาทานะ (เขียง).

อจุจาทานฎุจาท (น)

[อจุจาทาน + จาน]

ที่รองรับการตัด = เขียง.

ดู อจุจาทานฎุจาท

อจุจาทาย (กิริวิ)

[อติ + อา + ธา + ตฺวา]

แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗)
ว่า สพุเพหิ ตฺนาทึน โย.

ซ้อน (ซ้อนพระบาทเหลื่อมกัน),

ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า.

อด โข ภควา ทกฺขิณฺณ ปสฺสฺเสน สึหเสยฺยํ
กปฺเปสิ ปาเท ปาทํ อจุจาทาย สโต สมฺปชาโน
อฏฺฐจฺฉนฺตมฺมํ มนสิกริตฺวา. ายสฺมา ปน จุนฺทโก
ตตฺถเวว ภควโต ปฺรโต นิสิตฺติ. (ที. ๒/๑๑๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสึห-
ไสยาสโดยพระปรีศร์เบื่องขวา ทรงซ้อน
พระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ
ทรงกำหนดพระทัยพร้อมจะเสด็จลุกขึ้น
ส่วนท่านพระจุนทกะนั่งเฝ้าอยู่เบื่องพระพักตร์
ของพระผู้มีพระภาคในที่นั้น.

อจุจาทายาติ อติอาชาย, อีสกํ อติทุกุมม
จเปตฺวา. (ที.อฏ. ๒/๑๖๖)

บทว่า อจุจาทาย (ซ้อน) ได้แก่ เหลื่อมกัน
คือ วางเลยกันไปเล็กน้อย.

[สึหไสยา=นอนอย่างราชสีห์ นอนตะแคง
ขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติ สัมปชัญญะ
กำหนดใจถึงการลุกขึ้น]

ชาครียํ อนุยฺยตฺตา ภวิสฺสาม. ทิวสํ จงฺกเมน
นิสฺสชฺชาย อวารณฺเียหิ ฐมฺเมหิ จิตฺตํ ปริ-
โสธฺสฺสาม. รตฺติยา ปจฺมํ ยามํ จงฺกเมน นิสฺสชฺชาย
อวารณฺเียหิ ฐมฺเมหิ จิตฺตํ ปริโสธฺสฺสาม.
รตฺติยา มชฺฌิมํ ยามํ ทกฺขิณฺณ ปสฺสฺเสน สึหเสยฺยํ
กปฺเปสฺสาม ปาเท ปาทํ อจุจาทาย สโต สม-
ปชาโน อฏฺฐจฺฉนฺตมฺมํ มนสิ กริตฺวา. รตฺติยา
ปจฺฉิมํ ยามํ ปจฺจุจฺฉาย จงฺกเมน นิสฺสชฺชาย
อวารณฺเียหิ ฐมฺเมหิ จิตฺตํ ปริโสธฺสฺสามาติ
เอวณฺหิ โว ภิกฺขเว ลิกฺขิตพฺพ. (ม.๑/๔๒๓)

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอควรศึกษาอย่างนี้ว่า
พวกเรา จักเป็นผู้ประกอบความเป็นผู้ตื่นอยู่
เสมอ จักชำระจิตให้สะอาดจากกรรมเครื่องกั้น
[จิต]ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน
ตลอดยามต้นแห่งราตรี จักชำระจิตให้สะอาด
จากกรรมเครื่องกั้น[จิต] ด้วยการจงกรมและ
การนั่ง สำเร็จสึหไสยาส โดยข้างเบื่องขวา
ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติ มีปัญญา หยั่งเห็น
ทำความเข้าใจในอันลุกขึ้นไว้ในใจตลอด
มัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นแล้ว ทำจิตให้
สะอาดจากกรรมเครื่องกั้น[จิต] (นิวรรณ์ ๕) ด้วย
การจงกรม การนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี.

[คำว่า สโต (มีสติทุกเมื่อ)]หมายความว่า
พึงเป็นผู้มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง โดย
ประกอบด้วยความเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ ตลอด
ยามต้น ยามท่ามกลาง และยามปลาย

คำว่า **สมบุชาโน** (มีปัญญายังเห็น) คือ
ยังเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง อัน
ได้แก่ สภาวลักษณะ (ลักษณะพิเศษของรูป
นาม) ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะตัวของรูปนาม
แต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี และสามัญญ
ลักษณะ (ลักษณะทั่วไปของรูปนาม) คือ ความ
ไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) และไม่ใช
ตัวตน (อนัตตา)

คำว่า **จงกรม** มาจากคำสันสกฤตว่า **จงกรม**
หมายถึง การเดินไปมาในสถานที่แห่งเดียว
เพื่อผ่อนคลายความเมื่อยจากการนั่ง หรือ
เพื่อเจริญสติระลึกปัจจุบัน. การเดินจงกรม
ก่อนจะนั่งกรรมฐาน ในการเจริญวิปัสสนานั้น
เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ ทรงเน้นเป็นเบื้องต้นแรก
เพราะการเดินจงกรมนั้นก่อให้เกิดสมาธิได้
เร็วกว่าการนั่งกรรมฐาน ในสมัยพุทธกาลมี
ภิกษุบางรูปบรรลุนิพพาน ด้วยการเดินจงกรม
อย่างเดียว เช่น พระสุภัททะผู้เป็นสาวกอุป
เสกขทาย ผู้บรรลุนิพพานด้วยการสั่งสอนของพระ
พุทธองค์ ในอรรถกถาของมหาปรินิพพาน
สูตร (ที.อฎ.๒/๑๙๗-๘) กล่าวว่า ท่านฟังธรรม
จากพระพุทธองค์แล้วไปเดินจงกรมในป่า
สาละ และได้บรรลุนิพพานในขณะที่เดินจงกรม
นั่นเอง

บทกิริยาว่า **สิกขิตัพพ, สิกขติ** ที่พบในพระ
ไตรปิฎกมักใช้ในความหมายว่า **ศึกษา** อัน
เป็นการเรียนรู้ด้วยตัวเอง จากประสบการณ์
ตรง หมายถึง การเรียนปฏิบัติ ดังคำว่า ศีล-
สิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขา แต่บท
กิริยาที่ใช้ในความหมายว่า **ศึกษา** อันเป็น

การเรียนรู้ด้วยสัญญา มักประกอบใช้เป็น
อคุณุหาติ, ปริยาปณฺหาติ หมายถึง การเรียน
ด้วยการจดจำ (สัญญา)

อจุจายิกุขณสํสัคค (ปุ)

[อติ + อภิคุขณ + สํสัคค]

การคลุกคลีกันมากเกินไป - พร่ำเพรื่อเกินไป,
การคลุกคลีกันเนื่องๆ - เป็นประจำ.

อจุจายิกุขณสํสัคคา

อสโมสรณน จ

เอเตน มิตฺตา ชีรฺนติ

อกาล ยาจนาย จ. (ชา. ๒/๔๘)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

หม่อมมิตรย่อมห่างหายไป เพราะเหตุ ๓
ประการนี้ คือ เพราะคลุกคลีพร่ำเพรื่อเกิน
ไป เพราะไม่ร่วมสมุสรกัน (ห่างเหินกัน)
และเพราะขอในเวลาไม่ควรขอ].

อจุจายิกุขณสํสัคคาติ

อติวีย อภิณฺหสํสัคเคน. (ชา.อฎ. ๕/๒๔๗)

บาทคาถาว่า **อจุจายิกุขณสํสัคคา** คือ ด้วย
ความคลุกคลีกันมากเกินไป.

อจุจายต (ติ)

[อติ + อายต=อา + ยต (ยตเน) + อ]

แปลง ติ เป็น จ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพุโพ
จํ ติ, ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า
ปร เทวภาโว จาเน.

ซึ่งตึงเกินไป (คือมีระดับเสียงสูงต่ำไม่
ละเอียดเท่ากัน[เสียงแข็ง]).

ตํ ก็ มณฺเฑสิ โสณ กุสโล ตวํ ปุพฺเพ อคาริกญฺโต
วีนาย ตนฺตีสฺสเรติ? “เอวํ ภาณเตติ.

ตํ ก็ มณฺเฑสิ โสณ ยทา เต วีนาย ตนฺติโย
อจฺจายตา โหนฺติ อปิ นฺ เต วีนา ตสฺมี สมเย
สรวตี วา โหติ กมฺมญฺญา วาติ? “โน เหตํ
ภาณเตติ. ตํ ก็ มณฺเฑสิ โสณ ยทา เต วีนาย
ตนฺติโย อตฺติสิถิลา ๕เปฯ ยทา เต วีนาย
ตนฺติโย เหนว อจฺจายตา โหนฺติ นาตฺติสิถิลา สม
คฺฤณ ปตฺติฏฺฐิตา อปิ นฺ เต วีนา ตสฺมี สมเย
สรวตี วา โหติ กมฺมญฺญา วาติ? “เอวํ ภาณเตติ.
เอวเมว ไซ โสณ อจฺจารทฺธวียํ อุตฺธจฺจาย
สํวตฺตติ อตฺติลีนวียํ โกสฺซชาย สํวตฺตติ.
ตสฺมาติห ตวํ โสณ วียสมตํ อธิฏฺฐห
อินฺทฺริยานญจ สมตํ ปฏฺวิชฺฌม ตตฺถ จ นิมิตฺตํ
คณฺหาหิตี ๕เปฯ (วิ. ๓/๒๖๙, อ. ๒/๓๓๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “โสณะ เธอเข้าใจ
ข้อนั้นอย่างไร เมื่อครั้งที่เธออยู่ครองเรือนนั้น
เธอเป็นผู้ชำนาญในเสียงแห่งสายพิณ (เชี่ยวชาญ
ชาญในการดีดพิณ) มีใช้หรือ” ท่านพระโสณะ
กราบทูลว่า “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”
โสณะ เธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร เวลาสายพิณ
ของเธอซึ่งตึงเกินไป พินของเธอมีเสียงใช้
การได้หรือ” “ใช้การไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า”
โสณะ เธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร เวลาสายพิณ
ของเธอซึ่งหย่อนเกินไป (มีเสียงสูงต่ำหย่อน
เกินไป)...เวลาสายพิณของเธอไม่ตึงไม่หย่อน
เกินไป ซึ่งอยู่ในระดับที่พอเหมาะ (ดำรงอยู่

ในเสียงปานกลางเพราะจับใจ) พินของเธอ
มีเสียงใช้การได้หรือ” “ได้พระพุทธเจ้าข้า”
โสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่พยายามเกิน
ไป[ความเพียรที่แก่กล้ายิ่ง] ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความฟุ้งซ่าน[ก่อให้เกิดความความฟุ้งซ่าน]
ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียร
ให้ พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เมื่อมี
ความสม่ำเสมอเช่นนั้น เธอจงถือเอาอนิमत
[คือก่อให้เกิดนิमतซึ่งเหมือนใบหน้าในกระจก
อันได้แก่สมณนิमत วิปัสสนานิमत มรรคนิमत
และผลนิमत]

[ต่อมา ท่านพระโสณะได้ตั้งความเพียรให้
พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และเมื่อมีความ
สม่ำเสมอเช่นนั้นได้ถือเอาอนิमत (สมณนิमत
และวิปัสสนานิमत) หลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่
ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ ไม่นาน
นัก ก็ได้ทำให้แจ้งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็น
ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันแท้
รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว
ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความ
เป็นอย่างนี้อีกต่อไป]

อจฺจายตาติ อติยายตา ขรฺมฺจฺจิตา.

(วิ.อญ. ๓/๓๖๕, อ.อญ. ๓/๑๒๔)

(สุยา.ขรฺมฺจฺจนา)

บทว่า อจฺจายตา (ตึงเกินไป) ได้แก่ สายพิณ
ตึงเกินไป คือ เสียงแข็ง [มีระดับเสียงสูงต่ำ
ไม่ละเอียดเท่ากัน]

[วิธีสมถ์ อธิวิญญูท บางฉบับมีรูปว่า วิธีสมถ์
อธิวิญญูท แปลว่า จงอบรมสมาธิที่ประกอบ
ด้วยวิธีะ หมายความว่า จงประกอบความ
เพียรกับสมาธิ[ให้สม่ำเสมอ]

พระศาสดาตรัสว่า **ตํ ก็ มณฺเฑสิ** เพื่อแสดง
อุปมาประดุจพินว่า ภิกษุนี้ไม่จำเป็นจะต้อง
เจริญกรรมฐานชนิดอื่น เขาเป็นผู้เชี่ยวชาญ
ศิลปการตีตพิน เมื่อตถาคตแสดงสิ่งที่ตน
ถนัด จักเข้าใจได้โดยพลัน(ตามนัยเทศนาหาระ
จัดเป็นอุปมา[วิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความ
ดับทุกข์])

พระเถระเป็นผู้เชี่ยวชาญชำนาญในเสียงแห่ง
สายพินทั้งหมดอันมีอาทิว่า

สตุต สรา ตโย คามา

มฺจุณนา เอกวิสติ

ตานา เอกุณปณฺณาส

อิจฺเจเต สรมณฺทล. (อ.อญ. ๓/๑๓๖)

เสียงพินมี ๗ เสียง กลุ่มเสียงหลักมี ๓ เสียง
เสียงสูงต่ำมี ๒๑ เสียง เสียงผสมมี ๔๙ เสียง
เสียงทั้งหมดนี้ชื่อว่า **สรมณฺทล** (กลุ่มเสียง
ดนตรี)

ระดับเสียงดนตรีของชาวอินเดียในสมัย
พุทธกาลเรียกว่า **สรมณฺทล** แบ่งออกเป็น
๔ ประเภทดังนี้

๑. เสียงพิน (สระ) มี ๗ เสียง คือ เสียงโค
(อุสระ) เสียงม้า (เหวตะ) เสียงนกยูง
(จันชะ) เสียงแพะ(คันธาระ) เสียงนก
กระเรียน (มัจฉิมะ) เสียงนกดูเหว่า
(ปัญจมะ) และเสียงช้าง (นิสาทะ)

๒. กลุ่มเสียงหลัก (คามา) มี ๓ เสียง คือ
มีเสียงนกยูงเป็นหลัก (จันชะคามา) ได้แก่
เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกยูง เสียง
แพะ ฯลฯ

มีเสียงนกกระเรียนเป็นหลัก (มัจฉิมคามา)
ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนก
กระเรียน เสียงนกดูเหว่า ฯลฯ

มีเสียงแพะเป็นหลัก (คันธารคามา) ได้แก่
เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงแพะ เสียง
นกกระเรียน ฯลฯ

๓. เสียงสูงต่ำ (มฺจุณนา) มี ๒๑ เสียง คือ
เสียงสูงต่ำของเสียง ๗ เสียงในกลุ่มเสียง
หลัก ๓ เสียง

๔. เสียงผสม (ตานา) มี ๔๙ เสียง โดยผสม
เสียง ๗ เสียงเข้าด้วยกัน (๗ X ๗ = ๔๙)]

อจุจายิก (ติ)

[อจุจย + ติ. ส - อาตยฺยิก)]

พฤทธิ์ อ ที่ จ ทํากลางบทเป็น อา ด้วยมหา-
สูตร (ภจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุฑฺธิโลปาคมวิการ-
วิปริตาทเสสา จ.

- (ก) เร่งรีบ, รีบทำ, รีบด่วน, เร่งด่วน, รีบร้อน,
เป็นไปอย่างรีบด่วน(ประกอบด้วยความ
รีบเร่ง).

ตีณฺมานิ ภิกฺขเว กสฺสกกสฺส คหปติสฺส
อจุจายิกานิ กรณียานิ. กตฺมานิ ตีณฺ?

อิทฺ ภิกฺขเว กสฺสโก คหปติ สีมํ สีมํ เขตฺตํ
สูกฺกจํ โกโรติ สุมติกตํ. สีมํ สีมํ เขตฺตํ สูกฺกจํ
กริตฺวา สุมติกตํ สีมํ สีมํ พิชานิ ปติฏฺฐาเปติ.

สีฆํ สีฆํ พีชานิ ปติฏฺฐาเปตฺวา สีฆํ สีฆํ อุกทํ
อภินะติปิ อปเนติปิ ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว
ตีณิมาณิ ภิกฺขุสฺส อจฺจายิกานิ กรณียานิ.
กตมานิ ตีณิ? อริสฺสิลสิกฺขาสมาทานํ อริจิตฺต-
สิกฺขาสมาทานํ อริปัญฺณาสิกฺขาสมาทานํ
อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ ภิกฺขุสฺส อจฺจายิกานิ
กรณียานิ. (อ. ๑/๒๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจที่คหบดีชาวนา ต้อง
รับทำ ๓ ประการนี้ คือ

คหบดีชาวนาในโลกนี้ต้องเร่งรีบไถคราดนา
ให้เรียบร้อย ต้องเร่งรีบเพาะพืชลงไปตาม
กาลที่ควร ต้องเร่งรีบไขน้ำเข้าบ้าง ระบายน้ำ
ออกบ้าง...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจที่ภิกษุต้องรับทำ ๓
ประการนี้ ก็ฉนั้นเหมือนกันแล กิจที่ภิกษุ
ต้องรับทำ ๓ ประการ คือ การสมาทานอริสฺส-
สิกขา (สิกขาคือศีลอันยิ่ง) การสมาทานอริ-
จิตตสิกขา (สิกขาคือจิตอันยิ่ง) การสมาทาน
อริปัญฺณาสิกขา (สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง)
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจที่ภิกษุต้องรับทำ ๓
ประการนี้แล

อจฺจายิกานิติ อติปาติกานิ.

(อ.อญ. ๒/๒๒๑)

บทว่า อจฺจายิกานิ (เร่งรีบ) คือ ให้รีบทำ.

อติปาติกานิติ สีฆํ ปวตฺเตตฺตพฺพานิ.

(อ.ฎี. ๒/๑๙๒)

บทว่า อติปาติกานิ (รีบทำ) คือ พึงให้เป็นไป
อย่างรีบเร่ง (เร่งรัด).

(ข) เหลือเกิน, เกินกำหนด, เกินประมาณ,
ผิดปกติ, มีการทำอันมิได้พิจารณา.

โย โน พทุเร น ชานาสิ

พฺรหฺมณฺเณน ธเนสนา

อจฺจายิกเณ ลฺหุเทน

โย โน คาโวว สุมฺภติ. (ชา. ๒/๓๕๒)

(กัณหาชาลีกล่าวว่า)

พระองค์ไม่ทรงรู้ลึกว่า หม่อมฉันทั้ง ๒ ถูก
พราหมณ์ผู้แสวงหาทรัพย์ ซึ่งเป็นคนหยาบ
ข้าเหลือเกิน ผูกมัด แก่เชียนดีหม่อมฉัน
ทั้ง ๒ เหมือนนายโคบาลเชียนดีโค.

อจฺจายิกเณ ลฺหุเทนาติ อติวีย ลฺหุเทน ปมาณา-
ติกฺกนฺเตน. (ชา.อญ. ๗/๓๒๙)

บาทคาถาว่า อจฺจายิกเณ ลฺหุเทน ได้แก่
ร้ายกาจเหลือเกิน คือ เกินประมาณ.

ดู อจฺเจก

อจฺจายิกกมฺม (น)

[อจฺจายิก + กมฺม]

กรรมรีบด่วน, การกระทำโดยผลุนผลันมิได้
พิจารณา. ดู อจฺจย อรรถที่ (๓)

อจฺจายิกจีวร (น)

[อจฺจายิก + จีวร]

จีวรที่ทากถวายโดยรีบด่วน - พิเศษ, จีวรที่
ทากถวายล่วงหน้า.

ดู อจฺเจกจีวร

อจฺจายิกภาว (ปฺ)

[อจฺจายิก + ภาว]

ความเป็นจิรวที่ทหายกถววยโดยรืบถ้วน - พิเศษ, ล่วงหน้า. ดู อจฺเจกจิรว

อจฺจายิกสุตฺต (น)

[อจฺจายิก + สุตฺต]

อจฺจายิกสุตฺร, สุตฺรอันแสดงถึงกิจรืบถ้วนของชาวนา เปรียบเทียบกับกิจรืบถ้วนของภิกษุ. อังคุตฺตรบาลี นิบาตที่ ๓ ปัณณาสกที่ ๒ (๑๐) วรรคที่ ๕ สุตฺรที่ ๑. อ. ๑/๒๔๑ - ๒. ดู อจฺจายิก

อจฺจารทุส (ติ)

[อติ + อารทุส]

ปรารภยั้งแล้ว, พยายามเกินไป (ใช้ความพยายามมากหรือมากเกินไป, มีความเพียรพยายามอย่างใหญ่หลวง).

อารทุส=อา บทหน้า + รก ธาตุ (รากสฺเส) + ต ปัจจัย. แปลง ต ปัจจัยท้าย รก ธาตุเป็น ฐ ด้วยสฺตฺร (กจ.๕๗๖) ว่า ฐมฺภเหหิ ฐมา จ (แปลง ต ที่อยู่ท้ายธาตุที่มี ฐ, ฒ; ภา และ ห เป็นที่สุดเป็น ฐ หรือ ฒ (ตามลำดับ)), ในเพราะ ฐ อักษรแปลง ภา เป็น ท ด้วยสฺตฺร (กจ. ๖๑๑) ว่า หจฺตฺตฺตานมนฺตานํ โท ฐ (แปลง ห และพยัญชนะตัวที่สี่ ซึ่งเป็นที่สุดธาตุเป็น ท ในเพราะ ฐ).

อจฺจารทุสมฺหิ วิริยมฺหิ

สตุฏฺธา โลเก อนฺตฺตโร

วีโณปมํ กริตฺวา เม ฐมฺมํ เทเสสิ จกฺขมา
ตสฺสหาํ วจฺนํ สุตฺวา วิหาสิ สาสเน รโต.

(เถร. ๓๑๒)

(พระโสณโกฬิวิสเถระกล่าวว่า)

เมื่อความเพียรอันเราปรารภยั้งแล้ว (เมื่อเราบำเพ็ญเพียรอย่างหนัก) พระศาสดาซึ่งมีพระจักขุยอดเยี่ยมในโลก ได้ทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยสายพินสอนเรา เราฟังพระดำรัสของพระองค์แล้วยินดียิ่งอยู่ในคำสอน.

อจฺจารทุสมฺหิ วิริยมฺหิ ติ วิปสฺสนํ ภาเวเนเตน
มยา สมาริณา วิริยํ สมรฺสํ อกฺตฺวา อติวิย วิริเย
ปคฺคหิเต. (เถร.อญ. ๒/๒๓๖)

บาทคาถาว่า อจฺจารทุสมฺหิ วิริยมฺหิ (เมื่อความเพียรอันเราปรารภยั้งแล้ว) ความว่า เมื่อเราเจริญวิปัสสนา ไม่ปรับความเพียรให้สมดุลกับสมาธิประกอบความเพียรเกินไป[คือไม่ปรับความเพียรกับสมาธิให้สม่ำเสมอ].

ดู ขา.อญ. ๔/๑๓๔

[พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมนั้นต้องมีอินทรีย์ ๕ สมดุลกัน กล่าวคือ ศรัทธาเสมอกับปัญญา และวิริยะเสมอกับสมาธิ ส่วนสติเป็นธรรมที่ปรับวิริยะกับสมาธิให้สมดุลกัน เพื่อมิให้เกิดความฟุ้งซ่าน เพราะวิริยะมากกว่าสมาธิ หรือเกิดความง่วงเหงาซึมเซาเพราะสมาธิมากกว่าวิริยะ อย่างไรก็ตาม อินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีกำลังมากในวิสัยของตนในแต่ละขณะ กล่าวคือ

ศรัทธินทรีย์ มีกำลังมากในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔ กล่าวคือผู้ที่บรรลุธรรมเป็นพระอริย

บุคคลในแต่ละมรรคนั้น เป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างแท้จริง เหมือนเสาเขื่อนที่ฝังลงดินอย่างมั่นคง พระอริยบุคคลเหล่านั้น มีพระพุทธเจ้าผู้แนะนำตนเป็นศาสดา มีพระธรรมเป็นที่พึ่ง และมีพระอริยสงฆ์เป็นเพื่อนผู้ประพาศธรรม แม้ท่านจะไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหม ก็รู้ตัวว่าตนเป็นพระอริยบุคคล และไม่นับถือบุคคลอื่นเป็นศาสดา

วิริยนทริย มีกำลังมากในสัมมปปธาน ๔ เพราะเป็นความเพียรที่มุ่งมั่น เพื่อละอกุศลและสั่งสมกุศลในกระแสจิตของตน

สติทริย มีกำลังมากในสติปัฏฐาน ๔ เพราะทำให้จิตรับรู้สภาวธรรมปัจจุบัน โดยไม่มีสมมุติบัญญัติ ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี

สมาธินทริย มีกำลังมากในรูปฌาน ๔ เพราะบรรลุอัปปนาสมาธิ ความจริงแล้ว รูปฌาน ๔ ที่เป็นบาทของวิปัสสนา จัดเป็นสมาธินทริย และสัมมาสมาธิ นอกจากนั้น แม้มรรคจิตของบุคคลผู้ออกจากปาทกฌาน คือ ฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนาก็มีองค์ฌานในรูปฌานนั้นๆ ประกอบร่วมกับมรรคจิต

อย่างไรก็ตาม ข้อความนี้กล่าวไว้โดยอุกฤษฏ์นัย คือ นัยที่แสดงความสูงสุด แม้อุปจารสมาธิที่เป็นบาทของวิปัสสนา และวิปัสสนาขณิกสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปจารสมาธิ ซึ่งเรียกโดยอ้อมว่าเป็นอุปจารสมาธิ โดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ก็นับว่าเป็นสมาธินทริยและสัมมาสมาธิ เพราะทำให้จิตหมดจดปราศจากนิวรณ์และอยู่ใกล้อัปปนาคือมรรคผล

ปัญญินทริย มีกำลังมากในอริยสัจ ๔ เพราะอริยสัจ ๔ เป็นปรมัตถธรรมอย่างสูงสุด ผู้ที่บรรลุมรรค ในพระศาสนานี้ก็คือผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ นั่นเอง]

อจฺจารทุธวิริย (น)

[อจฺจารทุธ (อติ + อารทุธ) + วิริย]

วิริย=วีราน ภาโว วิริย (วีร ศัพท์ + ฌย ปัจจัย ในภาวตัทธิต), วีราน กมม วิริย (วีร ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)

วิริย=วิริยา อีริยิตพพุ ปวตตยิตพพุนติ วิริย.
(วิ = วิธิ (วิธี) + อีริ ธาตุ = เป็นไป + ฌ การิต-ปัจจัย + ฌย ปัจจัย)

ภาษาบาลีมีทั้งสองรูปว่า วิริย, วิริย นัยแรกแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะมาจาก วีร ศัพท์เป็นหลัก ส่วนนัยหลังแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะเริ่มด้วย วิ อุปสรรค

อย่างไรก็ตาม นัยแรกก็อาจมีรูปเป็น วิริย ก็ได้โดยรัสสะสระ อี ที่ วิ เป็น อี ดังสัททนิติ-ปกรณ์สุดตมาลา (สูตร ๗๖๒) กล่าวว่า วีรสสุ ภาโว วิริย, รสสุตเต กเต วิริย (ความเป็นผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วิริยะ เมื่อทำรัสสะแล้วย่อมได้รูปว่า วิริย) และนัยหลังก็อาจมีรูปเป็น วิริย ได้โดยที่มะ อี เป็น อี ฉบบัญญัติสังคีติ พบรูปว่า วิริย ส่วนฉบับไทยมักพบรูปว่า วิริย.

(๑) ความเพียรที่พยายามเกินไป, ความเพียรที่มากเกินไป - ตึงเกินไป.

เอวเมว โข โสณ อจฺจารทุธวิริย อุตฺตจฺจาย สวตฺตติ อติลีนวิริย โกสชฺชาย สวตฺตติ.

ตสฺมาติห ตฺว โสณ วีรียสมตํ อธิกฺขห
อินฺทฺริยานญจ สมตํ ปฏฺวิวิธม ตตฺถ จ นิमितฺตํ
คณฺหาหิตํ ๕เป๕ (วิ. ๓/๒๖๙, อ. ๒/๓๓๐)

โสณะ ฉนั้นนั้นนั้นเทียวแล **ความเพียรที่พยายามเกินไป**[ความเพียรที่แก่กล้ายิ่ง] ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน[ก่อให้เกิดความฟุ้งซ่าน]ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน[เท่าเทียมกัน] เมื่อมีความสม่ำเสมอเช่นนั้น เธอจงถือเอานิมิต[คือก่อให้เกิดนิมิตซึ่งเหมือนใบหน้าในกระจก อันได้แก่สมณนิมิต วิปัสสนานิมิต มรรคนิมิต และผลนิมิต]

(๒) (ติ) **ปรารภความเพียรอย่างยิ่ง, มีความเพียรที่พยายามเกินไป, มีความเพียรที่มากเกินไป - ตึงเกินไป.**

อจิรฺอุปสมฺปนฺโน จ ปณายสฺมา โสโณ สีตฺวเน
วิหฺรติ. ตสฺส อจฺจารทฺธวรียสฺส จงฺกมโต ปาทา
ภิชฺชิสฺสุ. จงฺกโม โลหิตฺเตน ผุสฺสํ โหติ เสยฺยถาปี
ควาฆาตํ ๕เป๕

อด ไซ ภควา อายสฺมโต โสณสฺส เจตฺสา เจโต-
ปริวิตกฺกมณฺเฑย เสยฺยถาปี นาม พลฺวา
ปฺริโส สมฺนิชฺชิตํ วา พาหํ ปสาเรยฺย ปสฺริตํ วา
พาหํ สมฺนิชฺชยฺย เอวเมว คิซฺฆมฺภูเฏ ปพฺพเต
อนฺตรหิโต สีตฺวเน ปาตุโรหิสิ ๕เป๕

เยนายสฺมโต โสณสฺส วิหาโร เตนฺอุปสงฺกมิ
อุปสงฺกมิตฺวา ปณฺณตฺเต อาสเน นิสิตฺติ.

(วิ. ๓/๒๖๘)

เมื่อท่าน (โสณโกพิวิสะ) อุปสมบทได้ไม่นาน
พำนักอยู่ ณ ป่าสัตวัน ท่าน**ปรารภความเพียรอย่างยิ่ง** (ความเพียรในสัมมปปธาน)
เดินจงกรมจนเท้าทั้งสองแตก สถานที่เดิน
จงกรมเประไปด้วยเลือดจุดที่เท้าโค...

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ด้วยพระทัย
ถึงความคิดคำนึงในจิตของท่านพระโสณ-
โกพิวิสะ จึงทรงหายไปจากภูเขาคิชฌกูฏ
มาปรากฏพระองค์ที่ป่าสัตวันเหมือนคนมี
กำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า... เสด็จ
เข้าไปถึงที่อยู่ของท่านพระโสณโกพิวิสะ
ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่จัดไว้...

อจฺจารทฺธนฺติ อติคาพฺหํ. (อ.อญ. ๓/๑๒๔)

บทว่า **อจฺจารทฺธ** ได้แก่ ทำความเพียรอย่าง
หนัก (ระดมความเพียรอย่างเต็มที่).

[องค์ ๕ ประการของผู้ปรารภความเพียร เรียกว่า
ปธานียังคะ มีดังนี้ คือ เป็นคนเชื่อมั่นการ
ตรัสรู้ของพระตถาคต, มีสุขภาพดี, เทียงตรง
ต่อพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็น
วิญญูชน, ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศล
และยังกุศลให้ถึงพร้อม, มีปัญญาหยั่งเห็น
ความเกิดดับ (อุทยัพพยญาณ)

สมัยพุทธกาล เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร มักจะ
ปลุกอดาสนะตามที่หาได้ เพื่อเป็นที่ประทับ
นั่งของพระผู้มีพระภาค ที่เสด็จมาประทาน
โอวาทในที่พำนักของตน แล้วจึงจะบำเพ็ญ
เพียร ถ้าหาอาสนะอื่นไม่ได้ ก็จะกองใบไม้เก่า
แล้วปูผ้าสังฆาฏิทับไว้]

อจฺจารทฺธวรียตา (ถึ)

[อจฺจารทฺธวรีย + ตา]

มีความเพียรพยายามเกินไป - มากเกินไป - ตึงเกินไป.

กถํ สุมํ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตุพฺพํ, ตสฺมํ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ? ยทาสุส อจฺจารทฺธ- วรียตาทีหิ อฺภูทตํ จิตฺตํ โหติ, ตทา ฐมฺมวิจย- สมฺโพชฺฆมฺกาทโย ตโย อภาเวตฺวา ปสฺสทฺธิ- สมฺโพชฺฆมฺกาทโย ภาเวติ. (ม.อ.ญ. ๑/๓๐๒)

ถามว่า โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควร ข่มนั้นทำอย่างไร? ตอบว่า กาลใดโยคีบุคคลนั้นมีจิตฟุ้งซ่านด้วยเหตุมีความเพียรพยายามเกินไปเป็นต้น กาลนั้น ห้ามเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีปัสสัทธิ- สัมโพชฌงค์เป็นต้น.

ดู ม.อ.ญ. ๑/๓๐๒, อ.อ.ญ. ๑/๔๐๑

[วรียะหรือความเพียร ตรงกับสัมมาวายามะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นความเพียรทางกาย (กายิกวรียะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิก- วรียะ) เหมือนเกวียนที่แล่นไปต้องอาศัยล้อ ทั้งคู่ ความเพียรในที่นี้เป็นความอดุทธาหะที่มี กำลังซึ่งเรียกว่า อาตปปี คือ ความเพียรเผา กิเลส ไม่ใช่ความเพียรที่ย่อหย่อน เพราะมีความเกียจคร้านเข้าครอบงำ วรียะนี้มีสภาพ เป็นปฏิปักษ์ต่อกันมิหะโดยตรง

สำหรับสมัยที่ควรเจริญและไม่ควรเจริญ โพชฌงค์ ๗ ประการ มีดังนี้

สมัยที่ภาวนามีจิตฟุ้งซ่าน โยคีบุคคลไม่ควร เจริญธัมมวิจย - วรีย - ปิติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ ไม่สามารถเกิดได้ สมบูรณ์ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ส่วนโพชฌงค์ที่ ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ได้แก่ ปัสสัทธิ - สมาธิ - อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ จะเกิดได้สมบูรณ์ในจิตที่ฟุ้งซ่าน

สมัยที่ภาวนาจิตถดถอย (ท้อแท้) โยคีบุคคล ไม่ควรเจริญปัสสัทธิ - สมาธิ - อุเบกขาสัม- โพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ ๓ นี้ จะเกิดได้ไม่ สมบูรณ์ในจิตที่ถดถอย (ท้อแท้) ส่วนโพชฌงค์ ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ได้แก่ ธัมมวิจย - วรีย- ปิติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ ๓ นี้ สามารถ เกิดได้สมบูรณ์ ในสมัยที่จิตถดถอย (ท้อแท้)

สำหรับสติสัมโพชฌงค์ โยคีบุคคลสามารถ เจริญได้ทั้งในสมัยที่ฟุ้งซ่านและถดถอย เพราะ สติสามารถจะข่มทั้งจิตฟุ้งซ่าน และสามารถ ปรคับปรคองจิตที่ถดถอยได้

สรุปว่า ในโพชฌงค์ ๗ ประการนั้น สติเป็นองค์ ประกอบสำคัญที่สุด ตรงกับสัมมาสติในอริย มรรคมีองค์ ๘ ถ้าปราศจากสติเสียแล้ว โยคี บุคคลจะไม่อาจก้าวหน้าบนหนทางแห่งการ ปฏิบัติได้ การเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรม ปัจจุบันเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เมื่อสติปรากฏอยู่นิ วรณย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แม้โพชฌงค์อื่นก็ ปรากฏโดยความเป็นผลของสติ ดังนั้น สติ จึงเป็นพื้นฐานของโพชฌงค์อื่นๆ เป็นสิ่งที่มี ประโยชน์ในทุกเวลาทุกโอกาส ข้อนี้สมดัง พระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า

อัย ปณ ยสฺมา สติยา อารมฺมณํ ปริคฺคเหตฺวา
ปณฺณาย อนุปสฺสตี, น หิ สติวิริตา อนุปสฺสนา
อตุถิ. เตเนวาท สตี จ ขฺวาทํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ
วทามิตี. (เนตฺติ.อฏฺ. ๑๐๕)

อนึ่ง ภิกษุนี้กำหนดรู้อารมณ์ด้วยสติแล้ว
ย่อมยังเห็นด้วยปัญญา เพราะไม่มีการยัง
เห็นที่ปราศจากสติ ดังนั้น พระพุทธองค์จึง
ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่า
มีประโยชน์ในที่ทั้งปวง.

ข้อสังเกต:-

ในกรณีของสมัยที่ควรเจริญและไม่ควรเจริญ
โพชฌงค์ ฟังทราบว่ามีเกี่ยวข้องกับ
บุพพภาควิปัสสนาโพชฌงค์ (โพชฌงค์ที่เกิด
ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนา อันเป็นประตูเข้า
สู่อริยมรรค) เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับมัคคโพชฌงค์
(โพชฌงค์ที่เกิดในขณะที่มัคคจิตเกิด) (ส.๓/
๙๙-๑๐๐, ส.อฏฺ.๓/๒๐๗) แม้ว่าในพระไตรปิฎก
จะแสดงวิธีการเจริญโพชฌงค์ เป็นลำดับแรก
ก็ตาม แต่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านอธิบายว่า
โยคี บุคคลผู้หวังพระนิพพาน ในเบื้องต้น ฟัง
รักษาอินทริยสังวรศีลให้บริบูรณ์แล้วสมาทาน
รุดงค์ให้เครื่องครัดเสียก่อน จากนั้นจึงค่อย
เจริญวิปัสสนาและโพชฌงค์ จึงจะเข้าสู่
ประตูลมตามหานิพพานได้]

อจฺจารทฺธวรียาธิกรณ (น)

[อจฺจารทฺธวรียา + อธิกรณ]

เหตุแห่งความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป - มาก
เกินไป, มีความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป - มาก
เกินไปเป็นเหตุ (ตั้งเกินไป).

ตสฺส มยฺหํ อนฺนุทฺธ เอตทโหสิ:-

อจฺจารทฺธวรียา โข เม อุทฺปาที, อจฺจารทฺธ-
วรียาธิกรณญจ ปณ เม สมมฺหิ จวี. สมมฺหิมฺหิ
จุเต โอภาโส อนฺตรธายตี ทสฺสนญจ รูปานํ.
เสยฺยถาปี อนฺนุทฺธ ปุริโส อุภาทิ หตฺเถหิ
วฏฺฏกํ คาทฺหํ คณฺเหยฺย, โส ตตฺถเถว ปตฺเมยฺย,
เอวเมว โข เม อนฺนุทฺธ อจฺจารทฺธวรียา อุทฺปาที,
อจฺจารทฺธวรียาธิกรณญจ ปณ เม สมมฺหิ จวี.
สมมฺหิมฺหิ จุเต โอภาโส อนฺตรธายตี ทสฺสนญจ
รูปานํ. โสหํ ตถา กริสฺสามิ ยถา เม ปุณฺ น
วิจิกิจฺจา อุปฺปชฺชิสฺสตี, น อมฺนสฺสิกาโร, น
ถินมฺหิ, น จมฺภิตตฺตํ, น อุปฺปัลลํ, น ทฺมฺมจฺจุลฺลํ,
น อจฺจารทฺธวรียานฺตี. (ม. ๓/๑๙๗)

ดูก่อนอนุตฺธะ เรานั้นได้คิดว่า:-

ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเกิดขึ้นแล้วแก่
เรา เพราะความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเป็น
เหตุ สมมฺหิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมมฺหิเคลื่อน
แล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป เหมือน
บุรุษเอามือทั้งสองจับนกคุ้มไว้แน่น นกคุ้มนั้น
ต้องถึงความตายในมือของบุรุษนั้นนั่นเอง
แม้ฉันใด อนุตฺธะ ความเพียรที่บำเพ็ญ
เกินไป ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ฉันนั้นเหมือนกัน
ก็เพราะความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเป็น
เหตุ สมมฺหิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมมฺหิเคลื่อน
แล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป เรา
จักทำโดยวิธีที่วิจิกิจฺจา อมฺนสฺสิการ ถินมฺหะ
ความสะดุ้งกลัว ความปลาบปลื้ม ความชั่ว
หยาบ และความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป จะไม่
เกิดขึ้นแก่เราอีก.

[อธิกรณ ในที่นี้ แปลว่า "เหตุ" ดังที่คัมภีร์ อภิธาน์ปทีปิกา (คถา ๘๖๘) กล่าวว่า อธิกรณศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ วิวาทาภิ (คดีอธิกรณมีวิวาทาภิกรณเป็นต้น) อธิกรณะ (ที่ตั้งและอรรถของสัตตมีวิภัตติ) การณะ (เหตุ) ดังนั้น จึงไม่ควรแปลทับศัพท์ว่า อธิกรณ ซึ่งอาจหมายถึง "คดี หรือสถานที่ตั้ง" มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน ผล์ กรโธติติ กรณํ ยํ กิณฺจิกการณํ (เหตุที่ทำผลของตนชื่อว่ากรณะ หมายถึง เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) อธิกํ กรณํ อธิกรณํ วิเสสการณํ (เหตุอันยิ่ง ชื่อว่า อธิกรณะ หมายถึงเหตุเฉพาะ).

หากหมายถึงคดีหรือสถานที่ตั้ง มีวิเคราะห์ว่า อธิกรียนฺติ เอตฺถาติ อธิกรณํ (วิธีรับอธิกรณย่อมถูกอาศัยจัดการในคดีนี้ เหตุนี้ คดีนั้น ชื่อว่าอธิกรณ) อธิกรียติ เอตฺถาติ อธิกรณํ (อธิ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ (สถานที่ตั้ง))

อจฺจารทฺฐาติลีนภาว (ป)

[อจฺจารทฺฐ + อดิลีน + ภาว]

ความปรารภความเพียรเกินไปและย่อหย่อนเกินไป, ความเป็นผู้มีมีความเพียรที่ปรารภเกินไปและย่อหย่อนเกินไป.

กุสลาณํ ฐมฺมานํ ปุพฺพพณฺณเจเน ปุโรโต จ โหติ. ยถา "สีลํ หิริ จาปิ สตยจ ฐมฺโม, อนฺวายิกา ปญฺญาโต ภาวนฺตฺติ. หิริวิปฺโยเคน อนฺุปปตฺติโต อีสาวทฺฐา โหติ, มโนสงฺขาตสฺส สมาริโยตฺตสฺส นิสฺสยปจฺจยโต โยตฺตานํ นิสฺสโย

โหติ, อจฺจารทฺฐาติลีนภาวปฏิเสชนโต วิริย-พลีพฺพานํ เอกโต คมนํ ธารติ. ยถา จ ญฺงคฺลํ ฆาลยฺตุตฺตํ กสณฺหาเล ปถวิฆนํ ภินฺทติ, มฺล-สนฺตานกานิ ปทาเลติ, เอวํ สติยฺตุตา ปญฺญา วิปสฺสนาภาเล ฐมฺมานํ สนฺตติสมฺมุทิกิจจา-รณมณฺชนํ ภินฺทติ, สพฺพกิเลสสมฺมสนฺตานกานิ ปทาเลติ. (สุตฺตนิ.อญฺ. ๑/๑๓๒)

ปัญญานำหน้าของกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเป็นหัวหน้า เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า สีล แม้นิหิริและธรรมของสัตบุรุษ ก็คล้อยตามคนมีปัญญา ปัญญาชื่อว่าเนื่องกับองไถ เพราะไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากหิริ เป็นนิสสัยของเชือกทั้งหลาย โดยเป็นนิสสัยปัจจัยแห่งเชือกคือสมาธิกล่าวคือจิต ย่อมทรงไว้ซึ่งการไปโดยร่วมกันแห่งโคพลีพท์คือความเพียร เพราะปฏิเสฐภาวะคือการปรารภความเพียรเกินไปและความย่อหย่อนเกินไป เปรียบเหมือนไถประกอบด้วยฆาล ย่อมทำลายก่อนดิน ในเวลาไถย่อมชำแรกวัชพืชที่มีรากจั่นใจ ปัญญาที่ประกอบด้วยสติก็จั่นนั้น ในเวลาเจริญวิปัสสนา ย่อมทำลายความเป็นกลุ่มด้วยความต่อเนื่อง (สันตติชณะ) ความเป็นกลุ่มโดยหมู่ [กองรูปนาม] (สมุหชนะ) ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ (กิจจชนะ) และความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ (อาร์มมณชนะ) แห่งธรรม (มีผัสสะ เวทนาเป็นต้น) ย่อมชำแรกการสืบทอดแห่งกิเลสมูลทั้งหมด.

ผู้เจริญวิปัสสนา กำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวาร ๖ สามารถแยกแยะสภาวะธรรมนั้น

โดยขณะ สภาพ หน้าที่ และอารมณ์ในขณะที่สติ สมาธิ และปัญญามีกำลังแก่กล้าขึ้น จะไม่รู้เห็นในลักษณะที่เป็นกลุ่มก้อน เช่น ในขณะที่เห็นรูปย่อมรู้เห็นว่ามีเพียงสภาวะเห็นปรากฏแล้วดับไปโดยไม่อยู่ในอำนาจของตน ขณะนั้นจัดว่าสามารถทำลายชนบัญญัติ (บัญญัติโดยอาศัยความเป็นกลุ่ม) ที่ปิดบังสภาวะธรรมได้. ผู้ที่กำหนดรู้อย่างนี้จะเข้าใจอนัตตลักษณะและอนัตตานุปัตติสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ก็จะปรากฏ. สำหรับความเป็นกลุ่มที่ปิดบังอนัตตลักษณะ มี ๔ คือ

๑. สันตติขันธ์ ความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง หมายความว่า รูปนามเป็นสภาพเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ผู้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา จึงไม่สามารถแยกแยะรูปแยกนามในแต่ละขณะออกจากกัน ทำให้ยึดมั่นผิดว่าเป็นตัวตนที่เป็นไปตามที่ตนต้องการ เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังสภาวะธรรมไว้ ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวะธรรม ย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่าอกัปภิกิริยาทางกาย วาจาและใจ ล้วนเป็นสภาวะธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด เช่น ความอยากดูเป็นสภาวะอย่างหนึ่ง การดูเป็นอีกอย่างหนึ่งดังนี้ เป็นต้น ความเข้าใจดังนี้ เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่ปราศจากความต่อเนื่อง

๒. สมุหขันธ์ ความเป็นกลุ่มโดยกองรูปนาม หมายความว่า ผู้ที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนา มักสำคัญว่ารูปนามเป็นกลุ่มเดียวกัน ไม่สามารถ

แยกแยะรูปนามออกจากกันได้ เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตน ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวะธรรม ย่อมเข้าใจว่ารูปและนามเกิดคนละขณะกันโดยเป็นคนละส่วน ย่อมเข้าใจว่าอกัปภิกิริยาทางกาย วาจา และใจ ล้วนเป็นสภาวะธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด ความเข้าใจดังนี้ เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่ปราศจากความเป็นกอง

๓. กิจจขันธ์ ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ หมายความว่า รูปนามแต่ละอย่างมีหน้าที่ต่างกันตามสภาวะนั้นๆ ผู้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา มักสำคัญว่ารูปนาม เป็นอย่างเดียวกัน มีหน้าที่เหมือนกัน เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตน ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวะธรรม ย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า รูปนามแต่ละอย่างมีหน้าที่ต่างกัน ความเข้าใจดังนี้เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่เป็นคนละอย่างกันโดยหน้าที่ว่า สภาวะธรรมอย่างหนึ่งไม่อาจทำหน้าที่อีกอย่างหนึ่งได้

๔. อารัมมขันธ์ ความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ หมายความว่า นามธรรมแต่ละอย่างมีอารมณ์ต่างกันตามสภาวะนั้นๆ ผู้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา มักสำคัญว่านามธรรมมีอารมณ์เหมือนกัน เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตนที่มีอารมณ์เหมือนกัน เป็นเราคนเดียวที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวะธรรม

ย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า
รูปนามแต่ละอย่างมีอารมณ์ต่างกัน ความเข้าใจ
ดังนี้ เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนาม
ว่ามีอารมณ์ต่างกัน. ดู วิสุทธิ.ฎี. ๒/๔๒๘]

อจฺจาวทติ (กฺริ/อา)

[อติ + อา + วท (วาทฺ) + อ + ติ]

แปลง ติ เป็น จฺ ช้อน จฺ อติ อุปสรรคใช้ใ
ความหมายว่าอติสยะ (ยิ่งนัก, มากมาย, เกิน)
หมายถึงความมาก ด้วยคุณลักษณะอย่างใด
อย่างหนึ่ง.

(ก) พุดมากไป, พุดจู้จี้ พุดเพ้อเจ้อ (เกี่ยว
กับเรื่องครอบครัว ละเมิดมารยาทของ
บรรพชิต), พุดหรือคำพุดให้อีกฝ่าย
ยินยอม (ชักจูง).

เตน โข ป น สมเยน โส ภิกฺขุ ตสฺสา ภิกฺขุณฺเีย
สนฺติเก ภตฺตวิสสคฺคํ กโรติ. อถ โข สา ภิกฺขุณฺเีย
ตสฺส ภิกฺขุโน ภูณฺชนตสฺส ปาณฺเียน จ วิฐุปนเ
จ อฺปติภูจิตฺวา อจฺจาวทติ. อถ โข โส ภิกฺขุ
ตํ ภิกฺขุณฺเีย อปฺสาเทติ “มา ภคินี เหารูป อกาสิ.
เนตํ กปฺปตฺตีติ. (วิ. ๒/๓๔๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล อาโรหิตภิกษุ นั้น ทำความ
เกี่ยวข้องกับภักตร (ร่วมฉันภัตตาหาร) ในสำนัก
ของภิกษุณี (ภรรยาเก่า) นั้น. ขณะที่ท่าน
กำลังฉัน ภิกษุณีนั้น เข้าไปยื่นปรนนิบัติอยู่
ใกล้ๆ ด้วยน้ำฉันและการพัดวี พุดมากไป.
(พุดจู้จี้) ลำดับนั้น ภิกษุ นั้น จึงต่อว่าภิกษุณี
นั้นว่า ดูก่อนน้องหญิง เธออย่าได้ทำอย่างนี้
เรื่องนี้ไม่สมควร.

อจฺจาวทตฺตีติ ปุพฺเพปิ ตุมฺहे เอวํ ภูณฺชช,
อหํ เอวํ อฺปฺมฺจฺจํ กโรมฺหิติ ปพฺพชิตจาริตฺตํ
อติภิกมิตฺวา เคหสฺสิตกถํ กเถตฺตีติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๘๙)

บทว่า อจฺจาวทติ (พุดมากไป) คือ พุดเกี่ยว
กับเรื่องครอบครัว[มากไป] ละเมิดมารยาท
ของบรรพชิตว่า แม้เมื่อก่อน ท่านก็บริโภค
อยู่อย่างนี้ ดิฉันก็ได้ทำการปรนนิบัติท่าน
อย่างนี้.

[เรื่องนั้นมาในลสฺสนวรรค (ว่าด้วยกระเทียม)
สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ใน
เมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติ
ปาจิตติยแกภิกษุณีผู้ทำการล่วงละเมิด]

(ข) ต่า.

ถุลลนฺนทา ภิกฺขุณฺเีย มหามตฺตํ เอตมตฺถํ
อาโรเจสิ. มหามตฺตา ตํ ปุริสํ ทณฺหาเปสฺสุ. อถ โข
โส ปุริโส ทณฺหิตฺวา ภิกฺขุณฺเียปสฺสยสฺส อวิทุเร
อาชีวกเสยฺยํ การาเปตฺวา อาชีวกเ อฺยุโยเชสิ
“เอตา ภิกฺขุณฺเีย อจฺจาวทถาติ.

(วิ. ๒/๒๘๙)

ภิกษุณีถุลลันนทา บอกเรื่องนั้นให้พวกมหา
อมาตย์ทราบ. พวกมหาอมาตย์ได้ปรับสินไหม
เขา. บุรุษนั้นถูกปรับ (สินไหม) จึงให้สร้าง
ที่พักอาศัยไว้ใกล้ที่อยู่ภิกษุณี แล้วสั่งพวก
อาชีวกว่า พวกท่านจงช่วยกันต่า (ตะโกน
ต่า) ภิกษุณีเหล่านี้.

อจฺจาวทถาติ อติภิกมิตฺวา วทถ, อกฺโกสถาติ
วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๘๐)

บทว่า อจุจาวทนต์ (คำ) ความว่า พวกท่าน จง
กล่าวล่วงเกิน มีคำอธิบายว่า จงตำหนิ

**(ค) พุดล่วงเกิน, พุดล่อลวง (ชักชวน, ชักจูง),
ตำหนิ - ตีเตียน.**

อถโข เต ภิกขุ ภควโต ปาเทสสุ สิริสา นิปตติวา
ภควนตัม เอตทโวจํ

อจุโย โน ภนเต อจุจมา ยถาพาละ ยถา-
มูพุเห ยถากุสเส, เย มยํ เอวํ สุวาग्ฆาเต
ธมมวินยเอ ปพพชิตา สมานา อญญมญญํ
สุเตน อจุจาทิมุห ‘เอहि ภิกขุ โก พหุตรํ
ภาสิสฺสตี โก สุนฺหตรํ ภาสิสฺสตี, โก จิรฺตรํ
ภาสิสฺสตีติ. เตสํ โน ภนเต ภควา อจุยํ อจุยโต
ปฏิกคณหาตุ อายตี สํวรายาติ.

(ส. ๑/๔๐๗)

ลำดับนั้น ภิกษุทั้ง ๒ รูปได้น้อมศีรษะลง
แทบพระบาทของพระผู้มีพระภาค แล้วกราบ
ทูลว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งหลาย
บวชในพระธรรมวินัย ที่พระผู้มีพระภาคตรัส
ดีแล้วอย่างนี้ได้ **พุดล่วงเกิน** กันและกัน ด้วย
สุตะ เพราะความโง่เขลา เมาปัญญาว่า มาเกิด
ภิกษุ ใครจักกล่าวได้มากกว่ากัน ใครจักกล่าว
ได้ดีกว่ากัน ใครจักกล่าวได้นานกว่ากัน
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค
จงทรงให้อภัยโทษแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย
เพื่อสำรวมต่อไปด้วยเถิด.

อจุจาวทนต์ (ติ)

[อติ + อา + วท (วาทุเย) + อนุต]

แปลง ติ เป็น จุ ช้อน จุ อติ อุปสรรคใช้
ความหมายว่า อติกุมน (ล่วงพ้น) หมายถึง
การล่วงพ้นคนอื่น หรือ อติกกันตะ (การล่วง
เลย) คือ การล่วงเลยขอบเขต

**พุดล่วงเกิน, พุดล่อลวง, พุดทำทนาย, พุด
ให้อีกฝ่ายหนึ่งยินยอม (ชักชวน, ชักจูง),
ตีเตียน.**

เอกมนตํ นิสินฺนํ โข อายสฺมนตํ มหากัสสป
ภควา เอตทโวจ “โอวท กัสสป ภิกขุ, กโรหิ
กัสสป ภิกขุณฺ ฌมฺมี กถํ, อหํ วา กัสสป ภิกขุ
โอวเทยฺยํ ตวํ วา, อหํ วา ภิกขุณฺ ฌมฺมี กถํ
กเรยฺยํ ตวํ วาติ. ทพฺพจา โข ภนเต เอตฺรหิ
ภิกขุ โทวจสฺสกรณฺเหติ ฌมฺเมหิ สมนฺนาคตา
อกฺขมา อปฺปทกฺขิณฺณคคาหิโน อนุสาสนี.
อิธาคํ ภนเต อทฺทสํ ภณฺทญฺจ นาม ภิกขุ
อานนฺทสฺส สทฺธิวิหารี อภิชิกฺกญฺจ นาม ภิกขุ
อนุรทฺทสฺส สทฺธิวิหารี อญฺญมญฺญํ สุเตน
อจุจาวทนต์ ‘เอहि ภิกขุ โก พหุตรํ ภาสิสฺสตี,
โก สุนฺหตรํ ภาสิสฺสตี, โก จิรฺตรํ ภาสิสฺสตีติ.

(ส. ๑/๔๐๖)

พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสกับท่านพระมหา-
กัสสปะว่า กัสสปะ เธอจงกล่าวสอนภิกษุ
จงแสดงธรรมีกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเถิด เรา
หรือเธอพึงกล่าวสอน พึงแสดงธรรมีกถา
แก่ภิกษุทั้งหลาย

พระมหากัสสปะกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์
ผู้เจริญ บัดนี้พวกภิกษุเป็นผู้ว่ายาก ประกอบ
ด้วยธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก ไม่อดทน ไม่รับ
คำพร่ำสอนโดยเคารพ ข้าพระองค์ได้เห็น

ภิกษุชื่อภณทะสัทธิวิหาริกของพระอานนท์ และภิกษุชื่ออาภิชชิกะสัทธิวิหาริกของพระอนุรุธะในพระธรรมวินัยนี้ พุดล่งเกินกัน อยู่ด้วยสตะว่า มาเถิดภิกษุ ใครจักกล่าวได้มากกว่ากัน ใครจักกล่าวได้ดีกว่ากัน และใครจักกล่าวได้นานกว่ากัน.

อจุจาวทนต์ติ อติกกมม วทนต์, สุตปริยตฺติ นิสฺสาย อติวีย วาทำ กโรนฺเตติ อตฺโถ.

(ส.อ.ญ. ๒/๑๖๑)

บทว่า อจุจาวทนต์ (พุดล่งเกิน) ความว่า กล่าวล่งเกิน (กันและกัน) คือ พุดมากเกินไป เพราะอาศัยการเรียนพระสูตรมาก.

[คำว่า อปฺปทกฺขิณคฺคาหิโน อนุสาสนี (ไม่รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ) มาจากรากศัพท์ว่า น (ไม่) + ปทกฺขิณ (เบื่องขวา) + คห ฐาตุ (ถือเอา) + ณิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ไม่รับโดยเบื่องขวา" คือ "รับโดยเบื่องซ้าย" หมายถึงรับโดยไม่เคารพ เพราะชาวโลกถือว่าเบื่องขวาสูงส่งกว่าเบื่องซ้าย. ในคัมภีร์ฎีกา (ม.ม.ฎีกา ๒/๑๘๑/๘๐, สารตฺถ.ฎีกา ๒/๔๒๖/๔๔๗) แสดงความหมายว่า "ไม่รับด้วยการนำมาโดยประการต่างๆ มีรูปวิเคราะหฺว่า ปกาเรหิ อาวหนฺ ปทกฺขิณ, ปทกฺขิณโต คหณสีโล ปทกฺขิณคฺคาหิ]

อจุจาสน (ติ)

[อติ + อสน]

อสน = อสตีพฺพนฺติ อสนํ. อส (ภกฺขเน) + ยุ. แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒)

ว่า อนกา ยุณฺณ. อติ อุปสรรคไใช้ในความหมายว่า ภูสะ (ยิ่ง, จัด, มาก) หมายถึง ความมีมากจนเกินไป. คัมภีร์อภิธานปิปปิกกา (คาถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า อสน ศัพท์ที่เป็นนปฺงสกลิงค์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ภกฺขนะ (การกิน) และชิปนะ (การทิ้ง).

(๑) บริโภคบ่อย ๆ - ประจำ, บริโภคมาก.

อณฺณมณฺเณหิ ติตฺเตหิ

อสุสํ ปาเยหิ สารถิ

อจุจาสนฺสฺส ปฺริโส

ปายาสสฺสาปิ ตปฺปติ. (ชา. ๑/๗, ติตถชาตก)

(อํามาตย์โพธิสัตว์กล่าวกับคนเลี้ยงม้าว่า)

นายสารถิ ท่านจงให้ม้าดื่มน้ำที่ทำอื่นๆ บ้าง แม้ข้าวปายาสที่บริโภคบ่อย ๆ (กินเป็นประจำ) คนก็ยังเบื่อได้.

อจุจาสนฺสฺสาติ กรณฺตเถ สามีวจนํ, อติสเนน อติภุตฺเตนาติ อตฺโถ. (ชา.อ.ญ. ๑/๒๐๐-๑)

บทว่า อจุจาสนฺสฺส นี้ เป็นจณฺฐวิภัติใช้ในอรรถตติยาวิภัติ (ลงจณฺฐวิภัติในอรรถตติยาวิภัติ) อธิบายว่า ด้วยข้าวปายาส (อันตน) กินมาก คือ กินเป็นประจำ (บ่อยๆ).

[คำว่า ปายาส มีอีกศัพท์หนึ่ง คือ ปายส คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๘) และอภิธานปิปปิกกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๔๑๘) กล่าวว่ารูป ปายาส ควรมีรูปเป็นรัสสะว่า ปายส มติตั้งกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับสันสกฤตอีกด้วย เพราะสันสกฤตมีรูปว่า ปายส เช่นกัน ดังหลักฐานในคัมภีร์อมรโกษ

(กัณฑ์ ๒ วรรค ๗ คาถา ๒๔, อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คาถา ๒๐) ว่า

ปฤษทาชฺย สทฺฐยาชฺเย
ปรมาณํ ตํ ปายสม
หฺวยกฺวเย ไทวปิตรเย
อนฺเน ปาตรํ สุรฺวาทิกม.

ศัพท์ว่า ปฤษทาชฺย ย่อมเป็นไปในเนยสที่ผสมกับนมส้ม, ข้าวหุงจากนม = ปรมาณํ, ปายส, หฺวย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยเทวดา, กฺวเย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยบิดามารดาผู้เสียชีวิตแล้ว, ทฬพิยฺญ (ทฬพิที่ใส่สาเดเนยสใส่ไฟยฺญ) ชื่อว่า ปาตร (ยัญญภาณ, ภาชนะอันใช้ในยัญญการบูชา มีถ้วย ชาม จาน ช้อน และทัพพีรูปต่าง ๆ เป็นต้น.

สรุปว่า ปายาส, ปายส มีใช้ทั้งสองรูปเหมือนกัน คำว่า คฺรุ และ คฺรุ ที่มิใช่ทั้งสองรูปเช่นกัน]

(๒) การกินมาก (กินจุ).

จสทฺเทณ อญฺญมฺปิ สรีรสฺส ปีพาวหํ อจุจาสนาทํ สงฺกณฺหาติ. (อ.ภ. ๑/๒๕๒)

ด้วย จ ศัพท์รวบรวมเอาการกินมากเป็นต้น อันเป็นเหตุนำมา ซึ่งการเบียดเบียนร่างกาย (เกิดความอึดอัด) แม้อีกนัยหนึ่ง.

อจุจาสนฺน (ติ)

[อติ + อาสนฺน]

ไกลเกินไป, ไกลมาก, ไกลชิด (นั่งกระเซะ).
แปลง ติ เป็น จ ช้อน จ อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ภูสะ (ยิง, จัด, ชิด)

อาสนฺน = อา + สทฺ ชาติ (นิกฺเข=ใกล้ชิด) + ต ปัจจัย. อาปจฺย สิทฺติ อาสนฺโน, อาสนฺโน. แปลง ต ปัจจัยท้าย สทฺ ชาติเป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดชาติด้วยสูตร (กจ.๕๕๒) ว่า ภิกขาโต อินฺนอนฺนํ อีณา วา (แปลง ต ปัจจัยท้ายชาติภิกขาโตเป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ ตามอุทาหรณ์ และพยัญชนะท้ายชาติย่อมไม่ปรากฏรูป[ลบ])

(ก) ใกล้ชิด.

อิทฺ ภิกฺขเว เสนาสนํ นาติทฺร โหติ นาจุจาสนฺนํ คมนาคมนสมฺปนฺนํ ทิวา อปฺปากิณฺณํ รตฺติ อปฺปสทฺทํ อปฺปนิกฺโขสมํ อปฺปทสมกฺสวาตาทปสรีสฺสสมฺผลสฺส. (อ. ๓/๒๖๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในธรรมวินัยนี้ อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก (ไม่ใกล้ไม่ไกลเกินไป, ระยะพอดีๆ) มีทางไปมาสะดวก กลางวัน ไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ไม่อึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน กระทบน้อย.

[นาติทฺร (น + อติทฺร) นาจุจาสนฺน (น + อจุจาสนฺน) บพว่า อติทฺร และ อจุจาสนฺน เป็นฐานูปจาระ (นानันตริกนัย) คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะแต่หมายถึงฐานี ในที่นี้กล่าวถึงเสนาสนะที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก แต่หมายถึงกิริยาการอยู่ในเสนาสนะที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก]

(ข) สถานที่ใกล้ชิด.

อฏฺฐทฺธิ ภิกฺขเว อญฺเณทฺธิ สมฺนฺนาคโต มหาโจโร ชิปฺโป ปรียาปชฺชติ, น จิรญฺจิตฺโก โหติ.

กตเมหิ อญฺหิ? อปฺปหรนฺตสฺส ปหริติ, อนวเสสํ
อาหิยติ, อิตฺถิ หนติ, กุมาริ ทุเสติ, ปพฺพชิตํ
วิลุมฺปติ, ราชโกสํ วิลุมฺปติ, อจฺจาสนฺเห
กมฺมํ กโรติ, น จ นิธานกฺสโล โหติ.

(อ. ๓/๑๕๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาโจรประกอบด้วย
องค์ ๘ ย่อมเสื่อมอย่างรวดเร็วพลัน ดำรงอยู่ได้
ไม่นาน คือ

ทำร้ายคนที่ไม่ได้ตอบ ปล้นสิ่งของจนไม่เหลือ
ฆ่าผู้หญิง ช่มชืดเด็กหญิง ปล้นนักบวช ปล้น
ท้าวพระคลัง (คลังหลวง) ปล้นสถานที่ใกล้
ชิด (ปล้นใกล้ถิ่นเกินไป) และไม่ฉลาดในการ
เก็บ (ทรัพย์สิน).

อจฺจาสนฺเห กมฺมํ กโรติติ ความนิคมราช-
ธานี อาสนฺนญฺจาเน จิริกกมฺมํ กโรติ.

(อ.อญ. ๓/๒๕๓)

ปาฐะว่า อจฺจาสนฺเห กมฺมํ กโรติ (ปล้นสถานที่ใกล้ชิด) ได้แก่ ย่อมทำโจรกรรมในที่ใกล้
คาม (หมู่บ้าน) นิคม (ตำบล) และราชธานี (เมือง
หลวง) เป็นต้น.

ดู วิ. ๓/๕๘, ๔/๓๐๖, ขา. ๒/๒๙๑

อจจาสรติ (กฺริ/อา)

[อติ + อา + สร (คตฺย) + อ + ติ]

เล่นเลยไป, ล่วงไป, เกินไป, เกินวิสัย. (เลยเถิด,
เกินขอบเขต[ของความประพฤติ])

โย นาจฺจาสรํติ โย นาติธาวิ. น ปจฺจาสรํติ
น โอหิย. ก็ วุตฺตํ โหติ? อจฺจารทฺทวิริเยน หิ

อุทฺทจฺเจ ปตฺนํโต อจฺจาสรติ, อติสิธิเลน
โกสชฺเช ปตฺนํโต ปจฺจาสรติ.

(สุตฺตนิ.อญ. ๑/๑๙)

สองบทว่า โย นาจฺจาสรํติ ได้แก่ ภิกษุใดไม่เล่น
เลยไป. สองบทว่า น ปจฺจาสรํติ คือ ไม่ล้าอยู่.
ถามว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร? ตอบว่า
ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ก็ภิกษุใดตกไปอยู่ใน
อุทฺทจฺจะ (ความฟุ้งซ่าน) ด้วยการปรารภความ
เพียรเกินไป ชื่อว่าย่อมเล่นเลยไป เมื่อตก
ไปในโกสชฺชะ (ความเกียจคร้าน) ด้วยความ
เพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ชื่อว่าย่อมล้าอยู่.

อจจาสร (ถิ)

[อติ + อา + สร (คตฺย) + อ + อา]

ธรรมที่ประพฤติล่วงเกิน, การหลอกลวง,
ความถือตัว, การเย่อหยิ่ง.

แปลง ติ เป็น จ ช้อน จ ลง อา อิตฺถิปัจจย ด้วย
สูตร (กจ.๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย
(ลง อา ปัจจยํทำยนามคัพฺพํ อ การันต์ที่เป็น
ไปในอิตฺถิลิงค์)

ยา เอวรูปา มายา มายาวิตา อจฺจาสร วมฺจนา
นิกิต วิกิริณา ปรีหรณา คูหนา ปรีคูหนา
ฉาหนา ปฏิจฺฉาหนา อนฺตฺตานํกมฺมํ อนาวิ-
กมฺมํ โวจฺฉาหนา ปาปกริยา อญฺ วุจฺจติ “มายา”.

(อภิ.วิ. ๓๗๒, อภิ.ป. ๑๒๒-๑๒๖)

(มหานิ. ๖๑ เป็น อจฺจสร)

ความเจ้าเล่ห์ (เล่ห์กล) ความเป็นคนเจ้าเล่ห์
(ความมีเล่ห์กล) การหลอกลวง ความลวง
ความโกง ความกลบเกลื่อน ความหลีกเลียง

ความซ่อน ความซ่อนบัง ความปกปิด ความปิดบัง การกระทำไม่ชัดเจน การไม่ทำให้แจ้ง การปกปิดมิตชิต การกระทำชั่ว ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มายา.

กตฺวา ปาป ปุณฺ ปฏิจฺฉาหนโต อติจฺจ อาสฺรณฺติ เอเตย สตฺตฺตฺติ อจุจาสฺรา. (อภิ.อฎ. ๒/๔๕๗)
ชื่อว่า อจุจาสฺรา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์กลับมาล่องเกิน โดยการทำบาปแล้วปกปิด (บาปนั้น) ไว้อีก.

อติจฺจฺจติ อจฺจยํ กตฺวา. อาสฺรณฺตีติ อากฺขณฺติ, ปุณฺ ปฏิจฺฉาหนเน ปวตฺตฺนฺตีติ อตฺถโก.
(มุลฎี. ๒/๒๒๒)

บทว่า อติจฺจ คือ ทำการล่องเกิน.
บทว่า อาสฺรณฺติ คือ กลับมา อธิบายว่า ย่อมเป็นไปในเพราะการปกปิด (บาป) ไว้อีก.

อจฺจยํ กตฺวาติ วิตฺติกมํ กตฺวา.
(อนุฎี. ๒/๒๑๙)

สองบทว่า อจฺจยํ กตฺวา (ทำการล่องเกิน) คือทำการล่องละเมิด.

ดู มหานิ.อฎ. ๑๗๙ กล่าวว่า อติจฺจ อสฺสรติ เอเตย สตฺตฺตฺติ อจุจาสฺรา

อจุจาทิต (ติ)

[อติ + อหิต]

แปลง ติ เป็น จ ช้อน จ. อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อติทุกนฺต (ล่องแล้ว), อ อักษรในบท ว่า อหิต มีอรรถศัพท์ภาวะ.

ไร้ประโยชน์, ล่องเลยประโยชน์, ไม่มีประโยชน์อย่างยิ่ง, ร้ายมาก, ทารุณ, โหดร้าย, ไม่เกื้อกูลกันและกัน, ไม่เป็นมิตร.

สงฺกปฺปเมตฺ ปฏิลทุทฺ ปาปํ

อจุจาทิตํ กมฺมํ กโรสฺสิ ลุทฺทํ

มยาปิ ตาต ปฏิลฺลจฺเนสฺ ตฺวํ

เอตาหิสํ กมฺมํ ชฺรูปนฺีโต

ตํ กุลฺลวตฺตํ อนุวตฺตมาโน

อหฺมปิ ตํ นิชฺฌินฺสฺสามิ โสฬฺสเก. (ชา. ๑/๒๑๒)

(ลูกชายกล่าวว่า)

คุณพ่อได้รับความคิดอันชั่วช้านี้มา แล้วทำกรรมอันหยาบช้าไร้ประโยชน์ คุณพ่อ เมื่อคุณพ่อแก่ชรา ก็จักได้รับการกระทำเช่นนี้แม้จากลูก ถึงลูกก็จะประพฤติดตามประเพณีของตระกูลนั้น จะซัดหลุมฝังคุณพ่อเหมือนกัน.

ตาต ตฺวํ ปิตฺรํ ทุทฺทํ ปโมเจสฺสามิตี มรณ-
ทุทฺทเชน โยเชนโต เอตํ ปาปํ สงฺกปฺปํ ปฏิลทุทฺธา
ตสฺส จ สงฺกปฺปวเสน หิตํ อติกฺกมฺมํ จิตฺตฺตฺตา
อจุจาทิตํ กมฺมํ กโรสฺสิ ลุทฺทนฺติ.

(ชา.อฎ. ๔/๔๖)

(พึงทราบความแห่งคำอันเป็นคานานี้ว่า)
ข้าแต่พ่อ ท่านคิดว่า เราจักเปลื้องบิดาออกจากทุกข์ จึงผูกไว้ด้วยมรณทุกข์ ชื่อว่าทำกรรมอันหยาบช้าอันล่องเลยประโยชน์ เพราะได้ความดำริอันลามกนี้ และเพราะก้าวล่วงประโยชน์ด้วยอำนาจความดำรินั้นตั้งอยู่.

[อจุจาทิตํ ตตฺตบทเป็น อติ + อหิต. อ อักษรในบทนี้มีอรรถศัพท์ภาวะ (มีอรรถเหมือนบทที่

ประกอบรวมนั้น) ไม่มีอรรถพิเศษแต่อย่างใด ลงมาเพื่อรักษาคณะจันทร์ (อินทรวีเชียร) แปลว่า "ไร้ประโยชน์"

อีกนัยหนึ่ง ในสกตอภิธาน อจุจาทิต ตัดบท เป็น อติ + อา + ธา แปลว่า "มีประโยชน์มาก" เพราะฉะนั้น ในพระบาลีคานานี้ บทว่า อจุจาทิต จึงสามารถแปลได้อีกนัยหนึ่งว่า "มีประโยชน์อย่างยิ่ง"

บทว่า ปฏิลทุท ในบาทที่หนึ่ง และบทว่า กมม ในบาทที่สองและบาทที่สี่ ลบนิคคหิต เพื่อรักษาคณะจันทร์ เพื่อให้มีครุหลุตรงตามฉันทลักษณ์ (คือรักษาคาถาให้ถูกต้อง) ดังที่ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๔ (พยุขเน จ) กล่าวว่า นิคคหิตัง โข พยุขเน จ ปเร โลปโปปโปนติ กวจิ จนนานุภวนาติมहि (นิคคหิตแล ถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยุขนะ เบื้องหลังบางแห่ง คือในที่รักษาฉันทลักษณ์ เป็นต้น)

คานานี้เป็นอุปชาติคาถาโดยผสมระหว่าง อินทรวงศ์ อินทรวีเชียร วังสฎฐะ อินทรวีเชียร อินทรวีเชียร อุเปนทรวีเชียร กล่าวคือ บาทแรกเป็นอินทรวงศ์มี ต ต ช ร คณะ, บาทที่สองเป็นอินทรวีเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่สามเป็นวังสฎฐะมี ช ต ช ร คณะโดยถือว่า ต ใน ตาต เป็นครุ, บาทที่สี่เป็นอินทรวีเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่ห้าเป็นอินทรวีเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่หกเป็นอุเปนทรวีเชียรมี ช ต ช และครุ ๒ พยางค์

อุปชาติคาถา คือ คาถาที่คล้ายคลึงกับคาถาใกล้เคียงกันกล่าวคือเกี่ยวเนื่องกับคาถาใกล้เคียงสองประเภทอันได้แก่อินทรวีเชียรและอุเปนทรวีเชียร. อีกนัยหนึ่ง อุปชาติ คือ คาถาที่ผสมคาถาหลายชนิดซึ่งมีพยางค์ไม่เท่ากันในแต่ละฉันท เช่น กลุ่มคาถาอนุฎฐาฉันท ๘ พยางค์, กลุ่มคาถาบันตฉันท ๑๐ พยางค์, กลุ่มคาถาติฎฐาฉันท ๑๑ พยางค์, กลุ่มคาถาติชคตฉันท ๑๓ พยางค์, กลุ่มคาถาสักกรฉันท ๑๔ พยางค์ เป็นต้น ดังนั้น อุปชาติคาถานี้ จึงมีประเภทเป็นจำนวนมาก คัมภีร์จินโทการตี (หน้า ๒๖๘) นำข้อความจากคัมภีร์จินโทจิหนพยาชยานมากล่าวไว้ดังนี้ว่า

ฉนุทโส วิตุตตา ฉนุโท

ปชาติยา สุปากฎา.

ความพิสดารของคัมภีร์ฉันท ย่อมประจักษ์ด้วยอุปชาติคาถา]

คัมภีรปัญห มนสาภิจินตย์

นาจจุจาทิต กมม กโรติ ลุท

กาลาคต อตถปท น รินุจติ

ตถาวริ ปญวนนต วทนติ. (ชา. ๒/๙)

(พระมหาสัตว์สรงคตาสตอบปัญหาของท้าวสักกะว่า)

บุคคลใดคิดปัญหาที่ลึกซึ้งได้ด้วยใจ ไม่ทำกรรมอันหยาบช้าไร้ประโยชน์ ไม่ตรอนประโยชน์ที่มาถึงตามกาลให้เสียไป บัณฑิตเรียกคนเช่นนั้นว่า ผู้มีปัญญา.

นาจจาทิตนุติ น อติอหิตํ หิตาติกุกนุตํ ลุฑุทํ
ผรุสฺสํ สาทิสกมมมญจ โย น กโรตีติ อตฺถโก.

(ชา.อฏฺ. ๕/๑๕๕)

บทว่า นัจจาทิตํ (ไร้ประโยชน์) ความว่า ผู้ใด
ไม่ทำกรรมหยาบช้า เผ็ดร้อน สาทิส อันไม่
เป็นประโยชน์ คือ ล่วงเลยประโยชน์.

[คาถานี้เป็นอุปมาคาถาโดยผลสมระหว่าง
อินทรวงศ์, อินทรวีเชียร, อินทรวงศ์ และ
อุเปนทรวีเชียร โดย ถือว่า วนุ ในบทว่า
ปญญวนุตํ เป็นลหุ]

อริยาวกาโสสิ อนริยุโป
อสนฺณโต สณฺณตสฺสนิกาสो
อจฺจาทิตํ กมฺมํ กโรสิ ลุฑุทํ

ภาเว จ เต กุสฺสํ นตฺถิ กิณฺจจิ. (ชา. ๒/๒๙๘)

(วิชรุบัณฑิตได้กล่าวกับปุนณณกัษว่า)

ท่านมีรูปร่างดังผู้ประเสริฐ แต่หาเป็นคน
ประเสริฐไม่ คล้ายจะเป็นคนสำรวม แต่ก็ไม่ใช่
สำรวม ทำกรรมหยาบช้าไม่มีประโยชน์อย่าง
ยิ่ง กุศลแม้แต่น้อยหนึ่งก็ไม่มีในใจของท่าน.

อจฺจาทิตนุติ หิตาติกุกนุตํ, อติอหิตํ วา.

บทว่า อจฺจาทิตํ คือ ซึ่งกรรมอันล่วงเสีย
ซึ่งประโยชน์ หรือกรรมอันไม่เป็นประโยชน์
อย่างยิ่ง.

[คาถานี้เป็นอุปมาคาถาโดยผลสมระหว่าง
กุสุมวิจิตตา, อุเปนทรวีเชียร, อินทรวีเชียร
และสาลินี กล่าวคือ บาทแรกเป็นกุสุมวิจิตตา
มี น ย น ย โดยถือว่า ยา เป็นลหุ และ รีย

รวมเป็นลหุพยางค์เดียว, บาทที่สองเป็น
อุเปนทรวีเชียรมี ช ต ช และครุ ๒ พยางค์,
บาทที่สามเป็นอินทรวีเชียรมี ต ต ช และครุ
๒ พยางค์ โดยถือว่า ม เป็นลหุ, บาทที่สี่
เป็นสาลินีคาถามี ม ต ต และครุ ๒ พยางค์
โดยถือว่า จ เป็นครุ]

อจจิ (น, ถ)

[อจจ + อ. (ส - อจฺจิส)]

อจจ = อจจ (ปุชาย) + อ. อจฺจียติ ปุชฺชียตีติ
อจฺจิ = สิ่งที่ถูกบูชา. ลง อ. ปัจจัยท้าย อจจ
ธาตุด้วยสูตร (กจ. ๖๖๙) ว่า มุนาที่หิ จิ (ลง
อ. ปัจจัยท้ายธาตุมี มุน ธาตุเป็นต้นและท้าย
ปาฏิปาติกศัพท์)

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ธวาทิ.๗) กล่าวว่า
อ. (ลง อ. ปัจจัยหลังธาตุโดยมาก) และแสดง
ตัวอย่างว่า อจจ (อญจ) = ปุชาย, อจฺจียติ
ปุชฺชียตีติ อจฺจิ=ขาลา (สิ่งที่ถูกบูชา ชื่อว่า อจฺจิ
ได้แก่ เปลวไฟ)

อภิธานปทีปิกากา (คำอธิบายคาถา ๓๔)
กล่าวว่า อจฺจิ วุจฺจติ ขาลา, ตาย โยคโต อจฺจิม
(อจฺจิคือ เปลวไฟ ชื่อว่า อจฺจิมเพราะประกอบ
ด้วยเปลวไฟนั้น)

อจฺจิ ศัพท์มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสอง คือ อิตถิลิงค์
และนปฺงสกลิงค์ แต่มีรูปเหมือนกันในปฐมมา-
วิวัตติ จึงต้องประกอบบทสรรพนามที่เป็น
วิเสสนะของ อจฺจิ ศัพท์เป็นลิงค์ทั้งสอง เช่น
ตํ อจฺจิ, สาท อจฺจิ. แม้คัมภีร์อภิธานปทีปิกา
(คาถา ๓๔,๑๑๐๒) ก็กล่าวว่า สิทา ขาลจฺจิ

จาปุเม (เปลวไฟ ๓ ศัพท์ คือ สีขา, ชาลา และ อจจิ อันเป็นไปในลึงค์ที่ไม่ใช่ปุงลึงค์ คือ อิตถิลึงค์และนปุงสกลึงค์), ชาลวสุสุวจจิ โน ปุเม (อจจิ ศัพท์ที่ไม่เป็นไปในปุงลึงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เปลวไฟ และรัศมี)

(๑) เปลวไฟ, แสง, ลำแสง, แสงพวยพุ่ง.

ยถา กถํ ปนาวุโส อิมสฺส ภาสิตสฺส อตุโถ ทฏฺฐพฺโพติ? เตน หาวุโส อุปมํ เต กริสฺสามิ, อุปมายปิเรกจเจ วิญญู ปุริสา ภาสิตสฺส อตุถํ อาชานนฺติ. เสยฺยถาปิ อาวุโส เตลปฺปทีปสฺส ฉายโต อจฺจิ ปฏิจฺจ อภา ปณฺณายติ, อากํ ปฏิจฺจ อจฺจิ ปณฺณายติ, เอวเมว โข อาวุโส อายุ อุสมํ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ, อุสมฺมา อายุํ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ. (ม. ๑/๓๖๙)

(ผมรู้ทั่วถึงภาษิตของท่านพระสารีบุตรในบัดนี้เองอย่างนี้ว่า อายุอาศัยไออนันต์ดำรงอยู่และไออนันต์อาศัยอายุดำรงอยู่) ดูก่อนผู้มีอายุ แต่ผมจะพึงเข้าใจความแห่งภาษิตนี้ได้อย่างไร ?

ดูก่อนผู้มีอายุ ถ้าเช่นนั้น ผมจักอุปมาให้ท่านฟัง เพราะวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมทราบความแห่งภาษิตได้ด้วยอุปมา

ดูก่อนผู้มีอายุ เมื่อประทีปน้ำมันกำลังติดไฟอยู่ แสงสว่างอาศัยเปลวไฟจึงปรากฏ เปลวไฟก็อาศัยแสงสว่างจึงปรากฏอยู่แม้ฉันใด

ดูก่อนผู้มีอายุ อายุอาศัยไออนันต์ดำรงอยู่ ไออนันต์ก็อาศัยอายุดำรงอยู่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

อจจิ ปฏิจฺจจาติ ชาลสิขํ ปฏิจฺจ.

(ม.อญ. ๒/๒๔๙)

สองบทว่า อจจิ ปฏิจฺจ คือ อาศัยเปลวไฟ.

ยสมิ โภ โคตม สมเย อจจิ วาเตน ชิตฺตา ทูริปิ คจฺจนฺติ, อิมสฺส ปน ภวํ โคตโม ก็ อุปาทานสมิ ปณฺญาเปตฺติ. ยสมิ โข วจฺน สมเย อจจิ วาเตน ชิตฺตา ทูริปิ คจฺจนฺติ, ตมํ หํ วาตุปาทานํ ปณฺญาเปมิ. วาโต หิสฺส วจฺน ตสมิ สมเย อุปาทานํ โหตฺติ. ๔เปฯ (ส. ๒/๕๖๕)

ท่านพระโคตม เวลาที่เปลวไฟถูกลมพัดไปได้ไกล ท่านพระโคตมจะทรงบัญญัติอะไรแก่เปลวไฟนี้ในเพราะเชื้อเล่า. ว่าจะเวลาที่เปลวไฟถูกลมพัดไปได้ไกล เราบัญญัติเชื้อคือลมนั้น เพราะลมเป็นเชื้อของเปลวไฟนั้น. [ท่านพระโคตม เวลาที่สัตว์ทอดทิ้งกายนี้และไม่เข้าถึงกายอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านพระโคตมจะทรงบัญญัติอะไรแก่สัตว์เหล่านั้นในเพราะอุปาทานเล่า. ดูก่อนว่าจะเวลาที่สัตว์ทอดทิ้งกายนี้และไม่เข้าถึงกายอย่างใดอย่างหนึ่ง เราบัญญัติอุปาทานคือตัณหานั้น เพราะตัณหาเป็นเชื้อของสัตว์เหล่านั้น]

นิเวสนํ กสฺส นฺทํ สุนนฺท

ปากาเรน ปณฺฑุมเยน คฺคตฺถิ

กา ทิสฺสติ อคฺคิสิขาว ทูเร

เวหายสํ ปพฺพตคฺเคว อจฺจิ. (ชา. ๒/๓๙)

(พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า)

สุนันทะ นี่เป็นนิเวศน์ของใครหนอ ล้อมด้วยกำแพงสี่เหลี่ยม ใครหนอปรากฏอยู่ในที่ไกล ประดุจเปลวไฟในอากาศ และประดุจเปลวไฟบนยอดภูเขา.

อจจิติ อนลชาลขนุสโร. (ชา.อฎ. ๕/๑๑๔)

บทว่า อจจิได้แก่ กองไฟที่ลุกโพลง.

ดู อ. ๓/๒๔๖, ส. ๒/๔๘๑, ม. ๑/๓๖๙, ม. ๓/๒๒๒

[คำว่า ทิสฺสติ แปลโดยศัพท์ว่า อันเขาย่อมเห็น ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัติในกรรมจาก อย่างไรก็ตาม คำนี้เป็นกัตตุจากในที่บางแห่ง แปลว่า ย่อมปรากฏโดยลง ติ วิภัติในกัตตุจาก คัมภีร์ อรรถกถาและฎีกามักอธิบายคำนี้เป็นรูปกัตตุจากว่า ปญฺญาติ (ย่อมปรากฏ)

อนล + ชาลา + ขนุส, อนล (อน ปาลเน + ล) = ไฟ อนนฺติ ปาเลนฺติ อนนาติ อนโล, ชาลา (ชล ทิตฺติย + ณ + อา) = เปลวไฟ ชลตฺติ ชาลา ลบ ณ พฤทธิ อ เป็น อา ลบสระหน้า. คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา (๓๔) กล่าวว่า เปลวไฟ มี ๓ ศัพท์ คือ สีขา, ชาลา, อจจิ]

รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสตีติ อิเธกฺจโจ รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสตีติ 'ยํ รูปํ โส อหํ โย อหํ ตํ รูปนฺติ รูปญจ อตฺตานญจ อทฺวํ สมฺนุสฺสตี. "เสยฺยถาปิ นาม เตลปฺปทีปสฺส ฌายโต ยา อจฺจิ โส วณฺโณ โย วณฺโณ สา อจฺจิติ อจฺจิญจ วณฺณญจ อทฺวํ สมฺนุสฺสตีติ" เอวเมว อิเธกฺจโจ รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสตีติ เอวํ รูป อตฺตาติ ทัฏฺฐิปปสฺส นาย ปสฺสตี. (อภิ.อฎ. ๑/๑๙๒)

ปาฐะว่า รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสตีติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) ความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปเป็นตน คือ ย่อมเห็นรูปและตนไม่ใช่เป็นภาวะสองอย่างว่า รูปอันใดเราก็อันนั้นเราอันใด

รูปก็อันนั้น เปรียบเสมือนเมื่อประทีปน้ำมัน ลุกโพลงอยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟ และสีไฟนั้นไม่ใช่เป็นสองอย่างว่า เปลวไฟ อันใดสีก็อันนั้น สีไฟอันใดเปลวก็อันนั้น ฉะนั้น บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นรูปเป็นตน ฉะนั้น บุคคลย่อมเห็นรูปเป็นตนด้วยทิวฏฐิที่รู้เห็นโดยประการฉะนี้.

(๒) ใต้ว (เปลวไฟที่เกิดจากร่างกาย)

อถ ตสฺสา รตฺติยา อจฺเจยน. หตา นาคสฺส อจฺจิโย โหนฺติ. อิทธิมโต ปน จิตา. อนเภาวณฺณา อจฺจิโย โหนฺติ. (วิ. ๓/๓๔)

ครั้นราตรีนั้นผ่านไป เปลวไฟของพญานาค ถูกทำลาย ส่วนเปลวไฟหลากสีของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงฤทธิ์ยังคงอยู่.

อจจิกฺขนุส (ป)

[อจจิ + ขนุส]

กลุ่มเปลวไฟ, กองไฟ.

ขนุส = ขนุส (ราสีกรณ) + อ. ราสีโต ขนุสโร นาม (ชื่อว่าขันธ์ เพราะเป็นกอง).

คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา (คาถา ๘๕๑) กล่าวว่า ขนุส ศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ รูพาติ (ขันธ์ ๕ มี รูปขันธ์เป็นต้น), อังสะ (ไหล), ปกัณเฑาะ (ลำต้น), ราสี (กอง), และคฺฤณะ (ความดี). สำหรับ ขนุส ในศัพท์นี้มีความหมายว่า ราสี (กอง).

ปรตฺติมาย จ ภิตฺติยา

อจจิกฺขนุส สมฺมุจฺจิโต

ทหนูโต ปาปกมุนเต

ปจฺจิมาย ปฏฺิณฺณติ. (จุพน. ๒๓๗)

กองไฟ ก่อตัวขึ้นจากฝาด้านทิศตะวันออก
แผดเผาเหล่าสัตว์ผู้ทำกรรมชั่ว ฟุ้งไปกระทบ
ฝาด้านทิศตะวันตก.

อจจิชาลา (ถ)

[อจจิ + ชาลา] เปลวไฟ.

ชาลา = ชล (ทิศใต้) + ณ + อา. ชลตีติ ชาลา.
ลบ ณ พฤทธิ อ เป็น อา ลบสระหน้า.

โย โฆ มหาราช ปุคฺคโล ปาปิโจ อิจฺฉาปกโต
ฯเปฯ ธฺตฺถคฺคณฺ สมายิตฺติ. โส ทิคุณฺ ทณฺทมา-
ปชฺชติ สพฺพคฺคณฺมาตมาปชฺชติ ฯเปฯ ทิฏฺฐจ-
ธมฺมิกํปิ หิพนฺ ฆีลนฺ ฯเปฯ สมฺปฺราเยปิ สต-
โยชนิก อวิจิมหานริเย อญฺญกจิตตตฺตสนฺตตฺต-
อจจิชาลามาลเก อนเภาสฺสสฺตสฺสสฺสสนิ
อุทฺธมฺโห ติริยํ เณฺนุเททฺทกํ สมฺปฺริวตฺตกํ ปจฺจติ
โต มุจฺจิตฺวา ฯเปฯ การุณฺณํ ปรีเทวมาโน
มหาเปโต นิชฺฌามตณฺหิโก หุตฺวา อาหิณฺทมาโน
มหายา อญฺญสฺสํ กโรติ. (มิลินฺท. ๓๓๘)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร บุคคลใดเป็นคนปรารถนา
ลามก ถูกความอยากครอบงำ หลอกลวง ...
สมาทานธุดงค์ บุคคลนั้น จะได้รับโทษทัณฑ์
ถึง ๒ เท่า จะถึงความหายนะแห่งคุณทั้งปวง
คือจะได้รับการดูหมิ่น การรังเกียจอันมิได้ใน
อัตภาพนี้...แม้ในภพต่อไป ก็จะมีหมกไหม้อยู่ใน
อเวจีมหานรก หมุนคว้างไปในเบื้องบน เบื้อง
ขวาง เตือดเป็นฟองอยู่เบื้องบน ในกลุ่มเปลว

ไฟที่ร้อนที่แผดเผารุนแรง ซึ่งสูงถึง ๑๐๐
โยชน์ ตลอดเวลาหลายแสนโกฏิปี พ้นจาก
อเวจีมหานรกนั้น...ก็มาเกิดเป็นมหาเปรต
ประเภทนิชฌามตณฺหิโกเปรต ส่งเสียงคร่ำ
ครวญ น่ารุณาสงสาร เทียวส่งเสียงโอดโอย
ไปบนแผ่นดิน.

อจจิติ° (ติ)

[อจจิ (ปูชาย้) + อิ + ต]

อันเขาบูชาแล้ว - นับถือแล้ว - เคารพแล้ว
(ได้รับเกียรติหรือความยกย่อง, สรรเสริญ).

สฺวปฺจิตฺตโน อโย เสโล

อจจิโต มหิโต สทา

สุธาริโต สุนิขิตโต

สพฺพตฺถกมฺภิสายเย. (ชา. ๒/๒๒๔)

(พราหมณ์ในสาทกล่าวว่)

แก้วมณีอันเกิดแต่หินนี้ที่หามาได้ด้วยดี ที่
บุคคล**บูชา** นับถือ วางไว้ เก็บไว้เป็นอย่างดี
ทุกเมื่อ พึงทำประโยชน์ (บันดาล) ทุกอย่าง
ให้สำเร็จได้.

สพฺพตฺถกมฺ โย อิมํ เสลํ สฺมฺมจฺจุ อฺปจฺริตฺตุ อจฺจิ-
ตฺตโน ชีวิตํ วิย มมายิตฺตุ สฺมฺมจฺจุ ธาเรตฺตุ สฺมฺมจฺจุ
นิขิตฺติ ขานาติ ตสฺเสว สฺวปฺจิตฺตโน อจฺจิโต
มานิโต สุธาริโต สุนิขิตโต อโย เสโล สพฺพ-
อตฺถํ สาเรตีติ อตฺถโก. (ชา.อญ. ๗/๒๕)

บทว่า **สพฺพตฺถกมฺ** ความว่า ผู้ได้รู้จักเพื่อเก็บ
สั่งสมแก้วมณีอันเกิดแต่หินนี้คือ ทรงไว้ เก็บ
ไว้ด้วยดี โดยยึดถือว่าของๆ เราเหมือนชีวิต

ของตน อันผู้นั้นนั้นเที่ยวเก็บสั่งสมด้วยดี
บูชา นับถือ เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี ย่อมยัง
ประโยชน์ (บันดาล) ทุกอย่างให้สำเร็จ.

อจฺจติ^๒ (ติ)

[อา + จิ ชาติ (จเย) อี + ต]

สั่งสมแล้ว.

[ชื่อน จ หน้าที่ด้วยสูตร (กจ.๒๗) ว่า ปร
เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา อักษรเป็น อ ใน
เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตร
(กจ.๓๖) ว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความ
เป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังใน
บางแห่ง)

สรา โข พยัญชนะ ปเร กวจิ รสฺสํ ปปโปนฺตติ
ฉนทานุรฺกฺขณ อากเม สโยเค จ รสฺสตตํ.

(ปทฺรปฺสทฺธิ.อธิบายสูตร ๓๘)

สระทั้งหลายย่อมถึงความ เป็นรัสสะ ในเพราะ
พยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความ เป็นรัสสะ
ย่อมมีในที่รักษาฉนทลักษณะ ในที่ลงอาคม
และในที่ที่มีพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้]

อา อุปสรรคในบทนี้ใช้ในความหมายว่า
คหณ (การถือเอา)

อิตรธา หิ สฺนฺนํหิตสฺส อจฺเจยยตฺตํ วุตตํ ภเวยฺย
น จ สฺนฺนํหิตํ อจฺจณฺโณ. อจฺจติโต เอว หิ โส.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

ก็เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ ฟังกล่าว
ความที่ขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว ควรสั่งสม
ไว้ และขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว (นอกนี้)

ไม่ใช่สิ่งที่ควรสั่งสม เพราะขุมทรัพย์นั้น
บุคคลสั่งสมแล้วนั้นเที่ยว.

อจฺจติพฺพ (ติ)

[อา + จิ ชาติ (จเย) + อี + ตพฺพ]

ควรสั่งสม.

อจฺเจยโยติปิ ปาโห ตสฺส อจฺจติพฺโป อจฺจนา-
รโห หิตสฺสขตฺติเกน อุปจติพฺพโติ อตฺถโก.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

(พระบาลีว่า อชฺชย) มีปาฐะว่า อจฺเจยโย ดังนี้
บ้าง. อธิบายว่า (ขุมทรัพย์นั้น[อนุคามิกะ])
อันบุคคลควรสั่งสม คือ ควรแก่การสั่งสม
ได้แก่ ผู้ต้องการประโยชน์สุขควรสั่งสมไว้.

[อนุคามิกะ คือ ขุมทรัพย์ติดตามตัวทางคุณ-
ธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การ
เจริญภาวนา เป็นต้น]

อจฺจติ^๓ (กริ/วิ)

[อา + จิ ชาติ (จเย) อี + ต]

เพื่อสั่งสม.

สพฺพตฺถนฺตํ โย อิมํ เสลํ สฺมฺมจฺจุ อุปจริตํ อจฺจติ^๓
อตฺตโน ชีวิตํ วิย มมายิตํ สฺมฺมจฺจุ ฐาเรตํ สฺมฺมจฺจุ
นิกฺขิปิตํ ชานาติ ตสฺสเสว สฺมฺมจฺจิณฺโณ อจฺจติโต
มานิโต สฺมฺมจฺริโต สฺนฺนํขิตฺโต อยํ เสโล สพฺพ
อตฺถํ สาเรตติ อตฺถโก. (ชา.อฏฺ. ๗/๒๕)

บทว่า **สพฺพตฺถํ** ความว่า ผู้ได้รู้จักเพื่อเก็บ
สั่งสมแก้วมณีอันเกิดแต่หินนี้คือ ทรงไว้ เก็บ
ไว้ด้วยดี โดยยึดถือว่าของ ๆ เราเหมือนชีวิต
ของตน อันผู้นั้นนั้นเที่ยวเก็บสั่งสมด้วยดี

บุชา นับถือ เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี ย่อมยังประโยชน์ (บันดาล) ทุกอย่างให้สำเร็จ.

อวจินานตต (น)

[อจจิ + นานตต]

ความเป็นต่าง ๆ กันแห่งเปลวไฟ, ความที่เปลวไฟต่างกัน, มีเปลวไฟไม่เหมือนกัน.

โหติ โข โส คหปติ สมโย ยา ตา เทวตา เอกขุณฺณินฺนิปตฺตนิ, ตาสฺ เอกขุณฺณินฺนิปตฺตนิ วนฺณนํ นานตฺตญฺหิ โข ปญฺญาติ โน จ อภานานตฺตํ เสยฺยถาปิ คหปติ ปุริโส สมพฺพุลานิ เตลปฺปทีปานิ เอกํ ชฺรํ ปเวเสยฺย. เตสฺ เอกํ ชฺรํ ปเวสิตานํ **อวจินานตตญฺหิ** โข ปญฺญาเยถ, โน จ อภานานตฺตํ เอวเมว โข คหปติ, โหติ โข โส สมโย ยา ตา เทวตา เอกขุณฺณินฺนิปตฺตนิ ตาสฺ เอกขุณฺณินฺนิปตฺตนิ วนฺณนํ นานตฺตญฺหิ โข ปญฺญาติ โน จ อภานานตฺตํ. (ม. ๓/๑๘๗)

(พระอนุรุทธะกล่าวว่า)

ดูก่อนคฤหบดี มีสมัยที่พวกเทพประชุมร่วมกัน เทพเหล่านั้น ย่อมปรากฏมีสีกายต่างกัน แต่มีรัศมีไม่ต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษตามประทีปน้ำมัน หลายดวงเข้าไปยังเรือนหลังหนึ่ง ประทีปน้ำมันเหล่านั้นปรากฏ **มีเปลวไฟ ต่างกัน** แต่มีแสงสว่างไม่ต่างกัน แม้ฉันใดสมัยที่พวกเทพประชุมร่วมกัน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เทพเหล่านั้น ย่อมปรากฏมีสีกายต่างกัน แต่มีรัศมีไม่ต่างกัน.

อวจินานตตฺตนิ ที่ชรสฺสอณฺณุลลวเสน อจฺจิยานานตฺตํ. (ม.อญ. ๔/๑๔๔)

บทว่า **อวจินานตต** (มีเปลวไฟต่างกัน) ได้แก่มีเปลวไฟต่างกัน คือยาว สั้น บาง และหนา.

อวจิพทุธ (ติ)

[อจจิ + พทุธ]

ก่อไว้โดยความเป็นคันทาสีเหลื่อม, ก่อเป็นคันทาสีเหลื่อม.

อจจิพทุธ = อจจิภาว + พทุธ ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ (สัมปสาธนัย) เรียกว่า ภาวโลป (ศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์) หรือภาวปธาน (ศัพท์ที่มีอรรถภาวเป็นประธาน). คำศัพท์นี้เป็นอนิพัตตปาฏิพิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จรูปด้วยความเป็นสมาส ตัทธิธ หรือกิต จัดเป็นรูปหิศัพท์ คือศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลก ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป ดังนั้น ในอรรถกถาจึงได้อธิบายคำนี้ว่า จตุรสุสเททการกพทุธ (ก่อไว้โดยความเป็นคันทาสีเหลื่อม) คำเช่นนี้มีลักษณะเหมือนคำว่า อสฺสกณฺณ โดยรูปศัพท์แปลว่า ทุมّا แต่ถือเอาความว่า ต้นหูกวาง.

อถ โข ภควา ราชคเช ยถาภินฺนํ วิหริตฺวา เยน ทกฺขิณาคิริ เตเน จาริกํ ปกฺกามิ. อทฺทสา โข ภควา มคฺชเชตฺตํ **อจฺจิพทุธํ** ปาฬิพทุธํ มรียาทพทุธํ สิงฺฆาฏกพทุธํ ทิสฺวาน อายุสฺมนนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ “ปสฺสสิ โน ตวํ อานนฺท มคฺชเชตฺตํ **อจฺจิพทุธํ** ปาฬิพทุธํ มรียาทพทุธํ สิงฺฆาฏกพทุธนฺติ? เอวํ ภนฺเตติ.

อุสฺสทสิ ตวํ อานนฺท ภิกฺขุณฺเ อเวรฺูปานิ จีวรานิ สํวิทฺติตฺตุนฺติ? อุสฺสทสฺมิ ภควาติ. (วิ. ๓/๔๐๐)

(สี. สฺยา. อจฺจิพทุธ)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุง
ราชคฤห์ตามพระอริยาศัยแล้ว เสด็จจาริก
ไปทางทักษิณาคิริชนบท ทอดพระเนตรเห็น
นางของชาวมคธที่ก่อไว้โดยความเป็น
คันทาสีเหลือง ก่อคันทา[ยาวทั้งด้านยาว
และด้านกว้าง] คันทา[ระหว่าง]ด้วยคันทา[สั้นๆ]
เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่ง รับสั่งกับท่าน
พระอานนท์ว่า “อานนท์ เธอเห็นนางของชาว
มคธที่ก่อไว้โดยความเป็นคันทาสีเหลือง
ก่อกันทา[ยาวทั้งด้านยาวและด้านกว้าง] คันทา
[ระหว่าง]ด้วยคันทา [สั้นๆ] เชื่อมกันเหมือน
ทางสี่แพร่งหรือ” “เห็นพระพุทธเจ้าข้า” “เธอ
สามารถทำจีวรของภิกษุให้มีรูปอย่างนั้นได้
หรือ” “สามารถทำได้ พระพุทธเจ้าข้า”

อจฺจิพฺพทฺธฺ จตุรสุสเกทารกพฺพทฺธฺ.

(วิ.อฎ. ๓/๔๐๘)

บทว่า อจฺจิพฺพทฺธฺ แปลว่า ก่อไว้ (เนื่อง) โดย
ความเป็นคันทาสีเหลือง[คือมีท่อนาที่ทอ
น้ำแบ่งเป็นรูป ๔ เหลี่ยม].

[เกทารก (นา) กิลท ธาตุ (อุลลภาเว) + อร
ปัจจัย. เกลทียตติ เกทาร์ ลป ล ทิฆะ อ เป็น
อา ลง ก ปัจจัยในอรรถขุททกะ (เล็กน้อย)]

อจฺจิมตี (ถี)

[อจฺจิมนฺตุ + อี]

เทพริตาช่ออจฺจิมตี, อจฺจิมตีเทพริตา.

อจฺจิมตี (อิตถิลิงค์ ปฐมา เอกพจน์) ศัพท์เดิม
เป็น อจฺจิมนฺตุ=ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อจฺจิ ศัพท์
ด้วยสูตร (กจ.๓๖๙) ว่า สตุยาที่หิ มนฺตุ (ลง

มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นในความ
หมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) ลง อี ปัจจัย
ด้วยสูตร (กจ.๒๓๙) ว่า ฌวณิกเณยณนฺตุหิ
(ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่มี ฌว, ฌิก, เณย, ฌ
ณ และ นฺตุ ปัจจัยเป็นที่สุดอันเป็นไปในอิตถิ
ลิงค์), ในเพราะ อี ปัจจัย แปลง นฺตุ เป็น ต ด้วย
สูตร (กจ.๒๔๑) ว่า นฺตุสสุ ตมีกาเร (แปลง นฺตุ
เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยได้บ้าง)

ลดา จ สชฺชา ปวรา จ เทวตา

อจฺจิมตี ราชวรสุส สิริมโต

สุตา จ รมโฆ เวสสวณฺสสุส ธีตา

ราชิมตี ธมฺมคฺเณหิ โสภถ. (วิมาน. ๓๗)

ลดาเทพริตา สชฺชาเทพริตา ปวราเทพริตา
อจฺจิมตีเทพริตาและสุตาเทพริตา ผู้มีความ
รุ่งเรือง เป็นธิดาของท้าวเวสสวณฺมหาราช
ต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทว-
ราช ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ทรงสิริ งดงามอยู่
ด้วยคุณธรรม.

อจฺจิมนฺตุ (ติ)

[อจฺจิ ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย]

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อจฺจิ ศัพท์ด้วยสูตร (กจ.
๓๖๙) ว่า สตุยาที่หิ มนฺตุ.

(๑) มีรตฺมิชฺโชติช่วง, สว่างไสว.

มชฺฌเณ สรสุส ติฏฺฐจฺนติ

วิมานา กปฺปฏฺจายโน

เวฬุริยวณฺณนา รุจิรา

อจฺจิมนฺโต ปภสฺสรา.

อจฺจรา ตตฺถ นจฺจนฺติ

ปฏฺฐ นานตฺตวณฺณิโย. (ม. ๑/๔๑๓)

วิมานทั้งหลายตั้งอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทรตลอดกับ มีสีเหมือนแก้วไพฑูรย์ มีความรุ่งเรือง มีรัศมีโชติช่วง เป็นประภัสสร.

[อจฺจิมนฺโต = ศัพท์เดิมเป็น อจฺจิมนฺตฺ. ลง โย ปฐมาวิภคฺติ พหุพจน์ด้วยสูตร (กจ.๒๘๔) ว่า ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา. ในเพราะ โย ปฐมาวิภคฺติ แปลง นฺตฺ กับ โย เป็น นฺโต ด้วยสูตร (กจ. ๑๒๒) ว่า นฺตฺสฺส นฺโต]

(๒) มีเปลวไฟ (ส่องแสง, ลูกเป็นเพลิง).

ตํ ก็ มณฺณสิ อสฺสลายน ?

โย เอวํ นุ โข โส ขตฺติยกุลฺลา พฺราหฺมณกุลฺลา ราชญญกุลฺลา อปฺปนฺเนหิ สากสฺส วา สาลสฺส วา สลพสฺส วา จนฺทนสฺส วา ปทุมกสฺส วา อุตฺตรารณฺเ อาทาย อคฺคิ อภินิพฺพตฺโต เตโช ปาตฺกโต, โส เอวํ นุ ขวาสฺส อคฺคิ อจฺจิมฺมา เจว วณฺณวา จ ปภสฺสโร จ, เตน จ สกฺกา อคฺคินา อคฺคิกฺกรณฺเ ยํ กาคฺคํ. (ม. ๒/๓๙๔)

(สุยา. โย จ นุ โข. สุยา. วณฺณิมา)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อัสสลายนํ ทานเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ไฟที่พวกบุรุษผู้เกิดจากตระกูลกษัตริย์ตระกูลพราหมณ์ ราชตระกูล ถือเอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทันทิม มาทำเป็นไม้สีไฟ แล้วสีให้เป็นไฟลุกโพล่งขึ้นเท่านั้นหรือเป็นไฟมีเปลวไฟ มีสีมีแสงสว่าง และสามารถทำหน้าที่ที่ต้องทำด้วยไฟนั้นให้สำเร็จได้.

[อจฺจิมฺมา=ศัพท์เดิมเป็น อจฺจิมนฺตฺ. ลง สิ ปฐมาวิภคฺติ เอกพจน์ด้วยสูตร (กจ.๒๘๔) ว่า ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา. ในเพราะ สิ ปฐมาวิภคฺติ แปลง นฺตฺ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๑๒๔) ว่า อา สิมฺหิ (แปลง นฺตฺ กับวิภคฺติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภคฺติ)]

เต อจฺจิมนฺโต ติฏฺฐนฺติ

อคฺคิกฺขนฺทาว อารกา

อาทิตฺตา ชาตเวเทน

อุทฺธํ โยชนมฺมุคฺคตา. (ชา. ๒/๖๓)

สัตว์นรกเหล่านั้น มีเปลวไฟลุกโชนขึ้นไปเบื้องบนหนึ่งโยชน์ มีกายเร่าร้อนด้วยไฟที่เกิดเอง ยืนอยู่เหมือนกองไฟที่ตั้งอยู่ในที่ไกล.

ดู มหาณี. ๓๑๗, มหาณี.อฏฺ. ๓๗/๕. ชา.๒/๖๓, ชา.อฏฺ. ๕/๒๙๓

(๓) ไฟ (เพลิง).

ภูมิตฺ วุฏฺฐิตา ยาว

พฺรหฺมโลกา วิธาวติ

อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก

ทຍဟມานมฺหิ เตชสา. (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๓๘)

ในคราวใด เมื่อโลกอันไฟ[ไฟบรรลัยกัลป์=ไฟล้างโลก]เผาผลาญอยู่อย่างใหญ่หลวง (โลกพินาศด้วยไฟบรรลัยกัลป์) ในคราวนั้น ไฟย่อมโพล่งขึ้นตั้งแต่พื้นดินไปถึงพรหมโลก [จักรวาลหนึ่ง ย่อมพินาศด้วยเตโชธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

อจจิมาลี อจจิมาลี. (มุล. ๑/๑๔๑)

บทว่า อจจิมาลี แปลว่า อันไฟ.

ดู เถร. ๓๐๐, เถร. อ. ๒/๑๖๙

อจจิมาลี (ถ)

[อจจ + มาลา ศัพท์ + อี ปัจจัย]

มีเปลวไฟเป็นข้อ, ข้อไฟ, พวงไฟ, มีรัศมี,
ประกอบด้วยเปลวไฟ.

ยถาปิ ปาวโก พุทธเม

อจจิมาลี ยสสสิมา

ชลมานโน วเน คจเจ

อนโล กณหวตฺตนิ. (ชา. ๑/๓๗๙)

(สัญญากรรมได้ฟังดังนั้น จึงสรรเสริญสัมภา
กุมารว่า)

ดูก่อนท่านพราหมณ์ ไฟป่า มีเปลวไฟเป็นข้อ
เรื่องโจรลักไปลงอยู่ที่กอไม้ในป่า ไม่อ้อมต่อ
เชื้อเพลิง มีทางดำกินเปรียงเป็นอาหาร มี
ควันเป็นธง ไหม้ลามจนถึงยอดโพธิ์สนธ์ มี
เชื้อไฟเพียงพอ โชติช่วงอยู่บนยอดภูเขา
ในเวลากลางคืน ฉันทิ สัมภากรรมถึงยังเป็น
เด็กก็ฉันทิ เพราะประกอบด้วยปัญญา ท่าน
ยังไม่ได้ถามสัมภากรรมก่อนแล้วอย่าเพิ่งเข้าใจ
เธอว่าเป็นเด็ก พราหมณ์ ท่านถามสัมภากรรม
แล้วพึงรู้ธรรมและธรรมได้]

อจจิมาลิตี อจจิมาลี ยุตุโต. (ชา. อ. ๔/๖๕)

บทว่า อจจิมาลี (มีเปลวไฟเป็นข้อ) คือ
ประกอบแล้วด้วยเปลวไฟ.

อจจิมุขี (ถ)

[อจจ + มุข ศัพท์ + อี ปัจจัย]

ผู้มีใบหน้าแดงเหมือนเปลวไฟ, น้องสาวของ
ภริยาคู่ต่างมารดาที่ชื้ออจจิมุขี.

อโย อจจิมุขี นาม

ปณฺณา อจจิมุขี เตชสา

ตาย ตํ หัสสิสุตฺตนิ

สา ตํ ภสฺมํ กริสฺสตี. (ชา. ๒/๒๒๙)

(สัทสนกุมารกล่าวว่า)

ลูกเขียดชื้ออจจิมุขีนี้ เต็มไปด้วยเดช [พิษ]
ร้ายแรง เราจะให้ลูกเขียดนั้นกัดท่าน มันจัก
ทำให้ท่านเป็นเถาได้.

โพธิสัตตส ปน อจจิมุขี นาม เวมาติกภคินี
อติ. ตสฺสา โพธิสัตเต อธิมุตโต สนิโห. สา
สุทฺตสนฺ คจฺจนฺตํ ทิสฺวา ฯ เปฯ มณฺฑุกโปตিকা
หุตฺวา ตสฺส ชฏฺฐนฺตเร นิปชฺช. (ชา. อ. ๗/๓๖)
(สยา. อจจิมุขี)

พระโพธิสัตว์ (ภริยาคู่ต่างมารดา) มีน้องสาวต่างมารดา
ชื้อว่าอจจิมุขี. นางอจจิมุขีนั้นรักพระโพธิ
สัตว์เหลือเกิน. นางเห็นสัทสนกุมารจะไป ...
จึงแปลงเป็นลูกเขียดน้อย นอนไปในชฏา
ของสัทสนกุมารนั้น. (ดู อจจิมุขี)

อจจิมาลี (ป)

[อจจ + วม]

กำลังแห่งเปลวไฟ.

(ติ) มีกำลังแห่งเปลวไฟ.

โหตุ ภาเนต นาคเสน ตถา ตํ สมฺปฏฺิจฺฉามิ.
จปิโต โหตุ อรหา ตสฺมี วตฺตุสฺมี, ตสฺนตฺว อวเสสา
สตุตา, นิรเย ปน เนรียกา สตุตา ทุกฺขา ติพฺพา
กฏฺฏา เวทนา เวทยมานา ๗เปยฺย สมฺนุตฺตา สต-
โยชนานฺนุผรณจฺจิวเภา กทริยา ตปนา มหา-
นิริยา จวมานา มจฺจุโน ภายนฺตฺติติ.

(มิลินฺท. ๑๕๐)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน ข้อที่
สัตว์ทั้งหลายที่เหลือสะดุ้งกลัวในเรื่องนั้น
ต้องยกเว้นพระอรหันต์นั้น ข้าพเจ้าก็ยอมรับ
ตามอย่างที่ท่านกล่าวนั้น ก็แต่ว่า พวกสัตว์
นรกทั้งหลายผู้เสวยทุกข์เวทนามล้าแข้ง
เผ็ดร้อนอยู่ในนรก...มีกำลังแห่งเปลวไฟ
ร้อนกล้าแผ่ไปตลอดที่ ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ
เมื่อเคลื่อนจากมหานรก ร้อนทารุณ ก็ยัง
กลัวความตายอีกหรือ.

[พระนาคเสน ตอบว่า ใช้อย่างกลัวยู่ เพราะ
พวกสัตว์นรกเหล่านั้นหารัณฺเณรมยในนรกไม่
พวกสัตว์นรกเหล่านั้น มีแต่ความต้องการจะ
พ้นจากนรก. ขอถวายพระพร ความตายนี้
มีอานุภาพ อันเป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นเกิด
ความหวั่นกลัว ขอถวายพระพร ชื่อว่าความ
ตายนี้ เป็นฐานะที่น่ากลัวสำหรับเหล่าสัตว์
ที่ยังไม่เห็นสัจจะ สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลส จึง
ยังหวาดหวั่น ยังกลัวต่อความตาย]

อจฺจิสฺขมฺปเรต (ติ)

[อจฺจิสฺขม + ปเรต]

อณฺกลุ่มเปลวไฟห้อมล้อมแล้ว.

ปเรต = ปร + อิ ธาตุ (คตฺย) + อิ อาคม + ต
ปัจจัย. พฤทฺธฺ อิ เป็น เอ.

โส จ วสฺสสทฺสฺสาณิ

สํ ตํ ทิพฺพานิ ปจฺจติ

อจฺจิสฺขมฺปเรโต โส

ทุกฺขํ เวเทติ เวทนํ. (ชา. ๒/๖๒)

(ฤาษีโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาท่อไปว่า)
และท้าวเธอ จะต้องหมกไหม้อยู่ตลอดแสนปี
ทิพย์ อณฺกลุ่มเปลวไฟห้อมล้อมแล้ว เสวย
ทุกข์เวทนา.

อจฺจิสฺขมฺปเรโตติ อจฺจิสฺมฺหปริกฺขิตโต.

(ชา.อฎ. ๔/๒๙๑)

บทว่า อจฺจิสฺขมฺปเรโต (อณฺกลุ่มเปลวไฟ
ห้อมล้อม) คือ อณฺกลุ่มเปลวไฟแวดล้อมแล้ว.

อจฺจุกฺกฏฺจ (ติ)

[อติ + อุ + กสฺส (กฏฺฏมฺย) + ต]

(จิวรที่ห่ม) สูงเกินไป.

โส ตํ ปริสํ ฐมฺมียา กถา สนฺทสฺเสตฺวา
สมาทเปตฺวา สมฺมุตฺเตเชตฺวา สมฺปหฺเสตฺวา
อุฏฺฐายาสนา ปกฺกมติ. โส นาติสฺสํ คจฺจติ,
นาติสฺสณฺฑิ คจฺจติ, น จ มุจฺจิตฺตกาโม คจฺจติ, น จ
ตสฺส โภโต โคตมสฺส กาเย จิวรํ อจฺจุกฺกฏฺจํ
โหติ น จ อจฺจุกฺกฏฺจํ, น จ กายสฺมี อลฺลสินํ น
จ กายสฺมา อปฺกฏฺจํ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส
กายมฺหา วาโต จิวรํ อปวหติ, น จ ตสฺส โภโต
โคตมสฺส กาเย โรชชลฺลํ อุปฺลิมฺปติ.

(ม. ๒/๓๔๐)

พระองค์ ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นชัด ชวนใจให้ยอมรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาย แก้วกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริง ด้วยธรรมีกถาแล้ว เสด็จลุกจากพุทธอาสน์ เสด็จไป. พระองค์ไม่เสด็จเร็วนัก ไม่เสด็จ ช้านัก ไม่ผลุนผลันเสด็จไป ไม่ทรงจีวรสูง เกินไป ไม่ทรงจีวรต่ำเกินไป ไม่ทรงจีวรแน่น ติดพระวรกายเกินไป และไม่ทรงจีวรหลดล้อย จากพระวรกาย ทรงจีวรไม่ให้ลมพัดแหวก ได้ ทั้งฝุ่นละอองไม่ติดพระวรกาย.

อจุจกฏจนติ โย หิ ยาว หนุกฏจิตฺ อุกุ-
ชิปิ ตวา ปารุติ ตสฺส **อจุจกฏจํ** นาม โหติ.
โย ยาว โคปผกา โอตาเรตวาว ปารุติ ตสฺส
อจุจกฏจํ โหติ. โยปิ อุกโต อุกุชิปิ ตวา อหฺร
วิริตฺวา ยาติ ตสฺสปี **อจุจกฏจํ** โหติ. โย
เอกํ สกตฺวา ฌณฺ วิริตฺวา ยาติ ตสฺสปี **อจุจก-**
กฏจํ. สตุถา ตํ สพุพฺ น กโรติ.

(ม.อฎ. ๓/๒๖๙)

บทว่า **อจุจกฏจํ** (สูงเกินไป) ความว่า ก็
ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ภิกษุรูปนั้น
ชื่อว่าห่มสูงเกินไป ภิกษุใด ห่มจีวรคลุมลง
ถึงข้อเท้า ภิกษุนั้น ชื่อว่าห่มต่ำเกินไป แม้
ภิกษุใดห่มยกขึ้นทั้ง ๒ ขายเปิดท้องไป
ภิกษุนั้นก็ชื่อว่าห่มสูงเกินไป (ห่มรุ่มร่าม) ภิกษุ
ใด ห่มเฉียงบ่าเปิดอกไป แม้ภิกษุนั้น ก็ชื่อ
ว่า ห่มสูงเกินไป (ห่มรุ่มร่าม) พระศาสดาไม่
ทรงทำอาการอย่างนั้นทั้งหมด.

อจุจกฏจนติ อติวิย อหฺรํ กตฺวา กทฺธิต-
ปารุติ. เตนนาห “โย หิ ยาว หนุกฏจิตฺ ฯ เปฯ

โหติติ. อจุจกฏจนติ อติวิย เหนือจาก กตฺวา
กทฺธิตปารุติ. เตนนาห “ยาว โคปผกา
โอตาเรตวาว. อุกโต อุกุชิปิ ตวาติ ทกฺขิณโต
วามโตติ อุกุสฺส ปสฺสเสสฺส อุตฺตราสํกํ อุกุชิปิ ตวา.

(ม.ฎ. ๓/๑๗๙)

บทว่า **อจุจกฏจํ** คือ ห่มโดยดั่งให้สูงจนเกิน
ไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า
ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ชื่อว่าห่ม
สูงเกินไป.

บทว่า **อจุจกฏจํ** คือ ห่มโดยดั่งให้ต่ำลง
จนเกินไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึง
กล่าวว่า ภิกษุใดห่มจีวรคลุมลงถึงข้อเท้า ชื่อ
ว่า ห่มต่ำเกินไป.

สองบทว่า **อุกโต อุกุชิปิ ตวา** คือ ยก (ชาย)
จีวรทั้งสองด้านคือด้านขวาและด้านซ้าย.

อจุจคต (ติ)

[อติ + อจุคต]

เกินไป, สูง, สูงมาก, ไปสูง,
ขึ้นสูง, ยอดสูง.

อจุคต = อ + คม ชาติ (คติ) + ต. ในเพราะ
ต ปัจจัย ลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร
(กจ.๕๘๖) ว่า คมชนนรรมาทีนมนโต. ใน
เพราะ อ อุปสรรค ช้อน ค [อฺ ทฺ นิ อุปสรรค
สันสกฤตใช้เป็น อุตฺ, ทฺ, นิ, นิสฺ ในภาษา
บาลีจึงต้องช้อนพยัญชนะเพื่อให้มีสอง
มาตราเท่ากัน] อ อุปสรรคในบทนี้มีอรรถ
ชาติวัตถวิเสสกะ (อุปสรรคที่ขยายเนื้อความ
ของธาตุให้ต่างออกไป)

(ก) ดั่งเกินไป, สูงเกินไป (มานะจัด).

อจุจคุคตา'ติพลตา

อติเวลล์ ปภาสิตา

วาจา หนติ ทุเมธ

ติตติรวัติวสสิต. (ชา.๑/๒๗)

(สุยา. อติพลตา)

(พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์
ออกบวชเป็นดาบสสอนลูกศิษย์ปากร้ายโดย
เปรียบเทียบกับนกกระหัดตายเพราะปาก
เพราะเหตุ ๒ ประการว่า)

คำพูดที่ดังเกินไป รุนแรงเกินไป และพูด
เกินเวลา ย่อมฆ่าคนมีปัญญาทราม เหมือน
เสียงฆ่านกกระหัดที่ขึ้นดังเกินไป.

อจุจคุคตาติ อติ อจุคตา. (ชา.อญ. ๑/๔๕๗)

บทว่า อจุจคุคตา (ดังเกินไป) คือ คำพูดที่
สูงเกินไป (เสียงดังมากหรือแหลมมาก).

[เรื่องมีอยู่ว่าที่ใกล้ๆ อาศรมของพวกดาบส
มีนกกระหัดตัวหนึ่งขึ้นอยู่ทุกวัน ต่อมาเจี๊ยบ
เสียงไป พระโพธิสัตว์จึงถามพวกศิษย์ว่า นก
กระหัดที่เคยขึ้นอยู่ทุกวันไปไหน ฟังว่าถูก
นายพรานนกมาดักจับไปกินแล้ว เพราะขึ้น
ดังเกินไป]

(ข) สูงพ้น (พิน้ำ), สูงมากหรือสูงตระหง่าน
(ขุนเขา), โผล่ขึ้น.

สินธุ ภิภเว ปพพตราชา จตุราสีติโยชน-
สทสุทานิ อายาเมน, จตุราสีติโยชนสทสุทานิ
วิทถาเรน, จตุราสีติโยชนสทสุทานิ มหาสมุทเท
อชโณคาพุโ, จตุราสีติโยชนสทสุทานิ มหา-

สมุททา อจุจคุคโต. โหติ โข โส ภิภเว สมโย
ยํ กทาจิ กรหจิ ทิมสสุ อทฐโน อจฺเจเน พหฺนินิ
วสุทานิ พหฺนินิ วสุสทานิ พหฺนินิ วสุสทสุทานิ
พหฺนินิ วสุสสทสทสุทานิ เทโว น วสุสติ. เทเว
โข ปน ภิภเว อวสุสนฺเต ये เกจิเม พิชคาม-
ภูตคามา โอสริตติณวณปฺตโย เต อสุสฺสสนฺติ
วิสุสฺสสนฺติ, น ภวนฺติ. เอวํ อนิจฺจา ภิภเว สงฺขารา
อธฺวรา ภิภเว สงฺขารา อนสฺสาสิกา ภิภเว
สงฺขารา. ยาวณฺจิทํ ภิภเว อลเมว สพฺพสงฺขาราสุ
นิพฺพินิทิตฺถํ อลํ วิรชชิตฺถํ อลํ วิมุจฺจิตฺถํ.

(อ. ๒/๔๗๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขุนเขาสินธุยาว ๘๔,๐๐๐
โยชน์ กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หยั่งลงในมหา-
สมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงพ้นจากมหาสมุทร
ขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
มีสมัยที่เวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางครั้ง
ฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี
หลายแสนปี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนไม่ตก
พืชคามภูตคาม และดิณชาติที่ใช้ปรุงยา
ป่าไม้ใหญ่ ย่อมเฉาเหี่ยวแห้ง เป็นอยู่ไม่ได้
ฉันใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายก็ฉันนั้น
เป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม
นี้เป็นข้อกำหนดควรเบื่อหน่าย ควรคลาย
กำหนด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง.

อจุจคุคโตติ อุกกปิฏฺจิติ อุกคโต.

(อ.อญ. ๓/๑๘๐)

บทว่า อจุจคุคโต (สูงพ้น) คือ สูงพ้นจาก
พิน้ำ (เหนือพิน้ำ).

(ค) (เสียง) อ้ออึ้ง, ส่งเสียงดังมาก. (สูงเกินไป
คือเสียงดังมากหรือแหลมมาก).

ตํ สุตวา อนุเตปุเร

กุมารา มหะสิโย จ ฃณณตุ

เอโก อโหสิ นิคุโฆโส

ภิสมา อจุจुकคโต สทโท. (ชา.๒/๒๔๒)

(ขันฑทหาลปุโรหิตกราบทูลว่า)

ในพระราชวัง มีเสียงน่ากลัวก็ก้องอ้ออึ้ง
เป็นอันเดียวกัน (มีเสียงระเบ็งเซ็งแซ่) เพราะ
ได้ยินคำว่า พระกุมาร พระกุมารี และพระมเหสี
จะถูกประหาร.

อจุจुकคโตติ อติอุคคโต อโหสิ, สกลราชกุล
ยคุนตวาทปปญฺ วิย สาลวนํ อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๗/๗๕)

บทว่า อจุจुकคโต (อ้ออึ้ง) คือ ส่งเสียงดัง
มาก. (ในกาลนั้น) ราชตระกูลทั้งสิ้น ได้เป็น
ดังป่าไม้รัง อันลมยุคันทวาทพัดต้องหักโค่น
ลงแล้ว.

[ยุคันต-, ยุคันตฺ น. ที่สุดแห่งยุค. (ป). ยุคันต-
วาท [ยุคันตะ -] น.ลมในที่ที่สุดยุค] หมาย
ความว่า ลมที่มาทำลายโลกเมื่อสิ้นยุค. (ป).
พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.
๒๕๔๒]

(ฃ) ขึ้นมาใหม่ ๆ, ลอยเด่น.

อุปสงฺกมิตวา ปสฺสนติ

สยมฺภุ โลกนํายกํ

นภ อจุจुकคตํ ธีรํ

จนทํ คคเน ยถา. (พุทธวิส. ๓๐๔)

(พระสารีบุตรและภิกษุเหล่านั้น พากันเข้า
เฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า)

ครั้นเข้าเฝ้าแล้ว เห็นพระสยัมภูวิรเจ้า ผู้ทรง
เป็นผู้นำสัตว์โลก ลอยเด่นอยู่ในนภากาศ
เหมือนดวงจันทร์ลอยเด่นบนฟากฟ้า.

อจุจुकคตนฺติ อภินโวทิตํ. (พุทธวิส.อฏ. ๖๗)

บทว่า อจุจुकคตํ ได้แก่ ขึ้นมาใหม่ ๆ.

(ง) โกรธยิ่งแล้ว, โกรธมาก, โกรธจัด.

อจุจुकคตา หิ สิวโย

พลคฺคา เนคมา จ เย

เต วิธเสตฺตุมิจฺจนฺติ

ราชา น มม การณา. (ชา. ๒/๓๓๑)

(พระเวสสันดรตรัสว่า)

เพราะถ้าชาวกรุงสี่พีพร้อมทั้งพลนิกาย และ
ชาวนิคมโกรธยิ่งแล้ว ก็ปรารถนาจะกำจัด
พระราชชาติเสีย เพราะสาเหตุแห่งเรา.

อจุจुकคตาติ อติกุฑฺธา. (ชา.อฏ. ๗/๒๘๗)

บทว่า อจุจुकคตา (โกรธยิ่งแล้ว) คือ โกรธจัด.

อจุจुकคตจนท (ป)

[อจุจुकคต + จนท]

พระจันทร์ลอยขึ้นไปแล้ว - ลอยเด่น.

อจุจुकคตจนทมนทล (น)

[อจุจुकคต + จนท + มนทล]

มณฑลแห่งพระจันทร์ที่ลอยขึ้นไปแล้ว,

ดวงจันทร์ลอยเด่น.

สเทวนคณพพมนุสสรกขสา
 นาคา สุปณณา อถ วาปี กิณนรา
 ปสฺสนติ ตํ โลกहितานุกมฺปกํ
 นภาว อจฺจุคฺคตจนฺทมนฺทลํ.

(พทุทวส.อฎ. ๕๔)

เหล่า นาค สุปรรณและเหล่า กิณนร พร้อมทั้ง
 เทพ คนธรรพ มนุษย์ และ รากษส พวกนั้นชม
 พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเกื้อกูลและอนุเคราะห์
 โลกพระองค์นั้น เหมือนชมดวงจันทร์ลอย
 เต็ม ณ ท้องนภา กาศ ฉะนั้น.

อจฺจุคฺคตญฺ (ป)

[อจฺจุคฺคต + อตฺถ]

ความหมายว่า ยกขึ้นไว้สูง.

เกตุ วุจฺจติ พหุสฺ ฐเขสฺ อจฺจุคฺคตฺทไซ. มาโนปี
 ปฺนปฺปฺนํ อฺปฺปชฺชมาโน อปรปฺเร อฺปาทาย
 อจฺจุคฺคตญฺ. เกตุ วิทยาติ 'เกตุ'. เกตุ อิจฺจติ
 เกตุกมฺย ตสฺส ภาโว เกตุกมฺยตา. สา ปน จิตฺตสฺส
 น อตฺตโน. เตน วุตฺตํ 'เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺสชาติ.
 มานสมฺปยุตฺตตฺถิ จิตฺตํ เกตุ อิจฺจติ. ตสฺส จ
 ภาโว เกตุกมฺยตา, เกตุสงฺขาโต มาโนติ.

(อภิ.อฎ. ๑/๔๐๔)

ธงที่ยกขึ้นสูงในธงจำนวนมาก เรียกว่า เกตุ
 (ธงชัย) แม้มานะที่เกิดขึ้นบ่อยๆ เพราะอาศัย
 มานะต่อๆ มาก็คือเป็นเหมือนธงชัย โดยความ
 หมายว่า ยกขึ้นไว้สูง จึงเรียกว่า เกตุ. คำว่า
 เกตุกัมย คือ จิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง.
 คำว่า เกตุกัมยตา คือ ภาวะของจิตที่ต้องการ

ขึ้นสูงเหมือนธง. อนึ่ง ภาวะที่ต้องการขึ้นสูง
 เหมือนธงนั้นเป็นของจิต มิใช่เป็นของอัตตา
 ฉะนั้น จึงตรัสว่า เกตุกัมยตา จิตฺตสฺส (ความ
 ที่จิตต้องการเหมือนธง) ที่จริงแล้ว จิตที่
 ประกอบด้วยมานะย่อมต้องการขึ้นสูงเหมือน
 ธง และภาวะแห่งจิตนั้นชื่อว่า เกตุกัมยตา คือ
 มานะที่เรียกว่าเป็นธง.

[เกตุกัมยตา มีรูปวิเคราะห์ว่า เกตุ กามเตยิตติ
 เกตุกาม (เกตุ บพหน้า + กมฺ ชาติ + ณ ปัจจัย)
 เกตุกามสฺส ภาโว เกตุกมฺย (เกตุกาม ศัพท์ +
 ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต) เกตุกมฺยสฺส ภาโว
 เกตุกมฺยตา (เกตุกมฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยใน
 ภาวตัทธิต)]

อจฺจุคฺคตฺท (ป)

[อจฺจุคฺคต + ท]

ธงอันสูงที่สุด, ธงที่ยกขึ้นสูง.

เกตุ วุจฺจติ พหุสฺ ฐเขสฺ อจฺจุคฺคตฺทไซ. มาโนปี
 ปฺนปฺปฺนํ อฺปฺปชฺชมาโน อปรปฺเร อฺปาทาย
 อจฺจุคฺคตญฺ. (อภิ.อฎ. ๑/๔๐๔)

ธงที่ยกขึ้นสูงในธงจำนวนมาก เรียกว่า เกตุ
 (ธงชัย) แม้มานะที่เกิดขึ้นบ่อยๆ เพราะอาศัย
 มานะต่อๆ มาก็คือเป็นเหมือนธงชัย โดยความ
 หมายว่า ยกขึ้นไว้สูง จึงเรียกว่า เกตุ.

อจฺจุคฺคตสฺริ (ติ)

[อจฺจุคฺคต + สฺริ]

มีร่างกายสง่างาม - สมส่วน.

ยถา มาตาปิตโร ปุตตเก อนุสาสนติ ตถา มํ
อนุสาสนสิ. อุพารวณฺณ โสภคคปุตตรูปธารก
โก นุ อสิ ตวํ เอวํ อจุจตุคคตสโร.

(ชา.อฏ. ๔/๑๑๒)

มารดาบิดาพร่ำสอนลูกน้อย ฉันใด ท่านก็พร่ำ
สอนข้าพเจ้า ฉันนั้น. ข้าแต่ท่านผู้มีผิวพรรณ
งดงามยิ่งนัก คือทรงรูปโฉมอันถึงความเป็น
ผู้งดงาม ท่านเป็นใครกันเล่าหนอ จึงมีร่าง
กายสง่างามอย่างนี้.

อจุจตุคคมุม (กิริวิ)

[อติ + อจุคคมุม]

พ้น, สูงพ้นแล้ว, อยู่เหนือ, เลยไป.

อจุคคมุม = อ + คม ชาติ (คติมฺหิ) + ตวา. แปลง
ตวา ปัจจัยท้าย คม ชาติเป็น มุม และลบ ม
ที่สุดชาติ ด้วยสูตร (กจ.๖๐๐) ว่า มหตเกหิ
มมยหชชพทฐา จ (แปลงปัจจัยมี ตุน ปัจจัย
เป็นต้นที่อยู่ท้ายชาติที่มี ม, ห, ท และภ เป็น
ที่สุดอย่างนี้เป็นรูปเหล่านี้ว่า มุม, ยห, ชช,
พภ, ทฐา ตามลำดับได้บ้าง และลบพยัญชนะ
ที่สุดชาติ) ช้อน ค.

เสยยถาปี นาม อุปฺปลินฺยิ วา ปทุมินฺยิ วา
ปฺนุทฺธิกีนฺยิ วา อปฺเปกฺกจฺจานิ อุปฺปฺลานิ วา
ปทุมานิ วา ปฺนุทฺธิกานิ วา อุทเก ชาตานิ
อุทเก สํวทฺธานิ อุทกานุกคตานิ อนุโต
นิมฺมุคคโปสินฺนิ. อปฺเปกฺกจฺจานิ อุปฺปฺลานิ วา
ปทุมานิ วา ปฺนุทฺธิกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก
สํวทฺธานิ สโมทกํ จิตฺตานิ. อปฺเปกฺกจฺจานิ
อุปฺปฺลานิ วา ปทุมานิ วา ปฺนุทฺธิกานิ วา อุทเก

ชาตานิ อุทเก สํวทฺธานิ อุทกา อจุจตุคคมุม
จิตฺตานิ อนุปฺลิตตานิ อุทเกน.

เอวเมว โข ภิกฺขเว วิปสฺสี ภควา อรหํ สมมา-
สมพุทฺโธ พุทฺธจกฺขุณา โลกํ โวลฺเถนโต อทฺทส
สตุเต อปฺปรชฺชเฆ มหารชฺชเฆ ดิग्ghินฺทฺริเย
มฺหิณฺทฺริเย สุวากาเร ทฺวากาเร สุวิญญาปเย
ทฺวิญญาปเย อปฺเปกฺกเจ ประโลกวชฺชภย-
ทสฺสาวิเน วิหรนฺเต อปฺเปกฺกเจ น ประโลกวชฺช-
ภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต. (วิ. ๓/๑๐, ที. ๒/๓๓)

ในกออุบล (บัวสาย) ในกอปทุม (บัวหลวง) หรือ
ในกอบุญทริก (บัวขาว) ดอกอุบล ดอกปทุม
ดอกบุญทริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญใน
น้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ และน้ำหล่อเลี้ยง
ไว้ ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุญทริก บาง
ดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ อยู่เสมอน้ำ ดอก
อุบล ดอกปทุม ดอกบุญทริก บางดอกที่เกิด
ในน้ำ เจริญในน้ำ อยู่พ้นน้ำ ไม่แต่น้ำ ฉันใด
พระวิปัสสิพุทธเจ้า ได้ทรงตรวจฺดูโลกด้วย
พระพุทฺธจักขุ ครั้นทรงตรวจฺดูโลกด้วยพระ
พุทฺธจักขุ ได้ทรงเห็นเหล่าสัตว์ ผู้มีฐลฺีในดวง
ตาเบาบาง (มีฐลฺีคือกิเลสในจกฺขุน้อย) ผู้มีฐลฺี
ในดวงตามาก (มีฐลฺีคือกิเลสในจกฺขุมาก) ผู้มี
อินทฺริยฺ์แก่กล้า (มีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า) มี
อินทฺริยฺ์อ่อน มีอาการดี (มีศรัทธาเป็นต้นดี)
มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก
(ควรสั่งสอน ไม่ควรสั่งสอน) บางพวกเห็น
ปรโลกและโทษ (กิเลส ทุจริต อภิสังขาร และ
กรรมนำไปเกิดในภพ) ว่าน่ากลัว บางพวกไม่
เห็นปรโลกและโทษว่า น่ากลัว ฉันนั้น

[พุทธจักขุ หมายถึง อินทริยปโรปริยัตติญาณ คือปรีชาหยั่งรู้ความยิ่ง และความหย่อนแห่ง อินทริยของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แคไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่ และอาสยานุสยญาณ (ญาณที่รู้ธรรมาศัยและอนุสัย)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากพิจารณาตามนัยแห่งการ แสดงพระธรรมเทศนา และจำแนกตามนัยแห่ง เทศนาหาระ (แนวทางในการแสดงธรรมมี อัสสาหะเป็นต้น) สามารถจำแนกได้ดังนี้

คือ ทรงรู้เห็นความมีอินทริยอ่อน ปานกลาง หรือแก่กล้าว่า ผู้นี้มีอินทริยอ่อน มีอินทริย ปานกลาง มีอินทริยแก่กล้า อาศัยพระญาณ นั้น ย่อมตรัสสอนบุคคลผู้มีอินทริยแก่กล้า ด้วยโอวาทย่อ[อุเทศ] ตรัสสอนผู้มีอินทริย ปานกลางด้วยโอวาทย่อและพิสดาร[อุเทศ และนิเทศ]ตรัสสอนผู้มีอินทริยอ่อนด้วย โอวาทพิสดาร [อุเทศ นิเทศ ปฏิภาณเทศ]

ทรงแสดงธรรมเทศนาอันอ่อนโยน แก่บุคคล ผู้มีอินทริยแก่กล้า[โดยอุบายความด้วยภัยใน โอบายและภัยในวิภวภูตเป็นต้น] แสดงธรรม เทศนาอันไม่แก่กล้า แก่ผู้มีอินทริยปานกลาง [โดยก่อให้เกิดความสังเวชด้วยสังเวควัตถุ ๘ คือ ความเกิด ความแก่ ความ เจ็บ ความตาย ทุกข์ในโอบาย ทุกข์ที่มีวิภวภูตเป็นเหตุในอดีต ทุกข์ที่มีวิภวภูตเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์ ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน] แสดงเทศนาอันแก่กล้าแก่ผู้มีอินทริยอ่อน

ทรงแนะนำสมณะแก่บุคคลผู้มีอินทริยแก่กล้า [คือทรงแนะนำสมณะและวิปัสสนาโดยมีสมณะ เป็นหลัก เพราะบุคคลไม่อาจแทงตลอดตัสจะ ๔ ได้ด้วยสมณะอย่างเดียว] ทรงแนะนำสมณะ และวิปัสสนาแก่ผู้มีอินทริยปานกลาง ทรง แนะนำวิปัสสนาแก่ผู้มีอินทริยอ่อน

ทรงแสดงอธิปัญญาสิกขาแก่ผู้มีอินทริยแก่ กล้า ทรงแสดงอธิจิตตสิกขาแก่ผู้มีอินทริย ปานกลาง ทรงแสดงอธิศีลสิกขาแก่ผู้มีอินทริย อ่อน

ทรงแสดงนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจาก ทุกข์หรือความดับทุกข์) แก่บุคคลผู้มีอินทริย แก่กล้า[เพราะผู้มีอินทริยแก่กล้า ก็คืออุคฆฏิตัญญูเป็นต้นนั่นเอง]

ทรงแสดงโทษ (โทษของอัสสาหะกล่าวคือ ความยินดีพอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็น เหตุให้ยินดีพอใจ โดยองค์ธรรมได้แก่ทุกข์ ทั้งหมด) และนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจาก ทุกข์หรือความดับทุกข์) แก่ผู้มีอินทริย ปานกลาง

ทรงแสดงอัสสาหะ (ความยินดีพอใจ หรือ ความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ) โทษ (โทษของอัสสาหะโดยองค์ธรรมคือทุกข์ทั้ง หมด) และนิสสรณะ(เหตุแห่งการออกจาก ทุกข์หรือความดับทุกข์) แก่ผู้มีอินทริยอ่อน]

อุทกํ อจจุคฺคมฺม จิตานํติ อุทกํ อติทุกฺกมิตฺวา จิตานํ. ตตฺถ ยานํ อจจุคฺคมฺม จิตานํ ตานํ สุริยรสฺมิสมฺพสฺสํ อาคมยมานานํ จิตานํ อชฺช ปุปฺพนกานํ. ยานํ สโมทกํ จิตานํ ตานํ เสว

[อฺจฺจนฺตติ ยกขึ้นไว้ (สภาวะยกตน) = (สภาวะเชิดชูตน) คือยังบุคคลผู้เกิดมานะให้เกิดอาการลำพอง องค์ธรรมของมานะมีดังนี้คือ มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง มีหน้าที่ยกตน มีความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทวิฏฐิเป็นเหตุใกล้]

อจุจฺจนฺตติมาน (น)

[อจุจฺจนฺตติ + มาน]

มานะจัด, ถือตัวจัด.

อติมานนฺติ อติทุกมิตฺวา ปวตฺตํ อจุจฺจนฺตติมานํ. (อ.อ.ฎ. ๓/๑๓๙)

บทว่า อติมานํ ได้แก่ ความถือตัวจัดที่เป็นไปล่วงเกิน (คนอื่น).

อจุจฺจนฺตติวส (ปฺ)

[อจุจฺจนฺตติ + วส]

อำนาจการถือตัวจัด.

ดู อจุจฺจนฺตติ

อจุจฺจนฺห (ติ)

[อติ + จฺจนฺห]

ร้อนนัก, ร้อนจัด, ร้อนมาก, ร้อนเกินไป.

ปุณ จปร อานนฺท ราชา มหาสุทฺตโน อปฺปาพาโห อโหสิ อปฺปาตงฺโก สมเวปากินิยา คหณิยา สมณฺหาคโต นาตีสิตาย นาจฺจฺจนฺหาย อติวีย อญฺเجهิ มนุสฺสเสหิ. ราชา อานนฺท มหาสุทฺตโน อิมาย ตติยาย อิทธิยา สมณฺหาคโต อโหสิ. (ที. ๒/๑๔๕)

ดูก่อนอานนท! ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก พระเจ้ามหาสุทฺตสนะ มีพระโรคาพารน้อย มีความทุกข์น้อย ทรงมีไพเราะทำงานสม่ำเสมอยิ่งกว่าคนอื่น คือ ไม่เย็นนักและไม่ร้อนนัก ท้าวเธอทรงสมบูรณ์ด้วยฤทธิ์ประการที่ ๓ นี้.

ดู ชา.อฎ. ๓/๔๐๑, ๔/๔๓

อจุจฺจนฺหตีสิต (ติ)

[อจุจฺจนฺห + ตีสิต]

ร้อนเกินไปหนาวเกินไป, ร้อนจัดหนาวจัด.

อุตุปริณามชาติ อุตุปริณามเน. อจุจฺจนฺหตีสิตเน อปฺปชฺชนกโรคา.

(มหานิ.อฎ. ๕๒)

บทว่า อุตุปริณามชา ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้น เพราะฤดูแปรปรวน คือ ร้อนเกินไปหนาวเกินไป.

อจุจฺต (ติ)

[น + จฺต. (ส. อจฺยต)]

นตฺถิ เอตสฺมี อธิคเต อริยานํ จุตํ จวนนฺติ อจฺจุตํ, นตฺถิ วา จุตํ เอตถาติ อจฺจุตํ.

อจุจฺต = น + จฺ ฐาตุ (จวน) + ต ปัจจย. แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตปฺปฺริสสมาส) ช้อน จ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน.

(๑) บทอันไม่มีการจฺติ, ไม่เคลื่อนไหว, สุขนิรันดร์, ถาวร, มั่นคง (เป็นคำแสดงลักษณะของพระนิพพาน).

(ก) บทอันไม่มีการจุติ, อัจจุตปบท, นิพพาน.

ตตถ ตตถ วิปสสิตวา

ผุสิตวา อจุจตุ ปท

กตนต์ ปจฺจเวกฺขนตา

อิมมตฺถมภาสิสุ. (เถร. ๒๑๙)

(ท่าน)เห็นแจ่มแจ้งและต้อง**บทอันไม่มีการจุติ**ในเสนาสนะอันสงัดนั้นๆ เมื่อเล็งเห็นผลอันเลิศแห่งหน้าที่ที่ได้ทำเสร็จแล้ว จึงได้กล่าวข้อความนี้ไว้.

อจุจตุ ปทนต์ นิพพาน. ตณฺหิ สย อจฺจนมฺมตฺตา อริคตฺตานํ อจุจติเหตุภาวโต จ นตฺถิ เอตฺถ จุตฺติ อจุจตุ. สงฺขตฺถมเมหิ อสมฺมิสฺส-ภาวตาย ตทตฺถิเกหิ ปฏฺวิปชฺชิตพฺพตาย จ ปทนต์ จ วุจฺจติ. (เถร.อญ. ๑/๑๙)

สองบทว่า **อจุจตุ ปท** หมายถึง พระนิพพาน อธิบายว่า แท้จริงพระนิพพานนั้น ท่านเรียกว่า **อัจจุต** เพราะธรรมดาเป็นที่ๆ ไม่มีจุติ โดยที่พระนิพพานนั้นมีภาวะที่ไม่มีมีการจุติเอง เป็นธรรมดา (มีการไม่ต้องจุติเองเป็นธรรมดา) และโดยที่ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วไม่มีเหตุที่ต้องจุติ. และเรียกว่า ปท เพราะความที่พระนิพพานนั้น ไม่เจือด้วยสังขตธรรมทั้งหลาย และเพราะเป็นแดนอันผู้มุ่งพระนิพพานนั้น พึงดำเนินไป (คือเป็นสภาวะที่พระอริยะ พึงดำเนินไป (ปฏิบัติ - พึงถึง, บรรลุ) ด้วยมรรค-ญาณและผลญาณ].

ดู สุตตนิ. ๓๐๘, สุตตนิ.อญ. ๑/๒๔๓

[คำว่า **อจุจตุ** และ **ปท** เป็นคำไวพจน์กัน การใช้คำไวพจน์ซ้ำกันนี้มีประโยชน์ เพื่อแสดงความหมายที่ ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมของศัพท์ที่เรียกว่าอติสยัตถะ ซึ่งในที่นี้มีความหมายว่าพระนิพพานอย่างแท้จริง เหมือนคำว่า อชฺฌตตชฺฌตฺต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อจุจตุ ปทนต์ นิพพาน (สองบทว่า อจุจตุ ปท หมายถึง พระนิพพาน)

ในพระพุทธรูปนิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่น สามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน เช่น กรณีทรงแสดงเรื่องพระนิพพาน บางแห่งพระพุทธรูปก็ใช้ศัพท์ว่า ทุกฺขนิโรธ ความดับทุกข์ บางแห่งก็ใช้ศัพท์ว่า มุตฺติ (ความหลุดพ้น) บางแห่งก็ใช้ศัพท์ว่า อจุจตุ (ไม่มีจุติ) เป็นต้น คำศัพท์เหล่านี้แม้เหมือนกันโดยองค์ธรรมคือพระนิพพาน แต่มีความหมายตามรากศัพท์ต่างกัน จึงมีคำแปลที่ต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม คำศัพท์เหล่านี้มุ่งให้หมายถึงสภาวะธรรมอย่างเดียวกัน ผู้ที่เข้าใจการใช้คำไวพจน์ (เวาจนหาระ) ย่อมถือเอาองค์ธรรมอย่างเดียวกัน ไม่แยกองค์ธรรมต่างกันในแต่ละศัพท์ ดังมีข้อความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

อตฺถํ หิ นาโก สรณํ อโวจ

น พฺยณฺชนํ โลกहितํ มเหสี

ตสฺมา อกตฺวา รติมกฺขเรสุ

อตฺเถ นิเวเสยฺย มตฺถิ มุตฺติมา.

พระนาถผู้ถือกุญแจโลก ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้ตรัสเนื้อความเป็นหลักโดยแท้ มิได้ตรัสศัพท์เป็นหลัก ฉะนั้น บัณฑิตไม่พึงทำ ความพอใจในอักษร พึงยังปัญญาให้ดำรงอยู่ในเนื้อความ.

(ข) สถานที่อันไม่จตุ, ฐานะอันเที่ยง, ถิ่น นිරันดร, นิพพาน.

หีสกา เย มุนโย

นิจุจ กาเยน สัจจตา

เต ยนติ อจุจตุ จานัน

ยตุถ คนฺตวาน น โสจเร. (รम्म. ๔๖)

มุนีเหล่านั้น ผู้ไม่เบียดเบียน สรรวมกายอยู่เป็นนิตย์ ย่อมไปสู่สถานที่อันไม่จตุ (ถิ่น นිරันดร=พระนิพพาน) ซึ่งเป็นฐานะที่พระ อเสขมุนีทั้งหลาย ไปแล้วไม่เศร้าโศก.

อจุจตุหนฺติ สสฺสตี. (รम्म.อฏ. ๒/๒๐๖)

บทว่า อจุจตุ ได้แก่ เที่ยง[เพราะนิพพาน เป็นภาวะที่เที่ยง เนื่องจากการไม่มีการเปลี่ยนแปลงระดับสลาย จึงเป็นสุขถาวร]

[อจุจตุ จานัน เป็นอนุโตปจาระ คือ สำนวน ที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง หมายความว่า พระนิพพานเป็นสภาวะดับกิเลสและขันธ์ ๕ ทั้งหมด ไม่มีทั้งการปรากฏ และการอันตรธานไป อีกทั้งไม่ใช่สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งที่เป็นรูปธรรม เหมือนเปลวไฟที่ดับไปแล้วไม่มีอยู่ในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง การกล่าวพระนิพพานว่า ฐานะอันเที่ยง (ถิ่น นีรันดร) จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง

ชาวโลกมักเปรียบเทียบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นรูปธรรม เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจความได้ชัดเจน เหมือนคำ ที่กล่าวว่า ปุณฺณจฺจนฺโทว เต มุขิ (พระพักตร์ ของพระองค์เหมือนหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ) ข้อความนี้แสดงความผุดผ่องแห่งพระพักตร์ของ พระพุทธเจ้าโดยใช้พระจันทร์เพ็ญที่เด่นชัด เป็นเครื่องเปรียบเทียบ การใช้ภาษาในลักษณะนี้ จัดเป็นภาษาทวิเรียวกว่าอุปมาลงการ แม้ ปาฐะว่า เต ยนติ อจุจตุ จานัน ยตุถ คนฺตวาน น โสจเร (มุนีเหล่านั้นย่อมไปสู่สถานที่อันไม่ จตุ ซึ่งเป็นฐานะที่พระอเสขมุนีไปแล้วไม่ เศร้าโศก) ก็เช่นเดียวกัน เพราะนิพพานนั้น ละเอียดลึกซึ่ง หากไม่มีการแสดงอุปมา ก็ เหมือนดั่งชี้แจงวัตถุสิ่งของแก่คนตาบอดที่ ไม่เคยเห็นสิ่งนั้นมาก่อน ดังนั้น ในพระไตรปิฎก จึงมีการเปรียบพระนิพพานไว้หลาย ลักษณะ หนึ่งในลักษณะเหล่านั้นคือการเปรียบ พระนิพพานว่าเป็นสถานที่หรือนคร เช่นคำว่า อชราภณํ ปุริ คมิสสุทามิ อสงฺขตํ (หม่อมฉัน จักไปสู่นครที่ไม่แก่ไม่ตาย ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ผู้กล่าวที่เป็นพระพุทธเจ้า หรือพระอริยสาวก มิได้หมายความว่า พระนิพพานเป็นสถานที่ จริงๆ เป็นแต่เพียงกล่าวไว้โดยอ้อมด้วยการ ยกสถานที่ขึ้นมาเปรียบเทียบเท่านั้น ทั้งนี้ เพราะมีพระพุทธรวณะ ที่ว่าด้วยลักษณะของ พระนิพพานโดยตรงในพระสูตรแล้ว

คาถานี้ประดับด้วย อุทารตาคุณ หมายถึง คุณอันสูงส่ง ซึ่งในที่นี้มีบทวิเสสณะยกย่อง พระมุนี ผู้ไปยังถิ่นที่นිරันดรที่สัจจรไปแล้ว ไม่เศร้าโศกว่า ไม่เบียดเบียนใคร และควบคุม

กายอยู่เป็นนิตย์ (อหิสกา เย มุนโย นิจํ กายเณ ลฺลํตา)

คาถานี้ประดับด้วย **สมาธิคุณ** หมายถึง การกล่าววาทสภาวะสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริงโดยปริยาย (อ้อม) ด้วยคำว่า **อจุจตุ จานํ**. ความจริง พระนิพพานเป็นนามธรรมที่ไม่มีรูปร่าง แต่ถูกยกขึ้นกล่าวให้เหมือนมีรูปร่างกล่าวคือเป็นสถานที่นิรันดร์ไม่เศร้าโศกสมาธิคุณประเภทนี้เรียกว่า วัชรธรรมสมาธิคุณ (การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่รูปร่างให้เหมือนมีรูปร่าง)]

(ค) จับหนึ่ง, ไม่ไหวติง.

โกภํ พินทุสฺสโร วคฺคุ

สรวนฺตานํมุตฺตโม

อจุจตุ ชมฺพุสาขาย

โมรจฺฉาโปว กุชฺฉติ. (ชา. ๑/๘๙)

(สุนัขจึงจอกตัวหนึ่งต้องการจะลงกากินลูกหมา จึงแสวงสรรเสริญกว่า)

ใครนั้นมีเสียงไพเราะหยดย่อยยอดเยียม **จับหนึ่ง**อยู่ที่กึ่งต้นหว้า เจริญด้วยสำเนียงอันน่าพอใจ คล้ายลูกนกยูง.

อจุจตุติ น จุติ สหฺนินฺนโน.

(ชา.อญ. ๒/๓๙๖)

บทว่า **อจุจตุ** (จับหนึ่ง) คือ ไม่ขยับไปมา (ไม่เคลื่อนที่) ได้แก่ ไม่ไหวติง.

[คาถานี้ บทวิเสสนะคือ พินทุสฺสโร (มีเสียงไพเราะ) วคฺคุ (หยดย่อย) และสรวนฺตาน-

มุตฺตโม (ยอดเยียม) โมรจฺฉาโปว (เหมือนลูกนกยูง) เป็นอรรถัตถโทษ โทษมีอรรถเกิน คือ มีอรรถของบทวิเสสนะเกินความเป็นจริง ส่งผลให้บทวิเสสนะไม่เหมาะสมกับบทวิเสสยะ เหมือนตัวอย่างว่า โอภาสิตาเสส-ทิสฺส ชฺชโชโตยํ วิจารณ์เต (หิ้งห้อยนี้ส่องสว่างทั่วทิศมิได้เหลือ) (สุพรรณังการ. ๒๒)

บทวิเสสนะว่า โอภาสิตาเสสทิสฺส (สว่างทั่วทิศมิได้เหลือ) เหมาะสมกับการขยายดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ ไม่เหมาะกับหิ้งห้อยที่มีแสงเล็กน้อย ดังนั้น บทวิเสสนะดังกล่าวจึงเป็นอรรถัตถโทษ]

(ม) ไม่ร่วงหล่น.

ยถา มหาราช ปุริสสฺส อมฺพุ วา ชมฺพุ วา มรฺกํ วา จาลยมาณสฺส ยานิ ตตฺถ ผลานิ สารานิ ทพฺพพฺพณฺณานิ, ตานิ ตตฺถ **อจุจตุ**ตานิ ติจฺฉจฺฉนฺติ, ยานิ ตตฺถ ผลานิ ปุติวณฺณมฺมูลานิ ทพฺพพฺพณฺณานิ, ตานิ ปตฺนฺติ.

เอาแมวไซ้ มหาราช ตถาคโต ทุมํ เทสยมาโน อนุญปปฏิขํ น กโรติ, อนุญปปฏิขวิป-ปมุตโต ทุมํ เทเสติ, เอวํ ทุมเม เทสียมาเน เย ตตฺถ สมฺมาปปฏิปฺปนา, เต พุชฺฌนฺติ. เย ปน มิจฺฉาปปฏิปฺปนา, เต ปตฺนฺติ.

(มิลินฺท. ๑๖๖)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร เมื่อบุรุษคนหนึ่ง เขยาดันมะม่วงก็ดี ต้นหว้าก็ดี ต้นมะขามก็ดี บรรดาผลไม้เหล่านั้น ผลเหล่านี้ใดมันคง มีขั้วแข็งแรง ผลไม้เหล่านั้นก็ยังคงติดอยู่ที่ต้นนั้น **ไม่ร่วง**

หล่น บรรดาผลไม้เหล่านั้น ผลเหล่าใด มีโคน
ก้านเนา มีขั้วอ่อนแอ ผลไม้เหล่านั้น ย่อมร่วง
หล่น ฉะนั้น

ขอถวายพระพร พระตถาคตเมื่อทรงแสดง
ธรรม ย่อมไม่ทรงทำความยินดียินร้าย ทรง
เป็นผู้พ้นจากความยินดียินร้ายแสดงธรรม
เมื่อทรงแสดงธรรมอยู่โดยอาการอย่างนี้
ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้
ปฏิบัติชอบ ภิกษุเหล่านั้นย่อมบรรลุ ส่วนภิกษุ
เหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติมิชอบ ภิกษุเหล่านั้น
ย่อมพลัดตกไป ฉะนั้น.

(๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าทรงพระนามว่า
อจจุตตะ, อจจุตพุทธะ.

เกตุมภราโค จ มาตงฺโก อริโย
อจจุตโต อจจุตคามพยามโก
สุมังคโล ทพพิโล สุปติฏฺฐิตो
อสยโห เขมาภิริโต จ โสโรโต.

(ม. ๓/๑๑๕)

(พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ)

เกตุมภราคพุทธะ มาตงคพุทธะ อริยพุทธะ
อจจุตพุทธะ อจจุตคามพุทธะ พยามก-
พุทธะ สุมังคลพุทธะ ทัพพิลพุทธะ สุปติฏฐิต-
พุทธะ อสยหพุทธะ เขมาภิริตพุทธะ และ
โสโรตพุทธะ.

(๓) ฤาษีชื่ออจจุตตะ, อจจุตฤาษี.

อโย เอกปที เอติ อชฺฐุ คจฺจติ อสฺสมี
อิสฺสีปี อจฺจุโต ตตฺถ ปงฺกทนฺโต รชฺสสิโร

ธาเรนฺโต พฺราหฺมณวณฺณํ

อาสทญฺจ มสฺส ชฏฺฐิ. (ชา. ๒/๓๔๑)

(พรานเจตบุตรกล่าวว่า)

ทางนี้เป็นทางเดินไปได้คนเดียว ตรงไปยัง
อาศรม แม้อจจุตฤาษีผู้อยู่ในอาศรมนั้น
เป็นผู้มีชีฟันเขรอะ มีศีรษะเปื้อนด้วยธุลี
ทรงเพศเป็นนักบวชอันประเสริฐ ถือขอสอย
ผลไม้ เครื่องบูชาไฟและฆราวาสอยู่.

อจจุตติ เอวํนามโก อิสฺสิ. (ชา.อญ. ๗/๓๐๗)

ฤาษีผู้มีชื่ออย่างนี้ คือ อจจุตตะ (อจจุตฤาษี)
(ตตถ วสติ อยู่ในอาศรมนั้น).

[อาสทญจ มสฺส ชฏฺฐนฺติ อากทฺธมฺปิ ตฺวา ผลานํ
คหณตฺถํ องฺกุสญฺจ อคฺคิชนกญฺจจฺญญฺจ ชฏฺฐา-
มณฺฑลญฺจ ธาเรนฺโต. (ชา.อญ. ๗/๓๐๗)]

(๔) เศรษฐีชื่ออจจุตตะ, อจจุตเศรษฐี.

กกุสนฺธสฺส ภควโต กาเล อจฺจุโต นาม เสฏฺฐิ
สฺวณฺณญฺจกาสนฺถาเรน ภินฺนิตฺวา ตสฺมีเยว
จาเน คาวุตปฺปมาณํ สงฺฆารามํ กาเรสิ.

(ชา.อญ. ๑/๑๑๐)

ในสมัยแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้ากุกสันธะ
เศรษฐีชื่ออจจุตตะ ชื่อที่โดยการปลาทอจับ
ทองคำเหมือนกัน แล้วให้สร้างสังฆาราม
ประมาณหนึ่งคาจุต ลงในที่นั้นนั้นแหละ.

[คาจุต (แบบ) น. มาตราโบราณ สำหรับวัด
ความยาว (=๔,๐๐๐ ทัณฑะ หรือ ๒ โกรศ
หรือ ๑ ใน ๔ ของโยชน์ = ๑๐๐ เส้น), คาพยุต
ก็ว่า. (ป.) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตย-
สถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

(๔) เทพชื่ออจุจตุเต, อจุจตุเทพ.

วรุณา สหรมมา จ

อจุจตุตา จ อเนชกา

สุเลยยะรุจิรา อาคํ

อาคํ วาสวเนสิโน. (ที. ๒/๒๐๘)

(เทพเหล่านี้ คือ) วรุณะ สหธรรม อจุจตุเต
อเนชกะ สุลเยยะ รุจิระ และवासวเนสี ก็มา.

(๕) ช้างชื่ออจุจตุเต, ช้างอจุจตุเต.

อภยงุกรรมปิ เม หตถิ

นาพาคิริ อจุจตุวรุณทนต์

อาเนถ โข เน ชิปป

ยญญตถาย ภาวิสุสนติ. (ชา. ๒/๒๔๓)

(สุยา. อจุจตุคตํ วรุณทนต์)

(พระราชชาตรัสว่า)

พวกท่านจงรับนำช้างทั้งหลายของเรามา คือ
ช้างอภยังกระ ช้างนาพาคิริ ช้างอจุจตุเต
ช้างวรุณทนต์ ช้างเหล่านี้ จักเป็นประโยชน์
แก่การบูชาด้วย.

อจุจตุคต (ติ)

[อจุจตุ + คต]

ที่ไม่จุติ, บรรลุนิพพาน.

โส ปารํ คโต ปารปปตโต อนุตคโต อนตปป-
ตโต โกฏิคโต โกฏิปปตโต ปริยнутคโต
ปริยнутปปตโต โวसानคโต โวसानปปตโต
ตายนคโต ตายนปปตโต เลณคโต เลณปปตโต
สรณคโต สรณปปตโต อภยคโต อภยปปตโต

อจุจตุคโต อจุจตุปปตโต อมตคโต อมตปป-
ตโต นิพพานคโต นิพพานปปตโต.

(มหานิ. ๑๖)

พระอรหันต์นั้นถึงฝั่ง (ตรงข้ามของวัฏฏะ)
บรรลู่ฝั่ง (ตรงข้ามของวัฏฏะ) ถึงส่วนสุด บรรลู่
ส่วนสุด ถึงปลายสุด บรรลู่ปลายสุด ถึงท้าย
สุด บรรลู่ท้ายสุด ถึงความสำเร็จ บรรลู่ความ
สำเร็จ ถึงที่ปกป้อง บรรลู่ที่ปกป้อง ถึงที่หลีก
เร้น บรรลู่ที่หลีกเร้น ถึงที่พึ่ง บรรลู่ที่พึ่ง ถึงที่
ไม่มีภัย บรรลู่ที่ไม่มีภัย ถึงที่ไม่จุติ บรรลู่ที่ไม่
จุติ ถึงที่ไม่ตาย บรรลู่ที่ไม่ตาย ถึงที่ดับ บรรลู่
ที่ดับ (พระนิพพาน).

อจุจตุคโตติ จุตติวิหิตํ นิพพานํ มคเคน คโต.

(มหานิ.อญ. ๗๒)

บทว่า อจุจตุคโต (ถึงที่ไม่จุติ) ได้แก่ บรรลู่
พระนิพพานอันปราศจากการจุติด้วยอริย-
มรรค (มรรคญาณ).

อจุจตุคามพยามก (ป)

[อจุจตุ + คาม + พยามก]

พระปัจเจกพุทธเจ้าชื่ออจุจตุคามะ - พยามกะ,
อจุจตุคามพุททะ พยามกพุททะ.

เกตุมฺภราโค จ มาตงฺโก อริโย

อถจจุโต อจุจตุคามพยามโก

สุมงฺคโล ทพฺพิโล สุปตฺติจฺจโต

อสยฺโห เขมาภิริโต จ โสโรโต.

(ม. ๓/๑๑๕)

(พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ)

เกตุมพราศพุทฺธะ มาตังคพุทฺธะ อริยพุทฺธะ
อจจุตพุทฺธะ อจจุตคามพุทฺธะ พยามก-
พุทฺธะ สุมังคลพุทฺธะ ทัพพิลพุทฺธะ สุปติฏฐิต-
พุทฺธะ อสัยพุทฺธะ เขมาภิตพุทฺธะ และ
โสรัถพุทฺธะ.

อจจุตทสฺสี (ติ)

[อจจุต + ทิส (เปกฺขณ) + ณี]

ผู้มีปกติเห็นพระนิพพานอันไม่จติ, เห็นที่ไม่
จติ (นิพพาน).

เขมทสฺสีโนติ เขมทสฺสีโน ตามทสฺสีโน เลณ-
ทสฺสีโน สรณทสฺสีโน อภยทสฺสีโน **อจจุต-**
ทสฺสีโน อมตทสฺสีโน นิพพานทสฺสีโนติ ตสฺมา
มนุโย ปริคฺคหํ หิตฺวา อจฺริสฺสุ เขมทสฺสีโน.

(มหานิ. ๑๐๐)

บทว่า **เขมทสฺสีโน** (ผู้เห็นแดนเกษม) ได้แก่
ผู้เห็นแดนเกษม คือ เห็นที่ปกป้อง เห็นที่
หลีกเร้น เห็นที่พึง เห็นที่ไม่มีภัย **เห็นที่ไม่จติ**
เห็นอมตธรรม เห็นนิพพาน รวมความว่า
เหตุนี้ มุนีทั้งหลายผู้มีปกติเห็นแดนเกษม
ละความยึดถือได้ เทียบไป.

อจจุตปท (น)

[อจจุต + ปท]

อจจุตปท (ทางไม่จติ), ทางอันเป็นเหตุบรรลु
พระนิพพาน (โพธิปักขิยธรรม ๓๗)

ปท = ตทตฺถิเกหิ ปฏฺธิชฺชิตพฺพตฺตาย ปทํ (ชื่อ
ว่า ปทะ เพราะเป็นทางอันผู้มีความต้องการ
(มุ่ง) พระนิพพานนั้นพึงดำเนินไป). ปท
ศัพทํมีอรรถ ๑๐ อย่าง ดู ฐาน.คาถา ๘๑๙

อถ อปเรณ อากาเรน เย ธมฺมา สนฺตาทิคมาย
สนฺติผุสฺสนาย สนฺติสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตณฺติ,
เสยฺยถิํ จตฺตารโ สติปฏฺฐานา, จตฺตารโ สมนฺป-
ปชานา, จตฺตารโ อิทธิปาทา, ปณฺจินฺทริยานิ,
ปณฺจ พลาณิ, สตฺต โพชฌนฺตา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก
มคฺโค อิมะ วุจฺจณฺติ สนฺติปทํ ตาณปทํ เลณปทํ
สรณปทํ อภยปทํ **อจจุตปทํ** อมตปทํ นิพ-
พานปทํ. (มหานิ. ๒๖๖)

อีกอย่างหนึ่ง โดยประการอื่น (ความหมาย
ต่างกัน) ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อบรรลุความ
สงบ ถูกต้องความ สงบ ทำให้แจ้งความสงบ
คือ สติปฏฺฐาน ๔ สัมมปฺปชาน ๔ อิทธิปาท
๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌน ๗ อริยมรรค
มีองค์ ๘ ธรรมเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า สันติ-
บพ (ทางสงบ) ตาณบพ (ทางปกป้อง) เลณบพ
(ทางหลีกเร้น) สรณบพ (ทางเป็นที่พึ่ง) อภย-
บพ (ทางไม่มีภัย) **อจจุตบพ** (ทางไม่จติ) อมต-
บพ (ทางไม่ตาย) นิพพานบพ (ทางนิพพาน).

อจจุตปตฺต (ติ)

[อจจุต + ปตฺต]

(ก) บรรลุที่ไม่จติ (นิพพาน).

โส ปาริ คโต ปารปฺปตฺโต อนตคโต อนตป-
ปตฺโต ฯเปฯ **อจจุตปตฺโต** อมตคโต อมตป-
ปตฺโต นิพพานคโต นิพพานปฺปตฺโต.

(มหานิ. ๑๖)

พระอรหันต์นั้นถึงฝั่ง บรรลुฝั่ง ถึงส่วนสุด
บรรลุส่วนสุด...**บรรลุที่ไม่จติ** ถึงที่ไม่ตาย
บรรลุที่ไม่ตาย ถึงที่ดับ บรรลุที่ดับ.

อจจุตปฺปตฺโตติ ตํ ผลน ปตฺโต.

(มหาน.อฏฺ. ๗๒)

บทว่า อจจุตปฺปตฺโต (บรรลฺลที่ไมจฺติ) ได้แก
บรรลฺลพระนิพพานนั้นด้วยอริยผล.

(ข) ถึงธรรมที่ไมจฺติ, ถึงความไมหวั่นไหว.

ปรมํ อโรคนฺติ ปรมํ อาโรคยปฺปตฺตํ ตาณป-
ปตฺตํ เลณปฺปตฺตํ สรณปฺปตฺตํ อภยปฺปตฺตํ
อจจุตปฺปตฺตํ อมตปฺปตฺตํ นิพพานปฺปตฺตนฺติ
ปสฺสามิ สุทฺธํ ปรมํ อโรคํ. (มหาน. ๖๔)

สองบทว่า ปรมํ อโรคํ (เป็นผู้ไม่มีโรคอย่าง
ยิ่ง) ได้แก ถึงความปลอดภัย ถึงธรรมเครื่อง
ป้องกัน ถึงธรรมเป็นที่หลีกเร้น ถึงธรรมเป็น
ที่พึ่ง ถึงความไม่มีภัย ถึงธรรมที่ไมจฺติ ถึง
ธรรมที่ไม่ตาย ถึงธรรมเป็นที่ดับเย็น อันยอด
เยี่ยม รวมความว่า เราเห็นนรชนผู้หมดจด
ว่า เป็นผู้ไม่มีโรคอย่างยิ่ง.

อจจุตปฺปตฺตนฺติ นิจฺจุลภาวํ ปตฺตํ.

(มหาน.อฏฺ. ๑๔๕)

บทว่า อจจุตปฺปตฺตํ (ถึงธรรมที่ไมจฺติ) คือ
ถึงความไมหวั่นไหว (นิพพาน).

อจจุตวาท (ติ)

[อจจุต + วท (วาทฺ) + ณ]

กล่าวเรื่องที่ไมจฺติ (นิพพาน). อจจุตวาทะ.

สนฺติวาทิตี สนฺติวาทิ มุนิ ตาณวาทิ เลณ-
วาทิ สรณวาทิ อภยวาทิ อจจุตวาทิ อมต-
วาทิ นิพพานวาทิตี เอวํ มุนิ สนฺติวาทิ.

(มหาน. ๑๕๖)

บทว่า สนฺติวาทิ (ผู้กล่าวเรื่องความสงบ)
ได้แก มุนิผู้กล่าวเรื่องความสงบ คือ กล่าวเรื่อง
ที่ป้องกัน กล่าวเรื่องที่หลีกเร้น กล่าวเรื่องที่พึ่ง
กล่าวเรื่องที่ไมมีภัย กล่าวเรื่องที่ไมจฺติ กล่าว
เรื่องที่ไม่ตาย กล่าวเรื่องธรรมเป็นที่ดับ รวม
ความว่า มุนิผู้กล่าวเรื่องความสงบ ฉะนั้น.

อจจุติ (เถ)

[น + จฺติ. (ส - อจฺจุติ)]

การไมจฺติ - ไมเคลื่อนไหว - ไมเกิด.

อจจุติรส (ติ)

[อจฺจุติ + รส]

มีความไมเคลื่อนไหว (ไมเปลี่ยนสภาพ) เป็นรส,
มีหน้าที่ไมเคลื่อนไหว.

เอตถ หิ พาทนลกฺขณํ ทุกฺขสจฺจํ สนฺตาปนรสํ
ปวตฺติปจฺจุปฺปฏฺฐานํ. ปภวลกฺขณํ สมุทฺยสจฺจํ
อนุปฺปะเนทฺทกฺกณฺธํ ปลิโพทฺทปจฺจุปฺปฏฺฐานํ. สนฺติ-
ลกฺขณํ นิโรธสจฺจํ อจฺจุติรสํ อนิมิตฺตปจฺจุ-
ปฺปฏฺฐานํ. นิยุยานลกฺขณํ มคฺคสจฺจํ กิเลส-
ปหานรสํ ฐฏฺฐานปจฺจุปฺปฏฺฐานํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๒๖)

ก็ในสัจจะ ๔ นี้:-

ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มี
ความทำให้เราร้อนเป็นรส มีปวัตติ (ความไม
คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ) เป็นปัจจุปัฏฐาน
(เป็นผล)

สมุทฺยสัจมีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ
มีอันทำมิให้ขาดสายเป็นรส มีความพัวพัน
เป็นปัจจุปัฏฐาน (เป็นผล)

นิโรธสัจ มีความสงบเป็นลักษณะ มีความ
ไม่เคลื่อน(ไม่เปลี่ยนสภาพ)เป็นรส มีความ
ไม่มีนิमितเป็นปัจจุภูฐาน (เป็นผล)
มรรคสัจมีความนำออก (จากสังสารวัฏ) เป็น
ลักษณะ มีการทำความละกิเลสเป็นรส มี
ความออก (จากนิमितและปวัตติ) เป็นปัจจุ-
ภูฐาน (เป็นผล).

อรรถกถาสนธิ อรรถกถาสมปตติก อจวนกิจจ วา.

(วิสุทธิ.ฎี. ๒/๑๙๓)

บทว่า อรรถกถาสฺ แปลว่า มีความไม่เคลื่อน
เป็นสมบัติ หรือมีความไม่เคลื่อนเป็นหน้าที่.

[รศ ศัพทที่มีอรรถ ๙ ดู ธาณ. คาถา ๘๐๔]

เอตํ จ นิพพานํ นาม ตยิทํ สนฺติลกฺขณํ, อรรถก-
ถาสฺ อสฺสาสกฺกณฺธสฺ วา, อนิมนฺตปจฺจุภูฐานํ
นิสฺสณฺณปจฺจุภูฐานํ วาติ เวทิตพฺพํ.

(อภิ.วตาร. ๗๗๐)

อนึ่ง พระนิพพานมีความสงบเป็นลักษณะ, มี
หน้าที่ไม่เคลื่อน หรือมีหน้าที่ทำให้สบายใจ,
มีความไม่มีนิमितเป็นเครื่องปรากฏ หรือมี
ความหลุดพ้น[จากสังขตธรรม]เป็นผล[พระ
นิพพานไม่มีเหตุใกล้ เพราะพ้นจากเหตุปัจจัย
ทั้งปวงที่ปรุงแต่ง]

ดู อภิ. ๒/๗๙, มูลฎี. ๒/๕๒

อรรถกถาสมปตติก (ติ)

[อรรถกถา + สมปตติ + ก]

มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนแปรสภาพ)
เป็นสมบัติ. ดู อรรถกถาสนธิ

อรรถกถาเหตุ (ป)

[อรรถกถา + เหตุ]

เหตุแห่งการไม่จุติ - ไม่เคลื่อน - ไม่เกิด, ไม่มี
เหตุอันทำให้ต้องจุติ.

ดู อรรถกถาเหตุตา

อรรถกถาเหตุตา (ถ)

[อรรถกถาเหตุ + ตา]

ความเป็นเหตุแห่งการไม่จุติ, ความไม่มีเหตุ
อันทำให้ต้องจุติ.

อทุทสฺ วิรชํ ฌมมํ นิพฺพานํ ปทฺมจฺจุตฺตํ ราคะ-
ราชาทึนํ อภาเวน วิรชํ วานโต นิภฺขนฺตตฺตา
นิพฺพานํ จวนาภาวโต อธิคฺคานํ อจฺจุติเหตุ-
ตํ จ นิพฺพานํ อจฺจุตํ ปทฺมํ จ ลทฺชนามํ
อสงฺขตฌมมํ สหสฺสนยปฏฺิณฺณทึเตน ทสฺสน-
สงฺขาเตน ฌมมจฺกฺขนา อทุทสฺ ปสฺสึ.

(เถรี.อฎ. ๙๗)

ปาฐะว่า อทุทสฺ วิรชํ ฌมมํ นิพฺพานํ ปทฺมจฺจุตฺ
ความว่า ได้เห็นคือเห็นแล้วซึ่งอสังขตธรรม
ที่ได้ชื่อว่าปราศจากกิเลสจตุรสี (วิระชะ) เพราะ
ไม่มีฐีสี่คือราคะเป็นต้น ชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่อง
ร้อยรัด เพราะเป็นธรรมออกจากวานะคือกิเลส
เครื่องร้อยรัด และชื่อว่าเป็นเครื่องถึงนิพพาน
อันไม่จุติ เพราะไม่มีการจุติ (เองเป็นธรรมดา)
และเพราะผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว ไม่มีเหตุ
อันทำให้ต้องจุติ ด้วยธรรมจักขุกถาว่าคือ
ทสฺสนะที่ประดับด้วยนัยตั้งพัน.

ดู อรรถกถาปท

อรรถาธิบาย (ป)

[อรรถาธิบาย + ป]

ความ...ไม่มีเหตุอันทำให้ต้องจัด.

อรรถาธิบาย ปทนต์ นิพพาน. ตณฺหิ สยํ อจฺจน-
มมตฺตา อธิคตํ อรรถาธิบายโต จ นตฺติ
เอตฺถ จตฺติ อจฺจตฺ. สงฺขตฺตมเมหิ อสมฺมิสฺส-
ภาวตฺยา ตตฺตติเกหิ ปฏิปชฺชิตพฺพตฺยา จ
ปทนต์ จ วุจฺจติ. (เถร.อ. ๑/๑๘)

สองบทว่า อจฺจตฺ ปทนต์ หมายถึง พระนิพพาน
อธิบายว่า ก็พระนิพพานนั้น ท่านเรียกว่า
อจฺจตฺ เพราะอรรถว่าเป็นที่ ๆ ไม่มีเหตุ โดยที่
พระนิพพานนั้นไม่มีการจัดเองเป็นธรรมดา
(มีการไม่ต้องจัดเองเป็นธรรมดา) และโดยที่
ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วไม่มีเหตุที่ต้องจัด.
และเรียกว่า ปทนต์ เพราะความที่พระนิพพาน
นั้น ไม่เจือด้วยสังขตธรรมทั้งหลาย และ
เพราะเป็นแดนอันผู้มุ่งพระนิพพานนั้น พึง
ดำเนินไป[คือเป็นสภาวะที่พระอริยะ พึงบรรลุ
ด้วยมรรคญาณและผลญาณ].

อรรถาธิบาย (ติ)

[อติ + อรรถาธิบาย]

พองขึ้นอย่างยิ่ง, หยิ่งจองหอง,
ต้องการโดดเด่น, มานะจัด.

อรรถาธิบาย = อ + ฐมา + ต. สันสกฤตใช้เป็น
ฐมา ฐาตุ บาลีจึงมีรูปเป็น ฐมา
ฐมาตีติ ฐมาตา.

อรรถาธิบาย (ป)

[อรรถาธิบาย + ป]

ความหยิ่งจองหอง, ความต้องการโดดเด่น,
ความเป็นผู้มีมานะจัด.

อรรถาธิบายปจฺจุปฏฺจฺจ (ติ)

[อรรถาธิบาย + ปจฺจุปฏฺจฺจ]

มีความหยิ่งจองหอง - ต้องการโดดเด่น -
มีมานะจัดเป็นเครื่องปรากฏ.

อพฺภุณฺณตฺลภฺยโณ อติมาโน, อติวิย อหฺง-
การโร. อรรถาธิบายปจฺจุปฏฺจฺจโน.

(ม.อ. ๑/๑๑๑)

อติมานะ มีความหยิ่งล้าพองเป็นลักษณะ มี
ความถือตัวจัด (ยกตน) เป็นกิจ (หน้าที่) มี
ความหยิ่งจองหอง (ต้องการโดดเด่น) เป็น
เครื่องปรากฏ.

อรรถาธิบาย (กริ/อา)

[อติ + อ + ปต (กตฺย) + อี]

บินเข้าไป (อย่างรวดเร็ว). แชนขึ้นไป, แทรก
แซง, (ตกไปในระหว่าง, เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับสอง
ฝ่ายที่กำลังทะเลาะกัน).

โย ยฺชฺชมานานมยฺชฺชมานโน

เมณฺหฺนตฺโร อจฺจุปฺตี กุฬฺโล

โส ปิสิโต เมณฺหฺนสิริหิ ตตฺถ

อยมฺปิ อตฺถิ พหฺวตาภิโสว. (ชา. ๑/๒๖๙)

(ลบ ป เพื่อรักษาฉันทะ)

(พระโพธิสัตว์แสดงเหตุอื่นอีกว่า)

นกกุลิงคะตัวเองไม่ได้ต่อสู้กับใครเลย แต่**บินเข้าไป**ระหว่างหัวแคะ จึงถูกหัวแคะทั้ง ๒ บดขยี้ท่ามกลางอากาศนั้น แม้เรื่องนี้ก็เหมือนเรื่องของท่านอาจารย์มาก.

อจุรูปตีติ อติคนุตวา อุปฺปติ อากาเส สีสานิ เวมฺชเณ อฏฺฐาสีติ อตฺถโก. (ชา.อฏฺ. ๔/๒๕๐)

บทว่า **อจุรูปตี** ความว่า บินเข้าไป (แทรกอยู่) คือ หยุดอยู่บนอากาศท่ามกลางแห่งหัวแคะทั้งสอง (ที่กำลังขวิดกัน).

[คาถานี้เป็นอุปมาชาติคาถาโดยผสมระหว่าง อินทริวิเชียร, อินทริวิเชียร, อินทริวิเชียร, และอุปเนทริวิเชียร กล่าวคือบาทที่หนึ่งเป็น ต ต ช คณะและครุ ๒ พยางค์, บาทที่สองเป็น ต ต ช และครุสองพยางค์ (ลบ ป ใน บทว่า อจุรูปตี เพื่อรักษาคณะฉันท), บาทที่สามเป็น ต ต ช และครุสองพยางค์, บาทที่สี่เป็น ช ต ช และครุสองพยางค์. หากเทียบตามลำดับการแผ่ปัตถการะจัดอยู่ในลำดับที่ ๘ มีชื่อว่า ซาลา]

อจุรูปเสวนุต (ติ)

[อติ + อฺ + เสวนุต]

เข้าไปคบหาเกินไป, สนทนามากไป.

อุปเสวนุต = อฺ + เสว (อาสเย) + อ + อนุต. อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ภูษิตตะ (มากเกินไป) ส่วน อฺ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปคมนะ (เข้าใจ) เป็นธาตุวิตถิวิเสสกะ คือ

อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป.

อนตฺถา ตาต วทฺตฺตฺตฺ

พาล์ **อจุรูปเสวโต**

มาสฺสุ พาเลน สํคฺฉนิ

อมิตฺเตเนว สพฺพทา. (ชา. ๑/๙๖)

(ดาบสผู้เป็นบิดาตอบว่า)

ลูกรัก เมื่อเข้าไป**คบหา**คนพาลเกินไป ก็จะทำให้พูนแต่ความฉิบหาย ลูกอย่าสมาคมกับคนพาลเลย ขึ้นชื่อว่าได้อยู่ร่วมกับคนพาล เป็นเหมือนการอยู่ร่วมกับศัตรูทุกเมื่อ.

พาล์ อจุรูปเสวโตติ

พาล์ อุปฺปณฺณํ อติเสวนุตฺตสฺ. (ชา.อฏฺ. ๓/๕๐๐)
บาทคาถาว่า **พาล์ อจุรูปเสวโต** ความว่า เมื่อเสพอย่างสนิทซึ่งคนพาล คือ ไร้ปัญญา.

[อจุรูปเสวโต = อจุรูปเสวนุต + สวิภัตติ (แปลง นุต เป็น นตุ) แปลง นตุ กับวิภัตติเป็น โต ด้วยสูตร (กจ.๑๒๗) ว่า โตติตา สสฺมีนาสุ (แปลง นตุ กับวิภัตติเป็น โต, ตี และ ตา ใน เพราะ ส, สฺมี และ นา วิภัตติ ได้บ้าง)

สํคฺฉนิ บางแห่งพบเป็นรูปว่า **สงคฺฉนิ** โดยแปลง จฉ ท้าย คฺม ธาตุ นั้น เป็น ญฉ ด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ดังที่ คัมภีร์ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๕๑๗ ได้ ประพันธ์เป็นคาถาสรุปรสูตรนี้ว่า

คมิโต จฉสฺส ญโฉ วาสฺส

คมิสฺสชฺชตนิมฺหิ คา

อุ จากโม วา ตถมเหสุ
 ฐาตุน ยมฺหิ ที่มตา.
 แปลง จณ ท้าย คมฺ ฐาตุนั้น เป็น ญน ได้บ้าง,
 แปลง คมฺ ฐาตุนั้น คา ในเพราะอชฺชัตตนิ-
 วิภตติได้บ้าง, ลง อุ อาคมในเพราะ ตถ และ
 มห วิภตติได้บ้าง และที่มะ[สระของ]ฐาตุนใน
 เพราะ ย ปัจจัยได้บ้าง]

อจุสุสนน (ติ)

[อติ + อสุสนน]

หนาเกินไป, หนาแน่น, หนามาก, เต็มเปี่ยม,
 เต็มเกินไป.

เตน โข ปน สมเยน ผรุสาย ภิตฺติยา เกรฺกาน
 น นิปตติ. ภควโต เอตมตฺถํ อโรเจสฺสุ.

อนุชานามิ ภิกฺขเว อสุปิณฺฑํ ทตฺวา ปาณิกาย
 ปฏิพาเหตฺวา เกรฺกํ นิปาเตตฺตุนฺติ.

เกรฺกกา อนิพฺพนฺธินียา โหติ ๕ เปฯ ภควโต เอต-
 มตฺถํ อโรเจสฺสุ อนุชานามิ ภิกฺขเว สาสปกฺกมฺมํ
 สิตฺถเตลกนฺตติ. **อจุสุสนน** โหติ. ภควโต
 เอตมตฺถํ อโรเจสฺสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว โจพเกน
 ปจฺจุทฺตริตฺตุนฺติ. (วิ. ๔/๒๙๗)

(สุยา สาสปกฺกํ)

ก็โดยสมัยนั้นแล ฝานื้อหยาบ สีเหลือง จึงไม่
 เกะตืด ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบ
 พูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ.

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรา
 อนุญาตให้ใส่ดินปนเกลบ แล้วใช้เกรียงฉาบ
 ให้สีเหลืองเกะตืด. สีเหลืองก็ยังไม่เกะตืด
 (ไม่แนบติดอยู่)...พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใส่แป้งเมล็ด
 พันธุ์ฝักกาด ขี้ผึ้งเหลว แป้งหนาเกินไป...
 พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรา
 อนุญาตให้ใช้ผ้าเช็ดออก.

อจุสุสนน โหติติ พินฺทุ พินฺทุ หุตฺวา ติฏฺฐติ.

(วิ.อฏ. ๔/๖๑)

สองบทว่า **อจุสุสนน** โหติ (หนาเกินไป)
 คือ ติดเป็นหยดๆ.

อจุเจก (ติ)

[อจุเจก = อจฺจายิก]

รืบถ้วน, ล้วงหน้า, เฉพาะ, (จิ๋ว) ที่ทายกถวาย
 โดยรืบถ้วน – รืบร้อน - พิเศษ.

[อจุเจก มาจาก อจฺจายิก. แท้จริง ศัพท์เดิมของ
 อจุเจก คือ อจฺจายิก (อจฺจย + ฌิก) แต่ศัพท์
 ว่า อจุเจก (๓ พยางค์) เป็นศัพท์ที่นิยมใช้
 ไม่นิยมใช้ศัพท์เดิมคือ อจฺจายิก (๔ พยางค์)
 ดังนั้น เพื่อย่อคำให้สั้นลง (สังโกจนนัย) จึง
 แปลง อายิ เป็น เอ ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่
 ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์
 กำกับ). คำเช่นนี้เหมือนกับคำว่า วิอาภโรติ
 พุยาภโรติ (ย่อมพยาภรณ์) ศัพท์ว่า วิอาภโรติ
 (๕ พยางค์) เป็นศัพท์เดิมของ พุยาภโรติ (๔
 พยางค์) แต่เป็นศัพท์ที่ไม่นิยมใช้ ดังนั้น เพื่
 ย่อคำให้สั้นลง (สังโกจนนัย) จึงแปลง อี ที่
 วิ เป็น ย แปลง วุ เป็น พุ ด้วยนิรุตตินัย

ในที่นี้ถือว่า อาเทศ (อักษรตัวใหม่ที่เข้ามา
 แทนที่) คือ การแปลง อายิ เป็น เอ (อจฺจายิก

เป็น อจเจก) ก็ดี, การแปลง อี เป็น ยุ (วิอา
โครติ เป็น พุยาโครติ) ก็ดี เป็นเหมือนอาเทศี
(อักษรเดิมที่ถูกเปลี่ยนแปลง) คือให้ถือว่าเป็น
อายุ และ อี อักษรโดยปริยาย (อ้อม) ดัง
ปริภาสาในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ตทาเทสา ตทิว ภาวนติ.

อากาศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมเป็นเหมือน
ศัพท์เดิมนั้น.

ข้อความข้างต้นนั้น พบในคัมภีร์โมคคัลลาน-
นิสสัย (ปริจเฉทที่ ๔ สุตต ๑๔) คาดว่า คงจะ
นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต แต่ไม่ปรากฏใน
คัมภีร์ปรัภาเซนทุเสษระที่กล่าวถึงปรัภาสา
โดยตรง แต่อย่างไรก็ตาม ในบทเพิ่มเติมของ
คัมภีร์ปรัภาเซนทุเสษระนั้น มีปรัภาสาสูตร
จากคัมภีร์สากกายณะ (ข้อ ๖๖) ว่า ตทาเทโส
ตคฺคหณฺเณ คยฺหเต (อาเทศของศัพท์เดิมนั้น
ย่อมถูกเอาด้วยศัพท์เดิมนั้น) โดยสันสกฤต
มีรูปว่า ตทาเทตสุ ตทคฺคหณฺเณ คถฺยเต

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษา
ที่เรียกว่า **ภุตปุพพคติกนัย** (สำนวนที่ใช้เรียก
สิ่งที่เคยเป็นมาก่อน) ดังคำว่า สตุต (สัตว์)
มีรูปวิเคราะหฺว่า รุปาทีสุ สณฺชนตฺติติ สตุตฺตา
(บุคคลเหล่าใด ย่อมยึดติดผูกพันในรูป
เป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นนี้ ชื่อว่าสัตว์)
หมายความว่า ผู้มีความยึดติดผูกพันในรูป
เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่ง
ก็คือมนัสสํผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้นคำนี้
จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์
ดิรัจฉาน มนุษย์ เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม

รวมไปถึงพระอรหันต์ เพราะพระอรหันต์นั้น
ถึงแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ใน
อารมณ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะ
เคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่อง
จากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันที
หลังถือกำเนิด โดยทำนองเดียวกัน สระ เอ
ใน อจุเจก ที่แปลงมาจาก อายิ (อจุจายิก) ก็ตี
พยัญชนะคือ ย ใน พุยากโรติ ที่แปลงมา
จากสระ อิ (วิอากรโรติ) ก็ตี ก็ยังถือว่าเป็น
อายิ และ อิ ได้ เนื่องจากเป็นรูปที่แปลงมา
จาก อายิ และ อิ ที่เป็นรูปศัพท์เดิมนั่นเอง

สังโกจนนัย นัยคือการย่อคำให้สั้นลง ด้วยการแปลงอักษร เช่น สุวณฺณ = โสณฺณ, อวกาส, นวเนต = โนนีต, ลวณ = โลณ, อุโปสท อุโปสท หรือด้วยการลบอักษร เช่น กิเลส = เกลส, ปทุม = ปทุม, รตน = รตฺน, กาดิยาน กจฺจาน, อาจริย = อาเจร ดังที่ศัพท์บัญญัติปรกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๒) กล่าวว่า พุทฺทกฺขรณํ อปฺปตฺตมณฺณตตฺตมฺจ (ความมีพยางค์น้อย และการเปลี่ยน[อาเทศ]แห่งพยางค์จำนวน มากย่อมมี)]

ทสหาหาคัต กตติกเตมาสิกปฺนณมํ ภิกฺขุโน
 ปเนว อจฺเจกจีวรํ อุปฺปชฺเชยฺย, อจฺเจกํ
 มณฺญมาเนน ภิกฺขุณา ปฏฺิคฺคเหตฺตพฺพํ, ปฏฺิคฺค-
 คเหตฺวา ยาวจีวรกาลสมํยํ นิกฺขิปีตพฺพํ, ตโต
 เจ อุตฺตरी นิกฺขิเปยฺย, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยนฺติ.

(ବି. ୧/୩୩୯)

ก็เมื่อยังเหลืออีก ๑๐ วันจึงจะถึงวันเพ็ญ
เดือน ๑๑ (เดือนกัตติกะตัน) ซึ่งเป็นวันครบ

ไตรมาส[หมายถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันที่ครบ ๓ เดือนนับแต่วันเข้าพรรษา] อจเจกจิวรเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ภิกษุรู้ว่าเป็น จีวรรับถ้วนพึงรับไว้ ครั้นรับไว้แล้วควรเก็บไว้ได้ชั่วสมัยที่เป็นจีวรกาล ถ้าเก็บไว้เกินกำหนดนั้น ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตติย.

อจเจกจิวร (น)

[อจเจก + จีวร]

อจเจกจิวร, จีวรที่ทากถวายโดยรับถ้วน (ก่อนถึงจีวรกาล), จีวรที่ทากถวายล่วงหน้า (ก่อนถึงจีวรกาล), จีวรที่ทากถวายโดยรับร่อน - พิเศษ.

อจเจกจิวร จีวรรับร่อน จีวรรับถ้วน หมายถึง ผ้าจำนำพรรษาที่ทากผู้มีเหตุรับร่อน ขอมถวาย ก่อนกำหนดเวลาปกติ (กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจำนำพรรษา คือ จีวรกาลนั่นเอง กล่าวคือต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีกถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) เหตุรับร่อนนั้น เช่น เขาจะไปทัพหรือเจ็บไข้ไม่ไว้ใจชีวิต หรือมีศรัทธาเกิดขึ้นใหม่ อจเจกจิวรเช่นนี้ มีพุทธานุญาติพิเศษให้ภิกษุรับเก็บไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณาไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่งปัตตวรรค นิสสัคคียปาจิตติย) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ๕๒๘

อถ โข ภควา เอตสุมิ นิทานเ เอตสุมิ ปกรณธมฺมิ กถํ กตฺวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ

อนุชานามิ ภิกฺขเว อจเจกจิวรํ ปฏิกฺคเหตฺวานิ กฺขิปีตุนฺติ. (วิ. ๑/๓๗๔)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมีกถา เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุรับจีวรที่ทากถวายโดยรับถ้วน (ก่อนถึงจีวรกาล) แล้วเก็บไว้ได้.

อจเจกจิวรฺหนฺติ อจฺจายิกจิวรํ วุจฺจติ, ตสฺส ปน อจฺจายิกภาวํ ทสฺเสตุํ เสนาย วา คนฺตุกาโม โหตีติ อิทํ วุตฺตํ.

(วิ.อญ. ๒/๓๐๖)

จีวรที่ทากถวายโดยรับถ้วน ตรัสเรียกว่า อจเจกจิวร. ก็เพื่อแสดงจีวรนั้นเป็นผ้ารับถ้วน จึงตรัสคำว่า บุคคลประสงค์จะไปในกองทัพ (ไปรบ) ก็ดี เป็นต้น.

[การถวายอจเจกจิวรนี้ มีอันสูงสุดเดียวกับการถวายกฐิน เพราะถวายพระสงฆ์เหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างกันเกี่ยวกับการถวาย คือ กฐินนั้นไม่จำกัดบุคคลผู้ถวาย จะเป็นภิกษุ สามเณร หรือเทวดาเป็นต้นก็ถวายได้ ส่วนอจเจกจิวรมีบุคคล ๔ จำพวกเท่านั้นที่ถวายได้ คือ บุคคลประสงค์จะไปในกองทัพ (ไปรบ) บุคคลเจ็บไข้ไม่ไว้ใจในชีวิต, สตรีมีครรภ์ และบุคคลยังไม่มีศรัทธาแต่มามีศรัทธาเกิดขึ้นในภายหลัง (มีศรัทธาเกิดขึ้นใหม่)] สำหรับการถวายอจเจกจิวรมี ๒ นัย คือ อจเจกจิวรที่ถวายสงฆ์ และอจเจกจิวรที่ถวายบุคคล]

อจุเจกจิวรสญญา (ถึ)

[อจุเจกจิวร + สญญา]

ความเข้าใจว่าเป็นอจุเจกจิวร.

อจุเจกจิวรสทิสเส อญญสมุณิ ๕เปฯ อจุเจก-
จิวรสทิสเส อญญสมุณิ จีวเร อจุเจกจิวร-
สญญาย จีวรกาลํ อติทุกเมตตีติ อตฺโถ.

(วิมติ. ๑/๓๗๖)

ปาฐะว่า อจุเจกจิวรสทิสเส อญญสมุณิ ได้แก่ ...
ล่วงจีวรกาล ด้วยความเข้าใจว่าเป็นอจุเจก-
จิวร ในจีวรอื่นซึ่งคล้ายกับอจุเจกจิวร.

อจุเจกจิวรสญญิ (ถึ)

[อจุเจกจิวร + สญญิ]

มีความสำคัญว่าเป็นอจุเจกจิวร.

อจุเจกจิเว อจุเจกจิวรสญญิ จีวรกาลสมยํ
อติทุกาเมติ นิสสัคคิยํ ปาจิตติยํ. อจุเจกจิเว
เวมตีโก จีวรกาลสมยํ อติทุกาเมติ นิสสัคคิยํ
ปาจิตติยํ. อจุเจกจิเว อนจุเจกจิวรสญญิ
จีวรกาลสมยํ อติทุกาเมติ นิสสัคคิยํ ปาจิตติยํ.

(วิ. ๑/๓๗๖)

อจุเจกจิวร ภิกษุมีความสำคัญว่าเป็นอจุ-
เจกจิวร (เก็บไว้) ให้เกินสมัยที่เป็นจีวรกาล
ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. อจุเจกจิวร
ภิกษุไม่แน่ใจ (เก็บไว้) ให้เกินสมัยที่เป็นจีวร-
กาลต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. อจุเจก-
จิวร ภิกษุมีความสำคัญว่าไม่ใช่อจุเจกจิวร
(เก็บไว้) ให้เกินสมัยที่เป็นจีวรกาล ต้องอาบัติ
นิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อจุเจกจิวรสทิส (ติ)

[อจุเจกจิวร + สทิส]

คล้ายกับ - เหมือนกับอจุเจกจิวร

อนจุเจกจิเวเรติ อจุเจกจิวรสทิสเส อญญสมุณิ.

(วิ.อญ. ๒/๓๐๗)

บทว่า อนจุเจกจิเว ได้แก่ ในจีวรอื่นที่
คล้ายกับอจุเจกจิวร.

อจุเจกจิวรสิกขาบท (น)

[อจุเจกจิวร + สิกขาบท]

อจุเจกจิวรสิกขาบท, สิกขาบทที่ทรงบัญญัติ
เกี่ยวกับจีวรที่หายกลวยโดยรีบด่วน.

ปาราชิกบาลี ภัณฑที่ ๔ (นิสสัคคิยปาจิตตีย์)
วรรคที่ ๓ สิกขาบทที่ ๘. วิ. ๓๗๔-๖.

อจุเจติ (กริ/อา)

[อติ + อิ ธาตุ (คตย) + อ + ติ]

ย่อมล่วงไป, ย่อมผ่านไป.

แปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพุโพ
จติ. ช้อนจ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร เทวภาโว
จาเน. พฤทธิ อธิ ธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (กจ.
๔๔๕) ว่า อวมเณสุ จ.

(ก) ตาย.

มจโจ เอโกว อจุเจติ

เอโกว ชายเต กุเล

สโยคปรมาตเวว

สมโภคา สพุพปาณิน. (ชา. ๑/๑๒๗)

(พระรามบันทึกประกาศความไม่เที่ยงว่า)
สัตว์ย่อมตายคนเดียว เกิดก็คนเดียวในสกุล
ส่วนการคบหากันของสรรพสัตว์มีความ
เกี่ยวข้องกันเป็นอย่างยิ่ง.

มจฺโห เอโกว อจุเจติติ เอตถ ตาต ภรต อเม
สตุตา กมฺมสุสกา นาม ตถา หิ อิตฺโธ ปรโลกํ
คจฺจนฺโต สตุโต เอโกว อจุเจติ อติกฺกมฺมตี
ขตฺติยาทิกุล ชายมาโนปิ เอโกว คนฺตฺวา
ชยตี. ตตฺถ ตตฺถ ปน ฌาติมิตฺตสโยเคน อมฺ
เม ปีตา อมฺ เม มาตา อมฺ เม มิตฺโตติ สโยค-
ปรมาตฺเวว สมฺภวสฺส สพฺพปาณีนํ ปรมตฺถน
ปน ติสุปิ ภเวสุ กมฺมสุสกาเวเต สตุตาติ
อตฺโถ. (ชา.อฎ. ๔/๑๓๑)

ในบาทคาถาว่า มจฺโห เอโกว อจุเจติ (สัตว์
ย่อมตายคนเดียว) มีอธิบายดังต่อไปนี้
พอภระตะอัย ผุสสัตว์เหล่านี้ ชื่อว่ามีกรรม
เป็นของของตน จริงอย่างนั้น สัตว์ผู้ไปสู่
ปรโลกจากโลกนี้ ผู้เดียวจากผุสสัตว์เหล่านั้น
ย่อมตายไป คือ ย่อมล่วงไป แม้เมื่อเกิดใน
ตระกูลมีกษัตริย์เป็นต้น ผู้เดียวเท่านั้นไปเกิด.
ส่วนความร่วมมือคบหากันของสัตว์ทั้งปวง ใน
ที่นั้นๆ มีการเกี่ยวข้องกันนั้นว่า ผู้นี้เป็นบิดา
ของเรา ผู้นี้เป็นมารดาของเรา ผู้เป็นญาติ
มิตรของเรา ดังนี้ ด้วยอำนาจที่เกี่ยวข้องกัน
ทางญาติ ทางมิตรเท่านั้นเป็นอย่างยิ่ง แต่
เมื่อว่าโดยปรมาตฺถ ผุสสัตว์เหล่านี้ในภาพทั้ง ๓
มีกรรมเป็นของของตนทั้งนั้น.

(ข) ล่วงไป, ผ่านไป, ล่วงเลยไป = เสื่อม (พุด
ถึงเวลา).

ยถาปิ เต สาครวาริมฺหเม
สกมฺมฺนา โสตุถิ วหฺสฺ วาณิชา
อนาคตตฺถํ ปฏฺวิชฺฌิยาน
อปฺปมฺปิ นาจุเจติ ส ภฺริปญฺโญ.

(ชา. ๑/๒๔๕)

(พระศาสดาตรัสว่า)

กุลบุตรผู้มีปัญญาจุจแผ่นดินนั้น รู้แจ้งชัดถึง
ประโยชน์ในอนาคตแล้ว ย่อมไม่ให้ประโยชน์
แก่น้อยล่วงเลยไป (เสื่อมไป) เหมือนพวก
พ่อค้าเหล่านั้น ได้ไปโดยความสวัสดิ์ กลาง
น้ำทะเล ตามการกระทำของตน.

ปฏฺวิชฺฌิยานาติ เอวํ ภิกฺขเว ปจฺมตฺรํ กตฺตพฺพํ
อนาคตํ อตฺถํ ปฏฺวิชฺฌิตฺวา อิธฺโลเก ภฺริปญฺโญ
กุลปฺปฺโต อปฺปมฺตตกมฺปิ อตฺตโน อตฺถํ น
อจุเจติ นาติวตฺตติ น หาเปตฺติ อตฺโถ.

(ชา.อฎ. ๔/๑๖๗)

บทว่า ปฏฺวิชฺฌิยาน ความว่า ภิกษุทั้งหลาย
กุลบุตรผู้มีปัญญาจุจแผ่นดินในโลกนี้ รู้แจ้ง
ชัดถึงประโยชน์ในอนาคต (ภายหน้า) อันจะ
พึงทำไว้ก่อน ย่อมไม่ให้ประโยชน์ของตนแม้
มีประมาณน้อยล่วงเลยไป คือ ผ่านไป ได้แก่
เสื่อมไป.

(ค) ล่วงเลย, ล่วงเลยไป, ผ่านไป, ผ่านพ้นไป
(พุดถึงเวลา).

อติสฺสํ อติอุณฺหํ

อติสยมิทํ อุหุ

อิตฺติ วิสสุจฺจกมฺมฺนเต

อตุถา อจุเจติ มาณเว. (ที. ๓/๑๕๐)

ประโยชน์ย่อมล่วงเลยมาณพ (หนุ่มสาว) ที่ละทิ้งการทำงาน โดยอ้างว่า เวลานั้นหนานัก เวลานั้นร้อนนัก เวลานั้นเย็นนัก เป็นต้น.

อตฺตา อจุเจตฺติ มาณเวติ เอวรูปุ ปุคฺคเล
อตฺตา อติกกมฺมฺติ, เตสฺส ติฏฺฐจฺนฺติ.

(ที.อฎ. ๓/๑๓๑)

บาทคาคาว่า **อตฺตา อจุเจตฺติ มาณเว** (ประโยชน์ย่อมล่วงเลยมาณพ) ความว่า ประโยชน์ทั้งหลาย ย่อมล่วงเลยบุคคลเห็นปานนี้ คือ ไม่ดำรงอยู่ในบุคคลเหล่านั้น.

ดู ขา. ๑/๓๒๑, ส. ๑/๓, ๒๑๗, ส. ๒/๑๔๕,
ส.อฎ. ๑/๒๒, ๓๐๘, สุตฺตนิ. ๔๐๑.

อจุเจตฺ (กฺริ/วิ)

[อติ + อี ธาตุ (คตฺย) + ตฺ]

เพื่อล่วงพ้น, การล่วงพ้น.

ยายํ ทิฏฺฐิจิ ติตฺถียชนสฺส “สุนฺทรี มาเรตฺวา
สมณานํ สกฺยปฺตฺติยานํ อวณฺณํ ปกาเสตฺวา
เอเตนุปาเยน ลหฺริ สกฺกาโร สาทียิสฺสามาติ,
โส ตํ ทิฏฺฐิจิ กถํ อติกกเมยฺย, อถ โข โส อยโส
ตเมว ติตฺถียชนํ ปจฺจาคโต ตํ ทิฏฺฐิจิ **อจุเจตฺ**
อสฺสโกณฺตํ... (สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๓๖)

ทิฏฺฐิของชนเดียรถียฺว่า เราจักผ่านนางสุนทรี
ปริพาชิกา แล้วประกาศโทษของสมณศากย
บุตร ก็จักได้รับสักการะโดยอุบายนี้ บุคคลจะ
พึงล่วงทิฏฺฐิฉันใดอย่างไร ที่แท้โทษนั้นจะ
กลับมาถึงชนเดียรถียฺนั้นผู้ไม่สามารถ **เพื่อ**
ล่วงพ้นทิฏฺฐิฉันได้...

อจุเจตฺติสฺสุตฺต (น)

[อจุเจตฺติ + สฺสุตฺต]

อจุเจตฺติสฺสุตฺต.

พระสูตรในสังยุตตนิกายว่าด้วยวันและคืน
ล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่. สคาถวรรค
สังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ สูตรที่ ๔ วรรคที่ ๑.
ส. ๑/๓).

อจุเจยฺย (ติ)

[อา + จิ (จเย) + ญ]

สิ่งที่ควรสะสม (พูดถึงขุมทรัพย์).

[ซ้อน จ หน้าที่ด้วยสูตร (กจ.๒๗) ว่า ปร
เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา อักษรเป็น อ ใน
เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตร
(กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความ
เป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังใน
บางแห่ง), ลป ฌ, พทฺธิ อี เป็น เอ ซ้อน ย
(อิกการสเสกาโร วุฑฺธิ. ยการสฺส ทฺวิตฺตํ)

สรา โข พุณฺณชนํ ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปโปเนตฺติ
ฉนฺทานุรฺกฺขณํ อาคเม สโยเค จ รสฺสตฺตํ.

(ปทฺรปสิทฺธิ.อิธิบายสูตร ๓๘)

สระทั้งหลายย่อมถึงความ เป็นรัสสะ ในเพราะ
พยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะ
ย่อมมีในที่รักษาฉนฺทลักษณะ ในที่ลงอาคม
และในที่ที่มีพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้]

อจุเจยฺโยติปิ ปาโจ ตสฺส อจฺจิตฺพุโป อจฺจนา-
รโห หิตฺสฺยตฺถิเกณ อฺปฺจิตฺพุโปติ อตฺโถ.
เอตฺตสมิณฺจ ปาเจ เอโส นิธิ **อจุเจยฺโยติ** สม-

พหุริตวา ปุณ "กสฺมาติ อนุโยคํ ทสฺเสตฺวา
ยสฺมา สุนิหิตฺ อนุคามิโกติ สมฺพหุริตพฺพํ.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

(ปาฐะว่า อชฺชย) มีปาฐะว่า **อจุเจยโย** ดังนี้
บ้าง. อธิบายว่า ขุมทรัพย์นั้น[อนุคามิกะ] อัน
บุคคลควรสังฆ คือ ควรแก่การสังฆ ได้แก่
อันบุคคลผู้ต้องการประโยชน์สุขควรสังฆไว้.
หนึ่งในปาฐะนี้ พึงสัมพันธ์ว่า ขุมทรัพย์นั้น อัน
บุคคลพึงสังฆ แล้วแสดงคำถามอีกว่า เพราะ
เหตุไร ? จึงสัมพันธ์ความว่า เพราะขุมทรัพย์
ที่บุคคลพึงไว้ดีแล้ว ติดตามไปได้.

[ปาฐะว่า สุนิหิต อนุคามิโก แปลอีกนัยหนึ่ง
ได้ว่า "เพราะเป็นทรัพย์ติดตามตัวที่พึงไว้ดี
แล้ว" โดย สุนิหิต เป็นคำขยาย อนุคามิโก
ส่วน อนุคามิโก ไม่ใช่บทวิเสสนะตามปกติ
แต่เป็นเหตุมันตวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มี
อรรถเหตุ โดยลงปฐมาวาภัตติในอรรถเหตุ
(แปลว่า เพราะเป็นทรัพย์ติดตามตัว)

ขุมทรัพย์ มี ๔ ชนิด คือ (๑) ถาวร คือขุม
ทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่นา ที่สวน เงินและ
ทอง (๒) ชัฏกมะ คือขุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้
เช่น ทาสชาย ทาสหญิง ช้าง ม้า โค กระบือ
แกะ ไก่ สุกร เป็นต้น (๓) อังคมะ คือขุมทรัพย์
ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยา เป็นต้น
(๔) อนุคามิกะ คือขุมทรัพย์ติดตัวทางคุณ-
ธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การ
เจริญภาวนา เป็นต้น. ในพระคาถานี้หมายถึง
ขุมทรัพย์ชนิดอนุคามิกะ]

อจุเจยยตฺต (น)

[อจุเจยย + ตฺต]

ความเป็นสิ่งที่ควรสังฆ.

เอตสฺมิณฺจ ปาเจ เอโส นิธิ อจุเจยโยติ สม-
พหุริตวา ปุณ "กสฺมาติ อนุโยคํ ทสฺเสตฺวา" ยสฺมา
สุนิหิต อนุคามิโกติ สมฺพหุริตพฺพํ. อิตฺรธา
หิ สุนิหิตสฺส **อจุเจยยตฺต** วุตฺตํ ภาเวยฺย. น จ
สุนิหิต อจฺจนีโย. อจฺจิตฺ เอว หิ โส.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

หนึ่งในปาฐะนี้ พึงสัมพันธ์ว่า ขุมทรัพย์นั้น อัน
บุคคลพึงสังฆ แล้วแสดงคำถามอีกว่า เพราะ
เหตุไร ? จึงสัมพันธ์ความว่า เพราะขุมทรัพย์
ที่บุคคลพึงไว้ดีแล้ว ติดตามไปได้. ก็เมื่อถือเอา
ความโดยประการนอกนี้ พึงกล่าวความที่ขุม-
ทรัพย์ที่บุคคลพึงไว้ดีแล้วควรสังฆไว้ และ
ขุมทรัพย์ที่บุคคลพึงไว้ดีแล้ว (นอกนี้) ไม่ใช่
สิ่งที่ควรสังฆ เพราะขุมทรัพย์นั้นบุคคลสัง-
ฆไว้ก่อนแล้วนั้นเทียว.

อจุจกุกกุจ (น)

[อติ + อว + กสฺส + ต. อันตรงกันข้ามกับ
อจุจกุกกุจ]

(จิวรที่หม) ต่ำเกินไป, หม่อมล่ำม.

โส ตํ ปริสํ ฐมฺมียา กถาย สนฺทสฺเสตฺวา
สมาทเปตฺวา สมฺมุเตเชตฺวา สมฺปหฺเสตฺวา
อฺภูจายาสนา ปกฺกมติ. โส นาติสฺมิํ คจฺจติ,
นาติสฺณิกํ คจฺจติ, น จ มุจฺจิตฺกาโม คจฺจติ,
น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กาเย จิวรํ อจฺจุ-

กฏจ โหติ น จ อจโจกฏกฏจ น จ กายสมิ อลลัน
น จ กายสมา อปฏกฏจ, น จ ตสส โภโต โคตมสส
กายมหา วาโต จีวร อปวหติ, น จ ตสส โภโต
โคตมสส กาเย รโฆชลล อปุลิมปติ.

(ม. ๒/๓๔๐)

พระองค์ ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นชัด ชวนใจ
ให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญ
แกล้งกล้า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริง
ด้วยธรรมีกถาแล้ว เสด็จลุกจากพุทธอาสน์
เสด็จไป. พระองค์ไม่เสด็จเร็วนัก ไม่เสด็จช้า
นัก ไม่ผลุนผลันเสด็จไป ไม่ทรงจีวรสูงเกินไป
ไม่ทรงจีวรต่ำเกินไป ไม่ทรงจีวรแนบติด
พระวรกายเกินไป และไม่ทรงจีวรหลุดลุ่ย
จากพระวรกาย ทรงจีวรไม่ให้ลมพัดเวกได้
ทั้งฝุ่นละอองไม่ติดพระวรกาย.

อจจุกฏกฏนติ โย หิ ยาว หนุกฏจิต อุ-
ชิปิ ตวา ปารูปติ ตสส อจจุกฏกฏจ นาม โหติ.
โย ยาว โคปผกา โอตาเรตวาว ปารูปติ ตสส
อจจุกฏกฏจ โหติ. โยปิ อุโกโต อุชิปิ ตวา อุท-
วิริตวา ยาทิ ตสสปี อจจุกฏกฏจ โหติ. โย เอกัส-
กตวา ถน วิริตวา ยาทิ ตสสปี อจจุกฏกฏจ.
สตถา ตํ สพพ น กโรติ. (ม.อฏ. ๓/๒๖๙)

บทว่า อจจุกฏกฏจ (สูงเกินไป) ความว่า ก็
ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ภิกษุรูปนั้น
ชื่อว่าห่มสูงเกินไป ภิกษุใด ห่มจีวรคลุมลง
ถึงข้อเท้า ภิกษุนั้นชื่อว่าห่มต่ำเกินไป แม้
ภิกษุใดห่มยกขึ้นทั้ง ๒ ขายเปิดท้องไป ภิกษุ
นั้น ชื่อว่าห่มสูงเกินไป (ห่มรุ่มร่าม) ภิกษุใด
ห่มเฉยียงป่าเปิดอกไป แม้ภิกษุนั้น ก็ชื่อว่า

ห่มสูงเกินไป (ห่มรุ่มร่าม) พระศาสดาไม่ทรง
ทำอาการอย่างนั้นทั้งหมด.

อจจุกฏกฏนติ อติวีย อุทฐิ กตวา กทฺธิต-
ปารุตฺ. เตนาห “โย หิ ยาว หนุกฏจิต ๕ เปฯ
โหตีติ. อจโจกฏกฏนติ อติวีย เหมฐา กตวา
กทฺธิตปารุตฺ. เตนาห “ยาว โคปผกา
โอตาเรตวาติ. อุโกโต อุชิปิ ตวาติ ทกฺขินโต
วามโตติ อุโกสุ ปสฺเสสุ อุตฺตราสํกํ อุชิปิ ตวา.

(ม.ฎี. ๓/๑๗๙)

บทว่า อจจุกฏกฏจ (ห่มสูงเกินไป) คือห่มดึง
ให้สูงจนเกินไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวว่า ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง
ชื่อว่าห่มสูงเกินไป.

บทว่า อจโจกฏกฏจ (ห่มต่ำเกินไป) คือ ห่มดึง
ให้ต่ำลงจนเกินไป. เพราะเหตุนั้น พระอรรถ
กถาจารย์จึงกล่าวว่า ภิกษุใด ห่มจีวรคลุมลง
ถึงข้อเท้า ชื่อว่าห่มต่ำเกินไป.

สองบทว่า อุโกโต อุชิปิ ตวา (ห่มยกขึ้นทั้ง
๒ ขาย) คือ ยก (แหวก) ขายจีวรทั้งสองด้าน
คือด้านขวาและด้านซ้าย.

อจโจคาพห (ติ)

[อติ + โอคาพห]

ฟุ่มเฟือยนัก, (จมลีกลงไป, เต็มมาก), (อุดม
สมบูรณ์เกินไป, มากมายเหลือเกิน (พูดถึง
ความมั่งคั่ง).

กตมา จ พยคฺชปชฺช สมชีวา?

อิธ พยคฺชปชฺช กุลปฺตโต อายญจ โภคาน-
วิทิตวา วายญจ โภคาน วิทิตวา สม ชีวิกํ กปเปติ

นางจุจาศุหุ นาดิหีน 'เอว เม อาโย วัย
ปริยาทาย จสฺสติ, น จ เม วโย आयं प्रियातय
जसुस्तीति. (อ. ๓/๑๐๘-๙)

พยัคฆปัชชะ สมชีวิตา เป็นอย่างไร ?
คือกฤษทุตรในโลกนี้รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์
และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้ว เลี้ยงชีพแต่
พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคือง
นัก ด้วยคิดว่า ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับ
ของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเรา
จักไม่เกินรายรับ.

นางจุจาศุหุหนติ นาดิมหนตฺ. (อ.อญ. ๓/๒๓๙)
บทว่า นางจุจาศุหุ คือ ไม่ให้มากเกินไป.

อจุจอก (น)

[อติ + อุทก] น้ำมาก, น้ำล้น.

อถ นฺ เสสซนา "อมม ตยา กตสฺสสฺส เนว อจุจ-
ทเกน, น อนฺทเกน นสฺสติ, สุพฺพุฏฺฐิจฺจุพฺพุฏฺฐิ-
ภาวํ ฅตฺวา กมฺมํ กโรสฺสิ, กิ นฺ โข เอตฺนติ ปุจฺฉิสฺสุ.
(ธมฺม.อญ. ๑/๓๔)

ครั้งนั้น พวกชนที่เหลือเหล่านั้น พวกนั้นถาม
นางว่า แม่ ข้าวกล้าที่หล่นทำแล้ว ย่อมไม่
เสียหายด้วยน้ำมากเกินไป ไม่เสียหายด้วย
น้ำน้อย, หล่นรู้ความที่ฝนดีและฝนแล้ง แล้ว
ทำการงานหรือ ข้อนี้เป็นอย่างไรหนอแล.

อจุจอร (น)

[อติ + อุทร]

เกินท้อง, มากเกินไป, ตะกละ.

อุทรํ หนูน อณฺเณสํ

สุว อจุจอรํ ตว

ภุตฺวา สาลี ยถากามํ

ตุณฺเฑนาทาย คจฺจนฺติ. (ชา. ๑/๒๗๖)

(พราหมณ์กล่าวกับพญานกแขกเต้านั้นว่า)
แนะจ้านกแขกเต้า นกตัวอื่นกินเฉพาะท้อง
(พ้ออ้มท้อง) เท่านั้น แต่เจ้ากินเกินท้อง เจ้า
กินข้าวสาลีตามความพอใจ แล้วยังคาบบิน
ไปอีก.

(ชา.อญ. ๔/๒๗๙ อติอุทรํ)

อจุจาท (ติ)

[อติ + โาทาต]

ขาวเกินไป, ขาวนัก, ขาวจัด.

ปุณ จปรํ อานนฺท,

รณฺโฆ มหาสุทฺธสฺสนสฺส อิตฺถิรตนํ ปาตุโรหิ
อภิรฺฐา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณ-
โปกฺขรตาย สมฺนฺนาคตา นาดิทีมา นาดิรสฺสา
นาดิกิสฺสา นาดิถฺลฺลา นาดิกาฬิกา นางจุจาทา
อติกฺกนฺตา มานุสิวณฺณํ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณํ.
ฯเปฯ อิตฺถิรตนสฺส เอวฺรฺฐโป ภายสมฺพสฺโส
โหติ เสยฺยถาปิ นาม ตูลปิจฺโน วา กปฺปาส-
ปิจฺโน วา. ฯเปฯ สีเต อุนฺหาณิ คตฺตานิ โหนฺติ
อุนฺหา สีตานิ. ฯเปฯ ภายโต จนฺทนคฺคฺโค
วายติ มฺขโต อปฺปคฺคฺโค ฯเปฯ ปุพฺพุฏฺฐายินิ
อโหสิ ปจฺฉานิปาตินิ กิงฺการปฏฺฐิสฺสาวินิ มนาป-
จารินิ ปิยวาทีนํ ฯเปฯ มนฺสาปิ โน อติจริ กุโต
ปน กาเยน. (ที. ๒/๑๔๓, ม. ๓/๒๑๓)

ดู วิ. ๒/๙

ดูก่อนอานนท์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
นางแก้วได้ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทนต์
เป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณ
ผุดผ่องยิ่งนัก ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ผอมนัก
ไม่อ้วนนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก งดงามเกิน
ผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์
กายของนางแก้วนั้นสัมผัสอ่อนนุ่มดุษฎี
หรือปุยฝ้าย มีร่างกายอบอุ่นในฤดูหนาว เย็น
ในฤดูร้อน กลิ่นจันทน์หอมฟุ้งออกจากกาย
กลิ่นอุบลหอมฟุ้งออกจากปากของนาง นาง
ตื่นก่อนนอนที่หลัง คอยฟังว่าจะรับสั่งให้ทำ
อะไร ประพฤติต้องพระทัย ทูลแต่คำอันชวน
ให้รัก ไม่เคยประพฤตินอกพระทัยแม้ทางใจ
ไหนเลยจะประพฤตินอกพระทัยทางกาย.

[พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่
พระอานนท์ ขณะประทับสทิสยาสน์เพื่อทรง
อธิบายให้พระอานนท์เข้าใจว่า ทำไม พระองค์
เสด็จมาปรินิพพานที่กรุงกุสินารา ที่พระเถระ
เรียกว่าเมืองเล็ก เมืองดอนและเมืองกิ่ง พระ
สูตรนี้เป็นส่วนขยายของตอนที่ว่าด้วยพระ
เจ้ามหาสุทนต์สนในมหาปรินิพพานสูตร]

อจณ^๑ (ป)

[อสุ (=เขปเน) + อ. ฌวาทิ. ๔๓ ชาน.ฎี. คำ
อธิบายคาถา ๗๑๒]

หมี.

สารมกั นาม กิปลลิกานัน วา อาสโย โหติ,
อุปจิกานัน วา อาสโย โหติ, อุณฺหุรณัน วา อาสโย
โหติ, อหีนัน วา อาสโย โหติ, วิจจิกานัน วา อาสโย

โหติ, สตปทีนํ วา อาสโย โหติ, หตฺถีนํ วา
อาสโย โหติ, อสฺसानํ วา อาสโย โหติ, สีหานํ
วา อาสโย โหติ, พุยฺชมานํ วา อาสโย โหติ,
ทีปีนํ วา อาสโย โหติ, อจฺจนํ วา อาสโย
โหติ...วิ. ๑/๒๒๖)

ที่ชื่อว่าเป็นพื้นที่มีอันตราย คือ เป็นที่อยู่ของ
มด เป็นที่อยู่ของปลวก เป็นที่อยู่ของหนู
เป็นที่อยู่ของงู เป็นที่อยู่ของแมลงป่อง เป็น
ที่อยู่ของตะขาบ เป็นที่อยู่ของช้าง เป็น
ที่อยู่ของม้า เป็นที่อยู่ของราชสีห์ เป็นที่อยู่
ของเสือโคร่ง เป็นที่อยู่ของเสือเหลือง เป็น
ที่อยู่ของหมี...

สุยา. อุณฺหุรณัน

อจณ^๒ (ติ)

[น + โจน (=เจทเน) + ณ. น จินฺทติ ทสฺสนนฺติ
อจฺโจน. โจน. ชาน.ฎี. คำอธิบายคาถา ๖๗๐]

(ก) สุกใส, แวรวาว, แจ่มใส, บริสุทธิ, สะอาด.

เสยฺยถาปิ มหาราช มณิ เวพฺพริโย สุโก ชาติมา
อฏฺฐโส สุปริกมฺมกโต อจฺโจน วิปฺปสฺสนโน
อนาวิโล สพฺพภาการสมฺปนฺโน. ตตฺตราสฺส สุตฺตํ
อาวูตํ นีลํ วา ปีตํ วา โลหิตํ วา โอทาตํ วา
ปณฺธุสฺสุตฺตํ วา. ตเมเน จกฺขมา ปุริโส หตฺถเ
กริตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย อโย โฆ มณิ เวพฺพริโย
สุโก ชาติมา...ปณฺธุสฺสุตฺตํ วาติ. เอวเมว โฆ
มหาราช ภิกฺขุ เอว สมมาหิตะ จิตฺเต บริสฺสุทฺเต
ปริโยทาเต อนนฺจเณ วิคตฺตูปกฺกิเลเส มุฑฺฎเต
กมฺมณิเย จิตฺเต อาเนญชฺชปฺตฺเต ฌาณทสฺสนาย
จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินิหฺนนาเมติ.

โส เอว ปชานาติ อโย ไช เม กาโย รูปี จาตุมหา-
ภูติโกมาตาเปตติกสมภโว โอทนกุมมาสุปจโย
อนิจจุจนาทนปริมทุทนภทณวิทุธัสนธมโม,
อิทญจ ปน เม วิญญาณเ อตถ สิตเ อตถ ปฏี-
พพฐนติ. (ที. ๑/๗๒)

ดูก่อนมหาบพิตร เปรียบเหมือนแก้วไพฑูรย์
อันงามมีเนื้อดีเกิดเองอย่างบริสุทธิ์แปดเหลี่ยม
นายช่างเจียรไนดีแล้ว **สุกใส** แวววาว ไร้ความ
หม่นมัว สมส่วนทุกอย่าง มีเส้นด้ายเขียว
เหลือง แดง ขาวหรือนวลร้อยอยู่ในนั้น บุรุษ
มีจักขุ (ตาถึง) จะพึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้นวาง
ไว้ในมือแล้วพิจารณาเห็นว่า แก้วไพฑูรย์นี้
งามมีเนื้อดีเกิดเอง...มีเส้นด้าย...ฉันใด

มหาบพิตร ภิกษุก็ฉันนั้น เมื่อจิต [รูปาวจรจิต]
เป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียง
ดั่งเนิน (ไม่มีกิเลส=ไม่มีมลทิน) ปราศจาก
อุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่
หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้าวจิตไป เพื่อ
ญาณทัสสะ

เธอย่อมรู้จักตัวอย่างนี้ว่า กายของเรานี้มีรูป
ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดจากน้ำอสุจิ
ของบิดาและระดูของมารดา เติบโตขึ้นด้วย
ข้าวสุกและขนมสด มีสภาพไม่เที่ยง ต้องอบ
ต้องนวดพั้น แดกสลายไปเป็นธรรมดา และ
วิญญานของเรานี้ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องจาก
อยู่ในกายนี้

อจโณติ ตนุจณวิ. (ที.อญ. ๑/๑๙๗)

บทว่า อจโณ (สุกใส) คือ มีผิวบาง (โปร่ง).

(ข) ใส, สะอาด.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อุทฺทรหฺโ ท อจโณ วิป-
ปสนฺโน อนาวีโล ตตฺถ จกฺขมา บุริโส ตีเร
จิตฺโต ปสฺเสยฺย สิปฺปิสมฺพุทฺทมฺปิ สกฺขรกถลฺมฺปิ
มจฺจุคฺคฺมฺพมฺปิ จรฺนตมฺปิ ติฏฺฐจฺรฺนตมฺปิ. ตํ กิสฺส
เหตุ? อนาวีลตฺตา ภิกฺขเว อุทฺทสฺส. เอวเมว
ไช ภิกฺขเว โส วต ภิกฺขุ อนาวีเลน จิตฺเตน
อตฺตตฺตํ วา ฅสฺสติ ปฺรตฺตํ วา ฅสฺสติ อุภยตฺถํ
วา ฅสฺสติ อุตฺตริ วา มนุสฺสธมฺมา อลฺมริย-
ฅฅณทสฺสนวิเสสํ สจฺฉิกริสฺสตีติ จานเมตํ วิชฺชติ.
ตํ กิสฺส เหตุ? อนาวีลตฺตา ภิกฺขเว จิตฺตสฺสาติ.

(อ. ๑/๙๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ห้วงน้ำที่ใสสะอาด ไม่
ขุ่นมัว บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนขอบสระนั้น
จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง
ก่อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง กำลัง
ว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้างในห้วงน้ำนั้น ช้อนนั้น
เพราะเหตุไร เพราะน้ำไม่ขุ่นมัว แม้ฉันใด.
ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุนั้น จักรู้ประโยชน์
ตน รู้ประโยชน์ผู้อื่น รู้ประโยชน์ทั้งสอง
หรือจักทำให้แจ้งซึ่งอลมริยญาณทัสสนิพิเศษ
(ปัญญาพิเศษที่รู้เห็นอันสามารถทำให้เป็น
พระอริยะ) ด้วยจิตที่ไม่ขุ่นมัว นั้นเป็นฐานะ
ที่มีได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล ช้อนนั้นเพราะเหตุไร
เพราะจิตไม่ขุ่นมัว.

อจโณติ อพฺพโล, ปสนฺโนติปิ วัฏฺฐติ.

(ส.อญ. ๑/๔๔)

บทว่า อจโณ (ใส) คือ (มีน้ำ) ไม่ขุ่นมัว จะแปล
ว่า สะอาด ก็ได้.

อจนกณฺชีย (น)

[อจน + กณฺชีย]

น้ำขาวขาว, น้ำขาวใส.

กณฺชีย (กณฺชีก) = ก + อณฺชีย.

เกณฺชเลน อณฺชียมภิปุยตฺตํ อสฺสาติ กณฺชียํ.

ดู อจนกณฺชีย

อจนกณฺชียี (ถ)

[อจน + กณฺชีย]

น้ำขาวขาว. (น้ำขาวใส)

เตน โข ปน สมเยน อณฺณตโร ภิกฺขุ อภิสนฺน-
กาโย โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อารุเจสฺสํ. อณฺ-
ชานามิ ภิกฺขเว วิเรจํ ปาตุนฺติ. **อจนกณฺชียา**
อตฺถโถ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อารุเจสฺสํ.
อนฺชานามิ ภิกฺขเว **อจนกณฺชียินฺติ**.

(วิ. ๓/๒๙๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธมีผด
ผื่นขึ้นตามตัว ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไป
กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับ
สั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ตีมยาถาย
ภิกษุนั้นต้องการ**น้ำขาวขาว** ภิกษุทั้งหลาย
จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค
ให้ทรงทราบทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรา
อนุญาต**น้ำขาวขาว**.

อจนกณฺชียาติ ตณฺหุโลทกมณฺโฑ.

(วิ.อญ. ๓/๓๗๔)

บทว่า **อจนกณฺชียา** (น้ำขาวขาว) ได้แก่
น้ำขาวใส.

อจนโกกตรจจน (ป)

[อจน + โกก + ตรจจน + ก]

หมี, หมาป่า และเสือดาว.

สีหพยุคฺชา จ ที่ปี จ

อจนโกกตรจจนกา

ติธา ปภินฺนมาตฺตฺกา

อุปชีวนฺติ ตํ สรํ. (อป. ๑/๑๘)

(พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า)

ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง **หมี หมาป่า**
และเสือดาว ช้างตระกูลมาตังคะตกมัน ๓
แห่ง (ไม่ทำอันตราย) อาศัยสหรณนั้นหากิน.

อจนโกกตรจจฺนิ (ป)

[อจน + โกก + ตรจจฺนิ]

หมี, หมาป่า และเสือดาว.

สีหา พยุคฺชา จ ที่ปี จ

อจนโกกตรจจโย

เต มํ ปมตฺตํ หีเสยฺยํ

เต ตฺวํ ทิสฺวา นิวารย. (ชา. ๑/๓๘๒)

(พญาวานรกล่าวว่า)

ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง **หมี หมาป่า**
และเสือดาว พึงเบียดเบียนข้าพเจ้าผู้
กลับไป ท่านเห็นพวกมันจงห้ามกันไว้ด้วย.

ดู ชา. ๒/๑๐๙, ๑๖๐

อจนจมฺม (น)

[อจน + จมฺม] หนึ่งหมี.

เตน โข ปน สมเยน สงฺขมสฺส อจฺจจมฺมํ
อุปฺปนฺนํ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อารุเญสฺส.
อนฺุชานามิ ภิกฺขเว ปาทปฺปญฺจํ กาคฺคฺหติ.

(วิ. ๔/๓๒๘)

ก็โดยสมัยนั้นแล **หนังหมี** เกิดขึ้นแก่สงฆ์
ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้
มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ทำเป็นเครื่อง
เช็ดเท้า.

อจฺจติ (กฺริ/อา)

[อาส ธาตุ (อุปเวสเน) + อ ปัจจัย + ติ วิภัติ.
แปลง ส เป็น จฺจ ด้วยการแบ่งสูตร (ทวิธา-
กรณโยควิภาควา จฺโน วา ในสูตรว่า อิสฺยมนุ-
มฺโนโต จฺโน วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ
ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รัสสํ.

ย่อมอยู่ (ด้วยอิริยาบถ ๔), **นั่ง**, **พัก**.

เตสฺสเวย โข วาเสฏฺฐ สุตฺตานํ เอกจฺเจ สุตฺตา
อรณฺเวยตเน ปณฺณกฺกุสฺสํ ตํ ฌานํ อนภิ-
สมฺภุณฺณมานา ความสามนฺตํ นิคมสามนฺตํ
โอสริตฺวา คนฺเถ กโรนฺตา **อจฺจนฺหติ**.

(ที. ๓/๗๘)

ดูก่อนวาเสฏฐะ บรรดาสัตว์เหล่านั้นแล สัตว์
บางพวก เมื่อไม่บรรลุมานนั้นในกระท่อม
ที่มุงด้วยใบไม้ในราวป่า จึงเที่ยวไปยังหมู่บ้าน
ที่ใกล้เคียงกันและนิคมที่ใกล้เคียงกัน ทำอยู่
ซึ่งคัมภีร์ **ย่อมอยู่** (พากันทำคัมภีร์อยู่).

อจฺจนฺหติ ติ วสนฺติ.

อจฺจเนตฺติ ปาโจ. เอเสวตฺโถ. (ที.อญ. ๓/๕๔)

บทว่า **อจฺจนฺหติ** แปลว่า ย่อมอยู่. ปาฐะว่า
อจฺจเนตฺติ ก็มี. ความหมายเหมือนกัน.

ยา เทวราชสฺส สภา สุขมฺมา

ยตฺถอจฺจติ เทวสงฺโฆ สมคฺโค

ตญฺปิ มฺหิมา วิมานํ

โอภาสยํ ติฏฺฐติ อนฺตลิกฺข. (วิมาน. ๑๐๒)

(พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรว่า)

วิมานของท่านนี้เปรียบเสมือนสุรัम्मสภา
ของท้าวสักกเทวราช อันเป็นสภาที่หมู่เทพ
นั่งประชุมกันอย่างพร้อมเพรียง ส่องแสง
สว่างไสวอยู่ในอากาศ

อจฺจติ ติ นิสฺสํ. (วิมาน.อญ. ๒๗๙)

บทว่า **อจฺจติ** คือ ย่อมนั่ง (นั่งประชุม).

[อจฺจนฺหติ ดู วิ. ๓/๒๒๓. อจฺจเร ดู ขา. ๒/๓๕๗,
เถร. ๓๘๕. อจฺจสิ ดู ที่ ๑/๙๖, อจฺจามิ ดู มลีนฺท.
๙๕. อจฺจาม ดู ขา.อญ. ๓/๓๖๙. อจฺจสฺส ดู
ขา. ๒/๑๕๓. อจฺจณฺ ดู ขา.อญ. ๔/๓๐๕. อจฺจติ
ดู ขา. ๒/๓๒๕. อจฺจเน ดู อ. ๑/๓๒๒, (อจฺจเน=
นิสฺสํเทยฺย) อ.อญ. ๒/๒๕๙. อจฺจนิ ดู วิ. ๑/๔๓.
อจฺจนี (อจฺจนาหํ=อจฺจนี อหํ) ดู ขา. ๒/๑๕๒, (อจฺจนี=
อวสฺสี) ขา.อญ. ๖/๒๑. อจฺจสิ (=วสฺสิสฺส) ดู ขา.
๒/๓๓๒. อจฺจิสฺส ดู เถร. ๒๙๓]

อจฺจทน (ติ)

[น + จทน] ไม่มีหลังคา.

จทน = จท ธาตุ (สั่วณ) + ยุ. จาเทติ เอเตนาติ
จทนํ. แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒)
ว่า อนกา ยุณฺวณ..

ธาตุคือ จท และ จิท สันสกฤตก็เป็น จท และ จิท เช่นกัน คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงถึงการซ้อนอักษรในธาตุเหล่านั้น เพราะเป็นฐานะที่ควรซ้อนพยัญชนะตามอุทาหรณ์ในพระบาลี คือ เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรคและอยู่หลังรัสสระ (อ) หรือสระ อา ข้อนี้เป็นกรณีเฉพาะของบาลี.

ปรากฏเสนาสน โหติ อจจนทํ ภาวินญจจนทํ ภา, อติเรกจาตุมาส โอวภูจ ชาติปถวีสังขย-เมว คจจติ. ตโต อวเสส ฌทนิญจกํ ภา โคปานสี-อาทิกํ อุปกรณํ ภา “อิญจกํ คณฺหามิ โคปนสี ภาติติปาํ ปทตฺตณฺ ภาสาณตฺตมํ คณฺหามิติ สญฺญา ย คณฺหิตํ ภาวิญฺติ. (วิ.อฎ. ๓/๒๒)

เสนาสนะเก่า ไม่มีหลังคา หรือมีหลังคาพัง ก็ตาม ถูกฝนตรกรตกเกิน ๔ เดือน ย่อมถึงซึ่งอันนั้นว่าปฐพีแท้เหมือนกัน. ภิกษุจะถือเอากระเบื้องมุงหลังคา หรือเครื่องอุปกรณ์มีกลอนเป็นต้น ที่เหลือจากเสนาสนะเก่า นั้น ด้วยสำคัญว่า เราจะเอาอิฐ จะเอากลอน จะเอาเชิงฝา จะเอากระดานปูพื้นจะเอาเสาหิน ดังนี้ ควรอยู่.

[โอวภูจ = อุ + วุสฺส (เสก) + ต]

อวจนินทิก (ติ)

[น + จนท + อิก] ไม่มีฉันทะ.

(ก) ไม่มีฉันทะ (ในการทำกุศล).

กตเม เต สตุตา อภพฺพา?

เย เต สตุตา กมฺมารณฺเน สมนฺนาคตา กิเลสวณฺเน สมนฺนาคตา วิปาการณฺเน

สมนฺนาคตา อสฺสทฺธา อจฺจนฺทิกาทุปฺปญฺญา อภพฺพา นิยามํ โอภกมิตฺตํ กุสฺเลสฺสุ ฐมฺเมสุ สมฺมตฺตํ, อิม เต สตุตา อภพฺพา.

(อภิ.วิ. ๓๕๕)

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรบรรลุธรรม เหล่านั้น เป็นไฉน?

สัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกันคือกรรม (อนันตริยกรรม) ประกอบด้วยเครื่องกันคือกิเลส (นียตมิจฉาทิฏฐิ) ประกอบด้วยเครื่องกันคือวิบาก (ปฏิสนธิด้วยเหตุกะ และทวิเหตุจิต) เป็นผู้ไม่มีศรัทธา(เว้นจากความเชื่อในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทรม (เว้นจากภวังค-ปัญญา) ไม่ควร (ไม่ได้อุปนิสัยแห่งมรรคและผล) ที่จะยังลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยามในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่าผู้ไม่ควรบรรลุธรรม.

อจฺจนฺทิกาทิ กตฺตกมฺณฺยตาทุสสจฺจนฺท-รหิตา. (อภิ.อฎ. ๒/๔๔๓)

บทว่า อจฺจนฺทิกาทิ (ไม่มีฉันทะ) ได้แก่ ผู้เว้นจากความพอใจในกตตุกัมมตาทุสส.

(ข) ไม่มีฉันทะ, ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม, ไม่มีฉันทะในการเจริญวิปัสสนาอันไม่ เป็นข้าศึกต่อมรรคญาณ.

เย จ เต สตุตา กมฺมารณฺเน วา สมนฺนาคตา กิเลสวณฺเน วา สมนฺนาคตา วิปาการณฺเน วา สมนฺนาคตา อสฺสทฺธา อจฺจนฺทิกาทุปฺป-ญฺญา อภพฺพา นิยามํ โอภกมิตฺตํ กุสฺเลสฺสุ ฐมฺเมสุ

สมมุตฺตํ วุตฺตา, เตสเมกสฺสาเปกฺกสึณฺปิ
ภาวนา น อฺชฺชติ. (วิสุตฺติ. ๑/๑๗๑)

สัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกันคือ
กรรม ประกอบด้วยเครื่องกันคือกิเลส ประกอบ
ด้วยเครื่องกันคือวิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา **ไม่มี
ฉันทะ** มีปัญญาทึบ ไม่ควรที่จะหยั่งลงสู่
มรรคคือสัมมัตตนิยาม ในสภาวะธรรมที่เป็น
กุศลทั้งหลาย การเจริญภาวนาย่อมไม่สำเร็จผล
แก่สัตว์เหล่านั้นสักคนเดียว แม้ในกสิณ-
ภาวนาข้อหนึ่ง.

อจฺจนฺตํ อปฺจณฺเฏปฺปิตายํ จฺน-
วิริตฺตา. (วิสุตฺติ. ๑/๑๗๑)

บทว่า **อจฺจนฺตํ** (ไม่มีฉันทะ) ความว่า เป็น
ผู้เว้นจากกัตตุกัมมยตาฉันทะในข้อปฏิบัติ
อันไม่เป็นข้าศึก (คือในข้อปฏิบัติอันสมควร
แก่มรรค)

(ค) ไม่มีฉันทะ, ไม่มีฉันทะเพื่อมรรคผล.

อถา น อีหามิ น สมิหามิ น อสฺสหา มิ
วายมามิ น อสฺสหา กโรมิ น อสฺสหา กโรมิ
น ถา มิ กโรมิ น ธิติ กโรมิ น วิริยํ กโรมิ น
จฺนํ ชเนมิ น สญฺชเนมิ น นิพฺพตฺเตมิ น
อภินิพฺพตฺเตมิ อสฺสหา ปุคฺคเล **อจฺจนฺตํ**
กฺขิตฺเต หีนวิริเย อปฺปปฏิปชฺชมาเน ธมฺม-
เทสหาชาติ. เอวํปิ นาหิ สหิสฺสา มิ ปโมจนา.

(จูฬนิ. ๙๔)

อีกนัยหนึ่งเราไม่อาจ คือไม่สามารถ ไม่อุตสาหะ
ไม่พยายาม ไม่ทำความอุตสาหะ ไม่ทำความ
หมั่นเพียร ไม่ทำความพยายาม ไม่ทำความ
ทรงจำ ไม่ทำความเป็นผู้กล้า ได้แก่ไม่ให้ฉันทะ

เกิด คือ ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บัง
เกิดขึ้น เพื่อแสดงธรรม (ปลดปล่อย) บุคคล
ผู้ไม่มีศรัทธา **ไม่มีฉันทะ** เกียจคร้าน ละความ
เพียร ไม่ปฏิบัติ รวมความว่า เราไม่สามารถ
ปลดปล่อย อย่างนี้บ้าง.

อจฺจนฺตํ เกิด มคฺคผลตฺถํ รุจิวิริตฺเต.

(จูฬนิ. ๒๖)

บทว่า **อจฺจนฺตํ** (ไม่มีฉันทะ) คือ เว้นจาก
ความพอใจเพื่อมรรคผล.

อจฺจนฺตํ (ป)

[อจฺจนฺตํ + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่มีฉันทะ - ความพอใจ

(ก) ความเป็นผู้ไม่มีฉันทะในการทำกุศล.

อจฺจนฺตํ กตฺตํ กตฺตํ กตฺตํ กตฺตํ กตฺตํ.
เต จเปตฺวา ชมฺพุทฺธิ ปิตฺตํ ปิตฺตํ ปิตฺตํ
เวทิตฺวา. เตสุ หิ มนุสฺสา **อจฺจนฺตํ**
ปวิจฺจา นาม. (อภิ. ๓/๓๖)

บทว่า **อจฺจนฺตํ** แปลว่า ผู้ไม่มีฉันทะ ได้แก่
ผู้เว้นจากความพอใจในกัตตุกัมมยตากุศล.
เว้นชาวชมพูทวีปเสียแล้ว บุคคลเหล่านั้น พึง
ทราบว่าเป็นผู้ในทวีปทั้ง ๓ นอกจากนี้ (ปุพฺพ-
วิเทห, อปรโคยาน, อุตตรกุรุ). บรรดาบุคคล
เหล่านั้น มนุษย์ทั้งหลายชื่อว่า เข้าถึง **ความ
เป็นผู้ไม่มีฉันทะ** (ในการทำกุศล).

[ตามคำสอนทางพระศาสนาพุทธ โลกของ
เรานั้นมีภูเขาสิเนรุอยู่ตรงกลาง แวดล้อมด้วย
ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ คือ ปุพฺพวิเทหทวีปอยู่ทาง

ทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุ อปรโคยาน-
ทวิป อยู่ทางทิศตะวันตก ชมพูทวิปอยู่ทาง
ทิศใต้ อุตตรกुरुทวิปอยู่ทางทิศเหนือ (แต่
สมัยนี้วิทยาศาสตร์หาไม่พบ คงจะเป็นอีก
มิติหนึ่งที่มองด้วยตาไม่เห็น)

เวลาพระอาทิตย์อยู่กึ่งกลางท้องฟ้าของ
ชมพูทวิปจะเป็นเวลาเช้าของบุพพวิเทหะ
และเป็นเวลาเย็นของอปรโคยาน ส่วนอุตตร
กुरुจะเป็นเวลากลางคืน]

(ข) ความเป็นผู้มีจิตไม่เป็นชาย, เกเทย
(บัณฑิต).

อจฺจนฺหนํ (ติ)

[อา + ฉท ธาตุ (เทวธากเร) + ต]

ช้อน จ ด้วยสูตร (กจ. ๒๗) ว่า ปร เทวภาโว
จาเน รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ. ๒๖) ว่า
รสส์. แปลง ต ปัจจัยท้าย ฉท ธาตุเป็น อนฺ
และลพพยัญชนะที่สุตธาตุดด้วยสูตร (กจ.
๕๕๒) ว่า ภิทาติโต อินฺอนฺนอินฺนา วา.

(๑) ปกปิด, ครอง, สวมใส่ - ห่อหุ้ม.

อล โข อายสฺมา อุปนฺนุโท สกฺยปฺตุโต เยน
โส ปุริโส เตนฺปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ตํ ปุริสํ
เอตทโวจ “สจฺจํ กิร มํ ตวํ อวฺสุ จีวเรณ
อจฺจนฺเตตฺถกามาสิติ? “อปี เอยฺย เอวํ โหติ ‘อฺยฺย
อุปนฺนุทํ จีวเรณ อจฺจนฺเตสฺสามิติ. “สเจ โข มํ
ตวํ อวฺสุ จีวเรณ อจฺจนฺเตตฺถกามาสิ, เอวฺรูปเณ
จีวเรณ อจฺจนฺเตหิ. กฺยาหํ เตน อจฺจนฺโนปิ
กิริสฺสามิ ยาหํ น ปริภุญฺชิสฺสามิติ. (วิ. ๑/๓๑๗)
[ยาหํ = ยํ อหํ ลบนิกคหิต]

ครั้งนั้นแล ท่านพระอุปัณฑกยกบุตร ได้เข้าไปหา
บุรุษนั้นถึงที่อยู่ ครั้นเข้าไปหาแล้วได้
กล่าวว่า ดูก่อนผู้มีอายุ ทราบว่า โยมต้องการ
จะนิมนต์อาตมาให้ครองจีวรจริงหรือ เขา
ตอบว่า จริงครับท่าน กระผมมีความคิดว่า
จะนิมนต์พระคุณเจ้าอุปัณฑกให้ครองจีวร
ท่านพระอุปัณฑกกล่าวว่า ดูก่อนผู้มีอายุ หาก
ท่านต้องการจะนิมนต์อาตมาให้ครองจีวร ก็
จงให้ครองจีวรชนิดนี้ จีวรที่อาตมาไม่ใช่
แม้ปกปิดแล้วด้วยจีวรนั้น (แม้นิมนต์อาตมา
ให้ครอง) จะมีประโยชน์อะไร.

(๒) จมแล้ว.

น ปาปสมฺปวฺกเณ

มาตา ปฺตุเตน นนฺทติ

มโนชฺ โปสฺส เสมานํ

อจฺจนฺหนํ สมฺหิโลหิเต. (ชา. ๑/๑๕๖)

(แม่ราชสีห์มโนชะกล่าวว่า)

แม้ไม่ยินดีเลยกับลูกที่คบคนชั่ว จงดูเถิด
เจ้ามโนชะ (เป็นตัวอย่าง) นอนตายจมกอง
เลือดของตนเองแล้ว.

อจฺจนฺหนฺนุติ นิมุคฺคํ. (ชา. อญ. ๓/๓๐๔)

บทว่า อจฺจนฺหนํ แปลว่า จมแล้ว.

[คาถานี้มาใน มโนชชาดกกล่าวถึงพระโพธิสัตว์
เสวยพระชาติเป็นพญาราชสีห์ สอนราชสีห์
มโนชะผู้เป็นบุตรไม่ให้คบกับสุนัขจิ้งจอก ซึ่งเป็น
สัตว์เลวทราม แต่ราชสีห์มโนชะ ไม่เชื่อ
ฟังพากันไปขโมยมาพระราชากิน จึงถูกนาย
ขมังธนูยิงตาย]

อจฺจนฺ๒ (ติ)

[น + จฺจน]

ไม่ปกปิดไว้, ไม่ห่อหุ้มไว้.

(ก) ไม่มุง, ไม่มีเครื่องมุง.

อนาปตติ เทว ติสฺโส รตฺติโย วสฺติ, อุณฺณเทว-
ติสฺโส รตฺติโย วสฺติ, เทว รตฺติโย วสฺติวา
ตฺติยาย รตฺติยา ปุรารุณา นิฆมิตฺวา ปฺน วสฺติ,
สพฺพจฺจนฺเน, สพฺพอปริจฺจนฺเน, สพฺพปริจ-
จฺจนฺเน สพฺพอจฺจนฺเน, เยภฺยุเยน อจฺจนฺเน,
เยภฺยุเยน อปริจฺจนฺเน, อนุสฺมปฺนฺเน นิปฺนฺเน
ภิกฺขุ นิสฺสํหิตํ, ภิกฺขุ นิปฺนฺเน อนุสฺมปฺนฺโน
นิสฺสํหิตํ, อุโภ วา นิสฺสํหิตํ, อุมฺมตฺตกสฺส,
อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ. ๒/๒๘)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ

ภิกษุนอนพัก ๒-๓ คืบ ภิกษุพักต่ำกว่า ๒-
๓ คืบ ภิกษุพัก ๒ คืบ พอคืบที่ ๓ ออกไปก่อน
อรุณขึ้นแล้วกลับเข้ามา ภิกษุนอนร่วมกันใน
ที่นอนมีเครื่องมุงทั้งหมด แต่ไม่มีเครื่องบัง
ทั้งหมด ภิกษุนอนร่วมกันในที่นอนมีเครื่อง
บังทั้งหมด แต่ไม่มีเครื่องมุงทั้งหมด ภิกษุนอน
ร่วมกันในที่นอนไม่มีเครื่องมุงส่วนมาก ไม่มี
เครื่องบังส่วนมาก ภิกษุหนึ่งในเมื่ออนุสัมบัน
นอน ภิกษุนอนอนุสัมบันนั้น ภิกษุหนึ่งและ
อนุสัมบันก็หนึ่ง ภิกษุวิกลจริต ภิกษุตัน
บัญญัติ.

(ข) ไม่มีหลังคา.

ดู อพฺโลกาส (ม.อฏฺ. ๒/๑๑๙)

อจฺจนฺตล (ติ)

[อจฺจนฺ + ตล]

มีพื้นที่ยังไม่ถูกปู, ไม่ได้ปูพื้นไว้.

อุปริเวหาสกุฎียาติ อุปริ อจฺจนฺตลลย ทฺวิ-
ภูมิกกุฎียา วา ติภูมิกาทิกุฎียา วา.

(วิ.อฏฺ. ๓/๔๘)

บทว่า อุปริเวหาสกุฎียา (กุฎีชั้นลอย) ได้แก่
บนกุฎี ๒ ชั้นก็ดี บนกุฎี ๓ ชั้นก็ดี ที่ข้างบน
ไม่ได้ปูพื้นไว้.

อุปริมตเล ปทฺรานํ อสนฺถริตฺตตฺตา อุปริจฺจนฺ-
ตลลยาคติ วุตฺตํ. (สารตฺถ. ๓/๓๑)

ท่านกล่าวว่า อุปริจฺจนฺตลลย (บนกุฎี
ที่ข้างบนไม่ได้ปูพื้นไว้) ดังนี้ เพราะไม่ได้ปู
กระดานไว้บนพื้นชั้นบน. ดู เวหาสกุฎี

อจฺจนฺมรียาท (ติ)

[อจฺจนฺ๒ + มรียาท. น + จฺจนมรียาท]

มีขอบเขตมิได้มุงบัง, มีเขตแดนยังมิได้กั้น,
ไม่มีเขตแดนอันปิดกั้นไว้.

มรียาท = ปริ + อา + ทา (ทาเน) + อ. ปริจ-
ฉินฺทิตฺวา อาทียเตติ มรียาโท. แปลง ป เป็น
ม ลง ย อาคม.

ปเภทโต ปน อยมฺปิ ติวโร โหติ.

ตตฺถ อุภกฺกวจฺจสฺส รุกฺขํ วา ปพฺพตํ วา เคหํ
วา อุปนิสฺสาย วสฺตํ น วฏฺฏติ. อพฺโลกาเสเยว
จีวรกุฎี กตฺวา วสฺตพฺพ. มชฺฌิมสฺส รุกฺขปพฺพต-
เคหานิ อุปนิสฺสาย อนฺโต อุปฺปวีสิตฺวา วสฺตํ

วฏฺฐติ. มุกฺกสฺส อจนฺตมนมรียาทปพฺการมปิ
สาขามณฺทโปปิ ปิปปโฏปิ เขตฺตรกฺขกาทีหิ
จทฺทิตา ตตรฏฺฐกกุฏิกากปิ วฏฺฐติติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๗)

ก็แลเมื่อว่าโดยประเภท แม้อัพฺโปกาสิกภิกษุ
นี้ (ผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร) ก็มี ๓
ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับอัพฺโปกาสิกภิกษุ
ชั้นอุกฤษฏ์ จะเข้าไปพึงอิงต้นไม้หรือภูเขา
หรือเรือนอยู่ไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (ทาง
กลด) อยู่ ณ ที่กลางแจ้งเท่านั้น แต่สำหรับ
อัพฺโปกาสิกภิกษุชั้นกลาง จะเข้าไปพึงอิง
ต้นไม้ภูเขาและบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างใน
ได้อยู่ สำหรับอัพฺโปกาสิกภิกษุชั้นต่ำ เมื่อเขา
ซึ่งมีขอบเขตมิได้มุงบังก็ดี ประรำที่มุงบังด้วย
กิ่งไม้ก็ดี ผ้ากลดหยาบๆ ก็ดี กระต๊อบซึ่งอยู่
ตามทีนั้นๆ ที่พวกคนเผ่านาเป็นต้นทอดทิ้ง
แล้วก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น.

อจนฺตมนมรียาทนฺติ ยถา วสุโสทกํ อนฺโต น
ปวิสติ, เอวํ จทนสงฺเขเปน อุปฺริ อกตมนรียาท.
อนฺโต ปน ปพฺการสฺส วสุโสทกํ ปวิสติ เจ,
อพฺโปกาสสงฺเขปเมวาทิ ตตฺถ ปวิสิตุํ วฏฺฐติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๐๐)

บทว่า อจนฺตมนมรียาท (มีขอบเขตมิได้มุง
บัง) คือ มีขอบเขตที่ข้างบนไม่ได้ทำเป็น
แบบเครื่องมุงบัง โดยที่น้ำฝนจะไม่สาดเข้า
ไปข้างใน. แต่หากน้ำฝน (สาด) เข้าไปข้างใน
เงื้อมได้ ก็จัดเข้าเป็นที่แจ้งนั่นเอง ฉะนั้น จะ
เข้าไปในเงื้อมนั้นก็ควร.

อจนฺตพฺทน (ป)

[อจน + พฺทน]

หมี่กับไม้สะดือ.

สตฺถา เอตุ, มา สทฺทมกาสีติ วตฺวา ตํ อคฺคณฺตฺวา
จิตํ “กสฺมา เอวํ กโรสี, สเจ ตุมฺहे มาทิสฺส
พฺพุทฺสส สมฺมุขีภาวํ นาคนิสฺสธ, อหิณฺกุลานํ
วีย อจนฺตพฺทนํ วีย กาโลฏฺกานํ วีย จ
กปฺปฏฺฐิติกํ โว เวรํ อภวิสฺส กสฺมา เวรํ ปฏฺฐิเวรํ
กโรถ. เวรณฺทิ อเวเรน อุปฺสมมติ, โน เวเรนาคี
วตฺวา อิมํ คาทมาห.

(ขมฺม.อฏฺฐ. ๑/๓๒)

พระศาสดาตรัสว่า นางยักษิณีจึงมาเถิด, เจ้า
อย่าได้ร้องไปเลยดังนี้ ได้ตรัสกะนางยักษิณี
ผู้มายืนอยู่ว่า เหตุไร? เจ้าจึงทำอย่างนั้น ก็ถ้า
พวกเจ้าไม่มาสู่เฉพาะหน้าพระพุทฺธเจ้าผู้เช่น
เราแล้ว เวรของพวกเจ้าจักได้เป็นเวรตั้งอยู่
ชั่วกัลป์ เหมือนเวรของงูกับพังพอน ของหมี่
กับไม้สะดือและของกากับนกเค้า, เหตุไฉน
พวกเจ้าจึงทำเวรและเวรตอบแก่กัน? เพราะ
เวรย่อมระงับได้ด้วยความไม่มีเวร หาระงับ
ได้ด้วยเวรไม่ ดังนี้แล้ว ได้ตรัสพระคาถานี้.

[หมี่ = อจน, อิกฺก. ธาน. ๖๒๒]

อจนฺตภาว (ป)

[อจน + ภาว]

ความสว่างไสว, ไส, สะอาด.

อจน=น + โฉ (เจทเน) + อ=น ทสฺสนํ จินฺทติติ
อจฺโฉ. แปลง น เป็น อ, ช้อน จ ลบสระหน้า
(น ศัพท์มีอรรถศัพท์ภาวะ).

เทโวติ เมโฆ. ตสฺส หิ อจณฺภาเวน อากาส-
วณฺณสฺส เทวสุสภาเวน สุกฺขคฺชชิตฺตสญฺญิตะ
สทฺเท นิจฺจนฺเต เทวทฺนุทฺทิกิตฺติ สมณฺญา,
ตสฺมา เทวทฺนุทฺทิกิโย ผลิสฺสูติ เทโว สุกฺขคฺชชิตฺ
คฺชชิตฺติ วุตฺตํ โหติ. (สารตถ. ๑/๑๗๙)

ก็เมฆ ชื่อว่า เทโว. จริงอยู่ เมื่อเสียงที่หมายรู้
กันว่าเป็นเสียงคำรามที่แห้งแล้ง เพราะไม่มี
เมฆฝน ซึ่งเป็นสีของอากาศ โดยเป็นความ
สว่างใสของอากาศนั้นเปล่งออกมาเขาเรียก
ว่า เทวทฺนุทฺทิกิ (ภริของทวยเทพ) ฉะนั้น
คำว่า เหล่าภริของทวยเทพบรรลือลั่น ก็มี
อรรถาธิบายว่า เมฆคำรามอย่างแห้งแล้ง.

[กลองใหญ่ = ทฺนุทฺทิกิ, ภริ. ธา. ๑๔๓.

สว่างใส = อจณ, ปสนน, วิมล. ธา. ๖๗๐]

อจณมัส (น)

[อจณ + มัส] เนื้อหมี.

อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตาติอาทินิ มฺลโต
กุกฺกัจจทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิ. เอวํสญฺญิตาย หิ
กเต วิตฺติกเม นิฏฺฐิตะ วตฺตชฺฌมาจาเร ปฺนุ
สญฺชาตสตีโนปิ ‘ทฺฏฐ มยา กตฺนติ เอวํ อนุ-
ตปฺปมานสฺส ปจฺฉานฺตปวเสเนตฺถํ อปฺปชฺชติ.
เตน ตํ มฺลโต ทสฺเสตฺถ ‘อกปฺปิเย กปฺปิย-
สญฺญิตาติอาทินิ วุตฺตํ. ตตฺถ ๕ เปฯ อกปฺปิยมัส
กปฺปิยมัสสญฺญิ หุตฺวา อจณมัส สฺสรณฺสนฺติ
ทีปิมัส วา มิคมสนฺติ ขาทติ ๕ เปฯ เอว ‘อกปฺปิเย
กปฺปิยสญฺญา วิตฺติกมํ กโรติ นาม.

(อภิ.อญ. ๑/๔๑๓)

สองบทว่า อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา (ความ
สำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้น ตรัสไว้
เพื่อแสดงกุกฺกัจจะโดยมูลเหตุแห่งการเกิด
ขึ้น] กล่าวคือเมื่อภิกษุกระทำการล่วงละเมิด
โดยสำคัญอย่างนี้ คือ เมื่อการล่วงละเมิด
วัตถุเสร็จสิ้นแล้ว ครั้นเธอมีสติระลึกถึงอีก
ก็เดือดร้อนอยู่เนื่องๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรม
ชั่วแล้ว กุกฺกัจจะนี้จะย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วย
การเดือดร้อนในภายหลัง ดังนั้น จึงตรัสว่า
อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา (ความสำคัญว่าควร
ในของที่ไม่ควร) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงกุกฺกัจจะ
นั้น โดยมูลเหตุ ในพากย์นั้นพึงทราบข้อ
วินิจฉัย ดังนี้...

ภิกษุมีความสำคัญว่าเนื้อที่ควร ย่อมฉันเนื้อ
อันไม่ควร คือ ย่อมฉันเนื้อหมีโดยสำคัญ
ว่าเป็นเนื้อสุกร หรือย่อมฉันเนื้อเสือเหลือง
โดยสำคัญว่าเป็นเนื้อกวาง...โดยประการดังนี้
ภิกษุชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญ
ว่าควรในของที่ไม่ควร.

ดู วิ.อญ. ๒/๑๙๑, ม.อญ. ๓/๓๔, วินยสงฺคห.
๒๗, กงฺขา. ๑๐๐.

อจณมัสสญญา (ถี)

[อจณมัส + สญญา]

สำคัญว่าเป็นเนื้อหมี.

สฺสรณฺสนฺติ ปน อจณมัสสญฺญาย ขาทมาโน,
กาละ จ วิกาลสญฺญาย ญฺชมาโน ‘กปฺปิเย
อกปฺปิยสญฺญิตาย’ วิตฺติกมํ กโรติ นาม.

(อภิ.อญ. ๑/๔๑๓)

ภิกษุผู้ฉันเนื้อสุกรโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมู และฉันอาหารในเวลาโดยสำคัญว่า นอกเวลา ซึ่งว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญในของ ที่ควรว่าไม่ควร.

อจนมฤต (ติ)

[น + ฌมฤต]

ไม่สะดุ้ง, ไม่กลัว, อย่าหวาดกลัว.

ฌมฤต = ฌ ภิ ชาติ + อิ + ต ลงนิกคหิตอาคม (=ฌภิ) แปลงนิกคหิตเป็น ม, แปลง ฌ เป็น ฌ ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ) ฌมฤติ ฌทฐภาว อาปชชตีติ ฌมฤติ, ฌภิ ภเยติ ชาติ, ต, นิรุตติ-นเยน ฌการุส ฌการุ กตวา ฌมฤติ วุจจุติ. (มณีสารมณชฎาสฎีกาปาจ)

ฌภิ เป็นชาติที่มีสระ อิ อยู่ท้าย จึงต้องลง นิกคหิตอาคมท้ายชาติ ดังปทรูปสัทธิ (สูตร ๕๙๑) กล่าวว่า อิการานุพฐิชาติสุรโต กวจิ ชาติติอาทินา นิกคหิตตญจาติ วา นิกคหิตาโม (ลงนิกคหิตอาคมท้ายสระชาติที่มี อิ อักษร อยู่ท้าย ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กวจิ ชาติ)

ติฏฺฐตุ ฆนฺเต เอโก มลฺลินฺโท ราชา, สเจ ฆนฺเต สกลสมฺพุทฺธิเป ราชาโน อาคณฺตวา มํ ปญฺหํ ปุจฺเจยฺยํ, สพฺพํ ตํ วิสซุเขตฺวา สมฺปาเลสฺสสามิ, คจฺจนฺโต โว ฆนฺเต อจนมฤตา สาคลนฺครนฺติ.

(มิลินท. ๑๘)

ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระเจ้ามิลินท์พระองค์เดียวจงยกไว้เถิด ถ้าพระราชาทรงทั้งหลาย

ในชมพูทวีปทั้งสิ้น จะพึงเสด็จมาตามปัญหา กับอาตมา อาตมาจักแก้ปัญหานั้น ทำลายเสียให้หมด, ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอท่านจงไปสู่เมืองสาครละ อย่าได้หวาดกลัวไปเลย.

ดู อจนมฤต

อจนมฤตภูจ (ป)

[อจนมฤต + อตฺถ]

อรรถว่าไม่สะดุ้ง - หวาดกลัว - หวาดเสียว. อรรถว่าเป็นผู้ไม่หวาดเสียว.

อจนมฤตภูเจณ อุตฺทสทิสตาย อุตฺทม.

(ธมฺม.อฏฺ. ๒/๔๕๓)

(เราเรียกบุคคลนั้นคือเห็นปานนั้น) ผู้ชื่อว่า องอาจ เพราะความเป็นผู้เช่นกับโคอุสภะ ด้วยอรรถว่าเป็นผู้ไม่หวาดกลัว.

อจนมฤตา (ถิ)

[อจนมฤ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่สะดุ้ง - ไม่หวาดกลัว, มีความองอาจ.

อจนมฤตา = ฌมฤติ ฌทฐภาว อาปชชตีติ ฌมฤติ, ฌมฤตสฺส ภาโว ฌมฤตา, น ฌมฤตา อจนมฤตา. (กิริยาภาวะ)

ปาณาดิปาตา เวรมณียา เจตฺถ อกฺคปจฺจจฺก-สมฺปนฺนตา อาโรหปริณาสสมฺปตฺติตา ชว-สมฺปตฺติตา สุปฺปติฏฺฐิตปาทตา จารุตา มุทุตา สุจิตา สุตตา มหฺพุลตา วิสสตุถวณฺตา โลก-ปิยตา เนลตา อเมชชปฺริสตา อจนมฤตา

ทุปฺปฐิสฺสิดา ปฺรฺพุทฺทกเมณ อมรณตา อนนฺต-
ปรีวารตา สฺสรุปฺตา สฺสฺสณฺณจฺฉานตา อปฺปาพาทตา
อโสภิตา ปิเยหิ มนาเปหิ สหฺมึ อวิปฺปโยคตา
ทึชฌายุกตาดิ เอวมาทึนิ ผลานิ.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๒๓)

ปาณตติปาตาเวรมณึมึผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ
มีอวัยวะใหญ่่น้อยสมบูรณ์ มีสมบัติคือความ
สูงใหญ่ มีสมบัติคือเขาวัวองไว มีเท้าตั้งอยู่
เรียบดี ความงาม นุ่มนวล สะอาด กล้า มีกำลัง
มาก มีวาจาสะสละววย เป็นที่รักของชาวโลก
มีวาจาไม่มีโทษ มีบริษัทไม่แตกกัน มีความ
องอาจ มีรูปไม่บกพร่อง ไม่ตายเพราะศัตรู
มีบริวารมาก มีรูปงาม มีทรวดทรงดี มีโรคน้อย
ไม่เศร้าโศก ไม่พลัดพรากกับสัตว์สังขารที่
รักที่พอใจ มีอายุยืน.

อจฺฉมฺภี (ป)

[น + ฉมฺภี]

ไม่สะดุ้ง, ไม่หวาดกลัว.

ฉมฺภี = ฉมฺภ + อี ฉมฺภนฺ เอตสฺส อตฺถิติ ฉมฺภี,
น ฉมฺภี อจฺฉมฺภี.

ตถาคโตะ หิ ภิกฺขเว อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ
วิตฺราโค วิตฺโทโส วิตฺโมโห อภิรุ อจฺฉมฺภี
อนฺตุราสี อปฺลาปีติ. (ส. ๑/๒๒๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จริยังอยู่ ตถาคตเป็น
พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ปราศจากราคะ
โทสะ โมหะ ไม่กลัว ไม่สะดุ้ง ไม่หวั่นเกรง
ไม่หนี.

อจฺฉยาคุ (ถ)

[อจฺฉ + ยาคุ]

ข้าวยาคุไล, ข้าวยาคุไม่ขึ้น.

มนุสฺसानญฺหิ กมฺมชเตโช มนุโ, กรชกาโย
พลวา. เตสฺ เตชสฺส มนุทตฺตย กรชกาเยสฺส
พลตฺตย สตฺตทาหมปิ อติกฺกมิตฺวา อญฺโหทก-
อจฺฉยาคุอาทึหิ สกฺกา วตฺถุ อุปฺตมฺเภตฺ.

(ที.อฏฺ. ๑/๑๐๔)

ก็มนุษย์ทั้งหลาย มีเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม
อ่อน มีกรัชกายแข็งแรง และเมื่อเตโชธาตุ
ของมนุษย์เหล่านั้นอ่อน กรัชกายแข็งแรง
แม้เลยเวลาอาหารไปถึง ๗ วัน ก็อาจใช้น้ำ
ร้อนและข้าวยาคุไล (ข้าวต้มใส) เป็นต้น
บำรุงร่างกายได้.

อจฺฉร (น)

[อา + จร + ภา]

ความอัศจรรย์, ประหลาดใจ.

อจฺฉร=อา + จร (คติภกฺขเนสฺ) + ภา ภาโส จรณํ
อจฺฉร (ความอัศจรรย์) แปลง จร เป็น จฺฉร
ด้วยสูตรว่า อาปุพฺพจรฺสส จ (ภจ. ๖๓๑) รัสสะ
อา เป็น อ. คัมภีร์ปทฺฐปฺสฺสฺธิ (อธิบายสูตร
๖๕๕) กล่าวว่า อาปุพฺพจรฺสส จรฺอิจฺเจตฺสส
ธาตฺสส จจฺฉรจฺฉเรทาเสนา โหณฺติ (แปลง จร ธาตุ
ซึ่งมี อา อุปสรรคเป็นบทพหุเป็นนรูปว่า
จฺฉร หรือ จฺฉเร)

ภเย โกเช ปสฺสํสา

ตุริเต โกตฺตฺหจฺฉเร

หาเส โสเก ปสาเท จ

กเร อาเมหิตํ พุโร. (วิ. อฏ. ๑/๑๓๔)

ผู้รู้พึงกระทำคำซ้ำ (อาเมหิตะ) ในความกลัว
ความโกรธ ความขมเซย ความรีบด่วน ความ
โกลาหล ความอัสจรรย์ ความร่าเริง ความ
เศร้าโศก และความเลื่อมใส.

พุทฺโธ พุทฺโธติ จินฺเตนโตติอาทิสฺ อจนฺเร.

(สารตุถ. ๑/๔๑๑)

ในความอัสจรรย์ เช่น เมื่อระลึกว่า พุทฺโธ
พุทฺโธ (พระพุทธรเจ้า ๆ)

อจนฺรคคหณมตฺต (น)

[อจนฺรา + คหณ + มตฺต]

ประมาณหยิบมือหนึ่ง (ถือเอาด้วยนิ้วมือ).

ดู อจนฺรา (๒)

อจนฺรส (ป)

[อจน + รส]

รสใส, น้ำใส.

ทริโน วิสฺสณฺณทณอจนฺรโส ทริมุตฺต.

(วิสุทฺธิ. ฎี. ๑/๓๐๙)

น้ำใสที่ไหลออกของนมส้ม ชื่อว่าหยาด
นมส้มใส.

[รส ศัพท์ในคำว่า อจนฺรส ใช้ในความหมาย
ว่า น้ำ เหมือนกับคำว่า อมตรส (น้ำอมฤต),
นาพิเกรรส (น้ำมะพร้าว), อมฺพรส (น้ำมะม่วง)
เป็นต้น คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คถา ๘๐๔)
แสดงความหมายของคำนี้ว่า

ทรวาจาเรสุ วีริเย

มธุราทิสฺ ปารเท

สิงคาราโท ธาตุเกเท

กิจเจ สมฺปตฺติยํ รโส.

รส ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า น้ำ ความ
ประพฤติ ความเพียร รสหวานเป็นต้น พรอท
รสรักเป็นต้น ธาตุชนิดหนึ่ง (รสธาตุ) หน้าที่
และความถึงพร้อม]

อจนฺรสทฺท (ป)

[อจนฺรา + สทฺท] เสียงตืดนิ้วมือ.

ยสฺส เจสา มนฺทา โหติ, ตสฺส อฏฺฐนฺตสฺส
นีสีนฺตสฺส อภิกกมฺนตสฺส ปฏิกกมฺนตสฺส
สมิณฺชนตสฺส ปสาเรณตสฺส อฏฺฐิกานิ
กฏกฏายนฺติ, อจนฺราสทฺทํ กโรนฺโต วิย
สณฺจจติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๖)

ก็แลไขข้อนั้นสำหรับผู้ที่มีไขข้อน้อย เมื่อ
ผู้นั้นลุกขึ้นนั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยหลังกลับ
คู้เหยียด กระดุกย้อมลั่นดังเฝาะเฝะ ทำ
เสียงดุจเสียงตืดนิ้วมือ.

อจนฺรา^๑ (ถ)

[อจน + ร + อา] (ส. อปฺสรา, อปฺสรส).

อจฺโณ นิมฺมลวณฺโณ เอตาสมตฺถิถิ อจนฺราโย
(เทพธิดาผู้มีผิวพรรณสะอาดบริสุทธิ์ ชื่อว่า
อจฺจนฺรา). (ชาน. ฎี. คำอธิบายคถา ๒๔)

อีกนัยหนึ่ง ร อักษรในคำว่า อจนฺรา แปลว่า
หน้า = อจฺณ ปสนฺนตฺรํ รํ มุขํ ยาย สา อจนฺรา
(เทพธิดาผู้มีหน้าผ่องใสยิ่ง ชื่อว่า อจฺจนฺรา)

(ก) นางอัมพร, นางฟ้า, เทพธิดา.

อถ โข อายสฺมโต สฺกัณฺณสฺส ปฺราณพุตฺติกา
 อายสฺมโต สฺกัณฺณสฺส ปาเทสฺสเหตุวา อายสฺมนตํ
 สฺกัณฺณํ เอตทโวจ “กัีสา นาม ตา อยฺยปฺตฺต,
 อจฺฉรายิ ยาสํ ตวํ เหตุ พุรหฺมจริยํ จรสํตี?
 “น โข อหํ ภคินิ อจฺฉรายนํ เหตุ พุรหฺมจริยํ
 จรามํตี. (วิ. ๑/๒๐)

ครั้งนั้นแล ภรรยาของท่านสุทิน จึงจับเท้าทั้ง ๒ ของพระสุทิน พลังถามว่า ท่านพี่ **นางอัปสร** พวกไหนเล่า ผู้เป็นต้นเหตุให้หลวงพี่ ประพฤติพรหมจรรย์ ท่านพระสุทินตอบว่า น้องหญิง อาตมาไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะเหตุแห่ง**นางอัปสร**.

ດູ ຫາ. ໑/໓໓໒, ຫາ. ໒/໑໓, ຫາ. ວຽງ. ໔/໑໒໕,
ວິມານ. ວຽງ. ໔໐.

(ข) หาคตัวเมีย, นางหาค.

សុគតិយំ គណំ អិតុវា

[illegible]

สมมุพทุธิ์ ปริวาเรตฺวา

วาทะสํ อัจฉรา ตทา. (อป. ๑/๓๔)

(พระมหาโมคคัลลานเถระเมื่อจะประกาศ
ประวัติในอดีตชาติจึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าละหมุ่นางนาซึ่งเป็นบริวารประจำ
ให้เริ่มบรรเลงดนตรีในครั้งนั้น หมุ่นางนา
แวดล้อมพระสัณมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พากัน
ประโคมดนตรี.

สมพุทฺธํ ปริวารेतฺวาติ อโนมทสฺสิสมพุทฺธํ
สมนตโต เสวมาณา อจฺจรา นาคมาณวีกา

วาเทสฺ ทิพฺพวาเทหิ คีตา วาญยาทีหิ วาเทสฺ
 ลทฺธานรปโต วชฺเชสฺ ตทาติ อตุโถ.

(ឧប.ខ្ស. ១/២៦៧)

บาทคาถาว่า **สมพุทฺธํ ปริวาเรตฺวา** (แวดล้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ความว่า ในกาลนั้น หมู่นางนาค คือ หมู่นางนาคมาณวิกา แวดล้อม พระอโนมทัสสีสัมพุทธเจ้า บรรเลงแล้ว คือ ขบร้องด้วยคำอันไพเราะ บรรเลงด้วยคำพากย์ เป็นต้น ได้แก่ บรรเลงตามความเหมาะสม ที่ตนได้แล้ว (มีอยู่).

อจุจรา^๒ (ถึ)

[อจุณ + รา + อ. อจุณ อภิมุขีภาว ราณ คหณ]

(๑) ดัดนิ้วมือ.

อจุฉราโยคฺคนฺติ อจุฉริยํ.

อจฺฉรํ ปหริตํ ยุตฺตนฺตํ อตฺโถ. (ที.อฏฺ. ๑/๔๔)

เชื่อว่า นวัตกรรม เพราะธรรมดา ควรต่อการ
ติดนิ้วมือ อธิบายว่า สมควรเพื่อติดนิ้วมือให้
 (ด้วยความประหลาดใจ) (สำนวนไทยว่า ยก
 นิ้วให้, ปัจจุบันนิยมแปลว่า ประจบมือ)

(๒) หิ้วมือ.

โพธิสโต **อจฺจร** ปหริตฺวา สุตฺตํปิณฑิตํ
 สนฺติเก วสนฺเตน นาม อจฺจรสมฺปนฺเนน
 กายาทีหิ สุตฺตญฺเฒเณ ฌานีสฺส ยุตฺเตน ภวิตฺตํ
 วฏฺฐตฺติตํ ตสฺส โอวาทํ อทาสิ.

(જા.વિ. ૨/૮૦૬)

พระโพธิสัตว์ จึงติดนิ้วมือ แล้วให้โอราบทแก้
 จึงเห็นว่า ธรรมตาผ้อยู่ในสำนักของบรรพชิต

ผู้มีการศึกษาดีแล้ว ควรถึงพร้อมด้วยอาจารย์
มารยาท สำรวมระวังกายและวาจา ขวนขวาย
ในฌาน.

ดู ขา.อฎ. ๔/๔๔๐, ธมฺม.อฎ. ๒/๑๓

ดู อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺต

(๓) (ประมาณ) หยิบมือ.

สตฺถา "ลหฺวธา เต เอกจฺจนฺรมตฺตา สิหฺรุตฺตกาติ
อาห. “น ลหฺวธา ภาเน สกฺลคามา ชีวนฺเตหิ
มตฺกาว พหุตฺราติ. (ธมฺม.อฎ. ๑/๔๔๕)

พระศาสดาตรัสว่า (กิสฺวาโคตฺมี) เมล็ดพันธุ์
ผักกาดประมาณหยิบมือหนึ่ง เธอได้แล้ว
หรือไม่ได้ เจ้าคะ, (เพราะ) ในทุกๆ บ้านมี
แต่คนตายเท่านั้นมากกว่าคนเป็น.

ดู ขา.อฎ. ๕/๔๑๐

(๔) มือ, ฝ่ามือ.

อถ โข ตา เทวตา เอกา จ คายิ เอกา จ นจฺจิ
เอกา จ อจฺจนฺร วาเทสิ. เสยฺยถาปี นาม
ปณฺจจฺจิกสฺส ตฺวริยสฺส สฺวินีตสฺส สฺสปฏฺธิ-
ปตาพิตสฺส กุสฺเลหิ สฺสมนฺนาหตสฺส สทฺโท
โหติ วคฺคฺ จ รชนีโย จ กมนีโย จ เปมนีโย จ
มทนีโย จ, เอวเมวฺ ตาสฺ เทวตานํ อลงฺการานํ
สทฺโท โหติ วคฺคฺ จ รชนีโย จ กมนีโย จ
เปมนีโย จ มทนีโย จ. (อ. ๓/๙๑)

ครั้งนั้นแล เทวตาเหล่านั้น บางองค์ขบร้อง
บางองค์พ้อนรำ บางองค์ปรบมือ เครื่องประดับ
ของเทวตาเหล่านั้น มีเสียงไพเราะ จับใจ
เร้าใจ ชวนให้เคลิบเคลิ้ม และหลงใหล เปรียบ
เหมือนดนตรีมีองค์ ๕ ที่นักดนตรีผู้เชี่ยวชาญ

ชาญปรับดีแล้ว ประโคมดีแล้ว บรรเลงดีแล้ว
มีเสียงไพเราะ จับใจ เร้าใจ ชวนให้เคลิบเคลิ้ม
และหลงใหล ฉะนั้น.

อจฺจนฺร วาเทสิติ ปาณิตลฺ วาเทสิ.

(อ.อฎ. ๓/๒๓๓)

สองบทว่า อจฺจนฺร วาเทสิ (ปรบมือ) ได้แก่
ปรบฝ่ามือ.

อจฺจนฺรากุขณ (ป)

[อจฺจนฺรา + ขณ]

ขณะแห่งการติดนิ้วมือ.

ดู เอกจฺจนฺรากุขณ (มิลินฺท. ๑๐๙)

อจฺจนฺราคณ (ป)

[อจฺจนฺรา + คณ]

หมุ่นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

คณิกา ลาสิกา เจว

นจฺจนฺตฺ อจฺจนฺราคณา

นานารุงฺกา ปทิสฺสนฺตฺ

ปาสาทสฺส สมฺนตฺโต. (อป. ๑/๕)

(พระเจ้าติโลกวิชัยทรงดำริว่า)

หญิงนักพ้อนก็จงพ้อน หญิงนักร้องก็จงขับ
ร้อง หมุ่นางอัปสรมิจงรำไร สนามแต่นรำ
ต่างๆ จงปรากฏอยู่รอบๆ ปราสาท.

นจฺจคฺเตสฺส เณกา คณิกา นจฺจิตฺติโย จ ลาสิกา
มุขเณ สทฺทกการิกา จ ปาสาทสฺส สมฺนตฺโต
นจฺจนฺตฺ, อจฺจนฺราคณา เทวติธิสฺมฺหา นจฺจนฺตฺ,

นานารุงคะ อเนกเวณฺณนา นานารุงคะมณฺฑลลา
ปาสาทสฺส สมฺมุตฺโต นจฺจนฺตฺ, ปทิสฺสนฺตฺ
ปากฺกฺวา โหณฺตฺติ อตฺถโก. (อป.อฏฺ. ๑/๑๒๓)
หฺมฺยฺกณฺนิกา คือ หฺมฺยฺฟอนฺผู้ฉลาดในการ
ฟอนและการขับ หฺมฺยฺขับร้อง คือ ผู้ทำเสียง
ด้วยปาก จงฟอนไปรอบๆ ปราสาท. **หฺมฺยฺนาง**
อฺปสร คือ หฺมฺยฺหฺมฺยฺเทวดา จงฟอนรำ. สนาม
เต็นรำต่างๆ คือมณฺฑลสนามเต็นรำต่างๆ มี
สีหลากหลาย จงฟอนรำรอบๆ ปราสาท ชื่อว่า
เขาเห็นกันทั่วไป อธิบายว่า จงปรากฏ.

อจฺจนฺราคะนโมสิต (ติ)

[อจฺจนฺราคะน + โมสิต]

โมสิต = มฺส (สทฺเท) + อี + ต.

หฺมฺยฺอฺปสร - เทพอฺปสร - เทพธิดาขับร้องแล้ว.

นานาตุริยสงฺฆมฺภูจ

อจฺจนฺราคะนโมสิต

โยปี มํ สฺปิเน ปสฺเส

โสปี วิตฺโต สียา นโร. (วิมาน. ๖๑)

(เทพธิดานั้นตอบว่า)

วิมานนี้ก็กักขังไปด้วยดนตรีชนิดต่างๆ **อัน**
หฺมฺยฺนางอฺปสรขับร้องแล้ว (ส่งเสียงเจื้อย
แจ้ว) แม้นรชนที่ฝันเห็นดิฉันแล้วต้องปลื้มใจ.

ทิพฺพํ เต อมฺพวนํ รมฺมํ

ปาสาทะตถ มหฺลลโก

นานาตุริยสงฺฆมฺภูจ

อจฺจนฺราคะนโมสิต. (วิมาน. ๖๔)

(พระมหาโมคคัลลานะถามเทพธิดาว่า)

สวนมะม่วงทิพย์ของเธอ นารีนรมย์ในสวนนี้
มีปราสาทกว้างใหญ่ กักขังด้วยเสียงดนตรี
ต่างๆ **อันหฺมฺยฺนางอฺปสรขับร้องแล้ว** (ส่ง
เสียงเจื้อยแจ้ว).

อจฺจนฺราคะนโมสิตติ ตํ ปโมทิตุํ สงฺคีตฺวเสน
เจว ปิยสฺสลาปวเสน จ อจฺจนฺราสงฺฆเมน สมฺมุคฺ-
โหสิโต. (วิมาน.อฏฺ. ๑๘๓)

บาทคาถาว่า **อจฺจนฺราคะนโมสิต** (อันหฺมฺยฺนาง
อฺปสรขับร้องแล้ว) ความว่า สนุกสนาน ครั้น
เครื่องด้วยหฺมฺยฺนางอฺปสรขับร้องบ้าง เจรจา
น่ารักบ้าง ทำเทพธิดานั้นให้บันเทิงใจ.

อจฺจนฺราคะนสงฺฆมฺภูจ (ติ)

[อจฺจนฺราคะน + สงฺฆมฺภูจ]

อันหฺมฺยฺนางอฺปสรประโคมขับร้อง.

สงฺฆมฺภูจ=สํ + มฺส (สทฺเท) + ต. แปลงนิคคหิต
เป็น ง ด้วยสูตร (กจ.๓๑) ว่า วคฺคนตํ ว่า วคฺเค
แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุตธาตฺเป็น ฏจ
ด้วยสูตร (กจ.๕๗/๓) ว่า สาทิ สนฺตปฺจฺจนฺท-
หฺสาทิหิ ฏฺจโ.

อจฺจนฺราคะนสงฺฆมฺภูจ

ปิสาจคณฺเสวิตํ

วณฺณตํ โมหนํ นาม

กถํ ยาทฺรา ภาวิสฺสติ. (ส. ๑/๓๐)

(เทวดาทูลถามว่า)

อุทยานชวนหลงอันหฺมฺยฺนางอฺปสรประโคม
ขับร้อง มีหฺมฺยฺปี่สาจสิงอยู่แล้ว ทำใจนจึงจะ
หนีไปให้พ้นได้.

อจนราคนสงฆมฺหติ อจนราคนเนน คีต-
วาทิตสทเทหิ สงฺโฆสิตฺ. (ส.อ.ญ. ๑/๘๑)

บาทคาถาว่า อจนราคนสงฆมฺหิจฺ (อันหมุ่
นางอัปสรประโคมขับร้อง) ความว่า อันหมุ่
แห่งนางอัปสรให้กึกก้องแล้ว ด้วยเสียงขับ
ร้อง และ[บรรเลง]ดนตรี.

อจนราวมฤต (น)

[อจนรา + มฤต]
ติดนิ้วมือ, ลัดนิ้วมือ.

อจนราวมฤตมตฺต (น)

[อจนราวมฤต + มตฺต]
ชั่ว (สักว่า) ติดนิ้วมือ, ชั่วลัดนิ้วมือ.
ดู อจนราสงฆาตมตฺต

อจนราปหรณ (น)

[อจนรา + ปหรณ]
การติดนิ้วมือ, การชั้ นิ้ว.

อจนราปหรณมตฺต (น)

[อจนราปหรณ + มตฺต]
ชั่ว (สักว่า) ติดนิ้วมือ, พอชั้ นิ้ว.
ดู อจนราสงฆาตมตฺต

อจนราปหรณโยคฺค (ติ)

[อจนราปหรณ + โยคฺค]
อันสมควรแก่การติดนิ้วมือ - ชั้ นิ้ว.
ดู อจนเรก

อจนรามตฺต (ติ)

[อจนรา + มตฺต]
ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือ, ชั่วลัดนิ้วมือ,
ชั่วติดนิ้วมือ.

อจนรามตฺตํ วา ทสจจนรามตฺตํ วา ขณํ จเปตฺตุ
สมตฺถตา อธิฏฺฐานวสี นาม. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๕๐)
ความสามารถเพื่อที่จะทำให้ผานดำรงอยู่ได้
ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือ หรือชั่วขณะ
ประมาณ ๑๐ ลัดนิ้วมือ ชื่อ อธิฏฺฐานวสี[ความ
เป็นผู้เชี่ยวชาญในการสงบนิ่งอยู่ในผาน]

อจนราโยคฺค (ป)

[อจนรา + โยคฺค]
สมควรติดนิ้วมือ (สมควรยกนิ้วให้).
ดู อจนริย (ข)

อจนรารูป (น)

[อจนรา + รูป]
รูปแห่งนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพริดา.

อจนรารูปสทิส (ติ)

[อจนรารูป + สทิส]
เหมือนนรูปนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพริดา.
ติสฺสิตฺติโย นิสฺสเสสิ
อิทฺธิยา มคฺคโกวิโท
อจนรารูปสทิสํ
ตรุณิ ชริกํ มตฺ. (อป. ๒/๒๙๑)

(พระรูปนันทาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)
พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงฉลาดในมรรค (หนทาง) ทรงเนรมิตหญิง ๓ คน ด้วยฤทธิ์ คือ หญิงสาวที่สวยงามเหมือนเทพอัปสร หญิงชรา และหญิงที่ตายแล้ว.

อจฺจนฺราสงฺฆ (ปุ)

[อจฺจนฺรา + สงฺฆ]

หมู่ นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

ตสฺส นาคสฺส ขนฺธมฺหิ

สฺสจิวฺตถา อลงฺกตา

มหนฺตํ อจฺจนฺราสงฺฆํ

วณฺณเณน อติโรจสิ. (วิมาน. ๕)

(พระมหาโมคคัลลานเถระถามว่า)

เธอทรงภูษาสะอาดสะอ้าน ประดับองค์อยู่บนคอช้าง มีผิวพรรณงามล้ำหมู่ นางอัปสรจำนวนมาก.

อจฺจนฺราสงฺฆนฺติ เทวกณฺณาสมฺมุหํ.

(วิมาน.อฎ. ๓๒)

บทว่า อจฺจนฺราสงฺฆํ (หมู่ นางอัปสร) ได้แก่ หมู่เทพกัญญา.

อจฺจนฺราสงฺฆปริวฺต (ติ)

[อจฺจนฺราสงฺฆ + ปริวฺต]

อันหมู่ นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดาแวดล้อมแล้ว.

ภูตปฺพุพฺพ ภิกฺขเว อณฺเวยตรา ดาวดีสกายิกา เทวตา นนฺทเน วเน อจฺจนฺราสงฺฆปริวฺตาทิ พุเพหิ ปญฺจหิ กามคฺเณหิ สมปฺปิตา สมฺมคติ-ภูตา ปริจาริยมานา ตายํ เวลายํ อิมํ คาถํ อภาสิ.

(ส. ๑/๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว เทวตาชั้นดาวดึงส์องค์หนึ่ง อันหมู่ นางอัปสรแวดล้อมแล้ว เือบอ้อมพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ ได้รับการบำรุงบำเรออยู่ในสวนนั้นทวัน ในเวลานั้น ได้กล่าวคาถานี้.

อจฺจนฺราสงฺฆปริวฺตาทิ อจฺจนฺราติ เทวธิดานํ นามํ, ตาสํ สมฺมุเหเน ปริวฺตาท. (ส.อฎ. ๑/๒๘)

บทว่า อจฺจนฺรา ในบทว่า อจฺจนฺราสงฺฆปริวฺตาทิ (อันหมู่ นางอัปสรแวดล้อมแล้ว) นี้ เป็นชื่อของเทพธิดา เป็นผู้อันเทพธิดาเหล่านั้นแวดล้อมแล้ว.

ดู ม.๒/๑๗๒

อจฺจนฺราสงฺคณ (ปุ)

[อจฺจนฺรา + สงฺคณ]

หมู่ นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

สสิ อธิคฺคยฺห ยถา วิโรจติ

นภฺขตฺตฺราชาวิว ธารกาณฺณ

ตเถว ตวํ อจฺจนฺราสงฺคณํ อิมํ

ททฺทลฺลมานา ยสฺสา วิโรจสิ. (วิมาน. ๒๐)

(ท้าวสักกะตรัสถามเทพธิดาว่า)

เธอผู้ทรงบริวารยศ เปล่งรัศมีรุ่งเรืองข่มหมู่เทพอัปสรนี้อยู่ ประหนึ่งพระจันทร์ผู้เป็น

ราชาแห่งดาวนักษัตรส่องแสงสกาวย่อมหมู่
ดาวอยู่ ฉะนั้นเทียว.

ดู วิมาน.อฎ. ๘๐, เปต. ๑๙๖

อจฺจนฺราสงฺฆาต (ป)

[อจฺจนฺรา + สงฺฆาต]

ลัดนิ้วมือ, ดัดนิ้วมือ, ขณะดัดนิ้ว.

สงฺฆาต = ส + หน + ณ. แปลงนิคคหิตเป็น ง
ด้วยสูตร (กจ.๓๑) ว่า วคฺคณฺตํ วา วคฺเค,
ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ แปลง หน เป็น
ฆาต ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๑) ว่า หนสฺส ฆาโต
(แปลง หน เป็น ฆาต ในเพราะ ณ อนุพันธ์).

ดู อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺต

อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺต (ติ)

[อจฺจนฺราสงฺฆาต + มตฺต]

ชั่วลัดนิ้วมือ, ชั่วขณะดัดนิ้วมือ (เพียงชั่ว
ขณะ, เพียงประเดี๋ยวเดียว).

อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ
เมตฺตาจิตฺตํ อาเสวติ, อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว ‘ภิกฺขุ
อริตฺตชฺฌาโน วิหริติ สตฺถุสฺสสนฺนโร โอวาท-
ปติกโร, อโมฆํ รฏฺฐปิณฺฑํ ญฺญชฺติ. โก ปน
วาโท เย นํ พหุสฺสโรนฺติ. (อ. ๑/๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุ เสพเมตตาคจิต
แม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้เราเรียกว่า
อยู่ไม่ห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระ
ศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ฉันทก่อนข้าวของ
ชาวบ้านอย่างไม่สญฺญเปล่า ไม่จำเป็นต้องพูด
ถึงภิกษุผู้ทำเมตตาคจิตนั้นให้มาก.

อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺตฺนฺติ อจฺจนฺราปฺรหฺมมตฺตํ,
เทว อนุคฺคฺลโย ปหฺริตฺวา สทฺททฺรณมตฺตฺนฺติ
อตุโธ. (อ.อฎ. ๑/๕๓)

บทว่า อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺตํ (ชั่วลัดนิ้วมือ
เดียว) ได้แก่ เพียงการดัดนิ้วมือ อธิบายว่า
เพียงใช้ ๒ นิ้วดัดให้มึนเสียง.

ดู อ.อฎ. ๓๗๖. เถร. ๒๘๕, เถร.อฎ. ๒/๙๘, เถรี.
๓๘๘, เถรี.อฎ. ๗๙

[คำว่า เมตฺตา ในพระสูตรนั้น ฟังทราบว่าย
มิใช่เมตตาคชั้นอุปปาจารย์หรืออุปปาณา
แต่อย่างใด แต่หมายถึงเมตตาคที่คนทั้งหลาย
ทั่วไปสามารถนำมากำหนดใส่ใจได้ ดังที่พระ
อรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า

เมตฺตตาย สพฺพปฺพุพฺพาโค นาม เวน อุปปา-
น อุปาโร, สตฺตานํ หิตผฺรณมตฺตเมว...อิช-
ปน เมตฺตาปฺพุพฺพาเคน หิตผฺรณปฺปวตฺตณ-
มตฺเตเนว อาเสวตีติ เวทิตฺวา.

(อ.อฎ. ๑/๖๑)

ขึ้นชื่อว่าส่วนเบื้องต้นทั้งหมดของเมตตาค
เป็นการแผ่ความปรารถนาดีแก่เหล่าสัตว์
เท่านั้น ยังไม่ใช่อุปปาจารย์หรืออุปปาณา...ส่วน
คำว่า อาเสวติ (ช่องเสฟ) ในที่นี้หมายถึงเป็น
การช่องเสฟด้วยการภาวนาจิตให้แผ่ประโยชน์
สุขไปสู่เหล่าสัตว์ด้วยเมตตาคชั้นพื้นฐาน.

พระสูตรดังกล่าวข้างต้นแสดงว่า ภิกษุใดเจริญ
เมตตาคภาวนา สมถภาวนา[หรือวิปัสสนามี
ภาวนานุปัสสนาเป็นต้น]เพียงชั่วลัดนิ้วมือ
เดียว ภิกษุนั้นเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสอนของ

พระบรมศาสดา นับว่าเป็นพระเสกขะโดยปริยาย การบริโภคก่อนข้าวของภิกษุ นั้น มีประโยชน์แก่ชาวบ้านเป็นการบริโภคอย่างคนไม่มีหนี้ (อาณัณยปริโกคะ) บริโภคโดยความเป็นทายาท (ทายัชชปริโกคะ) และบริโภคโดยความเป็นเจ้าของ (สามิปริโกคะ) ส่วนภิกษุผู้หมั่นเจริญภาวนา ย่อมจะมีผลานิสงส์มากแก่ตนและชาวบ้านโดยแท้ ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้อธิบายไขความไว้ว่า

อจฺจนราสงฺฆาตมตฺตมปิ เมตฺตํ อาเสวนุตฺตสฺส ภิกฺขุโน ทินฺนทานํ มหตฺถิยํ มหานิสฺสํ มหาชุตฺตํ มหาวิปฺผารนฺติปิสฺส อโมโฆ รมฺมจฺจุปิณฺฑ-ปริโกโค. ยะ ปณ อิมํ เมตฺตจฺจิตฺตํ พหุลํ อาเสวนฺติ ภาเวนฺติ ปุณฺณปุณฺณํ กโรนฺติ, เต อโมฆํ รมฺมจฺจุปิณฺฑํ ปฏิภุญฺชนฺติ จิโต อตฺต วตฺตพฺพเมว กิ. เอวรูปา หิ ภิกฺขุ รมฺมจฺจุปิณฺฑสฺส สามิโน อนณฺหา ทายาท หุตฺวา ปฏิภุญฺชนฺติ. (อ.อ.ญ.๑/๖๓)

ท่านที่บุคคลถวายแก่ภิกษุผู้เสพเมตตาจิต แม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ย่อมมีความสำเร็จมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก มีความกว้างขวางมาก แม้เพราะเหตุนี้ การฉันอาหารบิณฑบาตของชาวบ้านของภิกษุ นั้น ชื่อว่าย่อมไม่สูญเปล่า. จะป่วยกล่าวไปใยในภิกษุผู้เสพคุณเจริญเมตตาอยู่เนืองนิตย์เล่า เพราะภิกษุเหล่านี้ย่อมบริโภค โดยเป็นเจ้าของก่อนข้าวแห่งชาวบ้าน เป็นผู้ไม่มีหนี้ และเป็นทายาท.

หมายเหตุ: ส่วนคำว่า เมตฺตา ในคำว่า เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ ในเมตตสูตร หมายถึงอานิสงส์

ของเมตตาเจโตวิมุตติ อันได้แก่อุปปนามาณข้อนี้มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เมตฺตา เจโตวิมุตฺติตี สพฺพสฺส เตสฺสุ หิตผรณฺกา เมตฺตา. ยสฺมา ปณ ตสฺมปฺยตฺตจฺจิตฺตํ นีวรณํ ทิหิ ปจฺจเนกธมฺเมหิ วิมฺมจฺจิตฺติ, ตสฺมา สา "เจโตวิมุตฺติตี วุจฺจติ. วิเสสโต วา สพฺพพฺยาปาทปริยฺยจฺจุจฺจเนน วิมุตฺตตฺตา สา เจโตวิมุตฺติตี เวทิตพฺพา. ตตฺถ เมตฺตจฺจิตฺตํ เอตฺตวตฺตา ปุพฺพภาโคปิ วมฺมจฺจิตฺติ. เจโต-วิมุตฺติตี วุตฺตตฺตา ปณ อิทฺติ กิจจตฺตกฺกชฺฌมาน-วเสน อปฺปนาว อธิปฺเปตฺตา. (อ.อ.ญ.๑/๔๒)

คำว่า เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ (เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ) คือ เมตตาที่แผ่ความเกื้อกูลไปในสัตว์ทั้งปวง อธิบายว่า เมตตานี้ ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะจิตประกอบด้วยเมตตานี้ หลุดพ้นจากปฏิปัฏฐกรรมมีนิวรณ์เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ ว่าเมตตานี้ ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะพ้นไปจากการพัวพันของพยาบาททั้งปวงเป็นพิเศษในเรื่องนั้น แม้ปฏิบัติเบื้องต้นย่อมสมควรด้วยคำเพียงเท่านี้ว่าเมตตา.

แต่พระพุทธองค์ ทรงหมายเอาอุปปนาโดยความเป็นฌาน ๓ และฌาน ๔ เพราะตรัสว่า เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งจิตจากปฏิปัฏฐกรรมมีนิวรณ์เป็นต้น หรือความหลุดพ้นจากการพัวพันของพยาบาท)]

ปณฺณวีสติวสฺสานิ

ยโต ปพฺพชฺชิตอ หํ

อจฺจนราสงฺฆาตมตฺตมปิ

เจโตสนฺติมนชฺฌมคํ. (เถร. ๒๔๕)

(พระสัปทาสเถระกล่าวว่า)

ตั้งแต่เราบวชมาได้ ๒๕ พรรษา ไม่ได้ความ
สงบใจ แม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว (แม้เพียง
เดียวเดียว).

อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ, เจโตสฺนฺติมนฺทมนฺคฺติ
โสฬฺ อตฺตกํ กาลํ พุรฺหมจฺริยํ จรฺนโต อจฺจนฺรา-
สงฺฆาตมตฺตมฺปิ อํกุลฺลิโผฏฺณมตฺตมฺปิ ขณฺ
เจโตสฺนฺติ เจตโส สมาราณํ น ลภี.

(เถร.อฎ. ๒/๙๘)

ก็คาถาว่า อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจโต-
สฺนฺติมนฺทมนฺคฺติ (ไม่ได้ความสงบใจแม้ชั่วลัด
นิ้วมือเดียว) ความว่า เรานั้นประพฤติพรหมจรรย์
มาตลอดกาลเท่านี้ ยังไม่ได้ความสงบใจ คือ
ความตั้งมั่นแห่งจิต แม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว คือ
แม้ชั่วติดนิ้ว (ปรบมือ).

ดู เถรี. ๓๘๘, เถรี.อฎ. ๗๙

[คาถาที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์นี้ จัดเป็นโอชคุณ
(ความชาบซึ่งตรึงใจ) เพราะมีบทสมาสที่
ชัดเจนเข้าใจง่ายในบาทแรก บาทที่สาม และ
บาทที่สี่ตลอดทั้งบาทคาถาคือ ปณฺณวีสฺติ-
วสฺसानิ, อจฺจนฺราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ, เจโตสฺนฺติ-
มนฺทมนฺคฺติ ดังที่คัมภีร์สุโพธาลังการมัญชรี
(หน้า ๒๔๓) กล่าวว่า โอชคุณปรากฏในฐานะ
๓ อย่าง คือ มีบทสมาสตลอดครึ่งคาถา, มี
บทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง หรือมีบท
สมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบาท

โอชคุณนี้มีปรากฏมากในร้อยแก้ว จะอย่างไร
ก็ตาม แม้ร้อยกรองก็ควรประกอบด้วยโอชคุณ
เช่นกัน แต่ในร้อยกรองไม่มีความสำคัญนัก

จะมีบทสมาสหรือไม่ก็ได้ เมื่อเชื่อมบทไว้
อ่านเข้าใจง่าย ๆ กระจางชัดเจนด้วยปสาท
คุณ (ความแจ่มกระจางคือมีบทสัมพันธ์อยู่
ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย) ไม่สับสนด้วย
พยางค์ณโทษ และกิลิฏฐโทษ ก็จะทำให้
ร้อยกรองนั้นจับใจผู้สดับได้เป็นอย่างดี]

อจฺจนฺราสงฺฆาตวคฺค (ป)

[อจฺจนฺราสงฺฆาต + วคฺค]

อจฺจนฺราสงฺฆาตวรรค (หมวดว่าด้วยผลแห่ง
จิตชั่วลัดนิ้วมือเดียว) อังคุตตรนิกายบาลี
นิบาตที่ ๑ พรรคที่ ๖. อ. ๑/๙ - ๑๐.

อจฺจนฺราสฺต (น)

[อจฺจนฺรา + สฺต]

ร้อยแห่งนางอัปสร, นางอัปสรหนึ่งร้อย.

เตน โข ปน สมเยน ปญฺจมตฺตตานิ อจฺจนฺรา-
สฺตานิ สกฺกสฺส เทวานมฺินฺทสฺส อุปฺภุจฺจํ
อาคฺตานิ โหนฺติ กกุฏฺปาทานิ. (อุทาน. ๑๐๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล นางอัปสรมีประมาณ ๕๐๐
ผู้มีสีเท่าเหมือนสีเท่านั้นก็ทราบพากันมาสู่ที่
เฝ้ารับใช้ท้าวสักกะจอมเทพ.

[บทว่า อจฺจนฺราสฺต แปลว่า ร้อยแห่งนางอัปสร
เป็นสังขยาประธาน หากแปลว่า นางอัปสรหนึ่ง
ร้อย เป็นสังขยเยยประธาน. การใช้สังขยา
ศัพท์ในภาษาบาลีมี ๒ ประเภท คือ

๑. สังขยาประธานะ มีบทสังขยาเป็นประธาน
คือ บทสังขยาใช้เป็นวิเศษยะ ประกอบกับ
กิริยาคุณพากย์ ส่วนบทนามที่ประกอบด้วย

กับบทสังขยาใช้เป็นวิเสสนะลงบัญญัติวิภัตติ (อจนราน์ สต์ = อจนรสต์ ร้อยแห่งนางอัปสร) ตามนัยนี้บททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน เรียกว่า ภินนาธิกรณะ คือมีวิภัตติที่ตั้งต่างกัน

๒. **สังขเยยปรานะ** มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน คือ บทนามใช้เป็นวิเสสยะ บทสังขยาใช้เป็น วิเสสนะ (สตร์ อจนรา นางอัปสรร้อยหนึ่ง)

จะเห็นได้ว่า บทว่า อจนรา ใช้เป็นวิเสสยะของ สตร์ ตามนัยนี้ บททั้งสองมีวิภัตติเหมือนกัน เรียกว่า สมานาธิกรณะ คือ มีวิภัตติที่ตั้ง เหมือนกัน

สังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก (๑) จนถึง ทส (๑๐) นับรวมถึง อฏฐารส (๑๘) เป็นสังขเยยปรานะเท่านั้น ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ วิสติ (๒๐) เป็นต้นไปจนถึง สตร์ (๑๐๐) นับรวม เอกนวิสติ (๑๙) และ เอกนสตร์ (๙๙) เป็น สังขยาปรานะและสังขเยยปรานะ]

อจนราสทุก (ป)

[อจนรา + สทุก] เสียงตืดนิ้วมือ.

โสคนตุวา โพธิสตุเตน อกนตฎฐาเนปิ ปาสสส อสณฺจณฺณาวํ อตฺตโน ปริตฺตํ กตฺวา โคจรภูมิกมนฺภาวญฺจสฺส ฃตฺวา ปจฺจนฺตํ โอตฺริตฺวา เอกํ โมรี คเหตุวา ยถา หตฺถตาพสฺสเทน นจฺจติ, **อจนราสทุกเทน** จ วสฺสติ.

(ชา.อฎ. ๓/๑๑๖)

พรานนั้น ไปถึงแล้วก็รู้ถึงภาวะที่บ่วงมิได้ กล้ากรายแม่ในที่ที่นกยูงโพธิสัตว์เหยียบ และการที่นกยูงโพธิสัตว์เจริญพระปริตร

ป้องกันตนก่อน แล้วจึงบินไปหาอาหาร จึง ขึ้นไปยังปัจฉิมตชนบท จับนางนกยูงได้ ตัวหนึ่ง ฝึกให้รู้จักฟ้อนด้วยเสียงปรบมือ และให้รู้จักขันด้วยเสียงตืดนิ้วมือ.

ดู อจนรา อรรถ (๒)

อจนราสนุทิกาส (ติ)

[อจนรา + สนุทิกาส]

สนุทิกาส = ส + นิ บทหน้า + กาส (ทิตฺติย) + อ ปัจจัย. สนุทิตฺวา กาสตฺติ สนุทิกาโส. แปลง นิคคหิตเป็น น. ดู ฐาน.คาถา ๕๒๙-๓๐

ดูจนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

อิงฆานุจินเตสิ สมมปิ เทว

กุโตนิทานา เต อีมา ชนินฺหา

ยา เต อีมา **อจนราสนุทิกาสา**

อลงฺกตา กณฺจนฺชาลจฺจุณา. (ชา. ๒/๒๖๘)

(พระนางรู่จากราบทูลว่า)

ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์ทรงพระราช ดำริด้วยพระองค์เถิด ข้าแต่พระองค์ผู้เป็น จอมแห่งชน พระสนมผู้ทรงโฉมงาม **ดูจนาง เทพอัปสร** ประดับประดาคลุมกายด้วย ข่ายทองเหล่านี้ พระองค์ทรงได้มาเพราะผล แห่งกรรมอะไร.

อจนราสหัส (น)

[อจนรา + สหส]

พันแห่งนางอัปสร - เทพอัปสร – เทพธิดา, นางอัปสรหนึ่งพัน.

ตสฺสา เม ปสฺส วิมานํ

อจนรา กามวณฺณินิหมสฺมิ

อจนราสหัสสสุสาห์

ปวรา ปสฺส ปุณฺณานิ วิปากิ. (วิมาน. ๔๒)

(เทพธิดาดีใจที่พระมหาโมคคัลลานะถาม
จึงตอบปัญหาผลกรรมว่า)

ขอฉันท์พระคุณเจ้าดูวิมานของดิฉันนั้น
ดิฉันเป็นนางอัปสร ผู้มีรูปร่างผิวพรรณน่ารัก
ใคร่ (อีกทั้ง) ดิฉันยังเลอเลิศกว่าพันแห่งนาง
อัปสร (นางอัปสรนับพัน) ขอพระคุณเจ้าจง
ดูผลของบุญทั้งหลายอันประเสริฐเกิด.

[กามวณฺณินิหมสฺมิ = กามวณฺณินี + อหํ +
อสมิ. กามวณฺณินิตี กามรูปธรา]

อจนราสหัสสปริวาร (ติ)

[อจนราสหัสส + ปริวาร]

มีนางอัปสรหนึ่งพันเป็นปริวาร.

สตฺถา ตํ ทิสฺวา ตสฺส อนฺโตเคหา นีหริตฺวา
ตตฺถ นิปชฺชาปีตมาวํ ญตฺวา “อตฺถิ นุ โข
มยุห์ เอตฺถ คตฺตปจฺเจยน อตฺถิโต อูปชฺชาเรนฺโต
อิทํ อทฺทส อยํ มาณโว มยิ จิตฺตํ ปสาเทตฺวา
กาลํ กตฺวา ตาวตีสฺสทวโลกํ ตีสโยชนิกํ กนก-
วิมานํ นิพฺพุตฺติสฺสตี, อจนราสหัสสปริวารโ
ภาวิสฺสตี. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๑๗)

พระศาสดาทอดพระเนตรเห็นเขาแล้ว ทรง
ทราบว่พราหมณ์ผู้บิดานำเขาออกจาก
ภายในเรือนแล้ว ให้นอนในที่นั้น ทรงดำริว่า
จะมีประโยชน์บ้างหรือไม่หนอ ด้วยปัจจัยที่

เราไปในที่นั้น กำลังทรงรำพึง (อยู่) ได้ทรงเห็น
เหตุนี้ว่า มาณพนี้ จักทำจิตให้เสื่อมใสในเรา
ทำกาลแล้ว (ตายแล้ว) จักเกิดในวิมานทอง
สูง ๓๐ โยชน์ในดาวดึงส์เทวโลก มีนางอัปสร
พันหนึ่งเป็นปริวาร.

ดู วิมาน.อฏฺ. ๑๒๙

อจนราสหัสสปริวต (ติ)

[อจนราสหัสส + ปริวต]

อันนางอัปสรหนึ่งพันแวดล้อมแล้ว.

อิติ โส ตาย อชฺชจิตฺตตาย อกุฏฺฐิตตาย กาลํ
กตฺวา ตาวตีสฺสทวเน นิพฺพุตฺโต อจนรา-
สหัสสปริวโต มหาสมฺปตฺตี อนฺุภวิสฺ.

(ธมฺม.อฏฺ. ๑/๑๑๐)

สุนัขนั้นทำกาลแล้ว (ตายแล้ว) ไปเกิดใน
ดาวดึงส์ภพ มีนางอัปสรหนึ่งพันแวดล้อม
ได้เสวยสมบัติใหญ่ ก็เพราะเป็นสัตว์มีจิตซื่อ
ตรง (และ) ไม่คดโกงนั้น ด้วยประการฉะนี้.

อจนราสูตร (น)

[อจนรา + สูตร] อัจจนราสูตร.

สูตรนี้ว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่ง บำเพ็ญความเพียร
มากเกินไป และถึงแก่ภรรณาพ ได้ไปเกิดใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ขณะที่พึงเสาประตออยู่
นางฟ้าได้ประโคมต้อนรับท่านด้วยเสียงเพลง
และดนตรี.

สถาควรรคสังยุตตนิกาย สังยุตที่ ๑ วรรคที่
๕ สูตรที่ ๖.

อจนริกา (ถึ)

[อจนรา + ถึ] การติดนี้ว.

อาวุโส อหิ เมตเตยยะ ภควนตํ ปสฺสิสฺสหามีติ
น วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปสฺสี. เตน หิ มํ นิสฺสทาเปตฺวา
โอภาสํ กโรหิตฺติ. โส เถรํ นิสฺสทาเปตฺวา พหิ
นิกฺขนฺโต. เถโร ตสฺส สห นิกฺขมนาว อรหตฺตํ
ปตฺวา อจนริกาย สณฺณํ อทาสี.

(วิสุทฺธิ. ๑/๔๕)

พระเถระพูดว่า เธอ จันไม่เริ่มทำวิปัสสนาด้วย
คิดว่า จักรอพบพระผู้มีพระภาคเมตเตยยะ
(เมตไตย, เมตไตรย) ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุ
งให้จันนั่ง ขอโอกาสให้แก่จัน ภิกษุหนุ่มนั้น
พยุ่งให้พระเถระนั่งแล้ว ก็ออกไปข้างนอก
พร้อมกับการออกไปข้างนอก ของภิกษุหนุ่ม
นั้นแล พระเถระได้บรรลุพระอรหันต์ แล้วได้
ให้สัญญาด้วยการติดนี้ว.

อจนริกายาติ องคฺคฺลิโผฏฺเณน.

(วิสุทฺธิ. ๑/๗๖)

บทว่า อจนริกาย แปลว่า ด้วยการติดนี้ว.

[ชื่อจริงของพระพุทธเจ้าที่จะตรัสรู้เป็นองค์
ที่ ๕ ในภัทรกัปนี้ คือ อชิตะ ดังที่กล่าวไว้ใน
คัมภีร์อนาคตวงศ์ (คาถา ๔๓) ส่วนชื่อว่า
เมตเตยยะ (เมตไตย, เมตไตรย) เป็นชื่อสกุล
ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาสุตตนิบาต
(๒/๓๗๒) กล่าวถึงชื่อสกุลว่าเมตเตยยะ ของ
มาณพตีสสเมตเตยยะที่มีชื่อจริงว่าตีสสะ
และมีชื่อสกุลว่าเมตเตยยะ แม่ในคัมภีร์อรรถ
กถาอนาคตวงศ์ก็กล่าวว่า พระองค์มีชื่อจริง

ในขณะยังไม่ออกผนวชว่าอชิตะ ต่อมาเมื่อ
ออกผนวช ตรัสรู้ธรรมแล้วจึงปรากฏชื่อสกุล
ว่าเมตเตยยะ เหมือนกับพระพุทธเจ้าองค์
ปัจจุบันที่มีชื่อจริงว่าสิทธัตถะ ต่อมาเมื่อออก
ผนวชตรัสรู้ธรรมแล้วจึงปรากฏชื่อสกุลว่า
โคตมะ ดังข้อความว่า

ตตฺถ อชิตฺโต นาม นามเณนาติ นามเณ อชิตฺโต
นาม. อิทํ คิหิกาลเณ นามํ. เมตเตยโยติ พุทฺธ-
ภูตกาเล นามํ. ยถา อมหากํ ภควา คิหิกาลเณ
สิทฺถตฺตโก นาม. พุทฺธภูตกาเล โคตโม นาม
อโหสิ. เอวํ โสปี คิหิกาลเณ โพธิสฺสตตฺตโก อชิตฺโต
นาม หุตฺวา สพุทฺธพฺพญฺญุตกาเล เมตเตยโย
นาม ภวิสฺสตีติ อตฺตโก. (อนาคตวงศ์. อฏฺ. ๑๔๕)

ในเรื่องนั้นบาทคาถาว่า อชิตฺโต นาม นามเณ
ความว่า โดยชื่อมีพระนามว่าอชิตะ ชื่อว่า
อชิตะนี้เป็นชื่อในกาลเป็นคฤหัสถ์ คำว่า
เมตเตยโย เป็นชื่อในกาลเป็นพระพุทธเจ้า
แล้ว พระผู้มีพระภาคของเรามีพระนามว่า
สิทธัตถะในกาลเป็นคฤหัสถ์ มีพระนามว่า
โคตมะในกาลเป็นพระพุทธเจ้าฉันใด แม้พระ
อริยมุตไตยนั้นก็มีพระนามว่าอชิตะ ในกาล
เป็นคฤหัสถ์ มีพระนามว่าเมตไตยในกาล
เป็นพระสัมพันธัญญ์นั้น]

อจนริกาสหุท (ป)

[อจนริกา + สหุท] เสียงติดนี้วมีอ.

โอกาสโต:-

อฏฺฐจิสฺสนฺธิํ อพฺภณฺชนกิจฺจํ สาธยมานา
อสีตีสตสนฺธิํ อพฺภณฺตเร จิตาติ. ยสฺส เจสา

มนฺทา โหติ, ตสฺส อฏฺฐหนฺตสฺส นิสีหนฺตสฺส
อภิกฺกมหนฺตสฺส ปฏิกฺกมหนฺตสฺส สมิณฺชนฺตสฺส
ปสาเรณฺตสฺส อฏฺฐิกานิ กฏฺฏกฺกายนฺติ, **อจณฺริกา-**
สทฺทํ กโรนฺโต วิย วิจฺจติ เอกโยชนทวิโยชน-
มตฺตมปิ อทฺธานํ คตสฺส วาโยธาทุ กุปฺปติ,
คตฺตานิ ทฺวณฺติ. (ขุทฺทก.อฏฺ. ๕๔)

(ไขข้อ) ว่าโดยโอกาส

ให้สำเร็จกิจคือหน้าที่หยอดน้ำมันที่ข้อต่อแห่ง
กระดูกทั้งหลาย ตั้งอยู่ภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง.
ก็แลไขข้อนั้นสำหรับผู้ที่มีไขข้อน้อย เมื่อ
ผู้นั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยหลังกลับ
คู้เหยียด กระดุกย้อมลั่นดังเผาะแผะ ทำเสียง
ดุจเสียงตีดนีนํ้ามี. เดินทางไกลไปได้แม้
เพียงโยชน์หนึ่งสองโยชน์ วาโยธาทุก็กำเริบ
[เป็นลม]ตัวจะระบม.

อจณฺริย° (ติ)

[สं. อาตฺจฺรย]

(ก) อา + จร + ย แปลง จ เป็น ฉ เทวภาวะ
รัสสะ อา เป็น อ ลง อิ อาคม

(ข) อจณฺราโยคฺค. ลบ โยคฺค (ด้วยนิรุตตินัย
[คือนัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตร
ทางไวยากรณ์กำกับ]) แปลง อา เป็น อีย,
(อจณฺรา + อีย)

(ค) อา + จร + กฺวิ.

อา + จร (คติภทฺชเนสุ) + กฺวิ แปลง จร เป็น
จณฺริย รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า อาจฺรสฺส
จณฺริโย จ รสฺโส. (นิตฺ.สุตฺต. ๑๒๔๐)

ในวตฺติทํนํอธิบายว่า

อาปฺพุพฺพสฺส จรธาตฺสฺส จณฺรจฺเณราเทสา โหณฺติ
จณฺริยาเทโส จ, อาภาโร ปน รสฺโส โหติ. อาภุโส
จริตฺพุพฺพนฺติ อจณฺรํ, อจฺเณรํ, อจณฺริยํ.

แปลง จร ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า เป็น จณฺร,
จฺเณร, จณฺริย และรัสสะ อา เป็น อ.

ชื่อว่า อัจจระ, อัจเระ, อัจจริยะ เพราะอรรถ
ว่าเป็นความประพุดอย่างยิ่ง)

(ฆ) อจณฺร ศัพท์ + ญ, ฌย ยุตฺตตฺทริต

(ง) อจณฺร ศัพท์ + อีย ยุตฺตตฺทริต

คัมภีร์ศัพท์นิตได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อจณฺริย
ศัพท์นั้น นอกจากจะถือว่าเป็นนามกิต (ภาว
สัทนะ) ดังบทวิเคราะห์ข้างต้นแล้ว ยังถือว่าเป็น
เป็นศัพท์ตัทธิตก็ได้ ดังมีข้อความว่า

อถวา อจณฺริยนฺติ อจณฺราย โยคฺคณฺติ อจณฺริยํ.
วิมฺหิตทฺทเยหิ อจณฺรํ ปหฺริตุํ ยุตฺตณฺติปิ
อจณฺริยนฺติ ตทฺธิตฺตณฺตปทํ ภาวติ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อัจจริยะ เพราะควรต่อการ
ตีดนีนํ้ามี[สำนวนไทยว่ายากนี้ให้] ชื่อว่า นํ้า
อัศจรรย์ แม้เพราะสมควรเพื่อตีดนีนํ้ามีให้
ด้วยความประหลาดใจ. บทว่า อจณฺริยํ นี้เป็น
บทตัทธิต.

ตามนัยนี้ บทว่า อจณฺริย ลง อีย ปัจจัยหรือ ฌย
ปัจจัยท้าย อจณฺร ศัพท์ใน ปหฺริตุํ ยุตฺตตฺทริต
มีความหมายว่า สิ่งอัศจรรย์ คือ สิ่งแปลกๆ
คนจะตีดนีนํ้า ถาลง ฌย ปัจจัยก็ให้ลง อิ อาคม
ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น.

[ชาวอินเดีย จะตีดนีนํ้า ส่วนทางตะวันตกหรือ
ทางยุโรปจะปรบมือ]

(ก) น้าอจฺฉริย, น้าประหลาด - แปลกใจ -
พิศวง, ไม่เกิดเสมอไป, เกิดเป็นบางครั้ง.

เอกํ สมยํ ภควา กุรุสุ วิหริติ กมฺมาสทฺหมํ นาม
กุรฺวนํ นิคโม. อถ โข อายสฺมา อานนฺโท เยน
ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ
อภิวาทิตฺวา เอกมฺนตํ นิสิตฺติ, เอกมฺนตํ นิสินฺโน
โห อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ
“อจฺฉริยํ ภนฺเต, อพฺภูตํ ภนฺเต, ยาว คมฺภีโร
จายํ ภนฺเต ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส
จ, อถ จ ปน เม อุตฺตํ กุตฺตํ โก วีย ขายตฺติติ.
มา เหวํ อานนฺท, มา เหวํ อานนฺท, คมฺภีโร จายํ
อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ,
เอตสฺส อานนฺท ฐมฺมสฺส อณฺเณนา อนนฺโพรธา
อปฺปฏฺวิเวธา เอวเมยํ ปชฺชา ตณฺหา กุลชาตา คฺคฺชี-
คณฺณิกชาตา มุญฺชปฺพพชฺชภูตา อปายํ ทุกฺคตฺติ
วินิปาตํ สํสารํ นาทิตฺตติ. (ส. ๑/๖๐)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้
นิคมของชาวกรุง ชื่อว่า กัมมาสทัมมะ (กัมมาส
ธัมมะ) ณ แคว้นกรุง ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์
เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวาย
อภิวาทแล้วนั้น ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระ
ผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
น้าอจฺฉริยจริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจ-
สมุปบาทนี้เป็นธรรมลักษณะ คนทั่วไปรู้เห็น
ว่าลักษณะ ถึงอย่างนั้น ก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์
เหมือนกับว่าเป็นธรรมง่าย ๆ พระพุทธเจ้าข้า.
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนอานนท์ อย่า
พูดอย่างนั้น ดูก่อนอานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น
ปฏิจฺจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลักษณะ สุดจะคาด
คะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุธรรมนี้

หมู่มสัตว์จึงยัง เหมือนขอด้ายของช่างผูก
เป็นปมหนึ่งเหมือนกระจุกด้าย เหมือนหญ้า
มุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย
ทุกคติ วินิบาต สงสาร.

[คัมภีร์อรรถกถา (ส.อ. ๒/๙๙) ได้อธิบาย
ว่า พระดำรัสนี้เป็นทั้งคำชมเชยและคำ
ตำหนิ หมายความว่า อานนท์ เธอเป็นผู้มี
ปัญญามาก จึงเป็นการง่ายที่เธอจะเข้าใจ
หลักปฏิจฺจสมุปบาท แต่อย่าคิดว่าผู้อื่นจะเข้าใจ
ได้ง่ายเช่นกัน การที่พระอานนท์สามารถ
เข้าใจหลักปฏิจฺจสมุปบาทได้โดยง่ายนั้น
เป็นเพราะเหตุ ๔ ประการ คือ ท่านได้สั่งสม
บารมีมาแล้วในภพก่อนๆ ได้รับการสั่งสอน
จากอาจารย์ที่ดี เป็นพหูสูต และได้บรรลุเป็น
อริยบุคคลระดับพระโสดาบันแล้ว]

ตตฺถ อนนฺตสฺส ปพฺพตาโรหณํ วีย นิจฺจํ น
โหตฺติติ อจฺฉริยํ. อโย ตาว สทฺทนโย.

(ที.อ. ๑/๔๔)

ในพระบาลีนั้น ชื่อว่า อจฺฉริยะ เพราะไม่มีอยู่
เป็นนิจ เหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคน
ตาบอด (เช่นคนตาบอดขึ้นเขา). นัยแห่ง
ศัพท์ก็เท่านั้น.

สทฺทสฺสเถ อาคโต นโย อตฺถคหณฺนูปาย สทฺท-
นโย. ตตฺถ หิ อนภินฺนหฺตฺติเก อจฺฉริยสทฺโท
อิจฺฉิตโร รุพฺพิวเสน. เตเนวาท อนนฺตสฺส ปพฺพตา-
โรหณํ วียาติอาทิ. (ส. นว. ๑/๑๙๘)

นัยอันมาแล้วในความหมายแห่งศัพท์ อัน
เป็นเหตุถือเอาความหมาย (ของศัพท์) ชื่อว่า

สัททณฺย (นัยแห่งศัพท) ก็ในที่นี้ อจฺฉริยศัพททำงานประสงค์เอาในความไม่มีเป็นประจำ (เกิดเป็นบางครั้งบางคราว) ด้วยสามารถแห่งรูปหีศัพท (ชื่อเรียกประจำ, ชื่อที่ปรากฏทางโลก, ศัพทที่นิยมใช้กันทางโลกซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป)

เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่าเหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด (คนตาบอดขึ้นเขา) เป็นต้น.

นิจฺจน โหติตฺติ อภิณฺหํ น โหติ กทาจิเทว โหติตฺติ อตฺถโก. (ม.ฎี. ๓/๒)

ปาฐะว่า นิจฺจน น โหติ (ไม่มีอยู่เป็นนิจ) คือไม่มีเป็นประจำ อธิบายว่า มีเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น.

[คำว่า อจฺฉริย ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปฏิกิริยา (รูปหีศัพท) คือ นามศัพทที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อจฺฉริย ตามนัยนี้ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพพคติกันย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยมีมาก่อน คือ เป็นสำนวนทางภาษา ที่ชาวโลกเคยใช้สื่อสารกันมาก่อนและเป็นที่เข้าใจกัน]

(ข) น้าอจฺฉริย, ผู้สมควรติดนิ้วมือ.

อัย ปน อฏฺฐกถานโย อจฺฉริยโยคณฺติ อจฺฉริย. อจฺฉริ ปหริตฺตุ ยุตฺตนฺติ อตฺถโก. (ที.อฎ. ๑/๔๔) ส่วนนัยแห่งอรรถกถามีดังนี้ ชื่อว่า น้าอจฺฉริย เพราะอรรถว่าควรต่อการติดนิ้วมือ อธิบายว่าสมควรแก่การติดนิ้วมือ.

อจฺฉริโยคณฺติ อจฺฉริย นิรุตฺตินเยน โยคณ-สทฺทสฺส โลปโต, ตทฺธิตฺตวเสน วา นิยปจฺจยสฺส วิจิตฺตวุตฺติโต, โส ปน โปราณญฺจกถายเมว อากตฺตตฺตา อฏฺฐกถานโยติ วุตฺโต.

(สี.นวฎี. ๑/๑๙๘)

ชื่อว่า น้าอจฺฉริย เพราะอรรถว่า ควรต่อการติดนิ้วมือ โลป โยคณ ศัพท (แปลง อา เป็น อีย) ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพทโดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ)

อีกนัยหนึ่ง ลง นิย ปจฺจย ด้วยสามารถแห่งตทฺธิต เพราะความเป็นไปของตทฺธิตเป็นของวิจิตร. ก็นัยแห่งวิธีทำตัวรูปศัพทดังกล่าวนี้ เรียกว่า อรรถกถานัย เพราะมาแล้วในอรรถกถาโบราณ (โบราณอรรถกถา)

โลกิ กิณฺณ วิมฺหยาวิหํ ทิสฺวา หตฺถวิการมปิ กโรนฺติ, อณฺคฺลึ วา โสณฺณนฺติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ อจฺฉริ ปหริตฺตุ ยุตฺตนฺติ. (ม.ฎี. ๓/๒)

บุคคลเห็นกิริยาอันนำมาซึ่งความประหลาดใจบางอย่างในโลก ย่อมตบมือบ้าง ติดนิ้วมือบ้าง. คำว่า สมควรแก่การติดนิ้วมือ พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอากิริยาเช่นนั้น.

ดู ที.ฎี. ๑/๕๒-๓, อ.อฎ. ๑/๘๘, อ.ฎี. ๑/๑๓๖, ส.อฎ. ๒/๕๓, อุทาน.อฎ. ๑๑๒, วิมาน.อฎ. ๓๐๙, นิตฺติสุตฺต. ๑๒๘๔

(ค)(ข) ไม่เกิดในที่ทั่วไป, เกิดในโลกเป็นบางครั้ง, เกิดคนเดียว.

ดู อรรถแห่ง อจฺฉริยมนุสฺส (ค)

(ง) ถูกประพาดอย่างหนัก.

(กจฺจายน. ๖๓๑, นิตฺติสุตฺต. ๑๒๔๔')

(๑) ปลื้สาอจฺฉริย=ประหลาดใจเป็นไปในฝ่าย
สรรเสริญ. นำอัศจรรย - ประหลาดใจ.

อด โข สมฺพหุลานํ ภิกฺขุณํ รตฺติยา ปจฺจุสสมยํ
ปจฺจุจฺจิตานํ มณฺฑลมาเพ สนฺนิสินฺหานํ สน-
นิปิตฺตานํ อยํ สํขิยธมฺโม อุกฺปาทิ อจฺฉริยํ
อาวุโส อพฺภุตํ, อาวุโส ยาวณฺจิทํ เตน ภาวตา
ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเฐน สุตฺตานํ
นานาธมฺมุตฺติกตา สุปฺปปฏิวิทิตา ฯเปฯ

ครั้งนั้นแล ในเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุหลายรูปลุกขึ้น
นั่งสนทนากันในศาลาอันเป็นที่ประชุมว่า
ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ช่างนำอัศจรรยจริง
ช่างนำพิศวงจริง (ไม่น่าเป็นไปได้เลย) พระผู้
มีพระภาคผู้ทรงรู้ (ด้วยญาณมีบุพเพนิวาส-
ญาณเป็นต้น) ทรงเห็น (ด้วยทิพยจักขุหรือ
สมันตจักขุ) เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์นั้น ทรงทราบว่สัตว์มีอหยาตัยต่าง
กัน (ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ)...

อจฺฉริยํ วต อพฺภุตํ วต

อณฺชลิคมมฺสฺส อยมีทิสฺโส วิปาโก

อหฺมปิ มุทิตมโน ปสนฺนจิตฺโต

อชฺเชว พุทฺธํ สรณํ วชามิ. (วิมาน. ๑๑๕)

(พรหมณ์กล่าวว่า)

นำอัศจรรยจริง นำพิศวงจริง อัญชลีกรรม
มีผลเป็นได้ถึงเช่นนี้ แม้ข้าพเจ้าก็มีใจเบิก
บาน มีจิตเลื่อมใส จึงขอถึงพระพุทฺธเจ้า
เป็นที่พึ่งที่ระลึกในวันนี้นี้เอง.

ดู แม่ในอรรถแห่ง วิมาน.อฎ. ๓๐๙ สทฺทตฺต
อธิปฺปายตฺต (ก) (ข).

ดู ม. ๒/๒, อุทาน. ๙๕

(ข) ผู้นำอัศจรรย - นำประหลาดใจ (พุทธเจ้า).

อด โข ภิกฺขุ ธมฺมสภายํ กถํ สมฺภูจฺจาเปสฺสุ
อาวุโส พุทฺธา นาม อจฺฉริยา, ชนปทกฺลยาณี
นิสฺสาย อุกฺกณฺจิทอ นามายสฺมา นนฺโท
สตุฏฺถารํ เทวจฺจรา อามิสํ กตฺวา วินีโตติ.

(ธมฺม.อฎ. ๑/๗๘)

ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย สนทนากันในธรรม
สภาว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าพระพุทฺธเจ้า
ทั้งหลาย เป็นผู้ผู้นำอัศจรรย. ท่านพระนั้นทะ
ชื่อว่าอาศัยนางชนบทกัลยาณีกระสันแล้ว
พระศาสดาทรงทำเหล่านางเทพอัปสร ให้
เป็นอามิส (เหยื่อล่อ) แนะนำได้แล้ว.

ดู ม. ๓/๖๐

(ค) ธรรมนำอัศจรรย (นิพพาน).

อจฺฉริยญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสสามิ อจฺฉริย-
คามิณฺจ มคฺคํ. ตํ สุตฺตนาถ. (ส. ๒/๕๔๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่
นำอัศจรรยและมรรค (ข้อปฏิบัติ) ที่มีปกติ
ให้ถึงธรรมที่นำอัศจรรย แก่เธอทั้งหลาย
เธอทั้งหลายจงฟัง.

(ฅ) ที่นำอัศจรรย - ประหลาดใจ.

อฏฺฐิเม ภิกฺขเว มหาสมฺพุทฺเฐ อจฺฉริยา อพฺภุตา
ธมฺมา, เย ทิสฺวา ทิสฺวา อสุรา มหาสมฺพุทฺเฐ
อภิรมฺหติ ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว อิมสฺมิ

ธมฺมวินย อญฺจ อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา, เย
ทิสฺวา ทิสฺวา ภิกฺขุ อิมสฺมี ธมฺมวินย อภิรมฺหติ
ฯเปฯ (วิ.๔/๔๑๙, อุทาน. ๑๓๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรมีสิ่งที่หน้า
อัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ (ไม่เคยมี) ๘ ประการ
ที่พวกอสูรพบเห็นแล้ว ต่างพากันยินดีใน
มหาสมุทร...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้ ก็มีธรรม
ที่หน้าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ (ไม่เคยมี) ๘
ประการที่พวกภิกษุพบเห็นแล้วต่างพากัน
ยินดีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน.

[ข้อความในพระบาลีนี้ ตามนัยลงการเรียก
ว่าวาจกอุกฤษยพยติเรกะคือกล่าวถึงวัตถุสอง
สิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกทั้งสองสิ่งตาม
อุทาหรณ์โดยเปรียบเทียบถึงสิ่งอัศจรรย์ ๘
ประการในมหาสมุทร (มหาสมุทรเทวัญจฺฉริยะ)
กับสิ่งอัศจรรย์ ๘ ประการในพระธรรมวินัย
(ธมฺมวินยอฏฺฐจฺฉริยะ)

มหาสมุทรเทวัญจฺฉริยะ (ความอัศจรรย์ของ
มหาสมุทร ๘ ประการ) คือ

๑. มหาสมุทรต่ำไป ลาดไป ลีกลงไปโดยลำดับ
ไม่ลึกชันดิ่งไปทันทีที่ใต้อ้อยๆ ลีกลง หนึ่ง
นิ้ว สองนิ้ว หนึ่งคืบ หนึ่งศอก หนึ่งช่วงไม้
เท้า หนึ่งอุสะ กึ่งคาวุต หนึ่งคาวุต กึ่งโยชน์
และหนึ่งโยชน์เป็นต้น ลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์
ใกล้เชิงเขาสุเมรุ

๒. (น้ำใน) มหาสมุทรไม่ล้นฝั่ง [มีสภาพดำรง
อยู่เสมอ]

๓. มหาสมุทรไม่อยู่ร่วมกับซากศพ[มีซาก
ช้าง ซากม้า เป็นต้น] ย่อมขัดซากศพขึ้น
ฝั่งจนถึงบนบกทันที

๔. มหานทีทุกสาย (คงคา ยมนา อจิรวดี สรรพ
มही)ไหล[ออกจากช่องน้ำในทิศทักษิณของ
สระอโนดาต]ลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละ
ชื่อและโคตรเดิมของตน รวมเรียกว่า
มหาสมุทรทั้งสิ้น

๕. แม่น้ำสายใดสายหนึ่ง ที่ไหลรวมลงสู่มหา
สมุทรและสายฝนตกลงจากฟากฟ้า ก็ไม่
ทำให้มหาสมุทรพร่องหรือเต็มได้

๖. มหาสมุทรมิรสเตียวคือรสเค็ม

๗. มหาสมุทรมิรตนะหลายชนิด คือ แก้วมุกดา
แก้วมณี[มณีแดง มณีเขียว เป็นต้น] แก้ว
ไพฑูรย์[ขนาดเท่าไม้ไผ่ และเท่าดอกไม้
ชี่ก] สังข์[สังข์ที่เวียนขวาและสังข์แตร
เป็นต้น] ศิลา[ศิลาขาว ศิลาดำ และศิลา
มีสีเหมือนถั่วเขียว เป็นต้น]ประพาพ
[ขนาดเล็ก ใหญ่มีสีแดง และสีแดงเข้ม
เป็นต้น] เงิน ทอง ทับทิม[มีบุศราคัม
เป็นต้น] แก้วตาแมว[มรกต บางอาจารย์
กล่าว แก้วผลึกอันวิจิตร]

๘. มหาสมุทร เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่
คือ ปลาตมิ ปลาตมิคละ ปลาตมิตติ
มิงคละ ปลาตมิคละ อสุร นาค[นาค
ที่อยู่ในกระแสน้ำลึก บ้าง นาคที่อยู่ในวิมาน
บ้าง] คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์บ้าง
๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐
โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง

ธัมมวินโยภูฏัจจริยะ (ความอัศจรรย์ใน
พระธรรมวินัย ๘ ประการ คือ)

๑. ในธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาตามลำดับ (คือ
ศีลสิกขา สมาธิสิกขา ปัญญาสิกขา) มี
การบำเพ็ญตามลำดับ (คือธุดงค์ ๑๓) มี
การปฏิบัติไปตามลำดับ (คือ อนุปัสสนา
๗ มหาวิปัสสนา ๑๘) ปัญญาเห็นความ
ไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) ย่อมละความ
สำคัญว่าเที่ยง (นิจสัณญา) เป็นต้น มีการ
จำแนกอารมณ์ของสมถภาวนา ๔๐ (หรือ
๓๘ ตามนัยอรรถกถาและฎีกาบางแห่ง
โดยรวมอาโลกกสิณ[กสิณแสง]เข้าใน
โอทาทกสิณ[กสิณสีขาว] และรวมอาภาส-
กสิณ[กสิณช่องว่าง]เข้าในอนันตภาส-
กสิณ[กสิณอากาศหอบเขตมิได้] โพธิ-
ปักขียธรรม ๓๗ [มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น])
ไม่ใช่มีการบรรลุอรหัตผลทันที เหมือน
มหาสมุทรต่ำไป ลาดไป ลีกลงไปโดย
ลำดับ ไม่ลิกชันดังไปทันที
๒. สาวกของเรา (อริยบุคคลมีพระโสดาบัน
 เป็นต้น) ไม่ละเมิดสิกขาบทที่เราบัญญัติ
ไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต เหมือนน้ำใน
มหาสมุทรมีปกติคงที่ ไม่ล้นฝั่ง
๓. บุคคลใดทุกข์มีบาปกรรม ประพฤติไม่
สะอาด น่ารังเกียจ ปกปิดพฤติกรรม ไม่ใช่
สมณะแต่บัญญัติว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่
พรหมจารี แต่บัญญัติว่าเป็นพรหมจารี
เน่าภายใน เปียกชุ่ม เป็นดุจหยากเยื่อ สงฆ์
ก็ไม่อยู่ร่วม (คือไม่ทำสังวาสโดยประเภ

แห่งอุโบสถกรรม เป็นต้น) กับบุคคลนั้น
สงฆ์ย่อมประชุมกันนำบุคคลนั้นออกไป
ทันที แม้บุคคลนั้นจะนั่งอยู่ในท่ามกลาง
ภิกษุสงฆ์ ก็ยังห่างไกลจากสงฆ์ และสงฆ์
ก็ห่างไกลจากบุคคลนั้น เหมือนมหาสมุทร
ไม่อยู่ร่วมกับซากศพ ย่อมขัดซากศพขึ้น
ฝั่งจนถึงบนบกทันที

๔. วรรณะ ๔ เหล่านี้คือ กษัตริย์ พราหมณ์
 แพศย์ ศูทร ออกจากเรือนมาบวชในธรรม
วินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละชื่อ
และโคตรเดิม รวมเรียกว่าสมณะเชื้อสาย
ศากยบุตรทั้งสิ้น เหมือนมหานทีทุกสาย
คือ คงคา ยมนา อจิรวดี สรรภู มหิ ไหลลงสู่
มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิม
รวมเรียกว่ามหาสมุทรทั้งสิ้น
๕. แม้ถ้าภิกษุจำนวนมาก ปรีนิพพานด้วย
อนุปาทิสเสนิพพานธาตุ ก็ไม่ทำให้พระ
นิพพานพร่องหรือเต็มได้ เหมือนแม่น้ำ
สายใดสายหนึ่งในโลกที่ไหลรวมลงสู่
มหาสมุทร และสายฝนตกลงจากฟ้า
ก็ไม่ทำให้มหาสมุทรพร่องหรือเต็มได้
๖. ธรรมวินัยนี้มีรสเดียวคือวิมุตติรส(ความ
หลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือ
รสเค็ม
๗. ธรรมวินัยนี้มีรัตนะหลายชนิด คือ สติ
ปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔
อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค
มีองค์ ๘ เหมือนมหาสมุทรมีรัตนะมาก
มีรัตนะหลายชนิด คือ แก้วมุกดา แก้วมณี

แก้วไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาพ เงิน ทอง
ทับทิม แก้วตาแมว

๘. ธรรมเนียมนี้เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่ คือ พระ
โศดาบัน บุคคลลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลโศดา
ปัตติผล พระสภากาามี บุคคลผู้ปฏิบัติ
เพื่อบรรลสภากาามีผล พระอนาคามี บุคคล
ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลอนาคามีผล พระอรหันต์
บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลอรหัตตผล เหมือน
มหาสมุทร เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่
คือ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิ-
ติมิงคละ ปลามหาติมิงคละ อสุร นาค
คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐
โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง
๕๐๐ โยชน์บ้าง]

จตุตาโรเม ภิกขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ฐมฺมา
อาณนฺเต. กตเม จตุตาโร? สเจ ภิกขเว ภิกขุ-
ปริสา อาณนฺทํ ทสฺสนาย อุปสงกมฺติ ทสฺสเนน
สา อตฺตมฺนา โหติ. ตตฺร เจ อาณนฺโท ฐมฺมํ
ภาสตี ภาสิตฺเตนปี สา อตฺตมฺนา โหติ. อติตฺตาว
ภิกขเว ภิกขุปริสา โหติ อถ โข อาณนฺโท ตฺถุณฺหี
โหติ ฯเปฯ (ที. ๒/๑๑๙, อ. ๑/๔๔๙)

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์
ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในอาณนท
๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ถ้าภิกษุบริษัทเข้า
พบอาณนท แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้า
อาณนทแสดงธรรมในภิกษุบริษัทนั้น แม้
เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี ภิกษุบริษัท
ยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออาณนทหยุดแสดง...

จตุตาโรเม ภิกขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ฐมฺมา
รณฺเณ จกฺกวตฺติมฺหิ. กตเม จตุตาโร? สเจ
ภิกขเว ขตฺติยปริสา ราชานํ จกฺกวตฺตี ทสฺสนาย
อุปสงกมฺติ, ทสฺสเนนปี สา อตฺตมฺนา โหติ.
ตตฺร เจ ราชา จกฺกวตฺตี ภาสตี, ภาสิตฺเตนปี
สา อตฺตมฺนา โหติ. อติตฺตาว ภิกขเว ขตฺติย-
ปริสา โหติ, อถ ราชา จกฺกวตฺตี ตฺถุณฺหี ภาวตี
ฯเปฯ (ที. ๒/๑๒๐, อ. ๑/๔๔๙)

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์
ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในพระเจ้า
จักรพรรดิ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ถ้าขตติย-
บริษัทเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้เพียงได้
เข้าเฝ้าก็มีใจยินดี ถ้าพระเจ้าจักรพรรดิมี
พระราชปฏิสันถารในขตติยบริษัทนั้น แม้
เพียงมีพระราชปฏิสันถารก็มีใจยินดี ขตติย
บริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิ
ทรงนิ่ง...

(ง) เหตุอัศจรรย์, บุคคล-สัตว์น่าอัศจรรย์.

ตถาคตสฺส ภิกขเว อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
ปาตุภาวา จตุตาโร อจฺฉริยา อพฺภุตา ฐมฺมา
ปาตุภาวนฺติ ฯเปฯ (อ. ๑/๔๔๖-๗)

ดู วิมาน.อฎ. ๓๑๗, ชา.อฎ. ๑/๘๐

ภิกษุทั้งหลาย เหตุอัศจรรย์ ๔ ประการ ไม่
เคยปรากฏ ย่อมปรากฏ เพราะความปรากฏ
ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า...
[เหตุ ๔ ประการคือ เมื่อพระโพธิสัตว์จุติจาก
สววรรค์ชั้นดุสิต, เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติ
จากพระครรภ์ของพระมารดา, เมื่อตถาคต

ทรงบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และเมื่อ
ตถาคตทรงประกาศธรรมจักร]]

**(จ) แปลกประหลาด, น่าประหลาดใจ (พูด
ถึงรสอาหาร).**

ปณฺจหิ โข คหปติปุตฺต จาเนหิ อยฺยิรเกณ
เหฏฺฐิมา ทิสสา ทาสกมฺมกรา ปจฺจุปฺภุจาทพฺพา
ยถาพฺลํ กมฺมนฺตสฺสึธาเนน ภตฺตเวตนานุป-
ปทาเนน คิลานุปฺภุจาทเนน อจฺฉริยานํ รสํ
สํวิภาเคน สมเย โวสุสฺสคฺเคน. (ที. ๓/๑๕๕)

ดูก่อนคหบดีบุตร นายพึงบำรุงทาสกรรมกร
ผู้เป็นทาสเบื้องล่างโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ
จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ให้อาหาร
และค่าจ้าง ดูแลรักษายามเจ็บป่วย ให้อาหาร
มีรสแปลกประหลาด (มีรสแปลกๆ) ให้
หยุดงานตามโอกาส.

[อฺยฺยิรเกณ (สี.สุยา.อิ. อฺยิรเกณ) อริย + ก
สลบตำแหน่ง รย เป็น ยร ดังที่สัททนีติ สุตต-
มาลา (สูตร ๑๕๔) กล่าวว่า ปรียาที่นํ รยาทิ-
วณฺณสฺส ยราทึหิ วิปรียาโย (พยฺยฺชณะ ร ย
เป็นต้นของ ปรีย ศัพท์เป็นต้น สลบบตำแหน่ง
เป็น ย ร เป็นต้นได้)

อริยสทฺเทน สามิปี วตฺตตพฺโป, อริโย, อยฺโร
สามิตฺติ อตฺถโก. (นิตฺติ.สุตฺต อธิบายสูตร ๑๕๔)
ศัพท์ว่า อริย แสดงความหมายว่า เจ้าของ
(หรือเจ้านาย) ก็ได้ ดังนั้น คำว่า อริโย, อยฺโร
(อฺยฺยิโร) จึงมีความหมายว่า เจ้าของ หรือ
เจ้านาย]

อจฺฉริยานํ รสํ สํวิภาเคนาติ อจฺฉริเย
มธุรสเส ลภิตฺวา สยเมว อาทิตฺวา เตสมฺปิ
ตโต สํวิภาครณฺเนน. (ที.อญ. ๓/๑๓๙)

ปาฐะว่า อจฺฉริยานํ รสํ สํวิภาเคน (ให้
อาหารมีรสแปลกประหลาด) ความว่า เมื่อได้
ของมีรสอร่อยแปลกๆ แล้วไม่กินเสียเอง
ทั้งหมด แจกให้ทาสและกรรมกรเหล่านั้น.

สาตภาโว เอว รสํ อจฺฉริยตาติ อาห อจฺฉริเย
มธุรสเสติ. (ที.ฎี. ๓/๑๔๔)

ความมีรสแปลกๆ คือความมีรสน่ายินดี
(รสอร่อย) เหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึง
กล่าวว่า เมื่อได้ของมีรสอร่อยแปลกๆ.

[มธุร = สาทู (ของอร่อย) ปิยะ (ความน่ารัก)
ชาน.๑๐๖๗]

**(ฉ) อจฺฉริยสูตร (สูตรแสดงเรื่องน่าอัศจรรย์
น่าประหลาดใจ).**

ปฐมตถาคตอจฺฉริยสูตร ทฺวยิตถาคตอจฺฉริย-
สูตร (สูตรที่ ๗,๘) ต่างว่าด้วยเหตุอัศจรรย์
ของพระตถาคต ๔ ประการ.

อานนฺทอจฺฉริยสูตร (สูตรที่ ๙) ว่าด้วยความ
เป็นอจฺฉริยะของพระอานนท์ที่ปรากฏแก่
บริษัท ๔ คือ ภิกษุบริษัท ภิกษุณีบริษัท อุบาสก
บริษัท อุบาสิกาบริษัท

จกฺกวัตติอจฺฉริยสูตร (สูตรที่ ๑๐) ว่าด้วยเหตุ
อัศจรรย์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ที่ปรากฏแก่
บริษัท ๔ คือ ขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท
คหบดีบริษัท สมณบริษัท.

(๒) น้าอจฺฉริยเป็นไปในฝ่ายดำหนิ-ติเตียน,
น้าประหลาดใจ.

ถล โข อายสฺมา มหาโมคคัลลาโน ตํ ปุคฺคลํ
พาหยํเหตฺวา พหิทฺวารโกฏฺฐกา นิภาเมตฺวา
สฺวฉิมฺภิกํ ทตฺวา, เยน ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ; อุป-
สงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ “นิภาขามิโต โส
ภนฺเต ปุคฺคโล มยา, ปริสุทฺธา ปริสา, อุตฺทิสฺสุ
ภนฺเต ภควา ภิกฺขุณฺ ปาติโมกฺขนฺติ. อจฺฉริยํ
โมคคัลลาน, อพฺภุตํ โมคคัลลาน, ยาว พาหา-
คณฺหาปี นาม โส โมฆปริณฺโส อาคเมสฺสตีติ.

(อุทาน. ๑๓๙, วิ. ๔/๔๑๙)

ลำดับนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลันจะจับแขน
บุคคณั้นนุ้ดให้ออกไปนอกซุ้มประตูใส่กลอน
แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ
ครั้นแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้
ว่า “ข้าพระพุทธเจ้าให้ผู้นั้นออกไปพ้นแล้ว
บริษัท บริสุทฺธิ์แล้ว ขอพระผู้มีพระภาคโปรด
ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง แก่ภิกษุทั้งหลายเถิด
พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
“โมคคัลลัน น้าอจฺฉริยจริง โมคคัลลัน
เป็นเรื่งยังไม่เคยปรากฏ โมฆบุรุษรอน
กระทั้งถูกจุดแขนออกไป.

[การไม่ทรงแสดงพระปาติโมกข์ในบริษัทที่
ไม่บริสุทฺธิ์ เป็นความอจฺฉริยอย่างหนึ่งใน
บรรดาความอจฺฉริย ๘ อย่างซึ่งไม่เคยมีมา
ก่อนในพระธรรมวินัยนี้]

ดู ส.อ.ฎ. ๓/๒๗๖, อุทาน. ๑๓๔

อจฺฉริย^๒ (ติ)

[อจฺฉริย + อ]

อันมีคุณน้าประหลาดใจ - น้าแปลกใจ, อันมี
คุณน้าอจฺฉริย, ผู้สมบุรณด้วยคุณอันน้า
ประหลาดใจ.

ดู อรรถ อจฺฉริยมนุสฺส (ง)

อจฺฉริยอพฺภุต (ติ)

[อจฺฉริย + อพฺภุต]

อันไม่เกิดเสมอ, อันไม่เคยเกิดมาก่อน, น้า
ประหลาดใจ, น้าอจฺฉริย (มีจิตใจเต็มไปดว้
ความสนเท่ห์และความประหลาดใจ).

อจฺฉริยอพฺภุตธมฺม (ป)

[อจฺฉริยอพฺภุต + ธมฺม]

อจฺฉริยอพฺภุตธรรม, ธรรมที่น้าอจฺฉริยไม่
เคยมี - ไม่เคยเกิด.

อพฺภุตธรรม คือ พระสูตรที่ก่อบรรด้วยธรรม
อันน้าอจฺฉริย ไม่เคยมีทั้งหมดที่ดำเนินไป
โดยน้าว่า จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา
ธมฺมา อานนฺเต (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่
น้าอจฺฉริยไม่เคยมี ๔ ประการนี้มีอยู่ใน
อานนฺท์) เป็นต้น

อจฺฉริยอพฺภุตธรรม (ธรรมที่น้าอจฺฉริยไม่
เคยมี) ๔ ได้แก่ การละมานะ การถอนอาลัย
การละอวิชชา ความสงบระงับแห่งภพ.

อจฺฉริยอพฺภุตธมฺมปฏิสัฏฺต (ติ)

[อจฺฉริยอพฺภุตธมฺม + ปฏิสัฏฺต]

อันประกอบด้วยกรรมนำอัสจรรยฺไม่เคยมี.

ดู อพฺภุตฺตมม

อจฺจนฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + คต]

(เหตุเกิดเรื่อง) ที่นำอัสจรรยฺ.

อติวิย อจฺจนฺตํ อฏฺฐปฺปตฺตี สุตฺวา อิทิสฺส
ปฏฺธิปฺปตฺติ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสว โหตฺติ อูปวาท-
วเสน วทติ, น สภาเวน. เตนหาห สตุถฺริ ปสาท-
มตฺตมฺปิ น อูปฺปนฺนํ. (ม.ฎี. ๒/๒๒๑)

(สังฆนิครนฺท์) ฟังเหตุเกิดเรื่องที่น่าอัสจรรยฺ
ยิ่งนักย่อมกล่าวด้วยสามารถแห่งการติเตียน
ว่าข้อปฏิบัติเช่นนี้ มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
เท่านั้น หากกล่าวโดยสภาวะไม่. เพราะเหตุนั้น
พระอรธกถาจารย์ จึงกล่าวว่า (ส่วนสังฆ
นิครนฺท์นี้ฟังธรรมเทศนาเช่นนี้แล้ว) ก็ไม่เกิด
แม้เพียงความเลื่อมใสในพระศาสนา.

อจฺจนฺตคามิ (ติ)

[อจฺจนฺต + คม + ณี]

มีปกติให้ถึงกรรมอันนำอัสจรรยฺ (นิพพาน).

อจฺจนฺตญจ ว โภกฺขเว เทเสสฺสามิ อจฺจนฺต-
คามิญจ มคฺคํ. ตํ สุนฺดาถ. (ส. ๒/๕๔๒)

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงกรรมที่น่าอัสจรรยฺ
และมรรคที่มีปกติให้ถึงกรรมที่น่าอัสจรรยฺ
แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง.

วิมฺหาปณียฺภูเจน อจฺจนฺร ปหฺริตพฺพยุตฺตกนฺติ
อจฺจนฺตริยํ. (ส.อฎ. ๓/๑๔๙)

ชื่อว่า อจฺจนฺตริยะ เพราะควรปรบมือให้ โดย
ความหมายว่าให้เกิดความประหลาดใจ [เนื่อง
จากตั้งมั่นมาแต่สมาธิ].

อจฺจนฺตชาต^๑ (ติ)

[อจฺจนฺต + ชาต]

ผู้เกิดอัสจรรยฺใจ, มีความมอัสจรรยฺใจ, เกิด
เหตุอันน่าประหลาดใจ.

อจฺจนฺตพฺภุตฺตจิตฺตชาตํ อจฺจนฺตชาตา อพฺภุต-
ชาตา ตุมฺหิชาตา จ อหฺสิ. (ม.อฎ. ๒/๓๑๑)

บทว่า อจฺจนฺตพฺภุตฺตจิตฺตชาตา ได้แก่ได้เป็นผู้
เกิดอัสจรรยฺใจ เกิดความประหลาดใจ และ
เกิดความยินดีแล้ว (คือมีจิตใจเต็มไปด้วย
ความสนเท่ห์และความประหลาดใจ).

อจฺจนฺตชาตาติ สมฺมชาตอจฺจนฺตริยา.

(ม.ฎี. ๒/๓๒๙)

บทว่า อจฺจนฺตชาตา คือ เกิดอัสจรรยฺใจ.

อจฺจนฺตชาต^๒ (ติ)

[อจฺจนฺต + ชาต]

เหตุที่น่าอัสจรรยฺ - น่าประหลาดใจ.

ยาทิสฺสจจาติ ยาทิสฺสจจ ตว สนฺนาจํ, ยณฺจ ตว
อากาเส คจฺจนฺตสิ ติฏฺฐจฺจสิ จ, อิทํ อจฺจนฺตชาตํ.

(ชา.อฎ. ๗/๑๓๖)

บทว่า ยาทิสฺสจจ (เช่นใด) คือ สัตฐานของ
ท่านเป็นเช่นใด ท่านเหาะไป และยืนอยู่บน
อากาศได้อย่างไร ข้อนี้เป็นเหตุที่น่าอัสจรรยฺ.

ดู อจฺจนฺตรูป

[อจนฺตริยชาต = ชาต ศัพท์เป็นศัพท์ภาวะ คือ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนบทหน้าที่ประกอบ รวมกล่าวไว้เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพิ่มจำนวน พยางค์ในบาทคาถาให้ครบคณะฉันท์ ดังที่ สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจา- สลิฏฺฐจตุถํ อนุตคตาทินี ปตฺนติ ปทฺนเต (อนุต และ คต ศัพท์ เป็นต้นวางไว้ท้ายบทเพื่อให้คำสละสลวย)]

อจนฺตริยตา (ถี)

[อจนฺตริย + ตา]

ความเป็นธรรมน่อัจฉรย – ประหลาดใจ.

สมุตฺตโกติ สุนฺทรา อจนฺตริกตาย อปฺนพ-
ภวิกา มุตฺติ เอตฺสสฺสตี สมุตฺตโก. ตสฺส ปน
วิมุตฺติยา ปาสํสียตาย อจนฺตริยตาย จ
อปฺนโณณฺโต อาห สมุตฺตโกติ.

(เถร.อฎ. ๑/๑๔๐)

บทว่า สมุตฺตโก ความว่า ชื่อว่ามีความหลุดพ้น ด้วยดี เพราะอรรถว่า หลุดพ้นดี คือ ไม่ต้อง เกิดอีก เนื่องจากถึงที่สุดแล้ว (บรรลุนิพพาน). ก็พระเถระเมื่อจะปรบมือ เพราะความหลุด พ้นของท่านน่าสรรเสริญ และเป็นธรรมน่อัจฉรย จึงกล่าวว่า สมุตฺตโก (มีความหลุด พ้นดีแล้ว).

อจนฺตริยตต (น)

[อจนฺตริย + ตต]

ความเป็นธรรมน่อัจฉรย.

อจนฺตริยตตภาว (ป)

[อจนฺตริยตต + อภาว]

ความไม่มีแห่ง...เป็นน่อัจฉรย. ไม่มี ความน่อัจฉรย, จะน่อัจฉรย.

อนจนฺตริยตตาทิ ทวีสุปิ อุปฺปชฺชมาเนสุ
อจนฺตริยตตภาวโตติ อตฺโถ.

ทวีสุปิ อุปฺปชฺชมาเนสุ อนจนฺตริยตา, กิมจํคํ
ปน พหุสฺสุติ ทสฺเสนฺโต ยถิ จาติอาทิมหา.

(อ.ฎี. ๑/๒๑๗)

บทว่า อนจนฺตริยตต ความว่า เพราะเมื่อ พระพุทธเจ้าเกิด (พร้อมกัน) สองพระองค์จะ **ไม่มีความน่อัจฉรย** พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า **จะไม่มีความน่อัจฉรย** เลย (หาก) มีพระพุทธเจ้าเกิดพร้อมกันสอง พระองค์ จะป่วยกล่าวไปไปถึงพระพุทธเจ้า มากพระองค์ (เกิดพร้อมกัน) จึงกล่าวว่า ยถิ จ เป็นต้น.

[พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้มีคุณ ธรรมอันน่อัจฉรย ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระ องค์ก็จะไม่ใช่บุคคลน่อัจฉรย]

แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่อุบัติขึ้นพร้อมกับ พระพุทธเจ้าอีกด้วย ในสมัยพระพุทธเจ้า โคตมะนี้ เมื่อพระองค์ทรงตรัสรู้อนุตรสัมมา- สัมโพธิญาณ ในยามรุ่งอรุณแห่งราตรีเดือน วิสาขะ ทรงตรวจดูหมีนจกรวาลว่ามีพระ พุทธเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์อื่น หรือไม่ ทรงพบว่า มีพระปัจเจกพุทธเจ้าพระ องค์หนึ่งในชมพูทวีป และกำลังจะปรินิพพาน

ในยามรุ่งอรุณของราตรีนั้นเมื่อผ่านพ้นรุ่งอรุณ
ไปแล้ว พระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็
ปรินิพพาน]

อจนฺตฤยตฤ (ป)

[อจนฺตฤย + ตฤ]

ความหมายว่าหน้าอจฺจรรย - หน้าประหลาดใจ.
ยตฺร หิ นามาติ อจนฺตฤยตฤ นิปาโต.

(ม.อฏฺ. ๔/๑๑๙)

บทว่า ยตฺร หิ นาม เป็นนิบาตใช้ในความ
หมายว่าหน้าอจฺจรรย.

อจนฺตฤยตฤมม (ป)

[อจนฺตฤย + ตฤมม]

(๑) คุณหรือสภาพอันหน้าอจฺจรรย, ธรรมอัน หน้าอจฺจรรย, อจฺจตฤยตฤมม.

อจฺจตฤยตฤมม ๔ คือ ความสวย, อายุยืน, ความ
ไม่มีโรค, ความรักตระกูล.

ที. ๒/๑๔๕, ที.ฎี. ๑/๒๙๒, สี.นวฎี. ๒/๒๒๙-
๒๓๐, ม.ฎี. ๓/๑๖๘

อจฺจตฤยตฤมมอีก ๔ คือ หอมกลิ่นจันทรจาก
กาย, หอมกลิ่นอุบลจากปาก, เทวดายืนถือ
อาวุธประจำกายอารักขาในทิศทั้ง ๔, ความ
สามารถท่องเที่ยวไปในอากาศ.

ชา.อฏฺ. ๓/๔๓๑, สี.นวฎี. ๒/๒๓๐

อจฺจตฤยตฤมมอีก ๔ คือความสวย, ไฟธาตุดี,
เทวดารักษาในทิศทั้ง ๔, ท่องเที่ยวไปใน
อากาศได้.

ราชา โหติ จกฺกวตฺตติ จตฺตฺติ อจนฺตฤยตฤมเมหิ,
สงฺคหตฺตฺตฺติ จ โลกํ รมฺชนโต ราชา.

(ที.อฏฺ. ๑/๒๒๒, ม.อฏฺ. ๓/๒๕๑)

ปจฺจจะว่า ราชาโหติ จกฺกวตฺตติ (เป็นพระราชา
จักรพรรดิ) ความว่า ชื่อว่าพระราชา เพราะ
อรรถว่าทำให้ชาวโลกยินดีด้วย สภาวะอัน
หน้าอจฺจรรย (อจฺจตฤยตฤมม) ๔ และสังคหตฺต
๔ อย่าง.

อภิรูปตา ที่มายุคตา อปฺปาตงฺกตา

พฺราหฺมณาทินิ ปิยมนาปตาติ อิมหิ จตฺตฺติ
อจนฺตฤยสภาวะหิ. ทานํ, ปิยวจนํ, อตฺถจฺริยา,
สมานตฺตตฺตาติ อิมหิ จตฺตฺติ สงฺคหตฺตฺตฺติ.

รมฺชนโตติ ปิตฺติชนโต. (ที.ฎี. ๑/๒๙๒)

(ชื่อว่าพระราชาเพราะทำให้ชาวโลกยินดี)
ด้วยสภาวะอันหน้าอจฺจรรย (อจฺจตฤยตฤมม) ๔
เหล่านี้ คือ ความมีรูปร่างงดงาม (สวย), ความ
มีอายุยืน, ความไม่มีโรค, ความเป็นที่รักที่
ชอบใจของตระกูลพราหมณ์เป็นต้น และด้วย
สังคหตฺต ๔ เหล่านี้คือทาน (การแบ่งปันเอื้อ
เพื่อเผื่อแผ่) ปิยวาจา (พูดจาน่ารักน่านับถือ)
อตฺถจฺริยา (บำเพ็ญประโยชน์) สมานตฺตตฺตา
(ความมีตนเสมอคือทำตัวให้เข้ากันได้ไม่ถือ
ตัว ร่วมสุข ร่วมทุกข์).

บทว่า รมฺชนโต แปลว่า เพราะอรรถว่า ทำให้
ชาวโลกเกิดความอุมเอบใจ (ยินดี).

จตฺตฺติ อจนฺตฤยตฤมเมหิติ อภิรูปตา, ที่มายุคตา,
อปฺปาพาทตา, พฺราหฺมณคหปติกาณํ ปิย-
มนาปตาติ อิมหิ จตฺตฺติ อจนฺตฤยสภาวะภูตาทิ
อิทฺธิ. (สี.นวฎี. ๒/๒๒๙)

สองบทว่า จตฺหิ อจฺฉริยธมฺเมหิ (ด้วยสภาวะอันนำอัสจรรย ๔) คือ ด้วยฤทธิ์อันมีสภาวะนำอัสจรรย (อจฺฉริยภาพ) ๔ เหล่านี้ คือ ความมีรูปร่างงดงาม (สวย), ความมีอายุยืน, ความไม่มีโรค, ความเป็นที่รักที่ชอใจของตระกูลพราหมณ์และตระกูลคฤหบดี.

(๒) (ติ) ผู้มีธรรมนำอัสจรรย (พุทธเจ้า).

อจฺฉริยธมฺมา หิ พุทฺธา ภควนฺโต. เตสํ สา อจฺฉริยธมฺมา เทวตฺตภาเว จิตานํ โลเก น ปากฺกฺวา โหติ ยถา มนุสฺสภูตานํ. เทวภูเต หิ สมฺมาสมฺพุทฺเธ ทิสฺสมานํ พุทฺธานุภาวํ เทวานุภาวํ ไทว โลเก ทหติ น พุทฺธานุภาวโต. ตถาสติ “อโย สมฺมาสมฺพุทฺโธติ นาธิมุจฺจติ น สมฺปสีทติ อิสฺสรกฺตฺตคฺคาหํ น วิสฺสขฺเชติ เทวตฺตภาวสฺส จ จิรกาลาวฏฺจानฺโต เอกจฺจสฺสสฺสวาทโต น ปริมุจฺจติ. (อ.ฎ. ๑/๑๒๓)

แท้จริง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เป็นผู้ที่มีธรรมนำอัสจรรย. ความที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นผู้มีธรรมนำอัสจรรยไม่ปรากฏในโลกของเหล่าสัตว์ผู้ดำรงอยู่ในอติภาพเทวดาเหมือนปรากฏในโลกของเหล่าสัตว์ผู้เป็นมนุษย์. จริงอยู่ สัตว์ผู้ดำรงอยู่ในอติภาพของเทวดา ยอมรับพุทธานุภาพซึ่งปรากฏในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเทพ (วิสุทธิเทพ) (แต่) ไม่ยอมรับโดยพุทธานุภาพ. เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสว่า ผู้นี้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ไม่ยอมสละความยึดถือว่า (อติตาและโลก[สัตว์และสังขาร]) มีผู้เป็นใหญ่บันดาลขึ้น ย่อมไม่พ้น

ไปจากฐานะ (ภูมิ) ที่ถูกกำหนด (ขอบเขต) แห่งอติภาพของเทวดาชั่วกาลนาน และ (ไม่พ้นไป) จากความเห็นผิดว่า (อติตาและโลก[สัตว์และสังขาร]) บางอย่างเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้.

อจฺฉริยธมฺมสมนฺนาคต (ติ)

[อจฺฉริยธมฺม + สมนฺนาคต]

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันนำอัสจรรย

- นำประหลาดใจ.

เอวํ วุตฺเต, อายสฺมา อานนฺโท เต ภิกฺขุ เอตทโวจ “อจฺฉริยา เจว อาวุโส ตถาคตา อจฺฉริยธมฺมสมนฺนาคตา จ อพฺภุตา เจว อาวุโส ตถาคตา อพฺภุตธมฺมสมนฺนาคตา จาติ.

(ม.๓/๑๖๐, ส.๓/๒๔๗)

เมื่อภิกษุเหล่านั้นสนทนากันอย่างนี้แล้ว ท่านพระอานนท์ ได้กล่าวกับภิกษุเหล่านั้นว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลาย นำอัสจรรยจริง และประกอบด้วยธรรมอันนำอัสจรรยจริงว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลาย ไม่เคยปรากฏ และประกอบด้วยธรรมอันไม่เคยปรากฏ (มาก่อน).

อจฺฉริยปริส (ป)

[อจฺฉริย + ปริส]

อจฺฉริยบุรุษ, บุรุษนำอัสจรรย.

ตาบโส โพธิสฺสตฺตสฺส ลกฺขณสมฺปตฺติํ ทิสฺวา ภวิสฺสตี นุ โข พุทฺโธ, อุททาหุ น ภวิสฺสตีติ

อวชฺเชตฺวา อุปฺปาทเรณฺโต นิสฺสํสยํ พุกฺโก
ภวิสฺสตีติ อนาคตํสฺมาณฺเนน ฌตฺวา อจนฺตริย-
ปฺริโส อยฺนติ สิตํ อกาลิ.

(พุกฺกวส.อ.ญ. ๓๒๓)

ดาบส (กาลเทวิลดาบส) เห็นลักษณะสมบัติ
[พระมหาปฺริสลักษณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ
๘๐]ของพระโพธิสัตว์แล้ว ใคร่ครวญอยู่ว่า
ผู้นี้จักเป็นพระพุทฺธเจ้า หรือไม่เป็นหนอ
พิจารณาทบทวนรู้ได้ด้วยอนาคตังสญาณว่า
จักเป็นพระพุทฺธเจ้าอย่างไม่ต้องสงสัย จึงทำ
อาการแยมว่าผู้นี้เป็นอจนฺตริยบุรุษ (บุรุษ
นำอศฺจรรย).

อจนฺตริยพุกตจิตตชาต (ติ)

[อจนฺตริย + อพุกฺต + จิตฺต + ชาต]

เกิดความอศฺจรรยใจและประหลาดใจ. เกิด
ความอศฺจรรยใจ ประหลาดใจ และตีใจ (มีใจ
เต็มไปด้วยความสนทนต์และความประหลาด
ใจ, มีความประหลาดมหัศฺจรรยใจ)

อถ โข สกฺโก จ เทวานมินฺโท เวสฺสวโณ จ
มหาราชฯ เทวฯ จ ตาวตีสฯ อจนฺตริยพุกฺต-
จิตตชาตฯ อหฺลํ อจนฺตริยํ วต โภ อพุกฺตํ วต
โภ สมณสฺส มหิทธิกิตฺตา มหานุกฺกวตฺตา, ยตร
หิ นาม ทิพฺพพานํ ปาทํกุญฺเณ สงฺกมฺเปสฺสตี
สมฺปกมฺเปสฺสตี สมฺปเวเรสฺสตีติ.

(ม. ๑/๓๒๐, ๔๐๖, ส. ๑/๑๕๘)

ทันใดนั้น ท้าวสักกะจอมเทพ ท้าวเวสวัณ
มหาราชและพวกเทพชั้นดาวดึงส์ เกิด
ความอศฺจรรยใจและประหลาดใจ กล่าว

กันว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นำอศฺจรรยใจ
นำประหลาดใจ (ไม่เคยปรากฏ) พระสมณะ
มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ใช้นิ้วหัวแม่มือกด
ทิพยพิภพเขย่าให้สั่นสะท้านหวั่นไหวได้.

อจนฺตริยพุกตจิตตชาตติ อโห อจนฺตริย, อโห
อพุกฺตนฺติ เอวํ สณฺชาตอจนฺตริยอพุกฺตา เจว
สณฺชาตตฺถุจฺฉิโน จ อหฺลํ อุปฺปนฺนพลว-
โสมนสฺสา. (ม.อ.ญ. ๒/๒๐๔)

บพวฯ อจนฺตริยพุกตจิตตชาตฯ (เกิดความ
อศฺจรรยใจและประหลาดใจ) ความว่า ได้เป็น
ผู้เกิดความอศฺจรรยใจและความประหลาด
ใจอย่างนี้ว่า โอหนอ นำอศฺจรรย โอหนอ นำประ
หลาดใจ และเกิดความยินดี คือ เกิดโสมนัส
อย่างแรงกล้า.

อจนฺตริยพุกตฺนติ ปทพฺพเยนปิ วิมฺหยนากาโร
วุตฺโต, ตสฺมา สณฺชาตํ อจนฺตริยพุกฺตํ วิมฺหยนากาโร
เอเตสนฺติ สณฺชาตอจนฺตริยอพุกฺตา, ตถา
ปวตฺตจิตฺตูปปาทา. อจนฺตริยพุกตเหตุกา
สณฺชาตฯ ตฺถุจฺฉิโน เอเตสนฺติ สณฺชาตตฺถุจฺฉิโน.

(ม.ฎี. ๒/๒๒๗)

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงอาการคือความ
ความน่าพิศวงนั้นทีเดียว แม้ด้วยสองบพวฯ
อจนฺตริยพุกตํ เหตุนั้น จึงชื่อว่า สณฺชาตอจนฺตริย-
อพุกตฯ เพราะเกิดความอศฺจรรยและความ
ประหลาดใจ คือ อาการน่าพิศวง. (แม้) จิตตูป-
ปาทก็เป็นไปเช่นนั้น. ชื่อว่าสณฺชาตตฺถุจฺฉิโน
เพราะเกิดความยินดีอันมีความอศฺจรรยและ
ความประหลาดใจเป็นเหตุ.

อจฺจนฺตริยชาตาทิ สมฺมาชาตอจฺจนฺตริยา.

(ม.ฎี. ๒/๓๒๙)

บทว่า อจฺจนฺตริยชาตาทิ คือ ผู้เกิดความอัศจรรย์ใจ. (สัญญาตตัทธิต)

หมายเหตุ:- หากดูตามคำอธิบายในอรรถกถา บทว่า อจฺจนฺตริยพุกฺกชาต ในพระบาลีควรมีรูปว่า อจฺจนฺตริยพุกฺกตวิตฺตชาต เพราะ วิตฺต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ตุมฺหิ ศัพท์ ดู ฐาน. คาถา ๘๗ ดูแม่ใน อพุกฺกตวิตฺตชาต

(สั. ๑/๑๘๐, สั.ฎี. ๑/๒๗๘)

อจฺจนฺตริยพุกฺกชาต (ติ)

[อจฺจนฺตริยพุกฺก + ชาต]

เกิดความอัศจรรย์ใจและประหลาดใจ.

อล ราชชา คญฺคยา อวณฺณภูมิเวคชนิตฺ ฬลลสทฺ ํ สุตฺวา วิมฺหิตอ อจฺจนฺตริยพุกฺกชาโต มจฺเจ เอวมาห ‘กิสฺสาเย ภณฺเ มหาคญฺคา ปฏฺิโสถ สนฺหตฺติตฺ? ‘พณฺธมฺมตี มหาราช คณฺิกา ตว วจฺเ สุตฺวา สจฺจกิริเย อกาสิ, ตสฺสา สจฺจกิริยาย มหาคญฺคา อุมฺมุขสา สนฺหตฺติตฺ.

(มิลินท. ๑๒๕)

ลำดับนั้น พระราชาพอได้ทรงสดับเสียงดังสนั่นที่เกิดขึ้นเพราะแรงคลื่นที่ม้วนตัวซัดกลับมา ก็ทรงหวั่นพระทัย ทรงเกิดความอัศจรรย์และความประหลาดพระทัย (แปลกพระทัย) จึงรับสั่งกับพวกอำมาตย์ว่า นี่แน่ะพนาย เพราะเหตุไร มหาคงคานี้จึงไหลทวนกลับเล่า ?

พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หญิงคณิกาชื่อพันธุมาตีได้ทราบรับสั่งของพระองค์ จึงได้ทำสักงกิริยา เพราะสักงกิริยาของนาง มหาคงคานี้จึงม้วนตัวไหลย้อนกลับมา พระเจ้าข้า.

อจฺจนฺตริยพุกฺกสฺสตุต (น)

[อจฺจนฺตริยพุกฺก + สฺสตุต]

พระสูตรว่าด้วยอจฺจนฺตริยพุกฺกธรรม, อจฺจนฺตริยพุกฺกสฺสตุต.

อุปริปัณณาสกัปปาลี, วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๓, ม. ๓/๑๕๙-๑๖๕.

เอวํ เม สุตฺนติ อจฺจนฺตริยพุกฺกสฺสตุตํ.

(ม.อญ. ๔/๑๑๙)

พระสูตรซึ่งว่าด้วยอจฺจนฺตริยพุกฺกธรรมของพระพุทฺธองค์มีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้า ได้สดับมาอย่างนี้.

[อจฺจนฺตริยพุกฺกธัมมสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยอจฺจนฺตริยพุกฺกธรรมของพระพุทฺธองค์ คำว่า อจฺจนฺตริยพุกฺกธรรม หรืออจฺจนฺตริยอภุตฺตรม แปลว่า ความอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ หมายถึงคุณลักษณะพิเศษเฉพาะไม่ปรากฏทั่วไป

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอานนท์แสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภเรื่องทีภิกษุเหล่านั้นสนทนากันค้างไว้ เหตุเกิดของพระ สูตรนี้จัดอยู่ในประเภทอถุปัตตติกะ

ใจความสำคัญของพระสูตรนี้มีโดยย่อว่า
วันหนึ่ง หลังจากกลับจากบิณฑบาตและฉัน
ภัตตาหารแล้ว ภิกษุจำนวนมาก นั่งสนทนากัน
ที่หอประชุมว่า น้าอัสจรรยฺจริง ไม่เคยปรากฏ
ที่พระผู้มีพระภาคทรงมีฤทธิ์มาก มีอำนาจ
มาก ทรงสามารถระลึกถึงพระประวัติของพระ
พุทธเจ้าทั้งหลาย ในอดีตได้แจ่มแจ้งทั้งหมด
ท่านพระอานนท์ซึ่งร่วมอยู่ในที่ประชุมนั้น
ก็ได้กล่าวเสริมว่า พระตถาคตทั้งหลาย ทรงเป็น
ผู้นำอัสจรรยฺจริง ไม่เคยปรากฏมาก่อนและ
ทรงประกอบ ด้วยกรรมที่น้าอัสจรรยฺจริงไม่เคย
ปรากฏมาก่อน ครั้นสนทนาถึงตรงนี้ พระผู้มี
พระภาคเสด็จมาสู่ที่ประชุมนั้น ตรัสถามว่า
สนทนากันเรื่องอะไร เมื่อท่านพระอานนท์
กราบทูลให้ทรงทราบ จึงรับสั่งให้ท่านอธิบาย
กรรมอันน้าอัสจรรยฺจริงไม่เคยปรากฏของพระองค์
ให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง เพื่อจดจำไว้ ท่านพระ
อานนท์ได้กราบทูลรายงาน ความน้าอัสจรรยฺจริง
ไม่เคยปรากฏของพระองค์ ๑๙ ประการที่
ได้สดับรับฟังมาเฉพาะพระพักตร์ เมื่อกราบ
ทูลจบ พระองค์ทรงเพิ่มประการที่ ๒๐ ให้
รวมเป็นอจฺฉริยพุกุตธรรม ๒๐ ประการ
และรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายจดจำไว้

อจฺฉริยพุกุตธรรมนี้ บางส่วนพระผู้มีพระภาค
ทรงแสดงไว้ในมหาปทานสูตร (ที.ม. (แปล)
๑๐/๑๗-๓๒/๑๐-๑๕) มีชื่อเรียกตอนนั้นว่า
โพธิสุตตรมมตา คือธรรมดาของพระโพธิสัตว์
มี ๑๖ ประการและตรัสเล่าถึงความอัสจรรยฺจริง
ไม่เคยปรากฏของพระองค์ ๕ ประการที่ทำให้

เกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ ซึ่งเป็นข้อความ
ตอนหนึ่งในมหาปรีณิพพานสูตร (ที.ม. (แปล)
๑๐/๑๗๐-๑๗๑/๑๑๗-๑๑๘) ที่ท่านพระ
อานนท์กราบทูลรายงานว่าได้สดับรับมาเฉพาะ
พระพักตร์ คงหมายถึงที่ตรัสไว้ในพระสูตร
ทั้งสองนี้ด้วย. บทนำพระไตรปิฎก มจร.]

อจฺฉริยพุกุตสูตวณฺณนา (ถ)

[อจฺฉริยพุกุตสูต + วณฺณนา]

อรรถกถาแห่งอจฺฉริยอํพุกุตสูต.

(ม.อ.ฎ. ๔/๑๑๙-๑๓๕)

อจฺฉริยภาว (ป)

[อจฺฉริย + ภาว]

ความน้าอัสจรรยฺจริง,

ความเป็นเหตุน้าอัสจรรยฺจริง - น้าประหลาดใจ.

อตฺตโน วิมานสฺส อจฺฉริยภาวํ เตหิ กถาเปตฺตุ-
กาโม ปุจฺจติ. (วิมาน.อ.ฎ. ๓๑๗)

เทพบุตรประสงค์จะให้พ่อค้าเหล่านั้น กล่าวถึง
ความน้าอัสจรรยฺจริงแห่งวิมานของตน จึงถาม.

อจฺฉริยมนุสฺส (ป)

[อจฺฉริย + มนุสฺส]

โวหารตถ (แปลว่า) อจฺฉริยมนุสฺส, มนุสฺสผู้
น้าอัสจรรยฺจริง - น้าประหลาดใจ - น้าแปลกใจ.

(ก) อจฺฉริยมนุสฺส (มนุสฺสผู้เกิดในกาลบาง
ครั้งบางสมัย, มนุสฺสผู้สร้างสมบารมี).
(สทฺทตถ, อธิปฺบายตถ)

เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุป-
ปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺสโส. กตโม เอกปุคฺคโล?
ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อโย โข ภิกฺขเว
เอกปุคฺคโล โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ
อจฺฉริยมนุสฺสโสติ. (อ. ๑/๒๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นหนึ่งเดียว
เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอจฺฉริย-
มนุษย์ บุคคลผู้เป็นหนึ่งเดียว คือใคร คือ พระ
ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า บุคคลผู้เป็น
หนึ่งเดียวนั้นแล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น
เป็นอจฺฉริยมนุษย์.

เทวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา โลเก อุปฺปชฺชมานา
อุปฺปชฺชนฺติ อจฺฉริยมนุสฺสา. กตเม เทว?
ตถาคโต จ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, ราชา จ
จกฺกวตฺตี. (อ. ๑/๗๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ จำพวกนี้
เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอจฺฉริย
มนุษย์. บุคคล ๒ จำพวกไหนบ้าง คือ พระ
ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระ
เจ้าจักรพรรดิ.

[มีข้อสังเกตว่า ข้อความในบาลีนี้มีลักษณะ
ยกย่องตนเอง ตามนัยแห่งอลังการะ จัดว่า
เป็นโอจิตยหีนโทษคือโทษทราวมจากความ
เหมาะสม หมายถึงการอวดดีนั่นเอง ธรรมดา
การยกย่องตนมิใช่วิสัยของคนดี แม้พุทธองค์
ก็ตำหนิผู้ยกย่องตนไว้ในสุตตนิบาต วสสสูตร
จะอย่างไรก็ตาม ข้อความในพระบาลีนี้ พระ
พุทธองค์ตรัสประกาศคุณของพระองค์เอง
ถึงความเป็นอจฺฉริยมนุษย์ การประกาศคุณ

เช่นนี้ก็เพื่อให้เวไนยชนเกิดศรัทธา แล้วตั้งใจ
ฟังธรรมพร้อมทั้งปฏิบัติตามคำสั่งสอน การ
ประกาศคุณของพระองค์จึงไม่เป็นโอจิตย-
หีนโทษแต่อย่างใด]

อจฺฉริยมนุสฺสโสติ อจฺฉริโย มนุสฺโส.

อจฺฉริยนฺติ อนรุตฺตส ปพฺพตาโรหณํ วีย นิจฺจํ
น โหตีติ อตฺถโก. อโย ตาว สทฺทนโย.

(อ.อญ. ๑/๘๘)

บทว่า อจฺฉริยมนุสฺสโส (เป็นอจฺฉริยมนุษย์)
ได้แก่ เป็นมนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์ อธิบายว่า
บทว่า อจฺฉริย (น่าอัศจรรย์) ได้แก่ ไม่มีอยู่
เป็นนิจ (เป็นประจำ) เหมือนการขึ้นไปสู่
บรรพตของคณดาบอด (เช่นคณดาบอด
ขึ้นเขา). นัยแห่งศัพท์ก็เท่านั้น.

นิจฺจํ น โหตีติ อภินุหปฺปวตฺติกํ น โหติ
กทาจิตฺเตว สมฺภวโต. (อ.ฎี. ๑/๓๖)

ปาฐะว่า นิจฺจํ น โหติ (ไม่มีอยู่เป็นนิจ) คือ
ไม่เป็นไปเป็นประจำ เพราะเกิดขึ้นเป็นบาง
ครั้งบางครั้งเท่านั้น.

อจฺฉริยมนุสฺสชาติ อาจิณฺณมนุสฺสา อพฺภุต-
มนุสฺสา. (อ.อญ. ๒/๕๑)

บทว่า อจฺฉริยมนุสฺสา (เป็นอจฺฉริยมนุษย์)
ความว่า เหล่ามนุษย์ผู้สร้างสมบารมี ชื่อว่า
มนุษย์ที่น่าอัศจรรย์ (น่าประหลาดใจ).

[อจฺฉริยมนุษย์ หมายถึง มนุษย์ที่ประกอบ
ด้วยคุณธรรมที่น่าอัศจรรย์เป็นอันมาก หรือ
เป็นมนุษย์ ผู้ได้สั่งสมบารมีมาแล้วโดยลำดับ
ซึ่งยากที่ใครจะสังสมได้ เช่น ให้ทานในชาติที่

เป็นพระเวสสันดร แล้วถือปฏิสนธิในภพดุสิต ทรงรับคำอ้อนวอนของเทวดา เปิดวันมหา-
วิโลกนะ ๕ ถือปฏิสนธิในตระกูลมีโกะมาก
แม้ในวันถือปฏิสนธิและในวันประสูติ ก็ให้
โลกธาตุหวั่นไหว เสด็จดำเนินได้ ๗ ก้าว
ทรงเสด็จฉัตรทิพย์ บันลือสีหาว่า “เรา
เป็นผู้เลิศแห่งโลก” เมื่อญาณแก่เต็มทีก็ทรง
สละราชสมบัติออกผนวชและได้ ตรัสรู้พระ
สัมพันธมุตญาณ (อ.เอกก.อ. ๑/๑๗๒/๑๐๒)
อจฺฉริยมนุสฺส หมายถึง เป็นบุคคลที่หาได้
ยากไม่ปรากฏทั่วไป (อ.ทก.อ. ๒/๕๔/๕๕)

**(ข) อจฺฉริยมนุสฺส (ผู้สมควรแก่การดีดนิ้ว
มือ = ปรบมือ, ผู้สมควรมองดู).**

อัย ปณ อญฺจกถาณโย อจฺฉรายโคโคติ อจฺฉริโย,
อจฺฉริ ปหริตฺวา ปสฺสิตพฺโพติ อตฺถโก.

(อ.อ. ๑/๘๘)

ส่วนนัยแห่งอรรถกถามีดังนี้ ชื่อว่า อจฺฉริยะ
(น้าอัครรรย) เพราะอรรถว่า ควรต่อการดีด
นิ้วมือ อธิบายว่า ควรปรบมือแล้วมองดู (ด้วย
ความประหลาดใจ).

เยภุญเยน มนุสฺสา อจฺฉริยํ ทิสฺวา อจฺฉริ
ปหฺรณฺติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ อจฺฉริ ปหริตฺวา
ปสฺสิตพฺโพติ. (อ.ฎี. ๑/๑๓๖)

ส่วนมากพวกมนุษย์ เห็นความอัศจรรย์แล้ว
ก็พากันปรบมือ. พระอรรถกถาจารย์ หมายเอา
กิริยาการปรบมือ นั้น จึงกล่าวว่า ควรปรบมือ
แล้วมองดู (ด้วยความประหลาดใจ).

**(ค) อจฺฉริยมนุสฺส (ผู้มีคุณธรรมอันไม่ทั่วไป
แก่ผู้อื่น).**

เอวมาทิสฺส พุทฺโธ น อญฺญสฺส กสฺสจฺจ อจฺฉิณฺโณ,
สพฺพญญฺพุทฺธสฺสว อจฺฉิณฺโณ. เอวํ อจฺฉิณฺณ-
มนุสฺสโสติปิ อจฺฉริยมนุสฺส. (อ.อ. ๑/๘๘)

(เพราะฉะนั้น) ความน่าอัศจรรย์ทั้งหมดดังที่
กล่าวมาอย่างนี้เป็นต้น ใครๆ อื่นมิได้เคย
สั่งสมมาเลย พระสัมพันธมุตเจ้าเท่านั้น
สั่งสมมา ชื่อว่า อจฺฉริยมนุสฺส เพราะเป็น
มนุษย์ที่เคยสั่งสมมาบ้าง เพราะเป็นมนุษย์
ผู้นำอัศจรรย์บ้าง ดังพรรณนามาฉะนี้.

อปิจ อาทิตฺโต ปฏฺติ อภินิหาราโห, ตโต ปรมุปี
อนญฺยสาธารณํ คุณธมฺเม อจฺฉิณฺณวาติ
อจฺฉริโยติ อาห อจฺฉิณฺณมนุสฺสโสติปิ อจฺฉริย-
มนุสฺสโสติอาทิตฺ. (อ.ฎี. ๑/๓๖)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า มนุสฺสยัธอัศจรรย์ เพราะ
มีความปรารถนาที่ตั้งไว้แต่เดิม (มิใช่ปณิธาน)
ต่อจากนั้นมาก็ได้สั่งสมคุณธรรมอันไม่ทั่ว
ไปแก่ผู้อื่น เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวว่า เป็นมนุษย์ที่เคยสั่งสมมาบ้าง
เพราะเป็นมนุษย์ผู้นำอัศจรรย์บ้างเป็นต้น.

**(ง) อจฺฉริยมนุสฺส (มนุษย์ผู้ไม่เกิดบ่อยนัก
- เกิดในกาลบางครั้ง).**

พหุสฺส โลเก น จินฺณา น ปวตฺตา มนุสฺสาติ
อจฺฉิณฺณมนุสฺสา. กทาจิเทว หิ เนสฺส โลเก
นิพฺพตฺติ. (อ.ฎี. ๒/๔๕)

ชื่อว่า อจฺฉิณฺณมนุสฺส เพราะอรรถว่า เป็น
มนุษย์ที่ไม่เกิดในโลกบ่อยนัก. แท้จริง บุคคล

เหล่านั้น เกิดในโลกเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น.

[มีข้อสังเกตว่า ตามพรรณนาของฎีกา นี้ ในอรรถกถาต้องเป็น อจฺฉริยมนุสฺส

อีกนัยหนึ่ง น่าจะต้องมีการที่อะ อ เป็น อา ตามวากยะ กทาจิเทว เป็นต้น อรรถนี้และ (ก) ไม่ต่างกัน]

(ง) อจฺฉริยมนุสฺส (มนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ – น่าประหลาดใจ).

อปิ จ ตถาคตสฺส ภิกฺขเว อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาว จตฺตารโ อจฺฉริยา อพฺภูตา ธมฺมา ปาตุภาวนตฺติติ เอวมาทีหิ อนนฺทเกหิ อจฺฉริย-
พฺภูตธมฺเมหิ สมฺมุนาถตตฺตปิ อจฺฉริย-
มนุสฺโส. อาจฺฉริยมนุสฺสโสตฺถิปี อจฺฉริยมนุสฺโส.

(อ.อฎ. ๑/๘๘)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อจฺฉริยมนุสฺส (มนุษย์ผู้มีคุณอันน่าอัศจรรย์) แม้เพราะประกอบด้วยธรรมซึ่งน่าอัศจรรย์ไม่เคยมีหลายประการเป็นต้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่หน้าอัศจรรย์ไม่เคยมี (อจฺฉริยอัพฺภูตธรรม) ๔ ประการ ย่อมปรากฏ เพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

(อนึ่ง) ชื่อว่า อจฺฉริยมนุสฺส แม้เพราะเป็นมนุษย์ที่เคยสั่งสม (บารมี) มาบ้าง.

สมฺมุนาถตตฺตปิ เอเตน อจฺฉริยา คุณธมฺมาเอตสฺมี สนฺตฺติติ อจฺฉริโยติ ทสฺเสติ.

(อ.ฎี. ๑/๑๓๖)

ด้วยบทว่า สมฺมุนาถตตฺตปิ นั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า คุณธรรมทั้งหลายอันน่าอัศจรรย์มีอยู่ในตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อจฺฉริยะ (ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์)

อจฺฉริยมนุสฺสภาว (ป)

[อจฺฉริยมนุสฺส + ภาว]

ความเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ – น่าประหลาดใจ.

ตถา ทูลลภปาตุภาวโต อจฺฉริยมนุสฺส-
ภาวโต พุทฺชนหิตสฺสขาหโต อหุตฺติยอสหายาทิ-
ภาวโต จ ภควา โลเก อคฺโคติ วุจฺจติ.

(อิตฺตฺวุตฺต.อฎ. ๒๖๘)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านเรียกว่า เป็นผู้เลิศในโลก เพราะมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยาก เพราะความเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ เพราะนำมาซึ่งหิตสุขแก่คนหมู่มาก และเพราะความเป็นผู้ไม่เป็นที่สอง (ของใคร) และไม่มีใครเป็นสหาย เป็นต้น.

[พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ และไม่เป็นที่สองของใคร คือ จะไม่เกิดพร้อมกันสองพระองค์ในโลกธาตุเดียวกัน ด้วยเหตุผลดังนี้:-

เพราะเป็นบุคคลผู้หน้าอัศจรรย์ ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ก็จะไม่ใช่บุคคลหน้าอัศจรรย์ เพราะการแสดงธรรมไม่มีความต่างกัน โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงแสดงธรรมที่จำแนกเป็นสติปัญญฐานเป็นต้น

ใด แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ก็พึงแสดงธรรม
นั้นเช่นเดียวกัน

เพราะอาจมีการโต้เถียงกันด้วยคำว่า พระ
พุทธเจ้าของเราเล่าเสื่อมใส เหมือนศิษย์ของ
อาจารย์หลายท่านพึงโต้เถียงกัน]

อจฺจนฺตริยรูป (ติ)

[อจฺจนฺตริย + รูป]

มีสภาพน่าอัศจรรย์, มีรูปน่าอัศจรรย์, มีที่
ทำน่าอัศจรรย์.

มหาชนโน อจฺจนฺตริยรูปํ กิร ปาฏิหาริย์ ภาวิสฺสตี
ปสฺสิสฺสสาม นนฺติ ชรทวารานิ จฑฺฑเตตฺวา
สตุฏฺถารํ สทฺธิเยว อคฺมาสิ. (ชา.อญ. ๔/๒๖๔)

มหาชนพึงถ้อยคำของพวกภิกษุเหล่านั้น
แล้วคิดว่า พระปาฏิหาริย์จักมีสภาพอัศจรรย์
เป็นไฉน พวกเราต้องไปดูปาฏิหาริย์นั้น แล้ว
ปิดประตูเรือนไปกับพระศาสดา เลยทีเดียว.

ดู อจฺจนฺตริยรูป, อจฺจนฺตริยสภาวะ

อจฺจนฺตริยสภาวะ (ป)

[อจฺจนฺตริย + สภาวะ]

(๑) สภาพอันน่าอัศจรรย์.

ดู อรรถแห่ง อจฺจนฺตริยขมฺม (๑)

(๒) (ติ) มีสภาพอันน่าอัศจรรย์.

ดู อจฺจนฺตริยรูป

อจฺจนฺตริยสุตฺต (น)

[อจฺจนฺตริย + สุตฺต] อจฺจนฺตริยสูตร.

อจฺจนฺตริยสูตร (สูตรแสดงเรื่องน่าอัศจรรย์).
สพฺยาตนวรรคํ สํยุตตนิภาวปาลี สํยุตฺที่ ๙
วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๑๙. ส. ๒/๕๔๒ (ในสํยุตต-
นิภาว ไม่มีชื่ออจฺจนฺตริยสูตร แต่รู้ได้ว่าเป็น
อจฺจนฺตริยสูตร ก็โดยอุทานคาถาของวรรคที่ ๒
ว่า อจฺจนฺตริยญฺจ อพฺภุตํ เป็นต้น โดยมีอาทิศัพท์
ในอนาสวาทิสฺสูตร เป็นตัวบอก). ส. ๓/๓๒
ดูแม่อรรถแห่ง อจฺจนฺตริย (๑) (จ).

อจฺจนฺตริยาจฺจนฺตริยเตยฺยมหฺนุภาว (ติ)

[อจฺจนฺตริย + อจฺจนฺตริยเตยฺย + มหฺนุภาว]

มีอานุภาพมากอันน่าอัศจรรย์และเป็นอจินไตย
(อันใครๆ ไม่พึงคิด) หมายถึงพระพุทธเจ้า.

อจฺจนฺตริยาจฺจนฺตริยเตยฺยมหฺนุภาโว อธิสฺสิล-
อธิจิตฺตานํ ปรมุทํ กัสสปารมฺปิ ปตฺโต ภควา
ปจฺจยาการํ จตุวิสฺติโกฏิสฺสทสฺสสมุเขน
มหาวชิรญาณํ เปเสตฺวา อนุตฺตรํ สมนาสมฺโพธิ
อภิสมฺพุทฺโธ. (ที.ฎี. ๑/๑๑, ส.นวฎี. ๑/๑๙)

พระผู้มีพระภาค ทรงมีอานุภาพมากน่า
อัศจรรย์และเป็นอจินไตย (อันใครๆ ไม่พึง
คิด) บรรลุถึงฝั่งพระบารมีอันยอดเยี่ยมสูงสุด
แห่งอธิศีลและอธิจิต ยังมีมหาวชิรญาณ (ญาณ
อันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร) จำนวน ๒๔
แสนโกฏี (๒ ล้าน ๔ แสนโกฏี) ให้ยังลงใน
ปัจจุการ (ปฏิจจสมุปบาท) บรรลุอนุตตร-
สัมมาสัมโพธิญาณ.

อจฺจนฺตริยาภิภาว (ป)

[อจฺจนฺตริยา + ภาว]

ความเป็นเหตุอันหน้าอัศจรรย์ - นำประหลาดใจเป็นต้น.

อจฺจริยาภิภาเวปิ เอสว นโย.

(อิตฺตฺ.อฏฺ. ๒๖๙)

แม้ในความเป็นเหตุอันหน้าอัศจรรย์เป็นต้น ก็มีนัยนั้นนี้เทียว.

อจฺจรูปม (ติ)

[อจฺจรา + อุปฺมา]

ดฺจนางอัปฺสร - เทพอัปฺสร - เทพธิดา.

มีนางอัปฺสรเป็นอุปฺมา. เปรียบด้วยนางอัปฺสร.

เทวี วีย อจฺจรูปฺมา

มฺขฺเณ นาริณฺณสฺส โสภสิ

กิ กมฺมมกาสิ ภทฺทกั

เกนาสิ วณฺณวตี สุโกสเล. (ชา. ๑/๑๗๓)

(พระราชชาตรัสกับพระราชเทวีว่า)

ดูก่อนแม่นางผู้เลอโฉม พระนางจงถาม ท้ามกลางหมู่নারี**ดฺจเทพอัปฺสร** พระนางได้ทำการมดีอะไรไว้ เพราะเหตุไรเล่า จึงมีพระฉวีวรรณงดงามยิ่งนัก.

ภทฺเท สุโกสเล โกสฺสธมฺมโย สุธีเต ตวํ รูป-สมฺปตฺติยา **อจฺจรูปฺมา** ติสสฺสปุเร สกฺกสฺส เทวธมฺมโย อณฺณตฺรา เทวธิดา วีย อิมสฺส นาริณฺณสฺส มฺขฺเณ โสภสิ. ปุพฺเพ กิ นาม ภทฺทกั กลฺยาณกมฺมํ อากาสิ เกนาสิ การณฺณ เหววณฺณวตี ชาตา. (ชา.อฏฺ. ๓/๓๙๒)

ดูก่อนแม่นางผู้เลอโฉมชาวโกศลคนสวย คือผู้เป็นพระราชธิดาคนสวย ของพระเจ้าโกศล

เธอเปรียบดัง**เทพอัปฺสร** โดยรูปสมบัติ สวยงามเหลือเกิน ในท่ามกลางหมู่নারีนี้ เหมือนเทพธิดาตนใดตนหนึ่ง ของท้าวสักกเทวราช ในสรวงสวรรค์. สมัยก่อน เธอได้ทำกรรมดีงามชื่ออะไรไว้ เพราะเหตุอะไร เธอจึงมีผิวพรรณงามอย่างนี้.

อจฺจเร (กฺริ/อา)

[อาส + อ + อนฺติ]

ย่อมอยู่ (อยู่ด้วยอิริยาบถ ๔), นั่ง, พัก.

อาส (อุปเวสเน=เข้าไป) + อ + อนฺติ แปลงสฺ เป็นจฺ ด้วยการแบ่งสูตร (ทวิชากรณโยค) วิชาควา จฺโน วา ในสูตรว่า อิสฺยมนฺนโมโต จฺโน วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ, แปลงอนฺติ วิภัตติเป็น เร ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ชาติ เป็นต้น (กจ. ๕๑๗).

มีข้อสังเกตว่า มติของกัจจายนไวยากรณ์ ให้แปลง อนฺติ และ อนฺเต ที่เป็นปฐมบุรุษ พหูพจน์ เป็น เร เมื่อวิภัตติดังกล่าวอยู่หลังสระเสียงสั้นที่มีครุอยู่หน้า เช่น คจฺจ + อนฺติ = คจฺจเร ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ชาติ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (๖.๗๔) กล่าวว่าว่า ครุบุพฺพา รสฺสา เร นฺเตนฺตึน (แปลงนฺเต และ นฺติ ทำยรัสสระที่มีครุอยู่หน้าเป็นเร) ตามนัยนี้ให้แปลง นฺเต และ นฺติ ของอนฺเต, อนฺติ, สฺสนฺเต, สฺสนฺติ เป็น เร จึงมีรูปในภวิสสันติวิภัตติว่า ภวิสฺสเร, คมิสฺสเร

จะเห็นได้ว่ามติของโมคคัลลานไวยากรณ์ ในเรื่องนี้ครอบคลุมกว้างขวางกว่ามติของกัจจายนไวยากรณ์.

เต ฐน ปุตตกา มยฺหํ

กปณาย วราภียา

สหายํ สํเวสนากาเล

ชีรปิตาว อจนฺเร. (ชา. ๒/๓๕๗)

(พระนางมัทรีรำพึงว่า)

ลูกน้อยเหล่านี้นั้นของเราเป็นกำพร้าไร้สงสาร
ในเวลาเย็นเป็นเวลาากินเวลาที่ม่กักนั่งคอย
เหมือนลูกเนื้อที่กำลังดีมันมเป็นแน่แท้.

อจนลาขารสวณฺณ (ติ)

[อจน + ลาขา + รส + วณฺณ]

มีสีดั่งน้ำครึ่งใส.

โลहितนฺติ เทว โลหิตานิ สนนิจิตโลहितญจ
สัสนนโลहितญจ. ตตถ สนนิจิตโลहितํ วณฺณโต
นิปุกกพพลลาขารสวณฺณ. สัสนนโลहितํ
อจนลาขารสวณฺณ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๓)

โลหิต ในบทว่า โลहितํ นี้ มี ๒ อย่าง คือ โลहित
ชั้น ๑ โลहितจาง ๑ ในโลหิต ๒ อย่างนั้น โลहित
ชั้น โดยสี มีสีดั่งน้ำครึ่งชั้นแก่ไฟ โลहित
จางมีสีดั่งน้ำครึ่งใส.

อจนวส (น,ถ)

[อจน + วส] มันเหลวหมี.

อนฺชานานิ ภิกฺขเว วสานิ เกสฺสชฺชานิ อจนวสํ,
มจนวสํ, สฺสูกาวสํ สฺสูกรวสํ, คพฺรภวสํ กาเล
ปฏิกฺคหิตํ กาเล นิปฺปกํ กาเล สัสนฺจํ เตล-
ปรีโกเคน ปรีภุชฺชิตุ. (วิ. ๓/๒๕๑)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรา
อนุญาตมันเหลวที่เป็นยา คือ มันเหลวหมี
มันเหลวปลา มันเหลวปลาฉลาม (โลมา)
มันเหลวหมี มันเหลวลา ที่รับประทานในกาล
เจียวในกาล กรองในกาล แล้วฉันอย่างน้ำมัน
[คือการบริโภคสัตตาทหาลิก].

[สุสุกา บางอาจารย์แปลว่า จระเข้ (สารตถ.
ฎีกา (บาลี) ๓/๒๖๒/๓๖๗) ฉบับ PALI TEXT
SOCIETY แปลศัพท์นี้ว่า จระเข้ (Book of the
discipline past 4 P. 271) มหาวรรคฉบับ
ภาษาพม่าแปลว่า ปลาโลมา

สุสุกาติ สมฺมุตเท ภวา เอกา มจนฺชาติ.
กฺมฺภีลาติปิ วทนฺติ.

มัจฉาชนิดหนึ่งอยู่ในมหาสมุทร ชื่อว่า สุสุกา
(จระเข้) หรือเรียกว่า กุมภีล บ้าง]

อจนวิปสหนมณิวนฺณอุทก (ติ)

[อจน + วิปสหน + มณิวนฺณ + อุทก]

ห้วงน้ำมีสีใสสะอาดดั่งแก้วมณี, ห้วงน้ำมีสี
ดั่งแก้วมณีใสแจ้ว.

อุตฺตานิ คมฺภีโรภาโสติอาทิสฺส ปุราณปณฺณ-
รสมฺภินฺนวณฺโณ กาพฺพุทโก คมฺภีโรภาโส
นาม, อจนวิปสหนมณิวนฺณอุทโก
อุตฺตานิภาโส นาม. (อ.อญ. ๒/๓๒๗)

ในคำว่า อุตตานิ คมภีโรภาโส เป็นต้น ความ
ว่า ห้วงน้ำดำ มีสีเจือด้วยน้ำใบไม้เก่าๆ ชื่อว่า
มีเงาลึก. ห้วงน้ำมีสีใสสะอาดดั่งแก้วมณี
ชื่อว่ามีเงาดี.

อจฺฉล (กฺริ/อา)

ดู อจฺฉติ

อจฺฉสฺกฺข (ติ)

[อจฺฉ + สฺกฺข] สดใสและแห้งแล้ง.

อจฺฉสฺกฺขตา (ถิ)

[อจฺฉสฺกฺข + ตา]

ความเป็นสิ่งที่สดใสและแห้งแล้ง.

เทโวติ เมโฆ, ตสฺส อจฺฉสฺกฺขตาย อากาสมิว
ขายมานสฺส อนิมิตฺตคฺชชิตํ เทวทฺนุทฺทิกํ นาม,
ยํ อากาสทฺนุทฺทิกํ ติปิ วทนฺติ. (วิมตฺติ. ๑/๓๕)

เมฆ ชื่อว่า เทโว, เสียงคำรามไม่มีเหตุเสียง
คำรามที่แห้งแล้งของเมฆนั้น ปรากฏเหมือน
[สีของ]อากาศ โดยความเป็นสิ่งที่สดใสและ
แห้งแล้ง ชื่อว่า เทวทฺนุทฺทิกํ (ภริของทวยเทพ).
บางอาจารย์กล่าวว่า อากาสทฺนุทฺทิกํ (ภริใน
อากาศ) บ้าง.

[กลองใหญ่ = ทฺนุทฺทิกํ, ภริ. ธน.๑๔๓]

สว่างใสว = อจฺฉ, ปสนฺน, วิมล. ธน. ๖๗๐]

อจฺฉาทก (น)

[น + ฉาทก]

เบื่อ, ไม่อยากกิน (ไม่ชอบใจ).

ฉาทก = น + ฉทฺ ฐาตุ (อิจฺฉายํ ปรารธนา,
พอใจ) + ญ. แปลง ญ. เป็น อก.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุ ตานิ ปญฺจ เกสฺสฺซานิ
กालํ ปฏิคฺคเหตฺวา กาลํ ปริภุญฺชนฺติ. เตสํ

ยานิปี ตานิ ปากติกาณิ ลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺล
นจฺฉาเทนฺติ, ปเควฺ เสเนสีตานิ เต เตนฺ เจว
สารทิกเกน อาพาธเน ญฺญฺจ, อิมินา จ ภตฺตา-
จฺฉาทเกน, ตทฺทฺเยน ภิกฺขุโยโส มตฺตตาย กิสา
โหนฺติ, ลฺลฺลฺลฺล, ทฺพพณฺณา, อุปฺปณฺณูปฺปณฺณ-
ชาตา, ฐมนิสฺสณฺณตคฺคตฺตา. (วิ. ๓/๒๙๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายรับประเคน
เภสัช ๕ ในกาลแล้วฉันในกาล โภชนาหาร
ชนิดธรรมดาที่ฉันประจำวันของภิกษุเหล่านั้น
ไม่ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น (ไม่ทำให้เกิด
ความพอใจ) ไม่จำต้องกล่าวถึงโภชนาหาร
ชนิดที่มีไขมัน ภิกษุเหล่านั้น จึงป่วยด้วย
อาพาธที่เกิดในฤดูสารท และเมื่อภักตอาหาร
ด้วยเหตุ ๒ ประการนั้น จึงชুবผอม หมองคล้ำ
ซิดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่งมากยิ่งขึ้น.

ภตฺตาจฺฉาทเกนาติ ภตฺตํ อโรจิกเกน.

(วิ.อฏฺ. ๓/๓๗๒)

บทว่า ภตฺตาจฺฉาทเกน (เมื่อภักตอาหาร) คือ
ไม่ชอบใจภักตอาหาร.

อจฺฉาทน (น)

[อา + ฉท (สัรว=ปกปิด - สัรวม) + ณ + ญ]
อจฺฉาเทนฺติ โกปินี ปฏิจฺฉาเทนฺติ เอเตหิตี
อจฺฉาทนานิ, นิवासนานิ. แปลง ญ. เป็น อน
พฤทธี อ เป็น อา.

(ก) ผ้าห่มห่ม, เครื่องปกปิด, เสื้อผ้า.

เสยฺยถาปี ภิกฺขเว พาโล อพฺยตฺโต อุกฺกุสโล
สุโท ราชานํ วา ราชมฺหามตฺตํ วา นานจฺเจยฺหิ

สุเปหิ ปจจุปฏิจโต อสฺส อมฺพิลคฺเคหิปี
 ติตฺตกคฺเคหิปี ๗เปฯ โลณิเกหิปี อโลณิเกหิปี.
 ๗เปฯ สกสฺส ภตฺตสฺส นิมิตฺตํ น อคฺคณฺหาติ
 “อิทํ วา เม อชฺช ภตฺตสฺสเปยฺยํ รุจฺจติ, อิมสฺส
 วา อภิหฺรติ, อิมสฺส วา พหุํ คณฺหาติ, อิมสฺส
 วา วณฺณํ ภาสติ ๗เปฯ น เจว ลากิ โหติ **อจุ-**
ฉาถนสฺส, น ลากิ เวตฺนสฺส, น ลากิ อภิหารานํ.
 ตํ กิสฺส เหตุ? ตถา หิ โส ภิกฺขเว พาโล
 อพฺยตฺโต อกฺขโล สุโท สกสฺส ภตฺตสฺส
 นิมิตฺตํ น อคฺคณฺหาติ ๗เปฯ (ส. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้เขลา ไม่ฉลาด
 ไม่เจียมแหลม บำรุงพระราชหรือมหาอำมาตย์
 ของพระราชด้วยแกงชนิดต่างๆ คือ เปรี๊ยะ
 จัดบ้าง ชมจัดบ้าง...เค็มบ้าง จืดบ้าง... ไม่
 สังเกตชนิดแห่งอาหารของตนว่า วันนี้ ท่าน
 ชอบข้าวและแกงชนิดนี้ของเรา หรือรับ
 แกงชนิดนี้ ตักแกงชนิดนี้มาก หรือชมแกง
 ชนิดนี้...ยอมไม่ได้ **ผ้าห่มห่ม** ไม่ได้ค่าจ้าง
 ไม่ได้รางวัล ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะพ่อครัว
 นั้นเป็นคนเขลา ไม่ฉลาด ไม่เจียมแหลม ไม่
 สังเกตชนิดแห่งอาหารของตน แม้ฉันใด.

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน
 เขลา ไม่ฉลาด ไม่เจียมแหลม พิจารณาเห็น
 กายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ
 มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อ
 เธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จิตไม่ตั้งมั่น
 ละความเศร้าหมองไม่ได้ เธอไม่กำหนดนิมิต
 นั้น พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ...
 พิจารณาเห็นจิตในจิต ... พิจารณาเห็นธรรม
 ในธรรมทั้งหลาย...เมื่อเธอพิจารณาเห็น

ธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตไม่ตั้งมั่น ละความ
 เศร้าหมองไม่ได้ เธอไม่กำหนดนิมิตนั้น
 ภิกษุนั้น ย่อมไม่ได้ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขใน
 ปัจจุบัน และไม่ได้สติสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะ
 เหตุไร เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่
 เจียมแหลม ไม่กำหนดนิมิตแห่งจิตของตน]

(ข) กางเกง, ผ้าห่ม.

ดู อจุฉาถนโมกขปาฐรณ

(ค) ผ้าห่ม (คือสามี=การคุ้มครอง รักษา).

อถ น ราชา ปกุโกสาเปตฺวา ตฺวํ กิร สามิกจ-
 ฉาถนํ ยาจสีติ ปฺจุจฺฉิ. อาม เทว อิตฺติยา หิ
 สามิกโก **อจุฉาถนํ** นาม, สามิกเก หิ อสฺติ สหสฺส-
 มุลฺลปิ สาฏกํ นีวตฺถา อิตฺถิ นคฺคาเยว นาม.

(ชา.อฎ. ๑/๓๒๕)

ครั้งนั้น พระราชาจึงรับสั่งให้นางเข้าเฝ้า
 ตรัสถามว่า ได้ยินว่า เจ้าขอผ้าห่มคือสามีหรือ
 นางกราบทูลว่า เจ้าคะ พระองค์ผู้สมมติเทพ
 สามีชื่อว่าเป็น **ผ้าห่ม** ของสตรีโดยแท้ เพราะ
 เมื่อไม่มีสามี แม้สตรีจะห่มผ้าราคาตั้งพัน
 จะต้องชื่อว่าเป็นหญิงเปลือยอยู่นั่นเอง.

อจุฉาถนทวตุถโมกขปาฐรณ (น)

[อจุฉาถน + วตุถ + โมกขปาฐรณ]

ผ้าห่มผ้าห่ม, ผ้า[ที่เหลือ]และผ้าห่มอย่างดี (มี
 ผ้าโกเชาว์เป็นต้น).

[อจุฉาถน เป็นอุปลักขณนัยคือการแสดงตัว
 อย่างเป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด
 กล่าวคือคำนี้ตามรูปศัพท์แปลว่า ผ้าห่ม แต่

หมายถึงผ้าห่มและผ้าห่ม. ส่วนคำว่า ปาฐรณ
หมายถึงผ้าห่มโดยตรง

โมกข = ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน]

ลาภี อรรถาณวตถุโมกขปาฐรณ

ภวติ ยทิ อณาการียติ อุปติ

สทธิโต ปริมกตผล ออนุภวติ

น ภวติ กตสฺส ปนาโส. (ที. ๓/๑๓๑)

[ปนาโสติ วินาโส]

(มหาบุรุษ) ถ้าทรงออกผนวช ก็จะได้ผ้าห่ม
ผ้าห่มผ้าที่เหลือและผ้าห่มอย่างดี และทรง
ได้รับประโยชน์ เสนวยผลกรรมที่ทรงทำไว้
ในภพก่อน ไม่มีความหมดสิ้นไปแห่งผล
กรรมที่พระองค์ทรงทำไว้เลย.

อรรถาณวตถุโมกขปาฐรณนหติ

อรรถาณนณญจ วตฺถนณญจ อุตฺตม-
ปาฐรณนณญจ. (ที.อญ. ๓/๑๑๖)

บพว อรรถาณวตถุโมกขปาฐรณน คือ
ผ้าห่มผ้าห่ม ผ้าที่เหลือและผ้าห่มอย่างดี.

อจฺจนาเทนติ โกปีน ปฏิจฺจนาเทนติ เอเตหิตติ
อจฺจนาณานิ, นีวาสนาณิ.

เตส อจฺจนาณนณญจ เสสวตฺถนณญจ โกชวาทิ-
อุตฺตมปาฐรณนณญจ. (ที.ฐี. ๓/๑๑๘)

ชื่อว่า อจฺจนาณะ เพราะอรรถวว่า เป็นเครื่องปก
ปิดความละอาย ได้แก่ ผ้าห่มผ้าห่ม.

(ได้) ผ้าห่มผ้าห่ม ผ้าที่เหลือ (ผ้าธรรมดา) และ
ผ้าห่มอย่างดีมีผ้าโกเชาเป็นต้น.

อจฺจนาณียิตฺวาน (กริวิ)

[อา + จท (สัวเร) + ญย + อิ + ตฺวาน] ช้อน
จ รัสสะ อา เป็น อ พกทธี อ เป็น อา.

ให้ห่มห่มแล้ว, ให้ปกปิดแล้ว.

เอตํ อจฺจนาณียิตฺวาน

มม ทกฺขิณมาทิส

ตถาหิ สฺขิตา เหสฺส

สพฺพกามสมิทฺธิ. (เปต. ๑๓๔)

(นางเวมานิกเปตตอบว่า)

ขอท่าน จงยังอุปาสกนั้น ให้ห่มห่มผ้าที่ท่าน
จะให้ดิฉัน แล้วอุทิศส่วนบุญให้ดิฉัน เมื่อทำ
อย่างนั้น ดิฉันจักถึงความสุข พรั่งพร้อม
ด้วยสมบัติตามปรารถนาทุกอย่าง.

เอตํ อจฺจนาณียิตฺวาน, มม ทกฺขิณมาทิสาติ เอตํ
อุปาสกํ มม ทิยฺยมานํ สาธุกํ ปริททาเปตฺวา
ตํ ทกฺขิณํ มยฺหํ อาทิส ปตฺติทานํ เทหิ.

(เปต.อญ. ๔๖)

ถึงพระคาถาว่า เอตํ อจฺจนาณียิตฺวาน, มม
ทกฺขิณมาทิสา ความว่า หัวหน้าพ่อค้า ให้
อุปาสกนั้นห่มห่มผ้าที่จะให้แก่เรา แล้วให้
ทักษิณานั้น คือ ปัตติทานมัย อุทิศถึงฉัน.

อจฺจนาณเปตฺวา (กริวิ)

[อา + จท (สัวเร) + ณาเป + ตฺวา]

ให้ห่มห่มแล้ว, ให้ปกปิดแล้ว.

อถ โข ภิกฺขเว พนฺธุมา ราชา เนมิตฺเต
พฺรหฺมณฺเณ อหเตหิ วตฺเตหิ อจฺจนาณเปตฺวา
สพฺพกามาเมหิ สนฺตปฺเปลี. (ที. ๒/๑๗)

ภิกษุทั้งหลาย ต่อมาพระเจ้าพันธุมะ ยังพวก
พราหมณ์โหราจารย์ ให้ห่มห่มผ้าใหม่ ทรง
เลี้ยงดูให้อิ่มหนา ด้วยสิ่งที่ต้องการทุกอย่าง.

ดู วิ. ๓/๒๙, ขุททก.อฎ. ๔

อจุณาทิต° (ติ)

[อา + ฉท (สัรว) + เณ + ต]

ปกปิดแล้ว, ปิดบังแล้ว.

สังคีตวณณ ยุกมฏจ

ปุกกุโส อภิหารยิ

เตน อจุณาทิต สตุธา

เหมวณฺโณ อโสมภ. (ที. ๒/๑๑๑)

ปุกกุสะ น้อมถวายผ้าสีทองเนื้อละเอียด
คู่หนึ่ง พระศาสดาผู้อันผ่านนั้นปกปิดแล้ว
(พอพระศาสดาทรงครองผ้าคู่หนึ่ง) มีพระฉวี
วรรณดังทอง งดงามนัก.

อจุณาทิต° (ติ)

[น + ฉาทิต]

แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตุต
นสฺส ตปฺปริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะ
ตปฺปริสสมาส) ช้อน จ ด้วยสูตร (กจ.๒๙) ปร
เทวภาโว จาเนน

อันไม่ถูกปิดไว้, ไม่เป็นอันปิด.

ปหฺนติ โย สกโกติ ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตุญฺเจว
อาโรเจตฺตญฺจ โส เจ ปหฺนสฺสญฺญิ หุตฺวา ฉาเทติ
ฉนฺนา โหติ. สจฺจสฺส มฺเฆ อปฺปมตฺตโก คณฺโห
วา โหติ หนฺนภาวโต วา วิชฺฌติ หนฺนโต วา รุชฺชติ

ภิกฺขา วา มนฺทา ลหฺธา โหติ. ตาวตฺเถน ปน
เนว วตฺตํ น สกโกติ น คนฺตุํ อปิจ โข น สกโกมิตฺติ
สญฺญิ โหติ อยํ ปหฺน หุตฺวา อปฺปหฺนสฺสญฺญิ นาม.
อิมีนา ฉาติตาปิ อจุณาทิตา. อปฺปหฺนภา ปน
วตฺตํ วา คนฺตุํ วา อสมฺมตฺเถน ปหฺนสฺสญฺญินา วา
อปฺปหฺนสฺสญฺญินา วา ฉาติตา โหตุ อจุณาทิตาว.

(วิ.อฎ. ๔/๒๐)

บทว่า ปหฺน มีความว่า ภิกษุใดอาจเพื่อจะไปสู่
สำนักภิกษุ และเพื่อจะบอกได้. ถ้าเธอเป็น
ผู้มีความสำคัญว่าตนอาจ แล้วปิดไว้, อาบัตินั้น
เป็นอันปิดเทียว. ถ้าที่ปากของเธอเป็นฝี
เล็กน้อย. หรือลมเสียดคาง,หรือปวดฟัน, หรือ
ได้ภิกษาน้อย, ก็แลด้วยเหตุเพียงเท่านั้น
จะจัดว่าไม่อาจบอกไม่อาจไปหาได้ไม่. ก็แต่ว่า
เธอเป็นผู้มีความสำคัญว่าเราไม่อาจ ภิกษุนี้
เป็นผู้อาจ แต่ชื่อว่าผู้มีความสำคัญว่าตน
ไม่อาจ. อาบัตินั้นที่ภิกษุนี้ปิดไว้ จัดว่าไม่เป็น
อันปิด. อนึ่งอาบัตินั้นที่ภิกษุผู้ไม่อาจ คือ ไม่
สามารถจะบอกหรือจะไป จะมีความสำคัญ
ว่าตนอาจก็ตาม มีความสำคัญว่าตนไม่อาจ
ก็ตามปิดไว้ไม่เป็นอันปิดแท้.

อจุณาเทติ° (กฺริ/อา)

[อา บทหน้า + ฉท ฐาตุ (สัรว) + เณ ปัจจัย +
ติ วิภัตติ] ช้อน จ รัสสะ อา เป็น อ.

ย่อมให้ครอง - ให้ห่มห่ม - ให้ปกปิด, ย่อม
สวมใส่ - ห่มห่ม - ปกคลุม, ย่อมถวาย.

เตนหิ ปุกกุสฺส เอเกน มํ อจุณาเทหิ เอเกน
อาณนฺทนฺติ. “เอวํ ภาณเตติ โข ปุกกุโส มลฺลปฺปโต

ภควโต ปฏิสฺสุตฺวา เอเกน ภควนฺตํ อจฺฉาเทติ,
เอเกน อายสฺมณฺทํ อานนฺหิ. (ที. ๒/๑๑๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนปุกกุสะ ถ้า
อย่างนั้น เธอจงให้เราครองผืนหนึ่ง อีกผืน
หนึ่งให้อานนทฺครอง. ปุกกุสะมัลลบุตร ทูล
รับสนองพระดำรัสแล้ว ถวายให้พระผู้มี
พระภาคทรงครองผืนหนึ่ง ถวายให้ท่านพระ
อานนทฺครองอีกผืนหนึ่ง.

อจฺฉาเทหิตี อูปจารวจนเมตฺตํ เอกํ มยฺหํ เทหิ,
เอกํ อานนฺทสฺสาติ อตฺถโธ. (ที.อ.ญ. ๒/๑๖๑)

บพว่ อจฺฉาเทหิ นี้เป็นคำที่แสดงอุปจาระ
(รู้ได้โดยอ้อม) อธิบายว่า จงให้แก่เราหนึ่งผืน
อานนทฺหนึ่งผืน.

อลโข เวรณฺโข พุราหฺมโณ พุทฺธปฺปมฺขํ
ภิกฺขุสงฺฆํ ปณฺเฑน ชาทนีเยน โภชนีเยน
สทฺธตา สนฺตปฺเปตฺวา สมฺปวาเรตฺวา ภควนฺตํ
ภุตฺตาวิ โอนีตปตฺตปาณิํ ติจีวเรณ อจฺฉาเทสิ.

(วิ. ๑/๑๒)

ครั้งนั้นแล เวรณฺชพราหฺมณฺ ได้ยํคาส (ถวาย
อาหาร) ภิกฺขุสงฺฆํมีพระพุทฺธเจ้าเป็นประธาน
ด้วยของควรเคี้ยว ของควรบริโภคอันประณีต
ด้วยมือของตน (ด้วยตัวเอง) แล้วให้พระผู้มี
พระภาคซึ่งเสวยเสร็จ (และ) นำพระหัตถ์
ออกจากบาตรแล้วครองไตรจีวร.

ติจีวเรณ อจฺฉาเทสึตติ ติจีวโร ภควโต อทาสิ.
อิทํ ปน โวหารวจนมตฺตํ โหติ ติจีวเรณ
อจฺฉาเทสึตติ. (วิ.อ.ญ. ๑/๑๖๖)

สองบพว่ ติจีวเรณ อจฺฉาเทสิ (ให้ครอง
ไตรจีวร) ความว่า ได้ถวายไตรจีวรแต่พระผู้
มีพระภาค. ก็คำว่า ติจีวเรณ อจฺฉาเทสิ นี้เป็น
เพียงคำโวหาร[สำนวน, คำที่กล่าวโดยอ้อม]

[ติจีวเรณ อจฺฉาเทสิ (ให้ครองจีวร) เป็น
สำนวนทางภาษาที่เรียกว่าสามัตถียัตถะ คือ
เนื้อความที่สามารถรู้ได้โดยอ้อม เพราะคำนี้
ตามรูปศัพท์เป็นสำนวนหมายถึงครองจีวรให้
พระผู้มีพระภาค แต่มุ่งให้หมายถึงการถวาย
จีวรแก่พระผู้มีพระภาค ดังนั้น พระอรรถ
กถาจารย์จึงได้อธิบายว่า ติจีวเรณ อจฺฉาเทสึตติ
ติจีวโร ภควโต อทาสิ (สองบพว่ ติจีวเรณ
อจฺฉาเทสิ ความว่า (พราหฺมณฺ) ได้ถวายไตร
จีวรแต่พระผู้มีพระภาค). สำนวนเช่นนี้
บางแห่งเรียกว่าอัญญณานุปัตตินัย คือ
นัยที่มีได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือเป็น
ไปได้โดยประการนี้เท่านั้น. คำลักษณะเช่นนี้
พระอรรถกถาจารย์และฎีกาจารย์ มักอธิบาย
โดยใช้คำว่า อูปจารวจน, โวหารวจน]

[อจฺฉาเทมิ ดู อป. ๑/๓. อจฺฉาเทยฺย ดู อป.
๒/๓. อจฺฉาทยิํ ดู อป. ๑/๔๑. อนาทยิํ (ไม่ช้อน
จ รัชคณณณันท์) ดู อป. ๑/๗๙. อจฺฉาเทสิ
ดู ส. ๑/๑๗๙. อจฺฉาเทสฺสติ ดู วิ. ๑/๓๒๕.
อจฺฉาเทสฺสามิ ดู วิ. ๑/๓๑๗. อจฺฉาทยิสฺสํ ดู
เปต. ๑๙๖. อจฺฉาเทสฺสาม ดู วิ. ๒/๙๙]

อจฺฉาเทติ^๒ (กริ/อา)

[อา + ฉที (อจฺฉาย=ปรารณา,พอใจ) + เณ +
ติ] ช้อน จ รัสสะ อา เป็น อ.

ย่อมพอใจ, ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น, แผ่ชาน, ชาบชาน.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุ ตานิ ปณฺจ เกสฺสชานิกาลे ปฏิคฺคเหตฺวา กาลे ปริภุญฺชนฺติ. เตสํ ยานิปี ตานิ ปากติกานิ ลูขานิ โภชนานิ ตานิปี **นจฺฉาเทตฺติ**. (วิ. ๓/๒๔๑)

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายรับประทานเภสัช ๕ ในกาลแล้วฉันในกาล โภชนาหารชนิดธรรมดา ที่ฉันประจำวันของภิกษุเหล่านั้น **ไม่ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น** (เมื่ออาหาร).

นจฺฉาเทตฺติ ฐึณี น อุปฺปาเทตฺติ.

(สารตฺถ. ๓/๓๐๔, วิมฺติ. ๒/๑๘๖)

บทว่า **นจฺฉาเทตฺติ** (ไม่ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น) คือ ไม่ทำให้เกิดความพอใจ.

อถ โข วาเสฏฺฐ อณฺเฑตโร สตุโต โลลชาติโก มโห เกมิวํท ภวิสฺสตีติ รสปถวี องฺคฺลียา สายิ. ตสฺส รสปถวี องฺคฺลียา สายโต **อจฺฉาเทสิ**, ตณฺหา จสฺส โอภกฺมิ. (ที. ๓/๗๐)

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ ต่อมา มีสัตว์ผู้หนึ่งเป็นผู้อยากลอง พูดยว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี่อะไร แล้วเอานี้ว่ามีช้อนวันดิน ขึ้นมาลองลิ้มดู เมื่อเขาเอานี้ว่ามีช้อนวันดินลองลิ้มดูอยู่ วันดินได้**ซาบชาน**ไปแล้ว (ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น) เขาจึงเกิดความอยากขึ้น.

อจฺฉาเทสิตี ชิวฺหคฺเค จปิ ตมตฺตา สตุตฺรส-
หฺรณีสฺส หสฺสฺสานิ ผริตฺวา มนาปา หุตฺวา ติฏฺฐติ.

(ที. อญฺ. ๓/๕๐)

บทว่า **อจฺฉาเทสิ** (ซาบชาน) ความว่า วันดินนั้น พอเขาวางไว้ที่ปลายลิ้น ก็แผ่ชานไปทั่วเส้นเอ็นรับรสอาหาร ๗,๐๐๐ เส้น เป็นของน่าชอบใจตั้งอยู่.

อจฺฉาเทตฺติ (กริ/วิ)

[อา + ฉท (สั่วเร) + เณ + ตฺ]

เพื่อให้ปกปิด, เพื่อให้ครอง.

อถ โข โส ปุริโส อฺชฺฉายติ ชียฺยติ วิปาเจติ “มหิจฺฉา อิมे สมณฺหา สกฺยปฺตฺติยา อสนฺตฺฏจา. นยิมะ สุกรา จีวรเณ **อจฺฉาเทตฺติ**. กถฺยहि นาม อโยโย อุปนฺนโท มยา ปุพฺเพ อุปฺปวารีโต มํ อุปฺสงฺกมิตฺวา จีวเร วิกปฺปํ อาปชฺชิสฺสตีติ.

(วิ. ๑/๓๑๘)

ครั้งนั้นแลบุรุษนั้นจึงดำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า พระสมณะเชื้อสายศากยบุตร มักมาก ไม่สันโดษ. ท่านเหล่านี้ จะนิมนต์ให้**ครอง**จีวรมิใช่จะทำได้ง่าย ไฉนพระคุณเจ้า อุปนันท ศากยบุตรซึ่งเราไม่ได้ปวารณาไว้ก่อน จึงเข้ามากำหนดชนิดจีวรเล่า.

อจฺฉาเทตฺตูกาม (ติ)

[อจฺฉาเทตฺ + กาม]

ปรารถนาเพื่อปกปิด, ปรารถนาให้ครอง (จีวร), ปรารถนาจะถวาย (โวหารพจน์).

อถ โข อายสฺมา อุปนฺนโท สกฺยปฺตฺโต เยน โส ปุริโส เตนฺอุปฺสงฺกมิ, อุปฺสงฺกมิตฺวา ตํ ปุริสํ เอต-
ทโวจ “สจฺจํ กิร มํ ตฺวํ อาวุโส จีวรเณ **อจฺฉาเทตฺ-
กาโม**สึตี? (วิ. ๑/๓๑๗)

ต่อมา ท่านพระอุปัชฌาย์นันทกายนบุตรได้เข้าไปหาผู้หนึ่งถึงที่อยู่ ครั้นเข้าไปหาแล้วได้กล่าวว่า ผู้มีอายุ ทราบว่าโยมปรารถนาจะนิมนต์อาตมา ให้ครองจีวรจริงหรือ.

อจณาเทตวา (กิริย)

[อา บทหน้า + จท ธาตุ (ส่วเร ส้ารวม-ปกปิด) เณ ปัจจย + ตวา ปัจจย] ช้อน จุ รัสสะ อา เป็น อ พุทธี อ เป็น อา ลบ ณ.

กัตตฺวาจาก แปลว่า **นุ่งห่มแล้ว** จทธาตุเป็น จุราทิกณะ ลง เณ ปัจจยด้วยสูตร (กจ.๔๕๒) ว่า จุราทิตโต เณณยา

เหตุกัตตฺวาจาก แปลว่า **ให้ครองแล้ว, ให้นุ่งห่มแล้ว** จท ธาตุเป็นภูวาทิกณะ ลง เณ ปัจจย ในอรรถเหตุกัตตฺวาจากด้วยสูตร (กจ.๔๙๓) ว่า ธาตุหิ เณณยาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตฺเต.

(๑) นุ่งห่มแล้ว.

เอกมนุตฺติ นิสินฺโน โข สุกินฺโน กลนฺทปฺพุตฺโต ภควนุตฺติ เอตทโวจ ยถา ยถาหิ ภนฺเต ภควตา ฆมฺมํ เทสิตฺถ อาชานามิ, นยิทํ สุกโร อการํ อชฺฌาวสตา เอกนฺตปริปฺพุณฺณํ เอกนฺตปริสฺสุทฺธิํ สงฺขลิตฺตํ พุทฺทมจิริยํ จิริตฺตํ, อิจฺฌามหิ ภนฺเต เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ **อจณาเทตฺวา** อการสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตฺตํ, ปพฺพาเซตฺตํ มํ ภควาติ. (วิ. ๑/๑๓)

สุทินกลันทบุตรผู้หนึ่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า พระพุทธเจ้าข้า ธรรมเนียมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนั้น

ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า การที่ผู้อยู่ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์อย่างยิ่งเหมือนสังฆ์ที่ขัดแล้ว มิใช่ทำได้ง่าย ข้าพระพุทธเจ้าปรารถนาจะปลงผม โกนหนวด **นุ่งห่ม**ผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริก (ออกจากเรือนถึงการบรรพชา) ขอพระผู้มีพระภาคทรงพระกรุณาให้ข้าพระพุทธเจ้าบวชด้วยเถิด.

อจณาเทตฺวาติ นิวาเสตฺวา เจว ปารุปิตฺวา จ. (อุทาน.อฏฺ. ๒๘๐)

บทว่า **อจณาเทตฺวา** แปลว่า **นุ่งห่มแล้ว**.

[อจณาเทตวา เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมดกล่าวคือคำนี้ตามรูปศัพท์แปลว่า นุ่ง แต่หมายถึงการนุ่งและห่ม ดังนั้น ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า นิวาเสตฺวา เจว ปารุปิตฺวา จ คำเช่นนี้เหมือนตัวอย่างว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเสวตฉัตรแล้ว) ตัวอย่างนี้ แสดงว่า พระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด มิใช่ทรงได้รับเสวตฉัตรอย่างเดียว]

อถ โข ภิกฺขเว โส มหาชนกาโย จตุราสีติปาณสหัสสานิ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ **อจณาเทตฺวา** วิปสฺสี โปชิสฺส ตํ อการสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตํ อนฺ ปพฺพชิสฺสุ.

(ที.มหา.๑๐/๕๕/๒๖)

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น กลุ่มชนจำนวนมาก ๘๔,๐๐๐ คนนั้นได้ปลงผม โกนหนวด **นุ่งห่ม**

ผ้ากาสาเย (ผ้าย้อมน้ำฝาด) ออกบวชตาม
พระวิปัสสิโพธิสัตว์ผู้ออกจากเรือนบวชเป็น
บรรพชิตผู้ไม่ครองเรือน.

(๒) ให้ครองแล้ว, ให้ปกปิดแล้ว.

อถ โข มิลินฺโท ราชฯ आयस्मन्तं नाकเสนं
स्प्रिस् ปณฺเฑน ชาทนีเยน โภชนีเยน สหตฺถา
สนฺตปฺเปตฺวา สมฺปวาเรตฺวา เอกเมกํ ภิกฺขุํ เอก-
เมเกน ทฺสฺสยฺเคน อจฺฉาเทตฺวา आयस्मन्तं
นาคเสนํ ติจีวเรณ อจฺฉาเทตฺวา आयस्मन्तं
นาคเสนํ เอตทวโจ “ภนฺเต นาคเสน ทสฺหิ
ภิกฺขุหิ สฺพธี อีธ นิสฺสํทถ, อวเสสา คจฺฉนฺตฺติ.

(มิลินฺท. ๓๐)

ลำดับนั้น พระเจ้ามิลินท์ก็ได้ทรงเลี้ยงดุทาน
พระนาคเสน พร้อมทั้งบริษัทให้อิมหน้า
เพียงพอด้วยของเคี้ยวของฉันอันประณีต
ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง (ด้วยตนเอง)
แล้วทรงให้ภิกษุครองผ้ารูปละหนึ่งคู่ ให้พระ
นาคเสนครองไตรจีวร แล้วตรัสข้อความนี้
กับพระนาคเสนว่า พระคุณเจ้านาคเสน ขอ
นิมนต์ท่านพร้อมกับภิกษุ ๑๐ รูป นั่งอยู่ที่นี้
เถิด ภิกษุที่เหลือขอนิมนต์กลับไปก่อน.

[อจฺฉาเทตฺวา (ให้ครองจีวร) เป็นสำนวน
ทางภาษาที่เรียกว่าสามัตถียัตถะ คือ เนื้อ
ความสามารถรู้ได้โดยอ้อม เพราะกิริยา
การให้ครองจีวรนั้นว่าโดยตรงแล้ว ก็ได้แก่
กิริยาการถวายจีวรนั่นเอง สำนวนเช่นนี้ บาง
แห่งเรียกว่าอัญญธานูปัตตินัย คือนัยที่
มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือเป็นไปได้
โดยประการนี้เท่านั้น]

อจฺฉาเทสิ (กริ/อา)

ดู อจฺฉาเทติ

อจฺฉิ (น)

อจฺฉิ = อจฺฉ (ทสฺสนพฺยาปเนสุ) + อิ. ธาน.ฎิ.
(คำอธิบายคาถา ๑๔๙)

(ก) ตา, เบ้าตา, รู, ช่องเล็ก ๆ, มีขอบเป็น
สี่เหลี่ยม, รูปสี่เหลี่ยม.

ดู อจฺฉิก, อจฺฉิพฺพท

(ข) รูปตาช้าง.

ตตฺถ ตตฺถ อจฺฉิหิ ทสฺเสตฺวา มาลากมฺม-
ลตํกมฺมาทนี วา กตฺวา โภกฺกฺกิตฺถายพฺพนมฺปิ
น วฏฺฏติ. อชฺชกเมว ปน มจฺฉกณฺฏกํ วา ชชฺชริ-
ปตฺตํ วา มจฺฉปฏฺฏกํ วา กตฺวา โภกฺกฺกิตฺถํ
วฏฺฏติ ฯเปฯ กายพฺพนวิเช อฏฺฐมจฺฉลาทิกํ
ยํกฺกจิ วิการรูปํ น วฏฺฏติ ปฺริจเจทฺสเลขามตฺตํ
วฏฺฏติ. วิธกสฺส อฺโกลฺส อณฺเตสฺส อฺธิกรณตฺถาย
มจฺฉกํ กโรนฺติ อยมฺปิ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏฺ. ๑/๒๕๒)

แม้ประคดเอวที่เขาแสดงรูปตาช้างไว้ หรือ
ที่เขาทูปทำเป็นรูปลาดลายดอกไม้เป็นต้น
ไว้ในที่นั้นๆ ไม่ควร. แต่จะทูปทำเป็นเงี่ยงปลา
กระเบนก็ตาม เป็นใบแบ่งก็ตาม เป็นแผ่นผ้า
ที่เกลี้ยงเกลาก็ตามไว้ตรงๆ เท่านั้น จึงควร...
ที่ลูกถวิลของประคดเอว จะมีรูปแปลกๆ อย่าง
ใดอย่างหนึ่งมีรูปมงคล ๘ เป็นต้น ไม่ควร,
จะมีเพียงรอยพอบเป็นเครื่องกำหนด ควรอยู่.
ในชายทั้งสองของลูกถวิล เขาทำแม้เป็นรูป

หมอน้ำไว้ เพื่อทำให้ทนทาน, รูปหมอน้ำนี้ ก็ควร.

อจฺฉินีติ กุญฺชรจฺฉินฺสญฺจานานิ.

(สารตุถ. ๒/๑๒๐, วิมติ. ๑/๑๖๘)

บทว่า อจฺฉินิ (รูปตาช้าง) คือ มีสัณฐาน (รูปทรง) เหมือนรูปตาช้าง.

อจฺฉินิ กุญฺชรกฺขิ. (วชิร. ๑๒๒)

บทว่า อจฺฉิ ได้แก่ ตาช้าง.

[รูปมงคล ๘ คือ สังข์, จักร, หม้อมีน้ำเต็ม, คทา, แว่นส่องพระพักตร์, ขอช้าง, ธงไชย และเครื่องหมายสวัสดิเกะ]

อจฺฉิก (ติ)

[อจฺฉิ + ก]

ตาถิ, ช่องเล็ก ๆ, รู, เบ้าตา.

ภิกฺขเว ทกฺโข เกวณฺโณ วา เกวณฺณฺนเตวาสี วา สุขุมจฺฉิกเกณ ชาเลน ปริตฺตํ อุกททหิ โอตฺถเรยุย. ตสฺส เอวมสฺส "เย โข เกจิ อิมสฺมี อุกททเห โอปาริกา ปาณา, สพฺเพ เต อนฺโตชาลิกตา. เอตฺถ สิตาว (สิตา เอว) อุมฺมุชฺชมานา อุมฺมุชฺชนฺติ. เอตฺถ ปริยาปนฺนา อนฺโตชาลิกตา อุมฺมุชฺชมานา อุมฺมุชฺชนฺตีสติ. ฯเปฯ (ที. ๑/๔๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาวประมง หรือลูกมือชาวประมงผู้ชำนาญ ใช้แหตาถิที่ทอดลงหนองน้ำเล็ก ๆ [สระน้ำ, บึง เป็นต้น] เขาคิดอย่างนี้ว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ (ทุกชนิด) ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมดจะถูกแหครอบไว้ติดอยู่ในแหนี้

นั่นเทียว ไม่ว่าจะจมลงหรือผุดขึ้นก็ตาม, จักกองรวมกันอยู่ในแหนี้ ไม่ว่าจะจมลงหรือผุดขึ้นก็ตาม) ฉะนั้นใด...

[พระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงอุปมาพระองค์เองว่าทรงเหมือนกับชาวประมง ผู้ยืนอยู่บนฝั่งแล้ว ทอดแหกล่าวคือเทศนาลงไปที่หนองน้ำเล็ก กล่าวคือโลกธาตุหมีนจักรวาล ได้ปลาตัวใหญ่ กล่าวคือมิจฉาทิฎฐิ ทรงมองเห็นปลาที่ติดอยู่ในร่างแหทุกตัว ฉะนั้น]

สุขุมจฺฉิกเกนาติ สณฺหจฺฉิกเกณ สุขุมจฺฉิกุเทนนาติ อตฺโถ. (ที.อญ. ๑/๑๑๗)

บทว่า สุขุมจฺฉิกเกณ ความว่า ด้วยแหตาถิยิบ คือ มีช่องเล็ก ๆ (ละเอียด).

ดู อป. ๑/๙๗

อจฺฉิขุชฺชต (ติ)

[อา + ฉิท (เทวธากเร) + ย + อนฺต]

ดู อรรถ อจฺฉินฺทนต์

อจฺฉิขุชฺชมาน (ติ)

[น + ฉิขุชฺชมาน]

ฉิขุชฺชมาน = ฉิท (เทวธากเร) + ย + มาน

ไม่ขาดสาย, ไม่ขาดอยู่, ไม่เสียหาย.

ปรมปราย วินย

ทีเป ชมฺพุสิริวเหย

อจฺฉิขุชฺชมานมานิสฺส

ตติโย ยาว สงฺคโห. (วิ.อญ. ๑/๒๔)

(พระเถระ ๕ รูป คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ พระโมคคัลลีบุตร-ติสสะ)

ได้นำพระวินัยมาในทวีปช่อชมพูอันมีสิริ
ไม่(ให้)ขาดสาย โดยสืบลำดับแห่งอาจารย์
จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓.

อจฺฉิตชฺมานํ อวินสฺสมานํ กตฺวา.

(สารตุถ. ๑/๑๑๑)

อจฺฉิตชฺมานะ คือ ไม่ทำให้พินาศไป (เสียไป).

อจฺฉิตพฺพ (ติ)

[อาส + ตพฺพ] พึงอยู่, พึงนั่ง.

อจฺฉิตพฺพ = อาส (อุปเวสเน) + ตพฺพ แปลง
สฺ เป็น จฉ ด้วยการแบ่งสูตร (ทวิธากรณ
โยควิภาควา จโน วา ในสูตรว่า อิสฺสยฺมฺมนฺโต
จโน วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ.

วิคฺรหิตฺวา ฐมฺมํ กถํ กตฺวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “น
ภิกฺขเว เถเรสุ ภิกฺขุสุ อุกฺกุฏิกํ นิสินฺเนสุ
ปวารยมาเนสุ อาสเนสุ **อจฺฉิตพฺพ**. โย
อจฺเจยฺย อาปตฺติ ทุกกฺกฺกสฺส. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว
สพฺเพเหว อุกฺกุฏิกํ นิสินฺเนหิ ปวาระตฺนฺติ.

(วิ. ๓/๒๒๔)

พระผู้มีพระภาค...ครั้นทรงดำหนิแล้ว ทรง
แสดงธรรมีกถารับสั่งภิกษุทั้งหลาย ผู้ประชุม
กันอยู่ ณ ที่นั้นว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เถระทั้งหลาย นั่ง
กระโหย่งปวารณาไม่พึงอยู่บนอาสนะ รูปใด
อยู่ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาต
ให้ภิกษุทุกรูปนั่ง กระโหย่งปวารณา.

อจฺฉิตฺ (กฺริ/วิ)

[อาส + ตฺ]

เพื่อยู่, เพื่อนั่ง, เพื่อกักผ่น.

เสวโก กิร จตฺตฺหิปี ทาเสหิ ปตฺติกฺกฺจโร. ธน-
กิตฺตาทโย หิ ทาสา “สีสํ เม รุชฺชติ, ปิฏฺฐิ เม
รุชฺชติตี วตฺวา อจฺฉิตฺ ฌณฺติเยว.

(ธมฺม.อฏฺ. ๑/๒๘๓)

ได้ยินว่า เสวก (ผู้เข้าเฝ้า) ลำบากกว่าทาสแม้
ทั้ง ๔. จจริงอยู่ ทาสทั้งหลายมีทาสที่เขาได้
มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ยังได้เพื่อกจะพูดว่า ผม
ปวดศีรษะ, ผมปวดหลัง แล้วกักผ่น.

อจฺฉิตา (กฺริ/อา)

อจฺฉิตฺ (กฺริ/อา)

ดู ฉินฺทติ

อจฺฉิตท (ติ)

[น + ฉิตท]

(ก) ไม่มีช่อง, ไม่มีระหว่าง, ไม่แตก.

เสยฺยถาปี ฆนฺเต เสโล ปพฺพโต **อจฺฉิตท**
อสฺสุโร เอกคฺขโน ๒เปฯ (อ. ๒/๓๓)

(พระโสณเถระกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนภูเข
ศิลาแท่งทึบ ไม่มีช่อง ไม่มีโพรง...

(ข) ไม่ทะลุ.

ปฺน จปรี อวฺุโส ภิกฺขุ ยานิ ตานิ สีลานิ
อชฺณฺทานิ **อจฺฉิตท**ทานิ อสพฺลานิ อกมฺมาสานิ

ภุชิสฺสทานิ วิญญูปฺปสฺสเถยานิ อปรามภฺจฺจานิ
สมาธิสํวตฺตนิทานิ, ตถารูเปสฺส สีเลสฺส สีล-
สามญญคโต วิหริติ สพฺพหุมจารีหิ อาวิ เจว
รโห จ. อยมปิ ธมฺโม สารณียो.

(ที. ๓/๒๐๓, วิ. ๕/๑๖๘, ที. ๒/๖๘)

ดูก่อนผู้มีอายุ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีศีล
เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อ
หน้าและลับหลัง (ที่แจ้งและที่ลับ) ในศีลอัน
ไม่ขาด[ไม่บกพร่อง] ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย
เป็นไท อันวิญญูชนสรรเสริญแล้ว อันค้นหา
และทักขิไฉนไม่ครอบงำแล้ว เป็นไปเพื่อสมาธิ
เห็นปานนั้น. แม่นี่ก็เป็นสาราณียธรรม.

ดู วิ.อญ. ๔/๑๕๔, ที.อญ. ๒/๑๖๒, ม.อญ.
๒/๒๙๘)

(ค) ไม่เสื่อม, เทียง (ศีล).

(ฆ) ไม่เสีย, สมบูรณ์ (ศีล).

อญฺจควจฺนสมฺปนฺโน

อจฺฉิทฺททานิ นิรุตฺตํ

สพฺพํ ตมนฺตรหิตํ

นนุ ธิตฺตา สพฺพสงฺขารา. (พุทธว. ๓๗๓)

พระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยพระดำรัสอันมีองค์
๘ มีศีลอันสมบูรณ์ตลอดกาล ทุกอย่างล้วน
อันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็น
สภาพว่างเปล่าหนอ.

อจฺฉิทฺททานิ ตี จิตฺทาทิภาวโรหิตานิ สีลานิ
อจฺฉิทฺททานิ อสพฺพลา นิ อกฺขมาसानิ. อถวา
อจฺฉิทฺททานิ อวิวรานิ สวากฺคยาภาวาทินิ.

(พุทธว.อญ. ๓๐๑)

บทว่า อจฺฉิทฺททานิ (มีศีลอันสมบูรณ์) ได้แก่
มีศีลที่เว้นจากภาวะมีขาด [บกพร่อง] เป็นต้น
ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย. อีกนัยหนึ่ง ศีลที่
ไม่ทะลุ ไม่มีช่อง เช่นคู่พระอัครสาวก.

(ง) ไม่มีโทษ.

นิกฺขมาตตํ อมิตฺตทานํ

จิตฺทาทิภาวโรหิตํ

พลกายสฺส รุกฺขาย

เสนาปจฺจํ จเปติ โส. (อป. ๑/๔๗)

เพื่อป้องกันอริราชศัตรู เพื่อจะรู้ช่องมีโทษ
และไม่มีโทษ เพื่อดูแลรักษากำลังพล
พระราชเจ้านครนั้น จึงทรงแต่งตั้งแม่ทัพไว้.

จิตฺทาทิภาวโรหิตํ อโสมฺมจ อโสมฺมจ

ชานิตฺตํ. (อป.อญ. ๑/๓๒๐)

บาทคาถาว่าจิตฺทาทิภาวโรหิตํ ได้แก่ เพื่อ
รู้ช่องมีโทษและไม่มีโทษ (ช่องทางดีร้าย).

(จ) มีช่องเล็กน้อย, มีช่องเล็ก ๆ, มีรูเล็ก ๆ.

โส จ รุกฺโข ฆนฺทกฺขณโร

อจฺฉิทฺทโท โหติ ปตฺติโก

อุชฺชํ วโส พุรฺหา โหติ

ทสฺสนียโม มโนโร. (พุทธว. ๓๕๐)

(ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระ
องค์นั้นชาวโลกเรียกว่าต้นไม้ใหญ่)

และต้นไม้ที่ ลำต้นแข็ง มีช่องเล็กน้อย
(ต้นไม้) มีใบหนาที่ใบ ลำต้นตรงใหญ่ น่าดู น่า
รื่นรมย์ใจ.

อจฺฉิพุทโติ อปฺปจฺฉิพุทโ. อนุทรา กณฺณชาติ-
อาทีสุวีย ทฏฺฐพฺพ. เกจิ "ฉิพุทโติ ปรีตฺตกนฺติ
ปจฺจนฺติ. (พฺทฺธว.อฏฺ. ๒๔๔)

บทว่า อจฺฉิพุท (มีช่องเล็กน้อย) คือ มีรู
เล็ก ๆ พึงเห็นเหมือนในประโยคว่า อนุทรา
กณฺณ (หญิงสาวมีท้องเล็ก) เป็นต้น อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า ฉิพุท โหติ ปรีตฺตก (มีช่องรู
นิดหน่อย) ดังนี้ก็มี.

[อจฺฉิพุท เป็นสามัตถิยัตถนัยคือเนื้อความ
ที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม เพราะโดยทั่วไป
ต้นไผ่จะมีปล้องเป็นโพรงขนาดใหญ่ จะไม่
มีช่อง (รู) เลยเป็นไปไม่ได้ ดังนั้น อ อักษร
ในบทว่า อจฺฉิพุท จึงไม่ใช่อรรถนิเสธะ (ที่แปล
ว่า ไม่) แต่มีอรรถ อปฺปก (น้อย,นิดหน่อย) ซึ่ง
เป็นอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ดังนั้น ในอรรถกถา
พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อจฺฉิพุทโติ
อปฺปจฺฉิพุท (บทว่า อจฺฉิพุท (มีช่องเล็กน้อย)
คือ มีรู เล็ก ๆ) สำนวนภาษาไทยเรียกว่า ไผ่ตัน)
บางแห่งเรียกสำนวนนี้ว่า อัญญถาณูปัตติ-
นัยคือนัยที่มีได้เป็นไปโดยประการอื่น คือ
เป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น เหมือนในคำ
ว่า อนุทรา กณฺณ (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า
อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้อง และ
เอาเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตาม
ธรรมชาติของมนุษย์จึงอนุมานรู้โดยอ้อม
ได้เช่นนั้น

ความจริง การใช้ภาษาขึ้นอยู่กับชาวโลกเป็น
หลักสำคัญ ชาวโลกมักกล่าวถึงสิ่งที่มีจริง
ให้เหมือนไม่มีจริงบ้าง (ตัทธัมมุปจาระ) เช่น
อนุทรา กณฺณ (หญิงสาวไม่มีท้อง)

กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริงบ้าง
(ตัทธัมมุปจาระ) เช่น กจฺฉปโลม (หนาวเต่า)
สสฺวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปฺปฬ (ดอกไม้มลม)
วณฺณปาตฺต (บุตรหญิงหมั้น) กกฺกฏโลหิต
(เลือดปู)

กล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกันบ้าง
(อภะทูปจาระ) เช่น กณฺณการุสส ทารุ (ไม้แห้ง
ต้นกระรณการ) แท้จริงไม้ก็คือต้นกระรณการ
นั่นเองไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน
คือต้นกระรณการ ให้ต่างกันเหมือนเป็นสอง
สิ่ง หรือ สิลาปุตตกสฺส สรีร (แท่งลูกหินบด)
คำว่า สรีร (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเองมิใช่
อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูก
หินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกันบ้าง
(อภะทูปจาระ) เช่น ปตฺต ภูฏชฺติ (กินภาชนะ)
ความหมายของคำนี้ คือ กินอาหารในภาชนะ
โดยกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันคืออาหารและภาชนะ
ให้เหมือนกัน ด้วยการประกอบใช้ ปตฺต ศัพท์
หรือคำว่า ความกลม คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ข้อ
ประพัตติของหมู่บ้าน แต่หมายถึงข้อประพัตติ
ของชาวบ้าน โดยคำว่า ความ (หมู่บ้าน) หมายถึง
ถึงชาวบ้าน จึงเป็นการกล่าวสิ่งที่ต่างกันคือ
หมู่บ้านและชาวบ้านให้เหมือนกัน ด้วยการ
ประกอบใช้ ความ ศัพท์ ดังปรากฏหลักฐานใน
คัมภีร์สารัตถทีปนี (๒/๒๘) ว่า ความกลมมนฺติ
เอตฺถ ความสพฺเพน ความวาลินี วุตฺตา อภะทูป-
จาเรนาติ อาห ความวาลิกมนฺนุสฺसानนฺติ (ชาว
บ้านผู้อยู่ในหมู่บ้านถูกกล่าวไว้ด้วย ความ ศัพท์
ในคำว่า ความกลม นี้ ด้วยการกล่าวโดยไม่

ต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ความวาทิกมนุสฺसानํ (มนุษย์ผู้อยู่ในหมู่บ้าน)

สรุปว่า เนื้อความในพระบาลี บางอย่างกล่าวไว้โดยตรง บางอย่างกล่าวไว้โดยอ้อม บางอย่างกล่าวไว้โดยสภาวะธรรม บางอย่างกล่าวไว้โดยบุคคลาภิภูมฺวานคฺยอกฺกคฺคณํเป็นต้น ตั้งที่คัมภีร์มิลินทปัญหา (หน้า ๑๐๒) กล่าวว่า

ในศาสนาของพระธรรมราชา พระดำรัสโดยอ้อมมีอยู่ พระดำรัสที่ตรัสเจาะจงไว้มีอยู่ พระดำรัสโดยสภาวะธรรมมีอยู่ ความขัดแย้งจักมีในอนาคตกาล เพราะไม่เข้าใจเนื้อความของพระดำรัสเหล่านั้นในพระชินพจน์ที่มีความหมายเป็นสองนัยนั้น]

อรรถกถา (ป)

[น + ฉิทฺท + ก]

แปลน น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺสส ตปฺปรีเส. ชฺชอน จ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน. ลง ก ปัจจัย ชื่อคัมภีร์สังขยา ที่แสดงวิธีนับโดยลำดับไม่ขาดระยะ อันมีเลข ๙ เป็นลำดับสุดท้าย.

ดู อรรถกถาปาจก

อรรถกถาคนนา (ถ)

[อรรถกถา + คนนา]

คนนา บางแห่งแปลว่า สิ่งที่ถูกนับ (=จำนวน) ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ เป็นการกำหนดจำนวนของสิ่งใดสิ่งหนึ่งแน่นอน คือห้ามจำนวนอื่นที่ยิ่งหรือหย่อนไปกว่าจำนวน

ที่ระบุถึงนั้น แต่ในที่นี้ แปลว่า การนับ โดยลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ

(ก) การนับไม่ขาดสาย, นับอย่างต่อเนื่อง, วิชาคิดที่ไม่ขาดลำดับด้วยวิธีมีเลข ๙ เป็นที่สุด.

คนนา วุจฺจติ อรรถกถาคนนา.

(ที.อฎ. ๑/๙๐)

การนับไม่ขาดสาย เรียกว่า คนนา.

ปาสิกมิลกฺขกาทโย วีย นวนตฺวเสน คนนา อรรถกถาคนนา. (ที.ฎ. ๑/๓๓๐)

การนับด้วยสามารถวิธีมี ๙ เป็นที่สุด เหมือนชนทั้งหลายมีชนชาวปาสิกะ (ปารุซี, เปอรุเซีย) และมีลักกะ (ทสฺยุ, ทมิฬ) เป็นต้น ชื่อว่า อัจฉิทฺทคนนา.

คนนา วุจฺจติ อรรถกถาคนนา ปรีเสสสาเยน, สสา ปน ปาสิกมิลกฺขกาทโย วีย เอกํ เทวติอาทินา นวนตฺวิธินา นิรุตฺตรคนนาติ เวทิตพฺพา.

(สี.นวฎ. ๑/๓๗๔)

การนับไม่ขาดสาย เรียกว่า คนนา โดยปรีเสสนัย (นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวแล้วหรือสิ่งที่กล่าวต่อไป) ก็การนับไม่ขาดสายนั้น พึงทราบว่าเป็นการนับอย่างต่อเนื่อง (นับติดต่อกัน) ด้วยวิธีมี ๑,๒ เป็นต้นมี ๙ เป็นที่สุดเหมือน[การนับของ]ชนทั้งหลายมีชนชาวปาสิกะ (ปารุซี, เปอรุเซีย) และมีลักกะ (ทสฺยุ, ทมิฬ) เป็นต้น.

(ข) การนับโดยการคำนวณ (วิชาคำนวณ), วิชาคณิตศาสตร์.

คณนาติ อรรถกถาภาวเสสคณนา.

(วิ.อฎ. ๓/๕)

การนับที่เหลือมีการนับโดยไม่ขาดสายเป็นต้น
ชื่อว่า คณนา (นับอย่างต่อเนื่อง).

อรรถกถาคณนา นาม

เอกภูจฺจณทสฺสจฺจณาทิสฺส สารีโย จเปตฺวา
อนุกฺกเมน คณนา. (วิมตติ. ๒/๒)

การนับโดยตั้งตัวเลขตามลำดับ[ลูกคิด]
ในช่องหลักหน่วยถึงช่องหลัก ๑๐ เป็นต้น
ชื่อว่าอรรถกถาคณนา (การนับโดยการ
คำนวณ, วิชาคำนวณ).

[อุกฺกฏฺฐํ นาม สิปฺปํ มุทฺทา คณนา ลิขา.

ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง คือ วิชานับ วิชา
คำนวณ วิชาเขียน. (วิ. ๒/๑๕)]

อรรถกถาพจนานุกรม (ติ)

[อรรถกถา + พจน]

พจน = ผู้สาธยายคัมภีร์, ผู้ชำนาญ.

ผู้ชำนาญคัมภีร์แสดงการนับ - คำนวณ, ผู้
ชำนาญวิชาคณิตศาสตร์, บุคคลผู้อาศัยวิชา
คณิตศาสตร์เลี้ยงชีพ.

คณนาติ อรรถกถาพจน. (ที.อฎ. ๑/๑๔๓)

บทว่า คณนา คือ ผู้ชำนาญคัมภีร์แสดงการ
นับ (การคำนวณ).

นวนฺตาทิวิธินา ปวตฺโต คณนคฺคณฺโถ อนฺตรรา
จิทฺทภาเวน อจฺจิทฺทโกติ วุจฺจติ, ตเถว
ปเรณตฺติติ อจฺจิทฺทพจน. (สี.นวก. ๒/๓๓)

คัมภีร์ที่แสดงการนับซึ่งเป็นไปโดยวิธีมี ๙
เป็นที่สุด เรียกว่า อรรถกถา เพราะแสดงการ
นับอย่างไม่ขาดสาย (นับติดต่อกัน, นับต่อ
เนื่อง), ชื่อว่า อรรถกถาพจน เพราะอรรถว่า
เป็นผู้กล่าวสาธยาย (ชำนาญ) คัมภีร์แสดงการ
นับ (คำนวณ) นั้นนั่นเทียว.

อรรถกถาที่ปาดคณก (ติ)

[อรรถกถา + อาทิ + ปา + คณก]

ตสฺมิ จานฺนตฺเร จปิตา หุตฺวา รมฺโณ อายํ วยฺมจ
ยาถาวโต คณนตฺติติ คณกา.

ชื่อว่า คณกา เพราะเป็นผู้ที่พระราชฯ ทรงตั้ง
ไว้ในตำแหน่งนั้น คอยคำนวณความเจริญ
และความเสื่อมของพระราชฯตามเป็นจริง.

(เหล่าโหร) ผู้ชำนาญคัมภีร์มีวิธีนับด้วยการ
คำนวณเป็นต้น, ผู้ชำนาญคัมภีร์คณิตศาสตร์
เป็นต้น, นักคณิตศาสตร์เป็นต้น.

คณกมฺหามตฺตาติ อจฺจิทฺทภาวพจนคณกา
เจว มหามจฺจา จ. (ที.อฎ. ๓/๓๕)

บทว่า คณกมฺหามตฺตา คือ เหล่าโหรผู้ชำนาญ
คัมภีร์มีวิธีนับด้วยการคำนวณเป็นต้น และ
เหล่าอำมาตย์ชั้นผู้ใหญ่.

ดู อรรถกถาพจน

อรรถกถา (ติ)

[อรรถกถา + กร + ติ]

ผู้มีปกติไม่ทำให้ทะเล, ไม่เสีย, สมบูรณ์.

อิธ ปน ภิกขเว ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สหฺมึ สํวสมาโน
เอวํ ชานาติ ‘ทีฆรตฺตํ โข อยมายสฺมา อหฺมตฺต-
การี อจฺจิทฺตการี อสพฺลการี อกมฺมาสการี
สนฺตตการี สนฺตตวฺตฺติ สึเลสุ สึลวา อยมา-
ยสฺมา นายมายสฺมา ทุสฺสึโลติ. ‘สํวเสน
ภิกขเว สึลํ เวทิตพฺพํ ตณฺจ โข ทีฆเนน อทฺธฺนา
นอิตฺตรํ มนสิกาโรตา โน อมฺนสิกาโรตา ปญฺจวตา
โน ทุปฺปญฺเณนาติ อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ อิทฺเมตํ ปฏฺิจจ
วุตฺตํ. (อ. ๑/๕๖๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง บุคคลในโลกนี้ เมื่อ
อยู่ร่วมกัน จึงรู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้มีปกติไม่ทำ
ให้ขาด[ไม่บกพร่อง] ไม่ทำให้ทะลุ ไม่ทำให้ต่าง
ไม่ทำให้พร้อย มีปกติทำต่อเนื่อง ประพฤติ
ต่อเนื่องในศีลทั้งหลายตลอดกาลนานแล ท่าน
ผู้นี้เป็นผู้มีศีล ไม่ใช่เป็นผู้ทุศีล” ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ข้อที่เรากล่าวว่ “ศีลพึงรู้ได้ด้วย
การอยู่ร่วมกัน และศีลนั้นแลพึงรู้ได้โดยใช้
เวลานาน ไม่ใช่ชนิดหน้อย ผู้มนสิการ (ทำไว้ในใจ)
จึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการ (ไม่ทำไว้ในใจ)
หารู้ได้ไม่ ผู้มีปัญญารู้ได้ ผู้มีปัญญาทรม
หารู้ได้ไม่” เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุนี้.

อรรถกถาคณนา (ถ)

[อรรถกถา + คณนา]

การนับไม่ขาดสาย, การนับที่ติดต่อกัน, การ
นับที่มีตัวเลขตั้งแต่ ๑ ถึง ๙, การคิดตั้งแต่
๑ ถึง ๙ เป็นที่สุดเหมือนพวกอาหรับเป็นต้น,
วิชาคณิตศาสตร์.

คณนา วุจฺจติ อจฺจิทฺตคณนา. (ม.อ. ๑/๓๑๖)

การนับไม่ขาดสาย เรียกว่า คณนา.

อจฺจิทฺตคณนาติ เอกํ เทวตฺวาภินา นวณฺตวิธินา
นิรฺนตรคณนา. (ม.ฎ. ๒/๔๑)

การนับอย่างต่อเนื่องด้วยวิธีมี ๑, ๒ เป็นต้นมี
๙ เป็นที่สุด ชื่อว่า อจฺจิทฺตคณนา.

ปาสิกมิลกฺขกาทโย วีย นวณฺตวเสน คณนา
อจฺจิทฺตคณนา. (ที.ฎ. ๑/๑๓๐)

การนับด้วยสามารถวิธีมี ๙ เป็นที่สุดเหมือน
ชนทั้งหลายมีชนชาวปาสิกะ (ปาฐี, เปอรุเซีย)
และมีลักกะ (ทสฺย, ทมิฬ) เป็นต้น ชื่อ อจฺจิทฺต-
คณนา (การนับไม่ขาดสาย).

อรรถกถาปาจก (ติ)

[อรรถกถา + ปาจก]

ดู อจฺจิทฺตคณนา

อรรถกถาจน (ติ)

[อรรถกถา + จน]

ผู้มีคำพูดอันไม่มีช่อง - อันไม่มีโทษ.

อจฺจิทฺตจนนาติปิ ปาโจ, ตสฺส นินฺทโทส-
จนนาติ อตฺถโก. (พุทฺธว.อ. ๑๒๘)

ปาฐะว่า อจฺจิทฺตจนนา ดังนี้ก็มี, ปาฐะนั้น
มีความหมายว่า ผู้มีคำพูดอันไม่มีโทษ.

อรรถกถาวุตฺติ (ติ)

[อรรถกถา + วุตฺติ]

ผู้มีความประพฤติไม่ขาดสาย - ไม่เสีย -
ไม่บกพร่อง, ผู้มีอาชีพไม่เสีย - ไม่บกพร่อง,
ผู้ดำเนินชีวิตหาที่ติมิได้.

ย เจ วิญญ ปสฺสนฺติ

อนฺวิจฺจ สุเว สุเว

อจินฺทวฺตฺติ เมธาวิ

ปญฺญาสึลลสมาหิตํ. (ธมฺม. ๔๗)

แต่วิญญชนพิจารณาทุกวันๆ ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้มีความประพฤติไม่ขาดสาย ผู้เป็นนักปราชญ์ ผู้มีปัญญาและศีลมั่นคง [ถึงพร้อมด้วยศีลและปัญญา].

อจินฺททฺทว วา สิฏฺททฺทว อจินฺททฺทว วา ชีวิต-
วฺตฺติยา สมฺนฺนาคตตฺตฺตา อจินฺทวฺตฺติ.

(ธมฺม.อฎฺ. ๒/๒๑๑)

ผู้ชื่อว่ามีความประพฤติไม่ขาดสาย เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยสิกขาอันไม่ขาดสาย หรือด้วยความเป็นไปแห่งชีวิตไม่ขาดสาย (ดำเนินชีวิตหาที่ติมิได้).

ดู อจินฺทวฺตฺติ

อจินฺท (กฺริ/อา)

[อา + จิท (เทวธากเร) + อ + ต]

ช้อน จ รัสสะ อา เป็น อ ลงนิกคหิต แปลง
นิกคหิตเป็น นุ.

แย่งชิง, เอาคืน, ชิงเอาคืน,

ปล้น, ลัก, ตัด.

อจินฺทเทยฺยาติ สยํ อจินฺท, นิสฺสคฺคิยํ
ปาจิตฺติยํ. (วิ.๑/๓๖๘, ๒/๒๓๒)

บทว่า อจินฺทเทยฺย (ชิงเอามา) คือ แย่งชิง
เอามาด้วยตนเอง จีวรนั้นเป็นนิสสัคคิย.

อถ โข ตาสํ ภิกฺขุณฺเณ ปจฺฉา คจฺฉนฺตึนํ อนฺตร-
มคฺเค โจรา อจินฺทิสฺสุ จ ทูเสสฺสญฺจ.

(วิ. ๒/๘๗)

ครั้งนั้นแล เมื่อภิกษุณีเหล่านั้นเดินทางไป
ภายหลัง พวกโจรจึงปล้น และทำร้ายใน
ระหว่างทาง.

[อจินฺทิตฺติ ดู วิ. ๑/๒๖ อจินฺทิสฺสุ ดู วิ. ๓/๑๒๓
อจินฺทิสฺสตี ดู วิ. ๑/๓๖๗, อจินฺทิสฺสตี ดู
วิ. ๑/๓๖๗]

อจินฺท (ติ)

[อา + จิท (เทวธากเร) + อนฺต]

(๑) ชิงเอาอยู่, ชิงเอาคืนมา.

ภิกฺขุสฺส สามํ จีวรํ ทตฺวา กุปีเตน อนฺตฺตมเนน
อจินฺททฺทสฺส นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ กตฺถ
ปญฺญตฺตฺนติ? สวาทฺถิยํ ปญฺญตฺตํ. (วิ. ๕/๒๐)

ถาม:ทรงบัญญัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุ
ผู้ให้จีวรแก่ภิกษุเองแล้วโกรธ ไม่พอใจชิง
เอาคืนมา ณ ที่ไหน ตอบ:ทรงบัญญัติ ณ
กรุงสาวัตถี.

ดู วิ. ๕/๖๐, จริยา. ๔๑๘

(๒) อันถูกแย่งชิงไป, กำลังถูกแย่งชิงไป.

มมฺมายิเต ปสฺสธ ผนฺทมาเนติ มมฺมายิตํ วตฺถุ
อจฺเจทสฺสกีโนปิ ผนฺทนฺติ, อจินฺททฺทเตปิ
ผนฺทนฺติ, อจินฺทเนปิ ผนฺทนฺติ. (มหานิ. ๓๗)

ปาฐะว่า มมฺมายิเต ปสฺสธ ผนฺทมาเน (พวก
เธอจงดูหมู่มุสัฏฐ์ผู้กำลังดิ้นรนอยู่ เพราะวัตถุ
ที่ยึดถือว่าเป็นของเรา) อธิบายว่า หมู่มุสัฏฐ์

ผู้หวาดระแวงว่า จะมีผู้แย่งชิงวัตถุที่ยึดถือ
ว่าเป็นของเรา ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้น
กำลังถูกแย่งชิงไป ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุ
นั้นถูกแย่งชิงไปแล้ว ย่อมดิ้นรนบ้าง.

อจฉินทุททุเปติ วุตตนเยน อจฉินทุททุเปติ.
(มหานิ.อฎ. ๑๔๐)

บทว่า อจฉินทุททุเปติ ได้แก่ เมื่อวัตถุอันเขา
ชิงเอาอยู่ โดยนัยที่กล่าวแล้วบ้าง.

อจฉินทุท (น)

[อา + ฉิน + ยุ] ถอดถอน, ยกเลิก.

อุปสคคณติ ยสวิโลปเสนาปติฏจนาทิต-
อจฉินทุททาทิก ราชโต อุปสคค วา.
(ธมม.อฎ. ๒/๔๕)

บทว่า อุปสคค (ความขัดข้อง) ได้แก่ (หรือ)
ความขัดข้องแต่พระราชเป็นต้นว่า ถอดถอน
ยศลดตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น.

ดู อุปสคค

อจฉินทุทาเปติ (กิริ/อา)

[อา + ฉิน (เทวธากเร) + ณาเป + ติ]

(๑) ให้ชิงเอา, ใช้ให้ชิงเอามา.

อุปสมปนเน อุปสมปนนสณณิ จีวร ทตว
กุปโต อนตตมโน อจฉินทุทิต วา อจฉินทุทาเปติ
วา, นิสสคคิย ปาจิตติย. (วิ. ๑/๓๖๘, ๒/๓๒๓)

อุปสมบัน ภิกษุสำคัญว่าเป็นอุปสมบัน ให้จีวร
เองแล้วโกรธ ไม่พอใจ ชิงเอามา หรือใช้ให้
ชิงเอามา ต้องอาบัตินิสสคคิยปาจิตติย.

[อจฉินทุทาเปยย ดู วิ. ๑/๓๖๗, อจฉินทุทาเปสุ
ดู วิ. ๒/๒๘๙ อจฉินทุทาเปสสนติ ดู วิ. ๒/๒๘๙]

(๒) ย่อมให้ถอด, ย่อมให้ยกเลิก.

ราชา วตปาน วิวริตวา จิตตํ ทิสฺวา กา เอสาติ
ปจฺฉิ. ตุมหากํ นครโสภินี เทวาทิ. โส อสฺสยฺมาโน
กึ เอตาย โสภติ, นครํ สยํ โสภิสฺสตีติ ตํ
จानนฺตรํ อจฉินทุทาเปสิ. (ม.อฎ. ๓/๔๒)

พระราชาทรงเปิดพระแกลประทับยืนเห็น
นางจึงถามว่า หญิงผู้นั้นเป็นใคร พวกราชบุรุษ
กราบทูลว่า ขอเดชะ หญิงนครโสภินีของ
พระองค์ พระเจ้าข้า. ท้าวเธอทรงอดสูใจ ดำริ
ว่า พระนครที่หญิงนี้ทำให้งดงาม จะดงาม
ได้อย่างไร พระนครจกดงามเองนั่นแล จึง
ทรงให้ถอดฐานันดรนั้นเสีย.

อจฉินทุทิต (กิริ/อา)

[อา + ฉิน + อี]

ดู ฉินทุทิต

อจฉินทุทิตว (กิริ/วิ)

[อา + ฉิน (เทวธากเร) + อี + ตว]

รับแล้ว, ชิงเอาแล้ว.

อถโข เต กมฺมิกา ตํ สตุถิ คเหตุว อจ-
ฉินทุทิตว ตํ ภิกขุํ เอตทโวจฺจุ "กิสฺส ตวํ ภาเน
ชานํ เถยฺยสตุเถน สทฺธิ คจฺฉิสฺสีติ? ปลิตฺตุนฺเรตว
มฺญฺจีสุ. (วิ. ๒/๑๗๑)

ครั้งนั้นแล เจ้าหน้าที่เก็บภาษีจับพวกพ่อค้า
เกวียนหมู่นั้น รับของแล้วได้กล่าวกับภิกษุ
นั้นว่า พระคุณเจ้า ท่านรู้อยู่ เหตุไร จึงเดินทาง

ร่วมกับกลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจรเล่า ได้
สวนแล้วปล่อยไป.

ดู มลฺล. ๑๙

อจินฺทิตฺวาน (กริ/วิ)

[อา + จิต (เทวธากเร) + อิ + ตฺวาน]

ชิงเอาแล้ว, แย่งชิง.

อมจฺจนฺตฺล รชฺชํ ผีตํ อนฺเตปรํ มม

อจินฺทิตฺวาน คหิตํ ปิยํ ปุตฺตํ ปสฺสํ

เมตฺตํ เม สโม นตฺติ

เอสา เม เมตฺตาปารมี. (จรฺยา. ๔๑๙)

เราเห็นหมู่อำมาตย์ที่แย่งชิงราชสมบัติ ที่
มั่งคั่งภายในนครเราไป เหมือนบุตรที่รัก ผู้
มีเมตตาเสมอเราไม่มี นี่เป็นเมตตาปารมี
ของเรา.

อจินฺน^๑ (ติ)

[อา + จิต (เทวธากเร) + ต]

เอาคืน, ชิงเอาคืน, ปล้น, ลัก.

ช้อน จ รัสสะ อา เป็น อ, แปลง ต ปัจจัยทำย
จิตฺ ชาติเป็น อินฺน และลบพยัญชนะที่สุตฺต
ด้วยสูตร (กจ.๕๕๒) ว่า ภิกฺขาโก อินฺน-
อนฺนอีณา วา.

(๑) ถูกชิงไป, ถูกขโมย - ปล้น.

อจินฺนจิวโร นาม ภิกฺขุสฺส จิวโร อจินฺนํ
โหติ ราชฺหิ วา โจเรหิ วา รุตฺเตหิ วา, เยหิ
เกหิจิ วา อจินฺนํ โหติ. (วิ. ๓๑๔)

ที่ชื่อว่าภิกษุถูกชิงจิวโร ได้แก่ จิวรของภิกษุ
ถูกพระราชา โจร นักเลง หรือคนบางพวก
ชิงไป.

ดู วิ. ๑/๓๑๔, ๒/๓๒๐, ๓/๓๘๙

(๒) ถูกแย่งชิงไป, ถูกนำไปโดยผลการ.

มมายิเต ปสฺสณฺณ ผนฺทมานนฺติ มมายิตํ วตฺถุ
อจฺเจทสฺสโกโนปิ ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺทนฺเตปิ
ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺนเปิ ผนฺทนฺติ. (มหานิ. ๓๗)

ปาฐะว่า มมายิเต ปสฺสณฺณ ผนฺทมานนฺ (พวก
เธอจึงดูหมู่สัตว์ผู้กำลังดิ้นรนอยู่ เพราะวัตถุ
ที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา) อธิบายว่า หมู่สัตว์
ผู้หาตระวางว่า จะมีผู้แย่งชิงวัตถุที่ยึดถือว่าเป็น
ของเรา ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นกำลัง
ถูกแย่งชิงไป ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นถูก
แย่งชิงไปแล้ว ย่อมดิ้นรนบ้าง.

อจฺฉินฺนเปติ วุตฺตนฺเยน อจฺฉินฺทิตฺวา คหิตเปิ.

(มหานิ.อญ. ๑๔๐)

บทว่า อจฺฉินฺนเปติ ได้แก่ เมื่อวัตถุอันเขาแย่ง
ชิงถือเอาไป โดยนัยที่กล่าวแล้วบ้าง.

อจินฺน^๒ (ติ)

[น + จินฺน]

(๑) มิได้ตัดแล้ว, ยังไม่ได้ตัด.

ทนฺตโปณํ นาม จินฺนํ วา อจฺฉินฺนํ วา. ปณฺจ-
มาสํ วา อติเรกปณฺจมาสํ วา อคฺชนกํ เถยฺย-
จิตฺโต อามสฺติ, อาปตฺติ ทุกกฺกสฺส. ผนฺทาเปติ,
อาปตฺติ ฤทฺถจฺยสฺส. จานา จาเวติ, อาปตฺติ
ปาราชิกสฺส. (วิ. ๑/๖๓) ดู ขา. ๑/๔๕

ที่ชื่อว่า ไม้ชำระฟัน ได้แก่ ไม้ชำระฟันที่ตัดแล้ว หรือยังไม่ได้ตัด ภิกษุมีใดยึดจับต้องไม้ชำระฟันมีราคา ๕ มาสก หรือเกินกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหวต้องอาบัติถุลลัจจัย ทำให้เคลื่อนที่เต็ม ต้องอาบัติปาราชิก.

(๒) ไม้ขาดสาย, ไม้ขาดระยะ.

สเจ อุปชฌายสส จีวรํ รัชิตพฺพํ โหติ, สหฺริ-
วิหริเกณ รัชิตพฺพํ, อุตฺตํ กวํ กาทพฺพํ กิณฺติ
นุ โข อุปชฌายสส จีวรํ รัชียเถติ. จีวรํ
รชนฺเตน สาธุกํ สมฺปฺริวตฺตํ สมฺปฺริวตฺตํ
รัชิตพฺพํ, น จ อจินฺนเณ เถเว ปกฺกมิตพฺพํ.

(วิ. ๓/๖๒)

ถ้าจีวรของอุปัชฌาย์จะต้องย้อม สหฺริวิหริก
พึงย้อม หรือพึงทำการขวนขวายว่า ด้วยอุบาย
อย่างไรหนอ ใครๆ พึงย้อมจีวรของอุปัชฌาย์
เมื่อจะย้อมจีวร พึงย้อม พลิกกลับไปกลับ
มาดี ๆ เมื่อหยาดน้ำย้อมยังหยดไม่ขาดสาย
ไม่พึงหลีกไป.

อจินฺนกะ (ติ)

[อจินฺน + ก] จีวรที่ไม่ได้ตัด.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุ อจินฺนํ กานิ
จีวรานิ ธาเรนฺติ ทนฺตกาสาวานิ. มนุสฺสา
อุชฺฌายนฺติ ชียยนฺติ วิปาเจนฺติ เสยฺยถาปี
นาม คิหิ กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺสํ. น ภิกฺขเว อจินฺนํ กานิ จีวรานิ
ธารेतพฺพานิ. โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกกฺกสฺสาติ.

(วิ. ๓/๔๐๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้จีวร
ที่ไม่ได้ตัด ที่ย้อมน้ำฝาดมีสีเหมือนนางช้าง.
คนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า
เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม. ภิกษุทั้งหลาย
จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้
ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุไม่พึงใช้จีวรที่ไม่ได้ตัด (จีวรที่ยังไม่ถูก
ตัด) ภิกษุใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

ดู วิ. ๓/๔๑๒

อจินฺนการณ (น)

[อจินฺน + การณ]

เหตุ (จีวร) ยังไม่ถูกชิงไป.

“เสสํ อาหริสฺสามิติ หฺรโต คจฺจติ, “เสสํ
ตุยฺเหว โหตุติ เทนฺติ, น อจินฺนํ การณา
เทนฺติ, น นฺนุจการณา เทนฺติ, ฆาตกานํ,
ปวาริตานํ, อุตฺตโน ธเนน, อุมฺมตฺตกสฺส,
อาทิกมฺมิกสฺส. (วิ. ๑/๓๑๗)

(ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติคือ)

ภิกษุที่รับเอาไปเพราะคิดว่า จักนำจีวรที่เหลือ
มาคืน ภิกษุที่คฤหัสถ์ถวายด้วยถ้อยคำว่า
จีวรที่เหลือเป็นของท่านรูปเดียว ภิกษุที่
คฤหัสถ์ไม่ได้ถวายเพราะเหตุจีวรยังไม่ถูก
ชิงไป ภิกษุที่คฤหัสถ์ไม่ได้ถวาย เพราะจีวร
สูญหาย ภิกษุผู้ยินดีจีวรที่ญาติถวาย ภิกษุ
ผู้ยินดีจีวรที่ทายกปวารณาถวาย ภิกษุ
ผู้ยินดีจีวรที่ได้มาด้วยทรัพย์ของตน ภิกษุ
วิกลจริต ภิกษุต้นบัญญัติ.

อจินฺนเกส (ติ)

[อจินฺน + เกส]

ผู้มีผมยังมีได้โกน, ยังไม่ได้ปลงผม.

(ภควา) สเจ ภิกฺขเว อณฺณตติยปฺพุโพ นคฺโค
อาคจฺจติ อฺปฺชฌายมฺมูลํ จีวรํ ปริเยสิตพฺพ.
สเจ อจินฺนเกโส อาคจฺจติ สงฺฆเ อป-
โลเกตพฺพุ ภาณทุมฺมมฺย. (วิ. ๓/๑๐๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากุลบุตรผู้เคยเป็น
อัญญเดียรธีย์เปลื้องกายมา ฟังแสงหาจีวร
ซึ่งมีอุปขมาัยเป็นเจ้าของ ถ้ายังไม่ได้ปลง
ผมมา สงฆ์พึงอุปโลกันเพื่อปลงผม.

อจินฺนคิหิพนฺธ (ติ)

[อจินฺน + คิหิ + พนฺธ]

ตัดความผูกพันทางคฤหัสถ์ไม่ขาด, ยังมีได้
ตัดขาดเครื่องผูกคือการครองเรือน, ผู้มี
เครื่องผูกคือการครองเรือนยังตัดไม่ขาด.

คฺงคาสีเร พหิมฺโฬ อนฺโตสาโข หุตฺวา ชาโต
วีย อจินฺนคิหิพนฺธโน สมนกฺกฺกมฺพิกปฺคฺคโล
ทฎฺฐพฺพุ. อยฺยหิ จิตฺตํ นาเมตํ อนิพฺพุรํ,
สมโณมฺหิตี วทฺโนโตว คิหิ โหติ, คิหิมฺหิตี
วทฺโนโตว สมโณ โหติ. โก ชานิสฺสติ, กี
ภวิสฺสตีติ? มหฺลลกกาเล ปพฺพชนฺโตปิ คิหิ-
พนฺธนํ น วิสฺสชฺเชติ. (ส.อ.ญ. ๓/๗๖)

บุคคลผู้เป็นสมณกุกุมพี ผู้มีเครื่องผูกคือ
การครองเรือนยังตัดไม่ขาด (ยังตัดความ
ผูกพันทางคฤหัสถ์ไม่ขาด) พึงเห็นเหมือน
ต้นไม้ที่มีรากอยู่ภายนอก มีกิ่งอยู่ภายใน

เกิดที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา. จริ่งอยู่ บุคคลนี้
คิดว่า ธรรมดาจิตนี้ไม่ต่อเนื่องกัน เมื่อกล่าว
ว่าเราเป็นสมณะ แต่ก็เป็นคฤหัสถ์ เมื่อกล่าว
ว่า เราเป็นคฤหัสถ์ แต่ก็เป็นสมณะ ใครจัก
รู้ว่าเราจะเป็นอย่างไร แม้เมื่อบวชในเวลาแก่
ก็ไม่สละความผูกพันทางคฤหัสถ์.

อจินฺนคฺค (ติ)

[น + จินฺน + คฺค]

มียอดยังไม่ขาด, ยอดไม่ด้วน.

ตสฺสปิ โข หตฺถินาถสฺส เอวํ เจตโส ปรีวิตฺกโก
อุทฺปาที “อหํ โข ปุพฺเพ อาภิณฺโณ วิหาสี
หตฺถีหิ หตฺถินีหิ หตฺถิกลฺเภหิ หตฺถิจฺฉาเปหิ,
จินฺนคฺคานิ เจว ตินฺหานิ ชาที ๗เป๗ โสมฺหิ
เอตฺรหิ อนาภิณฺโณ วิหารามิ หตฺถีหิ หตฺถินีหิ
หตฺถิกลฺเภหิ หตฺถิจฺฉาเปหิ, อจินฺนคฺคานิ
เจว ตินฺหานิ ชาทามิ, โอภาคฺโคภาคฺคณฺจ เม
สาชาภฺงคํ น ชาทฺนติ...(อุทาน. ๑๒๖)

พญาช้างนั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เมื่อก่อน
เราอยู่คลุกคลีกับพวกช้างพลาย ช้างพัง ลูก
ช้างใหญ่ ลูกช้างเล็ก กินหญ้ามียอดขาดแล้ว
(ยอดด้วน)...เวลานี้เรานั้นไม่คลุกคลีอยู่กับ
พวกช้างพลาย ช้างพัง ลูกช้างใหญ่ ลูกช้าง
เล็ก กินหญ้ามียอดยังไม่ขาด (ยอดไม่ด้วน)
ไม่ถูกช้างกินกิ่งไม้ที่เราหักลงมา...

ดู อ. ๓/๒๓๑

อจินฺนจิวร (ติ)

[อจินฺน + จิวร]

อจินฺน จิวร เอตสฺสาติ อจินฺนจิวโร (จิวร ถูกแย่งชิงแล้วของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า อัจฉินฺนจิวระ)

อจินฺน=อา บพหน้า + จิ ท ธาตุ (ทวิธากรณ ทำเป็นสองส่วน) + ต ปัจจัย

มีจิวรถูกแย่งชิงแล้ว, มีจิวรถูกชิงไป, ถูกชิงจิวรไป.

โย ปน ภิกขุ อญฺญาตํ คหปตี วา คหปตานี วา จิวร วิญญาเปยฺย อญฺจตร สมฺยา, นิสฺสคฺคิยฺ ปาจิตฺติยฺ. ตตฺถายํ สมฺโย **อจินฺนจิวโร** วา โหติ ภิกขุ นญฺจจิวโร วา. อยํ ตตฺถ สมฺโย.

(วิ. ๑/๓๑๔)

อนึ่ง ภิกษุใด ขอจิวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือ คฤหัสถ์หญิงผู้ไม่ใช่ญาติ นอกสมัย[อันควร] ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ สมัยในการขอจิวรนั้น คือ ภิกษุ**ถูกชิงจิวรไป** หรือมีจิวรเสียหาย นี่เป็นสมัยในการขอจิวรนั้น.

อจินฺนจิวโร นาม ภิกขุสฺส จิวรํ อจินฺนํ โหติ ราฐฺหิ วา โจเรหิ วา ธฺตุเตหิ วา, เยหิ เกหิ จิ วา อจินฺนํ โหติ. (วิ. ๑/๓๑๔)

ที่ชื่อว่า **อจินฺนจิวโร** (ภิกษุถูกชิงจิวรไป) ได้แก่ จิวรของภิกษุที่พระราชา โจร นักเลง หรือคนบางพวกชิงไป.

[ภาษาบาลีเป็นภาษาที่ใช้คำสั้น ๆ ดังนั้น ในพระไตรปิฎก คำบางคำ จึงมักกล่าวไว้สั้นๆ เพื่อย่อคำ แต่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป เหตุนี้ คำว่า **สมโย** ในสิกขาบทนี้ จึงหมายถึงสมัย [อันควร] ไม่นิยมใช้เป็น **ยุตฺตสมโย** คำอื่นๆ

เช่น กาโล (กาลอันควร) ไม่นิยมใช้เป็น ยุตฺต-กาโล, จาเน (ในฐานะอันควร) ไม่นิยมใช้เป็น ยุตฺตจฺญาเน เป็นต้น]

อจินฺนจิวรก (ติ)

[อจินฺนจิวร + ก. ถี. อจินฺนจิวรกา]

ผู้มีจิวรถูกชิงไป, ผู้ถูกชิงจิวรไป.

เตน โข ปน สมฺเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกขุ **อจินฺนจิวรเก** ภิกขุ อุปสงฺกมิตฺวา เอวํ วทนฺติ “ภควตา อาวุโส อญฺญาตํ ‘อจินฺนจิวรสฺส วา นญฺจจิวรสฺส วา อญฺญาตํ คหปตี วา คหปตานี วา จิวรํ วิญญาเปตฺถ, วิญญาเปถ อาวุโส จิวรฺนติ. (วิ. ๑/๓๑๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุจับพัศคีย์เข้าไปหาภิกษุ**ผู้ถูกชิงจิวรไป** แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ถูกชิงจิวรไป หรือมีจิวรเสียหาย [ออกปาก]ขอจิวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือคฤหัสถ์หญิงผู้ไม่ใช่ญาติได้ พวกท่านจงขอจิวรเถิด. ดู วิ. ๒/๓๖๖

อจินฺนตฏ (ติ)

[น + จินฺน^๒ + ตฏ]

มีฝั่งไม่ขาด, มีฝั่งยังไม่ถูกตัดขาด.

ดู อุปพฺพการ (ชา.อญ.๕/๔๓๓)

อจินฺนตา (ถี)

[อจินฺน^๒ + ตา]

ความที่เครื่องผูกคือการครองเรือนยังไม่ถูกตัดขาด, เหตุที่ตัดความเกี่ยวข้องกับภักุหส์ถ์ยังไม่ขาด, เหตุที่ยังตัดเครื่องผูกคือการครองเรือนไม่ขาด.

อัย ปุคฺคโล กิณฺจาปี ะเปฯ เจตียงคณโพรียง-คณาสีสุ ภิกฺขุณฺ กายสามคฺคิ เทติ คิหิ-พนฺธนสฺส ปน อจินฺนตาย พหิมูลตฺตา อริยมคฺคํ โอตริตฺวา สมาธิกุลฺเล นิสินฺโน นิพฺพานสาคฺรํ ปาปุณฺตี น สกฺโกติ.

(ส.อ.ญ.๓/๗๗)

บุคคลนี้ให้กายสามัคคีแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ลานพระเจดีย์และลานต้นโพธิ์เป็นต้น แม้ก็จริง ถึงกระนั้น (เมื่อ) เธอหยังลงสู่อริยมรรคหนึ่งบนทุนคือสมาธิก็ไม่อาจไปถึงสาครคือพระนิพพานได้ เหตุยังมีรากภายนอก เพราะความที่เครื่องผูกคือการครองเรือนยังไม่ถูกตัดขาด (เพราะยังตัดเครื่องผูกคือการครอง เรือนไม่ขาด).

อจินฺนทณฺท (ปุ)

[อจินฺน + ทณฺท]

ก้านอันยังไม่ขาด, ก้านอันยังไม่ได้ถูกตัด.

อจินฺนทส (ติ)

[อจินฺน^๒ + ทส]

มีชายยังมีได้ตัด, ยังไม่ตัดขาด, ที่ไม่ตัดขาด.

เตน โข ปน สมเยน จพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ สพฺพ-นัลลกาณิ จีวรานิ ธาเรณฺติ ะเปฯ สพฺพปีตกาณิ

จีวรานิ ธาเรณฺติ ะเปฯ อจินฺนทสานิ จีวรานิ ธาเรณฺติ ะเปฯ เวณฺ ธาเรณฺติ. ะเปฯ น ภิกฺขเว สพฺพนัลลกาณิ จีวรานิ ธาเรตฺพุพฺพานิ. น สพฺพ-ปีตกาณิ จีวรานิ ธาเรตฺพุพฺพานิ ะเปฯ น เวณฺ ธาเรตฺพุพฺ, โย ธาเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ.๓/๔๒๒, วิ.๔/๔๕๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ห่มจีวรสีเขียวล้วน...ห่มจีวรสีเหลืองล้วน... ห่มจีวรที่ไม่ตัดขาด...โพกศีรษะ...ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงห่มจีวรสีเขียวล้วน...ไม่พึงห่มจีวร สีเหลืองล้วน...ไม่พึงใช้ผ้าโพกศีรษะ รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ”.

อจินฺนธาร (ติ)

[อจินฺน^๒ + ธาร]

อันมีสายน้ำที่ไม่ขาด, มีกระแสน้ำที่ไม่ขาด, ไม่ขาดสาย.

อตีเต พาราณสิยํ พุรุมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพรสิตฺโต ะเปฯ อสิปฺพพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา ตมปิ ปุตฺตํ ตาปสฺกุมารกํ กตฺวา ปณฺณสาลาย วาสํ กปฺเปสิ. วสฺสสารตฺตสมเย อจินฺนธารเ เทเว วสฺสเนเต เอโก มกฺกโฏ สิตปีฬิโต ทนฺเต ขาทนฺโต กมฺปนฺโต วิจฺรติ ะเปฯ มตฺตาปสฺส สนฺตกาณิ วกฺกฺกาณิ นิวาเสตฺวา จ ปารุปีตฺวา จ อชินฺจมมํ อสเ กตฺวา กาชกมฺณฺหฺลํ อาทาย อสิเวเสนาคนฺตฺวา ปณฺณสาลทฺวาเร อคฺคิสฺส การณา กุหกกมฺมํ กตฺวา อฏฺฐาสิ.

(ชา.อ.ญ.๒/๒๔๖, ชา.อ.ญ.๓/๓๕, ๖๗)

ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราช-
สมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตว์...
บวชเป็นฤๅษี บวชบุตรเป็นดาบสกุมาร อาศัย
อยู่ในบรรณศาลา. ครั้นฤดูฝน ฝนตก**ไม่ขาด**
สาย มีลิงตัวหนึ่งถูกความหนาวเบียดเบียน
เที่ยวเดินตัวสั่นกััดฟัน...ห่มผ้าเปลือกไม้
ของดาบสที่ตายไปแล้วรูปหนึ่ง ห่มหนึ่งเสื้อ
เจวียงป่าถือหาบและน้ำเต้า ปลอมเพศเป็น
ฤๅษี มายืนหลอกลวงอยู่ที่ประตูบรรณศาลา
เพราะต้องการไฟ.

อจินฺนธรรมา (ถ)

[อจินฺน^๒ + ธรรมา]

(ก) มีกระแสน้ำ**ไม่ขาด, ไม่ขาดสาย.**

โส สาธุติ สมปฏิจจัตวา เอกํ วลาหกํ นีวาเสตวา
เอกํ ปารูปิตวา เมฆคีตํ คายนุโต ปาจิณโลก-
ชาตอุภิมุโข ปกฺขนฺทิกิ. ปาจิณทิสามาเค ขล-
มณฺฑลมตฺตํ เอกํ เมฆปฏฺฐลํ อฏฺฐจาย สตปฏฺฐลํ
สทฺสสปฏฺฐลํ หุตฺวา อภิตถนฺนํ วิชฺชุลตา
นิจฺจาเรนํ อโธมุขํ จปิตอุทกกฺกมฺภากาเรน
วสฺสमानํ สกฺลโกสฺสรวฺจํ มโหเมณ วีย
อชฺฌเฏตฺตริ. เทโว **อจินฺนธรรมา** วสฺสนุโต
มุหุตฺเตเนว เซตวนโปกฺขรณิ ปุเรสิ ฐุโรสปานํ
อาหจฺจ อุทกํ อฏฺฐจาสิ. (ชา.อฏฺฐ. ๑/๓๔๘)

วลาหกเทวราชนั้น รับเทวบัญชาแล้ว ห่มก่อน
เมฆก่อนหนึ่ง ห่มก่อนหนึ่ง ขั้บเพลิงเมฆ
สังคีต ป่าหน้ไปทางโลกชาตด้านตะวันออก
เหาะไปแล้ว ณ ทิศภาคตะวันออก ก็ปรากฏ
กลุ่มเมฆกลุ่มหนึ่ง มีขนาดเท่าลานนวดข้าว

ซ้อนเป็นชั้นๆ ตั้งร้อยชั้นพันชั้น คำนธ
คำราม ฟ้าแลบแปลบปลาบ ฝนก็ตกลงมา
ด้วยอาการประหนึ่งว่าคว่ำหม้อน้ำเทลงมา
แคว้นโกศลทั้งสิ้น ท่วมท้นเหมือนห้วงน้ำไหล
ป่าท่วมอยู่ ฝนตก**ไม่ขาดสาย** ครั้นเดียว
เท่านั้น ก็เต็มสระโบกขรณีเซตวัน น้ำท่วม
จดถึงห้วยบันได.

(ข) [กระแสน้ำ]ที่**ไม่ขาด, ไม่ขาดสาย.**

ยถา นินฺนา ปวตฺตนฺติ

ฉนฺเทน ปริณามิตา

อจินฺนธรรมา วตฺตนฺติ

สพายตนปจฺจยา. (มหานิ.๓๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เพราะมีอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย ชั้นทั้งหลาย
ที่แปรไปตามฉันทะ ย่อมเป็นไป**ไม่ขาดสาย**
เหมือนน้ำไหลไปตามที่ลุ่ม ฉะนั้น.

(ค) [ลำดับคำพูด]ที่**ไม่ขาดสาย.**

โย ปน สุตฺตํ อารภิตวา อจาริเยหิ ทินฺนเนย
จิโต **อจินฺนธรรมา** กตฺวา นทิสฺสํ วีย ปวตฺเตติ
อากาสกฺคโต ภสฺสमानํ อุทกํ วีย นีรฺนตฺร
กถํ ปวตฺเตติ ตสฺส กถา อนุปฺปนฺนา โหติ.
ตํ สนฺธาย วุตฺตํ “อนุปฺปนฺนเรหิตี.

(ม.อฏฺฐ. ๒/๑๕๕)

ส่วนภิกษุใดเริ่มพระสูตรแล้ว ตั้งมั่นอยู่ในนัย
ที่พระอาจารย์ทั้งหลายให้ไว้ ให้เป็นไป **ไม่**
ให้ขาดสายเหมือนกระแสน้ำ ให้ถ้อยคำ
ดำเนินไป**ไม่ขาดสาย** เหมือนน้ำที่ไหลจาก
ชายคาถ้อยคำของภิกษุนั้นชื่อว่าต่อเนื่อง ไม่

ขาดสาย พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงถ้อยคำนั้น จึงตรัสว่า "ต่อเนื่องไม่ขาดสาย".

[ในทางตรงข้าม ภิกษุใด เมื่อจะกล่าวธรรมสามารถกล่าวให้พิสดารในที่นั้นๆ ได้ แต่ก็กล่าวเหมือนกับทอดถอนใจ เหมือนกับคร่ำครวญ ถ้อยคำของภิกษุเหล่านี้แม้ทั้งหมดชื่อว่าไม่ต่อเนื่องขาดสาย]

อจินฺนธาริ กตฺวาติ นาสีสํ นาสินฺนิกฺกิตฺวาตินา เหมฏฺฐา วุตฺตณฺเณ อจินฺนํ กถาปพฺนํ กตฺวา. (ม.ฎี.๒/๑๙๔)

สองบทว่า **อจินฺนธาริ กตฺวา** (ทำให้ไม่ขาดสาย) ความว่า กระทำให้ถ้อยคำดำเนินไปไม่ขาดสายโดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วหนหลังว่า บางคราวก็เร็ว บางคราวก็ช้าเป็นต้น.

[ข้อความว่า "บางคราวก็เร็ว บางคราวก็ช้าเป็นต้น" หมายความว่า ภิกษุใดเมื่อจะกล่าวธรรมบางคราวก็เร็ว บางคราวก็ช้า บางคราวก็เสียงดัง บางคราวก็เสียงค่อย เหมือนไฟเผาสุฟที่บางคราวก็ลุก บางคราวก็ดับ ในที่นี้ภิกษุนั้นชื่อว่าพระธรรมกถึกเปรียบด้วยไฟเผาสุฟ]

อจินฺนหมกุฬ (น)

[อจินฺน^๒ + มกุฬ]

ดอกตูมที่ยังมิได้ตัด, กระพุ่มมือที่มิได้ถูกตัด.

อจินฺนรฏฺฐ (ติ)

[อจินฺน^๓ + รฏฺฐ]

ผู้มีแคว้นถูกชิงเอาไป, ถูกชิงแคว้น, มีประเทศถูกยึด, ถูกยึดประเทศ.

อเถตุเถกสฺสํ ขตุยา

อนุยนฺตา ยสฺสสินฺ

อจินฺนรฏฺฐา พฺยติตา

ปญฺจาลีนํ วสํ คตฺตา. (ชา.๒/๒๐๔)

(ฉ.ม. ปญฺจาลิย)

(พระเจ้าวิเทหะทอดพระเนตรเห็นมโหสถ-บัณฑิตโพธิสัตว์เข้ามาเฝ้า ก็สบายพระทัย เมื่อจะรับสั่งกับมโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ จึงตรัสว่า)

อนึ่ง บรรดาชนเหล่านี้ กษัตริย์ ๑๐๑ พระนคร ผู้เรียงยศตามเสด็จพระเจ้าปัญจาละ **ถูกชิงแคว้น** กลัวภัย จึงตกอยู่ในอำนาจของชาวแคว้นปัญจาละ.

อจินฺนรฏฺฐาติ จุฬนิพฺพหุหมทตฺเตน อจินฺนิตฺวา คหิตฺรฏฺฐา. (ชา.อฏฺ.๖/๒๔๔)

บทว่า **อจินฺนรฏฺฐา** (ถูกชิงแคว้น) คือ มีแคว้นถูกพระเจ้าจุฬนิพฺพหุหมทตต์แย่งชิงยึดเอาไป (ถูกยึดประเทศ).

อจินฺนลขฺชา (ถี)

[อจินฺน^๓ + ลขฺชา]

ความละลายถูกตัดขาดแล้ว, ตัดขาดความละลายแล้ว, ไม่มีความละลาย.

อจินฺนลขฺชิตา (ถี)

[อจินฺนลขฺชิตี + ตา]

ความเป็นผู้มีมละอายอัน...ตัดขาดแล้ว,
ตัดขาดความมละอายแล้ว.

ปุณทิวเส กาลเ อาโรจเต กปณทริกาทีสุ
อาหารตถาย อจฺจนฺเตสุ มาตาปิตโร “อมม
คนฺตฺวา อมฺหากํ อาหารํ อาหาราติ ชีตํ เปสยีสฺ.
มหาโภกกุลสฺส ชีตา วิปตฺติยา **อจินฺน-**
ลขชิตาย อลฺลขฺมานา ปาตี คเหตุวา กปณ-
ชเนน สทฺธิ อาหารตถาย คนฺตฺวา “กติ ปฏฺวีเส
คณฺหิสฺสสิ อมฺมาติ ปฏฺฐา จ ปน “ตโยติ อาห.
อถสฺสา ตโย ปฏฺวีเส อทาสิ. ตาย ภตฺเต
อาหณฺเ ตโยปิ เอกโต ภูณฺชิตํ นิสฺสึ.

(ธมฺ.อฏฺ. ๑/๑๒๑)

ในวันรุ่งขึ้น เมื่อเขาบอกเวลาแล้ว เมื่อคน
กำพร้าวและคนเดินทางเป็นต้น กำลังไปเพื่อ
ต้องการอาหาร, มารดาและบิดาจึงส่งลูกสาว
ไปด้วยคำว่า แม่ จงไปนำอาหารมาเพื่อพวก
เรา. ธิดาของตระกูลที่มีโภคะมาก ไม่มละอาย
เทียว เพราะ**ความที่ตนมละอายอัน**
ความวิบัติตัดขาดแล้ว ถูกลาดไปเพื่อ
ต้องการอาหารกับคนกำพร้าว อันมิตตกุฎุมพี
ถามว่า แม่ ท่านจรรับก็ส่วน ก็บอกว่า ๓ ส่วน.
ที่นั่น มิตตกุฎุมพีจึงให้ภักตอาหาร ๓ ส่วน
แก่นาง. เมื่อนางนำภัตมาแล้ว ทั้ง ๓ ก็นั่ง
เพื่อบริโภคร่วมกัน.

อจินฺนลขช (ติ)

[อจินฺนลขชา + อ]

มละอายถูกตัดขาดแล้ว, ตัดขาดความ
มละอายแล้ว, ไม่มละอาย.

อจินฺนวุตติ (ติ)

[อจินฺน^๒ + วุตติ]

ผู้มีมละอายไม่ขาด, มละอายไม่ขาด
ไม่ขาดตอน, มีอาชีพไม่เสีย.

อฏฺฐาณโก อนลโส

อาปทาสฺ น เวตติ

อจินฺนวุตติ เมธาวิ

ตาทีโส ลภเต ยสฺ. (ที.๓/๑๕๖)

(สฺยา. อจฺจิทฺวุตติ)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

คนขยัน ไม่เกียจคร้าน ไม่หวั่นไหวในอันตราย
ทั้งหลาย **มละอายไม่ขาด** มีปัญญา
เช่นนั้น ย่อมได้ยศ.

อจินฺนวุตติ นินฺตรกรณวเสน อชณฺท-
วุตติ. (ที.อฏฺ.๓/๑๔๐)

บทว่า **อจินฺนวุตติ** (มละอายไม่
ขาด) คือ มละอายไม่ขาดตอน ด้วย
สามารถแห่งการทํายังต่อเนื่อง (ติดต่อก).

อจินฺนสท (ป)

[อจินฺน^๑ + สท]

เสียงที่ไม่ขาด, เสียงที่ไม่ถูกทำลาย[ด้วย
ใจ], เสียงโจรปล้น.

สามิ ตฺวํ ปจฺจุสกาลเ ปิตุ นิสฺสนฺนุจฺจํ คนฺตฺวา
ยถา สทฺเพ สฺสนฺนํติ เอวํ มหาสทฺทํ กตฺวา
'ตาท อสุกคามเ ตุมฺหากํ อุตฺธารณโก อตฺถิ
มยิ คเต น เทติ ตุมฺหากํ อจฺเจน น ทสฺสเตว

เสว ยานเก นิสิตฺตวา ปาโตว คจฺฉิสฺสามาติ
วตฺวา เตน วุตฺตเวลายเมว อญฺจาย ยานกั
โยเชตฺวา ตตฺถ นิสิตฺทาเปตฺวา อามกสฺสทํ
เนตฺวา อวาทฺฐิ ขณฺติวา โจเรหิ **อจินฺนสพฺพ**ทํ
กตฺวา มาเรตฺวา อวาทฺฐเฏ ปกฺขิปปิตฺวา สีสั
ฉินฺหิตฺวา นุหายิตฺวา อาคจฺฉนาติ.

(ชา.อญ. ๔/๔๕)

ภรรยา (ของสวิกฺขุภฺท) จึงบอกว่า ข้าแต่ นาย
ท่านจงไปที่บิดานอน ในเวลาเช้ามีด ทำเสียง
ดังให้คนทั้งหมดได้ยินแล้วกล่าวว่า ข้าแต่พ่อ
ลูกหนี้ของพ่อมีอยู่ที่บ้านโน้น เมื่อฉันจะไป
แต่ล่าพังเขาจะไม่ให้ เมื่อพ่อล่วงลับไปแล้ว
เงินจักษุญฺญ พຽນนี้เรานั่งบนยานไปด้วยกัน
แต่เช้าทีเดียว ดังนี้แล้ว นายจึงลุกขึ้นตาม
เวลาที่บิดาบอกไว้ เทียมยานให้แก่ นั่งบน
ยานแล้ว นำไปป่าช้าผีดิบ ขุดหลุมแล้วทำ
เป็นเสียงโจรปล้น ฆ่าแกงแล้ว ผลักลงหลุม
ทุบศีรษะแล้วอาบน้ำมาเรื่อน.

อจินฺนสพฺพจีวร (ติ)

[อจินฺน + สพฺพ + จีวร]

ผู้มีจีวรทั้งหมดถูกชิงเอาไป, ผู้ถูกชิงจีวร
ทั้งหมด, ถูกโจรชิงจีวรไปทั้งหมด.

ตโต จีวรํ สาทิตพฺพนฺติ ตโต อภิหฺนฺนจีวรโต
เอตฺตํ จีวรํ คเหตุพฺพํ น อิตฺโต ปฺรณฺติ อตฺถโก.
ยสฺมา ปน **อจินฺนสพฺพจีวร**เรน ติจีวรเกเนว
ภิกฺขุณา เอว ปฏฺธิปชฺชิตพฺพํ อญฺเณน อญฺเณถาปิ
ตสฺมา ตํ วิภาคํ ทสฺเสตฺถุ “สเจ ตีณิ นญฺจानิ
โหนตฺติธอทาหนิ นเณนสฺส ปทภาชนํ วุตฺตํ.

(วิ.อญ. ๒/๒๔๙)

ปาฐะว่า **ตโต จีวรํ สาทิตพฺพ** หมายความว่า ภิกษุ
พึงถือเอาจีวรมีประมาณเท่านั้นจากจีวรที่
คฤหบดีหรือคฤหปตานี้ ผู้มีใช้ญาตินำมาให้
นั้น, อธิบายว่า ไม่ควรรับเกินกว่านี้. ก็เพราะ
ภิกษุผู้มีเพียงไตรจีวรเท่านั้น **ถูกโจรชิงจีวร
ไปทั้งหมด** ควรปฏิบัติอย่างนี้, ภิกษุอื่นควร
ปฏิบัติแม้อย่างอื่น ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดง
วิภาคนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบทภาษณะ
แห่งบทว่า ตโต จีวรํ สาทิตพฺพํ นั้น โดยนัยมี
ว่า สเจ ตีณิ นญฺจानิ โหนตฺติ เป็นต้น.

อจินฺนสีล (ติ)

[อจินฺน^๒ + สีล]

ผู้มีศีระชะขาด, ศีระชะขาด.

อนตฺวาสิโก ปนสฺส ติปิฏกจฺพนาคตเถโร ๕เปฯ
อนนฺชานนฺโต อุตฺตริ อาห อินฺทฺริยสํวโร นาม
ฉทฺวารรฺกขามตฺตกเมว อาชีวปาริสฺสุทฺธิ รมฺเมน
สเมน ปจฺจยฺยุปฺปตฺติมตฺตํ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตํ
ปฏฺฐิตทฺธปจฺเจ “อิทมตฺถนฺติ ปจฺจเวกฺขิตฺวา
ปริกฺขณฺนมตฺตํ นิปฺปริยาเยน ปน ปาติ-
โมกฺขสํวโร สิลํ ยสฺส โส ภินฺโน อยํ **ฉินฺนสีล**
วีย ปฺริโส หตฺถปาเท เสสานิ รกฺขิสฺสตีติ น
วตฺตพฺโป. ยสฺส ปน โส อโรโค อยํ **อจินฺนสีล**
วีย ปฺริโส ชีวิตํ เสสานิ ปุณฺ ปากติกาณิ กตฺวา
รกฺขิตุํ สกฺโกติ. (อ.อญ. ๒/๓๗)

ฝ่ายพระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้เป็น
อันเตวาสิกของพระสุธรรมเถระ...เมื่อไม่คล้อย
[ตามความเห็นของพระสารีบุตรเถระ] จึงกล่าว
ยิ่งขึ้นไปว่า เพียงรักษาทวาร ๖ เท่านั้น ก็ชื่อ

ว่าอินทริยสังวร เพียงให้บังจัย เกิดขึ้นโดย
กรรมโดยสมำเสมอ ก็ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิศีล
เพียงพิจารณาบังจัยที่ได้มาว่า นี่มีประโยชน์
ดังนี้แล้วบริโภค ก็ชื่อว่าบังจัยสันนิสสิตศีล
แต่ปาติโมกขสังวร เป็นศีลโดยตรง ภิกษุผู้มี
ปฏิโมกขสังวรแตก (ขาด) ไม่ควรจะกล่าวว่า
จักรักษาข้อที่เหลือไว้ได้ เหมือนคนศีรษะ
ขาด ก็ไม่ควรกล่าวว่า จักษุรักษามือเท้าไว้ได้
ฉะนั้น ส่วนภิกษุผู้มีปาติโมกขสังวรไม่ต่าง
พร้อย ย่อมสามารถรักษาคือที่เหลือให้เป็น
ปกติได้อีก เหมือนคนศีรษะยังไม่ขาด ย่อม
รักษาศีลไว้ได้ ฉะนั้น.

อจินฺนเสสจิวร (ติ)

[อจินฺน^๑ + สเส + จิวร]

ผู้มีจิวรอันเหลือ[จากผ้าอาบน้ำฝน]ถูกชิงเอาไป,
ผู้ถูกชิงจิวรที่เหลือจากผ้าอาบน้ำฝนไป.

ปาฬิย อจินฺนจิวรสฺสาคาที่สุ อจินฺน-
เสสจิวรสฺส นฏฺฐเสสจิวรสฺส. เอเตสญฺหิ
อสมเย ปริเยสนนิวาสนาปตฺติยาเอว อนาปตฺติ
วุตฺตา. (วิมติ. ๑/๓๕๗)

ดู สารตฺถ. ๒/๔๓๙

ในปาฐะว่า อจินฺนจิวรสฺส (ผู้ถูกโจรขโมยจิวร
ไป) เป็นต้นในพระบาลี หมายถึงภิกษุผู้มี
จิวรอันเหลือ[จากผ้าอาบน้ำฝน]ที่ถูกชิง
เอาไป (หรือ) ผู้มีจิวรสูญหาย. จริงอยู่ ท่าน
กล่าวว่าไม่ต้องอาบัติ (ไม่เป็นอาบัติ) แก่ภิกษุ
เหล่านั้น ในเพราะอาบัติด้วยการแสวงหาผ้า
นุ่ง ในสมัยมิใช่กาลนั้นเทียว.

อจินฺนนาสิพฺพิต (ติ)

[อจินฺน^๒ + อสิพฺพิต]

จิวรที่ยังมิได้ตัดและยังมิได้เย็บ.

เตน ตทเหว ปญจ วา อติเรกานิ วา ขณฺฑานิ
ฉินฺทิตฺวา สงฺฆาภู วา อุตฺตราสงฺโก วา อนฺตร-
วาสโก วา กาทพฺโพ, เสสภิกฺขุหิปี ตสฺส
สหาเยหิ ภวิตพฺพํ, สจ กตจิวรเมว อุปฺปชฺชติ,
สุนฺทรเมว. อจินฺนนาสิพฺพิตํ ปน น วฏฺฏติ.

(กฺข.๑๕๒)

ภิกษุผู้ควรแก่การกรานกฐินนั้น ควรตัดจิวร
เป็น ๕ ส่วนหรือเกินกว่า ทำเป็นสังฆาภู
อุตฺตราสงค์ หรืออันตรวาสกในวันนั้นนั้น
แหละ แม้ภิกษุที่เหลือก็ควรเป็นเพื่อนของ
ภิกษุนั้น ถ้าจิวรที่ทำเสร็จแล้วเกิดขึ้นนั้นเป็น
การดี ส่วนจิวรที่ยังมิได้ตัดและยังมิได้
เย็บ ย่อมไม่ควร. ดู กงฺขามหาฏฺฐิ. ๓/๒๔

[ในคำว่า สงฆาภู วา อุตฺตราสงฺโก วา อนฺตร-
วาสโก วา กาทพฺโพ ท่านประกอบใช้เป็นรูป
ปงฺลึงค์ว่า กาทพฺโพ ตาม อนฺตรวาสโก ไม่
ประกอบเป็นรูปอิตถิลึงค์ว่า กาทพฺพา ตาม
สงฆาภู เพราะอยู่ติดกับ อนฺตรวาสโก ถ้าท่าน
วาง กาทพฺพ ศัพท์อยู่หน้า สงฆาภู ก็อาจเขียน
เป็นรูปว่า กาทพฺพา สงฆาภู วา อุตฺตราสงฺโก
วา อนฺตรวาสโก วา ก็ได้เหมือนกัน]

อจฺฉิพฺพ (ติ)

[อจฺฉิ + พฺพ]

ก่อไว้โดยความเป็นคันทาสีเหลียม, ก่อเป็น
คันทาสีเหลียม (อนิปปันนปาฏิปทิกศัพท์).

อด โข ภควา ราชคเษยถาภรณตํ วรหิตวา,
 เยน ทกขณคคเร, เตน จารกํ ปกุกามิ. อททสา
 โข ภควา มคชเชตตํ อจฉฉพทํ ปาฬพทํ
 มรียาทพทํ สิงฆาฏกพทํ ทิสวา อายสมนตํ
 อานนทํ อามนเตสสิ "ปสสสิ โน ตวํ อานนท
 มคชเชตตํ อจฉฉพทํ ปาฬพทํ มรียาทพทํ
 สิงฆาฏกพทณฺติ เอวํ ภนฺเตติ. (วิ.๓/๔๐๐)

(ฉ.ม. อจฉฉพทํ ปาฬพทํ มรียาทพทํ
 สิงฆาฏกพทํ) ฐปวํ อจฉฉพทํ กิมี.

สมัยนัันแล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
 กรุงราชคฤห์ตามพระอัยยาคัยแล้ว เสด็จจาริก
 ไปทักขณคคเรชนบท ทอดพระเนตรเห็นนา
 ของชาวมคชซึ่งเขาก่อไว้โดยความเป็นคณ
 หนาสีเหลี่ยม ก่อคณนายาวทั้งด้านยาว และด้าน
 กว้างคณระหว่างด้วยคณนสนัันๆ เชื่อมกัน
 เหมือนทางสี่แพร่ง รับสั่งกับท่านพระอานนท
 ว่า อานนท เธอเห็นนาของชาวมคชซึ่งเขาก่อ
 ไว้โดยความเป็นคณหนาสีเหลี่ยม ก่อคณนา
 ยาว ทั้งด้านยาวและด้านกว้างคณระหว่างด้วย
 คณนสนัันๆ เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่งไหม.
 เห็น พระพุทธเจ้าข้า.

อจฉฉพทณฺติ จตฺรสุสเกทารกพทํ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๐๘)

บทว่า อจฉฉพทํ แปลว่า ก่อไว้ (เนื่อง) โดย
 ความเป็นคณหนาสีเหลี่ยม. ดู อจฉฉพท

อจฉฉ (ป)

[อจฉ + วา + อ (ส.อกุติว)]

คณมะไฟ, หนากไฟ (ลูกเข้).

[อจฉฉจะเป็นคณไม้ชนิดหนึ่ง ช่อหนึ่งมีหลาย
 ดอก ดอกหนึ่งๆ มี ๕ กลีบ มีสีเหลืองกลัน
 หอมดี มีเฉพาะในฤดูสงกรานต์. พจนานุกรม
 บาลีไทย อังกฤษ-ฉบัฏมิพโล หน้า ๔๗ กล่าว
 ว่า อจฉฉ เป็นคณไม้ประเภทหนึ่ง (รากคล้าย
 หัวผักกาดสด)]

อจฉฉ สลลว รุกขา

สลลกีโย จ ปุฬิตา

เสตเครุ จ ตครา

มสิกกุฏจา กุลาวรา. (ชา. ๒/๓๔๔)

(สยา. อจฉฉปา)

(อจฉฉตถาธิกกล่าวว)

คณมะไฟ คณจัว ช้างน้าว พุดขาว กฤษณา
 โกฐเขมา และโกฐสอ ผลดอกบานสะพรั่ง .

ยานิ ปน ปาฬิยํ อนุชานามิ ภิกฺขเว ผลานิ
 เกสขฺชานิ พิลฺลํคํ ปิปลํลํ มริจํ หริตํกํ วิภิตํกํ
 อามลํคํ โคฏฺฐผลํ ยานิ วา ปนญฺยานิปิ อุตฺติ
 ผลานิ เกสขฺชานิ เวนฺน ขาทนียะ ขาทนียตฺถํ
 ผรณฺติ น โภชนียะ โภชนียตฺถํ ผรณฺตีติ วุตฺตานิ
 ตานิ ยาวชฺชิวากนิ. เตสมปิ อปริปกฺกานิ อจฉฉ-
 พิมฺพวรรณเกตตกาสมฺมรียาทินํ ผลานิ ชาติผลํ
 กฏฺฏกผลํ เอพา ตกฺโกณนฺติ เอวํ นามวเสน น
 สกฺกา ปริยนตํ ทสฺเสตฺถํ. (วิ.อฏ. ๓/๑๐๒)

ก็แลผลเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ในพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผล
 เกสข (ผลไม้ที่เป็นยา) คือ ลูกพิลังกาสงา ดีปลี
 พริกสมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผล

แห่งโกฐ, ก็หรือผลเภสัชชนิดอื่นใดบรรดามี
ที่ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ของควรเคี้ยว ในของ
ควรเคี้ยว ที่ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ของควร
บริโภคในของควรบริโภค ดังนี้, ผลเหล่านั้น
เป็นยาวชีวิต.

แม้ผลไม้ที่เป็นยาวชีวิตเหล่านั้น ใครๆ ก็ไม่
อาจ จะแสดงให้สิ้นสุดลงด้วยอำนาจแห่งชื่อ
อย่างนี้ คือ พวกผลแห่ง**หมากไฟ** (ลูกเข้ม)
ลูกไทร หรือตำลึง การกัด(ลำเจียก) ไข่เน่า
(มะตูม) เป็นต้นที่ยังไม่สุก ลูกจันทร์เทศ ลูกขา
(พริก)กระวานใหญ่ กระวาน (เล็ก) เป็นต้น.

อจฺฉิสี (กฺริ/อา)

อจฺฉิสฺสี (กฺริ/อา)

อจฺฉิสฺสนฺติ (กฺริ/อา)

อาส ธาตุ (อุปเวสเน) แปลง สฺ เป็น จฉ ด้วย
การแบ่งสูตร ทุติยการณโยควิภาคว่า จฺโน วา
ในสูตรว่า อิสฺยมนฺนโต จฺโน วา (กจ.๕๒๒)
รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสสฺ.
ดู อจฺฉติ

อจฺฉปฺนฺต (ติ)

[น + จฺปฺนฺต]

จฺปฺนฺต = จฺป (ผลฺเส) + อนต.

อันไม่สัมผัส, ไม่ถูกต้อง, ไม่ให้กระทบ.

เตน โข ปน สมเยน อณฺวตโร ภิกฺขุ สีวถิกํ
คนฺตฺวา จินฺนํสีสํ ปสฺสิตฺวา วิวญฺญกเต มุเข
อจฺฉปฺนฺต องฺคชาตํ ปเวเสสิ. ตสฺส กุกฺกจฺจํ

อโหสิ ฯเปฯ “อนาปตฺติ ภิกฺขุ ปาราชิกสฺส,
อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (วิ. ๑/๔๖, วิ. ๕/๕๕)

สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งไปป่าช้า มองเห็นศพที่
ศีระชาต จึงสอดองคชาตเข้าภายในปาก
ที่**อ้าไม่ให้กระทบอะไร** แล้วเกิดความกังวล
ใจว่า[พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบท
แล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำ
เรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรง
ทราบ]พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุ เธอไม่ต้อง
อาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติทุกกฏ” .

อจฺฉปิยนฺติ (กฺริ/อา)

[อา + จฺป (ผลฺเส) + เณ + ย + อนฺติ]

กระทบ, กระทบ.

เตน โข ปน สมเยน จพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ อจฺจา-
วจา นิ ปตฺตมณฺฑลานิ ชาเรณฺติ โสวณฺณมยํ
รูปิยมยํ. ฯเปฯ น ภิกฺขเว อจฺจาวจา นิ ปตฺต-
มณฺฑลานิ ชาเรตฺตพฺพานิ, โย ชาเรยฺย, อาปตฺติ
ทุกฺกฏสฺส. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว เทว ปตฺต-
มณฺฑลานิ ติปุณฺยํ สีสมยนฺติ. พหฺลานิ ปตฺต-
มณฺฑลานิ น **อจฺฉปิยนฺติ**. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺสุ. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว ลิตฺติณฺติ.

(วิ. ๔/๒๔๘)

สมัยนั้น พวกภิกษุฉนัฟัคคีย์ใช้เชิงบาตร
ชนิดต่างๆ คือ ทำด้วยทอง ทำด้วยเงิน...
(ทรงตรัสห้ามว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ไม่พึงใช้เชิงบาตรชนิดต่างๆ รูปใดใช้ ต้อง
อาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
เชิงบาตร ๒ ชนิด คือ ทำด้วยดีบุก ทำด้วย

ตะกั่ว” เชิงบาตรหนาไม่กระชับกับบาตร [ไม่
กระทบกับบาตรด้วยดี] ภิกษุทั้งหลายจึงนำ
เรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรง
ทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา
อนุญาตให้กลิ้งเชิงรองบาตร”

อจุญเปติ (กฺริ/อา)

[อา + จุป (ผลฺเส) + เณ + ติ]

ย่อมปะ, ทาบอยู่, ดามอยู่.

เตน โข ปน สมเณน อนุยตรสฺส ภิกฺขุโน
อนฺตรวาสโก จิตฺโต โหติ. อถ โข ตสฺส ภิกฺขุโน
เอตทโหสิ “ภควตา ติจีวรํ อนุญญาตํ ทิคุณา
สงฆาภฺนิ เอกจฺจิโย อุตฺตราสงฺโก เอกจฺจิโย
อนฺตรวาสโก. อยญฺจ เม อนฺตรวาสโก จิตฺโต.
ยํนฺนาหํ อคฺคพํ อจุญฺเปยฺยํ สมฺนตฺโต ทุปฺปญฺญํ
ภวิสฺสตี มชฺฌเณ เอกจฺจียนฺติ. อถ โข โส ภิกฺขุ
อคฺคพํ อจุญฺเปสิ. (วิ. ๓/๔๐๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล อันตราวาสกของภิกษุ
รูปหนึ่งขาดทะลุ ภิกษุนั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า
พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตผ้า ๓ ผืน คือ
สังฆาฏิ ๒ ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว อันตร-
วาสกชั้นเดียว ก็อันตราวาสกของเราผืนนี้
ขาดทะลุอย่างกระนั้นเลย เราควรทาบผ้าปะ
บริเวณโดยรอบจะเป็น ๒ ชั้น ตรงกลาง เป็น
ชั้นเดียว จึงได้ทาบผ้าปะ.

อจุญเปนฺต (ติ)

[อา + จุป (ผลฺเส) + เณ + อนฺต]

ปะอยู่, ทาบอยู่, ดามอยู่.

อทุกฺสา โข ภควา เสนาสนจาริกํ อาหิณฺฑนฺโต
ตํ ภิกฺขุํ อคฺคพํ อจุญฺเปนฺตํ ทิสฺวาน เณ โส
ภิกฺขุ เตนฺอุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ตํ ภิกฺขุํ
เอตทโวจ “กึ ตวํ ภิกฺขุ กโรสฺสึตี? “อคฺคพํ ภควา
อจุญฺเปมิตฺติ. “สาธุ สาธุ ภิกฺขุ สาธุ โข ตวํ ภิกฺขุ
อคฺคพํ อจุญฺเปสึตี (วิ. ๓/๔๐๓)

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปตามเสนาสนะ
ทอดพระเนตรเห็นภิกษุนั้น กำลังทาบผ้าปะ
จึงเสด็จเข้าไปหา ครั้นเสด็จเข้าไปหาแล้ว
ตรัสถามภิกษุนั้นว่า เธอทำอะไรภิกษุ ภิกษุ
นั้น กราบทูลว่า “ข้าพระองค์กำลังทาบผ้าปะ”
ตรัสว่า “ดีละ ดีละ ภิกษุ ดีแล้วที่เธอทาบ
ผ้าปะ”

อจุเจก (ติ)

ผู้ไม่ฉลาด. ดู อเจก

อจุเจกตา (ถิ)

[อจุเจก + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความเป็นผู้ไม่ชำนาญ.
วิปชฺชมานนฺติ อวฺภูจฺจิตฺตวฺภูจฺจิทฺทํ ทิสฺสํ มํ
มณิสฺสวณฺณาทีสุ อจุเจกตาทีหิ จ วณฺชิชฺชกมฺมํ
อปฺปผลํ โหติ มฺลจฺเจทมฺปิ ปาปฺณนฺติ. วิปริยาเยน
สมฺปชฺชมานํ มหฺปผลํ จฺจุพฺนฺเตวาสิกสฺส วิย.

(ม.อญ. ๓/๓๐๒)

บทว่า วิปชฺชมานํ (เมื่อวิบัติ) ความว่า การไถ
ย่อมมีผลน้อย เพราะฝนไม่ตกและตกมาก
เกินไปเป็นต้น และการค้าขาย ย่อมมีผลน้อย
 ถึงการขาดทุนบ้าง เพราะความเป็นผู้ไม่

ฉลาดเป็นต้น ในแก้วมณีและทองคำเป็นต้น
โดยเหตุตรงกันข้าม กิจทั้ง ๒ นั้น เมื่อถึง
พร้อมย่อมมีผลมาก เหมือนการงานของ
จุฬินเทवासิกะนั้น.

ខຈុងេຈុងិ (កុរិ/ខា)

[อ อาคม + จิฑ + อี] ได้ตัดแล้ว.

แปลง ท ที่สุทธาตุเป็น จฉ ช้อน จ หน้าธาตุนิ
อิ เป็น เอ รัสสะ อี เป็น อี ดังที่คัมภีร์นิรุตติ
ที่ปนี อธิบายสูตร ๖๖๐ กล่าวว่า มหาวุตตินา
ธาตวนตสจ จโน ปุพฺพสฺส ทฺวิตตมฺจ (แปลง
ที่สุทธาตุเป็น จฉ ช้อน จ ด้วยมหาสูตร)

ดู จินุทติ

ខຈុងេຈុង់ (កុរិ/ខា)

[อ อาคม + จิฑ + อัง] ได้ตัดแล้ว.

ดู ฉันทิตติ

ខຈុឆេឌ្ឍ^១ (ទី)

[န + ချေ]

เฉฐฐ = จิต (เทวธากเร) + ฌย. ลง ฌย ปัจจัย
 ท้ายจิต ฐาตุในกรรมวาจกด้วยสูตร (กจ. ๕๔๑)
 ว่า ฌโย จ, แปลง ฌย ปัจจัยกับ ฑ เป็น ฐ
 ด้วยสูตร (กจ. ๕๔๔) ว่า วทมทคฺมุขฺครหา-
 ทธาทีหิ ฐชฺมมคฺคยฺเหยยา คารโ วา, ให้ ฌ
 ชื่อว่าอนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๑) ว่า การิตํ
 วีย ฌนาฬฺพนฺโ, ในเพราะการิตปัจจัย พกฺทฺธิ อี
 เป็น เอ ด้วยสูตร (กจ. ๔๘๓) ว่า อสฺโยคนฺตสฺส
 วุฑฺธิ การิตเต.

ไม่ถูกตัด, ไม่ฟังตำตรอน, ไม่ฟังทำลาย, ไม่ถูกทำลาย, ทำลายไม่ได้.

อจุเฉฐชาเภชฺโช หิ ชีโว

อภิวังโส คุพปริมณฑล

โยชนาถ สัตย์ ปณฺจ

โก ชีว เจตตุมรหติ. (เปต. ๒๐๔)

(สุยา. อจุเชชฺโช อภะชฺโช ชีโว, โยชนานิ สตา)

(นั่นทกเปตรกราบทูลว่า)

ชีวะของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ถูกตัด ไม่ถูกทำลาย
บางคราวมี ๘ เหลี่ยม บางคราวกลมเหมือน
งบน้ำอ้อย บางคราวสูง ๕๐๐ โยชน์ใครเล่า
สามารถจะตัดชีวะให้ขาดได้.

สตฺติเม สสฺสตา กายา

อจุเฉฐชา อวิโกปิโน

เตโช ปจวี อาโป จ

วายุ สุธกฤษณ์จิเม. (ชา. ๒/๒๖๐)

(พระเจ้าวิเทหะกล่าวว่า)

รูปกายอันเป็นที่รวม ๗ ประการนี้ คือ ดิน น้ำ
ไฟ ลม สุข ทุกข์ ชีวิต เป็นของเที่ยง ไม่ถูก
ตัด (ไม่ขาดสูญ) ไม่กำเริบ

ความขาดสูญไม่มีแก่สัตว์เหล่านี้ใด รูปกาย ๗
ประการนี้ย่อมมีแก่สัตว์เหล่านั้น ผู้ฆ่า ผู้ตัด
หรือใครๆ ผู้ถูกฆ่าก็ไม่มี ศัสตราสอดแทรก
เข้าไปในระหว่างรูปกาย ๗ ประการ นี้

อจุเจษฐาภุชโข หิ ชีโวติ อัย สตุตตานํ ชีโว
สตุตถาทีหิ น ฉินฺหิตพฺโพ น ภินฺหิตพฺโพ นิจฺจ-
สภาวตฺตา. (เปต.อภ. ๓๓๖)

บาทคาถาว่า อจุเฉชชาเภชโข หิชีโว (ชีวะ
ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ถูกตัด ไม่ถูกทำลาย)
ความว่า ชีวะของเหล่าสัตว์นี้ไม่พึงถูกตัด ไม่
พึงถูกทำลายด้วยศัสตราเป็นต้น เพราะมี
สภาวะเที่ยง.

อจุเฉชข^๒ (กิริ/วิ)

[อา + ฉิท (เทวธากเร) + ตวา]

ลง ตวา ปัจจัยท้าย ฉิท ชาติด้วยสูตร (กจ.
๕๖๔) ว่า ปุพฺพกาเลกตตฺถกานํ ตุนตฺวานตฺวา
วา, แปลง ตวา ปัจจัยท้าย ฉิท ชาติเป็น ชฺช
และลบ ท ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร (กจ.๖๐๐) ว่า
มหทเพหิ มมฺยหฺชฺชพฺภทฺธา จ, ช้อน จ
ด้วยสูตร (กจ. ๒๗) ว่า ปฺร เทวภาโว จาเน,
รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ.
ตัดขาดแล้ว.

อจุเฉชข ตณฺหํ คณฺสงฺฆจารี

อทฺธา จริสฺสนนฺติ พหฺนุ จ สทฺธา

พหฺนุ วตฺถายํ ชนตํ โอนโก

อจุเฉชข เนสฺสตี มจฺจุราชสฺส ปาริ.

(ส. ๑/๑๒๘)

(นางราคาธิดามารการาบทูลว่า)

พระศาสดาผู้นำหมู่สงฆ์ได้ตัดขาดแล้ว ซึ่ง
ตัณหา (ได้ตัดตัณหาขาดแล้ว) และชนผู้มี
ศรัทธาเป็นอันมาก จักประพฤติดังตามได้แน
พระศาสดาพระองค์นี้เป็นผู้ไม่มีความอาลัย
ตัดขาด[จากมือ]มัจจุราชได้แล้ว จักนำ
หมู่ชนเป็นอันมากไปสู่ฝั่งได้แน.

อจุเฉชข เนสฺสตีตี อจฺฉินฺนิกิตฺวา นยิสฺสตี.
มจฺจุราชสฺส หตฺถโต อจฺฉินฺนิกิตฺวา นิพฺพานปาริ
นยิสฺสตีตี วุตฺตํ โหติ. (ส.อญ. ๑/๑๗๓)

สองบทว่า อจุเฉชข เนสฺสตี แปลว่า ตัดขาด
แล้ว จักนำไป. มีคำที่ทำนกล่าวยธิบายไว้ว่า
ตัดขาดจากมือของมัจจุราชได้แล้ว จักนำ
ไปสู่ฝั่งคือพระนิพพาน.

[คำว่า ปาริ (ฝั่ง) เป็นสทิสูปจาระ (สำนวนที่
กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย,
สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน) กล่าวคือ
คำว่า ปาริ แปลตามศัพท์ว่า ฝั่ง แต่ในที่นี้ยัง
ระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบฝั่ง
เหมือนพระนิพพาน ดังนั้น ในอรรถกถา
พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า นิพฺพาน-
ปาริ (ฝั่งคือพระนิพพาน) ตามนัย ๔๐ คำนี้
เรียกว่า รูปพหิณฺย (นัยที่มีความหมายไม่ตรง
กับสภาพที่เป็นจริง)]

อจุเฉชข^๓ (กิริ/อา)

[อา + ฉิท (เทวธากเร) ทิ. + ย + อ]

ตัดขาดแล้ว, ทำลายแล้ว, ขจัดแล้ว.

[ฉิท ชาติ และ ภิท ชาติ มีรูปเป็นรฐาทิกณะ
หรือทิวาทิกณะตามสมควร ถ้ามองหากรรม
ก็เป็นรฐาทิกณะ ถ้าไม่มองหากรรมก็เป็น
ทิวาทิกณะ เช่น ปุริโส รชฺชํ จินฺนทติ (บุรุษย่อม
ตัดเชือก) รชฺชํ จิขฺชติ (เชือกย่อมขาด) ปุริโส
ปាកาร์ ภินฺนทติ (บุรุษทำลายกำแพง) ปากาโร
ภิชฺชติ (กำแพงย่อมพัง)]

ดู จินฺนทติ

อจุเฉฐะ (กริ/อา)

[อา + ฉิท (เทวธากเร) ทิ. + ย + อี]

ตัดแล้ว, ขจัดแล้ว, ทำลายแล้ว.

อญ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิราคานุสโย สมฺมทฺทโส อจุเฉฐะ ตณฺห์ วิวตฺตติ สมฺโณชน สมฺมา-
มานาภิสมยา อนตฺตมกาสี ทุกฺขสฺส.

(ส. ๒/๓๖๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้แหละ ชื่อว่าไม่มี
ราคานุสัย เป็นผู้เห็นชอบ **ตัดแล้ว**ซึ่งตัณหา
ทำลายสังโยชน์ (กิเลสผูกมัดสัตว์โลกไว้ให้
เวียนว่ายตายเกิด) ทำที่สุดทุกข์แล้ว เพราะ
บรรลุลความไม่มีมานะ อย่างแท้จริง.

อจุเฉฐะสุตฺต (น)

[อจุเฉฐ + สุตฺต] ด้ายที่ไม่ขาด.

อจุเฉฐะ = น + เฉฐ ลง ตฺวา ท้าย ฉิท ธาตุ
ด้วยสูตร (กจ. ๕๖๔) ว่า ปุพฺพกเลกกตฺตูกานํ
ตฺนตฺวานตฺวา วา, แปลง ตฺวา ปัจจัยท้าย ฉิท
ธาตุเป็น ชฺช และลบ ท ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร
(กจ. ๖๐๐) ว่า มหฺทภะหิ มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธา
จ, แปลง น เป็น อ ช้อน จ.

อจุเฉฐะสุตฺตาวุตฺต (ติ)

[อจุเฉฐะสุตฺต + อาวุต]

ถูกร้อยไว้ด้วยด้ายที่ไม่ขาด, อันร้อยด้วย
ด้ายที่ไม่ขาด.

โลโก นียโต อจุเฉฐะสุตฺตาวุตฺตาเภชมณิ-
สทิสโส, น เอตฺถ กสฺสจฺจิ ปุริสกาโรติ นียต-
วาทีโน. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๘, อนุ. ๒/๖๕)

พวกที่ถือลัทธิว่าเที่ยง ย่อมกล่าวว่า โลกเที่ยง
เหมือนกับแก้วมณีที่ไม่มีความแตกร้าว ถูก
ร้อยไว้ด้วยด้ายที่ไม่ขาด ในโลกนี้สภาวะ
อะไรๆ จะมีการกระทำของบุรุษก็หาไม่.

ดู ม. ๖. ๑/๘๒

อจุเฉฐชาเภช (ติ)

[อจุเฉฐ + อเภช]

ไม่ถูกตัดไม่ถูกทำลาย, ไม่ควรตัดไม่ควร
ทำลาย, ไม่พึงตัดรอนไม่พึงทำลาย.

อจุเฉฐชาเภชฺโซ หิ ชีโว

อญฺจโส คุปฺปปริมณฺโถ

โยชนานํ สตํ ปณฺจ

โก ชีโว เจตฺตุมรหติ. (เปต. ๒๐๔)

(สฺยา. อจุเฉฐโซ อเภชโซ ชีโว, โยชนานิ สตา)

(นันทกเปตตกราบทูลว่า)

ชีวะของสัตว์ทั้งหลาย **ไม่ถูกตัดไม่ถูกทำลาย**
บางครั้งมี ๘ เหลี่ยม บางคราวกลมเหมือน
วงน้ำอ้อย บางคราวสูง ๕๐๐ โยชน์ ใครเล่า
สามารถจะตัดชีวะให้ขาดได้.

อจุเฉฐชาเภชฺโซ หิ ชีโวติ อญฺ สตฺตานํ ชีโว
สตุฏาทีหิ น จินฺนํทิตฺตํพโป น ภินฺนํทิตฺตํพโป นิจฺจ-
สภาวะตฺตา. (เปต. อญ. ๓๓๖)

บาทคาถาว่า **อจุเฉฐชาเภชโซ หิ ชีโว** (ชีวะ
ของสัตว์ทั้งหลาย **ไม่ถูกตัด ไม่ถูกทำลาย**)
ความว่า ชีวะของเหล่าสัตว์นี้ไม่พึงถูกตัด ไม่
พึงถูกทำลายด้วยศัสตราเป็นต้น เพราะมี
สภาวะเที่ยง.

อจุเจตวา (กิริวิ)

[น + เจตวา]

ไม่ถากแล้ว, ไม่ลอกแล้ว, ไม่ตัดแล้ว.

โย อานนุท มคโค ยา ปฏิปทา ปณฺจนํ
โอรฺมภาคิยานํ สมฺมโฆชนานํ ปหานาย, ตํ
มคฺคํ ตํ ปฏิปทํ อนาคมฺม ปณฺโจรัมภาคิยานิ
สมฺมโฆชนานิ จสฺสติ วา ทกฺขติ วา ปชฺหิสฺสติ
วาติ เนตํ จานํ วิชฺชติ. เสยฺยถาปิ อานนุท
มทโต รุกฺขสฺส ติฏฺฐโต สารวโต ตจฺจ อจุเจตวา
เผคฺคํ อจุเจตวา สารจฺเจทอ ภวิสฺสตีติ เนตํ
จานํ วิชฺชติ; เอวเมว โข อานนุท โย มคโค ยา
ปฏิปทา ปณฺจนํ โอรฺมภาคิยานํ สมฺมโฆชนานํ
ปหานาย, ตํ มคฺคํ ตํ ปฏิปทํ อนาคมฺม ปณฺโจรัม-
ภาคิยานิ สมฺมโฆชนานิ จสฺสติ วา ทกฺขติ วา
ปชฺหิสฺสติ วาติ เนตํ จานํ วิชฺชติ. (ม. ๒/๙๙)

ดูก่อนอานนท เป็นไปไม่ได้เลยที่บุคคลไม่
อาศัยมรรคและปฏิปทา ที่เป็นไปเพื่อละโอรัม-
ภาคิยสังโยชน ๕ แล้ว จักรู้ จักเห็น จักละ
โอรัมภาคิยสังโยชน ๕ ได้ เป็นไปไม่ได้เลย
ที่บุคคลไม่ถากเปลือก ไม่ถากกระพี้ของ
ต้นไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่นแล้ว จักตัด
แก่นเลยที่เดียวแม้ฉันใด เป็นไปไม่ได้เลยที่
บุคคลไม่อาศัยมรรค และปฏิปทาที่เป็นไป เพื่อ
ละโอรัมภาคิยสังโยชน ๕ แล้ว จักรู้ จักเห็น
จักละโอรัมภาคิยสังโยชน ๕ ได้ ก็ฉันนั้น
เหมือนกัน.

[มรรคและปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิย
สังโยชน ๕ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละ
อกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอุปวิเวก เพราะ

ระับความเกียจคร้านทางกายได้โดยประการ
ทั้งปวง จึงสังัดจากกามและอกุศลธรรม แล้ว
บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุข
อันเกิดจากวิเวกอยู่ เธอย่อมพิจารณาเห็น
ธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้น โดยเป็น
สภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุกโรค เป็นจุก
หวัฬ เป็นจุกฉุกศร เป็นสิ่งคอยก่อความ
เดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นจุกคนฝ้าย
อื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า
เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรม
เหล่านั้น ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่ออมต
ธาตุว่า “ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความมรรังบ
สังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง
ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคายกำหนด
ความดับ นิพพาน” เธอดำรงอยู่ในปฐมฌาน
นั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ หาก
ยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็จะเป็น
โอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน ๕
ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินใน
ธรรมนั้น จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวน
กลับมาจากโลกนั้นอีก. นี้แล เป็นมรรคและ
ปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน
๕ ประการ]

อจุเจตนา (น)

[อา + จิต (เทวธากเร) + ยุ]

การฉกชิงเอาไป, การแย่งชิงเอาไป. การลัก,
การปล้น, การขโมย.

อจุเณทสนุส ภายามิ

ราชปุตต สุโณหิ เม

ราชทณฺหยา มํ ทชฺชา

วิกุกิเณยฺย หเนยฺย วา

ชิโน ธนญฺจ ทาเส จ

การยหสฺส พุรหุมพนฺธฺยา. (ชา. ๒/๓๕๐)

(พราหมณ์ชุกกล่าวว่)

ข้าแต่พระราชบุตร ขอพระองค์โปรดทรงฟัง
ข้าพระองค์ก่อน ข้าพระองค์ก้แล้วแต่การ[ที่จะ
ถูกหาว่า]จกซึ่งเอาไป พระเจ้ากรุงสญชัย
มหาราช จะฟังลงพระราชอาญาข้าพระองค์
คือ จะทรงปรับสินไหมหรือให้ประหารชีวิต
ข้าพระองค์จะขาดทั้งทรัพย์และทาส และจะ
ถูกนางพราหมณีผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์
ตีเตียนได้.

อจุเณทสนุสชาติ อจฺฉินฺทิตฺวา คหณสฺส.

(ชา.อญ. ๗/๓๒๓)

บทว่า อจุเณทสนุส (การจกซึ่งเอาไป) ได้แก่
การแย่งชิงแล้วถือเอา[เป็นของตน].

อจุเณทสงกั = อจฺฉินฺทิตฺวา (ติ)

[อจุเณท + สงก + อี]

ผู้มีความหวาดระแวงว่าจะมีผู้แย่งชิงเอาไป.

มมายิตเต ปสฺสธ ผนฺทมาเนติ มมายิตํ วตฺถุ
อจุเณทสฺกิโนปิ ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺทนฺเตปิ
ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺเนปิ ผนฺทนฺติ. (มหานิ. ๓๗)

ปจฺจว่ มมายิตเต ปสฺสธผนฺทมาเน (พวกเธอ
จงดูหมู่สัตว์ผู้กำลังดิ้นรนอยู่ เพราะวัตถุที่

ยึดถือว่เป็นของเรา) อธิบายว่ หมู่สัตว์ผู้มี
ความหวาดระแวงว่าจะมีผู้แย่งชิงวัตถุที่
ยึดถือว่เป็นของเรา ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุ
นั้นกำลังถูกแย่งชิงไป ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อ
วัตถุนั้นถูกแย่งชิงไปแล้ว ย่อมดิ้นรนบ้าง.

อจุเณทสฺกิโนปิ ผนฺทนฺตฺติ อจฺฉินฺทิตฺวา ปสฺยห
พลกฺกาเรน คณฺหิสสนฺตฺติ อฺปฺปนฺนสฺกิโนปิ
จลนฺติ. (มหานิ.อญ. ๑๔๐)

ปจฺจว่ อจุเณทสฺกิโนปิ ผนฺทนฺติ ความว่
แม้ผู้มีความหวาดระแวงเกิดขึ้นว่ หมู่คน
จักแย่งชิง คือ ช่มชื่ถือเอาโดยพลการ ย่อม
หวั่นไหว.

[มมายิต แปลตามศัพท์ว่ หมู่สัตว์ที่ทำความ
ยึดถือว่เป็นของตน คือ แสดงความยึดถือ
มีรูปวิเคราะหฺว่ มม กรณฺ มมายิตํ (มมฺ ศัพท์
+ อาย ปัจจัยในความหมายว่ กระทำ + ต
ปัจจัย) เหมือนคำว่ สทฺทายติ = ย่อมทำเสียง,
ย่อมส่งเสียง = สทฺท + อาย + ติ]

อจุเณร (ติ)

[อา + จร (คติภกฺขเนสุ) + กฺวิ]

ลง กฺวิ ปัจจัยทำย จร ชาติด้วยสูตร (กจ.
๕๓๐) ว่ กฺวิ จ, แปลง จร ชาติเป็น จฺเณร ด้วย
สูตร (กจ.๖๓๑) ว่ อาปฺพพจรสฺส จ (แปลง จร
ชาติที่มี อา อุปสรรคเป็นบทหน้าเป็น จฺเณร,
จฺเณรา และรูปอื่น), รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร
(กจ. ๔๐๓) ว่ กฺวจาติมชฺฌตฺตรานํ ที่มรสฺสา
ปจฺจเยสุ จ, ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๖๓๙)
ว่ กฺวิโลโป จ. ดู อจฺฉริย

หน้าอัสจรรย์, หน้าประหลาดใจ, หน้าแปลกใจ,
หน้าพิศวง, มีความรู้ความสามารถทรงคุณ-
สมบัติเหนือสามัญหรือเกินกว่าระดับปกติ,
สถานที่น่าประหลาดใจ.

อจุเณร วัต พุทธาณ

คมภีโร โคจโร สโก

เย มย นาภิขานาม

วาลเวรีสมาคตา. (เถร. ๓๕๓)

(พระมหากัสสปเถระกล่าวว่า)

หน้าอัสจรรย์จริงหนอ วิสัยเฉพาะตัวของ
ท่านผู้รู้ทั้งหลายลึกซึ้งยิ่งนัก พวกเราผู้
สามารถที่จะรู้วิสัยแม่ที่ละเอียด ดุจนายขมัง-
ธนูผู้ยิงชนทรายได้มาประชุมกันแล้ว ก็ยัง
รู้ไม่ได้.

อจุเณร วดาติ อจุณริย วัต. (เถร.อญ. ๒/๔๕๕)

บทว่า อจุเณร วัต แปลว่า หน้าอัสจรรย์จริง
หนอ (หน้าอัสจรรย์จริง).

ดู วิ. ๔/๔๔๐, อป. ๑/๑๓๗, ขา. ๑/๒๕๕

อจุเณรก (ติ)

[อจุเณร + ก]

อันหน้าอัสจรรย์, หน้าประหลาดใจ, หน้าแปลกใจ,
หน้าพิศวง, สถานที่น่าประหลาดใจ.

สตตฺตฺตโม อนธโร วินายโก

สตถา อหุ เทวมนุสฺสบุชิตो

มหานุกาโว สตปฺปณฺณกฺขโณ

ทสฺเสสิ อจุเณรํ ปาฏิทิริ. (พุทธว. ๓๐๐)

(ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวว่า)

พระศาสดาผู้ประเสริฐกว่าเหล่าสัตว์ไม่มีใคร
ประเสริฐยิ่งไปกว่า ทรงเป็นผู้นำที่พิเศษ อัน
เทวดาและมนุษย์บูชา ทรงมีอานุภาพมาก
มีบุญลักษณะนับร้อย ทรงแสดงปาฏิหาริย์
ที่หน้าอัสจรรย์.

อจุเณรณฺติ อจฺจราปฺพรณโยคฺคํ วิมฺหฺยวเสน
อํกุลฺลํทํ ปฺพรณโยคฺคณฺติ อตฺถโก.

(พุทธว.อญ. ๔๔)

บทว่า อจุเณรํ (อันหน้าอัสจรรย์) ได้แก่ ควร
แก่การปรบมือ. อธิบายว่า ควรแก่การตีดนั้มีอ
ด้วยความประหลาดใจ.

[โรหุเต ทารเก ทิสฺวา อุกฺกิตฺตา วิปฺลา ทฺมา
สยเมวโนมิตฺวาน อุกฺกจฺจณฺติ ทารเก.

หมู่ไม้สูงใหญ่ ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสอง ทรงกัน
แสง จึงสงสาร โน้มก้มลงมาเอง จนใกล้จะถึง
พระกุมารทั้งสอง]

อิทํ อจุเณรํ ทิสฺวา

อพฺกุตํ โลมฺหํสนํ

สาธุการํ ปวตฺเตสิ

มทฺที สพฺพงฺคโสมฺภนา.

อจุเณร วัต โลกสฺมี

อพฺกุตํ โลมฺหํสนํ

เวสฺสสนฺตรสฺส เตเชน

สยเมวโนตา ทฺมา. (ขา. ๒/๓๒๙)

พระนางมัทรีผู้ดงามทั่วพระวรกาย ทอด
พระเนตรเห็นเหตุอันหน้าอัสจรรย์ไม่เคยมี
น่าขนพองสยองเกล้านี้ จึงช้องสาธุกาว่า

น้าอัศจรรย์ ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ตันไม้โน้มกิ่งลงมาเองได้.

[พระคาถาที่เป็นอุทกธารณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอสังการ (อลังการมีรส) ดังนี้

๑. ฐายีภาวะ (อาการทางใจที่พิศวง) คือ ความพิศวงที่เกิดแก่พระนางมัทรี เมื่อเห็นหมู่ไม้โน้มกิ่งลงมาเอง จนใกล้จะถึงพระกุมาร กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิห อจุเณรํ ทิสฺวา อพฺพุตํ โลมหํสนํ มทุทึ สพฺพํคโสภณํ (พระนางมัทรีผู้ตั้งงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นเหตุอันน้าอัศจรรย์ ไม่เคยมีน้าขนพองสยองเกล้านี้)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ความพิศวง) คือ ตันไม้ที่โน้มเข้ามาหาพระกุมารทั้งสอง กล่าวไว้ด้วยคำว่า โรทฺหเต ทารเก ทิสฺวา อพฺพุตฺตา วิปฺลวํ ทูมา สยเมโวนมิตฺวาน อุปคจฺจนฺติ ทารเก (หมู่ไม้สูงใหญ่ ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสองทรงกันแสง จึงสงสาร โน้มกิ่งลงมาเอง จนใกล้จะถึงพระกุมารทั้งสอง)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ ความเงียบสงบของป่าใหญ่ อนุমানรู้ได้โดยอ้อม

๔. พยภิจาริภาวะ (อาการปรากฏบางขณะ) คือ ความตื่นตระหนก (ตาส) ความผลุนผลัน (อาเวค) และความพอใจ (จิตติ) เป็นต้น ที่เกิดแก่พระนางมัทรี กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิห อจุเณรํ ทิสฺวา อพฺพุตํ โลมหํสนํ มทุทึ

สพฺพํคโสภณํ (พระนางมัทรีผู้ตั้งงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นความอัศจรรย์ไม่เคยมีน้าขนพองสยองเกล้า)

๕. อนุภาวะ (ผลของความพิศวง) คือ การกล่าวสาธุการของพระนางมัทรีว่า น้าอัศจรรย์ ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ตันไม้โน้มกิ่งลงมาเองได้ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สาธุการํ ปวตฺเตสิ อจุเณรํ วต โลกสมฺมึ อพฺพุตํ โลมหํสนํ เวสฺสฺสนฺดรํ สุตฺเตเชน สยเมโวนตา ทูมา (จึงซ้องสาธุการว่า น้าอัศจรรย์ ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ตันไม้โน้มกิ่งลงมาเองได้)

๖. อัพฺพุตฺรส (รสพิศวง) คือ ความพิศวงที่เกิดขึ้นในใจของท่าน ผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า อัพฺพุตฺรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส]

ดู ขา. ๒/๑๕๖, วิมาน. ๑๑๗, วิมาน.อฎ. ๓๑๗

อจุเณตร (ติ)

[อจุเณร + ตร]

อัศจรรย์กว่า, ประหลาดใจกว่า.

อิโตปิ อจุเณตรํ กุมาร

น โต สุตํ วา อถ วาปิ ทิฏฺฐํ

อติตมานุสฺสํกเมว สพฺพํ

ทิสฺวา น ตปฺปาม อโนมวณฺณ. (วิมาน. ๑๑๗)

(พวกพ่อค้าตอบว่า)

พ่อกุมาร สมบัติของมนุษย์ที่ผ่านมามีทั้งหมด
ซึ่งอัศจรรย์กว่าวิมานของท่านแม่นี้ พวก
ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยิน หรือได้เห็นมาก่อน
วิมานของท่านซึ่งมีรัศมีไม่เลว พวกข้าพเจ้า
แลดูแล้วไม่มีเลย.

อจุเณรรูป (ติ)

[อจุเณร + รูป]

มีรูปน่าประหลาด, มีสภาวะน่าอัศจรรย์.

อจุเณรรูป สุกตสฺส ฌาณํ

สตฺถา ยถา ปุคฺคํ พยาภาสิ

อุสฺสหนฺนปฺปญฺญาปิ ภวนฺติ เหเก

ปริตฺตปฺปญฺญาปิ ภวนฺติ เหเก. (เปต. ๑๗๓)

(เมื่อจะประกาศเรื่องของกุมารเปรตนั้น พระ
สังคีติการจารย์ได้กล่าวว่า)

พระญาณของพระสุกตมีสภาวะน่าอัศจรรย์
โดยที่พระศาสดา ทรงพยากรณ์บุคคลได้
อย่างถูกต้องว่า บุคคลบางเหล่าในโลกนี้ มี
บุญมากก็มี บางเหล่ามีบุญน้อยก็มี

อจุเณรรูปนฺติ อจุณฺริยสฺภาวํ. (เปต.อญ. ๑๘๒)

บทว่า อจุเณรรูป แปลว่า มีสภาวะอันน่า
อัศจรรย์ (มีสภาวะน่าอัศจรรย์จริง ๆ).

ดู ขา.๑/๓๓๗, ขา.๒/๒๖๙, ขา.อญ. ๔/๔๕๕,
ขา.อญ. ๗/๑๑๖, ส.อญ. ๑/๒๔๓, ส.ฎี. ๑/๒๗๙.

อจุเณรสตฺต (ป)

[อจุเณร + สตฺต]

สัตว์ผู้มีคุณน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ .

สมจิตฺโตสมสโม

อสหาโย ทยาโลโย

อจุเณรสตฺโต อกุโ

กตาวิ อีสิ สตฺตโม. (อป. ๒/๑๑๐)

(สยา. สจฺจกุจิโตสมสโม อจุเณรมนฺโต)

(พระสุคันธเถระ เมื่อจะประกาศประวัติใน
อดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

(พระกัสสปะพุทธเจ้าพระองค์นี้) ทรงมีพระทัย
สม่ำเสมอ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ไม่มีสหาย
ทรงมีความกรุณา เป็นสัตว์ผู้มีคุณอันน่า
อัศจรรย์ ไม่ทรงแสสร้ง เป็นผู้ทำ เป็นพระ
อริยะ เป็นผู้ประเสริฐ.

[คำว่า สตฺต (สัตว์) มีรากศัพท์มาจาก สณฺช
ธาตุ (ราก=กำหนด) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์
ว่า รูปาที่สุ สณฺชชฺตีสติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใด
ย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคล
เหล่านั้น ชื่อว่า สัตว์) ตามความหมายของ
ศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่ ซึ่งก็
คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึง
พระอรหันต์ที่ปราศจากราคะอีกด้วย ดังนั้น
คำว่า สตฺต จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า
รูปหิตศัพท์ ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก

คำว่า อีสิ สตฺตโม แปลอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้
ประเสริฐในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย
โดย สตฺตม ศัพท์แปลว่า ประเสริฐ และตั้งรูป
วิเคราะห์เป็นสัตตमितฺตปฺปริสฺสมาสวํ อีสิสฺ
สตฺตโม อีสิสตฺตโม (ผู้ประเสริฐในพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า อีสิสตฺตมะ) ดังคำ
อธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

อิสิตตตมสสุสาติ สพพอิสึสฺ เซฏฺจสฺส สาธุ-
ตมสฺส. (ม.ฎี. ๓/๕๐)

บทว่า อิสิตตตมสฺส (ผู้ประเสริฐในพระสัมมา
สัมพุทธเจ้าทั้งหลาย) ความว่า ผู้ประเสริฐ
คือ ผู้ยอดเยี่ยมที่สุดในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทั้งปวง

คำว่า สตตม โดยทั่วไปมีความหมายว่าที่ ๗
โดยลง ม ปัจจัยในปุรณัตถิต มีวิเคราะห์ว่า
สตตมฺหํ ปุรโณ สตตโม (จำนวนเต็มของ ๗
ชื่อว่า สัตตมะ) แต่ในที่นี้แปลว่า ประเสริฐ
ดั่งคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๙๔๒) แสดง
อรรถของ สตตม ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

สตตมฺหํ ปุรณํ เสฏฺฐเจ-
ติสนฺเต สตตโม ติสฺ.

สตตม ศัพท์เป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมใช้
ความหมายว่า จำนวนเต็มของ ๗, ผู้ประเสริฐ
และผู้สงบบ้าง

คำว่า สตตม ที่มีความหมายว่า ผู้ประเสริฐ
ประกอบรูปศัพท์มาจาก สตถ ศัพท์ + ตม
ปัจจัยในวิเสสตัดทิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสสน
สตุโกติ สตตโม (ผู้ควรสรรเสริญโดยพิเศษ
ชื่อว่า สัตตมะ) แปลง สตถ เป็น ส ด้วยสูตร
ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๑๑) ว่า
สตุถสฺส โส ตเม (ในเพราะ ตม ปัจจัย แปลง
สตุถ เป็น ส) ส่วน สตตม ที่มีความหมายว่า
ผู้สงบบ้าง ประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต ศัพท์
+ ตม ปัจจัยในวิเสสตัดทิต มีรูปวิเคราะห์ว่า
วิเสสน สนฺโตติ สตตโม (ผู้สงบบโดยพิเศษ
ชื่อว่า สัตตมะ)

อจุโณท (นวิ)

[อจุณ + อุท]

ชื่อลำธารสายหนึ่ง อันเกิดจากแม่น้ำอจิโนทา,
มีน้ำใส.

สัททนีติปทมาลา (หน้า ๓๘๘) ตอนว่าด้วย
เรื่องการใช้อุท ศัพท์กล่าวว่า "อุท ศัพท์ที่อยู่ใน
รูปของบทสมาส (ที่เป็นบทสมาส) มีความ
หมายว่า น้ำ เช่น นีโลท วณมฺชฺชโต (น้ำสี
เขียวครามมีอยู่ท่ามกลางป่า) มโหทธิ (พื้นที่
ที่มีน้ำจำนวนมาก=มหาสมุทร) อุทพินทุ-
นิปาเตน, อุทกฺกุโมปิ ปุริติ (แม้แต่หม้อน้ำ
ยังเต็มด้วยหยดน้ำที่ตกลงมาทีละหยาด). ก็
อุท ศัพท์ที่ไม่เชื่อมสมาส (เป็นคำเดี่ยว)
ที่มีความหมายว่า น้ำ ไม่เคยพบในพระบาลี
ถ้ามีก็พึงใส่ใจให้ดี".

อจุโณทก (ติ)

[อจุณ + อุทก, ติ, อจุโณทกา, อจุโณทิกา]

อันมีน้ำใสสะอาด. ที่มีน้ำใส.

อถโข อายสฺมา มหาโมคฺคลลาโน ภิกฺขุ
อามนฺเตสิ "ยตาย อวฺสุโส ตโปทา สนฺทติ, โส
ทโห อจุโณทโก สีโตทโก สาโตทโก เสโตทโก
สุปฺติตฺโต รมณฺโณ ปนฺตมจฺจนฺจโป จกฺก-
มตฺตานิ จ ปทฺมานิ ปุพฺพนฺติ, อถ จ ปนฺนํ
ตโปทา กุติตา สนฺทตฺติ. ภิกฺขุ อุชฺฌายนฺติ
ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ "กถํ หิ นาม อายสฺมา
มหาโมคฺคลลาโน เอวํ วทฺษติ ๒เปฯ อุตฺตริ-
มนุสฺสธมฺมํ อายสฺมา มหาโมคฺคลลาโน
อุลฺลปฺตฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อโรเจสฺสุ. ๒เปฯ
ภิกฺขเว ตโปทา ทฺวินฺนํ มหानิรฺยานํ อนฺตริกาย

อาคจติ, เตนาย ตโปทา กุติตา สหติ. สจจ
ภิกขเว โมคคัลลาโน อาห, อนาปตติ ภิกขเว,
โมคคัลลานสสาติ. (วิ. ๑/๑๔๙)

สมัยนั้น พระมหาโมคคัลลานะ เรียกภิกษุ
ทั้งหลายมาบอกว่า “ท่านทั้งหลาย แม่น้ำ
ตโปทานี้ไหลมาจากสระที่มีน้ำใส (สระน้ำที่
ใส) เป็นจิตตนิทสะอาดมีท่าเรียบ น่ารื่นรมย์
มีฝูงปลาและเต่าอาศัยอยู่มาก มีดอกบัวขนาด
เท่าวงล้อบานอยู่ แต่กระนั้นแม่น้ำตโปทาก็
ยังคงร้อนเดือดพล่านไหลไป” ภิกษุทั้งหลาย
พากันดำหนิประณามโพททว่า “ในพระ
มหาโมคคัลลานะพูดอย่างนั้นเล่า... ท่าน
กล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม” แล้วนำเรื่องนี้ไป
กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรง
รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำตโปทาทไหลผ่าน
มาระหว่างมหานรก ๒ ขุม ดังนั้น จึงคงเดือด
พล่านไหลไป โมคคัลลานะกล่าวจริง ไม่ต้อง
อาบัติ”

อจุโงทโกติ ปสนโนทโก. (วิ.อญ. ๒/๑๐๑)

บทว่า อจุโงทโก แปลว่า มีน้ำใสสะอาด.

อจุโงทิกา ปุตุสิลา

โคณกุลมิกายุตตา

อมพุเสวาลสญจนา

เต เสลา รณนุติ ม. (เถร. ๒๔๔)

ภูเขาคินอันกว้างใหญ่ไพศาล มีน้ำไหลใส
สะอาด คลาคล่ำด้วยฝูงค่างและฝูงเนื้อฟาน
ดาดดาดไปด้วยน้ำและสาหร่าย ย่อมทำเรา
ให้รื่นรมย์ใจยิ่งนัก.

อจุโงทิกาทิ อจจ อพพล สขุม อุกกเเตสุติ
อจุโงทิกาทิ วุตตพเพ ลิงควิปลาสเสน
อจุโงทิกาทิ วุตต. (เถร.อญ. ๑/๒๘๔)

บทว่า อจุโงทิกา ความว่า เมื่อควรจะกล่าว
ว่า อจุโงทิกา เพราะเป็นที่น้ำใสไม่ขุ่น (และ)
สะอาด ท่านกล่าวเสียว่า อจุโงทิกา เพราะ
เป็นลิงควิปลาส (การเปลี่ยนลิงค์).

[คาถานี้กล่าวพรรณนาภูเขาน้ำไหลค้ำค้ำ
ด้วยบทวิเสสณะว่า อจุโงทิกา (มีน้ำไหลใส
สะอาด) ปุตุสิลา (ภูเขาคินอันกว้างใหญ่ไพศาล)
โคณกุลมิกายุตตา (คลาคล่ำด้วยฝูงค่างและ
ฝูงเนื้อฟานคลาคล่ำ) อมพุเสวาลสญจนา
(ดาดดาดไปด้วยน้ำและสาหร่าย) จึงประดับ
ด้วยอุทธานาคณ คือ การแสดงคุณอันสูงส่ง
น่าอัศจรรย์อย่างใดอย่างหนึ่ง. อนึ่ง ในคัมภีร์
สุโพธาลังการ กล่าวว่า บทประพันธ์ที่เพียบ
พร้อมด้วยอุทธานาคณนี้ ย่อมจะทรงความ
สง่างาม น่าชื่นชมกว่าบทประพันธ์ทั่วไป]

ดู ที่.๒/๑๐๗, อุทาน.๑/๑๘๑, ที่.อญ.๒/๑๕๙

อจทเทตวา (กิริ/วิ)

[น + จทเทตวา]

ไม่ทิ้งแล้ว, อย่างทิ้งแล้ว, อย่าได้ทิ้ง.

(โพธิสโต) น เอต มนุสสา ยกขา เอต อมเห
อุทก จททาเปตวา ทพพเล กตวา ขาทิตุกามา
อาคตา ภวิสสนติ. ปุโรโต โคโต พาลสตถวาห-
ปุโตโต น อุปายกสโล. อทธา โส เอตติ อุทก
จททาเปตวา กิลเมตวา ขาทิต ภวิสสนติ. ปญจ
สภกฏสถานิ ยถาปุริตทาเนว จิตานิ ภวิสสนติ.

อชช มยฺ ตานิ ปสฺสิสฺสาม ปสฺตมตฺตมปิ อุกทํ
อณฺทเทตฺวา สีมฺสํ ปาเชตฺติ ปาชาเปสิ.

(ชา.อฎ. ๑/๑๑๘)

พระโพธิสัตว์กล่าวว่า คนเหล่านั้นไม่ใช่มนุษย์
คนเหล่านั้นเป็นยักษ์ พวกมันจักมาเพื่ออยู่ให้
พวกเราทั้งน้ำ กระทำให้อ่อนกำลัง แล้วจะเคี้ยว
กิน บุตรพ่อค้าเกวียนผู้เขลาซึ่งไปข้างหน้า
ไม่ฉลาดในอุปาย เขาคงจักถูกยักษ์เหล่านี้
ให้ทั้งน้ำล่ำปากแล้ว เคี้ยวกินเสียเป็นแน่เกวียน
๕๐๐ เล่ม จักจอดอยู่ตามที่บรรทุกไว้เต็ม
นั้นแหละ วันนี้พวกเราจักเห็นเกวียนเหล่านั้น
ท่านทั้งหลาย อย่าได้ทิ้งน้ำแม้มาตรว่าพาย
มือหนึ่ง จงรีบขับเกวียนไปเร็วๆ.

อณุมติ (ติ)

[น + ฌมฺกิต]

ไม่หวั่นไหว, ไม่กลัว, อยาได้กลัว.

ฌมฺกิต = ฌกิ ชาติ (ภเย) + อี อาคม + ต ปัจจัย
ลงนิคหิตอาคม (=ฌกิ) แปลงนิคหิตเป็น ม,
แปลง ฌ เป็น จ ด้วยนिरุตตินัย (นัยที่ประกอบ
รูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ)
มีรูปวิเคราะห์ว่า ฌมฺกิต ฌทฺฐภาวํ อาปชฺชตฺติ
ฌมฺกิตํ, ฌกิ ภยเต ชาติ, ต, นีรุตตินัยน ฌการสฺส
ฌการํ กตฺวา ฌมฺกิตํ วุจฺจติ.

(มติสารมณฺชฐาฎีกาปาจ)

ฌกิ เป็นธาตุที่มีสระ อี อยู่ท้าย จึงต้องลง
นิคหิตอาคมท้ายธาตุเหมือน กปิ ผกิ และ
มกิ เป็นต้นดังปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณํ (อธิบายสูตร
๕๙๑) กล่าวว่า อิการานุพฺพุธาตฺสโรโต กฺวจิ

ธาตฺติอาทินา นิคฺคหิตฺตฺวาจิ วา นิคฺคหิตฺตาคโม
(ลงนิคหิตอาคมท้ายสระธาตุที่มี อี อักษร
อยู่ท้ายด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ชาติ)

อณุมกิตัว คณฺหาหิ

อาชานิยสฺส วาลรี

อิทํ ปจฺฉิมกํ ตฺยหํ

ชีวลอกสฺส ทสฺสนํ. (ชา. ๒/๒๙๖)

(สุยา. อสมฺกิต)

(ปฺถนณกยฺกํกล่าวว)

ท่านอย่าได้กลัวเลย จงจับหางม้าอาชาไนย
นี้เป็นการเห็นชีวลอกครั้งสุดท้ายของท่าน"

ดู อจณฺมกิต, อสมฺกิต

อณุมติเกสรสีห (ป)

[อณฺมกิต + เกสร + สีห]

พญาไกรสรสีหราชมีหวาดหวั่น, ราชสีห์ตัว
ไม่หวั่นไหว.

โส (ภควา) ปจฺจุสเวลายํ พุทฺธาจิณฺณ มหา-
กรุณาสมาปตฺตี สมากฺขชิตฺวา ตโต วุฏฺฏาย
เวเนยฺยพนฺธเว สตฺเต โวลเณโต อทฺทส
“อชช มยฺ สายนุหสมเย ฌมฺม เทเสนฺเต เอโก
มณฺฑุกโก มม สเร นิมิตฺตํ คณฺหนโต ปฺรูก-
กเมน มริตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺติตฺวา มหตา
เทวปริวาระน มหาชนสฺส ปสฺสนตฺสเสว
อาคมิสฺสตี ตตฺถ พฺหุณฺ ฌมฺมาภิสฺมโย
ภวิสฺสตีติ ทิสฺวา ๔เปยฺ นิสฺสินฺโน มโนสฺสลาตเล
สีหนาทํ นทฺหนโต อณฺมกิตเกสรสีโห วิย
อฏฺฐจฺกสมนฺนาคตํ พุทฺทมสฺสรํ นิจฺจारेณโต

อจินเตยเยน พุทธานุภาเวน อนุปมาย พุทธ-
ลีลา ยมม เทเสตุ อารภิ. (วิมาน.อฏ. ๒๐๑)

เวลาใกล้รุ่งพระผู้มีพระภาคนั้น ทรงเข้า
มหากรุณาสมาบัติอันเป็นพุทธานุวัตร ทรง
ออกจากสมาบัตินั้น แล้วทรงตรวจดูเหล่า
สัตว์พวกที่เป็นเวไนยพวจะแนะนำได้ ทรง
เห็นว่า เวลาเย็นวันนี้ เมื่อเรากำลังแสดงธรรม
กบตัวหนึ่งถือนิมิตในเสียงของเรา จักตาย
ด้วยความพยายามของผู้อื่น แล้วบังเกิดใน
เทวโลก มา (ปรากฏ) ให้มหาชนเห็นพร้อม
ด้วยเทพบริวารเป็นอันมาก คนเป็นจำนวน
มากจักได้ตรัสรู้ธรรมในที่นั้น ครั้นทรงเห็น
แล้ว...ทรงเปล่งพระสุรเสียงเพียงดังเสียง
พรมซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ (คือ สละสลวย
ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เคืองพร่า
กลมกล่อม ลึก มีกังวาน) รวาทว่า **พญาไกร-
สรสีหราชมีหาวนัวัน** บันลือสีหนาทเหนือ
พื้นมโนศิลา ฉะนั้น ทรงเริ่มแสดงธรรมด้วย
พระพุทธรูปลีลาอันหาอุปมามิได้ ด้วยพระ
พุทธานุภาพอันเป็นอจินไตย.

อณมภิ (ติ)

[น + ณมภิ]

ไม่มีความหวั่นไหว, ไม่มีความกลัว,
ไม่หวาดเสียว.

จาตุทโทโส อปปฏิโม จ โหติ

สนตุสสมาโน อิตริตเรน

ปรัสสุยานํ สหิตา **อณมภิ**

เอโก จเร ขคควิสาณกปโป. (สุตตนิ. ๒๘๖)

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นพระสี่ทิศ (มีปกติ
อยู่อย่างสะดวกสบายด้วยการเจริญพรหม-
วิหารไปทั้ง ๔ ทิศ) ไม่ขัดเคือง ยินดีด้วย
ปัจจัยตามมีตามได้ ครองบำอันตราয়ทั้งหลาย
และ**ไม่หวาดเสียว** จึงประพฤติอยู่ผู้เดียว
เหมือนนอแรด.

ถุทธภาวกรภยาภาเวน **อณมภิ**.

(สุตตนิ.อฏ. ๑/๗๘, อป.อฏ. ๑/๑๘๗)

ชื่อว่า **ไม่หวาดเสียว** เพราะไม่มีภัยที่จะทำ
ความแข็งกระด้าง.

อณมภิติ นิภมโป. (ชา.อฏ. ๗/๒๓๒)

บทว่า **อณมภิ** (ไม่หวาดเสียว) คือ ไม่มีความ
หวาดหวั่น (ไม่หวั่นไหว).

ดู อจณมภิ

อเจก (ติ)

[น + เจก] ไม่ฉลาด.

ตตุรายมตฺถที่ปนา:-

ยถา हि **อเจโก** มรฺกโร อสุกฺสมิ รุกฺเข ปุप्फं
ปุप्फิตนฺติ ฌตฺวา ติกฺขณ เวเคน ปกฺขนฺโท
ตํ อติกฺกมิตฺวา ปฏินินฺวตฺเตนฺโต ชีเณ เรณฺมุหิ
สมฺปาปฺณาติ. อปโร **อเจโก** มนฺเทน ชเวน
ปกฺขนฺโท ชีเณยว สมฺปาปฺณาติ. **เจโก** ปน
สเมน ชเวน ปกฺขนฺโท สุเขน ปุप्फราสี สมฺปตฺวา
ยาวทิจจกํ เรณฺมุ อาทาย มรฺทุ สมฺปาเทตฺวา
มรฺตฺตสมฺนฺภาวติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๒)

อติเจโก (สี) อติจเจโก (สุยา) อจเจโก (อิ)

ในคำที่เป็นอุปมาอุปไมยนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

เปรียบเสมือนดังแมลงผึ้งตัว**ไม่ฉลาด** ครั้นรู้ว่าต้นไม้นั้นมีดอกบานแล้ว ก็รีบบินไปด้วยความเร็วอย่างมาก จึงบินเลยต้นไม้นั้นไปเสีย เมื่อบินวกกลับมาอีก กว่าจะมาถึงก็ต่อเมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยไปเสียแล้ว แมลงผึ้งที่**ไม่ฉลาด**อีกตัวหนึ่ง บินไปด้วยความเร็วช้ามาก เมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยแล้ว จึงบินไปถึงส่วนแมลงผึ้งตัวที่ฉลาด บินไปด้วยความเร็วอย่างพอดี จึงบินไปถึงป่าดอกไม้อย่างสบาย ตีมีดเอาละอองดอกไม้พอกแก้ความต้องการ มาปรุงให้เป็นน้ำหวานแล้ว ย่อมได้เสวยรสแห่งน้ำหวาน ฉะนั้น

[ฉันเดียวกันนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อปฏิภาณนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ทำความเพียรอย่างเคร่งเครียดที่เดียว ด้วยหมายใจว่า เราจักบรรลุถึงซึ่งอปปนาสมาธิโดยเร็วขึ้นเทียว จิตของเธอย่อมจะตกไปในความฟุ้งซ่าน เพราะเหตุที่ปรารถนาความเพียรเคร่งเครียดเกินไป เธอไม่สามารถที่จะบรรลุถึงอปปนาสมาธิได้ อีกรูปหนึ่ง มองเห็นโทษในความเป็นผู้มีจิตเพียรเคร่งเครียดเกินไป จึงได้ทอดทิ้งความเพียรเสียด้วยทอดธุระว่า บัดนี้ เราจะธุระอะไรกับอปปนาสมาธิ แต่นั้น จิตของเธอ ก็จะตกไปในความเกียจคร้านเพราะเหตุที่มีความเพียรย่อหย่อนเกินไป แม้ภิกษุนั้นก็จะไม่สามารถ เพื่อจะบรรลุถึงซึ่งอปปนาสมาธิเช่นกัน ส่วนภิกษุใดพยายามปลดปล่อยภavanaจิตที่หุดหู่แม้เพียงเล็กน้อยออกจาก

ภาวะที่หุดหู่ ปลดปล่อยภavanaจิตที่ฟุ้งซ่านจากภาวะที่ฟุ้งซ่าน แล้วประคองให้ภavanaจิตเป็นไปเฉพาะต่อปฏิภาณนิมิต ด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ (คือไม่ให้เคร่งเครียดเกินไป และไม่ให้อ่อนโยนเกินไป) ภิกษุนั้น ย่อมจะได้บรรลุถึงอปปนาสมาธิอย่างแน่นอน อันโยคีนุคคลพึงปฏิบัติให้เป็นเช่นนั้นแล]

อเจโกติ อกุสโล. (วิสุทธิ. ฎี. ๑/๑๖๐)

บทว่า **อเจโก** แปลว่า **ไม่ฉลาด**.

ดู มิลินท. ๒๔๔

อเจทยิ (กฺริ/อา)

[อ + เจท จ. + ญย + อี] ดู จินฺทติ

อช (ปฺ)

[อช + อ, น + ชน + กฺวิ. ดู ฐาน. ฎี. ๕๐๒ ถี, อชา, อชฺ]

แพะ (บางแห่งหมายถึงแกะ).

โส (ราชา) เอวมาห “เอตตกา อสุมา หนฺณนฺตุ ยณฺณตฺถาย, เอตตกา วจฺจตฺรา หนฺณนฺตุ ยณฺณตฺถาย, เอตตกา วจฺจตฺริโย หนฺณนฺตุ ยณฺณตฺถาย, เอตตกา อชา หนฺณนฺตุ ยณฺณตฺถาย ฯ เปฯ อยฺ วจฺจติ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อตฺตนฺโตโป จ อตฺตปริตฺตาปนาณฺโโยคมนฺหฺยุตฺโต ปฺรนฺตโป จ ปฺรปริตฺตาปนาณฺโโยคมนฺหฺยุตฺโต.

(ม. ๒/๓๖๘, อ. ๑/๕๒๘)

พระราชานั้น ทรงรับสั่งอย่างนี้ว่า “จงฆ่าโคหนุ่มประมาณเท่านี้ด้วยขลุ่ย จงฆ่าลูกโค

ตัวผู้ประมาณเท่านี้ตัวบุชายัญ จงฆ่าลูกโค
ตัวเมียประมาณเท่านี้ตัวบุชายัญ จงฆ่าแพะ
ประมาณเท่านี้ตัวบุชายัญ...ภิกษุทั้งหลาย
บุคคลนี้เรียกว่า เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน
หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และ
เป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบใน
การทำผู้อื่นให้เดือดร้อน.

ดู ชา. ๒/๕๐, ธมม.อฏ. ๑/๑๑๓, ดู อชี

อชก (ป)

[อช + ก, ถี, อชิกา] แพะ

เตน โข ปน สมเยน อารามโ อปริกขิตโต
โหติ, **อชกาปิ** ปสุกาปิ อุปโรเป วิเหเจนติ.
ภควโต เอตมตถิ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกขเว
ปริกขิปปิตุ เตโย วเฐ, เวพฐาญ กณฏกาวญฺ ปริชนติ,
โกฏฐโก น โหติ. ตเถว **อชกาปิ** ปสุกาปิ
อุปโรเป วิเหเจนติ ะเปฯ อนุชานามิ ภิกขเว
โกฏฐกํ อเปสึ ยมกกว่าญฺ โตรณํ ปลิฆนติ.

(วิ. ๔/๓๐๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล อารามไม่มีรั้วล้อม **แพะ**บ้าง
ปศุสัตว์บ้าง ทำสิ่งที่ปลุกไ้เสียหาย พวกภิกษุ
จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้
ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา
อนุญาตรั้ว ๓ ชนิด คือ รั้วไม้ไผ่ รั้วหนาม คุ”
ชุ่มประตุมิมี **แพะ**และปศุสัตว์ก็ยังทำสิ่งที่
ปลุกไ้เสียหายเหมือนเดิม... “ภิกษุทั้งหลาย
เราอนุญาตชุ่มประตุมิมี ไม้คร่าว บานประตูคู่
เสาระเนียด กลอนเหล็ก”.

ดู อชิกา

อชกรณี (ถี)

[อช + กรณ + ถี]

แม่น้าอชกรณี, แม่น้าชื่อว่าอชกรณี.

ยथा พลาका สุจิปณฺทรจฺจทา

กาพสฺส เมฆสฺส ภาเยน ตชฺชิตา

ปเลหิติ อาลยมาลเยสสินี

ตทา นที **อชกรณี** รเมติ มํ. (เถร. ๒๗/๓)

(พระสัปทกเถระกล่าวว่า)

เมื่อใด นางนกยางมีขนขาวสะอาด ถูกความ
กลัวต่อเมฆดำ(ฝนฟ้าคะนอง)คุกคามปรารถนา
จะหลบซ่อนอยู่ในรัง บินเข้าไปสู่รัง เมื่อนั้น
แม่น้าอชกรณี ย่อมทำให้เรานรมย์

ตทานทีอชกรณีรเมติ มนฺติ ตสฺมี ปาวุสฺสกา-
กาเล อชกรณีนามิกา นที นโวทกสฺส ปุรา
หารหารินี กุลงฺกสา มํ รเมติ มม จิตฺตํ อาราเชตฺติ
อุตฺตปฺเทสฺวิเสสกิตฺตนาปเทเสน วิเวกาภริตี
ปกาเสสิ. (เถร.อฏ. ๒/๓๑)

บาทคาถาว่า **ตทา นที อชกรณี รเมติ** ม
ความว่า ในฤดูฝนตกนั้น แม่น้าชื่อว่าอชกรณี
เต็มไปด้วยน้ำใหม่ ได้แก่ ผั่งแม่น้า ซึ่งพัด
เอาสิ่งที่พัดไปได้ ย่อมยังเราให้ยินดี คือยัง
จิตของเราให้ยินดี ฉะนั้น ท่านจึงประกาศ
ความยินดียิ่งในวิเวก โดยแสดงอ้างพิเศษ
ถึงฤดูและประเทศ.

อชกรณีตีร (น)

[อชกรณี + ตีร] ผั่งแม่น้าอชกรณี.

เอว ปน วตุวา เถโร อชกรณีนทีรเมว คโต.

(เถร.อฎ. ๒/๑๖๔)

ก็พระเถระครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว ได้ไปสู่ฝั่ง
แม่น้ำอชกรณีนทีนั้นเทียว.

อชกรณีนที (ถี)

[อชกรณี + นที]

แม่น้ำอชกรณี.

กัม ทุ ตตถ ะเปช ปจจนโตติ มม วสนกมหา-
เลณสสุ ปจจนโต ปจจนภาเค อาปคาภูล
อชกรณีนทียา อุทตธีร ตธี ตธี อโต จิต
จ โสเภนติโย นิจุจกัล ผลการณมิตสาขา
สินิทรูปณณจฉายา ชมพูโย ตตถ ตสมิ จาเน
กัม นาม สตตัม น รเมนติ นุ สพุพ รเมนติเยว.

(เถร.อฎ. ๑/๓๑)

ปารู้ว่า กัม ทุ ตตถ ะเปช ปจจนโต ความว่า
ต้นหว่าทั้งหลาย น้อมกิ่งที่ทรงผลหนักลง
มีใบเป็นร่มเงาสนิทตลอดกาลเป็นนิตย์ ให้
ฝั่งแม่น้ำคือให้ ๒ ฝั่งแห่งแม่น้ำอชกรณี
ข้างหลัง คือส่วนหลังของถ้ำใหญ่อันเป็นที่
อยู่ของเราให้งามในที่นั้นๆ คือ ทั้งข้างโน้น
ข้างนี้ จะยังสัตว์อะไรๆ ให้ไม่ยืดยุ่นในที่นั้นเล่า
คือ ย่อมให้สัตว์ทั้งปวงยินดีที่เดียว.

อชกรณีนามิกา (ถี)

[อชกรณี + นาม + ก]

(แม่น้ำ) อันมีชื่อว่าอชกรณี.

ดู อชกรณี

อชกลาปก (ปฺ/น)

[อช + กลาป + ก, อชก + ลป + ญว]

(ก) อันมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะรับการ
บูชาด้วยฝูงแพะ.

(ข) อันมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะชอบร้อง
เหมือนแพะ, ผู้ชอบบูชาด้วยฝูงแพะ
เหมือนแพะ.

(ค) อันมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะรักษา
อชกลาปกะ.

(ฅ) อชกลาปกยักรัษ, ยักรัษชื่อว่าอชกลาปะ.

เอกัม สมย ภควา ปาวาย วิหริติ อชกลาปก
เจติเย อชกลาปกสสุ ยกขสสุ ภวเน. เตน
โฆ ปน สมเยน ภควา รตตุนธการติมิสาย
อพุโกกาเส นิสินโน โหติ, เทโว จ เอกเมก
มุสยติ. อถ โฆ อชกลาปกโก ยกโข ภควโต
ภยัม ฅมภิตตตัม โลมหังส อูปปาเทตูกาโม, เยน
ภควา, เตนปสุงกมิ, อูปสุงกมิตวา ภควโต
อวิทุเร ติกขตตัม “อกุกุโล ปกุกุโลติ อกุกุ-
ปกุกุลิโก อกาสิ “เอโส เต สมณ ปิสาจจิติ. อถ
โฆ ภควา เอตมตถ วิทิตวา ตาย เวลายัม อิม
อุทานัม อุทานสิ

ยทา สเกสุ ฅมเมสุ

ปารคฺ โหติ พุราหมโน

อถ เอตัม ปิสาจญจ

ปกุกุลงจจาทิตตตติติ. (อุทาน .๘๒)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
อชกลาปกเจติย์ อันเป็นที่อยู่ของอชกลาปก-
ยักรัษ เขตกรุงปาวา ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มี

ปาวะว่า **ติภขตตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ** อกฺกุล-
 ปกฺกุลิํ อกาลิ (ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น
 ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล) คือ ได้ส่งเสียงเช่นนั้น
 ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล โดยต้องการจะให้
 หวาดกลัว แท้จริง คำว่า อักกุโล ปักกุโล นี้
 เป็นอนุกรณศัพท์ (ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง).

อชกณฺณ (ป)

[อช + กณฺณ]

อชสฺส กณฺโณ อชกณฺโณ = หูแพะ.

ต้นไม้นชนิดหนึ่งอยู่ในจำพวกไม้สาละ[ซึ่งมีใบ
 ลักษณะคล้ายกับหูแพะ].

นักไวยากรณ์ได้แสดงปริภาสาว่า ยถากถณฺจิ
 พยุปฺปตฺติ รุพฺพิยา อตฺถนิจฺจโย (มีรูปวิเคราะห์
 เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงตัดสินเนื้อ
 ความโดยความเป็นรูปหีศัพท์) หมายความว่า
 รูปวิเคราะห์กล่าวคือพยุปตติเกิดขึ้น เพราะ
 เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสม แต่พึงตัด
 สินเนื้อความของบทนั้นโดยความเป็นรูปหี
 (คล้ายตามสิ่งที่ชาวโลกเข้าใจ) ดังนั้น ศัพท์
 ว่า อชกณฺณ ตามรูปศัพท์หากเกี่ยวข้องกับ
 ตัวแพะก็หมายถึงหูแพะโดยตรง หากเกี่ยวข้องกับ
 กับต้นไม้อาจหมายถึงต้นไม้นชนิดหนึ่งอยู่
 ในจำพวกไม้สาละซึ่งมีใบที่มีลักษณะคล้าย
 กับหูแพะ. คำลักษณะเช่นนี้เหมือนคำว่า
 อสฺสกณฺณ (หูกวาง) กล่าวอรรถคือต้นหูกวาง
 มีรูปวิเคราะห์ ว่า อสฺสสฺส กณฺโณ อสฺสกณฺโณ
 คำนี้นอกจากจะหมายถึงหูกวางโดยตรงแล้ว
 ยังหมายถึงต้นหูกวางอีกด้วย เนื่องจากต้น

หูกวางนั้นมีใบเหมือนกับหูกวางนั่นเอง. ดังมี
 ข้อความปรากฏในคัมภีร์สัททฎกจินตา
 (คาถา ๑๗๑) ว่า

ยถากถณฺจิ พยุปฺปตฺติ

รุพฺพิยา อตฺถนิจฺจโย

อิติ รุพฺพิ ปสฺสฺสฺเรน

พยุปฺปตฺติ เยน เกณฺจิ.

ชาวโลกใช้ศัพท์ตามความนิยม (ตามที่ปรากฏ)
 ส่วนรูปวิเคราะห์มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง
 เพราะมีปริภาสาว่า มีรูปวิเคราะห์ เพราะเหตุ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงตัดสินเนื้อความ
 ตามความนิยม[ของชาวโลก].

อชกาณ (ป)

[อช + กาณ] แพะตาบอด.

ยเมตํ ปรีสฺสฺปสฺสิ

อชกาณฺว สาสเป

โยปายํ เหฏฺฐโต เสติ

เอตมฺปิ วิทิตํ มยา. (ชา. ๑/๑๑๒)

(พระราชชาตรีว่า)

การที่เจ้ากระสับกระส่ายอยู่เหมือน แพะตา
 บอดในไรฝักกาด และเจ้านอนอยู่ใต้แท่น
 บรรทม ทั้งหมดนั้นเรารู้แล้ว.

อชการณ (น)

[อช + การณ]

เหตุคือแพะ, แพะเป็นเหตุ.

เอวเมว อิเรกจุโจ

สมาทานสมิ พุพพลา

ลหุ กโรติ อุตตาน

พโกว อชการณา. (ชา. ๑/๙๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เหมือนกัน สમાทาน
ข้อปฏิบัติอย่างเพลลา ทำตนกลับกลอกเหมือน
หมาในกลับกลอกเพราะแพะเป็นเหตุ.

อชโกฏฐาส (ป)

[อช + โกฏฐาส]

ฝูงแพะ, ส่วนแห่งแพะ. ดู อชกลาปก

อชกขายิต (น)

[อช + ขายิต]

ขายิต = ขาท + ต แปลง ท เป็น ย. อีกนัยหนึ่ง
เข ธาตุ (ขาทเน) + ต แปลง เอ เป็น อาย ดังที่
สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา सूत्र ๑๐๑๒) กล่าว
ว่า ธาตการस्ताโย द्यातिसु (ในเพราะ ติวิภตติ
เป็นต้น แปลง เอ ของธาตุเป็น อาย).

ผ้าที่แพะกัด, ผ้าที่แพะเคี้ยวกิน.

อปฺรานิปี ปญจ ปัสสูลานิ,

โคขายิตํ อชกขายิตํ ฐูปจีวรํ อาภิสกํ
กตปฏียาคตํ. (วิ. ๕/๒๓๐)

ผ้าบังสุกุลแม้อีก ๕ อย่าง คือ

ผ้าที่โคกัด ผ้าที่แพะกัด ผ้าที่ห่มสญูป ผ้าที่
เขาทิ้งในสถานที่อภิเชก ผ้าที่เขานำไปสู่
ป่าช้าแล้วนำกลับมา.

อชคร (ป)

[อช + คิล + อ, อชฺ ฉาคํ คิลตีติ อชคโร, อ,
อิสฺสตุตฺ, ลสฺส รตฺตมฺจ. ดู ฐาน. ฎี. ๖๕๑]

งูเหลือม. งูใหญ่, งูกินแพะ.

สปปา อชครา นาม

อวิสา เต มหพพลา

เต มนุสฺสํ มิคํ วาปี อภิจาสนุนมาคตํ

ปริกฺขิปีตฺวา โภเคหิ วสमानนฺติ อุตฺตโน.

(ชา. ๒/๓๒๖)

งูที่ชื่อว่างูเหลือม ไม่มีพิษ แต่ก็มีกำลังมาก
เมื่อนุญยหรือสัตว์มาใกล้ มันก็จะใช้ขบด
รัดให้ตกอยู่ในอำนาจของมัน. ดู อป. ๑/๑๘

อชครคห (ป)

[อชคร + คห]

ผู้จับคืองูเหลือม, การรัดของงูเหลือม,
(การดลจิต, การทำให้หลง).

โทสสโมติ ยกฺขคหอชครคหกฺกมฺภิลคหาทโย
เอกสฺมีเยว อุตฺตมาเว คณฺหิตุํ สกฺโกณฺติ โทส-
คโห ปน สพฺพตฺถ เอกนฺตเมว คณฺหาตีติ โทเสน
สโม คโห นาม นตฺติ. (ธมฺม.อฎฺ. ๒/๒๓๑)

บทว่า โทสสโม ความว่า ผู้จับทั้งหลาย มีผู้
จับคือยักษ์ ผู้จับคืองูเหลือม และผู้จับคือ
จระเข้เป็นต้น สามารถจับได้ในอรรถภาพเดียว
เท่านั้น, แต่ผู้จับคือโทสะย่อมจับโดยส่วน
เดียวทีเดียว เพราะฉะนั้น ชื่อว่าผู้จับเสมอ
ด้วยโทสะย่อมไม่มี.

อชครคาห (สี.ก.)

อชครคหา (ป)

[อชคร + คหา] ดู อชครคห

อชครปริวาริต (ติ)

[อชคร + ปริวาริต]

อันฐ์เหลื่อมรัดแล้ว, ฎกฐ์เหลื่อมรัด.

อถโข มิลินโท ขคคปริวาริต วิย คโซ ครุท-
ปริวาริต นาโค **อชครปริวาริต** วิย โกตุถโก
ฯเปฯ เวสสวณณาปราชโก วิย ยโกโซ ปริก-
ชีณายโกวิย เทวปุตโต ภิโต อุพพิตโต อุตตราโส
สวัคโค โลมหฏฐชาโต ทุมมโน ฆนตจิตโต
วิปริตมานโส มา มํ อย ชโน วิปริกวีติ จิตตํ
อุปฏฐเปตวา เทวมนตียํ เอตทโวจ มา ตวํ โข
เทวมนตียํ อายสฺมนนฺตํ นาคเสนํ มยฺหํ อาจิภาหิ
อนกฺขาตํเยว อหํ นาคเสนํ ชานามิติ. สาธุ
เทว ตวํเยว ชานเยยาสีติ. (มิลินท. ๒๒)

ครั้งนั้น พระเจ้ามิลินท์ ทรงกลัว หวาดหวั่น
หวาดเสียว สลดพระทัย เกิดพระโลมชาติชูชัน
มีพระทัยเสียไป มีพระทัยพล่านไป มีพระ
ทัยแปรปรวนไป ดุจช้างที่ถูกขอสับรุมล้อม
ดุจนาคที่ถูกพวงครุฑรุมล้อม ดุจสุนัข
จึงจอกที่ฎกฐ์เหลื่อมรัด... ดุจยักษ์ผู้มีความ
ผิดต่อท้าวเวสสุวรรณ ดุจเทพบุตรกำลังจะ
สิ้นอายุ ทรงดำริว่า ขอบริษัทนี้ อย่าดูหมิ่นเรา
ได้เลย ทรงตั้งพระสติ (แข็งพระทัย) รับสั่งขอ
ความนี้กับเทวมนตียอมาตย์ว่า นี่แน่
เทวมนตียอมาตย์ เธออย่าเพื่งบอกเราว่า
พระคุณเจ้ารูปไหนว่า ท่านพระนาคเสน เรา
จักขอรู้เองว่า พระคุณเจ้ารูปไหนเป็นพระ

นาคเสน ไม่ต้องบอกเลย, “ดีแล้ว พระเจ้าข้า
พระองค์จะทรงทราบเองเทียว พระเจ้าข้า”.

อชครเปต (ป)

[อชคร + เปต] เปตงฺกุเหลื่อม.

เวพฺพเน วิหรนฺโต **อชครเปตํ** อารพฺภ กเถสิ.

(ธมฺม.อฎฺ. ๒/๓๙)

พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน
ทรงปรารภเปตงฺกุเหลื่อม ตรัส (พระธรรม-
เทศนานี้).

อชครเปตวตฺถุ (น)

[อชครเปต + วตฺถุ]

เรื่องเปตงฺกุเหลื่อม. บาลีธรรมบท, วรรคที่ ๑๐
เรื่องที่ ๖. (ธมฺม.อฎฺ. ๒/๓๙-๔๑)

อชक्रमุข (น)

[อชคร + มุข] ปากงฺกุเหลื่อม.

โส พฺหุณี วสฺสสทสฺสหาสนิ **อชक्रमุขเนว**
อชक्रमุขํ กณฺหสฺสปฺมุขเนว กณฺหสฺสปฺมุขํ
ปวิสิตฺวา เกนจิ ขายิตฺขายิตฺ อหิณา ทฏฺฐโจ-
เยว มรติ ทรโกปิ มชฺฌิมโกปิ มหฺลลโกปิ
อิทฺปิ ตสฺส สามายิกํ มรณํ. (มิลินท. ๒๙๒)

(ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายบางพวก ย่อม
ตาย เพราะวิบากของอกุศลกรรมนั้นๆ ที่ได้
ทำไว้ในภพก่อน คือ บุคคลใดในภพก่อน ได้
ทำคนอื่นให้ถูกงัดตาย)

บุคคลนั้นละจากปากงฺกุเหลื่อม เวียนมาสู่
ปากงฺกุเหลื่อม ละจากปากงฺกุเห่า เวียนมาสู่

ปากงูเห่า ถูกงูตัวใดตัวหนึ่งกัดครั้งแล้วครั้งเล่า ย่อมเป็นผู้ถูกงูกัดตายนั้นเทียว ในวัยหนุ่ม บ้าง ในวัยกลางคนบ้าง ในวัยแก่เฒ่า บ้าง ตลอดเวลาหลายแสนปี ความตายแม้ อย่างนี้ ก็จัดว่าเป็นความตายที่มีสมัยของเขา[คือมีระยะเวลาที่จะต้องตายครั้งแล้ว ครั้งเล่า เพราะเหตุอย่างเดียวกันนี้ ติดต่อกันไปตลอดเวลาเท่านั้นปี เท่านั้นปี ในสมัยที่มีโอกาส ด้วยว่ากรรมย่อมมีอำนาจกำหนดระยะเวลาแห่งการให้ผลในสมัยที่มีโอกาสได้แน่นอนทีเดียว].

อชฺชกรเมท (ปุ)

[อชฺชกร + เมท]

มันขันงูเหลือม, น้ำมันงูเหลือม.

ตตฺราสิ มาตาปิตโร

คิซุโฆ โปเสสิ ชินฺณเก

เตสํ อชฺชกรเมทํ

อจฺจุหาสิ พหุตุตฺโส. (ชา. ๑/๑๘๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ณ หนทางนั้น (หนทางที่ศิขณบรรพตชื่อ ปริสํกุปะตะ) มีนกแร้งเลี้ยงพ่อแม่ที่แก่อยู่ มันได้นำเอามันขันงูเหลือมมาให้พ่อแม่กินโดยมาก.

อชฺชกรวิหาร (ปุ)

[อชฺชกร + วิหาร]

อชฺชกรวิหาร, วิหารชื่อว่าอชฺชกร.

อชฺชกรวิหารเปิ ภาพเทวทูเถโร อนุโตวสุเส ยามคณฺทิกํ ปหฺรติ อาจิณฺณเมตํ เถรสฺส. น จ ยามยนฺตนาฬิกํ ปโยเชติ อญฺเณ ภิกฺขุ ปโยเชนฺติ. (ม.อญ. ๑/๑๒๖)

แม้ในอชฺชกรวิหารพระภาพเทวเถระ ย่อมเคาะระฆังบอกยามในภายในพรรษา การเคาะระฆังบอกยามนั้น เป็นกิจที่พระเถระได้ประพฤติเป็นประจำอยู่แล้ว แต่พระเถระไม่ใช้นาฬิกาเครื่องจักรสำหรับบอกยาม ภิกษุเหล่าอื่นย่อมใช้.

อชฺชกรสปป (ปุ)

[อชฺชกร + สปป] งูเหลือม.

อชฺชโร มํปิเฟสฺสิติ ตถารูปํ สีลสมฺปนฺนํ ฌานสมฺปนฺนํ ตาปสํ ปุพฺเพ กตปาเปเน เวเรน จ มหนฺโต อชฺชกรสปปํ ปิเฟสิ. โส เตเนว อุพฺพทเวเน อุพฺพทฺโต อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา พุรหมฺโลกปรายโณ อาสิ.

(อป.อญ. ๒/๑๐๙)

ปาฐะว่า อชฺชโร มํปิเฟสิ ความว่า งูเหลือมใหญ่เบียดเบียนดาบสผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ผู้สมบูรณ์ด้วยฌานเห็นปานนั้น ด้วยบาปและเวรที่ได้ทำไว้ในภพก่อน ท่านถูกอันตรายนั้นนั้นแลรบกวน มีฌานไม่เสื่อม ทำกาลแล้ว มีพรหมโลกเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

อชฺชคิต (ติ)

[น + ชฺชคิต]

อันไม่ปฏิบัติ - ไม่รักษา, ไม่ทำความสะอาด.

อชคิตฎฐาน (น)

[อชคิต + ฐาน]

สถานที่ที่ยังไม่ได้จัดแจง, สถานที่อันมิได้รักษา, สถานที่อันมิได้ปิดกวด.

เตน สมเยน ภควา สาวตถิ นิสสาย เขตเวเน วิหริติ. อถายสฺมา สาริปุตฺโต ทิลาเน ปุจฺจนฺโต **อชคิตฎฐานํ** ชคฺคฺนฺโต อตฺตโน กิจฺจ- มหฺนตตาย อญฺเฆหิ ภิกฺขุหิ ทิวาตรํ คามํ ปิณฺทาย ปวิสนฺโต คามทฺวาเร ชมฺพุชฺชํ ทิสฺวา “กิมิหนฺติ ทารเก ปุจฺฉิ. เต ตมตฺถํ อารโหเสฺ. เตเน หิ มหฺตถาติ. น สกฺโกม ภาเนเต ภายามาติ. “กุมารรา มา ภายถ ‘เกเน อุมหากํ ชมฺพุชฺชํ มหฺตทปิโตติ วุตเต พุทฺธสาวเกเน สาริปุตฺต- เถเรน มหฺตทปิโต วาหิ อโรเปตฺตูกามา เขตเวเน เถรสฺส สนฺติกํ คจฺจนฺตาติ วเทยยาถาติ อาห.

(ม.อฏ. ๒/๑๗๐)

ก็สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยกรุงสาวัตถีประทับอยู่ที่พระเชตวัน ครั้นนั้น ท่านพระสารีบุตรเมื่อเฝ้าถามภิกษุไข้ มัวดูแล **สถานที่ที่ยังไม่ได้จัดแจง** เพราะมีกิจมาก จึงเข้าบ้านบิณฑบาตสายกว่าภิกษุเหล่านี เห็นรงแม้เห็นว่าที่ประตูหมู่บ้านจึงถามเด็กว่า นี่เหตุอะไรกัน เด็กเหล่านั้นได้บอกเนื้อความนั้น ท่านกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เธอทั้งหลายจงเหยียบเถิด. ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกผมไม่สามารถ พวกผมกลัว. เด็กเอ๋ย อย่างรวดเร็ว เมื่อพวกนางปริพาชกาพูดว่า ใครเหยียบจงไม่หวั่นของพวกเรา ฟังบอกว่า พระสารีบุตรเถระผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ให้เหยียบ

ถ้าประสงค์จะไต่ว่าทะกึ่งไปยังที่อยู่ของพระเถระในวัดเชตวันเถิด.

อชคฺคิยมาน (ติ)

[น + ชคฺคิยมาน]

อันมิได้จัดแจงอยู่, อันมิได้รักษาอยู่, ไม่ปิดกวดอยู่.

อาปฺปจฺฉํ คจฺจนฺตีติ เอตถายํ อาปฺปจฺฉิตพฺพานา- ปุจฺฉิตพฺพวินิจฺฉโย ยา ตาว ภูมียํ ทิมสาลา- วา ปณฺณสาลา วา โหติ ยํ วา รุกฺขตถฺมเกสฺส กตเคหํ อุปจิกานํ อฏฺฏจฺฉานญฺจานํ โหติ ตโต ปกฺกมเนเตน ตาว อาปฺปจฺฉิตวาว ปกฺกमितพฺพํ. ตสฺมิณฺหิ กติปยานิ ทิวสานิ **อชคฺคิยมาน** เวนมมิกาว สนฺติฏฺฐจฺหนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๔๔)

ในปาฐะว่า **อาปฺปจฺฉํ คจฺจนฺติ** นี้มีวินิจัยสถานที่ควรบอกเล่าและไม่ควรบอกเล่าดังต่อไปนี้ ศาลาใดเป็นศาลายาวก็ดี เป็นศาลาใบไม้ก็ดี อยู่บนพื้นดิน, หรือว่าเรือนที่เขาสร้างบนเสาไม้ทั้งหลายหลังใด เป็นที่ปลวกขึ้นได้ก่อน, ภิกษุ เมื่อจะหลีกไปจากศาลายาวเป็นต้นนั้น ฟังบอกเล่าก่อนแล้วจึงหลีกไป. เพราะเมื่อสถานที่นั้นอันใคร ๆ ไม่จัดจัดแจงอยู่ (ไม่มีใครปฏิบัติ) เพียง ๒-๓ วัน ตัวปลวกทั้งหลายย่อมตั้งขึ้น (ก่อ).

อชจम्म (น)

[อช + จम्म] หนึ่งแพะ.

อวนฺติทกฺขิณฺนาปเถ ภาเนเต จมฺมานิ อตฺถธรรณานิ เอพฺพจम्मํ **อชจम्मํ** มิคจम्मํ. เสยฺยถาปี ภาเนเต

มชฌิเมสฺ ชนปเทศฺ เอรคฺ โมรคฺ มชชารุ ชนตฺ
เอวเมว โข ภนฺเต อวณฺติทกฺขิณํปถํ จมฺมานิ
อตฺถรณานิ เอพฺกจมฺมํ **อชจมฺมํ** มิคจมฺมํ
อปฺเปว นาม ภควา อวณฺติทกฺขิณํปถํ จมฺมานิ
อตฺถรณานิ อนฺุชาเนยฺย เอพฺกจมฺมํ อชจมฺมํ
มิคจมฺมํ. ๔เปฯ อนฺุชานามิ ภิกฺขเว สพฺพ-
ปจฺจนฺติเมสฺ ชนปเทศฺ จมฺมานิ อตฺถรณานิ
เอพฺกจมฺมํ **อชจมฺมํ** มิคจมฺมํ. (วิ. ๓/๒๔๕)
[ลำดับนั้น ท่านพระโสณะกราบทูลพระผู้มี
พระภาคว่า]

พระพุทธเจ้าข้า ในวันตีทักขิณาบถ มีหนังสือ
ที่เป็นเครื่องลาดคือหนังสือ **หนังสือแพะ** หนังสือ
มฤค เหมือนกับที่มีขมิ้นชนบทมีหญ้าตีนกา
หญ้าหางนกยูง หญ้าหนวดแมว หญ้าหางช้าง
ถ้ากระไร พระผู้มีพระภาคพึงทรงอนุญาต
หนังสือที่เป็นเครื่องลาด คือหนังสือ **หนังสือแพะ**
และหนังสือมฤคเฉพาะในวันตีทักขิณาบถ
(ทรงมีรับสั่งว่า) ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
หนังสือที่เป็นเครื่องลาด คือหนังสือ **หนังสือแพะ**
และหนังสือมฤค ในปัจจุันตชนบททั้งหมด]

อชจจ^๑ (ติ)

[น + ชจจ]

ชจจ = ชาติ, ตั้ง อี ชื่อ ป ด้วยสูตร (กจ.๕๙)
ว่า เต อิตฺถิขฺยา โป, แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตร
(กจ.๗๒) ว่า ปสณฺณสฺส จ, แปลง ตย เป็น จ
ด้วยสูตร (กจ.๒๖๙) ว่า ยวตฺ ตลนทการานํ
พฺยณฺชนานิ จลณชการตฺตํ, ช้อน จ เป็น จจ
ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน.

**มีชาติต่ำ, มีตระกูลต่ำ, มีตระกูลเล็ก,
มีกำเนิดต่ำ.**

ชาติมนต์ **อชจจ**

อหํ อชฺชคตํ นรํ

อติเวลํ นมสฺสิสฺสํ

กมฺมพณฺฐํ หิ มาณวา. (ชา.๒/๑๘๖)

(ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงเล่าเรื่องที่ตน
เคยเห็นมาจึงตรัสว่า)

หม่อมฉันจักนอบน้อมนรชนผู้มีชาติ และมี
ชาติต่ำ ผู้ปฏิบัติตรงตลอดกาลเป็นนิตย์
เพราะเหล่าสัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์.

ดู อิตฺตรชจจ

[คัมภีร์อภิธานปิทีปิกา (คถา ๘๔๒) กล่าวว่า
อถาปิ ตฺรฺเณ สดฺเต โจเรปิ มาณโว ภเว
(มาณว ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ ตฺรฺเณ (ชาย
หนุ่ม), สดฺเต (สัตว์) โจเร (ขโมย))]

อชจจ^๒ (ป)

ชื่อของศิษย์คนหนึ่ง ที่กล่าวไว้ในสิลวิมังส-
ชาดกว่า พยายามจะเอาลูกสาวของอาจารย์
มาเป็นภรรยาแต่ไม่สำเร็จ.

อชชช (น)

[น + ชชช]

สภาพอันไม่คร่ำคร่า (นิพพาน).

อสงฺขตํนตฺมนาสวณฺจ

สจจจจ ปาริ นิปฺภนํ สุทฺทุทฺธํ

อชชชชริ ฐว อปโลกิต

อนิทสสน นิปปณจ สนตฺติ. (เนตติ. ๔๗)

พระสุตเจ้าทรงแสดงพระนิพพานนี้ว่า
สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพไม่มีที่สุด
สภาพไม่มีอาสวะ สภาพมีจริง สภาพที่เป็น
ดุจฝั่ง[แห่งสังสารวัฏ] สภาพละเอียด สภาพ
เห็นได้ยาก **สภาพไม่คร่ำคร่า** สภาพมั่นคง
สภาพไม่พินาศ[ด้วยชราและมรณะ] สภาพไม่
พบเห็นด้วยมังสจักขุ สภาพไม่มีกรรมเนิ่นช้า
สภาพระบับ[กิเลสและสังขาร].

อุปปาทชราหิ อนพฺภาหตตฺตา **อชชชชริ**.

(เนตติ.อฏ. ๑๑๙)

ชื่อว่า **อชชชชระ** (สภาพไม่คร่ำคร่า) เพราะ
ธรรมดาไม่ถูกความเกิด และความแก่บีบคั้น

อชชชชณจ ไว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อชชชชร-
คามินฺจ มคฺคํ, ตํ สฺสณฺณถ. (ส. ๒/๕๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่มี
สภาพอันไม่คร่ำคร่า (นิพพาน) และทางให้
ถึงธรรมที่มีสภาพอันไม่คร่ำคร่า (นิพพาน)
แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง.

ชราย อชริตตฺตา **อชชชชริ**. (ส.อฏ. ๓/๑๔๙)

ชื่อว่า **อชชชชระ** เพราะเป็นสภาวะอันชราให้
คร่ำคร่าไม่ได้ (ให้ถึงความคร่ำคร่าไม่ได้)

อชชชชคามิ (ติ)

[อชชชช + คมฺ + ติ]

ทางให้ถึงธรรมที่มีสภาพอันไม่คร่ำคร่า

(นิพพาน). ดู อชชชช

อชชชชิต (น)

[น + ฏฺชชิต, ฏฺชชชิต ชชชชิต. แปลง ภา เป็น
ช และ อุ เป็น อ ด้วยนिरุตตินัย]

บทนี้ในฉบับ ส. ย. เป็น อชชชชก. ชชชช ศัพท์
ในสันสกฤตที่สำเร็จด้วย อท ชาติ ติ ปัจจัยก็ดี
ชชชช ศัพท์ในบาลีก็ดี ควรทราบว่าการอรรถ
ว่า กิน (ปา.๒/๔ สูตรที่ ๓๖) อธิบายไว้ว่า ชชชช
อสน = ภตฺตภฺทฺทฺท. (บทว่า ชชชช การกิน =
การกินอาหาร) (อ.๓/๑๐๙) อีกนัยหนึ่ง คำว่า
อชชชชก เข้าใจว่า แปลง ชชชช เป็น ชชชช โดย
ตั้งวิเคราะห์ว่า นตฺติ ชชชช เอตฺสชาติ อชชชชก
พึงแปลว่า การปฏิบัติไม่กินอาหาร = การ
อดอาหาร (อรรถกถาโมคคัลลานสูตร).

**การไม่กิน, การอยู่หรือการปฏิบัติแบบ
ไม่กินอาหาร, การอดอาหาร.**

ตสฺส มยฺหํ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ “ยณฺณนาหํ
สพฺพโส อาหารุปฺจเนทาย ปฏิปชฺเชยฺยนฺติ.
อถ โข มํ อคฺคิเวสฺสน เทวตา อุปฺสงฺกมิทฺวา
เอตทโวจุํ “มา โข ตฺวํ มาริส สพฺพโส อาหารุ-
ปฺจเนทาย ปฏิปชฺช. สจฺจ โข ตฺวํ มาริส สพฺพโส
อาหารุปฺจเนทาย ปฏิปชฺชิสฺสสิ, ตสฺส เต มยํ
ทิพฺพํ โอิชํ โลมกุเปหิ อชฺโฌหริสฺสาม, ตาย
ตฺวํ ยาเปสฺสสีติ. ตสฺส มยฺหํ อคฺคิเวสฺสน
เอตทโหสิ “อหฺมจฺจ โข ปน สพฺพโส **อชชชชิต**
ปฏฺวีชาเนยฺยํ, อิมํ จ เม เทวตา ทิพฺพํ โอิชํ
โลมกุเปหิ อชฺโฌหาเรยฺยํ, ตาย จาหํ ยาเปยฺยํ.
ตํ มมสฺส มฺสาติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน ตา
เทวตา ปจฺจัจฺจิกฺขามิ “อลนฺติ วทามิ.

(ม. ๑/๓๑๒) (อ.ส. อชชชชก)

อัคคิเวสสนะ เราจึงมีความดำริว่า “ทางที่ดี เราควรปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง” อัคคิเวสสนะ ขณะนั้น เทวดาทั้งหลายเข้ามาหาเรา แล้วกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้บริบูรณ์ ทานอย่าได้ปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ถ้าท่านจักปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ข้าพเจ้าทั้งหลายจะแทรกโอชา อันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของท่าน ท่านจะได้ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น ดูก่อน อัคคิเวสสนะ เราจึงมีความดำริว่า “เราปณิญาว่า จะต้องอดอาหารทุกอย่าง แต่เทวดาเหล่านี้จะแทรกโอชาอันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของเรา เราจะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น การปณิญานั้นก็จะพึงเป็นมุสาแก่เรา” เราจึงกล่าวห้ามเทวดาเหล่านั้นว่า “อย่าเลย”.

อชชชิตนฺติ อโฆชนฺ. (ม.อฎ. ๒/๑๙๑)

บทว่า **อชชชิตฺ** (อดอาหาร) คือ การไม่กิน.

อชชชิตนฺติ เอวํ อภุญชิตฺ ภการสฺส ชการาเทสํ กตฺวา เตนานฺท อโฆชนนฺติ. (ม.ฎี. ๒/๒๑๙)

บทว่า **อชชชิตฺ** (อดอาหาร) คือ การไม่กิน [คือการปฏิบัติด้วยการอดอาหาร]อย่างนี้ แปลง ภ อักษรเป็น ช อักษร เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อโฆชน (การไม่กิน[อาหาร]).

ดู อชทุฐมารี, อชฌุจฺมรณ, อชฌุจฺมารี

อชฌญ (ติ)

[น + ชฌญ (ชน+ณฺย)]

(๑) ไม่น่าพึงใจ, ไม่น่าพอใจ, น่าเกลียด.

อชฌญํ ชฌญสงฺขาตํ

อสุจํ สฺสุจิสฺสมมตํ

นानากุณปปริปุรํ

ชฌญรูป อปสฺสโต. (วิสุทฺธิ. ๑/๔๖, ขา. ๑/๘๙)

[ชฌญรูป=ชฌญ+รูป, ชฌญ = ฉา + นา + ณฺย, ชฌญ = ชานิตพพ สภาที่ควรรู้=ความจริง]

(พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งกล่าวว่า)

[เมื่อข้าพเจ้าต้องพยาธิต่างใดอย่างหนึ่ง ถูกโรคเสียดแทง เป็นทุกข์ขนาดหนัก กเพวรากนี้ก็เหี่ยวแห้งลงอย่างรวดเร็ว เหมือนดอกไม้ที่เขามกไว้ในฝุ่นกลางแดด]

กเพวรากนี้ เป็นสิ่ง**ไม่น่าพึงใจ** คนพาลกลับถือว่าเป็นสิ่ง**น่าพึงใจ** เป็นของไม่สะอาด คนพาลกลับเห็นว่าเป็นของสะอาด เต็มเพียบด้วยซากศพนานาชนิด ก็ยังเป็นรูปอัน**น่าพึงใจ** สำหรับผู้มองไม่เห็นความจริง.

[ทุต! ทุต! หมูสัตว์มีวประมาท เริงหลงอยู่ในกเพวรากนี้ อันอาตุร เปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็นไม่สะอาด มีพยาธิประจำ จนทำทางสำหรับไปสู่สุคติให้เสียไป]

อชฌญนฺติ อมณฺญญํ ชิคฺคฺจนฺนํ.

(วิสุทฺธิ. ฎี. ๑/๗๗)

บทว่า **อชฌญํ** (ไม่น่าพึงใจ) คือ ไม่น่าชอบใจ ได้แก่ **น่ารังเกียจ**.

อชฌญํ ชฌญสงฺขาตนฺติ ปฏิกูลํ อมณานฺเปว พาลานํ มณานฺนํ สฺงฺขํ คตํ. (ชา.อฎ. ๒/๓๙๔)

ปารู้ว่า อชฌณ ชฌณสงฆาต (กเพวราก
นี้ เป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ คนพาลกลับถือว่าเป็น
เป็นสิ่งน่าพึงใจ) ความว่า เป็นของปฏิกุล ไม
่น่าชอบใจเลย แต่ถึงการนับว่า เป็นที่น่าพอใจ
ของพวกคนพาล.

[เรื่องมีอยู่ว่า พระมหาเถระรูปหนึ่ง ต้องอาพา
ดอย่างหนัก ไม่อาจที่จะฉันแม่อาหาร ด้วยมือ
ของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในอุจจาระและ
ปัสสาวะของตน ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เห็นอาการ
ของท่านนั้นแล้วพูดว่า โอ! สังขารคือชีวิต
เป็นทุกข์ พระมหาเถระได้พูดกับภิกษุหนุ่ม
นั้นว่า เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จักได้สวรรค์
สมบัติ ฉันไม่มีความสงสัยในข้อนี้ ขึ้นชื่อ
ว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ ก็เป็นเช่น
เดียวกับได้ความเป็นคฤหัสถ์ เพราะบอกคิน
สิกขา ครั้นแล้วจึงได้ตั้งใจว่า เราจักตายพร้อม
กับศีลนี้ นอนอยู่ ณ ที่นั้น พิจารณาโรคนั้น
ได้บรรลुพระอรหัตแล้ว จึงได้พยากรณ์แก่
ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาดังกล่าวข้างต้น]

(๒) (น) อันตรายที่ไม่ให้ผลดีเกิดขึ้น.

อิตติ ตวิตถิ อชฌณญจ

อุปสัคโค อุปทุทโว. (ธน. คาถา ๔๐๑)

อันตราย ๔ ศัพท์ คือ อิตติ, อชฌณ, อุปสัคค,
อุปทุทว.

สพพกาล น ชายตติ อชฌณ, ญโย. ผล น
ชเนตติ วา อชฌณ. (ธน.ฎ. อธิบายคาถา ๔๐๑)
ชื่อว่า อชฌณ เพราะไม่เกิดขึ้นทุกเวลา ลง
ณ บัจจย, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อชฌณ เพราะ
ไม่ให้ผลดีเกิดขึ้น (ขัดขวาง).

อชฎ (ติ)

[น + ชฎา]

ไม่ยุ่งเหยิง, ไร้สิ่งที่รกรุงรัง.

อชฎากาส (ป/น)

[อชฎ + อาภาส]

อชฎากาส (อากาศที่ไม่มีมลทิน), ที่ว่างอันไร้สิ่ง
ที่รกรุงรัง, อากาศที่ว่างว่างคือท้องฟ้า, กลาง
หาว, ท้องฟ้าอันไม่ยุ่งเหยิง, ท้องฟ้าอันไม่รก.

จตุรหตุตาริกทวิโยชนสทสทสพพลา มหา
ปถวิ นิทฐนตสฺสวณฺณปิณฺฑิ วิย อโหสิ. อถ
มหาปถวิ ภินฺทิตฺวา เหฏฺฐา อุทกํ คณฺหีสุ. ปถวิ
สนฺธารกํ อฏฺฐจฺนหตุตาริกจตุโยชนสทสทสพ
พหลํ อุทกํ สฺวณฺณกลเสหิ อาสิณฺจมานวิสิณ
สฺวณฺณ วิย อโหสิ. อุทกํ วินิวิชฺฌิตฺวา วาตํ
อคฺคเหสุ. จนหตุตาริกนวโยชนสทสทสพพโล
วาโต สมฺมุสฺสิตสฺวณฺณกฺขนโร วิย อโหสิ. วาตํ
วินิวิชฺฌิตฺวา เหฏฺฐา อชฎากาสํ ปกฺขนฺทีสุ.

(อภิ.อฎ. ๑/๑๕)

มหาปฐพีอันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นประจ
กอนทองคำที่ขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีเหล
่านั้น แทรกแผ่นดินลงไปภายใต้พื้นน้ำ น้ำที่
รองรับแผ่นดินหนา ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ เป็น
ดุจทองคำที่ไหลออกจากเบ้าทอง พระรัศมี
เหล่านั้นแทรกลงพื้นน้ำ ลงไปถึงลมหที่หนา
๘๖๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนหนึ่งแห่งทองคำ
ที่กองสุมไว้ พระรัศมีเหล่านั้นทะลุลง แล้ว
ไปสู่อชฎากาสเบื้องล่าง.

อชตา (ถี)

[อช + ตา]

ฝูงแพะ (สมุหัตถ์ทิต)

ความเป็นแพะ, ภาวะของแพะ (ภาวตถ์ทิต)

อชทุฐก (นถี)

[น + ชทุฐก]

การไม่กิน, การอยู่หรือการปฏิบัติแบบไม่กิน
อาหาร, การอดอาหาร (อัตตกิลมถานุโยค).

ดู อชชชิต (อ.สี. อชทุฐก)

ชทุฐติ อสน = ภาตตภุณฺชนํ, ตสฺมา อชทุฐ-
มาริกนฺติ อนสนมรณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

(อ. ๓/๑๐๙)

บทว่า **ชทุฐ** คือ การกิน=การกินอาหาร เพราะ
เหตุนี้จึงมีคำอธิบายว่า บทว่า อชทุฐมาริก
(การตายอย่างไม่มีสมฐานะ) ได้แก่ การตาย
ด้วยการไม่กิน[อาหาร] (อดอาหารตาย).

ดู อชฎฐมารี, อชฎฐมรณ

อชทุฐมาริกา (ถี)

[อชทุฐมารี + ก]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง, ตายอย่างน่าอนาถ,
อดอาหารตาย, อดตาย.

สจายํ พุราหมณฺ กุลปฺปุตฺโต อปฺปาโย สมานํ
อุพารํ ชีวิกํ กปฺเปติ ตสฺส ภาวนฺติ วตฺตาโร
'อุทุมฺพรขาทีวายํ กุลปฺปุตฺโต โภเค ขาทตฺติ.
สเจ ปนายํ พุราหมณฺ กุลปฺปุตฺโต มหาโย

สมานํ กสิริํ ชีวิกํ กปฺเปติ ตสฺส ภาวนฺติ วตฺตาโร
'อชทุฐมาริกํ วายํ กุลปฺปุตฺโต มริสฺสตีติ.

(อ. ๓/๑๐๙)

(สี. อ. ต่างกัน)

ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับน้อย แต่เลี้ยงชีพอย่าง
ฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า "กุลบุตร
ผู้นี้ ได้ใช้จ่ายโภคทรัพย์เหมือนคนกินผล
มะเดื่อ" ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับมาก แต่เลี้ยงชีพ
อย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า
"กุลบุตรผู้นี้จักตายอย่างไม่มีที่พึ่ง"

อชทุฐมาริกนฺติ อนายกมรณํ.

(อ.อ. ๓/๒๔๐) (สี. ต่างกัน)

คำว่า **อชทุฐมาริก** แปลว่า ตายอย่างไม่มีที่
พึ่ง (ตายอย่างอนาถา, อดอาหารตาย).

ดู อชฎฐมรณ

อชทุฐมารี (ถี)

[อชทุฐมาร (= อชทุฐ + มร + ณ) + อ]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง, ตายอย่างน่าอนาถ,
อดอาหารตาย, อดตาย.

โยปิ จตฺตเถ ภาตฺตกาเล น ภุญฺเช

อชทุฐมารีว ชุทฺทาย มียฺเย

น เตวว ปิณฺฑํ ลลิตํ อนริยํ

กุลปฺปตฺตรูปํ สปฺปรีโส น เสเว

ตยิทํ น สาธุ ตยิทํ น สฎฺฐ

สุนฺชจฺฉิณฺณจกํ ชนก ภูณฺชเส ตฺวํ.

(สยา. อชฎฐมารี)

(พระนางสีวลีกราบทูลว่า)

กุลบุตรผู้ฉลาดแม้คนใด ไม่พึงบริโภคอาหารในภักตกาลที่ ๔ จะพึงตายอย่างน่าอนาถ เพราะความหิว กุลบุตรผู้ฉลาดนั้น ก็ไม่พึงบริโภคก่อนข้าวที่เปื้อนฝุ่น ซึ่งไม่ดีมิใช่หรือ กิริยาของพระองค์นี้ไม่ดี ไม่งามเลย ข้าแต่พระชนก พระองค์พึงเสวยก่อนเนื้อที่เป็นเดนสุนัข.

อชทุฐมารีวาทิ อนาสกมรณเมว.

(ชา.อฎ. ๖/๗๘), (สี.อ.)

บทว่า อชทุฐมารีว (ตายอย่างน่าอนาถ) คือตายอย่างไม่มีที่พึง.

ดู อชชชิต, อชทุฐก, อชทุฐมาริกา, อชฎจุมาริ, อชฎจุมรณ

[คำว่า "ไม่พึงบริโภคอาหารในภักตกาลที่ ๔" พระนางสีวลีตรัสหมายถึงว่า ถ้าบุคคลเราไม่บริโภคอาหารเมื่อสุดท้าย จะพึงตายไป เพราะความหิว ผู้นั้นพึงเป็นสัตว์บุรุษเชื้อสายกุลบุตร จึงไม่เสวยอาหารนั้น เพราะทรงรังเกียจเนื้อที่เป็นเดนสุนัขที่พระมหาชนกนำมาอย่างเสวย (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๒๗๗/๑๐๐)]

อชธมม (ป)

[อช + ธมม]

พระธรรมของแพะ, พระธรรมแพะ, ข้อปฏิบัติความเป็นอยู่ - ปกติ[ธรรมดา]ของแพะ.

ทโวติ ปริหาสจณฺ ทํ เยน เกณจิ ปริยาเยน "ก็ พุทฺโธ ลิลกพุทฺโธ ปฏิพุทฺโธ ก็ ธมโม

โคธมโม อชธมโม ก็ สงฺโฆ มิคสงฺโฆ ปสฺสสงฺฆโตอาทินา นเยน ตีณิ รตนานิ อารพฺภน กาทพฺพนฺติ อตฺถโก. (วิ.อฎ. ๓/๑๖๗)

บทว่า ทโว คือ คำตลกคคะนอง. อธิบายว่า ภิกษุไม่พึงเปล่งคำพูดตลกคคะนองนั้น ประารภพระรัตนตรัยโดยปริยายใดๆ โดยนัยเป็นต้นว่า พระพุทฺธหิน พระพุทฺธปลอม, พระธรรมอะไร? พระธรรมโค พระธรรมแพะ พระสงฆ์อะไร? หมูเนื้อ หมูปศุสัตว์เป็นต้น.

อชนก (ติ)

[น + ชนก]

อชนกปัจจย, ปัจจยธรรมอันไม่เป็นอุปการะ [แก่ปัจจยบุบันธรรม]ด้วยอำนาจชนกสัตติ. อันไม่เป็นอุปการะกับชนกสันตติ, อันไม่ให้เกิด, อันไม่ใช่ชนกกรรม.

ชนกาชนกโตติ เอเตสุ จ อนนฺตรสมนฺนตรา-นนฺตรูปนิสสยปกตูปนิสสยาเสวนปจฺจยานานาภวณฺนิโก กมฺมปจฺจโย นตฺถิวิคตปจฺจยาติ อิเม ปจฺจยา ชนกาเยว น อชนกา. ปจฺจชาตปจฺจโย เกวลํ อุปตฺถมฺภาโกเยว น ชนโก. เสสา ชนกา จ อชนกา จ อุปตฺถมฺภากา จาติ อตฺถโก. เอวเมตฺถ ชนกาชนกโตปิ วิญญาตพุโ วิจิณฺโย. (อภิ.อฎ. ๓/๓๙๓)

บทว่า ชนกาชนกโต (โดยเป็นชนกปัจจย และอชนกปัจจย) ความว่า ก็บรรดาปัจจยเหล่านั้น ปัจจยเหล่านี้ คือ อนันตรปัจจย สมันตรปัจจย อนันตรูปนิสสยปัจจย ปกตูปนิสสยปัจจย และอาเสวนปัจจย นานัก-

ขณิกัมมปัจจัย นัตถปัจจัย วิคตปัจจัย
จัดเป็นชนกปัจจัย(ปัจจัยธรรมที่มีอำนาจ
อุปการะให้ปัจจัยบุบบันธรรมเกิด) อย่างเดียว
ไม่เป็นชนกปัจจัย. ปัจณาชาติปัจจัยเป็น
อุปถัมภกปัจจัย (ปัจจัยธรรมที่มีอำนาจอุปการะ
แก่ปัจจัยบุบบันธรรม) เท่านั้น ไม่เป็นชนกปัจจัย.
ปัจจัยที่เหลือเป็นชนกปัจจัย **อชนกปัจจัย**
และอุปถัมภกปัจจัย. พึงทราบวินิจฉัยแม้
ด้วยอำนาจของปัจจัย ที่เป็นชนกปัจจัย และ
อชนกปัจจัยในอธิการนี้ ดังพรรณนามาแล้ว.

[คำว่า ปัจจัยที่เหลือเป็นชนกปัจจัย อชนก-
ปัจจัยและอุปถัมภกปัจจัย (ชนกาชนก-
อุปถัมภกปัจจัย) หมายถึง ปัจจัยธรรมอัน
เป็นอุปการะแก่ปัจจัยบุบบันธรรม ด้วยอำนาจ
ชนกสัทธิและอุปถัมภกสัทธิ มี ๑๘ คือ เหตุ-
ปัจจัย, อารัมมณปัจจัย, อารัมมณาริบัติปัจจัย,
อารัมมณปัจจัย, สหชาติปัจจัย, อัญญมัญญ-
ปัจจัย, นิสสยปัจจัย, ปุเรชาติปัจจัย, อารัมมณูป-
นิสสยปัจจัย, สหชาติกัมมปัจจัย, วิปากปัจจัย,
อาหารปัจจัย, อินทริยปัจจัย, ฌานปัจจัย, มัคค-
ปัจจัย, สัมปยุตตปัจจัย, วิปยุตตปัจจัย,
อตัถปัจจัย, อวิคตปัจจัย]

[ชนกาเยว น อชนกาติ ชนกาภาวปฺปธานา-
เยว หุตฺวา ปจฺจยา โหนติ, น อุปตฺถมฺภกภาวปฺป-
ธานาติ อตฺถโก ทฎฺฐพฺโพ. (มูลฎี. ๓/๑๙๗)]

อชนน (น)

[น + ชนน] การไม่เกิด.

อชนนการี (ติ)

[อชนน + กร (กรณ) + ณี]

มีปกติกระทำมิให้เกิด, อันทำมิให้เกิด.

ปุณฺณสุตฺติมฺหิ **อชนนการี** อุกุสลธมฺเม นิวาเรตฺวา
โปเสติ ปวตฺเตติ วฑฺฒเตตีติ ธมฺโม. (วชิร. ๑๑)

ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ห้าม คือ สลัดทิ้ง
ได้แก่ ป้องกัน ตัดอกุศลกรรมอันมีปกติ
กระทำมิให้เกิดในสุคติ.

อชนนปท (ป)

[น + ชนปท]

ไม่ใช่ชนบท, ไม่เป็นชนบท,

ชนบทที่มีชนน้อย, ชนบทที่เสียหาย.

เอกํ สมยํ ภควา สวาทฺธิยํ วิหริติ เชตวเน
อนาถปิณฑิกสฺส อารามเ. เตน โข ปน สมเยน
รณฺโณ ปเสนทิสฺส โกสลสฺส วิชิตเ. โจโร
องฺคฺลิมาโล นาม โหติ ลุทฺโท โลหิตปาณิ
หตฺปหเต นิวิฏฺฐโ จ อทฺยาปนฺโน ปาณญฺเตสฺ,
เตน คามาปี อคามา กตา, นิคามาปี อนิคมา
กตา, ชนปทาปี **อชนนปทา** กตา. (ม. ๒/๓๐๑)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี
เขตกรุงสาวัตถี. ก็โดยสมัยนั้นแล ในแคว้น
ของพระเจ้าปเสนทิโกศล มีโจรชื่อองฺคฺลิมาล
เป็นคนหยาบซำ มีฝ่ามือเปื้อนเลือด ชอบฆ่าคน
ไม่มีความกรุณาในหมู่มสัตว์ โจรองฺคฺลิมาลนั้น
ทำบ้านไม่ให้เป็นบ้าน (ก่อกวนชาวบ้าน) บ้าง
ทำนิคมไม่ให้เป็นนิคม (ก่อกวนชวานิคม)

บ้าง ทำชนบท**ไม่ให้**เป็นชนบท (ก่อกรวนชาวชนบท) บ้าง (คือก่อให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่วราชอาณาจักร). ดู อ.๑/๑๖๐

อชฌยมาน (ติ)

[น + ชนยมาน]

ชนยมาน = ชน (ชนเน) + ฌย + มาน.

ไม่ให้เกิดอยู่, ไม่ให้เกิดขึ้น, อย่าให้เกิดขึ้น.

ภเวสุ อาสตุตติมกุกุพพมานโนติ ภเวสุ อาสตุตติมกุกุพพมานโน, ฌนุหิ เปมฺ ราคํ ชนฺตี อุกุพพมานโน **อชฌยมานโน** อสญชฌนยมานโน อนิพพุตตยมานโน อนภินิพพุตตยมานโนติ ภเวสุ อาสตุตติมกุกุพพมานโน. (มหานี. ๓๘)

ปาฐะว่า ภเวสุ อาสตุตติมกุกุพพมานโน (อย่าก่อค้นหาเครื่องเกี่ยวข้องในภพทั้งหลาย) อธิบายว่า อย่าก่อค้นหาเครื่องเกี่ยวข้องในภพทั้งหลาย คือ ไม่ทำ **ไม่ให้เกิด** ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งความพอใจ ความรัก ความใคร่ ความชอบใจ รวมความว่า อย่าก่อค้นหาเครื่องเกี่ยวข้อง[ผูกพัน] ในภพทั้งหลาย

เอวํ อุตตครหิยํ กมฺมํ อุกุพพมานโน **อชฌยมานโน** อสญชฌนยมานโน อนิพพุตตยมานโน อนภินิพพุตตยมานโนติ ยทตตครหิ ตทกุกุพพมานโน. (มหานี. ๔๒)

นักปราชญ์ไม่ทำ คือ **ไม่ให้เกิด** ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งกรรมที่จะติดैनตน ด้วยอาการอย่างนี้ รวมความว่า

นักปราชญ์ติเตียนกรรมใดด้วยตนก็ไม่ทำกรรมนั้น.

นยิธ ปุกุพพมานโนติ ปุณฺณภาสิสงฺขารํ วา อปุณฺณภาสิสงฺขารํ วา อาเนญฺชาภิสงฺขารํ วา อปุณฺณพพมานโน **อชฌยมานโน** อสญชฌนยมานโน อนิพพุตตยมานโน อนภินิพพุตตยมานโนติ อตฺตตยฺสโห นยิธ ปุกุพพมานโน. (มหานี. ๖๙)

ปาฐะว่า นยิธ ปุกุพพมานโน (เรียกว่าผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้) อธิบายว่า เรียกว่าผู้ไม่ทำเพิ่มเติม คือ **ไม่ให้เกิด** ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งปุณฺณภาสิสงฺขาร (บุญกุศลที่ให้ผลเป็นความสุข) อปุณฺณภาสิสงฺขาร (บาปอกุศลที่ให้ผลเป็นความทุกข์) หรือ อาเนญฺชาภิสงฺขาร (อรุปฌานกุศล ๔ [ฌานที่มั่นคงไม่หวั่นไหว]) รวมความว่า ละตนได้ เรียกว่าผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้.

อชฌยมานโนติ โปโนภวีกถณฺหาเวสเณ อชฌยมานโน. (มหานี.อญ. ๑๔๑)

บทว่า **อชฌยมานโน** ได้แก่ ไม่ให้เกิดด้วยอำนาจค้นหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่.

[ค้นหาเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่อยู่เรื่อยไป (โปโนภวีกา) หากยังเป็นทาสของค้นหาที่ผูกพันไว้ด้วยความยินดีพอใจในกาม ค้นหาทำให้เพลิดเพลिनและเกาะเกี่ยวอยู่กับอารมณ์ที่น่าพอใจ เหมือนกับน้ำมันหรือสีย้อมที่เมื่อสัมผัสเข้ากับสิ่งใด ก็เกาะแน่นอยู่กับพื้นผิวของสิ่งนั้น และเพลิดเพลिनอยู่กับอารมณ์ที่น่าปรารถนา ไม่ว่าจะอยู่ในภพใดก็ตาม ก็จะพยายามหาความเพลิดเพลिनอยู่

อย่างไม่รู้สึกรู้สีก่อนหน้านั้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตัณหาก่อให้เกิดภพใหม่และมีลักษณะเพิลิตเพิลินภพและอารมณ์นั้นๆ]

อชนี (กฺริ/อา) ดู ชายติ

อชเนตพพ (ติ)

[น + ชเนตพพ]

ชเนตพพ = ชน (ชนเน) เณ + อ + ตพพ.

ไม่พึงให้เกิด, ไม่ควรให้เกิด.

อชเนตพพกุกุจ (ติ)

[อชเนตพพ + กุกุจ]

ไม่พึงให้เกิดความฟุ้งซ่าน – ความรำคาญใจ, ไม่เกิดความรำคาญใจ[ว่าควรหรือไม่ควร]

ดู อุกุกุจจากชาติ

อชป (ติ)

[น + ชป] ผู้ไม่สามารถสาธยายพระเวท.

น ชปนฺตฺติ **อชป**า มนฺตานํ อนชฺฌายกาติ อตุโถ. (อุทาน.อฎ. ๔๗)

พราหมณ์ชื่อว่า **อชป**า เพราะรำยมนต์ไม่ได้ อธิบายว่า สาธยายพระเวทไม่ได้.

อชปถ (ปฺ) [อช + ปถ]

ทางที่ต้องไปด้วยแพะ, ทางแพะ,

ทางเดินของแพะ.

อถวา กามตณฺหาเย อภิภูโต ปรียาทินฺนจิตฺโต โภเค ปรีเยสนฺโต นาวาย มหาสมฺมุทํ ปกฺขนฺนหติ,

สฺตีตฺตสฺส ปฺรกุขโต อณฺฺหสฺส ปฺรกุขโต ทํส-
มกสวาตาตปสฺสึสฺสปสมฺมสฺเสหิ ริสฺสมาโน
ชฺชุปฺปิปาสาเย มียยมฺมาโน คุมฺพํ คจฺจนฺติ, ตกฺโกลํ
คจฺจนฺติ อเปยฺ ชณฺณปถํ คจฺจนฺติ, **อชปถํ** คจฺจนฺติ
อเปยฺ เอวมฺปิ กิสฺสติ ปรีกิสฺสติ ปรีกิลิสฺสติ.
ปรีเยสนฺโต น ลภติ, อลาภมฺมูลกมฺปิ ทุกฺข-
โทมนสฺสํ ปฏฺฐิสฺสเวเตติ. เอวมฺปิ กิสฺสติ ปรีกิสฺสติ
ปรีกิลิสฺสติ. (มหานิ. ๑๒๐)

อีกนัยหนึ่ง เธอถูกกามตัณหาครอบงำ ถูก
กามตัณหาตรึงใจไว้แล้ว เมื่อจะแสวงหา
โภคทรัพย์ ก็ต้องแล่นเรือออกไปสู่มหาสมุทร
ฝ่าหนาว ฝ่าร้อน ถูกสัมผัสแห่งเลื้อย ยุง
ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานเบียดเบียน
เอาบ้าง ถูกความหิวกระหายกัดตันทิ้ง ต้อง
เดินทางไปคุมพรัฐ ตักโกลรัฐ (ตะกั่วป่า) ...
คลานไปด้วยเข่า เดินไปตามทางแพะ ... เธอ
ก็จึกลำบาก จึกมัวหมอง คือ เศร้าหมอง
อย่างนี้บ้าง เมื่อแสวงหาไม่ได้ก็ต้องเสวย
ทุกข์และโทมนัสที่มีการไม่ได้เป็นต้นเหตุ
เธอก็จึกลำบาก จึกมัวหมอง คือ เศร้าหมอง
อย่างนี้บ้าง.

อชปถนฺติ อเชหิ คนฺตพฺพมคฺคํ.

(มหานิ.อฎ. ๒๔๒)

บทว่า **อชปถํ** (ทางแพะ) ได้แก่ ทางที่แพะ
ทั้งหลายพึงไป (ทางเดินของแพะ).

[อชปถ = มัชฌะโลปสมาส]

ตสฺมา ตสฺมี ปุคฺคเล เอวํ จิตฺตํ อุปฺปาเตตพฺพํ,
“อโย กิร เม อตีเต อเปยฺ ปีตา หุตฺวา **อชปถ-**
สงฺกุปฺถาทีนํ คนฺตฺวา วาณิชนํ ปโยชยมาโน

มยหมตถาย ชีวิตมปิ ปริจจชิตวา อุกาโต-
พยุพเห สงคามะ ปริสิตวา นาวาย มหาสมุทท์
ปฏนทิตวา อณณานิ จ ทุกกรานิ กริตวา
‘ปุตตะเก โปเสสสามีติ เตหิ เตหิ อุปาเยหิ ธน
สัหริตวา มํ โปเสสิ. (วิสุทฺธิ.๑/๒๔๘)

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงส่งจิตไปในคน
คู่เวรกันอย่างนี้ว่า:- นัยว่า ในอดีต บุรุษผู้
เคยเป็นบิดาของเรามา เมื่อประกอบกร
ค้าขาย ต้องเดินไปในทางอันทุรกันดาร เช่น
ทางที่ต้องไปตามทางแพะ และทางที่ต้อง
ใช้ไม้ขอเป็นต้น แม้ชีวิตก็ยอมเสียสละเพื่อ
ประโยชน์แก่ตัวเรา ครั้นในยามเกิดสงคราม
ประชิดติดพันกันทั้งสองฝ่าย ก็ต้องเอาตน
เข้าสู่สนามรบ บางครั้ง ต้องแล่นเรือผ่านมหา-
สมุทรอันเต็มไปด้วยภัยอันตราย และได้ทำ
กิจการอย่างอื่นๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่ทำได้
ด้วยความลำบากยากเข็ญ พยายามสั่งสม
ทรัพย์ไว้ด้วยอุบายต่างๆ ด้วยมันหมายความว่า
จักเลี้ยงดูลูกๆ ให้เป็นสุข ฉะนั้น

อเชหิ คมนมคฺโค **อชปโก**.

(วิสุทฺธิ.ฎี.๑/๓๖๑)

ทางที่ด้วยแพะทั้งหลายไป ชื่อว่า **อชปกะ**
(ทางแพะ, ทางเดินของแพะ).

ดู มิลินท.๒๗๒

อชปท (น) [อช + ปท]

(๑) แพะ.

(๒) (ติ) (ไม่มีสัทฐาน) เหมือนแพะ.

(อุปมาตัทธิต)

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส อลคททตฺถิโก
อลคททคเวสี อลคททปริเยสนํ จรมาโน, โส
ปสฺเสยฺย มหนตํ อลคททํ, ตเมณํ **อชปเทน**
ทณฺเฑน สุนิคุคฺคิตํ นิคุคฺคณฺเหยฺย, ๕เปฯ คีวํยํ
สุคฺคิตํ คณฺเหยฺย. ภิณฺจาปิ โส ภิกฺขเว อลคทโท
ตสฺส ปุริสสฺส หตฺถํ วา พาหํ วา อณฺเฏตรํ วา
องคฺปจฺจํโก โภเคหิ ปลิเวเชยฺย; อถ โข โส เหน
ตโตนิทานํ มรณํ วา นิคฺจเจยฺย มรณมตฺตํ
วา ทุกฺขํ. ตํ กิสฺส เหตุ? สุคฺคิตตฺตา ภิกฺขเว
อลคททสฺส ๕เปฯ (ม.๑/๑๘๘)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการ
งูพิษ เทียบเสาะแสวงหางูพิษ เขาพบงูพิษ
ตัวใหญ่ จะพึงใช้ไม้มีสัทฐานเหมือนเท้า
แพะกดไว้แน่น ครั้นแล้วจึงจับที่คออย่าง
มั่นคง ภิกษุทั้งหลาย ถึงแม้งูพิษนั้น จะพึง
รัดมือ แขน หรือที่อวัยวะน้อยใหญ่แห่งใด
แห่งหนึ่งของบุรุษนั้นด้วยขนดก็จริง

ถึงอย่างนั้น เพราะการรัดนั้น เขาก็ไม่ตาย
หรือได้รับทุกข์ปางตาย ข้อนั้นเพราะเหตุไร
เพราะเขาจับงูพิษไว้แน่นแล้ว แม้นั้นใด...

[กุลบุตรบางพวกในธรรมวินัยนี้ ก็ฉนั้นนั้น เล่า
เรียนธรรมคือสูตร... พวกเขาเหล่านั้น เล่า
เรียนธรรมนั้นแล้วไตร่ตรองเนื้อความแห่ง
ธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้น จึง
ประจักษ์ชัดแก่พวกเขา ผู้ไตร่ตรองเนื้อ
ความด้วยปัญญา กุลบุตรเหล่านั้นเล่าเรียน
ธรรม มิใช่มุ่งจะข่มขู่ผู้อื่น มิใช่มุ่งจะเปลื้อง
ตน จากคำนิทานว่าร้าย ย่อมได้รับประโยชน์
แห่งธรรมนั้น เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข
สิ้นกาลนาน]

[คำว่า **อชปท** (มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ) ตามนัยอรรถาธิบายเรียกว่า ปัจจัยสัททศมีมา คือ อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์จำพวกปัจจัย บทนี้ลง
 อ ปัจจัยในอรรถาธิบาย (คล้าย) มีรูปวิเคราะห์ว่า อชปท วิทยาติ อชปท (อชปท คือ มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ). อีกอย่างหนึ่ง ลง
 ก ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านั้นแล้วลง ก ปัจจัย ดังคัมภีร์การศึกษา (๕.๓.๑๐๐) กล่าวถึงการลง
 ก ปัจจัยในบางศัพท์ว่า

อจุสาสุ ปุชารหาสุ

จิตตกมมชเชสุ จ

อิเว ปฏิภาเค โลโป

กสส เทวปถาที่สุ.

การลง ก ปัจจัยย่อมมีในรูปปั้นที่ควรบูชา, รูปจิตรกรรม, รูปธง, อรรถของ อิว ศัพท์ว่า ปฏิภาเค และ เทวปถ ศัพท์ เป็นต้น.

สำหรับปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายของอุปมา มี ๒ ประเภท คือ

๑. **ตัทธิตปัจจัย** มี ๓ ตัว คือ อ, อายิตตุต และ ก ปัจจัย เช่น

[อ ปัจจัย] เช่น

สีโห วิทยาติ สีโห (สีหะ คือ ผู้เปรียบตั้งราชสีห์) สีห = สีห ศัพท์ + อ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต [ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๓๙๑) ว่า ยทนุปนนา นิปาตนา สีฆณนติ (ตัวอย่างที่มีได้แสดงในไวยากรณ์นี้ ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร)

[อายิตตุต ปัจจัย] เช่น

ฐโม วีย ทิสสตีติ ฐมายุตตุต (ฐมายุตตุต คือผู้ปรากฏตั้งคว้นไฟ) ฐมายุตตุต=ฐม + อายิตตุต [ลง อายิตตุต ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๓๕๗) ว่า อุปมตถายิตตุต (ลง อายิตตุต ปัจจัยในอรรถอุปมา)

[ก ปัจจัย] เช่น

อสโส วิทยาติ อสสโก (อสสกะคือสิ่งที่คล้ายม้า, ตุกต้าม้า) อสสก=อสส ศัพท์ + ก ปัจจัย [ลง ก ปัจจัยลงด้วยสูตร (กจ. ๓๖๒) ว่า ทวาทีโต โกเนกตเถ จ (ลง ก ปัจจัยในอรรถจำนวนมากท้าย ทวี ศัพท์เป็นต้น)

๒. **อาชยาดปัจจัย** มี ๒ ตัว คือ อาย และ อีย ปัจจัย ปัจจัยเหล่านี้มีค่าเท่ากับ อิว อจรรติ (ประพจน์ตั้ง) เช่น

[อาย ปัจจัย]

สโฆ ปพพตายติ (พระสงฆ์ย่อมประพจน์ตั้งภูเขา) ปพพตายติ = ปพพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ, นาโค ฐมายุติ (พญานาคย่อมประพจน์ตั้งคว้น = บังหวนคว้น) ฐมายุติ = ฐม + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ [ลง อาย ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๔๓๕) ว่า อาย นามโต กตตุปมานาทาจาเร (ลง อาย ปัจจัยในอรรถอาจาเร ทำยบทนามที่เป็นอุปมานะของกัตตา)

[อีย ปัจจัย]

อาจารย์โย สิสส ปุตติยติ (อาจารย์ย่อมประพจน์ตั้งบุตร) ปุตติยติ=ปุตต + อีย + ติ, ปณณ ฌตติยติ (ย่อมประพจน์ไปไม่เหมือนนม = ใช้ไปไม่กันฝนแทนนม)

[ลง อีย ปัจจยลังด้วยสูตร (กจ. ๔๓๖) ว่า
อียูปมานา จ (ลง อีย ปัจจยในอรรถาจารย์
ท้ายบทนามอันเป็นอุปมานะ)]

อชปทก (ติ)

[อชปท + ก]

ตั้งจุมก, ที่มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ, กระดุก
ปลายจุมกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

นาสจฺฉินฺโนติ ยสฺส อชปทเก วา อคฺเค วา
เอกปฺปญฺเญ วา ยตฺถ กตฺถจฺจิ นาสา จินฺนา โหติ.
ยสฺส ปน นาสิกา สกฺกา โหติ สนฺเชตฺถุ โส ตํ
ผาสฺกํ กตฺวา ปพฺพาเชตพฺโพ. (วิ.อฎ.๓/๓๐๘)
จุมกของผู้ใด เป็นอวัยวะแห่งวินไปที่ตั้ง
จุมกก็ดี ที่ช่องจุมกข้างเดียวก็ดี ช่องจุมกทั้ง
๒ ก็ดี ส่วนใดส่วนหนึ่ง ผู้นั้น ชื่อว่าผู้มีจุมก
แห่ง แต่จุมกของผู้ใด เป็นอวัยวะที่อาจ
ประสานให้ติดกันได้. ผู้นั้นพึงทำจุมกนั้นให้
หายแล้วจึงให้บวช.

อชปทเกติ อชปทสณฺฑจาเน ปเทเส.

(สารตถ. ๓/๒๖๔)

บพว่ **อชปทเก** (ที่ตั้งจุมก) คือ ในที่มีสัณฐาน
เหมือนเท้าแพะ.

อชปทเกติ อชปทนาสิกฺกฺจฺโกฏฺถิ.

(วิมติ. ๒/๑๒๗)

บพว่ **อชปทเก** (ที่ตั้งจุมก) คือ ที่กระดุก
ปลายจุมกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

[คำว่า **อชปทเก** (มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ)
ลง ก ปัจจยในอรรถปฎิภาคะ (คล้าย) ด้วย

สูตร (กจ. ๓๙๑) ว่า ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา
สิขฺฆนฺติ (ตัวอย่างที่มีได้แสดงในไวยากรณ์
นี้ ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) มีวิเคราะห์ว่า
อชปทํ วิทยาติ อชปทกํ (อชปทกะ คือ มีสัณฐาน
เหมือนเท้าแพะ) ดังที่ปทรูปสัทธิ สูตร ๓๘๔
กล่าวว่า ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺตฺติ
อิมินา ปฎิภาคจฺฉินฺตสณฺฑานุกมฺปาทิตฺเตสฺสุ
กปฺปจฺจโย (ลง ก ปัจจยในความหมายว่า
คล้ายคลึง, นำเกลียด, ชื่อ และความน่าเอ็นดู
เป็นต้นด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา
สิขฺฆนฺติ). คัมภีร์ปทสังคหะ (ข้อ ๒๓๖) ได้
ประพันธ์คาถาสรุความหมายอรรถของ ก
ปัจจยที่ลงด้วยสูตรนี้ว่า

ปฎิภาคานุกมฺปาสุ

สณฺฎาจฺฉินฺตหิพเน

ขุทฺทเก จ สกตฺเถ โโก

คามโกจฺเจวมาทิสฺ.

ก ปัจจยย่อกลงในความหมายว่า คล้ายคลึง,
น่าเอ็นดู, ชื่อ, น่ารังเกียจ, เย้ยหยัน, เล็กน้อย
และสกัตถ์ (ความหมายเดิม) ดังอุทาหรณ์ว่า
คามโก (หมู่บ้านเล็ก) เป็นต้น]

อชปททณฺฑ (ป)

[อชปท + ทณฺฑ]

ไม้เท้า(มีสัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ.

อชปทมิว อชปทํ, อชปทญจ ตํ ทณฺโฑ จาติ
อชปททณฺโฑ. มี (สัณฐาน) เหมือนเท้าแพะ
ชื่อว่า อชปท, มี (สัณฐาน) เหมือนเท้าแพะ
ด้วย เป็นท่อนไม้ด้วย เหตุุนั้น จึงชื่อว่า อชปท-

ทณฺฑ (ไม่เท่ามี[สัณฐาน]เหมือนเท้าแพะ) เป็นอุปมาบุรพทกรรมธารยสมาส ไม่นับเข้าในกรรมธารยสมาส ๙ ประเภท (เหมือนตัฬราววุตติกรรมธารยสมาส) ดังคำอธิบายในคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สุตฺร ๒๖๓) ว่า กวจิ อุปมานภูตํ วิเสสนํ, สตุถิว สามา สตุถิสามา[กวจิทุปมานภูตํ วิเศษณฺม- ศสฺตริวศยามา ศสฺตริวศยามา (วิเสสนะเป็นอุปมาได้ในที่บางแห่ง เช่น สตุถิว สามา สตุถิสามา) ในคัมภีร์พาลาวตาระ (หน้า ๔๖) ได้แสดงรูปวิเคราะห์คำนี้เป็นอุปมาบุรพทกรรมธารยสมาสว่า สตุถิว สตุถิ, สตุถิ จ สา สามา จาติ สตุถิสามา (ผู้ฉลาด) จุจมีตนน้อย ชื่อว่า สัตติ, ทั้งผู้ฉลาด) จุจมีตนน้อยนั้นก็เป็นหญิงผิวสีทองด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า สัตติสามา[หญิงผิวสีทองผู้ฉลาด] จุจมีตนน้อย]

ยถา เจตาสํ อตฺถโต เอกิภาโว เอวํ สงฺขารูปฺเพกฺขาวิปสฺสนูปฺเพกฺขานมปิ. ปญฺญา เอวํ หิ เอสา กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนา.

ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ เคหํ ปวิฏฺฐํ สปป อชปททณฺฑํ คเหตฺวา ปริเยสฺमानสฺส ตํ ฤสโกฏฺฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา สปปไป นุ โข โนติ อวโลเกนตสฺส โสวตฺถิกตฺตยํ ทิสฺวา นิพฺเพมตฺติกสฺส สปปไป น สปปไปติ วิจินเน มชฺฌตฺตตา โหติ; เอวเมว ยา อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาณานเณน ลกฺขณตฺตये ทิฏฺฐเ สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิ- วิจินเน มชฺฌตฺตตา อุปฺปชฺชติ อยํ 'วิปสฺสนูปฺเพกฺขา'.

(อภิ.อฎ. ๑/๒๑๘, วิสุทฺธิ.๑/๑๕๗, สารตฺถ.๑/๓๗๓)

อหนึ่ง อุเบกขาทั้ง ๖ นั้น (ฉฬังคุเปกฺขา พรหม- วิหารูปฺเพกฺขา โพชฌังคุเปกฺขา ตตฺตรมัชฌัตตูปฺเพกฺขา ฌานูปฺเพกฺขา และปาริสฺสทธิอุเบกฺขา) มีภาวะเป็นอันเดียวกันโดยองค์ธรรม (คือ ตตฺตรมัชฌัตตูปฺเพกฺขา) ฉนฺโต แมสังฆารูปฺเพกฺขา และวิปัสสนูปฺเพกฺขาก็มีภาวะเป็นอันเดียวกัน ฉนฺตํ. จริยอยู่ อุเบกขานั้นก็คือปัญญานั้นเอง ที่แบ่งออกเป็น ๒ ด้วยอำนาจทำหน้าที่ต่างกัน เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษถือไม้เท้า(มี สัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ เทียบแสวงหาซึ่ง เลื้อยเข้าไปบ้านในเวลาเย็น เห็นงูนั้นนอน ชอนอยู่ในกองแกลบ ก็มองดูอยู่ด้วยสงสัย (ใคร่ครวญ) ว่าใช่งูหรือไม่หนอ ครั้นเห็นลายดอกจันทร์ ๓ แฉกแล้ว ก็หมดความสงสัย จึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่า เป็น งูหรือไม่ใช่ ฉนฺโต เมื่อโยคีบุคคลผู้เริ่มปรารภ วิปัสสนานั้น เห็นลักษณะทั้งสามของสังขาร ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉย ในการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขาร ย่อมเกิดขึ้น ฉนฺตํ. ความเป็นผู้วางเฉยนี้ ชื่อว่า "วิปัสสนูปฺเพกฺขา"

วิปัสสนูปฺเพกฺขา อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา เป็นอุเบกขา ที่มีความเป็นกลางในการรู้เห็น [สังขาร]ปรากฏในพระบาลีอุปปริณณาสกํ อาเนญฺชสํปายสฺสุตฺตํ ยทตฺติ ยํ ภูตํ, ตํ ปชฺชติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภติ. (หมุ่ชน ๕ ได้มีอยู่ ปรากฏอยู่ ย่อมละหมุ่ชน ๕ นั้น ย่อมได้ รับอุเบกขา)

อุเบกขาคือการวางเฉย เมื่อหมายถึงเวทนา ก็เป็นความรู้สึกที่เป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์

แต่ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาที่วางเฉยในการ
รู้เห็นไตรลักษณ์ของขั้นที่ ๕]

คำว่า **อารทฐวิปัสสกุสส** (อารทฐวิปัสสะกะ)
คือผู้เริ่มปรารภวิปัสสนา เพราะเริ่มปฏิบัติ
วิปัสสนาภาวนา ดังข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์
วิสุทธิมรรค (๒/๓๐๔) ว่า

เอตตวาทาเนน วยธมมเมว อุปปชฺชติ, อุป-
ปนฺนญจ วยํ อุปเตตติ อิมินา อากาเรน สม-
ปญฺญาสสกุสณานิ ปฏิวิชฺฌิตวา จิตฺตํ อุกฺกมฺม-
พยานุสฺสนา นาม ปจฺมํ ตรฺกณวิปัสสนาภาณํ
อิทฺธํ โหติ. ยสฺสาธคฺคา อารทฐวิปัสสโกติ
สงฺขํ จจฺจนฺติ.

ด้วยการรู้เห็นความเกิดดับเพียงนี้ ผู้ปฏิบัติ
ธรรม ได้บรรลุวิปัสสนาญาณอย่างอ่อนอันดับ
แรกชื่อว่า อุทยัพพยานุสสนา ที่แทงตลอด
ลักษณะ ๕๐ ถ้วนโดยอาการ[ที่เห็นประจักษ์]
ว่า สภาวะธรรมที่ดับไปย่อมเกิดขึ้น และสภาวะ
ธรรมที่เกิดขึ้นย่อมถึงความดับไป ซึ่งเป็น
เหตุให้บุคคลนั้น นับได้ว่าเป็นผู้เริ่มปรารภ
วิปัสสนา]

อชปททญทก (ป.)

[อชปททญท + ก ปัจจัย]

ไม้เท้า(มีสัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ.

ยถา ปน ตสฺส ปุริสสฺส อชปททญทเกน
คาพุหิ สปป คเหตฺวา ‘กิญฺตาหิ อิมํ สปป
อวิเหเจนฺโต อตฺตตานญจ อิมินา อหํสาเปฺนฺโต
มุญฺเจยฺยนฺติ มุญฺจนากาเรว ปรีเยสโต
คฺคเณ มชฺฌตฺตตา โหติ; เอวเมว ยา ลกฺขณตฺ-

ตยสฺส ทิฏฺฐจฺจตา อาทิตฺเต วีย ตโย ภเว
ปสฺสโต สงฺขารคฺคเณ มชฺฌตฺตตา อยํ
‘สงฺขารุเปกฺขา’.

อติ วิปสฺสนุเปกฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ
สิทฺธาว โหติ. อิมินา ปเนสา วิจฺจนคฺคเณสฺส
มชฺฌตฺตสงฺขาเตน กิจฺเจน ทฺวิธา ภินฺนาติ.
วิริยฺเปกฺขา ปน เวทฺณฺเปกฺขา จ อญฺญมณฺณญจ
อวเสสาหิ จ อตฺถโต ภินฺนาเยวาทิ.

(อภิ.อญ. ๑/๒๑๘)

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๕๗)(สารตฺถ. ๑/๓๗๓)

เปรียบเหมือน เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้เท้า(มี
สัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ กัดคองแล้ว แสง
หาวิธีการปล่อยยุงว่า เราจะปล่อยยุงนี้ไม่เบียด
เบียนมัน และไม่ให้งัดเราได้อย่างไร การ
วางเฉยในการจับ(กดยุง) ย่อมมีฉันใด เมื่อโยคี
บุคคลผู้เริ่มปรารภวิปัสสนานั้น รู้เห็นภพทั้ง
๓ เหมือนถูกไฟเผาเพราะเห็นไตรลักษณ์
แล้ว ก็มีความวางเฉยในการรับเอาสังขารเป็น
อารมณ์ ฉะนั้น

ความวางเฉยนี้ชื่อว่า "สังขารุเปกขา" (อุเบกขา
ในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)

โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนุเปกขา สำเร็จ
แล้ว แม้สังขารุเปกขาก็เป็นอันสำเร็จได้
โดยแท้ กระนั้นก็ตาม อุเบกขานี้ก็ต่างกันเป็น
สองอย่างโดยกิจ (หน้าที่) ที่เรียกว่าความ
วางเฉยในการรู้เห็น[ไตรลักษณ์]และรับเอา
[สังขารเป็นอารมณ์]

[สังขารุเปกขา อุเบกขาในฌานและวิปัสสนา
คือปัญญา เป็นอุเบกขาที่กำหนดรู้ในวัตรธรรม

เป็นต้น โดยความเป็นธรรมที่ควรละ อันตั้ง
อยู่ด้วยดี ซึ่งมีความเป็นกลางในการรับเอา
นิรณเป็นต้นปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

กติ สงฺขารูปฺเพกา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ
สงฺขารูปฺเพกา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.
อฏฺฐ สงฺขารูปฺเพกา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส
สงฺขารูปฺเพกา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.

(ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๗/๖๖)

ถามว่า:สังขารูปเพกาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วย
อำนาจสมาธิ สังขารูปเพกาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้น
ด้วยอำนาจวิปัสสนา

ตอบว่า:สังขารูปเพกา ๘ อย่างย่อมเกิดขึ้น
ด้วยอำนาจสมาธิ[คือสังขารูปเพกา ๘ ที่เป็น
ไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘] สังขารูปเพกา
๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา
[คือ สังขารูปเพกา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการ
บรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สกฺขยฺยตวิหการสมาบัติ
และอนิมิตตวิหการสมาบัติ]

อชปทนาสิกฏจิโกฏี (ถ)

[อชปท + นาสิก + อฏฺฐิ + โกฏี]

กระตุกปลายจุมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

อชปทเกติ อชปทนาสิกฏจิโกฏีย.

(วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า อชปทเก (ที่ตั้งจุมูก) คือ ที่กระตุก
ปลายจุมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ

อชปทสณฺฐาน (น)

[อชปท + สณฺฐาน]

(๑) สัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

(๒) (ติ) มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ, กระตุก
ปลายจุมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

อชปทเกติ อชปทสณฺฐาน ปเทเส.

(สารตุถ.๓/๒๖๔)

บทว่า อชปทเก (ที่ตั้งจุมูก) คือ ในที่มีสัณฐาน
เหมือนเท้าแพะ.

อชปาท (ติ)

[อช + ปาท] มีเท้าเหมือนแพะ.

ปาท ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง คือ จตุตถังสะ (๑
ใน ๔ ของคาถา), ปทะ (เท้า), ปัจจันตเสละ
(เชิงเขา), รังสิ (รัศมี).

อชปสฺส (ติ)

[อช + ปสฺส] มีข้างเหมือนแพะ.

อชปาล° (ป)

[อช + ปาล]

(๑) คนเลี้ยงแพะ.

จตุตฺเถ อชปาลนิกโรเรติ ตสฺส กิร ฉายาย
อชปาลา คนตุวา นิสีทนฺติ เตนสฺส “อชปาล-
นิกโรโรตฺเวว นามิ อฺอุปาภิ. (อุทาน.อฏฺ. ๔๗)

อชปาลนิกโรธสูตรที่ ๔ มีวินิจฉันยดังต่อไปนี้
บทว่า อชปาลนิกโรธ ความว่า ได้ยินว่า คน
เลี้ยงแพะทั้งหลายได้ไปนั่งที่ร่มเงาต้น
นิโครธ (ต้นไทร) นั้น เหตุฉนั้น ต้นนิโครธนั้น
จึงชื่อว่า อชปาลนิกโรธ นั้นแล.

ดู ขา.อฏฺ. ๔/๒๕๐

(๒) อชปาลกุมาร, พราหมณ์ชื่ออชปาละ,
มาณพชื่ออชปาละ.

จตุตถสหัสชาติกาล “อชปาลโติ นาม กรีส.
โส อชปาละหิ สหรี วุฑฒติ. เต วุฑฒิมินวาย
โสภคคปุตตา อหสิ. (ชา.อฎ. ๔/๔๘๐)

ในเวลาที่เกิดบุตรคนที่สี่เกิดแล้ว มารดาบิดา
ขนานนามให้ว่า **อชปาลกุมาร** มอบให้นาย
อชปาลเลี้ยงไว้. อชปาลกุมาร เจริญเติบโต
กับพวกอชปาล. ครั้นกุมารเหล่านั้นเจริญวัย
เติบโตแล้วได้เป็นผู้มีรูปร่างงดงามยิ่งนัก.

สตถา อิม ฐมมเทสน อหริตวา “เอว ภิขเว
ปุกุเพปิ ตถาคโต มหาภิณิกขมน นิกขนโต-
เยวาทิวตวา ชาตก สโมธานสิ “ตทา เอสุการี
ราชา สุทโททนมหาราชา อโหสิ เทวี มหา-
มายา ปุโรหิตโกสสโป พุราหมณีนภททกปิลาณี
อชปาล อนรุทโท โคปาล โมคคัลลาโน
อสสปาโล สาริปุตโต เสสปริสา พุทธรปิสสา
หตติปาล ปน อหเมว อโหสิณติ.

(ชา.อฎ. ๔/๔๙๕)

พระศาสดา ครั้นทรงนำพระธรรมเทศนา
มาแล้ว ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ใน
ปางก่อน ตถาคตก็ออกสู่มหาภิเนษกรรมณ
อย่างนี้เหมือนกัน แล้วทรงประชุมชาดกว่า
พระเจ้าเอสุการีในครั้งนั้นได้มาเป็นพระเจ้า
สุทโททนมหาราชในบัดนี้ พระเทวีได้มาเป็น
พระนางมามายา ปุโรหิตได้มาเป็นพระ
กัสสป นางพราหมณีได้มาเป็นนางภัททกา
ปิลาณี **อชปาลกุมาร** ได้มาเป็นพระอนรุทระ
โคปาลกุมารได้มาเป็นพระโมคคัลลานะ อัสน

ปาลกุมารได้มาเป็นพระสารีบุตร บริษัทที่
เหลือได้มาเป็นพุทธบริษัท ส่วนหตติปาล
กุมาร คือ เราผู้ตถาคตนั่นเอง.

อชปาล^๒ (ติ)

(๑) [อช บทหน้า + ปาล ชาติ = รักษา + อ
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

(๒) [อชป บทหน้า + ลา ชาติ = ถือเอา + อ
ปัจจัยในอิทธิกรณสาธนะ]

(๓) [อช บทหน้า + ปาล ชาติ = รักษา + อ
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

(๑) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นที่นั่งพักของ
คนเลี้ยงแพะทั้งหลาย.

(๒) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นสถานที่อันเป็น
ที่พำนักของพราหมณ์ชราผู้ส่าย
พระเวทไม่ได้ (ตันไม้)

(๓) ชื่อว่าอชปาละ เพราะรักษาแพะที่เข้า
มาพักภายใต้ต้นไม้ในเวลาเที่ยงวัน
ด้วยร่มเงาของตน (ต้นไม้รักษาแพะ).

ดู อชปาลนิโครธ

อชปาลก^๑ (ติ)

[อช + ปาล + ญ. ถี, อชปาลิกา]

ผู้เลี้ยงแพะ, นายอชปาล, หญิงเลี้ยงแพะ.

อเถโก **อชปาลโก** อนนทสสุสา อชา โคจร
เนนโต สุตานปสุเสน คจจติ. เอกา อชา
ปณณานิ ขาทมานา คจจนุตร ปวิฏจา ทารก
ทิสวา ชณณเกหิ จตวา ทารกสสุ ธน อทาสี
อชปาลเกน “เห เหติ สหเท เกเตปี น นิกขมิ.

โส “ยภฺยจฺยา นํ ปหริตฺวา นีหริสสามิตี คจฺจนฺตรํ
ปวิฏฺโฆ ชณฺณเกหิ จตฺวา ทารกํ ชีรํ ปายนฺตํ
อชฺชํ ทิสฺวา ทารเก ปุตุตฺตสินฺเห ปฏฺฐิตฺวา
“ปุตุโต เม ลพฺโหติ อาทาย ปฏฺกามิ.

(ธมฺม.อฏฺ. ๑/๑๑๓)

ครั้งนั้น บุรุษผู้เลี้ยงแพะผู้หนึ่ง ต้อนแม่แพะ
หลายพันตัวไปหากินเดินไปข้างป่าช้า. แม่แพะ
ตัวหนึ่งเคี้ยวกินใบไม้เป็นต้น เข้าไปสู่พุ่มไม้
เห็นทารกแล้ว จึงคุกเข่าให้นมแก่ทารก. แม่
บุรุษผู้เลี้ยงแพะ จะทำเสียงว่า เห, เห ก็หา
ออกไปไม่. เขาคิดว่า จักเอาไม้ตีมันไล่ออก
จึงเข้าไปสู่พุ่มไม้ เห็นแม่แพะคุกเข่าให้
ทารกน้อยกินนมอยู่ จึงกลับได้ความรักใน
ทารกเสมือนบุตร จึงพาเอาทารกนั้นไป ด้วย
คิดว่า เราได้ลูกชายแล้ว.

เตน โข ปน สมเยน อณฺณตโร ภิกฺขุ สวตฺถิยํ
อนฺธวเน ทิวาวีหรรคโต นิปนฺโน โหติ. อณฺณตฺรา
อชปาลิกา ปสฺสิตฺวา ๒เปฯ องฺคชาเต อภินิสฺสีทิ.
โส ภิกฺขุ ปเวสนํ สาทิยิ, ปวิฏฺฐํ สาทิยิ, จิตฺตํ สาทิยิ,
อุทฺทฺธณํ สาทิยิ, ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ๒เปฯ
“อาปตฺตี ตฺวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ.

(วิ. ๑/๔๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งจำวัดกลางวัน
ในป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี หญิงเลี้ยง
แพะคนหนึ่ง พบเข้า...จึงนั่งคร่อมองคชาต
ท่านยินตีขณะกำลังสอดเข้าไป ยินตีขณะ
สอดเข้าไปแล้ว ยินตีขณะหยุดอยู่ ยินตี
ขณะถอนออก แล้วเกิดความกังวลใจว่า พระผู้
มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว เรา

ต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไป
กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรง
ตรัสว่า “ภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก”.

อชปาลก^๒ (น)

[อช + ปาล + ฌว]

[อตุตโน ฉายูปคเต อเช ปาเลตฺติ อชปาลกํ.
ธาน.ฎี.๓๐๓]

อันรักษาแพะที่เข้ามาในร่มเงาของตน.

กุกฺกุจฺจํ ตู อชปาลํ. (ธาน.คถา ๓๐๓)

กุกฺกุจฺจํ โรเคชปาลเก. (ธาน.คถา ๑๑๒๐)

อชปาลกถา (ถ)

[อชปาล + กถา]

ถ้อยคำอันแสดงการประทับนั่งเสวยวิมุตติ-
สุขเป็นเวลา ๗ วันในสัปดาห์ที่ ๕ ที่โคนต้น
อชปาลนิโครธของพระพุทธเจ้า หลังจาก
ตรัสรู้แล้ว.

อชปาลกถา. บาลีวินยมหารวรรค, ชันธกะที่
๑ กถาที่ ๓. (วิ.๓/๓).

อชปาลกุมาร (ป)

[อชปาล + กุมาร]

อชปาลกุมาร, มาณพชื่ออชปาละ.

ปุณทิวเส ราชชา จ ปุโรหิตโต จ เตเนวฺปาเยน
อชปาลกุมารสฺส นีเวสนํ คนฺตฺวา เตนปี ตเถว
ปฏฺฐินนฺทิตฺวา อตุตโน อาคมนการณํ อาจิภฺขิตฺวา
“จตฺตํ เต อุตฺตสาเปสฺสามาติ วทิสฺสุ.

(ชา.อฏฺ. ๔/๔๘๖)

วันรุ่งขึ้นพระราชและราชบุโรหิต ไปยัง
นิเวศน์ของอชปาลกุมาร โดยอุบายอย่าง
นั้นเหมือนกัน แม้อชปาลกุมารนั้น ก็ยินดีต้อนรับ
ดังที่กล่าวมาแล้ว ท่านทั้งสอง บอกเหตุที่
ตนมาแล้วกล่าวว่า เราทั้งสองจะยกเศวตฉัตร
มอบให้เจ้า.

อชปาลนิโครธ (ป)

[อชปาล + นิโครธ]

นิโครธ = นิ + รุช (รุณฺณ) + อ.

อโธภาค รุณฺณตีติ นิโครโธ. พกฺกัธฺ อู เป็น โอลง ค อาคม. คัมภีร์อภิธานปิที่ปิกา คาถา ๑๐๔๒ กล่าวว่า นิโครธ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ วฏฺ (ต้นไทร) พยาม (วา).

ต้นไทรชื่ออชปาละ, ต้นไทรที่พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งไถ่ร่มเงา, ต้นอชปาลนิโครธ [เป็นชื่อต้นไม้ที่พระพุทธเจ้านั่งเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗ วัน อยู่ทางทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์]

- (๑) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นที่นั่งพักร่มเงาของคนเลี้ยงแพะทั้งหลาย.
- (๒) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นสถานที่อันเป็นที่พำนักของพราหมณ์ชราผู้สหายพระเวทไม่ได้[คือพวกพราหมณ์ชราที่สหายพระเวทไม่ได้ พวกนั้นมาสร้างเรือนมีกำแพงล้อมรอบใกล้ต้นไม้].
- (๓) ชื่อว่าอชปาละ เพราะรักษาแพะที่เข้ามาภายใต้ต้นไม้ในเวลาเที่ยงวัน ด้วยร่มเงาของตน (ต้นไม้รักษาแพะ).

อถ โข ภควา สตฺตาทสฺส อจฺเจนฺ ตมฺหาสมาธิมฺหา วุฏฺฐหิตฺวา โพธิรุกฺขมฺูลา เยน
อชปาลนิโครโธ เตนุปลงฺกมิ อุปฺสงฺกมิตฺวา
อชปาลนิโครมฺูเล สตฺตาทํ เอกปลลงฺเกน
นินฺสีทิ วิมุตฺติสุขปฏฺิสงฺเวทิ. (วิ. ๓/๓)

ครั้งล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้น[ทรงออกจากสมาธิในอหัตตผลสมาบัติตามที่กำหนดไว้แล้วเสด็จจากควงต้นโพธิพฤกษ์ ไปยังควงต้นอชปาลนิโครธ(ต้นไทรของคนเลี้ยงแพะ) ครั้นถึงแล้ว จึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุข[สุขที่เกิดจากผลสมาบัติ หมายเอาผลวิมุตติที่เรียกว่าปฏิปัสสัทธิวิมุตติ]อยู่ ณ ควงต้นอชปาลนิโครธเป็นเวลา ๗ วัน.

เอกํ สมยํ ภควา อูรูเวลายํ วิหริติ นชฺชาเนรณฺชราย ตีเร อชปาลนิโครเธ ปจฺมาภิสมฺพุทฺโธ. เตน โข ปน สมเยน ภควา สตฺตาทํ เอกปลลงฺเกน นินฺสีโน โหติ วิมุตฺติสุขปฏฺิสงฺเวทิ. อถ โข ภควา ตสฺส สตฺตาทสฺส อจฺเจนฺ ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐาสิ. (อ. ๑/๓๒๔)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค เมื่อแรกตรัสรู้ประทับอยู่ ณ ควงต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอูรูเวลา สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง โดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุขอยู่เป็นเวลา ๗ วัน ครั้งล่วงไป ๗ วัน ก็ทรงออกจากสมาธินั้น.

อชปาลนิโครเธติ อชปาลกา ตสฺส นิโครธสฺส ฉายาย นินฺสีทนฺติปิ ติฏฺฐนฺติปิ ตสฺมา โส

อชปาลนิโครธโตแว สขุ คโต ตสส เหฏฐาติ
อตุโธ. (อ.อ.อ.๒/๒๖๔)

ดู วิ.อ.อ.๓/๒๓๙

บทว่า **อชปาลนิโครธ** ความว่า พวกคนเลี้ยง
แพะนั่งบ้าง ยืนบ้าง ในร่มเงาของต้นนิโครธ
(ต้นไทร) นั้น เพราะเหตุนั้น ต้นนิโครธนั้น
จึงถึงการนับว่า อชปาลนิโครธ (ต้นไทรคนเลี้ยง
แพะเป็นรูปหีตัพพ์). อธิบายว่า ภายใต้ต้น
(ร่มเงา) อชปาลนิโครธนั้น.

อชปาลนิโครธติ ตสส กิร ฉายาย อชปาลา
คนตุวา นิสิตนติ เตนสส “อชปาลนิโครธโตแว
นาม อชปาลิ. เกจิ ปน “ยสฺมา ตตฺถ เวเท
สขฺมยิตฺตุ อสมตฺตา มหุลลกพฺราหฺมณา
ปาการปริกฺขเปยฺยตฺตานิ นิเวสนานิ กตฺวา
สพฺเพ วสฺสึ ตสฺมา **อชปาลนิโครธ**ติ นาม
ชาตนติ วาตนติ.

ตตราย วจนตฺโถ น ชปนฺตีติ อชปา มนฺตานํ
อนชฺฌายกาทิ อตุโธ อชปา ลนฺติ อาทียนฺติ
นิวาสเอดฺดกาทิ อชปาโลติ. ยสฺมา วา มชฺฌนฺทิกะ
สมเย อนฺโต ปวิฏฺเฐ อเช อตฺตโน ฉายาย
ปาเลติ รกฺขติ ตสฺมา ‘อชปาโลติสฺส นามํ
รูปฺพหฺนฺติ อปเร. สพฺพธฺยาปิ นามเมตํ ตสฺส
รกฺขสฺส ตสฺส สมฺเป. สมฺเปตฺเต หิ เอตํ ภูมํ
“**อชปาลนิโครธ**ติ. (อุทาน.อ.อ. ๔๗)

บทว่า **อชปาลนิโครธ** ความว่า ได้ยินว่า
พวกคนเลี้ยงแพะ ได้ไปนั่งไ้ร่มเงาต้นนิโครธ
(ต้นไทร) นั้น เหตุนี้ ต้นนิโครธนั้น จึงมีชื่อ
ว่า อชปาลนิโครธ (ต้นไทรคนเลี้ยงแพะ). แต่
อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะเหตุที่พวก

พราหมณ์ชรา (พราหมณ์เฒ่า) ไม่สามารถจะ
สาธยายพระเวททั้งหลายในที่นั้นได้ จึงพากัน
ปลูกเรือนมีกำแพงล้อมรอบแล้ว ทั้งหมดพา
กันอยู่ ฉะนั้น ต้นไม้นั้น จึงเกิดชื่อว่าอชปาล-
นิโครธ (ต้นไทรอันเป็นที่ปลูกเรือนของพวก
พราหมณ์ชราที่สาธยายพระเวทไม่ได้).

ในข้อนี้ มีวจนัตถะดังต่อไปนี้:-

ชื่อว่า อชปา เพราะรำยมนต์ไม่ได้ อธิบายว่า
สาธยายพระเวทไม่ได้ ชื่อว่า อชปาละ เพราะ
เป็นที่ถือคือจับจองที่พำนักของผู้สาธยาย
พระเวทไม่ได้.

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า เพราะเหตุที่
ต้นไม้นั้น ปกปักษ์รักษาพวกแพะที่เข้ามาอยู่ใน
เวลาเที่ยงวันด้วยร่มเงาของตน ฉะนั้น ต้นไม้
จึงเกิดชื่อว่า อชปาละ (ต้นไม้รักษาแพะ). นั้น
เป็นชื่อของต้นไม้นั้นแม้ทุกชื่อที่อยู่ใกล้ต้น
ไม้นั้น. จริงอยู่บทว่า อชปาลนิโครธ นี้ เป็น
สัตตมิมิภัตติลงในอรรถว่าใกล้.

[ต้นอชปาลนิโครธ แปลว่า ต้นไทร ตรงกับ
ภาษาอังกฤษว่า Banyan หรือ Indian Fig-
tree ไม้จำพวกไทรหรือร่างของอินเดีย พวก
คนเลี้ยงแพะชอบมานั่งไ้ร่มเงาของต้น
นิโครธนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอชปาลนิโครธ
(วิ.อ. (บาลี) ๓/๔/๘; PALI-ENGLISH
DICTIONARY, P.355, Edited by T.W. RHYS
DAVIDS and WILLIAM STEDE)]

ต้นอชปาลนิโครธกับพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้า ก่อนตรัสรู้เสด็จประทับที่ต้น
อชปาลนิโครธครั้งหนึ่ง ทรงรับข้าวมธุปายาส

ของนางสุชาดาที่นั่น (ดู พุทรว.๓๑๑, พุทรว.อ.๑๑๗, ชา.อ.๑๑๙, ๗๙, ๘๑, อภิ.อ.๑/๔๔, ม.อ.๒/๘๗)

[และ]เสด็จไปประทับอีกครั้งหนึ่ง ในสัปดาห์ที่ ๕. (ดู วิ.๓/๓, อุทาน.๘๐, ชา.อ.๑/๙๐, ๔๙๔, ส. ๑/๑๒๓, ม.อ.๒/๘๘, อ.๑/๑๔๐, อ.๑/๓๒๘)

[และ]ประทับอยู่ในสัปดาห์ที่ ๘ อีกหนึ่งครั้ง. (ดู ส.๑/๑๓๘, ที.๒/๙๔, ๒๑๔)

ประทับอยู่รวมทั้งหมด ๓ ครั้ง.

ใน ส.๑/๑๐๔-๕, ส.๓/๑๔๕, ๑๖๑, ๒๐๔, อ.๑/๓๓๐) ไม่ได้แสดงถึงสัตตาหะไว้.

อชปาลนิโครธมูล (น)

[อชปาลนิโครธ + มูล]

โคนต้น - ควางต้นอชปาลนิโครธ.

อถ โข ภควา สตุตทาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหาสมาริมาหา วุฏฺฐหิตฺวา โพธิรุกฺขมฺมูลา เยน อชปาลนิโครธฺ เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา **อชปาลนิโครธมูล** สตุตฺตาหํ เอกปฺลลงฺเกน นิสฺสึทึ วิมุตฺติสฺสขปฺปฏิสฺสเวที. (วิ. ๓/๓)

ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาค ทรงออกจากสมาธินั้น[ทรงออกจาก สมาธิในอรหัตตผลสมาบัติตามที่กำหนดไว้]แล้วเสด็จจากควางต้นโพธิ์ฤกษ์ไปยังควางต้นอชปาลนิโครธ ครั้นถึงแล้ว จึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสดยวิมุตติสุขอยู่ ณ **ควางต้นอชปาลนิโครธ** เป็นเวลา ๗ วัน.

อชปาลพราหมณ (ป)

[อชปาล + พราหมณ]

อชปาลพราหมณ, พราหมณเลี้ยงแพะ.

ตํ สุตฺวา โพธิสฺสตุโต “มหาราช ก็ โสโก นาม ตุมฺหากํ โสโก ปุพฺเพ ฐมฺการี นามโก **อชปาล-พราหมณ** มหนฺตํ อชฺชุตํ คเหตฺวา อรณฺญเวยวํ กตฺวา ตตฺถ อชา จเปตฺวา อคฺคิณฺจ ฐมฺยจกตฺวา อชฺชุตํ ปฏฺิษฺศคฺคฺนฺโต ชีราทีนึ ปริ-ภุณฺชนฺโต วลี. โส ตตฺถ อากเต สฺวณฺณวณฺณเณ สรเภา ทิสฺวา เตสฺสุ สึเนหํ กตฺวา อชา อคฺเณตฺวา อชานํ สกฺกาโร สรภานํ กตฺวา สรทกฺาเล สรเภาสุ ปลายิตฺวา หิมวณฺตํ คเตสฺสุ อชาสุปี นฺนฺจาสฺสุ สรเภา อปฺสฺสนฺโต โสเกน ปณฺฑูโรตี หุตฺวา ชีวิตฺกฺขยํ ปตฺโต ยเปชฺ (ชา.อ. ๓/๓๗/๙)

พระโพธิสัตว์ ครั้นดับค่านนั้นแล้ว เมื่อทรงนำอุทาหรณ์นี้มาแสดงว่า ข้าแต่มหาราช ความโศกของพระองค์ ชื่อว่าเป็นความโศกหรือในกาลก่อน **อชปาลพราหมณ** (พราหมณเลี้ยงแพะ) คน ๑ ชื่อว่าฐมการี ต้อนแพะฝูงใหญ่สร้างคอกไว้ในป่า พักแพะไว้ในคอกนั้น ก่อไฟและควันทนปฏิบัติฝูงแพะบริโภคนมเป็นต้นพักอยู่. เขาเห็นชะมดทั้งหลายที่มา ณ ที่นั้นมีสีเหมือนสีทองแล้ว ทำความเสนาหาในชะมดเหล่านั้นกระทำให้สัการะแพะให้แก่ชะมด โดยไม่คำนึงแพะ เมื่อเหล่าชะมดหนีไปป่าหิมพานต์ในสารทกาล และเมื่อฝูงแพะหายไปแล้ว (อีกทั้ง) ไม่เห็นชะมด จึงเป็นโรค (ตรอมใจ) ผอมเหลือง เพราะความโศก ถึงความสิ้นชีวิตแล้ว...

อชปาลรุกรขมูล (น)

[อชปาล + รุกรข + มูล]

โคณฑัน - ควงตันอชปาลนิโครธ.

อชปาลรุกรขมูลสมัย

นีสิติตวา ตถาคโต

ตตถ ปายาสํ ปคคยห

เนรณฺชรมุเปหิติ. (พทุธว. ๔๑๑)

(พระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปึงกร ผู้ทรงรู้แจ้งโลก สมควรรับเครื่องบูชา ประทับยืนอยู่เหนือศิระะเรา (สุเมธดาบส) ตรัสพยากรณ์ว่า)

(และ) พระตถาคตจักประทับนั่งที่โคณฑันอชปาลนิโครธ ทรงรับข้าวปายาสในที่นั้นแล้วเสด็จไปยังแม่น้ำเนรัญชรา.

ดู พทุธว.อฎ.๑๑๗, อภ.อฎ.๑/๔๔, ชา.อฎ.๑/๑๙

ดู อชปาลนิโครธ

[คาถาที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์นี้ จัดเป็นโอชคุณ (ความชาบซึ่งตรึงใจ) เพราะมีบทสมาสที่ชัดเจนเข้าใจง่ายในบาทแรกตลอดทั้งบาท คาถาคือ **อชปาลรุกรขมูลสมัย** ดังที่มีคำอธิบายในคัมภีร์สุโพธาลังการมัชฐี (หน้า ๒๔๓) ว่า โอชคุณปรากฏในฐานะ ๓ อย่าง คือ มีบทสมาสตลอดครึ่งคาถา, มีบทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง หรือมีบทสมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบาท

โอชคุณนี้มีปรากฏมากในร้อยแก้ว จะอย่างไรก็ตาม แม้ร้อยกรองก็ควรประกอบด้วยโอชคุณเช่นกัน แต่ในร้อยกรองไม่มีความสำคัญนัก

จะมีบทสมาสหรือไม่ก็ได้ เมื่อเชื่อมบทไว้ อ่านเข้าใจง่าย ๆ กระจางชัดเจนด้วยปสาทคุณ (ความแจ่มกระจ่างคือมีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย) ไม่สับสนด้วยพยากิณทโทษ และกิลิฏฐโทษ ก็จะทำให้ร้อยกรองนั้นจับใจผู้สดับได้เป็นอย่างดี ดังนั้นในคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๒๑) จึงกล่าวว่า ปชเชปยนากุโล โสยํ กนฺโต กามียเต (โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้น ย่อมน่าปรารถนา แม้ในร้อยกรอง). แม้ในคัมภีร์ฉันทสันสกฤต ชื่อสุฤตตติลล (สุฤตตติลล ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๓) กำหนดลักษณะการใช้สมาสในคาถาพรรณพฤติว่า

สมาเส ลหุตุตตานํ

อสมาเส มหนฺตินํ

โสภา ภวติ ภพฺพาน-

มุปโยควเสน วา.

คาถาที่มีพยางค์จำนวนน้อย จะงดงามเมื่อมีสมาส[แต่]คาถาที่มีจำนวนพยางค์มาก จะงามเมื่อปราศจากสมาส หรือด้วยการใช้สมาสอย่างเหมาะสม]

อชปาลิกา (ถ)

[อช + ปาล (รุกรขณ) จ. + ณฺว]

ผู้เลี้ยงแพะ, หญิงเลี้ยงแพะ.

ลง ณฺว ปัจจัยท้าย ปาล ชาติด้วยสูตร (กจ. ๕๒๗) ว่า สพฺพโต ณฺวตุวาวิ วา, ให้ ณฺว ปัจจัยชื่อว่ากิตกปัจจัย ด้วยสูตร (กจ. ๕๔๖) ว่า อณฺเณ

กิตฺ, ให้กิตกปัจจยลงในกัตตฺสาธนะด้วย
สูตร (กจ.๖๒๔) ว่า กตฺตริ กิตฺ, ให้ ญฺ, ปัจจย
ลงในกาล ๓ ด้วยสูตร (กจ.๕๕๐) ว่า ฌาทย
เตกาลิกา, ให้ ญฺ, ปัจจยชื่อว่ากิตฺปัจจย
ด้วยสูตร (กจ.๖๒๑) ว่า การิตฺ วย ฌาณฺพนฺโธ,
ลบ ญฺ ด้วยสูตร (กจ.๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ
โลป, แปลง ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒)
ว่า อนกา ยฺญฺ, แปลง อ อักษร[หน้า ออก]
เป็น อี อักษรด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) เป็นต้นว่า
เตสฺ วุทธิ ฯเปฯ, ลง อา ปัจจยด้วยสูตร (กจ.
๒๓๗) ว่า อิตฺถิมโต อาปจฺโย.

อชฺ ปาเลติ ย่อมรักษาซึ่งแพะ อิตฺ อตฺเถ ใน
อรรถนี้, ย่อมททั้งสองเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อ
เป็นตัปปริสสมาด้วยสูตร (กจ.๓๒๗) ว่า
อมาทย ปฺรปเทภี, ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตร
(กจ.๓๑๖) ว่า นามานํ สมาสฺ ยุตฺตโต, ลบ
วิภตฺติทํย อชฺ ด้วยสูตร (กจ.๓๑๗) ว่า เตสํ
วิภตฺติโย โลปา จ, ปกตฺติสเรทํยของ อช ศัพท์
ด้วยสูตร (กจ.๓๑๘) ว่า ปกตฺติ จสฺส สรณฺตสฺส
สำเร็จรูปเป็น **อชปาลิกา**, ตั้งเป็นนามด้วย
สูตร (กจ.๖๐๑) ว่า ตทฺหิตฺตสมาสกิตฺกา นามฺวา-
ตเวตฺตนาที่สุ จ, ลง สฺ วิภตฺติทํย อชปาลิกา
ด้วยสูตร (กจ.๒๘๔) ว่า ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา

หมายเหตุ:- คัมภีร์กาทันตระ (ปริจเณที่ ๒
สูตร ๑๔๒) กล่าวว่า เก ปจฺเย ถิกฺตาการปฺเร
ปฺพุโพ อกาโร อิการํ (อ อักษรข้างหน้าย่อมถึง
ความเป็น อี ในเพราะ ก ปัจจยที่มี อา อักษร
ซึ่งถูกกระทำในอิตฺถิลิงค์อยู่หลัง)

อย่างไรก็ตาม ในบางที่ก็ไม่แปลงสระ อ เป็น
อี เช่น ลามกา, ลามิกา (หญิงทรม) มีใช้ทั้ง

สองรูปในวรรณกรรมบาลี ประกอบรูปศัพท์
มาจาก ลม ธาตุ = ตำนฺ + ญฺ, ปัจจย]

เตน โข ปน สมเยน อณฺณตโร ภิกฺขุ สาวตฺถิยํ
อนฺธเน ทิวาวิหารคโต นิปนฺโน โหติ. อณฺณตฺรา
อชปาลิกา ปสฺสิตฺวา ฯเปฯ องฺคชาเต อภินิสฺสิ.
โสภิกฺขุ ปเวสนํ สาทิยิ, ปวิฏฺฐํ สาทิยิ, จิตฺ สาทิยิ,
อุทฺตรณํ สาทิยิ, ตสฺส กุกฺกัจจํ อโหสิ ฯเปฯ
“อาปตฺตี ตฺวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ.

(วิ. ๑/๔๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งจำวัดกลางวัน
ในป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี **หญิงเลี้ยง**
แพะคนหนึ่ง พบเข้า...จึงนั่งคร่อมมองคชาต
ท่านยินดีขณะกำลังสอดเข้าไป ยินดีขณะ
สอดเข้าไปแล้ว ยินดีขณะหยุดอยู่ ยินดี
ขณะถอนออก แล้วเกิดความกังวลใจว่า พระผู้
มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว เรา
ต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไป
กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรง
ตรัสว่า “ภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก”.

อชภูต (ติ)

[อช + ภูต]

เกิดเป็นแพะ.

[ภูต ศัพท์เป็นวาจจลึงค์ (ติ) มีอรรถ ๔ อย่าง
คือ อตีตะ (ล่วงแล้ว), ชาตะ (สัตว์เกิดมา),
ปัตตะ (การถึง, การบรรลุ), สมะ (ความเสมอ
กัน). หากเป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลึงค์มีอรรถ
๗ อย่าง คือ รุกขาภิ (ต้นไม้), วิชฺชมานะ (เป็น
อยู่), อรหันตะ (พระอรหันต์), ชนฺธปญฺจะ (ขันธ

๕), สัตตะ (สัตว์โลก), มหาภูตะ (ธาตุ ๔), อมณัสสะ (ภูตมีเทวดาเป็นต้น) ฐาน.๗๘๙]

สาธุ สาธุ ภิกขเว, สาธุ โข เม ตุมहे ภิกขเว
เอวํ ฐมมํ เทสิตํ อาชานาถ, เอตเทว ภิกขเว
พหุตรํ, ยํ โว อิมินา ที่เชน อทฐนา สนฺชาวตํ
สํสรตํ สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ,
น เตวว จตุสฺส มหาสมฺมุทฺเตสฺส อุทกํ. ที่ฆมฺมตํ
โว ภิกขเว ๔เปยฺย สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสนฺทํ
ปคฺขริตํ, น เตวว จตุสฺส มหาสมฺมุทฺเตสฺส อุทกํ.
๔เปยฺย **อชภูตานํ** ๔เปยฺย ตํ กิสฺส เหตุ ?
อนมตฺตคฺโคยํ ภิกขเว สํสาโร ๔เปยฺย

(ส. ๑/๓๙๕)

ภิกษุทั้งหลาย ถูกละ ถูกละ เธอทั้งหลายรู้
ธรรมตามที่เราแสดงอย่างนี้ ถูกต้องแล้ว
ภิกษุทั้งหลาย โลหิตที่หลังไหลของเธอ
ทั้งหลายผู้ถูกตัดศีรษะ วนเวียนท่องเที่ยว
ไปโดยกาลนานนี้ นี่แหละมากกว่า ส่วนน้ำใน
มหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย

ภิกษุทั้งหลาย...เมื่อเธอทั้งหลายเกิดเป็นแพะ
ซึ่งถูกตัดศีรษะมาช้านาน โลหิตที่หลังไหล
[นี้แหละมากกว่า] ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔
ไม่มากกว่าเลย ... ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ
สงสารนี้มีเบื้องต้นที่ไม่มีใครรู้ได้...

[สาธุ ศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา
และฎีกามี ๑๑ ความหมาย อย่างไรก็ตาม
ความหมายทั้ง ๑๑ อย่างนี้ คัมภีร์อภิธานป-
ปทีปิกา คาทา ๗๙๐ ได้สังเคราะห์เป็น ๖ อย่าง
คือ สุนฺทร (ดีงาม), ทพฺพทิกมฺม (ย้าให้หนัก
แน่น), อายาจน (อ้วนอวบ), สมฺปฏฺฐิจฺจน (ตอบ

รับ), สขฺชชน (สัตบุรุษ) และ สมฺปหฺสฺสา (เบิก
บานใจ)

การใช้ สาธุ ศัพท์ทั้ง ๖ ความหมายนี้ ๕ อย่าง
แรกมักกล่าวเพียงครั้งเดียว ส่วนอย่างหลัง
(สมฺปหฺสฺสา) มักกล่าว ๒ ครั้งติดต่อกัน. สำหรับ
ในอุททาหารณ์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ สาธุ ศัพท์
แสดงความเบิกบานพระทัยของพระพุทธเจ้า
จึงแปลว่า ถูกแล้ว, ถูกแล้ว, ดีละ, ดีละ

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถายังปรากฏ
หลักฐานการใช้ สาธุ ศัพท์ แสดงความเบิก
บานใจติดต่อกันถึง ๓ ครั้ง ในตอนที่พระมหา-
กัสสปะ กล่าวอนุโมทนาการบรรลุเป็นพระ
อรหันต์ของพระอานนท์ในวันปฐมสังคายนา (ดู
ที่.อฎ. ๑/๑๐)]

อชมัส (น)

[อช + มัส] เนื้อแพะ.

ดาสมฺปิ วจฺนํ อกตฺวา ปฺรโต คจฺจนฺโต อนฺตร-
ทีปเก เอกํ ยกฺขณครํ อทฺทส. ตตฺถเอกา ยกฺขิณี
อชฺฐเปณ วิจฺรติ. มิตฺตวินฺทโก ตสฺสา ยกฺขิณี-
ภาวํ อชานนฺโต “**อชมัส** ขาทิสฺสามิตฺติ ตํ ปาเท
อคฺคฺเหสิ. (ชา.อฎ. ๑/๒๕๗)

เขา (มิตตพินทุกะ) มิได้ฟังคำของเทพธิดา
เช่นเดียวกัน จึงลอยต่อไปข้างหน้า ก็ได้พบ
เมืองยักษ์เมืองหนึ่งอยู่ในระหว่างเกาะ. ใน
เมืองนั้นมียักษ์นี้ตนหนึ่ง แปลงกายเป็น
แม่แพะเที่ยวอยู่. มิตตพินทุกะไม่ทราบว่
แม่แพะเป็นยักษ์นี้ คิดแต่ว่า เราจักกิน
เนื้อแพะ จึงโดดจับมันที่เท้า.

อชมุขี (ถี)

[อช + มุขี]

ลูกเขียดชื่อว่าอชมุขี, นางนาคชื่อว่าอชมุขี.
น้องสาวของภุริทัตต์ต่างมารดากัน ชื่อว่า
อชมุขี (อัจฉิมุขี)

อัย **อชมุขี** นาม

ปฤณณา อุกคตสฺส เตชสา

ตาย ตํ ทสฺยิสฺสสามิ

สา ตํ ภสฺสํ ภริยสฺสติ. (ชา .๒/๒๒๙)

(สี.สุยา.ต่างกัน) ดู อัจฉิมุขี

(สุทัศนกุมารกล่าวว่า)

ลูกเขียดชื่อว่าอชมุขีนี้ เต็มไปด้วยเดช[พิษ]
ร้ายแรง เราจะให้ลูกเขียดนั้นกัดท่าน มันจัก
ทำท่านให้เป็นเถาไปได้.

อชโมทา (ถี)

[อช + โมท, อช + มุท + ณ, อชสฺส โมโท อิว
โมโท คนฺโธ ยสฺสา อชฺ โมทยติ อานนฺทยติ
โมทิ + อณิ, วาจปฺปติ]

อชโมท ดู ตูตรคณฺฐา พุรหฺมฤภา ยานิกา.
อมร. วรรคที่ ๑๔ คาถาที่ ๑๔๕ ในนิสสยะของ
อาจารย์อภยาราม แปลว่า เครื่องเทศ

ในพจนานุกรมฉบับสันสกฤต-อังกฤษ กล่าวว่า
อชโมท (ปุ), อชโมทา, อชโมทิกา (ถี).
ตามศัพท์ แปลว่า แพะชอบกิน หรือของที่แพะ
ชอบกิน

ต้นไม้มักกลืนเหมือนแพะ, ต้นไม้ชนิดหนึ่ง
สำหรับใส่แกง. ต้นไม้ที่มีดอกและก้านมี

ลักษณะเหมือนร่มที่กาง, ต้นไม้ที่มีผลหอม
และเมล็ดใช้เป็นยาบำรุงได้, ต้นไม้ที่ใช้ผสม
ปรุงกับแกง. ผักชี, เมล็ดยี่หระ.

อทาสี โกลสมฺปาปํ กณฺชิํ เตลฺลรูปิตฺนติ
พฺทรมฺทกฺกสาเว จตุคฺคณฺทกฺสโมทิตฺ ปาเกน
จตุตฺถภาควาสฺสิฏฺจํ ยาคุํ ปจิตฺวา ตํ ติกฺกุก-
อชโมทหิงฺคุชฺรกลฺลฺลฺนาทึหิ กฺกุกฺกณฺเทหิ
อภิสงฺขริตฺวา สฺสรูปิตํ กตฺวา ลามณฺชคณฺธํ
คาหาเปตฺวา ปสนฺนจิตฺเตน ภควโต ปตฺเต
อาภิริตฺวา สตุถารํ อุทฺทิลิตฺวา อทาสี เถรสฺส
หตฺถเถ ปตฺติฏฺจเปสิฺนติ ทสฺเสติ. (วิมาน.อฏฺ. ๑๗๐)

ปาฐะว่า อทาสี โกลสมฺปาปํ กณฺชิํ เตล-
ลฺลรูปิตํ เทพฺติคาแสดงว่า ดิฉันเอาน้ำพุทรา และ
มะขางเติมน้ำสีส่วน เคี้ยวยาคุขาวต้ม เหลือ
ส่วนที่สี ปรุงด้วยของเผ็ดร้อนทั้งหลาย มี
ของเผ็ดร้อน ๓ อย่าง ผักชี มหาหิงคุ้ยี่หระ
และกระเทียมเป็นต้น อบอย่างดี ให้ข้าว
ยาคุนั้นจับกลืนพริกไทย แล้วเกลี่ยลงใน
บาตรของพระผู้มีพระภาค ได้ถวายเฉพาะ
พระศาสดาด้วยจิตเลื่อมใส. ดิฉันวางไว้ใน
มือของพระเถระ.

[**อชโมท** บางแห่งแปลว่า เมล็ดยี่หระ บาง
แห่งแปลว่า ผักชี, ส่วน **ชีรก** แปลว่า เมล็ด
ยี่หระ]

อชย^๑ (ติ)

[น + ชย]

อันใครๆ เอาชนะไม่ได้.

อชย^๒ (ป)

[น + ชย] ความไม่ชนะ, ความพ่ายแพ้.

อชยา (ถึ) รีมผ้า, ชายตะเข็บริมผ้า.

อชยาน (น)

[อช + ยาน]

ยานอันเทียมด้วยแพะ (มัชฌิมาสูตร).

ยานคือแพะ (อรรถาณุปุพพกรรมชาด).

กามยานสุสาติ กามะ อัจฉมานสุสา
สทียมานสุสา ปตถยมานสุสา ปิหยมานสุสา
อภิขปฺปมานสุสา. อถ วา กามตณฺหา ยายติ
นียฺยติ วุญฺหติ สํหริยฺติ, ยถา หตฺถิยาเนน วา
อสุสฺสาเนน วา โคยาเนน วา **อชยานเน** วา
เมณฺหทกยาเนน วา โสภฺญยานเนน วา ชรยานเน
วา ยายติ นียฺยติ วุญฺหติ สํหริยฺติ. เอวเมว
กามตณฺหา ยายติ นียฺยติ วุญฺหติ. (มหาน.๓)

บทว่า **กามยานสุสา** (อยากได้กามอยู่) ได้แก่
ต้องการ ยินดี ปรารถนา มุ่งหมาย มุ่งหวังกาม
อยู่. อีกนัยหนึ่ง สัตว์ยอมไป ออกไป ถูกพาไป
ถูกนำไป เพราะกามตัณหา อธิบายว่า เหมือน
มนุษย์ยอมไป ออกไป ถูกพาไป ถูกนำไป
ด้วยยานคือช้าง ยานคือม้า ยานคือโค **ยาน**
คือแพะ ยานคือเกะ ยานคืออูฐ หรือยานคือลา
จนใด สัตว์ยอมไป ออกไป ถูกพาไป ถูกนำไป
เพราะกามตัณหาฉะนั้นเหมือนกัน.

อชยุทฺธ (น)

[อช + ยุทฺธ]

การต่อสู้ของแพะ, การแข่งขันชนแพะ.

ยถา วา ปนฺนเก โภโกโต สมณพราหมณา สทฺธา-
เทยฺยานิ โภชนานิ ภฺยชิตฺวา เต เอวรูปฺ วิสูก-
ทสฺสนํ อนุยฺยตฺตา วิหรนฺติ. เสยฺยถิํ. นจฺจํ คีตํ
ฯเปฯ **อชยุทฺธ** ฯเปฯ อนิกทสฺสนํ อิติ วา, อิติ
เอวรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏฺวิโรโต สมฺโน โคตโมติ,
อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุณฺณชฺโช ตถาคตสฺส วณฺณ
วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๖, จุฬน. ๒๐๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณชฺชเมื่อกล่าวยกย่อง
ตถาคต ก็จะมีกล่าวว่า พระสมณโคตม ทรง
เว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึก
ต่อกุศล เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวก
ฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยัง
ชวนชวายุการละเล่น อันเป็นข้าศึกต่อกุศล
อย่างนี้คือ การฟ้อน การขับร้อง...การแข่งขัน
ชนแพะ...การตรวจกองทัพ.

อชยุถ (ป/น)

[อช + ยุถ] ผุ่งแพะ.

พราหมโณ **อชยุถ**

ปฺหุเตโธ วเน วสํ

ฐมํ อากสิ วาเสฏฺโฐ

รตฺตินทิวมตฺนทฺติโต. (ชา. ๑/๑๗๑)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)

มีพราหมณ์ว่าเสฏฺฐโคตร บุษายีไฟอยู่ในปากกับ
ผุ่งแพะ ไม่เกียจคร้าน ก่อไฟรมควันทั้งกลาง
วันและกลางคืน. (ดู ชา. ๒/๕๐)

อชร (ติ)

[น + ชรา]

(ก) **ไม่มีความแก่, ไม่คร่ำคร่า, ไม่เก่า.**

จตสุโส อิมา ภิกขเว อริยปริเยสนา.

กตมา จตสุโส ?

อิธ ภิกขเว เอกจโจ อุตตนา ชราธมโม สมานิ
ชราธมเม อาทีนํ วิทิตฺวา อชฺรํ อนุตฺตรํ
โยคกฺขเม นินฺพพณํ ปริเยสตี อุตตนา พฺยาธิ-
ธมโม ๔เปฯ อุตตนา มรณธมโม ๔เปฯ อุตตนา
สํกิลลธมโม สมานิ สํกิลลธมเม อาทีนํ
วิทิตฺวา อสํกิลฺลจฺจํ อนุตฺตรํ โยคกฺขเม นินฺพพณํ
ปริเยสตี. (อ.๑/๕๗๐)

ภิกษุทั้งหลาย อริยปริเยสนา ๔ ประการนี้
คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ตนเองเป็นผู้มี
ความแก่เป็นธรรมดา รู้โทษในสิ่งที่มีความ
แก่เป็นธรรมดาแล้วย่อมแสวงหานิพพาน **อัน
ไม่มีความแก่**[อันไม่มีสภาพคร่ำคร่า] ซึ่ง
เป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม, ตนเอง
เป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา... ตนเอง
เป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดา... ตนเองเป็น
ผู้มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา รู้โทษในสิ่ง
ที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา แล้วย่อม
แสวงหานิพพาน **อันไม่มีความเศร้าหมอง**
ซึ่งเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม [นี้แล
อริยปริเยสนา ๔ ประการ]

(ข) **ธรรมอันไม่แก่ - ความคร่ำครี, สถานที่
ไม่มีความแก่, ธรรมอันเป็นเหตุของความ
ไม่แก่, ไม่ล้าสมัย-ทันสมัย, นิพพาน.**

อชฺรํ ชีรมาเนน

ตปฺปมาเนน นินฺพพุตติ

นिरามิสํ ปรมํ สนฺตํ

โยคกฺขเม อนุตฺตรํ. (เถร. ๒๒๗)

(ทราบว่ ท่านพระสุปิยเถระได้กล่าวคาถา
ไว้ดังนี้ว่า)

บุคคลผู้มีความชรา เพียรเผาผลาญกิเลสอยู่
พึงบรรลุนิพพาน**อันไม่แก่**[ไม่คร่ำครี]ปราศ
จากอาภิส เป็นธรรมสงบ เกษมจากโยคะ
(และ) ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง.

อชฺรนฺติ ชรารหิตํ นินฺพพณํ สนฺธายาห. ตํ หิ
อชาตตฺตา นตฺถิ เอตฺถ ชรา, เอตฺถ สฺมึ วา อธิคเต
ปฺกฺคฺลสฺส สานตฺถิตฺติ ชราภาวเหตุโตปิ อชฺรํ
นาม. (เถร.อญ. ๑/๑๑๕)

บทว่า **อชฺร** (อันไม่แก่) พระผู้มีพระภาคทรง
หมายถึงนิพพานอันปราศจากความแก่.
อธิบายว่า พระนิพพานนั้น ชื่อว่าไม่แก่ เพราะ
เหตุที่พระนิพพานนั้นไม่มีเกิด จึงไม่มีแก่
หรือชื่อว่าไม่แก่ แม้เพราะเหตุที่ไม่มีมีความแก่
เพราะเมื่อบุคคลบรรลุนิพพานนั้นแล้ว
ความแก่ นั้นย่อมไม่มี.

(ค) **ไม่ชำรุด, ไม่วิบัติ-ไม่คร่ำครี, ไม่ล้าสมัย.**

กิสฺส อชฺรสา สาธุ	กิสฺส สาธุ อธิฏฺฐจิตํ
กิสฺส นรานํ รตนํ	กิสฺส โจเรหฺยหาริยํ
สีลํ อชฺรสา สาธุ	สทฺธา สาธุ อธิฏฺฐจิตา
ปญฺญา นรานํ รตนํ	ปญฺญํ โจเรหฺยหาริยํ.

(ส.๑/๓๔๔)

(เทวดาทุลถามว่า)

อะไรเล่าเพราะ**ไม่ล้าสมัย** จึงยังประโยชน์ให้
สำเร็จ อะไรเล่าตั้งมั่นแล้ว จึงยังประโยชน์ให้

สำเร็จ อะไรเล่าเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย
อะไรเล่า โจรลักไปไม่ได้

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ศีลเพราะไม่ล้าสมัย จึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ
ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังยังประโยชน์ให้สำเร็จ
ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย บุญโจรลัก
ไปไม่ได้.

อชรสาติ อชฺรเณน, อวิปตฺติยาติ อตุโถ.

(ส. ๑/๘๗)

บทว่า อชรสา แปลว่า เพราะไม่คร่ำครึ หมาย
ความว่า ไม่วิบัติ (ไม่เสื่อม).

[คัมภีร์อรรถกถา อธิบาย อชรสา ว่า อชรสาติ
อชฺรเณน, อวิปตฺติยาติ อตุโถ ดังนั้น บทนี้จึง
ลง นา วิภัตติ ตามปกติคำบาลีว่า ชรา เมื่อลง
นา วิภัตติพึงมีรูปว่า ชราย ไม่มีรูปว่า ชรสา
แต่ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อ ปาณินีย (อธิบายะ
๗ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐๑) กล่าวว่าให้แปลง ชรา
เป็น ชรส ในเมื่อวิภัตติหลังมีสระอยู่หน้า
โดยสันสกฤตลง ฎา วิภัตติ คืออวิภัตติที่มี
ฏ อนุพันธ์ ภาษาสันสกฤต จึงมีรูปตติยา
วิภัตติว่า ชรสา ดังนั้น คำว่า อชรสา จึงเป็น
รูปบาลีเหมือนสันสกฤต

เกี่ยวกับคำว่า อชรสา นี้ อาจพิจารณาได้
อีกนัยหนึ่ง นอกเหนือไปจากคำอธิบายใน
อรรถกถา กล่าวคือ พึงสังเกตคำาก่อนจาก
คำานี้ (คาถา ๕๑) มีข้อความว่า

กิสฺส ยาว ชรา สาธุ

กิสฺส สาธุ ปตฺติภูจิตา

กิสฺส นรานํ รตนํ

กิสฺส โจเรหิ ทูหริ.

อะไรหนอ ยังประโยชน์ให้สำเร็จจนถึงชรา
อะไรหนอ ดำรงมั่นแล้ว ยังประโยชน์ให้
สำเร็จ อะไรหนอเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย
อะไรหนอ โจรลักไปไม่ได้.

เมื่อเทียบเคียงคาถาทั้งสองบทนี้ จะเห็นได้ว่า
มีความหมายเหมือนกัน ต่างกันที่การใช้คำ
เท่านั้น พึงสังเกตว่าคำว่า อริฏฺฐจิตํ กับ ปตฺติภูจิตํ
และ อหริยํ และ ทูหริ ในคาถาหน้าและคาถา
หลัง มีความหมายเหมือนกัน ส่วนบาทที่ ๓
ในคาถาเหล่านั้นมีข้อความเหมือนกันหมด
เมื่อเป็นเช่นนี้คำว่า อชรสา และคำว่า ยาว
ชรา ก็ควรมีความหมายเหมือนกัน แต่พระ
อรรถกถาจารย์พบคำว่า อชรสา จึงอธิบายเป็น
รูปตติยาวิภัตติ ความจริงคำว่า อชรสาในคาถา
หลัง น่าจะมีปาฐะเดิมว่า อาชรสา แปลว่า จนถึง
ชรา เหมือนคำว่า ยาว ชรา ในคาถาหน้า
เช่นคำว่า อาปพฺพตา เทโว วสุตติ (ฝนตกถึง
ภูเขา) ตามนัยนี้ คำว่า อาชรสา เป็นรูป
ปัญจมีวิภัตติ ลง สุมาวิภัตติ แปลง สุม่า เป็น
อา และแปลง ชรา เป็น ชรส ตามวิธีของ
สันสกฤตที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น

บทว่า อาปพฺพตา ลง สุมาวิภัตติ แล้วแปลง สุม่า
เป็น อา ในเมื่อประกอบกับ อา อุปสรรคที่มี
อรรถมรียาทะ (เขตแดน) ดังที่คัมภีร์ปทรูป-
สิทธิ อธิบายสูตร ๓๐๙ กล่าวว่า มรียาทาภิ-
วิธิตฺเต อาโยเค (ชื่อว่าอุปาทาน ย่อมมีในที่
ประกอบกับ อา อุปสรรคที่มีอรรถว่า มรียาทะ
(เขตแดน) และอภิวิธิ (แผ่ไป)]

(ฅ) ไม่แก, ไม่แกชรา.

โสดา ธงกา สิงคาลา จ

เย ฉมฺเย สนฺติ ทาจโน

อชรา ฐนฺ เหสฺสนฺติ

ภกฺขยิตฺวา ปภาวตี. (ชา.๒/๗๐)

(พระนางปภาวตีทรงคร่ำครวญว่า)

ฝูงสุนัขป่า ฝูงกา ฝูงสุนัขจิ้งจอก และสัตว์ที่มี
เขี้ยวเหล่านี้นใดที่มีอยู่ พวกมันได้กัดกิน
เจ้าหญิงประภาวตีเป็นรักษาหารแล้ว คงจัก
ไม่แกเป็นแน่.

[ภกฺขยิตฺวาติ อมฺม เอเต เอตฺตกา ฐนฺ มม
มฺสํ ขาทิตฺวา อชรา ภวิสฺสนฺติ]

ดู อชรา

อชรถ (ป)

[อช + รถ] รถเทียมด้วยแพะ.

กทาหํ อชรถे ज

สนฺนทฺเร อฺสุสฺสิตฺทฺเร

ทีเป อโถปิ เวยฺยคฺเช

สพฺพาลงฺการภูสิตฺเต. (ชา. ๒/๑๖๔)

(พระโพธิสัตว์ทรงเปล่งอุทานว่า)

เมื่อไร เราจักละรถเทียมด้วยแพะที่ติด
เครื่องรบ ชักธงชัยเฉลิมพลประจำ หุ้มด้วย
หนังเสือเหลืองและเสือโคร่ง ประดับด้วย
เครื่องอลังการพร้อมสรรพ.

[สัททนีติ สุตตมาลา อธิบายสูตร ๔๕๕ กล่าว
ว่า ตจฺจมฺมวาจิโน พฺยคฺชสทฺทสฺส สณฺเณ ปจฺเจย

วิ อคฺขมาติ พฺยาสุรูปํ นิปฺพชฺเต. พฺยคฺชสฺส อิทํ
จมฺมนฺติ พฺยคฺชมฺ, พฺยคฺเชน ปรีวาริตา รทา
เวยฺยคฺชา, พฺยคฺชจมฺมปรีวาริตาติ อตุโธ.

ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษรอยู่หลังให้ตั้ง
รูปเดิมของ พฺยคฺช ศัพท์ที่ระบุถึงหนังของ
เสือโคร่งนั้นว่า วิ + อคฺช เช่น หนังนี้ของเสือ
โคร่ง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า พฺยคฺช, รถที่หุ้ม
ด้วยหนังเสือโคร่ง ชื่อว่า เวยฺยคฺช ดังนั้น
เวยฺยคฺช จึงหมายถึงรถที่หุ้มด้วยหนังเสือ
โคร่ง (คำอธิบายนี้มีจุดประสงค์ เพื่อมิให้เข้าใจ
ความหมายของ เวยฺยคฺช ผิด เช่น บางคน
อาจเข้าใจว่าเป็นรถที่หุ้มด้วยเสือโคร่ง ก็อาจ
เป็นได้]

อชรสาสุตต (น)

[อชรส + สุตต. อลุตตสมาส]

อชรสาสุตฺร. สุตฺรอันแสดงถึงฐานะอันไม่แก.
สคาถาวรรคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ วรรคที่
๖ สุตฺรที่ ๒. (ส.๑/๓๔)

อชรา (ถ)

[น + ชรา]

ความไม่แก, ความไม่ชรา,

ความไม่คร่ำคร่า (พระนิพพาน).

ชราย วุฏฺฐหิตฺวา อชฺรํ ปกฺขนฺทตีติ โคตรภู.

(ปฏิส. ๖๔)

ชื่อว่าโคตรภู เพราะออกจากความแก่ แล้ว
เล่นไปสู่ความไม่แก (นิพพาน).

[ตำ หิ อชาติตตนา นตติ เอตถ ชรา, เอตสมี วา
อริคเต ปุคฺคลสฺส สานตฺถิตี ชราภาวเหตุโตปิ
อชรี นาม. (เถร.อฎ. ๑/๑๑๕)
พระนิพพานนั้น ชื่อว่าไม่แก่ เพราะเหตุที่
พระนิพพานนั้นไม่มีเกิด จึงไม่มีแก่ หรือชื่อว่า
ไม่แก่ แม้เพราะเหตุที่ไม่มีมีความแก่ เพราะเมื่อ
บรรลुพระนิพพานนั้นแล้ว ความแก่ก็ไม่มี]

อชราช (ป)

[อช + ราช] ราชแห่งแพะ, พญาแพะ.
ยหนู สมมุ อหิ พาลโ
อชราช วิชานหิ
อถ เกน เสนโก พาลโ ต
เม อภฺขาทิ ปุจฺฉิตโ. (ชา.๑/๑๔๖)
(ม้าสินธพฟังคำของแพะจำแลงจึงกล่าวว่า)
พญาแพะเพื่อนยาก ท่านรู้เหตุที่เราโง่ แต่
พระเจ้าเสนกะโง่เพราะเหตุอะไร เราถามแล้ว
เจ้าจงบอกเหตุนั้นแก่เรา.
(เม เป็นกาโกโลกนัย แปล ๒ ครั้ง)
ดู ชา.อฎ. ๓/๒๖๒-๓

อชรามต (ติ)

[อชร + อมต]
อันไม่แก่ไม่ตาย, ไม่มีชราและมรณะ.
ปัจฉิเม ภเว สมฺปตฺเต
มานสํ วินิตฺตยิ
อชรามตํ สิตฺติภาวํ
นิพฺพานํ ปสฺสยิ อหิ. (อป. ๒/๑๙๖)

(พระปัญจทิปทายิกาเถรிகล่าวว่า)
เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันกลับใจให้วิเศษ
จึงเห็นพระนิพพานอันเป็นสภาวะสงบเย็น
อันไม่มีชราและมรณะ.

อชรามร (ติ)

[อชร + อมร]

(ก) อันไม่แก่ไม่ตาย, ไม่มีชราและมรณะ.

ปัจฉิเม ภเว สมฺปตฺเต
มานสํ วินิตฺตยิ
อชรามรํ สิตฺติภาวํ
นิพฺพานํ ปสฺสยิ อหิ. (อป. ๑/๔๔)

(จ.ม. อชรามตํ, ผลฺลยิ)

(พระปัญจทิปทายิกาเถรிகล่าวว่า)
เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันกลับใจให้วิเศษ
จึงเห็นพระนิพพานอันเป็นสภาวะเยือกเย็น
อันไม่มีชราและมรณะ.

(ข) ไม่แก่ไม่ตาย, อันไม่มีแก่ไม่มีตาย, อันไม่
เป็นที่แก่ไม่เป็นที่ตาย.

กตมํ สุวาทํ ชนปทํ คนฺตฺวา
กิ กมฺมํ กิณฺจ โปริสํ
กาย วา ปน วิชฺชาย
ภเวยฺย อชรามโรตฺติ. (วิมาน. ๘๘)

(พระราชกุมารตรัสถามว่า)

ข้าพเจ้านั้นพึงไปชนบทไหน ทำการงานอะไร
และทำหน้าที่ของบุรุษอย่างไร หรือใช้วิชา
อะไร จึงจะไม่แก่ไม่ตาย

น วิชชเต โส ปเทโส
กมม วิชชา จ โปรสิ
ยตุถ คนฺตฺวา ภเว มจฺโจ
ราชปุตฺตชราวมโร
ปทุตฺตธนฺนญฺยาเส
เตปิ โน อชราวมรา. (วิมาน. ๘๘)

(พระมหากัจจายนเถระทูลว่า)
พระราชโอรส ไม่มีสถานที่ที่สัตว์ไปแล้ว **ไม่**
แก่ไม่ตาย ทั้งการงาน วิชา และหน้าที่ของบุรุษ
ที่สัตว์ทำแล้วจะ **ไม่แก่ไม่ตาย** ก็ไม่มี. แม้ท่าน
เหล่านั้นจะมีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก จะ
ไม่แก่ไม่ตาย ก็ไม่มี.

เตปิ โน อชราวมราติ ชราวมรณมฺมา เอว
มพฺพทฺตนาทีนปิ เตสํ อุมฺริ นิปตฺนตฺติ ชราวมรณํ
นิวตฺเตตฺตํ น สกฺโกนฺตํ อตฺถโก.
(วิมาน.อฎ. ๒๔๖)

ปารู้ว่า โน เตปิ อชราวมรา ความว่า มีความ
แก่และความตายเป็นธรรมดาที่เดียว อธิบาย
ว่า แม้ความเป็นผู้มีทรัพย์มากเป็นต้น ก็ห้าม
ความแก่และความตาย ที่อยู่เหนือท่านเหล่านั้น
นั้น ไม่ได้.

(ค) ผู้เข้าใจว่าจะไม่แก่ไม่ตาย.

ส ราชา ปรีเทเวสิ พหุํ การุญฺณสญฺหิตํ
อชราวมโรหํ อาสิ อชฺเชตฺตํ ญามิ โน ปุเร
สามํ กาลกตํ ทิสฺวา นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโม.
(ชา. ๒/๑๗๗)

(พระศาสดาตรัสว่า)

พระราชานั้น ทรงคร่ำครวญเป็นที่น่าสงสาร
อย่างมากว่า เราเข้าใจว่าจะ **ไม่แก่ไม่ตาย**
(แต่) วันนี้ เราได้เห็นสามบัณฑิตตาย (ต่อ
หน้าต่อตา) จึงได้รับความแก่และความตาย
แต่ก่อนหาได้รู้ไม่ ความตายจะไม่มาถึง
เป็นไม่มี.

อาสินฺติ อหํ เอตฺตํ กาลํ อชราวมโรหิตํ สญฺญํ
อโหสิ. (ชา.อฎ. ๖/๑๐๒)
บพว่า อาสิ ความว่า เราได้เข้าใจมานานว่า
จะไม่แก่ไม่ตาย.

อชราวมรณ (ติ)

[อชร + อมรณ]
ที่ไม่แก่ไม่ตาย, ไม่มีแก่ไม่มีตาย (นิพพาน).
นตฺถิ ชาติ ชรา พยาธิ
มรณญจ มหามุเณ
อชราวมรณํ ปุริ
คมิสฺสามิ อสงฺขตํ. (อป. ๒/๒๖๕)
(สุยา. อชราวมรณายปุริ)
(พระยโสธราเถรีกราบทูลว่า)
ข้าแต่พระมหามุนี ณ นครที่ไม่มีชาติ ชรา
พยาธิและมรณะ หม่อมฉันจักไปสู่ นครที่ **ไม่**
แก่ไม่ตาย ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง.

[คำว่า ปุริ (นคร) เป็นอนุโตปจาระ คือ สำนวน
ที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง หมายถึง
ความว่า พระนิพพานเป็นสภาวะดับกิเลส
และขันธ ๕ ไม่ใช่สถานที่ใดที่หนึ่งที่เป็น
รูปธรรม การกล่าวพระนิพพานว่าเป็นนครที่

ไม่แก่ไม่ตาย จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มิจริงให้เหมือนมีจริง เหมือนคำว่า กจฉปโลม (หนวดเต่า) สสวีสถน (เขากระต่าย) วาตปุปผ (ดอกกลม) กกุกกุโลหิต (เลือดปู) เป็นต้น

ชาวโลก มักนิยมเปรียบเทียบสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะเป็นรูปธรรม เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจความได้ชัดเจนนั่น เหมือนคำที่กล่าวว่า ปุณณจโนทวเต มุขิ (พระพักตร์ของพระองค์เหมือนหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ) ข้อความนี้แสดงความผุดผ่องแห่งพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าโดยใช้พระจันทร์เพ็ญที่เด่นชัดเป็นเครื่องเปรียบเทียบ การใช้ภาษาในลักษณะนี้ เป็นภาษากวีชนิดหนึ่งเรียกว่า อุปมาอลังการะ

ในกรณีเดียวกันนี้ พระนิพพานนั้นละเอียดลึกซึ้ง หากไม่มีการแสดงอุปมาก็เหมือนดั่งซีแจงวัตถุสิ่งของแก่คนตาบอดที่ไม่เคยเห็นสิ่งนั้นมาก่อน

มีนิทานกล่าวเปรียบพระนิพพาน โดยความเป็นภาวะที่เข้าใจยาก ดังนี้คือ

เต่ากับปลาเป็นเพื่อนกัน ปลาอยู่ในน้ำรู้จักแต่น้ำเท่านั้น ส่วนเต่าเป็นสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก จึงรู้จักทั้งบกและน้ำ วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวบนบกทั้งวัน ปลาจึงถามว่าไปไหนมา เต่าตอบว่าไปบนบกมา ปลาก็กล่าวว่าเต่าคงว่ายน้ำไป เต่าบอกว่าไม่ใช่ว่ายน้ำ แต่เดินไปบนบก ปลาก็ยังไม่วางใจว่าบกคืออะไร แม้เต่าจะอธิบายอย่างไร ปลาก็ไม่เข้าใจ ท้ายสุดปลาก็คิดว่าบกคือของเหลวชนิดหนึ่งเหมือนน้ำที่ปลาว่ายน้ำมาได้

ด้วยเหตุดังกล่าว ในพระไตรปิฎก จึงมีการเปรียบพระนิพพานไว้หลายลักษณะ หนึ่งในลักษณะเหล่านั้น คือการเปรียบพระนิพพานว่าเป็นสถานที่หรือนคร เช่น คำว่า อชราภรณปุรี คมิสสคามิ อสงขตัง (หม่อมฉันจักไปสู่ นครที่ไม่แก่ไม่ตาย ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) เต ยนฺติ อจฺจุตัง จานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร (มุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานที่อันไม่จืด ซึ่งเป็นฐานะที่พระอเสขมุนีทั้งหลายไปแล้วไม่เศร้าโศก) ผู้กล่าวที่เป็นพระอริยสาวก หรือพระพุทธเจ้ามิได้หมายความว่าพระนิพพานเป็นสถานที่มีอยู่จริง ๆ ทั้งนี้เพราะมีพระพุทธวจนะที่ว่าด้วยลักษณะ ของพระนิพพานโดยตรงในพระสูตรแล้ว]

อชริต (ติ)

[น + ชริต]

อันอะไรๆ ไม่สามารถให้คร่ำคร่าได้.

อชริตตต (น)

[อชริต + ตต]

ความที่อันอะไรๆ ไม่สามารถให้คร่ำคร่าได้.
ความเป็นสภาพอัน...ให้คร่ำคร่าไม่ได้.

ดู อชชชช

อชรูป (น)

[อช + รูป]

รูปแพะ, ท่าทางหรือสัณฐานแพะ,
[จำแลงเพศ]เป็นแพะ.

ตสฺส สกฺโก วตญฺญา

อชฺรฺปนฺนปาคมิ

วิตฺตโป อชฺรฺมปฺปตฺโต

ภณฺชิ โลหิตโป ตป. (ชา. ๑/๙๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ท้าวสักกะทรงทราบถึงข้อปฏิบัติของหมาใน
นั้นแล้ว ทรงจำแลงเพศเป็นแพะเข้าไปหา
หมาในนั้นต้องการจะดื่มเลือด จึงตบะแตก
โผล่เข้าไปหาแพะนั้น ทำลายตบะที่ตนได้
สมาทานแล้ว[บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เช่นกัน
สมาทานข้อปฏิบัติอย่างเพลา ทำตนกลับกลอก
เหมือนหมาในกลับกลอก เพราะแพะเป็น
เหตุ]

ดู ชา.อฏฺ. ๑/๒๕๗

อชลกฺขณ (น)

[อช + ลกฺขณ]

ลักษณะแพะ, ทำนายลักษณะแพะ, ศาตรว์ว่า
ด้วยการทำนายลักษณะแพะ.

ยถา วา ปเนเก โภณฺโต สมณพฺรหฺมณา
สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภูณฺชิตุวา เต
เอวรูปาย ตีรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกํ
กปฺปนฺติ. เสยฺยถิํ. มณิลกฺขณํ วตฺถลกฺขณํ
ทณฺทลกฺขณํ สตฺถลกฺขณํ อสิลกฺขณํ อสุลฺกฺขณํ
ฯเปฯ อชลกฺขณํ ฯเปฯ มิคลกฺขณํ อิติ วา;
อิติ เอวรูปาย ตีรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีวา
ปฏฺวิโรตฺ สมโณ โคตโมติ; อิติ วา หิ ภิกฺขเว
ปฺปุณฺณชนฺ อตฺถาคตฺตสฺส วตฺถณํ วทฺมานํ วเทยฺย.

(ที. ๑/๙)

ปฺปุณฺณชนฺเมื่อกล่าววยกย่องตถาคต ก็จะมี
กล่าวว่า พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจาก
การเลี้ยงชีพผิดทางด้วยไตร่จฉานวิชา เช่นที่
สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหาร
ที่เขาให้ด้วยศรัทธา แล้วยังเลี้ยงชีพผิดทาง
ด้วยไตร่จฉานวิชาอย่างนี้คือ ทำนายลักษณะ
แก้วมณี ลักษณะผ้า ลักษณะไม้พลอง ลักษณะ
ศัสตรา ลักษณะดาบ ลักษณะศร ... ลักษณะ
แพะ...ลักษณะมฤค.

อชลกฺขณิกา (ถ)

[อช + ลกฺขณิกา] มูลแพะ. ชีแพะ.

โส ฯเปฯ อาห “มยฺหํ ปุโรหิตํ อติมุขโร อปฺป-
มตฺตเกปิ วุตฺเต พหุํ ภณฺนโต มํ อปฺพุทฺทเวติ
สกฺขิสฺสสฺส ตสฺส มุเข นาฬิมตฺตา อชลกฺขณิกา
ชิปิตุณฺติ? “สกฺขิสฺสสามิ เทว. อชลกฺขณิกา
อาหฺราเปตฺวา ปุโรหิตเณ สทฺธิํ ตุมฺहे อนฺโต-
สาณฺธิยํ นิสฺสํทถ อหเมตฺถก กตฺตพฺพุํ ชานิสฺสสามิติ.

(ธมฺม.อฏฺ. ๑/๓๒๔, เปต.อฏฺ. ๒๖๕)

ท้าวเธอ...ตรัสว่า ปุโรหิตของเรา ปากกล้านัก
เมื่อเราพูดแมนิดหน่อย ก็พูดเสียมากมาย
ย่อมเบียดเบียนเรา, ท่านอาจ เพื่อดีดมูลแพะ
ประมาณ ๑ แล่ง เข้าในปากของปุโรหิตนั้น
ได้หรือ ? อาจ พระเจ้าข้า, ขอพระองค์จงให้
คนนำมูลแพะมา แล้วประทับนั่งภายในม่าน
กับปุโรหิต, ข้าพระองค์ จักรู้กรรมที่ควรทำ
ในเรื่องนี้.[ในวันรุ่งขึ้น พระราชาทรงรับสั่งให้
ล้อมบุรุษเปลี่ยด้วยผ้าม่าน แล้วเจาะรูผ้าม่าน
ให้หันไปทางที่ปุโรหิตกำลังอ้าปากพูดอยู่
บุรุษเปลี่ยดีดมูลแพะเข้าไปในปากของปุโรหิต

จนหมด ๑ แล่ง แล้วจับผ้ามาพันเป็นสัญญาณให้รู้ว่ามุลแพะหมดแล้ว]

[คำว่า นาฬิ (นาฬิมตฺตา) ตามวิธีกำหนดของ มาศรนาฬิ (ปากติกนาฬิ) หมายถึง ๑ แล่ง ดังที่คัมภีร์อภิธานปิทีปิกา คาทา ๔๘๒-๓ กล่าวว่า ๔ ฟายมือ (กุฑว, ปสฺต) = ๑ แล่ง (นาฬิ, ปตฺถ) ๔ แล่ง = ๑ กระเชอ (อาพุหฺก) ๔ กระเชอ (อาพุหฺก) = ๑ ทะนาน (โทณ) ๔ ทะนาน = ๑ มาณิกา ๔ มาณิกา = ๑ ขาริ (สาหฺรฺก) ๒๐ ขาริ = ๑ วาหะ (เกวียน) ดังนั้น คำว่า นาฬิมตฺตา จึงแปลว่า ๑ แล่ง ไม่แปลว่า ๑ ทะนาน เพราะมุลแพะ ๑ ทะนาน ไม่น่าจะเข้าไปอยู่ในท้องของคนๆ เดียวได้ ทั้งหมด ดังที่คัมภีร์อรรถกถา ทีฆนิกาย (๒/ ๒๑๘) กล่าวว่า

ปตฺถ โณ นนาฬิมตฺตํ โหติ เอกสฺส ปุริสสฺส
อลํ ยานาย.

ชื่อว่า ปตฺถ คือ มีประมาณเท่านั้น (แล่ง) เพียงพอเพื่อเลี้ยงอัตภาพสำหรับคนๆ หนึ่ง ให้เป็นไปได้.

ในหนังสืออนาวินิจัยของพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต หน้า ๔๔ กล่าวว่า ข้าวสารจำนวน ๑ ทะนานนั้น บุคคลคนหนึ่ง ไม่สามารถรับประทานได้หมด ต้องรับประทานถึง ๑๖ คน จึงจะหมดได้]

อชวต (น)

[อช + วต]

(๑) ความประพฤติเยี่ยงแพะ, ความประพฤติตามอย่างแพะ.

(๒) (ติ) ผู้มีความประพฤติเยี่ยงแพะ หรือตามอย่างแพะ.

อชวตโคต (น)

[อชวต + โคต] วันทสมาส

(๑) ประพฤติเยี่ยงแพะ - เยี่ยงวัว. ประพฤติตามอย่างแพะ - อย่างวัว

มนฺตา สิลพพตฺ ตโปติ มนฺตา จ อชสิลโคสิล-
สงฺขาตํ สิลลํ อชวตโคตสงฺขาตํ วตตญ.

(ส.อ.ฎ. ๓/๔๓)

ปาฐะว่า มนฺตา สิลพพตฺ ตโป ได้แก่ มนต์ศีล (ปกติ) กล่าวคือศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะ และศีลที่ประพฤติเยี่ยงวัว และความประพฤติ กล่าวคือความประพฤติเยี่ยงแพะ และความประพฤติเยี่ยงวัว.

[คำว่า สิลลํ (ศีล=ปกติ) และ วต (พรต=ความประพฤติ) หมายถึง ปกติและความประพฤติอย่างแพะหรืออย่างวัวโดยตรง แต่ยังหมายความว่าถึงทิวฏฐิที่เห็นผิดว่าสิ่งเหล่านั้น เป็นทางหมดจดจากกิเลสโดยการอุปจาระคือสำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึง ปกติและความประพฤติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงทิวฏฐิที่เห็นผิดอันเป็นผล]

(๒) (ติ) ผู้ประพฤติเยี่ยงแพะเยี่ยงวัว.

อล ราชฯ สุเมธ อห “ภทเท ตวมปิ ปุตตํ ปตเถหิตี. สฯ “สาธติ ปนุรอสอุโปสถทิวเส อฏฺฐจกสมนุหาคตํ อุโปสถํ สมหาทย สิริคพฺเภ สีสานิ อวชฺชมานา กปฺปิยมญฺเเก นิสีทิ เสสา **อชวตโควตา** หุตฺวา ปุตตํ อลภิตฺวา อุยฺยานํ อคมัสสุ. (ชา.อฏฺ. ๔/๓๑๘)

ครั้งนั้น พระราชาตรัสกะพระนางสุเมธว่า นางผู้เจริญ เชิญเธอปรารภนาพระโอรสเถิด. พระนางรับพระดำรัสว่า สาธุ ครั้นถึงดิถีที่ ๑๕ ทรงสมათานอุโปสถ ประทับนั่งเหนือ พระแท่นอันสมควร ทรงระลึกถึงศีลทั้งหลาย อยู่ในพระตำหนักอันทรงสิริ. พระเทวีที่เหลื่อ พากันประพฤติเยี่ยงแพะเยี่ยงวัว ไม่ได้พระโอรสต่างไปสู่วะอุทฺธาน.

อชวิสาณ (น)

[อช + วิสาณ] เขาแพะ.

อชวิสาณวทฺธิกา (ถิ)

[อชวิสาณ + วทฺธ + ถิก]

(รองเท้า) ติดสายหนึ่งเหมือนเขาแพะ, มีหุองนรูปทรงคล้ายเขาแพะ, (รองเท้าที่ติดหุองนรูปทรงคล้ายข้อฟ้า - คล้ายเขาแพะ)

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ ขลลภพทฺธา อุปาหนาย ธารเณติ ๕เปฯ ปฏฺพทฺธา อุปาหนาย ธารเณติ ปาลิคุณฺธิมา อุปาหนาย ธารเณติ ตูลปฺณณิกา อุปาหนาย ธารเณติ ๕เปฯ **อชวิสาณวทฺธิกา** อุปาหนาย ธารเณติ ๕เปฯ มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ๕เปฯ “เสยฺยถาปิ

คิหิ กามโมคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสํ. น ภิกฺขเว ๕เปฯ **นอชวิสาณวทฺธิกา** อุปาหนฯ ธารเณตฺวา ๕เปฯ โย ธารเณยฺย อาปตฺติ ทุกกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก. (วิ. ๓/๒๗๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สวมรองเท้าติดแผ่นหนังหุ้มสัน... สวมรองเท้าหุ้มแข้ง ... สวมรองเท้าปกหลังเท้า ... สวมรองเท้ายันน...สวมรองเท้า มีหุองนรูปทรงคล้ายเขาแพะ... คนทั้งหลายจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม. พวกภิกษุจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวมรองเท้ามีหุองนรูปทรงคล้ายเขาแพะ... รูปใดสวม ต้องอาบัติทุกกฏ”.

อชวีถิ (ถิ)

[อช + วีถิ]

อชวีถิ, วิถีที่เปรียบเหมือนแพะ, ถูที่พระจันทร์และพระอาทิตย์สถิตยอยู่ในอชวีถิ.

อิมสํ ปน **อชวีถิ** นาควีถิ โควีถิถิ ติสฺโส คมนวีถิโย โหนฺติ. ตตฺถ อชานํ อุทกํ ปฏฺฏิฏฺธํ โหติ หตฺถินาคานํ มนาปํ คูนํ สีสฺตฺถนฺตฺถสมตฺถย ผาสฺสุ โหติ.ตถา จ ยาย วิถิยา สฺฐิเย คจฺจนฺเต วสฺสวลาหกเทวปุตฺตา สฺฐิยาภิตาปสนฺตตฺตา อตฺตโน วิมานโต น นิกฺขมนฺติ ก็พาปสุตฯ หุตฺวา น วิจรนฺติ ตทา กิร สฺฐิยวิมานํ ปกฺติ-มคฺคโต อโห อตฺตริตฺวา วิจรติ. ตสฺส โอริยุห จรณฺเนว จนฺทวิมานมปิ อโห โอริยุห จรติ

ตคฺคตักตฺตา ตสฺมา สา วิถี อุตฺทกฺกาภาเวน
อชานฺรฺรูปตฺยา **“อชวีกิ”**ติ สมณฺณา คตฺตา ฯเปฯ
ตสฺมา ยํ กาลํ จนฺทิมสฺสุริยา **อชวีกิ** อารุหฺนฺติ
ตทา เทโว เอกพินฺทุมฺปิ น วสฺสติ.

(สารตฺถ. ๑/๒๖๒)

ก็พระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านี้ มีวิถีโคจร
๓ วิถี คือ **อชวีกิ** (วิถีที่เปรียบเหมือนแพะ)
นาควิกิ (วิถีที่เปรียบเหมือนช้าง), โควิกิ (วิถี
ที่เปรียบเหมือนโค). ในวิถีทั้ง ๓ นั้น น้ำเป็น
ที่รังเกียจของพวกแพะ เป็นที่ชอบใจของพวก
ช้าง สำหรับพวกโคจะมีความสำราญ ก็เพราะ
มีความเย็นและความร้อนเท่ากัน. ก็โดย
ประการดังนี้ เมื่อพระอาทิตย์โคจรไปใน
วิถีใด พวกวัสสวลาหกเทพบุตร จะไม่ยอม
ออกจากวิมานของตน เพราะความร้อนของ
พระอาทิตย์ส่งผล ถึงจะเป็นผู้ชวนชวายนใน
การเล่น ก็ไม่เที่ยวไป. ได้ยินว่า ในเวลานั้น
สุริยวิมาน ย่อมลงเที่ยวไปในเบื้องต่ำจาก
ทางปกติ ด้วยการลงเที่ยวไปของสุริยวิมาน
นั้นนั่นเอง แม้จันทวิมาน ก็ลงเที่ยวไปในเบื้อง
ต่ำ เพราะมีคติเหมือนสุริยวิมานนั้น ฉะนั้น
วิถีนี้จึงมีชื่อว่า **อชวีกิ** ... ฉะนั้น เมื่อใดพระ
จันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นสู่ (สถิตยอยู่ใน)
อชวีกิ เมื่อนั้น ฝนจะไม่ตกลงแม้แต่หยาด
เดียว (ฝนแล้ง) [เมื่อใดพระจันทร์และพระ
อาทิตย์ขึ้นสู่ (สถิตยอยู่ใน) นาควิกิ เมื่อนั้น
ฝนจะตกลงเนื่อง ๆ เมื่อใดพระจันทร์และ
พระอาทิตย์ขึ้นสู่ (สถิตยอยู่ใน) โควิกิ เมื่อนั้น
ฝนจะตกพอละมาณ]

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกา ได้แสดงทางเดิน
ของพระอาทิตย์และพระจันทร์ไว้ ๓ ทาง คือ

๑. อชวีกิ ได้แก่ มัชฌะวิกิ (ฤดูร้อน)
๒. นาควิกิ ได้แก่ อันโตวิกิ (ฤดูฝน)
๓. โควิกิ ได้แก่ พาหิรวิกิ (ฤดูหนาว)

อชวีกิ เป็นวิถีที่เปรียบเหมือนแพะ เพราะ
ธรรมดาแพะมีนิสัยเกลียดน้ำ ฉะนั้น อชวีกิ
จึงนับเข้าอยู่ในฤดูร้อน

นาควิกิ เป็นวิถีที่เปรียบเหมือนช้าง เพราะ
ธรรมดาช้างมีนิสัยชอบน้ำ ฉะนั้น นาควิกิ จึง
นับเข้าอยู่ในฤดูฝน

โควิกิ เป็นวิถีที่เปรียบเหมือนโค (วัว) เพราะ
ธรรมดาโคมีนิสัยชอบความเย็นและความ
ร้อนเสมอ ๆ กัน ฉะนั้น โควิกินี้ จึงนับเข้าอยู่
ในฤดูหนาว

เมื่อพระอาทิตย์โคจรลดลงจากทางเดินที่เป็น
ปกติเวลาใด เวลานั้นวัสสวลาหกเทพบุตร ก็
เกรงกลัวอำนาจแห่งพระอาทิตย์ ไม่อาจที่จะ
ออกมาจากทิพยวิมานของตน เพื่อจะเที่ยว
เล่นในอากาศให้ฝนตกตามความพอใจได้ และ
เมื่อพระอาทิตย์ลดทางเดินลงต่ำเช่นนี้ พระ
จันทร์ก็ลดลงต่ำเช่นเดียวกัน เพราะเหตุว่า
พระจันทร์นั้นมีทางเดินเกี่ยวเนื่องติดต่อกัน
กับพระอาทิตย์วิถีที่พระอาทิตย์และพระจันทร์
โคจรต่ำลงนี้ได้ชื่อว่า **อชวีกิ**

ในกาลใด พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรขึ้น
สูงจากวิถีทางที่เป็นปกติแล้ว ในกาลนั้น วัสส
วลาหกเทพบุตรก็มีได้ครันคร้ามใจแก่พระ

อาทิตย์ พากันออกจากวิมานของตนสัญญาจรร
เที่ยวเล่นไปในอากาศเนื่องๆ กระทำให้ฝนตก
ได้ตามความพอใจ วิธีที่พระอาทิตย์และ
พระจันทร์โคจรขึ้นสูงนี้ได้ชื่อว่า นาควิถี
ถ้าในเวลาใด พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจร
อยู่ในระดับทางปกติ ในเวลานั้น วัสสวลาหก
เทพบุตรก็ออกจากวิมานโดยสมควรแก่กาล
และเที่ยวเล่นไปพอสสมควรแก่อัชฌาสัย เวลา
นั้น ฝนก็ตกพอสสมควรแก่ฤดูกาล วิธีนี้จึงได้
ชื่อว่า ไคยวิถี]

อชสัม (ป.)

[อช + สัม] อชสงฆ์, หมูหรือฝูงแพะ.

โย ปณ เถเรน ภิกขุณา อนชฌิมุโจ ธมมํ เทเสติ
นิสสีหิตี ปณห์ กเถติ วุฑฺฒเม ภิกขุ ฌมฺมฺเณนโต
คจฺจติ ติฏฺฐจติ นิสสีหิตี ทุสฺสปลลตฺถิกํ วา หตฺถ-
ปลลตฺถิกํ วา กโรติ สงฺฆมฺมชฺเฒ อุโป อังเส
ปารุบัติ ฉตฺตูปาหนํ ธาเรติ “ภิกขุสงฺฆสฺส ลชฺชิตุํ
วฏฺฏตีติ วุตฺเตปิ “ตุณฺหิ โหติ สงฺโฆ สงฺโฆติ
วทสิ กิ สงฺโฆ มิคสงฺโฆ **อชสงฺโฆ**ติอาทีนิ
วทติ อยํ สงฺฆเ อคารโว นาม. (ม.อ.ว. ๔/๒๗)

ส่วนภิกษุได้อันภิกษุผู้เป็นเถระไม่ได้เชื้อเชิญ
ย่อมแสดงธรรม นั่งกล่าวปัญหา เดิน ยืน
นั่งเสียดสีภิกษุผู้แก่ ใช้ผ้ารัดเข่า หรือใช้มือ
รัดเข่า ห่มคลุมบ่าทั้งสองในท่ามกลางสงฆ์
กันร่ม สวมรองเท้า แม้เมื่อภิกษุเหล่านี้นั่งกล่าว
ว่า ท่านควรละอายต่อภิกษุสงฆ์ ก็กล่าวว่า
นี่เกิด ท่านพูดว่า พระสงฆ์ พระสงฆ์ อะไร
คือสงฆ์ มิคสงฆ์ (หมู่นี้อ) หรือว่า**อชสงฆ์**

(หมู่แพะ)เป็นต้น ภิกษุนี้ ชื่อว่าไม่มีความ
เคารพในพระสงฆ์.

อชสต (น)

[อช + สต]

ร้อยแห่งแพะ, แพะหนึ่งร้อย.

เตน โข ปณ สมเยน ภูฏทนต์สสุ พราหมณสฺส
มหายญโย อุปภฺทโฏ โหติ. สตฺต จ อุตฺตมสฺตานิ
สตฺต จ วจฺจตรสฺตานิ สตฺต จ วจฺจตรีสฺตานิ
สตฺต จ **อชสฺตานิ** สตฺต จ อุตฺตมสฺตานิ
ญญูปนีตานิ โหนติ ยถฺยตฺถาย. (ที.๑/๑๒๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พราหมณ์ภูฏทนต์จะ กำลัง
เตรียมพิธีบูชามหาญญ โคเพศผู้ ลูกโคเพศผู้
ลูกโคเพศเมีย **แพะ**และแกะอย่างละ ๗๐๐
ตัว ถู้นำเข้าไปผูกที่หลักเพื่อ ฆ่าบูชาญญ.

[ร้อยแห่งแพะ ๗ = แพะ ๗๐๐]

ดู ส. ๑/๗๕, อ. ๒/๔๒๙

อชสทท (ป.)

[อช + สทท]

เสียงแพะ, เสียงเหมือนแพะ,

ร้องเสียงเหมือนแพะ.

อชกลาปเก เจติเยติ อชกลาปเกน นาม
ยกุเชน ปริคฺคหิตตฺตา “อชกลาปกนฺติ ลหฺร-
นาเม มนุสฺसानํ จิตฺติกตมฺภูจาเน โส กิร ยกุโ
อเช กลาเป กตฺวา พนฺธเนน อชโกฏฺฐาเสน
สทฺธิ พลี ปฏิจฺจติ น อญฺญถา ตสฺมา “อช-
กลาปโกติ ปญฺญายิตฺถ. เกจิ ปนาหุ อชเก วีย
สทฺเต ลาเปตีติ อชกลาปโกติ. ตสฺส กิร สทฺตา

พลี อุปเนตวา ยทา **อชสท**ท กตวา พลี อุป-
 หารุติ ตทา โส ตุสสติ ตสฺมา “อชกลาปโกติ
 วุจจตีติ. โส ปน ยกฺโข อานุภาวสมฺปนฺโน
 กกฺขโพ ผรุโส ตตฺถ จ สฺนุหิโต ตสฺมา ตํ
 จานํ มนุสฺสา จิตฺตี กโรนฺติ กาเลน กาลํ พลี
 อุปหารุติ. เตน วุตฺตํ “อชกลาปเก เจติเยติ.

(อุทาน.อฏ. ๕๘)

สองบทว่า **อชกลาปเก เจติเย** ได้แก่ ในที่
 ที่พวกมนุษย์ยำเกรง อันได้ชื่อว่าอชกลापกะ
 เพราะยักษ์ชื่อว่าอชกลापกะยึดครอง. นับว่า
 ยักษ์นั้นรับพลีกรรมด้วยส่วนของแพะ โดย
 การมัดแพะให้เป็นกลุ่มๆ ให้อำนาจโดยประการ
 อื่นไม่ ฉะนั้น จึงปรากฏชื่อว่าอชกลापยักษ์.
 แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า อชกลाप
 ยักษ์ เพราะยังพวกคนให้ร้องเหมือนแพะ
 ได้ยินว่า ในเวลาที่พวกคนน้อมนำพลีกรรม
 ไปให้แก่อชกลापยักษ์ ก็ร้องเสียงเหมือน
 แพะ แล้วนำพลีกรรมเข้าไป ยักษ์นั้นก็ยินดี
 เหตุนั้น เขาจึงเรียกว่า อชกลापยักษ์. ก็ยักษ์
 นั้นสมบุรณ์ด้วยอำนาจ กักขะ ทยายกาย
 และสิงอยู่ที่นั่น เพราะฉะนั้น พวกมนุษย์จึง
 ทำที่นั่นให้เป็นทีเคารพยำเกรง น้อมนำพลี
 กรรมเข้าไปตลอดกาล. เหตุนั้น ท่านจึง
 กล่าวว่า อชกลาปเก เจติเย.

อชสีล (น)

[อช + สีล]

ศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะ, ศีลที่ประพฤติ
 เลียนแบบแพะ (ศีลแพะ).

ยา สีเลสุ ปริปรุการิตาติ ยาปิ จ อนิยุยานิก-
 าสาเน **อชสีลา**ทีนํ วเสน ปริปรุการิตา สापิ
 ยสฺมา วฏฺฐโมกฺขํ ภวนิสฺสรณํ น สมฺปาเปติ
 สมฺปชฺชมานา ปน ตีรจฺฉานโยนี อวหาติ
 วิปจฺจมานา นิรยํ, ตสฺมา สา น สมฺมคฺคตา
 อภฺยาเขตฺติ. (ม.อฏ. ๑/๓๒๐)

ปฐะว่า ยา สีเลสุ ปริปรุการิตา (ความเป็น
 ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายใด) ความว่า
 ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ด้วยอำนาจ**ศีลที่**
ประพฤติเยี่ยงแพะ (ศีลแพะ) เป็นต้น ใน
 ศาสนาที่ไม่ (มีคำสอน) เป็นเครื่องนำสัตว์ออก
 จากทุกข์แม้ใด เพราะเหตุที่แม้ความเป็นผู้
 ทำให้บริบูรณ์นั้น ไม่ให้ถึงความพ้นจากวัฏฏะ
 คือ ความสลัดออกจากภพ แต่เมื่อถึงพร้อม
 ย่อมนำกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานมาให้ เมื่อจะให้ผล
 ย่อมนำนรกมาให้ ฉะนั้น ความเป็นผู้ทำให้
 บริบูรณ์ด้วยอำนาจ**ศีลที่ประพฤติเยี่ยง**
แพะ (ศีลแพะ) เป็นต้นนั้น เราจึงไม่กล่าวไว้
 ว่าเป็นการดำเนินไปชอบ.

ดู สุตฺตนิ.อฏ. .๒/๒๓๘

อชสีลโคสีล (น)

[อชสีล + โคสีล, ทวันทสมาส]

ปกติของแพะและปกติของวัว, ศีลที่ประพฤติ
 เยี่ยงแพะและศีลที่ประพฤติเยี่ยงวัว (ศีลแพะ,
 ศีลวัว).

มนฺตา สีลพฺพตํ ตโปติ มนฺตา จ **อชสีลโคสีล-**
 สงฺขาทํ สีลํ อชวตโควตสงฺขาทํ วตฺถจ.

(ส.อฏ. ๓/๔๓)

ปารู้ว่า มนฺตา สิลพพตฺ ตโป ไ้แก่ มนตฺ
ศีล (ปกติ) กล่าวคือศีลที่ประพฤติเยียงพะ
และศีลที่ประพฤติเยียงวัว และความประพฤติ
กล่าวคือความประพฤติเยียงพะ และความ
ประพฤติเยียงวัว.

อชหมาน (ติ)

[น + ชหมาน] ไม่ละอยู่, ไม่สละอยู่.

ชหมาน = หา จาเค (หา ธาตุในความหมาย
ว่า สละ) + มาน, ช้อนธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๕๘)
ว่า กุวจาทิฏณฺณนเมกสฺสรานํ เทวภาโว, ให้
พยางค์หน้าทีช้อนเข้ามาชื่อว่าอัปภาสด้วย
สูตร (กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺโพพฺภาโส, แปลง ห ที่
เป็นไปในอัปภาสเป็น ช ด้วยสูตร (กจ.๔๖๔)
ว่า หสฺส โช, รัสสะ อา ในอัปภาสเป็น อ ด้วยสูตร
(กจ.๔๖๐) ว่า รสฺโส.

ดู อริยมาน (สุตฺตนิ.อฎ. ๑/๑๑๑)

อชหิต (ติ)

[น + ชหิต]

ชหิต = หา จาเค (หา ธาตุในความหมายว่า
สละ) + อิ อาคม + ต ปัจจัย.

อัน...ไม่ละ - ไม่ทอดทิ้ง, ยังละไม่ได้,
ยังสละไม่ได้.

อคฺคิ ยถา ปชฺชลติ

เทวดาว วิโรจติ

สิริยา อชฺหิตโต โหติ

โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ. (ชา. ๒/๑๕๐)

(สฺยา. อชฺชหิตโต)

(พระเตมีย์โพธิสัตว์ปรารภคาถาบูชามิตร
๑๐ คาถาว่า)

คนผู้ไม่ประทุษร้ายมิตร ย่อมรุ่งเรืองเหมือน
ไฟ ย่อมรุ่งโรจน์เหมือนเทวดา เป็นผู้อันสริ
ไม่ละแล้ว (ไม่ทอดทิ้ง).

อชหิตปฏิคฺคหณ (ติ)

[อชหิต + ปฏิคฺคหณ]

ยังไม่ละ (ไม่ขาด) การรับประเคน,

ยังไม่ขาดองค์ประเคน.

ภิกฺขุ อจฺจุ ขาทติ สามเณโร “มยฺหมปิ เทธาติ
วทติ. “อิโต จินฺหิตฺวา คณฺหาติ วุตฺโต คณฺหาติ
อวเสสํ ปุณฺ ปฏิคฺคหณกิจฺจํ นตฺถิ. กุพฺปิณฺชกํ
ขาทนตฺสสาปิ เอเสว นโย. วุตฺโตกาสโต
จินฺหิตฺวา คหิตาวเสสฺสฺหิ อชฺหิตปฏิคฺคหณ-
เมว โหติ. ภิกฺขุ กุพฺ ภาเชนฺโต ปฏิคฺคเหตฺวา
โกฏฺฐจาเส กโรติ ภิกฺขุปี สามเณราปิ อาคนฺตฺวา
เอกคฺคเณนฺว เอกเมกํ โกฏฺฐจาสํ คณฺหฺนติ
คหิตาวเสสํ ปฏิคฺคหิตเมว โหติ. สเจ โลล-
สามเณโร คณฺหิตฺวา คณฺหิตฺวา ปุณฺ จเปติ
ตสฺส คหิตาวเสสํ อปฺปฏิคฺคหิตกํ โหติ.

(วิ.อฎ. ๓/๑๑๘)

ภิกษุเคี้ยว (ฉัน) อ้อยอยู่. สามเณรกล่าวว่า
ท่านให้ผมบ้าง. ภิกษุบอกเธอว่า จงตัดเอา
จากส่วนนี้ไป แล้วถือเอา, ก็ในส่วนที่ยังเหลือ
ไม่มีกิจที่จะต้องรับประเคนใหม่. แม้สำหรับ
ภิกษุผู้ฉันน้ำอ้อยบ ก็ฉันนี้เหมือนกัน. จจริงอยู่
อ้อยส่วนที่เหลือจากที่สามเณร ตัดเอาจาก
โอกาสที่ภิกษุบอกไว้ ยังไม่ขาดองค์ประเคน
นั้นเทียว (ก็) ภิกษุเมื่อจะแจกน้ำอ้อยบ

รับประเคนแล้วจัดไว้เป็นส่วนๆ. พวกภิกษุก็ดี พวกสามเณรก็ดี มาแล้วจะถือเอาคนละส่วนๆ โดยการหยิบครั้งเดียวเท่านั้น. ส่วนที่เหลือจากที่ภิกษุสามเณรหยิบเอาไปแล้ว ยังเป็นของประเคนอยู่อย่างเดิม. ถ้าสามเณรชุกชนจับๆ วางๆ, ส่วนที่เหลือจากสามเณรนั้น ถือเอาไป เป็นของไม่ได้รับประเคน.

อชหิตวตฺตูก (ติ)

[อชหิต + วตฺต + ก]

ยังไม่ละวัตถุ,

ยังไม่เสียความเป็นกบปียกฺกุ.

อิม่า ปน กบปียกฺกุโย กทา ชหิตวตฺตูกา โหนติ อุตฺตาวนฺติกา ตาว ยา ฅมฺภานํ อุปฺริ ภิตฺติปาเท วา นิฆนฺตฺวา กตา สา สพฺเพสุ ฅมฺภาสฺ จ ภิตฺติปาเทสุ จ อปนฺเตสุ ชหิตวตฺตูกา โหติ. สเจ ปน ฅมฺภ วา ภิตฺติปาเท วา ปริวตฺเตนฺติ โย โย จิตฺต ตตฺถ ตตฺถ ปตฺติจฺจาติ สพฺเพสุปิ ปริวตฺติเตสุ ชหิตวตฺตูกาว โหติ. อิกฺขจฺกาที่หิ กตา จยสฺส อุปฺริ ภิตฺติตฺตฺถาย จปิ ตํ อิกฺขจํ วา สิลํ วา มตฺตฺติกาปิณฺหํ วา อาที กตฺวา วินาสิตกาเล ชหิตวตฺตูกา โหติ. เยหิ ปน อิกฺขจฺกาที่หิ อธิจฺจิตา เตสุ อปนฺเตสุปิ ตทณฺณาสฺ ปตฺติจฺจิตาสฺ อชหิตวตฺตูกาว โหติ. (วิ.อฎ. ๓/๓๘๑)

ถามว่า ก็กบปียกฺกุเหล่านี้ เมื่อไรจะละวัตถุเล่า? ตอบว่า ควรทราบอุสสาวนฺตีกาก่อน กบปียกฺกุใดที่เขาทำเสียบนเสา หรือในเชิงฝา กบปียกฺกุนั้นจะละวัตถุ ต่อเมื่อเสา และเชิงฝาทั้งปวงถูกหรือแล้ว. แต่ถ้าเหล่าชนเปลี่ยนเสาหรือเชิงฝา เสาหรือเชิงฝาใดยังคงอยู่

กบปียกฺกีย่อมตั้งอยู่บนเสา หรือเชิงฝานั้น แต่ยอมละวัตถุ ต่อเมื่อเสาหรือเชิง ฝาถูกเปลี่ยนทั้งหมด. กบปียกฺกุที่ก่อ ด้วยอิฐเป็นต้นยอมละวัตถุ ในเวลาที่วัตถุต่างๆ เป็นต้นว่า อิฐ หรือศิลาหรือก้อนดินที่วางไว้ เพื่อรองฝาบาน ที่ซึ่งก่อขึ้นเป็นของพินาศไปแล้ว. ส่วนกบปียกฺกุที่อิฐฐานด้วยอิฐเป็นต้นเหล่าใด เมื่ออิฐเป็นต้นเหล่านั้นแม้ถูกรื้อเสียแล้ว แต่อิฐเป็นต้นอื่นจากอิฐเดิมนั้น ยังคงที่อยู่ (ยังอยู่กับที่) กบปียกฺกุ ยังไม่ละวัตถุก่อน. (ยังไม่เสียความเป็นกฺกุ)

[กบปียกฺกุคือกฺกุอันสมควรเก็บโภชนะไว้ได้. กบปียกฺกุนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กบปียกฺกฺมิ คือ พื้นที่สมควรเก็บโภชนะไว้แก่ภิกษุและภิกษุณี เพื่อให้พ้นจากอาบัติประเภทอันโตวุตถะ คือ เก็บโภชนะไว้ภายใน ๑ คืบ และสามปັกกะ คือ หุงต้มโภชนะเอง

กฺกุอุสสาวนฺตีกา แปลว่า กฺกุอันมีการพูดว่า กบปียกฺกุ กโรม (เราทำกบปียกฺกุ) พร้อมกับการยกเสาเป็นต้น ขึ้นตั้งไว้เบื้องบนเป็นที่สุด มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วินยาลังการกฺกิกา (เล่ม ๒/๑๘๓) ว่า อุทฺธํ สวานา อุตฺตาวนา (วิเสสน-บุรพพทกรรมธารยสมาส) อุตฺตาวนา อนฺโตยสฺสา กบปียกฺกฺมียาติ อุตฺตาวนฺตีกา (จฺฉฐี-พหุพพีหิสมาส)]

อชพ (ติ)

[น + ชพ]

ไม่โง่, ไม่หลง. ไม่โง่เขลา, ไม่เซอะ.

เสยยถาปี ภิกขเว อปฺปมตฺตํ อิมสฺมี ชมฺพุ-
ทีเป อารามรามณเอยยํ วนรามณเอยยํ ภูมิ-
รามณเอยยํ โปกฺขรณิรามณเอยยํ. อถ โข
เอตเทว พหุตรํ ยทิทํ อุกกุสฺสวักขณํ นทิวักขณํ
ชาณฺณกณฺณกฺกฺกฺจํ ปพฺพตฺตวิสมํ. เอวเมว โข
ภิกขเว อปฺปกาเต สตฺตาเย ปญฺจวนฺโต **อชพา**
อเนพฺมุคา ปฏฺวิพลา สุภาสิตฺตพฺภาสิตฺตสฺส อตฺถ-
มณฺเฑตฺตํ อถ โข เอเตว สตฺตา พหุตรา ยะ ทฺว-
ปญฺญา ชพา อเนพฺมุคา น ปฏฺวิพลา สุภาสิต-
ตพฺภาสิตฺตสฺส อตฺถมณฺเฑตฺตํ. (อ. ๑/๓๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ในชมพูทวีปนี้ สวรรค์อันน่ารื่นรมย์ ป่าอันน่า
รื่นรมย์ ภูมิประเทศอันน่ารื่นรมย์ สระโบกขรณี
อันน่ารื่นรมย์มีจำนวนน้อยนัก ส่วนสถานที่ที่
เป็นที่ดอน ที่ลุ่ม ที่มีน้ำหลาก ที่มีตอไม้ และ
หนาม ที่มีภูเขาสูงชันลาดต่ำมีจำนวนมาก
กว่า แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่มี
ปัญญา **ไม่โง่เขลา** ไม่เป็นเหมือนคนหนวก
คนใบ้ สามารถรู้เนื้อความแห่งคำสุภาสิต และ
ทุกภาสิตได้มีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่มี
ปัญญา โง่เขลา เป็นเหมือนคนหนวก คนใบ้
ไม่สามารถรู้เนื้อความแห่งคำสุภาสิตและ
ทุกภาสิต มีจำนวนมากกว่า.

ปญฺจวนฺโต อชพา อเนพฺมุคาติ เอตฺถ-
กมฺมสฺส กตฺตปญฺญา ฌานปญฺญา วิปัสสนา-
ปญฺญา มคฺคปญฺญา ผลปญฺญาติ เอตาหิ
สมฺมุนาคตา ปญฺจวนฺโต นาม อมฺพุหา **อชพา**
นาม. (อ.อ. ๑/๓๗๙)

ในคำว่า **ปญฺจวนฺโต อชพา อเนพฺมุคา** (ที่มี
ปัญญา **ไม่โง่เขลา** ไม่เป็นเหมือนคนหนวก

คนใบ้) นี้ บุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญาเหล่านี้
คือ กัมมัสสกตปัญญา ฌานปัญญา วิปัสสนา
ปัญญา มัคคปัญญา ผลปัญญา ชื่อผู้มีปัญญา
ผู้ไม่หลงมกมาย ชื่อว่า **ผู้ไม่โง่เขลา**.

[มีปัญญา ในที่นี้หมายถึงมีปัญญา ๕ ประการ
คือ กัมมัสสกตปัญญา (ปัญญาเห็นชอบเกี่ยว
กับกรรม) ฌานปัญญา (ปัญญาเห็นชอบที่เกิด
ร่วมกับฌาน) วิปัสสนาปัญญา (ปัญญาเห็น
ชอบที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา) มัคคปัญญา
(ปัญญาเห็นชอบที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ)
ผลปัญญา (ปัญญาเห็นชอบที่เกิดร่วมกับ
ผลญาณ)]

อชพตา (ถิ)

[อชพ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่โง่เขลา - ไม่หลง.

ฉนฺนํ ภิกขเว ปาตุภาโว ทูลฺลโก โลกสฺมี. กตเมสฺส
ฉนฺนํ? ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
ปาตุภาโว ทูลฺลโก โลกสฺมี ตถาคตปฺปเวทิตสฺส
ธมฺมวินยสฺส เทเสตา ปุคฺคโล ทูลฺลโก โลกสฺมี
อริยาตเน ปจฺจาชาติ ทูลฺลภา โลกสฺมี
อินฺทฺริยานํ อเวกฺขลตา ทูลฺลภา โลกสฺมี
อชพตา อเนพฺมุคตา ทูลฺลภา โลกสฺมี กุสเล
ธมฺเม ฉนฺโท ทูลฺลโก โลกสฺมี.

(อ. ๒/๓๘๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุปรากฏ ๖ ประการนี้
หาได้ยากในโลก เหตุปรากฏ ๖ ประการอะไร
บ้าง คือ ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมา
สัมพุทธเจ้าหาได้ยากในโลก บุคคลผู้แสดง

ธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้หาได้ยากในโลก บุคคลผู้เกิดขึ้นในถิ่นอริยะ (มัชฌิมประเทศ)หาได้ยากในโลก ความมีอินทรีย์ไม่บกพร่องหาได้ยากในโลก **ความไม่โง่เขลา** ความไม่เป็นคนหูหนวก หาได้ยากในโลก ความพอใจในกุศลธรรมหาได้ยากในโลก.

อชา, อช (ถ)

แพะตัวเมีย, แม่แพะ.

อช + อ, น + ชน + ฏวิ. (ดู ธา.ฏี. คาถา ๕๐๒)

อชาครนฺต (ติ)

[น + ชาครนฺต]

ไม่ตื่นอยู่, ยังไม่ตื่น.

โส (ชฺเณสว) ปน สทุททาทีหิ ปญฺจหิ ชาครนฺตเมหิ สมฺนุนาคตตฺตฺตา ชาคโร นาม. ตสฺมา ตสฺส ชาครนฺตสฺสาปิ **อชาครนฺตสฺสาปิ** กิเลสํ ยํ นตฺถิ กิเลสํ อปจฺฉาวตฺตฺนโต. น หิ ตํ กิเลสํ อนุพฺพนฺตํ เต น เต น มคฺเคน ปหีนานํ กิเลสํ ปุณฺณํ อนุปคฺมนโต.

เตเนวหา “โสตาปตฺติมคฺเคน ยะ กิเลสํ ปหีนํ เต กิเลสํ น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาจฺจติ สกทาคามิณาคามิอรหตฺตมคฺเคน ยะ กิเลสํ ปหีนํ เต กิเลสํ น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาจฺจติ” (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๑๙๗)

ก็ท่านผู้สิ้นอาสวะนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ตื่น[จากนิทราคือกระแสกิเลส] เพราะประกอบด้วยธรรมเป็นเหตุตื่น ๕ ประการมีศรัทธาเป็นอาทิ, เหตุนั้น ท่านตื่นอยู่ก็ตาม ยังไม่ตื่นก็

ตาม ภัยคือกิเลสชื่อว่าย่อมไม่มี เพราะกิเลสทั้งหลายไม่มีการหวนกลับมา, จึงอยู่กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าย่อมไม่ติดตามท่าน เพราะกิเลสทั้งหลายที่ท่านละได้แล้ว ด้วยมรรคนั้นๆ ไม่หวนกลับมาหา (ท่าน) อีก

เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า กิเลสเหล่านี้ อันอริยบุคคลละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค, เขาย่อมไม่มาหา คือ ไม่กลับมาหา กิเลสเหล่านั้นอีก, กิเลสเหล่านี้ อันพระอริยบุคคลละได้แล้ว ด้วยสทิกาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรค, เขาย่อมไม่กลับมาหา คือ ไม่หวนกลับมาหา กิเลสเหล่านั้นอีก (อย่างแน่นนอน).

อชาต (ติ)

[น + ชาต]

(ก) ไม่เกิดแล้ว, ไม่เกิด.

ยมฺหิ ชาเต น ปสฺสติ

อชาเต สาธุ ปสฺสติ

โส เม อุปฺปชฺชติ โน มุจฺจติ

โกโร ทุมฺเมชฺชโคจโร. (ชา. ๑/๒๐๗)

(พระโพธิสัตว์ทูลว่า)

เมื่อความโกรธเกิดขึ้นย่อมมองไม่เห็น เมื่อความโกรธ**ไม่เกิด**ย่อมมองเห็นได้ดี ความโกรธนั้นเกิดขึ้นแล้วแก่อาตมา จึงไม่เสื่อมคลาย เพราะความโกรธเป็นอารมณ์ของคนโง่.

(ข) ที่ยังไม่เกิด, ยังไม่ถึงการเกิด, ไม่ปรากฏ.

กตเม ฐมา อนุปปนนา? เย ฐมา อชาตา
อฏฐา อสณฐาตา, อนิพพตฺตา อนนินิพพตฺตา
อปาตฺฐตฺตา, อนุปปนฺนา อสมฺปนฺนา, อนุจฺจตา
อสมฺมจฺจตา, อนุปปนฺนา อนุปปนฺนเสน สงฺคหิตา;
รูป เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ, อิมะ
ฐมา อนุปปนฺนา. (อภิ.ธ. ๒๑๓)

สภาวะธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นเป็นไฉน สภาวะ
ธรรมที่ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่บังเกิด ยัง
ไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น
ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้น
พร้อม ที่ยังไม่เกิดขึ้น สงเคราะห์เข้ากับส่วน
ที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์
สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญฺญาณขันธ์
สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ายังไม่เกิดขึ้น.

[อนุปปนฺนา ฐมา (อนุปปนฺนธรรม=ธรรมที่
มิใช่อุปฺปันนะ) หมายถึงเฉพาะธรรมที่เป็นอนาคต
เท่านั้น โดยมีได้รวมเอาธรรมที่เป็นอดีต เพราะ
ในอรรถกถาของนิกายปภัณท์ (เล่ม ๑/๔๑๘)
กล่าวว่า อโย ปน ติโก ทฺวินฺน อทฺธานํ วเสน
ทสฺสีโต (อนึ่ง ติกะนี้ทรงแสดงไว้โดยเนื่อง
ด้วยกาล ๒) และในคัมภีร์มูลฎีกา (๑/๕๗)
ก็กล่าวว่า อนุปปนฺนาติ เอเตน สพฺโพ อุปฺปนฺนา
ภาโว ปฏฺฐิตฺโธ (พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธ
ความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นแล้วทั้งหมด ด้วย
พระดำรัสว่า อนุปปนฺนา นี้) ตามนัยนี้คำว่า
อนุปปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปชฺชิสฺสุติ อุปฺ-
ปนฺนา (ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, ธรรมที่เป็นอดีต),
อุทฺธํ ปนฺนา อุปฺปนฺนา (ธรรมที่ดำเนินต่อไป,
ธรรมที่เป็นปัจจุบัน), น อุปฺปนฺนา อนุปปนฺนา
(ธรรมที่มีใ้ช้อุปฺปันนะ, ธรรมที่ไม่ใช่ทั้งอดีต

และปัจจุบัน). องค์ธรรมของอนุปปนฺนะ คือ
อกุสลจิต ๑๒ กุสลจิต ๒๑ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก
๕๒ จิตตขรูป ๑๗ อุตฺตขรูป ๑๕ อาหารขรูป
๑๔ ที่จะเกิด]

ยํ ภิกฺขเว รูป อชาตํ อปาตฺฐตํ, “ภวิสฺสตีติ
ตสฺส สงฺขา, “ภวิสฺสตีติ ตสฺส สมฺมญฺญา, “ภวิสฺสตีติ
ตสฺส ปญฺญตฺติ, น ตสฺส สงฺขา “อตฺถิติ, น ตสฺส
สงฺขา “อโหสีติ. (ส. ๒/๕๙)

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หลัก
การ ๓ ประการนี้ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลัก
การตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติ ไม่ได้ ถูกทอด
ทิ้ง ไม่เคยถูกทอดทิ้ง ย่อมไม่ถูกทอดทิ้ง จัก
ไม่ถูกทอดทิ้ง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้เป็น
วิญญูชนคัดค้านแล้ว หลักการ ๓ ประการคือ]

รูปที่ยังไม่เกิด ยังไม่ปรากฏ เรียกรูปนั้นว่า
จักมี ตั้งชื่อรูปนั้นว่า จักมี และบัญญัติรูปนั้น
ว่าจักมี (แต่) ไม่เรียกรูปนั้นว่า มีอยู่ ไม่เรียกรูป
นั้นว่าได้มีแล้ว (เวทนา...สัญญา... สังขาร
...วิญญูชน...)

อชาตนฺติ อนุปปนฺน. (ส.อ.ญ. ๒/๒๕๗)

บทว่า อชาตํ (ที่ยังไม่เกิด) คือยังไม่เกิดขึ้น
[คือยังไม่ได้รับสภาวะของตน]

ดู ปฏฺฐ .๓๙๔, ปฏฺฐ.อ.ญ. ๒/๓๐๔

[ในพระพุทธดำรัสข้างต้นว่า อชาตา (ที่ยัง
ไม่เกิด) อฏฐา (ยังไม่เป็น) เป็นต้น เป็นการ
แสดงด้วยคำไวพจน์ การแสดงด้วยคำอื่นๆ
ในลักษณะเช่นนี้ ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ คือ
การแสดงเนื้อความของบท (ปทัตถุติ) และ
การพูดซ้ำ (ทพหิกรรม)

คำว่า ปทตฤติ คัมภีร์มูลฎีกา (๑/๑๑๖) ได้ อธิบายว่า ปทตฤตส ปทตเรน วิภาวนํ ปทตฤติ (การแสดงเนื้อความของบท ด้วย บทอื่น ชื่อว่า ปทตฤติ) โดยตามนัยนี้ คำว่า ปทตฤติ มีวิเคราะห์ว่า ปทตฤตส ฤติ ปทตฤติ (ลบ อตถ เพื่อย่อคำ = สังโกจนัย)

การแสดงเนื้อความของบท คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อชาตา (สภาวะธรรมที่ยังไม่เกิด) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับ] บทดังกล่าวยังไม่ชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดาแล้ว ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า อชาตา อภูตา อสณฺชาตา, อนิพฺพตฺตา อนินิพฺพตฺตา อปาตุภูตา อนุปฺปนฺนา อสมฺปฺปนฺนา, อนุฏฺฐตา อสมฺมุฏฺฐตา, อนุปฺปนฺนา (สภาวะธรรมที่ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่ยังไม่เกิดขึ้น) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่า มีการตกแต่งประดับประดาแล้ว เปรียบเหมือนผีเสื้อ อาบน้ำให้กุมารแล้วเอาผ้าที่ขอบใจห่ม แล้วเอาดอกไม้ประดับทาบอบตา จากนั้นก็เอาหรรดาลูบหน้าผากของกุมารนั้น เพียงจุดเดียว เพียงเท่านั้น เขายังไม่ชื่อว่ามียอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อผีเสื้อเอาสีหลากหลายมาเจิมลูบ จึงชื่อว่ามียอยเจิมที่สวยงาม พึงทราบอุปมาเช่นนี้ ฉะนั้น

การพุดย้า คือ การพุดซ้ำกันโดยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ เหมือนเมื่อกล่าว ว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) กิติ ภาณเต (ท่านผู้เจริญ)

กิติ ยกฺโข (ยักษ) กิติ สบโป (งู) กิติ ไม่ชื่อว่าพุดย้า แต่เมื่อกล่าวว่า อาวุโส อาวุโส, ภาณเต ภาณเต, ยกฺโข ยกฺโข (ยักษยักษ) สบโป สบโป (งู) จึงชื่อว่าพุดย้า (อาเมณฑิตะ, วิจฺฉา) ฉนฺได เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อชาตา (สภาวะธรรมที่ยังไม่เกิด) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับ] บทดังกล่าวยังไม่ชื่อว่าพุดย้า ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า อชาตา อภูตา อสณฺชาตา, อนิพฺพตฺตา อนินิพฺพตฺตา อปาตุภูตา อนุปฺปนฺนา อสมฺปฺปนฺนา, อนุฏฺฐตา อสมฺมุฏฺฐตา, อนุปฺปนฺนา โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่าพุดย้า การแสดงด้วยคำไวพจน์ ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ ฉะนี้แล]

(ค) [กิเลส]ที่ยังไม่เกิด.

อชาตํ ฌาเปติ ชาเตน

ฌานนฺเตน ปุจฺจติ

ฌานวิโมกฺเข กุสลตา

นานาทิฏฺฐิสฺส กมฺปติ. (ปฎิส. ๖๘)

(บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยมรรค) ย่อมเผากิเลสที่ยังไม่เกิดด้วยโลกุตตรฌานที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวโลกุตตระว่าเป็นฌาน บุคคลนั้น ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่างๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌาน และวิโมกข์.

อชาตํ ฌาเปติ ชาเตน ฌานํ เตน ปุจฺจติติ อตฺตโน สนฺตานเณ ปาตุภูเตน เตน เตน โลกุตฺตรชฺชฌานเณ ตํสมํคฺคิปุคฺคโล อชาตเมว

ตํ ตํ กิเลสํ ฌาเปติ ทหติ สมุจฺจนฺทติ เตน
การณํ ตํ โลกุตฺตรํ ฌานนฺติ ปุจฺจติตี
อตฺโต. (ปฐิส.อญ. ๑/๒๕๘)

ปาฐะว่า อชาติ ฌาเปติ ชาติเตน, ฌานํ เตน
ปุจฺจติ (ย่อมเผากิเลสที่ยังไม่เกิดด้วย
โลกุตระฌานที่เกิดแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึง
กล่าวว่า เป็นฌาน) ความว่า บุคคลผู้พร้อม
เพรียงด้วยอริยมรรคนั้น ย่อมเผา คือ ทำลาย
ตัดกิเลสต่างๆ ที่ยังไม่เกิด ด้วยโลกุตระนั้นๆ
อันปรากฏในสันดานของตน, ด้วยเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวโลกุตระนั้นว่าเป็นฌาน.

[คำว่า “เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานและ
วิโมกข์” หมายความว่า บุคคลผู้พร้อมเพรียง
ด้วยอริยมรรค ย่อมไม่หวั่นไหวในทิวจิตต่างๆ
ที่ละได้แล้วด้วยปฐมมรรค เพราะความเป็น
ผู้ฉลาดในฌานมีวิตกเป็นต้นอันสัมปยุต ด้วย
อริยมรรคนั้น และในอริยมรรคอันได้แก่วิโมกข์
ด้วยความไม่ลุ่มหลง]

(ค) ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว.

อตฺติ ภิกฺขเว อชาติ อญฺตํ อกตํ อสงฺขตํ, โน
เจ ตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาติ อญฺตํ อกตํ
อสงฺขตํ, นยิธ ชาติสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส
นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว
อตฺติ อชาติ อญฺตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา
ชาติสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ
ปญฺญายติ. (อุทาน. ๑๗๘, อิติวุตฺ. ๒๒๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด
แล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่
ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่
ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จัก
ไม่ได้มีแล้ว การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่
เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูก
ปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ แต่
ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูก
ปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่
เพราะฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิด
แล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุง
แต่งแล้ว จึงปรากฏ

อชาติ อญฺตํ อกตํ อสงฺขตนฺติ สพฺพานิปี
ปทานิ อญฺณมญฺญเวจฺจนานิ. อถ วา เวทนาปิโย
วีย เหตุปจฺจยสมวายสงฺขตาตาย การณ-
สามคฺคิยา น ชาติ น นิพฺพตฺตนฺติ อชาติ.

(อุทาน.อญ. ๓๕๗, อิติวุตฺ.อญ. ๑๕๔)

ปาฐะว่า อชาติ อญฺตํ อกตํ อสงฺขตํ ทั้งหมด
เป็นไวกจณของกันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง
พระนิพพานชื่อว่า อชาติ เพราะไม่เกิด คือ
ไม่บังเกิด เพราะความพร้อมแห่งเหตุ คือ
การประชุมแห่งเหตุและปัจจัย เหมือนเวทนา
เป็นต้น.

[พุทธองค์ตรัสพระดำรัสข้างต้น เพื่อปฏิเสธ
คำกล่าวผิดของเหล่าชนผู้ปฏิบัติผิดว่า พระ
นิพพานไม่มีจริง เพราะไม่ปรากฏสภาวะโดย
ปรมาตฺถ์ ประโยคว่า โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส
อชาติ อญฺตํ อกตํ อสงฺขตํ (ถ้าธรรมชาติอันไม่
เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว
ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว) แสดงเหตุ
ในการที่พระนิพพานมีอยู่จริง หมายความว่า

ถ้าพระนิพพานไม่มีจริง การสลัดสังขตธรรม
ทั้งหมดออกไปก็ไม่ได้ แต่อริยมรรคมองค์
๘ ดำเนินไปโดยรับเอาพระนิพพานเป็น
อารมณ์แล้วละกิเลสโดยสิ้นเชิง จึงทำให้วิภูษะ
๓ คือ กรรมวิภูษะ (วนเวียนกรรม) วิปากวิภูษะ (วน
เวียนวิปาก) และกิเลสวิภูษะ (วนเวียนกิเลส)
ดำเนินต่อไป เพื่อการเวียนตายเวียนเกิด
อีกไม่ได้

อีกนัยหนึ่ง พระดำรัสว่า อตถิ ภิกขเว อชาติ
อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูก
ปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่)
มีเนื้อความไม่แปรปรวน เพราะพระผู้มีพระ
ภาคตรัสไว้ ความจริงแล้ว พระดำรัสที่พระองค์
ตรัสไว้มีเนื้อความไม่แปรปรวน ดังพระพุทธ
พจน์ว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา (สังขารทั้งปวง
ไม่เที่ยง) สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา (สังขารทั้งปวง
เป็นทุกข์) สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้ง
ปวงไม่ใช่ตัวตน) บัณฑิตพึงทราบว่ อสังขต-
ธาตุเป็นปรมาตม โดยเนื่องด้วยเหมาะสม
อย่างนี้]

[พระพุทธพจน์ในตัวอย่างข้างต้นนี้ จำแนก
ตามบัญญัติหาระ (แนวทางในการแสดง
บัญญัติ) ได้ดังนี้

คำว่า โน เจตํ ภิกขเว อภิสฺส อชาติ อภุตํ อกตํ
อสงฺขตํ (ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว
ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จัก
ไม่ได้มีแล้ว) เป็นบัญญัติแสดงพระนิพพาน
(เทศนาบัญญัติ) และเวทจนบัญญัติ

คำว่า นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส
นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ (การสลัดออกซึ่งธรรม
ชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว
ถูกปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้)
เป็นเวทจนบัญญัติ และแสดงการน้อมเข้าไป
โดยตรงกันข้ามแห่งสังขตธรรม (อุปนย-
นบัญญัติ)

คำว่า ยสฺมา จ โข ภิกขเว อตถิ อชาติ อภุตํ
อกตํ อสงฺขตํ (แต่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว
ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูก
ปรุงแต่งแล้ว มีอยู่) เป็นเวทจนบัญญัติและ
แสดงความสำเร็จแห่งพระนิพพาน (โชตนา-
บัญญัติ)

คำว่า ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส
นิสฺสรณํ ปญฺญาเยติ (เพราะฉะนั้น การสลัด
ออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นแล้ว ถูก
ปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ)
เป็นเวทจนบัญญัติของพระนิพพาน, แสดง
การนำออกแห่งมรรค (นียยานิกบัญญัติ) และ
แสดงความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ (นิสสรณ-
บัญญัติ)]

(ง) สภาพไม่เกิด, ไม่มีการเกิด, นิพพาน.

อชาติ อภุตํ อนุปทฺทวณฺณ

อกตํ อโสภณฺณ อโถ วิโสภํ

อนุปสฺสคํ นุปสฺสคฺคธมฺมํ

นิพฺพานเมตํ สฺสคเตน เทสิตํ. (เนตติ. ๔๙)

พระสุคตเจ้าทรงแสดงพระนิพพานนี้ว่า **สภาพ
ไม่เกิด สภาพไม่อุบัติ สภาพไม่ถูกรบกวน**

สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพไม่มีความ
โสภ สภาพปราศจากความโสภแล้ว สภาพไม่มี
อุปสรรค สภาพไม่มีเหตุให้เกิดอุปสรรค.

อนิพพุตติสภาวะตตา **อชาต**. (เนตติ.อฎ.๑๒๐)
พระนิพพาน ชื่อว่า อชาตะ เพราะมีสภาวะ
คือการไม่เกิด[อีกต่อไป].

ตสฺส นิสฺสรณํ สฺนฺตํ

อตฺถกฺววจฺ รุํ

อชาต อสมุปฺปนํ อโสภํ วิรชํ ปทํ

นิโรธํ ทุกฺขมฺมานํ สงฺขารุปฺสโม สุโข.

(อป. ๒/๓๗๗)

พระนิพพานอันหลุดพ้นจากขันธห้า สงบ
มิใช่วิสัยแห่งความตรึก เทียง **ไม่มีการเกิด**
ไม่เกิดโดยอาศัยเหตุปัจจัย ไม่มีความโสภ
ปราศจากกิเลสขุสฺสี เป็นธรรมที่พึงปฏิบัติให้
บรรลु เป็นที่ดับแห่งทุกขธรรมทั้งหลาย เป็น
ที่ระงับแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เป็นสุข.

[พระนิพพานเป็นภาวะที่ตรงกันข้ามกับสังขาร
คือรูปธรรมกับนามธรรมโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ
สังขารมีการเกิดขึ้นของรูปและนาม แต่พระ
นิพพานไม่มีการเกิดขึ้นของสิ่งเหล่านั้น ดังที่
คัมภีร์ปฐีสัมภิตามรรคได้กล่าวว่า

อุปฺปาโท สงฺขารา, อนุปฺปาโท นิพฺพานํ (การเกิด
เป็นสังขาร การไม่เกิดเป็นนิพพาน), ปวตฺตํ
สงฺขารา, อปฺปวตฺตํ นิพฺพานํ (ความเป็นไป เป็น
สังขาร ความไม่เป็นไป เป็นนิพพาน), นิमितฺตํ
สงฺขารา, อนิमितฺตํ นิพฺพานํ (นิमितสัณฐาน เป็น

สังขาร ภาวะที่ไม่มีนิमितเป็นนิพพาน) อายุหนา
สงฺขารา, อนายูหนา นิพฺพานํ (ความพยายาม
เป็นสังขาร ความไม่พยายามเป็นนิพพาน)
ปฏฺิสนฺธิ สงฺขารา, อปฺปฏฺิสนฺธิ นิพฺพานํ (การเกิด
เป็นสังขาร การไม่เกิดเป็นนิพพาน)

คำว่า **อชาต อภฺต** เป็นต้น เป็นคำไวพจน์
หรือคำพ้องความ คือคำที่มีความหมายอย่าง
เดียวกันอันได้แก่พระนิพพาน การแสดงคำ
ไวพจน์หลากหลายเป็นสำนวนทางภาษา
ที่เรียกว่า อาวตฺตติ คือ การกล่าวซ้ำ ประเภท
ปทาวิตฺติคือการกล่าวซ้ำบท]

(จ) ไม่แท้, ไม่ปกติ.

อชาตา นาม ปถวี สฺพุทฺธาสาณํ สฺพุทฺธกฺขรา
สฺพุทฺธกฺจลา สฺพุทฺธมฺรุมฺพา สฺพุทฺธวาลิกา อปฺปปฺสฺสุกา
อปฺปมตฺติกา เยภฺยุเยน ปาสาณํ เยภฺยุเยน
สฺกฺขรา เยภฺยุเยน กฺจลา เยภฺยุเยน มฺรุมฺพา
เยภฺยุเยน วาลิกา, ทพฺพมาปี วุจฺจติ **อชาตา**
ปถวี. โยปี ปสฺสุณฺนฺโซ วา มตฺติกาปฺปณฺโซ วา
อุนกจาตฺมาสํ โวฏฺโฏ; อยมฺปิ วุจฺจติ **อชาตา**
ปถวี. (วิ. ๒/๕๐)

ที่ชื่อว่า **ดินไม่แท้** คือ หินล้วน ดินมีกรวดล้วน
ดินมีกระเบื้องล้วน ดินมีแร่ล้วน ดินมีทราย
ล้วน ดินมีดินร่วนผสมนิดหน่อย ดินมีดิน
เหนียวผสมนิดหน่อย ดินมีหินมาก ดินมี
กรวดมาก ดินมีกระเบื้องมาก ดินมีแร่มาก
ดินมีทรายมาก แม้ดินที่เผาไฟแล้วก็เรียกว่า
ดินไม่แท้ กองดินร่วนหรือดินเหนียวที่ฝน
ตกตยงไม่ถึง ๔ เดือนก็เรียกว่า**ดินไม่แท้**

อชาติตต (น)

[อชาติ + ตต]

ความไม่มีการเกิด, สภาพไม่มีการเกิด.

ดู อรรถแห่ง อชร

อชาติปุกข (ติ)

[อชาติ + ปุกข] มีชนปีกยังไม่ออก.

อชาติปุกขา ตรุณา

ปุกตกา มยุห โกสิย

เต ม ภตา ภริสสนติ

ตสฺมา เตสํ อธิ ทเท. (ชา. ๑/๒๗๖)

(พยานกแซกเต้าตอบว่า)

ท่านโกสิยะ ข้าพเจ้ามีลูกอ่อนตัวเล็กๆ **ชนปีกยังไม่ออก** ลูกนกเล็กๆ เหล่านั้น ข้าพเจ้าได้เลี้ยงแล้ว จักเลี้ยงข้าพเจ้า เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงให้พวกเขากุ้ยหมั่น.

อชาติปถวี (ถี)

[อชาติ + ปถวี] ดินไม่ปกติ, ดินไม่แท้.

ชาตา จ ปถวี อชาตา จ ปถวีติ อิมหิ ปเทหิ
ชาตปถวิญจ **อชาติปถวิญจ** ทสฺเสติ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๐)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงดินแท้ และดินไม่แท้ ด้วยบทเหล่านั้นว่า ชาตา จ ปถวี อชาตา จ ปถวี ดังนี้.

[ปถวี, ปจวี ในวรรณกรรมบาลีมีใช้ทั้งสองรูป. รูปว่า ปจวี ประกอบรูปโดยแปลง ปถ

เป็น ปถ แล้วแปลง อฺ ที่ ถ เป็น อว ได้รูปว่า ปถว แล้วแปลง อฺ ที่ ป เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น หลังจากนั้นแปลง ถ เป็น จ. ในฉบับฉันทะสังคีติมีรูปว่า ปถวี, ปถวี, ปจวี (ถสฺส ๕๓๓) แต่รูปว่า ปจวี ไม่พบในวรรณกรรมบาลี. ในคัมภีร์ปทฐปสฺสทนิสสัยใหม่มีรูปตามพยางค์ของสังหลว่า ปถวี, ปถวี ปุสฺส ปตฺต (รูปหลังนี้แปลง ปฺ เป็น ป) สำหรับพระไตรปิฎกฉบับไทยนิยมใช้รูปว่า ปจวี]

อชาติผล (น)

[อชาติ + ผล]

(๑) ผลที่ยังไม่เกิด.

หญฺจิ น อตีเต กิเลสํ ปชฺหติ, น อนาคเต กิเลสํ ปชฺหติ, น ปจฺจุปฺปนํ กิเลสํ ปชฺหติ, เตนฺหิ นตฺถิ มคฺคภาวนา, นตฺถิ ผลสฺสจฺฉิกริยา, นตฺถิ กิเลสํปฺปหานํ, นตฺถิ ฐมฺมาภิสมฺโยติ? อตฺถิ มคฺคภาวนา, อตฺถิ ผลสฺสจฺฉิกริยา, อตฺถิ กิเลสํปฺปหานํ, อตฺถิ ฐมฺมาภิสมฺโย. ยถา กถํ วิย, ยถาปิ ตฺรฺโณ รุกฺโข **อชาติผล**, ตเมนํ บุริโส มฺเณ จินฺตเยย, เย ตสฺส รุกฺขสฺส **อชาติผล**, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ. อนิพฺพตฺตาเยว น นิพฺพตฺตฺนฺติ, อนุปฺปนฺนาเยว น อุปฺปชฺชนฺติ, อปาตุกฺกฺตาเยว น ปาตุกฺกฺนฺติ. (ปฏิส. ๓๙๕)

บุคคลละกิเลสที่เป็นอดีตไม่ได้ ละกิเลสที่เป็นอนาคตไม่ได้ (และ) ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันไม่ได้หรือ ถ้าอย่างนั้น มัคคภาวนาก็ไม่มี การทำให้แจ้งก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี การตรัสรู้ธรรมก็ไม่มี มัคคภาวนามีอยู่ การทำให้แจ้งก็มีอยู่ การละกิเลสก็มีอยู่ การตรัสรู้

บทว่า **อชาตพุทธิ** (ยังไม่มีความรู้) คือ ยังไม่เกิดความรู้ในเรื่องการใช้จ่าย.

อชาตศัตรู (ป)

[อชาต + สตฺต. (ส. อชาตศัตรู)]

พระราชพาณนามว่าอชาตศัตรู, พระเจ้าอชาตศัตรู, พระราชาผู้ได้รับพยากรณ์ว่าเป็นศัตรูของพระบิดาตั้งแต่ยังไม่เกิด, มิได้เกิดมาเป็นศัตรู, ชื่อพระโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร.

อถ โข ราชา มาคโธ อชาตศัตรู เวเทหิ-
ปุตโต ตทหุโปสเถ อุทานํ อุทานสิ “รมณียา
วต โภ โทสิณา รตติ, อภิรูปา วต โภ โทสิณา
รตติ, ทสฺสนียา วต โภ โทสิณา รตติ, ปาสาทิกา
วต โภ โทสิณา รตติ, ลกฺขณฺญา วต โภ
โทสิณา รตติ, กํ นุ ชฺวชฺช สมณํ วา พุราหมณํ
วา ปยิริปาเสยฺยาม, ยนโน ปยิริปาสโต จิตฺตํ
ปสฺสีเทยฺยาติ. (ที. ๑/๔๕)

ครั้งนั้น พระราชาแห่งแคว้นมคธพระนามว่าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร มีอำมาตย์แวดล้อมประทับนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ขณะนั้นท้าวเธอทรงเปล่งอุทานในวันอุโบสถนั้นว่า “ราตรีสว่างไสวน่ารื่นรมย์งดงาม น่าชื่นชมยิ่งนัก เป็นฤกษ์งามยามดี วันนี้เราควรเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดหนอ ที่จะทำให้อจิตใจของเราเบิกบานเลื่อมใสได้”.

อชาโตเยว รมโย สตฺต ภาวิสฺสตีติ เนมิตฺตเกหิ
นิทฺทิกฺโขจติ อชาตศัตรู (ที.อฎ. ๑/๑๒๓)

ดู วิ. ๔/๓๔๑

ชื่อว่า อชาตศัตรู เพราะเป็นผู้อันใคร่หลวงทั้งหลายพยากรณ์ว่า จักเป็นศัตรูของพระราช (พระราชบิดา) ตั้งแต่ยังไม่เกิดทีเดียว.

[อชาตศัตรู เป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารกับพระนางโกศลเทวี (พระนางเวเทหิกาซึ่งเป็นพระราชธิดาของพระเจ้ามหาโกศล) กษัตริย์แคว้นมคธ ขณะพระนางโกศลเทวีทรงครรภ์ ได้แพ้ท้องอยากเสวยโลหิตของพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงเอาพระขรรค์แทงพระชานุ (เข่า) รองพระโลหิตให้พระนางเสวย ไหร่ทำนายว่า พระโอรสที่อยู่ในครรภ์ เกิดมาจะทำปิตุฆาต พระนางโกศลเทวีพยายามทำลายด้วยการให้แท้งแต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดคิดจะรัด แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามไว้ เมื่อครบกำหนด ประสูติเป็นกุมาร จึงตั้งพระนามโอรสว่า อชาตศัตรู แปลว่า “เป็นศัตรูตั้งแต่ยังไม่เกิด” ในที่สุดเจ้าชายอชาตศตรูก็คบคิดกับพระเทวทัต ฆ่าพระราชบิดาตามที่โหรทำนายไว้ และได้ขึ้นครองราชสมบัติแคว้นมคธ ณ กรุงราชคฤห์ แต่ทรงสำนึกและกลับพระทัยได้ หันมาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และได้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในการสังคายนาครั้งที่ ๑ (คำว่า อชาตศัตรู บางท่านแปลใหม่ว่า มิได้เกิดมาเป็นศัตรู) พระองค์มีพระมเหสีพระนามว่าวชิรา มีพระโอรสพระนามว่า อุทายิภันท์. พจนานุกรม ฉบับประมวลศัพท์ หน้า ๔๗๕]

อชาตศัตรูต (น)

[อชาต + สตฺต]

พระสูตรอันแสดงเรื่องนิพพาน, อชาตสูตร.

อชาตสูตรว่าด้วยธรรมชาติที่ไม่เกิด คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ธรรมชาติที่เกิด

(๒) ธรรมชาติที่ไม่เกิด ในธรรมชาติ ๒ นั้น ภิกษุผู้สละความยินดีในอาหารและตัณหา เสียได้ จะบรรลุธรรมชาติที่ไม่เกิดกล่าวคือ พระนิพพาน.

อติวุตตกบาลี นิบาตที่ ๒ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๖. อติวุต. ๒๒๐

อชาติสตุตวณฺณนา (ถึ)

[อชาติสตุต + วณฺณนา]

อรรถกถา[พรรณนา]แห่งอชาติสตุตสูตร.

(อติวุต.อญ. ๑๕๔-๗)

อชาติสฺสร (ปุ)

[น + ชาติสฺสร]

ไม่เป็นชาติสระ, ไม่ใช่ชาติสระ, ไม่ใช่สระ เกิดเองตามธรรมชาติ.

สเจ ปน ตํ ปุเรตฺวา ถลํ วา กโรนฺติ เอกสฺมี ทิสภาเค ปาฬี พนฺธิตฺวา สพฺพเมว ตํ มหาตพาคํ วา กโรนฺติ สพฺพปิ อชาติสฺสโร โหติ ความ- สีมาสงฺขยเมว คจฺจติ. โลณฺีปี ชาติสฺสรสงฺขย- เมว คจฺจติ. วสฺสิเก จตฺตาริ มาเส อุกฺก- จาโนกาเส กมฺมํ กาคฺตุํ วฏฺฏตฺติ.

(วิ.อญ. ๓/๓๓๗, วชร. ๔๖๑)

อนึ่ง ถ้าหมุ่ชนถมชาติสระ[สระธรรมชาติ]นั้น ให้เต็ม ทำให้เป็นบกก็ดี ก่อคั่นในทิสภาค อันหนึ่ง ทำชาติสระนั้นทั้งหมดทีเดียว ให้เป็น บึงใหญ่ก็ดี ไม่เป็นชาติสระแม้ทั้งหมด, นับ เป็นคามสีมานั่นเอง. ถึงทะเลสาบ ก็จัดเป็น

ชาติสระเหมือนกัน. จะทำกรรมในโอกาส เป็น ที่ข้งน้ำตลอด ๔ เดือนฤดูฝน ควรอยู่.

[ชาติสระ (สระธรรมชาติ) คือ สระน้ำที่เกิด ขึ้นเองด้วยน้ำที่ไหลจากภูเขาเป็นต้น และ มีน้ำเต็มตลอดฤดูฝน ๔ เดือน หรือเป็นสระ ที่ถูกน้ำเซาะแม่น้ำหรือทะเล แล้วกลายเป็น สระในเวลาต่อมา โดยมีได้เชื่อมกับแม่น้ำ หรือทะเลต้นสาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาติ สโร ชาติสฺสโร (สระที่เกิดขึ้น[เอง] ชื่อว่า ชาติสฺสระ) ดังข้อความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

โย ปน เกณจิ ขณฺติวา อกโต สยํ ชาติ โสพฺโภ สมฺนตโต อากเตน อุกฺกเกน ปุริโต ติฏฺฐติ, ยตถ นทียํ วุตตปฺปกาวเร วสฺส กาเล อุกํ สนฺติฏฺฐติ, อยํ ชาติสฺสโร นาม. โยปิ นทึ วา สมฺพุทฺถํ วา ภินทิตฺวา นิกฺขนฺตอฺกเกน ขโต โสพฺโภ เอตํ ลกฺขณํ ปาปฺภนาติ, อยมฺปิ ชาติสฺสโรเยว.

(กฺงฺขา. ๑๘๘)

สระธรรมชาติ คือ สระที่ไม่มีใครขุด เกิดขึ้น เองโดยธรรมชาติ มีน้ำเต็มที่ไหลมาโดยรอบ และสระที่มีน้ำขังอยู่ตลอดฤดูฝน อย่างที่ กล่าวไว้ในเรื่องแม่น้ำ อีกทั้งสระที่ถูกขุด ด้วย น้ำซึ่งเซาะ แม่น้ำหรือทะเลแล้วไหลออก ย่อม มีลักษณะสระธรรมชาตินี้ แม้สระนี้ก็เป็นสระ ธรรมชาติเหมือนกัน]

อชาติโสภ (ปุ)

[อชาติ + โสภ]

มีความโสภอันไม่เกิดแล้ว, ไม่มีความโสภ.

อชาตาทิสภาว (ป)

[อชาต + อาทิ + สภาว]

(๑) มีสภาวไม่เกิดเป็นต้น.

(๒) (ติ) มีไม่เกิดเป็นต้นเป็นสภาว.

อติ ภควา “อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภฺยตํ อภฺยตํ อสงฺขตฺตํ ปรมตฺตํ นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ วตฺวา ตตฺถ เหตุํ ทสฺเสนโต “โน เจตํ ภิกฺขเวติ-
อาทิมหา.

ตสฺสายํ สงฺเขโป ภิกฺขเว ยถิ อชาตาทิ-
สภาวา อสงฺขตา ธาตุ น อภวิสฺส น สียา อธิ
โลเก ชาตาทิสภาวสฺส รูปาทิกฺขนฺธปญฺจก-
สงฺขาตสฺส สงฺขารคตสฺส นิสฺสรณํ อนวเสส-
วฏฺฐุปสโม น ปณฺญาเยยฺย น อูปลพฺเภยฺย
น สมฺภาเยยฺย. นิพฺพานญฺหิ อารมฺมณํ กตฺวา
ปวตฺตมาณา สมฺมาทิกฺขุอาทโย อริยมคฺคธฺมา
อนวเสสโต กิเลสํ สมฺจุณฺนิทฺตํ เตเนตฺถ
สพฺพสฺสปี วฏฺฐุทฺทกฺขสฺส อปฺปวตฺติ อปคโม
นิสฺสรณํ ปณฺญาติ. (อิตฺตฺว.อฏฺ. ๑๕๕)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความที่นิพพาน
มีอยู่โดยปรมาตมว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูก
ปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ เมื่อ
จะทรงแสดงเหตุในเรื่องนั้นคือเพื่อคัดค้าน
คำกล่าวผิดของผู้ปฏิบัติผิดว่า คำกล่าวว่
นิพพานมีจริง เป็นเพียงถ้อยคำของสมณะ
และพราหมณ์ทั้งหลาย แต่นิพพานไม่มีจริง
เพราะไม่ปรากฏสภาวโดยปรมาตม จึงตรัส
คำเป็นอาทิว่า โน เจตํ ภิกฺขเว ดังนี้.

พึงทราบความสังเขปแห่งบทนี้ดังนี้ ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอสังขตธาตุมีสภาวไม่
เกิดเป็นต้น ไม่มีจริง การสลัดออกคือการเข้า
ไปสงบบวฺวฏฺฐะโดยไม่มีส่วนเหลือซึ่งสังขาร
กล่าวคือขันธปญฺจกมีรูปเป็นต้น อันมีความ
เกิดเป็นสภาว จะไม่พึงปรากฏ คือ ไม่พึงได้
ไม่พึงมีในโลกนี้. เพราะธรรมคืออริยมรรค
มีสมฺมาทิกฺขุเป็นต้น ที่ดำเนินไปรับเอาพระ
นิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสโดยเด็ด
ขาด เหตุนั้น ความไม่เป็นไป ความไปปราศ
การสลัดออกซึ่งวัฏฏกฺขแม้ทั้งหมด ย่อม
ปรากฏในพระนิพพานนี้.

ดู อชาต อรรถ (จ)

อชาติ (ถ)

[น + ชาติ]

(๑) ความไม่เกิด, ไม่มีภพใหม่, ไม่มีปฏิสนธิ.

อนุปฺปาโท อภิญฺเญยโย, อปฺปวตฺตํ อภิญฺเญยโย,
อนิมิตฺตํ อภิญฺเญยโย, ๗เปฯ อชาติ อภิญฺเญยยา,
อชรา อภิญฺเญยยา, อพฺยาธิ อภิญฺเญยโย,
อมตํ อภิญฺเญยโย ๗เปฯ (ปฏิสฺ. ๑๒)

ความไม่เกิดขึ้นควรรู้อย่าง ความไม่เป็นไป ควรรู้อย่าง
อนิมิต (ความไม่มีเครื่องหมาย) ควรรู้อย่าง
๗เปฯ ความไม่เกิดควรรู้อย่าง ความไม่แก่ควร
รู้อย่าง ความไม่เจ็บไข้ควรรู้อย่าง ความไม่ตายควร
รู้อย่าง... (ดู ปฏิสฺ. ๖๔)

(๒) ความไม่เกิด, ความสิ้นไปแห่งการเกิด
(นิพพาน).

ยถาปิ ปาเป วิชฺชนเต

กल्याณมฺปิ วิชฺชติ

เอวเมว ชาติ วิชฺชนเต

อชาติปิ จฉิตฺตพฺพํ. (พทุธว. ๓๐๗, ชา.อญ. ๑/๕)

เมื่อความชั่วมีอยู่ ความดีก็ต้องมี ฉะนั้นใด เมื่อความเกิดมีอยู่ **ความไม่เกิด** อันบุคคลก็พึงปรารถนา ฉะนั้น.

อชาติปิติ ชาติเขปนํ อชาติ นิพฺพานมฺปิ อิจฉิตฺตพฺพํ. (พทุธว.อญ. ๙๒)

บทว่า **อชาติปิ** ความว่า แม้นิพพาน คือความไม่เกิดอันเป็นเหตุสิ้นไปแห่งความเกิด บุคคลก็พึงปรารถนา.

ยถา จ ปาปสฺส ลามกสฺส ธมฺมสฺส ปฏิปทฺชฎโต กल्याโณ อนวชฺชธมฺโมปิ อตฺถิเยว เอวเมว ปาปิกาย ชาติยา สติ สพฺพชาติกุเขปนโต **อชาติ**สงฺขาเตน นิพฺพาเนนาปิ ภวิตพฺพเมวาทิ. (ชา.อญ. ๑/๕)

ธรรมที่ไม่มีโทษอันงาม ที่เป็นปฏิบัติต่อธรรมอันเป็นบาปอันลามก ย่อมมีอยู่ ฉะนั้นใด เมื่อความเกิดอันลามกมีอยู่ แม้พระนิพพาน กล่าวคือ**ความไม่เกิด** เพราะเป็นเหตุให้ความเกิดทุกอย่างสิ้นไป ก็พึงมีฉะนั้น.

อชาติธมฺม (ติ)

[อชาติ + ธมฺม]

มีการไม่เกิดเป็นสภาพ, มีสภาพคือการไม่เกิด, มีการไม่เกิดเป็นธรรมดา.

อชาติธมฺมตฺต (น)

[อชาติธมฺม + ตฺต]

ความเป็นธรรมมีการไม่เกิดเป็นสภาพ, ความมีสภาพคือการไม่เกิด, ความมีการไม่เกิดเป็นธรรมดา.

อยญฺเจตสฺส อสงฺขตาทกฏตภาโว สพฺเพน สพฺพํ **อชาติธมฺมตฺต**าติ ทสฺเสตุํ “อชาตฺนติ วุตฺตํ. (อุทาน.อญ. ๓๕๗, อิติวุตฺต.อญ. ๑๕๔)

ก็เพื่อจะแสดงว่า ความที่พระนิพพานนั้นนั้น ไม่ถูกปรุงแต่ง ไม่ถูกปัจจัยกระทำ และไม่เป็นอย่างนี้ จะมีได้เพราะพระนิพพาน มีการ**ไม่เกิดเป็นสภาพ** โดยประการทั้งปวง จึงตรัสว่า อชาตฺ (ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว).

อชาติมฺหตุ (ติ)

[น + ชาติมฺหตุ]

ผู้ไม่มีชาติ, มีชาติต่ำ, มีสกุลต่ำ.

ธีรา จ พาลา จ หเว ชนินฺหา

สิปปุปฺปนฺนา จ อสิปปิโน จ

สุชาติมฺหโตปิ **อชาติมฺห**สฺส

ยสฺสสิโน เปสกรา ภวนฺติ.

เอตมฺปิ ทิสฺวาน อหํ วทามิ

ปญฺญโย นิหิโน สิริมาว เสยฺโย. (ชา. ๑/๓๑๙)

(เสนกบัณฑิตกราบทูลอย่างจับพลันว่า)

ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน คนทั้งหลาย เป็นนักปราชญ์ก็ตาม เป็นคนโง่ก็ตาม มีศีลปะก็ตาม ไม่มีศีลปะก็ตาม แม้มีชาติสกุลสูง

ก็เป็นคนรับใช้ของคนมียศ ถึงจะมีชาติสกุลต่ำ ข้าพระองค์เห็นเหตุแบบนี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนเลว คนมีสิริเท่านั้นเป็นคนประเสริฐ.

อชานก (ติ)

[น + ฉา + นา + ฌว]

ผู้ไม่รู้, ผู้ไม่มีปัญญา, ไม่เข้าใจ, เหลา.

โก ฌ เต อิทมกฺขาสิ

อชานนุตฺตส อชานโก

อุทกาทิเสจน นาม

ปาปกมฺมา ปมฺจุจติ. (เถร.อฎ. ๔๐๖)

(พระปทุมมเถรกล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า)

ใครหนอ ช่างไม่รู้ มาบอกความนี้แก่ท่านซึ่งไม่รู้ ว่า คนจะพ้นจากบาปกรรมได้ ก็เพราะการลดน้ำ.

โก ฌ เต อิทมกฺขาสิ อชานนุตฺตส อชานโกติ
กมฺมวิปากํ อชานนุตฺตส เต สพุเพน สพุพํ
กมฺมวิปากํ อชานโต อชานโก อวิทุสฺส พาลो
อุทกาทิเสจนเหตุ ปาปกมฺมโต ปมฺจุจตีติ อิห
อตุตฺตาตํ โก ฌ นาม อกฺขาสิ น โส สพุเชยฺย-
วจโน นาปิ เจตํ ยุตฺตุนฺติ อธิปฺปาโย.

(เถร.อฎ. ๒๑๑)

ปารุจะว่า โก ฌ เต อิทมกฺขาสิ อชานนุตฺตส
อชานโก ความว่า ใครหนอช่างไม่รู้ ช่างไม่
เข้าใจ ช่างเหลา มาบอกแก่ท่านผู้ไม่รู้วิบาก
กรรม คือไม่รู้วิบากของกรรมทุกๆ ประการ
ถึงความข้อนี้ว่า คนย่อมหลุดพ้นจากบาป

กรรมได้ เพราะเหตุที่ลดน้ำ ผู้นั้นมีถ้อยคำที่
เชื่อไม่ได้เลย อธิบายว่า คำนั้นไม่ถูกต้อง.

อชานตา (ถิ)

[อชานนุต + ตา, ลป นุต]

ความเป็นผู้ไม่รู้, ความไม่รู้.

อปิ เจ โหติ เตวิชฺโช

มจฺจุหาเย อนาสโว

อปปญฺญาโตติ นํ พาลา

อวชานนฺติ อชานตา. (เถร. ๒๔๘)

(พระอชินเถระเมื่อจะให้ภิกษุทั้งหลายสังเวช
จึงได้กล่าวว่า)

ถึงแม้ว่าบุคคลจะมีวิชา ๓ ละมัจจุราชได้
ไม่มีอาสวะ คนพาลทั้งหลาย ย่อมดูหมิ่น
บุคคลนั้นว่าเป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง เพราะความ
ไม่รู้.

ยสฺส ตถาย กุลปฺตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา
อนคาริยํ ปพฺพชนฺติ ตํ สทตฺถํ อญฺปาปฺณิตฺวา
จิตฺตมํ ปริสํ “ธฺตฺวาโท พหุสฺสุโต
ธมฺมกถิโกติ อฺปปนฺนลาภสฺส อภาวโต “น
ปญฺญาโต น ปากฺกฺวติ พาลา ทุมฺเมธฺปคฺคฺลา
อวชานนฺติ กสฺมา? อชานตา อชานนการณ
คฺุณานํ อชานนเมว ตตฺถ การณฺนฺติ ทสฺเสติ.

(เถร.อฎ. ๑/๓๑๙)

คนพาลทั้งหลาย คือบุคคลผู้มีปัญญาทรา
มย่อมดูหมิ่นบุรุษผู้สูงส่งนั้น แม้ถึงได้บรรลุ
ประโยชน์ของตน ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออก
จากเรือนวชเป็นบรรพชิตโดยชอบนั้นเกี่ยว

ว่าเป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง ไม่มีนามปรากฏ เพราะไม่มีลาภที่เกิดขึ้น[ด้วยเหตุ]ว่าเป็นผู้ดีแต่สอนเรื่องธุดงค์ เป็นพหูสูต เป็นพระธรรมกถึก. เพราะเหตุไร? **เพราะความไม่รู้** คือเพราะเหตุแห่งการไม่รู้ ท่านแสดงการไม่รู้ห่มุคุณนั้นแล้วเป็นเหตุในข้อนั้น.

อชานน (น)

[น + ชานน] การไม่รู้. ความไม่รู้.

ภนฺเต นาคเสน ตมฺเห ภณฺณ เย อาปตฺตึ อาปชฺชนฺติ เน ทฺวึหิ อากาเรหิ อาปชฺชนฺติ อนาทริเยน วา **อชานเนน** วาติ. อปี นุ โข ภนฺเต อรหโต อนาทริยํ โหติ ยํ อรหา อาปตฺตึ อาปชฺชตฺติ. น หิ महाराजाति. ยถิ ภนฺเต นาคเสน อรหา อาปตฺตึ อาปชฺชติ นตฺถิ จ อรหโต อนาทริยํ เตนหิ อตฺถิ อรหโต สติ-สมโมโสติ. นตฺถิ महाराช อรหโต สติสมโมโส อาปตฺตติญจ อรหา อาปชฺชตฺติ.

(มิลินท. ๒๕๘)

พระเจ้ามิลินท์ “พระคุณเจ้านาคเสน พวกท่านกล่าวกันว่า ภิกษุพวกที่ต้องอาบัติ ย่อมต้องอาบัติเพราะเหตุ ๒ ประการ คือเพราะความไม่เอื้อเฟื้อ (ในพระวินัยบัญญัติ) และเพราะ **ความไม่รู้** พระคุณเจ้า พระอรหันต์ ยังมีความไม่เอื้อเฟื้อที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติอยู่หรือ” “ไม่มีหรือกมฺหาบพิตร” “พระคุณเจ้านาคเสน หากว่า พระอรหันต์ยังต้องอาบัติได้ และพระอรหันต์ก็มีความเอื้อเฟื้อไซ้ร้ ถ้าอย่างนั้น พระอรหันต์ก็ยังมี ความหลงลืมสติ”

“ขอถวายพระพร พระอรหันต์ไม่มีความหลงลืมสติ แต่พระอรหันต์ ยังต้องอาบัติ”

[พระอรหันต์ละกิเลสทั้งปวงได้สิ้นแล้ว จึงมักต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนา และเป็นโทษทางโลกซึ่งเรียกว่าอจิตตกะปณณัตติวัชชะ เช่น อาบัติหนักตามกฎการสิกขาบท (ว่าด้วยการสร้างกุฎิใหญ่เกินขนาด) และอาบัติเบาตามสหเสยยสิกขาบท (ว่าด้วยการนอนร่วมกับอนุปสัมบัน คือผู้ไม่ใช่ภิกษุและภิกษุณีเกิน ๓ วัน) ท่านอาจต้องอาบัติด้วยความพลั้งเผลอ โดยปราศจากเจตนา ไม่ใช่ด้วยอำนาจความหลงลืมสติ เพราะความหลงลืมสติมีสภาวะเป็นอกุศล ย่อมไม่มีแก่ท่านผู้เป็นพระอรหันต์ และเมื่อต้องอาบัติแล้วก็จะปลงอาบัติบอกถึงโทษของตนทันที ส่วนคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยะก็จะไม่ปกปิดโทษของตน ถ้ามีผู้ที่หวังประโยชน์ถาม ก็จะยอมรับโทษของตนตามความเป็นจริง ดังมีหลักฐานกล่าวว่า

อริยสาวโก หิ อาปตฺตึ อาปชฺชนฺโต ครุกา-ปตฺตีสฺส กุฎิกาสทิสฺส ลหุกาปตฺตีสฺส สหเสยยาทิสทิสฺส อจิตตกापตฺตึเยว อาปชฺชติ. ตมปิ อสณฺจิจฺจ, โน สณฺจิจฺจ. อาปนฺนํ น ปฏิจฺฉาเทติ.

(ม.อภ. ๒/๓๐๙)

แท้จริงแล้ว อริยสาวกที่ต้องอาบัติ ย่อมต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนา เหมือนกฎการสิกขาบทในอาบัติหนัก และเหมือนสหเสยยอาบัติในอาบัติเบา ท่านต้องอาบัตินั้นโดยไม่จงใจ ไม่ต้องอาบัติด้วยความจงใจ และไม่ปกปิดอาบัติที่ต้องแล้ว

เทศีติ อาปตติปฏิคคาหก สภาคปคฺคเล
สติ เอกํ ทิวสํ วา รตตี วา อนริวเสตฺวา รตตี
จตุรงฺคปิ ตเม สภาคภิกฺขุโน วสณฺณจํ
คณฺตุวา เทเสติเยว. (ม.อฏฺ. ๒.๓๐๙)

คำกล่าวว่า เทเสติ (แสดง) หมายความว่า
เมื่อมีบุคคลที่หวังประโยชน์ก็ไม่รอถึงหนึ่ง
ทิวาราตรี ย่อมไปสู่ที่พำนักของภิกษุผู้หวัง
ประโยชน์แม้มีความมืดที่มีองค์ ๔ [ความมืด
ในเวลาที่เที่ยงคืนของวันแรม ๑๕ ค่ำ ขณะอยู่
ในไพรสนต์ที่มืดและมีเมฆบัง] แล้วแสดง
อาบัติทีเดียว

อชานนกก (ติ)

[น + ชานนกก] ผู้ไม่รู้, ยังไม่รู้.

ชานนกก = ฌา (อวโพธ) + นา + ญฺ. อญฺญาสิ
ชานาติ ชานิสฺสตีติ ชานนโก. แปลง ฌา ชาติ
เป็นชา ด้วยสูตร (กจ.๔๗๐) ว่า ฌาสฺส ชาชํนา
(แปลง ฌา ชาติเป็น ชา, ชฺ หรือ นา ได้บ้าง)
แปลง ญฺ. ปัจจัยเป็น อานนกก ด้วยสูตร (กจ.
๖๔๑) ว่า อนุทาทิ ญฺ ญฺณมนฺนํ นานํ กานนํ ก
สการิตฺเตหิ จ (แปลง ญฺ และ ญฺ. ปัจจัยทำย
ชาติอนุทาทิกคณฺ และชาติที่ประกอบกับ
การิตปัจจัยเป็น อน, อานน; ออก และ อานนกก
อนึ่ง การแปลง ฌา ชาติเป็นชา นั้น มีได้เพราะ
นา ปัจจัย จึงต้องลง นา แล้วลบทิ้ง]

ตทา ทกฺขิณมฺหาสฺมทุทสฺส ทิสภาเค สิมฺพลี-
วาสิ เอโก ครุโพ ปกฺขวาเตหิ สฺมทุเท อุทกํ
วิญฺหิตฺวา เอกํ นาคราชานํ สีเส คณฺหิ. ตทา หิ
สุปฺนณฺนา นาคํ คเหตฺ อชานนกาเยว ปจฺฉา
ปณฺทรชาตเก ชานิสฺส. โส ปน ตํ สีเส คเหตฺวาปิ

อุทเก อนฺตตรนฺเตเยว อุทฺธิปิ ตฺวา โอลมฺพนฺตํ
อาทาย หิมวณฺตมตฺถเกน ปายาสี.

(ชา.อฏฺ. ๗/๒๒)

ในกาลนั้น ยังมีครุฑตนหนึ่ง อยู่ที่ต้นจิว ทาง
มหาสมุทรภาคใต้ กระพือลมปีกแหวกน้ำใน
มหาสมุทรลงไป จับศึกระนาคราชได้ตัวหนึ่ง.
แท้จริงในกาลนั้น ครุฑทั้งหลาย ยังไม่รู้จัก
วิธีจับนาค ครั้นภายหลัง จึงรู้จักวิธีจับนาค
อย่างในปณฺทรชาตก แต่ครุฑตัวนั้น เมื่อจับ
นาคทางศึกระ ยังไม่ทันน้ำจะท่วมมาถึง ก็หิว
นาคขึ้นได้ปล่อยให้นาคห้อยหางลง พาบินไป
เบื่องบนป่าหิมพานต์.

อชานนกรณ (น)

[น + ชานนกรณ]

(๑) การทำความไม่รู้.

(๒) (ติ) (ราคะ) ทำให้ไม่รู้ (อะไร).

ดู อญฺญาณกรณ

อชานนการณ (น)

[อชานน + การณ]

เหตุคือการไม่รู้, เหตุแห่งการไม่รู้.

ดู อชานตา

อชานนกาล (ป)

[อชานน + กาล]

กาลอันไม่รู้, มิใช่เวลาที่รู้.

ดู อชานกา = อชานนกาล. (สี.อิ. ต่างกัน)

อชานนฏจาน (น)

[อชานน + จาน]

ที่ที่คนเหล่านี้ไม่อาจรู้ได้ - ไม่รู้จัก.

ราชคเห กิร ชนเสนญจิกุลสส ชีตา อตฺตโน
ทาเสนเนว สหฺมึ สนฺถวํ กตฺวา “อณฺเณปิ เม อิมํ
กมฺมํ ชานเญยฺนติ จินฺตเตวา เอวมาห “อมฺเหหิ
อิมสฺมึ จาเน วสฺสํ น สกฺกา สเจ เม มาตาปิตโร
อิมํ โทสํ ชานิสฺสนฺติ ขณฺหาขณฺหา กริสฺสนฺติ
วิเทสํ คนฺตฺวา วสฺสสามาติ หตฺถสํวํ คเหตฺวา
อคฺคทฺวารเณ นิขมิตฺวา “ยตฺถ วา ตตฺถ วา
อณฺเณหิ **อชานนฏจานํ** คนฺตฺวา วสฺสสามาติ
อุโปปี อคฺมึสฺ. (อ.อ. ๑/๑๖๖)

นัยว่า ในกรุงราชคฤห์ ชีตาตระกูลชนเศรษฐี
ทำความเขยชิดกับทาสของตนนั้นแล คิดว่า
แม้คนเหล่านี้ ฟังรู้กรรมนี้ของเรา กแล้วแล้ว
จึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกเราไม่อาจอยู่ในที่นี้ได้
ถ้ามารดาบิดาของฉันรู้โทษนี้ จักทำให้เป็น
ชั้นเล็กชั้นน้อย พวกเราจักไปอยู่ต่างถิ่น ดังนี้
แม้คนทั้ง ๒ คือสิ่งของที่จำเป็นติดมือออกไป
ทางประตูใหญ่ ด้วยคิดว่า พวกเราจักไปอยู่
ยังที่ที่คนเหล่านี้ไม่รู้จัก.

อชานนตา (ถ)

[อชานน + ตา] ความไม่รู้, ไม่รู้.

อเจตฺตนฺติ มหาสรีรตฺยา ลหฺภาวครุภาวสฺส
อชานนตฺยา อเจตฺนํ. (ชา.อ. ๓/๘๔)

บทว่า **อเจตฺนํ** ได้แก่ ชื่อว่าผู้ไม่มีเจตนา
เพราะไม่รู้ความหนักและความเบา เนื่อง
จากมีร่างกายใหญ่โต.

อชานนปัจจย (ป)

[อชานน + ปัจจย]

ความไม่รู้เป็นเหตุ, ความไม่รู้เป็นปัจจัย.

อโย ปน วิเสโส “อาคณฺตฺกสฺส อาโรเจตฺตพฺพนฺติ
เอตฺถ ยตฺตกา ปุเรกตํ วา ปจฺจกตํ วา ตํ
คามํ ภิกฺขุ วา ภิกฺขุณีโย วา อาคณฺตฺติ สพฺเพสํ
อาโรเจตฺตพฺ. อนาโรเจตฺติยา รตฺติจฺเจโท จ
วตฺตเภททฺถกฺกมฺมจ. สเจปิ รตฺติ โกจิ ภิกฺขุ
ตํ คามุปจาร์ โอกฺกมิตฺวา คณฺตติ รตฺติจฺเจโท
โหติเยว **อชานนปัจจยา** ปน วตฺตเภทโต
มฺจจติ. (วิ.อ. ๔/๓๑)

ส่วนเนื้อความที่แปลกกัน มีดังต่อไปนี้ :-
ในคำว่า ฟังบอกแก่อาคันตุกะนี้ มีวินิจฉัยว่า
ในปุเรกตหรือปัจจกต ภิกษุหรือภิกษุณีมี
ประมาณเท่าใดมาสู่บ้านนั้น. ควรบอกทั้งหมด.
เมื่อไม่บอกเป็นรัตติเจตด้วย เป็นทุกกฏ
เพราะวัดตเภทด้วย, แม้ถ้าภิกษุบางรูปเล่า
คามุปจาระนั้น เข้ามาในราตรีแล้วไปเสีย
เป็นรัตติเจตเท่านั้น, ย่อมพ้นจากวัดตเภท
เพราะความไม่รู้เป็นปัจจัย (เป็นเหตุ).

อชานนภาว (ป)

[อชานน + ภาว]

ภาวะคือการไม่รู้, ความไม่รู้จัก.

โส “สจฺจํ เอโส ภณฺตีติ สลฺลภฺเตวา “เมถุน-
สํสคฺเคน สีสํ ภิชฺชติ ฌานํ อนฺตรธฺยาตีติ
อชานนฺโต มาตฺตคามสฺส อทฺธิจฺจุพฺพตฺตา
เมถุนธมฺมสฺส จ **อชานนภาเว**น “ภาสฺซชฺชติ

วทนต์ยา ตาย เมณฺฑนํ ปฏฺเฐว. ตาวทเวสฺส สิลฺลํ
ภิกฺขุ ฌานํ ปรีหาเย. (ชา.อฏฺ. ๕/๒๐๙)

พระดาบสนั้น กำหนดว่า คนคนนั้นพูดจริง
ไม่รู้เลยว่า ศีลจะขาด ฌานจะเสื่อม ด้วยเมณฺฑน-
สังสัคคะ เมื่อพระราชธิดานั้นกล่าวว่า เกสฺซ
เพราะ**ความไม่รู้จักเมณฺฑนธรรม**เนื่องจากตน ไม่
เคยเห็นมาตุคามมาก่อน จึงเสพเมณฺฑนธรรม
ที่นั่น ศีลของดาบสนั้นก็ขาด ฌานก็เสื่อม.

อชานนุต (ติ)

[น + ชานนุต, ติ, อชานนุตี]

ชานนุต = ฌา ธาตุ (อวโพธ) + นา ปัจจัย +
อนุต ปัจจัย. แปลง ฌา ธาตุเป็น ชา ด้วยสูตร
(กจ.๔๗๐) ว่า ฌาสฺส ชาชนา.

ไม่รู้อยู่, ไม่รู้สึกตัว.

อนาปตติ อชานนุตสฺส อสาทิยนุตสฺส อุม-
มตฺตกสฺส ชิตฺตจิตฺตสฺส เวทนาภูมฺสฺส อาทิ-
กมฺมิกสฺสชาติ. (วิ. ๑/๔๑)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ (ปาราชิก) คือ
ภิกษุ**ไม่รู้อยู่** (คือผู้หลับอยู่ไม่รู้ถึงความ
พยายามที่บุคคลอื่นกระทำ เพราะหยั่งลงสู่
ความหลับสนิท) ภิกษุไม่ยินดี (ผู้รู้แล้วแต่
ไม่ยินดี) ภิกษุน้ำ (ผู้ถึงความบ้าที่รักษาไม่ได้
โดยเนื้อด้วยดีวิบัติ) ภิกษุมีจิตฟุ้งซ่าน (ผู้
ถูกยักษ์ทำให้มีจิตซัดส่าย) ภิกษุมีเวทนามลّا
(ผู้ไม่รู้อะไรกระสับกระส่ายเพราะเวทนา) ภิกษุ
ต้นบัญญัติ (ผู้เป็นต้นเหตุในเรื่องนั้นๆ).

คัมภีร์อรรถกถาถึงขวติรณี กล่าวว่า ภิกษุน้ำ
และภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิงทั้งสองนั้น ต้องถึง

ขนาดที่ไม่รู้จักไฟกับทอง หรือคู่กับไม้จันทน์
เป็นต้น โดยเข้าใจว่าเหมือนกัน จึงเป็นประมาณ
การที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวเช่นนั้น ก็เพื่อบรร-
ว่า ภิกษุน้ำและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิง จนไม่รู้
จักไฟกับทอง หรือคู่กับไม้จันทน์เป็นต้นว่า
ต่างกันจึงจัดเป็นอุมมัตตกะและชิตตจิตตะ
ในสิกขาบทนี้ ทั้งนี้ เพื่อขอจัดความเข้าใจผิด
ว่า ภิกษุน้ำและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิงทุกคน
จัดเป็นอุมมัตตกะและชิตตจิตตะ กันขวฏีกา
ใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุน้ำ
เพราะดีกำเริบเป็นคนบ้าตลอดเวลา ส่วน
ภิกษุน้ำเพราะถูกยักษ์เข้าสิง ย่อมรู้สึกตัว
ได้บ้างในบางขณะ] ดู วิ. ๒/๒๗๙, ม. ๑/๒๕๕.

อชานนุตจตุกก (น)

[อชานนุต + จตุกก]

จตุกก = จตุตาริ ปริมาณานิ เอตสฺสชาติ จตุกกํ.
ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในความ
หมายว่า มาก และอื่นๆ ด้วยสูตร (กจ.๓๙๒)
ว่า ทฺวาทิโต โกเนกเถ จ.

อชานนุตจตุกกะ, หมวด ๔ แห่งการไม่รู้,
หมวดวาระ ๔ อย่าง โดยตั้ง อชานนุตมูล แล้ว
แสดงการหมุนเวียนด้วย อชานนุต.

อชานนุตจตุกกํ อจิตตกจตุกกสทิสฺ.

(วิ.อฏฺ. ๔/๑๖๘)

อชานนุตจตุกกะเหมือนกับอจิตตกจตุกกะ
(หมวดสี่แห่งการไม่รู้เหมือนกับหมวด สี่แห่ง
อจิตตกสิกขาบท).

ดู อจิตตก จตุกกสทิส

อชานปฏิจจนน (ติ)

[อชานนต + ปฏิจจนน ลบ นต]

อัน...ไม่รู้ยังปิดไว้, ไม่รู้ปิดไว้, ปิดไว้โดยไม่รู้.
อิธปน ภิกขเว ภิกขุ เทว สัมมาทิสเสสา อาปตติโย
อาปชชติ เทวมาสปฏิจจนนาโย: เอกา
อาปตติ ชานปฏิจจนนา, เอกา อาปตติ
อชานปฏิจจนนา. โส สัม ตาส อापตติ
เทวมาสปฏิจจนนานัน เทวมาสปริวาส ยาจติ,
ตสส สโม ตาส อापตติ เทวมาสปฏิจ-
จนนานัน เทวมาสปริวาส เทติ ฯเปฯ

(วิ. ๔/๑๔๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ในกรณีนี้ ภิกษุต้อง
อาบัติสังฆาทิเสส ๒ ตัว ปิดไว้ ๒ เดือน คือ
อาบัติ ๑ ตัวรู้แต่ปิดไว้ อาบัติ ๑ ตัว**ปิดไว้โดย**
ไม่รู้ ภิกษุนั้นขอปริวาส ๒ เดือน เพื่ออาบัติ
เหล่านั้นที่ปิดไว้ ๒ เดือนกับสงฆ์ สงฆ์ได้ให้
ปริวาส ๒ เดือนเพื่ออาบัติเหล่านั้นที่ปิดไว้
๒ เดือนแก่ภิกษุนั้น...

อชานมาน (ติ)

[น + ชานมาน] ไม่รู้ยัง, เมื่อไม่รู้.

ชานมาน = ฉา ธาตุ (อวโพธ) + นา ปัจจัย +
มาน ปัจจัย. แปลง ฉา ธาตุเป็น ชา ด้วยสูตร
(กจ.๔๗๐) ว่า ฉาสส ชาชานา.

ตสสา ตยาชานมานาย

เสยฺยํ ตยาหํ สโมกิริ

ตสส กุมมิปาเกน

เตน ขชฺชามิ กจฺจุยา. (เปต. ๑๔๒)

(นางเปรตนั้นตอบว่า)

[เราทั้งสองเป็นคนหาญ ได้พากันไปป่า เธอ
หาญมาได้ ส่วนฉันนำหามามุง]

เมื่อเธอ**ไม่รู้ยัง** (เปลว) ฉันได้โปรยหามุง
ลงบนที่นอนของเธอจนทั่ว เพราะผลกรรม
นั้น ฉันจึงเป็นหิด. ดู ที่.อฎ. ๓/๑๒๗

อชานาปน (น)

[น + ชานาปน]

ชานาปน=ฉา ธาตุ (อวโพธ) + นา + ฉาเป +
ยุ. แปลง ฉา ธาตุเป็น ชา แปลง ยุ เป็น อน.

การไม่ยัง...ให้รู้, การไม่ให้ผู้อื่นรู้.

เถยยสตถสมฺมจฺจนํ กายจิตตโต กายวาจา-
จิตตโต จ สมฺมจฺจาติ สียา กิริยํ โสตุกามตาย
คฺมนวเสน สียา อภิริยํ จิตฺตจฺจนํ อาคณฺตฺวา
มนฺตยมานานํ **อชานาปน**วเสน รูปิยํ อญฺญ-
วาทกํ อุปฺปสฺสตีติ อิมานิ หิ ตีณิ ลิกฺขาปทานิ
เอกปริจฺเจทานิ สมฺมวาวิมอกฺขํ สจฺจิตฺตํ โลก-
วชฺชํ กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อุกฺกุสลจิตฺตํ ทุกฺข-
เวทนนฺติ. (วิ.อฎ. ๓/๑๔๙)

สิกขาบทนี้ (อุปัสดุติสิกขาบท) มีสมุฏฐาน
จุจเถยยสตถสิกขาบท เกิดขึ้นทางกายกับ
จิต ๑ ทางกายวาทกับจิต ๑ บางคราวเป็น
กิริยา ด้วยอำนาจแห่งการไป เพราะความ
อยากฟัง, บางคราวเป็นอกิริยาด้วยอำนาจ
แห่งการ**ไม่ยัง**ผู้บาดหมางกันซึ่งมาสู่ตน ยืน
อยู่แล้วปรึกษากันอยู่**ให้รู้ตัว**. แท้จริงแล้ว
สิกขาบททั้ง ๓ นี้ คือ รูปิยสิกขาบท อญฺญ-
วาทสิกขาบท อุปฺปสฺสติกสิกขาบท มีความ

กำหนดอย่างเดียวกัน เป็นสัญญาวิโมกข์
สจิตตะกะ โลกวัชชะ กายกรรม วจีกรรม อกุศล-
จิต เป็นทุกขเวทนา.

อชานาปิต (ติ)

[น + ชานาปิต] อัน...ไม่ให้ผู้อื่นรู้.

ดู อุปจุจิต มหานิ.อฎ. ๑๗๑

อชานาเปตวา (กิริวิ)

[น + ชานาเปตวา]

ไม่ให้...รู้แล้ว, ไม่แจ้งให้ทราบแล้ว.

อนามนุโตติรโห นนทาเทเวีย สหฐี มนุเตนเตปี
มยิ อชานาเปตวา สหสาว ปวิสติ. อิมินา
โทเสน ตอ อหิริโก อนาทร ทกรกขสสุส ทสสามิติ.

(ชา.อฎ. ๖/๓๒๙)

บทว่า อนามนุโต ความว่า เมื่อข้าพเจ้า (พระ
เจ้าจุลนี) ปรีกษาอยู่กับพระนางนันทาเทวี ใน
ที่ลับ เขา (ธนุเสชะ) ไม่แจ้งให้ทราบ (ไม่ขอ
อนุญาต) ก่อน พรวดพราดเข้าไป ข้าพเจ้าให้
เขาผู้ไม่มีความยำเกรง ไม่มีความเอื้อเฟื้อแก่
ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนี้.

อชานิกา (ถี)

[น + ชานิกา] ผู้ไม่มีใครรู้จัก.

ดู ชา.อฎ. ๖/๒๑๐) (อิ. ต่างกัน)

อชานิต (ติ)

[น + ชานิต] อัน...ไม่รู้แล้ว.

เอวํ สพเพหิ ฌาณเหติ

เยสํ ฐมา อชานิตา

เต เว ฐมเมสุ กงฺขนฺติ

กีสุกสฺมีว ภาตโร. (ชา. ๑/๖๙)

(พระศาสดาตรัสว่า)

ธรรมทั้งหลาย อันบุคคลเหล่าใดไม่รู้แล้ว
(บุคคลเหล่าใดยังไม่รู้ธรรมทั้งหลาย) ด้วย
ญาณทั้งปวง บุคคลเหล่านั้นยังสงสัยในธรรม
ทั้งหลาย เหมือนพระราชภาดา ๔ พระองค์
สงสัยในต้นทองกวาว.

ฐมา อชานิตา โสตาปตติมคฺคสฺส อนริคตตฺตา
อปปฏิวิทฺตา เต เว เตสุ ผสฺสายตนาทิสฺสเมสุ
กงฺขนฺติ ยถา เอกสฺมีเยว กีสุกสฺมี จตุตฺตารो
ภาตโร. (ชา.อฎ. ๒/๒๔๓)

ธรรมทั้งหลาย อันชนเหล่าใดไม่รู้แล้ว (ไม่ได้
ให้เกิดด้วยวิปัสสนาญาณทั้งปวง) คือ มิได้
แทงตลอดเพราะยังไม่ได้บรรลุโสดาปัตติ-
มรรค ชนเหล่านั้น ย่อมสงสัยในธรรมมีผัสสะ
๖ และอายตนะเป็นต้น เหมือนพี่น้องทั้งสี่
สงสัยในต้นทองกวาวต้นเดียวกันนั้น.

อชานิตพพ (ติ)

[น + ชานิตพพ] ไม่พึงรู้ (ธรรมที่ไม่พึงรู้).

น ตสฺส อทิกฺกจมิชฺชติ กิณฺจิ

อโถ อวิญญาตมชานิตพพํ

สพพํ อภิณฺณาสิ ยทฺตติ เนยฺย

ตถาคโต เตน สมฺนุตจกฺขู.

(ปฏิส. ๑๒๗, ๒๒๗, มหานิ. ๒๘๐)

(พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักขุ พระผู้มีพระภาคทรงประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้วด้วยพระสัพพัญญุตญาณ สมจริงดังคาถาประพันธ์ว่า)

สิ่งใดๆ ในไตรโลกชาตุนั้น พระปัญญาจักขุของ พระตถาคตนั้นไม่เห็น ไม่มีเลย อนึ่ง ธรรม อะไรๆ ที่ไม่พึงรู้ อันพระพุทธานุญาณไม่รู้แจ้ง ก็ไม่มี ธรรมที่ควรแนะนำใดมีอยู่ พระตถาคต ได้ทรงทราบธรรมที่ควรแนะนำนั้นทั้งหมด เหตุนั้น พระตถาคตจึงชื่อว่ามีสมันตจักขุ (จักขุตรวจตราโดยรอบ=ตาเห็นรอบ คือ ทรง ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ ธรรมทุกประการแม้ในอนาคต)

อชานิตฺตพฺพนฺติ อนาคตกาลิกํ อชานิตฺตพฺพ นาม ฆมฺมชาตํ น ภวิสฺสตี, นตฺถิ วา. อิมินา อนาคตกาลิกสฺส สพฺพฆมฺมสฺส ฌาตภาวํ ทสฺเสตี. ชานนภิรียาวิเสสนมตฺตเมว วา เอตถ อกาโร. (ปฏิส.อญ. ๒/๔๐, มหานิ.อญ. ๓๔๐)

บทว่า **อชานิตฺตพฺพ** (ไม่พึงรู้) คือธรรมที่ไม่ พึงรู้อันเป็นอนาคตกาล จักไม่มี หรือย่อม ไม่มี.ด้วยบทนี้ ท่านแสดงถึงเวลาที่ธรรม ทั้งปวงอันเป็นอนาคตกาล อันพระตถาคต ทรงรู้แล้ว. อีกนัยหนึ่ง อ อักษรในบทนี้ว่า อชานิตฺตพฺพ เป็นเพียงวิเสสนะของภิรียาฐึ นั้นเอง.

อชานิตฺวา (ภิรฺ/วิ)

[น + ชานิตฺวา] ไม่รู้แล้ว, เพราะไม่รู้.

โส วิพฺภมิตฺวา ปุณฺณ อุปสมฺปนฺโน ยา อาปตฺติโย ปุพฺเพ ชานิตฺวา ฉาเทสิ, ตา อาปตฺติโย ปจฺฉา ชานิตฺวา น ฉาเทตี. ยา อาปตฺติโย ปุพฺเพ **อชานิตฺวา** น ฉาเทตี, ตา อาปตฺติโย ปจฺฉา ชานิตฺวา น ฉาเทตี. ตสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปุริมสฺมี อาปตฺติกฺขนฺธะ ยถาปฏิจฺจนฺเน ปริวาสํ ทตฺวา มานตฺตํ ทาทพฺพํ. (วิ. ๔/๑๖๑)

ภิกษุ นั้น (ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสส) สึกแล้ว อุปสมบทใหม่ อาบัติเหล่าใด ภิกษุนั้นรู้แล้ว ได้ปิดไว้เมื่อก่อน รู้อาบัติเหล่านั้นแล้ว ไม่ปิด ในภายหลัง อาบัติเหล่าใดภิกษุนั้น ไม่รู้ไม่ได้ ปิดไว้เมื่อก่อน รู้อาบัติเหล่านั้นแล้ว ไม่ปิด ในภายหลัง ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงให้ปริวาส ในกองอาบัติครั้งก่อนตามที่ปิดไว้ แล้วให้ มานัตแก่ภิกษุนั้น.

ดู มิลินฺท. ๑๑๔

อชاپยนฺต (ติ)

[น + ชापยนฺต]

ชاپยนฺต = หา ชาติ (จาก) + ฌาปย + อนต. แปลง ห เป็น ช.

ไม่ให้เสื่อม, ไม่ใช่คนอื่นทำให้เสื่อม.

เอกํ สมยํ ภควา โกสเลสุ วิหริตี หิมวฺนฺต- ปเทเส อรณฺณกุกฺกายํ. อถ โข ภควาโต โรห- คตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปรีวิตฺตโก อุทปาตี “สกุภา นฺุ โข รชชํ กาเรตุํ อหํ อฆาตยํ อชินํ **อชاپย** อโสจํ อโสจายย ฆมฺเมนาตี. (ส. ๑/๑๑๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
กระต่อมกลางป่า ในหิมวันตประเทศ แคว้น
โกศล ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหลีกเร้น
อยู่ในที่สงัด เกิดความรำพึงอย่างนี้ว่า เราจะ
สามารถเสวยราชสมบัติโดยธรรม โดยที่ไม่
เบียดเบียนเอง ไม่ใช่ให้คนอื่นเบียดเบียน
ไม่ทำให้เสื่อมเอง ไม่ใช่คนอื่นทำให้เสื่อม
ไม่ทำให้เศร้าโศกเอง ไม่ใช่คนอื่นทำให้เศร้า
โศก หรือไม่หนอ.

อชิน อชاپยนุติ ปรสฺส ธนชานี อภิโรนฺเตน
อการาเปนฺเตน. (ส.อฎ. ๑/๑๖๖)

สองบทว่า อชิน อชاپย (ไม่ทำให้เสื่อมเอง
ไม่ใช่คนอื่นทำให้เสื่อม) คือ ไม่ทำเอง (ทั้ง) ไม่
ใช้ให้คนอื่นทำความเสื่อมทรัพย์แก่คนอื่น (ไม่
ใช้คนอื่นทำให้เขาเสื่อมทรัพย์).

อชามิค (ป)

[อช + มิค]

อโช เอว อชามิโค. (มูลฎ. ๒/๒๒๒)

แพะนั่นแหละ ชื่อว่า อชามิคะ = แพะ.

วาเมน สุกโร โหติ

ทกฺขิณฺเนน อชามิโค

สเรน เนลโก โหติ

วิสาณฺเณน ชรคฺคโวลฺลิตฺติ

อยํ สฺฐกรยฺกฺโข ๒ เปฯ อชามิเค ทิสฺวา ตํสทิสํ
ทกฺขิณฺนปฺสฺสํ ทสฺเสตฺวา เต คเหตฺวา ขาทติ.

(ที.อฎ. ๒/๒๕๐)

ยักษ์หมู่นี้ข้างซ้ายเป็นหมู ข้างขวาเป็นแพะ
โดยเสียงเป็นแคะ โดยเขาเป็นวัวแคะ...

เมื่อเห็นฝูงแพะ ก็แสดงด้านขวาเหมือนแพะ
นั้น แล้วก็จับแพะเหล่านั้นกิน...

อชา เอว มิคาคิ อชามิกา.

เต อชามิเค. (ที.ฎ. ๒/๒๒๓)

สัตว์สี่เท้าคือแพะ เหตุนั้น ชื่อว่า อชามิคะ
(สัตว์สี่เท้าคือแพะ=แพะ). เห็นซึ่งฝูงแพะ
เหล่านั้น.

[โดยทั่วไป มิค ศัพท์แปลว่า เนื้อ เช่น แก้ว
กวาง สมัน ถ้าเป็นสัตว์ร้ายมักใช้เป็น วาพมิก
(เนื้อร้าย) เช่น พุยกฺขม (เสือ) แต่ในบางแห่ง มิค
ศัพท์ใช้ในความหมายว่าสัตว์สี่เท้า (ปสุ) ซึ่ง
หมายถึงสัตว์สี่เท้าทั่วไป โดยมีได้ระบุว่าเป็น
อะไร ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คถา ๑๐๔๕)
กล่าวว่า มิโค ปสุ กุรุญฺเคสุ (มิค ศัพท์ย่อมเป็น
ไปในความหมายว่า สัตว์สี่เท้าและเนื้อ)

อย่างไรก็ตาม ศัพท์ว่า มิค นี้ หากต้องการจะ
ระบุว่าเป็นสัตว์สี่เท้าชนิดไหน ก็ต้องใช้เป็น
อวชารณบุรพกรรมธารยสมาสเหมือนคำว่า
อชามิค ซึ่งเป็นการระบุว่าสัตว์สี่เท้าในที่นี้
หมายถึงแพะ เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์สี่เท้าชนิดอื่น
ดังนั้น พระฎีกาจารย์ จึงอธิบายบทนี้ว่า อชา
เอว มิคาคิ อชามิกา (แพะ).

อชายถ (กฺริ/อา)

[อ + ชน (ชนเน) ทิ. + ย + ถ]

ชนาทินฺมา ติมฺหิ จาติ เอตถ ชนาทินฺมาติ โยค-
วิภาเคน ยมฺหิ ธาตฺวนฺตสฺส อากาโร (แปลง
พยัญชนะที่สุทธาตุเป็น อา อักษรในเพราะ
ย ปัจจัยด้วยการตัดสูตรในสูตรว่า ชนาทินฺมา

ติมฺหิ จ ให้เหลือว่า ชนาทีนมา (แปลงพยัญชนะ
ที่สุดของ ชน ชาติเป็นต้นเป็น อา) (ปทฐปฐิติ
อธิบายสูตร ๕๑๑)

คัมภีร์ปทฐปฐิติปกรณ์กล่าวว่า ชน ชาติ เป็น
อภิมมกธาตุในความหมายว่า เกิด มีรูปว่า
ชายติ เป็นต้น แต่ศัพท์นี้ตีปกรณ์ (ธาตุมาลา)
แยกธาตุออกเป็น ๒ คือ ชน ชาติ (ชนเน =
ให้เกิด, คลอด) เช่น ชณฺณติ (ย่อมคลอด) และ
ชนีธาตุ (ปาตุภาเว=มีปรากฏ, เกิด) เช่น ชายติ
(ย่อมเกิด) เมื่อลง วิ อุปสรรคเป็นบทหน้า
ก็มีรูปว่า วิชายติ (ย่อมคลอด) โดยเปลี่ยนจาก
อภิมมกธาตุเป็นสภิมมกธาตุ เพราะอุปสรรค
สามารถเปลี่ยนเนื้อความของธาตุได้]

อชฌายมาน (ติ)

[น + ชายมาน]

[ชน (ชนเน) ทิ. + ย + มาน]

เมื่อไม่เกิด, ไม่เกิดอยู่, ไม่ถือปฏิสนธิ.

ภิกขุ สมตีกกมา มฺนิ สนฺโตติ วุจฺจติ. มฺนิ โช
ปน ภิกขุ สนฺโต น ชายติ น ชียติ น มียติ น
กุปฺปติ นปฺปิเหติ. ตมฺปิสุส ภิกขุ นตฺถิ, เยน
ชาเยถ. อชฌายมานโน ก็ ชียยิสฺสติ,

อชียยมานโน ก็ มียยิสฺสติ, อมียยมานโน ก็
กุปฺปิสุสติ, อกุปฺปมานโน กิสฺส ปิเหสฺสติ. “ยตถ
จิตฺต มณฺณสฺสวา นปฺปวตฺตนาติ, มณฺณสฺสวา โช
ปน นปฺปวตฺตมาเน มฺนิ สนฺโตติ วุจฺจติติ อิติ
ยนฺตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. (ม.๓/๒๘๙)

เราเรียกภิกษุว่า “มฺนิผู้สงบแล้ว” เพราะก้าวล่วง
ความกำหนดหมายมีความกำหนดหมายว่า

เรามี เราไม่มีเป็นต้น] เพราะมฺนิผู้สงบแล้ว
ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่
ทะเยอทะยาน แม้มฺนินั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด
เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร

เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตาย จัก
กำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบ จักทะเยอ
ทะยานได้อย่างไร คำที่เรากล่าวไว้ว่า “เมื่อ
ความกำหนดหมาย ชีมชาบ ไม่ถึงบรูษผู้คง
อยู่ในอธิฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบรูษนั้น
ว่า “มฺนิผู้สงบแล้ว” นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้
เราจึงกล่าวไว้.

อชายี (กฺริ/อา)

[ชน (ชนเน) ทิ. + ย + อี]

อชายิสฺ (กฺริ/อา)

[ชน (ชนเน) ทิ. + ย + อฺ] ดู ชายติ

อชิกกขายิต (ติ)

[อชิกา + ขายิต]

ขายิต = ขาท + ต แปลง ท เป็น ย. อักษรหนึ่ง
เข ชาติ (ขาทเน) + ต แปลง เอ เป็น อาย ดัง
ที่ศัพท์ตีปกรณ์ (สูตรตมาลา สูตร ๑๐๑๒) กล่าว
ว่า ชาติการสสุโย ตยาที่สุ (ในเพราะ ติ วิภัตติ
เป็นต้น แปลง เอ ของชาติเป็น อาย)

จีวรที่ถูกแพะกัด, ผ้าที่แพะกัด.

ทส ปสฺสูลานีติ โสสานิกํ ปาปณิกํ อุทฺทฺร-
ขายิตํ อุปจิกกขายิตํ อคฺคิททฺธํ โคขายิตํ
อชิกกขายิตํ ญปจีวรํ อาภิสกียํ ภตปฏฺยา-

ภตฺตํ เอเตสุ อูปสมฺปนฺเนน อุตฺตํ กาทพฺพํ.
ทส จีวรธารณํ “สพฺพนํ กานํ จีวรานิ ธาเรณํ ตํ
วุตฺตวเสน ทสํ ตํ กุณฺทํ วุตฺตํ. มหาอฏฺฐก
กถํ ปน “นวุสฺส กปฺปียจฺจเรสฺส อฏฺฐกสํวํ กํ วา
สงฺกจฺจํ กํ วา ปกฺขิปิตฺวา ทสํ ตํ วุตฺตํ.

(วิ.อฎ. ๔/๑๘๓)

สองบทว่า **ทสปฏฺฐกานํ** (ผ้าบังสุกุล ๑๐) ความ
ว่า อูปสมฺบัน (ผู้ถึงภาวะอันสูงส่ง=ภิกษุ) พึงทำ
ความขวนขวายในจีวรเหล่านี้ คือ ผ้าที่ตกที่
ป่าช้า ผ้าที่ตกที่ประตูตลาด ผ้าที่หนูกัด ผ้าที่
ปลวกกัด ผ้าที่ถูกไฟไหม้ ผ้าที่โคกัด **ผ้าที่
แพะกัด** ผ้าห่มจอมปลวก ผ้าที่เข้างัดใน
ที่อภิเสก ผ้าที่เขานำไปสู่ป่าช้าแล้วนำกลับมา.
ในอรรถกถากุณฺทิกกล่าวว่ จีวรสาธารณะ ๑๐
นั้น ได้แก่จีวร ๑๐ ชนิด ด้วยอำนาจจีวรที่พระ
ธรรมสังคหการจารย์กล่าวว่า ภิกษุณฺพคฺคีย์
ใช้จีวรมีสีเขียวล้วนเป็นต้น. แต่ในมหาอรรถก
ถากล่าวว่า ได้แก่จีวร ๑๐ ชนิด เพิ่มผ้าอาบน้ำ
หรือผ้าคาดนม (ของภิกษุณี) เข้าในจีวรที่
ควร ๙ ชนิด.

ดู อชกขายิก

[อุปฺ อูปสรรคในคำว่า อูปสมฺปนฺน (อูปสมฺบัน)
ใช้ในความหมายว่า อุปฺริ (สูงส่ง) มีวิเคราะห
ในฎีกาใหม่ว่า อุปฺริภาวํ สมฺปนฺโน อูปสมฺปนฺโน
(ผู้ถึงภาวะอันสูงส่ง ชื่อว่า อูปสมฺปนฺน=ภิกษุ)
คำนี้ใช้คู่กับคำว่า อูปสมฺปทา (การอูปสมฺปท)
แปลตามศัพท์ว่า ความบริบูรณ์อันสูงส่ง มีรูป
วิเคราะห์ว่า อุปฺริภูตา สมฺปทา อูปสมฺปทา
(ความบริบูรณ์อันสูงส่ง ชื่อว่า อูปสมฺปทา)]

อชกขาทก (ติ)

[อชกา + ขาทก]

ผู้กินแพะตัวเมีย, ผู้กินแม่แพะ.

โส เอวํ อโยนิโส มนสิกริตฺวา อชกํ ปาเท คณฺหิ
สา คหิตมตฺตา วิริว. อชกโคปกกา อิตฺ จิตฺ
จ อาคณฺตฺวา ตํ คเหตฺวา “เอตฺตํ กาลํ ราชกุเล
อชกขาทโก เอส จโรติ ตํ โกฏฺฐฏฺฐตฺวา พนฺธิตฺวา
รณฺโณ สนฺติกํ เนนฺติ.

(ชา.อฎ. ๑/๒๕๕)

เขาเข้าใจเองอย่างนี้ โดยไม่ไตร่ตรองให้
แยบคายดังนี้แล้ว ก็โดดจับแม่แพะตัวหนึ่ง
ที่เท่า พอมันถูกเขาจับเท่าเท่านั้น ก็ร้อง
เอ็ดอึง พวกคนเลี้ยงแพะก็พากันกรูเข้ามา
โดยรอบต่างร้องว่า คอยมานานแล้ว ไช้โม้ย
กินแม่แพะในราชสกุลนี้ไฉนเอง ดังนี้แล้ว
รวมล้อมแล้วจับมัดพาไปสู่พระราชวัง.

อชกโคปก (ติ)

[อชกา + โคปก]

ผู้เลี้ยงแพะตัวเมีย, คนเลี้ยงแม่แพะ.

อชกโคปกกา อิตฺ จิตฺ จ อาคณฺตฺวา ตํ คเหตฺวา
“เอตฺตํ กาลํ ราชกุเล อชกขาทโก เอส จโรติ
ตํ โกฏฺฐฏฺฐตฺวา พนฺธิตฺวา รณฺโณ สนฺติกํ เนนฺติ.

(ชา.อฎ. ๑/๒๕๕)

พวกคนเลี้ยงแม่แพะ ก็พากันกรูเข้ามา
โดยรอบ ต่างร้องว่า คอยมานานแล้ว ไช้โม้ย
กินแม่แพะในราชสกุลนี้ไฉนเอง ดังนี้แล้ว
รวมล้อม แล้วจับมัดพาไปสู่พระราชวัง.

อชิกโจรก (ติ)

[อชิกา + โจรก]

ผู้ขโมยแพะตัวเมีย, ผู้ขโมยแม่แพะ.

ตสุมี ขณ โพรธิตโต ปณจสตมาณวกปริวโต
นครา นิภขมม นหยาติ คจจนโต มิตตวินุทกั
ทิสฺวา สณฺชาเนตฺวา เต มนุสฺเส อาห “ตาดตา
อัย อมฺหากั อนฺเตวาสิกโก กสฺมา น คณฺหถาติ?
“อชิกโจรโก อัยย เอกํ อชิกํ ปาเท คณฺหิ
ตสฺมา คหิโตติ. “เตน เหตุ อมฺหากั ทาสั
กตฺวา เทถ อมฺเห นิสฺสาย ชีวิสฺสตีติ. เต “สาธุ
อัยยาติ ตํ วิสฺสชฺเชตฺวา อคฺมสิ.

(ชา.อญ. ๑/๒๕๘)

ในขณะนั้น พระโพธิสัตว์แวดล้อมด้วยมาณพ
๕๐๐ ออกจากเมืองไปอาบน้ำเห็นมิตตพินทุกะ
ก็จำได้จึงพูดกะคนเหล่านั้นว่า พ่อคุณทั้งหลาย
คนผู้นี้เป็นลูกศิษย์ของเรา พวกท่านจับเขา
เพราะเหตุไร? คนเหล่านั้นตอบว่า พระคุณ
ท่านขอรับ เขาเป็น**คนร้ายขโมยแม่แพะ**
ของหลวง จับแม่แพะตัวหนึ่งที่ทำ เหตุนั้น
พวกผมจึงจับเขา พระโพธิสัตว์ขอร้องว่า
ถ้าเช่นนั้น จงให้เขาเป็นทาสของพวกเราเถิด
เขาจักได้อาศัยพวกเราเลี้ยงชีวิตไป. คน
เหล่านั้นรับคำว่า ดีแล้วขอรับ พระคุณท่าน
พลาญปล่อยเขา แล้วก็พากันไป.

อชิกา (ถี)

[อช + ก, อชา เอว อชิกา]

แปลง อ เป็น อิ ดังที่ปทฐปสทิสฐีกากล่าวว่า
มฺชเณ อิการาทโส (แปลงเป็น อิ อักษร ใน

ท่ามกลาง) การแปลงสระ อ เป็น อิ ในเพราะ
ก ปัจจัย หรือ ก อาคมที่มี อา อิตถิปัจจัยอยู่
ท้ายนั้น เป็นธรรมเนียมของไวยากรณ์บาลี
และสันสกต.

แพะตัวเมีย, แม่แพะ.

เตน โข ปน สมเยน เมตฺติยภุมมชกา ภิกฺขุ
คิซฺมณฺฏา ปพฺพตา โอโรหนตา อทุทสฺส
จกลกํ **อชิกาย** วิปฺปฏิปชฺชนตํ, ทิสฺวาน
เอวมาหฺสึ “หนท มยฺ อวฺโส อิมํ จกลกํ ทพฺพํ
มลฺลปฺตตํ นาม กโรม; อิมํ **อชิกํ** เมตฺติยํ นาม
ภิกฺขุณี กโรม, เอวํ มยฺ โวหริสฺสาม, ปฺพเพ มยฺ
อวฺโส ทพฺพํ มลฺลปฺตตํ สฺเตน โอวฺจุมฺหา,
อิทานิ ปน อมฺเหหิ สามํ ทิฏฺฐิเณ เมตฺติยาย
ภิกฺขุณิยา วิปฺปฏิปชฺชนโตติ. เต ตํ จกลกํ
ทพฺพํ มลฺลปฺตตํ นาม อกฺส; ตํ **อชิกํ** เมตฺติยํ
นาม ภิกฺขุณี อกฺส. เต ภิกฺขุณี อโรเจสฺส “ปฺพเพ
มยฺ อวฺโส ทพฺพํ มลฺลปฺตตํ สฺเตน โอวฺจุมฺหา,
อิทานิ ปน อเมหฺหิ สามํ ทิฏฺฐิเณ เมตฺติยาย
ภิกฺขุณิยา วิปฺปฏิปชฺชนโตติ. (วิ. ๑/๒๕๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระเมตติยะและพระ
ภุมมชกะ กำลังลงจากภูเขาคิซมณฏ มองเห็น
แพะตัวผู้กับ**แพะตัวเมีย**กำลังสืบพันธุ์กัน
จึงกล่าวว่า “เอาเถิด พวกเราจะสมมติแพะ
ตัวผู้เป็นพระทัฬหฬัลลบุตร สมมติ**แพะตัว**
เมีย เป็นภิกษุณีเมตติยา จักกล่าวว่า “ครั้ง
ก่อนพวกเรากล่าวหาพระทัฬหฬัลลบุตร
ด้วยได้ยินมา แต่บัดนี้พวกเราได้เห็นพระ
ทัฬหฬัลลบุตรเสพเมถุนกับภิกษุณีเมตติยา
ด้วยตนเอง” ท่านทั้งสองได้สมมติพระทัฬห
ฬัลลบุตรเป็นแพะตัวผู้ สมมติภิกษุณีเมตติยา

เป็นแพะตัวเมีย แล้วแจ้งให้ภิกษุทั้งหลาย
ทราบ ว่า “ครั้งก่อน... แต่บัดนี้ พวกเรา
ได้เห็นพระทัฬหะมัลลบุตร เสด็จเมธุนกับภิกษุณี
เมตติยาด้วยตนเอง”.

ดู ขา.๒/๕๐, ขา.อฏ.๕/๒๕๗, ขา.อฏ.๓/๒๖๑

ดู อชี

อชิกาชีร (น)

[อชิกา + ชีร] น้ำนมแพะ.

ชีร นาม โคชีร วา อชิกาชีร วา มหิสชีร วา;
เยส มัส กปฺปติ, เตส ชีร. (วิ. ๒/๑๑๙)

ที่ชื่อว่า นมสด ได้แก่ น้ำนมโค น้ำนมแพะ
น้ำนมกระบือหรือน้ำนมของสัตว์ ที่มีเนื้อ
เป็นกับปียะ.

อชिकासปฺปิ (น)

[อชิกา + สปฺปิ]

เนยแพะ, เนยใสที่ทำจากน้ำนมแพะ.

สปฺปิ นาม โคสปฺปิ วา อชिकासปฺปิ วา มหิส-
สปฺปิ วา, เยส มัส กปฺปติ, เตส สปฺปิ.

(วิ. ๑/๓๖๓, วิ. ๒/๑๑๙)

ที่ชื่อว่า เนยใส ได้แก่ เนยใสที่ทำจากน้ำนม
โคบ้าง เนยใสที่ทำจากน้ำนมแพะบ้าง เนยใส
ที่ทำจากน้ำนมกระบือบ้าง หรือนเนยใสที่ทำจาก
น้ำนมสัตว์ที่มีมังสะเป็นกับปียะ.

อชิจุจน (น)

[น + ชิจุจน]

ชิจุจน = คุป (นินทา) + จ + ยุ.

ความ - การไม่รังเกียจ.

วุตฺตปฏิปทฺวเสนาติ อสฺซชฺชนากาเรน ปาปานิ
กณฺณรสํ อหิริกํ, อนฺนุตฺตาสากาเรน อนฺนุตฺตปฺป,
วุตฺตปฺปกาเรเนว ปาปโต อสงฺโกจนปจฺจุ-
ปฏฺฐานานิ อตฺตนิ, ปเรสฺส อการวปทฺฏฺฐานานิ.
คามสฺสุรสฺส วีย อสฺสุจิตฺ กิเลสสฺสุจิตฺ อชิจุจนํ
อหิริเกณ โหติ, สลภสฺส วีย อคฺคิโต ปาปโต
อนฺนุตฺตาส อโนตฺตปฺเปน โหตีติ เอวํ วุตฺตป-
ปฏิปทฺวเสนา วิตุฏฺฐาโร เวทิตพฺโพ.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๒/๑๔๙)

คำว่า วุตฺตปฏิปทฺวเสนา (โดยทำนองความ
ที่ตรงกันข้ามกับความที่กล่าวมาแล้ว) คือ พึง
ทราบความพิสดารตามทำนองความที่ตรง
กันข้ามกับความที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ว่า
อหิริกะมีการทำความชั่วโดยอาการที่ไม่รังเกียจ
เป็นรส อนนฺตตปฺปะมีการทำความชั่วโดย
อาการที่ไม่สะดุ้งกลัวเป็นรส อหิริกะและ
อนนฺตตปฺปะมีความไม่ถอยจากความชั่ว โดย
ประการที่กล่าวมาแล้วนั้นแลเป็นปัจจุปัฏฐาน
มีความไม่เคารพตนและผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน
ความไม่รังเกียจ สิ่งที่สกปรกคือกิเลส ย่อม
มิได้ด้วยอหิริกะ (สภาวะไม่ละอาย) เหมือน
สุกรบ้านไม่กลัวสิ่งที่สกปรก ความไม่สะดุ้ง
กลัวความชั่วย่อมมิได้ด้วยอนนฺตตปฺปะ (สภาวะ
ไม่สะดุ้งกลัว) เหมือนต๊กแตนไม่กลัวไฟ.

อชิจุจนลักษณ (ติ)

[อชิจุจน + ลักษณ]

สภาวะเกสุ ลกฺขณ (ลกฺขณ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ สภาวะ (สภาวะธรรม, สภาพ), อังกฤษ (เครื่องหมาย) ฐาน. คาทา ๑๑๑๓)

มีสภาพไม่รังเกียจ[กายทุจริตเป็นต้น], มีความไม่รังเกียจเป็นลักษณะ.

น หิริยตีติ อหิริโก. อหิริกสฺส ภาโว อหิริโก. น โอนตตปฺปํ อโนตตปฺปํ.

เตสุ อหิริโก กายทุจริติตาทีหิ **อชิคุจน-ลกฺขณ** อลชฺชาลกฺขณ วา. อโนตตปฺปํ เตเหว อสารชฺชนลกฺขณํ อนุตฺตาสนลกฺขณํ วา. อหิริกเมว พลํ อหิริกพลํ. อโนตตปฺปเมว พลํ อโนตตปฺปพลํ. (อภิ.อฎ. ๑/๒๙๑, วิสุทฺธิ. ๒/๙๘)

ชื่อว่า อหิริกะ เพราะอรรถว่าไม่ละอาย, ภาวะของผู้ไม่ละอาย ชื่อว่าอหิริกะ. อโนตตปฺปะ คือ สภาวะไม่สะดุ้งกลัว[ผลของกายทุจริตเป็นต้น]

ในเรื่องนั้น อหิริกะมี**สภาพไม่รังเกียจ**กายทุจริตเป็นต้น หรือมี**สภาพไม่ละอาย** ส่วน อโนตตปฺปะ มี**สภาพไม่หวาดหวั่นต่อผล**ของทุจริตเหล่านั้น หรือมี**สภาพไม่สะดุ้งกลัว**. อหิริกพละ หมายถึงกำลังคือภาวะของผู้ไม่ละอาย. อโนตตปฺปพละ หมายถึงกำลังคือภาวะของผู้ไม่สะดุ้งกลัว.

[อหิริกสฺส ภาโว อหิริโก (อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย) แสดงนัยทางภาษา ๓ ประการ คือ

๑. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ ตามหลักภาษาเรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทท้าย

๒. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกตฺต ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบ ตฺต ปัจจัย ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย)

๓. คำนี้เป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่าภาว-ประธาน คือ มีกิริยาเป็นประธาน, ระบูกิริยาเป็นหลัก โดยมีศัพท์เดิมว่า อหิริก (ผู้ไม่ละอาย) แต่มุ่งให้หมายถึงภาวะของผู้ไม่ละอาย]

อชิคุจนิตพฺพ (ติ)

[น + ชิคุจนิตพฺพ]

ไม่พึงรังเกียจ, ไม่ควรรังเกียจ.

คุป ชาติ + ณ ปัจจัย + อิ อากม + ตพฺพ.

คุป นินทาโย (คุป ชาติในความหมายว่า นินทา, รังเกียจ) ลง ณ ปัจจัยท้าย คุป ชาติด้วยสูตร (กจ.๔๓๓) ว่า ติชคุปกิตมานเหหิ ขณฺสา วา, ช้อน ชาติด้วยสูตร (กจ.๔๕๘) ว่า กุจจาทิวณฺณานเมกสฺสรานํ เทวภาโว, ให้พยางค์หน้าที่ย้อนเข้ามาชื่อว่าอัพภาสด้วยสูตร (กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺพโพนฺภาโส, แปลงสระ อุ ที่สุดของอัพภาส เป็น อิ ด้วยสูตร (กจ.๔๖๕) ว่า อนุตฺตสฺสิ-วณฺณากาโร วา,

แปลง คุ ของอัพภาสเป็น ชฺ ด้วยสูตร (กจ.๔๖๒) ว่า กวคฺคสฺส จวคฺโค, ในเพราะ ณ ปัจจัย แปลงพยัญชนะที่สุตธาตุ คือ ป เป็น จ ด้วยสูตร (กจ.๔๗๒) ว่า พยัญชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

ดู อเชคุจน

อชิตฺต (ติ)

[น + ชิตฺต]

(ก) ไม่เก่าแก่, ไม่ผุ, ไม่ทรุดโทรม ไม่ชำรุด.

(ข) ไม่ย่อย.

ชิตฺต = ชร (โรค=ความเจ็บป่วย-ไข้, วโย-
หายุ = ความเสื่อมแห่งวัย-ความแก่) + ต
ปัจจัย. แปลง ต ห้าย ชร ชาติเป็น อชิตฺต และ
ลพพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (ภจ.๕๘๑) ว่า
ตราที่หิ อชิตฺตโน

[มีข้อสังเกตว่า สูตรว่า ตราที่หิ อชิตฺตโน นี้ กล่าว
ถึงการแปลง ต ปัจจัยเป็น อชิตฺต และลพ
พยัญชนะที่สุดธาตุ โดยมีขอบเขตของธาตุ
ที่เป็น ร การันต์ เช่น ตร, ปุร, ตฺร เป็นต้น ดังนั้น
เมื่อพบ ร การันต์ธาตุ ก็อนุมานรู้การแปลงเป็น
อชิตฺต ได้ตามวิธีการของสูตรนี้ อย่างไรก็ดีตาม
อาจมีธาตุบางศัพท์ที่ไม่ใช่ ร การันต์ธาตุ
(ธาตุมี ร อักษรเป็นที่สุด) ก็แปลงเป็น อชิตฺต
ได้ เช่น ตฺตฺตโน (เสียดแทงแล้ว = ตฺต ชาติ + ต
ปัจจัย)

มีข้อสังเกตว่า ธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ต หรือลงท้าย
ด้วย ร อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจแปลงเป็น อชิตฺต
ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (๕/๑๕๓)
กล่าวว่า อยญจากตติโกณ (อนึ่ง กลุ่มธาตุนี้
เป็นอากตติคะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน])

ดู อชิตฺตนาสงฺกา

อชิตฺตนาสงฺกา (ถิ)

[อชิตฺต + อาสงฺกา]

มีความสงสัยว่าอาหารจะไม่ย่อย.

(มีโรคอาหารไม่ย่อย)

อถ นํ ปุณทิวเส โพรสิตฺโต “เอหิ สมฺม โคจราย
ปฏกมฺสฺสามาติ อห. ตุมฺเห คจจถ มยฺหํ
อชิตฺตนาสงฺกา อตฺถิติ. “สมฺม กากานํ อชีรโก
นาม นตฺถิ ที่ปฏกฺกมฺสฺสามาติ หิ ตุมฺหากํ
กุจฺฉิยํ โถกํ ติฏฺฐติ เสสํ อชฺโฆหมฺมตฺตเมว
ชีรติ มม วจฺนํ กโรหิ มา เอตํ มจฺจมฺสํ ทิสฺวา
เอวมากาสีติ. “สามิ กิ นามेतํ กเถถ **อชิตฺตนา-**
สงฺกาว มยฺหนติ. “เตน หิ อปฺปมตฺโต โหหิติ
ตํ โอวาทิตฺวา โพรสิตฺโต ปฏกามิ.

(ชา.อฎ. ๒/๓๒๗)

ครั้งในวันรุ่งขึ้น พระโพรสิตฺตฺรก็กล่าวกะกว่า
มาเถะสหาย เราพากันหลีกไปหากินเถิด.
กากล่าวว่า ท่านไปเถะ ข้าพเจ้ามีความสงสัย
ว่าอาหารจะไม่ย่อย. พระโพรสิตฺตฺรกล่าวว่า
สหาย ธรรมดาโรคอาหาร ไม่ย่อยไม่มีแก่
พวกกาเลย เพราะมาตราว่าไส้ประทีปที่กินเข้าไป
จะอยู่ในท้องของพวกท่านเพียงครู่เดียว
ทุกๆ อย่างพอสักว่ากลืนกินไปเท่านั้น ย่อม
ย่อยหมด ท่านจงทำตามคำของเรา อย่าได้
ทำอย่างนี้ เพราะได้เห็นปลาและเนื้อ. ข้าแต่
นายท่านพูดอะไรอย่างนั้น ข้าพเจ้ามีความ
สงสัยว่าอาหารจะไม่ย่อยจริงๆ. พระโพร
สิตฺตฺรให้โอวาทท่านนั้นว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจง
อย่าเป็นผู้ประมาท แล้วหลีกไป.

อชิต (ติ)

[น + ชิต]

(๑) ไม่ชนะแล้ว, ที่ไม่มีใครจะชนะได้.

นียยาม เทว ยุทธาย

อนนตพลปรีสา

เย เต วสัน อายนุติ วสัน อุนยามเส

เอสา มยห์ สกา ทิฏฺฐิ อชิต โอชินามเส.

(ชา. ๒/๒๕๗)

(ลำดับนั้น อลาตเสนาบตีอามาดยได้กราบ
ทูลคำนี้แด่พระราชาวา)

ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะนำ
กองทัพที่ทรงพลั้งเกรียงไกรออกต่อสู้การ
ยุทธ์ให้ได้ พวกชนเหล่าใดยังไม่มาสู้อำนาจ
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะนำมาสู่อำนาจ
นี้เป็นความเห็น[ส่วนตัว] ของข้าพระพุทธเจ้า
เราทั้งหลายจะชนะผู้ที่ไม่มีใครจะชนะได้.

ดู ชา.อฎ. ๗/๑๐๘

(๒) อันศัตรูไม่สามารถเอาชนะได้, อันศัตรู
ให้พ่ายแพ้ไม่ได้, ไม่ปราชัย, ไม่แพ้ (พระ
พุทธเจ้า).

สพฺพตฺถมปฺราชิโตติ สพฺเพสุ ราคาสึ วา
มารยฺหฺเร วา อชิต. (ส.อฎ. ๑/๑๗๗)

บาทคภาว่า สพฺพตฺถมปฺราชิโต (ไม่ปราชัย
ในที่ทุกสถาน) ความว่า ไม่แพ้ในกิเลสทั้งมวล
มีรากะเป็นต้น หรือในการรบกับพญามาร.

(๓) (ป) อชิตเกสกัมพล, เจ้าลัทธิชื่อว่าอชิตะ
(ผู้นับเนื่องในครุทั้ง ๖ = ฉสตการ).

อญฺญตโรปิ โข ราชามจฺโจ ราชานํ มาคธํ
อชาตสตุฏฺเฐ เวเทหิปุตฺตํ เอตทวโจ “อโย เทว

อชิต เกสกัมพล สัมมิ เจว คณิ จ คณาจริโย
จ ญาโต ยสสฺสึ ติตฺถกโร สารุสมฺมโต พหุ-
ชนสฺส รตฺตญฺญ จิรปพฺพิโต อทฺธคโต วโย-
อนุปฺตโต, ตํ เทโว อชิตํ เกสกัมพลํ ปิยฺรฺปาสตุ,
อปฺเปว นาม เทวสฺส อชิตํ เกสกัมพลํ ปิยฺรฺปาสโต
จิตฺตํ ปสฺสีเทยฺยาติ. (ที. ๑/๕๑)

ราชอามาดยอีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ
ครูอชิตเกสกัมพล (เจ้าลัทธิชื่ออชิตะผู้มุ่งหมั่น
ฝ่าทำด้วยผมของมนุษย์) เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ
เป็นคณาจารย์ เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงมีเกียรติยศ
เป็นเจ้าลัทธิ คนจำนวนมากยกย่องกันว่า
เป็นคนดี มีประสบการณ์มาก บวชมานาน
มีชีวิตอยู่หลายรัชสมัย ล่วงกาลผ่านวัย
มานาน พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปหาท่าน
เมื่อเสด็จเข้าไปหา พระทัยของพระองค์จะ
เบิกบาน ผ่องใส”.

อชิตโตติ ตสฺส นามิ. (ที.อฎ. ๑/๑๓๑)

คำว่า อชิตะ เป็นชื่อของเจ้าลัทธินั้น.

(๔) อชิตเสนาบตี. เสนาบตีคนหนึ่งของเจ้า
ลิจจวีชื่ออชิตะ.

อชิตปิ นาม ลิจฺจวินํ เสนาบตี อธฺนา กาลโกโต
ดาวตีสกายํ อฺปนฺโน; โสปิ มํ อฺปสงฺกมิตฺวา
เอวมาโรเจสิ. (ที. ๓/๑๑)

แม้เสนาบตีของเจ้าลิจจวีชื่ออชิตะ ซึ่งได้ถึง
แก่นิจกรรมไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ ไปเกิดในหมู่
เทพชั้นดาวดึงส์ ก็ได้เข้ามาบอกเราอย่างนี้.

(๕) อชิตโพธิสัตว์,

พระโพธิสัตว์ทรงพระนามว่าอชิตะ.

ตสฺส อปรภาเค โสภิต นาม สตถา อุทปาติ.
ตสฺสาปิ ตโย สวากสนนิปาตา อหฺสฺ. ปจฺม-
สนนิปาเต โภกิสตภิกขุ อหฺสฺ ทฺติเย นวุติโกฏฺเฏโย
ตติเย อสฺติโกฏฺเฏโย.

ตทา โพธิสฺสโต อชิต นาม พฺราหฺมโณ หุตฺวา
สตุถุ ฆมฺมเทสนํ สุตฺวา สรณฺสฺ ปติฏฺฐาย
พฺพุทฺธปมฺมุขสฺส ภิกขุสงฺฆสฺส มหาทานํ อทาสิ.
โสปี น “พฺพุทฺโธ ภวิสฺสสฺติ พฺยาภาสิ.

(ชา.อญ. ๑/๔๓)

ในกาลภายหลังพระศาสดาพระองค์นั้น พระ
ศาสดาทรง พระนามว่าโสภิตะได้เสด็จอุบัติ
ขึ้นในโลก. แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์
ก็ได้มีสามครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก ได้มีภิกษุ
ร้อยโกฏิ ในครั้งที่ ๒ เก้าสิบโกฏิ ในครั้งที่ ๓
แปดสิบโกฏิ. ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์เป็น
พราหมณ์ชื่อว่าอชิตะ ฟังพระธรรมเทศนา
ของพระศาสดาแล้วดำรงอยู่ในสภาวะ ได้ถวาย
มหาทานแด่พระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้า
เป็นประมุข แม้พระองค์ก็ได้ทรงพยากรณ์
เขาว่า “จักได้เป็นพระพุทธเจ้า”.

(๖) อชิตะ (ชื่อในอดีตชาติของพระจิตก- ปุชกเถระ).

อชิต นาม นามเน

อโหสิ พฺราหฺมโณ ตทา

อาหุติ ยิฏฺฐกาโมหํ

นทานาปุณฺโณ สมานยิ. (อป. ๑/๒๗๖)

(พระจิตกปุชกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ครั้งนั้นข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าอชิตะ
ประสงค์จะทำการบูชา จึงได้รวบรวมดอกไม้
ต่างๆ (นานาพรรณ) ไว้.

(๗) อชิตมาณพ (ศิษย์พราหมณ์พาวรี).

พาวริสฺส วโจ สุตฺวา

สิสฺสา โสฬส พฺราหฺมณา

อชิตํ ดิสฺสเมตเตยฺโย

ปฺปณฺณโก อถ เมตฺตคฺค. (สุตตนิ. ๔๓๑)

ครั้งได้ฟังคำของพราหมณ์พาวรีแล้ว พราหมณ์
๑๖ คนผู้เป็นศิษย์ คือ อชิตะ ดิสสเมตเตยยะ
ปณณกะ เมตตคฺค [โรตตะ อุปสีวะ นันทะ เหมกะ
โตเทยยะ กัปปะ ชตุกัณณิ ภัทราวุฑฺ อุกัย
โปสาละ โมฆราช และปิงคิยะ]

(๘) อชิตเถระ.

อชิตํ เถโร. (เถร. ๒๒๔)

พระเถระชื่ออชิตะ (อชิตเถระ).

ดู อป. ๑/๓๙๕

(๙) อชิตปริพพาชก.

อถ โข อชิตํ ปริพฺพาชโก เยน ภควา
เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิทฺวา ภควตา สพุทฺธิ
สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วิตฺติสาเรทฺวา
เอกมฺนตํ นิสฺสิทฺติ. เอกมฺนตํ นิสฺสินโน โข อชิตํ
ปริพฺพาชโก ภควนฺตํ เอตทโวจ “อมฺหากํ โภ
โคตม ปณฺศฺติโต นาม สพฺพหฺมจาริ. เตน ปณฺจ-
มตฺตานิ จิตฺตมฺภูจฺจณสฺตานิ จินฺติตฺตานิ เยหิ อณฺณ-
ตติถฺติยา อุปารทฺฐาว ชาณฺหุติ อุปารทฺฐสมาติ.

(อ. ๓/๔๔๓)

ครั้งนั้น อชิตปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั้น ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ท่านพระโคตม เพื่อนพรหมจารีของข้าพเจ้า ชื่อว่าเป็นบัณฑิต เพราะมีจิตตูปบาท ๕๐๐ ดวง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้อัญญเดียรถีย์ทั้งหลายผู้ถูกข่มขี่แล้ว รู้ตัวว่าถูกข่มขี่แล้ว”...

อชิตติ เอว์นามโก. (อ.อ.อ. ๓/๓๓๖)

ปริพาชกผู้มีชื่ออย่างนี้ว่า อชิตะ.

[อชิตปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า พวกเพื่อนพรหมจารีของตนเป็นบัณฑิต สามารถคิด จิตตูปบาทได้ ๕๐๐ ดวง พระองค์ไม่ตรัสตอบปริพาชก แต่ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้ว ทรงแสดงบัณฑิต ๕ จำพวก เพื่อแสดงเหตุแห่งความป็นบัณฑิตว่า มิใช่เป็นได้โดยการกล่าวยกย่องของคนอื่น แต่ผู้นั้นต้องมีคุณธรรมคือรู้ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ เมื่อรู้แล้วก็ละสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์ ปฏิบัติสิ่งที่เป็ธรรมเป็นประโยชน์ สำหรับสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์นั้น หมายถึงมิจฉัตตธรรม ๑๐ สิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ หมายถึงสัมมัตตธรรม ๑๐]

อชิตถุชย (ติ)

[อชิต + ชย, อลุตตสมาส]

ผู้มีชัยชนะอันผู้อื่นไม่อาจเอาชนะได้, ผู้ชนะสิ่งที่ใครๆ เอาชนะไม่ได้ (พระพุทเจ้า).

ปทุมุตตรโ นาม ชิน

อเนโซ อชิตถุชโย

สทสทสเส กปปาน

อิโต อุปปชชิ นายโก. (อป. ๒/๑๑๓)

(สุยา. อชิตถุชโน)

(พระมหากัจจายนเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้หมดตักหนา ทรงชนะสิ่งที่ใครๆ เอาชนะไม่ได้ ทรงเป็นผู้นำ เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ในกัปที่แสนหนึ่งนับจากกัปนี้.

[สทสทสเส ในปาฐะว่า สทสทสเส กปปาน อิโต ลง ท ปัจจัยในความหมายว่า "เต็ม" ดังที่คัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตรที่ ๕๑) กล่าวว่า ตสส ปฐเณกาทสาทิโต (ลง ท ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า เต็ม ของจำนวนนั้นได้บ้าง) ดังนั้น จึงแปลว่า ในกัปที่แสนหนึ่ง (บทว่า กปปาน ลงจัญญูวิภัตติในอรรถสัทตมวิภัตติ) อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๕๐๖) กล่าวว่า ควรเพิ่มปาฐะเสสะว่า มตถเก (ในที่สุด) เข้ามาแปล และบทว่า สทสทสเส ให้ลงสัทตมวิภัตติในอรรถของจัญญูวิภัตติ ตามมติคัมภีร์นี้ จึงควรแปลว่า "ในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง" ท่านอ้างพระบาลีในประโยค ว่า ภควติ พุรหมจริย วุสสติ (ประพฤติพรหมจริยในพระผู้มีพระภาค[อาคมยุตติ]) ซึ่งต้องเพิ่มคำว่า สหุติเก (ในสำนัก) เข้ามาแปลร่วมกับ ภควติ ที่แปลเป็นจัญญูวิภัตติว่า "ของพระผู้มีพระภาค" ดังข้อความว่า

อิโต สดสทสสมหิ กปเป อุปปชชि นายโกติ
ปาพิ, เอกนวุเต อิโต กปเปติ ปาพิ จ.

เอตถ สดสทสสมหิ กปเปติ สดสทสสนัน
มตฺถเก. เอกนวุเต กปเปติ เอกนวุติยา กปปานิ
มตฺถเกติ ภูมิภวจนสฺส สามีภูมิภวจนวเสน
อตุโถ คเหตุพฺโพ. ตถา หิ ภควติ พุรุมจริย
วุสฺสตีติ เอตถ ภูมิภวจนสฺส ภควโต สนฺติเกติ
สามีภูมิภวจนวเสน อตุโถ คหิโต.

(นิต.ปท. ๕๐๖)

มีพระบาลีว่า อิโต สดสทสสมหิ กปเป อุปปชชิ
นายโก (พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในที่สุด
แห่งกัปแสนหนึ่งจากกัปนี้) และมีพระบาลีว่า
เอกนวุเต อิโต กปเป (ในที่สุดแห่งกัป ๙๑
จากกัปนี้)

ในเรื่องนี้ คำว่า สดสทสสมหิ กปเป แปลว่า ใน
ที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง คำว่า เอกนวุเต กปเป
แปลว่า ในที่สุดแห่งกัป ๙๑ ฟังถืเอาเนื้อความ
ของสัตตมวิภักติโดยเนื่องด้วยฉัฏฐวิภักติ
และสัตตมวิภักติอย่างนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ใน
ประโยคที่ว่า ภควติ พุรุมจริย วุสฺสตี นี้ ได้ถื
เอาเนื้อความของสัตตมวิภักติโดยเนื่องด้วย
ฉัฏฐวิภักติและสัตตมวิภักติว่า [ประพฤติ
พุรุมจรรย]ในสำนักของพระผู้มีพระภาค.

ผู้แปลคิดว่า การลง ๗ ปัจจัยตามมติของ
โมคคัลลานไวยากรณ์น่าจะสมควรกว่า เพราะ
คำว่า เอกนวุเต ในพระบาลีว่า เอกนวุเต อิโต
กปเป มีศัพท์เดิมมาจาก เอกนวุติ ศัพท์ +
๗ ปัจจัย ถ้าไม่ลง ๗ ปัจจัยก็ไม้อาจสำเร็จ
เป็นรูปว่า เอกนวุเต ได้ หรืออาจกล่าวได้ว่า ให้
แปลงสระ อี ที่ ติ เป็น อ ก็ได้ เพราะไวยากรณ์

ขึ้นอยู่กักรูปศัพท์เป็นหลักสำคัญ นอกจากนั้น
คำว่า สดสทสสมหิ กปเป เป็นต้น อาจแปล
ว่า "ในกัปแสนหนึ่ง" โดยไม่ลง ๗ ปัจจัยก็ได้
ตามนัยนี้ถืถือว่าเป็นเอกเทศยูปการะ คือ
สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบาง
ส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกัปแสนหนึ่ง
อันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงกัปที่แสนหนึ่ง
อันเป็นบางส่วน การใช้เอกเทศยูปการะใน
ลักษณะนี้ นิยมใช้ในสังขยาศัพท์ทั่วไปและ
สังเกตสังขยาในพระคาถา]

อชิตกฤษฎ (ติ)

[อชิต + กฤษฎ]

อชิตกฤษฎา, กฤษฎาของอชิตกฤษฎา, กฤษฎา
ที่อชิตกฤษฎาพทุลลภามพระผู้มีพระภาค.

เอก สมย ภควา สวตฺถิย วิหริติ... ตตฺร โข
ภควา อายสฺมณฺโต สารีปุตฺโต อามนฺตสิ "วุตฺตมิตํ
สารีปุตฺต ปารายเน อชิตกฤษฎา"

เย จ สงฺฆาตธมฺมาเส

เย จ เสฏฺฐา ปุณฺณ อธิ

เตสมเม นิปโก อิริยํ

ปุณฺโณ จ พุรฺริ มารีสาติ.

อิมสฺส นฺ โข สารีปุตฺต สงฺฆิตฺเตน ภาสิตสฺส
กถํ วิตุถาเรน อตุโถ ทฏฺฐพฺโพติ. (ส. ๑/๒๘๑)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่... เขต
กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่ง
เรียกท่านพระสารีบุตรมาตรัสว่า สารีบุตร อชิต
กฤษฎา ได้กล่าวคาถานี้ไว้ในอชิตกฤษฎา
ปารายนวรรคว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลเหล่าใด ยังเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว [พระอเสกขะ] และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ ผู้ยังศึกษาอยู่[พระเสกขะ ๗] พระองค์ผู้ทรงปัญญา อันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้า พระองค์ด้วยเถิด. เธอพึงทราบเนื้อความแห่งภาษิตที่กล่าวโดยย่อนี้ โดยพิสดารได้อย่างไรหนอแล.

[อชิตปัญหาคำถามประเภทสัตตาทิฏฐฐาน, ปุคคลาธิฏฐฐาน (คำถามที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) และธรรมาธิฏฐฐาน (คำถามที่มีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง) เพราะในปัญหานี้ อชิตมาณพตั้งคำถาม ๓ ประเด็น คือ ตั้งคำถามถึงพระเสกขะ พระอเสกขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า ซึ่งมีลักษณะคำถามดังนี้

คำว่า **เย จ สงฺขาตรมฺมาเส** (บุคคลเหล่าใด ยังเห็นธรรมแล้ว) ถามถึงความเป็นพระอรหันต์

คำว่า **เย จ เสกฺขา ปญฺญ อธิ** (และบุคคลเหล่าใด จำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังศึกษาอยู่) ถามถึงความเป็นพระเสกขะ

ปาฐะว่า **เตสมฺเม นิปโก อิริยํ, ปญฺโญ ปพฺพุติ มาริส** (พระองค์ผู้ทรงปัญญอันข้าพระองค์ทูลถาม แล้วจงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์) ถามถึงการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า

เส ศัพท์ใน สงฺขาตรมฺมาเส ตามหลักภาษา ไม่มีความหมายใดๆ เป็นเพียงอาคมคือการแทรกเสียงเข้าไป ในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียง

นั้นอยู่ ดังสัตถนิตติปกรณํ (สุตตมาลา สุตตร ๑๑๐๒) กล่าวว่า เสการาคโม อาขยาตนาเมหิ (ลง เส อักษรเป็นอาคมทำยอาขยาตและนาม) เช่น อาขยาต= กถ อมฺเห กโรมฺเส (พวกเราจะกระทำอย่างไร) นาม=เย เกจิ พุทฺธ สรณํ คตาเส (ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งแล้ว]

อชิตปณฺห เหตุ อชิตมาณเวน ปุจฺฉิตปณฺห.

(ส.อ.ญ. ๒/๕๖)

บทว่า **อชิตปณฺห** คือ ในปัญหาที่อชิตมาณพทูลถามแล้ว.

ดู อชิตมาณวปุจฺฉา

อชิตมาณว (ป)

[อชิต + มาณว]

อชิตมาณพ. หัวหน้าเหล่าศิษย์ ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากับพระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์.

อชิตมาณวปุจฺฉา (ถ)

[อชิตมาณว + ปุจฺฉา]

คำถามปัญหาของอชิตมาณพ.

บาลีสุตตนิบาต, วรรคที่ ๕ ปุจฺฉาที่ ๑ (สุตฺตนิ. ๔๓๔) จุพฺนิ.๖ มีปัญหาล้ายกัน คือ อชิตปณฺห, อชิตมาณวสุตฺต.

อชิตมาณวสุตฺต (น)

[อชิตมาณว + สุตฺต]

อชิตมาณวสุตร, สูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกาย
ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนอชิตปริพาชก เรื่อง
ความแตกต่างระหว่างธรรมกับอธรรม.

ดู อชิตมาณวปุจฉา

อชิตมาณวสุตตนิทเทส (ป)

[อชิตมาณวสุตต + นิทเทส]

บาลีอันแสดงขยายอชิตมาณวสุตร.

จูพนิทเทสบาลี อชิตมาณวสุตตนิทเทสที่ ๑
(ในบาลีมีอชิตมาณวสุตต)

อชิตมาณวปัญหานิทเทส คือ การอธิบาย
ปัญหาของอชิตมาณพผู้เข้าไปทูลถามพระ
ผู้มีพระภาคเป็นคนแรก เกี่ยวกับโลกธรรม
เครื่องป้องกันกระแสนามและรูป การดำเนิน
ชีวิตของพระอรหันต์และพระเสขะ มีทั้งหมด
๘ คาถา โดยอชิตมาณพทูลถาม ๔ คาถา
พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๔ คาถา ดังนี้

(อชิตมาณพทูลถามว่า [๑])

เกนสฺสุ นิวุโต โลโก

เกนสฺสุ นปฺปกาสติ

กิสฺสาภิลปนํ พุรุสึ

กิสฺ ตสฺส มหพฺภยํ.

โลก[คือหมู่สัตว์]ถูกอะไรหุ้มห่อไว้โลกไม่แจ่ม
แจ้งเพราะอะไร. อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลก
นั้นไว้ อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

[คำถามข้างต้นจัดเป็นวิมติจเฉทนา เพราะ
ถามเพื่อขจัดความสงสัยของผู้ถาม และเป็น
สัตตาทิฏฐาน เพราะมีบุคคลเป็นที่ตั้ง

คำถามดังกล่าวข้างต้นนั้นมี ๔ คำถาม แต่จัด
เป็นปัญหาเดียว เพราะใจความของคำถามทั้ง
๔ มุ่งถามถึงสิ่งเดียวคือโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์
ในคัมภีร์เนตติ ได้จำแนกโลกไว้ ๓ ประเภท
คือ กิเลสโลก ได้แก่ โลกที่เศร้าหมอง หมายถึง
กามาวจรบุคคล เพราะเป็นผู้มีกิเลสอันมีราคะ
เป็นต้นมาก, ภวโลก ได้แก่ โลกที่ดำเนินไป
ด้วยความรู้คือฌานและอภิญญา หมายถึง
รูปาวจรพรหม เพราะมีปัญญาในฌานและ
อภิญญา, อินทริยโลก ได้แก่ โลกที่ถึงพร้อม
ด้วยอินทริย์อันหมดจด หมายถึง อรูปาวจร-
พรหม เพราะมีสมาธิอันไม่หวั่นไหวมาก.
(อีกนัยหนึ่ง) กิเลสโลก ได้แก่ โลกที่มีความ
เศร้าหมอง คือ เหล่าสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ
เพราะเป็นผู้มีทุกข์มาก, ภวโลก ได้แก่ โลกที่
มีภพสมบัติ คือ ผู้เกิดในกามสุคติภูมิ ๗ รูป-
ภูมิ, อรูปภูมิ, อินทริยโลก ได้แก่ โลกที่ถึงพร้อม
ด้วยอินทริย์ คือ ผู้มีอินทริย์แก่กล้าสามารถ
บรรลุลหรรณได้]

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๑])

อวิชฺชา ย นิวุโต โลโก

วิวิจฺจา ปมาทา นปฺปกาสติ

ชปฺปาภิลปนํ พุรุมิ

ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ.

โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ โลกไม่แจ่มแจ้ง
เพราะความสงสัยและความประมาท เรา
(ตถาคต) กล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทา
โลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

[คำตอบดังกล่าวข้างต้นนั้น จัดเป็นเอกังส-
พยากรณ์ (คำตอบอย่างแน่นอน)]

พระผู้มีพระภาคตรัสเฉลยพากย์ปุจฉา ๔ ด้วยพากย์วิสัยชนา ๔ เหล่านี้ คือ ปุจฉาที่ ๑ ด้วยคำตอบที่ ๑, ปุจฉาที่ ๒ ด้วยคำตอบที่ ๒, ปุจฉาที่ ๓ ด้วยคำตอบที่ ๓, ปุจฉาที่ ๔ ด้วยคำตอบที่ ๔ ดังนี้

คำถามที่ ๑ ว่า โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้ ทรงตอบว่า โลกถูกอวิชาหุ้มห่อไว้ เพราะเหล่าสัตว์ทั้งปวงมีอวิชากล่าวคือความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสุมุขปาท ห่อหุ้ม โอบล้อม ห้อมล้อม ครอบคลุม ปิดกันไว้.

ข้อความนี้แสดงบุพพาวริยัย คือ การจำแนกข้อความก่อนและหลัง โดยกล่าวว่า คำตอบว่า "โลกถูกอวิชาหุ้มห่อไว้" เป็นคำตอบของคำถามว่า "โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้" กล่าวคือ อวิชาหุ้มห่อโลก เหมือนกระจกใสที่นกเห็นแต่บินผ่านไปไม่ได้ หรือเหมือนเปลือกไข่ที่หุ้มห่อลูกไก่คือชาวโลกไว้ ยางเหนียวในเปลือกไข่เหมือนต้นหาที่ผลิตเพลินในกามคุณ

คำถามที่ ๒ ว่า โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร ทรงตอบว่า โลกไม่แจ่มแจ้ง เพราะความ สงสัย และความประมาท อธิบายว่า เมื่อบุคคลนั้นสงสัย ย่อมสับสนว่าสังขารเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อสงสัยอย่างนี้ ย่อมไม่เกิดศรัทธาที่เชื่อมั่นในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรม เมื่อไม่เชื่อ ย่อมไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า

ไม่ทำอกุศลใหม่ บำเพ็ญกุศลใหม่ และเพิ่มพูนกุศลเก่า เมื่อมัวเมาประมาทอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ประพฤติดุริยธรรมฝ่ายดี เพื่อความหลุดพ้น ดังนั้น กุศลธรรมจึงไม่แจ่มแจ้ง

คำถามที่ ๓ ว่า อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลก ทรงตอบว่า ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก อธิบายว่า ตัณหาที่ฉาบทาชาวโลกนี้ เป็นเหตุให้ผูกพันในรูปารมณเป็นต้น คัมภีร์เนตติยรรคถาเปรียบว่าเหมือนดังที่ใช้ดกิลง กล่าวคือ นายพรานที่ต้องการดกิลงที่มากินธัญพืช จะหาดังดกิลงไว้ที่ขอนไม้หรือแผ่นหินเป็นต้น ลิงมาพบเข้าก็เอามือข้างหนึ่งไปจับ มือข้างนั้นถูกตังตุตติดไว้ มันก็เอามืออีกข้างหนึ่งดัน มือข้างนั้นก็ติดตัง ต่อมามันเอาขาทั้งสองและหน้าอกดัน ขาและหน้าอกก็ติดตัง รุ่งเช้านายพรานมาพบก็ฆ่ามันแล้วนำกลับบ้าน

คำถามที่ ๔ ว่า อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น ทรงตอบว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก คำว่า ทุกข์ หมายถึง ทุกขทุกข์ อันได้แก่ ทุกข์แท้คือทุกขเวทนา, วิปริณามทุกข์ อันได้แก่ ทุกข์แปรปรวน คือ สุขเวทนาอันไม่ตั้งอยู่ตลอดกาล แต่เกิดขึ้นแล้วดับไปตามเหตุปัจจัย และสังขารทุกข์ อันได้แก่ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ทุกข์ที่เป็นสังขารธรรมทั้งหมดซึ่งจัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ ๔ หมายถึงพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่ตัวตน ทุกข์เหล่านี้ ตรัสเรียกว่าเป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นอันตราย เป็นอุปสรรคของสัตว์โลก]

(อชิตมาณพพุลถามต่อไปว่า [๒])

สวณฺติ สพฺพํ โสตา

โสตานํ กิ นินวเรณิ

โสตานํ สํวรํ พฺรหฺมิ

เกน โสตา ปิธึเร.

กระแสน้อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง อะไร
เป็นเครื่องกั้นกระแส ขอพระองค์โปรดตรัส
บอกเครื่องกั้นกระแส กระแสน้อมถูกตัดขาด
ด้วยอะไร.

[คำถามนี้ตามหลักปัญหวิจย จัดเป็นธรรมมา-
ธิฐานปุจฉา คือ คำถามที่มีสภาวะธรรมเป็น
ที่ตั้ง เพราะถามถึงการกั้นและตัดขาดกระแส
กิเลส

คำถามข้างต้นมี ๒ ปัญหา คือ อะไรเป็นเครื่อง
กั้นกระแส เป็นคำถามถึงการกำจัดปฏิกูลฐาน-
กิเลส (กิเลสที่ฟุ้งขึ้นในจิต) เพราะสติเป็นเครื่อง
กั้นกระแส แต่ยังไม่อาจตัดกระแสกิเลสโดย
สิ้นเชิง. ข้อนี้เป็นการถามถึงหลักปฏิบัติเพื่อ]
ความหมดจดของโลกกล่าวคือสมณะและ
วิปัสสนา

ส่วนคำถามว่า กระแสน้อมถูกตัดขาดด้วย
อะไร เป็นคำถามถึงการกำจัดอนุสัยกิเลส
(กิเลสนอนเนื่องอยู่ในจิต) ข้อนี้เป็นการถาม
ถึงความหลุดพ้นจากโลกคืออริยมรรค

คำว่า กระแส คือ กระแสกิเลสอันได้แก่ ตัณหา
ความเพลิดเพลนในกามคุณ พยาบาท ความ
ประทุษร้ายอารมณ์ และอภิชฌา ความละ
โมบสมบัติของคนอื่น

คำว่า ย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง หมายถึง
ตัณหาที่เป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส
สิ่งที่กระทบสัมผัส และธรรมารมณ์ ย่อมไหล
ไปในอายตนะ ๖ ของผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นผู้มาก
ด้วยความโลภ (โลภเจตสิก) ความพยาบาท
(โทสเจตสิก) และความประมาทคือความ
หลง (โมหเจตสิก) สมจริงดังพระพุทธดำรัส
ว่า"ภิกษุทั้งหลายคำว่า"ย่อมไหลไป"นี้เป็นชื่อ
ของอายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ (กระแสกิเลส
ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุ) ย่อมไหลไปในรูป
อันชอบใจ ย่อมขัดเคืองในรูปอันไม่ชอบใจ
หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ย่อมไหลไปใน
ธรรมารมณ์อันชอบใจ ย่อมขัดเคืองใน
ธรรมารมณ์อันไม่ชอบใจ โดยประการดังนี้
ตัณหาย่อมไหลไปจากทวารทั้งปวง และย่อม
ไหลไปโดยประการทั้งปวง]

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๒])

ยานิ โสตานิ โลกสมิ

สติ เตสํ นินวเรณิ

โสตานํ สํวรํ พฺรหฺมิ

ปญฺญาเยเต ปิธึเร.

กระแสเหล่าใดมีในโลก สติเป็นเครื่องกั้น
กระแสเหล่านั้น เรา (ตถาคต) กล่าวสติว่า
เป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้น ย่อมถูก
ตัดขาดด้วยปัญญา.

[คำตอบนี้ตามหลักปัญหวิจย จัดเป็นธรรมมา-
ธิฐานวิสัชนา คือ คำตอบที่มีสภาวะธรรม
เป็นที่ตั้ง เพราะตอบโดยกล่าวถึงสภาวะธรรม
คือสติและปัญญา

ในคัมภีร์เนตติอรรถกถา กล่าวว่า คำว่า สติ ในที่นี้หมายถึงสติที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สติดังกล่าวนี้รับเอาสภาวะธรรมปัจจุบันเป็น อารมณ์ จึงรับรู้เพียงรูปนามในปัจจุบันขณะ ไม่มีตัวเรา ของเรา บุรุษ สตรี ปรากฏอยู่ใน สภาวะธรรมที่รับรู้อยู่ กระแสกิเลสที่รับเอา สมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้นไม่ได้ แม้คัมภีร์เนตติอรรถกถาจะกล่าวถึงสติที่ประกอบด้วยวิปัสสนาก็ตาม แต่ยังหมายถึงสติที่ประกอบด้วยสมถภาวนาอีกด้วย เพราะสมถภาวนา สามารถเป็นบาทของวิปัสสนาได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น คำว่า สติ ในที่นี้จึงหมายถึง สมถะและวิปัสสนา ตามหลักภาษาจัดเป็น สำนวนอย่างหนึ่งเรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทน สิ่งอื่นทั้งหมด ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสติ แต่มุ่งให้หมายถึงสติ สมภา และปัญญา

คำว่า "ปัญญา" หมายถึงมรรคปัญญาที่แทงตลอดไตรลักษณ์ในรูปารมณ์เป็นต้น หมายความว่า ในขณะที่บรรลุมรรค มรรคปัญญาเป็น ธรรมหลัก สติและสมาธิที่ประกอบร่วมกับ มรรคปัญญาเป็นสภาวะคล้อยตาม โดยสติและสมาธิเหมือนรถนำขบวนที่แล่นนำทางรถ พระที่นั่ง ส่วนมรรคปัญญาเหมือนรถพระที่นั่งซึ่งจอดเทียบจุดหมายปลายทาง

พระคาถาที่เป็นคำตอบนี้ กล่าวโดยสรุปก็คือ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติในกองรูปมีลมหายใจเข้าออกหรืออริยาบถเป็นต้น ตามนัยที่ตรัสไว้ในสติปัฏฐานสูตร ย่อมปราศจาก

ความชอบใจเมื่อพบกับอริยฐานมณ และไม่ขัดเคืองเมื่อพบกับอนิยฐานมณ เพราะจิตจะรับรู้ว่ามีเพียงกองรูป ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงปราศจากค้นหาในอริยฐานมณ และโทมนัส ในอนิยฐานมณ ความจริงแล้ว สติทำหน้าที่ ขัดขวางไม่ให้กิเลสเข้าสู่จิตเหมือนนายทวาร ที่ป้องกันไม่ให้ศัตรูบุกรุกเข้าเมือง ส่วนอนุสัยกิเลส (กิเลสนอนเนื่องอยู่ในจิต) เหมือนรากไม้เป็นมูลเหตุของปฏิกุฎฐานกิเลส (กิเลสที่ฟูขึ้นในจิต) ที่เปรียบเสมือนดอก ผล ใบอ่อน และหน่อ เมื่อรากไม้ถูกตัดทิ้งไป ดอกและผล เป็นต้นก็ไม่เกิดขึ้นอีก ฉะนั้น เมื่ออนุสัยกิเลส ถูกกำจัดด้วยมรรคปัญญา ปฏิกุฎฐานกิเลสก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น

สรุปว่า ผู้อบรมเจริญปัญญา (สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา) ฟังละกิเลสชั้นปฏิกุฎฐาน ด้วยสติ สมาธิและปัญญา และละกิเลสชั้นอนุสัยด้วยมรรคปัญญา จึงจะตัดกระแสกิเลส ได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน)

(อชิตมาณพทูลถามต่อไปว่า [๓])

ปัญญา เจว สติ จ

นามรูปญจ มาริส

เอตํ เม ปญฺโজ ปพฺรหิ

กตฺถเมตํ อุปฺปชฺชติ.

ท่านผู้เจริญ พญานา สติ และรูปนามทั้งหมดนี้ ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอจงตรัสบอกความดับรูปนามเหล่านั้น.

คำถามนี้เป็นธรรมาธิฐาน (มีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง) โดยถามถึงความดับของรูปนาม พร้อมทั้งสติและปัญญาที่ยังเห็นรูปนามตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหมดนั้นดับไปในสภาวะใด สรุปความว่า คำถามนี้ถามถึงพระนิพพานที่เป็นสภาวะดับรูปนามทั้งหมด จัดเป็นปัญหาเดียว เพราะถามถึงสิ่งเดียวคือ อนุภาทิสเสนิพพานธาตุ (นิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ คือ ความดับกิเลสโดยไม่มีขันธ์ ๕ หมายถึงปราศจากวิบากนามขันธ์ ๔ และกฏัตตารูป[กรรมชรูป])

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๓])

ยเมตํ ปญฺหํ อปฺปจฺฉิ

อชิตํ ตํ วทามิ เต

ยตฺถ นามญจ รูปญจ

อเสสํ อปรุชฺชติ

วิญฺญาณสฺส นิโรธเณ

เอตเดตํ อปรุชฺชติ.

ดูก่อนอชิตะ เธอถามปัญหาว่า รูปนามย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด เราจะบอกสภาวะที่ดับของรูปนามนั้นแก่เธอ รูปนามนั้นย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาน

[คำว่า เอตถ (ณ ที่นั้น) มิใช่แสดงว่านิพพานเป็นภูมิอย่างหนึ่งในภูมิ ๓๑ แต่มุ่งแสดงว่ารูปนามทั้งหมดย่อมดับไปขณะที่วิญญานดับ กล่าวคือ วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนาม เมื่อวิญญานดับ รูปนามก็ดับ เมื่อไม่มีปฏิสนธิวิญญาน รูปนามในภพอื่นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า วิญญานมฺพจฺจยา

นามรูป (นามรูปย่อมมีเพราะวิญญานเป็นปัจจัย)

เมื่อบุคคลบรรลุมรรคเบื้องต้น ๓ อนุญญาตัญญุสสามิตินทรีย์ (ปัญญาในโสดาปัตติมรรค) ย่อมดับไป และเมื่อบรรลุมรรคผลอัญญินทรีย์ (ปัญญาในมรรคเบื้องต้น ๓) ย่อมดับไป ดังนั้น ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ที่เกิดขึ้นเสมอแก่ผู้บรรลุมรรคพระนิพพานก็ย่อมดับไปเช่นกัน เพราะแม้กระทั่งธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุมรรคพระนิพพานยังแปรปรวนดับไป ดังนั้น สังขตธรรม (ธรรมที่ถูกปรุงแต่งโดยปัจจัยในอดีตคือ อวิชชาสังขารเป็นต้น และปัจจัยในปัจจุบันคือกรรม จิต อุตฺต และอาหาร ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย และมรรค) ก็ต้องดับไปโดยแท้

พระคาถาที่เป็นคำตอบนี้ กล่าวโดยสรุปก็คือ เมื่อบุคคลบรรลุมรรคแล้ว จิตย่อมสว่างไสว ไม่ถูกกิเลสปกปิดไว้ เมื่อจิตดังกล่าวเกิดขึ้น กุศลที่เป็นอินทรีย์ ๕ ที่ประกอบกับอิทธิบาท ๔ [ของพระเสกขะ]ซึ่งเกิดพร้อมกับจิต ย่อมเกิดขึ้น เมื่อจิตดับก็ย่อมดับ แม้รูปนามที่มีวิญญานเป็นเหตุก็ดับสนิทในอนุภาทิสเสนิพพานธาตุ โดยประการดังนี้ปัญญา สติ และรูปนามย่อมดับ เพราะวิญญานดับนั้นแล]

(อชิตมาณพทูลถามต่อไปว่า [๔])

เย จ สงฺขาตธมฺมาเส

เย เสกฺขชา ปุณฺณ อธิ

เตสํ เม นิปโก อิริยํ

ปุณฺณโจ ปพฺพฺหิ มาริส.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลเหล่าใด ยังเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว [พระอเสกขะ] และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังต้องศึกษาอยู่[พระเสกขะ ๗]พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกปฏิบัติของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์.

[คำถามข้างต้นจัดเป็นวิมจิกเจตนา เพราะถามเพื่อจะจัดความสงสัย จัดเป็นสัตตาทิฏฐฐาน, บุคคลาฏิฐาน เพราะมีบุคคลเป็นที่ตั้ง และเป็นธรรมาฏิฐาน เพราะมีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง คำถามดังกล่าวมี ๓ ปัญหา เพราะตั้งคำถามถึงพระเสกขะ พระอเสกขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า ซึ่งแยกคำถามได้ดังนี้

เย จ สงฆาตธมฺมาเส (บุคคลเหล่าใดยังเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว ถามถึงความเป็นพระอรหันต์

เย เสกฺขา ปุณฺณ อธิ (และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังต้องศึกษาอยู่) ถามถึงความเป็นพระเสกขะ

เตสฺ เม นิปโก อิริยํ ปุณฺณโจ ปพฺรหฺมิ มาริส (พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอก ปฏิบัติของบุคคลเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์) ถามถึงการละกิเลสที่มีวิปัสสนา นำหน้า (วิปัสสนาปุพพังคมนัย)

เสกฺข หมายถึง ผู้ยังต้องประพฤติศีล สมาธิ ละบัญญัติ เพื่อบรรลุอรหัตตผล

อเสกฺข (ผู้มีได้ศึกษา) หมายถึงพระอรหันต์ ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่พึงกระทำ เพื่อบรรลุธรรมอีก

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๔])

กาเมสุ นาภิกฺขิณฺเญยฺย

มนสานาวิโล ลียา

กุสโล สพฺพพรมฺมานํ

สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช.

บุคคลไม่พึงกำหนดยินดีในวัตถุทุกามทั้งหลาย มีใจไม่ชุ่มมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติ เป็นผู้เห็นภัยในวิภวภูมีย่อมดำเนินไป.

[คำตอบดังกล่าวนี้ แสดงปฏิบัติแห่งความเป็นพระเสกขะและพระอเสกขะ

กาเมสุ (ในกามทั้งหลาย) หมายถึงวัตถุทุกาม เพราะวัตถุทุกามเป็นสิ่งที่บุคคลยินดีพอใจ แต่กิเลสกามเป็นสภาวะยินดีพอใจ ดังคัมภีร์ อรรถกถาเนตติ อธิบายว่า วตฺตูกาเมสุ กิเลส-กามเน น อภิกฺขิณฺเญยฺย (ไม่พึงกำหนดยินดีในวัตถุทุกามด้วยกิเลสกาม)

มนสานาวิโล (มีใจไม่ชุ่มมัว) คือ มีใจไม่ชุ่มมัวด้วยปริยฐานกิเลส อันได้แก่ กามสังกัปปะ คือ ความดำริในกาม พยาบาทสังกัปปะ คือ ความดำริในการปองร้าย และวิหิงสาสังกัปปะ คือ ความดำริในการเบียดเบียน

กุสโล สพฺพพรมฺมานํ (ฉลาดในธรรมทั้งปวง) คือ ยังเห็นธรรมทั้งปวงว่าเป็นไตรลักษณ์ ด้วยวิปัสสนาญาณตามความเป็นจริง

อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวผี เป็นดุจลูกศร อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในขันธ ชาติ อยตนะ ปฏิจจสมุปบาท สติปัญญา สัมมปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฃงค์ มรรค ผล และนิพพาน

อีกนัยหนึ่ง आयตนะ ๑๒ ตรัสเรียกว่า ธรรมทั้งปวง ภิกษุละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในอายตนะภายในและภายนอก ได้เด็ดขาดแล้ว ตั้ดรากรถอนโค่น เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

คำว่า สโต (มีสติ) คือมีสติตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันตามหลักของสติปัฏฐาน ๔ คำว่า มีสติ ในที่นี้ พระพุทธองค์ตรัสหมายถึงพระอรหันต์โดยอุกกัญญนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงสุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป อันที่จริงพระอรหันต์สามารถละอุทธัจจนิวรณ์ได้โดยเด็ดขาด ท่านจึงมีสติมากกว่าพระอนาคามี ที่ยังละอุทธัจจนิวรณ์ไม่ได้ ในที่นี้จึงกล่าวถึงพระอรหันต์เป็นหลัก

คำว่า ปริพฺพเช (ย่อมดำเนินไป) คือ ย่อมดำเนินไปในอิริยาบถทั้งปวง โดยความเป็นผู้ไม่กำหนดยินดีในกามเป็นต้น

พระเสกขะ ยังเป็นผู้มีกิเลสบางส่วนอยู่ ถ้าท่านยินดีพอใจในอวิชชาธรรมที่นำผลิตเพลิน ก็บรรลุละอรรถผลไม่ได้ ดังนั้น ในคัมภีร์เนตติพระมหากัจจายณะ จึงแสดงปฏิปทาของพระเสกขะ เพื่อการบรรลุพระอรหัตผล โดยเน้นสัมมปปธาน ๔ คือ การไม่ทำอกุศลใหม่ การละอกุศลเก่า การบำเพ็ญกุศลใหม่ และการเพิ่มพูนกุศลเก่า

สำหรับพระอเสกขะ เป็นผู้ประพฤตสิกขา ๓ อย่างบริบูรณ์แล้ว ย่อมเจริญสติเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อละกิเลสที่

ยังไม่ได้ละแต่อย่างใด กล่าวคือจิตของปุถุชน ผู้ถูกกิเลสรบกวน ย่อมหลงไหลผลิตเพลินในสมมุติบัญญัติต่างๆ ย่อมขุ่นมัวเหมือนน้ำขุ่น หรือเหมือนเชือกที่ขมวดเป็นเกลียวปราศจากอิสระจากสมมุติบัญญัติและกระแสกิเลส แต่จิตของพระอเสกขะ (พระอรหันต์) ผู้รับรู้สภาวะธรรมตลอดเวลา ย่อมจะปราศจากความยึดติดในตัวตน ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิอิงอาศัยหรือฉุดรั้งไว้ จึงเป็นอิสระจากสมมุติบัญญัติและกระแสกิเลสโดยสิ้นเชิง]

อชิตมาณาสุตตนิทเทศวณฺณนา (ถึ)

[อชิตมาณาสุตตนิทเทศ + วณฺณนา]

พรรณนาความแห่งบาลีที่อธิบายอชิตมาณสูตร. (จุพน.อฎ. ๑-๘)

อชิตรฎฺจ (น)

[อชิต + รฎฺจ]

แคว้นอชิตะ, อชิตรัฐ.

อชิตรฎฺเจ ปน ทฺพภิกฺขเ.

เมื่อทฺพภิกขภยเกิดขึ้นที่อชิตรัฐ.

(ธมม.อฎ. ๑/๑๐๘, ส. ต่างกัน)

ดู อลฺลภปฺปรฎฺจ

อชิตสูตร (น)

[อชิต + สูตร]

อชิตสูตร. (อรรถกถาเรียกอชิตมาณปุจฉาว่า อชิตสูตร)

อชิตสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อว่าอชิตะ ความย่อ มีดังนี้ อชิตปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่า

พวกเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายของตนเป็นบัณฑิต สามารถคิด จิตตูปบาทได้ ๕๐๐ ดวง พระองค์ไม่ตรัสตอบปริพาชก แต่ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้ว ทรงแสดงบัณฑิต ๕ จำพวก เพื่อแสดงเหตุแห่งความป็นบัณฑิตว่า มิใช่เป็นได้โดยการกล่าวยกย่องของคนอื่น แต่ผู้นั้นต้องมีคุณธรรมคือรู้ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ เมื่อรู้แล้วก็ละสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์ ปฏิบัติสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ สำหรับสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์นั้น หมายถึงมิจฉัตตธรรม ๑๐ สิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ หมายถึงสัมมัตต-ธรรม ๑๐

อชิตสูตรตวณฺณา (ถึ)

[อชิตสูตร + ตวณฺณา]

อชิตสูตรตวณฺณา, อรรถกถาแห่งอชิตสูตร.

(สูตรตนิ.อฎ.๒/๓๐๑-๒)

อชิน (น)

[อช + อชิน, ญวาทิ, ๑๐๒, อช = คมน, ยุ อโนวา, ธาน.ฎี. อธิบายคาถา ๔๔๒]

(๑) หนึ่งเสื่อ, หนึ่งสัตว์, หนึ่งเสือดาว, หนึ่งเสือด่า, หนึ่งสัตว์มีกีบ[มีหนังกว้างเป็นต้น] (ในคัมภีร์โลกียะกล่าวว่าหนึ่งของกวางและเนื้อเป็นต้น).

หนึ่งเสือดาว, หนึ่งเสือด่า กล่าวกันว่า เป็นเครื่องนุ่งห่มของฤาษีในสมัยก่อน มีเนื้อละเอียดอ่อนนุ่ม ถือเป็นหนึ่งในสัตว์มงคล เทวดาจึงใช้รองรับพระโพธิสัตว์ที่แรกประสูติ

อิเม โข อาวุโส โคตม ตโปปทุกมา เอเตสฺสมณพราหมณานํ สามณฺณสงฺขาตา จ พุรหมณฺณสงฺขาตา จ, สาณานิปี ชาเรติ, มสาณานิปี ชาเรติ, นวทุสฺसानิปี ชาเรติ, ปัสสฺสฺสานิปี ชาเรติ, ติริฏฺฏานิปี ชาเรติ, อชินิปี ชาเรติ ฯ เปฯ (ที. ๑/๑๕๗, ม. ๑/๑๑๑, อ. ๑/๔๒๒)

อเจลกัสสะปะกราบทูลว่า ท่านพระโคตม การบำเพ็ญตบะที่นับว่าเป็นสามัญคุณ (การบำเพ็ญตบะที่ทำให้ความเป็นสมณะสมบูรณ์) และพรหมัญคุณ (ข้อปฏิบัติที่ทำให้ความเป็นพราหมณ์สมบูรณ์) ของสมณพราหมณ์เหล่านั้น คือ นุ่งห่มผ้าป่า นุ่งห่มผ้าแกมกัน นุ่งห่มผ้าห่อศพ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้ นุ่งห่มหนึ่งเสือดาว...

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ถึงแม้สมณพราหมณ์จะนุ่งห่มผ้าป่า นุ่งห่มผ้าแกมกัน นุ่งห่มหนึ่งเสือดาว ฯลฯ ก็นับว่ายังห่างไกลจากสามัญคุณและพรหมัญคุณ ต่อเมื่อภิกษุเจริญเมตตาจิตอันไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่า สมณะบ้าง พราหมณ์บ้าง]

อชินนฺติ อชินมิจจมนํ.

(ที.อฎ. ๑/๒๙๓, ม.อฎ. ๑/๓๕๐)

บทว่า อชิน แปลว่า หนึ่งเสือดาว.

(๒) (ป) ชื่อว่าอชินะ.

อชโน เถโร. (เถร. ๒๔๘)

พระเถระชื่อว่าอชินะ.

ตํ วิชายนกาเล อชินจฺมฺเมน สมฺปญฺจิณฺสุ
เตนสฺส อชโนตฺเวว นามํ อํกุสฺ.

(เถร.อฎ. ๑/๓๑๗)

ในเวลาตลอด คนทั้งหลายรองรับเขา ด้วย
หนังสือดาว เหตุนั้น จึงขนานนามเขาว่า
อชินะ นั้นแล.

อชินกฺขิป (น)

[อชิน + ขิป]

ผ้าหนังสือดาว, เสื้อคลุมที่ทำด้วยหนังสือ
ดาวมีทั้งขนและกีบ (เล็บ).? (เพราะสงสัยว่า
กีบหรือเล็บ จึงวงเล็บท้ายคำถาม แต่น่าจะใช้
เล็บ เพราะสัตว์เหล่านี้ใช้เป็นอาวุธด้วย)

เตน โข ปน สมเยน อญฺจตโร ภิกฺขุ “เอวํ เม
อนาปตฺติ ภวิสฺสตีติ ฯเปฯ อชินกฺขิปํ นิวาเสตฺวา
ฯเปฯ เมณฺเณ รมฺมํ ปฏิเสวิ. ตสฺส กุกฺกจฺจํ อโหสิ
ฯเปฯ อาปตฺตี ตวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ.

(วิ. ๑/๔๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่ง นุ่งห่มผ้าหนังสือ
ดาวไปเสพเมถุนธรรมด้วยคิดว่า อย่างนี้
เราจะไม่ต้องอาบัติ แล้วเกิดความกังวลใจว่า
[พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้
แล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำ
เรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรง
ทราบ]ทรงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุ เธอต้องอาบัติ
ปาราชิก”

อชินกฺขิปนฺติ สโลมํ สุขํ อชินมิจฺจมมํ.

(วิ.อฎ. ๑/๒๓๖)

(ผ้า) หนังสือดาวมีทั้งขนและเล็บ ชื่อว่าผ้า
หนังสือดาว.

อิเม โข อาวุโส โคตม ตโปปฏฺกมา เอเตสํ
สมณพฺราหฺมณานํ สามญฺยสงฺขาตา จ
พฺรหฺมญฺยสงฺขาตา จ, สาณานิปี ชาเรติ,
มสาณานิปี ชาเรติ, จวทฺสฺสาณานิปี ชาเรติ,
ปสฺสฺสาณานิปี ชาเรติ, ติริฏฺฐาณานิปี ชาเรติ, อชินฺนิ
ชาเรติ, อชินกฺขิปิ ชาเรติ ฯเปฯ

(ที. ๑/๑๕๗, ม. ๑/๑๑๑, อ. ๑/๔๒๒)

อเจลกัสสปะกราบทูลว่า ท่านพระโคตม การ
บำเพ็ญตบะที่นับว่าเป็นสามัญญคุณ (ข้อปฏิบัติ
ที่ทำให้ความเป็นสมณะสมบูรณ์) และพรหมัญ
คุณ (ข้อปฏิบัติที่ทำให้ความเป็นพราหมณ์
สมบูรณ์) ของสมณพราหมณ์เหล่านั้น คือ นุ่ง
ห่มผ้าป่าน นุ่งห่มผ้าแกมกัน นุ่งห่มผ้าห่อศพ
นุ่งห่มผ้าบังสุกุล นุ่งห่มผ้า เปลือกไม้ นุ่งห่ม
หนังสือดาว นุ่งห่มผ้าหนังสือดาวบ้าง...

อชินกฺขิปนฺติ ตเทว มชฺเฌ ฝาลิตํ.

(ที.อฎ. ๑/๒๕๓)

บทว่า อชินกฺขิป คือ ผ้าหนังสือดาวนั่นเอง
ถูกผ่าตรงกลาง.

อชินกฺขิปนฺติ ตเทว มชฺเฌ ฝาลิตํ. สุขฺรณฺตฺติ
วทนฺติ. (ม.อฎ.๑/๓๕๐)

บทว่า อชินกฺขิป คือ ผ้าหนังสือนั้นเอง ถูก
ผ่าตรงกลาง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มีกีบ
(เล็บ) บ้าง.

อชันกษิปปนิวตถ (ติ)

[อชันกษิปป + นิวตถ]

ผู้นั่งห่มผ้าหนึ่งเสื่อดาวมีทั้งขนและกีบ (เล็บ)
ผู้นั่งห่มผ้าหนึ่งเสื่อดาวที่ฝ่าตรงกลาง.

อถโข มาโร ปาปิมา พราหมณวณฺณํ อภินิม-
มินิตฺวา มหฺนเตน ชฺวณฺณสุเวณ **อชันกษิปป-**
นิวตถ โชณฺโณ โคปานสวโก ชฺรุชฺรุสฺสาสี
อุทฺมพรทณฺฑํ คเหตฺวา เยน เต ภิกฺขุ เตนุ-
สงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา เต ภิกฺขุ เอตทวโจ ทหรา
ภวนฺโต ปพฺพชิตา สฺสฺส กภาพเกสา ภทฺเรน
โยพฺพเนน สมฺนฺนาคตา ปจฺเมน วยสา อนิก-
กัปปิตาวินฺ กาเมสฺส ภูณฺชนฺตฺ ภวนฺโต มานุสเส
กาเม. มา สนฺทิกฺกํ หิตฺวา กาลิกํ อนฺธาวิตฺถาติ.

(ส. ๑/๑๑๘)

ครั้งนั้น มารผู้มีบาปแปลงกายเป็นพราหมณ์
สวมชฎาใหญ่ **นั่งห่มผ้าหนึ่งเสื่อดาว** เป็นคน
แก่หลังโกง หายใจเสียงดังครืดคราด ถือไม้
เท้าทำด้วยไม้มะเดื่อ เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้น
ถึงที่อยู่แล้วจึงกล่าวกับภิกษุเหล่านั้น ดังนี้ว่า
บรรพชิตผู้เจริญ พวกท่านเป็นนักบวชที่ยัง
หนุ่มแน่น มีผมดำสนิท อยู่ในวัยแรกรุ่นอัน
เจริญ แต่ไม่เปล็ดเพลินในกามคุณทั้งหลาย
ขอพวกท่านจงบริโภคกามทั้งหลายอันเป็น
ของมนุษย์ พวกท่านอย่าละกามที่เห็นเฉพาะ
หน้าวิ่งไปหากามทิพย์อันมีอยู่ตามกาลเลย.

อชันกษิปปนิวตถ โส อชันจम्म เอกํ นิวตถ
เอกํ ปารุโต. (ส.อ.ญ. ๑/๑๖๖)

บพว่า **อชันกษิปปนิวตถ** คือ นั่งผ้าหนึ่งเสื่อดาว
มีเล็บผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง.

[สขุ อชันจम्म บางฉบับแปลว่า หนังสือตัวมี
กีบ (คือหนึ่งกว้างเป็นต้น)]

อชันจम्म (น)

[อชัน + จम्म]

หนังสือดาว,

หนังสือตัว[มีกีบคือหนึ่งกว้างเป็นต้น].

โส กุชฺฌิตฺวา “กั อหํ น ราชาคี” ยฺยทฺธํ ทมฺมิตี
เสนาย ปฺรกุชฺโต นิภฺขมิ. เทว เสนา ยฺยชฺฌิตุ
อารภิสฺส นนฺทปณฺฑิตโต ทฺวินนฺมปิ อนฺตเร
อตฺตโน นิสิตนํ **อชันจम्म** มหฺนตํ กตฺวา
ปสาเรตฺวา ทฺวี่หิปี เสนาหิ ชิตฺตสเร จมฺเมเนว
สมปฏฺิจฺฉิ. (ชา.อ.ญ. ๕/๓๓๔)

พระเจ้าโกศลราชานั้น ทรงพิโรธตรัสว่า เรา
ไม่ใช่พระราชหรืออย่างไร เราจะให้การรบ
ทรงเสด็จออกนำหน้ากองทัพ เสด็จยกพล
ออกไป. กองทัพทั้งสองฝ่ายเริ่มจะรบกัน.
ลำดับนั้น นันทบัณฑิตจึงแรมมิตหนังสือ
ดาว ซึ่งเป็นอาสนะที่นั่งของตนให้ใหญ่โต
ขึงไว้ในระหว่างกองทัพทั้ง ๒ แล้วคอยรับ
ลูกศรที่กองทัพทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างยิงกันไปมา
ด้วยแผ่นหนังนั้นทีเดียว.

โส กิร ตํ วรสาฎกยฺกํ โอมุญฺจนฺโต จีวรํ เส
ลคฺคิตํ อโนชปฺปพฺพทามสทิสํ รตฺตวากจิริ
คเหตฺวา นิวาเสตฺวา ตสฺส อุปฺริ อปรํ สุวณฺณ-
วณฺณํ วากจิริ ปรีทิตฺวา ปุณฺนาคปฺปพฺพสนฺน-
สทิสํ สขุ **อชันจम्म** เอกํ สํ กตฺวา...

(อภ.อ.ญ. ๑/๔๑)

ตั้งได้สดับมา สุเมธดาบสนั้น เปลื้องผ้าสาฎก
 กุ่มงาม หยิบผ้าคากรองที่ย้อมแล้วเช้นกับพวง
 ดอกอังกาบซึ่งพาดอยู่ที่ราวจีวรมานุ่งแล้ว
 ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนทองคำอีกผืนหนึ่ง
 ทับผ้านุ่งนั้น แล้วห่มด้วยหนังสือธรรม์กับ**[คือ**
หนังสือเป็นต้น]เหมือนปูลาดด้วยดอก
 บุนนาคไว้เจริญภา...ดู ชา.อฎ. ๕/๔๓๕

อชินจุมมก (น)

[อชินจุมม + ก]

หนังสือดาว.

หนังสือธรรม์มีกับคือหนังสือเป็นต้น].

วากจิริ ธุนนดา เต

โผเจนดา **ชินจุมมก**

สพเลหิ อุปตถกฐา

คจุนติ อมพเร ตทา. (อป. ๑/๔๐๘)

(พระอุปสีวเถระกล่าวว่า)

ฤๅษีเหล่านั้น สลัดผ้าคากรอง เคาะหนังสือ
 ดาว อาศัยพลัง (ฌาน) ของตน เหาะไปได้ใน
 อากาศในครั้งนั้น.

อชินจุมมธ (ติ)

[อชินจุมม + ธ + อ]

ผู้ทรงหนังสือดาว, ผู้นุ่งห่มหนังสือดาว.

ดู จมมวาลี (ชา.อฎ. ๗/๓๐๓)

อชินจุมมปริกขฏ (ติ)

[อชินจุมม + ปริกขฏ]

อันขลิบริมด้วยหนังสือดาว.

เตน โข ปน สมเยน ฉพพคคิยา ภิกขุ สีห-
 จมมปริกขฏา อุปาหนาโย ธาเรนติ ฯเปฯ
อชินจุมมปริกขฏา อุปาหนาโย ธาเรนติ
 ฯเปฯ มนุสสา อุชฌายนติ ขิยยนติ วิปาเจนติ
 “เสยฺยถาปิ คิหิ กามโกคิโนติ. ภควโต เอตมตถ์
 อาโรเจสฺส. น ภิกขเว ฯเปฯ **อชินจุมมปริกขฏา**
 อุปาหนา ธาเรตพพา ฯเปฯ โย ธาเรยฺย อาปตติ
 ทุกกฏสฺสาติ. (วิ. ๓/๒๗๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สวม
 รองเท้าขลิบด้วยหนังราชสีห์...สวมรองเท้า
ขลิบริมด้วยหนังสือดาว...คนทั้งหลาย จึง
 ดำเนินประณามโพทะนาว่า “เหมือนคฤหสฺถ์ ผู้
 บริโภคกาม” ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไป
 กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรง
 รับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย... ภิกษุไม่พึง
 สวมรองเท้า**ขลิบริมด้วยหนังสือดาว**...รูปใด
 สวม ต้องอาบัติทุกกฏ.

อชินจุมมวตถ (ติ)

[อชินจุมม + วตถ]

ผู้มีผ้านุ่งห่มอันทำด้วยหนังสือดาว, ผู้มีหนังสือ
 ดาวเป็นผ้านุ่งห่ม. นุ่งห่มหนังสือดาว.

อชินจุมมวตถโกห

ชาธิการธโร ตทา

ชาธิกํ หารยิตวาน

โกลํ อหาลิ อสฺสสมิ. (อป. ๒/๑๗๒)

(พระคยาภิสาสเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
 ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ครั้งนั้น ข้าพเจ้า มีหนังสือดาวเป็นผ้าห่ม
ห่ม (ห่มห่มหนังสือดาว) สะพายหาบบริหาร
ได้นำหาบใส่ผลกระเบาไปอาศรม.

อชินจุมวตโกติ ตาปสพพชิตตุดา อชิน-
จุมมนิวาสนปาวรุโณติ อตโก.

(อป.อฎ. ๒/๒๘๘)

บทว่า อชินจุมวตโกติ ความว่า เพราะบวช
เป็นดาบส จึงห่มด้วยหนังสือดาว.

อชินจุมวสน (ติ)

[อชินจุมม + วสน]

วสน = วส (อจุณาทเน) + ยุ.

วสียเต อจุณาทียเตติ วสนํ. แปลง ยุ เป็น อน.

[ผ้า, เครื่องห่ม ๑๑ ศัพท์ คือ เจล เจลลี,
อจุณาทเน, วตถ, วาส, วสน, อัสก, อมพร, ปฏ,
ทุสส, โจล โจพ, สาฎก. ธาน.คาถา ๒๙๐]

ผู้ห่มหนังสือดาว,
ผู้มีผ้าห่มทำด้วยหนังสือดาว.

อชินเน นินวตโกหนติ อหิ อชินมิจจุมเมน
ปฏิจจณโน อชินจุมวสนโนติ อตโก.

(อป.อฎ. ๒/๖๗)

บทว่า อชินเน นินวตโกหนิ ความว่า เราเป็นผู้
ปกปิดด้วยหนังสือดาว หมายความว่า มีผ้า
ห่มทำด้วยหนังสือดาว.

อชินจุมมสทท (ป)

[อชินจุมม + สทท]

เสียงหนังสือดาว, เสียงหนังสือสัตว์.

เอเตส ปกมณฺฑานํ

มหาสทโท ปวตฺตติ

อชินจุมมสทเท

โมทิตา โหนติ เทวตา. (อป. ๑/๒๐)

(พระสารีบุตรเถระอุทานว่า)

เมื่อตาบสเหล่านั้นเหาะไป เสียงดังย่อม
สะพัดไป ทวยเทพย่อมยินดี เพราะได้ยิน
เสียงหนังสือดาว.

อชินจุมมสาฎิก (ถ)

[อชินจุมม + สาฎิก]

ผ้าทำด้วยหนังสือดาว.

ดู อชินสาฎิ

อชินชฎากจिरธ (ติ)

[อชิน + ชฎา + วากจिर + ธ + อ]

วากจिर คำว่า วาก แปลว่า เปลือกไม้ ส่วน
คำว่า จिर เป็นคำไวพจน์ของ จีวร (ผ้า) สำเร็จ
รูปมาจาก จิ ชาติ (จเย = สังสม) + รก ปัจจัย
ทำที่ชะ อ ใน จิ ชาติเป็น อี มีรูปวิเคราะหว่า
จียตติ จิร, วาเกน กต จิร วากจिर (วากจिरะ
คือ ผ้าที่ทำด้วยเปลือกไม้, ผ้าคารอง).

ผู้ห่มหนังสือดาวทรงชฎาและผ้าเปลือก
ไม้. (ผ้าคารอง)

กลิงฺครฎฺเจ ปน นาฬิกิรณเณ รชชํ การยมาเน
หิมวติ ปญจสตตปาสา อนิตฺติคฺนธา อชินชฎา-
วากจिरธรา วณฺมุลผลภฺกฺขา หุตฺวา จิรํ วิติ-
นาเมตฺวา โลณฺมุฬิลเสวนตฺถํ มนุสฺสสฺปถํ

โอดริตฺวา อนุพุพฺพน กลิงฺครฐเจ นาพิทริ-
รณฺโณ นคร สมฺปตฺตา. (ม.อญ. ๓/๔๖)

ได้ยินว่า เมื่อพระเจ้านาฬิกิทรงครองราชย์
อยู่ในแคว้นกาลิงคะ ดาบส ๕๐๐ องค์ ในป่า
หิมพานต์ไม่เคยได้กลิ่นสตรี หุ่นห่มหนัง
เสือดาวขลุ่ยและผ้าเปลือกไม้ (ผ้าคารอง)
มีเหง้าไม้ ผลไม้ป่าเป็นอาหารอยู่มานาน ได้ลง
มายังถิ่นมนุษย์ เพื่อต้องการจะเสพรสเค็ม
และรสเปรี้ยว ถึงพระนครของพระเจ้านาฬิกิ
ในแคว้นกาลิงคะโดยลำดับ.

[ผ้าคารองมีอันสงส์ ๑๒ ประการ คือ มีค่าน้อยดีและเหมาะสม, ทำเองได้, ใช้แล้วสกปรก
ช้า และซักได้เร็ว, แม้เก่าเพราะการใช้สอย
ก็ไม่ต้องเย็บ, เมื่อแสวงหาอีกก็ทำได้ง่าย,
สมควรแก่การบวชเป็นดาบส, พวกโจรไม่ใช้,
ไม่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้, เบาลในเวลากลาง,
เป็นความมักน้อยในปัจจัยคือจีวร, ประกอบ
ด้วยธรรมและไม่มีโทษ เพราะเกิดจากเปลือก
ไม้, ปราศจากความเสียหายแม้ผ้าคารอง
จะชำรุดไป]

อชินตฺเถร (ปฺ)

[อชิน + เถร] พระเถระชื่อว่าอชินะ.

อชินตฺเถรคาถา (ถิ)

[อชินตฺเถร + คาถา]

คาถาของพระอชินเถระ.

บาลีเถรคาถา วรรคที่ ๑ คาถาที่ ๕ (เถร.
๒๔๘, ๑๒๙, ๑๓๐)

อชินตฺเถรคาถาถุณฺณา (ถิ)

[อชินตฺเถรคาถา + ถุณฺณา]

การพรรณนาคาถาของพระอชินเถระ.

(เถร.อญ. ๑/๓๑๗-๙)

อชินทายก (ปฺ)

[อชิน + ทายก]

อชินทายกเถระ, พระเถระชื่อว่าอชินทายกะ,
พระเถระผู้เคยถวายหนึ่งเสือดาว.

อิตุถิ สุกฺโก อายสฺมา อชินทายโก เถโร อิมา
คาถาโย อภาสิตฺถาติ. (อป. ๑/๒๔๐)

ได้ยินว่า ท่านพระอชินทายกเถระได้ภาสิต
คาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

อชินนฺต (ติ)

[น + ชินนฺต] ไม่ชนะอยู่, ไม่ให้ผู้อื่นชนะ.

ดู อชาปยนฺต

อชินปตฺตา (ถิ)

[อชิน + ปตฺตา. อชิน จมฺมํ ปตฺตํ ยสฺส. ธาน.

ฎี. อธิบายคาถา ๖๔๖] ค้างคาว.

ชตุกาศินปตฺตาถ. (ธาน. คาถา ๖๔๖)

ค้างคาว ๒ ศัพท์ คือ ชตุกา, อชินปตฺตา.

อชินปฺปเว (ถิ) ถิ (ถิ)

[อชิน + ปเว (ถิ) ถิ, ดุโนโถม, ปฺรเว (ถิ) ถิ,
และ อมร...ฎี. ๑๘, ๔๒]

เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาว, เครื่องลาดที่เย็บซ้อนหลายชั้นด้วยหนังเสือดาว. เครื่องลาดที่ทำด้วยหนังสัตว์ชื่ออชินะมีขนอ่อนนุ่ม จัดเป็นอุจาสยนะ มหาสยะอย่างหนึ่ง.

เตน โข ปน สมเยน ฌพพคคิยา ภิกขุ อุจาสยนมหาสยนานิ ธาเรนติ เสยยถิทำ อาสนทึปลุลงกั ๔เปฯ อชินปุเวณิ มนุสสา วิหารจาริกั อาหิณฺหนตฺตา ปสฺสิตฺวา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติวิปาเจนฺติ “เสยฺยถาปิ คิหิ กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสุ. น ภิกขเว อุจาสยนมหาสยนานิ ธาเรตพฺพานิ เสยฺยถิทำ ๔เปฯ โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกุภฺกฺสาติ.

(วิ. ๓/๒๘๑)

สมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้ที่นอนสูงใหญ่ คือ เตียงมีเท้าสูงเกินขนาด... เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาว...คนทั้งหลายเดินเที่ยวไปตามวิหารพบเห็น จึงดำหนิประณาม โพนทะนาว่า “เหมือนกับคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม” ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้ที่นอนสูงใหญ่ คือ ... [เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาว] รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ”

อชินปุเปเวณิติ อชินจุมเมหิ มนุจบุปมาณนสิพพิตฺวา กตฺตา ปเวณิ. (วิ.อฎ. ๓/๓๖๙)

เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาวนั้น ได้แก่เครื่องลาดที่ทำเป็นชั้นซึ่งเย็บซ้อนกัน(รวมกัน)ด้วยหนังเสือดาว โดยขนาดเท่าตัวเตียง.

อชินจุมเมหิติ อชินมิกจุมเมหิ. ตานิ กิรจุมมานิ สุขุมตรานิ ตสฺมา พุปฺปฏฺฐติปฏฺฐานิกตฺวา สิพฺพนฺติ. เตน วุตฺตํ “อชินปุเวณิติ.

(สารตุถ. ๓/๒๙๕, ที.ฎี. ๑/๑๒๘)

คำว่า อชินจุมเมหิ แปลว่า ด้วยหนังเสือดาว ได้ยิ่นว่า หนังเสือดาวนั้น ละเอียดอ่อนย้งนั กจึงเย็บซ้อนกัน(รวมกัน)ถึงสองสามชั้นได้ ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อชินปุเปเวณิ (เครื่องลาดที่เย็บซ้อนกันหลายชั้นด้วยหนังเสือดาว). ดู สีนาวฎี. ๑/๒๖๔, ชา.อฎ. ๑/๖๒

อชินมิกจุมม (น)

[อชินมิก + จุมม] หนังเสือดาว.

อชินนฺติ อชินมิกจุมม. (ที.อฎ. ๑/๒๙๓)

บทว่า อชิน ได้แก่ หนังเสือดาว.

เหมือนอรรถของ อชิน (๑)

ดู ม.อฎ.๑/๓๕๐, อ.อฎ.๒/๒๒๑, ชา.อฎ.๕/๔๐๕.

อชินโยนิ (ป)

[อชิน + โยนิ]

หริโณ มิคสารงฺโก

มิโค อชินโยนิ จ. (ชาน. คาถา ๖๑๗)

เนื้อ สัตว์มีชีวิต ๕ ศัพท คือ หริณะ, มิกะ, สารังคะ, มคะ, อชินโยนิ.

อชินเว (ณิ) ณิ (ถิ)

[อชิน + เวณิ]

ช่องขนเสือดาว, บุด้วยหนังเสือดาว.

ปาวารเก จ มุทุเก

มุกุทากชินเวณิโย

ลภามี วิวิธฏจาเน

ภิสทานสุลสิทํ ผลํ. (อป. ๑/๓๖๗)

[ข้าพเจ้า (พระปิลินทวัจจะ) ย่อมได้พุทที่ยัดด้วยนุ่นอันวิจิตรด้วยรูปสัตว์ต่างๆ มีรูปราชสีห์ และเสือโคร่งเป็นต้น ด้วยผ้าไหมแกมดั้นที่ปักเพชรพลอย ผ้าปานอย่างดีและผ้ากัมพลต่างๆ จำนวนมาก]

และได้ผ้าปาวารที่มีขนอ่อนนุ่ม ผ้าที่บุด้วยหนังเสือดาว (หนังขนสัตว์) อ่อนนุ่มในที่ต่างๆ นี่เป็นผลแห่งการถวายพุท.

ดู อชินปฺปเวณิ

อชินสาฎิ (ถิ)

[อชิน + สาฎิ]

ผ้าที่ทำด้วยหนังเสือดาว, เครื่องนุ่งห่มทำด้วยหนังสัตว์.

กิณเต ชฎาหิ ทุมเมธ

กิณเต อชินสาฎิยา

อพฺพนุตฺตรนฺเต คหณํ

พาหิรํ ปริมชฺชสิ. (ธมฺม. ๗/๐, ขา. ๑/๓๒)

ดูก่อนท่านผู้มีปัญญาทรม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมุ่นผม ด้วยผ้าที่ทำด้วยหนังเสือดาว (นุ่งห่มผ้าที่ทำด้วยหนังสัตว์) ภายนอกของท่านปลั่งปลั่ง เกลี้ยงเกลา แต่ภายในของท่านรกรุงรัง[ด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น]

กิณเต ชฎาหิติ อมฺโห ทุปฺปณฺณ ตว พทฺธาหิปี อิมายิ ชฎาหิ สฺขุราย นินฺตถายปิ อิมาย อชิน- จมฺมสาฎิกาย จ กิณฺตฺถิติ.

(ธมฺม.อฎ. ๒/๔๐๔)

สองบทว่า กิณเต ชฎาหิ ความว่า ดูก่อนผู้ทรมปัญญา ประโยชน์อะไรด้วยมุ่นผมเหล่านี้ แม้ฉันเธอเกล้าไว้ดีแล้ว และด้วยผ้าที่ทำด้วยหนังเสือดาว (หนังสัตว์) นี้พร้อมทั้งกิบ (เล็บ) อันเธอห่มแล้ว ของเธอ.

อชินิ (กฺริ/อา)

[อ + ชน (ชนเน) + นา + อี]

ดู ชินาติ

อชินนุตตรนิवास (น)

[อชิน + อุตฺตร + นิवास]

อุตฺตร = อุตฺตร + ณ. อุตฺตรสฺมิ เทหภาเค ภว วิชฺชมานํ อุตฺตรํ (ผ้าที่มีอยู่ในส่วนบนของร่างกาย ชื่อว่า อุตฺตระ (=ห่ม).

นิवास = นิ + วส (อจฺจาทเน) + ยุ. อโรภาเค วสียเตติ นิวาสนํ. พฤทธี อ เป็น อา แปลง ยุ เป็น อน. นิสฺสทฺโธ อโรภาคสฺส (นิ อุปฺสรรค ส่องอรรธ อโรภาค (เบื้องล่าง).

[ผ้านุ่ง ๔ ศัพท์ คือ นิवास, อนฺตรีย, อนฺตร, อนฺตรวาสก, ผ้าห่ม, จีวร ๕ ศัพท์ คือ ปาวาร, อุตฺตราสงค, อุปสฺพยาน, อุตฺตร, อุตฺตรีย. ธาน. คาถา ๒๙๒]

(๑) ผ้านุ่งห่มทำด้วยหนังเสือดาว.

(๒) (ติ) ผู้มีผ้านุ่งห่มอันทำด้วยหนังเสือดาว.

ชฎาย ภารภริโต

อชิษฐ์ตรวาสน

อภิญญาปารมี คนุตวา

พรหมโลกิ อคณฉิห. (อป. ๑/๒๖)

(ฉ.ม.ชฎาภารเณ ภริโต)

(ตาบสชื้อสุรจิกกล่าวว)

ข้าพเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยชฎาและภาระ
(บริหาร) ผู้มีผ้าห่มห่มอันทำด้วยหนังเสื่อ
ดาว (ห่มห่มหนังสัตว์) สำเร็จอภิญญา ได้ไป
(เกิด) ยังพรหมโลก.

อชิษฐ์ตรวาสน (น)

[อชิน + อุตฺร + วาสน]

(๑) ห่มห่มหนังเสื่อดาว.

(๒) ผู้ห่มห่มหนังเสื่อดาว.

มหานุกาว่า อิสโย

สนุดจิตฺตา สมาหิตา

กมณฺชลุฑฺธา สพุเพ

อชิษฐ์ตรวาสนา

ชฎาภารภริตา จ

วสนฺติ มม อสฺสเม. (อป. ๑/๒๑)

(พระอุปสีวเถระ เมื่อจะประกาศประวัติใน
อดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ฤๅษีทั้งหลาย มีอำนาจมาก มีจิตสงบ มีใจ
มั่นคง ทั้งหมดล้วนถือคนโทน้ำ ห่มห่มหนัง
เสื่อดาว เพียบพร้อมด้วยชฎาและบริหาร
อยู่ในอาศรมของข้าพเจ้า.

วากจිරฺโธ อาสี

อชิษฐ์ตรวาสน

อภิญญา ปณจ นิพฺพตฺตา

จณฺทสฺส ปริมชฺชโก. (อป. ๑/๗๖)

(พระปุปผารกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้านุ่งผ้าเปลือกไม้ ห่มห่มหนังเสื่อดาว
อภิญญา ๕ บังเกิดแล้ว (สามารถ) ลูบคลำดวง
จันทร์ได้.

อชิษฐ์ตรวาสนฺติ อชินมิกจมฺมํ อุตฺตราสงฺค
กตฺวา นิวาสิโน อจฺฉาโนติ อตฺถเ.

(อป.อฎ. ๒/๑๙๔)

บทว่า อชิษฐ์ตรวาสน ความว่า ห่มห่มหนัง
เสื่อดาวเจวียง (พาด) ป่าข้างซ้าย.

อชิษฐ์ตรวาสี (ติ)

[อชิษฐ์ตรวาส + อี]

มีปกตินุ่งห่มห่มหนังเสื่อดาว (เจวียงป่าข้างซ้าย).

ชฎาภารเณ ภริตา

อชิษฐ์ตรวาสีโน

อนุสณฺจเรณฺตา ปวเน

โสเภณฺติ มม อสฺสม. (อป. ๑/๒๑)

(พระอุเทนเถระ เมื่อจะประกาศประวัติใน
อดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ฤๅษีทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วยชฎา และภาระ
(บริหาร) มีปกตินุ่งห่มห่มหนังเสื่อดาวเที่ยวสัญจร
อยู่ในป่าใหญ่ ประดับอาศรมของข้าพเจ้า
ให้งดงาม.

อชิรูปเสวิต (ติ)

[อชิน + อุปเสวิต]

อันเย็บทับ (ซ้อน, รวมกัน) ด้วยหนังเสือดาว,
ปูลาดด้วยหนังเสือดาว.

สา สุตตจา นีลหุมาริลมพิตา

วิชชุมหาเมฆริวานุปฐชถ

ตสสา สุตมพนธสิริ กุสามย์

สุจี สุกนธ์ **อชิรูปเสวิต**

อตริจจ โภจจํ หิริเมตทพรวี

นิสีท กลยาณิ สุขยิทมาสนํ. (ชา. ๒/๑๑๐)

(พระศาสดาเพื่อจะทรงแสดงอาการที่หิริ
เทพธิดาเข้าไปในอาศรมนั้น จึงตรัสว่า)

เทพธิดานั้นผู้มีผิวพรรณงดงาม ทัดทรง
ดอกไม้สีเชียว เยื้องกรายเข้าไปยังอาศรม
ประคองสายฟ้าในระหว่างกลุ่มมหาเมฆ โกสิย
ดาบสได้จัดตั้งเก้าอี้ที่ทำด้วยหญ้าคา มีพนัก
ถักไว้อย่างดี สะอาด มีกลิ่นหอม **ปูลาดด้วย
หนังเสือดาว** เพื่อเทพธิดานั้น แล้วได้กล่าว
คำนี้กับหิริเทวีเทพธิดาว่า เชิญนั่งให้สบาย
เถิด แม่โฉมงาม นี้อาสนะ.

อชิรูปเสวิตนุติ อุปริ อตถเตน อชินจมนเณ

อุปเสวิตํ. (ชา.อฎ. ๕/๔๓๕) ดู อกตูปเสวน

บทว่า **อชิรูปเสวิต** (ลาดด้วยหนังเสือดาว)
ได้แก่ ใช้หนังเสือดาวปูไว้ข้างบน.

อชิเมห (ติ)

[น + ชิมห]

ไม่คด, ไม่งอ[เหมือนทางเยี้ยวโค], ตรง.

เย เต มหาราช พุทฺธา สพุพณฺณโน ทสพลา
จตุเวสารชฺชวิสารทปฺปตฺตา อฏฺฐารสฺสี พุทฺธ-
ธมฺเมหิ สมฺนฺนาคตา อนนฺตชินา อนนฺตฌาณา
เตสํ ตํ จิตฺตํ สพุพตฺถ ลหุกํ อุปฺปชฺชติ สพุพตฺถ
ลหุกํ ปวตฺตติ. ตํ กิการณํ สพุพตฺถ ปรีสุทฺธตฺตา.
อปิ นุ โข มหาราช นารายสฺส นิคณฺฐิสฺส
สุโรตฺตสฺส วิมลสฺส สุขุมธารสฺส **อชิเมหสฺส**
อวิกสฺส อกฺกุฬิสฺส ทพฺพหา ปสมารุพฺพสฺส
โขมสฺสุมเม วา กปฺปาลิกสฺสุมเม วา กมฺมพล-
สฺสุมเม วา พลวนิปาติตสฺส กิณฺจิทฺถนฺทียตฺตํ
วา ลคฺคณํ วา ภวตฺติ. น หิ ภนฺเต. ตํ กิการณํ .
สุขุมตฺตา วตฺตสฺส สุโรตฺตตฺตา นารายสฺส
พลวตา จ นิปาตสฺสาติ.

เอวเมว โข มหาราช เย เต พุทฺธา สพุพณฺณโน
ทสพลา จตุเวสารชฺชวิสารทปฺปตฺตา อฏฺฐารสฺสี
พุทฺธธมฺเมหิ สมฺนฺนาคตา อนนฺตชินา อนนฺต-
ฌาณา เตสํ ตํ จิตฺตํ สพุพตฺถ ลหุกํ อุปฺปชฺชติ
สพุพตฺถ ลหุกํ ปวตฺตติ. ตํ กิการณํ. สพุพตฺถ
ปรีสุทฺธตฺตา. อิํ สุตฺตมํ จิตฺตํ.

(มิลินฺท. ๑๑๒)

(สุยา. อชิเมหิสฺส)

(พระนาคเสน) “ขอถวายพระพร พระจิตของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู
ทรงพระกำลัง ๑๐ แก่ล้ากว่าด้วยพระเวสารัชช
ญาณ ๔ ประกอบด้วยพระพุทธรธรรม ๑๘
ชนะมารหาที่สุดมิได้ มีพระญาณหาเครื่อง
ขวางกั้นมิได้นั้น ย่อมเกิดขึ้นได้รวดเร็ว เป็น
ไปรวดเร็วในฐานะทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะ
ทรงมีพระจิตบริสุทธิ์ในฐานะทั้งปวง

ขอถวายพระพร ก็ลูกธนูที่เขาหลอมดีแล้ว
ปราศจากสนิม ไม่มีปุมปม เจียบคม **ไม่คด**
ไม่งอ ไม่โก่ง ที่นายขมังธนูยกขึ้นสู่แสง
แข็งแรง แล้วยิงเต็มกำลังไปที่ผ้าเปลือกไม้
เนื้อละเอียดบ้าง ที่ผ้าฝ้ายเนื้อละเอียดบ้าง ที่
ผ้ากัมพลเนื้อละเอียดบ้าง ย่อมมีอันแล่นทะลุ
ไปได้ซ้ำ หรือว่ามีอันติดขัดหรือไร? “หามิได้
พระคุณเจ้า” “เพราะเหตุไร” “เพราะผ้าเป็น
ผ้าเนื้อละเอียด เพราะลูกธนูก็ถูกหลอมไว้ดี
และเพราะการยิงไปก็มีกำลังแรง”

ขอถวายพระพรอุปมาฉันใด อุปมาอีกฉันนั้น
เหมือนกัน พระจิตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงพระกำลัง ๑๐
แกล้วกล้าด้วยพระเวสารัชชญาณ ๔ ประกอบ
ด้วยพระพุทธานุภาพ ๑๘ ชะมมารหาที่สุดมิได้
มีพระญาณหาเครื่องขวางกั้นมิได้นั้น ย่อม
เกิดขึ้นรวดเร็ว เป็นไปรวดเร็วในฐานะทั้งปวง
เพราะเหตุไร เพราะทรงมีพระจิตบริสุทธิ์ ใน
ฐานะทั้งปวง” นี่คือจิตอย่างที ๗.

อชิเมหค (ติ)

[อชิเมห + คม + กวิ]

(๑) ไปตรง, ไปไม่คด. ตรง, ไม่คด

(๒) (บุ) ลูกศร, ลูกธนู.

อชิเมหคค (ติ)

[อชิเมห + อคค]

มีปลายตรง, มีปลายไม่คด.

อชิเมหตา (ถี)

[อชิเมห + ตา] ความไม่คด.

กตมา ตสฺมี สมเย กายุชฺชกตา โหติ? ยา ตสฺมี
สมเย เวทนาภฺนุสฺส สญฺญาภฺนุสฺส
สงฺขารภฺนุสฺส อฺชฺชตา อฺชฺชกตา **อชิเมหตา**
อวฺกตา อกฺกุฬิตา, อยํ ตสฺมี สมเย กายุชฺชกตา
โหติ.

กตมา ตสฺมี สมเย จิตฺตฺชฺชกตา โหติ? ยา
ตสฺมี สมเย วิญฺญาณภฺนุสฺส อฺชฺชตา อฺชฺชกตา
อชิเมหตา อวฺกตา อกฺกุฬิตา, อยํ ตสฺมี สมเย
จิตฺตฺชฺชกตา โหติ. (อภิ.ธ. ๒๕)

กายุชฺชกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นใน
ความตรง กิริยาที่ตรง **ความไม่คด** ความไม่
โค้ง ความไม่งอแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์
และสังขารขันธ์ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า กายุชฺชกตา
ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

จิตตฺชฺชกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นใน
ความตรง กิริยาที่ตรง **ความไม่คด** ความไม่
โค้ง ความไม่งอแห่งวิญญาณขันธ์ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า จิตตฺชฺชกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อชิเมहतาคิ โคมุตตวฏฺกภาวปฏิกุเขโป.

(อภิ. ๑/๑๙๕)

บทว่า **อชิเมหตา** (ความไม่คด) เป็นคำปฏิเสธ
แห่งความคดเหมือนมูตรโค (ปัสสาวะโค).

[อชิเมหตา (ความไม่คด) เป็นคำปฏิเสธแห่ง
ความคดเหมือนมูตรโค, อวฺกตา (ความไม่
โค้ง) เป็นคำปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์,
อกฺกุฬิตา (ความไม่งอ) เป็นคำปฏิเสธความ

งอเหมือนปลาองงนไถ บุคคลใดทำบาป แล้ว กล่าวว่เราไม่ได้ทำ บุคคลนั้น ชื่อว่เป็นผู้คดเหมือนมูตรโค (ปัสสวะโค) เพราะความไปวกวน ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพูดว่ เรากลับบาป ผู้นั้นชื่อว่ค้งเหมือนวงจันทร เพราะมีความค้งมาก ผู้ใดกำลังทำบาป แต่กล่าวว่า ใครไม่กลับบาปเล่า ผู้นั้นชื่อว่างอเหมือนงอนไถ เพราะไม่คดมาก

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่เป็นผู้ค้งเหมือนวงจันทร กรรมทวารหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่เป็นผู้งอเหมือนปลาองงนไถ

ภิกษุผู้ทรงจำที่มณิกายกล่าวว่า ภิกษุบางรูป ย่อมประพฤติอเนสนา ๒๑ และอโคจร ๖ ในวัยทั้งหมด ภิกษุนี้อชื่อว่คดเหมือนมูตรโค บางรูปในปฐมวัย ย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใครต่อศึกษา แต่ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อน ภิกษุนี้อชื่อว่เป็นผู้ค้งเหมือนวงจันทร บางรูปในปฐมวัยและมัชฌิมวัย ย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใครต่อศึกษา แต่ในปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อน ภิกษุนี้อชื่อว่างอเหมือนปลาองงนไถ ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ ด้วยอำนาจกิเลสณั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่ อหิมหตา วงกตา กุฎิลตา (ความคด ความค้ง ความงอ)]

อหิมหตาปจจุปฏจณ (ติ)

[อหิมหตา + ปจจุปฏจณ]

มีความไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ, มีความไม่คดงอเป็นปจจุปฏจณ.

กายสส อชุกภาโว กายชุกตา. จิตตสส อชุกภาโว จิตตชุกตา. ตา กายจิตตานํ อชฺชวลกฺขณา กายจิตตกุฎิลภาวนิมมทุทฺทสรสา อหิมหตาปจจุปฏจณา. กายจิตตปทฏจณา. กายจิตตานํ กุฎิลภาวกรมายาสาเจยยาทิกิเลสปฏิปกฺขฏฺฐาติ ทฏฺฐพฺพา.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕, วิสุทฺธิ. ๒/๗๖)

กายชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ, จิตตชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต. เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น:- มีสภาพช่อตรง (ไม่คดโกง) แห่งนามขันธและจิต หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธและจิต, มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธและจิต, มีความไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ, มีนามขันธและจิตเป็นเหตุใกล้.

กายสมพฺพนํ, จิตตสมพฺพนํ จ อชฺชภาโวติ ลกฺขิตพฺพตาย กายจิตตอชฺชวลกฺขณา. กายจิตตานํ นงฺกลสํสจฺจนทโกฏฺฐิโกมุตตวํกตา-สงฺขาทานํ กุฎิลภาวานํ นิมมทุทฺทสโร. ตโต เอว สพฺพธาปิ อหิมฺหาเวน ปจจุปฏฺฐจฺจนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา อหิมฺहतํ ปจจุปฏฺฐจฺเปนฺตํติ อหิมฺหตาปจจุปฏจณา.

“สนฺตโทสปฏิจฺจาทณลกฺขณํ มายา, อสนฺต-คฺคณสมฺภาวนลกฺขณํ สาเจยฺยนฺติ เอวํ วุตฺตา

ตทาการปฺปวตฺตา อกุสลา ขนฺธา, ตเททฏจา
จ สักกิสฺสธมฺมา มายาสาเจยฺยาทิกา. เอตฺถ จ
จิตฺตปฺสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตเมว ปฺสฺสทฺธํ, ลหุ,
มฺหํ, กมฺมณฺณํ, ปคฺคณํ, อฺชฺช จ โหติ. กายปฺสฺสทฺธิ-
อาทีหิ ปน รุปกาโยปิ. เตเนวตฺถ ภาวตฺตา
ธมฺมานํ ทฺวิริตา วุตฺตา, น สพฺพตฺถ.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๒/๑๔๕)

(อุชุกตา) มีสภาพชื่อตรง(ไม่คดโกง) แห่ง
นามขันธ์และจิต[หรือมีสภาพตรงแห่งนาม
ขันธ์และจิต]เพราะจะพึงกำหนดได้ว่า ความ
ชื่อตรงมีความสัมพันธ์กับทางกาย (นามขันธ์)
และมีความสัมพันธ์กับจิต, ชื่อว่ามีหน้าที่
กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์ และจิต
เพราะกำจัดความไม่เที่ยงตรง กล่าวคือความ
งอเหมือนปลายงอนไถ ความโค้งเหมือนวง
จันทร์ ความคดเหมือนมูตรโคแห่งนามขันธ์
และจิตออกไป. เพราะเหตุนี้แหละ (อุชุกตา)
จึงปรากฏโดยความไม่คดแม้ทุกประการ หรือ
ย่อมเข้าไปตั้งไว้ซึ่งความไม่คดแห่งสัมปยุต-
ธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามี ความ
ไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ (ปัจจุปฏฐาน).
อกุศลขันธ์ที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น ที่
ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า มายามีสภาพปกปิด
โทษที่มีอยู่ สาไทยมีสภาพพยักยงคุณที่ไม่มี
อยู่ และสังกิลิธรรมที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียว
กันกับอกุศลขันธ์นั้น ชื่อว่าอุปกิลิสมมีมายา
สาไทยเป็นต้น.

ก็ในที่นี้ จิตนั้นแหละเป็น ธรรมชาติระงับ เบา
อ่อนโยน ควรแก่การงาน คล่องแคล่ว และชื่อ

ตรง ก็ด้วยจิตตปัสสัทธิเจตสิก (ธรรมชาติ
ที่ทำความสงบให้จิต [วิญญาณขันธ์])เป็นต้น.
อนึ่ง แม้รูปกายก็เป็นธรรมชาติระงับด้วยกาย
ปัสสัทธิเจตสิก (ธรรมชาติที่ทำความสงบให้
เจตสิกขันธ์ ๓[เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์
สังขาร ขันธ์]) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้แหละ
ในที่นี้ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสความเป็นธรรม
ชาติสองอย่างไว้ มิใช่ตรัสในที่ทุกแห่ง.

อชิเมหภาว (ปฺ)

[อชิเมห + ภาว]

ความไม่คด, ความไม่งอ.

ดู อชิเมหตาปัจจุปฏฐาน

อชิย (ติ)

[น + ชีย] ไม่มีสาย.

อชิยธนุทณฺทก (ปฺ)

[อชิย + ธนุ + ทณฺท + ก]

คันธนูไม่มีสาย.

นตาติ อชิยธนุทณฺทโก วีย โอนตา เนมิป-
ปเทสา. (วิมาน.อฎ. ๒๔๘)

บทว่า นตา ได้แก่ ตัววงธนูโค้งเหมือนคัน
ธนูไม่มีสาย.

อชิยฺย (ติ)

[น + ชียฺย] อันไม่ควรชนะ.

ดู อเชยฺย

อชฺร (น)

[อช + อฺร, อช = คติมุหิ, อฺร, อชฺรติ คจฺจนฺติ
เอตถาติ อชฺร. ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๒๑๘]
อชฺร จจฺจโรคณ. (ธาน. คาถา ๒๑๘)
ลาน, เนิน ๓ ศัพท์ คือ อชฺร, จจฺจร, อจฺจณ.

อชฺรห (ติ)

[น + ชฺรห] ไม่มีล้น, คนไป.

ชฺรห = สายตีติ ชฺรห (ชฺรห คือ รูปลัมฺร)
ลิห ชาติ=เลีย, ลัม + ว ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย
มาจาก ลิหฺว=ชฺรห=ชฺรห แปลง ล เป็น
ช และสลับอักษรจาก หฺว เป็น วฺห โดย
นิรุตตินัย รูปวิเคราะหฺนี้จัดเป็นธาตุวิค-
กคหะ คือ รูปวิเคราะหฺด้วยอรรถของธาตุ
แต่อาจตั้งรูปวิเคราะหฺด้วยธาตุเดิมก็ได้ว่า
ลิหตีติ ชฺรห (ชฺรห คือ รูปลัมฺร).

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะหฺว่า ชฺรติ อวฺหฺยตีติ ชฺรห
(รูปเรียกรสนันเป็นเครื่องยังชีพ) ตามนัยนี้
มาจาก ชฺรติ บทหน้า+อา บทหน้า + วฺห
ธาตุ (อวฺหฺยเน= เรียง) + อ ปัจจัย + อา
อิตถิปัจจย เมื่อควรกล่าวว่า ชฺรติอวฺห ใหลบ
อักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนิรุตติ
นัยคือนัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตร
ไวยากรณ์ระบุไว้หลังจากนั้นจึงทำรัสสะอิใน
ชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง.

อชฺรหตา (ถิ)

[อชฺรห + ตา]

ความเป็นผู้ไม่มีล้น, ไม่มีล้น.

นาหฺ อสนฺธิตา ปกฺโข

น พริโร อโสตตา

นาหฺ อชฺรหตา มุโค

มา มํ มุคฺมธารยิ. (ชา. ๒/๑๕๑)

(พระเตมียโปธิสฺตฺวตรัสว่า)

เราเป็นคนง่อยเปลี้ย เพราะไม่มีข้อต่อ ก็หา
มิได้เป็นคนหนวก เพราะไม่มีหู (โสตประสาท)
ก็หามิได้ เป็นคนใบ้ เพราะเป็นผู้ไม่มีลิ้น (ชฺร
หประสาท) ก็หามิได้ ขอท่านอย่าเข้าใจว่า
เราเป็นใบ้.

อชฺรหตาติ สมฺปวิรุตฺตนชฺรหฺย อภาเวน
มุโค อหํ น ภวามิ. (ชา.อฎ. ๖/๒๐)

บทว่า อชฺรหตา (ไม่มีลิ้น) ความว่า เรานั้น
มิได้เป็นใบ้ เพราะไม่มีลิ้นสำหรับเปลี่ยน
ไปมา (พลิกลิ้น)[ของคำพูดก็หาไม่].

อชฺรหวนตุ (ติ)

[น + ชฺรหวนตุ] ผู้ไม่มีล้น, ผู้พูดน้อย.

จาโปวฺนฺทโร อสฺส

มจฺโนวฺสส อชฺรหฺวา

อปฺปาสี นปโกสุโร

ส ราชวสตี วเส. (ชา. ๒/๒๙๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ราชเสวกพึงเป็นผู้มีท่อน้อยเหมือนคันธนู
เป็นผู้ไม่มีลิ้นเหมือนปลา รู้จักประมาณ
ในการบริโภค มีปัญญารักษาตน แกล้วกล้า
ราชเสวกนั้นพึงอยู่ในราชสำนักได้.

อชิวหาติ ยถา มจโน อชิวหา น กเถติ
ตถา เสวโก มนุทกถิตาย อชิวหา ภาเวย.

(ชา.อฎ. ๗/๑๙๙)

บทว่า อชิวหา (ไม่มีล้น) คือ ข้าราชการ
การมีกิริยาเหมือนไม่มีล้น โดยพูดให้น้อย
(ทำงานให้มาก) เหมือนปลาพูดไม่ได้ เพราะ
ไม่มีล้น.

อช (ถ)

[อช + อ] ลบสระหน้า.

แม่แพะ, แพะตัวเมีย.

โย อตถกามสฺส หิตานุกมปิโน

โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสน

อชียา ปาทโมลมพ

มิตฺตโก วีย โสจติ. (ชา. ๑/๑๐)

(พระโพธิสัตว์เล่าเรื่องนายมิตตวินทุกะที่ไม่
ทำตามคำสอนของผู้หวังความเจริญ จึงได้
รับทุกข์แล้ว ได้กล่าวว่า)

ผู้ใดที่คนอื่นผู้มีจิตเกื้อกูล อ่อนโยน กล่าวสอน
อยู่ไม่ทำตามคำสอนของบุคคลผู้หวังความ
เจริญ ผู้นั้นเคราะห์ด้วยเหตุอันเป็นประโยชน์
ผู้นั้นย่อมเศร้าโศกเหมือนมิตตวินทุกะเห็นยาว
ชาแม่แพะแล้วเศร้าโศกอยู่.

ดู อช, อชิกา

อชียมาน (ติ)

[น + ชียมาน]

ไม่แก่ออยู่, เมื่อไม่แก่.

ชียมาน = ชร โยหานิมฺหิ (ชร ชาติในความ
หมายความว่าความเสื่อมแห่งวัย) + มาน ปัจจัย
แปลง ชร เป็น ชียย ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า
ชรมาน ชีรชียยมียา วา ลบ ย อักษร ด้วย
สูตร (กจ. ๕๑๗) ว่า กวจิ ชาติ เป็นต้น ดังที่
คัมภีร์ปทฺฐป-สิทธิคำอธิบายสูตร ๔๘๒ กล่าว
ว่า กวจาทีสุตเตน เอกยการสฺส กวจิ โลโป
โหติ. ชียติ ชียนติ (ลบ ย อักษรตัวหนึ่ง ใน
บางแห่ง ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กวจิ)

ภิกขุ สมตฺติกุมมา มฺหิ สนฺโตติ วุจฺจติ. มฺหิ โช
ปน ภิกขุ สนฺโต น ชายติ น ชียติ น มียติ น
กุปฺปติ นปิเหติ. ตมปิสฺส ภิกขุ นตฺถิ, เยน
ชาเยถ. อชายมาโน ก็ ชียยิสฺสติ,

อชียมาโน ก็ มียยิสฺสติ, อมียยมาโน ก็
กุปฺปิสฺสติ, อกุปฺปมาโน กิสฺส ปิเสสฺสติ. “ยตฺถ
จิตฺต มณฺณสฺสวา นปฺปวตฺตนฺติ, มณฺณสฺสเว โช
ปน นปฺปวตฺตมาเน มฺหิ สนฺโตติ วุจฺจติ อติ
ยนตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. (ม. ๓/๒๘๙)
(สุยา. อชียมาโน)

เราเรียกภิกษุว่า “มฺหิผู้สงบแล้ว” เพราะก้าวล่วง
ความกำหนดหมาย[มีความกำหนดหมายว่า
เรามี เราไม่มี เป็นต้น]เพราะมฺหิผู้สงบแล้ว
ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่
ทะเยอทะยาน แม้มฺหินั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด
เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร

เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตาย จัก
กำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบ จักทะเยอ
ทะยานได้อย่างไร คำที่เรากล่าวไว้ว่า “เมื่อ
ความกำหนดหมาย ชีมชาบ ไม่ถึงบุรุษผู้คง

อยู่ในอธิษฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้น
ว่า “มุนีผู้สงบแล้ว” นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้
เราจึงกล่าวไว้.

อชีรก* (ติ)

[น + ชีรก] ไม่แก่, ไม่ชรา.

เอวํ วุตเต สุตถา “มหาราช ตว ปิตามหสฺส
รโถ เตเนวากาเรน ตว ปิตุ รถํ น ปาปฺณิ ตว
ปิตุ รโถ ตว รถํ น ปาปฺณิ เอวรุปสฺส นาม
กญฺจกลิงฺครสฺสาปิ ชรา อาคจฺฉติ กิมํคํ ปน
อตฺตภาวสฺส. มหาราช สปุริสธมฺมสฺเสว हि
ชรา นตฺถิ สุตถา ปน อชีรกา นาม นตฺถิ
วตฺวา อิมํ คาถมาห. (ธมฺม.อฎ. ๒/๗๗)

เมื่อพระราชาทราบทุกอย่างนั้นแล้ว พระศาสดา
จึงตรัสว่า มหาบพิตร รถของพระเจ้าปู่ ของ
มหาบพิตร เพราะเหตุไรจึงไม่ถึงรถของพระ
ชนกของมหาบพิตร, รถของพระชนกของ
มหาบพิตร ทำไมไม่ถึงรถของมหาบพิตร,
ความคร่ำคร่าย่อมมาถึง แม้แก่ก่อนไม่ชื่อ
เห็นปานนี้, จะกล่าวไปไย ความคร่ำคร่าจัก
ไม่มาถึงแม้แก่อัตภาพเล่า? มหาบพิตร
ความจริง ธรรมของสัตบุรุษเท่านั้น ไม่มี
ความชรา, ส่วนสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าไม่แก่
ย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วตรัสพระคาถานี้.

อชีรก* (ป)

[น + ชีรก]

โรคอาหารไม่ย่อย. อาหารไม่ย่อย,
ธาตุพิการ.

อด นํ ปุณฺทิวเส โพรสิสฺสโต “เอहि สมฺม โคจราย
ปฏกมิสฺสามาติ อาห. ตุมฺเห คจฺฉน มยุหํ
อชฺฌณฺณสฺสกา อตฺถิติ. “สมฺม กากานํ อชีรโก
นาม นตฺถิ ที่ปวณฺณมิตฺตเมว हि ตุมฺหากํ
กฺขจฺฉิโย โธกํ ติฏฺฐติ เสสํ อชฺฌณฺณมิตฺตเมว
ชีรติ มม วจฺนํ กโรหิ มา เอตํ มจฺฉมํสํ ทิสฺวา
เอวเมกาสีติ. “สามิ กิ เมมาตํ กเถถ อชฺฌณฺณา-
สฺสกา มยุหนฺติ. “เตน हि อปฺปมตฺโต โหหิติ
ตํ โอวาทิตฺวา โพรสิสฺสโต ปฏกามิ.

(ชา.อฎ. ๒/๓๒๗)

ครั้งในวันรุ่งขึ้น พระโพธิสัตว์กล่าวกะกว่า
มาเถะสหาย เราพากันหลีกไปหากินเถิด.
กากล่าวว่า ท่านไปเถะ ข้าพเจ้ามีความสงสัย
ว่าอาหารไม่ย่อย. พระโพธิสัตว์กล่าวว่า
สหาย ธรรมดาโรคอาหารไม่ย่อย ไม่มีแก่
พวกกาเลย เพราะมาตรว่าไส้ประทีปที่กินเข้า
ไปจะอยู่ในท้องของพวกท่านเพียงครู่เดียว
ทุกๆ อย่างพอสักว่ากลืนกินไปเท่านั้น ย่อม
ย่อยหมด ท่านจงทำตามคำของเรา อย่าได้
ทำอย่างนี้ เพราะได้เห็นปลาและเนื้อ. ข้าแต่
นายท่านพูดอะไรอย่างนั้น ข้าพเจ้ามีความ
สงสัยว่าอาหารไม่ย่อยจริงๆ. พระโพธิสัตว์
ให้โอวาทท่านนั้นว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงอย่า
เป็นผู้ประมาท แล้วหลีกไป.

ดู ชา.อฎ. ๑/๔๒๘, ชา.อฎ. ๓/๒๐๐

อชีรณ (น)

[อ + ชีรณ]

(๑) ความไม่ย่อย, อาหารไม่ย่อย.

ยาว โส มตตมณณาสีติ อิทํ สตถา เขตวัน
วิหรนุโต เอกํ อติพหุ ญญชิตฺวา อชิรณน
กาลกตํ ภิกขุ อารพุก กเถสิ.

(ชา.อฎ. ๒/๒๖๖)

พระศาสดาเมื่อประทับ ณ พระวิหารเชตวัน
ทรงปรารภภิกษุรูปหนึ่งผู้มรณภาพ เพราะฉัน
มากเกินไปจนอาหารไม่ย่อย จึงตรัสเรื่องนี้
มีคำเริ่มต้นว่า ยาว โส มตตมณณาสี ดังนี้.

(๒) ไม่ทรุดโทรม , ไม่ชำรุด, ความไม่แก่.

ดู อชร อรรถ (ค)

อชิรณมม (ติ)

[อชิรณ + ฌมม]

มีความไม่ย่อยเป็นสภาพ, มีสภาพคือความ
ไม่ย่อย, มีความไม่ย่อยเป็นธรรมดา.

อถ พุราหุณเณ “อโย ปายาสโ ภควโต อาเนโต
นาหํ อรหามิ ตํ อตฺตโน ญฺเฑน กสฺสจ
ทาตุนฺติ จินฺตตฺวา อาห “อถ กสฺส จาหฺนฺติ. ตโต
ภควา “ตํ ปายาสํ จเปตฺวา ตถาคตํ ตถาคต-
สวากญจ อญฺญสฺส อชิรณมฺโมติ ฌตฺวา
อาห “น ขวาทํ ตนฺติ. (สุตตนิ.อฎ. ๑/๑๓๘)

ลำดับนั้น พราหมณ์คิดว่า ข้าวปายาสนี้เรา
นำมาเพื่อพระผู้มีพระภาค เราไม่ควรให้
ข้าวปายาสนั้นแก่ใครๆ ตามความพอใจของ
ตนดังนี้แล้ว กราบทูลว่า ข้าพระองค์จะถวาย
ข้าวปายาสนี้แก่ใคร. แต่นั้นพระผู้มีพระภาค
ทรงรู้ข้าวปายาสนั้นว่า ข้าวปายาสนี้มีความ
ไม่ย่อยเป็นธรรมดาแก่คนอื่น ยกเว้นพระ

ตถาคต และสาวกของพระตถาคต จึงตรัสว่า
น ขวาทนฺตํ ดังนี้.

อชิราเปตวา (กิริ/วิ)

[น + ชีราเปตวา]

ไม่ให้หมดไป, ไม่ให้เสื่อมไป, ไม่ทำค่าจ้างให้
หมดไป, ไม่ชำระ.

ชีราเปตวา = ชรวโยหานิมฺหิ (ชรว ชาติในความ
หมายว่า การเสื่อมแห่งวัย) + ณาเป + ตฺวา
ปัจจัย แปลง ชร เป็น ชีร ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕)
ว่า ชรมรานํ ชีรชียยมียยา วา (แปลง ชร เป็น
ชีร ชียย แปลง มร เป็น มียย ได้บ้าง)

อิทานิ ปน อตฺตโน ฌมมตํ วิสฺสชฺเชตฺวา
เอกสฺส หตฺถโต คหิตํ อชิราเปตฺวาว อญฺญสฺส
หตฺถโต คณฺหาติ ปุริมสฺส โอกาสํ อกตฺวา
ปัจฉิมสฺส กโรติ เตนฺสสา ภติ น อุปฺปชฺชติ น
เกจิ น อุปสงฺกมฺนฺติ. สเจ อตฺตโน ฌมฺเม จสฺสติ
ปฺพพฺสทิสาว ภวิสฺสติ. อตฺตโน ฌมฺเม จาตุมสฺสา
กเถหิติ อาห. (ชา.อฎ. ๒/๒๘๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

มาบัดนี้ หญิงคณิกานั้นละทิ้งธรรมดาของ
ตนเสีย ไม่ชำระค่าจ้างที่ตนรับจากมือของ
ชายคนหนึ่งให้เสร็จก่อน ไปรับจากมือของ
ชายอื่น ไม่ให้โอกาสแก่ชายคนแรก กลับให้
โอกาสแก่ชายคนหลัง ด้วยเหตุนี้ ค่าจ้าง
จึงไม่เกิดขึ้นแก่หญิงคณิกานั้น ใครๆ จึงไม่
ไปหาหญิงคณิกานั้น หาก (หญิงคณิกานั้น)
จักดำรงอยู่ในธรรมดาของตน ค่าจ้างจักมี

เช่นกับเมื่อก่อนทีเดียวน ท่านจงบอกหญิง
คณิกานัน ให้ดำรงอยู่ในธรรมของตน.

อชีว (ป)

[น + ชีว]

ไม่มีชีวะ, ไม่ใช่ชีวะ, ไม่ใช่ชีวิต, ไม่มีตัวตน,
ไม่ใช่ตัวตน, ไม่ใช่วิญญาณ [บุคคล ธรรม
อธรรม อากาศและกาล]

ชีโวติ อตฺตา.

บุคคลธมฺมาธมฺมากาสกาเลสุ อชีวสญฺญา.
เตสุ สทฺทผลสฺสรุปรสคณฺฐสณฺจานพฺนรเกท-
สฺซุมปรอปรามาตปฺปภาจฺฉาโยชฺชากตฺตานิ
ปฺบุคคลกฺขณนฺติ ปฺบุคคลํ รูปํ รูปธมฺมานํ
ปวตฺติอาการมตฺตโต. ธมฺมาธมฺมา ชีวปฺบุคคลานํ
คตฺติฏฺฐิติมตฺตตฺตาย ตทวิสิฏฺฐจา อากาสกาลา
ปญฺญตฺตติมตฺตํ. (วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๐)

ชีวะ ได้แก่ อตฺตา.

อชีวะ ได้แก่ บุคคล ธรรม อธรรม อากาศ
และกาล.

บรรดาอรรถเหล่านั้น เสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น
สีฐาน พันธ์ ความแตก ความละเอียด ความ
ไกล ความใกล้ ความกระทบ รัศมี เสง ความ
สว่างและความมืด เป็นลักษณะของบุคคล,
เหตุฉะนั้น บุคคลจึงชื่อว่าเป็นรูป เพราะเป็นเพียง
อาการเป็นไปแห่งรูปธรรมทั้งหลาย, ธรรมและ
อธรรม ไม่ใช่ทำให้บุคคลนั้นต่างกัน เพราะ
เป็นเพียงความดำเนินไปและความตั้งอยู่
ของชีวะและบุคคล. (ส่วน) อากาศและกาล
เป็นเพียงบัญญัติ.

[อชีวะ เป็น ๑ ในตัดตะ ๙ อย่างที่มาในวาทะ
ของพวกนิกคณฺฐ, ในมหาภูทิกาวิสุทฺธิมรรค
กล่าวว่าความเป็นบุคคล, ธรรม, อธรรม อากาศ
และกาล ชื่อว่าอชีวะ.

ในอินทริยอภิธรรม แสดงสรุปของอชีวะ
ไว้ว่าเป็นธรรม-อธรรม-อากาศ-บุคคล และ
ยังแสดงสรุปของบุคคลไว้ด้วยฐิติ (อณฺ) ของ
ปถวิ-อาโป-เตโช-วาโยเฉพาะอย่างๆ อีกว่า
เป็นกลุ่มก้อนของมหาภูตรูป นอกจากนี้ยัง
ได้กล่าวต่อไปอีกว่าทัฬฺหฐานะที่มีสภาพ
(ปุรณ) คือการติดต่อผสมกันเจริญเติบโต
บริบูรณ์ว่าเป็นบุคคล และได้แสดงวิเคราะห์
ของ บุคคล ศัพท์ที่ว่า ปุรยณฺติ คลนฺติ จ อัน
มาในคัมภีร์สัพพทสฺสนะ จากนั้นได้แสดงว่า
สภาวะรูปที่ช่วยอุปถัมภ์การท่องเที่ยวไปมา
ว่าเป็นธรรม สภาวะรูปที่ช่วยอุปถัมภ์ความ
ตั้งมั่นสงบนิ่งว่าเป็นอธรรม ฉะนั้น คำว่า
บุคคล-ธรรม - อธรรม จึงเป็นวาทะและโวหาร
เฉพาะของพวกนิกคณฺฐเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับ
อรรถาธิบายของบุคคล ธรรม และอธรรมที่มี
มาในพระไตรปิฎก]

อชีวก (ติ)

[น + ชีวก]

ผู้ไม่มีชีวิตยืนยาว, ผู้ไม่เป็นอยู่.

โส “สาธฺฐ”ติ ปาเถยฺยํ คเหตุวา นิทฺชนฺโต คาเมน
คามํ จรฺนฺโต เอกํ นครํ ปาปุณฺนิ. ตตฺถ เจโก ปุริโส
กาลกโต ชีวโก นาม นาเมน. โส ตํ ฆาติชเนน
อาพาหนํ นียมานํ ทิสฺวา “กํ นามโก เอส

ปุริโสติ ปุจนิ. “ชีวโก นามโสติ. “ชีวโกปิ มรติติ? “ชีวโกปิ มรติ **อชีวโกปิ** มรติ นาม นาม ปณตติมตฺตํ ตฺวํ พาลโ มณเฑติ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๖)

มาณพหนุ่มนั้น รับคำว่า ดีแล้วขอรับ ถือเอา เสี่ยงออกเดินทางท่องเที่ยวไปตามคาม นิคม ชนบท ลูถึงนครแห่งหนึ่งในพระนครนั้นแหละ มีบุรุษผู้หนึ่งชื่อว่าชีวกะ (บุญรอด) โดยนาม ตายลง เห็นหมูญาคำลึงหาเขาไปสู่ป่าช้า จึงถามว่า ชายผู้นี้ชื่ออะไร? หมูญาคำตอบว่า จะชื่อนายชีวอยู่ (นายบุญรอด) ก็ดี **นายไม่เป็นอยู่** (นายไม่รอด) ก็ดี ก็ตายทั้งนั้น ชื่อ เป็นเพียงบัญญัติสำหรับเรียกกัน เจ้านี้ เห็น จะไ้กระมัง.

[เรื่องมีอยู่ว่า มีมาณพคนหนึ่งชื่อนายบาป (ปาปกะ) เขาไม่ชอบชื่อนี้จึงไปขอเปลี่ยน ชื่อกับอาจารย์ทศปาโมกข์ที่สอนเขาอยู่ใน เมืองตักกศิลา อาจารย์ก็ให้เขาออกเดินทาง ไปสู่โลกภายนอก แล้วสำรวจว่าคนที่มีชื่อ ตรงตามความหมายจริง ๆ มีมากไหม เขาได้ ออกเดินทางแล้วพบคนตายที่ถูกนำไปสู่สถาน เมื่อสอบถามก็ทราบว่าคนตายชื่อนายชีว (นายชีวอยู่) ต่อมาก็พบนางชนปาลี (นางถนอม ทรัพย์) ผู้เป็นนางทาสีถูกนายเขี่ยนตีอยู่ สุดท้ายพบกับนายปันถก (นายเดินทาง) กำลัง หลงทางอยู่ จึงกลับสู่เมืองตักกศิลา แล้วไม่ ขอเปลี่ยนชื่ออีก มีพระพุทธรพจน์ตรัสไว้ใน นามสิทธิชาดกว่า

ชีวกณฺจ มตํ ทิสฺวา

ชนปาลีณฺจ ทุคฺคตํ

ปนฺถกณฺจ วเน มฺพหํ

ปาปโก ปุนฺราคโต.

นายปาปเห็นนายชีวกตายแล้ว เห็นนางชน ปาลีผู้เขี้ยวใจ และเห็นนายปันถกหลงทาง ในป่า จึงกลับมาอีก[สู่เมืองตักกศิลา]

ดังพุทธรดำรัสที่ตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

นามํ นาม โวหารมตฺตํ. น ตํ ปณฺชิตา ปมาณํ
กโรนฺติ. สุตมฺงฺคฺลิกเณ นาม ภวิตุํ น วญฺญติ.

ชื่อเป็นเพียงคำเรียก บัณฑิตทั้งหลาย ย่อม ไม่ถือชื่อนั้นว่าสำคัญ จึงไม่ควรเป็นคนที่เชื่อ ว่าการสดับคำดีเป็นมงคล]

อชีว (น)

[น + ชว]

ไม่มีอาชีพ, ไม่มีทางทำมาหากิน.

อชีวิต (ติ)

[น + ชวิต]

ความไม่มีชีวิต, ความตาย.

อชีวฺมฺห (กริ/อา)

[อ + ชว (ปาณธรรณมฺหิ) + มฺห]

ดู ชวติ

อชฎ (ติ)

[น + ชฎ = ชฺฐิ + ต]

ผู้ไม่มีที่อาศัย, ผู้ไม่มีที่พึ่ง.

อชฎุมาริ (ป)

[อชฎุจ + มาร + อี]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง, ตายอย่างน่าอนาถ,
อดหารตาย.

โยปิ จตุตเถ ภตฺตกาเล น ภุญฺเช

อชฎุมาริ ว ชุทาย มียเย

น เตวว ปิณฺฑํ ลลิตํ อนริยํ

กุลปฺตฺตฺรโป สบฺปริโส น เสเว

ตฺยิํ น สาธุ ตฺยิํ น สฺสฺสุ

สนฺชฺจณฺญกํ ชนฺก ภุญฺชเส ตฺวํ. (ชา. ๒/๒๗/๙)

(สฺยา. อชฎุมาริ)

(พระนางสิวลีกราบทูลว่า)

กุลบุตรผู้ฉลาดแม้คนใด ไม่พึงบริโภคอาหาร
ในภักตกาลที่ ๔ จะพึงตายอย่างน่าอนาถ
เพราะความหิว กุลบุตรผู้ฉลาดนั้น ก็ไม่พึง
บริโภคก่อนข้าวที่เป็นฝุ่น ซึ่งไม่ดีมิใช่หรือ
กิริยาของพระองค์นี้ไม่ดี ไม่งามเลย ข้าแต่
พระชนก พระองค์พึงเสวยก่อนเนื้อที่เป็น
เดนสุนัข.

อชฎุมาริ วาติ อนาถมรณเมว.

(ชา.อฎ. ๖/๗/๘)

บทว่า อชฎุมาริ (ตายอย่างน่าอนาถ) คือ
ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง.

[คำว่า จตุตเถ ภตฺตกาเล น ภุญฺเช (ไม่พึง
บริโภคอาหารในภักตกาลที่ ๔) พระนางสิวลี
ตรัสหมายถึงว่า ถ้าบุคคลไม่บริโภคอาหาร
เมื่อสุดท้าย จะพึงตายไปเพราะความหิว ผู้นั้น

พึงเป็นสัตว์บุรุษเชื้อสายกุลบุตร จึงไม่เสวย
อาหารนั้น เพราะทรงรังเกียจเนื้อที่เป็นเดน
สุนัขที่พระมหากษัตริย์นำมาอย่างเสวย (ช.ชา.อ.
(บาลี) ๙/๒๗/๙๑๐)]

ดู อชชชิต และ อชฎุมรณ

อชุตกร (ติ)

[น + ชุตกร]

ผู้ไม่เป็นนักพนัน. ดู อกิตว

อเชคุจน (ติ)

[น + เชคุจน]

ไม่พึงรังเกียจ, ไม่เป็นที่น่ารังเกียจ.

ปฏิสฺสโน อกุหโก

อปีหาลุ อมจฺฉริ

อปฺปกพฺโป อเชคุจฺโ

เปสฺสณฺนเย จ โน ยุโต. (สุตฺตนิ. ๔๑๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

บุคคลนั้นเป็นผู้หลักเ็น ไม่หลอกลวง ไม่ทะเยอ
ทะยาน ไม่ตระหนี่ ไม่คะนอง ไม่เป็นที่น่า
รังเกียจ และไม่ประกอบในความเป็นผู้มี
วาจาส่อเสียด.

อเชคุจฺโติ สมฺปนฺนสฺสลาทิตาย อเชคุจฺฉินฺนโย

อเสจฺนโก มนาโป. (สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๖๔)

บทว่า อเชคุจฺโ (ไม่เป็นที่น่ารังเกียจ) คือ
ไม่เป็นที่น่าเกลียด ได้แก่ ชื่นใจชอบใจ ด้วย
ความเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์เป็นต้น.

อเชคุจัน วิมุตเตหิ

สุรตตํ อรหทฺธํ

ชิคุจันนิสฺสนฺติ กาสาวํ

โอชาเตสุ สมุจฺจิตา. (เถร. ๓๔๒)

(พระปุสเถระกล่าวว่า)

จะรังเกียจผ้ากาสาვეซึ่งย้อมดีแล้ว ที่พระ
อริยะทั้งหลายไม่รังเกียจ เป็นธงชัยของพระ
อรหันต์ ขอปใช้แต่ผ้าขาว

อเชคุจันหุติ อชิคุจันตพฺพ. (เถร. อฎ. ๒/๓๖๕)

บทว่า อเชคุจัน ได้แก่ อันเหล่าพระอริยะเจ้า
ไม่พึงรังเกียจ.

อเชคุจุนตา (ถิ)

[อเชคุจัน + ตา]

ความเป็นของไม่น่ารังเกียจ, ความเป็น
ของน่ารังเกียจ, สภาวะไม่น่ารังเกียจ.

เสยฺยถาปิ อาวุโส ๗เปฯ ตเมณํ อฏฺฐหิตฺวา
อปาปริตฺวา โอโลเกยฺย, ตสฺส สห ทสฺสเนน
มนาปตา จ สณฺจเหยฺย, อปฺปาฏิกุลยตา จ
สณฺจเหยฺย, อเชคุจุนตา จ สณฺจเหยฺย,
สุหิตานมฺปิ โภตุตฺถกมฺยตา อสฺส, ปเคว
ชิตฺถจฺจนิตานํ ๗เปฯ (ม. ๑/๓๗)

ดูก่อนผู้มีอายุ ๗เปฯ คนเห็นภานะสำริดนั้น
ลุกขึ้นเปิดภานะสำริดนั้นดู ความพอใจ
ความเป็นของไม่น่าปฏิกุล และความเป็น
ของไม่น่ารังเกียจ จึงเกิดขึ้นพร้อมกับการ
เห็นข้าวสุกแห่งข้าวสาลีนั้น แม้คนที่บริโภค

อัมแล้วก็ต้องการบริโภคอีก ไม่ต้องกล่าวถึง
คนที่หิวเลยแม้ฉินใด

[อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านี้ก็ฉินนั้น
เหมือนกัน ที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งจะได้แล้ว
ยังปรากฏและเล่าขานกันอยู่ แม้เธอจะอยู่ใน
เสนาสนะใกล้บ้าน รับนิมนต์ ครองจีวรของ
คหบดีก็ตาม เพื่อนพรหมจรรย์ ก็สักการะ
เคารพ นับถือ บูชาเธอ ข้อนั้นเพราะเหตุไร
เพราะอิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านี้ที่
ภิกษุรูปนั้นจะได้แล้ว ยังปรากฏ และเล่าขาน
กันอยู่สืบต่อมา]

[อิจฉาวจร หมายถึงการประพุดติตนในทาง
ต่ำทรมตามอำนาจความปรารถนา]

อเชคุจันนีย (ติ)

[น + เชคุจันนีย]

ไม่พึงรังเกียจ,

ไม่ควรรังเกียจ, ไม่เป็นที่รังเกียจ.

อเชคุจัน (ติ)

[น + เชคุจัน]

ผู้มีปกติไม่รังเกียจ, มักไม่รังเกียจ.

ไม่รังเกียจ.

ปญฺจหิ ภิกฺขเว อญฺเฑหิ สมฺนฺนาคโตะ คิลานฺ-
ปฏฺฐาโก อลํ คิลานํ อุปฺปจฺจาตุํ ปฏฺวิโล โหติ
ภสฺสชฺชํ สํวึธาตุํ สปฺปายาสปฺปายํ ชานาติ
อสปฺปายํ อปฺนาเมติ สปฺปายํ อุปฺนาเมติ
เมตฺตจิตฺโต คิลานํ อุปฺปจฺจาติ โน อามิสฺสนฺตโร

อเชฏฐจฺเณ โหติ อจฺจารํ วา ปสฺสวํ วา เขฬํ
วา วณฺโตนํ วา นีหาตํ ปฏฺวีโล โหติ คิลานํ กาเลน
กาลํ ฐมฺมียา กถาย สนฺทสฺสเสตฺถํ สฺมาทเปตฺถํ
สมฺมตฺเตเชตฺถํ สมฺบหํเสตฺถํ.

(วิ. ๓/๔๑๘, อ. ๒/๑๒๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พยาบาลภิกษุไข้
ประกอบด้วยองค์ ๕ ควรพยาบาลภิกษุไข้
คือ สามารถจัดยา, รู้จักของแสงและไม่แสง
คือ นำของแสงออกไป นำของไม่แสงเข้า
มาให้, ไม่พยาบาลคนไข้เพราะเห็นแก่อาภิส
มีจิตเมตตา, ไม่รังเกียจที่จะนำอุจจาระ
ปัสสาวะ น้ำลายหรือของที่อาเจียนออกมา
ไปเททิ้ง, สามารถพูดให้คนไข้เห็นชัด ชวน
ให้อยากรับไปปฏิบัติ ทั้งเข้าใจให้อาจารย์
แก่ล้าวกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริง ด้วย
ธรรมมีกถา เป็นบางครั้งบางคราว.

อเชฏฐมรณ (น)

[อเชฏฐ + มรณ]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง - ตายอย่างน่าอนาถ,
อดหารตาย.

สจายํ พุราหฺมณ กุลปฺตฺโต อปฺปาโย สฺมาโน
อุพารํ ชีวิกํ กปฺเปติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตารโ
'อุทุมฺพราทึวายํ กุลปฺตฺโต โภเค ขาทตฺติ.
สเจ ปนายํ พุราหฺมณ กุลปฺตฺโต มหาโย สฺมาโน
กสิรํ ชีวิกํ กปฺเปติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตารโ อเชฏฐ-
มรณํ วายํ กุลปฺตฺโต มริสฺสตีติ. (อ. ๓/๑๐๙)

ดูก่อนพราหมณ์ ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับน้อย
แต่เลี้ยงชีพอย่างฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้กล่าวหา

เขาได้ว่า “กุลบุตรผู้นี้ใช้จ่ายโภคทรัพย์
เหมือนคนกินผลมะเดื่อ” ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับ
มากแต่เลี้ยงชีพอย่างฟืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าว
หาเขาได้ว่า “กุลบุตรผู้นี้ จักตายอย่างไม่มี
ที่พึ่ง” (อดอาหารตาย).

อเชฏฐมรณนฺติ อนายกมรณํ.

(อ.อฏฺ. ๓/๒๔๐)

บทว่า อเชฏฐมรณํ แปลว่า ตายอย่างไม่มี
ที่พึ่ง (ตายอย่างอนาถ).

(สี. อ. ต่างกัน = อชทุฐมาริกํ วายํ กุลปฺตฺโต
มริสฺสตีติ, สี. ต่างกัน=อชทุฐมาริกนฺติ อนาถ-
มรณํ).

ดู อชทุฐิต, อชฏฐมารี

อเชยฺย (ติ)

[น + เชยฺย (ชฺ - ชเย + ญย)]

(ก) อันผู้อื่นไม่พึ่งเอาชณะ, ไม่อาจเอาชณะได้,
เอาชณะไม่ได้.

เอโส นิธิ สุนฺนิหิตो

อเชยฺโย อนุคามิโก

ปหาย คมนิเยสุ

เอตํ อาทาย คจฺจตี. (ขุทฺทก. ๑๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ขุมทรัพย์นี้ไม่ถูกแย่งชิง (หรือควรสังสมไว้)
เพราะเป็นทรัพย์ติดตามที่ฝังไว้ดีแล้ว.

อเชยฺยโยติ ปเรหิ เชตฺวา คเหตฺถํ น สกฺกา.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๘๙)

บทว่า อเชยฺโย (ไม่ถูกแย่งชิง) ความว่า อันผู้อื่นไม่สามารถเพื่อแย่งชิงเอาไปได้.

ดู อจฺเจยฺย

ในพระคาถานี้ คำว่า สุนิหิต เป็นบทวิเสสณะของ อนุคามิกโก ส่วน อนุคามิกโก ไม่ใช่วิเสสณะตามปกติ แต่เป็นเหตุมันตวิเสสณะ คือ บทวิเสสณะที่มีอรรถเหตุ โดยลงปฐมวิภัติในอรรถเหตุ ดังนั้น บาทคาถาว่า เอโส นิธิ สุนิหิตอ อเชยฺโย อนุคามิกโก จึงแปล สุนิหิตอ อนุคามิกโก เป็นบทแสดงเหตุของ อเชยฺโย ว่า เพราะเป็นทรัพย์ติดตามที่ฝังไว้ดีแล้ว.

ขุมทรัพย์ มี ๔ ชนิด คือ (๑) ถาวร คือขุมทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่นา ที่สวน เงินและทอง (๒) ชัฏคะ คือขุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ เช่น ทาสชาย ทาสหญิง ช้าง ม้า โค กระบือ แกะ ไก่ สุนัข เป็นต้น (๓) อังกฤษมะ คือขุมทรัพย์ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยา เป็นต้น (๔) อนุคามิกะ คือขุมทรัพย์ติดตัวทางคุณธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา เป็นต้น. ในพระคาถานี้หมายถึง ขุมทรัพย์ชนิดอนุคามิกะ]

(ข) อันชาวโลกไม่พึงชนะ, อันใคร ๆ ไม่พึงชนะ, อันศัตรูไม่สามารถเอาชนะได้.

อวชฺฌมา พฺราหฺมณา อาสํ

อเชยฺยา ฐมฺมรทฺธิตา

น เน โกจิ นิวาเรสิ

กุลทฺวาเรสุ สพฺพโส. (สุตฺตนิ. ๓๒๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่ามีธรรมรักษา จึงเป็นผู้อันชาวโลกไม่พึงฆ่า เป็นผู้อันชาวโลกไม่พึงชนะ และทุกคร้วเรือนไม่มีใคร ๆ ปฏิเสธพราหมณ์เหล่านั้นเลย.

เต เอวํ นมฺมสฺสียมานา,

โลเกน อวชฺฌมา, พฺราหฺมณา อาสํ น เกวลญจ
อวชฺฌมา อเชยฺยา วิหิสฺสุมฺปิ อนภิภาวนียตฺตา
อเชยฺยา จ อเหสิ. (สุตฺตนิ.อญ. ๒/๕๐)

พราหมณ์เหล่านั้น อันบุคคล นอบน้อมอยู่
อย่างนี้เป็นผู้อันชาวโลกไม่พึงฆ่า จะไม่พึงฆ่า
อย่างเดียวก็นั้นก็หาไม่ แต่อันชาวโลกไม่
พึงชนะ (ไม่คิดเอาชนะ) แม้เพื่อจะเบียดเบียน
และอันชาวโลกไม่พึงชนะ เพราะ
พราหมณ์เหล่านั้นครอบงำไม่ได้.

กทาหํ วิเทเห ผีเต

อเชยฺเย ฐมฺมรทฺธิเต

ปหาย ปพฺพชฺชิสฺสามิ

ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ. (ชา. ๒/๑๖๒)

(พระโพธิสัตว์ทรงเปล่งอุทานว่า)

เมื่อไร เราจักละแคว้นวิเทหะอันรุ่งเรือง อัน
ใคร ๆ ไม่พึงชนะ ซึ่งพระเจ้าวิเทหะทรง
ปกครองโดยธรรม ออกบวชได้ การละแคว้น
เห็นปานนี้ ออกบวชนั้น จักสำเร็จได้เมื่อไร.

อเชยฺยเตติ ปจฺจามิตฺเตติ อเชตพฺเพ.

(ชา.อญ. ๖/๖๕)

บทว่า อเชยฺเย คือ อันศัตรูไม่สามารถเอาชนะได้ (ที่พวกปรปักษ์ผจญไม่ได้).

(ค) คนที่ไม่ควรชนะ

(ภิกษุ, พรหมณ์, บิดา, มารดา).

น โส ราชา โย อเชยฺย ชินาติ

น โส สขา โย สขารํ ชินาติ

น สา ภริยา ยา ปติโน น วิเกติ

น เต ปุตฺตา ये न ภรन्ति ชिณฺणे.

(ชา. ๒/๑๔๘)

(พระเจ้าสุทโสมโปริสสัตว์เมื่อจะแสดงธรรม
เพื่อให้เนื้อความถึงที่สุด จึงตรัสว่า)

พระราชารู้ชนะ**คนที่ไม่ควรชนะ** ไม่ชื่อว่า
เป็นพระราชฯ เพื่อนผู้ชนะเพื่อน ก็ไม่ชื่อว่า
เป็นเพื่อน ภรรยาผู้ไม่เกรงกลัวสามี ก็ไม่ชื่อว่า
เป็นภรรยา บุตรทั้งหลายผู้ไม่เลี้ยงดูมารดา
และบิดาผู้แก่ชรา ก็ไม่ชื่อว่า เป็นบุตร.

อเชยฺยนฺติ อเชยฺย นาม มาตาปิตโร, เต
ชินฺนฺโต ราชานาม น โหติ. (ชา.อฏ.๕/๕๕๑)

บทว่า อเชยฺย (คนที่ไม่ควรชนะ) อธิบายว่า
มารดาบิดาชื่อว่าบุคคลที่ไม่ควรเอาชนะ พระ
ราชาที่เอาชนะมารดาบิดาทั้งสองนั้น ย่อมไม่
ชื่อว่าเป็นพระราชฯ.

อเชลิผล (น)

[อเชลี + ผล]

ผลอเชลี, ผลตันรกฟ้า, ผลรกฟ้า.

อเชลิผลทายก (ติ)

[อเชลิผล + ทายก]

ผู้ถวายผลอเชลี, ผู้ถวายผลตันรกฟ้า.

อายุสุมา อเชลิผลทายโก เกโร. (อป. ๒/๙๐)

นัยว่า ท่านพระเถระเคยถวายผลตันรกฟ้า.

อเชลิผลทายกตุเถร (ป)

[อเชลิผลทายก + เถร]

อเชลิผลทายกเถระ,

พระเถระผู้เคยถวายผลอเชลี-ผลตันรกฟ้า,

อเชลิผลทายกตุเถรอปทาน (น)

[อเชลิผลทายกตุเถร + อปทาน]

อเชลิผลทายกเถรอปทาน, อปทานที่แสดง
เรื่องของพระเถระผู้เคย ถวายผลอเชลี - ผล
ตันรกฟ้า.เถรอปทานบาลี, วรรคที่ ๕๑ อปทาน
ที่ ๗ (อป. ๒/๙๐)

อเชลิผลทายกเถรอปทาน เป็นประวัติใน
อดีตชาติของพระอัชเชลผลทายกเถระ ใน
อดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลรกฟ้าแด่
พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผล
แห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุด
ท้าย ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมคุณวิเศษ.

อเชลี (ถี)

(ก) ต้นไม้ชื่ออเชลี, ต้นรกฟ้า.

(ข) ผลต้นอเชลี – รกฟ้า, ผลตันรกฟ้า.

กุมภมตฺตํ คเหตฺวาน

อเชลี ชีวชีวกํ

ฉตฺตปณฺณํ คเหตฺวาน

อทาสี สตุฏฺโณ อหํ. (อป. ๒/๙๐)

(สุยา. อณฺฐลี)

(พระอัครเชลผลทายกเถระ เมื่อจะประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าถือผลต้นรูกฟ้ามีขนาดเท่าหม้อ
ถือร่มไปไม่แล้วได้ถวายพระศาสดา.

อเชลี (กฺริ/อา)

[อ อาคม + ชี (ชเย) + ส + อี]

ดู ชินาติ

อเชพก (น)

[อช + เอฟก]

(๑) แพะและแกะ, แพะแกะ.

ตสฺมี โข พุราหมณ ยญฺเญ เนว คาโว หญญิสฺสุ,
น อเชพกา หญญิสฺสุ, น กุกกุฏสุกรรา หญญิสฺสุ,
น วิวิธา ปาณา สฺมาตํ อาปชฺชิสฺสุ. (ที. ๑/๑๓๔)
พราหมณ์ในยัญนั้นไม่ต้องฆ่าโค แพะ แกะ
ไก่ สุกรและสัตว์นานาชนิด [ไม่ต้องตัดต้นไม้
มาทำหลักบูชายัญ ไม่ต้องเกี่ยวหญ้าคา เพื่อ
เบียดเบียนสัตว์อื่น]

(ค) แพะ แกะ วัว ควาย เป็นต้น.

รชตํ ชาตฺรูปญจ

เขตฺตํ วตฺถุํ อเชพกํ

ทาสีทาสญจ ทุมเมธา

สาวิยิสฺสนตฺยนาคเต. (เถร. ๓๔๑)

(พระปุสสเถระกล่าวว่า)

ในกาลภายภาคหน้า ภิกษุทั้งหลาย จะมีปัญญา
ทราบ พวกนินยีนดี เงิน ทอง ไร่นา สวน แพะ
แกะ และคนใช้ชายหญิง.

อเชพกนฺติ เอฟกา นาม อชาเยว เต จเปตฺวา
อวเสสา ปสุชาติ อชา นาม.

อเชพกคฺคหณฺเนว เหตุถ โคมหีสาทินมฺปิ
สงฺคโห กโต. (เถร.อญ. ๒/๓๖๓)

บพว่า อเชพก (แพะแกะ) ได้แก่ แพะเท่านั้น
ชื่อว่าเอฟกา, เว้นแพะและแกะเหล่านั้นเสีย
สัตว์สี่เท้าที่เหลือ ชื่อว่า อชา.

จริงอยู่ในที่นี้ แม่โคและกระบือเป็นต้น ท่าน
ก็สงเคราะห์ด้วย อเชพก ศัพท์เหมือนกัน.

อเชพกปฏิกุคคหณ (น)

[อเชพก + ปฏิกุคคหณ]

(เว้นจาก) การรับแพะและแกะ.

อเชพกปฏิกุคคหณา ปฏิวิริโต สมฺโน
โคตโม...กุกกุฏสุกรปฏิกุคคหณา... อิติ วา หิ
ภิกฺขเว ปุณฺณชฺโช ตถาคตฺตสฺส วณฺณํ วทมาโน
วเทยฺย. (ที. ๑/๕, ม.๑/๓๓๕)

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณชเมื่อจะกล่าวสรรเสริญ
ตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคตม พึง
เป็นผู้เว้นจากการรับแพะและแกะ...จาก
การรับไก่และสุกร...

อเชพกपालก (ติ)

[อเชพก + ปาล + ญว]

ผู้เลี้ยงแพะและแกะ.

ปสุपालกาทิ อเชพกपालกา. (ม.อญ. ๒/๓๑๔)

บพว่า ปสุपालกา (ผู้เลี้ยงปศุสัตว์=สัตว์สี่เท้า)
คือ ผู้เลี้ยงแพะและแกะ.

อเชพิกสูตร (น)

[อเชพก + สูตร]

อเชพกสูตร.

มหาวคฺคสฺยุตฺตบาลี สังยุตที่ ๑๒ วรรคที่ ๙
สูตรที่ ๘ (ส. ๓/๔๑๐).

อชฺช^๑ (พย)

[อิม + ชฺช. (ส.อ.พย)]

อชฺช = อิม ศัพท์ + ชฺช ปัจจัย ลง ชฺช ปัจจัย
ในอรรถกาลด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทฺธูป-
ปฺนฺนา นิปาตนา สิทฺถมฺนฺติ, ลบริกฺคตฺติทํย อิมสฺมี
และ กาล ด้วยสูตร (กจ.๓๑๗) ว่า เตสํ วิกฺคตฺติโย
โลปา จ, ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสอง
ด้วยสูตร (กจ.๓๑๘) ว่า ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส,
ลบ กาล ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺตฺถานมฺป-
ปิโยโค, แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑)
ว่า ยทฺธูปปฺนฺนา นิปาตนา สิทฺถมฺนฺติ, ตั้ง อชฺช
ศัพท์เป็นนามด้วยสูตร (กจ.๖๐๑) ว่า ตทฺธิต-
สฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาที่สุ จ, ลง สฺมี
สัตตมีวิกฺคตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อชฺช ศัพท์
ด้วยสูตร (กจ.๓๐๒) ว่า โอภาเส สดฺดมฺมี, ลบ
สฺมี วิกฺคตฺติด้วยสูตร (กจ.๒๒๑) ว่า สพฺพาส-
มาวุโสปลศฺคณิปาตาทิหิ จ.

(๑) วันนี.

อชฺช ปณฺณรโส อุโปสโส (สาตาคิโร ยกฺโข)

ทิพฺพยา รตฺติ อุปฺภุจิตา

อโนมนามํ สดฺดถาริ

หนฺท ปสฺสาม โคตมํ. (สตฺตนิ. ๓๐๒)

(สาตาคิริยักษ์กล่าวว่า)

วันนี้ เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ราตรีที่เป็นทิพย์
ปรากฏแล้ว เราทั้งสองไปเฝ้าพระโคตมผู้
บรมศาสดา ทรงพระนามสูงส่งกันดีกว่า.

อชฺชาติ อยฺม รตฺติหนิโว ปกฺขคณฺโต ปณฺณรโส.

(สตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๙๗)

บทว่า อชฺช ได้แก่ ค่ำและวันนี้ เป็นวันที่ ๑๕
ตามปักขคณนา (การนับปักษ์).

ดู เปต. ๑๘๑, เปต.อฏ. ๒๐๔.

[บทว่า อชฺช มักลง สฺมี วิกฺคตฺติ แปลว่า ในวันนี้
แต่ในที่นี้ลง สิ ปฐฺมาวิกฺคตฺติในลึงคัตถะ คือ
อรรถของนามศัพท์ทั่วไป ไม่มีอรรถสังขยา
และการก็มีกัตตุการกเป็นต้น

คัมภีร์กัจจายนสาระ (คาถา ๒๔) ได้แสดง
ความหมายของ อชฺช (วันนี้) ไว้ว่า

อติตรตฺติยา ยาโม

ปจฺจิมโฆฏมฺมมฺสฺส วา

ภาวินิยาทิปปหาโร

ตทฺทฺตฺม วาชฺช เตหฺยโ.

ยามท้ายของราตรีที่ล่วงไปแล้วก็ดี ครึ่งของ
[ยามท้าย]นั้นก็ดี [ยาม]แรกของราตรีที่กำลัง
จะมาถึงก็ดี, ครึ่งของ[ยามแรก]นั้นก็ดี เวลา
กลางวันพร้อมด้วยยามเหล่านั้น ชื่อว่า อชฺช .

ตามมติของคัมภีร์นี้ ค่ำหนึ่งแบ่งออกเป็น ๔
ยาม ยามละประมาณ ๓ ชั่วโมง ยามหนึ่งคือ
เวลาประมาณ ๑๘.๐๐-๒๑.๐๐ น. ยามสองคือ
เวลาประมาณ ๒๑.๐๐-๒๔.๐๐ น. ยามสาม
คือเวลาประมาณ ๒๔.๐๐-๓.๐๐ น. ส่วนยาม

สี่คือเวลาประมาณ ๓.๐๐-๖.๐๐ น.

ท่านแสดงความหมายของ อชฺช (วันนี้) โดยกล่าวว่าเวลาของวันหนึ่งเริ่มจากยามท้ายคือเวลาใกล้รุ่งประมาณ ๖.๐๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. อีกนัยหนึ่ง เวลาของวันหนึ่งเริ่มจากกึ่งของยามท้ายคือเวลาประมาณ ๔.๓๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในกึ่งของ ยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๘.๓๐ น.

จะเห็นว่าท่านกำหนดระยะเวลาของวัน ตามกิจกรรมของมนุษย์ที่ทำในวันหนึ่งๆ]

(๒) บัตถิ, เตียวนี.

อิทํ ปุเร จิตตมจาริ จาริกํ

เยนิจกํ ยตถกามํ ยถาสุขํ

ตทชฺชหํ นิคฺคเหสฺสามิ โยนิโส

หตฺถิ ปกิณฺณํ วิย อํกุสฺสคฺคโหติ. (เถร.๒๓๗)

(พระหัตถาโรหบุตรเถระกล่าวว่า)

แต่ก่อนจิตนี้ได้ท่องเที่ยวไปในอารมณ์ต่างๆ ตามความปรารถนา ตามความใคร่ ตามความสบาย บัตถิ เราจะข่มจิตนั้นด้วยปัญญาเหมือนความขึงถึงของบังคับข้างที่ตักมัน.

อชฺชาติ เอตฺรหิ. (เถร.อฏฺ. ๑/๒๑๔)

บทว่า อชฺช แปลว่า ในกาลนี้ (เวลานี้).

ดู ที. ๑/๔๔

อชฺช^๒ (น)

[อา + อณฺช + ณฺย. (สฺ.อาชฺย)]

เนยฺโส. ดู อชฺชณฺณมคฺคิ.

อชฺชก (ปฺ/น)

[อชฺช + ณฺ. (สฺ.อชฺก)]

แมงลัก, แมงลักขาว, (อ้อยช้าง, ผักบั้งล้อม).

อคฺคพีชํ นาม

อชฺชกํ ฌณฺชิชฺชกํ หิริเวรฺนุติ เอวมาที.

(ที.อฏฺ. ๑/๗๙)

ที่ชื่อว่า พีชเกิดแต่ยอดได้แก่ พีชมีอาทีย่างนี้ คือ แมงลักขาว คะไคร้ หอมแดง.

อชฺชกนฺตํ เสตปณฺณาสํ. (สฺ.นวกฺ.๑/๓๕๖)

บทว่า อชฺชกํ (แมงลักขาว) คือ มีใบสีขาว.

ดู อชฺชก^๒

อชฺชกาล (ปฺ)

[อชฺช + กาล]

กาลวันนี - เตียวนี - บัตถิ, ปัจจุบันนี้.

สาปี ตโต ปฏฺจาย สพฺเพสํ กมฺมนฺเต โอโลเกนฺตี ลากคฺคปฺตฺตา อโหสิ มหาปริวารา. สา อปรภาเค อฏฺฐ สลากภตฺตานิ ปฏฺฐเปสิ. ตานิ ยาวชฺชกาลา ทียนฺติเยวาติ. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๓๔)

จำเดิมแต่นั้นมา นางยักษิณีเหล่านั้น ดูแลการทำงานทั้งหลายของชนทั้งปวงอยู่ ได้เป็นผู้ถึงลากอันเลิศ [และ] มีปริวารมาก. ในกาลต่อมา นางยักษิณีเหล่านั้นเริ่มตั้งสลากภัต ๘ ที่แล้ว. สลากภัตนั้น ชนทั้งหลายยังถวายเป็นอุปัชฌายะจนตราบเท่าปัจจุบันนี้ (จนถึงทุกวันนี้)

ยาวชฺชกาลา อวินาสยฺนตา

ปาฬิกุมฺภเวยว จ ปาฬียตฺถํ

กถานุสนธิ์ สุตตสฺส ปุตุตา
ยถาสุตตํเยว สมาหริสฺส. (พุทธว.อฏ.๒)
เหล่าโอรสพระสุตต ไม่ทำลำดับพระบาลีและ
อรรถแห่งพระบาลีให้เสื่อมเสีย ช่วยกันรวบรวม
ตามที่ศึกษาสดับฟังสืบต่อเรื่องกันมา
จนตราบเท่า**ปัจจุบันนี้** (จนถึงทุกวันนี้).

อาจริยปรมฺปราย ยาว**ชชกาลา** อากโต.
(พุทธว.อฏ. ๕)
อาจารย์ต่อๆ มา ได้นำพุทธวงศ์มาแล้ว จวบจน
ถึง**ปัจจุบันนี้** (จนถึงทุกวันนี้).

อชชชาต (ติ)

[อชช + ชาต] ผู้เกิดในวันนี้.

อชชชาตทารก (ปุ)

[อชชชาต + ทารก]
เด็กที่เกิดในวันนี้.

ตทา โกสมฺพกเสฏฺฐิ ะเปฯ “ก็ อาจริย อชช
เต ตติกรณนภขตฺตโยโค โอลฺกิตฺติ ปุจุจิ.
“อาม มหาเสฏฺฐิ อมฺหากํ ก็ อญญํ กิจจฺนติ?
ชนปทสฺส ก็ ภวิสฺสตีติ? “อญญํ นตฺถิ อิมสฺมี
ปน นคเร **อชชชาตทารโก** เชฏฺฐจกเสฏฺฐิ
ภวิสฺสตีติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๑)

ในกาลครั้งนั้น เศรษฐีชาวเมืองโกสัมพี...
ถามว่า ท่านอาจารย์ วันนี้ท่านได้ตรวจตราดู
ความประกอบของดาวนักษัตร อันเป็นเหตุ
เคราะห์ดีเคราะห์ร้ายแล้วหรือ. จะ ท่านมหา
เศรษฐี. กิจอะไรอื่นของพวกเราไม่มี. อะไร

จะมีแกชนบทหรือท่านอาจารย์. อย่างอื่น
ไม่มี, แต่**เด็กที่เกิดในวันนี้** จักได้เป็นเศรษฐี
ผู้ประเสริฐในเมืองนี้.

อชชณฺห (ปุ)

[อชช + อห, อชช + โน]

อชช + อห = แปลง อห เป็น ณฺห.

อชช + โน = ลง ห อาคม แปลง น เป็น ณ.

ในวันนี้เพียงวันเดียว, สักวันหนึ่ง,
[จรงอ]ข้าพเจ้า**ในวันนี้**.

อถ โข อายสฺมา อุปนฺนโท สกฺยปุตุโต, เยน
โส อุปาสโก, เตนฺอุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ตํ
อุปาสกํ เอตทโวจ “อตุโถ เม อาวฺโส จีวเรนาติ.
“**อชชณฺโห** ภาเนเต อาคเมหิ, อชช เนคมสฺส
สมโย, เนคเมน จ กติกา กตา โหติ “โย ปจฺฉา
อาคจฺจติ, ปญฺญาสํ พทฺธโรติ.

(วิ.๑/๓๒๕, วิ.๒/๑๐๘, ๑๓๗, วิ.๕/๑๗)

(สยา. อชชณฺโห)

ต่อมา ท่านพระอุพนันทตากยบุตร ไปหา
อุบาสกถึงที่อยู่ ครั้นถึงแล้วกล่าวว่า “อาตมา
ต้องการจีวร” อุบาสกกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ
จรงอ**ในวันนี้**เพียงวันเดียวเกิดขอรับ วันนี้
เป็นคราวประชุมของชาวนิคม และชาวนิคม
ได้ตั้งกติกากว่า ผู้มาประชุมล่าช้าต้องถูกปรับ
๕๐ กหาปณะ”

อชชณฺโห ภาเนเต อาคเมหิติ ภาเนเต อชช
เอกทิวสํ อมฺหากํ ติฏฺฐจ, อธิวเสหิติ อตุโถ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๕๒)

ปาฐะว่า อชฺชณฺโห ภาเต อาคเมหิ ความว่า
ท่านผู้เจริญ ท่านจงรอข้าพเจ้าในวันนี้เพียง
วันเดียว คือ จงอดกลั้น.

อชฺชณฺโหติ อชฺช โนติ วุตตพฺเพ หการาคมน
การสฺส จ ญการํ กตฺวา วุตฺโตติ อาห อชฺช
เอกทิวสํ อมฺหากนฺติ. (วิมติ. ๑/๓๒๘)

คำว่า อชฺชณฺโห กล่าวไว้โดยเมื่อควรกล่าว
ว่า อชฺช โน ใหฺลฺง ห อาคม และแปลง น เป็น
ณ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากํ
([จงรอ]ข้าพเจ้าในวันนี้เพียงวันเดียว)

ปาฬิยํ อชฺชณฺโหติ อชฺช เอกทิวสนฺติ อตุโถ
อชฺช โนติ วา อตุโถ คเหตุพฺโพ, โน อมฺหากํ.
(สารตฺถ. ๓/๗๗)

คำว่า อชฺชณฺโห ในพระบาลี มีความหมายว่า
ในวันนี้เพียงวันเดียว, อีกอย่างหนึ่ง ฟังถืเอา
เนื้อความว่า [จงรอ]ข้าพเจ้าในวันนี้. คำว่า โน
แปลว่า แก่ข้าพเจ้า.

คำแปลซึ่งกล่าวไว้ในสารัตถทีปนี สอดคล้อง
กับข้อความในวิมติวโนทนีที่ตัดบท อชฺชณฺโห
ว่า อชฺช + โน แต่คำแปลว่า "วันนี้เพียงวัน
เดียว" แสดงว่า คำว่า อชฺชณฺโห มาจาก อชฺช
ศัพฺท + อห ศัพฺท เพราะท่านเข้าใจว่า คำว่า
เอกทิวสํ (เพียงวันเดียว) เป็นคำอธิบายของ
อห ศัพฺท ส่วน อมฺหากํ ศัพฺทนั้นเป็นเพียงคำ
อธิบายเพิ่มเติมพิเศษเข้ามา ไม่ใช้การอธิบาย
รูปศัพฺทโดยตรง ซึ่งต่างจากวิมติวโนทนีที่
เห็นว่า อมฺหากํ เป็นคำแปลของ โน ศัพฺท
ดังนั้น ตามความเห็นนี้ คำว่า อชฺชณฺโห มี

ศัพฺทเดิมมาจาก อชฺช ศัพฺท + อห ศัพฺท มีรูป
วิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า อชฺช จ โส อโห
จาติ อชฺชณฺโห (วันที่เป็นวันนี้ชื่อว่า อชฺชณฺหะ)
แปลง อห เป็น ญห ด้วยสูตรในโมคคัลลาน
ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑๐) ว่า ปุพฺพพา-
ปรชฺชสายนมฺหเมหาหสฺส ญฺโห (แปลง อห
ศัพฺททำย ปุพฺพ, อปร, อชฺช, สายน, มชฺฌ
ศัพฺทเป็น ญห) เช่น ปุพฺพญห (วันอันเป็น
ส่วนแรก, เช้า), อปรญห (วันอันเป็นส่วน
หลัง, เวลาบ่าย), อชฺชญห (วันอันเป็นวันนี้),
สายนญห (วันอันเป็นเวลาเย็น), มชฺฌญห (วัน
อันเป็นเวลากลางวัน)

สรุปความว่า คำว่า อชฺชณฺห มีความหมาย
๒ ประการ คือ

๑. ในวันนี้เพียงวันเดียว = อชฺช + อโห แปลง
อห เป็น ญห
๒. แก่ข้าพเจ้าในวันนี้ = อชฺช + โน ลง ห อักษร
อาคม แปลง น เป็น ญ. ดู อชฺชญห

อชฺชตคฺค (ติ)

ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป, นับจากวันนี้,
ตั้งแต่นี้ไป.

อชฺช อคฺเค (กตฺวา) ลง ต อาคม - ทำซึ่งความ
เป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น, กระทำซึ่งวันนี้ให้
เป็นวันแรก

อชฺชตํ อคฺเค (กตฺวา) ลงนิคคหิตอาคม - ทำซึ่ง
ความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น

อชฺชโต อคฺเค (กตฺวา) - ทำเบื้องต้นตั้งแต่วันนี้

เวรณฺโฆ พราหมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ “เชฏฺโฆ โภโก ตโม ๒ เปฯ เอสาหิ (เอโส + อหิ) ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺจามิ ธมฺมณฺจ ภิกฺขุสงฺฆณฺจ. อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ **อชฺชตคฺเค** ปาณูปเต สรณํ คตํ. อธิวาเสตฺถจ เม ภวํ โคตโม เวรณฺชาเย วสุสาวาสํ สหุริ ภิกฺขุสงฺฆเมนาติ อธิวาเสสิ. (วิ. ๑/๗)

เวรณฺชพราหมณฺได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า ท่านพระโคตม เป็นพี่ใหญ่...ข้าพระองค์นี้ ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคตม โปรดทรงจำ ข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตลอดชีวิต **ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป** และขอ ท่านพระโคตมพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ทรงรับ คำนมัตของข้าพระองค์ อยู่จำพรรษาที่เมือง เวรณฺชาด้วยเถิด.

อิธ ปณายํ อาทิมฺหิ ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺมา **อชฺช- ตคฺเคติ** อชฺชตํ อาทึ กถวาติ เอวเมตฺถ อตฺถโก เวทิตพฺโพ. อชฺชตณฺติ อชฺชภาวนฺติ วุตฺตํ โหติ. อชฺชทคฺเค อิจฺเจว วา ปาโจ, ทกาโร ปทสนฺธิ- กโร, อชฺช อคฺคํ กถวาติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฎ. ๑/๑๔๑)

แต่ อคฺค ศัพท์นี้ในอธิการนี้ ฟังเห็นว่า มีความหมายว่า เบื้องต้น. ฉะนั้น จึงทราบข้อความใน ปาฐะว่า **อชฺชตคฺเค** อย่างนี้ว่า กระทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป). มีคำกล่าวอธิบายว่า คำว่า อชฺชต แปลว่า ความเป็นวันนี้. มีคำบาลีไฉนว่า อชฺชทคฺเค บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค]

มีคำอธิบายว่า กระทำเบื้องต้นแต่วันนี้ (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป).

ตตฺถ เอสาหนฺติ เอโส อหิ. อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตุติ มํ ภควา อุปาสโก ยอนฺติ เอว ธาเรตุ, ชานาตุติ อตฺถโก. อชฺชตคฺเคติ เอตฺถายํ อคฺคสทฺโท อาทึอตฺถเอ, ตสฺมา อชฺชตคฺเคติ อชฺชตํ อาทึ กถวาติ เอวเมตฺถโก เวทิตพฺโพ. อชฺชตณฺติ อชฺชภาวํ. อชฺชทคฺเคติ วา ปาโจ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร, อชฺช อคฺคํ กถวาติ อตฺถโก.

(สารตฺถ. ๓/๒๓๗)

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า เอสาหิ ตตฺถท เอโส+อหิ. ปาฐะว่า อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตุ (ขอพระองค์ ทรงโปรดจำข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสก) ความว่า ขอพระองค์ทรงโปรดจำ คือ ทรงทราบข้าพระพุทธเจ้าว่า เศรษฐีนี้ เป็นอุบาสก. อคฺค ศัพท์ในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป) นี้ ใช้ในความหมายว่า เบื้องต้น ฟังทราบข้อความในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค อย่างนี้ว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป (จำเดิมแต่ ความเป็นวันนี้). คำว่า อชฺชต แปลว่า ความเป็นวันนี้. มีคำบาลีไฉนว่า อชฺชทคฺเค บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค] แปลว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้น.

อชฺชตณ (ติ)

[อชฺช + ตณ]

อชฺช ภวํ อชฺชตณ (มีในวันนี้ ชื่อว่า อชฺชตณะ). ใหม่, ทนสมัย, สมัยใหม่, อ้างถึงวันนี้, ของวันนี้, ปัจจุบัน.

(๑) ในกาลนี้, ในวันนี้, บัดนี้, บัดเดี๋ยวนี้ [รูปว่า
อชฺช มักใช้ในความหมายว่า ในวันนี้ แต่บาง
แห่งอาจใช้ในความหมายว่า ในกาลนี้ เหมือน
ศัพท์ว่า อรุณา, อิทานิ]

โปราณเมตฺ อตุล

เนตฺ อชฺชตนามิว

นินฺทนฺติ ตฺถุหิมาสินฺ นินฺทนฺติ พหุภาณินฺ
มิตฺภาณิมปิ นินฺทนฺติ นตฺถิ โลเก อนินฺทิตฺ.

(ธมม. ๔๗)

อตุละเอ่ย การนินทาและสรรเสริญนี้ มีมา
นานแล้ว มิใช่เพิ่งมีในวันนี้ (ปัจจุบันนี้) เท่านั้น
คนนั่งอยู่เฉยๆ เขาก็นินทา คนพูดมาก เขาก็นินทา
แม้คนพูดน้อย เขาก็นินทา ไม่มีใครเลย
ในโลกนี้ไม่ถูกนินทา.

[ฉบับฉฐฐสังคายนาและฉบับลังกามีรูปว่า
ตฺถุหิมาสินฺ โดยรัสสะ อี ใน ตฺถุหิ เป็น อี เพื่อ
ให้เป็น ย คณะ (หิมาสี=๑๒๒) และลง ม อาคม
ส่วนฉบับไทยบางฉบับมีรูปที่ชนะว่า ตฺถุหิมาสินฺ
(หิมาสี=๒๒๒) เป็นประเภทปฐมภการตติย
มการวิปุลาคาถา]

เนตฺ อชฺชตนามิวาทิ อิทํ นินฺทนํ วา ปัสสณํ
วา อชฺชตนา อรุณา อุปฺปนฺนํ วีย น โหติ.

(ธมม.อฎ. ๒/๒๑๐)

บาทพระคาถาว่า เนตฺ อชฺชตนามิว (การ
นินทาและสรรเสริญนี้มีมานานแล้ว มิใช่เพิ่ง
มีในวันนี้) ความว่า การนินทาหรือสรรเสริญ
นี้เป็นเหมือนมีในวันนี้ คือเกิดขึ้นบัดเดี๋ยวนี้
(เมื่อตะกี้) หามิได้.

นาย อชฺชตโน รมโม

นจฺเจโร นปิ อพฺภุโต

ยตฺถ ชฺชาเยถ มียะถ

ตตฺถ กิ วีย อพฺภุตํ. (เถร.๓๐๒)

ธรรมนี้มีใช้มีแต่วันนี้ ไม่น่าอัศจรรย์ ทั้งมิใช่
ไม่เคยมีมา ในโลกที่สัตว์เกิด สัตว์ตายจะไม่
เคยมีได้อย่างไร.

อຍ รมโม อชฺชตโน อรุณาโต น โหติ.

(เถร.อฎ. ๒/๑๘๗)

ธรรมนี้มีใช้มีแต่วันนี้ คือ มีใช้มีปัจจุบันนี้ .

(๒) อันจะมีในวันนี้. ที่มีในวันนี้.

อถโข พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส เอตทโหสิ
“สมนฺนาโคโต โข สมโณ โคตโม ทวตฺตีสมาหา-
ปฺริสสภฺยฺเถนํ ปรีปฺพญฺเณหิ, โน อปรีปฺพญฺเณหิติ.
ภควนฺตํ เอตทโวจ “อิริยาเสตฺถ เม ภวํ โคตโม
อชฺชตนา ย ภตฺตํ สทฺธิ ภิกฺขุสํเขนาติ.
อิริยาเสสิ ภควา ตฺถุหิภาเวณ. (ที. ๑/๑๐๒)

ครั้งนั้น พราหมณ์ไปกขรสาติจิตว่า “พระสมณ
โคตม ทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒
ประการครบถ้วน ไม่ใช่ไม่ครบถ้วน” จึงได้
กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ขอท่านพระ
โคตม พร้อมกับภิกษุสงฆ์โปรดรับภัตตาหาร
ของข้าพระองค์[เพื่อบูญและปิตปราโมทย์]
ที่มีในวันนี้เกิด ”พระผู้มีพระภาคทรงรับ
นิมนต์ด้วยพระอาการดุษณี.

อชฺชตนา ยติ ยํ เม ตุมฺहेสุ การํ กโรโต อชฺช
ภวิสฺสตี ปุณฺณญจ ปิตฺติปาโมชฺชญจ ตทตฺถาย.

(ที.อฎ. ๑/๒๔๗)

บทว่า อชฺชตณาย (ที่มีในวันนี้) ความว่า
บุญและปิตปราโมทยไฉจกมฺ ในวันนี้แก้ข้า
พระองค์ผู้ทำสักการะในพระองค์อยู่[พระผู้มี
พระภาคโปรดรับภัก] เพื่อประโยชน์แก่บุญ
และปิตปราโมทยนั้น.

อชฺชตณกาล (ป)

[อชฺชตณ + กาล]

กาลมีในวันนี้, ปัจจุบันกาลนี้, เท่าทุกวันนี้.

ตโต มหินฺโท อิกฺกฺวิโย

อุตฺตโย สมฺพลฺล ตถา

ปณฺหิตฺโต ภทฺทนาโม จ

เอเต นาคา มหาลฺลณฺญา

ชมฺพุทฺธิปา อิธาคตาติ อิมฺหิ มหานาเคหิ
อาภโต. ตโต อุทฺธึ เตสฺสเยว สิสฺसानุสิสฺส-
สงฺขาตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตณกาลา
อาภโต. (อภิ.อฎ. ๑/๓๓)

พระอภิธรรมได้รับการสืบทอดมา[สู่เกาะ
ลังกา]จากชมพูทวีปนั้นโดยพระอรหันต์
เหล่านี้ตามคาถาในคัมภีร์ปริวารว่า

พระอรหันต์ผู้มีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระ
มหินทะ พระอิกฺกฺวิยะ พระอุตฺตโยะ พระสัมพละ
และพระภทฺทนามะผู้ทรงปัญญา มาสู่เกาะ
ลังกาจากชมพูทวีป.

จากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้น
นั้นแหละนำมาแล้ว โดยสืบทอดกันมาตาม
อาจารย์จนถึงปัจจุบันกาลนี้.

[มหานาค = พระอรหันต์]

อชฺชตา (ถ)

[อชฺช + ตา]

ความเป็นในวันนี้. ความมีในวันนี้,
ขณะนี้, วันนี้.

อิธ ปณายํ อาทิมฺหิ ทฏฺฐพฺโป. ตสฺมา อชฺช-
ตคฺเคติ อชฺชตํ อาทึ กตฺวาติ เอวเมตฺถ อตฺโต
เวทิตพฺโป. อชฺชตณฺติ อชฺชภาวนฺติ วุตฺตํ โหติ.
อชฺชทคฺเค อิจฺเจว วา ปาโจ, ทกาโร ปทสนฺธิ-
กโร, อชฺช อคฺคํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฎ. ๑/๑๔๑)

แต่ อคฺค ศัพท์นี้ในอธิการนี้ ฟังเห็นว่า มีความ
หมายว่า เบื้องต้น. ฉะนั้น จึงทราบข้อความใน
ปาฐะว่า อชฺชตคฺเค อย่างนี้ว่า กระทำซึ่งความ
เป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้น
ไป). มีคำกล่าวอธิบายว่า คำว่า อชฺชตํ แปลว่า
ความเป็นวันนี้. มีคำบาลี[อื่น]ว่า อชฺชทคฺเค
บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค]
มีคำอธิบายว่า กระทำเบื้องต้นแต่วันนี้ (ตั้งแต่
วันนี้เป็นต้นไป).

อชฺชตาติ อชฺชาติปทสฺส วทฺธมฺมตฺตํ เหตุถ
ตาสทฺโท ยถา เทวตาติ. (ส.ฎ. ๑/๑๗๔)

อนึ่ง ตา ศัพท์ (ปัจจัย) ในบทว่า อชฺชตา ทำ
หน้าที่เพียงขยายบทว่า อชฺช เหมือน (ตา
ปัจจัย) ในบทว่า เทวตา (=เทพ, เทวตา)

อชฺชทิวาส (ป)

[อชฺช + ทิวาส]

วันในกาลนี้, วันที่จะถึงวันนี้, วันนี้.

ชัณณตราชัสติ มม ปจมี อาคตทิวเส ปวตฺตณหิ
เต อายุ หิโย ทิวสํ น ปาปุณิ, กุจาริยา ฉินฺนํ
วีย ตตฺเถว นิรุขมิ หิโย ปวตฺตมปิ **อชฺชทิวสํ**
น ปาปุณิ หิโยเว กุจาริยา ฉินฺนํ วีย นิรุขมิ
ตสมฺมา อชฺช ชัณณตราชิ ชาตา.

(શા.વૃ. ૬/૧૧૦)

บทว่า **ชิตฺถนฺตราสี** ความว่า พระชนมายุของพระนางที่เป็นไปในวันที่หม่อมฉันมาครั้งแรกยังไม่ถึงอายุวันวาน ดับไปแล้วในวันนั้นเองเหมือนถูกตัดด้วยจอบ, ถึงพระชนมายุที่เป็นไปแล้วในวันวานแล้วก็ไม่ได้มาถึงวันนี้ คงดับไปในวันวานนั้นแหละ เหมือนตัดเสียด้วยจอบในวันวานทีเดียว เหตุนั้น ในวันนี้ พระนางย่อมทรงชราไปกว่าที่เห็นในวันวาน].

ខុចចុះ (១)

[ខ្មែរ + ឥណ្ឌា]

විෂ්වකර්ම,

ธรรมอันไม่คร่ำครึ, ธรรมอันไม่ล้าสมัย.

ธรรมของครูทั้ง ๒.

เสยยถาปี โภ โคตม เย เกจิ มุลคนธา, กาพา-
นุสริกั เตสั อคฺคมกฺขายติ. เย เกจิ สารคนธา,
โลหิตจนฺทหนั เตสั อคฺคมกฺขายติ. เย เกจิ
ปุปฺพคนธา, วสฺสึกั เตสั อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว
โภโต โคตมสฺส โอวาโท ปรมชฺชธมฺเมสฺส.

(ឯ. ៣/៤៧)

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ บรรดารากไม้หอม
 บัณฑิตยกย่องกฤษณาว่าเป็นเลิศ บรรดาไม้
 ที่มีแก่นหอม บัณฑิตยกย่องแก่นจันทน์แดง

ว่าเป็นเลิศ บรรดาไม้ที่มีดอกหอม บัณฑิต
ยกย่องดอกมะลิว่าเป็นเลิศแม้ฉันใด คำสั่ง
สอนของท่านพระโคตมกัจฉินั้นเหมือนกัน
จัดว่ายอดเยี่ยมกว่า**อวัชธรรม**ทั้งหลาย.

ปรมชชฌมเมສူတိ ဝဉ္စဉ္စဉ္စမာ နာမ ဝေတုဇာ-
ဉ္စမာ. (မ.ဝဂ္ဂ. ၄/၄၇)

กรรมของครูทั้ง ๒ ชื่อว่า อัจฉรกรรมใหม่ทว่า
ปรมชฺชกรรมเมสุ (ยอดเยี่ยมกว่าอัจฉรกรรม
ทั้งหลาย).

อช.ชม.เมสสุติ อปร.ต.น.ม.เมส. (ม.ก. ๓/๒๖๑)

บทว่า **อชฺชธมฺเมสุ** หมายถึงธรรมที่ไม่ล้ำ
สมัย (ธรรมอันไม่คร่ำครึ)

[อุปฺราตฺน = น + ปฺราตฺน (ปฺรา + ตฺน) แก่, แก่, โบราณ, ปฺรา ภาโว ปฺราตโน (สิ่งที่มีอยู่ในกาลก่อน ชื่อว่า ปฺราตนะ)]

ອະທະກຳມ (ທີ)

[ອຣີ + ກຳມ, ອຣຸໄຊກຳມ]

ผู้มีคิ้วตก, มีคิ้วหนา (มีคิ้วสูงผิดปกติ).

ปริศนายมปิ เม อยเย

ອຸມມິລິຕຸວາ ອຸທິກຸບຕິ

๓๙๓

ทชช.ห่ม ทกรกฤษิโน. (ชา. ๑/๓๘๖)

(อ.ต่างกัน)

(พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร)

พระแม่เจ้า แม่[ในท่ามกลาง]บริษัท ปุโรหิต
พราหมณ์ ก็ลืมตาจ้องมองโยม เหตุนั้น โยมจะ

ให้บุโรหิตผู้หยาบเข้าผู้มีคิ้วหนา แก่ผิเสื่อ
น้ำเสียว.

อชฺชา (ติ)

[อุชฺ + ณ, (ส.อารุชา)]

อุชฺโนภาโว อชฺชว (ความซื่อตรง ชื่อว่า อัชชวะ)
แปลง อุ เป็น อา ในเพราะ ณ ปัจจัยด้วยสูตร
(กจ.๔๐๒) อาตตณฺจ, ช้อน ช, รัสสะ อา เป็น
อ แปลง อุ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ.
๗๘) ว่า โอ สเร จ.

(๑) ตรง, ซื่อตรง.

(ก) ความเป็นผู้ซื่อตรง, ความซื่อตรง.

พुरुหมจริยณฺจ สีสณฺจ

อชฺชว มทุทว ตป

โสธจจ อวิหีสณฺจ

ชนฺติณฺจาปิ อวณฺณยํ. (สุตตนิ. ๓๒๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

[พราหมณ์สมัยนั้นพากัน]สรรเสริญการ
ประพฤติพรหมจรรย์[เมถุนวิริติ] คือ ความ
ซื่อตรง ความอ่อนโยน ตบะ ความสงบเสถียร
การไม่เบียดเบียนกัน และขันติ.

อชฺชวณฺติ อุชฺฐาโว. (สุตตนิ.อญ. ๒/๕๒)

บทว่า อชฺชว (ความซื่อตรง) ได้แก่ ความเป็น
แห่งบุคคลผู้ซื่อตรง .

ดู ที.๓/๑๗๙, ที.อญ.๓/๑๖๓, อ.๑/๔๒๘, อ. ๒/
๒๑๗, อ.อญ.๒/๓๒๙.

(ข) การไปตรง ๆ, ไปไม่คด.

อชฺชเวนาติ

อุชฺฐกาเวน อวํกมเนน. (อ.อญ. ๓/๗๖)

บทว่า อชฺชเวนา (ความตรง) คือ ด้วยความ
ตรง ได้แก่ ด้วยการไปไม่คด (ตรง ๆ).

(ค) ความดำเนินไปตรง[แห่งญาณ].

ภิกฺขุวาระ:-

อชฺชวณฺติ ฌาณสฺส อุชฺฐกมณํ. (อ.อญ.๓/๗๖)

ในภิกฺขุวาระ บทว่า อชฺชว (ความตรง) ได้แก่
ความดำเนินไปตรงแห่งญาณ.

(๒) ผู้ซื่อตรง.

สญฺญโคสมโภควิเสสทสฺสนํ

อนริยธมฺเมสุ สเจสุ นสฺสติ

กตณฺจ อริเยสุ จ อชฺชเวสุ

มหปฺพลํ โหติ อณฺุมปิ ตาทิสํ. (ชา. ๑/๙๔)

(พระราชโพนธัตว์แสดงธรรมแก่พระโอรสว่า)

การแสดงคุณวิเศษแห่งการเกี่ยวข้องกับผูกพัน
กันฉันมิตร ในชนทั้งหลายผู้ไม่เป็นพระอริยะ
โอรส ย่อมจะไร้ผล ส่วนการแสดงคุณวิเศษ
แห่งการเกี่ยวข้องเป็นตานั้นแม้เล็กน้อย ซึ่ง
บุคคลทำแล้วในเหล่าชนผู้เป็นพระอริยะผู้
ซื่อตรงและคงที่ ย่อมมีผลมาก.

อชฺชเวสุติ เตเนว การณฺณ อุชฺฐเกสุ อุกฺกุเฬสุ.

(ชา.อญ. ๓/๑๑)

บทว่า อชฺชเวสุ ชื่อว่า ผู้ซื่อตรง คือ ผู้ไม่คด
โกง เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง.

อชฺชวตา (ถี)

[อชฺชว + ตา]

ความเป็นผู้ซื่อตรง, ความซื่อตรง.

กตโม อชฺชโว ยา อชฺชวตา อชฺชิมหตา อวรกตา
อกุฏิลตา. อยู่ วุจฺจติ อชฺชโว. (อภิ.ธ. ๒๖๐)

ความซื่อตรง เป็นไฉน ความซื่อตรง ความ
ไม่คด ความไม่โกง ความไม่โกง นี้เรียกว่า ความ
เป็นผู้ซื่อตรง.

[องค์ธรรมของ อชฺชวะ คือ กายชุกตาเจตสิก
และจิตตชุกตาเจตสิก]

อชฺชวมทฺทว (น)

[อชฺชว + มทฺทว]

ความซื่อตรงและความอ่อนโยน.

โย เตสฺสุ คฺคฺคฺโต วิทิตินุทฺติโย จเร

ธมฺเม จิตฺโต อชฺชวมทฺทเว รโต

สงฺคาติโค สพฺพทฺทขปฺปหิโน

น ลิมฺปติ ทิฏฺฐสฺส เตสฺสุ ธีโร. (สุตตนิ. ๓๑๗)

(พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า)

ผู้ใดค้ำครองอินทรีทั้ง ๖ นั้นได้ เข้าใจชัด
อินทรีทั้ง ๖ อยู่เสมอ ดำรงตนอยู่ในธรรม ยินดี
ในความซื่อตรงและความอ่อนโยน ล่วงพ้น
กิเลสเครื่องข้องได้ ละทุกข์ทั้งหมดได้เด็ด
ขาด ผู้นั้นชื่อว่า เป็นปราชญ์ ไม่ยึดติดในอารมณ์
ที่ได้เห็น ได้ฟัง และได้รับรู้.

อุชฺฐาเว จ มุทฺทาเว จ. (สุตตนิ.อญ. ๑/๓๐๘)

(เป็นผู้ยินดี) ในความซื่อตรง และในความ
อ่อนโยน.

[องค์ธรรมของอชฺชวะ คือ กายชุกตาเจตสิก
และจิตตชุกตาเจตสิก, องค์ธรรมของ มชฺชวะ
คือ กายมุตฺตาเจตสิกและจิตตมุตฺตาเจตสิก]

อชฺชวลกฺขณ (ติ)

[อชฺชว + ลกฺขณ]

มีสภาพซื่อตรง, มีความซื่อตรงเป็นลักษณะ.

กายสฺส อุชฺชภาโว กายชุกตา. จิตฺตสฺส อุชฺชก-
ภาโว จิตฺตชุกตา. ตา กายจิตฺตานํ อชฺชว-
ลกฺขณา กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมมทฺทนรสา
อชฺชิมหตาปจฺจุปฺปญฺจนา กายจิตฺตปทฺทญฺจนา.
กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเจยฺยาทิ-
กิเลสปฏิปทฺทญฺจนาติ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อญ. ๑/๑๗๕)

กายชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์,
จิตตชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต.

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น:- มีสภาพซื่อตรง
(ไม่คดโกง) แห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพ
ตรงแห่งนามขันธ์และจิต, มีหน้าที่กำจัดความ
ไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต, มีความ
ตรง ไม่คดโกงเป็นเครื่องปรากฏ, มีนามขันธ์
และจิตเป็นเหตุใกล้

พึงเห็นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อ
กิเลสมีมารยาและสาไถยเป็นต้น ที่ทำความ
คดโกงแก่นามขันธ์และจิต.

อชฺชรรตติ (ถี)

[อชฺช + รตติ] ราตรีนี, คีวันนี, คีนนี.

วยมฺหิ ปจฺฉิเม กาเล

มรณํ อุปฺปทฺติ

อชฺชเรตฺติ มหาวิร

ปาปฺนิสฺสามิ นิพฺพุติ. (อป. ๒/๒๖๕)

(ยโสธราภิกษุณี รำพึงอย่างนี้ว่า)

ในกาลปัจฉิมวัยนี้ ความตายเข้ามาปิดล้อมไว้แล้ว ข้าแต่พระมหาวิระ หม่อมฉันจักนิพพานในคืนวันนี้.

อชฺชสฏฺฐิ (ถี)

[อชฺช + สฏฺฐิ]

สฏฺฐิ = ฉนฺนํ ปุรณํ สฏฺฐิ (จำนวนเต็มของ ๖ ชื่อว่า ฉนฺนํ) ลง จ ปัจจัยท้าย ฉ ในตัวเต็มของจำนวนด้วยสูตร (กจ.๓๘๔) ว่า จตุจฺเณหิ ถจา (ลง ถ และ จ ปัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ในตัวเต็มของจำนวน) ช้อน ฏฺ, แปลง ฉ เป็น ส ด้วยสูตร (กจ.๓๗๔) ว่า ส ฉสฺส วา (แปลง ฉ เป็น ส ได้บ้าง) ลง อี อิตถิปัจจย.

หกวันเข้าวันนี้,

หกวันนับแต่วันนี้เป็นต้นไป.

เยน ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต สฺนฺติเก อีมา คาถาโย อภาสิ

น หิ ญฺญิมสฺส สมณสฺส

พลีพฺพุทา จตุทฺทส

อชฺชสฏฺฐิ น ทิสฺสนฺติ

เตนายํ สมโณ สุขี. (ส. ๑/๑๗๒)

พราหมณ์การทวาชโคตรเข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า

โคพลีพท์ ๑๔ ตัว ของพระสมณะนี้ไม่มีแน่ แต่ของเราหายไปได้ ๖ วันเข้าวันนี้ เหตุนี้พระสมณะนี้จึงมีความสุข.

อชฺชสฏฺฐิ น ทิสฺสนฺติติ อชฺชจทิวสมตฺตกา ปฏฺจาจ น ทิสฺสนฺติ. (ส.อฏ. ๑/๒๑๙)

บทว่า อชฺช สฏฺฐิ น ทิสฺสนฺติ ความว่า หายไปประมาณ ๖ วันเข้าวันนี้.

อชฺชสฏฺฐินฺติ อชฺช ฉนฺนํ ปุรณํ สฏฺฐิ ทิวสฺสจฺจุติ อชฺช อาทิ กตฺวา จทิวเสติ อตฺถ. อจฺจนฺตสฺโยเค เจตฺ อูปโยคฺวณํ. อชฺช จทิวสมตฺตกาติ อชฺชโต จทิวสมตฺตกา. (ส.ฎ. ๑/๒๖๔)

บทว่า อชฺชสฏฺฐิ (๖ วันเข้าวันนี้) คือ เต็ม ๖ วันเข้าวันนี้ หมายความว่า หกวันนับแต่วันนี้เป็นต้นไป[นับรวมวันนี้ก็เป็น ๖ วันเต็ม]. ก็บทว่า อชฺชสฏฺฐิ นี้ลงทุติยวิภคฺติในอจฺจันตสฺโยค(การประกอบอย่างต่อเนื่อง/ติดต่อกัน). ปาฐะว่า อชฺช จทิวสมตฺตกา คือ (หายไป) ประมาณ ๖ วันเข้าวันนี้.

อชฺช (พย)

[อิม + ชฺช] วันนี้, เดียวนี้.

อชฺช=อิม ศัพท์ + ชฺช ปัจจัย แปลง อิม เป็น อด้วยสูตร (กจ.๓๘๑) ว่า ยทฺนุปฺปนา นีปาตนา ลิตฺถนฺติ, ตั้ง อชฺช ศัพท์เป็นนามด้วยสูตร (กจ.๖๐๑) ว่า ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺ จ, ลง สฺมี สัตตมวีภคฺติท้าย อชฺช ศัพท์ด้วยสูตร (กจ.๓๐๒) ว่า โอกาเส สตฺตมฺ, ลบ สฺมี ด้วยสูตร (กจ. ๒๒๑) ว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ จ.

อชฺชุก (ปฺ/น)

[อชฺช + อุก, ดู ฐาน. ฎี. ๕๗/๙ (สํ. อชฺชก)]

(๑) พระอชฺชุกะ.

โย นุ โข อาวุโส อานนท สามีเกณ อิมํ โอกาสํ
อิตถนนามสฺส อาจิขฺวาหีติ วุตฺโต ตสฺส
อาจิขฺวติ, กิํ โส อาปชฺชติ. “น ภนฺเต กิณฺณจิ
อาปชฺชติ อนตฺมโส ทุกฺกฏมตฺตมปีติ. “อยํ
อาวุโส อายสฺมา อชฺชุกโก สามีเกณ ‘อิมํ โอกาสํ
อิตถนนามสฺส อาจิขฺวาหีติ วุตฺโต ตสฺส อาจิขฺวติ,
อนาปตฺติ อาวุโส อายสฺมโต อชฺชุกสฺสาติ.

(วิ. ๑/๘๔)

(พระอุบาลีถามพระอานนทว่า)

ท่านอานนท ภิกษุรูปใดบอกขุมทรัพย์แก่
บุคคลตามที่เจ้าของสั่งให้บอก ภิกษุรูปนั้น
จะต้องอาบัติอะไร” “ภิกษุนั้นไม่ต้องอาบัติ
อะไรเลย โดยที่พูดแต่แต่อาบัติทุกกฏ” ท่าน
พระอุบาลีจึงกล่าวว่า “พระอชฺชุกะนี้ อันเจ้า
ของทรัพย์สั่งไว้ว่า ท่านโปรดบอกที่ฝังทรัพย์
นี้แก่บุคคลชื่อนี้ จึงได้บอกแก่ผู้นั้น ดังนั้น
พระอชฺชุกะจึงไม่ต้องอาบัติ.

(๒) แมงลัก, อ้อยช้าง, ผักบั้งล้อม. (ชื่อของ พืชลำต้น อ่อน เช่น แมงลัก).

อคฺคพิชํ นาม อชฺชุกํ ผณฺนิชฺชกํ หิริเวรํ, ยานิ
วา ปณฺณานิปี อตฺถิ อคฺเค ชายนฺติ อคฺเค
สณฺชายนฺติ; เอตํ อคฺคพิชํ นาม. (วิ. ๒/๕๒)

ที่ชื่อว่า พืชเกิดจากยอด ได้แก่ ผักบั้งล้อม
แมงลัก เถาหญ้าหาง หรือพืชอย่างอื่นซึ่งเกิด
ที่ยอด งอกที่ยอด นี้ชื่อว่าพืชเกิดจากยอด.

อชฺชุกณฺณ (ปฺ)

[อช + กณฺณ. (สํ. อชฺชกรณ)]

ต้นแมงลัก. ต้นอินทนิล.

อชฺชุนา อชฺชุกณฺณา จ

มหานามา จ ปุปฺพิตา

สมฺปุปฺพิตคฺคา ติฏฺฐจฺนฺติ

ปชฺชลนฺเตว กิสุกา. (ชา. ๒/๓๔๔)

(อรรถุตถาธิกกล่าวว่า)

ต้นรูกฟ้า ต้นอินทนิล ต้นกระท่อน และต้น
ทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอด
แดงระเรื่อ.

(ใน อป. ๑/๔๐๕ เป็น อชฺชุนา อติมุตฺตา จ ใน
ชา. อฏฺ. นิสฺสย เป็น อชฺชุกณฺณา จ. แปลว่า แพะ
หูหนวก).

อชฺชุกปณฺณ (น)

[อชฺชุก + ปณฺณ]

ใบแมงลัก.

ตานิ ยาวชีวิกานิ. น เกวลญจ ปณฺณานิเยว
เตสํ ปุปฺผผลาทีนิปี ยาวชีวิกานิ. ปณฺณานิ
ผคฺควปณฺณํ อชฺชุกปณฺณํ ผณฺนิชฺชกปณฺณํ
ปโฏลปณฺณํ ตมฺพุลปณฺณํ ปทุมินิปณฺณนฺติ
เอวํ คณฺนวเสน อนฺโต นตฺถิ. (วิ. อฏฺ. ๓/๑๐๒)

ใบเหล่านั้น (มีใบสะเดาเป็นต้น) เป็นยาวชีวิก
และไม่ใช้แต่ใบอย่างเดียว แม้ดอกและผล
ของสะเดาเป็นต้นเหล่านั้นก็เป็นยาวชีวิก
(เหมือนกัน) จำพวกใบที่เป็นยาวชีวิก จะไม่มี
ที่สุดด้วยอำนาจการนับอย่างนี้ว่า ใบชี้เหล็ก

ใบแมงลัก, ใบแมงลักเขียว, ใบกระดอม, ใบพลู
ใบบัว เป็นต้น..

อชชุกวตฤ (น)

(อชชุก + วตฤ)

เรื่องพระอชชุกเถระ

ตถาคตเสว สนฺติเก วินยปิฎกํ อชชุกนทิตฺวา
ภารุกจณกตฤ อชชุกวตฤ กุมารกสฺส-
วตฤนฺติ อิมานิ ตีณิ วตฤนิ สพฺพญฺญตฺต-
ณฺณน สทฺธิ สํสนฺเทตฺวา กเถสิ. ตสฺมา วินย-
ธรรนํ อคฺโค นาม ชาโต. (อ.อฏฺ. ๑/๒๔๑)

(พระอุบาลีเถระ) เรียนพระวินยปิฎกในสำนัก
ของพระตถาคตท่านนั้น วินิจฉัย ๓ เรื่องนี้ คือ
เรื่องพระภารุกัจจนะ เรื่องพระอชชุกะ เรื่อง
พระกุมารกสฺสปะ เทียบเคียงกับพระสัพพัญญุต
ญาณ ฉะนั้น ท่านจึงชื่อว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุ
ทั้งหลายผู้ทรงวินัย.

ดู เรื่องพระอชชุกเถระ (วิ. ๑/๘๔-๕)

อชชุนฺห (ป)

[อชช + อห, อชช + โน]

ในวันนี้เพียงวันเดียว, สักวันหนึ่ง,
[จงรอ]ข้าพเจ้าในวันนี้.

สาวตถียํ อุปนฺนํ อารพฺภ “อชชุนฺโห ภนฺเต
อาคเมหิติ วุจฺจมาโน นาคเมสิ ตสฺมี วตฺตสฺมี
ปญฺญตฺตํ. (กงฺขา. ๑๗๑)

สิกขาบทนี้ (ราชสิกขาบท) พระผู้มีพระภาค
ทรงปรารภพระอุปนัณหะ ที่เมืองสาวัตถี ทรง

บัญญัติไว้แล้ว เพราะเรื่องคือการไม่ยอม
รอคอยในเมื่อ ทายกเขากล่าวว่า ท่านผู้เจริญ
จงรอในวันนี้เพียงวันเดียวเถิดขอรับ.

ราชสิกขาบท ปน "อชชุนฺโหติ ปาเจ

อชชุนฺโหติปิ ปจฺนติ. (สารตถ.ฎิ. ๒/๔๙๗)

ส่วนในราชสิกขาบท บางท่านสาธยายว่า
อชชุนฺโห บ้างในปาฐะว่า อชชุนฺโ.

ดังนั้น รูปศัพท์ว่า อชชุนฺโห จึงมีคำแปล ๒
ประการเหมือน อชชุนฺโห เพียงแต่ใช้ อชช
ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ อชช มาแทน
เท่านั้น มีวิเคราะห์ว่า อิมสฺมี ทิวเส อชชุนฺเหมือน
อชช ศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า อิมสฺมี ทิวเส
อชช ดังกัษายาโยชนามหาฎีกา (๓/๑๔๔) กล่าว
ว่า อชชสฺสทฺโ อชชปริยาโย (อชช ศัพท์เป็น
ไวพจน์ของ อชช ศัพท์) ดู อชชุนฺ.

อชชุน (ป)

[อชช + อุน, อชช = อชชเน, อุน, ธาน.ฎิ.
๕๖๒ (ส.อรชุน)]

(๑) ตันรกฟ้า, ตันกุม.

อชชุนา อชชุกณฺณา จ

มหานามา จ ปุปฺพิตา

สมฺปุปฺพิตคฺคา ติฏฺฐจฺนติ

ปชฺชนฺเตว กิสุกา. (ชา. ๒/๓๔๔)

(อรรถาธิบายกล่าวว่า)

ตันรกฟ้า อินทนิล กระท่อน และทองกวาว
ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ.

ดู อป.๑/๑๗, อป.๒/๙๕, เถร.อฏฺ.๒/๑๘

(๒) **ต้นรูกฟ้า, ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า
อโนมทัสสี**

สุนทรี จ สุมนา จ

อเหล็ อคคสาวิกา

โพธิ ตสฺส ภควโต

อชฺชนโนติ ปวฺจจติ. (พุทธว. ๓๓๙)

พระสุนทรเถรีและพระสุมนาเถรีเป็นพระ
อัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า
อโนมทัสสีนั้น ชาวโลกเรียกว่า**ต้นรูกฟ้า**.

(๓) **พระพุทธเจ้าพระนามว่าอชฺชนะ.**

อชฺชนโน นาม สมฺพุทฺโธ

หิมวฺนเต วสี ตทา

จรณฺเนน จ สมฺปนฺโน

สมาธิกุสโล มุนิ. (อป. ๑/๓๔๕)

(พระปณฺสผลทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)
ครั้งนั้น พระสัมพุทธเจ้าพระนามว่า**อชฺชนะ**
ทรงเพียบพร้อมด้วยจรณะและเป็นพระมุนี
ฉลาดในสมาธิ ประทับอยู่ที่ภูเขาคิมพานต์.

(๔) **อชฺชนกุมารพระโอรสองค์ที่ ๗ ในพระ
โอรส ๑๐ องค์ของพระเจ้าอุปสาคร และ
พระนางเทวคัพผา.**

เทวคัพผาย เขมฺมจฺปฺโต วาสฺสเทโว นาม อโหสิ
หุติโย พลเทโว ตติโย จนฺทเทโว จตุตฺโถ
สุริยเทโว ปณฺจโม อคฺคิเทโว ฉฉฺฉโ จ รุณฺณเทโว
สตุตฺโถ **อชฺชนโน** อฏฺฐโม ปชฺชฺชนโน นวโม เขมฺม-
ปณฺธุติโต ทสฺโม อญฺกุโร นาม อโหสิ.

(ชา.อฏ.๔/๘๑)

โอรสองค์ใหญ่ของพระนางเทวคัพผานามว่า
वासुเทพ องค์ที่ ๒ นามว่าพลเทพ องค์ที่ ๓
นามว่าจันทเทพ องค์ที่ ๔ นามว่าสุริยเทพ
องค์ที่ ๕ นามว่าอัคคิเทพ องค์ที่ ๖ นามว่า
รุณเทพ องค์ที่ ๗ นามว่า**อชฺชนะ** องค์ที่ ๘
นามว่าปชฺชนะ องค์ที่ ๙ นามว่าฆตบัณฑิต
องค์ที่ ๑๐ นามว่าอังกุระ.

[वासुเทพ, พลเทพ, จันทเทพ, สุริยเทพ, อัคคิ-
เทพ, รุณเทพ, อชฺชนะ, ปชฺชนะ, ฆตบัณฑิต,
อังกุระ] ดู เปต.อฏ. ๘๘, ๑๐๔

(๕) **อชฺชนกุมาร(เป็นราชกุมารองค์หนึ่งใน
ราชบุตรของพระเจ้าปณฺฑ).**

อถชฺชนโน นกุลโล ภิรมฺเสโน

ยฺธิฏฺฐิจฺฉโล สหเทโว จ ราชา

เอเต ปตี ปณฺจมตฺติจฺจ นารี

อกาสิ ชฺชชวามนฺเกน ปาปนฺติ.

(ชา. ๒/๑๑๘)

ครั้งนั้น นาง (กัณหา) ล่วงละเมิด (นอกใจ) สามี
ทั้ง ๕ คนเหล่านี้ คือ ท้าว**อชฺชนะ** ท้าวณกุละ
ท้าวภิรมเสน ท้าวยธิฏฐิฉะ ท้าวสหเทพ แล้วได้
กระทำลามกกับชายเตี้ยค่อม.

อชฺชนโน นกุลโล ภิรมฺเสโน ยฺธิฏฺฐิจฺฉโล สหเทโวติ
อิเม ปณฺจ ปณฺหาราชปฺตดา.

(ชา.อฏ. ๕/๔๕๗)

พระราชกุมาร ๕ พระองค์เหล่านี้ คือ**อชฺชนะ**
ณกุละ ภิรมเสน ยฺธิฏฐิฉะ สหเทพ เป็นพระราช
โอรสของพระเจ้าปณฺฑ.

(๖) พระเจ้าอชฺชุนะ (หรืออีกพระนามหนึ่ง
ว่าสหัสสะพาหุ ผู้เป็นเจ้าเมืองเกกราช
รัฐมหัสสะกะ).

สุภาสิตนเต อนุโมทียาน
อณฺณนํ ปุณฺณมิตฺตํ พุทฺธิ
ยถา อหุ ทณฺฑกํ นาฬิกํโร
อชฺชุนโณ กลาพุ จาปิ ราชา
เตสํ คตฺติ พุทฺธิ สุปาปกมฺมินิ
กตฺตูปปนฺนา อิตฺถิ วิเหจกา. (ชา. ๒/๘)

(ต่อมาท้าวสักกเทวราชทรงทราบอริยาศัยของ
พระราชาทรงทราบแล้วจึงตรัสถามความ
สงสัยของพระราชานี้ว่า)

โยมขออนุโมทนาคำสุภาสิตของพระคุณเจ้า
โยมขอถามปัญหาข้ออื่นกับพระคุณเจ้า ขอ
พระคุณเจ้าโปรดกล่าวแก้ปัญหานี้ โปรดบอก
ถึงคติของพระราชาทรงทราบ ผู้ทำบาปกรรม
อันร้ายแรง คือพระเจ้าทณฺฑก พระเจ้านาฬิ
กัระ พระเจ้าอชฺชุนะ พระเจ้ากลาพุ พระราช
เหล่านั้นเบียดเบียนฤๅษี พากันไปเกิด ณ
ที่ไหน.

อถ ตสฺส รฏฺฐสฺส อนนฺตรรฏฺฐาธิปติโน กาลิงโก
อฏฺฐโก ภีมรโถติ ตโย ราชาโน จินฺตยิสฺส ปุพฺพเพ
ฯเปยฺ อชฺชุนโณ จ อังคีเรส อปรชฺฉิตฺวา ฯเปยฺ

(ชา.อฏ. ๕/๑๔๒)

ครั้งนั้น พระราชา ๓ องค์ คือ พระเจ้ากาลิงคะ
พระเจ้าอฏฐกะ พระเจ้าภีมระ ซึ่งเป็นใหญ่
ในแคว้นติดต่อกันกับแคว้นนั้น ทรงคิดกันว่า
ในปางก่อน... พระเจ้าอชฺชุนะผู้ทรงกำลังแขน

ถึงพัน ประพฤติผิดในทำนองศีลตบแล้ว
ถูกแผ่นดินสูบเหมือนกัน...

อชฺชุนโณติ สหสฺสพาหุราชา. โส กิร อชฺชุนโ
นาม ราชา มหิสกรมฺมเจ เกกกราชธานี รชช
กาเรนฺโต. (ชา.อฏ. ๕/๑๔๓)

บทว่า อชฺชุนโ (พระเจ้าอชฺชุนะ) หมายถึง
พระราชารู้ทรงกำลังแขนหนึ่งพัน. ได้ยินว่า
พระเจ้าอชฺชุนะนั้น เป็นเจ้าเมืองเกกราช
รัฐมหัสสะกะ (ประเทศมหัสสะกะ).

ดู ชา. ๒/๘, ชา. ๒/๖๑, ชา.อฏ. ๕/๒๘๔

(๗) อชฺชุนเถระ (สาละปนุพพายกเถระ).

สาละปนุพพายก...อชฺชุน เถโร. (เถร. ๒๓๙)

ดู อป. ๑/๑๘๖, เถร.อฏ. ๑/๒๓๕

อชฺชุนตุเถร (ป)

[อชฺชุน + เถร] อชฺชุนเถระ.

อายุสมฺโต อชฺชุนตุเถรสฺส คาถา.

คาถาของท่านอชฺชุนเถระ (มีดังต่อไปนี้).

(เถร.อฏ. ๑/๒๓๔)

อชฺชุนตุเถรคาถา (ถ)

[อชฺชุนตุเถร + คาถา]

คาถาของพระอชฺชุนเถระ. (เถร. ๒๓๙)

อชฺชุนตุเถรคาถาฉนวนนา (ถ)

[อชฺชุนตุเถรคาถา + ฉนวนนา]

ฉนวนนา = ฉนวน (วิตุธาร) + ย + อา.

อชฺชุนเถรคาถาวรรณนา, การพรรณนาเพื่อความคาถาของพระอชฺชุนเถระ.
(เถร.อฎ. ๑/๒๓๔-๖)

อชฺชุนปุพฺผ (น)

[อชฺชุน + ปุพฺผ]

ดอกอัญชัญ, ดอกกุ่ม, ดอกกรรพ้า.

เอกทิวส์ อณฺณตรํ ปจฺเจกพุทฺธํ ทิสฺวา ปสนฺน-
มานโส วทิตฺวา กตฺยลลิตํ อชฺชุนปุพฺผํ ปรูชํ
อกาลิ. โส เตน ปุณฺณกมฺเมน เทวมนุสฺเสสุ
สฺสฺสนโต อิมสฺมิ พุทฺธุปฺปาเท ฯ เปฯ วิปสฺสนํ
วทฺเพตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณิ. (เถร.อฎ. ๒/๑๘)

วันหนึ่ง ท่าน (พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) เห็นพระปัจเจก-
พุทธเจ้าองค์หนึ่งมีจิตเลื่อมใสแล้วทำ
อัญชลีได้ทำการบูชาด้วยดอกอัญชัญ.
ด้วยบุญกรรมนั้น เธอท่องเที่ยวไปในเทวโลก
และมนุษยโลก ในพุทฺธุปฺปาตกาลนี้...เจริญ
วิปัสสนาบรรลุมรรคผล.

อชฺชุนปุพฺผิย (ป)

[อชฺชุนปุพฺผ + อिय]

พระอชฺชุนปุพฺผิยเถระ (พระสัมมาสัมพุทธเจ้า).

อชฺชุนปุพฺผิโย เถโร. (อป. ๒/๙๖)

ดู เถร. ๒๗๑, เถร.อฎ. ๒/๑๘-๒๐.

อชฺชุนปุพฺผิยตฺเถร (ป)

[อชฺชุนปุพฺผิย + เถร]

พระอชฺชุนปุพฺผิยเถระ.

อชฺชุนปุพฺผิยตฺเถรตฺถาปทาน. (อป. ๒/๙๖).

อปาทานของพระอชฺชุนปุพฺผิยเถระ (อชฺชุน-
ปุพฺผิยเถรอปาทาน).

อชฺชุนรุกฺข (ป)

[อชฺชุน + รุกฺข]

ต้นรูกฟ้า,

ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสี.

อโนมทัสสีสฺส ปน ภควโต จนฺทวตฺติ นาม นครํ
อโหสิ ยสฺวา นาม ราชา ปิตา ยโสธฺรา นาม
มาตา นิสโก จ อนโม จ เทว อคฺคสวากา วรฺุณ
นาม อปฺภุจโก สุนทรี จ สุมฺนา จ เทว อคฺค-
สวีกา อชฺชุนรุกฺโข โพธิ สรีโร อฏฺฐปณฺณาส-
หตฺตฺพุเพธฺ อโหสิ วสฺสสทฺสทสฺสํ อายุ.

(อภิ.อฎ. ๑/๖๓, ฐมม.อฎ. ๑/๖๗, อป.อฎ. ๑/
๔๕, ชา.อฎ. ๑/๔๓)

พระนครของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีนั้น
ชื่อว่าจันทวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนาม
ว่ายสวา พระมารดาพระนามว่ายโสธรา พระ
นิสกะและพระอโนมะเป็นคู่พระอัครสาวก
พระอภุจกชื่อว่าพระวรุณ พระสุนทรีเถรี
และพระสุมนาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา
ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นรูกฟ้า พระสรีระสูง ๕๘
ศอก พระชนมายุแสนปี.

ดู พุทฺธว.อฎ. ๓๕๐

[หมายเหตุ:- พระพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โคนต้นไม้
ชนิดใด ต้นไม้นั้นก็ชื่อว่า โพธิพฤกษ์ (ต้นไม้
ตรัสรู้) สำหรับพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น
พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์อาจตรัสรู้ที่โคน

ต้นไม้นั้นเดียวกันหรือต่างชนิดกันก็ได้ เช่น พระติสสพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โคนต้นประดู่ ต้นประดู่ก็เป็นโพธิพฤกษ์ของพระติสสพุทธเจ้า พระโคตมพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถะ ต้นอัสสัตถะก็เป็นโพธิพฤกษ์ของพระโคตมพุทธเจ้า. พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี - โรมัน - ไทย เล่ม ๑ หน้า๑๒๕]

อชฺชนวตฺถุ (น)

[อชฺชน + วตฺถุ]

เรื่องพระเจ้าอชฺชนสหัสสพหุผู้เป็นเจ้าเมืองเกกกราช รัฐมหิสกะ.

โกธสา หิตี ตาต โกธเน หิ พหุนิ ผิตานิ ราช-
กุลานิ อกุลภาวํ คตานิ มหาวินาสเมว ปตฺตานีติ.
อิมสฺส ปนตฺตสฺส ทิปนตฺถํ ขนฺติวาทิชาตก-
นาฬิกีราชวตฺถุ สหสฺสพหุ อชฺชนวตฺถุอาทินิ
กเถตพฺพานิ. (ชา.อฎ. ๕/๑๒๕)

บทว่า โกธสา หิ ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อ
ราชตระกูลทั้งหลายที่มั่งคั่งมากมาย ถึงความ
ไม่เป็นตระกูล คือถึงความมหาพินาศทีเดียว
ก็เพราะความโกรธ เพราะเหตุนั้น ก็เพื่อจะ
แสดงเนื้อความนี้ ควรกล่าวถึงขันติวาทิชาตก
เรื่องพระเจ้านาฬิกีราช และเรื่องพระเจ้า
อชฺชนสหัสสพหุ (ผู้มีกำลังแขนพนักหนึ่ง)
เป็นต้น..

อชฺชนวน (น)

[อชฺชน + วน]

ป่าอัญชัน, ป่ากุ่ม, ป่ารกฟ้า.

มนุสฺสา สนฺนิปตฺติวาทา “อโยยา อโย ราชชา อมฺหากํ
กมฺมจฺเจทํ กโรติ ฆรราวาสปิ นสฺสติ ยํนุ-
มโย อชฺชนวนํ อโยยานํ ปริกฺขิปปิตฺวา ทวารํ
โยเซตฺวา โปกฺขรณิชนฺติวาทิตฺตานิ อาโรเปตฺวา
ทณฺทมฺมคฺคฺราทิตฺตธา อรณฺณํ ปวิสิตฺวา คุมฺเพ
ปหรนฺตา มิเค นีหริตฺวา ปริวาทิตฺวา โครฐปานิ
วีย วชํ อโยยานํ ปเวเสตฺวา ทวารํ ปิทฺทิตฺวา
รณฺโณ อาโรเจตฺวา อตฺตโน กมฺมํ กเรยฺยามาติ
มนุตฺยิสฺส. (ชา.อฎ. ๓/๒๕๖)

(อชฺชนวน สี. สุยา. อิ. ต่างกัน)

คนทั้งหลายจึงประชุมปรึกษากันว่า พ่อคุณ
เอ๋ย พระราชาพระองค์นี้ ทรงทำพวกเราให้
ต้องหยุดงาน แม้การครองเรือนก็จะล่มจม ถ้า
อะไรแล้ว พวกเราควรล้อมสวน ป่าอัญชัน
สร้างประตูขุดสระโปกขรณไว้ ปลุกต้นไม้แล้ว
มีมือถือไม้ค้อน และกระบองเป็นต้น เข้าป่า
ไปฟาดพุ่มไม้ตัดต้นเนื้อมาล้อมไว้ให้เข้าอยู่
ในสวนเหมือนต้นนิ้วเข้าคอกแล้วปิดประตู
ไว้ไปกราบทูลพระราชาแล้วทำงานของตน.

อชฺชุปสฺส (ป)

[อชฺช + อุโปสฺส] วันนี้เป็นวันอุโปสส.

สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา. อชฺชุปสฺส ปณฺณโรโส.
ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกถลลํ มโย อญฺญมญฺญํ
ปาริสฺสุทฺธิอุโปสฺสํ กเรยฺยามาติ. (วิ. ๓/๑๖๘)

ท่านทั้งหลาย จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวัน
อุโปสสขึ้นแรม ๑๕ ค่ำ ถ้าท่านทั้งหลาย พร้อม
กันแล้ว เราทั้งหลายพึงทำปาริสฺสุทฺธิอุโปสส
แก่กันและกัน..

สุณาคู เม ภานเต สงฺโฆ. **อชฺชุปัสสโก** ปณฺณโรโส.
ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลฺลํ, สงฺโฆ อุโปสถํ กรายฺย.
ปาติโมกฺขํ อุทฺธิเสยฺย. (กฺงขา.)

ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า **วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ** ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว สงฆ์พึงทำอุโบสถ สวดปาติโมกข์.

[**อชฺชุปัสสโก** แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ โดยอชฺช ลง สิปฺฐมาวิภตฺติแล้วลบไป แม้อชฺช ศัพท์เป็นศัพท์ที่มักลงสัตตมีวิภตฺติ แปลว่าในวันนี้ แต่ในที่นี้ควรลงปฐมาวิภตฺติ จึงจะทำให้ความหมายชัดเจน ถ้าวลงสัตตมีวิภตฺติ ก็มีความหมายว่า วันอุโบสถ ๑๕ ค่ำมีอยู่ในวันนี้ แม้มีความหมายเหมือนกัน แต่ไม่ถูกหลักภาษา เพราะบทที่ลงวิภตฺติต่างกัน ต้องหมายถึงสิ่งที่แตกต่างกันเช่น ภิกฺขุวิหาเรวสฺติ (ภิกษุอยู่ในวัด) จะเห็นได้ว่า ภิกษุและวัด เป็นคนละอย่างกัน แต่ในประโยคที่ว่า **อชฺชุปัสสโก** คำว่า อชฺช และ อุโปสโก เป็นสิ่งเดียวกัน

โดยทั่วไปในประโยคบาลี ถ้าท่านผู้แต่งมิได้ประกอบ เหว ศัพท์ เพื่อห้ามเนื้อความอื่น เนื้อความอื่นอาจถูกนำมาพูดให้เกี่ยวเนื่องกันได้โดยปรธานัย คือ นัยที่ระบุถึงสิ่งที่ เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่นคำว่า ราชา อาคจฺจนฺติ (พระราชาสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาสเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอื่นๆ อีกด้วย ดังนั้น เพื่อห้ามข้อความอื่นที่ไม่พึงประสงค์ จึงอาจเพิ่ม เหว ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกันได้เป็นรูปว่า **อชฺชุปัสสโก เหว** (วันนี้เป็นวันอุโบสถเท่านั้น)

การเพิ่ม เหว ศัพท์มาแปลนี้จัดเป็นผลของ เหว ศัพท์ที่อาจประกอบได้ในทุกศัพท์ หรือ แม้จะไม่เพิ่ม เหว ศัพท์เข้ามาแปลรวม ก็อาจห้ามข้อความอื่นได้ด้วยอัญญตฺตาโปหนนัย คือ นัยที่ปฏิเสธข้อความอื่น (อณฺณ + อตฺถ + อป + โหน)

สรุปว่า คำว่า **อชฺชุปัสสโก** อุโปสโก ศัพท์ (วันอุโบสถ) มีเนื้อความของ เหว ศัพท์ประกอบรวมเป็นรูปว่า **อุโปสโก เหว** (วันอุโบสถเท่านั้น) เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เหว ศัพท์ ตามกฎทั่วไปว่า สฬฺหวากฺยํ สวาทารณํ (ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวาทารณะ) หรือมีเนื้อความโดยอ้อมว่า อนุโปสโก น โหติ (มิใช่วันอุโบสถหา มิได้) ตามกฎทั่วไปว่า สฬฺหนฺตรตฺตาโปหนนเสน สฬฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความ โดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

ด้วยเหตุดังกล่าว คำว่า **อชฺชุปัสสโก** จึงมีคำแปลได้ ๒ นัย คือ **วันนี้เป็นวันอุโบสถเท่านั้น** (เพิ่ม เหว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐสเสสร่วมกับ อุโปสโก เป็น อุโปสโก เหว วันอุโบสถเท่านั้น และ เหว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ), **วันนี้เป็นวันอุโบสถ** (คำว่า อุโปสโก ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยอัญญตฺตาโปหนนัย) ดังนั้น กังขาฎีกาใหม่ (๑๔๑) จึงแสดงบทเหตุไว้ ๒ ประการว่า สฬฺหเพสฺสปิ วากฺยานํ เหวการตฺถสทฺทิตฺตา (เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เหว ศัพท์) และ สฬฺหนฺตรตฺตาโปหนนเสน สฬฺโท อตฺถํ วทติ

(ศัพทีย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

แม้คำว่า ปณฺณโรโส ก็ห้ามวันอุโบสถอื่น โดยเป็นผลของ เหว หรือโดยอัญญัตตาไปหนนัยเช่นกัน ดังนั้น คำนี้จึงมีคำแปลได้ ๒ นัย คือ ขึ้น/แรม ๑๕ คำเท่านั้น (เพิ่ม เหว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐะเสสรวมกับ ปณฺณโรโส เป็น ปณฺณโรโส เหว ขึ้น/แรม ๑๕ คำเท่านั้น และ เหว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันอุโบสถอื่น) ขึ้น/แรม ๑๕ คำ (ปณฺณโรโส ห้ามอุโบสถอื่นด้วยอัญญัตตาไปหนนัย) ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ทรงย้าความว่าเป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ คำ ด้วยคำว่า อุโปสโก และห้ามวันอุโบสถ ๑๔ คำ และสามัคคีอุโบสถ ด้วยคำว่า ปณฺณโรโส]

อชฺชุตถปพฺพต (ปุ)

[อชฺชุตถ + ปพฺพต]

ภูเขาศืออชฺชุตถะ, เป็นภูเขาศือที่พระโสภณเถระเคยเข้าไปพักอยู่ เมื่อไปถึงสุนาปรีนตะชนบท.

กตฺถ ปณายํ วิหาสิตํ? จตุสฺส จาเนสฺส วิหาสิตฺตฺวา ปณฺณโรโส จ ตาว ปวิสิตฺวา จ อชฺชุตถ-ปพฺพตํ นาม ปตฺวา วาณิชฺคํ ปิณฺฑาย ปาวิสิตํ. (ส.อ. ๓, ม.อ. ๔/๒๓๕)

(ส.สยา. อพฺพหุตถปพฺพต, อมพหุตถปพฺพต ม.อ. ๔/๒๓๕)

ถาม. ก็พระปณณโรโส อยู่ที่ไหน.

ตอบ. อยู่ในสถานที่ ๔ แห่ง. อันดับแรก ท่านเข้าไปยังแคว้นสุนาปรีนตะ ถึงภูเขาศือว่า

อชฺชุตถะแล้ว เข้าไปบิณฑบาตยังวานิช-คาม (หมู่บ้านพ่อค้า).

อชฺชุตถ (พย)

แปลง อธิ เป็น อชฺชุตถ ด้วยสูตร (กจ. ๔๕) ว่า อชฺชุตถ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺชุตถ ในเพราะสละหลัง).

อชฺชุตถ (ปุ)

[อธิ + อิกฺขา + ณ]

ผู้ใหญ่บ้าน, อธิบดี, ประจักษ์พยาน. คนดูแล, เจ้าหน้าที่.

อชฺชุตถวิชิคโต เจว. (ธน. คาถา ๓๔๓)

เจ้าหน้าที่ ๒ ศัพท์ คือ อชฺชุตถะ, อธิคตะ.

คาเมสฺส อธิกตฺตา อธิกา อิกฺขา อนฺถวณ-เมตฺตฺสชาติ อชฺชุตถ อธิสฺสฺส. (ธน. ๓๔๓)

ชื่อว่า อชฺชุตถะ เพราะคอยดูแลการงานในหมู่บ้านให้สำเร็จ[แปลง อธิ เป็น อชฺชุตถ แปลง อธิ เป็น อ]

อชฺชุตถ (กฺริ/อา)

เข้าถึง, บรรลุ, ได้ประสบ.

สพฺพา เต ฆาสุกา ภคฺคา

คหฺภูมํ วิสงฺขตํ

วิสฺขารคตํ จิตฺตํ

ตณฺหานํ ขยมชฺชุตถ. (ธมม. ๑๕๔)

[เมื่อไม่พบนายช่างผู้สร้างเรือน (คือตัณหา) เราเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนั้ชาติ ไม่

ถ้วน การเกิดแล้วเกิดอีกเป็นทุกข์ นายช่างเอย
บัดนี้เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนอีกไม่ได้
ซึ่งโครงทุกซี่ (กิเลสที่เหลือ) เราทำลายหมด
แล้ว ยอดเรือน (อวิชชา) เราก็รื้อแล้ว จิตของ
เราถึงธรรม อันปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว
เข้าถึงสภาพสิ้นไปแห่งตัณหา (หมดความ
ทะยานอยากแล้ว, บรรลุพระนิพพาน).

[พระคาถานี้ เป็นอุทานของพระพุทธเจ้าทุก
พระองค์ อนึ่ง คำอุทานของพระพุทธเจ้ามี ๒
อย่าง คือ มนสาอุทาน (คำอุทานที่เปล่งออก
ทางใจ และ วจสาอุทาน (คำอุทานที่เปล่งออก
ทางวาจา) สำหรับอุทานคาถาข้างต้นนี้ เป็น
มนสาอุทาน เพราะทรงเปล่งออกทางใจ

ผาสูกา, คหภูฏ เป็นสทิสูปจาระ (สำนวนที่
กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย
กล่าวคือคำว่า **ผาสูกา** แปลตามศัพท์ว่า ซึ่งโครง
แต่ในที่นี้ยังระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าว
เปรียบซึ่งโครงเหมือนกิเลส, คำว่า **คหภูฏ** แปล
ตามศัพท์ว่า ยอดเรือน แต่ในที่นี้ยังระบุถึง
ความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบยอดเรือน
เหมือนอวิชชา ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึง
อธิบายว่า **อวเสสสิเลสผาสูกา** (ซึ่งโครงกล่าว
คือกิเลสที่เหลือ) **อวิชชาสงฺขาตํ กณฺณิกา-
มณฺทลํ** (มณฑลข้อฟ้ากล่าวคืออวิชชา)

คำว่า **อชฺมคา** มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ
๑. อธิ บทหน้า + คม ชาติ + อี วิภัตติ หรือ
อ วิภัตติ (อชฺชตฺถ) แปลง อี หรือ อ เป็น อา
ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ว่า อชฺชตฺถนีย-

มาตตฺถมี วา อ วา (อี หรือ อ วิภัตติ ย่อม
ถึงความเป็น อา ในอชฺชตฺถนี้วิภัตติ) แปลง
คม เป็น คา ดังที่ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร
๔๖๘ กล่าวว่า กุวจิ ชาติตฺถิอาทินา คมิสฺส
อชฺชตฺถนิมฺหิ คาเทโส จ (ในเพราะอชฺชตฺถนี้
วิภัตติ แปลง คม ชาติเป็น คา ด้วยสูตรว่า
กุวจิ ชาติ เป็นตัน ตามนัยนี้ บทกัตตาของ
กิริยา อชฺมคา คือ อหํ

๒. อธิ บทหน้า + คม ชาติ + อา อชฺชตฺถนี้วิภัตติ
แปลง คม เป็น คา ตามนัยนี้ บทกัตตาของ
กิริยา อชฺมคา คือ จิตฺต]

อชฺมคํ (กฺริ/อา)

อชฺมคํสฺ (กฺริ/อา)

อชฺมคจฺฉิ (กฺริ/อา)

อชฺมคมํ (กฺริ/อา)

อชฺมคมา (กฺริ/อา)

อชฺมคมี (กฺริ/อา)

อชฺมคมุํ (กฺริ/อา)

อชฺมคํ (กฺริ/อา)

อชฺมคฺ (กฺริ/อา) ดู อธิจฺฉนฺติ

อชฺมคาหาสิ (กฺริ/อา) ดู อชฺโฆคาหติ

อชฺมตฺต (น/ติ)

[อธิ + อตฺต] (ส.อชฺยาตม)

อชฺมตฺต = อธิ + อตฺต อุปสรรคคือ อธิ เป็นไป
ในอรรถว่า อธิกิจจบตฺต (เป็นไปโดยอาศัย =

อธิการ (อาศัย) ปวตฺต เป็นไป, ดำเนินไป) มีรูป
วิเคราะห์ว่า อุตฺตานํ อธิกิจจ ปวตฺตา อชฺมตฺตา
(ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ
[ธรรมที่เป็นไปอาศัยตน, ธรรมที่เป็นไปภายใน
สันดานแห่งตน, ภายในตน]) แปลง อธิ เป็น
อชฺม ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ (แปลง
อธิ เป็น อชฺม ในเพราะสระหลัง)

อชฺมตฺต เป็นบทสมาส

อชฺมตฺต เป็นอภัยยิภาวสมาส (สมาสที่เกิด
จากการย่ออภัยยศัพท์คืออุปสรรคและ
นิบาตเข้ากับพยางค์ที่อยู่หลัง) เมื่อลงวิภัติ
แล้ว ให้แปลงวิภัตตินั้นเป็น อํ ด้วยสูตร
(กจ.๓๔๑) ว่า อํวิภตฺตีนมการณตา อพฺยยิภาวา
(แปลงวิภัตติทั้งหลายทำให้อภัยยิภาวสมาส
ซึ่งมี อ อักษรเป็นที่สุดเป็น อํ ในบางแห่ง).

อชฺมตฺต ศัพท์เมื่อลงวิภัตติทั้งหลายแล้ว
มีกฎเกณฑ์ดังนี้ คือ ไม่มีการแปลงปัญจมี
วิภัตติเป็น อํ มีการแปลงตติยวิภัตติ สัตตมี
วิภัตติ และจตุตถวิภัตติเป็น อํ ไม่แน่นอน
(แปลงบ้างไม่แปลงบ้าง) ส่วนวิภัตติที่มีได้
ห้ามไว้ คือ ปฐมาวิภัตติ ทุตติยวิภัตติ และ
จตุตถวิภัตติ สำหรับรูปที่ลงปฐมาวิภัตติ ก็
ไม่แปลงเป็น อํ ไม่แน่นอน เช่น **อชฺมตฺตา** ฐมา
(ธรรมภายใน, สภาวธรรมที่เป็นภายในตน),
พหิทฺธา ฐมา (ธรรมภายนอก, สภาวธรรม
ที่เป็นภายนอกตน) สองรูปศัพท์นี้ แปลง โย
วิภัตติเป็น อา ตามปกติ ดังข้อความในคัมภีร์
นिरูตฺตีปนี (สูตร ๓๓๘) ว่า **อชฺมตฺตา** ฐมา,
พหิทฺธา ฐมาติ ปาโธ อตฺถิ. ตสฺมา ปฐมาทิมฺปิ

วิกปโป ภวติ (คำว่า อชฺมตฺตา ฐมา, พหิทฺธา
ฐมา มีอยู่ ดังนั้น จึงมีความไม่แน่นอน แม้
แห่งปฐมาวิภัตติเป็นต้น)

การปฏิเษการแปลงเป็น อํ ของปัญจมีวิภัตติ
ดังกล่าว กล่าวตามคัมภีร์ปาณินิ (อัยยยะ
๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๓) ว่า นาพฺยยิภาวา อโต อํ
ตฺวปญฺจมียา (ไม่ลงวิภัตติทำให้อภัยยิภาว
สมาส อ การันต์ แต่แปลงเป็น อํ มีได้โดย
ไม่ใช่ปัญจมีวิภัตติ[คือเป็นวิภัตติอื่น])

จะอย่างไรก็ตาม การแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น
อํ ก็มีได้บ้าง ดังคัมภีร์นिरูตฺตีปนี (สูตร ๓๓๘)
กล่าวว่า อชฺมตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺมตฺตํ วุฏฺฐาติ,
พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺมตฺตํ วุฏฺฐาติติ ปาโธ
อตฺถิ, ตสฺมา ปญฺจมียา อํภาวชฺชนํ อปฺปกตฺตาติ
ทวฺจพฺพํ (มีปาฐะว่า อชฺมตฺตํ อภินิวิสิตฺวา
อชฺมตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในชั้นร่างกาย
ในแล้วย่อมออกจากชั้นร่างกายใน), พหิทฺธา
อภินิวิสิตฺวา อชฺมตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นใน
ชั้นร่างกายนอก แล้วย่อมออกจากชั้นร่างกายใน)
ดังนั้น ฟังทราบว่า การเว้นความเป็น อํ แห่ง
ปัญจมีวิภัตติมิได้ เพราะเป็นส่วนน้อย)

ความหมาย อชฺมตฺต

เอวํ วตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสสามาติ
อิมีนา วีย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา
ปวตฺตาติ **อชฺมตฺตา**. (อภิ.อฎ. ๑/๘๘)

คำว่า อัชฌัตตะ (สภาวธรรมที่เป็นภายใน
ตน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือน
ประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไป
อย่างนี้ก็จะยึดถือเป็นอัตตา.

เอวํ วตฺตมานาติ เอวํ จกฺขาทิกภาเวน ผุสฺสนาทิก-
ภาเวน จ เอกสฺสทตฺติปริยาปนฺนตาวเสน
ปวตฺตมานา. อตฺตทานํ อธิ อชฺมตฺตตฺติ อธิสฺสทโท
สมาสวีสเย อธิการตฺถํ ปวตฺตติอตฺตถณฺจ
คเหตฺวา ปวตฺตตฺติ อตฺตทานํ อธิกิจฺจ อุกฺกิสฺส
ปวตฺตา อชฺมตฺตา. (มุลฺก. ๑/๔๗)

สองบทว่า เอวํ วตฺตมานา ความว่า เมื่อพวก
เราดำเนินไปอย่างนี้ คือ ด้วยการนับเข้าใน
กระแสรูปนามอย่างเดียวกัน โดยความเป็น
จักขุเป็นต้น และโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น
อย่างนี้. อธิศัพท์ในปาฐะว่า อตฺตทานํ อธิ
อชฺมตฺตา ใช้ในความหมายว่า อธิการ (อาศัย)
และ ปวตฺตติ (เป็นไป) ในฐานะเป็นบทสมาส
เพราะเหตุฉะนั้น ธรรมที่เป็นไปอาศัยตน ชื่อว่า
อชฺมัตตะ (ธรรมที่เป็นไปภายในขันธสันดาน
แห่งตน) [อธิ ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อธิกิจ-
ปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย = อธิการ (อาศัย)
ปวตฺต เป็นไป, ดำเนินไป) มีวิเคราะห์ว่า อตฺตทานํ
อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺมตฺตา (ธรรมที่เป็นไปโดย
อาศัยตนเอง ชื่อว่า อชฺมัตตะ=ธรรมที่ดำเนิน
ไปอาศัยตน, ภายในตน)]

ยถา อิตฺถิสฺส กถา ปวตฺตา อธิตฺถิตฺติ วุจฺจติ, เอวํ
อตฺตทานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺมตฺตํ, เอวํ วตฺตมานา
มยํ อตฺตตฺติ คหณํ คมิสฺสสามาติ อิมินา วีย
อธิปฺปาเยน อตฺตทานํ อธิกิจฺจ อุกฺกิสฺส ปวตฺตา
สทฺตสฺสทตฺติปริยาปนฺนา อชฺมตฺตํ. (อ.ม. ๑/๒๖๔)

คำพูดที่เป็นไป(อาศัย)ในสตรีทั้งหลาย ท่าน
เรียกว่า อธิตฺติ (คำพูดที่พูดถึงผู้หญิง) ฉันใด
ธรรมที่เป็นไปอาศัยตนก็ได้ชื่อว่า อชฺมตฺต

ฉันนั้น อธิบายว่า ชื่อว่า อชฺมัตตะ หมายถึง
ธรรมที่นับเข้าในกระแสรูปนามของหมู่สัตว์
ซึ่งดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอา
อย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จัก
ยึดถือเป็นอัตตา.

อชฺมตฺต ๔ ประเภท

๑. นียกชฺมตฺต ธรรมที่เกิดอยู่ในตน, ธรรม
ที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนาม
ของตน, หมู่รูปนามที่เกิดภายในขันธ
สันดาน[กระแสรูปนาม]ของตน.

[นียก = นีย ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์,
คำว่า นีย = นิ บทหน้า + ชน ธาตุ + กวิ ปัจจัย
มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสนฺตฺติ นิสฺสาย ชาตํ นีย,
นียเยว นียกํ (นียกะ คือ เกิดขึ้นอาศัยกระแส
รูปนามของตน) ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์,
นียก = เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน,
อชฺมัตตะ = ธรรมที่เป็นไปภายในสันดาน
[กระแสรูปนาม]แห่งตน (องค์ธรรมได้แก่ จิต
๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘)

นียกชฺมัตตะ=ธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้น
อาศัยกระแสรูปนามของตน]

(ก) ตน.

อิตฺติ อชฺมตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ.
พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ. อชฺมตฺต-
พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ.

(ที. ๒/๒๓๒, ม. ๑/๗๒)

ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมตามรู้ในกอง
รูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกอง

รูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกองรูปทั้งภายในทั้งภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง.

อิตติ อชฺมตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา.

(ที.อฎ. ๒/๓๕๕, ม.อฎ. ๑/๒๕๔)

บทว่า อิตติ อชฺมตฺตํ วา คือ (ตามรู้ในกองรูป) ของตน (ว่าเป็นกองรูป) อยู่ อย่างนี้บ้าง.

โส ภิกฺขเว สมโย ยํ ตํ จิตฺตํ อชฺมตฺตํ เยาว สหติฏฺฐติ สหนิสํสํติ เอโกภี โหติ สมายิตติ. โส โหติ สมายิ สหโต ปณฺโฑ ปฏฺฐิปปสฺสทฺธิ-ลทฺธํ เอโกภีภาวาทิคโต น สสงฺขารนิกคยฺห-วาริตคโต. ยสฺส ยสฺส จ อภิญญา สจฺฉนิกรณียสฺส ธรรมสฺส จิตฺตํ อภินิหฺนนาเมติ อภิญญา สจฺฉ-กิริยาย ตตฺตร ตตฺตรเว สกฺขิภพพฺพตํ ปาปฺปณาติ สติ สติอายตเน. (อ. ๑/๒๕๖)

ภิกษุทั้งหลาย มีสมโยที่จิตตั้งมั่นอยู่ภายในสงบนิ่งอยู่ มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ สมานนั้นเป็นธรรมสงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ถึงภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีการข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง และภิกษุนั้น จะโน้มจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุแห่งสติ เธอย่อมถึงความเป็นผู้เหมาะสม ที่จะเป็นสักขีพยาน (ยืนยัน) ในธรรมนั้นๆ

[เอโกภี มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น = เอโก อสหาโย อุเทตติ เอโกภี (สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว=เอก (อย่างเดียว, ไม่มีสหาย) บทหน้า +

อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ.

สมัย = ระยะเวลา ในที่นี้หมายถึงกาลที่ได้รับสัปปายะ (ความเหมาะสม) ๕ ประการ คือ อุตฺตสัปปายะ อาหารสัปปายะ เสนาสนสัปปายะ ปุคคสัปปายะ และธัมมัสสวนสัปปายะ (อง. ติก. อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๔)

เหตุแห่งสติ = ในที่นี้คือฌานที่เป็นบาท (ปฺพพเหตุ) แห่งอภิญญา (อง. ติก. อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๕)

อชฺมตฺตํ เยาว สหติฏฺฐติ อตฺตนิเวย ติฏฺฐติ. นิยกชฺมตฺตตฺตนิ อิช อชฺมตฺตํ นาม. โคจรชฺมตฺตตฺตนิ ฏฺฐติ. ปุคฺคตฺตารมณํ ปหา ย เอกสฺมิ นิพฺพานโคจรเวย ติฏฺฐติ วุตฺตํ โหติ.

(อ.อฎ. ๒/๒๒๘)

สองบทว่า อชฺมตฺตํ เยาว สหติฏฺฐติ (ตั้งมั่นอยู่ภายใน) ได้แก่ ดำรงอยู่ในตนนั่นเอง. ก็ชื่อว่าอชฺมตฺตตฺตนิในที่นี้ หมายถึงนิยกชฺมตฺตตฺตนิ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน[ธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสอุปนามของตน]). หรือจะหมายถึงโคจรชฺมตฺตตฺตนิ (อารมณ์) ก็ได้. มีคำอธิบายว่า วิปัสสนาจิตละอารมณ์จำนวนมาก แล้วตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว คือพระนิพพานเท่านั้น (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์).

ดู อรรถแห่ง โคจรชฺมตฺต (ค)

[อชฺมตฺต ศัพท์เป็นเอกเทศอุปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคืออชฺมตฺตตฺตนิ ๔ คือ นิยกชฺมตฺตตฺตนิ,

โคจรฆตตะ, วิสยฆตตะ และอฆตตฆตตะ แต่ในที่นี้หมายถึงอนิยกฆตตะ หรือโคจรฆตตะ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า นิยกชฺมตฺตญฺหิ อิทฺ อชฺมตฺตํ นาม. โคจรชฺมตฺตมปิ วฏฺฏติ (ก็ชื่อว่า อฆตตะ ในที่นี้ หมายถึงนิยกฆตตะ หรือจะหมายถึงโคจรฆตตะก็ได้)

(ข) เกิดอยู่ในตน, ที่เป็นภายในตน, เกิด-เป็นไปภายในขันธสันดานของตน.

อชฺมตฺตา ธมฺมา. พหิทฺธา ธมฺมา. อชฺมตฺต-พหิทฺธา ธมฺมา. (อภิ.ธ.๓)

สภาวะธรรมที่เป็นภายในตน สภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตน สภาวะธรรมที่เป็นภายในตน และภายนอกตน

[อีกนัยหนึ่ง ธรรมที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน ธรรมที่เป็นภายนอก (จากธรรมที่เป็นไปภายในนั้น) ธรรมที่เป็นไปภายในและภายนอกสันดานแห่งตน]

กตเม ธมฺมา อชฺมตฺตา? เย ธมฺมา เตสํ เตสํ สุตตานํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ นิยตา ปาฏิปุคฺคฺลิกา อุปาทินฺนา, รูป เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ.

กตเม ธมฺมา พหิทฺธา? เย ธมฺมา เตสํ เตสํ ปฺรสุตตานํ ปฺรปุคฺคฺลานํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ นิยตา ปาฏิปุคฺคฺลิกา อุปาทินฺนา, รูป เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ. (อภิ.ธ. ๒๔๘-๙)

สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเป็นในใจ คือ สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนที่เป็นภายใน

อันเกิดในตน]เป็นของเฉพาะตน เกิดในตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล[ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐียึดถือของสัตว์นั้นๆ ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ]

สภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเป็นในใจ คือ สภาวะธรรมที่เป็นภายในตน[ที่เป็นภายในอันเกิดในตน] เป็นของเฉพาะตน เกิดในตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล[ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐียึดถือของสัตว์อื่นๆ[สัตว์ที่เลื้อมั่นตนเอง] ของบุคคลอื่นนั้นๆ ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ].

[องค์ธรรมของอฆตตะ (ธรรมภายใน) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน. องค์ธรรมของพหิทธา (ธรรมภายนอก) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่เป็นภายนอกแห่งสันดานตน]

เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อตฺตาทิ คหณํ, 'คมิสฺสามาติ อิมินา วีย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาทิ อชฺมตฺตา. อิทฺ ปน นิยกชฺมตฺเต อธิปฺเปโต. ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน ปวตฺตา ปาฏิปุคฺคฺลิกา ธมฺมา อชฺมตฺตาทิ เวทิตพฺพา. ตโต พหิทฺฐตา ปน อินฺทฺริยพฺพทฺธา วา อินฺทฺริยพฺพทฺธา วา พหิทฺธา นาม. (อภิ.อ. ๑/๘๘)

คำว่า อฆตตะ คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเรา เมื่อดำเนินไปอย่างนี้คือด้วยการนับเข้าในกระแสรูปนามอย่างเดียวกัน โดยความเป็นจักขุ

เป็นต้น และโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น] ก็จักยึดถือเป็นอัตตา. อนึ่ง อชฺมตฺต ศัพท์ในที่นี้ประสงค์เอานियกัสมัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ดังนั้น ธรรมที่เป็นเฉพาะแต่ละบุคคล อันดำเนินไปในกระแสรูปนามของตน จึงชื่อว่า อชฺมัตตะ. ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในนั้น เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า พหิททา (ธรรมภายนอก).

ดู มูลฎี. ๑/๔๗

ยํ ภิกขุ ราหุล อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกุขํ ขริคํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิํ. เกสา โลมา ๔เปฺย อูทริยํ กริสี. ๔เปฺย อยํ วุจฺจติ ราหุล อชฺมตฺติกา ปถวี- ราชตุ ๔เปฺย ตํ เนตํ มม, เนโสทมสมิ, น เมโส- อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมมปฺปญฺญา ยทฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมมปฺปญฺญา ทิสฺวา ปถวีราชตุยา นิพฺพินฺหติ. ปถวีราชตุยา จิตฺตํ วิราเชติ. (ม. ๑/๒๔๒)

ดูก่อนราหุล รูปอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ภายใน อาศัยตน เป็นของหยาบ มีลักษณะแข็ง อัน ตัณหาและทัญญูเข้าไปยึดมั่น คือ ผม ขน ... อาหารใหม่ อาหารเก่า...นี่เราเรียกว่าปฐวีธาตุ อยู่ภายใน...เธอพึงรู้เห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วย ปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ปฐวี- ธาตุนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ปฐวีธาตุนั้น ปฐวีธาตุนั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา เพราะบุคคล รู้เห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ จิตย่อมคลายกำหนดในปฐวีธาตุ.

อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ อุภยมฺเปตํ นิยกา- วจนเมว. (ม.อฏ. ๒/๑๒๖)

คำแม่ทั้งสองว่า **อชฺมตฺตํ** ปจฺจตฺตํ (อยู่ภายใน อาศัยตน) นั้น เป็นชื่อของรูปที่เกิดอยู่ใน ตนนั้นเกี่ยว.

อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ อิํ ทาว อุภยมฺปิ นิยกสฺส อธิวณฺ. นิยกํ นาม อตฺตนิ ชาตํ สสนฺตานปริยาปฺนนฺติ อตุโธ, ตยิํ ยถา โลเก อิตฺถิสฺส กถา อธิตฺถิตฺติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺมตฺตํ. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๔)

อันดับแรกคำแม่ทั้งสองว่า **อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ** (อยู่ภายใน อาศัยตน) นั้น เป็นชื่อของรูปที่เกิดอยู่ในตน. อธิบายว่า ชื่อว่านิยกะ เพราะเป็นรูปที่เกิดในตน นับเนื่องในขันธสันดานของตน (เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน). คำพูดที่เป็นไป (อาศัย) ในหมู่สตรีในโลก เขาเรียกกันว่า อธิตฺถิ (คำพูดที่พูดถึงผู้หญิง, คำเฉพาะผู้หญิง) ฉนฺได, นิยกะศัพท์นี้ ก็เช่นเดียวกัน เรียกว่าอชฺมัตตะ (อยู่ภายใน) เพราะเป็นไปภายใน.

(ค) รูปมีมือเป็นต้นของตน.

อชฺมตฺตตฺตฺรฺเป โมเจติ, พหิทฺทตฺตฺรฺเป โมเจติ, อชฺมตฺตพหิทฺทตฺตฺรฺเป โมเจติ, อากาเส กฏฺเฏ กมฺเปเนโต โมเจติ. (วิ. ๑/๑๕๓)

ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายใน, ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายนอก ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายในและภายนอก, ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน เมื่อสายสะเอวในอากาศ.

อชฺมตฺตฺรฺเปติ อชฺมตฺตํ อุปาทินฺเน รฺเป.

(วิ.๑/๑๕๔)

(สฺยา. อุปาทินฺนรฺเป)

บทว่า อชฺมตฺตฺรฺเป (ในรฺปภายใน) ได้แก่ รฺปที่มีวิญญานครองในตัว (หมายถึงมือเป็นต้น)

อชฺมตฺตํ อุปาทินฺเน รฺเปติ อตฺตโน หตฺถาทิ-
เกเท รฺเป. (วิ.อฏฺ.๒/๑๑๐)

ปาฐะว่า อชฺมตฺตํ อุปาทินฺเน รฺเป คือ ในรฺปต่างโดยมือเป็นต้นของตน.

(ข) ตน, บริษัทของตน.

เอวรฺปญฺเจ ตุมฺहे วิวาทมฺลํ อชฺมตฺตํ วา
พหิทฺธา วา สมนุสฺเสยฺยาถ, ตตฺตร ตุมฺहे
ตสฺสเว ปาปกสฺส วิวาทมฺลสฺส ปหานาย
วายเมยฺยาถ, เอวรฺปญฺเจ ตุมฺहे วิวาทมฺลํ
อชฺมตฺตํ วา พหิทฺธา วา น สมนุสฺเสยฺยาถ,
ตตฺตร ตุมฺहे ตสฺสเว ปาปกสฺส วิวาทมฺลสฺส
อายตี อนวสฺสวาย ปฏิปฺชเชยฺยาถ, เอเวตสฺส
ปาปกสฺส วิวาทมฺลสฺส ปหานํ โหติ, เอเวตสฺส
ปาปกสฺส วิวาทมฺลสฺส อายตี อนวสฺสโว โหติ.

(วิ. ๕/๒๗๒)

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเธอทั้งหลายพิจารณาเห็น
มูลเหตุแห่งวิวาทเช่นนี้ภายใน หรือภายนอก
เธอทั้งหลายพึงพยายามเพื่อละมูลเหตุแห่ง
วิวาทเช่นนี้ที่เป็นบาปภายใน หรือภายนอก
นั้นแล ถ้าเธอทั้งหลายไม่พิจารณาเห็นมูล
เหตุแห่งวิวาทเช่นนี้ภายใน หรือภายนอก
เธอทั้งหลายพึงปฏิบัติ เพื่อให้มูลเหตุแห่ง
วิวาทที่เป็นบาปนั้น แลยิดเยื่อต่อไป การละ

มูลเหตุแห่งวิวาทที่เป็นบาปนั้นย่อมมีได้ และ
มูลเหตุแห่งวิวาทที่เป็นบาปนั้น ย่อมไม่ยิด
เยื่อต่อไป.

อชฺมตฺตํ วาติ อตฺตนิ วา อตฺตโน ปริสาย วา.
พหิทฺธา วาติ ปริสมี วา ปริสสฺส ปริสาย วา.

(สารตถ.๓/๒๑๖)

บทว่า อชฺมตฺตํ วา (ในภายใน) หมายความว่า
ว่า ในตนหรือในบริษัทของตน. บทว่า
พหิทฺธา วา (ในภายนอก) หมายความว่า ใน
ผู้อื่นหรือในบริษัทของผู้อื่น

ดู ม.๓/๓๔, ม.อฏฺ.๕/๒๘

(ง) อันเป็นของภายในตน, อัตตภาพของ ตน, ภายใน[ชั้น]สันดานของตน.

โส อมิณา อริเยน สิลกฺขนฺธเณ สมนฺนาคโต
อชฺมตฺตํ อนาขฺชสฺสํ ปฏิสฺสเวเทติ. เอวํ โข
มหาราช, ภิกฺขุ สิลกฺขนฺธโน โหติ. (ที.๑/๒๑๒)

ภิกษุนั้น ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยหมู่แห่งศีล (คือ
จุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) อันบริสุทธิ์ ปราศ
จากกิเลสตามที่กล่าวมานี้ ย่อมเสวยซึ่งสุข
อันปราศจากโทษ อันเป็นของภายในตน.
ดูก่อนมหาบพิตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล
ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

โส อมิณา อริเยน อินฺทฺริยสํวเรณ สมนฺนาคโต
อชฺมตฺตํ อพฺยาเสกสฺสํ ปฏิสฺสเวเทติ. เอวํ โข
มหาราช, ภิกฺขุ อินฺทฺริเยสุ คฺคตฺตทฺวาโร โหติ.

(ที.๑/๒๑๓)

ภิกษุนั้น ถึงพร้อมด้วยการสำรวมอินทรีย์
อันบริสุทธิ์ปราศจาก กิเลสตามที่กล่าวมานี้

ย่อมเสวย ซึ่งสุขอันหมดจดจากสิ่งแปดเป็นอน
กล่าวคือกิเลสอันเป็นของภายในตน. ตุก่อน
มหาบพิตร ภิกษุเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครอง
แล้ว ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

อชฺมตตุนฺติ นิยทชฺมตตํ อตฺตโน สนฺตานิ
อตุโถ. (ที.อฎ. ๑/๑๖๔)

บทว่า **อชฺมตตํ** (อันเป็นของภายในตน) คือ
ที่เกิดอยู่ในตน ได้แก่ ในชั้นรสันดานของตน.

อชฺมตตุนฺติ สเก อตฺตภาเว. (ม.อฎ. ๒/๑๑๗)
บทว่า **อชฺมตตํ** (อันเป็นของภายในตน) คือ
ในอิตตภาพของตน.

หิตฺวา อหํ พุราหมณ ทารุทาหํ

อชฺมตตเมวฺชฺชลยา มิ โชติ

นิจฺจุคฺคิณี นิจฺจุสมายิตฺตํ

อรหํ อหํ พุรฺหมจิริยํ จรามิ. (ส.๑/๑๗๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ตูก่อนพราหมณ์ เราเลิกการเผาไม้ที่บุคคล
พึงปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยการเผาไม้ซึ่ง
เป็นของภายนอกยังไฟให้โพลงภายในตน
ที่เดียว เราเป็นพระอรหันต์มีไฟอันโพลงแล้ว
เป็นนิตย มีจิตตั้งไว้ชอบเป็นนิตย ประพฤติ
พรหมจรรย์อยู่.

อชฺมตตเมวฺชฺชลยา มิ โชติ อตฺตโน
สนฺตานสฺมีเยว ฌาณโชติ ชาเลมิ.

(ส.อฎ. ๑/๒๑๗)

บาทคาถาว่า **อชฺมตตเมวฺชฺชลยา มิ โชติ**
(ยังไฟให้โพลงภายในตนที่เดียว) ความว่า เรา

(ตถาคต) ยังไฟคือญาณให้โพลง (ในภายใน)
ชั้นรสันดานของตนนั้นเทียว.

(จ) **ไม่มีสัญญาในรูปกสณภายใน, ความไม่มี
มีบริการมสัญญาที่เป็นไปในกสณรูป
ภายใน (ว่าเป็นกสณรูป)**

กตเม ฐมา กุสลา? ยสฺมี สมเย รุปฺปปตฺติยา
มคฺคํ ภาเวติ, **อชฺมตตํ** อรูปสณฺณิ พหิทฺธา
รูปานิ ปสฺสตี, วิวิจฺเจว กาเมหิ ฌเปฯ ปจฺม
ฌานํ อูปสมปชฺช วิหริตี, ตสฺมี สมเย ผสฺโส
โหตี, ฌเปฯ อวิกฺเขโป โหตี, ฌเปฯ อิม ฐมา
กุสลา. (วิโมกฺข) (อภิ.ธ. ๖๕)

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน โยคารจรบุคค
เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภาพ ไม่มีสัญญาใน
รูปกสณภายใน เห็นกสณรูปภายนอก สัจ
จากาม...บรรลุปฐมฌานอยู่ในสมัยใด
ในสมัยนั้น ผัสสะ ... อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น...
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล

[อรูปสณฺณิ มีวิเคราะห์ว่า รูปสณฺณิ อรูปสณฺณิ
(สัญญาในกสณรูป), รูปสณฺณิ อสฺส อตฺถิติ รุป-
สณฺณิ (ผู้มีสัญญาในกสณรูป) ในที่นี้มุ่งกล่าว
ถึงสัญญาให้เป็นประธาน แต่หมายถึงรูปฌาน,
นรูปสณฺณิ อรูปสณฺณิ (ผู้ไม่มีสัญญาในกสณ-
รูป) หมายถึง ผู้ไม่มีรูปฌานที่ตนให้เกิดขึ้น
ในกสณรูปมีผมเป็นต้นซึ่งเป็นรูปภายใน]

อชฺมตตํ อรูปสณฺณิ อชฺมตตํ น รุปสณฺณิ.
อตฺตโน เกสาทิสฺส อณฺุปาทิตฺตฺวาจรชฺชานนฺติ
อตุโถ. อิมินา พหิทฺธา ปริกมฺมิ กตฺวา พหิทฺธา
ปฏฺฐิตชฺชฌานตา ทสฺสิตา. (อภิ.อฎ. ๑/๒๓๖)

บพว่า **อชฺมตตํ อนุสฺสยตี** ความว่า ไม่มีสัญญาในกสิณรูปภายใน หมายความว่า ไม่มีรูปาวจรฌาน ที่ให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นของตน คำนี้แสดงถึงการได้ฌานในอารมณ์ภายนอก โดยทำปริกรรมในวัตถุภายนอก.

[พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสตีติ พหิทฺธาปิ นีลกสิณาทิรูปานิ ฌานจกฺขณา ปสฺสตี (คำว่า พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสตี (เห็นกสิณรูปในภายนอก) ความว่า เห็นรูปมีนีกสิณเป็นต้นแม้ในภายนอกด้วยฌานจกฺข (จกฺขคือฌาน) คำนี้แสดงการได้ฌานในกสิณอันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก

คำว่า รูปานิ มีศัพท์เดิมมาจาก กสิณรูปานิลบ กสิณ ศัพท์เพื่อยย่อคำ (สังโกจนนัย) ท่านจึงอธิบายว่า เห็นรูปมีนีกสิณเป็นต้น]

(จ) มีสัญญาในรูปกสิณภายใน, ความมีปริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน (ว่าเป็นกสิณรูป), รูปกสิณมีผมของตนเป็นต้น.

อฏฺฐชฺโช อิมานิ อานนฺท อภิภายตนาณิ. กตมานิ อฏฺฐ **อชฺมตตํ อนุสฺสยตี** เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี ปรีตตานิ สุวณฺณทพฺพณฺณานิ. ตานิ อภิภุญฺช ชานามิ ปสฺสามีติ เอวํสญฺญี โหติ. อิํ ปจฺมํ อภิภายตนา. ฯ

อชฺมตตํ อนุสฺสยตี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี อบรมากานิสฺวณฺณทพฺพณฺณานิ. ‘ตานิ อภิภุญฺช ชานามิ ปสฺสามีติ เอวํสญฺญี โหติ. อิํ จตฺตฤทฺธ อภิภายตนา. ฯ (ที. ๒/๙๒, อ. ๑/๔๒)

ดูก่อนอานนท อภิภายตนะ ๘ ประการนี้ คือ บุคคลหนึ่งมีสัญญาในรูปกสิณภายใน (มีปริกรรมสัญญาในรูปภายในว่าเป็นกสิณรูป) เห็นรูปกสิณทั้งหลายในภายนอกเล็กน้อย (ขนาดเล็ก) มีสีงามและสีไม่งาม (มีสีสันดี หรือไม่ดี) ครอบงำกสิณรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า “เรารู้ เราเห็น” นี่เป็นอภิภายตนะ ประการที่ ๑...

บุคคลหนึ่งไม่มีสัญญาในรูปกสิณภายใน เห็นรูปกสิณทั้งหลายภายนอกมีขอบเขตกว้างขวาง (ขนาดใหญ่) มีสีงามและสีไม่งาม (มีสีสันดีหรือไม่ดี) ครอบงำกสิณรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า “เรารู้ เราเห็น” นี่เป็นอภิภายตนะ ประการที่ ๔...

อชฺมตตํ อนุสฺสยตี อิทาปิ สฺส ปน อชฺมตตํ อนุสฺสยตี ปริกมฺวเสน **อชฺมตตํ อนุสฺสยตี** นาม โหติ ฯ (ที.อฏ. ๒/๑๕๑-๒, อ.อฏ. ๑/๔๐๕-๖)

ก็ในคำว่า **อชฺมตตํ อนุสฺสยตี** เป็นต้น ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้:- ชื่อว่าเป็นผู้มีสัญญาในกสิณรูปภายใน โดยเนื่องด้วยปริกรรมในกสิณรูปภายใน (มีผมเป็นต้น)...

อชฺมตตํ อนุสฺสยตี อิตถาปิ ตายา วอนตฺถิกตายนว **อชฺมตตํ อนุสฺสยตี** ปริกมฺวเสน วิริทิต. พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตีติ พหิทฺธา อฏฺฐสฺส กสิณสฺส กตปริกมฺวตายน ปริกมฺวเสน เจว อปฺปนาเวน จ ตานิ พหิทฺธา อฏฺฐสฺส กสิณสฺส รูปานิ ปสฺสตี. (อภิ.อฏ. ๑/๒๔๒)

ในพากย์นั้น คำว่า **อชฺมตตํ อนุสฺสยตี** (ไม่มีสัญญาในกสิณรูปภายใน) หมายความว่า เว้น

บริกรรมสัญญาในรูปภายในเพราะมิได้[บรรลุดมาน] หรือเพราะไม่ต้องการ[จะบริกรรมรูปภายใน] บทว่า **พหิทฺธา รุปานิ ปสฺสตี** (เห็นรูปในภายนอก) หมายความว่า ย่อมเห็นรูปในกสิณ ๘ อันเป็นภายนอกเหล่านั้น โดยเนื่องด้วยบริกรรมและอัปปนา เพราะเป็นผู้ทำบริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก.

ตสฺมี อชฺมตตฺตฺรูป อตฺตโน เกสาทิวตฺตฺเก กสิณรูปเปติ อตฺโต. (อ.ภ. ๑/๒๖๕)

อธิบายว่า (เป็นผู้มีสัญญา) ในรูปภายในนั้น คือในกสิณรูปอันมีที่ตั้งมีผมเป็นต้นของตน.

รูปภายใน คือรูปที่เกิดภายในร่างกายตนที่สามารถใช้เพ่งกสิณได้ เช่น ผม ตับ และสีครามของลูกตา ที่ใช้ทำนलगิสณ หรือมันเหลวและผิวสีเหลืองที่ใช้ทำปิตกสิณ เป็นต้น

รูปสณฺณิ แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีสัญญาในกสิณรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปสณฺณยา รูปสณฺณยา (สัญญาในกสิณรูป) รูปสณฺณยา อสฺส อตฺถิตี รูปสณฺณิ (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป)

อรูปสณฺณิ มีวิเคราะห์ว่า รูปสณฺณยา รูปสณฺณยา (สัญญาในกสิณรูป), รูปสณฺณยา อสฺส อตฺถิตี รูปสณฺณิ (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป) ในที่นี้มุ่งกล่าวถึงสัญญาให้เป็นประธาน แต่หมายถึงรูปมาน, น รูปสณฺณิ อรูปสณฺณิ (ผู้ไม่มีสัญญาในกสิณรูป) หมายถึง ผู้ไม่มีรูปมานที่ตนให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นซึ่งเป็นรูปภายใน

(ข) ธรรมอันเกิดในสันดานของตน, อันเป็นไปภายในขันธสันดานของตน.

กตเม ฐมฺมา กุสลา? ยสฺมี สมเย รูปุปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ, วิตกฺกวิจฺจารํ รูปสฺมา **อชฺมตฺตํ** สมปฺสทาณํ เจตโส เอโกทิกภาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมาริขํ ปิติสฺสํ ทฺตฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี ปจฺจิกสิณํ, ตสฺมี สมเย ผลโส โหติ, เวทนา โหติ, สณฺณยา โหติ, เจตนา โหติ ฯเปฯ

(อภิ.ธ. ๕๐)

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นในเน โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะวิตกวิจาร์ สงบระงับไปแล้ว บรรลุนุทิตยฌานที่มีปฐมวิกสิณ เป็นอารมณ์ มีความผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ อยู่ในสมยใด ในสมยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา...

อชฺมตฺตฺนตฺติ อธิ นียกชฺมตฺตํ อธิปฺเปตํ. วิภงฺเก ปน อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตฺนตฺติ เอตตฺกเมว วุตฺตํ. ยสฺมา ปน นียกชฺมตฺตํ อธิปฺเปตํ ตสฺมา อตฺตฺนิตฺตาตํ อตฺตโน สนฺดาเน นิพฺพตฺตฺนตฺติ อยมเมตฺถ อตฺโต. (อภิ.อ. ๑/๒๑๓, วิ.อ. ๑/๑๑๗)

ในฉานกถานี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่เกิดอยู่ในตน (หรือธรรมเป็นไปในภายในขันธสันดานของตน = นียกชฺมตฺตํ) ว่าเป็น อชฺมตฺตํ (ภายใน) แต่ใน[ฉาน]วิภังค์ตรัสคำเพียงเท่านี้ว่า อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ (อชฺมตฺตํ คือเฉพาะตัว) โดยเหตุที่ทรงประสงค์เอานียกชฺมตฺตํ ดังนั้นในคำว่า อชฺมตฺตํ นี้จึงมีความหมายว่า เกิดอยู่ในตน คือ เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน.

[ขันธสันดาน = กระแสรูปนาม]

[อชฺมตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิกาว ...
ทฺติยํ ฌานํ ... วิหริติ แปลได้อีก๒ นัย คือ
(นัยที่ ๑) เข้าถึงทฺติยฌานอันเป็นความผ่อง
ใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญอยู่
(ให้เกิดขึ้น) (คำว่า เจตโส เป็นสามีสัมพันธ์ใน
เอโกทิก ศัพท์ใน เอโกทิกาว)

(นัยที่ ๒) เข้าถึงทฺติยฌานอันยังจิตให้ผ่องใส
ในภายในอันยังสมาธิให้เจริญอยู่ (ให้เกิดขึ้น)
(คำว่า เจตโส เป็นการตีกรรรมของ เณ การิต
ปัจจัยใน สมฺปสาทน)

เอโกทิกาว บางแห่งแปลว่า มีภาวะที่จิตเป็น
หนึ่งผุดขึ้น ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก
อสหาโย อุเทตฺติติ เอโกทิก (สภาวะที่เกิดขึ้น
อย่างเดียว=เอก (อย่างเดียว, ไม่มีสหาย)
บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

(ฌ) ภายในตน, ชั้น ๕ อันเป็นของตน.

โส เอวํ โยนิโส มนสิกรโรติ “อโหสิ นุ โข อหํ
อดีตมทฺธานํ น นุ โข อโหสิ อดีตมทฺธานํ ก็
ณุ โข อโหสิ อดีตมทฺธานํ กถํ ณุ โข อโหสิ
อดีตมทฺธานํ ก็ หุตฺวา ก็ อโหสิ นุ โข อหํ
อดีตมทฺธานํ. ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคต-
มทฺธานํ ๒เปฯ เอตฺรหิ วา ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ
อารพฺภ อชฺมตฺตํ กถํกถิ โหติ “อหํ นุ โขสฺมิ
โน นุ โขสฺมิ ก็ นุ โขสฺมิ กถํ นุ โขสฺมิ อยํ นุ
โข สตฺโต กุโต อาคโต โส กุหิ คามิ ภวิสฺสตีติ.

(ม. ๑/๑๑, ส. ๑/๒๖๕)

ปุณฺณนํมนสิการ (ใส่ใจ) โดยไม่แยกคาย
อย่างนี้ว่า ในอดีตกาลยาวนาน เราได้มีแล้ว

หรือมิได้มีแล้วหนอ เราได้เป็นอะไรมาหนอ
เราได้เป็นอย่างไรมานหนอ เราได้เป็นอะไร
แล้ว จึงมาเป็นอะไรอีกหนอ. ในอนาคตกาล
ยาวนาน...หรือว่าบัดนี้มีความสงสัย ภายในตน
ปรารภปัจจุบันว่า เรามีอยู่หรือไม่หนอ (อตฺตา
หรือวิญญานมีอยู่ในร่างกายนี้หรือไม่)
เราเป็นอะไรหนอ (เช่นเป็นกษัตริย์ หรือเป็น
อะไร) เราเป็นอย่างไรมาน (เกิดในปัจจุบัน
เพราะเหตุอะไร มีรูปร่างลักษณะอย่างไร)
สัตว์นี้มาจากไหนหนอ (มาจากภพไหน) และ
เขาจักไปไหนกันหนอ (จักไปสู่ภพไหน).

อชฺมตฺตํ กถํกถิ โหตฺติติ อตฺตโน ชนฺเตสุ
วิจิกิञฺโห โหติ. (ม.อฏ. ๑/๗๒, ส.อฏ. ๒/๔๐)

ปาฐะว่า อชฺมตฺตํ กถํกถิโหติ (มีความสงสัย
ภายในตน) คือ เป็นผู้มี ความสงสัยในชั้น
ทั้งหลาย (รูปนาม) ของตน.

[หมายเหตุ:- ความสงสัยดังกล่าว จะไม่เกิดขึ้น
แก่ผู้ที่เข้าใจว่ามีเพียงรูปนาม ที่เป็นเหตุและ
ผลของกันและกัน ไม่มีบุคคล เรา ของเรา
บุรุษ หรือสตรี จัดว่าเป็นความดับไปด้วย
การข่มไว้ (วิกขัมภนนิโรธ) เปรียบเสมือน
คนที่ไม่ว่าจะตายมีเขาหรือไม่ ก็จะไม่สงสัย
อยู่ร่ำไปว่าตายมีเขาหรือไม่ เขาคือตาย
มีรูปร่างอย่างไร แต่เมื่อรู้ชัดว่าตาย ไม่มี
เขา ก็จะไม่สงสัยในเรื่องนั้น อนึ่ง ความเข้าใจ
ว่ารูปนามที่เป็นเหตุผลของกันและกัน ด้วย
ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัย
ของรูปนามที่เกิดภายในตน) จะเป็นการดับ
ความสงสัยด้วยการข่มไว้ชั่วขณะ ต่อเมื่อ

ได้บรรลุปะเป็นพระโสดาบันแล้ว จึงจะขจัด
ความสงสัยได้เด็ดขาดด้วยมรรคญาณ]

กถณจานนุท ภิกขุ อชฺมตฺตเมว จิตฺตํ
สณฺหเปติ สนฺนิสาเทติ เอโกทิกโรติ สมาทหติ.
อิธานนุท ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ
ธมฺเมหิ สวิตกุกํ สวิจาร์ วิเวกขํ ปจฺมํ ฆานน...
จตุตฺถํ ฆานนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ ฯเปฯ โส
อชฺมตฺตํ สญฺญตํ มนสิโกโรติ. ตสฺส อชฺมตฺตํ
สญฺญตํ มนสิโกโรติ อชฺมตฺตํ สญฺญตํ จิตฺตํ
น ปกฺขนฺทติ น ปสฺสตีติ น สนฺติภูจตี นาวิมุจจตี.
ฯเปฯ เตนानนุท ภิกขุนา ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี
สมาธิมิตฺเต อชฺมตฺตเมว จิตฺตํ สณฺหเปตพฺพํ
สนฺนิสาเทตพฺพํ เอโกทิกาทพฺพํ สมาทहतพฺพํ.

(ม. ๓/๑๕๔)

[พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเข้าฌาน ที่เป็น
บาท (บาทกฌาน) ในการเจริญวิปัสสนาของ
ฆานลาภบุคคลไว้ในมหาสุญญตสูตรว่า]

อานนทํ ภิกษุตั้งจิตไว้ในภายใน ทำจิตให้สงบ
ตั้งจิตให้มั่น ตั้งจิตไว้ด้วยดีเป็นอย่างไร คือ
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจาก
อกุศลธรรมแล้ว บรรลุปฐุมฌานที่มีวิตก วิचार
ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่... บรรลุจตุตถ-
ฌาน...ภิกษุนั้น ใส่ใจความว่างเปล่าที่มีในตน
(คือใส่ใจฆานนั้นๆ และขั้น ๕ อันเป็นไป
ในฌาน ซึ่งมีในตนว่าว่างเปล่าจากความเที่ยง
ความสุข อตฺตาและชีวะ) เมื่อเธอใส่ใจความ
ว่างเปล่าที่มีในตน ถ้าจิตของเธอไม่แล่นไป
ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่หยั่งลงในความ
ว่างเปล่าที่มีในตน... อานนทํ ภิกษุนั้น พึงตั้ง

จิตไว้ในภายในตนอันเป็นนิมิตของสมาธิมี
ปฐุมฌานเป็นต้นก่อนนั้นนั่นแหละ พึงทำให้
สงบ (ทำจิตให้สงบ) พึงทำให้ตั้งมั่น (พึงทำ
ให้ป้ายหน้าสู่ทางเดียว) พึงตั้งไว้ด้วยดี.

อชฺมตฺตเมวาทิ โคจรชฺมตฺตเมว. อชฺมตฺตํ
สญฺญตนฺติ อิธ นิยกชฺมตฺตํ อตฺตโน ปณฺจสุ
ขนฺเรสุ นิสฺสิตนฺติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๔/๑๑๔)

บทว่า อชฺมตฺตเมว (ในภายใน) คือ ในอารมณ์
[มีกสิณเป็นต้น]นั้นแหละ.

ในปาฐะนี้ว่า อชฺมตฺตํสญฺญตํ(ความว่างเปล่า
ที่มีในตน) หมายถึงธรรมที่เกิดอยู่ในตน คือ
อาศัยในขั้น ๕ (รูปนาม) ของตน.

(ญ) (ติ)สภาวะธรรมที่เป็นไปภายในตน,สภาวะ
ธรรมที่เป็นไปเฉพาะบุคคล.

กตเม ฐมา อชฺมตฺตา ?

เย ฐมา เตสํ เตสํ สุตตานํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ
นียตา ปาฏิปคฺคสิกา อูปาทินฺนา, รูป เวทนา
สญฺญา สงฺขารรา วิญฺญาณ. (อภิ.ธ. ๒๔๘-๙)

สภาวะธรรมที่เป็นไปภายในตนเป็นในน คือ
สภาวะธรรมที่เป็นไปภายในตนที่เป็นภายใน
ในอันเกิดในตนเป็นเฉพาะตน เกิดในตน เป็น
ของเฉพาะแต่ละบุคคล[ที่กรรมอันประกอบ
ด้วยตัณหาและทิวฏฐิ]ยึดถือของสัตว์นั้นๆ
ได้แก่ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น
สังขารขั้น และวิญญานขั้น.

อิธ ปน นิยกชฺมตฺเต อธิปฺเปโต.

ตสฺมา อตฺตโน สนฺตานเณ ปวตฺตา ปาฏิปคฺคสิกา
ฐมา อชฺมตฺตาติ เวทิตพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

อนึ่ง อชฺมตต ศัพท์ ในที่นี้ พระผู้มีพระภาค ประสงค์เอานियกัสมัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ดังนั้น ธรรมที่เป็นเฉพาะแต่ละบุคคล อันดำเนินไปในกระแสรูปนามของตน พึงทราบ ว่า ชื่อว่า อัชฌัตตะ.

(๒) โคจรชฺมตต (อารมณ์ทั่วไป) อัชฌัตตะ คืออารมณ์อันรักษาด้วยภาวนา.

(ก) เป็นไปภายใน (อารมณ์กรรมฐาน).

อิธ ภิกขเว ภิกขุ อรณฺณคโต วา รุกขมูลคโต วา สญฺญาคารคโต วา นิสิตํ ปล่อยทิ้งอาภุชิตฺวา อุชฺฐํ กายํ ปณฺธาย ปริมุขํ สติํ อุปฏฺฐเปตฺวา. โส สโตว อสฺสสฺสตี, สโตว ปสฺสสฺสตี: ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต “ทีฆํ อสฺสสามิติ ปชานาตี ฯ”

ตสฺส เอวํ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปีโน ปหิตตตสฺส วิหโรโต ยะ เคหสิตา สรสงฺกปฺปา, เต ปหิยฺหนฺติ. เตสํ ปหานา **อชฺมตตเมว** จิตฺตํ สนฺติฏฺฐติ สนฺนิสฺสตีติ เอโกทึ โหติ สมာธิยตี. เอวํภิกขเว ภิกขุ กายคตาสตี ภาเวตี. (ม. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คือ ภิกษุในศาสนานี้ เข้าไปสู่ป่า โคนไม้ เรือนว่างแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “หายใจเข้า ยาว”...ภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร (เผากิเลส) อุตฺตกายและใจอยู่อย่างนี้ ย่อมละความดำริที่สับสน อันอาศัยเรือน[คือกามคุณ ๕]ได้. เพราะละความดำริที่สับสนนั้นได้ จิตที่เป็นไปภายในนั้นเท่านั้น ย่อมดำรงคงที่ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น[มีภาวะเป็นหนึ่งผุดขึ้น] ตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ภิกษุชื่อว่า เจริญกายคตาสติแม้ด้วยอาการอย่างนี้แล.

อชฺมตตเมวาติ โคจรชฺมตตสฺมีเยว.

(ม.อฏ. ๔/๑๐๒)

บทว่า **อชฺมตตเมว** (ที่เป็นไปภายในเท่านั้น) คือ ในกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ] เท่านั้น.

โคจรชฺมตตสฺมีเยวาติ ปริคฺคหิตะ กมฺมฏฺฐาเน เอว วตฺตุนฺติ. ตณฺหิ ฐมฺมวเสน อุปฏฺฐิตาย ภาวนาย โคจรภาวโต โคจรชฺมตตุนฺติ วุตฺตํ.

(ม.ฎี. ๓/๓๑๗)

บทว่า **โคจรชฺมตตสฺมีเยว** (ในกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ]เท่านั้น) ความว่า เป็นไป[ใน[อารมณ์]กรรมฐานที่กำหนดแล้วนั้น] เทียว. จริงอยู่ อารมณ์กรรมฐานนั้น เรียกว่า โคจรชฺมัตตะ เพราะเป็นอารมณ์ของภาวนา ที่ปรากฏด้วยอำนาจของสมาธิ.

(ข) ภายในตน (อารมณ์ของฌาน).

เตนานนฺท ภิกขุณา ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี สมာธิ- นิमितฺเต **อชฺมตตเมว** จิตฺตํ สนฺนุสฺสเปตพฺพํ สนนฺนิสาเทตพฺพํ เอโกทิกาทพฺพํ สมหาทาทพฺพํ.

(ม. ๓/๑๕๔)

ดูก่อนอาณนท ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ในภายในตนอันเป็นนิमितของสมาธิ[มีปฐมฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั้นแหละ พึงทำให้สงบ พึงทำให้ตั้งมั่น พึงตั้งไว้ด้วยดี.

[อชฺมตตํ แปลงสัตตวิภัตติเป็น อ]

[ดูก่อนอานนท์ ภิกษุหนึ่งพึงตั้งจิตไว้ในอารมณฺ์
มีกสิณเป็นต้นอันเป็นนิมิตของสมาธิ [มีปฐม
ฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั้นแหละ]

อชฺมตฺตเมวาทิ โคจรชฺมตฺตเมว. (ม.อฏฺ.๔/๑๑๔)
บทว่า อชฺมตฺตเมว (ภายในตน) คือ ภายใน
อารมณฺ์มีกสิณเป็นต้นนั้นแหละ.

อชฺมตฺตเมวาทิ อธิ ฌานารมณฺ์ อธิปฺเปตฺนติ
อาห โคจรชฺมตฺตเมวาทิ. (ม.ฐิ.๓/๓๒๙)

ในบทว่า อชฺมตฺตเมว (ภายในตน) นี้ พระ
อรรถกถาจารย์ประสงค์เอาอารมณฺ์ของฌาน
(สมาธิ) เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ในอารมณฺ์
มีกสิณเป็นต้นนั้นแหละ.

[อชฺมตฺต ศัพท์ หมายถึง ธรรมภายในที่เกิด
อยู่ในตน กล่าวโดยองค์ธรรม คือ จิตตูปบาท
ที่เป็นญาณสัมปยุตต์อันเป็นอารัมมณิกะ
นอกจากนั้นยังหมายความว่า อารมณฺ์ของ
จิตตูปบาทดังกล่าวโดยผลูปจาระ คือ ส่วน
ที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้
เป็นการกล่าวถึงจิตตูปบาทที่เป็นผล แต่เจตนา
หมายถึงอารมณฺ์ที่เป็นเหตุ]

ภควา เอตทโวจ “ตถา ตถา ภิกฺขเว ภิกฺขุ
อุปปริกฺขเขยฺย, ยถา ยถา อุปปริกฺขโต พหิทฺธา
จสฺส วิญฺญาณํ อวิกฺขิตฺตํ อวิสฺสุํ อชฺมตฺตํ
อสณฺ์จิตํ อนุปาทาย น ปริตสฺเสยฺย. พหิทฺธา
ภิกฺขเว วิญฺญาณํ อวิกฺขิตฺเต อวิสฺสฺสํ สติ
อชฺมตฺตํ อสณฺ์จิตํ อนุปาทาย อปริตสฺสโต
อายุตํ ชาติขรามรณทุกฺขสมุทฺยสมฺภโว น
โหตีติ. (ม. ๓/๒๖๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงพิจารณา โดย
ประการที่เมื่อพิจารณาอยู่ จิตจะไม่ฟุ้งไป ไม่
ซ่านไปในภายนอก ไม่ตั้งมั่นอยู่ในภายใน
ไม่สะดุ้งเพราะไม่ยึดมั่น ภิกษุทั้งหลาย เมื่อ
จิตไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก ไม่ตั้งมั่น
อยู่ในภายใน ไม่สะดุ้งเพราะไม่ถือมั่น จึงไม่มี
เหตุเกิดหรือแดนเกิดแห่งชาติ ชรา มรณะ
และทุกข์ต่อไป.

อชฺมตฺตํ อสณฺ์จิตนฺติ โคจรชฺมตฺตเต นิกฺกนฺติ-
วเสน อสณฺ์จิตํ. (ม.อฏฺ. ๔/๑๙๐)

สองบทว่า อชฺมตฺตํ อสณฺ์จิตํ (ไม่ตั้งมั่นอยู่
ในภายใน) ความว่า ไม่ตั้งมั่นอยู่ (ไม่ยึดมั่น
อยู่) ในอารมณฺ์ภายใน ด้วยอำนาจความตั้งใจ
(ความเพียรเพียรยินดีในอารมณฺ์)

โคจรชฺมตฺตเตติ ฌานารมณฺ์ภูเต.

ตํ ทิ ภาวนาจิตเตนาภิกฺขุยฺย อวิสฺสชิตฺวา
คฺยฺหมานํ อชฺมตฺตํ วิย โหตีติ โคจรชฺมตฺตนฺติ
วฺจจติ. (ม.ฐิ. ๓/๓๙๑)

บทว่า โคจรชฺมตฺตเต (ในอารมณฺ์ภายใน) คือ
อันเป็นอารมณฺ์ของฌาน. ความจริง อารมณฺ์
ของฌานนั้น อันภาวนาจิตครอบงำแล้ว ไม่
สลัดทิ้ง ยังยึดถืออยู่ จึงเป็นเหมือนมีอยู่ใน
ภายใน เหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าว
ว่า โคจรชฺมตฺตํ (อารมณฺ์ภายใน).

(ค) อารมณฺ์ของผลสมบัติ, นิพพาน.

อภิชานามิ โข ปณฺาหํ อคฺคิเวสฺสน อเนกสตาย
ปริสาย ฐมฺมํ เทเสตา. อปิสฺสุ มํ เอกเมโก
เอวํ มณฺณติ “มเมวารพฺภ สมฺโณ โคตโม ฐมฺมํ

เทเสตีติ. น โข ปเนตํ อคฺคิเวสฺสน เอวํ
ทญฺจพฺพํ. ยาวเทว วิณฺญาปนตฺถาย ตถาคโต
ปเรสํ ฐมมํ เทเสติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน
ตสฺสาเยว กถาย ปรีโยสฺสานะ ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี
สมาธินิมิตฺเต **อชฺมตฺตเมว** จิตฺตํ สณฺจเปมิ
สนฺนิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ, สมาทหามิ, เยน
สุทํ นิจฺจกปฺปํ วิหรามิตฺติ. (ม.๑/๓๑๖)

อคฺคิเวสฺสนะ เราเรารู้ว่า เมื่อเราแสดงธรรม
แก่บริษัทหลายร้อยบริษัท ถึงแม้บุคคลหนึ่งๆ
จะเข้าใจเราอย่างนี้ว่า “พระสมณโคตม แสดง
ธรรมปรารภเราเท่านั้น” อคฺคิเวสฺสนะ ท่าน
อย่าพึงเห็นอย่างนั้น ตถาคตย่อมแสดงธรรม
แก่บุคคลเหล่านั้นโดยชอบ เพื่อประโยชน์ให้รู้
แจ้งอย่างเดียว และในตอนจบเรื่องหนึ่งๆ เรา
ประคองจิตให้สงบ ตั้งมั่น เป็นสมาธิภายใน
ตน ดำรงอยู่ในสมาธินิมิตเบื้องต้นั้น ตลอด
นิตยกาล[คืออยู่ด้วยผลสมาธิอันเป็นสัจญะ
ตลอดนิตยกาล].”

อชฺมตฺตเมวาติ โคจรชฺมตฺตเมว.

(ม.อฎ. ๒/๑๙๓)

บพว **อชฺมตฺตเมว** (ภายในตน) ได้แก่ เป็น
อารมณ์ภายในเท่านั้น.

โคจรชฺมตฺตเมวาติ โคจรชฺมตฺตสญฺญิตะ
ผลสมาปตฺติยา อารมฺมณ นินฺพพานะติ อตฺโถ.

(ม.ฎี. ๒/๒๑๕)

บพว **โคจรชฺมตฺตเมว** (เป็นอารมณ์ภายใน)
(จิตตั้งมั่น) ในพระนิพพานอันเป็นอารมณ์
ของผลสมาบัติ (ผลสมาบัติที่มีพระนิพพาน
เป็นอารมณ์) ที่ได้ชื่อว่าโคจรชฺมตฺตะ.

โส ภิกฺขเว สมโย ยํ ตํ จิตฺตํ **อชฺมตฺตเต**ยว
สนฺติฏฺฐติ สนฺนิสํหติ เอโกทึ โหติ สมาธิยติ.
โส โหติ สมาธิ สนฺโต ปณฺโฑ ปฏฺิปปสฺสทฺธิ-
ลทฺโธ เอโกทึภาวาทิคโต น สสงฺขารนิกฺคยห-
วาริตคโต. ยสฺส ยสฺส จ อภิญญา สจฺฉิกรณียสฺส
ฐมมสฺส จิตฺตํ อภินิหฺนเมติ อภิญญา สจฺฉิ-
กิริยาย ตตฺตร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณฺณติ
สตี สตีอายตเน. (อ. ๑/๒๕๖)

ภิกษุทั้งหลาย มีสมย์ที่จิตตั้งมั่นอยู่ภายใน
สงบนิ่งอยู่ มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่น
อยู่ สมานนั้นเป็นธรรมสงบ ประณีต ได้รับความ
สงบระงับ ถึงภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มี
การข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง
และภิกษุนั้น จะโน้มจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วย
ปัญญอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วย
ปัญญอันยิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุแห่งสติ เขื่อย่อม
ถึงความเป็นผู้เหมาะสม ที่จะเป็นพยาน (ยืน
ยัน) ในธรรมนั้นๆ.

อชฺมตฺตเตยว สนฺติฏฺฐติ อตฺตนิยว ติฏฺฐติ.

นินฺยชฺมตฺตตฺถปิ อิทฺธ อชฺมตฺตํ นาม. โคจรช-
มตฺตมปิ วฏฺฐติ. ปุฏฺฐตฺตารมฺมณํ ปหาย เอกสฺมี
นินฺพพานโคจรเตยว ติฏฺฐติตฺติ วุตฺตํ โหติ.

(อ.อฎ. ๒/๒๒๘)

สองบพว **อชฺมตฺตเตยว สนฺติฏฺฐติ** (ตั้งมั่น
อยู่ภายใน) ได้แก่ ดำรงอยู่ในตนนั่นเอง. ก็ชื่อ
ว่าอชฺมตฺตะในที่นี้ หมายถึงนินฺยชฺมตฺตะ
(ธรรมที่เกิดอยู่ในตน[ธรรมที่เป็นไปภายใน
เกิดขึ้นอาศัยกระแสอุปทานของตน]). หรือจะ
หมายถึงโคจรชฺมตฺตะ (อารมณ์) ก็ได้. มีคำ

ใหญ่ [คือวสีภาวะ ๕] ได้แก่ สุนฺณุตฺตผลสมาบัติ (ผลสมาบัติอันเป็นสุนฺณุตฺตา).

[อิสฺสริยภูจฺจเนติ อตฺถโก.

ผลสมาปัตติ หิ พุทฺธานํ อิสฺสริยภูจฺจัน นาม.

อภิ.อฎ. ๑/๘๓

ความหมายก็คือในผลสมาบัติอันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่[วสีภาวะ ๕] แท้จริงแล้วผลสมาบัติเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่ (ด้วยวิมุตติสุข) ของพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย]

[สฺยุมมฺตา แปลว่า ความว่างหรือความว่างเปล่า มีความหมายหลายนัย เช่น

หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือกล่าวสั้น ๆ ว่าสภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา

หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขาร ตามนัยนี้ สุนฺณุตฺตา ได้แก่ นิพพาน

หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขั้น ๕ ว่า เป็นอัตตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์

หมายถึงความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมาย หรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญแต่ป่า (อรณฺณสญฺญา) เป็นอารมณ์ไม่สำคัญถึงบ้านหรือมนุษย์ ก็จะว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คามสญฺญา) และความสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺสสญฺญา) เป็นต้น สำหรับ สฺยุมมฺตา ในตัวอย่างนี้ซึ่งได้นำมาจากมหาสฺยุมมุตฺตสูตร หมายถึง สุนฺณุตฺตา-

วิหารธรรม คือธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยความว่างของพระชินาสพททั้งหลาย เรียกอีกนัยหนึ่งว่า สุนฺณุตฺตผลสมาบัติ (ผลสมาบัติอันเป็นสุนฺณุตฺตา)

การอยู่ด้วยสฺยุมมฺตาวิหารธรรมนี้ เป็นกุศลโดยส่วนเดียว ไกลจากข้าศึก เป็นโลกุตตระมารขัดขวางไม่ได้]

๔. อชฺมตฺตชฺมตฺต=อชฺมัตตะอันเป็นภายใน, ธรรมภายในอันเป็นไปในสันดานของตน, ธรรมที่เกิดภายในตน, ธรรมภายในแท้, อายตนะภายใน ๖.

อชฺมตฺตสทฺโท...จ อชฺมตฺติกานิ อายตนา นีติ อาทีสุ อชฺมตฺตชฺมตฺเต. (อภิ.อฎ. ๑/๘๘)

อชฺมตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อชฺมัตตัตตะ (อายตนะภายใน ๖) เช่น จ อชฺมตฺติกานิ อายตนา นี (อายตนะภายใน ๖).

อชฺมตฺตชฺมตฺตํ สนฺธาย อชฺมตฺตตฺติเก วุตฺตวเสน อชฺมตฺตาว อชฺมตฺติกา. (อภิ.อฎ. ๑/๖๒)

อชฺมัตตะ (ธรรมที่เป็นภายในนั้นแหละ) ชื่อว่า อชฺมัตติกะ (ธรรมที่มีในภายใน) ตามที่กล่าวไว้ในอชฺมัตตติเก โดยหมายถึงธรรมที่เป็นอชฺมัตตัตตะ (อายตนะภายใน ๖).

ดู อชฺมตฺตติก. (อุทาน.อฎ. ๓๓๙)

[อชฺมตฺตชฺมตฺต = อชฺมตฺต + อชฺมตฺต การใช้ศัพท์ซ้ำกันในลักษณะนี้เป็นการย้ำความว่าเป็นรูปที่มีอุปการะต่อร่างกายอย่างแท้จริง ซึ่งก็คืออายตนะภายใน ๖ ที่มีอุปการะมากกว่ารูปภายในอย่างอื่น โดยทั่วไปศัพท์ที่ซ้ำกันใน

ลักษณะเช่นนี้มักแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม ที่เรียกว่า อติสยัตถะ คำนี้มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพทกรรม ธารยสมาสว่า อษมตตตญจ ตํ อษมตตตญจาติ อษมตตตตตตต (อารมณฺภายในอย่างแท้จริง ได้แก่ อายุตนะภายใน ๖) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น

ทุกขทุกข (ทุกขแท้, ทุกขเวทนา) = ทุกขณฺจ ตํ ทุกขญจาติ ทุกขทุกขํ

รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปณฺจ ตํ รูปญจาติ รูปรูปํ

ราชราช (พระราชผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชจ โส ราชจจาติ ราชราชโ

เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว

ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทณฺจ ตํ จาณญจาติ ปทฏฺฐานํ

มโนวิญญาน (มโนวิญญาน) = มโน จ โส วิญญานญจาติ มโนวิญญานํ

ดังคำอธิบายในปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๓๓) ว่า ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาส อติสยตฺโถ วิญญายติ. ยถา ปทฏฺฐานนฺติ (ความจริงแล้ว อรรถอันยิ่งกว่าปกติของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรม-ธารยสมาส) เช่นคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้))

อษมตตอนิจจณฺหฺรากลสุตต (น)

[อษมตตอนิจจ + ณฺหฺรากล + สุตต]

อษมตตอนิจจณฺหฺรากลสูตร.

สูตรว่าด้วยจันทรากลในอายุตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือทรงแสดงว่า อายุตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง ให้ละจันทะ, รากล และจันทรากล ในอายุตนะเหล่านั้น.

สพายตณฺวักคสังยุตตปาฬี วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๓ (ส. ๒/๓๖๐)

คำว่า **ณฺหฺรากล** (จันทรากล) มีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) ความพอใจรักใคร่ หมายถึง จันทะ (ความพอใจ) เป็นรากลอย่างอ่อน ส่วนรากล (ความรักใคร่) เป็นรากลอย่างแรง (๒) ความกำหนดยิ่ง โดย รากล ศัพท์ แปลว่า รากล, ความกำหนด ส่วน ณฺหฺร ศัพท์ เป็นคำไวพจน์ของ รากล ศัพท์ เมื่อประกอบใช้คำไวพจน์ ๒ คำร่วมกัน ทำให้เกิดความหมายใหม่ที่เรียกว่า อติสยัตถะ คือ เนื้อความที่เกินมาจากปกติ ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า ความกำหนดยิ่ง ดังข้อความใน (อภิ.วิ.๓๔/๕๖๔/๒๓๓) ว่า ณฺโห กาโม, ราโค กาโม, ณฺหฺร-ราโค กาโม (จันทะ[ความพอใจ] ชื่อว่ากาม, รากล[ความกำหนด] ชื่อว่ากาม, จันทรากล[ความกำหนดยิ่ง]ชื่อว่ากาม)

อษมตตอนิจจณฺหฺรากลสุตต (น)

[อษมตตอนิจจณฺหฺรากล + สุตต]

อษมตตอนิจจณฺหฺรากลสูตร.

สูตรว่าด้วยการละจันทะ ในอายุตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือ ทรงแสดงว่า อายุตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง ให้ละจันทะในอายุตนะเหล่านั้น

สพายตณฺวักคสังยุตตปาฬี วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๑ (ส. ๒/๓๖๐).

อชฺมตฺตอณิจฺจนนทิกฺขยสุตฺต (น)

[อชฺมตฺตอณิจฺจนนทิกฺขย + สุตฺต]

อชฺมตฺตอณิจฺจนนทิกฺขยสูตร.

สูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งความเพลิตเพลิน ในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือ ทรงสอนให้ ภิกษุมนสิการอายตนะภายในโดยแยบคาย และให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งอายตนะ ภายในซึ่งจะเป็นเหตุให้เบื่อหน่าย ความเบื่อหน่าย จะเป็นเหตุให้สิ้นความเพลิตเพลิน สพฺพตณวັคคสังยุตฺตปาฬี วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๓ (สํ. ๒/๓๕๕).

อชฺมตฺตอณิจฺจราคสุตฺต (น)

[อชฺมตฺตอณิจฺจราค + สุตฺต]

อชฺมตฺตอณิจฺจราคสูตร.

สูตรว่าด้วยการละราคะในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือ ทรงแสดงว่า อายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง ให้ละราคะในอายตนะเหล่านั้น สพฺพตณวັคคสังยุตฺตปาฬี วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๒ (สํ. ๒/๒๖๐).

อชฺมตฺตจินฺตี (ติ)

[อชฺมตฺต + จินฺต + ติ]

(ก) มีปกติพิจารณาธรรมที่เกิดในตน, กำหนดจิตพิจารณาธรรมที่เกิดในตน, กำหนดจิตพิจารณาธรรม (อันมีขั้นอายตนะเป็นต้น) ที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตนด้วยวิปัสสนา.

สพฺพทา สีสสมฺปนฺโน

ปญฺญวา สฺสสมาหิโต

อชฺมตฺตจินฺตี สติมา

โอฆํ ตรติ ทฺตฺตวํ. (สุตฺตนิ. ๓๐๕)

(เหมวตยัภษฑฺลถามว่า ในโลกนี้ใครเล่า ข้าม โอฆะ[กิเลส ๕ คือ กาม, ภพ, ทิฏฐิ, อวิชชา] ได้ ใครเล่าข้ามห้วงมหรณพ[สังสารวัฏ]คือ การเวียนว่ายตายเกิด]ได้ ใครเล่าไม่จมลงใน ห้วงมหรณพที่ลุ่มลึก ปราศจากเกาะแก่ง และเครื่องยึดเหนี่ยว)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ผู้สมบุรณด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว มีปกติพิจารณาธรรมที่เกิดภายในตน (เพ่งพินิจธรรมภายใน) มีสติทุกเมื่อ ย่อมข้าม พ้นโอฆะที่ข้ามได้ยาก.

อถ ภควา โย ภิกฺขุ ชีวิตเหตุปิวิตฺถกมํ อภิโรโธ
สพฺพทา สีสสมฺปนฺโน โลภียโลกุตฺตราย จ
ปญฺญายปญฺญวา อุچارปฺปนาสมาธินา อิริยา-
ปถเหฏฺฐิมมคฺคผลํ จ สฺสสมาหิโต ติลกฺขณํ
อาโรเปตฺวา วิปัสสนาย นียกชฺมตฺตจินฺต-
นํ สีสํ สาตจฺจกิริยาวหาย อปฺปมาทสฺติยา จ
สมนฺนาคโต. ยสฺมา โส จตฺตฺเถน มคฺเคน อิมํ
สุทฺตฺตรํ โอฆํ อนวเสสํ ตรติ ตสฺมา เสฏฺฐญฺมึ
วิสุตฺตฺเชนฺโต “สพฺพทา สีสสมฺปนฺโนติ อิมํ
ติสิฏฺฐาคพฺภํ คาถมาห. (สุตฺตนิ.อญฺ. ๑/๒๑๐)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เพราะภิกษุใด ไม่ ทำการล่องละเมิดแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ถึง พร้อมด้วยศีลทุกเมื่อ และมีปัญญา ด้วยปัญญา

ที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ตั้งมั่นดีแล้ว ด้วย
อุปะการสมาธิและอัปปนาสมาธิ และมรรคผล
เบื้องต้นทุกอิริยาบถ มีปกติยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์
กำหนดจิต พิจารณาธรรมที่เกิดอยู่ในตน
ด้วยวิปัสสนา และประกอบด้วยสติคือความ
ไม่ประมาท อันนำมาซึ่งการทำติดต่อกัน (พาก
เพียรพยายามอย่างต่อเนื่อง) ภิกษุนั้น ย่อม
ข้ามโอฆะนี้ที่ข้ามได้แสนยาก โดยไม่มีส่วน
เหลือด้วยมรรคที่สี่ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรง
วิเสขนาเสกขภูมิ จึง ตรัสคาถาที่บรรจุนิไตร
สิกขานี้ว่า สัพพทา สิลสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อม
แล้วด้วยศีลทุกเมื่อ).

(ข) มีปกติพิจารณาธรรมที่เกิดในตน,

**กำหนดจิตพิจารณาธรรมอันเป็นไปใน
สันดาน(กระแสนูปนาม)ของตนด้วยการ
ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์.**

ปิณฑํ จ ภิกฺขุ สมเยน ลหฺวธา

เอโก ปฏิกฺกมฺม รโห นิสฺสเท

อชฺมตฺตจินฺตี น มโน พหิทฺธา

นิจฺจารเย สงฺกหิตตฺตภาโว. (สุตฺตนิ. ๓๐๕)

อนึ่ง ภิกษุได้อาหารบิณฑบาตมาฉันภายใน
เวลาแล้ว ควรกลับไปนั่งในที่สงัดตามลำพัง
ควบคุมอัตภาพคือจิตได้อย่างมั่นคงแล้ว
พิจารณาธรรมที่เกิดอยู่ในตน (กำหนดจิต
พิจารณาอารมณ์ภายใน) ไม่ปล่อยจิตไปใน
อารมณ์ภายนอก.

อชฺมตฺตจินฺตีติ ติลกฺขณํ อารโပတฺวา ขนฺธ-
สนฺดานํ จินฺตေญฺโต. (สุตฺตนิ.อญฺ. ๒/๑๐๔)

บทว่า **อชฺมตฺตจินฺตี** (พิจารณาธรรมที่เกิด
อยู่ในตน) ความว่า ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณา
กระแสขันธ์ (รูปนาม) ของตน.

อชฺมตฺตชฺมตฺต (ติ)

[อชฺมตฺต + อชฺมตฺต]

อารมณ์ภายในแท้จริง, อายุตนะภายใน ๖.

อชฺมตฺติกานีติ อชฺมตฺตชฺมตฺติกานิ.

พาหิรานีติ ตโต อชฺมตฺตชฺมตฺตโต พหิฏฺฏานิ.

(ที.อญฺ. ๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺมตฺติกานิ** คือ อายุตนะภายใน.

บทว่า **พาหิรานิ** คือ อายุตนะที่มีในภายนอก
จากอายุตนะภายในนั้น.

ดู อชฺมตฺต วรรค (๔)

อชฺมตฺตชฺมตฺตติก (ติ)

[อชฺมตฺตชฺมตฺต + อิก]

ธรรมอันเป็นไปในภายในแท้จริง = อายุตนะ
ภายใน ๖. ธรรมที่ประจักษ์ในหมู่ธรรมภายใน
(หมู่ธรรม ๖ อย่างมีจักขุสัททเป็นต้น)

อชฺมตฺติกานีติ อชฺมตฺตชฺมตฺติกานิ.

(ที.อญฺ. ๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺมตฺติกานิ** (ธรรมที่มีในภายใน)
ได้แก่ ธรรมอันเป็นไปในภายในอย่างแท้จริง (=
อายุตนะภายใน ๖).

อชฺมตฺตตติก (ป)

[อชฺมตฺต + ติก]

อชฺมตฺตติกะ (หมวดสามแห่งธรรมอันเป็นไปภายใน) เป็นติกะหนึ่งในบรรดาติกะ ๒๒ อันมาในอภิธรรมมัตติกาและปฏิฐาน.

อชฺมตฺตตฺตติเก “เอวํ วตฺตมานา มยํ อตฺตาคติคฺคณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วีย อธิปฺปาเยน อตฺตानํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาคติ อชฺมตฺตตา.

(อภิ.อฏฺ. ๑/๘๘)

ใน**อชฺมตฺตติกะ** (หมวดสามแห่งธรรมอันเป็นไปภายใน) พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้:- คำว่า อชฺมตฺตตะ (ธรรมอันเป็นภายใน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จักยึดถือเป็นอัตตา.

ดู ธรรมสังคณีปาฬิ ติกมัตติกา. ๒๐/๑๐๕๐ ๒/๑๔๓๕ ปฏิฐาน. ๒/๔๔๑, ๔๕๓ ปฏิฐาน. ๔/๕๔๖-๘ ปฏิฐาน. ๕/๒๑-๓, ๓๗, ๒๐๘, ๒๐๙, ๔๕๙.

อชฺมตฺตตตพริกขยสุตฺต (น)

[อชฺมตฺตตตพริกขย + สุตฺต]

อชฺมตฺตตตพริกขยสุตฺต.

สูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งความเพลิตเพลินในอายตนะภายใน คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า การเห็นอายตนะภายในว่าไม่เที่ยงเป็นสมมามีปฏิฐาน ซึ่งจะเป็เหตุให้เบื่อหน่ายและความเบื่อหน่ายนั้น เป็เหตุให้สิ้นความเพลิตเพลินในกามคุณอารมณ์].

สพายตนะวคคสังยุตฺตปาฬิ วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๑ (ส. ๒/๓๕๔)

อชฺมตฺตตพริกขม (น)

[อชฺมตฺต + พริกขม]

การบริกรรมภายใน, การเจริญภาวนาภายในตน, การเจริญภาวนาในอวัยวะมีผมเป็นต้น อันมีในชั้นรัตนदानของตน.

กาเย กายานุปสฺสตี อานาปนาปพฺพํ อิริยาปถ-ปพฺพํ จตุสมฺปชฺจณปพฺพํ ปฏิกุลมนสิการ-ปพฺพํ ธาตุมนสิการปพฺพํ นวสวธิกาปพฺพานิ **อชฺมตฺตตพริกขม**วเสน จตฺตารีนีลาทิกสณฺณินติ อิมสฺมี อฏฺฐารสวโร กาเย ตเมว กายํ ปณฺณาย อนุปสฺสนนฺโต. (อ.อฏฺ. ๑/๓๘๒)

ปาฐะว่า **กาเย กายานุปสฺสตี** (พิจารณาเห็น [ตามรู้]ในกองรูปว่าเป็นกองรูป) หมายความว่า พิจารณาเห็น [ตามรู้]กองรูปว่าเป็นเพียงกองรูปด้วยปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ๑๘ อย่างนี้ คือ หมวดอานาปานะ (การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก) หมวดอิริยาบถ (การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔) หมวดสัมปชฺจณะ (การกำหนดรู้อิริยาบถย่อยรวมไปกับอิริยาบถใหญ่) หมวดปฏิกุลมนสิการ ๔ (การกำหนดรู้สิ่งปฏิกูลว่าร่างกายเป็นของน่าเกลียด) หมวดธาตุมนสิการ (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔) หมวดนวลสวธิกะ (หมวดป้าช้า ๘ หมวด) กสณฺณินีล-กสณฺณินีลน ๔ ด้วยอำนาจการบริกรรมภายใน.

อชฺมตฺตตพริกขมวเสนาติ อตฺตโน เกสาทีสุ พริกขมกรณวเสน. (อ.อฏฺ. ๑/๒๓๔)

บทว่า **อชฺมตฺตตพริกขมวเสน** (ด้วยอำนาจการบริกรรมภายใน) ได้แก่ ด้วยสามารถทำ

ปริกรรม (เจริญภาวนา) ในอวัยะมีผมเป็นต้น
ของตน.

[อนุปสฺสนโต ในปาฐะว่า อิมสฺมี อฏฺฐารสฺวิเช
๗เปฯ อนุปสฺสนโต (รู้เห็นอยู่, พิจารณาเห็น)
สำเร็จรูปมาจาก อนุ + ทิส ธาตุ (เพิกฺขเน =
เห็น) + อ ปัจจัย + อนุต ปัจจัย เป็นคำแสดง
ปัจจุบันกาลโดยขณะปัจจุบัน เพราะ อนุต
ปัจจัยในคำนี้ ลงในปัจจุบันกาลด้วยสูตร (กจ.
๕๖๕) ว่า วตฺตมาเน มานนฺตา (เมื่อปรากฏ
ปัจจุบันกาล ลง มาน และ อนุต ปัจจัย)]

อชฌตตปวตต (ติ)

[อชฌตต + ปวตต]

(กระแสกีเลสและวิบาก) อันเป็นไปภายใน,
(สังขารนิมิต) อันเป็นไปภายใน.

สฺขาปฺตตฺตวิปสฺสนาติ วา วุฏฺฐานคามินีติ วา
สงฺขารุเพกฺขาภิฌานตฺตยสฺเสว เอตํ นามํ. สห
ทิ สฺขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตตา สฺขาปฺตตฺตา.
วุฏฺฐานํ คจฺจนตฺติติ วุฏฺฐานคามินี. วุฏฺฐานํ วุจฺจติ
พหิทฺธานิมีตตฺตภูตโต อภินิวิจฺจวตฺตภูตโต เจว
อชฌตตปวตตโต จ วุฏฺฐนฺโต มคฺโค, ตํ
คจฺจนตฺติติ วุฏฺฐานคามินี. มคฺเคน สทฺธิ ฌมฺภียตฺติ
อตฺถโก. (วิสุทฺธิ. ๒/๓๓๙)

คำว่า สฺขาปฺตตฺตวิปสฺสนา กิตฺติ วุฏฺฐานคามินี
กิตฺติ ทั้งสองนี้เป็นชื่อของญาณทั้ง ๓ มีสังขาร-
เบกขาญาณเป็นต้นนั่นเอง.

เพราะว่า สังขารเบกขาญาณนั้น ชื่อว่าถึงที่สุด
เพราะบรรลุถึงที่สุดคือความสูงสุด. และชื่อว่า
วุฏฺฐานคามินี เพราะพาไปถึงมรรค.

มรรค ชื่อว่าวุฏฺฐานะ เพราะออกจากวัฏฏ
(สังขาร) ที่กำหนดรู้โดยความเป็นอารมณ์
ภายนอก [คือรู้เห็นว่าเป็นสิ่งอื่นด้วยวิปัสสนา
ญาณ] และออกจากกระแสกีเลสและวิบาก]
อันเป็นไปภายใน ความหมายก็คือสืบต่อ
อยู่กับมรรค.

[คำว่า วุฏฺฐาน มีความหมาย ๒ ประการ
คือ สภาพออกจากสังขารนิมิต (นิมิตคือ
สังขาร)=สงฺขารนิมิตตโต วุฏฺฐาตฺติติ วุฏฺฐานํ
(วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย),
สภาพออกจากกระแสกีเลสและวิบาก = ป
วตฺตโต วุฏฺฐาตฺติติ วุฏฺฐานํ (วิ บทหน้า + อุ
บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)]

อชฌตตปฺจุณา (ถี)

[อชฌตต + ปฺจุณา]

การถามถึงเรื่องภายใน, การถามปัญหาอัน
เป็นไปภายใน.

ติสฺโส ปฺจุณา อชฌตตปฺจุณา พหิทฺธาปฺจุณา
อชฌตตพหิทฺธาปฺจุณา. (จูฬนิ. ๕๑)

การถามอีก ๓ อย่าง คือ การถามถึงเรื่อง
ภายใน การถามถึงเรื่องภายนอก การถาม
ถึงเรื่องทั้งภายในและภายนอก.

อชฌตตพณฺณ (ติ)

[อชฌตต + พณฺณ]

ผู้มีเครื่องผูกภายใน, ผู้มีเครื่องผูกมัดในกาม
ภุมิ, ผู้มีอชฌตตสังโยชน (สังโยชนภายใน).

อชฺมตตสัโยชโนติ อชฺมตตพหุโน.

(อภิ.อฎ. ๓/๕๔)

บทว่า อชฺมตตสัโยชโน ได้แก่ มีเครื่อง
ผูกภายใน (มีเครื่องผูกมัดไว้ในกามภูมิ).

[สัโยชนภายใน หมายถึงฉันทราคะในกามภพ
ที่เป็นไปภายใน หรือหมายถึงโอรัมภาคีย-
สังโยชน (สังโยชนเบื้องต้น ๕)]

ดู อ.ฎ. ๒/๓๒ มูลฎ. ๓/๓๙

อชฺมตตพหิทฺธ (ติ)

[อชฺมตต + พหิทฺธ]

สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนและภายนอกตน,
สภาวะธรรมที่เป็นไปภายในและภายนอก
สันดานแห่งตน – กระแสรูปนามของตน.

อชฺมตตตา ฐมฺมา. พหิทฺธา ฐมฺมา.

อชฺมตตพหิทฺธา ฐมฺมา.(อภิ.ธ. ๓)

สภาวะธรรมที่เป็นภายในตน สภาวะธรรมที่
เป็นภายนอกตน สภาวะธรรมที่เป็นภายใน
ตนและภายนอกตน.

[อีกนัยหนึ่งแปลว่า สภาวะธรรมที่เป็นไป
ภายในสันดานแห่งตน สภาวะธรรมที่เป็นภายใน
นอก (จากธรรมที่เป็นไปภายในนั้น) สภาวะ
ธรรมที่เป็นไปภายในและภายนอกสันดาน
(กระแสรูปนาม) แห่งตน]

อชฺมตตตา ปญฺญา. พหิทฺธา ปญฺญา.

อชฺมตตพหิทฺธา ปญฺญา. (อภิ.วิ. ๓๒๕)

อชฺมัตตปัญญา (ปัญญาที่เป็นภายในตน)
พหิทฺธปัญญา (ปัญญาที่เป็นภายนอกตน)

อชฺมัตตพหิทฺธปัญญา (ปัญญาที่เป็นภายใน
ตนและภายนอกตน)

อตฺถิ อชฺมตฺโต. อตฺถิ พหิทฺโธ.

อตฺถิ อชฺมตตพหิทฺโธ. (อภิ.วิ. ๑๗)

เวทนาชั้นที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายใน
นอกตนก็มี ที่เป็นภายในตนและภายนอก
ตนก็มี.

อปิจ อตฺติตา กามา อนาคตา กามา ปจฺจุปปนฺหา
กามา, อชฺมตตตา กามา พหิทฺธา กามา อชฺมตต-
พหิทฺธา กามา, หีนา กามา มชฺฌิมา กามา
ปถิตา กามา ฯลฯ ตณฺหาวตฺถุกา ตณฺหา-
รมฺมณา กามนียฺญฺเจน รชฺนียฺญฺเจน มทนียฺญฺเจน
กามา, อิเม วุจฺจนฺติ วตฺถูกามา. (มหาน.๑)

อีกนัยหนึ่ง กามที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน
กามที่เป็นภายใน ภายนอก ที่เป็นทั้งภายใน
ภายนอก กามอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่าง
ประณีต...กามที่เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา
เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ที่ชื่อว่ากาม เพราะ
มีความหมายว่าน่าปรารถนา น่ายินดี น่าลุ่ม
หลง เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม.

อชฺมตตพหิทฺธา (พย)

[อชฺมตต + พหิทฺธา. ทวันทสมาส]

(ก) ทั้งภายในทั้งภายนอก (อันเป็นทั้งของตน
เองและของผู้อื่น[กองรูปเป็นต้น]).

อิติ (ภิกฺขุ)อชฺมตฺตํ วา กาเย กายานุสฺสึ วิหฺรติ.
พหิทฺธา วา กาเย กายานุสฺสึ วิหฺรติ. อชฺมตต-
พหิทฺธา วา กาเย กายานุสฺสึ วิหฺรติ. สมุทฺท-

ธมฺมานุสฺสึ วา กายสฺมึ วิหริติ. วยธมฺมานุสฺสึ วา กายสฺมึ วิหริติ. สมุททวยธมฺมานุสฺสึ วา กายสฺมึ วิหริติ. อตฺถิ กาโยติ วา ปณฺสสฺ สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏิส- สติมตฺตตาย อนิสฺสึโต จ วิหริติ. น จ ภิกฺขุ โลเก อฺปาทียติ. เอวมปิ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุสฺสึ วิหริติ. (ที. ๒/๒๓๒)

ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมตามรู้ในกอง รูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกอง รูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกอง รูปทั้งภายในทั้งภายนอก ว่าเป็นกองรูปอยู่ บ้าง. ตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในกองรูป อยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือความดับไปในกองรูป อยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นทั้ง ความดับในกองรูปอยู่บ้าง อีกนัยหนึ่ง สติของ เธอย่อมปรากฏว่ามีเพียงกองรูป เพื่อปัญญา และการระลึกขันธ์ ๆ ขึ้นไปเท่านั้น เธอเป็นผู้ อยู่อย่างไม่ถูกค้นหาและทักท้วงเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมั่นอะไรในโลก. ภิกษุทั้งหลาย ด้วยการ ปฏิบัติอย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามรู้ในกอง รูปว่าเป็นกองรูปอยู่.

อิตติ อชฺมตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา อสฺสาส- ปสฺสาสกาเย กายานุสฺสึ วิหริติ. พหิทฺธา วาติ ปรสฺส วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย. อชฺมตต- พหิทฺธา วาติ กาเลน อตฺตโน กาเลน ปรสฺส อสฺสาสปสฺสาสกาเย. เอเตนสฺส ปคุณกมฺมฏ- จาณํ อฏฺฐเปตฺวา อปฺราปรํ สณฺจเรณกาโล กถิโต. เอกสฺมึ กาเล ปนินฺทํ อุกฺกมฺ น ลพฺภติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๕๕, ม.อฏ. ๑/๒๕๔)

คำว่า อิตติ **อชฺมตฺตํ** วา (ภายใน) ความว่า ย่อม ตามรู้ในกองรูป คือลมหายใจเข้าออกของตน อย่างนี้ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง. คำว่า **พหิทฺธา** วา (ภายนอก) ความว่า ย่อมตามรู้ในกองรูป คือลมหายใจเข้าออกของบุคคลอื่นว่าเป็น กองรูปอยู่บ้าง. คำว่า **อชฺมตตพหิทฺธา** วา (ทั้งภายในทั้งภายนอก) ความว่า บางคราว ย่อมตามรู้ในกองรูปคือลมหายใจเข้าออก ของตน บางคราว[ย่อมตามรู้ในกองรูปคือ ลมหายใจเข้าออก]ของผู้อื่น.

ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลที่ ภิกษุนั้นไม่หยุดกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว ให้ กองรูปคือลมหายใจเข้าออก สัญจรไปมาอยู่ ก็กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน.

[การรู้ชัดลมหายใจของตน จัดเป็นปัจจกข- ญาณคือปัญญายังเห็นโดยประจักษ์ ส่วน การอนุমানรู้ลมหายใจของคนอื่น จัดเป็น อนุमानญาณ คือปัญญายังเห็นโดยอนุमान ส่วนการตามรู้ในกองรูปทั้งภายในทั้งภาย นอกว่าเป็นกองรูป หมายถึงความปรากฏแห่ง ปัจจกขญาณและอนุमानญาณสลับกันไป

การตามรู้อารมณ์ปัจจุบัน เน้นอารมณ์ภายใน ของตนเป็นหลัก เพราะอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็น ความจริงของชีวิต ปรากฏอยู่ภายในกายที่ ยาววา หนาคืบ กว้างศอก และมีใจครองนี้ เนื่องจากทุกขสัจที่เกิดจากตัณหา ได้เกิดขึ้น ภายในกายนี้ แม้โรธสัจที่เป็นความดับทุกข์ และมรรคสัจที่เป็นทางดับทุกข์ ก็เกิดภายใน กายนี้เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระผู้มีพระภาค

จึงตรัสการตามรู้กงรูปภายในไว้ก่อนกอง
รูปภายนอก]

(ข) ภายในและภายนอก (อันเป็นทั้งของ
ตนเองและของผู้อื่น[ชั้น ๕]).

โส อชฌตตํ สญฺญตํ มนสิกโรติ. ตสฺส อชฌตตํ
สญฺญตํ มนสิกโรติ สญฺญตาย จิตฺตํ น
ปฏฺชนฺหติ น ปสฺสตีติ น สนฺติภูจฺจติ นาวิมุจฺจติ.
เอวํ สนฺตเมตํ อานนฺท ภิภฺชฺส เอวํ ปชานาติ
“อชฌตตํ สญฺญตํ โข เม มนสิกโรติ อชฌตตํ
สญฺญตาย จิตฺตํ น ปฏฺชนฺหติ น ปสฺสตีติ น
สนฺติภูจฺจติ นาวิมุจฺจตีติ. อิติห ตตฺถ สมฺปชาโน
โหติ. โส พหิทฺธา สญฺญตํ มนสิกโรติ ฯเปฯ
โส อชฌตตพหิทฺธา สญฺญตํ มนสิกโรติ

ฯเปฯ (ม. ๓/๑๕๓-๔)

ภิกษุหนึ่งใส่ใจสญฺญตาทภายใน (ความว่างเปล่า
ที่มีในตน) เมื่อเธอใส่ใจสญฺญตาทภายใน จิต
จึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่
น้อมไปในสญฺญตาทภายใน ดูก่อนอานนท
เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุย่อมรู้ชัดสญฺญตานั้น
ที่มีอยู่อย่างนี้ว่า “เมื่อเราใส่ใจสญฺญตาทภายใน
จิตจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่
น้อมไปในสญฺญตาทภายใน” ภิกษุหนึ่งชื่อว่า
เป็นผู้มีสัมปชัญญะในสญฺญตาทภายในนั้น
ด้วยอาการอย่างนี้

ภิกษุหนึ่งใส่ใจสญฺญตาทภายนอก...ภิกษุหนึ่ง
ใส่ใจสญฺญตาทภายในและภายนอก...

อชฌตตํ สญฺญตนฺตํ อิทฺธิ นียกชฌตตํ อตฺตโน
ปญฺจสฺส ขนฺธสฺส นิสฺสิตนฺตํ อตฺถโก. สมฺปชาโน

โหติติ กมฺมกฺกฺขณสฺส อสมฺปชฺชนกาวชานเนน
สมฺปชาโน. พหิทฺธาติ ปฺรสุส ปญฺจสฺส ขนฺธสฺส.
อชฌตตพหิทฺธาติ กาเลน อชฌตตํ กาเลน
พหิทฺธา. (ม.อฏฺ. ๔/๑๑๔)

ในปาฐะนี้ว่า อชฌตตํ สญฺญตํ (สญฺญตาทใน
ภายใน[ความว่างเปล่าที่มีในตน]) ทรงหมาย
ถึงธรรมที่เกิดขึ้นในตนคืออตฺตโนในชั้น ๕
(รูปนาม) ของตน.

คำว่า สมฺปชาโน โหติ (เป็นผู้มีสัมปชัญญะ)
ได้แก่ เป็นผู้ที่มีสัมปชัญญะ เพราะรู้ความที่
กัมมกฺกฺขณยังไม่ถึงพร้อม (ไม่สำเร็จ)

คำว่า พหิทฺธา (ในภายนอก) ได้แก่ ในชั้น
๕ (รูปนาม) ของผู้อื่น

คำว่า อชฌตตพหิทฺธา (ภายในและภายนอก)
ได้แก่ บางคราวในภายใน บางคราวในภาย
นอก[ชั้น ๕ ของตนและผู้อื่น].

ดู อชฌตต อรรถ (๑) นียกชฌตต อรรถ (ข)

(ค) ทั้งภายในและภายนอก (อายตนะ).

เอวํ วุตฺเต,

อายสฺมา อริฏฺโง ภควนฺตํ เอตทโวจ “อหํ โข
ภนฺเต ภาเวมิ อานาปานสฺสตีติ, ยถากถํ ปน
ตวํ อริฏฺฐ ภาเวสิ อานาปานสฺสตีติ.

อตีเตสฺส เม ภนฺเต กาเมสฺส กามจฺจนฺโท ปหิโน,
อนาคเตสฺส เม กาเมสฺส กามจฺจนฺโท วิคโต,
อชฌตตพหิทฺธา จ เม ฐมฺเมสฺส ปฏฺชีฆสญฺญา
สฺสปปฏฺฐีวินีตา, โส สโตว อสฺสสึสสํ, สโต
ปสฺสสึสสํ. เอวํ ขวาทํ ภนฺเต ภาเวมิ อานา-
ปานสฺสตีติ. (สํ .๓/๒๗๔)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถาม[เรื่องการเจริญ
อานาปานสติ]อย่างนี้แล้ว ท่านพระอริฏฐะ
ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์
ยังเจริญอานาปานสติอยู่ พระพุทธเจ้าข้า
อริฏฐะ เธอเจริญอานาปานสติอย่างไร

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กามฉันทะในกาม
ทั้งหลายที่ล่วงไปแล้ว ข้าพระองค์ก็ละได้แล้ว
กามฉันทะในกามทั้งหลายที่ยังไม่มาถึงของ
ข้าพระองค์ก็ไปปราศแล้ว ปฏิขันธ์ญาณใน
ธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอก
ข้าพระองค์ก็กำจัดแล้ว ข้าพระองค์มีสติหาย
ใจเข้า มีสติหายใจออก ข้าพระองค์เจริญ
อานาปานสติอยู่อย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า.

อชฌตตพหิทฺธา จ รมฺเมสฺสุติ อชฌตตติก-
พาหิเรสุ ทฺวาทสสุ อายตณฺธเมสฺสุ **ปฏิขมสญฺญา**
สุปฺปฏิวินิตาติ ปฏิขมสมปยุตฺตสญฺญา สุกฺขจฺ
ปฏิวินิตา สมุจฺฉินฺหาติ อตฺโถ. อิมินา อตฺตโน
อนาคามิมคฺคํ กเถติ. อิทานิ อรหตฺตมคฺคสฺส
วิปสฺสนํ ทสฺเสนฺโต โส สโตว อสฺสสิสฺสสามิตฺติ-
อาทิมาน. (ส.อ.ญ. ๓/๒๙๕)

ปาฐะว่า **อชฌตตพหิทฺธา จ รมฺเมสฺสุ** (ใน
ธรรมทั้งที่เป็นภายในและภายนอก) ได้แก่
ในธรรมคืออายตนะ ๑๒ ทั้งภายในและภาย
นอก. ปาฐะว่า **ปฏิขมสญฺญาสุปฺปฏิวินิตา** ได้แก่
ความสำคัญที่ประกอบด้วยความรู้สึกกระทบ
กระทั่งได้ถูกนำออกไปได้โดยเฉพาะโดยดี
หมายความว่า ถูกตัดขาดแล้ว.

ด้วยบทนี้ ท่านย่อมแสดงถึงอนาคามิรรค
ของตน. คราวนี้ เมื่อจะชี้ถึงวิปัสสนาแห่ง

อรหัตตมรรค ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ข้า
พระองค์มีสติหายใจออก ดังนี้.

อชฌตตพหิทฺธาปุจฺจา (ถึ)

[อชฌตตพหิทฺธา + ปุจฺจา]

การถามถึงเรื่องภายในและภายนอก, การถาม
ปัญหาอันเป็นไปภายในและภายนอก.

ดู อชฌตตปุจฺจา

อชฌตตพหิทฺธาภินิเวส (ปุ)

[อชฌตตพหิทฺธา + อภินิเวส]

อชฌตตพหิทฺธาภินิเวสปัญฺญา, วิปัสสนา
ปัญฺญาที่มีการใส่ใจทั้งภายในและภายนอก,
วิปัสสนาปัญฺญาที่ปรารภกำหนดขันธ ๕ ทั้ง
ของตนและผู้อื่น, การเจริญวิปัสสนาทั้ง
ภายในและภายนอกตน.

อตฺตโน ขนฺธเ คเหตุว อารทฺธา วิปสฺสนา-
ปญฺญา อชฌตฺตาภินิเวสสา. ปฺรสุทฺธ ขนฺธเ พาหิ-
รา อนินฺทริยพหฺรฺรูป คเหตุว อารทฺธา พหิทฺธา-
ภินิเวสสา. อุภยํ คเหตุว อารทฺธา **อชฌตต-
พหิทฺธาภินิเวส**ติ เอวํ อชฌตฺตาภินิเวสชาติ-
วเสน ติวฺริชา. (วิสุทฺธิ. ๒/๗๐)

(ในติกะที่ ๔) ปัญฺญามี ๓ ด้วยอำนาจอชฌตต-
ภินิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือวิปัสสนาปัญฺญาที่
ปรารภกำหนดขันธของตน เป็นอชฌตตภา-
ภินิเวสปัญฺญา (ปัญฺญาที่ปรารภขันธภายใน)
ที่ปรารภกำหนดขันธของผู้อื่น หรือรูปภาย
นอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทริย เป็นพหิทฺธาภิ-
นิเวสปัญฺญา (ปัญฺญาที่ปรารภขันธหรือรูป

สภาวะธรรมที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกเป็นไฉน. สภาวะธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตน และภายนอกตนเกิดขึ้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก (มีธรรมภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์).

สพฺเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจร จตฺตถฺถิ ฌานนฺติ เอตถ กุสโลตตาว จตฺตาวโร ฌานสมฺปยุตฺตจิตฺตูปปาทา อตฺตโน ขนฺหาทีนํ ปจฺจเวกฺขนตฺส อชฎตตารมฺมณ. ปเรสฺส ขนฺหาทีปจฺจเวกฺขณ ปรณฺตติ-นิพฺพานปจฺจเวกฺขณ จ พหิทฺธารมฺมณ. ตทฺถยวเสน อชฎตตพหิทฺธารมฺมณ.

(อภิ.อฎ. ๑/๔๗๙)

ในปาฐะว่า สพฺเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจรจตฺตถฺถิ ฌานนํ (กุศลธรรม อกุศลธรรม อพฺยากตธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมด และรูปาวจรจตฺตถฺถิ ฌานนํ) ลำดับแรก กุศลจิตตูปปาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวง พึงทราบว่:-

มีอารมณ์เป็นภายในแก่ผู้พิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้นของตน, มีอารมณ์เป็นภายนอก ในขณะที่พิจารณาขั้นเป็นต้นของคนอื่น และในขณะที่พิจารณาบัญญัติและนิพพาน, มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยการพิจารณาขั้นเป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น.

เทวปิ ปฏฺิสมฺปยุตฺตา อตฺตโน ขนฺหาทีสฺส โทมนสฺสิตตฺส อชฎตตารมฺมณ. ปเรสฺส ขนฺหาทีสฺส เจว อนินฺทริยพทฺฐูปณฺณตฺตํ จ พหิทฺธารมฺมณ. ตทฺถยวเสน อชฎตตพหิทฺธารมฺมณ. วิจิจฺจุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตานมฺปิ วุตฺตปการสฺส ธมฺเมสฺส วิจิจฺจนพนฺททวเสน ปวตฺติยํ อชฎตตาทิอารมฺมณตา เวทิตพฺพา. (อภิ.อฎ. ๑/๔๗๙)

จิตตูปปาทที่ประกอบด้วยปฏฺิษะ ๒ ดวง พึงทราบว่า มีอารมณ์เป็นภายในแก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขั้นเป็นต้นของตน, มีอารมณ์เป็นภายนอกแก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขั้นเป็นต้นของบุคคลอื่น และในรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรียพร้อมทั้งบัญญัติ, มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง. พึงทราบว่าแม้จิตตูปปาทที่ประกอบด้วยวิจิจจนและอุทฺธจจะก็มีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความสงสัย (วิจิจจน) และความขัดส่าย (อุทฺธจจะ) ในธรรมทั้งหลายตามที่กล่าวประเภไว้แล้ว.

อชฎตตารมฺมณ ปณฺญา, พหิทฺธารมฺมณ ปณฺญา, อชฎตตพหิทฺธารมฺมณ ปณฺญา.

(อภิ.ธ. ๒/๓๒๕)

อชฎตตปณฺญา (ปณฺญาปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้น) พหิทฺธปณฺญา (ปณฺญาปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้น) อชฎตตพหิทฺธปณฺญา (ปณฺญาปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตน และภายนอกตนเกิดขึ้น).

กตมา อชฺมตตพหิทฺธารมฺมณา ปญญา?
อชฺมตตพหิทฺธา ธมฺเม อารพฺภ ยา อุปฺปชฺชติ
ปญญา ปชานนา ฯ เปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย
สมฺมาทิฏฺฐิ อโย วุจฺจติ อชฺมตตพหิทฺธา-
รมฺมณา ปญญา. (อภิ.วิ. ๗๙๒)

อชฺมตตพหิทฺธารมฺมณปญฺญา (ปญฺญา
ปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตน และภายใน
นอกตนเกิดขึ้น) เป็นโณ. ปญฺญา กิริยาที่รู้
ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้น
ธรรม สัมมาทิฏฺฐิปรารภสภาวะธรรมที่เป็น
ภายใน ตน และภายในนอกตนเกิดขึ้น นี้เรียกว่า
อชฺมตตพหิทฺธารมฺมณปญฺญา.

อชฺมตตพหิทฺธารูป (น)

[อชฺมตตพหิทฺธา + รูป]

อชฺมตตพหิทฺธารูป, รูปภายในและภายนอก.
รูปอันเป็นไปในสันดานของตนและผู้อื่น.

อชฺมตตตฺรูป โมเจติ, พหิทฺธารูป โมเจติ,
อชฺมตตพหิทฺธารูป โมเจติ, อากาเส กมฺม
กมฺเปนฺโต โมเจติ. (วิ. ๑/๑๕๔)

อุบาย ๔ คือ ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูป
ภายใน ให้เคลื่อนในรูปภายนอก ให้เคลื่อน
ในรูปภายในและภายนอก, ทำน้ำอสุจิให้
เคลื่อนเมื่อส่ายสะเอวในอากาศ.

อชฺมตตตฺรูปติ อชฺมตตฺตฺ อุปาทินฺเน รูปเป.
พหิทฺธารูปติ พหิทฺธา อุปาทินฺเน วา อนุ-
ปาทินฺเน วา. อชฺมตตพหิทฺธารูปติ ตทุกฺเย.
(วิ. ๑/๑๕๔) (สุยา. อุปาทินฺนรูป)

บทว่า อชฺมตตตฺรูป (ในรูปภายใน) ได้แก่
รูปที่มีวิญญาณครองในตัว (หมายถึงมี
เป็นต้น). บทว่า พหิทฺธารูป (ในรูปภายใน
นอก) ได้แก่ รูปที่มีวิญญาณครองหรือที่ไม่มี
วิญญาณครองนอกตัว (หมายถึงมีเป็นต้น
ของผู้อื่น). บทว่า อชฺมตตพหิทฺธารูป (ใน
รูปภายในและภายนอก) ได้แก่ รูปทั้ง ๒ นั้น.

อชฺมตตพหิทฺธารวตฺตูก (ติ)

[อชฺมตตพหิทฺธา + วตฺตูก + ก]

(กสิณ) อันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก.

พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสตีติ พหิทฺธาปิ นีลกสิณาทิ-
รูปานิ ฌานจกฺขณา ปสฺสตี. อิมินา อชฺมตต-
พหิทฺธารวตฺตูกเกสุ กสิณesu ฌานปฏฺฐิลาโก
ทสฺสีโต. (อภิ.อญ. ๑/๒๓๕)

ปาฐะว่า พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสตี (เห็นกสิณ-
รูปในภายนอก) ความว่า เห็นรูปมีนีกสิณ
เป็นต้นแม้ในภายนอก ด้วยฌานจกฺข (จกฺข
คือฌาน) คำนี้แสดงการได้ฌานในกสิณอันมี
ที่ตั้งในภายในและภายนอก

[พระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมนีกสิณภายใน
ย่อมทำที่ผม ที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะทำ
บริกรรมปิตกสิณย่อมทำที่มันข้น ที่ผิวหนัง
หรือที่สีเหลืองของลูกตา เมื่อจะทำบริกรรม
โลหิตกสิณ ย่อมทำที่เนื้อ ที่เลือด ที่ลิ้น ที่
ฝ่ามือฝ่าเท้า หรือที่สีแดงแห่งลูกตา เมื่อจะ
ทำบริกรรมโอทาตกสิณ ก็ย่อมทำที่กระดูก
ที่ฟัน ที่เล็บ หรือที่สีขาวของลูกตา]

อชฺมตฺตพาหิร (ติ)

[อชฺมตฺต + พาหิร]

อชฺมัตตและพหิทธะ (ภายในภายนอก),

อชฺมัตตานิจฺจุสฺสและพาหิรานิจฺจุสฺส

อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา จ

ตโย อชฺมตฺตพาหิรา

ยทนิจฺเจน ตโย วุตฺตา เต

เต อชฺมตฺตพาหิรา. (ส. ๒/๒๔๐)

รวมพระสูตรในวรรคนี้ คือ

อชฺมัตตานิจฺจุสฺส อชฺมัตตทุกฺขสฺส

อชฺมัตตนิตฺตสฺส พาหิรานิจฺจุสฺส พาหิร-

ทุกฺขสฺสพาหิรานิตฺตสฺส อชฺมัตตานิจฺจา-

ตฺตานาคตฺสฺส อชฺมัตตทุกฺขาตฺตานาคตฺสฺส

อชฺมัตตนิตฺตตฺตานาคตฺสฺส พาหิรานิจฺจา-

ตฺตานาคตฺสฺส พาหิรทุกฺขาตฺตานาคตฺสฺส

พาหิรานิตฺตตฺตานาคตฺสฺส.

อชฺมตฺตภาติก (ป)

[อชฺมตฺต + ภาติก]

พี่น้องอันนับเนื่องในภายใน, น้องชายแท้ๆ,
พี่น้องแท้ๆ.

อโย ปน เถรสฺส อชฺมตฺตภาติโก ปพฺพาเชถ
 นนฺติ วตฺวา ตจฺปญฺจกมฺมฏฺฐานํ อจฺจุชิตฺวา
 ปพฺพาชยีสฺส. อถ นํ ปริปัญฺณวสฺสํ อุปสม-
 ปาเทตฺวา กมฺมฏฺฐานเณ โยชยีสฺส. (อ.อ. ๑/๑๗๗)

(ภิกษุทั้งหลาย) กล่าวว่า ก็กุลบุตรนี้ (เรวตะ)
 เป็นน้องชายแท้ๆ ของพระเถระ (สารีบุตร)
 ท่านทั้งหลายจงให้เขาบวชเถิด แล้วบอก

ตจฺปญฺจกมฺมฏฺฐานํ ให้บวชแล้ว. ลำดับนั้น
 พระเถระให้เธอซึ่งมีอายุครบอุปสมบทแล้ว
 ชักชวนแล้วในกัมมฏฺฐาน.

อชฺมตฺตรต (ติ)

[อชฺมตฺต + รต]

(ก) ผู้มีความยินดีในภายใน[ด้วยวิปัสสนา],
 ยินดีธรรมภายในที่เกิดขึ้นในตน, ยินดีใน
 ธรรมที่เป็นไปภายใน เกิดขึ้นอาศัยกระแส
 ฐปนนามของตนด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา
 (เจริญวิปัสสนา).

ตุลฺมตฺตลภจ สมภวํ

ภวสงฺขารมวสฺสชฺช มุณี

อชฺมตฺตรโต สมาหิตो

อภินฺทิกิ กวณฺณมิตฺตสมภวํ. (ที. ๒/๙๐)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)

พระมุณีหยั่งเห็นอยู่[รู้เห็น]พระนิพพานแล้ว
 ได้สละกรรมที่ปรุงแต่งภพซึ่งเป็นเหตุเกิด
 [แห่งขันธ]เป็นผู้มีความยินดีในภายใน
 [ด้วยวิปัสสนา] มีจิตมั่นคง[ด้วยสมณะ] กำจัด
 กิเลสจตุหหารทำลายเกราะ ฉะนั้น.

อชฺมตฺตรโตติ นียกชฺมตฺตรโต.

(ที.อ. ๒/๑๔๗, ส.อ. ๓/๒๘๕)

บทว่า อชฺมตฺตรโต (ผู้มีความยินดีในภายใน)
 คือ ยินดีในธรรมที่เกิดขึ้นในตน.

นียกชฺมตฺตรโตติ สสนฺตานุสมฺมสุวิปสฺสนา-
 วเสน โคจรเสวนาย จ นิรโต. (ที.ฎี. ๒/๑๕๔)

บทว่า นียกชฌตฺตรโต (ยินดีในธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ความว่า ยินดีในธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตนด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา และด้วยสามารถแห่งการเสพให้เป็นอารมณ์.

[พระคถานี้สังเคราะห์ตามนัยแห่งบัญญัติติหระ (แนวทางในการแสดงบัญญัติ) ดังนี้

ตุลฺ (หยั่งเห็นอยู่) คือ สังขารธาตุ, ตฺล ธาตุ + ฌ บังจย + อนตฺ บังจยในกัตตุสาธนะ = ตฺลเตตฺติ ตูลฺ (ตฺลละ คือ ผู้หยั่งเห็นอยู่) บทนี้ลงปฐมวิภัติติ เป็นอัมพกันตรกิริยาของ อวสฺสชฺช

อตูลฺ (พระนิพพาน) คือ นิพพานธาตุ, นตฺถิ ตูลฺ อสฺสชาติ อตูลฺ (อตฺลละ คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นเสมอเหมือน) บทนี้เป็นกรรมของปาฐุเสสะว่า ทิสฺวา

ตุลฺมตุลฺลจฺ สมภาวฺ (พระมุนีหยั่งเห็นอยู่ รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ของพระนิพพานแล้ว) เป็นบัญญัติที่แสดงการรู้อย่างซึ่งธรรมทั้งปวง (อภิญาญบัญญัติ) เพราะไม่มีธรรมที่ควรรู้อย่างซึ่งพ้นไปจากสังขตธาตุและอสังขตธาตุ และแสดงการตั้งธรรมปฏิสัมภิทาไว้ (นิกฺเขปบัญญัติ) เพราะกล่าวถึงธรรมปฏิสัมภิทา [สมภาว = ส + ภา + อ บังจย = สมภาวติ เอเตนาติ สมภาวฺ (เหตุเกิดแห่งขั้นนี้)]

ภวสฺงฺขารมวสฺสชฺช มุณี (พระมุนีได้สละกรรมที่ปรุ้งแต่งภพ) เป็นบัญญัติแสดงการละสมุทัย (ปริจจาคบัญญัติ) โดยหมายถึงธรรมฝ่ายสมุทัยในกรรมที่ปรุ้งแต่งภพ และแสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญาญบัญญัติ) โดยความเป็นธรรม

ฝ่ายทุกขสัจ [ภวสฺงฺขาร = สงฺขโรตฺติติ สงฺขารโ, ภวฺ สงฺขารโ ภวสฺงฺขารโ]

อชฌตฺตรโต สมาหิตฺ (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง) เป็นบัญญัติแสดงการเจริญสติที่เป็นไปในกองรูป (ภาวนาบัญญัติ) โดยเนื่องด้วยความ เป็นผู้ยินดีในภายในซึ่งกอบปรด้วยความตั้งมั่น และแสดงความตั้งมั่นแห่งจิต (จิตฺตบัญญัติ) โดยเนื่องด้วยความตั้งมั่นที่กอบปรด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายใน

อภิณฺทิกิ กวจมิวตฺตสมภาวฺ (กำจัดกิเลสจตุททการทำลายเกาะ) เป็นบัญญัติแสดงความเบือนห่างแห่งจิตด้วยการปลงอายุสังขาร (อภิณฺทิกิวิททาบัญญัติ) แสดงการถือเอาความเป็นพระสัมพัญญ (อุปาทานบัญญัติ) และแสดงการทำลายกระเปาะเปลือกไข (ปทาสนาบัญญัติ) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า พระมุนีหยั่งเห็นอยู่ รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ของพระนิพพานแล้ว เป็นต้น)

[อตฺตตฺตสมภาว = อตฺตตฺติ สมภาวฺ อตฺตตฺตสมภาวฺ (อัตต-สัมภวะคือสภาวะที่เกิดในตน) หมายถึงกิเลสคำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลส เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน เป็นทัพพศัพท์ คือ ศัพท์แสดงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งในที่นี้แสดงถึงกิเลส]

หมายเหตุ:- พระคถานี้มีคำแปล ๒ นัยตามหลักอรรถกถาเรียกว่า สิลเสถาลังการ คือ อลังการแนบชิด หมายถึงมีความหมายแนบชิดกันเป็นสองนัย โดยแปลอีกนัยหนึ่งว่า

ตุลฺมตุลฺลจฺ สมภาวฺ

ภวสฺงฺขารมวสฺสชฺช มุณี

อชฺมตฺตรโต สมาหิโต

อภินฺทิกวามิตตสมุภวํ.

พระมุนีได้สละกามาวจรกรรมและมหัคคตกรรมซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งภพ] อันเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง ก่การจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในตน ดูจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น

ตามนัยนี้ คำว่า:-

ตุล = ตูล ฐาตุ (ตูลเน = กำหนด) + อ ปัจจัย
ในกรรมสาธนะ, ตุลียเต ปริจฺฉิซฺชเตติ ตูลํ
(ตุลละ คือ กรรมที่กำหนดได้) ตูล ศัพท์หมายถึง
ถึงกามาวจรกรรมที่กำหนดได้เพราะประจักษ์
แก่บุคคลทั่วไป อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตูล แปลว่า
กรรมเสมอกัน คือกรรมที่มีโลกียกรรมอื่น
เสมอเหมือน หมายถึงกามาวจรกรรม ตามนัย
นี้ จัดเป็นอนินิพฺพนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่ไม่
สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย และตั้งรูปวิเคราะห์
ตามหลักภาษาไม่ได้

อตฺล หมายถึงมหัคคตกรรม มีความหมาย ๒
ประการตามรูปวิเคราะห์ของ ตูล ศัพท์ คือ กรรม
ที่กำหนดไม่ได้ด้วยโลกียกรรมอื่น = น ตูลนฺติ
อตฺล (นินิปาตบุรพบทกรรมธารยสมาส),
กรรมที่ไม่มีโลกียกรรมอื่นเสมอเหมือน =
นตฺติ ตูลํ อสฺสชาติ อตฺล (นินิปาตบุรพบท พหุพ-
พีหิสมาส)

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ตูล
ศัพท์หมายถึงกามาวจรกรรม และรูปาวจร-
กรรม ส่วน อตฺล หมายถึง รูปาวจรกรรม หรือ

ตุล หมายถึง กรรมที่มีวิบากน้อย ส่วน อตฺล
หมายถึง กรรมที่มีวิบากมาก

สมุภว = สัม + ภู + อ ปัจจัย = สมุภวติ เอเตนาติ
สมุภว (สัมภวะคือเหตุเกิด[แห่งภพ])

ภวสงฺขาร = สงฺขโรตฺติติ สงฺขารโ, ภวํ สงฺขารโ
ภวสงฺขารโ (เครื่องปรุงแต่งภพ)

อตฺตสมุภว = อตฺตนิ สมุภวํ อตฺตสมุภวํ (อตฺต
สัมภวะคือสภาวะที่เกิดขึ้นในตน) หมายถึง กิเลส
คำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลส
เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน แต่ตามนัยหลังจัด
เป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์ขยายศัพท์อื่น แปลว่า
อันเกิดขึ้นภายในตน หมายถึง กิเลส]

(ข) ผู้มีความยินดีในภายใน, ยินดีธรรมภายใน
ที่เกิดขึ้นในตน, ยินดีในการเจริญ
กรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ],
ยินดีในนิพพานอันเป็นโคจรฉัฏตตะ.

หตฺถสณฺณโต ปาทสณฺณโต

วาทาย สณฺณโต สณฺณตตฺตโม

อชฺมตฺตรโต สมาหิโต

เอโก สนฺตฺสึโต ตมาหุ ภิกฺขุ. (ธมฺม.๖๕)

ผู้สำรวมมือ สำรวมเท้า สำรวมวาจา มีความ
ยินดีภายใน มีจิตมั่นคง สันโดษ อยู่ผู้เดียว
ได้สมญาว่า ภิกษุ.

อชฺมตฺตรโตติ โคจรชฺมตฺตสงฺขาทาย กมฺมฏ-
จานภาวนาย รโต. (ธมฺม.อฏฺ.๒/๓๖๒)

บทว่า อชฺมตฺตรโต (มีความยินดีภายใน)
ความว่า ยินดีในการเจริญกรรมฐาน ที่เรียก
ว่า โคจรฉัฏตตะ (อารมณ์ทั่วไป).

อชฺมตฺตรโตติ โคจรชฺมตเต นิพฺพาน รโต,
สมาธิโคจร กมฺมฏฺจาเน วา รโต.

(มูลฎิ. ๑/๔๗)

บทว่า **อชฺมตฺตรโต** (มีความยินดีภายใน)
คือ ยินดีในพระนิพพานอันเป็นโคจรชฺมตตะ
(ยินดีพระนิพพานเป็นอารมณ์) หรือในกรรม
ฐานอันเป็นอารมณ์ของสมาธิ.

[อชฺมตฺต ศัพท์หมายถึง ธรรมภายในที่เกิด
ในตน กล่าวโดยองค์ธรรมคือจิตตูปบาท ที่เป็น
ญาณสัมปยุตต์อันเป็นอารมณ์นิกะ นอกจาก
นั้น ยังหมายความว่าอารมณ์ของจิตตูปบาท
ดังกล่าวโดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึง
ผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการ
กล่าวถึงจิตตูปบาทที่เป็นผล แต่เจตนาหมาย
ถึงอารมณ์ที่เป็นเหตุ]

อชฺมตฺตราค (ปฺ)

[อชฺมตฺต + ราก]

ความกำหนดภายใน, ความกำหนดอันเป็น
ไปในขันธสันดานของตน.

อชฺมตฺตํ รากสฺส สนฺตินฺติ **อชฺมตฺตราคสฺส**
สนฺตภาเวน นิพฺพุตภาเวน อชฺมตฺตสนฺติ-
สงฺขาตํ นิพฺพานํ โอลฺลเกสฺสิ. (มหานิ.อฎ. ๒๖๔)

ปาฐะว่า **อชฺมตฺตํ รากสฺส สนฺติ** (ได้เห็นความ
สงบภายใน) ความว่า เรา (พระผู้มีพระภาค)
ได้เห็นพระนิพพานกล่าวคือความสงบภายใน
เพราะความกำหนดภายในสงบระงับ
ดับแล้ว.

อชฺมตฺตรูป (น)

[อชฺมตฺต + รูป]

รูปภายใน, รูปที่เกิดในร่างกายของตน, รูป
อันเป็นไปในสันดานของตน, อชฺมตฺตรูป.

อชฺมตฺตรูป โมเจติ, พหิทฺธารูป โมเจติ,
อชฺมตฺตพหิทฺธารูป โมเจติ, อากาเส กฏฺิ
กมฺเปนฺโต โมเจติ. (วิ. ๑/๑๕๓)

ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายใน, ทำน้ำ
อสุจิให้เคลื่อนในรูปภายนอก ทำน้ำอสุจิให้
เคลื่อนในรูปภายในและภายนอก, ทำน้ำอสุจิ
ให้เคลื่อนเมื่อส่ายสะเอวในอากาศ

อชฺมตฺตรูปติ อชฺมตฺตํ อุปาทินฺนรูป.

(วิ. ๑/๑๕๔) (สฺยา. อุปาทินฺนรูป)

บทว่า **อชฺมตฺตรูป** ได้แก่ รูปที่มีวิญญาณ
ครองในภายใน (หมายถึงมือเป็นต้น)

ตฺว อชฺมตฺต อรรธ (๑) นียกชฺมตฺต (ค)

อชฺมตฺตวตฺตฤก (ติ)

[อชฺมตฺต + วตฺต + ก]

ธรรมอันมีที่ตั้งในภายใน, ธรรมมีที่ตั้งอาศัย
คืออชฺมตฺตะ, ธรรมอันอาศัยอชฺมตฺตะ.

ตสฺสจฺโถ อชฺมตฺตํ **อชฺมตฺตวตฺตฤกา** จ
พหิทฺธา พหิทฺทวตฺตฤกา จ อาสวา เย มยฺหํ
อริยมคฺคาธคฺมโต ปุพฺเพ วิชฺชิสฺส อุปฺปฬฺภิสฺส
เต สพฺเพ อนวเสสา อฺจุจฺฉินฺนา อริยมคฺเคน
สมฺจุจฺฉินฺนา ปทีนา ปฺน ทานิ ททาจิปี น จ อุป-
ปชฺชเยยฺยํ น อุปฺปชฺชิสฺสนฺติเยวาทิ.

(เถร.อฎ. ๒/๕๑)

เนื้อความแห่งคถานั้น มีอธิบายว่า อาสวะเหล่านี้ อันมีที่ตั้งภายใน (มีวัตถุภายในเป็นที่ตั้ง) และมีที่ตั้งภายนอก (มีวัตถุภายนอกเป็นที่ตั้ง) มีอยู่ก่อน คือ เกิดก่อนแต่การบรรลุอริยมรรคของเรา อาสวะเหล่านั้นทั้งหมด เราตัดแล้ว ตัดขาดแล้ว คือละได้แล้ว โดยเด็ดขาด บัดนี้ แม้ในกาลบางคราวก็ไม่เกิดอีก คือจักไม่เกิดเลย.

อชฺมตฺตวตฺตถาเน (น)

[อชฺมตฺต + วตฺตถาเน]

การกำหนดธรรมที่เป็นภายใน, การกำหนดอายตนะภายใน, อชฺมัตตชฺมัตตวตฺตถาเน.

กถิ อชฺมตฺตวตฺตถาเน ปญญา วตฺตถาเนตฺเตถาเน. (ปฐีส.๒)

ปัญญาในการกำหนดธรรมที่เป็นภายใน ชื่อว่า วตฺตถาเนตฺตถาเน (ญาณในวัตถุต่างๆ)

อิธ ปน อชฺมตฺตชฺมตฺเต ทฎฺฐพฺโพ. เตสํ อชฺมตฺตถาเน วตฺตถาเน อชฺมตฺตวตฺตถาเน.

(ปฐีส.อญ. ๑/๓๑)

ก็ในบทว่า อชฺมตฺตวตฺตถาเน นี้ ฟังทราบความหมายในอชฺมัตตชฺมัตตเต (อายตนะภายใน). ในการกำหนดอายตนะภายในเหล่านั้น ชื่อว่า อชฺมัตตชฺมัตตวตฺตถาเน.

อชฺมตฺตวิกฺเขป (ป)

[อชฺมตฺต + วิกฺเขป]

อันขัดสาย (ฟุ้งซ่าน) ภายใน,

[ลมหายใจเข้า]เป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตอันเป็นไปในภายใน.

ดู อชฺมตฺตวิกฺเขปาทฺกฺขนหา

อชฺมตฺตวิกฺเขปคต (ติ)

[อชฺมตฺตวิกฺเขป+คต]

(จิต) ถึงความขัดสายภายใน. (จิต) ถึงความขัดสาย (ฟุ้งซ่าน) ภายใน.

อสุสาสาทิมชฺฌมปริโยสานํ สติยา อนุกฺคจฺโธ อชฺมตฺตวิกฺเขปคตํ จิตฺตํ สมาริสฺส ปรีปนฺโถ. ปสุสาสาทิมชฺฌมปริโยสานํ สติยา อนุกฺคจฺโธ พหิทฺธาวิกฺเขปคตํ จิตฺตํ สมาริสฺส ปรีปนฺโถ.

(ปฐีส. ๑๕๔)

เมื่อภิกษุตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้าด้วยสติอยู่ จิตที่ถึงความขัดสายภายในเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ เมื่อภิกษุตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจออกด้วยสติอยู่ จิตที่ถึงความขัดสายภายนอก เป็นอุปสรรคแก่สมาธิ.

อชฺมตฺตวิกฺเขปาทฺกฺขนหา (ถิ)

[อชฺมตฺตวิกฺเขป + อาทฺกฺขนหา]

อชฺมัตตวิกฺเขปาทฺกฺขนหา, ความปรารถนาลมหายใจเข้าอันเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตภายใน, ความปรารถนาที่ฟุ้งซ่านในภายใน, ความจำนงหวังอชฺมัตตวิกฺเขปะ.

อนุกฺคจฺจนา จ อสุสาสํ ปสุสาสํ อนุกฺคจฺจนา สติ อชฺมตฺตวิกฺเขปาทฺกฺขนหา พหิทฺธาวิกฺเขป-ปนฺณนา. (ปฐีส. ๑๖๔)

สติไปตามลมหายใจเข้า สติไปตามลมหายใจออก ความปรารถนา[ลมหายใจเข้า]ที่เป็นเหตุฟุ้งซ่าน[แห่งจิต]ภายใน ความปรารถนา[ลมหายใจออก]ที่เป็นเหตุฟุ้งซ่าน[แห่งจิต]ภายนอก.

วิกฺขิปปติ อเนน จิตฺตุนฺติ วิกฺเขโป, โก โส ?
อสุสาโส. อชฺมตฺตํ วิกฺเขโป อชฺมตฺตวิกฺเขโป
ตสฺส อากฺขนฺหา อชฺมตฺตวิกฺเขปาทกฺขนฺหา.

(ปฐิส.อฎ. ๒/๗๒)

ชื่อว่า วิกฺเขปะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิต คือ ลมหายใจเข้า, ลมหายใจเข้าเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตอันเป็นไปในภายใน ชื่อว่า อัชฌัตตวิกฺเขปะ, ความปรารถนาลมหายใจเข้าอัน เป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตอันเป็นไปในภายใน นั้น ชื่อว่า อัชฌัตตวิกฺเขปาทกฺขนฺหา (ความปรารถนาลมหายใจเข้าเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตภายใน).

อชฺมตฺตวิโมกฺข (ป)

[อชฺมตฺต + วิโมกฺข]

อัชฌัตตวิโมกฺข,

ความหลุดพ้นภายใน, ความหลุดพ้นอันเป็นภายในเฉพาะตน, อรหัตตผลที่พระโยคาวจรกำหนดสังขารภายในแล้วบรรลุ.

กถํ วิโมกฺขา ปน ตยา อาวุโส สารีปุตฺต อญฺเฌา พุยาเกตา ‘ชฺเฌา ชาตี, วุสิตํ พุทฺทมจฺริยํ, กตํ ฌณฺเญ, นาปรํ อิตฺถตฺตยาตี ปชานามิตี,
เอวํ พุยาเกเรยฺย “อชฺมตฺตวิโมกฺขา ขวหา อาวุโส สพุพฺพาทานกฺขนฺหา ตถาสโต วิหฺรามิ,

ยถาสตํ วิหรนฺตํ อาสวา นานุสฺสวณฺติ อุตฺตทานญฺจ นาวชานามิตี, เอวํ ปฏฺฐโจหํ ภนฺเต เอวํ พุยาเกเรยฺยุนฺติ. (ส. ๑/๒๘๖)

(พระสารีบุตรกราบทูลว่า)

ถ้ามีผู้ถามข้าพระองค์อย่างนี้ว่า ท่านสารีบุตร เพราะความหลุดพ้นเช่นไร ท่านจึงพยากรณ์ อรหัตตผลว่า ข้าพเจ้ารู้ชัดว่า ชาตีสันแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ข้าพระองค์ถูก ถามอย่างนี้ ฟังพยากรณ์ อย่างนี้ว่า อาสวะทั้งหลาย ไม่ครอบงำท่านผู้มีสติอยู่อย่างใด เราก็เป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น เพราะความหลุดพ้นในภายใน (และ) เพราะอุปาทานทั้งปวงสิ้นไป ทั้งเราก็ได้ดูหมิ่นตนเองด้วย เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์พึงพยากรณ์อย่างนี้ พระพุทธเจ้า.

อชฺมตฺตวิโมกฺขชาติ

อชฺมตฺตวิโมกฺเขน อชฺมตฺตตสฺงขาเร ปรีคฺคเหตฺวา ปตฺตตอรหฺตเตนาตี อตฺโถ.

(ส.อฎ. ๒/๕๙)

บทว่า อชฺมตฺตวิโมกฺขา (เพราะความหลุดพ้นภายใน) คือ เพราะอรหัตตผลที่ตนกำหนดสังขารภายในบรรลุแล้ว.

อชฺมตฺตวฏฺฏจฺาน (ป)

[อชฺมตฺต + วฏฺฏจฺาน]

อัชฌัตตวฏฺฏจฺานวิโมกฺข,

วิโมกฺขมีการออกจากอารมณ์ภายใน, วิโมกฺขอันออกจากนิเวรณธรรมเป็นต้นอันเป็นไป

ในสันดานของตน, การออกจากอหฺมตฺต-
ธรรม, วิโมกขธรรม ๔ (ฌาน ๔).

อปิ จ อภฺยจฺสภฺมจฺจิ วิโมกฺขา : สฺสณฺณโต วิโมกฺโข,
อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณฺนิหิตโต วิโมกฺโข.

อหฺมตฺตวฺภูจฺจณ วิโมกฺโข, พหิทฺทวฺภูจฺจณ
วิโมกฺโข ฯ เปฯ (ปฏฺฐิสฺ. ๒๓๑)

อีกนัยหนึ่ง วิโมกข์ ๖๘ คือ สฺสณฺณตวิโมกข์,
อนิมิตตวิโมกข์, อปฺปณฺนิหิตวิโมกข์, **อหฺมตฺต-
วฺภูจฺจณวิโมกข์** (วิโมกข์มีการออกจากอารมณ์
ภายใน), พหิทฺทวฺภูจฺจณวิโมกข์ (วิโมกข์มี
การออกจากอารมณ์ภายนอก)...

อหฺมตฺตโต วฺภูจฺจตฺติ อหฺมตฺตวฺภูจฺจณ.

(ปฏฺฐิสฺ.อภฺ. ๒/๑๕๐)

ชื่อว่า **อหฺมตฺตวฺภูจฺจณ**ะ เพราะออกจาก
อารมณ์ภายใน.

จตฺตาริ ฌานานิ อหฺมตฺตํ นีวรณาทิหิ วฺภูจฺจณโต
อหฺมตฺตวฺภูจฺจณ วิโมกฺโข. (ปฏฺฐิสฺ.อภฺ. ๒/๑๕๑)

ฌาน ๔ ชื่อว่า **อหฺมตฺตวฺภูจฺจณวิโมกข์** เพราะ
ออกจากนิวรณธรรมเป็นต้น อันเป็นไปใน
ภายใน (ขั้นสันดาน[กระแสอุปนาม]ของตน).

อหฺมตฺตวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ (ถึ)

[อหฺมตฺตวฺภูจฺจณ + ปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ]

อหฺมตฺตวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ,

อันสงบจากอหฺมตฺตวฺภูจฺจณวิโมกข์, ความสงบ
จากวิโมกข์มีการออกจากนิวรณธรรมในภายใน
ขั้นสันดานของตน, ความสงบแห่งวิโมกข์
อันออกจากนิวรณธรรมอันมีในขั้นสันดาน
ของตน (กระแสอุปนามของตน).

อหฺมตฺตวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ จตฺตาริ
วิโมกฺขา, พหิทฺทวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ จตฺตาริ
วิโมกฺขา, ทฺวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ จตฺตาริ
วิโมกฺขา. (ปฏฺฐิสฺ.๒๓๑)

วิโมกข์ ๔ อันสงบจากอหฺมตฺตวฺภูจฺจณ-
วิโมกข์ วิโมกข์ ๔ อันสงบจากพหิทฺทวฺภูจฺจณ-
วิโมกข์, วิโมกข์ ๔ อันสงบจากทฺวฺภูจฺจณ-
วิโมกข์.

อหฺมตฺตวฺภูจฺจณานํ ปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ อปคมา
อหฺมตฺตวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ.

(ปฏฺฐิสฺ.อภฺ. ๒/๑๕๐)

ชื่อว่า **อหฺมตฺตวฺภูจฺจณปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิ** เพราะ
สงบจากอหฺมตฺตวฺภูจฺจณวิโมกข์ (วิโมกข์มี
การออกจากอารมณ์ภายใน).

อหฺมตฺตสํโยชนํ (น)

[อหฺมตฺต + สํโยชน]

อหฺมตฺตสํโยชนํ, สํโยชนํภายใน, เครื่องผูก
มัดสัตว์ไว้ในกามภูมิกล่าวคืออหฺมตฺตะ.

กตมํ **อหฺมตฺตสํโยชนํ**? ปญฺโจรมภาคิยานิ
สํโยชนานิ อหฺมตฺตสํโยชนํ. ปญฺจุทฺธมภาคิยานิ
สํโยชนานิ พหิทฺทสํโยชนํ. (อภิ.วิ. ๓๘๕)

อหฺมตฺตสํโยชนํ เป็นไฉน สํโยชนํเบื้องต้น
๕ ชื่อว่าอหฺมตฺตสํโยชนํ (พหิทฺทสํโยชนํ
เป็นไฉน) สํโยชนํเบื้องต้น ๕ ชื่อว่าพหิทฺท-
สํโยชนํ

อหฺมตฺตสงฺขาเต กามภเว พนฺธนํ **อหฺมตฺต-
สํโยชนํ.** (อภิ.อภฺ. ๒/๔๗๖)

เครื่องผูกในกามภพกล่าวคือภายใน ชื่อว่า
อชฺมตตสังโยชน (สังโยชนภายใน)

อชฺมตตสงฺขาเต กามภเว ฉนฺทราโค **อชฺมตต-**
สังโยชน. (อ.อฎ. ๒/๓๕)

ความยินดีพอใจในกามภพกล่าวคือภายใน
ชื่อว่า อชฺมตตสังโยชน (สังโยชนภายใน)

[อชฺมตตสังโยชน คือ สังโยชนภายใน คือ
สังโยชนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำหรือโอรัมภาคัย
สังโยชนในกามภุมิมี ๕ คือ กามราคสังโยชน
คือ กามฉันทะ ความยินดีพอใจในกามคุณ
อารมณ์, ปฏิฆสังโยชนคือความพยายาม
ความโกรธ คิดประทุษร้าย, ทิฏฐิสังโยชน คือ
ความเห็นผิดเป็นเหตุให้ถือตัวตน, สิลฺลพต
ปราคาสังโยชน คือ ความเห็นผิดว่าความ
บริสุทธิ์ จะมีได้ด้วยศีลวัตร, วิจิกิจจาสังโยชน
คือ ความสงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ

พหิทฺธสังโยชน สังโยชนภายนอก สังโยชนที่
มีในส่วนเบื้องบน หรืออุทฺธมภาคัยสังโยชน
ในรูปภุมิ อรูปภุมิ มี ๕ คือ รูปราคสังโยชน, อรูป
ราคสังโยชน, มานสังโยชน, อุทฺธจจสังโยชน,
อวิชชาสังโยชน]

อชฺมตตสังโยชน^๒ (ติ)

[อชฺมตตสังโยชน + ติ]

อชฺมตตสังโยชน, ผู้ประกอบด้วยอชฺมตต
สังโยชน, มีสังโยชนภายใน, มีเครื่องผูกภายใน,
มีเครื่องผูกมัดไว้ในกามภุมิ.

อายุสฺมา สาริปุโต เอเตทโวจ “กตโม จาธุโส
อชฺมตตสังโยชน ปุคฺคโล? อิธาวุโส ภิกฺขุ

สีลวา โหติ ปาติโมกฺขสํวรํสุโต วิหริติ
อาจารย์จรสมปนฺโน อณฺมตเตสฺส วุชฺเชสฺสุ
ภยทสฺสาวิ สฺมาทาย สิग्ghติ สิग्ghาปเทสฺ. โส
กายสฺส เกทา ปรี มรณา อณฺมตฺรเทวนิกายํ
อุปฺปชฺชติ. โส ตโต จูโต อาคามี โหติ อาคฺคฺคา
อิตฺถตฺตํ. อโย วุจฺจติ อาวุโส **อชฺมตตสังโยชน**
ปุคฺคโล อาคามี โหติ อาคฺคฺคา อิตฺถตฺตํ.

(อ. ๑/๖๔)

ท่านพระสารีบุตร ได้กล่าวเรื่องนี้ว่า บุคคล
ผู้มีสังโยชนภายใน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุใน
ธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวร
ในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์
(มารยาท) และโคจร(การเที่ยวไป) มีปกติเห็น
ภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ใน
สิกขาบททั้งหลาย ภิกษุนั้นหลังจากมรณ-
ภาพแล้ว จะไปเกิดในหมู่เทพหมู่ใดหมู่หนึ่ง
เธอจุติจากอัฐภาพนั้นเป็นอาคามีกลับมา
สู่ความเป็นมนุษย์นี้ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้มี
สังโยชนภายใน เป็นอาคามี กลับมาสู่ความ
เป็นมนุษย์นี้.

อชฺมตตสังโยชนเนน สยฺยุโต ปุคฺคโล **อชฺมตต-**
สังโยชน. (อ.อฎ. ๒/๓๕)

บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยสังโยชนภายใน
ชื่อว่า อชฺมตตสังโยชน.

กตโม จ ปุคฺคโล **อชฺมตตสังโยชน**?

ยสฺส ปุคฺคลสฺส ปญฺโจรมภาคิยานิ สํโยชนานิ
อุปฺปฬีนานิ อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล **อชฺมตต-**
สังโยชน. (อภ.ป. ๑๒๕)

บุคคลผู้มีสังโยชนีในภายในเป็นไฉน
บุคคลใดยังละสังโยชนีเบื้องต้น ๕ ไม่ได้
บุคคลนี้เรียกว่า ผู้มีสังโยชนีในภายใน.

อชฺมตฺตสังโยชนิ อชฺมตฺตพณฺโณ.

(อภิ.อฎ. ๓/๕๔)

บทว่า อชฺมตฺตสังโยชนิ ได้แก่ มีเครื่องผูก
ในภายใน (มีเครื่องผูกมัดไว้ในกามภุมิ).

ดู อ.ฎ. ๒/๓๒ มูลฎ. ๓/๓๙

อชฺมตฺตสงฺขาร (ป)

[อชฺมตฺต + สงฺขาร]

อชฺมัตตสังขาร, สังขารภายใน, สังขารธรรม
เป็นไปภายใน เฉพาะตน—เกิดในตน—ในขันธ-
สันดาน (กระแสนาฬ) ของตน.

ดู อชฺมตฺตวิโมกฺข

อชฺมตฺตสนฺติ (ถ)

[อชฺมตฺต + สนฺติ]

อชฺมัตตสันติ, ความสงบภายใน, นิพพานคือ
ความสงบระงับเป็นต้นภายใน.

อิทํ วทามิติ น ตสฺส โหติ

ธมฺเมสุ นิจุเจยฺย สมุคฺคหิตํ

ปสฺสณฺจ ทิฏฺฐิสุ อนุคฺคหาเย

อชฺมตฺตสนฺติ ปจฺฉิ อทสฺส. (สุตฺตนิ. ๔๐๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

การตกลงใจในธรรมทั้งหลายแล้วถ่อมมั่นว่า
เรากล่าวสิ่งนี้ ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่เรานั้น เราเห็น

โทษในทิวฏฐิทั้งหลาย จึงไม่ยึดมั่น เมื่อเลือก
เฟ้น จึงได้เห็นความสงบภายใน.

อชฺมตฺตํ รากาทีนํ สนฺติภาเวน อชฺมตฺต-
สนฺติสงฺขาตํ นิพฺพานเมว อทสฺส.

(สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๕๙)

[เรา (ตถาคต)] ได้เห็นพระนิพพาน กล่าวคือ
ความสงบภายใน เพราะระกเป็นต้นในภายใน
ในสงบระงับ (ดับสิ้นแล้ว) นั้นเทียว.

อชฺมตฺตํ รากสฺส สนฺตินฺติ อชฺมตฺตรากสฺส
สนฺติภาเวน นิพฺพุตภาเวน อชฺมตฺตสนฺติ-
สงฺขาตํ นิพฺพานํ โอโลเกสี. (มหานิ.อฎ. ๒๖๔)

ปจฺฉะว่า อชฺมตฺตํ รากสฺส สนฺติ (ได้เห็นความ
สงบภายใน) ความว่า เรา (ตถาคต) ได้เห็น
พระนิพพานกล่าวคือความสงบภายใน เพราะ
ความที่ระกในภายในสงบระงับดับแล้ว.

อชฺมตฺตสนฺติวาท (ติ)

[อชฺมตฺตสนฺติ + วาท]

อชฺมัตตสันติวาทะ, ผู้กล่าวความสงบในภายใน, ผู้กล่าวความสงบแห่งระกเป็นต้นอันมี
ในสันดานของตน, ผู้กล่าวนิพพาน.

เอวํ มุนิ สนฺติวาทิ อคิทุโรติ เอวํ อชฺมตฺต-
สนฺติวาทิ มุนิ เกชาภาเวน อคิทุโร.

(สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๖๑ มหานิ.อฎ. ๒๗๑)

ปจฺฉะว่า เอวํ มุนิ สนฺติวาทิ อคิทุโร (มุนีผู้มี
ถ้อยคำสงบ ไม่กำหนดยินดี) คือ มุนี ผู้กล่าว
ความสงบในภายใน (นิพพาน) ไม่กำหนด
ยินดี เพราะไม่มีความอยาก.

อชฌตตสมุฏฐาน (ติ)

[อชฌตต + สมุฏฐาน]

อชฌตตสมุฏฐาน, มีเหตุภายใน[คือตน]เป็น
สมุฏฐาน, มีธรรมอันมีในสันดานของตนเป็น
สมุฏฐาน, มีธรรมอันเกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน,
มีเหตุภายใน[คือจิต]เป็นสมุฏฐาน.

อชฌตตสมุฏฐานา หิริ ๕เปฯ อชฌตต-
สมุฏฐานํ หิริ จตุหิ การณหิ สมุฏจาเปติ.

(อภิ.อฎ. ๑/๑๖๘)

หิริ มีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐาน...

บุคคล ย่อมให้เกิดหิริอันมีเหตุภายใน[คือตน]
เป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ ประการดังนี้[คือ
พิจารณาถึงชาติ, วัย, ความกล้า, พิจารณาถึง
ความเป็นผู้คงแก่เรียน]

อชฌตตตณฺหิ อชฌตตสมุฏฐานา วา สา
ตณฺหาติ อชฌตตํ. (มหานิ.๒๖๘)

บทว่า อชฌตตํ (ที่เกิดในภายใน) ได้แก่
อีกนัยหนึ่ง ตณฺหานั้นมีธรรมอันเกิดในจิต
เป็นสมุฏฐาน เหตุนี้ จึงชื่อว่าอชฌตตะ (มี
ธรรมอันเกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน).

อชฌตตสมุฏฐานา วาติ จิตฺเต อุปฺปन्นา วา.
(มหานิ.อฎ. ๓๒๘)

บทว่า อชฌตตสมุฏฐานา วา (มีธรรมอัน
เกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน) คือ เกิดในจิตบ้าง.

อชฌตตสมุภา (ป)

[อชฌตต + สมุภา]

อชฌตตสัมภาวะ, ความเกิดในภายใน, เกิดมี
อัตรภาพ, เกิดในสันดานของตน.

สพฺพตฺถ เต จิตฺต วโจ กตํ มยา

พหุสุ ชาตีสฺส น เมสิ โกปิโต

อชฌตตสมุภาโว กตณฺญตยา เต

ทฺกฺเข จิรํ สํสริตํ ตยา กเต.

(เถร. ๓๕๙)

(พระตาลปฏูเถระหวังจะจำแนกแสดงโยนิโส-
มนสิการโดยประการต่างๆ จึงได้กล่าวสอน
ภิกษุทั้งหลายว่า)

จิตเอ๋ย เราได้ทำตามคำของท่านมาทุกภพ
ทุกชาติ ทุกคติ และทุกวิญญูณฐิติ เราไม่ได้
ชุ่นเคื่องท่านในหลายชาติ เพราะความที่ท่าน
เป็นคนกตัญญู จึงมีความเกิดในภายใน
(เกิดมีอัตรภาพนี้ขึ้น) ทั้งเราก็ได้เร่ร่อนไปใน
ทุกข์ที่ท่านทำให้มาช้านาน.

ตถาปิ อชฌตตสมุภาโว อตฺตนิ สมฺภูโต
หุตฺวาปิ ตว อกตณฺญตยา ทฺกฺเข จิรํ สํสริตํ
ตยา กเตติ ตยา นิพฺพตฺติเต อนาติมฺหิ สํสาร-
ทฺกฺเข สุจิริกาลํ มยา สํสริตํ ปริพฺภมิตํ.

(เถร.อฎ. ๒/๔๗๔)

อนึ่ง ความเกิดในภายใน แม้เป็นสภาพเกิด
ในตน เมื่อท่านทำให้ทอ้งเกี่ยวในทุกข์ สิ้น
กาลนาน เพราะท่านเป็นผู้ไม่กตัญญู ฉะนั้น
เราจึงเกี่ยวเร่ร่อนไปในสังสารทุกข์ ตลอดกาล
นาน อันหาเบื้องต้น[และที่สดุ]รู้ไม่ได้ที่ท่าน
ให้บังเกิดแล้ว.

อชฺมตตสุญญ (น)

[อชฺมตต + สุญญ]

อชฺมัตตสุญญะ, ธรรมที่เกิดในภายในตน และว่างจากความเป็นตน และความเป็นของ ตน (อายตนะภายใน ๖).

กตมํ อชฺมตตสุญญํ อชฺมตตํ จกฺขุ สุญญํ
อตุเตน วา อตุตฺตนิเยน วา นิจุเจน วา ชฺชเวน วา
สสุสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมเนน วา ฯ เปฯ

(ปฏิส. ๓๕๙, ๓๖๒)

อชฺมัตตสุญญะ เป็นอย่างไร คือ จักขุที่เกิด
ภายในตน (อายตนะภายใน) ว่างเปล่าจาก
ความเป็นตน ความเป็นของตน ความเที่ยง
ความยั่งยืน ความคงทน ความไม่แปรผัน
เป็นธรรมดา...

อชฺมตตตฺถ จ ตํ อตุตตตฺตนิยาที่หิ สุญฺญญจาทิ
อชฺมตตตฺถสุญฺญํ. (ปฏิส.อ. ๒/๒๓๙)

ชื่อว่า อชฺมัตตสุญญะ เพราะอรรถว่า เกิด
ภายในตน (อายตนะภายใน) และว่างเปล่าจาก
ความเป็นตน และความเป็นของตนเป็นต้น.

[อตุเตน แปลว่า ความเป็นตน อตุตฺตนิเยน แปล
ว่า ความเป็นของตน มีรูปวิเคราะห์ว่า อตุตโน
อิทฺทนิ อตุตฺตนิ. นการาคโม (สิ่งนี้เป็นของตน
เอง เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อัตตนิเย (ของตน
เอง), ลง น อักขรเป็นอาคม), อตุตฺตนิเยสส ภาโว
อตุตฺตนิเย ความเป็นของตน ชื่อว่า อัตตนิเย)
ตามหลักภาษาให้ลง ตต บัจจัยในภาวตัทธิต
แล้วลงไปด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์
(ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิต

บัจจัย) ดังคำว่า รตนํ (ความเป็นรัตนะ) มาจาก
รตนตต ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์
(โมค. ๔.๑๒๓) ว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ, จกฺขุ
สุญฺญํ อตุเตน วา อตุตฺตนิเยน วาติ ภาวป-
บัจจยโลโป (ลบภาวบัจจัยในอุทาหรณ์ว่า
พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ (ความเป็นรัตนะอัน
ประณีตในพระพุทฺธเจ้า) จกฺขุ สุญฺญํ อตุเตน
วา อตุตฺตนิเยน วา (จักขุว่างเปล่าจากความ
เป็นตนหรือความเป็นของตน)

ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นในขณะกำหนดรู้ หรือ
อนุมานรู้ด้วยการพิจารณาว่า รูปนามว่าง
เปล่าจากความเป็นตนคือความเป็นไปตาม
ต้องการหรือว่างเปล่าจากความเป็นของตน
คือ เป็นเพียงสภาวะธรรมที่ไม่เนื่องด้วยตน
การรู้เห็นว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็น
ของตนจะปรากฏได้ ก็ต่อเมื่อเข้าใจว่ารูป
นามว่างเปล่าจากความเป็นตน และเมื่อเข้าใจ
ว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตน ก็ไม่
สำคัญว่ารูปนามเป็นของตน ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจ
ว่าไม่ใช่ตัวเรา ไม่มีของเรา จึงเป็นการ
กำหนดรู้รูปนามด้วยวิธีทวิโกฏิกะ คือ มี
ลักษณะ ๒ อย่าง]

อชฺมตตสุตฺต (น)

[อชฺมตต + สุตฺต]

อชฺมัตตสุตฺต. ขันธวรรคสังยุตฺตปาฬิ สังยุตฺตี
๑ (๑๕) วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑ (ส.๒/๑๔๘-๙)
อชฺมัตตสุตฺตว่าด้วยสุขและทุกข์ในภายใน
คือ พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลาย

ถึงเหตุที่ทำให้สุขและทุกข์ในภายในเกิดขึ้น แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เหตุที่ทำให้สุขและทุกข์ในภายในเกิดขึ้น คือ ชนฺธ ๕ และทรงสอนให้พิจารณาชนฺธ ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา.

อชฺมตตาทิณิเวส (ติ)

[อชฺมตต + อภินิเวส]

อชฺมตตาทิณิเวสปัญฺญา, วิปัสสนาปัญฺญา ที่มีการใส่ใจภายใน, วิปัสสนาปัญฺญาที่ปรารภกำหนดชนฺธ ๕ ของตน.

อดตโน ชนฺธ คเหตฺวา อารทฺธา วิปัสสนา-
ปญฺญา อชฺมตตาทิณิเวสสา. ปรสฺส ชนฺธ
พาหิรํ วนินฺทริยพทฺธรูป คเหตฺวา อารทฺธา
พหิทฺธาภิณิเวสสา. อุภยํ คเหตฺวา อารทฺธา
อชฺมตตพหิทฺธาภิณิเวสชาติ เหวํ อชฺมตตาทิ-
นิเวสชาติวเสน ติวิธา. (วิสุทฺธิ. ๒/๗๐)

(ในติกะที่ ๔) ปัญฺญามี ๓ ด้วยอำนาจอชฺมตตาทิ-
นิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือวิปัสสนาปัญฺญาที่
ปรารภกำหนดชนฺธของตนเป็นอชฺมตตาทิ-
นิเวสปัญฺญา (ปัญฺญาที่ปรารภชนฺธภายใน)
ที่ปรารภกำหนดชนฺธของผู้อื่นหรือรูปภายนอก
ที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เป็นพหิทฺธาภิณิเวส-
ปัญฺญา (ปัญฺญาที่ปรารภชนฺธหรือรูปภายนอก)
ที่ปรารภกำหนดทั้งสองฝ่ายเป็นอชฺมตต-
พหิทฺธาภิณิเวสปัญฺญา (ปัญฺญาที่ปรารภทั้งสอง
ทั้งภายในภายนอก).

อชฺมตตํ อภินิเวโส ปฏิปชฺชนํ เอติสฺสชาติ
อชฺมตตาทิณิเวสสา. (วิสุทฺธิ. ๒/๗๗)

การใส่ใจ คือ การเจริญ (ปฏิบัติ) ภาวนาในตน
มีอยู่แก่ปัญฺญา (วิปัสสนาปัญฺญา) นั้น เพราะ
เหตุนั้น ปัญฺญา (วิปัสสนาปัญฺญา) นั้น ชื่อว่า
อชฺมตตาทิณิเวสปัญฺญา.

อชฺมตตารมฺมณ (ติ)

[อชฺมตต + อารมฺมณ]

สภาวะธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน, มีธรรม
ภายในตนเป็นอารมณ์.

อชฺมตตารมฺมณา ฐมฺมา. พหิทฺธารมฺมณา
ฐมฺมา. อชฺมตตพหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา.

(อภิ.ธ. ๑/๓)

สภาวะธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน, สภาวะ
ธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายนอก, สภาวะธรรม
ที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก.

กตเม ฐมฺมา อชฺมตตารมฺมณา? อชฺมตเต
ฐมฺเม อารพฺภ เย อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกกา
ฐมฺมา, อิมะ ฐมฺมา อชฺมตตารมฺมณา.

(อภิ.ธ. ๑/๒๔๙)

สภาวะธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน เป็น
ใน สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกปรารภ
สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้น สภาวะ
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามามีอารมณ์เป็นภายใน (มี
ธรรมภายในตนเป็นอารมณ์).

จตุตฺถํ ฌานํ ลียา อชฺมตตารมฺมณํ, ลียา
พหิทฺธารมฺมณํ, ลียา อชฺมตตพหิทฺธารมฺมณํ,
ลียา. น วตฺตพพํ อชฺมตตารมฺมณนฺตปิ,

พหิทฺฐารมฺมณตฺติปิ, อชฺมตตพหิทฺฐา-
รฺมมณตฺติปิ. (อภิ.วิ. ๒๘๒)

จตุตถฌานมีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์ก็มี
มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ก็มี มีธรรม
ภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์ก็มี
ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์
มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ หรือมีธรรม
ภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์ก็มี.

อชฺมตตารมฺมณตฺติเก (ป)

[อชฺมตตารมฺมณ + ติก]

อชฺฉัตตารมฺมณตฺติเก, หมวดสามว่าด้วย
อชฺฉัตตารมฺมณธรรมเป็นต้น. เป็นตีกะที่ ๒๑
ในบรรดาตีกะ ๒๒ อันมาในอภิธัมมมาติกา
และปฐฐาน.

อชฺมตตารมฺมณตฺติเกสฺส ปรมฺปะเท ปริตฺต-
มหคฺคตา ธมฺมา เวทิตพฺพา. ทุติเย อปฺปมาณาปิ.
ตฺติเย ปริตฺตมหคฺคตา. อปฺปมาณา ปน กาเลน
พหิทฺฐา กาเลน อชฺมตฺตํ อารมฺมณํ น กโรหฺนติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๒๐)

ในปฐมบทแห่งอชฺฉัตตารมฺมณตฺติเก[ที่ ๒๑]
พึงทราบธรรมที่เป็นปริตตะ และมหัคคตะ
ในทุติยบท พึงทราบธรรมที่เป็นอัปปมาณะ [คือ
โลกุตตระ]อีกด้วย ในตติยบท พึงทราบปริตตะ
ธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น

อนึ่ง อัปปมาณะธรรม[ในทุติยบท]ย่อมไม่รับ
รู้ธรรมภายนอกในบางขณะ และธรรมภายใน
ในบางขณะ [คือรับรู้เฉพาะที่เป็นธรรมภายใน]

นอกเท่านั้นเป็นอารมณ์จึงไม่นับเข้าในตติย-
บทว่า อชฺมตตพหิทฺฐารมฺมณา ธมฺมา]

นียกชฺมตตมตฺตสฺส ปน อสฺมภวามตฺตํ สนฺธาย
อชฺมตตารมฺมณตฺติเก พหิทฺฐารมฺมณตา
วุตฺตา.

อชฺมตตธมฺมาปคมฺมตฺตโตว อากิญจณฺญา-
ยตนารมฺมณสฺส อชฺมตตภาวามปิ พหิทฺฐา-
ภวามปิ อชฺมตตพหิทฺฐาภวามปิ อนนฺธุลิตฺวา
อากิญจณฺญาตโน น วุตฺตพฺพํ อชฺมตฺตา-
รฺมมณตฺติปีติอาทิ วุตฺตํ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๗๘)

ส่วนในอชฺฉัตตารมฺมณตฺติเก พระพุทธองค์
ตรัสว่า มีอารมณ์เป็นภายนอก โดยหมายถึง
การไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตน
ล้วนๆ

พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตความมีอารมณ์
เป็นภายใน ความมีอารมณ์เป็นภายนอก และ
ความมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก
ของนัตถิภาวบัญญัติอันเป็นอารมณ์ของ
อากิญจัญญายตนะ เพราะการปราศจากธรรม
ภายในเท่านั้น จึงตรัสว่า อากิญจัญญายตนะ
จะกล่าวว่าอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้ ดังนี้
เป็นต้น.

[ธรรมภายนอกที่แสดงไว้ใน พหิทฺฐารมฺมณา
(มีอารมณ์เป็นภายนอก) เมื่อไม่เกิดในกระแส
รูปของตน ก็ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายนอก แต่
ถ้าเกิดในกระแสรูปของตน ก็ยังได้ชื่อว่าเป็น
ธรรมภายใน ดังนั้น การไม่เกิดขึ้นของธรรม
ภายในที่อาศัยตนล้วนๆ ก็คือกระแสรูปนาม
ที่มีได้เกิดขึ้นภายในตนในบางขณะนั่นเอง]

อชฺมตฺติก (ติ)

[อชฺมตฺต + อิก]

(๑) ธรรมที่มีภายในสันดานของสัตว์.

(ก) วิญญูณวัณ्हัน.

วิญญูณภุขุโธ อชฺมตฺติกโก. ตโย ขนฺธา
พาหิรา. รูปภุขุโธ ลียา อชฺมตฺติกโก, ลียา
พาหิโร. (อภิ.วิ. ๖๖)

วิญญูณวัณ्हันเป็นภายในวัณ्हัน ๓ (เวทนาวัณ्हัน
สัญญาวัณ्हัน สังขารวัณ्हัน) เป็นภายนอก รูปวัณ्हัน
ที่เป็นภายในก็มี ที่เป็นภายนอกก็มี.

(ข) อายตนะภายใน ๖.

อชฺมตฺติกา ฐมา. (อภิ.ธ. ๑๐)

ธรรมที่เป็นภายใน.

กตเม ฐมา อชฺมตฺติกา, จกฺขายตฺนํ...
มฺนายตฺนํ, อิมะ ฐมา อชฺมตฺติกา.

(อภิ.ธ. ๒๔๐, ๒๘๙)

ธรรมที่เป็นภายในเป็นในน คือ (อายตนะ
ภายใน ๖ อันได้แก่) จักขายตนะ...มฺนายตนะ
ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธรรมที่เป็นภายใน.

อชฺมตฺตชฺชตฺตํ สนฺธาย อชฺมตฺตตฺติกเก
วุตฺตวเสน อชฺมตฺตาว อชฺมตฺติกา. ตโต
พหิปฺปทาติ พาหิรา. (อภิ.อญ. ๑/๙๗)

ธรรมที่เป็นภายในนั้นแล ชื่อว่า อัชฌัตติกะ
ตามที่กล่าวไว้ในอัชฌัตติกะ โดยหมายเอา
ธรรมที่เป็นอัชฌัตตัตถัตตะ (อายตนะภายใน
๖). คำว่า พาหิระ คือ ธรรมที่เป็นภายนอกจาก
นั้น (จากธรรมที่เป็นภายใน)

ฉ อชฺมตฺติกานิ อายตฺนานิ: จกฺขายตฺนํ
โสตายตฺนํ มฺนายตฺนํ ชิวฺหายตฺนํ กายายตฺนํ
มฺนายตฺนํ. ฉ พาหิรานิ อายตฺนานิ: รูปายตฺนํ
สทฺทายตฺนํ คันธายตฺนํ รสายตฺนํ โผฏฺฐพฺพายตฺนํ
ธมฺมายตฺนํ.

(ที. ๓/๒๐๒, ม. ๓/๒๕๘, ขุทฺทก. ๓)

อายตนะภายใน ๖ คือ จักขวายตนะ (อายตนะ
คือตา), โสตายตนะ (อายตนะคือหู), มฺนายตนะ
(อายตนะคือจมูก), ชิวหายตนะ (อายตนะคือ
ลิ้น), กายายตนะ (อายตนะคือกาย), มฺนายตนะ
(อายตนะคือใจ)

อายตนะภายนอก ๖ คือ รูปายตนะ (อายตนะ
คือรูป), สทฺทายตนะ (อายตนะคือเสียง),
คันธายตนะ (อายตนะคือกลิ่น), รสายตนะ
(อายตนะคือรส), โผฏฐัพพายตนะ (อายตนะ
คือโผฏฐัพพะ) ธมฺมายตนะ (อายตนะคือ
ธรรมารมณ์).

อชฺมตฺติกานีติ อชฺมตฺตชฺชตฺติกานิ.

พาหิรานีติ ตโต อชฺมตฺตชฺชตฺตโต พหิปฺปทานิ.

(ที.อญ. ๓/๒๑๖)

บทว่า อชฺมตฺติกานิ ได้แก่ อายตนะภายใน.
บทว่า พาหิรานิ ได้แก่ อายตนะที่มีในภาย
นอกจากอายตนะภายในนั้น.

อชฺมตฺเต นิยุตฺตานิ, อตฺตานํ วา อธิกตฺวา
ปวตฺตานิ, อชฺมตฺติกานิ. (ขุทฺทก.อญ. ๖๙)

สภาวะธรรมประกอบแล้วภายในตน. อีกนัย
หนึ่ง สภาวะธรรมที่เป็นไป (ดำเนินไป) อาศัยตน
ชื่อว่า อัชฌัตติกะ (อายตนะภายใน ๖).

(ค) ปฐวีธาตุนภายใน-มีภายใน.

กตมา จ ราหุล อชฺมตฺตํ ปฐวีธาตุน.
 ยํ กิจจํ ราหุล อชฺมตฺตํ ปฐวีธาตุนํ กขขํ ขริคํ
 อุปาทินัน. เสยฺยํ. เกสา โลมา ฯ. ยํ
 วุจฺจติ ราหุล อชฺมตฺตํ ปฐวีธาตุน. ยา เจว
 โข ปน อชฺมตฺตํ ปฐวีธาตุน ยา จ พาหิรา
 ปฐวีธาตุน, ปฐวีธาตุนเรเวสา. ตํ เนตํ มม,
 เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตํ เวเมตํ ยถาภูตํ
 สมฺมปฺปญฺญา ยถาภูตํ. เวเมตํ ยถาภูตํ
 สมฺมปฺปญฺญา ทิสฺวา ปฐวีธาตุนา นิพฺพินฺหติ.
 ปฐวีธาตุนา จิตฺตํ วิราเชติ.

(ม. ๑/๒๔๒)

ดูก่อนราหุล ก็ปฐวีธาตุนภายในเป็นไฉน.
 ราหุล รูปอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ภายใน อาศัยตน
 เป็นของหยาบ มีลักษณะแข็งแข็ง อันตณหา
 และทิวฐิเข้าไปยึดมั่น คือ ผมนั้น... นี้เราเรียกว่า
 ปฐวีธาตุนภายใน ก็ปฐวีธาตุนภายในก็
 อยู่ภายนอกก็ดี ย่อมเป็นปฐวีธาตุนเหมือนกัน
 เธอพึงรู้เห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบ
 ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุนั้นไม่ใช่ของ
 เรา เราไม่ใช่ปฐวีธาตุนั้น ปฐวีธาตุนั้นไม่ใช่
 ตัวตนของเรา เพราะบุคคลรู้เห็นปฐวีธาตุนั้น
 ด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว
 ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุน จิตย่อมคลาย
 กำหนดในปฐวีธาตุน.

(ข) อัชฌัตติการูป, รูปที่มีภายใน, รูปอันเป็น
 ไปในชั้นสันทานของสัตว์, รูปอันอาศัย
 อตฺตภาพ.

ยนฺตํ รูปํ อชฺมตฺตํ,

ตํ อุปาทา. (อภิ.ธ. ๑๗๑)

รูปภายในเป็นอุปาทา.

อตฺติ รูปํ อชฺมตฺตํ. (อภิ.ธ. ๑๖๘)

รูปที่เป็นภายในมีอยู่.

กตมนฺตํ รูปํ อชฺมตฺตํ? จกฺขายตณํ ฯ. เปย
 กายายตณํ, อิทนฺตํ รูปํ อชฺมตฺตํ.

(อภิ.ธ. ๑๗๙)

รูปที่เป็นภายใน นั้นเป็นไฉน คือ จักขายตณะ
 ฯลฯ กายายตณะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นภายใน.

ตตฺถ จกฺขาภิปรยจวิธํ อตฺตภาวํ อธิกฺจ
 ปวตฺตตฺตา อชฺมตฺตํ, เสสํ ตโต พาหิรตฺตา
 พาหิรํ. (วิสุทฺธิ. ๒/๘๑)

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น
 ชื่อว่าอัชฌัตติการูป เพราะอาศัยอตฺตภาพ
 เป็นไป รูปที่เหลือชื่อว่าพาหิรารูป เพราะเป็นไป
 ภายนอกอตฺตภาพนั้น.

(ง) อัชฌัตติกธาตุน ๑๒, ธาตุนภายใน ๑๒.

ทฺวาทส ธาตุนโย อชฺมตฺตํ.

จ ธาตุนโย พาหิรา. (อภิ.วิ. ๑๐๐)

ธาตุน ๑๒ เป็นภายใน (อัชฌัตติกธาตุน). ธาตุน
 ๖ เป็นภายนอก.

ดู อชฺมตฺต อรรค (๔) อชฺมตฺตชฺมตฺต

(๒) (ก) ชนธปญฺจจะภายใน, ชนธ ๕ ที่เป็น
 ไปในสันทานของสัตว์, ชนธ ๕ (กอง
 รูปนาม) อันเป็นเหตุยึดมั่นว่าของตน.

กตมานิ อฏฺฐารส ตณฺหาวิจิริตานิ **อชฺมตฺติกสฺส** อุปาทาย? อสฺมิตฺติ ภิกฺขเว สติ อิตฺถสฺมิตฺติ โหติ เอวํสฺมิตฺติ โหติ ฯ เปฯ อิตฺถํ ภวิสฺสนฺติ โหติ เอวํ ภวิสฺสนฺติ โหติ อณฺณถา ภวิสฺสนฺติ โหติ.

(อ. ๑/๕๓๓, อภ.วิ. ๔๑๐)

ตณฺหาวิจิริต ๑๘ อาคัยขันธปญฺจกะภายใน อะไรบ้าง ภิกษุทั้งหลาย คือ เมื่อมีตณฺหาว่า “เราเป็น”, ตณฺหาว่า “เราเป็นอย่างนี้” จึงมี ตณฺหาว่า “เราเป็นอย่างนั้น” จึงมี...ตณฺหาว่า “เราจักเป็นอย่างนี้” จึงมี, ตณฺหาว่า “เราจักเป็นอย่างนั้น” จึงมี, ตณฺหาว่า “เราจักเป็นโดยประการอื่น” จึงมี.

[ตณฺหาวิจิริต คือ ความปรากฏแห่งตณฺหา, ความเป็นไปทั่วแห่งตณฺหา มีจำนวน ๑๐๘ รวมเรียกว่าตณฺหาวิจิริต ๑๐๘

มีวิธีการคำนวณ ดังนี้ คือตณฺหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธภายใน ตณฺหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธภายนอก รวมเป็น ๓๖ (อารมณ ๖ คูณด้วยตณฺหา ๓ คือ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาเป็น ๑๘ เป็นภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวมเป็น ๓๖ คูณด้วยกาล ๓ คือปัจจุบัน อดีต อนาคต เท่ากับ ๑๐๘

สรุปว่า ตณฺหาวิจิริตของบุคคลหนึ่ง มี ๓๖ และตณฺหาวิจิริตนั้น ย่อมเกิดได้ในการทั้ง ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต อนาคต เป็นปัจจุบันกาล ๓๖ อดีตกาล ๓๖ อนาคตกาล ๓๖ รวมทั้ง ๓ กาลเป็นตณฺหาวิจิริต ๑๐๘]

อชฺมตฺติกสฺส อุปาทายาติ อชฺมตฺติกํ ขนฺธ-
ปญฺจกํ อุปาทาย. (อ.อฏ. ๒/๓๘๖, อภ.อฏ. ๒/๔๙๖)

ปาฐะว่า **อชฺมตฺติกสฺส** อุปาทาย แปลว่า อาศัยขันธปญฺจกะ (กองรูปนาม) ภายใน.

(ข) (องค์) ที่มีภายใน, ที่เป็นไปภายในเกิดขึ้น อาศัยกระแสรูปนามของตน.

อชฺมตฺติกํ ภิกฺขเว องฺคนฺติ กริตฺวา นาณญํ เอกํกมฺปิ สมนุสฺสํ ยํ เอวํ มหโต อนตฺถาย สํวตฺตติ ยถิทํ ภิกฺขเว ปมาโท. ปมาโท ภิกฺขเว มหโต อนตฺถาย สํวตฺตติ. **อชฺมตฺติกํ** ภิกฺขเว องฺคนฺติ กริตฺวา นาณญํ เอกํกมฺปิ สมนุสฺสํ ยํ เอวํ มหโต อตฺถาย สํวตฺตติ ยถิทํ ภิกฺขเว อปฺปมาโท. อปฺปมาโท ภิกฺขเว มหโต อตฺถาย สํวตฺตติ. (อ. ๑/๑๗)

ภิกษุทั้งหลาย เพราะพูดถึงองค์ที่มีภายใน เราไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์มาก เหมือนความประมาทนี้ ความประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อ มิใช่ประโยชน์มาก. ภิกษุทั้งหลาย เพราะพูดถึงองค์ที่มีภายใน เราไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไป เพื่อประโยชน์มาก เหมือนความไม่ประมาทนี้ ความไม่ประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก.

อชฺมตฺติกนฺติ นิยฺกชฺมตฺตวเสน อชฺมตฺติกํ.

(อ.อฏ. ๑/๖๕)

บทว่า **อชฺมตฺติกํ** (ที่มีภายใน) ได้แก่ มีในภายในด้วยอำนาจเป็นไปภายใน[เกิดขึ้น อาศัยกระแสรูปนาม]ของตน.

อชฺมตฺติกนฺติ นิยฺกชฺมตฺตสงฺขาเต อชฺมตฺเต ภาวํ อชฺมตฺติกํ. (อิตฺตฺต.อฏ. ๕๙)

บทว่า อษมตติก มีรูปวิเคราะห์ว่า (รูป) มีใน
ภายในกล่าวคือเป็นไปภายใน[เกิดขึ้นอาศัย
กระแสรูปนาม]ของตน ชื่อว่า อษมตติกะ.

[นียก = นีย ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสัทธ,
คำว่า นีย = นิ บทหน้า + ชน ธาตุ + กวิ ปัจจัย
มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสนฺตตี นิสฺสาย ชาตํ นียํ,
นียเยว นียกํ (นียกะ คือ เกิดขึ้นอาศัยกระแส
รูปนามของตน)]

ดู อษมตต อรรถ (๑) นียกษมตต

ดู อษมตติก องค. (อิติวุต. ๒๐๑)

(๓) ธรรมที่เป็นไปอาศัยตน, ธรรมที่เป็นไป
ภายในสันดานแห่งตน, ธรรมที่เป็นไป
ในอษมตตชฌตตะ (ภายในแท้จริง =
อายตนะภายใน ๖), ธรรมที่เป็นไปใน
อษมตตตะ ๔.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส นทียา โสเตน
โอรุเยหฺย ปิยรูปสาตรูปเณ, ตเมณฺ จกฺขมา
ปุริโส ตีเร จิตฺ ทิสฺวา เอวํ วทฺเขยฺ “กิตฺตะจาปิ
โข ตวํ อมฺโห ปุริส นทียา โสเตน โอรุยฺหสิ
ปิยรูปสาตรูปเณ, อตฺถิ เจตฺถ เหมจฺจา รหฺโท
สฺสุมิ สาวฏฺโฏ สคฺโข สรกฺขโส, ยํ ตวํ อมฺโห
ปุริส รหฺมํ ปาปฺณิตฺวา มรณํ วา นิคฺจฺจสิ มรณ-
มตฺตํ วา ทฺวณฺหติ. อถ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส
ตสฺส ปุริสสฺส สทฺทํ สุตฺวา หตฺถเกหิ จ ปาเทหิ
จ ปฏฺิโสตํ วายเมยฺย. อุปมา โข เม อโย ภิกฺขเว
กตา อตฺถสฺส วิญญาปนาย. อโยญฺเจเวตฺถ
อตฺถอ: “ปิยรูปสาตรูปนาติ โข ภิกฺขเว ฉนฺเนตํ
อษมตฺติกาณํ อายตนาณํ อริวจณฺ.

(อิติวุต. ๒๗๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปมาว่า ชายคนหนึ่งถูก
กระแสน้ำ คือปิยรูปสาตรูป (สภาพที่น่ารัก,
สภาพที่น่ายินดี) พัดพาไปอยู่ คนมีตาดียืน
อยู่บนฝั่ง เห็นชายคนนั้นแล้วกล่าวอย่างนี้ว่า
“พ่อหนุ่ม ท่านถูกกระแสน้ำคือปิยรูปสาตรูป
พัดไปอยู่แล้วจริง ๆ แต่ในกระแสน้ำนี้ มีห่วง
น้ำลึก ภายใต้ที่มีคลื่น มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย
มีผีเสื้อน้ำ ซึ่งท่านจมไปถึงแล้ว ต้องถึงความ
ตาย หรือไม่ก็ได้รับความทุกข์ปางตายแน่
นอน” ครั้นชายคนนั้น ได้ยินเสียงของชาย
ที่อยู่บนฝั่งนั้นแล้ว ก็พยายามใช้ทั้งมือและ
เท้าแหวกว่ายทวนกระแสน้ำขึ้นมา

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตแสดงข้ออุปมานี้ไว้
เพื่อให้เข้าใจความแจ่มแจ้ง ก็ในอุปมานี้
มีความหมายดังนี้ คำว่า ปิยรูปสาตรูป เป็น
ชื่อของอายตนะภายใน ๖.

[กระแสน้ำ” เป็นชื่อของตัณหา, “ห่วงน้ำลึก
ภายใต้” เป็นชื่อของโอรัมภาคิยสังโยชน ๕,
“มีคลื่น” เป็นชื่อของความโกรธและความ
คับแค้นใจ, “มีน้ำวน” เป็นชื่อของกามคุณ ๕,
“มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำ” เป็นชื่อมาตุคาม, “ทวน
กระแสน้ำ” เป็นชื่อของเนกขัมมะ, “พยายาม
ใช้ทั้งมือและเท้าแหวกว่าย” เป็นชื่อการเริ่ม
ทำความเพียร “คนมีตาดียืนอยู่บนฝั่ง” หมายถึง
ถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า]

อษมตฺติกาณฺหติ เอตฺถ เอวํ มยํ อตฺตาทิ
คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานิ
อริการํ กตฺวา ปวตฺตานิ ตี อษมตฺติกาณิ. อิธาปิ
เอตฺเตว อธิปฺเปตํ ตสฺมา อษมตฺตานิเยว
อษมตฺติกาณิ.

อถวา ยถาตุเตเนว อตเถน อชฺมตฺตา ฐมฺมา
พหิทฺธา ฐมฺมาติอาทิสฺส วิย เตสฺส อชฺมตฺเตสฺส
ภวานิ อชฺมตฺตีกานิ จกฺขาทินิ.

(อิติวุตฺต.อฏฺ. ๓๒๘)

ในคำว่า **อชฺมตฺตีกานิ** นี้มีวินิจฉันดังนี้.
อายตนะทั้งหลาย ชื่อว่า อัชฌัตติกะ เพราะ
ดำเนินไปอาศัยตน เหมือนประสงค์เอาอย่าง
นี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จักยึดถือ
เป็นอัตตา (ตัวตน). แม้ในที่นี้ ก็ทรงประสงค์
เอาอัชฌัตตัตถ์ตตะชื่อนี้เท่านั้น. เพราะฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า อัชฌัตตะนั้นนั่นเอง ชื่อว่า
อัชฌัตติกะ.

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น
ที่มีอยู่ในภายในเหล่านั้น ชื่อว่า อัชฌัตติกะ
เพราะอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั้นแล เหมือน
ในประโยคมีอาทิว่า อชฺมตฺตา ฐมฺมา (ธรรม
ภายใน, สภาวะธรรมที่เป็นภายในตน), พหิทฺธา
ฐมฺมา (ธรรมภายนอก, สภาวะธรรมที่เป็นภายใน
นอกตน) เป็นต้น.

อชฺมตฺตีกกมฺมฏฺฐาน (น)

[อชฺมตฺตีก + กมฺมฏฺฐาน]

กัมมฏฺฐานภายใน[อริยสัจ ๔], กัมมฏฺฐานอัน
เกี่ยวข้องกับขั้นของตน.

[ยถาปิ ภมโร ปุပ္ผิ]

วณฺณคนฺธมฺเหจฺย

ปเลติ รสสมาทาย

เอวํ คาเม มุนี จเร. (ธมฺม. ๔๙)

มุนีพึงจาริกไปในหมู่บ้าน ไม่ทำลายศรัทธา
และโภคะของชาวบ้าน ดูจกมรดุดน้ำหวาน
ของบุปผชาติแล้วจากไปไม่ให้สีและกลิ่น
ชอกช้ำ]

พระคาถานี้ตามนัยสาสนบัญญัติ (สูตรแสดง
คำสอน) เป็นอนุญญาตะ (ข้ออนุญาต)

เอวํ คาเม มุนี จเรติ เอวํ เสกฺโข อเสกฺโข
วา อนคาริยมฺนิ กุลปฏิปาทฺธิยา คาเม ภิกฺขุ
คณฺหนฺโต จเรยฺยาติ อตฺถโก. น หิ ตสฺส คาเม
จรณปจฺจยา สทฺธาหานิ วา โภคหานิ วา โหติ
สทฺธาปิ โภคาปิ ปากติกา วา โหติ. เอวํ จริตฺวา
จ ปน ความโต นิภฺขมิตฺวา พหิกาเม อุทก-
ผาสกฺกฺจาเน สงฺฆาภูมึ ปณฺณเปตฺวา นิสินฺโน
อกฺขภณฺชนวณฺเลปนปฺตฺตมํสฺสูปมวเสน
ปจฺจเวกฺขนฺโต ปิณฺทปาทํ ปริภุญฺชิตฺวา ตถารู-
ปวณฺสณฺทํ อณฺุปวิสิตฺวา **อชฺมตฺตีกกมฺมฏฺฐานํ**
สมฺมสนฺโต มคฺคผลานิ หตฺถคตาเนว กโรติ.
อเสกฺขมฺนิ ปน ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารมฺนุญฺชติ.
อยมสฺส ภมเรน มรฺกเรน สริกฺขตา. ชีณาสโว
ปเนตฺถ อธิปเปโตติ. (เนตฺติ.อฏฺ. ๑๒๓)

บาทคาถาว่า **เอวํ คาเม มุนี จเร** (มุนีพึงจาริก
ไปในหมู่บ้าน) ความว่า มุนีผู้ไม่มีเรื่อนซึ่ง
เป็นพระเสกขะหรือพระอเสกขะ พึงรับภิกษา
ในหมู่บ้านจาริกไปตามลำดับตระกูล ไม่มี
ความเสื่อมศรัทธาหรือโภคทรัพย์ เพราะการ
จาริกไปในตระกูลของท่าน ทั้งศรัทธาและ
โภคทรัพย์ก็เป็นปกติโดยแท้ อนึ่ง เมื่อท่าน
จาริกไปอย่างนี้แล้ว ออกจากหมู่บ้านปุณฺ์
สังฆาภูมึ นิ่งในที่หาน้ำได้สะดวกนอกหมู่บ้าน

พิจารณาฉันปิณฑบาทโดยความเสมอกับ
น้ำมันหยอดเพลลา ยาทาแผล และเนื่อบุตร
แล้ว เข้าไปสู่ไพรสณฑ์เช่นนั้นใคร่ครวญ
กรรมฐานภายใน[อริยสัจ ๔] ย่อมทำมรรค
ผลให้อยู่ในเงื้อมมือได้แน่ ส่วนพระมุนีผู้
เป็นพระอเสกชะ ย่อมประกอบกรอยู่เป็น
สุขในปัจจุบัน (ทิวฐธรรมสุขวิหารธรรม). ข้อนี้
เป็นการที่พระมุนีเสมอกับภมรผู้ทำน้ำผึ้ง.
อนึ่ง พุทธองค์ทรงประสงค์เอาพระชินาสพ
ในเรื่องนี้.

อชฌตติกกมมฏฐานนุติ จตุสจจกมมฏฐาน.

(เนตติ.ฎี. ๑๒๓)

บทว่า อชฌตติกกมมฏฐาน (ใคร่ครวญ
กรรมฐานภายในตน) คือ อริยสัจ ๔ [ที่เกิด
ภายในตน]

[นายเกวียนใช้น้ำมันหยอดเพลลาเพื่อให้เกวียน
ขับเคลื่อนไปได้ ยาทาแผลมีประโยชน์ เพื่อ
รักษาแผล สามัรรยาผู้ข้ามทางกันดาร ย่อม
กินเนื่อบุตรที่เสียชีวิต เพื่อรักษาชีวิตให้ข้าม
พ้นทางกันดารฉันใด แม้ผู้ที่ต้องการจะข้าม
ทางกันดารคือสังสารวัฏ ก็ควรบริโภคอาหาร
โดยปราศจากความติดใจในรส ฉะนั้น]

ดู ฐมม.อฎ. ๒๓๗, ๔๑๘

อชฌตติกทาน (น)

[อชฌตติก + ทาน]

อชฌตติกทาน,

ทานภายใน, ทานที่บริจาคเลือด เนื้อ ตา เป็นต้น
อันเป็นไปในขันธสันดานของตน.

โส เอกทา ปุณณมทิวเส ปาโตว สมุสสิต-
เสตจจตเต ราชปลงฺเก นิสินโน อุตตนา
ทินฺนทานํ อวาชฺเชนโต พาหิรวตฺถุ อุตตนา
อทินฺนํ นาม อทิสฺวา “มยา พาหิรวตฺถุ อทินฺนํ
นาม นตฺถิ น มํ พาหิรทานํ โตเสติ” อหํ
อชฌตติกทานํ ทาทุกาโม อโหวต อชฺช มม
ทานสาลํ คตกาเล โกจิเทว ยาจโก พาหิรวตฺถุ
อยาจิตฺวา อชฌตติกสฺส นามํ คณฺเหยฺย ๒เปฯ

(ชา.อฎ. ๔/๔๐๓)

คราวหนึ่งเป็นวันปฐมมีดิถีที่ ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า
พระเจ้าสิริราชประทับอยู่เหนือราชบัลลังก์
ภายใต้สมุสสิตเสตจจตตรงรำพึง ถึงทาน
ที่พระองค์ทรงบริจาค มิได้ทอดพระเนตร
เห็นพาหิรวตฺถุสิ่งใด สิ่งหนึ่งที่ชื่อว่าพระองค์
ยังไม่เคยบริจาค จึงทรงดำริว่า พาหิรวตฺถุที่
ชื่อว่าเรายังไม่เคยบริจาคไม่มีเลย พาหิร-
ทานหาได้ยังเราให้ยินดีไม่ เราประสงค์จะ
ให้อชฌตติกทาน โอหนอ เวลาที่เราไปโรง
ทานวันนี้ ยาจกคนใดอย่าได้ขอพาหิรวตฺถุ
เลย พึงเอ่ยออกชื่อขอแต่อชฌตติกทาน
[คือดวงหทัย, เนื้อในร่างกาย, โลหิต ให้เป็น
ทาสทำงาน และดวงตาเป็นต้น]ด้วยเถิด...

อชฌตติกทุก (ป)

[อชฌตติก + ทุก]

อชฌตติกทุกะ, หมวดสองแห่งวัฏธุกรรม
อันเป็นไปภายใน.

ทุกะที่ ๖๖ บรรดาทุกะ ๑๐๐ ที่มาในอภิธรรม
มัตติกาและปฏิฐาน

ดู รัมมสังคณิปาฬิ ทุกฺกมาติกา ข้อที่ ๖๖ (๑๒-๑๔), ๑๔๔๗-๘ และปฏิฐาน. ๓/๔๙๓-๕๐๑)

อชฺมตฺติกพาหิร (ติ)

[อชฺมตฺติก + พาหิร]

อชฺมตฺติกพาหิระ,

อายตนะทั้งภายในภายนอก, อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖.

กถญจ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฐมเมสุ ฐมมานุสฺสึสิ วิหริติ ฉนฺนุ อชฺมตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ. อิทฺ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขญฺจ ปชานาติ. รูเป จ ปชานาติ. ยญฺจ ตทฺทุกฺยํ ปฏฺิจฺจ อุปฺปชฺชติ สโยชนํ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ อนฺุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส ปหานํ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ ปหีนสฺส สโยชนสฺส อายตฺติ อนฺุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.

(ที. ๒/๒๔๐)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรม คือ อายตนะทั้งภายในภายนอกว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่อย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ รู้จักตา รู้จักรูปารมณฺ์ และรู้จักตา และรูปารมณฺ์ทั้งสองนั้นอันเป็นที่สังโยชนํ อาศัยเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชนํที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นอย่างไร ย่อมรู้ชัดอย่างนั้น [คือเหตุเกิดของสังโยชนํ] สังโยชนํที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้อย่างไร ย่อมรู้ชัดอย่างนั้น [คือเหตุละสังโยชนํ] สังโยชนํที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอย่างไร ย่อมรู้ชัดอย่างนั้น [คือเหตุไม่เกิดของสังโยชนํ]

ฉ โข ปณินานิ อานนฺท อชฺมตฺติกพาหิราหิ อายตนาหิ. จกฺขุ เจว รูปา จ โสตญฺจ สทฺทา จ ฆานญฺจ คนฺธา จ ชิวฺหา จ รสา จ กาโย จ โผฏฺฐพฺพา จ มโน จ ฐมฺมา จ. อิมานิ โข อานนฺท ฉ อชฺมตฺติกพาหิราหิ อายตนาหิ ยโต ชานาติ ปสฺสติ, เอตฺตาวตา โข อานนฺท “อายตนกุสโล ภิกฺขุติ อลํ วจฺนयाติ.

(ม. ๓/๑๐๘)

ดูก่อนอานนทํ อายตนะภายในและภายนอกอย่างละ ๖ นี้ คือ จักขุ(ตา)คู่กับรูป โสตะ(หู)คู่กับสัทตะ(เสียง) ฆานะ(จมูก)คู่กับคันธะ(กลิ่น) ชิวหา(ลิ้น)คู่กับรส กายคู่กับโผฏฐัพพะ มโน(ใจ) คู่กับธรรมารมณฺ์ ดูก่อนอานนทํ เพราะเหตุที่ภิกษุรู้เห็นอายตนะภายในและภายนอกอย่างละ ๖ ประการนี้แล จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในอายตนะ.

อชฺมตฺติกพาหิราหิ ติ จ อชฺมตฺติกาหิ จ พาหิราหิ จ. เอตฺถ หิ จกฺขุอาหิหิ อชฺมตฺติกาหิ ฉ. รูปาทิหิ พาหิราหิ ฉ. (ม.อฏฺ. ๓/๗๓)

บทว่า อชฺมตฺติกพาหิราหิ (ภายในและภายนอก) ได้แก่ ทั้งภายในภายนอก. เพราะในคำนี้ อายตนะ ๖ มีจักขุเป็นต้น จัดเป็นอายตนะภายใน. อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น จัดเป็นอายตนะภายนอก.

อชฺมตฺติกพาหิรวตฺถุ (ติ)

[อชฺมตฺติก + พาหิร + วตฺถุ + ก]

อันมีที่ตั้งอาศัยเป็นไปทั้งภายในภายนอก, ที่เป็นวัตถุภายในภายนอก.

เถโร กุฏิกัม ปวิสิตฺวา ตินฺสนถารเก ปลลฺลฺเกน
นิสีทิ. ตทา ปน เทโว โภโก โภโก ฝุสฺสายดิน สมฺมา
ธารํ อนุปฺปเวจฺจติ. อถ เถโร โลกสฺส อวฺกุจฺจิก-
ภยํ วิสฺमितฺกามา อตฺตโน **อชฌตติกพาหิ-
รวตฺถกสฺส** ปริสฺสยสฺส อภาวํ ปเวเทนโต

ฉนฺหา เม กุฏิกา สุขา นิวาตา

วสฺส เทว ยถาสฺมึ

จิตฺตํ เม สฺสฺมาหิตํ วิมุตฺตํ

อาตาปี วิหรามิ วสฺส เทวาติ.

คาถมาห. (เถร.อฏ. ๑/๒๘)

พระสุภูติเถระเข้าไปสู่กุฏิ แล้วนั่งขัดสมาธิ
บนอาสนะที่ปูลาดด้วยหญ้า. ก็ในครั้งนั้น ฝน
หยาดเม็ดลงมาเล็กๆ น้อยๆ (ตกปรอยๆ) ไม่
ยังสายธารให้ชุ่มชื้นทั่วถึง. ลำดับนั้น พระ
เถระประสงค์ จะบำบัตถกัยอันเกิดแต่ฝนแล้ง
แก่ชาวโลก จึงประกาศความไม่มีอันตราย
**อันมีที่ตั้งอาศัยอันเป็นไปทั้งภายในทั้ง
ภายนอกของตน** จึงกล่าวคาถาว่า

กระท่อมของเราว่างแล้ว สะดวกสบาย ปราศ
จากลม ดูก่อนฝน ท่านจงตกตามสบายเถิด
จิตของเราตั้งมั่นแล้ว หลุดพ้นแล้ว เรามีความ
เพียรเครื่องเผือกเลิศอยู่ ดูก่อนฝน ท่านจง
ตกเถิด.

อชฌตติกพาหิรวตฺถาน (น)

[อชฌตติกพาหิร + วตฺถาน]

การกำหนดวัตรธรรมภายในภายนอก, การ
กำหนดเป็นอายตนะภายในและภายนอก.

[อปฺริ ปน ฆนฺเต เอตทธานุตฺตริยํ, ยถา ภควา
ธมฺมํ เทเสติ อายตฺนปณฺณตฺตีสฺส. ฉยิมานิ
ฆนฺเต อชฌตติกพาหิรานิ อายตฺนานิ; จกฺขุญ-
เจว รูปา จ, โสถญฺเจว สทฺทา จ, ฆานญฺเจว
คณฺธา จ, ชิวฺหา เจวรสฺสา จ, กาโย เจว โฝฏฺฐพฺพา
จ, มโน เจว ธมฺมา จ. เอตทธานุตฺตริยํ ฆนฺเต
อายตฺนปณฺณตฺตีสฺส ๗เปฺย (ที. ๓/๑๔๖)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ยังมีอีกข้อหนึ่งที่ยอด
เยี่ยม คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมใน
เรื่องการบัญญัติอายตนะ. ข้าแต่พระองค์ผู้
เจริญ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก
มีอย่างละ ๖ นี้ คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูก
กับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับ
ธรรมารมณ์. นี่ก็คือเทศนาที่ยอดเยี่ยม ใน
เรื่องการบัญญัติอายตนะ]

เอตทธานุตฺตริยํ ฆนฺเต อายตฺนปณฺณตฺตีสฺส
ติ อายตฺนปณฺณตฺตีสฺส **อชฌตติกพาหิ-
รวตฺถานา**ทิวเสน เอว เทสนา เอตทธานุตฺตริยํ.

(ที.อฏ. ๓/๖๙)

ปาฐะว่า **เอตทธานุตฺตริยํ ฆนฺเต อายตฺน-
ปณฺณตฺตีสฺส** (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นี่ก็คือ
เทศนาที่ยอดเยี่ยมในเรื่องการบัญญัติ
อายตนะ) คือ การแสดงอย่างนี้ด้วยอำนาจ
การกำหนดเป็นอายตนะภายใน และ
ภายนอกเป็นต้นนี้ จัดเป็นข้อธรรมที่ยอด
เยี่ยมในเรื่องการบัญญัติอายตนะนี้.

อชฌตติกพาหิรวิภาค (ป)

[อชฌตติกพาหิร + วิภาค]

การจำแนกวัตถุธรรมภายในภายนอก,
การจำแนกวัตถุธรรมออกเป็นภายในภายนอก.
อิมมา จ ติสฺโส ตณฺหา รูปตณฺหา ๒เปฯ ฐมฺม-
ตณฺหาติ วิสยเภทโต ปจฺเจกํ ฉพฺพิชาติ กตฺวา
อฏฺฐารส โหนฺติ. ตา อชฺมตฺตฺรูปาทิสฺส อฏฺฐารส
พหิทฺธารูปาทิสฺส อฏฺฐารสชาติ จตฺตีส อิติ อตีตา
จตฺตีส อนาคตา จตฺตีส ปจฺจุปปนฺนา จตฺตีสชาติ
วิภาคโต อฏฺฐสํ โหนฺติ. ปุณฺ สงฺคเห กิริยาเน
กาลเกฯ อนามสิตฺวา คยฺหมานา จตฺตีสเวิ โหนฺติ
รูปาทิน อชฺมตฺติกพาหิรวิภาเค อกิริยาเน
อฏฺฐารสเวิ รูปาทิอารมฺมณวิภาคมตฺเต
คยฺหมานเณ ฉเวฯ อารมฺมณวิภาคมปิ อกตฺวา
คยฺหมานา ติสฺโสเยว โหนฺตฺติ.

(อิตฺวุตฺ.อฏฺ. ๑๙๐)

กัถฺนหาทั้ง ๓ เหล่านี้ แยกแต่ละอย่างออกเป็น ๖ โดยประเภทอารมณ์ คือรูปตณฺหา ๒ฯ ฐมฺมตณฺหา จึงเป็นตณฺหา ๑๘ อย่าง ตณฺหาเหล่านั้นรวมเป็น ๓๖ คือ ตณฺหาในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ ตณฺหาในรูปภายนอกเป็นต้น ๑๘ ดังนั้น จึงรวมเป็นตณฺหา ๑๐๘ โดยแยกเป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ (แต่) ตณฺหาเหล่านั้น เมื่อทำการสงเคราะห์อีก จัดโดยไม่เกี่ยวกับการแยกประเภทตามกาล (ทั้ง ๓) ก็มี ๓๖ เท่านั้นเอง เมื่อไม่ทำการจำแนกรูป (ตณฺหา) เป็นต้น ออกเป็นภายในภายนอกก็จะมี ๑๘ เท่านั้น เมื่อทำเพียงการจำแนกตามอารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็เหลือ ๖ เท่านั้น ตณฺหาเหล่านั้น เมื่อจัดโดยไม่ทำการจำแนกไปตามอารมณ์ ก็มีเพียง ๓ เท่านั้นแล.

อชฺมตฺติกพาหิรวิเสส (ปฺ)

[อชฺมตฺติก + พาหิร + วิเสส]

ความแปลกกัน[แห่งธาตุ]ภายในภายนอก, ธาตุภายในและภายนอกแปลกกัน.

อปิ จ โข ปน วจนฺตฺโต, กลาปโต, จุณฺณโต, ลกฺขณาทิโต, สมฺมูจฺจนาโต, นานตฺเตกตฺโต, วินิพฺโกลาวินิพฺโกลโต, สภาควิเสสโต, อชฺมตฺติกพาหิรวิเสสโต, สงฺคหโต, ปจฺจยโต, อสมนฺนาหารโต, ปจฺจยวิภาคโตติ อิมหิปี อากาเรหิ ธาตุโย มนสิกาตพฺพา.

(วิสฺทุทฺธิ. ๑/๓๖๕)

ก็อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดธาตุโดยอาการแม้เหล่านี้ คือ โดยอรรถแห่งคำ โดยเป็นกอง โดยแยกละเอียดโดยลักษณะเป็นต้น โดยสมฺมูจฺจนา โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน โดยอาการที่แยกและไม่แยก โดยเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ โดยความแปลกกันภายในภายนอก โดยประมวล โดยปัจจัย โดยไม่ใส่ใจกัน โดยแยกกัน โดยปัจจัย.

อชฺมตฺติกพาหิรวิเสสโตติ อชฺมตฺติกา ธาตุโย วิญญาณวตฺถุวิญญตฺติอินฺทฺริยานํ นิสฺสยา โหนฺติ, สอฺริยาปถา, จตฺตสมฺมูจฺจนา. พาหิรา วุตฺตวิปริตฺตปฺปการาติ เอว อชฺมตฺติกพาหิรวิเสสโต มนสิกาตพฺพา.

(วิสฺทุทฺธิ. ๑/๓๖๕)

ในข้อมติกว่า อชฺมตฺติกพาหิรวิเสสโต (โดยความแปลกกันภายในภายนอก) พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุภายในย่อมเป็นที่อาศัยแห่ง

วิญญานวัตถุและวิญญูติและอินทรีย์ เป็นสภาพที่เกี่ยวเนื่องกับอิริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ ธาตุภายนอกมีประการผิตตรงกันข้าม จากที่กล่าวแล้ว พระโยคีพึงใส่ใจโดยความแปลกกัน[แห่งธาตุ]ภายในภายนอก ดังบรรยายมาฉะนี้แล.

อชฺมตฺติกรูป (น)

[อชฺมตฺติก + รูป]

รูปอันเป็นไปภายใน, รูปภายใน, อชฺมตฺติกรูป.

ดู อชฺมตฺติกรูปาทินิสฺสิต

อชฺมตฺติกรูปาทินิสฺสิต (ติ)

[อชฺมตฺติกรูปาทิ + นิสฺสิต]

อันอาศัยรูปอันเป็นไปภายในเป็นต้น, ที่อาศัยรูปภายในเป็นต้น.

อชฺมตฺติกสฺส อุปาทาย “อสมฺมิตี โหติ “อิตฺถสฺมิตี โหติ”ติ วา เอวมาทนิ **อชฺมตฺติกรูปาทินิสฺสิตทานิ** อฏฺฐารส, พาหิรสฺสูปาทาย อิมินา “อสมฺมิตี โหติ อิมินา “อิตฺถสฺมิตี โหติ”ติ พาหิรรูปาทินิสฺสิตทานิ อฏฺฐารสาติ ฉตฺตีส. อิติ อตฺตทานิ ฉตฺตีส อนาคทานิ ฉตฺตีส ปจฺจุปปนฺนานิ ฉตฺตีสอาติ เอวมปิ อฏฺฐสทตฺตณฺหาวิจิริทานิ โหนฺติ. (มหานิ.อฏฺ. ๑๓๘)

อีกนัยหนึ่ง เพราะอาศัยรูปภายใน รูปที่อาศัยรูปภายในเป็นต้นมีอาทิอย่างนี้ว่า เมื่อบพว่า อสมฺมิตี มีอยู่ บพว่า อิตฺถสฺมิตี ก็ย่อมมี จึงมี ๑๘, เพราะอาศัยรูปภายนอก รูปที่อาศัยรูปภายใน

นอกเป็นต้นว่า เมื่อบพว่า อสมฺมิตี มีอยู่ด้วยบพนี้ บพว่าอิตฺถสฺมิตี ก็ย่อมมี จึงมี ๑๘ รวมเป็น ๓๖. ที่เป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นต้นหาวิจิริต ๑๐๘ แม้อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

อชฺมตฺติกาวตฺตูก (ติ)

[อชฺมตฺติก + วตฺตูก + ก]

มีวัตถุ (ที่อาศัย) เป็นภายใน, มีประสาทรูป ๕ ภายในเป็นที่อาศัย.

อชฺมตฺติกาวตฺตูกา, พาหิรารมฺมณชาติ ปณฺจนฺ วิญญานานํ วตฺตูก อชฺมตฺติกา, อารมฺมณพาหิรา. (อภิ.วิ. ๓๓๑)

สองบพว่า อชฺมตฺติกาวตฺตูกา พาหิรารมฺมณา (วิญญาน ๕ มีวัตถุ (ที่อาศัย) เป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก) อธิบายว่า วัตถุ (ที่อาศัย) ของวิญญาน ๕ เป็นภายใน อารมณของวิญญาน ๕ เป็นภายนอก.

อชฺมตฺติกาวตฺตูกาติ อชฺมตฺตชฺชตฺตวเสน วุตฺตํ. ตานิ हि อชฺมตฺติเก ปณฺจ ปสาเท วตฺตูกตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ. (อภิ.อฏฺ. ๒/๓๘๖)

บพว่า **อชฺมตฺติกาวตฺตูกา** (มีวัตถุ (ที่อาศัย) เป็นภายใน) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยสามารถแห่งอายตนะภายใน, จริยอยู่ วิญญาน ๕ นั้น ย่อมเกิดขึ้น เพราะทำปสาทรูป ๕ [มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น]ในภายในให้เป็นที่อาศัย[เกิด].

ดู อชฺมตฺตชฺชตฺต

อชฺมตฺติกเวร (น)

[อชฺมตฺติก + เวร]

อชฺมตฺติกเวร, เวรภายใน.

เวรณฺจ นามตํ ทฺวิหิ โหติ พหิริ อชฺมตฺติกนฺติ. เอเกน हि เอกสฺส ปิตา มาริโต โหติ โส จินฺตสิ “เอเตน กิร เม ปิตา มาริโต อหฺมปิ ตํเยว มาเรสฺสามิตี นิสิตํ สตฺถํ อาทาย จรติ. ยา ตสฺส อพฺภนฺตเร อุปฺปนฺนเวรเจตนา อิหํ พหิริ เวรํ นาม. ยา ปน อิตฺรสฺส “อํ กิร มํ มาเรสฺสามิตี จรติ อหฺเมว นํ ปจฺมตฺรํ มาเรสฺสามิตี เจตนา อุปฺปชฺชติ อิหํ อชฺมตฺติกเวรํ นาม. อิหํ ตาว อุกฺกมฺปิ ทิฏฺฐธฺมมิกเมว. (ส.อ. ๒/๖๘)

(อิ.ต่างกัน อชฺมตฺติก เวร)

ขึ้นชื่อว่าเวรนี้มี ๒ อย่างคือ เวรภายนอก และเวรภายใน. ก็เมื่อบิดาของคนคนหนึ่ง ถูกบุคคลหนึ่งฆ่าตาย เขาจึงคิดว่า ขาวว่า บิดาของเราถูกผู้นี้ฆ่าตาย แม้เราก็จักฆ่า มันให้ตายเหมือนกัน ดังนี้ จึงพกศัสตราเที่ยว ไป. เจตนาอันเป็นเหตุก่อเวรอันเกิดขึ้นแล้ว ในภายในของผู้นี้นั้น ชื่อว่าเวรภายใน (พหิริเวร). ส่วนบุคคลนอกนี้เกิดความคิดว่า ขาวว่า บุคคลนี้เที่ยวคิดว่า จะฆ่าเราเรานี้แหละ จักฆ่ามันก่อน นี่ชื่อว่าเวรภายใน. แม้เวร ๒ อย่างนี้ ก็จัดเป็นเวรในปัจจุบันนั่นเอง.

อชฺมตฺติกสงฺคห (ป)

[อชฺมตฺติก + สงฺคห]

การสงเคราะห์อันเป็นไปภายใน,

การสงเคราะห์คนในภายใน.

เอวํ มหาสตุโต ราชานํ สณฺญาเปนโต กเถสิ. โสปิ สณฺญตฺตํ คนฺตฺวา ตสฺส ปสฺสีทฺวา พหุํ ธนํ อทาสิ. ตโต ปฏฺจาย จ อชฺมตฺติกสงฺคหเมว กโรนฺโต ทานาทีนํ ปุณฺณานิ กตฺวา สคฺค-ปฺรายนฺโณ อโหสิ. (ชา.อ. ๓/๓๘๑)

พระมหาสัตรี ตรัสทูลพระราชทำให้ทรงรู้สึก พระองค์อย่างนี้แล้ว. ฝ่ายพระราชทำให้ทรง ทำความรู้สึกพระองค์แล้ว ทรงเลื่อมใส ได้พระราชทานทรัพย์จำนวนมากแก่พระโพธิสัตว์ นั้น. อนึ่ง จำเดิมแต่นั้นมา พระองค์ก็ทรง ทำการสงเคราะห์คนภายในอยู่เท่านั้น ทรง บำเพ็ญบุญมีทานเป็นต้นแล้ว ได้ทรงเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

อชฺมตฺติกสนฺตติ (ถ)

[อชฺมตฺติก + สนฺตติ]

อชฺมตฺติกสนฺตติ, ความสืบทอดแห่งรูปนาม ภายใน, กระแสนันท์ (รูปนาม) ภายใน.

อปโร นโย:-

อชฺมตฺติกสนฺตติยา วิเสสฺปจฺจยตฺตา กพฺพี-การหาโร จ อิเม จ ตโย ธฺมมา อาหาราติ วุตฺตา. วิเสสฺปจฺจโย हि กพฺพีการหากรุกฺขานํ สตฺตานํ รูปกายสฺส กพฺพีการหาโร. นามกาเย เวทนาย ผสฺโส วิญฺญาณสฺส มโน-สณฺเจตนา นามรูปสฺส วิญฺญาณ.

นามกาเย เวทนาย ผสฺโส วิญฺญาณสฺส มโน-สณฺเจตนา นามรูปสฺส วิญฺญาณ.

ยถา “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อโย กาโย อาหารภู-จิตฺติโก อาหารํ ปฏฺิจฺจติฏฺฐติ อนาหารโน ติฏฺฐติ. ตถา ผสฺสฺปจฺจยา เวทนา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ.

(ม.อ. ๑/๒๑๓)

อีกนัยหนึ่ง:-

กพพีการาหารและธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น เรียกว่าอาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ กระแสขันธ์ภายใน กล่าวคือกพพีการาหาร เป็นปัจจัยพิเศษ แก่รูปกายของเหล่าสัตว์ผู้มี อาหารคือกพพีการาหาร. ในหมูนาม ผัสสะ เป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญญาเจตนา เป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ วิญญาณเป็น ปัจจัยพิเศษแก่นามรูป.

ดังพระพุทธดำรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรง อยู่ “ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้” เพราะ ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขาร เป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณ เป็น ปัจจัยจึงมีนามรูป.

อชฌตติกายตน (น)

[อชฌตติก + आयตน]

อายตนะ ๖ อันเป็นไปภายใน, อายตนะ ๖ อันอาศัยตนเป็นไป, อายตนะภายใน ๖.

อุปมา โข เม อัย ภิกขเว กตา อตฺถสฺส วิญญาปนาย. อยญเจเวตฺถ อตฺโถ: “ปิยรูป- สาทฺฐูปเนติ โข ภิกขเว ฉนฺเนตํ **อชฌตติกาณํ** **อายตนานํ** อริวจฺณ. (อิติวุตฺ. ๒๗๑)

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตแสดงข้ออุปมานี้ไว้ เพื่อให้เข้าใจความแจ่มแจ้ง ก็ในอุปมานี้ มีความหมายดังนี้ คำว่า ปิยรูปสาตฺฐูป เป็น ชื่อของอายตนะภายใน ๖.

ดู อชฌตติก อรรถ (๓)

อชฌปุตต (ติ)

[อติ + ปุตต]

ปุตต = ปท (คตฺย) + ต. ลบ ท พยัญชนะที่สุด ธาตุ และซ้อน ต เป็น ตต ด้วยสูตร (กจ.๕๕๐) ว่า **คุปาทีนญจ** (พยัญชนะที่สุดธาตคุปาที คณะ ย่อมไม่ปรากฏรูป, และซ้อน ต), แปลง อติ เป็น อชฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า **อชฺโหม** อติ (แปลง อติ เป็น อชฌ ในเพราะสระหลัง), ซ้อน ป ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า **ปร เทวภาโว** จาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่ สมการ)

(๑) ถึงทัฬหแล้ว, ถึงแล้ว, บรรลุแล้ว, เข้าไป ไกลแล้ว, ไปทัน, โฉบลง, โผเข้าหา.

โส จ เวเคน นิกุขมม

เฉตฺวา ทนฺธปทกฺกมํ

ตมฺมุตฺตมาสุ เวณีสฺสุ

อชฌปุตโต ปรามสิ.

ตมฺทาวตฺต กลฺยาณี ปลิสฺสชฺชิสฺสุโสภินี
จวิ ตมฺหา พฺรหฺมจริยา ยถา ตํ อถ โตสิตา.

(ชา. ๑/๑๒๒-๑๒๓)

ดาบสนั้นรีบติดตามออกไปโดยเร็ว สลัด ความล่าช้าเสียแล้ว **ไปทัน**เข้าก็จับมวยผม อันงามเลิศ ฝ่ายนางเทพอัปสรผู้งดงาม ก็หัน กลับมา สวมกอดดาบสนั้นไว้ ดาบสเสื่อมจาก ฌานนั้นสมดั่งมโนรถ ของท้าวสักกะจอมเทพ นางเทพอัปสรมีใจยินดีแล้วในขณะนั้น.

คาถานี้ตามนัยอรรถการะ เป็นสัมผัสโคลงคาร รส (รสรักเวลาอยู่ร่วมกัน) จำแนกตามนัยสี อรรถการ (อรรถการมีรส) ดังนี้

๑. **รติฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักใคร่ที่เกิดแก่อิสิตสังคตาส กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุตตมาสุ เวณีสู ปรามสิ (จับมวยผมอันงามเลิศ), ปลิสฺสฺซฺชฺ (สวมกอด)
๒. **อารัมมณวิภาวะ** (อารมณ์ของความยินดี) คือเทพธิดาลัมพสาที่เป็นอารมณ์ของอิสิตสังคตาสกล่าวไว้ด้วยคำว่า กลฺยาณีสฺสฺโสภินี (นางเทพอัปสรผู้งดงาม)
๓. **อุทฺทปณวิภาวะ** (สภาพแวดล้อม) คือความมีผมงามเลิศของเทพธิดา กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุตตมาสุ เวณีสฺสฺ (มวยผมอันงามเลิศ)
๔. **พยภิจาริภาวะ** (อาการที่ปรากฏในบางขณะ) คือ ความชวนชววยทางกาย ในการที่ตาสติดตามเทพธิดา (อุสฺสฺก) กล่าวไว้ด้วยคำว่า เวเคน นิขมม เจตฺวา ทนฺธฺปทกมฺ (รีบติดตามออกไปโดยเร็ว สลัดความล่าช้าเสียแล้ว)
๕. **อนุภาวะ** (ผลของความยินดี) คือ การที่อิสิตสังคตาสเสื่อมจากมาน และความยินดีของเทพธิดาลัมพสา ผู้สนองบัญชาท้าวสักกะให้มาทำลายตบะของอิสิตสังคตาสกล่าวไว้ด้วยคำว่า จฺวิ ตฺมฺหา พฺรหฺมจฺริยา (เสื่อมจากมานนั้น) อถ ตฺโถสิตา (นางเทพอัปสรมีใจยินดีแล้วในขณะนั้น)
๖. **สิงคารรส** (รสนิยม) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ที่ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส.

[สิงคารรส (รสรัก) ในคัมภีร์สุโพรทาลังการะ (คาถา ๓๕๗) จำแนกไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. **อโยคะ** ความรักที่ยังมิได้สมหวัง หมายถึงความรักของชายหญิงที่ยังมิได้ครองคู่ปรารถนาจะติดต่อกัน ด้วยกลวิธีอันปองถึงความรักใคร่กัน
๒. **วิปโยคะ** ความรักในเวลาพลัดพราก คือ ความรักของหญิงชายที่ครองคู่แล้วหรือยังมิได้ครองคู่ แต่ต้องมาพลัดพรากจากกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง
๓. **สัมโมคะ** ความรักในเวลาอยู่ร่วมกัน หมายถึงความรักของชายหญิงที่ครองคู่กันด้วยความรักใคร่]

ภูตปุพฺพ ภิภฺชเว สกฺกณฺคฺมิ ลาปํ สกฺกณํ สหฺสา
อชฌมปปตฺตา อคฺคฺเหสิ. (สํ.๓/๑๒๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว
เหี้ยมโอบลงจับนกงมูลไถอย่างรวดเร็ว.

สหฺสา อชฌมปปตฺตาติ โลกฺสาหเสน ปตฺตา.
(สํ.อฏฺ. ๓/๒๓๔)

สองบทว่า **สหฺสา อชฌมปปตฺตา** (โอบลง) คือถึงแล้วโดยเร็วเพราะความโลภ.

เสโน พลฺสา ปตฺมาโน

ลาปํ โคจฺรภูจฺยาณิ

สหฺสา อชฌมปปตฺโตว

มรณํ เตนฺอุปาคมิ. (ชา. ๑/๔๒)

(พระศาสดาทรงแสดงเรื่องเหี้ยมโอบลงเขากับนกงมูลไถแล้ว ตรัสเรื่องโคจรของภิกษุว่า)

เหยียนกเขา บินเข้าหาเต็มกำลัง ด้วยหมาย
ใจว่า จะจับเอานกมุสไกที่อยู่ในที่หากิน จึง
โฉบลงอย่างรวดเร็ว[ศีรษะได้กระแทกกับ
ก้อนมุสไก] เพราะเหตุนั้น จึงถึงความตาย
[ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายก็เช่นกัน อย่า
เที่ยวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจร[กามคุณ ๕]
เมื่อเธอทั้งหลายเที่ยวไปในแดนอื่นที่เป็น
อโคจร มารักจักได้ช่อง ได้อารมณ์]

อชฌมปปตโตติ สมปตโต. (ชา.อญ.๒/๕๔)

บทว่า **อชฌมปปตโต** (โฉบลง) คือ เข้าถึงแล้ว
โดยเร็ว[โฉบลงหรือโจมตี].

ตสฺส สกโก วตญฺญาย

อชฺชูปเนปาคมิ

วิตตโป **อชฌมปปตโต**

ภณฺชิ โสหิตโป ตป. (ชา. ๑/๙๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ทำวสัฏกะทรงทราบถึงข้อปฏิบัติของหมาใน
นั้นแล้ว ทรงจำแลงเพศเป็นแพะเข้าไปหา
หมาในนั้นต้องการจะดื่มเลือดจึงตบะแตก
กระโจนเข้าหา[แพะนั้น] ทำลายตบะแล้ว
[บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เหมือนกัน สมาทาน
ข้อปฏิบัติอย่างเพลา ทำตนกลับกลอกเหมือน
หมาในกลับกลอกเพราะแพะเป็นเหตุ]

วิตตโป อชฌมปปตโตติ วิคตตโป หุตฺวา
อุปคโต. ตํ ขาทิตุํ ปกฺขนฺหิติ อตฺถโก.

(ชา.อญ. ๒/๔๐๘)

บาทคาถาว่า **วิตตโป อชฌมปปตโต** (กระโจน
เข้าหา[แพะนั้น] ทำลายตบะแล้ว) ความว่า

เป็นผู้ปราศจากตบะเข้าไปใกล้แล้ว อธิบายว่า
โฉบเข้าหาเพื่อจะกินแพะนั้น.

ดู ที. ๒/๒๐๗, ที.อญ. ๒/๒๘๒

(๒) เข้าไปใกล้แล้ว, เข้าเฝ้า, ได้พบ.

ทิโช ยถา กุพฺพนํ ปหาย

พหุผลํ กานนํ อวเสยฺย

เอวมปํ อปฺปทสฺเส ปหาย

มโหทธิ หิโสริว **อชฌมปปตโต.**

(สุตฺตนิ. ๔๕๐)

(สฺยา. หัสสิวชฌมปปตโต)

(ท่านพระปิงคิยะกล่าวแก่พราหมณ์พาวรีท่าม
กลางชุมนุมว่า)

นกพิงจะปาเล็กแล้วมาอาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม้
มากฉันใด อาตมภาพก็ฉันนั้น ละคณาจารย์
ผู้มีทัสสนะแคบ (มีปัญญาน้อย) ไปเฝ้าพระผู้
มีพระภาค เหมือนหงส์โฉบลงสู่สระใหญ่ ฉะนั้น

มโหทธิ หิโสริว อชฌมปปตโตติ ฯเปฯ ปุริส-
โธรยํ ทสพฺพธาริ อธิคฺฉนํ วินฺทํ ปฏฺฐลภิ. ยถา
จ หิโส มหฺนตํ มานุสสํ วา สริ อโนตฺตตํ วา ทหํ
มหาสมุทฺทํ วา อกุโฆภํ อมิโตทกํ ชลฺราสี อธิ-
คฺฉญฺเยยฺย วิบุทฺเทยฺย ปฏฺฐิลภฺเยยฺย, เอวเมว ปิงฺคิโย
พฺรพฺรพฺรโม พุทฺธํ ภควนฺตํ อกุโฆภํ อมิตเตชํ
 ฯเปฯ อธิคฺฉนํ. (จุฬนิ. ๒๐๘)

บาทคาถาว่า **มโหทธิ หิโสริว อชฌมปปตโต**
(อาตมภาพก็ฉันนั้น ละคณาจารย์ผู้มีทัสสนะ
แคบ (มีปัญญาน้อย) ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค)
ความว่า...(อาตมาภาพ) ได้มาพบ คือ ประสบ

ได้เฉพาะพระผู้มีพระภาค...ผู้ทรงเป็นบุรุษ
รับภาระ มีพระทศพลญาณ. (เปรียบเหมือน)
พญาหงส์ฟ้าไปถึง คือประสบได้เฉพาะสระใหญ่
ที่มนุษย์สร้างไว้ สระอนาคตหรือมหาสมุทร
มีน้ำที่ไม่กระเพื่อม มีน้ำนับประมาณมิได้
ฉันใด อาตมภาพ คือปิงคียพราหมณ์ก็ฉันนั้น
ได้พบพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้ไม่หวั่นไหว
มีพระเดชณับไม่ถ้วน...

อชฌมปุตฺตวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + ปุตฺตวา]

ถึงแล้ว, เข้าถึง, เข้าไปอาศัย, บรรลุ.

ตตถาสสิ รุกฺโข วิบุโล

อภิรุโป พุรหา สุจิ

ตมชฌมปุตฺตวา นิสฺสิทิ

มหาโสณสฺส เหมฺจโต. (พทุทว. ๓๔๑)

(สุยา. ตมชฌมปุตฺตวา)

ในพระราชอุทยานนั้นมีต้นไม้ใหญ่ แผ่กิ่งก้าน
สาขาร่มครึ้มสวยงาม พระองค์เสด็จถึงแล้ว
ในท่ามกลางพระราชอุทยานนั้น ประทับนั่ง
ภายใต้ต้นไม้้อยช้างใหญ่.

[พฺรหฺมาติ มหฺนโต เทวานํ ปาริจฺจนตฺตกสฺสทิสฺโสติ
อตุโถ]

ตมชฌมปุตฺตวาติ ตํ โสณรูกฺขํ ปุตฺตวา อธิปุตฺตวา
อุปกมฺมาติ อตุโถ. (พทุทว.อ. ๒๑๙)

บทว่า ตมชฌมปุตฺตวา ความว่า ถึงแล้ว คือ
เข้าถึง ได้แก่ เข้าไปอาศัยต้นไม้้อยช้างนั้น.

อชฌมภาวึ (กฺริ/อา)

อชฌมภาวึ (กฺริ/อา)

ดู อธิภาวติ - อภิภาวติ

อชฌมภาสถ (กฺริ/อา)

อชฌมภาสึ (กฺริ/อา)

อชฌมภาสึสุ (กฺริ/อา)

อชฌมภาสิ (กฺริ/อา)

อชฌมภาสิตุถ (กฺริ/อา)

อชฌมภาเสยฺย (กฺริ/อา)

ดู อธิภาสติ

อชฌมภู (กฺริ/อา)

[อธิ + ภู + โอ, แปลง โอ เป็น อุ]

อธิ = อธิภาวน (ครอบงำ)

ชนะแล้ว, ครอบครองแล้ว. ปราบแล้ว.

ดู อธิภาวติ

อชฌมยติ (กฺริ/อา)

[อธิ + ยิ (อชฌมยเน) + อ + ติ]

ย่อมสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

พฤทฺธี อิทฺถาตุเปเน เอ แปลง เอ ที่พฤทฺธีมา
เป็น อย, แปลง อธิ เป็น อชฌม. อธิ อุปสรรค
ใช้ในความหมายว่า อชฌมายเน (สาธยาย)

บางคัมภีร์ใช้เป็นรูปว่า อชฌมายติ.

ดู นิตฺติ.ธา.๙/๓๘, นิตฺติ.สุตฺต. ๙๘๒

อชฺมยณ (น)

[อธิ + อี (อชฺมยเน) + ยุ]

แปลง อธิ เป็น อชฺม แปลง อี เป็น เอ แปลง
เอ เป็น อย แปลง ยุ เป็น อน.

การสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

กิมฺปนํ ตํ ภนฺเต นาคเสน การณํ เยน การณน
ตถาคโต พุราหฺมโณ จ ราชา จ โหตีติ.

พุราหฺมโณ นาม อชฺมยณอชฺมาปนทาน-
ปฏิกุคฺคหณทมสํยมนิยมปฺพุพฺพชฺฌณฺณมานุสฺสติ-
ปเวณฺวิสธารโณ ภควาปิ มหาราช อชฺมยณ-
อชฺมาปนทานปฏิกุคฺคหณทมสํยมนิยม-
ปฺพุพฺพชฺฌนาจิณฺณมานุสฺสติปเวณฺวิสธารโณ
เตนาปิ การณน ตถาคโต พุราหฺมโณติ วุจฺจติ.

(มิลินท. ๒๒๐)

(พระเจ้ามิลินท์)

เหตุที่เป็นเหตุให้พระตถาคตทรงได้ชื่อว่า
เป็นทั้งพราหมณ์ เป็นทั้งพระราชามีอยู่ คือ
อะไรเล่า พระคุณเจ้านาคเสน"

(พระนาคเสน)

ธรรมดาว่าพราหมณ์ ย่อมเป็นผู้ทรงไว้ซึ่ง
การศึกษา[คือการออกเสียงคำในพระเวท
ให้ถูกต้อง] การสอน[พระเวท] วิธีการรับทาน
การทรมานตน ความสำรวมตน ขนบธรรม-
เนียม คำอนุศาสน์ก่อนเก่า และประเพณีวงศ์
ขอถวายพระพร แม้พระผู้มีพระภาคก็เป็น
ผู้ทรงไว้ซึ่งการศึกษา การสอน วิธีการรับทาน
การทรมานตน ความสำรวมตน ขนบธรรม
เนียม คำอนุศาสน์ก่อนเก่า และประเพณีวงศ์

แม้เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนาม
พระตถาคตว่าเป็นพราหมณ์เช่นกัน.

ดู อชฺเณน

อชฺมवासยิ (กฺริ/อา)

[อธิ + วส + ญย + อี]

ดู อธิवासติ

อชฺมวาหริ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + อา + หร (อาหเร) + อี]

ดู อชฺโฆหริติ

อชฺมโวทหติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ทห (ธารณ) + อ + ติ]

ลง ว อาคม.

ย่อมวางไว้. วางลง, ปลงลง, ใส่ไว้.

อิจฺเจว วุตฺโต เนสาโท

เหมวณฺเณ หริตฺตเจ

อุโก หตฺเถหิ ปคฺคยห

ปณฺชเร อชฺมโวทหิ. (ชา. ๒/๙๒)

(พระศาสดาตรัสว่า)

นายพรานถูกหงส์สุมะกล่าวอย่างนี้ ด้วย
ประการฉะนี้แล้ว จึงใช้มือประคองพญาหงส์
เนื้อทอง ตัวมีผิวพรรณประดุจทองคำทั้ง ๒
ใส่ไว้ในกรง.

อชฺมโวทหิติ โอทหิ จเปสิ. (ชา.อญ. ๕/๓๘๘)

บทว่า อชฺมโวทหิ (ใส่ไว้) คือ วางลง ได้แก่
ขังไว้ (ในกรง).

อชฺฐมาคาร (น)

[อิธิ + อคาร]

เรือนอันเป็นที่อยู่อาศัย, ภายในเรือนตน, ในบ้านของตัวเอง.

สพฺรหมกานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร อชฺฐมาคาเร ปุชิตา โหนฺติ. สปุพฺพเทวตานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร อชฺฐมาคาเร ปุชิตา โหนฺติ. สปุพฺพพจฺริยกานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร อชฺฐมาคาเร ปุชิตา โหนฺติ. สาหุเนยฺยกานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร อชฺฐมาคาเร ปุชิตา โหนฺติ. (อ. ๑/๑๓๐, ๓๘๒, อิติวุตฺ. ๒๖๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุตรของสกุลใด บุชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีพรหม บุตรของสกุลใดบุชามารดาบิดา ภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีบุรพเทพ บุตรของสกุลใดบุชามารดาบิดา ภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีบุรพจารย์ บุตรของสกุลใด บุชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีอาหุไนยบุคคล.

อชฺฐมาคาเรติ สเก ฆเร. (อ.อญ. ๒/๙๘)

บพว่า อชฺฐมาคาเร (ภายในเรือนตน) คือ ในบ้านของตนเอง.

อชฺฐมาจรติ (ภริ/อา)

[อิธิ + อา + จร (อาจาเร) + อ + ติ]

อิธิ = อภิภุช (ครอบงำ)

(๑) ย่อมล่วงละเมิด, ประพฤติล่วงละเมิด.

กถณฺจ วิสาเข มาตุคามิ ภตฺตํ มนาปํ จรติ? อิธ วิสาเข มาตุคามิ ยํ ภตฺตํ อมนาปสงฺขาตํ ตํ ชีวิตเหตุปิ น อชฺฐมาจรติ. เอวํ โข วิสาเข มาตุคามิ ภตฺตํ มนาปํ จรติ. (อ. ๓/๙๙)

ดูก่อนวิสาขะ มาตุคามปฏิบัติถูกใจสามีเป็นอย่างไร คือ มาตุคามในโลกนี้ไม่ล่วงละเมิดสิ่งที่ไม่เป็นที่พอใจของสามี แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ดูก่อนวิสาขะ มาตุคามปฏิบัติถูกใจสามีเป็นอย่างไร.

(๒) ย่อมกล่าววาจาล่วงละเมิด – ล่วงเกิน, พูดเชิงบังคับ.

กยวิกุกฺกํ สฺมาปชฺเชยฺยาติ “อิมินา อิมํ เทหิ, อิมินา อิมํ อาหาร, อิมินา อิมํ ปริวฏฺเฐหิ, อิมินา อิมํ เจตาเปหิติ อชฺฐมาจรติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๑/๓๕๑)

ปาฐะว่า กยวิกุกกํ สมาปชเชยฺย (ทำการซื้อขาย) ความว่า ภิกษุพูดเชิงบังคับว่า “ท่านจงให้ของสิ่งนี้ด้วยของนี้ นำของสิ่งนี้มาด้วยของนี้ แลกเปลี่ยนของสิ่งนี้ด้วยของนี้ จำของสิ่งนี้ด้วยของนี้” ดังนั้นเป็นต้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

อชฺฐมาจรตฺติ อภิภวิตฺวา จรติ วิตฺติกฺกมวาทํ ภาสตีติ อตฺถโก. (วิ. อญ. ๒/๒๗๙)

บพว่า อชฺฐมาจรติ (พูดเชิงบังคับ) คือ ย่อมประพฤติกครอบงำ (ข่มขู่). อิธิบายว่า ย่อมกล่าววาจาล่วงละเมิด (ล่วงเกิน).

อชฺมาจาริตุ์ (กิริ/วิ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + ตุ์]

(๑) การประพฤติล่งละเมิด - ล่งเกิน, เพื่อ
การประพฤติล่งละเมิด - ล่งเกิน.

เทว ปุคคลา อภพพา สมฺมิจฺจ สาดิสาริ วตฺถุ
อชฺมาจาริตุ์ ภิกฺขุ จ ภิกฺขุณิโย จ อริยปุคคลา.
เทว ปุคคลา อภพพา สมฺมิจฺจ สาดิสาริ วตฺถุ
อชฺมาจาริตุ์ ภิกฺขุ จ ภิกฺขุณิโย จ ปุณฺณชฺชา.

(วิ. ๕/๒๑๔)

บุคคล ๒ จำพวก ไม่ควรจงใจเพื่อการประ
พฤติล่งละเมิดวตฺถุที่มีโทษ คือ ภิกฺขุชั้น
อริยบุคคลและภิกฺขุณีชั้นอริยบุคคล.

บุคคล ๒ จำพวก ควรจงใจเพื่อการประพฤติ
ล่งละเมิดวตฺถุที่มีโทษ คือ ภิกฺขุปุณฺณ
ภิกฺขุณีปุณฺณ.

[สาดิสาริ แปลตามศัพท์ว่า วตฺถุที่ควรระลึก
ถึงเป็นอย่างยิ่งมีวิเคราะห์ว่า อติสริตพุโพติ
อติสโร, สห อติสราเรณ เย วตฺถุนตฺติ สาดิสารา
(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส), อีกนัยหนึ่ง แปล
ว่า "มีโทษ" มีรูปวิเคราะห์ว่า อติทุกมิตฺวา
สรณํ ปวตฺถนํ อติสโร (การดำเนินไปล่งพ้น
พุทธบัญญัติ, โทษ[คืออาบัติ] = อติ บทหน้า +
สร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ, สัวิชฺชติ
อติสโร ยสฺส สาดิสาริ (วตฺถุที่มีโทษ = สห
บุรพบทพหุพพีหิสมาส สห ศัพท์ใช้ในความ
หมายว่า มีอยู่ ดังตัวอย่างว่า สโลมโก (ผู้มี
ขน), สปกฺโขโก (ผู้มีปีก)]

โย โส อาวุโส ภิกฺขุ อรหํ ชีณาสโว วุสิตวา
กตกรรมโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทฺโถ

ปริกฺขีณภวสมฺมโน สมฺมทณฺณา วิมุตฺโต,
อภพฺโป โส นว จานานิ อชฺมาจาริตุ์.

(ที. ๓/๑๑๐)

ผู้มีอายุ ภิกฺษุใดเป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่
จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว
ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนได้โดย
ลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชนแล้ว หลุดพ้น
เพราะรู้โดยชอบแล้ว ภิกฺษุนั้น ไม่ควรเพื่อ
ประพฤติล่งละเมิดฐานะ ๙ ประการ (คือ
ไม่จงใจปลงชีวิตสัตว์, ไม่ถือเอาสิ่งของที่ผู้อื่น
ไม่ได้ให้โดยอาการขโมย, ไม่เสพเมถุนธรรม,
ไม่พูดเท็จ, ไม่สะสมบริโภคคามเหมือนเมื่อ
เป็นคฤหัสถ์, ไม่ลำเอียงเพราะชอบ – เพราะชัง
เพราะหลง – เพราะกลัว]

(๒) เพื่อการประพฤติตาม.

กปฺปติ ภาเน อาจิณฺณกปฺโปติ. โก โส อาวุโส
อาจิณฺณกปฺโปติ. กปฺปติ ภาเน อิทํ เม
อุปัชฌาเยน อชฺมาจิณฺณ, อิทํ เม อาจริเยน
อชฺมาจิณฺณํ ตํ อชฺมาจาริตฺตุนฺติ. อาจิณฺณกปฺโป
โช อาวุโส เอกจฺโจ กปฺปติ, เอกจฺโจ น กปฺปตีติ.

(วิ. ๔/๔๙๙)

(สฺยา. อชฺมาจิณฺณนฺติ อชฺมาจาริตฺตุนฺติ)

ท่านพระยสกาภิณฑกบุตรถามว่า “ท่าน
ผู้เจริญ อาจิณณกัปปะควรหรือ” ท่านพระ
เรวตะย้อนถามว่า “ท่าน อาจิณณกัปปะนั้น
คืออะไร” ท่านพระยสกาภิณฑกบุตรตอบว่า
“ท่านผู้เจริญ การประพฤติตามด้วยความ
เข้าใจว่า “สิ่งนี้พระอุปัชฌาย์ของเราประพฤติ

มา สิ่งนี้พระอาจารย์ของเราประพฤติมา สิ่ง
ที่ควรเพื่อการประพฤติตามนั้น ชื่อว่า
อาจิณณกับปะ” ท่านพระเวรตะกล่าวว่า “ท่าน
สิ่งที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์ประพฤติมาแล
บางอย่างควร บางอย่างไม่ควร”.

อชฺฌาจริย (ติ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + อี + ฌย]

พึงล่วงละเมิด, อันควรล่วงละเมิด.

อชฺฌาจริยวตฺถุ (น)

[อชฺฌาจริย + วตฺถุ]

วัตถุที่พึงล่วงละเมิด, วัตถุอันเป็นเหตุล่วง
ละเมิด, อชฺฌาจริยวตฺถุ.

อพรหมจริยสุส ปน จตฺตาริ อองคานิ ภวนฺติ
อชฺฌาจริยวตฺถุ จ โหติ ตตฺถ จ เสวนจิตฺตํ
ปจฺจุปฺภวจิตฺตํ โหติ เสวนปจฺจยา ปโยคณฺจ
สมาปชฺชติ สาทียติ จ. (ขุทฺทก.อฏฺ. ๒๑)

ส่วนอพรหมจรรย์มีองค์ ๔ คือ วัตถุที่พึง
ล่วงละเมิด[ได้แก่สตรีหรือบุรุษหรือสัตว์
ดิรัจฉาน] จิตคิดจะเสพในวัตถุที่พึงล่วงละ
เมิดนั้นปรากฏ (มีจิตคิดเสพ) ถึงความพยายาม
เพราะการเสพเป็นปัจจัย (พยายามเข้าถึง
การเสพ) และยินดี (ในการเสพนั่น).

ในที่นี่ พระพุทธองค์ทรงหมายถึงเหตุที่จะ
ทำให้เกิดความเศร้าหมองแก่พรหมจรรย์ ไม่
เฉพาะแต่การเสพสัทธรรมกับฝ่ายหญิง
เท่านั้น แม้ความพยายามต่างๆ ที่จะให้เกิด
ราคะไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย หรืออื่นๆ ที่

จะเป็นเหตุให้ราคะกำเริบแล้ว ล้วนจัดเป็น
ความประพฤติอันไม่ประเสริฐทั้งสิ้น]

อชฺฌาจารย์ (ป)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + ฌ]

(๑) ความประพฤติล่วงเกิน - ล่วงละเมิด,
การประพฤติเกินขอบเขต, ความประ
พฤติผิด - ประพฤติชั่ว, อชฺฌาจารย์.

(ก) การสัมผัสกาย, การเคล้าคลึงกาย, กิริยา
มีการจับมือเป็นต้น.

กายสํสัคคํ สมาปชฺชเยยฺยาติ อชฺฌาจาโร
วุจฺจติ. (วิ. ๑/๑๗๔)

ปาฐะว่า กายสํสัคคํ สมาปชฺชเยยฺย (ถึงการ
สัมผัสกาย) พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง
ความประพฤติล่วงเกิน[ทางกาย].

กายสํสัคคํ สมาปชฺชเยยฺยาติ หตฺถก-
คหณาทิกายสมฺปโยคํ กายมิสฺสีภาวํ สมา-
ปชฺชเยยฺย. ยสฺมา ปเนตํ สมาปชฺชชนฺตสฺส โย
โส กายสํสัคโค นาม โส อตฺถโต อชฺฌาจาโร
โหติ ราควเสน อภิภวิตฺวา สมฺมณมวเล อจาโร
ตสฺมาสฺส สงฺเขปน อตฺถํ ทสฺเสนโต “อชฺฌาจาโร
วุจฺจติติ ปทภาชนนาห. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๒๐)

ปาฐะว่า กายสํสัคคํ สมาปชฺชเยยฺย (ถึงการ
สัมผัสกาย) ความว่า พึงถึงการประกอบร่วม
ทางกายคือการระคนกันทางกายอันมีการ
จับมือเป็นต้น. ก็กายสังสัคคะ (การสัมผัส
ทางกาย) ของภิกษุผู้เข้าถึงความเคล้าคลึง
ด้วยกายนั้นแหละ โดยใจความย่อมเป็น

อชฺฌาจารย์ คือความประพัตถิ์ล่งเกินขอบเขตแห่งความสำรวมด้วยอำนาจระคะ เหตุนี้พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความโดยย่อแห่งสองบทนั้น จึงตรัสบทภาชนะว่า เราเรียกอชฺฌาจารย์ (ความประพัตถิ์ล่งเกิน).

อาจาโรติ อาจารย์, หตุถคณาทิกิริยา.

(สารตุถ. ๒/๓๑๗)

ความประพัตถิ์ ชื่อว่า อาจารย์ หมายถึง กิริยา มีการจับมือเป็นต้น.

[ภายในคำว่า กายสํสคฺค เป็นเอกเทศยุป-จารย์ คือสำนวนที่กล่าวถึงหมู่แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน โดยหมายเอาอวัยวะในร่างกายนี้อยู่ ช้องผม หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ดังนั้น ถ้าภิกษุสัมผัสมือของหญิงมนุษย์ ก็จัดเป็นการสัมผัสทางกายเช่นเดียวกัน

คำว่า **สมาปชฺเชยฺย** โดยทั่วไปมักแปลว่า พึงถึงด้วยดี แต่บทอุปสรรคคือ สํ อาจใช้ประดับบทให้งดงามสละสลวยก็ได้ ไม่จำเป็นต้องแปลว่า พร้อม, กับ, ดี เสมอไป ดังเช่นในเรื่องนี้ เป็นการถึงการสัมผัสที่ไม่ดี เพราะมีโทษตามพระวินัย อุปสรรคคือ สํ ในบทนี้จึงใช้ในความหมายว่า “ดี” ไม่ได้]

(ข) การเสพเมถุน.

ตสฺมี มหาราช ทิวเส ตาปสินี อุตฺตนี ปุปฺผวตี อโหสิ เทวปุตฺโต จ ตตฺถ ปจฺจุปฺภฺจฺจิโต อโหสิ ตาปโส ทกฺขิณหตฺถจฺจุเรน ตาปสินียา นาภิปรามสิ. อิติ เตน ตโย สนนฺนิปาตา อหฺลฺลํ นาภิปรามสเนน ตาปสินียา ราโค อุทฺปาทิ. โส

ปนฺสสา ราโค นาภิ ปรามสนํ ปฏิจฺจ มา ตฺวํ (ตํ) สนนฺนิปาตํ **อชฺฌาจารย์เมว** มณฺณิ ฯเปฯ

(มิลินฺท. ๑๓๐)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร เมื่อวันนั้นมาถึง ดาบสหญิงก็เป็นผู้มีระดู เทพบุตรก็ได้เข้าไปปรากฏตัวในที่นั้น และท่านดาบสก็ได้ใช้หัวแม่มือขวาลูบไล่ที่สะดือของดาบสหญิง. โดยประการฉะนี้จึงมีเหตุ ๓ อย่างเหล่านั้นมาประชุมกัน. นางดาบสหญิงย่อมเกิดระคะ เพราะการลูบไล่สะดือ. ก็ระคะนั้นของดาบสหญิงนั้น ย่อมเกิดเพราะอาศัยการลูบไล่สะดือ. ขอพระองค์อย่าทรงสำคัญการร่วมกันนั้นว่าเป็นการเสพเมถุนเลย...

(๒) ความประพัตถิ์ (สิกขาบท).

อนุปสมฺปนฺนสฺส ทฺวฺจฺจุลฺลํ วา อทฺวฺจฺจุลฺลํ วา **อชฺฌาจารย์** อาโรเจติ อาปตฺติ ทฺวฺกฺกฺกฺกฺส.

(วิ. ๒/๔๘)

ภิกษุบอก**ความประพัตถิ์**ชั่วหยาบ หรือไม่ชั่วหยาบแก่อนุปสัมบัน ต้องอาบัติทุกกฏ.

อนุปสมฺปนฺนสฺส ทฺวฺจฺจุลฺลํ วา อทฺวฺจฺจุลฺลํ วา **อชฺฌาจารย์**นฺติ เอตฺถ อาทิโต ปณฺจ สิกฺขาปทานิ ทฺวฺจฺจุลฺโล นาม อชฺฌาจาโร เสธานิ อทฺวฺจฺจุลฺโล. สุกฺกวิสสุตฺติ กายสํสคฺคทฺวฺจฺจุลฺลํ อตฺตกามาปนฺสส **อชฺฌาจาโร** นามาติ วุตฺตํ. (วิ.อภ. ๓/๒๐)

ในคำว่า อนุปสมฺปนฺนสฺส ทฺวฺจฺจุลฺลํ วา อทฺวฺจฺจุลฺลํ วา **อชฺฌาจารย์** นี้ ท่านกล่าวรูปความไว้ดังนี้ว่า สิกขาบท ๕ ข้างต้น (ปาราชิก, สังฆาติเสส)

ชื่อว่าความประพฤติชั่วหยาบ ที่เหลือชื่อว่า ความประพฤติไม่ชั่วหยาบ, ก็สุกกวิสุทธิ กายสังสัคคะ ทุฏฐุลลวจา และอัตตกามะ ชื่อว่า เป็นความประพฤติชั่วหยาบของภิกษุ นั้น.

(๓) ผู้มีอาจารย์บัตินในอชฺฌาจารย์ (ต้องรักษา อาบัติ ๕ ยกเว้นปาราชิก,สังฆาทิเสส).

อปเรหิปี ภิกขเว ปญฺหุญฺเหติ สมฺนฺนาเคน ภิกขุณา น อุปสมฺปาเทตพฺพํ น นิสฺสโย ทาทพฺโป น สามเณโร อุปฺภฺจาเปตพฺโป. อธิสฺสีเล สิลวิปฺนฺโน โหติ อชฺฌาจาเร อาจารวิปฺนฺโน โหติ อติทฺถุจฺจยา ทิฏฺฐิวิปฺนฺโน โหติ อปฺปสฺสุโต โหติ ทุปฺปญฺเอย โหติ อิมฺเหิ โข ภิกขเว ปญฺหุญฺเหติ สมฺนฺนาเคน ภิกขุณา น อุปสมฺปาเทตพฺพํ น นิสฺสโย ทาทพฺโป น สามเณโร อุปฺภฺจาเปตพฺโป. (วิ. ๓/๙๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วย องค์ ๕ แม้อื่นอีก ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึง ให้นิสสัย ไม่พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือ เป็นผู้มีสลวิบัติในอธิศีล เป็นผู้มียาจารย์วิบัติ ในอชฺฌาจารย์ (ความประพฤติล่วงละเมิด) เป็นผู้มียกฐิวิบัติในอธิทกฐิ เป็นผู้ไต่ยืน ได้ ฟังน้อย เป็นผู้มียัญญาทรม ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ไม่พึง ให้อุปสมบท ไม่พึงให้นิสสัย ไม่พึงใช้สามเณร อุปัฏฐาก.

อธิสฺสีเล สิลวิปฺนฺโนติอาทิสฺส ปาราชิกญจ สงฺฆาทิเสสญจ อาปนฺโน อธิสฺสีเล สิลวิปฺนฺโน นาม.

อิติเร ปญฺจาปตฺติกฺขนฺธ อาปนฺโน อชฺฌาจาเร อาจารวิปฺนฺโน นาม. สมฺมาทฺถุจฺจิ ปหาเย อนฺตคคาทิกาย ทิฏฺฐิยา สมฺนฺนาเคนโต อติทฺถุจฺจยา ทิฏฺฐิวิปฺนฺโน นาม. (วิ.อญ. ๓/๒๗๑)

ในองค์เป็นต้นว่า อธิสฺสีเล สิลวิปฺนฺโน มี วินิจฉัยว่า ภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิก และ สังฆาทิเสส ชื่อว่าผู้วิบัติด้วยศีลในอธิศีล. ผู้ต้องอาบัติ ๕ กองนอกจากนี้ (คือถูกล้างจี้ ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาษิต) ชื่อว่าผู้วิบัติด้วยอาจารย์ในอชฺฌาจารย์ (ความ ประพฤติล่วงละเมิด). ผู้ละสัมมาทกฐิเสีย ประกอบด้วยอันตคคาทิกมิจฉาทกฐิ ชื่อว่า ผู้วิบัติด้วยทกฐิในอธิทกฐิ.

(๔) การล่วงละเมิด (=การตั้งใจประพฤติ).

อภิริยา อกรณฺ อนชฺฌาจาโรติ ตีหิปี ปเทหิ มิจฺฉตฺตฺตานํ อนฺนุปฺปาทนเมว วทติ. ตถา ภิริยา กรณฺ อชฺฌาจาโรติ ตีหิปี ปเทหิ อฺนุปฺปาทนเมว วทติ. อชฺฌาจาโรติ อธิฏฺฐหิตฺวา อากรณฺ.

(เนตติ.อญ. ๑๐๘)

ท่านกล่าวถึงการไม่ยังมีจิตตะให้เกิดขึ้น ด้วยบททั้ง ๓ ว่า อภิริยา (กิริยาที่ไม่กระทำ) อกรณ (การไม่ทำ) อนชฺฌาจาโร (การไม่ล่วงละเมิด) อนึ่ง ท่านกล่าวถึงการยังมีจิตตะให้เกิดขึ้นด้วยบททั้ง ๓ ว่า ภิริยา (กิริยาที่กระทำ) กรณ (การทำ) อชฺฌาจาโร (การล่วงละเมิด) คำว่า อชฺฌาจาโร (การล่วงละเมิด) หมายความว่า การตั้งใจประพฤติ.

บาลีเป็น กิริยา กรณสมฺปาทํ

อชฺฌาจารย์กฺขณ (ปฺ)

[อชฺฌาจารย์ + ขณ]

ขณะที่ประพตฺติลวงละเมิด (ประพตฺติมิด).

อิติห เตน ขณนาติ เอว เตน สุกินฺนสฺส

อชฺฌาจารย์กฺขณ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๘๐)

หลายบทว่า อิติห เตน ขณ (โดยชั่วขณะนั้นด้วยประการฉะนี้) ความว่า โดยชั่วขณะแห่งการประพตฺติลวงละเมิด (ชั่วขณะเดียวแห่งอชฺฌาจารย์) ของท่านพระสุกินฺนนั้นด้วยประการฉะนี้.

อชฺฌาจารย์นิเสธน (น)

[อชฺฌาจารย์ + นิเสธน]

การห้าม – การป้องกันความลวงละเมิด (การประพตฺติมิด).

กายิกวาจสิกฺกชฺฌาจารย์นิเสธนโต เจส กายวาชญจ วิเนติ. ตสฺมา ฯเปฯ กายวาจานญจ วินยฺนโต อโย วินโย วินโยติ อุกฺขาโต.

(วิ.อฏฺ. ๑/๑๕, อภิ.อฏฺ. ๑/๑๙)

(วินัยนั้น) ย่อมฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันความลวงละเมิด (ประพตฺติมิด) ทางกายและวาจา เพราะเหตุนั้น พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวไว้ว่า วินัย... เพราะฝึกหัดกายวาจา.

อชฺฌาจารย์นิเสธนโตติ สณฺณมเวลํ อภิภิตฺวา ปวตฺโต อจาโร อชฺฌาจารย์ วิตฺกโม. ตสฺส นิเสธนโตติ อตฺโต. (สารตฺถ.๑/๖๙)

ความประพตฺติลวงเกินขอบเขตแห่งความสำรวม [ด้วยอำนาจระคะ] ชื่อว่าอชฺฌาจารย์

ได้แก่ ความลวงละเมิด (ความประพตฺติมิด) เพราะป้องกันความลวงละเมิด (ประพตฺติมิด) ทางกายและวาจา.

อชฺฌาจารย์ปฏิปทฺข (ปฺ)

[อชฺฌาจารย์ + ปฏิปทฺข]

ธรรมอันตรงกันข้ามกับการประพตฺติลวงละเมิด (ประพตฺติมิด), ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กับการประพตฺติลวงละเมิด.

อชฺฌาจารย์ปฏิปทฺขมุต (ติ)

[อชฺฌาจารย์ + ปฏิปทฺข + มุต]

อันเป็นปฏิปักษ์ต่อการประพตฺติลวงละเมิด (ประพตฺติมิด).

อชฺฌาจารย์ปฏิปทฺขมุต สํวราสํวโร เอตฺถ กถิตฺติ สํวราสํวรกา.

(วิ.อฏฺ. ๑/๑๘, อภิ.อฏฺ. ๑/๒๒)

(พระวินัยปิฎก) ชื่อว่า สํวราสํวรกา (คำกล่าวถึงการสำรวมน้อยใหญ่) เพราะอรรถว่าเป็นที่กล่าวถึงความสำรวมน้อย ใหญ่อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพตฺติลวงละเมิด.

[พระไตรปิฎกมีชื่อเรียกตามลำดับดังนี้:-

สํวราสํวรกา (คำกล่าวถึงความสำรวมน้อยใหญ่) คือพระวินัยปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงความสำรวมน้อยใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพตฺติมิด.

สํวราสํวโร แปลว่า ความสำรวมน้อยใหญ่ ดังคำว่า กมฺมากมฺม (กรรมน้อยใหญ่), ผลาผล (ผลน้อยใหญ่)

ทิวณฺณิวิเวรณกถา (คำกล่าวถึงการเปลื้องทิวณฺณิ) คือ พระสูตรตันตปิฎก เพราะเป็นทีกล่าวถึงการเปลื้องทิวณฺณิ อันเป็นปฏิบัติต่อทิวณฺณิ ๖๒ ประการ

นามรูปปริจเฉทกถา (คำกล่าวถึงการกำหนดรูปนาม) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะเป็นทีกล่าวถึงการกำหนดรูปนาม อันเป็นปฏิบัติต่ออระกจะเป็นต้น]

อชฺฌาจารย์ปุจฉา (ถิ)

[อชฺฌาจารย์ + ปุจฉา]

การถามถึงความประพาสล่งละเมิด, การถามถึงการร่วมเสพเมถุน.

อชฺฌาจารย์ปุจฉาติ ทวยํทวยสมาปตติ-ปุจฉา. (วิ. ๕/๓๐๐)

บทว่า อชฺฌาจารย์ปุจฉา (การถามถึงความประพาสล่งละเมิด) ได้แก่ ถามถึงกิจที่ทำการด้วยคนคู่ (สตรีและบุรุษ).

อชฺฌาจารย์มฺหุตฺต (ปฺ/น)

[อชฺฌาจารย์ + มฺหุตฺต]

ชั่วครูแห่งการประพาสล่งละเมิด (ประพาสล่งละเมิด), เพียงครูเดียวแห่งการประพาสล่งละเมิด (ประพาสล่งละเมิด).

เตน มฺหุตฺเตนาติ อชฺฌาจารย์มฺหุตฺเตเนว.

(วิ.อญ. ๑/๑๔๐)

สองบทว่า เตน มฺหุตฺเตเนว (โดยชั่วครูนั้น) ได้แก่ โดยชั่วครูแห่งการประพาสล่งละเมิด (ประพาสล่งละเมิด) นั้นเทียว.

[ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๖๖, ๖๗) กล่าวถึงระยะเวลาไว้ว่า ขณะ = เทียบกับเวลาติดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง, ลยะ = เป็นเวลา ๑๐ ขณะ ขณะละ=เป็นเวลา ๑๐ ลยะ เทียบกับเวลา ๑๐๐ ขณะ, มฺหุตฺเต=เป็นเวลา ๑๐ ขณะละ เทียบกับเวลา ๑,๐๐๐ ขณะ.

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัสมิทา-มรรคกล่าวว่ พระธรรมสังคหอาจารย์กล่าวคำว่า เตน ขณะน (โดยชั่วขณะนั้น) โดยทำเป็นพิเศษว่า เตน มฺหุตฺเตน ความหมายก็คือ โดยชั่วครูที่เรียกว่า มฺหุตฺเต ไม่ใช่โดยขณะจิตอันเป็นปรมาตฺถ ดังนั้น คำว่า ขณะน จึงไม่ใช่เวลาติดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง และ มฺหุตฺต ก็ไม่ใช่เวลาติดนิ้วมือ ๑,๐๐๐ ครั้ง แต่เป็นเวลาชั่วขณะตามปกติ(คือชั่วครูที่ชายกับหญิงได้ประพาสล่งละเมิดกัน ไม่ใช่ขณะอื่นจากนี้]

อชฺฌาจารย์วาทิกุม (ป)

[อชฺฌาจารย์ + วาทิกุม]

วาทิกุม = วิ + อติ + กม + อ.

กม ฐาตุมี วิ และ อติ อุปสรรคเป็นบทหน้า มีอรรถว่า “ล่งละเมิด”

การล่งละเมิดอชฺฌาจารย์ (เสพเมถุน).

เอตสฺมี นิทานเ เอตสฺมี ปกรณติ เอตฺถ:-

สุทินนสฺส อชฺฌาจารย์วาทิกโม สิฏฺขาปท-ปณฺณตฺติยา การณตฺตา นิทานญฺเจว ปกรณญฺจาติ วุฏฺโถติ เวทิตฺพุโ.

(วิ.อญ. ๑/๑๔๓)

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เอตสฺมี นิทานเ
เอตสฺมี ปกรณํ นีตํต่อไปนี้:-

ความล่องละเมิดอชฺฐมาจาร (เสพเมถุน)
ของพระสุทินน์ พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่า
เป็นนิทานและเป็นปกรณํ เพราะเป็นเหตุ
แห่งการบัญญัติสิกขาบท.

อชฺฐมาจารวาทิกโมติ เมถุนวเสน ปวตฺต-
อชฺฐมาจารสงฺขาโต วาทิกโม. (สารตุถ.๒/๒๑)

บทว่า **อชฺฐมาจารวาทิกโม** (ความล่องละเมิด
อชฺฐมาจาร) คือ ความล่องละเมิดกล่าวคือ
อชฺฐมาจารอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งเมถุน
(กรรมที่เกิดขึ้นด้วยคนคู่คือสตรีและบุรุษ=
การเสพเมถุน).

อชฺฐมาจิณฺณ (ติ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + ต]

อาจิณฺณ = อา + จร + ต. แปลง ต ท้าย จร
ธาตุเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ
ด้วยสูตร (กจ.๕๔๑) ว่า ตราทีหิ อิณฺโณ (แปลง
ต ปัจจัยท้ายธาตุตราทีหิเป็น อิณฺณ และ
พยัญชนะที่สุดธาตุย่อมไม่ปรากฏรูป)

มีข้อสังเกตว่า สูตรว่า ตราทีหิ อิณฺโณ นี้กล่าว
ถึงการแปลง ต ปัจจัยเป็น อิณฺณ และลบ
พยัญชนะที่สุดธาตุ โดยมีขอบเขตของธาตุ
ที่เป็น ร การันต์ เช่น ตร, ปฺร, ตฺร เป็นต้น
ดังนั้น เมื่อพบ ร การันต์ธาตุก็อนุมานรู้การ
แปลงเป็น อิณฺณ ได้ตามวิธีการของสูตรนี้
อย่างไรก็ตาม อาจมีธาตุบางศัพท์ที่ไม่ใช่
ร การันต์ธาตุก็แปลงเป็น อิณฺณ ได้ เช่น

ตุณฺโณ (เสียตางแล้ว = ตฺท ชาติ + ต ปัจจัย)
มีข้อสังเกตว่าธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ต หรือลง
ท้ายด้วย ร อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจแปลงเป็น
อิณฺณ ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (๕.
๑๕๓) กล่าวว่า อยฺยจาทิกโณ (อันหนึ่ง กลุ่มธาตุ
นี้เป็นอาทิกณะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน)

(๑) ล่องละเมิดแล้ว, ประพทิล่องละเมิด เป็นอาจิณ.

เตน โข ปน สมฺเยน คคฺโค ภิกฺขุ อุมฺมตฺตโก
โหติ จิตฺตวิปริยาสกโต, เตน อุมฺมตฺตเกน
จิตฺตวิปริยาสกเตน พหุ อสฺสามณํ **อชฺฐมา-
จิณฺณ** โหติ ภาสิตปริกฺกนฺตํ.

(วิ. ๔/๑๙๙, ม. ๓/๓๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระคัคคะวิกลจริต มีจิต
แปรปรวน ล่องละเมิดแล้วซึ่งสิ่งที่ไม่สมควร
แก่สมณะมากมาย (เป็นประจำ) เพราะวิกล-
จริต มีจิตแปรปรวน.

(๒) เคยประพติมา, ประพติอยู่เสมอ - เป็นประจำ.

กปฺปติ ภาเน อาจิณฺณกปฺปติ. โก โส อาวุโส
อาจิณฺณกปฺปติ. กปฺปติ ภาเน อิทํ เม
อุปชฺฌาเยน **อชฺฐมาจิณฺณ**, อิทํ เม อาจริเยน
อชฺฐมาจิณฺณ ตํอชฺฐมาจิริตนฺติ. อาจิณฺณกปฺป
โ ข อาวุโส เอกจฺโจ กปฺปติ, เอกจฺโจ น กปฺปติติ.

(วิ. ๔/๔๙๙)

(สยา. อชฺฐมาจิณฺณนฺติ อชฺฐมาจิริตนฺติ)

ท่านพระยสกาภิณฑกบุตรถามว่า “ท่าน
ผู้เจริญ อาจิณณกับปะควรหรือ” ท่านพระ

เรวตะย่อนถามว่า “ท่าน อาจิณณกัปปะนั้น คืออะไร” ท่านพระยสกาภิณฑกบุตรตอบว่า “ท่านผู้เจริญ การประพฤติตามด้วยความเข้าใจว่า “สิ่งนี้พระอุปัชฌาย์ของเราเคย **ประพฤติมา** สิ่งนี้พระอาจารย์ของเราเคย **ประพฤติมา** สิ่งนี้ควรเพื่อประพฤติตามนั้น (ชื่อว่าอาจิณณกัปปะ) ท่านพระเรวตะกล่าวว่า “ท่าน สิ่งนี้พระอุปัชฌาย์อาจารย์ประพฤติมาแล บางอย่างควร บางอย่างไม่ควร”.

ดู สมุททาจิณณ (อุทาน.อฎ. ๑๗๕)

อชฺฐมาชีวะ (ปฺ)

[อธิ + อาชีวะ]

อาชีวะ = อา + ชีวะ (ปาณธารณมุหิ) + อ. เอตํ อาคมม ชีวนุตติ อาชีโว. อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อธิกะ (ยิ่งเกิน).

อาชีวะอันเคร่งครัด,

ความเป็นอยู่อย่างเข้มงวด, สิกขาบท ๖ ที่บัญญัติเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพที่ผิด.

เย โน ภนฺเต ธมฺมา ภควตา อภิญฺญา เทสิตา. เสยฺยถิํ จตฺตาโร สติปฏฺจฺจํ จตฺตาโร สมฺมปฺปชานา จตฺตาโร อธิปาทา ปญฺจินทฺริยานิ ปญจ พฺลานิ สตฺต โพชฅณฺคา อริโย อฏฺฐจฺกิโก มคฺโค. นาหิ ปสฺสามิ อิมेषु ธมฺมेषุ เทวปิ ภิกฺขุ นานาวาเท. สนฺติ จ โข ภนฺเต ปุคฺคลา ภควนฺตํ ปติสฺสยมานูปาวิหรนฺติ, เตปิ ภควโต อจฺเจยน สํเม วิวาทํ ชนฺเยยฺย **อชฺฐมาชีเว** วา อธิปาทิโมกฺเข วา. สุวาสส วิวาทो พหุชนา-หิตาย พหุชนสฺส ขาย พหุโน ชนสฺส อนตฺถาย อหิตาย ทุกฺขาย เทวมนุสฺसानนฺติ. (ม.๓/๓๓๓)

พระอานนทกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรม คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปฺปชาน ๔ อธิปาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฅณค ๗ อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว แก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย ด้วยความรู้ยิ่ง ข้าพระองค์ยังไม่เห็นภิกษุแม้ ๒ รูปมีวาทีต่างกันในเรื่องเหล่านี้เลย แต่มีบุคคลทั้งหลายผู้อาศัยพระผู้มีพระภาคอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จลวงลับไป ฟังก่อการวิวาทให้เกิดขึ้นในสงฆ์ ในเพราะ**อาชีวะอันเคร่งครัด** หรือปาทิโมกข์อันเคร่งครัด การวิวาทนั้น ฟังเป็นไปเพื่อไม่ใช่เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่สุขแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่ประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่เกื้อกูลเพื่อความทุกข์แก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า”

อชฺฐมาชีเวติ:-

อาชีวะเหตุ อาชีวะการณา “ภิกฺขุ อุตฺตริมนุสฺส-ธมฺมํ อุลลปฺติ อาปตฺติ ปาราชิกสฺสาติอาทินา นเยน ปรีวาเร ปญฺญตฺตานิ จ สิกฺขาปทานิ ตานิ จเปตฺวา เสสานิ สพฺพสิกฺขาปทานิ อธิปาทิโมกฺขํ นาม. (ม.อฎ. ๔/๒๕)

บทว่า **อชฺฐมาชีเว** (ในเพราะอาชีวะอันเคร่งครัด) ได้แก่ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ หรือ เพราะการเลี้ยงชีพนั้นเป็นต้นการณ เว้น ๖ สิกขาบทเหล่านั้นที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในคัมภีร์บริหาร โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุवादอุตตริมนุสสธรรมต้องอาบัติปาราชิก. สิกขาบททั้งปวงที่เหลือ ชื่อว่า ปาทิโมกข์อันเคร่งครัด.

ดู อุตฺตริมนุสฺสธมฺม, สณฺจจิตฺตสิกขาปท.

(วิ. ๕/๑๗๘)

[อาชีวะอันเคร่งครัด หรือเรียกว่าอาชีวะการณ-
สิกขาปท หมายถึงสิกขาปทที่ทรงบัญญัติ
เพราะเหตุแห่งอาชีวะ (การเลี้ยงชีพ) มี ๖
สิกขาปท คือ เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุถูก
ความปรารถนาลามกครอบงำ พุดอวดอุตตริ-
มนุสฺสธรรมต้องอาบัติปาราชิก, เพราะเหตุ
แห่งอาชีวะ ภิกษุถึงความเป็นผู้ชักส่อ ต้อง
อาบัติสังฆาทิเสส, เพราะเหตุแห่งอาชีวะ
ภิกษุกล่าวว่า ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งอยู่ในวิหาร
ของท่าน ภิกษุรูปนั้นเป็นพระอรหันต์ เมื่อ
ผู้ฟังเข้าใจต้องอาบัติถุลลัจจัย, เพราะเหตุ
แห่งอาชีวะ ภิกษุขอโภชนะอันประณีต เพื่อ
ประโยชน์ตนมาฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์,
เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุณีออกปากขอ
โภชนะอันประณีตเพื่อประโยชน์ตนมาฉัน
ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ, เพราะเหตุแห่ง
อาชีวะ ภิกษุไม่อาพาธขอแกลงหรือข้าวสุก
เพื่อประโยชน์ตนมาฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ.

เหตุเกิดของเรื่องนี้ มีอยู่ว่า

ท่านพระจุนทะ สมณทูตเส(น้องชายของ
พระสารีบุตร) ซึ่งจำพรรษาอยู่ในกรุงปาวา
ทราบข่าวการดับขันธของนิครนถ์ นาฏบุตร
และการแตกความสามัคคีของพวกนิครนถ์
หลังจากนิครนถ์นาฏบุตร ดับขันธได้ไม่
นานนัก จึงออกเดินทางมาหาพระอานนท์ ที่
หมู่บ้านสามคามของพวกชาวศากยะ ในแคว้น
สักกะ เล่าเรื่องทั้งหมดให้ท่านพระอานนท์ฟัง

พระเถระเห็นว่า เรื่องนี้จะเป็นเหตุให้พระ
ผู้มีพระภาคตรัสเทศนาธรรมที่สำคัญ ได้
เรื่องหนึ่ง จึงชวนท่านพระจุนทะเข้าเฝ้าถึง
ที่ประทับ กราบทูลตามที่ท่านพระจุนทะเล่า
ให้ฟังว่า เมื่อไม่นานมานี้ นิครนถ์ นาฏบุตรได้
ดับขันธที่กรุงปาวา เพราะการดับขันธของ
นิครนถ์นาฏบุตรนั้น พวกนิครนถ์จึงแตกแยก
กันเป็น ๒ ฝ่าย ทั้งนี้เพราะเหตุว่าธรรมวินัยที่
นิครนถ์นาฏบุตรกล่าวไว้ไม่ดี ประกาศไว้ไม่ดี
และกราบทูลความคิดเห็นว่า เมื่อพระผู้มี
พระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ความ
วิวาทเช่นนี้อาจได้เกิดขึ้นในสงฆ์เลย เพราะ
ความวิวาทเช่นนี้มิได้เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อ
สุข เพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก มิได้เป็นไป
เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข เพื่อประโยชน์แก่เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอานนท์ว่า
เคยเห็นภิกษุ ๒ รูปวิวาทกันเพราะธรรม ๓๗
ประการ (โพธิปักขิยธรรม) ที่พระองค์ทรง
แสดงแก่ภิกษุทั้งหลายบ้างหรือไม่

ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ยังไม่เคยเห็น แต่
ต่อไปข้างหน้า หลังพุทธปรินิพพาน อาจมี
บุคคลที่อาศัยพระผู้มีพระภาค ก่อการวิวาท
ขึ้นในสงฆ์ เพราะเหตุ ๒ ประการ ประการใด
ประการหนึ่ง คือ (๑) อาชีวะอันเคร่งครัด (๒)
ปาติโมกข์อันเคร่งครัด วิวาทนั้นจะไม่เป็น
ไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข เพื่อประโยชน์แก่คน
หมู่มาก จะไม่เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข
เพื่อประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การวิวาทที่เกิดขึ้น เพราะเหตุ ๒ ประการนั้น เป็นเรื่องเล็กน้อย แต่การวิวาทที่เกิดขึ้นเพราะมรรค หรือปฏิปทา เป็นเรื่องใหญ่ แล้วทรงอธิบายมูลเหตุแห่ง การวิวาท ๖ อธิกรณ์ ๔ อธิกรณ์สมณะ (วิธี ระบุอธิกรณ์) ๗ และธรรมสำหรับป้องกัน มิให้เกิดอธิกรณ์ คือ สาราณียธรรม ๖]

อชฺฌาปชฺชติ (กฺริ/อา)

[อธิ (อภิภุย) + อา + ปท (คตฺย) + ย + ติ]
ย่อมครอบงำ, ล่วงละเมิด, ต้องอาบัติ.

ยาย จ เจตนาย จตฺตพฺพิธํ วจีทฺตจฺจริตํ ภาสมาโน
อชฺฌาปชฺชติ นาม อโย อชฺฌาปชฺชิตฺวา ตถา
อชฺฌาปชฺชิตฺตํ น เทตฺติ อนชฺฌาปชฺชติ.

(อภิ.อญ. ๑/๒๖๓)

อนึ่ง บุคคลเมื่อพูดวจีจฺจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมล่วงละเมิด วรรติที่ประกอบด้วย โลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพ้อ ล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า อนชฺฌาปชฺชติ (การไม่ล่วงละเมิด).

เมถุนํ ฐมมํ ปฏฺฐิเสวเยยยาติ เอตถ เมถุนํ
ฐมมนฺติ รากปริยฺญจาเนน สทิสานํ อุกฺกนิฐํ ฐมมํ.
ปฏฺฐิเสวเยยยาติ ปฏฺฐิเสวเยย, อชฺฌาปชฺชเชยฺย.

(กฺงฺขา. ๑๓๓)

ในปาฐะว่า เมถุนํ ฐมมํ ปฏฺฐิเสวเยย (เสพเมถุน ธรรม) นี้ บททั้ง ๒ ว่า เมถุนํ ฐมมํ (เมถุนธรรม) ความว่า อชฺฌาจารของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกัน โดยการพัวพันของราคะ.

บทว่า ปฏฺฐิเสวเยย แปลว่า พึงเสพ คือ พึง ล่วงละเมิด.

[บทว่า อชฺฌาเปยฺย (พึงล่วงละเมิด) แสดงคำอธิบายว่า การเสพ ก็คือการล่วงละเมิด นั่นเอง ไม่ใช่การเสพด้วยการเข้าไปหา เหมือนคำว่า นิโครธเมว เสวเยย (พึงเสพต้นไม้ไทรนั้นเทียว) คำว่า อชฺฌาเปยฺย นี้ แปลตามศัพท์ได้ว่า "พึงครอบงำ" โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อภิภุย (ครอบงำแล้ว)]

อชฺฌาปชฺชนุต (ติ)

[อธิ + อา + ปท (คตฺย) + ย + อนฺต]
ครอบงำอยู่, ล่วงละเมิดอยู่, ต้องอาบัติ.

อทฺธิจฺจสฺส โหติ ปาราชิกํ ฐมมํ อชฺฌาปชฺชนฺโต,
ตถเจ โจเทติ "ทิกฺขโจ มยา ปาราชิกํ ฐมมํ
อชฺฌาปชฺชนฺโต, อสฺสสมฺโณสิ, อสฺสกุปฺปตฺติโยสิ;
นตฺถิ ตยา สทฺธิ อโปสโส วา ปวาราณา วา สัมม-
กมมํ วาติ, อาปตฺติ วาจา ย วาจา ย สัมมาทิ-
เสสสฺส. (วิ. ๑/๒๕๕-๒๕๕)

(อนึ่ง) ภิกษุผู้ใดที่ไม่ได้เห็นภิกษุต้องอาบัติ ปาราชิก ถ้าใจทักท้วงนั้นว่า "ข้าพเจ้าเห็น ท่าน ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่ เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณา หรือสังฆกรรมไม่ได้" ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ทุกๆ คำพูด.

อทฺธิจฺจสฺส โหติ อทฺธิจฺจ อสฺส โหติ. เอเตน
โจทเกน อทฺธิจฺจ โหติ โส ปุคฺคโล ปาราชิกํ
ฐมมํ อชฺฌาปชฺชนฺโตติ อตฺถโก. (วิ.อญ. ๒/๑๙๖)

สองบทว่า อทิกฺขสฺส โหติ ได้แก่ (จำเลย) เป็น
ผู้อันโจทก์นั้นมิได้เห็น. อธิบายว่า บุคคลผู้
ต้องอาบัติปาราชิกนั้น เป็นผู้อันโจทก์นี้ มิได้
เห็น. แม้ในบทว่า อสฺสทสฺส โหติ เป็นต้น ก็มี
นัยนี้เหมือนกัน. ดู วิ. ๓/๒๕๕

อชฎาปชฺชิตุ์ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อา + ปท (คตฺย) + ย + ตุ์]
เพื่อครอบงำ, เพื่อล่วงละเมิด, ต้องอาบัติ.

ยาย จ เจตนา ย จตุพฺพิธฺ วจีหุจฺจริตฺ ภาสฺมาโน
อชฎาปชฺชิตุ์ นาม อยํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตถา
อชฎาปชฺชิตุ์ น เทตฺติ อนชฎาปตฺติ.

(อภิ.อฎ. ๑/๒๖๓)

อนึ่ง บุคคลเมื่อพูดวจีหุจฺจริต ๔ ด้วยเจตนาใด
ชื่อว่าย่อมล่วงละเมิด วิรติที่ประกอบด้วย
โลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อ
ล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า
อนชฎาปตฺติ (การไม่ล่วงละเมิด).

อชฎาปตฺติ (ถิ)

[อธิ + อา + ปท (คตฺย) + ย + ติ]
การต้อง, การล่วงละเมิด, การต้องอาบัติ,
การเกิดขึ้นแห่งโทษ.

อิธ ภิกฺขเว เยหิ อากาเรหิ เยหิ ลิงฺเกหิ เยหิ
นิमितฺเตหิ ปาราชิกสฺส ฐมฺมสฺส อชฎาปตฺติ
โหติ, เตหิ อากาเรหิ เตหิ ลิงฺเกหิ เตหิ นิमितฺเตหิ
ภิกฺขุ ภิกฺขุ ปสฺสตี ปาราชิกํ ฐมฺมํ อชฎาปชฺชนฺตํ.
ฯเปฯ อากงฺขมาโน ภิกฺขเว ภิกฺขุ เตน ทิฏฺเฐน

เตน สุเตน ตาย ปริสงฺกาย ตทหุโปสเถ
จาตุทฺทเส วา ปณฺณเรเส วา ตสฺมี ปุคฺคเล
สมมุขีภูเต สัมมชฺเฌ อุทาทเรยฺย “สุณฺหาตุ เม
ภนฺเต สโม, อิตฺถนฺนาโม ปุคฺคโล ปาราชิกํ
ฐมฺมํ อชฎาปนโน, ตสฺส ปาติโมกฺขํ จเปมิ น
ตสฺมี สมมุขีภูเต ปาติโมกฺขํ อุททิสิตพฺพนฺติ.
ฐมฺมิกํ ปาติโมกฺขญฺจปนํ. (วิ. ๔/๔๒๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ ภิกษุเห็นภิกษุ
ต้องธรรมคือปาราชิก ด้วยอาการ ด้วยลักษณะ
ด้วยเครื่องหมายที่เป็นเหตุให้ต้องธรรมคือ
ปาราชิก...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหวังอยู่
ในวันอุโบสถ ๑๔ หรือ ๑๕ ค่ำนั้น เมื่อบุคคล
นั้นอยู่พร้อมหน้า ฟังประกาศท่ามกลางสงฆ์
ด้วยได้เห็นนั้น ด้วยได้ยินนั้น ด้วยนึกสงสัย
นั้นว่า “ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า
บุคคลนี้ต้องธรรมคือปาราชิก ข้าพเจ้าจง
ปาติโมกข์แก่บุคคลนั้น เมื่อบุคคลนั้นยังอยู่
พร้อมหน้า สงฆ์ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง”
ซึ่งว่าการงดปาติโมกข์ชอบธรรม.

อชฎาปน^๑ (น)

[อธิ + อิ (อชฎยเน) + ณาเป + ยุ]
การให้สาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา,
การแนะนำสั่งสอน, อ่าน, ฟีกัด.
ดู อชฎยเน

อชฎาปน^๒ (น)

[น + ฎาปน]
การไม่เผา, การไม่ทำให้เหี่ยวแห้ง.

ฌาปน = เฌ (ทหเน=เร้าร้อน,เผาไหม้) +
ฌาเป + ยุ (เหตุกัตตุจาก), ฌป (วิทาเห =
เร้าร้อน, เผาไหม้) + ยุ (กัตตุจาก).

อชฌาปน (ติ)

[อธิ + อาปน]

(๑) ต้องแล้ว, ล่วงละเมิดแล้ว (อาบัติ)
ผู้ควรอยู่ปริวาส.

อภิภูจสส โหติ ปาราชิก ฌมม อชฌาปนชนโต,
ตมเจ โจเทติ “ทัญญู มยา ปาราชิก ฌมม
อชฌาปนโนสิ, อสสมโนสิ, อสกุยปุตติโยสิ;
นตติ ตยา สทุธิ อุโปสโก วา ปวารณา วา สัม-
กมม วาติ, อาปตติ วาจา วาจา สัมมาทิ-
เสสสส. (วิ.๑/๒๕๘-๒๕๙)

(อนึ่ง) ภิกษุผู้ใดที่ไม่ได้เห็นภิกษุต้องอาบัติ
ปาราชิก ถ้าโจทภิกษุนั้นว่า “ข้าพเจ้าเห็น
ท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่ใช่สมณะ
ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ
ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้” ต้องอาบัติ
สังฆาทิเสส ทุกๆ คำพูด.

สเจ อุปชฌาโย คุรุฌมม อชฌาปนโน โหติ
ปริวาสโร. (วิ. ๓/๖๑)

ถ้าอุปชฌาย์เป็นผู้ต้องกรรม เป็นผู้สมควร
อยู่ปริวาส.

(๒) อันภิกษุต้องแล้ว – ล่วงละเมิดแล้ว
(อาบัติ).

สนฺตี นาม อาปตติ อชฌาปนนา วา โหติ
อาปชฺชิตวา วา อฏฺฐจิตา. (วิ. ๓/๑๔๒)

อาบัติที่ชื่อว่ามีอยู่ ได้แก่ อาบัติที่ภิกษุล่วง
ละเมิดแล้ว หรือที่ต้องแล้วยังมิได้ออก.

(๓) ผู้ติดยั้งนัก - ข้องยั้งนัก, ยึดติด, ผูกพัน
(อุปกิเลส).

ปุณ จปร นิโครธ ตปสสี ตป สมายิตติ,
โกชนนสฺส วาทาสฺส อาปชฺชติ ‘อิทฺ เม ขมติ, อิทฺ
เม นกขมตฺติ. โส ยมจ ขวสฺส นกขมติ, ตํ
สาเปกฺโข ปชฺหติ; ยํ ปณสฺส ขมติ, ตํ คฺริโต
มฺหจฺฉโต อชฌาปนโน อนาทินวทสฺสาวิ
อนิสฺสรณปญฺญเ อปริภุญชติ ะเปยฺย อยฺปิ โข
นิโครธ ตปสฺสโน อุปกฺกิเลโส โหติ.

(ที. ๓/๓๕)

ดูก่อนนิโครธ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก บุคคลผู้
บำเพ็ญตบะ ยึดมั่นตบะ ถึงกับแบ่งโภชนะ
๒ ส่วนว่า “สิ่งนี้เราชอบ สิ่งนี้เราไม่ชอบ” สิ่งใด
ที่เขาไม่ชอบ เขาก็อยากทิ้งสิ่งนั้น ส่วนสิ่งใด
ที่เขาชอบ เขาก็พัวพัน หลงใหล ยึดติด สิ่งนั้น
มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก
บริโภคอยู่ ข้อที่...นี้แลเป็นอุปกิเลสของ
บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ.

อชฌาปนโนติ อามิสเ อติลคฺโค. ภุญฺชิสฺส
อาวุโสติ ฌมมนิมนฺตมตฺตมปิ อกฺตวา มหนฺเต
มหนฺเต กพเพ กโรติ. (ที.อฏ. ๓/๒๑)

บทว่า อชฌาปนโน (ยึดติด) คือข้องอยู่ใน
อามิส. ไม่ทำแม้เพียงการเชื่อเชียวโดยธรรม
ว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ท่านจักบริโภค ดังนี้
แล้ว กระทำให้เป็นคำใหญ่ๆ.

ดู ม. ๑/๒๑๗

(๔) เข้าถึง, กำหนดหมาย, กำหนดรู้.

ย ย ะ ปณ ฐมม ุโรจยติ ะ อูปคจณติ ะ, ตสฺส ตสฺส ฐมมสฺส โย ปฏิปทฺโข, สวสฺส อนินฺนุจโต อชฎาปนุโน ภวติ. เตนหา อายสฺมา มหา- กจายโน กุสลากุสเล ฐมเมติ. (เนตติ.๔๕)

อนึ่ง บุคคลย่อมชอบใจ หรือเข้าถึงธรรมใดๆ ที่เป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมนั้นๆ เป็นธรรมอันเรอ กำหนดหมายแล้วโดยความเป็นปฏิปักษ์ ต่อธรรมนั้น เหตุฉะนั้น ท่านพระมหากัจจายนะ จึงกล่าวว่า แนวทางใดย่อมเปลี่ยนกุศลธรรม และอกุศลธรรม เป็นต้น.

ย ย ะ ปนาติอาทินา ปฏิปทฺขสฺส ลกฺขณํ วิภาเวติ. ตตฺถ อชฎาปนุโนติ อธิ อาปนุโน อภิอูปคโต ปริณฺญาโตติ อตฺถโก. (เนตติ.อฏ.๑๑๖)

ท่านแสดงลักษณะของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ด้วยคำว่า ย ย ะ ปณ (อนึ่ง บุคคลย่อมชอบใจ หรือเข้าถึงธรรมใดๆ) เป็นต้น. ในพากย์ นั้น คำว่า อชฎาปนุโน ตัดบทเป็น อธิ + อาปนุโน ความว่า เข้าถึง คือ กำหนดหมาย.

อชฎาปนุณก (ติ)

[อชฎาปนุณ + ก]

ผู้ต้องแล้ว – ล่วงละเมิดแล้ว (อาบัติ).

ปาริสฺสุทธินารโก เจ ภิกฺขเว ทินฺนยา ปาริ- สฺสุทธินา ตตฺถเภา วิพฺภมฺมิ ะเปฯ กาลํ กโรติ สามเณโร ปฏฺชีนาติ ลิกฺขํ ปจฺจกฺขาตโก ปฏฺชีนาติ อนฺติมวตฺถุ อชฎาปนุณโก ปฏฺชี- นาติ ะเปฯ อณฺณสฺส ทาทพฺพา ปาริสฺสุทฺธิ.

(วิ. ๓/๑๖๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุใช้ได้มอบ ปาริสฺสุทฺธิแล้ว ถ้าภิกษุผู้นำปาริสฺสุทฺธิสึกเสีย ณ ที่นั้นแล...มรณภาพ ปฏิญญาเป็นสามเณร ปฏิญญาเป็นผู้ออกคั่นสิกขา ปฏิญญาเป็น ผู้ต้องอันติมวตฺถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติ ปาราชิก)... ภิกษุใช้พึงมอบปาริสฺสุทฺธิแก่ภิกษุ รูปอื่น.

อชฎาปนุณกตตฺถ (ติ)

[อชฎาปนุณก + ตตฺถ]

ผู้ต้อง[อันติมวตฺถุ]เป็นที่ ๔, สงฆ์ครบองค์ ๔ กับด้วยผู้ต้องอันติมวตฺถุ (ภิกษุ ๓ รูปรวม กับรูปที่ต้องอาบัติปาราชิก ครบองค์สงฆ์ คือ ๔ รูป).

จตุรคฺคกรณญฺเจ ภิกฺขเว กมฺมํ ะเปฯ อนฺติม- วตฺถุ อชฎาปนุณกตตฺถโก กมฺมํ เกรยฺย. อกมฺมํ น จ กรณียํ. (วิ. ๓/๔๔๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์จตุรคฺค พึงทำ...สงฆ์มีภิกษุผู้ต้องอันติมวตฺถุ (วัตถุ อันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) เป็นรูปที่ ๔ ทำกรรม ไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรถา[เช่น การสวดปาติโมกข์]

อชฎาปนุณกปญจม (ติ)

[อชฎาปนุณก + ปญจม]

ผู้ต้อง[อันติมวตฺถุ]เป็นที่ ๕, สงฆ์ครบองค์ ๕ รวมกับภิกษุที่ต้องอันติมวตฺถุ (มีสงฆ์ครบ ๕ รูปรวมกับรูปที่ต้องอาบัติปาราชิก ครบองค์ สงฆ์ คือ ๕ รูป).

ปณจวคฺคกรณณเจ ภิกขเว กมฺมํ ๗ เปฯ อนฺติม-
วตฺถุ อชฌาปนนฺกปณฺจโม กมฺมํ กรเญย.
อกมฺมํ น จ กรณียํ. (วิ. ๓/๔๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์ปณฺจวรรค
พึงทำ สงฆ์มีภิกษุผู้ต้องอันติมวตฺถุ (วัตถุอัน
ถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) เป็นรูปที่ ๕ พึงทำกรรม
ไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรรทำ[เช่น การบวช]

อชฌาปนนกวิส (ติ)

[อชฌาปนน + วิส]

ผู้ต้อง[อันติมวตฺถุ]เป็นที่ ๒๐, สงฆ์ครบองค์ที่
๒๐ รวมกับภิกษุที่ต้องอันติมวตฺถุ (มีสงฆ์
ครบ ๒๐ รูป รวมกับรูปที่ต้องอาบัติปาราชิก
ครบองค์สงฆ์ คือ ๒๐ รูป).

วิสติวคฺคกรณณเจ ภิกขเว กมฺมํ ๗ เปฯ อนฺติม-
วตฺถุ อชฌาปนนฺกวิสํ กมฺมํ กรเญย. อกมฺมํ
น จ กรณียํ. (วิ. ๓/๔๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์วิสติวรรค
พึงทำ สงฆ์มีภิกษุผู้ต้องอันติมวตฺถุ (วัตถุอัน
ถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) เป็นรูปที่ ๒๐ พึงทำ
กรรม ไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรรทำ[เช่น
อัปภาณกรรม]

อชฌาปนนปฺพุพ (ติ)

[อชฌาปนน + ปฺพุพ]

เคยต้องแล้ว, เคยประพฤติกวแล้ว.

น โข ปเนตํ ภควนฺตํ อุกฺกิสฺส ปฺพุพชิตาย
กาสาเยวตฺถวสนาย คุรุณมฺม อชฌาปนน-
ปฺพุโป โหติ. (วิ. ๒/๗๔)

(ภิกษุผู้สั่งสอนภิกษุนี้ต้อง) เป็นผู้ไม่เคย
ประพฤติกวธรรมในสตรีผู้หนึ่งห่มผ้า
กาสาเยวตฺถวสนายผู้มีพระภาค พระองค์นั้น
[คือในสมัยที่เป็นคฤหัสถ์ก่อนบวช ไม่เคย
จับต้องกายภิกษุณี หรือไม่เคยประพฤติกว
ทางประเวณีกับสิกขมานาหรือสามเณรี]

อชฌาปิต (ติ)

[ใน + ฉาปิต]

อันเขา...ยังมีได้เผาแล้ว, ยังมีได้เผา.

เตน ปน โสทานิเกน ยํ มนุสฺสา คามํ นิเวสนฺตา
“อิทํ สุสานนฺติ ววตฺถเปเนติ, น ตตฺถ วสิตพฺพ.
น หิ มตฺสรีเร อชฌาปิตํ ตํ สุสานํ นาม โหติ,
ฉาปิตกาลโต ปน ปฏฺจาย สเจปิ ทฺวาทส-
วสุทานิ จชฺชิตํ, ตํ สุสานเมว.

(วิสุทฺธิ. ๑/๗๔)

ก็แล อันภิกษุผู้อยู่ในสุสาน (ป่าช้า) เป็นวัตร
นั้น ไม่พึงอยู่[ปักกลด]ในที่พวกมนุษย์อาศัย
บ้านอยู่ แล้วกำหนดหมายเอาไว้ว่า ที่ตรงนี้
เป็นสุสาน เพราะเมื่อยังมีได้เผาศพ สถานที่
ที่นั้นยังไม่ชื่อว่าสุสาน แต่นับแต่เวลาที่เผา
ศพแล้ว แม้จะถูกทอดทิ้งไปถึง ๑๒ ปี สถานที่
ที่นั้นก็ยังเป็นสุสาน (ป่าช้า) อยู่นั่นเอง.

อชฌาเปกขติ (กฺริ/อา)

[อริ + อา + ป + อิกฺข (ทสฺสเน) + อ + ติ]

ย่อมเพ่งดู = จ้องดู, ย่อมพิจารณา.

ยกฺขานํ สมโย อาสิ

อวิหฺมุเร มหฺสิโน

เยน กิจฺเจน สมฺปตฺตา

อชฺฐาเปกฺขีสุ ดาวเท. (อป. ๑/๒๐๑)

(พระสุปาริจริยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

เทวดาประชุมกันในที่ไมไกลพระผู้มีพระภาค
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในขณะนั้น เทวดา
ทั้งหลายมาประชุมกัน ด้วยกิจบางอย่าง ได้
ฟังดูแล้ว.

อชฺฐาเปกฺขีสุ ดาวเทติ ตสฺมี เทสนากาเล
อิธอเปกฺขีสุ, วิเสเสน ปสฺสนสีลา อหฺเสนฺติ
อตฺถโก. (อป.อฏ. ๒/๑๗๐)

บาทคาถาว่า อชฺฐาเปกฺขีสุดาวเท (ในขณะ
นั้นได้ฟังดูแล้ว) ความว่า ได้เห็นแจ้งชัด
ในเวลาแสดงธรรมนั้น, คือ ได้มีปกติเห็นชัด
โดยพิเศษ.

อชฺฐาเปกฺขีสุ (กฺริ/อา)

ดู อชฺฐาเปกฺขติ

อชฺฐาเปติ (กฺริ/อา)

[อิ + อิ (อชฺฐมฺเยเน) + ณาเป + ติ]

ย่อมให้สาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา,
แนะนำสั่งสอน, อ่าน, ฟังหัด.

สพฺพมิตฺ จริมฺ กตํ

อุโป ฌมฺมํ น ปสฺสเร

อุโป ปกฺติยา จุตฺตา

โย จายํ มนฺตชฺฐาเปติ.

โย จ มนฺตํ อธิยติ. (ชา. ๑/๙๗)

(คนจันทาลโพธิสัตว์ไปลักผลมะม่วงใน
พระราชอุทยาน เห็นพระราชานั่งในที่สูง
เรียนมนต์ ปุโรหิตนั่งในที่ต่ำสอนมนต์ จึงลง
จากต้นมะม่วงมาต่าหนิ ถูกพระราชาตรัสถาม
จึงกราบทูลว่า)

กิจที่เราทั้ง ๓ กระทำขึ้นนี้ทั้งหมดไม่ชอบ
ธรรม เพราะคนทั้ง ๒ ไม่เห็นธรรมเนียม จึง
เคลื่อนคลาดจากธรรมเนียมเดิม อาจารย์ผู้
ให้สาธยายมนต์ (นั่งต่ำ) และศิษย์ผู้เรียน
มนต์ (นั่งสูง) (ส่วนตนเองเป็นขโมย).

อชฺฐาภา (ป)

[อิ + อา + ภา (สตุตฺตายํ)]

พฤทธิ อู เป็น โอ แปลง โอ เป็น อว.

เคยครอบครอง, ยึดครอง, เบียดเบียน, ทำลาย
การมีอำนาจเหนือ.

เยน มิตฺเตน สํสฺสคฺคา

โยคกฺเขโม วิหียยติ

ปุพฺพเพชฺฐาภานฺตสฺส

รฺกฺเข อกฺขีว ปณฺหิโต. (ชา. ๑/๘๐)

(เทวดาโพธิสัตว์กล่าวกับรูกฺขเทวดาว่า)

เพราะการคบหามิตรใด ความปลอดภัยจะ
หมดไป บัณฑิตควรรักษาลาภยศและชีวิต
ของตนที่มีตรนั้นเคยครอบครองมาก่อน
เอาไว้ ประดุจบุคคลรักษาดวงตา.

ปุพฺพเพชฺฐาภานฺตสฺส รฺกฺเข อกฺขีว

ปณฺหิโตติ ตสฺส ปาปมิตฺตสฺส อชฺฐาภํ เตน
อภิภวิตพฺพํ อตฺตโน ลาภยสซีวิตํ ยถา นํ โส

น อชฺฐมาภวติ ตถา ปจฺมตรเมว อตฺตโน อกฺขี
วีย ปณฺหิโต ปุริโส รุกฺเขยฺย.

(ชา.อฎ. ๒/๓๒๓)

กึ่งกาลาว่า **ปุพฺพเพชฺฐมาภวตฺตสฺส รุกฺเข
อกฺขีว ปณฺหิโต** ความว่า บุรุษผู้เป็นบัณฑิต
พึงรักษาลมยศและชีวิตของตนที่ปาปมิตร
นั้นยึดครอง คือที่ปาปมิตรนั้นจะพึงครอบ
ครองไว้เสียก่อน โดยประการที่ปาปมิตรนั้น
ครอบครองลามยศและชีวิตนั้นไม่ได้ ประดุจ
รักษานัยน์ตาทั้งสองของตนฉะนั้น.

อชฺฐมาภวติ (กฺริ/อา)

[อธิ + ภู (สตุตฺตาย) + อ + ติ]

ครอบครอง, ยึดครอง, เบียดเบียน, ทำลาย,
มีอำนาจเหนือ.

ดู อชฺฐมาภ

อชฺฐมาย (ป)

[อธิ + อธิ (อชฺฐมายเน) + ณ, (สอ.อชฺฐาย)]

(๑) ปริจฺเจทของคัมภีร์, บท, ภาค, ส่วน.

สคฺโคชฺฐมาเย. (ธาน. คภา ๙๑๑)

สคฺค ศัพท์มีอรรถอชฺฐมายะ (ปริจฺเจท
ของคัมภีร์).

อชฺฐมาเย ปริจฺเจเท. (ธาน.ฎี. คภา ๙๑๑)

อชฺฐมายะ = ปริจฺเจท

(๒) การสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา,

สั่งสอน, อ่าน, ฝึกหัด

ดู อชฺฐมายกรณ, อชฺฐเมณ

อชฺฐมายก (ติ)

(๑) น + มายก (เม=มาเณ=รับรู้ – เฟง
[อาร์มณ] – เมา[ธรรมที่เป็นข้าศึก]) +
ณฺว. แปลง ณฺว เป็น ออก.

(๒) อธิ + อา + อธิ (อชฺฐมายเน=สาธยาย -
สวด) + ณฺว. แปลง ณฺว เป็น ออก.

(๓) อ (ศัพท์ภาวะ) + เม (จินฺตฺตาย = คิด) +
ณฺ + ก.

(๑) ผู้ไม่เพ่งฌาน, ไม่เข้าฌาน, ไม่มีฌาน.

อชฺฐมายโกติ อิทํ น ทานิเม ฌายนฺติ น ทานิเม
ฌายนฺตฺติ โข วาเสฏฺฐ อชฺฐมายกา อชฺฐมายกา-
ตฺเวว ตติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตนฺติ เอวํ ปจฺม-
กปฺปิ กกาเล ฌานวิรฺหิตานํ พุราหมณานํ ครห-
วจนํ. (ที.อฎ. ๑/๒๒๐) (อ.อฎ. ๒/๑๔๕)

คำนี้ว่า อชฺฐมายกะ (ผู้ไม่เพ่งฌาน) เป็นคำ
กล่าวติเตียนพวกพราหมณ์ ผู้ปราศจากฌาน
ในกาลอันเป็นปฐมกัป (ต้นกัป) อย่างนี้ว่า
ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ พราหมณ์
เหล่านั้นไม่เพ่งในบัดนี้ พราหมณ์เหล่านี้
ไม่เล่าเรียน ในบัดนี้ เพราะเหตุนี้แล อักษรที่
๓ ว่า อชฺฐมายกา อชฺฐมายกา (ผู้ไม่เพ่ง
ฌาน, ผู้ไม่เพ่งฌาน) ดังนี้ แลจึงเกิดขึ้น.

[อชฺฐมายก (ผู้ไม่เพ่งฌาน) มาจาก น ศัพท์ +
มายก มีรูปวิเคราะหฺว่า น มายกา อชฺฐมายกา
(อชฺฐมายกะ คือ ผู้ไม่เพ่งฌาน)]

(๒) (ก) ผู้สาธยายพระเวท, ผู้ชำนาญ –
แตกฉานพระเวท.

เตน โข ปน สมเยน พุราหุมนสฺส โปกฺขร-
 สาทิสฺส อมฺพญฺโ จ นาม มาณโว อนฺตฺวาสิ โหติ
อชฌายโก มนฺตรโร ติณฺณ เวทานิ ปารคฺค
 สนิมฺณฺฑกฺกุณฺณํ สากฺขรปฺปเกทานิ อิติ-
 หาสปณฺจมานํ ปทโก เวยยากรโณ โลกายต-
 มหาปฺริสฺสกฺขณฺสฺส อนวโย อนฺณญาตปฏฺิณ-
 ญาโต เสก อาจริยเก เทวิชฺชเก ปาวจเน
 “ยมหํ ชานามิ, ตํ ตฺวํ ชานาสิ, ยํ ตฺวํ ชานาสิ,
 ตมหํ ชานามิติ. (ที. ๑/๘๒) (อ. ๑/๑๖๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล อัมพัฏฐมาณพศิษย์ของ
 พราหมณ์โปกขรชาติ เป็นผู้สาธยาย (มนต์)
 ทรงไตรเพท รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งคัมภีร์
 อภิธานและอลังการศาสตร์ กับประเภทแห่ง
 อักษรมีพงศาวดารเป็นที่ ๕ เป็นผู้เข้าใจบท
 เข้าใจไวยากรณ์ชำนาญในปรัชญาที่ประชาชน
 ยึดถือและลักษณะของมหาบุรุษ อันอาจารย์
 ยกย่องรับรองในลัทธิปาพจน์คือไตรวิทยา
 อันเป็นของอาจารย์แห่งตนว่า ฉันทูสิ่งใด เธอ
 รู้สิ่งนั้น เธอรู้สิ่งใด ฉันทูสิ่งนั้น.

อชฌายโกติ อิทํ ทานิเม ฌายนฺติ น ทานิเม
 ฌายนฺตํติ โข วาเสฏฺฐ อชฌายกา อชฌายกา-
 ตฺเวว ตติยํ อุกฺขรํ อุปนิพฺพุตตฺนฺติ เอวํ ปจฺม-
 กปฺปิ กกาล ฌมานวิรหิตานํ พุราหุมนานํ ครห-
 วณํ. อิทานิ ปน ตํ อชฌายตฺติติ อชฌายโก.
 มนฺเต ปรีวตฺเตตฺติติ อิมินา อุตฺเถน ปสฺสํวณํ
 กตฺวา โวหรนฺติ. (ที. ๑/๒๒๐, อ. ๑/๑๔๔)

คำนี้ว่า **อชฌายกะ** (ผู้ไม่เพ่งฉวน) เป็นคำ
 กล่าวเตือนพวกพราหมณ์ผู้ปราศจากฌาน
 ในกาลอันเป็นปฐมกับ (ต้นกับ) อย่างนี้ว่า

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ พราหมณ์
 เหล่านั้นไม่เพ่งในบัดนี้ พราหมณ์เหล่านี้
 ไม่เล่าเรียนในบัดนี้ เพราะเหตุนี้แล อักษรที่
 ๓ ว่า **อชฌายกา อชฌายกา** (ผู้ไม่เพ่งฉวน,
 ผู้ไม่เพ่งฉวน) ดังนี้ แลจึงเกิดขึ้น.

แต่บัดนี้ชนทั้งหลายเรียกพราหมณ์นั้น ทำ
 ให้เป็นคำสรรเสริญ (ชมเชย) ด้วยความ
 หมายนี้ว่า บุคคลใดยอมสาธยายพระเวทนั้น
 คือ สาธยายมนต์ บุคคลนั้น ชื่อว่า **อชฌายกะ**
 (ผู้สาธยายพระเวท, ชำนาญพระเวท).

อิธ หิ อธิอาปุพฺพอิสฺสทฺทวเสน ปทสนฺธิ,
 อิตฺรตฺถ ปน ฌเสสทฺทวเสน. (สี. นวฎี. ๒/๒๒๐)

ก็ในบทว่า **อชฌายก** นี้เป็นบทสนธิ โดยแยก
 บทว่า อธิ + อา บทหน้า + อธิ ชาติ (อชฌายเณ),
 ส่วนความหมายนอกจากนี้ สำเร็จรูปมาจาก
 ฌเสส ชาติ.

ดู จุฬนิก. ๕๖, จุฬนิก. ๑๓

(ข) ผู้ปราดเปรื่อง, ผู้ถึงฝั่งแห่งเวท ๓ (ไตร
 เพท), ผู้สำเร็จศิลปต่าง ๆ.

อชฌายก ทานปตี ยาจโยคํ อมจฺฉรี
 ปุชิตํ ปฏฺิราชูหิ กิตฺติมนฺตํ ยสฺสสินํ
 กสฺมา เวสฺสณฺตรํ ปุตุตํ

ปพฺพวาเซนฺติ อทฺฐสํ. (ชา. ๒/๓๑๙)

(พระนางมุสตีราชบุตรผู้ทรงยศได้ทรงสดับ
 คำที่พระโอรสและพระสุณิสาพร้าสนทนากัน
 ทรงคร่ำครวญว่า)

เพราะเหตุไร ชาวกรุงสีพีจึงจะให้ขับไล่ลูก
 เวสสันดรผู้ไม่มีโทษ ผู้ปราดเปรื่อง เป็น

ทานบดี ควรแก่การขอ ไม่ตระหนี่ ผู้ที่พระราชทานทุกๆ ประเทศบูชา มีเกียรติยศ.

อชฎายกนุติ ติณฺณ เวทาน ปารุคฺคํ, นานา-
สิปฺเปสฺส จ นิปฺเปตฺตํ ปตฺตํ. (ชา.อฎ. ๗/๒๖๔)

บทว่า **อชฎายก** (ผู้ปราดเปรื่อง) ได้แก่ ผู้ถึง
ฝั่งแห่งเวท ๓ (จบไตรเพท) และถึงความ
สำเร็จศิลปต่างๆ.

(ค) **ผู้สั่งสอน, ให้การศึกษา, ผู้สอนคัมภีร์**
พยากรณ์, ผู้คงแก่เรียน.

อชฎายโก มนฺตรโร

ติณฺณ เวทาน ปารุคฺ

พฺราหฺมโณ สยฺชโย นาม

ตสฺส มฺลิวสามหํ. (อป. ๑/๓๙, ๑๗๖)

(พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า)

ข้าพระองค์อยู่ในสำนักของพราหมณ์นามว่า
สญชัย ซึ่งเป็น**ผู้สั่งสอน** ทรงมนตร์ ถึง
ฝั่งแห่งเวท ๓ (จบไตรเพท).

อชฎายโกติ อนนฺกพฺราหฺมณานํ วาเจตา
สิกฺขาเปตา. (อป.อฎ. ๑/๓๐๗)

บทว่า **อชฎายโก** (ผู้สั่งสอน) คือ ผู้บอก
ได้แก่ ให้ศึกษาแก่พราหมณ์มิใช่น้อย.

อุปฺปาเทสฺส นิमितฺเตสฺ

ลกฺขณฺเนสฺส จ โกวิทํ

อชฎายก มนฺตรโร

โปโรหิตฺตเจ จเปติ โส. (อป. ๑/๔๗)

พระราชพาพระองค์นั้น ย่อมทรงแต่งตั้งผู้
ฉลาดในปางบอกเหตุในนิमितและในลักษณะ

ผู้สั่งสอน ผู้ทรงมนตร์ [ผู้ทรงจำไตรเพท]
ไว้ในตำแหน่งปุโรหิต.

ลกฺขณฺเนสฺส จาติ อิตฺถิปุริสาณํ หตฺถปาทลกฺขณ-
ชานนสตฺถุเจสฺส จ โกวิทํ เจกํ อชฎายกํ อนนฺเกสฺ
สิสฺสาณํ พยากรณวากํ มนฺตรโร เวทตฺตย-
สงฺขาตมนฺตรารกํ ปณฺหิตํ โส ราชฯ โปโรหิตฺตเจ
ปุโรหิตฏฺฐจฺฉานนฺตเร จเปติติ สมฺพนฺโธ.

(อป.อฎ. ๑/๓๒๑)

บทว่า **ลกฺขณฺเนสฺส จ** (ในลักษณะ) เชื่อมความ
ว่า อนึ่ง พระราชานั้นทรงตั้งคนผู้ฉลาด คือ
ผู้เฉลียวฉลาดในศาสตร์ อันว่าด้วยการรู้นิमित
ที่มีมือและเท้าของชายหญิง **ผู้สั่งสอน** คือ ผู้
บอกการพยากรณ์แก่ศิษย์มิใช่น้อย **ผู้ทรงจำ**
มนตร์ คือ ทรงจำมนต์กล่าวคือไตรเพท ผู้เป็น
บัณฑิต ไว้ในความเป็นปุโรหิต คือ ตำแหน่ง
ปุโรหิต.

(๓) **ผู้ดำรงสิ่งอันเป็นประโยชน์ของศิษย์,**
ผู้สอบทาน.

ตตฺถ อชฺเฌติ จินฺเตตฺติติ อชฺฎายิ อชฺฎายิเยว
อชฎายโก. เอตฺถ หิ อกาโร “ปฏิเสธ รุทฺธิ-
ตพฺภาเว ๒เปฯ อกาโร วิรหฺปฺเกติ เอว รุตฺเตสฺ
ทสฺส อตฺถุเจสฺส ตพฺภาเว วตฺตติ. สิสฺสาณํ สวาน-
ธารณาทิวเสน ทิตํ อชฺเฌติ จินฺเตติ สชฺฎายิ
กโรตฺติติ อชฺฎายโก จินฺตโกติ อตฺถุโก.

(อป.อฎ. ๒/๑๔๓)

พึงทราบวิเคราะห์ในบทนี้ดังนี้ชื่อว่า **อชฎายิ**
เพราะอรรถว่า ย่อมสั่งสอน คือ ย่อมดำรง,
อชฎายิ นั้นแหละ ชื่อว่า **อชฎายก** (ผู้ดำรง).

จริงอยู่ อ อักษรในบทว่า อชฺฌายก นี้ ใช้ในความหมายว่าตัวพภาวะ (เนื้อความของบทที่ประกอบรวมนั้นคือไม่มีความหมายใดๆ) ในบรรดาอรรถ ๑๐ ประการของ อ อักษรที่ทำนกล่าวไว้อย่างนี้ว่า อ อักษรเป็นไปในอรรถปฏิเสทในความเจริญในตัพภาวะ ฯลฯ ในความว่างเปล่า และในอรรถว่าเล็กน้อย. อธิบายว่า อชฺฌายกะ หมายถึง ผู้ดำริ เพราะย่อมนั่งสอน คือ ดำริ (คิดถึงแต่) สิ่งที่เป็นประโยชน์ ได้แก่ ย่อมทำการสาธยาย ด้วยวิธีฟังและจำเป็นต้นของพวกเขาศิษย์.

อชฺฌายกกุล (น)

[อชฺฌายก + กุล]

ตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวท, ตระกูลผู้ชำนาญ - แดกจกานพระเวท.

อชฺฌายกกุลเล ชาตา

พราหมณา มนุชฺฌายเก

เต จ ปาเปสุ กมเมสุ

อภิณหปฺปทิสฺสเร. (สุตฺตนิ. ๓๐๐)

พวกพราหมณ์ที่เกิดในตระกูลสาธยายพระเวท มีหน้าที่ร่ายมนตร์แต่ปรากฏว่าพวกเขาทำบาปกรรมอยู่เป็นประจำ.

[พราหมณ์พวกนั้นถูกตำหนิในชาติปัจจุบันตายแล้วก็ต้องไปทุกข์ ชาติกำเนิดห้ามพวกเขาจากทุกข์หรือจากการดิ้นรนไม่ได้ คนจะเชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะเชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด

ก็หาไม่ได้ แต่เชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม เชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม]

อชฺฌายกกุลเล ชาตาติ มนุชฺฌายเก พราหมณกุลเล ชาตา. (สุตฺตนิ.อฎ. ๑/๑๗๔)

บาทคาถาว่า อชฺฌายกกุลเล ชาตา (เกิดในตระกูลสาธยายพระเวท) คือ เกิดในตระกูลของพราหมณ์ผู้สาธยายมนต์ (พระเวท).

อชฺฌายกรณ (น)

[อชฺฌาย + กรณ]

การทำการสาธยาย, ท่อง, ทรงจำ, ศึกษา.

ดู อชฺฌเณ

อชฺฌายกาภุจ (ติ)

[อชฺฌายก + อภุจ]

ตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวทอันไม่ถูกรังเกียจ (ไม่ถูกตำหนิ, ไม่เสื่อม).

อชฺฌายกกุลเล ชาตาติ มนุชฺฌายเก พราหมณกุลเล ชาตา. “อชฺฌายกาภุจเร ชาตาติปิ ปาโจ. มนฺตานํ อชฺฌายเก อนุปภุจเร จ พราหมณกุลเล ชาตาติ อตฺโถ.

(สุตฺตนิ.อฎ. ๑/๑๗๔)

บาทคาถาว่า อชฺฌายกกุลเล ชาตา (เกิดในตระกูลสาธยายพระเวท) คือ เกิดในตระกูลของพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวท. บาลีว่า อชฺฌายกาภุจเร ชาตา บ้าง. อธิบายว่า เกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวท อันไม่ถูกรังเกียจ..

อชฺฌายติ (กริ/อา)

[อธิ + อา + อี (อชฺฌยเน) + อ + ตี]

ย่อมสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

อิทานิ ปน ตํ **อชฺฌายตีติ** อชฺฌายโก. มนฺเต
ปรีวตเตตีติ อิมินา อตฺเถน ปัสสวจฺเณ กตฺวา
โวหรนฺติ. (ที.อฎ. ๑/๒๒๐, อ.อฎ.๒/๑๔๕)

แต่บัดนี้ชนทั้งหลายเรียกพราหมณ์นั้น ทำ
ให้เป็นคำสรรเสริญ (ชมเชย) ด้วยความ
หมายนี้ว่า ผู้ใดย่อมสาธยายพระเวทนั้นคือ
สาธยายมนต์ ผู้นั้น ชื่อว่า **อชฺฌายกะ** (ผู้
สาธยายพระเวท, ข่านาญพระเวท).

ดู อชฺฌเมติ, อธิยติ

อชฺฌายน (น)

[อธิ + อา + อี (อชฺฌยเน) + ยุ]

การสาธยาย - สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

ดู อชฺฌเณน อรรถ (๑)

อชฺฌายี (ย) (ติ)

[อ (ตัฟภาวะ) + เณ (จินฺตเน) + ณี]

ผู้เพ่งประโยชน์,

ผู้ดำรงสิ่งอันเป็นประโยชน์ของศิษย์.

ดู อชฺฌายก อรรถ (๓)

อชฺฌาราม (ป)

[อธิ + อาราม]

ภายในอาราม, อารามชั้นใน, ภายในอุปจาระ
แห่งอารามที่ไม่มีกำแพงกัน.

รูปิเย รูปิยสณฺณํ รูปิยํ ปฏิคฺคณฺหาติ, นิสฺสคฺคิยํ
ปาจิตฺติยํ. รูปิเย เวมตีโก รูปิยํ ปฏิคฺคณฺหาติ,
นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. รูปิเย อรูปิยสณฺณํ รูปิยํ
ปฏิคฺคณฺหาติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อรูปิเย
รูปิยสณฺณํ, อาปตฺติ ทุกฺกสฺส. อรูปิเย เวมตีโก,
อาปตฺติ ทุกฺกสฺส. อรูปิเย อรูปิยสณฺณํ, อนาปตฺติ.
อนาปตฺติ **อชฺฌาราม** ภา อชฺฌาวสเถ ภา
อุคฺคเหตฺวา ภา อุคฺคหาเปตฺวา ภา นิภฺชิปติ
“ยสฺส ภวิสฺสตี, โส หริสฺสตีติ, อุมมตฺตกสฺส,
อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ. ๑/๓๔๗)

รูปิยะ ภิกษุสำคัญว่าเป็นรูปิยะ รับริปิยะ ต้อง
อาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. รูปิยะ ภิกษุไม่แน่ใจ
รับริปิยะ ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. รูปิยะ
ภิกษุสำคัญว่าไม่ใช่รูปิยะ รับริปิยะ ต้องอาบัติ
นิสสัคคิยปาจิตตีย์. สิ่งที่ไม่ใช่รูปิยะ ภิกษุ
สำคัญว่าเป็นรูปิยะ ต้องอาบัติทุกกฏ. สิ่งที่ไม่
ใช่รูปิยะ ภิกษุไม่แน่ใจ ต้องอาบัติทุกกฏ. สิ่ง
ที่ไม่ใช่รูปิยะ ภิกษุสำคัญว่าไม่ใช่รูปิยะ ไม่ต้อง
อาบัติ. ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ ภิกษุ
หยิบเอง หรือใช้ให้คนอื่นหยิบรูปิยะตกภายใน
ในอาราม (อารามชั้นใน, ในวัด) หรือภายใน
ที่อยู่ เก็บไว้ด้วยตั้งใจว่า เจ้าของจะมาเอาไป,
ภิกษุวิกลจริต, ภิกษุต้นบัญญัติ.

อชฺฌาราม นาม ปริกฺขิตตสฺส อารามสฺส อนฺโต
อาราโม, อปริกฺขิตตสฺส อุปจาโร. อชฺฌาวสเถ
นาม ปริกฺขิตตสฺส อวสธสฺส อนฺโตอวสเถ,
อปริกฺขิตตสฺส อุปจาโร. (วิ. ๒/๒๑๒)

ที่ชื่อว่า **ภายในอาราม** คือ สำหรับอารามที่มี
รั้วล้อม กำหนดเอาภายในอาราม (อารามชั้น

ใน) สำหรับอารามที่ไม่มีรั้วล้อมกำหนดเอาอุปจาระ. ที่ชื่อว่าภายในที่ปัก คือ สำหรับที่ปักมีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในที่ปัก สำหรับที่ปักที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาอุปจาระ [ที่ใกล้ชิด, ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ]

อชฺฌารามาเม วาติ ปริกขิตตสฺส อนโตปริกเขเป
อปริกขิตตสฺส ทฺวินันฺนํ เลหฺนํทฺพุปาตานํ อนโต.

(กฺงฺขา. ๒๖๖)

บทว่า อชฺฌารามาเม วา (ภายในอาราม) ได้แก่สำหรับอารามที่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในอาราม (อารามชั้นใน) สำหรับอารามที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายใน ๒ เลหฺนํทฺพุปาต (ช่วงขวางกั้นดิน ๒ ครั้ง).

(สรุปว่า ถ้าวัดนั้นมีการแบ่งกัน นับจากภายในกำหนดเป็นอชฺฌาราม, ถ้าวัดไม่มีการแบ่ง นับ ๒ ช่วงขวางกั้นดิน ๒ ครั้ง). (ดู วิ.๓/๒๗๖)

อชฺฌารุห (ติ)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหณฺหิ) + อ]

ท่อมทับ, ปกคลุม, เลื้อยขึ้น, งอกขึ้น.

ปณฺณิเม ภิกฺขเว อวรรณา นีวรณา เจตโส
อชฺฌารุหา ปณฺณาย ทฺพุพลีกรณา. กตเม
ปณฺณ. กามจฺจนฺโท ภิกฺขเว อวรรโณ นีวรโณ
ฯเปฯ ถินมิทฺฐํ ภิกฺขเว อวรรณํ นีวรณํ เจตโส
อชฺฌารุหํ ปณฺณาย ทฺพุพลีกรณํ.

(สํ. ๓/๘๕, อ. ๒/๕๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นีวรณเป็นเครื่องกัน
ท่อมทับจิต บันทอนปัญญา ๕ ประการเหล่านี้

๕ ประการเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
กามฉันทะ... ถินมิทฐะเป็นนัวรณเครื่องกัน
ท่อมทับจิต บันทอนปัญญา.

อวรรณเสน อวรรณา. นีวรณวเสน นีวรณา.
เจโต อชฺฌารุหนฺตํติ เจตโส อชฺฌารุหา.
วิปัสสนาปณฺณมฺย มคฺคปณฺณมฺย อุปฺปตฺติ-
นีวรณญฺเณ ทฺพุพลํ กโรณฺตํติ ปณฺณาย
ทฺพุพลีกรณา. ยา วา เอเตหิ สทฺธิ โวภินฺณา
ปณฺณา อุปฺปชฺชติ ตํ ทฺพุพลํ กโรณฺตํติปิ ปณฺณาย
ทฺพุพลีกรณา. (อ.อญ. ๓/๒๖)

กิเลสทั้งหลายชื่อว่าเครื่องกัน เพราะอำนาจ
การปิดกัน ชื่อว่านัวรณเพราะอำนาจการ
ขวางกัน ชื่อว่าท่อมทับจิต เพราะครอบงำ
จิตไว้ ชื่อว่าทอนกำลังปัญญา เพราะกระทำ
วิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาให้เสื่อม
กำลัง ด้วยอรรถว่าขวางกั้นการเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าทอนกำลังปัญญา แม้เพราะ
ทำปัญญาที่คลุกคลีกับวิปัสสนาปัญญาและ
มรรคปัญญาเหล่านี้ที่เกิดขึ้นให้เสื่อมกำลัง.

จิตตํ อภิกานฺตํ อาโรหณฺตํติ เจตโส

อชฺฌารุหา. (มุลฺล. ๑/๑๗๕)

กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าท่อมทับจิต เพราะเป็น
สภาวะที่เกิดขึ้นครอบงำจิต.

สนฺติ ภิกฺขเว มหารุกฺขา อนฺฬิชา มหากายา
รูกฺขานํ อชฺฌารุหา, เยหิ รูกฺขา อชฺฌารุพฺพา
โอภคฺคฺวิภคฺคา วิปตฺติตา เสนฺติ ฯเปฯ อสฺสตฺโถ
นิโครฺโส ปิลกฺโข อุมฺพโร กจฺจโก กปิฏฺถโน.
ฯเปฯ เอวเมว โช ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ กุลฺลปฺตฺโต

ยาทิสเก กาเม โอหยา อคารสุมะ อนคาริย
ปพพชิตโต โหติ, โส ตาทิสเกหิ กาเมหิ ตโต
วา ปาปิฏจตเรหิ โอมกคฺคิวกคฺโค วิปติโต เสติ.

(ส. ๓/๘๕.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่ที่มีกาฝาก
กอใหญ่เลื้อยขึ้นปกคลุม เป็นเหตุให้ล้มระเน
ระนาด คือ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นเลียบ ต้นมะเดื่อ
ต้นกัจฉกะ ต้นมะขวิด ฉนั้นใด...กุลบุตรบาง
คนในโลกนี้ ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ละกามเช่นใด
ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เขาย่อมถูก
กามเช่นนั้น หรือสิ่งที่เลวกว่านั้นทำให้หัก
ล้มลง.

อชฎารุหติ อภิรุหนกา. (ส.อ.ญ. ๓/๑๘๙)

บทว่า อชฎารุหา (เลื้อยขึ้น) ได้แก่ ขึ้นท่วม
ทับ (ปกคลุม).

ดู ขา. ๑/๑๗๐

อชฎารุหติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหณฺหิ) + อ + ติ]
งอกขึ้น, ใต้ขึ้น, บินขึ้น, ท่วมทับ,
ครอบงำ, เบียดเบียน.

(ก) ย่อมท่วมทับ, ข่มขี่, เบียดเบียน.

เอตเทว ติตฺติกุขาย
วชฺชํ ปสฺสามิ วาสว
ยทา น มณฺญติ พาโล
ภยา มุยาโย ติตฺติกุขติ.

อชฎารุหติ ทุมเมโธ

โคว ภิกฺขุโย ปลายินฺนติ. (ส. ๑/๒๒๓)

(มาตลีเทพบุตรกราบทูลว่า)

ข้าแต่ท้าววสวะ ข้าพระองค์เห็นคุณและโทษ
ในความอดกลั้นนี้ว่า เมื่อใด คนพาลยอมเข้า
ใจบุคคลนั้นว่า ผู้นี้ยอมอดกลั้นต่อเรา เพราะ
ความกลัว เมื่อนั้น คนมีปัญญาทรม ก็ยัง
ข่มขี่ผู้นั้น เหมือนโคตัวที่มีกำลังข่มขี่โคตัว
ที่แพ้ให้หนีไป ฉะนั้น.

อชฎารุหติ อชฺโฆตฺถกรติ. (ส.อ.ญ. ๑/๓๑๓)

บทว่า อชฎารุหติ (ข่มขี่) ได้แก่ ครอบงำ.

(ข) ย่อมครอบงำ.

เจโต อชฎารุหติเจติ เจตโส อชฎารุหา.

(อ.อ.ญ. ๓/๒๖)

กิเลสทั้งหลายชื่อว่าท่วมทับจิต เพราะอรรถ
ว่า ครอบงำจิต.

อชฎารุ (ฐ) พุห (ติ)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหณฺหิ) + ต]

ลง ต ปัจจัยท้าย รุห ชาติในอดีตกาลด้วยสูตร
(กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต ตตฺตวณฺตฺตาวี, แปลง ต
ปัจจัยท้าย รุห ชาติเป็น ห และแปลง ห ของ
รุห ชาติเป็น ล ด้วยสูตร (กจ.๕๕๙) ว่า หนฺเตหิ
โห หสฺส โล วา อทหนฺหานํ. แปลง ล เป็น พ
(ลพานมวิเสโส), แปลง อธิ เป็น อชฎ, รูปว่า
อชฎารุพุห ที่มะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตร (กจ.๕๑๗)
ว่า กุวจิ ชาติ เป็นตัน.

ท่วมทับ, ปกคลุม, เลื้อยขึ้น,
งอกขึ้น, ขึ้นท่วมทับ.

สนฺติ ภิกฺขเว มหารุกฺขา อนฺพิชา มหากายา
รูกฺขานํ อชฌารุกฺขา, เยหิ รูกฺขา **อชฌารุกฺขา**
โอมกคฺควิภคฺคา วิปติตา เสนฺติ ๕เปฯ อสฺสตุโถ
นิโครฺธ ปิลกฺโข อุกุมฺพโร กจฺจโก กปิตุณฺ.
๕เปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ กุลปฺตุโต
ยาทิสเส กาเม โอมหาย อคารสฺมา อนคาริยํ
ปพฺพชิโต โหติ, โส ตาทิสเสหิ กาเมหิ ตโต
วา ปาปิฏจฺตเรหิ โอมกคฺควิภคฺโค วิปติโต เสนฺติ.

(ส. ๓/๘๕.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่ที่มีกาฝาก
กอใหญ่เลื้อยขึ้น**ปกคลุม** เป็นเหตุให้ล้มระเน
ระนาด คือ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นลีบ ต้นมะเดื่อ
ต้นกัจจกะ ต้นมะขวิด ฉันทใด...กุลบุตรบาง
คนในโลกนี้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ละกามเช่นใด
ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เขาย่อมถูก
กามเช่นนั้น หรือสิ่งที่เลวกว่านั้น ทำให้หัก
ล้มลง.

อชฌาโรเปตวา (กริ/วิ)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหณฺหิ) + ณาเป +
ตวา] ให้ยกขึ้นแล้ว.

อชฌาโรท (ป)

[อธิ + อาโรท,
อธิโก อาโรโห ยสฺส. (ธาน.ฎี. ๖๗๓)]
ปลาชื่ออชฌาโรหะ, ปลาใหญ่ชนิดหนึ่ง.

อดีตสมิณฺหิ กาเล มหาสมฺมุเท ฉ มหามจฺฉา
อเหตุ. เตสุ อานนฺโท ติมนฺโนโท **อชฌาโรโหติ**
อิเม ตโย มจฺฉา ปญฺจโยชนสฺติกา ติมิงฺคโล

ติมิรปิงฺคโล มหาติมิรปิงฺคโลติ อิเม ตโย
มจฺฉา สหสฺสโยชนิกา โหนฺติ. เต สพฺเพปิ
ปาสาณเสवालภกฺขา อเหตุ.

(ชา.อฎ. ๕/๕๐๐-๑)

(บางฉบับมีรูปว่า อชฌาโรท)

ในอดีตกาล มหาสมุทรแห่งหนึ่งมีปลาใหญ่
อยู่ ๓ ตัวเหล่านี้ คือ ชื่ออานนท์ตัวหนึ่ง
ชื่ออุปนันทะตัวหนึ่ง ชื่ออชฌาโรหะตัวหนึ่ง
มีลำตัวยาวถึง ๕๐๐ โยชน์ ปลา ๓ ตัวเหล่านี้
คือชื่อติมิรคละตัวหนึ่ง ชื่อติมิรคละตัวหนึ่ง
ชื่อมหาติมิรคละตัวหนึ่ง มีลำตัวยาวถึง
๑,๐๐๐ โยชน์ ปลาใหญ่ทั้ง ๖ ตัวนั้นแม้ทั้ง
หมดมีหินและสาหร่ายเป็นอาหาร.

ดู ธาน. คาถา ๖๗๓

อชฌาวรร (ป)

[อธิ + อา + วร]

บริษัท, บริวาร, ผู้แวดล้อม, ผู้รับใช้,
ผู้ติดตาม, เพื่อน.

อชฌาวรรมหา นนฺทสฺส

โกโต สนฺติกมาคตา

สุณฺดาตุ ภวํ วจฺนํ

นนฺทสฺส ปริสาย จ. (ชา. ๒/๑๓๘)

(พระเจ้ามนโชนะตรัสว่า)

พวกโยมเป็น**บริษัท**ของนันทดาบส พวกนั้น
มายังสำนักของพระคุณเจ้าผู้เจริญ เพื่อจะ
ขอขมาโทษ ขอพระคุณเจ้าผู้เจริญ โปรดสดับ
ฟังคำของนันทดาบสและของบริษัทเถิด

อชฺฌาวารมฺหาติ มยณฺหิ น อณฺเณน กมฺเมน
 อาคตา นนฺทสฺส ปน ปรีสา หุตฺวา ตุมฺหากํ
 ขมาปนตฺถาย อาคตาติ วทติ. (ชา.อฏฺ. ๕/๑๓๘)
 บทว่า อชฺฌาวารมฺหา ความว่า พระราชาตรัส
 ว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายมาแล้วด้วยเหตุอื่นก็
 หาไม่ ก็ข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นบริษัทของนันท
 บัณฑิต มาแล้ว เพื่อปรารภนาจะยังท่าน
 ทั้งหลายให้ยกโทษ.

ราชาภิราชา มโนโซ

อินฺโทว ชยตํ ปติ

นนฺทสฺสชฺชวาวริ เอติ

อสฺสสมิ พุรฺหมจารินี. (ชา. ๒/๗๗)

(โกสิยดาบสกล่าวว่า)

พระเจ้ามโนชะผู้เป็นราชาธิราช เหมือนพระ
 อินทร์ผู้เป็นเทพเจ้าแห่งเทพทั้งหลายผู้มีชัย
 เป็นบริษัทของนันทดาบส กำลังเสด็จมาสู่
 อาศรมของท่านผู้ประพาศพรหมจรรย์.

อชฺฌาวารนฺติ มมฺ ขมาปนตฺถาย นนฺทสฺส ปรีส-
 ภาวํ อุปฺคนฺตฺวา เอติ. (ชา.อฏฺ. ๕/๓๔๒)

บทว่า อชฺฌาวาริ ความว่า พระราชาพระองค์
 นั้น เข้าถึงความเป็นบริษัทของนันทดาบส
 มาอยู่ เพื่อปรารภนาให้ยกโทษ.

[อชฺฌาวาร ในอรรถกถาอธิบายเป็น ปรีสา =
 บริษัท, บางแห่งแปลว่า ผู้ประเสริฐยิ่ง]

อชฺฌาวาสติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + อ + ติ]

ย่อมอยู่, ปกครองอยู่, อยู่ครอง, อยู่อาศัย,
 อยู่ครอบครอง.

เตน โซ ปน สมเยน พุราหมฺโณ โปกฺขรสาติ
 อุกฺกฏฺจํ อชฺฌาวาสติ สตฺตฺสฺสํ สติณฺณฏฺโฆทํ
 สรณฺญํ ราชโกคฺคํ ญญา ปเสนทิกโกสเลนทินฺ
 ราชทาโย พุรฺหมเทยโย. (ที. ๑/๘๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล พราหมณ์โปกขรสาติ
 ปกครองอยู่ในเมืองอุกกัฏฐะ ซึ่งมีประชากร
 และสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหาร
 และน้ำหยาอุดมสมบูรณ์ เป็นพระราชทรัพย์
 ที่พระเจ้าปเสนทิโกศล ทรงพระราชทานปูน
 บำเหน็จให้เป็นพรหมไทย(ส่วนพิเศษ).

อุกฺกฏฺจํ อชฺฌาวาสติติ อุกฺกฏฺจนามเก นคเร
 วสติ, อภิภิวติว วา อาวสติ. (ที.อฏฺ. ๑/๒๑๘)

สองบทว่า อุกฺกฏฺจํ อชฺฌาวาสติ ความว่า อยู่
 ในเมืองชื่อว่าอุกกัฏฐะ หรือปกครองอยู่ใน
 เมืองชื่อว่าอุกกัฏฐะ.

[อชฺฌาวาสติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ อยู่
 หรือปกครองอยู่ โดยนัยแรก อธิ อุปสรรค
 ไม่มีอรรถพิเศษ ส่วนนัยหลังมีอรรถว่า
 อภิภิวติว (ครอบงำ). สำหรับบทว่า อุกฺกฏฺจํ
 ลงทุติยวิภัติในอรรถสัทตมีในกาล ดังที่
 คัมภีร์ปทฐปสฺสทริธิบายสูตร ๒๙๐ กล่าวว่า
 สตฺตฺมียตฺเถ กาเล อุปฺนฺวชฺชวาวาสสฺส ปโยเค
 ะเปยฺ ทฺตฺติยา (ลงทุติยวิภัติในอรรถของ
 สัตตมีวิภัติในกาล เมื่อประกอบ วส ธาตุ
 ซึ่งมี อุป อนุ และ อธิ เป็นบทหน้า)]

ดู ม.๑/๒๖, ที.๑/๑๒๘, วิ.๑/๑๔๓, ม.๑/๑๒๖,
ที.๒/๒๑๗, อป.๑/๔๑๕, ชา.อฏ.๕/๓๓๑, ที.๓/
๖๓, อภิ.อฏ.๓/๙๙.

อชฺฌาวาสถ (ป)

[อธิ + อวาสถ]

ภายในที่อยู่ของตน, ภายในที่พัก.

อชฺฌาวาสโถ นาม ปริกฺขิตฺตสฺส อวาสถสฺส
อนโตะ อวาสโถ อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโร.

(วิ. ๒/๒๑๒)

ที่ชื่อว่า ภายในที่พัก คือ สำหรับที่พักมีรั้ว
ล้อม กำหนดเอาภายในที่พัก สำหรับที่พักที่
ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาอุปจาระ[ที่ใกล้เคียง,
ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ].

อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโรติ เอตฺถ อุปจาโร นาม
อารามสฺส เทว เลหฺนุปาตา “อวาสถสฺส ปน
สุปฺปปาโต วา มุสฺสปาโต วาติ มหาปจฺจริย
วุตฺติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๕๒)

ช่วงขวางกั้นดินตก ๒ ครั้งแห่งวัดที่อยู่
ชื่อว่า อุปจาร ในคำว่า อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโร
นี้. แต่ในมหาปจฺจริกล่าว่า สำหรับที่อยู่พัก
ชั่วเหวี่ยงกระดังงก หรือชั่วเหวี่ยงสากตก
(ชื่อว่า อุปจาร).

อชฺฌาวาสเถติ ปริกฺขิตฺตสฺส อนโตะ ปริกฺเขเป
อปริกฺขิตฺตสฺส มุสฺสปาตพฺภนฺตเร. (งฺข. ๒๖๖)
บทว่า อชฺฌาวาสเถ (ภายในที่พัก) ได้แก่
สำหรับที่พักที่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในที่

พัก สำหรับที่พักที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอา
ภายในที่สากตก.

อวาสโถติ เจตฺถ อนโตะ อารามे वा โหตุ
อณฺณตฺถ वा อตฺตโน วสนฺนฺจानํ วุจฺจติ.

(สารตุถ. ๓/๙๘)

ก็ในคำว่า อวาสโถ (ที่อยู่พัก) นี้หมายเอาสถาน
ที่ๆ ตนอยู่ จะเป็นภายในอาราม หรือสถานที่
อื่นก็ได้.

[สรุปว่า สถานที่ๆ ตนอยู่ชั่วคราวก็ตาม อยู่
ประจำก็ตาม ภายในอารามก็ตาม หรือนอก
อารามก็ตาม เรียกว่าอวาสถะ ถ้าในที่พักนั้น
มีเครื่องกั้นนับเอาภายในเครื่องกั้น ถ้าไม่มี
เครื่องกั้นนับชั่วทั้งกระดังงหรือสากตก เรียก
ว่า อชฺฌาวาสถะ]

อชฺฌาวาสน (น)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ยุ]

การอยู่, อยู่อาศัย, อยู่ครอบครอง.

อชฺฌาวาสนสมตฺถ (ติ)

[อชฺฌาวาสน + สมตฺถ]

ผู้สามารถอยู่ครอบครอง - ปกครอง.

อลมตฺโตติ ปุตฺตทารภรณํ กตฺวา อการํ อชฺฌา-
วสนสมตฺโถ. (ที.อฏ. ๓/๑๔๐)

บทว่า อลมตฺโต (คฤหัสถ์ผู้สามารถ) ความ
ว่า คฤหัสถ์ผู้สามารถทำการเลี้ยงดูบุตร
ภรรยา แล้วอยู่ครอบครองเรือน.

อชฺฌาวาสหนุต (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + อนฺต]

เมื่ออยู่, ปกครองอยู่., อยู่ครอง, ครบครอง.

ตํ ฐมํ สุกฺกนํ คหปติ วา คหปติปฺตํ วา
อณฺณตฺรสมํ วา กุเล ปจฺจาสาโต, โส ตํ ฐมํ
สฺสฺวา ตถาคเต สหฺมํ ปฏฺฐิลลํ. โส เตเน สหฺม-
ปฏฺฐิลลํ สมนฺนาโคโต อิติ ปฏฺฐิสญฺจิขฺติ
“สมฺพาโธ ฆรราวาโส รโหปโถ, อพฺโปกาโส
ปพฺพชฺชา, นยิทํ สุกฺกํ อคํ อชฺฌาวาสตา
เอกนฺตปริปฺพณฺณํ เอกนฺตปริสฺสทฺธํ สงฺขลิขิตํ
พฺรหฺมจิริยํ จิริตํ, ยนฺนุนาหํ เกสมสฺสํ โอหาเรตฺวา
กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสมฺมา
อนคาริยํ ปพฺพชฺชยฺยนฺติ. (วิ. ๑/๑๓, ที. ๑/๕๙)

ดูก่อนคหปติ บุตรคหปติ หรืออนุชน (คนผู้
เกิดภายหลัง) ในตระกูลใดตระกูลหนึ่งได้
สดับธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต เมื่อ
มีศรัทธาย่อมตระหนักว่า “การอยู่ครองเรือน
เป็นเหมือนทางแคบ เป็นทางแห่งธุลี การ
บวชเป็น ทางปลอดโปร่ง การที่ผู้อยู่ครอง
เรือนจะประพฤติพหฺมจรรย ให้บริสุทธิ์
บริบูรณ์ ครบถ้วนดุจสังข์ขัด ไม่ใช่ทำได้ง่าย
ทางที่ดี เราควรโกนผมและผนวดนุ่งห่มผ้า
กาสาเยะ ออกจากเรือน ไปบวชเป็นบรรพชิต.

[การอยู่ครองเรือนเหมือนทางแคบ เพราะไม่
มีเวลาว่างเพื่อจะทำกุศลกรรม แม้เรือนจะมี
เนื้อที่กว้างขวางถึง ๖๐ ศอก มีบริเวณภายใน
บ้านตั้ง ๑๐๐ โยชน์ มีคนอยู่อาศัยเพียง
๒ สองคนคือสามีและภรรยา ก็ยังถือว่าเป็น
ทางแคบ เพราะมีความห่วงใยกังวลกัน

การอยู่ครองเรือนเป็นทางแห่งธุลี เพราะเป็น
ที่เกิดและเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส อันทำจิตให้
เศร้าหมองมีราคะเป็นต้น

การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง เพราะนักบวช
แม้จะอยู่ในเรือนยอด ปราสาทแก้ว และเทพ
วิมาน ซึ่งมีประตูลูกต่างมิดชิด ก็ยังถือว่า
ปลอดโปร่ง เพราะนักบวชไม่มีความยึดติด
ในสิ่งใด ๆ เลย (ที.สี.อ. ๑/๑๙๑/๑๖๓)]

ตํ ก็ มณฺเฑ ภิกฺขเว อปี นุ ตุมฺहेหิ ทิฏฺฐํ วา
สฺสํ วา ‘มจฺฉิโก มจฺฉนฺนํ มจฺฉเ วตฺติวา
วตฺติวา วิกฺกิตฺตมาโน เตเน กมฺเมน เตเน
อาชีเวน หตฺถิยาเย วา อสฺสยาเย วา รถยาเย
วา ยานยาเย วา โภคโภคิ วา มหนฺตํ วา โภคก-
ขณฺธิ อชฺฌาวาสหนฺโตติ? “โน เหนฺตํ ภาเน”.

(อ. ๒/๒๖๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอ
ทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร เธอทั้งหลาย
เคยได้เห็นหรือเคยได้ยินมาบ้างไหมว่า “ชาว
ประมงจับปลาฆ่าแล้ว ขายอยู่ ได้เป็นผู้ซึ่ง
ขี่ม้า ขี่รถ ขี่ยาน เป็นเจ้าของโภคทรัพย์ หรือ
ครอบครองกองโภคทรัพย์เป็นอันมาก เพราะ
กรรมนั้น เพราะอาชีพนั้น” “ไม่เป็นเช่นนั้น
เลย พระพุทธเจ้าข้า”.

ดู ม. ๒/๑๘๓, อ. ๑/๕๑, อ.อ. ๒/๔

อชฺฌาวาสมาน (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + มาน]

เมื่ออยู่, เมื่ออยู่ครอง, ปกครองอยู่,
อาศัยอยู่.

เตสฺ ตโย เทวธา พุยากรีสฺ “อิมหิ ลกฺขณฺเหหิ
สมนฺนาโคโต อการํ อชฌมาวสฺมาโน ราชา โหติ
จกฺกวดตฺตี ปพฺพชฺมาโน พุทฺโธติ.

ปณฺจ พุราหฺมณฺณา เอกํสพฺยากรณฺณา อหฺสฺ “อิมหิ
ลกฺขณฺเหหิ สมนฺนาโคโต อคาเร น ติฏฺฐจฺติ พุทฺโธ
โหติตฺติ. (ม.อฏฺ. ๒/๙๒, ชา.อฏฺ. ๑/๖๖)

บรรดาพราหมณ์ ๘ คนนั้น พราหมณ์ ๓ คน
พยากรณ์เป็น ๒ คติว่า บุคคลผู้ประกอบด้วย
ลักษณะ เหล่านี้เมื่ออยู่ครองเรือนจะได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อออกบวชจะได้เป็น
พระพุทธเจ้า.

พราหมณ์ ๕ คนพยากรณ์เป็นคติเดียวว่า
บุคคลผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้จะไม่
ครองเรือน จะเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น.

อชฌมาวสีตุ (กิริ/วิ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ตฺ]

เพื่อปกครอง, เพื่ออยู่ครอง,
เพื่ออาศัยอยู่.

เตน โข ปน สมเยน อณฺเวยตฺรํ ภิกฺขุํ ฌาตฺวา
เอตทวโจ “เอหิ ภนฺเต, อการํ อชฌมาวสฺมา
วสีตฺตุนฺติ. ตสฺส กุกฺกัจจํ อโหสิ ๕ เปฯ ภควโต
เอตมตฺถํ อาโรเจสิ. “กัจจิตฺโต ตวํ ภิกฺขุติ.
“อนุลฺลปนาธิปฺปาโย อหํ ภควาติ. “อนาปตฺติ
ภิกฺขุ อnulลปนาธิปฺปาเยสฺสาติ. (วิ. ๑/๑๔๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกญาติบอกภิกษุรูปหนึ่ง
ว่า “นิมนต์ท่านมาอยู่ครองเรือนเถิด ขอรับ”
ภิกษุรูปนั้นตอบว่า “ท่านทั้งหลาย คนอย่าง

อาตมาไม่ควรเพื่ออยู่ครองเรือน” ท่านเกิดความ
กังวลใจว่า เราต้องอาบัติปาราชิกหรือ
หนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระ
ภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสถามว่า “ภิกษุ
เธอคิดอย่างไร” “ข้าพระพุทธเจ้า ไม่มีความ
ประสงค์จะกล่าวอาวต พระพุทธเจ้าข้า” “ภิกษุ
เธอไม่มีความประสงค์จะกล่าวอาวต ไม่ต้อง
อาบัติ”.

อชฌมาวสีตวา (กิริ/วิ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ตวา]

อยู่ครองแล้ว, อยู่ครอบครอง, ปกครอง,
ประทับอยู่แล้ว.

อถ โข ภิกฺขเว สงฺโฆ นาม ราชา, โย โส ญฺโ
รณฺณา มหาปนาเทน การาปีโต, ตํ ญฺป อฺสุ-
สาเปตฺวา อชฌมาวสีตฺวา ตํ ทตฺวา วิสฺสชฺชิตฺวา
สมณพฺราหฺมณกปณฺทิกวณฺพิพฺพกฺยาจกานํ
ทานํ ทตฺวา ๕ เปฯ ตทฺนตฺตฺรํ พุรฺหมจฺริย-
ปริโยสานํ ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม สยํ อภิณฺเฎฯ สจฺฉิกิตฺวา
อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสติ. (ที. ๓/๖๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระเจ้าสังฆะ
รับสั่งให้ยกปราสาทที่พระเจ้ามหาปนาทะ
โปรดให้สร้างไว้แล้ว ประทับอยู่แล้ว ทรงสละ
บำเพ็ญทานแก่สมณพราหมณ์คนกำพร้า คน
เดินทาง วณิกและยากทั้งหลาย... ทำให้
แจ้งประโยชน์อัน ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่ง
พรหมจรรย์... ด้วยพระปัญญาอันยิ่งเอง เข้า
ถึงอยู่ในปัจจุบันอย่างแน่แท้.

อชฌมาสิตฺวาติ ตตถ วสิตฺวา. (ที.อฎ.๓/๔๑)
 บทว่า อชฌมาสิตฺวา คือ ประทับอยู่แล้วที่
 ปราสาทนั้น.

อชฌมาฎุจ (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ต]

แปลง ต ปัจจัยกับที่สุตธาตุนั้น อฎุจ, แปลง
 อ ที่ ว ของ วส ธาตุ เป็น อุ.

อัน...อยู่ครอบครองแล้ว. อาศัยอยู่แล้ว,
 ปกครองอยู่, ยึดครอง.

สเจ อวาสโก ภิกขุ ชุทโธโหติ, อภิวัตเตตฺตํ,
 สเจ นวโก โหติ, อภิวัตเตตฺตํ. เสนาสนํ
 ปุจฺฉิตํ “กตมํ เม เสนาสนํ ปาปุณฺณํ.
 อชฌมาฎุจํ วา อนชฌมาฎุจํ วา ปุจฺฉิตํ,
 โคจรํ ปุจฺฉิตํ, อโคจรํ ปุจฺฉิตํ, เสกข-
 สมฺมตานิ กุลานิ ปุจฺฉิตํ, วจฺจญาณํ
 ปุจฺฉิตํ, ปสฺสญาณํ ปุจฺฉิตํ, ปาณียํ
 ปุจฺฉิตํ, ปริโภชนียํ ปุจฺฉิตํ, กตฺตร-
 ทนุโห ปุจฺฉิตํ, สัมมตํ กตฺตํ, กตฺตํ
 ปุจฺฉิตํ “กํ กาลํ ปริวตฺตํ, กํ กาลํ
 นิขมิตฺตํ. สเจ วิหารํ อนชฌมาฎุจํ
 โหติ, กวณฺโณ อาโกฏฺฐวา มุหุตฺตํ อคเมตฺวา
 ฆฏิกํ อคฺคมาฏฺฐวา กวณฺโณ ปณฺณเมตฺวา พหิ-
 จิตฺเตน นิลโลเกตฺตํ. (วิ.๔/๓๗๔, ๓๗๕, ๔๑๐)

(สยา. อชฌมาฎุจํ วา อนชฌมาฎุจํ วา)

ถ้าภิกษุผู้อยู่ประจำในอาวาสแก่พรรษา ฟัง
 อภิวัตฺตํ ถ้าเป็นพระนวกะฟังให้ท่านอภิวัต
 ฟังถามถึงเสนาสนะว่า “เสนาสนะหลังไหนจะ
 ถึงผม” ฟังถามถึงเสนาสนะอันภิกษุอาศัย

อยู่ (ที่มีภิกษุอยู่) หรือเสนาสนะอันภิกษุไม่
 อาศัยอยู่ (ที่ไม่มีภิกษุอยู่) ถามถึงโคจรคาม
 และอโคจรคาม ถามถึงตระกูลที่เป็นเสกข
 สมมติ ถามถึงวัจกุฎี ถามถึงน้ำดื่มและน้ำใช้
 ถามถึงไม้เท้า ถามถึงกติกาสงฆ์ที่ตั้งไว้ว่า “ควร
 เข้าเวลาไหน ควรออกเวลาไหน” ถ้าวิหาร ไม่
 มีภิกษุอยู่ ก็พึงเคาะประตูรอสักครู่หนึ่ง แล้ว
 ถอดลิ้น ผลักบานประตู ยืนอยู่ข้างนอก ฟัง
 แลดู (มองดูให้ทั่ว).

[ตระกูลเสกขสมมติ หมายถึงตระกูลที่มี
 ศรัทธามาก ให้ท่านวัดดูมากจนหมดทุน
 ทรัพย์ เพื่อให้ตระกูลเช่นนี้เดือดร้อนจาก
 การถวายสิ่งของแก่ภิกษุสงฆ์ หรือเพื่อให้
 ภิกษุสงฆ์รบกวนตระกูลเช่นนี้ สงฆ์จึงได้
 ประกาศสมมติแต่งตั้งตระกูลเช่นนี้ ให้เป็น
 เสกขสมมติ (วิ.อฎ.๒/๕๖๒/๔๔๔)]

ดู ส.๑/๓๒๙

อชฌมาฎุจปุพพ (ติ)

[อชฌมาฎุจ + ปุพพ]

อัน...เคยอยู่ครอบครอง, เคยอาศัยอยู่,
 ปกครองอยู่.

เอกทิวสณฺหิ สตุถา สายนฺนสมเย สมฺพหุเลหิ
 ภิกขุหิ สหฺริ ตสฺมี อมฺพวเน จาริกํ จรฺมาโน
 เอกํ รมณียํ ภูมิปฺปเทสํ ทิสฺวา อตฺตโน ปุพฺพ-
 จริยํ กเถตุกาโม หุตฺวา สิตปาตุมมํ กตฺวา
 อายสฺมตา อานนฺตเตเรน สิตปาตุมมการณํ
 ปุฏฺโฐ “อานนฺท อโย ภูมิปฺปเทโส ปุพฺเพ มยา
 มชฺเทวราชกาเล ฌานกัมมํ กัมมํ เตน อชฌมา-

วฏฺฐปฺพุทฺติ วตฺวา เตน ยาจิโต ปณฺณตฺตา-
สเน นิสีทิตฺวา อตีตํ อาหาริ. (ชา.อฏฺ. ๖/๑๑๙)

เรื่องย่อมีว่า วันหนึ่ง พระศาสดาพร้อมด้วย
ภิกษุเป็นอันมาก เสด็จจาริกไปในอัมพวันนั้น
ในเวลาเย็น ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศ
แห่งหนึ่งเป็นรมณีสถาน ทรงใคร่จะตรัส
บุรพจริยาของพระองค์ จึงทรงแยมพระโอษฐ์
ท่านพระอานนทเถระ กราบทูลถามเหตุที่ทรง
แยมพระโอษฐ์ จึงมีพระพุทธานุญาตว่า ดูก่อน
อานนท ภูมิประเทศนี้เราเคยอาศัยอยู่ เจริญ
ผานในกาลที่เราเสวยชาติ เป็นมฆเทวราช
ตรัสดังนี้แล้วก็ทรงดูสมบัติภาพนิ่งอยู่. ภิกษุ
ทั้งหลายกราบทูลวิงวอน เพื่อให้ทรงแสดง
จึงประทับนั่ง ณ บวรพุทธาสนะที่ปูลาดไว้
ทรงนำอดีตนิทานมาแสดง.

อชฌมาวุตถ (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ต]

วุตถ = วส + ต. ลง ต ปัจจัยท้าย วส ชาติ
ในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต
ตตวนตฺตาวิ, แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่
สุดธาตุเป็น อุตถ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๔) ว่า
วสโต อุตถ.

ในคำว่า วุตถ นี้ หมายเอาเฉพาะ วส ชาติที่มี
ความหมายว่า นิวาเส (อาศัยอยู่) เท่านั้น ถ้า
วส ชาติมีความหมายว่า อจฺหาเน (นั่งห่ม)
ให้แปลง สดฺ สังโยคเป็น ตถ ด้วยมหาสูตร
(กจ.๕๑๗) ว่า กวจิ ชาติ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น
นิวตถ (นั่งห่มแล้ว) นิวตถพฺพ (พินั่งห่ม).

(ก) อัน...อยู่อาศัยแล้ว, ปกครองอยู่แล้ว.

สพฺพโสณฺณมยํ ชฺร

วิสุกฺกเมเน มาปิตํ

อชฌมาวุตถํ มยา เอตํ

ชมฺรทานสฺสทํ ผลํ. (อป. ๒/๓๑)

(พระโพธิชมฺรการกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติ
ในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตตัวเรือนสำเร็จ
ด้วยทองคำล้วน ปราสาทนั้นอันข้าพเจ้าอยู่
อาศัยแล้ว (ข้าพเจ้าได้อยู่ครองปราสาทนั้น)
นี้เป็นผลแห่งการถวายเรือนโพธิ์.

(ข) เป็นที่อาศัย, ครองครอง.

อิมฺมจ ปน พุทฺธานุสฺสตี อนฺยุตฺโต ภิกฺขุ สดฺถริ
สการโว โหติ สปปติสฺโส, สทฺธาเวปฺพลํ สติ-
เวปฺพลํ ปณฺญาเวปฺพลํ ปุณฺณเวปฺพลมฺภ อธิ-
คจฺจติ, ปิตฺติปาโมชฺชพฺพลุโหติ, ภาเยวสโห
ทุกฺขาธิวสเนสมฺมตฺโต, สดฺถารา สํวาสสมฺมณํ
ปฏฺฐิลกฺติ. พุทฺธคฺคณฺหาณฺสฺสตียา อชฌมาวุตถมฺภจฺจส
สรีรมฺปิ เจตฺติยชมฺรมิว ปุชฺชารหํ โหติ. พุทฺธภฺมมฺยิ
จิตฺตํ นมตี. วิตฺติกฺกมิตฺตพฺพวตฺถุสฺมาโยเค จสฺส
สมฺมุขา สดฺถารํ ปสฺสโต วิย หิโรตฺตปฺป ปจฺจุ-
ปฏฺฐาติ. อุตฺตริ อปฺปวิวิชฺฌนฺโต ปน สดฺติ-
ปฺรายน โหติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๖)

ก็แล ภิกษุผู้ประกอบเนื่องๆ ซึ่งพุทธานุสสติ
กัมมัญฐานนี้ เป็นผู้มีความเคารพ มีความ
ยำเกรงในพระศาสดา บรรลุถึงความไพบูลย์
ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ความไพบูลย์
ด้วยปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ มาก

ไปด้วยปีติปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา แม้สรีระ (ร่างกาย) ของภิกษุ นั้นอันเป็นที่อาศัยของพุทธานุสสติ (อันพุทธานุสสติครอบครอง) ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา เป็นเสมือนเรือนพระเจดีย์สถาน. จิตของภิกษุ นั้นย่อมโน้มไปในพุทธานุสสติ. อนึ่ง เมื่อถึงคราวประจวบเข้ากับสิ่งที่พึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัมปะ ย่อมจะปรากฏแก่ภิกษุ นั้น เป็นเสมือนเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า. อนึ่ง ภิกษุ ผู้ประกอบอยู่เนื่องๆ ซึ่งพุทธานุสสติก็มีภูมิตั้งมั่น เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

[ตามหลักภาษา คำว่า พุทธานุสสติ ตัดบทเป็น พุทธ (พระพุทธเจ้า) + อนุสสติ (การระลึกถึง) แต่คำนี้ไม่ใช่การระลึกถึงพระพุทธรูปหรือพระวรกายของพระพุทธเจ้า แต่มุ่งให้หมายถึงการระลึกถึงพระพุทธคุณ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า คุณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ แต่มุ่งให้หมายถึงคุณลักษณะ จะเห็นได้ว่าคำว่า พุทธ กล่าวถึงพระพุทธเจ้า แต่เจตนาหมายถึงพระพุทธคุณ อันเป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า ดังคำอธิบายในคัมภีร์อนุทีปนี หน้า ๒๗๗) ว่า พุทธานุสสติติ เอตถ พุทธคุณสทโท คุณูปจารวณโหติ คุณิโน ทพพสสนามเน คุณานัน คเหตพพตตาทิ วุตตัม “พุทธานุสส อนุสสติ พุทธานุสสติติ. (พุทธ ศัพท

ในคำว่า พุทธานุสสติ นี้เป็นสำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะ เพราะควรถือเอาคุณลักษณะด้วยชื่อของทัฬหะ (บุคคล หรือสิ่งของ) ที่มีคุณลักษณะ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า พุทธคุณสส อนุสสติ พุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระพุทธคุณ) ชื่อว่า พุทธานุสสติ]

อชฌาตุตถฆร (น)

[อชฌาตุตถ + ฆร]

เรือนที่...ครอบครอง, เรือนเป็นที่อยู่อาศัย.

อาคณฺตวาน สกั ฆรณฺติ สกั ฆรํ นาม ปุพฺพพชาติ-
ฆรมปิ อตฺตนา สามิภาเวน อชฌาตุตถ-
ฆรมปิ ตทฺถมปิ เต ยสฺมา สกั ฆรณฺติ
อาคณฺตฺวา ตสฺมา “อาคณฺตวาน สกั ฆรณฺติ
อาห. (เปต.อฏ. ๒๓)

บาทคาถาว่า อาคณฺตวาน สกั ฆรํ (มายังเรือนของตน) ความว่า เรือนของญาติในครั้งก่อนก็ดี เรือนที่ตนครอบครอง โดยความเป็นเจ้าของก็ดี ชื่อว่าเรือนของตน เพราะเหตุที่พวกเปรตเหล่านั้น มายังเรือนแม้ทั้งสองชนิดนั้น ด้วยความเข้าใจว่าเรือนของตน ฉะนั้น จึงตรัสว่า มายังเรือนของตน.

อชฌาตุตถปาสาท (ป)

[อชฌาตุตถ + ปาสาท]

ปราสาทที่เคยอยู่ครอบครอง - ปกครอง.

ปราสาทเป็นที่อยู่อาศัย.

สตฺถา อาห “ภทฺทชฺชิตฺยา มหาปนาทราชกาเล
อชฌาตุตถปาสาทโก กหนฺติ. อิมสฺมี จาเน

นิมฺบุโค ภนฺเตติ. ปุณฺณชฺชา ภิกฺขุ “ภทฺทชิตฺเตโร
อณฺณํ พฺยากรโรตฺติติ อาหํสุ. สุตฺตา “เตน हि ภทฺทชิตฺ
สพฺพหุมจารีนํ กงฺขิ จินฺหาติ อาห. ตสฺมี ชเณ
เถโร สุตฺถารํ วณฺหิตฺวา อิทฺธิพฺเพลน คนฺตฺวา
ปาสาทญฺปิํ ปาทงฺคฺลียา คเหตฺวา ปณฺจวีสฺติ-
โยชนํ ปาสาทํ คเหตฺวา อากาเส อุปฺปติ. อุ-
ปฺปติโต จ ปน เหมจฺจาปาสาทเ จิตานํ ปาสาทํ
ภินฺหิตฺวา ปณฺณายิ. (ชา.อฏฺ. ๒/๓๐๒)

พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปราสาทที่
เธอเคยอยู่ครอบครองในคราวเป็นพระเจ้า
มहाปนาท อยู่ที่ไหน. พระภิกษุกราบทูลว่า
จมอยู่ในที่นี้ พระเจ้าข้า. พวกภิกษุปุณฺณ
พากันกล่าวว่า พระภิกษุชเณ พยากรณ์
พระอรหันต์. พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อนภิกษุ
ถ้าอย่างนั้น เธอจงตัดความสงสัยของเพื่อน
พรหมจรรย์ทั้งหลาย. ขณะนั้น พระเถระ ถวาย
บังคมพระศาสดาแล้วไปด้วยกำลังฤทธิ์เอา
นิ้วเท้าบีบจอมปราสาท ยกปราสาทอันสูง
๒๕ โยชน์ขึ้นแล้วเหาะขึ้นในอากาศ. ก็พระ
เถระเหาะขึ้นแล้ว ปรากฏแก่ชนทั้งหลายที่
ยืนอยู่ภายใต้ปราสาท ประหนึ่งปราสาทจะ
พังทลายลงทับ.

อชฺมาสย (ป)

[อธิ + อา + ส (อวลมฺพมฺหิ) + ณ]

อาสย = อา + ส + ณ. ลป ณ, พฤทธิ อี ต้นธาตุ
เป็น เอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสโยคนฺตสฺส
วฺรุติ การิต, แปลง เอ ที่พฤทธิมานั้นเป็น อย.
อาสยะ = ความคุ้นเคยของจิต.

(๑) อัชมาสยะ, อัชมาสยเป็นที่อาศัยของ เหล่าสัตว์ (ทิวัจฺจมาสย, ญานฺชมาสย)

อเนกชฺมาสยาคิอาทิสฺส อาสโยว อชฺมาสโย.
โส จ อตฺถโต ทิวัจฺจ ฌาณณฺจ ปภาทโต ปน
จตุพฺพิธํ โหติ.

ตถา हि ปุพฺพจริยวเสน อายตี สติ ปจฺจเย อุ-
ปฺชชฺชมานารหา สสฺสตุจฺเจทสงฺขาตา มิจฺฉาทิวัจฺจ
สจฺจานุโลมิกฌาณกมฺมสฺสกตฌมฺมาณสงฺขาตา
สมฺมาทิวัจฺจ จ “อาสโยติ วุจฺจติ. วุตฺตตฺถเหตฺ:-

สสฺสตุจฺเจททิวัจฺจ จ

ชนฺติ เจวานุโลมิกา

ยถาภูตณฺจ ยํ ฌาณํ

เอตํ อาสยสณฺณิตฺตฺตฺตฺ.

อิทฺถณฺจ จตุพฺพิธํ อาสยชนฺติ เอตฺถ สุตฺตา
นิวสนฺตฺติติ อาสโยติ วุจฺจติ. (สารตฺถ. ๑/๗๕)

ในคำว่า อเนกชฺมาสย เป็นต้น พึงทราบ
วินิจฉัยว่า อาสยนั้นเอง ชื่อว่า อัชมาสยะ,
ก็อาสยะ (อัชมาสย) ว่าโดยความหมาย ได้แก่
ทิวัจฺจ (ทิวัจฺจมาสย) และฌาณ (ญานฺชมาสย).
แต่เมื่อว่าโดยประเภทมี ๔ อย่าง.

จริงอย่างนั้น มิจฺฉาทิวัจฺจกล่าวคือสัสสตทิวัจฺจ
และอุจฺเจททิวัจฺจที่ควรแก่การเกิดขึ้นต่อไป
ด้วยอำนาจปุพฺพจริยา และสมฺมาทิวัจฺจกล่าว
คือสจฺจานุโลมิกฌาณ (ฌาณอนุโลมแก่การ
ตรัสรู้ปริยสัจ) และกัมมัสสกาตฌาณ (ฌาณ
เข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน) ท่าน
เรียกว่า อาสยะ (อัชมาสย) สมจริงดังคำที่
บัณฑิตกล่าวไว้ว่า

อชฺฌาสัย (อชฺฌาตัย) จำแนกเป็น ๔ คือ สัสสตทิกฺขุ อจฺเจททิกฺขุ อนุโลมิกาชันติญาณ และยถาภูตญาณ (กัมมสกตาญาณ).

และทั้ง ๔ ประเภทนี้ เรียกว่าอาสยะ เพราะเป็นที่อาศัยของเหล่าสัตว์.

โส ปน สสฺสททิกฺขุจาทิวเสน จตฺตพฺพิโร ๒ เปฯ ตตฺถ สพฺพทิกฺขุจัน สสฺสจฺจุเจททิกฺขุจัน สงฺกหิตตตฺตา สพฺเพปิ ทิกฺขุจิตฺติกา สตฺตา อีมา เอว เทว ทิกฺขุจโย สหฺนินฺสสิตา. ยถาห “ทวฺยนิสฺสิตโต ขวฺยํ กจฺจาน โลโก เปญฺญเยน อตฺถิตตฺตจ นตฺถิตตฺตจาทิ. อตฺถิตตฺตาติ หิ สสฺสทคฺคาโห อธิปฺเปโต, นตฺถิตตฺตาติ อจฺเจทคฺคาโห. อยํ ตาว วฏฺฏนิสฺสิตานํ ปุณฺณชฺชานํ อาสโย. วิวฏฺฏนิสฺสิตานํ ปน สุตฺตสฺสทตฺตานํ อนุโลมิกา ขนฺติ, ยถาภูตญาณนฺติ ทฺวิโร อาสโย.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๓๖)

ก็อาสยะนั้นมี ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งสัสสตทิกฺขุเป็นต้น. ในอาสยะ ๔ นั้น ทิกฺขุทั้งหมด สงเคราะห์ด้วยสัสสตทิกฺขุและอจฺเจททิกฺขุ ดังนั้น เหล่าสัตว์ผู้มีทิกฺขุแม้ทั้งหมดก็อาศัยทิกฺขุสองอย่างนี้แล. เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า ดูก่อนกัจจนะ สัตว์โลกนี้อาศัยของสองอย่าง โดยมากคือความมีอยู่และไม่มีอยู่. ก็ความยึดถือว่าเพียง ทรงประสงค์เอาว่า ความมีความยึดถือว่าขาดสูญ ทรงประสงค์เอาว่า ความไม่มี. อาสยะของปุณฺณชฺชานผู้อาศัยวิภูฏะมีเท่านั้น. ส่วนของสัตว์ผู้บริสุทฺธิผู้อาศัยวิภูฏะมีอาสยะ ๒ อย่าง คือ อนุโลมิกาชันติญาณ และยถาภูตญาณ (กัมมสกตาญาณ).

[สรุปว่า อชฺฌาสัยเป็นที่อาศัยของเหล่าสัตว์มี ๒ คือ ทิกฺขุชฺฌาสัย (อชฺฌาสัยคือทิกฺขุ) และญาณชฺฌาสัย (อชฺฌาสัยคือญาณ). ในบรรดา ๒ อย่างนั้น ทิกฺขุชฺฌาสัยมี ๒ คือ สัสสตทิกฺขุ (ความเห็นว่าเป็น) และอจฺเจททิกฺขุ (ความเห็นว่าเป็น) สำหรับญาณชฺฌาสัยมี ๒ คือ อนุโลมิกาชันติญาณ (วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณ) และยถาภูตญาณ (ญาณที่รู้ตามความเป็นจริง กัมมสกตาญาณ = ญาณเข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน)]

(๒) อชฺฌาสัยเป็นที่อาศัยของจิต (วิปัสสนาชฺฌาสัย, สัมปันนชฺฌาสัย).

สมฺปนฺนชฺฌาสเยน สมฺปนฺนาริมนฺตติ นา จ หุตฺวาติ เอตฺถ ปน เตน โยคิ นา อโลภาทีนํ วเสน จหากาเรหิ สมฺปนฺนชฺฌาสเยน ภวิตฺตพฺพิ. (วิสุทฺธิ.อฏฺ. ๑/๑๑๒)

ก็แลในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่าเป็นผู้มีอชฺฌาสัยอันสมบูรณ์และมีอธิมุตติอันสมบูรณ์ ฉะนั้นนี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ อันโยคิบุคคลนั้นพึงเป็นผู้มีอชฺฌาสัยอันสมบูรณ์โดยอาการ ๖ อย่างด้วยอำนาจแห่งธรรมมีอโลภาเป็นต้น[“เป็นต้น” หมายเอา อโทสะ อโมหะ, เนกขัมมะ, ปวิเวกะ, นิสสรณะ]

อาคมฺม จิตฺตํ เสติ เอตฺถาติ อาสโย มิคาสโย วีย. ยถา มิโค โคจราย คนฺตฺวา ปจฺจาคนฺตฺวา ตตฺถเวย วนคฺคเน สยตีติ โส ตสฺส อาสโย, เอวํ อญฺญตา ปวตฺตติตฺวาปิ จิตฺตํ อาคมฺม ยตฺถ เสติ, โส ตสฺส อาสโยติ วุจฺจติ.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๓๖)

ชื่อว่า อาสยะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยของจิต เหมือนที่อาศัยของมฤคชาติฉะนั้น. เนื้อไปหากินแล้วกลับมาอยู่ในชฎปาณ ที่นั่นแหละ เพราะฉะนั้น สถานที่นั้นจึงชื่อว่า เป็นที่อาศัยของมฤคชาตินั้นฉันใด จิตแม้เป็นไปแล้วในอารมณอื่น ก็กลับมาอยู่ในอารมณใด อารมณนั้นเรียกว่า อาสยะ (ที่อาศัย) ของจิตฉันนั้น.

อาสโย เอว อชฺมาสโย. โส ทูริโห วิปนฺโน, สมฺปนฺโนติ. ตตฺถ วิปนฺโน สฺสสตาทิมิจฺฉาภินเวสนิสฺสโร. สมฺปนฺโน ทูริโห วฏฺฏนฺนิสฺสโร, วิวฏฺฏนฺนิสฺสโรติ. เตสุ วิวฏฺฏนฺนิสฺสโร อชฺมาสโย “สมฺปนฺนชฺชมาสเยนาติ อธิราธิเปโต. เอวํ สมฺปนฺนชฺชมาสโย हि ติสฺสนฺนํ โพธิํ อญฺญตรํ ปาปุณาติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๔)

อาสยะนั้นแล ชื่อว่า อชฺมาสยะ (เป็นที่อาศัยของจิต). ก็อชฺมาสยะนั้น มี ๒ อย่าง คือ วิปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่วิบัติ) และ สัมปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์). ในอชฺมาสยะทั้ง ๒ อย่างนั้น วิปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่วิบัติ) อาศัยความยึดมั่นที่ผิดๆ มีสัสสตทักฺขิ (ความเห็นว่ายั่งยืน) เป็นต้น, สัมปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์) มี ๒ อย่าง คือ วฏฺฏนฺนิสฺสโร (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวิภว) และ วิวฏฺฏนฺนิสฺสโร (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวิภว) ในอชฺมาสยะทั้ง ๒ อย่างนั้น วิวฏฺฏนฺนิสฺสโร ท่านประสงค์เอาในที่นี้ว่า ผู้มีอชฺมาสยะที่สมบูรณ์ ดังนี้. ก็โยคีบุคคลผู้มีอชฺมาสยสมบูรณ์เห็นปาน

จะนี้ ย่อมจะบรรลूपระโพธิญาณ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง.

[สรุปว่า) อชฺมาสยเป็นที่อาศัยของจิต มี ๒ คือ วิปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่วิบัติ) และ สัมปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์), วิปันนชฺชมาสยะ มี ๒ คือ สัสสตทักฺขิ (ความเห็นว่ายั่งยืน คือ เห็นว่ายั่งยืนและโลกเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป) และ อุจเฉททักฺขิ (ความเห็นว่ายากสูญ คือ เห็นว่าคนและสัตว์จุติจากอัตภาพนี้แล้วขาดสูญ), สัมปันนชฺชมาสยะมี ๒ อย่าง คือ วฏฺฏนฺนิสฺสโร-สัมปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวิภว) และ วิวฏฺฏนฺนิสฺสโร-สัมปันนชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวิภว).

สำหรับวิวฏฺฏนฺนิสฺสโร-สัมปันนชฺชมาสยะ มี ๖ คือ อโลภชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือความไม่โลภ), อโทสชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือความไม่โกรธ), อโมหชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือความไม่หลง), นิคมชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือเนกขัมมสัญญา, อภัยปาทสัญญา, อวิหิงสาสัญญา), ปวิเวกชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือความสงบ), นิสสรณชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือการสลัดออก)]

นอกจากนี้ยังมีอชฺมาสยของพระโพธิสัตว์ ๑๐ ประการ ชื่อว่า มหาปฺริสธอชฺมาสย คือ ทานชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือทาน), สีลชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือศีล), เนกขัมมชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือการออกบวช), ยถากุญฺญชฺชมาสยะ (อชฺมาสยะคือยถากุญฺญญาณ), วิริยช-

ฌาสยะ (อชฺฌาสยะคือวิริยะ), ขันตยชฺฌาสยะ (อชฺฌาสยะคือขันติ), สัจจชฺฌาสยะ (อชฺฌาสยะคือสัจจะ), อธิฏฐานชฺฌาสยะ (อชฺฌาสยะคืออธิฏฐาน), เมตตาสชฺฌาสยะ (อชฺฌาสยะคือเมตตา), อุเปกขชฺฌาสยะ (อชฺฌาสยะคืออุเปกขา). (จริยา.อฏฺ. ๒๘๗, สී.นวกฺ. ๑/๒๖๐)

(๓) อชฺฌาสย อย่างต่ำ ปานกลาง เป็นต้น.

อุปคณฺหา เสติ เอตฺถาติ อาสโย, หีนาทิ-
ภาเวน อธิโน อาสโย อชฺฌาสโย.

(ส.ฎ. ๒/๑๓๖)

ชื่อว่า อาสยะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไป
อาศัย, อาสยะที่เป็นไปโดยความเป็นอย่าง
ต่ำ เป็นต้น ชื่อว่า อชฺฌาสย.

[อชฺฌาสย (อชฺฌาสย) นั้น มี ๓ คือ หีนชฺฌาสย
(อชฺฌาสยอย่างต่ำ, อชฺฌาสยเลว), มชฺฌิมชฺ-
ฌาสย (อชฺฌาสยปานกลาง, อชฺฌาสยปาน
กลาง), ปณีตชฺฌาสย (อชฺฌาสยที่ประณีต,
อชฺฌาสยประณีต)]

หีนามุตฺติกาติ หีนชฺฌาสยา. (ส.อฏฺ. ๒/๑๒๘)
บทว่า หีนามุตฺติกา (มีอชฺฌาสยต่ำ) ได้แก
มีอชฺฌาสยเลว.

(๔) อชฺฌาสย (อาสยะ คือ อชฺฌาสยของเหล่า เวไนยสัตว์)

อาสโยว อชฺฌาสโย เต จ สสฺสตาทิเกเทน
ตตฺถ จ อปฺปรชฺชภาทิวเสน อนเภา...

(ส.นวกฺ. ๑/๑๔๔, อ.ฎ. ๑/๒๕)

อาสยะนั้นแล ชื่อว่า อชฺฌาสย. ก็อชฺฌาสย
เหล่านั้นมีมาก โดยประเภทแห่งสัตตทิกฺขุ
เป็นต้น และโดยอำนาจของสัตว์ผู้มีกิเลสสม
ทินน้อยในจักขุเป็นต้นในสัตว์เหล่านั้น....

(๕) ที่อาศัยอันประเสริฐ, ที่พึ่งอันสูงสุด.

ติณฺณวิจิกิञฺ โข ปน โส ภควา วิคตกถฺกโก
ปริโยสิตสงฺกปโป อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจิริยํ.
เอวํ ติณฺณวิจิกิञฺ วิคตกถฺกโก ปริโยสิต-
สงฺกปโป อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจิริยํ อิมินาปฺงเคน
สมนฺนาคตํ สตฺถารํ เวน อตฺตีสเส สมนฺนปฺสสาม
น ปเนตฺรหิ อญฺญตฺร เตน ภควตฺตาติ.

(ที. ๒/๑๘๑)

(ท้าวสักกะตรัสว่า)

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงข้ามพ้นความ
สงสัย ปราศจากความสงสัย (ไม่มีความลังเล
กลางแฉ่งใจ) จบสิ้นความดำริด้วยอาทิ-
พฺรหฺมจรรย (อริยมรรค) อันเป็นที่อาศัยอัน
ประเสริฐ เราไม่เคยเห็นพระศาสดา ผู้ประกอบ
ด้วยองค์คุณแม้เช่นนี้ ทรงข้ามพ้นความสงสัย
ปราศจากความสงสัย (ไม่มีความลังเลกลาง
แฉ่งใจ) จบสิ้นความดำริ ด้วยอาทิพฺรหฺม-
จรรยอันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐอย่างนี้
ในอดีตกาลเลย ถึงบัดนี้เราก็ไม่เห็น (ใครอื่น)
นอกจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น"

อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจิริยนฺติ กรณฺตฺเถ
ปจฺจตฺตวจฺนํ อธิกาสเยน อุตฺตมนิสฺสยญฺเตน
อาทิพฺรหฺมจิริเยน ปฺปราณพฺรหฺมจิริยญฺเตน จ
อริยมคฺเคน ติณฺณวิจิกิञฺ วิคตกถฺกโก
ปริโยสิตสงฺกปโปติ อตฺถโก. (ที.อฏฺ. ๒/๒๕๑)

คำว่า **อชฺฌาสย** อาทิพรหมจรรย์ (ด้วยอาทิพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐ) เป็นปฐมาวิริทลงในอรรถแห่งตติยาวิริท (แปลว่าด้วย). อธิบายว่า ทรงข้ามพ้นความสงสัยได้ ทรงปราศจากความลังเลกลางแคลงใจ จบสิ้นความตำรัดด้วยอาทิพรหมจรรย์ (ข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์) คือ ด้วยอริยมรรคอันเป็นพรหมจรรย์ดั้งเดิม อันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐ ได้แก่ อันเป็นที่พึ่งอันสูงสุด.

(๖) อริมุตฺติ (อริยาศัย).

องค์ธรรมอริมุตฺติ คือ โวสสคค = การสลະคีน, นิมนโปณพญการ = ความมีใจโน้มน้อมไป (ในนิพพาน), สหฺนินฺฏจฺจน = การตัดสิ้นใจ, ทสฺสน = ความเห็น, ขมน = ความอดทน, ความยอมรับ, โรจน = ความชอบใจ, มุกฺคินฺทริย-ติกฺขณฺทริย = ความอ่อนและความแก่กล้าแห่งอินทรี) เป็นต้น.

อชฺฌาสยนฺติ **อริมุตฺติ**. (ม.ฎี. ๑/๕๕, ส.ฎี. ๒/๘)

อริมุตฺติ คือ อริยาศัย (หมายถึงความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราวม และประณีต เป็นต้น).

สา ทูริชา หีนาริมุตฺติ ปณฺเฑตาริมุตฺติติ. ยาย หีนาริมุตฺติกา สตฺตา หีนาริมุตฺติเกเยว เสวนฺติ, ปณฺเฑตาริมุตฺติกา จ ปณฺเฑตาริมุตฺติเกเยว.

๗๒๕ (วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๓๖)

ก็อริมุตฺติ (อริยาศัย) มี ๒ อย่าง คือ อริมุตฺติที่ทราวม และอริมุตฺติที่ประณีต. เหล่าสัตว์

ผู้มีอริมุตฺติที่ทราวม ย่อมคบกับสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอริมุตฺติที่ทราวมเหมือนกัน และเหล่าสัตว์ผู้มีอริมุตฺติประณีตก็ย่อมคบกับเหล่าสัตว์ผู้มีอริมุตฺติที่ประณีตด้วยธาตุคืออริยาศัย (ความพอใจ) ไค...

ยสฺมา **อริมุตฺติ** นาม อชฺฌาสยธาตุ ตสฺมา อริมฺจฺจน อชฺฌาสยสฺส หีนาทิสภาเวน ปวตฺตเน. ตํ ปน ตสฺส ตํ ตํ อริฏฺฐาหนํ อภินิวิสฺสนนฺจ โหติติ อาห “อริมฺจฺจนฺติ ตํ ตทฺเวว อริฏฺฐาหนฺติ อภินิวิสฺสนฺติติ. (เนตฺติ.อฏฺ. ๖๐)

ชื่อว่า**อริมุตฺติ** (ความพอใจ) เป็นอริยาศัย ดังนั้น ความพอใจ จึงดำเนินไปโดยสภาพทราวม (เลว) เป็นต้นของอริยาศัยซึ่งเป็นการตั้งใจยึดมั่นสภาพนั้นๆ ฉะนั้น พระมหากัจจายนะ จึงกล่าวว่า อริมฺจฺจนฺติ, ตํ ตทฺเวว อริฏฺฐาหนฺติ อภินิวิสฺสนฺติ (ยอมพอใจ...ตั้งใจยึดมั่นธาตุนั้นๆ).

[นานาธิมุตฺติกตํ = ความมีอริยาศัยแตกต่างกัน (อริยาศัยที่เลวทราวมเป็นต้น).

อาสยานุสยจิริตาริมุตฺติอาทิเกทํ = ประเภทมีอาสยะ อนุสย จิริต และอริยาศัยเป็นต้น.

นานาธิมุตฺติกถาณ = ปรีชาหยั่งรู้อริมุตฺติ คือ รู้อริยาศัยของเหล่าสัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กัน]

ดู อริมุตฺติ,... นานาธิมุตฺติก

(๗) จิต.

ตสฺส อิมํ จตฺตารโ อโฆมา อนุสยสทคฺคา **อชฺฌาสย** อนุปวิฏฺฐา หทยํ อาหจฺจ ติฏฺฐาณฺติ, เตนํ วุจฺจนฺติ สลฺลาอิติ. ตตฺถ กาโมเขน ราก-

สลโล, ภโวเนน โทสสลโล, ทิฏฺฐิเจเนน มานสลโล,
อวิชฺโชเนน โมหสลโล. (เนตฺติ.๙๖)

อสาละ ๔ เหล่านี้ของบุคคลนั้นประกอบรวม
กับอนุสัย หยั่งลงสู่จิต ตั้งอยู่กระทบหทัย
ดังนั้น จึงเรียกว่า ลูกศร. ในอสาละเหล่านี้
ลูกศรคือราคะ ย่อมปรากฏด้วยกาโมหะ (ธรรม
ชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมลงในห้วงแห่งกาม
คุณอารมณ์) ลูกศรคือโทสะย่อมปรากฏด้วย
ภโวหะ (ธรรมชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมอยู่ใน
ห้วงแห่งความยินดีในอัตภาพของตน, ในรูป
ภพ, อรูปภพหรือในรูปฌาน, อรูปฌาน) ลูกศร
คือมานะ ย่อมปรากฏด้วยทิฏฺฐิโหหะ (ธรรมชาติ
ที่ทำให้เหล่าสัตว์จมอยู่ในความเห็นผิด) ลูกศร
คือโมหะ ย่อมปรากฏด้วยอวิชฺโชหะ (ธรรม
ชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมอยู่ในความหลง)

อชฺฌาสยนฺตฺติ จิตฺตํ. (เนตฺติ.อฏฺ.๒๐๑)

บทว่า อชฺฌาสยํ หมายถึง จิต.

[หมายเหตุ:- ปัญญาในโสตาปัตติมัคคจิต ละ
ทิฏฺฐิโหหะ, ปัญญาในอนาคามีมัคคจิต ละ
กาโมหะ, ปัญญาในอรหัตตมัคคจิต ละ
ภโวหะและอวิชฺโชหะ]

(๘) ฉนฺท = ความปรารถนา - พอใจ.

กถํ ปน จิตฺตสฺส อารมฺมณโต สงฺกนฺติ โหตีติ?
ทฺวี่หาการเห โหติ อชฺฌาสยโต วา วิสยาธิ-
มตฺตโต วา.

วิหารปฺปชาที่สุ หิ 'ตานิ ตานิ เจตฺยานิ เจว
ปฏฺธิมาโย จ วฺนฺทิสฺสามิ โปตุถกมฺมจิตฺต-
กมฺมานิ จ โอลฺลเกสฺสามิติ อชฺฌาสยเนน คโต เอกํ

วฺนฺทิตฺวา วา ปสฺสิตฺวา วา อิตฺรสฺส วฺนฺทนฺตฺถาย
วา ทสฺสนฺตฺถาย วา มนํ กตฺวา วฺนฺทิตฺตุมฺปิ
ปสฺสิตฺตุมฺปิ คจฺจนฺติเยว เอวํ อชฺฌาสยโต
สงฺกมฺติ นาม ฯเปฯ (อภิ.อฏฺ. ๑/๖๕๐)

ถาม:จิตย้ายไปจากอารมณ์[สู่อีกอารมณ์หนึ่ง]
ได้อย่างไร ? ตอบ: ย้ายไปด้วยลักษณะ ๒
อย่างคือโดยความปรารถนาหรือโดยอารมณ์
มีกำลังแรง กล่าวคือจิตเชื่อว่าย้ายไปจาก
อารมณ์ โดยความปรารถนาอย่างนี้ คือ ใน
เวลาที่มีงานฉลองพระวิหารเป็นต้น คนผู้ไป
ด้วยความตั้งใจว่า จักไหว้เจดีย์ และพระ
ปฏิมาเหล่านั้น จักดูภาพวาด และจิตรกรรม
(ลายแกะสลัก) แล้วไหว้หรือเห็นสิ่งหนึ่งแล้ว
ก็ตั้งใจเพื่อประสงฆ์ไหว้ หรือต้องการชมสิ่ง
อื่นแล้ว ย่อมไปเพื่อไหว้และเพื่อดู.

[ส่วนจิตเชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์โดยอารมณ์
มีกำลังแรง คือ เมื่อยืนแลดูพระมหาเจดีย์อัน
เสมอด้วยยอดเขาไกรลาส ครั้นเวลาต่อมา
เมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละรูปารมณ
ย้ายไปสู่สัททอารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้
มีกลิ่นที่ชื่นชอบหรือของหอมมา จิตย่อมละ
สัททอารมณ์ย้ายไปสู่คันธารมณ]

เอกโต โหนฺตฺติ สฺมานจฺฉนฺทตฺถาย อชฺฌา-
สยโต เอกโต โหนฺติ. (สํ.ฎี. ๒/๑๓๘)

สองบทว่า เอกโต โหนฺติ คือ เป็นพวกเดียว
กันโดยอรรถาศัย เพราะความเป็นผู้มีใจ
พอใจเหมือนกัน.

(๙) รุจิ = ความชอบใจ - พอใจ.

เถโร ตาส อชฺฌาสย โอลิเกนโต ปพพชชา-
รจี ทิสวา อาห อิทานิ ก็ กริสฺสเถติ.

(ม.ฎี.๒/๒๐๑)

พระเถระเมื่อพิจารณาความชอบใจของ
ปริพพาชกาเหล่านั้นแล้ว เห็นความชอบใจ
ในการบรรพชา จึงกล่าวว่า บัดนี้ พวกเธอจัก
ทำอย่างไร.

(๑๐) อธิปาย = ความประสงค์, จุดมุ่งหมาย
ความต้องการ.

เอกชฺฌาสยยาติ สมานาธิปายาย.

(ส.ฎี.๒/๗๖)

บทว่า เอกชฺฌาสย (มีอชฺฌาศัยอย่าง
เดียวกัน) คือ มีความประสงค์เหมือนกัน.

ดู ม.ฎี. ๒/๒๑๒

(๑๑) ปุพฺพจริต (บุพฺพจริต) = จริตที่เคยสั่งสม
ไว้ในปางก่อน.

มหาปณฺโถ จุลปณฺณกสฺส อชฺฌาสย อชานนฺโต
จตุหิ มาเสหิ เอกํ คาลํ อุกคณฺหาเปตุํ น
สกุโกติ. (ธมฺม.อฎ. ๑/๑๕๘)

พระมหาปณฺณกะ ไม่รู้อยู่ซึ่งบุพฺพจริต (จริต
ที่เคยสั่งสมไว้ในปางก่อน) ของพระจุลปณฺณกะ
จึงไม่สามารถให้เรียนได้แม้คำเถเดียว ตลอด
๔ เดือน. ดู ที่.อฎ. ๑/๑๘

(๑๒) มนสิการ = การทำไว้ในใจ - ตั้งใจ.

เต มหาโมคฺคัลลนํ ปุจฺฉิสฺสุ “กาหํ ภนฺเต สตุเถติ
โส สยํ ชานนฺโตปิ “ปเรสมปิ คุณา ปากฺกฺวา

โหนตุติ อชฺฌาสเยน “อนุรุทฺธํ ปุจฺฉเถติ
อาห. (ธมฺม.อฎ. ๒/๑๔๑)

ชนเหล่านั้น ถ้ามพระมหาโมคคัลลนจะว่า
พระศาสดาเสด็จไปที่ไหน ? ขอรับ. ท่านแม่
ทราบอยู่ ก็ยังกล่าวว่า จงถามพระอนุรุทธ
เถิด ด้วยความตั้งใจว่า คุณแม่ของสาวก
อื่นๆ จงปรากฏ.

(๑๓) จินฺตณ = ความดำริ - คิด - เห็น.

สตุเถตา ตสฺส อชฺฌาสย วิทิตฺวา อุตฺตโน
สงฺฆมาฏี สีลสณฺ ปฏิจฺฉาทยมานํ ชิปี. สกุโก
จินฺตสิ “จิวิรํ ตาว ปฏิจฺฉาทยมานํ ชิปี สยํ
ปน ปริตฺตเก จาเน นิสฺสีทิสฺสตีติ. สตุเถตา ตสฺส
อชฺฌาสย วิทิตฺวา นิจฺปิจกํ มหาปสฺสุลิกโก วิย
ปณฺณกมฺพลสิลลํ อนฺโตจิวิรํโกเถยว กตฺวา
นิสฺสีทิ. (ธมฺม.อฎ. ๒/๑๔๑)

พระศาสดาทรงทราบความดำริของท้าวเธอ
ทรงโยนสังฆาฏีของพระองค์ไป ให้คลุมแทน
สีลาแล้ว. ท้าวสักกะทรงดำริว่า พระศาสดา
ทรงโยนจีวรมาให้คลุมไว้ก่อน, ก็พระองค์จัก
ประทับนั่งในที่นิตถนอยด้วยพระองค์เอง.
พระศาสดาทรงทราบความดำริของท้าวเธอ
จึงประทับนั่งทำปณฺณกัมพลสีลาไว้ภายใน
ชนตจีวรนั่นเอง ประหนึ่งภิกษุผู้ทรงผ้ามหา
บังสุกุล ทำตั้งเตี้ยไว้ภายในชนตจีวรฉะนั้น.

(๑๔) สหฺนฺนิฏฺฐาน = ความตั้งใจ - ตกลงใจ.

ตทา เอวญฺจสฺส มาตุ “นาหํ มม ปุตฺตสฺส
อชฺฌาสยํ ภินฺทิสฺสามีติ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. สา
ตสฺส กณฺณวิชฺฌนมฺงคฺลาทิสฺสุปี ตเถว ทานํ
อทาสิ. (ธมฺม.อฎ. ๒/๖๐)

คตินี้ว่า “พรหม เรา รู้ คติ และ รู้ ความ รุ่งเรือง
ของท่านอย่างนี้” ชื่อว่า **อชฺมาสยคติ**.

คติ นฺติ จิตฺตคฺติ เตนาห **อชฺมาสยคติ** นามาติ
อชฺมาสยปฺปวตฺตํ อตฺถโก. (ม.ฎี. ๒/๓๐)

บทว่า **คติ** ได้แก่ ที่ไปของจิต (คติของจิต).
เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า
ชื่อว่า **อชฺมาสยคติ** ความหมายก็คือ ความ
เป็นไปของจิต.

อชฺมาสยคหณ (น)

[อชฺมาสย + คหณ]

การถือเอาความเห็น, การหยั่งดูความเห็น,
การยึดถือตามความพอใจ - ประารณา.

อเถโก สกุโณ สพฺเพสํ **อชฺมาสยคฺคหณตฺถํ**
ติฏฺฐตฺถํ สาเวสิ. ตสฺส สาเวเนตฺสฺส เทว สวานา
อริสาเสตฺวา ตติยสวานาย เอโก กาโก อญฺญา
“ติฏฺฐ จ ตาเวตฺสฺส อิมสฺมึ ราชากิเสกกาเล
เอวรูป มุขํ ภาวติ กุทุสฺส กิทิสํ ภวิสฺสติ อิมินา
หิ กุทุเรน โอลฺลิกิตา มยํ ตตฺตตฺกปาเล ปกฺขิตฺต-
โลณํ วิย ตตฺถ ตตฺถเอว ภิชฺชิสฺสสาม อิมํ ราชานํ
กาตุํ มยํ หํ น รุจฺจติติ อิมมตฺถํ ปกาเสตุํ ปจฺมํ
คาถมาห. (ชา.อฎ. ๒/๓๑๘)

ลำดับนั้น นกตัวหนึ่งจึงประกาศขึ้น ๓ ครั้ง
เพื่อต้องการหยั่งดูความเห็นของนกทุก
ตัว. เมื่อนกตัวนั้นร้องประกาศอยู่ ๒ ครั้ง
ก็ยังสงบเงียบอยู่ในเวลาจะประกาศครั้งที่ ๓
กาตัวหนึ่งลุกขึ้นกล่าวว่า ก่อนอื่น ในเวลา
อภิเษกเป็นพระราชาคั้งนี้ หน้าของนกเค้า

ซึ่งยังไม่โกรธ ยังเห็นปานนี้ก่อนเมื่อเขาโกรธ
หน้าจักเป็นเช่นไรหนอ ก็พวกเขาผู้ถูกนกเค้า
ตัวนี้โกรธ แลดูแล้วจักแตกตื่นกันในที่นั้น
ทันทีเหมือนเกลือที่ใส่ในกระเบื้องร้อน ฉะนั้น
การตั้งนกเค้านี้ให้เป็นพระราชานั้น ข้าพเจ้า
หาพอใจไม่เมื่อจะประกาศเนื้อความนี้ จึง
กล่าวคาถาที่ ๑.

[เรื่องมีอยู่ว่า สมัยก่อนฝูงนกประชุมกัน เพื่อ
แต่งตั้งราชา นกบางพวกเสนอให้แต่งตั้งนก
ฮูกเป็นราชา แต่กาคัดค้านเรื่องนั้น โดยอ้าง
ว่า นกฮูกหน้าบูดอยู่ตลอดเวลา ถ้าโกรธแล้ว
จะทำหน้าอย่างไร การคัดค้านของกา ส่งผลให้
นกฮูกไม่ได้เป็นราชา แต่ได้พญาหงส์เป็น
ราชา ตั้งแต่นั้นมา สัตว์ทั้งสองจำพวกจึงกลายเป็น
ศัตรูคู่เวรกัน ถ้ากาเห็นนกฮูกตอนกลางวัน
ก็จะรุมจิกจนตาย ถ้านกฮูกเห็นกาตอนกลาง
คืน ก็จะรุมจิกกาจนตายเช่นกัน. ดู อจฺจนฺทน
(เวรของหมีกับไม้สะคร้อ)] ด้วย.

อชฺมาสยชานน (น)

[อชฺมาสย + ชานน]

การรู้ธรรมาศัย, การรู้ความคิด.

กินฺนุ โข อวฺสุติ กสฺมา ปุจฺจติ? “เอวํ ปุญฺโ
กถํ โข พฺยาการยฺยาติ. เถรสฺส **อชฺมาสย-
ชานนตฺถํ**. (ส.อฎ. ๒/๑๑๒)

เพราะเหตุไร ท่านพระมหาโกฏิฐิตะจึงถาม
ว่า กินฺนุ โข อวฺสุ. เพราะเพื่อจะทราบความ
คิดของพระเถระว่า ท่านถูกถามอย่างนี้แล้ว
พึงพยากรณ์อย่างไร.

อชฺฌาสยธาดุ (ป/ถ)

[อชฺฌาสย + ธาดุ]

อริยาตัย, อชฺฌาสยธาดุ (ธาดุคืออริยาตัย, ธาดุคือความพอใจ), อชฺฌาสยสภาวะ (สภาวะคืออริยาตัย, สภาวะคือความพอใจ). ความพอใจอันเป็นมูลเดิม.

อิทํ ปน ทุสสีลัน ทุสสีลเสวนเมว สีลวนฺตานํ สีลวนฺตเสวนเมว ทุปฺปญฺจนํ ทุปฺปญฺจเสวนเมว ปญฺจนฺตานํ ปญฺจนฺตเสวนเมว โก นียาเมตฺติ? อชฺฌาสยธาดุ นียาเมติ. สมพฺพุลา กิริ ภิกฺขุ เอกํ คามํ คณภิกฺขาจารํ จรฺนติ. มนุสฺสา พหุภตฺตํ อหริตฺวา ปตฺตานิ ปฺปรตฺวา “ตุมหากํ ยถาสภาเคน ปริภุญฺชถาติ ทตฺวา อญฺโฆเชสฺสุ. ภิกฺขุปี อาหํสฺ “อาจุโส มนุสฺสา ธาตุสฺสยฺตฺต-กมฺเม ปโยเชนตฺติ. (อภ.อญ. ๒/๔๓๙)

ถามว่า บุคคลผู้ทุศีลคบหาสมาคมกับผู้ทุศีลด้วยกัน บุคคลผู้มีศีลคบหาสมาคมกับผู้มีศีลด้วยกัน ผู้มีปัญญาทราบคบหาสมาคมกับผู้มีปัญญาทราบด้วยกัน บุคคลผู้มีปัญญาตีคบหาสมาคมกับผู้มีปัญญาตีด้วยกันเท่านั้น. อะไรย่อมกำหนด? ตอบว่า อชฺฌาสยธาดุ ย่อมกำหนด. นัยว่า ภิกษุทั้งหลายมีจำนวนมาก ย่อมเที่ยวไปสู่นานหนึ่ง เป็นการไปเพื่อศึกษาเป็นคณะ. พวกมนุษย์นำอาหารจำนวนมาก ใส่บาตรให้เต็มถ้วยแล้ว ก็ส่งไปด้วยคำ ว่า ขอท่านทั้งหลาย จงฉันอาหารตามส่วนของท่านทั้งหลายดังนี้. แม้พวกภิกษุก็กล่าวว่า ผู้มีอายุ พวกมนุษย์ย่อมประกอบการงาน อันประกอบพร้อมด้วยธาดุ (ความพอใจ) ดังนี้.

อชฺฌาสยธาดุติ อชฺฌาสยสภาโว. ยถา คุณาทินํ ธาตุสภาโว เอโส ยํ คุณาทิเหว สันนฺหติ เอวํ ปุคฺคาลานํ อชฺฌาสยสฺเสวส สภาโว ยํ ทุสสีลาทโย ทุสสีลาทิกเกเหว สันนฺหตฺติ วุตฺตํ โหติ. (มุลฎี.๒/๒๑๒)

บทว่า อชฺฌาสยธาดุ ได้แก่ อชฺฌาสยสภาวะ (สภาวะคือความพอใจ หรือความพอใจอันเป็นมูลเดิม) มีคำอธิบายว่า การที่ผู้ไม่มีศีลเข้ากันได้กับผู้ไม่มีศีล เป็นต้นนี้เป็นปกติแห่งอริยาตัยของเหล่าชน เหมือนการที่คู่กับคู่เข้ากันได้ เป็นต้น.

อริมุตฺติ อชฺฌาสยธาดุ.

สา ทฺวิธา หีนาริ มุตฺติ ปณฺีตาริ มุตฺติ. ยาย หีนาริ มุตฺติกา สตฺตา หีนาริ มุตฺติเกเยว เสวนฺติ, ปณฺีตาริ มุตฺติกา จ ปณฺีตาริ มุตฺติเกเยว. สา อชฺฌาสยธาดุ อชฺฌาสยสภาโว อริมุตฺติ.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๓๖)

อริมุตฺติ ได้แก่ อชฺฌาสยธาดุ. ก้อริมุตฺติ มี ๒ อย่าง คือ อริมุตฺติที่เลวและอริมุตฺติที่ดี. เหล่าสัตว์ผู้มีอริยาตัยเลวย่อมเข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ที่มีอริยาตัยเลวนั้นเทียว และเหล่าสัตว์ผู้มีอริยาตัยดีก็เข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ผู้มีอริยาตัยดีเช่นกัน ด้วยอชฺฌาสยธาดุใด. อชฺฌาสยธาดุนั้น ได้แก่ อชฺฌาสยสภาวะ (สภาวะคือความพอใจ)ชื่อว่าอริมุตฺติ (อริยาตัยคือความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราบ (เลว) และประณีต (ดี) เป็นต้น)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ กล่าวโดยสรุปตามนัยคัมภีร์ วิภังค์ (ข้อ ๘๑๓) ได้ว่า การกำหนดรู้อชฺฌาสย

ธาตุของเหล่าสัตว์นี้ จัดเป็นทสพลญาณ (พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐) ข้อที่ ๔ คือ นานาวิมุตติกตาญาณ (ญาณหยั่งรู้วิมุตติคืออริยาคัยอันแตกต่างกัน) กล่าวคือ ไม่ว่าในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต เหล่าสัตว์ที่มีอริยาคัยเลวก็มี ที่มีอริยาคัยดีก็มี เหล่าสัตว์ที่มีอริยาคัยเลว ย่อมเข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ที่มีอริยาคัยเลว ที่มีอริยาคัยดีก็เข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ที่มีอริยาคัยดี

มีเรื่องเล่าว่า พระจุฬารายเถระ ไปพร้อมกับ ภิกษุห้าร้อยรูป เพื่อไหว้พระเจดีย์ที่นาครที่ปะพวกมนุษย์ในบ้านหนึ่งนิมนต์แล้ว บรรดาภิกษุเหล่านั้นรูปหนึ่งเป็นผู้ทุศีล และในวิหารใกล้เคียงก็มีภิกษุทุศีลรูปหนึ่ง เมื่อภิกษุทั้งสองฝ่ายเข้ามาสู่บ้าน ภิกษุสองรูป คือ ภิกษุเจ้าถิ่นกับภิกษุอาคันตุกะ ต่างฝ่ายต่างก็ไม่เคยพบกันมาก่อน แต่กลับเข้ากันได้เป็นอย่างดี ต่างก็หัวเราะเป็นที่ครื้นเครง ได้ยินคุยกันอยู่ พระเถระเห็นแล้ว จึงกล่าวว่า “การเข้ากันได้อย่างสนิทสนมเช่นนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบตรัสไว้แล้ว” และกล่าวอีกว่า การที่ภิกษุสองรูปนี้เข้ากันได้ทั้งที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน เพราะอาศัยอชฺมาสยธาตุเป็นตัวกำหนด]

อชฺมาสยธาตุปริจฺฉินฺทน (น)

[อชฺมาสยธาตุ + ปริจฺฉินฺทน]

การกำหนดรู้อชฺมาสยธาตุ,

การกำหนดรู้[ว่าดีเลว]แห่งอชฺมาสยธาตุ.

เอน์ สภาควเสเนว อชฺมาสยธาตุปริจฺฉินฺทนโต อชฺมาสยธาตุสภาควเสเนว นิยมเตดีติ อธิปฺปาโย. (มุลฺก. ๒/๒๑๒)

อธิบายว่า ย่อมกำหนดด้วยสามารถแห่งความเสมอกันนั้นเทียว คือ ด้วยสามารถแห่งความเสมอกัน[เท่าเทียมกัน]ของอชฺมาสยธาตุ โดยกำหนดรู้[ว่าดีเลว]แห่งอชฺมาสยธาตุ [ความพอใจที่เป็นมูลเดิม ของภิกษุเหล่านั้น]

อชฺมาสยสภาวสฺส หีน ปณฺเฑนฺติ วา ปริจฺฉินฺท ขานนโต. (อนฺก. ๒/๒๑๒)

เพราะการกำหนดรู้ว่าเลวหรือดี(ความดีเลว) แห่งอชฺมาสยธาตุของภิกษุเหล่านั้น].

อชฺมาสยธาตุสภาค (ป)

[อชฺมาสยธาตุ + สภาค]

ความเสมอกัน[เท่าเทียมกัน]แห่งอชฺมาสยธาตุ. (ความพอใจที่เป็นมูลเดิม)

ดู อชฺมาสยธาตุปริจฺฉินฺทน

อชฺมาสยปฏิปฺพท (ติ)

[อชฺมาสย + ปฏิปฺพท]

เกี่ยวกับอชฺมาสย – ความปรารถนา - ต้องการ จุดประสงค์, เกี่ยวกับพระพุทฺธประสงค์.

รสมิเวมตฺตํ นาม มงฺคลสฺส ภควโต สรีรรสมิ ทสฺสทสฺสิโลกธาตุปฺปมาณา อโหสิ. อุมหากํ ภควโต สมฺนตา พุยามมตฺตา ตตฺตร รสมิเวมตฺตํ อชฺมาสยปฏิปฺพทํ โย ยตฺตํ อิจฺฉติ ตสฺส ตตฺตํ สรีรปฺปภา ปรติ. มงฺคลสฺส ปน นิจฺจุมฺปิ

ทสสหัสสิโลกธาตุํ ปรตฺตติ อชฺฌาสโย อโหสิ.
ปฏฺวิวิทฺชคฺคเณสุ ปน กสฺสจฺจิ เวมตฺตํ นาม นตฺถิ.

(ที.อฏฺ. ๒/๑๘)

พระรัศมีจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาค
พระนามว่าสุมังคละ ประมาณหมื่นโลกธาตุ.
ของพระผู้มีพระภาคของเราประมาณวาหนึ่ง
โดยรอบ ชื่อว่าต่างกันโดยรัศมี. ในความ
ต่างกันนั้น ต่างกันโดยรัศมีเกี่ยวกับพระ
พุทธประสงค์. พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรง
มีพระประสงค์เท่าใด รัศมีจากพระวรกาย
ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ย่อมแผ่ไป
เท่านั้น. รัศมีจากพระวรกายของพระผู้มีพระ
ภาคพระนามว่าสุมังคละ ย่อมแผ่ไปหมื่นโลก
ธาตุเป็นนิจฺ ดังนั้นนี้เป็นพระพุทธประสงค์. แต่ชื่อ
ว่าความต่างกันในคุณ คือ การตรัสรู้ไม่มี.

อชฺฌาสยปฏฺวิพฺพทฺธนฺติ โพรธสมภฺรณกาเล
ตถาปวตฺตชฺฌาสยาริณํ. ตถาปวตฺตปตฺถนา-
นุรูป วิปุลํ วิปุลตรณฺจ โหตีติ อตฺถโก.

(ที.ฎี. ๒/๑๖)

บทว่า อชฺฌาสยปฏฺวิพฺพทฺธํ (เกี่ยวกับพระ
พุทธประสงค์) ความว่า เนื่องด้วยอรรถาัยซึ่ง
เป็นไปเช่นนั้นในคราวที่สังสมบารมี เพื่อโพธิ-
ญาณ หมายความว่า รัศมี[จากพระวรกาย]จะ
แผ่ไปกว้างขวางและกว้างขวางมากกว่า ขึ้นอยู่
กับความปรารถนาที่เป็นไปในครั้งนั้น.

อชฺฌาสยปาริวาสิย (ติ)

[อชฺฌาสย + ปาริวาสิย]

ปาริวาสิยเตติ ปาริวาโส, ปาริวาสํ ปาริสนฺตํติ
ปาริวาสิยา (ปาริวาส ศัพท์ = ปาริวาส + อีย
ปัจจัยใน ปาริสนฺตํติ ตัทธิต)

การค้ำโดยอรรถาัย, การค้ำตามความ
ปรารถนา - พอใจ (การให้ฉันทะค้ำ).

ตตฺถ จตฺตพฺพิชํ ปาริวาสิยํ ปริสฺสปาริวาสิยํ รตฺติ-
ปาริวาสิยํ จนนฺทปาริวาสิยํ อชฺฌาสย-
ปาริวาสิยนฺติ. ๗เปฯ ปุณ ภิภฺช “ภิณฺจิกฺเข
อพฺภานาภิสงฺฆกมฺมํ ภริสฺสามาติ สนฺนิสิณฺนา
โหนติ ตตฺถเรโก นกฺขตฺตปาลโก ภิภฺช เหวํ วตฺติ
“อชฺช นกฺขตฺตํ ทารุณํ มา อิทํ กมฺมํ กโรถาติ.
เต ตสฺส วจเนน จนนํ วิสฺสชฺเชตฺวา ตตฺถเภา
นิสิณฺนา โหนติ อถนฺนโย อาคนฺตฺวา “นกฺขตฺตํ
ปติมาเนนตํ อตฺถโก พาลํ อุปฺพชฺคา กิ นกฺขตฺเตน
กโรถาติ วตฺติ อิทํ จนนฺทปาริวาสิยญฺเจว อชฺฌา-
สยปาริวาสิยญฺจ. (วิ.อฏฺ. ๓/๒๒๔)

ในคำว่า "การให้ฉันทะค้ำ" นั้น:-

การค้ำมี ๔ อย่าง คือ ปริสฺสปาริวาสิยะ (ค้ำ
โดยที่ประชุม), รตฺติปาริวาสิยะ (ค้ำโดย
ราตรี), จนนฺทปาริวาสิยะ (ค้ำโดยฉันทะ),
อชฺฌาสยปาริวาสิยะ (ค้ำโดยอรรถาัย)...
พวกภิกษุหนึ่งประชุมกันอีกด้วยตั้งใจว่า พวก
เราจักทำสังฆกรรมมีอัพภานกรรมเป็นต้น
บางอย่างนั้นแหละ.

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิภฺชรูปหนึ่งเป็นนัก
โหราจารย์ กล่าวอย่างนี้ว่า วันนี้ฤกษ์ร้ายนัก
พวกท่านจงอย่าทำกรรมนี้ พวกภิกษุเหล่านั้น
สละฉันทะตามคำของภิกษุหนึ่งแล้ว ยังนั่ง
ประชุมกันอยู่อย่างนั้นนั่นแหละ ลำดับนั้น

ภิกษุรูปอื่นกล่าวขึ้นว่า ประโยชน์ย่อมล่วง
เลยคนโง่ที่ถือฤกษ์ยามอยู่ แล้วกล่าวว่า
พวกท่านจะทำอะไรด้วยดาวฤกษ์ นี่ชื่อว่า
ฉันทปาริวาสิยะ (ค้างโดยฉันทะ) และอชฺฌา-
สยปาริวาสิยะ (ค้างโดยอหฺรยาศัย).

[ปริสปาริวาสิยะ (ค้างโดยที่ประชุม) ได้แก่
พวกภิกษุกำลังประชุมกันด้วยกรณีกิจ
บางอย่าง ขณะนั้น เมฆฝนตั้งเค้าขึ้นก็ดี ถูก
เขารบกว่นขับไล่ก็ดี พวกชาวบ้านมามุ่งดูก็ดี
ภิกษุทั้งหลายยังไม่ทันสละฉันทะเลย พวก
ลูกไปโดยอ้างว่า ไม่ใช่โอกาส พวกเราจึงไป
ที่อื่นเถิด นี่ชื่อว่า ปริสปาริวาสิยะ (ค้างโดยที่
ประชุม) ก็ปริสปาริวาสิยะนี้ได้เกิดขึ้นแล้ว
ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังสมควรกระทำกรรมได้
เพราะภิกษุทั้งหลายยังมิได้สละฉันทะ

รัตติปาริวาสิยะ (ค้างโดยราตรี) ได้แก่ ใน
เวลารাত্রี ภิกษุทั้งหลายประชุมกันด้วย
คิดว่า เราจักกระทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ดังนี้
จึงเชื่อเชิญภิกษุรูปอื่นด้วยตั้งใจว่า พวก
เราจักฟังธรรมกัน จนกว่าภิกษุทั้งหมด จะ
ประชุมพร้อมกัน เมื่อภิกษุนั้นกำลังแสดง
ธรรมกถาอยู่นั้นแหละ, อรุณก็ขึ้นมา ถ้าว่า
ภิกษุยังนั่งประชุมกันอยู่ด้วยคิดว่า เราจัก
กระทำจาตุททสิอุโบสถ แล้วทำโดยตกลง
กันว่า ปณณรสิอุโบสถก็ได้, ถ้าว่า นั่งประชุม
กันเพื่อทำปณณรสิอุโบสถ, (หากเป็น) วันแรม
ค่ำหนึ่งซึ่งไม่ใช่วันอุโบสถ จะทำอุโบสถ ย่อม
ไม่ควร แต่จะทำสังฆกิจอย่างอื่นก็ควรอยู่]

อชฺฌาสยปฺรณ (ติ)

[อชฺฌาสย + ปฺรณ]

อันเป็นที่เต็มแห่งอชฺฌาสัย[ความมุ่งหมาย-
จุดประสงค์], ที่ทำให้ความมุ่งหมาย[จุด
ประสงค์]บริบูรณ์.

ทชฺชุนฺติ สตุตฺรตนวสฺส วสฺสนฺตา วิย มม
อชฺฌาสยปฺรณํ ตุมฺหิชามิ ทเทยฺย.

(ชา.อฎ. ๖/๑๙)

บทว่า ทชฺชุนฺติ คือ ฟังให้รางวัลเครื่องยินดีที่**ทำ**
ให้ความมุ่งหมายของข้าพระองค์บริบูรณ์
ดุจหลังฝนคือร้อนระ ๗ ฉะนั้น.

ดู ปุณฺณปตฺต (ชา.อฎ. ๗/๓๐๒)

อชฺฌาสยปาวตติ (ถิ)

[อชฺฌาสย + ปาวตติ]

(๑) ความเป็นไปแห่งอหฺรยาศัย (วิภูฏนิสสิตฺช-
ฌาสยะ), การเกิดขึ้นแห่งอหฺรยาศัย.

ตฺวขณานุรูปายาติ ยาทีสี ตทา ตสฺส อชฺฌา-
สยปาวตติ ตทานุรูปายาติ อตฺโถ. ตสฺส ตทา
ตาทิสฺส วิภูฏสนฺนิสสิตฺตสฺส ฌาณปริปากสฺส
อภาวโต เกวลํ อพฺพนฺตรสนฺนิสสิโต เอว อตฺโถ
ทสฺสีโตติ อาห “ทิจฺจรมฺมิกสมฺปรายิกํ อตฺถํ
สนฺทสฺเสตฺวาติ ปจฺจกฺขโต วิภาเวตฺวาติ อตฺโถ.

(สารตฎ. ๑/๔๕๗)

บทว่า ตฺวขณานุรูปาย (อันควรแก่ขณะนั้น)
ความว่า ความเป็นไปแห่งอหฺรยาศัย (วิภูฏ-
นิสสิตฺชฌาสยะ) ของพราหมณ์นั้นในเวลานั้น

เช่นใด อันควรแก่ความเป็นเช่นนั้น. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเนื้อความอันอาศัยเหตุภายในอย่างเดียวกันเท่านั้น เพราะไม่มีความแก่กล้าแห่งญาณ ที่อาศัยวิวิญญะเช่นนั้นในเวลา นั้นของพราหมณ์นั้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ทรงชี้แจงให้เวรัญชพราหมณ์ เห็น ประโยชน์อันเป็นไปในทิวจธรรม และ สัมปรายภพ อธิบายว่า ทำให้แจ่มแจ้ง โดย ประจักษ์.

(๒) ความเป็นไปแห่งจิต.

ดู อชฺฌาสยคติ

อชฺฌาสยผล (น)

[อชฺฌาสย + ผล]

ผลแห่งความมุ่งหมาย - จุดประสงค์, ประโยชน์แห่งความปรารถนา.

[อปี อตรมานานั

ผลาสาว สมิตฺตติ.

วิปทุกพหุหมจรีโยสมิ

เอว ชานาหิ สารถิ. (ชา. ๒/๓๒๕)

(พระมหาสัตว์ตรัสว่า) ความหวังผลของเหล่าบุคคลผู้ไม่รีบร้อน ย่อมสำเร็จแน่นอน เรามีพรหมจรรย์สำเร็จแล้ว ท่านจงรู้อย่างนี้เถิด นายสารถิ]

ผลาสาวาติ อตรมานสฺส มม โสฬสสฺสเสหิ กตวามสฺส สมิตฺตํ อชฺฌาสยผลํ ทสฺเสตฺถุ เอวมาห. (ชา.อฏ. ๖/๑๙)

บพว่า ผลาสาว ความว่า พระมหาสัตว์ ตรัสอย่างนี้ เพื่อแสดงว่า ผลแห่งความมุ่งหมายของเราผู้ไม่รีบร้อน เพียรทำมา (โดยติดต่อกัน) ๑๖ ปี จึงสำเร็จ. ดู ผลาสา

อชฺฌาสยวิโสธ (น)

[อชฺฌาสย + วิโสธ]

การยังจิตให้บริสุทธิ์ - ให้หมดจด, การชำระจิตให้บริสุทธิ์. อชฺฌาสย = จิต.

ตณฺหาสิกลีสฺสธเนน วิวญฺญูปนิสฺสยสํวทฺตเนน จ อชฺฌาสยวิโสธํ อาสยโปสน.

(สารตฺถ. ๑/๓๕๗)

การชำระจิตให้บริสุทธิ์ ด้วยการยังสังกิเลส (เครื่องเศร้าหมองจิต) คือตัดทอนให้บริสุทธิ์ และด้วยการเพิ่มพูนธรรมอันเป็นที่เข้าไปอาศัยวิวิญญะ (วิวิญญูนิสสิตสัมปันนัชฌายะ) ชื่อว่า อาสยโปสนะ (ความขัดเกลากจิต).

ดู อชฺฌาสยสุทฺธิ

อชฺฌาสยวิวัตต (ติ)

[อชฺฌาสย + วิวัตต]

ผู้ข้ามพ้นฉันทะ (ความโลภเป็นต้น).

ยถา จ พุทฺธานุสฺสติยํ วุตฺตํ อิตฺปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺโธ ฯ เปฯ อชฺฌาสย-วิวัตตโต ฯ เปฯ (เนตฺติ. ๓๘)

คำไวพจน์ที่กล่าวในการระลึกถึงพระพุทธคุณ (พุทธานุสสติ) ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส

ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ... ผู้ข้ามพ้น
จันตะ (ความพอใจ)... (เป็นคำแสดงไวพจน์
ของพุทธานุสสติ).

อชฺฌาสยวิมฺสน (น)

[อชฺฌาสย + วิมฺสน]

[วิมฺสน = มาน + ส + ยฺ ลง ส ปัจจัยด้วยสูตร
(กจ.๔๓๓) ว่า ดิซคุปิตมาเนหิ ขณสา วา.
ซ้อนธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๕๘) ว่า กุวจากิ-
วณฺณนามเมกฺขสฺสรานํ เทวภาโว, ให้พยางค์
หน้าที่ย้อนเข้ามาชื่อว่าอัฟภาสด้วยสูตร
(กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺพโพนฺณภาโส, แปลง [อา ของ
มา ซึ่งเป็นอัฟภาส] เป็น อี อักษรและแปลง
[ม ของ มา ซึ่งเป็นอัฟภาส] เป็น ว อักษร [ได้
รูปตามลำดับดังนี้ มาน ซ้อนเป็น มามาน,
แปลง อา ของอัฟภาสเป็น อี และแปลง ม
ของอัฟภาสเป็น ว ได้รูปว่า วิมาน] แปลง
มาน ธาตุทำอัฟภาสนั้นเป็น มํ ด้วยสูตร
(กจ.๔๖๗) ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ. แปลง
ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) ว่า
อนกา ยุณฺณ.

ส ปัจจัยเรียกว่า ธาตุปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดง
ความหมายของธาตุ หรือปัจจัยที่เป็นธาตุ
หมายความว่า ปัจจัยที่แสดงอรรถเหมือน
ธาตุนั่นเอง]

การพิจารณาด้วยอชฺฌาสยะคือญาณ.

ขมฺสิตฺวา โภกฺกฺเขตฺวาติ อชฺฌาสยวิมฺสนวเสน
สุวณฺณ วิย ขมฺสิตฺวา โภกฺกฺเขตฺวา.

(ส.นวฎี. ๒/๓๖๖)

สองบทว่า ขมฺสิตฺวา โภกฺกฺเขตฺวา ความว่า (พุทฺธ
ศาสนา) เป็นจุดทองคำ[ที่บริสุทธิ์]ที่บุคคล
ทั้งหลายขัดสีแล้ว (ประกาศแล้ว) บุญแล้ว (กระ
พือแล้ว) ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาด้วย
อชฺฌาสยะคือญาณ (ญาณชฺฌาสยะ).

อชฺฌาสยสภาว (ปฺ)

[อชฺฌาสย + สภาว]

สภาว = ภาวียติ ลกฺขียติ เอเตนาติ ภาโว.(ภ
ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรณ-
สาธนะ) สนฺโต ภาโว สภาโว (วิเสสนบุรพบท-
กรรมชารยสมาส), สภาวะ, สภาพ, ภาวะ]

อชฺฌาสยสภาวะ (สภาวะคืออชฺฌาตัย, สภาวะ
คือความพอใจ, ความพอใจอันเป็นมูลเดิม,
อชฺฌาสยธาตุ (ธาตุคืออชฺฌาตัย, ธาตุคือความ
พอใจอันเป็นมูลเดิม).

ดู อชฺฌาสยธาตุปริจจินฺทน

อชฺฌาสยสมฺปทา (ถิ)

[อชฺฌาสย + สมฺปทา]

ความถึงพร้อมแห่งอชฺฌาสัย = จิต.

อาสยโปสนนฺติ จ ฆานภาวนาย ปจฺจยภูตา
ปุพฺพโยคาทิวเสน สิทฺธา อชฺฌาสยสมฺปทา
สา ปน ตณฺหุปตาปวิกเมน โหติ.เตน วุตฺตํ
“ตณฺหาสิกฺกิลฺลสฺวิโสธเนนาติ. (สารตฺถ.๑/๓๕๗)

บทว่า อาสยโปสนํ (ความขัดเกลาลจิต) ได้แก่
ความถึงพร้อมแห่งจิตที่สำเร็จได้ ด้วยความ
สามารถประกอบภาวนาในส่วนเบื้องต้น (บุรพ-

ประโยค) อันเป็นปัจจัยแก่การเจริญภาวนา. ก็ความถึงพร้อมแห่งจิตนั้นมิได้ด้วยการปราศจากความเข้าไปแผดเผาแห่งตัณหา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ด้วยการชำระสังกิเลสคือตัณหา.

อชฺฌาสยสมฺปนฺน (ติ)

[อชฺฌาสย + สมฺปนฺน]

ผู้ถึงพร้อมด้วยอชฺฌาสัย, ผู้มีอชฺฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว, ผู้สมบูรณ์ด้วยอชฺฌาสัย (สัมปັນนชฺฌาสยะ), ผู้ถึงพร้อมด้วยอชฺฌาสัยอันเป็นเหตุพ้นจากวิภวฺจะ (วิวิภวฺนิสสิตสัมปັນนชฺฌาสยะ).

อชฺฌาสยสมฺปนฺโน กุลปฺตโต ‘ภาริยฺ เอตนฺติ อสฺสฺลฺกฺเขตฺวา ‘มยาปิ เอสฺ คฺอุณฺ นิพฺพตฺเตตฺตํ วฏฺฏติ น โข ปนฺ สกฺกา เอสฺ นิปฺชฺชิตฺวา นิทฺทายนฺเตน นิพฺพตฺเตตฺตํ อาทิตฺว วิริยํ กาคฺุ สิลฺลํ โสเรตฺตํ วฏฺฏตฺติ จินฺเตตฺวา สิลฺลํ โสเรตฺติ. ตโต สิลฺลํ ปตฺติฏฺจาย ทสฺ ปฺลิตฺวา อุปฺจฺฉินฺทิตฺวา ติจฺฉีรปรเมนฺ สนฺโตเสนฺ สนฺตฺตฺตฺตํ อจฺฉริยฺ-ปชฺฌายานํ วตฺตปฏฺวิตฺตํ กตฺวา กมฺมฏฺจานํ อุกฺคณฺหิตฺวา กสิณปริกมฺมํ กตฺวา สฺมาปตฺติโย อฺปปาเทตฺวา สฺมาปตฺติปทฺฏฺจานํ วิปสฺสนํ วทฺเทตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณฺนาติ.

(อภิ.อฏฺ. ๒/๓๗)

กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยอชฺฌาสัย (วิวิภวฺนิสสิตสัมปັນนชฺฌาสยะ) มิได้กำหนดว่า นี่เป็นภาระหนัก มีความคิดว่า แม้เราก็ควรยังคุณนี้ให้เกิดขึ้น ดังนี้ จึงคิดว่า ถึงคุณนี้อัน

บุคคลผู้นอนหลับ ไม่อาจเพื่อจะให้เกิดได้ เราควรทำความเพียรชำระศีลให้หมดจด ตั้งแต่เบื้องต้น ดังนี้ จึงยังศีลให้หมดจด ต่อจากนั้นก็ตั้งมั่นในศีล ตัดปฺลิตฺวา ๑๐ เป็นผู้สันโดษ ยินดีด้วยไตรจีวรเป็นอย่างดี ทำวัตรปฏิบัติต่อพระอาจารย์และอุปัชฌาย์ เรียบกรรมาฐาน กระทำกสิณปริกรรม ยังสมาบัติให้เกิดแล้ว เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทฺฏฺจานแล้ว บรรลุพระอรหัต.

อชฺฌาสเยน สมฺปตฺตติโค **อชฺฌาสยสมฺปนฺโน** สมฺปนฺนชฺฌาสโยติ วุตฺตํ โหติ. (มุลฺกฺ. ๒/๓๒)

กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยอชฺฌาสัย ชื่อว่า อชฺฌาสยสัมปันน (ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอชฺฌาสัย) มีคำอธิบายว่า มีอชฺฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว (มีอชฺฌาสัยอันสมบูรณ์แล้ว).

สมฺปนฺนชฺฌาสโยติ วิวิภวฺนิสฺสยสมฺปตฺติยา สมฺปนฺนชฺฌาสโย. (อนฺกฺ. ๒/๓๗)

บทว่า **สมฺปนฺนชฺฌาสโย** (มีอชฺฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว) ความว่า มีอชฺฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว ด้วยความถึงพร้อมโดยเป็นที่เข้าไปอาศัย วิวิภวฺจะ[อันเป็นเหตุพ้นจากวิภวฺจะ]

[สัมปັນนชฺฌาสยะ ในที่นี้หมายถึงวิวิภวฺนิสสิตสัมปັນนชฺฌาสยะ ๖ คือ อโลภชฺฌาสยะ, อโทสชฺฌาสยะ, อโมหชฺฌาสยะ, นิกขมชฺฌาสยะ, ปวิเวกชฺฌาสยะ และนิสสรณชฺฌาสยะ]

สามเณโร เอกคฺคจิตฺเตน วิปสฺสนํ วทฺเทตฺวา ตีณิ มคฺคผลานิ ปาปุณฺนิ. เถโร “สามเณเรน

‘สตรสโฆชน อหเรยยาถาติ วุตตํ กสฺส นุ
ไฮ ชฺเรสฺสกาทสฺสทฺตํ โอโธเกนโตเอกํ **อชฺมา-**
สยสมฺปนฺนํ อฺปฺนฺจากกฺลํ ทิสฺวา ตตฺถ คนฺตฺวา
“ภนฺเต สาธุ โว กตํ อชฺช อิธาคจฺจนฺเตหีติ
เตหิ ตฺถจฺจมานเสหิ ปตฺตํ คเหตฺวา นิสฺสึทาเปตฺวา
ยาคุชชฺชํ ทตฺวา ยาว ภตฺตกาฬํ ฐมฺมกถํ
ยาจิโต เตสํ สารณียฐมฺมกถํ กเถตฺวา กาลํ
สลฺลภฺเขตฺวา เทสนํ นิฏฺฐาเปสิ.

(ธมฺม.อ.ญ. ๒/๖๑)

สามเณร (สฺขสามเณร) เจริญวิปัสสนาด้วยจิต
มีอารมณ์เป็นหนึ่ง บรรลุจรรรคและผล ๓ แล้ว.
พระเถระอันสามเณรกล่าวว่า ท่านพึงนำโฆชนะ
มีรส ๑๐๐ ชนิดมา ดั่งนี้แล้ว ก็คิดว่ อันเรา
อาจได้ในตระกูลของใครหนอแล ? พิจารณา
ดูอยู่ ก็เห็นตระกูลอฺปฺนฺจากกฺลํ **ผู้สมบรูณ์ด้วย**
อธฺยาศัย (สํปฺนํนัชฺฌาสนะ) ตระกูลหนึ่ง จึง
ไปในตระกูลนั้น อันชนเหล่านั้น มีใจยินดีว่
ท่านผู้เจริญ ความดีอันท่านผู้มาในที่นี้ในว่หนึ่
ทำแล้ว รับปาตฺรนิมนต์ให้หนึ่ง ถวายยาคุและ
ของขบฉัน อันเขาเชิฏฺกกล่าวธรรมชั่วเวลา
ภัตฺร จึงกล่าวสารณียธรรมกถาแก่ชนเหล่านั้น
กำหนดกาลยังเทศนาให้จบแล้ว.

อชฺมาสยสุทฺธิ (ถึ)

[อชฺมาสย + สุทฺธิ]

ความบริสุทธิ์แห่งอชฺมาสัย (วิวิฏฺฐานิสฺสิต-
สํปฺนํนัชฺฌาสนะ).

วืตฺติกฺกมาภาเวน สํกิลสฺสปปหานสพฺภาวโต
วิวิฏฺฐาปนิสฺสยตาวเสน **อชฺมาสยสุทฺธิยา**
ตติยวิทฺธา สิทฺธิ. (สารตฺถ. ๑/๘๖)

วิชาที่ ๓ (อาสวักขยญาณ) สำเร็จได้ด้วย
ความบริสุทธิ์แห่งอชฺมาสัย ด้วยอำนาจ
ความเข้าไปอาศัยแห่งวิวิฏฺฐะ (วิวิฏฺฐานิสฺสิต-
สํปฺนํนัชฺฌาสนะ) เพราะการละสังกิลส (ความ
เศร้าหมองแห่งจิต) เกิดได้ เพราะไม่มีการ
ล่งละเมิด.

ดู อชฺมาสยวิโสธน

อชฺมาสยาธิมุตฺตคคิตฺติปรายณ (น)

[อชฺมาสย + อธิมุตฺติ + คคิตฺติ + ปรายณ]

(ทรงทราบ) อธฺยาศัย อธิมุตฺติ และคคิตฺติเป็นที่
ไปในเบื้องหน้า.

เอวํ อภิภฺกนฺตทสฺสาวิณฺติ เอวํ อคฺคทสฺสาวิ
สทฺเวกสฺส โลกสฺส **อชฺมาสยาธิมุตฺตคคิต-**
ปรายณาทีนิ ปสฺสิตุํ สมตฺถนฺติ ทสฺเสติ.

(จุฬน.อ.ญ. ๖๕)

บทว่า เอวํ **อภิภฺกนฺตทสฺสาวิ** (พระองค์ผู้เห็น
ธรรมอันงามอย่างนี้) ความว่ โมฆราชมาณพ
ย่อมแสดงว่ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นธรรม
อันเลิศอย่างนี้ คือ สามารถทรงเห็น**อธฺยาศัย**
อธิมุตฺติและคคิตฺติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า
เป็นต้นของโลกพร้อมด้วยเทวโลกได้.

[พระผู้มีพระภาคทรงทราบ**อธฺยาศัย**ของเหล่า
สัตว์นี้ จึงทราบมิจนาทวิฏฺฐิทั้งสงคือสัสส-
ทวิฏฺฐิและอจฺเจทวิฏฺฐิวิปัสสนาญาณ (อนุลมิก-
ขันติญาณ) และกัมมสกาตาญาณของสัตว์ ๔
ประเภทเหล่านั้นแม้ในขณะที่ยังไม่เกิดขึ้น
สมจริงดังพุทธดำรัสว่

กาม์ เสวนตฺตญเณว ชานาติ อยํ ปุคฺคโล กาม-
ครุโก กามาสโย กามาริมนฺตฺตติ.

เนกขมมํ เสวนตฺตญเณว ชานาติ, พยาปาทำ,
อพยาปาทำ, ถินมิทฺธํ, อาโลกสญฺญํ เสวนตฺตญ-
เณว ชานาติ อยํ ปุคฺคโล ถินมิทฺธครุโก ถิน-
มิทฺธาสโย ถินมิทฺธาริมนฺตฺตติ. (ปฏิส.๑๒๗)

พระผู้มีพระภาคทรงทราบผู้เสพกามว่า บุคคล
นี้เป็นผู้หนักในกาม ชอบกาม น้อมไปในกาม
ทรงทราบผู้เสพกามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนัก
ในการออกจากกาม ชอบการออกจากกาม
น้อมไปในการออกจากกาม ทรงทราบผู้เสพ
การออกจากกาม...ผู้เสพพยายาม... ผู้เสพ
ความไม่พยายาม...ผู้เสพถินมิทฺธะ... ผู้เสพ
อาโลกสญฺญา...

อริมนฺตติ แปลว่า อริยาตัย หมายถึงความ
พอใจที่แตกต่างกันโดยความทรมาน (เลว)
และประณีต (ดี) เป็นต้น.

ตํ อริมนฺตํ ชานาติ “อิมสฺส อริมนฺตํ หีนา,
อิมสฺส ปณีตาติ, ตตฺถาปิ “อิมสฺส มฺหํ, อิมสฺส
มฺหุตฺตรา, อิมสฺส มฺหุตฺตมาติอาทินา. อินฺทฺริยานํ
หิ ติกฺขมฺหุตฺตภาวาทินา ยถารหํ อริมนฺตติยา
ติกฺขมฺหุตฺตภาวาทิโก เวทิตพฺโพ. (วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๓๖)

พระผู้มีพระภาคทรงรู้อริมนฺตติ (อริยาตัยของ
เหล่าสัตว์) นั้นว่า ผู้ที่มีอริยาตัยเลว ผู้ที่มี
อริยาตัยประณีต. แม้ในการทรงรู้นั้นก็ยัง
ทรงรู้โดยนัยว่า ผู้ที่มีอริยาตัยอ่อน ผู้ที่มีอริยา
ตัยอ่อนกว่า ผู้ที่มีอริยาตัยอ่อนที่สุด เป็นต้น.
พึงทราบภาวะมีภาวะที่อริยาตัยแก่กล้า และ
อ่อนเป็นต้นตามสมควร ด้วยภาวะที่อินทรีย์
ทั้งหลายแก่กล้าและอ่อนเป็นต้น.

ยํ เอตฺถ ฌาณํ เหตุโส จานโส อโนริโส อยํ
เวเนยโย, อยํ น เวเนยโย, อยํ สกฺคคามิ, อยํ
ทฺถคฺคิตคามิ. อิทํ วุจฺจติ สุตฺตานิ นานาริ-
มนฺตติกตาฌาณํ จตฺตตฺถํ ตถาคตพฺลํ.(เนตติ.๖๐)
ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควร โดย
พลันในเรื่องว่า บุคคลนี้เป็นเวไนย บุคคลนี้
มิใช่เวไนย บุคคลนี้จักไปสู่สวรรค์ บุคคลนี้
จักไปสู่ทุกฺติ ญาณดังกล่าวนี้ชื่อว่านาริ-
มนฺตติกตาฌาณ (ญาณรู้เห็นอริยาตัยอันแตก
ต่างกัน) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๔
ในทสพฺลฌาณ ๑๐]

อชฺฌาสยานุรูป (ติ)

[อชฺฌาสย + อนุรูป]

อันเหมาะสมแก่อริยาตัย (จริต),

อันเหมาะสมแก่ความปรารถนา – ความ
ต้องการ, ตามความประสงค์.

อถายสฺมา สํกิञฺจ ๓๓๓ อชฺฌาสยานุรูป
กมฺมฏฺฐานํ อาจิกฺขิ. โส กมฺมฏฺฐานํ อนุญฺญชนฺโต
นจิรสฺเสว อรหตฺตํ ปาปุณิ. (เปต.อฏฺ. ๕๖)

ลำดับนั้น ท่านสงกิจจะ ได้บอกกัมมฏฐานอัน
เหมาะสมแก่อริยาตัย (จริต) ของสามเณร
นั้น. สามเณรนั้นหมั่นประกอบพระกัมมฏฐาน
ไม่นานนักก็บรรลุพระอรหัต.

สพฺเพน วิตฺตํ ปฏิปาเทยฺย ตฺวนนฺติ วิตฺติยา อุ-
ป-
กรณญฺติ วิตฺตํ สพฺเพน โภเคน ตฺยหํ อชฺฌา-
สยานุรูปํ สพฺเพน วา อุตฺสาเหณ ปฏิปาเทยฺย
สมฺปาเทยฺย. ตถา กาคํ มยํ อปฺเปว นาม

สกุณเณยยาม ตสฺมา อาจิข เม ตํ เอตํ ทว
อาคมณการณ มยฺหํ กเถหิตี อตุโธ.

(เปต.อฏฺ. ๑๐๐)

บาทคาถาว่า **สพฺเพน วิตตํ ปฏิปาทย เต** ว่า
ความว่า เราจะมอบทรัพย์เครื่องปลื้มใจ อัน
เป็นเครื่องอุปการณแห่งทรัพย์เครื่องปลื้มใจ
พร้อมด้วยโภคะทุกอย่างหรือด้วยความ
อุทสาหะทุกอย่าง**อันเหมาะสมแก่ความ**
ต้องการ(ตามความประสงค์)ของท่าน ไฉน
หนอ เราพึงสามารถเช่นนั้นได้ เพราะฉะนั้น
ท่านจงบอกข้อนั้นแก่เรา คือ จงบอกเหตุแห่ง
การมาของท่านนั้นแก่เรา.

ดู ขา.อฏฺ. ๓/๔๑๕

อชฺฌาสยานุสนฺธิ (ป)

[อชฺฌาสย + อนุสนฺธิ]

อชฺฌาสยานุสนฺธิ, การเชื่อมความตาม
อรรถาัยของผู้ฟัง. พระสูตรอันแสดงการ
เชื่อมความด้วยอรรถาัยของผู้ฟัง.

อนุสนฺธิโต ปุจฺฉานุสนฺธิ**อชฺฌาสยานุสนฺธิ-**
ยถานุสนฺธิวเสน สงฺเขปโต ติวโร อนุสนฺธิ.
วิตุถารโต ปเนตถ ตีณิ อนุสนฺธิสทฺธานิ นว
จ สทานิ โหนติ. (ม.อฏฺ. ๑/๓)

ว่าโดยอนุสนฺธิ (การเชื่อมความ) โดยย่อ
(มัชฌิมนิกาย) มี ๓ อนุสนฺธิ คือ ปุจฺฉานุสนฺธิ
(การเชื่อมความตามคำถาม) **อชฺฌาสยานุ-**
สนฺธิ (การเชื่อมความตามอรรถาัยของผู้ฟัง)
ยถานุสนฺธิ (การเชื่อมความโดยคล้อยตาม

หรือขัดแย้งกับธรรมที่เป็นเหตุของเทศนา)
แต่ว่าโดยพิสดาร เรื่องนี้มี ๓,๙๐๐ อนุสนฺธิ.

อถ โข อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน เอว เจตโส
ปริวิตกโก อูทปาที อิติ กิโร โภ รูป อนตฺตา...
เวทนา... สญฺญา... สงฺขารว ิญฺญาณ อนตฺตา
อนตฺตกตานิ กิโร กมฺมานิ กมตฺตานํ ผุสฺสสนฺตํติ.
อถ โข ภควา ตสฺส ภิกฺขุโน เจตสา เจโต
ปริวิตกกมฺมญฺยา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “จํานํ โข
ปเนตํ ภิกฺขเว วิชฺชติ ยํ อิเธกจฺโจ โมฆปริโส
อวิทฺวา อวิชฺชาคโต ตณฺหาธิปเตยฺเยน เจตสา
สตุฏฺฐาสนํ อติธาวิตพฺพํ มณฺเญยฺย “อิติ กิโร
โภ รูป อนตฺตา ฯเปฯ ผุสฺสสนฺตํติ. ตํ ก็ มณฺเญย
ภิกฺขเว รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ เอวํ ปเรสํ
อชฺฌาสยํ วิทิตฺวา ภควตา วุตฺตสฺสุตฺตวเสน
อชฺฌาสยานุสนฺธิ เวทิตพฺโพ.

(ที.อฏฺ. ๑/๑๑๓)

พึงทราบ**อชฺฌาสยานุสนฺธิ** (การเชื่อมความ
ตามอรรถาัยของผู้ฟัง) ด้วยอำนาจแห่งพระ
สูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบอรรถาัย
ของสัตว์เหล่าอื่น แล้วตรัสอย่างนี้ว่า ครั้งนั้น
แล ภิกษุรูปหนึ่งเกิดปริวิตกทางใจอย่างนี้ว่า
ท่านผู้เจริญ นัยว่าเท่าที่พูดกันว่า รูป เวทนา
สัญญา สังขาร ิญฺญาณ ต่างก็เป็นอนัตตา
นัยว่า กรรมที่อนัตตาทำแล้ว จักถูกอิตฺตา
ไหนักัน. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงทราบ
ความปริวิตกทางใจของภิกษุรูปนั้น ด้วยพระ
หฤทัยของพระองค์ จึงตรัสเรียกเหล่าภิกษุ
มาว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เป็นฐานะที่จะ
มีได้ที่จะมีโมฆบุรุษบางคน ในพระธรรมวินัย

นี้ ตกอยู่ในอวิชชา มีใจซึ่งมีต้นหาเป็นใหญ่ จะพึงเข้าใจสัตตฤคศาสตร์แล่นเกินหน้าไปว่า ท่านผู้เจริญ นัยว่าเท่าที่พูดกันว่า รูป... ต่าง ก็เป็นอนัตตา... จักถูกอิตตาไหนกัน ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอจะสำคัญความข้อนั้น เป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ดังนี้.

ดู อุทาน.อญ.๔, ที.ฎี.๑/๑๗๗ สีนวฎี. ๑/๔๕๕

อชฺฌาสิต (ติ)

[อธิ + อาส (อุปเวสเน) + อิ + ต]

อาศัยอยู่แล้ว, น้อมไป, โน้มไป, นั่งทับ, ตกลง, ตั้งใจ.

อหุ อวารสิโก มยุหํ

อิสสุกํ กุลมจฺจรี

อชฺฌาสิต มยุหํ ขฺมเร

กทริโย ปริภาสโก. (เปต. ๗๖๙)

(เมื่อก่อนมีภิกษุรูปหนึ่ง) เป็นเจ้าอาวาส อาศัยอยู่ในอาวาสของข้าพเจ้า มีปกติริษยา ตระหนี่ในตระกูล มีใจกระด้าง มักด่าปริภาษ (ได้ยกโทษภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย) ที่เรือนของข้าพเจ้า [ข้าพเจ้าฟังคำของภิกษุนั้นแล้ว ได้ด่าภิกษุทั้งหลาย เพราะผลแห่งกรรมนั้น ข้าพเจ้าจากโลกนี้แล้วไปสู่เปตโลก]

ดู เปต.อญ. ๒๕๐

อชฺฌมฺภูจ (ติ)

[อธิ + อิส (อิจฺจาย) + ต]

อฺภูจ = ลง ต ปัจจัยทำย อิส ราชตุในอดีตกาล ด้วยสูตร (กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต ตตฺวานตฺตาวี

แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุทธาตุเป็น ภูจ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปฺจณฺช- หัสสาทิ ภูโจ.

(๑) อันเขาอัญเชิญแล้ว – เชื้อเชิญ - ขอร้อง - อ้อนวอน, รับอาราธนา - รับเชิญ, นิมนต์.

อชฺฌมฺภูจ ๒ เปฯ พุยากาสิติ อชฺฌมฺภูจติ
อชฺฌมฺภูจ อชฺฌมฺสิโต. (จุพน. ๑๙๕)

คำว่า อชฺฌมฺภูจ ในปาฐะว่า อชฺฌมฺภูจ ๒ เปฯ พุยากาสิติ คือ อันเขาทูลอัญเชิญแล้ว ได้แก่ เชื้อเชิญแล้ว (ความหมายก็คือทรงรับอาราธนา คือทรงรับอัญเชิญ).

อชฺฌมฺภูจติ ยาจิโต. (จุพน.อญ.๗๗)

บทว่า อชฺฌมฺภูจ (อันเขาทูลอัญเชิญแล้ว) ได้แก่ อันเขาทูลขอแล้ว (อ้อนวอนแล้ว).

(๒) อัน...สั่งแล้ว - บังคับแล้ว.

ตุลา ยถา ปคฺคหิตา

สมทณฺหา สุขาริตา

อชฺฌมฺภูจ น วิกรมเปยฺย

ส ราชวสตี วเส. (ชา. ๒/๒๙๐)

(วิรุฬภคิตินั้นมีความดำริในใจที่ไม่หัดหู่ ได้กล่าวกับบุตร ธิดา อำมาตย์ ญาติ และเพื่อนสนิทดังนี้ว่า)

ราชเสวกที่พระราชาทรงมีรับสั่ง (ใช้) แล้ว ก็ไม่ฟังห้วนไหว (ด้วยอำนาจความพอใจเป็นต้น) พึงเป็นผู้สม่ำเสมอเหมือนตราซึ่งที่บุคคลจับประคองให้มีคั่นเที่ยงตรงสม่ำเสมอดีฉะนั้น ราชเสวกผู้เห็นปานนี้นั้น พึงอยู่ในราชสำนักได้.

ตุลา ยถาติ ยถา เอสา วุตตปการา ตุลา น
โณมติ น อุณมติ เอวเมว ราชเสวโก
กิสุมญจิเทว กมเม รมญา “อิทํ นาม กโรหิติ
อชฎัญโจ อาณตโต จนนทาทิอคติวเสน น
วิกุมเปยย สพพกิจเจสุ ปคคหิตตุลา วีย สโม
ภเวยย. (ชา.อฎ.๗/๑๙๖)

สองบทว่า **ตุลา ยถา** ความว่า ราชเสวกอัน
พระราชทานทรงมีรับสั่งแล้ว คือ บังคับแล้ว (ตรัส
ใช้) ว่า เจ้าจงทำกรรมนี้ในราชกิจบางอย่าง
ไม่พึงหวั่นไหวด้วยอำนาจการถึงอคติมี
ฉันทาคติ (ล้าเอียงเพราะรัก) เป็นต้น คือ พึง
เป็นผู้เสมอในกิจทั้งปวง เหมือนตราซึ่งที่มี
ประการดังกล่าวแล้วนี้ ย่อมไม่ยุบลง ไม่พูนขึ้น
ฉะนั้น.

อชฎัญญูปนุห (ติ)

[อชฎัญญู + ปนุห]

ปัญหาอันเขาอัญเชิญแล้ว – เชื้อเชิญ –
อ้อนวอน - ปรารภนา.

อิมสมิญจ ปน เวยยากรณสมิ ภาณมาเน
สกุสส เทวานมินทสส วิรัช วิตมล ฐมมจกขุ
อุทปาติ “ยักิณจิ สมุทยธมมํ สพพํ ตํ นิโรธ-
ธมมนติ. อญเณสญจ อสีติยา เทวตาสหสสถาน
อิติ เย สกุเกน เทวานมินทเน **อชฎัญญูปนุหา**
ปฏจา เต ภควตา พยากตา. ตสฺมา อิมสฺส
เวยยากรณสฺส สกุปนุหาตฺเวว อริวจนฺนติ.

(ที. ๒/๒๓๐)

อนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเวยยากรณ
ภาษิตนี้แล้ว ธรรมจักกษุอันปราศจากธุลีคือ

กิเลสปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่ท้าวสักกะ
จอมเทพและแก่เทวดาอื่นอีก ๘๐,๐๐๐ องค์
ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” **ปัญหา**
ที่ท้าวสักกะจอมเทพอัญเชิญมาทูลถาม
แล้วเหล่าใด พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหา
เหล่านั้นแล้ว (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ
ปัญหาที่ท้าวสักกะจอมเทพอัญเชิญมาทูล
ถามแล้ว) ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น
เวยยากรณภาษิตนี้ จึงมีชื่อว่า “สักกปัญหา”

อชฎัญญูปนุหาติ อชฎเสติตปนุหา ปตติต-
ปนุหา. (ที.อฎ. ๒/๓๓๓)

บทว่า **อชฎัญญูปนุหา** ได้แก่ปัญหาที่ท้าวสักกะ
จอมเทพเชื้อเชิญแล้ว คือ ปรารภนาแล้ว.

อชฎูปคจจติ (กฐิ/อา)

[อฐิ + อุป + คม (คตฺย) + อ + ติ]

ในเพราะติ วิภัตติ แปลง ม เป็น จน ด้วยสูตร
(กจ.๔๗๖) ว่า คมิสฺสนุโต จ โฉ วา สพฺพาสฺสุ,
ลง อ วิกรณปัจจยัยท่ายธาตุดด้วยสูตร (กจ.
๔๔๕) ว่า ภูวาทิโต อ.

การแปลง ม ของ คม เป็น จน นี้ไม่มีสละท่าย
จจ เพราะในคัมภีร์ไวยากรณ์ มิได้กล่าวถึง
การลบสระในอาเทศ แต่เพื่อการออกเสียง
โดยสะดวก จึงกล่าวถึงรูปว่า จจ.

ย้อมเข้าถึง, ย้อมเข้าใกล้, บรรลุ.

สพฺพามิตฺเต รณํ กตฺวา

น จ กญฺจิ วิหะยิ

ภาตธโร โสตุถิ กตฺวาน

สณฺณมํ อชฌูปาคมิ. (ชา. ๑/๔๖,๘๔)

(พระศาสดาตรัสเล่าเรื่องอสทิสราชกุมาร โพรสิสตร์ทรงขับพระราชอาเจตพระนครให้หนีไปได้ชัยชนะแล้ว ผนพวเป็นฤๅษีกับภิกษุทั้งหลายว่า)

พระองศ์ (อสทิสราชบุตร) ทรงทำการรบให้ข้าศึกทั้งหมตหนีไป แต่ไม่เบียดเบียนใครๆ ช่วยพระอนุชาให้ถึงความสวัสดิแล้ว ทรงเข้าถึงความสำรวม (ออกผนพว).

ดู ชา. ๒/๗๗

อชฌูปคต (ติ)

[อธิ + อุปคต]

(๑) ผู้เข้าถึงแล้ว (กัตตฺวาจก).

อิเชว ภนฺเต กปิลตฺถุสฺมิ โคปิกา นาม สกฺย-
ชิตา อโหสิ พุทฺเธ ปสนฺนา ธมฺเม ปสนฺนา
สงฺฆे ปสนฺนา สีเลสุ ปริปุรการิณี. สา อิตฺถิตฺตํ
วิราเชตฺวา ปุริสฺสํ ภาเวตฺวา กายสุสฺส เกทา
ปรี มรณา สุกตํ สคฺคํ โลกํ อุปนฺนา. เทวานํ
ดาวตีสานํ สหพฺยตํ อมฺหากํ ปุตฺตตตํ อชฌูป-
คตา. ตตฺรปิ น เหว ชานนฺติ โคปโก เทวปฺตฺโต
โคปโก เทวปฺตฺโตติ. (ที. ๒/๒๑๖)

(ท้าวสักกะจอมเทพกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองศ์ผู้เจริญ ในกรุงกบิลพัสดุ์นี้ ได้มีศากยชิตานามว่าโคปิกา ผู้เลื่อมใสในพระพุทธรเลื่อมใสในพระธรรม เลื่อมใสในพระสงฆ์ ผู้รักาศิล (ศีล ๕) ให้บริบูรณ์ หนำความรูสึกเป็นหญิง อบรมความรู้สึกเป็นชาย

หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ได้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นดาวดึงส์ เข้าถึงความเป็นบุตร (ได้เป็นบุตร) ของข้าพระองค์ ในที่นั้นพวกเทพรู้จักเธออย่างนี้ว่า “โคปก-เทพบุตร, โคปกเทพบุตร”.

ดู วิ. ๑/๒๘

(๒) อัน...เข้าถึงแล้ว – อาศัยแล้ว.

(กัมมวาท).

ภิกฺขุณีเทเส ภิกฺขุตีติ ภิกฺขโก ลภนฺโต วา
อลภนฺโต วา อริยาย ยาจนาย ยาจตีติ อตฺถโก.
พุทฺธาทิหิ อชฌูปคตํ ภิกฺขาจาริยํ อชฌูป-
คตตฺตา ภิกฺขาจาริยํ อชฌูปคโต นาม.

(วิ.อฎ. ๑/๒๐๔)

ในภิกขุณีเทศมีวินิจฉัยดังนี้:- ผู้ใดยอมขอเหตุนั้นผู้นั้นชื่อว่า ผู้ขอ. อธิบายว่า จะได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ย่อมขอด้วยวิธีขออย่างประเสริฐ. ชื่อว่าผู้อาศัยการเที่ยวขอ เพราะความเป็นผู้อาศัยการเที่ยวขอที่พระพุทธรเจ้าเป็นต้น ทรงอาศัยแล้ว.

อชฌูปคตตต (น)

[อชฌูปคต + ตต]

ความเป็นผู้เข้าถึงแล้ว - อาศัยแล้ว.

ภิกฺขุณีเทเส ภิกฺขุตีติ ภิกฺขโก ลภนฺโต วา
อลภนฺโต วา อริยาย ยาจนาย ยาจตีติ อตฺถโก.
พุทฺธาทิหิ อชฌูปคตํ ภิกฺขาจาริยํ อชฌูป-
คตตฺตา ภิกฺขาจาริยํ อชฌูปคโต นาม.

(วิ.อฎ. ๑/๒๐๔)

ในภิกขุณีเทศมีวินิจฉัยดังนี้:- ผู้ใดยอมขอเหตุนั้นผู้นั้นชื่อว่า ผู้ขอ. อธิบายว่าจะได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ย่อมขอด้วยวิธีขออย่างประเสริฐ. ชื่อว่าผู้อาศัยการเที่ยวขอ เพราะความเป็นผู้อาศัยการเที่ยวขอที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงอาศัยแล้ว.

อชฺฌุปคตตตาดิ อนุญจิตตตาดิ. (สารตถ.๒/๕๑)

บทว่า **อชฺฌุปคตตตาดิ** (เพราะความเป็นผู้อาศัย) คือ เพราะความเป็นผู้ดำรง (ตน) ไว้.

อชฺฌุปคมน (น)

[อธิ + อุปคมน]

การเข้าถึง, การขอร้อง, การเข้าไปเชื่อเชิญ, การเชื่อเชิญ, การตกลงใจ.

สตฺตุนฺนํ สมณํ กตเม จตฺตีส สมฺมูจํหา? สติวินยสฺส กมฺมสฺส กิริยา, กรณํ, อุปคมนํ, **อชฺฌุปคมนํ**, อริวาสนา, อปฺปฏิกโกสนา. ๒เปฯ ตินวตฺตการกสฺส กมฺมสฺส กิริยา, กรณํ, อุปคมนํ, **อชฺฌุปคมนํ**, อริวาสนา, อปฺปฏิกโกสนา.

(วิ. ๕/๒๗๕)

ถาม: สมณะ ๗ มีสมฺมูจํหา ๓๖ อะไรบ้าง?

ตอบ:การประกอบ การกระทำ การเข้าถึง การขอร้อง กิริยาที่ยอมรับ ไม่คัดค้าน กรรม คือ สติวินัย...การประกอบ การกระทำ การเข้าถึง การขอร้อง กิริยาที่ยอมรับ ไม่คัดค้าน กรรม คือ ตินวตฺตการกะ.

[สมณะ ๗ มีสมฺมูจํหา ๓๖ คือ สติวินัย ๖, อมฺพหวินัย ๖, ปฏิกุญญาตการกะ ๖, เขยฺยยสิกา ๖, ตัสสปาปิยสิกา ๖, ตินวตฺตการกะ ๖]

อชฺฌุปคมนนฺติ อชฺฌเณสนุปคมนํ อนุญจ สหฺริ-
วิหาริกาทิกํ อิมํ กมฺมํ กโรหิติ อชฺฌเณสนนฺติ
อตฺถโก. (วิ.อญ. ๔/๑๙๙)

การเข้าไปเชื่อเชิญ อธิบายว่า การเชื่อเชิญผู้อื่นมีสหฺริวิหาริกเป็นต้นว่า ท่านจงทำกรรมนี้ ฟังทราบว่ **อชฺฌุปคมนะ** (การขอร้อง).

อชฺฌุปวิสติ (กริ/อา)

[อธิ + อุป + วิส (ปเวเส) + อ + ติ]

ยอมเข้าไป, บินเข้าไป.

โกจณฺญจ สพฺพโสวณฺณํ

เวยฺยคฺขมปริสฺสิพฺพิตํ

สุมฺโข **อชฺฌุปาเวกฺขิ**

ชฺตฺรภูจฺจสฺส นนฺตฺรา. (ชา. ๒/๙๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ส่วนหงส์สูงจะได้บินเข้าไปเกาะแก่อีกทองคำล้วน ซึ่งบุด้วยหนังเสือโคร่ง ถัดจากพญาหงส์ชฺตฺรภูจฺจะ.

[กฺวจิ ธาตุติอาทินา อชฺชตนิมฺหิ วิสสฺส เวกฺขา-
เทโสจ. แปลง วิส เป็น เวกฺข ในเพราะอชฺชตตนิ
วิภตฺติด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (การที่ขม,
การทำวิปริตตะ, การอาเทศ, การลบ และการลง
อาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภตฺติ, ปัจจัย และอื่นๆ
ในบางแห่ง)]

อชฺฌุปหริ (กริ/อา)

[อธิ + อุป + หร (หฺรณ) + อ + ติ]

รับประทาน, กินอาหาร. กลืนกิน.

โกชน อชฌูปาหริ. (ชา.๑/๗๒) (ชา.อฏ.๒/๒๖๗) (ส.อ.ต่างกัน) ดู อชฌุโฆหริติ

อชฌูปาคต (ติ)

[อธิ + อุป + อา + คม (คตฺย) + ต]

เข้าถึงแล้ว, ไปได้เข้าถึง.

เตน กมฺเมนหิ วีร

หีนตฺตํ อชฌูปาคโต

สมตฺติกมฺมํ ตํ ชาตี

ปาวีสี อภยํ ปุริ. (อป. ๑/๕๐)

(พระอุบาลีเถระกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร เพราะกรรมนั้น ข้าพระองค์จึงได้เข้าถึงภาวะที่เลวทราม ล่วงเลยชาตินั้น แล้วจึงเข้าสู่นคร (นิพพาน) ซึ่งไม่มีภัย.

เตน กมฺเมนหิ วีราติ วีร ธิติสมฺปนฺนํ อหํ เตน กมฺเมน ปจฺเจกพุทฺธํ กเตน อนาทรกมฺเมน อิมสฺมี ปจฺฉิมตฺตภาเว หีนตฺตํ ลามกภาวํ ราชนํ กปฺปกมฺมกรณชาตี อชฌูปาคโต สมฺปตฺโตติ อตฺถโก. (อป.อฏ. ๑/๓๒๙)

บทว่า **เตน กมฺเมนหิ วีร** ความว่า ข้าแต่พระธีรเจ้า คือ ข้าแต่พระองค์ผู้สมบูรณ์ด้วยธิริ เพราะกรรมนั้น คือ เพราะกรรมคือความไม่เอื้อเฟื้อที่ได้กระทำไว้ในพระปัจเจกพุทธเจ้า ในอรรถภาพสุดท้ายนี้ ข้าพระองค์ได้เข้าถึง คือ ถึงพร้อมซึ่งความเลวทราม คือความลามก ได้แก่ การเกิดในการทำการงานเป็นช่างกัลบกของพระราชาทรงหลาย.

อชฌูปาคมิ (กฺริ/อา)

ดู อชฌูปคจฺจติ

อชฌูปาคมฺ (กฺริ/อา)

อชฌูปาเวกฺขิ (กฺริ/อา)

ดู อชฌุปวิสติ

อชฌูปะกุก (ติ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ฌว]

ผู้วางเฉย, เข้าไปเพ่งดูเฉยๆ, เฝ้าดูเฉยๆ.

อชฌูปะกุกตา (ถิ)

[อชฌูปะกุก + ตา]

ความเป็นผู้วางเฉย, เพ่งเฉย, เข้าไปเพ่งดู. เฝ้าดูเฉยๆ, (พรหมวิหารูปะกุกตา)

ยสฺมา ปน จตฺสฺโสเปตา ภาเวตฺตูกาเมน ปจฺมํ หิตาการปฺปวตฺติวเสน สตฺเตสฺส ปฏิปชฺชิตพุทฺธํ หิตาการปฺปวตฺตติลกฺขณา จ เมตฺตา; ตโต เอวํ ปตฺติตฺติตานํ สตฺตานํ ทุกฺขาภิภวํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา สมฺภาเวตฺวา วา ทุกฺขาปนฺยนาการปฺปวตฺติวเสน ทุกฺขาปนฺยนาการปฺปวตฺตติลกฺขณา จ กรฺอุณา; อเถวํ ปตฺติตฺติตานํ ปตฺติตฺตทุกฺขาปคฺมานญจ เนสํ สมฺปตฺตี ทิสฺวา สมฺปตฺติปฺปโมทฺทวเสน ปโมทฺทลกฺขณา จ มุทฺติตา; ตโต ปรี ปน กตฺตพุทฺธากาโร อชฌูปะกุกตาสงฺขาเตน มชฺฌตฺตกาเรน ปฏิปชฺชิตพุทฺธํ มชฺฌตฺตการปฺปวตฺตติลกฺขณา จ อุปะกุกตา, ตสฺมา อิทํ หิตาทิอาการวสา

ปนาสํ ปจมี เมตตา วุตตา. อถ กรุณา มุทิตา
 อูเปกขาติ อัย กโม เวทิตพฺโพ. (อภ.อญ. ๑/๒๔๑)
 อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัปปมัญญา
 ทั้ง ๔ เหล่านี้พึงปฏิบัติในเหล่าสัตว์ ด้วยความ
 เป็นไปแห่งลักษณะอันปรารถนาประโยชน์
 เกื้อกูลก่อน และเมตตาก็มีลักษณะเป็นไป
 ด้วยความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลแก่เหล่า
 สัตว์ ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย
 ด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะนำทุกข์ออกไป
 ในเมื่อเห็น ได้ยิน หรือดำริถึงการเกิดทุกข์
 ครอบงำของเหล่าสัตว์ ที่ตนปรารถนาเกื้อกูล
 แล้วอย่างนี้ และกรุณาก็มีลักษณะนำทุกข์
 ออกไป ต่อจากนั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย
 ด้วยความยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติของ
 เหล่าสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูล และปรารถนา
 ให้ปราศจากทุกข์แล้วเหล่านั้น และมุทิตาก็มี
 ลักษณะพลอยยินดี[ต่อสมบัติผู้อื่น] ต่อแต่นั้น
 พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยลักษณะเป็น
 กลางคือ**ความเป็นผู้วางเฉย** เพราะไม่มีกิจ
 ที่พึงทำอีก และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นไป
 แห่งอาการเสมออยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์
 จึงตรัสเมตตาไว้ก่อน โดยเนื่องด้วยลักษณะ
 มีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น ถัด
 จากนั้นจึงตรัสกรุณา มุทิตา และอุเบกขา พึง
 ทราบลำดับนี้โดยประการดังนี้

อชฌุเปกขกตต (น)

[อชฌุเปกขก + ตต]

ความเป็นผู้วางเฉย, เฟ้งเฉย.

(พรหมวิหารอุเบกขา)

ตโต ปรีปน กตตพฺพามาโต อชฌุเปกขกตต-
 สงขาเตน มชฺฌตตาทาเรน ปฏิปชฺชิตพฺพํ,
 มชฺฌตตาทารปฺปวตฺตติลกฺขณา จ อูเปกขา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๕)

ต่อแต่นั้น พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วย
 ลักษณะเป็นกลาง คือ **ความเป็นผู้วางเฉย**
 เพราะไม่มีกิจที่พึงทำอีก และอุเบกขาก็มี
 ลักษณะเป็นไปแห่งอาการเสมออยู่.

ดู อภ.อญ. ๑/๒๔๑

ในพรหมวิหาร ๔ อุเบกขาพรหมวิหาร เป็นผล
 สืบเนื่องของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น [เพราะผู้
 บรรลุเมตตาธรรมเป็นต้นเท่านั้น จึงจะเจริญ
 อุเบกขาพรหมวิหารได้ ส่วนผู้ที่บรรลุธรรมด้วย
 กรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้]
 เหมือนอรุณสมบัติ เป็นผลสืบเนื่องของกสิณ
 ทั้งหมด [เพราะในเวลาเจริญอรุณูปฌาน ต้อง
 เจริญด้วยการเริ่มกำหนดอากาศ ที่ได้รับจาก
 การเพิกกสิณ] เนวสัณญานาสัณญายตนะ เป็น
 ผลสืบเนื่องของสมาธิทั้งหลาย [เพราะอรุณ-
 ฌานนี้เป็นสมาธิตะดับสูงสุด] ผลสมาบัติเป็น
 ผลสืบเนื่องของวิปัสสนา [เพราะบุคคลบรรลุ
 มรรคต่อจากวิปัสสนาแล้ว จึงบรรลุผลต่อมา]
 และนิโรธสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของสมถะ
 และวิปัสสนา [เพราะต้องเจริญสมถะและ
 วิปัสสนาควบคู่กันไป จึงเข้านิโรธสมาบัติได้]
 อุปมาเหมือนบุคคลผู้จะสร้างบ้าน ยังไม่ได้ยก
 เสาขึ้นตั้ง ยังมีได้ยกช่อและออกไก่ ก็ไม่
 สามารถจะยกยอดเรือนและกลอนหลังคา
 ตั้งไว้ในอากาศได้ ฉะนั้น พระโยคาวจร ก็ไม่

อาจจะเจริญจตุตถฌานได้โดยปราศจาก
ตติยฌานที่เกิดขึ้นในพรหมวิหารข้างต้น
ฉนั้น. อนึ่ง อูปะกขาพรหมวิหารนี้ ย่อมไม่
เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้น
แล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะมีอารมณ์ที่ไม่
เสมอกัน (คือตติยฌานดังกล่าวรับกสิณ เป็น
อารมณ์ ส่วนอูปะกขาธิบดีบัญญัติเป็น
อารมณ์ จึงมีอารมณ์ไม่เสมอกัน)

อชฌูปะกขกสารถึ (ป)

[อชฌูปะกข + สารถึ]

สารถึผู้วางเฉย, เฟ่งเฉย, เข้าไปเฟ่งดูเฉยๆ.
(ัตถรมัชฌัตตูปะกขา)

สา จิตตเจตสิกานํ สมวาหิตลกุขณา อุนา-
ธิกนิวารณรสา ปกุขปาตุปะเจทนรสา วา,
มชฌตตภาวปะจุปปุจจาณา. จิตตเจตสิกานํ
อชฌูปะกขนวเสน สมปะวัตตตานํ อาชาเนยยานํ
อชฌูปะกขกสารถึ วีย (ตตรมชฌตตตา)
ทฎฐัพพา. (อภิ.อฎ. ๑/๑๗๗)

(อิ.ต่างกัน)

ัตถรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในธรรม
นั้นๆ) นั้น มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนิน
ไปเสมอกัน มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและ
ความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไป
ในฝ่ายที่ยิ่งหรือหย่อน มีความเป็นกลาง เป็น
เครื่องปรากฏ ฟังทราบัตถรมัชฌัตตตานี้
เหมือนสารถึผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยที่
วิ่งไปสม่ำเสมอ ด้วยการวางเฉยต่อจิตและ
เจตสิก ฉนั้น.

อชฌูปะกขถึ (กริ/อา)

[อธิ + อุป + อิกข (ทสฺสเน) + อ + ติ]

ย่อมเฟ่งเฉย, เฟ่งดูเฉยๆ, วางเฉย,
วางอูปะกขา.

(ก) ย่อมเข้าไปเฟ่งดู, เฟ่งเฉย, วางเฉย.

ปจฺมชฺฌานสฺส อูปะกขานูปะภูหนา มชฺฌ,
มชฺฌสฺส กติ ลกุขณานิ? มชฺฌสฺส ตีถึ
ลกุขณานิ. วิสุทฺธํ จิตตํ อชฌูปะกขถึ, สมถ-
ปฏิปันนํ อชฌูปะกขถึ, เอกตตูปุจจาณา อชฌ-
ูปะกขถึ, ๒เปฯ ปจฺมชฺฌานสฺส อูปะกขานูปะภูหนา
มชฺฌ, มชฺฌสฺส อิมานิ ตีถึ ลกุขณานิ, เตน
วุจฺจติ ปจฺมชฺฌานํ มชฺฌ กल्याณญฺเจว โหติ
ลกุขณสมปะนุญจ. (ปฎิ. ๑๖๗)

ความเพิ่มพูนอูปะกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐม-
ฌานมีลักษณะเท่าไร? ท่ามกลางมีลักษณะ
๓ คือ จิตหมจดจวางเฉยอยู่ (เพราะเมื่อจิต
บริสุทธิ์แล้ว ไม่ทำความขวนขวายในการชำระ
จิต เนื่องจากไม่มีสิ่งที่ควรชำระอีก), จิตดำเนิน
สู่สมณิมิตวางเฉยอยู่ (เพราะเมื่อจิตเข้าถึง
ความเป็นสมณะแล้ว ไม่ทำความขวนขวาย
ในการสมาทานอีก), จิตปรากฏโดยความเป็น
หนึ่งเดียววางเฉยอยู่ (เพราะเมื่อจิตละความ
เกี่ยวข้องด้วยกิเลสแล้วปรากฏด้วยความ
เป็นธรรมหนึ่งเดียว ไม่ทำความขวนขวายใน
การปรากฏความเป็นธรรมหนึ่งเดียวอีก).
ความเพิ่มพูนอูปะกขาเป็นท่ามกลางปฐม-
ฌาน, ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ ประการเหล่านี้
เหตุฉนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความ
งามในท่ามกลางและถึงพร้อมด้วยลักษณะ.

ภิกขเว เนวาปิกลุส จ เนวาปิกลุสสา ย จ
เอตทโทสิ “สเจ โข มยํ จตฺตเถ มิคชาเต
ขมฺภุสฺสสาม, เต ขมฺภุสฺสตา อญฺเญ ขมฺภุสฺสสนฺติ,
เต ขมฺภุสฺสตา อญฺเญ ขมฺภุสฺสสนฺติ. เอวํ อิมํ
นิวาปํ นินฺนุตฺตํ สพฺพโส มิคชาตา รินฺนุจิสฺสนฺติ.
” ยนฺนุน มยํ จตฺตเถ มิคชาเต **อชฌุ-**
เพกขเยยฺยมาติ. อชฌุเพกขิสฺสุ โข ภิกขเว
เนวาปิโก จ เนวาปิกลุส จ จตฺตเถ มิคชาเต.
เอวเมหิ เต ภิกขเว จตฺตเถ มิคชาตา ปริมุจฺจิสฺสุ
เนวาปิกลุส อิทฺธานุภาวา. (ม. ๑/๒๑๐)

ครั้งนั้น นายพรานเฝ้ากับบริวาร จึงคิดตกลง
ใจว่า “ถ้าเราจักขึ้นรบกวณเณอฝูงที่ ๔ ให้ตกใจ
เนื้อเหล่านั้นที่ถูกเราทำให้ตกใจแล้ว ก็จะพลอย
ทำให้เนื้อฝูงอื่นๆ ตกใจไปด้วย ฝูงเนื้อนี้จะ
ไปจากทุ่งหญ้าที่ปลูกไว้จนหมดสิ้น ทางที่ดี
พวกเราควรวางเฉยในเนื้อฝูงที่ ๔ เสียเถิด”
นายพรานเฝ้ากับบริวารก็วางเฉยแล้วใน
เนื้อฝูงที่ ๔ เสีย เมื่อเป็นเช่นนั้น เนื้อฝูงที่ ๔ จึง
รอดพ้นจากอำนาจของนายพรานเฝ้าไปได้.

อถ โข ภควา อายสฺมนนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ
“อตฺถิ นาม อานนฺท เถรํ ภิกฺขุํ วิหสิยมานํ
อชฌุเพกขิสฺสสฺส น หิ นาม อานนฺท การุณฺณมฺปิ
ภวิสฺสตี เถรมฺหิ ภิกฺขุมฺหิ วิหสิยมานมฺหิตี.

(อ. ๒/๑๗๐)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่าน
พระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ เป็นไปได้หรือ
ที่เธอทั้งหลายจักเพิกเฉยต่อภิกษุเถระผู้
กำลังถูกเบียดเบียนอยู่ เธอทั้งหลายคงจะ
ไม่มีความกรุณาในภิกษุเถระผู้ฉลาด ซึ่งกำลัง
ถูกเบียดเบียนอยู่.

ดู ม.๑/๒๑๐, ชา.อฏ.๒/๒๔๑, วิ.๑/๒๔๘,
มิลินท. ๒๖๗

(ข) เข้าไปเพ่งดูเฉย ๆ, เพ่งดู, วางเฉย.

ฉนฺทิ ภิกขเว ฐมเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภาวโป
อนฺนุตฺตรํ สิตฺติภาวํ สจฺจนิกาทํ. กตเมหิ ฉนฺทิ? อิท
ภิกขเว ภิกฺขุ ยสฺมี สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ
ตสฺมี สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ ยสฺมี สมเย จิตฺตํ
ปคฺคเหตพฺพํ ตสฺมี สมเย จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ
ยสฺมี สมเย จิตฺตํ สมฺปหฺสิตพฺพํ ตสฺมี สมเย จิตฺตํ
สมฺปหฺเสติ ยสฺมี สมเย จิตฺตํ **อชฌุเพกขิตพฺพํ**
ตสฺมี สมเย จิตฺตํ **อชฌุเพกขติ** ปณฺนิตารมฺมุตฺติโก
จ โหติ นิพฺพานาภิรโต จ. (อ. ๒/๓๗๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม
๖ ประการ เป็นผู้อาจทำให้แจ้งสัจภาวะอัน
ยอดเยี่ยม ธรรม ๖ ประการ คือ ภิกษุในธรรม
วินัยนี้ ชมจิตในสมัยที่ควรชม, ประคองจิต
ในสมัยที่ควรประคอง, ทำจิตให้ร่าเริงในสมัย
ที่ควรให้ร่าเริง, ย่อมเพ่งดูจิตในสมัยที่ควร
เพ่งดู, น้อมไปในธรรมที่ประณีต, ยินดียิ่ง
ในนิพพาน.

[สัจภาวะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน หรือธรรม
เครื่องระงับกิเลส (อง.ฉก.ฎีกา ๓/๘๕/๑๗๙)]

(ค) ย่อมพิจารณา, เพ่งดู.

เสยฺยถาปิ ๔เปยฺย โยโต จ โข ภิกขเว สุวณฺณกาโร
วา สุวณฺณการณฺเตวาสี วา ตํ ชาตฺรูปํ กาเลน
กาลํ อภิรมตี กาเลน กาลํ อุกฺกเณน ปริบโผเสตี
กาเลน กาลํ **อชฌุเพกขติ** ตํ โหติ ชาตฺรูปํ
มุกฺกญฺจ กมฺมณียญฺจ ๔เปยฺย เอวเมว โข ภิกขเว

อริจิตตมณฺยุตฺเตน ภิกฺขุณา ตีณิ นิมิตฺตานิ
กาเลน กาลํ มนสิกาตพฺพานิ กาเลน กาลํ
สมาธินิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ กาเลน กาลํ
ปคฺคหนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ กาเลน กาลํ
อุเพกฺขานิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ ฯเปฯ ตํ โหติ
จิตฺตํ มุทฺตญจ กมฺมณียญจ ปภัสสรญจ น จ
ปภังกุ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย. ยสฺส
ยสฺส จ อภิญญาสจฺจิกรณียสฺส รมฺมสฺส จิตฺตํ
อภินินฺนาเมติ อภิญญาสจฺจิกรียาย ตตฺร ตตฺเรว
สกุขิปภพฺพตํ ปาปฺปนาติ สติ สติอายตเน.

(อ. ๑/๒๕๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดช่วงทองหรือลูกมือ
ของช่วงทอง สุกปลมทองนั้นตามสมควรแก่
เวลาเอาน้ำประพรมตามสมควรแก่เวลา **ย่อม**
พิจารณาตามสมควรแก่เวลา ทองนั้นย่อม
อ่อน ใช้งานได้...แม้ฉันใด ภิกษุผู้บำเพ็ญ
อริจิตกัณฺฐนั้นเหมือนกัน พึงมนสิการนิมิต ๓
ตามสมควรแก่เวลา คือ พึงมนสิการสมาธิ-
นิมิตตามสมควรแก่เวลา พึงมนสิการปคฺคห-
นิมิตตามสมควรแก่เวลา พึงมนสิการอุเพกฺขา-
นิมิตตามสมควรแก่เวลา...เมื่อนั้น จิตนั้น
ย่อมอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง และ
ไม่เปราะ ตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความสิ้นอาสวะ
และภิกษุนั้นย่อมโน้มจิตไปเพื่อทำให้แจ้ง
ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญายังใดๆ เมื่อ
มีเหตุแห่งสติ เธอย่อมบรรลุลักษณะเป็นผู้
เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ.

อชฎุเพกขติติ ปกฺกาปภกฺกาว่า อุปฺชาเรติ.

(อ.อ. ๒/๒๒๙)

บทว่า **อชฎุเพกขติ** (ย่อมพิจารณา) ได้แก่
ย่อมใคร่ครวญดูว่าสุขหรือยังไม่สุข (ร้อนได้
ที่แล้วหรือยัง).

(ข) ย่อมวางเฉย, ย่อมเอาใจใส่.

(สังฆารุเพกขา)

สงฺขาเร **อชฎุเพกขติ**ติ ตสฺส อารทฺธ-
วิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาณเณน ลกฺขณตฺตยสฺส
ทิกฺขจฺจตฺตา ลกฺขณวิจฺฉินเณ ปหฺนินฺนพฺยาปารสฺส
อาทิตฺเต วิย ตโย ภเว ปสฺสโต สงฺขารคฺคหเณ
มชฺฌตฺตยสฺส ตํ วิปสฺสนาญาณํ เต สงฺขาเร
วิเสเสน จ อิกฺขติ คหเณน วชฺชิตฺตญจ หุตฺวา
อิกฺขติ โอลฺลเกตฺติ สงฺขารุเพกฺขา นามาติ
อตุโถ. (ปฏิส.อ. ๑/๒๔๔)

สองบทว่า **ย่อมวางเฉย**ในสังฆาร ความว่า
เมื่อพระโยคาวจรนั้นเริ่มเจริญวิปัสสนา ละ
ความขวนขวายในการค้นหาลักษณะ เพราะ
เห็นพระไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว
เห็นภพ ๓ ดุจไฟติดทั่วแล้ว ความเป็น
กลางในการถือสังฆารวิปัสสนาญาณนั้น ย่อม
เห็นสังฆารเหล่านั้นโดยพิเศษ และเห็น คือ
มองดูญาณที่เว้นแล้วด้วยการถือเอา[สังฆาร]
เหตุนี้จึงชื่อว่า สังฆารุเพกขญาณ (ญาณ
วางเฉยในสังฆาร).

[สังฆารุเพกขญาณ (วิปัสสนาญาณที่ ๑๑)
คือ ปัญญาวางเฉยในสังฆาร หมายความว่า
เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงญาณนี้แล้ว ไม่ต้อง
จดจ่อให้รู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม แต่สามารถ
กำหนดรู้ได้เองตามธรรมชาติ โดยไม่รู้สึกรู้ว่า

มีตัวตนผู้กำหนดรู้ และสามารถรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยงเป็นต้นได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้ชัดเจนในทุกขณะ ดังข้อความกล่าวไว้ใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค (๒/๒๙๗) ว่า สงฆาราวสงฆาเร วิปัสสนุติ (สังฆารนั้นแหละเห็นประจักษ์สังฆาร) ผู้ที่บรรลुสังฆารูปกษญาณแล้ว ย่อมไม่รู้ว่าสังฆารมีความน่ากลัว - มีโทษ - ความเบียดเบียน - ความต้องการจะพ้นออกไป หรือความรู้สึกว่าไม่น่ายินดีเหมือนในวิปัสสนาญาณก่อน แต่จะพบว่าจิตของตนผ่องใสหมดจด และได้รับสุขที่ไม่เคยรู้สึกมาก่อน และปราศจากความติดใจในสุข เหมือนในขณะเริ่มเกิดอุทกัพพญาณ มีเพียงสติที่กำหนดรู้อันสงบประณีตเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน และในขณะนั้นๆ ไม่จำเป็นต้องจดจ่อมากนัก ก็สามารถเจริญสติรู้เท่าทันได้ไม่ขาดช่วง]

อชฌูปะกฺขณ (พถิ)

[อธิ + อุป + อิภฺ (ทสฺสเน) + ยุ]

ความวางเฉย, การเห็นตามสมควร (คือเห็นโดยเสมอภาคไม่ตกไปเป็นฝ่ายสุขหรือทุกข์), การเห็นโดยรู้สีกด้วยความเป็นกลาง, การเอาใจใส่. (ปาริสุทธิอุเปกขา)

อุเปกขาสติสสุทฺถนฺติ อุเปกขาติ ยา จตุตฺตฺทฺธฺมานเ อุเปกฺขา อุเปกฺขนา **อชฌูปะกฺขนา** จิตฺตสมฺโภ จิตฺตปฺปสฺสทฺทตา มชฺฌตฺตฺตา จิตฺตสฺส. (จูพิน. ๑๕๙) ดู จูพิน.อฎ. ๔๕

อุเปกขา ในคำว่า อุเปกขาสติสสุทฺธํ (มีความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเปกขาทำให้เกิดขึ้น)

ได้แก่ อุเบกขา คือ ความเพิกเฉย ความวางเฉย ความที่จิตสงบ ความที่จิตสงบ ความที่จิตเป็นกลางในจตุตถฌาน.

อชฌูปะกฺขณโต อุเปกขา.

(ม.อฎ. ๑/๑๗, อ.อฎ. ๑/๓๙๐)

ชื่อว่า อุเบกขา เพราะเป็นสภาวะเห็น [อารมณ์] อย่างเหมาะสม.

[อุเบกขา มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาวะเห็นอารมณ์อย่างเหมาะสม=อุปปตฺติโต อิภฺยตฺติ อุเปกฺขา (อุป บทหน้า + อิภฺ ชาติ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถว่า เหมาะสม)] สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สีกด้วยความเป็นกลาง = อุทาสีณาเวน อนฺุภาวนากาเรน เปกฺขตฺติ อุเปกฺขา (อุป บทหน้า + อิภฺ ชาติ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถคล้ายตามอรรถของ ชาติ) ชาติวตฺถานํวตฺตเก

ปาริสุทธิอุเปกขา คือ อุเบกขาที่บริสุทธิ์จากกรรมฝ่ายตรงข้ามทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการระบับกรรมฝ่ายตรงกันข้าม ปราภฏ ในพระบาลี(อภิ.ธ.๕๒)อย่างนี้ว่า อุเปกขาสติปาริสุทธิ จตุตฺถ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ ([เธอ]ย่อมบรรลุฌานที่ ๔ อันมีความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่) โดยองค์กรรมได้แก่ตัตตมชฺฌตฺตฺอุเปกขา]

(๑) (ก) ความวางเฉย, การวางเฉย.

ทุสฺสีโล หีติ อยฺมฺหิ โลกียมฺหาสน โพทุสฺสีโล อตฺตโน อตฺตโน รุจิเวน วาจํ นิจฺจนาเรตฺวา ฌญฺญนฺโต จรติ ตตฺถ อธิวสนํ **อชฌูปะกฺขณ-**เมว มม ภาโร. (ธมม.อฎ. ๒/๓๐๙)

บทว่า **ทุสฺสึโล** หมายความว่า เพราะโลกียมหาชนนี้เป็นอันมากเป็นผู้ทุศีล เทียบแปลงถ้อยคำเสียดสีด้วยอำนาจแห่งความชอบใจของตน, การอดกลั้นคือความวางเฉยในถ้อยคำนั้น เป็น ภาระของเรา.

ดิถีขวิสทสุรภาเวน สงขารส อชฌมุเพกขเน
 สิขณฺณมานเ ตํ สงขารุเพกขาภาณเ อนเภาวาร์
 ปวตฺตมานํ ปริปากคมเนน อนุโลมณฺณสฺส
 ปจฺจยภาวํ คจฺจนตํ นิพฺพานํ สฺนฺหโต ปสฺสตี
 นาม. ตถากฺขตญฺจ สงขารปวตฺตํ วิสสฺสชฺเชตฺวา
 นิพฺพานเมว ปกฺขนฺหนตี นาม. ตยิทํ อธิ ภาณเ
 อนุโลมโคตรภฺยูภาณเหิ สทฺธิเ เอกตตํ เนตฺวา
 วุตฺตํ เอกตตฺตนยวเสน. (วิสฺสุทฺธิ. ๓/๕๐๗)

เมื่อความวางเฉยในสังขารปรากฏอยู่โดย
ความแก่กล้า ชัดเจน และอาภัพ สังขาร-
เพกชาญาณนั้น ดำเนินไปอยู่หลายขณะ ก็
ถึงความเป็นปัจจัยแก่อนุโลมญาณ ด้วยการ
บรรลुความแก่กล้า เชื่อว่ารู้เห็นพระนิพพาน
โดยความสงบและญาณที่เป็นไปอย่างนั้น
ชื่อว่าสลัดทิ้งกระแสนสังขาร แล้วแล่นเข้าสู่
พระนิพพาน. ญาณดังกล่าวถูกนำไปสู่ความ
เป็นญาณเดียวกับอนุโลมญาณ และโคตรภู-
ญาณ กล่าวไว้ด้วยประเภทของเอกัตตนิย.

[สังขารูปเขชาญาณที่แก่กล้าดำเนินไปโดย
 ความเป็นภูฏานคามินี (วิปัสสนาอันพาไป
 ถึงมรรค) ที่สามารถก่อให้เกิดอนุโลมญาณ
 นับว่ารวมเอาสังขารูปเขชาญาณ อนุโลม-
 ญาณ และโคตรภูฏานไว้เป็นญาณเดียวกัน
 โดยสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าเอกัตตนิย

คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุ และ
ผลในกระแสนามอย่างเดียวกัน กล่าวโดย
ตรงคือสังขารเพกขาญาณปรากฏขึ้น หลาย
ขณะ แล้วบรรลุความแก่กล้าชัดเจนเป็น
พิเศษ จึงก่อให้เกิดอนุโลมญาณ หลังจากนั้น
โคตรภูญาณ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังของอนุโลม
ญาณ แล้วรู้เห็นพระนิพพาน หรือแล่นเข้าไป
สู่พระนิพพานนั่นเอง. ต วิสททธิ. ๒/๓๓๓

นัย ๔ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ

๑. **เอกัตตนัย** ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุและผลในกระแสนรูปนามอย่างเดียวกัน เช่น การกล่าวว่ มรณาสันนชววจิต จุตติจิต และปฏิสนธิจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน หรือการกล่าวถึงสังขารเปกขาณญาณ โดยหมายถึงญาณทั้ง ๓ ที่เกิดต่อนื่องกัน คือ สังขารเปกขาณญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ
๒. **นาคัตตนัย** การจำแนกความต่งกันของเหตุและผล เช่น การกล่าวว่ มรณาสันนชววจิต จุตติจิต และปฏิสนธิจิต เป็นจิตคนละดวงกัน
๓. **พยาปารนัย** การปราศจากความชววยของเหตุและผลว่ เหตุยังผลให้เกิดขึ้น หรือผลเกิดจากเหตุ
๔. **อนรุปรผลนัย** การเกิดขึ้นของผลนั้น ตามสมควรแก่เหตุ มีชื่อเรียกอีกอย่งหนึ่งว่ เอวังธัมมตานัย คือ นัยที่เป็นธรรมชาติอย่งนั้น

เอกรสภูโจ อภิญเณยุโย, บุคณทฐส อนติ-
วตตณภูโจ อภิญเณยุโย, สิขาย สมาทานภูโจ
อภิญเณยุโย, อารมมณสส โคจรภูโจ อภิญ-
เณยุโย, ลีนสสจิตตสส ปคคณภูโจ อภิญเณยุโย,
อุทตสส จิตตสส วินิคคณภูโจ อภิญเณยุโย,
อุโก (อุกโต) วิสุทธาณ อชฌุเพกขนฏโจ อภิญ-
เณยุโย, วิเสสริคณภูโจ อภิญเณยุโย, อุตตริ-
ปฏิวะฐภูโจ อภิญเณยุโย, สจจาภิสมยภูโจ
อภิญเณยุโย, นิโรธ ปตัญญาปภาภูโจ อภิญ-
เณยุโย. (ปฐิส. ๑๖)

สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมณะควรรู้อย่างไร สภาวะ
ที่พิจารณาเห็นแห่งวิปัสสนา... สภาวะที่มีรส
เป็นอย่างเดียวกันแห่งสมณะและวิปัสสนา ...
สภาวะที่ไม่ล่วงเลยกันแห่งธรรมที่เป็นคู่กัน...
สภาวะที่สมาทานแห่งสิกขา... สภาวะที่เป็น
โคจรแห่งอารมณ... สภาวะที่ประคองจิตซึ่ง
ย่อท้อ... สภาวะที่ข่มจิตที่ฟุ้งซ่าน... **สภาวะ
คือการวางเฉย** แห่งจิตอันบริสุทธิ์จากความ
ย่อท้อและความฟุ้งซ่านทั้ง ๒... สภาวะที่
บรรลุลุคณวิเศษ... สภาวะที่รู้แจ้งอริยมรรค
อันยอดเยี่ยม... สภาวะที่ตรัสรู้สัจจะ... สภาวะ
ที่ให้จิตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธควรรู้อย่างไร.

อุสสาหนสนนีสีทาปเนสุ สพยาปารภาโว
อชฌุเพกขนฏโจ. (ปฐิส.อญ. ๑/๘๙)

ชื่อว่า **อชฌุเพกขนฏโจ** (สภาวะคือการ
วางเฉย) คือ ความไม่มีความขวนขวายใน
ความพยายาม และในการทำ[จิต]ให้สงบ.

[วิสุทธาณนติ อุกโต วิสุทธาณ ลีนุทตปฏท
นิวาเรตวา วิสุทธาณ จิตตานนติ อตฺถ]

อชฌุเพกขนตา (ถี)

[อชฌุเพกขน + ตา]

สภาวะคือความวางเฉย, ความวางเฉย.

**(ก) ความวางเฉย, ความเป็นผู้ไม่มีความ
ขวนขวายในการยก - การข่มและการทำ
จิตให้รำเริง.**

เอกาทส ฐมา สมาธิสมโพชฌงคสส อุป-
ปาทาย สวตตณติ วตฺถวิสทตา, นิमितฺตกฺขลตา,
อินฺทริยสมตฺตปฏฺธิปาทนตา, สมเย จิตฺตสส
นิคฺคณฺตนา, สมเย จิตฺตสส ปคฺคณฺตนา, นิรฺส-
สาทสส จิตฺตสส สทฺธาสฺสเวควเสนา สมปฺปัสสนตา,
สมฺมาปวตฺตสส **อชฌุเพกขนตา**, อสมาหิต-
ปคฺคณฺตนา, สสมาหิตปคฺคณฺตนา,
ฉานวิโมกฺขปจฺจเวกฺขณตา, ตทฺธิมุตฺตตาทิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๑)

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไป เพื่อทำสมาธิ-
สัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ การทำเครื่องใช้
สอยให้สดใส (ชำระร่างกาย, ที่อยู่อาศัยเป็นต้น
ให้สดใสสะอาด), ความเป็นผู้ฉลาดในนิमित
(ฉลาดในอารมณ์กรรมฐาน), การปรับอินทรีย์
ให้เสมอกัน, ความข่มจิตในสมัย (ข่มจิตที่
ฟุ้งเกินไป), ความประคองจิตในสมัย (ประคอง
จิตที่ห่อถอย), ความปลอดบจิตที่ปราศความ
แค้นขื่น (ยกจิตที่หลุด) ให้รำเริงด้วยอำนาจ
ศรัทธาและความสังเวช, **ความวางเฉยในจิต**
ที่เป็นไปโดยชอบแล้ว (วางเฉยในจิตที่
ดำเนินไปสม่ำเสมอ), ความงดเว้นบุคคล
ผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ (หลีกเลี่ยงผู้ไม่มีสมาธิ),

ความคบหาบุคคลผู้มีใจเป็นสมาธิ (คบหา
กับบุคคลผู้มีสมาธิ), การพิจารณาฌาน-
วิโมกข์ (พิจารณาฌานและวิโมกข์), ความ
เป็นผู้มีจิตโน้มไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น
(โน้มใจเพื่อให้เกิดสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น).

อชฎุเพกขนตาติ ปคคหนิคคหสมปหัสเนสสุ
อพยวาทตา. (วิสทธิ.ฎี. ๑/๑๕๘)

บทว่า **อชฺฌเพกฺขนตา** (ความวางเฉย) คือ
ความเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายในการยก
การข่ม และการทำจิตให้ว้าวุ่น.

(ข) ความวางเฉย, การครอบงำปฏิบัติกิจกรรม
กล่าวคือ ความเป็นผู้ไม่มีการขวนขวาย
ในการยก การข่มและการทำจิตให้
รำเริง. (จิตตอชฌเปกขา)

สมเเย่ **อชฌมฺเพกฺขหนตา** นาม ยสฺมี สมเเย่ สมมา-
ปฺปิตฺตํ อากมฺม อลฺลัน อนุทฺรตํ อนิรุตฺตาทํ
อากมฺมเณ สมปฺปวตฺตํ สมถวฺถีปฺปนิ จิตฺตํ
โหติ, ตทาสุส ปคฺคหนิกฺคหสมปฺหฺสนเณสุ น
พฺยาปารํ อาปชฺชติ สารถิ วีย สมปฺปวตฺเตสุ
อสฺเสสฺ. อยํ วุจฺจติ สมเเย่ **อชฌมฺเพกฺขหนตา**ติ.

(វិ.ខ. ២/៣៨៤)

ชื่อว่า **ความวางเฉย**ในสมัยที่ควรวางเฉย
อธิบายว่า สมัยใดจิตอาศัยการปฏิบัติชอบ
ไม่ท้อถอย ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เบื่อหน่าย (แถมขึ้น)
เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ดำเนินไปในสมถะวิถิ
สมัยนั้นไม่ต้องขวนขวายในการยก ข่มและ
ทำจิตให้สว่าง เหมื่อนสารถิไม่ต้องขวนขวาย
ในเมื่อมัววิ่งไปอย่างสม่ำเสมอ ฉะนั้น นี้เรียก
ว่า **ความวางเฉย**ในสมัยที่ควรวางเฉย.

อยู่ วุจฺจติ สมเย อชฺฌเปกฺขนตาติ อัย อชฺฌ-
เปกฺขิตพฺพสมเย ภาวนาจิตตสฺส ปคฺคห-
นิกคหสมปหิสฺเสนฺสุ อพฺยาภาวตาสงฺขาตํ
ปฏฺิปปกฺขํ อภิภฺยเย เปกฺขนา วุจฺจติ.

(វិ.វិ. ២/៣៣៤, ៣៣៥)

ปาฐะนี้ว่า อยู่ วุจฺจติ สมเย อชฺฌเปกฺขนตา
ความว่า ในสมัยที่ควรวางเฉย หมายถึง ความ
เพ่งเฉยโดยครอบงำปฏิบัติภทฺธมกล่าวคือ
ความเป็นผู้ไม่มีการขวนขวายในการยก
การข่มและการทำภาวนาจิตให้รู้แจ้ง.

อชฎุเปกฺขนสารถิ (ป)

[อชฌเปกขณ + สารถิ]

สารที่ผู้วางเฉย - เพิกเฉย.

สา จิตตเจตสิกานํ สมวาหิตลภุชณา อุณา-
 ธิกนิวารณรสา ปกฺขปาตุปฺจเนทฺทณรสา วา,
 มชฺฌมตฺตภาวปฺจจุปฺปฏฺฐานา. จิตฺตเจตสิกานํ
 อชฺฌมฺเปกฺขนวเสน สมปฺปวตฺตตานํ อาชาเนยฺยานํ
 อชฺฌมฺเปกฺขนสารถิ วิย (ตตฺตรมชฺฌมตฺตตา)
 ทกฺกจฺพพา. (อภิ.อภ. ๑/๑๗๗) (อิ.ต่างกัน)

ตัตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในธรรม
 นั้นๆ) นั้น มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนิน
 ไปสมดุลงัน มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและ
 ความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไป
 ในฝ่ายที่ยิ่งหรือหย่อน มีความเป็นกลาง เป็น
 เครื่องปรากฏ ฟังทราบตัตรมัชฌัตตตานี้
 เหมือนสารถิผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยที่
 วิ่งไปสมม้าเสมอ ด้วยการวางเฉยต่อจิตและ
 เจตสิก ฉะนั้น. ด อชฌเปกขกสารถิ

อชฌูปะกขนาการ (ป)

[อชฌูปะกขน + อาการ]

อาการคือความวางเฉย, อาการคือการเข้าไปฟังดูเฉยๆ. (พรหมวิหารอุเบกขาในพรหมวิหารคืออัสสัมชิตตตาทที่มีลักษณะเป็นกลางในเหล่าสัตว์), อาการวางเฉย.

กตตุกามตานนโท อาทิ “ฉนทมูลกา กุสลาธมมาติ วจนโต, อถ วา สตุเตสสุ หิตเตสิตา-ทุกขาปนยนกามตาทีนา อนวชชาภิปตถนา-วเสน ปวตตนาโต “กตตุกามตานนโท อาทิติวุตตํ. อุปะกขาพรหมวิหารโรปิ หิ สตุเตสสุ อนิรากตหิตจจนโทเยว “ตตถ อพยวาทตา อปณณกปฏิปทาติ **อชฌูปะกขนาการ**เรน ปวตตติ มาตา วีย สกัจจปสุเต ปุตเต.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๓๘๓)

ความพอใจคือความเป็นผู้ประสงค์จะทำ (กตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้น[ของพรหม-วิหารเหล่านั้นทั้งหมด]เพราะมีพระบาลีว่า กุศลธรรมมีฉันทะเป็นมูล. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ความพอใจคือความเป็นผู้ประสงค์จะทำ (กตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้น ดังนี้เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจความปรารถนายังซึ่งไม่มีโทษมีผู้แสวงหาประโยชน์ เกื้อกูล และความเป็นผู้ใคร่จะบำบัติทุกข์เป็นต้นในสัตว์ทั้งหลาย. ก็แม้อุเบกขาพรหม-วิหาร ก็มีฉันทะในประโยชน์เกื้อกูล อันมิได้ทำให้ห่างเหินในสัตว์ทั้งหลายทีเดียว ย่อมเป็นไปโดยอาการคือความวางเฉย (อาการวางเฉย) ว่า ความเป็นผู้ไม่ชวนชวายุในสัตว์

เหล่านั้นเป็นปฏิบัติไม่ผิด เหมือนมารดา วางเฉยในบุตรทั้งหลาย ผู้ชวนชวายุอยู่ในการงานของตน.

อชฌูปะกขนุต (ติ)

[อิธิ + อุป + อิทธิ (ทสฺสเน) + อนต]

เข้าไปฟังดูอยู่, ฟังดูเฉยๆ, เฝ้าดูอยู่เสมอ.

กถณจ ภิกขเว สฬโล อุปกโม โหติ สฬลปธานํ? อิธ ภิกขเว ภิกขุ น เหว อนทฐฏํ อตตานํ ทุกฺเคน อทฐภาเวติ, ธมฺมิกถณฺจ สฺขํ น ปริจฺจชติ, ตสฺมี จ สฺสฺเช อนธิมุจฺฉิตโหติ. โส เอวํ ปชานาติ “อิมสฺส โข เม ทุกฺขนิทานสฺส สงฺขารํ ปทฺทโต สงฺขารปฺปชานา วิราโค โหติ, อิมสฺส ปน เม ทุกฺขนิทานสฺส **อชฌูปะกขโต** อุปะกขํ ภาวยโต วิราโค โหติติ. (ม. ๓/๙)

ความพยายามที่มีผล ความเพียรที่มีผล เป็นอย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไม่นำตนซึ่งไม่มีทุกข์เข้าไปรับทุกข์ ไม่สละสุขที่เกิดขึ้นโดยธรรม ไม่เป็นผู้หมกมุ่นในสุขนั้น ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เราไม่มีทุกข์เป็นเหตุ (มีทุกข์คือขั้น ๕ เป็นเหตุ) เริ่มบำเพ็ญความเพียรอยู่ (ทำความเพียรเป็นเครื่องประกอบ) จึงกายกำหนดได้(ด้วยมรรค) เพราะการบำเพ็ญความเพียร อนึ่งเราไม่มีทุกข์เป็นเหตุ เข้าไปฟังดูอยู่ (โดยอาการเป็นกลางๆ) เจริญอุเบกขาอยู่ จึงกายกำหนดได้”.

[สงฺขารํ ปทฺทโตติ สมปโยควิริยํ กโรนตสฺส. ตสฺส สมปโยควิริยสฺส มชฺฌตตตาทาโร กถิตไ]

อชฌูปะกฤษ (กฤษ/อา)

อชฌูปะกฤษี (กฤษ/อา)

อชฌูปะกฤษิ (กฤษ/อา) ดู อชฌูปะกฤษติ

อชฌูปะกฤษิต (ติ)

[อริ + อุป + อิภ (ทสฺสเน) + อิ + ต]

(๑) ผู้วางเฉย, ผู้เฝ้าดูเฉยๆ (กัตตฺวาจก).

(๒) ถูกวางเฉย - เฝ้าดูเฉยๆ (กัมมวาจก).

อชฌูปะกฤษิตัพพ (ติ)

[อริ + อุป + อิภ (ทสฺสเน) + อิ + ตัพพ]

ที่ควรวางเฉย, ที่ควรเฝ้าดูเฉยๆ, เฟ่งดู, เฟ่ง
เฉยอยู่, วางเฉยในจิต.

ฉหิ ภิกขเว ฐมเมหิ สมนนาคโต ภิกขุ อภัพโพ
อนุตฺตรํ สติภาวํ สจฺจนิกาทํ. กตเมหิ ฉหิ ? อริ
ภิกขเว ภิกขุ ยสฺมี สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ
ตสฺมี สมเย จิตฺตํ น นิคฺคณฺหาติ ยสฺมี สมเย
จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ ตสฺมี สมเย จิตฺตํ น
ปคฺคณฺหาติ ยสฺมี สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ
ตสฺมี สมเย จิตฺตํ น สมฺปหํเสติ ยสฺมี สมเย
จิตฺตํ อชฌูปะกฤษิตัพพํ ตสฺมี สมเย จิตฺตํ น
อชฌูปะกฤษติ Һินาริมุตฺติโก จ โหติ สกฺกาเย-
ภริโต จ. (อ. ๒/๓๗๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ไม่
อาจทำให้แจ้งสภาวะอันยอดเยี่ยม คือ ภิกษุ
ในธรรมวินัยนี้ ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ไม่ทำจิต
ให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ไม่เฟ่งดูจิตใน
สมัยที่ควรเฟ่งดู น้อมไปในธรรมที่เลว ยินดี
ยิ่งในสัักกายทิฏฐิ.

[สตีภาวะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน หรือธรรม
เครื่องระงับกิเลส (อง.ฉก.ฎีกา ๓/๘๕/๑๗๙)]

ตโยเม ภิกขเว ปุคฺคลา สนฺโต สํวิชฺชมานา
โลกสฺมี. กตเม ตโย? อตฺถิ ภิกขเว ปุคฺคลो
ชิคฺคจฺฉิตฺตพฺโพ น เสวิตพฺโพ น ภชิตพฺโพ น
ปยฺรฺฐาสิตพฺโพ. อตฺถิ ภิกขเว ปุคฺคลो อชฌู-
ปะกฤษิตพฺโพ น เสวิตพฺโพ น ภชิตพฺโพ น
ปยฺรฺฐาสิตพฺโพ. อตฺถิ ภิกขเว ปุคฺคลो เสวิตพฺโพ
ภชิตพฺโพ ปยฺรฺฐาสิตพฺโพ. (อ. ๑/๒๒๔)

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ใน
ในโลก, ๓ จำพวกไหนบ้าง คือ บุคคลที่น่านั่ง
เกียจ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไป
นั่งใกล้ (มีอยู่) บุคคลที่ควรวางเฉย ไม่ควร
เสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ (มีอยู่)
บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้.
(มีอยู่).

อชฌูปะกฤษิตัพพสมย (ป)

[อชฌูปะกฤษิตัพพ + สมย]

สมัยที่ควรวางเฉย, สมัยที่ควรเข้าไปเฟ่งดู
เฉยๆ. ดู อชฌูปะกฤษนตา (ข)

อชฌูปะกฤษิตาการ (ป)

[อชฌูปะกฤษิต + อาการ]

อาการคือการเข้าไปเพ่งดู (โดยความเป็นกลาง), อาการวางเฉย.

ตํ อาการํ สลฺลกุเขตฺวาติ เยนากาเรน อสฺสโยคิโน ปสฺสทุธิ สมาริ อุกฺเขชาติ อิเม ปสฺสทุธิ-อาทโย ฐมา ปุพฺเพ ยถารหํ ตสฺมี ตสฺมี กาเล อูปนฺนปฺพพา, ตํ จิตฺตตํสฺมปฺยุตฺตฐมมานํ ปสฺสทุธาการํ, สมาริตาการํ, **อชฌุเปกฺขิตา-**การณจ อุกฺกเลตฺวา อุกฺคาเรตฺวา.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๕๘)

ปาฐะว่า **ตํ อาการํ สลฺลกุเขตฺวา** (กำหนดอาการนั้น) ความว่า ธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้ คือ ปัสสัทธิ สมาริ และอุเบกขาเคยเกิดขึ้นแล้วแก่โยคินั้นในกาลก่อน คือ ในกาลนั้นๆ ตามควรด้วยอาการใด, โยคิบุคคลกำหนดแล้ว คือ พิจารณาแล้วซึ่งอาการนั้น คือ อาการสงบระงับ อาการตั้งมั่น และอาการวางเฉยแห่งจิตและธรรมอันสัมพันธ์กับจิตนั้น.

อชฌุเปกฺขิตฺต (ป)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ตฺ]

ผู้วางเฉย, เข้าไปเพ่งดูเฉยๆ, เฝ้าดูอยู่เสมอ.

ฐมาเมสุ ฐมมานุปสฺสี ภิกฺขเว ตสฺมี สมเย ภิกฺขุวิหฺรติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. โส ยนฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสํ ปหานํ ตํ ปณฺณาย ทิสฺวา สาธุกํ **อชฌุเปกฺขิตา** โหติ. ตสฺมาติห ภิกฺขเว ฐมาเมสุ ฐมมานุปสฺสี ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.

(ม. ๓/๑๓๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้น ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมว่าเป็นสภาวะธรรม มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ช่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่. เธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้วางเฉยด้วยดี เพราะเหตุนั้น สมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่าตามรู้ในสภาวะธรรมว่าเป็นสภาวะธรรม มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ช่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่.

ยสฺมา อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสสมิตฺติอาทินา นเยน ปวตฺโตเน เกลสํ นีวรณาทิฐเม, อภิชฺฌา-โทมนสฺสสึเสน ปน วุตฺตานํ ฐมมานํ ปหาน-ณณมฺปิ ปณฺณาย ทิสฺวา **อชฌุเปกฺขิตา** โหติ, ตสฺมา "ฐมาเมสุ ฐมมานุปสฺสี ตสฺมี สมเย ภิกฺขุวิหฺรติติ เวทิตฺตพฺพ. (ม.อญ. ๔/๑๐๒)

เพราะภิกษุผู้ปฏิบัติโดยนัยว่า เราจักตามรู้ความไม่เที่ยงหายใจเข้าเป็นต้น ไม่เพียงเป็นผู้วางเฉยในนิเวศธรรมเป็นต้นอย่างเดียว แต่ยังเห็นแม้ญาณคือการขจัด [นิเวศ]ธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยยกอภิชฌา และโทมนัสเป็นหลักด้วยปัญญา ดังนั้น ควรทราบอธิบายว่า ในสมัยนั้นภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในสภาวะธรรมว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่.

อชฌุเปกฺขิตา โหติติ สหชาตอชฌุเปกฺขณาย อชฌุเปกฺขิตา โหติ. (ม.อญ. ๔/๑๐๑)

สองบทว่า **อชฌุเปกฺขิตา** โหติ (เป็นผู้วางเฉย) ความว่า เป็นผู้วางเฉยด้วยความวางเฉยในสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมกัน).

อชฌุเปกฺขิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ตฺวา]

วางเฉยแล้ว, เฟ่งเฉยแล้ว, เข้าไปเฟ่งดูแล้ว, ฝ้าดูแล้ว.

วितฺราคสฺส กตฺเมหิ ตีหากาเรหิ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร โหติ ? วิตฺราโค สงฺขารุเปกฺข วิปสฺสติ วา ปฏิสงฺขาย วา ผลสฺมาปตฺติ สฺมา-
ปชฺชติ, ตทชฌุเปกฺขิตฺวา สฺมณฺณตฺวิหาเรน วา อนิมิตฺตฺวิหาเรน วา อปฺปณฺนิหิตฺวิหาเรน วา
วิหฺรติ. วิตฺราคสฺส อิมฺเหติ ตีหากาเรหิ สงฺขารุ-
เปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร โหติ. (ปฏฺฐ. ๖๐)

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศ
จากราคะมีด้วยอาการ ๓ อย่าง อะไรบ้าง คือ
ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขาร-
เปกขา ท่านผู้ปราศจากราคะพิจารณาแล้ว
ย่อมเข้าผลสมาบัติ ท่านผู้ปราศจากราคะ
เฟ่งเฉยแล้วในสังขารเปกขานั้นแล้ว ย่อมอยู่
ด้วยสฺมณฺณตฺวิหาเรณ สมาสฺมาปตฺติ อนิมิตฺตฺวิหาเร-
ณ สมาสฺมาปตฺติ หรืออปฺปณฺนิหิตฺวิหาเรณ สมาสฺมาปตฺติ การ
น้อมจิต ไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศ
จากราคะมีด้วยอาการ ๓ อย่างนี้.

อาทิตฺเต กิกฺขเว เจเล วา สีเส วา กิมสฺส
กฺรณฺเณนฺติ. อาทิตฺเต ภาณเต เจเล วา สีเส วา,
ตสฺสเว เจลสฺส วา สีสฺส วา นิพฺพาปนาย
อริมฺตฺโต ฉนฺโท จ วายาโม จ อุตฺสาโห จ
อุสฺโสฬฺหี จ อปฺปฏฺวิวานี จ สติ จ สมฺปชฌณฺณจ
กฺรณฺเณนฺติ. อาทิตฺตํ กิกฺขเว เจลํ วา สีสํ วา
อชฌุเปกฺขิตฺวา อมฺนสิกริตฺวา อนภิสเมตฺตานํ
จตุณฺหนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมยาย

อริมฺตฺโต ฉนฺโท จ วายาโม จ อุตฺสาโห จ
อุสฺโสฬฺหี จ อปฺปฏฺวิวานี จ สติ จ สมฺปชฌณฺณจ
กฺรณฺเณนฺติ. (ส. ๓/๓๘๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อผ้าถูกไฟไหม้ หรือ
ศีรษะถูกไฟไหม้ควรทำอย่างไร ข้าแต่พระ
องค์ผู้เจริญ เมื่อผ้าถูกไฟไหม้หรือศีรษะถูก
ไฟไหม้ควรทำความพอใจ ความพยายาม
ความอดสาหะ ความขะมักเขม้น ความไม่ท้อ
ถอย สติและสัมปชฌญะให้มีประมาณยิ่ง เพื่อ
ดับไฟที่ไหม้ผ้าหรือไฟที่ไหม้ศีรษะนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรวางเฉย ไม่
ควรใส่ใจถึงผ้าที่ถูกไฟไหม้หรือศีรษะที่ถูก
ไฟไหม้ ควรทำความพอใจ ความพยายาม
ความอดสาหะ ความขะมักเขม้น ความไม่ท้อ
ถอย สติและสัมปชฌญะให้มีประมาณยิ่ง เพื่อ
รู้แจ้งอริยสัจ ๔ (มีทุกขอริยสัจเป็นต้น) ที่ยัง
ไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง.

อุเปกฺขาภาวนํ ภาเวตฺถกาเมเน ปน เมตฺตาทิสฺสุ
ปฏฺฐิตฺกจตฺตูกฺขมาเนเน ปณฺณตฺตยชฺชมาเนนา
วฏฺฏจาเย “สุชิตา โหนฺตุตฺติอาทิวาเสเน สตฺตเตกลายเน-
มนสิการยฺตฺตตฺตตา, ปฏฺฐิมาณฺณนยสมฺมิจาริตฺตตา,
โสมนสฺสโยเคน โอปาริกตฺตตา จ ปุริมาสุ
อาทินวํ, สนฺตสกาเวตฺตตา อุเปกฺขาย อาณิสฺสณฺจ
ทิสฺวา ยฺวาสฺส ปกฺคิมชฺชตฺตโต ปุคฺคโล, ตํ
อชฌุเปกฺขิตฺวา อุเปกฺขา อุปฺปาเทตฺตพฺพา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๘)

ส่วนผู้ปฏิบัติผู้ต้องการจะเริ่มเจริญอุเบกขา
ภาวนา ออกจากฌานที่ ๓ อันคล่องแคล่ว
ตามที่เป็นตักกฌานหรือจตุกกฌาน ที่ได้บรรลุ

ในภาวนา ๓ มีเมตตาทภาวนาเป็นต้นแล้ว เห็นโทษในภาวนา ๓ ข้างต้น เพราะเป็น ภาวนาประกอบด้วยมนสิการ อันเป็นไปโดย ความรักในสัตว์ เนื่องด้วยความนึกแผ่ไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีความสุขเป็นต้น เพราะเป็นภาวนา ที่อยู่ใกล้ความยินดีในร้าย และเพราะเป็นภาวนาที่ยังหยาบ เนื่องจาก ยังประกอบด้วยโสมนัส และเห็นอนิสงส์ ใน อุเบกขา โดยความเป็นธรรมอันสงบแล้ว พึง วางเฉยกะบุคคลเป็นกลางๆ อยู่โดยปกติ ของเธอ นั้น ยังอุเบกขาให้เกิดขึ้น.

อชฌุเปกขิย (กฺริ/วิ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ตฺวา]

ลง ตฺวา บั๊จจัยท้าย อิกฺข ธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๖๔) ว่า ปุพฺพกาลกกตตฺถกานํ ตุนตฺวานตฺวา วา, ให้ ตฺวา ชื่อว่ากิตกบั๊จจัยด้วยสูตร (กจ. ๕๔๖) ว่า อนุญเ กิตฺ, ลงกิตกบั๊จจัยในกัตตฺ สาธณะด้วยสูตร (กจ. ๖๒๔) ว่า กตฺตริ กิตฺ, แปลง ตฺวา บั๊จจัยเป็น ย ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตฺนาทึน โย, ลง อี อาคมด้วยสูตร (กจ. ๖๐๕) ว่า ยถาคมมิการิ.

วางเฉย[ไม่ทำเสียงโอะและจาม], นิ่งเฉย.

อุกฺกาสิตตฺยจ ขิปิตตฺยจ

อชฌุเปกขิย สฺพพฺพตา

สคารว สปปติสฺสา

สมฺพุทฺธิ อุปสงฺกมฺ. (พฺทฺธว. ๓๐๔)

(สยา. อชฌุเปกขิตฺวาน)

ภิกษุเหล่านั้น ผู้มีวัตรงาม มีความเคารพ ยำเกรง วางเฉย (ไม่ทำ) เสียงโอะ และเสียง จาม (ไม่โอะ ไม่จาม) พวกเข้เข้าเฝ้าพระสัมมา สัมพุทฺธเจ้า.

อชฌุเปกขิยาติ อุเปกขิตฺวา ตํ อุภยํ อกตฺวาติ
อตุโธ. (พฺทฺธว. ๖๗)

บทว่า อชฌุเปกขิย (วางเฉย) ได้แก่ นิ่งเฉย คือ ไม่ทำเสียงโอะและเสียงจามทั้งสองนั้น.

อชฌุเปกขิสฺสถ (กฺริ/อา)

อชฌุเปกฺเขยฺย (กฺริ/อา)

อชฌุเปกฺเขยฺยาม (กฺริ/อา)

ดู อชฌุเปกฺขติ

อชฌุเปติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อุป + อี (อชฌมฺยเน) + ติ]

ย้อมเข้าไปใกล้, เข้าไปพบ, เข้าไปหา.

ภูตปุพฺพ อวฺโส ปาฏิกปฺตตฺ สีสฺส มิคฺรณฺโณ
เอตทโหสิ ‘ยณฺฺนนาหํ อนุญตฺรํ วณฺสณฺฑํ
นิสฺสาย อาสยํ กปฺเปยฺยํ, ตตฺตราสยํ กปฺเปตฺวา
สายณฺหสมยํ อาสยา นิภฺขเมยฺยํ, อาสยา
นิภฺขมิตฺวา วิชฺฆเมยฺยํ, วิชฺฆมิตฺวา สมฺนฺตา
จตฺตทิสฺสา อนุวิโลเกยฺยํ, สมฺนฺตา จตฺตทิสฺสา
อนุวิโลเกตฺวา ติกฺขตฺตํ สีนฺนาทํ นทฺเขยฺยํ,
ติกฺขตฺตํ สีนฺนาทํ นทิตฺวา โคจราย ปกฺกเมยฺยํ.
โส วรํ วรํ มิคฺสํมํ วตฺติวามฺมุทฺมฺสานิ มุทฺมฺสานิ
ภกฺขยิตฺวา ตเมว อาสยํ อชฌุเปยฺยณฺติ.

ที่. ๓/๑๙)

ดูก่อนท่านปาฏิกบุตร เรื่องเคยมีมาแล้ว คือ
ราชสีห์เจ้าแห่งสัตว์ป่า คิดว่า “ทางที่ดี เรา
พึงอาศัยป่าที่บางแห่งซ่อนตัวอยู่ ครั้นซ่อน
ตัวอยู่ในป่าที่นั่นแล้ว พึงออกจากที่ซ่อน
ในเวลาเย็น ครั้นออกจากที่ซ่อนแล้ว พึงปิด
กาย ครั้นปิดกายแล้ว พึงเหลียวดูไปรอบๆ
ทั้ง ๔ ทิศ ครั้นเหลียวดูไปรอบๆ ทั้ง ๔ ทิศ
แล้ว พึงบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง ครั้นบันลือ
สีหนาท ๓ ครั้งแล้ว จึงออกไปหากิน เรา นั้น
ล่าห่มเนื้อ ตัวล่ำสัน กินเนื้อนุ่มๆ แล้ว พึงเข้า
ไปหาที่ซ่อนตัว(กลับมาซ่อนตัว) อยู่ตามเดิม.

อชฺฌเปยุหนฺติ อุปคฺจเจยฺย. (ที.อฎ. ๓/๑๒)
บทว่า อชฺฌเปยุยฺ (พึงเข้าไปหา) คือ พึงเข้าไป
ไปใกล้ (ที่ซ่อนตัว).

อหณฺจ องฺโกลกโมจินามิ
อติมุตฺตํ สุตฺตลโยริกญฺจ
ปิโย จ เม เหหิติ มาลภาริ
อหณฺจ นํ มาลินี อชฺฌเปสฺส. (ชา.๑/๓๓๒)
(นางกินนรีกล่าวว่า)

ส่วนดิฉันมีเลือกเก็บดอกปฐู ดอกลำดวน
ดอกมะลิซ้อน และดอกคัตเค้า ด้วยหวังว่า
สามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และ
ดิฉันผู้ประดับดอกไม้ จักเข้าไปหาสามีนั้น.

อชฺฌเปสฺสนฺติ สยเน อุปคมิสฺสามิ.
(ชา.อฎ. ๔/๔๔๔)

บทว่า อชฺฌเปสฺส (จักเข้าไปหา) คือ จักเข้าไป
ไปหาบนที่นอน (นอนแนบข้าง).

ดู ที. ๓/๑๙

อชฺฌเมตพุพ (ติ)

[อิธิ + อิ (อชฺฌเมยเน) + ตพุพ]

พึงสวด, สาธยาย, ทรงจำ, เล่าเรียน.

เวเท อชฺฌเมยเนเตหิ ปจฺม อชฺฌเมตพุพโต
สวิตฺติ ฌนฺทโส มุขนฺติ วุตฺตา.

(สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๑๗๗) (สี.อิ.ต่างกัน)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สวิตฺติ ฌนฺทโส มุข
(สวิตฺติเป็นเบื้องต้นของพระเวท) เพราะ
พวกพราหมณ์ที่จะสาธยายพระเวท พึง
สาธยายสวิตฺติคาก่อน.

[ฌนฺท ใน ฌนฺทโส ต้องแปลว่า พระเวท จึงจะ
เหมาะสม. สวิตฺติคากาเป็นเบื้องต้นแรกของ
พระเวท เพราะการสวดพระเวทมีสวิตฺติฉันท
เป็นเบื้องต้น จัดเป็นคากาประเภทหนึ่งที่มี
๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ ชาวฮินดูถือ
ว่าคากานี้สำคัญมาก จึงมักสาธยายคากานี้
ก่อนที่จะสาธยายพระเวท เพื่อนอบน้อมสุริย
เทพที่เชื่อกันว่าเป็นผู้ประทานปัญญาอัน
เปรียบเหมือนแสงสว่างแก่ชาวโลก. คัมภีร์
อภิธานปิปปิกา (คากา ๔๑๗) กล่าวเกี่ยว
กับเรื่องนี้ว่า

คายตฺติปฺปมุขํ ฌนฺทํ

จตุวิสฺสขรํ ตุ ยํ

เวทานมาทิภฺตํ สา

สวิตฺติ ติปทํ สียา.

คายฺตฺริเป็นต้น ชื่อว่า ฉันท ส่วนคากาได้มี
๒๔ พยางค์ เป็นเบื้องต้นของพระเวท คากา
นั้น ชื่อว่า สวิตฺติ มี ๓ บาท.

นอกจากนี้ เรื่องสาวิตรีคาถายังมีปรากฏใน
คัมภีร์สุตตนิบาต (๒๕/๔๖๑/๔๒๑) ว่า

พราหมโณ เจ ตวํ พุริสสิ
มณฺจ พุริสสิ อพราหมณํ
ตํ ตํ สาวิตฺตํ ปุจฺฉามิ
ติปํ จตฺวิสสทกฺขรํ.

ถ้าท่านกล่าวว่าท่านเป็นพราหมณ์แต่กล่าวว่า
เรามิใช่พราหมณ์ เราขอถามท่านถึงสาวิตรี
คาถาที่มีบาท ๓ มีพยางค์ ๒๔.

อรรถกถาสุตตนิบาต (๒/๒๒๖) อธิบายว่า
สาวิตรีคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง คือ
อริยสาวิตรีคาถาที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘
พยางค์ รวมเป็น ๒๔ พยางค์เช่นกัน อันได้
แก่คำว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ฐมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
และ สัมมํ สรณํ คจฺฉามิ ดังมีสาธกว่า

เอตฺถ จ ภควา ปรมตฺถเวทธานํ ติณฺณํ ปิฏฺฐกานํ
อาทิภูตํ ปรมตฺถพราหมเณหิ สพฺพพุทฺเธหิ
ปกาสิตํ อตฺถสฺมปฺนุํ พุญฺญชนสฺมปฺนุํ พุทฺธํ
สรณํ คจฺฉามิ, ฐมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สัมมํ สรณํ
คจฺฉามิ อิมํ อริยสาวิตฺตํ สนฺธาย ปุจฺฉติ.

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถาม หมายถึง
สาวิตรีคาถาของพระอริยะคือ พุทฺธํ สรณํ
คจฺฉามิ, ฐมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สัมมํ สรณํ
คจฺฉามิ ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ
เป็นเบื้องต้นของพระไตรปิฎก อันเป็นพระเวท
โดยปรมาตย์ เป็นข้อที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์
ผู้เป็นพราหมณ์ โดยปรมาตย์ได้ทรงประกาศ
ไว้

อชฺฌเมติ^๑ (กิริ/อา)

[อา + เม (จินฺตเน) + ติ]

มุ่งหวัง, เข้าไปเพ่ง, เข้าถึง, ละโมบ.

โยธ กาเม อจฺจุตฺตริ

สงฺคํ โลเก ทฺวเรจฺจ

น โส โสจติ นาชฺฌเมติ

ฉินฺนุสโสตฺถ อพนฺนุโน. (สุตฺตนิ. ๔๒๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ผู้ใดข้ามกามและกิเลสเครื่องข้องที่ล่องได้ยาก
ในโลกได้ ผู้นั้นย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ละโมบ
เป็นผู้ตัดกระแสได้ ไม่มีเครื่องผูก.

นาชฺฌเมตีติ นาชฺฌเมติ น อชฺฌเมติ น อุปฺนิชฺ-
ฌายติ น นิชฺฌายติ น ปชฺฌายติ. อถ วา น
ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น อุปฺปชฺชตีติ
นาชฺฌเมตีติ น โส โสจติ นาชฺฌเมติ.

(มหานิ. ๓๔๒)

บทว่า นาชฺฌเมติ (ไม่ละโมบ) ได้แก่ ไม่ละโมบ
คือ ไม่มุ่งหวัง ไม่เข้าไปเพ่ง ไม่เพ่งถึง ไม่เพ่ง
เล็งถึง อีกนัยหนึ่ง ผู้นั้น ย่อมไม่เกิด ไม่แก่
ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่เข้าถึงกำเนิด จึงชื่อว่าไม่
ละโมบ รวมความว่า ผู้นั้นย่อมไม่เศร้าโศก
ไม่ละโมบ.

นาชฺฌเมตีติ นาภิชฺฌายติ.

(สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๘๔, มหานิ.อฎ. ๓๘๔)

บทว่า นาชฺฌเมติ (ไม่ละโมบ) คือ ย่อม
ไม่เพ่งเล็ง (ไม่เพ่งเฉพาะ).

อชฺเมติ^๒ (กฺริ/อา)

[อธิ + อี (อชฺเมยเน) + ตี]

ย่อมสวด, สาธยาย, ทรงจำ, ศึกษา.

ปทํ ตทวเสสญจ พยากรณ์ อชฺเมติ เวเทติ
จาติ ปทโก เวຍယာဂโร. (สุตตนิ.อฎ. ๒/๑๖๘)

เสลพราหมณ์เป็นผู้เข้าใจบท เข้าใจไวยากรณ์
เพราะศึกษา และรู้บทและไวยากรณ์อัน
นอกเหนือจากบทนั้น.

ดู อชฺฌายติ, อธิยติ

อชฺเมตูกาม (ติ)

[อชฺเมตฺ + กาม]

ผู้ใคร่จะสวด, สาธยาย, ทรงจำ, ศึกษา.

อถ อญฺญตโร สิสฺโส

อาคณฺณิ มม สนฺติกํ

มนฺเต อชฺเมตูกาโม โส

ฉพฺงคํ นาม ลกฺขณํ. (อป. ๑/๔๓๓)

(พระเอกฉัตตียเถระกล่าวว่า)

ครั้งนั้น ศิษย์บางรูปผู้ใคร่จะศึกษาคัมภีร์
ลักษณะอันมีองค์ ๖ ในคัมภีร์พระเวท ได้มา
ยังสำนักของข้าพเจ้า.

[ลักษณะอันมีองค์ ๖ หมายถึง มนตร์พรหม
จินดามีองค์ ๖ คือ กัปปะ (ว่าด้วยวิธีเกี่ยวกับการ
บูชาัญญ), พยากรณ์ (แสดงการแยกปกติ),
นิรุตติ (แสดงรูปศัพท์เดิมปัจจัย) ลิกขา (แสดง
ฐานกรณ์และปตยนะของอักษร) ฉันโทวิจิติ
(แสดงลักษณะของฉันท์) โชติสัตตะ (แสดง

ลักษณะของดวงดาว ที่บ่งถึงความเจริญหรือ
ความเสื่อมของมนุษย์) (ขุ.วิ.อ. ๙๙๖/๓๐๙)

เทียบเวทศาสตร์ของพราหมณ์มี ๖ อย่าง
คือ กัลปะ (วิธีจัดทำพิธี), ไวยากรณ์ (วิชา
ภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบ
รูปคำให้เป็นประโยค), โชยติสสะ (วิชาว่าด้วย
ดาราศาสตร์), ลิกขา (วิธีออกเสียงคำในพระ
เวทให้ถูกต้อง), นิรุตติ (การทำตัวรูปด้วยวิธี
ลบอักษร, การลงอาคมเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตร
ทางไวยากรณ์), ฉันทลัษณ์ (ตำราว่าด้วยคำ
ประพันธ์ที่แสดงการวางพยางค์ ครุ ลหุ
เป็นแบบต่างๆ)

อชฺเมณ (น)

[อธิ + อี (= อชฺเมยเน + ยุ)]

(๑) การสวด, สาธยาย, ทรงจำ, ศึกษาคัมภีร์
พระเวท (เป็นหน้าที่ของพราหมณ์).

(สุภมาณโว) สจฺจํ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา
ปจฺมํ ฐมฺมํ ปญฺญเปนฺติ ปุญฺญสฺส กิริยาย
กุสฺสสฺส อาราธนาย. ตปํ โข โภ โคตม
พฺราหฺมณา ทฺตฺติยํ ฐมฺมํ ปญฺญเปนฺติ อเปย
พฺรหฺมจิริยํ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา ตตฺติยํ
ฐมฺมํ ปญฺญเปนฺติ อเปย อชฺเมณ โข โภ
โคตม พฺราหฺมณา จตฺตถํ ฐมฺมํ ปญฺญเปนฺติ
อเปย จาคํ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา ปญฺจมํ
ฐมฺมํ ปญฺญเปนฺติ ปุญฺญสฺส กิริยาย กุสฺสสฺส
อาราธนาย. พฺราหฺมณา โภ โคตม อิเม ปญฺจ
ฐมฺเม ปญฺญเปนฺติ ปุญฺญสฺส กิริยาย กุสฺสสฺส
อาราธนายาติ. อิธ ภวํ โคตโม กิมาหาติ?

(ม. ๒/๔๑๕)

สุภมาณพกราบทูลว่า “ท่านพระโคตม พวกพราหมณ์บัญญัติธรรมข้อที่ ๑ คือสัจจะเพื่อกำบุญ เพื่อยังกุศลธรรมให้สำเร็จ บัญญัติธรรมข้อที่ ๒ คือตบะ...บัญญัติธรรมข้อที่ ๓ คือพรหมจรรย์...บัญญัติธรรมข้อที่ ๔ คือการศึกษามนตร์...บัญญัติธรรมข้อที่ ๕ คือการบริจาคเพื่อกำบุญ เพื่อยังกุศลธรรมให้สำเร็จ พวกพราหมณ์บัญญัติธรรม ๕ ประการนี้ไว้ เพื่อกำบุญ เพื่อยังกุศลธรรมให้สำเร็จในเรื่องนี้ ท่านพระโคตมจะตรัสว่าอย่างไร”

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูก่อนมาณพ พวกพราหมณ์แม้สักคนก็ไม่ได้กล่าวอย่างนี้ว่า พวกเราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศบัญญัติธรรม ๕ ประการ มาณพ คนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นกันแม้ฉันใด ภาสิตของพราหมณ์ทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน เห็นจะเปรียบได้กับคนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นกัน ฉะนั้น]

อชฺเฌนหฺนติ มนฺตคณฺณ. (ม.อฎ. ๓/๓๐๓)

บทว่า อชฺเฌน (การศึกษา) ได้แก่ การเรียนมนต์ (พระเวท).

ปาวาติ อตฺตโน สึลฺลํ วา วตฺติ วา สึลฺลพฺพตํ วา ปาวทติ. “อหฺมสมฺมิ สึลฺลสมฺปนฺโนติ วา “วต-สมฺปนฺโนติ วา “สึลฺลพฺพตสมฺปนฺโนติ วา ชาติยา วา โคตฺเตน วา โกลปฺตติเยน วา วนฺณโปกฺขร-ตาย วา ธเนน วา **อชฺเฌเนน** วา กมฺมายตเนน

วา สิปฺปายตเนน วา วิชฺชาญฺจาเนน วา สุเตน วา ปฏฺิภาณน วา อญฺญตรญฺญตเรณ วา วตฺตุนา ฯ เปฯ “เนวสญฺญานาสญฺญายต-นสมาปตติยา ลาภีติ วา ปาวทติ กเถติ ภณฺติ ทิปฺยติ โวหฺรตฺติ อนานุปฺญฺโจ จ ปเรสฺส ปาว.

(มหานิ. ๕๑,๖๑, อภิ.วิ. ๓๖๖)

บทว่า **ปาว** (บอก) ได้แก่ บอก ศีล วัตร หรือ ศีลวัตรของตน อธิบายว่า ย่อมบอก คือพูด กล่าว แสดง ชี้แจง ศีล วัตร หรือศีลวัตรของตนว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีลบ้าง สมบูรณ์ด้วยวัตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยศีลวัตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยชาติบ้าง สมบูรณ์ด้วยโคตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูลบ้าง สมบูรณ์ด้วยความเป็นผู้มีรูปงามบ้าง สมบูรณ์ด้วยทรัพย์บ้าง สมบูรณ์ด้วยการศึกษา (คัมภีร์พระเวท) บ้าง สมบูรณ์ด้วยหน้าที่การงานบ้าง สมบูรณ์ด้วยหลักแห่งศิลปวิทยาบ้าง สมบูรณ์ด้วยวิทยฐานะบ้าง สมบูรณ์ด้วยความคงแก่เรียนบ้าง สมบูรณ์ด้วยปฏิภาณบ้าง สมบูรณ์ด้วยสิ่งอื่นนอกจากที่กล่าวแล้วบ้าง... เป็นผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติบ้าง รวมความว่าไม่มีใครถาม ก็บอก... แก่บุคคลเหล่านั้น

อชฺเฌเนน วาติ อชฺฌายกรเณน วา.

(มหานิ.อฎ. ๑๗๒)

บทว่า **อชฺเฌเนน** วา (ด้วยการศึกษา) คือด้วยการทำการสาธยาย (พระเวท).

อชฺเฌเนน วาติ อชฺฌายนวเสน วา.

(มหานิ.อฎ. ๑๘๓)

บทว่า อชฺเฌเนน วา (ด้วยการศึกษา) คือ
ด้วยสามารถแห่งการสาธยาย.

ดู ขา. ๒/๒๓๕, ม. ๓/๕๓

(๒) คัมภีร์พระเวท.

อชฺเฌเนนา นิ ปฏิกคยห

กาเมสุ คฤทิต โห

อจรี ทิมมทธาน

ปเรส อหิตายห. (ขา. ๑/๓๖๐)

(แปลจาตอบสนั่นได้ จึงกล่าวว่า)

ข้าพระองค์ได้เล่าเรียนคัมภีร์พระเวท หมก
มุ่นอยู่ในกามทั้งหลาย ได้ประพฤตสิ่ง ไม่เป็น
ประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น ตลอดกาลนาน.

อชฺเฌเนนา นิติ เวเท. (ขา.อฏ.๕/๑๑)

บทว่า อชฺเฌเนนา นิติ หมายถึง คัมภีร์พระเวท
ทั้งหลาย.

ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ ฤคเวท
ยชุรเวท และสามเวท คิดค้นโดยพราหมณ์
๘ ท่านมีอัฐภูทกพราหมณ์ วามกพราหมณ์
เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญา
ได้บรรลุทิพยจักขุ จึงเทียบเคียงกับคำสอน
ของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์
คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติม
การบูชาัญญเป็นต้น ที่ขัดแย้งกับคำสอนของ
พระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่ง
คิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔
ชื่อว่า อาถิพพะณะ ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือ
เวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟ
แล้วร้ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น. ฤษีท่านนั้น

ชื่อว่า อถิพพะ คัมภีร์พระเวทที่ถิเออถิพพะ
บัญญัติขึ้นจึงชื่อว่า อาถรรพณ์เวท

อาถรรพณ์เวท มีรูปภาพาบาลีว่า อาถพพณ
สันสกฤตใช้เป็น อถรวเวท เขียนเป็นไทย
ตามสันสกฤตว่า อาถรรพเวท จัดเป็นคัมภีร์
สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวด
อ้อนวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท
ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท

ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมาก
ที่สุด ยชุรเวทและสามเวทบรรจุไว้ซึ่งศโล
จากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพลี
กรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้น ถือกัน
ว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระ
เวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วน
มากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และ
คาถาอาคมขลังต่าง ๆ]

อชฺเฌเนนกุชฺช (น)

การศึกษาคัมภีร์ที่ได้รับประโยชน์, การสาธยาย
คัมภีร์ที่ได้รับประโยชน์.

ดู อชฺเฌเนนกุตฺต (ส. ต่างกัน)

อชฺเฌเนนกุตฺต (น)

[อชฺเฌเนน + กุตฺต (= กร + ต, กรณ กุตฺต,
กิริยา)]

กุตฺต แปลตามศัพท์ว่า การกระทำ ประกอบ
รูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ต
ปัจจัย แปลง กร เป็น กุ แล้วซ้อน ต เป็น ตต
มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณ กุตฺต (การกระทำ) หมาย
ถึงกิริยา.

การกระทำด้วยการสาธยาย,
การสาธยายคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์, การ
ศึกษาคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์.

ปาณาติปาโต วรเจตพณฺธํ

เถยฺยํ มุสาวาทํ นิกคํ วญฺจนานิ จ

อชฺเฌนกุตุตํ ปรทารเสวนา

เอสามคณฺโธ น หิ มํสโฆนํ. (สุตฺตนิ. ๓๑๖)

(สื.ต่างกัน อชฺเฌน กุชฺช)

[ติสสตาบสทูลถามพระกัสสปสัมมาสัมพุทธ-
เจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่ง
พระพรหมพระองค์ตรัสอย่างนี้ว่า “กลืนดิบ
ไม่สมควรแก่เรา”แต่ยังเสวยข้าวสาเลีที่เขาหุง
สุกแล้วกับเนื่อนกที่เขาปรุงเป็นพิเศษ ข้าแต่
พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ข้าพระองค์ ขอ
ทูลถามความข้อนี้กับพระองค์ กลืนดิบของ
พระองค์ มีความหมายอย่างไร]

(พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า)

การฆ่าสัตว์ การทุบตี การตัด การจงจำ การ
ลักขโมย การพูดเท็จ การเห็นแก่ได้ การ
หลอกลวง การศึกษาคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์
และการเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่น นี่ต่างหาก ชื่อว่า
กลืนดิบ หาใช่อาหารที่ปรุงด้วยเนื้อไม่

[กลืนดิบ ในที่นี้หมายถึงอาหารจำพวกปลา
และเนื้อสัตว์ (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๓/๕๐)]

อชฺเฌนกุตุตฺตุนฺติ นิสฺสํสํมเนกคณฺถปรี-
ยาปฺพนํ. (สุตฺตนิ.อญ. ๑/๓๐๒)

(สื.ต่างกัน)

บทว่า อชฺเฌนกุตุตํ แปลว่า การศึกษาคัมภีร์
จำนวนมากที่ไร้ประโยชน์.

อชฺเฌนมคฺคิ (ป)

[อชฺเฌน + อคฺคิ, ม อาคม]

ไฟบูชาตามคัมภีร์พระเวท, ยังไฟให้อิ่มหนา
แล้ว (ใส่เชื้อไฟ) ด้วยเนยใส.

อถ เจ หิ เอเต น กโรนฺติ ปญฺญํ

อชฺเฌนมคฺคิ อธิ ตปฺปยิตฺวา

น โกจิ โลกสฺมี กโรติ ปญฺญํ

โกชํ นโร ฐมฺสึชชี ปตาปวํ. (ชา. ๒/๒๓๔)

(ก. เอเตปิ กโรนฺติ, ม. อชฺเฌนมคฺคิ)

(พระโพธิสัตว์กล่าวตอบว่า)

ถ้าหากพราหมณ์เหล่านี้บำเรอไฟบูชาตาม
คัมภีร์พระเวท จะไม่ชื่อว่าทำบุญ. คนบาง
คนในโลกนี้บำเรอไฟ ทำให้มีเปลวควัน ให้
ร้อนให้อิ่มหนา ย่อมไม่ชื่อว่าทำบุญ.

อชฺเฌนมคฺคินฺติ อชฺเฌน อคฺคิ.

(ชา.อญ. ๗/๕๗)

บทว่า อชฺเฌนมคฺคิ ตัตตบทเป็น อชฺเฌน +
อคฺคิ (ไฟบูชาตามคัมภีร์พระเวท).

ในที่นี้ บทว่า อชฺเฌน ควรมีรูปว่า อชฺเฌน
(เนยใส) โดยซ้อน ช เป็น ชฺช ดังนั้น ปาฐะว่า
อชฺเฌนมคฺคิ ตปฺปยิตฺวา จึงควรมีปาฐะว่า
อชฺเฌนมคฺคิ ตปฺปยิตฺวา แปลว่า “ยังไฟให้อิ่ม
หนาแล้วด้วยเนยใส” โดยลง ม อาคม. ที่จริง
แล้ว สันสกฤตมีรูปว่า อาชฺย แปลว่า เนยใส

บาลีจึงมีรูปว่า อชฺช ดังนั้น บทว่า อชฺช จึงเหมาะสมโดยศัพท์ (สัททยุตติ) สอดคล้องกับสันสกฤต และเหมาะสมโดยความหมาย (อรรถยุตติ) เพราะเป็นกรณของ ตปปยิตวา อีกทั้งยังเหมาะสมกับสภาพทั่วไป (สภาวะยุตติ) เพราะพวกฤๅษีและพราหมณ์มักบูชาไฟด้วยเนยใส ดู อชฺชฯ]

อชฺเฌสตติ (กฐิ/อา)

[อธิ + อิส (อิจฉาย) + อ + ติ]

(ก) ย่อมเชื่อเชิญ, อ้อนวอน, ขอร้อง, วิจารณ์, อารารณา, นิมนตฺ.

สงฺฆมโคโต โข ปน อนานากถิกโก โหติ อติรจฺจานกถิกโก. สามํ วา ธมฺมํ ภาสติ ปริ วา อชฺเฌสตติ อริยํ วา ตฺถนํ ภิการํ นาทิมณฺณยติ. อโย ภิกฺขเว สุตตโม เหตุ สุตตโม ปจฺจโย อาทิพฺพหฺมจฺริยิกาย ปณฺณาย อปฺปปฏิลทฺธาย ปฏิลาภาย ปฏิลทฺธาย ภิกฺขโวยภาย เวปฺปุลลาภ ภาวนาย ปาริปุริยา สํวตฺตติ. (อ. ๓/๔)

[ภิกษุทั้งหลาย เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญาภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว เหตุปัจจัย ๘ ประการคือภิกษุในธรรมวินัยนี้]

อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่พูดเรื่องราวต่าง ๆ ไม่พูดติรจฺจานกถา กล่าวธรรมเอง เชื้อเชิญผู้อื่นให้กล่าว และไม่ดูหมิ่นการนั่งอย่างพระอริยะ นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๗ ที่เป็นไปเพื่อได้

ปัญญาอันเป็นเบื้องต้น แห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญาภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ที่ได้แล้ว.

อถ โข อณฺณตโร ภิกฺขุ เยน ภควา เตนุปลงฺกมิฯเปฯ เอกมนตํ นินฺนโน โข โส ภิกฺขุ ภควนตํ เอตทโวจ “สาธุ เม ภนฺเต ภควา สํชิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ ยมํ ภควโต ธมฺมํ สุตฺวา เอโก วูปกฺกฺโข อปฺปมตฺโต อาตapi ปหิตตฺโต วิหเรยฺยนติ. “เอวเมวํ ปนิเชกฺจเจ โมฆปฺริสา มมณฺเณว อชฺเฌสนฺติ. ธมฺเม จ ภาสิตเณ มมณฺเณว อนฺุพนฺธิตพฺพํ มณฺณนฺตฺติ. (อ. ๓/๑๒๑)

ครั้งนั้น ภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ... ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาค โปรดแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ โดยที่เมื่อข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะพึงหลีกไปอยู่ผู้เดียวไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมฆบุรุษ บางพวกในโลกนี้ ย่อมเชื่อเชิญเราอย่างที่เขาทำกันมา และเมื่อเราแสดงธรรมแล้ว ก็คอยติดตามเราเรื่อยไป”

อชฺเฌสนฺตฺติติ ยาจนฺติ. (อ.อ. ๓/๒๔๑)

บทว่า อชฺเฌสนฺติ (ย่อมเชื่อเชิญ) ได้แก่ ย่อมอ้อนวอน (ทูลอารารณา).

[ทูลอารารณา คือ การเข้าไปหาผู้ที่ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรเคารพแล้ว ประารณายังโดยปรารภประโยชน์อันใหญ่หลวง ชื่อว่าการทูล

อาราธนา แม้การทูลอาราธนานั้นก็คือการ
วิงวอนโดยสภาวะนั่นเอง]

ดู ม. ๓/๖๑, วิ. ๔/๓๖๓, วิ.๓/๑๕๖

(ข) ย่อมขอรับรอง, บังคับ, สั่ง, เชื่อเชิญ.

ตมฺเฌ โคตม ปพฺรหฺมิตฺติ ตนฺติ ยํ ปุจฺฉามิ, ยํ
ยาจามิ, ยํ อชฺเฌสํ, ยํ ปสาเทมิ.

(มหานิ. ๑๖๑)

คำว่า นรชนนั้น ในคำว่า ข้าแต่พระโคตมะ
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกนรชน... นั้น แก่ข้า
พระองค์เกิด อธิบายว่า ข้าพระองค์ย่อมถาม
ย่อมขอ ย่อมขอรับรอง ย่อมให้ทรงประกาศ
นรชนใด.

อชฺเฌสํมิตฺติ อาณาเปมิ. (มหานิ.อฏฺ.๒๗๖)

บทว่า อชฺเฌสํ (ย่อมขอรับรอง) หมายถึง
สั่งบังคับ (เพื่อให้ตรัสบอก ความหมายก็คือ
ทูลวิงวอน).

ดู มหานิ.๒๖๔, มหานิ.อฏฺ.๓๒๗

อถ โข ภควา พหุเทว รตฺตี อชฺโฌกาเส วิตฺติ-
นาเมตฺวา วิหารํ ปาวิสิ. อายสฺมาปิ โข โสโณ
พหุเทว รตฺตี อชฺโฌกาเส วิตฺตินาเมตฺวา วิหารํ
ปาวิสิ. อถ โข ภควา รตฺติยา ปจฺจุสฺสมยํ
ปจฺจุจฺจาย อายสฺมฺนํ ตฺโสณ อชฺเฌสํ “ปฏฺิภาตฺ
ตํ ภิกฺขุ ฐมฺโม ภาสิตฺตุนฺติ.

(วิ. ๓/๒๘๖, อุทาน. ๑๔๘)

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในที่แจ้ง
จนตึก จึงเสด็จเข้าพระวิหาร ฝ่ายท่านพระ
โสณะก็ใช้เวลาอยู่ในที่แจ้งจนตึก จึงเข้าพระ

วิหาร พอถึงเวลาใกล้รุ่ง พระผู้มีพระภาค
ทรงลุกขึ้นแล้ว ทรงสั่งท่านพระโสณะว่า
“ภิกษุ เธอจงกล่าวธรรมตามถนัดเกิด (กล่าว
ธรรมตามที่ได้ฟังได้เล่าเรียนมา)”

อชฺเฌสํมิตฺติ อาณาเปสิ. (อุทาน.อฏฺ. ๒๘๔)

ปาฐะว่า อชฺเฌสํ แปลว่า สั่งแล้ว (เชื่อเชิญ
แล้ว). ดู วิ. ๔/๔๘๘

อชฺเฌสน (นถิ)

[อิธิ + อิส (อิฉาย) + ยุ]

การอาราธนา, คำทูลอาราธนา, การเชื่อเชิญ,
คำเชื่อเชิญ, การเชื่อเชิญด้วยความเคารพ,
การอ้อนวอน – วิงวอน - ขอรับรอง , การนิมนต์.

อถ โข ภควา พุทฺธมฺโน จ อชฺเฌสํ วิทิตฺวา
สตุเตสฺส จ การุญญตํ ปฏฺิจฺจ พุทฺธจกฺขฺนา โลกํ
โวลเกสิ. อตฺถสฺมา โข ภควา พุทฺธจกฺขฺนา โลกํ
โวลเกนฺโต สตุเต อปฺปรชฺกฺเข มหารชฺกฺเข
ติกฺขินฺทฺริเย มฺุทินฺทฺริเย สุวากาเร ทฺวากาเร
สุวิญญายเปยฺ ทฺวิญญายเปยฺ อปฺเปกฺจฺเจ ปฺรโล-
กชฺชภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต อปฺเปกฺจฺเจ น
ปฺรโลกวชฺชภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต.

(วิ. ๓/๙, ที. ๒/๓๓, ม. ๒/๒๙๓)

ส. ๑/๑๓๙, อ. ๑/๓๒๙)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงรับคำทูล
อาราธนาของพรหม และเพราะอาศัยพระ
กรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธ-
จักขุ (อินทริยปโรปริยัตติญาณ) เมื่อทรงตรวจ
ดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย

ผู้มีฐลีในตาน้อย มีฐลีในตามาก มีอินทรีย์
แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการ
ทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวก
มักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวก
มักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี.

อชฺเฌสนนุติ ยาจโน. (วิ.อฎ. ๓/๒๔๔)

บทว่า **อชฺเฌสน** (คำทูลอาราธนา) คือ คำ
ขอรับรอง (วิงวอน).

อชฺเฌสนนุติ เอวํ ติกฺขชตุตฺตํ ยาจโน. (ที.อฎ. ๒/๕๘)

บทว่า **อชฺเฌสน** (คำทูลอาราธนา) คือ คำ
ขอรับรอง ๓ ครั้งอย่างนี้.

ตสฺมา อิมํ ปาพินยานุรูป

สํวณฺณํ ทานิ สมารภิสฺส

อชฺเฌสน พุทฺธสิริวุทฺธส

เถรสฺส สมมา สมฺนุสฺสรนฺโต. (วิ.อฎ. ๑/๒)

ฉะนั้น ข้าพเจ้าผู้รำลึกอยู่ด้วยดีโดยชอบ ถึง
คำ**เชื่อเชิญ**ของพระเถระนามว่าพุทฺธสิริ จึง
จักเริ่มด้วยดีซึ่งการสังวรณานี้ อันควรแก
นัยพระบาลี ณ บัดนี้.

อชฺเฌสนนุติ ครุณฺณาณิยํ ปยิริปาสิตฺวา ครุตรํ
ปโยชนํ อุกฺกุทิสฺส อภิปตฺถนา อชฺเฌสนา ตํ
อชฺเฌสนํ อายาจนฺนติ อตฺถโก.

(สารตุฎ. ๑/๑๙)

คำว่า **อชฺเฌสน** (คำ**เชื่อเชิญ**) ความว่า การ
เข้าไปหาผู้ที่ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรเคารพ
แล้วปรารธนาเจาะจง ปรารภประโยชน์อัน

ใหญ่หลวง ชื่อว่าการ**เชื่อเชิญ** การ**เชื่อเชิญ**
นั้น ก็คือการวิงวอน (โดยสภาวะนั่นเอง).

อชฺเฌสนา ตุ สกฺกการปฺพุพฺพคมฺนิโยชนํ.

(ฐาน. คาถา ๔๒๗)

การ**เชิญชวน**ที่มีความเคารพเป็นเบื้องหน้า
ชื่อว่า **อชฺเฌสนา**.

อชฺเฌสนวิธาน (น)

[อชฺเฌสน + วิธาน]

วิธีแห่งการ**เชื่อเชิญ**, วิธี**เชิญ**.

อชฺเฌสนวิธานญเจตฺถ ฐมฺมชฺเฌสนเน วุตฺต-
นยเมว. (วิ.อฎ. ๓/๓๔๐)

ในอธิการว่าด้วยการ**อัญเชิญ**ปาติโมกข์นี้วิธี
เชิญ มีนัยดังกล่าวแล้วในการ**อัญเชิญธรรม**
นั้นแล.

อชฺเฌสิต (ติ)

[อิ + อีส (อิจฺฉาย) + ต]

เชื่อเชิญแล้ว, **ขอรับรอง**แล้ว, **นิมนต์**แล้ว.

[ปัญฺญา เจว สติ จ

นามรูปญจ มาริส

เอตํ เม ปุณฺณโจ ปพฺพุทฺธิ

กตฺเถตํ อฺปฺรชฺชตฺติ.

ดูก่อนท่านผู้เจริญทุกข์ ปัญฺญา สติ และรูปนาม
ทั้งหมดนี้ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระ
องค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกความดับของรูป
นามเหล่านั้น]

ปฏฺโจติ ปุจฺฉิตฺ ยาจิตฺ **อชฺเฌสิตโต** ปสาทิตฺ.

(จุพน. ๓๒,๓๖)

บทว่า **ปฏฺโจ** คือ ทูลถามแล้ว ทูลขอรับรองแล้ว
ทูลอัญเชิญแล้ว ทูลให้ทรงประกาศแล้ว.

อชฺเฌสิตกาล (ป)

[อชฺเฌสิต + กาล]

เวลาที่ถูกเชิญ, กาลที่สงฆ์เชิญ.

กาลเณนาติ ยุตฺตปตฺตกาเลน **อชฺเฌสิตกาลเ-**
เยว ตว ภาวเร กเต อนุยุยชาติ อตฺโถ.

(วิ.อฎ. ๔/๒๐๑)

บทว่า **กาลเณ** ได้แก่ ในกาลที่จัดว่าสมควร
คือ ในกาลที่สงฆ์เชิญเท่านั้น, อธิบายว่า ท่าน
จงชักถาม ในเมื่อสงฆ์มอบภาระแก่ท่าน.

อชฺเฌสิตปญฺห (ติ)

[อชฺเฌสิต + ปญฺห]

ปัญหาที่เขาเชื่อเชิญ. ดู อชฺเฌฏฺฐปญฺห

อชฺเฌสิตพฺพ (ติ)

[อธิ + อิส (อิจฺฉาย) + ตพฺพ]

อัน...พึงเชื่อเชิญ, อัน...ขอรับรอง - วิงวอน.

สงฺคามาวจร ภิภฺชนา สํฆํ อุปสงฺกมฺนฺเตน
นิจฺจิตฺเตน สํฆเณ อุปสงฺกมิตพฺโพ โรหฺรณ-
สเมน จิตฺเตน, อาสนกฺุสเลน ภวิตพฺพํ นิสฺสชฺช-
กฺุสเลน, เถเร ภิภฺช อนุปชฺชชฺชฺชเตน นเว ภิภฺช
อาสนเณน อปฺปฏิพาหฺนฺเตน ยถาปฏฺฐิรฺเป อาสนเณ
นินฺสีทิตพฺพํ, อนานากถิกเณ ภวิตพฺพํ อติรจฺฉาน-

กถิกเณ, สามํ วา ธมฺโม ภาสิตพฺโพ, ปโร วา
อชฺเฌสิตพฺโพ, อริโย วา ตฺถุหฺมิภาโว นาทิ-
มณฺณิตพฺโพ. (วิ. ๕/๒๘๗)

อันภิกษุผู้เข้าสงคราม (โวรหารทางวินัยคือ
การวินิจฉัยอธิกรณ์) เมื่อเข้าหาสงฆ์พึงเป็น
ผู้มีจิตยำเกรง มีจิตเสมอด้วยผ้าเช็ดธุลี เข้า
หาสงฆ์ พึงเป็นผู้รู้จักที่หนึ่ง รู้จักการหนึ่ง ไม่หนึ่ง
เบียดภิกษุผู้เถระ ไม่หนึ่งกันภิกษุผู้อ่อนกว่า
พียงหนึ่ง ณ อาสนะตามสมควร ไม่พียงพูดเรื่อง
ต่าง ๆ ไม่พียงพูดเรื่องดิรัจฉานกถา พึงกล่าว
ธรรมเอง หรือ**พึงเชื่อเชิญ**ภิกษุรูปอื่น ไม่พียง
ดูหมิ่นอริยคุณนี้ภาพ.

อชฺเฌสิตตุ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อิส (อิจฺฉาย) + ตฺ]

เพื่อเชื่อเชิญ, การเชื่อเชิญ,

เพื่อขอรับรอง - วิงวอน, การขอรับรอง - วิงวอน.

เตน โข ปน สมเณน ฉพฺพคฺคิยา ภิภฺช สงฺฆ-
มชฺเฌ อนชฺเฌฏฺฐา ธมฺมํ ภาสนฺติ. ภควโต
เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสุ.

น ภิภฺชเว สงฺฆมชฺเฌ อนชฺเฌฏฺฐเณน ธมฺโม
ภาสิตพฺโพ. โย ภาสเญย อาปตฺติ ทุกกฺกุสฺส.
อนุชานามิ ภิภฺชเว เถเรณ ภิภฺชนา สามํ วา
ธมฺมํ ภาสิตํ ปโร วา **อชฺเฌสิตตฺถุ**. (วิ. ๓/๑๕๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ไม่ได้รับ
อาราธนา ก็แสดงธรรมในท่ามกลางสงฆ์ ภิกษุ
ทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระ
ภาคให้ทรงทราบ.

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ไม่ได้รับอาราธนา ไม่พึงแสดงธรรมในท่าม
กลางสงฆ์ รูปใดแสดงต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุ
ทั้งหลายเราอนุญาต เพื่อให้ภิกษุผู้กระแสดง
ธรรมเอง หรือเพื่อเชื้อเชิญภิกษุอื่นแสดง
(เราอนุญาตให้ภิกษุผู้กระแสดงธรรมเอง
หรืออาราธนาให้ภิกษุอื่นแสดง).

อชโฆกาส (ป)

[อธิ + โอกาส]

ที่กลางแจ้ง, กลางแจ้ง, ที่โล่ง, สถานที่อันไม่มี
ฝาและหลังคา.

ที่เรียกว่าอชโฆกาสหมายถึงที่กลางแจ้งทั่วไป
และโคนต้นไม้ที่มีกาและแรงเป็นต้นอาศัย
อยู่ประจำ หรือหมายถึงกุฏิหรือมณฑปที่ฝน
รั่วได้ก็ดี โคนต้นไม้ที่กาและแรงเป็นต้น ไม่อยู่
ประจำก็ดี ถ้ามีฝนตกในฤดูหนาว นับฤดูฝน
๔ เดือน และฤดูหนาว ๔ เดือน รวมเป็น ๘
เดือน สถานที่นั้นจัดเข้าเป็นอชโฆกาสได้ ถ้า
ในฤดูหนาว ฝนไม่ตกนับเฉพาะฤดูฝน ๔ เดือน
เท่านั้นเป็นอชโฆกาส.

เตน โข ปน สมเยน อญตโร ภิกขุ อชโฆ-
กาสเ จีวรํ ปตฺถริตฺวา วิหารํ ปาวีสี. อญตโร
ภิกขุ “มายิหํ จีวรํ นสฺสิติ ปฏิสาเมสี. โส นิ-
กฺขมิตฺวา ตํ ภิกขุํ ปจฺฉิ “อาวุโส มยฺหํ จีวรํ เกน
อวหฺณนฺติ. โส เอวมาห “มยา อวหฺณนฺติ. โส
ตํ อาทึยิ “อสฺสมโณสี ตฺวนฺติ. ตสฺส กุกฺกัจจ
อโหสี ฯ เปฯ “กิจฺติโต ตฺวํ ภิกขุติ. “นิริตฺติปโก
อหํ ภควาติ. “อนาปตฺติ ภิกขุ นิริตฺติปเถติ.

(วิ. ๑/๗๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งผึ่งจีวรไว้ที่
กลางแจ้งแล้วเข้าไปวิหาร ภิกษุอีกรูปหนึ่ง
เก็บจีวรนั้นด้วยหวังว่า จะไม่ให้จีวรหาย ภิกษุ
เจ้าของจีวรออกมา ตามภิกษุรูปที่เก็บไปนั้น
ว่า “ท่าน จีวรของผมใครลักไป” ภิกษุรูปนั้น
ตอบว่า “ผมลักไป” ภิกษุเจ้าของจีวรจับเอา
ภิกษุรูปที่นำจีวรไปกล่าวว่า “ท่านไม่เป็น
พระ” ภิกษุรูปที่นำจีวรไปเกิดความกังวลใจ
ว่า เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่อง
นี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ
พระองค์ตรัสถามว่า “ภิกษุ เธอคิดอย่างไร”
“ข้าพระพุทธเจ้าตอบไปตามคำถามนำ พระ
พุทธเจ้าข้า” “ภิกษุไม่ต้องอาบัติ เพราะตอบ
ตามคำถามนำ”.

โย ปน ภิกขุ สํมิกํ มณฺจํ วา ปีจํ วา ภิสํ วา
โกจฺฉนํ วา อชโฆกาสเ สนฺธิริตฺวา สนฺทราเปตฺวา
วา ตํ ปกฺกมนฺโตเนว อุตฺตเรยฺยน อุตฺตราเปยฺย,
อนาปจฺฉนํ วา คจฺเจยฺย, ปาจิตฺตียนฺติ.

(วิ. ๒/๕๕)

ก็ภิกษุใดวางไว้ หรือใช้ให้วางไว้เสนาสนะคือ
เตียง ตั่ง พูก หรือเก้าอี้อันเป็นของสงฆ์ในที่
กลางแจ้ง เมื่อจะจากไป ไม่เก็บ หรือไม่ใช่ให้
เก็บเสนาสนะนั้น หรือไม่บอกมอบหมาย (แก่
ผู้ใดผู้หนึ่ง) ไปเสีย ต้องอาบัติปาจิตตีย์

ดู วิ.อญ. ๓/๓๘ กงฺขา. ๒๐๑

อชโฆกาส นาม อปฺปฏิจฺฉนฺโน โหติ กุฑฺเฑน
วา กฺวาณฺเณ วา กิลฺยเชน วา สาณิปากาเรน
วา รุกฺเขน วา ธมฺเภาเน วา โกฏฺจพิกาย วา,
เยน เกณจิ อปฺปฏิจฺฉนฺโน โหติ. (วิ. ๒/๓๕๔)

ที่ชื่อว่าที่กลางแจ้ง ได้แก่ สถานที่มิได้กำบังด้วยฝา บานประตู เสื่อลำแพน ม่าน ต้นไม้ เสา หรือพ้อมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

[พ้อม น. ภาชนะขนาดใหญ่สำหรับบรรจุข้าวเปลือกเป็นต้น, กระพ้อมก็ว่า. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

เตน โข ปน สมเยน ภควตา ภิกขุโน เสนาสโน
อุปปณฺณตฺตํ โหติ. เต จ ภิกขุ ตหํ ตหํ วิหรนฺติ
อรณฺเณ รุกขมฺULE ปพฺพเต กนฺทรา ยํ คิริคูหา ยํ
สุสานเ วนปตฺเต อชฺโฆภาเส ปลาลปฺยุเช,
เต กาลสฺเสว ตโต ตโต อุปนิภขมนฺติ อรณฺเ
รุกขมฺลลา ปพฺพตา กนฺทรา คิริคูหา สุสานา
วนปตฺตา อชฺโฆภาสา ปลาลปฺยุชา ปาสาทิเกน
อภิกฺกนฺเตน ปฏิกฺกนฺเตน อาโลกิเตน วิโลกิเตน
สมฺมิณฺชิเตน ปสริเตน โอภฺขิตฺตจกฺขุ อิริยา-
ปถสมปฺนนา.

(วิ.๔/๒๙๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคยังไม่ได้ทรงบัญญัติ(ยังไม่ทรงอนุญาต)เสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเหล่านั้นก็อยู่ในที่นั้น ๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้าที่กลางแจ้ง ลอมฟาง (กองฟาง กองข้าวเป็นต้น). เวลาเช้าตรู่ ภิกษุเหล่านั้นก็เดินออกมาจากที่นั้น ๆ คือ จากป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้าที่แจ้ง ลอมฟาง ทอดสายตาลงต่ำ มีการก้าวไป การถอยหลัง การมองดู การเหลียวดู การคุ้มแขน การเหยียดแขน นำเลื่อมใส เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ.

อชฺโฆภาโส นาม เกณจิ อจฺจนฺโน ปเทโส.
อาภขฺมานา ปเนตฺถ จีวรกุฏฺฐิ กตฺวา วสฺสตี.

(สารตุถ. ๓/๓๙๓)

อชฺโฆภาส (ที่กลางแจ้ง) คือ สถานที่ไม่ได้มุงบังด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมื่อภิกษุประสงค์ (จะปักกลด) ก็สามารถปักกลดอยู่ในที่นี้ได้
ดู อพฺโฆภาส

อชฺโฆภาสคต (ติ)

[อชฺโฆภาส + คต]

ผู้ไปสู่ที่กลางแจ้ง, ผู้อยู่ในที่แจ้ง, อยู่ในที่แจ้ง.

ทารุโณ ภิกฺขเว ลภสสฺสการสิโลโก ๕เปฯ อธิ-
คมา ย. อสฺสตุถ โน ตุมฺहे ภิกฺขเว รตฺติยา
ปจฺจุสสมยํ ชรสิญฺจาลสฺส วสฺสมานสฺสาติ. เอวํ
ภนฺเต. โส โข ภิกฺขเว ชรสิคาลอ อุกฺกณฺณเกน
นาม โรคฺชาเตน ผุฏฺโง เนว สฺสญฺญาการคโต
รมติ, น รุกฺขมฺลคโต รมติ, น อมฺโฆภาสคโต
รมติ. เยน เยน คจฺจนฺติ, ยตฺถ ยตฺถ ติฏฺฐติ, ยตฺถ
ยตฺถ นิสิตฺติ, ยตฺถ ยตฺถ นิปฺชชติ, ตตฺถ ตตฺถ
อนยพฺพสนํ อาปชฺชติ.

เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภิกฺขุ ลภ-
สสฺสการสิโลเกน อภิกฺกโต ปริยาทินฺนจิตฺโต เนว
สฺสญฺญาการคโต รมติ, น รุกฺขมฺลคโต รมติ, น
อมฺโฆภาสคโต รมติ. เยน เยน คจฺจนฺติ, ยตฺถ
ยตฺถ ติฏฺฐติ, ยตฺถ ยตฺถ นิสิตฺติ, ยตฺถ ยตฺถ
นิปฺชชติ, ตตฺถ ตตฺถ อนยพฺพสนํ อาปชฺชติ.
เอวํ ทารุโณ โข ภิกฺขเว ลภสสฺสการสิโลโก...
เอวณฺหิ โว ภิกฺขเว สิขฺขิตพฺพนฺติ. (ส. ๒/๔๒๘)
(สุยา. อพฺโฆภาสคโต)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและความ
สรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ... ต่อการบรรลुरुธรรม
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเข้าตรู่ เธอทั้งหลาย
ได้เห็นสุนัขจิ้งจอกแก่ที่มาอาศัยอยู่หรือ เห็น
พระพุทธรูปเจ้าข้า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุนัข
จิ้งจอกแก่นั้นเป็นโรคเรื้อน อยู่ในเรือนว่าง
ก็ไม่ยินดี อยู่ที่โคนไม้ก็ไม่ยินดี **อยู่ในที่กลาง**
แจ้ง ก็ไม่ยินดี เดิน ยืน นั่ง นอนในที่ใดๆ
ก็เป็นทุกข์ในที่นั้นๆ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัย
นี้ก็เหมือนกัน ถูกลากสักการะและความสรร
เสริญครอบงำ ย่ำยีจิต อยู่ในเรือนว่างก็ไม่
ยินดี อยู่ที่โคนไม้ก็ไม่ยินดี **อยู่ในที่กลาง**
แจ้ง ก็ไม่ยินดี เดิน ยืน นั่ง นอนในที่ใดๆ ก็
เป็นทุกข์ในที่นั้นๆ ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะ
และความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ... อย่างนี้.
ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ พึงศึกษาอย่างนี้.

อชฺโหมกิริติ (กิริ/อา)

[อธิ + อว + กิริ (วิกฺเขปวิกิริ) + อ + ติ]

ย่อมโปรยปราย, ย่อมหว่าน,

กระจัดกระจาย.

อถ โข ภควา ทกุขิเณน ปสฺเสน สีสฺเสยฺยํ
กปฺเปสิ ปาเท ปาฬํ อจฺจาชาย สโต สมฺปชาโน.
เตน โข ปน สมเยน ยมกสาลา สพฺพผลิสฺสุลฺลา
โหนติ อกาลปฺปฺเผหิ. เต ตถาคตสฺส สรรี
โองิรฺนฺติ **อชฺโหมกิรินฺติ** อภิปปกิรินฺติ ตถาคตสฺส
ปฺชาย. ทิพฺพานิปปิ มนฺทาวรปฺปฺผานิ อนฺตลิกฺขา
ปปฺตนฺติ ตานิ ตถาคตสฺส สรรี โองิรฺนฺติ **อชฺโ-**

กิรินฺติ อภิปปกิรินฺติ ตถาคตสฺส ปฺชาย.
ทิพฺพานิปปิ จนฺทนจฺจนฺณานิ อนฺตลิกฺขา ปปฺตนฺติ
ตานิ ตถาคตสฺส สรรี โองิรฺนฺติ **อชฺโหมกิรินฺติ**
อภิปปกิรินฺติ ตถาคตสฺส ปฺชาย. ทิพฺพานิปปิ
ตุริยานิ อนฺตลิกฺเข วชฺชนฺติ ตถาคตสฺส ปฺชาย.
ทิพฺพานิปปิ สงฺคีตานิ อนฺตลิกฺเข วตฺตนฺติ
ตถาคตสฺส ปฺชาย. (ที. ๒/๑๑๔)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสัทโสภา
โดยพระปรศุ์เบื้องขวา ทรงชวนพระบาท
เหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ. ก็โดย
สมัยนั้นแล ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูฤดูกาล
บานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วง
หล่นโปรยปรายตกต้องพระสรীরของพระ
ตถาคต เพื่อบูชาพระตถาคต ดอกมณฑารพ
อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปราย
ตกต้องพระสรীরของพระตถาคต เพื่อบูชา
พระตถาคต จูณแห่งจันทน์อันเป็นทิพย์
ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องพระ
สรীরของพระตถาคต เพื่อบูชาพระตถาคต
ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศ เพื่อบูชาพระ
ตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศ
เพื่อบูชาพระตถาคต.

อชฺโหมกิรินฺตติ อชฺโหมตฺถกฺรณฺตา วิย กิรินฺติ.

(ที.อญ. ๒/๑๖๖)

บทว่า **อชฺโหมกิรินฺติ** (โปรยปราย) ได้แก่ กระจัด
กระจาย (หล่นเกลื่อน) ประหนึ่งจะท่วมทับ.

อชฺโหมคาหติ (กิริ/อา)

[อธิ + อว + คาหฺ (วิโลพเน) + อ + ติ]

(ก) ย่อมเข้าไป - เข้าถึง, คบหา.

ปุณ จปร อมพฏจ,
อิเธกัจโจ สมโณ วา พุราหุมนโณ วา อิมญเจว
อนุตฺตโร วิชชาจรณสมุปฺปทํ อนภิสมฺภุณฺณาโน
ปวตฺตผลโกชนตณฺจ อนภิสมฺภุณฺณาโน
กฺุทาลปิฏกํ อาทาย อรณฺยวนมชฺโหมคาหติ
'กนฺทมูลผลโกชนโน ภวิสสามีติ. โส อณฺยทตฺถ
วิชชาจรณสมุปฺปนฺนสฺเสว ปริจารโก สมุปฺปชฺชติ.
อิมาย โข อมพฏจ อนุตฺตราย วิชชาจรณ-
สมุปฺปทาย อิทํ ทฺูติยํ อปายมุขํ ภวติ.

(ที. ๑/๙๕, ม. ๑/๑๐๔)

ดูก่อนอัมพัฏฐะ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก,
สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เมื่อยัง
ไม่บรรลូវิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยม
นี้ทั้งนี้ไม่สามารถจะหาผลไม้ที่หล่นบริโภคน
ได้ จึงถือเสียมและตะกร้าเข้าไปสู่ราวป่า
ด้วยตั้งใจว่า จักบริโภคเหง้า ราก และผลไม้
เขาต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อม
ด้วยวิชาและจรณะโดยแท้ ข้อนี้เป็นทาง
เสื่อมประการที่ ๒ แห่งวิชาสมบัติและจรณ
สมบัติอันยอดเยี่ยม.

อชฺโหมคาหติติ อนุปริสตี. (ม.อฎ. ๑/๓๓๙)

บทว่า อชฺโหมคาหติ แปลว่า ย่อมเข้าไป.

อฏฺฐ โข อีมา สารีปุตฺต ปริสา. กตมา อฏฺฐ ?
ชฺตติยปริสา พุราหุณฺณปริสา คหปติปริสา
สมณฺณปริสา จาตุมหาราชิกปริสา ดาวตีสปริสา
मारปริสา พุหุณฺณปริสา. อีมา โข สารีปุตฺต อฏฺฐ
ปริสา. อิมเหิ โข สารีปุตฺต จตฺุติ เวสสารชฺเชหิ
สมนฺนาคโต ตถาคโต อีมา อฏฺฐ ปริสา อุป-

สงฺกมตี อชฺโหมคาหติ. อภิขานามิ โข ปณหา
สารีปุตฺต อเนกสํ ชฺตติยปริสํ อุปสงฺกมิตา,
ตตฺุราปิ มยา สนฺนิสินฺนปฺพุพฺพญเจว สลฺลปิ-
ตฺุพฺพญจ สากัจฉา จ สมาปชฺชิตปฺพุพฺวา. ตตฺุ-
วต มํ ภยํ วา สารชฺชวํ วา โอฏฺกมิสฺสตีติ นิमितฺต-
เมตํ สารีปุตฺต น สมฺนุสฺสสามิ, เอตมहि สารีปุตฺต
นิमितฺตํ อสมฺนุสฺสสนฺโต เขมปฺปตฺุโต อภยป-
ตฺุโต เวสสารชฺชปฺปตฺุโต วิหรามิ. (ม. ๑/๑๕๑)

ดูก่อนสารีบุตร บริษัท ๘ จำพวกนี้ คือชฺตติย-
บริษัท (กษัตริย์) พราหมณบริษัท (พราหมณ์)
คหบดีบริษัท (คหบดี) สมณบริษัท (สมณะ)
จาตุมหาราชบริษัท (เทวดาชั้นจาตุมมหา-
ราช) ดาวตีสบริษัท (เทวดาชั้นดาวตีส) มาร-
บริษัท (มาร) พรหมบริษัท (พรหม) ดูก่อน
สารีบุตร บริษัทมี ๘ จำพวกนี้แล ตถาคตมี
เวสสารชฺชญาณ ๔ นี้ จึงเข้าไปคบหาบริษัท
๘ จำพวกนี้ เราเข้าไปยังชฺตติยบริษัทหลาย
ร้อยบริษัทย่อมรู้ว่า แม้ในบริษัทนั้น เราก็เคย
นั่งใกล้ เคยทักทาย เคยปราศรัย เคยสนทนา
กัน เราไม่เห็นนิมิตว่า “ความกลัว หรือความ
สะทกสะท้าน จักกล้ากรายเราในบริษัทนั้น
ได้เลย” ดูก่อนสารีบุตร เราเมื่อไม่เห็นนิมิต
แบบนี้ จึงถึงความเกษม ไม่มีความกลัว แก้ว
กล้าอยู่....

[คัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกากฎีกา (คำอธิบายคาถา
๔๑๖) กล่าวว่า บริษัท ๗ จำพวกคือเทวดา
ชั้นดาวตีสเป็นต้น ตรัสไว้เพราะเป็นผู้ที่คน
ทั่วไปรู้จักกัน ส่วนสมณะเป็นผู้ที่คนทั่วไป
รู้จักกันและเป็นผู้ประเสริฐ ดังนั้น จึงไม่ตรัส

ถึงเทวดาชั้นดุสิตเป็นต้นในบริษัท ๘ เพราะ
ไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป]

ดู ที. ๑/๙๖, อ. ๓/๒๓๓, อป. ๑/๒๑

(ข) ย่อมหยั่งลง.

ภูตบุพผ ภิภข สามุททิกา วาณิชา ตีรทสสี
สกุณ คเหตวา นาวาย สมุททำ อชโฆคาคหติ.
เต อตีรทสสินิยา นาวาย ตีรทสสี สกุณ
มูญจนติ, โส คจจเตว ปุรตถิมิ ทิส, คจจติ
ทกขิณ ทิส, คจจติ ปจจิมิ ทิส, คจจติ อุตตริ
ทิส, คจจติ อุทริ ทิส, คจจติ อนุทิส; สเจ โส
สมนทา ตีริ ปสฺสติ, ตถาปกุกนโตว โหติ; สเจ
ปน โส สมนทา ตีริ น ปสฺสติ, ตเมว นาว
ปจจาคจจติ. เอวเมว โข ตว ภิภข, ยโต ยาว
พฺรหมโลกา ปรีเยสमान อิมสฺส ปญฺหสฺส
เวยฺยากรณ นาชฺฌคมา, อถ โข มยฺหเมว
สนฺติเก ปจจาคโต...(ที. ๑/๒๑๒, อ. ๒/๓๒๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ภิภข เรื่องเคยมีมาแล้ว พวกพ่อค้าเดินเรือ
ทะเล (ขณะขึ้นเรือ) ได้จับนกตีสสี (นกบิน
ดูฝั่ง) ย่อมหยั่งลงสู่สมุทรด้วยเรือ (ได้จับ
นกบินดูฝั่งลงเรือไปด้วย) เมื่อมองไม่เห็นฝั่ง
พวกเขาจึงปล่อยนกตีสสีไป นกนั้นบินไป
ยังทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ
ทิศเบื้องบนและทิศเฉียง ถ้ามันแลเห็นชาย
ฝั่งรอบๆ ก็จะบินเลยไป ถ้ามันยังแลไม่เห็น
ฝั่งโดยรอบ ก็จะบินกลับมาที่เรือนั้นอีก ฉันใด
ภิภข เธอก็เช่นกัน เทียบเสาะหาไปจนถึง
พรมโลก ก็ยังไม่ได้คำตอบของปัญหานี้ใน
ที่สุด ก็ต้องกลับมาหาเรา...

[เรื่องมีอยู่ว่า พระแก้วมรกตอยากทราบว่ามีมหา
ภูตรูป ๔ คือดิน น้ำ ไฟ ลม ดับไม่มีส่วนเหลือ
ในที่ไหน ท่านจึงเข้ามาจนเจริญอภิญญาแล้ว
เที่ยวไปในเทวโลกทั้ง ๖ ชั้น เพื่อหาคำตอบ
เทวดาในชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา
ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวดี ต่าง
บอกไม่ทราบว่ามีมหาภูตรูป ๔ ดับในที่ไหน
และแนะนำให้ไปถามปริศนานั้นจากท้าวมหา
พรหม เมื่อภิภขนั้นได้พบและถามคำถามกับ
ท้าวมหาพรหมก็ไม่ได้รับคำตอบตามที่ต้อง
การ เพราะท้าวมหาพรหมกลับไปตอบเรื่อง
ที่ตนเองมีอำนาจในการสร้างโลก แต่ท่านไม่
ต้องการคำตอบเช่นนั้น เพียงอยากทราบว่า
มหาภูตรูป ๔ ดับไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน จึง
ถามปริศนาซ้ำอีก และท้าวมหาพรหมก็ตอบ
เช่นเดิม ท่านได้เพียรถามอีกหลายครั้ง ในที่สุด
ท้าวมหาพรหมก็ยอมรับว่าไม่รู้เช่นกัน และได้
แนะนำให้ไปทูลถามพระศาสดา ท่านจึง
ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามปัญหา
นั้น พุทธองค์ทรงเปรียบพระแก้วมรกตเหมือน
นกตีสสี (นกบินดูฝั่ง) ที่นายเรือเดินทะเล
ปล่อยให้บินไปหาฝั่ง เมื่อไม่เห็นฝั่งก็บินกลับ
มาที่เรือดังเดิมแล้วตรัสว่า ปัญหานี้เธอไม่
ควรถามอย่างนั้น คำถามของเธอเหมือนกับ
กล่าวว่าที่ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ดับไปไม่มีเหลือ
นั้น เป็นสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งอยู่นอกร่างกาย
ความจริงที่เช่นนั้นไม่มี เพราะว่าปฐวีธาตุ
อาโปธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุนั้น ย่อมไม่
ตั้งอยู่ในนิพพาน ดังนั้น นามและรูปจึงดับไม่
เหลือในนิพพาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ
สิ่งเหล่านี้ไม่มีในนิพพานนั่นเอง]

อชฺโหมคาเหตฺวา (กริวิ)

[อธิ + อว + คาหฺ (วิโลพเน) + อิ + ตฺวา]

(๑) เข้าไป - เข้าถึงแล้ว.

อชฺโหมคาเหตฺวา หิมนฺตํ

อคโค การุณโก มุณี

ปลุลงกํ อามุชิตฺวาน

นิสึทึ ปริสุตฺตโม. (อป. ๑/๒๑)

(พระสารีบุตรเถระแปลงอุทานว่า)

พระองค์ผู้เป็นมุนีผู้เลิศ ทรงประกอบด้วย
พระกรุณา ผู้สูงสุดแห่งบุรุษ **เสด็จถึง**ป่า
หิมพานต์ แล้วประทับนั่งขัดสมาธิ.

อชฺโหมคาเหตฺวา หิมนฺตฺนฺตํ หิมนฺตสมีป

โศคาเหตฺวา ปวิสิตฺวาติ อตฺถโก. (อป.อญ. ๑/๒๔๘)

บาทคภาว่า **อชฺโหมคาเหตฺวา หิมนฺตํ** ความ
ว่า หยั่งลง คือเสด็จเข้าใกล้ป่าหิมพานต์.

ดู วิ. ๑/๒๑, อ. ๓/๒๓๓, อุทาน. ๑๑๘

(๒) หยั่งลงแล้ว.

อถ โข ภควา มหตา ภิกฺขุสงฺฆเม นสฺสึ เยน
กกุธา นที เตนุปลสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา กกุธํ นที
อชฺโหมคาเหตฺวา นฺตฺวา จ ปวิสิตฺวา จ ปจฺจุตฺ-
ตริตฺวา เยน อมฺพวนํ เตนุปลสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา
อายุสมฺนตํ จุนฺทกํ อามนฺตสิ “อิงฺฆเม ตวํ จุนฺทก
จตุคฺคณํ สงฺฆาภี ปญฺณเปหิ กิลนฺโตสมิ จุนฺทก
นิปชฺชิสฺสามิตี. (ที. ๒/๑๑๑, อุทาน. ๑๘๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุ
สงฆ์หมู่ใหญ่ **หยั่งลงสู่แม่น้ำกกุธา** (เสด็จเข้า
ไปยังแม่น้ำกกุธา) ลงลงในแม่น้ำกกุธา ทรง

ดื่มแล้วเสด็จขึ้นไปยังอัมพวัน รับสั่งเรียก
ท่านพระจุนทกะมาตรัสว่า “จุนทกะ เธอช่วย
ปูสังฆาฏิซ้อนกัน ๔ ชั้น เราเหน็ดเหนื่อย
จะนอนพัก”.

อถ โข ตํ อานนฺท จกฺกรตฺนํ ปฺรตฺติมํ สมฺมทฺทํ
อชฺโหมคาเหตฺวา ปจฺจุตฺตริตฺวา ทกฺขิณํ ทิสฺ
ปวตฺติ ๕ เปช ทกฺขิณํ สมฺมทฺทํ อชฺโหมคาเหตฺวา
ปจฺจุตฺตริตฺวา ปจฺฉิมํ ทิสฺ ปวตฺติ ๕ เปช ปจฺฉิมํ
สมฺมทฺทํ อชฺโหมคาเหตฺวา ปจฺจุตฺตริตฺวา อุตฺตรํ
ทิสฺ ปวตฺติ อนฺวาทฺว ราชา มหาสฺสทฺสโน สทฺธิ
จตุรงฺคินิยา เสนาย. ยสฺมี โข ปนฺนนฺท ปเทเส
จกฺกรตฺนํ ปติฏฺฐาสิ ตตฺถ ราชา มหาสฺสทฺสโน
วาสํ อุปคจฺฉิ สทฺธิ จตุรงฺคินิยา เสนาย.

(ที. ๒/๑๔๒)

ดูก่อนอานนท ครั้งนั้นแล จักรแก้วหยั่งลงสู่
มหาสมุทรทิศตะวันออก (หมุนไปยังมหาสมุทร
ทิศตะวันออก) แล้วกลับเวียนไปทางทิศใต้...
หมุนไปยังมหาสมุทรทิศใต้ แล้วกลับเวียนไป
ทางทิศตะวันตก... หมุนไปยังมหาสมุทรทิศ
ตะวันตก แล้วกลับเวียนไปทางทิศเหนือ
พระเจ้ามหาสัทสนะพร้อมด้วยจตุรงคินี-
เสนา ได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อม
ด้วยจตุรงคินีเสนาในประเทศที่จักรแก้ว
หยุดอยู่.

(๓) แตรกเข้าไป, จมลงแล้ว, ดำลงแล้ว.

ปฺริสํ วิคฺยหาติ ขตฺติยปฺริสํ พฺราหฺมณปฺริสํ
คหปติปฺริสํ สมณปฺริสํ วิคฺยห โอคฺยห **อชฺโหม-**
คาเหตฺวา ปวิสิตฺวาติ. เตวาทกามา ปฺริสํ วิคฺยห.

(มหานี. ๑๒๖)

สองบทว่า **ปริสํ วิคฺยห** (เข้าไปสู่บริษัทแล้ว) ได้แก่ เข้าไปแล้ว คือ ก้าวลงแล้ว **แทรกเข้าไปแล้ว** เข้าถึงแล้วซึ่งชัตตียบบริษัท พราหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมณบริษัท รวมความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นประสงค์จะพูดจึงเข้าไปสู่บริษัทแล้ว.

อชฺโหมคาเหตฺวาติ นิมุขฺธิวาท. (มหาน.อฎ. ๒๔๖) บทว่า **อชฺโหมคาเหตฺวา** (แทรกเข้าไปแล้ว) ได้แก่ จมลงแล้ว (ในบริษัทเหล่านั้น).

อชฺโหมคาพฺห (ติ)

[อธิ + อว + คาหฺ (วิโลพเน) + ต]

คาพฺห = อคาหิตี คาพฺโห (ผู้ที่กวนแล้ว ชื่อว่า คาพฺโห), ลบสระที่สุตธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๒๑) ว่า ธาตุสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส, ลง ต ปัจจัยท้าย คาหฺ ธาตุในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ. ๕๕๕) ว่า อตีเต ตตฺวนฺตฺตาวี, แปลง ต ปัจจัยท้าย คาหฺ ธาตุเป็น ห และแปลง ห ของ คาหฺ ธาตุเป็น ล ด้วยสูตร (กจ. ๕๘๙) ว่า หนฺเตหิ โห หสฺส โล วา อทหนฺทานํ, แปลง ล เป็น พ (ลพานมวิเสโส).

(ก) อันลงไปแล้ว, จมลงแล้ว.

สินฺธุ ภิภฺชเว ปพฺพตฺราชา จตฺราสีติโยชน-
สทฺสฺสาณิ อายาเมน จตฺราสีติโยชนสทฺสฺสาณิ
วิตุฏฺหาเรน จตฺราสีติโยชนสทฺสฺสาณิ มหาสมฺมุทเท
อชฺโหมคาพฺห จตฺราสีติโยชนสทฺสฺสาณิ
มหาสมฺมุททา อจฺจุคฺโคโต. โหติ โข โส ภิภฺชเว
สมโย ยํ กทาจิ กรหจิ ทิฆมฺสฺส อทฺฐโน อจฺจุเยน

พฺหุณี วสฺสาณิ พฺหุณี วสฺสตาณิ พฺหุณี วสฺส-
สทฺสฺสาณิ พฺหุณี วสฺสสทฺสฺสาณิ เทโว น
วสฺสตี. เทโว โข ปน ภิภฺชเว อวสฺสนฺเต ये เกจิเม
พีชคามภูตคามมา โอสฺริตฺติณฺวณฺปตโย เต
อุสฺสฺสฺสนฺติ วิสฺสฺสนฺติ น ภวนฺติ. เอวํ อนิจฺจา
ภิภฺชเว สงฺขารา เอวํ อธฺวา ภิภฺชเว สงฺขารา
ฯเปฯ อลํ วิมุจฺจิตฺ. (อ. ๒/๔๗๔)

ภิภฺชทั้งหลาย ขุนเขาสินฺธุยาว ๘๔,๐๐๐
โยชน กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน จมลงแล้วใน
มหาสมุท ๘๔,๐๐๐ โยชน สูงจากมหาสมุท
ขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน ภิภฺชทั้งหลาย มีสมัย
ที่เวลาผ่านไปยาวนานบางครั้งบางคราว ฝนไม่
ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสน
ปี เมื่อฝนไม่ตก พืชคาม ภูตคาม และดิณฺชาติ
ที่ใช้ปรุ้งยา ป่าไม้ใหญ่ ย่อมเฉา เหี่ยวแห้ง
เป็นอยู่ไม่ได้ ฉะนั้น

ภิภฺชทั้งหลาย สังขารทั้งหลายก็ฉนั้นนั้น เป็น
สภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี่เป็น
ข้อกำหนดควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนด
ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง.

อชฺโหมคาพฺห โหติ อุกฺเก อนุปิฏฺฐโ.

(อ.อฎ. ๓/๑๘๐)

บทว่า **อชฺโหมคาพฺห** (จมลงแล้ว) คือ เข้าไป
ในน้ำ (หยั่งลงในน้ำ).

จุลฺลาสีติสทฺสฺสาณิ

อชฺโหมคาพฺห มหฺณฺณเว

อจฺจุคฺโคโต ดาวเทว

คิริราชา ปวฺจุจฺติ. (อป. ๑/๒๓)

(ตาบสสุจันนี้อยู่ ณ ที่นั้นแล้วกล่าวว่า)
ผู้คนกล่าวกันในบัดนี้ว่า ขุนเขา จมลงแล้ว
ในห้วงมหรรณพ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป
๘๔,๐๐๐ โยชน์เช่นกัน.

ตตถ จุลาสีตีสหสฺसानีติ จตุราสีตีสหสฺसानิ
คิริราชา เมรุพพุตตราชา มหณฺณเว สาคร
อชฺโฆคาพุโห อธิโศคาพุโห ปวิญฺโจะ ตาวเทว
ตตตฺตกาณิ จตุราสีตีสหสฺसानิ อจฺจุคฺคโต อติ-
อุคฺคโต อิทาณิ ปวฺจจตีติ สมฺพนฺโห.

(อป.อญ. ๑/๒๕๑)

ในบทว่า จุลาสีตีสหสฺसानิ ในคานานัน
เชื่อมความว่า ขุนเขาคือขุนเขาเมรุ (ขุนเขา
พระสุเมร) จมลงแล้ว คือ หยั่งลง ได้แก่ ลงไป
ในห้วงมหรรณพ คือในสาครลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์
สูงคือพุ่งขึ้น ๘๔,๐๐๐ โยชน์เพียงนั้น คือ
มีประมาณเท่านั้น อันท่านกล่าวไว้ในบัดนี้.

ดู มหานิ.๒๐, มิลินฺท.๓๓๐

(ค) หยั่งลงแล้ว.

เอวํ สณฺจิจเต เจตฺถ โยชนานํ

จตุราสีติ สหสฺसानิ

อชฺโฆคาพุโห มหณฺณเว

อจฺจุคฺคโต ตาวเทว สีเนรุพพุตฺตโม.

(วิ.อญ. ๑/๙๑)

ก็ในจักรวาลนี้ที่ตั้งอยู่อย่างนี้ มีภูเขาสิเนรุ
เยี่ยงกว่าบรรดาภูเขาทั้งหลาย หยั่งลงแล้ว
ในห้วงมหรรณพถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์, สูงขึ้นไป
(เบื้องบน) ก็มีประมาณเท่านั้นเหมือนกัน.

อชฺโฆคาพุโหติ โอคาคิตฺวา อนุปิสิตฺวา จิตฺ.

(สารตถ.๑/๒๕๒)

บทว่า อชฺโฆคาพุโห (หยั่งลงแล้ว) คือ จมลง
แล้ว ได้แก่ เข้าไปดำรงอยู่.

อชฺโฆคาพุหปตฺต (ติ)

[อชฺโฆคาพุห + ปตฺต]

ถึงการหยั่งลง - จมลง.

เตน โข ปน สมเยน โส ภิกฺขุ อณฺณตฺรสมิ กุเล
อติเวลํ อชฺโฆคาพุหปตฺโต วิหริติ. อถ โข
ยา ตสฺมี วณฺณเต อธิวตฺถา เทวตา ตสฺส
ภิกฺขุโน อนุกมฺปิคา อตฺถกามา ตํ ภิกฺขุํ สเวเชตฺถ-
กามา ยา ตสฺมี กุเล กุลฆรณิ ตสฺสา วณฺณํ
อภินิมมิทฺวา เยน โส ภิกฺขุ เตนุปสงฺกมิ อุ-
สงฺกมิตฺวา ตํ ภิกฺขุํ คาถาย อชฺฌมาสิ ฯเปฯ

(ส. ๑/๒๐๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุนั้นถึงการหยั่งลง
(คลุกคลี) อยู่ในตระกูลแห่งหนึ่งเกินเวลา.
ครั้งนั้นแล เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้น
มีความอนุเคราะห์หวังดีต่อภิกษุนั้น ประสงค์
จะให้ท่านสลดใจ จึงเนรมิตเพศเป็นหญิง
แม่เรือนในตระกูลนั้น เข้าไปหาภิกษุนั้นถึง
ที่อยู่ ได้กล่าวกับภิกษุนั้นด้วยคาถาว่า [แท้จริง
เสียงที่เป็นข้าศึกมีมาก ท่านผู้มีตบะ ต้อง
อดทน ไม่ต้องก่อเขินด้วยเหตุนี้ เพราะ
สัตว์หาได้เศร้าหมองด้วยเหตุนี้ไม่ แต่ผู้ใด
มักสะดุ้งเพราะเสียง ประดุจเนื้อทรายในพานัก
ปราชญ์เรียกผู้นั้นว่ามีใจเบา วัตรของเขา
ย่อมไม่สมบูรณ์]

อชฺโฆคาฬุหปตฺโตติ โอคหาปฺปตฺโต.

(សំ.ខណ្ឌ. ១/២៦៩)

บทว่า **อชโณคัพพตโต** แปลว่า ถึงการ
หยั่งลง (คลุกคลี).

อชฺโหมคาฬหุคฺคต (ติ)

[อชฺโฌคาพุห + อุกฺคต]

อันหยั่งลงและสูงขึ้นไป[เบื้องบน].

๓.๖.๒.๑ ตโต อุปทุตฺตูปทุตฺเตน

ปมาเนน ยถากุภัม

อชฺโหมคาฬุหุคฺคตา ทิพฺพา

น่านารตนจิตตutta. (วิ.อฏฐ. ๑/๙๑, วิสสุทฺธิ. ๑/๒๐๐)

(มหาบรรพตใหญ่ทั้ง ๗ เหล่านี้ คือ เขายุกันธร เป็นต้น)

เป็นของทิพย์ วิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ อันหยั่ง
ลง (ในห้วงมหรณพ) และสูงขึ้น (เบื้องบน)
ตามลำดับโดยประมาณสิ่งหนึ่ง ๆ จากประมาณ
แห่ง (ขุนเขา) สีนรุที่กล่าวแล้วทั้งเบื้องล่าง
และเบื้องบนนั้น.

อชฺโหมคาพุหฺคฺคตาติ อชฺโหมคาพุหา จ อคฺคตา

ຈ. (ສາກທຸ. ໑/໒໕໓)

บาทคาดว่า **อชฺโณคาพหุคฺคตา** ได้แก่ หยั่ง
ลงและสงขึ้นไป(เบื้องบน).

ອຊໂເມຕຸຄຼາ (ຕີ)

[อธิ + าว + ทร (อจุณาพเน) + ต]

(๑) ครบคลุมแล้ว, ท่วมทับ, เต็มเปี่ยม.

ติริยภาเคหิ อนนหตา โลกชาตฺโย ปกฺขณทิสฺสุ,
 เอตตเก จาเน จนฺทมहि จนฺทปฺปภา นตฺติ, สฺฐิเร
 สฺฐิรปฺปภา นตฺติ, ตารกฺกุเปสฺส ตารกฺกุปฺปภา
 นตฺติ, เทวตานํ อญฺยานวิมานกปฺปรุกฺขเสสฺส สฺฐิเร
 อาภรณเสสฺสํ สพฺพตฺถ ปภา นตฺติ. ติสฺสสฺสิ-
 มหาสหสฺสิโลกชาตฺยา อาโลกผรณสมมตฺโต
 มหาพฺรหฺมาปํ สฺฐิริยคฺคฺมเน ชฺชโชปนโก วีย
 อโหสิ, จนฺทสฺฐิรตารกฺkupเทวตฺยฺยานวิมาน-
 กปฺปรุกฺขานํ ปริจฺเจทมตฺตกเมว ปณณายิตถ.
 เอตตํ จานํ พุทฺธรสฺสมีหิเยว **อชฺโฆตถกฺก**
 อโหสิ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๕)

อหนึ่ง โดยเบื้องขวางพระรัศมีแล่นไปสู่โลกธาตุ
 อันหาที่สุดมิได้ ในสถานที่ที่มีประมาณเพียงนี้
 ไม่มีแสงจันทร์ในพระจันทร์ ไม่มีแสงอาทิตย์
 ในพระอาทิตย์ ไม่มีแสงดาวในดวงดาว ไม่มี
 รัศมีของเหล่าเทวดาในสถานที่ที่ทั้งปวง คือ
 อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ สรีระ และอาภรณ์
 แม้มหาพรหมผู้สามารถกระจายแสงสว่างไป
 สู่โลกธาตุสามหมื่นหรือหลายหมื่นแห่งได้ ก็
 เป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์
 อุทัย พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยาน
 วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์ ก็ปรากฏเพียง
 เล็กน้อย พระพุทธรัศมีได้ครอบคลุมสถานที่
 ที่มีประมาณเพียงนี้

จตุสหัสสโยชนปริมาณ ปเทโส อุกแทน
อชฺเฌตถุญฺญ สมฺมาโหติ สงฺขํ คโต.

(សុត្តន្ត. ខណ្ឌ. ២/១៦០)

(ในชมพูทวีปนั้น) พื้นที่ประมาณ ๔ พันโยชน์
ถูกน้ำท่วม จึงเรียกว่า สมุทร.

(๒) ครอบงำ – ปกคลุมแล้ว, บดทับ.

อตถณณนา ปน เอว เวทิตพพา ฌญจสส
โลกธมเมหิ จิตตํ ยสส น กมปติ นาม ยสส
ลาภาลาภาทิหิ อญฺจหิ โลกธมเมหิ ฌญจสส
อชฺโฆตถุญสส จิตตํ น กมปติ น จลติ น เวติ
ตสส ตํ จิตตํ เกนจิ อกมปนียโลกุตตมภาวาว
วหนโต มงฺคลนฺติ เวทิตพพิ.

(ขุททก.อญ. ๑๒๙)

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้ จิตของ
ผู้ใดอันโลกธรรม ๘ มีลาภ เสื่อมลาภ เป็นต้น
ถูกต้อง **ครอบงำแล้ว** ย่อมไม่หวั่น ไม่ไหว
ไม่กระเทือน ชื่อว่า จิตของผู้ใดอันโลกธรรม
กระทบแล้วไม่หวั่นไหว จิตนั้นของผู้นั้น พึง
ทราบว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็น
ผู้สูงสุดเหนือโลก ซึ่งธรรมใดๆ ให้หวั่นไหว
ไม่ได้.

ปาสาณมาสีโนติ ชุรจกํ นาม ปาสาณมย
วา โหติ รัชตมยํ วา มณิมยํ วา ตํ ปน ปาสาณ-
มยเมว.

โส จ เทน อาสีโน อตินิวิฏฺโห **อชฺโฆตถุญ**.
ตสฺมา ปาสาณน อาสีนตฺตา “ปาสาณาสีโนติ
วตฺตพฺเพ พุณฺณชนฺนชิวเสน มการํ อาทาย
“ปาสาณมาสีโนติ วุตฺตํ. (ชา.อญ. ๑/๓๘๕)

บทว่า **ปาสาณมาสีโน** ความว่า ชื่อว่าจักรกรด
นั้น สำเร็จด้วยหินก็มี สำเร็จด้วยแก้วมณีก็มี
แต่จักรกรดอันที่เจ้าถูกมันขยี้บดทับนั้น
สำเร็จด้วยหิน เพราะเหตุที่มันต้องจักรกรด
สำเร็จด้วยหิน เมื่อควรที่จะกล่าวว่ปาสาณาสีโน

กลับกล่าวว่า ปาสาณมาสีโน โดยถือเอา ม
อักษร ด้วยอำนาจพยัญชนะสนธิ.

ดู อธิปฺนนาติ อชฺโฆตถุญ (= อธิปฺนนา
ปิสฺสเจน. ชา.๑/๓๘๔) (ชา.อญ. ๕/๙๕) โทเสน
อปรารเณน อชฺโฆตถุญฺญานํ (= อธิปฺนนาณ). (ชา.
อญ. ๕/๔๐๔)

(๓) อัน...ทับแล้ว.

ตตถ พุราหฺมโณ พุราหฺมณิ เทว ปุตฺตา ธีตา
จ เคเหณ **อชฺโฆตถุญ** กาลมกํสฺ. เตสฺ
พุราหฺมโณ พุราหฺมณิ จ เปตโยนิยํ นิพฺพุตฺตีสฺ
เทว ปุตฺตา ธีตา จ ภูมฺมเทเวสฺ. (เปต.อญ. ๕๑)

ในคนเหล่านั้นท่านพราหมณ์พราหมณ์ลูกชาย
๒ คน ลูกหญิง ๑ คน อันเรือน (พัง) ทับแล้ว
ตายไป. ในคนที่ตายไปเหล่านั้น พราหมณ์
และนางพราหมณ์เกิดในกำเนิดเปรต. ลูกชาย
๒ คนลูกหญิง ๑ คน บังเกิดในภุมมเทวดา.

(๔) อัน...ท่วมแล้ว, อันให้เต็มแล้ว.

นิหฺนญฺจานํ ปน อุกฺเกณ **อชฺโฆตถุญ**.

(ม.ฎี. ๓/๑๐๘)

ส่วนสถานที่ลุ่ม อันน้ำท่วมแล้ว.

อชฺโฆตถุญจิตต (ติ)

[อชฺโฆตถุญ + จิตต]

ผู้มีจิตอัน...ครอบงำแล้ว - ถูกครอบงำแล้ว.

ยถา ตํ มาเรณ ปริยฺญจิจฺจิจฺจิตฺโตติ เอตฺถ ตฺนฺติ
นิปาตมตฺตํ. ยถา มาเรณ ปริยฺญจิจฺจิจฺจิตฺโต
อชฺโฆตถุญจิตฺโต อญฺโฆปิ โกจิ ปุณฺณชฺชโน

ปฏิวชิตฺตํ น สกุกฺเณยฺย เอวเมว นาสกฺขิ
ปฏิวชิตฺตุนฺติ อตฺถโก. (ส.อ.ญ. ๓/๒๘๓)

คำว่า ตํ ในคำว่า ยถา ตํ มาเรณ ปริยฺญจิต-
จิตฺโต เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า ปุณฺชนํ ใด ๆ
แม้อื่นผู้มีจิตถูกมารกลุมรุมแล้ว (ถูกมารดล
ใจ) คือ ผู้มีจิตถูกมารครอบงำแล้ว (ถูกมาร
ท่วมทับจิตใจ) ไม่พึงอาวเพื่อแทงตลอดได้
ฉนฺได พระเถระก็ไม่สามารถแทงตลอด (ธรรม)
ฉนฺนํ เหมือนกัน.

โส ปน อภิโกโว มหตา อุทโกเชน อปฺปกสฺส
อุทกสฺส อชฺโฆตถกถณ วิย อโหสิตี วุตฺตํ อชฺโฆ-
ตถกฏจิตฺโตติ. (ส.ญ. ๒/๕๐๔)

ก็การที่ (มาร) ครอบงำ (จิต) นั้นได้เป็นประหนึ่ง
ห้วงน้ำใหญ่ท่วมทับห้วงน้ำน้อย เหตุฉนฺ พระ
อรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อชฺโฆตถกฏจิตฺโต
ผู้มีจิตถูกมารครอบงำแล้ว (ถูกมารท่วมทับ
จิตใจ).

อชฺโฆตถกฏหทย (ติ)

[อชฺโฆตถกฏ + หทย]

มีใจอันความรักท่วมทับ - ครอบงำจิต.

สาปิ อิตฺโต จิตฺโต จ โอลเณตฺติ ตํ ทิฏฺฐมตฺตาว
ปุพฺเพสํนิวาสวเสน อุปฺปนฺเนน เปเมน
มโหเมเนว อชฺโฆตถกฏหทยา หุตฺวา “เอโส
เม สามิโกติ ตสฺส อุปฺริ ปุพฺพทามํ ขิปี.

(ธมม.อ.ญ. ๑/๑๓๖)

แม้นางอสุรกายผู้นั้น เมื่อตรวจดูข้างโน้น
และข้างนี้ พอพบท้าวสักกะนั้น ก็เป็นผู้มี

หทัยอันความรักซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
ปุพฺเพสํนิวาสท่วมทับแล้ว ดูห้วงน้ำใหญ่
ก็ปลงใจว่า นั้นสามิของเรา จึงโยนพวกดอก
ไม่ไปเบียดบนท้าวสักกะนั้น.

อชฺโฆตถกถณ (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺจาทเน) + ยุ]

(๑) ครอบงำ, ท่วมทับ.

อารมฺมณานํ อสนโต อาสา. อชฺโฆตถกถณโต
เจว ติตฺตํ อนุปคฺนตฺวาว ปริยฺญชนโต จาติ
อตฺถโก. อาสิสนวเสน อาสิสฺสนา.

(อภิ.อ.ญ. ๑/๓๙๗)

ค้นหาชื่อว่า อาสา (สภาวะแผ่ไปและบริโภค)
เพราะเป็นสภาวะแผ่ไปสู่อารมณ์ ความหมาย
ก็คือเพราะครอบงำและบริโภคไม่รู้จักอิม.
ค้นหาชื่อว่า อาสิสฺสนา (กิริยาที่ห้วง) โดยเนื่อง
ด้วยความหวัง

[อส ชาติใน อาสา ใช้ในความหมายว่า พยาสน
(แผ่ไป) และ อทน (บริโภค). คำว่า อาสิสฺสนา
มีรากศัพท์มาจาก สิส ชาติ จึงมีรูปเดิมว่า
อาสิสฺสนา เมื่อทำที่ชะ อี เป็นอี ก็มีรูปว่า อาสิสฺสนา
หรือถ้าลงนิคคหิตเป็นอาคม ก็มีรูปว่า อาสิสฺสนา
ส่วนในสัททนีติปรกณ (ธาตุมาลา หน้า ๒๔๕)
พบรูปที่เป็นรัสสะว่า อาสิสฺสนา ฉบับไทยทั่วไป
มักใช้บทที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมตามฉบับ
สิงหล เช่น อาสิสฺสนา, อาสิสฺสติ, อาสิสฺสา ส่วนใน
ฉบับพม่าพบรูปที่ทำที่ชะว่า อาสิสฺสนา, อาสิสฺสติ,
อาสิสฺสา]

(๒) (น) (ก) การครอบงำ-ท่วมทับ-ปกปิด.

ดู อชฺโฆตฺถกถา

(ข) ความทับกัน (สีมา).

อชฺโฆตฺถกถา อตฺตโน สีมา ย ปรสฺส สีมา
อชฺโฆตฺถกถา. ตตฺถ ยถา สมเปทโ จ อชฺโฆตฺ-
ถกถา โหติ ตํ สพฺพํ อุโปสถกขณฺเฏ วุตฺตเมว.

(วิ.อฎ. ๔/๒๔๙)

บทว่า อชฺโฆตฺถกถา ได้แก่ สมมติทับสีมา
ของผู้อื่นด้วยสีมาของตน. ในการสมมติสีมานั้น
ความคาบเกี่ยวกันและความทับกันจะมี
ได้ด้วยลักษณะอย่างใด, ลักษณะทั้งปวงนั้น
ข้าพเจ้าได้กล่าวเสร็จแล้วในอุโปสถกขณฺเฏ.

อชฺโฆตฺถกถา นาม:-

ปรสฺส สีมา นิमितฺเต กิตฺเตตฺวา ตํ สกฺลํ วา
ตสฺสเกทสฺส วา อนฺโต กโรนฺเตน ตสฺสา พหิ
เอกิสฺสํ ทฺวิสฺสํ วา ทิสฺสา นิमितฺเต กิตฺเตตฺวา
พณฺณนฺติ วุตฺตํ. (กฐ.นาฎ. ๒๐)

การผูกสีมาโดยกำหนดนิมิตด้วยสีมาของ
ภิกษุอื่นแล้วทำพัทธสีมานั้นทั้งหมด หรือ
บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน กำหนด
นิมิตในทิศหนึ่งหรือสองทิศไว้ด้านนอกแห่ง
พัทธสีมานั้น ชื่อว่าความทับกัน[แห่งสีมาอื่น
ด้วยสีมาของตน]

[คำว่า “บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น” หมายถึง
บางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูปสามารถนั่งทำสังฆกรรม
ได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็น
สีมาคาบเกี่ยว (สีมาสัมเปทา)

อชฺโฆตฺถกถา (ป)

[อชฺโฆตฺถกถา + อตฺถ]

แปลง ตถ เป็น ฎจ.

ความหมายว่าปกคลุมไว้, สภาพที่ท่วมทับ.

ตณฺหาภิภูตา มารสฺส วิสยํ นาติกฺกมนฺติ เตสฺส
อุปริมาโรสฺวตฺเตตฺติ อิมินา ปรียาเยน มารสฺส
วิสโยติ มารวิสโย สนฺทณฺเฏเจน ตณฺหา นทึ
ตณฺหานทึ. อชฺโฆตฺถกถาเจน ตณฺหา ขาลํ
ตณฺหาขาลํ. ยถา สุนฺหา คทฺทูลพฺพธา ยทิจฺจนํ
นียฺนติ เอวํ ตณฺหาพฺพธา สตฺตาปิตี ทพฺพ-
พณฺณเจน คทฺทูลํ วิยาติ คทฺทูลํ. ตณฺหา
คทฺทูลํ ตณฺหาคทฺทูลํ. (อภิ.อฎ. ๑/๓๙๙)

เหล่าสัตว์ผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมไม่
ล่วงพ้นวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้
เป็นไปเหนือสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้จึง
เรียกว่าแดนแห่งมาร เพราะเป็นวิสัยของ
มาร. คำว่า ตณฺหานทึ หมายถึง แม่น้ำคือตัณหา
โดยความหมายว่าไหลไป. คำว่า ตณฺหาขาละ
หมายถึงชายคือตัณหา โดยความหมายว่า
ปกคลุมไว้. สุนฺหาที่ถูกโซ่ล่ามไว้ย่อมถูกนำไป
ตามปรารถนา ฉะนั้น เหล่าสัตว์ที่ถูกตัณหา
ผูกไว้ก็ฉนั้น ฉะนั้น ตณฺหาจึงได้ชื่อว่า
คทฺทูละ (โซ่) เพราะเป็นเหมือนโซ่ โดยความ
หมายว่าล่ามไว้แน่น. คำว่า ตณฺหาคทฺทูละ
หมายถึงโซ่คือตัณหา. คำว่า ตณฺหาสมุทฺทะ
หมายถึงสมุทรคือตัณหา โดยความหมายว่า
ให้เต็มได้ยาก.

[ที่จริงแล้วแดนแห่งมารก็คือธรรมที่มีใน
ภูมิ ๓ ซึ่งตัณหาเกาะเกี่ยวอยู่ การเรียกตัณหา

ว่าแดนแห่งมาร จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าการอุปมาอุปไมย คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ เพราะต้นเหตุเป็นอารมณ์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓ เหล่านั้น จึงกล่าวถึงต้นเหตุด้วยผลดังกล่าว (โดยทั่วไปการอุปมาอุปไมยเป็นการกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล แต่ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ)]

อชฺโฆตฺถกรติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ทร (อจุณาหน) + อ + ตี]

(ก) ย่อมท่วมทับ, ครอบงำ.

[อพลา นํ พลียนฺติ

มทุทนต์เต นํ ปริสฺสยา

ตโต นํ ทุกขมเนวติ

นาว่า ภินฺนมิวาทกํ.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) กิเลสทั้งหลาย อันไม่มีกำลังครอบงำนรชนนั้น อันตรายทั้งหลาย ย่ำยีนรชนนั้น เพราะอันตรายนั้น ทุกข์จึงติดตามนรชนนั้นไป เหมือนน้ำไหลเข้าเรือรั่ว]

อพลา นํ พลียนฺติติ อพลาติ อพลา กิเลสา
ทุพฺพลา อปฺปพลา อปฺปปถามกา หีนา นิหีนา
ปริหีนา โอมกา ลามกา จตุกฺกา ปริตฺตา. เต
กิเลสา ตํ ปุคฺคลํ สหฺนติ ปริสฺหฺนติ อภิภวฺนติ
อชฺโฆตฺถกรนฺติ ปริยาทียนฺติ มทุทนต์ติติ เอวมปิ
อพลา นํ พลียนฺติ. (มหานิ. ๙)

คำว่า อพลา (อันไม่มีกำลัง) ในคำว่า อพลา
นํ พลียนฺติ (กิเลสทั้งหลายอันไม่มีกำลัง

ครอบงำนรชนนั้น) อธิบายว่า กิเลสอันไม่มีกำลัง คือ อ่อนกำลัง มีกำลังน้อย มีเรี่ยวแรงน้อย เลว ทรมาน เสื่อม ต่ำ น่ารังเกียจ หยาบช้ำเล็กน้อย. กิเลสเหล่านั้นย่อมเข้าครอบครองยึดครอง ครอบงำ ท่วมทับ รัตรึง ย่ำยีบุคคลนั้น รวมความว่า กิเลสทั้งหลายอันไม่มีกำลังครอบงำนรชนนั้นแม้อย่างนี้.

อชฺโฆตฺถกรนฺติ ปุณฺณปุณฺณ อุปฺปตฺตติวเสน.

(มหานิ.อฏ. ๔๗)

กิเลสเหล่านั้น ย่อมท่วมทับ ด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้นบ่อยๆ.

เตสฺส เอกํ พุทฺธนฺตรํ เทวโลเก วสนฺเตสฺส อิมสฺมิ
พุทฺธูปปาเท ภริยา ตโต จิตฺวา ราชคฺเห เสฏฺฐิโน
ธิดา หุตฺวา นิพฺพตฺติ. สา กุมาริกา หุตฺวา
โสตาปตฺติผลํ ปาปฺณิ. อทิจฺจสจฺจสฺส ปน
ปฏิสฺสนฺติ นาม ภาริยาติ ตสฺสา สามิกอ สม-
ปริวตฺตมาโน คนฺดฺวา เนสาทกุเล นิพฺพตฺติ.
ตสฺส สห ทสฺสเนเนว เสฏฺฐิธิดํ ปุพฺพสฺสิเนโห
อชฺโฆตฺถกริ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐)

เมื่อชนเหล่านั้น อยู่ในเทวโลกตลอดพุทธันตร
๑ ในพุทฺธูปปาตํ ภริยาจุติจากเทวโลกนั้น
บังเกิดเป็นธิดาเศรษฐีในกรุงราชคฤห์. นาง
ยังเป็นเด็กหญิงเที่ยวบรรลุโสดาปัตติผล
แล้ว. ก็ชื่อว่าปฏิสฺสนฺติของสัตว์ผู้ยังไม่เห็น
สัจจะเป็นคฤธรรมหยาบ ฉะนั้น สามีของ
นาง จึงเวียนกลับไปเกิดในสกุลพรานเนื้อ.
ความสืเนหาในก่อน ได้ครอบงำธิดาของ
เศรษฐี พร้อมกับการเห็นนายพรานกุกกุก-
มิตนั้นแล.

ปมตตมติวตตติตติ อสาดํ อปปียํ ทุกฺขนฺติ เอตํ
ติวิธมฺปิ เอเตน สาตฺรฺปาทีนา อากาเรน สติ-
วิปฺปวสวเสน ปมตตํ ปุคฺคลํ อตฺตวตตติ อภิภาวติ
อชโฆตฤตติตติ อตฺตโถ. (ชา.อฏฺ. ๑/๔๓๔)

บาทคาถาว่า **ปมตตมติวตตติ** (ย่อมน้อมผู้
ประมาทไว้) มีอธิบายว่า สิ่งทั้ง ๓ อย่างนี้คือ
สิ่งที่ไม่น่าชื่นชม สิ่งที่ไม่น่ารักและทุกข์ ย่อมข่ม
คือ **ครอบงำ**บุคคลผู้ประมาทแล้ว ด้วยสามารถ
แห่งการอยู่ปราศจากสติด้วยอาการมีที่ทำ
อันน่าชื่นชมเป็นต้นนี้.

(ข) ย่อมฟังขจร-ท่อมทัน-แผ่คลุม-ปกปิด.

โส “สาธฺฐติ สมฺปฏฺิจฺฉิตฺวา เอกํ วลาหํ นิวาเสตฺวา
เอกํ ปารุषิตฺวา เมฆคีตํ คายนฺโต ปาจิโนโลก-
ธาตฺตอภิมุโข ปกฺขนฺทิกิ. ปาจิโนทิสภาเค ชล-
มณฺฑลมตฺตํ เอกํ เมฆปฏฺฐลํ อฏฺฐจาย สตปฏฺฐลํ
สทฺสสปฏฺฐลํ หุตฺวา อภิตฺถนฺนํ วิชฺชุตฺตา
นิจฺฉาเรนํ อโธมุขํ จปิ ตตฺถกุกุมฺภากาเรน
วสฺสมานํ สกฺลโกสฺสรมฺภํ มโหเชน วีย **อชโฆ-**
ตฤติ. เทโว อจฺฉินฺนธารํ วสฺสโนโต มุหุตฺเตเนว
เชตวนโปกฺขรณิ ปุเรสิ ฐุโรสปานํ อาหจฺจ
อุทกํ อฏฺฐจาสิ. (ชา.อฏฺ. ๑/๓๔๘)

วลาหกเทวราชนั้น รับเทวบัญชา[ของท้าว
สักกะ]แล้ว นุ่งก่อนเมฆก่อนหนึ่ง ห่มก่อนหนึ่ง
ขับเพลงเมฆสังคีต บ่ายหน้าไปทางโลกธาตุ
ด้านทิศตะวันออก เหาะไป ณ ทิศภาคด้าน
ทิศตะวันออก ก็ปรากฏกลุ่มเมฆกลุ่มหนึ่งมี
ขนาดเท่าลานนวดข้าว ซ้อนเป็นชั้นๆ ตั้งร้อย
ชั้นพันชั้น คำนค้ำราม ฟ้าแลบแปลบปลาบ

ฝนก็ตกลงมาด้วยอาการประหนึ่งว่าคว่ำหม้อ
น้ำเทลงมา **ท่อมทัน** แคว้นโกศลทั้งสิ้น เหมือน
ห้วงน้ำ ไหลบ่าท่วมอยู่. ฝนตกอยู่ไม่ขาดสาย
ครู่เดียวเท่านั้น ก็เต็มสระโบกขรณีเชตวัน
น้ำท่วม จดถึงแคร่บันได.

เถโร “เอเตหิ ทิณฺณํ สากํ วา โหตุ กุณฺฑกมฺภฺจฺจิ
วา สงฺคหํ เนสํ กริสฺสามีติ ปตฺตํ ทาสาสิ. โส
อนฺโตชมฺรํ ปวิสิตฺวา ชฺฌิโอรณํ นาม ชฺฌิยา
อุทฺทริตฺวา ปตฺตํ ปุเรตฺวา เถรสฺส หตฺเต จเปสิ.
โส อโหสิ ปิณฺฑปาโต อนเณสฺส ปพฺพณฺชนํ สกฺลํ
ราชคฺชนครํ คนฺธเรน **อชโฆตฤติ**.

(ธมฺม.อฏฺ. ๑/๒๖๙)

พระเถระคิดว่า ทานที่ ๒ ผัวเมียนั้นถวาย
แล้ว จะเป็นน้ำผักตบหรือรำกำมือหนึ่งก็
ตามที่, เราจักทำความสงเคราะห์แก่ ๒ ผัวเมีย
นั้น ดังนี้แล้ว จึงได้ให้บาตรไป. ท้าวสักกะนั้น
เสด็จเข้าไปภายในเรือนแล้ว ทรงกดข้าวสุก
ออกจากหม้อ ใส่เต็มบาตรแล้ว มอบถวายใน
มือพระเถระ. บิณฑบาตนั้น ได้มีอุปพยุชนะ
มากมาย **ฟังขจรแล้ว**ทั่วกรุงราชคฤห์ทั้งสิ้น
ด้วยกลิ่น (มีกลิ่นหอมตลบทั่วกรุงราชคฤห์).

ภนฺเต นาคเสน เยน การณฺเนน สกฺกา กุสฺลํ
วิภชฺชิตฺตํ สกฺกา อกุสฺลํ วิภชฺชิตฺตํ ตํ การณํ มํ
สญฺญาเปหิ นาหํ อนฺโธ อลฺกชิโก สุตฺวา
เวทิสฺสามีติ. อปฺปญฺญํ มหาราช โลกํ ปุณฺญํ พหุํ
ปากฺกฺวา อกุสฺลํ กตฺเตว ปริยาทียติ พหุํ กตํ
กุสฺลํ สเทวํ โลกํ **อชโฆตฤตติ**.

(มิลินฺท. ๒๘๖)

(พระเจ้ามีลินท์)

พระองค์ท่านอาจเสนา เพราะเหตุไร ใครๆ อาจแบ่งปันกุศลได้ ไม่อาจแบ่งปันอกุศลได้เล่า โปรดทำข้าพเจ้าให้เข้าใจด้วยเหตุผลเถิด ข้าพเจ้าไม่ใช่คนบอด ไม่ใช่คนมีด ฟังแล้วก็จักรู้ได้”

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร อกุศลมีปริมาณน้อย กุศลมีปริมาณมาก อกุศลเพราะความที่มีปริมาณน้อย จึงครอบงำได้เฉพาะคนทำเท่านั้น กุศลเพราะความที่มีปริมาณมาก จึงแผ่คลุมไปได้ตลอดทั้งโลกพร้อมทั้งเทวดา [เปรียบเหมือนหยาดน้ำหยาดหนึ่งซึ่งเป็นของเล็กน้อย ตกไปบนพื้นดิน น้ำหยดนั้นพึงไหลท่วมบ่าไปตลอดที่ ๑๐ โยชน์บ้าง ๑๒ โยชน์บ้าง ฉะนั้นใดอุปไมยก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน อกุศลมีปริมาณนิดหน่อย เพราะมีปริมาณนิดหน่อย จึงครอบงำได้เฉพาะผู้ที่ทำเท่านั้น จึงไม่อาจแบ่งปันได้ อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนฝนห่าใหญ่ พึงตกกระหน่ำ ทำพื้นแผ่นดินให้อิ่มเอิบ น้ำฝนห่าใหญ่นั้น พึงไหลท่วมบ่าไปตลอดที่ โดยรอบฉนั้นใด อุปไมยก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน กุศลมีปริมาณมาก เพราะมีมาก จึงอาจแบ่งปันให้แม้แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายได้]

(ขม) ย่อมทับ, สมมติทับ, ผูกทับ (สีมา).

กถํ สิมโต กมฺมานิ วิปชฺชุนฺติ ?

เอกาทสหาการเหสิ สิมโต กมฺมานิ วิปชฺชุนฺติ:
อติชฺชุกํ สิมํ สมฺมุนฺนติ, อติมหฺตํ สิมํ สมฺมุนฺนติ,
ขณฺฺณมิตฺตํ สิมํ สมฺมุนฺนติ, ฉายานิมิตฺตํ สิมํ

สมฺมุนฺนติ อนิมิตฺตํ สิมํ สมฺมุนฺนติ, พหิสิเม จิตฺตํ สิมํ สมฺมุนฺนติ, นทียา สิมํ สมฺมุนฺนติ, สมฺทุกฺเท สิมํ สมฺมุนฺนติ, ชาตสฺสเร สิมํ สมฺมุนฺนติ, สีมาย สิมํ สมฺมุนฺนติ, สีมาย สิมํ อชฺโฆตฺถกรติ, อิเมหิ เอกาทสหาการเหสิ สิมโต กมฺมานิ วิปชฺชุนฺติ.

(วิ. ๕/๓๘๑)

ถาม: กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาอย่างไร?

ตอบ : กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาโดยอาการ ๑๑ อย่าง คือ

สมมติสีมาเล็กเกิน, สมมติสีมาใหญ่เกิน, สมมติสีมามีนิमितขาด, สมมติสีมาใช้เงาเป็นนิमित, สมมติสีมาไม่มีนิमित, สงมฺยีนภายนอกสีมาสมมติสีมา, สมมติสีมาในแม่น้ำ, สมมติสีมาในทะเล, สมมติสีมาในสระเกิดเอง, คาบเกี่ยวสีมาด้วยสีมา, ทับสีมาด้วยสีมา. กรรมย่อมวิบัติเพราะสีมาโดยอาการ ๑๑ อย่างนี้.

อชฺโฆตฺถกรติติ อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สิมํ อชฺโฆตฺถกรติ. ตตฺถ ยถา สมฺเภโท จ อชฺโฆตฺถกรณญจ โหติ ตํ สพฺพํ อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตเมว.(วิ.อฏ. ๔/๒๔๙)

บทว่า อชฺโฆตฺถกรติ ได้แก่ (สมมติ)ทับสีมาของผู้อื่นด้วยสีมาของตน. ในการสมมติสีมานั้น ความคาบเกี่ยวกันและความทับกันจะมีได้ ด้วยลักษณะอย่างใด, ลักษณะทั้งปวงนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวเสร็จแล้วในอุโปสถชั้นธกะ.

อชฺโฆตฺถกรณํ นาม:-

ปเรสํ สีมาย นิमितฺเต กิตฺเตตฺตวา ตํ สกลํ วา ตสฺสเสกเทสํ วา อนฺโต กโรเนเตน ตสฺสา พหิ

เอภิสฺสํ ทฺวิสฺสํ วา ทิสาสฺสํ นิमितฺเต กิตฺเตตฺวา
พฺนฺธนฺนํ วัฏฏํ. (กฺขา.น.ว. ๒๐)

พระภิกษุทั้งหลายว่าการที่เมื่อภิกษุจะกำหนด
นิमित (ทับ) สีมานของภิกษุเหล่านั้น กันสีมานั้น
ทั้งหมด หรือเพียงบางส่วนแห่งสีมานั้นไว้
ภายใน จึงกำหนดผูกในทิศหนึ่งหรือสองทิศ
ไว้ด้านนอกแห่งสีมานั้น ชื่อว่าการผูกทับ.

[การผูกสีมาโดยกำหนดนิमितด้วยสีมาของ
ภิกษุอื่นแล้วทำพัทธสีมานั้นทั้งหมด หรือ
บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน กำหนด
นิमितในทิศหนึ่งหรือสองทิศไว้ด้านนอกแห่ง
พัทธสีมานั้น ชื่อว่าความทับกัน[แห่งสีมาอื่น
ด้วยสีมาของตน]

คำว่า “บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น” หมายถึง
บางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูปสามารถนั่งทำสังฆกรรม
ได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ตั้งกล่าว ก็จัดเป็น
สีมาคาบเกี่ยว (สีมาสัมปะทา) ดู วิ. ๓/๑๕๐

เตน โข ปน สมเยน จพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ สีมา
ยํ อชฺโฆตฺตเถรติ. ภควโต เอตมตฺถํ อโรเจสฺสํ.
เยสํ ภิกฺขเว สีมา ปจฺมํ สมฺมตฺตา เตสํ ตํ กมฺมํ
ธมฺมิกํ อกฺุปปํ จานารหํ. เยสํ ภิกฺขเว สีมา ปจฺจ
สมฺมตฺตา เตสํ ตํ กมฺมํ อธมฺมิกํ กุปปํ อฏฺฐจานารหํ.
น ภิกฺขเว สีมา ยํ อชฺโฆตฺตเถรติพฺพา. โย
อชฺโฆตฺตเถเรยฺย อาปตฺติ ทฺวักกุสฺสาติ. อนฺุชานามิ
ภิกฺขเว สีมํ สมฺมณฺเณเตน สีมฺนฺตริกํ จเปตฺวา
سیمํ สมฺมณฺเณตฺตฺนํ. (วิ. ๓/๑๕๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สมมติ
สีมาทับสีมา ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบ
ทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สีมาที่ภิกษุเหล่าใด
สมมติไว้ก่อนแล้ว กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้น
เป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ
สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติในภายหลัง กรรม
นั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่ถูกต้อง กำเริบได้ไม่
ควรแก่ฐานะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงสมมติ
สีมาทับสีมา ภิกษุสงฆ์หมู่ใดสมมติทับ ต้อง
อาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
ให้ภิกษุสงฆ์จะสมมติสีมา เว้นช่องว่างใน
ระหว่างสีมาแล้วจึงสมมติสีมา.

(ง) ย่อมล่อลวง.

อิทํ วัฏฏํ โหติ:-

อหฺมฺหิ ตว ปุตฺตํ ตถา อุกฺคณฺหาเปสฺสี ยถา
เอภิสฺสํ อภิรมฺนาสิกาโสเต วาตํ สมนฺธิรุมฺภิตฺวา
ปถวียา อลฺลิสฺเสน เอะเกน เหมฺจิมฺโสเตน ตตฺถเว
จมาโย อสฺสสนฺโต จหิ กลาหิ ลุฑฺฑกํ อติโกติ
จหิ โกฏฺฐาเสหิ อชฺโฆตฺตเถรติ วัณฺณเจตฺติ อตฺโถ.
กตมาหิ จหิ? จตฺตาริ ปาเท ปสาเรตฺวา เอะเกน
ปสฺเสน เสยฺยาย ชฺชเรหิ ตินฺนปฺสฺซณฺเณน ชิวฺหา-
นินฺนามเณน อฺุทรสฺส อฺุทรุมฺมาตภาวกรเณน
อฺุจฺจารปสฺสาวิสฺสชฺชเนน วาตสนฺธิรุมฺภเณนาติ.

(ชา.อ.ฎ. ๑/๑๘๐)

ท่านกล่าวคำอธิบายนี้ไว้ว่า

ก็เราให้บุตรของเจ้าเรียนเอาแล้ว โดยประการ
ที่(เนื้อหลานชาย)กลั่นลม ในช่องจุมูกด้านบน
ข้างหนึ่ง แล้วหายใจที่พื้นดินนั้นนั่นแหละ
โดยช่องจุมูกด้านล่างข้างหนึ่ง ซึ่งแนบติดดิน
จึงครอบงำ อธิบายว่า ย่อมล่อลวง คือหลอก
ลวงนายพรานด้วยเล่ห์กล ๖ ประการ คือโดย

๖ ส่วน. เล่ห์กล ๖ ประการคือ โดยการเหยียด ๔ เท้า นอนตะแคง โดยใช้กีบตะกุกยหญา และดินร่วน โดยทำลั่นห้อยออกมา โดยทำ ท้องให้พอง โดยการปล่อยอุจจาระ ปัสสาวะ ให้ราดออกมา และโดยการกลั่นลม.

(จ) ย่อมข่มขืน.

ปุณ จปร ภิกขเว ภิกขุ สหติ รัชคํ สหติ รัชคํ สหติ อุตฺตารณํ อปิ จ โข สมฺปหาระ หนฺนติ พยาปชฺชติ. กิมสฺส สมฺปหารสฺมี อธิ ภิกขเว ภิกขุ อรณฺณคตํ วา รุกฺขมฺลคตํ วา สฺถวนาคารคตํ วา มาตุคามํ อปฺสงฺกมิตฺวา อภินิสฺสตี อภินิพชฺชตี **อชฺโฆตฺถกถา**. โส มาตุคามํ อภินิสฺสียมาโน อภินิพชฺชียมาโน อชฺโฆตฺถกถียมาโน ลิกฺขํ อปจฺจกฺขาย ทฺพพฺลยํ อนาวิกตฺวา เมถุนํ ฐมฺมํ ปฏิเสวตี. อิทมสฺส สมฺปหารสฺมี ฯเปฯ

(อ. ๒/๘๑, อภ.ป. ๑๗๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในธรรมวินัยนี้แม้เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้น ก็อดทน ได้ แม้เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แม้ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ แต่หวาดสะดุ้งต่อการประหารของข้าศึก อะไร ชื่อว่าการประหารสำหรับข้าศึกของเธอ คือ มาตุคามเข้าไปหาภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ไป สู่ป่า ไปสู่โคนไม้ หรือไปสู่เรือนว่าง แล้วนั่งทับ นอนทับ **ข่มขืน** เธอถูกมาตุคามนั่งทับ นอนทับ ข่มขืนอยู่ ไม่บอกคืนสิกขา ไม่เปิดเผย ความท้อแท้ เสพเมถุนธรรม นี่ชื่อว่าการ ประหารของข้าศึกสำหรับเธอ...

อชฺโฆตฺถกถา อวตฺถกถา.

(อ.อภ. ๓/๓๕, อภ.อภ. ๓/๙๙)

บทว่า **อชฺโฆตฺถกถา** (ข่มขืน) คือ ข่มขืน.

ข่มขืน ในที่นี้หมายถึงใช้ทวารหนักและทวาร เบาหน้ทับองคชาตของภิกษุ คัมภีร์อรรถกถา อธิบาย ว่า อิตฺถิยา วจฺจมคฺเคน ตสฺส ภิกฺขุโน องคชาตํ อภินิสฺสเทหติ แปลว่า ให้องคชาตของ ภิกษุนั้น สอดเข้าไปทางทวารหนักของหญิง (วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๘/๒๘๐) และดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕๘-๕๙/๔๕-๔๗

ไม่เปิดเผยความท้อแท้ (ทพฺพลยํ อนาวิก- กตฺวา) หมายถึงไม่ประกาศความท้อแท้เพื่อ หน่ายอ่อนแอในการประพติพรหมจรรย์ ดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕-๕๔/๓๓-๔๒

เมถุนธรรม หมายถึงการร่วมประเวณี การ ร่วมสังวาส กล่าวคือการเสพอสังกรรมอัน เป็นประเวณีของชาวบ้าน มีน้ำเป็นที่สุด เป็น กิจที่ทำในที่ลับ ต้องทำกันสองต่อสอง ดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕๕/๔๒]

อชฺโฆตฺถกถา (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺจนาทเน) + อนต]

(ก) จับอยู่, จะจับ.

ตทา กิร โส ภิกฺขุ ขิปปํ คเหตฺวา มจฺเจ **อชฺโฆตฺถกถา** วย ชาลํ คเหตฺวา มจฺเจ คณฺหนฺเต วย ฯเปฯ ภิกฺขุณีเน รตฺติฏฺฐาณ- ทิวกฺขจฺเณสุ วิสภาคมนุสฺเส นิสฺสนเ วย จิตฺเต วย จ กตฺวา ทสฺเสสิ. มนุสฺสา ฯเปฯ วิปปฏิ- สาราณมณฺเ ปสฺสิตฺวา อาคณฺตฺวา อณฺเณสํ

กเถนฺติ “สมณฺหา เอวํรูปํ อสฺสสมณํ อนุจฺจวีกํ
กโรนฺติ เอเตสํ ทิณฺเณ กุโธ กุสฺลํ มา เอเตสํ
กิณฺจิจิ อหตฺถาติ. เอวํ เต มนุสฺสสา ทิฏฺฐทิจฺจ-
จาเน สีสฺวานฺเต อุกโกสนฺตา อปฺปญฺญํ ปสฺสิตฺวา
อปาเยปฺปกา อเหสฺสุ. เตเน วุตตํ นิริยํ อป-
ปชฺชนฺตฺติ. (ม.อ.ญ. ๒/๓๑๕)

ได้ทราบว่ ครั้นนั้น มารนั้นเข้าสิงพวกภิกษุ
อย่างรวดเร็วแล้ว แสดงภิกษุทั้งหลาย ทำให้
เหมือนจะจับปลา ให้เหมือนดักข้ายแหแล้ว
จับปลา...ให้เหมือนคนไม่ถูกกันนั่งและยืน
อยู่ ในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวันของ
พวกภิกษุณี. พวกภิกษุ... เห็นอารมณ์ที่ทำ
ให้เดือดร้อนใจแล้ว กลับมาบอกคนเหล่านั้น
ว่ พวกสมณะทำกิจที่ไม่เหมาะแก่สมณะ
เช่นนี้ ไม่สมควรเลย เมื่อพวกเราถวายบิณฑ-
บาต แก่สมณะเหล่านั้น กุศลจะพึงมีแต่ที่ไหน
พวกท่านอย่าได้ทำอะไร แก่สมณะเหล่านี้
คนเหล่านั้น จึงพากันดำริภิกษุทั้งหลายผู้มีศีล
ในที่ที่พบเห็น ได้ประสพบาป เป็นผู้เข้าถึง
อบายด้วยอาการอย่างนี้ เหตุนั้น พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสว่ ไปเกิดในนรก.

(ข) ท่วมทับอยู่, ครอบงำอยู่.

มนุสฺสสา “โควินฺทปณฺฑิโต กิร อาคจฺจตฺติ
สุตฺวา ปุเรตรเมว มณฺทปํ กาเรตฺวา ตํ อลง-
การาเปตฺวา ปจฺจุคนฺตฺวา มณฺทปํ ปเวเสตฺวา
นาคฺคเรสฺสโกชนเณ ปติมานเณติ. มหาลาภ-
สกุภาโร มโหไซม วิย อชฺโฆตฺตกรณฺโต อปฺปชฺช.ิ
มหาปฺริโส มหาชนํ ปญฺเณ ปติฏฺฐาเปสิ สีส-
สมฺปทาย อินฺทริยสฺวเร โภชนเณ มตฺตณฺนตฺยา

ชาคริยานุโยเค กสิณฺปริกมฺเม ฉาเนสุ
อภิญญาสุ อญฺญสมาปตฺตีสฺสุ พุรหฺมวิหาเรสุติ.

(จริยา.อ.ญ. ๕๑)

พวกภิกษุ ได้ฟังว่ โควินทบัณฑิตจักมา
จึงพากันสร้างมณฑปไว้ล่วงหน้าก่อน ตกแต่ง
มณฑปนั้นแล้วต้อนรับนิมนต์ให้เข้าไปยัง
มณฑป อังคาสด้วยโภชนะมีรสเลิศต่าง ๆ.
เกิดลาภสักการะมากท่วมทับดุจห้วงน้ำใหญ่
ท่วม. พระมหาบุรุษยังมหาชนให้ตั้งอยู่ใน
บุญกุศลคือในศีลสัมปทา อินทริยสังวร ความ
รู้จักประมาณในการบริโภค การประกอบ
ความเพียร บริกรรมกสิณฌาน อภิญญา
สมาบัติ ๘ และพรหมวิหาร.

(ค) ทับกัน, สมมุติสีมาทับสีมา.

สีมาย สีมํ อชฺโฆตฺตกรณฺเตเน สมฺมตา นาม
อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ อชฺโฆตฺตกรณฺเตเน
สมฺมตา. สเจ หิ ปเรสํ พทฺธสีมํ สกฺลํ วา ตสฺสา
ปเทสํ วา อนฺโต กตฺวา อตฺตโน สีมํ สมฺมณฺนติ,
สีมาย สีมํ อชฺโฆตฺตกริตา นาม โหติ.

(กฺข. ๘๘)

ชื่อว่าสมมุติสีมาทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของ
ตน]คือสมมุติสีมาทับสีมาของภิกษุอื่น ด้วย
สีมาของตน กล่าวคือถ้าสมมุติสีมาของตน
โดยทำพัทธสีมาทั้งหมดของภิกษุอื่น หรือ
บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่า
ทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน].

[คำว่า "บางส่วนแห่งพัทธสีมา" นั้น หมายถึง
บางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูป สามารถนั่งทำสังฆ-

กรรมได้ ถ้าทัฬหีที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว
ก็จัดเป็นสีมาคาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา
[ของตน = สีมาสัมภะตะ]

(ข) ข้ามอยู่, กระโดดข้าม.

อถ ยทา มหานิทาเม สพุพตนิทานิ สุกฺขานิ
โหนติ ชิวหาเตมนมตตมปิ อุทกํ ทูลลภํ โหติ
ตทา มิคชาตา สุกฺขตนิทานิ เจว ปุราณปณฺณานิ
จ ขาทนต์ตา กมปมานา วีย วิจรนต์ตา นิวาป-
ติณฺสสฺส คณฺฐํ ฌายิตฺวา วรพณฺธนาทีน
อคณฺธยิตฺวา วที อชฺโฆตฺถุรฺนฺดา ปวิสนฺติ.

(ม.อฏ. ๒/๖๖)

ครั้งนั้น เมื่อใดหญ้าทุกชนิด เที่ยงแห้งไป
ในคราวแล้งจัด แม่น้ำเพียงชุ่มล้นก็หาได้ยาก
เมื่อนั้น ผุ่งเนื้อก็จะพากันกินหญ้าแห้ง และ
ไปไม่แก่ๆ เกี้ยวไปทั่วที่หว่าดห้วน ได้กลิ่นหญ้า
ที่เพาะปลูกไว้แล้ว ไม่คำนึงถึงการฆ่าและ
การถูกจับเป็นต้น กระโดดข้ามรั้วเข้าไป.

อชฺโฆตฺถุรฺมาน (ติ)

[อธิ + อว + ทร (อจฺจาทเน) + มาน]

ท่วมทับอยู่, รุ่มล่อมอยู่, หนุนเนื่องอยู่.

มาโรปิ อุตฺตโน ปริสํ อาห “ตาทา สุกฺโขทฺท-
ปฺพุตฺเตน สิทฺฐตฺเตน สทิสฺส อณฺโณ ปุริสฺส นาม
นตฺถิ มยฺ สมนุชา ยุตฺถํ ทาทํ น สกฺขิสฺสาม
ปจฺจภาเคน ทสฺสามาติ. มหาปุริสฺสปิ ตีณิ
ปสฺสุณิ โอลฺเลเกตฺวา สพุพเทวตานิ ปลาตตฺตา
สุณฺณานิ อทุกฺส. ปุณฺ อุตฺตรปสฺเสน มารพลํ
อชฺโฆตฺถุรฺมานํ ทิสฺวา “อโย เอตฺตโก ชโน มํ
เอกํ สนฺธาย มหนฺตํ วายามํ ปรกกมํ กโรติ

อิมสฺมิ จาเน มยฺหิ มาตา วา ปิตา วา ภาตา
วา อณฺโณ วา โกจิ ฌาตโก นตฺถิ อีมา ปน ทส
ปารมิโย มยฺหิ ที่ฆรตฺตํ ปุณฺณปริชนสทิสฺสา
ตสฺมา ปารมิโยว ผลกํ กตฺวา ปารมิสฺสตฺเถเนว
ปหริตฺวา อโย พลกาโย มยา วิทฺธํเสตฺตุ วฏฺฏมฺหิตฺติ
ทส ปารมิโย อวาชฺชมาโน นิสฺสีทิ.

(ชา.อฏ. ๑/๘๔)

ฝ่ายมารกล่าวว่าบริษัทของตนว่า พ่อทั้งหลาย
ชื่อว่าบุรุษอื่น เช่นกับสิทธัตถะโอรสของพระเจ้า
สุทโธทนะ ย่อมไม่มี พวกเราจักไม่อาจทำการ
สู้รบซึ่งหน้า พวกเราจักสู้รบทางด้านหลัง.
ฝ่ายพระมหาบุรุษก็เหลียวดูแม่ทั้ง ๓ ด้าน
ได้ทรงเห็นแต่ความว่างเปล่า เพราะเทวดา
ทั้งปวงพากันหนีไปหมด ได้ทรงเห็นพลมาร
รุ่มล่อมอยู่ (หนุนเนื่องเข้ามา) ทางด้านเหนือ
อีก ทรงพระดำริว่า ชนนี้มีประมาณเท่านี้ มุ่ง
หมายเราผู้เดียวทำความพากเพียร พยายาม
อย่างใหญ่หลวง. ในที่นี้ไม่มีบิดามารดา บุตร
ธิดา พี่น้องชาย หรือญาติใดๆ อื่น มีแต่บารมี
๑๐ นี้เท่านั้นจะเป็นเช่นกับบุตรแลบวราวชน
ของเราไปตลอดกาลนาน ฉะนั้น เราจะทำ
บารมีให้เป็นไล่ แล้วประหารด้วยศัสตราคือ
บารมีนั้นแหละ กำจัดหมู่พลนี้เสียจึงจะควร
จึงทรงนั่งระลึกถึงบารมีทั้ง ๑๐ อยู่.

อชฺโฆตฺถุรฺตพฺพ (ติ)

[อธิ + อว + ทร (อจฺจาทเน) + ตพฺพ]

พึงสมมุติทับกัน,

พึงสมมุติ[สีมา]ทับ[สีมา].

เตน โข ปน สมเยน จพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ สีมาย
 สีมํ อชฺโฆตฺถจริตฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสุ.
 เยสํ ภิกฺขเว สีมาย ปจฺมํ สมฺมตฺตา เตสํ ตํ กมฺมํ
 ฌมฺมิกํ อกฺุปฺป จานารหํ. เยสํ ภิกฺขเว สีมาย ปจฺจนา
 สมฺมตฺตา เตสํ ตํ กมฺมํ ฌมฺมิกํ กุปฺป อฏฺฐจानารหํ.
 น ภิกฺขเว สีมาย สีมาย อชฺโฆตฺถจริตฺตพฺพา. โย
 อชฺโฆตฺถจริตฺตเวยาปตฺตติ ทุกฺกฏสฺสาติ. อนฺุชานามิ
 ภิกฺขเว สีมํ สมฺมณฺุณฺุเตน สีมฺนตฺริกํ จเปตฺวา
 สีมํ สมฺมณฺุณฺุตฺตติ. (วิ. ๓/๑๕๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สมมติ
 สีมาทับสีมา ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบ
 ทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า
 “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สีมาที่ภิกษุเหล่านั้น
 สมมติไว้ก่อนแล้ว กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้น
 เป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ
 สีมาที่ภิกษุเหล่านั้นสมมติในภายหลัง กรรม
 นั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่ถูกต้อง กำเริบได้ไม่
 ควรแก่ฐานะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงสมมติ
 สีมาทับสีมา ภิกษุสงฆ์หมู่ใดสมมติทับ ต้อง
 อาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
 ให้ภิกษุสงฆ์จะสมมติสีมา เว้นช่องว่างใน
 ระหว่างสีมาแล้วจึงสมมติสีมา.

อชฺโฆตฺถจริตฺ (ติ)

[อธิ + อว + ธร (อจุณาทเน) + ตฺ]

(ก) ผู้อดทน, อดกลั้น, ท่วมทับ.

ปริสฺสยานํ สหิตาติ ปริสฺสเย สหิตา อาราริตา
 อชฺโฆตฺถจริตฺตา ปริยาทิตา ปฏินิสฺสตาติ ปริสฺส-
 ยานํ สหิตา. (จูฬนิ. ๒๕๒)

บาทคาถาว่า ปริสฺสยานํ สหิตา (ครอบงำ
 อันตรายทั้งหลาย) อธิบายว่า ครอบงำ คือ ทำ
 ให้ยินยอมได้แก่ อดทน บีบคั้น กำจัดอันตราย
 รวมความว่า ครอบงำอันตรายทั้งหลาย.

(ข) ผู้ย่ำยี, ครอบงำ.

อรตฺริตฺติสโห อสฺสสนฺติ อรติยา รติยา จ สโห
 อภิภวิตา อชฺโฆตฺถจริตฺตา ภเวยฺย.

(ม.อฏฺ. ๑/๑๖๔)

ปาฐะว่า อรตฺริตฺติสโห อสฺสํ (เราพึงข่มความ
 ไม่ยินดีและความยินดี) ความว่า เราพึงเป็น
 ผู้ข่ม คือครอบงำ ได้แก่อย่ำยีความไม่ยินดี
 และความยินดี

อชฺโฆตฺถจริตฺตาติ มทุทิตา. (ม.ฐิ. ๑/๒๗๓)

บทว่า อชฺโฆตฺถจริตฺตา แปลว่า เป็นผู้ย่ำยี.

(ค) ทับกัน, สีมาทับสีมา..

سیمาย สีมํ อชฺโฆตฺถจริตฺเตน สมฺมตฺตา นาม
 อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ อชฺโฆตฺถจริตฺเตน
 สมฺมตฺตา. สเจ หิ ปเรสํ พทฺธสํ สกฺลํ วา ตสฺสา
 ปเทสํ วา อนฺุโต กตฺวา อตฺตโน สีมํ สมฺมณฺุณฺุติ,
 สีมาย สีมํ อชฺโฆตฺถจริตฺตา นาม โหติ.

(กงฺขา. ๘๘)

ชื่อว่าสมมุติสีมาทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของ
 ตน]คือสมมุติสีมาทับสีมาของภิกษุอื่น ด้วย
 สีมาของตน กล่าวคือถ้าสมมุติสีมาของตน
 โดยกันพัทธสีมาทั้งหมดของภิกษุอื่น หรือ
 บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่า
 ทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน].

อชฺโหมตถกริยติ (กริ/อา)

[อธิ + อว + ทร (อจุณาทเน) + ย + ติ]

อัน...ย่อมปกคลุม - ปิดกัน, ท่วม, จม.

ตติยวาระ เถโร ภควาโต ปตติ อาทาย อุท-
ปานาภิมุโข อคมาสิ. คจจนเต เถเร อุทปาเน
อุทกั ปริปฺนุณฺ หุตฺวา อุตฺตริตฺวา สมฺนตฺโต
สนฺทติ. สพฺพํ ตินฺนํ อฺปฺลวิตฺวา สยเมว
อปฺคจฺจติ. เตนฺ สนฺทมาเนน สลิลเณ อฺปรูปริ
วฑฺฒนฺเตน อณฺเณ ชลสเย ปฺปูเรตฺวา ตํ คามํ
ปริกฺขิปนฺเตน คามปฺปเทโส อชฺโหมตถกริยติ.
ตํ ปาฏิหาริย์ํ ทิสฺวา พฺรหฺมณา อจฺจริยพฺกฺต-
จิตฺตชาตา ภควนฺตํ ขมาเปสฺสุ ตงฺขณฺณเณว
อุทโกโฆ อนฺตรธาณิ. (วิมาน.อฏ. ๔๑)

ในครั้งที่สาม พระเถระถือบาตรของพระผู้มี
พระภาค เดินบ่ายหน้าไปยังบ่อน้ำ. เมื่อพระ
เถระกำลังเดินไป น้ำในบ่อก็เต็มล้นไหลไป
โดยรอบ. ญ่าฟางทั้งหมดก็ลอยไหลออก
ไปเอง. น้ำที่ไหลนั้นก็เพิ่มสูงขึ้นๆ เต็มแหล่ง
น้ำแห่งอื่นๆ ล้อมหมู่บ้านตำบลนั้น ท่วมพื้นที่
ที่หมู่บ้านไว้. พวกพราหมณ์เห็นปาฏิหาริย์
นั้น ก็เกิดอัศจรรย์และประหลาดใจไม่เคยมี
จึงขอขมาพระผู้มีพระภาค. น้ำหลากหลาย
ก็หายวับไปทันที.

อชฺโหมตถกริตุํ (กริ/วิ)

[อธิ + อว + ทร (อจุณาทเน) + ตุ]

เพื่อข่มขี่ - ครอบงำ - แ่่งชิง - ปล้น.

โส กิร โสตาปนฺโน อริยสวโก เกนจิเทว
กรณิเณน เอเกน สกฺกฺสตุตฺตวาเหณ สพฺธิ มคฺคํ

ปฏฺิปปชิตฺวา เอกสฺมี อรณฺณญฺจาเน สกฺกฺขานิ
โมเจตฺวา ขนฺธาวารพฺนเช กเต สตุตฺตวาหสฺส
อวิทุเร อณฺณตฺรสฺมี รุกฺขมฺมุเล จงฺกมฺติ. อถตฺตโน
กาลํ สลฺลภฺเขตฺวา ปณฺจสตา โจรา “ขนฺธาวารํ
วิลุมฺปิสฺสามาติ ธนฺมคฺคฺราทิตฺตธา ตํ จานํ
ปริวารยฺสิ. อฺปาสโกปิ จงฺกมฺติเยว. โจรา นํ ทิสฺวา
“อทุธา เอส ขนฺธาวารรูกฺโข ภวิสฺสติ อิมสฺส
นิทฺทํ โอกฺกนฺตกาเล วิลุมฺปิสฺสามาติ อชฺโหม-
ตถกริตุํ อสฺกโกนฺตา ตตฺถ ตตฺถเว อณฺฺจฺสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๕๑)

ได้ยินว่า อุบาสกนั้นเป็นพระอริยสาวกผู้
โสดาบัน เดินทางไปกับกองเกวียนขบวนหนึ่ง
ครั้งพ่อค้าเกวียนทั้งหลายปลดเกวียน ตั้ง
เพิงพักในที่ป่าตำบลหนึ่ง ก็เดินจงกรมอยู่ที่
โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง. ครั้งนั้น พวกโจร ๕๐๐
กำหนดเวลาของตนแล้ว คบคิดกันว่า พวก
เราจักปล้นที่พัก ต่างถือธนูและไม้พลอง
เป็นต้น พวกกันไปล้อมที่นั้นไว้ แม้อุบาสกนั้น
ก็เดินจงกรมอยู่นั่นเอง. โจรทั้งหลายเห็น
อุบาสกนั้นแล้วคิดว่า ผู้นี้ต้องเป็นยามเฝ้า
ที่พักแน่นอน คอยให้บุรุษผู้เฝ้าหลับเสียก่อน
พวกเราถึงจักปล้น เมื่อไม่สามารถ เพื่อข่มขี่
(ยังไม่อาจจู่โจม) ก็ตั้งมั่นอยู่ในที่นั้นๆ.

อชฺโหมตถกริตวา (กริ/วิ)

[อธิ + อว + ทร (อจุณาทเน) + อิ + ตฺวา]

ท่วมทับแล้ว, ครอบงำแล้ว.

น เต มารวสานฺคาคิ มาราคิ โย โส มาโร
กณฺโห อธิปติ อนฺตฺคุ นมฺจึ ปมตฺตพฺนฺช. น

เต มารวสานุคาคิ: น เต มารสฺส วเส วตฺตุนฺติ,
 นปิ มาโร เตสฺส วสฺส วตฺเตติ, เต มารญจ มาร-
 ปกฺขญจ มารปาสญจ มารพพิสญจ มารามิสญจ
 มารวิสยญจ มารนิवासญจ มารโคจรญจ มาร-
 พนฺธนญจ อภิภุญฺย อภิภิวตฺวา **อชฺโฆตถุทริตวา**
 ปริยาหิตฺวา มหุทิตฺวา จรฺนฺติ วิหรฺนฺติ อิริยนฺติ
 วตฺเตนฺติ ปาเลนฺติ ยเปนฺติ ยาเปนฺตฺติ น เต
 มารวสานุคาคา. (จุพน. ๑๔๐)

บาทกาลาว่า **น เต มารวสานุคาคา** (ชนเหล่านั้น
 นั้น จึงไม่ไปตามอำนาจมาร) อธิบายว่า คำว่า
 มาร ได้แก่ มารผู้มีกรรมดำ คือ ผู้ยิ่งใหญ่ พา
 ไปสู่ความตาย ไม่ให้สัตว์หลุดพ้น เป็นเผ่า
 พันธุ์ของผู้ประมาท. ชนเหล่านั้นนั้น ไม่ไปตาม
 อำนาจมาร ทั้งมารก็ไม่เป็นไปในอำนาจชน
 เหล่านั้น. ชนเหล่านั้นข่มขี่ ครอบงำ **ทวํทป**
 รัตฺตัง ยํยิมาร คือ ผักฝ้ายแห่งมาร บ่วงมาร
 เบ็ดมาร เขี่ยมาร วิสัยมาร ที่อยู่ของมาร
 โคจรของมาร เครื่องผูกแห่งมาร เทียวไปอยู่
 เคลื่อนไหว เป็นไป เลี้ยงชีวิต ดำเนินไป ยังชีวิต
 ให้ดำเนินไป รวมความว่า ชนเหล่านั้นจึงไม่
 ไปตามอำนาจมาร. [เหตุนี้ พระผู้มีพระภาค
 จึงตรัสว่า ชนเหล่าใดมีสติรู้นันทพพานนั้นแล้ว
 เห็นธรรม ดับกิเลสได้แล้ว ชนเหล่านั้น ไม่ไป
 ตามอำนาจมาร ไม่ไปบำรุงมาร]

ตโต อุกฺกเกน น **อชฺโฆตถุทริตวา** มาเรสฺสามิตี
 มหาวสฺสํ สมฺมูจจาเปสิ. ตสฺसानุภาเวน อปรูปริ
 สตปฺภลสฺสสฺสปฺภลาภิภาท วลาหกา อญฺจหิตฺวา
 วสฺสสิสฺส. วุฏฺฐิจาราวะเคน ปถวี จิตฺทา อโหสิ.
 วนฺรูกฺขาทิน อปริภาเคน มหาเมโฆ อาคนฺตฺวา

มหาสตฺตสฺส จีวเร อุสฺสวาพินฺทุญฺจามตฺตมปิ
 เตเมตฺถํ นาสกฺขิ. (ชา.อฏ. ๑/๘๔)

ลำดับนั้น เทวบุตรมาร ได้บันดาลให้हांฝนใหญ่
 ตั้งขึ้นด้วยหวังว่า เราจัก **ทวํทป** พระมหา-
 สัตว์นั้นให้ตายด้วยน้ำ (จักให้น้ำท่วมตาย)
 ด้วยอำนาจภาพของเทวบุตรมารนั้น เมฆฝน
 อันมีลึบได้ร้อยหลืบพันหลืบเป็นต้น เป็น
 ประเภทตั้งขึ้นในเบื้องบนแล้วตกลงมา แผ่น
 ดินได้เป็นช่องๆ ไปด้วยกำลังแห่งสายธาร
 ของน้ำฝน มหาเมฆลอยมาทางด้านบนไปไม่
 และต้นไม้เป็นต้น ก็ไม่อาจให้น้ำสักเท่าหยาด
 น้ำค้างหยดให้เปียกที่จีวรพระมหาสัตว์.

กตมํ มหาราช ภควโต สีลรตนํ. ปาฏิมอกฺข-
 สํวรสิลล์ อินฺทฺริยสํวรสิลล์ อาชีวิปาริสฺสฺสสิลล์
 ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสิลล์ จูฬสิลล์ มชฺฌิมสิลล์ มหาสิลล์
 มคฺคสิลล์ ผลสิลล์.

สีลรตเนน โข มหาราช ปิลนฺธสฺส ปุคฺคลสฺส
 สเทวโก โลโก สมารโก สพุทฺทมโก สสฺสสมณ-
 พุราหฺมณํ ปชา สเทวมนุสฺสสา ปิหฺยติ ปตฺเตติ.
 สีลรตนํปิลนฺโธ โข มหาราช ภิกฺขุ ทิสฺสิ
 อติโรจติ วิทิสฺสิ อติโรจติ ทิสาวิทิสฺสิ อติโรจติ
 อุกุทฺธิ อติโรจติ อโรปิ อติโรจติ อุกุทฺธอโรปิ
 อติโรจติ โอมสิตฺวา อวีจี อโร โอมสิตฺวา ภวคฺคํ
 อุกุทฺธํ เอตถนฺตเร สพุทฺทณานํ อติกฺกมิตฺวา
 สํชิปิตฺวา อติชฌาปิตฺวา อภิภิวตฺวา **อชฺโฆต-**
ทริตวา ติฏฺฐจติ.

เอวรूपานํ โข มหาราช สีลรตนาณํ ภควโต
 รตนาปณํ ปสاريยนฺติ. ตเตรตํ วุจฺจติ พุทฺธสฺส
 ภควโต สีลรตนาณฺติ. (มิลินฺท. ๓๒๐)

[ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสบอกแกวหลายอย่าง เป็นแกวที่โอรสของพระผู้มีพระภาคใช้ประดับแล้ว ทำโลกพร้อมทั้งเทวโลกให้รุ่งเรือง ได้แก่ แกวคือศีล แกวคือสมาธิ แกวคือปัญญา แกวคือวิมุตติ แกวคือวิมุตติญาณทัสสนะ แกวคือปฎิสัมภิตา แกวคือโพชฌงค์]

ขอถวายพระพร (แกวคือศีลของพระผู้มีพระภาค) ได้แก่ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล มรรคศีล ผลศีล ขอถวายพระพร หมู่ประชาชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มาร พรหม สมณะและพราหมณ์ ย่อมติดใจ ย่อมปรารถนาแต่บุคคลผู้ประดับแล้วด้วย แกวคือศีล ขอถวายพระพร ภิกษุผู้มีแกวคือศีลเป็นเครื่องประดับ ย่อมทำทั้งทิศใหญ่ ทิศน้อย ทั้งทิศเบื้องบน ทั้งทิศเบื้องล่าง ทั้งทิศเบื้องขวางให้รุ่งเรือง ให้รุ่งโรจน์ แกวคือศีล ย่อมตั้งอยู่ ก้าวล่วง ครอบงำ ปกคลุมแกวทั้งปวงในบริเวณระหว่าง จับตั้งแต่เบื้องต่ำ คืออเวจีมหานรก จนกระทั่งถึงเบื้องบน คือภวคคพรหม

ขอถวายพระพร แกวคือศีลเห็นปานนี้ แพรหลายอยู่ในตลาดแกวของพระผู้มีพระภาค ขอถวายพระพร นี้เรียกว่า แกวคือศีลของพระผู้มีพระภาค.

(ก) วางแล้ว, พึงแล้ว.

โพธิสโต โท กิเลเสสุ วิรตตจิตตตาย นจจาทีสุ อนกรโต มุหุตต นิทุท โอทุกมิ. ตาปี อิตถิโย

“ยสสตุถาย มย นจจาทีนิ ปโยเชม โส นิทุท อุปคโต อิทานิ กิมตถ กิลมามาติ คหิตคคหิตานิ ตูริยานิ อชโฆตฤติวาท นิปชชีสุ.

(ชา.อฎ. ๑/๗๒)

พระโพธิสัตว์เพราะเหตุที่พระองค์ทรงมีพระทัยคลายกำหนดแล้วในกิเลสทั้งหลาย จึงมีทรงอภิมายในการพื่อนรำเป็นต้น ครูเดียวก็ทรงเข้าสู่ในทรา. พวกลสตรี้เหล่านั้นคิดว่า พวกเราแสดงการพื่อนรำเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่พระราชากุมารใด พระราชากุมารนั้น ทรงเข้าสู่ในทราแล้ว บัดนี้ จะลำบากไปเพื่ออะไร ต่างพากันวางลงเครื่องดนตรีที่ถือไว้ๆ แล้วก็นอนหลับไป.

(ข) กระฉ่อนไป, พุงไป, ปกคลุม, กลบ.

ตสส ทส ปารมิโย อาวชเชตวา เมตตวาปารมิ ปุเรจาริก กตวา ปจมี ปท อุทาหรนตสเสว สทโท สกล วาทสโยชนิก พาราณสี อชโฆตฤติวาท คโต. (ชา.อฎ. ๓/๒๗๑)

เมื่อมหาตุนชิลมะหาสัตว์นั้น รำลึกถึงบารมี ๑๐ แล้วทำเมตตวาบารมีให้เป็นปุเรจาริก ยกบทแรกมาเป็นตัวอย่างอยู่นั่นเอง เสียได้ กระฉ่อนไปทั่วนครพาราณสีที่กว้างยาวทั้งสิ้น ๑๒ โยชน์.

(ค) ล้นแล้ว, ท่วมแล้ว.

อุทาน์ อุทาเนสีติ อุทาหาร์ อุทาหริ ยถา หิ ยั เตลล์ มานัน คเหตุน์ สกโกติ วิสสนหิตวา คจจติ ตั อวเสโกติ วุจจติ. ยมจ ชลล์ ตพากั คเหตุน์ สกโกติ อชโฆตฤติวาท คจจติ ตั

โอโหมติ วุจฺจติ, เอวเมว ยํ ปีติวจนํ หทยํ คเหตุํ
น สกโกติ อธิกํ หุตฺวา อนฺโต อสณฺหิตฺวา
พหิณีขมติ ตํ อุทนานนฺติ วุจฺจติ. เอวรูปํ ปีติมยํ
วจนํ นิจฺจนเรสีติ อตฺถโก. (ที.อฎ.๑/๑๒๙)

สองบทว่า **อุทานํ อุทาเนสิ** ความว่า ทรงเปล่ง
อุทาน. เหมือนอย่างว่า น้ำมันที่ล้นเครื่องตวง
จนไม่อาจตวงได้ เขาเรียกว่า น้ำมันล้น ฉนั้นใด
และน้ำที่ล้นบ่อจนไม่อาจขังอยู่ได้ เขาเรียก
ว่าห้วงน้ำล้นฉนั้นใด คำว่า ปีติที่เปี่ยมใจจนไม่
อาจเก็บไว้ได้ ดำรงอยู่ภายในใจไม่ได้ ล้นออก
มาภายนอกนั้นเรียกว่าอุทานฉนั้นนั้น. พระราชา
ทรงเปล่งคำที่สำเร็จด้วยปีติเห็นดังนี้.

อชฺโหมตฤติยมาน (ติ)

[อธิ + อว + ทร (อจุณาทเน) + ย + มาน]
อัน...ทับอยู่, ข่มขืนอยู่.

ปุณ จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สหติ ราชคฺคํ สหติ
ราชคฺคํ สหติ อุตฺตสารณํ อปี จ โข สมปหารเ
หฺมณฺติ พุยาปชฺชติ. กิมสฺส สมปหารสฺมี อธิ
ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรณฺณคตํ วา รุกฺขมุลคตํ วา
สฺสณฺณการคตํ วา มาตุคามโ อปฺสงฺกมิตฺวา
อภินิสฺสิตติ อภินิปชฺชติ อชฺโหมตฤติ. โส
มาตุคามเณ อภินิสฺสิตฺยมาโน อภินิปชฺชิตฺยมาโน
อชฺโหมตฤติยมาโน สิฏฺฐิํ อปจฺจกฺขาย ทฺพ-
พลญํ อนาวิกิตฺวา เมถุนํ ฐมมํ ปฏฺวิเสวติ.
อิทมสฺส สมปหารสฺมี เป

(อ. ๒/๘๑, อภ.ป. ๑๗/๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
ภิกษุในธรรมวินัยนี้แม้เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้น ก็อดทน

ได้ แม้เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แม้ได้
ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ แต่
หวาดสะดุ้งต่อการประหารของข้าศึก อะไร
ชื่อว่าการประหารสำหรับข้าศึกของเธอ คือ
มาตุคามเข้าไปหาภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ไป
สู่ป่า ไปสู่โคนไม้ หรือไปสู่เรือนว่าง แล้วนั่งทับ
นอนทับ ข่มขืน เธอถูกมาตุคามนั่งทับ นอน
ทับ **ข่มขืนอยู่** ไม่บอกคืนสิกขา ไม่เปิดเผย
ความท้อแท้ เสพเมถุนธรรม นี่ชื่อว่าการ
ประหารของข้าศึกสำหรับเธอ...

ดู อ.อฎ. ๓/๓๕

อชฺโหมปนฺน (ติ)

[อธิ + อว + ปท (คตฺย) + ต]

แปลง อธิ เป็น อชฺหม ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า
อชฺโหม อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺหม ในเพราะสระ
หลัง),แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า
โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะ
เบื้องหลังในบางแห่ง), แปลง ต ปัจจัยท้าย
ปท ชาติเป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สวดธาตุ
ด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิทาทีโต อินฺนอนฺน-
อีณา วา (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุภิทาทีคณะ
เป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ ตามอุทาหรณ์ และ
พยัญชนะท้ายธาตุย่อมไม่ปรากฏรูป=ลบ)

ภาษาปรากฏที่มีรูปว่า อชฺโหมวณฺณ, ถ้าเป็น
สันสกฤตที่มีรูปว่า อรฺยฺอุปนฺน มีความหมาย
ว่า อตฺยุตอาสตุต. ดู อทฺธมาครีโกษ.

หมกมุ่น, ผูกพัน, ยึดมั่น, ถือมั่น, ยึดถือ,
ครอบงำ, กำหนด, เข้าไป, ยึดถือโดยความ

ชอบใจไม่ปล่อยวางเหมือนการกลืนเข้าไว้ (ตั้งใจในอิฏฐารมณ).

(ก) หมกมุ่น, ถึงการตัดสินใจว่าสิ่งนี้เป็นสาระ. ยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหา.

อิเม โข วาเสฏฺฐ ปรยจ กามกุณฺเณ เตวิชฺชา พุราหฺมณา คริตา มุจฺฉิตา อชฺโฆปนฺนา อนาทินวทสฺสาวินอ นิสฺสรณปรยฺยา ปริ- ญฺญชฺนติ. เตว วาเสฏฺฐ เตวิชฺชา พุราหฺมณา, เย ธมฺมา พุราหฺมณการกา, เต ธมฺเม ปหาย วตฺตมานา, เย ธมฺมา อพฺราหฺมณการกา, เต ธมฺเม สમાทาย วตฺตมานา ปรยจ กามกุณฺเณ คริตา มุจฺฉิตา อชฺโฆปนฺนา อนาทินวทสฺสาวินอ นิสฺสรณปรยฺยา ปริญฺญชฺนตา กามนุพฺพณ- พทฺธา กายสฺส เกทา ปรมมรณา พุทฺธานํ สห- พยุปคา ภวิสฺสนํตีติ, เนตํ จานํ วิชฺชติ.

(ที. ๑/๒๓๑, ม. ๑/๒๓๐, ย. ๑/๖๐, ๗๔,

อุทาน. ๑๗๑)

(สฺยา. อชฺโฆสนฺนา)

วาเสฏฺฐะ พราหฺมณํผู้ได้ไตรเพท ตัดใจ สยบ หมกมุ่น มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่อง สลัดออก บริโภคกามคุณ ๕ เหล่านี้ วาเสฏฺฐะ การที่พราหฺมณผู้ได้ไตรเพท ละธรรมที่ทำให้ เป็นพราหฺมณ กลับไปถือเอาธรรมที่ไม่ทำให้ เป็นพราหฺมณมาประพติดัดใจ สยบ หมกมุ่น มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโภคกามคุณ ๕ เหล่านั้นอยู่ ติดตรวนคือ กาม หลังจากตายแล้ว จักเข้าถึงความเป็นผู้ อยู่ร่วมกับพรหม นั้นมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้.

[กามคุณในที่นี้ หมายถึงสิ่งที่ผูกพันสัตว์ไว้ คือ กาม ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ โดยแยกอธิบายว่า กามคือสิ่งที่ทำให้เกิดความ ใคร่ คุณคือเครื่องผูกพันหรือพันธนาการ]

อชฺโฆปนฺนาติ อธิ โอปนฺนา โอคาพฺพา, อิทํ สารนฺติ ปรินิฏฺฐานปฺปตฺตา หุตฺวา.

(ที. อฎ. ๑/๓๓๕)

บทว่า อชฺโฆปนฺนา (หมกมุ่น) ตัดบทเป็น อธิ โอปนฺนา หมายถึงยึดมั่นคือถึงการตัดสินใจ ว่า สิ่งนี้เป็นสาระ.

อชฺโฆปนฺนาติ ตณฺหาเย อชฺโฆคาพฺพา.

(ม. อฎ. ๒/๙๘)

บทว่า อชฺโฆปนฺนา (หมกมุ่น) คือ ยึดมั่น ด้วย[อำนาจ]ตัณหา.

(ข) กลืนกินให้เสร็จสิ้น (กลืนเข้าไป).

อชฺโฆปนฺนาติ อชฺโฆสาย คิลิตฺวา ปรินิฏฺ- จเปตฺวา จิตา. (อ. อฎ. ๒/๔๙)

บทว่า อชฺโฆปนฺนา (หมกมุ่น) คือ ผูกพัน ได้แก่ กลืนกินให้เสร็จสิ้นดำรงอยู่ (หมายถึงตั้งใจใน อิฏฐารมณ).

(ค) การกลืนกินให้เสร็จสิ้น (การกลืนเข้าไป) ทำเหมือนไม่ให้ทั่วไปแก่ผู้อื่น.

อชฺโฆปนฺนาติ อนนฺยสาธารเณ วีย กตฺวา คิลิตฺวา ปรินิฏฺจเปตฺวา จิตา. (อุทาน. อฎ. ๓๓๑)

บทว่า อชฺโฆปนฺนา (หมกมุ่น) คือ กลืนกินให้ ถึงที่สุดดำรงอยู่ (การกลืนเข้าไป) ทำเหมือน ไม่ให้ทั่วไปแก่ผู้อื่น.

(ข) หมกมุ่น, อันค้นหาครอบงำแล้ว.

โส ตํ ปิณฑปาตํ คติโต มุจฺฉิตโต อชฺโหมปนฺโน
อนาทินวทสฺสาวิ อนิสฺสรณปญฺโญ ปริภุชฺชติ.
โส ตตฺถ กามวิตกฺกมฺปิ วิตกฺกเกติ พยาปาท-
วิตกฺกมฺปิ วิตกฺกเกติ วิหีสาวิตกฺกมฺปิ วิตกฺกเกติ.
เอวรูปสฺสาหํ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ทินฺนํ น มหป-
ผลนฺติ วทามิ. ตํ กิสฺส เหตุ? ปมตฺโต หิ ภิกฺขเว
ภิกฺขุ วิหริติ. (อ. ๑/๒๗๘, อ. ๓/๔๐๐, ม. ๒/๔๑๙)
(สฺยา. อชฺโหมสนฺโน)

ภิกษุ นั้นติดใจ ลุ่มหลง หมกมุ่น มองไม่เห็น
โทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก จัน
บิณฑบาต[ที่ประณีต]นั้น เธอตรึงถึงกามวิตก
(ความตรึงในทางกาม) บ้าง ตรึงถึงพยาบาท
วิตก (ความตรึงในทางพยาบาท) บ้าง ตรึงถึง
วิหิงสาวิตก (ความตรึงในทางเบียดเบียน)
บ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บิณฑบาตที่ถวาย
แก่ภิกษุเช่นนี้ เราไม่กล่าวว่ามีผลมาก ช้อนั้น
เพราะเหตุไร เพราะภิกษุเป็นผู้ประมาทอยู่.

อชฺโหมปนฺโนติ ตณฺหาหิ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา
ปวตฺโต. (อ.อญ. ๒/๒๓๖)

บทว่า อชฺโหมปนฺโน (หมกมุ่น) คือ กลืนกิน
ให้เสร็จสิ้นดำเนินไปด้วย[อำนาจ]ค้นหา.

อชฺโหมปนฺโนติ อธิ โอปนฺโน ตณฺหาหิ อธิภาวิตฺวา
อชฺโหมตฺถโฏ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา วิย จิตฺ.
เตนาห อชฺโหมปนฺโนติ ตณฺหาหิ คิลิตฺวา ปริ-
นิฏฺฐเปตฺวา ปวตฺโตติ. (อ.ฎี. ๒/๒๐๙)

บทว่า อชฺโหมปนฺโน (หมกมุ่น) ตัดบทเป็น
อธิ โอปนฺโน หมายถึงถูกค้นหาครอบงำ
ท่วมทับ (ทำให้ลุ่มหลง) คือ ประคองกลืนกิน

[อารมณ์]เข้าไปให้ถึงที่สุด[จิตใจ] เพราะเหตุนั้น
พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า บทว่า อชฺโหม-
ปนฺโน ได้แก่ กลืนกินให้ถึงที่สุด ดำเนินไปด้วย
[อำนาจ]ค้นหา.

ดู อชฺโหมसान

อชฺโหมภาติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + ภา (สฺตฺตาย) + อ + ติ]

ภา = สฺตฺตาย, สฺตฺตา มาจาก สนฺต ศัพท์ + ตา
ปัจจัย=สนฺตสฺส ภาโว สฺตฺตา (สฺตฺตา คือ ความ
เป็นแห่งสิ่งที่มีอยู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นรูป
ธรรม นามธรรม หรือบัญญัติ)

ถ้ามี อภิ, อธิ อุปสรรคเป็นบทหน้ามีอรรถว่า
มทฺทน (ครอบงำ, ทับถม, ย่ำยี) ดังที่คัมภีร์
ชาตวັตถสังคหะคาถา ๒๗๑ กล่าวว่า ภายํ ธี
มทฺทเน (ภู ชาติผู้มีภิ, อธิ เป็นบทหน้ามีอรรถ
มทฺทน[ครอบงำ, ทับถม, ย่ำยี]).

อชฺโหมภาติ = แปลง อธิ เป็น อชฺฉ ด้วยสูตร
(กจ.๔๕)ว่า อชฺโหม อธิ, แปลง อา เป็น โอ ด้วย
สูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อาสฺส, พทฺธี อุ ของชาติ
เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ. ๔๘๕) ว่า อญฺเญสฺส จ,
ในเพราะสระหลัง แปลง โอ เป็น อว ด้วยสูตร
(กจ.๕๑๓) ว่า โอ อว สเร.

ย่อมครอบงำ, ทับถม, ย่ำยี, เบียดเบียน,
ให้ถึงความพินาศ.

ชนิตฺตํ เม ภวิตฺตํ เม

อิติ ปงฺเก อวสฺสยํ

ตํ มํ ปงฺโก อชฺโหมภา

ยถา พุพฺพลกํ ตถา. (ชา. ๑/๔๕) (อ.ต่างกัน)

(แต่ถูกช่างหม้อโพธิสัตว์ใช้จอบขุดทิ้งไว้
บนบกได้รับเวทนาจึงคร่ำครวญว่า)

เปือกตมนี้เป็นที่เกิดเป็นที่เติบโตของเรา
เพราะเหตุนั้น เราจึงได้อาศัยอยู่ในเปือกตม
เปือกตมจึงได้ทับทมเรานั้นให้ทุกข์พลภาพ.

[ท่านภคคะ เพราะเหตุนั้น ท่านจงฟังคำของ
เรา เราจะกล่าวกับท่าน]

อชฺโหมภวิตี อธิ ภวิ วินาสํ ปาเปสิ.

(ชา.อฎ. ๒/๗๓) (อิ.ต่างกัน)

บทว่า อชฺโหมภวิ ตัดบทเป็น อธิ ภวิ แปลว่า
ทับทม คือ ให้ถึงความพินาศแล้ว.

อชฺโหมมทุกติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + มทุก (มทุกเน) + อ + ต]

ย่อมเหยียบ - ย่ำยี, ถีบ.

ปฺน จปรี ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ อสฺสขพฺงโก
'เปเห'ติ วุตฺโต วิทฺธ สฺมาโน โจทิตฺโต สารถินา
รถีสาย สตฺถิ อสฺสขชฺชิตฺวา รถีสเยว อชฺโหม-
มทุกติ. เอวฺรูปิ ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ อสฺส-
ขพฺงโก โหติ. (อ. ๓/๓๓)

ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ม้ากระจอก
บางตัวในโลกนี้ที่นายสารถีสั่งว่า “เดินไป”
ถูกแทงด้วยปฏักเตือนอยู่ ย่อมยกขาขึ้น
ตะกุกองนรต ถีบงอนรต ภิกษุทั้งหลาย ม้า
กระจอกบางตัวในโลกนี้เป็นเช่นนั้นก็มี.

[เปรียบเหมือนภิกษุทั้งหลาย โจทภิกษุด้วย
อาบัติ ภิกษุรูปที่ถูกพวกภิกษุโจท ด้วยอาบัติ

นั้น กลับยกอาบัติขึ้นประณามผู้เป็นโจทก์ว่า
“ท่านเองก็ต้องอาบัติซึ่งนี้ จึงทำคืนเสียก่อน”
เรากล่าวเปรียบบุคคลประเภทนี้ว่าเหมือนม้า
กระจอกที่นายสารถีสั่งว่า “เดินไป” ถูกแทง
ด้วยปฏักเตือนอยู่ ก็ยกขาขึ้นตะกุกองนรต
ถีบงอนรต ฉะนั้น คนกระจอกบางคนในธรรม
วินัยนี้เป็นอย่างนี้ก็มี]

อชฺโหมมทุกตฺติ ทฺวิหิ ปฺริมปาเทหิ อีสํ
มทุกฺทโต ตฺมิจฺจติ. (อ.อฎ. ๓/๒๑๖)

บทว่า อชฺโหมมทุกติ (ถีบ) คือ ใช้เท้าหน้าทั้ง
๒ ข้างยืนเหยียบย่ำ[ยัน]งอนรตอยู่.

อชฺโหมมุจฺจิต (ติ)

[อธิ + อว + มุจฺจ (โมเห) + อี + ต]

ชบอยู่, อันตัณหาครอบงำ, ผู้ประกอบด้วย
ตัณหาอันเป็นเหตุลุ่มหลงอย่างยิ่ง.

เตน โข ปน สมเยน มุณฺฑสฺส รณฺโณ ภาทฺทา
เทวี กาลงฺกตา โหติ ปิยา มนาปฺปา. โส ภาทฺทาย
เทวียา กาลงฺกตฺยา ปิยาย มนาปาย เนว
นฺหายติ น วิลิมฺปติ น ภตฺตํ ภูณฺชติ น กมฺมมฺนฺตํ
ปโยเชติ รตฺติณทิวํ ภาทฺทาย เทวียา สรีเร
อชฺโหมมุจฺจิต. (อ. ๒/๕๑)

[สมัยหนึ่ง ท่านพระนารทะอยู่ที่กุฎกุฎาราม
เขตกรุงปาตลีบุตรก็โดยสมัยนั้น พระนาง
ภัททราชเทวีผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอพระทัย
ของพระเจ้ามุลละสวรรคต เมื่อพระนางภัททา
ราชเทวีสวรรคตแล้ว พระองค์ก็ไม่ทรงสนาน
ไม่แต่งพระองค์ ไม่เสวยพระกระยาหาร ไม่
ทรงประกอบพระราชกรณียกิจ ชบอยู่ที่พระ

๒๘ ประการที่แสดงไว้ในคัมภีร์เนตติ คือ โลกียะ, โลกุตตรสูตร เป็นต้น]

มรณสุส อาสนุนกาละ จิตตสุส อาปาถ์ อาคจฺจนฺตานิ ตทา โอลมพินฺตานิ วีย อชฺโหมตฺ-
ถรฺนฺตานิ วีย อุปฺภุจฺหนฺติ. (ม.ฎี. ๓/๓๕๓)

[กรรมดีที่ทำไว้ในกาลก่อน คือ กายสุจริต วจี-
สุจริต และมนโณสุจริต]เมื่อมาสู่คลองแห่งจิต
ในเวลาใกล้ตาย ในกาลนั้น ย่อมปรากฏดุจ
ห้อยย้อย (ลอยค้าง) คือ ดุจทว่มทับ.

[คำว่า มรณสุส อาสนุนกาละ (เวลาใกล้
ตาย) นี้ได้แก่เวลาที่ใกล้ตายตั้งแต่ ๑ นาที
หรือ ๑ ชั่วโมงเป็นต้น มิใช่เป็นขณะของจิต
เกิดแต่อย่างใด เป็นการกล่าวโดยสมิปปุ-
จฉารนัย (สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ใกล้) คือ
ยกขณะจิตที่เป็นมรณกาลขึ้นไว้ในเวลาใกล้
ตายที่เป็นมรณาสันนกาล พระสัมมาสัม-
พุทธเจ้า พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์
มักแสดงข้อความโดยใช้อุปจฉารนัยนี้ ซึ่งมี
ปรากฏอยู่ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา
เป็นจำนวนมาก. บุคคลที่ใกล้จะตายมักมี
อารมณ์ ๓ ชนิดมาปรากฏให้เห็นคือภาพของ
กรรมที่เคยทำในอดีต (กรรม) ภาพสิ่งที
เกี่ยวกับการทำกรรมในอดีต (กรรมนิมิต) และ
นิมิตที่เกี่ยวกับภพใหม่ (คตินิมิต) อย่างใด
อย่างหนึ่ง]

อชฺโหมส (กิริวิ)

[อธิ + อว + สา (ตฺนุกรณาวสาเน), โส
(นิสาเน) + ตฺวา]

หมกมุ่น, ผูกพัน, ยึดมั่น, ถือมั่น, ยึดถือ,
ตัดสินใจ, ยึดถือว่าเป็นของ ๆ เรา.

แปลง อธิ เป็น อชฺหม ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า
อชฺโหม อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.
๕๐) ว่า โอ อวสส, แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น
ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตฺนาทึน
โย (แปลง ตฺน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุทั้งปวง
เป็น ย ได้บ้าง), เพื่อรักษาดั้งลักษณ์ รัสสะ
อา หรือ โอ เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) รสฺส,
เพื่อรักษาดั้งลักษณ์ โลบ ย ที่แปลงมาจาก
ตฺวา ปัจจัยด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) กฺวจิ
ชาตุวิภตฺติปฺปจฺยานํ ทิฆวิปริตาทะโสโลป-
คมา จ.

โดยทั่วไปสระทั้งหลายมักมีรูปเป็นปกติ ใน
เพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตร (กจ.๒๓) ว่า
สรา ปกติ พยัญชนะ แต่ในบางแห่ง ก็ทำรัสสะ
ได้บ้างตามสมควรแก่พระบาลี ดังนั้น ข้อยก
เว้นพิเศษที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบาง
แห่ง) ก็คือที่รักษาดั้งลักษณ์ ลงอาคม และ
ที่มีพยัญชนะสังโยค ดังที่คัมภีร์ปทฺรูปสิทธิ
อธิบายสูตร ๓๘ กล่าวว่า สรา โข พยัญชนะ
ปเร กฺวจิ รสฺส ปปฺโปนฺตติ จฺนฺทานุรฺกฺขเณ
อาคเม สโยเค จ รสฺสตุตฺ (สระทั้งหลาย ย่อม
ถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้อง
หลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะย่อมมีในที่
รักษาดั้งลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่มิ
พยัญชนะสังโยคด้วยสูตรนี้)

รูป ทิสฺวา สติ มฺภูจา
ปิยํ นิมิตฺตํ มนสิกาโรโต

สารตตจติโต เวเทติ

ตมฺยจ อชฺโณส ติฏฺฐติ. (ส. ๒/๒๙๖, เถร. ๒๔๑)
(ส. อชฺโณสาย)

(พระมาลुकยบุตร ได้กราบทูลความเข้าใจ
ของตนแก่พระผู้มีพระภาคว่า)

เมื่อบุคคลเห็นรูปแล้วใส่ใจถึงรูปนิมิตที่น่ารัก
สติหลงไปแล้ว มีจิตกำหนดเสวยอารมณ์นั้น
ทั้งหมกมุ่น[ติดใจ]อารมณ์นั้นอยู่[เวทนาที่
เกิดจากรูป ความละโมภ และความประทุษ
ร้าย ย่อมทวีขึ้นเป็นอันมาก จิตของเขาย่อม
ถูกรบกวນให้เร้าร้อน เมื่อเขาสังสมทุกขอยู่
อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่า ยังอยู่ห่างไกลพระ
นิพพาน]

[คาถานี้เป็นอุปชาติคาถา (คาถาผสม) ใน
คาถานี้ผสมคาถามาตราพฤติ (คาถาที่นับ
มาตรา) และคาถาที่เป็นวรรณพฤติ (คาถาที่
นับพยางค์) เข้าด้วยกัน โดยผสมคาถา ๓
ชนิดเข้าด้วยกัน คือ บาทที่ ๑ เป็นอาปาทลิกา
(คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถา) ประกอบ
ด้วย ๖ มาตราในวิสมบาท คือ รูป ทิสฺ (๒ ๒
๒) และ ภา คณะ คือ วา สติ (๒ ๑ ๑) ครุ ครุ
๒ พยางค์ คือ มุฏฺฐา (๒ ๒), บาทที่ ๒ เป็น
อาปาทลิกา ประกอบด้วย ๘ มาตราในสมบาท
คือ ปิยํ นิमितฺตํ (๑ ๒ ๑ ๒ ๒) และ ภา คณะ คือ
มนสิกา โดยรวม มน เป็นครุ ๑ พยางค์ ครุ ครุ
๒ พยางค์ โรโต (๒ ๒), บาทที่ ๓ เป็นตติยม-
การวิปูลาประกอบด้วย ๓ คณะ โต เวเท (๒
๒ ๒) ท้าย ๔ พยางค์แรก, บาทที่ ๔ เป็น
ปัฐยาวัตรประกอบด้วย ๒ คณะ ส ติฏฺฐ
(๑ ๒ ๑) ท้าย ๔ พยางค์แรก ดังนั้น บทว่า

อชฺโณส ที่สำเร็จรูปมาจาก อชฺโณสหาย จึงลบ
ย และรัสสะ อา เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท]

ตมฺยจ อชฺโณสชาติ ตํ อารมฺมณํ คิลิตฺวา.

(ส.อ.ญ. ๓/๒๙)

สองบทว่า ตมฺยจ อชฺโณส (หมกมุ่น[ติดใจ]
อารมณ์นั้น) คือ กลิ่นกินอารมณ์นั้น (ติดใจใน
อิฏฐารมณ).

ยถา ปน รูปํ ทิสฺวา สติ ญฺเฐจ ตํ ทสฺเสนฺโต
อาห “ปิยํ นิमितฺตํ มนสิกาโรโตติ. ยถาอุปฏฺฐิตํ
อารมฺมณํ “สุภํ สุขนฺตอทาธินา ปิยนิมิตฺตํ กตฺวา
อโยนิโสมนสิกาเรณ มนสิกาโรโต สติ ญฺเฐจติ
โยชนา. ตถา ภูโตว สารตตจติโต เวเทตีติ
สุฏฺฐจฺจตตจติโต หุตฺวา ตํ รูปารมฺมณํ อนฺุภาวติ
อภินนฺทติ อภินนฺทนฺโต ปน ตมฺยจ อชฺโณส
ติฏฺฐติ อชฺโณสหาย ตํ อารมฺมณํ คิลิตฺวา ปริ-
นิฏฺฐเปตฺวา วตฺตติ เจว เอวํภูตสฺส จ ตสฺส
วทุพฺพนฺติ ฯ เปฯ (เถร.อ.ญ. ๑/๒๕๖)

ก็พระเถระเมื่อจะแสดงถึงสติที่หายไป (ขาด
สติ) เพราะเห็นรูปนั้นจึงกล่าวว่า มัวใส่ใจถึง
รูปนิมิตที่น่ารัก ประกอบความว่า เมื่อมัวใส่ใจ
อารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏด้วยอโยนิโส-
มนสิการ ทำปิยามณให้เป็นนิमितโดยนัยมี
อาทิวางาม เป็นสุข ดังนี้ สติหลงไปแล้ว.

ต่อแต่นั้น จิตก็จะกำหนด เสวยรูปารมณนั้น
ได้แก่เป็นผู้มีจิตกำหนดแล้วด้วยดี เสวย คือ
เพลิดเพลินรูปารมณนั้น เมื่อมัวเพลิดเพลิน
ก็จะหมกมุ่นผูกพัน กลิ่นกินอารมณ์นั้น
ให้ถึงที่สุด[คือติดใจอิฏฐารมณนั้น] จากนั้น
อาสวะ ย่อมเจริญแก่เขาผู้เป็นแล้วอย่างนี้.

อชฺโฆสาติ อชฺโฆสาย.

คิลิตฺวา ปริณิฏฺฐเปตฺวา อตฺตนิยกรณฺเณ.

(ส.ฎี. ๒/๓๐๒)

บทว่า อชฺโฆส=อชฺโฆสาย แปลว่า หมกมุ่นได้แก่ ด้วยการกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด [จิตใจในอิฏฐารมณ์] แล้วจึงทำโดยความเป็นของตน (คือพอใจยึดติดสิ่งที่เห็นด้วยความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน ย่อมก่อให้เกิดกิเลสที่รู้สึกโลภ โกรธ หลง)

ในมัลลुकยปุตตสูตร พระผู้มีพระภาคได้แสดงวิธีเจริญวิปัสสนากาวนาแก่พระมัลลुकยบุตร โดยย่อว่า ในสภาวะธรรมเหล่านั้น คือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็นจักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยินจักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจุมุก ลิ่น กาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจุมุก ลิ่น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจจักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ และได้แสดงส่วนของการบรรลุมรรค ผล และนิพพาน ดังนั้นว่า ในสภาวะธรรมคือรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็นจักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยินจักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจุมุก ลิ่น กาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจุมุก ลิ่น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจในกาลใด ในกาลนั้น เธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวะธรรมเหล่านั้น (แสดงการบรรลุมรรค), จากนั้นเธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวะธรรมเหล่านั้นในกาลใด เธอจักไม่พัวพันในสภาวะธรรมเหล่านั้น ในกาลนั้น

(แสดงการบรรลุผล), จากนั้นเธอจะไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์ (แสดงการบรรลุพระนิพพาน) เมื่อพระมัลลुकยบุตร ได้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้ว ได้กราบทูลความเข้าใจของตน ด้วยคาถาดังกล่าวข้างต้น จากนั้น ท่านได้กราบทูลถึงการอยู่ใกล้และไกลนิพพาน ในขณะพึงเสียงเป็นต้นอีกด้วย เมื่อกราบทูลดังนี้แล้ว พระพุทธองค์ตรัสสอนโมทนาสาธุการแล้ว ตรัสว่าการเจริญวิปัสสนาโดยสังเขปที่ตถาคตแนะนำนี้ เธอได้อธิบายไว้ดีแล้ว จงทรงจำไว้ อย่างนี้ ต่อมาท่านได้ปฏิบัติตามวิปัสสนานัยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ แล้วบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในพระศาสนา]

อชฺโฆสติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + สา, (โส) + อ + ติ]

ย่อมกลืนกิน - ยึดถือ - ตัดสินใจ - ชอบใจ, ช้องเสพ - จมลง.

ดู อชฺโฆสฺสสฺสิ

อชฺโฆสนุน (ติ)

[อธิ + อว + สท (คเต) + ต]

แปลง อธิ เป็น อชฺฉ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฆ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสฺส, แปลง ต ท้าย สท ธาตุ เป็น อนฺน และลบบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิกขาตีโต อินฺนฺอนฺนํ อธิณฺนา วา.

หมกมุ่น - ผูกพัน - ถือมั่น, ยึดถือ - ท่วมทับ, อันความเพลิดเพลินในกามท่วมทับแล้ว.

กาเมสุ คิพุธา ปสุตา ปมุพฺพหาติ กามาติ:
อุทฺทหานโต เทว กามา: วตฺตูกามา จ กิเลสกา
มา จ ... อีเม วุจฺจนฺติ วตฺตูกามา...อีเม วุจฺจนฺติ
กิเลสกา มา. เคโธ วุจฺจติ ตณฺหา. โย ราโค
สาราโค... อภิขฺฌา โลโภ อกุสลมฺมูลํ. กิเลส-
กาเมเน วตฺตูกาเมสุ รตฺตา คิพุธา คริตา มุจฺจिता
อชฺโฆสฺสนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพฺพุทฺธาติ กาเมสุ
คิพุธา. (มหานิ. ๒๗, จุฬนิ. ๕๗)

บาทคาถาว่า **กาเมสุ คิพุธา ปสุตา ปมุพฺพหา**
(ยินฺตี ขานขวาย ลุ่มหลงในกามทั้งหลาย)
อธิบายว่า คำว่า กาม ได้แก่ กาม ๒ อย่าง แบ่ง
ตามหมวด คือ วัตฺตูกามและกิเลสกาม...
เหล่านี้ เรียกว่าวัตฺตูกาม...เหล่านี้เรียกว่า
กิเลสกาม ตัณหาตรัสเรียกว่าความยินดี คือ
ความกำหนัด ความกำหนัดนี้...อภิขฺฌา
อกุสลมูลคือโลภะ มุสฺสัฏฺฐวํกำหนด ยินฺตี รัก
ใคร่ (ติดใจ) สยบ **หมกมุ่น** ติดข้อง (เกาะติด)
เกี่ยวพัน พัวพันในวัตฺตูกามด้วยกิเลสกาม
รวมความว่า ยินฺตีในกามทั้งหลาย.

อชฺโฆสฺสนาติ กามนฺนุทียา อธิโอสนฺนา
อชฺโฆตฺตถฺวา. (มหานิ.อฎ. ๙๓)

บทว่า **อชฺโฆสฺสนา** ตตฺตบฺทเป็น อธิ โอสนฺนา
แปลว่า หมกมุ่นแล้ว คือ อันความเพลิดเพลน
ในกามท่วมทับแล้ว (ลุ่มหลงด้วยความเพลิด
เพลนในกาม). (ดู อชฺโฆสปฺน, อชฺโฆสฺสาน)

อชฺโฆสฺสาน (น)

[อธิ + อว + สา (ตฺนุกรณาวสาเน), โส
(นินฺสาเน) + ยุ] แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วย

สูตร (กจ.๖๒๒) อนกา ยฺยณฺณํ. (ส.อชฺยวสย)
(อิทเมว เมเวติ วิชย ปริจฺเจเท นิสฺสเย. จาก
คัมภีร์ วาจปฺปติ)

(ก) **อชฺโฆสฺสานะ, ความยึดมั่น-ถือมั่น, ความ
หมกมุ่น - ผูกพัน, การตัดสินใจ, การตัด
สินอันมีกำลังว่า เรา ของเรา, การยึด
มั่นด้วยอำนาจตัณหาและทณฺธิ.**

อิติ โข ปเนตํ อานนฺท เวทนํ ปฏิจฺจ ตณฺหา
ตณฺห์ ปฏิจฺจ ปริเยสนา ปริเยสนํ ปฏิจฺจ
ลาโภ ลาภํ ปฏิจฺจ วินิจฺจนฺโย วินิจฺจนํ ปฏิจฺจ
ฉนฺทราโค ฉนฺทราคํ ปฏิจฺจ **อชฺโฆสฺสานํ**
อชฺโฆสฺสาน ปฏิจฺจ ปรีคคฺโค ปรีคคฺหํ ปฏิจฺจ
มจฺจริยํ มจฺจริยํ ปฏิจฺจ อารกฺโข. อารกฺขา-
ธิกรณํ ทณฺทาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคห-
วิวาทตฺวํตฺวํเปสฺสณฺณมฺสวาทา อเนเก ปาปกา
อกุสลา ฐมฺมา สมฺภวานฺติ.

(ที. ๒/๕๐, อ. ๓/๒๐๑, อภิ.วิ. ๔๑๔)

อานนฺท ด้วยเหตุดังนี้แล เพราะอาศัยเวทนา
ตัณหาจึงมี เพราะอาศัยตัณหา ปริเยสนา
(การแสวงหา) จึงมี เพราะอาศัยปริเยสนา
ลาภะ (การได้) จึงมี เพราะอาศัยลาภะ วินิจฺจนะ
(การตัดสินใจ) จึงมี เพราะอาศัยวินิจฺจนะ ฉนฺท-
ราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ)
จึงมี เพราะอาศัยฉนฺทราคะ **อชฺโฆสฺสานะ**
(ความยึดมั่น) จึงมี เพราะอาศัยอชฺโฆสฺสานะ
ปรีคคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี เพราะ
อาศัยปรีคคหะ มจฺจริยะ (ความตระหนี่) จึงมี
เพราะอาศัยมจฺจริยะ อารักขะ (ความหวงแหน)
จึงมี เพราะอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรม

เป็นอเนก ย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า “มึง มึง” การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ.

อชฺโฆसानนฺติ อหํ มมฺนฺติ พลวสนฺนิฏฺฐานํ.

(ที.อฎ. ๒/๙๐, อ.อฎ. ๓/๒๗๔)

บทว่า **อชฺโฆसानํ** (ความยึดมั่น) คือ การตัดสินอันมีกำลังว่า เรา ของเรา.

อชฺโฆसानนฺติ ตณฺหาทิกฺขจิวเสน อภินิวิสฺสนํ, มยฺหํ อิทนฺติ หิ ตณฺหาคาโห เยภฺยุเยน อตฺตคฺคฺคาทสนฺนิสฺสโยว โหติ, เตนาห อหํ มมฺนฺติ พลวสนฺนิฏฺฐานนฺติ จ เตสํ คาทานํ ธิรภาวปฺปตฺติมาห.

(ที.ฎี. ๒/๙๘, อ.ฎี. ๓/๒๙๒)

บทว่า **อชฺโฆसानํ** (ความยึดมั่น) คือ ยึดมั่นด้วยอำนาจตณฺหาและทิกฺขจิว กล่าวคือยึดมั่นด้วยอำนาจตณฺหาว่าสิ่งนี้ของเรา มีการยึดมั่นตนเองเป็นที่ตั้งนั้นเที่ยวโดยมาก เหตุนั้น จึงกล่าวว่า อหํ มมฺนฺติ (เรา ของเรา) และ พลวสนฺนิฏฺฐานํ (การตัดสินอันมีกำลัง) พระอรธกถาจารย์ กล่าวถึงความมั่นคงแห่งความยึดมั่นเหล่านั้น.

พลวสนฺนิฏฺฐานนฺติ พลวติยา ตณฺหา ย อารมฺมณสฺส นิฏฺฐเปตฺวา คหณํ.

(มูลฎี. ๒/๒๒๘)

บทว่า **พลวสนฺนิฏฺฐานํ** (การตัดสินอันมีกำลัง) คือ การยึดมั่นผูกพันอารมณ์นั้นด้วยตณฺหาอันมีกำลัง.

นิฏฺฐเปตฺวาติ อภินิวิสฺส. (อนุฎี. ๒/๒๒๓)

บทว่า **นิฏฺฐเปตฺวา** แปลว่า ยึดมั่น.

(ข) ความเพลิตเพลิต—หมกมุ่น—ผูกพัน—ยึดมั่น, ความหมกมุ่นด้วยอำนาจการยึดมั่น, การหยั่งลงสู่อารมณ์แล้วยึดมั่นไว้เหมือนกลืนกิน, อาการคือการยึดมั่นจนถึงที่สุดเหมือนกลืนกิน.

วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา ‘โย ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสตี, โส ฐมฺมํ ปสฺสตี. โย ฐมฺมํ ปสฺสตี, โส ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสตีติ. ปฏิจฺจสมุปฺปนา โข ปนิเม, ยทิตํ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา. โย อิเมสฺส ปญฺจสุ อฺุปาทานกฺขนฺธสฺส จนฺโท อาลโย อนฺนโย **อชฺโฆसानํ**, โส ทุกฺขสมุทโย. โย อิเมสฺส ปญฺจสุ อฺุปาทานกฺขนฺธสฺส จนฺทรากวินโย จนฺทรากปฺปนาณํ, โส ทุกฺขนิโรธตี. เอตฺตาวตฺตปิ โข อาวุโส ภิกฺขุโน พหุกตํ โหติ.

(ม. ๑/๒๔๙)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาค ตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจฺจสมุปฺปาท (ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจฺจสมุปฺปาท” อฺุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้ชื่อว่าปฏิจฺจสมุปฺปนนฺตรม (ผลธรรมที่อาศัยเหตุหนึ่งๆ ในชาติเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว) ความพอใจ ความอาลัย ความยินดี **ความเพลิตเพลิต** ในอฺุปาทานขันธ์ ๕ นี้ ชื่อว่าทุกขสมุทโย การกำจัดความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ ในอฺุปาทานขันธ์ ๕ นี้ ชื่อว่าทุกขนิโรธ ด้วย

เหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุได้ชี้ว่าทำตามคำสอน
ของพระพุทธเจ้า]เป็นอย่างมากแล้ว.

(ทุกขสมุทโย) อชฺโณคาเหตุวา คิลิตวา คณ-
วเสน **อชฺโณสสานนฺติ** วุจฺจติ. (ม.อฏ. ๒/๑๓๓)

(ทุกขสมุทโย) เรียกว่า **อชฺโณสสานะ** (ความ
เพลิดเพลิน) ด้วยสามารถแห่งการหยั่งลง
แล้วกลั่นกิน[เสวย]ยัดมัน[อารมณฺ์นั้น].

อชฺโณคาเหตุวาติ อารมมณฺ์ อนุปวิสิตวา วีย
คิลิตวา วีย นิฏฺฐเปตวา วีย ทพฺพคณวเสน.

(ม.ฎี. ๒/๑๗๙)

บทว่า **อชฺโณคาเหตุวา** (หยั่งลง) คือ ด้วย
สามารถแห่งการยัดมัน จุขเข้าไปสู่อารมณฺ์ คือ
ดุจกลั่นกิน[อารมณฺ์นั้น]ให้ถึงที่สุด[จิตใจ]

(สฺยา. อชฺโณคาหิตวา)

เย ปน เต โภณฺโต สมณพฺราหฺมณา เอวํ-
วาทีโน เอวํทิกฺกุจิโน ‘อตฺถิ สพฺพโส ภวนิโรธฺติ,
สเจ เตสํ ภวตฺถ สมณพฺราหฺมณานํ สจฺจํ จณฺ์,
จณฺ์เมตํ วิชฺชติ, ยํ ทิกฺกุเจว ฐมฺเม ปรี-
นิพฺพาปิสุสสามิ. เย โข เต โภณฺโต สมณ-
พฺราหฺมณา เอวํวาทีโน เอวํทิกฺกุจิโน ‘นตฺถิ
สพฺพโส ภวนิโรธฺติ, เตสมยํ ทิกฺกุจิ สาราคาย
สนฺติเก สโยคาย สนฺติเก อภินนฺทนาย สนฺติเก
อชฺโณสสาณาย สนฺติเก อุปาทานาย สนฺติเก
ฯเปฯ (ม. ๒/๑๖๕-๖)

อนึ่ง ถ้าคำของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มี
วาตะอย่างนี้ มีทักฺขิอย่างนี้ว่า “ความดับสนิท
แห่งภพ (นิพพาน) มีอยู่โดยประการทั้งปวง”
เป็นคำจริงแล้ว เป็นไปได้ที่เราจักปรินิพพาน

ในปัจจุบัน ความเห็นของสมณพราหมณ์
ทั้งหลายผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทักฺขิอย่างนี้ว่า
“ความดับสนิทแห่งภพ (นิพพาน) ไม่มีโดย
ประการทั้งปวง” นี้ใกล้เคียงธรรมที่ยังมีความ
กำหนด ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีสังโยชนฺ์ ใกล้ต่อ
ธรรมที่ยังมีความเพลิดเพลิน ใกล้ต่อธรรม
ที่มีความหมกมุ่น ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีความ
ถือมั่น

[ส่วนความเห็นของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย
ผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทักฺขิอย่างนี้ว่า “ความดับ
สนิทแห่งภพ (นิพพาน) มีอยู่โดยประการ
ทั้งปวง” นี้ใกล้เคียงธรรมที่ไม่มีความกำหนด
ใกล้เคียงธรรมที่ไม่มีสังโยชนฺ์ ใกล้ต่อธรรมที่
ไม่มีความเพลิดเพลิน ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มี
ความหมกมุ่น ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความถือมั่น
วิญญูชนฺ์นั้น ครั้นพิจารณาตั้งนี้แล้ว ย่อม
ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อคลายกำหนด
เพื่อดับแห่งภพ อย่างเดียว]

ตตฺถ กตโม โลโก?

โย ราชโค สาราคโค, อนุโย อนุโรธ, นนฺทิ
นนฺทิราชโค, จิตฺตสฺส สาราคโค, อิจฺฉา มุจฺฉา
อชฺโณสสาน, เคโธ ปลิเคโธ, สงฺโก ฯเปฯ อาสา
อาสีสนา อาสีสิตตฺตํ ฯเปฯ

(อภิ.ธ. ๒๒๙, มหานิ. ๖/๒๒)

บรรดาเหตุที่เป็นอกุศล ๓ นั้น โลภะ เป็นใจน.
ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อย
ตามอารมณฺ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน
ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน
ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความ

สยบ ความหมกมุ่น (ผูกพัน) ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่...ความหวัง กิริยาที่หวังภาวะแห่งความหวัง...

(โลโก) คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณวเสน **อชฺโฆसानํ**. (อภิ.อฎ. ๑/๓๙๕, มหานิ.อฎ. ๓๒)

(โลกะ) ชื่อว่า **อชฺโฆसानะ** ด้วยสามารถแห่งการยึดมั่น โดยกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด (จิตใจผลิตเพลินอารมณ์นั้น).

[อาสีสนา มีรากศัพท์มาจาก สิส ธาตุ จึงมีรูปเดิมว่า อาสีสนา เมื่อทำที่ชะ อี เป็น อี ก็มีรูปว่า อาสีสนา หรือถาลงนิคคหิตอาคม ก็มีรูปว่า อาสีสนา ส่วนในสหทนต์ปกรณ (ธาตุ มาลา หน้า ๒๔๕) พบรูปที่เป็นรัสสะตามเดิมว่า อาสีสนา ฉบับไทยมักใช้บทที่ลงนิคคหิตอาคม ตามฉบับสิงหล เช่น อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา ส่วนในฉบับพม่าพบรูปที่ทำที่ชะว่า อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา บทที่คล้ายคลึงกันในลักษณะนี้มีหลายบท เช่น ฉบับพม่าใช้เป็น สรีสป (สร ธาตุ + สป ธาตุ + อ ปัจจัย), ภีสน (ภิส ธาตุ + ยฺ ปัจจัย ทำที่ชะ อี ใน ภี เป็น อี), สฺสูมาร (สฺสู ศัพท์ + มาร ศัพท์ หรือ สฺสู บทหน้า + มร ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย) ส่วนฉบับไทยและฉบับสิงหลใช้เป็นรูปที่ลงนิคคหิต อาคมว่า สรีสป, ภีสน, สฺสูมาร]

กตเม จ ภิกฺขเว สญฺโฆชนียา รมฺมา?

จกฺขุ ภิกฺขเว สญฺโฆชนียเ โธ รมฺโม, เอตฺเตเต อุปฺปชฺชนฺติ สญฺโฆชนวินิพฺนฺธา **อชฺโฆसानา**. โสตํ...ฆานํ...ชีวหา สญฺโฆชนียา รมฺมา, เอตฺเตเต อุปฺปชฺชนฺติ สญฺโฆชนวินิพฺนฺธา

อชฺโฆसानา ฯเปฯ มโน สญฺโฆชนียเ โธ รมฺโม, เอตฺเตเต อุปฺปชฺชนฺติ สญฺโฆชนวินิพฺนฺธา **อชฺโฆसानา**. อิมเ วุจฺจณฺติ ภิกฺขเว สญฺโฆชนียา รมฺมาติ. (ส. ๓/๗๙)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เป็นอย่างไร คือ จักขุ (ตา) เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เครื่องผูกคือสังโยชน์ **ความถือมั่น** ย่อมเกิดขึ้นที่จักขุนี้ โสตะ (หู)...ฆานะ (จมูก)...ชีวหา (ลิ้น) เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เครื่องผูกคือสังโยชน์ **ความถือมั่น** [ย่อมเกิดขึ้นที่โสตะ...ฆานะ...ชีวหานี้] มโน (ใจ) เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เครื่องผูกคือสังโยชน์ **ความถือมั่น** ย่อมเกิดขึ้นที่มโนนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์.

อชฺโฆसानาติ ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณา.

(ส.อฎ. ๓/๑๔๗)

บทว่า **อชฺโฆसानา** (ความถือมั่น) ได้แก่ สภาวะคือการยึดมั่นให้ถึงที่สุด.

ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณาติ คิลิตฺวา วิย ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณการา. (ส.ฎ. ๒/๔๒๖)

ปาฐะว่า **ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณา** ได้แก่ สภาวะคือการยึดมั่นดุจกลืนกิน[สวยาอารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด (จิตใจผลิตเพลิน).

(ค) ความผูกพัน, การยึดมั่นด้วยตัณหา, การตัดสินใจอันมีกำลัง ด้วยอำนาจตัณหาว่าสิ่งนี้ของเรา (มม อิท).

ตตถ อวิชฺชาเย นามกาโย ปทภูจฺจํ. ตณฺหยา
รูปกาโย ปทภูจฺจํ.

ตํ กิสฺส เหตุ, ฐปฺปิสฺส ภเวสฺส อชฺโฆसानํ, อรูปิสฺส
สมฺโมโห. ตตถ รูปกาโย รูปกฺขนฺโธ นาม-
กาโย จตฺตารโ อรูปิโน ขนฺธา. อิมะ ปณฺจก-
ขนฺธา กตเมน อูปาทาเนน สอุปาทานา,
ตณฺหยา จ อวิชฺชาเย จ. (เนตติ. ๓๖)

บรรดาความประมาทเหล่านั้น หมู่นามเป็น
ปทภูฐานแก่อวิชชา หมู่รูปเป็นปทภูฐานแก่อ
ตณหา.

ถามว่า:ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร ตอบว่า:เพราะ
ความผูกพัน[ด้วยตณหา]มีอยู่ในรูปธรรม
ส่วนความหลงไม่รู้จริงในนามธรรม [ดำรงอยู่
ในเหล่าสัตว์เพราะผัสสะเป็นต้นมีสภาพ
ละเอียดยิ่งและรู้ได้ยาก]ในเรื่องนั้น หมู่รูปคือ
รูปขันธ์ หมู่นามคือนามขันธ์ ๔ เหล่านี้รวม
เป็นขันธ์ ๕ ถามว่า:ขันธ์ ๕ ชื่อว่ามีอุปาทาน
ด้วยอุปาทานอะไร ตอบว่า:ขันธ์ ๕ ชื่อว่ามี
อุปาทานด้วยตณหาและอวิชชา.

ในสองอย่างนั้น ตณหาจัดเป็นอุปาทาน ๒
คือกามอุปาทานและสัลลพตูปาทาน ส่วน
อวิชชาจัดเป็นอุปาทาน ๒ คือ ทิฏฐูปาทาน
และอิตถวาทุปาทาน ขันธ์ที่มีอุปาทาน ๔
เหล่านี้เป็นทุกขสัจ อุปาทาน ๔ เป็นสมุทยสัจ
ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ พระผู้มีพระภาค ทรง
แสดงธรรมแก่เวไนยชนเหล่านั้น เพื่อการ
กำหนดรู้และการละ คือเพื่อกำหนดรู้
ทุกขสัจและการละสมุทยสัจ]

[ข้อความในปาฐะนี้ตามนัยเนตติหาระจัดเป็น
อวิภักตหาระ(แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่
เสมอกันและธรรมที่ตรงข้าม) เพราะแสดง
การเวียนไปสู่ธรรมเสมอกันฝ่ายสังกิเลสโดย
ตณหาและอวิชชาเสมอกับความประมาท
ซึ่งจำแนกออกเป็น ๒ คือ ความประมาทที่มี
ตณหาเป็นมูลและความประมาทที่มีอวิชชา
เป็นมูล จากนั้นได้จำแนกตณหา และอวิชชา
เป็นอุปาทาน ๔ แล้วกล่าวว่าขันธ์ ๕ เป็นธรรม
ที่ควรกำหนดรู้ (ปริยญฺเญยยะ) ส่วนอุปาทาน
๔ เป็นธรรมที่ควรละ (ปหาตัพพะ)]

ฉนฺทราคชฺโฆसानา ตณฺหา เอวาติ ตณฺหา-
มูลเกปิ ธมฺเม เอตเถว ปกฺขิปปิตฺวา "ติวิโร
ตณฺหาชาติ วุตฺตํ. ฐปฺปิสฺส ภเวสฺส ฐปฺปธมฺเมสฺส.
อชฺโฆसानนฺติ ตณฺหาภินิเวโส. (เนตติ.อฎ. ๑๐๕)

ตณหาที่มีความผูกพันด้วยความพอใจยินดี
โดยแท้ ฉะนั้น ท่านอาจารย์กัจจายณะ จึง
กล่าวว่า ติวิโร ตณฺหา (ความประมาทด้วย
ตณหา ๓) โดยกล่าวตณหาไว้ในเรื่องนี้ แม้
ในธรรมที่มีตณหาเป็นมูล.

สองบทว่า ฐปฺปิสฺส ภเวสฺส (ภาพที่มีรูป) คือ รูป-
ธรรม. บทว่า อชฺโฆसानํ (ความผูกพัน)
ได้แก่ ความยึดมั่นด้วยตณหา...

ฉนฺทราโค ทุพฺพลวโค. อชฺโฆसानํ มม อิทนฺติ
ตณฺหาเวสน พฺลวสนฺนิฏฺฐานนฺติ อาห ฉนฺท-
ราคชฺโฆसानา ตณฺหา เอวาติ. (เนตติ.ฎ. ๕๔)

คำว่า ฉนฺทราโค (ความพอใจยินดี) คือ
ราคะที่มีกำลังน้อย ส่วนคำว่า อชฺโฆसानํ
(ความผูกพัน) คือการติดสินอันมีกำลัง ด้วย

อำนาจตันหาว่าสิ่งนี้ของเรา ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าว ว่า ฉนฺทราคอชฺโฆसानา ตณฺหา เอว (ตันหาที่มีความผูกพันด้วยความพอใจยินดีโดยแท้).

(ข) ความยึดมั่น, ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ.

เต วิเสเสน เทว โหนฺติ ทิฏฺฐิจริโต จ ตณฺหา-
จริโต จ. อิม จตุตาโร หุตฺวา ตโย โหนฺติ
ตโย หุตฺวา เทว โหนฺติ. อิมสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคฺลํ
อํยํ สํกิลเโส อวิชฺชา จ ตณฺหา จ อหิริกญฺจ
อโนตตปฺปะ อสตี จ อสมปฺชณฺณญฺจ นีวรณํ
จ สโยชนานิ จ อชฺโฆसानญฺจ อภินิเวโส จ
อหฺกาโร จ มมฺกาโร จ อสฺสทฺธิญฺจ ทิวจสฺสตา
จ โกสทฺชญฺจ อโยนิโสมนสสิกาโร จ วิจิจฺฉา
จ อวิชฺชา จ อสทฺธมฺมสฺสวณฺญฺจ อสมปาตฺติ
จ. (เนตฺติ.อฎฺ. ๒๐๘)

บุคคลเหล่านั้น[อุคฺคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และ
เนยยะ]แบ่งเป็น ๒ จำพวกโดยเฉพาะ คือผู้
มีทิฏฐิจริต และผู้มีตันหาจริต บุคคล ๔
จำพวกเหล่านี้[ตามปฏิปทา ๔ ในสีหวิกกีฬิต-
นัย] แบ่งเป็น ๓ จำพวก[ตามติปฺกขลนัย]
บุคคล ๓ จำพวก แบ่งเป็น ๒ จำพวก[ตาม
นันทิยาวัฏฏนัย] ความเศร้าหมองของบุคคล
๒ จำพวกนั้นมีดังนี้ คือ อวิชฺชา ตณฺหา อหิริกะ
อโนตตปฺปะ ความไม่มีสติ ไม่มีสัมปชฺญญะ
นิวรณํ สังโยชนํ ความยึดมั่น[ด้วยทิฏฐิ]
ความยึดมั่น[ด้วยตันหา] ความถือตัว ความ
ยึดติดบุคคลสิ่งของ ความไม่ศรัทธา ความ
ดีร้าย ความเกียจคร้าน ความไม่ใส่ใจโดย
แยบคาย ความสงสัย ความไม่รู้ การไม่ฟัง

พระสัทธรรม และการไม่ปฏิบัติโดยชอบ
[ความตรงกันข้ามกับการเข้าสมาบัติ]

[หมายเหตุ:- ส่วนธรรมฝ่ายกุศลในนันทิยา-
วัฏฏนัยคือสมณะ วิปัสสนา วิชา จรณะ สติ
สัมปชฺญญะ หิริ โอตตปฺปะ การละความถือตัว
การละความยึดติดบุคคลสิ่งของ ความเพียร
ชอบ การใส่ใจโดยแยบคาย สัมมาสติ สัมมา-
สมาธิ ปัญญา ความเบื่อหน่าย [ปัญญาแห่ง
ตลอด] การเข้าสมาบัติ การฟังธรรม ความ
โสมนัส และการปฏิบัติธรรมที่คล้อยตาม
โลกุตตรธรรม]

จตุตาโร หุตฺวาติ สีหวิกกีฬิตสฺส นยสฺส
ภุมิทสฺสเน จตุตาโร หุตฺวา จิตา จตฺตปฺปฏิ-
ปทาเสเน จตุตาโร กตฺวา วุตฺตาติ อตฺถเ.
ตโย โหนฺตฺติติ ติปฺกขลสฺส นยสฺส ภุมิทสฺสเน
อุคฺคฆฏิตญฺจอาทิวเสน ตโย ภวนฺติ. ตโย
หุตฺวาติ ตถา ตโย หุตฺวา จิตา ตโย กตฺวา
กถิตา. เทว โหนฺตฺติติ อิทานิ นนฺทิยาวัฏฏสฺส
นยสฺส ภุมิทสฺสเน เทว ภวนฺติ. อชฺโฆसानนฺติ
ทิฏฺฐิอชฺโฆसानํ. อภินิเวสตี ตณฺหาภินิเวโส.
อหฺกาโรติ อหฺมานํ “อหนฺติ วา กรณํ อหฺกาโร.
ทิฏฺฐิमानมณฺเณน วเสน “อหฺมสมฺมิตี สมฺมุ-
ปฺสสนา มมฺกาโร มมายนํ ตณฺหาคฺคาโห.

(เนตฺติ.ฎฺ. ๑๐๕)

ปาฐะว่า จตุตาโร หุตฺวา (บุคคล ๔ จำพวก)
ความว่า บุคคลจำแนกเป็น ๔ จำพวกใน
การแสดงเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย ความ
หมายก็คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๔ จำพวก
เนื่องด้วยปฏิปทา. คำว่า ตโย โหนฺติ (แบ่งเป็น

๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวกคืออชฺโฆสปฏิญญเป็นต้นในการแสดง เหตุเกิดของติปุกขลนัย. ปาฐะว่า ตโย หุตวา (บุคคล ๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวกเหมือนอย่างนั้น คือ กล่าวไว้โดยแบ่ง เป็น ๓ จำพวก. คำว่า เทว โหนติ (แบ่งเป็น ๒ จำพวก) หมายความว่า ๒ จำพวกในการแสดง เหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัยในกาลนี้. บทว่า **อชฺโฆसान** แปลว่า ความยึดมั่นด้วยทิวฐิ บทว่า อภินิเวโส แปลว่า ความยึดมั่นด้วย ตัณหา คำว่า อหังกาโร (ความถือตัว) หมายความว่า ความทะนงตน หรือการทำ[ความสำคัญ] ว่าเป็นเรา. การรู้เห็นว่าเป็นเราด้วยอำนาจ ทิวฐิ มานะ และความสำคัญตน ชื่อว่า มมัง-การะ (ความยึดติดบุคคลสิ่งของ) คือ การยึด มั่นว่าตน คือการยึดมั่นด้วยตัณหา.

(ง) ความหมกหมุ่น, การเข้าไปทำอารมณ์ ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นเฉพาะตน ด้วย ตัณหาที่ห่อหุ้มใจไป.

[ฉยิเม ภิกขเว พพิสา โลกสมิ อนนยา สุตตานํ พยาพาราย ปาณินํ. กตเม ฉ. สนฺติ ภิกขเว จกขุวิญญะยยา รูปา อิมฺหิ กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามุปสฺสิตา รชนียา, ตณฺเจะ ภิกขุ อภินนฺทติ อภิวทติ **อชฺโฆสาย ติฏฺฐติ**. อโย วุจฺจติ ภิกขเว ภิกขุ คิลิตพพิโส มารสฺส อนโย อาปนโน, พยสนํ อาปนโน, ยถากามกรณีโย ปาปิโมโต. (เนตติ.๑๐๘)

ในพาฬิสกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดเหล่านี้ย่อม

เป็นไปเพื่อความพินาศย่อยยับของเหล่า สัตว์ในโลก เบ็ด ๖ ชนิดเป็นไฉน คือรูป อันจะพึงรับรู้ทางจักขุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนด มีอยู่ ถ้าภิกษุเพลิดเพลิน ชมเชย **หมกหมุ่น รูปนั้นอยู่** เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ด ของมาร ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึง กระทำได้ตามชอบใจ]

อภินนฺทติ อภินนฺทนฺตตาย สปปิตฺกตณฺหาโย อภิมุโข นนฺทติ. อภิวทติติ “อโห สุขํ อโห สุขนฺติ วทาเปเนติยา ตณฺหาโย นวเสน อภิวทติ. **อชฺโฆสาย ติฏฺฐติ** คิลิตวา ปริณฺญาเปตวา ติฏฺฐติ. อโย วุจฺจติ ภิกขเว ภิกขุ คิลิตพพิโส มารสฺสชาติ อโย ภิกขุ กิเลสมารสฺส พพิสฺสภูตํ รูปตณฺหํ คิลิตวา จิตฺตติ วุจฺจติ. (เนตติ.อฏ. ๑๐๘)

คำว่า อภินนฺทติ (เพลิดเพลิน) หมายความว่า มุ่งหน้าเพลิดเพลิน ด้วยตัณหาที่มีความยินดี อันเป็นความเพลิดเพลิน. คำว่า อภิวทติ (ชมเชย) หมายความว่า ชมเชยด้วยอำนาจตัณหา ที่ให้พุดว่าสุขหนอๆ. สองบทว่า **อชฺโฆสาย ติฏฺฐติ** (หมกหมุ่นอยู่) หมายความว่า กลืนกิน ให้ถึงที่สุด. คำว่า อโย วุจฺจติ ภิกขเว ภิกขุ คิลิต-พพิโส มารสฺส (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเรียก ภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร) หมายความว่า เรา เรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินรูปตัณหาที่เหมือน เบ็ดของกิเลสมาร]

อภิมุโข นนฺทติติ ตทารมฺมณํ สุขํ โสมนสฺสํ สาทิยนฺโต สมปฺปิจฺจติ. อภิวทติติ ตณฺหาภินิ-เวสวเสน อภินิวิสฺส วทติ. ตณฺหิสฺส อภินิเวสํ ทิเปตํ “อโห สุขนฺติอาทิ วุตตํ. **อชฺโฆसान**

อธิมุจฺจนฏฺฏาย ตณฺหยา ตณฺหาตถกฺกสฺส
อนุปฺปัสสิตฺวา อาเวณิกตากรณฺหติ อาห
“อชฺโฆสาย ติฏฺฐตฺติติ คิลิตฺวา ปรีณฺญเปตฺวาติ.

(เนตฺติ.ฎิ. ๑๑๕)

สองบทว่า อภิมุโข นนฺทติ (มุ่งหน้าเพลิด
เพลิน) ความว่า ยินดียอมรับสุขโสมนัสที่มี
รูปนั้นเป็นอารมณ์. คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า
อภิวทติ (ชมเชย) ความว่า ยึดมั่นกล่าว ด้วย
ความยึดมั่นคือตัณหา ดังจะเห็นว่า ท่านกล่าว
ว่า อโห สุขํ (สุขหนอๆ) เป็นต้น เพื่อแสดง
ความยึดมั่นนั้นของบุคคลดังกล่าว. ความ
หมกมุ่นเป็นการเข้าไปกระทำอารมณ์ที่ตั้ง
ของตัณหาให้เป็นการเฉพาะตน ด้วยตัณหา
ที่โน้มใจไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าว
ว่า อชฺโฆสาย ติฏฺฐตฺติติ คิลิตฺวา ปรีณฺญเปตฺวา
(คำว่า อชฺโฆสาย ติฏฺฐตฺติติ [หมกมุ่นอยู่] หมายถึง
ความว่า กลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้เสร็จสิ้น
อยู่[จิตใจเพลิดเพลินในอารมณ์]).

ดู อชฺโฆสาย

อชฺโฆसानฏฐ (ป)

[อชฺโฆसान + อตฺถ]

สภาวะคือความยึดมั่น (จิตใจ), การกลืนกิน
ให้ถึงที่สุดด้วยตัณหาอันมีกำลังมากกว่า.

พลวตฺตตณฺหา ย คิลิตฺวา ปรีณฺญจาปนํ
อชฺโฆसानฏฐ. (วิสุทฺธิ.ฎิ. ๒/๓๔๖)

การกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด (เสร็จสิ้น)
ด้วย[อำนาจ]ตัณหาอันมีกำลังมากกว่า ชื่อว่า
อชฺโฆसानฏฐะ (สภาวะคือความยึดมั่น).

อชฺโฆसानนิโรธ (ป)

[อชฺโฆसान + นิโรธ]

อชฺโฆसानนิโรธ, การดับความยึดมั่น,
ความยึดมั่นดับไป.

อชฺโฆसानํ ปฏิจฺจ ปรีคฺคโห’ติ อิติ โข ปเนตํ
วุตฺตํ ตทานนฺท อิมินาเปตํ ปรียาเยน
เวทิตพฺพํ ยถา อชฺโฆसानํ ปฏิจฺจ ปรีคฺคโห.
อชฺโฆसानญจ ทิ อาณนฺท นาภวิสฺส สพฺเพน
สพฺพํ สพฺพธา สพฺพํ กสฺสจิ กิมฺหิจิ สพฺพโส
อชฺโฆसानเ อสติ อชฺโฆसानนิโรธา อปี นุ
โข ปรีคฺคโห ปญฺญาเยถาติ “โน เหตุ ภาเนต.”
“ตสฺมาติหानนฺท เอสว เหตุ เอตํ นิทานํ เอส
สมุทโย เอส ปจฺจโย ปรีคฺคหสฺส ยทิทํ
อชฺโฆसानํ”. (ที. ๒/๕๑)

อาณนฺท ข้อที่เรากล่าวไว้เช่นนี้ว่า “เพราะ
อาศัยอชฺโฆसानะ (ความยึดมั่น) ปรีคฺคหะ
(การยึดถือครอบครอง) จึงมี” เธอพึงทราบ
เหตุผลที่อาศัยอชฺโฆसानะ ปรีคฺคหะจึงมี
ดังนี้ ก็ถ้าอชฺโฆसानะไม่ได้มีแก่ใครๆ ในภพ
ไหนๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่ออชฺโฆसानะไม่มีโดย
ประการทั้งปวง เพราะความยึดมั่นดับไป
การยึดถือครอบครองจะปรากฏได้หรือ”
“ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า” “อาณนฺท
เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัย
แห่งปรีคฺคหะ ก็คืออชฺโฆसानะนั่นเอง.

อชฺโฆसानลกฺขณ (น)

[อชฺโฆसान + ลกฺขณ]

(๑) สภาพคือความผูกพัน.

ยํ ปนินํ ภควตา ทวีหิ ฐมเมหิ อภิลปิ ตํ
อิจฺฉาติปิ ตณฺหาติปิ, อิํ ภควตา พาหิราณํ
วตฺถุณํ อารมฺมณฺวเสน ทวีหิ ฐมเมหิ อภิลปิ ตํ
อิจฺฉาติปิ ตณฺหาติปิ. สพฺพาหิ ตณฺหา อชฺโฆ-
สสานลกฺขณฺ เอกลกฺขณา. ยถา สพฺโพ
อคฺคิ อุกฺกุหตฺตลกฺขณฺ เอกลกฺขณ. อปีจ
อุปาทานวเสน อณฺณมณฺณานิ นามานิ ลภติ
กฏฺฐคฺคิติปิ ตินฺนคฺคิติปิ สกฺกคฺคิติปิ โค-
มยคฺคิติปิ ฤศคฺคิติปิ สงฺการคฺคิติปิ. สพฺโพ
หิ อคฺคิ อุกฺกุหตฺตลกฺขณฺ, เอวํ สพฺพา ตณฺหา
อชฺโฆสสานลกฺขณฺ เอกลกฺขณา.

(เนตฺติ. ๒๑)

อนึ่ง การที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยสภาพ
ทั้งสองนั้นว่า อิจฺฉา (ความปรารถนา) บ้าง
ตณฺหา (ความอยาก) บ้าง ได้ตรัสไว้ด้วย
สภาพทั้งสองข้างต้น โดยความเป็นอารมณ์
ของวัตถุภายนอก จริงอยู่ ตณฺหาทั้งปวงมี
ลักษณะอย่างเดียวกันโดยสภาพคือความผูก
พัน เหมือนไฟทั้งปวงที่มีลักษณะอย่างเดียวกัน
โดยสภาพคือความร้อน แต่ไฟได้ชื่อหลาย
อย่างตามเชื้อไฟว่า ไฟไม้บ้าง ไฟหญ้าบ้าง
ไฟสะเก็ดไม้บ้าง ไฟมูลโคบ้าง ไฟกลบบ้าง
ไฟหยากเยื่อบ้าง เพราะไฟทั้งปวงมีลักษณะ
ร้อนโดยแท้จริงใด ตณฺหาทั้งปวงก็ฉนั้น
มีลักษณะอย่างเดียวกันโดยสภาพคือความ
ผูกพัน. [แต่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้หลายชื่อ
โดยความยึดมั่นในอารมณ์ว่าอิจฺฉา (ความ
ปรารถนา, เครื่องปรารถนาอารมณ์) ตณฺหา
(ความอยาก เพราะเป็นสภาวะต้องการเสพ)

สัลลสะ (ลูกศร เพราะเหมือนลูกศรอาบยาพิษ
เนื่องจากก่อให้เกิดความเจ็บปวดและถอน
ไต่ยาก) เป็นต้น...โดยประการดังนี้ ตณฺหา
ทั้งปวง จึงมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยสภาพ
คือความผูกพัน]

[ข้อความนี้ตามนัยเนตติหาระจัดเป็นยุตติ
หาระ (แนวทางในการแสดงความเหมาะสม
โดยศัพท์และอรรถ) เพราะในที่นี้ได้แสดงเหตุ
ที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตณฺหาและความ
ปรารถนาไว้สองประการว่า ตณฺหา มีลักษณะ
ต้องการได้รับอารมณ์ที่มาถึงแล้วหรือ ยังมา
ไม่ถึง ส่วนความปรารถนามีลักษณะต้องการ
อารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง อย่างไรก็ตาม ตณฺหา มี
ความยึดติดผูกพันในอารมณ์ ปรากฏชัดเจน
ดังนั้น ในเนตติปรกณฺ พระมหากัจจายนะ
จึงกล่าวว่า ตณฺหาทั้งปวงก็ฉนั้น มีลักษณะ
อย่างเดียวกันโดยสภาพคือความผูกพัน ความ
จริงแล้ว ความปรารถนาก็เป็นคำไวพจน์ของ
ตณฺหานั้นแหละ คือเป็นคำพ้องความ หรือเป็น
คำที่ใช้แทนกันได้ โดยเป็นคำที่แยกแยะคุณ
ลักษณะแตกต่างกันออกไป เหมือนคำว่า
อสังขตะ อนัตตา อนาสวะ สัจจะ อมตะ ปณีตะ
คัมภีระ คำเหล่านี้ถือว่าเป็นคำไวพจน์ของ
นิพพาน ดังนี้ เป็นต้น]

(๒) (ติ) มีลักษณะผูกพัน.

กิ เทเสติ. สพฺพฐมฺมาถาวอสมฺปฏฺฐิเวธ-
ลกฺขณา อวิชฺชา, ตสฺสา วิปลลสา ปทฺฐจฺานํ.
อชฺโฆสสานลกฺขณา ตณฺหา, ตสฺสา ปิยฺรูป
สาตรูป ปทฺฐจฺานํ. ปตฺถนลกฺขณฺ โลภ, ตสฺส

อภินิหทานํ ปทภูจฺจํ วรรณสณฺฐานพยุชนค-
คหณลกฺขณา สุภสฺสณฺวา, ตสฺสา อินฺทริยาสํวโร
ปทภูจฺจํ, สาสวสฺสอุปคมณลกฺขณา สุภสฺสณฺวา,
ตสฺสา อสฺสาโท ปทภูจฺจํ, สงฺขตลกฺขณานํ
ธมฺมานํ อสมนุสฺสณลกฺขณา นิจฺจสฺสณฺวา,
ตสฺสา วิญฺญาณํ ปทภูจฺจํ, อนิจฺจสฺสณฺวาทุกฺข-
สณฺณวาอสมนุสฺสณลกฺขณา อตฺตสฺสณฺวา,
ตสฺสา นามกาโย ปทภูจฺจํ. (เนตฺติ. ๒๔)

ถามว่า: พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอะไร
ตอบว่า: ทรงแสดงว่า อวิชชา มีลักษณะไม่แทง
ตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง วิปัลลัส
เป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แก่อวิชชานั้น [เพราะ
อวิชชา ย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีวิปัลลัสในสิ่งที่
ไม่เที่ยงว่า เที่ยงเป็นต้น] ตัณหา มีลักษณะ
ผูกพัน ปิยรูป และสาตรูป (สภาพที่น่ายินดี
น่าพอใจ) เป็นปทัฏฐาน แก่ ตัณหานั้น [เพราะ
ตัณหา ย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีสภาพที่น่ายินดี
พอใจ] ความโลภ มีลักษณะต้องการ (อยากได้)
อภินิหทาน เป็นปทัฏฐาน แก่ ความโลภนั้น
สุภสฺสณฺวา (ความสำคัญว่างาม) มีลักษณะถือ
เอาอวัยวะน้อยใหญ่ ความไม่สำรวมอินทรีย์
เป็นปทัฏฐาน แก่ สุภสฺสณฺวานั้น สุขสฺสณฺวา
(ความสำคัญว่าเป็นสุข) มีลักษณะรู้ชัดผัสสะ
ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ความชอบใจเป็น
ปทัฏฐาน แก่ สุขสฺสณฺวานั้น นิจฺจสฺสณฺวา (ความ
สำคัญว่าเที่ยง) มีลักษณะไม่รู้เห็นธรรมอัน
ถูกปัจจัยปรุงแต่ง วิญฺญาณ เป็นปทัฏฐาน แก่
นิจฺจสฺสณฺวานั้น อตฺตสฺสณฺวา (ความสำคัญว่า
เป็นอัตตา) มีลักษณะไม่รู้เห็นอนิจฺจสฺสณฺวา
และทุกขสฺสณฺวา หนูนาม เป็นปทัฏฐาน แก่

อตฺตสฺสณฺวานั้น [เพราะความยึดมั่นอัตตามีอยู่
ในนามธรรมเป็นส่วนใหญ่]

ปิยรูป คือ สภาพที่น่ายินดี สาตรูป คือ สภาพ
ที่น่าพอใจ ทั้งสองโดยองค์ธรรม คือ โลภียจิต
๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ จึงหมายถึงรูปธรรม
กับนามธรรมที่เป็นโลกียะ ดังพระพุทธวาทะ
ว่า ยํ โลเก ปิยรูป สาตรูป, เอตฺถสฺมา ตณฺหา
อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ (สภาพที่น่ายินดี
น่าพอใจในโลก [แห่งรูปนาม] สภาพนั้นคือที่ซึ่ง
ตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่) ปิยรูป และสาตรูป
ทั้งสองนั้นเป็นปทัฏฐาน แก่ ตัณหา เพราะ ตัณหา
ย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีสภาพที่น่ายินดีพอใจ]

อชฺโฆสาย (กิริวิ)

[อธิ + อว + สา (ตณฺกรณาวสาเน), โส
(นิสาเน) + ตวา]

แปลง อธิ เป็น อชฺฉ ด้วยสูตร (กจ. ๔๕) ว่า
อชฺโฆ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.
๕๐) ว่า โอ อวสส, แปลง ตวา เป็น ย ด้วย
สูตร (กจ. ๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตฺวนาทีนํ โย.

หมกมุ่นแล้ว - ผูกพัน - ยึดมั่น - ถือมั่น,
ยึดถือ, กลืนกินให้ถึงที่สุด.

โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา ปิยรูปเ ปุเป สารชฺชติ,
อปฺปิยรูปเ รูปเ พยาปชฺชติ, อนุปฺภุจิตกายนฺติ
จ วิหริติ ปริตฺตเจตโส, ตมฺจ เจโตวิมฺุตติ
ปณฺณาวิมฺุตติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ยตฺถสฺส
เต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติ.
โส เอวํ อนุโรธฺวิโรธํ สมาปนฺโน ยงฺกิญฺจิ เวทนํ

เวเทติ สุขํ वा ทุกขํ वा อทุกขมสุขํ वा, โส
 ตํ เวทนี อภินนุทติ อภิวทติ, **อชฺโฆสสาย** ติฏฺฐติ.
 ตสฺส ตํ เวทนี อภินนุทโต อภิวทโต **อชฺโฆสสาย**
 ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺทิ, ยา เวทนาสุ นนฺทิ,
 ตทฺฐปาทานํ. ตสฺส อุปาทานปจฺจยา ภาโว, ภาว-
 ปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกะ-
 ปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมุทฺทนิ.
 เอเวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทฺทโย
 โหติ. (ม. ๑/๓๓๓)

กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้ว กำหนดในรูปที่
 น่ารัก ชัดเคื่องในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มึสติ
 ในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจร (มี
 อกุศลจิต) อยู่ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญา-
 วิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศล
 ธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบูรณ์
 ด้วยความยินดี (ราคะ) และความยินร้าย
 (โทสะ) อย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุข
 ก็ตาม ย่อมเพลิดเพลิน (มีตัณหาทะยาน
 ออยาก) ชมเชย (พรั่นเพ้อว่าสุขหนอๆ) **หมกมุ่น**
[ติดใจ] เวทนานั้น...เมื่อกุมารนั้น เพลิดเพลิน
 (มุงหน้าเพลิดเพลิน) ชมเชย **หมกมุ่น**
[ติดใจ] เวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิด
 ขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็น
 อุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติ
 เป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
 โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสินนั้น ย่อมมีได้ดังนี้... ฟัง
 เสียงทางหู...

อชฺโฆสสาย ติฏฺฐติ ตณฺหาอชฺโฆสสาน-
 คหณณ คิลิตฺวา ปริณิฏฺฐเปตฺวา คณฺหาติ.

(ม.อฏ. ๒/๒๑๑)

ปาฐะว่า **อชฺโฆสสาย ติฏฺฐติ** (หมกมุ่น[ติดใจ]
 เวทนานั้น) คือ กลืนกินให้ถึงที่สุดแล้วยึดถือ
 ด้วยความผูกพันเพราะตัณหา[คือผลิตเพลิน
 สุขหรืออารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข].

ภควโต หิ วลฺลิตฺถารกานํ จตฺตุนํ ปุริสาณํ วลฺลิต-
 ทฬํ วิย อาทิตฺโต वा มชฺฌโต वा ปฏฺจาย ยาว
 ปริโยसानํ, ตถา ปริโยसानโต वा มชฺฌโต वा
 ปฏฺจาย ยาว อาทิตฺติ จตฺตพฺพิชา ปฏฺิจจสมุ-
 ปาทเทสนา ๫เปชฺ ยถา ปน เตสุ ปุริเสสุ เอโก
 วลฺลิตฺยา มชฺฌํ ปจฺมํ ปสฺสตี, โส มชฺฌเม จินฺทิตฺวา
 อฺุปริภาคญฺเฆว อากทฺหมิตฺวา อาทาย กมฺเม
 อุปเนตี, เอวํ ภควา “ตสฺส ตํ เวทนี อภินนุทโต
 อภิวทโต **อชฺโฆสสาย** ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺทิ.
 ยา เวทนาสุ นนฺทิ, ตทฺฐปาทานํ. ตสฺสุปาทาน-
 ปจฺจยา ภาโว, ภาวปจฺจยา ชาตีตี มชฺฌโต
 ปฏฺจาย ยาว ปริโยसानาปิ เทเสตี.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๔-๕)

ก็การแสดงปฏิจจสมุปบาทแห่งพระผู้มี
 พระภาคมี ๔ อย่างคือ ทรงแสดงตั้งแต่ต้น
 ไปถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปถึงปลายบ้าง
 นัยเดียวกันนั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้น
 บ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดังการ (ตั้ง) เอา
 เถาวัลย์แห่งคนหาเถาวัลย์ ๔ คนฉะนั้น...
 หนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลาง
 เถาวัลย์เข้าก่อน ก็ตัดมันตรงกลาง ดึงเอา
 ส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งานฉันทิ พระผู้มีพระ

ภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) ตั้งแต่กลางไปถึงปลายว่า เมื่อกุมารนั้น เพลิตเพลิน (มุ่งหน้าเพลิตเพลิน) ชมเชย **หมกมุ่น** [ตั้งใจ] เวหนานั้นอยู่ ความเพลิตเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิตเพลินในเวหนาท้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมีเป็นต้นก็มี.

ตสฺส อภินนฺทโตติ สปปิตฺติกตณฺหา ย อภิมุขภาเวน นนฺทโต. อภิวทโตติ “โอโห สุขํ, โอโห สุขนฺติ วจีเภทกรณปวตฺตตาย พลวตณฺหา ย “อหํ, มมาติ อภิวทโต. ตโต พลวติยา โมเจตุ อสกุญฺเณยตาย **อชฺโฆสสาย** ติฏฺฐโต. ตโตปิ พลวตี ปน อุปาทานภูตา ตณฺหา นนฺที. เอตถ จ อภินนฺทนาทินา ตณฺหา วุตฺตา, นนฺทิวจเนน ตปฺปจฺจยํ อุปาทานํ จตฺตพฺพิธมฺปิ นนฺทิตา- ตทวิปฺปโยคตาหิ, ตณฺหาทิจฺฐาภินนฺท- ภาเวหิ จาติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ. ฎี. ๒/๒๔๓)

สองบทว่า **ตสฺส อภินนฺทโต** (เมื่อกุมารนั้น เพลิตเพลินอยู่) ความว่า มุ่งหน้าเพลิตเพลิน ด้วยตัณหาที่มีความยินดี. บทว่า **อภิวทโต** (ชมเชย) คือพร่ำชมเชยว่า เราของเรา ด้วย ตัณหาอันมีกำลัง อันเป็นไปด้วยการปลั่ง วาจาว่า สุขหนอจ. ชื่อว่า**หมกมุ่น[ตั้งใจ]** **เวหนานั้น**อยู่ เพราะไม่พึงสามารถจะปลดเปลื้องจากตัณหาอันมีกำลังกว่านั้นได้. อนึ่ง ตัณหาซึ่งเป็นอุปาทานอันมีกำลังแมกกว่านั้น ก็ชื่อว่า นันทิ (ความเพลิตเพลิน).

ก็ในอธิการนี้พึงทราบว่ ตัณหาท่านกล่าวไว้ ด้วยคำว่า อภินนฺทนา (มุ่งหน้าเพลิตเพลิน)

เป็นต้น, อุปาทานซึ่งมีตัณหาเป็นปัจจัย ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า นนฺทิ (ความเพลิตเพลิน). อุปาทานแม้ทั้ง ๔ พึงทราบว่ ท่านกล่าวไว้ด้วยความเป็นผู้มีนันทิ (ความเพลิตเพลิน และความไม่ปราศจากนันทิ (ความเพลิตเพลิน) นั้น และด้วยความเป็นผู้มุ่งหน้า เพลิตเพลินด้วยตัณหาและทิวฐิ.

ฉนิเม ภิกฺขเว พฬิสา โลกสมฺมึ อนนฺยาย สตฺตนาณํ พยาพาธาย ปาณินํ. กตเม จ. สนฺติ ภิกฺขเว จกฺขุวิญญฺเอยยา รูปา อิกฺกฺจา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามุปสฺสัหิตา รชนียา, ตณฺเजे ภิกฺขุ อภินนฺทติ อภิวทติ **อชฺโฆสสาย** ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฺพิโส มารสฺส อนนฺยํ อาปนฺโน, พฺยสนํ อาปนฺโน, ยถากามกรณํ โย ปาปมโต. (ม.๓/๕๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศย่อยยับของ เหล่าสัตว์ในโลก เบ็ด ๖ ชนิดเป็นไฉน คือ รูปอันจะพึงรับรู้ทางจักขุ อันนำปารธนา นำไคร่ นำพอใจ นำรัก ชักให้ไคร่ ชวนให้กำหนด มีอยู่ ถ้าภิกษุเพลิตเพลิน ชมเชย **หมกมุ่น** [ตั้งใจ]รูปนั้นอยู่ เราเรียกภิกษุนั้นว่าผู้กลืนกิน เบ็ดของมาร ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาป พึงกระทำได้ตามชอบใจ.

อภินนฺทตีติ อภินนฺทนภุตตาย สปปิตฺติก- ตณฺหา ย อภิมุโข นนฺทติ. อภิวทตีติ “โอโห สุขํ โอโห สุขนฺติ วทาเปเนติยา ตณฺหา ย นวเสน อภิวทติ. **อชฺโฆสสาย** ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปริ- นิฏฺฐเปตฺวา ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ

คิลิตพพิโส มารสฺสาติ อยํ ภิกฺขุ กิเลสมารสฺส
พพิสฺสภูตํ รูปตณฺหํ คิลิตฺวา จิตฺตํ วุจฺจติ.

(เนตฺติ.อฏฺ. ๑๐๘)

บทว่า **อภินฺนุทฺติ** (เพลิตเพลิน) ความว่า
มุ่งหน้าเพลิตเพลินด้วยตัณหาที่มีความ
ยินดีอันเป็น ความเพลิตเพลิน.

บทว่า **อภิวทฺติ** (ชมเชย) ความว่า ชมเชย
ด้วยอำนาจตัณหาที่สั่งให้พูดว่าสุขหนอๆ.
สองบทว่า **อชฺโหมสายน ติฏฺฐติ** (หมกมุ่น [จิตใจ]
รูปร่างนั้นอยู่) ความว่า กลืนกินให้ถึงที่สุดแล้ว
ยึดถือ. ปาฐะว่า อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิต-
พพิโส มารสฺส (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา
เรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดขของมาร) ความ
ว่า เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินรูปตัณหาที่
เหมือนเบ็ดขของกิเลสมาร.

อภิมุโข นนฺทตีติ ตทารมฺมณํ สุขํ โสมนสฺส
สาทียนฺโต สมฺปฏฺิจฺจติ. อภิวทฺตีติ ตณฺหา-
ภินิเวสวเสน อภินิวิสส วทติ. ตณฺหิสฺส อภินิเวสํ
ที่เปตํ “อโห สุขนฺตํ อากิ วุตตํ. อชฺโหมसानํ อธิ-
มุจฺจนฺภูตํ ตณฺหา ย ตณฺหา วตฺถุสฺส อนฺ-
ปวิสฺสวา อาเวณิกตากรณฺนติ อาห “อชฺโหมสายน
ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวาติ.

(เนตฺติ.ฎิ. ๑๑๕)

สองบทว่า **อภิมุโข นนฺทติ** (มุ่งหน้าเพลิต
เพลิน) ความว่า ยินดียอมรับสุขโสมนัสที่มี
รูปร่างนั้นเป็นอารมณ์. คำไฉนตติปรกณฺ์ว่า
อภิวทฺติ (ชมเชย) ความว่า ยึดมั่นกล่าวด้วย
สามารถแห่งความยึดมั่นคือตัณหา ดังจะเห็น

ได้ว่าท่านกล่าวว่า สุขหนอๆ เป็นต้น เพื่อ
แสดงความยึดมั่นนั้นของบุคคลดังกล่าว.
ความหมกมุ่น เป็นการเข้าไปกระทำอารมณ์
ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นเฉพาะตน ด้วยตัณหา
ที่น้อมใจไป ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คำว่า **หมกมุ่น**
[จิตใจ]รูปร่างนั้นอยู่ หมายความว่า กลืนกินให้
เสร็จสิ้นอยู่ [จิตใจเพลิตเพลินอารมณ์นั้น].

ดู อชฺโหมसान

อชฺโหมสิต (ติ)

[อธิ + อว + सा (ตณฺกรณวसान), โส
(นิसान) + อิ + ต]

ยึดมั่น, ผูกพัน, ยึดถือ, ย่ำยี, รักใคร่, ติดใจ,
ตกลงใจ, ประารถนาไม่ปล่อยวางยึดถือไว้.

(๑) (ก) เข้าไปยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหา และทิวฐิ.

เทวมา ภิกฺขเว ทิวฐิโย: ภวาทิวฐิ จ วิภวาทิวฐิ
จ. เย हि เกจิ ภิกฺขเว สมณฺา วา พฺราหฺมณฺา
วา ภวาทิวฐิ อลฺลึนา ภวาทิวฐิ อุปคตา ภวาทิวฐิ
อชฺโหมสิตา, วิภวาทิวฐิยา เต ปฏฺิวิรุทฺธา. เย
हि เกจิ ภิกฺขเว สมณฺา วา พฺราหฺมณฺา วา
วิภวาทิวฐิ อลฺลึนา วิภวาทิวฐิ อุปคตา วิภวาทิวฐิ
อชฺโหมสิตา, ภวาทิวฐิยา เต ปฏฺิวิรุทฺธา. เย
हि เกจิ ภิกฺขเว สมณฺา วา พฺราหฺมณฺา วา
อิมาสํ ทฺวินฺนํ ทิวฐิํ สฺมฺุทยญฺจ อตฺถกฺมญฺจ
อสุสาทญฺจ อาทึนญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตํ
นปฺปชานนฺติ, เต สฺราคา, เต สฺโทสา, เต สฺโมหา,
เต สตณฺหา, เต สอุปาทานา, เต อวิทฺทสุโน,

เต อนรุทฺธปฺปฏิวริทฺธา, เต ปปญจารามา
ปปญจรติโน, เต น ปริมุจฺจนฺติ ชาติยา
ชรามรณฺเน โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุ-
ปายาเสหิ น ปริมุจฺจนฺติ ทุกฺขสมฺมาติ วทามิ.

(ม. ๑/๙๔)

ภิกษุทั้งหลาย ทัฏฐิ ๒ ประการนี้ คือ ภว-
ทัฏฐิ (สัสสตทัฏฐิ[ความเห็นว่ายั่งยืน]) วิภว-
ทัฏฐิ (อจฺเจททัฏฐิ[ความเห็นว่ายขาดสูญ])
สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ยึดติด เข้าถึง ยึดมั่นภวทัฏฐิ สมณะหรือ
พราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยินร้ายต่อ
วิภวทัฏฐิ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่า
หนึ่งยึดติด เข้าถึง ยึดมั่นวิภวทัฏฐิ สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยินร้าย
ต่อภวทัฏฐิ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด
เหล่าหนึ่งไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ
โทษ และอุปายเครื่องสลัดทัฏฐิ ๒ ประการนี้
ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีราคะ มีโทสะ มีโมหะ
มีตัณหา มีอุปาทาน เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง เป็นผู้
ยินดี ยินร้ายพอใจในธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่น
ช้า ยินดีในธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า เรา
กล่าวว่า “พวกเขาไม่พ้นจากชาติชรา... ไม่พ้น
จากทุกข์” ส่วนสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใด
เหล่าหนึ่งรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณโทษ
และอุปายเครื่องสลัดทัฏฐิ ๒ ประการนี้ตาม
ความเป็นจริง ชื่อว่าเป็นผู้ปราศจากราคะ
ปราศจากโทสะ ปราศจากโมหะ ปราศจาก
ตัณหา ไม่มีอุปาทาน เป็นผู้รู้แจ้ง เป็นผู้ไม่
ยินดี ไม่ยินร้าย เป็นผู้พอใจในธรรมอันไม่เป็น

เหตุให้เนิ่นช้า ยินดีในธรรมอันไม่เป็นเหตุให้
เนิ่นช้า เรากล่าวว่า “พวกเขาพ้นจากชาติ
ชรา... พ้นจากทุกข์”]

อชฺโฆสิตาติ ตณฺหาทิกฺขุจิวเสเนว อนุปวิสิตฺวา.

(ม.อฎ. ๑/๓๑๗)

บทว่า อชฺโฆสิตา คือ เข้าไป[สู่อารมณ์]ด้วย
อำนาจค้นหาและทัฏฐินั้นเทียบ.

อชฺโฆสิตาติ ตายทิกฺขุจยา คิลิตฺวา ปริณฺญาปิตา
วีย ตทฺทโตคฺชา, เตนาห อนุปวิสิตฺวาติ.

(ม.ฎ. ๒/๑๐)

บทว่า อชฺโฆสิตา (ยึดมั่น) คือ หยั่งลงภายใน
ทัฏฐินั้นจถูกทัฏฐินั้นกลืนกินให้ถึงที่สุดอยู่
เพราะเหตุนั้น พระอรธกถาจารย์ จึงกล่าวว่า
เข้าไป[สู่อารมณ์นั้นด้วยอำนาจค้นหาและ
ทัฏฐินั้นเทียบ].

ตตฺถ ตณฺหาสํกิลเโส ตีหิ ตณฺหาหิ นิทฺ-
ทิสิตพฺโพน:- กามตณฺหาหยา ภวตณฺหาหยา วิภว-
ตณฺหาหยา, เยน เยน วา ปน วตฺถุณา อชฺโฆสิตํ,
เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺโพน, ตสฺสา วิตฺถาโร
จตฺตีสาย ตณฺหาหยา ชาลินียา วิจิริตานิ.

(เนตติ. ๕๙)

ในเรื่องนั้น สังกิลเสคือค้นหาพึงแสดง ด้วย
ตัณหา ๓ อันได้แก่ กามตัณหา (ความพอใจ
ในกามคุณ) ภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบ
ด้วย สัสสต ทัฏฐิ) และวิภวตัณหา (ความ
พอใจที่ประกอบด้วยอจฺเจททัฏฐิ) อีกนัยหนึ่ง
สังกิลเสคือค้นหาผูกพันอารมณ์ใดๆ พึง
แสดงด้วยอารมณ์นั้นๆ [มีรูปภพและอรุภพ

เป็นต้น] ความพิสดารแห่งตัณหานั้นเป็น
อารมณ์ที่ท่องเที่ยวไปของข่ายตัณหา ๓๖.

[ข่ายตัณหา ๓๖ คือ ตัณหา ๖ ในอารมณ์ ๖
มีรูปตัณหาเป็นต้น ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา
ภวตัณหา และวิภวตัณหา เป็นตัณหาที่เกิดขึ้น
โดยอาศัยอารมณ์ภายใน มี ๑๘ และ
ตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ภายนอก
มี ๑๘ รวมเป็นตัณหา ๓๖

วตถุ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า อารมณ์ คัมภีร์อภิ-
ธานปิทีปิกา (คถา ๙๗๐) แสดงอรรถของ
วตถุ ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า วตถุ ตฺตํ การณ
ทพฺเพ ภูภเว รตนตฺตเย (วตถุ ศัพท์ กล่าว
ไว้โดยความเป็นนปฺงสกลิงค์)ในความหมาย
ว่าเหตุ, ทัฬพะ (บุคคล, สิ่งของ), ประเภท
แห่งแผ่นดิน (พื้นที่) และพระรัตนตรัย)
แม้ความหมายว่า อารมณ์ จะไม่มีกล่าวไว้ใน
ที่นี้ก็ควรทราบว่ามีได้ เพราะอรรถที่กล่าว
ไว้ในคัมภีร์อภิธานปิทีปิกา เป็นความหมาย
ที่นิยมใช้มากในภาษาบาลีเท่านั้น ไม่ใช่ความ
หมายทั้งหมดของศัพท์ ในที่นี้จึงแปล วตถุ
ศัพท์ว่า อารมณ์]

เย ทิฏฺฐิจฺจริตา สตฺตา เต กาเมสุ โทสทิฏฺฐิ น
จ เย กาเมสุ อนฺนสฺยา สมฺมุตฺตา เต อตฺตกิลมณ-
นุโยคมนุญฺตฺตา วิหรณฺติ. เตสํ สตฺตา วา ธมฺมํ
เทเสติ อณฺณตโร วา ครุฏฺฐาณิโย สพฺรหมจารี
“กาเมहि นตฺถิ อตฺถิ เต จ ปุพฺเพเวว กาเมहि
อนตฺถิกา อิติ กาเม อปฺปกสิเรน ปฏฺนิสฺสชฺชนฺติ
เต เจตฺสิเกน ทุกฺเคน อนชฺโฆสิตา. เตเน วุจฺจติ
“สุชา ปฏิปทาติ. เย ปน ตณฺหาจฺริตา สตฺตา

เต กาเมสุ **อชฺโฆสิตา** เตสํ สตฺตา วา ธมฺมํ
เทเสติ อณฺณตโร วา ภิกฺขุ “กาเมहि นตฺถิ
อตฺถิ เต ปิยรูป ทุกฺเคน ปฏฺนิสฺสชฺชนฺติ.
เตเน วุจฺจติ “ทุกฺขา ปฏิปทาติ. อิติ อิเม สพฺเพ
สตฺตา ทฺวิสุ ปฏิปทาสุ สโมสฺสรณํ คจฺจนฺติ
ทุกฺขายณฺจ สุขายณฺจ. (เนตฺติ.อฏฺ. ๒๐๘)

บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตเห็นว่ากามมีโทษ แต่ยัง
ละอนุสัยในกามไม่ได้ จึงชวนชวนในอัตต-
กิลมณานุโยคอยู่ พระศาสดาหรือเพื่อนพรหม-
จรรย์ที่ควรเคารพคนใดคนหนึ่ง แสดงธรรม
แก่เขาว่า กามไม่มีประโยชน์ เขาไม่ปรารถนา
กามตั้งแต่ต้นแล้ว จึงละกามได้โดยง่าย
ไม่ถูกความทุกข์ใจครอบงำ ดังนั้นจึงเรียกว่า
ปฏิบัติสะดวก บุคคลผู้มีตัณหาจริตยึดติด
ในกาม พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์
คนใดคนหนึ่ง แสดงธรรมแก่เขาว่า กาม
ไม่มีประโยชน์ เขาละสิ่งที่น่าพอใจได้โดย
ยาก ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติลำบาก โดย
ประการดังนี้ สรรพสัตว์เหล่านี้ย่อมประชุมลง
ในการปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ การปฏิบัติลำบาก
และการปฏิบัติสะดวก

อชฺโฆสิตาติ อภินิวิฏฺฐา. (เนตฺติ.ฎี. ๑๐๓)

บทว่า **อชฺโฆสิตา** (ยึดติด) ได้แก่ ยึดมั่น.

ตตฺถ ตณฺหาสํกิลเลสภากิยํ สุตฺตํ ตณฺหา-
ปฏฺเขเนว นิทฺทิสิตพฺพํ ตีหิ ตณฺหาหิ กาม-
ตณฺหาภวตณฺหาภว วิภวตณฺหาภว. เยน เยน
วา ปน วตฺถุณา **อชฺโฆสิตา**, เตเน เตเนว
นิทฺทิสิตพฺพํ, ตสฺสา วิตฺถาโร จตฺตีสตณฺหา-
ชาลินิยา วิจฺจิตานิ. (เนตฺติ. ๑๑๑)

ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรที่ชื่อว่า ฝ่ายสังกิลส คือตัณหา พึงแสดงด้วยตัณหา ๓ คือ กาม- ตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา เพราะเป็น ฝ่ายแห่งตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหา นั้น ยึดติดด้วยสภาพใดๆ [มีความขาดสูญเป็นต้น] พึงแสดงด้วยสภาพนั้นๆ ความพิสดารแห่ง ตัณหา นั้น เป็นการท่องเที่ยวไปแห่งชาย ตัณหา ๓๖

อชฺโฆสิตาติ ภวตณฺหาทิวเสน อชฺโฆสิตา.

(เนตติ.อฏ. ๑๑๑)

บทว่า อชฺโฆสิตา (ยึดติด) คือ ยึดติดด้วย อำนาจภวตัณหาเป็นต้น.

ดู มลลินท.๘๑

(ข) อัน...ยึดถือแล้ว, อันตัณหายึดมั่น, ถูก ตัณหาอันมีสภาวะยึดมั่นยึดถือแล้ว.

ยญจ โข เอตํ ภิกฺขเว วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปิ, มโน อิติปิ, วิญฺญาณํ อิติปิ. ตตฺราสสุตฺวา ปฺุณฺธุโน นาลํ นิพฺพินฺหิตุํ, นาลํ วิรชฺชิตุํ, นาลํ วิมุจฺจิตุํ. ตํ กิสฺส เหตุ? ที่มรุตตํ เหนือ ภิกฺขเว อสฺสุตฺวาโต ปฺุณฺธุชนสฺส อชฺโฆสิตํ มมายิตํ ปราภวฺจํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตาคิ. ตสฺมา ตตฺราสสุตฺวา ปฺุณฺธุโน นาลํ นิพฺพินฺหิตุํ, นาลํ วิรชฺชิตุํ, นาลํ วิมุจฺจิตุํ. (ส. ๑/๓๑๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ปุณฺธุชนผู้ไม่ได้ สดับ(คือเว้นจากการศึกษาเล่าเรียน การสอบ ถาม การวินิจฉัยในชั้น ๓) ชาติ อายุ ตนะ ปัจจยา- การและสติปัญญาเป็นต้น] ไม่อาจเบื่อหน่าย

ไม่อาจปราศจากกำหนด ไม่อาจหลุดพ้นไป จากจิตเป็นต้นนั้นได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตเป็นต้นนี้ **อันทัณหายึดมั่น** (ถูกรัดไว้ด้วยตัณหา) ยึดถือว่าเป็น ของเรา เป็นสิ่งที่ปุณฺธุชน ผู้ไม่ได้สดับยึดมั่นว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา ตลอดกาลนาน เพราะฉะนั้น ปุณฺธุชนผู้ไม่ได้ สดับ จึงไม่อาจเบื่อหน่าย ปราศจากกำหนด หลุดพ้นไปจากจิตเป็นต้นนั้นได้.

อชฺโฆสิตนฺตติ ตณฺหาเย คิลิตฺวา ปริณฺญาเปตฺวา คหิตํ. (ส.อฏ.๒/๙๑)

บทว่า อชฺโฆสิตํ (อันทัณหายึดมั่น) คือ ถูกตัณหากลิ้นกินให้ถึงที่สุด[ร้อยรัด]ยึดไว้.

อชฺโฆสิตนฺตติ อชฺโฆสสาญฺญตฺยา ตณฺหาเย คหิตํ, เตนาห ตณฺหาเยติอาที. (ส.ฎ. ๒/๑๐๖)

บทว่า อชฺโฆสิตํ (อันทัณหายึดถือ) คือ ถูก ตัณหาอันมีสภาวะยึดมั่นยึดถือแล้ว เหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ตณฺหาเย เป็นต้น.

อิติ โข ภิกฺขเว ตถาคโต ทิฏฺฐสฺสุมฺตวิญ- ญาตพฺเพสฺส ธมฺเมสฺส ตาทีเยว ตาที. ตมฺหาจ น ตาทีมฺหา ญญเ ตาที อุตฺตริตโร วา ปณฺีตโร วา นตฺถิตี วทามิตี.

ยํ ภิกฺขเว ทิฏฺฐจํ สุตํ มุตํ วา

อชฺโฆสิตํ สจฺจมุตํ ปเรสํ

น เตสฺส ตาที สยสฺสฺเตสฺส

สจฺจํ มุสา วาปิ ปรี ทเหยฺย.

“เอตมฺจ สลฺลํ ปฏิกฺกจฺจ ทิสฺวา

อชฺโฆสิตา ยตฺถ ปชา วิสฺตฺตา

ชานามิ ปสฺสามิ ตเถว เอตํ

อชฺโฆสิตํ นตฺถิ ตถาคตาณํ. (อ. ๑/๓๓๔)

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้คงที่เช่นนั้นแล ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง (จึงชื่อว่าตาทิ) เรากล่าวว่า “บุคคลอื่นผู้คงที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่า ตถาคตผู้คงที่นั้นไม่มี”

รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ที่คนเหล่านั้นยึดถือแล้ว (หมกมุ่น) สำคัญ กันว่าจริง ตถาคตเป็นผู้คงที่ในรูปเป็นต้น เหล่านั้นที่สำรวจระมัดระวังแล้ว ด้วยพระองค์เอง ไม่ปักใจเชื่อว่าจริงหรือเท็จ เราเห็นลูกศรคือ ญาณรู้มาก่อนแล้ว จึงรู้เห็นลูกศรคือ ญาณรู้ นั้น ที่หมู่มสัตว์ยึดถือแล้ว (หมกมุ่น) ข้องอยู่ อย่างนั้น แต่สิ่งที่หมู่มสัตว์ยึดถือแล้ว (หมกมุ่น) นั้น ไม่มีแก่ตถาคตทั้งหลาย.

อชฺโฆสิตํ สจฺจมุตํ ปเรสนติ ปเรสํ สทฺธาย
ปรปตฺติยายนาย สจฺจมุตุนติ มณฺณิตฺวา
อชฺโฆสิตํ คิลิตฺวา ปรีณฺญาเปตฺวา คหิตํ.
ชานามิ ปสฺสามิ ตเถว เอตฺนติ ยถายํ ปชา
อชฺโฆสิตา คิลิตฺวา ปรีณฺญาเปตฺวา วิสตฺตา
ลคฺคา ลคิตา เอวํ อหฺมปิ ชานามิ ปสฺสามิ.
ตถา เอวํ ยถา เอตาย ปชาย คหิตนติ เอวํ
อชฺโฆสิตํ นตฺถิ ตถาคตาณนติ อตฺถโ.

(อ.อ. ๒/๒๗๔)

บาทคาถาว่า อชฺโฆสิตํ สจฺจมุตํ ปเรสํ ความ
ว่า สิ่งที่ได้เห็นเป็นต้นที่คนเหล่านั้นสำคัญว่า
จริง แล้วยึดถือ[ติดใจ] ด้วยความเชื่อที่ดำเนิน
ตามคนอื่นคือกลืนกิน[อารมณ์นั้น] ให้ถึงที่สุด

แล้วยึดมัน. บาทคาถาว่า ชานามิ ปสฺสามิ
ตเถว เอตํ นี้ความว่า หมู่มสัตว์นี้ยึดถือ[ติดใจ]
กลืนกิน[เสวยอารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด ก็ติด
ขัดข้อง พัวพัน แม้เราก็ได้รู้เห็นสิ่งนั้น สิ่งนั้น
ก็เหมือนที่หมู่มสัตว์นี้ยึดถือไว้ แต่ตถาคต
ทั้งหลายไม่ติดใจอย่างนั้น.

(๒) ถูกย่ำยี, ถูกขร่าเป็นต้นย่ำยี.

นาทฺทสาลี อโนสิตนติ: อชฺโฆสิตํเยว อทฺทสํ
ฯเปฯ สพฺพํ โยพฺพณฺณํ ชราย โอสิตํ ฯเปฯ
สพฺพํ สุขํ ทุกฺเคน โอสิตํ. (มหาน. ๓๒๓)

บาทคาถาว่า นาทฺทสาลี อโนสิตํ (ก็มองไม่
เห็นฐานะอะไรที่ไม่ถูกย่ำยี)อธิบายว่า มองเห็น
แต่ฐานะที่ถูกย่ำยี[ครอบงำ]เท่านั้น...คือ
ความเป็นหนุ่มสาวทั้งปวง ถูกขร่าย่ำยี... ความ
สุขทั้งปวงถูกความทุกข์ย่ำยี.

ดู มหานิ. ๒๙, จุฬนิ. ๔๙. มหานิ.อ. ๓๗/๗

(๓) มีประโยชน์อันตนปรารถนาแล้ว.

ดู อชฺโฆสิตตฺถ, อชฺโฆसान

อชฺโฆสิตตฺถ (ติ)

[อชฺโฆสิต + อตฺถ]

มีประโยชน์อันตนปรารถนาแล้ว.

ดู วิมุตฺติชฺโฆสิตตฺถ. (มิลินฺท. ๓๔๒)

อชฺโฆสิตพพ (ติ)

[อริ + อว + สา (โส) + อิ + ตพฺพ]

พึงยึดถือ, พึงตกลงใจ, ควรแก่การกล้ำกลืน
กลืนกินแล้วยึดถือ.

ยโตนินทานํ ภิกขุ ปุริสํ ปปญจสญญาสงขา
สมุททาจรนฺติ, เอตถ เจ นตฺถิ อภินนฺทิตพฺพํ
อภิตทิตพฺพํ **อชฺโฆสิตัพพํ**, เอเสวนฺโต รากา-
นุสยานํ, เอเสวนฺโต ปฏิฆานุสยานํ, เอเสวนฺโต
ทิจฺจานุสยานํ, เอเสวนฺโต วิจิกิจฺจานุสยานํ,
เอเสวนฺโต มานานุสยานํ, เอเสวนฺโต ภว-
ราคานุสยานํ, เอเสวนฺโต อวิชฺชานุสยานํ,
เอเสวนฺโต ทณฺหาทานสตุฏฺฐาทานกลหวิคฺคห-
วิวาทตฺวํตฺวเปสฺสญฺญมฺสวาทานํ; เอตเถเต
ปาปกา อกฺกุสลา ฐมฺมา อปริเสสา นิริชฺฌนฺติ.

(ม. ๑/๑๕๖)

[เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนั้นแล้ว ภิกษุ
รูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคมีปกติตรัส
อย่างไรจึงจะไม่โต้เถียงกับใคร ๆ ในโลกพร้อม
ทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์
พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์
แล้วดำรงอยู่ในโลก อันหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายจะ
ไม่ครอบงำพราหมณ์นั้นผู้อยู่ปราศจากกาม
ทั้งหลาย ผู้ไม่มีความสงสัย ผู้ตัดความ
คะนองได้ ผู้ปราศจากความทะยานอยากใน
ภพน้อยภพใหญ่ได้อย่างไร]

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุ หมู่สัตตฺตยา
ที่ประกอบด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้า[ตณฺหา มานะ
และทิฏฐิ]ย่อมครอบงำบุรุษ เพราะเหตุใด [คือ
อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖
เป็นต้น]ถ้าสิ่งที่คุณจะพึงยินดี จะพึงยอมรับ
จะพึงยึดถือไม่มีในเหตุนี้

ภาวะที่ความยินดีเป็นต้นไม่มี (มรรคผล) นั้น
เองเป็นที่สุดแห่งราคานุสัย เป็นที่สุดแห่ง

ปฏิฆานุสัย เป็นที่สุดแห่งทิจฺจานุสัย เป็นที่
สุดแห่งวิจิกิจฺจานุสัย เป็นที่สุดแห่งมานานุสัย
เป็นที่สุดแห่งภวราคานุสัย เป็นที่สุดแห่ง
อวิชฺชานุสัย และเป็นที่สุดแห่งการถือท่อนไม้
การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การ
วิวาท การพุดขึ้นเสียงว่ามึงมึง การส่อเสียด
ยุยง และการกล่าวเท็จ บาปอกุศลธรรมเหล่านี้
ย่อมดับไป โดยไม่เหลือเพราะเหตุนี้”

อชฺโฆสิตัพพนฺติ อชฺโฆสิตฺวา คิลิตฺวา ปริ-
นิชฺฌาเปตฺวา กเหตุพฺพยุตฺตํ. (ม.อฏฺ. ๑/๓๗๙)

บทว่า **อชฺโฆสิตัพพํ** (จะพึงยึดถือ) ได้แก่ สิ่ง
อันเหมาะสมที่บุคคลจะพึงกล่ากลืน กลืนกิน
ให้ถึงที่สุดแล้วยึดถือ.

[พระสูตรนี้ชื่อวามรุปีณตฺกิสฺสุตฺร ซึ่งพระผู้
มีพระภาคทรงตั้งมาติกาโดยย่อ แล้วเสด็จ
ลุกจากอาสนะเสด็จเข้าไปสู่พระวิหาร หมู่
ภิกษุผู้รับพระธรรมเทศนานี้เข้าไปหาพระ
มหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่ง
มาติกาที่พระทศพลทรงตั้งไว้ พระเถระมิได้
กล่าววิสันนาตามที่เหล่าภิกษุถามอย่างเดียว
แต่นำอุปมาเปรียบเทียบด้วยการแสวงหา
แก่น เพื่อแสดงความเคารพต่อพระทศพล
ว่า “ผู้มีอายุ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการ
แก่น แสวงหาแก่นเป็นต้น” แล้วยกย่องพระ
ศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาคเปรียบเหมือนต้น
ไม้ไม่มีแก่น สากเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ ผู้มีอายุ
พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้
ควรเห็นสิ่งที่ควรเห็น ฯลฯ เมื่อเหล่าพระเถระ
วิงวอนหลายครั้ง จึงจำแนกเนื้อความมาติกา

ตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้ว เมื่อภิกษุเหล่านั้น เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลเนื้อความนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มหาภิกษุจะนี้เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ถึงพวกเธอจะฟังถามเนื้อความนี้กับเรา แม้เราก็ฟังพยากรณ์เนื้อความนั้นเช่นกันกับมหาภิกษุจะนั้นแหละ”]

อชฺโณสิตวตฺถุ (น)

[อชฺโณสิต + วตฺถุ]

อารมณ์ที่ยึดมั่น, อารมณ์ที่ยึดถือ,
อารมณ์ที่ผูกพัน.

[ตณฺหาสิกฺโขเลโส ตีหิ ตณฺหาหิ นิทฺทิสิตพฺโพน-
กามตณฺหาหยา ภวตณฺหาหยา วิภวตณฺหาหยา, เยน
เยน วา ปน วตฺถุณา อชฺโณสิตโต, เตเน เตเนว
นิทฺทิสิตพฺโพน, ตสฺสา วิตฺถาโร จตฺตีสาย
ตณฺหาหยา ชาลีนียา วิจฺจิตานิ. (เนตติ. ๕๙)

สังกิเลสคือตัณหาพึงแสดงด้วยตัณหา ๓ อัน
ได้แก่ กามตัณหา (ความพอใจในกามคุณ)
ภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วยสัสส-
ตทิวุญฺญ) และวิภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วย
อจฺเจตทิวุญฺญ) อีกนัยหนึ่ง สังกิเลสคือ
ตัณหาผูกพันอารมณ์ใดๆ พึงแสดงด้วย
อารมณ์นั้นๆ [มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น]
ความพิสดารแห่งตัณหา นั้น เป็นอารมณ์ที่
ท่องเที่ยวไปของข่ายตัณหา ๓๖]

เตเน เตเนนาติ เตเน เตเน อชฺโณสิตวตฺถุณา
รูปภวอรูปภวาทินา. จตฺตีสชาติ กามตณฺหา
ตาว รูปาทิวิสยภเวทน จ ตถา ภวตณฺหา

วิภวตณฺหา จาติ อฏฺฐารส. ตา เอว อชฺฌตฺติเกสุ
รูปาทิสฺส อฏฺฐารส พาทิเรสุ รูปาทิสฺส อฏฺฐารสชาติ
เอว จตฺตีส. เยน เยนนาติ “สุภํ สุขนฺตฺวาทินา.

(เนตติ.อฏ. ๑๖๒)

สองบทว่า เตเน เตเน คือ ด้วยอารมณ์ที่
ยึดมั่นนั้นๆ มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น.
บทว่า จตฺตีส(๓๖) ความว่า ลำดับแรก กาม-
ตัณหา มี ๖ ประการโดยจำแนกตามอารมณ์มี
รูปารมณ์เป็นต้น นอกจากนั้น ตัณหา มี ๑๘
โดยรวมกามตัณหากับภวตัณหาและวิภว-
ตัณหา ตัณหาเหล่านั้นมี ๓๖ อย่างนี้ คือ
ตัณหา ๑๘ ในรูปารมณ์เป็นต้นภายในและ
ในรูปารมณ์เป็นต้นภายนอก. สองบทว่า เยน
เยน คือ อารมณ์ใดๆ ดังที่กล่าวไว้ว่า อารมณ์
ที่สวयงาม เป็นสุข เป็นต้น.

อชฺโณสิตวตฺถุณาติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภิ-
นิวิฏฺฐวตฺถุณา. รูปภวอรูปภวาทินาติ ภวตณฺหา
วีย สยํ ทสฺเสติ. (เนตติ.ฎิ. ๗๙)

บทว่า อชฺโณสิตวตฺถุณา (ด้วยอารมณ์ที่ยึด
มั่น) คือ ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่นด้วยอำนาจของ
ตัณหาอันเป็นเครื่องยึดมั่น. บทว่า รูปภว-
อรูปภวาทินา (มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น)
แสดงถึงองค์ธรรมเองเหมือนภวตัณหา.

[วตฺถุ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า อารมณ์ คัมภีร์อภิ
ธานปทีปิกา (คทา ๙๗๐) แสดงอรรถของ
วตฺถุ ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า วตฺถุ ตฺตํ การเณ
ทพเพ ภูเกเท รตนตฺตเต (วตฺถุ ศัพท์ กล่าว
ไว้โดยความเป็นนปฺงสกลิงค์]ในความหมาย
ว่าเหตุ, ทัพพะ (บุคคล, สิ่งของ), ประเภท

แห่งแผ่นดิน (พื้นที่) และพระรัตนตรัย) แม้ความหมายว่า อารมณ์ จะไม่มีกล่าวไว้ในที่นี้ก็ควรทราบว่ามีได้ เพราะอรรถที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา เป็นความหมายที่นิยมใช้มากในภาษาบาลีเท่านั้น ไม่ใช่ความหมายทั้งหมดของศัพท์ ในที่นี้จึงแปล วตฺถุ ศัพท์ว่า อารมณ์]

อชฺโฆสิตุ (กิริวิ)

[อธิ + อว + สา (โส) + อิ + ตุ]
เพื่อหมกมุ่น[จิตใจ], เพื่อยึดถือ,
เพื่อปรารถนาไม่ยอมปล่อยวาง.

ปุณ จปร ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺธิกฺขติ “เย จ ทิฏฺฐจรมฺมิกา กามา, เย จ สมฺปราชิกา กามา, ยา จ ทิฏฺฐจรมฺมิกา กามสณฺญา, ยา จ สมฺปราชิกา กามสณฺญา, เย จ ทิฏฺฐจรมฺมิกา รุปา, เย จ สมฺปราชิกา รุปา, ยา จ ทิฏฺฐจรมฺมิกา รุปสณฺญา, ยา จ สมฺปราชิกา รุปสณฺญา, อุภยเมตํ อนิจฺจํ. ยทนิจฺจํ, ตํ นาลํ อภินฺนํ ตํ นาลํ อภินฺนํ ตํ นาลํ **อชฺโฆสิตุ** นฺติ. ตสฺส เอวํ ปฏิปฺนฺนสฺส ตพฺพหุลวฺหาริโน อายตเน จิตฺตํ ปสฺสิตติ, สมฺปสาเท สติ เอตฺรหิ วา อาเนญฺชฺ สมฺปาชฺชติ, ปญฺญา ยว อธิมฺมจฺจติ. กายสฺส เกทา ปรมฺมรณฺนา จานเมตํ วิชฺชติ, ยนฺตํ สํวตฺตนิกํ วิญญาณํ อสฺส อาเนญฺชฺ ปคฺ; อยํ ภิกขเว ตตฺติยา อาเนญฺชฺ สปปายา ปฏิปทา อภฺยาชฺติ. (ม. ๓/๔๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก อริยสาวกพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “การที่มีใน

ภพนี้ และการที่มีในภพหน้า การสัญญาที่มีในภพนี้ และการสัญญาที่มีในภพหน้า รูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า ทั้ง ๒ เป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น ไม่ควรยินดี ไม่ควรชมเชย ไม่ควรหมกมุ่น [จิตใจ]” เมื่ออริยสาวกนั้นปฏิบัติอย่างนี้แล้ว เป็นผู้มากด้วยปฏิปทานั้นอยู่ จิตย่อมผ่องใส ในอายตนะ เมื่อมีความผ่องใส อริยสาวกนั้น ย่อมเข้าถึงอาเนญชสมาบัติ หรือน้อมใจไปใน ปัญญาในปัจจุบันได้ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว วิญญาณที่เป็นไปในภพนั้นๆ พึงเป็นวิญญาณเข้าถึงสภาพ หาความห่วงใยไม่มีได้ ภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าปฏิปทาที่เป็น สปปายะ แก่อาเนญชสมาบัติประการที่ ๓.

อชฺโฆสิตุสส (กิริ/อา)

[อธิ + อว + สา, (โส) + อิ + สฺส]
จักกลืนกิน - ยึดถือ - ตัดสินใจ - ชอบใจ -
ข้องเสพ - จมลง.

ตํ ตาหํ ภิกขุ เอวํ วทามิ: น เจวญฺญํ อุตฺตริ นิสฺสรณํ ทกฺขิณสฺส, ยาวเทว จ ปณ กิลมถสฺส วิฆาตสฺส ภาคิ ภวิสฺส. สเจ โข ตวํ ภิกขุ ปถวิ **อชฺโฆสิตุสส**, โอปสายิกो เม ภวิสฺส วตฺตุสยาโก ยถากามกฺรณิโย พาหิเตยโย. สเจ อาป ๒ เปฯ เตชฺ. วายํ. ภูเต. เทเว. ปชาปตี. พุรหฺม **อชฺโฆสิตุสส**, โอปสายิกो เม ภวิสฺส วตฺตุสยาโก ยถากามกฺรณิโย พาหิเตยโยติ.

(ม. ๑/๔๐๓)

ภิกษุ เหตุนี้เรา (ตถาคต) จึงกล่าวกับท่าน (พทพรม) อย่างนี้ว่า “ท่านจักไม่เห็นการสลัดออกจากทุกข้ออย่างอื่นเลย แม้ท่านจักเป็นผู้มีความลำบากและความคับแค้นใจก็ตาม ภิกษุ ถ้าท่านจักกลืนกินแผ่นดิน ท่านก็จักชื่อว่าเป็นผู้นอนใกล้เรา[คือจักเดินตามเราผู้เดินไป จักยืนใกล้เราผู้ยืน จักนั่งใกล้เราผู้หนึ่งแล้ว จักนอนใกล้เราผู้นอนแล้ว] นอนในที่อยู่ของเรา[คือนอนในที่ที่เราอยู่] เราพึงทำได้ตามประสงค์[คือทำสิ่งที่เราปรารถนาตามที่ตนชอบใจ] เราพึงห้ามได้[คือทำให้ต้อยต่ำ] ถ้าท่านกลืนกินน้ำ...กลืนกินไฟ... กลืนกินลม กลืนกินเหล่าสัตว์...กลืนกินเทวดา... กลืนกินประชาบดี...จักกลืนกินพรม ท่านก็จักชื่อว่าเป็นผู้นอนใกล้เรา นอนในที่อยู่ของเรา เราพึงทำได้ตามประสงค์ เราพึงห้ามได้”

ปถวี อชฺโหมสิสฺสสีติ ปถวี อชฺโหมสายน คิลิตฺวา
ปริณิฏฺฐเปตฺวา ตณฺหามานทิกฺกุจฺจิ คณฺหิสฺสสี.

(ม.อญ. ๒/๓๐๔)

ปาฐะว่า ปถวี อชฺโหมสิสฺสสี (จักกลืนกินแผ่นดิน) ความว่า จักกลืนกิน เคี้ยวกิน กินแผ่นดิน แล้วยึดมันด้วยตัณหา มานะและทิกฺกุจฺจิ.

[เรื่องมีอยู่ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าให้พวกภิกษุฟัง ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน โดยทรงปรารภทิกฺกุจฺจิวของท้าวพทพรม มีใจความว่า ครั้งหนึ่งเมื่อพระองค์ ประทับอยู่ที่โคนต้นสาละใหญ่ในสุทกวันใกล้เมืองอุกกัฏฐา แคว้นโกศล ทรงทราบด้วยพระทัยว่า ท้าวพทพรมมีทิกฺกุจฺจิวว่าพรมสถานนี้

ยังยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่มีความเคลื่อนไหวไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ เครื่องสลัดออกจากทุกข้ออย่างอื่น นอกจากพรมสถานนี้ไม่มี

พระองค์จึงเสด็จขึ้นไปยังพรมโลก เพื่อโปรดท้าวพทพรม พอท้าวพทพรมเห็นพระองค์เสด็จมาจึงทูลเชิญ แล้วแสดงทิกฺกุจฺจิของตนให้ทรงทราบ พระองค์ทรงตกเตือนว่า ท้าวพทพรมตกอยู่ในอำนาจแห่งอวิชชา กล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่มั่นคง ไม่แข็งแรง มีความเคลื่อนไหว ว่าเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่มีความเคลื่อนไหว สัตว์ในพรมสถานซึ่งเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติ กล่าวว่า ไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ และกล่าวถึงเครื่องสลัดออกจากทุกข้ออย่างอื่น ซึ่งมีอยู่ว่า ไม่มี

ขณะนั้น มารโฉบบาปตนหนึ่งเข้าสิงในพรม ปาริสาชชะองค์หนึ่ง ให้กล่าวห้ามมิให้พระองค์ว่ากล่าวท้าวพทพรม เพราะเป็นมหาพรม เป็นผู้สร้าง เป็นบิดาของเหล่าสัตว์ ไม่มีใครกล้าขัดขืนอำนาจได้ พร้อมทั้งชูสาทักว่า สมณพราหมณ์ ก่อนหน้านี้ กล่าวตำหนิธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ภูต เทวดา ประชาบดี พรม และพรมโลก หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวกที่เลว ส่วนพวกสมณพราหมณ์ที่กล่าวสรรเสริญสิ่งเหล่านี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวกที่ดี (พรมโลก). พระองค์จึงตรัสกับมารนั้นว่า พระองค์ทรงรู้ว่าเป็นมาร แม้พรม และพวกพรมบริษัท ตกอยู่ในอำนาจของมาร แต่พระองค์มิได้อยู่ในอำนาจนั้น

ท้าวพกพรหมกล่าวยืนยันทักขิณของตนอีก พระองค์จึงทรงตั้งเตื่อนีกว่า ทรงรู้จักพกพรหมดี นอกจากนี้ยังทรงรู้จักพรหมชั้นสูง อีกคือพวกอภัสสรพรหม พวกสุภิกณพพรหม และเวหฬผลพรหม ซึ่งท้าวพกพรหม เคยไปเกิดและเคลื่อนจากนั้นมาเกิดในชั้น มหาพรหมนี้ แต่เนื่องจากอยู่นานจึงหลงลืม ไป เข้าใจผิดว่าเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่มีความเคลื่อนไหวไป พร้อมกันนั้น ได้ทรง สำแดงพุทธานุภาพไม่ให้ท้าวพกพรหม หาย ตัวได้ และทรงแสดงการหายตัวให้ดู พวก พรหมทั้งหลายจึงพากันชื่นชมพระบารมี ขณะนั้น มารใจบาปก็เข้าสิงพรหมปาริสาชระ องค์หนึ่งให้ห้ามมิให้พระผู้มีพระภาคทรง สอนธรรมแก่สาวกของพระองค์ ไม่ให้ยึดติด ในสวาก ในบรรพชิต และเล่าว่า สมณพราหมณ์ ก่อนหน้านั้นปฎิญาณ ว่าเป็นพระอรหันตสัมมา สัมพุทธเจ้า พราสอนสาวกและบรรพชิต ยึด ติดในสวากและบรรพชิต หลังจากตายแล้ว ไปเกิดในพวกที่เลว ส่วนสมณพราหมณ์ผู้ไม่ ทำอย่างนี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวก ที่ดี (พรหมโลก)

พระองค์จึงทรงแสดงให้เห็นว่า ทรงรู้จักมารดี และทรงอธิบายว่า พระองค์ตัดหมู่อาสวะ ได้ แล้ว ถึงทรงสอนสาวก หรือไม่ทรงสอน ก็ไม่ ทำให้พระองค์ดีขึ้นและเลวลงไปกว่าเดิม

การถกเถียงในเรื่องนี้ ยังมีต่อไป แต่ไม่ทำให้ พกพรหมเปลี่ยนทักขิณได้ เพราะมารคอยแทรกแซงอยู่เสมอ]

อชฺโหมกฎ (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ต]

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโหม อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ. ๕๐) ว่า โอ อวสฺส, ในเพราะ ต ปัจจัย ลบ ร พยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๗) ว่า รกาโร จ, แปลง ต เป็น ฏ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ.๒๐) ว่า โท ฐสฺส จ, ส่วนใหญ่การแปลง ต เป็น ฏ มักแปลงท้ายธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย (รการันตธาตุ) เช่น สุกฺกั = สฺ บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปหฺโฏ = ป บทหน้า + หร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปตฺถโฏ = ป บทหน้า + ถร ธาตุ + ต ปัจจัย, อุทฺธโฏ = อุ บทหน้า + ฐร ธาตุ + ต ปัจจัย, วิสฺโฏ = วิ บทหน้า + สร ธาตุ + ต ปัจจัย.

อันถูกกลืนกินแล้ว, กลืนเข้าไปแล้ว, กลืนกินแล้ว.

อิทานิ ตานิ มูลผลาทีนิ กตตพฺพโต ทสฺเสตฺถุ ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเทติอาทิมาน. ตตฺถ มฺเขน อสิตพฺพํ ญฺฉิตพฺพนฺติ มฺขาสึยํ. ทนฺเตหิ วิชาติตพฺพนฺติ ทนฺตวิชาทนํ. คเลน อชฺโหม- หริตพฺพนฺติ คลฺชฺโหมหรณํ. อิทานิ ตํ กิจจ- วเสน ทสฺเสตฺถุ กุจฺฉิวิตฺถมฺภานนฺติ อาห. ตญฺหิ มูลผลาที โอทนฺกมฺมาสาทึ วา อชฺโหมกฎํ กุจฺฉิ- วิตฺถมฺภเฑติ. อิทมฺสฺส กิจจํ. (อภิ.อฎ. ๑/๓๖๖)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท (ในชนบทใดๆ) เป็นต้น เพื่อแสดง อาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดย เป็นสิ่งที่ควรทำ[การกินเป็นต้นทางปาก] ใน

พากย์นั้น คำว่า มุขาสียะ คือ ของที่พึงบริโภคทางปาก, คำว่า ทันตวิขาทนะ คือ ของที่พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน, คำว่า คลัชโหมหรณียะ คือ ของที่พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กุจฺฉินฺทิตฺตมฺภนํ (เป็นของอ้อมท้อง) เพื่อแสดงอาหารนั้น โดยเนื่องด้วยกิจ กล่าวคืออาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้นที่บุคคลกลืนกินแล้ว ย่อมทำให้อ้อมท้อง ข้อนี้เป็นกิจของอาหารนั้น.

[กลืน, กลืนกิน ๖ ศัพท์ คือ คิลิต, ขาทิต, ภูตฺต, ภากฺขิต, อชฺโหมหรณ, อสิต (ธาน.๗/๕๗)]

อชฺโหมหต (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ต]

อันถูกกลืนกินแล้ว, ที่กลืนกินแล้ว.

โส ปนายมาหาโร เอวรูปเ อโกกาเส นิธานมุ-
ปกโต ยาว อปริปกโก โหติ ๕ เปฯ ตํทิวสมปิ
หิโยปิ ตโต บุริเม ทิวเสปิ **อชฺโหมหโต** สพุโพ
เอกโต หุตฺวา เสมหปฏฺฐปริโยนทุโรกายคฺคิ-
สนตาปฺกฤตฺกฺกณสฺสชาติแผนปฺพุพฺพกาจิโต
ปรมเชตุจฺฉณาวํ อุปกนฺตฺวา ติฏฺฐติ.๕เปฯ

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๐)

ก็อาหารนั้นนั้นเข้าถึงความหมักหมมในโอกาส
เช่นนี้ยังไม่ย่อยตราบใด **ที่กลืนกินในวันนั้น**
ก็ดี ในวันวานก็ดี ในวันก่อนแต่นั้นก็ดี ทั้งหมด
ถูกผ่านเสมหะห่อหุ้มเป็นอันเดียวกันปูด
เป็นฟองฟอด ซึ่งเกิดแต่ความย่อยยับ อัน
ความร้อนแห่งไฟในกายให้ย่อยแล้ว เข้าถึง

ความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง [พระโยคี
พึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยยังไม่
ย่อยอย่างนี้]

อชฺโหมหรณ (น)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ยุ]

(๑) การกลืนกิน, การกลืนเข้าไป.

ราชคเห สตฺตรสวคฺคิเย ภิกฺขุ อารพฺภ วิกาเล
โกชนวตฺต
อนาณตฺต
ยวกาลิกตา **อชฺโหมหรณ**นฺติ อิมานตฺตฺตฺตฺต
องฺคานิ. สมฺมูจฺจนาทีนึ เอพฺกโถมสทิสานีติ.

(กงฺขา. ๒๒๕)

พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทนี้
(วิกาลโกชนสิกขาบท) ไว้แล้ว ในเพราะเรื่อง
ภิกษุฉันทในเวลาวิกาล เพราะทรงปรารภ
สัตตรสภิกษุในนครราชคฤห์ สิกขาบทนี้
จัดเป็นสาธารณบัญญัติ เป็นอนาณตติกะ
เป็นติกปาจิตติย...

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๓ คือเป็นเวลาวิกาลเป็น
ยวกาลิก **การกลืนกิน** สมฺมูจฺจนาเป็นต้น
เป็นเช่นกับเอพฺกโถมสมฺมูจฺจนา.

(๒) การแทง (แห่งปฏัก), การถูกปฏักแทง.

ภทฺโร หิ สนฺธ อสฺสาชานีโย ยถา อิณฺ ยถา
พฺนฺธึ ยถา ชานี ยถา กลี เหวํ ปโตทสฺส
อชฺโหมหรณ สมฺนุสฺสตี. (อ.๓/๕๒๗)

ดูก่อนสันธะ เพราะม้าอาชาไนยที่ดีย่อม
พิจารณาเห็นการแทงแห่งปฏัก (การถูกปฏัก

แทง) เหมือนคนเป็นหนี้คิดถึงหนี้ เหมือนคน
ถูกจองจำมองเห็นการจองจำ เหมือนคนเสื่อม
ทรัพย์นึกถึงความเสื่อมทรัพย์ เหมือนคนมี
ความผิดเห็นความผิดฉันใด [บุรุษอาชาไนย
ผู้เจริญกัณณั้น ไปสู่ปากก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี
ไปสู่เรือนว่างก็ดี ไม่มีจิต ถูกกามราคะกลุ้ม
รุม...วิธีที่จะสลัดกามราคะที่เกิดขึ้นแล้วตาม
เป็นจริง...เทวดา อินทร์ พรหม มนุษย์ ย่อม
นอบน้อมบุรุษอาชาไนยผู้เจริญซึ่งมีปกติ
เพ่งอย่างนี้แต่ที่ไกลทีเดียวว่า ข้าแต่ท่าน
บุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ...
ข้าพเจ้าทั้งหลายรู้จักเหตุนี้ ๑ ได้ เพราะ
อาศัยการเพ่งของท่าน]

(๓) การกดให้จม, การท่วมทับ, ครอบงำ.

เย เกจิ กุปา อิธ ชิวโลเก
โลณฺหกา กุปฺขณฺเห ขาตา
น พฺราหฺมณชฺโฆทรณฺเตสฺ
อาโป อเปยฺโย ทิสฺสนฺยุมาหุ.

(ชา. ๒/๒๓๙)

บ่อน้ำเหล่าใดเหล่าหนึ่งในโลกมนุษย์นี้ ที่
พวกขุดบ่อขุดไว้ เกิดเป็นน้ำเค็มได้ แต่มีไช้
เค็มเพราะการท่วมทับซึ่งพราหมณ์ (ท่วม
พราหมณ์ตาย) น้ำในบ่อน้ำนั้นดื่มไม่ได้
นะพอลิ้นสองแฉก.

[คราถาพระโพธิสัตว์กล่าวเฉลยถ้อยคำที่นาง
นาคกานาริฏฐะกล่าวผิดว่า น้ำในมหาสมุทร
ดื่มไม่ได้เพราะขัดท่วมพราหมณ์ผู้มีตบะ ถือ
การสาธยายพระเวท เข้าถึงคุณแห่งมนต์ ซึ่ง

กำลังประกอบการอ้อนวอนอยู่ที่ริมฝั่งสมุทร
ให้ถึงความตาย. ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ชา.๒
คาถา ๙๑๗, ๙๔๕, ๙๕๖, ๙๕๗]

อชฺโฆทรณปริโกค (ป)

[อชฺโฆทรณ + ปริโกค]

การปริโกคด้วยการกลืนกิน.

กาเยน วุฏฺฐาตฺติ ตินฺนตฺตารกสมฺเถ วินาปี
เทสฺนาย กาเยเนว วุฏฺฐาติ เทสฺตฺวา วุฏฺฐนฺโถ
ปน วาจา ย วุฏฺฐาติ. อพฺภนฺตรปริโกโค นาม
อชฺโฆทรณปริโกโค. พาหิรปริโกโค นาม
สีสมกฺขนาทิจิ. (วิ.อฏ. ๔/๑๖๒)

ปฐะว่า กาเยน วุฏฺฐาติ ความว่า แม้เว้น
การแสดงในดินนตฺตารกสมเถเสีย ชื่อว่า
ย่อมออกด้วยกายเท่านั้น. แต่เมื่อแสดง
แล้วออก ชื่อว่า ย่อมออกด้วยวาจา. การ
ปริโกคด้วยการกลืนกิน ชื่อว่าปริโกค
ภายใน. การทำศีระเป็นอาทิจิ ชื่อว่า ปริโกค
ภายนอก.

อชฺโฆทรณมตฺต (น)

[อชฺโฆทรณ + มตฺต]

สักว่ากลืนเข้าไป, พอกกลืนกิน, เพียงดื่ม.

อถสฺส ทฺวตฺติกฺขตฺตํ อชฺโฆทรณมตฺเตเนว
กมฺมชเตโช อุปาทินฺนํ มุญฺจิตฺวา อนฺปาทินฺนํ
คณฺหาติ. ฆฏฺฐเตน นฺหาโต วีย เตโชธาตุ-
ปริพาหนิพฺพาปนํ ปตฺตฺวา กมฺมฏฺฐานสีเสน
ยาคุ ปริภุญฺชิตฺวา ปตฺตฺตณฺจ มุขณฺจ โธวิตฺวา
อนฺตรราภตฺเต กมฺมฏฺฐานํ มนฺสิกตฺวา อวเสสฺส-

จาเน ปิณฺฑทาย จริตฺวา กมฺมฏฺฐานสึเสน อาหารํ
ปริภุจฺชิตฺวา ตโต ปฏฺจาย โปงฺขานุโปงฺขํ
อุปฏฺจหฺมานํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวาว อากฺขจฺจติ
อัยฺ วุจฺจติ น หรติ ปจฺจาหฺรตีติ. (ม.อฏฺ.๑/๒๖๑)

ครั้งนั้น ด้วยเหตุเพียงดื่มข้าวยาคุ ๒-๓ อีก
ของภิกษุหนึ่งเท่านั้น ไฟธาตุที่เกิดจากกรรม
จะปล่อยวางอุปาทินนกกสังขาร แล้วยึดเอา
อุปาทินนกกสังขาร ทำนย้อมดับความกระวน
กระวายที่เกิดจากเตโชธาตุ เหมือนอาบน้ำ
๑๐๐ หม้อ ดื่มข้าวยาคุแล้วล้างบาตรและ
บ้วนปาก โดยมุ่งกัมมฏฺฐาน ในระหว่างภัตตร
กัมมสิการ กัมมฏฺฐานเที่ยววิภินฺทบาตไปใน
ที่ที่เหลือ ฉันทอาหารโดยมุ่งกัมมฏฺฐาน ตั้งแต่
นั้นจะรับเอากัมมฏฺฐานที่ปรากฏขึ้นติดต่อกันไป
เหมือนระลอกคลื่นแล้วเดินไป ท่าน
เรียกภิกษุนี้ว่า ชื่อว่าไม่นำไป แต่นำกลับ.

[โปงฺขานุโปงฺขนฺติ กมฺมฏฺฐานุปฏฺจานสฺส อวิจ-
เฉตฺทสฺสทวณฺเมตํ.

ยถา โปงฺขานุโปงฺขปวตฺตตาย สรปฺปฏิปาฏิยา
อวิจเฉโต, เอเวตตสฺสาปีติ. (ม.ฐิ. ๑/๔๔๔)

บทว่า โปงฺขานุโปงฺขํ นี้เป็นคำแสดงความ
ต่อเนื่องแห่งกรรมฐานที่ปรากฏชัดเจนเหมือน
ความต่อเนื่องของลำดับเสียงที่ดำเนินไป
เหมือนระลอกคลื่น มีได้ ฉันทใด, แม้ความต่อ
เนื่องของกรรมฐานนี้ก็มีได้ ฉันทนั้น.

บทว่า โปงฺขานุโปงฺขํ (ระลอกคลื่น) ตามหลัก
ภาษาเรียกว่า อนุกรณ ศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้
แทนเสียง ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์ใน
ลักษณะนี้ เช่น เสียงสุนัขกัดกินอาหารว่า

ปฏฺฐปฏฺฐ (กรอบกกรอบ) เสียงสิ่งของที่โยนทิ้ง
ลงในน้ำว่า จิฏฺจจิฏฺ (ซี่ซี่)

อชฺโหมหรณีย (ติ)

[อิธิ + อว + หร (อาหเร) + อนีย]

สิ่งที่พึงกลืนกิน, ควรกลืนกิน.

แปลง อิธิ เป็น อชฺฉ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า
อชฺโหม อิธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.
๕๐) ว่า โอ อวสฺส, แปลง น ของ อนีย เป็น
ณ ดังที่คัมภีร์ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๕๕๐
กล่าวว่า รการหการาทฺยนฺเตหิ ธาตุหิ ปฺรสฺส
อนานิยาทินการสฺส ธนกาโร โหติ (แปลง น
อักษรอันเป็นส่วนหนึ่งของ อน และ อนีย ซึ่ง
อยู่เบื้องหลังธาตุซึ่งมี ร อักษรและ ห อักษร
เป็นต้นเป็นที่สุดเป็น ณ อักษร).

อาหาโร นาม อุทกทหนฺโตปํ จเปตฺวา
ยงฺกิณฺจ อชฺโหมหรณีย, เอโส อาหาโร นาม

(วิ. ๒/๑๒๑)

ที่ชื่อว่า อาหาร ได้แก่ สิ่งที่พึงกลืนกิน (ของ
ที่ฉันได้) ยกเว้นน้ำและไม่ชำระฟัน นี้ชื่อว่า
อาหาร.

ดู ชา.อฏฺ. ๒/๗

อชฺโหมหรติ (กฺริ/อา)

[อิธิ + อว + หร (อาหเร) + อ + ติ]

(ก) กลืน, กลืนกิน, กลืนกินอาหาร.

เตน โข ปน สมเยน อภฺยตโร ภิกฺขุ โธมฺมจฺโก
อโหสิ, โส โธมฺมจฺติวา โธมฺมจฺติวา อชฺโหมหรติ.

ภิกขุ อชฺฌมายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “วิกัลลยา
ภิกขุ โภชนํ ภุญฺชตีติ. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺสุ.

เอโส ภิกฺขเว ภิกขุ อจิรํ โคโยนียา จโต.
อนฺุชานานิ ภิกฺขเว โรมฏฺจกสฺส โรมฏฺจํ. น จ
ภิกฺขเว พหิมุขทวารํ นีหริตฺวา อชฺโหมหฺริตพฺพํ,
โย อชฺโหมหฺเรยฺย, ยถาธมฺโม กาเรตพฺโป.

(วิ. ๔/๒๗๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งมีนิสัยเคี้ยว
เอื้อง ท่านสํารอกอาหารออกมาเคี้ยวแล้ว
กลืนเข้าไปอีก พวกภิกษุตำหนิ ประณาม
โพนทะนาว่า “ภิกษุนี้ฉันอาหารในเวลาวิกาล”
แล้วนำเรื่องไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้
ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้
เพ็งจฺติมาจากกําเนิดโค ภิกษุทั้งหลาย เรา
อนุญาตให้ภิกษุผู้มีนิสัยเคี้ยวเอื้อง เคี้ยวเอื้อง
ได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงกลืนกินอาหาร
ที่ออกมานอกปากแล้วเข้าไปอีก รูปใดกลืน
พึงปรับอาบัติตามธรรม”.

ดู มลฺลินท.๓๔๙, วิ.๔/๓๖๔, วิ.๔/๒๗๒, อํ.๒/
๒๖๙, ขา.๑/๗๒, ขา.อฏฺ.๒/๒๖๗

(ข) กลืนกิน (หมายถึงช่องที่อาหารไหลเข้าไป
ไปภายใน).

กตมา จ ราหุล อชฺฌตฺติกา อากาสธาดุ? ยํ
อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อากาสํ อากาสคตํ อุปาทินฺนํ.
เสยฺยถิทํ? กณฺณจฺฉิทํ หนาสจฺฉิทํ มุขทวารํ,
เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ อชฺโหมหฺรติ, ยตฺถ
จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สนฺติฏฺฐติ, เยน จ
อสิตปีตขายิตสายิตํ อโรภาคา นิกุขมฺติ, ยํ วา

ปนณฺณมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อากาสํ
อากาสคตํ อมฺโห อมคตํ วิวรํ วิวรคตํ อสมฺมุฏฺจํ
มฺสโลหิตฺเตหิ อุปาทินฺนํ; อยํ วุจฺจติ ราหุล
อชฺฌตฺติกา อากาสธาดุ. (ม. ๒/๙๖, อภ.วิ. ๙๖)

อากาสธาดุที่เป็นภายในเป็นอย่างไร? คือ
อุปาทินนกรูปร่างที่เป็นภายในเป็นของเฉพาะตน
เป็นของว่างเปล่า มีความว่างเปล่า คือ ช่องหู
ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลืนกิน
ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส ช่อง
ที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของ
ลิ้มรส และช่องสำหรับของกิน ของดื่ม ของ
เคี้ยว ของลิ้มรส ไหลลงเบื้องต่ำ หรือรูปชนิด
ใดชนิดหนึ่ง ที่เป็นอุปาทินนกรูปร่างที่เป็น
ภายใน เป็นของเฉพาะตน เป็นของว่างเปล่า
มีความว่างเปล่า เป็นช่องว่าง เป็นธรรมชาติ
ที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง
แล้ว นี่เรียกว่า อากาสธาดุที่เป็นภายใน.

อชฺโหมหฺรติติ อนฺโต ปเวเสติ. (ม.อฏฺ.๓/๙๙)

บทว่า อชฺโหมหฺรติ (กลืนกิน) คือ ไหลเข้าไป
ภายใน.

ดู ม. ๑/๓๑๒) (สุยา.กํ.อิ.ก. ต่างกัน)

(ค) การกตให้จม, จุตแล้ว.

โลกฺยํ สชนฺตํ อุทกํ

ปฺยาคสฺมี ปติฏฺฐจิตํ

โก มํ อชฺโหมหฺริ ภูโต

โอคาพหํ ยมฺนํ นที. (ขา. ๒/๒๓๐)

(พราหมณ์ในสาทะกล่าวว่า)

เมื่อเรากำลังอาบน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ของโลก (น้ำที่โลกสมมุติว่าลอยบาปได้) ซึ่งขังอยู่ที่ทำน้ำปายาคะ มีภูตอะไรมาจุดแล้วซึ่งเรา (มาจุดเราลง) สู่แม่น้ำยมุนาอันลึก.

อชฺโหมหริต (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อิ + ต]

อัน....กลืนกินแล้ว, ถูกกินแล้ว.

ภุตตาวีติ ภุตตวา.

ตตถ จ ยสฺมา เยน เอกมุปี สตุถํ สงฺขาติตฺวา
วา อสงฺขาติตฺวา วา **อชฺโหมหริตํ** โหติ โส
“ภุตตาวีติ สงฺขยํ คจฺจติ เตนสฺส ปทภาชเณ
“ภุตตาวี นาม ปญฺจนํ โภชนานนฺตฺยาทิ
วฺจตุตํ. (วิ.อฏฺ. ๓/๒๓๘)

บทว่า **ภุตตาวี** แปลว่า ผู้ฉันเสร็จ.

ก็เพราะเมล็ดข้าวแม่เมล็ดเดียว **อัน**ภิกษุใด
เคี้ยวก็ตามไม่เคี้ยวก็ตาม **กลืนกิน**เข้าไป
(ภิกษุใดเคี้ยวก็ตามไม่เคี้ยวก็ตามกลืนกิน
เมล็ดข้าวแม่เมล็ดเดียวเข้าไป), ภิกษุนั้นถึง
การนับว่าผู้ฉันเสร็จในบทว่า **ภุตตาวี** นั้น.
เพราะเหตุนี้ ในบทภาชณะแห่งบทนั้น จึง
ตรัสคำว่า **ภุตตาวี** นาม ปญฺจนํ โภชนานํ
ดังนี้ เป็นต้น.

ดู มิลินท. ๑๗๖

อชฺโหมหริตพุพ (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อิ + ตพุพ]

(ก) ฟังกลืนกิน, ควรกลืนกิน.

เอโส ภิกฺขเว ภิกฺขุ อจิรํ โคโยนียา จฺโต.
อนฺุชานามิ ภิกฺขเว โรมฏฺจกสฺส โรมฏฺจํ. น จ
ภิกฺขเว พหิมุขทวารํ นีหริตฺวา อชฺโหมหริตพุพ,
โย อชฺโหมหเรยฺย, ยถารมโม กาทเรตพุพ.

(วิ. ๔/๒๗๒)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุนี้พึงจุติมาจากกำเนิดโค ภิกษุทั้งหลาย
เราอนุญาตให้ภิกษุผู้มีนิสัยเคี้ยวเอื้อง เคี้ยว
เอื้องได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงกลืนกิน
อาหารที่ออกมานอกปากแล้วเข้าไปอีก รูปใด
กลืน พึงปรับอาบัติตามธรรม”

(ข) ฟังกลืนกินทางลำคอ.

อิทานิ ตานิ มูลผลาทีนํ กตฺตพุพโต ทสฺเสตฺถ
ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเทติอาทิมาย. ตตถ มุเขน
อสิตพุพํ ภูตฺชิตพุพนฺติ มุขาสฺยํ. ทนฺเตหิ
วิชาทิตพุพนฺติ ทนฺตวิชาทนํ. คเลน **อชฺโหม-**
หริตพุพนฺติ คลชฺโหมหรณิเย. อิทานิ ตํ กิจจ-
วเสน ทสฺเสตฺถ กุจฺฉิวิตฺถมฺภนฺนํติ อาห. ตณฺหิ
มูลผลาที โอทนํมุมาสาที วา อชฺโหมหฺญํ กุจฺฉิ-
วิตฺถมฺภเกติ. อิทมสฺส กิจจํ. (อภิ.อฏฺ.๑/๓๖๖)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยมฺหิ ยมฺหิ
ชนปเท (ในชนบทใดๆ) เป็นต้น เพื่อแสดง
อาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้น โดย
เป็นสิ่งที่ควรทำ[การกินเป็นต้นทางปาก]ใน
ปากนั้น คำว่า มุขาสฺยะ คือ ของที่พึงบริโภค
ทางปาก, คำว่า ทนฺตวิชาทนะ คือ ของที่พึง
ขบเคี้ยวด้วยฟัน, คำว่า คลชฺโหมหรณิเยะ คือ
ของที่พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ พระพุทธรองค์ตรัสว่า กุจฉิวิตถมณัง (เป็นของอิมท้อง) เพื่อแสดงอาหารนั้น โดยเนื่องด้วยกิจกล่าวคือ อาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้นที่บุคคลกลืนกินแล้ว ย่อมทำให้อิมท้อง ข้อนี้นี้เป็นกิจของอาหารนั้น.

อชฺโฆหริยติ (กริ/อา)

[อริ + อว + หร (อาหเร) + อิ + ย + ติ]

อัน...ย่อมกลืนกิน, ย่อมถูกกลืนกิน.

กถํ นิธานโต?

โส อิเมสุ จตุสุ อาสเยสุ อณฺณตเรน อาสเยน มกุขิโต อนุโตอุทฺรํ ปริสิตฺวา เนว สุวณฺณภาชเน น มณฺธิรชตาภิภาชเนสุ นิธานํ คจฺจนฺติ. สเจ ปน ทสวสุสิเกน อชฺโฆหริยติ ทส วสุสานิ อโรตว จจฺกุปสทิสเ โอกาเส ปติฏฺฐหติ. สเจ วิส, ตีส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สญฺจิ, สตฺตติ, อสีติ, นวฺติ- วสุสิเกน, สเจ วสุสสติเกน อชฺโฆหริยติ. วสุส- สทํ อโรตว จจฺกุปสทิสเ โอกาเส ปติฏฺฐหติติ เอวํ นิธานโต ปฏิฏฺฐกฺตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๙๙)

(พระโยคี) พึงพิจารณาความเป็นของปฏิภูล โดยความหมักหมมอย่างไร ?

คือพึงพิจารณาว่าอาหารนั้นระคนด้วยที่อาศัย ในบรรดาที่อาศัยทั้ง ๔ เหล่านี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเข้าไปสู่ภายในท้อง ไม่ใช่ไปหมักหมมอยู่ในภาชนะทองหรือในภาชนะแก้วมณี หรือภาชนะเงินเป็นต้น ก็ถ้าอาหารอันคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในสถานที่อื่น

เช่นเดียวกับหลุมคูที่ไม่ได้ชำระล้างตลอด ๑๐ ปี ถ้าอาหารอันคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเป็นจุ หลุมคูที่ไม่ได้ชำระล้างตั้ง ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐- ๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี]ถ้าคนมีอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในสถานที่เช่นเดียวกับหลุม คูซึ่งมิได้ชำระล้างตั้ง ๑๐๐ ปี พระโยคีพึง พิจารณาความเป็นของปฏิภูลโดยความหมัก หมมอย่างนี้.

[คำว่า วิส, ตีส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สญฺจิ, สตฺตติ, อสีติ, ให้คำว่า วสุสิเกน ในคำว่า นวฺติวสุสิเกน ติดตามไปประกอบกับ วิส, ตีส, จตฺตาลีส ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันต- ที่ปกนัย (นัยมีบทที่เหมือนประทีปส่องเรียง ไว้เบื้องหลัง) เป็นรูปว่า วิสวสุสิเกน (๒๐ ปี) เป็นต้น

ในคัมภีร์สุโพรทลังการ (คาถา ๒๙๙) เรียกคำ ที่มีลักษณะเช่นนี้ว่าที่ปกลังการะ (อลังการะ ส่องเนื้อความ, ที่ปกะ=บทที่เหมือนประทีป) หมายความว่า ประทีปส่องแสดงวัตถุที่อยู่ ไกลและไกลฉันใด บทที่เป็นที่ปกะอย่างใด อย่างหนึ่งในกิริยา ชาติและคุณ แม้จะเรียงไว้ แห่งเดียวก็ส่องความในพากย์ของตน และ พากย์อื่นได้ฉันนั้น คือสามารถส่องความ ตลอดทั้งประโยค บทที่เป็นที่ปกะนี้ จำแนก ตามรูปศัพท์เป็น ๓ อย่าง คือ กิริยาที่ปกะ (บทส่องคือกิริยา), ชาติที่ปกะ (บทส่องคือ ชาติ[กลุ่มเดียวกัน]) และคุณที่ปกะ (บทส่อง คือคุณลักษณะ) เมื่อจำแนกตามวิสัย แบ่ง

ออกเป็น ๓ อย่าง คืออาทิวีสยที่ปกะ (ที่ปกะ มีเบื้องต้นเป็นวิสัย), มัชฌิมวิสยที่ปกะ (ที่ปกะ มีท่ามกลางเป็นวิสัย) และอันตวิสยที่ปกะ (ที่ปกะมีที่สุดเป็นวิสัย)

สำหรับในตัวอย่างข้างต้น จัดเป็นคุณที่ปกะ (บทสองคือคุณลักษณะ) อันตวิสยที่ปกะ (ที่ปกะมีที่สุดเป็นวิสัย).

อีกนัยหนึ่ง วิส, ตีส, จตุตถาลีส, ปณณาส, สฏฺฐจ, สดตฺตติ, อสีสติ เป็นคำสังเขป (ย่อ) ที่ละคำว่า วสฺสลิเกน ด้วยเพยยาลนัย (นัยคือการละข้อความ[คำย่อที่สามารถรักษาเนื้อความได้])

อชฺโหมหรียติ (กฺริ/อา)

[อริ + อว + หร (อาหาร) + อี + ย + ติ]

อัน...ย่อมกลืนกิน, ย่อมถูกกลืนกิน.

กพพีการาหารนินฺทเทเส. กพพี กรียตฺติติ กพพีกาโร. อาหรียตฺติติ อาหาโร. กพพี กตฺวา อชฺโหมหรียตฺติติ อตฺถโก. รูป วา อาหารตฺติปิ 'อาหาโร'. (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๖๖)

ในนิเทศแห่งกพพีการาหาร ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. ชื่อว่ากพพีการะ เพราะถูกทำให้เป็นก้อน (เป็นคำข้าว). ชื่อว่าอาหาร เพราะถูกกลืนกิน ความว่า (อาหาร) อันบุคคลทำให้เป็นก้อน (คำข้าว) แล้วย่อมกลืนกิน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นสภาวะนำรูปมาให้.

[คำว่า อาหาร มีความหมาย ๒ อย่าง คือ โภชนะที่ถูกกลืนกิน = อาหรียตฺติติ อาหาโร

(ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)} สภาวะนำรูปมาให้ = รูป อาหารตฺติติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ).

อาหารรูปคือโอชาที่อยู่ในคำข้าวเป็นต้น จึงไม่อาจทำเป็นก้อนกลืนกินได้ แต่พุทธองค์ทรงแสดงถึงวัตถุที่ตั้งของโอชาคือคำข้าว เพื่อให้ปรากฏชัด รูปวิเคราะห์แรก จึงเป็นคำกล่าวโดยอ้อม ส่วนรูปวิเคราะห์หลังเป็นคำกล่าวโดยตรง ตามหลักภาษาเรียกคำกล่าวโดยอ้อมในที่นี้ว่าฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย (ที่อาศัย = ก้อนข้าว, สิ่งที่อาศัย = โอชา)]

อชฺโหมหาร (ติ)

[อริ + อว + หร (อาหาร) + ณ]

(๑) ที่กลืนกิน (หมายถึงคำข้าว).

อณฺณตฺร ปุพฺเพ คิฬิสมารมฺภา ภูณฺชิสฺสามิตฺติ ปฏฺิคฺคณฺหาติ, อาปตฺติติ ทุกฺกฏฺสฺส. อชฺโหมหารอชฺโหมหาร อาปตฺติติ ปาจิตฺติยสฺส.

(วิ. ๒/๙๓)

ภิกษุรับประเคนด้วยตั้งใจว่าจะฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุฉันต้องอาบัติปาจิตตีย์ทุก ๆ คำกลืน เว้นไว้แต่ภัตตาหารที่คฤหัสถ์ปรารภไว้ก่อน.

ชานํ ภิกฺขุเนปฺริปาจิตํ ปิณฺฑปาทํ ภูณฺชนฺโต เทว อาปตฺติโย อาปชฺชตฺติ, ภูณฺชิสฺสามิตฺติ ปฏฺิคฺคณฺหาติ, อาปตฺติติ ทุกฺกฏฺสฺส. อชฺโหมหารอชฺโหมหาร อาปตฺติติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๕/๖๖)

ภิกษุรู้้อยู่ ฉันทิณทบาทที่ภิกษุณีแนะนำให้
จัดเตรียม ต้องอาบัติ ๒ อย่าง คือรับประเคน
ด้วยตั้งใจว่าจะฉันทิณทบาททุกกฏ ภิกษุฉันทิ
ต้องอาบัติปาจิตตีย์ทุก ๆ คำกลืน

[เรื่องมีอยู่ว่า ภิกษุรูปหนึ่งบวชจากกรุงราช
คฤห์ ได้เดินทางไปตระกูลญาติ พวกชาวบ้าน
ได้ถวายภัตตาหาร ภิกษุณีผู้ใกล้ชิดตระกูล
ได้กล่าวกับพวกชาวบ้านว่า “ท่านทั้งหลาย
จงถวายภัตตาหารแก่พระคุณเจ้า” ที่นั้น
ภิกษุณีมีความยำเกรงว่า พระผู้มีพระภาค
ทรงห้ามภิกษุผู้รู้้อยู่ฉันทิณทบาท ที่ภิกษุณี
แนะนำให้จัดเตรียม จึงไม่ยอมรับประเคน
ไม่สามารถไปเที่ยวฉันทิณทบาท ได้อดอาหาร
ครั้งไปอาราม จึงบอกเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุเหล่านั้นได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มี
พระภาคให้ทรงทราบ พระพุทธองค์ ทรงมี
รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคฤหัสถ์ปรารภ
ไว้ก่อน เราอนุญาตให้ภิกษุผู้รู้้อยู่ฉันทิณท
บาทที่ภิกษุณีแนะนำให้จัดเตรียมได้”]

[คำว่า อชฺโฆหาร อชฺโฆหาร (ทุก ๆ คำกลืน)
มีใช้น้อยในวรรณกรรมบาลี การประกอบใช้
๒ ศัพท์ในลักษณะนี้ เป็นการแสดงคำวิจนา
คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ
เช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺจติ
(มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ
ทัพพวิจนา เช่น คาเม คาเม ปาณีย (น้ำดื่ม
ในแต่ละหมู่บ้าน), คุณวิจนา เช่น คาโม คาโม
รมณีย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารัก), กิริยา
วิจนา เช่น รุกขํ รุกขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำ
ต้นไม้แต่ละต้น)]

(๒) อาหารที่ควรกลืนกิน.

ปุณ จ ปรี มหาราช กุกกุฏ ปจวี ขณิตฺวา
อชฺโฆหริตพฺพํ อชฺโฆหริตฺติ, เอวเมว โข
มหาราช โยคินา โยคาวจรณ ปจฺจเวกฺขิตฺวา
อชฺโฆหารํ อชฺโฆหริตพฺพํ เนว ทวายน น
มทายน น มนุทนาย น วิภูษนาย ฯ เป ฯ ผาสสุ
วิหาโร จาติ. อิทํ มหาราช กุกกุฏสฺส ตตฺติยํ คํ
คเหตพฺพํ. (มิลินท. ๓๔๙)

ขอถวายพระพร ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ยังมี
อีกองค์หนึ่ง) ไก่คุ้ยเขี่ยพื้นดิน จิกกินอาหาร
ที่ควรจิกกินได้ ฉันทิณทบาท ขอถวายพระพร
พระโยคาวจรผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาทุกครั้ง
แล้วจึงกลืนกินอาหารที่ควรกลืนกิน อย่างนี้
ว่า เราบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อ
มัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ...และความอยู่ผาสุก
จักมีแก่เรา ดังนี้ ฉันทิณทบาทเหมือนกัน นี่คืองค์ที่
๓ แห่งไก่ที่พึงถือเอา.

อชฺโฆหารเถ (อา/กฺริ)

[อริ + อว + หร (อาหเร) + เณ + ติ]

ยัง...ให้เข้าไป, ให้กลืนกิน, แทรกเข้าไป.

อถ โข มํ อคฺคิเวสฺสน เทวตา อุปสงฺกมิตฺวา
เอตทโวจํ “มา โข ตวํ มาริส สพฺพโส อาหารุ
ปจฺเจทาย ปฏิปชฺช. สเจ โข ตวํ มาริส
สพฺพโส อาหารุปจฺเจทาย ปฏิปชฺชิสฺสตี, ตสฺส
เต มยํ ทิพฺพโอสํ โลมกุเปหิ อชฺโฆหารสฺสสาม,
ตาย ตวํ ยาเปสฺสสตี. ตสฺส มยํ อคฺคิเวสฺสน
เอตทโหสิ “อหฺมเจว โข ปณ สพฺพโส อชฺชชิตํ
ปฏฺฐาเนยฺย; อีมา จ เม เทวตา ทิพฺพโอสํ

โลมกุเปหิ อชฺโหมหาเรยฺยํ, ตาย จาหํ ยาเปยฺยํ.
 ตํ มมสฺส มุสาติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน ตา
 เทวตา ปจฺจาจิกฺขามิ “อลนฺติ วทามิ.

(ม. ๑/๓๑๒) (สฺยา. อชฺโหมหริสฺสาม)

อคฺคิเวสฺสนะ ขณะนั้น หมูเทวตา เข้ามาหาเรา
 แล้วกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านอย่า
 ได้ปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ถ้าท่าน
 จักปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่างแล้ว
 ไชริ้ ข้าพเจ้าทั้งหลาย จะแทรกโอชานันเป็น
 ทิพย์เข้าไปทางขุมขนของท่าน ท่านจะได้ยัง
 อตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น”.

อคฺคิเวสฺสนะ เรานั้นจึงมีความดำริว่า “เรา
 ปฏิญญาว่าจะต้องอดอาหารทุกอย่าง แต่
 เทวตาเหล่านี้จะแทรกโอชานันเป็นทิพย์
 เข้าไปทางขุมขนของเรา เรายังอตภาพให้
 เป็นไปด้วยโอชานั้น การปฏิญญานั้น ก็จะพึง
 เป็นมุสาแก่เรา” เราจึงกล่าวห้ามเทวตาเหล่านี้นว่า “อย่าเลย”.

อชฺโหมหิต (ติ)

[อธิ + อว + ธา (ธารณ) + อิ + ต]

อัน...ใส่, ที่ใส่, วาง (หมายถึงอาหาร).

แปลง อธิ เป็น อชฺฒ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า
 อชฺโหม อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.
 ๕๐) ว่า โอ อวสฺส, แปลง ธ เป็น ห รัสสะ
 อา เป็น อ ดังที่คัมภีร์ปทฐปสฺสธิ อธิบายสูตร
 ๕๐๘ กล่าวว่า กฺวจิ ธาตุติอาทินา ธการสฺส
 หกาโร รสฺสตุตตมฺจ (แปลง ธ อักษร[ของ ธา
 ธาตุ]เป็น ห อักษรด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ
 ธาตุ และรัสสะ [อา ของ ธา ธาตุ].

อสเมกฺขิตกมฺมนฺตํ

ตุริตาภินิปาตินํ

สานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ

อุณฺหวั’ชฺโหมหิตํ มุเข. (ชา. ๑/๓๖)

(ราชสีห์โพธิสัตว์กล่าวว่า)

การงานทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมทำบุคคลผู้มีได้
 พิจารณา ทำด้วยความรีบร้อนให้เดือดร้อน
 เหมือนของร้อนอันบุคคลใส่เข้าไปในปาก.

ยถา กิ?

อุณฺหวั’ชฺโหมหิตํ มุเขติ ยถา ภูณฺชนฺเตน “อิทํ
 สีตลํ อิทํ อุณฺหนฺติ อนุปฺชาเรตฺวา อุณฺหํ
 อชฺโหมหรณฺเย มุเข อชฺโหมหริตํ จปีตํ มุขมฺปิ
 กณฺจมฺปิ กุจฺฉิมฺปิ ทหติ โสเจติ กิลเมติ เอวํ
 ตถารูปํ ปุคฺคํ สานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ.

(ชา.อฏ. ๒/๗)

[ผู้ใดประสงค์จะทำการงานใด มิได้พิจารณา
 คือมิได้สอบสวนโทษในการงานนั้น รีบร้อน
 ตกลง ผลุนผลันปฏิบัติ เพื่อรีบทำการงานนั้น
 การงานทั้งหลายเช่นนั้น ย่อมเผาผลาญผู้นั้น
 ผู้มิได้พิจารณาการงานรีบร้อนทำให้สำเร็จ
 คือทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบาก]

ถามว่าเหมือนอะไร. ตอบว่า เหมือนของร้อน
 อันบุคคลใส่เข้าไปในปากฉะนั้น อธิบายว่า
 เหมือนผู้จะบริโภคไม่ได้พิจารณาว่า ของนี้
 เย็น ของนี้ร้อน ใส่ คือวางของที่พึงกลืนอัน
 ร้อนลงไปในปากย่อมลวกปากบ้าง คอบ้าง
 ท้องบ้างทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบาก ฉะนั้นใด
 การงานทั้งหลายเหล่านั้นก็ฉนั้นย่อมเผา
 บุคคลเช่นนั้น.

อฉยหนต (ติ)

[น + ฉยหนต]

ผู้ไม่เฟ่งอยู่, ผู้ไม่มีฉาน.

หนตติ ฉานอ ปรณณส

ปรณณ นตติ อฉยโต

ยมฺหิ ฉานณจ ปรณณจ

ส เว นิพฺพณสนฺติเก. (ธมฺม. ๖๖)

ฉานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่เฟ่งอยู่ (ไม่มีฉาน) ผู้ใดมีทั้งฉาน และปัญญา ผู้นั้นอยู่ใกล้พระนิพพาน.

ปรณณ นตติติ อฉยหนตส "สมาธิโต ภิกษุ ยถาภูตํ ฆานาติ ปสฺสตีติ วุตฺตลกฺขณา ปรณณ นตฺติ. (ธมฺม.อ. ๒/๓๗๕)

สองบทว่า นตติ ปรณณ ความว่า ก็ปัญญาซึ่งมีลักษณะที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่เฟ่งอยู่ (ไม่มีฉาน).

[บทว่า อฉยโต มีพบในฉบับฉฐฐสังคายนา และฉบับลังกา ส่วนฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า อฉยโน คำว่า อฉยโต สำเร็จรูปมาจาก น + ฉ ชาติ + อ ปัจจัย + หนต ปัจจัย + ส วิภัตติ ส่วนคำว่า อฉยโน มาจาก น + ฉ ชาติ + ณี ปัจจัย + ส วิภัตติ เมื่อพิจารณาคำอธิบายในอรรถกถาว่า อฉยหนตส... ปรณณ นตติ รูปว่า อฉยโต น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะคำว่า อฉยหนตส และ อฉยโต

มีรากศัพท์เหมือนกัน ถ้ารูปว่า อฉยโน เป็นปาฐะเดิม พระอรรถกถาจารย์ก็ควรอธิบายว่า อฉยหนตส... ปรณณ นตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า อฉยหนตส เป็นคำอธิบายของอฉยโน โดย ณี ปัจจัยในบทนี้ลงในอรรถตัสสละ (ปกติของกิริยานั้น)

อฉย (ติ)

[น + ฉาย]

ผู้มีปกติไม่เฟ่ง, ไม่มีฉาน.

ดู อฉยหนต (ก. ต่างกัน).

อฉยจติ* (กฺริ/อา)

[อฉย (คตฺติ) + อ + ติ]

ย่อมนำไป, ตักดวง (น้ำ).

[สุขํ วต มํ ชีวนตํ

ปรจมานา อฺทณฺณํ

โจริ ชายปฺปวาเทน

เตลฺโลณณจ ยาจติ.

หญิงโสดผู้นำของไปด้วยหมอน้ำ เปียดเบียนฉัน ผู้มีชีวิตอยู่อย่างมีความสุข จะขอน้ำนั้นหรือเกลือ ก็ด้วยการกล่าวคำอ่อนหวานฐานภรรยา]

อุทกํ อฉยจติ เอตยาติ อฺทณฺณํ จาฏิตฺวา กฺวปโต วา อฺทกอุสฺสณฺณจณฺณกฺกาเยตํ นามํ. สภา ปณ อฺทณฺณํ วิย อฺทกํ วิย ฆณฺณิกา เยน เยนตฺติกา โหติ ตํ ตํ อากฺขณฺณติเยวาติ อตฺโถ.

(ชา.อ. ๑/๓๓๑)

แม่น้ำชื่อโกณฑิมารา ๕ โยชน์ ตั้งแต่แม่น้ำ
โกณฑิมารมาถึงภูเขาชื่ออัญชนคีรี ๕ โยชน์
ตั้งแต่ภูเขาอัญชรคีรีถึงบ้านพราหมณ์ชื่อ
ตุนณวิถนาลิทนต์ ๕ โยชน์ ตั้งแต่บ้าน
พราหมณ์ตุนณวิถนาลิทนต์ถึงมาตุลนคร
๑๐ โยชน์ รวมตั้งแต่เชตุดรนครถึงแคว้นนั้น
เป็น ๓๐ โยชน์ เทวดาย่นมรรคานั้น กษัตริย์
ทั้ง ๔ พระองค์จึงเสด็จถึงมาตุลนครในวัน
เดียวเท่านั้น.

อณฺจิต (ติ)

[อณฺจ (คตฺย) + อิ + ต] ไปแล้ว.

อุทฺธ อนุคนฺตวา ติริยํ อณฺจิตาติ ติริจฺจนา.
ติริจฺจนาหว ติริจฺจนาโยนิ. (อภิ.อญ. ๒/๔๓๕)

ชื่อว่า ติริจฺจนา เพราะอรรถว่า ไม่ไปทางส่วน
สูงไปทางขวาง. ติริจฺจนาโยนิ (กำเนิดของ
สัตว์ติริจฺจนา) คือ สัตว์ติริจฺจนา นั่นแหละ.

อณฺจิตาติ คตา. (มูลฎี. ๒/๒๒๑)

บทว่า อณฺจิตา แปลว่า ไป.

อณฺจิตกณฺณ (ติ)

[อณฺจิต + กณฺณ]

มีหูฟัง, มีหูตั้งไม่ไหว (กระดิก), กางหู.

อตฺติทฺธิกฺโข โว ภนฺเต ฌาณํ กทา ตุมฺเหหิ อยฺ
ธมฺโม อธิคโตติ วุตฺเต “อิตฺถ สญฺจิรสฺสกาเล,
อาวุโสติ อาห. สมาริหมฺปิ ภนฺเต วพฺพเชถาติ,
นยฺหิ อาวุโส ภาริยนฺติ. เตนํ หิ ภนฺเต เอกํ
หตฺถํ มาเปถาติ เถโร สพฺพเสตํ หตฺถํ มาเปสิ.

อิทาหิ ภนฺเต ยถา อโย หตฺถํ อณฺจิตกณฺโณ
ปสริตนงฺคุญฺโจ โสณฺทํ มุเข ปกฺขิปปิตฺวา เภรวํ
โกญฺจนาทํ กโรนฺโต ตุมฺหากํ อภิมุโข อาคจฺจติ,
ตถา นํ กโรถาติ.

เถโร ตถา กตฺวา เวเคน อาคจฺจโต หตฺถิสฺส
ภะรวํ อากาโร ทิสฺวา อญฺจาย ปลายิตฺถํ อารทฺธ.
ตเมนนํ ชีณาสวตฺเถโร หตฺถํ ปสเรตฺวา จีวร-
กณฺเณ คเหตฺวา “ภนฺเต ชีณาสวสฺส สาราชฺชํ
นาม โหตีติ อาห. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๑)

เมื่อท่านพระธัมมทินนเถระเรียนถามว่า
ความรู้ของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่าน
อาจารย์ได้บรรลุธรรมนี้แต่เมื่อไร พระเถระก็
กล่าวว่า ในกาลแต่บัดนี้ไป ๖๐ ปี อาวุโส
จึงกราบเรียนว่า โปรดใช้สมาธิเถะขอรับ
พระเถระบอกว่า เรื่องนี้ไม่หนักหนาอะไร
อาวุโส ท่านพระธัมมทินนเถระกราบเรียนว่า
ถ้ากระนั้น นิมนต์นิรมิตข้างขึ้นสักเชือก
เถิดขอรับ พระเถระก็นิรมิตข้างเผือกตลอด
ทั้งตัวขึ้น ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบ
เรียนว่า ท่านขอรับ คราวนี้ โปรดทำให้ข้างตัว
นี้มีหูฟังเหยียดหาง เองวงใส่ไว้ในปาก ทำ
เสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัว หันหน้าเดิน
ตรงมาหาท่านอาจารย์ พระเถระก็ทำอย่างนั้น
ครั้นเห็นอาการอันน่ากลัวของข้าง ซึ่งเดินมา
โดยเร็ว ก็ลุกขึ้นเริ่มหนีไป. พระเถระชีณาสพ
จึงยื่นมือไปเหนี่ยวชายจีวรไว้ แล้วกราบ
เรียนท่านอาจารย์นั้นว่า ท่านขอรับ ชื่อว่าความ
หวาดกลัว ยังมีอยู่แก่พระชีณาสพหรือ.

[พระเถระนั้นจึงรู้ในเวลานั้นว่าตนยังเป็นปุถุชน
แล้วพูดว่า อาวุโส ธัมมทินนเถระ โปรดเป็นที่ฟัง

ของฉันด้วย ท่านพระธัมมทินนเถระ จึงบอก
ก็มีภฏฐานแก่พระเถระผู้เป็นอาจารย์ พระ
เถระรับก็มีภฏฐานแล้วก็ขึ้นสู่ที่จงกรม ใน
วาระอย่างเท่ากัวที่ ๓ นั้นเอง ท่านก็ได้บรรลุ
พระอรหัตตผล]

อณฺจติกณฺโณติ นิจุลณฺจปิติกณฺณปฺโป.

(วิสุทฺธิ. ฎี. ๒/๔๒๙)

บทว่า **อณฺจติกณฺโณ** (มีหูผึ่ง) คือ มีหูตั้ง
ไม่ไหว (กระดิก).

อณฺจติ (กฺริ/อา)

[อณฺจ (อายาเม) + อ + ติ]

ย่อมชัก, ดึง, กระชาก, ลาก, ชุณ, เข็น.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข ภมฺกาโร วา
ภมฺการณฺเตวาสี วา ทีฆํ วา อณฺจนฺโต ‘ทีฆํ
อณฺจามิติ ปชานาติ รสํ วา **อณฺจนฺโต** ‘รสํ
อณฺจามิติ ปชานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๓๒)

ภิกษุทั้งหลาย ช่างกลิ้ง หรือลูกมือช่างกลิ้ง
ผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า
“เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า
“เราชักเชือกสั้น” แม้ฉันใด

[ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันมีสติอยู่ ย่อมหายใจ
เข้า มีสติอยู่ย่อมหายใจออก เมื่อหายใจเข้า
ยาวย่อมรู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออก
ยาวย่อมรู้ว่าหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้า
สั้นย่อมรู้ว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น
ย่อมรู้ว่าหายใจออกสั้น เธอย่อมสำเนียง
(ตระหนัก)ว่า เราจรรู้ชัดกองลมทั้งหมด

ขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียงว่า เราจรรู้
ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก เธอย่อม
สำเนียง (ตระหนัก)ว่า เราจรรู้ชัดลมหายใจ
ขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียงว่า เรา
จรรู้ชัดลมหายใจ ขณะหายใจออก]

อณฺจามิ นํ น มณฺจามิ

อสุมา โสภปริทฺทวา

โก เม พนฺธิ มณฺจํ โลเก

สมฺโพธิ เวทยิสฺสติ. (เถร. ๓๒๓)

(พระเตลกาณีเถระกล่าวว่า)

เรากระชากบ่วงคือกิเลสนั้นไม่หลุด จึงไม่
พ้นไปจากความเศร้าโศกและความรำไรำพัน
นั้น ใครในโลกนี้จะช่วยแก้เครื่องผูกคือกิเลส
ประกาศทางตรัสรู้ให้เราได้.

อณฺจามิติ อากฯฒามิ. (เถร. อญ. ๒/๒๙๓)

บทว่า **อณฺจามิ** (กระชาก) คือ ย่อมคร่ำมา.

ดู วิ. ๒/๗, ชา. อญ. ๑/๒๐๘)

อณฺจน (น)

[อณฺจ (อายาเม) + ยุ]

การชัก – ดึง – กระชาก – ลาก – เข็น.

อณฺจนปีฬน (น)

[อณฺจน + ปีฬน]

การดึงและบีบนิ้ว - ดัด.

ทหฺรกาเล วา อรุณฺสุ สยาเปตฺวา คพฺพวาเสน
ทุสฺสณฺจิตานํ เตสํ เตสํ อํคาณํ สณฺจาน-
สมฺปาทนต์ถิ **อณฺจนปีฬนา**ทีนํ วเสน ปริ-

มทฺทณฺธมโม เอวํ ปรีหริโตปิ จ เกทณฺวิทุสฺสน-
ธมฺโม ภิชฺชติ เจว วิกิริติ จ เอวํ สภาโวติ
อตุโถ. (ส.อ.ญ. ๓/๓๒)

อีกนัยหนึ่ง มีอันตองนวดพื้นเป็นธรรมดา
เพราะในเวลาเป็นเด็ก เขาให้นอนบนขาทั้ง
๒ แล้วดึงและบีบนวดเป็นต้นเพื่อให้อวัยวะ
ที่มีทรวดทรงไม่ดีนั้นๆ เพราะอยู่ในครรภ์
ให้ได้ทรวดทรง งามแม้เขาบริหารอย่างนี้ ก็
ยังแตกกระจัดกระจายเป็นธรรมดา ย่อมแตก
ไป ย่อมกระจายไป ร่างกายมีสภาพอย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้.

อภฺยณฺหมตฺต (น)

[อภฺยณ + มตฺต] พอดี - ชักมา, ชั่วรีด.

อปฺเร ปนาหุ สพฺพสฺสตุตฺตํ อภฺยทณฺสสุ
ทินฺนตฺตา สีสํ ตโต มหปฺพลตฺรณฺติ วุตฺตํ.
คณฺโธทณฺหมตฺตณฺติ คณฺธอุทณฺหมตฺตํ ทฺวิหฺงคฺคฺสิหิ
คณฺธปฺปิณฺทํ คเหตุว อปฺสิงฆมมตฺตํ. อปฺเร
ปน “คทฺโธทณฺหมตฺตณฺติ ปาฬิ วตฺวา คาวิยา
เอกาวาริ ธนอภฺยณฺหมตฺตณฺติ อตฺถํ วทณฺติ.

(อ.อ.ญ. ๓/๒๗๒)

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า คีลทํนกล่าว่า
มีผลมากกว่าสรณคณฺนั้น เพราะให้อภัย
ทานแก่สัตว์ทั้งปวง คำว่า คณฺโธทณฺหมตฺตํ
(ชั่วสุดดมกลิ่นหอม) ได้แก่ ชั่วได้กลิ่นของ
หอม คือ เพียงใช้ ๒ นิ้วมือจับก่อนข้าว
หอมสุตดม. แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าว
บาลีว่า คทฺโธทณฺหมตฺตํ (ชั่วรีดน้ำมันแม่โค)
แล้วกล่าวว่าความหมายว่า ชั่วรีดน้ำมันหยาด
เดียวของแม่โค.

อภฺยณฺวิสฺสชฺชช (น)

[อภฺยณ + วิสฺสชฺชช]

การชักและการปล่อย.

วิวิธํ ปนจฺจกาติ ยนฺตสฺสตุตฺตาทึนํ อภฺยณ-
วิสฺสชฺชชนาทึนา ปฏฺฐปิตนจฺจกา ปนจฺจนฺตา
วีย ทิฏฺฐจาติ โยชนา. (เถร.อ.ญ. ๒๖๔)

สองบทว่า วิวิธํ ปนจฺจกา ได้แก่ ทำท่าท่าที่
เขาจัดตั้งไว้ ด้วยท่าทางมีการชักและการ
ปล่อยเป็นต้นซึ่งด้ายยนต์เป็นอาทิ. ประกอบ
ความว่า อันเขาเห็นเหมือนร่ายรำอยู่.

อภฺยณฺหตฺ (ติ)

[อภฺย (อาเยาเม) + หตฺ]

เมื่อชัก, ดึง, กระชาก, ลาก, จุด, เข็น.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ททฺโฆ ภมฺภาโร วา
ภมฺภาณนฺเตวาสี วา ทิฆมฺ วา อภฺยณฺหโต ทิฆมฺ
อภฺยณฺหมีติ ปชานาติ รสฺสํ วา อภฺยณฺหโต ‘รสฺสํ
อภฺยณฺหมีติ ปชานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๓๒)

ภิกษุทั้งหลาย ช่างกลิ้ง หรือลูกมือช่างกลิ้ง
ผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า
“เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า
“เราชักเชือกสั้น” แม้ฉันใด[ภิกษุก็ฉันนั้น
เหมือนกัน...ดู อภฺยจติ]

อปิ จ ชุทฺทกสฺสาฏโกปิ ปีโลติกาติ วุจฺจติ สา
ยสฺส นตฺถิ อภฺยณฺหวตฺโถ มหาปภฺเฏ อตฺถิ โสปี
ฉินฺนปีโลติโก อปคตปีโลติโกติ อตฺถโถ. ตาทิโส
อโย ธมฺโม. ยถา หิ จตฺตฺตํ สภาวํ คเหตุว

ปริศนาคณฺโถ ปุโรโส อิตฺถิ จิตฺจ อณฺชนฺโถ
กิลมฺติ เอวํ พาทฺริกสมเย ปพฺพชิตา อตฺตโน
ปริตฺตกํ ฐมมํ “เอวํ สติ เอวํ ภวิสฺสตีติ กปฺเปตฺวา
กปฺเปตฺวา วทฺตฺเพนฺดา กิลมฺนฺติ. (ส.อ.ญ. ๒/๔๖)

อีกนัยหนึ่ง แม่น้ำเล็กๆ ก็เรียก ปิโลติกา [ผ้า
เก่า ผ้าขี้ริ้ว] ผู้ใดไม่มีปิโลติกานั้น แต่มีแต่ผ้า
ผืนใหญ่ขนาด ๘-๙ ศอก ผู้นั้นก็ชื่อว่า จินน-
ปิโลติกะ (ขาดผ้าเก่าผ้าขี้ริ้ว) อธิบายว่า ปราศ
จากผ้าเก่า. ธรรมนี้ก็เป็นอย่างนั้น [ปราศจาก
สมณะตุจผ้าเก่าหรือผ้าขี้ริ้ว]. เหมือนอย่างว่า
บุรุษได้ผ้า ๔ ศอกมาทำการกำหนด กะ ชัก
ไปทางโน้นทางนี้ ย่อมลำบาก จันใด เหล่านัก
บวชในลัทธิภายนอก [พระพุทธศาสนา] ก็
จันนั้นจะกำหนดธรรมอันน้อยๆ ของตนไว้ว่า
เมื่อสิ่งนี้เป็นอย่างนี้ สิ่งนี้จักเป็นอย่างนี้
เมื่อจะขยายหรือเพิ่มย่อมลำบาก [พระผู้มี
พระภาคทรงหมายถึงข้อแม้ที่ว่า ธรรมนี้เรา
จำแนกไว้ดีแล้ว ขยาย กว้างดีแล้ว ด้วยเหตุ
นั้นๆ จึงตรัสว่า จินฺนปิโลติโก (ธรรมที่ปราศ
จากสมณะตุจผ้าขี้ริ้ว) ดังนี้]

อณฺชิตฺวา (กิริวิ)

[อณฺช (อายาเม) + อิ + ตฺวา]

ชักแล้ว, ดึง, กระชาก, ลาก, จุด, เข็น.

ยถา ปน อณฺชหตฺถนฺวหตฺถนฺ ปริศฺศนฺทํ
กโรนฺโถ ยถารุจิ ปารูปติ น กิลมฺติ นตฺถิ ตตฺถ
อณฺชิตฺวา วทฺตฺเพนฺดา กิลมฺนฺติ. (ส.อ.ญ. ๒/๔๖)

(ส.อ.ญ. ๒/๔๖)

อนึ่ง บุรุษจะกำหนดด้วยผ้าขนาด ๘ ศอก
๙ ศอก ย่อมยุ่งเหยิงได้ตามชอบใจ ไม่ลำบาก
เลย ไม่มีกิจที่บุรุษจะต้องชักผ้ามาขยาย หรือ
เพิ่มในผ้านั้นจันใด ไม่มีกิจที่กุลบุตรผู้บวช
ด้วยศรัทธาจะต้องจะกำหนดจำแนกธรรม
ทั้งหลาย แม้ในธรรมนี้ก็จันนั้น [พระผู้มีพระ
ภาคทรงหมายถึงข้อแม้ที่ว่า ธรรมนี้เราจำแนก
ไว้ดีแล้ว ขยาย กว้างดีแล้ว ด้วยเหตุนั้นๆ
จึงตรัสว่า จินฺนปิโลติโก (ธรรมที่ปราศจาก
สมณะตุจผ้าขี้ริ้ว) ดังนี้]

อณฺชติ° (กิริอา)

[อณฺช (อายาเม) + อ + ติ]

ย่อมชัก, ลากไป, ดึง, กระชาก, จุด.

โส (พฺราหฺมณ) สกฺกสฺสํ วาลูกาสกฺขร-
ปาสาณานํเยว ปฺปุเรตฺวา ปฏิปาฏิยา จเปตฺวา
สพฺพานิ อุกฺขพฺนฺธนโยตฺเตน เอกโต พฺนฺธิตฺวา
นฺนทฺวิสาลํ นฺหาเปตฺวา คณฺธปญฺจคุลิกํ กตฺวา
กณฺเฑ มาลํ ปิพฺนฺธิตฺวา ปฺริมสกฺกฐฺเร เอกกเมว
โยเชตฺวา สยํ ฐฺเร นิสิตฺติตฺวา ปโตทํ อุกฺขิปีตฺวา
“อณฺช ภูมฺ วหฺสฺสุ ภูมฺาติ อาห. (ชา.อ.ญ. ๑/๒๐๘)

(สฺยา. คจฺจ. (อิ.ต่างกัน)

พราหมณ์นั้นบรรจุเกวียนร้อยเล่มให้เต็ม
ด้วยทรายกรวดและหินเป็นต้น แล้วจอดไว้
ตามลำดับกัน แล้วผูกเกวียนทุกเล่มเข้าด้วย
กัน ด้วยเชือกสำหรับผูกเพลาแล้วให้โคนันท-
วิสาลอาบน้ำแล้ว เติมด้วยของหอม ประดับ
พวงมาลาที่คอ แล้วเทียมเฉพาะตัวเดียวที่
ทูปเกวียนเล่มแรก ตนเองนั่งที่ทูปเกวียน เจื่อ

ปลุกขึ้นแล้วกล่าวว่า เจ้าโคโงง จงลากไป
เจ้าโคโงง จงนำไป.

อณฺชติ^๒ (กฺริ/อา)

[อณฺช (มกฺขเน) + อ + ติ]

อณฺช จู มกฺขนพฺยตฺติ-

คตฺมิสฺสนกฺกนฺติสฺ

อณฺช ภู คตฺติวชฺเชสฺ

อโฏ ภู คตฺติยํ สียา. (ชาตฺวตฺถ.คาคา ๖)

อณฺช ฐาตุ จฺรฺวาทิคณฺเ เป็นไปในความหมาย
ว่า ทา - เจิม, ปรากฏ, ไป, ระคน และใคร

อณฺช ฐาตุ ภูวาทิคณฺเ เป็นไปในความหมาย
[เหล่านั้น]ที่เว้นการไป. อณฺ ฐาตุ ภูวาทิคณฺเ
เป็นไปในความหมายว่า ไป.

**ป้ายทาตา, หยอดนัยน์ตา, เจิม, ไล่,
ละเลง, ชโลม.**

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุ อํกุลียา **อณฺชนฺติ**
อฺกฺขิณี ทฺกฺขานิ โหนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺสุ. อณฺชานามิ ภิกฺขเว อณฺชนิสฺสากนฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย **ป้ายทาตา**
ด้วยนิ้วมือ (ใช้นิ้วมือป้ายทาตา) นัยน์ตาชั่ว
ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้
มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไม่ป้ายทาตา”

น โข เต ตํ นนฺท ปฏฺฐิรูปํ กุลปฺตตฺตสฺส สทฺธา
อการสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตสฺส, ยํ ตวํ

อาโกฏิตปจฺจาโกฏิตานิ จีวรานิ ปารุเปยฺยาสิ,
อฺกฺขิณี จ **อณฺชเยยฺยาสิ**, อจฺจนฺจ ปตฺตํ
ฐาเรยฺยาสิ. เอวํ โข เต นนฺท ปฏฺฐิรูปํ กุลปฺตตฺตสฺส
สทฺธา อการสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตสฺส, ยํ
ตวํ อารณฺยโก จ อสฺสสฺส, ปิณฺฑปาทโก จ ปัสฺสกุลโก
จ กาเมสฺสุ จ อนเปกฺโข วิหเรยฺยาสีติ.

(สํ. ๑/๔๖๘)

ดูก่อนนันทะ ข้อที่เธอห่มจีวรที่ทาบแล้วทาบอีก
หยอดนัยน์ตาและถือบาตรมีสีกาวาว (บาตร
ดินเผาที่มีสีผ่องใส) ไม่สมควรแก่เธอผู้เป็น
กุลบุตรซึ่งออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต
ด้วยศรัทธา ข้อที่เธอพึงเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร
เป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นผู้ง่ห่ม
ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และไม่มุ่งหวังในกาม
ทั้งหลายอยู่อย่างนี้ จึงสมควรแก่เธอผู้เป็น
กุลบุตรซึ่งออก จากเรือนบวชเป็นบรรพชิต
ด้วยศรัทธา.

ดู ฐมฺม.อญฺ. ๑/๑๔

อณฺชน^๓ (น)

[อณฺช (มกฺขเน) + ณฺ, อชฺชเต อนเนน,

ดู ฐาน.ฎี. คำอธิบายคาคา ๓๐๖]

(๑) ยายหยอดตา, ยาดา, ยารักษาตา ๕ อย่างมีภาพ (สีคำ) เป็นต้น.

“ก็ อิมสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุโน อาพาโหติ? “อิมสฺส
ภนฺเต อายสฺมโต จกฺขุโรคาพาโห. อิมํ มยํ ปรีค-
คเหตฺวา อุจฺจารมฺปิ ปสฺสวามฺปิ นิฏฺขามาติ.
อถ โข ภควา ฯเปฯ “อณฺชานามิ ภิกฺขเว **อณฺชนํ**

กาฬณฺชนํ รัสณฺชนํ โสตณฺชนํ เกรกํ กปฺลณฺหติ.
อณฺชนูปปิสเนหิ อุตฺโต โหติ.

(วิ. ๓/๒๙๔)

พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหา แล้วตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เป็นโรคอะไร” พวกภิกษุกราบทูลว่า “ท่านรูปนี้อาพาธเป็นโรคตา พวกข้าพระองค์คอยพยุ่งท่านไปให้ ถ้ายอจจะบัง ถ้ายัสสภาวะบัง พระพุทธเจ้าข้า” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค...ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยาหยอดตา อันได้แก่กาฬณฺชณะ (ยาทาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง) รัสณฺชณะ (ยาป้ายตาที่ทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ) โสตณฺชณะ (ยาทาตาที่เกิดในกระแสน้ำ) เกรกะ (หรดาลกลีบทอง) และกปัลลสะ (เขม่าไฟ)”

(๒) การแต้มตา,

การแต้มตาให้สวยงาม.

ยถา วา ปเนเก โภณฺโต สมณพฺราหฺมณา
สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภฺยชิตฺวา เต เอวรูป
มณฺทนวิภูสณฺณจฺจานาญโยคํ อณฺยตฺตา วิหรนฺติ.
เสยฺยถิํ. อุจฺจาทณฺ ปริมทฺทณฺ นุหาปนํ สมฺพาหณํ
อาทาสํ อณฺชนํ ๕เปฯ ทิฆมทฺธานิ อิติ วา,
อิติ เอวรูปา มณฺทนวิภูสณฺณจฺจานาญโยคา
ปฏฺวิโรโต สมฺโณ โคตโม. (ที. ๑/๗)

พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการชวนชวายนในการประดับตกแต่งร่างกาย เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังชวนชวายนใน

การประดับตกแต่งร่างกาย อันมีสภาพไม่เหมาะสมอย่างนี้คือ อบผิว[ด้วยผงไม้จันทน์] นวด อาบน้ำหอม เพาะกาย ส่องกระจก แต้มตา[ให้สวยงาม]...นุ่งห่มผ้าขาวชายยาว.

อณฺชนฺหติ อลงฺการณฺชนเมว. (ที.อฏ. ๑/๘๔)

บทว่า อณฺชนํ คือ แต้มตาทำให้สวยงาม [เป็นเครื่องประดับ]นั่นเอง.

[บทว่า โภชนานิ ในปาฐะว่า สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภฺยชิตฺวา (ฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว) เป็นนิทฺสสนฺนํ คือ การแสดงไว้พ้อเป็นตัวอย่าง เพราะคำว่า โภชนานิ เป็นเพียงตัวอย่างที่ยกมากล่าวถึง แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ อีก (ปัจจัย ๔) เช่น จีวร ที่อยู่และยารักษาโรค.

การแต้มตา ใช้ยาแต้มตาที่เรียกว่า อณฺชน เป็นของนิยมใช้กันทั่วไปในประเทศอินเดีย ยานี้ไม่ใช่ยาหยอดตาเป็นสิ่งที่ใช้ทาขอบตา และขนตาให้สวยงาม หินที่ใช้ทำสีทาตานี้ ถ้านำมาฝนบ่อยครั้งจะค่อยๆ หมดไปจนในที่สุดไม่มีเหลือ

อณฺชน ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ยาแต้มตา เป็นยาสำหรับทาขอบตา หรือย้อมขนตา ทำจากเขม่าหรือแร่พลวง หรือเป็นยาสำหรับหยอดตาทำจากแร่พลวง มีผลทำให้ตาดำสนิทดูเป็นงาม]

(๓) การปรุยาป้ายตา.

ยถา วา ปเนเก โภณฺโต สมณพฺราหฺมณา
สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภฺยชิตฺวา, เต

เอวรูปาย ตีรจฺจนานวิขฺชาย มิจฺจนาศีเวน ชีวิตํ กปฺเปนฺติ. เสยฺยถิทํ. สนฺติกมฺมํ ปณฺธิกมฺมํ ภูตีกมฺมํ ๕เปฯ นตฺตูกมฺมํ **อณฺชนํ** ปจฺจณฺชนํ ๕เปฯ โอสธินํ ปฏฺวิโมกฺโข อิติ วา; อิติ เอวรูปาย ตีรจฺจนานวิขฺชาย มิจฺจนาศีวา ปฏฺวิโรตฺตสมฺโน โคตโม. (ที. ๑/๑๑)

พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยไตรเจตนาวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยไตรเจตนาวิชา อันมีสภาพไม่เหมาะสมอย่างนี้คือ ทำพิธีบนบานหรือทำพิธีบูชาเทวดา] ทำพิธีกับน[ทำพิธีบวงสรวงเทพยดา] ร่ายมนตร์ขับผี...ปรุ่งยาหยอดตา **ปรุ่งยาป้ายตา** เป็นหมอดตา...การพอกยาสมานแผลแล้วนำยานั้นออกเมื่อแผลหาย.

อณฺชนนฺติ เทว วา ตีณิ วา ปฏฺลลานิ นีหฺรณสมฺตถํ ขารณฺชนํ. (ที.อญ. ๑/๙๒)

บทว่า **อณฺชน** ได้แก่ ปรุ่งยาป้ายตากัดเป็นต่างสามารถลอกได้ ๒ หรือ ๓ ชั้น.

[ปาฐะว่า โอสธินํ ปฏฺวิโมกฺโข คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า กายตักิจฺจนํ (การรักษาโรคบริเวณกาย ได้แก่ บริเวณลำตัวลงมานอกเหนือจากศีรษะ) ซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์อายุรเวทที่อธิบายว่า เป็นการรักษาโรคด้วยวิธีการให้ยาบริเวณที่ต่ำจากศีรษะลงมา ไม่ใช่การรักษาโดยวิธีผ่าตัด. ในคัมภีร์ศีลขันธ์วรรคอกภิกขุภาอธิบายว่า ปาฐะว่า โอสธินํ ปฏฺวิโมกฺโข เป็นสำนวนปาริเสสนัย คือ หมายถึง

เอาวิธีการรักษาโรคอื่นๆ ที่เหลือจากวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น]

(๔) **อัญชัน** (แร้วพลวง, เจามัน, ดำเป็นสีนิล).

เอวมกฺขายติ เอวมนุสฺสยติ, สพุโพสฺสธรรณิธเร ๕เปฯ **อณฺชนมโนสิลา** หริตาล-หิงคฺกุลกเหมรชต กนกานกธตฺตสฺตวินทุธ-ปฏฺมิณฺทิตปฺปะเทเส เอวรฺรูปเป ขลฺ ภโร มเมวณสณฺฑเท กุณฺดาลो นาม สกฺกุณฺ ปฏฺวิสฺสติ อติวิยจิตฺโต อติวิย จิตฺตปฺตตฺตณฺโณ.

(ชา. ๒/๑๑๓)

เล่ากันมาอย่างนี้ได้ฟังตามกันมาอย่างนี้ว่า ที่ประเทศหิมพานต์อันตรงไว้ซึ่งแผ่นดินมีโอสธทุกชนิด...เป็นภูมิประเทศประดับแน่นไปด้วยแร้วพลวงหลายร้อยชนิดเป็นต้นว่า **อัญชัน** (แร้วพลวง) มโนศิลา หรตาล มหาหิงคุ์ทอง เงิน และทองคำ ท่านผู้เจริญทั้งหลายได้ยินว่า ณ ไพรสนธ์อันน่ารื่นรมย์เห็นปานนี้มีนกคู้เหว่าตัวหนึ่งชื่อกุณฺดาละ อาศัยอยู่ เป็นนกที่สวยงาม มีขนและปีกงดงามยิ่งนัก.

(๕) **ป้าอัญชัน** (พันธุ์ไม้เลื้อยมีดอกสีเขียวย้ำ). ดู อณฺชน ๒ (๔)

อณฺชน^๒ (ปฺ/น)

[อณฺช + ฃ, อณฺชน + อ]

(๑) พระเจ้าอัญชนะพระอัยกาของพระพุทธเจ้าเป็นกษัตริย์โกถียวงศ์ผู้ครองเทวทहनคร มีพระมเหสีนามว่าโยสธราเป็นพระชนกของพระมหายาเยวผู้เป็นพระพุทธ-

มารดา และพระนามมหาปชาบดีโคตมี
(ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ พระองค์ คือ
กัณฑปาณิและสุปปพุทธะ)

เตสุ สุทฺโธเน รชฺชํ การยมาเน ตสฺส ปชา-
ปติยา อณฺชนรณฺโณ ธีตาย มหามายา-
เทเวีย กุจฺฉิมฺหิ ปูริตปารมี มหาปรีโส ชาตก-
นิทานเ วุตตนเยเน ตุสฺสิตปฺรา จิวฺวา ปฏฺิสนฺธิ
คเหตฺวา อนุปฺพุเพเน กตมฺหาภินิฏฺขมโน
สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุตฺตมฺหา ปวตฺติตวฺร-
ธมฺมจกฺโก ฯเปฯ (สตฺตนิ.อฎฺ. ๒/๘๙)

บรรดาพระราชบุตรเหล่านั้น เมื่อพระเจ้า
สุทโธทนะครองราชสมบัติ พระมหาบุรุษผู้
บำเพ็ญบารมีจตุตถฌานสำเร็จด้วยนัย
ที่กล่าวแล้วในนิทานชาดก ทรงถือปฏิสนธิใน
พระครรภ์ของพระนางมามายาเทวี พระ
ราชธิดาของพระเจ้าอัญชนะ ประชาบดีของ
พระเจ้าสุทโธทนะ แล้วเสด็จออกมหาภิเนษ-
กรรมณโดยลำดับตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิ-
ญาณ ทรงประกาศพระธรรมจักรอันบรร...

(๒) ข้างของพระเจ้าโกรัพยะชื่อว่าอัญชนะ
เรียกว่าอณฺชนวรรณก็ได้.

ดู อณฺชนคิริสงฺกาส

(๓) ข้างอัญชนะ, ข้างที่รักษาอยู่ในทิศ
ปัจฉิม (ตะวันตก).

เอราวโณ ปุณฺณทริโก

วามโน กุมฺภโทณฺชน

ปฺปฬทฺนโต สฬพฺภมฺโม

สุปปตีโก ทิสาคฺชา.(ฐาน. คถา ๓๐)

ข้างประจำทิศ ๘ เชือก คือ ข้างเอราวโณ,
ข้างปุณฺณทริกะ (พญาช้างเผือก), ข้างวามนะ,
ข้างกุมุทะ, ข้างอัญชนะ, ข้างปฺปฬทนต์,
ข้างสฬพภุมมะ, ข้างสุปปตีกะ.

[ข้างเอราวโณ ประจำทิศบูรพา (ตะวันออก),
ข้างปุณฺณทริกะ (พญาช้างเผือก) ประจำทิศ
อาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้), ข้างวามนะ
ประจำทิศทักษิณ (ทิศใต้), ข้างกุมุทะ ประจำ
ทิศหรดี (ตะวันตกเฉียงใต้), ข้างอัญชนะ
ประจำทิศปัจฉิม (ตะวันตก), ข้างปฺปฬทนต์
ประจำทิศพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ), ข้าง
สฬพภุมมะ ประจำทิศอุดร (ทิศเหนือ), ข้าง
สุปปตีกะ ประจำทิศอีสาน (ตะวันออกเฉียง
เหนือ)].

ในคัมภีร์อมรโกสอภิธาน กล่าวว่า ข้างพัง
ของช้างประจำทิศ มีชื่อดังนี้

อพฺภมฺ กปิลา เจว

ปิงฺกลานุปฺมา มตา

ตมฺพกณฺณี สุภทนต์

องฺคณา อณฺชนาวตี.

บัณฑิตพึงทราบว่ ข้างพังเหล่านี้ คือ ข้าง
อพภม, ข้างกปิลา, ข้างปิงกลา, ข้างอนุปมา,
ข้างตัมพกณณี, ข้างสุภทนต์, ข้างองคณา
และข้างอณฺชนาวตี เป็นข้างพังคู่กับข้าง
ประจำทิศทั้ง ๘ ตามลำดับ]

(๔) ป่าอณฺชน (ป่านี้มีต้นอณฺชนมาก).

อาสนทิกุฏฺิกํ กตฺวา

โอคฺยห อณฺชนํ วณํ

ติสฺโส วิชฺชา อณฺปตฺตา

กตํ พุทฺธสฺส สาสนํ. (เถร. ๒๓๒)

(พระอณฺชนวนิยเถระว่า)

เราเข้าไปสู่ป่าอณฺชน กระทำต้งให้เป็นกุฎิ
บรรลฺลวิชฺชา ๓ โดยลำดับ เราได้ทำตามคำสอน
ของพระพุทธเจ้าแล้ว.

อณฺชน วณฺหฺติ เอวํนามกํ วณฺ อณฺชนวณฺห-
นฺปุพฺผาวโต หิ อณฺชนา วุจฺจนฺติ วลฺลโย ตพ-
พฺหุลตาย ตํ วณฺ “อณฺชนวณฺหฺติ นามํ ลภิ. อปเร
ปน “อณฺชนา นาม มหาจฺจนฺติ วทณฺติ.

(เถร.อฎ. ๑/๑๖๑)

สองบทว่า อณฺชน วณฺ ได้แก่ ป่าที่มีชื่ออย่างนี้
อธิบายว่า เถาว์ลยฺ ทำนเรียกว่า อณฺชนะ เพราะ
มีดอกมีสีเหมือนดอกอณฺชน ป่านี้ได้นาม
ว่าอณฺชนวัน เพราะมากไปด้วยเถาว์ลยฺนั้น.
ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า กอไม้ใหญ่
ชื่อว่าอณฺชนวัน.

ป่านั้นได้ชื่อว่า อณฺชนวัน โดยศัพท์พหูพจน์
คือ นัยที่แสดงถึงความเป็นไปเสมอในสิ่งนั้น
เพราะในป่านั้นมีเถาว์ลยฺที่มีดอกมีสีเหมือน
ดอกอณฺชนอยู่เป็นจำนวนมาก เหมือนพราณ
ป่าที่มักอยู่ในป่าจึงได้ชื่อว่าพราณป่า (วนจรก)
หรือภิกษุผู้มีสาวเพื่อเป็นที่โคจร เพราะมัก
เที่ยวบิณฑบาตในบ้านของสาวเพื่อ (อูลล-
กุมาริกาโคจร) แม้ช้างที่เที่ยวไปในสงคราม
ก็ได้ชื่อว่าช้างศึก (สงฺคามาวจร) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ป่านี้ได้ชื่อว่าอณฺชนวันโดย
เยภุยยนัยคือนัยที่กล่าวถึงจำนวนมากเป็น

หลัก เพราะในป่านั้นมีต้นอณฺชนอยู่เป็น
จำนวนมาก แต่ก็ไม่ใช่มีเฉพาะต้นอณฺชน
เท่านั้นยังมีต้นไม้อื่น ๆ อยู่อีกด้วย แต่มีจำนวน
น้อยเท่านั้น เหมือนหมู่บ้านที่มีพราหมณ์
มากกว่าชนวรรณะอื่นๆ ชื่อว่าบ้านพราหมณ์
(พฺราหฺมณคาม) สวนที่มีต้นมะม่วงมากกว่า
ต้นไม้ชนิดอื่นชื่อว่า สวนมะม่วง (อมฺพวน)
และป่าที่มีไม้กาะทิงมากกว่าต้นไม้อื่นชื่อว่า
ป่าไม้กาะทิง (นาควน) แม้ป่าที่มีไม้ตะเคียน
มากกว่าต้นไม้อื่นก็ได้ชื่อว่า ป่าตะเคียน (ขทฺริ-
วณ) เป็นต้น] ดู เถร.๓๙๕. ดู อณฺชนวน

อณฺชนกรณฺทก (ป)

[อณฺชน + กรณฺทก]

กรณฺทก = กรทฺติ (ภาชนตฺเถ) + อ) กรียตฺติ
กรณฺโท, ลง ก ปัจจัยในอรรถสํกตตะ.

กลักใส่ยาตา, กล่องใส่ยาตา.

ตจฺจิตฺตนิฏฺฐิตฺตปิ หิงฺคุกรณฺทโก อณฺชน-
กรณฺทโก คณฺจิกา วิโร อณฺชนํ อณฺชนิสลาภา
อฺทกปฺปณฺณนฺติ อิทํ สพฺพํ ภาชนียเมว.

(วิ.อฎ. ๔/๘๔)

ของเช่นนี้ คือ กลักใส่หิงคุ กลักใส่ยาตา แม้
ถากเกลาเสร็จแล้ว ลูกดุม รังดุม แทนยาตา
ด้ามยาตา กราดกวาดน้ำ ทุกอย่างแจกกัน
ได้ทั้งนั้น.

อณฺชนกฺขิก (ติ)

[อณฺชน + อฺกฺขิ + ก]

ผู้มีขอบตาอันทาแล้ว, ทาขอบตาแล้ว.

เตลสณฺเณหิ เกเสหิ

จปลา อณฺชนกฺขิกา

รติยาย คมิสฺสนฺติ

ทนต์วณฺณกปารุตา. (เถร. ๓๔๑)

(จ.ม.เตลสณฺเณหิ)

(พระปุสฺสเถระได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า)

ในกาลภายหน้า ภิกษุทั้งหลายจะมีปัญญา
ทราวม พากันยินดี เงิน ทอง ไฉนา สวน แพะ
แกะ และคนใช้ชายหญิง ทั้งจะมีใจฟุ้งซ่าน
นุ่งห่มแต่จีวรสีเขี้ยว โกหกหลอกลวง กระด้าง
เที่ยวซุเขาคือมานะ เที่ยวทำตัวดังพระอริยะ]
จะใช้น้ำมันแต่งผมให้งดงาม เป็นคนเหลาะ
แหละ เหลวไหล มีขอบตาอันทาแล้ว[ทา
ขอบตาให้สวยงาม] นุ่งห่มจีวรสีงาช้าง เที่ยว
ไปตามถนนหนทาง[จะรังเกียจผ้ากาสาวะ ซึ่ง
ย่อมดีแล้วที่พระอริยะไม่รังเกียจ เป็นธงชัย
ของพระอรหันต์ ชอบใช้แต่ผ้าขาว จะมุ่งแต่
ลาภ เกียจคร้าน มีความเพียรย่อหย่อน รังเกียจ
เสนาสนะป่า ชอบอยู่แต่เสนาสนะใกล้บ้าน
จะไม่สำรวม เที่ยวประพฤติตามพวกภิกษุ
ที่ยินดีในมิจฉาชีพ ได้ลาภอยู่เสมอๆ]

อณฺชนกฺขิกาติ อลงฺการณฺชเนน อณฺชิต-
เนตฺตา. (เถร.อฎ. ๒/๓๖๔)

บทว่า อณฺชนกฺขิกา คือ ทาขอบตาด้วยยา
แต้มตาที่เป็นเครื่องประดับนั่นเอง (หรือด้วย
การแต้มขอบตาให้สวยงาม).

[อณฺชนกฺขิกา แปลว่า มีขอบตาอันทาแล้ว
(การทาขอบตา) โดย อณฺช ชาติเป็นจุราทิกณะ

ใช้ในความหมายว่า ทา, ปรางกุ, ไป, ระคน
และไคร้ (ชาตวตฺถ. คาถา ๖)

ที่จริงแล้ว อุกฺขิ ศัพท์มีความหมายโดยตรง
ว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตา
คือ ขอบตา การใช้คำในลักษณะเช่นนี้ชื่อว่า
สมิปปุจฉาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่ง
ให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น คงคา ย สสฺส
ติฏฺฐติ (ข้าวกำลังตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า
คงคา ย แปลตามศัพท์ว่า ในแม่น้ำคงคา แต่
ข้าวกำลังจะตั้งอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความ
หมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้
แม่น้ำคงค ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้
คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้
คือฝั่งน้ำ]

อณฺชนคิริ (ป)

[อณฺชน + คิริ]

อณฺชนคิริ, ภูเขามีสัตว์ดังดอกอัญชัน.

ภิกฺขเว สา นาคมาณฺวิกา ปิตุ วจนํ สุตฺวา
ปีตรํ อสฺสาเสตฺวา มาตุ สฺนฺติกํ คนฺตฺวา ตมปิ
อสฺสาเสตฺวา อตฺตโน สิริคพฺภํ คนฺตฺวา สพฺพา-
ลงฺกาเรหิ อตฺตานํ อลงฺกริตฺวา เอกํ กุสุมฺภา-
รตฺตวตฺถํ นิวาเสตฺวา เอกํ เอกํ เสกตฺวา ตเมว
รตฺตี อุกํ ทฺวิธา กตฺวา นาคภานโต นิภฺชมม
หิมวณฺตปฺปเทเส สมฺมทฺตํเร จิตํ สฏฺฐิจโยชนฺพุ-
เพธฺ เอกคฺชนํ กาพปพฺพตํ นาม อณฺชนคิริ
คนฺตฺวา อวสฺสฺสตี จริ กิเลสวสฺสฺสตี ภตฺตฺปริเยสนํ
จิริ. (ชา.อฎ. ๗/๑๖๒)

ภิกษุทั้งหลาย นางนาคมาณฺวิกานั้นได้สดับ
คำพระบิดาแล้ว จึงปลอบโยนพระบิดาให้เบา

พระทัยแล้วไปสู่สำนักพระมารดา ไปยังห้องอันประกอบด้วยสิริของตน ประดับพร้อมสรรพ นุ่งผ้าสีดอกคำผืนหนึ่ง ทำเจวียงบ่าผืนหนึ่ง แหวกน้ำเป็นสองข้าง ออกจากนาคพิภพไปในคินนัณเอง เหาะไปสู่อภฺยชนคฺรึ (ภูเขามีสีดงดอกอภฺยชน) ชื่อกาพบรรพต มีแท่งทึบเป็นอันเตียว สูงได้ ๖๐ โยชน ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ฝั่งสมุทร ณ หิมวันตประเทศ เป็นผู้มึจิตซุ่มด้วยอำนาจกิเลส เทียวแสวงหาภัสตาแล้ว.

อภฺยชนคฺรึนามก (ติ)

[อภฺยชนคฺรึ + นาม + ก]

อันมึชื่อว่าอภฺยชนคฺรึ (ภูเขามีสีดงดอกอภฺยชน).

กิสวจุ ปน มหาสตุตํ อาปุจันตฺวา ทณฺฑกักรณฺโณ วิชิตฺเต กุมฺภวตฺตินคฺรึ นาม อตฺถิ ตํ อุปนิสฺสาย อุยฺยานเ วิหาสิ. นารโท มชฺฌิมเทเส อภฺยชนคฺรึนามเก ปพฺพตฺตาลนฺตเร วิหาสิ. อนฺลิสฺสโส ปน มหาสตุตฺตสฺส สนฺติเกว อโหสิ. (ชา.อภฺ. ๕/๑๔๑)

ส่วนกึสวัจจตาบส อาลาพระมหาสัตว์ เข้าไปอาศัยท่านเสนาบดีอยู่ในพระราชอุทยาน ในกุมภวตฺตินครแวนแคว้นของพระเจ้าทณฺฑกักราช. ท่านนารทตาบส ไปอยู่ที่เว้งเขาอันมึชื่อว่าอภฺยชนคฺรึในมชฺฌิมประเทศ ส่วนอนฺลิสฺสตาบสอยู่ในสำนักของพระมหาสัตว์นัันเอง.

อภฺยชนคฺรึสงฺกาส (ติ)

[อภฺยชนคฺรึ + สงฺกาส]

คล้ายอภฺยชนคฺรึ, เหมือนภูเขาคืออภฺยชนะ.

อิทํ วุตฺตํ โหติ:-

อมฺหากํ กลิงฺครณฺจ อวฺภูจิกํ เตน อิทานิ มหาทฺพฏิกขํ ตตฺถ มหนฺตํ ฉาตกภยํ อุปฺปนํ ตสฺส วูปสมตฺถาย อิมํ อภฺยชนคฺรึสงฺกาสํ ตฺยฺหํ อภฺยชนนามกํ มงฺคลหตฺถิ เทหิ อิมสฺมิณฺหิ ตตฺถ นีเต เทโว วสฺสึสฺสตี เตน ตํ สพฺพภยํ วูปสมมึสฺสตี. (จรียา.อภฺ. ๓๖)

ท่านอธิบายบทนี้ไว้ว่า:-

แคว้นกาลิงคะของข้าพระพุทธเจ้าฝนไม่ตก. ด้วยเหตุนั้น บัดนี้ ได้เกิดทฺพฏิกขภัยใหญ่ ฉาตกภยใหญ่ในแคว้นนั้น. เพื่อสงบกภัยนั้น ขอพระองค์จงทรงพระราชทานมงฺคลหตฺถิ ชื่อว่าอภฺยชนะของพระองค์คล้ายอภฺยชนคฺรึ นี้เถิด. เพราะว่าเมื่อนำพระยาชสารนี้ไป ณ แคว้นนั้นแล้ว ฝนก็จะตก. สรรพภัยนั้นจักสงบไป เพราะพระยาชสารนั้นเป็นแน่.

อภฺยชนคฺรึสึขร (ปฺ)

[อภฺยชนคฺรึ + สึขร]

[เปรียบดั่ง]ยอดภูเขาคืออภฺยชนคฺรึ.

โส อาสนา วุฏฺฐหิตฺวา รตฺตทฺพฏฺฐํ นึวาเสตฺวา อปรํ รตฺตทฺพฏฺฐํ เอกํ สกฺตฺวา สมฺนตฺโต ชาตีหิงฺคุลิกธาวา วิชฺชุลตา วึย สณฺณปาภานฺนุรณฺขิตฺโต วึย จ ชงฺคโม อภฺยชนคฺรึสึขโร ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา อภิวาเทตฺวา เอกมฺหนฺตํ นึสิโน โน อตฺตโน อธิปฺปายํ อาโรเจตฺวา ภควตา อนฺนุณาโต ๒ เปฯ (วิมาน.อภฺ. ๓)

พระมหาโมคคัลลานั้น ลุกขึ้นจากอาสนะ นุ่งผ้า ๒ ชั้นย้อมดีแล้วผืนหนึ่ง อีกผืนหนึ่งห่ม

เฉวียงบ่า เปรียบดังฟ้าแลบ มีลำสายคล้ายหิงคุ์
ตามธรรมชาติ[หยาดมหาหิงคุ์] และเปรียบ
ดังยอดภูเขากษณครีดินได้ ซึ่งฉาบด้วย
แสงสนธยาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวาย
บังคมแล้ว นั้น ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง กราบทูล
ความประสงค์ของตน อันพระผู้มีพระภาค
ทรงอนุญาตแล้ว...

อภฺษณจฺณณ (น)

[อภฺษณ + จฺณณ]

ผงดอกอภฺษณ.

ดู อภฺษณจฺณณสโมกฺกณณ

อภฺษณจฺณณสโมกฺกณณ (ติ)

[อภฺษณจฺณณ + สโมกฺกณณ]

เกลื่อนกล่นด้วยผงดอกอภฺษณ, เต็มไปด้วย
ผงดอกอภฺษณกระจายอยู่ทั่วไป,

สตฺถุ เอวํ ลทฺโธกาเสน สพฺพณฺณตฺตณฺณณณ
ยถาสฺสํ สณฺหสฺสุมมมํ สมฺมสนฺตสฺส สรรโรโต
นีลปิตฺโธโตทาตมณฺณชฺชฏฺฐจปภสฺสรวเสน
จพฺพณฺณรสมโย นิกฺขมียํ. เกสมสฺสฺหิ เจว
อกฺขินฺณจ นีลฏฺฐาเนหิ นีลรสมโย นิกฺขมียํ
ยาสํเสน คณฺตลํ อภฺษณจฺณณสโมกฺกณณ
วีย อุมานุปฺพนีลุปฺพลทลสฺสณฺณนํ วีย วีย
ปตฺนตมณฺณิตาลวณฺณํ วีย สมฺปสฺสาริตเมจกปฏฺ
วีย จ อโหสิ. (อภิ.อฏฺ. ๑/๑๔)

เมื่อพระศาสดาทรงพิจารณาธรรม อันละเอียด
สุขุมโดยสะดวกด้วยพระสัพพัญญุตญาณ
ที่ได้โอกาสแล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสี

ที่แบ่งออกเป็น สีเขียวเข้ม[เหมือนดอก
อภฺษณ] สีเหลือง[เหมือนหรรดาสทอง] สีแดง
[เหมือนตะวันอ่อน] สีขาว[เหมือนแผ่นเงิน]
สีหงสบาท[เหมือนดอกเส้งหรือหงอนไก่] และ
สีประภัสสร[สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก]
ได้ชานออกจากพระสรีระ ท้องฟ้าเหมือนหนึ่ง
เต็มไปด้วยผงดอกอภฺษณกระจายอยู่
ทั่วไป ประดุจดารดาษด้วยดอกสามหาว หรือ
กลีบอุบลเขียว คล้ายกับข้าวตอลประดับด้วย
แก้วมณีที่กวัดแกว่งไปมา และเหมือนผ้าสี
เขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสี
เขียวเข้มที่ชานจากพระเกศา พระมัสสุ และ
จากสถานที่สีเขียวเข้มแห่งพระเนตร.

อภฺษณจฺฉายา (ถิ)

[อภฺษณ + ฉายา]

สีเขียวแผ่มา.

เหตุตา อภฺษณมกฺกชิตาติ อุกฺกปิ นยฺหานิ
อนโต ทฺวีสฺส อนฺเตสฺส จ ยถา อภฺษณจฺฉายา
ทิสฺสติ เอวํ อภฺษณตฺตณฺณณ. (เถร.อฏฺ. ๒/๒๙๓)

บาทคาถาว่า เหตุตา อภฺษณมกฺกชิตา (ตาทั้ง
สองที่เปื้อนด้วยยาแต้มตา) ความว่า แม้ยี่ห้อ
ตาทั้งสองข้างก็แต้มยาแต้มตา (ให้สวยงาม)
โดยประการที่สีเขียวแผ่มาปรากฏในกาย
ใน[ตา]และที่ขอบตาทั้งสองข้าง.

อภฺษณชาตํ (ถิ)

[อภฺษณ + ชาต]

ชาติ (ชนิด) ของยาหยอดตา.

กาฬณฺชนนํติ เอกา อณฺชนชาติ. (วิ.อญ.๓/๓๗๗)

บทว่า กาฬณฺชนํ ได้แก่ ชาติ (ชนิด) ของ ยายหยอดตาชนิดหนึ่ง

[ยาตาที่หุงด้วยเครื่องปรุงทุกอย่างชนิดหนึ่งในชนิดของยายหยอดตา ๕ คือ กาฬณฺชนะ (ยาตาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง) รสณฺชนะ (ยาป้ายตาทำด้วยเครื่องปรุงต่างๆ) โสถณฺชนะ (ยาตาตาที่เกิดในกระแสน้ำ) เกรกะ (หรดาลกลีบทอง) และกปัลลະ (เขม่าไฟ)]

อณฺชนเทวี (ถี)

[อณฺชน + เทวี] พระนางอณฺชนเทวี.

เย เต อุตฺตรมธฺราริปีโน รณฺโณ มหา-
สาครสฺส ปุตุตํ อุปฺสาคํ ปรุจฺจ อุตฺตราปเถ
กัสมเภา อสิตณฺชนนคเร มหากัสมสฺส ธีตุยา
เทวคพฺภา ยจฺฉิณฺโณ อุปฺปนฺนา อณฺชนเทวี
วาสุเทโว พลเทโว จนฺทเทโว สุริยเทโว อคฺคิ-
เทโว วรฺณเทโว อชฺชฺชโน ปชฺชฺชโน ฆมฺมปณฺณํติโต
องฺกุโร จาติ วาสุเทวาทโย ทส ภาติกาติ
เอกาทส ขตฺติยา อหะสุ. (เปต.อญ. ๑๐๕)

กษัตริย์ ๑๑ พระองค์ คือ พระนางอณฺชนเทวี
และน้องชาย ๑๐ พระองค์ คือวาสุเทพ พล-
เทพ จันทเทพ สุริยเทพ อคฺคิเทพ วรฺณเทพ
อชฺชฺชนะ ปชฺชฺชนะ ฆมฺมปณฺณํติ และอังกุระ
อาศัยกรรมของพระนางเทวคัพภาผู้พระ
ธิดาของ พระเจ้ามหากัสมะในอัสติณฺชนนค
ซึ่งพระเจ้ากัสมะปกครองในอุตตราปถชนบท
เพราะอาศัยเจ้าอุปฺสาคผู้โอรสของพระเจ้า
มหาสาครผู้เป็นใหญ่ในอุตฺตรมธฺรชนบท.

ตสฺสา อณฺชนเทวีติ นามํ กรีสุ. (ชา.อญ.๔/๘๑)
ชนทั้งหลายได้ขนานพระนามพระเทวีนั้นว่า
อณฺชนเทวี.

อณฺชนนามก (ติ)

[อณฺชน + นาม + ก]

[มฺงคหัตถิ] อันมีชื่อว่าอณฺชนะ.

อิทํ วุตฺตํ โหติ:-

อมฺหากํ กลิงฺครณฺจ อวฺภูจิกํ เตน อิทานิ มหา-
ทฺพฺภิกขุ ตตฺถ มหนตํ ฉาตกภยํ อุปฺปนฺนํ ตสฺส
วูปสมตฺถาย อิมํ อณฺชนคิริสฺงกาสํ ตฺยํ
อณฺชนนามกํ มฺงคหตฺถิ เทหิ อิมสฺมิณฺหิ
ตตฺถ นีเต เทโว วสฺสิสฺสตี เตน ตํ สพฺพภยํ
วูปสมมิสฺสตีติ. (จริยา.อญ. ๓๖)

ท่านอธิบายบทนี้ไว้ว่า:-

แคว้นกาลิงคะของข้าพระพุทธเจ้าฝนไม่ตก.
ด้วยเหตุนั้น บัดนี้ ได้เกิดทพภิกขภัยใหญ่
ฉาตกภยใหญ่ในแคว้นนั้น. เพื่อสงภยนั้น
ขอพระองค์จงทรงพระราชทานมฺงคหัตถิ
อันมีชื่อว่าอณฺชนะของพระองค์คล้าย
อณฺชนคิรินี้เกิด. เพราะเมื่อนำพระยาชสาร
นี้ไป ณ แคว้นนั้นแล้ว ฝนก็จะตก. สรรพภย
นั้นจักสงบไปด้วยพระยาชสารนั้นเป็นแน่.

อณฺชนนาฬิ (ถี)

[อณฺชน + นาฬิ]

กล่องยายหยอดตา, กลักยายหยอดตา, ขวดยาย
หยอดตา, หลอดยายหยอดตา.

ดู อุป. ๑/๓๕๒

อณฺชนนาฬิกา (ถี)

[อณฺชน + นาฬิกา]

กล่องยาหยอดตา, กลักยาหยอดตา, ขวดยา
หยอดตา, หลอดยาหยอดตา.

ดู อณฺชน

อณฺชนนีล (ติ)

[อณฺชน + นีล]

สีเขียวดอกอัญชัน, ดอกอัญชันเขียว.

อิติเรณ นีลุปฺปลคิริกณฺณิกาทินิ ปุปฺปผานิ
คเหตฺวา ยถา เกสํ วา วนฺณํ วา น ปณฺณายติ,
เอวํ จโคฎ्ฐกํ วา กรณฺหปฏฺฐลํ วา ปตฺเตหิเยว
สมตฺติตฺติกํ ปุเรตฺวา สนฺนถริตพฺพํ. นีลวณฺณเณ
วา วตฺเตน ภณฺฑทิกํ พนฺธิตฺวา ปุเรตพฺพํ. มุข-
วณฺณิยํ วา อสฺส เภริตลมิว พนฺธิตพฺพํ. กัสนีล-
ปฺลาสนีลอณฺชนนีลานํ วา อณฺณตเรณ ธาตุนา
ปถวีกสิณฺเณ วุตฺตนเณน สํหริมํ วา ภิตฺติยเยว
วา กสิณฺณมณฺฑลํ กตฺวา วิสภาควณฺณเณน
ปริจฺฉินฺนทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ. ๑/๙๔)

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนอกนี้
ต้องไปเก็บเอาดอกไม้ เช่น ดอกบัวเขียว และ
ดอกกรรณิการเขาเป็นต้น เอามาจัดใส่ให้เต็ม
ตะกร้าหรือฝาสุมกพอเสมอขอบปาก เอาแต่
กลีบดอกล้วนๆ โดยที่ไม่ให้มีเกสร หรือก้าน
ปรากฏให้เห็นเลย อีกนัยหนึ่ง ฟังเอาผ้าสีเขียว
มาม้วนให้เป็นห่อแล้วบรรจุใส่ให้เต็มเสมอ
ขอบปากของตะกร้าหรือฝาสุมกนั้น หรือเอา
ผ้าสีเขียวนั้นมาผูกขึงที่ปากขอบ ของตะกร้า
หรือฝาสุมกนั้นให้ตึงเหมือนอย่างหน้ากลอง

ก็ได้ อีกนัยหนึ่ง ฟังเอาธาตุสี่ธรรมชาติอย่าง
หนึ่งอย่างใดในบรรดาสีเขียว ส้ม ฤทธิ์ สีเขียว
ใบไม้ และสีเขียวดอก อัญชัน มาทาทำเป็น
ดวงกลืน ชนิดที่เคลื่อนที่ได้หรือชนิดที่ติด
อยู่กับฝา แล้วทาดัดด้วยสีที่ไม่กลืนกัน โดย
ทำนองดังที่แสดงมาแล้วในปฏิวิกสิณนั้นแล.

อณฺชนปพฺพต (ปุ)

[อณฺชน + ปพฺพต]

อัญชนบรรพต, ภูเขาอัญชนะ[หนึ่งในจำนวน
๖ ลูกในเทือกเขาหิมาลัย].

เอเต นีลา ปทิสฺสนฺติ

นानาผลธฺรา ทูมา

อุคฺคตา อพฺภกฺกฏาว

นีลา อณฺชนปพฺพตา. (ชา. ๒/๓๓๙)

(พรานเจตบุตรกล่าวว่)

ทิวไม้เขียวนั้นมีผลไม้หลากหลาย และภูผา
สูง ยอดเสียดเมฆเขียวชะอุ่มนั้นแล เป็น
อัญชนบรรพต (ภูเขาชื่ออัญชนะ).

โพธิสตุโต เมณฺฑิสฺสํ อามนฺเตตฺวา “เมณฺฑิสฺส-
สร ตวํ อิมํ อิลิณฺณํ อาทาย สุรภูจฺชนปทิสฺส
สิมฺนตฺเร สาโตทิกา นาม นทํ อตฺถิ ตสฺสา ตีเร
วสาหิตํ อุกฺโขเชลฺลํ ๕ เปฯ เอเตนฺอุปายเณ ตติย-
วาเร ปพฺพตํ อามนฺเตตฺวา “ปพฺพต ตวํ มหา-
อณฺณวํ อณฺชนปพฺพโต นาม อตฺถิ ตํ อุป-
นิสฺสาย วสาหิตํ เปเสลฺลํ. (ชา.อฏ. ๔/๑๔๐)

พระโพธิสัตว์ จึงเรียกท่านเมณฑิสสระมา
สั่งว่า ท่านเมณฑิสสระ แม่น้ำชื่อสาโตทิกานี้

ระหว่างเขตแดนสุริยฐานบทมียู่ ท่านจงพาหุญญะนี้ไปอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำสาโตทกานที่นั่นเกิด...โดยอุบายนั้นแหละ พระโพธิสัตว์เรียกภีพพตดาบสมาในวาระที่สามส่งไปว่า ท่านปัพพตะ **อณฺชนบรพต** (ภูเข้อณฺชนะ) มีอยู่ในดงใหญ่ ท่านจงเข้าไปอาศัยอณฺชนบรพตนั้นอยู่เถิด.

สตฺถา สพุเพปิ เต อตฺตโน อิทธิยา คเหตฺวา
 อากาเส อุปฺปตฺติวา หิมวันตํ คนฺตฺวา คคนฺตเล
 จิตฺวา รมณียะ หิมวันตปฺเทเส กณฺจนปพฺพตํ
 รชตปพฺพตํ มณิปพฺพตํ หิงฺคุลิกปพฺพตํ
อณฺชนปพฺพตํ สานุปพฺพตํ ผลิกปพฺพตฺนติ
 นานาวิธะ ปพฺพเต ปญฺจ มหานทีโย กณฺณ-
 มุณฺทกํ รถการํ สีหปฺปาตํ ฉทุทฺทํ ตฺยคฺคพํ
 อโนตฺตตํ กุณฺดาลทหนฺติ สตฺต ทเห ทสฺเสสิ.
 หิมวันโต จ นาม มหา ปญฺจโยชนสตฺพุเพโร
 ตโยชนสทสฺสวิตฺถโต.

(ชา.อฎ. ๔/๔๔๔)

พระศาสดา ทรงพาภิกษุเหล่านั้นแม่ทั้งหมดไปด้วยฤทธิ์ของพระองค์เอง ทรงเหาะไปในอากาศจนถึงป่าหิมวันต์ ประทับยืนอยู่บนท้องฟ้า ทรงชี้ให้ชมภูเขา [๗] ลูกต่างๆ กัน คือ ภูเขาทอง ภูเขาเงิน ภูเขาแก้วมณี ภูเขาหรรดาล **ภูเข้อณฺชนะ** (ภูเขาเต็มด้วยดอกอณฺชน) ภูเขาไล่น ภูเขาแก้วผลึก แล้วทรงชี้ให้ดูแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ สาย [คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหิ] แล้วทรงชี้ให้ดูสระทั้ง ๗ แห่ง คือ สระชื่อกัณณมุณฺทะ ระกาการมณฺทากิณี สีหปฺปาต ฉัททันตอโนดาต กุณฺดาละ **ภูเขา**

ที่ได้ชื่อว่าหิมวันต์นั้นสูงถึง ๕๐๐ โยชน์ กว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์.

อณฺชนปฺภุข (ปฺ)

[อณฺชน + ปฺภุข]

กล่องยาตา, กลักยาตา, ขวดยาตา, หลอดยาตา, หีบยาตา. ช่อดอกอณฺชน.

ดู อณฺชนวณฺณ อรรถ (ข)

อณฺชนปฺภุขสมานวณฺณ (ติ)

[อณฺชนปฺภุข + สมาน + วณฺณ]

มีสีเสมอด้วยช่อดอกอณฺชน.

ดู อณฺชนวณฺณ อรรถ (ข)

อณฺชนมกฺขิต (ติ)

[อณฺชน + มกฺขิต] เปื่อนด้วยยาแต่้มตา.

อฏฺฐปทกตา เกสา

เนตฺตา **อณฺชนมกฺขิตา**

อลํ พาลสฺส โมหาย

โน จ ปารคเวสิโน. (ม. ๒/๒๕๓, เถร. ๓๒๕)

(พระรัฐบาลเถระกล่าวว่า)

[เชิญโยมมารดาบิดาดูรูปที่สตรีใช้แก้วณฺณ และต่างหูแต่งให้วิจิตร ซึ่งมีหนังหุ้มกระดูกไว้ภายใน งามพร้อมเสื่อผ้า]

ผมที่ตบแต่งให้เป็นลอนดั่งกระดานหมากรุกตาทั้งสอง **เปื่อนด้วยยาแต่้มตา** สามารถทำคนเขลาให้ลุ่มหลงได้ แต่ไม่สามารถทำคนที่แสวงหาฝั่งคืออินพพานให้ลุ่มหลง.

เหตุตา อภฺษณมกฺขิตตาติ อุโปปิ นยนาณิ
อนฺโต ทฺวีสฺส อนฺเตสฺส จ ยถา อภฺษณจฺจนยา ทิสฺสติ
เอวํ อภฺษิตตฺตนาณิ. (เถร.อฎฺ. ๒/๒๙๓)

บาทคาคาว่า เหตุตา อภฺษณมกฺขิตตา (ตาทั้ง
สองที่เปื้อนด้วยยาแถมตา) ความว่า แม้นัยน์
ตาทั้งสองข้างก็แถมยาแถมตา (ให้สวยงาม)
โดยประการที่สียาแถมตาปรากฏในภายใน
[ตา]และที่ขอบตาทั้งสองข้าง.

อภฺษณมกฺขิตตฺต (ป)

[อภฺษณมกฺขิต + ตฺต]

ผู้มีมือที่เปื้อนน้ำยาหยอดตา.

ตเทว ปจฺจเวกฺขนานฺนาภาเวน ปนสฺส เอวํ จิตฺตํ
นมิ. ตสฺส หิ สพฺพณฺณํ ปตฺวา สตฺตานํ กิเลส-
คหณํ ฐมฺมสฺส จ คมฺภีรํ ปจฺจเวกฺขนนฺตสฺส
สตฺตานํ กิเลสคหณตา จ ฐมฺมคฺมภีรตา จ
สพฺพภากาเรน ปากฺกฺวา ซาตา.

อถสฺส “อิมํ สตฺตา กณฺธิยปฺนฺณลาพฺ วีย
ตฺกฺกกริตจฺจา วีย วสาเตลปิตฺปิโลติกา วีย
อภฺษณมกฺขิตตฺตโต วีย จ กิเลสกริตา อติ-
สํกิลฺลิจา ราครตฺตา โทสทฺฐจฺจา โมหมฺพฺหา
เต ก็ นาม ปฏฺวิวิธมฺสฺสตีติ จินฺตยโต กิเลส-
คหณปจฺจเวกฺขนานฺนาภาเวนปิ เอวํ จิตฺตํ นมิ.

(ม.อฎฺ. ๒/๘๒, สารตฺถ. ๓/๑๕๔)

แต่พระทัยนั้นของพระองค์นั้นไปอย่างนี้
ด้วยอานุภาพของการพิจารณาแล้วคือ เมื่อ
พระองค์ทรงบรรลุสัมพัญญตญาณแล้ว ทรง
พิจารณาความรกฺษัแห่งกิเลสของเหล่าสัตว์
และความสุขุมแห่งธรรม ความรกฺษัแห่ง

กิเลสของเหล่าสัตว์และความสุขุมแห่งธรรม
ได้ปรากฏชัดโดยลักษณะทั้งปวง.

ลำดับนั้นเมื่อพระองค์ ทรงดำริอยู่ว่า สัตว์
เหล่านี้เต็มเปี่ยมด้วยกิเลส เศร้าหมองยิ่งนัก
กำหนดด้วยราคะ ประทุษร้ายด้วยโทสะ
งมงายด้วยโมหะ อุปมาเหมือนน้ำเต้าที่เต็ม
ด้วยน้ำส้ม เหมือนโองที่เต็มด้วยเบรียง คล้าย
ท่อนผ้าที่ชุ่มด้วยมันเหลว ราวกับมือที่เปื้อน
น้ำยาหยอดตา พวกเขาจะรู้แจ้งธรรมนั้น
อย่างไร พระทัยจึงน้อมไปอย่างนี้แม้ด้วย
อานุภาพของการพิจารณาความรกฺษัแห่ง
กิเลส.

อภฺษณมย (ติ)

[อภฺษณ + มย]

ล้วนแล้วด้วยแร่พลวง (ดาราตาด้วยแก้ว
อัญชันมีสีเขียว).

ตตฺถ สฺวสฺสณฺณํ โสวณฺณมยํ ทฺวิโยชน-
สตุพฺเพธฺ อนฺโตวํ กํ ปากมฺขสฺสณฺณํ ตเมว
สรํ ปฏฺิจฺจาเตว จิตฺ. จิตฺรณฺณํ สพฺพรตฺนมยํ.
กาพฺณณํ อภฺษณมยํ. คณฺธมาทฺนณฺณํ สานมยํ
อพฺภนฺตเร มุคฺควณฺณํ มฺลคฺนโร สารคฺนโร
เผคฺคคฺนโร ตจคฺนโร ปปฺภิกคฺนโร รสคฺนโร
ปตฺตคฺนโร ปุปฺผคฺนโร ผลคฺนโร คณฺธคฺนโรติ
อิมํ ทสฺสิ คณฺธโร อสฺสณฺณ.

(ม.อฎฺ. ๓/๒๕, อุทาน.อฎฺ. ๒๗/๒,

สฺสฺตฺตนิ.อฎฺ. ๒/๑๖๑)

บรรดาภูษา ๕ ลูกนั้น ภูษาสุทฺธสฺสณฺณ เป็น
ภูษาทองสูง ๒๐๐ โยชนภายในคิณมีรูปทรง

เหมือนปากกาตั้งปิดกันสระนั้นนั่นแล ภูเขา จิตรภูฏเป็นภูเขารัตนะทั้งหมด ภูเขาภาพ ภูฏเป็นภูเขาล้วนแล้วด้วยแร่พลวง (ดารา ดาษด้วยแก้วอัญชันสีเขียว) ภูเขาคันธมาทณ ภูฏเป็นยอดเขาล้วนแล้วไปด้วยแก้วลาย ภายในมีสีดั่งสีมุก หน้าแน่นด้วยกลี้น (ของ ต้นไม้หอม) ๑๐ นี้ คือ กลี้นที่เกิดจากราก กลี้นที่เกิดจากแก่น กลี้นที่เกิดจากกระพี้ กลี้นที่เกิดจากเปลือก กลี้นที่เกิดจากสะเก็ด กลี้นที่เกิดจากรส กลี้นที่เกิดจากใบ กลี้นที่เกิดจากดอก กลี้นที่เกิดจากผล กลี้นที่เกิดจากลำต้น.

อณฺชนมฺูล (ปฺ)

[อณฺชน + มฺูล]

อณฺชนมฺูละ, แก้วอณฺชนะ[แก้วมณีชนิดหนึ่งใน บรรดาแก้วมณี ๒๔ อย่าง].

วชิโร มหานีโล อินฺทนีโล ปฺรกโฏ เวพฺฐริโย ปทุมฺราโค ปุสฺสราโค กกฺกเถโน ปุโลโก วิมโล โลหิตงฺโก ผลิโก ปวาโพ โชติรส โคมุตฺตโก โคเมทโก โสคันธิโก มุตฺตา สงฺโข อณฺชนมฺูล ราชนวโฏ อมตฺสโก ปิโยโก พฺราหฺมณิ จาติ จตฺพุทฺธิสฺติ มณี นาม. (อุทาน.อฏ. ๙๒)

แก้วมณี ๒๔ ชนิด คือ วชิระ (เพชร) มหานีละ (แก้วมรกตเขียว) อินฺทนิละ (แก้วอินทนิล) ปฺรกฏะ (แก้วมรกต) เวพฺฐริยะ (แก้วไพฑูรย์) ปทุมฺราคะ (ทับทิม) ปุสฺสราคะ (บุษราคัม) กกฺกเถนะ (แก้วกัณฑ์) ปุโลกะ (แก้วบุโลกะ) วิมละ (แก้ววิมละ) โลหิตงฺกะ (ทับทิมแดง)

ผลิกะ (แก้วผลึก) ปวาพะ (แก้วประพาฬ) โชติรส (แก้วโชติรส) โคมุตตะกะ (แก้วโค มุตตะกะ) โคเมทกะ (แก้วโคเมทกะ) โสคันธิกะ (แก้วโสคันธิกะ) มุตตา (แก้วมุกดา) สังข์ (สังข์) อณฺชนมฺูละ (แก้วอณฺชนะ) ราชนวโฏ (แก้วราชวโฏ) อมตฺสกะ (แก้วอมตฺสกะ) ปิโยกะ (แก้วปิโยกะ) และพราหมณิ (แก้ว พราหมณิ) ชื่อว่า มณี.

อณฺชนราช (ปฺ)

[อณฺชน + ราช]

พระราชาพระนามว่าอณฺชนะ,

พระเจ้าอณฺชนะ.

พระเจ้าอณฺชนะ เป็นกษัตริย์โกถียวงศ์ผู้ ครองเทวทหนครมีพระมเหสีนามว่า ยโสธรา เป็นพระชนกของพระมหายาเทวีผู้เป็น พระพุทธมารดา และพระนางมหาปชาบดี โคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ พระองค์ คือ ทักขปาณิและสุปปพุทธะ)

อณฺชนรฺกฺข (ปฺ)

[อณฺชน + รฺกฺข]

ต้นอณฺชน (ต้นไม้สีดำ).

อณฺชนรฺกฺขสสารมฺภิกฺกาวณฺณ (ติ)

[อณฺชนรฺกฺข + สสาร + มฺภิก + วณฺณ]

มีสีกายเหมือนปมต้นอณฺชน, มีสีกายเหมือน ปมแก่นไม้อณฺชน.

อณฺชนรูกฺขสารมฏิกาวณฺโณ มหามจฺโจสุโรต-
โลหิตงคฺคณฺนิคฺคพฺสทิสานิ อุกฺขิณี อุมฺมีเลตฺวา
อากาสํ อุลโลเกตฺวา ปชฺชุนฺนเทวราชสฺส สทฺทํ
ทตฺวา “โก ปชฺชุนฺน อหํ ฌาตเก นิสฺสาย ทฺวักขิโต
ฯเปฯ อิมินา สจฺเจน เทวํ วสฺสาเปตฺวา ฌาติ-
สงฺฆํ เม ทฺวักขา โมเจหิตี วตฺวา ฯเปฯ

(ชา.อฎ. ๑/๓๕๐)

พญาปลาใหญ่สีกายเหมือนปุ่มต้นอัญชัน
ลืมนาทั้งคู่อันเปรียบได้กับแก้วมณีสีแดง
ที่เจียรนัยแล้ว มองดูอากาศ บรรลือเสียง
กล่าวแก่เทวราชปชฺชุนนะว่า ข้าแต่พระเจ้า
ปชฺชุนนะผู้เจริญ ข้าพเจ้าอาศัยห่มุญฺญาติเดือด
ร้อนมาก...ด้วยสัจจวาจานี้ ขอท่านจงให้ฝน
ตกลงมา ปลดเปลื้องห่มุญฺญาติของข้าพเจ้า
จากทุกซัดด้วยเทอญ...

อณฺชนโลมสาทิส (ติ)

[อณฺชน + โลม + สาทิส]

ผู้มีขนเช่นกับขนดอกอัญชัน, ผู้มีขนดำเสมอ
ด้วยสียาตา.

ตปฺนติ อาภฺนติ วิโรจเร จ

สเตริตา วิชฺชวฺริวฺนตฺติเก

พาหา มุฑฺ อณฺชนโลมสาทิส

วิจิตรวณฺณกฺคฺคาสฺส โสภเร. (ชา. ๒/๓๖)

(อิสฺสิคฺคตาบสฺกกล่าวว่)

รัศมีที่แผ่จากกายของเธอ เปล่งปลั่ง
ผุดผ่อง สว่างไสว เหมือนสายฟ้าในอากาศ
แม้แขนทั้ง ๒ ของเธอก็อ่อนนุ่ม มีขนเช่นกับ
ขนดอกอัญชัน.

อณฺชนโลมสาทิสติ อณฺชนสทิสฺสเหิ โลเมหิ
สมนฺนาคตา. (ชา.อฎ. ๕/๒๑๗)

บทว่า อณฺชนโลมสาทิส คือ ประกอบพร้อม
ด้วยขนทั้งหลายเช่นกับขนดอกอัญชัน.

อณฺชนวณฺณ (ติ)

[อณฺชน + วณฺณ]

(๑) (ก) มีสี[ครามเข้ม]ดั่งดอกอัญชัน.

อณฺณหิ เทว กุมารโ อฺทฺทคฺคโลโม, อฺทฺทคฺคานิ
โลมานิ ชาตานิ นีลานิ อณฺชนวณฺณานิ
กฺคณฺทลวณฺณานิ ทฺวักขินวณฺณกฺคชาตานิ.
อิทฺมปิสฺส มหาปริสฺสสฺส มหาปริสฺสกฺขณํ ภวติ.

(ที. ๒/๑๕, ม. ๒/๓๓๗)

มหาบพิตร พระกุมารนี้มีพระโลมชาติปลาย
งอนขึ้นคือพระโลมชาติขอด เป็นวงเวียนขวา
ดุจกนกฺทล สีครามเข้มดั่งดอกอัญชัน ข้อที่
พระราชกุมารมีพระโลมชาติปลายงอนขึ้นคือ
พระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวา ดังกนกฺทล
สีครามเข้มดั่งดอกอัญชันนี้เป็นลักษณะมหา
บุรุษของมหาบุรุษนั้นแล.

(ข) มีสีเสมอด้วยช่อดอกอัญชัน.

ตว สทฺทญจ สีสณฺจ

วิทิตฺวาน ชนาธิป

วณฺณํ อณฺชนวณฺณเณ

กาลิงคฺคสฺมี วิมิหฺเส. (ชา. ๑/๘๑)

(ฉ.นิมิหฺเส, ม.วณฺณเณ)

(พราหมณ์สรรเสริญคุณของโพธิสัตว์ว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่กว่าเหล่าชน ข้าพระองค์ทั้งหลาย ได้ทราบศรัทธาและศีลของพระองค์แล้ว จะขอรับพระราชทานแลกเปลี่ยนทองคำกับพญาช้าง ซึ่งมีสีเสมอด้วย **ช่อดอกอัญชัน** นำไปไว้ในแคว้นกาลิงคะพระเจ้าข้า.

อัญชนวนุณเณหาติ อัญชนปุณฺชสมาน-
วณฺเณน อิมินา ตว นาเคน.

(ชา.อฎ. ๒/๓๓๓)

บทว่า **อัญชนวนุณเณ** ได้แก่ กับพญาช้างตัวประเสริฐของพระองค์เชือกนี้ ซึ่งมีสีเสมอด้วยช่อดอกอัญชัน.

(๒) ช้างมงคลชื่ออัญชนวรรณ.

ราชา อมจเจ ปุจฺฉิ “อหํ กตฺตพฺพกิจฺจํ อกาสิ เทโว น วสฺสติ กิณฺติ กโรมาติ? “มหาราช อินฺทปตฺตนนฺคเร ธนญฺจยสฺส โกรพฺยรณฺโณ **อัญชนวณฺโณ** นาม มงฺคลหตฺถิ อตฺถิ ตํ อาเนสฺสาม เอรุ สนฺเต เทโว วสฺสตีติ.

(ชา.อฎ. ๒/๓๓๒)

พระราชชาตรัสกะอำมาตย์ทั้งหลายว่า เราได้กระทำการที่ควรกระทำแล้ว ฝนก็ไม่ตก เราจะทำอย่างไรต่อไป. พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช พระเจ้าธัญชัย โกรพยราชในนครอินทปัต มีช้างมงคลชื่อ **อัญชนวรรณ** ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จักนำช้างมงคลเชือกนั้นมา เมื่อเป็นเช่นนั้น ฝนก็จักตก.

อัญชนวนุณปุปฺฟ (น)

[อัญชนวนุณ + ปุปฺฟ]

(๑) มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน.

(๒) (ติ) มีดอกสีเขียว (พันธุ์ไม้เลื้อย).

อัญชนวนุณปุปฺฟภาว (ป)

[อัญชนวนุณปุปฺฟ + ภาว]

มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน, มีดอกสีเขียว (พันธุ์ไม้เลื้อย).

อัญชนํ วณฺหติ เอวํนามกํ วณํ **อัญชนวนุณ-
ปุปฺฟภาวโต** หิ อญฺชนา วุจฺจนฺติ วลฺลียํ ตพฺ-
พฺหุลตาย ตํ วณํ “อญฺชนวณฺหติ นามํ ลภิ. อปเร
ปน “อญฺชนา นาม มหาจฺจนฺตาติ วทนฺติ.

(เถร.อฎ. ๑/๑๖๑)

สองบทว่า **อัญชนํ** ได้แก่ ป่าที่มีชื่ออย่างนี้ อธิบายว่า เถวัลย์ ท่านเรียกว่าอัญชนะเพราะ **มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน** ป่านั้น ได้นามว่าอัญชนวัน เพราะมากไปด้วยเถวัลย์นั้น. ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า กอไม้ใหญ่ ชื่อว่าอัญชนวัน.

อัญชนวนุณสทิสเกส (ติ)

[อัญชนวนุณ + สทิส + เกส]

มีพระเกศาจุดสีดอกอัญชัน, มีพระเกศางาม ดำสนิทจุดสีดอกอัญชัน (จุดสีหายอดตา).

สุสุกภาพเกโสติ สุมฺมจฺจ กภาพเกโส **อัญชน-
วณฺณสทิสเกโส** หุตุวา วาติ อตฺถโก.

(ที.อฎ. ๑/๒๕๓)

บทว่า สฺสกาพเกโส (มีพระเกศาดำสนิท) คือ มีพระเกศาดำขลับ ความว่า มีพระเกศาตูดงอกอัญชัน (สียาหยอดตา).

อณฺชวณฺณสฺนึลฺลสฺสเกส (ติ)

[อณฺชวณฺณ + สฺนึล + สฺสเกส]

มีพระเกศางามดำสนิทตูดงอกอัญชัน (ตูดงอกสียาหยอดตา).

อณฺชวณฺณสฺนึลฺลสฺสเกโส

กณฺจนปฏฺฐวิสฺสุทฺถนลาโณ

โอสฺสิปณฺฑรสุทฺทสุณฺโณ.

เอส หิ ตฺยฺห ปิตา นรสีโห. (ชา.อฏฺ. ๑/๑๓๒)

พระองค์มีพระเกศางามดำสนิทตูดงอกอัญชัน มีพระนลาฏผุดผ่องดุจแผ่นทอง มีพระอุณาโลมขาวสะอาด ดุจดาวประจักษ์รุ่งพระนรสีห์ พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ.

[พระคาถานี้บาทที่ ๑, ๒, ๓ มีบทสมาสตลอด บาทคาถา ส่วนบาทที่ ๔ มีบทว่า นรสีโห ดังนั้น จึงจัดเป็นโอชคุณ กล่าวคือความซำปซึ่งตรึงใจด้วยการกล่าวบทสมาสยาวๆ

พระโบราณณาจารย์กล่าวว่า โอชคุณ นี้เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้ว คือทำให้บทร้อยแก้ว มีชีวิตชีวาน่าสนใจ จะอย่างไรก็ตาม ไม่เพียงแต่ร้อยแก้วเท่านั้นที่ควรประกอบด้วย โอชคุณ แม้บทร้อยกรองก็ควรประกอบด้วย โอชคุณเช่นกัน]

อณฺชวณ (น)

[อณฺช + วน]

อัญชันวัน, ปาอัญชัน (สวนอัญชัน), สวนนี้ปลูกต้นอัญชันไว้มากอยู่ที่เมืองสาเกต เป็นสถานที่อนุรักษพันธัตว์ทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเคยเสด็จไปประทับอยู่.

เอกํ สมยํ ภควา สาเกตเต วิหริติ อณฺชวณเณ มิคทาเย. (ส. ๑/๕๒, ส. ๓/๑๙๒)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปาอัญชัน (อัญชันวัน) สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตเมืองสาเกต.

อณฺชวณเณติ อณฺชวณฺณปุปฺผานํ รุกฺขานํ โรปีตวเน. (ส.อฏฺ.๓/๒๗๘)

บทว่า อณฺชวณเณ ณ ปาอัญชัน คือ ในป่าที่ปลูกต้นไม้มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน (เป็นจำนวนมาก[ตีพิมพ์ล้น]).

ดูใน อ.๓/๒๒๕, เถร.อฏฺ.๑/๑๐๗,๑๖๐, ฐมฺม.อฏฺ.๒/๒๐๔, สุตตฺถนิ.อฏฺ.๒/๒๔๖, ชา.อฏฺ.๑/๓๒๖, ชา.อฏฺ.๓/๒๕๖

[เอกํ สมยํ มีนัยการแปลดังนี้ แปลว่า ตลอดสมัยหนึ่ง โดยลงทุติยาวิภัติในอัจจันตสังโยค คือ การประกอบต่อเนื่องตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา แต่อาจแปลตามศัพท์ว่า ในสมัยหนึ่ง ก็ได้ โดยลงทุติยาวิภัติในอรรถสัตติมี ตามมติของโบราณณาจารย์ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา อย่างไรก็ดี ในที่นี้แปลว่า สมัยหนึ่ง เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย)]

อณฺชวณฺนีย (ป)

[อณฺชวณ + อีย]

พระเถระผู้อยู่ในป้าอัญชน, พระเถระชื่อ
อัญชนวนฬย (เป็นโอรสของพระราชาใน
กรุงเวสาลี)

อภฺษณวนฬย เถโร. (เถร. ๒๓๒)

พระเถระชื่ออัญชนวนฬย (ผู้อยู่ในป้าอัญชน).

อภฺษณวนฬยตุเถร (ป.)

[อภฺษณวนฬย + เถร]

อัญชนวนฬยเถระ, พระเถระชื่ออัญชนวนฬย.

อายสุมโต อภฺษณวนฬยตุเถรสฺส คาคา.

(เถร.อญ. ๑/๑๕๙)

คาคาของท่านอัญชนวนฬยเถระ. (พระเถระนาม
ว่า มุฏฐุปปฬยะที่มาใน อป.๑/๑๕๖) คือ พระ
เถระรูปนี้.

[ประวัติของท่านมีอยู่ว่า นัยว่า ในกาลของ
พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าทุมุตระ ท่าน
เป็นช่างดอกไม้ นามว่าสุทฺธสณะ บุษบาพระผู้มี
พระภาคด้วยดอกมะลิทำบุญอย่างอื่นไว้ใน
ภพนั้นๆ เป็นอันมาก บวชในศาสนาของพระ
ผู้มีพระภาคทรงพระนามว่ากัสสปะ แล้วได้
บำเพ็ญสมณธรรม ครั้นในพุทฺธรูปบาทกาลนี้
เกิดในตระกูลเจ้าวัชชี ในพระนครเวสาลี ใน
เวลาที่เจริญเติบโตใหญ่แล้ว ภัยทั้ง ๓ คือ ภัย
เกิดแต่ฝนแล้ง ภัยเกิดแต่ความเจ็บไข้ ภัย
เกิดแต่มนุษย์ บังเกิดในแคว้นวัชชี. ก็เมื่อ
พระผู้มีพระภาคเสด็จถึงเมืองเวสาลี เมื่อ
ภัยทุกอย่างสงบแล้ว และเมื่อธรรมมาภิสมัย
เกิดแล้วแก่เทวดาและมนุษย์ ในการแสดง

ธรรมของพระผู้มีพระภาค ราชกุมารนี้ เห็น
พุทฺธานุภาพ ได้มีศรัทธาออกบวช.

หลังจากบวชแล้ว ท่านได้เข้าไปอยู่ที่ป้าชา
ในป้าอัญชนวัน ในเมืองสาเกตนั้น เมื่อจวน
ถึงเวลาใกล้เข้าพรรษาได้ตั้งเกา ๆ ที่มนุษย์
ทิ้งแล้ว วางตั้งนั้นไว้บนแผ่นหินทั้ง ๔ ปกปิด
ด้านบน และด้านกว้างด้วยหญ้าเป็นต้น แล้ว
ประกอบประตูดุอยู่จำพรรษา. ท่านได้เพียร
พยายามอยู่และได้บรรลุพระอรหัต ในเดือน
แรกเท่านั้น. เพราะเหตุที่ท่านได้จำพรรษาใน
ป้าอัญชนวัน จึงได้นามว่าอัญชนวนฬยเถระ]

อภฺษณวนฬยตุเถรคาคา (ถึ)

[อภฺษณวนฬยตุเถร + คาคา]

อัญชนวนฬยเถรคาคา, คาคาของพระเถระ
ชื่ออัญชนวนฬย.

อภฺษณวนฬยตุเถรคาคา. (เถร. ๒๓๒)

อัญชนวนฬยเถรคาคา (คาคาของพระเถระ
ชื่ออัญชนวนฬย).

อภฺษณวนฬยตุเถรคาคาวณฺณนา (ถึ)

[อภฺษณวนฬยตุเถรคาคา + วณฺณนา]

พรรณนาความแห่งคาคาของพระอัญชน
วนฬยเถระ, อรรถกถาอัญชนวนฬยเถรคาคา.

ดู เถร.อญ. ๑/๑๕๙,๑๖๑

อภฺษณวนฬยตุเถรวตุถุ (น)

[อภฺษณวนฬยตุเถร + วตุถุ]

เรื่องของพระอัญชนวนฬยเถระ.

ตํ อณฺชวณฺเฑระวตฺถุณฺหิ วุตฺตสทิสเมว.

(เถร.อฎ. ๑/๑๖๔)

เรื่องนั้นเหมือนกับที่กล่าวไว้ในเรื่องของพระ
อณฺชวณฺเฑระ. ดู เถร.อฎ. ๑/๑๕๙,๑๖๑

อณฺชวสภ (ป)

[อณฺช + วสภ]

ช้างมงคลชื่ออณฺชวสภะ.

ราชา อมฺเจ ปุจฺฉิ “อหํ กตฺตพฺพกิจฺจํ อกาสิ
เทโว น วสฺสตี กินฺตี โกโรมาตี? “มหาราช
อินฺทปตฺถนคเร ธนญฺจยสฺส โกโรพฺยธมฺโม
อณฺชวสภโก นาม มงฺคละหตฺถิ อตฺถิ ตํ
อาเนสุสาม เอวํ สนฺเต เทโว วสฺสตีติ.

(ชา.อฎ. ๒/๓๓๒) (สี.อ.ต่างกัน)

พระราชตรัสกะเหล่าอำมาตย์ว่า เราได้ทำ
กิจที่ควรทำแล้ว ฝนก็ไม่ตก เราจะอย่างไร.
พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช
พระเจ้าธนัญชัยโกโรพยราชในนครอินทปัต
มีช้างมงคลชื่ออณฺชวสภะ ข้าพระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย จักนำช้างมงคลเชือกนั้นมา เมื่อ
เป็นเช่นนั้น ฝนก็จักตก.

อณฺชสนฺนิภ (ป)

[อณฺช + สนฺนิภ]

อณฺชสนฺนิภะ, เจ้าศากยะนามว่าอณฺชนะ.

ปีตา อณฺชสนฺนิภโก เม

มาตา มม สุกฺขณฺดา

ตโต กปิลวตฺถุณฺหิ

สุทฺโธทมนํ คตา. (อป. ๒/๒๑๕)

(พระพุทธเจ้าได้ตรัสในที่ประชุมนี้ว่า)

พระชนกของข้าพเจ้า ทรงพระนามว่าอณฺช-
ศากยะ พระชนนีของข้าพเจ้าทรงพระนาม
ว่าสุลักขณา ต่อมามารดา (ของข้าพเจ้า) ได้ไป
สู่พระราชวังของพระเจ้าสุทโธทนะ ในกรุง
กบิลพัสดุ์.

อณฺชสนฺทิส (ติ)

[อณฺช + สฺทิส]

เช่นกับขนดอกอัญชัน.

อณฺชสนฺทิสสาติ อณฺชสนฺทิสเสหิ โลเมหิ
สมนฺนาคตา. (ชา.อฎ. ๕/๒๑๗)

บทว่า อณฺชสนฺทิสสา (มีขนเช่นกับขน
ดอกอัญชัน) ได้แก่ ประกอบพร้อมด้วยขน
ทั้งหลายเช่นกับขนดอกอัญชัน.

อณฺชสนฺนิภ (ติ)

[อณฺช + สนฺนิภ]

(ก) [มีสีเขียว]จุดดอกอัญชัน.

อุเทนตํ มหาเมฆํ

นีลํ อณฺชสนฺนิภํ

สาครํ วีย ทิสฺสนตํ

ปสฺสเสตํ มหาวนํ. (อป. ๑/๓๗๕)

(เกนียพราหมณ์ กล่าวว่า)

ท่านคงเห็นป่าใหญ่สีเขียวจุดดอกอัญชัน
จุดดังก่อนมหาเมฆตั้งขึ้น ซึ่งปรากฏจุด
ท้องทะเล.

(ข) ข้างมงคฺลซึ่งอภฺยชนสนฺนิกะ.

มหาสत्ตสฺส ปน อภฺยชนสนฺนิโก นาม มงคฺล-
หตฺถิ มหาปุณฺโณ โหติ. รฏฺฐวาสิโน “ตสฺมี
อานีเต เทโว วสฺสิสฺสตีติ สณฺณาย รณฺโณ
อาโรจยฺสฺ. ราชา ตสฺส หตฺถิสฺส อานยนตฺถาย
พฺรหฺมณฺ ปหิณฺนิ. เต คณฺตุวา มหาสत्ตํ หตฺถิ
ยาจฺสิ. (ธมฺม.อฏฺ. ๒/๓๖๑)

ก็ข้างมงคฺลซึ่งอภฺยชนสนฺนิกะของพระ
มหาสत्ตํ เป็นสत्ตํมีบุญมาก. ชาวแคว้นพา
กันกราบทูลด้วยความสำคัญว่า เมื่อนำช้าง
นั้นมาแล้ว ฝนจักตก. พระราชา ทรงส่งพวก
พฺรหฺมณฺไป เพื่อต้องการนำช้างนั้นมา.
พฺรหฺมณฺเหล่านั้นไปแล้ว ทูลขอช้างกะ
พระมหาสत्ตํแล้ว.

ดู อภฺยชนวณฺณ

อภฺยชนสมวณฺณสนฺนิลเกส (ติ)

[อภฺยชนสม + วณฺณ + สนฺนิล + เกส]
มีพระเกศาดำสนิทดุจสีดอกอัญชัน.

อภฺยชนสมวณฺณสนฺนิลสุเกโส

กณฺจนปฏฺฐวิสฺสุทฺธนลาภฺโ

โอสฺธิปณฺฑรสุทฺธสุณฺโณ

เอส หิ ตฺยฺห ปิตา นรสีโห. (ชา.อฏฺ. ๑/๑๐๕)

(อภฺยชนวณฺณสนฺนิลสุเกโส. สารตฺถ. ๓/๒๔๗)

พระองค์มีพระเกศางามดำสนิทดุจสีดอก
อัญชัน มีพระนลาฏผุดผ่องดุจแผ่นทอง มี
พระอุณาโลมขาวสะอาดดุจดาวประจํารุ่ง
พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของ
เธอ.

อภฺยชนสฺวหฺย (ติ)

[อภฺยชน + สฺวหฺย]

[พญาคชสาร]ชื่ออัญชนะ.

อวุฏฺฐจิโก ชนปโท

ทฺพฺพิโกโช จาตโก มหา

ททาหิ ปวโร นาคํ

นี่ล อภฺยชนสฺวหฺย. (จรียา. ๓๘๗)

[ครั้งนั้น พวกพฺรหฺมณฺชาวแคว้นกาลิงคะ
ได้มาหาเราขอพญาคชสาร ซึ่งประกอบด้วย
ธัญญลักษณะ สมบูรณ์ด้วยมงคฺลกับเราว่า]
ชนบทฝนไม่ตกเลย เกิดทฺพพิโกชภัย อด
อยากมาก ขอพระองค์โปรดพระราชทาน
พญาคชสาร ตัวประเสริฐมีกายสีเขียวชื่อ
อัญชนะด้วยเถิด.

อภฺยชนสฺวหฺยนฺติ อภฺยชนสฺสทฺเทน อวฺหาตพฺพิ
อภฺยชนนามกนฺติ อตฺถโก. (จรียา.อฏฺ. ๓๖)

บทว่า อภฺยชนสฺวหฺย คือถูกร้องเรียกด้วยเสียง
ว่า อัญชนะ หมายความว่า มีชื่อว่าอัญชนะ.

อภฺยชนนิตฺตวิกา (ถิ)

[อภฺยชน + ถิวิกา]

ถฺกฺกัลกยาตา, ถฺกฺกสํยาตา.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุ อภฺยชนมฺปิ อภฺยชนิ-
สลาภมฺปิ หตฺถเณน ปริหรนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺ. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว อภฺยชนนิตฺตวิกา.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายใช้มือถือถือกัลก
ยาดาบ้าง ไม่ป้ายยาดาบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย จึง

นำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาค ให้
ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา
อนุญาตอุกัลกียาตา”

อณฺขนิสลาภา (ถ)

[อณฺขนิ + สลาภา] ไม่ป้ายยาตา.

เตน โข ปน สมเยน ภิกขุ อญฺญคฺคิยา อณฺขนิ
อญฺญิณี ทุกฺขานิ โหณฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺส. อนฺุชานามิ ภิกฺขเว อณฺขนิสลาภณฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย ย่อมป้าย
ทาตาด้วยนิ้วมือ (ใช้นิ้วมือป้ายทาตา) นัยน์
ตาช้า ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล
พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า
ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไม่ป้ายยาตา.

อณฺขนิ (ถ)

[อณฺขนิ + อ]

กัลกียาหยอดตา, กล่องยาหยอดตา, ขวดยา
หยอดตา, หลอดยาหยอดตา,
ผู้สมควรใช้ยาแต้มตา = ผู้หญิง.

เตน โข ปน สมเยน จพฺพคฺคิยา ภิกขุ อญฺจา-
วจา อณฺขนิโย ธาเรณฺติ โสวณฺณมมฺยํ รุปิยมยํ.
มนุสฺสา อญฺญายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจณฺติ
“เสยฺยถาปิ คิหิ กามโภคิโนติ. ภควโต เอต-
มตฺถํ อาโรเจสฺส. น ภิกฺขเว อญฺจาวจา อณฺขนิ
ธาทตฺวา. โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกสฺส.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้กลัก
ยาตาชนิดต่างๆ ทำด้วยทองคำ ทำด้วยเงิน
มนุษย์ทั้งหลายจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนา
ว่า “เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคมาม” ภิกษุ
ทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระ
ภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุไม่พึงใช้กลักยาหยอดตาชนิดต่างๆ
รูปใดใช้ต้องอาบัติทุกกฏ.

อณฺขนิ นว จิตฺตา

ปฺตติกาโย อลงฺกโต

อลํ พาลสฺส โมหาย

โน จ ปารคเวสิโน. (ม. ๒/๒๕๓, เถร. ๓๒๕)

(จ.ม. อณฺขนิวณฺณา)

(พระรัฐบาลกล่าวว่า)

กายที่มีสภาพเปื่อยเน่าเป็นธรรมดา ซึ่งตก
แต่งแล้วเหมือนกลักยาหยอดตาใหม่ อัน
งดงามพอจะหลอกคนโง่ได้ แต่จะหลอกคน
ผู้แสวงหาฝั่งไม่ได้.

อณฺขนิติ อณฺขนนํปิภา. (ม.อญ. ๓/๒๐๙)

บทว่า อณฺขนิ (กลักยาหยอดตา) ได้แก่
กล่องยาหยอดตา (หลอดยาหยอดตา).

อณฺขนิ นว จิตฺตา ปฺตติกาโย อลงฺกโตติ
ยถา อณฺขนิ อณฺขนนํปิภา นว อภินว
มาลากมฺมกรทนต์ทิวเสน จิตฺตา พหิ มฺภฺจา
อฺชฺชลา ทสฺสนิยา อนฺโต ปน น ทสฺสนิยา โหติ
เอวเมว ตาสํ กาโย นฺหฺนพฺภณฺชนวตฺถา-
ลงฺกาเรหิ อลงฺกโต พหิ อฺชฺชโล อนฺโต ปน ปฺตติ
นํนปฺปการอสฺสจฺจิ ภริโต ติจฺจจฺติติ อตฺถโก.

(เถร.อญ. ๒/๗๗๕)

กึ่งคาถาว่า อณฺชนิว นว จิตฺตา ปุติกาโย
อลงฺกโต ความว่า กลักยาหยอดตา คือกล่อง
ยาหยอดตา (หลอดยาหยอดตา) ใหม่ ๆ วิจิตร
ด้วยมาลากรรมคือ ทำเป็นลวดลายดอกไม้
และสลักเป็นพื้นมังกรเป็นต้น ภายนอก
เกลี้ยงเกลารื่นเงาแต่ภายในไม่น่าดู
จันใด. กายของหญิงเหล่านั้นก็จันนั้นเหมือน
กัน ตกแต่งด้วยการอาบน้ำ แป้งตา ผ้าและ
เครื่องอลังการทั้งหลาย ภายนอกสดใส แต่
ภายในเสีย เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานา
ประการตั้งอยู่.

อณฺชูปิสน (น)

[อณฺชน + อุปิสน]

จฺจน[เครื่องยา]บดผสมยาตา, จฺจน[เครื่องยา]
ที่ควรบดผสมเพื่อเป็นยาหยอดตา.

อถ โข ภควา เอตสฺมี นิทานเ เอตสฺมี ปกรณ
ธมฺมี กถํ กตฺวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “อนฺชานามิ
ภิกฺขเว อณฺชน กาพณฺชนํ รสณฺชนํ โสตณฺชนํ
เครฺกํ กปลณฺหติ. **อณฺชูปิสนเหติ** อตุโถ โหติ.
ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสุ.

อนฺชานามิ ภิกฺขเว จนฺทณํ ตคฺรํ กาพณฺสํ สํวริยํ
ตาลีสํ ภาทํมตฺตกณฺหติ. (วิ. ๓/๒๙๔)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมี
กถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ แล้วรับสั่งกับ
ภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
ยาหยอดตา อันได้แก่ยาทาตาที่ปรุงด้วย
เครื่องปรุงหลายอย่าง ยาป้ายตาที่ทำด้วย
เครื่องปรุงต่าง ๆ ยาทาตาที่เกิดในกระแสน้ำ

หรดาลกลีบทอง เขม่าไฟ” ภิกษุทั้งหลาย
ต้องการจฺจน[เครื่องยา]บดผสมยาตา จึงนำ
เรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรง
ทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
[ผง]ไม้จันทน์ กฤษณา กะลัมพิก ใบเจียง
[ต้นไม้ใช้ใบทำยา] แห้วหมู”.

อณฺชูปิสนเหติ อณฺชนเณ สทฺธิ เอโกโต
ปิสิตพุเพหิ. (วิ.อญ. ๓/๓๗/๓)

บทว่า **อณฺชูปิสนเหติ** ([จฺจน]เครื่องยาบด
ผสมยาตา) ได้แก่ [เครื่องยามีผงไม้จันทน์
เป็นต้น]ที่จะพึงบดผสมกับยาหยอดตา.

อณฺชูปิสนนฺต อณฺชนตถาย อุปิสิตพุพฺ
ยํ ภิกฺขุ จฺจนฺชาตํ. (สารตถ. ๓/๓๐๔)

บทว่า **อณฺชูปิสน** (เครื่องยาบดผสมยา
ตา) คือ จฺจนอย่างใดอย่างหนึ่ง[มีผงไม้จันทน์
เป็นต้น]ที่ควรบดเพื่อเป็นยาหยอดตา.

อณฺชุนต (ติ)

[อณฺช + อนฺต. ติ, อณฺชนฺติ]

เมื่อแต้ม, แต้มอยู่.

[เตน โข ปน สมเยน จพุพคฺคิยา ภิกฺขุณฺโง
อวฺจํ กโรนฺติ ฯเปฯ (วิ. ๔/๔๑๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุณีทั้งหลายแต้มขอบ
ตานอก (หางตา)...]

อวฺจํ กโรนฺติติ อภฺยํ **อณฺชุนฺติโย** อวฺจเทเส
อโฆมุขํ เลขํ กโรนฺติ. (วิ.อญ. ๔/๑๒๙)

สองบทว่า **อวฺจํ กโรนฺติ** (แต้มขอบตานอก
[หางตา]) ความว่า พวกภิกษุณีฉกัฟคิย เมื่อ

แต่มีขอบตานอก (หางตา) ได้เขียนลวดลายหันหน้าลงล่างที่หางตา.

[อณฺชลิ ศัพท์มีความหมายโดยตรงว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตาคือขอบตา การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เชื่อว่าสมีปุปจระคือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น คงคาย สสฺส ติฏฺฐติ (ข้าวกล้า ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงคาย แปลตามศัพท์ว่า ในแม่น้ำคงคา แต่ข้าวกล้า จะตั้งอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้คือฝั่งน้ำ]

อณฺชลิ (ปฺ)

[อณฺช + อลิ]

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๙๖) กล่าวว่า อณฺชลิ (ลง อลิ ปัจจัย ทำย อณฺช ชาติ) มีวิเคราะห์ว่า อณฺชติ ภตฺติมนเนปกาเสตติ อณฺชลิ (อณฺชลิคือเครื่องแสดงความเคารพ). คัมภีร์กังขาโยชนามหาฎีกา (๒๑-๒๒) ใช้เป็นรูปว่า กตณฺชลิ ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมมาจาก กตณฺชลิ=กโต อณฺชลิ เอเตนาคติ กตณฺชลิ (ผู้มีกระพุ่มมืออันกระทำแล้ว ชื่อว่า กตณฺชลิ) จากนั้นจึงทำที่ชะ อี เป็น อี เพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิทธิฎฐะ)]

[กระพุ่มมือ, พนมมือ ๒ ศัพท์ = ปรปฏฺ, อณฺชลิ. ฐาน.คาถา ๒๖๘]

(๑) อณฺชลิ, การไหว้, การประนมมือไหว้, การกระพุ่มมือไหว้โดยบรรจุ ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า(ทศนขสโมธาน) ทำอัฐมมือให้หนุนเล็กน้อยยกขึ้นเหนือศีรษะ (หรือจรดหน้าผาก).

อถ โข ราชมาคโร อชาตสตุ เวเทหิปุตโต ภควนฺตํ อภิวาเทตวา ภิกษุสํมสฺส อณฺชลิ ปณามेतวา เอกมนฺตํ นิสฺสิ; เอกมนฺตํ นิสฺสินโน โข ราชมาคโร อชาตสตุ เวเทหิปุตโต ภควนฺตํ เอตทโวจ “ปุจฺเจยยามหํ ภนฺเต ภควนฺตํ ภิกฺขเว เทสํ สเจ เม ภควา โอกาสํ กโรติ ปญฺหสฺส เวยากรณายาติ. “ปุจฺจ มหาราช, ยทาภฺชสิติ. (ที. ๑/๔๗)

ลำดับนั้น พระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร ทรงถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค ทรงประณต-
น้อมอณฺชลิ (ไหว้) ภิกษุสงฆ์แล้ว ประทับนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันขอโรกาส ทูลถามปัญหาบางอย่าง กะพระผู้มีพระภาค หากพระผู้มีพระภาค จะประทานพระวโรกาส เพื่อทรงตอบปัญหาของหม่อมฉัน” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เชิญถามตามพระประสงค์เถิด มหาบพิตร”

[การใช้คำเชื้อเชิญให้ถามเช่นนี้เรียกว่า สัพพัญญูปวารณา]

ตโต ชีวกสฺส เอตทโหสิ ๕เปฯ อญฺญาสาสนา ภควโต วิหาราภิมุโข ปญฺจปติฏฺฐิติน วนฺทิตวา ทสนนขสโมธานสมฺมุขสํ อณฺชลิ สิริสิ ปคฺคเหตวา ๕เปฯ “อโย เทว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธติ-
อาทิมาย. (ที.อญ. ๑/๑๓๓) วิมาน.อญ. ๖)

ลำดับนั้น หมอชีวกคิดในใจว่า... พลังลุกขึ้นจากอาสนะ หันหน้าไปทางที่ประทับของพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ประคองอณฺชลิซึ่งรุ่งเรืองด้วยการบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า[ประนมมือทั้ง ๑๐ นิ้วไว้]เหนือศีรษะ... แล้วจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

พฺรหฺมา จ โลกาธิปติ สหฺมปติ

กตณฺชลิ อนฺธิวโร อยาจก

สนฺติธ สตฺตา อปฺปรชฺชชชาติกา

เทเสตุ ฐมฺมํ อนุกมฺปิมี ปชฺ. (อป. ๒/๔๓๕)

ท้าวสหัมบดีพรหมผู้เป็นใหญ่ในโลกได้กระทำอณฺชลิ (ผู้มีกระพุ่มมืออันทำแล้ว) อาราธนา พระพุทธเจ้าว่า เหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสสมลทินน้อยในจักรวาลมีอยู่ในโลก ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมเพื่ออนุเคราะห์โลกนี้.

[คาถานี้เป็นอุปมาคาถาที่ผสมอินทรวงศ์กับรุจิราคาถา กล่าวคือบาทแรกของคาถานี้เป็นอินทรวงศ์ประกอบด้วย ต ต ช ร คณะ (๒๒๑, ๒๒๑, ๑๒๑, ๒๑๒), บาทที่ ๒ เป็นรุจิราคาถาประกอบด้วย ช ภ ส ช คณะและครุ (๑๒๑, ๒๑๑, ๑๑๒, ๑๒๑, ๒), บาทที่ ๓ เป็นอินทรวงศ์ โดยรวมคำว่า อปป เป็น ๑ พยางค์ และถือว่าเป็นลหุ แม้ในวรรณกรรมบาลีส่วนใหญ่การรวม ๒ พยางค์เป็น ๑ พยางค์มักถือว่าเป็นครุ แต่บางที่ก็ถือว่าเป็นลหุได้ บาทที่

๔ เป็นอินทรวงศ์. จะอย่างไรก็ตาม คาถานี้บางอาจารย์ถือว่าเป็นอินทรวงศ์ทั้งหมด โดยเปลี่ยนบาทที่ ๒ เป็น กตอณฺชลิ อนฺธิวโร อยาจก เปลี่ยนบาทที่ ๓ เป็น สนฺติธ สตฺตาปฺปรชฺชชชาติกา เพื่อให้ต้องคณะฉันท

รุจิราคาถา แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความปรารถนาในการฟัง เพราะแต่งด้วย ช คณะเป็นต้นและมีจังหวะหยุด ๒ ช่วง ทำนแสดงรูปวิเคราะห์ว่า รุจิ อเรติ ปวตเตตติ รุจิรา (คาถาที่ยังความปรารถนาให้เป็นไป ชื่อว่า รุจิรา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก รุจิ บทหน้า + อร ธาตุ (คติมิ = ไป) + เณ + อ ปัจจัย]

ดู วิ.๑/๑๐, ที.๒/๓๒, ส.๑/๗๘, อ.๑/๖๗

(๒) [เต็มหน้าด้วย]กระพุ่มมือ.

เสยฺยถาปิ อาวุโส โปกฺขรณิ เสวาลปนฺกปริโยนฺทรา. ถอ บุริโส อาคฺจเณยฺย มฺมมาภิตตโต มฺมมปเรโต กิลฺนฺโต ตสิโต ปิปาสิโต. โส ตโปกฺขรณิ โอคาเหตฺวา อุโภาหิ หตฺถเอหิ อิตฺติจิตฺติ จ เสวาลปนฺกํ อปฺวิยฺหิตฺวา อณฺชลิหา ปิวิตฺวา ปกฺกเมยฺย. เอวเมว โช อาวุโส ยฺวายํ ปุคฺคโล อปริสฺสุทฺทวฺจิสมาจาโร ปริสฺสุทฺทกฺยสมาจาโร ยาสฺส อปริสฺสุทฺทวฺจิสมาจารตา น สาสฺส ตสฺมีสมเย มนสิกาตพฺพา ยา จ ขฺวาสฺส ปริสฺสุทฺทกฺยสมาจารตา สาสฺส ตสฺมี สมเย มนสิกาตพฺพา. เอวํ ตสฺมี ปุคฺคเล อาฆาโต ปฏฺวิเนตพฺโพ. (อ. ๒/๑๖๕)

ดูก่อนผู้มีอายุ บุคคลใดมีความประพฤติดังวาทาไม่บริสุทธิ์ แต่มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ ความประพฤติทางวาจาที่ไม่บริสุทธิ์

ของเขาส่วนใด ภิกษุไม่พึงใส่ใจส่วนนั้นในเวลานั้น ส่วนความประพฤติกายที่บริสุทธิ์ของเขาส่วนใด ภิกษุก็พึงใส่ใจแต่ส่วนนั้นในเวลานั้น เปรียบเหมือนสระน้ำที่ถูกสาหร่ายและแห่นคลุมไว้ คนเดินทางมาถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระจายน้ำ เขาจึงลงสระน้ำนั้น แหวกสาหร่ายและแห่นด้วยมือทั้งสอง พึงต้อนน้ำด้วย**กระพุ่มมือ** (ใช้มือขวากั้นขึ้นต้อน, กอบน้ำขึ้นต้อน) แล้วจึงจากไป ภิกษุพึงกำจัดอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้แล.

(๓) กระพุ่มมือ, กระพุ่มพระหัตถ์ (ฝ่ามือ).

อทุทสา โข อานนท กปฺปโก พหุโน วสฺसानํ พหุโน วสฺสสตานํ พหุโน วสฺสทสฺสสถานํ อจฺเจน รมฺโณ มฆเทวสฺส สิริสฺมี ปลิตานิ ชาตานิ; ทิสฺวาน ราชานํ มฆเทวํ เอตทโวจ “ปาตุญฺจตา โข เทวสฺส เทวทุตา, ทิสฺสนฺติ สิริสฺมี ปลิตานิ ชาตานีติ. เตเนหิ สมฺม กปฺปก ตานิ ปลิตานิ สาธุกํ สณฺหาเสน อทุทริตฺวา มม **อณฺชลิสฺมี** ปติญฺจาเปหิ. “เอวํ เทวาทิ โข อานนท กปฺปโก รมฺโณ มฆเทวสฺส ปฏิสฺสตุวา ตานิ ปลิตานิ สาธุกํ สณฺหาเสน อทุทริตฺวา รมฺโณ มฆเทวสฺส **อณฺชลิสฺมี** ปติญฺจาเปสิ. (ม.๒/๒๖๒)

(ใน ขา.อญ.๑/๑๕๔ เป็น ปาณิมหิ จเปหิ)

[อานนท์ เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงมิถิลานี้แล ได้มีพระราชาทรงพระนามว่ามฆเทวะ เป็นผู้ทรงธรรม ครั้งนั้น ทรงรับสั่งเรียกช่างกลบก มาตรัสว่า “ เมื่อใด ท่านเห็นผมหงอกเกิดบนศีรษะของเรา เมื่อนั้นพึงบอกเรา]

อานนท์ เมื่อล่วงไปหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี ช่างกลบกได้เห็นพระเกศาหงอกเกิดแล้วบนพระเศียรของพระเจ้ามฆเทวะได้ กราบทูลว่า “เทวทูต[สื่อแจ้งข่าวมฤตยู]ปรากฏแก่พระองค์แล้ว พระเกศาหงอกเกิดแล้วบนพระเศียรปรากฏอยู่” พระเจ้ามฆเทวะตรัสว่า “ช่างกลบกเพื่อนรัก ถ้าเช่นนั้น ท่านจงใช้แห่นถอนผมหงอกนั้นให้ดี แล้ววางลงที่**กระพุ่มมือ**ของเราเถิด” อานนท์ ช่างกลบก ทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้ว จึงใช้แห่นถอนพระเกศาหงอกนั้นอย่างดี แล้ววางลงบน**กระพุ่มมือ**ของพระเจ้ามฆเทวะ.

[หมายเหตุ:-พระเจ้ามฆเทวะทรงเล่นอย่างเด็กอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงดำรงตำแหน่งอุปราชาอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงครองราชย์อยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี เสด็จออกจากวังผนวชเป็นบรรพชิต ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ที่มฆเทวอัมพวันนี้อีก ๘๔,๐๐๐ ปี พระองค์ทรงเจริญพรหมวิหาร ๔ ประการ หลังจากสวรรคตแล้วได้เสด็จเข้าถึงพรหมโลก]

อณฺชลิก (ป.)

[อณฺชลิ + ก]

ลง ก ปัจจัยในสกตตะ (สกตตปัจจัย) ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทฺธปฺปนฺนา นิปาตนา สิชฺชมนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร[คือสูตร ยทฺธปฺปนฺนา นี้]) การลงปัจจัยที่เรียกว่าสกตตนี้มักลงเพื่อรักษาดันท์ หรือเพื่อเปลี่ยนจากลิงค์เดิม ดัง

กฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปิทีปกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๒) ว่า สกตติกา ปกติโตลึงควจนานิ อติวตุนติ (ศัพท์ที่ลงสกตตปัจจัยย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์จากรูปเดิม).

อณฺชลิ, การไหว้, การประนมมือไหว้, การกระพุ่มมือไหว้โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า (ทศนขสโมธาน) ทำอัญมือนำให้หุ่นเล็กน้อยยกขึ้นเหนือศีรษะ.

อหิ มนุสเสสุ มนุสสญตา

อพฺภาคตานาสนํ อทาสี

อภิวาทยิ อณฺชลิกํ อกาสิ

ยถาภูทกญจ อทาสี ทานํ. (วิมาน. ๒)

[เทพธิดานั้นตั้งใจที่พระมหาโมคคัลลานเถระถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมตามที่พระเถระถามว่า]

เมื่อดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ได้ถวายตั้ง แต่บรรดาภิกษุผู้เพิ่มมาถึง ได้กราบไหว้ ประคองอณฺชลิและถวายทานตามกำลังทรัพย์.

อณฺชลิกํ อกาสินฺติ ทศนขสโมธานสมุชฺชลํ
อณฺชลีสฺสลิ ปคฺคณฺหนฺติ คุณวิสฺฐิญาณํ อปายนํ
อกาสินฺติ อตฺถโก. (วิมาน.อฏ. ๒๑)

สองบทว่า **อณฺชลิกํ อกาสิ** (ประคองอณฺชลิ) ความว่า ดิฉันประคองซึ่งอณฺชลิ อันรุ่งเรืองด้วยการบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า[ประนมมือทั้ง ๑๐ นิ้วไหว้]เหนือศีรษะ ได้ทำความยำเกรงต่อท่านผู้มีคุณอันประเสริฐทั้งหลาย.

[คาถาดังกล่าวข้างต้นเป็นอนุชาติคาถาที่ผสมอุเพนทวิเชียร อินทวิเชียร และกมลเข้าด้วยกัน กล่าวคือ บาทที่ ๑ และบาทที่ ๔ เป็นอุเพนทวิเชียรประกอบด้วย ช ต ช ค ค (๑๒๑,๒๒๒,๑๒๑,๒๒) บาทที่ ๒ เป็นอินทวิเชียรประกอบด้วย ต ต ช ค ค (๒๒๑,๒๒๑,๑๒๑,๒๒) บาทที่ ๓ เป็นกมลคาถาประกอบด้วย ส ย ส ย (๑๑๒, ๑๒๒, ๑๑๒, ๑๒๒) โดยบทว่า **อณฺชลิกํ** ได้เพิ่มพยางค์ด้วยการลง ก ปัจจัยในอรรถสกตตะ เพื่อรักษาคณะฉันท (คือ ส คณะ ชลิก=๑๑๒)

มีข้อสังเกตว่า การเพิ่มพยางค์ในบาทคาถานี้ตามหลักภาษานิยมใช้ ๒ ลักษณะ คือ (๑) ประกอบตัวพยางค์พท์ คือ ศัพท์ที่มีอรรถของบทที่ตนประกอบอยู่นั้น ไม่มีอรรถเฉพาะใดๆ เช่น คต อนฺต เป็นต้น (๒) ลงสกตตปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีอรรถของตน เช่น ก ตา นิก ญย เป็นต้น ดังข้อความในปิงคฉันทสูตร (ปริจเจท ๓ สูตร ๒) ว่า อียาธิปุโร (บาทคาถาลงปุณณปัจจัยมี อีย เป็นต้นได้) อย่างไรก็ตามการที่พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ หรือนักไวยากรณ์กล่าวว่า คำนี้มีตรัสไว้เพื่อรักษาคณะให้พยางค์ครบจำนวนก็ดี ตรัสเพื่อรักษาคาถาให้มีครูลหุตามแบบแผนก็ดี เพื่อให้คำสละสลวยก็ดี เป็นเพียงคำกล่าวตามโวหารของชาวโลก เพราะพระพุทธองค์ ทรงขจัดกิเลสได้สิ้นเชิง จึงปราศจากความกังวลในการแสดงธรรมว่า ต้องตรัสให้ตรงตามระเบียบในฉันทลักษณ์หรือลบบอักษรเป็นต้น เพื่อให้คำสละสลวย จุดมุ่งหมายในการแสดง

ธรรมของพระองค์คือการชี้แนะให้ผู้ฟังเข้าใจ และปฏิบัติตามได้ ดังนั้น จึงไม่ทรงกังวลที่จะรักษาฉันท์หรือคาถาแต่อย่างใด

นิตฺติ.สุตต.๑๙๑]

อณฺชลิกมฺม (น)

[อณฺชลิ + กมฺม]

อณฺชลิกรรม, การทำอณฺชลิ, การไหว้, การประนมมือไหว้, การกระพุ่มมือไหว้โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า (ทศนขสโมธาน) ทำอณฺชลิให้หุ่นเล็กน้อยยกขึ้นเหนือศีรษะ (หรือจรดหน้าผาก).

เต หิ นาม ภิกฺขเว ตีรจฺฉานคตา ปาณาณณมณฺเฑ สคารวา สปปติสฺสา สมากวุตฺติกา วิหริสฺสณฺติ. อิธ เขวตํ ภิกฺขเว โสภณ, ยํ ตุมฺहे เอวํ สุวากฺขาเต ธมฺมวินยํ ปพฺพชิตา สมานาณณมณฺเฑ สคารวา สปปติสฺสา สมากวุตฺติกา วิหเรยฺยาถ. เนตํ ภิกฺขเว อปฺปสนฺนํ นํวา ปสาทาย ๔เปยฺ วิครหิตฺวา ๔เปยฺ ธมฺมํ กถํวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ: “อนุชานามิ ภิกฺขเว ยถาทุทฺธํ อภิวาทนํ ปจฺจุจฺฉานํ **อณฺชลิกมฺมํ** สามิจิกมฺมํ อคฺคาสนํ อคฺคโคทกํ อคฺคปิณฺฑํ, น จ ภิกฺขเว สํฆิกํ ยถาทุทฺธํ ปฏฺวิปาหิตพฺพํ, โย ปฏฺวิปาเหยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๔/๕๒, ที. ๓/๖๙, อ. ๑/๑๒๑)

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานพวกนั้น ยังมีความเคารพยำเกรง ดำเนินชีวิตอยู่อย่างเสมอภาคกัน ภิกษุทั้งหลาย การที่พวกเธอเป็นผู้บวชแล้วในธรรมวินัยที่เรากล่าวดีแล้ว มี

ความเคารพมีความยำเกรงกันและกันดำเนินชีวิตอย่างเสมอภาคกัน จะพึงงดงามในธรรมวินัยนี้ ภิกษุทั้งหลาย การทำเช่นนั้น มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย...” ครั้นทรงดำนิแล้ว...ทรงแสดงธรรมมีกถา รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการกราบ การลูกรับ **อณฺชลิกรรม** (ไหว้) สามิจิกรรม อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศตามลำดับพรรษา อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงกีดกันเสนาสนะของสงฆ์ตามลำดับพรรษา รูปใดกีดกัน ต้องอาบัติทุกกฏ”.

[เรื่องย่อมีอยู่ว่า ณ ที่บริเวณใกล้ป่าหิมพานต์ ที่ต้นไทรต้นหนึ่ง มีนกกระทา ลิง และช้างอาศัยอยู่ด้วยกัน ครั้งหนึ่งพวกสัตว์ทั้งสามเกิดความคิดที่จะจัดลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อยระหว่างกันและกัน ในที่สุดนกกระทาก็ได้รับเลือกให้เป็นรัตตัญญูผู้อาวุโสกว่าเพื่อน ทั้งลิงและช้างต่างก็เชื่อฟังโอวาทคำตักเตือนของนกกระทา และให้ความเคารพนกกระทา ชั่วอายุขัยของตนเมื่อสัตว์ทั้งสาม ละจากโลกนี้ไปแล้ว ได้ไปบังเกิดบนสุคติสวรรค์ พระพุทธองค์ทรงติเตียนพวก พระที่เป็นลูกศิษย์ของพระฉัพพัคคีย์ว่า ดูซิ แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานยังให้ความเคารพซึ่งกันและกัน แต่พวกเรอบวชอยู่ในพระธรรมวินัยของเราแท้ๆ แต่กลับไม่ให้ความเคารพนับถือผู้ใหญ่ จากนั้นจึงได้บัญญัติสิกขาบทดังกล่าว]

สเจ อานนฺท มหาปชาปติ โคตมี อญฺจ คุรุ-
รมเม ปฏิกคณฺหาติ, สวสฺสา โหตุ อุปสมฺปทา.
วสฺสสตฺถุ อุปสมฺปนฺนํ ภาวํ ภิกฺขุณียา ตทหฺม-
สมฺปนฺนํ สสฺส ภิกฺขุโน อภิวาทนํ ปจฺจุจฺจํ
อณฺชลิกมฺ สามีจิกมฺ กาทพฺพํ; อยมฺปิ
ธมฺโม สกฺกตฺวา คุรฺกตฺวา มาเนตฺวา ปุเชตฺวา
ยาวชีวํ อนตฺติกมฺนีโย ฯ เปฯ (วิ. ๔/๔๐๓)

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท! ถ้า
พระนางมหาปชาปติโคตมีรับครุธรรม ๘
ข้อ (การรับครุธรรม) นั้นแหละ จงเป็นการ
อุปสมบทของพระนางมหาปชาปติโคตมีนั้น
คือภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ต้อง
กราบ ลูกรับ **ทำอณฺชลิกกรรม** (ไหว้) สามีจิ-
กรรมแก่ภิกษุผู้บวชมาแล้วในวันนั้น ธรรมข้อนี้
ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึง
ล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต...

อภิวาทนํ ปจฺจุจฺจํ อณฺชลิกมฺ สามีจิกมฺ
กาทพฺพนฺติ มานาติมานํ อกตฺวา ปณฺจปติฏฺ-
จิเตน อภิวาทนํ อาสนา อญฺจาย ปจฺจุคฺคณ-
วเสน ปจฺจุจฺจํ ทสนฺเช สโมธานตฺวา
อณฺชลิกมฺ อาสนปณฺญาปนพีชนาทิกํ อญฺจ-
ฉวิกกมฺสงฺขาตํ สามีจิกมฺมณฺจ กตฺตพฺพํ.

(สารตถ. ๓/๔๐๓, อ.อญ. ๓/๒๓๗)

ดู วิมาน. ๕

พระดำรัสว่า อภิวาทนํ ปจฺจุจฺจํ อณฺชลิกมฺ
สามีจิกมฺ กาทพฺพํ (ก็ต้องกราบ ลูกรับ ทำ
อณฺชลิกกรรม สามีจิกรรม) ความว่า [ภิกษุณี
อุปสมบทแล้วร้อยปี]ต้อง ทำการกราบ ด้วย
เบญจางคประดิษฐ์โดยไม่เยอหยิ่งถือตัว ต้อง

ทำการลูกรับโดยลุกขึ้นต้อนรับจากอาสนะ
ต้องทำอณฺชลิกกรรม (ไหว้) โดย ประนมมือทั้ง
๑๐ นิ้ว ต้องทำสามีจิกรรม คือ ความประพจน์
ที่เหมาะสม มีการปลุกอาสนะและพัดวีให้
เป็นต้น.

[อภิวาทน มาจาก อภิ บทหน้า + วที ชาติ
(วทนถเว = ไหว้, สรรเสริญ) + เณ ปัจจัย +
ยุ ปัจจัย หรือมาจาก อภิ บทหน้า + วท
ชาติ (วียตติย วาจาญ=พูดให้ปรากฏ) + เณ
การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า ให้
พูด คือ ให้พูดในลักษณะให้พรวด จงเป็นสุข
เป็นต้น ซึ่งก็คือการกราบไหว้นั่นเอง เพราะผู้
กราบไหว้ย่อมทำให้ผู้ได้รับให้พรวดกล่าว ราก
ศัพท์หลังนี้มาจากสันสกฤต ดังนั้น คำนี้ อาจ
หมายถึงการกราบ, การไหว้ และการแสดง
ความเคารพตามสมควรแก่ฐานะ แต่ในที่นี้มี
คำว่า **อณฺชลิกมฺ** (ทำอณฺชลิกกรรม, ไหว้)
คำว่า อภิวาทน ในเรื่องนี้จึงหมายถึงการอภิวาท
หรือการกราบเท่านั้น]

อณฺชลิกกรณีย (ติ)

[อณฺชลิ + กรณีย]

ผู้ควรทำอณฺชลิกกรรม, ควรทำอณฺชลิ, ควร
ประนมมือไหว้, ควรการกราบไหว้.

สงฺเข อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนฺนาคโต โหติ ‘สฺส-
ปฺปฏิปนฺโน ภควโต สวากสงฺโฆ อชฺชปฺปฏิปนฺโน
ภควโต สวากสงฺโฆ ฌายปฺปฏิปนฺโน ภควโต
สวากสงฺโฆ สามีจิปฺปฏิปนฺโน ภควโต สวาก-
สงฺโฆ ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสฺสุคานิ อญฺจ ปุริส-

บุคคลา เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ อหุเนยฺโย
ปาหุเนยฺโย ทกฺขิณเณยฺโย อญฺชลิกรณฺเณยฺโย
อนุตฺตรํ ปุณฺณภุเขตฺตํ โลกสฺสชาติ.

ຄູ ທີ.ໂ/ຜ໐, ທີ.໓/໔,໑໙໐, ມ.໓/໑໒໓,໑໙໑໖ ບໍ.໑/
໒໐໙, ບກິ.໓.໓໙໙, ບີກິງຄູ.໒໕໕, ວິສຸກິ.໑/໒໑໒

หลักธรรมที่ชื่อว่าแวนธรรม เป็นเครื่องมือให้
อริยสาวกมีไว้ เมื่อประสงค์ที่จะพึงพยากรณ์
ตนได้ด้วยตนเองว่า “เราหมดสิ้นเหตุที่ให้ไป
เกิดในนรก หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในกำเนิด
สัตว์ดิรัจฉาน หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในแดน
เปรต หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในอบาย ทุกติ
และวิบาตแล้ว เราเป็นพระโสดาบัน ไม่มี
ทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ
ในวันข้างหน้าคืออะไร]

คือ พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้... ประกอบด้วย
ด้วยความเลื่อมใส อันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์
ว่า พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค
เป็นผู้ปฏิบัติดี[ตามพระพุทธรูป] เป็นผู้
ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฏิปทา] เป็นผู้ปฏิบัติ
ถูกต้อง[เพื่อพระนิพพาน] เป็นผู้ปฏิบัติสมควร
[ควรนับถือ] ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ กล่าวคือ
พระอริยบุคคล ๘ จำพวก นี้แหละพระอริย-
สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ควรรับ
สักการะ ควรแก่ของต้อนรับ ควรรับทักษิณา
ควรทำอัญชลีกรรม เป็นนาบุญอันประเสริฐ
ของโลก”

อภุชสิทธิกรณียะติ อภุชสิทธิปคคหณสสุ อนุจ-
จวิโก. (อ.อภ. ๒/๒๒๔)

บทว่า อญฺชลิกรณียไย ได้แก่ เป็นผู้สมควร
 ประครองอัญชลี (กระพุ่มมือไหว้).

อุโฆ หตฺเต สิริสิ ปติฏฺฐเปตฺวา สพฺพโลเกน
กรียมานํ อณฺชลิคมํ อรหฺตํ อณฺชลิ-
กฺรณํโย. (อิติวตฺ.อฏฺ. ๒๗๔, อํ.ฎี. ๒/๑๙๕-๖)

พระอริยสงฆ์ยอมคารอัญชลีกรรม (กระพุ่มมือไหว้) ที่ชาวโลกทั้งมวลพากันยกมือทั้ง ๒ ตั้งไว้เหนือศีรษะทำอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญชลีกรรมนี้ยะ (ผู้ควรทำอัญชลีกรรม).

ปฏุณตติเกหิ อณฺชลิ กรณียา เอตฺถาติ อณฺชลิ-
กรณียเ. (ป.ฎิ. ๒/๑๙๕, วิสฺวาธิ.ฎิ. ๑/๒๘๑)

อัญชลีกรรม (การกระพุ่มมือไหว้) อันบุคคล
ทั้งหลายผู้ต้องการบุญ ควรทำในพระอารย-
สงฆ์นี้ เหตุฉะนั้น พระอารยสงฆ์นี้ ชื่อว่า อัญชลี-
กรรมนิยะ (ผู้ควรทำอัญชลีกรรม).

อณฺชลิปคฺคหณ (๖)

[อณฺชลิ + ปคฺคหณ]

การประคองอัญชลี (กระพุ่มมือไหว้).

๑๑ อเนชสิกรณีย

อณฺชลิปณาม (ป)

[อณฺชลิ + ปณฺนาม]

ประณตน์อมัญชลี (ไหว้), การนอบน้อม
ด้วยการทำอัญชลี, การน้อมอัญชลี.

เอโก มโนปสาโท

สรณคมณฺชลিপณฺหาโม วา

อุสฺสฺสเท ตารยิตฺตุ

मारพลนฺสูทเน พุทฺธ. (มลินฺท. ๒๓๖)

ความเลื่อมใสแห่งใจก็ดี การถึงว่าเป็นสรณะ
ก็ดี การห้อมอณฺชลิไปก็ดี เพียงอย่างเดียว
ในพระพุทธเจ้าผู้ทรงทำลายกำลังมารได้
ย่อมสามารถยังสัตว์ให้ข้ามภพกันดารได้.

อณฺชลิปฺภ (ป)

[อณฺชลิ + ปภฺ]

กระพุ่มมือ, กระพุ่มมือไหว้โดยบรรจุ ๑๐ นิ้ว
รวมกันไว้เหนือศีรษะ.

ปฺนปฺ พุทฺธานํเยว อานุภาวํ ทสฺเสนโต ปนฺเถ
ทิสฺวาน กาสาวนฺตืออาทิมหา.

ตตฺถ มีพหุมกฺขิตํ ภูตสมฺมิลฺลสํ กาสาวํ กสาเวน
รชิตํ จีวรํ อธิทฺรชํ อริยานํ ธชํ ปริกฺขารํ ปนฺเถ
มคฺเค ฉกฺขิตํ ทิสฺวาน ปสฺสิตฺวา อณฺชลิ กตฺวา
ทสฺงคฺคฺลิสฺโมธานํ อณฺชลิปฺภํ สิริสิ กตฺวา สิริสา
สิเรน วนฺทิตฺพพํ อธิทฺรชํ อรหตฺตทฺรชํ พุทฺธ-
ปจฺเจกพุทฺธสาวกทีปกํ จีวรํ นมสฺสิตฺพพํ
มานนฺตพพํ ปุชฺเชตพฺพนฺติ อตฺถโก.

(อป.อฏฺ. ๑/๓๓๑)

เมื่อ[พระพุทธองค์]จะแสดงอานุภาพเฉพาะ
ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นเกี่ยวซ้ำอีก จึง
กล่าวคำมีอาทิว่า ปนฺเถ ทิสฺวาน กาสาวํ

ในคำนั้นมีอธิบายว่าใครๆ เห็นผ้ากาสาวะ คือ
จีวรย้อมด้วยน้ำฝาดอันเปื้อนคุณ คือระคน
ด้วยคุณอันเป็นธงชัยของพระฤาษี ได้แก่
เป็นธงคือบริหารของหมู่พระอริยเจ้า ที่เขากิ่ง
ไว้ในหนทาง จึงทำอณฺชลิ คือ ทำกระพุ่มมือ

โดยบรรจุ ๑๐ นิ้วรวมกันไว้เหนือศีรษะ แล้ว
พึงไหว้ด้วยเศียรเกล้า คือ พึงไหว้ พึงนับถือ
พึงบูชาของพระฤาษี คือธงของพระอรหันต์
ได้แก่ จีวรอันแสดงความเป็นพระพุทฺธเจ้า
พระปัจเจกพุทฺธเจ้า และพระสาวก.

[เพราะพระพุทธเจ้าเหล่าใดทั้งในอดีต ปัจจุบัน
และอนาคต พระพุทฺธเจ้าเหล่านั้น บริสุทธิได้
ด้วยธงชัยนี้ เหตุฉะนั้น จึงควรนอบน้อมพระ
พุทฺธเจ้าเหล่านั้น]

อณฺชลิमतฺต (น)

[อณฺชลิ + มตฺต]

เพียงอณฺชลิ, เพียงกระพุ่มมือไหว้.

อณฺชลิमतฺตกรณ (น)

[อณฺชลิमतฺต + กรณ]

การกระทำเพียงอณฺชลิ, การกระทำเพียง
กระพุ่มมือไหว้.

อณฺชลิ ปณฺนามตฺวาติ เอเต อุภโตปกฺขิกา เต
เอวํ จินฺตยีสฺสุ “สเจ โน มิจฺฉาทิกฺกฺกิกา โจเทสฺสนฺติ
'กสฺมา ตุมฺहे สมณฺ โคตมํ วนฺทิตฺถาติ? เตสํ
'กํ อณฺชลิमतฺตกรณนาปิ วนฺทณํ นาม โหติติ
วทฺขาม. สเจ โน สมฺมาทิกฺกฺกิกา โจเทสฺสนฺติ
'กสฺมา ตุมฺहे ภควนฺตํ น วนฺทิตฺถาติ. 'กํ สีเสน
ภูมียํ ปหรนฺเตเนว วนฺทณํ นาม โหติ นนฺ
อณฺชลิกมฺมมฺปิ วนฺทณํ เอวาทิ วทฺขามาติ.

(ที.อฏฺ. ๑/๒๕๗)

สองบทว่า อณฺชลิ ปณฺนามตฺวา (ประณม
อณฺชลิ) ความว่า พวกพราหมณ์เกิดเป็นสองฝัก

(เล่ม ๔ หน้า ๗๗) กล่าวถึงรูป ๒ อย่างว่า สามิจิ, สามิจิ ส่วนสันสกฤตมีรูปว่า สามิจิ ในคัมภีร์สันสกฤตปิฎกพบรูปว่า สามิจิ, สามิจิ ซึ่งประกอบรูปศัพท์มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ บัจจย + อี อิตถิ บัจจย (หรือลง ณ บัจจยแทน อี บัจจยใน สามิจิ) มีวิธีประกอบรูปศัพท์ดังนี้ สมฺมา <สํ + อณฺจ + ภาวิ> = สมณฺจ + ณ = สมณฺจ (ลง ณ บัจจยท้าย สมฺมา ซึ่งมีศัพท์เดิมมาจาก สํ บทหน้า + อณฺจ ธาตุ + ภาวิ บัจจย), สมณฺจ = สมิณฺจ (แปลง อ เป็น อิ), สมิณฺจ = สมิจ (แปลงนิคคหิตใน สํ เป็น ม และมีรูปที่หะ อิ เป็น อี ด้วยวิธีปฏิกรณ์ คือ การแทน หมายถึง เมื่อลบอักษรตัวใดตัวหนึ่งแล้ว ต้องใช้อักษรตัวอื่นแทน เพื่อเป็นที่สังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ซึ่งในที่นี้เป็น การ ลบ ณ จึงส่งผลให้ที่หะ อิ เป็น อี), สมิจ + อี = สามิจิ (พหูพจน์สระ อ ที่ ส เป็น อา และลง อี อิตถิ บัจจย)

อณฺชส° (ติ)

[อณฺช (คติย) + อส]

ตรง, สายตรง, เขี่ยตรง, ซื่อตรง,
ไม่อ้อมค้อม, ไม่คด.

พหูฯ จ เม อสินิสโก วินายโก

อเทศยิ สมุทฺยทุกฺขนิจฺจติ

อสงฺขติ ทุกฺขนิโรธสฺสตี

มคฺคณฺจิมิ อกุฏฺฐิมณฺชสํ สิวํ. (วิมาน. ๑๙)

(สุยา. อกุฏฺฐิ อณฺชส)

(สิริมาเทพธิดาตอบว่า)

พระพุทธรูปเจ้าทรงองอาจกว่าหมื่นผู้เป็นฤาษี ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ได้ทรงแสดงทุกขสัจ และสมุทัยสัจว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง ทรงแสดงทุกขนิโรธสัจซึ่งปราศจากปัจจัยปรุงแต่งว่าเป็นสภาวะคงที่ และทรงแสดงมรรคสัจนี้ ซึ่งเป็นทางไม่อ้อมค้อม ตรงและปลอดภัยแก่จิตฉัน.

มคฺคณฺจิมิ อกุฏฺฐิมณฺชสํ สิวนฺติ อนฺตทฺวาย-
ปวิทฺตเนน กุฏฺฐิมณฺชกรณํ มายาทินํ กาย-
วงฺกาทินญจ ปหาเนน อกุฏฺฐิ ตโต เอว อณฺชสํ
อสิวณฺชกรณํ กามราคาทินํ สมุจฺฉินฺทเนน
สิวํ นิพฺพานํ. (วิมาน.อณ. ๗๖)

บาทคาถาว่า มคฺคณฺจิมิ อกุฏฺฐิมณฺชสํ สิว
ความว่า มรรค ชื่อว่า อกุฏฺฐิ (ไม่อ้อมค้อม,
ไม่คด) เพราะเว้นขาดที่สุดโด่งทั้งสอง[กาม-
สุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลถานุโยค] และ
เพราะละกิเลสมีมายุเป็นต้นที่ทำให้อ้อม
ค้อม (คด) และความคดทางกายเป็นอาทิ
เสียได้ ชื่อว่า อณฺชส (ตรง) เพราะไม่อ้อม
ค้อม (ไม่คด) นั้นนั่นเอง. ชื่อว่า สิวะ (ปลอดภัย)
คือ นิพพาน เพราะตัดกิเลสมีกามราคะ
เป็นต้นที่ทำให้ไม่เจริญ รุ่งเรืองได้เด็ดขาด.

อิทํ ทุกฺขนฺติ มํ โอวจ

อยํ ทุกฺขสฺส สมฺภาโว

อยํ ทุกฺขนิโรธ จ

อณฺชสํ อมโตโคธ. (วิมาน. ๗๐)

(จ.ม. ทุกฺขนิโรธ มคฺโค จ)

(เทพธิดากล่าวว่า)

พระองค์ได้ตรัสสอนดิฉันว่า นี่คือทุกข์ นี่คือ
เหตุเกิดทุกข์ นี่คือความดับทุกข์ และนี่คือ
[ทางสาย]ตรงให้บรรลุมรรตธรรม.

อนุตทวยสส ปริวชชนโต อณฺชโส.

(วิมาน.อญ. ๑๙๘)

ชื่อว่า อณฺชสะ ([ทางสาย]ตรง) เพราะวันที่
สุดโต่งสองอย่าง [กามสุขัลลิกานุโยคและ
อัสสติกัลลิกานุโยค].

สุขํ สุขตุโถ ลภเต ตทาจรั

กิตติมจ ปโปติ ยสสส วฑฺฒติ

โย อริยมญฺจกัมมชฺชํ อชฺฐํ

ภาเวติ มคฺคํ อมตสส ปตฺติยาติ.

(เถร.๒๒๗)

(ท่านพระสัมมัญญกานีเถระกล่าวว่า)

บุคคลผู้ต้องการนิรามิสสุข ประพฤติให้
สมควรแก่การได้ความสุขนั้น ย่อมได้ความสุข
ผู้บำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘[อันเป็นทางสาย]
ตรง ไม่คดเคี้ยว เพื่อบรรลุมตบพ ย่อมได้
เกียรติคุณและเจริญยศ.

อนุตทวยรหิตมชฺฌิมปฏิปตฺติภาวโต

อกุฏิลญฺเณ อณฺชสํ กายวงฺกาทูปฺพานโต
อชฺฐํ. (เถร.อญ.๑/๑๒๔)

[บุคคลใด ย่อมเจริญปฏิปทาอันเป็นเหตุให้
ถึงความดับทุกข์]...ชื่อว่า อณฺชสะ (ตรง)
ด้วยอรธว่าไม่คด เพราะเป็นข้อปฏิบัติสาย
กลางที่วันที่สุดโต่งสองอย่าง ชื่อว่า อชฺฐํ

(ไม่คดเคี้ยว) เพราะละความคดทางกาย
เป็นต้นได้...[บุคคลนั้นท่านเรียกว่า สุขตุโถ
ตทาจรั]

ดู เถร.๒๕๓, เถร.อญ.๑/๓๗/๓, เถรี.๓๙๑, เถรี.
อญ.๙๗. ดู อณฺชสายน

อณฺชส^๒ (น/ป)

[อณฺช (คติย) + ส, ดู ฐาน.ฎี. คำอธิบายคาถา ๑๙๐]

(๑) ทาง, ถนน.

(ภควา) อถ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส รมฺโณ วา
ราชมหามตฺตสฺส วา อาโรเจยฺย “ยคุฆเ ภนฺเต
ชาเนยฺยาสี ‘อหํ อทฺทสํ อรณฺเณ ปวเน
จรมานो ปฺรณมมคฺคํ ปฺรณณชฺชํ ฯเปฯ ตํ
ภนฺเต นครํ มาเปหิติ. อถ โข โส ภิกฺขเว
ราชา วา ราชมหามตฺโต วา ตํ นครํ มาเปยฺย,
ตทสฺส นครํ อปเรน สมเยน อิทฺธํ เจว ผิโต จ
พาหุชฌณฺ อากิณฺณมนุสฺสํ วุฑฺฒิเวปฺปุลล-
ปตฺตํ. เอวเมว ขวหา ภิกฺขเว อทฺทสํ ปฺรณณ-
มคฺคํ ปฺรณณชฺชํ ปุพฺพเกหิ สมมาสมพุทฺเธหิ
อนฺุยาตี. (ส. ๑/๓๒๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ต่อมานุรุชนั้น ได้กราบทูลพระราชา หรือ
เรียนแก่ราชมหาอำมาตย์ว่า ขอเดชะ ขอ
พระองค์โปรดทรงรับรู้เถิดพระพุทธเจ้าข้า
ข้าพระพุทธเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็ก ป่าใหญ่
ได้พบหนทางเดิม ทางสายเดิม ...ขอพระองค์
โปรดให้สร้างพระนครนั้นเถิด พระพุทธเจ้าข้า.
จากนั้น พระราชาหรือราชมหาอำมาตย์จึงได้
สร้างนครนั้นขึ้นมา ต่อมาพระนครนั้น ได้มั่งคั่ง

อุดมสมบูรณ์ มีประชากรมาก มีพลเมืองหนาแน่น ถึงความเจริญไพบูรณ์ อุปมานี้ ฉันทได้อุปไมยก็นั้น เราได้ พบหนทางเดิม ทางสายเดิม[อริยมรรคมีองค์ ๘]ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ เคยเสด็จพระดำเนินมาแล้ว.

อญชสนฺติ มคฺคสุเสว เวจฺจนํ. (ส.อญ.๒/๑๐๗)
คำว่า **อญชส** (ทาง) เป็นคำไวพจน์ของ มคฺค ศัพท์นั้นเกี่ยว.

ปูราณมคฺคํ ปูราณญชสนฺติ โข อริยสุเสตํ
อฏฺฐจฺกิกสุส มคฺคสุส อริวจฺจนํ. (ส. ๑/๖๕)

สองบทว่า **ปูราณมคฺคํปูราณญชส** (หนทางเดิม ทางสายเดิม) นี่เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘.

[หนทางมีชื่อเรียกหลายชื่อ ดังคาถาในคัมภีร์จุฬินิเทศ ๓๐.๑๐๑.๒๑๑]ว่า

มคฺโค ปนฺถो ปถो ปชฺโช

อญชสํ วฏฺฏมายนํ.

นาวา อุตฺตรเสตฺ จ

กุลฺโล จ ภิสฺสิ สงฺกโม.

หนทาง = มคฺค, ปนฺถ, ปถ, ปชฺช, อญชส, วฏฺฏ, อยน, นาวา, อุตฺตร, เสตฺ กุลฺล, ภิสฺส และ สงฺกม.

คำว่า **เวจฺจน** (คำไวพจน์) คือ คำพ้องที่มีความหมายเหมือนกัน เช่น คำว่า ทสพล เป็นคำไวพจน์ของ พุทฺธ หรือคำว่า สวากฺขาต เป็นคำไวพจน์ของ ธรรม เป็นต้น

ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า อริวจฺจนํ แสดงสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร (อภิเชยฺยตฺถ, สรูป) แน่นนอน]

อุปาสิตา สปปริสา

สุตา ฐมา อภินฺทโร

สุตฺวาน ปฏิปชฺชิสฺส

อญชส อมโตคธํ. (เถร. ๒๕๕)

(พระกัณห์ทินนเถระกล่าวว่า)

เหล่าสัตบุรุษเราเข้าไปหาแล้ว หมูธรรม เราฟังแล้วเนื่องนิตย์ ครั้นฟังธรรมแล้ว จึงดำเนินไปสู่ทางอันหยั่งลงสู่อมตธรรม (อมตมหา-นิพพาน).

สุตฺวาน ปฏิปชฺชิสฺส อญชส อมโตคธนฺติ
เต ฐมาเม สุตฺวา ตตฺถ วุตฺตฺวปารูปฐมาเม
สลกฺขณาทิโต ปริคฺคเหตฺวา อนุกฺกเมน
วิปสฺสนํ วฑฺฒเตตฺวา อมโตคธํ นิพฺพานปติฏฺฐํ
ตํสมปปากํ **อญชส** อริยํ อฏฺฐจฺกิกํ มคฺคํ ปฏิ-
ปชฺชี ปาปฺณิ. (เถร.อญ. ๑/๓๘๘)

กึ่งคาถาว่า **สุตฺวาน ปฏิปชฺชิสฺส อญชส อมโตคธ** ความว่า เราฟังธรรมเหล่านั้นแล้ว กำหนดรูปธรรมและอรูปธรรม(รูปนาม) ตามที่ตรัสไว้ในเทศนานั้นโดยลักษณะของตน เป็นต้น เจริญวิปัสสนาโดยลำดับ ดำเนินไปคือบรรลุถึงหนทางคืออริยอัฏฐังคิกมรรค (อริยมรรคมีองค์ ๘) อันหยั่งลงสู่อมตธรรม คือ เป็นที่ตั้งแห่งพระนิพพาน ได้แก่ ยังพระนิพพานนั้นให้ถึงพร้อม.

เอวํ กิเลสปริสุทธิ

วิชฺชมาเน สีเว ปถ

น คเวสตี ตํ มคฺคํ

น โทโส สิวมณฺชเส. (พุทธว. ๓๐๗)

[บุคคลผู้ถูกตัดตรุล้อมไว้ เมื่อทางสำหรับหนีไปมีอยู่แต่ไม่หนีไป นั่นมิใช่ความผิดของทางฉันใด] เมื่อทางปลอดภัยมีอยู่ บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้วไม่แสวงหาทางนั้น นั่นมิใช่ความผิดของทางที่ปลอดภัย ฉะนั้น.

อณฺชสฺสสาติ มคฺคสฺส. สิวมณฺชเสติ สีวสฺส
อณฺชสฺสสาติ อตฺถโก. (พุทธว.อญ. ๙๓)

บทว่า **อณฺชสฺส** แปลว่า ของทาง. บทว่า **สิวมณฺชเส** คือ ของทางที่ปลอดภัย.

ตมฺหิ นหุตฺวา จ ปีตฺวา

จ อวิหฺมุเร วสามหํ

อหฺมสฺสํ สมณานคฺคํ

คจฺจนฺตํ **อนิลณฺชเส.** (อป. ๑/๑๒๕,๑๓๔)

(พระติณสันถารทายกเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าอาบและดื่มน้ำในสระนั้นแล้ว พักอยู่ไม่ไกล ได้เห็นพระพุทธรเจ้าผู้เลิศกว่าสมณะเสด็จเหาะไปทางอากาศ.

คจฺจนฺตํ **อนิลณฺชเสติ อนิลณฺชเส** อากาศปถ
คจฺจนฺตํ พุทฺธํ. (อป.อญ. ๒/๙๐)

บาทคาคาถาว่า **คจฺจนฺตํ อนิลณฺชเส** ความว่า ซึ่งพระพุทธรเจ้าผู้เสด็จไปทางอากาศ คือเส้นทางอากาศ.

อิติ วาโยธาตุ อติหฺรติ จ วิตีหฺรติ จ ธาเรติ จ
ปริวตฺเตติ จ สมฺมจฺจนฺเนติ วิโสเสติ จ นีหฺรติ
จ. ปถวิธาตุ ธาเรติ จ ปริวตฺเตติ จ สมฺมจฺจนฺเนติ
จ วิโสเสติ จ. อาโปธาตุ สีเนเหติ จ อลฺลตฺตณฺจ
อนฺุปาเลติ. เตโชธาตุ อนฺโตปวิฏฺฐํ ปริปาเจติ.
อากาศธาตุ **อณฺชโส** โหติ. วิณฺญาณธาตุ ตตฺถ
ตตฺถ สมฺมาปโยคมนฺวาย อากฺขติ.

(ที.อญ. ๑/๑๘๐, ม.อญ. ๑/๒๗๒)

ด้วยเหตุอย่างนี้ วาโยธาตุนำคำข้าวเข้าไป
นำออกไปให้ดำรงอยู่ให้พลิกไปมาให้ย่อยไป
ให้เหลือากาก นำกากออกไป ปฐวิธาตุให้ดำรง
อยู่ ให้พลิกไปมา ให้ย่อยไป อาโปธาตุให้
เกาะกุมไว้และรักษาให้สดอยู่ เตโชธาตุย่อย
คำข้าวที่เข้าไปข้างในให้สลายไป อากาศธาตุ
เป็นทาง (แยกเป็นช่อง) วิญญานธาตุคำนึง
ถึง เพราะอาศัยการประกอบกันโดยชอบใน
ธาตุนั้นๆ.

อณฺชโสติ อาหารสฺส ปวิสณฺปริวตฺตณ-
นิกฺขมณาทินํ มคฺโค. (สี.นวกฺ. ๒/๑๐๔)

บทว่า **อณฺชโส** ความว่า (อากาศธาตุ) เป็นทาง
แห่งการเข้าไป พลิกไปมา และนำออกเป็น
ต้นแห่งอาหาร.

(๒) หลงทางแล้ว, พลาดในทาง[คือมัชฌิมา-
ปฏิปทา]. ดู อณฺชสาปรหฺต

อณฺชส^๓ (ปุ)

[อณฺช + อส]

กษัตริย์ทรงพระนามว่าอณฺชสะ.

อณฺชโส นาม ขตฺติโย. (อป. ๑/๔๙)

กษัตริย์ทรงพระนามว่าอณฺชสะ.

อณฺชสา (พฺย)

[อณฺช + อส]

โดยตรง, สม่่าเสมอ, ซื่อตรง.

ดู อณฺชสายน

อณฺชสาปรทฺธ (ติ)

[อณฺชส + อปรทฺธ]

หลงทางแล้ว,

พลาดในทาง[คือมัชฌิมาปฏิปทา].

อนโร โลกสฺสนินฺวาโส อจฺจุโกติ ปสฺสนฺตานํ.
 ๗เปยฺ หตฺเตนฺโต โลกสฺสนินฺวาโส อปรินายโกติ
 ปสฺสนฺตานํ. วิปถํ ปกฺขนฺโต โลกสฺสนินฺวาโส
อณฺชสาปรทฺธ, ตสฺส นตฺถณฺโณ โกจิ อริยปถํ
 อาเนตา อณฺญตฺร มยาติ ปสฺสนฺตานํ. มโหฆ-
 ปกฺขนฺโต โลกสฺสนินฺวาโส, ตสฺส นตฺถณฺโณ โกจิ
 โอฆา อุกฺกตฺตา อณฺญตฺร มยาติ ปสฺสนฺตานํ
 ๗เปยฺ (ปฏิสฺ. ๑๒๔)

โลกสัณนิवासเป็นโลกบอดไม่มีจักขุ... โลก-
 สัณนิवासมีจักขุเสื่อมไปไม่มีผู้นำ...โลกสัณ-
 นิवासเล่นไปสู่ทางผิด **หลงทางแล้ว** ใครอื่น
 นอกจากเรา ผู้จะช่วยนำพาโลกสัณนิวาสนั้น
 มาสู่ทางอริยะนั้นได้เป็นไม่มี... “โลกสัณนิवास
 เล่นไปสู่ห้วงโมหะ ใครอื่นนอกจากเราผู้จะ
 ช่วยนำโลกสัณนิวาสนั้น ให้พ้นจากห้วงโมหะ
 นั้นได้เป็นไม่มี...

อณฺชสาปรทฺธติ อณฺชเส อฺจุสมคฺคสมิ มชฺฌิม-
 ปฏิปทาย อปรทฺธ วิรทฺธ. (ปฏิสฺ.อญ. ๒/๒๑)

บทว่า **อณฺชสาปรทฺธ** (หลงทางแล้ว) ความ
 ว่า หลง ได้แก่ พลาดในทาง คือ ทางตรง อัน
 ได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง).

อณฺชสายน (ปฺ/น)

[อณฺชส + อยน]

ทางตรง, ทางไม่ผิด, ทางเดินมาตรง.

อถ โข วาเสฏฺโฐ มาณโว เอวมาห “อยมฺเ
 อฺจุสมคฺโค, อยมณฺชสายนํ นิยฺยานิโก นิยฺยาติ
 ตกฺกรสฺส พฺรหฺมสฺสพฺยตฺตาย, ยฺวายํ อกฺขาโต
 พฺรหฺมณฺเณน โปกฺขรสาตินาติ.

การทวาชปิ มาณโว เอวมาห “อยมฺเ อฺจุ-
 มคฺโค, อยมณฺชสายนํ นิยฺยานิโก นิยฺยาติ
 ตกฺกรสฺส พฺรหฺมสฺสพฺยตฺตาย, ยฺวายํ อกฺขาโต
 พฺรหฺมณฺเณน ตารุกฺเขนาติ. เนว โข อสภฺชิ
 วาเสฏฺโฐ มาณโว การทวาช มาณโว สณฺญาเปตฺตุ,
 น ปน อสภฺชิ การทวาช มาณโวปิ วาเสฏฺฐํ
 มาณโว สณฺญาเปตฺตุ. (ที. ๑/๒๒๒)

ครั้งนั้นแล วาเสฏฐมาณพกล่าวอย่างนี้ว่า
 ทางที่โปกขรสาติพราหมณ์บอกไว้เท่านั้น
 เป็นทางตรง เป็น**ทางเดินมาตรง** เป็นทาง
 นำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วม
 กับพระพรหมได้

ฝ่ายภราทวาชมาณพ กล่าวอย่างนี้ว่า “ทางที่
 ตารุกขพราหมณ์บอกไว้เท่านั้น เป็นทางตรง
 เป็น**ทางเดินมาตรง** เป็นทางนำออก นำผู้เดิน
 ตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้

วาเสฏฐมาณพไม่อาจให้ภารัทวาชมาณพ ยินยอมได้ ฝ่ายภารัทวาชมาณพก็ไม่อาจให้ วาเสฏฐมาณพยินยอมได้เช่นกัน.

อณฺขสายนโณติ อุชฺหมคฺคสฺส เต เววจนํ, อณฺขส วา อุชฺชกเมว เอเตน อายนฺติ อาคจฺจนฺตํ **อณฺขสายนโณ.** (ที.อฎ.๑/๓๓๒)

คำว่า อณฺขสายน นั้น เป็นคำไวพจน์ของ ทางตรง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อณฺขสายนะ เพราะอรรถว่าเป็นทางเดินมาโดยตรง คือ ไม่คดเคี้ยวนั้นเที่ยวแห่งชนทั้งหลาย.

อณฺขสายนโณติ อุชฺหมคฺคสฺส เววจนํ ปริยาย- ทวยสฺส อติเรกตฺถที่ปนโต ยถา ปทฺฏจฺานนฺติ ทฺุติยวิกปฺเป อณฺขสสทฺโท อุชฺชกปริยาโย.

(สี.นวก. ๒/๔๒๖)

คำว่า อณฺขสายน นั้น เป็นคำไวพจน์ของ ทางตรง เพราะคำไวพจน์สองศัพท์แสดง อรรถอันยิ่งกว่าปกติ เหมือนคำว่า ปทฺฏจฺาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้). ในนัยที่สอง อณฺขส ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อุชฺชก ศัพท์.

[คำว่า อณฺขสายน เป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน (บทซ้ำกันคือ อณฺขส แปลว่า “ทาง” ยอน ก็แปลว่า “ทาง”) จึงแสดงความหมายที่เกินมาจากปกติซึ่งก็คือ “ทางตรง” บทที่ซ้ำกันในลักษณะเช่นนี้มักแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม เหมือน คำว่า ปท กับ จาน ที่เป็นคำไวพจน์กันแปลว่า “เหตุ” แต่เมื่อมาเชื่อมสมาสกันเป็นรูปว่า ปทฺฏจฺาน ก็มีอรรถว่า เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้

หรือเหมือนคำว่า มน และ วิญฺญาณ เป็นคำไวพจน์กันที่แปลว่า “ใจ” เมื่อนำมาเชื่อมสมาสเป็นกรรมธารยสมาส (วิเสสนสมาส) ว่า มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ ก็ทำให้มี อรรถอันยิ่งกว่าปกติ ซึ่งในที่นี้ก็คือ รู้พิเศษยิ่ง คำลักษณะเช่นนี้ตามสำนวนภาษาเรียกว่า อติสยัตถะ ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๓๓) กล่าวว่า ปริยายปทานญฺหิ วิเสสน- สมาส อติสยตฺถ วิญฺญาติ. ยถา ปทฺฏจฺานํ (ความจริง อรรถอันยิ่งกว่าปกติ) ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมรู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฺฏจฺาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)]

อณฺขาเปติ (กา/กริ)

[อณฺข (มกฺขเน) + ณาเป + ติ]

ให้หยอด, ให้หยอดยาตา, ให้ใส่ยาตา.

เวชฺโซ “อโย มํ วญฺเจตฺวา กิณฺจิ อทาตุกามา น เม เอตาย ทินฺนาย ภติยา อตุโธ อิทาเนว นํ อนฺธํ กริสฺสามิตี จินฺเตตฺวา เคหํ คนฺตฺวา ภริยาย เอตมตฺถํ อาจิกฺขิ. สว ตฺถนฺหิ อโหสิ. โส เอกํ เกสชฺชํ โยเชตฺวา ตสฺสา สนฺติกํ คนฺตฺวา “ภทฺเท อิมํ เกสชฺชํ อณฺเชหิตี **อณฺขาเปสิ.** อถสฺสา เทว อุกฺขิณี ที่ปสิชา วิย วิชฺฌายีสุ. โส เวชฺโซ จกฺขุปาโล อโหสิ. (ธมฺม.อฎ. ๑/๑๔)

หมอคิดว่า หญิงนี้ประสงค์ลงเรา แล้วไม่ให้อะไร ความต้องการของเราด้วยคำจ้างที่หญิงนี้ ให้แก่เรามีได้มี, เราจึงทำให้จักษุมืดเสียเตี๋ยวนี แล้วไปถึงเรือนบอกความนั้นแก่

ภรรยา. นางได้นั่งเสีย. หมอนั้นประกอบยา
ขานานหนึ่ง แล้วไปสู่น้ำหนักหญิงนั้น บอกให้
หยอดว่า นางผู้เจริญ ขอท่านจงหยอดยา
ขานานนี้. ดวงตาทั้ง ๒ ได้ดับวูบแล้วเหมือน
เปลวไฟ. หมอนั้นได้ (มาเกิด) เป็นจักษุบาล
ภิกษุแล้ว (ในชาตินี้).

อยุธยาเปตุกาม (ติ)

[อยุธยาเปตุ + กาม + ฌ]

ยัง...ให้ปรากฏ, ปรารถนาเพื่อทะเลง – แทง,
ประสงค์เพื่อทะเลง – แทง.

อิม ขวาท ภิกขเว อาที่นวัตติ อิม อนเภา
นิตตสสทสสนานิ นิเรย อนุกวิตพพ ทุกข
สมปัสสमानเ อว วทามิ ตตตตาย อโยสลา
กาย อภิขีนิ อยุธยาเปตุกามาติ. (ส.อ.ญ. ๓/๕๑)

ปาฐะว่า อิม ขวาท ภิกขเว อาที่นวัตติ (ภิกษุ
ทั้งหลาย เราเห็นโทษนี้แลจึงกล่าวอย่างนี้)
ความว่า เราพิจารณาเห็นทุกข์อันสัตว์ พึง
เสวยในนรกหลายแสนปีนี้ จึงได้กล่าว
อย่างนี้ว่า เป็นผู้ประสงค์เพื่อทะเลงนัยน์ตา
ด้วยเชื้อเพลิงอันร้อน (ประสงค์เพื่อใช้เชื้อเพลิง
อันร้อนทะเลงนัยน์ตา).

อยุธยาชิต (ติ)

[อยุธยา (มกุชเณ) + อี + ต]

ทา – แต้มแล้ว, ที่หยอดแล้ว.

อถ น เอกา สหายิกา เอวมาห “เอกสุมีเยว เต
กณเณ ตาลปณณ ปิพนธิต์ เอก์ อภิขี อยุธยาชิต

ปิยปุตุต วิย กุกุรุ องเณทาทาย ชรโต ชร
คจณสิ ก็ อุมมตติกาสิ ซาตาดิ. (ชา.อ.ญ. ๑/๕๐๙)
ครั้งนั้น หญิงเพื่อนกันคนหนึ่งกล่าวอย่างนี้
กะนางว่า เจ้าเอาใบตาลมาประดับที่หูข้างเดียว
เท่านั้น ตาข้างหนึ่งเจ้าก็ทาแล้ว[ด้วยดิน
หม้อ] อัมมลูกหมาใส่สะเอวปานประหนึ่งว่า
เป็นลูกรัก เดินไปหัวบ้านท้ายบ้าน เจ้าเป็น
บ้าไปแล้วหรือ ?

กิจเณทาทิ น ทุกขปปฏิปปทาย. พุทธานนุ
จิตตาโรปิ มคคา สุขปปฏิปปทาว โหนติ.
ปารมีปรณกาเล ปน สราคสโทสโหมสเสว
สโต อากตาคทาน ยากาน อลงกตปปฏิยตุต
สสิ กนตติวา คลโลหิต นีหริตวา สอยุธยาชิตานิ
อภิขีนิ อูปปาฏตวา กุลลสปปทีป ปุตุต มนา
จารินี ภริยนิติเอวมาทีนิ เทนตสส อญญานิ
จ ขนตติวาทิสทิสเสสุ อตตภาเวสุ เจชช
เภชชาทีนิ ปาปณนตสส อากมนียปปฏิปท
สนนทาเยต วุตตติ. (สารตถ. ๓/๓๐๙)

บทว่า กิจเณ (โดยยาก) ความว่า พระผู้มี
พระภาค มิใช่ทรงบรรลุด้วยทุกขปฏิบัติ
แท้จริงแล้ว แม้มรรคทั้ง ๔ ของพระพุทธเจ้า
ทั้งหลายเป็นสุขปฏิบัติโดยแท้.

แต่พระดำรัสนี้ ตรัสไว้โดยหมายถึงปฏิบัติ
ที่ได้ประพฤติมาในคราวบำเพ็ญบารมีของ
พระองค์ทั้งที่ยังมีความโลก โกรธ หลง ทรง
ตัดพระเศียรที่ประดับตกแต่งแล้ว นำพระ
โลหิตออกจากพระศอ ควักพระเนตรที่
หยอดดีแล้ว บริจาคบุคคลผู้เป็นที่รักมีอาทิ
อย่างนี้ว่า บุตรที่เป็นประทีปแห่งวงศ์ และ

ภรรยาผู้ปรนนิบัติดี แก่บุคคลผู้มาขอแล้ว
ทรงประสพการเชือดเฉือนเป็นต้นอื่นใน
อรรถภาพมากมายเหมือนฤษัชนฺตฺวาที่.

อณฺชิตกฺขิ (ติ)

[อณฺชิต + อกฺขิ]

มีนัยน์ตาหยาดเยิ้ม, มีนัยน์ตาสดใสดูจ
หยอดยาดตา.

โอทาสลฺงฺกา สฺจิวาพา

ชาตฺรฺฐปตฺจูปมา

ปาทา โลหิตกา เตสฺ

อณฺชิตกฺขา มโนรมา. (ชา. ๑/๓๒๕)

(นายพรานกราบทูลว่า)

เนื้อเหล่านั้นมีเขาสีขาว[เหมือนพวงเงิน] ขน
หางสะอาด[เหมือนขนจามรี] ผิวหนังประดุจ
ทองคำ ปลายกีบเท้าแดง นัยน์ตาหยาดเยิ้ม
[สุกสกา] เป็นที่น่ารื่นรมย์ใจ.

อณฺชิตกฺขาติ อณฺชิตฺเตหิ วิย วิสฺสุทฺธปณฺจป-
ปสาเทหิ อกฺขิหิ สมฺนฺนาคตา.

(ชา.อญ. ๔/๔๒๑)

บทว่า อณฺชิตกฺขา ความว่า ประกอบด้วย
นัยน์ตามีประสาททั้ง ๕ หมดจต ดูจหยอด
ยาดตา.

อณฺชิตณฺชน (ติ)

[อณฺชิต + อณฺชน]

[ผู้มีนัยน์ตา]แถมยาดตา, มียาดตาอันแถมแล้ว.

ดู อณฺชนมกฺขิ

อณฺชเตวฺวา (กฺริ/วิ)

[อณฺช + อิ + เตว]

(๑) แต้มแล้ว.

เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหฺรติ เชตวนเ
อนาถปิณฺฑิกสฺส อารามเ.

อถโฆ อายสฺमानนฺโท ภควโต มาตุจฺฉาปฺตฺโต
อาโกฏิตปจฺจาโกฏิตานิ จิวฺรานิ ปารุปีเตว
อกฺขิณี อณฺชเตวฺวา อจฺฉํ ปตฺตํ คเหเตวฺวา เยน
ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ
อภิวาเตวฺวา เอกมฺนฺตํ นิสิตฺติ. (ส. ๑/๔๖๘)

(สฺยา. อณฺชิตฺวา)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฺฑิกเศรษฐี
เขตกรุงสาวัตถี.

ครั้งนั้น ท่านพระนันทะผู้เป็นโอรสของพระ
มาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ห่มจีวรที่ทูป
แล้วทูปอีก แต้มขอบตา และถือบาตรมีสี
กาวาว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ
ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร.

อณฺชเตวฺวาติ อณฺชนเณ ปฺปุเรเตวฺวา.

(ส.อญ. ๒/๒๑๙)

บทว่า อณฺชิตฺวา ได้แก่ แต้มด้วยยาแถมตา.

[อณฺชน ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ยา
แถมตา เป็นยาสำหรับทาขอบตา หรือย้อม
ขนตา ทำจากเขม่าหรือแร่พลวง หรือเป็นยา
สำหรับหยอดตาทำจากแร่พลวง มีผลทำให้
ตาดำสนิทดูเป็นงาม]

อกุขี ศัพท์มีความหมายโดยตรงว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตา คือ ขอบตา การใช้คำในลักษณะนี้ชื่อว่าสมิปปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้

ยญฺจิโกฏฺฐิยา อุปปิเพณฺเตน วีย หิ สกิมฺเว ผลุสฺโสติ วุตฺเต เอตํ ปทํ ผลุสฺสิตมณฺฑิตวิภูสฺสิตํ นาม น โหติ. ปุณฺนปุณฺนํ พยญฺชนวเสน อุปสคฺควเสน อตฺถวเสน ‘ผลุสฺโส ผลุสนา สมฺผลุสนา สมฺผลุสฺสิตตฺตฺนติ วุตฺเต ผลุสฺสิตมณฺฑิตวิภูสฺสิตํ นาม โหติ.

ยถา หิ ทหฺรกุมาโร นฺหาเปตฺวา มโนรมํ วตฺถํ ปรีทาเปตฺวา ปุปฺผานิ ปิพฺพธาเปตฺวา อุกฺขิณิ **อณฺเฑว** อถสฺส นลาญฺเฏ เอกเมว มโนสฺสลา-
พินฺหุํ กเรยฺยํ ตสฺส น เอตฺตวตา จิตฺตติโลโก นาม โหติ. นานาวณฺเณหิ ปน ปรีวาเรตฺวา พินฺหุสฺสุ กเตสฺสุ จิตฺตติโลโก นาม โหติ. เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ. อยู่ ‘ปทตฺถุติ’ นาม.

(อภ.อญ. ๑/๑๘๓)

การแสดงเนื้อความของบท คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผลุสฺโส (ผัสสะ) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าว ยังไม่ชื่อว่ามี การตกแต่งประดับ ประดา ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า ผลุสฺโส (ผัสสะ) ผลุสนา (การกระทบ) สมฺผลุสนา (กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) สมฺผลุสฺสิตตฺตํ (ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่ามี การตกแต่งประดับประดาแล้ว เปรียบเหมือนฟี่เลี้ยงอาบน้ำให้กุมาร แล้วเอา

ผ้าที่ขอบใจนุ่งห่ม แล้วเอาดอกไม้ประดับ แต่งขอบตา จากนั้นก็เอาหาดาลเจิมหน้าผากของกุมารนั้นเพียงจุดเดียว เพียงเท่านั้น เขายังไม่ชื่อว่า มีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อฟี่เลี้ยงเอาสีหลากหลายมาเจิมล่อม จึงชื่อว่า มีรอยเจิมที่สวยงาม ฟี่ทราบอุปไมยนี้ ฉะนั้น.

(๒) ทาแล้ว.

สาปิสฺส ภริยา “กลหํ กตฺวา กสฺสจฺจิ อปฺจจา-
สีสนภาวํ กริสฺสามิติ เอกสมฺมียะว กณฺเณ ตาลปณฺณํ ปิพฺพธิตฺวา เอกํ อุกฺขิ อุกฺขลิมนฺติยา **อณฺเฑว** กุกฺกุโร อองฺเณนาทาย ปฏฺวิวิสฺสกมฺวรํ อคฺมาสิ. (ชา.อญ. ๑/๕๐๙)

ฝ่ายภรรยาของเขาคิดว่า เราจักก่อการทะเลาะ ทำให้ใครๆ ไม่จ้องขอส่วนแบ่ง ดังนี้แล้ว เอาใบตาลประดับหูข้างหนึ่งเท่านั้น **ทาแล้ว** ซึ่งขอบตาข้างหนึ่งด้วยดินหม้อ อุ่มลูกหมาใส่สะเอว ไปสู่เรือนที่คั่นเคย.

อณฺเฑ (ติ)

[น + ณา (อาโพชน) + อ, (ส.อนฺย)]

อณฺเฑ = น ณาเยติ อณฺโณ (ผู้ไม่รู้) แปลง น เป็น อ (อตฺตํ นสฺส) ช้อน ณ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน.

(ก) ผู้ไม่รู้, คนอันธพาล.

สพฺภิเรว สมาเสถ

สพฺภิ กุพฺเพถ สฺนถวํ

สตํ สทฺธมฺมมณฺเฑย

ปณฺณา ลพฺภติ นาณฺเฑโต. (ส. ๑/๑๖)

บุคคลควรสมาคมกับสัตตบุรุษเท่านั้น ควรทำความสนิทสนมกับสัตตบุรุษทั้งหลาย เพราะรู้ทั่วถึงสัทธรรมของสัตตบุรุษทั้งหลาย บุคคลจึงได้ปัญญา หาได้จากผู้ไม่รู้ไม่ได้ปัญญจากผู้ไม่รู้ก็หาไม่]

หาณฺณโตติ วาลิกาทีหิ เตลาทีนิ วีย อณฺณโต อนุธพาลโต ปณฺณนา นาม น ลพฺภติ ตีลาทีหิ ปน เตลาทีนิ วีย สตํ ฐมฺมํ ญตฺวา ปณฺณตฺตเมว เสวฺนโต ภาชนฺโต ลภตฺตีติ. (ส.อญ. ๑/๕๓)

บทว่า **หาณฺณโต** (หาได้จากผู้ไม่รู้ไม่) คือชื่อว่า ปัญญา อันบุคคลย่อมไม่ได้จากผู้ไม่รู้ คือคนอันธพาลดูจน้ามนงาเป็นต้น อันบุคคลไม่พึงได้ด้วยกรวดทรายเป็นต้น. ก็บุคคลทราบธรรมของเหล่าสัตตบุรุษแล้ว เสพอยู่คบอยู่ซึ่งบัณฑิตเท่านั้นจึงได้ปัญญา ดูจน้ามนงาเป็นต้น อันบุคคลย่อมได้จากเมตตาเป็นต้น.

(ก) (ถ) ความไม่รู้

อณฺณํ อีโต ยากฺวทฺหนฺติ ฐมฺมํ อปรทฺธา สุทฺธิมเกวลี เตติ อีโต อณฺณํ ฐมฺมํ ทิฏฺฐิํ ปฏิปทํ มคฺคํ เย อากฺวทฺหนฺติ, เต สุทฺธิมคฺคํ วิสุทฺธิมคฺคํ ปริสุทฺธิมคฺคํ โวหาตมคฺคํ ปริโยหาตมคฺคํ วิรทฺธา อปรทฺธา ขลิตา คลิตา อณฺณาย อปรทฺธา อเกวลี เต อสมตฺตา เต อปริปฺภณฺนา เต หีนา นิหีนา โอมกา ลามกา ฉตฺตุกฺกา ปริตฺตา. (มหาน. ๒๓๒)

กึ่งพระคาถาว่า อณฺณํ อีโต ยากฺวทฺหนฺติ ฐมฺมํ อปรทฺธา สุทฺธิมเกวลี เต (ชนเหล่าใด กล่าว

สรรเสริญธรรมอื่นนอกจากธรรมนี้ ชนเหล่านั้น ก็พลาดทางแห่งความหมดจด เป็นผู้ไม่บริบูรณ์) อธิบายว่า ชนเหล่าใด กล่าวสรรเสริญธรรม คือ ทิฏฐิ ปฏิปทา มรรค อื่นนอกจากธรรมนี้ ชนเหล่านั้นก็พลาด คือ ผิด พลาดพลาดทางแห่งความหมดจด คือ ทางแห่งความสะอาด ทางแห่งความบริสุทธิ์ ทางแห่งความผุดผ่อง ทางแห่งความผ่องแผ้ว คือ พลาด **เพราะความไม่รู้** เป็นผู้ไม่บริบูรณ์ คือ ชนเหล่านั้น ไม่เพียบพร้อม ไม่บริบูรณ์ได้แก่เป็นคนเลว ทรมาน ต่ำทรมาน น่ารังเกียจ หยาบช้าต่ำต้อย.

อณฺณายาติ อณฺณาณน. (มหาน. อญ. ๓๑๙)

บทว่า **อณฺณาย** แปลว่า เพราะความไม่รู้.

อณฺณ^๒ (ติ)

[อา + ณา (อวโพชน) + อ]

ผู้รู้, ผู้รู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้, ผู้รู้ไม่เกินขอบเขตที่รู้เห็นด้วยมรรคเบื้องต้น

อณฺณ = อาชานาติ ปจฺมมคฺเคน ฌาตมริยาทำ อนตฺติกฺกมิตฺวา ชานาตฺตีติ อณฺโณ (อัญญะ คือ บุคคลผู้รู้ต่อมาอีก โดยไม่ล่วงพ้นขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคอย่างแรก) ช้อน ฌ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘)ว่า ปฺร เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็นอ ด้วยสูตร (กจ. ๒๖)ว่า รัสสํ. สรา โข พุณฺณชเน ปเร กฺวจิ รัสสํ ปปฺโปนฺตีติ จฺนทานุรกฺขणे อาคเม สํโยเค จ รัสสตฺตํ (สระทั้งหลาย ย่อมถึงความเต็มรัสสะ ในเพราะพยุชนะเบื้องต้น หลังในบางแห่ง ความเต็มรัสสะ ย่อมมีใน

ที่รักษาดินหลักษณฺ์ในที่ลงอาคม และในที่ที่มี
พญฺชนะสังโยคด้วยสูตรนี้) [ปทฺฐปสฺสทฺธิ.
อธิบายสูตร ๓๘] ดู อณฺณินทฺริย

อณฺณ^๓ (ติ)

[อน (ชีวน) + ย, (ส. อนฺย)]

อณฺณสทฺโท อธิคตาปรวจโน (อณฺณ ศัพท์
แสดงเนื้อความอื่นจากที่แสดงไว้แล้ว). อณฺณ
ศัพท์ในอรรถนี้ตามศัพท์แปลว่า อื่น เหมือน
อิตร ศัพท์ นิยมใช้โดยทั่วไปในที่มิได้กล่าว
ถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน.

(๑) **อื่น, อีกต่างหาก, อย่างหนึ่ง, อีกอย่างหนึ่ง,**
คนละอย่าง, แตกต่างกัน.

น พฺราหฺมโณ สุขมฺติ โกจิ
โลเก สีลวาปี ตโปกรํ
วิขฺชาจรณสมฺปนฺโน
โส สุขมฺติ น อณฺณํ อิตฺรา ปชา.

(ส. ๑/๑๖๗)

(สุทฺธิกการทวาชพฺราหฺมณํกล่าวว่า)

พฺราหฺมณํบางคนในโลกแม้เป็นผู้มีศีล บำเพ็ญ
ตบะอยู่ ก็ยังหมองจืดไม่ได้ พฺราหฺมณผู้ถึง
พร้อมด้วยวิชา[เวท๓]และจรณะ[ธรรม
เนียมของตระกูล]เท่านั้น จึงจะหมองจืดได้
ส่วนหมู่อื่นนอกจากนี้จะไม่หมองจืดได้.

โส สุขมฺติ น อณฺณํ อิตฺรา ปชาติ โส เตวิขฺโซ
พฺราหฺมโณ สุขมฺติ อโย ปน อณฺณํ ลามิกา
ปชา น สุขมฺติติ วทติ. (ส.อ. ๑/๒๑๑-๒)

ด้วยปาฐะว่า โส สุขมฺติ น อณฺณํ อิตฺรา ปชา
ท่านกล่าวว่า พฺราหฺมณนั้นได้วิชา ๓ ย่อม
หมองจืด แต่หมู่อื่น คือ ที่ต่ำทราม ย่อม
ไม่หมองจืด.

ตถา हि โส เอว ตปํ อาจริตุํ लघति, न इतिरो.
अण्णं लामिका पचाति इतिरवधेति वदति.

(ส. ๑/๑๕๘)

จริงอย่างนั้น พฺราหฺมณเท่านั้น ย่อมได้เพื่อบำเพ็ญตบะ
วรรณะนอกนี้ไม่ได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงวรรณะนอกนี้ ด้วยคำว่า
อณฺณํ ลามิกา ปชา (แต่หมู่อื่นคือผู้ต่ำทราม).

[อื่น]

เอวํ อฏฺฐสฺส กสิณํสุ ฐปาจรกฺขสํ นินฺทิตฺติวา
อิทา นิ ยสฺมา สมานปี อารมฺมณํ ภาวนาย
อสมานํ อิมํสุ อฏฺฐสฺส กสิณํสุ **อณฺณมปิ**
อภิกายตนสงฺขาตํ ฐปาจรกฺขสํ ปวตฺตติ
ตสฺมา ตํ ทสฺเสตุํ ปน กตเม ฐมา กุสลาติอาทิ
อารทฺธิ. (อภิ.อ. ๑/๒๐๔)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงฐปาจรกฺขสํ ใน
กสิณ ๘ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเริ่มคำว่า กตเม
ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นในน) เป็นต้นอีก
เพื่อแสดงฐปาจรกฺขสํ กล่าวคืออภิกายตนะ
นั้น เพราะฐปาจรกฺขสํ กล่าวคืออภิกายตนะ
ดังกล่าวแม้**อื่น**[จากกสิณายตนะ]ซึ่งไม่เหมือน
กันโดยภาวนา[มีบริกรรมเป็นต้น] แม้จะมี
อารมณ์[คือกสิณเป็นต้น]เหมือนกัน ย่อม
เป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้

รูปาวจรกุศลที่ชื่อว่า อภิกายตน = อภิกุ +
 อายตน = อภิกุ อายตน ยสฺสาติ อภิกายตน
 (ฉานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้)
 รับเอาภิกายตนเป็นต้นเป็นอารมณ์เหมือน
 กสิณายตนนะ แต่การเจริญภาวนามีบริกรรม
 เป็นต้นไม่เหมือนกับกสิณฉานเพราะสามารถ
 ครอบงำอารมณ์โดยทำให้มีนิมิตปรากฏชัด
 แล้วบรรลุฉานทันที เนื่องจากพระโยคาวจร
 มีปัญญากล้า]

[อีกต่างหาก]

อถ โข อายสฺมโต สุตินฺนสฺส ปิตา, เยนายสฺมา
 สุตินฺโน, เตนุสสงกมิ; อุปสงกมิตฺวา เต ปุณฺณเช
 วิวราเปตฺวา อายสฺมนฺตํ สุตินฺนํ เอตทโวจ
 “อิทฺนเต ตาต สุตินฺน มาตุมตฺตํ, อิตฺติกาย
 อิตฺติธฺนํ, อณฺณํ เปตฺติกํ, อณฺณํ ปิตามหํ.
 ลพฺภา ตาต สุตินฺนํ หีนายาวตฺติตฺวา โภคา
 จ ญฺชิตฺตุํ ปุณฺณานิ จ กาทฺตุ; เอहि ตวํ ตาต สุตินฺน
 หีนายาวตฺติตฺวา โภเค จ ญฺชชฺชสฺส ปุณฺณานิ
 จ กโรหิตฺติ. (วิ. ๑/๑๙)

ลำดับนั้น โยมบิดาของท่านสุตินเข้าไปหา
 แล้วให้คนเปิดกองทรัพย์ออกกล่าวว่า “ลูก
 สุติน นี่คือทรัพย์ฝ่ายมารดาเป็นสมบัติฝ่าย
 หญิงที่ได้รับมาทางฝ่ายมารดาของพ่อมีอีก
 ต่างหาก ส่วนของปู่ก็อีกต่างหาก ลูกสุติน
 จงกลับมาเป็นคฤหัสถ์เถิด จะได้ใช้สอย
 ทรัพย์สมบัติและทำบุญ”.

[อีกอย่างหนึ่ง]

ปุณ จปร อวฺโส ภิกฺขุ จุทฺโต โจทเกณ
 อณฺเณณณฺณํ ปฏิจฺรติ, พหิทฺธาถํ อปนาเมติ,

โกปณจ โทสณจ อปฺปจฺจยณจ ปาตุกโรติ,
 ยมฺปาวิโส ภิกฺขุ จุทฺโต โจทเกณ โจทกํ
 อณฺเณณณฺณํ ปฏิจฺรติ, พหิทฺธาถํ อปนาเมติ,
 โกปณจ โทสณจ อปฺปจฺจยณจ ปาตุกโรติ,
 อยมฺปิ ฐมฺโม โทวจสฺสกรโณ ฯ เปฯ

(ม. ๑/๑๓๔)

[ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก เป็นอย่างไร คือ
 ภิกษุในธรรมวินัยนี้...ดูก่อนผู้มีอายุ ก็ข้ออื่น
 ยังมีอยู่อีก ภิกษุถูกโจทแล้ว กลับพูดอีก
 อย่างหนึ่ง (พูดกลบเกลื่อน) พูดนอกเรื่อง
 แสดงความโกรธ ความประสงค์ร้าย และความ
 ไม่เชื่อฟังให้ปรากฏ แม้ข้อที่ภิกษุถูกโจทแล้ว
 กลับพูดอีกอย่างหนึ่ง (พูดคนละอย่าง, พูด
 กลบเกลื่อน) พูดนอกเรื่อง แสดงความโกรธ
 ความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้
 ปรากฏ นี่ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก ...

อณฺเณณณฺณํ ปฏิจฺรติติ อณฺเณน การณเณ
 วจเนน วา อณฺณํ การณํ วจเนน วา ปฏิจฺจนาเทติ.
 “อาปตฺตี อาปนฺโนสฺสิตี วุตฺเต “โก อาปนฺโน กิ
 อาปนฺโน กิสมิ อาปนฺโน กํ ภณฺถ กิ ภณฺถาติ
 วา วทติ. “เอวรูปํ กิณฺจิตฺตา ทิฏฺฐนฺตํ วุตฺเต
 “น สฺสณามิตฺติ โสตํ วา อุปเนติ. (ม.อ. ๑/๓๗๐)

สองบทว่า อณฺเณณณฺณํ ปฏิจฺรติ (กลับพูด
 อีกอย่างหนึ่ง) ความว่า ย่อมปกปิดเหตุ หรือ
 คำอื่นด้วยเหตุหรือคำอื่น เมื่อภิกษุอื่นกล่าว
 ว่า ท่านต้องอาบัติ ก็กล่าวว่า ใครต้อง ต้อง
 อาบัติอะไร ต้องในที่ไหน ท่านพูดกับใคร
 หรือท่านพูดอะไร หรือเมื่อภิกษุอื่นกล่าวว่า
 ท่านเห็นกรรมอะไรๆ เช่นนี้หรือ ก็เบือนหูหนี
 ด้วยคิดว่า เราจะไม่ฟัง.

[อย่างหนึ่ง]

กติ ปน ตปัสฺส นิคฺคโฆ นาฏปฺพุโต ทณฺหาณิ
ปณฺณเปติ ปาปสฺส กมฺมสฺส กิริยาย ปาปสฺส
กมฺมสฺส ปวตฺติยาติ. ตีณิ โข อาวุโส โคตม
นิคฺคโฆ นาฏปฺพุโตทณฺหาณิปณฺณเปติ ปาปสฺส
กมฺมสฺส กิริยาย ปาปสฺส กมฺมสฺส ปวตฺติยา.
เสยฺยถึ? กายทณฺหา วจฺจิทณฺหา มโนทณฺหา
กึ ปน ตปัสฺส อณฺณเทว กายทณฺหา อณฺณ
วจฺจิทณฺหา อณฺณ มโนทณฺหา. อณฺณเทว
อาวุโส โคตม กายทณฺหา อณฺณ วจฺจิทณฺหา อณฺณ
มโนทณฺหา. (ม.๒/๓๕)

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามนิครนถ์ชื่อที่ม-
ตปัสสว่า “ตปัสส นิครนถ์นาฏบุตร บัญญัติ
ทักษะในการทำกรรมชั่ว ในการประพฤติก-
กรรมชั่วไว้เท่าไร” “ท่านพระโคตม นิครนถ์
นาฏบุตรบัญญัติทักษะในการทำกรรมชั่ว
ในการประพฤติกกรรมชั่วไว้ ๓ ประการ คือ
กายทักษะ วจฺจิทักษะ และมโนทักษะ” “ตปัสส
กายทักษะอย่างหนึ่ง วจฺจิทักษะอย่างหนึ่ง
มโนทักษะอย่างหนึ่งหรือ” “ท่านพระโคตม
กายทักษะก็อย่างหนึ่ง วจฺจิทักษะก็อย่างหนึ่ง
มโนทักษะก็อย่างหนึ่ง”

ดู ส.๑/๓๒๐

(๒) บางคน, บางพวก.

อณฺณา สุเวณี สุสฺส มิสฺสเกลโย

สมํ วิภตุตาหิ ปกฺสฺสราหิ จ

อนุพฺพตา ตา ตว มานเส รตา

รเถ จิตา ปณฺชลิกา อุปฺภจฺจิตา. (วิมาน. ๙๒)

(พระมหาโมคคัลลานะถามเทพบุตรว่า)

เทพอัปสรบางพวกมีช่องผงงาม ล้วนเป็น
สาวแรกรุ่ง มีมวยผมแซมสลับด้วยแก้ว
ทับทิมและพวงดอกไม้จัดแต่งไว้เรียบร้อย
มีประกายพรายพราว เทพอัปสรเหล่านั้น มี
กิริยาแฉ่มช้อย มีใจชื่นชมต่อท่าน ยืน
ประนมมือเด่นอยู่บนรถ.

อณฺณาติ เอกจจา. (วิมาน.อณฺ. ๒๖๐)

บทว่า อณฺณา แปลว่า บางพวก.

อณฺณกต (ติ)

[อณฺณ + กต]

อันบุคคลอื่นทำไว้แล้ว.

อณฺณกาม (ติ)

[อณฺณ + กาม]

ความใคร่อื่น, กามอื่น.

อณฺณการณ (น)

[อณฺณ + การณ] เหตุอื่น.

ปณฺหารตาย การณํ วุตฺตพฺพํ ยถิ อณฺณ-
การณา ปณฺหารตา สภาโววายนฺติ จิตฺตสฺส
อภิสสสวาทาย วุตฺตํ. (อนุฎ. ๑/๑๓๒)

(ในจุติวารกฏมุนั้น) เหตุแห่งความผ่องใส
ก็พึงกล่าวไว้ด้วย หากความผ่องใสมีเหตุอื่น
อยู่. คำว่า ความผ่องใสเป็นสภาวะนั้นเที่ยว
ท่านกล่าวไว้เพราะจิตมีสภาวะไม่เศร้าหมอง
(ผ่องใส).

อณฺณกาล (ป)

[อณฺณ + กาล] กาลอื่น.

วิเสสวตา กาเลน ตทารมมณปจยสพฺพ-
ชนวตา วิปากปฺปวตฺตี ทสฺเสตฺถ “สํวราสํวเร
ฯเปฯ อุปคตสฺสาติ วุตฺตํ อณฺณกาลเ ปณฺจ-
วิญญาณาทีปริปฺพุณฺณวิปากปฺปวตฺตือภาวา.

(มูลฎี. ๑/๑๒๙)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “สํวราสํวเร
ฯเปฯ อุปคตสฺส (เข้าถึงความเป็นบุคคลผู้
สามารถ เพื่อทำให้เกิดสังวรและอสังวร) เพื่อ
แสดงความเป็นไปแห่งวิปากด้วยกาลอันมี
ความพิเศษ คืออันมีขณะทั้งหมดที่เป็นเหตุ
แห่งตทารมณ เพราะไม่มีความเป็นไปแห่ง
วิปากจิตอันบริบูรณ์มีปัญญวิญญาณเป็นต้น
ในกาลอื่น[จากกาลเป็นที่ให้สังวรและอสังวร
เกิดขึ้น]

อณฺณกาลเติ อพฺพุตฺติปวตฺตีกาเล.

(อนุฎี. ๑/๑๓๗)

บทว่า อณฺณกาลเ (ในกาลอื่น) คือ ในกาลที่
เป็นไปแห่งความไม่รู้.

อณฺณกุล (น)

[อณฺณ + กุล] ตระกูลอื่น.

ดู อณฺณกุลปรมฺปร

อณฺณกุลปรมฺปร (ติ)

[อณฺณกุล + ปรมฺปร]

สืบลำดับ- ตกทอดมาจากตระกูลอื่น.

โส ปน อณฺณกุลปรมฺปราย อสาทารณํ ตสฺส
กุลสฺส อาทีปริสสมุทาคตํ ตํกุลปริยาปน-
สาทารณํ สามณฺณรูปนฺตึ ทฏฺฐพฺพ.

(สารตฺถ. ๑/๒๑๔)

พึงเห็นว่า ก็โคตรนั้นเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่
เกี่ยวข้อง โดยสืบลำดับมาจากตระกูลอื่น
(แต่สืบทอด)มาโดยบุรุษคนต้น[บรรพบุรุษ]
ของตระกูลนั้น นับเนื่องและทั่วไปในตระกูล
นั้น เท่านั้น.

อณฺณโกฏฺฐาส (ป)

[อณฺณ + โกฏฺฐาส] ส่วนอื่น

ดู อณฺณภาค

อณฺณชนฺติก (ติ)

[อณฺณ + ชนฺติ + ก]

ผู้มีความพอใจเป็นอย่างอื่น, มีความพอใจ
แตกต่างกัน, อุดหนุนหรือยินยอมต่อทัศนะ
ที่ต่างกัน, พอใจลัทธิอื่น.

สกุภา ปเนตฺ ฆนฺเต มยา ฌาตุํ ‘สณฺญา
ปฺริสสฺส อตฺตา’ติ วา, อณฺณวา ว สณฺญา อณฺโณ
อตฺตาติ วา’ติ. “ทุชฺชานํ โข เอตํ โปฏฺฐปาท
ตยา อณฺณทีฏฺฐิเกน อณฺณชนฺตึเกน อณฺณ-
รฺจุเกน อณฺณตฺราโยเคน อณฺณตฺราจริยเกน
‘สณฺญา ปฺริสสฺส อตฺตา’ติ’ วา ‘อณฺณวา ว สณฺญา
อณฺโณ อตฺตา’ติ วาติ. (ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฺฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ข้าพระองค์อาจรู้ได้ไหมว่า สันฺญาเป็นอตฺตา

ของคน หรือว่าสัญญากับอตฺตาคือเป็นคนละอย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ไปฏฐุปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น จึงเข้าใจได้ยากว่า สัญญาเป็นอตฺตาคือของคน หรือว่าสัญญากับอตฺตาคือเป็นคนละอย่างกัน”.

ดู อณฺณตฺราโยค

อณฺณคติก (ติ)

[อณฺณ + คติ + ก]

มีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง, มีที่พึ่งอื่น.

[อตฺตที่ปา ภิขฺเขว วิหฺรธ อตฺตสฺสรณํ อนณฺณสฺสรณํ ฐมฺมที่ปา ฐมฺมสฺสรณํ อนณฺณสฺสรณํ.

(ที. ๒/๑๖๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะมีตนมีโลกียธรรมกับโลกุตตรธรรม]เป็นที่พึ่ง มีตนเป็นที่พึ่ง มีผู้มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรม[สติ ปัญฺฐาน ๔]เป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง มีใช้มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่]

อตฺตที่ปาติ มหาสมุทฺทคตา ที่ปี วีย อตฺตทานํ ที่ปี ปติฏฺฐจํ กตฺวา วิหฺรธ. อตฺตสฺสรณํ อตฺตคติกาว โหธ. มา อณฺณคติก. ฐมฺมที่ปฐมฺมสฺสรณปฺเทศฺสปี เอสฺว นโย. (ที.อญ. ๒/๑๓๘)

บทว่า อตฺตที่ปา (มีตนเป็นที่พึ่ง) ความว่า พวกเธอจงกระทำตนให้เป็นที่พึ่งที่ดำรงอยู่ จุจคนที่อยู่ใหม่หาสมุทฺร ทำเกาะให้เป็นที่พึ่ง

บทว่า อตฺตสฺสรณ (มีตนเป็นที่พึ่ง) ความว่า จงมีตนเป็นแบบอย่าง อย่ามีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง แม้บทว่า ฐมฺมที่ปา (มีธรรมเป็นที่พึ่ง), ฐมฺมสฺสรณ (มีธรรมเป็นที่พึ่ง) ก็มีนัยเดียวกันนั้นนี้เทียว.

มา อณฺณคติกาคติ อณฺณ กิณฺจิ คติ ปฏฺฐิสฺสรณํ ปฺรายณํ มา จินฺตยิตฺถ. (ที.ฎี. ๒/๑๔๗)

ปาฐะว่า มา อณฺณคติก (อย่ามีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง) คือพวกเธออย่าคำนึงถึงใครๆ หนึ่ง ให้เป็นที่ไป เป็นที่พึ่ง เป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

อณฺณโคจร (ติ)

[อณฺณ + โคจร]

มีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์, มีอารมณ์อื่น.

อถ นํ โพรหิตสตฺโต “มยฺ โข กาก อณฺณโคจฺรา ตฺวมปิ อณฺณโคจโร ก็ นุ โข มํ อนฺุพฺนุสฺสีติ อาห. (ชา.อญ. ๒/๓๒๖)

ลำดับนั้น พระโพรหิตส์ตรักกล่าวกะกันนั้นว่า ดูก่อนกา เรามีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์ (เป็นเหยื่อ) ท่านก็มีอีกสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ (เป็นเหยื่อ) เพราะเหตุไร ? ท่านจึงเที่ยวติดตามเรา.

[คำว่า โคจร ในบางแห่งแปลว่า อารมณ์, ที่หากิน, ที่ท่องเที่ยวไป, หมู่บ้านบิณฑบาต ในที่นี้แปลว่า อารมณ์]

อณฺณเจติย (น)

[อณฺณ + เจติย] เจติยอื่น.

หฺว อธฺมมิกานิ ทานานิตี สงฺขมฺสฺส ปริณตํ
อภฺยสงฺขมฺสฺส วา เจตียสฺส วา ปุคฺคสฺส วา
ปริณามะติ เจตียสฺส ปริณตํ อภฺยเจตียสฺส
วา สงฺขมฺสฺส วา ปุคฺคสฺส วา ปริณามะติ ปุคฺคสฺส
ปริณตํ อภฺยปุคฺคสฺส วา สงฺขมฺสฺส วา เจตียสฺส
วา ปริณามะติตี เอิว วุตฺตานิ.

(วิ.อภฺ. ๔/๑๘๑)

หลายบทว่า หฺว **อธฺมมิกานิ ทานานิ** ความ
ว่า ทานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า
น้อมลากที่เขานำมาเพื่อสงฆ์ ไปเพื่อสงฆ์
หม่อ้นก็ตาม เพื่อเจตียก็ตาม เพื่อบุคคฺลก็ตาม.
น้อมลากที่เขานำมาเพื่อเจตีย ไปเพื่อเจตีย
อื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม, เพื่อบุคคฺลก็ตาม
น้อมลากที่เขานำมาเพื่อบุคคฺลไป เพื่อบุคคฺล
อื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม เพื่อเจตียก็ตาม.

อภฺยชน (ป)

[อภฺย^๑ + ชน]

ผู้ไม่รู้, คนพาล, ผู้ไม่รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และ
ไม่เป็นประโยชน์.

สทุธิ จรเมกโต วสํ

มิสฺโส อภฺยชนเณ เวทฺตุ

วิทฺวา ปชหาติ ปาปกํ

โกญฺโจ ชีรปโกว นินฺนคํ.

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)

บุคคฺลผู้จบเวท[ผู้บรรลุลัทธิจะ ๔ ด้วยอริย-
มรรค]รู้แจ้ง (คนชั่ว) ถึงจะเที่ยวไปด้วยกัน
อยู่ร่วมกัน ปะปนกับคนไม่รู้ ย่อมละคนชั่ว

ไปได้ จุจดังนกกระเรียนวันน้ำ ต้มแต่นม
ฉะนั้น.

อตฺตโน หิตาหิตํ น ชานาตีติ อภฺยโณ อวิทฺวา
พาโลติ อตฺโถ. เตน อภฺยเณน ชเนน มิสฺโส
สหจรรณมตฺเตน มิสฺโส. (อุทาน.อภฺ. ๓๘๔)

ชื่อว่า อภฺยเณ (ผู้ไม่รู้) เพราะอรรถว่าไม่รู้สิ่ง
ที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ของตน.
อธิบายว่า ผู้ไม่รู้คือ คนพาล. เป็นผู้ปะปนด้วย
คนไม่รู้นั้น คือ ปะปนโดยเหตุเพียงเที่ยวไป
ร่วมกัน.

อภฺยชาติ (ถ)

[อภฺย + ชาติ] ชาติหน้า, ชาติอื่น.

เทวญฺโตะ มนุสฺโส วา

ชาโต วา อภฺยชาติยา

สพฺพุตถ สฺสขิโต โหหิ

มา จ เต พฺยาธิมาคมา. (อป. ๒/๒๑)

(จ.ม.โหตุ)

(พระพุทธเจ้าผู้ละความกระวนกระวายได้
แล้ว ได้ทรงอนุโมทนาว่า ก็ด้วยการถวาย
เภสัชซึ่งเป็นเครื่องระงับความเจ็บป่วยนี้)

ท่านจะเกิดเป็นเทวดา เป็นมนุษย์ หรือเกิด
ในชาติอื่นก็ตาม ขอจงเป็นผู้มีความสุขในที่
ทุกสถาน และอย่าได้มีความเจ็บป่วยเลย.

อภฺยชาติก (ติ)

[อภฺย + ชาติ + ก]

มีสภาวะเป็นอย่างอื่น.

ลง ก สกัตถปัจจย (ปัจจยที่มีอรรถของตน) เพื่อเปลี่ยนลิงค์ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิขุฉนฺติ.

อภยชาติ เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อลง ก สกัตถ-ปัจจยก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า อภยชาติก ดังคำอธิบายในคัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒) ว่า สกตฺติกา ปกฺติโต ลิงฺควจฺฉานํ อติ-วตฺตนฺติ (บทที่ลงสกัตถปัจจยย่อมล่งพัน ลิงค์และพจน์ไปจากรูปเดิม).

เย จาปี ฐมฺมา สมณฺเณ วุตฺตาติ เย จาปีติ
เย โกเรณ จ โมสวชฺเชน จ กถํกถาย จ สห-
คตา สหชาตา สํสฺสุชา สมฺปยุตฺตา เอกุปฺปาทา
เอกนิโรธา เอกวตฺตุกา เอการมฺมณา, อิเม
วุจฺฉนฺติ เย จาปี ฐมฺมา. อถ วา เย เต กิเลส
อภยชาติกา อภยวิหิตกา, อิเม วุจฺฉนฺติ เย
จาปี ฐมฺมา. (มหาน. ๒๐๔)

บทว่า และธรรมเหล่าใด ในคำว่า **เย จาปี ฐมฺมา สมณฺเณ วุตฺตา** (และธรรมเหล่าใด พระสมณะตรัสไว้แล้ว) อธิบายว่า ธรรมเหล่าใด ดำเนินไปพร้อมกัน คือ เกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบกัน เกิดคราวเดียวกัน ดับคราวเดียวกัน มีที่อาศัยเป็นอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความโกรธ ความเป็นคนพูดเท็จ และความสงสัย ธรรมเหล่านี้ ตรัสเรียกว่าธรรมเหล่าใด. อีกนัยหนึ่ง กิเลสเหล่าใดมี**สภาวะเป็นอย่างอื่น** ตั้งอยู่แล้ว โดยอาการอื่น กิเลสเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า ธรรมเหล่าใด.

อภยชาติกาติ อภยสภาวา.(มหาน.อภ.๓๑๐)
บทว่า **อภยชาติกา** แปลว่า มีสภาวะเป็น
อย่างอื่น.

อภยฌาน (น)

[อภย + ฌาน] ฌานอื่น.

อภยฌานิก (ติ)

[อภยฌาน + อิก]

มรรคอันมีฌานอื่น, มรรคอันเป็นไปในจตุกก-
ฌาน, มรรคอันมีฌานอื่นจากติกและจตุกก-
ฌาน.

ติกจตุกกชฺฌานํกํ ปน มคฺคํ ภาเวตฺวา ตตฺถอุป-
ปนฺนสฺส อรูปชฺฌานํ ตชฺฌานํกํ ผลญจ ปาทกํ
กตฺวา อุปริมคฺคภาวนาย **อภยฌานิกาปี**
อุปฺปชฺชนฺตีติ ฌานนฺคาทินิยามิกา ปุพฺผากิ-
สฺสขารสมาปตฺติ ปาทกํ, น สมฺมสิตฺตพฺพาติ
ผลสฺสปี ปาทกตา ทฏฺฐพฺพา.

(มูลฎี. ๒/๗๔)

ก็ในขณะที่เจริญมรรคเบื้องสูง เมื่อบุคคลเจริญ
มรรคอันเป็นติกฌานและจตุกกฌาน (ให้เกิด
ขึ้นในกระแสจิตของตน) กระทำอุปฌานและ
ผลอันมีอุปฌานนั้นของบุคคลผู้เกิดแล้ว
ในอุปฌานนั้นให้เป็นบาท แม้มรรคทั้งหลาย
อันมีฌานอื่น[จากติกฌานและจตุกกฌาน]
ย่อมเกิดขึ้นเหตุขึ้น ฟังทราบความเป็นบาท แม้
แห่งผลว่าปุพฺผากิสังขารสมาปติ อันกำหนด
องค์ฌานเป็นต้นเป็นบาท (แต่) สมาบัติที่จะฟัง
พิจารณาไม่จัดเป็นบาท (เพราะยังไม่เกิดขึ้น).

สัตว์มีกายวิเวก ในเวลาบรรลुสัมโพธิญาณ และเมื่อไปก็ไม่ไป **สถานที่อื่น** ได้ไปยังกรุง พาราณสี (และ) เมื่อพวกปัญจวัคคีย์ไปแล้ว พระโพธิสัตว์ได้กายวิเวกตลอดทั้งเดือน ประทับนั่ง [ขัดสมาธิ ณ วชิรอาสน์ (อาสนะที่ มั่นคงดังเพชร)] เหนือบัลลังก์แห่งชัยชนะ [บัลลังก์ที่ไม่พ่ายแพ้แก่ปัจจามิตร] ณ โพธิ มณฑล ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ.

อณฺณจนาภาว (ป)

[อณฺเฏญฺจานํ + อภาว]

ความไม่มีฐานะ[ที่ตั้ง]อื่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต,
(ความมีอุเบกขาเป็นต้น).

แผนปัจจัยตลาดภาวะปี เวทนาจิตตภูมิที่ดิน
อุปโภคบริโภค ทดสอบตาม วจน อนุสัญญา
ฐานการโต จ ทดสอบสินทุเทศ.

(ឃុំស្រី. ១/១២៩)

แม้เมื่อไม่มีความเป็นฉานปัจจัย ก็มีกร
แสดงในหุติยราสี เพราะการเสวยอารมณ์
และการตั้งจิตให้มันเป็นอุเบกขาเป็นต้น (สุข,
ทุกข์,เอกัคคตา) และเพราะความตั้งมั่นแห่ง
จิตอันเป็นเช่นนั้นไม่มีในฐานะ[ที่ตั้ง]อื่น
[จากหุติยราสี]ในพระดำรัส.

อภิญญาภาวโตนิจิตตภูจิตฺติ เอว สหุทาย
วตุตฺติ. (อนนฺ. ๑/๑๓๒)

ป้าจะว่า อญญภูฐานากาวโต ท่านกล่าว
หมายเอาความตั้งมั่นแห่งจิตนั้นเทียว.

อภฺยฺยตม (๓)

[อณฺเฏ + ตม, (สํ. อนฺยตม)]

อันหนึ่ง, ชนิดหนึ่ง, สิ่งหนึ่ง, คนหนึ่ง, อันใด
อันหนึ่ง, อย่างใดอย่างหนึ่ง, ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง,
คนใดคนหนึ่ง (บางคน).

อภยตรอภยตมสททา อนิยมตฺตา (อภยตร
อภยตม ตัฟท์ แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะ) การ
แยกสิ่งหนึ่งออกจากสองสิ่งใช้ อภยตร ส่วน
การแยกสิ่งหนึ่งออกจากสามสิ่งขึ้นไปใช้
อภยตม เหตุผลการใช้ในลักษณะเช่นนี้ก็
เพราะว่า สันสกฤตถือว่า ตร ปัจจัยใช้แสดง
ความยิ่งของบุคคลคนหนึ่ง ในจำนวนสองคน
ส่วน ตม ปัจจัย ใช้แสดงความยิ่งของบุคคล
คนหนึ่ง ในจำนวนหลายคน ดังสูตรในคัมภีร์
มุคฺชโพรธะ (สูตร ๔๖๒) ว่า ตรตมา ทฺวิพฺพฺน-
เมกฺกุกฺเก (เมื่อมีความยิ่งของผู้หนึ่งในบุคคล
สองคนหรือจำนวนมาก ให้ลง ตร และ ตม
ปัจจัย) แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘)
ก็กล่าวว่า ทฺวินฺนมนฺตเร เอกสฺส อติสยตฺโถ
ตเรน พฺพฺนฺนมนฺตเร เอกสฺส ตเมน จ สกฺกต-
ภาสายาคตนฺเยน คมฺยเต (อรรถอันยิ่งของ
บุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลสองคน ย่อม
รู้ได้ด้วย ตร ปัจจัย ส่วนอรรถอันยิ่งของ
บุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลหลายคน
ย่อมรู้ได้ด้วย ตม ปัจจัย ตามนัยที่มาใน
ภาษาสันสกฤต) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากใน
ภาษาบาลีไม่มีทวิพจน์ จึงอาจใช้ ตร ปัจจัยใน
การกล่าวถึงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งใน
บุคคลหลายคนได้.

เย หิ โว อริยา ปริสุทฺทกายกมฺมุนตา อรณฺณ-
วนปตฺตานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏฺิเสวนฺติ,
เตสมหํ อณฺณตโมติ. เอตมหํ พฺราหฺมณฺ ปรี-
สุทฺทกายกมฺมุนตํ อตฺตนิ สมฺปสฺสมาโน
ภิกฺขุโย ปลฺโลมมาปาที อรณฺณเณ วิหาราย.

(ม. ๑/๒๑-๒-๓-๔-๕)

(สฺยา. อณฺณตโร. ฉ.ม. ปริสุทฺทกายกมฺมตํ) (อ.ต่างกัน)

พระอริยะ[พระพุทธเจ้าและพุทธสาวก]เหล่า
ใด มีกายกรรมบริสุทธิ์ เข้าอาศัยเสนาสนะอัน
เจียบสัดคือป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็นผู้
หนึ่งในบรรดาพระอริยะเหล่านั้น” พราหมณ์
เราเห็นชัด ซึ่งความเป็นผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์
นั้นในตน จึงถึงความเป็นผู้มีความปลอดภัย
อย่างยิ่งเพื่ออยู่ในป่า.

อณฺณตฺร (ติ)

[อณฺณ + ตฺร, (ส. อนุยตฺร)]

(ก) อันหนึ่ง, ชนิดหนึ่ง, คนหนึ่ง, สิ่งหนึ่ง,
ตัวหนึ่ง, องค์หนึ่ง, ข้อหนึ่ง.

ปชฺชุนฺนาถา ปลโว

ปลฺสุนาถา อัย ปชา

ตุวํ นาโถสิ มหาราช

นาโถหํ ภริยาย เม

ทฺวิณฺณมณฺณตฺรํ ฅตฺวา

มฺุตฺโต ฅจฺเจยฺย ปพฺพตฺติ. (ชา. ๑/๒๗๐)

(กัณฺนกรรพทูลว่า)

หมู่ปศุสัตว์มีเมฆฝนเป็นที่พึ่ง ประชาชนนี้
มีปศุสัตว์เป็นที่พึ่ง ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์

เป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นที่พึ่ง
ของภรรยาของข้าพระองค์ ระหว่างข้าพระองค์
ทั้ง ๒ ตัวหนึ่งรู้ว่าอีกตัวหนึ่งตายแล้ว ตน
พ้นความตายแล้วจึงจะบินไปสู่ภูเขา.

ทฺวิณฺณมณฺณตฺรํ ฅตฺวา มฺุตฺโต ฅจฺเจยฺย

ปพฺพตฺติ อมฺหากํ ทฺวิณฺณํ อนุตฺเร เอโก เอกํ

มตํ ฅตฺวา สยํ มรณฺโต มฺุตฺโต หิมนฺตํ ฅจฺเจยฺย

ชีวมนานา ปนฺ มยํ อณฺณมณฺณนํ ชหาม ตสฺมา

สเจปิ อิมํ หิมนฺตํ เปเสตฺถกามิ มํ ปจฺมํ

มาเรตฺวา ปจฺฉา เปเสหิตี.

(ชา.อฎ. ๔/๒๕๓)

ก็คาดว่า ทฺวิณฺณมณฺณตฺรํ ฅตฺวา มฺุตฺโต

ฅจฺเจยฺย ปพฺพตฺติ ความว่า ในระหว่างข้า

พระองค์ทั้งคู่ ตัวหนึ่งรู้ว่าตัวหนึ่งตายแล้ว ตน

เองรอดตายแล้วจึงไปสู่หิมพานต์ภายหลัง

คือเมื่อข้าพระองค์ทั้งคู่ยังมีชีวิตอยู่ ย่อม

ไม่ทอดทิ้งกัน ดังนั้น แม้มาตรว่าพระองค์ทรง

ประสงค์จะส่งกินรีนี้ไปสู่หิมพานต์ โปรดมา

ข้าพระองค์เสียก่อนส่งนางไปภายหลัง.

[เอกมีอรรถ ๔ อย่าง คือ สังขยา (จำนวน=หนึ่ง,

อย่างเดียว), อตุลยะ (การไม่มีผู้เสมอ=ผู้

เดียว), อัญญะ (อื่น) และอสหายะ (ไม่มี

เพื่อน=ผู้เดียว) อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๘) แสดงว่า

อรรถ อณฺณ ยังรวมถึงความหมายว่า อณฺณตฺร

อีกด้วย ดังนั้น ในที่นี้ พระอรรถกถาจารย์

จึงอธิบาย อณฺณตฺร ศัพท์ด้วย เอก ศัพท์ ซึ่งมี

ความหมายว่า ตัวหนึ่ง]

[องค์หนึ่ง]

อจิรูปสมปนโน โข ปนายสฺมา กสฺสโป เอโก
วูปกฏฺโจะ อปฺปมตฺโต อาตปปี ปหิตตฺโต
วิหรนฺโต น จิรสฺเสว ฯเปฯ ตทนต์ตฺรํ พรหม-
จริยปริโยสานํ ภิฏฺเฐว ฌเม สยํ อภิญฺญา สจฺจิ-
กตฺวา อุปสมปฺชช วิหาสิ, “ซีณา ซาติ; วุสิตํ
พรหมจริยํ; กตํ กรรมํ; นาปรํ อิตถตฺตยาตติ
อพฺภณฺณาสิ. **อภยตโร** โข ปนายสฺมา
กสฺสโป อรหตฺ อโหสิตติ. (ที. ๑/๑๖๖)

ก็ท่านอเจลกัสสปะ เมื่อบวชแล้วไม่นาน
จากไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร
มุ่งมั่นพระนิพพานอยู่ ไม่นานนักก็ทำให้แจ้ง
ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อันยอดเยี่ยม... ด้วย
ปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน รู้ตัวว่า
“ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจ
ที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็น
อย่างนี้อีกต่อไป” จึงเป็นอันว่าท่านพระกัสสปะ
ได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระ
อรหันต์ทั้งหลาย.

อภยตโรติ เอโก. **อรหตฺ**นฺติ อรหฺตฺตานํ,
ภควโต สาวกานํ อรหฺตฺตานํ อพฺภนฺตโร
อโหสิตติ อยมตฺถ อธิปฺปาโย. (ที.อภ. ๑/๒๙๙)
บทว่า **อภยตโร** ได้แก่รูปหนึ่ง. บทว่า **อรหตฺ**
ความว่า แห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย. ในบทนั้น
มีอธิบายอย่างนี้ว่า เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง
ในจำนวนพระอรหันต์สาวกของพระผู้มี
พระภาค.

[ศาสนาพุทธถือว่า การบรรลุอรหัตผลเป็น
จุดหมายสูงสุด ผู้บรรลุถึงขั้นนี้ได้ เชื่อว่าพระ

อรหันต์ คือ ผู้ไกลจากกิเลส หรืออเสขบุคคล
คือผู้ไม่มีกิจอื่นที่พึงทำเพื่อบรรลุธรรมอีก]

[คนหนึ่ง]

เตน โข ปน สมเยน **อภยตรสฺส** ปริพ-
พาชกสฺส ทหรา มาณวิกา ปชาปตี โหติ
คพฺภินี อุปฺวิชฺฌณา. อถ โข สา ปริพฺพาชิกา
ตํ ปริพฺพาชกํ เอตทโวจ “คจฺจ ตวํ พฺราหฺมณ
เตลํ อหาร, ยํ เม วิชาตาย ภวิสฺสตีติ.

(อุทาน. ๙๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภรรยาของปริพาชกคน
หนึ่ง เป็นมาณวิกาวิยสาวมีครรภ์แก่ใกล้
คลอด ครั้งนั้น นางปริพาชิกานั้น ได้กล่าวกับ
ปริพาชกนั้นว่า “พราหมณ์ ท่านจงไปนำ
น้ำมันมาเตรียมไว้เพื่อดิฉันในเวลาคลอด”.

อภยตรสฺส ปริพฺพาชกสฺสาติ เอกสฺส
กุกฺกุณฺพิกสฺส ปริพฺพาชกสฺส. (อุทาน.อภ. ๑๐๓)
สองบทว่า **อภยตรสฺส ปริพฺพาชกสฺส** แปล
ว่า ของปริพาชกผู้เป็นกุกกุณพิคนหนึ่ง.

[ข้อใดข้อหนึ่ง]

อุทฺทฺธิจฺจา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาริ ปาราชิกา
ธมฺมา, เยสํ ภิกฺขุ **อภยตรํ** วา **อภยตรํ** วา
อาปชฺชิตฺวา น ลภติ ภิกฺขุหิ สทุธิ สํวสํ, ยถา
ปุเร, ตถา ปจฺฉา ปาราชิกิโก โหติ อสฺวาส.

(วิ. ๑/๒๓๓)

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่า
ปาราชิก ๔ ข้อแล้ว ภิกษุต้องอาบัติปาราชิก
๔ ข้อดังกล่าว**ข้อใดข้อหนึ่ง** ย่อมไม่ได้รับ

สังวาส[มีอุโบสถกรรมเป็นต้น]ร่วมกับภิกษุทั้งหลายในภายหลังเหมือนในกาลก่อน[ที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร] ต้องอาบัติปาราชิกหาสังวาสมิได้.

[อภยตรว่า อภยตรว่า มีใช้น้อยในวรรณกรรมบาลี ส่วนใหญ่มักใช้ศัพท์เดียวโดยไม่มีว่า ศัพท์ว่า อภยตร การประกอบใช้ ๒ ศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวณฺณนา (หน้า ๑๐๙) กล่าวว่า เป็นการแสดงคำวิจนา คือคำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ

ธมฺมา แปลว่า “อาบัติ” คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๗๘๔) กล่าวว่า ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สภาพ, สิ่งที่ควรศึกษา (ปริยัติ), ปัญญา, ความเหมาะสม, คำสัตย์, ปกติ, บุญ, บุญยธรรม, คุณธรรม, ความประพฤติ, ความตั้งมั่น, ความไม่ใช้สัตว์บุคคล (สภาวะธรรม), อาบัติ และเหตุ เป็นต้น]

ดู วิ.๑/๒๕๑, ขา.๒/๒๘๕, ขา.อฏ.๗/๑๘๔, ธมฺม. ๓๓, ธมฺม.อฏ.๒/๔๕, ม.๑/๓๒๒, ม.อฏ. ๒/๒๐๕, ที.๓/๓๐, อิติวุตฺ.๒๓๔, อิติวุตฺ.อฏ.๒๐๖, สุตตนิ.๒๘๔, สุตตนิ.อฏ.๑/๕๗, สุตตนิ.๓๐๙, สุตตนิ.อฏ.๑/๒๔๗

(ข) อย่างใดอย่างหนึ่ง, คนใดคนหนึ่ง, ตนใดคนหนึ่ง, (ไม่มีชื่อเสียง - ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร).

นฺว ปน ภิกฺขุณา จีวรลาเภนา ติณฺณํ ทุพฺพพณฺณกรณานํ อภยตรํ ทุพฺพพณฺณกรณํ อาทาตพฺพ

นีลํ วา กทฺทมํ วา กาทฺสามํ วา, อนาทา เจ ภิกฺขุ ติณฺณํ ทุพฺพพณฺณกรณานํ อภยตรํ ทุพฺพพณฺณกรณํ นฺว จีวรํ ปรีกฺขุเชยฺย, ปาจิตฺตียนฺติ. (วิ. ๑/๓๖๘)

อนึ่ง ภิกษุได้จีวรมาใหม่ พึงถือเอาวัตถุสำหรับทำให้เสียสี ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ของเขี้ยวคราม ตม หรือของดำคล้ำ ถ้าภิกษุไม่ใช้วัตถุสำหรับทำให้เสียสี ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้สอยจีวรใหม่ ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[บทว่า นฺว เป็นวิเสสนะของ จีวร ศัพท์ในจีวรลาเภนา แต่ถูกบทว่า ปน ภิกฺขุณา คั่นไว้พร้อมกับลงนิกหิตอาคม จึงทำให้รู้ความได้ยาก จัดเป็นอุกกันตาปเหฬี (ปริศนาทำให้สับสน) ความจริงในที่นี้เป็นบทสมาสว่า นว-จีวรลาเภนา เมื่อแยกศัพท์แล้วลงนิกหิตอาคม จึงดูเหมือนจะเป็นคนละศัพท์กัน

อุกกันตาคือปเหฬีทำให้สับสน โดยมีบทซึ่งมีสัมพันธ์ห่างกัน โดยเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อให้วไนยชนเข้าใจ และปฏิบัติตามคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ พระดำรัสของพระองค์จึงเข้าใจง่ายไม่สับสน อุทาหรณ์ของอุกกันตาปเหฬี จึงมีใช้น้อยมากในพระบาลี (พระไตรปิฎก)]

[ตนใดคนหนึ่ง]

อถ โข อภยตรา เทวตา อภิกฺกนฺตตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณนา เกวลกปฺป เชตวนํ โอภาเสตฺวา เยน ภควา, เตนฺอุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิเวทตฺวา เอกมนฺตํ

อภฺยจาสฺ. เอกมณฺโฑ จิตา โข สา เทวตา ภควนฺตํ
คากาย อชฺฌมภาสิ. (ขุทฺทก. ๓)

ครั้งนั้นแล เมื่อราตรีผ่านไป เทวตาตนใดคนหนึ่งมีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไปทั่วพระเชตวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร. เทวตานั้นผู้ยืนแล้ว ณ ที่สมควรแลได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา.

อภฺยตฺรติ อนิยมนิทฺเทโส. สา หิ นาม-
โคตฺตโต อปากฺกฺวา. ตสฺมา อภฺยตฺรติ วุตฺตา.
(ขุทฺทก.อภฺ. ๙๖)

ศัพท์ว่า อภฺยตฺร (เทวตาตนใดคนหนึ่ง) แสดงไว้ด้วยความไม่แน่นอน เพราะเทวตานั้น ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อภฺยตฺร (ตนใดคนหนึ่ง).

[คนใดคนหนึ่ง]

อถ โข อภฺยตฺโร หุํหุํกชาติโก พุราหมโณ,
เยน ภควา, เทนุปลสงฺกมิ, อุปสงฺกमितฺวา ภควตา
สทฺธิ สมฺโมทิตฺ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ
วีสารเตวฺวา เอกมณฺโฑ อภฺยจาสฺ. (อุทาน. ๘๐)
(จ.ม. หุํหุํกชาติโก)

ครั้งนั้น พราหมณ์หุํหุํกชาติคนใดคนหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร.

อภฺยตฺโรติ นามโคตฺตตฺวเสน อนภฺยญาโต
อปากฺกฺโว เอโก. (อุทาน.อภฺ. ๔๘)

บทว่า อภฺยตฺโร (คนใดคนหนึ่ง) คือ พราหมณ์คนหนึ่งไม่มีชื่อเสียง ไม่ปรากฏชื่อและโคตร.

[อภฺยตฺร ใช้ในกรณีที่แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะโดยชื่อและโคตรเป็นต้นจึงแปลว่า ตนใดคนหนึ่ง, คนใดคนหนึ่ง บางแห่งใช้ศัพท์เหล่านี้ในกรณีที่ปรากฏชื่อและโคตรจริงๆ บางแห่งแม้จะปรากฏชื่อและโคตรก็ใช้ศัพท์เหล่านี้ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า อภฺยญาโต สกโกปิ เทวราชา อภฺยตฺโรติ วุตฺโต (แม้ท้าวสักกะจอมเทพผู้ปรากฏก็กล่าวไว้ว่าเป็นเทวตาตนใดคนหนึ่ง)]

ดู อุทาน.๑๐๐, อุทาน.อภฺ.๑๔๘, อุทาน.๑๕๙,
อุทาน.อภฺ.๓๑๐, วิ.๓/๑๖๖, อุทาน.๑๖๖, อุทาน.
อภฺ.๓๑๘

(ค) อื่น, (ส่วนอื่น, ผู้อื่น).

อถ โข วาเสฏฺฐ อภฺยตฺโร สตฺโต โลลชาติโก
สกํ ภาคํ ปริรทฺขณฺโต อภฺยตฺโร ภาคํ อทินฺนํ
อาทียิตฺวา ปริภุญฺชิตฺ. ตเมนนํ อคฺคเหสฺสุ; กเหตฺวา
เอตทโวจํ ‘ปาปกํ วต โภ สตฺตํ กโรสิ. ยตฺร
หิ นาม สกํ ภาคํ ปริรทฺขณฺโต อภฺยตฺโร ภาคํ
อทินฺนํ อาทียิตฺวา ปริภุญฺชิตฺ; มาสฺสุ โภ สตฺตํ
ปุนฺนํ เอวรูปมกาสี’ติ. (ที. ๓/๗๖)

ดูก่อนวาเสฏฐะและการทวาชะ ครั้งนั้นแลสัตว์ผู้หนึ่งมีนิสัยโลภ รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ให้มาบริโภค. คนทั้งหลายจับเขาได้จึงกล่าวว่า “คุณ คุณทำ

กรรมชั่วที่รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอา
ส่วนอื่นที่เขาไม่ให้มาบริโภค คุณอย่าทำ
กรรมชั่วอย่างนี้อีก”.

อภยตริอิตถิตต (น)

[อภยตริ + อิตถิ + วตถ]

เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง, เรื่องหญิงคนหนึ่ง.

(ธมม.อภ.๑/๔๐๓-๔)

อภยตริอุกกณจิตติกขวตถ (น)

[อภยตริ + อุกกณจิต + ิกข + วตถ]

เรื่องภิกษุเปื้อน่ายรูปใดรูปหนึ่ง,

เรื่องภิกษุผู้เปื้อน่ายรูปหนึ่ง, เรื่องภิกษุผู้
กระสันรูปหนึ่ง.

(ธมม.อภ.๑/๑๘๙-๑๙๑)

อภยตริกุกุมพิกวตถ (น)

[อภยตริ + กุกุมพิก + วตถ]

เรื่องกุกุมพิกคนใดคนหนึ่ง - คนหนึ่ง.

(ธมม.อภ.๒/๑๘๐-๑)

อภยตริกุลทวาริกาวตถ (น)

[อภยตริ + กุล + ทวาริก + วตถ]

เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง, เรื่อง
เด็กหญิงแห่งตระกูลคนหนึ่ง.

(ธมม.อภ.๒/๑๖๘-๙)

อภยตริกุลปุตตวตถ (น)

[อภยตริ + กุล + ปุตต + วตถ]

เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง - คนหนึ่ง.

(ธมม.อภ.๒/๒๒-๔)

อภยตริโกฏจาส (ป)

[อภยตริ + โกฏจาส]

ส่วนอย่างใดอย่างหนึ่ง - ส่วนหนึ่ง, ส่วนอื่น.

เอตถ จ:-

ทิสสติ อปทิสสติ “อสุส อยุนติ โวหริยตีติ
เทโส ชาตืออาทิสฺส อภยตริโกฏจาสสเสต
อริวจนํ. อภยตริปุตตํ ลิสสติ ลิสสติ โวหาร-
มตเตเนว อีสกํ อลลิสตีติ เลโส ชาตืออาทิสฺส
อภยตริโกฏจาสสเสต อริวจนํ. (กฐ.๑๖๙)

ดู วิ.อภ.๒/๑๘๔

อนึ่ง ในปาฐะว่า กิจจิท เทสํ เลสมตตํ อุปาทาย
(ถือเอาซึ่งเหตุสักว่าข้ออ้างที่ถูกแสดงไว้
บางอย่าง) นี้

ชื่อว่า เทส เพราะอรรถว่า อ้าง คือ ถูกแสดง
ได้แก่ถูกกล่าวถึงว่าเป็นบุคคลนี้. คำนี้เป็นชื่อ
ของส่วนอย่างใดอย่างหนึ่งในชาติเป็นต้น.
ชื่อว่า เลส เพราะอรรถว่า ติดเนื่องกับวัตถุ
แม้อัน คือแนบชิดเล็กน้อย โดยเป็นเพียง
ถ้อยคำเท่านั้น[ไม่ใช่ความหมาย] คำนี้เป็นชื่อ
ของส่วนอย่างใดอย่างหนึ่งในชาติเป็นต้น
นั่นเอง.

[คำว่า อยุนติ โวหริยตี อธิบายคำอธิบายของ
อปทิสสติ ว่า การแสดงในเรื่องนี้ก็คือการ
กล่าวว่าเป็นบุคคลนี้ หมายถึงการกล่าวว่า
แพะเป็นพระทัฬหะมัลลบุตรนั่นเอง (การอ้าง
ในสิกขาบทนี้เป็นนามเลสก็คือการอ้างชื่อ
โดยตั้งชื่อแพะว่าเป็นพระทัฬหะมัลลบุตร
และตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าชื่อว่าเมตติยา) คำว่า

โวหารมตเตเนว อีสกั อลลียติ อธิบายคำแปลของการติดเนื่องในเรื่องนี้ว่า เป็นการพาดพิงแนบชิดกันเล็กน้อย โดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น ไม่ใช้การแนบชิดกันโดยความหมายคือเป็นคนละอย่างกัน ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เช่นการเรียกพระทัฬหฬัลลบุตรว่าเป็นแพะ ก็ทำให้ท่าน (พระทัฬหฬัลลบุตร) เป็นแพะด้วยการเรียกเท่านั้น]

อภยตรชวน (น)

[อภยตร + ชวน]

ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่ง.

อิทานิ อเหตุกปฏิสนธิกถา โหติ จตฺตุนฺณหิ
 ทูเหตุกกุสลจิตฺตานํ อภยตฺเรน กมฺเม
 อายุหิตฺเต กุสลวิปากอุเปกฺขาสหคตาเหตุกม
 โนวิญญานชาติจิตฺเตน คหิตฺตปฏิสนธิกสฺส
 ปฏิสนธิ กมฺมสทิสํวติ น วตฺตพฺพา. กมฺมณฺหิ
 ทูเหตุกํ ปฏิสนฺธิ อเหตุกา. ตสฺส วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺส
 จกฺขุทฺวาเร 'อภฺยจฺมชฺชตฺตารมฺมณ' อาปาถ-
 มาคเต ปริมนนฺเยเนว ตโย โมฆวารา เวทิตพฺพา.
 จตฺตุนํ ปน ทูเหตุกกุสลจิตฺตานํ **อภยตร-
 ชวนสฺส** ปริโยसानํ อเหตุกจิตฺตํ ตถารมฺมณ-
 ภาเวน ปติจฺจุจฺจติ. ตํ 'มฺูลภวํจฺค' 'ตถารมฺมณนฺติ
 เทว นามานิ ลภติ.

(อภิ.อภฺ.๑/๓๑๖, มฺูลฉฺ.๑/๑๓๑)

บัดนี้เป็นเรื่องการกล่าวอเหตุกปฏิสนธิ กล่าวคือเมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยกุศลจิตที่เป็นเหตุ ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง บุคคลผู้นั้นปฏิสนธิ ด้วยจิตที่เป็นเหตุกมโนวิญญาน-

ชาตอันประกอบกับอุเบกขาเป็นกุศลวิบาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่นเดียวกับกรรม [ที่ให้ปฏิสนธิ] แท้จริง กรรมเป็นเหตุ (ประกอบกับเหตุ ๒) แต่ปฏิสนธิเป็นเหตุ (ประกอบกับเหตุ) เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระตามนัยก่อน ในเมื่ออภฺยจฺมชฺชตฺตารมฺมณมาปรากฏ ทางจักขุทวารแล้ว เมื่อชวนจิตอันเป็นกุศลจิตที่เป็นเหตุ ๔ ดวงใดดวงหนึ่งสิ้นสุดลง อเหตุกจิต ก็ตั้งอยู่ในความเป็นตถารมณ อเหตุกจิตนั้น ได้ชื่อเรียก ๒ อย่างคือ มฺูลภวํจฺคและตถารมณ.

อภยตรญยตร (ติ)

[อภยตร + อภยตร]

(ก) อื่นและอื่น, อย่างใดอย่างหนึ่ง, อันใดอันหนึ่ง, เพียงบางอย่าง[บางข้อ].

ตตฺถ กตโม อุปายาโส. ญาติพฺยสเนน วา
 ฌญฺจสฺส, โภคพฺยสเนน วา ฌญฺจสฺส, โรค-
 พฺยสเนน วา ฌญฺจสฺส, สึลพฺยสเนน วา ฌญฺจสฺส,
 ทิฏฺฐิพฺยสเนน วา ฌญฺจสฺส **อภยตรญยตฺเรน**
 พฺยสเนน สมฺนฺนาคตสฺส, **อภยตรญยตฺเรน**
 ทกฺขชฺรมฺเมเน ฌญฺจสฺส อายาโส อุปายาโส
 อายาสิตตตฺตํ อุปายาสิตตตฺตํ. (อภิ.วิ. ๒/๑๓๕)

ในเรื่องนั้น อุปายาสเป็นไฉน คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้นของ ผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือ ความเสื่อมทิวฏฐิกระทบของผู้ที่ประกอบด้วย

ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์ อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ[นี้เรียกว่าอุปายาส].

อภยตฤณตฤณนาติ คหิตเตสุ วา เยน เกณจิ อคคหิตเตสุ วา มิตฺตามจฺจพฺยสนาที่สุ เยน เกณจิ. (อภิ.อภ. ๒/๑๑)

บทว่า อภยตฤณตฤณ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งในความเสื่อมที่ตรัสไว้แล้ว หรือความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งในความเสื่อมที่ยังมีได้ ตรัสไว้มีความเสื่อมมิตรสหายเป็นต้น.

ดู ม.๑/๘๓

[เพียงบางข้อ]

ยปี โข นิโครธ ตปสฺสี สนฺทิกฺขจิปรามาสี โหติ อาชานคฺคาหิ ทฺวปฺปฏินิสฺสคฺคิ, อยปี โข นิโครธ ตปสฺสีโน อฺปฺกฺกิลเโส โหติ. ตํ กิ มณฺณสิ นิโครธ? ยทิเม ตโปชิจฺจุฉา อฺปฺกฺกิลเส วา อนฺปฺกฺกิลเส วาติ. “อทุธา โข อิมะ ภนฺเต ตโปชิจฺจุฉา อฺปฺกฺกิลเส, โน อนฺปฺกฺกิลเส. จาณฺ โข ปเนตํ ภนฺเต วิชฺชติ, ยํ อีเธกจฺโจ ตปสฺสี สพฺเพเหว อิมะหิ อฺปฺกฺกิลเสหิ สมฺนฺนาคโต อสฺส; โก ปน วาโท อภยตฤณตฤณนาติ.

(ที. ๓/๖๔)

ท่านนิโครธ ข้อที่บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ เป็นผู้ยึดมั่นทักขณของตน มีความถือมั่น สละสิ่งที่ตนยึดมั่นได้ยากนี้แล เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้บำเพ็ญตบะ. นิโครธ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร. การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านี้ เป็น

อุปกิเลสหรือไม่เป็นอุปกิเลส” ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านี้ เป็นอุปกิเลสแน่นอน ไม่ใช่ไม่เป็นอุปกิเลส ข้อที่บุคคลผู้บำเพ็ญตบะบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยอุปกิเลสเหล่านี้ครบทุกอย่างเป็นฐานะที่จะมีได้ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงบุคคลผู้มีอุปกิเลสเพียงบางข้อ.

(ข) อื่น ๆ, อันมีสภาพอื่น.

ยปี ภิกฺขเว ตถาคโต ปริมํ ชาตี ปริมํ ภวํ ปริมํ นิเกตํ ปุพฺเพ มนุสฺสญฺโต สฺมาโน ทพฺพ-สฺมาทาโน อโหสิ กุสเลสุ ฐมฺเมสุ อวตฺติต-สฺมาทาโน กายสุจริเต วจิตฺตจริเต มโนสุจริเต ทานสํวิภาเค สีลสฺมาทาเน อโปสฺสุปฺวาเส มตฺเตยฺยตาย เปตฺเตยฺยตาย สามญฺญตาย พฺรหฺมญฺญตาย กุเลเชฏฺฐจาปจายิตาย อภยตฤณตฤณเรสุ จ อริกุสเลสุ ฐมฺเมสุ.

(ที. ๓/๑๑๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ สมทานในกุศลธรรม สมทานมั่นคงในกายสุจริต วจิตฺตสุจริต มโนสุจริต ในการจำแนกทาน สมทานศีล รักษาอุโบสถ ความเกื้อกูลมารดา ความเกื้อกูลบิดา ความเกื้อกูลสมณะ ความเกื้อกูลพราหมณ์ ความประพฤติด่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในกุศลธรรมอันยิ่งอื่น ๆ อีก [เพราะตถาคตได้ทำ สังฆม พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้ไพบูรณ์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ จุติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นมนุษย์นี้ ได้

ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ มีฝ่าพระบาทราบ
เสมอกัน]

อภยตฤตฤตฤต จาติ อภยตฤต จ เอวรูเปสุ.
(ที.อภ.๓/๑๐๔)

บทว่า อภยตฤตฤตฤต จ (อื่นๆ) หมายถึง
[ในกฤตธรรม]อันมีสภาพอย่างนี้อีก.

[เอวรูเปสุ แปลว่า “มีสภาพอย่างนี้” โดยถือว่า
รูป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “สภาพ”. ดู
อภิธานปิปปิกา คาคา ๘๒๕]

อภยตฤตฤตฤต (น)

[อภยตฤต + ฤต + ฤตฤต]
เรื่องพระฤตฤตฤตฤต - ฤตฤต.
(ธมม.อภ.๒/๔๒๐-๑)

อภยตฤตฤต (น)

[อภยตฤต + ฤตฤต] ฤตฤตฤตฤตฤต.
ดู อภยตฤตฤตฤตฤตฤต

อภยตฤตฤตฤตฤต (ติ)

[อภยตฤตฤต + ฤตฤต]
อันเป็นไปแล้วในฤตฤตฤตฤต, เกิดขึ้น
ทางฤตฤตฤตฤตฤตฤต.
ปาณติ เจตฤต วัหารฤต สฤต ปรมฤตฤต
ชีวิตินฤตฤต. ตสฺมี ปน ปาณ ปาณสณณินโน
ชีวิตินฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤต กาย-
วัจิฤตฤตฤต อภยตฤตฤตฤตฤตฤต วก-
เจตนา ปาณติปาติ.

ดู อภ.อภ.๑/๑๔๐, ที.อภ.๑/๖๘, ม.อภ.๑/๒๐๑,
สั.อภ.๒/๑๓๓, อิติวุต.อภ.๒๑๗

อนึ่ง คำว่า ปาณ (สัตว์มีชีวิต) ในเรื่องนี้
เป็นสัตว์โดยบัญญัติ เป็นชีวิตินฤตฤตโดย
ปรมาตฤต.ปาณติปาติคือเจตนาฆ่าของผู้มี
ความสำคัญในสัตว์นั้นว่ามีชีวิต อันเป็นไป
แล้วในฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤต
และวัจิฤตฤต (เกิดขึ้นทางกายฤตฤต หรือวั-
จิฤตฤตฤตฤตฤตฤตฤต) ซึ่งก่อให้เกิดความ
พยายามตัดชีวิตินฤตฤต.

อภยตฤตฤต (น)

[อภยตฤต + ฤต]
ชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง.
สนทฤตฤต ฤตฤตฤตฤตฤตฤต. สมนฤตฤตฤต
เอกสมฤตฤต ฤตฤตฤตฤต. อาลปิฤตฤต “มม
สนฤตฤต ย อิจเจยยาสิ ต คณหาหิติ เอว ฤตฤต.
เอเตสุ ติสฺส อภยตฤตฤตฤต สทฤต ชีวิติ คหิต
อตุตมโน โหติติ อิมหิ คหิตวิสสาโส ฤตฤต.
(วิ.อภ. ๓/๔๑๐)

บทว่า สนทฤตฤต ได้แก่ เพื่อนที่สักว่าเคยเห็น
กัน. บทว่า สมนฤตฤต ได้แก่ เพื่อนผู้ร่วมสมฤต
คือเพื่อนสนิท. บทว่า อาลปิฤต ได้แก่ ผู้อัน
เพื่อนสั่งไว้อย่างนี้ว่า ท่านต้องการสิ่งใดซึ่ง
เป็นของเรา. ท่านพึงถือเอาสิ่งนั้นเถิด. วิสาสะ
(ความคุ้นเคย) ย่อมขึ้นด้วยองค์ ๓ เหล่านี้
คือ ยังเป็นอยู่ ๑ เมื่อของนั้นอันตนถือเอาแล้ว
เจ้าของพอใจ ๑ กับชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งใน
๓ ชื่อเหล่านั้น.

อภยตฺรปริสวตฺถุ (น)

[อภยตฺร + ปริส + วตฺถุ]

เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง. เรื่องบุรุษคนหนึ่ง.

(ธมฺม.อภฺ.๒๘๒, ๒๘๒)

อภยตฺรพฺราหฺมณวตฺถุ (น)

[อภยตฺร + พฺราหฺมณ + วตฺถุ]

เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง,

เรื่องพราหมณ์คนหนึ่ง.

(ธมฺม.อภฺ.๒/๑๘๕-๖, ๒๑๗-๘, ๓๙๗, ๔๑๑)

อภยตฺรภาสา (ถี)

[อภยตฺร + ภาสา]

ภาษาอย่างใดอย่างหนึ่ง, ภาษาใดภาษาหนึ่ง.

สเจ ปณาย “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิตฺติ วตฺตูกาโม ปท-
ปจฺจาภฺภูจํ กตฺวา “ปจฺจกฺขามิ พุทฺธนฺตฺติ วา
วเทฺยฺย. มิลกฺขภาสาสฺส วา อภยตฺรภาสาย
ตมตฺถํ วเทฺยฺย. “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิตฺติ วตฺตูกาโม
อุปฺปฏิปาฏิยา “ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิตฺติ วา “สพฺรหฺม-
จาริ ปจฺจกฺขามิตฺติ วา วเทฺยฺย เสยฺยถาปี อุตฺตริ-
มนุสฺสสฺสรมฺมวิภฺงฺเค “ปจฺมํ ฌานํ สฺมาปชฺชามิตฺติ
วตฺตูกาโม “พุทฺธิยํ ฌานนฺตฺติ วทฺติ, สเจ ยสฺส
วทฺติ โส “อโย ภิกฺขุภาวํ จชิตฺตูกาโม เอตมตฺถํ
วทฺตฺติ เอตตฺตมตฺถมฺปิ ชานาติ, วิรทฺธํ นาม
นตฺถิ เขตฺตเมว โอตฺติณฺณํ ปจฺจกฺขตาตฺวา โหติ
สิกฺขา. สกฺกตฺตา วา พฺรหฺมตฺตา วา จุตฺตสฺสโต
วีย จุตฺวา โหติ สาสนา. (วิ.อภฺ.๑/๒๑๓)

ก็ถ้าภิกษุนี้มีความประสงค์จะกล่าวว่า พุทฺธํ
ปจฺจกฺขามิ แต่พึงกล่าวว่า ปจฺจกฺขามิ พุทฺธํ

โดยสลับบทกัน หรือพึงกล่าวเนื้อความนั้น
ด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งในบรรดาภาษา
ของชนชาวมิลกฺษะ, หรือมีความประสงค์จะ
กล่าวว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ แต่พึงกล่าวโดย
ข้ามลำดับว่า ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ หรือว่า สพฺรหฺม-
จาริ ปจฺจกฺขามิ ข้อนี้เปรียบเหมือนในวิภฺงค์
แห่งอุตฺตริมนุสฺสสฺสรมฺมคือภิกษุผู้มีความ
ประสงค์จะกล่าวว่า ปจฺมํ ฌานํ สฺมาปชฺชามิ
(ข้าพเจ้าเข้าปฐมฌาน) แต่กล่าวเสียว่า พุทฺธิยํ
ฌานํ สฺมาปชฺชามิ (ข้าพเจ้าเข้าพุทฺธิยฌาน)
แม้ฉนใด, ถ้าภิกษุผู้กระสันนั้นจะบอกแก่ผู้ใด,
ผู้นั้นย่อมรับรู้คำพูดแม้มีประมาณเท่านั้นว่า
ภิกษุนี้มีความประสงค์จะละความเป็นภิกษุ
จึงได้กล่าวเนื้อความนี้, ขึ้นชื่อว่ากรกล่าว
ผิดพลาดย่อมไม่มี, การกล่าวเช่นนั้นก็หยั่ง
ลงสู่เขตบพ (บทแสดงเขต) ที่เดียว, สิกฺขา
ก็ย่อมเป็นอันบอกมาแล้วฉนนั้น. ภิกษุนั้น
ย่อมเป็นผู้เคลื่อนจากศาสนาที่เดียว เหมือน
สัตว์ผู้เคลื่อนจากความเป็นท้าวสักกะ หรือ
จากความเป็นพรหม ฉนนั้น.

[ปาฐะว่า มิลกฺขภาสาสฺส วา อภยตฺรภาสาย
ตมตฺถํ วเทฺยฺย (พึงกล่าวเนื้อความนั้นด้วย
ภาษาใดภาษาหนึ่งในบรรดาภาษาของชน
ชาวมิลกฺษะ) แสดงว่าการลาสิกขานั้น อาจใช้
ภาษาอื่นจากภาษาบาลีก็ได้ไม่จำเป็นต้องใช้
ภาษาบาลีอย่างเดียว

ปาฐะว่า เขตฺตเมว โอตฺติณฺณํ (การกล่าวเช่น
นั้นก็หยั่งลงสู่เขตบพ) คำว่า เขตฺต คือ บพ
แสดงเขต ๒๒ บพ แยกเป็นเขตบพ ๑๔ บพ
คือ พุทฺธํ, ธมฺมํ, สงฺฆํ, สิกฺขา, วินยํ, ปาติโมกฺขํ,

อุทุเทส, อุปชฌาย, อาจาริย, สทฺธิวิหาริก, อนุเตวาลิก, สมานุปชฌายก, สมานาจาริย, สพุหมจารี และเชตบพ ๘ คือ คิหิ, อุปาสโก, อารามิโก, สามเณโร, ติตฺถิโย, ติตฺถิสาวโก, อสมโณ, อสกุยปุตฺติโย ซึ่งเหมือนที่นา กล่าวคือหาเป็นสถานที่งอกขึ้นของข้าวกล้าฉันใด บทเหล่านั้น ก็ทำให้การลาสิกขาสำเร็จได้ ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่าเขตโดยสทฺธิอุปจาระคือ ส่วนนวกกล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น สีโห คายติ (นายสิงห์ร้องเพลง) คำว่า สีโห แม้จะกล่าวถึงราชสีห์โดยทั่วไป ก็หมายถึงนายสิงห์ ผู้อ่องอาจคล้ายราชสีห์

การลาสิกขา ย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าววบทใด บทหนึ่ง หมายความว่า ถ้าเป็นบทที่นับเข้าในเขตบพ ๒๒ บทใดบทหนึ่งก็นับว่าได้ลาสิกขาแล้ว เช่น ภิกษุคิดจะพูดว่า พุทฺธิ ปรจฺจุขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทฺธเจ้า) แต่กลับพูดสลับบทว่า ปรจฺจุขามิ พุทฺธิ หรือพูดผิดว่า รมมฺ ปรจฺจุขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม) ก็นับว่ากล่าวคำลาสิกขาแล้ว แต่ถ้าพูดคำอื่นที่ไม่อยู่ในเขตบพ เช่น รุกฺขํ ปรจฺจุขามิ (ข้าพเจ้าลาต้นไม้), วิหารํ ปรจฺจุขามิ (ข้าพเจ้าลาวิหาร), ไม่เป็นอันลาสิกขา เพราะบทว่า รุกฺขํ, วิหารํ ไม่นับเข้าในเขตบพ ๒๒ บท]

อภยตรภิกขุขัตตุ (น)

[อภยตร + ภิกฺขุ + ขัตตุ]

เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง, เรื่องภิกษุรูปหนึ่ง.

(ขมฺม.อภฺ. ๑/๑๗๘-๙, ๑๘๓-๔)

อภยตรภิกขุขัตตุ (น)

[อภยตรภิกฺขุ + ขัตตุ]

อภยตรภิกขุสูตร,

พระสูตรสองสูตรในสังยุตตนิกายซึ่งมีชื่อเดียวกัน คือ ปฐมอภยตรภิกขุสูตรและทุติยอภยตรภิกขุสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่ง ทูลถามปัญหา แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอภยตรภิกขุสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า พรหมจรรย์และที่สุดแห่งพรหมจรรย์เป็นอย่างไร พระองค์ตรัสตอบว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นพรหมจรรย์ ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ส่วนในทุติยอภยตรภิกขุสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ เป็นชื่อของอะไร พระองค์ตรัสตอบว่า เป็นชื่อของนิพพานธาตุ ทูลถามต่อไปว่า อมตะและทางที่ให้ถึงอมตะเป็นอย่างไร ตรัสตอบว่า ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เรียกว่า อมตะ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางที่ให้ถึงอมตะ

อภยตรภิกขุสูตรและทุติยอภยตรภิกขุสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่งทูลถามปัญหา แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในอภยตรภิกขุสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม เพื่อหลีกออกไปอยู่คนเดียว พระองค์ตรัสว่า บุคคลครุ่นคิดถึงสิ่งใดก็ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ไม่ครุ่นคิดถึงสิ่งใด ก็ไม่ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ภิกษุรูปนั้นเข้าใจว่า “สิ่ง” ในที่นี้หมายถึงขั้น ๕ พระองค์ตรัสว่า

ถูกต้อง ในทุติยอัฏฐตริกขุสูตร มีเนื้อหาคล้ายกัน ต่างแต่ตรัสว่า บุคคลครุ่นคิดถึงสิ่งใดก็หมกมุ่นถึงสิ่งนั้น หมกมุ่นถึงสิ่งใดก็ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ฝ่ายปฏิสเทธก็มีนัยเหมือนกัน.

อภยตรมฺข (น)

[อภยตร + มฺข]

ธรรมอันเป็นประธานอย่างใดอย่างหนึ่ง.

หัวข้ออย่างใดอย่างหนึ่ง.

วิปัสสนาปาทกนฺติ วิปัสสนาย ปทฏฺฐานนฺตํ. วิปัสสนา จ ติวฺธา วิปัสสกปฺกคฺลเกเทน. มหาโพธิสตุตตานณฺหิ ปจฺเจกโพธิสตุตตานณฺจ จินฺตามยฺยาณสํวทฺติตตฺตา สยมฺภูยาณนฺตฺตา อิตเรสํ สุตมยฺยาณสํวทฺติตตฺตา ปโรปเทส-สมฺภูตฺตา. สว “จเปตฺวา เนวสณฺณนาสณฺณายตฺนํ อวเสธฺรูปารูปชฺฌมานาํ อภยตรโต วุฏฺฐายาติ-อาทินา อเนกธา อรูปมฺขวเสน จตุธาตฺว-วตฺถานํ วุตฺตานํ เตสํ เตสํ ธาตฺวปริคฺคหฺมฺขานํ อภยตรมฺขวเสน อเนกธา วิสุทฺธิมคฺเค นานานยโต วิภาวิตา. (ม.ฎี. ๑/๒๒๖)

บทว่า วิปัสสนาปาทกํ (บาทแห่งวิปัสสนา) คือ เป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา. ก็วิปัสสนามี ๓ อย่างโดยความต่างแห่งบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา. จริงอยู่ พระมหาโพธิสัตว์ และพระปัจเจกโพธิสัตว์ทั้งหลายมีวิปัสสนาเป็นสยัมภูยาณ ซึ่งเจริญพร้อมแล้วด้วยจินตามยฺยาณ ส่วนบุคคลนอกนี้มีวิปัสสนาเกิดโดยคำแนะนำของผู้อื่นซึ่งเจริญพร้อมแล้ว

ด้วยสุตมยฺยาณ. วิปัสสนานั้น ท่านอาจารย์ได้ทำให้แจ่มแจ้งแล้วโดยนัยต่างๆ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอเนกประการ ด้วยสามารถแห่งหัวข้อของอรูปมานหลายอย่าง โดยนัยมีอาทิว่า ได้ออกจากอรูปมานที่เหลือฉานใดฉานหนึ่ง เว้นแนวสัณญานาสัณญายตนะ (และ) ด้วยสามารถแห่งหัวข้ออย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาหัวข้อแห่งการกำหนดธาตุนั้นๆ ที่ท่านกล่าวไว้ในจตุธาตฺวตฺถานะ.

อภยตรมฺสฺส (ติ)

[อภยตร + มฺสฺส]

อันระคนด้วย...อย่างใดอย่างหนึ่ง.

หตฺตคฺคหาํ วาติอาทิ ปนสฺส วิตฺถาเรน อตฺถ-ทสฺสนํ. ตตฺถ หตฺโต นาม กปฺปรโต ปฏฺจาย ยาว อคฺคณฺชา. เวณิ นาม วินฺนฺหิตฺวา วา อวินฺนฺหิตฺวา วา สุกฺขเกสฺสํ วา นีลาทิวณฺณสฺสตฺต-กฺกุสุมกหาปณฺมาลาสุวณฺณจิริกมฺตฺตาวาพิ-อาทิสฺส อภยตรมฺสฺสเสหิ วา กตฺเทสกลาปสฺสเสตํ อธิวจฺนํ. เวณิคฺคหฺเณน เจตฺถ เกสาปิ คหิตาเยว สทฺธิ โลเมหิ. (กฺข. ๑๕๖)

อนึ่ง ศัพท์ว่า หตฺตคฺคหาํ วา เป็นต้น เป็นเครื่องแสดงเนื้อความของบทว่า กายสํสฺสคํ สมา-ปชฺเชยฺย นั้นให้พิสดาร. ในปากก้นนั้น ขึ้นชื่อว่ามือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ. ชื่อว่า ช้องผม นี่เป็นชื่อของมวยผมที่ทำไว้ โดยถักก็ตาม ไม่ถักก็ตาม หรือเป็นชื่อของมวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ หรือด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับอย่างใดอย่าง

หนึ่งในบรรดาด้ายสีเขียวเป็นต้น ดอกไม้
ดอกไม้เงิน สร้อยทอง พวงไข่มุก เป็นต้น.
อนึ่ง พระพุทธรูปทรงถือเอาทั้งผมพร้อมกับ
กับขน ด้วยศัพท์ว่า เวณี (ช่องผม) ในสิกขา-
บพนี้

[ข้อความข้างต้นแสดงคำจำกัดความของมือ
และช่องผมว่า มือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจน
ถึงปลายเล็บ ส่วนช่องผมเป็นชื่อของมวยผม
๔ อย่าง คือ มวยผมที่ถักห้อยทำไว้เป็นผม
เปีย (วินนุตตวา กตเทศกလာปสฺส), มวยผม
ที่ไม่ถักห้อยทำไว้โดยปล่อยสยายไว้บนบ่า
(อวินนุตตวา กตเทศกလာปสฺส), มวยผมที่
ทำด้วยผมล้วนๆ โดยไม่มีเครื่องประดับ
(สุทฺธเกสฺสฺส กตเทศกလာปสฺส), มวยผมที่ทำ
ด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับมีด้าย
เป็นต้น (นีลาทิวณฺณสุตฺต ๒ เปฯ มุตฺตาวา-
อาทีสุ กตเทศกလာปสฺส)]

อภยตรวส (ป)

[อภยตร + วส]

สามารถอย่างใดอย่างหนึ่ง, อำนาจอย่างใด
อย่างหนึ่ง, เนื่องด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง.

จ ฐมา พยาปาทสฺส ปหานาย สํวตฺตุนฺติ
เมตฺตานิมีตฺตสฺส อุกฺคโห เมตฺตาทาวนา
กมฺมสฺสกตาปจฺจเวกฺขณา ปฏิสงฺขานพหุลตา
กลฺยาณมิตฺตตฺตา สปปายกถาติ. โอริสกา-
โนริสกกิสาผรณานญฺหิ อภยตรวเสน
เมตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺตสฺสปี พยาปาโท ปหียติ.
๒ เปฯ (อิตฺตฺวตฺ. อญฺ. ๓๓๓๙)

(อีกอย่างหนึ่ง) ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไป
เพื่อละพยาบาท คือ การเรียนเมตตานิมิต
การเจริญเมตตา การพิจารณาความที่สัตว์
ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ความเป็นผู้มาก
ไปด้วยการพิจารณา ความมีกัลยาณมิตร การ
กล่าวคำที่เป็นสัปปายะ. อธิบายว่า ผู้กำลัง
เรียนเมตตา ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป
ทั่วทิศทั้งโดยเจาะจง (โอริสเมตตา=จำกัด
บุคคล) ทั้งโดยไม่เจาะจง (อโนริสเมตตา=ไม่
จำกัดขอบเขต) อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละ
พยาบาทได้...

อภยตรวิปตติ (ถ)

[อภยตร + วิปตติ]

ความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อนฺวาทมูลนิตฺเตโส กิณฺจาปี วิวาทมูลนิตฺ-
เทสฺสเนว สมานโณ ธมฺม อฏฺฐารส เกทฺทรา-
วตฺถุนิ นิสฺสาย วิวาทนฺตานํ โทฏฺฐปนาหาทโย
วิวาทมูลานิ. ตถา วิวาทนฺตา ปน สิลวิปตฺติ-
อาทีสุ อภยตรวิปตฺติ อาปชฺชิตฺวา “อสุโก
ภิกฺขุ อสุกํ นาม วิปตฺติ อาปนฺโนติ วา “ปาราชิกิ
อาปนฺโนสิ สงฺฆาติเสสํ อาปนฺโนสิติ วา
อนฺวาทนฺติ. เอวํ อนฺวาทนฺตานํ โทฏฺฐปนาหาทโย
อนฺวาทมูลานีติ อยเมตฺถ วิเสโส.

(วิ.อญฺ. ๔/๑๕๓)

อนฺวาทมูลนิตฺเตสฺสเมตฺตด้วยวิวาทมูลนิตฺเตส
นั้นเองก็จริง ถึงกระนั้นในวิวาทมูลนิตฺเตส
และอนฺวาทมูลนิตฺเตสนี้ ย่อมมีความแปลก
กันดังนี้ว่า โทษมีความโกรธและความผูก

โกรธกันเป็นต้นของภิกษุทั้งหลาย ผู้วิวาทกัน
อาศัยเภทกรวัตถุ ๑๘ จัดเป็นมูลแห่งวิวาท
ก็แลเมื่อวิวาทกันอย่างนั้นย่อมถึง**ความ**
วิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในสี่วิบัติเป็นต้น
แล้วโจทก์และกันว่า ภิกษุชื่อนั้นต้องการ
วิบัติชื่อนั้นบ้าง ว่า ท่านเป็นผู้ต้องปาราชิก
บ้าง ว่า ท่านเป็นผู้ต้องสังฆาติเสสบ้าง. โทษ
มีความโกรธและความผูกโกรธกันเป็นต้น
ของภิกษุทั้งหลายผู้โจทก์กันและกันอย่างนั้น
จัดเป็นมูลแห่งอนุวาท.

อภยตรวิหาร (ป)

[อภยตร + วิหาร]

วิหารณ, วิหริติ เอเตนาติ วา วิหาโร (การอยู่
หรือธรรมเป็นเครื่องอยู่ (ธรรมทำให้อยู่ได้)
ชื่อว่า วิหาร)

การอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง, ธรรมเป็นเครื่อง
อยู่ - วิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อภยตรวิหารสมงคิปริทีปน (น)

[อภยตรวิหาร + สมงคิ + ปริทีปน]

คำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยการ
อยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง, คำแสดงถึงความเป็นผู้
พร้อมเพรียง ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างใด
อย่างหนึ่ง, คำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อม
เพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

วิหริตติ อวิเสเสน อิริยาปถกิตัพพพหุมอริย-
วิหาเรสุ อภยตรวิหารสมงคิปริทีปนเมตติ.

(ที.อฎ. ๑/๑๒๒, วิ.อฎ. ๑/๘๑)

คำว่า วิหริติ นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็น
ผู้พร้อมเพรียงด้วยการอยู่อย่างใดอย่าง
หนึ่งในบรรดาอิริยาบถวิหารกิตัพพวิหาร
พหุมวิหารและอริยวิหาร.

อภยตรวิหารสมงคิปริทีปนหุตติ ยถาตุต-
ติหาเรสุ อภยตรวิหารสมงคิภาวปริทีปน.

(สารตุตถ. ๑/๒๐๔)

คำว่า อภยตรวิหารสมงคิปริทีปน (ความ
เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใด
อย่างหนึ่ง) นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้
พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง
ในบรรดาวิหารธรรมตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

อภยตรวิหารสมงคิปริทีปนหุตติ ตาสเมกโต
อปฺปวตฺตตทา เอกเณ วา ทวิหิ วา สมงคิภาวปริ-
ทีปน ภาวโลเปนาย ภาวปฺปชานเณ วา
นินฺทุเทโส. (ส.นวกฎ. ๒/๔)

คำว่า อภยตรวิหารสมงคิปริทีปน (ความ
เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใด
อย่างหนึ่ง) นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้
พร้อมเพรียงด้วยอิริยาบถหนึ่งหรือสอง เนื่อง
จากเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดพร้อมกัน. ศัพท์นี้
เป็นการแสดงโดยภาวโลป (ลบ ภาว ศัพท์)
หรือภาวปชาน (มี ภาว ศัพท์เป็นประธาน).

[คำว่า สมงคิ เป็นภาวโลปศัพท์ มีศัพท์เดิม
มาจาก สมงคิภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ
มีรูปวิเคราะห์ว่า สมงคิโน ภาโว สมงคิภาโว
(ความเป็นแห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียง ชื่อว่า
สมงคิภาวะ) สมงคิภาวสส ปริทีปน สมงคิ-

ปริทีปน์ จัดเป็นอนุตรโลปสมาสที่ลบ ภาว ศัพท์หลัง. อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สมฺมุตฺติ** เป็นภาว-
ปธาน คือศัพท์ที่มีกริยาเป็นประธาน จัดเป็น
สำนวนทางภาษาที่เรียกว่าเอกโทปจาระ คือ
การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่งกล่าว
ถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่ง
ที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ซึ่งในที่นี้เป็นการ
กล่าวบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง แต่มุ่งให้
หมายถึงกริยา(ความเป็น) เพราะท่านอธิบาย
ด้วย ภาว ศัพท์ในคำว่า สมฺมุตฺติภาว (ความเป็น
ผู้พร้อมเพรียง) เหมือนคำว่า สรรี (แห่ง) ก็คือ
ลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าว
ถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบด ให้ต่างกันเหมือน
เป็นสองสิ่ง]

อณฺฏตรสมฺมุตฺติ (ติ)

[อณฺฏตร + สมฺมุตฺติ]

ผู้พร้อมเพรียงด้วย...อย่างใดอย่างหนึ่ง, ผู้ถึง
พร้อมด้วย...อย่างใดอย่างหนึ่ง.

อิริยาปถ ๗เปฯ วิหาเรสุติ อิริยาปถวิหาโร
ทิพฺพิหารโร พุรฺหมวิหาโร อริยวิหาโรติ เอเตสุ
จตุสุ วิหาเรสุ. ตตฺถ อิริยํ ปวตฺตณํ อิริยา,
กายปฺปโยโค กายิกกริยา. ตสฺสา ปวตฺตณ-
ปายภาวโต อิริยาย ปโยติ อิริยาปโย, จาน-
นิสฺสฺสาทิ. น หิ จานนิสฺสฺสาทิหิ อวตฺถาหิ
วินา กณฺจิกายิกกริยา ปวตฺเตตฺถ สกฺกา. จาน-
สมฺมุตฺติ วา หิ กาเยน กิณฺจิก เกรเยย คมฺนาทิสฺส
อณฺฏตรสมฺมุตฺติ วาติ. (สารตฺถ. ๑/๒๐๓)

ปาฐะว่า **อิริยาปถ ๗เปฯ วิหาเรสุ** (ในบรรดา
อิริยาปถวิหาร ฯลฯ) ความว่าในบรรดาการอยู่

๔ อย่างเหล่านี้ คือ อิริยาปถวิหาร ทิพฺพิหาร
พุรฺหมวิหารและอริยวิหาร.

ในเรื่องนั้น:- การดำเนินไป คือ ความเป็นไป ชื่อ
ว่า อิริยา ได้แก่การประกอบทางกายคือกริยา
ทางกาย. ชื่อว่า อิริยาปถ เพราะอรรถว่าเป็น
เหตุของการเป็นไป เพราะเป็นเหตุให้การ
เป็นไปนั้นดำเนินไปได้ หมายถึงการยืน และ
การนั่งเป็นต้น เพราะบุคคลไม่อาจทำกริยา
ทางกายอะไรก็ตามให้ดำเนินไปได้เว้นจาก
ระยะกาลมีการยืนและการนั่งเป็นต้น ดังจะ
เห็นว่า **บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยการยืนหรือ**
การเดินเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วจึง
ทำกริยาอะไรก็ตามทางกาย.

อณฺฏตรสมย (ปู)

[อณฺฏตร + สมย]

สมัยใดสมัยหนึ่ง.

ขณะ[เกิด]...อย่างใดอย่างหนึ่ง.

[สมย ศัพท์ที่มีอรรถ ๙ คือ ความพร้อมเพรียง
(สมวาย) ขณะ (ขณะ) กาล (กาล) การประชุม
(สมฺมุห) เหตุ (เหตุ) ความเห็น (ทิฏฺฐิ) การได้รับ
(ปฏฺฐิลาย) การละ (ปหาน) และการแทงตลอด
(ปฏฺฐิเวธ) ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “ขณะ”
(ขณะ)]

ตตฺราปิ เวน ภาวฺกสมเย น อวชฺชานาทีน
อณฺฏตรสมย สํวโร วา อสํวโร วา อตฺถิ.
ชวนกฺขณํ ปน ทุสฺสึลลํ วา มฺภุจฺจสฺสจํ วา
อณฺณณํ วา อุกฺขนฺติ วา โกสฺสชฺชํ วา อฺปฺปชฺชติ
อสํวโร โหติ. (อภิ.อณฺ. ๑/๔๕๗, ม.อณฺ. ๑/๗๘)

แม้ในบรรดาภวังคจิตเป็นต้นนั้น สังวรหรือ
อสังวร จะมีอยู่ในขณะเกิดภวังคจิตหรือขณะ
เกิดอาวัชชนจิตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง
ก็หาไม่ แต่ในขณะเกิดชวณจิต ความเป็นผู้
ทุศีล ความหลงลืมสติ ความไม่รู้ ความไม่
อดทน หรือความเกียจคร้าน ย่อมเกิดขึ้น
อสังวรย่อมปรากฏ.

อภยตรสรีวรรณ (ติ)

[อภยตร + สรีร + วรรณ]

[แม้โคมีสัตว์...อย่างใดอย่างหนึ่ง.

มีสัตว์ต่างกัน.

ยสฺส ปฏิปาทิยา เทว ตีณิ ภินฺนานิ ตสฺส
ปิฎฺจิจิ วา กุจฺจิจิ วา อุกฺกจิตฺเตน วิสภาคณฺเณน
กาพรตฺตาทีนํ อภยตรสรีวรรณํ คาวิ วีย
สพฺลํ นาม โหติ. ยสฺส อนฺตรนฺตรํ ภินฺนานิ
ตสฺส อนฺตรนฺตรํ วิสภาคณฺเณน พินทุวิจิตฺรา
คาวิ วีย กมฺมาสํ นาม โหติ. (วิ.อฏฺ. ๔/๑๕๔)

[บรรดาอาบัติ ๗ กอง] ลิกขาบทของภิกษุใด
ขาดเสีย ๒-๓ ลิกขาบทโดยลำดับ ศีลของ
ภิกษุนั้นชื่อว่าต่าง เปรียบเหมือนแม่โคซึ่ง
มีสีตัวดำและแดงเป็นต้นอย่างใดอย่าง
หนึ่งสลับกับสีซึ่งไม่เหมือนกันที่ผุดขึ้นที่
หลังหรือที่ท้อง ฉะนั้น. ลิกขาบทของภิกษุใด
ขาดเสียในระหว่างๆ ศีลของภิกษุนั้น ชื่อว่า
พร้อย เปรียบเหมือนแม่โคที่พราวเป็นดวง
ด้วยสีไม่เหมือนกันในระหว่างๆ ฉะนั้น.

[สืผสมกับสีที่ต่างกันกึ่งหนึ่ง หรือเศษหนึ่ง
ส่วนสาม ชื่อว่า สพละ (สีต่าง) ส่วนสีที่เจือกับ

จุดต่างดำที่มีสีต่างกันในระหว่างๆ ชื่อว่า
กัมมาสะ (สีพร้อย) นี่คือความต่างกันระหว่าง
สีเหล่านี้]

อภยตรสูตร (น)

[อภยตร + สูตร]

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกายว่าด้วยปัจจัยการ.
สูตรหนึ่งว่าด้วยผู้ที่เกิดเป็นคนมีจำนวนน้อย
เพราะไม่เห็นสังขะ.

สูตรหนึ่งว่าด้วยผลดีในการเจริญสติปัฏฐาน
๔ (กาย เวทนา จิต ธรรม).

อภยตัตถ (น)

[อภย + ตัตถ]

ลัทธิอื่น, ลัทธิอื่นจากศาสนานี้, คนนอก
ศาสนา, เตียรถีย.

อภยตัตถียาติ เอตฺถ ติตฺถํ วุจฺจติ ลทฺธิ, อภยํ
ติตฺถํ อภยตัตถํ. (วิ.อฏฺ. ๓/๓๑๗)

ในคำว่า อภยตัตถียา นี้ ลัทธิ ท่านเรียกว่า
ตัตถะ, ลัทธิอื่น ชื่อว่า อภยตัตถะ.

ติตฺถํ นาม ทฺวาสนฺนิจิ ทิฏฺฐิโย. เอตฺถ หิ สตฺตา
ตรนฺติ อุปฺปิลวนฺติ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรนฺติ
ตสฺมา “ติตฺถนฺติ วุจฺจนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๗๖)

ตัตถะ คือ ทิฏฐิ ๖๒ เพราะเป็นที่ซึ่งเหล่า
สัตว์ข้ามไป คือ ลอยไป กล่าวคือทำการผุด
ขึ้นและดำลง เหตุนั้น ทิฏฐิ ๖๒ ท่านจึง
เรียกว่า ตัตถะ (ลัทธิ[อันเหมือนท่าน้ำ]).

ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์. ครั้งนั้นแล พวกปริพาชกอภฺยตติตฺถิย... ประชุมกันกล่าวธรรม ประชาชนเข้าไปหาเพื่อฟังธรรม ประชาชนเหล่านั้นได้ความรัก ความเลื่อมใสในพวกปริพาชกอภฺยตติตฺถิย พวกปริพาชกอภฺยตติตฺถิย ก็ได้พรรคพวก.

อภฺยตติตฺถิยาติ เอตถ ติตฺถํ วุจฺจติ สหฺมํ, อภฺยํ ติตฺถํ อภฺยตติตฺถํ, อภฺยตติตฺถํ เอเตสํ อตฺถิติ อภฺยตติตฺถิยา, อิทํ อภฺยตติตฺถิกาติ วุจฺจติ โหติ.

(วิ.อภฺ. ๓/๓๑๗)

ในบทว่า **อภฺยตติตฺถิยา** นี้มีวิเคราะห์ว่า ลัทธิท่านเรียกว่า ติตถะ (ท่า) ลัทธิอื่น ชื่อว่า อภฺยตติตถะ, ลัทธิอื่นของชนเหล่านั้น มีอยู่ เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า อภฺยตติตถิยะ (อภฺยตติตถิย) มีคำอธิบายว่า ผู้มีลัทธิอื่นจากลัทธิในศาสนา.

ตาสํ ทิฏฺฐินํ อปฺปาทเตตา ติตฺถกโร นาม ปุณฺณกสฺสปาภิโก. ตสฺส สหฺมํ คเหตุวา ปฺพุพชิตา ติตฺถิยา นาม. เต हि ติตฺถเก ชาตาติ ติตฺถิยา ยถาวุจฺจติ วา ทิฏฺฐิคตสฺสขาทํ ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถิติ ติตฺถิกา ติตฺถิกา เอว ติตฺถิยา.

(สารตฺถ. ๓/๗๖)

ผู้ก่อตั้งลัทธิเหล่านั้น ชื่อติตถกระ หมายถึงเจ้าลัทธิปุณณกัสสปะเป็นต้น. ผู้ยึดถือลัทธิของเจ้านั้นบวชแล้ว ชื่อว่าตติตถิย. เพราะว่าพวกเขาเกิดในลัทธิ เหตุนั้น จึงชื่อว่าตติตถิยะ อีกนัยหนึ่ง ลัทธิกล่าวคือทิวฏฐิตามที่กล่าวแล้ว

มีอยู่แก่คนเหล่านั้น เหตุนั้น คนเหล่านั้น จึงชื่อว่ามีลัทธิ. ตติตถิยะนั้นแลเป็นตติตถิยะ.

อภฺยตติตฺถิยาติ ทสฺสเนนปิ อากปฺเปเนปิ กุตุเตนปิ อจาเรนปิ วิหาเรนปิ อิริยาปถเนปิ อณฺเณ ติตฺถิยาติ **อภฺยตติตฺถิยา**. (ที.อภฺ. ๓/๑๗)

บทว่า **อภฺยตติตฺถิยา** ความว่า ชื่อว่า อภฺยตติตถิย เพราะเป็นตติตถิยเหล่าอื่น ด้วย การเห็นบ้าง. มารยาบ้าง กิริยาบ้าง อาจาระบ้าง การอยู่บ้าง อิริยาบถบ้าง.

อภฺยตติตฺถิยปฺพุพ (ติ)

[อภฺยตติตถิย + ปฺพุพ]

เคยเป็นอภฺยตติตถิย, เคยเป็นตติตถิยอื่น, เคยนับถือลัทธิอื่น, เคยเป็นคนนอกศาสนา.

โย โข กสฺสป **อภฺยตติตฺถิยปฺพุพ** โ อิมสฺมิ รมมวินเย อากงฺขติ ปฺพุพชฺชํ, อากงฺขติ อปฺ-สมปทํ, โส จตฺตารอมาเส ปริวสตี, จตฺตุนํ มาสาณํ อจฺเจเนน อารทฺธจิตฺตา ภิกฺขุ ปฺพุพาเชนตี, อปฺสมปาเทนตี ภิกฺขุภาวาย. อปิ จ เมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตตฺตา วิทิตาติ. (วิ. ๓/๙๘, ที. ๑/๑๖๔)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “กัสสปะ ผู้เคยเป็นอภฺยตติตถิย ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทในธรรมวินัยนี้ จะต้องอยู่ปริวาส ๔ เดือน หลังจาก ๔ เดือนล่วงไปแล้ว เมื่อภิกษุพอใจ จึงให้บรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุได้. อนึ่ง ในเรื่องนี้เราคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลด้วย.

อภฺยตติตฺถิยปฺพุพ ติ ปฺพุเพ อภฺยตติตฺถิโย ภูโตติ อภฺยตติตฺถิยปฺพุพ. (สารตฺถ. ๓/๗๖)

ปาฐะว่า อรรถกถาอรรถกถา ความว่า ผู้เคยเป็นเตียรถียอื่น เพราะเคยเป็นเตียรถียอื่นในกาลก่อน.

ดู สุตตนิ. ๓๖๓, สุตตนิ.อฎ. ๒/๑๕๙

[ปริวาส ในพระสูตรนี้ เรียกว่า ตติยปริวาส ได้แก่ข้อบังคับนักบวช นอกพระพุทธศาสนาที่หันมาเลื่อมใสพระธรรมวินัย แล้วประสงค์จะบวชเป็นภิกษุ ให้ขอปริวาสต่อสงฆ์ แล้วดำรงตนอย่างสามเณรครบ ๔ เดือน จนสงฆ์พอใจ จึงจะขออุปสมบทเป็นภิกษุได้]

อรรถกถาอรรถกถา (ถ)

[อรรถกถาอรรถกถา + กถา]

กถาว่าด้วยผู้เคยเป็นอรรถกถาเตียรถีย — เคยเป็นเตียรถียอื่น - เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน.

อรรถกถาอรรถกถา นิฎจิตา. (วิ. ๓/๑๐๑)

กถาว่าด้วยผู้เคยเป็นอรรถกถาเตียรถีย

จบแล้ว.

อรรถกถาอรรถกถา (น)

[อรรถกถาอรรถกถา + วตุ]

เรื่องผู้เคยเป็นอรรถกถาเตียรถีย — เคยเป็นเตียรถียอื่น - เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน.

อรรถกถาอรรถกถา (ถ)

[อรรถกถาอรรถกถา + วตุ + กถา]

กถาว่าด้วยเรื่องผู้เคยเป็นอรรถกถาเตียรถีย — เคยเป็นเตียรถียอื่น - เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน.

อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา (ถ)

[อรรถกถาอรรถกถา + วตุ + กถา + วณณา]

คำอธิบายกถาว่าด้วยเรื่องผู้เคยเป็นอรรถกถาเตียรถีย - ผู้เคยเป็นเตียรถียอื่น.

อรรถกถาอรรถกถา (น)

[อรรถกถาอรรถกถา + วตุ]

เรื่องอรรถกถาเตียรถีย, เรื่องเตียรถียอื่น

อรรถกถาอรรถกถา:-

อาชีวกโก อเจลกโก ทิวโร นคคปริพพาชโกติ อาห “นคคปริพพาชกสเสว อาชีวกสสุ วาติ อาทิ. ตตถ อาชีวกโก อุปริ เอกเมว วตถ อุปกจจเก ปเวเสตวา ปริทหติ เหฏฐา นคโค. อเจลกโก สพเพนสพพ นคโคเยว.

(วิ.อฎ. ๓/๒๗๒)

ในเรื่องอรรถกถาเตียรถีย (เตียรถียอื่น). ปริพพาชกที่เปลี่ยกายมี ๒ ประเภท คือ อาชีวก และ อเจลก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า นคคปริพพาชกสเสว อาชีวกสสุ วา (ควรให้ตติยปริวาสแก่อาชีวกหรืออเจลกผู้เป็นปริพพาชกเปลี่ยกายเท่านั้น) เป็นต้น. ในพากย์นั้น อาชีวก คือ ปริพพาชกที่ห่มผ้าผืนหนึ่งเจวียงป่า เปลี่ยกายส่วนล่าง. อเจลก คือ ปริพพาชกที่ไม่ห่มผ้าผืนหนึ่ง.

[วิมตติวินทนี (๒/๑๓๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า อาชีวกเป็นนักบวชประเภทกิริยาว่าที คือ มีความเห็นว่ากรรมและผลกรรมไม่มี ส่วนนิครนถ์และเตียรถียเปลี่ยอื่นเป็นกิริยาว่าที คือมีความเห็นว่ากรรมและผลกรรมมีจริง นับเข้าในบทว่า อเจลก]

อณฺณตติตฺถียเปยฺยาล (น)

[อณฺณตติตฺถีย + เปยฺยาล]

อณฺณตติตฺถียเปยฺยาลวรรค, หมู่พระสูตร
ที่กล่าวโดยเปยฺยาละเกี่ยวกับลัทธิอื่น.

มหาวคคัลลยุตตบาสิ, สังยุตที่ ๑ สูตรที่ ๑
วรรคที่ ๕. (ส. ๓/๒๑-๓)

อณฺณตติตฺถียภาณวาร (ป)

[อณฺณตติตฺถีย + ภาณวาร]

อณฺณตติตฺถียภาณวาร, ตอนแห่งข้อความ
ที่นำมาสวดว่าด้วยเรื่องอณฺณเตยฺรติย.

อณฺณตติตฺถียภาณวารโ นิฏฺฐิต เอกาทสโม.
(วิ. ๓/๑๕๕)

อณฺณตติตฺถียภาณวาระที่ ๑๑ จบแล้ว.

อณฺณตติตฺถียสรณ (น)

[อณฺณตติตฺถีย + สรณ]

สรณะของอณฺณเตยฺรติย, สรณะของลัทธิ
อื่น[การยึดถืออณฺณเตยฺรติยว่าเป็นที่พึ่ง].

อถ เนสํ สตุถา ฯเปฯ อฏฺฐจฺจนฺนาคเตน
สวเนยฺน กมนิเยน พุรหุสฺสเรณ นานานย-
วิจิตฺตํ มรฺฐมฺมกถํ กเถสิ. เต สตุถุ ฆมฺมเทสํ
สุตฺวา ปสนฺนจิตฺตา อฏฺฐจาเย ทสพลํ วนฺทิตฺวา
อณฺณตติตฺถียสรณํ ภินฺทิตฺวา พุทฺธํ สรณํ
อคมํสุ. (ชา.อฏฺฐ.๑/๑๑๑)

ลำดับนั้น พระศาสดาได้ตรัสธรรมกถาอัน
ไพเราะ วิจิตรด้วยนัยต่างๆ ด้วยพระสุรเสียง
ประดุจเสียงพรหม นำสดับฟัง ประกอบด้วย

องค์ ๘ แก่สาวกของอณฺณเตยฺรติยเหล่านั้น...
สาวกของอณฺณเตยฺรติยเหล่านั้น ฟังพระธรรม
เทศนาของพระศาสดาแล้ว มีจิตเลื่อมใส
ลุกขึ้นถวายบังคมพระทศพล ทำลายสรณะ
ของอณฺณเตยฺรติยแล้ว ได้ถึงพระพุทฺธเจ้า
ว่าเป็นสรณะ.

อณฺณตติตฺถียสูตร (น)

[อณฺณตติตฺถีย + สูตร] อณฺณตติตฺถียสูตร.

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ว่าด้วยพระสารีบุตร
ไปเยี่ยมเยียนอณฺณเตยฺรติยบางคนในกรุง
ราชคฤห์ และได้อภิปรายปัญหากัน.

สูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกายว่าด้วยคำตอบที่
ควรให้แก่สาวกของพวกอณฺณเตยฺรติย เกี่ยว
กับราคะ โทสะ และโมหะ.

อณฺณโต (พย)

[อณฺณ + โต]

(ก) โดยสถานที่อื่น, โดยต้นอื่น.

ปุณ อณฺณโต โอลิเกนโต อปรํ นิปฺพลํ อมพ-
รฺกฺขํ ทิสฺวา “เอส รุกฺโข อตฺตโน นิปฺพลภาเวณ
มฺหุทฺทมณิปปพฺโต วีย โสภมาโน จิตฺโต, อโย
ปน สผลภาเวณ อิมํ พยสนํ ปตฺโต, อิห
อการมฆมฺมปิ ผลิตฺรฺกฺขสทิสํ ปพฺพชฺชา
นิปฺพลรฺกฺขสทิสสา, สรณสฺสเวว ภโย อตฺถิ, นิห-
ธนสฺส ภโย นตฺถิ, มยาปิ นิปฺพลรฺกฺขเณ วีย
ภวิตพฺพนฺติ ผลรฺกฺขํ อารมฺมณํ กตฺวา รุกฺขมฺULE
จิตฺโตว ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺขเขตฺวา วิปฺสฺสนํ
วทฺเทตฺวา ปจฺเจกโพธิณฺณํ นิพฺพตฺเตตฺวา
ฯเปฯ (ชา.อฏฺฐ. ๓/๕๕)

(พระราชฯ) เมื่อทรงมองดูโดยต้นอื่นอีก ได้ทรงเห็นต้นมะม่วงต้นอื่นที่ไม่มีผลแล้ว ประทับยืนที่ควงไม้ นั่นเอง ทรงทำต้นมะม่วงมีผลให้เป็นอารมณ์ว่า ต้นไม้ต้นนั้นยืนต้นสง่างามเหมือนภูเขาแก้วมณีโล้นเพราะตัวเองไม่มีผล ส่วนมะม่วงต้นนี้ถึงความย่อยยับอย่างนี้เพราะออกผล แม้ท่ามกลางเรือนนี้ก็เช่นกันกับต้นมะม่วงที่ออกผล ส่วนการบรรพชาเป็นเช่นกับต้นไม้ที่ไม่มีผล ผู้มีทรัพย์นั้นแหละมีภัย ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์ไม่มีภัย แม้เราก็คควรเป็นเหมือนต้นไม้ที่ไม่มีผล ดังนี้แล้วทรงกำหนดไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา ยังปัจเจกโพธิญาณให้เกิดขึ้นแล้ว...

**(ข) โดยประการอื่น, โดยมิจฉาทิฏฐิญาณ
อื่นจากอริยมรรคญาณ.**

น พราหมโณ อญฺญโต สุทริมาห
ทิจฺเญ สุเต สีสวเต มุเต วา
ปฺญเณ จ ปาเป จ อนุปลิตฺโต
อตฺตณฺขโห นยิธ ปกฺขพฺพมาโน.

(สุตฺตนิ. ๔๐๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

พราหมณ์ไม่กล่าวความหมดจดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน สีลและวัตรหรืออารมณ์โดยประการอื่น พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป ละอิตฺตาได้แล้ว[ด้วยอำนาจ ตัณหา]เรียกว่า ผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้.

เอวํ น พราหมโณ อญฺญโต สุทริมาหา
วตฺวา อิทานิ เย ทิจฺจจิตฺติกา อญฺญโต สุทฺธิ

พฺรหฺมณฺติ เตสํ ตสฺสา ทิจฺจจิตฺติกา อนิพฺพาหกา
วตฺสเสนฺโต “ปริมํ ปหายาติ คาถมาห.

(สุตฺตนิ.อญ. ๒/๒๔๒)

พระผู้มีพระภาคครั้งตรัสว่า พราหมณ์ไม่กล่าวถึงความบริสุทธิ์โดยประการอื่น[คือ มิจฉาทิฏฐิญาณอื่นจากอริยมรรคญาณ] บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงถึงความไม่ปลอดภัย แห่งทิจฺจนั้นของพราหมณ์ผู้มีทิจฺจกล่าวว่าถึงความบริสุทธิ์โดยประการอื่น[จากอริยมรรคญาณ] จึงตรัสคาถาว่า ปริมํ ปหาย เป็นต้น.

[พราหมณ์ในที่นี้หมายถึงผู้ลอบบาปกรรม ๗ คือ สักกายทิจฺจ วิจิกิจฉา สิลฺลพพตฺปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๔)]

(ค) โดยอุบายอื่น, โดยทางอื่น.

อชฺฌตฺตเมวูปสเม

น อญฺญโต ภิกฺขุ สหติเมเสยฺย

อชฺฌตฺตํ อุปฺสนฺตสฺส

นตฺถิ อตฺตา กุโธ นีรตฺตํ วา. (สุตฺตนิ. ๔๒๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ภิกษุพึงสงบกิเลสภายในนั่นเอง ไม่พึงแสวงหาความสงบโดยอุบายอื่น เมื่อภิกษุสงบกิเลสภายในได้แล้ว ทิจฺจว่ามีอิตฺตา หรือทิจฺจว่าไม่มีอิตฺตาก็ไม่มีแต่ที่ไหนๆ.

อชฺฌตฺตเมวูปสเมติ อตฺตนิ เอว ราคากิ
สพฺพกิเลส อุปฺสเมยฺย. น อญฺญโต ภิกฺขุ
สหติเมเสยฺยาติ จเปตฺวา จ สติปฏฺจานาที่นิ

อภฺยเณน อุปาเยน สนฺตี น ปริเยสเยย. กุโต
นिरตฺตา วาติ นีรตฺตา กุโต เอว.

(สุตฺตนิ.อภฺ. ๒/๒๗๘)

บาทคาคาว่า อชฺชุตฺตเมวูปสเม (พึงสงบ
กิเลสภายใน) คือ พึงสงบกิเลสทั้งปวงมีราคะ
เป็นต้นในตนนั่นเอง. บาทคาคาว่า น อภฺยโต
ภิกฺขุ สนฺติเมสเยย (ไม่พึงแสวงหาความสงบ
โดยอุบายอย่างอื่น) คือ ไม่พึงแสวงหาความ
สงบโดยอุบายอย่างอื่นยกเว้นสติปัฏฐาน
เป็นต้น. สองบทว่า กุโต นีรตฺตํ วา คือ ทิฏฺฐิ
(ความเห็น) ว่า ไม่มีตัวตนจักมีแต่ไหน.

(ข) โดยอาการอื่น, โดยประการอื่น.

กถํ ปน ภนฺเต ชานโต กถํ ปสฺสโต อวิชา
ปหิยฺยติ, วิชา อุปปชฺชติตี? อิท ภิกฺขุ
ภิกฺขุโน สุตํ โหติ “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิ
เวสยาติ. เอวเมวเจตํ ภิกฺขุ ภิกฺขุโน สุตํ โหติ
“สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยาติ. โส สพฺพํ
ธมฺมํ อภิชานาติ, สพฺพํ ธมฺมํ อภิญฺเวย สพฺพํ
ธมฺมํ ปริชานาติ, สพฺพํ ธมฺมํ ปริณฺเวย สพฺพ
นิมิตฺตานิ อภฺยโต ปสฺสติ. จกฺขุ อภฺยโต
ปสฺสติ. รูเป ๔เปฯ ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺส
ปจฺจุยา อุปปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา
อทุกฺขมฺสุขํ วา, ตมฺปิ อภฺยโต ปสฺสติ ๔เปฯ
มโนสมฺผสฺส. ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจุยา
อุปปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมฺสุข
วา, ตมฺปิ อภฺยโต ปสฺสติ. เอวํ โข ภิกฺขุ
ชานโต เอวํ ปสฺสโต ภิกฺขุโน อวิชา ปหิยฺยติ,
วิชา อุปปชฺชติตี. (ส. ๒/๒๗๗)

(ภิกษุรูปหนึ่งทูลถาม) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ภิกษุเมื่อรู้เห็นอย่างไรจึงละอวิชชาได้ อวิชชา
จึงเกิดขึ้น.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) ภิกษุในธรรม
วินัยนี้ได้สดับว่า ธรรม[สังขาร]ทั้งปวงไม่ควร
ยึดมั่น[ว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา] ครั้นเธอ
ได้สดับอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น
ก็รู้ยิ่งธรรมทั้งปวง ครั้นรู้ยิ่งธรรมทั้งปวงแล้ว
ก็กำหนดรู้ธรรมทั้งปวง ครั้นกำหนดรู้ธรรม
ทั้งปวงแล้วก็เห็นนิมิตทั้งปวงโดยอาการอื่น
(คือ) เห็นจักขุโดยอาการอื่น เห็นรูป...เห็น
แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือ
มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัยโดยอาการอื่น...เห็นมโนสัมผัส...
เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์
หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุ-
สัมผัสเป็นปัจจัยโดยอาการอื่น. ดูก่อนภิกษุ
ภิกษุเมื่อรู้เห็นอย่างนี้แล จึงละอวิชชาได้
อวิชชาจึงเกิดขึ้น.

อภฺยโต ปสฺสตีติ ยถา อปริณฺเวยตาทินิเวโส
ชโน ปสฺสติ ตโต อภฺยโต ปสฺสติ. อปริณ
เวยตาทินิเวโส หิ ชโน สพฺพนินมิตฺตานิปี
อตฺตโต ปสฺสติ. ปริณฺเวยตาทินิเวโส ปน อนตฺตโต
ปสฺสติ โน อตฺตโต. (ส.อภฺ. ๓/๑๖)

สองบทว่า อภฺยโต ปสฺสติ (ย่อมเห็นโดย
อาการอื่น) ได้แก่ ชนที่มีความยึดมั่นอันมิได้
กำหนดรู้ ย่อมเห็นโดยประการใด ย่อมเห็น
โดยประการอื่นจากประการนั้น. จริงอยู่ ชน
ผู้มีความยึดมั่นอันมิได้กำหนดรู้ ย่อมเห็น

นิมิต[สังขารนิมิต]ทั้งปวงโดยเป็นอัตตา ส่วนผู้ยึดมั่นนั้นได้กำหนดรู้แล้วย่อมเห็น โดยเป็นอัตตา ไม่เห็นโดยเป็นอัตตา.

อภฺยโตสว (ติ)

[อภฺยโต + สว=สฺ + อ, อลุตตสมาส]

[คำพูดหรือเรื่อง]ได้ยินมาจากผู้อื่น – ที่อื่น.

ทิสฺวา วทามิ น หิ อภฺยโตสวํ

ปฺพุเพนิวาสํ พหุํ สรามิ

จิตฺตฺราหิ คาคาหิ สุภาสิตาหิ

ทรมฺโข นิชฺฌาปยิ สฺเมธฺนฺติ. (ชา. ๑/๑๓๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อาตมาเห็นแล้วจึงถวายพระพร มิใช่ได้ยินมาจากคนอื่นแล้วจึงถวายพระพร อาตมายังระลึกอดีตชาติได้มากอีกด้วย พระทรมุขปัจเจกพุทธเจ้าได้ให้พระราชอาชญาผู้ทรงปรีชาญาณ ยอมรับด้วยคาถาสภาสิตอันวิจิตร.

ทิสฺวา วทามิ น หิ อภฺยโตสวณฺติ มหาราช
อหํ อิมํ เอตตํ กวหนฺโต น อภฺยโตสวํ อภฺยสฺส
สมณสฺส วา พุราหฺมณสฺส วา ตํ สุตฺวา น
วทามิ อตฺตโน ปน ปจฺเจกโพรธิมาเณน ทิสฺวา
ปฏฺวิชฺฌิตฺวา ปจฺจุกฺขํ กตฺวา วทามิ ติ อตฺโถ.

(ชา.อภฺ. ๓/๒๓๐)

บาทคาถาว่า ทิสฺวา วทามิ น หิ อภฺยโตสวํ ความว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร อาตมภาพ เมื่อทูลถวายพระพรเท่านั้น ไม่ได้ยินมาจากผู้อื่น คือไม่ได้สดับคำนั้นของสมณะหรือพราหมณ์คนอื่นทูลถวาย อธิบายว่า แต่

อาตมภาพเห็นแล้ว คือ แทงตลอดแล้ว ได้แก้ทำให้ประจักษ์ด้วยปัจเจกโพธิญาณของตน จึงทูลถวายพระพร.

อภฺยตต (น)

[อภฺย + ตต]

ความที่...เป็นอย่างอื่น, ความต่างกัน, สภาพต่างกัน.

อภฺยโณ ปุคฺคโลติ ปณฺहेปิ สงฺขเตหิ ขนฺธเหหิ
อภฺยตตํ อนิจฺจนฺโต ปฏฺภิเฆโป ตสฺเสว.

(อภิ.อภฺ. ๓/๑๓๗)

แม้ในปัญหาว่า อภฺยโณ ปุคฺคโลติ (บุคคลก็เป็นอื่นหรือ) การปฏิเสธเป็นของปรวาทินั้นนั้นแล เพราะไม่ปรารภนาความที่บุคคลเป็นอย่างอื่นนอกจากสังขตขันธ์ทั้งหลาย.

อิตโร (ปรวาทิ) ปุคฺคลสฺส รูปาทีหิ อภฺยตตํ
อนนฺยตตญฺจ อนิจฺจนฺโต[เยว] “น เหวหนฺติ
ปฏฺภิชิปติ. (มุลฺ.๑/๑๕)

ปรวาทินอกนี้ เพราะไม่ปรารภนาความที่บุคคลเป็นอย่างอื่น และไม่เป็นอย่างอื่น นอกจากสังขตขันธ์ทั้งหลายมีรูปขันธ์เป็นต้น (นั่นเทียว) จึงคัดค้านว่า น เหว (ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น).

อถ เทสนฺตรกตมภฺยตตํ วเทสิ, เจตนตฺตานํ
อภฺยตเต สติ ฆฏฺฏสฺส กฺกฺเคหาทีนํ วีย
อภฺยตตํ สียา. เจตนาย วินา อนนฺยตา เต
อตฺตา น ฆเณน วินา ปภฺว วีย อภฺยโณ สียา.
อภฺยโณ จ หิ ฆภฺว อภฺยโณ จ ปภฺวติ. น. เอวญฺจ

สติ โก โทโสติ เจ. อเจตโน อตฺตาทิ ปุพฺเพ
วุตฺตโทสโต น ปริมุจฺจตีติ. ตสฺมา ปรมตฺตโต
น โกจิ กตฺตา วา เวทโก วา อตฺตา อตฺถิติ
ทฎฺฐพฺพนฺติ. (อภิ.วตฺต. ๗๗๘-๙)

ถ้าถามระบุมความต่างกันโดยสถานที่อื่นว่า
เมื่อเจตนาและอิตฺตต่างกัน ก็ควรเป็น
สภาพต่างกัน เหมือนความต่างกันของหม้อ
ผ้า เกรียน และเรือน เป็นต้น อิตฺตที่ไม่ใช่
เจตนา เป็นสภาพที่นอกเหนือไปจากเจตนา
เหมือนหม้อที่ไม่ใช่ผ้า เพราะหม้อและผ้าเป็น
วัตถุต่างชนิดกัน ควรตอบว่า ไม่พึงกล่าว
เช่นนั้น เพราะไม่พ้นไปจากโทษที่ได้กล่าว
ไว้แล้วว่า อิตฺตไม่มีเจตนา. ด้วยเหตุดังกล่าว
จึงไม่มีอิตฺตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นผู้ทำ
กรรมหรือเสวยผลกรรม นอกจากสภาวะ
ปรมาตฺถเท่านั้น.

อภฺยตฺตปฺจฺจน (น)

[อภฺยตฺต + ปฺจฺจน]

การถามถึงความเป็นอย่างอื่น,

การถามถึงความต่างกัน.

ขนฺธา สงฺขตาติอาหิ สงฺขตาสงฺขตานิ สฺฐเปณ
ทสฺเสตฺวา อภฺยตฺตปฺจฺจนตฺถํ วุตฺตํ.

(อภิ.อภฺ. ๓/๑๓๗)

สองบทว่า ขนฺธา สงฺขตา (ขั้นธอันเป็น
สังขตะ) เป็นต้น เป็นคำอันสกวาที่บุคคล
แสดงสังขตะและอสังขตะทั้งหลายไว้โดยย่อ
เพื่อถามความเป็นอย่างอื่นแห่งบุคคล.

อภฺยตฺต (พย)

[อภฺย + ตฺต. (ส.อนฺยตฺร)]

(ก) ในที่อื่น (ไม่ที่ได้กัที่หนึ่ง), ที่ใดที่หนึ่ง.

ภาเวตฺติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วทฺเพตฺติ. อยํ ตาว
อิธ ภาวนา ยตฺโธ. อภฺยตฺต ปน อุปสคฺค-
วเสน สมุภาวนา ปริภาวนา วิภาวนาติ เอวํ
อภฺยตฺตปิ อตฺโธ โหติ. ๒เปฯ อยํ ปน อุปฺปาท-
นทฺตณฺณเจเน ภาวนา นาม. อิมสฺมิมฺปิ จาเน
อยเมว อธิปฺเปตา. เตน วุตฺตํ ‘ภาเวตฺติ ชเนติ
อุปฺปาเทติ วทฺเพตฺติ. (อภิ.อภฺ. ๑/๒๐๗)

บทว่า ภาเวติ (ย่อมเจริญ) ความว่า ย่อมให้
เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน. เนื้อความแห่ง
ภาวนา (การเจริญ) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน แต่
ในพระบาลีอื่นมีเนื้อความเป็นอีกนัยหนึ่ง
โดยเนื่องด้วยอุปสรรคอย่างนี้ว่า สัมภาวนา
(ความเชื่อมั่น) ปริภาวนา (การอบรม) วิภาวนา
(การให้อันตรธานไป)...ภาวนาดังกล่าว ชื่อว่า
ภาวนา เพราะเป็นสภาวะให้เกิดขึ้น และให้
เจริญขึ้น แม้ในฐานะนี้ก็ทรงประสงค์เอาข้อ
ความนั้นแหละ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า
คำว่า ภาเวติ ความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ
ย่อมให้เพิ่มพูน).

[คำว่า ภาวนา แปลว่า การเจริญ ส่วนคำว่า
ภาเวติ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า ย่อมเจริญ
คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ภู ชาติ + เณ การิต
ปัจจัย + ติ วิภัตติ จึงแปลตามศัพท์ว่า
ย่อมให้เกิดขึ้น โดย ภู ชาติใช้ในความหมาย
ว่า สัตตาย (มี, เป็น) และแปลได้อีกนัยหนึ่งว่า

ยอมให้เจริญ โดย ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า
วสุทฺธิ (เจริญ) การที่พระอรรถกถาจารย์อธิบาย
ภาเวติ ให้มีความหมาย ๒ อย่างเช่นนี้ ก็เพราะ
บุคคลต้องยังฌานที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และ
ยังฌานที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความชำซอง ด้วย
วสีภาพ ๕ อย่างมีการเข้าฌานเป็นต้น

คำนี้แม้มีเพียงศัพท์เดียวก็สามารถแปลได้
๒ นัย ตามหลักภาษาเรียกว่า สามัญญ-
นิตินัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือน
กันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า
ภาเวติ ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มี
รูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์
เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียก อีกนัยหนึ่ง
ว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมาย
ความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ใน
ศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทาบซ้อน
กันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

หมายเหตุ:- ฉบับฉันทะฐิติและฉบับไทย มี
รูปว่า ภาเวตฺติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วฑฺฒเตติ แต่
คำว่า อุปฺปาเทติ เกินมา เพราะไม่พบในคัมภีร์
มูลฎีกา]

กิญจาปี หิ เอตํ รูปารูปภเวสุปี อวจรติ ยถา
ปน สงฺคาเม อวจรณโต สงฺคามาวจโรติ
ลทฺธนามโก นาโค นกเร จรณโตปี ‘สงฺคามาว-
จโร’ตฺเวว วุจฺจติ ถลชฺลจฺรา จ ปาณา อถเล
อชฺเล จ จิตาปี ‘ถลจฺรา ชลจฺรา’ตฺเวว วุจฺจนฺติ
เอวมิทํ อภฺยตฺถ อวจรณตฺมปี กามาวจรเมวาทิ
เวทิตพฺพํ. อารมฺมณกรณวเสน วา เอตฺถ
กาโม อวจรตฺติปี กามาวจรํ. (อภิ.อภฺ. ๑/๑๐๙)

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ ย่อมหยั่งลงเป็นไป
แม้ในรูปภูมิและอรุณภูมิก็จริง แต่จิตดวงนี้
แม้หยั่งลงเป็นไปในรูปภูมิและอรุณภูมิอื่น
ก็ได้ชื่อว่า กามาวจร (หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ)
เหมือนช้างที่ได้รับชื่อว่า ช้างศึก เพราะหยั่ง
ลงสู่สงคราม แม้จะเที่ยวไปในเมือง ก็ได้ชื่อว่า
ช้างศึกนั้นแหละ และเหมือนสัตว์ที่เที่ยวไป
บนบกและในน้ำ แม้จะอยู่ในที่มีไช้บกและ
มีไช้ น้ำก็ได้ชื่อว่า สัตว์บก สัตว์น้ำ. อีกนัยหนึ่ง
กิลีสกามยอมหยั่งลงเป็นไปในจิตนี้โดยทำ
ให้เป็นอารมณ์ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า กามาวจร.

[ตามนัยนี้ คำว่า กาม ใน กามาวจร หมายถึง
กิลีสทั้งหมดพร้อมด้วยรูปปราคะและอรุณ-
ปราคะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํ,
กามสฺส อวจรํ กามาวจรํ (จิตเป็นที่หยั่งลงเป็น
ไปของกิลีสกาม)]

ดู ฐมม.อภฺ. ๒/๘๕, ๒/๒๔, ๓/๔๘

(ข) สู่สถานที่อื่น.

โพธิสฺสโต ทฺวิณฺณมฺปิ โอวาทํ ททมาโน “อหํ
ตุมฺเห นิสฺสาย ชีวิตํ ลภี, ตุมฺเหหิ สหายกสฺส
กตฺตพฺพํ มยฺหํ กตํ. อิทานิ ลฺลทฺโท อาคณฺตฺวา
ตุมฺเห คณฺเหยฺย. ตสฺมา สมฺม สตปฺตฺต ตฺวํ
อตฺตโน ปุตฺตเก คเหตฺวา อภฺยตฺถ ยาหิ.
ตุมฺปิ สมฺม กจฺจป อุกทํ ปวิสํหิติ อาห.

(ชา.อภฺ. ๒/๑๔๑)

พระโพธิสัตว์เมื่อจะให้โอวาทแก่สัตว์ทั้งสอง
จึงกล่าวว่า เราได้ชีวิต ก็เพราะอาศัยพวกท่าน
กิจที่ควรทำแก่สหาย พวกท่านก็ได้ทำแก่เรา

แล้ว บัดนี้พรานคงจะมาจับท่านอีก เพราะฉะนั้น
สหายสตัดตะท่านจงพาลูกเล็ก ๆ ของท่าน
ไปสู่สถานที่อื่นเสียเถิด (ส่วน) สหายเต่า แม้
ท่านก็จงลงน้ำไปเถิด.

ดู ขา.อภฺ. ๑/๓๐๙

อภฺยตฺถวิหิตก (ติ)

[อภฺยตฺถ + วิหิตก]

ส่งใจไปอื่น, คิดเรื่องอื่น, ส่งใจไปในอารมณ์
อื่น, อันเป็นไปในอารมณ์อื่น.

ดู อภฺยวิหิตก

อภฺยตฺถิก (ติ)

[อภฺยา^๒ + ตฺถิก]

ผู้มีความประสงค์จะรู้, ต้องการทราบ.

สจฺจปปฏิญฺญา ตว เมสา โหตุ

สฺสฺตวาน ฆมฺมํ ลภสฺสฺสฺสฺส

อภฺยตฺถิกโก โน จ ปทุญฺจจิตฺโต

ยนฺเต สฺสฺสฺสฺสฺส วาปี ฆมฺมํ

สพฺพํ อุกฺขิสฺสํ ยถา ปชานนฺติ. (เปต. ๑๘๓)

(แปลนั้นกราบทูลว่า)

นี่ขอจงเป็นสัจปฏิญญาของพระองค์ต่อข้า
พระองค์ พระองค์ได้ทรงฟังธรรมแล้ว จงทรง
ได้ความเลื่อมใสตั้งาม ข้าพระองค์ต้องการ
ทราบ มิได้มีจิตคิดประทุษร้าย จักขอกราบทูล
ถวายทุกเรื่องที่พระองค์ได้สดับมา หรือไม่ได้
สดับ แต่พระองค์เท่าที่รู้มา

อภฺยตฺถิกโกติ อาชานนตฺถิกโก. (เปต.อภฺ.๒๐๙)

บทว่า อภฺยตฺถิกโก (ต้องการทราบ) คือ มีความ
ประสงค์จะรู้.

อภฺยตฺตร^๑ (พย)

[อภฺย + ตฺร]

(ก) ในสถานที่อื่น, ในเวลาอื่น, ที่ใดที่หนึ่ง.

วิครหิ พุทฺโธ ภควาเยว กถณฺหิ นาม ตฺว
โมฆบฺรูสิ อภฺยตฺตร วสฺสํวฺจฺจ อภฺยตฺตร จีวร-
ภาคํ สาทิยิสฺสสิ. เนตํ โมฆบฺรูสิ อปฺปสนฺนํ
วา ปสาทายเยว วิครหิตฺวาเยว ฆมฺมํ กถ-
กตฺวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “น ภิกฺขเว อภฺยตฺตร
วสฺสํวฺจฺจ อภฺยตฺตร จีวรภาโค สาทิตฺตพฺโพ.
โย สาทิเยยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ.๓/๔๑๖)

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ทรงดำหนิ (พระ
อุปัชฌาย์) ว่า “โมฆบุรุษ ในนเรอจำพรรษา
ในสถานที่อื่น (ในวัดหนึ่ง) แล้ว ยังยินดีส่วน
จีวรในสถานที่อื่น (ในวัดหนึ่ง) อีกเล่า โมฆ-
บุรุษ การทำอย่างนี้มีได้ทำให้คนที่ยังไม่เลื่อม
ใสให้เลื่อมใส...” ครั้นทรงดำหนิแล้ว ทรงแสดง
ธรรมีกถารับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุจำพรรษาในสถานที่อื่น (ใน
วัดหนึ่ง) แล้ว ไม่พึงยินดีส่วนจีวรในสถานที่
อื่น (ในวัดหนึ่ง) อีก รูปใดยินดี ต้องอาบัติ
ทุกกฏ”.

ดู เปต. ๑๙๐, วิ.๑/๘๓,

ขุทฺทก.อภฺ. ๑๔๓, ขา.อภฺ. ๕/๒๖๖

(ข) เหตุอื่น, อย่างอื่น, สิ่งใดสิ่งหนึ่ง.

เย हि เกจิ โสณ สมณเภา วา พุราหุมนเภา วา
อนิจฺเจน รูปเภา ทุกฺเคน วิปริณามธมฺเมน
เสยฺโยหฺมสมฺมิตฺติ วา สมณูปสฺสนนฺติ. สทฺธิสฺหมสมฺมิตฺติ
วา สมณูปสฺสนนฺติ. หนีโนหฺมสมฺมิตฺติ วา สมณูปสฺสนนฺติ.
กิมภฺยญฺตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา.

(ส. ๒/๔๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนโสณะ สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมเห็นว่า
เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา หรือเห็นว่า เราเป็น
ผู้เสมอเขา หรือเห็นว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา
ด้วยรูปอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปร
ปรวนเป็นธรรมดา ที่เป็นอย่างนี้มิใช่เหตุอื่น
เพราะยังไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง.

กิมภฺยญฺตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนาติ ยถาภูตสฺส
อทสฺสนโต อญฺญํ ก็ ภเวยฺย? อทสฺสนํ อญฺญาณ-
เมว ภเวยฺยาติ อตฺถโก. (ส.อ.ญ.๒/๔๙-๕๐)

ปาฐะว่า กิมภฺยญฺตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา
ความว่า อะไรจะพึงเป็นอย่างอื่น นอกจากการ
ไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง. อธิบายว่า
การไม่รู้ การไม่เห็นนั้นและจะพึงมี.

กิมภฺยญฺตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนาติ สร-
สภฺยคฺคตฺยา ยถาภูตสฺส อนนฺวญฺจิตสฺสภเวหิ
รูปธมฺเมหิ เสยฺยาทิวเสน อตฺตโน อุกฺขิปนสฺส
เตสํ ยถาภูตํ อทสฺสนํ อญฺญาณํ วินา ก็ อญฺญํ
การณํ สียา อญฺญํ กิณฺจิ การณํ ตสฺส นตฺถิถิ
อตฺถโก. (เนตฺติ.อ.ญ. ๑๑๔)

ปาฐะว่า กิมภฺยญฺตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา
ความว่า จะมีเหตุอื่นอะไรหรือ โดยเว้นการ
ไม่รู้เห็นรูปธรรมนั้นตามความเป็นจริง จึงไม่
มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นในการยกตนว่า
เป็นผู้ประเสริฐเป็นต้น ด้วยรูปธรรมที่มีสภาพ
ไม่จีรังยั่งยืนโดยแท้ เพราะความแตกสลาย
ไปตามสภาพของตน.

กุลปฺปฺโตติ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา วทฺมาโน
วทฺเขยฺย. ‘พลวาทิ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา วทฺมาโน
วทฺเขยฺย. ‘ปาสาทิกโกติ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา
วทฺมาโน วทฺเขยฺย. ‘ติพฺพราโคติ ภิกฺขเว นนฺทํ
สมฺมา วทฺมาโน วทฺเขยฺย. กิมภฺยญฺตฺร ภิกฺขเว
นนฺโท อินฺทฺริเยสฺส คฺคตฺตทวโร โภชเณ มตฺตตฺถญฺ
ชาคริยํ อญฺญตฺโต สติสมฺปชฺจญเณ สมฺมา-
นาคโต เยหิ นนฺโท สกฺโกติ ปริปฺปณฺณํ ปริสุทฺธํ
พฺรหฺมจริยํ จริตฺตุ. (อ. ๓/๑๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อจะเรียกนันทะ
ให้ถูกต้องควรเรียกว่า “กุลบุตร” เมื่อจะเรียก
นันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า “ผู้มีกำลัง” เมื่อ
จะเรียกนันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า “ผู้นำ
เลื่อมใส” เมื่อจะเรียกนันทะให้ถูกต้องควร
เรียกว่า “ผู้มีระคะจัด” ภิกษุทั้งหลาย มีเหตุอื่น
อะไรหรือที่เราต้องกล่าว[เว้นแต่ว่า] นันทะจะ
เป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้จัก
ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียร
เครื่องตั้งอยู่เนื่องๆ ประกอบด้วยสติ และ
สัมปชัญญะ นันทะจึงจะสามารถประพฤติดุ
พหฺมจรรยี้ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้.

กิมณฺณตฺรตฺติอาทิสฺส อยมตฺโถ กิ อณฺณเณ
การณเณ กถิตเณ อญฺ นนฺโท อินฺทริเยสุ กุตุต-
ทฺวาโร โภชเณ มตฺตตณฺณ ชาศริยมนุญฺตโต
สตีสมปชฺฌเณ สมฺนฺนาโคโต เยหิ นนฺโท
สกุโกติ ปริปฺพณฺณ ปริสุทฺธํ พุรฺหมจฺริยํ จริตุํ.
สเจ อิมฺเหหิ การณเณหิ สมฺนฺนาโคโต นาภาวิสฺส
น สกุญฺเณยยาติ. (อ.อญฺ.๓/๑๔๗)

ในคำเป็นต้นว่า **กิมณฺณตฺร** มีอธิบายดังต่อไปนี้:- เพราะเหตุอะไรอื่นที่เราต้องกล่าว นั่นแหละ
นี่เป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้
ประมาณในโภชนะ ประกอบความเพียร เป็น
เครื่องตั้งอย่างต่อเนื่อง ประกอบด้วยสติ
สัมปชัญญะที่เป็นเหตุให้มันหะสามารถ
ประพฤติดุพฺพทรมจรรยได้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบ
ถ้วน หากมันหะจักไม่ประกอบด้วยธรรม
เป็นเหตุเหล่านี้แล้ว เธอจะไม่พึงสามารถ
ประพฤติ (พฺรหมจรรย) ได้.

อณฺณตฺร^๒ (พฺย)

[อณฺณ + ตฺร]

เว้น, ยกเว้น, เว้นแต่, นอกจาก.

สณฺเจตฺตนิกา สุกฺกวิสสฺสจฺจ **อณฺณตฺร** สฺปิณฺนฺตา
สํฆาทีเสโส. อณฺณตฺร สฺปิณฺนฺตาติ: จเปตฺวา
สฺปิณฺนฺตํ. (วิ.๑/๑๕๓)

การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ **ยกเว้น**ความฝืน
ต้องอาบัติสังฆาทิเสส. สองบทว่า **อณฺณตฺร**
สฺปิณฺนฺตา ได้แก่ ยกเว้นซึ่งความฝืน.

อณฺณตฺร สฺปิณฺนฺตาติ ยา สฺปิเน สุกฺกวิสสฺสจฺจ
โหติ, ตํ จเปตฺวา. (กฺขฺา. ๑๕๔)

สองบทว่า **อณฺณตฺร** สฺปิณฺนฺตา คือ ยกเว้นการ
ปล่อยอสุจิที่เกิดขึ้นในความฝืน.

ในที่ประกอบด้วย **อณฺณตฺร** ศัพท์อาจลง
วิภัติ ๓ หมวด คือ ทุตติยวิภัติ ตุตติยวิภัติ
และปัญจมีวิภัติได้ จึงสามารถประกอบรูป
ว่า **อณฺณตฺร** สฺปิณฺนฺตํ หรือ **อณฺณตฺร** สฺปิณฺนฺเตน
ได้อีกด้วย ดังโมคคัลลานไวยาकरण (ปัจจนเ
ที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวว่า วินาณฺณตฺร ตุตติยา
จ (ลงตุตติยวิภัติและวิภัติอื่นๆ ท้าย วินา
และ **อณฺณตฺร** ศัพท์) เช่น **อณฺณตฺร** เอเกน
ปิณฺฑปาตนิหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่ง
ผู้นำปณฺฑปาต), **อณฺณตฺร** ฐมฺมํ, **อณฺณตฺร** ฐมฺมา
(เว้นจากธรรม)

อนฺต ศัพท์ใน **สฺปิณฺนฺตา** (สฺปิณ + อนฺต) ลง
ในอรรถศัพท์ภาวะ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่
ขึ้นจากบทหน้า ดังคำว่า สุตฺตฺนฺโต (พระสูตร),
วณฺนฺโต (ป่า) จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นศัพท์ภาวะ-
วุตติกรรมธารยสมาสว่า สฺปิโน เอว สฺปิณฺนฺโต
(ความฝืนนั้นแหละ ชื่อว่า สฺปิณฺนฺตะ)

บัญญัติว่า **อณฺณตฺร** สฺปิณฺนฺตา นี้ เป็นอนุ-
บัญญัติประเภทอนาปัตติกรา (อนุบัญญัติ
ที่ทำให้ไม่ต้องอาบัติ). อนึ่ง ลิกขาบทนี้เป็น
อสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่
ภิกษุณี), เป็นอนาณตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)
แต่ถ้าภิกษุให้ผู้อื่นช่วยทำความพยายามที่
องคชาตของตนแล้วปล่อยน้ำอสุจิ ก็ต้อง
อาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน

อนุบัญญัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. **อาบัตติกา** อนุบัญญัติที่ทำให้ต้องอาบัติ เช่น ในอญฺญวาทสิกขาบทมีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า วิหเสเก (เพราะการเบียดเบียน [ด้วยการนั่ง]) ซึ่งเหมือนกับการบัญญัติอาบัติอื่นเพิ่มขึ้นจากเดิมคือ อญฺญวาทเก (เพราะการพูดคำอื่น)
๒. **อนาปัตติกา** อนุบัญญัติที่ทำให้ไม่ต้องอาบัติ เช่น ในสูกกวิสสฎฐิสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า อภฺยตฺร สุปินนตา (ยกเว้นความฝัน) ทำให้ภิกษุผู้หลับน้ำอสุจิในเวลาฝันไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะถือว่าเจตนาในการหลังจัดเป็นอัปโพหาริก คือ ไม่พอจะกล่าวว่าเป็นองค์ของการต้องอาบัติ กล่าวคือจิตในขณะฝันจัดเป็น อัปโพหาริก เพราะถูกถีนมิทระครอบงำ แม้เจตนา ที่ยังกิริยาขวนขวายให้เกิดขึ้น ก็จัดเป็นอัปโพหาริก เพราะจิตเป็นอัปโพหาริก สมจริงดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์ มหาวิงค์ (๑.๒๓๕.๑๖๙) ว่า อตฺถเกสา ภิกฺขเว เจตนา, สา จ โข อปฺโพหาริกา (ภิกษุทั้งหลาย เจตนาอันนี้มีอยู่ แต่เป็น อัปโพหาริก)
๓. **อาบัตติอุปัตถัมภกกา** อนุบัญญัติที่สนับสนุนให้ต้องอาบัติ เช่น ในอกินนาทานสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า คามา วา อรณฺณวา (จากบ้านหรือป่า) ทำให้ภิกษุผู้ลักทรัพย์จากทุกแห่งไม่ว่าจะเป็นบ้านหรือป่าก็ต้องอาบัติเช่นกัน]

[เว้น]

โย ปน ภิกฺขุ อนภิขานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อตฺตูปนายิกํ อลฺมรียฌาณทสฺสนํ สมฺมาจเรย ยิติ ขานามิ, ยิติ ปสฺสามีติ, ตโต อปเรณ สมเยน สมฺนุคฺคาหิยาโน วา อสมฺนุคฺคาหิยาโน วา อาปนฺโน วิสฺสุทฺธาเปกฺโข เอวํ วเทยฺย อชานเมวํ อาวุโส อวจํ ขานามิ, อปสฺสํ ปสฺสามิ, ตุจฺจํ มุสา วิลปนติ. **อภฺยตฺร** อธิมานา. อยมฺปิ ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโส. (วิ. ๑/๑๙๖)

ภิกษุใดไม่รู้อยู่ ฟังवादอุตฺตริมนุสฺสธมฺม[ธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์คือฌานมรรคผล]ที่มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส] เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุให้แน่น เข้าในตนว่า ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ ในสมัยอื่นแต่นั้น เมื่อภิกษุถูกโจทก์ทั่วก็ตาม ไม่ถูกโจทก์ทั่วก็ตาม เธอผู้ต้องอาบัติแล้ว หวังความบริสุทธิ์ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้อย่างนั้น ได้กล่าวว่ารู้ ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้.

อภฺยตฺร อธิมานาติ จเปตฺวา อธิมานํ.

(วิ. ๑/๑๙๖)

สองบทว่า **อภฺยตฺร อธิมานา** (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) คือ เว้นซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุ.

อภฺยตฺร อธิมานาติ ยวายุํ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขारे สมฺมสนฺตสฺส อารทฺธ-

วิปัสสกสฺส อปตฺเต ปตฺตสณฺณิตาสงฺขาโต
อริมาโน อูปปชฺชติ, ตํ อริมานํ จเปตฺวา เกวลํ
ปาปิจฺจตายโย สมฺมทาจเรยฺย, อยมปิ ปาราชิกโก
โหติติ อตฺถโก. (กฺขฯ. ๑๕๐)

สองบทว่า **อณฺณตฺร อริมานา** (เว้นแต่การ
สำคัญว่าได้บรรลุ) ความว่า การสำคัญว่าได้
บรรลุแล้วที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้
บรรลุแล้ว ในอุตรिमุสฺสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ
ของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณา
สังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ย่อมเกิดขึ้น เว้น
ซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุ นั้น ภิกษุใดพึงอวด
อุตรिमุสฺสธรรมด้วยความปรารถนา อันทราม
อย่างเดียว[โดยไม่มีการสำคัญว่าได้บรรลุ]
แม้ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า จเปตฺวา (เว้น) อธิบาย อณฺณตฺร ว่าเป็น
นิบาตใช้ความหมายว่า เว้น ไม่ใช่เป็นนาม
ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า อื่น ดังคำว่า
อณฺณตฺร จาเน (ในสถานที่อื่น) คำว่า อริมานํ
(ซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุ) แสดงว่า สุมา
วิกตติใน อริมานา ลงในอรรถกรรณ ดังฎีกา
ใหม่ (กฺขฯ. นวฎี. ๒๓๖) อธิบายว่า

ตํ อริมานํ จเปตฺวาติ อิมินา อณฺณตฺรธาติ ปทํ
อเปกฺขิตฺวา อริมานาติ อูปโยคตฺเถ นิสฺสฏก-
วจนฺนติ ทสฺเสติ.

ท่านแสดงว่า บทว่า อริมานา มองหาบทว่า
อณฺณตฺร แล้ว ลงปัญจมีวิกตติในอรรถกถา
ด้วยคำว่า ตํ อริมานํ จเปตฺวา นี้

สรุปความว่า คำว่า **อณฺณตฺร** เป็นบทนามที่ใช้
ในความหมายว่า อื่น โดยลง ตฺร ปัจจัยท้าย

อณฺณ ศัพท์ หรือเป็นนิบาตที่ใช้ในความหมาย
ว่า เว้น แต่ในที่นี้มีความหมายหลัง ท่านจึง
อธิบาย อณฺณตฺร ว่า จเปตฺวา อีกทั้งอธิบายว่า
อริมานํ เพื่อแสดงอรรถของปัญจมีวิกตติใน
อริมานา ว่าลงในอรรถกรรณ.

บรรดาผู้ที่ได้บรรลุฌาน มรรค และผล มนุษย์
มีความเพียรในการปฏิบัติปรากฏชัดเจน
กว่าเทวดาหรือพรหม จึงประกอบใช้ มนุสฺส
ศัพท์ในคำนี้โดยศัพท์พหุคูณ คือ นัยที่ใช้
เป็นส่วนมากในสถานที่นั้น ดังคำว่า วนจรโก
(ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า), สงฺคามาวจโร
(ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก)

การประกอบใช้ **ทสฺสน** ร่วมกับ **ณาน** ในคำ
ว่า **อลมฺริยณานทสฺสนํ** นี้ มีประโยชน์เพื่อ
แสดงว่า เป็นการเห็นด้วยปัญญาภายในอัน
เกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา) อัน
สามารถเห็นประจักษ์เหมือนเห็นได้ด้วยตา
เนื้อ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเรียน หรือคิด
วิจารณ์ หาเหตุผล อันจัดเป็นสุตมยปัญญา
หรือจินตามยปัญญา]

[นอกจาก]

เย จ โข เต โภ โคตม มุณฺฑทกา สมณกา อิพฺภกา
กณฺหา พนฺธูปาทาปจฺจา, เตหิปี เม สทฺธิ เอวํ
กถาสลฺลาโป โหติ, ยถวโร โภตา โคตเมนาติ.
“อตฺถิกวโต โข ปน เต อมพฺภุจ อิทาคมนํ
อโหสิ; ยาเยว โข ปนตฺถาย อาคจฺเจยฺยาถ,
ตเมว อตฺถํ สาธุกํ มนสิกาเรยฺยาถ; อวฺสิตฺวาเยว
โข ปน โภ อโย อมพฺภุจ มาณโว วุสิตฺมานิ
กิมณฺณตฺร อวฺสิตตฺตฺตาติ. (ที. ๑/๘๕)

[อัมพัฏฐมาณพตอบว่า “ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านพระโคตม แท้จริงแล้ว พราหมณ์ผู้เดินก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้เดิน พราหมณ์ผู้ยืน ก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้ยืน พราหมณ์ผู้หนึ่ง ก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้หนึ่ง พราหมณ์ผู้นอน ก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้นอน]

แต่ข้าพเจ้ากำลังสนทนากับสมณะต่ำต้อย มีศีรชะโล้น เป็นทาสรับใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ (กัณโศตร) เกิดมาจากหลังพระบาทของพรหมเหมือนท่านพระโคตมต่างหาก” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัมพัฏฐะ เธอมีกิจธุระมาที่นี้ก็ควรตระหนักถึงธุระนั้นไว้ให้ดี ท่านทั้งหลาย อัมพัฏฐมาณพนี้ไม่ได้รับการอบรม [ในสำนักของอาจารย์] แต่สำคัญตนว่าได้รับการอบรมมาดี [ในสำนักอาจารย์] ไม่มีเหตุอะไรเลยนอกจากมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม [ในสำนักอาจารย์]”

อวุสิตตตฺตา อวุสิตภาวํ อณฺณตฺร จเปตฺวา
เอตสฺส เอวํ ผรุสฺสวณฺสสมุทาจारे การณํ
กิมณฺญํ อตฺถิ ฯ ๒ ๒๕ อณฺณตฺรติ นิปาตโยคโต
อวุสิตตตฺตาติ อุปโยคตฺเถ นิสฺสกกฺวณฺ.

(ส.น.ฎ. ๒/๒๕๑)

เหตุอื่นในการกล่าวคำหยาบอย่างนี้ของเธอ เว้นซึ่งมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม จะมีอย่างไร... บทว่า อวุสิตตตฺตา เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติในอรรถกถาวิภัตติ เพราะใช้ร่วมกับบทนิบาต คือ อณฺณตฺร.

[กิมณฺญตฺร=ก็ ศัพท์ในบทนี้แปลได้ ๒ นัย คือ แปลเป็นกิริยาวิเศษณะของ อตฺถิ ดังนี้

(การณ) เหตุ (ในการกล่าวคำหยาบ) อณฺณตฺร เว้น อวุสิตตตฺตา ซึ่งมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม (อตฺถิ) จะมี (ก็) อย่างไร.

อีกนัยหนึ่ง แปลเป็นวิเศษณะของ การณ ดังนี้ (การณ) เหตุ (ในการกล่าวคำหยาบ) (ก็) อะไรเล่า (อตฺถิ) จะมีได้ อณฺณตฺร เว้น อวุสิตตตฺตา ซึ่งมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม]

นาณฺณตฺร โปชฺฐมา ตปฺสา

นาณฺณตฺริณฺทริยสํวรา

นาณฺณตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา

โสตฺถิ ปสฺสามิ ปาณินฺ. (ส. ๑/๖๓)

เรายังมองไม่เห็นความสวัสดิแห่งหมู่สัตว์ นอกจากภาวนาโพชฌงค์และตปฐงค์ ธรรม นอกจากความสำรวมอินทรีย์ และนอกจากการสละวางทุกสิ่งทุกอย่าง.

นาณฺณตฺร โปชฺฐมา ตปฺสาติ โปชฺฌนฺค-
ภาวนนฺจ ตปฺคฺคณฺนฺจ อณฺณตฺร มุณฺจิจฺฉวา
โสตฺถิ น ปสฺสามิ ติ อตฺถิ. สพฺพนิสฺสคฺคาติ
นิพฺพานโต. (ส.อ.ฎ. ๑/๑๐๖)

บาทคาถาว่า นาณฺณตฺร โปชฺฐมา ตปฺสา (นอกจากภาวนาโพชฌงค์ และตปฐงค์ ธรรม) ความว่า นอกจากการเจริญโพชฌงค์ และตปคฺคณ เรามองไม่เห็นความสวัสดิในที่อื่น. บทว่า สพฺพนิสฺสคฺคา ได้แก่ พระนิพพาน.

ตปฺคฺคณฺนฺติ ชฺฐตฺรหมฺมาห. (ส.ฎ. ๑/๑๒๖)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ตปฺคฺคณฺ (ตป-คฺคณ) หมายถึงชฺฐตฺรหมฺมาห.

[คำว่า โขชฺฌมา (ภาวนาโพชฌงค์) ในที่นี้มิได้หมายถึงปัญญาเพียงอย่างเดียว แต่หมายถึงโพชฌงค์ ๗ มีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า โพชฌงค์ภาวนา (การเจริญโพชฌงค์) โดยเพิ่ม องค์ ศัพท์เข้ามา. อนึ่ง ตป ศัพท์ในที่นี้หมายถึงข้อปฏิบัติสูงสุดสำหรับขัดเกลากิเลสเท่านั้น ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า ตปคุณ (ตปคุณ) เพื่อให้ความชัดเจน พระภิกษุจารย์จึงได้อธิบายต่ออีกว่า รุตตมม (รุตตม) จึงหมายถึงการปฏิบัติสูงสุด ไม่ใช่หมายถึงความเพียรทั่วไป เช่นการปฏิบัติศีล ปฏิบัติสุจริต หรือปฏิบัติแบบซีเปลือยเป็นต้น.

มีข้อสังเกตว่า ในคถาภาณี ได้ตั้งโพชฌงค์ไว้ก่อนเพื่อรักษาดนัณฑ์ อันที่จริง การสำรวมอินทรีย์ ๖ ต้องมาก่อนการเจริญโพชฌงค์ ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

เอตถ กิญจาปิ โขชฺฌมกฺกภาวนา ปจฺม คหิตา อินฺทฺริยสํวโร ปจฺจา อตฺตโต ปน อินฺทฺริยสํวโร ปจฺม เวทิตพฺโพ. อินฺทฺริยสํวโร หิ คหิตเต จตฺตปาริสฺสฺสํ คหิตํ โหติ. ตสฺมี ปติฏฺฐจฺจโต ภิกฺขุ นิสฺสยมุตฺตโก รุตฺตมกฺกสํวาทํ ตปคฺคณํ สมหาย อรณฺณํ ปวิสิตฺวา กมฺมกฺกฺขณํ ภาเวเนตฺโต สห วิปสฺสนาเย โขชฺฌมเก ภาเวติ. (ส.อ.ญ.๑/๑๐๖)

ก็ในคถาภาณี พระผู้มีพระภาค ทรงถือเอาการเจริญโพชฌงค์ก่อน แม้ภายหลังทรงถือเอาอินทรีย์สังวรก็จริง ถึงอย่างนั้น โดยใจความอินทรีย์สังวร ฟังทราบว่าการถือเอาก่อนด้วยว่า เมื่อภิกษุถือเอาอินทรีย์สังวรแล้ว ก็

เป็นอันถือเอาจตุปาริสฺสฺสศีลด้วย. เมื่อภิกษุดำรงอยู่ในจตุปาริสฺสฺสศีลนั้นเป็นนิสฺสยมุตฺตกะ (พ้นจากการถือินิสฺสยกับอุปฺชฌาย์หรืออาจารย์) จากนั้น สมาทานรุดงค์เข้าป่าเจริญกัมมัฏฐาน ย่อมทำโพชฌงค์ให้เกิดมีพร้อมกับวิปัสสนา จึงปล่อยวางทุกสิ่งทุกอย่างได้ หมายถึงบรรลุประนิพพาน]

ดู วิ.๓/๔๓๖, วิ.๑/๓๑๔, ที.๑/๑๕๙, ที.๒/๖๔, ขา.อ.ญ.๔/๓๕, ส.๑/๓๓๖, ส.อ.ญ.๒/๒๓๐

อภฺยตฺรคตฺติ (ถึ)

[อภฺยตฺร + คตฺติ]

การไปภพอื่น, คติอื่น.

อถ นํ โพรสิตฺโตโตโส ราชชา ทารุณํ วาหสฺสเสน ททฺโธ, อุทกขมฺมสฺเตหิ สิตฺโต, สาปิสฺส อาพาหนญฺมิ สมฺนตฺโต ขตา ปกตฺติยาปิ จ ปรโลกํ คตา นาม อภฺยตฺรคตฺติวสา ปุณฺเตเนว สรีเรน นาคจฺจนฺติ มา ตฺวํ ภายีติ ตํ สมฺสฺสาเสนโต อิมํ คากมาห. (ขา.อ.ญ.๒/๒๒๑)

(สฺยา. อี. อภฺยตฺถ คตฺติวสา)

ลำดับนั้น พระโพรสิตฺตวเมื่อจะตรัสสลับใจนายประตุนั้นว่า พระราชาพระองค์นั้น [พระเจ้าปิงคิละ] ถูกเผาด้วยไฟนพณ์เล่มเกวียน ถูกเอาน้ำรดตั้งร้อยหม้อ แม้บริเวณป่าช้าของพระราชาพระองค์นั้น ก็ล้อมรั้วรอบแล้ว และตามปกติผู้ไปสู่ปรโลกแล้ว เป็นผู้เนื่องด้วยคตฺติอื่นที่เดียว เขาจะไม่กลับมาด้วยร่างกายนั้นอีก ท่านอย่ากลัวเลย จึงกล่าวคถาภาณีว่า.

[พระเจ้าปิงคละนั้นพวกเราช่วยกันเผาแล้ว ด้วยพื้นดินเล็มเกวียน รดด้วยน้ำหลายร้อย หม้อ พื้นที่ดินนั้นเราป้องกันไว้อย่างดีแล้ว ท่านอย่ากลัวเลย พระเจ้าปิงคละจักไม่เสด็จ กลับมาอีก]

[วส ศัพท์ในภาษาบาลี มีความหมาย ๕ อย่าง คืออำนาจ สามารถ ประเกท เนือง และความ เป็น ในที่นี้แปลว่า “เนือง” เข้าใจง่าย จึงแปล ตามนัยนี้]

อรรถกถาปริกษา (ป)

[อรรถกถา + ปริกษา]

เสนาสนะเครื่องใช้สอยในที่อื่น - ที่แห่งหนึ่ง.

เตน โข ปน สมเยน ภิกขุ อญฺญตรสฺส อุปาสกสฺส วิหารปริกัณฺโณ สเณสนํ อญฺญตร ปริกฺขณฺติ. อถ โข โส อุปาสโก อชฺชฌายติ ขิยฺยติ วิปาเจติ “กถํ หิ นาม ภทฺตนา อญฺญตร- ปริกัณฺโณ อญฺญตร ปริกฺขณฺติสฺสเนตฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสฺสุ.

น ภิกขเว อญฺญตร ปริกัณฺโณ อญฺญตร ปริกฺขณฺติตฺตพฺโพ, โย ปริกฺขณฺตเยยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสชาติ. (วิ.๔/๓๒๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุ ได้นำเสนาสนะ เครื่องใช้สอยประจำในวิหารของอุบาสกคนหนึ่ง ไปใช้สอยในที่อื่น อุบาสกนั้นตำหนิ ประณามโพนทะนาว่า “โฉน พวกพระคุณเจ้า จึงนำเสนาสนะเครื่องใช้สอยในที่อื่นในที่แห่งหนึ่งไปใช้สอยในที่อื่นในที่อีกแห่งหนึ่งเล่า” ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล

พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะเครื่องใช้สอยในที่อื่น[ในที่แห่งหนึ่ง] ไม่พึงนำไปใช้สอยในที่อื่น[ในที่อีกแห่งหนึ่ง]รูปใดนำไปใช้ ต้องอาบัติ ทุกกฏ”.

อรรถกถาปริกษาปฏิขุเขปาติ (ป/น)

[อรรถกถาปริกษา + ปฏิขุเขป + อาติ]

การห้ามการใช้สอยเสนาสนะในที่อื่นเป็นต้น, การห้ามการใช้สอยเสนาสนะผิดที่เป็นต้น.

อรรถกถาปริกษาปฏิขุเขปาติกา (ถ)

[อรรถกถาปริกษาปฏิขุเขปาติ + กถา]

กถาแสดงการห้ามการใช้สอยเสนาสนะในที่อื่น[ผิดที่เป็นต้น]

อรรถกถาปริกษาปฏิขุเขปาติ-

กถาवण्णना (ถ)

[อรรถกถาปริกษาปฏิขุเขปาติกา + วณฺณนา]

การพรรณนากถามีการห้ามการใช้สอยเสนาสนะในที่อื่น[ผิดที่เป็นต้น],

สารตฺถ. ๓/๔๐๕, วิมตฺติ. ๒/๒๔๘

อรรถกถาโยค (ติ)

[อรรถกถา + โยค]

ผู้มีความเพียรในลัทธิอื่น, การประกอบความเพียรในลัทธิอื่น, ผู้ประพฤติดุชปฏิบัติหลายอย่าง[อันไม่เป็นเหตุ นำออกจากทุกข์].

เอตฺถาหิ โภ โคตม อภฺยณฺณมาปาที, เอตฺถ
สมฺโมหฺมาปาที. ยายิ เม เอสา โภโต โคตมสฺส
ปุริเมน กถาสลฺลาเปน อหุ ปสาทมตฺตา, สายิ
เม เอตฺรหิ อนฺตรหิตาติ. อลฺลหิ เต วจฺจน
อภฺยณฺณาย, อลฺล สมฺโมหฺยา. คมฺภีโร หยํ วจฺจน
ธมฺโม ทฺวทฺโส ทฺรณฺุโพโธ สนฺโต ปณฺีโต
อตฺถกาวาโร นิปุโณ ปณฺุชิตเวทนีโย, โส ตยา
ทฺุชฺชานอ อภฺยทิกฺกุจิเกน อภฺยชนฺติเกน อภฺย-
รฺุจิเกน อภฺยตฺรโยเคน อภฺยตฺรจรยิกเกน.

(ม.๒/๑๕๔)

(วัจนพราหมณ์กราบทูลว่า)

ข้าแต่ท่านพระโคตม ในข้อนี้ ข้าพระองค์ไม่รู้
แล้ว ในข้อนี้ ข้าพระองค์หลงไปแล้ว ความ
เลื่อมใสซึ่งมีอยู่บ้าง จากการสนทนาปราศรัย
กับท่านพระโคตมในตอนแรก บัดนี้ได้หมด
สิ้นไปแล้ว”

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

วิจฺจะ ควฺรแล้วที่ท่านจะไม่รู้ ควฺรแล้วที่ท่าน
จะหลง เพราะว่าธรรมนี้[ปัจจัยจากการ] ลึกซึ้ง
เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ไม่เป็น
วิสัยแห่งตรรกะ[ไม่ใช่ธรรมที่จะหยั่งถึงได้
ด้วยการคิดตามหลักเหตุผล]ละเอียด[สุขุม]
เฉพาะบัณฑิตจึงจะรู้ได้ ธรรมนั้น[ปัจจัยการ]
ผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอ
ใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น
มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิ
อื่นรู้ได้ยาก.

อภฺยตฺรโยเคนาติ อภฺยตฺถปโยเคน.

(ม.อภฺ.๓/๑๓๘)

บทว่า อภฺยตฺรโยเคน (มีความเพียรใน
ลัทธิอื่น) ได้แก่ ด้วยการประกอบความเพียร
ในลัทธิอื่น

อภฺยตฺถปโยเคนาติ อิมฺมหา นิยุยานิก-
สาสนา อภฺยสฺมี มิจฺจนสมเย ปวตฺตป-
ปโยเคน, อนิยุยานิกํ วิวิธํ มิจฺจนปฏฺิบัติ
ปฏฺิปปชนฺเตนาติ อตฺโถ. (ม.ภฺ. ๓/๙๔-๕)

บทว่า อภฺยตฺถปโยเคน (ด้วยการประกอบ
ความเพียรในเรื่องอื่น) ได้แก่ ด้วยการประกอบ
ความเพียรอันเป็นไปในลัทธิอื่นจากพระ
ศาสนาอันเป็นเหตุนำออก[จากทุกข์] ได้แก่
ลัทธิผิด หมายความว่า ประพฤติข้อปฏิบัติ
ผิดหลายอย่าง อันไม่เป็นเหตุนำออก[จาก
ทุกข์]. ดู อภฺยตฺรโยค

อภฺยตฺรจรยิก (ติ)

[อภฺยตฺร + อจรย + ก]

(๑) ผู้มีอาจารย์ในลัทธิอื่น, ความเป็นผู้มี
อาจารย์ในลัทธิอื่น.

สกฺกา ปเนตํ ภนฺเต มยา ณาตุํ ‘สณฺญา
ปุริสสฺส อตฺตาติ วา, อณฺเฑว สณฺญา อณฺโณ
อตฺตาติ วาติ. “ทฺุชฺชานํ โช เอตํ โปฏฺฐปาท
ตยา อภฺยทิกฺกุจิเกน อภฺยชนฺติเกน อภฺย-
รฺุจิเกน อภฺยตฺรโยเคน อภฺยตฺรจรยิกเกน
‘สณฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ’ วา ‘อณฺเฑว สณฺญา
อณฺโณ อตฺตาติ วาติ. (ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฺฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ข้าพระองค์อาจรู้ได้ใหม่ว่า สณฺญาเป็นอตฺตา

ของคน หรือว่าสัญญา กับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ไปฏฐปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น จึงเข้าใจได้ยากกว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญา กับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน”.

อภฺยตฺรจฺรียก ปฏฺฐิตตฺตฺยา ยุตฺตปฺยุตฺตตฺตา
อภฺยตฺต จ เต อจฺรียกํ อภฺยตฺตํ ติตฺถายตฺเต
อจฺรียกาโว. (ที.อภฺ. ๑/๓๑๐)

(เธอ) มีอาจารย์ในลัทธิอื่น เพราะความเป็นผู้ประกอบความชวนชวายในข้อปฏิบัติอย่างอื่นนั้นเทียว คือ ความเป็นอาจารย์ในลัทธิเตียรถียอื่น.

อจฺรียสฺส ภาโว อจฺรียกํ, ยถา ตถา โววาทา-
นุสสาสนํ ตทสฺสตฺถิตฺติ อจฺรียโก ยถา สทฺโธติ
อาห อภฺยตฺตตฺตาติอาทิ. อภฺยตฺตํ ติตฺถายตฺเต
ตว อจฺรียกาโว อตฺถิตฺติ โยชนา.

(สี.นวฎฺ. ๒/๓๔๔)

ความเป็นแห่งอาจารย์ ชื่อว่า อาจารย์กะ, คำกล่าวสอนและคำพรา้สอนอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มีอยู่แก่ไปฏฐปาทมาณพนั้น เหตุนั้นไปฏฐปาทมาณพนั้น ชื่อว่า อาจารย์กะ (ผู้มีอาจารย์คอยสั่งสอน) เหมือนคำว่า สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา) เพราะเหตุนั้น พระอรรคกถาจารย์จึงกล่าวว่า อภฺยตฺต (ในลัทธิเตียรถียอื่น) เป็นต้น. ประกอบความว่า ความเป็นอาจารย์ในลัทธิเตียรถียอื่นมีอยู่แก่เธอ.

(๒) ผู้มีอาจารย์ในลัทธิอื่น, ผู้อยู่ในสำนักของอาจารย์ผู้ไม่รู้ปัจจัยการ (ปฏิจจสมุปบาท).

ทฺชชาน โข เอตํ ไปฏฐปาท ตยา อภฺยตฺถิฏฺเฐน
อภฺยตฺตนิฏเฐน อภฺยตฺตจฺเฐน อภฺยตฺตรายเฐน
อภฺยตฺรจฺรียเกน ‘สณฺณมา ปุริสสฺส อตฺตตฺตาติ
วา ‘อณฺณมา ว สณฺณมา อณฺโณ อตฺตตฺตาติ วาติ.

(ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

ไปฏฐปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น จึงเข้าใจได้ยากกว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญา กับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน”.

อภฺยตฺรจฺรียเกนาติ ปจฺยการํ อชานนฺตนา
อณฺเณสํ อจฺรียานํ สนฺติเก วสนฺเตน.

(ม.อภฺ. ๓/๑๓๔)

บทว่า อภฺยตฺรจฺรียเกน (มีอาจารย์ในลัทธิอื่น) ได้แก่ อยู่ในสำนักของอาจารย์เหล่าอื่น ผู้ไม่รู้ปัจจัยการ (ปฏิจจสมุปบาท).

อณฺณวาทียเกนาติปิ ปาโโจ,

ปจฺยการโต อณฺณการทํ ปกฺกจฺรียวาทํ
ปคฺคยห ติฏฺฐจฺนเตนาติ อตฺถโก. (ม.ฎฺ. ๓/๔๔-๕)

ปาฐะว่า อณฺณวาทียเกน ก็มี,

ความว่า ผู้ดำรงอยู่โดยการยึดถือคำสั่งสอนของอาจารย์ผู้แสดงลักษณะอื่นจากปัจจัยการ (ปฏิจจสมุปบาท). ดู อณฺณวาทียก

อภยตฺราโยค (ติ)

[อภยตฺร + อาโยค]

ผู้มีความเพียร - พยายามในลัทธิอื่น,

สกุภา ปเนตํ ภนฺเต มยา ฌาตุํ ‘สญฺญา
ปฺริสฺสส อตฺตาติ วา, อญฺญา ว สญฺญา อญฺโฆ
อตฺตาติ วาติ. “ทุชฺชานํ ไช เอตํ โปฏฺฐปาท
ตยา อญฺญทิกฺกุจิเกณ อญฺญชนฺติเกณ อญฺญ-
รฺจุเกณ อภยตฺราโยเคน อภยตฺราจริยเกณ
‘สญฺญา ปฺริสฺสส อตฺตาติ’ วา ‘อญฺญา ว สญฺญา
อญฺโฆ อตฺตาติ วาติ.

(ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ข้าพระองค์อาจรู้ได้ไหมว่า สัญญาเป็นอัตตา
ของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละ
อย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โปฏฐ-
ปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความ
พอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่าง
อื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ใน
ลัทธิอื่น จึงเข้าใจได้ยากว่า สัญญาเป็นอัตตา
ของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละ
อย่างกัน”.

ตตถายํ สงฺเขปตฺถโก:-

ตว อญฺญา ทิกฺกุจิ อญฺญา ชนฺติ อญฺญา รฺจุ
อญฺญถาเยว เต ทสฺสนํ ปวตฺตํ อญฺญเทว จ
เต ชมฺติ เจว รฺจุจติ จ อภยตฺร จ เต อาโยโค
อญฺญิสฺสาเยว ปฏฺธิปตฺติยา ยุตฺตปยุตฺตตยา
อญฺญตฺถ จ เต อาจริยกํ อญฺญสฺมึ ติตฺถายตเน
อาจริยภาโว. เตน ตยา เอวํ อญฺญทิกฺกุจิเกณ

อญฺญชนฺติเกณ อญฺญรฺจุเกณ อภยตฺราโยเคน
อภยตฺราจริยเกณ ทุชฺชานํ เอตฺนฺติ.

(ที.อภ. ๑/๓๑๑)

ในบทนั้น เนื้อความโดยย่อดังนี้:-

เธอมีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็น
อย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีทัศนะ
เป็นไปโดยประการอื่น และเธอพอใจชอบใจ
ทัศนะอย่างอื่นนั้นทีเดียว มีความเพียรในลัทธิ
อื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น เพราะความเป็นผู้
ประกอบความขวนขวายในข้อปฏิบัติอย่างอื่น
นั้นทีเดียว คือความเป็นอาจารย์ในลัทธิเดียร-
ถียอื่น ด้วยเหตุนี้ ข้อที่ว่า “สัญญาเป็นอัตตา
ของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละ
อย่างกัน” นั้น อันเธอผู้มีความเห็นเป็นอย่าง
อื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจ
เป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มี
อาจารย์ในลัทธิอื่น รู้ได้ยาก.

ดู อภยตฺรโยค

อภยตฺต (น)

[อภยตฺตา + ตฺต]

ความเป็นโดยประการอื่น, ความแปรเป็นอย่าง
อื่น, ความเปลี่ยนแปลง, ความแปรเปลี่ยน.

(ก) ปสาทญฺญตฺต

ความเป็นโดยประการอื่นของผู้เลื่อมใส, ความ
แปรเปลี่ยนของผู้เลื่อมใส, ความไม่เลื่อมใส.

นนุ อวฺวํโส ภควตา อนกปฺริยาเยน กามานํ
ปหานํ อกฺขาตํ, กามสญฺญานํ ปรีณฺญา

อภฺชาตฺตา, กามปฺปาสานํ ปฏฺวิวินโย อภฺชาตฺโต,
กามวิตฺตฺกานํ สมฺมุคฺคมาตฺโต อภฺชาตฺโต, กาม-
ปฺริพาหานํ วุปฺสโม อภฺชาตฺโต? เนตฺติ อวฺวํโส
อปฺปสฺนฺนํ วา ปฺสาทาย ปฺสฺนฺนํ วา ภฺยโย-
ภาวาย; อถฺวเอตํ อวฺวํโส อปฺปสฺนฺนํ นญฺเจว
อปฺปสฺาทาย ปฺสฺนฺนํ นญฺจ เอกจฺจํ
อณฺณตฺตยาตฺติ. (วิ. ๑/๒๓)

(ภิกษุผู้เป็นเพื่อนกล่าวว่า) (ท่านสุทิน) พระผู้มีพระภาคตรัสบอกการละกาม การกำหนดรู้ความสำคัญในกาม การกำจัดความกระหายในกาม การเพิกถอนความตรึกในกาม การระงับความกลัดกลุ้มเพราะกามไว้ โดยประการต่างๆ มิใช่หรือ กรรมลามก[ความต่ำช้า-เลวทราม]ของท่านนั้น มิได้เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสแห่งเหล่าชนผู้เลื่อมใสแล้ว หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งๆ ขึ้นไปแห่งเหล่าชนผู้เลื่อมใสแล้ว [คือมิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย] ที่จริง กรรมลามกของท่านนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เลื่อมใสแห่งเหล่าชนผู้ไม่เลื่อมใสอยู่แล้ว และเพื่อความ**เป็นโดยประการอื่น**แห่งชนบางพวกที่เลื่อมใสอยู่แล้ว[คือทำให้คนที่ไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใสไปเลย คนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว บางพวกก็จะกลายเป็นอื่นไป]

อภิญญตตยาตติ ปสาทญญถาภาวาย วิ-
ปฏิสาราย โหติ. (วิ.อญ. ๑/๑๔๓)

บทว่า **อญฺญตฺตตาย** ความว่า (กรรมลามกนั้น
ของท่าน) ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นโดย

ประการอื่นจากความเลื่อมใส คือ เพื่อความ
ดีต่อผู้อื่น.

เอกมนต์ นิสินนา โข จาตุเมยฺยกา สกฺยา
ภควนฺตํ เอตทวโจ ๑ “อภินนฺทตฺตฺ ภนฺเต ภควา
ภิกฺขุสํฆิ, อภินนฺทตฺตฺ ภนฺเต ภควา ภิกฺขุสํฆิ.
เสยฺยถาปิ ภนฺเต ภควตา ปุพฺเพ ภิกฺขุสํฆิ
อนุกฺคหิตฺ, เอวเมว ภควา เอตฺรหิ อนุกฺ-
คณฺหาตฺตฺ ภิกฺขุสํฆิ, สนฺเตตฺตฺ ภนฺเต ภิกฺขุ นว
อจิริปฺพพชิตา อรฺหณาคตา อิมํ ธรรมวินยํ, เตสํ
ภควนฺตํ ทสฺสนาย อลภนฺตานํ สียา อญฺญตฺตํ
สียา วิปริณาโม. (ม. ๒/๑๒๑)

พวกเจ้าศากยชนบ้านจาดุมมา นั้น ณ ที่
สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า
“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค
จงทรงชื่นชมภิกษุสงฆ์ จงรับสั่งกับภิกษุสงฆ์
เถิด จงทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้
เหมือนอย่างที่เคยทรงอนุเคราะห์ในกาล
ก่อนด้วยเถิด ในภิกษุสงฆ์นี้ มีพวกภิกษุใหม่
บวชยังไม่นานเพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้ เมื่อ
ภิกษุเหล่านั้นไม่ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค
จะพึงมีความเป็นโดยประการอื่น (น้อยใจ)
มีความแปรผันไป.

อภยวตฺตตฺตํ ทสฺสทสฺสํ ทสฺสํ น ลภามาทิ
ปสาทญฺญวตฺตํ ภาวเยย. (ม.อ. ๓/๑๒๒)

บทว่า **อภยถตุตฺติ** (ความเป็นไปโดยประการอื่น) ได้แก่ จะพึงมีความเป็นโดยประการอื่น (ความน้อยใจ) จากความเลื่อมใสว่า พวกเราไม่ได้เฝ้าพระพุทธพล.

ปสาทญญตตุนฺติ อปฺปสาโท. (ม.ฎี. ๓/๘๐)
 บทว่า ปสาทญญตตํ คือ ไม่เลื่อมใส.

อตฺต โข ภควโต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ
 เจตสฺส ปรีตํโก อุตฺตปาทิ “มยา โข ภิกฺขุสฺสโม
 ปพาพุโห, สนฺเตตฺต ภิกฺขุ นว อจิริปพฺพชิตา
 อรฺหคตฺตา อิมํ ฆมฺมวินยํ, เตสํ มมํ อปฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 สียา อภฺยญตตํ สียา วิปริณามิ.

(ส. ๒/๗๕)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหลักเ็นอยู่
 ในที่สงัดทรงเกิดความรำพึงว่า เราเอง ได้ขับ
 ไส้ภิกษุสงฆ์ไปแล้ว ในภิกษุเหล่านี้ มีพวก
 ภิกษุใหม่บวชยังไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้
 เมื่อภิกษุเหล่านั้นไม่ได้เข้าเฝ้าเรา จะพึงมี
ความเป็นโดยประการอื่น (น้อยใจ) มี
 ความแปรผันไป.

สียา อภฺยญตตุนฺติ ปสาทญญตตํ วา
 ภาวญญตตํ วา ภเวยฺย. กถํ? “สมฺมาสม-
 พุทฺเธน มยํ ลหุเก การเณ ปณฺณมิตาติ ปสาทํ
 มนุํ กโรณฺตานํ ปสาทญญตตํ นาม โหติ.
 สลฺลิจเณว ติตฺถายตณํ ปกฺกมณฺตานํ
 ภาวญญตตํ นาม.

สียา วิปริณามิเต เอตฺถ ปน “มยํ สตุถุ
 อชฺฌาสยํ คณฺหิตุํ สกฺขิสฺสามาติ ปพฺพชิตา นํ
 คเหตุํ อสฺสโกณฺตานํ ก็ อมฺหากํ ปพฺพชฺชายาติ
 สิกฺขิ ปจฺจุทฺทาย หีนายาวตฺตณํ วิปริณามิเต
 เวทิตฺพุโป. (ส.อฎ. ๒/๒๗๕)

สองบทว่า สียา อภฺยญตตํ (พึงมีความเป็น
 โดยประการอื่น) ความว่า พึงมีความเป็นโดย

ประการอื่นจากความเลื่อมใส หรือความเป็น
 โดยประการอื่นแห่งภาวะ (ความเป็นไป).

ถามว่า พึงมีอย่างไร? ตอบว่า ก็เมื่อภิกษุลด
 ความเลื่อมใส (ในพระผู้มีพระภาค) ด้วยคิด
 ว่า พระสมฺมาสมฺพุทฺธเจ้าทรงขับไล่พวกเรา
 ในเพราะเหตุเล็กน้อย ชื่อว่ามีความเป็นโดย
 ประการอื่นจากความเลื่อมใส[มีความเลื่อมใส
 เป็นอย่างอื่น].

เมื่อพวกเขาหลีกเลี่ยงไปเข้ารีตเดียรฉัตรพร้อม
 ทั้งเพศที่เดียว ชื่อว่ามีความเป็นโดยประการ
 อื่นแห่งภาวะ (มีความแปรปรวนแห่งความเป็น
 ไปคือแปรเปลี่ยนเพศเป็นอย่างอื่น)

ส่วนการที่พวกกุลบุตรผู้บวชแล้ว มั่นใจว่า
 พวกเราจักสามารถกำหนดพระอริยาศัยของ
 พระศาสดาให้ได้ แล้วไม่สามารถกำหนด
 (ทราบ) ได้ จึงคิดว่าเราจะบวชไปทำไม แล้ว
 บอกลาสิกขา หวนกลับมาถือเพศชั้นต่ำ (สิก)
 พึงทราบวว่า วิปริณาม (ความแปรผันไป) ใน
 คำว่า สียา วิปริณามิ นี้.

สียา อานนฺท จตฺตุนํ มหาภูตานํ อภฺยญตตํ
 ปถวีชาตฺยา อาโปชาตฺยา เตโชชาตฺยา วาโย-
 ชาตฺยา น ตฺเวว พุทฺเธ เอวจฺจปฺปสาเทน สมฺม-
 นาคตสฺส อริยสาวกสฺส สียา อภฺยญตตํ.

(ส. ๓/๓๑๘, อ. ๑/๒๒๓)

อานนท มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ
 เตโชธาตุ วาโยธาตุ พึงมีความแปรเป็นอย่าง
 อื่นได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความ
 เลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ไม่พึงมี
ความเป็นโดยประการอื่นจะแปรเป็นอื่น
 ไป ไม่พึงมีได้เลย]

อรรถกถาบทที่ ๑ ปสาทกถา อรรถกถา คติ-
อรรถกถา (อ.อ. ๒/๒๐๔)

บทว่า อรรถกถา (ความเป็นไปโดยประการ
อื่น) ได้แก่ ความเป็นไปโดยประการอื่น เพราะ
ความเลื่อมใส และความเป็นไปโดยประการอื่น
เพราะคติ ไม่พึงมี [เพราะทั้ง ๒ อย่างนั้น
ไม่มีแก่พระอริยสาวก มีแต่ความเป็นไปอย่างอื่น
โดยสภาวะ หมายความว่า พระอริยสาวกที่
เป็นมนุษย์ไปเกิดเป็นเทวดาก็มี ไปเกิดเป็น
พรหมก็มี แต่ความเลื่อมใสของพระอริย-
สาวกนั้นจะไม่เปลี่ยนแปลงในระหว่างภพ ทั้ง
จะไม่ถึงความเป็นไปอย่างอื่นโดยคติกล่าวคือ
อบายคติ]

(๒) ภาวณณกถา

(๑) ความแปรเป็นอย่างอื่น[โดยภาวะ], ความ
แปรปรวนโดยความเป็นไปแห่ง ฆน (ก้อน)
เป็นต้น, ความสละภาวะที่ดำรงอยู่โดย
ลักษณะเป็นก่อนได้.

สียา อานนท จตุนัน มหาภูตานิ อรรถกถา
ปถวิธาตุยา อาโปธาตุยา เตโชธาตุยา วาโย-
ธาตุยา น ตเว พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สม-
นาคตสฺส อริยสาวกสฺส สียา อรรถกถา.

(ส. ๓/๓๑๘, อ. ๑/๒๒๓)

อานนท มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวิธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ พึงมีความแปรเป็นอย่าง
อื่นได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความ
เลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธเจ้า ไม่พึงมี

ความเป็นไปโดยประการอื่น[จะแปรเป็นอื่น
ไป ไม่พึงมีได้เลย]

มหาภูตสฺส ภาวณณกถา อธิปฺเปติ.

(ส.อ. ๓/๓๑๖)

ความแปรปรวนโดยความเป็นไป[อย่างอื่น]
พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาในมหาภูต-
รูป[ทั้ง ๔].

อรรถกถาบทที่ ๒ ภาวณณกถา (อ.อ. ๒/๒๐๓-๔)

บทว่า อรรถกถา (ความแปรเป็นอย่างอื่น) คือ
ความแปรปรวนโดยความเป็นไป [อย่างอื่น].

[ข้อความว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวิธาตุ อาโป-
ธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จะพึงแปรเป็น
อื่นได้ เป็นคำปริกัปปะ คือ คาดคะเนสิ่งที่เป็น
ไปไม่ได้โดยธาตุทั้ง ๔ นั้นไม่มีลักษณะแปร
ปรวนไปจากสภาพเดิมของตน หมายความว่า
ปฐวิธาตุ ย่อมสละภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะ
เป็นก่อนได้แต่ไม่สละภาวะแข็ง เพราะมหา-
ภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนแห่ง
ความเป็นไป (แปรเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น)
เท่านั้น ขึ้นชื่อว่าความแปรปรวนของลักษณะ
(สภาวะ) มิได้มี อธิบายว่า ปฐวิธาตุอันมี
สภาวะแข็ง สามารถที่จะแปรเปลี่ยนไปเป็น
อาโปธาตุซึ่งมีสภาวะไหลได้ เช่น เมื่อบุคคล
เคียนน้ำอ้อยทำเป็นน้ำอ้อยบป อาโปธาตุจะ
ไม่เป็นของแข็ง เพราะอาโปธาตุนั้น มีสภาวะ
ไหล (ปฐวิธาตุมีสภาวะแข็ง) แต่อาโปธาตุ
จำนวนน้อย ก็จะแปรเปลี่ยนไปตามปฐวิธาตุ
ที่มีมาก ที่จริงแล้วอาโปธาตุนั้น ย่อมสละ

ภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะที่เป็นน้ำได้ แต่ไม่
สละสภาวะไหล แม้เมื่อละลายบนน้ำอ้อยอยู่
ปฐวีธาตุย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีธาตุมี
สภาวะแข็งเป็นลักษณะ (อาโปธาตุมีสภาวะ
ไหล) แต่ปฐวีธาตุจำนวนน้อยก็จะแปรเปลี่ยน
ไปตามอาโปธาตุที่มีมาก มหาภูตรูป ๔ ชื่อว่า
สามารถแปรเปลี่ยนเป็นอื่นได้ แต่อริยสาวก
ชื่อว่าแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นมิได้มี]

- (๒) ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยภาวะ (ความ
เป็นไป), ความเป็นโดยประการอื่นของผู้
เข้านับถือศาสนาอื่น, การเปลี่ยนไปนับถือ
ศาสนาอื่น, การเข้ารีตเดิยริถีย์.

ดู ภาวณณตต อรรถ (ก)

(ค) คติอภฺยณตต

ความเป็นโดยประการอื่นแห่งคติ, ความแปร
เป็นอย่างอื่นโดยคติ[สถานที่เกิด].

สียา ภิกขเว จตฺตุนฺน มหาภูตานิ อภฺยณตตํ
ปจฺจิวาตฺตยา อาโปธาตฺตยา เตโชธาตฺตยา วาโย-
ธาตฺตยา, น เตวว พุทฺธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺม-
นาคตสฺส อริยสาวกสฺส เตโชธาตฺตยา สียา
อภฺยณตตํ ตตฺตริทํ อภฺยณตตํ, โส วต พุทฺธ
อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺมุนาคโต อริยสาวโก
นिरยํ วา ติรจฺจนโยนี วา เปตติวิสยํ วา อุ-
ปฺปชฺชิสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชตี.

(ส. ๓/๓๑๘, อ. ๑/๒๒๓)

ภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ
อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ พึงมีความแปร

เป็นอย่างอื่นได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วย
ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า
ไม่พึงแปรเป็นอย่างอื่นได้เลย. ในเรื่องนั้น
ความเป็นโดยประการอื่น[แห่งคติ]นั้น มิใช่
ฐานะจะมีได้[เป็นไปไม่ได้เลย] คือ อริยสาวก
ผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใส อันไม่หวั่นไหว
ในพระพุทธเจ้าจักไปเกิดในนรก กำเนิดสัตว์
ดิรัจฉาน หรือภูมิแห่งเปรต.

ตตฺตริทํ อภฺยณตตฺตุนฺติ เอตฺถ ปน คติอภฺยณตตํ
อธิปฺเปตํ. ตณฺหิ อริยสาวกสฺส นตฺถิ.

ปสาทณณตตตมฺปิ นตฺถิเยว อธิ ปน ปสาทผลํ
ปกาเสตุํ คติอภฺยณตตตเมว ทสฺสีติ.

(ส.อฏ. ๓/๓๑๗)

ก็ในปาฐะว่า **ตตฺตริทํ อภฺยณตตํ** นี้ พระผู้มี
พระภาค ทรงประสงค์ความเป็นโดยประการ
อื่นแห่งคติ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยคติ).
จริงอยู่ ความแปรเป็นอย่างอื่นนั้น ย่อมไม่มี
แก่อริยสาวก.

ถึงแม้ความแปรเป็นอย่างอื่น เพราะความ
เลื่อมใสก็ไม่มีนั่นเอง. เพื่อประกาศผลของ
ความเลื่อมใส พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดง
ความเป็นโดยประการอื่นแห่งคติไว้ในบทนี้
นั่นเอง.

(ขม) ลกฺขณณณตตต

ความเป็นโดยประการอื่นโดยลักษณะ (สภาวะ),
ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยลักษณะ (สภาวะ).
ความเป็นโดยประการอื่นของลักษณะแห่ง
สภาวะธรรมมีสภาวะแข็ง กระทบเป็นต้น.

กิสฺมิณฺจิ กสฺสจฺจิ จ ตถา ตถา อุปฺปนฺนสฺส
ปสาทสฺส อภิมภตฺตาโว ปสาทภณฺณตฺตํ. ภูต-
สงฺฆาตสฺส ขนฺนอาทิกสฺส อภิมภตฺตาโว
ภาวภณฺณตฺตํ. นีรยาทิกคิตฺตอนฺตรอุปฺปตฺติ คติ-
อภิมภตฺตํ. สภาวธฺมมานํ กกุขพฺพสุสนาทิก-
ลกฺขณสฺส อภิมภตฺตาโว **ลกฺขณภณฺณตฺตํ**.
“จิตฺตสฺส อภิมภตฺตํ ปญฺญาติตฺติ เอวํ วุตฺตํ
อภิมภตฺตํ วิปริณามภณฺณตฺตํ. ลกฺขณภณฺณตฺตํ
น ลพฺภติ. (สํ.ฎี. ๒/๕๓๓)

ความเป็นโดยประการอื่นแห่งความเลื่อมใส
อันเกิดขึ้นโดยอาการนั้นๆ ในผู้ใดผู้หนึ่งหรือ
แก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ชื่อว่า ปสาทัญญุถิตตะ (ความ
แปรเป็นอย่างอื่นโดยความเลื่อมใส), ความ
เป็นโดยประการอื่นแห่งภาวะมี ขน (ก้อน)
เป็นต้นอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ชื่อว่า
ภาวัญญุถิตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดย
ภาวะ=ความเป็นไป), การเกิดขึ้นในระหว่างภพ
มีนรกเป็นต้น ชื่อว่า คติอัญญุถิตตะ (ความ
แปรเป็นอย่างอื่นโดยสถานที่เกิด), ความ
เป็นโดยประการอื่นแห่งลักษณะของสภาวะ
ธรรมมีสภาวะแข็งและกระทบเป็นต้น ชื่อว่า
ลกฺขณัญญุถิตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่น
โดยลักษณะ=สภาวะ), ความเป็นโดยประการ
อื่นที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ความ
แปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ ชื่อว่า
วิปริณามัญญุถิตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่น
โดยการเปลี่ยนแปลง), ความแปรปรวนของ
ลักษณะ (สภาวะ) มิได้มี

ข้อความนี้หมายความว่า มหาภูตรูปทั้ง ๔
ที่แสดงไว้ในอัฐฐานปริกัปปสูตรนั้น มิได้

หมายเอาความแปรปรวนของลักษณะ เช่น
สภาวะแข็ง แต่หมายเอาภาวัญญุถิตตะ (ความ
แปรเป็นอย่างอื่นโดยภาวะ) เช่น ปฐวีธาตุ
อันมีสภาวะแข็งสามารถที่จะแปรเปลี่ยนไป
เป็นอาโปธาตุซึ่งมีสภาวะไหลออกได้]

- (ง) **ความเป็นโดยประการอื่นของสภาวะ
[ที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ], ความเปลี่ยนแปลง
ของสิ่ง[ที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ].
ความเป็นโดยประการอื่นคือชรา, ชรา.
(วิปริณามภณฺณตฺต)**

ตีณฺมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ.
กตฺมานิ ตีณิ? อุปฺปาโท ปญฺญาติ วิโย
ปญฺญาติ จิตฺตสฺส อภิมภตฺตํ ปญฺญาติ.

(สํ. ๒/๓๑, อ. ๑/๑๕๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของ
สังขตธรรมมี ๓ คือ ความเกิดขึ้นปรากฏ
ความเสื่อมไปปรากฏ และ**ความเป็นโดย
ประการอื่น[ความเปลี่ยนแปลง]ของสภาวะ
ที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ**.

จิตฺตสฺส อภิมภตฺตํ ปญฺญาติตฺติ ชีวฺมานสฺส
ชรา ปญฺญาติ. อภิมภตฺตุนฺติ ชราย (นามิ).

(สํ.อฎ. ๒/๒๔๕)

ปฐฺเว จิตฺตสฺส อภิมภตฺตํ ปญฺญาติ (ความ
เปลี่ยนแปลงของสภาวะที่ดำรงอยู่แล้ว ปรากฏ)
ได้แก่ ชรา (ความแก่) ของบุคคลผู้ยังมีชีวิต
อยู่ย่อมปรากฏ. คำว่า **อภิมภตฺตํ** เป็นชื่อ
ของชรา (ความแก่).

จิตตส อภยภูมิตตํ นาม ชรา. (อ.อญ. ๒/๑๓๗)
 ความเปลี่ยนแปลงของสภาวะที่ดำรงอยู่แล้ว
 ชื่อว่า ชรา (ความแก่).

[คำว่า จิตตส อภยภูมิตตํ นี้แสดงว่า ความ
 ต่างกันในกาลก่อนและภายหลังของกระแส
 ชันธ์ (กระแสรูปนาม) ชื่อว่า ชรา ในที่นี้ไม่ใช่
 การดำรงอยู่ชั่วขณะ]

จิตตส อภยภูมิตตํ ปณฺณายตีติ เอวํ วุตฺตํ
 อภยภูมิตตํ วิปริณามภยภูมิตตํ. (ส.ฎี.๒/๕๓๓)

ความเป็นโดยประการอื่น (ความเปลี่ยนแปลง)
 ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า จิตตส
 อภยภูมิตตํ ปณฺณายติ (ความเปลี่ยนแปลง
 ของสภาวะที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ) หมายถึง
 วิปริณามัญญถิตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่น
 โดยการเปลี่ยนแปลง).

ตตฺถ ชรา จ มรณญจ อิมานิ เทว สงฺขตสฺส
 สงฺขตลกฺขณานิ. ชรายํ จิตตสฺส อภยภูมิตตํ.
 มรณํ วโย. ตตฺถ ชราย จ มรณสฺส จ อตฺถโต
 นานตฺตํ. เกน การณเณ. คพฺภคตปิ หิ มียนฺติ.
 น จ เต ชินฺธุภา ภวนฺติ. อตฺถิ จ เทวานํ มรณํ. น
 จ เตสํ สรีรานิ ชีรณฺติ. สกฺกเตว ชราย ปฏิกมฺมํ
 กาคฺตุ. น ปน สกฺกเต มรณสฺส ปฏิกมฺมํ กาคฺตุ
 อภยตฺตเรว อิทฺธิมนฺตานํ อิทฺธิวีสยา.

(เนตฺติ. ๒๐)

ในคาถาวิสันหานั้น ชราและมรณะทั้ง ๒ นี้
 เป็นลักษณะปรุงแต่งของสังขตธรรม (เบญจ-
 ชันธ์) ชรา คือ ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่
 ดำรงอยู่แล้ว มรณะ คือ ความแตกดับ. ในข้อ

นั้น ชราและมรณะต่างกันโดยเนื้อความ.
 ถามว่า: เหตุใดจึงต่างกัน ตอบว่า: เพราะสัตว์
 ที่อยู่ในครรภ์ยังไม่ชราก็ตาย และความตาย
 ของเทวดาก็มีอยู่ แต่สรีระของเทวดาไม่ชรา
 นอกจากนี้ บุคคลอาจรักษาชราได้ แต่ขัด
 ขวางมรณะไม่ได้ ยกเว้นวิสัยแห่งฤทธิ์ของ
 ท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น [โดยผู้เจริญอิทธิบาท ๔
 อย่างชำซอง อาจมีอายุยืนกว่าปกติด้วย
 กำลังของอิทธิบาท]

(จ) มลายนภยภูมิตต

ความเป็นโดยประการอื่นคือความเหี่ยวแห้ง -
 ชบเซา.

เสยฺยถาปี ภนฺเต พิชานํ ตฺรณฺหานํ อุทกํ
 อลภนฺตานํ ลียา อภยภูมิตตํ ลียา วิปริณามो,
 เอวเมว โข ภนฺเต สนฺเตตฺถ ภิက္ขุ นวา อจิร-
 ปพฺพชิตา อรฺุณาคตา อิมํ ฆมฺมวินยํ, เตสํ ภควนฺตํ
 ทสฺสนาย อลภนฺตานํ ลียา อภยภูมิตตํ ลียา
 วิปริณามो. เสยฺยถาปี ภนฺเต วจฺจสฺส ตฺรณฺสฺส
 มาตรํ อปสฺสนตฺสฺส ลียา อภยภูมิตตํ ลียา
 วิปริณามो, เอวเมว โข ภนฺเต สนฺเตตฺถ ภิက္ขุ
 นวา อจิรปพฺพชิตา อรฺุณาคตา อิมํ ฆมฺมวินยํ,
 เตสํ ภควนฺตํ อปสฺสนนฺตานํ ลียา อภยภูมิตตํ
 ลียา วิปริณามो. (ม. ๒/๑๒๑)

[พวกเจ้าศากยะชาวบ้านจากตุมมา นั้น ณ ที่
 สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า]
 ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนพืชที่ยัง
 อ่อนเมื่อขาดน้ำก็จะพึงมีความเป็นโดย
 ประการอื่น มีความแปรเปลี่ยนไป[เหี่ยวเฉา
 แปรเปลี่ยนสภาพไป]แม้จันใด ในภิกษุสงฆ์นี้

มีพวกภิกษุใหม่บวชยังไม่นาน เพิ่งมาสู่พระ
ธรรมวินัยนี้ก็ฉันทันเหมือนกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้น
ไม่ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ก็จะมี
ความเป็นโดยประการอื่น (น้อยใจ) มีความ
แปรผันไป. (อนึ่ง) เปรียบเหมือนลูกโคอ่อน
เมื่อไม่เห็นแม่ ก็จะมีความเป็นโดยประการ
อื่น มีความแปรเปลี่ยนไป [ร้องหา] เทียวชมชาน
ไป] แม้ฉันทัน ในภิกษุสงฆ์นี้ มีพวกภิกษุใหม่
บวช ยังไม่นาน เพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้ ก็
ฉันทันเหมือนกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้น ไม่ได้เข้า
เฝ้าพระผู้มีพระภาค จะจะมีความเป็นโดย
ประการอื่น (น้อยใจ) มีความแปรผันไป

[เข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค
จงทรงชื่นชมภิกษุสงฆ์ ของจรับสั่งกับภิกษุ
สงฆ์เถิด ขอจงทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์
ในบัดนี้ เหมือนอย่างที่เคยทรงอนุเคราะห์ใน
กาลก่อนด้วยเถิด].

อภยตตตถ มิสายนณณตตตเมว. ตานิ หิ
อุทกั อลภนตานิ มิสายนตติ. (ส.อ. ๒/๒๗๕)

บทว่า **อภยตตต** (ความเป็นโดยประการอื่น)
ได้แก่ ความเป็นอย่างอื่น คือ ความเหี่ยวแห้ง
นั่นเอง อธิบายว่า พี่ชเหล่านั้นเมื่อไม่ได้น้ำ
ก็จะเหี่ยวแห้ง (เหี่ยวเฉาตาย).

อภยตตตตถ มิสายนณณตตต. ชีรูปโก หิ
วโจ มาตุ อทสฺสเนน ชีรํ อลภนโต มิสายติ
กมปติ ปเวตติ. (ส.อ. ๒/๒๗๕)

บทว่า **อภยตตต** (ความเป็นโดยประการอื่น)
ได้แก่ ความเป็นอย่างอื่นคือความชบเซา.

อธิบายว่า ก็กลัวว่าที่ยังดีมีนม เมื่อไม่ได้ (ดื่ม)
น้ำนม เพราะหาแม่ไม่เจอ ย่อมชบเซา สะทก
สะท้าน ห้วนไหว.

ดู ม.อ. ๓/๑๒๒

(จ) ความเป็นโดยประการอื่นแห่งอินทรีย์, ความแปรเปลี่ยน - ความเสื่อมแห่ง อินทรีย์.

เอวญฺเหตํ อานนฺท โหติ ชราธมฺโม โยพพญญเ,
พฺยาธิธมฺโม อาโรคเย, มรณธมฺโม ชีวิตเ. น
เจว ตาว ปริสุทฺโธ โหติ จิววณฺโณ ปรีโยทาโต,
สิถิลานิ จ โหนติ คตฺตานิ สพฺพานิ วลฺย-
ชาตานิ, ปฺรโต ปพฺภาโร จ โหติ กาโย, ทิสฺสติ
จ อินฺทฺริยานํ **อภยตตต** จกฺขณฺทฺริยสฺส
โสติณฺทฺริยสฺส ฆานินฺทฺริยสฺส ชิวฺหินฺทฺริยสฺส
กายินฺทฺริยสฺสชาติ. (ส. ๓/๑๙๑)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จริงอย่างนั้น อานนท
ความแก่มีอยู่ในความเป็นหนุ่มสาว ความ
เจ็บไข้มีอยู่ในความไม่มีโรค ความตายก็มีอยู่
ในชีวิต ผิวพรรณไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือน
เมื่อก่อน อวัยวะทุกส่วนก็เหี่ยวแห้งเป็นเกลียว
กายก็ค้อมไปข้างหน้า และ**ความเป็นโดย
ประการอื่น** [ความแปรเปลี่ยน] แห่งอินทรีย์
คือ จักขุอินทรีย์ โสติณอินทรีย์ ฆานินอินทรีย์ ชิวหิน-
อินทรีย์ กายินอินทรีย์ก็ปรากฏ.

อภยตตตตถ อินฺทฺริยานิ นาม น จกฺขุ-
วิญญเญยานิ. ยโต ปน ปกตียา ปริสุทฺโธ จิว-
วณฺโณ อิทานิ น ตถา ปริสุทฺโธ อํสฺสกุณฺฑเร
วลฺย ปญฺญาตติ พุรฺหมชฺชกาโย ปฺรโต วฏฺโโก อิมินาว

การณณ จกฺขาทินณฺจ อินฺทฺริยานํ อภยถตุตฺเตน
ภวิตฺตพฺพนฺติ นยฺคคาหโต เอวมาห.

(ส.อ.ฎ. ๓/๒๗๖)

บทว่า อภยถตุตฺ (ความเป็นโดยประการอื่น)
คือ ที่ชื่อว่าอินทรีย์ทั้งหลาย หาใช้อินทรีย์ที่
พึงรู้ด้วยจักขุไม่. เพราะโดยปกติ พระฉวีวรรณ
ก็หมดจดอยู่แล้ว แต่บัดนี้หาได้หมดจด
อย่างนั้นไม่ รอยย่นปรากฏที่ระหว่างปลาย
พระอังสะ พระกายที่ตรงเหมือนกายพรหม
ก็โง่งไปข้างหน้า เหตุนี้แล ท่านจึงกล่าวอย่าง
นี้ ด้วยการถือเอาความว่า ก็แลความที่อินทรีย์
มีจักขุเป็นต้นแปรเปลี่ยนไปต้องมี.

ดู ม.๒/๓๐๙, ม.๒/๓๑๓, ส.๒/๒๖๘,
ส.อ.ฎ.๓/๑๔

(ข) ความเป็นโดยประการอื่นแห่งจิตที่เกิดขึ้น, ความเป็นอย่างอื่น, ความหมดไป, ความเสื่อม.

เอวณฺเจตฺต สุนฺทฺขตฺต ตถาคตฺตสฺส โหติ “ธมฺมํ
เนสฺส เทเสสฺสนฺติ. อถ จ ปนิเรกฺขเจ โมฆปฺริสา
ปญฺหํ อภิสงฺขริตฺวา อภิสงฺขริตฺวา ตถาคตํ
อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉนฺติ. ตตฺร สุนฺทฺขตฺต ยมฺปิ
ตถาคตฺตสฺส เอว โหติ “ธมฺมํ เนสฺส เทเสสฺสนฺติ,
ตสฺสปิ โหติ อภยถตุตฺตฺนฺติ. (ม. ๓/๔๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สุณฺทฺขตฺต ในเรื่องนี้
ตถาคตมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราจักแสดงธรรม
แก่ภิกษุเหล่านั้น” แต่ถ้านั้นในธรรมวินัยนี้ มีโมฆ
บุรุษบางพวก แต่งปัญหาเข้ามาถามตถาคต
ข้อที่ตถาคต มีความคิดในภิกษุเหล่านั้นอย่าง
นี้ว่า “เราจักแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น”

ก็จะเป็นความเป็นโดยประการอื่นไป[ก็จะเป็น
อย่างอื่นไป].

ธมฺมํ เทเสสฺสามีติ อุปฺปนฺนสฺส จิตฺตสฺส
อภยถภาวो อเทเสตฺกามาโต โหติ.

(ม.ฎ. ๓/๒๔๗)

(มี)ความเป็นโดยประการอื่นแห่งจิตอันเกิดขึ้น
แล้วว่า เราจักแสดงธรรม คือ ความเป็นผู้ไม่
ประสงค์จะแสดง.

ดู ม.๑/๑๑๗

(ณ) ความเป็นอย่างอื่น – เปลี่ยนไป, จิตเสื่อม, น้อยใจ.

มยฺหิ ภนฺเต ปุพฺเพ สายมฺเจว ภุญฺชาม ปาโต
จ ทิวา จ วิกาเล. อหุ โข โส ภนฺเต สมโย, ยํ
ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ ‘อิงฺฆ ตฺเมห ภิกฺขเว
เอตํ ทิวาวิกาลโกชนํ ปชฺชถาติ. ตสฺส มยฺหิ
ภนฺเต อหุเทว อภยถตุตฺ, อหุเทว โทมนสฺสํ
‘ยมฺปิ โน สทฺธา คหปติกา ทิวา วิกาเล ปณฺตีตํ
ชาทนียํ โภชนํ เทนฺติ, ตสฺสปิ โน ภควา ปหาน-
มาห, ตสฺสปิ โน สุคโต ปณฺนิสฺสคฺคมาหาติ

(ม. ๑๑๑, ๒๔๑)

(ท่านพระอุทายีได้กราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เมื่อก่อนข้าพระองค์
เคยฉันได้ทั้งเวลาเย็น เวลาเช้า และเวลา
วิกาล กลางวัน (หลังเที่ยง) ในสมัยที่พระผู้มี
พระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย มาตรัส
ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนเธอทั้งหลาย
จงเลิกฉันโภชนะในเวลาวิกาลกลางวันเสีย
เถิด” ข้าพระองค์นั้นมีความที่จิตเป็นอย่าง

อื่น (ความน้อยใจ) มีความเสียใจว่า “คหบดีทั้งหลายผู้มีศรัทธาจะถวายของควรเคี้ยวของควรฉันอันประณีตแม้ใด แก่เราทั้งหลายในเวลาวิกาลกลางวัน พระผู้มีพระภาคผู้สุคตรับสั่งให้เราทั้งหลายเลิกฉันโภชนะในเวลาวิกาล กลางวันแม้ฉัน เสียแล้ว”.

อภฺยภตฺตนฺตฺติ จิตฺตสฺส อภฺยภตฺตํ.

(ม.อฏฺ. ๓/๑๑๕)

บทว่า อภฺยภตฺตํ (ความที่จิตเป็นอย่างอื่น) คือ ความที่จิตเปลี่ยนไป.

(ญ) ความมีโดยประการอื่น[แห่งศีล], ความที่ศีลเปลี่ยนไป - ศีลเสื่อม.

อปิจาหํ สีลรทฺทาย

สีลปารมิปุริยา

น กโรมิ จิตฺเต อภฺยภตฺตํ

ปกุชิปนํ มมาพฺพเก. (จรียา. ๓๙๙)

(ฉ.ม.อิ. มมาพฺพเก)

(พญาช้างกล่าวว่า)

อีกนัยหนึ่ง แม้ข้าพเจ้าจะเห็นเขา ผู้กษัตริย์เจ้าไวทีเสาตะลุง (เสาสำหรับผูกช้าง) ก็ไม่คิดทำวิธีมีการจับฟาดเป็นต้นอันจะเป็นเหตุความมีโดยประการอื่น[แห่งศีล] เพราะรักษาศีลเพื่อบำเพ็ญศีลบารมีให้บริบูรณ์.

น กโรมิ จิตฺเต อภฺยภตฺตนฺตฺติ ตสฺส สีลสฺส อภฺยภตฺตญฺตํ เตสํ สุตตานํ โปถนาทิวีริ มยุหํ จิตฺเต น กโรมิ ตตฺถ จิตฺตมปิ น อปฺปาเทมิ.

(จรียา.อฏฺ. ๑๑๓)

บาทคาถาว่า น กโรมิ จิตฺเต อภฺยภตฺตํ ความว่า จิตของข้าพเจ้าไม่คิดทำวิธีมีการจับฟาดเป็นต้นแก่สัตว์เหล่านั้น อันจะเป็นเหตุความที่ศีลนั้นเปลี่ยนไป (อันจะเป็นการทำลายศีล) คือ แม้จิตในการจับฟาดเป็นต้นนั้น ก็ได้เกิดขึ้นเลย.

(ฎ) ความเป็นโดยประการอื่น[แห่งจิต], ความแปรเป็นอย่างอื่น[แห่งจิต], การขัดเคืองแห่งจิต.

พทุทฺทปมฺขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส

ปฺมุชํ อกาสิ ชนตา อุพารํ

ตตฺตรสฺส จิตฺตสฺสหา อภฺยภตฺตํ

วาจํ อภาสิ ผรุสํ อสพฺพญฺติ.

อาทินา นเยน ทารเกน กตกมฺมํ อายตี ปตฺตพฺพํ สมฺปตฺติญฺจ ปกาเสตฺวา สนฺนิปตฺติยา ปริสา ยอชฺฌมาสนาธุรูป ฐมฺมํ กเถตฺวา อุปริ สามกฺกํสิ กัธมฺมเทสนํ อกาสิ. (เปตฺ.อฏฺ. ๑๙๐)

พระผู้มีพระภาคทรงประกาศกรรมที่เด็กทำไว้อันและสมบัติที่เด็กพึงได้รับในอนาคต โดยนัยเป็นต้นว่า

หมู่ชนได้ทำการบูชาอย่างโอฬารแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน แต่ความเป็นโดยประการอื่นแห่งจิตได้มีแล้วแก่เด็กนั้น จิตของเด็กนั้นกลับกลายเป็นอย่างอื่น จึงได้กล่าววาทาหยาบคาย มิใช่ของสัตบุรุษ

แล้วจึงแสดงธรรมอันเหมาะสมแก่อริยาคัยของบริษัทที่พากันมาประชุม ได้ตรัสพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงยก

ขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง (สามกัณฐิกเทศนา) ในเบ็องบน.

อภยถตุฏฐ (ติ)

[อภยถตุฏฐ + ฏฐ]

อันจะเป็นเหตุมีความเป็นโดยประการอื่น [แห่งศีล], อันจะเป็นการทำลายศีล.

ดู อภยถตุฏฐ อรรถ (ญ)

อภยถ (พย)

[อภย + ถา]

อภยถา = อภโย ปกาโร อภยถา.

(อภยถาคือประการอื่น)

โดยประการอื่น, อาการอื่น, เป็นอย่างอื่น, เหตุอื่น, วิธีอื่น, แตกต่างกัน.

อภยถา สหตมตตาน

อภยถา โย ปเวทเย

นิกจจ กิตวสุเสว

ภุตฺตํ เถยฺเยน ตสฺส ตํ. (วิ. ๑/๑๑๖)

ภิกษุผู้ประกาศตนอันมีอยู่โดยอาการอื่น [มีกายสมาจารไม่บริสุทธิ์] ให้คนเข้าใจเป็นอย่างอื่น [ว่ามีกายสมาจารบริสุทธิ์] จันอาหารด้วยไถยจิตตั้งพรานกลวงจับนกมากิน ฉะนั้น.

อภยถา สหฺตฺนฺติ อปฺริสฺสุทฺทกฺายสฺมา-
จฺราทิกเณ อภยเณนาการเณ. (วิ.อภ.๒/๗๘)

สองบทว่า อภยถา สหฺตฺ ความว่า อันมีอยู่โดย อาการอื่น [มีภาวะเป็นอย่างหนึ่ง] ซึ่งมีกายสมาจารไม่บริสุทธิ์เป็นต้น.

[ภิกษุผู้ไม่ใช่พระอรหันต์แสดงว่าเป็นพระอรหันต์ฉันโภชนะที่ตนได้มา, โภชนะที่เรอฉันชื่อว่าเป็นอันเรอฉันแล้วด้วยความเป็นขโมย เพราะฉันโภชนะที่ตนล่องลงมนุษย์ได้มาเปรียบเหมือนนายพรานนกใช้เครื่องปกปิดล่องลงจับนกมากินฉะนั้น]

อิติ โส มุสาวาทภยา มุสาวาทปริเชจฺจนา
เนวิทํ กุสฺสนฺติ พฺยาโกโรติ, น ปนิตํ อุกุสฺสนฺติ
พฺยาโกโรติ, ตตฺถ ตตฺถ ปณฺหํ ปฏฺโฐ สฺมาโน
วาจวิกฺเขปํ อาปชฺชติ อมฺราวิกฺเขปํ 'เอวณฺติปิ
เม โน, ตถาติปิ เม โน; อภยฺถาติปิ เม โน,
โนติปิ เม โน, โน โนติปิ เม โน'ติ.

(ที. ๑/๒๔, ม. ๒/๑๙๐)

[สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ไม่รู้ชัดกุศลกรรมบถ ๑๐ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ตามความเป็นจริง] ดังนั้น (เมื่อถูกถาม) เขาจึงตอบหลบเหลี่ยมว่า "สิ่งนี้เป็นกุศลก็หาไม่ได้ เป็นอกุศลก็หาไม่ได้" เพราะกลัวและรังเกียจการกล่าวเท็จ. เมื่อสมณะหรือพราหมณ์ถูกถามปัญหาในความเห็นนั้นๆ ย่อมถึงความขัดสายแห่งวาทอันมีลักษณะขัดสาย [หรือปฏิเสธคัดค้าน] โดยไม่มีที่สิ้นสุดว่า "เรามีความเห็นว่าเป็นอย่างนี้หาไม่ได้ (อย่างนี้ก็มีใช่) เป็นอย่างนั้นหาไม่ได้ (อย่างนั้นก็มีใช่) เป็นอย่างอื่นหาไม่ได้ (อย่างอื่นก็มีใช่) ไม่ใช่ทั้ง ๓ อย่างหาไม่ได้ (จะว่าไม่ใช่ก็มีใช่) ไม่ใช่ ไม่ใช่ทั้ง ๓ อย่างหาไม่ได้ (จะว่ามีใช่ไม่ใช่ก็มีใช่).

[นัยนี้เป็นวิธีการตอบคำถามของอมราวิกเขปวาทะ (บุคคลผู้มีความเห็นและวาทที่

ความที่ต่างกัน[จากข้อความก่อน]นี้ จึงตรัส
สติและสัมปชัญญะไว้ในตติยภพนี้.

[กัจจ กยโย เป็นนิบาต ๒ บทที่ใช้น้อยมาก มี
ความหมายเหมือน อถ วา หรือ อปโร นโย
คัมภีร์อัฐสาลินีภาสกาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า
๔๙๐) แปลว่า กัจจ ไม่เพียงเท่านั้น กยโย ยังมี
ข้อความยิ่งกว่านั้น (พึงทราบข้อความเพิ่ม
ขึ้นอีกเล็กน้อย)

ดู ม.๒/๒, ม.อฎ.๓/๖, ม.๒/๑๘๙, ม.๓/๒๗๐,
ม.อฎ.๔/๑๙๑

อรรถาธิบาย (ติ)

[อรรถา + ธรรม]

ผู้มีธรรมโดยอาการอื่น, มีธรรมเป็นอย่างอื่น
มีธรรมเป็นอย่างหนึ่ง - เป็นอีกอย่างหนึ่ง.

โย นุ โข คามณิ เอว วเทยฺย “ปาฏลีย คามณิ
ชานาติ โกพิยานํ ลมฺพจุพฺเพ ภาวฺเฏ ทุสฺสีเล
ปาปรมฺเม, ปาฏลียปิ คามณิ ทุสฺสีโล ปาป-
ธมฺโมติ, สมฺมา นุ โข โส วทมาโน วเทยฺยติ?
โน เหนฺต ภาณเต. อญฺเญ ภาณเต โกพิยานํ ลมฺพ-
จุพฺเพ ภาวฺเฏ, อญฺโฆหมสฺมิ, **อรรถาธิบาย**
โกพิยานํ ลมฺพจุพฺเพ ภาวฺเฏ, **อรรถา-**
ธิบายโมหมสฺมีติ. (ส. ๒/๕๒๑)

(ผู้ใหญ่บ้าน) ผู้ใดพึงกล่าวว่า ผู้ใหญ่บ้านชื่อ
ปาฏลียะ รู้จักพวกทหารผมยวชาวกอพิยะ
ว่าทุศีล มีธรรมเลวทราม แม้ผู้ใหญ่บ้านชื่อ
ปาฏลียะก็ทุศีล มีธรรมเลวทราม ผู้นั้นเมื่อ
กล่าว ชื่อว่ากล่าวถูกหรือกล่าวไม่ถูก พระ

พุทธเจ้าข้า พวกทหารผมยวชาวกอพิยะ
เป็นพวกหนึ่ง ข้าพระองค์ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง
พวกทหารผมยวชาวกอพิยะมีธรรมเป็น
อย่างหนึ่ง ข้าพระองค์ก็มีธรรมเป็นอีก
อย่างหนึ่ง.

อรรถาธิบาย (ปุ)

[อรรถา + ภาว]

(ก) ความเป็นอย่างอื่น - โดยอาการอื่น, ความ
เปลี่ยนแปลง - แปรเปลี่ยน.

อถ ขวาทิ อวฺุโส เต ภิกฺขุ เอตทวโจ “อลํ
อวฺุโส มา โสจิตฺต มา ปรีเทวิตฺต, นเนวตํ
อวฺุโส ภควตา ปฏิกฺขเจว อุกฺขาตํ สพฺเพเหว
ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว
อรรถาภาโว, ตํ กุเตตฺต อวฺุโส ลพฺภา,
‘ยนฺตํ ชาตํ ญตํ สงฺขตํ ปโลกรมฺมํ, ตํ วต มา
ปลฺลฺลชฺชิตฺติ เนตํ จานํ วิชฺชชฺชิตฺติ. (วิ. ๔/๔๓๗)

(พระมหากัสสปะกล่าวว่า)

ท่านทั้งหลาย ครั้งนั้นแล ผมได้กล่าวกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า “พอเกิด พวกท่านอย่าใดกเศร้า
อย่าคร่ำครวญไปเลย พระผู้มีพระภาคตรัส
บอกไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า การพลัดพราก
การแยกจากกัน **ความเป็นอย่างอื่น**จากสิ่ง
ที่รักใคร่ ชอบใจทุกอย่างมีอยู่เสมอ สิ่งที่เกิด
แล้ว เป็นแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว มีความแตก
สลายเป็นธรรมดา อย่าได้เสื่อมสลายไปเลย
นั้น จะหาได้แต่ที่ไหนในฐานะนี้ นั้นไม่ใช่
ฐานะที่จะมีได้”.

(ข) ความเป็นโดยประการอื่น, ความเป็น
อย่างอื่น (หมายถึงจักรวาลอื่น).

ปโรปรณจ ชานาสี

อโถ รากวีสาคิน

อิตถภภวณณถภภว

สตุตถาน อากคิ คคินุติ. (ม. ๑/๔๐๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

[ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ย่อมโคจรส่อง
ทิศให้สว่างอยู่เท่าใด อำนาจของท่าน (พก-
พรหม) ย่อมเป็นไปในพื้นจักรวาลเท่านั้น]
ท่าน (พกพรหม) ย่อมรู้จักสัตว์ที่เลวและ
สัตว์ที่ประณีต รู้จักสัตว์ที่มีราคะและสัตว์
ที่ไม่มีราคะ รู้จักความเป็นอย่างนี้และความเป็น
เป็นอย่างอื่น และรู้จักการมาและการไปของ
สัตว์ทั้งหลาย.

อิตถภภวณณถภภวณุติ อิตถภภวโถติ อิท
จกุกวพ. อภฺยณณถภภวโถติ อโถ สอส์ เอกุณ-
สทสส์. (ม.อภฺ. ๒/๓๐๕)

บาทคากถาว่า อิตถภภวณณถภภว (ความ
เป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่น) ได้แก่
จักรวาลนี้ ชื่อว่าอิตถภภวะ (ความเป็นอย่าง
นี้) จักรวาล ๙๙ ที่เหลือจากจักรวาลนี้
ชื่อว่าอัญญถภภวะ (ความเป็นอย่างอื่น).

(ง) ความเป็นโดยอาการอื่น (ด้วยอำนาจ
ความหนีไปหรือถูกข้าศึกจับ).

ตํ กิ มณฺณสิ มหาราช? วชฺรียา เต กุมารียา
วปริณามณฺณถภภวา อปฺปชฺเชยฺยํ โสกะ-
ปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาสาติ? วชฺรียา เม

มลฺลิกเก กุมารียา วปริณามณฺณถภภวา
ชีวิตฺตสฺสปี สียา อภฺยณณตฺตํ, กิ ปน เม
อปฺปชฺชิสฺสณฺติ โสกะปริเทวทุกฺขโทมนสฺส-
อุปายาสาติ. อิทํ โข ตํ มหาราช เตน ภควตา
ชฺแปชฺ ภาสิตํ “ปิยชาติกา โสกะปริเทวทุกฺข-
โทมนสฺสอุปายาสา ปิยปฺปภาวีกาติ.

(ม. ๒/๓๑๒)

(พระนางมัลลิกาเทวีได้ทูลถามพระเจ้าปเสนทิ
โกศลว่า) ข้าแต่มหาราช ทูลกระหม่อมเข้า
พระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร พระกุมาร
พระนามว่าวชิรเป็นที่รักของทูลกระหม่อม
ใช้ไหมเพคะ” “ใช่แล้ว มัลลิกา วชิรกุมาร
เป็นที่รักของเรา” “ทูลกระหม่อมเข้าพระทัย
ความข้อนั้นว่าอย่างไร เพราะวชิรกุมารต้องมี
ความแปรผัน และความเป็นโดยอาการอื่น
(มีอันแปรผันเป็นอย่างอื่นไป) โสกะ ปรีเทวะ
ทุกฺข โทมนสฺ และอุปายาส จะพึงเกิดขึ้นแก่
ทูลกระหม่อมหรือไม่ เพคะ” “มัลลิกา เพราะ
วชิรกุมารมีความแปรผัน และความเป็นโดย
อาการอื่น (แปรผันเป็นอย่างอื่นไป) แม้ชีวิต
ของเราก็ต้องแปรผันเป็นอย่างอื่นไปด้วย
ทำไม โสกะ ปรีเทวะ ทุกฺข โทมนสฺ และอุปายาส
จักไม่เกิดขึ้นแก่เราเล่า” “ข้อนี้แลที่พระผู้มี
พระภาค...ตรัสว่า “โสกะ ปรีเทวะ ทุกฺข โทมนสฺ
และอุปายาส เกิดจากสิ่งอันเป็นที่รัก มีมาจาก
สิ่งอันเป็นที่รัก”.

วปริณามณฺณถภภวาติ เอตถ มรณวเสน
วปริณามเณ จิ สทฺธิ ปลายิตฺวา คมนวเสน
อภฺยณณถภภวโเวทิตพฺโพ.ชแปชฺ ภาสิทโสเลสุ

ฉนฺทิตถาภาเวน วิปริณามโม ปฏิราฐนํ หตฺถ-
คณนวเสน อณฺณถาภาโว เวทิตพฺโพ.

(ม.อฏฺ. ๒/๒๓๘)

ในปาฐะนี้ว่า วิปริณามอณฺณถาภาว (เพราะ
มีความแปรผัน และความเป็นโดยอาการอื่น)
ความแปรผัน พึงทราบด้วยอำนาจความตาย
ความเป็นโดยอาการอื่น พึงทราบด้วย
อำนาจการหนีตามชายบางคนไป... ความแปร
ผันในแคว้นกาสิและแคว้นโกศล พึงทราบ
ด้วยความที่แคว้นทั้งสองถูกทิ้งร้างไป ความ
เป็นไปโดยประการอื่น พึงทราบด้วยอำนาจ
การตกอยู่ในเงื้อมมือของเหล่าพระราชผู้
เป็นปฏิปักษ์.

อณฺณถาภาว (ติ)

[อณฺณถา + ภู + ติ]

มีความเป็นโดยอาการอื่นเป็นปกติ, มีความ
แปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ.

อณฺณถาภาว ภาสตุโต โลโก

ภวเปรโต ภวเมวาภินนฺทติ

ยถาภินนฺทติ ตํ ภยํ

ยสฺส ภายติ ตํ ทุกฺขํ. (อุทาน. ๑๑๕)

สัตว์โลกข้งแล้วในภพอันมีความแปรปรวน
เป็นอื่นเป็นปกติ เป็นผู้เดือดร้อนในภพแล้ว
ก็ยินดีภพนั้นแหละ ชาวโลกยินดีสิ่งใด สิ่งนั้น
เป็นภัย ชาวโลกกลัวสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นทุกข์.

อณฺณถาภาว ภาสตุโตติ อสมฺภเว วฑฺฒนํ
หิตสฺส สุขโต ลคฺโค สตุตฺตโลโก มณฺณนาย

ยถารุจิ จินฺตียมาโนปิ วิปริตปฺปฏิปตฺติยา
ตโต อณฺณถาภาวํ อหิตทุกฺขภาวํ วิฆาตํเยว
ปาปฺพณาติ. ๙เปฯ อถวา อณฺณถาภาวํติ “นิจฺโจ
เม อตฺตาทิอาทินา มณฺณนาย ปริกปฺปิตา-
การโต สยํ อณฺณถาภาวํ สมานอ อนิจฺโจ
อรุโวลิต อตฺถโก. (อุทาน.อฏฺ. ๑๘๙)

บาทคาถาว่า อณฺณถาภาว ภาสตุโต (สัตว์
โลกข้งแล้วในภพอันมีความแปรปรวนเป็น
อื่น) ความว่า สัตว์โลกผู้ติดข้งในความ
เจริญ ในหิตสุขที่ยังไม่เกิด แม้จะคิดตาม
ความพอใจด้วยความสำคัญก็มีความแปร
ปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ จากความสำคัญนั้น
ด้วยการปฏิบัติผิด มีแต่สิ่งที่ไร้ประโยชน์
และเป็นทุกข์ ประสบแต่ความคับแค้นถ่าย
เดียว...อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อณฺณถาภาว
(มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ) ความ
ว่า มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติด้วย
ตนเองจากอาการที่กำหนด ด้วยความสำคัญ
โดยนัยมีอาทิว่า อตฺตาทิอาทินา แต่ (ความ
จริง) เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน.

อณฺณถาภาว (ป)

[อณฺณถา + ภาว]

การกล่าว[คำพูด]โดยประการอื่น - โดย
อาการอื่น, วาตะโดยประการอื่น - โดย
อาการอื่น., อัญญถาภาว.

ตตฺถ กตมํ วิวาทาธิกรณํ?

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวทนฺติ รมฺโมติ วา
อรมฺโมติ วา, วินโยติ วา อวินโยติ วา ๙เปฯ

ทฺฐจฺจุลลา อาปตฺติตฺติ วา อทฺฐจฺจุลลา อาปตฺติตฺติ
วา. ยํ ตตฺตถ ภณฺฑนํ กลโห วิคฺคโห วิวาโท
นหานาวาโท อภยภาสณฺญาโท วิปจฺจตาย โวหาโร
เมธคฺ, อิทํ วุจฺจติ วิวาทาธิกรณํ.

(วิ. ๔/๒๑๒)

ในอธิกรณ์ ๔ นั้น วิวาทาธิกรณ์เป็นไฉน
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อึ่ง ในพระธรรมวินัยนี้
ภิกษุทั้งหลาย ย่อมวิวาทกันว่า นีธรรม นี
ธรรม นีวินัย นีมิชฺสวินัย...นีอาบัติชั่วหยาบ
นีอาบัติไม่ชั่วหยาบ ความบาดหมาง ความ
ทะเลาะ ความแค้นแค้น ความวิวาท การกล่าว
ต่างกัน (เถียงกัน) การกล่าวโดยประการ
อื่น การพูดเพื่อความโต้แย้งกัน การด่าทอ
ในเรื่องนั้นใด นี้เรียกว่า วิวาทาธิกรณ์.

อภยภาสณฺญี (ติ)

[อภยภาส + สณฺญา + อี]

ผู้มีความเข้าใจโดยประการอื่น, มีความเข้าใจ
แตกต่างกัน, มีความเชื่อผิด.

ตํ กิสฺส เหตุ? อภยภาสณฺญีโนปิ เหตุจ จุนฺท
สนฺตเก สตฺตา. อิมายปิ โข อหํ จุนฺท ปณฺณตฺติยา
เนว อตฺตนา สมสมํ สมนุสฺสามิ, กุโต
ภิกฺขุโย; อถ โข อหเมว ตตฺตถ ภิกฺขุโย, ยทิตํ
อธิปณฺณตฺติ. (ที. ๓/๑๑๔-๕)

[จุนฺทะ สมณพราหมณ์เหล่าใดมีวาตะและ
ทิฏฐิอย่างนี้ว่า “อตฺตาและโลกเที่ยง นี้เท่านั้น
จริง อย่างอื่นไม่จริง”]

ข้อนั้นเพราะเหตุไร ดูก่อนจุนฺทะ เพราะสัตว์
แต่ละพวกๆ มีความเข้าใจในเรื่องนี้แตก

ต่างกัน เราไม่เห็นผู้ที่เสมอด้วยญาณกับ
เราโดยบัญญัติ[ทิฏฐิบัญญัติ]แม้ ผู้ที่เหนือ
กว่าเราจะมีแต่ที่ไหน ความจริงเราเท่านั้นเป็น
ผู้เหนือกว่าใครในบัญญัติ คือ อธิบัญญัติ[ขันธ์-
บัญญัติ ชาติบัญญัติ อายตน์บัญญัติ อินทริย-
บัญญัติ สัจบัญญัติ บุคคลบัญญัติ]

อภยทตฺติก (ติ)

[อภย + ตตฺติก] ลง ท อาคม.

มีประโยชน์อื่น - อย่างหนึ่ง, มีประโยชน์แก่
ปัจจัยอื่น, อันเขาถวายเป็นประโยชน์อื่น.

วิครหิ พุทฺโธ ภควา

กถํ หิ นาม ภิกฺขเว ภิกฺขุโนโย อภยทตฺติกเณ
ปริกฺขารเณ อณฺณทฺทิสฺสเณ สํมิเณ อณฺณํ
เจตาเปสฺสนฺติ; เหนฺตํ ภิกฺขเว อปฺปสฺนนา น วา
ปสาทาย ๕เปฯ (วิ. ๒/๓๒๘)

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำเนนว่า “ภิกษุ
ทั้งหลาย ไฉนพวกภิกษุณีจึงให้อาบริหาร
ที่เขาถวายเป็นประโยชน์อย่างหนึ่ง ที่เขา
จะจงเป็นของอย่างหนึ่ง ที่เขาบริจาคนแก่
สงฆ์ แลกเปลี่ยนของอย่างอื่นเล่า ภิกษุ
ทั้งหลาย การทำอย่างนี้มีได้ทำคนที่ยังไม่
เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่
แล้ว ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย...”

อภยทตฺติกเณนาติ อภยสฺส อตฺถาย ทินฺเนน.

(วิ.อภ. ๓/๑๙๒)

บทว่า อภยทตฺติกเณ (เพื่อประโยชน์อย่าง
หนึ่ง) ได้แก่ ที่เขาถวายเป็นประโยชน์แก่
ปัจจัยอย่างหนึ่ง.

อภยทตฤ (พย)

โดยส่วนเดียว, โดยแท้, ถ่องแท้, แท้จริง,
แท้ๆ, แจ่มแจ้ง, ประจักษ์, แน่นอน.

เอตทตฺตนิ สมฺภูตํ

พฺรหฺมยํ อนฺตฺตํ

นียฺยํ ฐีรา โลกมฺหา

อภยทตฤ ชยฺ ชยฺ. (ส. ๓/๖)

พรมยาน[อริยมรรคมีองค์ ๘] มีศรัทธาและ
ปัญญาเป็นเอก มีศีลเป็นเครื่องประดับ มี
ฉานเป็นเปลว]อันยอดเยี่ยมนี้ เกิดแล้วใน
ตนของบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้น เป็น
นักปราชญ์ มีชัยชนะ ย่อมออกไปจากโลก
โดยแท้.

อภยทตฤติ เอกํเสน. (ส.อภ. ๓/๑๕๙)

บทว่า อภยทตฤ คือ โดยส่วนเดียว.

อภยทตฤติ เอกํสวเน นิปาโต.

(ม.อภ. ๒/๓๐๒)

บทว่า อภยทตฤ เป็นนิบาตใช้ในความ
หมายว่า เอกังสะ (โดยส่วนเดียว).

ดู ม. ๑/๒๓๔, ม.อภ. ๒/๑๐๒

อภยทตฤทส (ติ)

[อภยทตฤ + ทโส=ทส, ทิส + อ]

ผู้เห็นอย่างถ่องแท้ทุกอย่าง, เห็นอย่างแจ่ม
แจ้งทุกอย่าง, เห็นแจ้งประจักษ์, เห็นทุกสิ่ง.

อลฺโห โส เกวณฺณิกฺขุ, เยน มหฺพฺรหฺมา,
เตนฺสปฺสงฺกมฺ, อุปฺสงฺกมิตฺวา ตํ มหฺพฺรหฺมานํ

เอตทโวจ ‘กตฺถ นุ โห อาวุโส อิเม จตฺตาโร
มหาภูตา อปริเสสฺสา นิรุชฺชนฺติ? เสยฺยํทึ? ?
ปจฺจวาทฺตุ อาโปชาตฺตุ เตโชชาตฺตุ วาโยชาตฺตุติ.
เอวํ วุตฺเต ยเปยฺยํ ตํ ภิกฺขุ เอตทโวจ ‘อหฺมสฺมิ
ภิกฺขุ พฺรหฺมา มหฺพฺรหฺมา อภิภู อนภิภูโต
อภยทตฤทโส วสวตฺตํ อิสฺสโร กตฺตา นิมฺ-
มาตา เสฏฺโฐ สขฺชิตฺวา วสี ปิตา ภูตภพฺยานนฺติ.

(ที. ๑/๒๑๒, ม. ๑/๔๐๒, อ. ๑/๓๒๓,
อิตฺวุตฺ. ๒๐๕)

ลำดับนั้น เกวณฺณิกฺขุ นั้นเข้าไปหาท้าว-
มหาพรหมแล้วถามว่า “ท่านผู้มีอายุ มหาภูต-
รูป ๔ คือ ปฐวียาตฺตุ อาโปชาตฺตุ เตโชชาตฺตุ และ
วาโยชาตฺตุ ย่อมดับสนิทที่ไหน” เมื่อเธอถาม
อย่างนี้...ท้าวมหาพรหมตอบว่า ดูก่อนภิกษุ
เราเป็นพรหม เป็นท้าวมหาพรหม เป็นผู้ยิ่งใหญ่
ที่สุด ไม่มีใครข่มเหงได้ไม่มีผู้ใดเหนือ
กว่า] เห็นอย่างแจ่มแจ้งทุกอย่าง เป็นผู้กุม
อำนาจ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นผู้สร้างเนรมิตโลก
และสัตว์โลก เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ก่อกำเนิด
ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดแล้ว
และที่กำลังเกิด.

อภยทตฤติ เอกํสวเน (เอกํสฺตเถ) นิปาโต.
ทสฺสนวเสน ทโส สพฺพํ ปสฺสามิตฺติ อตฺโถ.

(ที.อภ. ๑/๑๐๓, ม.อภ. ๒/๓๐๓)

บทว่า อภยทตฤ เป็นนิบาตใช้ในความหมาย
ว่า เอกังสะ (โดยส่วนเดียว, เน้นความแน
นอน). ที่ชื่อว่า ทส ด้วยสามารถแห่งการเห็น.
อธิบายว่า เราเห็นอย่างถ่องแท้ทุกอย่าง.

ทกฺขตฺติติ ทโส. (อ.อ.ญ. ๒/๒๖๙)

ชื่อว่า ทสะ เพราะอรรถว่าย่อมนเห็น.

ทโสติ ทสฺสนสฺสโล. (อิตฺตฺต.อ.ญ. ๗๓)

บทว่า ทโส คือ มีปกติเห็น.

[บทว่า **ภุตภพฺยานํ** (สัตว์ผู้เกิดแล้วและที่กำลังเกิด) นี่เป็นการแปลตามนัยอรรถกถา. อย่างไรก็ตาม บทนี้หากกล่าวตามลำดับแห่งอุปัติติกกมะ (ลำดับการเกิด) จะต้องเรียงภุต ไว้หลัง ภพฺย ว่า ภพฺยภุตานํ (ผู้ที่กำลังเกิดและที่เกิดแล้ว). คำว่า ภุต มาจาก ภฺ ฐาตุ + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะหฺว่า อหฺสฺนติ ภุตฺตา (ผู้ที่เกิดแล้ว) คำว่า ภพฺย มาจาก ภฺ ฐาตุ + ญฺย ปัจจัยในอรรถกถิตฺตฺตฺ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า หมายถึงสัตว์ที่กำลังเกิด เช่น ในกรณีที่ เป็นคัพภเสยฺยสกะ หมายถึงเอาในขณะที่กำลังอยู่ในครรภ์ (ที.อ.ญ. ๑/๑๐๓) ส่วนพระภิกฺกขารยฺ ได้ตั้งวิเคราะหฺโดยมีการรวมผู้ที่กำลังจะเกิดในอนาคตกาลไว้ด้วยดังนี้ว่า ภวนฺติ ภวิสฺสนตฺติติ ภพฺยา (ผู้ที่กำลังเกิดและที่กำลังจะเกิด) เป็นปฺลฺงฺลิตฺ (ที.ภฺ. ๑/๑๔๘) จึงสามารถแปล ภุตภพฺยานํ ได้อีกนัยหนึ่งว่า “ของเหล่าสัตว์ที่เกิดแล้ว ที่กำลังเกิด และที่กำลังจะเกิด” ส่วนในภิกฺกขามชฺฌิมนิกาย (ม.ภฺ. ๒/๓๑๒-๓) วิเคราะหฺว่า ภวํ อภิชาตํ อรหฺนตฺติติ ภพฺยา, สมฺภเวสฺสโน (ผู้สมควรที่จะเกิด) ได้แก่ สัมภเวสฺส. (พระไตรปิฎกนิสฺสย ๑/๑๐๐)]

อภฺยทตฺตฤหฺร (ติ)

[อภฺยทตฺตฤ + หร (หฺรณ) + อ]

ผู้นำไปโดยส่วนเดียว, ผู้มามีเปล้าแต่นำเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งไปด้วย.

จตฺตาโรเม คหฺปติปฺตฺต อมิตฺตา มิตฺตปฺติ-
รูปกา เวทิตฺตฺตพฺพา: **อภฺยทตฺตฤหฺโร** อมิตฺโต
มิตฺตปฺติรูปโก เวทิตฺตฺตพฺโ, วจีปรโม อมิตฺโต
มิตฺตปฺติรูปโก เวทิตฺตฺตพฺโ, อนฺนุปฺยภาณํ อมิตฺโต
มิตฺตปฺติรูปโก เวทิตฺตฺตพฺโ, อปายสหาโย อมิตฺโต
มิตฺตปฺติรูปโก เวทิตฺตฺตพฺโ. (ที. ๓/๑๕๑)

คหฺปติบฺตร คน ๔ จำพวกนี้ เธอพึงทราบว่
ไม่ใช้มิตรแท้เป็นมิตรเทียม คือ **คนผู้นำไป
โดยส่วนเดียว** (คนรับเอาอย่างเดียว, ปล่อย
ลอก) พึงทราบว่ไม่ใช้มิตรแท้เป็นมิตรเทียม,
คนดีแต่พูด พึงทราบว่ไม่ใช้มิตรแท้เป็นมิตร
เทียม, คนพูดประจบ พึงทราบว่ไม่ใช้มิตร
แท้เป็นมิตรเทียม, คนที่เป็นเพื่อนชักนำใน
ทางเสื่อม (ชักชวนในทางฉิบหาย) พึงทราบว่
ไม่ใช้มิตรแท้เป็นมิตรเทียม.

อภฺยทตฺตฤหฺโรติ สยฺ ตฺวจฺจนฺตฺตโ อาคนฺตฺวา
เอกํเสน ยํกิมฺจิ หฺรติเยว. (ที.อ.ญ. ๓/๑๓๑)

บทว่า **อภฺยทตฺตฤหฺโร** (คนผู้นำไปโดยส่วน
เดียว) ความว่า ตนเองมีมือเปล้ามาแล้ว (มามี
เปล้า) นำเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งไปโดย
ส่วนเดียว (ถือเอาแต่ประโยชน์จากผู้อื่นฝ่าย
เดียว, ไม่ให้แต่รับเอาฝ่ายเดียว).

อภฺยทตฺตฤติ เอกํสวฺจน (เอกํสฺตฺเถ) นิปฺาโต.
(ที.อ.ญ. ๑/๑๐๓, ม.อ.ญ. ๒/๓๐๓)

บทว่า **อภฺยทตฺตฤ** เป็นนิบาตใช้ในความ
หมายว่ เอกังสะ (โดยส่วนเดียว, เน้นความ
แน่นอน). ดู ขา. ๑/๑๑๘

อณฺณทา (พย)

[อณฺณ + ทา, (ส.อณฺณทา)]

ในกาลอื่น, ในเวลาอื่น, ในกาลบางครั้งว.

อติเต พาราณสีโย ภลฺลาติโย นาม ราชา รชฺช
กาเรนฺโต “องฺคารปุกมิกมฺสฺ ขาทิสฺสามิตี
ฯเปฯ นครา นิทฺขมิตฺวา หิมวณฺตํ ปวิสิตฺวา
ฯเปฯ มิคฺสุกราทโย วตฺติว องฺคารปุกมมฺสฺ
ขาทโนโต อุจฺจฺญฺจํ อภิรุหิ. ตตฺถ รมณียา
นทิกา ปรีปฺพณฺกาเล ธนปมาโนทกา หุตฺวา
สนฺหติ อณฺณทา ชณฺณกฺปมาโนทกา โหติ.
ตตฺถ นานปฺปการกา มจฺจนฺจปา วิจรนฺติ.

(ชา.อญ. ๔/๔๓๙)

ในอดีตกาล เมื่อครั้งพระเจ้าภลฺลาติกราช
เสวยราชสมบัติอยู่ในพระนครพาราณสี ทรง
พระดำริว่า เราจักบริโภคเนื้ออย่างสุกด้วยถ่าน
เพลิงจึงเสด็จออกจากพระนครไปยังหิมวันต-
ประเทศ ... ทรงฆ่ามฤคและสุกรเป็นต้นแล้ว
เสวยเนื้ออย่างสุกด้วยถ่านเพลิง พลังเสด็จ
ขึ้นยั้งที่เนินอันสูง. ณ บนที่ราบสูงนั้นมีแม่น้ำ
น้อยๆ เป็นที่น้ำรินรมย์. ยามที่น้ำเต็มบริบูรณ์
นทีธารนั้นจะมีส่วนลึกประมาณราวนมไหลผ่าน
อยู่เสมอ ในเวลาอื่น จะมีน้ำลดลงประมาณ
แค่แข้งและเข่า มีปลาและเต่าแหวกว่ายไป
มาอยู่ตามตื้น.

ดู ชา.อญ. ๔/๒๐๔, ชา.อญ. ๕/๑๓, ธมฺม.อญ. ๒/
๓๘๕, ม.อญ. ๒/๒๐, ส.๒/๔๗๗ (ส.อ. ต่างกัน)

อณฺณทิกฺก (ติ)

[อณฺณ + ทิกฺก + ก]

ผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น, ถือทิฏฐิอื่น, มี
ความเห็นผิด.

สกุภา ปเนตฺ ภนฺเต มยา ฌาตุํ ‘สณฺณ
ปฺริสฺส อตฺตาติ วา, อณฺณว สณฺณว อณฺโณ
อตฺตาติ วาติ. “ทุชฺชานํ โข เอตํ ปิฏฺฐปาท
ตยา อณฺณทิกฺกเกน อณฺณชนฺติเกน อณฺณ-
รุจิเกน อณฺณตฺราโยเคน อณฺณตฺราจริยเกน
‘สณฺณว ปฺริสฺส อตฺตาติ’ วา ‘อณฺณว สณฺณ
อณฺโณ อตฺตาติ วาติ. (ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

ปิฏฺฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ข้าพระองค์อาจรู้ได้ใหม่ว่า สันฺณวเป็นอตฺตา
ของคน หรือว่าสันฺณวกับอตฺตาเป็นคนละ
อย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ปิฏฺฐ-
ปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มี
ความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็น
อย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ใน
ลัทธิอื่น จึงยากที่จะเข้าใจว่า สันฺณวเป็นอตฺตา
ของคน หรือว่าสันฺณวกับอตฺตาเป็นคนละ
อย่างกัน”.

ตว อณฺณว ทิกฺกจิ อณฺณว ชนฺติ อณฺณว รุจิ
อณฺณถาเยว เต ทสฺสนํ ปวตฺตํ อณฺณเทว จ
เต ชมฺติ เจว รุจฺจติ จ อณฺณตฺร จ เต อาโยโค
อณฺณิสฺสาเยว ปฏฺิปปตฺติยา ยุตฺตปยุตฺตตฺตา
อณฺณตฺถ จ เต อาจริยํ อณฺณสฺมิตฺติตฺถายตเน
อาจริยภาโว. (ที.อญ. ๑/๓๑๑)

เธอมีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจ
เป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มี
ทัศนะเป็นไปโดยประการอื่น และเธอพอใจ
ชอบใจทัศนะอย่างอื่นนั้นเทียว มีความ

เพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น เพราะ
ความเป็นผู้ประกอบความขวนขวายในข้อ
ปฏิบัติอย่างอื่นนั้นเทียว คือความเป็นอาจารย์
ในลัทธิเดียรฉัตรอื่น

อิทํ ปน จิตฺตํ กิณฺจาปี ฌสุ อารมฺมณฺสุ
โสมนสฺสิตฺตสฺส โลกํ อุปปาเทตฺวา ‘สตุโต
สตุโตติอาทินา นเยน ปรามสนฺตสฺส อุปปชฺชติ
ตถาปี สสงฺขาริกตฺตา สปปโยเคน สอุปาเยน
อุปปชฺชนโต ยทา กุลฺปฺโต มิจฺฉาทิกฺขจิกสฺส
กุลสฺส กุมาริํ ปตฺถเกติ. เต จ ‘อณฺณทิกฺขจิกา
ตุมฺเหติ กุมาริํ น เทนฺติ. อณฺณเม ฌาตกา
‘ยํ ตุมฺเห กโรถ ตเมวายํ กริสฺสตี’ติ ทาเปนฺติ.
โส เตหิ สทฺธิ ติตฺติเย อุปสงกมฺติ. อาทิตฺว
เวมตฺติโก โหติ. คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล เอเตสํ
กิริยา มนาปาติ ลทฺธิ โรเจติ ทิกฺขจิ คณฺหาติ
เอวรูเป กาเล อิทํ ลพฺภตีติ เวทิตพฺพํ.

(อภิ.อญ. ๑/๓๙๙)

อนึ่ง แม้อกุศลจิตนี้จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้
ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยัง
โลภะให้เกิดขึ้นแล้วถือผิดโดยนัยว่า เป็นสัตว์
บุคคลเป็นต้น แต่อกุศลจิตนี้ย่อมปรากฏได้
เพราะความเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยอันมีอารมณ์
และมนสิการเป็นต้นที่มีสภาพกระตุ้นเตือน
คือเป็นไปพร้อมกับบปโยคะ (ความเพียร) และ
เป็นไปพร้อมกับอุบายะ (อุบาย) ในกาลเช่นนี้
คือเมื่อกุลบุตรปรารถนากรรมิกขาของตระกูล
มิจฉาทิกฺขจิ และตระกูลเหล่านั้น ย่อมไม่
ให้กรรมิกขาโดยอ้างว่า พวกท่านถือทิกฺขจิอื่น ต่อ
มาภายหลัง พวกญาติอีกพวกหนึ่ง บอกให้

ยกให้โดยตกลงกันว่า กุลบุตรจักกระทำการ
พวกท่านกระทำ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติ
จึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรฉัตรในเบื้องต้น
ยังเป็นผู้ล้งเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไปๆ ก็ชอบ
ใจลัทธิถือทิกฺขจิโดยคิดว่า กิริยาของพวก
เดียรฉัตรเหล่านี้ไม่นับถือพอใจ.

อณฺณทูป (ป)

[อณฺณ + ทูป] เกาะอื่น, ทวีปอื่น.

อณฺณทิวาสี (ติ)

[อณฺณทูป + วส + ณี]

ผู้มีปกติอยู่ที่เกาะอื่น, ผู้มีปกติอยู่ในทวีปอื่น,
ชาวเกาะอื่น.

อิทํ วุตฺตํ โหติ:-

กิณฺจาปี ปุพฺพาวจริยาสภะหิ ยถาวุตฺตคฺคณ-
วิสิฏฺฐเจหิ อโย วินโย สพฺพโส วณฺณโต ตถาปี
เตสํ เอสา สํวณฺณนา สีหพทิวาสีโน ภาสาย
สงฺขตตฺตา รจิตตฺตา ทิปนฺตเร ภิกฺขุชนสฺส
สีหพทูปโต อณฺณทิวาสีโน ภิกฺขุคณสฺส
กิลฺลิจิ อตฺถํ ปโยชนํ ยสฺมา นาภิสมฺภุณฺหาติ น
สมฺปาเทติ น สาเรติ ตสฺมา อิมํ สํวณฺณนํ ปาฬิ-
นยานุรูปํ กตฺวา พุทฺธสิริตเถเรน อหฺมณฺโง
อิทานิ สมารภิสฺสหนฺติ. (สารตฺถ. ๑/๑๙)

[ท่านอาจารย์ครั้งแสดงธรรมที่อรรถกถา
โบราณไม่บกพร่องอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์
จะแสดงประโยชน์พิเศษแห่งการสังวรณนา
ของตน จึงกล่าวคำว่า สํวณฺณนา เป็นต้น]
มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า พระวินัยนั้น

ท่านบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ผู้วิเศษด้วยคุณตามที่กล่าวแล้ว ได้พรรณาแล้ว โดยประการทั้งปวงแม้ก็จริง ถึงกระนั้น สวรรณานี้ของท่านบูรพาจารย์เหล่านั้น เพราะได้เรียบเรียงไว้ คือ ได้รับงานไว้ด้วยภาษาของชาวเกาะสิงหล จะไม่อำนวยผล คือ ประโยชน์อะไรๆ แก่ชนผู้เป็นภิกษุในเกาะอื่น คือ แก่หมู่ภิกษุผู้มีปกติอยู่ที่เกาะอื่น (ชาวเกาะอื่น) จากเกาะสิงหล เหตุใด เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า (สารีบุตร) ผู้อันพระเถระชื่อว่าพุทธสิริได้อาราธนา (เชื้อเชิญ) แล้ว จักเริ่มสังวรณนา ทำให้สอดคล้องกับนัยแห่งพระบาลี ณ บัดนี้.

อภยธรรมมปจย (ป)

[อภย + ธรรม + ปจย]

เหตุแห่งธรรม[ที่เป็นผล]อื่น, ปัจจัยของธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง.

โส ปนาย ๒เปฯ อภยธรรมมปจยเยหิ อภย-
ธมมานุสปปตติโต อนณณตตติ วุตโต.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๙)

ก็แลปฏิจจสมุบาทที่นั่น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อนัญญตต (ความไม่มีธรรมอื่น เพราะปัจจัยอื่น[ไม่เป็นอย่างอื่น]) ก็เพราะธรรม[ที่เป็นผล] อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น เพราะปัจจัย ของธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง

อภยธรรมมปจยเยหิติ อภยสฺส ผลธมมสฺส
ปจยเยหิ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๒๘)

บทว่า อภยธรรมมปจยเยหิ แปลว่า เพราะปัจจัยของธรรมที่เป็นผลอีกอย่างหนึ่ง.

อภยธรรมมสงฺข (ป)

[อภย + ธรรม + สงฺข]

พระธรรมและพระสงฆ์อื่น, พระธรรมและพระสงฆ์อื่น[จากศาสนาอื่น].

ธมฺมสงฺฆาปิ อภยธรรมมสงฺฆเมหิ อสทิสฺสฺสเจน
วิสิฏฺฐจฺจนตยา ทูลลภปาตฺตภาวาทินา จ อคฺคา.
ตถา หิ เตสฺส สฺวากฺขาตตาทิสฺสูปฺปฏิปนฺนตาทิ-
คฺคณวิเสสํ อภยธรรมมสงฺฆา สทิสสา อปฺปตฺร-
นินฺนา วา นตฺถิ กุโธ เสฏฺฐจา. สยเมว จ ปน
เตหิ วิสิฏฺฐจฺจนตยา เสฏฺฐจา. (อิตฺตฺ. อ. ๒๖๙)

แม้พระธรรมและพระสงฆ์ก็ชื่อว่าล้าเลิศกว่าพระธรรมและพระสงฆ์อื่น (จากศาสนาอื่น) ของลัทธิอื่น โดยความหมายว่า ไม่มีสิ่งเหมือน[และผู้ละม้าย] และโดยเป็นของมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยากเป็นต้น เพราะเป็นผู้มีความดีพิเศษ. จริงอย่างนั้น พระธรรมและพระสงฆ์อื่นจะละม้าย หรือมีความเลวน้อยกว่าคุณวิเศษมีความที่พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น และความที่พระสงฆ์นั้นเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น หามิไม่มีคือจะเป็นผู้ประเสริฐสุดมาแต่ไหน. ก็แลพระธรรมและพระสงฆ์ (ในพระศาสนา) ชื่อว่าประเสริฐที่สุดกว่าพระธรรมและพระสงฆ์อื่นเหล่านั้นเพราะเป็นธรรมและ เป็นหมู่ที่มีคุณวิเศษในตัวเองนั้นเทียว.

อภยธรรมมานุสสิตาภาว (ป)

[อภยธรรม + อนุสสิตา + ภาว]

ความไม่มีการตามพิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น.

[อิธ ภิกขเว ภิกขุ กาเย กายานุปัสสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิขุ-
ฉาโทมนสฺส. เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ
ฯเปฯ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหริติ ฯเปฯ ธมฺเมสุ
ธมฺมานุปัสสี วิหริติ..

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ใน
กองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส
มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ชมอภิขุฉาและโทมนัส
ในโลกอยู่ ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่...
ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ ตามรู้ในสภาวะธรรม
ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่]

สมฺปชาโนติ สมฺปชฌณสงฺขาเตน ฉาณน
สมฺนฺนาโคโต. อยํ ปเนตฺถ วจนฺตฺถิ สมฺมา
สมฺนฺตโต สามณฺจ ปชานนฺโต สมฺปชาโน
อสมฺมิสฺสโต ววตฺถาเน **อภยธรมานุ-**
ปัสสีตามภาเวน สมฺมา อวิปริตฺ สพฺพาการป-
ปชาเนน สมฺนฺตโต อุปฺปวริเวสสาวหาเวน
ปวตฺติยา สมฺมา ปชานนฺโตติ อตฺถ.

(อ.ฎี. ๑/๒๓๕)

บทว่า **สมฺปชาโน** (มีสัมปชฌณะ) คือ ภิกษุ
ประกอบแล้วด้วยญาณ กล่าวคือสัมปชฌณะ
(สัมปชฌณญาณ=ปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรม
ตามความเป็นจริง). ก็ในคำว่า สมฺปชาโน นั้น
มีรูปวิเคราะหฺดังต่อไปนี้ ภิกษุรู้ชัดอยู่โดย
ชอบและด้วยตนเอง (รู้โดยประการต่างๆ
ด้วยตนเอง) ชื่อว่า สัมปชาโน อธิบายว่า รู้ชัด
อยู่โดยชอบ (อย่างทั่วถึง) คือ ไม่วิปริต (ไม่
ผิดเพี้ยน) เพราะไม่มีการตามพิจารณา
เห็นธรรมอย่างอื่นในการกำหนด โดยไม่ให้

ปะปนกัน รู้ชัดอยู่โดยรอบ เพราะรู้ชัดถึง
อาการทุกอย่าง อย่างไม่รู้ชัดอยู่ด้วยตนเอง เพราะ
เป็นไปโดยภาวะที่นำเอาความพิเศษที่สูงๆ
ขึ้นไปมาให้ได้.

ผู้ที่มีความเพียรอย่างยิ่งยวด มีสติอย่างต่อเนื่อง
เนื่องอยู่ในอารมณ์กัมมัญฐานเท่านั้น จึงจะได้
สัมปชฌณญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรม
ตามความเป็นจริง) จำแนกเป็นสภาวะลักษณะ
คือลักษณะพิเศษของรูปนาม อันได้แก่ลักษณะ
เฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนาม
อื่นไม่มี และสามัญญลักษณะคือลักษณะ
ทั่วไปของรูปนามอันได้แก่ความไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุนี้ ธรรม ๓ ประการ
คือ อาตปิตฺต (ความเป็นผู้มีวิริยะ) สมฺปชฌณ
(ความเป็นผู้มีสัมปชฌณะหรือญาณ) สติมตา
(ความเป็นผู้มีสติ) จึงถือว่าเป็นคุณสมบัติที่
นำมาซึ่งความสำเร็จในการเจริญสติปัฏฐาน
อย่างแท้จริง]

อภยธรมานุปัสสี (ติ)

[อภยธรมม + อนุ + ทิส + ณี]

ผู้ตามรู้สภาวะธรรมอื่น, ผู้มีปกติตามรู้เห็น
สภาวะธรรมอื่น, ผู้มีปกติตามรู้เห็นลักษณะอื่น
จากความไม่สวयงามเป็นต้น.

อยณฺหิ เอตสฺมี กาเย กายานุปัสสีเยว น **อภย-**
ธรมานุปัสสี. อิทฺ วุตตํ โหติ ยถา อนฺทกฺกตฺยาปิ
มรฺริจฺยา อุทกานุปัสสีโน โหนฺติ น เอว อนิจฺจ-
ทฺกฺขานตฺตอสฺสุภฺยาเต เอว อิมสฺมี กาเย นิจฺจสุ-

อตุตสภากวานุสสติ. อตฺโข กายานุสสติ อนิจฺจ-
ทุกฺขอนตฺตอสุภากการสมฺมทานุสสติ อตฺโถ.

(ที.อฎ. ๒/๓๔๘, ม.อฎ. ๑/๒๔๗, อภ.อฎ. ๒/๒๐๘)

แท้จริง ภิกษุนี้เป็นผู้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็น
กองรูป มิใช่ตามรู้สภาวะธรรมอื่น มีคำที่
ท่านกล่าวอธิบายว่า เธอมิใช่ตามรู้ความเป็น
ของเที่ยง เป็นสุข มีตัวตนและความสวยงาม
ในกองรูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน
และไม่สวยงาม เหมือนผู้ที่เห็นพยับแดดที่
ไม่ใช่หน้าว่าเป็นน้ำ แต่เธอเป็นผู้ตามรู้กองรูป
คือตามรู้กองแห่งลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์
ไม่ใช่ตัวตน และไม่สวยงาม.

น อภยธรรมมานุสสติ น อภยสภากวานุสสติ.
อสุภาทิโต อภยการานุสสติ น โหติติ วุตฺตํ
โหติ. (มุลฎ. ๒/๑๔๘)

บทว่า น อภยธรรมมานุสสติ คือ มิใช่ตามรู้
สภาวะธรรมอื่นมีคำอธิบายว่า มิใช่ตามรู้ลักษณะ
อื่นจากความไม่สวยงามเป็นต้น.

อภยธรรมมานุสสติ (ถ)

[อภยธรรม + น + อปุสสติ]

การไม่เกิดขึ้นแห่งธรรม[ที่เป็นผล]อื่น. ธรรม
[ที่เป็นผล]อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น.

โส ปนายํ ะเปฯ อภยธรรมปจฺจเยหิ อภย-
ธรรมมานุสสติโต อนนฺตยตฺตาติ วุตฺโต.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๙)

ก็แลปฏิจสุมุปาบทนั้น พระผู้มีพระภาค
ตรัสเรียกว่า อนนฺตยตฺตา (ความไม่มีธรรมอื่น

เพราะปัจจัยอื่น[ไม่เป็นอย่างอื่น]) ก็เพราะ
ธรรม[ที่เป็นผล]อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น เพราะ
ปัจจัยของธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง

อภยธรรมมานุสสติโตติ ตโต อภยสส
ผลธมฺมสส อนุปฺพชฺชนโต. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๒๘)

บทว่า อภยธรรมมานุสสติโต ความว่า
เพราะธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง ไม่เกิดขึ้น
จากปัจจัยธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่งนั้น.

อภยนิกาย (ป)

[อภย + นิกาย]

หมื่น, ที่อาศัยอื่น..

นิกาโย เคะหราชิสฺส. (ธาน.คถา ๑๑๐๔)

นิกาย ศัพท์ = ที่อาศัย, หมูหรือนิกาย.

อภยนิกายภาว (ป)

[อภยนิกาย + ภาว]

ความเป็นหมูสัตว์อื่น.

อิตฺถภาวณฺณถาภาวนฺติ อิมํ มนุสฺสกาว่า อิตฺโต
อวเสสํ อภยนิกายภาวญฺจ.

(สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๒๒)

บาทคถาว่า อิตฺถภาวณฺณถาภาว (ความเป็น
อย่างนี้และความเป็นโดยประการอื่น) หมายถึง
ถึงความเป็นมนุษย์นี้ และความเป็นหมูสัตว์
อื่นที่เหลือจากความเป็นมนุษย์นี้.

อภยนิรเปกข (ติ)

[อภย + นิรเปกข]

(ก) มิใช่เพ่งเล็งถึงเหตุอื่น, มิใช่เพ่งเล็งถึง
[วิปัสสนา] อันเป็นเหตุมาปรากฏ[ของมรรค]

อถว น ปน ลภนฺตํ อภฺยณฺหิรเปกฺเขหิ
สคฺคณารมฺมณฺเห น ลภนฺติ. กิ ภาณนา? อภิธมฺเม
สรสฺสจฺจนฺนเกหิ สหิตฺเตหิ นามลภาตํ อตฺถโก.

(มูลฎี. ๑/๓๕๐)

ปฐะวํ อถ วา น ปน ลภนฺติ (แต่ก็ไม่ได้)
คือ (แม้) มรรคที่เป็นสัจจและอัปปณฺหิตะ
ก็ไม่ได้[ชื่อนี้]ตามคุณของตน [คือมรรค]และ
อารมณ์ มิใช่เพ่งเล็งถึงเหตุอื่น. เพราะอะไร
เพราะในอภิธรรมได้ชื่อ[ด้วยเหตุสองอย่าง
คือ]โดยสภาวะของตน และโดยความเป็น
ปฏิบัติที่ประกอบกัน.

อภฺยณฺหิรเปกฺเขหิติ อาคมนฺนिरเปกฺเขหิ.

(อนุฎี. ๑/๑๒๒)

บทว่า อภฺยณฺหิรเปกฺเขหิ (มิใช่เพ่งเล็งถึง
เหตุอื่น) คือ มิใช่เพ่งเล็งถึง[วิปัสสนา]อันเป็น
เหตุมาปรากฏ[ของมรรค].

(ข) อันไม่มีการเพ่งเล็งถึงบทอื่น[มีสังขาร
ทุกข์เป็นต้น].

ทุกข์ ทุกฺขสจฺจนฺติ? อามนฺตาติ เอตถ กิณฺจาปิ
ทุกข์ทุกข์ สงฺขารทุกข์ วิปริณามทุกข์นฺติ
ตีสฺสปี ทุกฺขสทฺโท ปวตฺตติ “ชาติปิ ทุกฺขาติ-
อาภินา ชาติอาทิสฺส จ โส ปน ทุกฺขทุกข์โต
อภฺยตฺถ ปวตฺตมาโน อภฺยณฺหิรเปกฺโข นป-
ปวตฺตติ. สุตฺตญฺเจตฺถ ทุกฺขปทํ อภฺยณฺหิรเปกฺขํ
คเหตฺวา ปณฺณตฺติโสธฺรํ กโรติ. เตน นป-
ปริยายโต ทุกฺขสภาวะตฺตา เอว ยํ ทุกฺขทุกข์,

ตสฺมิ ทุกฺขทุกข์ เอส ทุกฺขสทฺโท. ตณฺจ
เอกนฺเตน ทุกฺขสจฺจเมวาทิ “อามนฺตาติ วุตฺตํ.

(มูลฎี. ๓/๑๓๔)

ในปฐะวํนี้ว่า ธรรมที่ชื่อว่าทุกข์ชื่อว่า ทุกฺขสจฺจจะ
ใช่ใหม่. ตอบว่า ใช่. ทุกฺข ศัพท์ย่อมเป็นไป
แม้ในทุกข์ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ทุกฺขทุกข์
(ทุกข์แท้จริง) สังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร)
และวิปริณามทุกข์ (ทุกข์โดยความแปรปรวน)
ก็จริง ถึงกระนั้นด้วยคำว่า ชาติปิ ทุกฺขา เป็นต้น
และในคำว่า ชาติ เป็นต้น ทุกฺข ศัพท์นั้น เมื่อ
เป็นไปในอรรถอื่นจากทุกข์ทุกข์ เป็นศัพท์ที่
ไม่มองหาบทอื่น[มีสังขารทุกข์เป็นต้น] ย่อม
ไม่เป็นไป[คือไม่เป็นทุกข์ทุกข์ด้วย แต่ต้อง
เป็นชาติทุกข์อย่างหนึ่ง].

ก็ในสังจยมกบัณฺเฑตฺตวาระนี้ พระผู้มีพระ
ภาคทรงถือเอาทุกข์บทล้วนๆ อันไม่มองหา
บทอื่น ทรงทำการชำระบทนามบัญญัติ[ของ
ทุกข์สจฺจ]. เพราะเหตุนี้ ว่าโดยตรง ทุกฺขทุกข์
อันใดมีอยู่ ทุกฺข ศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในทุกข์-
ทุกข์นั้น เพราะมีสภาพเป็นทุกข์อย่างแท้จริง.
ก็ทุกข์สจฺจนั้นเป็นทุกข์สจฺจโดยแท้ เหตุนี้
จึงตอบว่า อามนฺตา (ใช่).

อภฺยณฺหิรเปกฺโขติ สงฺขาราภิปทฺตฺตฺรา-
นเปกฺโข. (อนุฎี. ๓/๑๘๕)

บทว่า อภฺยณฺหิรเปกฺโข (ไม่มีการเพ่งเล็งถึง
บทอื่น) คือ ไม่มีการเพ่งเล็งถึงบทอื่นมีสังขาร
ทุกข์เป็นต้น.

เตนาติ อภฺยณฺหิรเปกฺขทุกข์ปทคฺคหณโต.

(อนุฎี. ๓/๑๘๕)

บทว่า **เตน** คือ เพราะการถือเอาทุกข์บท อัน
ไม่มีความเพ่งเล็งถึงบทอื่น[มีสังขารทุกข์
เป็นต้น].

อณฺณนรเพกขทุกขปทคคหณ (น)

[อณฺณนรเพกข + ทุกขปท + คคหณ]

การถือเอาทุกข์บทอันไม่มีการเพ่งเล็งถึงบท
อื่น[มีสังขารทุกข์เป็นต้น].

ดู อณฺณนรเพกข

อณฺณนรสุสย (ป)

[อณฺณ + นรสุสย]

(๑) ที่อาศัยต่างกัน.

(๒) (ติ) ผู้มีที่อาศัยต่างกัน.

อณฺณนรสุสยตฺต (น)

[อณฺณนรสุสย + ตฺต]

ความมีที่อาศัยต่างกัน.

จกฺขุกายานํ **อณฺณนรสุสยตฺตา** กลาปนฺตร-
คตตาย “อณฺณสุส อณฺณตฺถ อภาวโตติ อาห.

(มุลฎี. ๑/๑๔๖)

พระอรธกถาจารย์กล่าวว่า อณฺณสุส อณฺณตฺถ
อภาวโต (เพราะสิ่งหนึ่งไม่มีในอีกสิ่งหนึ่ง)
เพราะอาศัยอยู่ในรูปกลาปต่างกัน เนื่องจาก
จักขุปสาทและกายปสาทมีที่อาศัยต่างกัน
(มีมหาภูตรูปที่อาศัยต่างกัน)

อณฺณนรสุสยวิญฺญาณ (น)

[อณฺณนรสุสย + วิญฺญาณ]

วิญฺญาณ[จิต]อันมีที่อาศัยอื่น.

มโนวิญฺญาณสุส ปน อณฺณนรสุสยมโน-
ปฺพุพฺพคมตาย **อณฺณนรสุสยวิญฺญาณสุส**
อนนฺตรปจฺจยตฺตาภาเวน มโนทวารนิกฺคมน-
มุขภาวาทาโต จ สาทิสยวิชานนกิจฺจตา
วิเสโส. (มุลฎี. ๑/๑๒๕)

ก็การที่มโนวิญฺญาณมีหน้าที่รู้อารมณ์อันยิ่ง
กว่า[ปัญจวิญฺญาณ]เป็นความต่างกัน เพราะ
มโนวิญฺญาณมีที่อาศัยอื่น จึงไม่เป็นประธาน
[ในการเห็นเป็นต้น] และเพราะการที่วิญฺญาณ
อันมีที่อาศัยอื่น ไม่มีความเป็นอนันตรปจฺจย
และเพราะมโนวิญฺญาณ ไม่ใช่ช่องทางออก
จากมโนทวาร[ไม่ใช่จุดเริ่มวิถี].

อณฺณปจฺจย (ป)

[อณฺณ + ปจฺจย] ปจฺจยอื่น.

อณฺณปจฺจยภาว (ป)

[อณฺณปจฺจย + ภาว]

ความเป็นปจฺจยอื่น.

เอวํ อารพฺภาติ วจฺนํ อารมฺมณปจฺจยโต **อณฺณ-
ปจฺจยภาวสุสาปิ** ที่ปํก. (มุลฎี. ๑/๑๔๖)

คำว่า เอวํ อารพฺภา เป็นคำแสดงแม้ความ
เป็นปจฺจยอื่นจากอารมฺมณปจฺจย.

อณฺณปจฺจยสมฺภูจฺจณ (น)

[อณฺณปจฺจย + สมฺภูจฺจณ]

[รูป]ที่เกิดจากปจฺจยอื่น, รูปที่มีปจฺจยอื่น
เป็นสมฺภูจฺจณ.

กสฺมา ปน กมฺมสฺส กตตฺตาติ จ ‘น กมฺมสฺส
กตตฺตาติ จ อุมินฺนํปิ นิทุเทสเส ‘ชฺรตา จ
อนิจฺจตา จ’ น คหิตา อนุปาทิณฺณาทีนํเยว
นิทุเทสเสสุ คหิตาติ? น กมฺมสฺส กตตฺตาติ
เอตฺถ ตาว กมฺมโต อญฺญปจฺจยสฺมฺมฺจฺจํ
สงฺคหิตํ. ‘กมฺมสฺส กตตฺตาติ เอตฺถ กมฺม-
สฺมฺมฺจฺจํเมว. อิมานิ จ เทว รูปานิ เวน กมฺมโต
น อญฺญสฺมา รูปชนกปจฺจยา อูปปชฺชนฺติ
ตสฺมา น คหิตานิ.

(ឧ.រ.ក. ១/២៤២)

ถามว่า: เหตุใดแม่ในนิเทศของบททั้ง ๒ คือ
กมมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมกระทำขึ้น) และ
น กมมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น)
พระพุทธองค์มิได้ทรงถือเอาชรารูปและ
อนิจจารูป แต่ทรงถือเอาเฉพาะในนิเทศ
ของอนุภาทินรูปเป็นต้นเท่านั้น

[พุทธองค์ได้ตรัสถึงขรรคารูปและอนิจจตา-
รูปในนิเทศของบทว่าอนุปาทินนะ, อนุปา-
ทินนุปาทานิยะ และนิจิตตสมุฏฐาน เป็นต้น
ด้วยพระดำรัสว่า กตมํ ตํ รูปํ อนุปาทินนํ (รูป
ที่ไม่มีใจครองนั้นเป็นไฉน)]

ตอบว่า: ในบทว่า น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) นี้ พระพุทธองค์ทรงรวมรูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรมก่อน แต่ในบทว่า กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมกระทำขึ้น) นี้ ทรงรวมรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ [คือ ชรตารูปและอนิจจตารูป] เหล่านี้มิได้เกิดจาก กรรมหรือปัจจัยอย่างอื่นที่ยังรูปให้เกิด ดังนั้น จึงมิได้ทรงถือเอา.

อณฺฏปท (๗)

[อณฺฏ + ปท] บทอื่น, อัญญบท.

คำว่า อญฺญปท (บทอื่น) คือ สรรพนาม ๔ ศัพท์
อันได้แก่ ย ต เอต และ อิม ที่ลงปฐมวิภัติติ
เป็นต้นไปจนถึงสัตตตมีวิภัติติ เช่น โย, ยံ,
เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส และ ยสฺมี (และเป็น
ว่า ศัพท์ในสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส
อีกด้วย) ดังที่คัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๓๒๘)
กล่าวว่า อญฺญปทตฺเถสุ พหุพพีหิ. (ค่านาม
ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันในบท ย่อมถูกย่อเข้า
ด้วยกันในเนื้อความของบทอื่นได้บ้าง สมาส
นั้น มีชื่อว่า พหุพพีหิสมาส).

อภุฌปทตฺถ (ปฺ)

[อณฺเฏปท + อตฺถ]

อรรถของบทอื่น, เนื้อความของบทอื่น.

คำว่า **อณฺณปทตฺถ** (เนื้อความของบทอื่น)
คือเนื้อความของอัญญบท[บทอื่น]มีบุรุษ
เป็นต้นที่เป็นนรรธของ ย ต เอต และ อิม
(และเป็นนรรธที่ไม่แน่นอนของ วา ศัพท์ใน
สังขยോഗยปทพหุพพิหิสมาสอีกด้วย) ดังที่
คัมภีร์กัจจายณะ (สูตร ๓๒๘) กล่าวว่า **อณฺณ-**
ปทตฺถ **เตสฺ พหุพพิหิ**. (คำนามที่มีเนื้อความ
สัมพันธ์กันในบท ย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันใน
เนื้อความของบทอื่นได้บ้าง สมานั้น มีชื่อ
ว่า พหุพพิหิสมาส). คำว่า พหุพพิหิ นี้ เป็น
สมาสที่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมีความหมายไป
สัมพันธ์กับบทอื่นเหมือนคำว่า พหโว วิหโย
ยสฺส โส พหุพพิหิ (ผู้มีข้าาเปลี่ยนมาก ชื่อว่า

พหุพพีหิ) คำว่า พหุพพีหิ มิได้หมายถึง ข้าวเปลือกหรือคุณลักษณะ “มาก” แต่หมายถึง บุคคล (บุคคล) แทน คำว่า ยสฺส เป็นอณฺณบพ (อณฺณปท), บุรุษที่เป็นวิเสสยะของ ยสฺส เป็นเนื้อความของอณฺณบพ (อณฺณปทตถ). พหุพพีหิสมาสนี้มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น ตักคุณสังวิญญานะ (พหุพพีหิสมาสที่แสดง ให้รู้พร้อมกับวิเสสยะของบพนั้น) และอตักคุณสังวิญญานะ (พหุพพีหิสมาสที่มีได้แสดง ให้รู้พร้อมกับวิเสสยะของบพนั้น)

อณฺณปทตถวณิจฺฉา (ถี)

[อณฺณปทตถ + วณ + อิจฺฉา]

ความประสงค์จะกล่าวเนื้อความของบพอื่น, ความประสงค์จะกล่าวพหุพพีหิสมาส.

อณฺณปทตถวณิจฺฉากาว (ป)

[อณฺณปทตถวณิจฺฉา + กาว]

ความไม่มีความประสงค์จะกล่าวเนื้อความของ บพอื่น – พหุพพีหิสมาส.

สา จ สมานาธิกรณตา พาหิรตถสมาเสป ลพฺภติ. ตโต จ อณฺณปทตถวณิจฺฉากาว กมฺมชารยสมาโส ลพฺภติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๒๘)

ก็ความที่[บพสองบพ]มีเนื้อความเสมอกันนั้น ย่อมได้แม้ในพาหิรตถสมาส (พหุพพีหิสมาส). และเพราะบพสองบพ[อิม+ปัจจย]มีเนื้อความ เสมอกันนั้น ดังนั้น [บพว่า อิทปัจจย] จึงเป็น กรรมชารยสมาสได้ในเพราะไม่มีความประสงค์ จะกล่าวเนื้อความของบพอื่นจากพหุพพีหิ สมาสนั้น.

[คัมภีร์ฎีกามักเรียกชื่อพหุพพีหิสมาสว่า พาหิรตถสมาส คือสมาสที่มีเนื้อความภายนอก หมายถึงมีความหมายไปสัมพันธ์กับ บพอื่นจากบพที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน (อณฺณบพ) ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ เรียกว่า อณฺณปทตถสมาส]

อณฺณปทตถสมาส (ป)

[อณฺณปทตถ + สมาส]

สมาสที่มีเนื้อความของบพอื่น, อณฺณตถ-สมาส, พหุพพีหิสมาส.

อริยสาวโก นิพฺพานํ อริยผลญจ ปฏิปชฺชติ เอตายาติ ปฏิปทา, สา จ ตสฺส ปุพฺพภาโค เอวาติ อิท “ปุพฺพภาคปฏิปทายาติ อริย-มคฺคมาห. “อฏฺฐ องฺคานิ อสฺสาติ อณฺณปทตถ-สมาส” อกตฺวา อฏฺฐองฺคานิ อสฺส สนฺตํติ อฏฺฐองฺคโกติ ปทสฺสทฺธิ ฏฺฐงฺกพฺพา.(ที.ฎี. ๑/๓๔๐)

ชื่อว่าปฏิปทาเพราะเป็นเครื่องดำเนินไปสู่ พระ นิพพานและอริยผลของพระอริยสาวก. ก็ ปฏิปทา (มชฌิมาปฏิปทา) นั้น เป็นข้อปฏิบัติ อันเป็นส่วนเบื้องต้นของพระนิพพานและ อริยผลนั้นนั่นเทียว เหตุนั้น ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยมรรคว่า เป็นข้อ ปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น. [บพว่า อฏฺฐองฺคิก] ไม่ตั้งรูปวิเคราะห้เป็นอณฺณปทตถสมาสว่า อฏฺฐ องฺคานิ อสฺส (แต่) พึงทราบการสำเร็จ บพว่า อฏฺฐองฺคานิ อสฺส สนฺตํติ อฏฺฐองฺคโก (องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นมีอยู่แก่มรรคนั้น เหตุนั้น มรรคนั้นชื่อว่า อฏฺฐองฺคิกะ=อันมีองค์ ๘)[ลง อีก ปัจจัยในอัสสตีติตฺทริตฺ] ดู อฏฺฐองฺคิก

อณฺณบุคคล (ป)

[อณฺณ + บุคคล] บุคคลอื่น.

หว อธมฺมิกานิ ทานานิตี สงฺฆสฺส ปริณตํ
อณฺณสงฺฆสฺส วา เจตียสฺส วา ปุคฺคสฺส วา
ปริณามเตติ เจตียสฺส ปริณตํ อณฺณเจตียสฺส
วา สงฺฆสฺส วา ปุคฺคสฺส วา ปริณามเตติ
ปุคฺคสฺส ปริณตํ **อณฺณปุคฺคสฺส** วา สงฺฆสฺส
วา เจตียสฺส วา ปริณามเตติติ เอวํ วุตตานิ.

(วิ.อฎ. ๔/๑๘๒)

ปาฐะว่า หว **อธมฺมิกานิ ทานานิ** ความว่า
ทานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า น้อม
ลากที่เขานำมาเพื่อสงฆ์ ไปเพื่อสงฆ์หมู่อื่น
ก็ตาม เพื่อเจตีย์ก็ตาม เพื่อบุคคลก็ตาม.
น้อมลากที่เขานำมาเพื่อเจตีย์ไปเพื่อเจตีย์อื่น
ก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม, เพื่อบุคคลก็ตาม
น้อมลากที่เขานำมาเพื่อบุคคล ไปเพื่อบุคคล
อื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม เพื่อเจตีย์ก็ตาม.

อณฺณปริส (ป)

[อณฺณ + ปริส] บุรุษอื่น, ชายอื่น.

อณฺณปริสสารตฺต (ติ)

[อณฺณปริส + สารตฺต]

ผู้มีศรัทธากำหนดยิ่งในชายอื่น, มีความรัก
ใคร่ชายอื่น.

สารตฺต = ส + รตฺโต ลบนิคหิตในเพราะ
พยัญชนะเบื้องต้นด้วยสูตร (กจ.๓๙) ว่า
พยัญชนะ จ (ส + รตฺโต) แยกพยัญชนะหน้า

ออกจากสระหลังด้วยสูตร (กจ.๑๐) ว่า ปุพฺพ-
มโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย (สฺ อ + รตฺโต)
ที่ชนะสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องต้นด้วย
ด้วยสูตร (กจ.๒๕) ว่า ที่ฆิ. คัมภีร์ปทฺฐปสฺส
(อธิบายสูตร ๕๔) กล่าวว่า รการหการสฺ
อุปสคฺคณตฺสส ที่โฆ (การที่ชนะสระที่อยู่หลัง
อุปสรรคยอมมี ในเพราะ ร อักษรและ ห
อักษร[เบื้องต้น]).

หเนยฺยุนฺติ กุฑฺธา วา **อณฺณปริสสารตฺตา**
วา หุตฺวา สพฺพเมตํ หนนาทึ กรเญยฺ.

(ชา.อฎ. ๕/๔๘๖)

บพว่า **หเนยฺย** (พึงฆ่า) ความว่า พวกหญิงที่
โกรธสามี หรือมีความรักใคร่ชายอื่นพึง
กระทำการฆ่าเป็นต้นนี้ทั้งหมด.

อณฺณพยากรณ์ (น)

[อณฺณา + พยากรณ์]

[พยากรณ์ = วิ + อา + กร + ยุ]

การพยากรณ์หรือหัตตผล.

[โหนติเยวานนท ภิภฺช อภิภฺเจ ภิภฺจสณฺณโน,
อปตฺเต ปตฺตสณฺณโน, อนนฺทเต อธิคตสณฺณโน,
อสจฺฉิกเต สจฺฉิกตสณฺณโน, อธิมาเนน อณฺณ
พฺยากรโหนติ, ตณฺจ โข เอตํ อพฺโพพฺพาริกนฺติ.

(วิ. ๑/๑๙๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มีอยู่เหมือนกัน
อาณนท ที่ภิกษุทั้งหลายเข้าใจมรรคผลที่ยัง
มิได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุ
ว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง จึง

อวดอ้างมรรคผลตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ แต่
กรณีนี้ไม่ควรกล่าวว่ามี]

ตณฺจ โข เอตํ อพฺโพหาริกนฺติ ตณฺจ โข เอตํ
เตสํ อณฺณพฺยาकरणํ อพฺโพหาริกํ อาปตฺติ-
ปณฺญาปเน โวหารํ น คจฺจนฺตํติ อาปตฺติยา อํคํ
น โหตีติ อตฺถโก. (วิ.อฎ. ๒/๗๙)

ปาฐะว่า ตณฺจ โข เอตํ อพฺโพหาริกํ ความ
ว่า ก็แลการพยากรณ์หรือหัตตผลนี้นั้น
ของเธอเหล่านั้นนั้น เป็นอพโพหาริก ยังไม่ถึง
โวหารในการเป็นเหตุให้บัญญัติอาบัติ, อธิบาย
ว่า ยังไม่เป็นองค์แห่งอาบัติ.

ดู อณฺณา (อหัตตผล)

[อพโพหาริก คือ กล่าวไม่ได้ว่ามี เหมือนไม่
มี มีแต่ไม่ปรากฏ จึงไม่ได้โวหารว่ามี นำมา
กล่าวอ้างไม่ได้ ถือเป็นกรณีพิเศษที่ไม่
สามารถนำมากล่าวอ้างได้. คำว่า อพโพหาริก
แปลตามศัพท์ว่า ไม่ถึงชื่อที่บุคคลเรียกขาน
คือ ไม่พอที่จะเรียกด้วยชื่อนั้นๆ ได้ เพราะมี
เพียงเล็กน้อย เหมือนดินที่มีธาตุดินมาก จึง
ได้ชื่อว่าปฐวีธาตุ ส่วนธาตุน้ำเป็นต้นมีน้อย
จึงไม่พอที่จะทำให้เรียกว่าปฐวีธาตุ คำนี้มีรูป
วิเคราะห์ว่า โวหริยเตติ โวหาโร (วิ บทหน้า +
อว บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยใน
กรรมสาธนะ) โวหารํ คจฺจนฺตํติ โวหาริกา
(โวหาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน คจฺจนฺตํ ตัทธิต)
น โวหาริกา อพฺโพหาริกา (นินิบาตบุรพบท-
กรรมธารยสมาส)]

อณฺณภณน (น)

[อณฺณ + ภณน]

การกล่าวเป็นอย่างอื่น, กล่าวพลาดเป็นอย่างอื่น.

ทวายาติ สหสา อณฺณํ ภณิตฺวาโม สหสา
“พุทฺธํ ปจฺจุทฺตามิติ ภณติ. รวายาติ รวภณเณน
“อณฺณํ ภณิสฺสามิติ อณฺณํ ภณนฺโต. ปุริเมณ
โก วิเสสํติ เจ? ปุริมํ ปณฺทิตสฺสาปิ สหสาเสณ
อณฺณภณนํ. อิํ ปน มนุสฺสํตฺตา โมมฺหตฺตา
อปกตมฺณุตฺตา ปกฺขลนตฺสส “อณฺณํ ภณิสฺสามิติ
อณฺณภณนํ. (วิ.อฎ. ๑/๒๒๐)

บทว่า ทวาย ความว่า ภิกษุผู้มีความประสงค์
จะพูดอย่างหนึ่งโดยเร็ว แต่พูดไปโดยเร็วว่า
ข้าพเจ้าบอกคือนพระพุทเจ้า ดังนี้ (ชื่อว่า
ภิกษุบอกคือนลิกขา โดยกล่าวเล่นหรือกล่าว
เร็ว). บทว่า รวาย แปลว่า โดยการพูดพลาด.
หากจะมีผู้ถาม ถามว่า ภิกษุคิดว่า เพราะจัก
พูดอย่างหนึ่ง ดังนี้ แต่พูดไปอีกอย่างหนึ่ง
[คือพูดว่า เรบอกคือนพระพุทเจ้า ดังนี้] คำ
พูดที่พูดนี้กับคำพูดที่มีอยู่ก่อน มีความ
แปลกกันอย่างไร? แก้วว่า แม้ผู้ฉลาดกล่าว
คำก่อนเป็นอย่างอื่น[พูดคำก่อนพลาดไป
เป็นคำอื่น]ก็ด้วยอำนาจความเร็ว แต่บุคคลผู้
พลั้งพลาดตั้งใจว่า เราจักพูดอย่างหนึ่ง กล่าว
เป็นอย่างอื่น[พลาดไปพูดอีกอย่างหนึ่ง]นี้
ก็เพราะความที่ตนเป็นคนทึบ เป็นคนหลง
งมงาย.

อณฺณภต (ติ)

[อณฺณ + ภต] อันผู้อื่นเลี้ยง (นกดุเหว่า).

อณฺณภาค (ป)

[อณฺณ + ภาค]

(ก) ส่วน - ฝ่ายอื่น, มีวัตถุ[ที่ตั้งอาศัย]ไม่เสมอ
กัน[ต่างกัน].

ดู อณฺณภาคีย อรรถ (ก)

(ข) ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นของส่วนอื่น - ที่มี
ส่วนอื่น, สิ่งอย่างอื่น.

ดู อณฺณภาคีย อรรถ (ข)

อณฺณภาควนฺตุ (ติ)

[อณฺณภาค + วนฺตุ]

มีส่วนอื่น[จากกำเนิดมนุษย์และความเป็น
ภิกษุของพระทัฬหฬัลลบุตร]

ดู อณฺณภาคีย อรรถ (ข)

อณฺณภาคสมฺพนฺธี (ติ)

[อณฺณภาค + สมฺพนฺธี]

มีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอื่น[จากกำเนิดมนุษย์
และความเป็นภิกษุของพระทัฬหฬัลลบุตร],
ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]เป็นของส่วนอื่น[คือมีความ
เกี่ยวเนื่องกับส่วน อันได้แก่ความเป็นกําเนิด
ดิรัจฉานและความเป็นแพะ]

ดู อณฺณภาคีย อรรถ (ข)

อณฺณภาคีย (ติ)

[อณฺณภาค + อีย]

อณฺณภาคียสิกขาบท ชื่อสิกขาบทที่ ๙ แห่ง
สังฆาทิเสส (ภิกษุหาเลสโจทภิกษุอื่นด้วย
อาบัติปาราชิก).(ก) [อธิกรณ์มีส่วนอื่น – เป็นเรื่องอื่น[จาก
อธิกรณ์], มีวัตถุ[ที่ตั้งอาศัย]ไม่เสมอกัน
[ต่างกัน].อณฺณภาคียสฺส อธิกรณฺสฺสาติ อาปตฺตอณฺณ-
ภาคียํ วา โหติ อธิกรณฺณณฺณภาคียํ วา. กถํ
อธิกรณํ อธิกรณฺสฺส อณฺณภาคียํ? วิวาทา-
ธิกรณํ อนุวาทาธิกรณฺสฺส อาปตฺตาธิกรณฺสฺส
กิจจาธิกรณฺสฺส อณฺณภาคียํ ๕ เปฯ กิจจาธิกรณํ
วิวาทาธิกรณฺสฺส อนุวาทาธิกรณฺสฺส อาปตฺตา-
ธิกรณฺสฺส อณฺณภาคียํ. เอวํ อธิกรณํ อธิกรณฺสฺส
อณฺณภาคียํ ๕ เปฯกถํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณฺสฺส อณฺณ-
ภาคียํ ? เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติ อทินฺนา-
ทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกา-
ปตฺติยา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา
อณฺณภาคียา ๕ เปฯ อุตฺตริมนุสฺสธมฺม-
ปาราชิกาปตฺติ เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา
อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคห-
ปาราชิกาปตฺติยา อณฺณภาคียา. เอวํ
อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณฺสฺส อณฺณ-
ภาคียํ. (วิ. ๑/๒๕๗)ปาฐะว่า อณฺณภาคียสฺส อธิกรณฺสฺส (สิ่ง
อย่างอื่น) คือ เป็นอาบัติที่มีส่วนอื่น หรือ
อธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น อธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนอื่น
จากอธิกรณ์อย่างไร? วิวาทาธิกรณํเป็นเรื่อง
อื่นจากอนุวาทาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณํ และ
กิจจาธิกรณํ... กิจจาธิกรณํเป็นเรื่องอื่นจาก
วิวาทาธิกรณํ อนุวาทาธิกรณํและอาปตฺตา
ธิกรณํ. อธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนอื่นจากอธิกรณ์
อย่างนี้...

[ความหมายของสิกขาบทนี้ค่อนข้างเข้าใจยาก จึงควรรู้เหตุเกิดของสิกขาบทก่อน กล่าวคือหลังจากพระเมตติยะและพระภุมชกะได้ใส่ความพระทัฬหฬลบุตรด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูลแล้ว ก็แสวงหาอาบัติปาราชิกที่มีมูลมาใส่ความซ้ำอีก วันหนึ่ง ทั้งสองขึ้นเขาศิขณภูฏ เห็นแพะสองตัวเสพเมณฺณอยู่ จึงตั้งชื่อแพะตัวผู้ว่าพระทัฬหฬลบุตร และตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าเมตติยา แล้วโพชนาว่าเห็นพระทัฬหฬลบุตรเสพเมณฺณกับภิกษุณีชื่อเมตติยา พระพุทธองค์ทรงประชุมสงฆ์แล้วถามเรื่องนี้ พระทัฬหฬลบุตรทูลตอบว่า ท่านไม่เคยแม้กระทั่งฝันเห็นว่า ตนเสพเมณฺณมาก่อน พระองค์จึงให้สอบสวนเรื่องนี้ในที่สุดก็เป็นเพียงข้ออ้างในการใส่ความ เพื่อกำจัดพระทัฬหฬลบุตรเท่านั้น

อณฺณภาคิยสฺส อธิกรณสฺส (สิ่งอย่างอื่น) แปลตามศัพท์ว่า ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นของส่วนอื่น คือมีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอื่นได้แก่ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะซึ่งอื่นไปจากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัฬหฬลบุตร อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น คือ ประกอบด้วยส่วนอื่นดังที่กล่าวมานั้น

ประโยคว่า โกจิ เทโส เสสมตฺโต อุปาทินโน (ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่าง ถูกถือเอาแล้ว) ถือว่าเป็นประโยคแทรกที่อยู่ในระหว่างประโยคสมุจจะยะ ๒ ประโยค คือ อณฺณภาคิยญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ (อธิกรณนั้นมิ

ส่วนอื่น) และ ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ (และภิกษุย่อมยอมรับผิด) การประกอบประโยคแทรกในลักษณะนี้หาได้ยากมากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่มีได้ในพระบาลีทั้งนี้เพราะภาษาในพระบาลีเป็นประโยคพูด เรียกว่า วจนาคติ ส่วนภาษาในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เป็นภาษาเขียน เรียกว่า รจนาคติ จะเห็นได้ว่าการประกอบใช้นิบาตต้นประโยค เช่น ปน มีใช้เฉพาะในประโยคของพระบาลีว่า โย ปน ภิกฺขุ เถํนํ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักประกอบใช้นิบาตเหล่านี้ ตั้งแต่ประโยคที่สองเป็นต้นไป ไม่นิยมประกอบใช้ในต้นประโยคดังกล่าว]

อณฺณภาคสฺส อิทํ, อณฺณภาโค วา อสฺส อตฺถิติติ **อณฺณภาคิยํ**. อธิกรณนฺติ อาชาโร เวทิตพฺโพวตฺถุ อธิฏฺฐาณนฺติ วุตฺตํ โหติ. โย หิ โส “ทพฺโพวตฺถุ มลฺลปฺปฺโต นามาติ ฉคลโก วุตฺโต โส ยวายํ อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปฺปฺตสฺส ภาโค โภฏฺฐาโส ปกฺโข มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ ตโต อณฺณสฺส ภาคสฺส โภฏฺฐาสฺส ปกฺขสฺส โหติ ติรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสฺส จ โส วา อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิติติ ตสฺมา อณฺณภาคิยสฺสขุญฺญํ ลภติ. (วิ.อฎ. ๒/๑๘๔)

ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นี้เป็นของมีอยู่แห่งส่วนอื่น เหตุุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อณฺณภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น), อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่น มีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อณฺณภาคิยะ (มีส่วนอื่น). ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]พึงทราบว่าเป็นอธิกรณะ ความหมายคือ สถาน

ที่ที่ตั้งอาศัย. ความพิสดารว่า แพะที่ถูกเรียกว่าชื่อพระทัฬหฬลลบุตรในการเกิดขึ้นของเรื่องเป็นของมีอยู่แห่งส่วน คือฝ่าย ได้แก่ชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอื่นจากส่วนคือฝ่าย ได้แก่ ชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัฬหฬลลบุตร อีกนัยหนึ่งส่วนอื่นนั้นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุฉะนั้นที่ตั้ง[แห่งชื่อ]จึงได้การนับว่าเป็นอณฺณภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น)

[ตามนัยอรรถกถา]นี้ สรุปความได้ว่า คำว่า **อณฺณภาคิย** มีความหมาย ๒ ประการ คือ เป็นของส่วนอื่น = อณฺณภาคสฺส อิหํ อณฺณภาคิยํ (อณฺณภาค ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน อิหํ ตัทธิต), มีส่วนอื่น = อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิติ อณฺณภาคิยํ (อณฺณภาค ศัพท์ + อีย ปัจจัย ในอัสสตตัทธิต). คำว่า **อณฺณภาคิย** (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น) หมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ, คำว่า **อณฺณภาค** (ส่วนอื่น) หมายถึงส่วนอื่นคือความเป็นกามเนตติรัจฉานและความเป็นแพะ, อปาทานของ **อณฺณภาค** หมายถึงกามเนตมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัฬหฬลลบุตร. การแสดงว่าศัพท์แต่ละศัพท์หมายถึงอะไรในลักษณะนี้ เป็นการแสดงอภิเษยัตถะหรือสรูปะ คือ สิ่ง que ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร ท่านอธิบาย อธิกรณ (ที่ตั้งแห่งชื่อ) ว่า อาธาร (ที่ตั้ง) เพื่อแสดงว่าทั้ง ๒ คำเป็นคำไวพจน์กัน การแสดงคำไวพจน์ในลักษณะนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถของศัพท์โดยตรง ทั้งสองศัพท์นี้มีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะเหมือนกันว่า อธิกริยติ

เอตฺถาติ อธิกรณ (อิ + กร ชาติ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ), อาธริยติ อสฺมินติ อาธาร (อา + ธร ชาติ = ทรงไว้ + ณ ปัจจัย ในอธิกรณสาธนะ). ท่านอธิบาย อาธาร ว่า วตฺตุ (สถานที่) และ อธิฏฺฐาน (ที่ตั้งอาศัย) ต่อมาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้นว่า ที่ตั้งก็คือสถานที่ และสถานที่ก็คือที่ตั้งอาศัย]

อณฺณภาคสฺสาติ อณฺณโกฏฺฐาสสฺส, เถรสฺสมนุสฺสชาติภิกฺขุภาวโต อณฺณสฺส ติรฺจฺจานชาติจฺจลลภาวสงฺขาตสฺส โกฏฺฐาสสฺสาติ วุตฺตํ โหติ. ๗เปฯ อสฺสาติ จฺจลลสฺส. “อณฺณภาคสมฺพนฺธิ อณฺณภาคิยนฺติ ปจฺมวិคฺคหสฺส อตฺถโต, “อณฺณภาควนฺตํ อณฺณภาคิยนฺติ พุติยวิคฺคหสฺส. ทวีหิปี วิคฺคเหหิ อณฺณภาคิยนฺติ จฺจลลโกว วุตฺโต. ติรฺจฺจานชาติจฺจลลภาวญจ จเปตฺวา ปรมตฺถโต วิสฺสุ จฺจลลเก อสฺติปิ “ปฏฺิมาย สรีรฺนตฺวาทีสุ วีย อภเทปี เกทกปฺปนาย ปวตฺตโลกโวรารวเสน “อณฺณภาคสฺส อิหํ, อณฺณภาโค วา อสฺส อตฺถิติ วุตฺตํ (ทฎฺจพฺพ).

(สารตุถ. ๒/๓๕๖-๗)

บทว่า **อณฺณภาคสฺส** แปลว่า ส่วนอื่น มีคำที่ท่านอธิบายว่า ส่วนกล่าวคือความเป็นกามเนตติรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอื่นไปจากกามเนตมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระเถระ (พระทัฬหฬลลบุตร)...บทว่า อสฺส โยค จฺจลลสฺส (แพะ), ความหมายของรูปวิเคราะห์แรกว่า อธิกรณมีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอื่นชื่อว่า อณฺณภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น), ความหมายของรูปวิเคราะห์ที่สองว่า อธิกรณมี

ส่วนอื่น ชื่อว่า อณฺณภาคิยะ (มีส่วนอื่น) ด้วย
รูปวิเคราะหฺแม่ทั้งสองอย่าง ท่านอาจารย์กล่าว
หมายเอาแพะนั้นเพียวว่า อณฺณภาคิยะ (เป็น
ของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น). อนึ่ง แม่แพะ จะไม่มี
เฉพาะโดยปรมาตฺถยกเว้นความเป็นกำเนิด
ดิรัจฉานและความเป็นแพะคือแพะไม่มีอยู่
จริง นอกเหนือไปจากชาติดิรัจฉาน และความ
เป็นแพะ ทั้งสองอย่างนั้นประกอบรวมกัน ไม่
แยกไปจากกัน] (พึงทราบว่) ท่านกล่าวว่า
อณฺณภาคสฺส อิทํ, อณฺณภาโค วา อสฺส อตฺถิ
โดยเนื่องด้วยถ้อยคำทางโลกที่เป็นไปโดยดำริ
แม้สิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังคำว่า ปฏิมาย
สรีรํ (รูปร่างของปฏิมากรรม) เป็นต้น.

[รูปวิเคราะหฺว่า อณฺณภาคสฺส อิทํ (ที่ตั้งแห่ง
ชื่อคือแพะนี้เป็นของส่วนอื่น) และรูปวิเคราะหฺ
ว่า อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิ (ส่วนอื่นมีอยู่แก่
ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนั้น) ทั้ง ๒ ศัพท์ว่า อณฺณ-
ภาคสฺส และ อิทํ พร้อมทั้งศัพท์ว่า อณฺณภาโค
และ อสฺส หมายถึงสิ่งเดียวกันเพราะ อิทํ และ
อสฺส หมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ ส่วน อณฺณ-
ภาคสฺส และ อณฺณภาโค หมายถึงส่วนอื่นคือ
ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ
โดยทั่วไป การประกอบใช้ฉันทวิธีดํปฺปริสสฺมาส
มักหมายถึงบุคคลหรือสิ่งของ (ทัฬหะ) ๒ สิ่ง
ที่แตกต่างกัน เช่น คำว่า รมฺโห ปุตุโต (บุตร
ของพระราชา), รมฺโห ปุริโส (บุรุษของพระ
ราชา) หมายถึงบุคคล ๒ คน แต่ศัพท์ทั้ง ๒
เหล่านั้นหมายถึงแพะเหมือนกัน ดังนั้น การ
ประกอบฉันทวิธีวิภคิตฺติในกรณีเช่นนี้ จึงเป็น
สำนวนทางภาษาที่เรียกว่าอณฺณูปการะ คือ

สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน
อุทาหรณ์ของอณฺณูปการะ เช่น กณฺนิการสฺส
ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ) ความจริงไม้ก็คือ
ต้นกรรณิการนั่นเองไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าว
ถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการให้ต่างกัน
เหมือนเป็น ๒ สิ่งคล้ายกับคำว่า รมฺโห ปุตุโต
(บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคล ๒ คน
ดังที่กล่าวมาแล้ว อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งที่
มักพบในคัมภีร์ฎีกา คือ สิลาปุตุตฺกสฺส สรีรํ
(แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แห่ง) ก็คือลูกหิน
บदनั่นเองไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่ง
เดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็น
๒ สิ่ง และในสารัตถทีปนีก็กล่าวถึงอุทาหรณ์
ว่า ปฏิมาย สรีรํ (รูปร่างของปฏิมากรรม) ซึ่ง
ก็หมายถึงสิ่งเดียวกันนั่นเอง แต่กล่าวแยก
เป็นสองศัพท์ที่ประกอบวิภคิตฺติต่างกัน]

อณฺณภาคิยตา (ถิ)

[อณฺณภาคิย + ตา]

ความมีส่วนอื่น, ความเป็นของส่วนอื่น.

ปทภาชเน ปน ยสฺส อณฺณภาคิยสฺส อธิ-
กรณสฺส กิณฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย
ปาราชิเกน รมฺเมน อนฺนุทฺธิเสยฺย, ตํ ยสฺมา
อณฺนุจฺจปฺปตฺติวเสเนว อาวิภูตํ, ตสฺมา ตํ
อวิภคิตฺวา ยานิ อธิกรณนฺติ วจนสามณฺญโต
อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ,
เตสํ อณฺณภาคิยตา จ ตพฺภาคิยตา จ ยสฺมา
อปากฺกฺวา, ชานิตพฺพา จ วินยฺชเรหิ, ตสฺมา
ตณฺจ อวสาเน อาปตฺตณฺณภาคิเยน โจทฺทณฺจ
อาวิกาตุํ อณฺณภาคิยสฺส อธิกรณสฺสชาติ

อาปตตญญภาคีย วา โหติ อธิกรณญญภาคีย
วาติอาทิ วุตตํ. (ภข. ๑๖๙)

ดู วิ.อญ. ๒/๑๘๔

อนึ่ง ภิกษุถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางส่วน แห่งอธิกรณอันมีส่วนอื่น แล้วพึงกำจัดด้วยอาบัติปาราชิก สิ่งอย่างอื่นนั้นปรากฏชัดเจนแล้ว โดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้นของเรื่องโดยแท้ ดังนั้น พุทธองค์จึงไม่ทรงจำแนกสิ่งอย่างอื่นนั้นไว้ในปทภาษณีย์ แต่ตรัสว่า อภิญญาคียสุส อธิกรณสุสชาติ อาปตตญญภาคีย วา โหติ อธิกรณญญภาคีย วา (คำว่า อภิญญาคียสุส อธิกรณสุส คืออาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณที่มีส่วนอื่น) เป็นต้น เพื่ออธิบายว่า อธิกรณ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อภิญญาคียะ) และมีส่วนเดียวกันนั้น (ตัพภาคียะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปตตญญภาคียโจทนา) ในตอนท้าย เพราะ**ความมีส่วนอื่น** (อภิญญาคียะ) และ**ความมีส่วนเดียวกันนั้น** (ตัพภาคียะ) ของอธิกรณ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไป โดยเนื่องด้วยการยกอรรถทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดง (อรรถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ ไม่ปรากฏชัดเจน[เนื่องจากไม่มีฐานะที่แสดงไว้ในที่อื่นจากปทภาษณีย์] และเป็นสิ่งที่เหล่าพระวินัยรพึงทราบ.

[คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้เป็นบุคคลที่ตั้งแห่งชื่อซึ่งก็คือแพะนั่นเอง อันเป็นที่ตั้งของชื่อเรียกว่าพระทัฬหฬลบุตรที่พระเมตติยะและพระภุมชกะตั้งให้ชั่วคราว เพื่อโจทพระ

ทัฬหฬลบุตร แต่ในปทภาษณีย์มิได้ระบุว่า คำดังกล่าวหมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อ แต่ได้ตรัสถึงอธิกรณ ๔ อย่างไรโดยต้องการจะแสดงอรรถุทธาระ คือ การยกอรรถทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่ออธิบายให้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถา ไม่ขัดแย้งกับปทภาษณีย์ในพระบาลีนั้นเอง

สรุปว่า อธิกรณ ๔ อย่างเป็นเรื่องอื่น (อภิญญาคียะ) เพราะอธิกรณ ๔ แต่ละอย่างเป็นคนละเรื่องกับอธิกรณอื่นที่เหลือ อีกทั้งยังเป็นเรื่องเดียวกัน (ตัพภาคียะ) เพราะมีวัตถุเสมอกัน จะเห็นได้ว่า วิวาทาธิกรณเป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทาธิกรณ อาปัตตาทิกรณ และกิจจาธิกรณ เป็นต้น และเป็นเรื่องเดียวกับวิวาทาธิกรณ ที่จริงแล้ว ไม่ว่า วิวาทาธิกรณ จะเกิดในสมัยพุทธกาล หรือหลังพุทธกาล ก็อาศัยวัตถุเสมอกัน คือมีเรื่องที่ทำให้ทะเลาะวิวาทอย่างเดียวกัน ในเหตุแห่งการวิวาท ๑๘ อย่างมีธรรมและวินัยเป็นต้น]

ข้อความว่า เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณเป็นบทแสดงเหตุที่ใช้ขยายการที่อธิกรณ ๔ เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดง หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้ปรากฏชัดเจนแล้ว จึงแสดงถึงอธิกรณ ๔ ที่เป็นศัพท์เดียวกัน โดยจำแนกอธิกรณเหล่านั้นออกเป็นเรื่องต่างกัน และเรื่องเดียวกัน

ข้อความว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านี้ที่เป็นไป โดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้] ขึ้นแสดง (อรรถุทธา) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่าอธิกรณ์ หมายความว่า การยกแสดง อรรถุทธา โดยไม่ระบุข้อความที่หมายถึง ในที่นั้นๆ เป็นธรรมเนียมของพระบาลี เพราะเห็นว่าข้อความดังกล่าวปรากฏชัดเจนแล้ว ในกัณฐาฎีกาใหม่ (หน้า ๒๖๔) ได้อธิบายเรื่องอรรถุทธาว่า

นनु จ อตฺถมตฺตํ ปติ สหฺทา อภินิวนฺตฺติ น
เอเกน สหฺเทน อนเกตฺตา อภิชฺยนฺตฺติ.
สจฺจเมตฺถํ, สหฺทวิเสส อเปกฺขิตฺเต. เตสํ เตสํ
ปน อตฺถานํ อธิกรณสหฺทวเจนียตาสามณฺญํ
อุปาหย วุจฺจมาโน อโยวฺจาโร อธิกรณสหฺทสฺส
อตฺถุทธาโรติ วุตฺโต. เตเนวาท อธิกรณนฺติ
วจนสามณฺญโต อตฺถุทธารวเสน ปวตฺตานิ
จตฺตาริ อธิกรณานิติ.

ถามว่า: ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ตามกฎหมายทั่วไปว่า อตฺถมตฺตํ ปติ สหฺทา อภินิวนฺตฺติ (ศัพท์ทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่อาศัยอรรถเฉพาะ) มิใช่หรือ ตอบว่า : คำนั้นจริง เมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ แต่คำพิเคราะห์นี้กล่าวไว้หมายถึงความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อันอธิกรณ์ศัพท์พึงกล่าว จึงกล่าวว่า เป็นอรรถุทธาของ อธิกรณ ศัพท์จะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อธิกรณนฺติ วจนสามณฺญโต อตฺถุทธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ (อธิกรณ์ ๔ เหล่านี้ที่เป็นไป โดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่

มีได้] ขึ้นแสดง เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ์)

ข้อความข้างต้นหมายความว่า โดยทั่วไป ศัพท์คำเดียว ย่อมสามารถแสดงความหมายได้ เพียงอย่างเดียวตามรากศัพท์ของศัพท์นั้นๆ โดยขึ้นอยู่กับบริบทในประโยค แต่ศัพท์ในภาษาบาลีอาจมีความหมายได้หลายอย่างตามรากศัพท์ การยกความหมายทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดงนี้เรียกว่า อรรถุทธา ท่านกล่าวไว้โดยอาศัยความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อันศัพท์พึงกล่าว. คำอธิบายข้างต้น นำมาจากฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) โดยเปลี่ยนจากอรรถของ สมย ศัพท์ เป็น อธิกรณ ศัพท์เท่านั้น]

อณฺณภาคียตต (น)

[อณฺณภาคีย + ตต]

ความมีส่วนอื่น, ความเป็นของส่วนอื่น, ข้อที่ [อาปัตตาทิกรณ] เป็นส่วนอื่น[เป็นเรื่องอื่น].

ตตฺถ อาทิตฺ ปฏฺจาย อณฺณภาคียสฺส ปจฺมํ
นิทฺติฏฺจตฺตา อิทาปี อณฺณภาคียเมว ปจฺมํ
นิทฺติฏฺจํ, ตตฺถ อณฺณภาคียตตฺตฺถจฺจ ปฺรโต
ตพฺภาคียตตฺตฺถจฺจ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

(วิ.อฎ. ๒/๑๘๕)

ในศัพท์ภาคียะ(มีส่วนเดียวกันนั้น) และอณฺณภาคียะ (มีส่วนอื่น) นั้น อณฺณภาคียะนั้นแล ได้ทรงอธิบายไว้ก่อนแม่ในอาปัตตาทิกรณนี้เทศนี้ เพราะอณฺณภาคียะได้ทรงอธิบายมาก่อนแล้วตั้งแต่ต้น.

ข้อที่อาบัติตาทิกรณเป็นส่วนอื่น[เรื่องอื่น
จากอาบัติตาทิกรณ]ในอาบัติตาทิกรณนิเทศ
นั้น และข้อที่อาบัติตาทิกรณเป็นเรื่องเดียว
กับอาบัติตาทิกรณนั้น (ที่กล่าวไว้) ข้างหน้า
ผู้ศึกษาพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล.

อภยภาควิชาธิกรณ (๗)

[อณฺณภาคิย + อธิกรณ]

อริกธน์ที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วนอื่น, ที่
ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วนอื่น,
อริกธน์มีส่วนอื่น.

อณฺณภาติยาธิกรณภาว (ปฺ)

[อณฺเวยาคิย + อธิกรณ + ภาว]

ความเป็นอธิการที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วน
อื่น, ความเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น - ที่
เป็นของส่วนอื่น, ความเป็นอธิการมีส่วนอื่น.

ชาติเลสาทโย หิ ปุคฺคฺลนํเยว เลสา วุตฺตา,
 น วิวาทาธิกรณานิ. ตมฺจ ทพฺโพ มลฺลปฺปฺโตติ
 นามํ ตสฺส อญฺญภาคิยาธิกรณาวะจิตฺตสฺส
 จคลกฺขสฺส โกจิ เทโส โหติ เถรํ ปาราชิเกณ
 รมฺเมณ อนทฺธํเสตํ เลสมตฺโต. (กฺขฯ. ๑๖๘-๙)

តុ.វិ.ខ. ២/១៨៤

แท้จริงแล้ว ข้ออ้างมีชาติเป็นต้น ตรัสว่า เป็น
ข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของ
วิชาวาทิกรณ์เป็นต้น และชื่อ ว่าทัฬหฬล-
บุตรนั้นก็เพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บาง
อย่างของแพะที่ตั้งอยู่ในความเป็นที่ต้ง

**[ของชื่อ]ที่มีส่วนอื่นนั้น เพื่อกำจัดพระเอระ
ด้วยอาบัติปาราชิก.**

ข้อความว่า ข้ออ้างมีชาติเป็นต้นตรัสว่า เป็น
ข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของ
วิวาหาธิกรณ์เป็นต้น หมายความว่า ผู้โจทก์
ได้กล่าวยกข้ออ้างคืออาบัติไว้ในบุคคล แล้ว
โจทก์ด้วยอาบัติปาราชิกว่าบุคคลนั้นไม่ใช่
สมณะ ไม่ใช่บุตรของพระพุทธเจ้าผู้เป็น
ศากยบุตร ไม่ใช่ข้ออ้างของคดีคือการวิวาห
(วิวาหาธิกรณ์) เป็นต้น.

อาทิ ศัพท์ใน ชาติเลสาไทย หมายถึงข้ออ้าง
คือชื่อ (นามเลข) เป็นต้น ดังกังขาฎีกาใหม่
(หน้า ๒๖๓) ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

เลสา ชาตินามโคตต-

ลึงคาปตติวสาปิ จ

ปตฺตจิวรฺปชฺฌายา

จริยาवासวสา ทส.

ข้ออ้างมี ๑๐ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ ชื่อ
โคตร รูปร่าง อาบัติ ชาติ จีวร อุปัชฌาย์
อาจารย์ และที่อยู่]

ອຸປະກາງ (ປູ)

[ອຸໝູນ + ກາວ]

ความเป็นอื่น. ความเป็น[กสิณ]อื่น.

ดู อนุสัญญาว่านุปกครอง

อณුตภาววิកปฺป (ป)

[ອຸໝູນກາວ + ວິກປຸປ]

การกำหนดภาวะอย่างอื่น, ความคิดความ
เป็นอย่างอื่น (คำรำพึง).

อณฺณภาววิกปฺปการ (ป)

[อณฺณภาววิกปฺป + อาการ]

อาการคือการกำหนดภาวะอย่างอื่น, อาการ
คือการกำหนดความเป็นอย่างอื่น.

[คิหิ อสฺสณฺติอาทินิ “คิหิ อฺปาสโก อารามโก
สามเณโร ติตฺถิโย ติตฺถียสวโก อสฺสมโณ
อสฺกยปฺตติโย อสฺสณฺติ อิมานิ อญฺญ ปทานิ
“อสฺสณฺติ อิมินา ภาววิกปฺปการเณ วุตฺตานิ.

(วิ.อฏ. ๑/๔๕)

๘ บทเหล่านี้คือข้าพเจ้าพึงเป็นคฤหัสถ์...
พระผู้มีพระภาค ตรัสด้วยอาการคือการ
กำหนดภาวะ (คำรำพึง) ด้วยบทว่า อสฺสํ นี้
แห่งบรรดาบทมีบทว่า คิหิ อสฺสํ เป็นต้น]

ภาววิกปฺปการเณนาติ “อสฺสํ อสฺสณฺติ
อาคตตฺตา ยํ ยํ ภวิตฺตุกาโม,ตสฺส ตสฺส ภาวสฺส
วิกปฺปการเณ, ภิกฺขุภาวโต อณฺณภาว-
วิกปฺปการเณนาติ อธิปฺปาย. (สารตุถ.๒/๖๖)

บทว่า ภาววิกปฺปการเณ (อาการคือการ
กำหนดภาวะ) ความว่า ด้วยอาการคือการ
กำหนดภาวะที่ประสงค์นั้นๆ เพราะเป็นคำที่
มาแล้ว (ในพระบาลี) ว่า อสฺสํ อสฺสํ อธิบายว่า
ด้วยอาการคือการกำหนดภาวะอย่าง
อื่นจากภาวะแห่งภิกษุ.

อณฺณภาวานุปคฺคณ (น)

[อณฺณภาว + อนุปคฺคณ]

การไม่เข้าถึงความเป็นอื่น, การไม่เข้าถึง
ความเป็นกสณอื่น, การที่[กสณอย่างหนึ่ง]จะ
ไม่กลายเป็นกสณอื่น[อีกอย่างหนึ่ง].

เอกจฺโจ หิ อฺพุทฺธเมว กสณํ วทฺเพตฺติ, เอกจฺโจ
อโธ, เอกจฺโจ สมฺนตฺโต. เตน เตน วา การเณน
เอวํ ปสาเรติ. อาโลกมिव ทิพฺพจกฺขุนา รฺรูป-
ทสฺสนกาโม. เตน วุตฺตํ อฺพุทฺธมโรตฺติริยนฺติ.
อทฺทยนฺติ อิทํ ปน เอกสฺส อณฺณภาวานุ-
ปคฺคณตฺถํ วุตฺตํ. ยถา หิ อฺอุทกํ ปวิญฺจสฺส
สพฺพทิสาสฺ อฺอุทกเมว โหติ, น อญฺญํ, เอวเมว
ปถวิกสณํ ปถวิกสณเมว โหติ, นตฺถิ ตสฺส
อญฺโฆ กสณสมฺภวโหติ. เอเสว นโย สพฺพตฺถ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๑)

จริงอยู่ พระโยคาวจรบางรูปขยายกสณไป
เบื้องบนเท่านั้นบางรูปขยายไปเบื้องต่ำบางรูป
ขยายไปรอบด้าน หรือแผ่ไปอย่างนั้นตาม
เหตุนั้นๆ เหมือนท่านผู้ต้องการจะเห็นรูป
ด้วยทิพยจักขุแผ่แสงสว่างไปจะนั้น เพราะ
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เบื้องบน
เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง (อฺพุทฺธมโรตฺติริย) ส่วน
คำว่า อทฺทยนฺติ (ไม่มี ๒) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัส
เพื่อการที่กสณอย่างหนึ่ง จะไม่กลายเป็น
กสณอื่น[อีกอย่างหนึ่ง] เหมือนอย่างว่า เมื่อ
บุคคลดำนํ้าในทั่วทุกทิศก็มีแต่นํ้าทั้งนั้น ไม่มี
สิ่งอื่น ฉะนั้นใด ปฐวีกสณก็ยังคงเป็นปฐวีกสณ
อยู่นั่นเอง ปฐวีกสณนั้นจะไม่รวมกับกสณอื่น
ฉะนั้น. ในทุกๆ กสณก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

[ประโยคที่ว่า เอเสว นโย สพฺพตฺถ (ในทุกๆ กสณ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน) ชื่อว่า อติเทสสังวัณณนา

คือประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว ประโยคอดีตเสถสสังวณนนานี้ นับเข้าในประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อจัดความสงสัยว่า ในกลิตอื่น ๆ มีอาโปกลิตเป็นต้นจะรวมกับกลิตอื่นได้หรือไม่

มีข้อสังเกตว่า ประโยคอดีตเสถสสังวณนนานี้ พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ มักจะอธิบายด้วยคำว่า อติทิสฺนโต (ชี้แจง) ดังนั้น พระโบราณาจารย์ จึงกล่าวนิยามว่า ประโยคที่ประกอบด้วย เอเสว นโย, เอส นโย ชื่อว่า ประโยคอดีตเสถสสังวณนา ซึ่งอาจนับเข้าในประโยค ๓ ประเภท คือ

๑. ประโยควากยารัมภะ คือกล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อจัดข้อสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพื่อจัดคั่นถกฐ คือความพิสดารของคัมภีร์
๒. ประโยคปักษันตระ คือแสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า โดยกล่าวถึงอดีตเสถสสังวณนอื่นจากปัจจัยสังวณนา คือการอธิบายไว้โดยประจักษ์ดังที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า
๓. ประโยควิตถาระ คือขยายความของบทใดบทหนึ่ง โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งในที่นี้ เป็นการขยายความของกลิตอื่น ๆ ว่าไม่รวมกับกลิตอื่น ๆ เช่นกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า ยถาวิตถาริตสฺส อตฺถสฺส อติเตโสปี วิตถารฎฺฐาเนยฺว ติฎฺฐตีติ อาห วิตถารกถา โหตีติ (วิสุทธิ.ฎ. ๑/๒๓๐)

แม้การชี้แจงเพื่อความตามที่ได้อธิบายไว้แล้ว ย่อมดำรงอยู่ในฐานะขยายความที่เดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิตถารกถา โหติ (มีคำกล่าวโดยพิสดาร)

อรรถเภสัชช (น)

[อรรถ + เภสัชช]

เภสัชอื่น, ยาอื่น.

คิลานจตุกเก อรรถเภสัชเชน กรณียเณโลลตาย อรรถวิญญาเปโนโต คิลานอปาปชฺชติ อรรถชฺชกรณียเณ เภสัชช วิญญาเปโนโต อคิลานอปาปชฺชติ มุสาวาทาที อุโปปอปาปชฺชติ อสธารณ อุโปป นปาปชฺชติ.

(วิ.อฎ. ๔/๑๗๒)

วินิจฉัยในคิลานจตุกเกพึงทราบดังนี้:- เมื่อออกปากขอเภสัชอื่น ด้วยความเป็นผู้ละโมภในเมื่อมีกิจที่จะต้องทำด้วยเภสัชอื่น ภิกษุผู้อาพาตต้อง (อาบัติ). เมื่อออกปากขอเภสัชในเมื่อมีกิจที่จะต้องทำด้วยของมิใช่เภสัช ภิกษุไม่อาพาตต้อง. ภิกษุผู้อาพาตและไม่อาพาตทั้ง ๒ ย่อมต้องอาบัติ เพราะมุสาวาทเป็นต้น. ทั้ง ๒ ไม่ต้องอาบัติที่ไม่ทั่วไป.

อรรถมคค (ป)

[อรรถ + มคค]

ทางอื่น, มรรคอื่น.

เอว อริยสฺส มคคสฺส เอกังเสเนว นิยยานิกภาวํ ทสฺเสตฺวา อิทาหิ อรรถมคคสฺส นิยยานิกภาวํ

ปฏิทฺตฺยปฺนโต “เย हि เกจิ สมณฺหา วา พฺราหฺมณฺหา
วา ภเวณ ภาสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ, สพฺเพ เต
อวิปฺปมุตฺตา ภาสฺมาติ วทามิ. เย วา ปน เกจิ
สมณฺหา วา พฺราหฺมณฺหา วา วิภเวณ ภาสฺส นิสฺ-
สรณฺมาหํสุ, สพฺเพ เต อนิสฺสวฺวา ภาสฺมาติ
วทามิ. อฺปฺริ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สมฺโภตํติ.

(อุทาน. ๑๓๗, เนตฺติ.อ. ๑๐๙)

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า อริยมรรคเป็น
ธรรมนำออกจากภพโดยแน่แท้อย่างนี้แล้ว
บัดนี้ ทรงปฏิเสธว่าทางอื่นไม่ใช่ธรรมนำ
ออกจากภพจึงตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์
เหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวการหลุดพ้นจากภพ
[สังสารวัฏ] ด้วยสัสสตทิฏฐิ เรากล่าวสมณะ
พราหมณ์ทั้งหมดนั้นว่าเป็นผู้ไม่หลุดพ้น
จากภพ หรือว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด
เหล่าหนึ่งกล่าวการสลัดออกจากภพ ด้วย
อุจฺเจททิฏฐิ เรากล่าวสมณะพราหมณ์ทั้งหมด
นั้นว่าเป็นผู้ไม่สลัดออกจากภพ เพราะทุกฺชนี
ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอฺปฺริ[ขันธ] กิเลส และ
กรรม].

[ภเวณ แปลว่า สัสสตทิฏฐิ ส่วน วิภเวณ แปล
ว่า อุจฺเจททิฏฐิ โดยคำว่า ภว แปลตามศัพท์
ว่าเที่ยง ส่วน วิภว แปลว่าขาด อีกนัยหนึ่ง
คำว่า ภว คือรูปภพ หมายถึงรูปฌานและรูป
ภูมิ ส่วน วิภว คืออรูปภพ หมายถึงอรูปฌาน
และอรูปภูมิ บุคคลผู้มีสัสสตทิฏฐิ ย่อมเห็น
ว่า นิพพาน คือการเกิดในภพที่มีชีวิตยาว
นาน เหมือนพกาพรหมที่คิดว่ารูปภูมิเป็น
ภพเที่ยง ส่วนผู้มีอุจฺเจททิฏฐิย่อมเห็นว่า

นิพพาน คือการขาดสูญหลังจากเสียชีวิตแล้ว
โดยเฉพาะผู้ที่บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตน
ฌาน ย่อมสำคัญว่าอัตตาย่อมขาดสูญไปเมื่อ
บรรลุฌานนี้แม้บุคคลผู้ไปเกิดในรูปภูมิและ
อรูปภูมีย่อมสำคัญว่ารูปภูมิและอรูปภูมิที่มี
กิเลสน้อย มีอายุยืน และมีความสุขมากกว่า
คือนิพพาน]

อณฺณมคฺคปฏิทฺตฺย (ป)

[อณฺณมคฺค + ปฏิทฺตฺย]

การคัดค้านมรรคอื่น, การคัดค้านทางสาย
อื่น, การปฏิเสธมรรคอื่น, การคัดค้านข้อปฏิบัติ
ของลัทธิอื่นว่ามีใช้มรรคเครื่องดำเนินถึง
นิพพาน.

ดู อณฺณมคฺคปฏิทฺตฺย

อณฺณมคฺคปฏิทฺตฺย (น)

[อณฺณมคฺค + ปฏิทฺตฺย]

การคัดค้านมรรคอื่น, การคัดค้านทางสาย
อื่น, การคัดค้านความมีมรรคอื่นเป็นข้อ
ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, การคัดค้านข้อ
ปฏิบัติลัทธิอื่นว่ามีใช้มรรคเครื่องดำเนิน
ให้ถึงความดับทุกข์.

[กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺชนิโรธคามินิ ปฏิปทา
อริยสจฺจํ? อยเมว อริโย อฏฺฐจฺจิกโก มคฺโค
เสยฺยถิทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสํกปโป สมฺมา-
วาจา สมฺมากมฺมฺนโต สมฺมาอาชีโว สมฺมา-
วายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. “กตมา จ
ภิกฺขเว สมฺมาทิฏฺฐิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
อริยสัจ (อริยสัจคือมรรคอันเป็นทางดับทุกข์)
เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นแน่แล
ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ]

อยมเวาติ อรรถกถาอรรถกถา
นิพนธ์. (ที่.อ. ๒/๓๙๑, อ.อ. ๒/๑๐๗)

คำว่า อยมเว เป็นคำกำหนดแน่ชัด เพื่อตัด
ค่านมรรคอื่น.

อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา ตติเย
ปริกขิตสส มคคสส ทุกขนิโรธคามินี-
ปฏิปทาภาวปฏิปทาอรรถกถา. อรรถกถา วา มคค-
ภาวปฏิปทาอรรถกถาอรรถกถา, ตตตต.

(ที่. ๒/๓๙๒)

คำว่า อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา (เพื่อตัด
ค่านมรรคอื่น) ความว่า เพื่อตัดค่านความที่
มรรคอันเดียรถียทั้งหลายกำหนดแล้ว เป็น
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์[คือตัดค่านว่า
มรรคที่พวกเดียรถียกำหนด ไม่ใช่ข้อปฏิบัติ
ให้ถึงความดับทุกข์] อีกนัยหนึ่ง การตัดค่าน
ความที่มรรคอื่นเป็นมรรค ชื่อว่าอรรถกถา
อรรถกถา (ลบ ภาว ศัพท์), เพื่อตัดค่าน
ความที่มรรคอื่นเป็นมรรคอื่น.

อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา ตติเย
กปริกขิตสส มคคสส ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา-
ภาว ปฏิปทาอรรถกถา อตโต อรรถกถา วา มคค-
ภาวปฏิปทาอรรถกถาอรรถกถา.

(ม. ๒/๗๑)

คำว่า อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา (เพื่อตัด
ค่านมรรคอื่น) ความว่า เพื่อตัดค่านความที่
มรรคอันเดียรถียทั้งหลายกำหนดแล้ว เป็น
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. อีกนัยหนึ่ง
การตัดค่านความที่มรรคอื่นเป็นมรรค ชื่อว่า
อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา (ลบ ภาว ศัพท์).

ดู อรรถกถา. ๒/๗๕

ดู อรรถกถาอรรถกถา

อรรถกถาอรรถกถา (น)

[อรรถกถา + ปฏิปทา]

การปฏิปทาอรรถกถา, การปฏิปทาอรรถกถา,
การปฏิปทาอรรถกถาอรรถกถาเป็นข้อปฏิบัติ
ให้ถึงความดับทุกข์, การปฏิปทาอรรถกถา
ลัทธิอื่นว่ามีใช้มรรคเครื่องดำเนินให้ถึง
ความดับทุกข์.

อยมเวาติ อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา
อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา
สาธณภาวทสสนตตตต. วุตตตตตตต “เอเสว
มคโค นตตตตตต ทสสนสส วิสุทธิตาติ.

(ม.อ. ๑/๑๐๘)

คำว่า อยมเว (นี้เท่านั้น) เป็นคำห้ามคำอื่น
พระเถระกล่าวเพื่อปฏิปทาอรรถกถาอรรถกถา และ
เพื่อแสดงความที่ทางสายนั้นเป็นข้อปฏิบัติ
ทั่วไปสำหรับพระพุทเจ้า พระปัจเจกพุทเจ้า
และพระสาวกของพระพุทเจ้า สมจริงดัง
พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ทาง
เพื่อความหมดจดแห่งทสสนะ คือ ทางสายนี้
เท่านั้น มีใช้ทางอื่น.

อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา อรรถกถา นิพ-
พานคามิมคคสส อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา สุตตา-
ปฏิทเนปโป หิ อธิ ปฏิทเนปโป อรรถกถาอรรถกถา
อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา
อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา

เตนาค พุทธมา สหมปติ

เอกายน ชาตียนตทสสิ

มคค ปชานาติ หิตานุกมปี.

เอเตน มคเคน ตรัส ปุพเพ

ตรัสสนติ เป จ ตรนติ โอมนติ.

(ส. ๓/๑๔๖, ม. ๑/๑๙๖)

คำว่า อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา (เพื่อปฏิทเนปโป
ทางสายอื่น) พระเถระกล่าวเพื่อปฏิทเนปโป
ที่ทางสายอื่นอันเป็นเครื่องดำเนินสู่นิพพาน
มีอยู่. จริงอยู่ การคัดค้านว่ามีอยู่เป็นการ
ปฏิทเนปโปในพระสูตรนี้[มหาสติปัฏฐานสูตร]
เพราะทางสายอื่นอันเหล่าสัตว์ไม่ได้อยู่[ทั้งใน
กาลก่อน อนาคต และปัจจุบัน]. ทางสายนี้เป็น
ข้อปฏิบัติทั่วไปสำหรับพระพุทธเจ้าเป็นต้น
หาใช่ทางสายอื่นไม่. เพราะเหตุนี้ สหัมปติ
พรหมจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้น
ชาติ ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล
ทรงทราบหนทางสายเดียว ชนทั้งหลายใน
กาลก่อนข้ามห้วงสงสารด้วยทางสายนี้ ใน
อนาคต ก็จักข้ามด้วยทางสายนี้ และในบัดนี้
ก็ข้ามอยู่ด้วยทางสายนี้.

[คำว่า เอกายน มีความหมายและรูปวิเคราะห์
๕ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ทางสายเดียว

เอโก อยโน เอกายโน. (วิ.กมม)

๒. ทางที่บุคคลผู้เดียวพึงดำเนินไป

เอเคน อยิตพุโพติ เอกายโน. (ตติ.ตป)

๓. ทางของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ

เอกสส อยโน เอกายโน. (ฉ.ตป.)

๔. ทางดำเนินไปในศาสนาเดียว

เอกสมิ อยโน เอกายโน. (ส.ตป.)

๕. ทางดำเนินไปสู่พระนิพพานอย่างเดียว

เอกั อยตีติ เอกายโน.

[หุติยาภิธานัตถปริสสมาส. เอก บทหน้า

อิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย กัตตุสาธนะ]

สรุปว่า ทางสายเดียวที่มุ่งสู่พระนิพพาน ไม่มี
ทางสายอื่นนอกจากนี้ ไม่มีทางแยกอื่นอันจะ
ทำให้เดินหลงหรือผิดทางนอกจากสติปัฏฐาน
๔ เมื่อดำเนินไปตามหนทางสายนี้ ย่อมบรรลु
พระนิพพานในที่สุด พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-
พุทธเจ้า และพระอริยสาวกใน ๔ อสงไขย
แสนกัปนี้และกับอื่นๆ ก็ได้บรรลุความหมดจด
จากกิเลสด้วยทางสายนี้]

ดู อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา

อรรถกถาอรรถกถา (ป)

[อรรถกถา + ภาว]

ความเป็นมรรคอื่น, ความเป็นทางสายอื่น.

อรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา (น)

[อรรถกถาอรรถกถา + นิวารณ]

การห้ามความเป็นมรรคอื่น, การห้ามความเป็นทางให้ถึงธรรมอื่น.

ฌานสุส อมคฺคาเวปี สติ มคฺควาณํ **อญญ-มคฺคภาวนีวารณตฺถนติ** อิมสฺมี อตฺเต มคฺคค-คฺคณสฺส ปโยชนํ วุตฺตํ. (มุลฺล. ๑/๑๐๐)

แม้ครั้งเมื่อความมิใช่ทางแห่งฌานมีอยู่, มคฺค ศัพท์มีประโยชน์เพื่อ**ห้ามความเป็นทางให้ถึงธรรมอื่น**[นอกจากฌานสมาธิ] ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวประโยชน์ของการถือเอา มคฺค ศัพท์ไว้ในอรรถนี้[ว่า มคฺค ภาเวติ ในพระบาลี]

อญญมญญ (ติ)

[อญญ + อญญ]

ลง ม อาคม. ดู โมคคัลลาน, นิสฺสย.๑/๕๖.

(๑) อื่นและอื่น, อื่นๆ, กันและกัน, คนละคน, แต่ละคน.

ตตฺร สุทฺถํ สุปฺปิโย ปริพฺพาสโก อเนกปริยาเยน พุทฺธสฺส อวณฺณํ ภาสติ, ฐมฺมสฺส อวณฺณํ ภาสติ, สัมมสฺส อวณฺณํ ภาสติ; สุปฺปิยสฺส ปน ปริพฺพาสกสฺส อนฺเตวาสี พุทฺทมทโต มาณโว อเนกปริยาเยน พุทฺธสฺส วณฺณํ ภาสติ, ฐมฺมสฺส วณฺณํ ภาสติ, สัมมสฺส วณฺณํ ภาสติ. อิติห เต อุโภ อาจริยนฺเตวาสี **อญญมญญสฺส** อุชฺฐ-วิปจฺจนีควาทา ภควนฺตํ ปิฎฺฐิโต ปิฎฺฐิโต อนฺ-พฺนธา โหนฺติ ภิกฺขุสํมญฺจ. (ที. ๑/๑)

[สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกล ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา พร้อม

ด้วยภิกษุหมู่ใหญ่มากประมาณ ๕๐๐ รูป แม้สุปฺปิยปริพาชกก็ได้เดินทางไกล ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมือง นาลันทาพร้อมด้วยพรหม-ทัตตมาณพ ผู้เป็นศิษย์เช่นเดียวกัน] ทราบว่าในการเดินทางครั้งนั้น สุปฺปิยปริพาชกกล่าวติเตียนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หลายอย่าง ส่วนพรหมทัตตมาณพผู้เป็นศิษย์ของสุปฺปิยปริพาชก กลับกล่าวสรรเสริญพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์หลายอย่าง อาจารย์กับศิษย์ทั้งสอง มีคำพูดขัดแย้งที่ตรงกันข้าม **ต่อกันและกัน**[มีคำพูดขัดแย้งกัน] ขณะเดินทางหลังพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ไปด้วยประการฉะนี้.

อญญมญญสฺสาติ อญฺโณ อญฺญสฺส.

(ที.อญฺ. ๑/๓๙)

บทว่า **อญญมญญสฺส** (ต่อกันและกัน) ตตฺตบท เป็น อญฺโณ อญฺญสฺส (ลบ โอ ลง ม อาคม) แปลว่า ผู้หนึ่ง (อุชฺฐวิปจฺจนีควาโท เป็นผู้ที่มีคำพูดขัดแย้งตรงกันข้าม) กับอีกผู้หนึ่ง.

[อิตฺติ มีความหมาย ๒ ประการคือเป็นนิปาตสมุททาย คือ กลุ่มนิบาตตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปที่ใช้ในความหมายเดียวกัน มีความหมาย= เอว (สารตฺถ.๒/๑๔) อีกนัยหนึ่ง อิตฺติ มี ๒ บท คือ อิตฺติ กับ ห, อิตฺติ มีความหมาย=เอว ส่วน ห เป็น นิปาตมตฺต (ที.อภิณฺว. ๑/๒๔๗)]

เอกจฺเจ เอวมาหฺสุ “อลํ อาวุโส กิ คิหิณํ กมฺมุนฺตํ อธิฏฺฐิเตน, กิ คิหิณํ พฺยูเตยฺยํ หญฺเณ, หนฺนท มยฺยํ อาวุโส คิหิณํ **อญญมญญสฺส** อุตฺตร-

มนุสฺสธมฺมสฺส วณฺณํ ภาสิสฺสสาม ‘อสุโก ภิกขุ
ปจฺมสฺส ฉานสฺส ลาภี ฯเปฯ อสุโก ภิกขุ
โสตาปนโน ฯเปฯ อสุโก ภิกขุ จพฺภิณฺโณติ ฯเปฯ
เอวํ มยฺ สมคฺคา สมฺโมทมนานา อวิทมนานา ฆาสุกํ
วสฺสํ วสิสฺสสาม, น จ ปิณฺฑทเกณ กิลมิสฺสสามาติ.

(วิ. ๑/๑๑๓)

ภิกษุอีกพวกเสนออย่างนี้ว่า “อย่าเลย ท่าน
ทั้งหลาย ทำไมพวกเรา จะต้องไปช่วยกันทำ
งานหรือทำหน้าที่ทูตนำข่าวสารให้พวกคฤหัสถ์
ทางที่ดีพวกเราควรกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม
ของกันและกันให้พวกคฤหัสถ์ฟังว่า “ภิกษุ
รูปโน้นได้ปฐมฌาน... ภิกษุรูปโน้นเป็นพระ
โสตาบัน...รูปโน้นได้อภิญญา ๖”...โดยวิธีนี้
เราทั้งหลายจะพร้อมเพรียงกัน ร่วมใจกัน ไม่
ทะเลาะกัน อยู่จำพรรษาอย่างผาสุก และ
บิณฑบาตไม่ลำบาก”.

ตติเย จ โภณฺโต สมณพฺรหฺมณา กิมาคฺคฺม
กิमारพฺภ เอกจฺจสฺสสฺสติกกา เอกจฺจอสฺสสฺสติกกา
เอกจฺจํ สสฺสสฺสํ เอกจฺจํ อสฺสสฺสํ อตฺตตานญฺจ
โลกญฺจ ปญฺญเปเนติ. สนฺติ ภิกขเว มโนปโทสิกา
นาม เทวา, เต อติเวลล์ อภฺยมมญฺญํ อุนิซฺ-
ฌายนฺติ; เต อติเวลล์ อภฺยมมญฺญํ อุนิซฺ-
ฌายนฺตา อภฺยมมญฺญมฺหิ จิตฺตานิ ปโทเสนฺติ;
เต อภฺยมมญฺญํ ปทุฏฺฐจิตฺตา, กิลนฺตกาเย
กิลนฺตจิตฺตา, เต เทวา ตมฺหา กายา จวนฺติ.

(ที. ๑/๑๙)

อนึ่ง ในวาทะที่ ๓ สมณพราหมณ์ผู้เจริญ
ผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตาและโลกบางอย่าง
เป็นสิ่งเที่ยงแท้ และผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตา

และโลกบางอย่างเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ อาศัย
อะไร ประการอะไร ย่อมบัญญัติอัตตาและโลก
ว่าบางอย่างเป็นสิ่งเที่ยงแท้ บางอย่างเป็นสิ่งไม่
เที่ยงแท้ ภิกษุทั้งหลาย มีเทวดาพวกหนึ่ง
ชื่อว่ามโนปโทสิกะ (เทวดาผู้ถึงความพินาศ
[จุติ] เพราะความโกรธเป็นเหตุ) เทวดาพวกนั้น
เพ่งโทษซึ่งกันและกันนานเกินควร เมื่อมี
เพ่งโทษซึ่งกันและกันนานเกินควร จึงคิด
มุ่งร้ายต่อกันและกัน เมื่อคิดมุ่งร้ายต่อกัน
และกัน จึงเหนื่อยกายเหนื่อยใจพากันจุติ
จากชั้นนั้น.

ดู วิ.๒/๓๑๐, ม.๒/๑๘๕, ขุททก.๑๑, สุตตนิ.๓๐๑

อิตติ วิปสฺสนุเปกฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ
สิทฺธาว โหติ. อิมินา ปเนสา วิจฺฉินฺนคฺคฺคเณสุ
มชฺฌตฺตสงฺขาเตน กิจฺเจเน ทฺวิธา ภินฺนาติ.
วิริยฺเปกฺขา ปน เวทฺฐเปกฺขา จ อภฺยมมญฺญญจ
อวเสสาหิ จ อตฺถโต ภินฺนาเยวาติ.

(อภ.อภ. ๑/๑๖๓)

โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนุเปกขา (อุเบกขา
ในวิปัสสนาคือปัญญา) สำเร็จแล้ว แม้สังขาร-
เปกขา (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือ
ปัญญา) ก็เป็นอันสำเร็จได้โดยแท้ ถึงกระนั้น
อุเบกขานี้ก็ต่างกันเป็นสองอย่างโดยกิจที่
เรียกว่าความวางเฉยในการรู้เห็น[ไตรลักษณ์]
และรับเอา[สังขารเป็นอารมณ์] วิริยฺเปกฺขา
(อุเบกขา คือความเพียร) และเวทฺฐเปกฺขา
(อุเบกขา เวทนา) โดยองค์ธรรมต่างกันและ
กัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย.

วิปัสสนูปเพกขาคืออุเบกขาที่มีความเป็นกลางในการรู้เห็นสังขารโดยวางเฉยในการรู้เห็นไตรลักษณ์ของขันธ๕ และสังขารูปเพกขา คืออุเบกขาในฌานอันได้แก่สังขารูปเพกขา ๘ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘ และวิปัสสนาอันได้แก่สังขารูปเพกขา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สุกญฺตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหารสมาบัติ โดยองค์ธรรมมีภาวะเป็นอันเดียวกัน (เอกภาวะ) เพราะเมื่อผู้ปรารภวิปัสสนาู้เห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉยในการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขาร ย่อมเกิดขึ้น ความเป็นผู้วางเฉยนี้ชื่อว่าวิปัสสนูปเพกขา และเมื่อเห็นไตรลักษณ์แล้ว ก็มีความวางเฉยในการรับเอาสังขารเป็นอารมณ์ ความวางเฉยนี้ ชื่อว่าสังขารูปเพกขา]

(๒) อื่นๆ, ต่างกัน, แตกต่างกัน, หลายประการ, นานัปการ.

อภฺยณมณฺญเเหหิ ติตฺถเเหหิ

อสุสฺสึ ปาเยหิ สารถิ

อจฺจาสนสุสฺส ปุริโส

ปายาสสุสฺสปี ตปฺปติ. (ชา. ๑/๗)

(อำมาตย์โพริสตรักกล่าวกับคนเลี้ยงม้าว่า)

นายสารถิ ท่านจงให้ม้าดื่มน้ำที่ทำ**อื่นๆ** บ้าง แม้ข้าวปายาสที่รับประทานบ่อย ๆ คนก็ยังเบื่อได้ (ไม่อยากกิน).

อภฺยณมณฺญเเหหิตี อภฺยเเหหิ อภฺยเเหหิ.

(ชา.อภฺ. ๑/๒๐๐)

บทว่า **อภฺยณมณฺญเเหหิ** ตัดบทเป็น **อภฺยเเหหิ** **อภฺยเเหหิ** (ลง ม อาคม) แปลว่า อื่นๆ.

ชาติวิภังค์ ปาณานํ

อภฺยณมณฺญา หิ **ชาติโย**

ติณฺรูกุเขปิ ชานาถ

น จาปี ปฏฺชีนาเร

ลึงค์ ชาติมยํ เตสํ

อภฺยณมณฺญา หิ **ชาติโย**.

(ม. ๒/๓๐๘, สุตฺตนิ. ๓๗๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

(ดูก่อนวาเสฏฐะ) เพราะสัตว์ทั้งหลายมีชาติกำเนิดต่างกันหลายเผ่าพันธุ์ เธอทั้งหลาย รู้จักหญ้าและต้นไม้ แต่หญ้าและต้นไม้ก็ไม่อยอมรับว่าเป็นหญ้าเป็นต้นไม้ หญ้าและต้นไม้เหล่านั้น ต่างมีรูปร่างสัณฐานสำเร็จมาแต่กำเนิด เพราะธรรมชาติของพวกมัน**ต่างกัน**.

อภฺยณมณฺญา หิ **ชาติโย**ติ เตสํ เตสญฺหิ ปาณานํ ชาติโย อภฺยณมณฺญา (อภฺญา อภฺญา), นานปฺปการาติ อตฺถเ.

(ม.อภฺ. ๓/๒๙๕-๖, สุตฺตนิ.อภฺ. ๒/๑๘๔)

บาทคาถาว่า **อภฺยณมณฺญา** หิ **ชาติโย** (มีชาติกำเนิดต่างกัน) ความว่า เพราะสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ มีชาติกำเนิดแตกต่างกัน คือ มีหลายประการ (หลายชนิด).

ลึงค์ ชาติมยํหุติ อชานนฺตานมปิ จ เตสํ ชาติ-มยเมว สญฺจานํ อตฺตโน มุลกฺกุตติณาทิสทิสเมว โหติ. ก็ การณา? **อภฺยณมณฺญา** หิ **ชาติโย**.

ยสฺมา อญฺเฆ ติณฺหาติ อญฺเฆ รุกฺขชาติ.
 ติณฺเษสฺปิ อญฺเฆ ตาลชาติ อญฺเฆ นาฬิเกราชาติ.
 เอวํ วิตถาเรตพฺพํ.

(ખ.વઘ્ન. ૩/૨૧૬-૭, સુત્ર.તનિ.વઘ્ન. ૨/૧૨૬)

สองบทว่า **ลึงค์ชาติมย์** (มีรูปร่างสัณฐานสำเร็จมาแต่กำเนิด) ความว่า ก็หย้าและตันไม้เหล่านั้น แม้ไม่รู้้อยู่ก็มีทรวดทรงสำเร็จมาแต่กำเนิดนั่นเอง คือเป็นเหมือนหย้าเป็นตัน อันเป็นเค้าเดิมของตนนั่นเอง ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะกำเนิดของพวกมัน**ต่างกัน** เพราะเหตุที่ติดชาติเป็นอย่างหนึ่ง รุกขชาติก็เป็นอย่างหนึ่ง แม้บรรดาติดชาติทั้งหลาย ชาติกำเนิดตันตาลเป็นอย่างหนึ่ง ชาติกำเนิดตันมะพร้าว ก็เป็นอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงขยายให้พิสดารอย่างนี้

[illegible]

อภฺยพมฺพญชชทิกค (๕)

[อณฺณมณฺณ + ขาฑิกกา]

เดี๋ยวกินกันและกัน, กินกันเอง.

ขาฑิกกา = ขาฑ (ภกฺขณ) + ฦจฺ. ลง ฦจฺ ปัจจย
 ทัยขาฑ ฐาตุด้วยสฺฐตร (ภจ.๕๒๗) ว่า สพฺพโต
 ฦจฺตวาวิ วา, ให้ ฦจฺ ปัจจยชื่อว่ากิตกปัจจย
 ด้วยสฺฐตร (ภจ.๕๔๖) ว่า อณฺเณ กิตฺ, ให้กิตก
 ปัจจยลงในกัตตฺสาธนะด้วยสฺฐตร (ภจ.๖๒๔)
 ว่า กตฺตริ กิตฺ, ให้ ฦจฺ ปัจจยลงในกาล ๓

ด้วยสูตร (ภจ.๕๕๐) ว่า ฌาทยโย เตกาลิกา,
 แปลง ฌฯ เป็น อก ด้วยสูตร (ภจ.๖๒๒) ว่า
 อนกา ยุถฺวณฺ, ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร (ภจ.
 ๒๓๗) ว่า อิตฺถิมมโต อาปจฺโย, แปลง อ
 [หน้า อก]เป็น อิ ด้วยสูตร (ภจ.๔๐๔) เป็นต้น
 ว่า เตสุ วุฑฺธิ.

ขิปฺปตฺโร โข โส ภิกฺขเว กาณฺโณ กจฺนโป อมฺลุสมิ
 เอกจฺฉิณฺณเล ยฺยูเค คีวํ ปเวเสยฺย. อโธ ทฺล-
 ลภตฺราหํ ภิกฺขเว มนุสฺสสตฺตํ วทามิ สกึ
 วิณีปาทคเตน พาเลน. ตํ กิสฺส เหตุ, น เหตุถ
 ภิกฺขเว อตฺถิ ฐมฺมจริยา สมจริยา กุสฺลกิริยา
 ปุณฺณกิริยา, อญฺญมญฺญชาทิกา เอตถ
 ภิกฺขเว วตฺตติ ทุพฺพลชาทิกา.

(ឯ. ៣/២០៧, ផ្ទៃ. ៣/៣៩៧)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษโยนแอกที่มีรูเดียวลงไปในมหาสมุทร ลมในทิศต่างๆ ก็พัดพาแอกนั้นไปในทิศตรงกันข้าม ในมหาสมุทรนั้น มีเต้าตาบอดตัวหนึ่ง ผ่านไป ๑๐๐ ปีจะโผล่ขึ้นมาหนึ่งครั้ง พวกเธอคิดว่า มันจะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวนั้น “ได้ไหม” “ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า แต่ถ้าเวลาล่วงเลยไปนานๆ บางครั้งมันอาจจะสอดเข้าไปในแอกนั้นได้บ้าง พระพุทธเจ้าข้า”]

ภิกษุทั้งหลาย เถ้าตาดอนนั้นพึงสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวโน้นยังเร็วกว่า เรากล่าวว่า การที่คนพาลผู้ไปสู่วินิบาตคราวเดียวจะพึงได้เป็นมณุษย์อีกยากกว่านั้น ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในวินิบาตนั้น ไม่มีการประพฤติธรรม ไม่มีการประพฤติชอบ ไม่มี

๓ อัน[ไม้เท้าสามง่าม, ไม้ขาหยังหรือโต๊ะ ๓ ขา]แห่งอณฺณมณฺญปัจจยนั้น. ก็ความเป็นธรรมช่วยอุปการะ บัณฑิตพึงทราบ โดยเนื่องด้วย **ความเป็นปัจจยแก่กันและกัน** [อุปถัมภ์กันและกัน]นั่นเอง มิใช่โดยเนื่องด้วยความเป็นสหชาตาทิปัจจย [ปัจจยที่เกิดพร้อมกันเป็นต้น] [แท้จริง เมื่อเป็นสหชาตาทิปัจจยนั้น ไม่จำเป็นจะต้องเป็นอณฺณมณฺญปัจจยอีกด้วย (คือแม้เว้นจากอณฺณมณฺญปัจจยก็เป็นได้). (ส่วน) อณฺณมณฺญปัจจยนี้ที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจยนั้นไม่มี [คือต้องเป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจยเสมอ]. จริงอย่างนั้น ปัจจยบางอย่างซึ่งเป็นสหชาตาทิปัจจยนั้นเอง ย่อมเป็นอณฺณมณฺญปัจจยได้]

[อณฺณมณฺญปัจจยนี้มีความสัมพันธ์กับสหชาตปัจจย (ปัจจยที่เกิดพร้อมกัน) คือ ในนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดพร้อมกันนั้น มีการอุดหนุนให้เกิดพร้อมกันโดยอำนาจของสหชาตปัจจยหนึ่ง และมีการอุดหนุนซึ่งกันและกัน ด้วยอำนาจของอณฺณมณฺญปัจจยหนึ่ง หมายความว่า เมื่อเป็นอณฺณมณฺญปัจจยแล้ว ต้องเป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจยเสมอที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจยนั้นไม่มี แต่สหชาตปัจจยนั้นถึง แม้จะไม่ได้ร่วมกับอณฺณมณฺญปัจจยก็เป็นไปได้ เช่น (๑) นามขันธ์ ๔ กับจิตตขรูปเป็นสหชาตปัจจยได้แต่ไม่เป็นอณฺณมณฺญปัจจย (๒) มหาภูตรูปกับอุปาทารูปเป็นสหชาตปัจจยได้แต่ไม่เป็นอณฺณมณฺญปัจจย ดังมีบาลีในมณฺนิสารมัญจุสาฎิกาแสดงว่า อณฺณมณฺญปจฺจโย สหชาตปจฺจเยน วินา

น โหติ สหชาตปจฺจโย ปน เตน วินาปิ โหติ (อณฺณมณฺญปัจจย ที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจยนั้นไม่มี ส่วนสหชาตปัจจยแม้เว้นจากอณฺณมณฺญปัจจยก็เป็นไปได้)]

อณฺณมณฺญนิสฺสย (ป)

[อณฺณมณฺญ + นิสฺสย]

อาศัยซึ่งกันและกัน.

อณฺณมณฺญนิสฺสยตา (ถ)

[อณฺณมณฺญนิสฺสย + ตา]

(๑) ความเป็นที่อาศัยของกันและกัน.

(๒) ความเป็นอณฺณมณฺญปัจจยและนิสฺสย-ปัจจย.

[กั ปน ปถวีธาตุ เสสธาตุนํ ปติฏฺฐา โหติ น โหติติ โหติ ผุสฺสิตฺวา โหติ อุกาหฺ อผุสฺสิตฺวา? อาโปธาตุ วา เสสา อาพณฺธมานา ผุสฺสิตฺวา อาพณฺธติ อุกาหฺ อผุสฺสิตฺวาติ? ปถวีธาตุ ตาว อาโปธาตุยา อผุสฺสิตฺวา ปติฏฺฐา โหติ เตโช-ธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ ผุสฺสิตฺวา. อาโปธาตุ ปน ปถวีธาตุมปิ เตโชวาโยธาตุโยปิ อผุสฺสิตฺวาว อาพณฺธติ. ยถิ ผุสฺสิตฺวา อาพณฺธเยย โผฏฺฐพฺพายตนํ นาม ภเวยฺย.

(อภิ.อฏ. ๑/๖๕๑)

ถามว่า:ปฐวีธาตุกระทบธาตุที่เหลือแล้ว เป็นที่อาศัยหรือไม่เป็นที่อาศัย ตอบว่า:เป็นที่อาศัย. ถามว่า:ปฐวีธาตุกระทบแล้ว จึงเป็นที่อาศัยหรือไม่กระทบก็เป็นที่อาศัยได้

อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ กระทบแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่กระทบแล้วก็เกาะกุมได้. ตอบว่า: ลำดับแรก ปฐวีธาตุไม่กระทบอาโปธาตุก็เป็นที่ยึดให้ได้ แต่สำหรับเตโชธาตุและวาโยธาตุแล้ว ปฐวีธาตุต้องกระทบจึงเป็นที่ยึดให้ได้ ส่วนอาโปธาตุไม่กระทบทั้งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุก็ย่อมเกาะกุมได้ ถ้าอาโปธาตุกระทบแล้วพึงเกาะกุมได้ไซ้ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่าโณฏฐัพพายตนะ]

อสุสิตฺวา ปตฺติฏฺฐา โหติติ อาโปธาตฺุยา อโณฏฐัพพภาวโต วุตตํ. ตถา “อสุสิตฺวาว อาพนฺธติ. น หิ ยถา โณฏฐัพพธาตุนํ โณฏฐัพพภาเวน **อณฺณมณฺณนิสฺสยตา**, เอวํ โณฏฐัพพโณฏฐัพพธาตุนํ โหติติ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ.

(มุขฎฺฐี. ๑/๑๕๕)

ปฐะว่า **อสุสิตฺวา ปตฺติฏฺฐา โหติ** (ปฐวีธาตุไม่กระทบอาโปธาตุก็เป็นที่ยึดให้ได้) ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะความที่อาโปธาตุ ไม่เป็นโณฏฐัพพารมณฺ (โณฏฐัพพายตนะ), ปฐะว่า อสุสิตฺวาว อาพนฺธติ (ไม่กระทบ...ก็ย่อมเกาะกุมได้) ก็โดยทำนองเดียวกัน. พึงทราบความประสงค์ของพระอรธกถาจารย์ว่า การที่โณฏฐัพพธาตูปถวี, เตโช, วาโย**เป็นที่ยึดของกันและกัน**โดยความเป็นสิ่งที่ถูกระทบย่อมมีไม่ได้ฉันใด. การที่โณฏฐัพพธาตฺและ[อาโป]อันเป็นอโณฏฐัพพธาตฺไม่**เป็นที่ยึดของกันและกัน**[โดยความเป็นสิ่งที่ถูกระทบ]ย่อมมีไม่ได้ ฉันนั้น.

อณฺณมณฺณํ นิสฺสยตา อณฺณมณฺณนิสฺสยตา.

อถวา อณฺณมณฺณตา จ นิสฺสยตา จ อณฺณมณฺณนิสฺสยตา. (อนุฎฺฐี. ๑/๑๖๗)

ความเป็นที่ยึดของกันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญญนิสฺสยตา. อีกนัยหนึ่ง ความเป็นอัญญมัญญปัจจยและนิสฺสยปัจจย ชื่อว่าอัญญมัญญนิสฺสยตา.

อณฺณมณฺณปจฺจย (ปจฺ)

[อณฺณมณฺณ + ปจฺจย]

อัญญมัญญปัจจย, ปัจจยช่วยอุปถัมภ์แก่กันและกัน, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจยแก่กันและกัน, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความอดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[คำจุนกันและกันไว้].

อณฺณมณฺณปจฺจโย. (ปฏฺฐาน. ๑/๑)

สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจยแก่กันและกัน ชื่อว่า **อัญญมัญญปัจจย**.

อณฺณมณฺณํ อุปฺปาทหนฺตมฺภนภาเวน อุปฺการโก ธมฺโม **อณฺณมณฺณปจฺจโย**. อณฺณมณฺณปตฺตมฺภกํ ติทฺถนํ วิย. โส อรูปฺกชนฺธาทิวเสน ติวโร โหติ. ยถา จตฺตารอชนฺธา อรูปิโน อณฺณมณฺณปจฺจเยน ปจฺจโย. จตฺตารอ มหาวุตฺตา ฯเปฯ โอกฺกนฺตฺกฺขณนามรูป อณฺณมณฺณปจฺจเยน ปจฺจโยติ.

(อภิ.อฎฺฐ. ๓/๒๔๗)

สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความอดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[คำจุนกันและกันไว้]

เหมือนไม้ค้ำสามอันไม้เท้าสามง่าม ไม้ขา
หยังหรือโต๊ะ ๓ ขาช่วยค้ำกันและกัน] ชื่อว่า
อภฺยญมมญญปจฺจย. อภฺยญมมญญปจฺจยนั้น
มี ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งอรุพขันธเป็นต้น
สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อรุพขันธ
๔ เป็นปจฺจยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของ
อภฺยญมมญญปจฺจย มหาภูตรูปเป็นปจฺจยซึ่ง
กันและกัน ด้วยอำนาจของอภฺยญมมญญปจฺจย
ฯลฯ ในปฏิสนธิขณะ[ปฏิสนธิกาล]นามและ
รูปเป็นปจฺจยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของ
อภฺยญมมญญปจฺจย.

[สภาวะธรรมของอภฺยญมมญญปจฺจยมี ๓ คือ
(๑) ปจฺจยธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุ) ได้แก่ นาม
ขันธ ๔ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ เป็นปจฺจย
อุปการะซึ่งกันและกัน, มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด
มีจิตตมหาภูตรูปเป็นต้นเป็นปจฺจยช่วย
อุปการะซึ่งกันและกัน, ปัญจโวการปฏิสนธิ-
นามขันธ ๔ และหทัยวัตถุรูปเป็นปจฺจยช่วย
อุปการะซึ่งกันและกัน รวมองค์ธรรมของ
ปจฺจยได้แก่ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูป
๔ ปฏิสนธิหทัยรูป ๑,

(๒) ปจฺจยูปบันธรรม (ธรรมที่เป็นผล) ได้แก่
นามขันธ ๔ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒, มหาภูต
รูป ๔ ทุกชนิดมีจิตตชมมหาภูตรูปเป็นต้น,
ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และหทัย
วัตถุรูปที่เป็นไปโดยอาการเปรียบเทียบจาก
กันและกัน รวมองค์ธรรมของปจฺจยูปบัน
ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูป
๔ ปฏิสนธิหทัยรูป ๑,

(๓) ปัจจณิกธรรม (ธรรมที่เป็นปฏิบัติ) ได้แก่
จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป (เว้นหทัยวัตถุ)
ที่เป็นไปโดยอาการเปรียบเทียบจากนาม
ขันธ ๔, จิตตชอุปาทายรูป ปวัตติกัมมช-
อุปาทายรูปที่เป็นไปโดยอาการเปรียบเทียบ
จากมหาภูตรูป. รวมองค์ธรรมของปัจจณิก-
ธรรม ได้แก่อุปาทายรูป ๒๔ (เว้นปฏฺ. หทย-
วัตถุ) ดู. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ
ปจฺจยสังคหวิภาค หน้า ๑๕๔ - ๑๕๕

ลักษณะการอุดหนุนในอภฺยญมมญญปจฺจย
นี้มี ๓ อย่าง คือ (๑) นามธรรม คือ สัมปยุตต-
นามขันธ ๔ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิด
ขึ้น, (๒) รูปธรรม คือมหาภูตรูป ๔ ช่วยอุด
หนุนกันและกันให้เกิดขึ้น (๓) นามธรรมและ
รูปธรรม คือ ปฏิสนธินามขันธ ๔ และปฏิสนธิ-
หทัยวัตถุ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น.
รวมธรรมทั้ง ๓ จำพวกนี้เรียกว่าอภฺยญมมญญ-
ปจฺจย หมายความว่า เป็นธรรมที่อุปการะ โดย
การอุดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นนั่นเอง.

การอุดหนุนซึ่งกันและกันด้วยอำนาจอภฺยญ-
มมญญปจฺจยนี้ จะขาดเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง
ไม่ได้ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ธรรมนั้นๆ
ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เช่น สัมปยุตตนามขันธ
๔ อันได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร
ขันธ และวิญญาณขันธนั้น ต้องเกิดด้วยกัน
และอุดหนุนซึ่งกันและกันเสมอ ถ้าขาดขันธ
ใดขันธหนึ่ง ก็เป็นสัมปยุตตนามขันธไม่ได้
คือถ้าขาดเวทนาขันธไป สัญญาขันธ สังขาร
ขันธ และวิญญาณขันธก็เกิดไม่ได้ หรือถ้า
ขาดสัญญาขันธไป เวทนาขันธ สังขารขันธ

และวิญญานขันธ ก็เกิดไม่ได้เช่นเดียวกัน
ตั้งนี้เป็นต้น นี่เป็นลักษณะของนามธรรม.
ฝ่ายรูปธรรมก็เช่นเดียวกัน คือ มหาภูตรูป
ทั้ง ๔ อันได้แก่ปถวี อาโป เตโช วาโยก็ต้อง
เกิดด้วยกันและอุดหนุนซึ่งกันและกันเสมอ
จะขาดรูปใดรูปหนึ่งไม่ได้ คือเมื่อปถวีเกิด
อาโป เตโช วาโย ก็ต้องเกิดพร้อมกันด้วย
ถ้าขาดปถวี อาโป เตโช วาโยก็เกิดไม่ได้ หรือ
ถ้าขาดอาโป ปถวี เตโช วาโย ก็เกิดไม่ได้
เช่นกัน.

ส่วนในปฏิสนธิกาลในปัจจุโวการภูมินั้น
ธรรมที่เกิดร่วมกันและอุดหนุนซึ่งกันและกัน
ได้แก่ปฏิสนธินามขันธ ๔ กับหทัยวัตถุ
ซึ่งทั้งสองอย่างนี้ จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง
ไม่ได้ คือ ถ้าปฏิสนธินามขันธ ๔ ไม่เกิด
หทัยวัตถุก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าหทัยวัตถุไม่เกิด
ปฏิสนธินามขันธ ๔ ก็เกิดไม่ได้เช่นกัน. ส่วน
ในปฏิสนธิกาลในจุตฺโวการภูมินั้น ธรรมที่
เกิดร่วมกันและอุดหนุนซึ่งกันและกันนั้น ได้แก่
ปฏิสนธินามขันธ ๔ อย่างเดียว ไม่ต้องอาศัย
หทัยวัตถุ เพราะในจุตฺโวการภูมินั้นไม่มีรูป
มีแต่นามอย่างเดียว ส่วนหทัยวัตถุนั้นเป็นรูป
ฉะนั้น จึงไม่เกิดในภูมินั้น ทั้งนี้ก็เป็นไปด้วย
อำนาจของรูปวิราคะภาวา (การปฏิบัติเพื่อให้
พ้นจากรูป)

การอุดหนุนซึ่งกันและกันด้วยอำนาจอภฺยณ-
มณฺญปจฺยนี้ อุปมาเหมือนโตะ ๓ ขาหรือขา
หยั่งซึ่งอาศัยด้วยไม้ ๓ อันค้ำจุนอยู่ ซึ่งโตะ
๓ ขาก็ดี หรือไม้ขาหยั่งก็ดี ถ้าขาดไปขาหนึ่ง
ขาใดแล้ว โตะและขาหยั่งนั้นก็ไม่สามารถ

จะตั้งอยู่ได้ การที่โตะหรือไม้ขาหยั่งนั้นตั้งอยู่
ได้ ก็ต้องพร้อมเพรียงด้วยขาทั้ง ๓ ค้ำจุนซึ่ง
กันและกันอยู่ข้อนี้ฉันใดอำนาจของอภฺยณมณฺญ
ปจฺยนี้ก็เช่นเดียวกันคือนามธรรมก็ต้องอาศัย
อุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้รูปธรรมก็ต้อง
อาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ และนาม
ธรรมกับรูปธรรมในปัจจุโวการปฏิสนธิ ก็ต้อง
อาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ ดังนี้แล
[คัมภีร์มหาปฏฺฐาน ปจฺยโชติกะ สาริปายะ
สรุปลตฺถนิสสยะ หน้า ๔๔๒]

อนิจฺจโต มนสิกรโต อธิโมกฺขพหุลสฺส กต-
มินฺทริยํ อาธิปเตยฺยํ โหติ, ภาวนา ยกฺคินฺทริยานิ
ตทณฺวยานิ โหนฺติ, สหชาตปจฺยยา โหนฺติ,
อภฺยณมณฺญปจฺยยา โหนฺติ, นิสฺสยปจฺยยา
โหนฺติ, สมฺปยุตฺตปจฺยยา โหนฺติ, เอกรสา
โหนฺติ, เกนตฺเถน ภาวนา, โก ภาวเตติ.

(ปฏฺฐ. ๒๔๕) (จ.ม.ตทณฺว)

เมื่อบุคคลมโนการโดยความไม่เที่ยง มาก
ด้วยความน้อยใจเชื่อ อินทรีย์อะไรเป็นใหญ่
อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้น
มีเท่าไร เป็นสหชาตปัจจัย เป็นอภฺยณมณฺญ-
ปจฺย เป็นนิสฺสยปัจจัย เป็นสมฺปยุตฺตปัจจัย
เป็นธรรมมีรสอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา
เพราะมีความหมายอย่างไร ใครย่อมเจริญ.

อภฺยณมณฺญปจฺยยา โหนฺตํ อภฺยณมณฺญ
อุปฺปาทณฺุปตฺถมฺภนภาเวน อุปฺการกา โหนฺติ,
อภฺยณมณฺญปจฺยยา ติทฺถณฺุท วิย.

(ปฏฺฐ.อ. ๒/๑๖๑)

ปาฐะว่า อณฺณมณฺณปจฺยยา โหนฺติ ได้แก
เป็นธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความอดุทน
กันและกันให้เกิดขึ้น[คำจุนกันและกันไว้]
เหมือนไม้ค้ำสามอัน[ไม้เท้าสามง่าม ไม้ขา
หยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขา]ช่วยค้ำจุนกันและกัน [จึง
ตั้งอยู่ได้].

อณฺณมณฺณปจฺยกถา (ถี)

[อณฺณมณฺณปจฺย + กถา]

กถาอันแสดงถึงความรู้ที่อวิชาและสังขาร
เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่กันและกัน.

กถาตุฎฺปาติ, (วรรคที่ ๑๕ กถาที่ ๒. อภิ.ก. ๓๗๐-๑)

อณฺณมณฺณปจฺยกถาภาวณฺณนา (ถี)

[อณฺณมณฺณปจฺยกถา + ภาวณฺณนา]

อรรถกถาอันแสดงถึงความรู้ที่อวิชาและสังขาร
เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่กันและกัน.

อณฺณมณฺณปจฺยตา (ถี)

[อณฺณมณฺณปจฺย + ตา]

(ก) ความเป็นอณฺณมณฺณปจฺย.

อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตา อณฺณ-
มณฺณปจฺยตา. ตถา หิสฺส ติทฺถนํ นิสฺสิตํ.
อุปการกตา จ อณฺณมณฺณตาเวเสเนว
ทฏฺฐพฺพา, น สหชาตาทิวเสน.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๒/๒๗๕)

ความเป็นธรรมที่ช่วยอุปการะแก่ธรรมที่
อุปการะตน ชื่อว่าความเป็นอณฺณมณฺณ-

ปัจจัย. จริงอย่างนั้น ท่านแสดงไม้ค้ำ ๓ อัน
[ไม้เท้าสามง่าม, ไม้ขาหยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขา] แห่ง
อณฺณมณฺณปัจจัยนั้น. ก็ความเป็นธรรมมี
อุปการะ บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถความ
เป็นปัจจัยแก่กันและกันนั่นเอง มิใช่เกี่ยวกับ
ความเป็นสหชาตาทิปัจจัย[ปัจจัยที่เกิดพร้อม
กันเป็นต้น].

(ข) ความที่อวิชาเป็นอณฺณมณฺณปัจจัย, ความที่อวิชาและสังขารเป็นปัจจัยซึ่ง กันและกัน.

อณฺณมณฺณจตุกฺเกปิ อวิชาปจฺยยาติ สห-
ชาตาทิปจฺยวเสน สงฺขารสฺส อวิชาปจฺยติ
ทสฺเสตฺวา “สงฺขารปจฺยยาปิ อวิชาติ อณฺณ-
มณฺณปจฺยตา ทสฺสิตา. (อภิ.อฎฺ. ๒/๑๙๗)

อนึ่ง ในอณฺณมณฺณจตุกฺกะ พระองค์ทรง
แสดงความรู้ที่สังขารมีอวิชา เป็นปัจจัยด้วย
อำนาจสหชาตาทิปัจจัยว่า อวิชาปจฺยยา
(เพราะอวิชาเป็นปัจจัย) แล้วแสดงความรู้ที่
อวิชาเป็นอณฺณมณฺณปัจจัยว่า สงฺขาร-
ปจฺยยาปิ อวิชา (อวิชาเกิดแม้เพราะ
สังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้.

อณฺณมณฺณปจฺยนิยมาภาว (ป)

[อณฺณมณฺณปจฺย + นิยม + อภาว]

ความไม่มีการกำหนดแน่นอนว่าเป็นอณฺณ-
มณฺณปัจจัย (ปัจจัยช่วยอุปถัมภ์แก่กันและ
กัน), ความไม่มีการกำหนดสภาวะธรรมที่ช่วย
อุปการะ โดยความอดุทนกันและกันให้เกิ
ขึ้น [คำจุนกันและกันไว้].

ยถา ปน “นามปจฺยา จญฺจายตฺถ นามปจฺยา
ผลฺโสติอาทิสฺส ปจฺยูปฺปนฺนํ [สพฺยาตฺถ จ
ผลฺสชาติ จ] จเปตฺวา นามํ คหิตํ, เอวํ “ภาว-
ปจฺยาปิ อุปาทานนฺติ อิทาปิ ปจฺยูปฺปนฺนํ
[อุปาทานํ] จเปตฺวา ภาวสฺส คหณํ น สกฺกา
กาตุํ, ตสฺมา อุปาทานสฺส อวิคตปจฺยนิยมา-
ภาโว วีย อภฺยณมณฺญปจฺยนิยมาภาโว
ภเว ปุพฺเพ วุตฺตนเยน อตฺถิติ “ภาวปจฺยาปิ
อุปาทานนฺติ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

(มูลฎฺฐิ. ๒/๑๓๘)

เหมือนอย่างว่า ท่านถือเอานามโดยเว้น
[สพฺยาตฺถและผลฺสชาติเป็นต้น]อันเป็น
ปัจจัยบัน ในพระบาลีเป็นต้นว่า นามปจฺยา
จญฺจายตฺถ (เพราะนามเป็นปัจจัยอายตนะที่
๖ [มนายตนะ] จึงมี) นามปจฺยา ผลฺโส (เพราะ
นามเป็นปัจจัย ผลฺสชาติจึงมี) ฉนฺใด.

แม้ในพระบาลีนี้ว่า ภาวปจฺยาปิ อุปาทานํ
(แม้เพราะภพเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี) ก็
สามารถเพื่อทำการถือเอาภพโดยเว้นอุปาทาน
อันเป็นปัจจัยบันได้แน่นอน ฉนฺนั้น เหตุนี้
พึงทราบว่ **ความไม่มีการกำหนดแน่นอน
ว่าเป็นอภฺยณมณฺญปัจจัย** (ปัจจัยช่วยอุปถัมภ์
แก่กันและกัน) ย่อมมีในภพโดยนัยที่ได้กล่าว
ไว้แล้วข้างต้น เหมือนความไม่มีการกำหนด
ว่เป็นอวิคตปัจจัยของอุปาทาน ดังนั้น พระ
อรรถกถาจารย์ จึงไม่กล่าวว่า ภาวปจฺยาปิ
อุปาทานํ.

ปจฺยูปฺปนฺนํ จเปตฺวา ปจฺยภูตํเยว นามํ
คหิตํ อวิคตปจฺยนิยมาภาโว วีย ภเว

อุปาทานสฺส อภฺยณมณฺญปจฺยนิยมาภาโวติ
โยชนา. วุตฺตนเยนาติ “สงฺขตลกฺขณานํ
ปนาติอาทินา วุตฺตนเยน. (อนุฎฺฐิ. ๒/๑๔๕)

พึงประกอบบทว่า ท่านถือเอานามอันเป็น
ปัจจัยนั้นเที่ยวโดยเว้น [สพฺยาตฺถและผลฺสชาติ
เป็นต้น]อันเป็นปัจจัยบัน (เพราะเหตุนี้)
**ความไม่มีการกำหนดแน่นอนว่เป็นอภฺยณ-
มณฺญปัจจัยสัตติ** ของอุปาทานในภพจึงมี
เหมือนความ ไม่มีการกำหนดแน่นอนว่เป็น
อวิคตปัจจัยสัตติ.

อภฺยณมณฺญปจฺยภาว (ปฺ)

[อภฺยณมณฺญปจฺย + ภาว]

ความเป็นอภฺยณมณฺญปัจจัย, ความเป็นปัจจัย
แก่กันและกัน. ดู อภฺยณมณฺญตา

อภฺยณมณฺญปจฺยภูต (ติ)

[อภฺยณมณฺญปจฺย + ภูต]

(มหาภูตรูป ๔) อันเป็นปัจจัยแก่กันและกัน.

อภฺยณมณฺญปจฺยภูเตสฺสติ เอเตน อุปาหารูป
นิวตฺเตติ. (อนุฎฺฐิ. ๑/๑๖๘)

ด้วยคำว่า อภฺยณมณฺญปจฺยภูเตสฺ (มหา
ภูตรูป ๔)อันเป็นปัจจัยแก่กันและกัน) ท่าน
อาจารย์ห้ามอุปาทายรูป.

อภฺยณมณฺญปฏฺฐิปกฺข (ติ)

[อภฺยณมณฺญ + ปฏฺฐิปกฺข]

อันเป็นปฏิปักษ์กันและกัน.

ອຸທະຍາຍາມປຶກສາ (ປຶ້ມ)

[ອຸໂມໝະໂຍໂຍປຣົງປຸກຸ໌ + ສກາວ]

[ให้มี]สภาวะเป็นปฏิปักษ์กันและกัน.

[illegible]

[ខណ្ឌឈរលើប្រតិបត្តិការសភាព + វាតុពិត]

[ที่มีลักษณะ]ถูกกำหนดให้มีสถานะเป็นปฏิ-
 บักร์ (ขัดแย้ง) กันและกัน.

**อณฺณมณฺณปฏฺฐิปกุสภาววตฺถิต-
ลกขณ (๓)**

[ខណ្ឌមណ្ឌលប្រវត្តិសាស្ត្រសភាវាវត្ថុពិត + សកុបណ្ណ]

[เวทนา ๓] ที่มีลักษณะถูกกำหนดให้มีสภาวะเป็นปฏิบัติ (ขัดแย้ง) กันและกัน.

เอวเมตา อญญมญญปฏิปกษสภาวะ
 วตฺถิตตลกฺขณา เอว ติสฺโส เวทนา ภควตา
 เทสิตา. ตมฺจ โข วิปสฺสนาภมฺมิกานํ โยคาว-
 จราณํ เวทนามฺมุขเณ อรูปภมฺมฏฺฐานทสฺสนตฺถํ.
 ทุวิธมฺหิ ภมฺมฏฺฐานํ รุปภมฺมฏฺฐานํ อรูป-
 ภมฺมฏฺฐานนฺติ. ตตฺถ ภควา รุปภมฺมฏฺฐานํ
 กเถนโต สงฺเขปมนสิการวเสน วา วิตุถาร-
 มนสิการวเสน วา จตุธาตฺวาวตฺถานาทิวเสน
 วา กเถติ. อรูปภมฺมฏฺฐานํ ปน กเถนโต ผสฺส-
 วเสน วา เวทนาวเสน วา จิตฺตวเสน วา
 กเถติ. (อิติวต.อฏ. ๑๗๙)

เวทนา ๓ เหล่านี้ (สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อทุกขมสุขเวทนา) ที่มีลักษณะถูกกำหนด

ให้มีสภาวะเป็นปฏิปักษ์ (ขัดแย้ง) กันและกัน ดังพรรณนามาจะนี้แล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้ว, ก็แลเวทนาทั้ง ๓ นั้น ทรงตรัสไว้เพื่อแสดงอุปกรรมฐาน โดยยกเวทนาเป็นประธานแก่เหล่าพระโยคาวจร ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา. จจริงอยู่ กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือรูปกรรมฐาน และอุปกรรมฐาน. ในกรรมฐานสองอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะตรัสรูปกรรมฐาน ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการมนสิการโดยสังเขปบ้าง ด้วยสามารถแห่งการมนสิการโดยพิสดารบ้าง ด้วยสามารถแห่งการกำหนดธาตุเป็นต้นอย่างนั้นบ้าง แต่เมื่อจะตรัสอุปกรรมฐาน ก็ตรัสด้วยสามารถแห่งผัสสะบ้าง ด้วยสามารถแห่งเวทนาบ้าง ด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง.

อภฺยพมฺพญปริจฺจุฉินฺท (ติ)

[อณฺณมณฺณ + ปริจุจฺฉินฺน]

อันกันและกันกำหนดแล้ว, กำหนดซึ่งกัน
และกันแล้ว.

[รูป จตุณห์ มหาภูตานัน อุปาทาย วณณนิภา
 สนิทสนัน สปรปฏินัน, นีล ปิตัก ๔เปย ฉายา
 อาตโป อาโลโก อนธการโร ๔เปย]

ยี่ วา ปณณมปิ อตติ รุป จตุหนัน มหาภูตานิ
อุปาทาย วณณนิภา สนิทสสนํ สปปปฏิขิ, ยํ
รูปํ สนิทสสนํ สปปปฏิขิ จกฺขุณา อนิทสสเนน
สปปปฏิเชน ปสฺสิ วาเปฯ รูปเปตํ รูปายตณํเปตํ
รูปธาตูปเสา; อิทนตํ รูปํ รูปายตณํ.

(ឧទា. ៥. ៦៦៦)

รูปใดเป็นสีต่างๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียว สีเหลือง...เงาแดด แสงสว่าง ความมืด...หรือรูปแม่อื่นใดที่เป็นสีต่างๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้มีอยู่ สัตว์นี้เคยเห็น...หรือพึงเห็นรูปใดที่เห็นได้และกระทบได้ ด้วยจักขุที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี่ชื่อว่ารูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นรูปายตนะ]

ฉายา อาตโปติ อิทํ อณฺณมณฺณปริจฺจินฺหนํ, ตถา อาโลโก อนฺธกาโร จ. (อภิ.อญ. ๑/๓๕๔)
คำว่า ฉายา อาตโป นี้ เป็นคำกำหนดซึ่งกันและกัน แสงสว่างและความมืดก็กำหนดซึ่งกันและกันเช่นกัน.

อณฺณมณฺณปริจฺจินฺหนํ เอกสฺมี อิตฺรสุส อภาวา. (มุจฺฉ. ๑/๑๕๐)

ชื่อว่าเป็นคำกำหนดซึ่งกันและกันเพราะไม่มีสิ่งหนึ่งในอีกสิ่งหนึ่ง.

อณฺณมณฺณปริยเหตุ (ป)

[อณฺณมณฺณ + ปริยเหตุ]

ที่สุตรอบของกันและกัน, ที่สุดของกันและกัน.

อณฺณมณฺณปริยเหตุฎฐายี (ติ)

[อณฺณมณฺณปริยเหตุ + จา + ณี]

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษรอนุพันธ์เบื้องหลัง แปลง อา ที่สุดของ จา ธาตุ เป็น อาย ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๓) ว่า อาการนฺตานมาโย.

มีปกติตั้งอยู่ในที่สุตรอบของกันและกัน - ที่สุดของกันและกัน.

ยถา ทฺวินฺนํ สมุคฺคปฏฺฐานํ สุผสฺสิตานํ
เหฏฺฐิมสมุคฺคปฏฺลํ อุปริมํ นาติวตฺตติ,
อุปริมสมุคฺคปฏฺลํ เหฏฺฐิมํ นาติวตฺตติ, อณฺณ-
มณฺณํ ปริยเหตุฎฐายีโน. เอวเมว พุทฺธสฺส
ภควโต เนยฺยญฺจ ฌาณญฺจ อณฺณมณฺณ-
ปริยเหตุฎฐายีโน เต ฐมา. ยาวตกํ เนยฺย,
ตาวตกํ ฌาณ, ยาวตกํ ฌาณ, ตาวตกํ เนยฺย,
เนยฺยปริยเหตุกํ ฌาณ, ฌาณปริยเหตุกํ เนยฺย,
เนยฺย อติกฺกมิตฺวา ฌาณํ นปฺปวตฺตติ, ฌาณ
อติกฺกมิตฺวา เนยฺยปโถ นตฺถิ, อณฺณมณฺณ-
ปริยเหตุฎฐายีโน เต ฐมา. สพุพฺพมฺเมสุ
พุทฺธสฺส ภควโต ฌาณํ ปวตฺตติ. (ปฏฺฐิส. ๓๗๖)

(จ.ม. สมมา ผู้สืบทอด, เต ฐมา. จ.ม. อยู่ ปาโจ
น ทิสฺสติ)

เปรียบเหมือนชั้นแห่งผอบ ๒ ชั้นทับกัน
สนิทพอดี ชั้นผอบด้านล่างก็ไม่เกินชั้นผอบ
ด้านบน ชั้นผอบด้านบนก็ไม่เกินชั้นผอบ
ด้านล่าง ชั้นผอบทั้ง ๒ ย่อมวางประกบกัน
ที่ส่วนสุดโดยรอบของกันและกันฉันใด บท
ธรรมที่ควรแนะนำ และพระญาณของพระผู้
มีพระภาคพุทธเจ้า ก็มีปกติตั้งอยู่ในที่สุ
ตรอบของกันและกันฉันนั้นเหมือนกัน บท
ธรรมที่ควรแนะนำมีอยู่เพียงใด พระญาณ
ก็มีอยู่เพียงนั้น พระญาณมีอยู่เพียงใด บท
ธรรมที่ควรแนะนำก็มีเพียงนั้น พระญาณ
ย่อมมีบทธรรมที่ควรแนะนำ เป็นส่วนสุตรอบ
บทธรรมที่ควรแนะนำก็ย่อมมีพระญาณ เป็น

ส่วนสูตรอบ พระญาณย่อมไม่เกินไปเกินกว่า
บทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่งบทธรรมที่
ควรแนะนำก็มีอยู่ไม่เกินไปกว่าพระญาณ ธรรม
เหล่านั้นมีปกติตั้งอยู่ในที่สูตรอบของ
กันและกัน.

อณูมมณฺพริยหนฺตภูจายินฺทิตี เนยฺยณฺจ
ณฺณณฺจ เขเปตฺวา จานฺโต อณูมมณฺพริยสฺส
ปฺริยนฺเต จานฺตีสฺสา. (ปฏฺฐิส.อฏฺ. ๒/๒๕๗)

บทว่า อภยมมฤตปริยเหตุจายิโน (ธรรม
เหล่านั้น มีปกติตั้งอยู่ในที่สุตรอบของกันและ
กัน) คือ มีปกติยังเนยยะและญาณให้สิ้นไป
แล้วตั้งอยู่ในที่สุตรอบของกันและกันจาก
ฐานะ[ที่ตั้งเดิม].

ในที่นี้พบว่า ปริยนตฺตฺฏายาโน ท่านขยายว่า ปริยนฺเต จานสีลา โดยใช้ สิล ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นตัลลิสกิต โดยลง ณี ปัจจัยในอรทตลลิสสะ มีวิเคราะห์ว่า ปริยนตฺตฺฏายาโน สีนานาติ ปริยนตฺตฺฏายาโน]

อณฺณมณฺญปรีวาร (ป)

[อณฺณมณฺณ + ปรีวาร]

มีธรรมชาติอาศัยกันและกันเป็นบริวาร. อันเป็น
บริวารซึ่งกันและกัน.

โสดาปัตติมคคกฺขณเณ อนญฺฌาตญฺญสฺสามิ-
 ตินุหฺริยสฺส อิมานิ อฏฺฐจินุหฺริยานิ สหชาต-
 ปริวารา โหนฺติ, อยฺมมญฺญปริวารา โหนฺติ,
 นิสฺสยปริวารา โหนฺติ, สมฺปยุตฺตปริวารา โหนฺติ,
 สหคตา โหนฺติ สหชาตา โหนฺติ, สํสฺจจา โหนฺติ,

สมปยุตตะ ไหนติ. เตว ตสฺส อากาเร เจ
 ไหนติ ปริวารา จ. (ปฏิส.๑๑๒)

ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค อัญญาตัญญูส-
สามีตินทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการเหล่านี้[คือ
สัทินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์
ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิติน-
ทรีย์]ซึ่งมีสหชาติธรรมเป็นบริวาร มีธรรม
ที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร มีธรรมที่
อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกัน เป็น
บริวาร ไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน
ประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการ
และเป็นบริวารของอัญญาตัญญูสสามีติน-
ทรีย์[อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติ-
มรรคนั้น.

อณฺณมณฺณเปกฺข (๓)

[ខណ្ឌឈរ + ខណ្ឌក្រុង + ខ]

อันมีการเพ่งซึ่งกันและกัน - เล็งกันและกัน.

สรวายํ สหิตะเยว อญญมญญํ อวินิพฺโภควุตฺติ-
 รมเม อูปปาเทตฺติ สมนุปฺปาโทติปิ วุตฺโต.

(วิสุทธิ. ๒/๕๗๘)

กลุ่มเหตุนี้เน้นยังธรรมที่เป็นไปร่วมกัน คือ ธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและกันนั้น แลให้เกิดขึ้น เหตุนี้ จึงเรียกว่า สมุปบาท]

ผลธมฺมานํ สหิตตา นาม วิสุํ ภาโว, น เหตุ-
ธมฺมานํ วिय อญฺญมญฺญเปกฺขาติ อาห
“อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโกลวตฺติธมฺเมติ

(វិស្សតិ.វិ. ២/២៣៩)

ความไม่แยกกัน ชื่อว่า ความเป็นไปร่วมกัน
แห่งธรรมที่เป็นผล มิใช่เล็งกันและกัน
เหมือนอย่างธรรมที่เป็นเหตุ เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “อณฺณมณฺณ อวินิ-
โยคตฺตติธมฺเม (ยังธรรมที่มีความเป็นไป ไม่
แยกกันและกัน[ให้เกิดขึ้น]).

อณฺณมณฺณภท (ป)

[อณฺณมณฺณ + ภท]

ความแตกแยกกันและกัน - แยกแยกกัน.

ตตฺร หิ เอกสฺส โภจฺจาสสฺส อคฺคิโต เอกสฺส
อฺทกฺโข เอกสฺส อพฺภนฺตรโต **อณฺณมณฺณ-**
ภท อนุตฺราโย ภวิสฺสตี. (วิ.อฎ. ๓/๓๗๗)

จริงอยู่ บรรดาส่วนเหล่านั้น เพราะความ
แตกแยกกันและกัน อันตรายจักมีแก่
ส่วนหนึ่งจากไฟ, แก่ส่วนหนึ่งจากน้ำ, แก่ส่วน
หนึ่งจากภายใน.

อคฺคิโต วาติอาทิสฺส จการตฺถิ วาสทฺโท
อคฺคินา จ อฺทเคน จ มิฏฺเฏเทน จ นสฺสิสฺสตีติ
อตฺถิ. ตสฺส หิ เอโก โภจฺจาสฺส อคฺคินา
นสฺสิสฺสตี นิพฺพาเปตุมฺปิ นํ สกฺขิสฺสตี เอกํ
โภจฺจาสฺสํ คฺวคา คเหตฺวา คมิสฺสตี เอโก ฯเปฯ
วทฺนฺตานํ ปิสุณฺวาจํ นวเสน ภินฺนํ นมนฺสฺसानํ
อณฺณมณฺณภท วนสฺสิสฺสตี.

(สารตฎ. ๓/๓๑๘)

ว่า ศัพท์ในพระดำรัสว่า อคฺคิโต ว่าเป็นต้น
มีความหมาย[รวบรวม]เหมือน จ ศัพท์ ฟัง
ทราบข้อความว่า [เมืองปาฏลีบุตร]จักพินาศ

เพราะไฟ น้ำ และความแตกแยกเป็นสอง
ฝ่าย. แท้จริงแล้ว นครนั้นส่วนหนึ่งจักพินาศ
เพราะไฟ ไม่มีใครจักสามารถดับไฟนั้นได้
ส่วนหนึ่งจักถูกแม่น้ำคงคาเซาะพังไป ส่วน
หนึ่งจักพินาศเพราะความแตกแยกกัน
ของคนที่แตกแยกกัน (ไม่สามัคคีกัน) เพราะ
คำยุยงของคนส่อเสียด...

[โดยทั่วไป ว่า ศัพท์ในภาษาบาลีใช้ในความ
หมายว่า วิกัปณะ (ต่าง ๆ) เช่น สมณฺ ภา
พฺราหฺมณฺ ภา (สมณะก็ดี พราหฺมณฺก็ดี) แต่ใน
ที่นี้ใช้ในความหมายว่า สมุจฺจยะ (รวบรวม)
เหมือนคำว่า ราชโต ภา จโรโต ภา (จากพระ
ราชาและจโร) ภา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ
"และ"] ดู ที่.อฎ. ๒/๑๑๑-๒

อณฺณมณฺณโกชน (น)

[อณฺณมณฺณ + โกชน]

โกชนะ - อาหารของกันและกัน.

ปาสาทฺวคฺโข วิเทหเสฏฺโฐ
วิตฺติหารํ **อณฺณมณฺณโกชน** นํ

อทฺทส กิร สกฺขิกํ ชนินฺโท

พฺภุกฺกสฺส ปุณฺณมุขสฺส เจตฺ. (ชา. ๑/๒๕๓)

(มโหสิธบัณฑิตกล่าวว่า)

นัยว่า พระองค์ผู้จอมเทพประเสริฐกว่าชาว
วิเทหะ ประทับอยู่ ณ ปราสาทอันประเสริฐ
ได้ทอดพระเนตรการแลกเปลี่ยนอาหาร
ของกันและกันโดยประจักษ์ และนั่นเสี่ยง
เหาของสุนัขต่อหน้าพะ.

อภฺยมมญฺญโกชนานนฺติ อภฺยมมญฺญสฺส
โกชนานํ. (ชา.อญฺ.๖/๑๙๔)

บทว่า อภฺยมมญฺญโกชนานํ แปลว่า อาหาร
ของกันและกัน.

[เมณฺโฑ หิ สุนฺขสฺส โกชนํ หรติ โส ตสฺส
วீติหฺรติ สุนฺโขปิ ตสฺส หรติ อิตโร วีติหฺรติ.
อทุทกฺขีติ ตํ เตสํ อภฺยมมญฺญโกชนานํ วีติหฺรณํ
สกฺขิกํ อตฺตโน ปจฺจุทฺทํ กตฺวา อทุทสฺ.

พฺภุกฺกสฺสชาติ ภูฏติ สทฺททฺรณสฺสุนฺขสฺส.

ปฺภุณฺณมุขสฺสชาติ เมณฺฑทฺสฺส]

อภฺยมมญฺญมึสฺส (ติ)

[อภฺยมมญฺญ + มึสฺส]

เจือปนซึ่งกันและกัน, เจือปนกัน.

ตตฺถ กายปฏฺวิพทฺชตฺตฺตา กาเยน สงฺขริยติ
กรียติ นิพฺพตฺตียตีติ กายสงฺขาโร. วาจํ สงฺขโรติ
กโรติ นิพฺพตฺเตตีติ วจีสงฺขาโร. จิตฺตปฏฺวิ-
พทฺชตฺตา จิตฺเตน สงฺขริยติ กรียติ นิพฺพตฺตียตีติ
จิตฺตสงฺขาโร. กตโม ปณายเยติ อิทํ กิํ ปุจฺจติ?
อิเม สงฺขารา อภฺยมมญฺญมึสฺสา อาลูปิตา
อวิภูตฺตา ทุทฺทํปนา. (ม.อญฺ. ๒/๒๖๓)

บรรดาสังขารเหล่านั้น:-

ชื่อว่ากายสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกาย) เพราะ
ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกกระทำ ได้แก่ ถูกทำให้
เกิดขึ้นทางกาย เหตุเป็นธรรมชาติเกี่ยวข้องกับ
กับกาย ชื่อว่าวจีสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง
วาจา) เพราะปรุงแต่ง คือ กระทำ ได้แก่ ทำให้
เกิดขึ้นทางวาจา ชื่อว่าจิตตสังขาร (สภาพ

ปรุงแต่งใจ) เพราะถูกปรุงแต่ง คือ ถูกกระทำ
ได้แก่ ถูกทำให้เกิดขึ้นทางใจ เหตุเป็นธรรม
ชาติเกี่ยวข้องกับจิต ถ้ามว่า ในคำนี้ว่า กติ
ปนายเย สงฺขารา (แม่เจ้าขอรับ สังขารมี
เท่าไร) อุบาสกถามถึงอะไร ตอบว่า เขาถาม
ด้วยคิดว่า สังขารเหล่านี้เจือปนกัน ชุณมัว
ไม่แจ่มแจ้ง แสดงได้ยาก.

อภฺยมมญฺญมฺมูล (ติ)

[อภฺยมมญฺญ + มฺมูล]

มีมูลอาศัยกันและกัน.

เย เกจิ กุสลมฺมุเลน เอกมฺมลา ฐมฺมา, สพฺเพ
เต กุสลมฺมุเลน อภฺยมมญฺญมฺมฺลลา. เย วา ปน
กุสลมฺมุเลน อภฺยมมญฺญมฺมฺลลา, สพฺเพ เต ฐมฺมา
กุสลา. (ยมก. ๑/๑)

สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกัน
กับกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีมูล
อาศัยกันและกันกับกุศลมูลใช่ไหม. สภาวะ
ธรรมเหล่าใด มีมูลอาศัยกันและกันกับ
กุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศล
ใช่ไหม.

อภฺยมมญฺญมฺมูลก (ติ)

[อภฺยมมญฺญมฺมูล + ก]

มีมูลอาศัยกันและกัน.

เย เกจิ กุสลมฺมุเลน เอกมฺมูลกา ฐมฺมา, สพฺเพ เต
กุสลมฺมุเลน อภฺยมมญฺญมฺมูลกา. เย วา ปน
กุสลมฺมุเลน อภฺยมมญฺญมฺมูลกา, สพฺเพ เต
ฐมฺมา กุสลา. (ยมก. ๑/๒)

ของเราที่ไม่มี ถ้าอย่างนั้นเจ้าเป็นท้าว เราเป็น
ดา คนทั้งสองต่างก็รับคำกันแล้ว คนบอดให้
คนเปลี่ยนชื้อไป คนเปลี่ยนนั้นนั่งชื้อของคน
บอดเอามือซ้ายโอบศีรษะของเขา เอามือ
ขวากำหนดทางบอกว่า ในที่นี้มีรากไม้ขวาง
อยู่ ในที่นี้มีก้อนหิน ท่านจงละทางซ้ายถือ
เอาทางขวา จงละทางขวาถือเอาทางซ้าย ทำ
เป็นของคนบอดโดยกำเนิด ดาเป็นของคน
เปลี่ยน แม้ทั้งสองคนไปสู่ที่ตนปรารถนา ด้วย
ความพยายามร่วมกันแล้วอยู่เป็นสุข]

อภฺยญมญญรหิต (ติ)

[อภฺยญมญญ + รหิต]

เว้นจากกันและกัน.

[แปลน สุนฺดรี ตํ กมฺมํ

ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ

กมฺมญจ โช อุปาทย

ตโต นิพฺพุตฺตเต ผลํ. (วิสุทฺธิ. ๒/๖๘๙)

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มีได้มีอยู่ใน
กรรม แต่ผลเกิดจากกรรมนั้น โดยอาศัย
กรรมแน่นอน]

ยทิ จ เหตุ จ ผลญจ อภฺยญมญญรหิตํ, กถํ
เหตุโต ผลํ นิพฺพุตฺตตีติ อาห.

(วิสุทฺธิ. ฎี. ๒/๓๘๒)

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “โดยอาศัยกรรมแน่นอน”
ดังนี้ เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็ถ้าเหตุและผล
เว้นจากกันและกัน ผลจะบังเกิดจากเหตุ
ได้อย่างไร.

อภฺยญมญญลคฺค (ติ)

[อภฺยญมญญ + ลคฺค]

อันเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน, เกาะกันและกัน.

[เสยฺยถาปี ภาารทฺวาช อนุทฺเวณิ ปรมฺปฺรา-
สํสฺตฺตา ปุริโมปี น ปสฺสติ, มชฺฌิโมปี น ปสฺสติ,
ปจฺฉิโมปี น ปสฺสติ, เอวเมว โช ภาารทฺวาช
อนุทฺเวณฺณปมํ มญฺเญ พุราหฺมณานํ ภาสิตํ
สมฺปชฺชติ. ปุริโมปี น ปสฺสติ, มชฺฌิโมปี น
ปสฺสติ, ปจฺฉิโมปี น ปสฺสติ. ตํ ก็ มญฺเญสิ
ภาารทฺวาช ? นนฺุ เอวํ สนฺเต พุราหฺมณานํ
อมฺมุลิกา สทฺธา สมฺปชฺชตีติ ? (ม.๒/๔๒๘)

การทวาชะ คนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน
คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่
ปลายแถว ต่างมองไม่เห็นกัน แม้ฉันใด ภาสิต
ของพราหมณ์ทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน
เห็นจะเปรียบได้กับแถวคนตาบอด คือ แม้
คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่
ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นกัน ท่านเข้าใจ
ความข้อนี้ว่าอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนั้น ความ
เชื่อของพราหมณ์ย่อมหามูลมิได้มิใช่หรือ]

ปรมฺปฺราสํสฺตฺตาติ อภฺยญมญญลคฺคา.

(ม.อญ. ๓/๒๙๐) (อ.ต่างกัน)

บทว่า ปรมฺปฺราสํสฺตฺตา (เกาะหลังกัน) ได้แก่
เกาะกันและกัน.

ปรมฺปฺราสํสฺตฺตาติ อาทินิยาย ยญฺฐิยา สํสฺตฺตา.

(ม.ฎี. ๓/๑๙๓)

บทว่า ปรมฺปฺราสํสฺตฺตา (เกาะหลังกัน) ได้แก่
เกี่ยวข้องกัน ด้วยไม้เท้าที่ถือเอา.

อณฺณมณฺณวณ (น)

[อณฺณมณฺณ + วณ]

การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กันและกัน (ตักเตือนกันและกัน).

อณฺณมณฺณวณ = อณฺณมณฺณสฺส วณํ (หิต-
วณํ) อณฺณมณฺณวณํ (การกล่าว[ประโยชน์
เกื้อกูล]กันและกัน ชื่อว่า อณฺณมณฺณวณะ).

โส ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ เอวมสฺส วณํ โย “มายสฺมา
อตฺตานํ อวณํ ยํ อกาสิ วณํ ยเมวายสฺมา
อตฺตานํ กโรตุ อายสฺมาปิ ภิกฺขุ วทสฺส สหฺมเมณ
ภิกฺขุปี อายสฺมณฺตํ วทฺชนฺติ สหฺมเมณ เอวํ
สํวทฺธมา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา ยทิตํ **อณฺณ-
มณฺณวณเนน** อณฺณมณฺณวณฺฏจาปนเนนาติ.

(วิ. ๑/๒๗๒)

ภิกษุหนึ่งพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้
ว่า ท่านอย่าทำตัวให้เป็นคนที่เราตักเตือน
ไม่ได้ จงทำตัวให้เป็นคนที่เราตักเตือนได้ แม้
ท่านก็จะตักเตือนภิกษุทั้งหลายด้วยสิกขาบท
อันเป็นของสหฺมมิก แม้ภิกษุทั้งหลายก็จะ
ตักเตือนท่านด้วยสิกขาบทอันเป็นของสห-
มมิก เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาค
พระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วยการ
กล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกัน
(ตักเตือนกันและกัน) ด้วยการยังกันและกัน
ให้ออกจากอาบัตินั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้
ออกจากอาบัติ).

ยทิตฺตํ วุฑฺฒิการณนิทสฺสนตฺเต นิปาโต.
เตน “ยํ อิทํ อณฺณมณฺณสฺส หิตวณํ อาปตฺติโต

วณฺฏจาปนณฺจ เตน อณฺณมณฺณวณเนน อณฺณ-
มณฺณวณฺฏจาปนเนน จ สํวทฺธมา ปริสาติ เอวํ
ปริสา ย วุฑฺฒิการณํ ทสฺสิตํ โหติ.

(วิ.อญ. ๒/๑๙๘)

คำว่า **ยทิตํ** เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า
แสดงเหตุของความเจริญ. ท่านได้แสดงเหตุ
ของความเจริญแห่งบริษัท ด้วยนิบาตนั้น
อย่างนี้ว่า การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กัน
และกัน การช่วยเหลือกันและกันให้ออกจาก
อาบัติใดมีอยู่ บริษัทของพระผู้มีพระภาค
พระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วยการ
กล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกัน
(ตักเตือนกันและกัน) ด้วยการยังกันและกัน
ให้ออกจากอาบัตินั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้
ออกจากอาบัติ).

[ประโยคว่า เอวํ สํวทฺธมา หิ ตสฺส ภควโต
ปริสา ยทิตํ อณฺณมณฺณวณเนน อณฺณมณฺณ-
วณฺฏจาปนเนน นิบาตคือ หิ ใช้ในความหมายว่า
ตัดสิน (อรรถาณ) มีความหมายเหมือน เอ
ศัพทํ มีลักษณะการแปลโดยยกศัพท์ดังนี้
ยทิตํ (หิตสฺส) อณฺณมณฺณวณํ อ.การกล่าว
[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกันใด ยทิตํ
(อาปตฺติโต) อณฺณมณฺณวณฺฏจาปนํ อ.การยัง
กันและกันให้ออกไปจากอาบัติใด (อตฺติ มี
อยู่). ปริสา อ.บริษัท ตสฺส ภควโต ของพระผู้
มีพระภาคพระองค์นั้น สํวทฺธมา หิ เจริญแล้ว
นั้นเทียว เอวํ อย่างนี้ เตน (หิตสฺส) อณฺณ-
มณฺณวณเนน ด้วยการกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อ
กูล]แก่กันและกันนั้น เตน (อาปตฺติโต) อณฺณ-

มณฺณวโรธิตาเนน ด้วยการยังกันและกันให้
ออกไปจากอาบัตินั้น

อนึ่ง การที่ท่านอธิบาย ยกให้ ว่าเป็นนิบาต
ในความหมายว่า แสดงเหตุของความเจริญ
ก็เพราะมีบทนิยามต่อมาว่า เตน อณฺณมณฺณ-
วโรธิตาเนน อณฺณมณฺณวโรธิตาเนน แต่ถ้าเป็น
ฐานะอื่นก็แสดงความหมายอื่นได้เช่นเดียว
กัน ขึ้นอยู่กับว่ากล่าวถึงข้อความอะไร และ
เป็นวิเสสของศัพท์ใดเท่านั้น]

อณฺณมณฺณวโรธิต (ติ)

[อณฺณมณฺณ + วโรธิต]

ขัดแย้งกันและกัน, โต้แย้งกันและกัน.

สตฺตสฺสณฺณ คเหตุวาน

สสฺสตุจฺเจททสฺสโน

ทฺวาสฺสจฺจิทฺทจฺจิ คณฺหนติ

อณฺณมณฺณวโรธิตา. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๓๘)

[แม้ในอนาคตกาล ความไม่เป็นไปในสังสาร-
วัฏฏ์ไม่ปรากฏ พวกเดียรฉายไม่รู้ความข้อนี้
ทั้งตนเองก็ไม่มี ความเชี่ยวชาญ] จึงยึดถือ
สัตตสัจญ์ (ความสำคัญหมายว่ามีสัตว์มี
บุคคล) แล้วมีความเห็นว่า เทียงว่าชาติสูญ
ยึดถือทิวฏฐิ ๖๒ ต่างโต้แย้งกันและกันอยู่.

อณฺณมณฺณวโรธิตาติ อิตฺตริตรวโรธิตา,
ทิวฏฐิโย ทิวฏฐิยา วา อณฺณมณฺณเณน วโรธิตา
วิรุทฺธา. (วิสุทฺธิ. ๒/๓๘๑)

บทว่า อณฺณมณฺณวโรธิตา (โต้แย้งกันและ
กัน) ความว่า ขัดแย้งกันอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นกับความเห็นขัดแย้ง
คือ โต้เถียงกันและกัน (เห็นตรงกันข้าม).

อณฺณมณฺณวโรธิต (ติ)

[อณฺณมณฺณ + วโรธิต]

อันพิเศษกว่ากันและกัน, ที่แตกต่างกัน.

วิปากตฺติเก.

อณฺณมณฺณวโรธิตาเนน กุสลากุสลาเนน ปากาติ
วิปากา. วิปทุกฺกามาปนฺนาเนน อรูปชฺชมาเน-
เมตฺ อธิวณฺ. (อภิ. ๑/๘๙)

ในวิปากติกะ พึงทราบเนื้อความดังนี้ :-

วิปากคือผลของกุศลและอกุศลที่แตกต่างกัน.
คำว่า วิปาก นี้เป็นชื่อของนามธรรมที่
ถึงความสูงงาม.

[ในรูปวิเคราะห์ว่า อณฺณมณฺณวโรธิตาเนน กุสลา-
กุสลาเนน ปากาติ วิปากา. คำว่า วโรธิตาเนน ไข
อรรถของ วิ อุปสรรคว่า มีความหมายว่า วโรธิต
(แตกต่างกัน) และลบ น วิภตติท้าย วิ อุปสรรค
นั้น. คำว่า กุสลากุสลาเนน ไขของคัมภีร์ของ วิ
อุปสรรคว่าคือกุศลและอกุศล ดังนั้น คำว่า
วิปาก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นนัฏฐิตปฺปริสสมาส
ว่า วโรธิตาเนน ปากาติ วิปากา. สำหรับองค์ธรรม
ของวิปากะ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘]

อณฺณมณฺณวโรธิต (น)

[อณฺณมณฺณ + วโรธิต]

ความเป็น[อาณาจัก]พิเศษกว่ากันและกัน,
ต่างจากกันและกัน.

อภุญมณญวีสัญจตุตา วิสทิสํ รชฺชํ วีรชฺชํ
ตโต อากตา ตตฺถ วา ซาธา ภวาติ วา เวรชฺชา
เต เอว เวรชฺชกา. เต ปน ยสุมา โคตฺต-
จรรณาทีวิภาเคน นานปฺปการา ตสุมา วุตฺตํ
“นานาเวรชฺชเกติ . อฏฺฐกถายํ ปน นานาวิธเหิ
อภุญวรชฺเชหิ อาคเตติ รชฺชานํเยว วเสน
นानปฺปการตา วุตฺตา. (สารตฺต.๓/๕๔)

ราชอาณาจักรที่ไม่เหมือนกัน เพราะความเป็น[อาณาจักร]ที่พิเศษกว่ากันและกัน [ต่างจากกันและกัน] ชื่อว่า วิรุชฌ์ (ราชอาณาจักรต่าง ๆ) ภิกษุทั้งหลายมาแล้วจากราชอาณาจักรต่าง ๆ หรือเกิดแล้วในราชอาณาจักรต่าง ๆ นั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เวรัชชา. อีกอย่างหนึ่ง มีในราชอาณาจักรต่าง ๆ นั้น เหตุนั้น ชื่อว่า เวรัชชา. เวรัชชา นั้นแหละ ชื่อว่า เวรัชชกา. แต่เพราะเหตุที่ภิกษุผู้อยู่ในราชอาณาจักรต่าง ๆ เหล่านั้น มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็นโคตรและความประพฤติเป็นต้น เหตุนั้น พระธรรมสังคหกาจารย์ จึงกล่าวว่า นานาเวรัชชเก (ผู้มาหรือเกิดในราชอาณาจักร[ถิ่น]ต่าง ๆ). แต่ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ กล่าวความที่ภิกษุเหล่านั้นมีประการต่าง ๆ กัน โดยเนื่องด้วยราชอาณาจักรอย่างเดียวกันว่า ผู้มาแล้วจากรัฐต่าง ๆ คือ ราชอาณาจักรอื่น.

อณฺณมณฺณวฏฺฐาปน (๗)

[อณฺณมณฺณ + ฐฏจาปน]

การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ (ช่วย
เหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ).

อณวมณณวฏฏจาปน = อณวมณณตส
(อาปตติโต) วฏฏจาปน อณวมณณวฏฏจาปน
(การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ ชื่อว่า
อัญญมณณวฏฏจาปนะ)

โส ภิกขุ ภิกขุหิ เอวมสฺส วจนีโย “มายสฺมา
 อตฺตानํ อวจนียํ อกาสิ วจนียเมวายสฺมา
 อตฺตानํ กโรตฺถุ อายสฺมาปิ ภิกขุ วทตฺถ สหสมฺเมน
 ภิกขุปิ อายสฺมทนฺตํ วกฺขนฺติ สหสมฺเมน เอวํ
 สํวทฺตมา หิ ตสฺส ภควโตปริสา ยทิทํ อญฺญ-
 มญฺญวจาเนน อญฺญมญฺญวาทฺฐจาปเณนาติ.

(វិ. ១/២៧/២)

ภิกษุหนึ่งพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้
ว่า ท่านอย่าทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือน
ไม่ได้ จงทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนได้ แม้
ท่านก็จงตักเตือนภิกษุทั้งหลายด้วยสิกขาบท
อันเป็นของสหธรรมิก แม้ภิกษุทั้งหลายก็จะ
ตักเตือนท่านด้วยสิกขาบทอันเป็นของสห-
ธรรมิก เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาค
พระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เกี่ยว ด้วยการ
กล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล] แก่กันและกัน(ตัก
เตือนกันและกัน) ด้วยการยังกันและกันให้
ออกจากอาบัตินั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้
ออกจากอาบัติ).

ยทิทพันธุ์ วุฑฒิการณนิทสฺสนตเถ นิปาโต.
เตน “ยอิทํ อญญมณฺณสฺส หิตวจนํ อาปตฺติโต
วฺภูจาปนญจ เตน อญญมณฺณวจาเนน อญฺญ-
มณฺณวฺภูจาปนเนน จ สํวทฺสา ปริสาติ เอวํ
ปริสาเย วุฑฒิการณํ ทสฺสีตํ โหติ.

(វិ.ខ. ២/១៩៩)

อรรถกถาอรรถกถา (น)

[อรรถกถา + อรรถกถา]

- (๑) การชิตกันและกัน, สัมพันธ์กันและกัน, กระทบกันและกัน.
- (๒) (ติ) มีการชิตกันและกัน, ติดเนื่องกันและกัน, สัมพันธ์กันและกัน.

เตสํ ปริยญเต ปญจกิกานิ ตูริยานิ. เตสํ ปริยญเต ธนูปนติปริกขโป. ตสฺส ปริยญเต หตฺถิฆฎฺฐา. หตฺถินํ ปริยญเต คีวาย คีวํ ปหฺรมาณา อสฺสพฺนติ. อสฺสปริยญเต อรรถกถา สงฺฆกถา. (ที.อฎ. ๑/๑๓๖)

ท้ายขบวนพราหมณ์เหล่านั้นมีดนตรีประกอบด้วยองค์ ๕. ท้ายขบวนดนตรีเหล่านั้น มีนายขมังธนูล้อมเป็นวง. ท้ายพวกขมังธนู มีช้างมีตะพองชิตกัน. ท้ายช้างมีม้าเรียงรายคอดตอคอชิตกัน. ท้ายม้า มีรถชิตกันและกัน.

อรรถกถาอรรถกถาติ อวิจเจทคมเนน อรรถกถาสมพฺนธา. (สี.นวุ. ๒/๒๓)

บทว่า อรรถกถาอรรถกถา (ชิตกันและกัน) ได้แก่ มีการติดเนื่องกันและกัน เพราะถึงการไม่แยกจากกัน.

(ที.อฎ. ๑/๑๓๖ เป็น อรรถกถาอรรถกถา สงฺฆกถา)

อรรถกถาอรรถกถา (ติ)

[อรรถกถา + อรรถกถา]

อันเกี่ยวกันและกัน, เกี่ยวพันกัน.

ดู อรรถกถาอรรถกถาวิปฏิ

อรรถกถาอรรถกถาวิปฏิ (ติ)

[อรรถกถาอรรถกถา + วิปฏิ]

อันมีค่าคบเกี่ยวกันและกัน - เกี่ยวพันกัน.

ตตถ กิร อุปวตฺตเน อรรถกถาอรรถกถา-วิปฏิปณํ สมฺปนฺนญายานํ สาลปนฺนินมฺนตฺเร ภควโต ปรีนิพฺพานมฺยโจ ปญฺญตฺโต ตํ สหฺนฺธาย วุตฺตํ ยมกสาลานมฺนตฺเรติ.

(วิมติ. ๑/๑๐)

ได้ยินว่า ในป่าสาละอันเป็นที่เสด็จประพาส [ของเจ้ามัลละทั้งหลาย]นั้น พระมัญจาคาสน์ที่ปรีนิพพานของพระผู้มีพระภาค อันเขาบุลาตไว้ในระหว่างไม้สาละทั้งคู่ อันสมบุรณ์ด้วยร่มเงา มีค่าคบเกี่ยวพันกัน. คำว่า ยมกสาลานมฺนตฺเร (ระหว่างต้นสาละทั้งคู่) ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาต้นสาละทั้งคู่ที่นั่นคือในป่าไม้สาละนั้น มีแถวไม้สาละแถวหนึ่งอยู่ด้านพระเศียร อีกแถวหนึ่งอยู่ทางด้านพระบาท ในสองแถวนี้ ต้นหนึ่งอยู่ใกล้ด้านพระเศียร อีกต้นหนึ่งอยู่ใกล้ด้านพระบาท]

อรรถกถาอรรถกถา (ป)

[อรรถกถา + อรรถกถา]

เกี่ยวข้องกันและกัน, สัมพันธ์กันและกัน, ประปนกันและกัน.

อรรถกถาอรรถกถาวิปฏิ (ติ)

[อรรถกถาอรรถกถา + วิปฏิ]

เว้นจากความปะปนกันและกัน.

ไม่ปะปนกันและกัน.

วหาโร โดยกล่าวว่าให้แปลง วิธาย เป็น วิท แล้วทำที่ฆะสระ อ เป็น อา ได้รู้ว่า วิทา หรือ แปลง วิธาย เป็น วิทา ด้วยสูตรในโมคคัลลาน ปัญจิกา (คำอธิบายปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทินี (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จ) ตั้งข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สฺวิธาย อวหาโร. สฺยาทึ สฺยาทึเนกตฺถนฺติ สฺมาโส. วิธายสฺส วิทาเทโส, สฺวิทาวหาโร.

(โมค.ปญจิกา. ๑.๔๗)

การชักชวน-ปรึกษาร่วมกันแล้วลัก เป็นสมาส ด้วยสูตรว่า สฺยาทึ สฺยาทึเนกตฺถ (บทที่ลง ส วิภัตติเป็นต้น เป็นบทสมาสที่มีอรรถอย่างเดียวกันกับบทที่ลง ส วิภัตติเป็นต้น) แปลง วิธาย เป็น วิทา ได้รู้ว่า สฺวิทาวหาโร เหตุนี้ จึงใช้เป็นรูปว่า สฺวิทาวหาโร ตามหลักฐานใน โมคคัลลาน และโมคคัลลานปัญจิกา]

อภยฌมฌยสตุถาราทินิสฺสิต (ติ)

[อภยฌมฌย + สตุถาราทิ + นิสฺสิต]

อาศัยศาสดาของกันและกันเป็นต้น.

วทฺหฺติ เต อภยฺสิตา กโถษฺชนฺติ เต อภย-
มฌยสตุถาราทินิสฺสิตา กลหฺ วทฺหฺติ.

(มหานี.อฎ.๒๔๖)

บาทคาถาว่า วทฺหฺติ เต อภยฺสิตา กโถษฺชฺ คือ สมณพราหมณ์เหล่านั้น อาศัยศาสดาของกันและกันเป็นต้น กล่าวทะเลาะกัน (อาศัยศาสดาเป็นต้นทะเลาะกันและกัน).

(ดู วากยะ ใน สุตตนิ.อฎ.๒/๒๕๕)

อภยฌมฌยสภาวานุปกม (ป)

[อภยฌมฌย + สภาว + อนูปคม]

การไม่เข้าใกล้สภาพของกันและกัน, การไม่ระคนกันโดยลักษณะ (สภาพ).

รูปฺรสาทินิทฺสฺสนํ สฺมานนิตฺสฺยานนฺจ อภย-
มฌยสภาวานุปกเมน อภยฌมฌยสฺมี อภาโว
โก ปน วาโท อสฺมานนิตฺสฺยานนฺติ ทสฺเสตฺถ
วุตฺถํ. (มูลฎี. ๑/๑๔๖)

การแสดงรูปารมณฺ์และสสารมณฺ์เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวแล้ว เพื่อแสดงว่ารูปารมณฺ์และสสารมณฺ์[อันมีมหาภูตรูป]เป็นที่ยอาศัยเหมือนกันไม่มีในกันและกัน เพราะการไม่เข้าใกล้สภาพของกันและกัน จะป่วยกล่าวไปใยในความไม่มีในกันและกันของจักขุ-ปสาทและกายปสาท[อันมีมหาภูตรูป] ซึ่งมีที่ยอาศัยไม่เหมือนกัน.

อภยฌมฌยสภาวานุปกเมนาคี ลกฺขณ-
สงฺกกราภาวมาห. (อนุฎี. ๑/๑๔๗)

ด้วยบทว่า อภยฌมฌยสภาวานุปกเมน ท่านอาจารย์ กล่าวความไม่มีความระคนกันโดยลักษณะ (สภาพ).

อภยฌมฌยสมธารณ (น)

[อภยฌมฌย + สม + ธารณ]

การทรงไว้ซึ่งสภาพอันเสมอกันและกัน, การทรงไว้เสมอกันและกัน.

กสฺมา? อตฺตโน สีสฺลาทึหิ เสฏฺฐเจ เสวมาณสฺส
สีลาทโย ฐมฺมา อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ

อุปฃนุณา วุฑฐี วิรุฑฐี เวปุลลํ ปาปุณฺหติ. สเม เสวฃมานสฺส อภยฃมฃญสฃมธารณเณ กุกุกุจจวิโนทเนน จ ลทฺธา น ปริหาณฺติ เอเต ปน สหาเยก เสฏฺฐเจ จ สเม จ อลทฺธา กุหนาทิ- มิจฺจนํชีวํ วุฑฺเธตฺวา ธมฺเมเน สเมเน อุปฃนุหํ โภชนํ ภุญฺชนฺโต ตตฺถ จ ปฏฺฐิฃมานุญญํ อนุป- ปาเทนฺโต อนวชฺชโภจํ หุตฺวา อตฺถกาโม กุล- ปฺปตฺโต เอโก จเร ขคฺคฺวิสาณกปโป.

(จุฬนฺ.อฎฺ. ๑๑๘)

ถาม: เพราะเหตุไร[จึงควรคบสหายที่ประเสริฐ กว่าหรือเสมอกัน] ตอบ: เพราะเมื่อคบผู้ ประเสริฐกว่าตนด้วยศีลเป็นต้น ธรรมมีศีล เป็นต้นที่ยังไม่เกิดย่อมเกิด ที่เกิดแล้ว ย่อม ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์. เมื่อคบผู้เสมอ กัน ธรรมทั้งหลายที่ได้แล้วด้วยการทรงไว้ ซึ่งสภาพเสมอกันและกัน และด้วยการ บรรเทาความรำคาญย่อมไม่เสื่อม. เมื่อไม่ได้ สหายผู้ประเสริฐกว่าและเสมอกัน ควรเว้น มิจฺจนํชีพมีการหลอกลวงเป็นต้น แล้วบริโภค โภชนะอันเกิดโดยธรรมโดยเสมอ และไม่ทำ ความยินดียินร้ายให้เกิดขึ้น ใช้อยบัจจยอัน ไม่มีโทษ กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงเที่ยวไป ผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

อภยฃมฃญสฃมานภาค (ติ)

[อภยฃมฃญ + สมาน + ภาค]

มีส่วนเสมอกันและกัน.

[สภาควิสภาคโตติ สพฺพพานว สจฺจานิ อภย- มฃญํ สภาคานิ อวิตถโต อตฺตสฺสญฺโต ทุก- กรปฏฺวิเวทโต จ. (วิสุฑฐิ. ๒/๕๖๙)

บพว่ สภาควิสภาคโต (โดยมีส่วนเสมอกัน และไม่เสมอกัน) ความว่า สัจจะทุกข้อมีส่วน เสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็น ไม่จริง โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอิตฺตา และโดยการแทงตลอดที่ทำได้ยาก]

อภยฃมฃญํ สภาคานิติ อภยฃมฃญสฃมาน- ภาคานิ, สทิสฺสุปาณิติ อตฺโต.

(วิสุฑฐิ.ฎิ. ๒/๒๒๔)

สองบพว่ อภยฃมฃญํ สภาคานิ แปลว่า มี ส่วนเสมอกันและกัน ความหมายก็คือมี สภาวะเหมือนกัน.

อภยฃมฃญสฃมาโยค (ป)

[อภยฃมฃญ + สมาโยค]

ประกอบร่วมกันและกัน, ประกอบร่วมกัน.

ตเถทํ นามรูปมฺปิ

นิชฺชชีวนฺจ นิริหํ

อภยฃมฃญสฃมาโยเค

ตํ คจฺจนฺติปิ ติฏฺฐจฺติ. (อภิ.วตาร. ๑๒๑๑-๒)

[หุ่นยนต์ไม้ที่ปราศจากชีวิต ไม่มีความขวน ขวาย เมื่อไม้กับเชือกประกอบร่วมกัน หุ่นยนต์ จึงเดินหรือยืนได้ ฉะนั้นใด] แม้รูปนามนี้ก็ปราศ จากชีวิตไม่มีความขวนขวาย เมื่อประกอบ ร่วมกันจึงเดินหรือยืนได้ฉะนั้น

[ดังโบราณจารย์กล่าวว่า รูปนามมีอยู่จริง ในเรื่องนี้ สัตว์หรือบุคคลไม่มีในรูปนามเหล่านี้ รูปนามที่มีปัจจัยปรุงแต่งนี้เป็นของว่างเปล่า เหมือนหุ่นยนต์ เป็นเพียงกองทุกข์ เปรียบ ดังหญ้าและไม่ฉะนั้น].

อภฺยมมญฺญสมฺปตฺติ (ถ)

[อภฺยมมญฺญ + สมฺปตฺติ]

ความพรั่งพร้อมของกันและกัน.

สมโมทมาโนติ อภฺยมมญฺญสมฺปตฺติยา สฺสจฺจุ
โมทมาโน. (กฺขฯ.๑๗๐, สงฺฆเภทสิกฺขาปท)

ในพากย์นั้น คำว่า สมโมทมาโน (ผู้พลอยยินดี)
ความว่า ผู้ยินดีด้วยดีเพราะ**ความพรั่งพร้อม
ของกันและกัน** [คำนี้กล่าวถึงมุกตาที่พลอย
ยินดีสมบัติของผู้อื่น].

[อภฺยมมญฺญสมฺปตฺติยา แสดงอธิบายว่า ความ
เป็นผู้ยินดีด้วยดี (พลอยยินดี) มีได้ เพราะ
ความพรั่งพร้อมของกันและกันคือความมี
ทิวาญฺญและจิตเสมอกัน ไม่ใช่ความพรั่งพร้อม
ด้วยลาภยศ สรรเสริญ]

อภฺยมมญฺญสมฺพหุ (ติ)

[อภฺยมมญฺญ + สมฺพหุ]

ติดเนื่องกัน, อันเนื่องด้วยกันและกัน,
อันสัมพันธ์กันและกัน.

อุพฺพมฺปนฺติ ปารคมณฺตถาย ลหุเก ทารุทณฺเต
คเหตฺวา กวาฏฺผลเก วีย อภฺยมมญฺญสมฺ-
พหุ เกตฺวา อาณิโย โกฏฺฏเหตฺวา นาวา-
สงฺเขเปณ กตฺ. (สารตฺถ. ๓/๒๘๖)

คำว่า อุพฺพมฺปิ (แพ) คือ แพที่ทำแบบเรือ เพื่อ
ข้ามฝั่ง โดยเลือกเฉพาะท่อนไม้เบาๆ ตอก
สลักเพื่อทำให้**ติดเนื่องกัน** เหมือนบานประตู.

ติทานญฺหิ เอโก ปริจฺเจโท, ทูกานํ จตฺตทส.
“เหตุ ฐมฺมา, นเหตุ ฐมฺมาตฺวาทโย หิ จ ทูกา

คนฺธโต จ อตฺถโต จ อภฺยมมญฺญสมฺพหุเรน
กณฺณิกา วีย ชฺฆา วีย หุตฺวา จิตฺตตา ‘เหตุ-
โคจฺจโกติ วุจฺจติ. (อภิ.อฏฺ. ๑/๘๔)

อนึ่ง ดิกะและทูกะทั้งหมดนั้นแยกไว้ ๑๕
ปริจฺเจท คือ ดิกะมี ๑ ปริจฺเจท ทูกะมี ๑๔
ปริจฺเจท ดังจะเห็นได้ว่า ทูกะ ๖ มีคำว่า เหตุ
ฐมฺมา (ธรรมที่เป็นเหตุมีอยู่), นเหตุ ฐมฺมา
(ธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีอยู่) ได้ชื่อว่า เหตุโคจฺจกะ
(ช่อดอกไม้คือเหตุ) เพราะดำรงอยู่เหมือน
วงดอกไม้และก่าดอกไม้โดย**เนื่องด้วยกัน
และกัน** ทั้งโดยศัพท์และความหมาย.

ในทูกะได้ตั้งเหตุทูกะไว้ก่อนแล้วกล่าวสเหตุก
ทูกะต่อมา โดยเหตุทูกะและสเหตุกทูกะ เกี่ยว
เนื่องกันโดยศัพท์คือเหตุ และเมื่อมีเหตุสัม
ปยุตตทูกะต่อมา ก็ยังเกี่ยวเนื่องกับเหตุ เช่น
เดียวกัน จึงเหมือนวงดอกไม้ที่มีขั้วต่อกัน
เป็นทอดๆ ไป นอกจากนั้น สเหตุกทูกะและ
เหตุสัมปยุตตทูกะก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เหมือน
ก่าดอกไม้ที่ไม่ต่อขั้วกัน แต่อยู่ในมัดเดียวกัน
คือโคจฺจกะเหมือนกันคำว่า เหตุโคจฺจก แปลว่า
ช่อดอกไม้คือเหตุ หมายถึงกลุ่มทูกะที่เหมือน
ช่อดอกไม้ซึ่งรวมเอาทูกะหน้าและทูกะหลัง
ต่อๆ กันไปโดยความเป็นเหตุและธรรมที่มี
เหตุเป็นต้น]

อภฺยมมญฺญานตฺวตฺตณ (น)

[อภฺยมมญฺญ + น + ตฺวตฺตณ]

การไม่เป็นไปล่วงเลยกันและกัน.

[อปฺปิจ สตฺต ฐมฺมา ฐมฺมวិจยสมฺโพชฌณฺคสฺส
อุปฺปาทาย สํวตฺตณฺติ ปฺริจฺจนกตา วตฺตวิสท-
กิริยา อินฺทฺริยสมตฺตปฺปฏิปาทนา ทฺวปฺปณฺย-
ปฺปคฺคลปฺริวชฺชนา ปณฺณวณฺตปฺปคฺคลเสวนา
คฺมกฺริยณณจฺริยปฺจจเวกฺขณนา ตทฺธิมฺตฺตตฺตาติ.
อิมหิปี การณฺเห ญาณสมฺปยุตฺตตฺตา เวทิตฺตพฺพา.

(อภิ.อฎ. ๑/๑)

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบการประกอบกับปัญญา
โดยเนื่องด้วยเหตุแม่เหล่านี คือ ธรรม ๗
ประการ(เหล่านี้) ย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดธรรม-
วิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ สอบถาม[คำอธิบาย
เรื่องขั้นต้นและอายตนะเป็นต้น] (ปริจฺจนกตา)
ชำระร่างกายและของใช้ให้บริสุทธิ์ หมตฺจจ
(วตฺตวิสทกิริยา) ปรับอินทรีย์ ๕ ให้เสมอกัน
(อินฺทฺริยสมตฺตปฺปฏิปาทนา) หลีกเลี้ยงผู้ที่ไม่มี
ปัญญา (ทฺวปฺปณฺยปฺปคฺคลปฺริวชฺชนา) คบหากับ
ผู้ที่มีปัญญา (ปณฺณวณฺตปฺปคฺคลเสวนา) หมั่น
พิจารณาสภาวธรรมที่ลึกซึ้งด้วยปัญญาญาณ
ที่ลึกซึ้ง (คฺมกฺริยณณจฺริยปฺจจเวกฺขณนา) น้อม
ใจในการเจริญธรรมวิจยนั้น (ตทฺธิมฺตฺตตฺตา)]

สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ อภฺยณฺมณฺยณานตฺวตฺตณํ
อินฺทฺริยสมตฺตปฺปฏิปาทนา. (มุลฎี. ๑/๗๐)

การไม่ล่วงเลยกันและกันแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า การปรับอินทรีย์ ๕
ให้สม่ำเสมอ.

[หมายเหตุ:- ในโพชฌงค์สังยุต อาหารสูตร
(สํ.๓/๙๑-๒) พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงธรรม
ที่เป็นเหตุให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ไว้ ดังนี้

ว่า กุสลากุสลโยนิโสมนสิการพหุลีการ (การ
กระทำโยนิโสมนสิการในกุศลและอกุศลอยู่
เนื่องๆ เป็นเหตุให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์]

อภฺยณฺมณฺยณานุรูป (ติ)

[อภฺยณฺมณฺย + อนุรูป]

อันสมควรซึ่งกันและกัน.

อภฺยณฺมณฺยณานุรูปปาสาทาวว (ติ)

[อภฺยณฺมณฺยณานุรูป + ปาสาท + อวว]

อันมีส่วนประกอบของปราสาทอันเหมาะสม
กันและกัน.

สุสฺสคโตติ สฺมฺมจฺจุ สฺงคตาวว อภฺยณฺมณฺย-
ณานุรูปปาสาทาวว. (วิมาน.อฎ. ๓๑๙)

บทว่า สฺสฺสคโต ได้แก่ มีส่วนประกอบเข้ากัน
ได้ดี คือ มีส่วนประกอบของปราสาทอัน
เหมาะสมกันและกัน.

อภฺยณฺมณฺยณานุโลม (ติ)

[อภฺยณฺมณฺย + อนุโลม]

อันอนุโลมซึ่งกันและกัน, อันสมควรเพื่อกว่า
กล่าวซึ่งกันและกัน.

อภฺยณฺมณฺยณานุโลมตา (ถิ)

[อภฺยณฺมณฺยณานุโลม + ตา]

ความเป็นผู้สมควรว่ากล่าวกันและกัน, วิธีที่
เหมาะสมเพื่อกว่ากล่าวกันและกัน, ความที่
อนุโลมเพื่อกว่ากล่าวกันและกัน.

อนฺุชานามิ ภิกฺขเว วสํสํวฺญจัน ภิกฺขุณฺ ตีหิ
จําเนหิ ปวาระตุํ ติฏฺเฐน วา สฺสุเตน วา ปริสํภาย
วา. สว วา ภวิสฺสตี อภฺยณฺมณฺญานํโลมตา
อาปตฺติวฺญจันตา วินยปฺปเรขารตา.

(วิ. ๓/๒๒๓)

ดุก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้
จำพรรษาแล้ว ปวารณาด้วยเหตุ ๓ สถาน
คือ ด้วยได้เห็น ด้วยได้ยิน ด้วยสงสัย การ
ปวารณานั้นจักเป็นวิธีที่เหมาะสมเพื่อก
กล่าวกันและกัน เป็นวิธีออกจากอาบัติ
เป็นวิธีเคารพพระวินัยของภิกษุเหล่านั้น.

อภฺยณฺมณฺญานํโลมตาติ อภฺยณฺมณฺญํ วตฺตุ
อนํโลมภาโว. “วทนตุ มํ อายสฺมนโตติ หิ
วทนตุ สกฺกา โหติ ภิกฺขุ วตฺตุ น อิตฺรํ.

(วิ.อญ.๓/๓๕๖)

ความที่ภิกษุอนุโลมเพื่อกกล่าวกันและกัน
[ผ่อนผันพูดกะกันและกัน] ชื่อว่า อภฺย-
ณฺมณฺญานํโลมตา. จริงอยู่ ภิกษุย่อมเป็นผู้
อาจวักกล่าวอะไรๆ กะภิกษุผู้สั่งไว้ว่า ขอท่าน
ผู้มีอายุ จงวักกล่าวข้าพเจ้าเถิด, แต่หาอาจว
กล่าวภิกษุนอกจากนี้ไม่.

อภฺยณฺมณฺญวาทิชน (น)

[อภฺยณฺมณฺญ + อวิชน]

การไม่ละซึ่งกันและกัน (เกิดพร้อมกัน).

[เอตว ปน ติสฺโส น อภฺยณฺมณฺญํ วิชนฺติ. เอว
สนฺเตปิ...เอวเมตาสํ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

(อภิ.อญ. ๑/๖๔๐)

อนึ่ง วิจารณ์รูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละกันและกัน
กระนั้น...พึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓
เหล่านั้นอย่างนี้ว่า...]

ลหุตาทีนํ อภฺยณฺมณฺญวาทิชนนํ ทพฺพิณ-
ณฺเยยฺยนาณตตฺตา วตฺตาติ ตตฺติวาราริกฺกุเปหิ
ตตฺตนาณตตฺปกาสนตฺถํ “เอวํ สนฺเตปิธิตาภิ-
มาห. ยถาวตฺตา จ ปจฺจยา ตตฺติวาริสฺส วิเสส-
ปจฺจยาภาวโต วตฺตา อวิเสสนํ ปน สพฺเพ
สพฺเพสํ ปจฺจยาติ.

(มูลฎี. ๑/๑๕๒, วิสฺฐ. ๒/๑๐๑)

ท่านอาจารย์กล่าวความที่วิจารณ์รูปที่แสดง
อาการพิเศษมีลหุตาเป็นต้น เป็นรูปที่มี
ความต่างกันอันจะพึงรู้ได้ยาก ด้วยการไม่
ละซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์
จึงกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้นเป็นต้น เพื่อ
จะแสดงความต่างกันนั้นนั้นจากรูปที่ยิ่งไป
กว่าวิจารณ์รูปนั้นๆ ก็ปัจจัยทั้งหลายอันเป็น
ปฏิปักษ์ตามทีกล่าวแล้วเหล่านั้น ท่านกล่าว
ไว้เพราะความเป็นปัจจัยที่ต่างกันแห่งความ
เปลี่ยนแปลงนั้นๆ. แต่โดยความไม่ต่างกัน
ปัจจัยอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหมด ก็เป็นปัจจัย
แก่ธรรมทั้งหมด (เพราะวิจารณ์รูปเหล่านั้น ไม่
ละซึ่งกันและกัน คือ ย่อมเกิดพร้อมกันทั้ง ๓
รูปแต่อาจมียิ่งหย่อนกว่ากัน).

[วิจารณ์รูป ๓ มีแก่สิ่งมีชีวิตในขณะที่มีความ
สบายกายสบายใจ เมื่อเกิดขึ้นในอาการของ
นิพผันนรูปย่อมไม่ละกันและกัน (เกิดพร้อม
กันทั้ง ๓ รูป) กระนั้นก็ตาม พึงทราบความ
ยิ่งหย่อนกว่ากันแห่งรูปทั้ง ๓ นั้นอย่างนี้ว่า:-

ลหุตาารูป คืออาการพิเศษของรูปซึ่งเป็นภาวะที่เบา คือความไม่แข็งชั่วแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไปไ้เร็วเหมือนคนไม่มีโรค เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำาริบ ซึ่งทำให้รูปเชื่องช้า. **มฤตาารูป** คืออาการพิเศษของรูปซึ่งเป็นภาวะที่รูปมีความอ่อนเหมือนหนังที่ลอกไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจ คือการย้งหน้าทีของตนให้มึขึ้นในการกระทำทุกอย่างไ้ต่าง ๆ กัน เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำาริบอันทำให้รูปแข็ง. **กัมมัญญตาารูป** คืออาการพิเศษของรูปซึ่งเป็นภาวะที่รูปทั้งหลายควรแก่การงาน เหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของสรีระต่าง ๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำาริบ อันทำให้รูปไม่คล้อยตามของการกระทำในสรีระ]

อภยฌมณญูปการ (ป)

[อภยฌมณญ + อุปการ]

การอุปการะแก่กันและกัน.

ยทิ เอว เตส อภยภินุสนฺตาน วิย อภย-
มณญูปการเณปิ ภวิตพฺพนฺติ โจทนาย วุตตํ
“รูปารูป ๔เปฯ โหนฺตีติ. (อนุฎฺฎี. ๓/๒๒๙)

พระภิกษุจารย์กล่าวว่า รูปารูป ๔เปฯ โหนฺติ เพื่อเฉลยคำถามว่า ผิดว่า ครั้นเมื่อกระแสนูปนามมีอยู่อย่างนี้ ก็คล้ายจะพึงมีกระแสนูปนามที่ต่างกันอื่นของรูปนามเหล่านั้น แม้โดยการอุปการะแก่กันและกัน.

ยสฺส ปน กามวิตกฺกาทิสํกิลฺเลสปหฺนสฺส
เนกขมฺมวิตกฺกสฺส อานุกาเวน กายวิเวโก
จิตฺตวิเวโก อูปธิวิเวโกติ ติวโร ตทฺหฺควิเวโก
วิกขมฺภนวิเวโก สมฺมจฺเฑวิเวโก ปฏิปฺปส-
สทฺธิวิเวโก นิสฺสรณวิเวโกติ ปณฺจวิโร จ
วิเวโก ปาริปุรี คจฺจนฺติ. โส ยถาหํ อารมฺมณโต
สมฺปโยคโต จ ปวิเวกสฺสคโต วิตกฺโกติ ปวิเวก-
วิตกฺโก. เอเต จ เทว วิตกฺกา เอว วิกตฺตวิสยาปิ
สมานา อาทิกมฺมิกานํ อภยฌมณญูปการาย
สมฺภวานฺติ...(อิตฺตฺต.อฎฺฎ. ๓๘)

กัวิเวก ๓ คือกายวิเวก จิตวิเวก อูปธิวิเวก และ
วิเวก ๕ คือ ตทฺหฺควิเวก วิกขมฺภนวิเวก สมฺมจ-
เฑวิเวก ปฏิปฺปสทฺธิวิเวก นิสฺสรณวิเวก
ย่อมถึงความบริบูรณ์ ด้วยอานุภาพแห่ง
เนกขมฺมวิตกอันละความเศร้าหมองมีกาม-
วิตกเป็นต้นใด. วิตกนั้นชื่อปวิเวกวิตก เพราะ
เป็นวิตกที่สหรคตด้วยความสงัดจากอารมณ์
และจากสัมปโยคะตามสมควร. กัวิวิตก ๒
อย่างเหล่านั้นแม้มีลักษณะที่แยกออกแล้ว
อย่างนี้ ก็ยังเป็นไปเพื่อความเป็นอุปการะ
กันและกันของผู้เป็นอาทิกัมมิกะ.

อภยฌมณญูปการก (ติ)

[อภยฌมณญ + อุปการก]

อันเป็นอุปการะแก่กันและกัน.

อภยฌมณญูปการกภาว (ป)

[อภยฌมณญูปการก + ภาว]

ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน,

ยทิ เอว เตส อรรถกถาสนทนาวี ยทิ อรรถกถา
มณฑลการณปิ ภวิตพพนติ โจทนาย วุตตัม
“รูปารูป ๔ เปฯ โหนตติ. เตเนตฺ ทสเสติ ยทิปิ
รูปารูปธมมา เอกสมิ ปุคฺคเล วตฺตมานา วิสเสโต
อรรถกถาการณกาเว วตฺตนติ, อรรถกถา
มณฑล ปน วิสทิสสภาวะตย วิสฺสเยว สนฺตาน-
กาเว ปวตฺตนาโต พยวธายกา น โหนติ.
สนฺตติวเสน มิถุ อปริยาปนฺนตฺตา ยโต “อรรถกถา-
มณฑล วิปฺปยุตฺตา วิสฺสฏฺฐาจิ จ วุตฺตนติ.

(อ.น. ๓/๒๒๙)

พระภิกษุเจ้าจารย์กล่าวว่า รูปารูป ๔ เปฯ โหนติ
เพื่อเฉลยคำถามว่า ผิดว่า ครั้นเมื่อกระแสนาม
นามมีอยู่อย่างนี้ ก็คล้ายจะพึงมีกระแสนาม
ที่ต่างกันอื่นของรูปนามเหล่านั้น แม้โดยการ
อุปการะแก่กันและกัน เพราะเหตุนั้น คำนั้น
แสดงข้อความนี้ว่า ถ้ารูปธรรมและนามธรรม
เป็นไปอยู่คือเกิดร่วมกันในปัจจุวัฏการ ภูมิ
ในบุคคลคนหนึ่งย่อมเป็นไปโดยความเป็น
ปัจจัยอุปการะแก่กันและกันโดยพิเศษ
แม้ก็จริง ถึงกระนั้น รูปธรรมและนามธรรม
เหล่านั้นก็ไม่ใช้ธรรมคั่นกัน เพราะดำเนินไป
โดยความเป็นกระแสนามแยกกัน เนื่องจาก
มีสภาวะต่างจากกันและกัน ซึ่งเป็นเหตุให้
กล่าวว่า อรรถกถา วิปฺปยุตฺตา วิสฺสฏฺฐา
(รูปธรรมและนามธรรมเหล่านั้น ไม่ประกอบ
กันและกัน ไม่ปะปนกัน) เพราะไม่นับเนื่อง
กันและกัน โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ.

อรรถกถาการณกา (ป)

[อรรถกถาการ + กา]

ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน.

รูปารูปสนฺตติโย หิ เทว อรรถกถา วิสทิส-
สภาวะตฺตา **อรรถกถาการณกาเว**
ปวตฺตมานาปิ วิสฺสเยว โหนติ.

(วิสฺส. ๒/๒๗๑)

ด้วยว่า กระแสนามทั้ง ๒ แม้เป็นไปอยู่
โดยความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและ
กันก็ยังเป็นธรรมแยกกันอยู่นั่นเอง เพราะมี
สภาพต่างกัน.

อรรถกถาการณกา (ป)

[อรรถกถา + อุปการณ]

คำจุนกันและกัน, สนับสนุนกันแก่และกัน.

[สาธ สมพหุลา ภาติ]

อปี รุกฺขา อรรถกถา

วาโต วหติ เอกภูจ

พฺรหฺนตมปิ วนปฺปติ. (ชา. ๑/๗๔)

หม่อมญาติยังมีมากได้ยิ่งดี แม้ถึงต้นไม้เกิดใน
ป่าเป็นหมวดหมู่ได้เป็นดี (เพราะ) ต้นไม้ที่ตั้ง
อยู่โดดเดี่ยว แม้จะใหญ่โตเป็นเจ้าป่า ย่อม
ถูกลมแรงโค่นได้]

อปี รุกฺขา อรรถกถา ติฏฺฐจฺนตฺ มนุสฺสฏฺฐา
อรรถกถา ชาตฺรูกฺขาปิ สมพหุลา **อรรถกถา-
การณกา** จิตา สารุเยว. รุกฺขานมปิ หิ
สปรจฺยภาโว ลทฺฐํ วฏฺฐติ.

(ชา.อ. ๑/๓๔๗)

บาทคาถาว่า อปี รุกฺขา อรรถกถา (แม้ถึงต้น
ไม้เกิดในป่าเป็นหมวดหมู่ได้เป็นดี) ความว่า
อย่างไรก็ตามชุมชนที่รวมกันเป็นหมู่มนุษย์เลย

แม้ถึงต้นไม้ที่เกิดในป่าจำนวนมาก ตั้งอยู่โดย
อาการค้ำจุนกันและกันเป็นการดีแท้ เพราะ
แม้ถึงต้นไม้ ก็ควรจะได้ความเป็นปัจจัยสนับสนุน
กันและกัน.

อรรถมณฺญูปตฺถมฺภก (ติ)

[อรรถมณฺญ + อุปตฺถมฺภก]

อุปถัมภ์กันแก่และกัน, [ไม้ค้ำ ๓ อัน]ช่วยค้ำ
กันและกัน, สนับสนุนแก่กันและกัน.

อรรถมณฺญ อุปปาทหุอุปตฺถมภกภาเวน อุป-
การโก ฐมโม อรรถมณฺญปจฺจโย. **อรรถ-**
มณฺญูปตฺถมฺภก ติทณฺทํ วิย. โส อรูปก-
ชนฺธาทิวเสน ติวิโร โหติ. ยถาห จตฺตารो
ชนฺธา อรูปโน อรรถมณฺญปจฺจเยน ปจฺจโย.
จตฺตารो มหาภูตา ๒เปฯ โอกฺกนฺตฺกฺขณเ
นามรูป อรรถมณฺญปจฺจเยน ปจฺจโยติ.

(อภิ.อฎ. ๓/๒๔๗)

สภาวะที่ช่วยอุปการะโดยความอุดหนุน
กันและกันให้เกิดขึ้น[ค้ำจุนกันและกันไว้]
เหมือนไม้ค้ำสามอันไม่ทำสามง่าม ไม่ขา
หยั่งหรือโตะ ๓ ขาช่วยค้ำกันและกัน ชื่อว่า
อัญญมัญญปัจจัย. อัญญมัญญปัจจัยนั้นมี ๓
อย่างด้วยอำนาจแห่งอุปขันธ์เป็นต้น สมดังที่
พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อุปขันธ์ ๔ เป็น
ปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของอัญญ-
มัญญปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและ
กันด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย ฯลฯ
ในปฏิสนธิขณะ[ปฏิสนธิกาล]นามและรูป
เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของ
อัญญมัญญปัจจัย.

อรรถมณฺญูปนิสฺสิต (ติ)

[อรรถมณฺญ + อุปนิสฺสิต]

อันเข้าไปอาศัยซึ่งกันและกัน.

ดู มลิตฺท. ๔๙

อรรถมณฺญโฆปการ (ปุ)

[อรรถมณฺญ + อุปการ]

อันเป็นอุปการะแก่กันและกัน.

[สพฺเพ โกสลกา อากฺขณฺตฺ สพฺเพ มาตฺรกา
สพฺเพ ภารุกฺขณกา อากฺขณฺตฺ] “โย จาธุโส
วิสาข สมฺมาวายาโม ยา จ สมฺมาสติ โย จ
สมฺมาสมาธิ อิมะ ฐมฺมา สมาธิกฺขนฺธะ สงฺคหิตาติ
อัย ‘สยฺชาตฺติสฺสคฺโห นาม...(อภิ.อฎ. ๑/๕๙๔)

การประมวลโดยสถานที่เกิดคือการประมวล
อย่างนี้ว่า พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวก
ชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกชาวบ้านการุญจะ
ทั้งหมดจงมา” “ท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้ คือ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ
ประมวลลงในสมาธิขั้นนี้”]

อรรถมณฺญโฆปการวเสน อวิปปโยเคน จ
สมาธิเทเส ชาตา สมฺมาสติอาทโย สมาธิก-
ชนฺธะ สงฺคหิตา. (มุลฎี. ๑/๑๔๔)

สัมมาสติเป็นต้นอันเกิดแล้วในฐานะแห่ง
สมาธิ ท่านประมวล (สงเคราะห์) เข้าในสมาธิ
ขั้นนี้ โดยความเป็นธรรมอันเป็นอุปการะ
แก่กันและกัน และโดยความไม่แยกจากกัน.

[สัมมาสตินั้น มีชื่อว่า มหาสติ คือสติที่ยิ่ง
ใหญ่ เพราะสำคัญกว่าสติธรรมดา หรือชื่อว่า

สติปัฏฐาน คือสติที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง โดยรู้เท่าทันรูปนามปัจจุบันตามเป็นจริง]

อณฺณมณฺโณปการภาว (ปฺ)

[อณฺณมณฺโณปการ + ภาว]

ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน.

รูปารูปรมมสนฺตติโย หิ เทว อณฺณมณฺณํ
วิสทิสสภาวะตฺตา อณฺณมณฺโณปการภาวเณ
ปวตฺตมานาปิ วิสฺสเยว โหณฺติ. (มุลฺล. ๓/๑๗๐)

ด้วยว่า กระแสรูปนามทั้ง ๒ แม้เป็นไปอยู่
โดยความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและ
กันก็ยังเป็นธรรมแยกกันอยู่นั่นเอง เพราะมี
สภาพต่างกัน.

อณฺณโมกฺข (ติ)

[อณฺณ + โมกฺข]

ทำให้ผู้อื่นหลุดพ้น, ช่วยปลดเปลื้องผู้อื่น,
ช่วยให้ผู้อื่นหลุดพ้น.

อิจฺฉานิทานา ภวสาดพทุธา

เต ทุปฺปมฺมจฺจา น หิ อณฺณโมกฺขา

ปจฺฉา ปฺเร วาปิ อเปกฺขมานา

อิเม ว กาเม ปฺริเม ว ชปฺป. (สุตฺตนิ. ๔๐๐)

[(พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท่านพระปิณฑโกล
การทวชะว่า) นรชนผู้ข้องอยู่ในร่างกาย ถูก
กิเลสมากหลายปิดบังไว้เมื่อดำรงตนอยู่ (อย่าง
นี้) ก็จมลงในกามคุณ ๕ ผู้เป็นเช่นนั้นแล
ย่อมอยู่ไกลจากวิเวก เพราะกามทั้งหลายใน
โลกไม่เป็นของที่นรชนจะได้ง่ายเลย]

สัตว์เหล่านั้นมีความปรารถนาเป็นเหตุ ติด
พันอยู่กับความพอใจในภพ มุ่งหวัง(กาม) ใน
กาลภายหลัง (อนาคต)หรือในกาลก่อน (อดีต)
ปรารถนาภพเหล่านี้และกามที่มีอยู่ก่อน ย่อม
เป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก(และ) ทำให้ผู้อื่นหลุด
พ้นไม่ได้เลย.

น หิ อณฺณโมกฺขาติ อณฺเณน จ โมเจตฺตํ น
สกุโณตฺติ. การณฺวจํ วา เอตํ เต สตฺตฺตา ทุปฺป-
มฺมจฺจา. กสฺมา? ยสฺมา อณฺเณน โมเจตฺตพฺพา
น โหณฺติ. ยถิ ปน มฺมเจยฺยํ สเกน ธาเมน
มฺมเจยฺยญฺนฺติ อยฺมสฺส อตฺถโก.

(สุตฺตนิ.อญฺ. ๒/๒๓๓)

ปฐะว่า น หิ อณฺณโมกฺขา (ทำให้ผู้อื่นหลุด
พ้นไม่ได้เลย) ความว่า ไม่สามารถเพื่อจะยัง
คนอื่นให้พ้นได้. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำ
แสดงเหตุว่า สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้หลุดพ้น
ได้ยาก. เพราะเหตุไร? เพราะคนอื่นไม่พึง
เปลื้องให้ ออกได้ ฉะนั้นคนอื่นพึงเปลื้องออกได้
ก็พึงเปลื้องได้ด้วยกำลังของตนเอง นี่เป็น
อธิบายของปฐะว่า น หิ อณฺณโมกฺขา นั้น.

ดู มหานิ. ๒๔

อณฺณรชช (น)

[อณฺณ + รชช]

ราชอาณาจักรอื่น, ประเทศอื่น, รัฐอื่น.

อณฺณมณฺณวีสัญจตฺตา วิสทิสํ รชชํ วิรชชํ
ตโต อาคตา ตตฺถ วา ชาตา ภวาติ วา
เวรชฺชา เตเอว เวรชฺชกา. เต ปน ยสฺมา
โคตฺตจรรณาทิวิกาเคน นานปฺปการา ตสฺมา

วุดตํ “นํนํวเรชชเกติ. อภฺยจกถายํ ปน นํนํวเรชช อภฺยรชเชหิ อคเตติ รชชํนํยวเสน นํนํปการตา วุดตา. (สารตถ.๓/๕๔)

ราชอาณาจักรที่ไม่เหมือนกัน เพราะมีความเป็นพิเศษกว่ากันและกัน[ต่างจากกันและกัน]ชื่อว่า วิรชช (ราชอาณาจักรต่างๆ) ภิกษุทั้งหลายมาแล้วจากราชอาณาจักรต่างๆ หรือเกิดแล้วในราชอาณาจักรต่างๆ นั้น เหตุนั้น ชื่อว่า เวรชชา. อีกนัยหนึ่ง มีในราชอาณาจักร ต่างๆ นั้น เหตุนั้น ชื่อว่า เวรชชา. เวรชชา นั้นแหละ ชื่อว่า เวรชชกา. แต่ภิกษุผู้อยู่ในราชอาณาจักรต่างๆ เหล่านั้น มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็นโคตรและความประพฤติเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระธรรมสังคหการจารย์จึงกล่าวว่า นํนํวเรชชเก (ในราชอาณาจักร[ถิ่น]ต่างๆ). แต่ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์กล่าวความที่ภิกษุเหล่านั้นมีประการต่างๆ กัน โดยเนื่องด้วยราชอาณาจักรอย่างเตียวว่า ผู้มาแล้วจากรัฐต่างๆ คือ ราชอาณาจักรอื่น.

อภฺยรจก (ติ)

[อภฺย + รจ + ก]

ผู้มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น, ชอบใจลัทธิอื่น, เลื่อมใสลัทธิอื่น. ดู อภฺยชนนติก

อภฺยรป (น)

[อภฺย + รป]

รูปอื่น, กัมมชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูปอื่น [จากจิตตชรูป].

ยทํ สงฆารมมเก กายสงฆารสฺส จิตฺต-สงฆารนํ สหุปฺปาเทกนิโรธวจนโต อพฺยาगत-สทฺเทน จิตฺตสมฺภูจํนเมเวตถ คหิตนฺติ การณ์วเทยฺย, ตมฺปิ อการณํ. น หิ เตน วจเนน อภฺย-รปํ จิตฺเตน สหุปฺปาตสทฺทนิโรธปฏิทเทยฺย โกโต. นํป นํนํปฺปาตสทฺทนิโรธํชานนํ เหนว จิตฺตสมฺภูจํนโต อภฺยสฺส อพฺยาगत-ภาวนิวารณญจ กตํ, ตสฺมา ตถา อปฺปฏิท-ชิตฺตานํนุญญาตานิวาริตาพฺยาगतภาวนํ สหุปฺปาตสทฺทนิโรธาทิกานํ กมฺมชาทินํ เอเตน จิตฺตสฺส อปฺปาทกฺขณํ นิโรธํ ปฏิทชิตฺโตติ น สกกา กมฺมชาทินํ จิตฺตสฺส อปฺปาทกฺขณํ นิโรธํ วตฺตุ. (มุลล. ๒/๒๓)

ถ้าฟังอย่างเหตุว่า พระพุทธองค์ทรงหมายเอา จิตตชรูปเท่านั้นด้วย อพฺยาगत ศัพท์ในเรื่องนี้ เพราะตรัสกายสังขารเกิดขึ้นและดับพร้อม กับจิตตสังขารไว้ในสังฆารมมก[ว่า] ถ้ามว่า กายสังขารของบุคคลใดดับอยู่ จิตตสังขารของบุคคลนั้นดับอยู่หรือ ตอบว่า ใช่] เหตุดังกล่าวก็ไม่สมควร เพราะมิได้ทรงห้ามการเกิดขึ้นและการดับพร้อมกันกับจิตของรูปอื่น[จากจิตตชรูป]ด้วยพระดำรัสข้างต้น และมีได้ทรงอนุญาตการเกิดขึ้นและดับไป อันต่างกัน อีกทั้งมิได้ทรงห้ามความเป็นอพฺยาगतธรรมของรูปอื่นจากจิตตชรูป ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงปฏิเสธการดับของกรรมชรูปเป็นต้นที่มีการเกิดขึ้นและดับพร้อมกันเป็นต้นซึ่งมิได้ทรงปฏิเสธ มิได้ทรงอนุญาต และมีได้ห้ามความเป็นอพฺยาगतธรรมไว้ อย่างนั้น ในอุปาทกษณะของจิตตามทีกล่าว

มาแล้วนี้ จึงไม่ควรกล่าวว่ากรรมรูปเป็นต้น
ดับไปในอุปาทกขณะของจิต.

อภยรูปานนฺติ กัมมอุตฺตอาหารชฺรูปานํ.

(อญฺเฏ. ๒/๓๑)

บทว่า **อภยรูปานํ** (รูปอื่น) คือ กัมมรูป
อุตฺตรูป และอาหารรูปอื่น[จากจิตตชรูป].

อภยลพธิกร (ติ)

[อภย + ลพธิ + ก]

ผู้มีลัทธิอื่น, ผู้มีลัทธิอื่นจากลัทธิในศาสนา,
ผู้นับถือลัทธิอื่น, คนนอกศาสนา.

อภยตติติยาติ เอตถ ติตฺถํ วุจฺจติ ลพฺธิ, อภยํ
ติตฺถํ อภยติตฺถํ, อภยติตฺถํ เอเตสํ อตฺถิตี
อภยตติติยา, อิโต **อภยลพธิกร**าติ วุตฺตํ
โหติ. (วิ.อญฺ. ๓/๓๑๗)

ในบทว่า **อภยตติติยา** นี้มีวิเคราะห์ว่า ลัทธิ
ท่านเรียกว่า ติตถะ (ท่า) ลัทธิอื่น ชื่อว่า
อัญญติตถะ, ลัทธิอื่นของชนเหล่านั้น มีอยู่
เหตุนี้ ชนเหล่านั้น ชื่อว่าอัญญตติติยะ
(อัญญเตยฺรเถยฺ) มีคำอธิบายว่า **ผู้มีลัทธิอื่น**
จากลัทธิในศาสนา.

อภยวาทก (ปฺ/น)

[อภย + วท (วาทฺเย) + ฌว]

(ก) อัญญวาทกะ, การพูดเรื่องอื่น, การกลบ
เคลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น, การกลบ
เคลื่อนเหตุอื่นด้วยเหตุอื่น, การแก่งพูด
เรื่องอื่นกลบเคลื่อน, การปกปิดเรื่องอื่น
ด้วยเรื่องอื่น.

อภยวาทเก วิหเสเก ปาจิตฺติยํ. **อภย-**
วาทโก นาม สัมมชฺเฌ วตฺถุสฺมี วา อาปตฺติยา
วา อญฺญชฺยมาโน ตํ น กเถตุกาโม ตํ น
อุคฺขมาญฺเฏตุกาโม อญฺเฌนญฺณํ ปฏฺิจจติ “โก
อาปนฺโน? ก็ อาปนฺโน? ก็ สฺมี อาปนฺโน? ก็
อาปนฺโน? ก็ ภณฺณ? ก็ ภณฺณตฺติ; เอโส **อภย-**
วาทโก นาม. (วิ. ๒/๕๕)

ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะการแก่ง
พูดคำอื่นกลบเคลื่อน เพราะการเบียด
เบียน[ด้วยการนึ่งทำให้สงฆ์ต้องลำบาก]. ที่
ชื่อว่าการแก่ง**พูดคำอื่นกลบเคลื่อน** คือ
ภิกษุเมื่อถูกสอบสวนในเพราะเรื่อง หรือ
อาบัติท่ามกลางสงฆ์ ไม่ต้องการจะให้การ
คือ ไม่ต้องการจะเปิดเผยเรื่องหรืออาบัตินั้น
กลับนำเอาเรื่องอื่นมากล่าวกลบเคลื่อนอีก
เรื่องหนึ่ง[แก่งกลบเคลื่อนด้วยเรื่อง หรือคำ
พูดอื่นว่าใครต้อง, ต้องอะไร? ต้องในเพราะ
เรื่องไหน? ต้องอย่างไร? พวกคุณพูดอะไร?
พูดเรื่องอะไร? ผู้นี้ชื่อว่าอัญญวาทกะ.

อภยวาทเก วิหเสเก ปาจิตฺติยนฺติ เอตถ
อภยํ วทตฺติ อภยวาทกํ, อญฺเฌนญฺณํ ปฏฺิ-
จฺจณฺสเสตํ นามํ. (วิ.อญฺ. ๓/๓๕)

พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **อภยวาทเก**
วิหเสเก ปาจิตฺติย ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **อัญญ-**
วาทกะ เพราะพูดเรื่องอื่น[จากที่พระวินยธร
ซักถาม] บทนี้เป็นชื่อของการกลบเคลื่อน
เหตุอื่นด้วยเหตุอื่น.

[ยมตฺถํ สจฺจมชฺเฌ วินยธโร ปุจฺจติ ตโต
อภยํ วทตฺติ อภยวาทโก อญฺเฌนญฺณํ ปฏฺิ-

จรรยาสุเสต์ นามิ วิหเสตีติ วิหเสโก ตุณหิ-
ภาวสุเสต์ นามิ ตสมี อญญวาทเก วิหเสเก.

(កង្ខារ. ១៩៩)]

ภาพประกอบโดย กตตุนิเทศโสติ [อัญจกภา-
จิริยา] อาท อดุณเณณณณ ปฏิจจณณณ
นามนุติ. (ปจิจตติย.โย. ๑/๒๑)

อญฺเวยวาทก ศัพท์นี้เป็นภาวปรธาน (ศัพท์ที่มี
 กริยาเป็นประธาน) ถูกแสดงด้วยรูปศัพท์
 กัตตุสาธนะ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึง
 กล่าวว่า อญฺเวยนญญํ ปฏิจรณสฺเสตํ นาม
 (บทนี้เป็นชื่อของการกลบเกลื่อนเหตุอื่น
 ด้วยเหตุอื่น).

[**อณฺณวาทก** ศัพท์นี้เป็นภาวปธานคือศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน ไม่ใช่มีอรรถกัตตฺสาธนะเป็นประธานตามรูปวิเคราะห์ จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าอภิปุจฉา คือการกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน กล่าวคือคำว่า อณฺณวาทก กล่าวถึงอรรถกัตตฺสาธนะคือผู้กล่าวถึงคำอื่น แต่หมายถึงกิริยาการกล่าวถึงคำอื่น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงอรรถกัตตฺสาธนะและกิริยาการกล่าวถึงคำอื่นไว้โดยไม่ต่างกัน เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบาย ด้วยคำว่า อณฺณวาทก ฎิฏฐิตสฺส นาม ดังนั้นเพื่อให้ อณฺณวาทก ศัพท์ หมายถึงกิริยาการกล่าวถึงคำอื่น จึงต้องถือว่าเป็นภาวปธาน]

อัญเณนณณํ ปฏิจรตํติ อญเณน วจเนน อญณํ
วจนํ ปฏิจรติ ปฏิจจาเทติ อขโณตถรติ.

(වි.චක්‍ර. ෨/෨෪)

สองบทว่า อญฺเณญญํ ปฏิจรติ ได้แก่
ยอมกลบเกลื่อน คือ ปกปิด ทัฬหคำอื่น
ด้วยคำอื่น.

อณฺณํ วจหนฺติ ยํ โจทเคน จุทิตกสฺส โทส-
วิภาวนวจหนํ วุตฺตํ, ตํโต อณฺเณเนว วจเนน
ปฏฺิจจติ. อถวา อณฺเณนอณฺณํ ปฏฺิจจตีติ อณฺเณน
การณเณ อณฺณํ การณํ ปฏฺิจจตีติ เอวเมตถ
อตุโถ เวทิตพฺโพ ยํ โจทเคน จุทิตกสฺส โทส-
วิภาวนการณํ วุตฺตํ ตโต อณฺเณน โจทนาย
อมุลกภาวทึเปเคน การณเณ ปฏฺิจจตีติ วุตฺตํ
โหติ. ปฏฺิจจตีติ จ ปฏฺิจฺฉาทหนวเสน จรติ
ปวตฺตตีติ อตุโถ. ปฏฺิจฺฉาทหนตุโถเอว วา
จรตีสทฺโท อนेกตถตฺตา ชาตฺถนํ. เตนหา
“ปฏฺิจฺฉาเทตีติ. (สารตถ. ๓/๒๓)

สองบทว่า **อภฺยวฺจฺน** (คำอื่น) ความว่า ย่อม
กลบเคลื่อนคำที่แสดงโทษของภิกษุผู้ถูก
โจทก์ฟ้องร้อง ด้วยคำอื่นนั้นเห็นเที่ยวจากคำนั้น
[คำที่พระวินัยชฎกถาม].

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบเนื้อความในข้อนี้
ว่า สองบทว่า **อญฺเณญญํ ปฏิจรติ** แปลว่า
ย่อมกลบเกลื่อนเหตุอื่นด้วยเหตุอื่น. มีคำ
ที่ท่านอธิบายว่า ย่อมกลบเกลื่อนเหตุที่แสดง
โทษของภิกษุผู้ถูกโจทก์ฟ้องร้องด้วยเหตุที่
แสดงถึงการฟ้องร้องอันไม่มีมูลอีกจากนั้น.
บทว่า **ปฏิจรติ** ความว่า ย่อมประพฤติ คือ ย่อม
เป็นไปด้วยอำนาจการปกปิด.

อีกนัยหนึ่ง จรติ ศัพท์มีอรรถว่า “ปกปิด” เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอนาถ (มากมาย) ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปฏิจณาเทติ (ยอมปกปิด).

(ข) อญฺญวาทกกรรม. (กรรมอันสงฆ์พึงทำ
แก่ภิกษุผู้พูดกลบเกลื่อนเรื่องอื่น ด้วย
คำพูดอื่น).

วิครหิ พุทฺโธ ภควา กถํ หิ นาม ตวํ โมฆ-
ปฺริส สัมมชฺเฌ อาปตฺติยา อญฺญชฺชียมาโน
อญฺเณณณฺณํ ปฏิจิสฺสสิ ๔เปฯ วิครหิตฺวา ธมฺมํ
กถํ กตฺวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “เตนหิ ภิกฺขเว สํโฆ
จฺนฺนสฺส ภิกฺขุโน อญฺญวาทกํ โรเปตุ ๔เปฯ

(วิ. ๒/๕๓)

พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิว่า “โมฆบุรุษ ไฉน
เธอ เมื่อถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ กลับ
กลบเกลื่อนเรื่องอื่นด้วยเรื่องอื่น (นำเอาเรื่อง
อื่นมากล่าวกลบเกลื่อนอีกเรื่องหนึ่ง)... ครั้น
ทรงดำหนิแล้ว ได้ทรงแสดงธรรมีกถา รับสั่ง
กับภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้า
เช่นนั้น สงฆ์จงลงอญฺญวาทกกรรม แก่
ภิกษุนั้นนะ...

อญฺญวาทกํ โรเปตฺตุติ อญฺญวาทกํ อาโรเปตุ,
ปติฏฺฐาเปตฺตุติ อตฺถโก. (วิ.อญฺ. ๓/๓๕)

สองบทว่า อญฺญวาทกํ โรเปตุ ความว่า สงฆ์
จงยกอญฺญวาทกกรรม คือ จงให้ตั้งขึ้น.

อญฺญวาทกํ อาโรเปตฺตุติ อญฺญวาทกกมฺมํ
อาโรเปตุ, อญฺญวาทกตฺตํ วา อิทานิ กรียมาเนน
กมฺเมน อาโรเปตฺตุติ อตฺถโก. (สารตฺถ. ๓/๒๓-๔)

สองบทว่า อญฺญวาทกํ โรเปตุ ความว่า สงฆ์
จงยกอญฺญวาทกกรรม. อีกนัยหนึ่ง สงฆ์จง
ยกความเป็นผู้แก้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่น

ด้วยคำพูดอื่น [แก้งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน]
ด้วยกรรมที่ทำอยู่ ณ บัดนี้.

อญฺญวาทกกมฺม (น)

[อญฺญวาทก + กมฺม]

อญฺญวาทกกรรม, กรรมคือการกลบเกลื่อนคำ
พูดอื่นด้วยคำพูดอื่น, กรรมคือความเป็นผู้
แก้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น
[แก้งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน], กรรมของผู้มี
คำพูดอื่น (กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้พูด
กลบเกลื่อนเรื่องอื่นด้วยคำพูดอื่น).

ตสฺมา โย ภิกฺขุ สวสฺสํ อาปตฺติํ อาปนฺโน
สจฺจมชฺเฌ อญฺญชฺชียมาโน ตํ น กเถตุกาโม
อญฺเณน วจเนน อญฺณํ จาเทนโต ตถา ตถา
วิกฺขิปปติ โย จ ตฺถนํหิภาเวन วิหเสตติ เตสํ ยํ
ภควตา อญฺญวาทกกมฺมญฺเจว วิหเสก-
กมฺมญจ อญฺญาตํ ตสฺมํ สงฺเขน กเต ปุณ
ตถา กโรหนฺตานํ ปาจิตฺตียํ.

(กฺงฺขา. ๑๙๙)

เพราะฉะนั้น ภิกษุรูปใดต้องอาบัติที่ยังมีส่วน
เหลือ ถูกวินัยธรสอบสวนในท่ามกลางสงฆ์
ไม่ต้องการให้การเรื่องนั้น ปกปิดถ้อยคำอื่น
ด้วยถ้อยคำอย่างอื่น พูดขัดสายโดยประการ
นั้นๆ อนึ่ง ภิกษุรูปใดยอมเบียดเบียนสงฆ์
โดยความเป็นผู้นั้น พระผู้มีพระภาค ทรง
อนุญาตอญฺญวาทกกรรม และวิหเสกกรรม
ไว้แล้วสำหรับภิกษุเหล่านั้น เมื่อสงฆ์กระทำ
กรรมนั้นแล้ว ภิกษุเหล่านั้นยังขึ้นทำอีก ต้อง
อาบัติปาจิตตีย์.

[อณฺณวาทกกรรม หมายถึงการลงโทษภิกษุผู้แก่งแย่งเรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนข้อกล่าวหา ไม่ให้การตามตรงเมื่อถูกสงฆ์สอบสวน เช่น ถูกพระวินัยธรถามว่า ท่านต้องอาบัตินี้หรือ กลับกล่าวว่า ผมไปกรุงปาฏลีบุตรมา เมื่อพระวินัยธรรกล่าวอีกว่า ไม่ได้ถามท่านเรื่องไปกรุงปาฏลีบุตร แต่ถามถึงเรื่องอาบัติ ก็กล่าวต่อไปว่า ต่อจากกรุงปาฏลีบุตรกระผมก็ไปกรุงราชคฤห์ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๙๔/๒๙๓, สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๙๔-๙๘/๒๘-๒๙) สงฆ์สวดประกาศความนั้นด้วยญัตติทุติยกรรม เรียกว่ายกอณฺณวาทกรรมขึ้น, เมื่อสงฆ์ประกาศเช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นยังขึ้นทำอย่างเดิมอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์]

ดู อณฺณวาทก อรรถ (ข)

อณฺณวาทกตฺต (น)

[อณฺณวาทก + ตต]

ความเป็นผู้แก่งแย่งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น[แก่งแย่งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน], ความเป็นผู้พูดกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น.

ดู อณฺณวาทก อรรถ (ข)

อณฺณวาทกวิหเสกาโรปนกมฺม (น)

[อณฺณวาทก + วิหเสก + อาโรปน + กมฺม]

อณฺณวาทกวิหเสกาโรปนกรรม, กรรมคือการที่สงฆ์ยกความเป็นผู้แก่งแย่งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น และความเป็นผู้เบียดเบียน

[ด้วยการนิ่ง] (กรรมอันสงฆ์ยกขึ้นปรับแก้อณฺณวาทกบุคคลและวิหเสกบุคคล).

ธมฺมกมฺเม ธมฺมกมฺมสณฺณิตีอาทิสฺสํ ยํ ตํ อณฺณวาทกวิหเสกาโรปนกมฺมํ กตํ ตตฺตเจ ธมฺมกมฺมํ โหติ โส จ ภิกฺขุ ตสฺมี ธมฺมกมฺม-สณฺณิ อณฺณวาทกณฺจ วิหเสกณฺจ กโรติ

อถสฺส ตสฺมี อณฺณวาทเก จ วิหเสเก จ อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺสาติ อิมินา นเยน อตุโถ เวทิตพฺโพ. (วิ.อฎ. ๓/๓๕)

ในคำว่า ธมฺมกมฺเม ธมฺมกมฺมสณฺณิ เป็นต้น ฟังทราบใจความโดยนัยนี้ว่า อณฺณวาทก-วิหเสกาโรปนกรรมนั้นใด อันสงฆ์ทำแล้ว, ถ้ากรรมนั้นเป็นกรรมชอบธรรม. และภิกษุนั้น มีความสำคัญในกรรมนั้นว่า เป็นกรรมชอบธรรม ยังทำการแก่งแย่งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น และการเบียดเบียน[ด้วยการนิ่ง]ทำความลำบากให้สงฆ์ เมื่อئั้น ภิกษุนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ในเพราะการแก่งแย่งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น และการแก่งแย่งเบียดเบียน[ด้วยการนิ่ง] นั้น.

ดู วิหเสก

อณฺณวาทกสิกฺขาปท (น)

[อณฺณวาทก + สิกฺขาปท]

อณฺณวาทกสิกฺขาปท, สิกฺขาปทว่าด้วยการแก่งแย่งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น [แก่งแย่งพูดคำอื่นกลบเกลื่อน]. สิกฺขาปทที่บัญญัติเกี่ยวกับอณฺณวาทกบุคคล (พระฉันนเถระ).

ปาจิตติยปาปิ, ภิกขุปาจิตติย วรรคที่ ๒
สิกขาบทที่ ๒. (วิ. ๒/๕๓-๖)

อณฺวาทกสิกฺขาปทวณฺณนา (ถึ)

[อณฺวาทกสิกฺขาปท + วณฺณนา]

อรรถกถาอณฺวาทกสิกฺขาบท.

คำอธิบายสิกขาบทว่าด้วยการแก้งกลบ
เปลี่ยนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น[แก้งพูด
คำอื่นกลบเปลี่ยน].

ดู วิ.อฎ.๓/๓๔-๖, วชิร.๒๙๘-๙, สารตฎ.๓/
๒๓-๔, วิมติ.๒/๑๒-๓

อณฺวาทิก (ติ)

[อณฺว + วาทิก + ก]

ผู้ยกย่องลัทธิของอาจารย์ผู้แสดงธรรมอื่น
จากปัจจัยาการ [ปฏิจสุมุปาบท].

อณฺตรจริยเกนาติ ปัจยาการํ อชานนฺตานํ
อณฺเณสํ อจริยานํ สนฺติเก วสนฺเตน.

(ม.อฎ. ๓/๑๓๘)

บทว่า อณฺตรจริยเกน (มีอาจารย์ในลัทธิ
อื่น) ได้แก่ อยู่ในสำนักของอาจารย์เหล่าอื่น
ผู้ไม่รู้ปัจจัยาการ (ปฏิจสุมุปาบท).

อณฺวาทิกเกนาติปิ ปาโจ,

ปัจจัยาการโต อณฺวาทิกเกนาติปิ ปาโจ
ปคฺคยฺห ติฏฺฐนฺเตนาติ อตฺถโก. (ม.ฎ. ๓/๙๔-๕)

ปาฐะว่า อณฺวาทิกเกน ก็มี.ความว่าผู้ยกย่อง
ลัทธิของอาจารย์ผู้แสดงลักษณะอื่น[ธรรม
อื่น]จากปัจจัยาการดำรงอยู่.

อณฺวาทิ (ติ)

[อณฺว + วาท + อี]

ผู้มีปกติกล่าวเป็นอย่างอื่น, ผู้มีลัทธิอื่น.

อิโต พหิทฺธา ปุถุ อณฺวาทินํ

มคฺโค น นิพฺพานคโม ยถา อยํ

อิติสฺส สํฆํ ภควานุสาสติ

สตฺถา สยํ ปาณิตเลว ทสฺสยํ. (เถร. ๒๓๘)

(พระนาทิตเถรกล่าวว่า)

ทางแห่งผู้มีลัทธิอื่น นอกจากพระพุทธ-
ศาสนานี้ ไม่ใช่ทางดำเนินไปสู่นิพพาน
เหมือนอริยมรรคนี้เลย พระผู้มีพระภาค
ผู้เป็นบรมครู ทรงสั่งสอนภิกษุสงฆ์ไว้เอง
โดยประการฉะนี้ ดูจทรงชี้ให้เห็นผลมะขาม
ป้อมที่ฝัาพระหัตถ์.

อิโต พหิทฺธาติ อิมสฺมา พุทฺธศาสนา พาทฺริเก
สมเย เตนาห “ปุถุ อณฺวาทินนฺติ นานา-
ติตฺถิยานนฺติ อตฺถโก. (เถร.อฎ. ๑/๒๓๒)

บทว่า อิโต พหิทฺธา ความว่า ในลัทธิภาย
นอก[ศาสนาอื่น]จากพระพุทธศาสนานี้. ด้วย
เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า (ทาง) แห่งผู้มีลัทธิ
อื่น อธิบายว่า ได้แก่ เดียรถียต่าง ๆ.

อณฺววิญฺญาณ (น)

[อณฺว + วิญฺญาณ]

วิญฺญาณอื่น, มโนวิญฺญาณอื่น[จากจักขุ-
วิญฺญาณอันมีรูปเป็นอารมณ์].

[ตตถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตฺตฺวปริชาชนลกฺขณํ จกฺขุ-
วิญญาณํ รูปมตฺตตารมฺมณฺรสํ ฐปาภิมุขภาว-
ปจฺจุปฺปจฺจํ ฐปารมฺมณาย กิริยมโนธาคฺยา
อปคมปทฺฐจฺจํ. (อภิ.อภ. ๑/๓๐๓)

ในวิญญาณ ๕ เหล่านั้น จักขุวิญญาณ มี
สภาพรู้รูปที่อาศัยจักขุประสาท, มีหน้าที่เห็น
รูปเท่านั้น, มีความเผชิญหน้าต่อรูป เป็นเครื่อง
ปรากฏ, มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาคฺยา (ปัญจ
ทวาราวชชนจิต) ที่มีรูปเป็นอารมณ์ เป็น
เหตุใกล้]

จกฺขุสนฺนิสฺสิตฺตฺวจเนน ฐปารมฺมณํ อภย-
วิญญาณํ ปฏิภาสิปติ. (มุลฺก.๑/๑๒๔)

ด้วยคำว่า จกฺขุสนฺนิสฺสิต (ที่อาศัยจักขุ-
ประสาท) ย่อมห้ามวิญญาณอื่น[จากจักขุ-
วิญญาณ]อันมีรูปเป็นอารมณ์.

อภยวิญญาณนฺติ ฐปารมฺมณํ มโนวิญญาณํ.
(อนุฎ. ๑/๑๓๒)

บทว่า อภยวิญญาณ (วิญญาณอื่น) ได้แก่
มโนวิญญาณ[อื่นจากจักขุวิญญาณ]อันมีรูป
เป็นอารมณ์.

อภยวาทิต (ติ)

[อภย + วาทิต]

วาทิต = วิ + ฐา (กรณ) + ต. แปลง ฐา เป็น หิ
ด้วยสูตร (โมค.๕/๑๐๘) ว่า ฐาสฺส หิ (เมื่อลง
ต ปัจจัยที่มี ต เป็นตัวต้น และมี ก อนุพันธ์
ยกเว้น ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย แปลง ฐา ฐาคฺ
เป็น หิ).

ส่งใจไปอื่น, ส่งใจไปในอารมณ์อื่น,
คิดเรื่องอื่น.

อปเรปิ อุปาลี ปณฺจ อวฺนทียา. กตเม ปณฺจ?
ยาคุปาเน อวฺนทียโย, ฆตฺตคฺเค อวฺนทียโย,
เอกาวตฺโต อวฺนทียโย, อภยวาทิตฺ อวฺนทียโย,
นคฺโค อวฺนทียโย. (วิ. ๕/๓๕๗)

อุปาลี ภิกษุที่ไม่ควรให้ผู้อื่นอีก ๕ จำพวก
คือ ไม่ควรให้ภิกษุในเวลาที่ย่อมยาก ไม่ควร
ให้ภิกษุในโรงภัตตาคาร ไม่ควรให้ภิกษุผู้เป็น
ศัตรู ไม่ควรให้ภิกษุผู้กำลังคิดเรื่องอื่น ไม่
ควรให้ภิกษุผู้กำลังเปลือยกาย.

อภยวาทิตติ อภยํ จินฺตยมาโน.

(วิ.อภ. ๔/๒๒๔)

บทว่า อภยวาทิต แปลว่า คิดเรื่องอื่นอยู่.

ดู วิ. ๒/๓๕๒

วุจฺเจเต. เทสนากาเล อายตฺติจฺจ กสฺสจฺจ กถณฺนิ
ตทตฺถปฏฺฐิโพโธ สียาติ ปริยาเยจฺจ ติสฺสํ ขณเ
วิกฺขิตฺตจิตฺตํ อภยวาทิตํ อภเยเน
ปริยาเยเน ตทตฺถาวโพชนตฺถํ ปริยาเยจฺจ.
ฯเปฯ (เนตฺติ.อภ. ๓๗)

ถามว่า: เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดง
ธรรมอย่างหนึ่งด้วยคำไวพจน์จำนวนมาก.
ตอบว่า: ทรงแสดงคำไวพจน์เพื่อความเข้าใจ
ข้อความนั้นของบุคคลบางคนในเวลาแสดง
ธรรมและในเวลาอื่นโดยประการอย่างใด
อย่างหนึ่ง ทรงแสดงคำไวพจน์เพื่อให้ผู้มีจิต
ฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะนั้น ได้เข้าใจ
เนื้อความด้วยปริยายอื่น...

วิภูษิตตจิตตานนฺติ อารมฺมณนฺตเรหิ
วิวิธตตจิตตานํ. อภยวาทิตานนฺติ อภยํ
จินฺเตนฺตานํ. (เนตฺติ. ฎี. ๓๗)

บทว่า วิภูษิตตจิตตานํ (ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน) คือ
ผู้มีจิตซัดส่ายโดยประการต่างๆ ไปใน
อารมณ์อื่น. บทว่า อภยวาทิตานํ แปลว่า
คิดเรื่องอื่น.

อภยวาทิตก (ติ)

[อภย + วา + ท + ก]

วาทิตก = วิ + ธา (กรณ) + ต. แปลง ธา เป็น
หิ ด้วยสูตร (โม. ๕/๑๐๘) ว่า ธาสฺส หิ. วา + ท +
ก. วิทิตกํ, อภยตฺถ วิทิตกํ อภยวาทิตกํ.
ลง ก ปัจจัยในอรรถสัทตะ (สัทตะ).

(ก) เป็นไปในอารมณ์อื่น.

จํานํ โข ปเนตํ จุนฺท วิชฺชติ, ยํ อภยตฺติติยา
ปริพฺพชกา เอวํ วเทยฺยํ 'อติตํ โข อทฺธานํ
อารพฺก สมฺโณ โคตโม อตฺตํ ฌาณทสฺสนํ
ปญฺณเปติ, โน จ โข อนาคตํ อทฺธานํ อารพฺก
อตฺตํ ฌาณทสฺสนํ ปญฺณเปติ; ตยิทํ ก็ สุตยิทํ
กถํสูติ. เต จ อภยตฺติติยา ปริพฺพชกา
อภยวาทิตเกณ ฌาณทสฺสนเณ อภยวาทิตกํ
ฌาณทสฺสนํ ปญฺณเปตพฺพํ มณฺณนฺติ, ยถิร
พาลา อพฺยตฺตา. (ที. ๓/๑๑๑)

จุนฺท เป็นไปได้ที่พวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชก
ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า “พระสมณโคตม บรรณ
อดีตกาลยาวนานแล้วบัญญัติญาณทัสสนะ
อันไม่มีขอบเขตไว้ แต่หาได้บรรณอนาคต
กาลยาวนานแล้วบัญญัติญาณทัสสนะอัน

ไม่มีขอบเขตไว้ไม่ ทำไมจึงกล่าวอย่างนั้น
กล่าวอย่างนั้นเพราะเหตุไร. อัญญเดียรถีย์
ปริพาชกเหล่านั้นเข้าใจญาณทัสสนะ อันเป็น
ไปในอารมณ์อื่น [สัตตวิญญูญาณและอารมณ์
ของสัตตวิญญูญาณ]ว่าเป็นสิ่งที่ควรบัญญัติ
ด้วยญาณทัสสนะอันเป็นไปในอารมณ์อื่น
เหมือนคนโง่ ไม่ฉลาด ฉะนั้น.

อภยวาทิตเกณ ฌาณทสฺสนเณนาติ ปจฺจุภี
วีย กตฺวา ทสฺสนสมตฺถตฺตยา ทสฺสนนฺตเณ
[ฌาณน] อภยตฺถวาทิตเกณ ฌาณน อภยํ
อารพฺก ปวตฺเตน อภยวาทิตกํ อภยํ อารพฺก
ปวตฺตมานํ ฌาณทสฺสนํ สงฺคาเหตพฺพํ
ปญฺญาเปตพฺพํ มณฺณนฺติ. เต หิ จรโต จ
ติฏฺฐโต จ สุตตสฺส จ ชาครสฺส จ สตตํ สมิตํ
ฌาณทสฺสนํ ปจฺจุปฺภวจิตํ มณฺณนฺติ ตาทิสฺสจ
ฌาณํ นาม นตฺติ. ตสฺมา ยถิร พาลา อพฺยตฺตา
เอวํ มณฺณนฺตติ เวทิตพฺพโ. (ที. อ. ๓/๙๗)

ปจฺจุว่า อภยวาทิตเกณ ฌาณทสฺสนเณ
(ด้วยญาณทัสสนะอันเป็นไปในอารมณ์อื่น)
ความว่า พวกปริพาชกอัญญเดียรถีย์ ย่อม
เข้าใจญาณทัสสนะอันเป็นไปในอารมณ์
อื่นคือเป็นไปโดยอาศัยอารมณ์อื่นว่า เป็นสิ่ง
ที่ควรบัญญัติด้วยญาณ[ทิพยจักขุญาณ]
อันเป็นไปในอารมณ์อื่นคืออันเป็นไป โดย
อาศัยอารมณ์อื่น ซึ่งเป็นปัญญารู้เห็น เพราะ
ความเป็นผู้สามารถรู้เห็นได้อย่างประจักษ์
[เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ]. กล่าวโดยพิสดาร
พวกปริพาชกอัญญเดียรถีย์เหล่านั้น ย่อม
สำคัญญาณทัสสนะอันสงบปรากฏเฉพาะ

หน้าหนึ่งๆ แก่ผู้เดินไป ยืนอยู่ หลับ และตื่น. ก็ชื่อว่าญาณเช่นนั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น พึงทราบปริพาชกอภยญเตียรถียว่า พวกเขา ย่อมสำคัญเหมือนคนโง่ ไม่ฉลาด ฉะนั้น.

อภยตถวาทิตเกนาติ อภยสุมี วิสเย ปวตติเตน. (ที.ฎ. ๓/๙๔)

บทว่า **อภยตถวาทิตเกน** แปลว่า อันเป็นไปในอารมณ์อื่น.

[ญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น). การประกอบ ใช้ ญาณ ร่วมกับ ทสฺสน (ญาณทสฺสน) เพื่อแสดงว่าเป็นการเห็นด้วยปัญญาภายใน อันเกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา) อันสามารถเห็นประจักษ์เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเรียน หรือ คติวิจารณ์หาเหตุผล อันจัดเป็นสุดมยปัญญา หรือจินตามยปัญญา. คำว่า ญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น) มีความหมาย ๖ ประการ ดังนี้ คือ ทิพยจักขุ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และสัพพัญญุตญาณ]

(ข) อันตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น.

เย จาปี ฐมา สมณน วุตตาติ เย จาปีติ
เย โกเรน จ โมสวชฺเชน จ กถกถาย จ สห-
คตา สหชาตา สัสสุจา สมปยุตฺตา เอกุปฺปาทา
เอกนิโรธา เอกวตฺตูกา เอการมมณา, อิเม
วฺจุจฺจนฺติ เย จาปี ฐมา. อถ วา เย เต กีเลสา
อภยชาติกา **อภยวาทิตกา**, อิเม วฺจุจฺจนฺติ เย
จาปี ฐมา. (มหานิ. ๒๐๔)

คำว่า และธรรมเหล่าใด ในคำว่า **เย จาปี ฐมา สมณน วุตตาติ เย จาปี** (และธรรมเหล่าใดพระสมณะตรัสไว้แล้ว) อธิบายว่า ธรรมเหล่าใดดำเนินไปพร้อมกัน คือเกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบกัน เกิดคราวเดียวกัน ดับคราวเดียวกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความโกรธ ความเป็นคนพูดเท็จ และความสงสัย ธรรมเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า ธรรมเหล่าใด. อีกนัยหนึ่ง กีเลสเหล่าใดมีสภาวะเป็นอย่างอื่น **ตั้งอยู่แล้ว โดยอาการอื่น** กีเลสเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า ธรรมเหล่าใด.

อภยวาทิตกาติ อภยเมนาภาเรนจิตา.

(มหานิ.อภ. ๓๑๐)

บทว่า **อภยวาทิตกา** แปลว่า อันตั้งอยู่แล้ว โดยอาการอื่น.

อภยวาทิตตา (ถ)

[อภยวาทิต + ตา]

ความเป็นผู้มีใจส่งไปในเรื่องอื่น - ส่งไปในอารมณ์อื่น - คิดเรื่องอื่น.

สา ก็ ปณฺณํ ญฺ โข เอตนฺติ ตสฺมี นิทุทายนฺเต
มาตาปีตฺตํ **อภยวาทิตตาย** อปสฺสนฺตานํ
โอตฺริตฺวา สมํปี คนฺตฺวา ตํ ปณฺณํ โมเจตฺวา
อาทาย อตฺตโน คพฺภํ ปวสิตฺวา ๕เปฯ ตํ ปณฺณํ
ผาเลตฺวา เสฏฺฐิสิสฺส วจเนน อปรํ ปณฺณํ ลีขิ
๕เปฯ (ธมม.อภ. ๑/๑๑๖)

ธิดาเศรษฐีนั้น จึงคิดว่า นั่นจะเป็นหนังสืออะไรหนอ? เมื่อนายโหมสกันนั้น กำลังหลับอยู่,

เมื่อมารดาบิดาไม่แลเห็น เพราะความเป็นผู้มีใจส่งไปในเรื่องอื่น (มัวเอาใจส่งไปในเรื่องอื่น) ลงไปสู่สำนัก (ของเขา) แล้ว แก่เอาหนังสือนั้นเข้าไปยังห้องของตน... ฉีกหนังสือฉบับนั้นเสีย เขียนหนังสืออีกฉบับหนึ่งตามถ้อยคำของเศรษฐี...

อภยวาทิตถาว (ป)

[อภยวาทิต + ถาว]

ความเป็นผู้มีใจส่งไปที่อื่น - ส่งไปในอารมณ์อื่น - คิดเรื่องอื่น.

เถโร ฌตฺวา กทา อาคโตสิ มหาราชชาติ ปุจฺฉิ. ปุพฺพคาถา โอสารณกาเลเยว ภนฺเตติ. ทุกฺกริเต มหาราช กตฺนติ. นิยฺหิ ภนฺเต ทุกฺกริ ยทิ ปน เม อยุยสฺส ฐมฺมกถํ อารทฺธกาลโต ปฏฺจาย เอกปเทปิ **อภยวาทิตถาว** โอโหสิ ตมพฺพณฺณทีปสฺส ปโตทยภูจฺฉินฺตฺพนมตฺเตปิ จาเน สามิภาโว นาม เม มา โหตุติ สปถมกาสิ. (ม.อ. ๒/๑๙๕)

พระเถระทราบแล้ว ก็ยังทูลถามอีกว่า ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์เสด็จมาแล้วแต่เมื่อไร. “ในเวลาจบลงแห่งคาถาเบื้องต้นนั้นแล พระคุณเจ้า” “มหาบพิตร พระองค์ทรงทำกิจที่ทำไต่ยากยิ่ง” พระราชาได้ทรงสาบานว่า พระคุณเจ้า นี่ไม่ใช่กิจที่ทำไต่ยาก ก็นับแต่พระคุณเจ้าเริ่มธรรมีกถา หากข้าพเจ้าสนใจไป **ที่อื่น** แม้แต่บทเดียว ความเป็นเจ้าของเกาะตัมพปณณทิวปในที่แม้เพียงยันไม้เท้า จงอย่ามีแก่ข้าพเจ้าเลย.

อภยสัสม (ป)

[อภย + สัสม]

หม้ออื่น, สงฆ์อื่น, สงฆ์หม้ออื่น.

หว อธมฺมิกานิ ทานาหิตี สงฺฆสฺส ปริณตํ **อภยสงฺฆสฺส** วา เจตียสฺส วา ปุคฺคสฺส วา ปริณามติ เจตียสฺส ปริณตํ อภยเจตียสฺส วา สงฺฆสฺส วา ปุคฺคสฺส วา ปริณามติ ปุคฺคสฺส ปริณตํ อภยปุคฺคสฺส วา สงฺฆสฺส วา เจตียสฺส วา ปริณามติตีติ เอวํ วุตฺตานิ. (วิ.อ. ๔/๑๙๒)

หลายบทว่า หว **อธมฺมิกานิ ทานาหิ** ความว่า ทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ว่า น้อมลากที่เขานำมาเพื่อสงฆ์ไปเพื่อ **สงฆ์หม้ออื่น** ก็ตาม เพื่อเจติยก็ตาม เพื่อบุคคลก็ตาม. น้อมลากที่เขานำมาเพื่อเจติยไปเพื่อเจติยอื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม, เพื่อบุคคลก็ตาม น้อมลากที่เขานำมาเพื่อบุคคลไปเพื่อบุคคลอื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม เพื่อเจติยก็ตาม.

อภยสกรกรณ (น)

[อภย + สก + กรณ]

การทำของๆ ตนให้เป็นของผู้อื่น.

สา (จากเจตนา) หิ จชิตพฺพํ อารมฺมณํ กตฺวา จชนฺตตฺตเมว โหติ. **อภยสกรกรณญจ** ตสฺส (จชิตพฺพตฺตญ) จชนํ, ตสฺมา ยสฺส ตํ สกํ กตํ ตสฺเสว ทินฺนํ โหติตี. (มูลฎี. ๒/๒๐๗)

จริงอยู่ จากเจตนา นั้น เป็นเพียงทำทานวัตถุที่พึงสละให้เป็นอารมณ์แล้วจึงส่วยเท่านั้น

แต่การทำของ ๆ ตนให้เป็นของผู้อื่น คือ การ สละวัตถุที่พึงสละนั้น เพราะฉะนั้น ทานวัตถุอันเป็นของ ๆ ตนนั้นอันบุคคลทำให้เป็นของปุถุชนใด ย่อมเป็นอันให้แล้วแก่ปุถุชนนั้นเท่านั้น.

อภยสภกกรณฺหติ อตฺตโน วินิโมเจตฺวา
อภยสฺส ทกฺขิณฺณยฺยสฺส สนฺตกภาวกรณฺ.

(อนุฎี. ๒/๒๐๙)

บทว่า **อภยสภกกรณฺ** คือ การสละของ ๆ ตน ทำให้เป็นของทักษิณียบุคคลอื่น.

อภยสงขาร (ป)

[อภย + สงขาร]

สังขารอื่น (จากปาทกฆาน, ฆานที่เป็นบาท).

[เกจิ ปน เถรา โปชฌมคฺคณฺคฆานํกฺวิเสสํ ปาทกฆุฆานํ นิยมเตตฺติ วทนฺติ ฯเปฯ วิปัสสนา-
นียเมน หิ สุกฺขวิปัสสกสฺส อูปฺปนฺนมคฺโคปิ
สมาปตฺติลาภิโน ฆานํ ปาทกํ อกตฺวา อูปฺปน-
นคฺโคปิ ปจฺมฆุฆานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณก-
สงฺขารे สมมฺลิตฺวา อูปฺปาทิตมคฺโคปิ ปจฺมฆุ-
ฆานิโกว โหติ. สพฺเพสุ สตฺต โปชฌมคฺคานิ
อภฺจฺมคฺคณฺคานิ ปญฺจ ฆานํกานิ โหหนฺติ. เตสฺยหิ
ปฺพุพฺพภาควิปัสสนา โสมนสฺสสทฺคตาปี อูปฺเปกฺขา-
สทฺคตาปี หุตฺวา วุฏฺฐจฺจกฺกาเล สงฺขารุเปกฺขา-
ภาวํ ปตฺตฺวา โสมนสฺสสทฺคตาวิ โหติ.

(อภิ.อภ. ๑/๓๔๓)

พระเถระบางรูปกล่าวว่า ฆานที่เป็นบาท (ปาทกฆาน) ย่อมกำหนดความต่างกันแห่ง

โพชฌมคฺ องคฺมรรค และองคฺฆาน[ความ เห็นนี้ชื่อว่าปาทกฆานวาตะ คือ ความเห็น ว่าปาทกฆานเป็นเครื่องกำหนดโพชฌมคฺ เป็นต้น] ...มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกฺข-
วิปัสสกะก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้
สมาบัติที่ไม่ทำฆาน ให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่
เกิดขึ้น เพราะทำปฐมฆานให้เป็นบาท แล้ว
พิจารณาปิณณสังขารก็ดี ย่อมเป็นมรรค
ประกอบด้วยปฐมฆานทั้งนั้น ตามวิปัสสนา
ที่กำหนด[โพชฌมคฺ เป็นต้น] ในมรรคจิต
ทั้งหมด ย่อมมีโพชฌมคฺ ๗ มรรคมยงค์ ๘
และองคฺฆาน ๕ ที่จริงแล้ว วิปัสสนาที่เป็น
บุรพภาคแห่งมรรคจิตเหล่านั้น เป็นสภาพ
ที่ประกอบด้วยโสมนัสบ้าง อุเบกขาบ้าง เมื่อ
บรรลุลักษณะสังขารุเปกฺขาญาณ ในเวลา
ออกจากสังขารและวิภูฏทุกฺข ย่อมประกอบด้วย
ด้วยโสมนัสอย่างเดียว]

ปกิณฺณกสงฺขารเติ ปาทกฆุฆานโต **อภย-
สงฺขารเ.** (มูลฎี. ๑/๑๑๖)

บทว่า ปกิณฺณกสงฺขารเ (ปกิณณสังขาร)
ได้แก่สังขารอื่นจากปาทกฆาน.

อภยสญญ (ติ)

[อภย + สญญา]

ผู้มีความสำคัญ[ในของอย่างอื่น]ว่าเป็นของ
อย่างอื่น.

อภฺเย **อภยสญฺญา** อภฺยํ วิญฺญาเปติ,
นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อภฺเย เวมตฺติกา อภฺยํ
วิญฺญาเปติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อภฺเย

อนณณสนญา อณณ วิณญาเปติ, นิสสคคิย
ปาจิตติย. (วิ. ๒/๓๒๕)

ภิกษุณีผู้มีความสำคัญ[ในของอย่างอื่น]
ว่าเป็นของอย่างอื่น ออกปากขอของอย่างอื่น
ต้องอาบัตินิสสคคิยปาจิตติย ของอย่างอื่น
ภิกษุณีไม่แน่ใจ ออกปากขอของอย่างอื่น
ต้องอาบัตินิสสคคิยปาจิตติย ของอย่างอื่น
ภิกษุณีสำคัญว่าไม่ใช่ของอย่างอื่น ออกปาก
ขอของอย่างอื่น ต้องอาบัตินิสสคคิย-
ปาจิตติย.

อภยสตุถารุเทศ (ป)

[อภยสตุถ + อุทุเทศ]

การแสดงศาสดาอื่นว่าเป็นศาสดาของตน.
แปลง อุ ของ สตุถ เป็น ฮาร ด้วย (นิต.สตุต.
๔๑๕) ว่า สมาสคตนาเม กุวัจิ (เพราะนาม
ศัพท์ที่เข้าสมาส เป็นบทเดียวกับ สตุถ เป็นต้น
เบื้องหลัง แปลงสระที่สัทศัพท์ของ สตุถ ศัพท์
เป็นต้นซึ่งอยู่หน้าเป็น ฮาร บ้าง)
[การถือศาสดาอื่น จัดเป็นความผิดพลาด
สถานหนัก ข้อ ๖ ในอธิฐาน ๖]

ดู อภยสตุถารุเทศกมม

อภยสตุถารุเทศกมม (น)

[อภยสตุถารุเทศ + กมม]

กรรมคือการแสดงศาสดาอื่น[ว่าเป็นศาสดา
ของตน].

อภิจานานีติ โอปาริกกุญจนา นิทานิ เอส ฉ
อภัพโพ กาคู. ตานิ จ “อภุจันเมต ภิกขเว

อนวกาโส ยํ ทิฏฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล มาตฺร
ชีวิตา โวรฺโรเปยยาติอาทินา นเยน เอกก-
นิปาเต วุตตานิ มาตุฆาตปิตุฆาตอรหฺต-
ฆาตโลหิตุปาทสงฺฆเภท อภยสตุถารุ-
เทศกมฺมานีติ เวทิตพฺพานิ. ตานิ หิ ภิกฺขวป
ทิฏฐิสมฺปนฺโน อริยสวโก กุณฺถกิปิลลิกมฺปิ
ชีวิตาน โวรฺโรเปติ. อปิจ โข ปน ปุถุชนภาวสส
วิครหฺณตถํ วุตตานิ. ปุถุชนโน หิ อทิฏฺฐิ-
สมฺปนฺนตฺตา เอว มหาสวชฺชานิ อภิจานานิปิ
กโรติ ทสฺสนสมฺปนฺโน ปน อภัพฺโพ ตานิ
กาคูณฺติ. (ขุททก.อภ. ๑๕๘)

ดู อ. ๑/๒๙ อ.อภ. ๑/๓๕๘

ในคํานั้น บทว่า อภิจานานิ ได้แก่ ฐานะอัน
หยาบ. พระโสดาบันนั้นไม่ควรทำฐานะ
นั้น. ก็อภิจานะเหล่านั้น พึงทราบว่าเป็น (ได้แก่)
กรรมคือฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์
ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ ทำสงฆ์ให้
แตกกัน และกรรมคือการแสดงศาสดาอื่น
[ว่าเป็นศาสดาของตน=นับถือศาสดาอื่นคือ
เข้ารีตเดียรถีย์ซึ่งพระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ใน
เอกนิบาตอังคตตรนิกายโดยนัยเป็นต้นว่า
ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ
[สัมมาทิฐิ]จะพึงปลงชีวิตมารดาเสีย ไม่เป็น
ฐานะ ไม่เป็นโอกาส[คือเป็นไปไม่ได้]. จจริงอยู่
พระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ ไม่พึงปลง
ชีวิตแม้แต่มดตำดแดงก็จริง ถึงอย่างนั้น
อธิฐาน ๖ นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ก็เพื่อ
ดำเนินภาวะแห่งปุถุชน. แท้จริง ปุถุชนย่อมทำ
แม้อธิฐานซึ่งมีโทษมากอย่างนี้ได้ ก็เพราะ
ไม่ถึงพร้อมด้วยทิฐิ ส่วนพระโสดาบันผู้

ถึงพร้อมด้วยทักขิณี ไม่ควรจะทำอภิฐานะ
เหล่านั้น.

อณฺณสตถุ (ป)

[อณฺณ + สตถุ]

ศาสดาอื่น, ศาสดาอื่นนอกพุทธศาสนานี้.

โลกียสรณคณณเจตถ ตีสฺ วตฺตฺส อณฺณณ-
สํสยมิจฺจนณณณณณณณณณณณณณณณ
โหติ น มหาวิปฺผารํ. โลกุตฺตรสฺส ปน สํกิลเโส
นตฺถิ. โลกียสฺส จ สรณคณณสฺส ทฺวิโธ เกโท
สวาทฺชฺช อนุวาทฺชฺช จ. ตตฺถ สวาทฺชฺช **อณฺณ-**
สตถุการาทิสฺ อตฺตสนฺนิยฺยตนาทิสฺ โหติ โส
อนิฏฺฐผล. อนุวาทฺชฺช กาลกิริยาสฺ โส อวิปากตฺตา
อผล. โลกุตฺตรสฺส ปน เนวตฺถิ เกโท. ภวนฺตเรปฺ
หิ อริยสวโก อณฺณ สตถารํ น อุตฺทิสฺติ.

(อิตฺติวตฺ.อณฺ. ๒๑๖)

ก็ในสองอย่างนี้ โลกียสรณคณณ[การถึงพระ
รัตนตรัยเป็นสรณะโดยมีพระพุทฺธคุณ พระ
ธรรมคุณ พระสังฆคุณเป็นอารมณ์] จักเศร้า
หมองด้วยความไม่รู้ ความสงสัย และความ
เห็นผิดในวัตร ๓ (พระรัตนตรัย) เป็นต้น
ไม่โชติช่วง ไม่กว้างขวาง. ส่วนโลกุตฺตรสรณ-
คณณ[การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ โดยมี
พระนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะแห่งมรรค
ของท่านผู้รู้เห็นอริยสัจ ๔]ไม่มีความเศร้า
หมอง. อนึ่ง การขาดแห่งโลกียสรณคณณมี
๒ คือ (ขาด)ที่มีโทษ และ(ขาด)ที่ไม่มีโทษ.
บรรดา ๒ อย่างนั้น ความขาดที่มีโทษ มิได้
เพราะการมอตนในศาสดาอื่นเป็นต้น และ

ความขาดที่มีโทษนั้น มีผลไม่น่าปรารถนา.
ส่วนความขาดที่ไม่มีโทษ มิได้เพราะถึงแก่
กรรม. ความขาดนั้นไม่มีผล เพราะไม่มีวิบาก.
ส่วนโลกุตฺตรสรณคณณ ไม่มีการขาด เพราะ
พระอริยสาวกแม้ในภพอื่น ก็จะไม่อ้างศาสดา
อื่น (ว่าเป็นสรณะ).

อณฺณสภาวะ (ป)

[อณฺณ + สภาวะ]

(๑) สภาวะอื่น.

(๒)(ติ) มีสภาวะเป็นอย่างอื่น.

[อถ วา เย เต กิลเสะ อณฺณชาติกา อณฺณ-
วิหิตกา, อิเม วุจฺจนฺติ เย จาปี ทมฺมา.

(มหานิ. ๒๐๔)

อีกนัยหนึ่ง กิลเสะเหล่านี้ได้มีสภาวะเป็นอย่าง
อื่น ตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น กิลเสะเหล่านี้ ตรัส
เรียกว่าธรรมเหล่าใด]

อณฺณชาติกาติ **อณฺณสภาวะ**. (มหานิ.อณฺ. ๓๑๐)

บทว่า **อณฺณชาติกา** (ตั้งอยู่แล้วโดยอาการ
อื่น) คือ มีสภาวะเป็นอย่างอื่น.

อณฺณสรณ (น)

[อณฺณ + สรณ]

ที่พึ่งอื่น, ผู้อื่นเป็นที่พึ่ง.

อณฺณสรณปฏิกุเขป (ป)

[อณฺณสรณ + ปฏิกุเขป]

การปฏิเสธผู้อื่นว่าเป็นที่พึ่ง.

ดู อณฺณสรณ

อภยสรณปฏิภุเขปวจน (น)

[อภยสรณปฏิภุเขป + วจน]

แสดงการปฏิเสธความมีผู้อื่นว่าเป็นที่พึง.

อนภยสรณาติ อิทํ อภยสรณปฏิภุเขป-
วจนํ. น หิ อภโย อภยสฺส สรณํ โหติ
อภยสฺส วายาเมณ อภยสฺส อสฺสชฺฉนโต.

(ที.อภฺ. ๓/๘๐)

พระดำรัสว่า อนภยสรณา (ไม่มีผู้อื่นเป็น
ที่พึง) นี้ แสดงการปฏิเสธความมีผู้อื่นว่า
เป็นที่พึง เพราะคนอื่นจะเป็นที่พึงให้คนอื่น
ไม่ได้ เนื่องจากคนอื่นจะไม่สำเร็จ[กิจ]ด้วย
ความเพียรของคนอื่น]

ดู อนภยสรณ

อภยสาล (ป)

[อภย + สาล]

ไม่สาละชนิดอื่น, ต้นรังอื่น.

สุปุปฺปิโต สาลราชา

ทิพฺพคณฺฐํ ปวายติ

อภยสาลเลหิ ปริวฺโต

สาลราชาว โสภติ. (อป. ๑/๓๑)

(สุยา.สาลราชาติ)

ต้นพญาไม้สาละออกดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่น
หอมอบอวลไปคล้ายกลิ่นทิพย์ แวดล้อมด้วย
ไม้สาละชนิดอื่น ย่อมงดงาม ฉันทิ [ข้าแต่
พระองค์ผู้มีความเพียรมาก พระองค์ก็ฉันทิ
เหมือนกัน ทรงแย้มบานด้วยพระพุทธานุ

มีหมู่ภิกษุแวดล้อม ย่อมงดงาม ดุจพญาไม้
สาละชนิดนั้น]

อภยสาสน (น)

[อภย + สาสน]

ศาสนาอื่น[จากศาสนานี้].

ยฺตุตฺตาติ ภาวนานุโยควเสน ยฺตุตฺตา. กตฺถ?
สมฺมาสมฺพุทฺธสเสน. เตน อภยสาสเน
ราคคฺคิอาทีนํ นิพฺพาปนาภาวํ ทสฺเสติ.

(อิตฺติวุตฺ.อภฺ. ๒๘๒)

บทว่า ยฺตุตฺตา คือ ประกอบแล้ว ด้วยสามารถ
แห่งการประกอบเนื่องๆ ซึ่งภาวนา. ถ้ามว่า
ประกอบเนื่องๆ ซึ่งภาวนาในศาสนาไหน.
ตอบว่า ในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.
เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงแสดงความไม่
มีการดับไฟราคะเป็นต้นในศาสนาอื่น.

อภยสิต (ติ)

[อภย + อภย + สิต, ลบ อภย ศัพท์หนึ่ง]

ผู้อาศัยศาสดาเป็นต้นของกันและกัน.

เต วาทกามา ปริสํ วิคฺยฺห

พาลํ ทนฺตํ มิถุ อภยมณฺณ

วทนฺติ เต อภยสิตา กโฆชฺชํ

ปัสสกา มา กุสลา วทานา. (สุตฺตนิ. ๔๐๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นคนอยากพูด เข้า
ไปสู่บริษัทแล้ว จับคู่กล่าวหากันและกันว่า
เป็นคนพาล สมณพราหมณ์เหล่านั้นอาศัย

ศาสดาของกันและกัน ย่อมกล่าวถ้อยคำขัดแย้งกัน (ทะเลาะกัน) อยากได้ความสรรเสริญ ก็กล่าวยกตนว่าเป็นผู้ฉลาด.

วทนต์ เต อญฺญสิตา กโถษฺชนฺติ เต อญฺญมณฺญํ สตุฏฺถาราทิ นิสฺสิตา กลหํ วทนต์ิ.

(สุตตนิ.อญ. ๒/๒๕๕)

บาทคภาว่า วทนต์ เต อญฺญสิตา กโถษฺชฺความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นอาศัยศาสดาของกันและกันเป็นต้น ย่อมกล่าวคำทะเลาะกัน (คืออ้างศาสดาของกันและกันเป็นเหตุทะเลาะกัน).

ดู มหานิ. ๑๒๖, มหานิ.อญ. ๒๔๖

อญฺญเหตุก (ติ)

[อญฺญ + เหตุ + ก]

มีเหตุอื่น, มีเหตุอื่น[จากเทศนาวิลาส]

อชฺฌตฺตฺรฺูปานํ อนภิกฺวณฺเียโตติ อิํ กตฺถจิปิ “อชฺฌตฺตํ รฺูปานิ ปสฺสตีติ อวตฺวา สพฺพตฺถ ยํ วุตฺตํ “พหิทฺธา รฺูปานิ ปสฺสตีติ ตสฺส การณวณฺ. เตน ยํ อญฺญเหตุกํ ตํ เตน เหตุนา วุตฺตํ. ยํ ปน เทสนาวิลาสเหตุกํ อชฺฌตฺตํ อรูปสณฺณิตายเอว อิธ วณฺ, น ตสฺส อญฺญํ การณมคฺคิตพฺพนฺติ ทสฺเสติ. (มุสฺส. ๑/๑๐๖)

คำตอบที่ว่า อชฺฌตฺตฺรฺูปานํ อนภิกฺวณฺเียโตติ (เพราะไม่ครอบงำรูปในภายใน[เนื่องจากไม่ปรากฏชัด]) นี้ เป็นคำที่แสดงถึงเหตุแห่งการไม่ตรัสว่า อชฺฌตฺตํ รฺูปานิ ปสฺสตี (เห็นรูปภายใน) แม้ในที่บางแห่ง แต่ตรัสในที่ทุก

แห่งว่า พหิทฺธา รฺูปานิ ปสฺสตี (เห็นรูปภายนอก) ดังนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า พระดำรัสใดมีเหตุอื่น พระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสนั้น เพราะเหตุนั้น. อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ การตรัสถึงความไม่มีสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายในนั้นเที่ยว (อชฺฌตฺตํ อรูปสณฺณิ) มีความไพเราะแห่งเทศนาเป็นเหตุ ไม่จำเป็นต้องค้นหาเหตุอื่นแห่งพระดำรัสนั้น.

อญฺญเหตุกนฺติ เทสนาวิลาสโต อญฺญํ อภิกฺวณฺเียเหตุ เอตฺตสฺสาติ อญฺญเหตุกํ.

(อนุฎ. ๑/๑๑๔)

บทว่า อญฺญเหตุกํ (มีเหตุอื่น) มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุคือการครอบงำอื่นจากความไพเราะแห่งเทศนามีอยู่แก่พระดำรัสนั้น เหตุนั้น พระดำรัสนั้น ชื่อว่ามีเหตุอื่น[จากเทศนาวิลาส]

อญฺญา^๑ (ถิ)

[อา + ญา (อวโพชน) + อ + อา]

อญฺญ = ช้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ประเทวภาโว จาเน. รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ. ลง อา อิตถิปิจจยด้วยสูตร (กจ. ๒๓๗) ว่า อิตถิมโต อาปจฺโย. คัมภีร์อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๓๖ แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ ๒ นัย คือ

ปจฺมมคฺคาทีหิ ทิฏฺฐมรียาทมนตฺกมิตฺวา ชานิตฺถาติ อญฺญา.

สภาวะรู้[สัจจะ]ไม่ล่วงขอบเขตที่ปฐมมรรคเป็นต้นเห็นแล้ว.

ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ฌา
ธาตุ = ฐั + อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ อดีตกาล.
รูปราคาทีนํ ปณฺจุทรมภาคิยานํ สโยชนานํ
โอริวเสน มาเรตติ อณฺญา.

สภาวะกำจัดสังโยชน์เบื้องสูง ๕ มีรูปราคา
เป็นต้นโดยเป็นขอบเขต.

ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ฌา
ธาตุ = ฆา + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยใน
กัตตุสาธนะ ปัจจุบันกาล

อณฺญาติ อาชานนา. (อภิ.อญ. ๑/๓๓๐)

บทว่า อณฺญา แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต.

อาภาโร จ ฐมฺมมริยาทตฺโถ. (มุลฺก. ๑/๑๑๘)

อา อุปสรรค[ในบทนี้]ใช้ในความหมายว่า
มริยาท (หมายถึงขอบเขต).

**(๑) อรหัตตผล, ธรรมเป็นเหตุรู้สัจจะ ๔ ตาม
ที่มรรคเบื้องต้นารู้, ธรรมเป็นเหตุรู้โดย
ประการทั้งปวง.**

(ก) อรหัตตมรรคญาณ, อรหัตตผลญาณ,
ความดำริชอบเป็นต้นอันสหระคตด้วย
ญาณในอรหัตตมรรค และอรหัตตผลนั้น.

เตน โข ปน สมเยน สมฺพหฺลลา ภิกฺขุ อภิภูเจ
ทิกฺขุสณฺณิโน อปตฺเต ปตฺตสณฺณิโน, อนริคเต
อริคตสณฺณิโน, อสจฺจิกเต สจฺจิกตสณฺณิโน,
อริมาเนน อณฺญํ พุยากริสฺสุ. เตสํ อปเรน
สมเยน รากายปิ จิตฺตํ นมตี, โทสายปิ จิตฺตํ
นมตี, โมหายปิ จิตฺตํ นมตี. เตสํ กุกฺกัจจํ อโหสิ
“ภควตา สิกฺขาปทํ ปณฺณตฺตํ; มยณฺจมฺห อภิภูเจ

ทิกฺขุสณฺณิโน ฯ เปฯ อริมาเนน อณฺญํ พุยา-
กริมหา; กจฺจิ นฺุ โข มยํ ปาราชิกํ อาปตฺติ
อาปนฺนาติ. เต อายสฺมโต อาณนฺทสฺส เอตมตฺถํ
อาโรเจสฺสุ. อายสฺมา อาณนฺโท ภควโต เอตมตฺถํ
อาโรเจสิ. “โหนติเยวานนฺท ภิกฺขุ อภิภูเจ
ทิกฺขุสณฺณิโน ฯ เปฯ อริมาเนน อณฺญํ พุยา-
กโรหติ, ตณฺจ โข เอตํ อพฺโพพฺพาริกนฺติ.

(วิ. ๑/๑๑๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุจำนวนมาก เข้าใจ
มรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่า
ได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่า
ได้ทำให้แจ้ง พวกกันพยากรณ์**อรหัตตผล**
ด้วยสำคัญว่าได้บรรลุ. ครั้นต่อมาจิตของภิกษุ
เหล่านั้นเอนเอียงไปทางความกำหนดบ้าง
ทางความขัดเคืองบ้าง ทางความหลงบ้าง
เกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรง
บัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว แต่พวกเราเข้าใจ
มรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น... จึงอวดอ้าง
อรหัตตผลตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ พวกเรา
ต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงแจ้งเรื่องนั้น
ให้พระอานนท์ทราบ พระอานนท์จึงกราบทูล
เรื่องนั้นให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ. พระผู้
มีพระภาคตรัสว่า “มีอยู่เหมือนกัน อานนท์
ที่ภิกษุทั้งหลาย เข้าใจมรรคผลที่ยังมิได้เห็น
ว่าได้เห็น... จึงอวดอ้าง**อรหัตตผล**ตาม
ที่สำคัญว่าได้บรรลุ. การพยากรณ์**อรหัตตผล**
นี้นั้นเป็นอัมพพาริก[ยังไม่ถึงไวยาหารในการ
เป็นเหตุให้บัญญัติอาบัติ, ยังไม่เป็นองค์แห่ง
อาบัติ].

อณฺญํ พุยากรีสูติ อรหตฺตํ พุยากรีสู “ปตฺตํ อาวุโส อมฺเหหิ อรหตฺตํ กตํ ฌณฺเณนุตติ ภิက္ขุณฺโณ อาโรเจสฺสุ. เตสํ มคฺเคน อปฺปหีนภิเลสฺตฺตา เกวลํ สมณวิปสฺสนาพเลน วิภวณฺณิกภิเลสานํ อปเรน สมเยน ตถารูปจฺจยสฺมาโยเค รากาย จิตฺตํ นมตี รากตฺถาย นมตีติ อตฺถโก.

(วิ.อญ. ๒/๗๙)

สองบพว่า **อณฺญํ พุยากรีสู** ความว่า พยากรณ์ อรหัตผล คือ ได้บอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อาวุโส! พวกเราได้บรรลุพระอรหัตตผลแล้ว กิจที่ควรทำพวกเราได้ทำเสร็จแล้ว. เพราะยัง ละกิเลสไม่ได้ด้วยมรรค จิตของเธอเหล่านั้น ผู้ข่มกิเลสไว้ได้ด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนา อย่างเดียว โดยสมัยต่อมาคือในเวลาประกอบ พร้อมด้วยปัจจัยเห็นปานนั้น ย่อมโน้มไป เพื่อความกำหนดบ้าง อธิบายว่า ย่อมโน้มไปเพื่อต้องการความกำหนด.

हेมฺวชิรมคฺเคหิ ฌาตมรียาทาย เอว ชานนโต **อณฺญา** อคฺคมคฺคปณฺญา, ตสฺสา ผลภาวโต อคฺคผลปณฺญา ตสฺส หคฺตา สมฺมาสงฺกปฺปาทย จ **อณฺญา**ติ วุตฺตาติ อาห “อณฺญํ พุยากรีสูติ อรหตฺตํ พุยากรีสูติ. (สารตฺถ. ๒/๒๘๑)

อรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่าอัญญา เพราะรู้ตาม ขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องต้นนั้น เทียบ. อรหัตตผลญาณ และความดำริชอบ เป็นต้นอันสหคต ด้วยญาณในอรหัตตมรรค และอรหัตตผลนั้น ท่านก็เรียกว่าอัญญา เพราะ เป็นผลของอรหัตตมรรคญาณนั้น เหตุนั้น อรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อณฺญํ พุยากรีสูติ

อรหตฺตํ พุยากรีสู (สองบพว่า อณฺญํ พุยากรีสู คือ พยากรณ์อรหัตตผล).

สพฺเพสํ ภิกฺขุสงฺฆานํ ปหาयทวเสน อาชานาติ สมฺนตโต สพฺเพน วา ปกาเรน ชานาตีติ **อณฺญา**ติ อคฺคมคฺโค วุจฺจติ, ตทฺฐจาเรน ปน ตปฺพลมฺปิติ อาห อณฺญํ พุยากรีสูติ อรหตฺตํ พุยากรีสูติ. (วิมตี. ๑/๒๔๒)

อรหัตตมรรคท่านเรียกว่า **อณฺญา** เพราะรู้ โดยรอบหรือโดยประการทั้งปวง ด้วยสามารถ แห่งการละกิเลสทั้งหมด (ก็จริง) ถึงกระนั้น แม้อรหัตตผล อันเกิดต่อจากอรหัตตมรรค นั้น ก็เรียกว่า อณฺญา โดยกล่าวถึงชื่อของอรหัตต มรรคนั้น เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าว ว่า อณฺญํ พุยากรีสูติ อรหตฺตํ พุยากรีสู (สอง บพว่า อณฺญํ พุยากรีสู คือ พยากรณ์อรหัตต ผล)(ตามสำนวนภาษาเรียกว่า การัญญาจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่เจตนามุ่งให้ หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึง อรหัตตมรรคอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึง อรหัตตผล อันเป็นผลซึ่งเกิดต่อจากอรหัตต มรรคนั้น]

ดู วิ.อญ.๓/๓๖๕, ๓๖๖ วิ.อญ.๔/๑๒๓ ที.อญ.๒/ ๓๙๕ ม.อญ.๑/๓๐๕ ม.อญ.๔/๓๔, ๑๓๙ อุทาน. อญ.๒๗๕ อ.อญ.๓/๔๐ อิติวุตฺ.อญ. ๑๖๑, ๑๙๙ สุตฺตนิ.อญ.๒/๒๒๑

[ภิกษุผู้บรรลุสมณะหรือวิปัสสนาล้วนๆ เมื่อ ไม่เห็นว่ากิเลสเกิดขึ้น ๑๐ - ๒๐ ปี หรือ ๓๐ ปี ทำให้สำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่ พระโสดาบันเป็นต้นไปจนถึงพระอนาคามี

ส่วนภิกษุผู้บรรลุทั้งสมณะและวิปัสสนา อาจสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ เพราะสามารถข่มกิเลสได้ด้วยกำลังสมาธิ และกำหนดสังขารคือรูปนามได้ชัดเจนด้วยกำลังวิปัสสนา จึงไม่เกิดกิเลสถึง ๖๐ ปี ๘๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี ความเป็นไปแห่งจิตของท่านเหมือนจิตของพระชินาสพผู้สิ้นกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ภิกษุทั้งสามจำพวก คือ ผู้บรรลุสมณะล้วนๆ ผู้บรรลุวิปัสสนาล้วนๆ และผู้บรรลุทั้งสมณะและวิปัสสนา อาจเกิดการสำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคลได้ด้วยกำลังของสมาธิและวิปัสสนา]

(ข) อัญญิณทริย, อินทริยของผู้รู้[ต่อมาอีก] โดยไม่ล่วงขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องต้นแรก (ปฐมมรรคญาณ), ญาณ ๖ ตั้งแต่โสดาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมรรคญาณ[ญาณในมรรคเบื้องต้น ๓ ผลเบื้องต้น ๓].

ตีณิมานิ ภิกขเว อินทริยานิ. กตมานิ ตีณิ ?
อนณฺณวาทณฺณสสามิตินทฺริยํ, อณฺณินทฺริยํ,
อณฺณวาทานินทฺริยํ. อิมานิ โข ภิกขเว ตีณิ
อินทฺริยานิตี. เอตมตฺถํ ภควา อโวจ, ตตฺถเอตํ
อิติ วุจฺจติ

เสกฺขสฺส ลิกฺขมานสฺส

อฺขมคฺคานุสาริโน

ขยสฺมี ปจฺม ฌาณํ

ตโต อภฺยมา อนนฺตรรา.

ตโต อภฺยมา วิมุตฺตสฺส

ฌาณํ เว โหติ ตาทิโน

อภฺยุปฺปา เม วิมุตฺตตีติ

ภาวสํโยชนกฺขยา. (อิตฺติวุตฺ. ๒๓๑)

ภิกษุทั้งหลาย อินทริย ๓ ประการนี้ คือ
อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย อัญญิณทริย
อัญญาตาวินทริย ภิกษุทั้งหลาย อินทริย ๓
ประการนี้แล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อ
ความดังกล่าวมาแล้วในพระสูตรนั้น จึงตรัส
คาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ญาณในความสิ้นกิเลสย่อมเกิดขึ้นแก่พระ
เสขะผู้กำลังศึกษา และปฏิบัติตามทางสาย
ตรงก่อน ลำดับต่อจากนั้นอัญญิณทริยจึง
เกิดขึ้น ต่อจากอัญญิณทริยนั้น ญาณว่า
“วิมุตติของเราไม่กำเริบ” เพราะภวสังโยชน
สิ้นไป ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่านผู้หลุดพ้นด้วย
อรหัตตผล ผู้คงที่[พระอริยะผู้สมบูรณ์ด้วย
อินทริย ผู้สงบ ยินดีในสันติบท พิชิตมาร
พร้อมทั้งเสนามารได้แล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งร่างกาย
สุดท้าย]

อฺขมคฺคานุสาริโนติ ลินฺนุทฺธจฺจปติฏฺฐจฺจนา-
ยุหนาทิเก วชฺเชตฺวา สมณวิปสฺสนํ ยฺคนทฺรํ
กตฺวา ภาวนาเวสน ปวตฺตํ ปุพฺพภาคมคฺคํ
อนุสฺสรนฺตสฺส อนุคจฺจนฺตสฺส ปฏฺธิปชฺชนฺตสฺส
โคตรภุจฺจณานนฺตรํ ภิฏฺเฐกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก
เชปนโต ขยสฺมี โสตาปตฺติมคฺเค ปจฺม ฌาณํ
อนณฺณวาทณฺณสสามิตินทฺริยํ อฺภฺยุปฺปชฺชติ.

ตโต อภฺยมา อนนฺตรราติ ตโต ปจฺมฌาณโต
อนนฺตรรา อนนฺตรโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคมคฺคา
อภฺยมา อณฺณินทฺริยํ อฺภฺยุปฺปชฺชติ. ตโต อภฺยมา
วิมุตฺตสฺสาติ ตโต อภฺยมา อณฺณินทฺริยโต

ปัจฉา อรหตฺตมคฺคณณานนฺตฺรา อรหตฺต-
ผลเน ปญญาวิมุตติยา อภฺยญาตาวิฺนฺทฺริเยน
วิมุตตสฺส. (อิตฺวุตฺ.อภฺ. ๑๙๙)

บทว่า **อฺขมคฺคณณาสาริโน** ความว่า สำหรับพระ
โยคาวจรผู้ระลึกถึงเนื่องๆ คือติดตาม ได้แก่
ปฏิบัติมรรคขั้นต้นที่เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถ
แห่งการเว้น ความหลุด ความพ้นชาน ความ
ชะงักงัน และความกระตือรือร้นเป็นต้น แล้ว
เจริญสมณะและวิปัสสนาทำให้เป็นยุคนัท
กรรม (นัยประกอบกันเป็นคู่) ในลำดับแห่ง
โคตรภูญาณ อนันฺณญตฺตญฺญสฺสามิตินทฺริยํ คือ
ญาณที่ ๑ จะบังเกิดขึ้นในโสตาปัตติมรรคที่
ชื่อว่าเป็นที่สิ้นไป เพราะกิเลสที่ตั้งอยู่ในที่
เดียวกัน อันท่านรู้เห็นแล้วสิ้นไป.

บาทคาถาว่า **ตโต อภฺยญา อนนฺตฺรา** ความ
ว่า ต่อจากปฐมญาณ (ปฐมมรรคญาณ) นั้น คือ
ตั้งแต่ระยะเวลาติดต่อกันไปจนถึงอรหัตต
มรรค **อฺณญฺณินทฺริยํ** ย่อมเกิดขึ้น.

บาทคาถาว่า **ตโต อภฺยญา วิมุตตสฺส** ความ
ว่า หลังจากอฺณญฺณินทฺริยํ นั้นคือต่อจากอรหัตต
มรรคญาณ ปัจจเวกขณญาณย่อมเกิดขึ้น
แก่พระโยคาวจร ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตต
ผล คือ อภฺยญาตาวิฺนฺทฺริยํ โดยปัญญาวิมุตติ.

อาชานาติ ปจฺมมคฺเคน ฅาตมฺริยาทำ อนตฺทิ-
กมิตฺวา ชานาตีติ **อภฺยโณ** ตสฺส อินฺทฺริยนฺติ
อภฺยฺณินทฺริยํ เหมฺจฺจา ติสฺส ผลสฺส อฺปริ ติสฺส มคฺเคสฺ
จ ฅาณสฺสเสตํ อธิวจฺน. (เนตฺติ.อภฺ. ๑๑๕)

อฺณญฺเ คือ บุคคลผู้รู้[ต่อมาอีก] โดยไม่ล่วง
ขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องต้นแรก

(ปฐมมรรคญาณ) อฺณญฺณินทฺริยํ คือ อินทฺริยของ
บุคคลผู้ต่อมา. คำนี้เป็นชื่อของญาณในมรรค
เบื้องต้น ๓ ผลเบื้องต้น ๓.

[อนันฺณญตฺตญฺญสฺสามิตินทฺริยํ คือ อินทฺริยของ
ผู้ที่ดำรงอยู่ในโสตาปัตติมรรค ผู้ปฏิบัติธรรม
ด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้หรือยสัสสี หรือพระ
นิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง หมายถึงปัญญาในโสตา
ปัตติมรรคมีรูปวิเคราะห์ว่า อนนฺณญาตญ-
ณสฺสามิติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนนฺณญาตญ-
ณสฺสามิตินทฺริยํ (มัชฌะโลปีจฺญฐิตํปฺปฺริส-
สมาส).

อฺณญฺณินทฺริยํ หมายถึงอินทฺริยของบุคคลผู้รู้
โดยคล้อยตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้
แล้ว ได้แก่ปัญญาในมรรคเบื้องต้น ๓ ผล
เบื้องต้น ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฅณฺณสฺส อินฺทฺริยํ
อภฺยฺณินทฺริยํ (จฺญฐิตํปฺปฺริสสมาส).

อภฺยญาตาวิฺนฺทฺริยํ หมายถึงอินทฺริยของพระ
ซึ่งนาศพผู้รู้แจ้งแล้ว (พระอรหันต์) มีวิเคราะห์
ว่า อภฺยญาตาวิโน อินฺทฺริยํ อภฺยญาตาวิโนทฺริยํ
(จฺญฐิตํปฺปฺริสสมาส)]

ยุคนัทนัย คือ นัยประกอบกันเป็นคู่ หมายถึง
ความว่านักปฏิบัติผู้บรรลุฅณณได้เจริญสมณะ
และวิปัสสนาควบคู่กันไปตามลำดับฅณณ โดย
เข้าปฐมฅณณ แล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้
ฅณณจิต หลังจากนั้นจึงเข้าทุติยฅณณ แล้ว
กำหนดรู้ฅณณจิตอีก เขาเข้าฅณณตามลำดับ
พร้อมกับเจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากฅณณ
นั้นๆ จนกระทั่งบรรลุมรรค นัยนี้นับเข้าใน
สมถปฺพพํกมฺนัย เพราะเจริญวิปัสสนา โดย
มีสมณะเป็นเบื้องต้นหน้า]

(๒) ความรู้ตามขอบเขต, ความรู้สัจธรรม
๔ ของพระอรหันต์ผู้รู้สัจจะแล้ว.

ยา เตสํ อณฺญาตาวิเน ฐมฺมานํ อณฺญา ปณฺญา
ปชานนา, วิจโย ปวิจโย ฐมฺมวิจโย, ๔ เปฯ สมฺมา-
ทิฏฺฐิ ฐมฺมวิจยสมฺโพชฌงโก, มคฺคกํ มคฺค-
ปริยาปนฺนํ; อิํ ทสฺมี สมเย อณฺญาตาวิเนหฺริยํ
โหติ. (อภิ.ธ. ๑/๓๕)

บรรดาธรรมของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว
คือ ความรู้ตามขอบเขต ความรู้ชัด กิริยา
ที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจย
ธรรม...สัมมาทิฏฐิ ฐมฺมวิจยสมฺโพชฌงกํอัน
เป็นองค์แห่งมรรค[คือผล]นับเนื่องในมรรค
[คือผล] ในสมัยนั้นนี้ ชื่อว่า อณฺญาตาวิเนหฺริยํ
ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อณฺญาตาวิเนหฺริ อชานิตฺวา จิตานํ.

ฐมฺมานนฺติ สมฺปยุตฺตฐมฺมานํ อพฺภนฺตเร.
อณฺญาติ อชานนา. (อภิ.อญ. ๑/๓๓๐)

บทว่า อณฺญาตาวิเน (พระอรหันต์) คือ ผู้รู้
ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่[ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก]
บทว่า ฐมฺมานํ (ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรม)
ความว่า ในภายในสัมปยุตตธรรม. บทว่า
อณฺญา แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต.

อาภาโร จ ฐมฺมมริยาทตฺโต. (มุลฺก.๑/๑๑๘)
อา อุปสรรค[ในบทนี้]ใช้ในความหมายว่า
มริยาท (ขอบเขต).

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นหมู่ธรรมอันนับเนื่อง
ในผลจิตตูปบาท ชื่อว่ามรรค ส่วนปัญญา

เป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของมรรคนั้น ชื่อว่า
มคฺคังคะ (องค์แห่งมรรค) ข้อความว่า ในภายใน
[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว (อณฺญาตาวิเน
ฐมฺมานํ อพฺภนฺตเร) แสดงว่า ญาณวิภูติของ
บทหน้าลงในอรรถนิทธารณะ เพราะท่านมัก
ไขอรรถนิทธารณะด้วย อนฺตร (ระหว่าง),
อพฺภนฺตร (ภายใน) หรือ มชฺฌ (ระหว่าง)]

อณฺญา^๒ (กิริ/วิ)

[อา + ญา (อาโพชน) + ตฺวา]

รู้แล้ว, เพราะรู้.

อณฺญา = ช้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร-
เทวภาโว จาเน, แปลง ตฺวา เป็น ย ด้วยสูตร
(กจ. ๕๙๗)ว่า สพฺเพหิ ตฺนาทึเน โย. ลบ ย ด้วย
มหาสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุฑฺฒิโลปาคม-
วิการวิปริตาทเสา จ.

อิเมสํ หิ วาเสฏฺฐ จตฺตุนํ วณฺณนํ โย โหติ
ภิกฺขุ อรหํ ชีณาสโว วุสิตฺวา กตกรณฺโณ
โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทฺตโต ปริกฺชีณ-
ภาสโยชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต, โส เนสํ
อคฺคมกฺขายติ ฐมฺเมเนว, โน อฐมฺเมน. ฐมฺโม
หิ วาเสฏฺฐ เสฏฺโฐ ชเนตฺสมี ทิฏฺเฐ เจว ฐมฺเม
อภิสมฺปรายญจ. (ที. ๓/๖๘, ม. ๑/๕)

วาเสฏฺฐะและการทวาชะ บรรดาบรรณะทั้ง
๔ เหล่านี้ ผู้ใดเป็นภิกษุอรหันต์ชีณาสพ อยู่
จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว
ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดย
ลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชนแล้ว หลุดพ้น
เพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศ

กว่าคนทั้งหลายในวรรณะ ๔ เหล่านั้น โดย
กรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอกรรม วาเสฏฐะและ
ภารทวาชะ เพราะกรรมเท่านั้นประเสริฐที่
สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า.

สมมตญญาวิมุตโตติ สมมา เหตุนา การณ
ชานิตฺวา วิมุตโต. (ที.อญ. ๓/๔๗)

ปฐะว่า **สมมตญญาวิมุตโต** ความว่า พันแล้ว
เพราะรู้โดยชอบ คือ โดยเหตุ.

สมมตญญาติ สมมา อณฺญา. (ม.อญ. ๑/๔๕)

บทว่า **สมมตญญา** แปลว่า เพราะรู้โดย
ชอบ (ลง ท อคม).

ดู ส. ๑/๔, ส.อญ. ๑/๒๔

อณฺญา^๓

[อณฺญา^๓ + ส จตุตถีวิภक्ति]

เพื่อรู้, เพื่อประโยชน์แก่ความรู้.

อณฺญา=ช้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ประ
เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร
(กจ.๒๖) ว่า รสส์, แปลง ส จตุตถีวิภक्तिเป็น
อาย ด้วยสูตร (กจ. ๑๐๙) อาย จตุตถเภาวจนสสุ
ตุ. ลบ ย ด้วยมหาสูตร (กจ. ๔๐๔) ว่า เตสุ
วทุริโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ.

จัน โข ปเนตฺ สุนกฺขตฺต วิชฺชติ, ยํ อิเธกฺโข
ปฺริสฺสํคฺคโล โลกามิสฺสํวิมุตโต อสฺส. โลกา-
มิสฺสํวิมุตตสฺส โข สุนกฺขตฺต ปฺริสฺสํคฺคลสฺส
ตปฺปติรูปี เจว กถา สณฺหาติ. ตทณฺธมฺมจ
อนฺวิตฺกเกติ อนฺวิจาเรติ, ตมฺจ ปฺริสฺสํ ภาชติ,

เตน จ วิตฺติ อาปชฺชติ, อาเนญชฺชปฺริสฺสํยฺตตาย
จ ปน กถา กจฺจนาย น สฺสสฺสฺสติ, น โสตํ
โอทหติ, น อณฺญา จิตฺตํ อุปฺปจฺเจติ, น จ ตํ
ปฺริสฺสํ ภาชติ, น จ เตน วิตฺติ อาปชฺชติ.

(ม. ๓/๑๕๙)

สุนัขขัตตะ เป็นไปได้ที่บุรุษบุคคลบางคน
ในโลกนี้ ฟังเป็นผู้สนใจไปในโลกามิส บุรุษ
บุคคลผู้สนใจไปในโลกามิส สนทนาแต่เรื่อง
ที่เหมาะสมแกโลกามิสเท่านั้น ย่อมตรึงตรอง
ธรรมอันสมควรแกโลกามิสนั้น คบแต่คน
ประเภทนั้น และยอมถึงความปลื้มใจกับคน
ประเภทนั้น แต่เมื่อมีใครสนทนาเกี่ยวกับ
เรื่องอาเนญชสมาบัติ ย่อมไม่สนใจฟัง ไม่เงี่ย
โสตสดับ ไม่ตั้งใจเพื่อรู้ (ไม่ตั้งใจรับรู้)
ไม่คบคนประเภทนั้น และไม่ถึงความปลื้มใจ
กับคนประเภทนั้น.

น อณฺญาติ ชานนตฺถาย จิตฺตํ น อุปฺปจฺเจเนติ.

(ม.อญ. ๔/๑๘๙)

บทว่า **น อณฺญา** ([ไม่ตั้งใจเพื่อรู้] ความว่า ไม่
เข้าไปตั้งจิตไว้ เพื่อประโยชน์แก่ความรู้.

น อณฺญาติ น อณฺญาติ วตฺตพฺเพ ยการ-
โลเปน นิหฺเตโสติ อาห น ชานนตฺถายาติ.

(ม.ฎี. ๓/๓๘๗)

เมื่อควรกล่าวว่า **น อณฺญา** ท่านแสดงการ
ลบ ย อักษรว่า น อณฺญา เพราะเหตุนี้ พระ
อรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า น ชานนตฺถาย
(เพื่อประโยชน์แก่ความรู้).

วิชานนตถาย จิตฺตํ น อุปฺภุจเปนฺติ,
นิทฺทายนฺติ วา อภฺยวชิทา วา โหนฺติ.

(อ.อภฺ. ๒/๔๘)

[บุคคลบางคน]ยอมไม่เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อ
ประโยชน์แก่ความรู้. ทำเหมือนหลับ หรือส่ง
ใจไปในเรื่องอื่น (คิดเรื่องอื่น).

ดู อ. ๑/๗๓, วิ. ๓/๑๔

อภฺยการ (ติ)

[อภฺย + อาการ]

อาการ[ลักษณะ]อย่างอื่น.

อาธิปจฺจํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว. อสฺติปิ จ
อินฺทฺริยปจฺจยภาเว อิตฺติปฺริสฺสินฺทฺริยานํ,
อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวตฺตมานเ
ตฺสทิตฺตสนฺดาเน อภฺยการาเรน อปฺป-
วตฺตมานานิ ลิงฺคาทํทํ อนุวตฺตตฺตนิยภาเว
อาธิปจฺจํ. อิมสฺมี จ อตฺเต อินฺทฺนฺติ ปริมิสฺสรียํ
กโรนฺติจฺเจว อินฺทฺริยานิ. (วิสฺสุทฺธิ. ๒/๕๒๕)

ความเป็นอธิปัตย์ ได้แก่ความเป็นอินทริย
ปัจจัย[ธรรมที่เป็นใหญ่มีหน้าที่ในการปก
ครองและเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนให้เกิด
ปัจจัยุบบันธธรรมคือให้เกิดผลขึ้นได้].

เมื่อความเป็นอินทริยปัจจัยไม่มี ความเป็น
อิตถินทริย์และปฺริสสินทริย์ เป็นธรรมชาติที่
ถูกลึงค์เป็นต้นที่มีได้เป็นไปโดยอาการ
[ลักษณะ]อย่างอื่นในสณฺดานที่ประกอบ
[ให้รู้]ด้วยอินทริย์ทั้งสองนั้นซึ่งเป็นไปโดย
ปัจจัยของตนๆ คล้อยตามอยู่[แสดงให้รู้ว่า

เป็นหญิงหรือชาย]ก็เป็นอธิปัตย์ (ถึงความเป็น
ใหญ่). ก็ในความหมายนี้ ชื่อว่าอินทริย์ เพราะ
เป็นใหญ่คือครองความเป็นใหญ่นั้นเอง.

[อินทริยปัจจัย มีวณฺตถะว่า อิสฺสรียภฺยเจน
อธิปัตติภฺยเจน วา อุปการกา อิตฺถินฺทฺริย-
ปฺริสสินฺทฺริยวชฺชา วิสฺตินฺทฺริยา อินฺทฺริยปจฺจโย
(อินทริย์ ๒๐ เว้นอิตถินทริย์และปฺริสสินทริย์
เสีย ย่อมเป็นธรรมที่ช่วยอุดหนุนโดยความ
เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ชื่อว่า อินทริยปัจจัย)
สำหรับในภาวรูป ๒ อย่าง คือ อิตถินทริย์และ
ปฺริสสินทริย์มีลักษณะประกอบให้รู้ได้ว่า
ลักษณะอย่างนี้เป็นอิตถิภาวะ และลักษณะ
อย่างนี้เป็นปฺริสภาวะ ลักษณะนี้มีอยู่ด้วย ๔
อย่างด้วยกัน คือ ลิงค์ หมายถึงรูปร่างสณฺฐาน
เช่น หน้า, ตา, มือ, เท้าเป็นต้น. นิमितตะคือ
เครื่องหมาย เช่นมีหนวด ไม่มีหนวดเป็นต้น,
กุตตะคือการเล่นต่างๆ เช่น ชอบเล่นของ
ที่สวຍงามเป็นต้น และอาภิปปะคือกิริยา
อาการที่เดิน, ยืน, นั่ง, นอนเป็นต้น]

ดู อนุฎฺฎี. ๓/๕๘-๙

อภฺยการตา (ถิ)

[อภฺยการ + ตา]

ความเป็นลักษณะอื่น[จากลักษณะเดิม].

อภฺยการภาโวติ ภเวเน อภฺยการภาโว
ภวานฺตรคฺคทเณน “กามาจรสฺสโต รูปาจรโร
โหติติ อาทินา ตตฺถาปิ “มนุสฺสโส เทโว โหติติ
อาทินา จ ปฺริมาการโต อภฺยการตาติ
อตฺโต. (สารตฺถ. ๓/๔๓๗)

ปฐะวอ อณฺณณณณ (ความเป็นอย่างอื่น) ความว่า ความเป็นอย่างอื่นโดยภพ ความหมายก็คือความเป็นลักษณะอื่นจากลักษณะเดิมว่า สัตว์โลกชั้นกามาวจร ได้เปลี่ยนปฏิสนธิเป็นสัตว์โลกชั้นรูปาวจร แม้ในสัตว์โลกชั้นกามาวจรนั้น สัตว์โลกผู้เป็นมนุษย์ได้เปลี่ยนปฏิสนธิเป็นเทวดา เป็นต้น.

อณฺณณณ (น)

[น + ณณ]

อณฺณณณ = แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ. ๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปริเส, ชอน ฅ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปฺร เทวณณณ จาเน, รัสสะอา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ. ๒๖) ว่า รัสสะ, แปลงยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒) อนกาณณณ, แปลง น เป็น ฅ ด้วยสูตร (กจ. ๕๔๕) ว่า รหาทิตฺ ฅ.

(๑) อณฺณณณ, ความไม่รู้, ความไม่รู้ในสัจ ๔, ความไม่มีกัมมสกตาณณและสัจจานุโลมิกณณ.

ยํ โข อาวุโส ทุกเข อณฺณณณ, ทุกขสมุทเย อณฺณณณ, ทุกขนิโรธอณฺณณณ, ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อณฺณณณ, อยํ วุจฺจตาวุโส อวิชชา. (ม. ๑/๖๗, ส. ๑/๒๔๕)

(สุยา.อณณ)

ดูก่อนผู้มีอายุ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับ

แห่งทุกข์ และความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ นี้เรียกว่า อวิชชา.

ทุกเข อณฺณณณณ ทุกขสจฺเจ อณฺณณณณ โมหสฺเสตํ อวิจจํ. (ม.อญ. ๑/๒๒๘, ส.อญ. ๒/๑๗)

ปฐะวอ ทุกเข อณฺณณณ คือ ความไม่รู้ในทุกข์. คำว่า อณฺณณณ (ความไม่รู้) นั้น เป็นชื่อของโมหะ (ความหลง).

ยํ ตสฺมี สมเย อณฺณณณณ อทฺทสนํ, อนภิสมโย ฅเปย อวิชชาลงคิ, โมหโ อกุสลมฺมลํ, อยํ ตสฺมี สมเย โมหโ โหติ. (อภิ.ธ. ๙๔)

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้... ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่าโมหะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

ณณทสฺสนปฏฺิปปกฺขโต อณฺณณณณ อทฺทสนํ.

(อภิ.อญ. ๑/๒๙๖)

[ความหลงชื่อว่า] อณฺณณณ (ความไม่รู้) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อณณทสสนะ (ปัญญาเห็น). ชื่อว่า อทฺทสนะ (ความไม่เห็น) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเห็น.

อณฺณณณณ ณณปฏฺิปปกฺโข. (วิสุทฺธิ.ฎิ. ๒/๑๔๙)

[ความหลงอันเป็นปฏิปักษ์ต่อณณ ชื่อว่า อณฺณณณ (ความไม่รู้).

อวิชชาติ สุตตฺตณตปริยาเยน ทุกฺขาทีสุ จตุสุ จาเนสุ อณฺณณณณ, อภิธมฺมปริยาเยน ปุพฺพพณฺตาทีหิ สทฺธี อญฺจสุ. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๑)

ตามนัยพระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชา. ตามนัยพระอภิธรรม

ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับปุพพันตะ (เงื่อนต้น)
เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชา.

ทุกขาทวิสโย อนธตมกโร โลภาทีนญจ
อนธตมกรานํ ปจฺจยภูโต อทสฺสนากาโร
อภฺยณณ. (วิสุทฺธิ.ฎิ. ๒/๒๕๘)

อาการคือความไม่รู้เห็นซึ่งทำความมืดบอด
อันมีทุกขสัจเป็นต้นเป็นอารมณ์ และเป็น
ปัจจัยแก่ธรรมอันทำความมืดบอดมีโลภะ
เป็นต้น ชื่อว่า อภฺยณณะ (ความไม่รู้).

อวิชชาติ ทุกขาทีสุ อภฺยณณ.

(อภิ.อฎ. ๑/๑๐๙-๑๑๘)

อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกขสัจเป็นต้น
(องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก).

น ทิฎฺฐิยา น สุตฺติยา น ฉาณน
สีลพฺพเตนาปี น สุกฺขิมาห
อทิฎฺฐิยา อสฺสุตฺติยา อภฺยณณ
อสีลตา อพฺพตา โนปี เตน
เอเต จ นิสฺสชฺช อนุกฺคหาย
สนฺโต อนิสฺสาย ภวํ น ชปะเป.

(สุตฺตนิ. ๔๑๐, มหานิ. ๑๔๖)

(สุยา. อณณ)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า [มาคันทิยะ])

นักปราชญ์ไม่กล่าวความหมดจตเพราะทิฎฺฐิ
ไม่กล่าวความหมดจตเพราะสุตะ ไม่กล่าว
ความหมดจตเพราะญาณ ไม่กล่าวความ
หมดจตเพราะศีลและวัตร บุคคลย่อมถึง
ความสงบภายในเพราะไม่มีทิฎฺฐิเพราะไม่มี

สุตะ เพราะความไม่รู้ เพราะไม่มีศีล[ปาดิ
โมกขสังวรศีล] เพราะไม่มีวัตร[รุดจฺก]นั้น
ก็หามิได้ นักปราชญ์สลัดทิ้งธรรมเหล่านี้
ได้แล้ว ไม่ยึดมั่น เป็นผู้สงบ ไม่อาศัยแล้ว
ไม่พึงหวังภพ.

อภฺยณณาทิ กมฺมสฺสกตาสจฺจานุโลมิกณณ
วินา. (สุตฺตนิ.อฎ. ๒/๒๖๐, มหานิ.อฎ. ๒๖๕)

บทว่า อภฺยณณ (เพราะความไม่รู้) คือ
เว้นกัมมัสสกตาทญาณ (ญาณเข้าใจว่าเหล่า
สัตว์มีกรรมเป็นของตน) และสัจจานุโลมิก-
ณณ (ญาณอนุโลมแก่การตรัสรู้อริยสัจ)

ดู ม. ๓/๖, มหานิ.อฎ. ๓๗๘

(๒) (ติ) ผู้ไม่มีญาณ, ผู้ไม่รู้, คนโง่.

ทุชฺชาโนติ อโย เอวรูโป ทุสฺสีโล ปฏิจฺจนน-
กมฺมนโต พาลิเสน อภฺยณณน ปุริเสน น
สกุภา ชานิตฺตุ. (ชา.อฎ. ๓/๒๕๔)

บทว่า ทุชฺชาโน ความว่า คนแบบนี้ เป็น
คนทุศีล มีการงานปกปิด อันคนโง่ คือ ผู้ไม่รู้
ไม่อาจรู้ได้.

ดู ชา.อฎ. ๑/๓๓๓

อภฺยณณ^๒ (น)

[อา + ณา (อาโพชน) + ยุ]

ความรู้, การพิจารณา.

อถโข ภควโต เอตทโหสิ “สพฺเพปิเม
โมชมฺปฺริสา ฌญฺจา มาเรณ ปาปมตา, ยตฺร หิ
นาม เอกสฺสปี น เอวํ ภวิสฺสติ ‘หนท มย

อณฺฏยานตถมปิ สมณ โคตเม พรหมจริย
จราม, ก็ กริสฺสตี สุตต โหติ. (ที.๓/๔๗)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า
“โมฆบุรุษเหล่านี้ทั้งหมด ถูกมารใจบาป
คลุ้มคลั่งแล้ว เพราะไม่มีใครแม่สักคนหนึ่ง
ที่คิดอย่างนี้ว่า “ทางที่ดี พวกเราจักประพฤ
ติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตม แม้เพื่อ
ความรู้บ้างว่า “๗ วันจักก่อผลอะไรได้”

อณฺฏยานตถมปิติ ชานนตถมปิ. (ที.อญ. ๓/๒๗)
บทว่า อณฺฏยานตถมปิ แปลว่า แม้เพื่อ
ความรู้ (เพื่อการพิจารณา).

อณฺฏยานตถนติ อาชานนตถ, อุปสค
มตตถเจตถ อากาโรติ อาห ชานนตถนติ
วิมฺสนตถนติ อตฺถโก. (ที.ฎี. ๓/๒๓)

บทว่า อณฺฏยานตถมปิ แปลว่า เพื่อความรู้.
อา อักษรในบทว่า อณฺฏยานตถ นี้เป็นเพียง
อุปสรรค เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวว่า ชานนตถ (เพื่อความรู้) ความ
หมายก็คือ เพื่อการพิจารณา.

[ประโยคว่า ยตฺร หิ นาม เอกสฺสปี น เอว
ภวิสฺสตี. หิ ศัพท์เป็นไปในอรรถเหตุ ส่วน
นาม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “อัครจรรย์” จึง
ลง สฺสตี วิภัตติในปัจจุบันกาลในที่ประกอบ
ด้วย นาม ศัพท์ตามสูตรคัมภีร์โมคคัลลาน
ไวยากรณ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตรที่ ๓) ว่า นาม
ครหาวิมฺหเยสุ เมื่อมี นาม ศัพท์และปรากฏ
การดำเนินพร้อมทั้งความอัครจรรย์ให้ลง สฺสตี
วิภัตติเป็นต้น]

อณฺฏยานก (น)

[อณฺฏยาน^๑ + ก]

(ก) ไม่รู้ (โมหะ=อวิชชา).

น เต ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทฺนติ เต
ปญฺจสตา ภิกขุ อิทํ ภควโต วจัน นานโมทิสฺส.
กสฺมา? อณฺฏยานเกน. เต กิร อิมสฺส สุตตฺส
อตถํ น ชานิสฺส ตสฺมา นานินนฺทิสฺส. เตสญฺหิ
ตสฺมี สมเย เอว วิจิตฺตฺรณยเทสनावิสยตฺตมปิ
เอตํ สุตตํ ชนฺนปฺกุเลน ทสฺสปฏฺฏเณ มุข พนฺธ
กตฺวา ปฺรโต จปิทมฺนุญญโกชน วิย โอโหสิ.

(ม.อญ. ๑/๕๘)

หลายบทว่า น เต ภิกขุ ๕ เปฯ อภินนฺทฺนํ (ภิกษุ
เหล่านั้นมิได้ยินดีชื่นชมภาษิตของพระผู้มี
พระภาค) ความว่า ภิกษุ ๕๐๐ รูปนั้นมิได้
อนุโมทนาพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค
ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะไม่รู้
ได้ทราบว่ ภิกษุเหล่านั้นไม่รู้เนื้อความแห่ง
พระสูตรนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้น จึงไม่
ยินดีชื่นชม. เพราะพระสูตรนี้ สำหรับภิกษุ
เหล่านั้น ในสมัยนั้นแม้ประกอบด้วยการ
ยกย่ายเทศนาซึ่งมีนัยอันวิจิตรอย่างนั้น ก็
เป็นดุจโภชนะที่ถูกใจที่เขาผูกปากด้วยผ้า
หนาทึบแล้วตั้งไว้เบื้องหน้า.

(ข) ความไม่รู้, ความสร้างทำไม่รู้.

เตน โข ปน สมเยน จพฺพคฺคิยา ภิกขุ
อนาจารํ อาจริตฺวา “อณฺฏยานเกน อาปนฺนาติ
ชานนฺตฺติ ปาติโมกฺเข อุกฺกิสฺสมาเน เอว
วทฺนติ “อิทาเนว โข มยฺ ชานาม ‘อยมฺปิ กิร

ธมฺโม สุตตาคโต สุตตปริยาปนโน อนุทฺตม-
มาสํ อุทฺเทสํ อากจฺจตฺติติ. (วิ. ๒/๑๘๘)

ก็โดยสมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ประพฤติ
ไม่สมควรแล้ว ตั้งใจอยู่ว่า “ขอภิกษุทั้งหลาย
จงทราบว่ พวกเราต้องอาบัติเพราะความ
ไม่รู้” เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่
ก็กล่าวอย่างนี้ว่า “พวกผมเพิ่งทราบเดี๋ยวนี
เองว่ ทราบว่ ธรรม[สิกขาบท]แม่นี้มาใน
พระสูตร อยู่ในพระสูตร[พระปาติโมกข์] มี
การยกขึ้นแสดงทุกกึ่งเดือน”

โย ปน ภิกฺขุ อนุทฺตมมาสํ ปาติโมกฺเข อุท-
ทิสฺสमानะ เอวํ วทฺเขยฺย ‘อิทาเนว โข อหํ
ชานามิ ‘อยมฺปิ กิร ธมฺโม สุตตาคโต สุตต-
ปริยาปนโน อนุทฺตมมาสํ อุทฺเทสํ อากจฺจตฺติติ.
ตณฺเจะ ภิกฺขุ อภฺยณณ ภิกฺขุ ชานะยฺย ‘นิสินฺหา-
นุพฺพหํ อิมินา ภิกฺขุณา ทฺวิตฺติกฺขตฺตํ ปาติโมกฺเข
อุทฺทิสฺสमानะ, โก ปน วาโท ภิกฺขุโย’ติ, น จ
ตสฺส ภิกฺขุโน อภฺยณณเกน มุตฺติ อตฺถิ, ยณฺจ
ตตฺถ อปตฺตํ อานฺโน, ตณฺจ ยถาธมฺโม
การะตพฺโพ อุตฺตรณฺจสฺส โมโห อาโรเปตพฺโพ
‘ตสฺส เต อาวุโส อลาภา, ตสฺส เต ทูลลทฺธิ,
ยํ ตวํ ปาติโมกฺเข อุทฺทิสฺสमानะ น สารุํ
อญฺจิกตฺวา มนสิการโสติ; อิหํ ตสฺมี โมหนเก
ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๑/๑๙๐)

ก็ภิกษุใด เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง
อยู่ทุกกึ่งเดือน กล่าวอย่างนี้ว่า “ผมเพิ่งทราบ
เดี๋ยวนีเองว่ ทราบว่ ธรรม[สิกขาบท]แม่นี้
มาในพระสูตร อยู่ในพระสูตร มีการยกขึ้น
แสดงทุกกึ่งเดือน” ถ้าภิกษุเหล่าอื่นจำภิกษุ

นั้นได้ว่า “เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่
ภิกษุนั้นเคยหนึ่งอยู่ ๒-๓ ครั้งมาแล้ว ไม่จำต้อง
กล่าวถึงมากครั้งยิ่งกว่า” ภิกษุนั้น ย่อมไม่พ้น
เพราะความไม่รู้ แต่ภิกษุนั้น จะต้องอาบัติได้
เพราะประพฤตินั้นไม่เหมาะสมนั้น ฟังปรับ
อาบัตินั้นตามธรรม และพึงยกโมหาโรปน-
กรรม ขึ้นมาปรับเพิ่มให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า “ท่าน
ไม่ใช่ลาภของท่าน ท่านได้ไม่ดี ที่เมื่อภิกษุ
ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ ท่านไม่ใส่ใจฟัง
ให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี” ต้องอาบัติปาจิตตีย์
เพราะสร้างทำผู้อื่นให้หลงนั้น.

ยณฺจ ตตฺถ อปตฺตํ อานฺโนติ ยํ โส อนุจาโร
อาจริตฺวา อภฺยณณเกน อานฺนภาวํ
ชานาเปตฺกามา เอวมาห ตสฺมี อนุจาเร ยํ
อปตฺตํ อานฺโน. ตณฺจ ยถาธมฺโม การะตพฺโพติ
อภฺยณณเกน อานฺนตฺตา โมกฺโข นตฺถิ ยถา
ปน ธมฺโม จ วินโย จ จิตฺ ตถา ตํ อปตฺตํ
การะตพฺโพ เทสนาคามินิยา เทสาเปตพฺโพ
วุฏฺฐานคามินิยา วุฏฺจาเปตพฺโพติ อตฺโถ.

(กฺขฯ. ๒๕๒)

ปาฐะว่ ยณฺจ ตตฺถ อปตฺตํ อานฺโน (ต้อง
อาบัติได้เพราะประพฤตินั้นไม่เหมาะสมนั้น)
ความว่ พระผู้มีพระภาคประสงคฺจะให้ทราบ
ว่[ภิกษุนั้น]ต้องอาบัติด้วยความไม่รู้ เพราะ
ประพฤตินั้นไม่เหมาะสมใดจึงตรัสอย่างนี้ว่
ต้องอาบัติได้ เพราะประพฤตินั้นไม่เหมาะสมนั้น.
ปาฐะว่ ตณฺจ ยถาธมฺโม การะตพฺโพ (พึง
ปรับอาบัตินั้นตามธรรม) ความว่ [ภิกษุนั้น]
ย่อมไม่พ้นเพราะต้องอาบัติด้วยความรู้

พืงปรับอบัตินั้นตามธรรมและวินัย พืงให้
แสดงอบัตติด้วยเทศนาคามินี[ความบริสุทธิ์
จากอบัตติที่ถึงการบอกแสดงแก่ผู้อื่น ด้วย
การปลงอบัตติ] พืงให้ออกจากอบัตติ ด้วย
วุฏฐคามินี[การออกจากอบัตติสังฆาทิเสส
ด้วยการอยู่ปริวาสกรรม]

อภฺยณณกถา (ถึ)

[อภฺยณณ + กถา]

กถาอันแสดงความไม่รู้, คำพูดเกี่ยวกับโมหะ
และอวิชชา. กถาวตฺตฺปาฬิ. วรรคที่ ๒, (๑๑)
กถา ที่ ๒. (อภิ.ก. ๑๓๔-๑๔๐)

อภฺยณณกรณ (ถึ)

[น + ณาณ + กร + ย, อภฺยณณ + กรณ]

ไม่ทำให้มีญาณ, ไม่ทำให้รู้, ทำให้ไม่รู้.

ราโค โข อาวุโส อนฺตรกรณ อจฺจุกรณ
อภฺยณณกรณ ปญฺณานิโรธโก วิฆาต-
ปฏิกโก อนิพฺพานสํวตฺตนิโก ฯ เปฯ

(อ. ๑/๒๑๗)

พระอานนทตอบว่า ผู้มีอายุ ราคะนั้นเอง ทำ
ให้มีมืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ไม่ทำให้มี
จักขุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) ไม่ทำให้มี
ญาณ (ไม่ทำให้รู้) ดับปัญญา (มีปัญญามืด
บอด) อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝ่าย
ความคับแค้น) ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน...

ณณ น กรโธติติ อภฺยณณกรณ (ราโค).

(อ.อ. ๒/๒๐๑)

[ราคะ]ชื่อว่า อภฺยณณกรณะ เพราะอรรถ
ว่าไม่ทำให้รู้.

ตโยเม ภิกฺขเว อุกฺคฺลวิตฺตกา อนฺตรกรณ
อจฺจุกรณ อภฺยณณกรณ ปญฺณานิโรธโก
วิฆาตปฏิกโก อนิพฺพานสํวตฺตนิโก
ฯ เปฯ (อิตฺตฺ. ๒๕๑)

ภิกษุทั้งหลาย อุกคฺลวิตก ๓ ประการเหล่านี้
ทำให้มืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ไม่
ทำให้มีจักขุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) ทำ
ให้ไม่รู้ ดับปัญญา (มีปัญญามืดบอด) อยู่ใน
ฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝ่ายความคับ
แค้น) ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน...

อภฺยณณ กรโธติติ อภฺยณณกรโณ.

(อิตฺตฺ.อ. ๒๕๔)

[อุคฺคฺลวิตก]ชื่อว่า อภฺยณณกรณะ เพราะ
อรรถว่าทำให้ไม่รู้.

สพฺพํ ตมฺ วิโนเตตฺวาติ สพฺพํ ราคตมฺ โทสตมฺ
โมหตมฺ มานตมฺ ทิฏฺฐิตมฺ กิเลสตมฺ ทฺวจฺจิตตมฺ
อนฺตรกรณ อจฺจุกรณ อภฺยณณกรณ ปญฺณานิโรธโก
วิฆาตปฏิกโก อนิพฺพานสํวตฺตนิโก
นุกิตฺวา ปนุกิตฺวา ชหิตฺวา ปชหิตฺวา วิโนเตตฺวา
พฺยณฺตีกิริตฺวา อนภาวํ คเมตฺวา ฯ เปฯ

(มหานิ. ๓๖๑)

ปาฐะว่า สพฺพํ ตมฺ วิโนเตตฺวา (ภิกษุเหล่านั้น พืง
กำจัดความมืด) อธิบายว่า พืงขจัด พืงกำจัด
คือ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความ
ไม่มีอีกซึ่งความมืดเพราะราคะ ความมืด
เพราะโทสะ ความมืดเพราะโมหะ ความมืด

เพราะมานะ ความมิดเพราะทักขิ ความมิด เพราะกิเลส ความมิดเพราะทุจริต อันทำให้มิด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ไม่ทำ จักขุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) ทำให้ไม่รู้ [ด้วยญาณ] ดับปัญญา (มีปัญญามืดบอด) อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝ่ายความคับแคบ) ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน...

อภิญญากรณนุติ ฌาเณน อชานนกรณ.

(มหานิ.อญ. ๓๘๙)

บทว่า **อภิญญากรณ** (ทำให้ไม่รู้) คือ ทำให้ไม่รู้ด้วยญาณ.

ดู อภิ.ก. ๒๙๖

อภิญญาจรียา (ถี)

[อภิญญา^๑ + จรียา]

อภิญญาจรียา, ความประพัตติด้วยความไม่รู้, เป็นไปแห่งความหลง, ความประพัตติในอารมณ์ที่ไม่รู้, ความเกิดแห่งราคะเป็นต้น เพราะความไม่รู้ (ความหลง), ธรรมมีราคะเป็นต้นอันเกิดเพราะความไม่รู้ (ความหลง), ธรรมมีราคะเป็นต้น อันเกิดในอารมณ์อันไม่รู้ ตามสภาพจิต.

กถิ จรียาววตถาเน ปญญา จรียานานตเต ฌาณ? จรียาติ ติสฺโส จรียาโย วิญญาณจรียา, **อภิญญาจรียา**, ฌาณจรียา. (ปฎิส. ๗๗)

ปัญญาในการกำหนดจรียา ชื่อว่า จรียานานตเต ฌาณ (ปัญญารู้เห็นจรียาต่าง ๆ) เป็นอย่างไร คือ จรียา ๓ อย่าง อันได้แก่ วิญญาณจรียา **อภิญญาจรียา** (และ) ฌาณจรียา.

กตมา **อภิญญาจรียา**? มนาปิเยสุ รูปสุ ราคสุส ชวนตถาย อวชฺชนกิริยาพยากตา วิญญาณจรียา, ราคสุส ชวนา **อภิญญาจรียา** ๫เปฯ (ปฎิส. ๗๘)

อภิญญาจรียา คือ กิริยาอัปยากถที่เรียกว่า อวชฺชนจิต อันเกิดขึ้นเพื่อความเป็นไปแห่งราคะในรูปที่น่าพอใจ ชื่อว่าวิญญาณจรียา ความเป็นไปแห่งราคะ ชื่อว่า **อภิญญาจรียา**.

อภิญญาจรียาติ เกนตฺเถน อภิญญาจรียา? สราคา จรตีติ **อภิญญาจรียา**, สโทสา จรตีติ **อภิญญาจรียา**, สโมหา จรตีติ **อภิญญาจรียา** ๫เปฯ (ปฎิส. ๗๘)

ในคำว่า **อภิญญาจรียา** นี้ ชื่อว่าอภิญญาจรียา เพราะเป็นสภาวะอะไร ชื่อว่าอภิญญาจรียา เพราะเหตุประพัตติเป็นไปกับราคะ, เป็นไปกับโทสะ, เป็นไปกับโมหะ...

อภิญญาเณน จรณ, อภิญญาเณน วา จรติ, อภิญญาเต วา จรติ, อภิญญาสุส วา จรณนติ **อภิญญาจรียา**. (ปฎิส.อญ. ๑/๒๖๕)

ชื่อว่า **อภิญญาจรียา** เพราะประพัตติด้วยความไม่รู้ (ความหลง), หรือประพัตติเพราะความไม่รู้ (ความหลง), หรือประพัตติในอารมณ์ที่ไม่รู้ (หลง), หรือประพัตติซึ่งความไม่รู้ (ความหลง).

อภิญญาจรียาติ อภิญญาเณน ราคสุส สมุทฺทอ อภิญญาเณน ราคสุส จรียาติ วุตฺตํ โหติ. **อภิญญาจรียาติ** อภิญญาณสุเสว จรียา น อภิญญสุส. (ปฎิส.อญ. ๑/๒๖๗)

บทว่า อภฺยวณฺณจริยา (ประพตฺติในอารมณฺ์
ที่ไม่รู้) ทำนอธิบายว่า ประพตฺติระคะโดยไม่รู้
เพราะระคะเกิดโดยไม่รู้.

บทว่า อนุญาณจริยา คือ ประพฤติเพื่อ
ความไม่รู้ (ความหลง) มิใช่เพื่ออย่างอื่น.

อภุฌาณชาตีก (ติ)

[อณฺเฏ^๑ + ชาติ + ก]

สภาพอันไม่รู้, ผู้มีชาติอันไม่รู้,

ผู้มีชาติแห่งผู้ไม่รู้.

อิเรกจู่โจ อณฺณชาตโก โปโส.

(ឆា.ខ្ស. ៣/៣៦៦)

คนบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีชาติอันไม่รู้.

อภุฌาณภู๓จ (ป)

[อณฺเฏ^๑ + อตุถ]

แปลง ต่อก เป็น ฐจ (ตถานํ ฐจยัค)

อรรถคือความไม่รู้, สภาพคือความไม่รู้.

ชานนลกขณสฺส ฌาณสฺส ปฏิปทขภูโต
อวิชชา ย อญฺฌาณญฺโ. อารมมณสฺส
ปัจจุทฺทการณน ทสฺสนภูตสฺส ปฏิปทขภูโต
อทสฺสนญฺโ. เยน ปเนสา ทฺทขาทินํ ยถาวส-
สรํ ปฏิวิชฺฌิตํ น เทติ, จาเทตฺวา ปริโยนหฺติตฺวา
ติฏฺฐติ, โส ตสฺสา สจฺจาสมปฺปฏิเวธญฺโ.

(វិស្វកម្ម. ២/៣៤៥)

สภาพคือความไม่รู้แห่งอวิชชาอันเป็น
ปฏิบัติต่อญาณซึ่งมีความรู้เป็นลักษณะ.
สภาพคือความไม่เห็นอันเป็นปฏิบัติ (ต่อ

ญาณ) ซึ่งเป็นเครื่องเห็นโดยกระทำอารมณ์
ให้ประจักษ์. ก็วิชชานี้ ย่อมไม่ให้เพื่อแบ่ง
ตลอดตสภาวะธรรมตามเป็นจริงแห่งธรรมมี
ทุกข์เป็นต้น คือ ย่อมปกปิด รังรัด ตั้งอยู่ด้วย
อรรถใด อรรถนั้นได้แก่สภาพคือความไม่แบ่ง
ตลอดซึ่งสัจจะของวิชชานั้น.

อภุฌาณตา (ถึ)

[อณฺเฏ^๑ + ตา]

ความเป็นคือความไม่รู้, ความไม่รู้.

อภยภาณตา = นตฺถิ ภาณํ อสฺสชาติ อภยภาโณ
(ผู้ไม่มีความรู้ ซึ่งว่า อัญญานณะ) อภยภาณสฺส
ภาโว อภยภาณตา (ความเป็นผู้ไม่มีความรู้,
ความไม่รู้ ซึ่งว่า อัญญานตา)

อลงฺกขิตา, อญฺญาณตา, กุกฺกัจจปทตฺตา,
 อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺฉิตา, กปฺปิเย อกปฺปิย-
 สญฺฉิตา, สติสมฺโมเส. (วิ. ๕/๑๘๔)

ภิกษุต้องอาบัติด้วยอาการ ๖ คือ ความไม่
ละอาย, **ความไม่รู้**, สงสัยแล้วขึ้นทำ, สำคัญ
ในของไม่สมควรว่าสมควร, สำคัญในของ
สมควรว่าไม่สมควร ลืมสติ.

ผู้ไม่มีความรู้ในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่มีได้สอบถามครูบาอาจารย์ อีกทั้งมิได้ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี จึงไม่รู้ข้อวินัยที่ควรทำ หรือไม่ควรทำ ถ้าไม่รู้จริงแล้วไม่ทำก็ไม่ต้องอาบัติ แต่ถ้ารู้แล้วขึ้นทำโดยเข้าใจผิดว่าสมควรก็ต้องอาบัติเช่นกัน ไม่อาจพ้นจากอาบัติด้วยความไม่รู้ได้ คำว่า **อญฺญาตตา** แปลตาม

ศัพท์ว่า “ด้วยความไม่รู้” มีศัพท์เดิมมาจาก
อภฺยณฺณตฺาย ลป ย อักษรเพื่อย่อคำ ดังคำว่า
อาวีกตา=อาวีกตฺาย, ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิ-
สงฺขาย โยนิโส, สยํ อภฺยณฺณ สจฺฉิกตฺวา = สยํ
อภฺยณฺณาย สจฺฉิกตฺวา, ปริเยสนา=ปริเยสนาย
อีกอย่างหนึ่ง ลงปฐมาวิภตฺติในอรรถกรณฺะ
เหมือนคำว่า อลฺลชฺชิตฺตา ดังคัมภีร์กัณฺหาวิตรณฺี
(หน้า ๑๒๗) กล่าวว่า อลฺลชฺชิตฺตาติอาทิสฺสู วีย
หิ อิทฺหมปิ กรณฺตฺเถ ปจฺจตฺตวจนฺ (แท้จริงแล้ว
แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวิภตฺติในอรรถกรณฺะ ดังคำ
ว่า อลฺลชฺชิตฺตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น)
การลงวิภตฺติในอรรถอื่นจากอรรถเดิมของ
ตนนั้นก็คือวิภตฺติวิปัลลสฺส หรือการเปลี่ยน
วิภตฺตินั้นเอง หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็น
ตติยาวิภตฺติในที่นี้ ก็เปลี่ยนไปประกอบใช้
ปฐมาวิภตฺติ ไม่ใช่ลงตติยาวิภตฺติ แล้วแปลง
เป็นปฐมาวิภตฺติในภายหลัง]

อถสฺส ทํ สุตฺวา โพธิสฺสโต “มหาเสณฺณจิ ทวํ
อภฺยณฺณตฺาย กามคิโท หุตฺวา ชรราวสสฺส
คุณํ ปพฺพชฺชาย จ อคุณํ กเถสิ ชรราวสสฺส
เต อคุณํ กเถสฺสามิ สฺสณฺหาหิ ทานํตีวตฺวา ทฺุติยํ
คาถมาห. (ชา.อฎฺ. ๒/๒๑๓)

ลำดับนั้น พระโพธิสัตฺว์ฟังเสร็จแล้ว จึง
กล่าวว่า ดูก่อนมหาเศรษฐี. ท่านเป็นผู้ติด
อยู่ในกาม กล่าวคุณของชรราวสและโทษ
ของบรรพชา ก็เพราะความไม่รู้ เราจะกล่าว
ถึงโทษของชรราวสแก่ท่าน ท่านจงฟังใน
บัดนี้ เกิดแล้วกล่าวคาถาที่ ๒.

ดู ชา.อฎฺ. ๑/๒๔๘, ชา.อฎฺ. ๓/๕๓

อภฺยณฺณตฺุถ (ปฺ)

[อภฺยณฺณ^๒ + ตฺุถ]

ประโยชน์ของการไม่รู้ - พิจารณา.

ดู อภฺยณฺณ^๒

อภฺยณฺณทฺุทฺข (ติ)

[อภฺยณฺณ^๑ + ทฺุทฺข]

มีความไม่รู้เท่าทันเป็นทุกข์, เป็นทุกข์เมื่อไม่
ประกอบด้วยญาณ - ไม่อาศัยญาณ.

สุขา โข อาวุโส วิสาข เวทนา จิตฺตฺสุขา วิปริ-
ณามทฺุทฺขา. ทฺุทฺขา เวทนา จิตฺตฺทฺุทฺขา วิปริ-
ณามสุขา. อทฺุทฺขมฺสุขา เวทนา ญาณสุขา
อภฺยณฺณทฺุทฺขา. (ม. ๑/๓๗๗)

ท่านวิสาขะ สุขเวทนามีการตั้งอยู่เป็นสุข มี
ความแปรปรวนเป็นทุกข์ ทุกขเวทนามีการ
ตั้งอยู่เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นสุข
อุเบกขาเวทนามีความรู้เท่าทันเป็นสุข มี
ความไม่รู้เท่าทันเป็นทุกข์.

จิตฺตฺสุขา วิปริณามทฺุทฺขาติอาทิสฺสู สุขาย
เวทนาย อตฺตฺธิภาโว สุขํ นตฺตฺธิภาโว ทฺุทฺขํ.
ทฺุทฺขาย เวทนาย อตฺตฺธิภาโว ทฺุทฺขํ นตฺตฺธิภาโว
สุขํ. อทฺุทฺขมฺสุขาย เวทนาย ชานนภาโว สุขํ
อชานนภาโว ทฺุทฺขนฺติ อตฺตฺธโ.

(ม.อฎฺ. ๒/๒๖๖)

ในปาฐะว่า จิตฺตฺสุขา วิปริณามทฺุทฺขา (สุข-
เวทนามีการตั้งอยู่เป็นสุข มีความแปรปรวน
เป็นทุกข์) มีอธิบายว่า ภาวะที่สุขเวทนามีอยู่

จัดเป็นความสุข ภาวะที่สุขเวทนาไม่มีจัดเป็น ความทุกข์ ภาวะที่ทุกข์เวทนามีอยู่จัดเป็น ความทุกข์ ภาวะที่ทุกข์เวทนาไม่มีจัดเป็น ความสุข ภาวะที่รู้อุเบกขาเวทนาจัดเป็น ความสุข ภาวะที่ไม่รู้อุเบกขาเวทนาจัดเป็น ความทุกข์.

ดู ม.ฎี. ๒/๒๘๖

อภฺยณณธมฺม (ปฺ)

[อภฺยณณ^๑ + ธมฺม]

ธรรมอันไม่รู้, สภาพอันไม่รู้, ธรรมของคนโง่ ธรรมของคนพาล.

มณฺญณณหํ โมมุหเมว ธมฺมมฺหติ โมมุหรมฺโม อยฺยํ ตฺยํ พาลธมฺโม มุพฺพหรมฺโม อภฺยณณ- ธมฺโม อมรวิกุเขปธมฺโมติ เอวํ มณฺญณณมิ เอวํ ชานามิ เอวํ อาชานามิ เอวํ วิชานามิ เอวํ ปฏิวิชานามิ เอวํ ปฏิวิชณณณมิตฺติ มณฺญณณหํ โโมมุหเมว ธมฺมํ. (มหาน. ๑๔๘)

บาทคณณณว่า มณฺญณณหํ โโมมุหเมว ธมฺมํ (ข้าพเจ้าจึงเข้าใจธรรมของท่านว่า เป็นเรื่อง มงมยณณณ) อธิบายนว่า ข้าพเจ้าจึงเข้าใจ อย่างนี้ คือ รู้ รู้ทั่ว รู้แจ่มแจ้ง รู้เฉพาะ แทง ตลอดอย่างนี้ว่า ธรรมของท่านนี้เป็นธรรม มงมยณณ คือ เป็นธรรมของคนโง่ เป็นธรรม ของคนหลง เป็นธรรมของคนไม่รู้ เป็นธรรม ของคนมีวาทะหลบเลียงไม่แนบนอน[พูดซัด ซ้าย] รวมความว่า ข้าพเจ้าจึงเข้าใจธรรม ของท่านว่า เป็นเรื่องมงมยณณณ.

เอตํ ตสฺมึ อนนาริณฺหติ เอตํ ตสฺมึ ปุคฺคเล อนนริยธมฺโม พาลธมฺโม มุพฺพหรมฺโม อภฺยณณ- ธมฺโม อมรวิกุเขปธมฺโม ยทิตํ มิจฺจนา ปฏิปทาทิ เอตํ ตสฺมึ อนนาริณฺ. (มหาน. ๕๐)

บาทคณณณว่า เอตํ ตสฺมึ อนนาริณฺ (การปฏิบัตินี้ เป็นธรรมไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น) อธิบายนว่า การปฏิบัติผิด เป็นธรรมไม่ประเสริฐ เป็น ธรรมของคนโง่ เป็นธรรมของคนหลง เป็น ธรรมของคนไม่รู้ เป็นธรรมของคนมีวาทะ หลบเลียงไม่แนบนอน[พูดซัดซ้าย]ในบุคคล นั้น รวมความว่า การปฏิบัตินี้เป็นธรรมไม่ ประเสริฐในบุคคลนั้น.

[อมรวิกุเขปธรรม คือ ธรรมของผู้มีความ เห็นและวาทะที่ซัดซ้าย หรือปฏิบัติคัดค้าน โดยไม่มีที่สิ้นสุด เช่น เจ้าลัทธิสัทธชัยเพ็ญฐ บุตฺรตอนที่ตอบคำถามสามัญญผลแก่พระเจ้า อชาตศัตฺถุ อมรวิกุเขปะมีวัตถุ ๔ อย่าง คือ มุสสาวาทภย (กลัวและรังเกียจว่าจะเป็นมุส- สาวาท), อุปาทานภย (กลัวและรังเกียจจะเป็น อุปาทาน), สมนุญญชภย (กลัวและรังเกียจ ว่าจะถูกชักถาม) และโมมุหตา (ความโง่เขลา, ความหลงมงมยณณ)]

อภฺยณณนทฺททา (ถิ)

[อภฺยณณ^๑ + นทฺททา]

ความหลับคือความไม่รู้, ความหลับคือโมหะ.

สวณณณอภฺยณณนทฺททาย อจฺจนฺตวิคฺมโต พุทฺธิยา วา วิกสิตถาวโต พุทฺทวาทิ พุทฺโธ ชาครณณณวิกสนตฺถวณณ. (สารตฺถ. ๑/๕)

ชื่อว่า พุทเธ ด้วยอำนจความหมายว่าตื่น และเบิกบาน เพราะทรงตื่นแล้ว เนื่องจากทรง ไปปราศอย่างสิ้นเชิงจากความหลับคือ โมหะพร้อมทั้งวสณา หรือเพราะทรงเบิก บานแล้ว เนื่องจากเป็นผู้เบิกบานแล้ว ด้วย พระปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้.

ดู พุทฺธ. ที.ฎี.๑/๑๐ ม.ฎี.๑/๑๐ ส.ฎี.๑/๙
อ.ฎี.๑/๑๒

อภฺยณณนุท (ติ)

[อภฺยณณณ + นุท=นิ + ุ + ต]

อันความไม่รู้ปกปิดไว้, อันโมหะหุ้มห่อไว้.

โชติมนุโตติ ปญญาโชติสมนุณาคตา สารี-
ปุตฺตาทโย. อิห ุตุตฺ โหติ ยทิ ภควา ยถา
ปฺรตฺติมาทิเกโท วาโต อพฺภณฺ วิหนฺติ เอว
เทสนาเวเคน กิเลเสน วิหเนยฺย ตถา ยถา
อพฺภณเนน นฺุโต โลโก ตโมว โหติ เอกนฺธ-
กาโร เอว อภฺยณณนุโตปิ ตโมวสฺส.

(สุตฺตนิ.อญ. ๒/๘๑)

บทว่า โชติมนุโต ได้แก่ ชนทั้งหลายผู้มา ตามพร้อมแล้ว ด้วยความรุ่งเรืองคือปัญญามีพระสารีบุตรเป็นต้น. มีคำอธิบายที่ท่าน กล่าวไว้ว่า ิว่า พระผู้มีพระภาคจะไม่พึงกำจัด กิเลสทั้งหลายด้วย พลังแห่งเทศนา เหมือน กับลมอันต่างด้วยลมมาทางทิศตะวันออก เป็นต้นจะไม่พึงกำจัดเมฆแล้วไซร้ สัตว์โลก แม้อันความไม่รู้ปกปิดไว้ก็จะเป็นผู้มีดี ประดุจโลกที่ถูกเมฆปกปิดไว้ก็จะเป็โลก มีดี คือมีความมืดมนเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น.

อภฺยณณนินฺสฺสิต (ติ)

[อภฺยณณณ + นินฺสฺสิต]

อันอาศัยความไม่รู้, อันอาศัยโมหะ.

ปาปทิกฺกุจิ อริฏฺฐสฺส

อาสิ อภฺยณณนินฺสฺสิตา

ทิกฺกุจิอฺปฺปฏินิสฺสคเค

อุกฺเขป ชินภาสิตํ. (วิ. ๔/๘๑)

ทิกฺกุจิปาป (ความเห็นผิดอันชั่วร้าย) อัน อาศัยความไม่รู้ ได้มีแล้วแก่อริฏฐภิกษุ (อริฏฐภิกษุเกิดทิกฺกุจิปาปเพราะความ เชลา) พระชินเจ้ารับสั่งให้ลงอุกเขปนัยกรรม เพราะ ไม่สละทิกฺกุจิ.

อภฺยณณนปท (ติ)

[อภฺยณณณ + ปท]

(ก) ที่ทำด้วยความไม่รู้, ไม่กำหนดด้วยญาณ ทำ, ทำผิดด้วยไม่รู้, ไม่รู้แล้วทำ.

สงฺโฆ สนนฺิปปติตฺวา อาห “ภนฺเต เอวฺรฺฐเป มรณกาเล โลกุตฺตรธมฺมํ นิพฺพุตฺเตนฺตฺตา ทฺวํ กฺริตฺถาติ. นาฏฺโส เอตํ ทฺวํ กฺรํ, อฺปิ จ โว ทฺวํ กฺรํ อาจิกฺขิสฺสามิ “อหํ, อาฏฺโส, ปพฺพชิต-
กาลโต ปฏฺจาย อสฺติยา อภฺยณณนปทํ
กมฺมํ นาม น ปสฺสามิติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๔๕)

สงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ ท่าน ทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะ มรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านได้ทำสิ่งที่ทำ ได้ด้วยยาก. พระเถระตอบว่า นี่ไม่ใช่สิ่งที่ทำ

ได้ด้วยยากดอก อวฺุโสทั้งหลาย ก็แต่ว่าสิ่ง
ที่ทำได้ด้วยยาก ฉันจกบอกแก่เธอทั้งหลาย
คือ อวฺุโสทั้งหลาย นับจาเดิมตั้งแต่เวลาที่
ฉันบวชมา ฉันระลึกไม่ได้เลยว่ามีกรรมที่
ฉันทำด้วยความไม่รู้ (โมหะ) โดยไม่มีสติ.

อภฺยณณปทนุติ อภฺยณณเนน อปรชฺฐิตฺวา
กตํ, อชานิตฺวา กตนุติ อตฺโถ.

(วิสุทฺธ.ฎิ. ๑/๗๖)

บพว่ อภฺยณณปทต (ที่ฉันทำด้วยความ
ไม่รู้) ได้แก่ กรรมที่ฉันประพตติผิด ทำลงไป
ด้วยความไม่รู้ (โมหะ) คือ ไม่รู้แล้วทำ.

(ข) อันความไม่รู้-โมหะครอบงำ.

อตฺถิ อรหโต อภฺยณณนุติ? อามนฺตา.
อรหา อภฺยณณปทโต ปาณํ หนะยฺย. อทินฺนํ
อาทิเยยฺย. มุสา ภาณะยฺย. ปิสฺสํ ภาณะยฺย. ผรุสํ
ภาณะยฺย. สมผํ ปลเปยฺย. สนฺธิ์ ฉินฺทะยฺย. นิล-
โลปํ หาระยฺย. เอกาการิกํ หาระยฺย. ปรีปนฺเถ
ติฏฺฐะยฺย. ปรทาร์ คจเจยฺย. คามชาตํ หาระยฺย.
นิคมชาตํ หาระยฺยาติ? น เหว วุตตพฺเพ.

(อภฺ.ก. ๑๓๕)

(ฉ. เอกาการิย์)

สก.ความไม่รู้ของพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม.
ปร.ใช่ สก. พระอรหันต์อันความไม่รู้ครอบ
งำ จะพึงฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พุดเท็จ พุด
ส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพ้อเจ้อ ตัดช่อ
ย่องเบา ปล้นสะดม ปล้นเรือนหลังเดียว
ดักปล้นในทางเปลี่ยว ผิดภรรยาของผู้อื่น

ปล้นชาวบ้าน ปล้นชาวนิคมไซ้ไหม. ปร. ไม่
ควรกล่าวอย่างนั้น .

[ปร. ในที่นี้หมายถึงภิกษุในนิกายปุปฺพเสลียะ
(อภฺ.ปณฺจ.อ. (บาลี) ๓๑๔/๑๘๓)]

อภฺยณณปทข (ป)

[อภฺยณณ^๑ + ปทข]

อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่รู้ - โมหะ.

เย เกจิ คนฺธา อิทฺ โมหมคฺคา

อภฺยณณปทฺธา วิจิกิจฺจนานา

ตถาคตํ ปทฺวา น เต ภาวนฺติ

จกฺขุํ หิ เอตํ ปรมํ นรานํ. (สฺตฺตฺนิ. ๓๓๐)

(พระวังคีสเถระกล่าวว่า)

กิเลสเครื่องร้อยรัดเหล่าใดเหล่าหนึ่งในโลกนี้
เป็นทางแห่งโมหะ เป็นฝักฝ่ายแห่งความ
ไม่รู้ เป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย กิเลสเครื่อง
ร้อยรัดเหล่านั้น พอมมาถึงพระตถาคตผู้มีพระ
จักขุ มีพระคุณยิ่งกว่านรชนทั้งหลายนี้แล
ย่อมหมดไป.

เย เกจิ อภฺิขฺฆาทยอ คนฺธา เตสํ อปฺปหาเน
โมหวิจิกิจฺจนํ ปหานาภาวโต “โมหมคฺคาติ
จ “อภฺยณณปทฺชาติ จ “วิจิกิจฺจนฺนาติ จ
วฺุจฺจนฺติ. (สฺตฺตฺนิ.อฏฺ. ๒/๘๑)

กิเลสเครื่องร้อยรัดมีอภฺิขฺฆาเป็นต้นเหล่าใด
เหล่าหนึ่ง พระวังคีสะเรียกว่าเป็นทางแห่ง
โมหะ ว่าเป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่รู้ และว่า
เป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย เพราะยังละโมหะ

และความสงสัยไม่ได้ในเพราะมิได้ละเครื่อง
ร้อยรัดเหล่านั้น.

อภิญญาบุคคล (ป)

[อภิญญา^๒ + บุคคล]

บุคคลผู้ไม่มีญาณ, บุคคลที่ไม่รู้.

กถํ อภิญญาตาย อาปชชติ? **อภิญญา-
บุคคล**โล หิ มนุโ โมหมุโ กตตพพากตตพพํ
อชานนโต อกตตพพํ กโรติ กตตพพํ วิราเชติ
เอวํ อภิญญาตาย อาปชชติ.

(วิ.อฎ. ๓/๑๔๑)

ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความไม่รู้อย่างไร.
คือ **บุคคลที่ไม่รู้** เป็นคนเขลา โง่งม ไม่รู้ว่า
สิ่งไหนควรทำหรือไม่ควรทำ ก็ยังขึ้นทำสิ่ง
ที่ไม่ควรทำ ไม่ให้สำเร็จสิ่งที่ควรทำ ภิกษุ
ย่อมต้องอาบัติด้วยความไม่รู้อย่างนี้.

[คำว่า **โมหมุโ** (โง่ยิ่ง, โง่งม) แสดงความ
หมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม ที่เรียกว่า
อติสยัตถะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของ
สีลขันธวรรค (๑/๕๒๙) ว่า โมหมุโหติ
วตตพเพ หการโลเปน โมหมุโหติ วุตตํ, ตณฺจ
อติสยัตถที่ปํ ปริยายทวยสฺส อติเรกตถ-
ภาวโตติ ยถา ปทฏฺฐานนฺติ วุตตํ อติสม-
มุพฺพโหติ (เมื่อควรกล่าวว่า โมหมุโ ก็กล่าวว่า
โมหมุโ ด้วยการลบ ห อักษร และคำนั้นแสดง
อรรถอันยิ่ง เพราะคำไวพจน์ ๒ ศัพท์มีอรรถ
อันยิ่ง ดังคำว่า ปทฏฺฐานํ (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ,
เหตุใกล้) ฉะนั้นจึง กล่าวว่า อติสมมุพฺพโ
(ผู้หลงยิ่ง)]

อภิญญาภาว (ป)

[อภิญญา^๑ + ภาว]

ความเป็นคือความไม่รู้, ความไม่รู้.

ดู อภิญญาภาวกร

อภิญญาภาวกร (ติ)

[อภิญญาภาว + กร + อ]

อันกระทำให้ความเป็นคือความไม่รู้,

อันกระทำให้ไม่รู้.

อนจฺจริยเมตํ ภิกฺขุ,

ยํ ตวํ อินฺทริยานิ ภินฺทิตฺวา วิสภาคามมณฺ

สฺสวเสณ โอลฺเกนฺโต กิเลเสหิ กมฺปิโต,

ปฺปพฺเพ ปญฺจาภิญฺญา อฏฺฐสมฺปาตติลาภิโน

ฉานพฺเลน กิเลเส วิกฺขมฺเภตฺวา ๕เปฺย โพร-

สฺตตฺตาปิ อินฺทริยานิ ภินฺทิตฺวา วิสภาคามมณฺ

โอลฺกยมาณา ฉานา ปรีหายิตฺวา กิเลเสหิ

กมฺปิตา มหาทฺกฺขํ อนุภวีสุ ๕เปฺย เอวํ อุตฺตม-

พฺพุตฺถิโน นาม วิสฺสุทฺธจิตฺตานํ โพรสฺสิตฺตานํ

อภิญญาภาวกรา กิเลสา ตยิ กิเลชฺชิสฺสสนฺติ

วิสฺสุทฺธาปิ สฺตตฺตา สํกิลิสนฺติ อุตฺตมยส-

สมฺมุคฺคิโนปิ อายสฺสํ ปาปฺพนฺตํ ๕เปฺย

(ชา.อฎ. ๑/๓๒๑)

ดูก่อนภิกษุ ข้อที่เธอทำลายอินทรีย์ มองดู
วิสภาคามณด้วยอำนาจแห่งความงาม กิเลส
กำเริบนี้ ไม่น่าอัศจรรย์.

ในครั้งก่อน แม้พระโพธิสัตว์ได้อภิญญา ๕
สมาบัติ ๘ ข่มกิเลสได้แล้วด้วยกำลังฌาน...
เมื่อทำลายอินทรีย์มองดูวิสภาคามณ ก็

เสื่อมจากมณ กิเลสกำเริบ เสวยทุกข์อย่าง
ใหญ่หลวง... กิเลสอันกระทำควมไม่รู้แก่
พระโพธิสัตว์ผู้มีความรู้สูงส่ง ผู้มีจิตผ่องแผ้ว
ได้ปานนี้ จักยำเกรงอะไรในเธอเล่า สัตว์แม่น
บริสุทธิ์ต้องเศร้าหมอง แม้เพรียบพร้อมด้วย
ยศอันสูงส่ง ก็ยังถึงความสิ้นยศ...

อภฺยณณภฏต (ติ)

[อภฺยณณ^๑ + ภฏต]

อันเป็นควมไม่รู้, อันเป็นอวิชชา,
อันเกิดจากควมไม่รู้.

อภฺยณณมุล (น)

[อภฺยณณ^๑ + มุล]

(๑) รากเหง้าแห่งควมไม่รู้, มุลแห่งอวิชชา.

(๒)(ติ) อันมีความไม่รู้เป็นมุล.

ดู อภฺยณณมุลเกท

อภฺยณณมุลปฏว (ติ)

[อภฺยณณมุล + ปฏว]

อันมีอวิชชาเป็นมุลเหตุแดนเกิด, อันมีมุล
คือควมไม่รู้เป็นแดนเกิด, อันเกิดเพราะมี
อวิชชาเป็นเหตุ.

อาสา จ ปิหา อภินนุหนา จ

อนเกราตุสุ สรา ปติฏฐิตา

อภฺยณณมุลปฏว ปชปิตา

สพพา มยา พยุนติกตา สมุติกา. (ส. ๑/๑๘๓)

อาสา (ความหวัง) ปิหา (ความปรารถนา) อภิ-
นินหนา (ความยินดียิ่ง) ชานไปดำรงอยู่ใน
ธาตุอันมาก[มีจักขุธาตุเป็นต้น] ตัณหานั้น
มีอวิชชาเป็นมุลเหตุแดนเกิด ทำให้บ้นพ้อ
ตัณหาทั้งปวงนั้นพร้อมทั้งรากเหง้า ถูกเรา
ตัดขาดแล้ว.

[ข้อความนี้กล่าวเหตุที่พระผู้มีพระภาค ตรัส
ตัณหาและ ความปรารถนาไว้สองประการว่า
ตัณหาที่มีลักษณะต้องการได้รับอารมณ์ที่มา
ถึงแล้วหรือยังมาไม่ถึง ส่วนความปรารถนา
มีลักษณะต้องการอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง
อย่างไรก็ตาม ตัณหาที่มีความยึดติดผูกพัน
ในอารมณ์ปรากฏชัดเจน ความจริงแล้ว
ความปรารถนาก็เป็นคำไวพจน์ของตัณหา
นั้นแหละ (เววจนหาระ)]

อภฺยณณมุลปฏวติ อวิชชามุลลา หุตวา
ชาตา. (ส.อฎ. ๑/๒๔๔)

บทว่า อภฺยณณมุลปฏว แปลว่า มีอวิชชา
เป็นมุลเหตุแดนเกิด.

อภฺยณณมุลเกท (ป)

[อภฺยณณมุล + เกท]

(ก) การทำลายรากเหง้าของอวิชชา.

(ข) การทำลายภวจักรอันมีอวิชชาเป็นมุล
ด้วยวชิราวุธคือ มรรคญาณ.

อภฺยณณมุลเกทาย

กมฺมยนตฺติจกฺกโน

วิญญานานัน ปรีคคเห

ฌานวชิรนิปาตโน. (เถร. ๒๘๖)

พระธรรมซึ่งเป็นเครื่องกำจัดกรรมให้สิ้นสุด
อันพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว เพื่อทำลายราก
เหง้าของอวิชชา ให้ตกไปด้วยวชิรญาณ
เมื่อการยึดถือวิญญานทั้งหลาย ปรากฏขึ้น.

อภยญาณสูตร มุลล์ อโยนิโส มนสิกาโร อาสวา
จ “อาสวสมุทथा อวิชชาสมุทโยติ ทิ วุตตัง
ตสฺส เกทาย วชิรูปมฌาเณน ภินฺทนตฺถาย.
อถวา “อวิชชาปจฺจยา สงฺขาราทิอาทิจฺจนโต
อภยญาณํ มุลล์ เอตตฺสชาติ อภยญาณมุลล์ ภวจฺกํ
ตสฺส มคฺคฌาณวชิเรน ปทาลนตฺถํ เทสิโตติ
สมฺพนฺโธ. (เถร.อญ. ๒/๑๐๔)

รากเหง้าของอวิชชา ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ
และอาสวะ. จจริงอยู่ ท่านกล่าวว่า เพราะอาสวะ
เกิด อวิชชาจึงเกิด ดังนี้ เพื่อทำลาย คือเพื่อ
ต้องการทำลายรากเหง้าของอวิชชานั้น ด้วย
ญาณตั้งคทาเพชร. อีกนัยหนึ่ง เชื่อมความว่า
พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อทำลาย
ภวจักรอันมีอวิชชาเป็นมูล เพราะมีอวิชชา
เป็นมูลรากโดยพระดำรัสว่า สังขารทั้งหลาย
เกิดมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้นนั้น
ด้วยเพชร[คทาเพชร]กล่าวคือมรรคญาณ.

อภยญาณลักษณะ (ติ)

[อภยญาณ^๑ + ลักษณะ]

มีความไม่รู้เป็นลักษณะ. มีสภาพเป็นปฏิ-
ปักษ์ต่อปัญญา.

โมโห จิตตสฺส อนฺธภาวลักษโณ อภยญาณ-
ลักษโณ วา อสมปฏฺิเวธโร อารมมณ-
สภาวจฺจาทนโร วา อสมมาปฏิปตฺติปจฺจุ-
ปฏฺจโน อนฺธการปจฺจุปฏฺจโน วา อโยนิโส-
มนสิการปทฏฺจโน. สพฺพากุสลานํ มุลนฺติ
ทฏฺจพฺโป. (อภิ.อญ. ๑/๒๙๑)

โมหะมีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิต หรือ
มีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา, มีหน้าที่
ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบัง
สภาพของอารมณ์, มีการปฏิบัติผิดเป็น
เครื่องปรากฏ หรือมีการกระทำให้มีมืดบอด
เป็นเครื่องปรากฏ, มีความไม่ใส่ใจโดยแยบ
คายเป็นเหตุใกล้ ฟังกำหนดไว้ว่าเป็นมูลเหตุ
ของอกุศลธรรมทั้งหมด.

อภยญาณลักษณะ อวิชชา. (อภิ.อญ. ๒/๑๒๙)

อวิชชาที่มีความไม่รู้เป็นลักษณะ (มีสภาพ
เป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา)

อภยญาณสมปยุตต (ติ)

[อภยญาณ^๑ + สมปยุตต]

สมปยุตต = ธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดย
ประการต่างๆ สม ปกาเรหิ ยุตฺตาติ สมป-
ยุตฺตา, สม ไซ สํ อุปฺสรวควํมอรรธ สม (ร่วม
กัน,พร้อมกัน) และคำว่า ปกาเรหิ ไซ ป อุป-
สรวควํมอรรธว่า ปการ (ประการต่างๆ)

ที่ประกอบด้วยความไม่รู้.

[เคลหิตานีติ กามคุณนิสฺสิตานิ. โสมนสฺสานิ
เจตสิกสุขานิ. โทมนสฺสานิ เจตสิกทุกฺขานิ]

อุเปกขาติ อภิญญาสมปยุตตา อุเปกขา
เวทนา อภิญญาอุเปกขาติปิ เอตาส์เยว นามิ.

(อภิ.อฏ. ๒/๙๕๗)

บทว่า อุเปกขา หมายถึงอุเบกขาเวทนาที่
ประกอบด้วยความรู้ แม้คำว่า อัญญาณ-
เบกขา ก็เป็นชื่อของอุเบกขาเวทนาเหล่านั้น
นั้นเทียว.

อภิญญาสมปยุตตาทิ วิจิกิจญฺหุจฺจสหคต-
จิตเตสฺ อุเปกขา โมหิตี วทนฺติ, โลภสมป-
ยุตฺตอุเปกขาปิ ปน เคหสฺสิตา น น โหติ.

(มูลฎี.๒/๒๒๗)

บทว่า อภิญญาสมปยุตตา (ที่ประกอบด้วย
ความรู้) ได้แก่ อุเบกขาในจิตที่ประกอบ
ด้วยความสงสัยและความฟุ้งซ่าน, บางท่าน
เรียกว่าโมหะ, ส่วนอุเบกขาที่ประกอบด้วย
โลภะ ก็จัดเป็นเคหสิตะ (อาศัยเรือนกล่าวคือ
อิงกามคุณ) เช่นกัน.

[เคหสฺสิตา น น โหติ แปลตามศัพท์ว่า
"มิใช่จัดเป็นเคหสิตะก็หามิได้" ความหมาย
ก็คือจัดเป็นเคหสิตะนั้นเอง การใช้คำปฏิเสธ
ซ้อนปฏิเสธนี้ มีความหมายเท่ากับคำปกติ
ตั้งข้อความกล่าวว่า ทวิปฏิเสธ สห อติสเยน
ปกตฺยตฺถปิโก.(สี.นฎี.๑/๙๕) (การปฏิเสธ
สองครั้ง แสดงอรรถปกติพร้อมกับความ
ยิ่งยวด (อติสยัตตะ).

ทวิปฏิเสธ ปกตฺยตฺถปิโก. (ภจ.สุตฺต. ๑๓๒)

การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ.

ดู อภิญญาอุเปกขา

อภิญญา-

ทสฺสนสจฺจาสมปฏฺิเวรฺฏฺจ (ปุ)

[อภิญญา^๑ + ทสฺสน + สจฺจ + อสมปฏฺิเวร +
อตฺถ]

อรรถคือความรู้ ความไม่เห็นและความไม่
แทงตลอดซึ่งจะ.

ตถา เหตุถ อวิชชา ย อภิญญาทสฺสน-
สจฺจาสมปฏฺิเวรฺฏฺจ คมฺภีโร ฯเปฯ

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๙)

โดยนัยเดียวกันนั้น ในปฏิจกสมุปาทธรรม
นี้ อรรถคือความรู้ ความไม่เห็นและ
ความไม่แทงตลอดซึ่งจะแห่งอวิชชา ก็
เป็นธรรมอันลึก...

อภิญญาทิกถาวณฺณนา (ถ)

[อภิญญาทิกถา + วณฺณนา]

อรรถกถาแห่งอัญญาณกถาเป็นต้น.

อภิ.อฏ. ๓/๑๖๑

อภิญญาภิภูต (ติ)

[อภิญญา^๑ + อภิภูต]

อันความรู้ครอบงำแล้ว, อันโมหะหรือ
อวิชชาครอบงำแล้ว.

สามิโกปิสฺสา ตํ โอโลเกนฺโต อฏฺฐาสิ. ตสฺส ราก-
วเสน โอโลเกนฺตสฺส อนฺโต กิเลโส สมฺมาจริ.
โส อภิญญาภิภูโต เนว พุทฺธํ อุปฏฺุจฺหิ
น อสฺสิตี มหาเถเร. "เหตุถ ปสาเรตฺวา ตํ วรฺกํ
คณฺหิสฺสามิตี ปน จิตฺตํ อกาสิ. (ธมฺม.อฏ.๒/๑๖๙)

อีกนัยหนึ่ง อุเบกขาเวทนาแม้ประกอบด้วย ความไม่รู้ชื่อว่าอณฺณฏนุเบกฺขา (ความวางเฉยด้วยโมหะคือโมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัส). จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์จักกล่าวในคัมภีร์อรรถกถาชื่อสมโมหวิโนทนี ว่า บทว่า อุเปกฺขา หมายถึงอุเบกขาเวทนาที่ประกอบด้วยความรู้ แม้คำว่า อณฺณฏนุเบกฺขา (นี้) ก็เป็นชื่อของอุเบกขาเวทนาเหล่านั้น นั่นเทียว.

โมหจริโต ยักฺกจิ รูปํ ทิสฺวา ปรปจฺยโก โหติ, ปรี นินฺทนต์ํ สุตฺวา นินฺทติ, ปสฺสนต์ํ สุตฺวา ปสฺสติ, สยํ ปณ อณฺณฏนุเปกฺขาย อุเปกฺขโก โหติ. เอส นโย สทฺทสฺสนาทีสุปิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๐๓)

คนโมหจริต เห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมอาศัยคนอื่นกระตุ้นเตือน ครั้นได้ยินคนอื่นเขานิพนทาก็นินทาตาม ครั้นได้ยินคนอื่นเขาสรรเสริญก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉยๆ ด้วยความวางเฉยเพราะไม่รู้ แม้ในกรณีที่ได้ฟังเสียงเป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

อณฺณฏนุเปกฺขายาติ อณฺณฏนุฏตาย อุเปกฺขาย. อณฺณฏนุสงฺฆตาย อุเปกฺขายาติ เกจิ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๒๗)

บทว่า อณฺณฏนุเปกฺขาย (ด้วยความวางเฉยเพราะไม่รู้) คือ ด้วยความวางเฉยอันเป็น ความไม่รู้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ด้วยความวางเฉยกล่าวคือความไม่รู้.

ดู ม.อญ. ๔/๑๘๗

อณฺณฏนุเปกฺขตา (ถึ)

[อณฺณฏนุ + อุเปกฺขา + ตา]

ความวางเฉยเพราะไม่รู้.

โก ปณ วาโท เคหสฺสิตฺตํ โทมนสฺสํ ปวิจเรสุติ อิมานิ จตุวีเสติ ปทานิ “ตณฺหาปฏฺโขติ วุตฺตํ. เคหสฺสิตา ปณ อุเปกฺขา อณฺณฏนุเปกฺขตาย ยถาภินิเวสสฺส ปจฺจโย โหติติ” ยา จ อุเปกฺขา เคหสฺสิตา อโย ทิฏฺฐิปปฏฺโขติ วุตฺตํ.

(เนตฺติ.อญ. ๓๗)

จะพวกล่าวไปไยในการเกิดขึ้นของโทมนัส อันอาศัยเรือน ฉะนั้น บททั้ง ๒๔ เหล่านี้ [โดยจำแนกเป็นฉักกะ ๖ คือโทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน และ โทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม พร้อม ด้วยโสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม] ท่าน จึงกล่าวว่าเป็นฝ่ายแห่งตัณหา ส่วนอุเบกขา อันอาศัยเรือนเป็นปัจจัยแก่การยึดมั่น เพราะ เป็นความวางเฉยเพราะไม่รู้ ฉะนั้น จึง กล่าวว่าย โย อุเปกฺขา เคหสฺสิตา, อโย ทิฏฺฐิ- ปฏฺโข (ส่วนอุเบกขา ๖ ที่อาศัยเรือน เป็นฝ่าย แห่งทิฏฺฐิ)

[คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ความเป็นไปร่วมกับโทมนัสที่อาศัยการออกจากกาม ก็จัดอยู่ในฝ่ายตัณหา ย่อมปรากฏแก่ผู้ตั้งความปรารถนาไว้ในโลกุตตรธรรม แต่มิได้บรรลุธรรม เหมือนโทมนัสของพระมหาสิวละเถระ ที่ปฏิบัติธรรมตลอด ๒๐ ปีแล้วมิได้บรรลุธรรม ดังนั้น บท ๒๔ บท คือ โทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน โทมนัส ๖ อาศัยการออกจาก

กาม โสมนัส ๖ อันอาศัยเรื่อน และโสมนัส ๖
อาศัยการออกจากกาม จึงอยู่ในฝ่ายตัณหา
เพราะมีตัณหาเป็นมูลเหตุแล้วเกิดโสมนัส
หรือโทมนัสอันอาศัยเรื่อน หรืออาศัยการออก
จากกาม ส่วนอุเบกขาที่อาศัยเรื่อนเป็นฝ่าย
ทิฏฐิ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความยึดมั่น เนื่อง
จากเป็นอภฺยญฺาตฺตฺเพกขา คือ การวางเฉย
ด้วยโมหะ

โทมนัส ๖ อันอาศัยเรื่อน คือ โทมนัสใน
อารมณ์ ๖ ที่อิงกามคุณ

โสมนัส ๖ อันอาศัยเรื่อน คือ โสมนัสในอารมณ์
๖ ที่อิงกามคุณ

โทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม คือ โทมนัส
ในอารมณ์ ๖ ที่ไม่อิงกามคุณ

โสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม คือ โสมนัส
ในอารมณ์ ๖ ที่ไม่อิงกามคุณ]

อภฺยญฺาต° (ติ)

[น + ญฺาต]

อภฺยญฺาต = แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.
๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส, ชฺชน ญ ด้วย
สูตร (กจ.๒๘) ว่า ปฺร เทวภาโว จาเน, รัสสะ
อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ.

(ก) อัน...ไม่รู้.

โส (ปฺริโส) เอว วเทยฺย “น ตาวาหํ อิมํ สลฺลํ
อาหริสฺสามิ, ยาว น ตํ สลฺลํ ชานามิ, เยนมฺหิ
วิทุโร ‘ยทิ วา สลฺลํ ยทิ วา ชุรปฺปํ ยทิ วา
เวกณฺหํ ยทิ วา นารัจํ ยทิ วา วจฺจนฺตํ
ยทิ วา กรวีรปฺตฺตฺนติ. อภฺยญฺาตเมว ตํ

มาลฺงฺกยปฺตฺตฺเตน ปฺริเสน อสฺส, อถ โส ปฺริโส
กาลํ กรยฺย. (ม. ๒/๘๓)

บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า
ทราบใดที่เรายังไม่รู้จักลูกศรที่เขาใช้ยิงเรา
ว่าเป็นลูกศรธรรมดา ลูกศรคม ลูกศรหัว
เกาทัณฑ์ ลูกศรหัวโลหะ ลูกศรหัวเขี้ยวสัตว์
หรือลูกศรพิเศษ ทราบนั้นเราก็จักไม่ถอน
ลูกศรนี้ออกไป” ตูก่อนมาลฺงฺกยบุตร ต่อให้
บุรุษนั้นตายไป เรื่องนั้นอันบุรุษนั้นไม่รู้แล้ว
นั้นเทียว[คือจะไม่รู้เรื่องนั้นเลย]

สาธุ ภิกฺขเว, มยา เจตํ ภิกฺขเว อภฺยญฺาตํ
อภฺยญฺาตํ อภิวิสฺสํ อภิวิจฺจํ อภิวิทิตํ อสจฺจนิทํ อมุสฺสิตํ
ปญฺญา “อิเธกจฺจสฺส เอวรूपํ สุขํ เวทณํ
เวทยโต อกฺุสลา ฐมฺมา อภิวิทฺตฺตฺนติ, กุสลา
ฐมฺมา ปฺริหาณนฺตฺติ, เอวาทํ อชานนฺโต
“เอวรूपํ สุขํ เวทณํ ปชฺชทาติ วเทยฺย, อปิ นุ
เม เอตํ ภิกฺขเว เอวรूपํ อภิวิสฺสาติ. โน เหน้
ภานฺเต. (ม. ๒/๑๔๐)

ดีละ ภิกษุทั้งหลาย ถ้าข้อนี้ฉันเราไม่รู้ ไม่
เห็น ไม่ทราบ ไม่ทำให้แจ้ง ไม่สัมผัส ด้วย
ปัญญาวา “เมื่อบุคคลบางคนในโลกนี้แสวง
สุขเวทนาเห็นปานนี้อยู่ อภฺยญฺาตธรรมย่อมเจริญ
ภฺยญฺาตธรรมย่อมเสื่อม” เราเมื่อไม่รู้อย่างนี้จะ
ฟังกล่าวว่า “เธอทั้งหลาย จงละสุขเวทนา
เห็นปานนี้เถิด” ข้อนี้จักเป็นการสมควรแก่
เราหรือไม่” “ไม่สมควร พระพุทธเจ้าข้า”.

กตมา อภิวิจฺจโชตนาปฺจฺจนา? ปกฺติยา ลกฺขณํ
อภฺยญฺาตํ โหติ อภิวิจฺจํ อตฺถลิทํ อตฺติริทํ อภิวิจฺจํ

อริการวิติ. ตสฺส ฌานาย ทสฺสนาย ตฺลนายน
 ตีรณาย วิภูตตถาย วิภาวนตถาย ปญฺหิ
 ปุจฺจติ. อญฺ อภิภุจฺชิตฺตนาปุจฺจนา.

(ខ.វិ.ខ. ១/១)

ถามว่า: อธิกฐาโชตนาปุจฉาเป็นไฉน. ตอบว่า: สิ่งที่ต้องการจะรู้^๑อันตนไม่รู้เห็นโดยปกติ ไม่ได้พิจารณาไตรตรอง ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อให้รู้เห็น เพื่อพิจารณาไตรตรอง เพื่อให้แจ่มแจ้งชัดเจน สิ่งที่ต้องการจะรู้^๒นั้น คำถามนี้ชื่อว่า อธิกฐาโชตนาปุจฉา.

คำว่า **ลกฺขณ** ไม่ใช่แปลว่า เครื่องหมาย ตาม
ที่ใช้โดยทั่วไป แต่หมายถึง สิ่งที่ต้องการจะรู้
มีวิเคราะห์ว่า ลกฺขิตพฺพนฺติ ลกฺขณํ (ลักษณะ
คือ สิ่งที่ยิงกำหนดหมาย) ดังคัมภีร์มูลฎีกา
(เล่ม ๑ หน้า ๗๑) อธิบายว่า ลกฺขณนฺติ ฆาตุ
อิจฺฉิตโต โย โกจิ สภาโว (คำว่า ลกฺขณ คือ สภาพ
อย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลต้องการจะรู้)

คำถามมี ๕ ประเภท คือ อทิสฐโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้), ทิสฐสังสันทนา (ถามเพื่อยืนยันสิ่งที่รู้แล้ว), วิมตฺติเจตนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย), อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง), กเถตุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)]

ดู อ. ๓/๑๙๐, มลลนุท. ๒๐๖

(ข) ธรรมที่ตนยังไมรู.

วชชทสสินนุติ เทว วชชทสสินโน “อิมินา
 น อสารถุเปเน วา ขลิเตน วา สงฺฆมชฺเฌ
 นิคฺคณฺหิสสามีติ รนฺทเวสโก จ อภยวาทํ

มาปนตถาย ฌาตํ อนุคฺคหณตถาย สีลาทีน-
มสฺส วุฑฺฒิกามตาย ตํ ตํ วรฺชชํ โอลฺกนเน
อุลฺลุมฺปนสฺสวาทนฺจิตฺตํ จ. อํ อธิ อธิปเปโต.

(કચ્છ.વિ. ૧/૧૯૯૯)

ในบทว่า วชฺชทสฺสสินํ มีวินิจจยดังต่อไปนี้:-
 ภิกษุผู้ใดโทษมี ๒ จำพวก คือ ภิกษุคอยแส
 หาโทษด้วยคิดว่า เราจักข่มภิกษุนั้น ด้วย
 มารยาทอันไม่สมควร หรือด้วยความพลั้ง
 พลาดข้อนี้ในท่ามกลางสงฆ์ ดังนี้จำพวก ๑.
 ภิกษุผู้ดำรงอยู่แล้วตามสภาพ ด้วยสามารถ
 แห่งการอุมฺมชฺฐด้วยการแลดูโทษนั้นๆ เพื่อ
 ประโยชน์จะให้รู้ธรรมที่ตนยังมิรู้ เพื่อ
 ประโยชน์แก่การถือเอาธรรมที่ตนรู้แล้ว เพราะ
 ความเป็นผู้ปรารถนาความเจริญแห่งคุณมี
 ศีลเป็นต้นแก่ผู้นั้น จำพวก ๑, ภิกษุจำพวก
 หลังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ ในบท
 ว่า วชฺชทสฺสสินํ นี้. (ดู ขา.อฎ. ๓/๓๔๓)

(ค) ไม่รู้จัก, จำไม่ได้.

น โข เม ภนเต อตีตนาถตปจจุปปนเนสสุ
 อรหุเตสฺส สมมาสมพุทฺเธสฺส เจโตปริยญาณ
 อตฺถิ อปิ จ มมมวโย วิทิตฺ.

เสวยถาปี ภนฺเต รณฺโณ ปจฺจนฺติมี นคฺรี
ทพฺพหุทฺธาปํ ทพฺพปการโตรณํ เอกทวารํ
ตตรสฺส โทวาริโก ปณฺหิโต วียตุโต เมธาวิ
อณฺดาตานํ นีวาเรตา ฌาตานํ ปเวเสตา.

(ମି. ୧/୧୦, ଷି. ୧/୩୯୯, ପି. ୩/୯୧୯)

ท่านพระสารีบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถึงแม้ข้าพระองค์จะไม่เฝ้าโศปริยญาณ ในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งใน

อดีต อนาคต และปัจจุบัน แต่ข้าพระองค์ก็รู้
วิธีการอนุมาน เปรียบเหมือนเมืองชายแดน
ของพระเจ้าแผ่นดินมีรากฐานมั่นคง มีกำแพง
แข็งแรง มีป้อมค่ายแข็งแรง มีประตูเดียว
นายประตูของเมืองนั้นเป็นคนเฉลียวฉลาด
หลักแหลม ห้ามคนที่ไม่รู้จัก อนุญาตให้คน
ที่รู้จักเข้าไปได้.

(ข) ผู้ไม่ปรากฏ - มีคุณไม่ปรากฏ - มีการ
งานไม่ปรากฏ.

น หิ ราชกุลํ ปตฺโต

อภฺยญญฏฏฏ ลภเต ยสํ

นาติสฺสุโร นาติทุเมโธ

นปฺปมตฺโต กุทาจนํ. (ชา. ๒/๒๙๐)

(วิชรุบัณฑิตกล่าว่า)

[ลูกรักทั้งหลาย ลูกทั้งหลาย จงพากันมานั่ง
ฟังราชวสตีธรรม[ธรรมของผู้รับราชการ, ผู้
ปฏิบัติราชการ]ที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้เข้าไปสู่
ราชตระกูล แล้วได้ยศ]

เพราะบุคคลผู้เข้าไปสู่ราชตระกูล มีคุณยังไม่ปรากฏ ย่อมไม่ได้ยศ ผู้เป็นราชเสวกไม่ควร
รล้าเกินไปไม่ควรขลาดเกินไป ควรเป็น
ผู้ไม่ประมาทไม่ว่าในกาลไหนๆ.

อภฺยญญฏฏฏติ อปากฏฏฏฏฏ อวิทิตกมฺมาว-
ทาโน. (ชา.อญ. ๗/๑๙๖)

บทว่า อภฺยญญฏฏฏ ได้แก่ ผู้มีคุณยังไม่ปรากฏ
(ยังไม่ปรากฏคุณ) คือ ผู้ยังไม่รับพระราช
ทานยศศักดิ์อันแจ่มชัด.

อภฺยญญฏฏฏ (ติ)

[น + ญญฏฏฏ]

(๑) ผู้ไม่รู้. ดู อภฺยญญฏฏฏ

(๒) ผู้อันคนอื่นไม่รู้ - ไม่ให้ใครๆ รู้.

อถวอ อภฺยญญฏฏฏติ สัพพโส ปหีนตณฺหตยา
ลามสกุการสิโลกนิกามนเหตุ อตฺตทานํ
ชานาปนวเสนน ญญฏฏฏ. อวิทิตกมฺมาว หิ ปาปิโจ
กุหกตยา สมภวานาธิปฺปาเยน อตฺตทานํ
ชานาเปติ. (อุทาน.อญ. ๕๗)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อภฺยญญฏฏฏ (ผู้อันคนอื่นไม่รู้)
คือ อันคนอื่นไม่รู้จัก โดยให้ผู้อื่นรู้จักตน
เพราะไม่ปรารถนาลามสักการะ และชื่อเสียง
เพราะละตัณหาได้แล้วโดยประการทั้งปวง.
ความจริงแล้ว คนที่ยังไม่ปราศจากตัณหา มี
ความปรารถนาลามก ย่อมให้คนอื่นรู้จักตน
โดยประสงค์การยกย่อง ด้วยการหลอกลวง.

อภฺยญญฏฏฏ (ติ)

[อา + ญญ (อวโพชน) + ต]

อภฺยญญฏฏฏ = ช้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า
ปร เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร
(กจ.๒๖) ว่า รสสํ.

อัน...รู้แล้ว, เข้าใจแล้ว, ปรากฏแล้ว.

เตน โข ปน สมเยน สรโภ นาม ปรีพฺพชาโก
อจิรปุกฺกนฺโต โหติ อิมสฺมา รมฺมวินยา. โส
ราชคเห ปรีสฺติ เอวํ วาจํ ภาสติ “อภฺยญญฏฏฏ
มยา สมณานํ สกฺยปฺตฺติกาณํ รมฺโม. อภฺยญญ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่งในกรณีนี้ พวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสได้เห็นอาการของพวกภิกษุอาคันตุกะ ลักษณะของพวกภิกษุอาคันตุกะ เครื่องหมายของพวกภิกษุอาคันตุกะ สิ่งส่อแสดง[เครื่องเสนาสนะมีเตียงตั้งเป็นต้นที่จัดไว้เรียบร้อยดี]ของพวกภิกษุอาคันตุกะ ได้เห็นบาตร จีวร ผ้านิสีทนะ รอยน้ำล้างเท้า อันเป็นสมบัติของผู้อื่น[ของภิกษุพวกอื่น] ครั้นแล้วไม่แน่ใจว่า “มีพวกภิกษุอาคันตุกะอยู่หรือไม่หนอ”.

อณฺฏาตกนฺตฺติ อณฺเณสฺ สนฺตกํ.

(วิ.อฏฺ. ๓/๓๔๗)

บทว่า อณฺฏาตกํ ได้แก่ สมบัติของผู้อื่น.

อมฺหากํ อิทฺหตฺติ อณฺฎาตํ อวิทิตนฺตฺติ อณฺฎาตกํ. ตณฺจ อตฺถโต ปรสฺนตฺกํเยวาทิ อาห อณฺเณสฺ สนฺตกนฺตฺติ. (สารตฺถ. ๓/๒๘๑)

ชื่อว่า อณฺฏาตกะ เพราะไม่รู้ว่าเป็นของเรา. พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า อณฺเณสฺ สนฺตกํ (สมบัติของผู้อื่น) เพื่อแสดงว่า สิ่งที่ไม่รู้นั้น นับเป็นสมบัติของผู้อื่นโดยปกติ.

อณฺฎาตกํ นาม อทฺธิฏฺฐปฺพุพฺพนฺตฺติ อาห อณฺเณสฺ สนฺตกนฺตฺติ อณฺเณสนฺตฺติ อตฺตนา อทฺธิฏฺฐปฺพุพฺพานํ.

(วิมตฺติ. ๒/๑๗๔)

สิ่งที่ตนไม่เคยเห็นมาก่อน ชื่อว่า อณฺฏาตกะ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อณฺเณสฺ สนฺตกํ (สมบัติของผู้อื่น), บทว่า อณฺเณสฺ คือ[อันเป็นสมบัติ]ของภิกษุพวกอื่นที่ตนไม่เคยเห็นมาก่อน.

อณฺฎาตกํ สามิเกหิ ปทินฺนํ

ธมฺเม จิตฺตา เย ปฏฺวิจฺจนฺตฺติ ทานํ

ปฏฺวิจฺจนฺกา ทายกา จาปี ตตฺถ

สุขปฺพลณฺณเวยว กโรนฺตฺติ กมฺมํ. (ชา. ๒/๔๒)

(พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า)

ชนเหล่าใดผู้ดำรงอยู่ในธรรม รับประทานอาหารที่เป็นของผู้อื่นอันเจ้าของมอบให้แล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้รับและผู้ให้ในทานนั้นแม้ทั้งหมด ย่อมทำกรรมอันมีผลเป็นสุขทีเดียว.

อณฺฎาตกนฺตฺติ มหาราช อณฺเณสฺ สนฺตกํ เตหิ

สามิเกหิ ปทินฺนํ ทานํ. (ชา.อฏฺ. ๔/๒๓๖)

บทว่า อณฺฎาตกํ ความว่า ดูก่อนมหาบพิตร (ชนเหล่าใดผู้ดำรงอยู่ในธรรมรับ)ทานอันเป็นของมีอยู่ของชนเหล่านั้น คือ อันเจ้าของเหล่านั้นให้แล้ว.

อณฺฎาตก^๒ (ติ)

[อณฺฎาต^๒ + ก] ผู้ไม่รู้

ยตฺถ โปสฺสํ น ชานนฺตฺติ

ชาติยา วินยฺเณ วา

น ตตฺถ มานํ กยิราถ

วสฺสํ อณฺฎาตเก ชเน. (ชา. ๑/๙๕)

(นาคมหาทัทธพรโพธิสัตว์กล่าวว่า)

สถานที่ใด ประชาชนไม่รู้จักสัตว์โดยชาติหรือโดยวินัย สถานที่นั้น เขาเมื่ออยู่ในกลุ่มชนผู้ไม่รู้ไม่ควรมีมานะ.

ดู อณฺฎาต^๒

วสํ อภฺยฆาตเก ชนฺเต อตฺตโน ชาติโคตฺตาทินิ
อฆานนฺตสฺส ชนฺตสฺส สนฺติเก วสนฺโต.

(ชา.อฏฺ. ๓/๑๖)

บาทคภาวํ วสํ อภฺยฆาตเก ชนฺเต ได้แก่
เมื่ออยู่ในสำนักของชนผู้ไม่รู้จักชาติและ
โคตรเป็นต้นของตน.

อภฺยฆาตก^๓ (ติ)

[น + ฆาตก, ถี = อภฺยฆาติกา]

“ไม่ใช่ญาติ, ผู้ไม่ใช่ญาติที่สืบเชื้อสายมา ๗
ชั่วเครื่องสกุลทั้งฝ่ายมารดาและบิดา, ผู้ไม่ได้
เกี่ยวข้งกันด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งมี
พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หลาน (ลูกพี่น้องชาย/
หญิง) ลูก หลานเป็นต้นทางฝ่ายมารดา หรือ
บิดา จนถึงเจ็ดชั่วอายุขัย (เจ็ดชั่วโคตร).

โย ปน ภิกฺขุ อภฺยฆาตํ คหปตี วา คหปตานี
วา จีวรํ วิณฺญาเปยฺย อภฺยฆตร สมฺยา, นิส-
สคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ, ตตฺถายํ สมฺโย, อจฺฉินฺนจิวโร
วา โหติ ภิกฺขุ นฏฺฐจิวโร วา, อยํ ตตฺถ สมฺโย.

(วิ. ๑/๕๑๘)

อนึ่ง ภิกษุใดขอจีวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือจาก
คฤหัสถ์หญิงผู้ไม่ใช่ญาติ นอกสมัย[อันควร]
ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ สมัยในการขอ
จีวรนั้น คือ ภิกษุถูกโจรชิงจีวรไป หรือมีจีวร
เสียหาย นี่เป็นสมัยในการขอจีวรนั้น.

อถ โข ภควา ๔เปฯ อายสฺมนฺตํ อุทายี ปฏฺิ-
ปฺจฉิ “สจฺจํ กิร ตวํ อุทายี ภิกฺขุณฺยา ปฺรฏฺณจิวรํ
โรวาทเปสฺสตี. “สจฺจํ ภควาติ. “ฆาติกา เต อุทายี

อภฺยฆาติกาติ. “อภฺยฆาติกา ภควาติ. “อภฺ-
ฆาตโก โมฆปฺริส อภฺยฆาติกาย น ชานาติ
ปฏฺิฐูป วา อปฺปฏฺิฐูป วา ปาสาทิกํ วา อปาสาทิกํ
วา; ตตฺถ นาม ตวํ โมฆปฺริส อภฺยฆาติกาย
ภิกฺขุณฺยา ปฺรฏฺณจิวรํ โรวาทเปสฺสตี, เนตํ
โมฆปฺริส อปฺปสฺนฺนํ วา ปาสาทาย ๔เปฯ

(วิ. ๑/๓๐๖)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุม
สงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถาม
ท่านพระอุทายีว่า “ดูก่อนอุทายี ทราบว่า เธอ
ใช้ภิกษุณีชักจีวรเก่าจริงหรือ” “จริง พระพุทธ
เจ้าข้า” พระพุทธองค์ทรงถามว่า “อุทายี นาง
เป็นญาติของเธอหรือไม่ใช่ญาติ” “ไม่ใช่ญาติ
พระพุทธเจ้าข้า” ทรงดำหนิว่า “โมฆบุรุษ ผู้
ไม่ใช่ญาติย่อมไม่มีความเหมาะสม หรือไม่
เหมาะสม ความน่าเลื่อมใสหรือไม่น่าเลื่อมใส
ของหญิงผู้ไม่ใช่ญาติ โมฆบุรุษ เธอนั้นใช้
ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติให้ชักจีวรเก่า โมฆบุรุษ
การทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้
เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใส
ยิ่งขึ้นได้เลย...

[เธอนั้น แปลจากบาลีว่า ตตฺถ นาม ตวํ คำว่า
ตตฺถ ในที่นี้เป็น ปจฺจตฺตกตฺตตฺถ หรือ กรณ-
กตฺตตฺถ คือ มีอรรถเป็นปฐมวิภัติติ หรือ
ตติยวิภัติติ (ตตฺถ นาม ตฺวนฺติ โส นาม ตวํ,
ตาย นาม ตฺวนฺติ วา อตฺถ -วิมฺติ. ฎีกา (บาลี)
๑/๕๐๓-๕/๔๑๗]

อภฺยฆาติกาย อภฺยฆาติกสญฺญิ ปฺรฏฺณจิวรํ
โรวาทเปติ. นิสสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ.(วิ. ๑/๓๐๗)

พ่อของปู่ทวด หลานของโหลน
 ปู่ของปู่ทวด เหลนของโหลน
 ในเจ็ดชั่วโคตรฝ่ายบนแม้จะกล่าวถึงพ่อก็รวม
 ถึงแม่ และคำว่า ปู่ ก็รวมถึงเมียปู่ คือ ย่า ส่วน
 ในเจ็ดชั่วโคตรฝ่ายล่าง แม้จะกล่าวถึงลูก ก็
 รวมถึงลูกสาว และคำว่า หลาน ก็รวมถึงหลาน
 สาวอีกด้วย ภาษานี้ผู้ไม่รวมอยู่ในญาติเจ็ดชั่ว
 โคตรทั้งฝ่ายบนและล่าง ชื่อว่า ภาษานี้ผู้ไม่ใช่
 ญาติ

คัมภีร์กังขานวฎีกา (หน้า ๓๒๐) กล่าวว่า ยุค
 ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า อายุประมาณ (ชั่ว
 อายุขัย) คือ ชั่วอายุขัยของบุรุษที่ ๗ และชั่ว
 อายุขัยของสตรีที่ ๗ กล่าวคือ ชั่วอายุขัยของ
 ปู่ ชั่วอายุขัยของย่า ชั่วอายุขัยของตา และชั่ว
 อายุขัยของยาย ตามข้อความนี้ เจ็ดชั่วอายุขัย
 นับจากฝ่ายบนและล่าง ดังนี้

(๑) ปู่ (๒) ย่า (๓) ตา (๔) ยาย (๕) ลูก (๖)
 หลาน (๗) เหลน

อีกนัยหนึ่ง ยุค ศัพท์มีความหมายว่า คู่ คือ คู่ที่
 เจ็ดทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา มีรูปวิเคราะห์
 เป็นเอกเสสสมาสว่า ยุโค จ ยุโค จ ยุคฺ (คู่
 [ฝ่ายบิดา] และคู่[ฝ่ายมารดา] ชื่อว่า ยุคะ)
 ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๕)
 จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

คู่ฝ่ายบิดา ๗ (นัยที่ ๑)

(๑) พ่อ (๒) ปู่ (๓) ทวด (๔) พ่อทวด (๕)
 ปู่ทวด (๖) พ่อของปู่ทวด (๗) ปู่ของปู่ทวด

คู่ฝ่ายบิดา ๗ (นัยที่ ๒)

(๑) พ่อ (๒) ย่า (๓) พ่อของย่า (พ่อทวด),
 แม่ของย่า (ย่าทวด) (๔) พี่น้องชาย (๕)
 พี่น้องหญิง (๖) ลูกชาย (๗) ลูกสาว

คู่ฝ่ายบิดา ๗ (นัยที่ ๓)

(๑) พ่อ (๒) พี่น้องชายของพ่อ (ลุง, อาผู้ชาย)
 (๓) พี่น้องหญิงของพ่อ (ป้า, อาผู้หญิง) (๔)
 ลูกชายของพ่อ (๕) ลูกสาวของพ่อ (๖) หลาน
 ชายของพ่อ (๗) หลานสาวของพ่อ

คู่ฝ่ายมารดา ๗ (นัยที่ ๑)

(๑) แม่ (๒) ยาย (๓) ทวด (๔) พ่อทวด, (๕)
 ปู่ทวด (๖) พ่อของปู่ทวด (๗) ปู่ของปู่ทวด

คู่ฝ่ายมารดา ๗ (นัยที่ ๒)

(๑) แม่ (๒) ตา (๓) พ่อของตา (ตาทวด) แม่
 ของตา (ยายทวด) (๔) พี่น้องชาย (๕) พี่น้อง
 หญิง (๖) ลูกชาย (๗) ลูกสาว

คู่ฝ่ายมารดา ๗ (นัยที่ ๓)

(๑) แม่ (๒) พี่น้องชายของแม่ (น้า, อาผู้ชาย)
 (๓) พี่น้องหญิงของแม่ (ป้า, อาผู้หญิง) (๔)
 ลูกชายของแม่ (๕) ลูกสาวของแม่ (๖) หลาน
 ชายของแม่ (๗) หลานสาวของแม่]

อภินิหารกอบุปวาริต (ติ)

[อภินิหารก + อปปวาริต]

ผู้มีโชติและมิใช่คนปวารณา.

ทูโต “หนท โภ ทเทยาสีติ ตสฺส หตฺเต
 ทตฺวา ภิกฺขุสฺส อนาโรเจตฺวาว จจฺจติ อัย
 มฺหเววภิกฺกปฺปิยการโก. อปโร ภิกฺขุโน อปฺภ-

จากสฺส วา อณฺฏสฺส วา หตฺถเ อกปฺปิยวตฺถุ
ทตฺวา “เถรสฺส จีวรํ ทพฺเพยาสีติ เอตฺโตว
ปฏกมฺติ อยํ ปรมฺมุขกปฺปิยการโกติ อิม
เทว อนิทฺทิกฺกจกปฺปิยการกา นาม. เอเตสุ
อณฺฏาทกอปปวาริตสฺส วิย ปฏฺธิปชฺชิตพฺพํ.

(วิ.อฎ. ๒/๒๕๖)

ทูตกล่าวว่า เชิญเถิด ท่านผู้เจริญ ท่านพึง
ถวาย แล้วมอบไว้ในมือของผู้นั้น ไม่บอกแก่
ภิกษุเลยไปเสีย. นี่ชื่อว่ากบปฺปิยการกผู้ออก
ปากเป็นเองต่อหน้า. ทูตอีกคนหนึ่ง มอบ
อภิปิยวตฺถุไว้ในมืออุปัฏฐากของภิกษุ หรือ
คนอื่นสั่งว่า ท่านพึงถวายจีวรแก่พระเถระ
แล้วหลีกไปจากที่นั่นทีเดียว. นี่ชื่อว่ากบปฺปิย-
การกลับหลัง ฉะนั้น กบปฺปิยการทั้งสองนี้ จึง
ชื่อว่า กบปฺปิยการที่ทูตไม่ได้แสดง. ในกบปฺปิย-
การทั้งสองนี้ ก็พึงปฏิบัติเหมือนในบุคคล
ผู้มีใช้ญาติและมีใช้คนปวารณา ฉะนั้น.

[คำว่า อปปวาริต = น + ปวาริต ตามหลัก
พระวินัย คำว่า ปวาริต มีความหมาย ๒
ประการ คือ คนห้ามและคนเชื่อเชิญ แม้คำ
ว่า ปวารณา ก็มีความหมาย ๒ ประการ
คือ การห้ามและการเชื่อเชิญ ดังคัมภีร์อภิ-
ธานีปทีปิกา (คถา ๑๐๐๕) กล่าวว่า

ปวารณา ปฏิกุเขปกถิตาชฺฌเมสนาย จ.

ปวารณา ศัพท์ ท่านกล่าวว่าไว้ในความหมาย
ว่า การห้ามและการเชื่อเชิญ.

ความหมายว่า "คนห้าม" เช่น โย ปน ภิกฺขุ
ภุตฺตาวิ ปวาริต (ภิกษุใดฉันแล้ว ห้ามภิกฺตร
แล้ว) ส่วนในที่นี้มีความหมายว่า เชื่อเชิญ]

อณฺฏาทกอปปวาริตฏฺฐาน (น)

[อณฺฏาทก^๓ + อปปวาริต + ฐาน]

สถานที่แห่งคนมีใช้ญาติและมีใช้ปวารณา.

ปาเถยํ ปริเยสิตฺตุนฺติ เอตฺถ สเจ เกจิ สยเมว
ณฺตวา เทนฺติ อิจฺเจตํ กุสฺลํ โน เจ เทนฺติ
ณฺตวา ปวาริตฏฺฐานโต วา ภิกฺขวาทจเรว เตนฺติ
ปริเยสิตพฺพํ. ตถา อลภนฺเตน อณฺฏาทก-
อปวาริตฏฺฐานโต ยาจิตฺวาปิ คเหตพฺพํ.
เอกทิวเสน คมนีเย มคฺเค เอกภตฺตตฺถาย
ปริเยสิตพฺพํ. ที่เขม อทฺธานเ ยตฺตเคน กนฺตารํ
นิตฺถรติ ตตฺตกํ ปริเยสิตพฺพํ. (วิ.อฎ. ๓/๓๘๒)

ในปาฐะว่า ปาเถยํ ปริเยสิตํ นี้ พึงทราบ
วินิจฉัยดังต่อไปนี้:- ถ้าชนบางพวกทราบ
แล้วถวายเองทีเดียว อย่างนั้นนั่นเป็นการดี
ถ้าเขาไม่ถวาย พึงแสวงหาจากสำนักญาติ
และคนปวารณาหรือด้วยภิกษวาทฺร, เมื่อ
ไม่ได้ด้วยอาการอย่างนั้น พึงขอจากสถานที่
แห่งคนที่มีใช้ญาติและมีใช้ปวารณาก็ได้.
ในทางที่จะต้องไปเพียงวันเดียว พึงแสวงหา
เสบียง เพื่อประโยชน์แก่อาหารวันเดียว. ใน
ทางไกล ตนจะข้ามกันดารไปได้ด้วยเสบียง
เท่าใด พึงแสวงหาเท่านั้น.

อณฺฏาทกอปปวาริตตนฺตวาย (ป)

[อณฺฏาทก^๓ + อปปวาริต + ตนฺตวาย]

ช่างทอผ้าผู้มีใช้ญาติและมีใช้ปวารณา.

มณฺจ ๔เปฯ จีวรานิ การาเปตฺตกาเมนาปีติ-
อาทิสฺส จีวรํ การาเปตฺตกาเมสฺส อณฺฏาทก-

อปฺปาวาริตตณฺตวาเยหิ หตฺถกมฺมยาจน-
วเสน วายาปน วิญญตฺติปจฺจยา ทุกฺกฏา-
ภาเวปิ จีวรวายาปนสิกขาปเทน ยถารหิ
ปาจิตฺตียทุกฺกฏานิ โหนฺตฺติติ เวทิตพฺพ.

(วิมตฺติ. ๑/๒๗๒)

ในปาฐะว่า มณฺจ ๔ เปฯ จีวรานิ การาเปตฺ-
กาเมนาปิ เป็นต้น ฟังทราบว่ แม้ในความไม่
เป็นอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้ประสงค์จะให้ทำ
จีวร เพราะเหตุคือวิญญตฺติในการให้ทอด้วย
สามารถ แห่งการขอหัตถกรรมจากช่างทอ
ผ้าผู้มีไ้ญญาติและมีไ้ปวารณา เป็นอาบัติ
ปาจิตตีย์และทุกกฏตามสมควร ด้วยจีวร-
วายาปนสิกขาปท.

อภยวาทกวีญตติ (ถ)

[อภยวาทก^๓ + วิญญตฺติ]

การขอต่อบุคคลผู้มีไ้ญญาติ.

ตตฺตฺตริตา อจฺฉินฺนาทิการณตา อภยวาทก-
วีญตฺติ ตาย จ ปฏฺฐิลาโกติ อิมานตฺถ
จตฺตาริ อํคานิ. (กฐา. ๒๐๐)

ในตตฺตฺตริสิกขาปท (สิกขาปทว่าด้วยการขอ
จีวรเกินกว่าผ้านุ่งและผ้าห่ม) มีองค์ ๔ คือ
ความเป็นผ้าที่เกินจากผ้านุ่งและผ้าห่มนั้น
(คือยืนดีจีวรเกินกว่าที่กำหนด) ความที่จีวร
ถูกโจรแย่งชิงเป็นต้นเป็นเหตุ (มีเหตุคือการ
แย่งชิงเป็นต้น) ขอต่อบุคคลผู้มีไ้ญญาติ
ได้รับ[จีวร]ด้วยการขอนั้น (ได้จีวรนั้นมา).

ดู อภยวาทก^๓

เอวํ มุลจฺเจชฺชาย อภยวาทกอปฺปาวาริตฺฏ-
จानโต ยาจฺนตฺสส อภยวาทกวีญตฺติยา
ทุกฺกฏ. (สารตฺถ. ๒/๓๓๐)

เมื่อภิกษุขอจากสถานที่แห่งคนที่มีไ้ญญาติและ
มีไ้ปวารณาโดยความขาดมูล[ให้พ้นจาก
ความเป็นของคนอื่นทำให้เป็นของตน] อย่าง
นี้ เป็นอาบัติทุกกฏด้วยการขอต่อบุคคลผู้มี
ไ้ญญาติ.

อภยวาทกวีญตติสิกขาปท (น)

[อภยวาทกวีญตติ + สิกขาปท]

สิกขาปทที่ทรงบัญญัติปรรภาการขอจีวรต่อ
บุคคลผู้มีไ้ญญาติ[ของพระอุปนันทะ],
อภยวาทกวีญตติสิกขาปท. ปาราชิกปาฬิ,
นิสสัคคิยกัณฺฑที่ ๔ วรรค ๑ สิกขาปทที่ ๖.

[โย ปน ภิกฺขุ อภยวาทกํ คหปตี วา คหปตานี
วา จีวรํ วิญญาเปยฺย อภยตฺร สมยา, นิสสัคคิย
ปาจิตฺตีย. ตตฺถายํ สมโย อจฺฉินฺนจิวโร วา
โหติ ภิกฺขุ นฏฺจจิวโร วา. อยํ ตตฺถ สมโย.

(วิ. ๑/๓๑๔)

อนึ่ง ภิกษุใด ขอจีวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือ
คฤหัสถ์หญิงผู้ไม่มีไ้ญญาติ นอกสมัย[อันควร]
ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ สมัยในการขอ
จีวรนั้น คือ ภิกษุถูกชิงจีวรไป หรือมีจีวรเสีย
หาย นี่เป็นสมัยในการขอจีวรนั้น]

อภยวาทกวีญตติสิกขาปทวณฺณนา

นิฏฺฐิตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๒๔๕)

จบคำอธิบายอภยวาทกวีญตติสิกขาปท.

[ในลิกขาบทนี้ คำว่า วิณยาเปยฺย แปลตาม ศัพท์ว่า "พึงให้รู้" กล่าวคือให้รู้ความประสงค์ ของตนและการให้รู้นั้นก็เป็นการให้รู้ด้วยการ ของเอง หรือเป็นการให้รู้ด้วยการใช้ให้ผู้อื่น ขอแทน ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบาย ว่า วิณยาเปยฺยยาติ ยาเจยฺย วา ยาจาเปยฺย วา (คำว่า วิณยาเปยฺย ความว่า ขอเอง หรือ ให้ผู้อื่นขอ) เพื่อแสดงอธิปายัตถะ คือเนื้อ ความที่ผู้พูดหมายถึงในเรื่องนี้ ไม่ใช่แสดง สัททัตถะคือเนื้อความของศัพท์โดยตรง]

อภยชาติกวีณตติทุกกฏ (น)

[อภยชาติกวีณตติ + ทุกกฏ]

อาบัติทุกกฏที่ต้องเพราะการขอต่อบุคคล ผู้มิใช่ญาติ.

เอวํ ยาจโต อภยชาติกวีณตติทุกกฏญฺเจว ทาสปฏิคฺคณทุกกฏญฺจ โหติ.

(วิมติ. ๑/๒๗/๒)

เมื่อภิกษุออกปากขออย่างนี้ เป็นอาบัติ ทุกกฏเพราะการขอต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ และเป็นอาบัติทุกกฏเพราะการรับทาส.

อภยชาติกเวส (ป)

[อภยชาติก^๑ + เวส]

(ก) เพศอันไม่ปรากฏ, ปลอมแปลงตัวไม่ให้ คนรู้จัก, ปลอมตัว, แปลงเพศ.

สุทํ ภิกฺขเว ทีฆิตฺติ โสสฺสราชา สปฺชาปติโก พาราณสียํ อณฺณตรสฺมึ ปจฺจนฺติเม โอภาเส

กมุภากรนิเวสเน อภยชาติกเวสเน ปริพ- พาชกฺจนฺเนน ปฏิวสฺติ. (วิ. ๓/๔๘๙)

ภิกษุทั้งหลาย นัยว่า ครั้งนั้น พระเจ้าทีฆิตติ โสสฺสราชา พร้อมด้วยพระมเหสีได้เสด็จหนี ไปทางกรุงพาราณสี เสด็จจาริกไปตามลำดับ] ลุถึงกรุงพาราณสีแล้ว [นัยว่า] ท้าวเธอพร้อมกับ พระมเหสีทรงปลอมแปลงพระองค์ไม่ ให้คนรู้จัก ทรงนุ่งห่มเยี่ยงปริพาชก ประทับ อยู่ในบ้านช่างหม้อซึ่งตั้งอยู่ชายแดนแห่ง หนึ่งในกรุงพาราณสี.

ดู ชา.อฎ. ๓/๑๐๖, ชา.อฎ. ๔/๒๓๑

(ข) เพศที่ไม่มีใครรู้จัก, เพศอันไม่ปรากฏ คือคนสามัญธรรมดา.

ตโต สุเมธปณฺฑิโต กลลปิฏฺเฐ นิปนฺโน เอวํ จินฺตสฺส "สจฺหา อิจฺฉเยยฺย สพฺพกิเลเส ฌาเปตฺวา สงฺฆนวกํ หุตฺวา รมฺมนครํ ปริเสยฺย อภยชาติกเวสเน ปน เม กิเลเส ฌาเปตฺวา นิพฺพานปฺปตฺติยา กิจจํ นตฺถิ ยํนฺนาหํ ที่ปฺงฺกรทสฺพลํ วยิ ปรมฺมาภิสมฺโพธิํ ปตฺวา รมฺมนาวํ อารोเปตฺวา มหฺขณํ สํสฺสราศฺรา อุตฺตาราเรตฺวา ปจฺจา ปรีนิพฺพาเยยฺย อิหํ เม ปติรุปนฺติ. (พทุธว.อฎ. ๑๑๔, ชา.อฎ. ๑/๑๗)

แต่นั้น สุเมธบัณฑิตนอนบนหลังตม แล้ว คิดอย่างนี้ว่า ถ้าเราพึงปรารถนาไซ้เราก็พึง เป็นสังฆนวกะ เฉากิเลสทั้งหมดแล้วเข้าไป ยังรมมนคร แต่เราไม่มีกิจที่จะเฉากิเลสแล้ว บรรลุพระนิพพานด้วยเพศที่ไม่มีใครรู้จัก ถ้ากระไร เราพึงเป็นเหมือนพระที่ปึงกรทส- พล บรรลุปรมาภิสมโพธิญาณ ขึ้นสู่ธรรม-

นาวา ยังมหาชนให้ข้ามสังสารสาคร แล้วจึง
ปรีณิพพานในภายหลัง นี่เป็นการสมควร
แก่เรา.

ดู อณฺณตเวส

อณฺณตกสณฺณิ (ติ)

[อณฺณตก^๓ + สณฺณ + อี]

มีความสำคัญว่าไม่ใช่ญาติ.

ญาติเก อณฺณตกสณฺณิ, อาปตติ ทุกฺกฏสฺส.
ญาติเก เวมตีโก, อาปตติ ทุกฺกฏสฺส. ญาติเก
ญาติกสณฺณิ, อนาปตติ. (วิ. ๑/๓๒๐)

คฤหัสถ์ที่เป็นญาติ ภิกษุ**มี**สำคัญว่า**ไม่ใช่**
ญาติ ขอจีวรนอกสมัย ต้องอาบัติทุกกฏ
คฤหัสถ์ที่เป็นญาติ ภิกษุ**ไม่**แน่ใจ ขอจีวร
นอกสมัย ต้องอาบัติทุกกฏ คฤหัสถ์ที่เป็น
ญาติ ภิกษุ**มี**สำคัญว่าเป็นญาติ ขอจีวรนอก
สมัย **ไม่**ต้องอาบัติ.

อณฺณตโกณฺทณฺณ (ป)

[อณฺณต^๔ + โกณฺทณฺณ]

พระอัญญาโกณทัญญะ,

พระอัญญาโกณทัญญะ, พระเถระชื่ออัญญา-
โกณทัญญะ เพราะได้ดวงตาเห็นธรรม
(บรรลุพระโสดาบัน) ก่อนกว่าใครทั้งหมด
ในโลก.

สตฺถา “กั กเถถ ภิกฺขเวติ ปุจฺฉิตฺวา “อิทฺถ
นามาติ วุตเต “นาหิ ภิกฺขเว มุขํ โอลิเกตฺวา
ภิกฺขุ เทมิ เอเตสํ ปน อตฺตนา อตฺตนา ปตฺติ-

ปตฺติเตเมว เทมิ. **อณฺณตโกณฺทณฺโณ** หิ
เอกสมิ สสเส นว วาเร อคฺคสสฺสทานํ ททฺโถ
อคฺคสาวกฺกุจฺจํ ปตฺเตตฺวา นาทสิ อคฺคธมฺมํ
ปน อรหตฺตํ สพฺพปจฺจํ ปฏฺวิชฺฌิตุํ ปตฺเตตฺวา
อทาสิตฺติ. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๖๑)

(สฺยา. อณฺณตโกณฺทณฺโณ)

พระศาสดาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวก
เธอพูดอะไรกัน? เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลว่า
เรื่องชื่อนี้จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราหาเห็น
แก่หน้าให้ (ตำแหน่ง) แก่พวกภิกษุไม่, แต่
เราให้ตำแหน่งที่ตนๆ ประราธนาแล้ว ๆ นั้นแล
แก่ภิกษุเหล่านั้น, ก็**พระอัญญาโกณทัญญะ**
(พระอัญญาโกณทัญญะ) เมื่อถวายทาน
เนื่องด้วยข้าวกล้าอันเลิศ ๙ ครั้งในคราว
ข้าวกล้าคราวหนึ่ง ก็หาได้ประราธนาตำแหน่ง
อัครสาวกถวายไม่ แต่ได้ประราธนาเพื่อแห่ง
ตลอดพระอรหัต อันเป็นธรรมเลิศก่อนสาวก
ทั้งหมดแล้วถวาย.

[พระไตรปิฎกฉบับฉันทะสังคีติมีรูปว่า อณฺณต-
โกณฺทณฺณ ฉบับไทยมีรูปว่า อณฺณตโกณฺทณฺณ
ซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์สังคหะนิตยศัพท์ที่แต่ง
ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

อณฺณตโกณฺทณฺณ หรือ อณฺณตโกณฺทณฺณ
มาจาก อณฺณต (รู้แล้ว) + โกณฺทณฺณ (พระ
โกณทัญญะ) มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารย
สมาสว่า อณฺณตโต จ โส โกณฺทณฺโณ จาติ
อณฺณตโกณฺทณฺโณ (อัญญาโกณทัญญะ
คือ โกณทัญญะผู้รู้แล้ว) หรือ อณฺณตโต อิติ
พฺยาคโต โกณฺทณฺโณ อณฺณตโกณฺทณฺโณ

(พระโกณฑัญญะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว) สำหรับรูปว่า อณฺเวยยตโกณทญญ ได้ลบ ต อักษรเพื่อเปลี่ยนคำหรือย่อคำ ซึ่งตามหลักภาษาเรียกว่า (สังโกจนนัย)

ในภาษาบาลีมีการเปลี่ยนคำที่ใช้แทนกันได้ ๒ วิธี คือ

๑. **สังโกจนนัย** การย่อคำด้วยการลบอักษร เช่น กิเลส = เกลส, ปทุม = ปทม, รตน = รตน, กาดิยาน = กจฺจาน, อาจริย = อาเจร หรือด้วยการแปลงอักษร เช่น สุวณฺณ = โสณฺณ, อวกาส = โอภาส, นวนีต = โนนีต, ลวณ = โลณ, อุปวสถ = อุโปสถ ดังสูตรใน สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๒) ว่า พุทฺทกฺขรานิ อปฺปตฺตมณฺเวยยตตตตญจ (ความมีพยางค์น้อย และการเปลี่ยนแห่งพยางค์ จำนวนมากย่อมมี)

๒. **สัมปสารถนัย** การขยายคำด้วยการเพิ่ม และเปลี่ยนพยางค์ เช่น โสตุถิ = สุวตุถิ, สรติ = สุมรติ, สเกหิ = สุวเกหิ, สุวามิ = สุวามิ, สุวามินี = สุวามินี, สตุต = สตุตฺตว, มจฺจ = มาติย, เทว = เทว, ตณฺหา = ตสิณฺหา, ปมฺห = ปมฺขม ดังสูตรใน สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๑๙๑) ว่า อปฺปกฺขรานิ พฺพตฺตมณฺเวยยตตตตญจ (ความมีพยางค์มากและการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนน้อยย่อมมี)

ดู อณฺเวยยตโกณทญญ

อณฺเวยยตโกณทญญปฺปมฺข (ติ)

[อณฺเวยยตโกณทญญ + ปมฺข]

มีพระอณฺเวยยตโกณทญญเป็นประธาน. (มีพระอณฺเวยยตโกณทญญเป็นประธาน)

อาสาพฺพปฺนุณฺณมีทิวเส อิติปตเน มิคทาเย ปณฺจวคฺคิยานิ ภิกฺขุณิ วสนฺนฺจฺจานิ ปตฺวา เต อนนฺจจฺวิเกณ สมฺมทาจारेณ สมฺมทาจเรณเต สณฺเวยยตตตวา **อณฺเวยยตโกณทญญปมฺข** อฏฺฐารส พุทฺหมโกฏิโย อมตฺปานิ ปาเยนโต ธรรมจกฺกํ ปวตฺเตตฺวา ปวตฺติตฺตวธมฺมจกฺโก ปณฺจมิยํ ปกฺขสฺส สพฺเพปิ เต ภิกฺขุ อรหตฺเต ปตฺติฏฺฐาเปตฺวา ฯ เปฯ (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๕๕)

(สฺยา. อณฺเวยยตโกณทญญปมฺข)

(พระผู้มีพระภาค)...ในวันอาสาฬหปุรณมี เสด็จถึงที่อยู่ของพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ในป่า อิติปตนมฤคทายวัน ทรงยังภิกษุปัญจวัคคีย์ เหล่านั้นซึ่งเรียก(พระองค์) ด้วยถ้อยคำอัน ไม่สมควรให้สำนักตัวแล้ว เมื่อจะยังพรหม ๑๘ โกฏิมีพระอณฺเวยยตโกณทญญเป็นประธาน (มีพระอณฺเวยยตโกณทญญเป็นประธาน) ให้ดื่มน้ำอมตะจึงทรงแสดงพระธรรมจักร ทรงมีธรรมจักรบวรอันให้เป็นไปแล้ว, ในดิถีที่ ๕ แห่งปักข์ ทรงยังภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด ให้ดำรงอยู่ในพระอรหัต...

ดู อณฺเวยยตโกณทญญปมฺข

อณฺเวยยตตต (น)

[อณฺเวยยต + ตต]

ความที่...รู้ทั่วถึงแล้ว - รู้ทั่วถึงแล้ว, ความเป็นผู้รู้ชัดเจนแล้ว - บรรลุแล้ว.

อภฺยวาทโกณทณโณติ ปจํ ฐมมสฺส อภฺย-
วาทตฺตา เอว คหิตนาโม เถโร.

(ส.อ.ฎ. ๑/๒๕๖)

บทว่า อภฺยวาทโกณทณโณ ได้แก่ พระเถระ
ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะรู้ทั่วถึงธรรมก่อน
กว่าใคร.

อภฺยวาทปฺพ (ติ)

[น + วาทปฺพ] ผู้ไม่เคยรู้มาก่อน.

ดู มลฺลนท. ๔๒

อภฺยวาทพพ (ติ)

[อา + วา (อาโพธเน) + ตพพ]

ควรรู้, ฟังรู้.

อภฺยวาทพพ = ช้อน ณ ด้วยสูตร (กจ.๒๘)
ว่า ปฺร เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา เปน อ ด้วย
สูตร (กจ.๒๖) ว่า รัสส.

โย ปน ภิกขุ ภิกขุหิ สหฺมมิกํ วุจฺจมาโน
เอวํ เทยฺย ‘น ตาวาหํ อาวุโส เอตสฺมิ สิกฺขา-
ปเท สิกฺขิสฺสสามิ, ยาว นนฺถํ ภิกขุํ พยตฺตํ
วินยธฺรํ ปฺริยฺจจามิ’ติ, ปาจิตฺตียํ. สิกฺขมาเนน
ภิกฺขเว ภิกฺขุณา อภฺยวาทพพํ ปฺริยฺจจิตพพํ
ปฺริยฺพหิตพพํ; อยํ ตตฺถ สามิจฺฉิ.

(วิ. ๒/๑๘๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ก็ภิกษุใด อันภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือน
โดยชอบธรรม กล่าวอย่างนี้ว่า “ผมจะยังไม่
ศึกษาในสิกขาบทนี้ จนกว่าจะได้สอบถาม
ภิกษุรูปอื่นผู้ฉลาด ผู้เป็นวินัยธร” ต้องอาบัติ

ปาจิตตียํ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ศึกษา ฟังรู้
ฟังสอบถาม ฟังพิจารณา นี่เป็นการทำให้
สมควรในเรื่องนั้น.

ต่อ อุปปริกขมาเนน อภฺยวาทพพํ ก็ อิม
ฐมา นานตฺถา นานาพฺยณฺชนา, อุทาทู อิมสํ
ฐมานํ เอโก อตฺถโก พฺยณฺชนเมว นานนฺติ.

(เนตฺติ. ๒๐)

บุคคลผู้ใคร่ครวญฟังรู้ชัดปัญหานี้ว่า ธรรม
เหล่านั้นมีอรรถและศัพท์ต่างกัน หรือธรรม
เหล่านั้นมีอรรถอย่างเดียวกัน แต่มีศัพท์
ต่างกัน.

อภฺยวาทพพนฺติ อาชานิตพพํ. (เนตฺติ.อ.ฎ. ๘๓)

บทว่า อภฺยวาทพพํ แปลว่า ฟังรู้.

[ข้อความนี้พระมหากัจจายนเถระได้แสดง
ความเห็นเป็นข้อชี้แนะว่า ก่อนที่จะตรวจ
สอบความถูกต้องหลักธรรมในพระไตรปิฎก
ตามนัยยุตติหาระ (แนวทางในการแสดง
ความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ) นั้น ฟัง
จำแนกปัญหาตามหลักวิจยหาระ (แนวทาง
ในการจำแนก ๑๑ อย่างมีการจำแนกบท คำ
ถามเป็นต้น) ก่อน เมื่อทราบว่ามีปัญหา
แล้ว จึงตรวจสอบความถูกต้องตามหลัก
ยุตติหาระต่อไป นอกจากนี้ ถ้าธรรมที่จะฟัง
ตรวจสอบมีอรรถและศัพท์ต่างกัน ก็ฟังตรวจ
สอบโดยอรรถและศัพท์ ถ้ามีอรรถอย่างเดีย
วกัน แต่ต่างกันโดยศัพท์ ก็ฟังตรวจสอบโดย
อรรถเท่านั้น. ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน
เนตติบาลีข้อ ๒๐]

อภฺยวาทมานิ (ติ)

[อภฺยวาท^๓ + มานิ (มน + ฌิ)]

มีความสำคัญในสัทธรรมที่ยังไม่รู้ ไม่เห็น
ว่ารู้แล้วเห็นแล้ว.

อภฺยวาทมานิโน

ธมฺเม คมภีเร ตีรโคจรา

ลหุกา อครุ ธมฺเม

อภฺยวาทมานิโน. (เถร. ๓๔๑)

(พระปุสฺสเถระกล่าวว่า) [ท่านปณฺธรสุทฺถาธิ
เชษฐท่านฟังคำของอาตมา ขอเชษฐตั้งใจ
จดจำให้ดี อาตมาจะบอกข้อความที่ท่าน
ถามถึงอนาคตแก่ท่าน ในกาลภายหน้า ภิกษุ
ทั้งหลายส่วนมาก จักเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ
ลบหลู่คุณท่าน หัวดีอ โอ้อวด ริษยา และมี
วาทะขัดแย้งกัน]

มีความสำคัญในสัทธรรมที่ยังไม่รู้ ไม่เห็น
ว่ารู้แล้ว[ว่าเห็นแล้ว] มีความคิดในธรรมที่
ลึกซึ้งว่าดี เป็นคนเบา ไม่หนักแน่นในธรรม
ไม่เคารพกันและกัน.

อภฺยวาทเต เอว ฌาโตติ ทิฏฺฐโจติ เอว มานิโน.

(เถร.อภฺ. ๒/๓๖๒)

[ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายส่วนมาก]จักเป็นผู้
สำคัญในสัทธรรมที่ยังไม่รู้ นั่นเทียวอย่างนี้
ว่า เรารู้แล้ว ว่าเราเห็นแล้ว. ดู อ. ๒/๑๕๔

อภฺยวาทวาท (ป)

[อภฺยวาท^๓ + วาท]

วาทะอันรู้แล้ว, วาทะอันปรากฏ,
ลัทธิอันรู้แล้ว.

กถาสมฺปโยเคน ภิกฺขเว ปุคฺคโล เวทิตพฺโพ
ยทึ วา กจฺโจนฺ ยทึ วา อกจฺโจนฺติ. สจายํ ภิกฺขเว
ปุคฺคโล ปณฺหํ ปุฏฺโฐ สมานิ จานาจาเน น
สณฺหาติ ปริกฺกเป น สณฺหาติ อภฺยวาทวาท
น สณฺหาติ ปฏฺกิปาย น สณฺหาติ เอวํ สนฺตายํ
ภิกฺขเว ปุคฺคโล อกจฺโจนฺ โหติ. สจ ปณายํ
ภิกฺขเว ปุคฺคโล ปณฺหํ ปุฏฺโฐ สมานิ จานาจาเน
สณฺหาติ ปริกฺกเป สณฺหาติ อภฺยวาทวาท
สณฺหาติ ปฏฺกิปาย สณฺหาติ เอวํ สนฺตายํ
ภิกฺขเว ปุคฺคโล กจฺโจนฺ โหติ. (อ. ๑/๑๙๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาวโลกพึงรู้จักบุคคล
ได้ด้วยการมาร่วมประชุมสนทนากันว่า “ผู้
นี้ควรพูดด้วยหรือไม่ควรพูดด้วย” ถ้าบุคคลนี้
ถูกถามปัญหา ไม่ตั้งมั่นอยู่ในฐานะและฐานะ
ไม่ตั้งมั่นอยู่ในปริกัปป ไม่ตั้งมั่นอยู่ในวาทะ
ที่รู้แล้ว[เรื่องที่ควรรู้] ไม่ตั้งมั่นอยู่ในเรื่อง
ปฏิบัติ เมื่อเป็นอย่างนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า “ผู้
ไม่ควรพูดด้วย” แต่ถ้าบุคคลนี้ถูกถามปัญหา ตั้ง
มั่นอยู่ในฐานะและฐานะ ตั้งมั่นอยู่ในปริกัปป
ตั้งมั่นอยู่ในเรื่องที่ควรรู้ ตั้งมั่นอยู่ในเรื่อง
ปฏิบัติ เมื่อเป็นอย่างนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า “ผู้ควร
พูดด้วย”

อภฺยวาทวาท น สณฺหาติติ อภฺยวาทวาท
ชานิตวาท น สณฺหาติ. (อ.อภฺ. ๒/๑๙๕)

ปาทะว่า อภฺยวาทวาท น สณฺหาติ แปลว่า
ไม่ตั้งมั่นอยู่ในวาทะที่รู้แล้ว.

[ไม่ตั้งมั่นอยู่ในฐานะและฐานะ หมายถึง ไม่ตั้งมั่นอยู่ในสิ่งที่มีเหตุและไม่มีเหตุ (อภฺ.ติก.อ.

(บาลี) ๒/๖๘/๒๐๖)

ไม่ตั้งมั่นอยู่ในปริกัปป หมายถึงไม่ตั้งมั่นอยู่ในการถามการตอบปัญหา คือบุคคลผู้เตรียมถามปัญหา เมื่อถูกอีกฝ่ายหนึ่งทักขึ้นก่อนจึงเลียงไปถามปัญหาข้ออื่น และเมื่อถูกถามปัญหา ก็ครุ่นคิดที่จะตอบปัญหานั้น แต่เมื่อถูกอีกฝ่ายหนึ่งทักเข้า จึงเลียงไปตอบปัญหาอื่นอีกเสีย (อภฺ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๖๘/๒๐๖)]

อภฺยญญตเวส (ติ)

[อภฺยญญต^๑ + เวส]

เพศที่คนอื่นไม่รู้จัก, เพศไม่ปรากฏ, ปกปิดเพศ.

ก็ เม อภฺยญญตเวสเน

ธมฺมํ สจฺฉิกเตนินฺ

สพฺพพญฺญตํ ปาปฺณิตฺวา

มฺหฺตฺโต โมเจ สเทวเก. (พทุธว. ๓๑๐)

จะมีประโยชน์อะไรแก่เราที่รู้แจ้งพระธรรมในศาสนานี้ โดยเพศที่คนอื่นไม่รู้จัก เราจักบรรลुพระสัพพัญญุตญาณ พ้นแล้ว ฟังปลดเปลื้องมนุษย์พร้อมทั้งเทวดา.

อภฺยญญตเวสเนหติ อปากฺกเวสเน อวิญญาเตน ปฏฺิจฺจนฺเนน. (พทุธว.อญ. ๑๑๔)

บทว่า อภฺยญญตกเวสเน ได้แก่ ด้วยเพศที่ไม่ปรากฏ ที่ไม่มีใครรู้จัก ที่ปกปิด.

ดู ชา. ๒/๗๒

[คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีลักษณะคล้ายจะเป็นโอจิตยหินโทษ (โทษเพราะทรมานจากความเหมาะสม) แต่ไม่เป็น เพราะแสดงความสามารถของตนอย่างองอาจ จัดเป็นรูปพหาลังการาลังการ (อลังการที่แสดงความอหังการ) และเป็นวีรรสคือรสกล้าหาญ. ดูสุโพธาลังการ คาถา ๑๐๖]

อภฺยญญตาวินทฺรีย (น)

[อภฺยญญตาวี + อินทฺรีย]

อภฺยญญตาวินทฺรีย (พระอรหัตตผลญาณ), อินทฺรียของพระอรหัตต์ผู้รู้สัจจะ ๔ แล้ว, อินทฺรีย (ธรรมอันเป็นใหญ่) ในบรรดาสัมปยุตตธรรมของพระอรหัตต์ที่รู้สัจจะ ๔ แล้ว. อินทฺรียของพระอรหัตต์ ผู้ทำกิจสำเร็จแล้วในสัจจะ ๔.

กตมํ ตสฺมึ สมเย อภฺยญญตาวินทฺรียํ โหติ? ยา เตสํ อภฺยญญตาวิน ทฺมมานํ อภฺยญา ปญญา ปชานนา, วิจโย ปวิจโย ฐมฺมวิจโย ๖เปฯ สัมมาทิกฺขุธิ ฐมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺโก, มคฺคญฺคํ มคฺคปริยาปณฺณํ; อิทํ ตสฺมึ สมเย อภฺยญญตาวินทฺรียํ โหติ. (อภฺ.ธ. ๑๓๕)

อภฺยญญตาวินทฺรียที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ในบรรดาสัมปยุตตธรรมของพระอรหัตต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว คือความรู้ตามขอบเขต ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม...สัมมาทิกฺขุธิ ฐมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺก อันเป็นองค์แห่งมรรค[คือผล] นับเนื่องในมรรค[คือผล] ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า อภฺยญญตาวินทฺรีย ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อภิญญาตาวิสุทธิหนุตติ อภิญญาตาวิโน จตุสสุ
สจเจสสุ นิภูจิตตญาณกัจจสสุ อินฺทริยํ อภ-
ญาตาวิโน วา จตุสสุ สจเจสสุ นิภูจิตตกิจจานํ
จตุตตาริ สจจจานิ ฌตฺวา ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตานํ
ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร อินฺทภูจฺสาธเนน อินฺทริยํ.

(อภิ.อภ. ๑/๓๓๐)

อภิญญาตาวิสุทธิ คือ อินฺทริยของผู้นั้นตาม
ขอบเขตแล้วดำรงอยู่ (พระอรหันต์) คือมี
หน้าที่แห่งญาณสำเร็จแล้วในสัจจะ ๔.

อีกอย่างหนึ่ง (อภิญญาตาวิสุทธิคือ) อินฺทริย
เพราะให้สำเร็จความเป็นใหญ่ในภายในบรรดา
สัมปยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว กล่าวคือมีหน้าที่
สำเร็จแล้วในสัจจะ ๔ หมายถึงรู้สัจจะ ๔
แห่งตลอดแล้วดำรงอยู่.

อภิญญาติ อาชานนา ปญญา ปชานนาติอาทีนิ
วุตตตุตฺถาเนว. (อภิ.อภ. ๑/๓๓๐)

บทว่า อภิญญา แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต
[อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบ
เขต)]. คำว่า ปญญา ปชานนา (ความรู้ชัด
กิจที่รู้ชัด) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่
กล่าวแล้ว.

[อภิญญาตาวิสุทธิ มีความหมาย ๒ ประการ
คือ อินฺทริยของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว =
อภิญญาตาวิโน อินฺทริยํ อภิญญาตาวิโน (ฉนฺธิ
ตปฺปริสสมาส อภิญญาตาวิ ตัพฺทํ หมายถึง
พระอรหันต์)

อินฺทริยํในบรรดาสัมปยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]
แล้ว=อภิญญาตาวิโน อินฺทริยํ อภิญญาตาวิโน

(นิทธารณฉนฺธิตปฺปริสสมาส อภิญญาตาวิ
ตัพฺทํ หมายถึง สัมปยุตตธรรม]

อนภิญญาตณฺณสสามิตินฺทริยํ อภิญญะยฺย,
อภิญญินฺทริยํ อภิญญะยฺย, อภิญญาตาวิโนอินฺทริยํ
อภิญญะยฺย. (ปฐิส. ๙)

อนภิญญาตณฺณสสามิตินฺทริยํ ควรรู้อย่างใดแก่
อินฺทริยของผู้นั้นที่ดำรงอยู่ในโสคาปัตติมรรค
ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้หรือยัสจ
๔ หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง].

อภิญญินฺทริยํ ควรรู้อย่างใดแก่อินฺทริยของผู้นั้น
โดยคล้อย ตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว]

อภิญญาตาวิโน ควรรู้อย่างใดแก่อินฺทริย
ของพระชินาสพผู้รู้แจ้งแล้ว].

อภิญญาตาวิโน จตุสสุสจเจสสุ นิภูจิตตญาณกัจจสสุ
ชีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทริยภูจฺสมภวาโต
จอภิญญาตาวิโนอินฺทริยํ อภิญญาตาวิโน วา จตุสสุ สจเจสสุ
นิภูจิตตกิจจานํ จตุตตาริ สจจจานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา
จิตานํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร อินฺทภูจฺสาธเนน
อภิญญาตาวิโนอินฺทริยํ. อรหตฺตผลฌานสฺสเสตํ
นามํ. (ปฐิส.อภ. ๑/๘๑)

ชื่อว่า อภิญญาตาวิโน เพราะเกิดแก่พระ
ชินาสพผู้รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่ (รู้ทั่ว
ถึง) คือมีหน้าที่แห่งญาณสำเร็จแล้วในอริยสัจ
๔ และเพราะเกิดจากความใหญ่ในภายใน
สัมปยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอภิญญาตาวิโน เพราะให้
สำเร็จความเป็นใหญ่ในภายในบรรดาสัม-
ยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้วกล่าวคือมีหน้าที่

สำเร็จแล้วในสัจจะ ๔ หมายถึงแทงตลอดสัจจะ ๔ แล้วดำรงอยู่. คำว่า อภฺยญฺยตาวินทฺริย นี้ เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณ.

[อนภฺยญฺยตัญญุสสามิตินทฺริย คือ อินทฺริยของ ผู้ที่ดำรงอยู่ในโสตาปัตติมรรค ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้หรือยสัจ ๔ หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง หมายถึงปัญญาในโสตาปัตติมรรค=อนภฺยญฺยตณฺณสสามิติ ปฏิปนฺนสฺส อินทฺริยํ อนภฺยญฺยตณฺณสสามิตินทฺริยํ (มัชฌิมา นิกาย จุฬสูตร)].

อภฺยญฺยตาวินทฺริย หมายถึงอินทฺริยของบุคคลผู้รู้ โดยคล้อยตามขอบเขต ที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว ได้แก่ปัญญาในมรรคเบื้องต้น ๓ ผลเบื้องต้น ๓ มีวิเคราะห์ว่า อภฺยญฺยตาวินทฺริย อภฺยญฺยตาวินทฺริย (จุฬสูตร)].

อภฺยญฺยตาวินทฺริย หมายถึงอินทฺริยของพระชินาสพพญฺ์แจ้งแล้ว (พระอรหันต์) มีวิเคราะห์ว่า อภฺยญฺยตาวินทฺริย อินทฺริยํ อภฺยญฺยตาวินทฺริย (จุฬสูตร)].

อิทฺ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺติํ ปญฺญาวิมุตฺติํ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺจิกถวา อุปสมฺปชฺช วิหริติ, ชีณาชาติ, วุสฺสิตํ พุรฺหมจฺริยํ, กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตยาตยาติ ปชานาติ. อิทฺ ภิกฺขเว อภฺยญฺยตาวินทฺริยํ. (เนตฺติ. ๑๑๕)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ยิ่งเอง ทำให้แจ้งซึ่ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะ

บรรลู่อยู่ในอภฺยญฺยตาวินทฺริย ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว เราอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำเราทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี[ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณเพื่อทำลายกิเลสอีกต่อไป] ดูก่อนภิกษุทั้งหลายข้อนี้เป็นอภฺยญฺยตาวินทฺริย (ปัญญานในอรหัตตผล).

อภฺยญฺยตาวินทฺริย จตุสฺส สจฺจเจสฺส นิฏฺฐิตกิจจสฺส อรหโต อินทฺริยณฺติ อภฺยญฺยตาวินทฺริยํ อคฺคผลญาณสฺสเสตํ อธิวจฺนํ. (เนตฺติ.อภฺ. ๒๕๕)

อินทฺริยของพระอรหันต์ผู้ทำกิจสำเร็จแล้ว ในอริยสัจ ๔ ชื่อว่าอภฺยญฺยตาวินทฺริย. คำนี้เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณ.

ดู ปฏฺฐิส.๑๑๑, ที.๓/๑๘๓, ที.อภฺ.๓/๑๘๔, ส.๓/๑๘๐, ส.อภฺ.๓/๒๖๙.

อภฺยญฺยตาวี (ติ)

[อา + ญา (อาโพชน) + ตาวี]

อภฺยญฺยตาวี = ชอน ฌ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รัสส.

ธรรมชื่ออภฺยญฺยตาวี, รู้ทั่วแล้ว, รู้แจ้งสัจจะ ๔, รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก, พระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว.

กตมํ ตสฺมี สมเย อภฺยญฺยตาวินทฺริยํ โหติ? ยา เตสํ อภฺยญฺยตาวินทฺริยมนํ อภฺยญฺยตาวินทฺริยมนํ, วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย ฯ เปยฺย สมมาทิจฺจ ธมฺมวิจยสมโพชนฺจโค, มคฺคญฺจคํ มคฺค-

ปริยาปนฺนํ; อิทํ ตสฺมี สมนฺเย อภฺยตถวาทินฺทริยํ
โหติ. (อภิ.ธ. ๑๓๕)

อภฺยตถวาทินฺทริยํที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน
ในบรรดาสัมปยุตตรวมของพระอรหันต์ผู้
รู้[สัจจะ]แล้ว คือความรู้ตามขอบเขต ความ
รู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร
ความวิจยธรรม...สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัม-
โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค[คือผล] นับ
เนื่องในมรรค[คือผล] ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า
อภฺยตถวาทินฺทริยํที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อภฺยตถวาทินฺทริยํ อาชาเนตฺวา จิตฺตํ ฐมฺมานนฺติ
สัมปยุตฺตฐมฺมานํ อพฺภนฺตเร. อภฺยตถวาทิ อา-
ชาเนนา ปญฺญา ปชานนาตฺวา อิทํ วุตฺตตฺถวาทเณว.
มคฺคญฺจํ มคฺคปริยาปนฺนนฺติ ผลมคฺคสฺส อญฺจํ
ผลมคฺเค จ ปริยาปนฺนนฺติ อตฺถโก.

(อภิ.อญ. ๑/๓๓๐)

บทว่า อภฺยตถวาทินฺ (พระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]
แล้ว) คือ ผู้รู้ตามขอบเขตแล้ว ดำรงอยู่[ไม่
ต้องรู้ต่อไปอีก] บทว่า ฐมฺมานํ (ในบรรดา
[สัมปยุตต]ธรรม) ความว่า ในภายในบรรดา
สัมปยุตตธรรม. บทว่า อภฺยตถวาทิ แปลว่า
ความรู้ตามขอบเขต [อา อุปสรรคใช้
ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต)]. คำว่า
ปญฺญา ปชานนา (ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด)
เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า
มคฺคญฺจํ มคฺคปริยาปนฺนํ (องค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค) ความว่า องค์แห่งมรรคคือ
ผล นับเนื่องในมรรคคือผล

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นหมู่ธรรมอันนับ
เนื่องในผลจิตตูปบาท ชื่อว่ามรรค ส่วนปัญญ
เป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของมรรคนั้นชื่อว่า
มคคังคะ (องค์แห่งมรรค).

ข้อความว่า ในภายในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรม
ที่รู้[สัจจะ]แล้ว (อภฺยตถวาทินฺ ฐมฺมานํ อพฺภนฺตเร)
แสดงว่า จินฺตวิวิธิตฺติของบทหน้าลงในอรรถ
นิทธารณะ เพราะท่านมักไขอรรถนิทธารณะ
ด้วย อนฺตร (ระหว่าง), อพฺภนฺตร (ภายใน) หรือ
มชฺฌ (ระหว่าง)]

อภฺยตถวาทิ* (กฺริ/อา)

[อา + ทว (อวโพทเน) + ต]

ย่อมรู้, ย่อมทราบชัด, ย่อมรู้โดยกำหนด.

อิตฺติ เม จตฺตฺสงฺเขเป ตโย อทฺเต ติสฺนุธี วิสฺตียา
อากาเรหิ ติสฺนุธี ปฏิจฺจสมุปฺปาทำ ชาเนตฺวา
ปสฺสตี อภฺยตถวาทิ ปฏฺวิวิชฺฌตี. (ปฏฺส. ๕๑)

โดยประการดังนี้ ผู้บำเพ็ญเพียรย่อมรู้ ย่อม
เห็น ย่อมทราบชัด ย่อมแทงตลอดปฏิจจ-
สมุปบาทที่มีการประมวล ๔ กาล ๓ ที่เชื่อม
ต่อ ๓ ด้วยอาการ ๒๐ อย่าง

อภฺยตถวาทิตฺติ ทิฏฺฐจฺมริยาเทเนว อาเสวนํ กโรนฺโต
ธฺมาเนเนว ชาเนตฺวา. มริยาทตฺถโก หิ เอตฺถ
อากาโร. (ปฏฺส.อญ. ๑/๒๒๖)

บทว่า อภฺยตถวาทิ (ย่อมทราบชัด) ได้แก่ ทำ
อาเสวนะ โดยกำหนดขอบเขตอันตนเห็นแล้ว
นั้นเทียว ย่อมรู้ด้วยญาณ. ก็ อา อักษรในบท
ว่า อภฺยตถวาทิ นี้มีอรรถมริยาทะ (ขอบเขต).

[สังเขป (การประมวล) ๔ หมายถึงธรรม ๔
 กลุ่ม ได้แก่ (๑) อติตเหตุ คือ อวิชาและ
 สังขาร เรียกว่า เหตุสังเขป (๒) ปัจจุบันผล คือ
 วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ
 เวทนา เรียกว่า ผลสังเขป (๓) ปัจจุบันเหตุ คือ
 ตัณหา อุปาทานและภพ เรียกว่า เหตุสังเขป
 (๔) อนาคตผล คือชาติ ชรา มรณะและโสกะ
 ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เรียกว่า ผล-
 สังเขป (ข.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)

กาล ๓ หมายถึงธรรมที่เป็นไปในกาล ๓ กาล
ได้แก่ (๑) อดีตกาล คือ อริชชาและสังขาร (๒)
ปัจจุบันกาล คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ (๓)
อนาคตกาล คือ ชาติ ชรา มรณะ และโสกะ
ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ขุ.ป.อ. (บาลี)
๑/๔๙/๒๖๑)

สนธิ (ที่เชื่อมต่อ) ๓ หมายถึง ข้อต่อระหว่าง
 สังเขป ๔ มี ๓ ข้อต่อ ได้แก่ (๑) ข้อต่อระหว่าง
 อดีตเหตุกับปัจจุบันผล เรียกว่า เหตุผลสนธิ
 (๒) ข้อต่อระหว่างปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ
 เรียกว่า ผลเหตุผลสนธิ (๓) ข้อต่อระหว่างปัจจุบัน
 เหตุกับอนาคตผล เรียกว่า เหตุผลสนธิ (ขุ.ป.อ.
 (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)

อาการ ๒๐ หมายถึงองค์ประกอบแต่ละอย่าง
 ของการทำงานของล้อที่ต้องกระจายให้เต็มตามช่อง
 แห่งสังเขป ๔ อาการ ๒๐ ประการนี้จำแนก
 ตามส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผลได้
 ดังนี้คือ อติตเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร
 ตัณหา อุปาทาน และภพ ปัจจุบันผล ๕ ได้แก่
 วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ

เวทนา ปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชา สังขาร
 ตัณหา อุปาทานและภพ อนาคตผล ๕ ได้แก่
 วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ
 เวทนา (ข.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)]

อณฺณาติ^๒ (ปฺ)

[น + ชาติ] ผู้มีใช้ชาติ.

สตุถา ตํ การณํ อยตฺวา “ภิกฺขุณฺโณ มया ธมฺม-
 เทสํ กาคํ วฏฺฐตฺติติ ภิกฺขุ สนนฺปิตาเปตฺวา
 “ภิกฺขเว ภิกฺขุณา นาม ฌาตึหิปี **อญฺญาตึหิปี**
 ทินฺนเก จตฺตาโร ปจฺเจยฺเย ปจฺจเวภฺชิตฺตวาว ปริ-
 โภโค กาคตฺตพฺพ. อปจฺจเวภฺชิตฺตวาว ปริโภคํ กตฺวา
 หิ กาลํ กุรุมาโน ภิกฺขุ ยถฺยเปตฺตอตฺตภาวโต
 น มุจฺจติ อปจฺจเวภฺชิตฺตปริโภโค นามสฺส วิส-
 ปริโภคสฺสทิสฺโส. (ชา.อภ. ๑/๔๑๑)

พระศาสดา ทรงทราบเหตุนี้ทรงดำริว่าสมควรที่เราจะแสดงธรรมเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้แล้วรับสั่งให้เรียกประชุมภิกษุแล้วตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาภิกษุต้องพิจารณาแล้ว จึงทำการบริโศกปัจจัย ๔ แม้ที่พวกญาติก็ตาม มิใช่ญาติก็ตามพากันถวายเป็นด้วยว่า พวกภิกษุที่ไม่พิจารณาแล้วบริโศก เมื่อทำกาละ ย่อมไม่พ้นจากอรรถภาพแห่งยักษและเปรต ขึ้นชื่อว่า การบริโศกปัจจัย ๔ ที่ไม่พิจารณานี้ เป็นเช่นกับการบริโศกยาพิษ...

อณฺณาติกสณฺณิ (๓)

[อณฺเฏชาติกสณฺเฎ + ฏ]

ผู้มีความสำคัญว่ามีโชญาติ, รู้ว่ามีโชญาติ.

อภฺยญฺาติกาย อภฺยญฺาติกสญฺญํ ปุราณจิวรํ
โธวาทติ. นิสสคคิยํ ปาจิตตํ. (วิ. ๑/๓๐๗)
ภิกษุณีผู้มีช่ญฺาติ ภิกษุรู้ว่ามีช่ญฺาติ ให้ชัก
จิวรเก่า ต้องนิสสคคิยปาจิตตีย์.

ดู อภฺยญฺาตก (อภฺยญฺาติกาย) อรรถ ๓

อภฺยญฺาตุํ (กฺริ/วิ)

[อา + ฉา (อวโพชน) + ตฺ]

เพื่อรู้, เพื่อเข้าใจ, ความรู้.

เตน โข ปน สมเยน อุปาสิกา ภิกขุ ปสฺสิตวา
เอตทโวจํ “อิงฆม อยฺยา ฐมมํ เทเสถาติ. “น
ภิกินี กปฺปติ มาตุคามสฺส ฐมมํ เทเสตฺถนฺติ.
“อิงฆม อยฺยา ญปฺปญฺจวาทาหิ ฐมมํ เทเสถ,
สกกฺกา เอตฺตเคนปิ ฐมโม อภฺยญฺาตฺถนฺติ. “น
ภิกินี กปฺปติ มาตุคามสฺส ฐมมํ เทเสตฺถนฺติ.
กุกฺกุจฺจาณฺหา น เทเสสฺสุ. (วิ. ๒/๓๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกอุปาสิกาพบภิกษุแล้ว
นิมนต์ว่า “พระคุณเจ้า ขอนิมนต์พระคุณเจ้า
แสดงธรรมเถิด. ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า “น้อง
หญิง การแสดงธรรมแก่มาตุคามไม่เหมาะ.
“ขอนิมนต์พระคุณเจ้าทั้งหลาย โปรดแสดง
ธรรมสัก ๕-๖ คำก็ได้ แม้เพียงเท่านี้ พวก
ดิฉันอาจเพื่อเข้าใจธรรมได้. พวกภิกษุก็
ยังปฏิเสธว่า “น้องหญิง การแสดงธรรมแก่
มาตุคามไม่เหมาะ” พวกกันยํเกรงอยู่จึงไม่
ยอมแสดงธรรม.

อภฺยญฺาตฺถนฺติ อาชานิตฺ. (วิ.อญ. ๓/๑๖)

บทว่า อภฺยญฺาตุํ (เพื่อเข้าใจ) คือ เพื่อรู้.

ดู ที. ๓/๒๒๐, สุตตฺถน. ๓๓๐

อภฺยญฺาตุ (ติ)

[อา + ฉา (อวโพชน) + ตฺ]

ผู้รู้ - รู้ทั่วถึง - รู้แจ้ง - แหงตลอด - บรรลุ -
ปรารถนาจะรู้.

อถ โข พุรฺพฺมา สหฺมปติ เอกํสํ อุตฺตราสงคํ
กิริตฺวา ทกฺขิณชาณฺณมฺหฺนทลํ ปถวียํ นิหนฺตฺวา
เยน ภควา เตนญฺชลิ ปณฺาเมตฺวา ภควนฺตํ
เอตทโวจํ “เทเสตฺถ ฆนฺเต ภควา ฐมมํ เทเสตฺถ
สฺสคโต ฐมมํ. สนฺติ สตฺตา อปฺปฺรชกฺขชาติกา
อสฺสวณฺตา ฐมฺมสฺส ปรีหาณฺติ ภวิสฺสนฺติ
ฐมฺมสฺส อภฺยญฺาตาโรติ.

(วิ. ๓/๖, ที. ๒/๓๒,

ม. ๒/๒๙๒, ม. ๓/๓๐๕, ส. ๑/๑๓๙)

ครั้งนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ห่มอุตตราสงค์
เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ลูกเข้าเบื่องขวาลงบน
แผ่นดิน ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาค
ประทับพลางทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ขอพระ
ผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรม ขอพระสฺสคตเจ้า
ได้โปรดแสดงธรรม เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลส
มลทินน้อยในจักขุมมีอยู่ สัตว์เหล่านั้น ย่อม
เสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม เพราะผู้รู้ทั่วถึง
ธรรมจักมี.

ภวิสฺสนฺติ ฐมฺมสฺส อภฺยญฺาตาโรติ ปฏฺิ-
วิชฺฌิตาโร. (วิ.อญ. ๓/๒๔๓)

ปาฐะว่า ภวิสฺสนฺติ ฐมฺมสฺส อภฺยญฺาตาโร
(ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี) คือ ผู้บรรลุธรรมจักมี.

ภวิสฺสนฺตํ ปุริมพุทฺธสฺส ทสฺสญฺญกิริยาเสน
กตาทิการาปริปากคตปฏฺมานิ วิย สฺฐิรสมิ-

สมมุติสส ฐมมเทสนเวยว อากงขมานา จตุป-
ปทิกคาถาสาเน อริยญมึ โอกกมหาราห น
เอโก น เทว อเนกสสทสสา ฐมมสส อภ-
ยวาทาโร ภวิสสนตติติ ทสเสติ. (สารตถ. ๓/๘)

ปาฐะว่า ภวิสสนตติติ (ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี)
แสดงว่า บุคคลผู้สั่งสมบารมีแล้ว โดยประเภท
แห่งบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ในพระพุทธเจ้าพระ
องค์ก่อนทั้งหลาย ปรารถนาพระธรรมเทศนา
อยู่ อุปมาดังปทุมชาติที่ถึงความสุกงอม ต้อง
การสัมผัสกับแสงสุริย์ ควรหยั่งลงสู่อริยภูมิ
ในที่สุดแห่งพระคาถา ๔ บาท มิใช่มีเพียง
คนหนึ่งหรือสองคน แต่ชนนับแสนเป็นอัน
มากผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี.

อภยวาทา วิหริสสุสามิตติ อภยวาทา อาชานิตุ-
กาโม หุตวา วิหริสสุสามิ. (ที.อภ. ๒/๓๓๒)

บาทคาถาว่า อภยวาทา วิหริสสุสามิ ความว่า
เราจักเป็นผู้รู้ทั่วถึง คือ ปรารถนาจะรู้อยู่.

ดู ที. ๒/๒๒๘

อภยวาทกาม (ติ)

[อภยวาท + กาม]

ผู้ปรารถนาจะรู้, อยากรู้.

มนุทตตา โมมุทตตา ปญหํ ปุจฺจติ, ปาปิจฺโ
อิจฺจาปโกโต ปญหํ ปุจฺจติ, ปริภาว ปญหํ ปุจฺจติ
อภยวาทกาม ปญหํ ปุจฺจติ, “สเจ เม ปญหํ
ปุจฺจโ จ สมฺมเทว พุยากริสฺสติ, อิจฺเจตํ กุสฺลํ,
โน เจ เม ปญหํ ปุจฺจโ จ สมฺมเทว พุยากริสฺสติ,
อหฺมสฺส สมฺมเทว พุยากริสฺสามิตติ ปญหํ
ปุจฺจติ. (วิ.๕/๓๒๗, อ.๒/๑๖๘)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุบาลี การถามปัญหานี้มี ๕ อย่าง คือ ภิกษุถามปัญหา เพราะความเป็นผู้โง่เขลา มงาย เป็นผู้ปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ จึงถามปัญหา ถามปัญหาเพราะดูหมิ่น เป็นผู้ปรารถนาจะรู้ จึงถามปัญหา ถามปัญหาด้วยคำหนึ่งว่า ถ้าเราถามปัญหาแล้ว ภิกษุจักพยากรณ์ได้ถูกต้อง การพยากรณ์ดังนั้นก็ดี เป็นสิ่งดี แต่ถ้าเราถามปัญหาแล้ว เธอจักพยากรณ์ไม่ถูกต้อง เราก็จักพยากรณ์แก่เธออย่างถูกต้อง อุบาลี การถามปัญหามี ๕ อย่างนี้แล”

อภยวาทกามโมติ ชานิตุกาโม หุตวา.

(อ.อภ. ๓/๕๘)

บทว่า อภยวาทกาม (ผู้ปรารถนาจะรู้) คือเป็นผู้มีความประสงค์อยากจะรู้.

อภยวาทกาม (ป)

[อภยวาท + กาม]

ผู้ไม่มีใครรู้จักยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการเที่ยวบิณฑบาต, การเที่ยวบิณฑบาตอันไม่มีใครรู้จัก, เป็นคนใหม่เสมอ.

กทาหํ นนฺทํ ปสฺสเสยฺย

อารณฺณํ ปสฺสกุณฺโณ

อภยวาทกามเยน ยาเปนฺตํ

กาเมสฺส อนเปกฺขินฺนติ. (ส. ๑/๔๖๘)

อิทํ นิพฺเพรภาคิยํ สุตฺตํ. (เนตติ. ๑๒๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เมื่อไร เราพึงเห็นนันทะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร [ผู้ไม่มีใครรู้จัก] ยังอัตภาพให้เป็นไป ด้วยการเที่ยวบิณฑบาต ผู้ไม่ผูกพันในกามคุณ.

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคียสูตร (สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส)

อภฺยวาทตฺตญฺเณ ยาเปนฺตฺติ กุเลสุ อภฺยวาทโต นิจฺจนวโวยฺเว หุตฺวา อุกฺกเณ ปิณฺฑทจฺริยาย ยาเปนฺตฺติ. (เนตฺติ.อภฺ. ๒๓๓)

บาทคาถาว่า **อภฺยวาทตฺตญฺเณ ยาเปนฺตฺติ** ความว่า เป็นคนที่ไม่มีความรู้จักในสกุล คือเป็นคนใหม่เสมอนั้นเที่ยว ยังอัตภาพให้เป็นไป ด้วยการแสวงหา คือการเที่ยวบิณฑบาต.

[อรรถกถามีปาฐะว่า กุเลสุ อภฺยวาทโต นิจฺจนวโวยฺเว หุตฺวา อุกฺกเณ ปิณฺฑทจฺริยาย ยาเปนฺตฺติ แต่คิดว่าควรมีรูปว่า กุเลสุ อภฺยวาทํ นิจฺจนวโวยฺเว หุตฺวา อุกฺกเณ ปิณฺฑทจฺริยาย ยาเปนฺตฺติ น่าจะถูกตามหลักภาษา เพราะพระนันทะเป็นกรรมของกิริยาเห็น ในพระคาถานี้ ถ้าประกอบปฐมาวาทิตถิกก็จะไม่มีสัมพันธกับคำใดๆ ในคาถา[ตามนัยนี้จึงควรตัดบทเป็น อภฺยวาทํ + อุกฺกเณ]

อภฺยวาทตฺตญฺ๒ (ป)

[น + ภาตตฺตญฺ, อภฺยวาท + อุกฺก]

การเที่ยวบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ[คือตามบ้านไม่มีกำหนด], [ผู้ยังอัตภาพให้เป็นไป] ด้วยการเที่ยวบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ.

กทาหํ นนฺทํ ปสฺสเสยฺยํ

อารญญํ ปัสสุกลิกํ

อภฺยวาทตฺตญฺเณ ยาเปนฺตฺติ

กาเมสุ อนเปกฺขินฺนฺติ. (ส. ๑/๔๖๘)

อิทํ นิพฺเพธภาคียํ สุตฺตํ. (เนตฺติ. ๑๒๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เมื่อไร เราพึงเห็นนันทะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ยังอัตภาพให้เป็นไป ด้วยการบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ[คือตามบ้านไม่มีกำหนด] ผู้ไม่ผูกพันในกามคุณ.

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคียสูตร (สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส)

อถฺวา อภิลกฺขิตฺเตสุ อิสฺสรชนเคเหสุ กญฺจก-
ภณฺทสมฺภารํ สุนฺทรโกชนํ ปรีเยสนฺตสฺส
อุคฺคณฺโณ ภาตตฺตญฺณํ นาม, ชฺรปฺปฏิปาฏิยา ปน
ทฺวาเร จิตฺเตน ลทฺธมิสฺสโกชฺชนํ อภฺยวาทตฺตญฺณํ
นาม. อิทํ อธิ อธิปเปตฺติ. (เนตฺติ.อภฺ. ๒๓๓)

อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวบิณฑบาตของภิกษุผู้แสวงหาอาหารที่มีกลิ่นหอม มีเครื่องปรุงรสจัดในเรือนของชนผู้เป็นใหญ่ที่ชาวโลกรู้จักชื่อว่า การเที่ยวบิณฑบาตตามบ้านมีกำหนด ส่วนการเที่ยวบิณฑบาตอาหารผสม ที่ได้รับโดยยื่นใกล้ประตูตามลำดับเรือน ชื่อว่า การเที่ยวบิณฑบาตตามบ้านไม่มีกำหนด ในที่นี้ประสงค์ถึงความหมายหลังนี้[เราพึงเห็นนันทะ]ยังอัตภาพให้เป็นไป ด้วยการเที่ยวบิณฑบาตตามบ้านไม่มีกำหนด.

(อุคฺคณฺโณ ภาตตฺตญฺโณ อภฺยวาทตฺตญฺโณ.ส.อภฺ.๒/๒๑๙)

อภฺยวตฺตวณฺ (น)

[อภฺยวต + วณฺ. (๒) น + วตฺตวณฺ]

[ผู้ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วย]การเที่ยวบิณฑบาต
อันไม่ปรากฏ[คือตามบ้านไม่มีกำหนด]

ดู อภฺยวตฺตวณฺ

อภฺยวตฺต (ติ)

[อภฺย + ติส + อ]

เช่นกับบุคคลอื่น, มีกิตติศัพท์อย่างอื่น.

อมฺพวฺจฺ มาณวฺ พฺราหฺมณฺ โปกฺขรสาติ เอต-
ทวโจ “กจฺจิ ตาต อมฺพวฺจฺ อทฺทส ตํ ภวฺนตํ
โคตมนฺติ. “อทฺทสาม โข มยฺ โภ ตํ ภวฺนตํ
โคตมนฺติ. “กจฺจิ ตาต อมฺพวฺจฺ ตํ ภวฺนตํ โคตมํ
ตถา สนฺตํเยว สทฺโท อพฺภุคฺคโต, โน อภฺยวตฺต
กจฺจิ ปน โส ภวฺ โคตโม ตาติโส, โน อภฺยว-
ตฺตโสติ. “ตถา สนฺตํเยว โภ ตํ ภวฺนตํ โคตมํ
สทฺโท อพฺภุคฺคโต, โน อภฺยวตฺต, ตาติโสว โส
ภวฺ โคตโม, โน อภฺยวตฺตโส, สมนฺนาโคต จ
โส ภวฺ โคตโม ทวตฺตีสมาหปฺริสสภฺยวณฺ
ปฺริปฺญวณฺ, โน อปฺริปฺญวณฺหิตฺติ.

(ที. ๑/๑๐๐, ม. ๒/๓๓๖)

พฺราหฺมณฺโปกฺขรสาติถาณอัมพวฺจฺจวณฺมาณพวฺ
“พ้ออัมพวฺจฺจวณฺเธอได้เห็นท่านพระโคตมพระองค์
นั้นแล้วหรือ” “ได้เห็นแล้วขอรับ” “กิตติศัพท์
ของท่านพระโคตมที่ขจรไปตามที่มีอยู่จริง
ไม่ได้ขจรไปโดยที่ไม่มีจริงหรือ ท่านพระ
โคตมทรงเป็นผู้มีกิตติศัพท์เช่นนั้นจริง ทรง
เป็นผู้มีกิตติศัพท์อย่างอื่นหาไม่ได้หรือไม่

เป็นอย่างอื่นเลยหรือ” “ขอรับกิตติศัพท์ของ
ท่านพระโคตมที่ขจรไปตามที่มีอยู่จริง ไม่ได้
ขจรไปโดยที่ไม่มีจริง ท่านพระโคตมทรง
เป็นผู้มีกิตติศัพท์เช่นนั้นจริง ทรงเป็นผู้มี
กิตติศัพท์อย่างอื่นหาไม่ได้[ไม่เป็นอย่างอื่น
เลย] ทั้งยังทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ
๓๒ ประการครบถ้วน ไม่ใช่ไม่ครบถ้วน”.

อภฺยวตฺตวณฺ (ป)

[อภฺย + วตฺตวณฺ + วณฺ]

คำเริ่มต้นที่กล่าวถึงเรื่องอื่น.

เอตฺถ จ อถาติ อภฺยวตฺตวณฺมาณ
นิปาโต. (ม.อ. ๑/๑๕๖, สุตตนิ.อ. ๒/๑๒๕)

นิบาตว่า อถ ในคำนี้ว่า อถ ขวาท ใช้ในคำ
เริ่มต้นที่กล่าวถึงเรื่องอื่น[แสดงฐานะคือ
กาลเวลาที่ปรากฏในขณะนั้น]

[อถ ศัพท์ใช้ในความหมายดังนี้ ปัญหา (ถาม)
เช่น อถ เกณ ญฺ วณฺณเณ คนฺธตฺถเณติ วุจฺจติ
(เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นผู้โขมยกลืน
เล่า) อถ ศัพท์แปลว่า “เล่า”, อนันตริยะ (ไม่มี
ในระหว่าง, ต่อเนื่อง) เช่น อถ สรสนฺธิ วุจฺจเต
(ข้าพเจ้าจะกล่าวสรสนธิในกาลนี้) อถ ศัพท์
แปลว่า “ในกาลนี้” คัมภีร์พยชาแปลว่า
“ในกาลนี้” ส่วนนิสสัยพมาภฺยวณฺแปลว่า “ต่อ
จากนั้น”, อธิการะ (ฐานะ) เช่น อถ โข ภควา
เวรณฺชาเย วิหฺรติ (ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาค
ประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัณฺชา) อถ ศัพท์แปล
ว่า “ในกาลนั้น” เพื่อแสดงฐานะคือกาลเวลา

ที่ปรากฏในขณะนั้น, อารัมภะ (การเริ่มต้น),
ปทปุรณะ (เพียงทำบทให้เต็ม) เป็นต้น]

อณฺณธาณิน (ติ)

[อณฺณ + ธาณ]

ผู้ติดต่อกับผู้อื่น, ผู้เกี่ยวข้อกับผู้อื่น.

ดู อณฺณธาณิน

อณฺณปาฏิเวธ (ปฺ)

[อณฺณ^๑ + ปาฏิเวธ]

รู้แจ้งอรรถเหตุผล, การแทงตลอดอรรถเหตุผล
บรรลุลอรรถเหตุผล.

มหาสมุทฺโท ภิกฺขเว อณฺุพฺพุพฺพนินฺโน อณฺุ-
พฺพุพฺโปโณ อณฺุพฺพุพฺพภาโร น อายตเกเนว
ปปาโต. ยมฺปิ ภิกฺขเว มหาสมุทฺโท อณฺุพฺพุพ-
พนินฺโน อณฺุพฺพุพฺโปโณ อณฺุพฺพุพฺพภาโร น
อายตเกเนว ปปาโต, อยฺ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท
ปจฺจโม อจฺจุริโย อพฺภุโต ฐมฺโม, ยํ ทิสฺวา ทิสฺวา
อสุรา มหาสมุทฺเท อภิรมฺนฺติ. เสยฺยถาปิ
ฯเปฯ เอาเมว โข ภิกฺขเว อิมสฺมี ฐมฺมวินฺเย
อณฺุพฺพุพฺพสิทฺธา อณฺุพฺพุพฺพกิริยา อณฺุพฺพุพฺพปฏิปทา
น อายตเกเนว อณฺุณปาฏิเวธो,

ยมฺปิ ภิกฺขเว อิมสฺมี ฐมฺมวินฺเย อณฺุพฺพุพฺพสิทฺธา
อณฺุพฺพุพฺพกิริยา อณฺุพฺพุพฺพปฏิปทา น อายตเกเนว
อณฺุณปาฏิเวธो; อยฺ ภิกฺขเว อิมสฺมี ฐมฺม-
วินฺเย ปจฺจโม อจฺจุริโย อพฺภุโต ฐมฺโม, ยํ ทิสฺวา
ทิสฺวา ภิกฺขุ อิมสฺมี ฐมฺมวินฺเย อภิรมฺนฺติ.

(วิ. ๔/๔๒๑, อุทาน. ๑๔๑)

ภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรร่ำไปโดยลำดับ
ลาดไปโดยลำดับ ลีกลงไปโดยลำดับ ไม่ลี้ก
ชันดังไปทันที ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่มหาสมุท
ร่ำไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ลีกลงไป
โดยลำดับ ไม่ลี้กชันดังไปทันที นี่เป็นสิ่งที่น่า
อัศจรรย์ไม่เคยปรากฏประการที่ ๑ ในมหา-
สมุทที่พวกอสุรพบเห็นแล้ว ต่างพากันยินดี
ในมหาสมุทรรันใด. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม
วินัยนี้ก็เช่นกันมีการศึกษาตามลำดับ มีการ
บำเพ็ญไปตามลำดับ มีการปฏิบัติไปตาม
ลำดับ มิใช่มีการรู้แจ้งอรรถเหตุผลโดยทันที
ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ในธรรมวินัยนี้ มีการ
ศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญตามลำดับ
มีการปฏิบัติตามลำดับ มิใช่รู้แจ้งอรรถ-
ผลมาแต่เดิมเลย นี่เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์
ไม่เคยปรากฏประการที่ ๑ ในธรรมวินัยนี้
ที่ภิกษุทั้งหลายพบเห็น แล้วต่างพากันยินดี
ในธรรมวินัยนี้ ฉะนั้น.

อณฺุณปาฏิเวธโรติ อรหตฺตปฺปตฺติ.

(วิ.อฎ. ๔/๑๒๓)

บทว่า อณฺุณปาฏิเวธโร (รู้แจ้งอรรถเหตุผล) คือ
การบรรลุลอรรถเหตุผล.

ตตฺถ อณฺุพฺพุพฺพสิทฺธาย ติสฺโส สิทฺธา คหิตา
อณฺุพฺพุพฺพกิริยาย เตรส ฐตฺถมฺมา อณฺุพฺพุพ-
ปฏิปทาย สตฺต อณฺุสฺสนา อฏฺฐารส มหา-
วิสฺสนา อฏฺฐจฺติส อารมฺมณวิภคฺติโย สตฺตตฺติส
โพธิปฏฺธิยธมฺมา จ คหิตา. น อายตเกเนว
อณฺุณปาฏิเวธโรติ มณฺุฑฺกสฺส อุปฺปตฺติวาทา คมนํ
วีย อาทิตฺว สิลฺลปฺรณาทินิ อกฺตฺวา อรหตฺต-

ปฏฺยเวโร นาม นตฺถิ ปฏฺยปฏฺยิยา ปน สีสลสมาธิ-
ปณฺณาย ปุเรตฺตวาว อรหตฺตปฺปตฺตตีติ อตฺโถ.

(อุทฺทหน.อภฺย. ๒๗๕, สํารตฺถ. ๓/๔๓๐)

ในพระบาลีนั้น ด้วยการศึกษาดำลัดบ ท่าน
ถือเอาสิกขา ๓ [ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และ
ปัญญาสิกขา]. ด้วยการบำเพ็ญตามลำดับ
ท่านถือเอาธาตุจํ ๑๓. ด้วยการปฏิบัติตาม
ลำดับ ท่านถือเอาอนุปัสสนา ๗ และมหา-
วิปัสสนา ๑๘ ด้วยการจำแนกอารมณ์[ของ
สมถภาวนา] ๓๘ ท่านถือเอาโพธิปักขิยธรรม
๓๗ . ปาฐะว่า **น อายตเกเนว อภฺยณฺยา-**
ปฏฺยเวโร (มิใช่รู้แจ้งอรหัตตผลมาแต่เดิมเลย)
ความว่า การไม่ บำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์
มาแต่ต้น แล้ว**รู้แจ้งอรหัตตผล** เหมือนกับ
กระโดดหาไม้ไม่ แต่ต้องบำเพ็ญศีล สมาธิ
และปัญญามาตามลำดับ จึง[จะสามารถ] บรรลุ
อรหัตตผลได้.

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (๑/๑๑๙) แสดงอารมณ์
ของสมถภาวนา ๔๐ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ
๑๐, อนุสสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูปฌาน
๔, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑, จตุธาตวัตถถาน
๑ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุดต้น-
นัย ที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสุกฺขุทาย-
สูตร (ม. ม. ๑๓/๒๕๐/๒๒๖) แต่ในอรรถกถา
และฎีกาบางแห่ง กล่าวถึงอารมณ์ของสมถ-
ภาวนา ๓๘ โดยรวมอาโลกกสิณ (กสิณแสง)
เข้าในโอทาทกสิณ (กสิณสีขาว) และรวม
อากาศกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตา-
กาสกสิณ (กสิณอากาศหาขอบเขตมิได้) โดย

ถือว่ากสิณมี ๘ ประเภทตามธรรมสังคณี-
ปกรณ์ (อภิ.ส. ๓๔/๒๐๓/๖๓)]

อภฺยณฺยาปเทส (ป)

[อภฺยณ + อปเทส]

การระบุถึงผู้อื่น, การอ้างถึงผู้อื่น – สิ่งอื่น,
การกล่าวโดยอ้อม.

ปจฺม ฌานํ สสมาปชฺชินฺติอาทินา นเยน วุตฺตป-
ปการํ อสนฺตํ ฌานาภิรมมํ อาโรเจนฺตสฺส สเจ
ยสฺส กสฺสจฺจิ อาโรเจติ โส มนุสฺสชาติโก โหติ
อนนฺตรเมว “อโย ฌานลาภีติ วา “อริโยติ วา
เยน เกนจิ อากาเรน ตมตฺถํ ชานาติ ปาราชิกํ.
สเจ น ชานาติ ฤลลจฺจโย. สเจ ปน “โย เต
วิหาเร วสิ โส ภิกฺขุ ปจฺม ฌานํ สสมาปชฺชิติ-
อาทินา นเยน **อภฺยณฺยาปเทส**น อาโรเจนฺตสฺส
ชานาติ ฤลลจฺจโย. สเจ น ชานาติ ทุกฺกภู.

(กฺข. ๑๒๕)

เมื่อภิกษุออกคุณธรรมมีฌานเป็นต้น ที่ไม่มี
จริงในตน ซึ่งได้กล่าวประเภทไว้แล้วตามนัย
ว่าเราเข้าปฐมฌานแล้วเป็นต้น ถ้าบุคคลใด
บุคคลหนึ่งที่ภิกษุออกนั้นมีชาติเป็นมนุษย์
ทันทีที่ออกเสร็จนั่นเอง บุคคลนั้นเข้าใจความ
นั้น ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ภิกษุนั้นได้
ฌาน หรือเป็นพระอริยะ ภิกษุนั้นต้องอาบัติ
ปาราชิก ถ้าเขาไม่เข้าใจ ต้องอาบัติฤลลจฺจโย.
เมื่อภิกษุออกด้วยการระบุถึงผู้อื่นว่า ภิกษุ
ใด อยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐม
ฌานเป็นต้น ถ้าผู้ฟังเข้าใจ[ตามนั้น]ต้องอาบัติ
ฤลลจฺจโย ถ้าไม่เข้าใจต้องอาบัติทุกกฏ.

[ปน ศัพท์ในประโยคว่า สเจ ปน โย เต วิหาระ
วลีฯเปฯ ทำหน้าที่วิเสสโชคตะ คือ แสดงความ
พิเศษ ดังคัมภีร์ถกนิยาม (ข้อ ๔๕) กล่าวว่า
ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย สเจ และ อิธ แสดงอรรถ
วิเสส]

จพฺพคฺคิเย ภิกฺขุ อารพฺภ โอมสนวตฺถุสมฺม
ปญฺญตฺตํ สาธารณปญฺญตฺติ อนาถนตฺติกํ
เตหิเยว ทสฺหิ อุกโกสวตฺถุหิ “สนฺติ อิธกจฺเจ
จณฺหาลาติอาทินา นเยน **อภฺยญาปเทศํ** กตฺวา
อุกโกสนฺตสฺส “โจโรสิ คณฺหิเกทโกสิติอาทิตฺติ
ปาฬิมุตตกปเทหิ อุกโกสนฺตสฺส ยถา ตถา
วา อนุปสมฺปนฺนํ อุกโกสนฺตสฺส จ ทุกฺกมฺ”

(กฺงฺขา. ๑๙๑)

พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทนี้
ไว้แล้วในเพราะเรื่องภิกษุตำว่า เสียตสี[ภิกษุ
เป็นต้น] เพราะทรงปรารภฉัพพัคคีย์ภิกษุ
(ในเมืองสาวัตถี) สิกขาบทนี้จัดเป็นสาธารณ-
บัญญัติ เป็นอนาถนตติกะ เมื่อภิกษุตำ ด้วย
การกระเบียดผู้อื่น (ตำกระทบ) ด้วยอุกโกส-
วตฺถุ ๑๐ เหล่านั้นนั้นแหละ โดยนัยเป็นต้นว่า
ในโลกนี้ มีคนบางจำพวกเป็นคนจันทาล
เป็นต้น ต้องอาบัติทุกกฏ เมื่อภิกษุตำ ด้วย
คำที่พ้นจากพระบาลีมี โจโรสิ (เจ้าเป็นโจร)
คณฺหิเกทโกสิ (เจ้าเป็นคนทำลายปม) ดังนี้
เป็นต้น ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุตำเสียตสี
อนุปสัมบันโดยประการที่ตำภิกษุ ต้องอาบัติ
ทุกกฏ. ดู วิ.อญฺ. ๒/๙๒

เอวํ วทฺโณโต จ ฐนียํ อตฺถุจพฺเพน ตฺถุสฺสมานํ
อภฺยญาปเทสฺสเนว ปรีภาสติ โอวทติ อนุ-

สาสติ. กถํ? “อุกโกธโนติ หิ วทฺมาโน ฐนีย
ตฺวํ “ปฏโกทโนหฺมสมฺมิติ ตฺถุโจ โอทฺนปาโก
จ ยาวชฺฉิ ฐนปรีกฺขเยน กตฺตพฺโป ฐนปรีกฺ-
ขโย จ อารกฺขาทิกฺขปทฺฐจฺจโน เอวํ สนฺเต
ทุกฺขเขเนว ตฺถุโจ โหสิ. อหํ ปน “อุกโกธโน-
หฺมสมฺมิติ ตฺถุสนฺโต สนฺทิกฺกจฺจกสมฺปราชิกทุกฺขา-
ภาเวน ตฺถุโจ โหมีติ ทิเปติ.

(สุตฺตนิ.อญฺ. ๑/๒๙)

ก็พระผู้มีพระภาคตรัสอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าทรง
ตักเตือน คือ โอวาท สั่งสอนนายธนียะผู้
ยินดีอยู่ด้วยสิ่งอื่นไม่ควรยินดี ด้วยการอ้าง
ถึงสิ่งอื่น (ยกเอาสิ่งอื่นมาแสดงอ้าง) นั้นเที่ยว
ทรงแสดงอ้างอย่างไร? ทรงแสดงว่า เพราะ
เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่โกรธก็ยอม
แสดงว่า ดูก่อนธนียะ ท่านยินดีว่าเรามีข้าว
หุงเสร็จแล้ว ก็ข้าวสุกอันบุคคลพึงหุง ด้วย
การสิ้นไปแห่งทรัพย์ตลอดชีวิต การสิ้นทรัพย์
เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์มีทุกข์เพราะการ
รักษาเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านชื่อว่าเป็น
ผู้ยินดีด้วยทุกข์. แต่ข้าพเจ้ายินดีอยู่ว่า เรา
เป็นผู้ไม่โกรธ จึงชื่อว่ายินดีแล้วด้วยความ
ไม่มีทุกข์ทั้งในปัจจุบันทั้งในสัมปรายภพ.

อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิติ สมุทาจฺรณา-
การทสฺสนเมตํ อตฺตูปนายิกญฺหิ กตฺวา วินา
อภฺยญาปเทสฺส สมุทาจฺรณโต เอวํ สมุทาจฺรติ
ตสฺมา ยวายํ ปทภาชเน “ปจฺมํ ฌานํ สฺมาปชฺชํ
สฺมาปชฺชามิ สฺมาปณฺโณติอาทิกเกทโก วุตฺโต โส
สพฺโพ อิธเว สงฺคหํ คจฺจตฺติติ เวทิตพฺโพ. “อิติ
ชานามิ อิติ ปสฺสามิติ หิ วทฺโณโต น ยิทํ วจน-

มตฺตเมว วทติ อถ โข “อิมินา จ อิมินา จ
การณฺนํ อยํ ธมฺโม มยิ อตฺถิถิตี ทิเปติ.

(กฺข. ๑๕๑)

ปารุจะว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสสามิ (ข้าพเจ้ารู้
อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) นั้น เป็นคำแสดงอาการ
อวด เพราะภิกษุที่อวดอุตริมนุสสรรมให้คนอื่น
เข้าใจโดยเว้นการระบุถึงผู้อื่น ชื่อว่า
อวดอย่างนี้ ดังนั้น ประเภททั้งหมดที่ตรัส
ไว้ในปทภาษนียนี้ว่า ปจฺมํ ฆณํ สมนฺาปชฺชํ,
สมนฺาปชฺชามิ, สมนฺาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌาน
แล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว)
จึงนับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสสามิ นี้
หนึ่ง เมื่อภิกษุกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสสามิ
(ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) ชื่อว่าจะกล่าว
เพียงถ้อยคำนี้อย่างเดียวก็หาไม่ แต่ยังแสดง
ว่า ธรรมนี้มีอยู่ในเราด้วยเหตุอย่างนี้ๆ.

[อิตติ ศัพท์ในปารุจะว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสสามิ
ทำหน้าที่อาการะ คือ แสดงอาการปฏิกิริยาทาง
วาจาหรือใจ ในภาษาไทยแปลว่า “ว่า” คือ
กล่าวว่า...หรือคิดว่า...ดังนั้น พระอรธรรกถา-
จารย์ จึงอธิบายว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสสามิ
สมุททาจรณาการทสฺสนเมตฺตํ (คำว่า อิติ ชานามิ
อิติ ปสฺสสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด)
ในที่นี้เป็นการแสดงอาการปฏิกิริยาทางวาจา
ของกริยาคุมพากย์ว่า สมุททาจรเรย

ข้อความว่า โดยเว้นการระบุถึงผู้อื่น หมาย
ถึงการพูดถึงตนเหมือนเป็นผู้อื่นว่า โย เต
วิหาเรว สติ, โส ภิกฺขุ ปจฺมสฺส ฆณํ สสฺส ลากิ
(ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรล

ปฐมฌาน) เป็นต้น การพูดเช่นนี้เป็นการพูด
โดยปริยาย (อ้อม) ภิกษุผู้พูดจึงไม่ต้องอาบัติ
ปาราชิก แต่ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะไม่ได้
พูดระบุถึงตนโดยตรง. หนึ่ง การพูดโดย
ปริยาย (อ้อม) นั้น ทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่
๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๓ ข้อ
ส่วนการใช้ให้ผู้อื่นทำ (อาณตฺติ) ทำให้ต้อง
อาบัติปาราชิกที่ ๒ และที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้อง
อาบัติปาราชิกอื่น ๒ ข้อ ดังคัมภีร์ขุททกข
(คาถา ๑๑) กล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

ปริยาโย จ อาณตฺติ

ตติเย ทฺติเย ปน

อาณตฺติเยว เสเสสุ

ทฺวยเมตฺตํ น ลพฺภติ.

การกล่าวโดยปริยาย (อ้อม) และการใช้ มีใน
ปาราชิกที่ ๓ ส่วนในปาราชิกที่ ๒ มีการใช้
อย่างเดียว ทั้งสองอย่างนั้นแล มิไม่ได้ใน
ปาราชิกที่เหลือ.

คำว่า **ตสฺมา** ในประโยคว่า ตสฺมา ยฺวยํ ปท-
ภาชเน เป็นต้น เพิ่มปารุจะว่า อิติ ชานามิ
อิติ ปสฺสสามิ เอตสฺส สมุททาจรณาการ-
ทสฺสนตฺตา (เพราะคํานั้นว่า อิติ ชานามิ อิติ
ปสฺสสามิ เป็นคำแสดงอาการอวด) โดยเปลี่ยน
ประธานคือ สมุททาจรณาการทสฺสน เป็นบท
แสดงเหตุและลง ตตฺ ปัจจยฺยอยู่ท้าย]

อภฺยณฺาปตฺติกุขนุสณฺญณฺิ (ติ)

[อภฺยณฺาปตฺติขนุส + สณฺญณฺิ]

มีความสำคัญว่าเป็นกองอาบัติอื่น.

ตตฺถ อาปตฺติ จ โหติ อาปตฺติสญฺญี จาติ ยํ
อาปตฺติ อาปนฺโน สา เตรสนนํ อณฺญตรา โหติ
โสปี จ ตตฺถ วตฺถวเสน วา “อิทํ ภิกฺขุณฺโณ
วฏฺฐตีติ นามมตฺตวเสน วา “อโย อิตฺถนฺนามา
อาปตฺติติ อาปตฺติสญฺญีเยว หุตฺวา “น ทานิ
นํ กสฺสจิ อาโรเจสฺสามีติ เอวํ ฉาเทตฺถกาโม
หฺรํ นิยุทฺติปิ ตฺวา อรฺุณํ อญฺญาเปติ ฉนฺนา โหติ
อาปตฺติ. สเจ ปเนตฺถ อนาปตฺติสญฺญี วา โหติ
อณฺญาปตฺติกฺขนุสญฺญี วา เวมตีโก วา
อจฺจนฺนาว โหติ. (กฺขฯ. ๑๗๔)

ในหัวข้อนี้ คำว่า **อาปตฺติ จ โหติ, อาปตฺติ-**
สญฺญี จ (เป็นอาบัติและรู้ว่าเป็นอาบัติ)
ความว่า ภิกษุต้องอาบัติใด อาบัตินั้นคือ
อาบัตินั้นสามิเสส ๑๓ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง
และแม้ภิกษุนั้นก็รู้ว่าเป็นอาบัติในอาบัตินั้น
โดยเนื่องด้วยวัตถุคือการล่วงละเมิดว่า การ
ล่วงละเมิดนี้ไม่ควรแก่ภิกษุ หรือโดยเนื่อง
ด้วยชื่อเท่านั้นว่า นี่เป็นอาบัตินี้ชื่ออย่างนี้
เป็นผู้ต้องการจะปกปิดอาบัตินี้ว่า เรา
จะไม่บอกอาบัตินั้นแก่ใครๆ ในบัดนี้ได้ทอด
ธุระ[ในการบอก]จนอรุณขึ้น อาบัตินี้ชื่อว่า
เป็นอันปกปิดแล้ว แต่ถ้าเธอสำคัญว่าไม่เป็น
อาบัตินั้นหรือมีความสำคัญว่าเป็น
กองอาบัตินี้ หรือมีความสงสัยว่าอาบัตินี้
ชื่อว่าไม่ได้ปกปิดเลย.

อณฺญาเปกฺข (ติ)

[อณฺญา^๑ + อป + อิกฺข + อ]

ผู้หวังความรู้.

อสุโสสิ โข ภควา อายสฺมโต อานนฺทสฺส
สุภทฺเทน ปริพฺพาชเกน สหฺริ อิมํ กถาสลฺลาป.
อถ โข ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ
“อลํ อานนฺท มา สุภทฺทํ วาเรสิ ลภตํ อานนฺท
สุภทฺโท ตถาคตํ ทสฺสนาย. ยํ กิณฺจิมํ สุภทฺโท
ปฺจุจฺฉิสฺสตี สพฺพํ ตํ **อณฺญาเปกฺโข**ว ปฺจุจฺฉิสฺสตี
โน วิหเสาเปกฺโข. ยํ จสฺสาหํ ปฺภุโจ พฺยา-
กริสฺสามิ ตํ ชีปฺเปว อาชานิสฺสตีติ.

(ที. ๒/๑๒๔)

พระผู้มีพระภาคทรงได้ยินถ้อยคำของท่าน
อานนท์เจรจากับสุภททปริพาชก. ครั้งนั้นแล
จึงรับสั่งเรียกท่านพระอานนทมาตรัสว่า
“อย่าห้ามสุภททะเลย อานนทให้สุภททะเข้า
มาหาตถาคต เขาจะถามปัญหาบางอย่าง
กับเรา เขาเป็นผู้หวังความรู้เท่านั้น จักถาม
ปัญหานั้นทั้งปวง ไม่หวังรบกวนเรา อนึ่ง เมื่อ
เราตอบสิ่งที่ถาม เขาจะรู้ได้ทันที”

อณฺญาเปกฺโขวติ อณฺญาตฺถกาโม หุตฺวา.

(ที.อญ. ๒/๑๘๐)

บทว่า **อณฺญาเปกฺโข** (หวังความรู้) คือ เป็น
ผู้ประสงค์เพื่อความรู้โดยแท้.

อณฺญาผล (ติ)

[อณฺญา^๑ + ผล]

[สมาธิ]มีอรหัตต์เป็นผล, อรหัตต์ตผลสมาธิ.

เอวํ วุตฺเต สอิหํ อวฺุโส ชฺฉิลวาสิกํ ภิกฺขุณฺโณ
เอตทโวจํ ‘ยายํ ภิกฺขิณี สมาธิ น จาภินโต น
จาปนโต น จ สสฺสขารนิคฺคยหวาริตคโต

วิมุตตตตตต จิต จิตตตตต สนฺตฺสฺสิตโต สนฺตฺสฺสิตตตต
โน ปริตตฺสฺสตี. อปฺปํ ภคินี สมมตฺติ อญฺญาณโล
วตฺโต ภวตตตตติ. (อ. ๓/๒๒๕)

เมื่อชฎิลภาคิกากิษุณีกล่าวอย่างนี้แล้ว ผมได้กล่าวกับภิกษุณีนั้นว่า “น้องหญิง สมานิไดอันกิเลสย่อมไปไม่ได้[ไม่ยอมไปด้วยอำนาจ] นำไปไม่ได้[ไม่ถูกชักนำไปตามอำนาจ] โทสะ] ไม่มีการข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง ชื่อว่าตั้งมั่นแล้วเพราะหลุดพ้น ชื่อว่ายินดีเพราะตั้งมั่น ชื่อว่าไม่สะดุ้งเพราะยินดี สมานินี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่ามีอรรถัตต์เป็นผล (อรรถัตตผลสมานิ).

อณฺณามโล วุตฺโตติ อณฺณมา วุจฺจติ อรหตฺตํ,
 อรหตฺตผลสมาธิ นามะโส วุตฺโต ภาควาติ
 อตฺถโก. (อ.อญ. ๓/๒๕๐)

สองบทว่า **อญญาโล วุตโต** (ทรงตรัสว่ามี
 อรหัตตเป็นผล) ความว่า อรหัตตผล ตรัส
 เรียกว่า อัญญา ชื่อว่าสมาธิในอรหัตตผล
 (อรหัตตผลสมาธิ) นี้พระผู้มีพระภาคได้ทรง
 ตรัสไว้แล้ว.

อณูญาพฺยากรณ (๗)

[อาณา + พยากรณ์]
การพยากรณ์หรือหัตตผล.

ปณฺณิมา นี ภิกฺขเว อญฺญาพฺยากรณานิ.
กตมานิ ปณฺจ ? มนฺหุตฺตา โมหุตฺตา อญฺญ
พฺยากรโรติ ปาปิจฺโณ อิจฺฉาปโกโต อญฺญ พฺยา-
กรโรติ อมมาทา จิตฺตกฺเขปา อญฺญ พฺยากรโรติ

อธิมาเนน อดุณฺ พุยากโรติ สมฺมเทว อดุณฺ
 พุยากโรติ. (อ. ๒/๑๐๔)

ภิกษุทั้งหลาย การพยากรณ์อรรถัตตผล
[การกล่าวอ้างว่าตนได้บรรลุอรรถัตตผล] ๕
ประการนี้ การพยากรณ์อรรถัตตผล ๕ ประการ
อะไรบ้าง คือ (๑) พยากรณ์อรรถัตตผล เพราะ
โง่เขลา หลงงมงาย (๒) พยากรณ์อรรถัตตผล
เพราะมีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนา
ครอบงำแล้ว (๓) พยากรณ์อรรถัตตผล เพราะ
ความบ้า เพราะจิตฟุ้งซ่าน (๔) พยากรณ์
อรรถัตตผล เพราะสำคัญตนว่าได้บรรลุ (๕)
พยากรณ์อรรถัตตผลโดยถูกต้อง.

อภิญญาพยากรณ์นี้ดี อรหัตตพยากรณ์นี้.
(อ.อ. ๓/๔๐)

บทว่า อญฺญาพฺยากรณานิ แปลว่า การ
พฺยากรณ์หรือตัดสินผล. ดู อ.ฎี. ๓/๓๘

อัญญาพุยากรณศาธา (ถึ)

[อภิญญาพยากรณ์ + คาทา]

คาทาแสดงการพยากรณ์หรือหัตถผล.

เอวมยํ เถรสฺส อภิญญาพยากรณ์คาทา โหติ.

(เถร.อภ. ๑/๓๔)

คาทานี่แสดงการพยากรณ์หรือหัตถ์ผลของ
 พระเถระ ด้วยประการฉะนี้.

อภฺญาพฺยากรณวส (ปฺ)

[อนุญาตพยากรณ์ + วส]

อำนาจแห่งการพยากรณ์หรือตัดสินผล.

ดา สัพพา เอกขณํ กตฺวา สุมฺนตฺเถโร ปจฺฉา
อภฺยาพุยากรณฺวเสน อภาสิ.

(រោង.ឡ. ២/១១០)

พระสุนทรเทวะรวมคาถาทั้งหมดนั้นเข้าไว้
แห่งเดียวกัน แล้วได้กล่าวโดยเนื่องด้วยการ
พยากรณ์หรือหัตตผลในชั้นหลัง.

อณฺณภาท (๓)

[ឧប្បណា^១ + ភ្នាត]

อันรู้แล้ว, อันเป็นพระอรหันต์.

๑๑. อภิธานศัพท์

อภินาย (กฐิ/วิ)

[อา + ณา (อวโพธเน) + ตฺวา]

อธิบาย = ช้อน ฅ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร
เทวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร
(กจ.๒๖) ว่า รสส์, แปลง ตวา เป็น ย ด้วยสูตร
(กจ. ๕๙๗) ว่า สพเพหิ ตนาทึน โย.

เพราะรู้ชัด, ชัดแล้ว, รู้ตลอดแล้ว. รู้ทั่ว.

ยสฺสาลยา น วิชฺชนติ

อภินิหาร อภินิหาร

อมโตะครํ อนุปปตํ

ตมทํ พุริ พุราหุณ.

(ඛ. ෧/෪෧෧, ඊසුඛ. ෧෦෧)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ผู้ใดไม่มีความอาลัย หมดความสงสัย เพราะ
 รู้ชัด หยั่งลงสู่อมตะ บรรลุ[อรหัตตผล]แล้ว
 เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์.

อภฺยຍາတိ ชานิตฺว๑. (ม.อฏฺ. ๓/๒๙๙)

บทว่า อญฺญาย แปลว่า เพราะรู้ชัด.

อภินาย อกรณกิติติ อฏฐ วตญนิ ยถาภูตํ
ชานิตวา อฏฐวตญกาย วิจิกิจนาย นิพพิ-
จิกิจโธ. (รम्म.อฏ. ๒/๔๒๒)

บาทคาถาวา อญฺเวย อกถํกถิ (หมดความ
สงสัยเพราะรู้ชัด) ความว่า เพราะรู้ชัด ๘
ตามความเป็นจริง เป็นผู้ไม่มีความสงสัย
ด้วยความสงสัยอันมีวัตถุ ๘.

ଡ଼୍. ପି. ୧/୧୯୯, ଟି. ୧/୧୯, ଗ୍ରା. ୧/୧

១. ឧបសគ្គ

อภุฃายต๑ต๑ (๑)

[อณฺเฏ + อายตฺนตฺต]

ความเป็นอายตนะอื่น.

อปริยาปนฺหา จาติ ปรมตฺถโต อวิชฺช-
มานตตา อภยตฺนตฺตา จ อสงฺคหิตา.

(ឃ្លាន្យី. ១/៨៧)

บทว่า อปริยาปนฺหา จ (และไม่นับเข้า)
 ความว่า [ธรรมารมณ] ไม่จัดเข้า เพราะไม่มี
 จริงโดยปรมัตต์ และเพราะเป็นอายตนะอื่น.

[ธรรมารมณฺ์มี ๒ ประเภท คือ ธรรมารมณฺ์ที่
นับเข้าในธรรมาตนะ และไม่นับเข้าใน
ธรรมาตนะ ธรรมารมณฺ์ที่นับเข้าในธรรมา-
ตนะ คือ เจตสิกที่เป็นนามขันธ์ สุขุมรูป
และนิพพาน ส่วนธรรมารมณฺ์ที่ไม่ับนับเข้าใน
ธรรมาตนะ คืออายตนะภายใน ๖ ลักขณรูป

และบัญญัติ โดยเหตุที่อายตนะภายในได้รับ
ชื่อว่าจักขายตนะเป็นต้นแล้ว และลักษณะรูป
พร้อมทั้งบัญญัติก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงโดย
ปรมาตถ์ ดังนั้น ธรรมเหล่านี้จึงไม่นับเข้าใน
ธรรมายตนะ]

อภยวาทมมณ (ติ)

[อภย + อารมมณ]

อันมีอารมณอื่น, อันมีธรรมอื่นเป็นอารมณ.

น วุตตพฺพํ “สมมติญาณํ สจฺจารมมณญเณว
น อภยวาทมมณนฺติ? อามนฺตา. นนฺ ปจฺวีกสฺสिณํ
สมาปตฺตํ สมาสพฺนสฺส อตฺถิ ญาณํ, ปจฺวี-
กสฺสิณญจ สมฺมตีสจฺจมฺหิ? อามนฺตา. หญจ
ปจฺวีกสฺสิณํ สมาสปตฺตํ สมาสพฺนสฺส อตฺถิ ญาณํ,
ปจฺวีกสฺสิณญจ สมฺมตีสจฺจมฺหิ, เตน วต เร
วตฺตพฺพเพ “สมมติญาณํ สจฺจารมมณญเณว
น อภยวาทมมณนฺติ. (อภิ.ก. ๒๓๓)

ปร. ท่านไม่ยอมรับว่า สมมติญาณมีสัจจะ
เท่านั้นเป็นอารมณ ไม่มีธรรมอื่นเป็นอารมณ
ใช้ไหม. สก.ใช่. ปร. ผู้เข้าสมาบัติที่มีปฐวิกสิณ
เป็นอารมณ มีญาณอยู่ และปฐวิกสิณเป็น
สมมติสัจจะใช่ไหม. สก.ใช่. ปร. หากผู้เข้า
สมาบัติที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ มีญาณอยู่
และปฐวิกสิณเป็นสมมติสัจจะ ดังนั้น ท่านจึง
ควรยอมรับว่า สมมติญาณมีสัจจะเท่านั้น
เป็นอารมณ ไม่มีธรรมอื่นเป็นอารมณ.

[สมมติญาณ หมายถึงญาณที่รู้สมมติบัญญัติ
เช่น รู้บุคคล รู้ความจริงโดยสมมติ (อภิ.ปญจ.
อ. (บาลี) ๔๓๔/๔๖๔)

ปร. หมายถึงภิกษุในนิกายอันธกะ ซึ่งมี
ความเห็นว่ สมมติญาณก็สามารถรู้สัจจะได้
คำว่า สัจจะ ในที่นี้เป็นความหมายรวมๆ ไม่
แยกว่เป็นสมมติสัจจะหรือปรมาตถสัจจะ
(อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๓๔/๒๑๒)]

อภยวาทารณ (ถี)

[อภยวาท + อารารณ]

การบรรลอรหัตตผล, การให้สำเร็จอรหัตต-
ผล, การดำรงมั่นอยู่ในอรหัตตผล.

นาหํ ภิกฺขเว อาทิกเณว อภยวาทารณํ วทามิ.
อปิจ ภิกฺขเว อนุปฺพฬสิกา อนุปฺพฬกิริยา
อนุปฺพฬปฏิปทา อภยวาทารณา โหติ. กถญจ
ภิกฺขเว อนุปฺพฬสิกา อนุปฺพฬกิริยา อน-
ุปฺพฬปฏิปทา อภยวาทารณา โหติ?

(ม. ๒/๑๔๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการบรรล
อรหัตตผลด้วยขั้นเดียวเท่านั้น แต่การ
บรรลอรหัตตผล ย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญ
สิกขาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยา โดย
ลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิปทาโดยลำดับ.

นาหํ ภิกฺขเว อาทิกเณวาทิ อหํ ภิกฺขเว ปจฺม-
เมว มณฺฑกฺกสฺส อุปฺปตฺติวาทา คมนํ วิย อภยว-
วาทารณํ อรหตฺเต ปตฺติจฺ्ञานํ น วทามิ.

(ม.อญ. ๓/๑๓๔)

ปาฐวว่า นาหํ ภิกฺขเว อาทิกเณว ความว่
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการบรรล
อรหัตตผล คือการดำรงมั่นอยู่ในอรหัตตผล
เหมือนนกกระโดดไปครั้งเดียวเท่านั้น.

[คำว่า อารารณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา
บพหน้า + ราร ชาติ (ปตฺติยฺ=ถึง) + ยุ บัจจย
ในที่นี้ ราร ชาติมีความหมายว่า "ถึง, บรรลุ"
เพราะคัมภีร์อรรถกถามูลปัณณาสก์ (เล่ม ๑
หน้า ๓๕๓) ได้อธิบายว่า อณฺณ อารารเตติ =
อรหตุตํ ปาปฺณาคติ. ที่จริงแล้ว คำว่า อารารณ
ที่พบในวรรณกรรมบาลีมีความหมาย ๔
ประการ คือ การให้สำเร็จ, การถึง, การพอใจ
และการให้พอใจ ความหมาย ๓ อย่างแรก
พบในคัมภีร์อภิธานปิฎก (คาถา ๘๘๗)
ว่า

อารารณํ สาธเน จ

ปตฺติยํ ปรีโตสเน.

อารารณ ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า
การให้สำเร็จ, การถึง, การพอใจ.

ความหมายดังกล่าวสอดคล้องกับอรรถของ
ราร ชาติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ชาตวัตถุสังคหะ
(คาถา ๓๑๖) ว่า

ราโร สุวา นิปฺผาทเน หิ

สิทธิโย อา ตฺ ุโตสเน

อปฺปพฺโป ปทฺฐจฺมฺหิ

ราโส สทฺเท ปวตฺตติ.

ราร ชาติ สุวาทีคณะ เป็นไปในความหมายว่า
ให้สำเร็จ, ทิวาทีคณะเป็นไปในความหมาย
ว่า ยินดี เมื่อมี อป อยู่หน้าเป็นไปในความ
หมาย ประทุษร้าย ราร ชาติเป็นไปในความ
หมายว่า ส่งเสียง.

ความหมายว่า "ยินดี" เทียบได้กับบทกิริยา
อาชยตว่า จิตฺตํ อารารเตติ (ย่อมยังจิตให้พอ

ใจ) จิตฺตํ อารารเตยฺย (พึงยังจิตให้พอใจ) พบ
ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อารารเตยฺยาคติ ปรีโตสเยยฺย, อณฺณถา อารารณํ
นาม นตฺถิถิตฺติ ทสฺเสติ. (อ.อญ. ๓/๓๓๕)

ปาฐะว่า อารารเตยฺย แปลว่า พึงยังจิตให้พอใจ
พระพุทธรองค์ทรงแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการยัง
จิตให้ยินดีโดยประการอื่นหาไม่]

อณฺณาวาส (ป)

[อณฺณ + อาวาส]

อาวาสอื่น, สถานที่อื่น.

สเจ อณฺณาวาสโต อาเนตฺวา วสฺมานสฺส
อณฺโณ วุฑฺฒตโร อาคจฺจติ น ปฏิพาหิตพฺโพ
'มฺยา ภาเนเต อณฺณาวาสโต อาเนตํ ปากติกํ
กเรยฺยาถาติ วตฺตพฺพํ. เตน 'เอวํ กริสฺสามิตี
สมปฏฺิจฺจิตฺเต อิตฺรสฺส คนฺตุํ วฏฺฏติ.

(วิ.อญ. ๓/๔๕)

ถ้าเมื่อภิกษุนำมาจากอาวาสอื่นแล้วใช้อยู่,
ภิกษุอื่นผู้แก่กว่ามา อย่าพึงห้ามท่าน พึง
เรียนว่า ท่านขอรับ เติงตั้งผมนำมาจาก
อาวาสอื่น ท่านพึงทำให้เป็นปกติ. เมื่อภิกษุ
ผู้แก่กว่านั้นรับรองว่า เราจักทำอย่างนั้น ดังนี้
ภิกษุนอกนี้จะไปก็ควร.

อณฺณาวิมุตต (ติ)

[อณฺณา^๑ + วิมุตต]

ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอหัตตผล, ผู้หลุดพ้นแล้ว
ด้วยการหลุดพ้นคืออหัตตผล.

เสโท เสโหติ ภาเน วุจฺจติ. กิตฺตาวตานิ โห
 ภาเน เสโห โหตีติ? “สิกฺขตีติ โห ภาณฺห ตสฺมา
 เสโหติ วุจฺจติ. กิณฺห สิกฺขติ? อธิสฺสํมปิ สิกฺขติ
 อธิจิตฺตมฺปิ สิกฺขติ อธิปณฺณมฺปิ สิกฺขติ.
 สิกฺขตีติ โห ภาณฺห ตสฺมา เสโหติ วุจฺจตีติ.
 “เสขสฺส สิกฺขมานสฺส อฺขมฺคณฺณสสาริโน. ขยสฺมี
 ปจฺม ฌาณํ ตโต อภฺยวาทิมุตฺตสฺส. “ตโต อภฺยวาทิมุตฺตสฺส ฌาณํ เว โหติ ตาทิโน. อกฺุปฺปา เม
 วิมุตฺตตีติ ภาวสํโยชนกฺุขเยติ. (อ. ๑/๒๓๒)

(ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า)
 ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า “เสขะ
 เสขะ” บุคคลชื่อว่าเป็นเสขะ ด้วยเหตุเพียง
 เท่าไร. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุที่
 เรียกว่า “เสขะ” เพราะยังต้องศึกษา ศึกษา
 อะไร คือ ศึกษาอภิสัสสิกขาบ้าง อธิจิตต-
 สิกขาบ้าง อธิปัญญาสิกขาบ้าง ภิกษุที่เรียก
 ว่า เสขะ เพราะยังต้องศึกษาแล ฌาณ[มรรค
 ฌาณ]ในความสิ้นกิเลสย่อมเกิดขึ้นแก่พระ
 เสขะ ผู้กำลังศึกษาและปฏิบัติตามทางสาย
 ตรง[อริยมรรค]ก่อน ต่อจากนั้น อรหัตตผล
 จึงเกิด ต่อจากนั้น ฌาณ[ปัจจุเวกขณฌาณ]
 ในความสิ้นไปแห่งภวสังโยชน์ว่า “วิมุตติ
 ของเราไม่กำเริบ” ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่านผู้หลุด
 พ้นแล้วด้วยอรหัตตผล.

อภฺยวาทิมุตฺตสฺสาติ อรหตฺตผลวิมุตฺติยา
 วิมุตฺตสฺส. (อ.อ. ๒/๒๑๖)

บทว่า อภฺยวาทิมุตฺตสฺส (ผู้หลุดพ้นแล้ว
 ด้วยอรหัตตผล) ได้แก่ ผู้หลุดพ้นแล้วด้วย
 การหลุดพ้นคืออรหัตตผล.

(ส่วนใน อิติวุตฺต.อ. ๑๙๙ พรรณนาว่า
 อภฺยวาทิมุตฺต เป็นบทวาทะ)

อภฺยวาทิมุข (ป)

[อภฺยวาทิมุข + วิโมกฺข]

(ก) อภฺยวาทิมุข, อรหัตตผล, วิโมกฺขที่เกิดขึ้น
 ในที่สุดแห่งอภฺยวาทิมุข, วิโมกฺขที่เกิดขึ้นแก่
 อรหัตตผล.

อิทฺถจ ปน เมตํ สารีปุตฺต สนฺธาย ภาสิตํ
 ปารายเน อุตฺถยปญฺเห “ปหานํ กามสญฺญานํ
 โทมนสฺसानํ จูภยํ ถินสฺส จ ปนฺทนํ กุกฺกุจฺจานํ
 นิวารณํ ๕ เปฯ อภฺยวาทิมุขํ ปพฺรุมิ
 อวิชฺชาเย ปภทฺตมฺหิ.

(อ. ๑/๑๓๓, สุตฺตนิ. ๔๔๖, จูฬนิ. ๑๕๙)

สารีบุตร เรา (ตถาคต) หมายเอาเช่นนี้ จึง
 กล่าวไว้ในอุทฺทยปัญหา ในปารายนวรรคว่า
 เรากล่าวอภฺยวาทิมุข[อรหัตตผล] ซึ่งเป็น
 ธรรมสำหรับละธรรมทั้งสองคือกามสญฺญา
 [สญฺญาที่เกิดขึ้นปรารภกาม หรือสญฺญาที่
 สหระตด้วยโลภจิต ๘ ดวง] และโทมนสํ เป็น
 ธรรมบรรเทาถีนะ ปิดกั้นกุกฺกุจจะ...เป็น
 ธรรมเครื่องทำลายอวิชชา.

อภฺยวาทิมุขนฺติ อภฺยวาทิมุขปริโยสาเน
 อุกฺกปฺนํ วิโมกฺขํ, อภฺยวาทิมุขนฺติ อภฺยวาทิมุข-
 วิโมกฺขํ. ปณฺณวาทิมุตฺตนฺติ อตฺถโก.

(อ.อ. ๒/๑๐๓)

วิโมกฺขที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งอภฺยวาทิมุข ชื่อ
 ว่า อภฺยวาทิมุข หรือวิโมกฺขที่เกิดขึ้น

แก้หรือตัดผล ชื่อว่าอภยวิโมกข์ ได้แก่
ปภยวิมุตติ.

(ข) วิโมกข์อันเพ่งถึงอานุภาพแห่งปัญญา.

อภยวิโมกข์นุติ ปณณานุกรณินชฎาติ
วิโมกข์ ปุจฉติ. (สุตตนิ.อภ. ๒/๓๑๕)

บทว่า อภยวิโมกข์ ได้แก่ อุทยมาณพ
ทูลถามถึงวิโมกข์ อันเพ่งถึงอานุภาพแห่ง
ปัญญา.

ดู อรรถวิโมกข์

อภยาสุมภว (ป)

[อภย + อสมภว]

ไม่ควรเกิดในที่อื่น[ในธรรมอื่น].

โย ปเนตถ อิทัสสเทเน คหิโต อตฺถิ, โส “อตฺถิ
อิทปฺปจฺยา ชรามณฺณนฺติ เอตถ ชรามณฺณ-
คหณฺเนว คหิโตติ อิทสฺสทฺโท ปฏิจฺจสมุ-
ปฺพนฺโต อภสฺสิตฺวา อภยาสุมภวโต ปจฺเจ-
ยวตฺติจฺจติ, ตสฺมา ตตถ กมฺมชารยสฺมาโส. เอตถ
ปน อิทสฺสทฺทสฺส ตโต ปริจฺจชนกการณํ นตฺถิติ
สามิวจนสฺมาโส เอว. (วิสุทฺธิ.ฎ. ๒/๒๒๙)

ก็ในคำนี้ เนื้อความใดที่ท่านถือเอาด้วย อิห
ศัพท์, เนื้อความนั้นท่านก็ถือเอาด้วย ชรามณ
ศัพท์เหมือนกัน เช่นในคำว่า อตฺถิ อิทป-
ปจฺยา ชรามณฺ (ชราและมรณะมีเพราะ
ธรรมนี้เป็นปัจจัย) เพราะฉะนั้น อิห ศัพท์ จึง
ไม่เคลื่อนไปจาก ปฏิจฺจสมุปฺพน ศัพท์
ตั้งลงในปัจจัย เพราะไม่ควรเกิดในที่อื่น
[ในธรรมอื่น] เพราะฉะนั้น ในคำนั้น (คือคำว่า

อิทปฺปจฺยตา ปฏิจฺจสมุปฺพนฺโต) จึงเป็น
กรรมชารยสมาสได้. ส่วนในคำนี้ (คือคำว่า
อตฺถิ อิทปฺปจฺยา ชรามณฺ) ไม่มีเหตุที่ อิห
ศัพท์ จะละไปจาก ปจฺย ศัพท์นั้น เหตุนั้น
จึงเป็นฉฐฐิตปฺปรีสสมาสเท่านั้น.

อภยาสี (กฺริ/อา)

[อา + ฉา (อวโพชน) + ส + อี]

สพฺพวิภูติ สพฺพจตุกฺกมฺมมํ อเวทํ อภยาสี
สพฺพโส เณยฺยวารณสฺส ปหีนตฺตา.

(สารตฺถ. ๓/๑๑)

บทว่า สพฺพวิภู (รู้ธรรมทั้งปวง) ความว่า หยั่ง
รู้ธรรมทั้งหมดอันเกิดในภูมิ ๔ แล้ว เพราะ
ขจัดธรรม ที่เป็นเครื่องกีดขวางญะยธรรม
โดยประการทั้งปวง.

อภยาสี (กฺริ/อา)

[อา + ฉา (อวโพชน) + ส + อี]

รู้แล้ว, รู้แจ้งแล้ว.

ตา สพฺพา วปฺยนฺติ อปคฺจณฺติ นิรุชฺฌนฺติ
กสฺมา? ยโต ปชานาติ สเหตุกฺมํ ยสฺมา
อวิชฺชาทิเกณ เหตุนา สเหตุกํ อิมํ สงฺขาราที
เกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธมฺมํ ปชานาติ อภยาสี
ปฏิวินฺนตฺติ. (เนตฺติ.อภ. ๑๐๐)

ความสงสัยทั้งหมดนั้นของท่านผู้ลอยบาป
ที่มีธรรมปรากฏแล้วอย่างนี้ ย่อมสิ้นไป คือ
ปราศจากไป ได้แก่ ดับสูญไป ถามว่า: เพราะ
เหตุใด ตอบว่า: เพราะหยั่งเห็นธรรม[คืออริย-

สัจ ๔]พร้อมทั้งเหตุ หมายความว่า เพราะ
หยังเห็น คือรู้แจ้งกล่าวคือแทงตลอดธรรม
ที่เป็นกองทุกข์ล้วนๆ มีสังขารเป็นต้นนี้
พร้อมทั้งเหตุด้วยเหตุมีอวิชชาเป็นต้น.

สพฺพญญุตตญาณนฺติ เอตถ ปญฺจนเยย-
ปถปฺปเกทํ สพฺพํ อภิญฺญาสิติ สพฺพญญ.
สงฺขตาสงฺขตาภิเษกา สพฺพมฺมา หิ สงฺขารो
วีกาโร ลกฺขณํ นิพฺพานํ ปญฺจตฺตติติ ปญฺเจว
เนยฺยปถา โหนฺติ. (มหาน.อฏฺ. ๓๙๐)

ในคำว่า **สพฺพญญุตตญาณ** นี้ พระผู้มีพระ
ภาคทรงรู้แล้วซึ่งธรรมทุกอย่างอันจำแนก
เป็นญะยธรรม ๕ ประการ เหตุนี้ จึงชื่อว่า
สัพพัญญู. จจริงอยู่ ธรรมทุกอย่างที่จำแนก
เป็นสังขตะและอสังขตะ เป็นต้น เป็นญะย-
ธรรม (ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึง
รู้แจ้ง) ๕ ประการ คือ สังขาร (นามธรรม ๕๓
[คือจิต เจตสิก ๕๒]และนิปผันนรูป๒๘) วิการ
(วิการรูป ๔[คือวิญญูตติรูป ๒ ลหุตตา มุตตา
และกัมมัฏญุตตา]) ลักษณะ (ลักษณะรูป ๔
[คืออุปายะ สันตติ ชรตา และ อนิจจา])
นิพพาน (สภาพดับกิเลสและกองทุกข์) และ
บัญญัติ (สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น
ภูเข ตันไม้ เป็นต้น).

อภิญญาสิโกณฑมณ (ป)

[อภิญญา + โกณฑมณ]

อัญญาสิโกณฑมณ, อัญญาโกณฑมณ.

พระเถระนี้ได้ชื่อว่าอัญญาสิโกณฑมณะ หรือ
อัญญาโกณฑมณะเพราะอาศัยคำแปลของท่าน

๒ ครั้งของพระผู้มีพระภาค ดังปรากฏข้อความ
ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า อภิญญาวิต
โก โกณฑมณโณ อภิญญาวิต โก โกณฑมณโณติ.
อิตติ หิทำ อายสฺมโต โกณฑมณสฺส **อภิญญา-**
โกณฑมณโณเตว นามํ อโหสิ (ในกาลนั้น
พระผู้มีพระภาคได้ทรงเปล่งอุทานว่า ท่าน
ทั้งหลาย โกณฑมณญะรู้แล้วหนอ โกณฑมณญะ
แล้วหนอ ฉะนั้น ท่านโกณฑมณญะ จึงปรากฏ
สมญานามนี้ว่า พระอัญญาสิโกณฑมณะ,
พระอัญญาโกณฑมณะ (พระโกณฑมณะ
ผู้รู้แล้ว) และเพราะได้ดวงตาเห็นธรรมก่อน
กว่าใครทั้งหมดในโลก.

อภิญญาสิโกณฑมณโณติ ปจฺมํ ฐมฺมสฺส
อภิญฺยาตตฺตา เอวํ คหิตฺตนาโม เถโร.

(ส.อฏฺ. ๑/๒๕๖)

บทว่า **อภิญญาสิโกณฑมณโณ** ได้แก่ พระเถระ
ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะรู้ทั่วถึงธรรมก่อนกว่า
ใคร[ทั้งหมดในโลก].

อภิญญาสิโกณฑมณโณติ (ภุสฺ) ฆาตโกณฑมณโณ
ปฏฺวิวิทโกณฑมณโณ.

(อ.อฏฺ. ๑/๑๐๖, ปฏฺฐิ.อฏฺ. ๒/๒๑๙)

บทว่า **อภิญญาสิโกณฑมณโณ** คือ โกณฑมณญะ
รู้ทั่วแล้ว โกณฑมณญะบรรลุลแล้ว.

[พระไตรปิฎกฉนฺทวิภังคิยมีรูปว่า **อภิญญา-**
โกณฑมณ ส่วนฉบับไทยมีรูปว่า **อภิญญา-**
โกณฑมณ ซึ่งสอดคล้องกับศัพท์นิตินิพนธ์
ที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

อณฺณาสีโกณฺทณฺณ หรือ อณฺณโกณฺทณฺณ มาจาก อณฺณาสี (รู้แล้ว) + โกณฺทณฺณ (พระโกณฺทณฺณ) มีวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อณฺณาสี จ โส โกณฺทณฺณ โฉ จาติ อณฺณาสี-โกณฺทณฺณ โฉ, อณฺณโกณฺทณฺณ โฉ (อณฺณาสีโกณฺทณฺณ หรืออณฺณโกณฺทณฺณ คือโกณฺทณฺณผู้รู้แล้ว) อีกนัยหนึ่งมีวิเคราะห์ดังนี้ว่า อณฺณาสี อิติ พุยาโกโต โกณฺทณฺณ โฉ = อณฺณาสีโกณฺทณฺณ โฉ, อณฺณโกณฺทณฺณ โฉ (พระโกณฺทณฺณที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว)

สำหรับรูปว่า **อณฺณโกณฺทณฺณ** ได้ลบ สิ อักษรเพื่อย่อคำ (สังโกชนัย) การลบ สิ อักษรนี้ตรงกับการใช้ของคนไทยในปัจจุบัน แต่ชาวพม่าใช้เป็น **อณฺณาสีโกณฺทณฺณ** โดยไม่ลบ สิ อักษร อย่างไรก็ตาม การอนุญาตให้ลบ สิ อักษรนี้พบในสหพันธิปกรณ์สุดตมาลาแสดงว่า ชาวพม่าในสมัยพุกามก็ใช้เหมือนคนไทยในปัจจุบัน.

(ดู อณฺณาทโกณฺทณฺณ)

บทว่า **อณฺณาสี** เป็นอาชยาดที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ณา ธาตุ (อวโพธเน=รู้) + อี วิภตติ แต่ได้กลายเป็นบทนาม เมื่อกล่าวถึงชื่อจึงเชื่อมสมาสกับ โกณฺทณฺณ โฉ ได้ บทอาชยาดบางศัพท์ อาจใช้เป็นบทนามได้บ้างเมื่อเป็นชื่อบุคคล และสามารถเชื่อมสมาสกับบทหลังได้ เพราะถือว่าได้เปลี่ยนจากบทอาชยาดมาเป็นบทนามแล้ว ดังสหพันธิปกรณ์ (สุดตมาลา สุต ๙๙๐) กล่าวว่า สมณิฉญา-มาชยาดํ ภวติ นามิกํ (เมื่อต้องการกล่าวชื่อ

บทอาชยาดก็เป็นบทนามได้) ส่วนคัมภีร์นิรุตติที่ปนี (สูตร ๔๑๓) กล่าวว่า บทดังกล่าวมีรูปเป็นนิบาตเหมือน อตฺถิ, นตฺถิ ในคำว่า อตฺถิปัจจโย (ปัจจัยที่มี), นตฺถิปัจจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อตฺถิชีรา คาวี (วัวผู้มีนมอยู่), อตฺถิ-ชีรา พุราหฺมณี (นางพราหมณ์ผู้มีนมอยู่)

คำว่า **อณฺณาสีโกณฺทณฺณ** หรือ **อณฺณโกณฺทณฺณ** นี้มีลักษณะเหมือนกับคำว่า มกฺขลิโคสาล = มกฺขลิ ศัพท์ + โคสาล ศัพท์ คำว่า โคสาล (คอกวัว) เป็นชื่อตัว เพราะเขาเกิดในคอกวัว มีวิเคราะห์ว่า มกฺขลิ จ โส โคสาล โฉ จาติ มกฺขลิโคสาล โฉ เมื่อซ้อน กุ อักษรแล้วให้รัสสะ อา ที่ มา เป็น อ ตามกฎไวยากรณ์ว่า สโยเครสฺสตัดฺ (เป็นรัสสะในเพราะสังโยค) คำว่า มกฺขลิ เป็นบทอาชยาดที่แปลว่า "อย่าสิ้น" มาจาก มา + ขลิ (ขล ธาตุ + อี วิภตติ) มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งนายโคสาล ถือหมอน้ำมันเดินไปบนพื้นโคลน เจ้านายบอกว่าอย่าสิ้นล้ม แต่เขาลื่นล้ม ทำให้หมอน้ำมันตกแตก จึงหนีออกจากเรือนไปต่อมาเมื่อตั้งตนเป็นคณาจารย์จึงมีชื่อว่า มกฺขลิโคสาล คำว่า มกฺขลิ (อย่าสิ้น) เป็นบทอาชยาดที่ใช้เป็นบทนามแสดงชื่อ จึงเข้าสมาสกับคำหลังว่า โคสาล เป็นรูปว่า มกฺขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าสิ้น) อุทาหรณ์นอกจากนี้เช่น

อโหสิกมฺมํ (อโหสิกรรม, กรรมที่เกิดขึ้นแล้วแต่ไม่ให้ผล) = อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ. อนณฺณาทณฺณสฺสามิตินุทฺติริยํ = อนณฺณาทณฺณสฺสามิติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนณฺณาทณ-

ณัฐสามิตินทริย์ (อินทรีของผู้ปฏิบัติ โดย
ดำริว่า เราจรรู้ร้อยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง), เอหิ-
ปัสสิโก (ธรรมที่ควรแก่วิธีนี้ว่าเชื่องมาตุ) =
เอหิ ปัสสาติ อิมิ วิธึ อรหตีติ เอหิปัสสิโก บทนี้
เป็นทั้งสมาสที่เชื่อมคำว่า เอหิ เข้ากับ ปัสส
และตัทธิตที่ลง อีก ปัจจัย เป็นต้น]

ประวัติพระเถระโดยย่อ

พระอัญญาสิโกณฑัญญะหรือพระอัญญา-
โกณฑัญญะนี้เป็นพระสาวกที่มีพรรษาแก่
กว่าพระสาวกทุกรูป เกิดในตระกูลพราหมณ์
มหาศาล ในหมู่บ้านโพนนัตถุ ใกล้พระนครบิล
พัสดุ มีชื่อเรียกโดยโคตรว่า โกณฑัญญะ (อ.
อญ. ๑/๑๑๒, เถร.อญ. ๒/๒๕๐)

ท่านเป็นพี่ชายของนางพราหมณ์ชื่อมณฑา
เป็นลูกของพระปุลณเถระ อีกทั้งยังได้เป็นผู้
ชักนำให้พระปุลณะบวชในพระศาสนา
(อ.อญ. ๑/๑๑๕, ๑๕๙, เถร.อญ. ๑/๔๕)

ท่านเป็นพราหมณ์ที่มีอายุน้อยที่สุดในบรรดา
พราหมณ์ ๑๐๘ ที่รับนิมนต์เข้าไปฉันโภชนะ
และถวายคำพยากรณ์โดยได้พยากรณ์ว่า
พระราชกุมารสิทธัตถะจะเสด็จออกบรรพชา
และได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่าง
แน่นอน (ม.อญ. ๒/๙๒, อ.อญ. ๑/๑๑๒, ขา.อญ. ๑/๖๖,
เถร.อญ. ๒/๒๕๐-๑, พุทรว.อญ. ๓๒๓-๔, มลินท. ๒๒๙,
พุทรว.อญ. ๓๒๓-๔)

สมัยเป็นเด็ก มารดาบิดาตั้งชื่อว่า “ยัญญะ”
ต่อมาได้ออกบวชตามพระมหาบุรุษพร้อมกับ
เพื่อนพราหมณ์อีก ๔ ท่าน คือ วัปปะ,

ภัททิยะ, มหานามะ และอัสสชิ คอยติดตาม
ปรนนิบัติรับใช้พระมหาบุรุษ ในเวลาพระองค์
บำเพ็ญทุกกรกิริยา ที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม
ตลอดระยะเวลา ๖ ปี. ต่อมาเมื่อเห็นพระมหา
บุรุษกลับมาเสวยพระกระยาหาร ก็เข้าใจผิด
คิดว่า พระมหาบุรุษเลิกล้มความเพียร หันมา
บำรุงร่างกายเพื่อความร่ำรวยและชื่อเสียง จึง
หนีมาพำนักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้
เมืองพาราณสี. (ม.๑/๒, ๗/๒, ๓๑๔, ม.๒/๒๙๔,
ม.อญ. ๒/๙๑-๒, อ.อญ. ๑/๑๑๓, ขา.อญ. ๑/๖๖-๗, ๗/๘,
เถร.อญ. ๒/๒๕๑, พุทรว.อญ. ๓๓๖)

ต่อมาเมื่อพระพุทธรองค์ทรงตรัสรู้เป็นพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ทรงระลึกถึงอาพา
ดาบสและอุกทดาบส แต่ทราบได้ถึงแก่กรรม
แล้ว จึงทรงระลึกถึงปัญจวัคคีย์ ทรงทราบ
ด้วยทิพยจักขุญาณว่า พวกเขาพักอยู่ที่ป่า
อิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี จึงได้
ออกเดินทางไปหา และได้แสดงปฐมเทศนา
ธรรมจกกับปวัตตนิสูตรเป็นครั้งแรก ที่ทำให้
กงล้อแห่งธรรมเคลื่อนไป

ขณะที่ทรงแสดงธรรมจักรนั้นเป็นเวลาเย็นค่ำ
ของวันเพ็ญเดือน ๘ ดวงอาทิตย์ใกล้จะอัสดง
ยังคงปรากฏ เป็นดวงไฟสีแดงที่ขอบฟ้าด้าน
ทิศตะวันตก ส่วนทางท้องฟ้าด้านทิศตะวัน
ออกนั้น ดวงจันทร์สีเหลืองนวลเพ่งโผล่พ้น
ขอบฟ้า ในอรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวว่
พระพุทธรองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา ในขณะ
ที่มีทั้งดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ส่องสว่าง
อยู่บนท้องฟ้า (ส.อญ. ๓/๓๗๙)

ท่านพร้อมกับพรหม ๑๘ โกฏิ เมื่อได้ฟังธรรม จักกับปวัตตตณสูตร ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม อันปราศจากธุลีมลทินว่า ยัมปิยจิ สมุทยธมฺมํ, สพุพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) ได้สำเร็จพระโสดาบันก่อนกว่าใครในโลก (วิ.๓/๑๗, ส.๓/๓๗๑, วิ.อญ.๓/๒๔๖, ที.อญ.๒/๑๘๐, ม.อญ.๒/๙๗, อ.อญ.๑/๑๑๔, อภิ.อญ.๑/๗๗, อุทาน.อญ.๒๙๕, เถร. อญ.๒/๒๕๑, เถรี.อญ.๓, พุทฺธวิ.อญ.๓๔๓, ชา.อญ.๑/๙๕)

[มีข้อสังเกตว่าในธรรมจักกับปวัตตตณสูตรนี้ กล่าวถึงการฟังธรรมของท่านโกณฑัญญะ แล้วได้บรรลุธรรม แต่ไม่ได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาในขณะที่ฟังธรรม อาจทำให้เข้าใจผิดว่าการฟังธรรมอย่างเดียวทำให้บรรลุธรรมได้ โดยไม่ต้องเจริญวิปัสสนา ความจริงแล้ว การเจริญวิปัสสนา เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการบรรลุธรรม และสอดคล้องกับคำสอนในพระสูตรนี้ที่กล่าวไว้ชัดเจนว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสิ่งที่ควรเจริญ นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา ก็กล่าวว่าทุกขสัจและสมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรเข้าใจด้วยการกำหนดรู้ และกล่าวถึงการพัฒนาโลกุตตรมรรค เมื่อวิปัสสนาปัญญาเจริญถึงที่สุด นอกจากนั้นในคัมภีร์อรรถกถา ยังกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า วิปัสสนาญาณและมรรคญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการกำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง คือ กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ซึ่งข้อความนี้สอดคล้องกับการเกิดขึ้นของสัมมาสติจากการเจริญสติปัฏฐาน สรูป

ความว่า โลกุตตรมรรคจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่มีการเจริญวิปัสสนามาก่อน จึงสันนิษฐานได้ว่าท่านโกณฑัญญะได้เจริญวิปัสสนาในขณะที่ฟังธรรมจักกับปวัตตตณสูตร จนบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน]

ต่อจากนั้นท่านได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นเอหิภิกขุรูปแรก ต่อมาท่านได้ฟังอนัตตลักษณะสูตรพร้อมกับภิกษุอีก ๔ รูปมีท่านวัปปะเป็นต้นได้กำหนดรู้อุปาทานขันธ์ ๕ จนเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ ได้บรรลุมรรคผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป เมื่อจบพระธรรมเทศนาอนัตตลักษณะสูตรได้เกิดมีพระอรหันต์ขึ้นในโลก ๖ รูป รวมทั้งพระพุทฺธองค์ (วิ.๓/๒๐, ส.๒/๕๖, วิ.อญ.๓/๒๔๗, ม.อญ.๒/๙๗, อ.อญ.๑/๑๑๕, เถร.อญ.๒/๒๕๑, เถรี.อญ.๓, ชา.อญ.๑/๙๕)

สมัยหนึ่งขณะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน ได้ทรงยกย่องท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะในทาง “รัตตัญญูภาพ” ความเป็นผู้รู้ราตรีนานหรือยาวนาน เพราะได้บวชเป็นภิกษุองค์แรกและบรรลุธรรมเป็นองค์แรกก่อนกว่าใครในโลก. (อ.๑/๒๓, อ.อญ.๑/๑๑๕, เถร.อญ.๒/๒๕๓)

ตามปกติ ท่านจะใช้เวลาให้หมดไป ด้วยการเข้าผลสมาบัติ (อุทาน.๓๓๖) นอกจากนี้ ยังให้ความเกรงใจแก่พระสาวกอีก ๒ รูป คือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ท่านไม่ชอบอยู่ในวัดใกล้บ้าน ชอบจำพรรษาตามสถานที่อันสงบเงียบสงัด จึงได้ทูลขออนุญาต

พระพุทธเจ้าอยู่จำพรรษาที่ใกล้สระน้ำชื่อ
จันทันต์และมีฐากิณีในป่าหิมวันต์ตลอด
๑๒ ปี (ส.อ.ญ. ๑/๒๕๖, อ.อ.ญ. ๑/๑๑๕, เกร.อ.ญ. ๒/
๒๕๓) และได้นิพพาน ณ สถานที่นั้น (ที.อ.ญ. ๒/
๑๓๙, ส.อ.ญ. ๑/๒๕๙, อ.อ.ญ. ๑/๑๑๕, เกร.อ.ญ. ๒/
๒๕๘)

หลังจากนิพพานแล้ว เหล่าเทพมีพระอินทร์
เป็นประธานและเหล่าพรหมได้พากันมาบูชา
พระธาตุ มีภิกษุประมาณ ๓๐๐ รูปได้แสดง
อภิหารมาทางอากาศสวดสรรเสริญคุณ พระ
อนุรุธะได้แสดงพระธรรมเทศนา เทวดาและ
พรหม ได้บรรลุผลเป็นจำนวนมาก พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้ารับสั่งให้สร้างเจดีย์บรรจุ
พระธาตุไว้ใกล้ซุ้มประตูพระวิหารเวฬุวัน
(ส.อ.ญ. ๑/๒๕๙-๖๐) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทรงปรารถนาพระเถระนี้ จึงได้ทรงเปลี่ยนอุทาน
คาถาไว้ในอุทานบาลิตตมหาสังขยสูตรว่า ยสฺส
มุลล์ สมนตฺถิ (อุทาน. ๑๗/๓) และพระวังคีสะ
ได้กล่าวสรรเสริญท่านเฉพาะพระพักตร์ของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ส. ๑/๑๙๕)

อนึ่ง ขณะที่จำพรรษาอยู่ที่สระน้ำจันทันต์นั้น
ท่านได้แสดงธรรมโปรดพระอินทร์ (เกร. ๒/
๒๕๓) และได้แสดงธรรมอื่นๆ เช่น ธรรม
เครื่องระงับจิตของปุถุชนอันถูกมิจฉาวิตก
ครอบงำ (เกร. ๖๗๔, ๘ - คาถา), ธรรมอัน
เกี่ยวข้องกับกิจที่ตนพึงกระทำ (เกร. ๖๗๙-
๖๘๐), ธรรมที่แสดงปรารถนาถึงศิษย์ของท่าน
องค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้เกียจคร้าน (เกร. ๖๘๑, ๘๘-
คาถา). ดู เรื่องในอดีตของพระเถระนี้ใน

(อป. ๑/๕๒-๓, ม.อ.ญ. ๒/๙๓, อ.อ.ญ. ๑/๑๐๖-๑๑๑,
เกร.อ.ญ. ๒/๒๕๐).

อัญญาสิโกณฑพญตเถโร (ป)

[อัญญาสิโกณฑพญ + เกร]

พระอัญญาสิโกณฑพญเถระ, พระเถระชื่อ
อัญญาสิโกณฑพญะ.

เตสุ อัญญาสิโกณฑพญตเถโร เทสนา-
นุสเรน ฌาณ เปเสโนโต สุตตปริโยสธาน
อภฺจารสสิ พุทฺหมโกภฺภีสิ สทฺธิ โสตาปตฺติผล
ปตฺติจาสิ. (ชา.อ.ญ. ๑/๙๕)

บรรดาพระปัจจุวัคคีย์เหล่านั้น พระอัญญาสิ-
โกณฑพญเถระ ส่งญาณไปตามกระแสแห่ง
พระธรรมเทศนา ในเวลาจบพระสูตรได้ดำรง
อยู่ในโสดาปัตติผลพร้อมกับพรหม ๑๘ โกฏิ.

อัญญาสิโกณฑพญปมฺพ (ติ)

[อัญญาสิโกณฑพญ + ปมฺพ]

มีพระอัญญาสิโกณฑพญะเป็นประธาน. มี
พระอัญญาโกณฑพญะเป็นประธาน.

กิญจาปี ภควโต ธมฺมเทสนา อนเภาสุ เทว-
มนุสฺสปริสาสุ อนเภสตกฺขตฺตํ เตสํ อริย-
สจฺจปฏฺฏิเวทสมฺปาทวเสน ปวตฺติตา ตถาปี
สพฺพปจฺม อัญญาสิโกณฑพญปมฺพชย
อภฺจารสปริมาณาย พุทฺหมโกภฺภียา จตฺสจฺจป-
ฏฺฏิเวทวิภาวนียา ธมฺมเทสนา ตสฺสา สาทิสยา
ธมฺมจกฺกสมณฺวตฺตาติ “ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตนฺติ
วตฺตํ. (เนตฺติ.อ.ญ. ๙)

พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคนั้น แม้ดำเนินไปหลายร้อยครั้งในบริษัทผู้เป็นเทวดา และมนุษย์เป็นอันมาก โดยให้สำเร็จการแทงตลอดอริยสัจแก่บุคคลเหล่านั้น แต่พระธรรมเทศนาที่บุคคลพึงอบรม เพื่อการแทงตลอดอริยสัจ ๔ แก่พรหมจำนวน ๑๘ โกฏิมีพระอภฺยญาสิโกณฑกญฺญะเป็นประธาน[ซึ่งปรากฏเป็นครั้งแรกสุดนั้น เป็นพระธรรมเทศนาอย่างยืงยวด มีชื่อว่า ธรรมจักร ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ธรรมจกํ ปาตติตฺตํ (เราได้แสดงธรรมจักร, เราได้ทำให้กงล้อแห่งธรรมเคลื่อนไป)].

ดู เถรี.อญฺ. ๓

ดู อภฺยนาตโกณฑกญฺญปฺปมฺข

อภฺยาสุตฺต (น)

[อภฺยญา + สุตฺต]

อภฺยญาสูตร. บาลิมหาวักคสังยุต, สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๔ สูตรที่ ๖. (ส.๓/๑๕๘).

อภฺยญาสูตรว่าด้วยเหตุให้บรรลुरुหัตตผล คือ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ จะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตตผล หรือเป็นพระอนาคามี.

อภฺยนิทฺตริย (น)

[อภฺยญา^๑ + นิทฺตริย]

อภฺยนิทฺตริย อภฺยนิทฺตริย (ฉ.ตป.).

อภฺยนิทฺตริย, อินทริยที่รู้ตามขอบเขต, อินทริยของผู้รู้โดยคล้อยตามขอบเขตที่ปฐมมรรค

ได้รู้แล้ว, อินทริยของผู้รู้[ต่อมาอีก]โดยไม่ล่วงขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องต้น, ญาณ ๖ ตั้งแต่โสดาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมรรคญาณ [ญาณในมรรคเบื้องต้น ๓ และผลเบื้องต้น ๓].

กตเม ฐมฺมา กุสลา? ยสฺมี สมเย โลกุตฺตรฌานํ ภาเวติ นิยุยานิกํ อปจยคามิํ กามราคะ พยาปาทนํ ตณฺหาวย ทฺติยาย ภูมียา ปตฺติยา, วิวิจฺเจว กามะหิ ๒เปฯ ปจฺม ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ ทฺกฺขปฺปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ; ตสฺมี สมเย ผสฺโส โหติ, ๒เปฯ อภฺยนิทฺตริยํ โหติ, ๒เปฯ อวิกฺเขโป โหติ; ๒เปฯ อิม ฐมฺมา กุสลา.

(อภิ.ธ. ๘๙)

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นใน?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงพระนิพพาน เพื่อบรรลุมุมิที่ ๒ เพื่อทำกามราคะ และพยาบาทให้เบาบาง สกัดจากกาม... บรรลุปฐมฌานเป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด

ในสมัยนั้น ผัสสะ...อภฺยนิทฺตริย... อวิกฺเขปะก็เกิดขึ้น...สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล.

อภฺยนิทฺตริยนฺติ อาชานนํ อินฺทริยํ. ปจฺมมคฺเคน ฉาตมริยาทํ อนตฺติกุมิตฺวา เตสฺสเยว เตน มคฺเคน ฉาตานํ จตฺสจฺจฐมฺมานํ ชานนํ อินฺทริยนฺติ วุตตํ โหติ. (อภิ.อญฺ. ๑/๒๘๒)

บทว่า อภฺยนิทฺตริยํ (อภฺยนิทฺตริย) ความว่า อินทริยที่รู้ตามขอบเขต มีคำที่ท่านอธิบายว่า

อินทริย์ที่รู้สัจธรรม ๔ เหล่านั้นอันปฐมมรรค
นั้น รู้แล้วไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้.

อาการสส รสสตัด กตฺวา อภินิหาริย์ วุตฺตํ,
อาภาโร จ ฐมฺมมริยาทฺโธ. (มุลฎี. ๑/๑๑๘)

ท่านกล่าวว่า อภินิหาริย์ โดยการร้สสะ อา
อุปสรรคเป็น อ, และ อา อุปสรรคใช้ในความ
หมายว่า มริยาท (ขอบเขต).

ตีฉนิหาริยานิ:อนณณตณณสสามิตินหาริย์
อภินิหาริย์ อนณณตาวินหาริย์.

(ที. ๓/๑๘๓, อิติวุตฺ. ๒๓๑)

อินทริย์ ๓ คือ อนัญญาตัญญุสสามิตินทริย์
(อินทริย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโศดาปัตติมรรค
ผู้ปฏิบัติธรรม ด้วยความตั้งใจว่าเราจักรู้หรือ
สัจสีหรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง).

อัญญินทริย์ (อินทริย์ของผู้รู้โดยคล้อยตาม
ขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว).

อัญญาตาวินทริย์ (อินทริย์ของพระชินาสพ
ผู้รู้แจ้งแล้ว[พระอรหันต์]).

อภินิหาริยนฺติ อนณณญตํ อาชานนญตํ
อินทริย์. โสตาปัตติผลโต ปฏฺจาย ญสฺ จาเนสฺ
ญาณสเสตํ อธิวจฺน. (ที.อฎ. ๓/๑๘๔)

บทว่า อภินิหาริย์ ได้แก่ อินทริย์ที่รู้ตาม
ขอบเขต. คำว่า อภินิหาริย์ นี้ เป็นชื่อของ
ญาณในฐานะ ๖ ตั้งแต่โศดาปัตติผล (ถึง
อรหัตตมรรค)].

อภินิหาริยนฺติ อาชานนอินทริย์, ตตฺรายํ
วจนตฺโธ อาชานาติ ปรมมคฺคญาณเณน ทิฏฺฐจ-

มริยาทํ อนตฺถิกมิตฺตวาว ชานาตีติ อนณฺนา,
ยเถว หิ ปจฺจมคฺคปณฺญา ทุกฺขาทีสุ ปรีณณ-

ภิสฺมยาทิวเสน ปวตฺตติ,
ตเถว อยมปิ ปวตฺตตีติ อนณฺนา จ สา ยถา-
วุตฺเตนญฺเจเน อินฺทริยญฺจาติ อภินิหาริย์.
อาชานนญฺเจเนว อนณฺนสฺส วา อริยบุคคลสฺส
อินฺทริยญฺติ อภินิหาริย์, โสตาปัตติผลโต
ปฏฺจาย ญสฺ จาเนสฺ ญาณสเสตํ อธิวจฺน.

(อิติวุตฺ.อฎ. ๑๙๘)

บทว่า อภินิหาริย์ ได้แก่ อินทริย์ที่รู้ตาม
ขอบเขต. ในบทว่า อภินิหาริย์ นี้ มีวจนัตถะ
(ความหมายของศัพท์) ดังต่อไปนี้

ชื่อว่า อัญญะ เพราะรู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐม-
มรรคญาณเห็น (รู้) นั่นเทียว

เหมือนอย่างว่า ปัญญาในปฐมมรรค ย่อมเป็น
ไป ด้วยสามารถแห่งการบรรลุด้วยปริณญากิจ
เป็นต้นในทุกข์เป็นต้นฉนใด แม้ปัญญานี้
ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ชื่อว่า
อัญญินทริย์ เพราะรู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐม-
มรรคญาณเห็น (รู้) ด้วย เป็นอินทริย์ ตาม
ความหมายดังที่กล่าวมาแล้วด้วย.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อัญญินทริย์ เพราะเป็น
อินทริย์ของพระอริยบุคคลผู้ชื่อว่าอัญญะ
เพราะอรรถาว่ารู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรค
ญาณเห็น (รู้) นั่นเทียว. คำว่า อภินิหาริย์ นี้
เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ ตั้งแต่โศดาปัตติ-
ผล (ถึงอรหัตตมรรค).

ดู ส.อฎ. ๓/๒๖๙ ปฏิส.อฎ. ๑/๘๑

ดู อณณฎี อรรถ (๑)

กตมณฺจ ภิกฺขเว อณฺณินฺหุทฺธิริยํ. อิทฺ ภิกฺขเว
ภิกฺขุ อิทํ ทฺวณฺโณติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ
ทฺวณฺโณติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ ทฺวณฺ-
โณโรโรติ...อยํ ทฺวณฺโณโรโรคามินิ ปฏฺฐิพาติ
ยถาภูตํ ปชานาติ. อิทํ ภิกฺขเว อณฺณินฺหุทฺธิริยํ.

(เนตฺติ. ๑๑๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อณฺณินฺทริยํ เป็นไฉน
คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความ
เป็นจริงว่า อุปาทานันท์ ๕ นี้เป็นทุกข์ ย่อม
รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ตัณหา นี้ เป็นเหตุ
เกิดของทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า
นิพพาน นี้ เป็นความดับทุกข์...ย่อมรู้ชัด
ตามความเป็นจริงว่า อริยมรรค นี้ เป็นทาง
ดับทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นอณฺณินฺทริยํ
(ปัญญาในมรรคเบื้องต้น ๓ ผลเบื้องต้น ๓)

อาชานาติ ปจฺมมคฺเคน ฌาตมฺริยาทำ อนตฺติกฺ-
กมิตฺวา ชานาติตีติ อณฺโณ ๓ สส อินฺทฺริยณฺติ
อณฺณินฺทฺธิริยํ ญฺเฐจฺจา ติสฺส ผลสฺส อุปริ ติสฺส มคฺเคสฺส
จ ฌาณสฺสเสตํ อธิวจฺหนิ. (เนตฺติ.อณฺ. ๑๑๕)

อณฺณะ คือ บุคคลผู้รู้ต่อมามากโดยไม่ล่วง
เลยขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องต้น
(ปฐมมรรคญาณ) อณฺณินฺทฺธิริยํ คือ อินฺทฺริย
ของบุคคลผู้รู้ต่อมา. คำนี้เป็นชื่อของญาณ
ในมรรคเบื้องต้น ๓ ผลเบื้องต้น ๓.

อณฺณิสฺ (กฺริ/อา)

[อา + ณา (อวโพทเน) + ส + อุ]

รู้แล้ว, รู้แจ้งแล้ว.

ดู ชานาติ

อณฺณทฺทฺธิสิก (ติ)

[อณฺณ + อุทฺธิสิก]

(บริหาร) ที่เจาะจงเป็นของอย่างหนึ่ง.

ภิกฺขุณฺโณ เตเน ปฺริกฺขารเณ สยํ เกสฺสชฺชํ
เจตาเปตฺวา ปฺริกฺกขีสิ. อุปาสกา ชานิตฺวา
อุชฺฌายณฺติ ชียฺยณฺติ วิปาเจณฺติ

“กถํ หิ นาม ภิกฺขุณฺโณ อณฺณทฺทฺธิเกเน ปฺริกฺ-
ขารเณ อณฺณทฺทฺธิสิเกเน สัมมิเกเน อณฺณํ
เจตาเปสฺสณฺตีติ. (วิ. ๒/๓๒๘)

พวกภิกษุณีให้เอาบริหารนั้นแลกลเปลี่ยน
เกสซ์เองแล้วบริโภค. อุปาสกและอุปาสิกา
ทราบเข้า จึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า
“ไฉนพวกภิกษุณี จึงให้เอาบริหารที่เขาถวาย
เพื่อประโยชน์แก้ปัจจัยอย่างหนึ่ง ที่เขาเจาะ
จงเป็นของอย่างหนึ่ง ที่เขาบริจาคแก่สงฆ์
แลกลเปลี่ยนของอย่างอื่นเล่า”

อณฺณทฺทฺธิสิเกนาติ อณฺณํ อุทฺธิสิตฺวา ทินฺเนเน.

(วิ.อณฺ. ๓/๑๙๒)

บทว่า อณฺณทฺทฺธิสิเกเน (ที่เจาะจงเป็นของ
อย่างหนึ่ง) คือ (บริหาร) ที่เขาถวายเจาะจง
ของอย่างหนึ่ง (แต่กลับแลกลเปลี่ยนเป็นของ
อีกอย่างหนึ่ง).

อณฺณเยยฺย^๑ (ติ)

[อา + ณา (อวโพทเน) + ญ]

พึงรู้, ควรรู้.

ช้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปฺร เทวภาโว
จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า

รสุสฺ, ลง ญย บัจจยด้วยสูตร (กจ.๕๔๑) ว่า
ณโย จ. แปลง[ญย บัจจย]นั้นกับ อา อักษร
ซึ่งเป็นสระที่สุทธาตเป็น เอยย ด้วยสูตร (กจ.
๕๔๔) ว่า วทมทคมุขครหาการาที่หิ ชฺช-
มมคฺคยเหยยา คาโร วา.

กถํ กถํ นามายํ ภนฺเต อานนฺท ภควตา ธมฺโม
เทสํโต อณฺเวยโย ยตฺร หิ นาม พุทฺทมจารี
จ อพุทฺทมจารี จ อุโสม สมสมคฺติกา ภวิสฺสนฺติ
อภิสฺมปฺรายํ. ปีตา เม ภนฺเต ปุราโณ พุทฺทมจารี
โหติ อาราจารย์ วิโรโต เมถุนา คามธมฺมา. โส
กาลงฺกโต ภควตา พุยาโกโต ‘สกทาคามี สตุโต
ตุสฺสิตํ กายํ อุปฺปนฺโนติ. (อ. ๒/๓๐๕, อ. ๓/๓๖๕)
(มิกสาลาอุบาลีการิยนถามว)

ท่านอานนท ธรรมนี้ที่พระผู้มีพระภาค ทรง
แสดงว่า คน ๒ คน คือ คนหนึ่งประพฤติ
พรหมจรรย์ อีกคนหนึ่งไม่ประพฤติพรหม-
จรรย์ (แต่) เป็นผู้มีความคิดเสมอเหมือนกันใน
สัมปรายภพ” จะพึงรู้ได้อย่างไร. ท่านผู้เจริญ
บิดาของดิฉันชื่อว่าปุราณะเป็นผู้ประพฤติ
พรหมจรรย์ ประพฤติห่างไกล งดเว้นจาก
เมถุนซึ่งเป็นธรรมของชาวบ้าน ท่านถึงแก่
กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์
ว่าเป็นสกทาคามีบุคคลเกิดในหมู่เทพชั้น
ดุสิต....

กถํ กถํ นามาติ เกน เกน นาม การณน.

อณฺเวยโยติ อาชานิตฺพุโป. (อ.อญ. ๓/๑๑๓)

คำว่า กถํ กถํ นาม (อย่างไร) ได้แก่ เพราะ
เหตุข้อใด. บทว่า อณฺเวยโย (จะพึงรู้) ได้แก่
จะพึงรู้ชัดทั่วถึง.

อณฺเวยย^๒ (ติ)

[น + เวยย] ไม่พึงรู้, ไม่ควรรู้.

อณฺเวยยตุต (น)

[อณฺเวยย^๒ + ตต]

ความเป็นธรรมไม่ควรรู้ - ไม่พึงรู้.

[โส หิ ภควา ชานํ ชานาติ ปสฺสํ ปสฺสติ จกฺข-
ญฺโต ฌาณญฺโต ธมฺมญฺโต ฯลฯ นตฺถิ ตสฺส
ภควโต อณฺเวยยํ อภิภูจํ อวิทิตํ อสจฺจิกิตํ
อสุสฺสิตํ ปณฺญา. อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ
อุปาทาย สพุเพ ธมฺมา สพุพากาเรน พุทฺธสฺส
ภควโต ฌาณมุขเ อาปาถํ อาคจฺจนฺติ.

(มหาน. ๑๕๖)

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงรู้ธรรมที่
ควรรู้ ทรงเห็นธรรมที่ควรเห็น มีพระจักขุ มี
พระญาณ มีพระธรรม...ไม่มีสิ่งที่พระผู้มีพระ
ภาค พระองค์นั้นยังไม่ทรงทราบ ไม่ทรงเห็น
ไม่ทรงรู้แจ้ง ไม่ทรงทำให้แจ้ง มิได้ทรงถูก
ต้องด้วยพระปัญญา ธรรมทั้งปวงรวมทั้งอดีต
อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาสู่คลองเฉพาะ
พระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดย
อาการทั้งปวง]

สพุเพ ธมฺมา สพุพากาเรนาติ

ธมฺมานํ อณฺเวยยตุตํ ปฏิกฺขิปปติ ฌาตุํ
อสุกฺกญฺเวยยตุตตามาวโต. (อนญ. ๑/๔)

ปาฐะว่า สพุเพ ธมฺมา สพุพากาเรน (ธรรม
ทั้งปวง...โดยอาการทั้งปวง) ย่อมห้ามความ
เป็นธรรมที่ไม่พึงรู้ เพราะไม่มีธรรมอะไรที่

พระพุทธรองค์จะไม่สามารถรู้ได้ด้วยพระญาณ
ในกาลทั้งสาม กล่าวคือ พระญาณในส่วนอดีต
อนาคต ปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคไม่มีสิ่งใด
ขัดขวางได้]

อภฺยยุตฺตปฏฺิเสณ (น)

[อภฺยยุตฺต + ปฏฺิเสณ]

- (๑) การห้ามความเป็นธรรมไม่พึงรู้
 - (๒) (ติ) ผู้มีการห้ามความเป็นธรรมไม่พึงรู้
- อภฺยยุตฺตปฏฺิเสณเน** เยยฺยสทุเทน
ธมฺมา วิเสสิตา. (อนุฎฺ. ๑/๕)
หมู่ธรรมถูกทำให้พิเศษด้วย เยยฺย ศัพท
โดยการห้ามความเป็นธรรมที่ไม่พึงรู้.

อภฺยญญน (ติ)

[อญฺญ + อญฺญ. ลบสระหลัง แปลง อ แห่ง ญฺญ
เบื้องต้นเป็น โอ. ดู โมค.นิสฺสย. ๑/๕๖]

- (๑) กันและกัน, คนละคน, แต่ละคน.

ทุพฺภาสิตํ วิภฺขลิตํ

สมฺปโมหํ ปฺราชนํ

อภฺยญญนฺสฺสาภินนฺทนฺติ

ตทริโย กถนาจเร. (อ.๑/๑๙๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ชนเหล่าใดชื่นชมทุพภาสิต ความพลั้งพลาด
ความหลงลืม ความพ่ายแพ้ของกันและกัน
พระอริยะไม่พูดถึงเรื่องนั้นของชนเหล่านั้น.

- (๒) อื่นๆ, หลายอย่าง, หลายประการ.

[สํ กํ ทิฏฺฐิปริพฺพสํนา

วิคฺคยฺห นานา กุสลา วทฺนฺติ

โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ

อิทํ ปฏฺิโกสมเกวลี โส.

(พระพุทธรเนรมิตทูลถามว่า)

สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิบางพวก ยึดถืออยู่
เฉพาะทิฏฐิของตนๆ ถือแล้วก็อ้างตัวว่า เป็น
คนฉลาด พูดกันไปต่างๆ ว่า บุคคลใครรู้ยํงนี้
บุคคลนั้นชื่อว่ารู้ธรรมแล้ว บุคคลใดคัดค้าน
ธรรมนี้ บุคคลนั้นชื่อว่ายังไม่สำเร็จกิจ]

นานา วทฺนฺตฺติ นานา วทฺนฺติ วิวิธํ วทฺนฺติ
อภฺยญญนํ วทฺนฺติ ปุถุ วทฺนฺติ, น เอกํ วทฺนฺติ
กเถนฺติ ภณฺนฺติ ทิปยนฺติ โวหรนฺติ.

(มหานิ. ๒๒๑)

สองบทว่า **นานา วทฺนฺติ** (พูดกันไปต่างๆ)
ได้แก่ พูดกันไปต่างๆ คือ พูดมากอย่าง พูด
อย่างอื่น ๆ พูดไปมากมาย คือ ไม่กล่าว ไม่พูด
ไม่บอก ไม่แสดง ไม่ชี้แจงเป็นอย่างเดียวกัน.

อภฺยญญนํ วทฺนฺตฺติ เอกํ อวตฺวา อญฺญํ อญฺญํ
คเหตฺวา วทฺนฺติ. (มหานิ.อญฺ. ๓๑๖)

สองบทว่า **อภฺยญญนํ วทฺนฺติ** (พูดอย่าง
อื่นๆ) คือ ไม่พูดอย่างเดียว พูดจับโน้นจับนี้
(พูดอย่างโน้นอย่างนี้).

อภฺยญญนฺสฺสิต (ติ)

[อภฺยญญน + นฺสฺสิต]

- (ก) อาศัยกันและกัน, อาศัยแต่ละคน.

สาคารา อนาคตรา จ

อุโ ภยโณณณนสฺสิตา

อาราธยณฺติ สทุทรมํ

โยคกฺเขมํ อนุตฺตริ. (อิตฺตฺ. ๒๗๐)

(จ.ม.อนาคตรา)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

คฤหัสถ์ผู้ครองเรือนและบรรพชิตผู้ไม่อยู่
ครองเรือนทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างอาศัยกันและกัน
จึงบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ
อันยอดเยี่ยมได้.

อุโ ภยโณณณนสฺสิตาติ เต อุโปิ อนุณ-
มณฺณสนฺนสฺสิตา. (อิตฺตฺ. ๓๒๓)

บาทคาถาว่า อุโ ภยโณณณนสฺสิตา แปล
ว่า (คฤหัสถ์ผู้ครองเรือนและบรรพชิตผู้
ไม่อยู่ครองเรือน) แม้ทั้ง ๒ เหล่านั้น ต่าง
อาศัยกันและกัน.

ยมกํ นามรูปญจ,

อุโ ภยโณณณนสฺสิตา

เอกสฺมิ ภิชฺชมานสฺมิ

อุโ ภิชฺชนฺติ ปจฺยยา. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๓๐)

(พระโบราณจารย์กล่าวว่า)

นามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งสองอย่างต่าง
อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลาย
ไป สิ่งอาศัยกันทั้งสองอย่างก็แตกทำลาย
ไปด้วยกัน.

ดู วิสุทฺธิ. ๒๓๒

(ข) เกี่ยวประสานกันและกัน, กันและกัน.

ติฏฺฐจฺนฺติ เมฆสมานา

รมา อภฺยโณณณนสฺสิตา

เตสํ มุลลสฺมิ โสณโก ฌายตี อนุปาทีโน

อุปาทาเนสุ โลเกสุ ทฺยหฺมาเนสุ นินฺพุโต.

(ชา. ๒/๕๓)

(เด็กน้อยกราบทูลว่า)

[ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ในแคว้นของ
พระองค์นั่นเอง ณ ภาควัฒนแห่งพระอุทยาน
ของพระองค์นั้นแหละ มีต้นรังใหญ่หลายต้น
ซึ่งมีลำต้นตรง มีสีเขียวชะอุ่ม น่ารื่นรมย์ใจ
ยืนต้นเกี่ยวประสานกันและกัน เสมอ
เหมือนกลุ่มเมฆ น่ารื่นรมย์ เมื่อชาวโลกมี
ความยึดมั่น ถูกแผดเผาอยู่ โสณกะไม่มีความ
ยึดมั่น เป็นผู้ดับแล้ว เฟื่องผานอยู่ ณ โคนต้น
รังเหล่านั้น.

อภฺยโณณณนสฺสิตาติ สาขาหิ สาขํ มฺเลน มฺลํ
สํสิพฺพิตฺวา จิตา. (ชา. ๕/๒๖๕)

บทว่า อภฺยโณณณนสฺสิตา (เกี่ยวประสานกัน
และกัน) คือ กิ่งเกี่ยวพันกิ่ง รากเกี่ยวพันราก
ดำรงอยู่.

ปจฺยยา อภฺยโณณณน

ปฏิจฺจ ยสฺมา สมนํ สท จ ฐมฺเม

อยมฺพุปาเทติ ตโตปิ

เอวมฺอิ ภาสิตา มุนินา. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๒)

(อีกนัยหนึ่ง)

กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยซึ่งกันและกัน (เป็นเหตุ
รวม) ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน)

ครั้นราตรีนั้นผ่านไป พระผู้มีพระภาครับสั่ง
เรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย
คตินี้เมื่อราตรีผ่านไป ทำวสหมบัติพรหม
เข้ามาหาเราได้กล่าวกับเราว่า ข้าแต่พระองค์
ผู้เจริญ โภกालิภิกษมรณภาพแล้ว ไปเกิด

ก็คุณด้วย ๒๐ จนถึงปทุมนรก นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกายและสุตตนิบาต ได้กล่าวว่า อัพพุทธรกเป็นต้นนั้น ไม่ใช่ชื่อนรที่ต่างไปจากนรก ๘ ขุม แต่เป็นชื่อของสถานที่แห่งหนึ่งในนรก อเวจี ซึ่งสัตว์นรกหมกไหม้อยู่เป็นเวลานาน อัพพุทะ จึงได้ชื่อว่าอัพพุทธรก แม้นิรพพุทธรกเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน อนึ่ง แม้ในพระบาลีพระพุทธรองค์จะตรัสไว้ถึงปทุมนรกเท่านั้น แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๓) กล่าวว่า ให้คุณเรื่อยไปจนถึง อสงไขย โดยกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น ซึ่งมีได้กล่าวถึงอีกโขภินี้และพินทุ และแสดงการคุณด้วย ๒๐ เรื่อยไปดังนี้

โกฏิ (๑ ตามด้วยศูนย์ ๗ ตัว) ปโกฏิ (๑ ตามด้วยศูนย์ ๑๔ ตัว) โกฏิปโกฏิ (๑ ตามด้วยศูนย์ ๒๑ ตัว) นหุต (๑ ตามด้วยศูนย์ ๒๘ ตัว) นินนหุต (๑ ตามด้วยศูนย์ ๓๕ ตัว) อพพุท (๑ ตามด้วยศูนย์ ๔๒ ตัว) นิรพพุท (๒ ตามด้วยศูนย์ ๔๓ ตัว) อพพ (๔ ตามด้วยศูนย์ ๔๔ ตัว) อภิญญา (๘ ตามด้วยศูนย์ ๔๕ ตัว) อหห (๑๖ ตามด้วยศูนย์ ๔๖ ตัว) กุมุท (๓๒ ตามด้วยศูนย์ ๔๗ ตัว) โสคนุทิก (๖๔ ตามด้วยศูนย์ ๔๘ ตัว) อุปปลก (๑๒๘ ตามด้วยศูนย์ ๔๙ ตัว) ปุณทริก (๒๕๖ ตามด้วยศูนย์ ๕๐ ตัว) ปทุม (๕๑๒ ตามด้วยศูนย์ ๕๑ ตัว) กถาน (๑,๐๒๔ ตามด้วยศูนย์ ๕๒ ตัว) มหากถาน (๒,๐๔๘ ตามด้วยศูนย์ ๕๓ ตัว) อสงเขยยุ (๔,๐๙๖ ตามด้วยศูนย์ ๕๔ ตัว)

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า สัททนีติปกรณ์กล่าวถึงการคุณด้วย ๒๐ เรื่อยไปจนถึงอสงไขย โดยกล่าวว่า

เตนาโวจุมห ปาพินเยน ปน อพพุทปริโยสาเน วิสตีคุณ กตวา นิรพพุทาทิกา ยาว อสงเขยยา เวทิตพพาทิ

ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า แต่ตามนัยแห่งพระบาลี พึงทราบนิรพพุทะเป็นต้นถึงอสงไขย โดยทำการคุณด้วย ๒๐ ถัดมาจากอัพพุทะ ข้อความนี้คงจะกล่าวไว้โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาทั้งสามฉบับที่กล่าวว่า เอเสวนโย สพุทตถ (ในบททั้งปวงก็มีนัยนี้เหมือนกัน) แต่ในพระบาลีตรัสไว้ถึงปทุมเท่านั้น และในคัมภีร์ฎีกาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๓-๖๔) และอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๔๓๒) ก็กล่าวว่า

สพุทตถาติ อพพาทิสฺส ปทุมปริโยสาเน สพุเพสุ นิเรยสุ.

คำว่า สพุทตถ [ในนรกทั้งหมด] คือในนรกทั้งหมดซึ่งมีอพพะเป็นหนต้น มีปทุมะเป็นหนปลาย.

ตามความเห็นของสัททนีติปกรณ์นั้น คำว่า สพุทตถ ในประโยคนี้แปลว่า “ในบททั้งหมด” แต่คัมภีร์ฎีกาประสงค์เอาข้อความว่า “ในนรกทั้งหมด” ทำให้จำนวนสังขยาศัพท์ที่คุณด้วย ๒๐ มีลำดับแตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นิรุตติที่ปนี (สูตร ๔๒๙) จึงกล่าวว่า ชื่อ ๑๐ อย่างมีอัพพุทะเป็นต้นจนถึงปทุมะ เป็นชื่อของนรกแต่ละชั้นที่ต้องคุณด้วย ๒๐ ไม่ใช่

ลำดับสังขยาตั้งแต่โกฏฐิเป็นต้นมา ดังนั้นลำดับ[๒๐ ลำดับ]ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ก็จายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๔-๕) จึงไม่ขัดแย้งกับพระบาลี ดังข้อความว่า

สพฺพทนีติยํ ปน ปาพินยํ คเหตฺวา วิสฺสติ อพฺพุทฺธานิ
เอกํ นิรพฺพุทํ นาม. วิสฺสติ นิรพฺพุทฺธานิ เอกํ อพฺพํ
นามอิจฺจาทินา นิรพฺพุทฺทาทีนํ สงฺขยานมปิ
วิสฺติมตฺตคฺคณํ นาม วุตฺตํ. ตํ น ยุชฺชติ. นิรเยสุ
หิ วิสฺติมตฺตคฺคณํ อพฺพุทฺทนิรพฺพุทฺทาทีนํ ทสฺสนํ
นิรยานํ ตานิ นามานิ สิทฺธานิ ภาวนฺติ. คุรุ ปน
ตานิ นามานิ คเหตฺวา ทสฺสคฺคณสิทฺเธสุ คณ-
ปเถสุ ปกฺขิปีสุ. ตสฺมา นามมตฺเตน สทิสฺसानิ
ภาวนฺติ. คุณฺวริทํ ปน วิสทิสฺส เอว.

(นิรุตติทีปนี. สูตร ๔๒๙)

ส่วนในสัททนีติปกรณได้ถือเอานัยจากพระบาลีแล้ว กล่าวว่า สังขยาศัพท์มีนิรพพุทะเป็นต้นคุณด้วย ๒๐ เท่านั้น โดยกล่าวว่า ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรพพุทะ ๒๐ นิรพพุทะเป็น ๑ อพพุทะเป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะชื่อดังกล่าวของนรทัง ๑๐ มีอัพพุทะและนิรพพุทะเป็นต้น สำเร็จแล้วด้วยการคูณ ๒๐ ในนรททั้งหลาย แต่ครูทั้งหลายถือเอาชื่อเหล่านั้นแล้วใส่ไว้ในแนวคำนวณที่สำเร็จด้วยการคูณ ๑๐ ดังนั้น จึงมีชื่อเหมือนกันอย่างเดียว แต่วิธีคูณต่างกันโดยแท้.

สรุปว่า ๑๘ ลำดับที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ แม้สอดคล้องกับพระบาลี ก็ไม่ใช่จำนวนของสังขยาศัพท์ ๒๐ ลำดับมีโกฏฐิ - อสงฺเขยยที่ใช้โดยทั่วไปในภาษาบาลี

นอกจากนั้น คัมภีร์ปทูปสัททนีติกา ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อพพุททาทีปทุมาวสานํ สิตนรก-
นามธะยฺยญฺจณํ (สังขยาศัพท์มี อพพุท เป็นต้นจนถึง ปทุม เป็นที่สุด เป็นฐานะของชื่อนรกายืน) โดยกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๗) ว่า
อปเร สิตนรกา เอว เอเตติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าปทุมเป็นนรกายืนนั้นแหละ) ถ้าเป็นเช่นนั้น ลำดับอัพพุทะเป็นต้น ก็ไม่ตรงกับลำดับสังขยา ๒๐ ลำดับตามที่คัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์กล่าวไว้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

(๒) อภฺฏสังขยา, สังขยาอันมีเลข ๑ อยู่หน้าตามด้วยเลขศูนย์ ๘๔ ตัว [อยู่ลำดับที่ ๑๒ ถัดจากอพพะ]

สังขยาศัพท์ตั้งแต่โกฏฐิขึ้นไป มีชื่อเรียกเป็นหน่วยนับเป็นชื่อๆ ไป ชื่อเหล่านี้ไม่ได้เพิ่มทีละลำดับ แต่เพิ่มทีละ ๘ ลำดับ (คูณด้วย ๑๐,๐๐๐,๐๐๐) อธิบายว่า ๑ โกฏฐิ คือ สิบล้าน หน่วยนับถัดไปเรียกว่าปโกฏฐิ คือ สิบล้านคูณด้วยสิบล้าน มีลำดับการนับ ดังนี้

๑. สิบล้าน = ๑ โกฏฐิ เลขศูนย์ ๗ ตัว
๒. สิบล้านโกฏฐิ = ๑ ปโกฏฐิ เลขศูนย์ ๑๔ ตัว
๓. สิบล้านปโกฏฐิ = ๑ โกฏฐิปโกฏฐิ เลขศูนย์จำนวน ๒๑ ตัว
๔. สิบล้านโกฏฐิปโกฏฐิ = ๑ นหฺตตะ เลขศูนย์จำนวน ๒๘ ตัว
๕. สิบล้านนหฺตตะ = ๑ นินนหฺตตะ เลขศูนย์จำนวน ๓๕ ตัว

๖. สิบล้านนินนหุตะ = ๑ อักโขภินิ เลขศูนย์
จำนวน ๔๒ ตัว
๗. สิบล้านอักโขภินิ = ๑ พินทุ เลขศูนย์
จำนวน ๔๙ ตัว
๘. สิบล้านพินทุ = ๑ อัพพุทะ เลขศูนย์
จำนวน ๕๖ ตัว
๙. สิบล้านอัพพุทะ = ๑ นิรัพพุทะ เลขศูนย์
จำนวน ๖๓ ตัว
๑๐. สิบล้านนิรัพพุทะ = ๑ อหหะ เลขศูนย์
จำนวน ๗๐ ตัว
๑๑. สิบล้านอหหะ = ๑ อพพะ เลขศูนย์จำนวน
๗๗ ตัว
๑๒. สิบล้านอพพะ = ๑ อภฺฏะ เลขศูนย์
จำนวน ๘๔ ตัว
๑๓. สิบล้านอภฺฏะ = ๑ โสคันธิกะ เลขศูนย์
จำนวน ๙๑ ตัว
๑๔. สิบล้านโสคันธิกะ = ๑ ออุปละ เลขศูนย์
จำนวน ๙๘ ตัว
๑๕. สิบล้านออุปละ = ๑ กุมุทะ เลขศูนย์
จำนวน ๑๐๕ ตัว
๑๖. สิบล้านกุมุทะ = ๑ ปุณทริกะ เลขศูนย์
จำนวน ๑๑๒ ตัว
๑๗. สิบล้านปุณทริกะ = ๑ ปทุมะ เลขศูนย์
จำนวน ๑๑๙ ตัว
๑๘. สิบล้านปทุมะ = ๑ กถาณะ เลขศูนย์
จำนวน ๑๒๖ ตัว
๑๙. สิบล้านกถาณะ = ๑ มหากถาณะ เลขศูนย์
จำนวน ๑๓๓ ตัว

๒๐. สิบล้านมหากถาณะ = ๑ อสงไขย เลข
ศูนย์จำนวน ๑๔๐ ตัว

ดู กจจายน.๓๙๕, นิตติ.สุตต.๘๓๓

อภฺฏ = อภฺณก (ติ)

[อภฺ + ยุ + ก]

มีปกติเที่ยวไปมา, ปราดเปรี้ยว, เติลิดไป,
ตระเวนไป.

จณฺหา อภฺณกา คาวี

ยํ ปุเร น ทูหามเส

ตํทานิ อชฺช โทหาม

ชีรกาเมหุปทุทุตา. (ชา.๑/๓๙๙)

(คนรีตนมัวกล่าวว้า)

แม่โคตัวดุร้าย ปราดเปรี้ยว เมื่อก่อน พวกเรา
มิได้รีตนมมัน บัดนี้ พวกเราถูกเจ้าหน้าที่
ต้องการนํานมรบกวน จึงต้องรีตนมมัน ใน
วันนี้.

อภฺณกาติ ปลายนสีลา. (ชา.อภฺ.๕/๑๐๐)

บทว่า อภฺณกา (ปราดเปรี้ยว) ได้แก่ มีปกติ
เที่ยวไปมา (เติลิดไป).

อภฺณิ (ถิ)

[อภฺเต คมฺมเตติ อภฺณิ, ญฺวาทิ. ๑๑๒ อภฺ =
คมนตฺโถ + อนิ, ยุ, วา, นทาธิ รสฺโส. ฐาน.ฎิ.
หน้า ๓๐๙]

ที่รองใต้ขาเตียง, แม่แคร่เตียง, ร่องหรือรอย
ข่วนที่หัวคันธนู.

นร ปน ภิกขุณา มณจํ วา ปิจํ วา การยมาเนน
อภฺจฺจฺกุลปาทกํการตพพํ สุตตงฺกุลเนน อณฺณต
เหฏฺฐิมาย อภฺนิยา, ตํ อติฏฺกามยโต เจทนกํ
ปาจิตฺตียํ. (วิ. ๒/๒๑๘-๙)

ก็ ภิกษุผู้จะทำเตี๋ยหรือต้งใหม่ พึงทำให้มี
เท้าเพียง ๘ นิ้ว โดยนิ้วสุดต นับแต่แม่แคร่
ลงมา ทำให้เกินกว่ากำหนดนั้น ต้องอาบัติ
ปาจิตตียที่ชื่อว่าเจทนกะ.

[นิ้วสุดเป็นชื่อมาตราวัดขนาดเท่ากับ ๓
นิ้วของคนปานกลางในบัดนี้ (สุดตงฺกุล นาม
อิทานิ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ตีณิ องฺกุลานิ.
(กฺงฺขา.ฎิ.๒๙๗)

เจทนกะเป็นชื่อเฉพาะของอาบัติปาจิตตีย
สิกขาบทนี้ แปลว่า มีการตัดออก คือตัดตัด
วัดตูก่อนจึงแสดงอาบัติตก (วิ.อภฺ.(บาลี)๒/
๕๒๒/๔๓๙)]

อภิลี (ถี) [?]

(รองเท้า) ๒ ชั้น - มีชั้นมาก, มันคง.

อถฺโข อสฺสลาเยน อสิโต เทวโล อสิ เกส-
มสฺสํ กปฺเปตฺวา มณฺเชฏฺฐจฺจฺณณานิ ทฺสฺสาณิ
นิวาเสตฺวา อภฺลียอฺปาหนา อาโรหิตฺวา ชาต-
รูปมยํ ทณฺฑํ คเหตฺวา สตฺตณฺณํ พฺรหฺมณฺณิสีนํ
ปตฺตณฺฑํเทสิ ปาตุโรหสิ. (ม. ๒/๓๖๒, ส. ๑/๒๒๘)
(สี.สุยา.ก.อ.ต่างกัน)

ดูก่อนอัสสลาเยน ลำดับนั้น อสิตเทวลฤษี
โกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้าสีแดงอ่อน สวม
รองเท้า ๒ ชั้น ถือไม้เท้าเลี่ยมทองไปปรากฏ
ในบริเวณศาลาของพราหมณ์ฤษี ๗ ตน.

ปภฺลียอติ คณฺจฺคณฺปาหนา. (ม.อภฺ. ๓/๒๘๑)

คำว่า อภฺลีย (๒ ชั้น) ได้แก่ รองเท้ามีชั้น
รอง ๒ ชั้น (ประกบกัน).

อภิวี = อภิวี (ถี)

[อภฺ + อี + อี]

อภฺวา อวโย เสลา เอตฺถาติ อภฺวี, อภฺวี.

[อภฺ (คณเน) + อว + อี]

อภฺนฺติ คจฺจนฺติ เอตฺถาติ อภฺวี.

[อ + ฐ (วิรูปเน) + ณ + อี]

อุทฺธํ ฐาติ วิรูปฺตีติ อภฺวี. (ธาน.ฎิ. ๕๓๖)

อภฺนฺติ จริเม วยสิ ยตร. (โถม)

[อภฺ + อว + อี] อภฺเว อวติ รกฺขตีติ อภฺวี. [อภฺ
วี + อี] อภฺวา วโย = ปกฺขิโน อตฺราติ อภฺวี. ใน
อรรถทั้ง ๒ นี้มีในจินตามณิ.ฎิ. ในปทฺฐปฺลิตฺธิ
แสดงว่า อภฺวี เป็น อี การันต์ อิตถิลิงค์.

(๑) ปา, ปาใหญ่, ปาทีบ, ดง, พงไพร.

เต วุฏฺฐจฺจฺสสา จ ปน สตฺถารํ ทฏฺฐจฺจฺกามา หุตฺวา
เถรมาหํสํ “ภณฺเต สตฺถารํ ทฏฺฐจฺจฺกามมฺหาติ.
เถโร เตสํ วจฺนํ สุตฺวา จินฺเตสิ “อหํ ทฺพพฺพล
อนฺตรามคฺเค จ อมนุสฺสปรคฺคหิตา อภฺวี อตฺถิ
มยิ เอเตหิ สทฺธิ คจฺจนฺเต สพฺเพ กิลมิสฺสนฺติ
ภิกฺขมฺปิ ลภิตฺถํ สกฺขิสฺสนฺติ อิมํ ปุเรตรเมว
เปเสสฺสามีติ. (ธมฺม.อภฺ. ๑/๙)

ก็แล ภิกษุเหล่านั้นออกพรรษาแล้ว อยากจะ
เฝ้าพระศาสดา จึงเรียนพระเถระว่า กระผม
ทั้งหลายอยากจะเฝ้าพระศาสดา ขอรับ. พระ
เถระได้ฟังคำของเขทั้งหมดแล้วคิดว่า

เราเป็นคนทุพพลภาพ และในระหว่างทาง
ดงที่มนุษย์สิงก็มีอยู่ เมื่อเราไปกับเธอ
ทั้งหลาย จักพากันลำบากทั้งหมด จักไม่อาจ
เพ้ออันได้แม้ภิกษา เราจักส่งภิกษุเหล่านี้ไป
เสียก่อน. ดู ชา.อฏฺ. ๒/๓๐๓, ๒/๑๐๗

(๒) โจรป่า, คนดง, ชาวป่า.

อภิวโย สมุปปนนา

รฏฺจ วิทุสฺสนติ ตํ

เอหิ ราช นินฺตตสฺสุ

มา รฏฺจ วิณฺสา อิทํ. (ชา. ๒/๑๗๐)

(พระนางสีวลีกราบทูลว่า)

พวกโจรป่าเกิดขึ้น ปล้นแคว้นของพระองค์
มาเกิดพระเจ้าคะ ขอเชิญพระองค์เสด็จกลับ
เถิด แคว้นนี้อย่าได้พินาศเสียหายเลย.

อภิวโยติ มหาราช ตุมฺhesu ธรณฺเตสุเยว อภฺวิ-
โจรา สมุปปนฺนา สมฏฺจिता. (ชา.อฏฺ. ๖/๖๙)

บทว่า อภฺวโย (โจรป่า) ความว่า ข้าแต่มหา-
ราช เมื่อพระองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่นี้แหละ
เกิดโจรป่าขึ้นแล้ว.

ดู จรียา. ๔๐๙, จรียา.อฏฺ. ๑๘๔, อป. ๑/๔๑๕

ดู อภฺวิสฺสโกป

อภิวารกขก (ติ)

[อภฺวิ + อารกขก]

ผู้รักษาป่า, ยามป่า, ผู้เฝ้าป่า, ผู้พิทักษ์ป่า.

อติเต พาราณสียํ พุรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต
โพธิสฺสโต เอกสฺมี อภฺววารกขกฺกุเล นิพ-

พตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต ปณฺจปฺริสฺสตปฺริวาโร
อภฺววารกขกฺเกสุ สพฺพเชฏฺฐโก หุตฺวา อภฺวิมุเข
เอกสฺมี คาเม วาสํ กปเปสฺสิ.

(ชา.อฏฺ. ๒/๓๐๓)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราช-
สมบัติในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิด
ในตระกูลผู้รักษาป่าแห่งหนึ่ง พอเจริญวัยมี
บุรุษ ๕๐๐ เป็นบริวาร เป็นหัวหน้าคนทั้งปวง
ในบรรดาคนผู้รักษาป่า สำเร็จการอยู่ใน
บ้านแห่งหนึ่งที่ปากดง.

อภฺววารกขกกุล (น)

[อภฺววารกขก + กุล]

ตระกูลผู้รักษาป่า - ดง.

อติเต พาราณสียํ พุรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต
โพธิสฺสโต เอกสฺมี อภฺววารกขกฺกุเล นิพ-
พตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต ปณฺจปฺริสฺสตปฺริวาโร
อภฺววารกขกฺเกสุ สพฺพเชฏฺฐโก หุตฺวา อภฺวิมุเข
เอกสฺมี คาเม วาสํ กปเปสฺสิ.

(ชา.อฏฺ. ๒/๓๐๓)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราช-
สมบัติในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดใน
ตระกูลผู้รักษาป่าแห่งหนึ่ง พอเจริญวัยมี
บุรุษ ๕๐๐ เป็นบริวาร เป็นหัวหน้าคนทั้งปวง
ในบรรดาคนผู้รักษาป่า สำเร็จการอยู่ในบ้าน
แห่งหนึ่งที่ปากดง.

อภฺววารุพห (ติ)

[อภฺวิ + อารุพห] ผู้เข้าป่า - ดง.

อภิวารุพหมนุส (ป)

[อภิวารุพ + มนุส]

มนุษย์ผู้เข้าป่า - ดง.

จตุตถ์ สุตว่า “สา รุกขเทวดา ปุพเพ อภิวีย
ปฏิบัติเน มนุสเส รุกขติ ตสฺมา นานปการ
พลิกมมํ ลภติ. อิทานิ ปน อารกฺขํ น กโรติ
ตสฺมา พลิกมมํ น ลภติ. สเจ ปุพเพ วีย อารกฺขํ
กโรตฺติ ปน ลภกคปตฺตา ภวิสฺสตี. สา ราชนํ
อตุฏฺฐิภาวํ น ชานาติ ตสฺมา อภิวารุพ-
หมนุสฺसानํ อารกฺขํ กาทํ วเทหิตี อาห.

(ชา.อภ. ๒/๒๗๙)

ครั้งทรงสดับเรื่องที่ ๔ จึงตรัสว่า เมื่อก่อน
รุกขเทวดานั้น รักษาพวกมนุษย์ผู้เดินทางไป
ในดง ฉะนั้น จึงได้พลีกรรมมีประการต่าง ๆ
มาบัดนี้ ไม่ทำการอารักขา ฉะนั้น จึงไม่ได้
พลีกรรม ถ้าจักกระทำการอารักขาเหมือนใน
กาลก่อน ก็จักเป็นผู้ได้ลาภอันเลิศอีก เทวดา
นั้นไม่รู้ว่า พระราชาเป็นบัณฑิต ฉะนั้น ท่าน
จงบอกให้เทวดานั้นอารักขาพวกมนุษย์ผู้
เข้าดงเถิด.

อภิวิก (ติ)

[อภวี + ก]

โจรผู้อยู่ในป่า, โจรป่า, คนป่า, คนดง.

ปรนติหิตี ปรนโต ปจฺจนโต นิवासฺภูโต เอเตสํ
อตุฏฺฐิตี ปรนติโน สีมฺนตฺริกาสิโน. เตหิ ปรนตีหิ
อภฺวิเกหิ ปจฺจนตฺเทโส โขภิตโต อโหสิ.

(จริยา.อภ. ๑๘๔)

บทว่า **ปรนติหิ** ท่านแสดงว่า ชื่อว่า ปรนติโน
เพราะมีชายแดนอันเป็นส่วนอื่นเป็นที่อยู่ คือ
อยู่ในระหว่างพรมแดน. ชายแดนกำเริบ
ด้วยโจรที่อยู่ในป่าในดงชายแดน.

อภิวคต (ติ)

[อภวี + คต] ผู้ถึงป่า - ดง.

ดู อภิวคตกาล

อภิวคตกาล (ป)

[อภิวคต + กาล]

เวลาถึงป่าแล้ว, เวลาถึงดงแล้ว.

เหฏฺฐา ชาติ คหิตา ชรา คหิตา อิมสฺมี จาเน
มรณํ คหิตํ. อิเม ตโย ฌมฺมา อิเมสํ สุตตานํ
อฺกุขิตฺตาสิกปจฺจามิตฺตสทิสสา. ยถา हि प्रसुप्त
ตโย ปจฺจามิตฺตา โอตารํ ควสฺमानา วิจเรยฺยู.
เตสุ เอโก เอวํ วเทยฺย ‘เอตํ นิหริตฺวา อภฺวิ-
ปเวสนํ มยฺหํ ภारो โหตุ’ติ. ทฺติโย ‘อภฺวิค-
ตกาเล โปเถตฺวา ปถวียํ ปาตนํ มยฺหํ ภारो’ติ.
ตฺติโย ‘ปถวิคตกาเล ปฏฺจาย อสิना สีสจ-
เณทนํ มยฺหํ ภारो’ติ. เอวฺรฺฐา อิเม ชาติ อาทโย.
นิหริตฺวา อภฺวิปเวสนปจฺจามิตฺตสทิสสา เหตุ
ชาติ ตสฺมี ตสฺมี จาเน นิพฺพตฺตาปนโต. อภฺวิคตํ
โปเถตฺวา ปถวียํ ปาตนปจฺจามิตฺตสทิสสา ชรา
นิพฺพตฺตกฺขณฺฐานํ ทฺพฺพลปราธินมฺภจ-
ปฺราयณภาวกรณโต. ปถวิคตสฺส อสิना สีสจ-
เณทกปจฺจามิตฺตสทิสํ มรณํ ชราปฺตฺตานํ
ชนฺฐานํ ชีวิตกฺขยปาปนโตติ.

(อภิ.อภ. ๑/๓๖๕)

พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย). ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นเช่นกับปัจฉามิตร ผู้เฝ้าดาบขึ้นประหารเหล่าสัตว์นี้ อุปมาเหมือนปัจฉามิตร ๓ คนที่เฝ้าแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ. ในปัจฉามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่าการพาบบุรุษนี้เข้าไปสู่ดงเป็นหน้าที่ของเรา. คนที่สองพูดว่า ในเวลาที่เขาถึงดงแล้ว การโยยตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา. คนที่สามพูดว่า จำเดิมแต่เวลาที่เขาล้มลงบนแผ่นดินแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะ เป็นหน้าที่ของเราฉันใด ธรรมเหล่านี้มีชาติเป็นต้น ก็ฉันนั้น กล่าวคือชาติเป็นเช่นกับปัจฉามิตรผู้พาบบุรุษเข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้นๆ. ชราเป็นเช่นกับปัจฉามิตรผู้โยยตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงบนแผ่นดิน เพราะกระทำอันตรายที่เกิดขึ้นแล้วให้อ่อนกำลัง ให้อาศัยคนอื่นและให้มุ่งไปสู่เตี้ยงนอน. มรณะเป็นเช่นกับปัจฉามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้อยู่บนแผ่นดิน เพราะยังอันตรายทั้งหลายที่ถึงชราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต.

อภิวิโจร (ป)

[อภิวี + โจร]

โจรผู้อยู่ในป่า, โจรป่า, คนป่า, คนดง.

อภิวิโยติ มหาราช ตุมहेสุ ธรนเตสุเยว

อภิวิโจรา สมุปฺปนฺนา สมฺภูจิตฺตา.

(ชา.อฏ. ๖/๖๙)

บทว่า อภิวิโย ความว่า ข้าแต่มหาราช เมื่อพระองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่นี้แหละ เกิดโจรป่าขึ้นแล้ว.

อภิวินปท (ป)

[อภิวี + วินปท]

อภิวินปท, วินปทอันตั้งอยู่ใกล้ป่า - ดง.

ปพฺพโต นาม อิติ เอกํ อภิวินปทํ นิสฺสาย
อนกสทฺสอิตฺติปริวารโรติ. (ชา.อฏ. ๓/๓๔๙)

ฤๅษีองค์ที่ ๓ ชื่อบรรพตฤๅษีไปอาศัยอภิวินปทแห่งหนึ่งมีฤๅษีหลายพันเป็นบริวาร.

ดู ชา.อฏ. ๕/๑๔๐-๑

อภิวิปเวสน (น)

[อภิวี + ปเวสน]

การให้เข้าไปสู่ดง, การพาเข้าไปสู่ดง,
การพาเข้าไปสู่ป่า. ดู อวิคตกาล

อภิวิปฺปเทส (ป)

[อภิวี + ปเทส]

ประเทศแห่งดง.

อคามเก เจติ คามนิคมนครสีมาหิ อปริจฺจินฺเน

อภิวิปฺปเทเส. (วิ.อฏ. ๓/๓๓๓)

บทว่า อาคามเก เจ ได้แก่ ประเทศแห่งดงที่ไม่ได้กำหนดด้วยคามสีมา นิคมสีมา และนครสีมา.

อภิวิพล (น)

[อภิวี + พล]

กำลังแห่งโจร, กองทัพแห่งโจร.

เอถ คนุตวาน ปจจนตัม

โสเชตวา อภิวีฬล

เขมัม เม วิชิตัม กตวา

ปุน เทภาติ ภาสถ. (อป.๒/๑๓๕, เถร.อภ.๒/๘๐)

(ทีฆะ วิ เป็น วิ เพื่อรักษาฉันท)

(สุยา. อวนิฬล, สาสถ)

(พระเจ้าแผ่นดินผู้ถูกเจ้าเมืองชายแดน ก่อ
กำเริบ จึงมีรับสั่งกับพวกข้าพเจ้าว่า)

พวกท่านจงไปชนบทชายแดน ปราบปราม
กองทัพแห่งโจร (ชนบทแผ่นดิน) ให้ราบคาบ
แล้วกลับมา” และทรงสอนว่า “พวกท่านบำรุง
แคว้นแคว้นของเราให้เกษมแล้วจงมอบคืน”.

อภิวิมคค (ป)

[อภิวี + มคค] ทางในป่า.

ตีสมตตวา ภิกขุ กลยาณินมหาเจตีย์ วนทิตวา
อภิวิมคเคน มหามคคัม โอตรมานา.

(ม.อภ. ๓/๑๗๒)

ภิกษุประมาณ ๓๐ รูป ไหว้กลยาณินมหา-
เจตีย์แล้ว หยั่งลงสู่หนทางใหญ่ด้วยหน
ทางในป่า.

อภิวิมชฌ (น)

[อภิวี + มชฌ]

ท่ามกลางป่า, กลางดง.

โส “สาธู”ติ ตสฺส หตฺถโต สหสฺสํ คณฺหิ ภติ
คณฺหโตเยว ตสฺส ชีวิตํ ปริจฺจชิ. โส ตํ
อาทาย อภิวี ปาวิสิ อภิวิมชฌเณ ปณฺจสตา
โจรา อภฺจหึสุ. (ชา.อภ. ๒/๓๐๓)

เขา (หัวหน้าผู้รักษาดง) รับคำแล้วถือเอา
ทรัพย์ ๑,๐๐๐ จากมือของบุตรพ่อค่านั้น
เมื่อรับค่าจ้างอย่างนี้ จะต้องสละชีวิตเพื่อ
บุตรพ่อค่านั้น. เขาพาบุตรพ่อค่านั้นเข้าดง.
พวกโจร ๕๐๐ ชุมนอยู่กลางดง.

ดู ม.อภ.๓/๒๒๘, ฐมม.อภ.๒/๔๔, ชา.อภ.๓/๒๐๖

อภิวิมุข (น)

[อภิวี + มุข]

(๑) ชายป่า, ปากดง.

อดีตเต พาราณสียัม พุรัมมตฺเตตฺตชฺช การุณเต
โพธิสฺสโต เอกสมิ อภิวีอารกฺขกกุเล นิพ-
พตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต ปณฺจปฺริสสตปรีวาโร
อภิวีอารกฺขเกสุ สพฺพเชฏฺฐโก หุตฺวา อภิวี-
มุখে เอกสมิ คามเ วาสํ กปฺเปสิ.

(ชา.อภ. ๒/๓๐๓)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัต ครองราช-
สมบัติในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดใน
ตระกูลผู้รักษาป่าแห่งหนึ่ง พอเจริญวัยมีบุรุษ
๕๐๐ คนเป็นบริวาร เป็นหัวหน้าคนทั้งปวง ใน
บรรดาคณผู้รักษาป่า สำเร็จการอยู่ในบ้านแห่ง
หนึ่งที่ปากดง.

ดู ชา.อภ. ๑/๓๒๔

(๒) (ติ) บ่ายหน้าเข้าป่า – ดง, มุ่งหน้าสู่ป่า – ดง, หันหน้าไปทางดง.

อนฺโตคามเ จรณฺตมฺปิ คามปรีกฺเขป อติก-
กาเมนฺตสฺส ปาราชิกํ สยเมว นิกฺขมิตฺวา
คามุปจาเรว วตฺถุปจาเรว จรณฺตํ ปน เถยฺย-
จิตฺโต กฏฺเณน วา กถลายน วา อุตฺราเสตฺวา

อภิวิมุขํ กโรติ โมโร อุทเทตวา อนโตคาเม
วา อนโตวตฺตุมฺหิ วา จทนปิฏฺเจ วา นิสฺยติ
รทฺขติ. สเจ ปน อภิวิมุขเ อุทเทติ วา จจฺจติ
วา “อภฺวํ เปวเสตฺวา คหเสสสามิตฺติ ปริกปฺเป
อสติ ปถวิโต เกสคฺคมตฺตมฺปิ อุทฺทิตมตฺเต
วา ทุตฺติยปทฺวาเร วา ปาราชิกํ. กสฺมา? ยสฺมา
คามโต นิทฺทณฺตสฺส จิตฺตฺวจานเมว จานํ โหติ.

(วิ.อภ. ๑/๒๘๑)

เมื่อภิกษุยังนุ่งอยู่แม้เที่ยวอยู่ภายในบ้านให้
ล่วงเลยเครื่องล้อมแห่งบ้านไป ต้องปาราชิก.
นุ่งตัวที่ออกไปเที่ยวอยู่ในอุปัชฌาย์บ้าน หรือ
อุปัชฌาย์ตนเองที่เดียว และภิกษุมิได้ยจิต ยัง
มันให้ตกใจด้วยไม้หรือด้วยกระเบื้อง ทำให้
มันบ่ายหน้าเข้าดวง. นุ่งบิณฑบาตไปเกาะอยู่
ภายในบ้าน หรือภายในสวน หรือบนหลังคา,
ยังรักษาอยู่. แต่ถ้ามันบ่ายหน้าเข้าดวง บิณฑ
บาตไปก็ดี เดินไปก็ดี, เมื่อไม่มีความหมายใจว่า
เราให้มันเข้าดวงไปแล้ว จักจับเอา ต้องอาบัติ
ปาราชิกในเมื่อสักว่า มันบิณฑบาตขึ้นพื้นแผ่นดิน
แม้เพียงปลายเส้นผม หรือในอย่างเท้าที่สอง.
เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ที่ยืนเท่านั้น เป็น
ฐานของมันซึ่งออกจากบ้านแล้ว.

อภิวิมุขํ กโรติติ อรรถนิกายํ กโรติ.

(สารตฺถ. ๒/๑๓๙)

สองบทว่า อภิวิมุขํ กโรติ (ทำให้มันบ่าย
หน้าเข้าดวง) คือ ทำให้มันมุ่งหน้าสู่ป่า.

อภิวาสิ (ติ)

[อภฺวํ + วส + ติ]

โจรผู้มีปกติอยู่ในป่า - ดง, โจรป่า.

อภฺวํติ เอตฺถ อภฺวํวาสิโน โจรา เวทิตพฺพา.

(อ.อภ. ๒/๑๖๔)

ก็ในคำว่า (อภฺวํ-อภฺวํ) นี้พึงทราบว่าได้แก่โจร
ผู้มีปกติอยู่ในป่า (ชุ่มช่อนอยู่ในดง).

อภฺวํวิสงเกต (ป)

[อภฺวํ + วิสงเกต]

ผิดดงที่นัดหมาย, สังเกตป่าผิด.

วิสงเกตเนนาติ กาลวิสงเกตเนน ทิวสวิสงเกตเนน
จ จจฺจโต อนาปตฺติ. มคฺควิสงเกตเนน ปน
อภฺวํวิสงเกตเนน วา อาปตฺติเยว.

(วิ.อภ. ๓/๑๓๗)

บทว่า วิสงเกตเนน มีความว่า ไม่เป็นอาบัติ
แก่ภิกษุผู้ไปผิดเวลานัดหมาย และผิดวันนัด
หมาย. แต่ไปผิดทางที่นัดหมาย หรือผิดดง
ที่นัดหมายเป็นอาบัติเหมือนกัน.

อภฺวํวิสโกป (ป)

[อภฺวํ + วิสโกป]

ความกำเริบของโจรอยู่ในป่า, ความกำเริบ
ของโจรป่า, การปล้นของโจรป่า.

ตีณฺมานิ ภิกฺขเว อมาตาปฺตฺติกาณิ ภยานํติ
อสฺสจฺจตฺวา ปุณฺณชฺชโน ภาสติ. กตฺมานิ ตีณิ?
ฯเปฯ

ปุณ จปรํ ภิกฺขเว โหติ โส สมโย ยํ ภยํ โหติ
อภฺวํวิสโกป จกฺกสมารุพฺพา ชานปทา ปริ-
ยายนฺติ. ภเย โช ปน ภิกฺขเว สติ อภฺวํวิสโกเป
จกฺกสมารุพฺเพสุ ชานปทฺเทสุ ปริยายนฺเตสุ
ตตฺถ มาตาปิ ปุณฺณตํ นปฺปฏฺฐิมฺหิ ปุณฺณตํ มาตรํ

นปปฏิภนติ. อิห ภิกขเว ตติยํ อมาตาปุตติกํ
ภยนฺติ อสฺสสุตฺวา ปุณฺณชฺชโน ภาสตี.

(อ. ๑/๑๗๙)

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณชฺชโนไม่ได้สติบ ย่อมเรียก
ภย ๓ อย่างนี้ว่า “อมาตาปุตติกภย” ภย ๓
อย่างอะไรบ้าง คือ...

สมัยที่ภยคือการปล้นของโจรป่า (โจรป่า
ปล้นสะดม) พวกชาวบ้านต่างพากันขึ้นยาน
หนีไปมีอยู่เมื่อมีภยคือการปล้นของโจร
ป่า เมื่อชาวบ้านพากันขึ้นยานหนีไปในที่นั้น
แม้มารดาที่ไม่ได้พบบุตร แม่นุตรที่ไม่ได้พบ
มารดา ปุณฺณชฺชโนไม่ได้สติบเรียกภยที่ ๓ นี้ว่า
“อมาตาปุตติกภย”.

อภิวินิโยกโปตี อภิวินิโยก สงโกโป. อภิวินิโยก เจตถ
อภิวินิโยก โจรา เวทิตพฺพา. ยทา หิ เต อภิวินิโยก
ชนปทํ โอตริตฺวา ความนิคมราชธานีโย ปหริตฺวา
วิธุมปฺนตี ตทา อภิวินิโยกโป นาม โหตี ตํ
สนฺธาเยตํ วุตฺตํ. (อ.อภ. ๒/๑๖๔)

คำว่า อภิวินิโยกโป (การปล้นของโจรป่า) คือ
ความกำเริบของโจรผู้ซุ่มซ่อนอยู่ในป่า.

ก็ในคำว่า (อภิวินิโยก) นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าได้แก่
โจรที่ซุ่มซ่อนอยู่ในป่า. อธิบายว่า เมื่อใด โจร
เหล่านั้นออกจากป่าลงสู่ชนบท เทียบปล้น
ทำลาย ความ นิคม และราชธานี เมื่อนั้น ชื่อว่า
มีการปล้นของโจรป่า (ความกำเริบของโจร
อยู่ในป่า). พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงการ
ปล้นของโจรป่า (ความกำเริบของโจรอยู่ใน
ป่า) นั้น จึงตรัสค่านีว่า อภิวินิโยกโป.

ดู อภิวินิโยก (๒)

อภิวินิโยก (อภิวินิโยก) (ป)

หวัระมาก, หวัระเสียงดัง

หวัระจนท้องแข็ง.

[อภ. (= อภ. + อ) + หาส. อติ + หาส. แปลง ต
เป็น ฏ, และแปลง อ เป็น อ. ดู ฐาน. ฎ. หน้า
๑๗๕] ดู อภิวินิโยก

ในคัมภีร์สุทฺธสฺสอภิวินิโยก คาทา ๓๖๐ ได้แสดง
อาการหวัระไว้ ๖ อย่าง คือ สิตะ (มีน้ำตา
บาน=ยืม), หสิตะ (มีพื้นปรากฏเล็กน้อย =
ยืม), วิหสิตะ (มีเสียงไพเราะ=หวัระ)
อุปหสิตะ (มีไหลและศีรษะไหว=หวัระจน
งอหาย), อปหสิตะ (มีน้ำตาไหล=หวัระจน
น้ำตาไหล) อติหสิตะ, อติหาสะ (มีอวัยวะ
ไปมา=หวัระจนท้องแข็ง).

การหวัระ ๖ อย่างนั้น จัดเป็นคู่สามคู่เนื่อง
ด้วยบุคคล ๓ ประเภท คือ

สิตะและหสิตะเกิดแก่คนชั้นสูงคือผู้มีอริยาศย
ลุ่มลึก วิหสิตะและอุปหสิตะเกิดแก่คนชั้น
กลางคือผู้มีอริยาศยปานกลาง ส่วนอปหสิตะ
และอติหสิตะ (อติหาสะ) เกิดแก่คนชั้นต่ำคือ
ผู้มีอริยาศยหยาบไม่สุขุม]



โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔



๑. ชื่อโครงการ : โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย
เฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๒. ลักษณะงาน : ศึกษาวิจัยบทบาลีพระไตรปิฎกทุกบทที่ไม่ซ้ำกัน
๓. เจ้าของโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ
๔. ผู้รับผิดชอบโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ
สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคม

๕. ความเป็นมา

โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกฉบับบาลี - ไทย เริ่มมีการจัดทำเป็นครั้งแรกในประเทศไทย เมื่อปี พุทธศักราช ๒๕๓๒ โดยพระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์อุปสโม ป.ธ.๙)^๑ ในความอุปการะของพระพระธรรมวโรดม (นิยม จานิสฺสโร ป.ธ.๙) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร ป.ธ.๙) ได้ทราบเห็นชอบสนับสนุน และนำเรื่องเสนอมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ มีมติ

^๑ ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระราชาคณะ ที่ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลีเจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

แต่งตั้ง **พระธรรมวโรดม** วัดชนะสงคราม กรรมการมหาเถรสมาคม เป็นผู้อำนวยการ
กองจัดแปลแต่งตั้งให้ **พระราชปริยัติโมลี** วัดชนะสงคราม เป็นประธานคณะกรรมการ
จัดแปล จัดพิมพ์เผยแพร่แล้วเมื่อปี ๒๕๓๓ จำนวน ๓ เล่ม

๖. หลักการและเหตุผล :

พระพุทธพจน์เป็นนิสัยแห่งพระสัมพันธัญญะ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง
และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สัททคมุขี) ความหมาย (อรรถคมุขี) ศัพท์และ
ความหมาย (สัททตถกมุขี) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มินัยอันวิจิตรพิสดาร (นानานย -
วิจิตรปาทิ) ตรัสไว้ ทั้งโดยตรง (นิตตถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตถนย) ยากยิ่งที่จะสามารถ
เข้าใจได้ตามสภาวะที่แท้จริง (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต)

หลังพุทธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะผู้รู้ พุทธาธิบาย
ได้ประชุมสงฆ์ รวบรวมร้อยกรองพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ให้เป็นหมวดหมู่
เดียวกันอันเป็นบ่อเกิดคัมภีร์พระพุทธศาสนาในระดับชั้นต่าง ๆ คือ **บาลีพระไตรปิฎก**
อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา สัททาวีเสส เป็นต้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับชั้น
ดังกล่าว ถูกบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาหลักคำสอนที่นับว่า
เป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธประสงค์มากที่สุด คือ การศึกษาจากบาลีพระไตรปิฎก
ฉะนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎก คือ
คัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์นิพนธ์ คัมภีร์ฉันทลักษณ์ และคัมภีร์อสังการ

๗. วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญ
พระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาธุต์)
พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชน)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา

คณะกรรมการดำเนินงาน



กรรมการอำนวยการ

๑. กรรมการมหาเถรสมาคม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๓. รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหรงส์รัตนาราม	รองประธานกรรมการ
๖. พระมหากวีพัฒน์ สุขเมธี วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๗. นายอำนาจ บัวศิริ	กรรมการ
๘. นายพนม ศรีศิลป์	กรรมการ
๙. นายพิศาล แซ่มโสภา	กรรมการ
๑๐. นายแก้ว ชิตตะขบ	กรรมการ
๑๑. นายบุญเชิด กิตติธรางกุล	กรรมการ
๑๒. นายสมบัติ พิมพ์สอน	กรรมการ
๑๓. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการและเลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิ์พัฒน์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. รศ. เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๖. นายณรงค์เดช ชัยเนตร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๗. นายพัฒนา สุอำมาตย์มนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ

๑. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๒. พระคันธสาราภิงส์ วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง	กรรมการ
๓. พระมหาประนอม ฐมฺมาลงกาโร วัดจากแดง	กรรมการ
๔. พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล วัดมหาธาตุฯ	กรรมการ
๕. พระมหามานิต วิริยโร วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๖. พระมหาธีรยุทธ เขมธมฺโม วัดสวส์ดีวารีสีมาราม	กรรมการ

๗. นายจำรูญ ธรรมดา	กรรมการ
๘. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๐. รศ.เวย์ย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑. นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายตรวจชำระ

๑. สมเด็จพระวันรัต วัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมเวที วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓. พระพรหมเมธาจารย์ วัดบูรณศิริมัตถาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๔. พระวิสุทธิวงศาจารย์ วัดปากน้ำ	กรรมการที่ปรึกษา
๕. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๖. พระพรหมโมลี วัดปากน้ำ	กรรมการ
๗. พระธรรมเจดีย์ วัดกัลยาณมิตร	กรรมการ
๘. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๙. พระสุธีธรรมานุวัตร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	กรรมการ
๑๐. พระศรีวิสุทธิเวที วัดอรุณราชวราราม	กรรมการ
๑๑. พระสุธีปริยัติธาดา	กรรมการ
๑๒. ผศ.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
๑๓. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. รศ.เวย์ย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดหาทุน

๑. สมเด็จพระธีรญาณมุนี วัดเทพศิรินทราวาส	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมสุธี วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๓. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระธรรมปริยัติเวที วัดพระปฐมเจดีย์	รองประธานกรรมการ
๖. พระธรรมกิตติมุนี วัดเฉลิมพระเกียรติ	กรรมการ

๗. พระธรรมสุธี วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	กรรมการ
๘. พระธรรมสิงหบุราจารย์ วัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี	กรรมการ
๙. พระพรหมมิ่งคลาจารย์ วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๑๐. พระเทพรัตนการ วัดพนัญเชิง จ.พระนครศรีอยุธยา	กรรมการ
๑๑. พระเทพวิสุทธิธารภรณ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๒. พระเทพโพธิวิเทศ วัดไทยกุสินารา ประเทศอินเดีย	กรรมการ
๑๓. พระเทพรัตนสุธี วัดเขียนเขต จ.ปทุมธานี	กรรมการ
๑๔. พระราชวิริยาลังการ วัดไร่ขิง จ.นครปฐม	กรรมการ
๑๕. พระราชวัลภาจารย์ (วิ) วัดหนองหอย จ.ราชบุรี	กรรมการ
๑๖. พระอุตรคณารักษ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	กรรมการ
๑๗. พระพิพิธพัฒนาทม วัดปรีวาส	กรรมการ
๑๘. พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๙. พระโสภณพัฒนการ วัดบางพลีใหญ่ใน	กรรมการ
๒๐. ดร.แม่ชีทศพร เทวาทิกษัธรรม	กรรมการ
๒๑. ดร.คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ	กรรมการ
๒๒. คุณกาญจนา สุวรรณภาศรี	กรรมการ
๒๓. คุณพรเพ็ญ เดชวิไลศรี	กรรมการ
๒๔. คุณมณฑา สิริโรจนการ	กรรมการ
๒๕. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๒๖. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๒๗. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายเหรียญก

๑. พระพรหมมุนี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผอ.นพรัตน์ เบญจวัฒน์นันท์	กรรมการที่ปรึกษา
๓. สมเด็จพระพุทธิชนวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔. พระราชปัญญารังษี วัดชินวราราม	กรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๖. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ

๗. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๘. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์

๑. พระพรหมวชิรญาณ วัดยานนาวา	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมเมธี วัดสัมพันธวงศาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓. สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔. พระราชปฏิภาณมุนี วัดประยุรวงศาวาส	กรรมการ
๕. พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวีหาร	กรรมการ
๖. พระราชวิจิตรปฏิภาณ วัดสุทัศน์เทพวราราม	กรรมการ
๗. ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมการ
๘. นายสมหมาย สุภาษิต	กรรมการ
๙. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประสานงาน

๑. พระราชปริยัติเวที วัดดาวดึงษาราม	ประธานกรรมการ
๒. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	รองประธานกรรมการ
๓. พระครูวิศิษฐ์สรการ วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/เลขานุการ
๕. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๖. นายสมบุญ จารุณะ	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

